

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУМЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

IV том
Б - Д

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4 я2
Қ17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нүргелді Уәли

Томның редакторы
Ж.Манкеева

Сөздікті құрастырушылар:

Н.Әшімбаева (бұрын-соң – бүртіктену), **С.Ақаев** (бұру – бюст), **Қ.Рысбергенова**
(В – гүрілдеу), **Ж.Манкеева** (F – декбірсіз), **Б.Әбілқасымов** (декбірсізден – дуадақ)

Арнаулы редакциялық топ:

А. Жаңабекова (жауапты шығарушы), **О. Жұбаева**, **Қ. Күдеринова**, **А. Үдербаев**,
А. Фазылжанова (жауапты шығарушы), **Р. Шойбеков**

Қ17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 4-том / Құраст.: Н.Әшімбаева,
Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011.
4-том. – Б – Д. – 752 бет.

ISBN 978-601-7293-15-4

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің төртінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4 я2

ISBN 978-601-7293-15-4 (Т. 4)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2007
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	И и	Р р	Ш ш
Ә ә	Й й	С с	Щ щ
Б б	К к	Т т	Ъ ъ
В в	Қ қ	У у	Ы ы
Г г	Л л	Ұ ұ	І і
Ғ ғ	М м	Ү ү	Ь ь
Д д	Н н	Ф ф	Э э
Е е	Ң ң	Х х	Ю ю
Ё ё	О о	Һ һ	Я я
Ж ж	Ө ө	Ц ц	
З з	П п	Ч ч	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц.	– авиациялық	г е о л.	– геологиялық
ал ғ ы с.	– алғыс сөз	г е о м.	– геометриялық
а н а т.	– анатомиялық	г е о ф и з.	– геофизикалық
а н т р.	– антропологиялық	г и д р.	– гидрологиялық
а ң ш.	– аңшылық	д и п л.	– дипломатиялық
а р х е о л.	– археологиялық	д і н и.	– діни
а с т р.	– астрономиялық	е г і н.	– егіншілік
а у ы л ш а р.	– ауылшаруашылық	е л і к.	– еліктеуіш сөз
а у ы с.	– ауыспалы мағына	е р к е л е т у.	– еркелету
а ф р и к а.	– африка тілдері	е с к і к і т.	– ескі кітаби
ә д е б.	– әдебиеттану	е с і м.	– есімдік
ә л е у м.	– әлеуметтік	е т.	– етістік
ә с к.	– әскери	ж а ғ ы м с ы з.	– жағымсыз
б а ғ т е р.	– бағалы терілер	ж а қ т ы р м а у.	– жақтырмау
б а л а т і л і	– бала тіліне тән сөзқолданыс	ж а ң а.	– жаңа сөз
б а т а.	– бата	ж е р г.	– жергілікті сөз
б е й н.	– бейнелі сөзқолданыс	з а ң.	– заң
б е й п і л.	– бейпіл сөз	з а т.	– зат есім
б и о л.	– биологиялық	з е р г.	– зергерлік
б и о х и м.	– биохимиялық	з о о л.	– зоологиялық
б о т.	– ботаникалық	и н ф.	– информатикалық
в е т.	– ветеринарлық	к ә с.	– кәсіби сөз
г е о г р.	– географиялық	к е к е с і н.	– кекесін

келемеж.	– келемеж	сушар.	– сушаруашылық
кен.	– кен ісі	сүйсінү.	– сүйсінү
контекст.	– контекстік мағына	сын.	– сын есім
көлік.	– көлік қатынасы	табу.	– табу сөз
көне.	– көнерген сөз	тамақ.	– тамақ өнеркәсібі
көтер.	– көтеріңкі стиль	тар.	– тарихи
кіт.	– кітаби стиль	театр.	– театртану
қарап.	– қарапайым сөз	терм.	– термин
қарғ.	– қарғыс сөз	тех.	– техникалық
қаржы.	– қаржы термині	тоқыма.	– тоқыма
қоғ.-әлеум.	– қоғамдық-әлеуметтік	түйешар.	– түйешаруашылық
қоғ.-саяси.	– қоғамдық-саяси	тілек.	– тілек сөз
қолөнер.	– қолөнер	үст.	– үстеу
құқық.	– құқықтық	шыл.	– шылау
құр.	– құрылыс	физ.	– физикалық
лингв.	– лингвистикалық	физиол.	– физиологиялық
мақташар.	– мақташаруашылық	филол.	– филологиялық
малшар.	– малшаруашылық	филос.	– философиялық
мат.	– математикалық	фольк.	– фольклор
мед.	– медициналық	хим.	– химиялық
менсінбеу.	– менсінбеу	шахм.	– шахмат термині
металл.	– металлургиялық	экол.	– экологиялық
мин.	– минералогиялық	экон.	– экономикалық
миф.	– мифологиялық	экспр.	– экспрессивті
мод.	– модаль сөз	эмоц.	– эмоциялық
муз.	– музыкалық	энерг.	– энергетикалық
мысқыл.	– мысқыл	эпос.	– эпостық
од.	– одағай	этно.	– этнографиялық
ойын.	– ойын	ағыл.	– ағылшын тілі
өнер.	– өнертану	ар.	– араб тілі
өс.	– өсімдік	голл.	– голланд тілі
пед.	– педагогикалық	грек.	– грек тілі
полигр.	– полиграфиялық	жапон.	– жапон тілі
поэт.	– поэтикалық	исп.	– испан тілі
псих.	– психологиялық	итал.	– итальян тілі
реніш.	– реніш	қыт.	– қытай тілі
ресми.	– ресми	лат.	– латын тілі
сан.	– сан есім	малай.	– малай тілі
саяси.	– саяси	моңғ.	– моңғол тілі
саят.	– саятшылық	нем.	– неміс тілі
сәулет.	– сәулет өнері	порт.	– португал тілі
сирек.	– сирек қолданылатын сөз	поляк.	– поляк тілі
совет.	– советизм	ор.	– орыс тілі
сөйл.	– сөйлеу	тат.	– татар тілі
спорт.	– спорт	франц.	– француз тілі
стат.	– статистикалық	эфиоп.	– эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- [] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.
- < > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.
- [__] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.
- ≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.
- // грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

Б

БҰРЫН-СОҢ ү с т. *Ешқашан, еш уақытта*. Қайтайын деп Ойылға Тәжікеннен шығып жөнелдім. Көрмеген соң *бұры н-с оң* Білмеймін жөнін көп елдің. Ғүзірлі өзім болған соң Бажақ алып қасыма, Сарт-сауанға теңелдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Самырат жігіт екен Құдай берген, Басына саясатты дәулет келген. *Бұры н-с оң* араласып жүрмесем де, Есіттім жәйін, нұрын әкімдерден (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

БҰРЫН-СОҢҒЫ ү с т. с ө й л. *Бұрынғы-соңғы*. Қазақ халқының әлеуметтік салт-санасы өсіп, мәдени-тұрмыс дәрежесі, дүниеге көзқарасы, ойлау, ұғыну қабілеті де *бұры н-с оң ғ* ны болып көрмеген дәрежеде дамыды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БҰРЫН-СОҢДЫ ү с т. *Бұған дейін ешқашан, еш уақытта*. Ақ патша шығарып тұр әділ жолды, Кісі жоқ әділ болсаң сенен оңды. Көз қысып екеу-екеу сыбырласқан. Бар ма еді ондай әдет *бұры н-с оң ды*? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Бұры н-с оң ды* ешкімді менсініп [көз салмаған], Жібек Төлегенге уәде береді. Төлеген еліне келіп қасына кісі алып қайта жүрмек болады (М.Әуезов, Шығ.). Көрмегенді *бұры н-с оң ды* көз көріп, Ауа, дала, ағынды су өзгеріп. Мен өзімнен алыс кетіп барамын, Тығырыққа таянатын кез келіп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Көрген жоқ, қанша айтсаң да, Жағалбайдың, Жаппастан *бұры н-с оң ды* байлығы асып (Айтыс).

БҰРЫНЫРАҚ ү с т. 1. *Сөз болып отырған кезден ілгеріректе, ертеректе*. Өтіпті бір бай патша *бұры ны р а қ*, Тұсында қызыр шалып бақыт қонған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Одан бері келе, осындай бірер жыл *бұры ны р а қ*, алғаш рет Сейіл елге қайтқанда, күдікпен қайтты (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Алдымен, ерте-леу, әуелде*. Күн таныс күміс шашы таратылған, Ай таныс ашық түнде жаңа туған. ... Бәрі таныс, бәрін де көргендеймін, Таныс маған! Сірә, мен *бұры ны р а қ* жаратылғам (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Сәл бұрын, алғашқы болып, озыңқырап*. Шәмші жоқ, әндері аман, тірі бірақ. Жан-жақтан шапқылаған ірі бұлақ Өнердің теңізіне құйып жатыр Жетсем деп

жетер жерге *бұры ны р а қ* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Мұқаш менен *бұры ны р а қ* жетіп, айқайды салып келіп қалып еді, түлкі бұтадан шығып, ойға қарай ұра жөнелді (Ш.Айманов... Қыран.).

БҰРЫНЫРАҚТА ү с т. *Ертерек, ілгерірек кезде*. Бұл маң *бұры ны р а қ та* аскілескен ұрыстың орны болған («Қаз. әдеб.»). *Бұры ны р а қ та* бұл ел Жыланшық ұлысы ата-нушы еді (М.Дулатов, Шығ.).

БҰРЫҢҚЫРА = е т. 1. *Тура қалтын өзгертіпкіреу*. Жоталы дөңгелек денесін артына *бұры ң қ ы р а п*, астымызда жатқан шөпті көрсетіп «Ірі шөп болғанмен сояу екен, уақ жағынан ыңғайы майдасын теріп алдым», – деді (М.Әуезов, Шығ.). Председатель әлдебір нәрсені ұнатыңқырамаса, басын оңға қарай *бұры ң қ ы р а п*, қырын бір қарап алады да, өз шешімін ашық айтып салады (С.Байжанов, Сыр.). Көзіме жас тығылды. Бетімді *бұры ң қ ы р а п* отырдым (Н.Сералиев, Қаңтар). 2. а у ы с. *Бұра сөйлеңкіреу, бұрмалаңқырау*. Аманқұл әйелді жұбату ниетімен естігенін жұқа-лап және *бұры ң қ ы р а п* айтты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 3. а у ы с. *Тұспалдау, негізгі ойдан ауыңқырау*. Неге екені белгісіз, жинаққа түсіндірме берген жолдастар әлгі мақалды «Адам тілі тас жарар, тас жармаса бас жарар» деп *бұры ң қ ы р а п* алыпты (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

БҰРЫҢҚЫРАУ *Бұрыңқыра етістігінің қимыл атауы*. ≈ Басын *бұры ң қ ы р а у*.

БҰРЫС с ы н. 1. *Келе жатқан бағыттан қиыс, шеткері бұрылыс, алыш*. Егін жолдан *бұры с* болса да көре кету керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қанша барғымыз келгенмен, жолдан *бұры с* болған соң бұл мектепке соға алмай, жүріп отырып жол аузындағы «Бөрілі» деген поселкеге калдық (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. *Дұрыс емес, оғаш, теріс*. Өзгеріп күннен-күнге қылығы асып, Мәнісі бұрынғыдан *бұры с* болды (Базар жырау, Шығ.). Біреу қайтты бітіріп жылдам жұмыс, Біреу жүр бір тиынға салып ұрыс. Кейбіреу жүр асыл деп арамды алып, Өз қылғанын демейді ешкім *бұры с* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тура тілді кісіні дейміз орыс, Жиреніп

жылмаңдықты демес *бұрыс*. Жылпылдақтан айырылып сенісе алмай, Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс (Абай, Тол. жин.). Ол өз дегенінен дұрыс болса да, *бұрыс* болса да қайтпайтын жігіт еді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

Бұрыс бөлшек. м а т. *Алымы бөліміне тең не одан үлкен бөлшек.* Алымы бөліміне тең одан үлкен бөлшек *бұрыс бөлшек* деп аталады (КСЭ).

Бұрыс жер. *Бағыттан қиыс, шеткері жер.* – Япырай, ол *жер* жолдан *бұрыс* еді ғой, әдейі бір нәрсе іздеп бармаса, адам бармайтын жер еді ғой, – деді (С.Шарипов, Шығ.).

Бұрыс жол. а) *Бұрылыстау, шеткері жол.* ≈ *Бұрыс жолға* шықты. ә) *Дұрыс емес, теріс бағыт.*

БҰРЫС² [ор. брус] з а т. ж е р г. *Қайықтың бөліктерін ұстап, бекітіп тұратын ұзын ағаш, бөрене.* *Бұрыс* қайықтың ішіне ұзыннан салынады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҰРЫС = е т. 1. *Өзеннің, бағыттың беталысын өзгерту.* Суды *бұрыс* ы п жіберді (Ауыз-екі). 2. *Сөздің, әңгіменің тақырыбын ауыстырысу, сөз нысанын басқаға аударысу.* Артынша Дөрменнің көңілашар мінезі себеп боп, мәжілістерін басқаға *бұрыс* қ а н. Сөзді өткен күннің ақындық жөніндегі кеңесіне арнақанды (М.Әуезов, Шығ.). Құрбылары одан әрі қажыған да жоқ. Баба-Серіктің жабы ұсқынына қарап, мейіздей қатқан паң да көрікті келіншектің мұндай жігітпен байланысы болуы мүмкін емес екеніне үшеуі де бірден «қол қойғандай» әңгіме сарынын басқа жаққа *бұрыс* т ы (Ә.Тарази, Кен.).

Ат басын бұрысты. *Бірігіп жүрді, басқа жаққа бағдарын өзгертіп, бірге қозғалды; кері қайтты.* Шамақ қылып тұрысты. *А т ы н ы ң б а с ы н бұрыс* т ы. Тегіс қайтып майданнан, Шаһарына кірісті (Бабалар сөзі).

БҰРЫССЫЗ с ы н. *Бұрылыс-қалтарысы жоқ.* Ал біздің жол *бұрыс* с ы з, Әлемдегі дұрыс жол. Күніміз жоқ жұмыссыз, Тау қопарған құрыш қол (А.Асылбеков, Әлем.).

БҰРЫСТАУ с ы н. 1. *Қиыстау, шеттеу, шалғайлау.* Осыдан пайдаланып жер ыңғайымен танысу үшін *бұрыс* т а у бола тұрса да, ескі завод-фабриктердің ізін қуып келеді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). Сарбаздар келе жатқан жерден *бұрыс* т а у орналасқандықтан, қарақүңгірт таңда қырқаның бері қойнауындағы шоғырлана тұсалған аттарды көрмей қалды (І.Есенберлин, Қаһар). Лама-Доржы басып-жаншып өткен жолдағы Тараз, Сайрам, одан *бұрыс* т а у жатқан Яссы, Түркістан нояндары мен үкіртай, даруғадайларға айтса көзі көрмеп пе? (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы). 2. *Дұрыстығы шамалы, дұдамалдау.* *Бұрыс* т а у болса мұның мағынасы, Қыз

емес, құс әшейін дәріп шығар (Айтыс). Иә, адамдық қатынаста жоқ әлі де сара жол. Оңай емес, оңай емес бұл егес Қашан болсын бірлік жолы *бұрыс* т а у (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Бұрыс* т а у екен ол ойым, *Бұрыс* т а у екен ол есеп. Болады бізге сол уайым, Бұған да шүкір демесек! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БҰРЫС-ТЕРІС с ы н. *Дұрыс емес, оғаш.* *Бұрыс-теріс* і н е қарамай айтқанын біз бұлжытпай істеп жүрдік (Б.Майлин, Шығ.).

БҰРЫСТҮЙІРЛІК: *бұрыстүйірлік құрылым.* г е о л. *Кристалл түйірлік құрылымның бір түрі.* *Бұрыс* т ү й і р л і к қ ұ р ы л ы м д а түйірлердің шеті қисық, кедір-бұдырлы келеді (Қаз. тілі термин. Геология).

БҰРЫСТЫҚ з а т. 1. *Жол бойынан шеткері болушылық, қиыстық.* Маған *бұрыс* т ы з ы да жоқ, медреседен қайтарымда дәл жолда (С.Бегалин, Мектеп.). Теңіз басын айналып жүрудің біраз *бұрыс* т ы з ы болғасын, қатты жел қарын үрлеп кеткен жалтыр мұздың үстімен тура салды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). 2. *Дұрыс емес, теріс болушылық.* Сөзімнің айыптама *бұрыс* т ы з ы н, Тағы да мақтамаңыз дұрыстығын (Алдаспан).

БҰРЫСУ *Бұрыс етістігінің қимыл атауы.*

БҰРЫСЫРАҚ с ы н. *Шалғайлау, алшақтау.* – Маяны самолет ұшқанша алаңға жеткізуге қанша тырыссақ та жолымыз *бұрыс* ы р а қ болып, кешігіп қалдық, – деп кінәлі адамдай жабырқап сөйлеп тұр (Ә.Шәріпов, Партизан.).

БҰРЫШ⁴ з а т. 1. *Үй қабырғаларының үшкілдене түйіскен жері.* Мужик ортасында кекті болған байдың үй-мүлкін өртегенді айтады, жаңағы бай үйінің төрт *бұрыш* ы н а кәрәсін мен қарамай құйып, әзірлеп тұр екен (М.Әуезов, Шығ.). Оң *бұрыш* т а радиоприемник, сол жақта малдас құрып отырған құндыз бөрікті біреудің жейпур мраморынан шабылған кішкене статуеткасы қойылған (С.Шаймерденов, Болашақ.). Туған үй, туған шаңырақ, Сүйкімді жұбай кешегі. *Бұрыш* т а тұрды қаңырап, Аңаның жетім төсегі (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Заттың екі жағының, жақтауларының немесе ұзындығы мен енінің үшкілдене түйіскен жері.* Қыздар қайда кешегі қызғанатын? *Бұрыш* ы н а дөңтердің сызған атын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Орамал төрт *бұрыш* ы н а түйдім анар, Қылмысы жақпаған құл тозақ барар (Батырлар жыры). Кнiздiң енін бірнеше рет аударып білектеген соң барып қарпиды: қарпырда әуелі шуда жіппен ұзыннан қап сықылдандырып тігіп, жұп-жұп болып отырып, алты-сегіз адам бір ілгері, бір кейін көтеріп тастап отырады. Неша пар болса, қарпығанда сонша *бұрыш* түсіп отырады (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы). 3. *Көшенің түйіскен жері, екі көшенің қосылған тұсы.* Оразбай селт етіп,

кейін серпіле беріп: – Өй, қу сотқар! Сен не тантып... – деп, кеңсе жаққа алақтап, айғайлап, сөйлемек болып еді. Бір жалт еткенде, көшенің басқа *бұрышында* тұрған өз көшірін көзі шалып қалды (М.Әуезов, Шығ.). – Мен осы *бұрыш*та күтейін, көшенің ретін білмеген мен жүгірсем, полицияның қолына түсіп қалармын, – деді Ләйлә (С.Шарипов, Шығ.). Әрбір көшенің *бұрышында*, екі көшенің қосылған жерінде су құбырының бастары қылтып-қылтып тұр (С.Бакбергенов, Адам.). Ұмтылып кейде жан таппай, Екі жақ кезек ығысты. ... Бір әйел ұшты қалпақтай, Айнала беріп *бұрыш*ты (М.Мақатаев, Шығ.). 4. а у ы с. *Баспана боларлық орынжай, қуыс жер*. Әр семья осындай бір *бұрыш*та бірге тұрамыз (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Екеуі шаттың ауыл көрінбейтін бір *бұрышына* келіп отырысты (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). 5. *Елдің белгілі әрбір тұқпірі*. Әміреге сол да жат болмау керек. Әміреге тоғыз облыс Қазақстанның әрбір *бұрышына* барып, жақсы әншіден ән үйреніп, түр жиып алып қайтып жүрсе де обал емес (М.Әуезов, Шығ.). Кінәлілар бар әлі, күнәлылар, Сақ болмасаң, салатын ылаңы бар. Алып жердің бір *бұрышы*н мекендеген, Жұмыртқасын шайқаған жыланы бар (М.Мақатаев, Шығ.). Міне, Нияз өмір сүрген қазақ жерінің бір *бұрышының* ауасы дертке шипа, талай адамды өлімнен құтқарған қасиетті жер (З.Шашкин, Доктор.). 6. *Бөлме ішінің көрме ұйымдастыруға арналған бір бөлігі, мүйісі*. Соның нәтижесінде өз мектептерінде өлкетану *бұрышы*н, ал кейінірек музей ұйымдастырды (С.Жортанов, Өлкетану). 7. *Шалғайдағы, алыстағы елдімекен, шеткері аймақ*. Отарба және шықтың ниһаятсыз, Барады жер *бұрышы*на мініп атсыз. Хажілер көғбаға тауаф қылып, Қайтады жәбір көрмей расходсыз (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Түйелі көштің жүрісіндей, қоралы қойдың жай жайылуындай, баскаша, кейде, тіпті дүниенің бұл *бұрышында* уақыт тоқталып, «сағат», «сөтке» деген өлшеулер, дағдыдан қажеттіктен шығарылып тасталған сияқты (М.Әуезов, Шығ.). 8. г е о м. *Бір нүктеден шыққан әртүрлі екі сәуледен құралған геометриялық фигура*. Сәулелер *бұрыш*тың қабырғалары, ал олардың ортақ нүктесі бұрыштың төбесі деп аталады (ҚҰЭ). *Бұрыш*тың градус саны шеңбер доғасының градус санына тең (ҚСЭ). Ертеде қарастырылған атакты проблемалардың бірі – берілген *бұрыш*тың бөлу проблемасы (О.Жәутіков, Математика.). 9. а у ы с. *Жан дүниесінің ішкі бір қалтарысы, сыр*. Көңілімнің бір *бұрышында* Гүлсім тұрса да, Айтжан осынан дұрыс болар деп біледі (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

Бұрыш өлшеу. м ә ш и н е ж а с. *Мәшине жасауда мәшине детальдарының бұрыштық өлшемдерін анықтау. Бұрыш өлшеуде* мәшине детальдарының бұрыштық өлшемдерді анықтау қатесі 2' не 5'-тан аспайтын бұрыш өлшеуішпен өлшенеді (ҚСЭ).

Бұрыш трисекциясы. г е о м. <лат. tri – үш, sectio – кию> *Бұрыштың тең үш бөлікке бөлу туралы ежелден белгілі салу есептерінің бірі. Бұрыш трисекциясы* есебінен қосымша кесінді салу арқылы шешу тәсілін б.з.б. III ғасырда Архимед тапқан (ҚҰЭ).

Вертикаль бұрыш. г е о м. *Қабырғалары екінші бұрыш қабырғаларының созындылары болып табылатын бұрыш*. Егер бір бұрыштың қабырғалары бұрыш төбесінен бастап екінші бұрыштың қабырғаларының созындылары болса, онда ондай бұрыштар *вертикаль бұрыш*тар деп аталады (ҚСЭ). *Вертикаль бұрыш*тар өзара тең болады (ҚҰЭ).

Денелік бұрыш. г е о м. *Конустық беттің қос қуысының бірімен шектелген кеңістіктің бөлігі. Денелік бұрыштың* дербес жағдайы – үшжақты және көпжақты бұрыштар (ҚСЭ). Толық сфера 4 П (пи) стерадианға тең *денелік бұрыш* құрайды (ҚҰЭ).

Дүниенің [төңіректің] төрт бұрышы. Айнала шартарап, бар әлем. Сықылды сыртың сұлу көрінеді, Секілді сырлаған үй Айдарханның. *Төрт бұрышын дүниенің* кезсем де Көп жерді жігіттікпен сайқалдадым (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Екіжақты бұрыш. г е о м. *Ортақ түзуден шығатын, екі жарты жазықтықтан жасалған фигура*. Ортақ түзу *екі жақты бұрыш*тың қыры деп, ал жарты жазықтар *екі жақты бұрыш*тың жақтары деп аталады (ҚСЭ).

Жазық бұрыш. г е о м. *Қабырғалары түзу құрайтын, яғни 180 градусқа жасалатын бұрыш*. Бір нүктеден (бұрыштың төбесінен) шыққан екі сәуледен құралған фигура *жазық бұрыш* деп аталады (ҚСЭ).

Қызыл бұрыш. с о в. *Мекеме жанында мәдени-ағарту, саяси сауаттандыру жұмыстарын жүргізуге арнайы жабдықталған бөлме, мүйіс*. – Ол *қызыл бұрыш*та бастық. Таң-тамаша оймен Жақып қайтты. Терең бір ойға шомып Авдей қалды (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Мектеп жанындағы *қызыл бұрыш*та н газет оқып жүріп, осылар туралы жазылған фельетонды да тауып алысты (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Сызықтық бұрыш. г е о м. *Екіжақты бұрыштың жақтарынан қырына түсірілген перпендикулярлар арасындағы бұрыш*. Екіжақты бұрышты *сызықтық бұрыш*пен өлшейді (ҚСЭ).

БҰРЫШ² з а т. 1. б о т. <лат. capsicum> *Алқа тұқымдасына жататын біржылдық*

немесе көпжылдық шөптесін, кейде бұта немесе жартылай бұта өсімдік. Бұрыш – жылу және ылғалсүйгіш өсімдік (ҚҰЭ). Құрамындағы С витаминінің мөлшері бойынша бұрыш көкөністер ішінде бірінші орын алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бұрыштың жемісі – етженді, іші қуыс, көп тұқымды жидек, салмағы 50-200 грамм, түсі қызыл, сары, жасыл, қоңыр-жасыл, 2-4 ұялы болады (ҚҰЭ).

2. ө с. <лат. рірег> Бұрыш тұқымдасына жататын өсімдіктер тұызы, бұталар, кейде шашын ағаштар мен шөптер. Бұрыштың дақылдық 9 түрі бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бұрыштың ең маңыздысы – қара бұрыш (рірег нігрум) – Үндістанда, Оңтүстік Шығыс Азияда, тропиктік өңірлерде өседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **3. тамақ. Дәмдеуіш ретінде тамаққа қосатын қызыл және қара тұсті, ащы және дәмді болып келетін осы өсімдік жемісінің кептірілген ұнтағы.** Марья Дмитриевнаның ұлы: – Я, ол тірі және өтірікті баяғысынша соғады, білдіңіз бе, мынау сотқар қыз, – деп, «ол өзінің» балдызын көрсетіп, – кеше оның шақшасына бұрыш сеуіп қойыпты, – деді (М.Әуезов, Шығ.). Жүкті әйел бұрыш, хрен, қыша, сірке суы, арақ-шарап секілді өте ащы тағамдарды пайдаланбауы керек (Келіншектер.). Жапондар өзге шығыс халықтарындай емес, бұрыш, тұз, ащы жағына құмар емес (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

Ащы бұрыш. с ө й л. **Қызыл бұрыш** (көкөніс). Ащы бұрыш тамаққа дәм беруге, төтті бұрыш консерві, салат жасағанда пайдаланылады (КСЭ).

Қара бұрыш. а) ө с. <лат. рірегa нігрум> Жылы жақта өсіп-өнетін бұрыш тұқымдасына жататын көпжылдық шырмауық тәрізді өсімдік. Қара бұрыш жемісінде алкалоидтар (пиперин, пиперидин), эфир майы мен шайыр бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Осы кезде қара бұрыш – Үндістанда, Үнді-Қытайда, Индонезияда, тропиктік Африкада, Бразилияда т.б. ауа райы ыстық және ылғалды елдерде өсіріледі. Қазақстанда қара бұрыш орманды жерлерде ғана өсіріледі (КСЭ). ә) тамақ. Қара бұрыш өсімдігі жемісінен кептіріп алынатын дәмдеуіш ретіндегі дән және дәннің ұнтағы. Бәрін турап, үстіне қара бұрыш, тұз сеуіп араластырады («Қазақст. әйелдері»).

Қызыл бұрыш. а) ө с. <лат. gарsісum апnиum> Көптеген елдерде біржылдық, тропикте көпжылдық ретінде өсірілетін алқа тұқымдас, жемісі ащы өсімдік, бұрыштың (сарсисит) бір түрі. Қызыл бұрыштың ащылығы жемісінің құрамындағы кансаинин ($C_{18}H_{27}NO_3$) деген химиялық заттың болуына байланысты (КСЭ). Қызыл бұрыш – алқа тұқымдасына жататын өсімдік (КСЭ). ә). Осы өсімдіктің

әртүрлі емдік, тағамдық қасиеті бар, ащы жемісі. Қызыл бұрыш – ауруды басатын дәрі есебінде спиртке салып тұндырып, өсімдік майы, скипидар және басқалармен араластырып, ауырған жерге жағылады (С.Сүбханбердин, Дәрі-дауа.). Карбыз, осы сен де қызыл, Қызыл бұрыш пен, мен де қызыл. Мен өртеймін, жанып тұрам, Түсінбеймін, сол ма кі-нәм? (Т.Әбдірахманова, Білесің бе.). б) тамақ. Қызыл бұрыш көкөнісінің жемісінің кептіріліп ұсақталған дәмдеуіш ретіндегі ұнтағы. Дайын болып қалғанда аздап қызыл бұрыш салады («Қазақст. әйелдері»).

Тәтті бұрыш. Алқа тұқымдасына жататын көкөніс өсімдігі ретіндегі бұрыштың хош иісті әрі ащы емес болатын жемісі. Тәтті бұрыштың өзіне тән хош иісі мен дәмі бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БҰРЫШ-БҰРЫШ з а т. **1. Ұңғыл-шұңғыл, көп қуыс.** Қараңғы бұрыш-бұрыш та Өрмекші тастай батыпты (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Әр жерде өлген адамдар. Олардың ішінде бір шал, бір әйел бар. Тірілері зәрулері ұшып, бұрыш-бұрыш қатығылып қалған (М.Жұмағұлов, Қыран.). Бұрыш-бұрыш та ағы темір шөңгектерде қасқыр мен түлкі терісі самсап тұрды. Аяқ астында арқар мен ақбөкен мүйіздері шашылып жатыр («Жас Алаш»). Олар да сол ыстық көк суды құмар асындай ішкен боп бұрыш-бұрыш та әкесі мен шешесіне жалтақтап, үрке қарап бүрісіп отыр (М.Әуезов, Шығ.). **2. Түкпір-түкпір, жан-жақ.** Еліміздің бұрыш-бұрышынан хаттар ағыла бастады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

БҰРЫШӨЛШЕР з а т. ө с к. Артиллериялық қарулардың көздеу құрылғыларындағы бағдарлану және барлау құралдарындағы бұрышөлшегіш аспаптардың бір бөлігі. Бұрышөлшер аспаптарда есептеудің берілген бағытынан көлбеу және тік бұрыштар жасауға және жергілікті жерде осы бұрыштарды өлшеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бұрышөлшер бойынша қару бұру механизмі арқылы бақыланбайтын нысананы ату кезінде көлбеу жазықтықта көзделеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бұрышөлшер бөлігі. ө с к. Артиллериядағы бұрыштық шамалардың бірлігі – шеңбер ұзындығының 1/6000 бөлігіндей доғалы центрлік бұрыш. Бұрышөлшер бөлігі доғасының ұзындығы шеңбер радиусы ұзындығының 1/955 бөлігіне тең (Қаз. тілі термин. Әскери.). Үлкен бұрышөлшер бөлігі 100 кіші бұрышөлшер бөлігінен құралады, 1-00 мен белгіленіп, 6 градусқа тең болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БҰРЫШӨЛШЕУІШ з а т. т е х. Бұрыштарды өлшеуге арналған құрал. Бұрышөл-

ш е у і ш – мәшине детальдарының, кесу және өлшеу құралдарының т.б. бұрыш шамасын өлшейтін аспап (ҚСЭ).

БҰРЫШСАУЫТ з а т. *Дәмдеуіш ретіндегі бұрыш ұнтағын салып қоятын, пайдалануға ыңғайлы кішкене ыдыс, бұрыш салғыш. Б қ р ы ш - с а у ы т* – ұнталған бұрыш салатын асханалық сауыт (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БҰРЫШСЫЗ с ы н. *Үшкілсіз, доғаланып келген, жұмыр. Сабдан соңғы үлкен көн ыдыс – сүйретпе. Ол жұмырлау әрі тікелеу келеді, су-сынға арналып көннен жасалатын ыдыс. Оның түбі б қ р ы ш с ы з* жұмыр келеді. Сыйлы қонаққа сүйретпеден қымыз беру ерсі саналады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

БҰРЫШТА¹ = е т. *Үшкілдеп, бұрыш шығару. Аялап қолмен, б қ р ы ш т а п* Жұқа бір қағазға ораған, – Төгіліп түсті уысқа Сусылдап жібек орамал (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бірақ олар биіктетіп, *б қ р ы ш т а п* үйген тоқсан, жүз центнер тартатын маялар емес, отыз-қырық центнерден аспайтын кішкене шошақтар (Ж.Мұзапаров, Қабі қарт.). Оны шалқасынан жатқызғанда айнала отырғандар бір сәт серпіліп қалды, маңдай терісін бес *б қ р ы ш т а п* сыдырып алыпты (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

БҰРЫШТА² = е т. *Асқа бұрыш қосу. Жас ет жеп, жақсы ет жеп, Дурыстап, б қ р ы ш т а п*, Сорпа ішіп терлеймін (Қ.Мырзалиев, Көктем). Көмаш тамақ жасауға шебер. Етін мол турап, *б қ р ы ш т а п*, сарымсақтап тұрып бір қазан кеспе істеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

БҰРЫШТАҒЫШ з а т. м а т. *Бұрыш жасаушы. Патрубоктағы тік бұрышты фланецтің жазықтығы V жазықтығына перпендикуляр, б қ р ы ш т а ғ ы ш т а ғ ы жазық көлбеу қиық Н жазықтығына перпендикуляр (А.Абрикосов, Сызу).*

БҰРЫШТАЙ с ы н. *Бұрыш (аиы жеміс) сияқты. Әлгі жас бүркеулі жараны жуып, аузын ашқан түрі бар. Енді жалаңаш жара жас б қ р ы ш т а й* ашытып барады (Т.Иманбеков, Үш ай.).

БҰРЫШТАЛ¹ = е т. *Үшкілдену, бұрыш шығарылу. Төрт б қ р ы ш т а л ы п*, қойнын кең аша салынған еңселі төрт сарай (А.Лекеров, Түз гүлі). Ол үш *б қ р ы ш т а л ғ а н* солдат хатын ашып, оқуға көзілдірігін ыңғайлады (А.Сатаев, Ақын.).

БҰРЫШТАЛ² = е т. *Бұрыш қосылу. Қоянның ақ сорпасы б қ р ы ш т а л ғ а н*, Будақтап бұған келді бір столдан (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

БҰРЫШТАЛУ *Бұрыштал етістігінің қимыл атауы.*

БҰРЫШТАМА з а т. *Ресми ісқағазына құзырлы адамның қоятын белгісі, тұжырымы. Сондай бір қағазды көргенім бар. Бірақ оған «Мұнда тұрмайды» – деп б қ р ы ш т а м а*

қойылыпты (К.Тоқаев, Тасқын). Өнер – шағым, өтініш, арыз да емес, Қоя алмайсың үстінен *б қ р ы ш т а м а* (Х.Ерғалиев, Күй дастан). Әйтеуір, шым-шытырық *б қ р ы ш т а м а* қойылған қағаздар келіп жатады, кетіп жатады (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек).

Бұрыштама соқтырды. *Қол қойдырды, растатты, бекітті.* Бұл өзі Иноземцевтің қаулысын өзі жазып, білікті деген біраз жолдастарына *б қ р ы ш т а м а с о қ т ы р ы п* алған пікірі (А.Сүлейменов, Бесін).

БҰРЫШТАМАЛЫ с ы н. *Бұрыштама қойылған. Абдуллаходжаевтың қолында қалалық атқару комитетінің мөрі басылған қызыл б қ р ы ш т а м а л ы* қағазы болған (К.Тоқаев, Тасқын).

БҰРЫШТАН = е т. *Үшкілденіп бұрыш жасалу.* Қарт қойшы ұзынша көздері *б қ р ы ш т а н ы п* күліп қойды (Қ.Қамбаров, Алтай.). Жиен қоштасарда тағы бұзылды. Аузы төрт *б қ р ы ш т а н а* біткен қияқ қасы мен ақ-қарасы айқын аялы жанарында сабырлы ойлылық бар (А.Сейдімбеков, Ақжық). Түп-тура төрт *б қ р ы ш т а н ы п*, ұзыны екі, ені бір кез жер ғана өзіне суырып тарта жөнелді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БҰРЫШТАНДЫР = е т. *Үшкілдендіріп бұрыш жасату.* Неше келсем де, тіпті қашан келсем де, жұқалтым еріндерін аса бір сәнмен *б қ р ы ш т а н д ы р а* күліп, біздің үйде отырады (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

БҰРЫШТАНДЫРУ *Бұрыштандыр етістігінің қимыл атауы.*

БҰРЫШТАНУ *Бұрыштан етістігінің қимыл атауы.*

БҰРЫШТАРАН з а т. ө с. *Таран тұқымдасына жататын биіктігі 20–60 см, бұтақты біржылдық, шөп сабақтас өсімдік. Б қ р ы ш т а р а н ы ң* химиялық құрамы толық зерттелмеген (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БҰРЫШТАТ = е т. *Үшкілдетіп, бұрыш жасату.*

БҰРЫШТАТУ *Бұрыштат етістігінің қимыл атауы.*

БҰРЫШТАУ¹ с ы н. *Сәл-пәл бұрыштанған, оңашалау, тасалау. У-шу* басылған соң, ауылдың еркек-әйелі тегіс Төкеннің үйіне жиналды, ештеп *б қ р ы ш т а у* жерден тізе бүге біз де отырдық (К.Шөкенов, Біздің Ілияс). Көкірек Арынды ресторанға апарды. Тасалау, *б қ р ы ш т а у* жерде отырып, бір-бір стаканнан тартып шықты (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

БҰРЫШТАУ² *Бұрышта етістігінің қимыл атауы; бұрыш салу, үшкіл жасау.* Білезіктің көздерін ұстап тұратын ернеулі ұялар батыру, сызу, бедерлеу, *б қ р ы ш т а у* әдістерімен өрнектеледі (С.Қасинов, Қаз. колөнері).

БҰРЫШТЫ¹ с ы н. **1.** *Бір немесе бірнеше бұрышы бар, қырлы. Төрт б қ р ы ш т ы* қамалдың

ішінде ескі қабірдей томпайған құм төмпешіктен өзге еш нәрсе көзге түспейді (Т.Ахтанов, Махабат.). Тақтай астына енген төрт *бұрышты* цементтің үстінде екі шығыршық бар (К.Тоқаев, Тасқын). Айналасы бау ағашымен қоршаулы, сырт қарағанда төрт *бұрышты*, шағын қобдишадай ғана үй (А.Байтанаев, Болат.). **2. Бұрыштап бүктелген.** $\approx$ Үш *бұрышты* хат.

Бұрышты қайтарғыш. $\approx$ с. к. *Жоғарғы қайтарғыш қабілеті бар жинақы жасанды радиолокациялық нысана ретінде қолданылатын электромагниттік толқындарды қайтарғыш. Бұрышты қайтарғыш* үш өзара көлбеу металл жазықтықтан тұрады және өзіне түскен электромагниттік толқындарды келген бағытымен тойтарады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Бұрышты қайтарғыш* объектілерді радиолокациялық бүркемелейтін жалған радиолокациялық нысана жасайды, сөйтіп қарсыластың шын радиолокациялық нысаналарды бақылауына мүмкіндік бермейді немесе кедергі келтіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты. *Дауды әр саққа жүргізіп айта беруге болады деген мағынада.*

Төрт бұрышты дүние. *Айнала шартарап, бар әлем.* Орта жолда бүріп тастап оқ құзғын, Құлап жаттым құшағында көк мұздың. Қасіретімді – қазақ тілін қанат қып, *Төрт бұрышты дүниеге* жеткіздім (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

БҰРЫШТЫ² с. н. *Бұрыш қосылған, бұрышы бар.* Алдымызға қойған тағамның бәрі де *бұрышты* екен, аузымды дуылдата жөнелді (Ауызекі).

Бұрышты ішімдік. *Бұрыш қосып тұндырған алкогольді сусын. Бұрышты ішімдік* (перцовая) – бұрыш тұндырылған ішімдік, арақ (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БҰРЫШТЫҚ¹ з. а. т. а. с. т. р. <лат. погма> *Аспанның оңтүстік жарты шарындағы шағын шоқжұлдыз. Бұрыштық республиканың оңтүстік аудандарында мамыр-маусым айларында көрінеді (ҚҰЭ). Бұрыштық* Сарышаян, Садахана, Оңтүстік Үшбұрыш және Бөрі шоқжұлдыздарының арасында орналасқан (ҚСЭ).

БҰРЫШТЫҚ² з. а. т. ж. е. р. г. *Үйдің бұрышына қорған ретінде жасалған құрылыс. Бұрыштық* – үйдің бұрышына кірпіштен жасалған биіктігі бір метрдей қорған сияқты нәрсе (Диал. эксп. мат.). *Бұрыштық* ты қыстаудың бұрышына мал сүйкенбеу үшін істейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҰРЫШТЫҚ³ с. н. *Бұрышқа тән, бұрышқа қатысты.* Доғаның әрбір градусына бір центрілік бұрыш сәйкес келеді, ол *бұрыш*

тық градус деп аталады (Геометрия). Сыртқы планеталар Күннен кез келген *бұрыштық* қашықтықта кете алады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Бұрыштық жиілік. м. а. т. *Периодты тербелмелі процестің 2 П (пи)-ге тең уақыт аралығындағы толық тербеліс саны. Бұрыштық жиілік* тің бірліктердің халықаралық жүйесіндегі (СИ) өлшеу бірлігі – рад/с (ҚҰЭ). *Бұрыштық жиілік* ұғымы негізінен электротехника мен радиотехникада қолданылады (ҚСЭ).

Бұрыштық жылдамдық. м. а. т. *Қатты дененің айналу шапшаңдығын сипаттайтын векторлық шама. Бұрыштық жылдамдық* ты векторы (*w*) дененің бұрылуы бақылаушыға сағат тілі жүйесіне қарсы бағытта болып көрінетіндей бағыттағы айналу осінің бойымен бағытталады (ҚҰЭ).

Бұрыштық үдеу. м. а. т. *Бұрыштық жылдамдықтың өзгеру шапшаңдығын сипаттайтын векторлық шама. Бұрыштық үдеу* векторы (*e*) айналу осінің бойымен бағытталады және ол дене үдемелі айналғанда *w* векторымен бағыттас, ал кемімелі айналғанда *w* векторына қарсы бағытта болады (ҚҰЭ).

БҰРЫШТЫЛАУ с. н. *Бұрышталып келген.* Бақаның басы сияқты жалпағын, арғымақтай ұзын сүйірігін, ақсұла балықтай кішкентайын, кейде үш *бұрышты лауын* – әйтеуір не керек, әркілісын шығара береді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

БҰРЫШТІСТІЛЕР з. а. т. з. о. л. <лат. hynobidae> *Құйрықтылар отрядына жататын қосмекенділер. Бұрыштістер* ағаш түбінде жеке, кейде топтанып бір жерде қыстайды. *Бұрыштістер* жемін аулауға кешкілік, түнде шығады, құрттармен, моллюскілермен, жәндіктермен қоректенеді (ҚҰЭ). *Бұрыштістердің* дене тұрқы 8–15 см. Терісі жалаңаш, түсі – қоңыр, арқа жағы – сарғыш жылтыр (Қаз. тілі термин. Биология).

Сібір бұрыштісі. з. о. л. <лат. hynobius keyserlingi> *Құйрықтылар отряды бұрыштістілер тұқымдасы қосмекенділерінің Қазақстанда тараған түрі.* Республикамыздың солтүстік облыстарының орманды далаларындағы суқоймаларда *сібір бұрыштісі* мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология). Қазақстада 2 түрі – *сібір бұрыштісі*, жетісу аяқтыбалығы бар (ҚҰЭ).

БҰТ¹ з. а. т. **1.** *Адамның жүру-түру қызметін атқаратын жамбастан төмен қарайғы дене бөлігі, борбай.* Палуандар үстеріне әдейі күреске арналған дәстүрлі киім киеді: өте мықты матадан тігілген арқалық («зодог»), бұл тек қол мен жауырынды жауып тұрады, *бұтқа* шолақ дамбалша («шуу-даг»), аяғына

тұмсығы жоғары ұлттық етік («ту-тал») киеді («Парасат»). Дудардай шаш қоясың қарыс қылып, *Бұттың* а кидің шалбар жабыстырып, Орысша, қазақшаны түгел білмей, Сөйлейсің шалдыр-шалдыр шабыстырып (О.Шораяқов, Шайыр). Біреудің отын үрледім, Өз отымды жақтадым, Сонда дағы оңбадым: Көн шалбар түспей *бұтты мнан*, Қыс болса тапшы қызылдан, Жаз болса шала жұтымнан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2. Адамның аяғы.** Қоғалы көлдер, қос сулар, Қоныстар қонған өкінбес. Арыстандай екі *бұтты* н алшайтып, Арғымақ мінген өкінбес (Доспамбет//Алдаспан). Жанып жатқан жапаны жиі-жиі қағыстыра отырып, екі *бұтты* талтайтып жіберіп кеп, отқа қақталамыз (Ө.Қанахин, Жер бас.). **3. Малдың, жануардың және т.б. жамбастан төмен қарайғы дене бөлігі.** – Бақа, бақа, балпақ, *Бұттың* неге талтақ? – Су бетінде көп жүзіп, Бұтым содан талтақ («Балдырған»). Табалдырықтың астында тығылып жатып тақымынан алатын көпек иттей бір-бір шөпжелкенің бауырына кіріп ап *бұтты мен* бақан сермеген өңшең пышанамыз-ау! (Қ.Ысқақов, Тұйық). **4. Ошақтың, мосының т.б. аяғы, тағаны, тіреуіші.** Бәйбіше: «Байғұс, не нәрсеге ділгір болайық, тек бір-екі күннен бері ошағымның бір *бұтты* түсіп қалып, сол ғана ділгір болып тұр!» – депті (С.Сейфуллин, Шығ.). Шарбақ ошақ темірден жасалады, оның 4–6 *бұтты* болады, оған көбіне қазан асылады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). Қасаба – ошақтың үш *бұтты* нд а тұратын қайқы бас темір, қазан үшін керек («Қазақст. мұғ.»).

Бұт артты. с ө й л. Мінді, көлік қылып алды. Кеше түйеге мінген елдің ұрпағы енді ғарыштық кемеге *бұт артты* ы; бағыға тек басқаның сөзін алтындай көретін ағайын бүгінде жалпақ жұртқа жөн сілтейтін дәрежеге жетті («Түркістан»).

Бұт көтеріп кету. Сарып кету (ит тұра-лы). «Иманды бол, Жақа», – деді Үкең, қорымнан сонадай өтіп барып. Үш-төрт көйлек-көншегін қағынып, керіліп жүр екен. Иттің итақайына дейін *бұт көтеріп кетуді* ар көретін жаман шеңгелдің шешек атқанын да енді байқады (Жүздесу).

Бұты көктен келді. Аяғы аспаннан келді, оңбай жеңілді. Анда апарып бір соқты, Мұнда әкеліп бір соқты. Бұзау басым өктем келді, Бұқаның *бұтты көктен келді* (О.Әубәкіров, Жасыр.).

Бұтынан борсық өткізді. Алаяқтығымен, өзімшілдігімен және т.б. жаман қасиеттерімен атышулы болып, жұрттың қарғысына ілікті. Республикалық және облыстық партия, кеңес органдарының басшылары арасында аузы егіт болғанымен, *бұттынан борсық өткіз-*

зе н кулар, қара басының қамын жеп, бүйенін майлағандар, мансаптың буына пісіп, елдің қамын, шаруа жайын ұмытқандар болды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Бұтынан борсық [кесіртке] өткір. қ а р ғ. Жолы болмасын, қырсық шалсын деген мағынада.

Бұтын бұт, қолын қол қылды. а) Бөлек-бөлек етіп, бөліп тастады, парша-паршасын шығарды. Баланың төбеттері жалмауыз кемпірдің *бұтты* н *бұтты* н қ о л қ ы л ы п, жүн-жүнін шығарып талап тастайды (Қаз. ертег.). ө) Түкке тұрғысыз етті. Жаңа да келелі бір жиылыс болып, менің қателерім талқыға түсті. Жұрт мен жазған сөздің *бұтты* н *бұтты* н қ о л ы н қ о л қ ы л ы п созғылап жатыр (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Бұтында бүтін шалбары жоқ. с ө й л. ж а ғ ы м с ы з. Жеке басының қам-қарекетін жасай алмаған, өз қамын өзі жей алмаған деген мағынадағы кеюді білдіретін сөз. Күйеу болмай, күйе боп Жабысты-ау бұл біздің гүлзәр тұқымға. Байлығыңды қайтейін, Тіпті *бұтін* ш а л б а р ы ң ж о қ *бұттың* да (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бұтын отқа қақтады. қ а р а п. Әбден биттеп кеткен кір киімін отқа ұстап битінен тазартты деген мағынада. Таяққа қартайғанда асыларсың, Төбеңнен тас ұрғандай басыларсың. Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң, *Бұттың* ды о т қ а қ а қ т а п қасынарысың (Шал ақын, Өлеңд.).

Бұтын созды [көтерді, керді]. қ а р а п. Өркөкіректенді, жөнсіз дарақыланды, мұрнын көтерді, астамшылыққа салынды деген мағынадағы дөрекі айтылған сөз. Жаманды төре қылсаң – жұртын бұзар, ақылсызды есіртсең – *бұтты* н с о з а р. Төре деме, қара деме, пиғылын қара, кей жаман арғымақан мәстек озар (Ақмолла, Күндер.). К ө т е р е б е р м е *бұттың* ды, кептіре берме ұртыңды, Күндердің күні болғанда өзіңнен мықты жолыкса, ту сыртыңнан жармай алар өтінді (М.Өтемісұлы, Шығ.).

Желіні бұтына сыймады. б е й н. Сиырдың желіні сүтке толып, тырсылдады. Ж е л і н і *бұтты* н а с ы й м а й, шатқаяқтап қалған мама сиырлар ыңыранып барады (С.Жүнісов, Жапанда.). Қасқа сиыр күзгі кезде ж е л і н і *бұтты* н а с ы й м а й, жарылардай боп талтаңдап, емшегінен сүті ағып зорға жетеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Көн шалбар бұтынан түспеді [бұтына жабысты]. Құлдықта жүрді, біреуге басыбайлы, жалшылық күн кешті. Біреудің отын үрледім, Өз отымды жақтадым. Сонда дағы оңбадым, К ө н ш а л б а р т ү с п е й *бұтты* м н а н, қыс болса тапшы қызылдан, Жаз болса шала жұтымнан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өзім үміт еткен айдын көлдің аққуы басқаға, тіпті

басқа болғанда *көн ш ал бары бұтына жабысқан*, күні кешегі қара табан құлыма, ата жауым Дөйқараға бауыр басса (З.Жәкенов, Таң самалы).

Қарны қампиган, бұты тыртиған. *Тым арық, өте жүдеу.* Өзің де мал танығыш едің ғой, *қарны қампиган, бұты тыртиған*, аузында ақ тісі жоқ, бір асам еті жоқ, тұла бойы шандыр мені қайтесің (Қаз. ертег.).

Қозы бұты. *Қозы басы, саны деген мағынада.* Туралыққа көшпеген, Өркендеп өніп-өспеген, *Қозы бұты*, қой саны. Сабаздардың ақ қаны, Момындардың ақ малы Обал болды деспеген (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қызыл қарын, бұты шыт. *көн е. Отбасында елеусіз жүрген, бағып-қағуы кем ойын балалары туралы.* Қара қи қалап от жанса, Жылынар бала жыбыршып, Бүрсеңнен жазылар, *Қызыл қарын, бұты шыт* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ошақ бұтының қызығы. *Отбасы, балашағаның, отбасылық тіршіліктің бейнесі мен зейнесі.* Отбасының игілігінде, *ошақ бұтының қызығында* Махамбеттің Әуеске өкпесі жоқ (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

Ошақтың үш бұты деп отыр [ошақтың үш бұтынан тіледі]. *көн е. Отбасы, өз үй ішінің, бала-шағаның амандығын тіледі, қамын жеседі.* *Ошақтың үш бұты деп отырады.* Оранып от басында бөстегіне (Н.Наушабаев, Шығ.).

Ошақтың үш бұтына берсін! *көн е. тіл е. к. Үй ішінің тілеуіне, несібесіне бұйырсын деген мағынада.*

Ошақтың үш бұтынан шықпады. *Үй шаруашылығынан ұзамады.* Бірен-саран оқып, көзі ашылған әйел болмаса, көпшілігі әлі күнге *ошақтың үш бұтынан шыға алмай* отыр (Б.Майлин, Шығ.). *Үш бұтынан ошақтың шетке шықпай, Үйде отырып жасытар гауһар тасты.* Ата малы сенгені болып кетіп, Жалқаулыққа салыну жарамас-ты (М.Дулатов, Шығ.).

Ошақтың [тағанның] үш бұтындай. а) *Бір жердегі бір-біріне қарама-қарсы орналасқан үшеудей деген мағынада.* *Ошақтың үш бұтындай* үш жерде шүңкісіп отырмыз (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). ә) *Отбасындағы, үйдегі үш адамның айнымас татулығы, ауызбіршілігі туралы айылатын сөзқолданыс.* *Ошақтың үш бұтындай* бір үйдегі үш жанның шырықты өміріне қылау түсті (О.Бөкеев, Қайдасың). *Тағанның үш бұтындай* бір үйде үшеу, сыртқа да естілмейді шуы, дабыр. Іні, әпке жұмыс істеп тұрған жерде, Әбіржіп кешке келер абыр-сабыр (О.Малқаров, Өтсе де күн.).

Ошақтың үш бұтының пайдасы. *жағымсыз. Жеке бастары мен үй ішінің ғана жағдайы.* Өздерінің жұмыр басы мен *ошағының*

үш бұтының пайдасына бастары жетпей жатып, әлдеқашан сүйегі құраған аруақты айтады (Ә.Кекілбаев, Күй.).

Сидан бұт. *Ұзын сирақ.* Тәпелтек Санат *сидан бұт* жігіттерге ілесе алмады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Сөзі ошақ бұты болды. *жағымсыз. Сөзі ұсақ, күйбең тірлік, отбасы, ошақ қасы туралы болып, одан аспады.* Алайда екеуінің *сөзінде* уақ-түйек, көр-жер, *ошақ бұты* *боп* келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талтақ бұт. а) *Екі аяғының арасы алшақ, аяқтары доғаланып келіп қосылатын (адам, жануар).* Осы күн жолдас болдым сексеменен, Кез болды кәрілік, шіркін, сескенбеген. Қартайсаң күнің қандай аянышты, *Талтақ бұт*, ойық желке, күржік жаурын, Тартылып бауыр шандыр бүкшкендеген (Ақберен). Қара қылшық дәу бөрі *талтақ бұт*, алшақ мүйіз ешкіні сүйрелеген күйінде қайқаңға алып шықты (Ә.Көшімов, Қарт аңшы). ә) *саят. Қыран құстың алғырлығының бір белгісі ретінде танылатын саусақтары алшақ біткен қисық аяқтары.* Жіліншегі сіңірлі, саусақтары алшақ-алшақ бітсе, мұны құсбегілер *талтақ бұт* деп атайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өз басым ірі денелі, жебелі жылан басты, кешкіл тұмсықты, от жанарлы, шүңірек көзді, ұзын мойынды, шудасы әрі ұзын, әрі қалың, құранды ердің желқомындай алдына итере біткен қалың топшылы, тік қос жауырынды, шалқақ денелі, салқы төсті, көтеріңкі ер сүйегі, діріл қаққан шалғысы мен құйрығының қауырсындары сабаудай, торанғы жапырақ жүнді, *талтақ бұт*, қотыр аяқ Ұлытау құстарын жақсы көремін, – дейді Шәкен сөзін аяқтап. Шәкеннің осы айтқандарының өзі көп нәрсені аңғартқандай (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Тырбық бұт. *Қысқа, қисық аяқты.* Едірейіп, қалқиып, *Тырбық бұты* талтиып Сөз сөйледі қаптесер: «Бірің сенің – тыстан жау, Бірің сенің – іштен жау, Кет, қанішер! Баскесер!» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ши бұт. а) *Арық аяқты, сидиган сирақты.* Қазық аяқ, қарға тұмсық, *ши бұты* *м-ай*, сенен аяғанды анау жатқан көк төбет жесін, жоқ қой, тойғызар едім (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). ә) *Тыриған, арық, әлсіз деген мағынада.* Күні кеше жөргегінде оралып жатқан *ши бұт* бала еді, – деп, әйде бетімді сүйді келіп, сүйді келіп (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). б) *Бабына келмеген, әлі шикі, шала деген мағынада.* Жырдан талай бақ сынар, Талабымды қоймадым. *Ши бұт* өлең боп шығар, Орган қолдай ойларым (Т.Шопашев, Көңіл көктемі).

Шиңең бұт. *Сыптай, ұзын, жіңішке аяқты.* Өңшең *шиңең бұт* сымдай тартылып жараған сәйгүліктей лып-лып орғыған әсем

жануарлар көз ұшында кілкіген көгілжім сағымдай (С.Елубаев, Ойсыл қара).

БҰТ з а т. с ө й л. д і н и. *Пұт* (құлшылық ететін, сиынатын жасанды мүсін, тұлға). Төрт жүз ғары бойлары Қауымның аты Ғат болды. Бәрі *б ұ т қ а* табынып, Дінге қылап шет болды. Мұсылман болмай жүрсе де Пайғамбар сөзі хақ болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Вавилон еліндегі Күнді, Айды, Жұлдызды Құдай деп табыну, қолдан жасалған *б ұ т қ а* – суретке табыну ескі кітаптарда кең айтылады (А.Машанов, Ғажайып.). Ол қалмақ жұрты *б ұ т қ а* табынатын яки суретке сиынып, соны тәңірі көретін көрінеді (С.Бегалин, Шоқан асу.).

БҰТ з а т. с ө й л. 1. *Пұт* (40 қадақ, өлшем). Маған салса берме атын. Ана жылы бір жарым *б ұ т* тарысына екі тайыншамды қуып алған. Мұның кедейге мұсылманшылығы жоқ адам, берме атын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өткен жылы колхозшыларға үй басы *б ұ т* жарымнан жүгері үлестірілді (С.Мұқанов, Шығ.). Сәлемін естіген мүсепір Шораның алдында «Күніне бір *б ұ т* түсірсем, сегіз-ақ күнде бітіремін» деп салған (Р.Әпешұлы, Әңгім.). 2. а у ы с. *Ауыр, ұлкен. Б ұ т* балғасы, Ойнап қолда, От шаады, Оңға, солға (С.Сейфуллин, Өленд.).

Дүниенің бұты бір-ақ тиын. Бұл дүниедегі байлық, заттай игілік мәңгілік емес, тұкке тұрғысыз деген мағынада. Маған мынау *д ұ н и е н і н ң б ұ т ы б і р - а қ т и ы н*, анау дүниенің адамымын, – деді Мақаш ақсақал Шәкенге (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Еш нәрсенің керегі жоқ, *д ұ н и е н і н ң б ұ т ы б і р - а қ т и ы н* дегені шығар («Жетісу»).

Сегіз бұт, сексен қадақ. б е й н. *Тым қиын, күрделі; ауыр деген мағынада. Сегіз бұт, сексен қадақ* бұл өнімді Салуы басқа ақынның қиындық (Ш.Қошқарбаев, Сөйле, Шашеке!).

БҰТ = е т. *Аузына түскенін айтып шату, мылжыңдау.* Біресе шешесі, біресе жеңгесі, біресе әкесі, біресе ағасы өзін бүгін ғана көріп отырғандай, әр нәрсені *б ұ т ы н* қастарынан шығарсайшы (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

БҰТА з а т. 1. Өркендерінде ағаштікіндейдің болмайтын, түп-түп болып өсетін, бойы ағаштан аласа өсімдіктердің жалпы аты. Бетпақта қысы-жазы ел болмайды, Ел-жайлау, өзен яки көл болмайды. *Б ұ т а с ы қ у* баялыш, қаражусан, Көғала бетегелі бел болмайды (С.Сейфуллин, Өленд.). Телміреді дүрбіге. Телміреді, налиды. Үрей, ұят ызғармен ет жүрегін қариды. Туған ауыл, туған жер, туып-өскен даланың Ой-шұқырын, *б ұ т а с ы н*, ойпат-қырын таниды (М.Мақатаев, Шығ.). Шақпақ тасын тырлаған, Елеусіз жермен еңбектеп, Бауырын *б ұ т а* тырнаған (Базар жырау, Шығ.). Анау жатқан ұлан-байтақ кең дала, Саңғыраған са-

лауатты сандал тау. *Б ұ т а* сайын бұлбұл құсы сайраған, Жұпар иіс жасыл гүлі жайнаған, Осы тұрған миуа талды сай бұлақ, Осыларды қалай көрмей шыдарсың! (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. б о т. <лат. arboretum> *Бұтақтары жер бетіне жайылып, шоғырланып, түп-түп болып өсетін жыңғыл, тобылғы, бозқараған т.б. сияқты көпжылдық сүректі өсімдік.* Қарабұлдірген – көпжылдық, тамыр-сабақтары және жер бетінде екіжылдық тікенекті өркендері бар *б ұ т а* (Ботаника). *Б ұ т а* – өркендерінен нақтылыдің мен жанама бұтақтар айқын байқалмайтын көпжылдық ағаш тектес сүректі өсімдіктер. 3. а у ы с. *Түп-тамыры бір жақыны.* Топырағы, Тамыры бір *б ұ т а м ы з*. Тарихпенен бірге қабақ шығамыз. Сен озып кеп, Мен қалғаннан немесе Сен жығылып, Мен жыққаннан не ұтамыз? (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). 4. *Бұталы өсімдік басқан жер, дала, бұталы алқап деген мағынада.* Қалың *б ұ т а н ы ң* арасынан шығып, бетеге мен ақшөп аралас өскен қыратқа көтерілгенде ғана бет алдынан болымсыз самал есіп, жаны терезе тапқандай болды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). 5. *Бұтаның кесіліп отынға дайындалған шыбықтары.* Ол *б ұ т а л а р д ы* қыстақтың отын базарына апарып сататын да, онысына тұз бен тандырнан сатып әкелетін («Білім және еңбек»).

Әрбір бұтасы таныс. Бұрыннан белгілі, жанына әбден жақын, көптен көріп жүрген, аялы, қимас (жер, мекен). Оған бұл жердің *ә р б і р б ұ т а с ы т а н ы с*, сан алуан шөбін, олардың қасиетін, құнарлылығын бес саусағындай біледі («Мәдениет және тұрмыс»).

Бұта басын сындырмады. *Ештеңеге қол ұшын тигізбеді, бос жүрді. Б ұ т а б а с ы н с ы н д ы р м а ы* бос сенделіп жүру жарамайды (Ауызекі).

Бұтадан бұтаға секірген торғайдай. э к с п р. Жеңілтек, ұшып-қонған адам туралы айтылатын теңеу сөз. Мына агрономның *б ұ т а д а н б ұ т а ға с е к і р і п* қонақтаған *т о р ғ а й д а ы* шолжандауын қарашы (С.Алдабергенов, Алға).

Бұтадан қорықты. *Не болса содан, жоқтан өзгеден қорықты.* Біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді. ...Арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, *б ұ т а д а н қ о р ы қ қ а н*, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып, кетсе қызын боқтақсан «сарт-сұрт» деген осы деп (Абай, Тол. жин.).

Бұта қорғалаған торғай. *Пана іздеген, біреудің қамқорлығына келген адам деген мағына. Б ұ т а ға қ о р ғ а л а ған т о р ғ а й* да аман қалмаушы ма еді. Айдар шеттен келген жалғыз жан еді. Зығыр деп кеп еді. Абайды қорғалап келмеп пе еді (М.Әуезов, Қараш.).

Бұта қорғалаған торғайдай. *Қиын-қыстау шақтарда таяныш-тірек, қамқорлық,*

пана іздеген адамдай. Бәрі тым-тырыс, нөсердің алдында *бұтаға қорғалаған торғайдай* бүрісіп, еңсесі салбырап отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Туған-туысқаннан ешкімім жоқ. *Бұта қорғалаған торғайдай* боп суға кетіп бара жатқан тал қармайды дегеннің кебін киіп, келгенімді түсінер деп келіп едім (З.Рысбекова, Әйел сыры).

Бұта қуды. *Бұтадан бұтаға қарай ентеледі, әр бұтаның түбіне тоқтап, алға қозғалды.* Сонырақалап еңшекі қой, *Бұта қуып* желеді. Алпысбайда баяғы ой, Қойды еңсеріп келеді (К.Шөкенов, Гудок).

Бұтаның арасы толды. *Мал көбейді, көп төл алынды деген мағынада.* Токтың қашып тобымен, Егіз-егіз қоздаса, *Арасы толар бұтаның* (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

Бұта тектес. б о т. *Негізгі діңі білінбей өркендері түбінен бұтақтанып, сүректеніп өсетін өсімдіктер түрі.* Бетпақ даланың шөлді үстіртінде суыққа шыдамды *бұта тектес* қандым ағашы өседі (А.Балтабаев, Шөлде.). Шомырт (терн) – биіктігі 5 метр болатын *бұта тектес* өсімдік, жас өркені сұр, түкті, жапырағы ұзынша, раушан гүлділер тұқымдасына жатады (К.Шалекенова, Жеміс.).

Бұта тұқымдас ағаш. б о т. *Шөптесін және ағаш өсімдіктерден құрылымы жағынан ерекше өркендерінің негізгісі, яғни қатайып сүректенгенмен, діңі болмайтын, биіктігі 4-6 метрден аспайтын көпжылдық өсімдіктер табы.* *Бұта тұқымдас ағаштардың* сабақтары: тік сабақтар, шырмалғыш, өрмелегіш, жатаған сабақтар, жұмыр, көпқырлы, төселме, шөптесін болып бөлінеді (Ж.Әбиев, Биология).

Бұта түбі сөйлесті. э т н. *Туісті әдетін, салтын, рәсімін сақтамай кездесе салды (әдетте ер адамның ұнатқан қызбен кездесуі туралы айтылады).* Күндерше *бұта түбі сөйлеспеймін*, Құлменен кездескендей тезек терген (Дастандар).

Бұта түбі үй болды. б е й н. *Баспанасыз, күтімсіз күй кешті, күндерін ат үстінде, отбасынан жырақта өткізді.* Көпке тентек ез қисық, қамшыменен и болар. Ер басына күн туса, *бұта түбі ұй болар* (XVIII-XIX ғғ. қаз. әдеб.).

Жатаған бұта. Өркендері жерге жайылып өсетін бойы аласа бұта өсімдік түрі. Рүстем сәл көтеріліңкіреп, *жатаған бұта алардың* арасынан сығалап қарады (М.Гумеров, Хазірет.).

Жемісті бұта. а у ы л ш а р. *Өртүрлі тағамдық, емдік мақсаттарда пайдаланылатын жеміс беретін бұталы өсімдіктер.* Сайдың бергі аузында итмұрын, қарақат, ұшқат тәрізді *жемісті бұта алар* өседі (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Өзекті бұта. Өркендерінің іші қуыс немесе жұмсақ болатын бұта. Бірғай жұмсақ *өзекті бұта* болғанмен өзі берік, қатты ағаш (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Тікенді бұта. б о т. Өркендерінде *үшкір қатты өсімділері бар тұп-тұп болып өсетін ағаштан аласа өсімдіктер.* Зерек – оңтүстік аудандардың тау бөктерлерінде өсетін, жемісі қара не қызыл түсті, *тікенді бұта*; сиыр қарақат («Парасат»). *Тікенді* тырбық *бұта* алар атымның төсін тілгілеп, етігімді түте-түте қылып, екі өңірімді шүрк-шүрк қылып жыртып келеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Шала бұта. б о т. Кейбір белгілері жағынан *шөптесін өсімдіктерге ұқсас, бойлары аласа тұп-тұп болып өсетін өсімдіктер түрі.* Жебір-жатаған сабақты, қарама-қарсы жапырақты, хош иісті *шала бұта* («Парасат»).

БҰТА = е т. 1. *Ағаштың бұтақтарын кесіп, қырқу, ағашқа балта салу.* Бір кісі терек тіккен құмарланып, Мәнісін өсірудің білмей анық, Отырды *«бұтаған»*ның жөні осы» деп, Бұтақтан түк қалдырмай отап алып (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Зарқұмар балтасын алып балқарағайдың шайырлы жерін *бұта*н, тамызық әкелер (С.Бегалин, Уақыт.). Қарағайдың қайда кеткен бұтағы? Дерсіз әлде мұны біреу *бұтады*. Көп қарағай тұрса қатар қаланып, Атқан оқтай аспанға тек зытады (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). 2. *Ағаш бұтақтарын отқа жағуға ықшамдан кесу, шабу.* Міне, сол кезде әр үйдің есігінің алдында шөтпен, балтамен тоңқан-тоңқан етіп тал *бұта*н жатқан адамдар (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Міне, мына бір тұс: есіктің топсасынан бастап балтаға дейін сатып жатыр екен. Қолына алды. Шіркін-ай, осы балта баяғыда болар ма еді, сонда әжесі Ұлбосын қиналмай-ақ ағашын *бұта*н алар еді-ау (Т.Молдағалиев, Ескі дос). Доскей жайлап басып келіп, ағаш *бұта*йтын дөңкенің үстіне отырды. Қабағы тым салыңқы (Д.Исабеков, Тіршілік).

Отын бұтады. *Ағаш жарды, от жағуға, тамызыққа арнап ағаш бұтақтарын, бұталарды кесті.* Ертең ерте шай ішіп және бір тостаған қымыз ішіп, қонған үйдің тал *отын*ын балтамен *бұта*н беріп, жүріп кеттім (С.Сейфуллин, Тар жол.). Самауыр қасында жалшы шал шапашөтпен *отын бұта*н отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Кешкі іңірде ауылда әйелдер мал жайлайды, еркектер жұмыстан қайтып, есік алдында *отын бұта*йды (З.Шашкин, Сенім). Бәрі үстеріне жаман киім киіп, қойды іреп сойып, *отын бұта*н, от жағып жүр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

БҰТА-БҰДЫР з а т. *Бұта өскен, тегіс емес жер.* Оң жақтағы *бұта-бұдырда*н жалаңаштау құрғақ сайдың түкпіріндегі көл-

денен жолда ағараңдаған шоғырмақ көрінеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БҰТА-БҰТА з а т. **1.** *Қалың бұта.* Өзі төмен қарай қараңғылыққа сүңгіп кетті, аяқ астындағы тастардың тықыры, *бұта-бұта-ны* қысыбдыры ғана естіледі (С.Мұратбеков, Жабайы.). Жетектен құтылғанына қуанып, ордаңдай жүгіріп, *бұта-бұта-ны* қарын бұрқыратып тоқтаусыз ілгерілейді (Н.Сералиев, Қаңтар). Ақсинья *бұта-бұта-ны* арасымен күңіреніп келе жатыр. Тікенді тырбық бұталардан ауыр ойдың, қалың қайғының иісі тарағандай (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Әрбір бұта.* *Бұта-бұта*, бұрыш-бұрышты сағалаған жұмыртқадай торғайлар ғана ауа райының осыншама ылжыраңқы мінезіне нәумез болғандай күңкілдеп өкпелеп отыр (О.Бөкеев, Мұзтау). Құмның *бұта-бұта-сы* н қуалап жүгірген шақырықтың, өзен бойында аяулы келте әнін қайыра бастаған қызғыштың әуені андасанда естіліп қояды (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Қызғаныш сезімі көкірегін қызған темірдей қарыған Түймебай, Айзаданы іздеп, *бұта-бұта* арасын тімсіне шарлауын тоқтатпады (А.Мекебаев, Періште.).

БҰТА-БҮР з а т. *Қалың бұталы-жыңғылды жер.* Жолындағы *бұта-бұр* лерді жапыра басып, жаңағы гүрсілдеген содырлы сойқан қалыңнан шығып келе жатыр (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

БҰТАДАЙ с ы н. *Бұта сияқты.* Өрт шарпыған *бұтадай* боп Торан отыр мүлйіп (Д.Әбілев, Алтай.). Аяздарда қырау шалған *бұтадай*, Қиындыққа беріспеді жұрт оңай! (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

Бұтадай сынды. Өмірдің қиындығына қарсы тұра алмады, жiгерi құм болды деген мағынада. Кейбіреуі кетеді ұқсап, асқақтаған терекке. – Ал сiздерше, *бұтадай* боп, *сынып* жату керек пе? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бөренені бұтадай көрмеді. *Еш қиналмады, күші тасып, дегеніне оңай жетті.* Бай кісі қашанда өктем көңіл, Бөгет бар ма ол үшін бәрі жеңіл. *Бөренені бұтадай көрер емес,* Желін жеуге ауытқып кеткен көңіл (Т.Әбдірахманова, Көгершін.).

Отаған бұтадай. *Жапнай, бірі қалмай, түгел (қырылды).* Келді бір күн күрт індет, Қойға тиді топалаң, Ұшты сиыр дүркіреп, *Бұтадай* тез *оттаған* (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

БҰТАДӘН з а т. <лат. hololachne> *Жыңғыл тұқымдасына жататын бұта.* *Бұтадәннің* жемісі ұзынша қорапша, оның сыртын қоңыр түсті ұзын түк басып тұрады (ҚҰЭ). *Бұтадәннің* бұтақталған сабағының жуандығы 1-2 см, оның сыртын ақшыл сары қабық жауып тұрады (ҚҰЭ).

Жоңғар бұтадәні. ө с. <лат. hololachne soongorica> *Жыңғыл тұқымдасына жататын*

бұтадән өсімдігінің құрғақ, сор, сортаң жерлерде өсетін түрі. Бұтадәннің Қазақстанда кездесетін бір түрі – *жоңғар бұтадәнi* (ҚҰЭ).

БҰТАКЕСКІШ з а т. т е х. *Ағаш аралас бұталарды кесіп тазалайтын тракторға (экскаваторға) арналған аспалы құрал.* *Бұта-кескіштің* негізгі мақсаты – жолды, каналды трассалау кезінде қолданылатын мәдени-техникалық шаралар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БҰТАҚ з а т. **1.** *Ағаш діңінің бүйірінен өсетін тармақ-тармақ сабағы, өскін.* Айтайын аспанымнан нұр жауғаның, Жырлайын *бұтақтардың* бұр жарғаның. Айтайын суық күздің сұрланғаның, Арса-арса ағаштарда мұң қалғаның (М.Мақатаев, Шығ.). Ағашжегінің жұлдызқұрттары ағаштың діңін, *бұтағын* мекендейді (ҚСЭ). Таза жүн, түсі әдемі бір құс болсам, *Бұтаққа* көңілім сүйген ұшып консам, Жырымды жұртқа айтарлық сайрағыш боп, Уа, дүние, шағып мұңым, көрсем шолпан (С.Дөнентаев, Шығ.). Гүлдеген, біткен жапырақ, *Бұтақтары* салбырап. Уақыты еді жетілген, Көз тартарлық балбырап (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** б о т. *Ағаш діңінің, өсімдік сабағының өркендері мен тамырының тарамдалған бөліктері.* *Бұтақ* – ағаш діңінің, өсімдік сабағының және тамырларының тармақтары (ҚСЭ). Ағаштың бұтадан айырмасы – ағаш салмағының 60–90 пайызы – дің, 5–20 пайызы – *бұтақ*, 5–20 пайызы тамыр болып келеді (ҚСЭ). **3.** *Кесілген бөрене мен тақтай бетінде қалған бұтақтың орны, оқыра.* **4.** *Шаруашылық мақсаттарға (отынға, құрылыста) пайдаланылатын ағаштың дайындалып, кесілген өскіндері.* Кенді Алтайдың орманды-далалы алқабында қалыптасқан, қаңқасы *бұтақтармен* шабақталған шарбақтан құрастырылатын да, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты мекенжайдың біршама көне нұсқасы (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Сонан соң Байбөрі отырды да отқа *бұтақ* тастап, нарттай қызыл ұшқындардың арасынан Сейілханға қарады (Д.Жанботаев, Шыңда.). **5.** *Зәкірдің және т.б. тарамды заттардың бір тармағы.* Темірбек шынжыр ұшындағы төрт *бұтақ* зәкірді балшыққа аяғымен нығарлап сіңірді (Ә.Сараев, Бозқырау). **6.** а у ы с. *Белгілі бір атадан тарайтын ұрпақ, буын.* Тарап едік бір мәуелі *бұтақтан*, Дәмі кетпес бал, шекердің бір татқан. Сен едің ғой көзден тайсаң, сағынтып, Ең алғашқы жыр шумағын тұтатқан (К.Салықов, Жезкиік). Өткен күндер ғашықтардың қолымен, *Бұтағыма* қалдырыпты көп белгі. ...Бұл өңірде баянсыз кім, батыр кім, Солар жайлы ойға шомып жатырмын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

7. а у ы с. *Біртұтас нәрсенің жеке бір саласы немесе сол саланың тармақ-тарамы.* Әдетте елдің қоғамдық өміріндегі жаңалықтар жайлы әңгіме саясат пен экономика төңірегінде өрбиді. Сөйтсінде де, билік институтының аса ықпалды, маңызды *б ұ т а ғ ы* саналатын заң, құқық жүйесіндегі өзгерістер назардан тыс қалып жатады. Неліктен бұлай? («Жас Алаш»). Бірақ ол салалардың қандай тарау, тармақ *я б ұ т а қ т а р ғ а* бөлінетінін айтқанымыз жоқ еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Нерв системасы екі бөлімнен тұрады: 1) орда бөлім (ми, жұлын) һәм *б ұ т а қ* бөлім. Нерв системасының бөрінің түбі – бастағы ми (М.Жұмабаев, Шығ.). Сопылардың арасында «шариат – тамыр, тариқат – бұтақ, хақиқат – жеміс» деген сөз бар («Егемен Қазақстан»). 8. а у ы с. *Арна, бағыт, үрдіс, даму жолы.* Кеңес берді киіз кітап, Тас кітап, Кітап қалар, Қирағанмен ескі тақ. Бірі жырдың, Махаббаттың біреуі – Қалды менде бар болғаны қос *б ұ т а қ* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тахаң бұл еңбегінде алдындағы ағалары туралы ғана емес, өз қатарласы Ә.Нұрпейісовтің «Кан мен тер», З.Қабдоловтың «Жалыны», Т.Әлімқұловтың «Ақбоз аты», С. Шаймерденовтің «Қарғашы», Қ.Қанахиннің Дәмелісі» секілді сүйекті туындылармен қатар, «қазақ прозасының елеусіз қалдыруға болмайтын жарастықтың бір *б ұ т а ғ ы*» деп, сол кездегі уыздай жастар: Қ.Ысқақов, Ш.Мұртаза, Ә.Тарази, С.Мұратбеков, С.Жүнісов, А.Нұрманов, Р.Тоқтаров, Т.Жармағамбетов, Е.Домбаев, Ә.Нәбиев, Ж.Ахметов, С.Бердіқұловтардың әңгіме-повестеріне де тоқтала кеткен («Жас Алаш»). 9. а у ы с. *жағымсыз. Құмарлық, ессіз берілу т.б. сияқты адамды еркінен айыратын немесе бұзатын әрекет, теріс бағыт мағынасында.* Жетіп жатыр өзі қою ойымның, Жүрегіңді сыздатады уайым-мұң. Бірте-бірте қиып, қырқып үлгердім *Б ұ т а қ т а р ы н* біраз құмар ойынның (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Алтын бұтақ терек. *Қасиетті, киелі ағаш деген мағынада. Ал т ы н б ұ т а қ т е р е г і м!* Аруақ болсаң жебегін (Бақтыбай ақын, Жыр.).

Аша бұтақ. *Ағаштың бір бұтағының айырланып, екіге тараған түрі.* Теріден бөлінген тұз жылқы түгіне жабысып, сор болып кеуіп қалады. Соны үгіп түсіру үшін, сүйектен өзірленген арнаулы тарақты пайдаланған. Оны аттарақ деп атайды. Жасау үшін жіліншік сүйекті қақ жарып, ағаштың *а ш а б ұ т а ғ ы н а* шегелейді («Ана тілі»).

Балапан бұтақ. *Ағаштың діңінің, ірі бұтақтарының бойында қылтиып жаңадан пайда болған өркендері. Б а л а п а н б ұ т а қ т а р* жан-жағына қанша жайылса, топырақ астын-

дағы күре тамырдың кішкене тармақтары да сонша өрбиді (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Бұтағына [бүрлеген] бұйырған жеміс. *б е й н а. а) Несібесі, өзіне тиесілі ризығы. Ақсақ, соқыр, таз болса, тағы жаман, Көріп сүйген лайықты әрбір құлға Сүйікті б ұ т а ғ ы ң а б ұ р л е п* шыққан Құрметті *ж е м і с і ң д і* ысырап қылма! (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Дамуының нәтижесі, тиісті жетістігі.* Әр сопылық жол өз *б ұ т а ғ ы н а н б ұ й ы р ғ а н ж е м і с і н* жейді. Қазіргі кезде ұзын саны 300-ден асқан сопылық жолдардың басым көпшілігінің бастауы бір («Егемен Қазақстан»).

Бұтағынан үзіп алған жапырақтай. *б е й н. Негізінен айырылғандай, тірексіздей деген мағынада.* Өз кезеңі мен өз жағдайыңа қарай түсінбеген соң, оқиға да *б ұ т а ғ ы н а н ү з і п а л ғ а н ж а п ы р а қ т а й* жалаңаш, байланыссыз қалады («Жас Алаш»).

Бұтақ біткен. *Барлық бұтақ, бұтағы түгелдей.* Бүршіктегі буазып тұр бөйтерек, Бұлт елгезек, *Б ұ т а қ біткен* қаукелек («Жас Алаш»).

Бұтақ жарды. *Жаңадан дамыды, өркендеді.* Дегенмен, қаулап өскен әдебиетіміздің пәрмендеп құлаш жайған бүгінгісін, жаңадан *б ұ т а қ ж а р ғ а н* кешегісін ойласақ, сәйгүліктердің екпіндей шапқан шаңын көреміз (І.Омаров, Шабыт.).

Бүйірден бөлек біткен бұтақ сияқты. *Бөгде, бірге тұмаған адам тәрізді; көлденең келген адамдай.* Жалпы Қаламұштің өз үйіне деген сезімі қызық. Біртүрлі – *б ұ й і р д е н б ө л е к біткен бұтақ сияқты* (Т.Ахтанов, Танд.).

Бір ағаштан қанша бұтақ, біреуі-ақ қамшыға сап. *Көп ішінен екшеліп шығады, сұрыпталып біреуі ғана мықты болады. Бір а ғ а ш т а қ а н ш а б ұ т а қ, Біреуі-а қ қ а м ш ы ғ а с а п* (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жыл сайын мемлекеттік грант пен несие бойынша әр мамандыққа санаулы ғана орын бөлінеді. «*Бір ағашта қанша бұтақ, біреуі-ақ қамшыға сап*» дегендей, бақтары жанып, мемлекеттік грант пен несиеге қол жеткізіп жатса, бұл қатарға іліге алмағандар еріксіз ақылы бөлімге баруға мәжбүр болады. Себебі, заман – білімді мен біліктілер еншісінде. Бұл – уақыт талабы, қоғам қажеттілігі («Түркістан»).

Егіз бұтақ. *п о э т. Айнымас серік, жан дүниесі, тағдыры бір дос деген мағынада.* Екеуміз *егіз б ұ т а қ ы з*, жел соқса бірге майысқан. От болып бірге тұтаппыз, Үрлепті дала-даныппан (Т.Молдағалиев, Алатау.).

Жасыл [жас] бұтақ. *Ағаштың жаңа өнген, әлі қатаймаған бұтағы.* Мысалы, қазақ пен қырғыз халқы өсімдіктің *ж а с ы л б ұ т а қ т а р ы н ы ң* сулы тұнбасымен ревматизм, суық тиіп ауырған сырқатты емдесе, өзбектер

жасыл бұтақшаларын былауға, ал жемістерін дене қызуын басатын дәрі ретінде пайдаланған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Сүректі өсімдіктердің 1-3 жылдық *ж а с б ұ т а ғы н ы ң* сыртқы бетінде үлкенді-кішілі келетін ақ түсті төмпешіктер көрінеді. Бұларды жасымықша деп атайтынымыз бұрын айтылған (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Жапырағы мен *ж а с б ұ т а ғы н* барлық мал, ал бұдырлы қалуендерді жылқы, түйе жақсы жейді (ҚСЭ).

Зәйтүн бұтағының алқасы. с п о р т. *Көне грек дәстүрі бойынша қалыптасқан спорттық олимпиада ойындары жеңімпаздарының басына тағылатын зәйтүн ағашының бұақтарынан жасалған алқа.* Дәстүр бойынша, гректер олимпиадалық ойындарда жеңген атлеттерді де *з ә й т ұ н б ұ т а ғы н ы ң а л қ а с ы м е н* бөйгілейді («Спорт»).

Көк бұтақ. *Бірде-бір ағаш, ешқандай биік өсімдік деген мағынада.* Бізге көсеулік *к ө к б ұ т а қ* өспеген жапан жазықтар бар (С.Бегалин, Жас бұтақ).

Қарағайға қарсы біткен бұтақ. п о э т. *Қайсар да қайратты, өжет мінезді адам мағынасында. Қ а р а ғ а й ғ а қ а р с ы б і т к е н б ұ т а қ ы н,* Балталасан да айрылман. Сыртым құрыш, жүзім болат, Тасқа да салсаң майрылман! (Ақтамберді жырау). Оның Мұқан Ағзамовтың Атымтай жомарттығы жайлы ел арасында әңгіме көп. Қиыншылық көрсе, қайрат танытатын, *қ а р а ғ а й д ы ң қ а р с ы б і т к е н б ұ т а ғы н д а й* мәрт мінезі тағы бар («Егемен Қазақстан»).

Қарсы бұтақ. *Жат ру, бір атадан тарамған ұрпақ. Қ а р с ы б ұ т а қ* болмасаң, қарындас көп, Қарындаспен татудың көңілі тоқ. Қарындасқа сыймасаң сотқар болып, Қайда барсаң түседі көзіңе шөп (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қу бұта. *Жатырақсыз, кеуіп қалған немесе тарамдалған өркендері жоқ бұта.* Көп кешікпей көктем де келер енді, Көгеретін тіршілік көгереді. *Қ у б ұ т а ғы* арса-арса көрі еменге, Келер көктем, білмеймін, не береді (М.Мақатаев, Шығ.). Ағаштың *қ у б ұ т а ғы н а н* жасаған екі айыр аша мен төрт тісті тырмауыш (М.Мағауин, Бір ата.).

Сұлатпа бұтақ. б о т. *Көлденеңінен жатып, топыраққа жанасып тамырланып, өсіп-өнетін, өсімдіктің көбею қызметін атқаратын бұтақ.* Тұшала мен қарақатты ерте көктемде, бүршік жарғанға дейін *с ұ л а т п а б ұ т а қ т а р м е н* көбейеді (Ботаника). Өсімдіктерде *с ұ л а т п а б ұ т а қ т а р* арқылы және телу жолымен пайда болған өзгерісті келесі ұрпақтарда сақтап қалуға болады (Жалпы биология).

Тамыр бұтақ. б о т. *Өсімдік тамырының тарамдары. Т а м ы р б ұ т а қ т а р ы* сынды-

рылмай, көшет шұңқырға түзу отырғызылады (А.Балтабаев, Шөлде.).

Тисе – терекке, тимесе – бұтаққа. *Болса болар, болмаса қояр немесе келсін-келмесін әрекет қыла берсе, әйтеуір біреуі нәтиже берер деген мағынаны білдіреді.* Тіпті, үміткерлер арасына жұмыссыздар да, жоғары білімі жоқ азаматтар да кездеседі. «*Т и с е – т е р е к к е, т и м е с е – б ұ т а қ қ а*» дей ме, әйтеуір, билікке көңілі толмайтын топтың да көңіл күйі алабөтен («Жас Алаш»). Оғын тарс та тұрс төгіп келеді. *Т и с е – т е р е к к е, т и м е с е – б ұ т а қ қ а н ы ң* кері келуде (Қ.Тұрсынқұлов, Шығ.).

Тікенді бұтақ. б о т. *Өн бойында ұсақ-ұсақ үшкір өскіндері бар ағаш діңінің тарамы.* Тағанақ дейтін құс та өзіне аз уақытқа азық қорын жинайды. Ол ұстаған насекомдарын және ұсақ омыртқалыларды ағаш бұтақтарына немесе *т і к е н д і б ұ т а қ т а р ғ а* іліп қояды (Р.Әлімбаев, Күстар.).

Ұлпа бұтақ. п о э т. *Тал шыбықтай майысқан, нәзік, сымбатты денелі қыз деген мағынада.* Аққу мойын, үлшікер, *ұ л п а б ұ т а қ*; Таттым ба екен зәмзәмін? Бұл ма сұрақ? Кеудесінде қос анар домалайды, Еркеленіп түсердей қолға құлап (К.Салықов, Нұрлы күн.).

БҰТАҚАРАҒАН з а т. ө с. 1. <лат. *сага-gana frutex*> *Биіктігі 50–200 см тікенегі аз бұршақ тұқымдасына жататын қараған өсімдігінің бұталы түрі. Б ұ т а қ а р а ғ а н* өзен аңғарында, ағаш арасында, тау бөктерінде топтанып өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Б ұ т а қ а р а ғ а н ы ң* гүл шоғыры сары пілденің бас кезінде қоңыр болады (ҚСЭ). 2. *Осы өсімдіктің түп-түп болып өскен қалың шоғыры.* Бағанағыдай емес қарайған-құрайған молайып, әр *б ұ т а қ а р а ғ а н* аюдай айбар көрсете бастады (О.Бөкеев, Қамшыгер). *Б ұ т а қ а р а ғ а н*, томар-түгіршік атаулы қыбырлап, көзіне әлдебір елес құбыжықтай көрінді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

БҰТАҚ-БҰТАҚ с ы н. *Сан тармақты, көп салалы.* Ну орманның ішінде жүрген кезде күй іздеп, Бұғы сорлы қорлықты көреді екен мүйізден. Шыбын жанды қоярға жер таппаймын кейде мен, Мүйізіндей бұғының *б ұ т а қ б ұ т а қ* ой деген (Қ.Мырзалиев, Домбыра.).

БҰТАҚМҰРТТЫ: бұтақмұртты шаян тәрізділер. з о о л. <лат. *cleodocaga*> *Омыртқасыз жануарлардың буынаяқтылар типінің шаянтәрізділер табына жататын жәндіктер. Б ұ т а қ м ұ р т т ы ш а я н т ә р і з д і л е р д і ң* ішінде мүкті тропикалық ормандарда тіршілік ететін құрлықтық түрлері де кездеседі (ҚҰЭ). *Б ұ т а қ м ұ р т т ы ш а я н т ә р і з д і л е р д і ң* денесі бүйірінен қысылған, екі жақтауы бақалшақпен қапталған (ҚҰЭ).

БҰТАҚСЫЗ с ы н. **1.** *Бұтағы жоқ, сидиған; тарам-тармақсыз.* Тиген соң бір өзіне қорек-азық, Жуандап менмен бойын көкке жазып. *Б ұ т а қ с ы з*, жапырақсыз тұрды терек, Секілді айдалаға қаққан қазақ (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Ердің екі қапталына қайыңның *б ұ т а қ с ы з* түзу кесінділері, ал екі қасына жуандау қайыңның екі айырланған немесе кенет қисайып бүкірлене біткен тұстары қолданылады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Жапырақсыз, *б ұ т а қ с ы з*, Жараланған жас терек Көктей алмай көктемде, Қынжылады жас төгіп (А.Лекеров, Өмір оты.). Мүйіздері *б ұ т а қ с ы з*, іші қуыс, Өмір бойы өседі, алмаспайды. Қуымүйізділерге сиыр, қой, ешкі және бөкендер жатады (ҚСЭ). **2.** *Бұйыр сабақтардың қалдығы жоқ, кедір-бұдырсыз; оқырасыз.* Сабауды *б ұ т а қ с ы з* түзу талдан, қара мойылдан, майысқақ теректен, жыңғылдан июнь-июль айларында дайындап, қабығын алып кептіреді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер.). Өру мен тоқуға *б ұ т а қ с ы з*, оқырасы жоқ бүтін ағаштар тандап алынады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** а у ы с. *Ұртағы жоқ, перзентсіз.* Осыншама жасқа келген адамның *б ұ т а қ с ы з* екенін кім ойлады дейсіз (Ауызекі).

Бұтақсыз өсімдік. б о т. *Тарам, тармаққа бөлінбейтін негізгі өркені ғана болатын өсімдік.* Түйнектаран көпжылдық, жерасты сабағы түйінге айналған, сабағының ұзындығы 5-20 см, *б ұ т а қ с ы з*, шөпсабақтас ө с і м д і к (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БҰТАҚТА= е т. **1.** *Өсімдіктің жаңадан желі тартып өсе бастауы.* Алдарында бұйраланып ағып жатқан өзен. Жаңа *б ұ т а қ т а ғ а н* тал (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ағаш, жеміс-жидек бұтақтарын ықшамдап кесу, қырқу.* Алайда саперлер алғашқы кескен ағаштарын *б ұ т а қ т а н*, сүмбілей бастаған кезде фашистер бұл маңды артиллерия оғының астына алды (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Жұмыс қол еңбегін өте көп керек ететіндіктен, жүзімдікті күзде *б ұ т а қ т а н* жабу жұмыстары кемі бір айға созылады (Б.Сланов, Жүзім.). **3.** а у ы с. *Бір-бірінен сараланып өрбу, өркендеп таралу.* Елу жылда ел жаңа, Жүз жыл өтсе жер жаңа. Бабалардан *б ұ т а қ т а н*, Өркендепсіз біз және (Манас). Неше фасыл, неше бап, Біздің сөздің тарауы Кетеді ұзап *б ұ т а қ т а н*, Жүйріктер мінген озбай ма (XX ғ. қаз. ақын.). Деревня тұрғындары сол асау өзенді бұрын алып, *б ұ т а қ т а н* жіберіп, иіп-иіп тастады (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

БҰТАҚТАЙ с ы н. *Бұтақ сияқты.* Өзінің жеке өмірі жоқ, өзге кісінің өмірінен тыныс алып, тіршілік ететін адамдар болады екен. Олар ағашқа еккен *б ұ т а қ т а й*, жұлып алсаң солып қалады (Т.Ахтанов, Боран).

Егіз бұтақтай. *Бір негізден бастау алған тармақтай, арналас, тағдырластай.* Өнер мен әдебиет ежелден *егіз б ұ т а қ т а й*, қос бұлақтай, бір сабақтағы екі қауашақ гүлдей жарыса өсіп келеді (С.Мәуленов, Үркер.).

Еменге қарсы біткен иір бұтақтай. б е й н. *Асқан әжет, қайтпас қайсар, төзімді де өр мінез тұлғадай деген мағынадағы сөзқолданыс.* Тіпті *е мен ге қ а р с ы бі т к е н и і р б ұ т а қ т а й* Наурызбай тұлғасының зорлығы да, қайшылығы да таныс арнада, бірақ прозаға тән біршама қарапайым лексика тың оқиғалық, аңыздық сарындармен суреттеледі («Егемен Қазақстан»).

Сынған бұтақтай. *Өмірдің тәлкегінен соққы көріп, ерте солғандай деген мағынада.* Дәрігер шыдар соған да, Еш жерден көмек жүр таппай. Өмірден бір кез жоғалар, Өзі де *с ы н ғ а н б ұ т а қ т а й* (Т.Молдағалиев, Алатау.).

БҰТАҚТАЛ= е т. **1.** б о т. **Бұтақтану** (ағаш немесе өсімдік діңінің тармақталуы, өркені мен тамырының тармақталуы). Сабағы *б ұ т а қ т а л ы н* та, дараланып та бітеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Будан бозкілем көген тамыры ұзын, *б ұ т а қ т а л ғ а н*, қасаңдаған, өрмелеп өсетін, тамырлары жіңішке, көпжылдық өсімдіктер (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** а у ы с. *Бір-бірінен өркендеп таралу, өрбілу.* «Өмір» деген – тіршілік *б ұ т а қ т а л ғ а н*, Болғанмен кей тармағы жұтап қалған, Шашса ұрық, кету жоқ оған құрып, Өрбіп талай өтеді этаптардан (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Егер жүз жылда орта есеппен үш ата жасайды деп мөлшерлесек, кемінде отыз ата болып *б ұ т а қ т а л а д ы* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **3.** ж е р г. *Сөз, хабардың жан-жаққа таралуы.* Мынау айтқан болу керек, содан *б ұ т а қ т а л ы н*, көпшілігі естіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҰТАҚТАН= е т. **1.** *Ағаш діңіне сабақтар шығып, өркен жаяуы.* Онымен қатарлас шатырлы ақ үй, *б ұ т а қ т а н ы н* өскен зәулім қарағаш та ап-анық бой көрсетті (Ә.Тарази, Асу.). Жас тал шыбық отырғызасың, суарасың, күтесің, көктейді, жапырақ жаяды. Енді бір жылдары бойлай өсіп, *б ұ т а қ т а н а д ы*, жайқалады, жеміс береді (С.Байжанов, Сыр.). **2.** *Жан-жаққа тармақталу, тармақ-тармақ болып өсе бастауы.* Кеседей көзді біреу суық түсі, Шошқаның қабанындай сойдақ тісі. Басында *б ұ т а қ т а н ғ а н* бар мүйізі, Қандай мал екенін бұл білмес кісі (Т.Ізтілеуов, Рүс-тем.). Мидан 12 егіз нерв шығады. Бұл нервiлер мидан шығысымен *б ұ т а қ т а н а д ы*. Онан соң бір-біріне қосылады, бір-бірімен топталады (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** б о т. *Өсімдік діңі, өркені мен тамырының тармақтануы.* Зире –

биіктігі 30-80 см сабағы тік, жоғарғы жағы *б ұ т а қ т а н ы н* келген өсімдік («Парасат»). Ермен сабағының биіктігі небары 50-120 см ғана болса, оның тамырының ұзындығы 3,5 м жерге дейін тереңдеп *б ұ т а қ т а н ы н* кетеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БҰТАҚТАНҒЫШ с ы н. *Тарамға бөлінгіш, тез бұтақтанатын*. Ілмек тамыры бар өсімдіктердің сабағы ұзын және жіңішке болып *б ұ т а қ т а н ғ ы ш* келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БҰТАҚТАНУ¹ з а т. б о т. *Өсімдік денесінің тармақтанып бөліну процесі*. Өсімдіктің сыртқы аумағы *б ұ т а қ т а н у* арқылы ұлғайып, өзін қоршаған ортадағы қоректік заттарды пайдалану мүмкіндігі артады (ҚСЭ). *Б ұ т а қ т а н у д ы ң* дихотомиялық және моноподиялық деп аталатын негізгі екі түрі бар (ҚСЭ). *Б ұ т а қ т а н у ы н а* қарай, гүл шоғырын анықталмаған және анықталған деп екіге бөледі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БҰТАҚТАНУ² *Бұтақтан етістігінің қимыл атауы; өсімдіктің тармақтануы*. Кейбір өсімдіктердің сабағының біраз жері сидиған болып, содан кейін ғана *б ұ т а қ т а н у ы* ықтимал (С.Турдиев, Үй өсімдік.).

Дихотомиялық бұтақтану. б о т. *Өсу нүктесі екі айырылып, одан бір-бірімен шамалас екі бұтақ өсіп шығатын өсімдік денесінің тармақтану түрі*. *Д и х о т о м и я л ы қ б ұ т а қ т а н у* көптеген балдырларда, саңырауқұлақтарда, кейбір мүктер мен плаундарда кездеседі (ҚСЭ).

Моноподиялық бұтақтану. б о т. *Негізгі сабақ өзінің өсуін тоқтатпастан бүйірінен қосымша сабақтар шығаратын өсімдік денесінің тармақтану түрі*. Жоғары сатыдағы гүлді өсімдіктерде симподиялық бұтақтану (дихотомиялық және *м о н о п о д и я л ы қ б ұ т а қ т а н у д ы ң* өзгерген түрлері) кездеседі (ҚСЭ).

БҰТАҚТАУ *Бұтақта етістігінің қимыл атауы*.

БҰТАҚТЫ с ы н. **1.** *Бүйір сабақтары қалың, бұтағы көп*. *Б ұ т а қ т ы* зәулім қарағайдың түбінде күзетші отыр (Ә.Шәріпов, Партизан.). Тоғай ішінде жуан, тапал, қисық, *б ұ т а қ т ы* ақ терек тұратын еді (С.Мұқанов, Шығ.). Өңшең бір көп *б ұ т а қ т ы* терек, қайыңдар аса саялы-ақ (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). **2.** б о т. *Денесі тармақталған, көп тарамды өсімдік*. Итсигектің майда сабақтары көп *б ұ т а қ т ы*, ал бұтақтарының түсі көк, сынғыш, сулы боп келеді (Р.Ибраев, Шопан.). Бұрыш таран (Р. Hydrier) биіктігі 20-60 см, *б ұ т а қ т ы* біржылық, шөп сабақтас өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **3.** б о т. *Бұтақ қалдығы, оқырасы бар*. Мәжиттің

қолына ұстаған *б ұ т а қ т ы* таяғы сүйеніш тәрізді (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

БҰТАҚТЫЛЫҚ з а т. *Бұтақты болушылық, өсімдік денесінің тармаққа бөліну қабілеттілігі*. Өсімдіктердің биіктігі 30-40 см, *б ұ т а қ т ы л ы ғ ы*, жапырақтылығы орташа (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.).

БҰТАҚША з а т. **1.** *Ағаш бұтағының кесіп алынған кішігірім тармағы, кішкене бұтақ*. Сосын киіз астынан түріп шыққан сексеуіл шырпысының *б ұ т а қ ш а с ы н* өші қалғандай құжырлана сындырып алып, күлден бастаған от үстіне шыырып жіберді (К.Ахметбеков, Ақ дала). Қолындағы *б ұ т а қ ш а м е н* маса-сонаны жасқап тұрған Рахат Ерғалидің қимылына сүйсіне қарады (М.Гумеров, Шыңырау). Мысалы, қазақ пен қырғыз халқы өсімдіктің жасыл бұтақтарының сулы тұнбасымен ревматизм, суық тиіп ауырған сырқатты емдесе, өзбектер жасыл *б ұ т а қ ш а л а р ы н* былауға, ал жемістерін дене қызуын басатын дәрі ретінде пайдаланған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** а у ы с. *Белгілі бір рудың, атаның шағын тарамы*. Тарақты деген ел Арғын руының бір *б ұ т а қ ш а с ы* болады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Керей аталатын руда қапсыт аталатын бір *б ұ т а қ ш а* бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). **3.** *Дене салаларының тармақшалары, тарамданған ұсақ өскіндер*. Ми мен жұлыннан шеткі ағзаларға тарайын нервтер ұзын және қысқа *б ұ т а қ ш а л а р ы* бар нейрондардан құралады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Атпа бұтақша. *Өсімдік тамырынан топырақты жарып шыққан, әлі тарамдана қоймаған өркені*. Жидек бұталарының – қарақат пен қарлығанның 2-3 өркені бар, тамыр жүйесі күшті екіжылдық көшеттерін, ал таңқурайдың өркендерінің жуандығы кемінде 6-8 мм келетін, шашақты тамырлары жан-жаққа тарап, жақсы дамыған *а т п а б ұ т а қ ш а л а р ы н* тігеді («Қазақст. өйелдері»).

БҰТАҚШАЛЫ с ы н. *Кішкене ғана бұтақтары, ұсақ тарамдары бар*. Помидордың түбі *б ұ т а қ ш а л ы*, жатыңқы, жапырағы ірі, қоңыр көк түсті (Г.Каплина, Овош.). Тырбық қылша биіктігі 3-4 см дейін жететін сарғылт жасыл түсті *б ұ т а қ ш а л ы* бұталар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Қызыл қаузызын төгіп, қисық *б ұ т а қ ш а л ы*, тырбық, қалың дүзген шыққан («Қаз. әдеб.»).

БҰТАҚЫНА з а т. ө с. *Кладония туысына жататын өсімдік*. *Б ұ т а қ ы н а* төсемікке әр жерінен түзілген саңырауқұлақ жіпшумақтары арқылы байланысады (Қаз. тілі термин. Биология).

БҰТАЛ = е т. **1.** *Ағаш бұтақтарының кесілуі, шабылуы*. Көр де ұзын Құмарды, Көр

бұт а л ғ а н шынарды. Жарайды ол үй тіреуге, Жетпейді оған біреу де (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Сөзінің соңын әзілге бұрған Жолбай, шетте жатқан толы қап, *бұт а л ғ а н* ағашты сау еткізіп төге салды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Босаға жақтағы плита-пештің жанында *бұт а л ғ а н* отын жатыр (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). 2. с ө й л. *Бұтарлану, мүшелену*. Қорапқа қарғып мінген екі жігіт мәшине үстіндегі ағаш жәшік ішінен терісі алынғанмен, мүшесі *бұт а л м а ғ а н* екі қойды сопаң еткізіп суырып алды (Ә.Сараев, Бозқырау).

БҰТАЛА = е т. *Ағаш бұтақтарын кесу*. Қатты соққан кеудесі қарт қайыңды аяусыз *бұт а л а ғ а н* Шөңкей балтасының жағымсыз тықылындай естіледі (Ж.Мусин, Үміт).

БҰТАЛАН = е т. *Ағаш бұтақтарының кесілуі, шабылуы*. Балалар қабықтады түс-түс жатқан. Және де денелері *бұт а л а н ғ а н* – Бітті отпен таңға шейін қоймай жаққан (Қаз. ақын. шығ.).

БҰТАЛАНУ *Бұталан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ағаштың *бұт а л а н у ы*.

БҰТАЛАР з а т. б о т. *Бұта (тұп-тұп болып өсетін өсімдіктер)*. *Бұт а л а р* бұтақтануы түбінен басталып, бірнеше жіңішке шыбық сабақтар дамып шығып, түптеніп өсетін өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология). *Бұт а л а р д ы* қалалар мен елді-мекендерді көгалдандыруға, сәндік үшін өсіруге қолданады (Қаз. тілі термин. Биология).

БҰТАЛАУ *Бұтала етістігінің қимыл атауы*. ≈ Бірігіп *бұт а л а у*.

БҰТАЛУ *Бұтал етістігінің қимыл атауы*. ≈ Тез *бұт а л у*.

БҰТАЛЫ с ы н. *Тұп-тұп, шоғыр-шоғыр өскен, бұтасы мол*. Қақпаның төменгі жағы қалың *бұт а л ы* терең сай (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Судың арғы өңірі қарауытып, жалпағынан созылған талды *бұт а л ы* алқап (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Бурабайдың ық жағына отыз шақырымдай жер барып аңшылар жолдан *бұт а л ы* бір адырға бұрылады (С.Мұқанов, Ботагөз).

Бұталы ағаш. а) б о т. *Өркендерінің сүрегі қатты, бойы қарапайым бұтадан биіктеу, бірақ негізгі діңі болмайтын тұп-тұп болып өсетін өсімдік, бұта түрі*. Таутеке әсіресе бетеге, қоңырбас, арша, қылша, итмұрын сияқты шөптесін өсімдіктер мен *бұт а л ы а ғ а ш т а р д ы* сүйсініп жейді (Қазақст. аң байлығы). 1920 жылдары Алматы төңірегіндегі бақтарда көкектер өте көп болған. Бірақ кейінгі жылдары тағанақтар ұялайтын *бұт а л ы а ғ а ш т а р д ы ң* жойылуы салдарынан бұл құстардың саны азайып кетті (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). ә) *Арасында бұталар өскен қалың ағашты жер, орын*.

Тау беткейлерінде алыстан қарайып, көрініп жататын *бұт а л ы а ғ а ш* осы. Бұл маңда аздап шырыша, ұшпақ, қандыағаш (ольха) ұшырасады (Қазақст. аң байлығы).

Бұталы орман. *Тұп-тұп, шоғыр-шоғыр өскен, бұтасы мол көпжылдық өсімдіктерден тұратын орман*. *Бұт а л ы о р м а н* өсу ұзақтығы 10–20 жыл, кейде 40–50 жыл, биіктігі 10 см-ден 6 м-ге дейін жетеді (ҚҰЭ). *Бұт а л ы о р м а н* ағашты орманның өскінін құрайды (ҚҰЭ).

Жартылай бұталы. б о т. *Шала бұталы*. Мүйізтеріскен биіктігі 40 см-ден 120 см-ге дейін өсетін *ж а р т ы л а й бұт а л ы* өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БҰТАЛЫҚ¹ з а т. *Бұталы жер*. Қалыңға бір шама бойлап енгеннен кейін андыздап алға ұмтылысты. Жарысып отырып *бұт а л ы қ қ а* кірді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

БҰТАЛЫҚ² с ы н. *Бұта болатын, бұта болып өсетін*. Қаланың ішін көгалдандыру үшін осынау қатал табиғатқа төзімтал ағаш түрлері мен *бұт а л ы қ* көк өрістер егілмек («Білім және еңбек»).

Бұталық ақбасбалау. ө с. <лат. *asterothamnus fruticosus*> *Күрделігүлділер тұқымдасының ақбасбалау тұқымдасына жататын шала бұта*. *Бұт а л ы қ а қ б а с б а л а у* – өте сирек кездесетін өсімдік, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). *Бұт а л ы қ а қ б а с б а л а у д ы ң* биіктігі 45 см. Бұтақталған сабақтарының сыртын қалың түк басқан (ҚҰЭ).

БҰТАНА з а т. ж е р г. *Мін, шашау, кемшілік*. Осы менің сөзімнен-ақ *бұт а н а с ы* шығады да тұрады (Диал. эксп. мат.).

БҰТАНАҚ з а т. ж е р г. *Шұқанақ, ойлы-шұңқырлы жер*. Ана *бұт а н а қ* жерден арбамен жүрме (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҰТАНАҚСЫЗ с ы н. *Бұтанағы жоқ*.

БҰТАНАҚТЫ с ы н. *Бұтанағы көп, ойлы-шұңқырлы*. Өзі тұрған шағылдың құбыла, жығылар бауырында бір топ сиыр жүр. Шоқалды, *бұт а н а қ т ы* алқаптан арқа, сауырлары қызарады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

БҰТАНАЛЫ с ы н. ж е р г. *Міні бар, кемшілігі бар*. *Бұт а н а л ы* жұмыс болды (Диал. эксп. мат.).

БҰТАР з а т. ж е р г. *Ұрпақ, бала*. Ол кісілердің *бұт а р ы* жоқ (Диал. эксп. мат.).

БҰТАРЛА = е т. 1. *Ағаш бұтақтарын майдалап кесу, ұсақтау, шырпу*. От басында қаршығадай қоддып отырған Сумұрын қасында үюлі тұрған қурақ жидек отынды *бұт а р л а п* тастап қояды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ұзын сапты ақ балтасын жарқылдатып, құлаштай соғып, құлатылған қарағайларды *бұт а р л а й д ы* да жатады үнемі

(С.Шаймерденов, Мезгіл). Бәрі де бір-бір тасты яки бір бұтаны *б ұ т а р л а н* сындырып, кесіп, жолды аша беріпті (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). **2.** а у ы с. *Бөліп-бөліп жәукемдеу, мүшелеу, боршалау*. Онан соң үйректің жүнін жұлып, *б ұ т а р л а н*, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Үйге келсек Сәндібек есік алдында бір тоқтыны *б ұ т а р л а н* сойып жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қажымұрат ту сиырды бытшыт *б ұ т а р л а н*, белін жазғанда мақамшыл молда да, шөже шалдар да бөлініп-бөлініп жеті ошақты иемденіп алыпты (Қ.Исқаков, Тұйық). **3.** *Жан-жақты, бүге-шігесіне дейін таратып жеткізу*. Мұндай үлкен істі осындай қысқа уақытта *б ұ т а р л а н* тексеру, мінсіз жоба жасау әлбетте оңай болмас еді (М.Дулатов, Шығ.). Сізде жасанды пікір бар: балаға *б ұ т а р л а н* үйреткен біліміңіздің арты жаман болар-ау деп ойламайсыз, өйткені осындай қиым білімдер белгілі сағатта сіздің еркіңізбен үйретіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ес жиған сайын бір-бірлеп, әрқайсымызды *б ұ т а р л а н* тауысады. Мына Күнту қолында мөр тұрғанын бел қылып, кейбір еліміз Шыңғыс болысынан Мұқырға, Бұғылыға қағазымызды ауыстырмақпыз (М.Әуезов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ұсақ бөліктерге бөліп, әрқайсысын жеке талдау*. Талдама оңтай – нәрсені *б ұ т а р л а н*, мүшелеп, ұсақтай түсіндіргенде қолданатын оңтай (А.Байтұрсынов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Жанын қинау, азаптау*. Ол жасырар сыр емес, *б ұ т а р л а с а* кескілеп, өртесе де шыдармын, Серт қана емес, ант бердім!.. (М.Әуезов, Шығ.). Бұл дүнианың жүзіне Қанша асыл келсе де, Баршасын өлім алып тұр Бәйтеректей *б ұ т а р л а н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

БҰТАРЛАН= е т. **1.** *Жеке-жеке бөліну, мүшелену*. Бибатырдың көзі Амантайға түсіп кетті. Тоқты әлі *б ұ т а р л а н ы* н болмаған. Ашуы келді (С.Шаймерденов, Жыл құсы). **2.** *Әрқайсысы жан-жаққа кету*. Қуғыншылар әлі қалған жоқ. Әйткенмен талмай салған үш иттің өзі де *б ұ т а р л а н ы* н үздік-создық келеді (Қ.Ахметбеков, Сый орамал).

БҰТАРЛАНУ *Бұтарлан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Қойдың *б ұ т а р л а н у ы*.

БҰТАРЛАП-БҰТАРЛАП ү с т. *Бұтын бұт, қолын қол қылып, мүше-мүшеге жіктеп*. Жанәлиге қозы сою – қоян сойғаннан оңай, ерте туған кепелердің бірін он минутта жайратып салып, *б ұ т а р л а н-б ұ т а р л а н* қазанның түбіне қоя салды. Қайран мырзам-ай, тағы бір кепесін жайратып салыпты-ау! (Ә.Тарази, Кен).

БҰТАРЛАС= е т. *Бұтарлауға көмектесу*. ≈ Бірге *б ұ т а р л а с у*.

БҰТАРЛАСУ *Бұтарлас етістігінің қимыл атауы*.

БҰТАРЛАТ= е т. *Жеке-жеке бөлгізу, мүшелендіру*. ≈ Етті *б ұ т а р л а т т ы*.

БҰТАРЛАТУ *Бұтарлат етістігінің қимыл атауы; жеке-жеке бөлгізу, мүшелендіру*.

БҰТАРЛАУ *Бұтарла етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Мүшелеу, боршалау*. Бұғыны бауыздаған жоқ, қайыс тұзақпен буындырып өлтірді де, шалқасынан жатқызып, ішін *б ұ т а р л а у ға* кірісті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Ұсақ бөліктерге бөлу*. «Оқиғаға құрылған роман», «Адам тағдырына құрылған роман» деп бөліп-жарған К.Симонов пікірін орынды сынады, бұлай *б ұ т а р л а у д ы* қ қисынсыздығын сенімді дәлелдеп берді (Р.Нұрғалиев, Күретауыр).

БҰТАРЛАУЛЫ с ы н. *Жеке-жеке бөлінген, бұталған*. Қасы-көзі қиылған жас жігіттің жанындағы *б ұ т а р л а у л ы* жатқан сексеуілдер баланың көкірегінде әрдайым лап етуге дайын тұратын сағыныш саздарын тербеп-тербеп жібергендей болды (С.Асылбеков, Оттан. ыстық.).

БҰТАРСЫЗ с ы н. с ө й л. *Бұтақсыз, ұрпақсыз, туған-туысы жоқ*. «Мені бір *б ұ т а р с ы з*, сүйеусіз өскен кірме көре ме? Мүсіркегенім аман болса, қызталақтың көзіне көк шыбынды үймелетер әлі!» – деп ісіп-кебеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

БҰТАРТАР с ы н. *Мінуге жарайтын, мініс*. *Б ұ т а р т а р* жылқы қалмай адамы ауып, Айырылып бар жылқыдан отырғанда (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Тобықтың *б ұ т а р т а р* жалғыз биесі бүгін түске дейін тұра алмай жатып жайылған (З.Жөкенов, Таң самалы). Қалың қар басып қалған ақпан айы. Менде бүркіт, тазы тұрсын, *б ұ т а р т а р* ат та жоқ (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). // *Мініс ат, мінуге жарайтын көлік*. Осы малды бағарлық *б ұ т а р т а р ы* бір ғана қоңыр ат (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Танертеңнен бері кірер тесігім жоқ. «Өзінде жоқ болса, әкен де жат» осы, соған барып келуге бір *б ұ т а р т а р* таппадым (М.Мақатаев, Шығ.).

БҰТАС= е т. *Бұтауға көмектесу*. ≈ Ағаш *б ұ т а с т ы*.

БҰТАСУ *Бұтас етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ағаш *б ұ т а с у*.

БҰТАСЫЗ с ы н. **1.** *Бұтасы жоқ*. Барарың ондай шақта орман іші, Мен байғұс, орманда өскен қайбір кісі. *Б ұ т а с ы з* туған жерім жалпақ дала, Еш жақтан көрінбейтін шегі, ұшы (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Айналасы су-сыған құм, *б ұ т а с ы з*, бұдырсыз осынау жалпақ жайқынның көркі де көркем еді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Тазы ет пісірімдей жанталасты. Ақыры, кері бұрыла тартып, әрең босат-

ты. Содан соң *бұт а с ы з*, тассыз жермен жүруге тырысты (М.Мағауин, Ақша қар). **2. а у ы с.** *Бетке қалқа қыларлық түгі жоқ, мәуесіз, жасылы жоқ.* Бұл елдің өмірі ат байлайтын дередей, мәуесіз де панасыз, *бұт а с ы з* да жапырақсыз (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **3. а у ы с.** *Тақыр, бос.* Араб, парсы оқымай, Орыспаны тоқымай, *Бұт а с ы з* біткен шоқыдай, ғылымнан едім жалаңаш (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БҰТАТ= е т. *Ағаш кескізу.* ≈ Ағаш *бұт а т т ы.*

БҰТАТҚЫЗ= е т. *Ағаш кескізу, шапқызу.*

БҰТАТҚЫЗУ *Бұтатқыз етістігінің қимыл атауы.*

БҰТА-ТАЛ з а т. *Бұта мен тал аралас өскен жер.* Көбінесе жер шалып, *бұт а-т а л д ы ң* басын сүзіп қайтатын да, аздап болса да қақтама күнгей дегендей Нарынның теміржол жоқ беткейінде жүретін (О.Бөкеев, Қамшыгер).

БҰТАТУ *Бұтат етістігінің қимыл атауы.*

БҰТАУ *Бұта етістігінің қимыл атауы; ағаш кесу.* Су әкелу, отын *бұт а у*, қора тазалау Әбілхайырдың күнделікті жұмысына айналды (Б.Жамалов, Торғай.).

БҰТАУЛЫ с ы н. *Кесіліп, ықшамдалып дайындалған, бұталған (ағаш).* Жарты-ақ ай мерзім берем. Тұңғықтың осынау жағасында *бұт а у л ы* білдей-білдей қу қарағай үйіліп жатар болсын (Ғ.Сланов, Домбыра.).

БҰТАШАРБАҚ з а т. қ ұ р. *Бақты, қирылыс алаңын малдан, желден; теміржолды қар басудан қорғау үшін қатарлап (1–3) жиі отырғызылған бұталар, не ағаштар.* *Бұт а ш а р б а қ т ы ң* жақсы өсуі үшін ағаш бұтақтарын үнемі қысқартып, кесіп отыру қажет (ҚСЭ). *Бұт а ш а р б а қ т ы ң* биіктігі мен пішіні екі түрлі болады (ҚСЭ).

БҰТАШЫҚ з а т. б о т. <лат. fruticulus> *Кішкене бұта, бұта сияқты түбінен бұтақтанатын, негізгі діңі білінбей, сүректенген жіңішке сабақтары түптеніп өсетін жатаған өсімдік.* *Бұт а ш ы қ* бұтадан әлдеқайда аласа, тіршілік ету ұзақтығы – 5–10 жыл (Қаз. тілі термин. Биология). *Бұт а ш ы қ* тундра, тайга ормандарында, таулы аймақтарда кеңінен таралған (Қаз. тілі термин. Биология). Бұлардың 2500-ден астам түрі бар. Кактустардың ішінде ағаш тәріздес, бұта, *бұт а ш ы қ*, шөптесін тәрізді түрлері де кездеседі («Білім және еңбек»).

БҰТА-ШЫРМАУЫҚ з а т. *Бұта мен шырмауық немесе бұлардың аралас өскен жері.* Бұтақтар мен жапырақтар арасынан ұша жөнелгенде қимылына көз ілеспейді әрі *бұт а ш ы р м а у ы қ т а р ғ а* оратылмай, қажет кезінде шалт қимылдайды. Бұлар да басқа тұ-

қымдастары секілді 2–3 жұмыртқа туып, онысын ұябасары шайқап шығарады («Парасат»).

БҰТТАЙ с ы н. *Бұт сияқты.* ≈ Ши *бұт т а й.*

Бұтын бұттай, қолын қолдай. э т н. *Малды алдыңғы, артқы аяқтарын мүшелеп, боршалады деген мағынада.* Бөріктісі қынынан селебе пышағын суырып алып, тоқтының *бұт ы н бұт т а й, қ о л ы н қ о л д а й* мүшелеуге кірісті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БҰТТЫ с ы н. *Бұты бар.* Үш *бұт т ы* темір мосыда Мыс шәйнек буырқанады (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Қарға [қатын] бұтты қараазбан [қара кемпір]. м и ф. к ө н е. *Дене тұрқының үстіңгі жағы мен астыңғы жағы екі түрлі кейіпте болатын жамандықтың, қара құштің иесі ретіндегі мифологиялық кейіпкер.* Қара халқым, қазағым аман болсын! Тіфу, пәлекет! Бір уыс топырақ соңыңа! Өне жолың! Тарт жөніне, көзге сүйел болмай, еркек бітті, *қ а т ы н бұт т ы қ а р а а з б а н* (Б.Аманшин, Жар мұңы). *Қарға бұтты қараазбан* Кішімішпен жемдегем. Тартып едім ішімді Ел шетіне келгеннен (Едіге). Едіге Нұралыға айтты: Бұл тау – Тоқтамыс ханның қарауыл қарайтұғын тауы. Күндік, түстік жерде, – деді, – Тоқтамыстың *қ а р ғ а бұт т ы қ а р а к е м п і р і* осы қара таудың басына торғай қонса да көретұғын (Едіге).

БҰТТЫҚ с ы н. *Пұт мәлішеріндеі.* Бір *бұт т ы қ* ауыр балғаны Бір қолыменен көтеріп, Құлаштай соқса болғаны, Кетеді төстен от өріп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

БҰТТЫ-ШАТТЫ: бұтты-шатты болды. с ө й л. *Шатпақтап, былықты, әбден есі шығып, ебі қапты.* Сенсіз де мен мұнда *бұт т ы ш а т т ы б о п* басым айналып мұрын сінбіруге мұршам жоқ (М.Әуезов, Танд. шығ.).

БҰТХАНА с ө й л. *Пұтхана.* Әбілдің зияратын аттап өтіп, Қабылдың бата қылма моласына, Қорыққанға қос көрініп, қойдай үркіп, Тығылып ажалдың *бұт х а н а с ы н а* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БҰТЫЛ: бұтыл етік. с ы н. *Шала өңделген теріден жасалған өкшесіз, ұтаны қалың, қонышы кең жұмыс етігі.* Стол таза, ыдыс-аяқ жым-жылас, басы қайқайған, *бұт ы л е т і к т е н* басқа босағадан да түз киімін көре алмады (Қ.Ысқақов, Тұйық).

БҰТЫП-ШАТ= е т. *Әр нәрсені айтып шатпақтау.* Барып қайтса Ертістің суын татып, бір арыз беріп қайтса *бұт ы п-ш а т ы п*, елді алып, беделді алып пісіреді, қабарып, ісіп-кеуіп келе жатып (Абай, Тол. жин.). Оятса да оянбай қалды жатып, Бай маңкылдап ұрсып жүр *бұт ы п-ш а т ы п.* Арақ ішіп ақылы кеткен сорлы,

О да ұйқтады сілесі әбден қатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Талай Зәурені әуреге салып, көкпарға тартып, *бұтып-п-ш а т ы п* жүрген әкелер аз ба? (С.Жүнісов, Ақан сері).

БҮТЫП-ШАТУ *Бұтып-шат етістігінің қимыл атауы.*

БҮШПАҚ з а т. с ө й л. *Пұшпақ.* Мәмбет соған семіріп, өлер-тірілерін білмей, шын ниетімен *бұшпағын а* шейін терін сорғалатады (І.Жансүгіров, Шығ.). Жібек мақпалмен тыстаған, етек-жеңдеріне, жағаларына күндіз ұстаған қара қасқа *бұшпақ* ішіктер (С.Сейфуллин, Шығ.). Соны ойлап, ұйықтай алмай қайта шықты, Арақ мас қып қонақтың бәрін жықты. Алдыңғы үйге шам алып кіріп келсе, *Бұшпаққа* қашып барып біреу бұқты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БҮШПАРА з а т. с ө й л. *Тұшпара.* Қаланың қоймалжың сорпасын, *бұшпарасын*, бәлішін, самсасын... анау-мынау түрлі тәтті тамағын аңсай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮЮ *Бұйы етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕ з а т. э т н. *Асықтың шігесіне қарсы дөңестеу жағы, бұк.* Алдыңғы жақта солтүстік-батыста, Құтыби селосы, тақырға тығылып, топай соққан асықтай шашыла, бірер үйі тәйке, бірнеше үйі *бүге* түскен сияктанып көрінеді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Қой, барлан қол батырмай сүбесіне, Топайдың ұқсап сырты *бүгесіне* (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

Бүгесі мен шігесі. *Белгілі бір істің бар сыры; бақайшағына дейін түгел.* – Айтпаған сөзің қалмасын да, Бөкен мырза, – дейді Боржабай кекесінді дауыспен, – Қызылжардың *бүгесі мен шігесі*н, алшысы мен тәйкесін түгел айт (С.Мұқанов, Өмір мект.).

Бүге деді, шіге деді. *Ананы айтты, мынаны айтты.* Біреуі *бүге дейді*, біреуі *шіге дейді*, түкке түсінсем бұйырмасын (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.). Мен айтайын таласпа, бәрің түге, Бірің *бүге демей-ақ*, бірің *шіге*. Амангелді батырды білмеқ болсаң, Барып сұрап келсейші тіркеушіге (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

БҮГЕЖЕК е л і к. *Қорқып, тоңып т.б. күйге түсіп қалтырауды бейнелейтін сөз.* ≈ *Бүгежек* етті. // *Әр кез бұғып қала беретін именшек, қорғанишақ.* Қамқорды туған жеңгесімен шатастырған өсектің өзі шығарманың бүкіл өн бойынан қалмайды. Сол үшін Қамқор дос алдында *бүгежек*, қас алдында қаймыққыш («Қаз. әдеб.»).

Бүгежек қақты. а) *Қалтырап қатты тоңды.* *Бүгежек қаққан* аңшылар от жағып, жылынуға кірісе бастады («Ана тілі»). ә) *Қорқып қалт-құлт етті, дірледі.* Бір сәтте-ақ торға түскен қояндай «Әлде қайтеді»

деп *бүгежек қаққан* мүсәпір жігіттің қазіргі сиқы аярылық еді («Лен. жас»). Жалғыз-ақ шайқалғанда балауса леп, Сұлу ши теңселеді желге елеңдеп. Жапалақ жалпақ қағып көкте ойнаса, Көгалда көкше қоян *қағад* *бүгежек* (І.Жансүгіров, Шығ.). б) *Құрдай жорғалады, асты-үстіне түсті.* *Бүгежек қағып*, айтқанын орындады (Ауызекі).

БҮГЕЖЕК-БҮГЕЖЕК е л і к. *Қайта-қайта бүгежектеуді, бүгежек қағуды, қорқуды бейнелейтін сөз.*

Бүгежек-бүгежек етті. *Қалт-құлт етті, дір-дір етіп, қорықты.* Ал, сонда қалай. Биыл бесеу жазыңдар десем, Ақат Кәріпжанович бұлай болмайды деп қылжалақтайды. Сен де *бүгежек-бүгежек етесің* (С.Бердіқұлов, Пердесіз.).

БҮГЕЖЕКТЕ = е т. 1. *Бүгзең-бүгзең ету, еңкіштеніп, кібіртіктеу.* Тағасыз ат тақыр мұзға түскесін бауырын жаза алмай *бүгежектеді* де қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Бауланған қурайдың жоғарғы жағында жатқан кеспелтек томарды жерге домалатып түсірді де, бір бауын үйге қарай *бүгежектеі* сүйрей жөнелді (М.Сүндетов, Ескексіз.). Белбеуін беліне жүре орап, *бүгежектеп*, қорасын айналып шығады (С.Досымов, Жаңғырық).

2. а у ы с. *Дірдектеп қатты тоңу.* *Бүгежектеген* кейбір қоңсыз ат пен жалаң шинельді жігіттердің де бойы жазыла бастады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бойларына жылу кіріп, бұйығып тұрған қойлар желдің өтіне шыққасын дірдектеп, *бүгежектеп* келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры). 3. а у ы с. *Қысылып-қаймығып жасқанишақтау, қорғанишақтау.* Бұл апасынан туғанда, *бүгежектеп* өмір сүру үшін, мықтылардың алдында қоғадай жапырылып, құрдай жорғалау үшін туып па? (Қ.Жұмалилов, Соңғы көш). Елім-жұртым ақтарыла барын әкеп отырғанда әлі де сенше *бүгежектеп*, қорқақтап «тәубе-тәубе» деп жатайын ба (М.Әуезов, Өскен өркен). Бұрынғыдай *бүгежектеп* ұялуды қойып, ат ізін Мәмбет ауылынан суытпай, жиі қатыналатын болдым (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бас сауғалап, *бүгежектеген*, жалтақ болған, қарғыс таңбасы басылған, қасам атқан қу өмір (Ш.Мұртаза, Жұлдыз. көпір.).

БҮГЕЖЕКТЕУ *Бүгежекте етістігінің қимыл атауы; қорқып, тартыну.* Кешеден бергі *бүгежектеуіне* ыза болғандай шофер қызғылт жазықта мәшинесін ызғытып-ызғытып алады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БҮГЕЖЕНДЕ = е т. с ө й л. *Еңкіштеніп бүкірейіп, бүгзең қағу, қалт-қалт ету.* Қарт *бүгежектеді* үбектеп, бейшара болды да қалды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Қалима

ұялды ма, екі бегі нұр жайнап, сипақтап, киімдерді ілгіштеп *бүгежеңдей* берді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сабыр көзін қысты. Ықсан түсіндім дегендей қутың қағып, үйге қарай *бүгежеңдей* жөнелді (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). *Бүгежеңдеп*, қараңдап Жұрт майданға жиылды, Жұрт жиылды, кеңесті, Кеңескенде не десті (М.Жұмабаев, Шығ.).

БҮГЕЖЕҢДЕУ *Бүгежеңде етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕЛЕК з а т. с ө й л. **Бөгелек.** Сәйгел жатып, сиыр малы тиыштанса да, *бүгелек* ызыңдап, жылқының мазасы кеткен кез (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жылқыны *бүгелек* аздырар, Ешкіні кебенек аздырар (Мақал-мәтел). Мүйізі қарағайдай алып өгізді жан-жағынан тиген он *бүгелек* қызыл танау етіп шапқылатып, жанын қоярға жер тапқызбайды (І.Есенберлин, Алмас қылыш). Жапанның көлеңкесіз даласында, Тыпыршып *бүгелектен* алас ұрған, Жылқының жүретұғын Жылқыбай шал Күп-күрең, терлеп-тепшіп арасында (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

БҮГЕЛЕКТЕ= е т. **Бөгелекте** (*тиышсызданып бөгелектен қорғану, шыбындау*). Түскі ыстықта *бүгелектен*, жыландай шумақталып тұрған жылқы быт-шыт болып бөлінді (Б.Майлин, Шығ.). Аттар пысқырынып *бүгелектен*, ақ көбікке малынып келеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Алдияр ұлығым, – деп болыс та, би де *бүгелектеген* жылқыдай бас шұлғиды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

БҮГЕЛЕКТЕЙ с ы н. с ө й л. **Бөгелектей** (*бөгелек сияқты, бөгелек тәрізді*). Мұны жаудай көріп, *бүгелектей* қадалып отырғаны да сол (Ш.Құмарова, Қос шынар).

БҮГЕЛЕКТЕТ= е т. с ө й л. **Бөгелектет** (*мазасыздантып бөгелектен қорғанту, шыбындату*). Жазғы күннің бірі еді. Жол жүрген жүргінші терге шомылып, таңдайы кеуіп, атын *бүгелектетіп* ит әуреге түскендей кез еді (Б.Майлин, Шығ.). Естеріңізде бар ма: әңгіміздің бас жағында «Қара ит өлген» сайында атын *бүгелектетіп*, Қайролда мен Құрымбайдың тұрғанын көріп ек, бұл сол Құрымбай еді (Б.Майлин, Шығ.).

БҮГЕЛЕКТЕТУ *Бүгелектет етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕЛЕКТЕУ *Бүгелекте етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕЛІК з а т. с ө й л. **Бөгелек.** Құйрықтарын шипандатып, бастарын изесіп, *бүгеліктен* жасқанған жылқыша әуреге түседі, таңырқасып, іштерін де тартысып қалады (С.Талжанов, Ұлдай.). Салқын қораға үйренген Ахметтің ала биесі кішкене *бүгеліктен* жанын қоярға жер таппай тұр (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

БҮГЕН з а т. к ө н е. *Батыр, ер.* Қайыңнан найза сайласқан, Қарсы келген дұшпанмен Бурадай тісін қайрасқан. Құланды қақтан қайырған, Ордан *бүгенді* айырған (Базар Ондасұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

БҮГЕРЛЕ= е т. к ө н е. **1. Бүктеу, жұмарлау.** Киікті келісімен алды ұстай, Бауырына *бүгерледі* басып құстай. Тырналап тырнағымен, тіспен тартып, Жұмарлап түтіп жатыр тарамыстай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қараңғыда жастықты *бүгерлеп* бауырына басып ап, бір кез етбетінен жатып көріп еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **2. Бүктеліу, бүкшию.** Кодекеннің екі қол, Қыл құйрыққа таянды. Қоя бер, Қосай қоя бер, Менен кетер қайда? – деп, *бүгерлеп* жата қалады (Батырлар жыры).

БҮГЕРЛЕН= е т. с ө й л. **Бүктелу.** Атусыз әркіммен бір арпалысып, Қояндай қаршыға ілген *бүгерленбе!* (Айтыс).

БҮГЕРЛЕТУ *Бүгерлет етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕРЛЕУ *Бүгерле етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕШЕК з а т. э т н. *Ат тағалағанда аяғын бүгіп байлап қоятын ағаш.*

БҮГЕ-ШІГЕ з а т. **1. Асықтың ұзындығынан алғандағы дөңестеу бүк жағы мен ойықтау (шік) жағы. 2. а у ы с. Бір нәрсенің аныққанығы, егжей-тегжейі, жай-жапсары.** Мұның өзі ақынның поэма жанрының *бүге-шігесін* толық меңгеріп болмағандығын да көрсетеді (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Әлжан Қарабаев әңгімесінің *бүге-шігесіне* дейін қалдырмай айтып отыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Малшы – қазақтың бар жиган-тергенінен айыратын қыстың актүтек бораны, шілденің аптап ыстығы, күздің өкпек желі, көктемде қайта түлеген жер мен гүл жайнаған дала көркі – баршасы *бүге-шігесімен* халық әдебиетінде көркем көрініс тапқан (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Бүге-шігесіне дейін қарады [тексерді]. *Бақайшағына дейін қарады, анығына жетті.* Қызғылт қағаздың бетіне түскен әрбір сызықпен цифрды *бүге-шігесіне дейін*, алшысына қойып та қарайды («Лен. жас»).

БҮГЖЕҢ е л і к. *Иіліп, иығы құнысып бүкіреюді бейнелейтін сөз.*

Бүгжең қақты. *Басын төмен иіп, құрдай жорғалады, иіліп қызмет көрсетті.* Оның үстіне арыстандай ақырып тұрған кезімде мына апайың *бүгжең қағатын* («Қаз. әдеб.»).

БҮГЖЕҢ-БҮГЖЕҢ е л і к. *Иығы құнысып, ішке қарай иіліп, бүрісіп, қайта-қайта қозғалақтауды бейнелейтін сөз.*

Бүгжең-бүгжең етті. *Қайта-қайта бүкірейіп, бүкшеңдеді.* Екі баланың көзі апалақ-

тап, сасып, дабдырап *б ұ г ж е ң-б ұ г ж е ң е т-т і* (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). Солардың ішінде *б ұ г ж е ң-б ұ г ж е ң е т і п*, бойы бір қарыс боп Маша да жүрген (Р.Тоқтаров, Терістік.).

БҮГЖЕНДЕ= е т. 1. *Бүгжектеу, бүкірею, құнысу*. Атым шегініп кетті. Жерге жабысып еңбектеп жүрген сықылды болып *б ұ г ж е ң д е п* шіліктен бір қаршыға келді (М.Жұмабаев, Шығ.). *Б ұ г ж е ң д е п* кетіп бара жатқан мейірбан ананың артынан ұзақ қарап тұрып қалдым (Р.Сейсенбаев, Аңсау). 2. *Иығын құныстырып, бүрісу*. Бірнеше құрбы-достар заман дәстүрі бойынша тойдың жол-жорасына алған буыншақ-түйіншектеріміз қолтығымызда, *б ұ г ж е ң д е й* басып асығып келеміз (С.Байжанов, Сыр.). 3. а у ы с. *Бас көтермей еңбек ету, белі бүкірейгенше біреуге қызмет ету*. Бұқара сорлы *б ұ г ж е ң д е п*, Табанда ылғи тепкі жеп, Жүрді жасы сорғалап (М.Жұмабаев, Шығ.).

БҮГЖЕНДЕУ *Бүгженде етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Б ұ г ж е ң д е у м е н* келеді.

БҮГЖИ= е т. *Бүкірейіп, бүкшию*. Енді біреде өкілге қарасам, пальтосының жағасын көтеріп, желге жонын тосып *б ұ г ж и і п* тұр екен (С.Шаймерденов, Мезгіл). Кішкене қуыста солға қарап, екі тізесін құшақтап, *б ұ г ж и і п* отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮГЖИТ= е т. *Бүкірейту, бүкшиту*. ≈ Белін *б ұ г ж и т у*.

БҮГЖИТУ *Бүгжит етістігінің қимыл атауы*.

БҮГЖИЮ *Бүгжи етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үнсіз *б ұ г ж и ю*.

БҮГЖІҢ е л і к. *Бүкшеңдеп бүкірейген қимылды бейнелейтін сөз*. Мұның адымдап жүргенінің өзі *б ұ г ж і ң г е* ұқсайды екен (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

БҮГЖІНДЕ= е т. с ө й л. *Бүгжежеңде*. *Б ұ г ж і ң д е п* жүргенде денесі дөңгеленіп томпаң-томпаң етеді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

БҮГЖІНДЕУ *Бүгжінде етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үйге қарай *б ұ г е ж е ң д е у*.

БҮГУ *Бүк етістігінің қимыл атауы*.

Тізе бүгу. а) *Тыныгу, демалу, дамылдау*. Мұраттың кешеден бері *т і з е б ұ г у г е* мұршасы болмады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). ә) *Тазым етуді, құрмет көрсетуді білдіретін иіліп отыру арқылы көрсетілетін қимыл ишарат*. Дәстүр бойынша, барлық Индияның жаңа үйленіскен жастары осы Чоури аралына келіп *тіз е л е р і н б ұ г у* қажет болған (М.Әуезов, Индия очерк.).

Ішке бүгу. *Ойын, сырын, ниет-ниғылын ешкімге білдірмей, айтпай жасырын сақтау*. Кекету, қикарлану, зілді сырды *і ш к е б ұ г у* дегенді білмейтін (Т.Нұрғазин, Мұрат).

БҮГУЛІ с ы н. 1. *Тұзу қалпында емес, бүгілген, иілген*. Балалардың тізесі *б ұ г у л і*, ұйыса да жазуға болмайды. Стол жоқ, қолдары талғанда кітап, қағаздарын санына қойып оқиды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Егер тасбақа тас қабық ішіндегі *б ұ г у л і* аяқтарын жазуы қажет болса, онда екі бас бір-біріне қарап екеуі бір мезгілде аяқтарға «көсіл» деп бұйрық береді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Өмірбек пен Жамал тұтқындарға қадала қарап тұрды. Тұтқындардың басы *б ұ г у л і* (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. *Айқын емес, жасырын, құпия*. Соңғы кездері жұлдыздар түкпірінде *б ұ г у л і* қалған оқиғалар бейнесі әлсін-әлсін түсіме кіріп, қинай береді (Т.Шаханов, Көгілдір.).

Бармағы бүгулі. *Жасырын ойы, ниғылы бар*. *Б ұ г у л і б а р м а г ы н* бір Құдайдан басқаға сездіргісі келмейтін Қаратай өзі басқарып бара жатқан осы бір топты оңашаға әкеліп алған соң өз білгенін бәріне де істеткізбек (А.Жүнісов, Өмір ізі).

БҮГУСІЗ ү с т. *Ашық, жасырын емес*. Бала хатты ешбір *б ұ г у с і з* оқуға кірісті («Лен. жас»).

БҮГУШЛІК з а т. *Ашық еместік, жасырып, құпия ұстаушылық*. Оны Петрушкин білмейді, әуелі көрмеген. Бұған қарағанда ерлі-зайыптылардың арасында бір-біріне сенбеушілік, сыр *б ұ г у ш і л і к* бары байқалады (К.Тоқаев, Түнде.).

БҮГІ: биені бүгімен, түйені түгімен жүтты. *Жебір, жемқор, парақор болды*. Ыдысын параның Қотара құйса толмайтын. Ашылған әбден араның – *Т ү й е н і ж ұ т с а ң т ү г і м е н*, *Б и е н і ж ұ т с а ң б ұ г і м е н*, Қақалмай-ақ толғайтын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БҮГІЛ= е т. 1. *Алға қарай иілу, еңкею; майысу*. Жиында иіледі, *б ұ г і л е д і*, Балаларды ойынқұмар күлдіреді. Шөп басы қимылдаса: «Пардон, мамзель!» Тағы да «Аля» деген сөз біледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Ана *б ұ г і л е*, еңкіш тарта бастаған кеудесін көтеріңкіреп, шөберелерін жетектеп, ағаш үйге қарай жүрді (Б.Қожабеков, Көктөбе). Тоңып жаураған, бүрісіп *б ұ г і л г е н* біз жып-жылы қыстаумен жылап көріскендей боламыз (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ертеңім жақсы болғай бүгіннен де, Не рақат таба аламын түңілгеннен. Ақ тандарым артымда қалса игі еді, Ана-жерге бас иіп жүгінгенде, Алып жотам иіліп *б ұ г і л г е н д е* (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Бүгину, именіштеу, имену*. Ахметқожа ала көзімен атып қалғанда, бухгалтер кыпыңдап *б ұ г і л д і* де қалды (К.Қазыбаев, Ызғар). 3. *Бүктелу, қайырылу*. Бәлкім сол себептен де болар, жаңа ғана өзім жай сөйлейді екен деп ойлаған оқытушының дауыс екпіні тыңдауға қырсау сияқты боп көрінгенмен, менің әрқайсысы әрең *б ұ г і л е т і н*,

буындары шор-шор, барбиған, жуан саусақтарымың шапшаңдығынан әлдеқайда жылдам болып шықты (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

4. Майысу, қайқаю, ішке қарай ойысу. Мөлдір көз алтын айдар, жібек жалым, *Бұгілген* құмырсқа бел, ерке жаным! Досыңа неге жарқын қарамайсың, Көк шыбық, алма қызыл, серке жаным (С.Сейфуллин, Шығ.). Көжектей қамыс құлақ, сымпыс күйрек, *Бұгілген*, ба- дана көз, мінсіз сүйрік (С.Сейфуллин, Шығ.). Тұлпар мінген қазаққа ас батпаған, Тұлпар мінбей жігіт жарын таппаған. Ауыздығын қарш-қарш шайнап *бұгілген*, Тұлпар мінбей батыр жауға шаппаған (Н.Бөдіғұлов, Бөйтерек).

5. а у ы с. Мою, қажу, жасу, талу. Жалғыз-ақ тең көремін Қаптың тауын, Дүниеде менің қорқар бар ма жауым? Қасқайып иілмеймін, *бұгілмеймін*, Соқса да қандай қатты күйін, дауыл (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күрестім, қиындыққа *бұгілмедім*, Есімде қызыл жалау тігілген күн. От кештім, майдан өттім, айға жеттім, Әйгілі бар әлемге мұным менің (Р.Нұрпейісов, Қапшағай.).

Аш күзендей бүгілді. а) *Әлі кетіп бауырын жаза алмады.* Бала келді жүгіріп, *аш күзендей бұгіліп* (Қ.Жармағамбетов, Әнші). Меңтай *аш күзендей бұгіліп*, бір жұма бойы төсектен тұрмады (Ә.Нұршайықов, Махабб.). ә) ф о л ь к л. *Қайғы батып, құсалық көрді.* Қақырғаны қан татып, түкіргені жын татып, Ерлер жаннан түңілді, *Аш күзендей бұгілді* (Батырлар жыры). *Аш күзендей бұгіліп*, Томаршаға сүрініп, Жақындап Назым келгенде, Ақ өткелдің өзінен Өтіп кеттіер Қамбар (Қамбар батыр). *Аш күзендей бұгілер* – Алтайы шалған құба арлан (Базар жырау, Шығ.).

Белі бүгілген. *Майысқан, иілген, бұралған қыздың қытша белі туралы айтылған сөзқолданыс.* Кірпігі оқтай тігілген, Бұралып *белі бұгілген*. Қараған кісі үңілген, Қолаң шашты, қой көзді, Аялдағы бір сөзді Ақжүніс атты ару еді (Ер Тарғын).

Белі бүгілді. а) *Еңсесі түсті, ұнжырғасы түсті, түңілді, қайғырды.* Сайрай бер, тілім, Сарғайған соң бұл дерттен. *Бұгілді белім*, Жар қайтқан соң әр серттен (Абай, Тол. жин.). ә) *Қартайды, күш-қуатынан, бет-ажарынан айырылды.* Қартайсаң, қарт банды сыйлай бер, Күндердің күні болғанда Кімдердің кімнің дейсің *белі бұгілмес* (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.). Тотыққан беті күйіп желді күнге, *Бұгілген* баяғыдан *бел* бүгінде, Қашанғы ақ жаулығы қарқарадай (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). *Бұгіліп белің*, Таусылып әлің Аяқ пен қолың құрысып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). б) *Бейнет көрді, азап шекті,*

дамылсыз, демалыссыз еңбек етті. Бір жапырақ нан үшін ертеден қара кешке дейін *белі бұгіліп*, байдың зеккісінен басқа жылы сөз естімеген жер (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.). Осылар келеді, осылар жейді деп көктемнің көк өзегінде *бұгілген белді* бір жазбай ертеден қара кешке дейін төккен терімнің бекер болғаны ма? (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Инеліктей бүгілді. *Әбден қажығанда, әлі кеткенше титықтады, өмірден көп соққы көрді.* Алғашқы күндері *инеліктей бұгілген* Ботағоз тағдырына бас иіді ме? Әлде қаталданды ма? Әйтеуір, аздан кейін дағды адам қалпына түсіп алды (С.Мұқанов, Ботағоз).

Күзендей бүгілді. *Бұғып торуылдады.* Бөрідей жортақтап, *күзендей бұгіліп* жол тору – лайық емес алшаңдай басып жүретін азаматқа (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Күлдіреуіштей бүгілді. *Сыртқа қарай дөп-дөңес болып ойысты, күржіреді.* Көксерек арлан еді. Жотасы күдірейіп, ауыз омыртқа мен құйрығына шейін түп-тұтас болып, *күлдіреуіштей бұгіледі* (М.Әуезов, Қараш.). Сөйткенше болған жоқ, белі *күлдіреуіштей бұгілген*, кішкентай қарагер аң айқыш-ұйқыш, тапыр-тұпыр еткен аяқтардың арасынан тысқа атыла шықты (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Тізесі бүгілді. *Денесін ұстай алмай, отыра кетті.* Хатты түрегеіп тұрып оқи бастаған Нұрилань *тізелері бұгіліп* құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оңалды (Ғ.Мүсірепов, Кездеспей кет.).

БҮГІЛ-БҮГІЛ з а т. *Ұңғыл-шұңғыл, қалтарыс, иірім.* Өмірдің *бұгіл-бұгіліп*, Түгендеп сірә кім шығар. Білмеген оның жылымын Байқаусызда өзі тұншығар (Ғ.Орманов, Үлес).

БҮГІЛДІР= е т. **1.** *Салмағын түсіріп, майыстыру.* Ол былай да жел *бұгілдіре* итеріп келе жатқан желбезекті, әлденеге қозғай беруден тыным таппайды (С.Мұқанов, Аққан жүлд.). Ат мініп арғымақтан *бұгілдіріп*, Бір озды Байғұлында өрнегіміз Кең маңдай, кебеже қарын игі жақсы Бар еді артық туған белгілеріміз (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ауыртпалық салып, еңкіш тартқызу, бейнет көріп іілу.* Сондықтан өмір мен уақыт *бұгілдірген* бір көрі, дерт пен зар *бұгілдірген* бір сорлы боп, екі шерлі баяу басып, бейіт басына қарай аяндады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Белін бүгілдірді. *Азап шектірді, күш-қайратынан айырды, қажытты.* Осалдың омыртқасын омырып, беріктің *белін бұгілдіріп* кеткен соғысты кінәлап, жас өмірімді мәңгілік өшпес өртке салып кеткен соған лагнет айтамын (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

БҮГІЛДІРГІШ с ы н. *Бүгілдіретін, жүй бүгілетін.* Бастың *бүгілдіргіш* бұлшық еті мен жұтқыншақтың аша сүйек тарамдарының ортасында орналасқан (Т.Телеуғалиев, Ет.эксперт.).

БҮГІЛДІРУ *Бүгілдір етістігінің қимыл атауы; еңкіш тартқызу, иілту.*

БҮГІЛТ= е т. *Еңкейту, иілту, бүгілдіру, майыстыру.* Жеңсіз берен түймелеп, Кіреуке киер деуші едім; Жас шыбықтай *бүгілтіп*, Садақ иер деуші едім (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тобышық атты *бүгілтіп*, Құйрық-жалын сүзілтіп, Езді бордай үгілтіп, Тұйғындай ерді ширатып, Тас ошақты қиратып, Нар шөгіп құмның астында (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Аш күзендей бүгілтті. *Жапа шектірді, жәбірледі.* Қаныкейдей көркінді Қалыңсыз құшсам деп едім. Мінікейдей тектінді Ителгі көзін төңкертіп, Күшіктей даусын қыңсылатып, *Аш күзендей* белін *бүгілтіп*, Әділ жаннан түңілтіп, Ат көтіне үңілтіп, Артыма салсам деп едім (Махамбет, Шығ.). Жібек жалын жайнатып, Ортекедей ойнатып, Қабырғанды сөгілтіп, *Аш күзендей бүгілтіп*, Әлі-ақ шауып алады Түйең менен жылқыңды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Белін бүгілтті. *Жылқы малын мініске жаратты, баптап үйретті.* Ортекедей жүгіріп, Құлын сауыр, құлан жал, Ерекше *белін бүгілтіп*, Атты баптап алыпты (Батырлар жыры).

БҮГІЛТУ *Бүгілт етістігінің қимыл атауы; майыстыру.* Таңның салқынын ойлап жатқанымда тұру керек деген ой мазамды сонша кетірді. *Бүгілтпейді*, амалға шабады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮГІЛУ *Бүгіл етістігінің қимыл атауы.*

1. Бүктелу, қайырылу. Ең әуелі саусақ толық *бүгіліп* жұмылады да, одан соң оның *бүгілуі* барған сайын нашарлай береді (Адам анатом.). Әйелде жатырдың *бүгілуі*, тік ішектің қабынуы, т.б. тамырдың түйінделуіне соқтырады (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама).

2. Майысу, иілу. Зақымдалған омыртқаның өркештенуі, құныс буындардың *бүгілуі* немесе жыланкөзденіп ірің ағуы – кешірілмейтін күнә, тіпті қылмыс деуге болады (Е.Оразқов, Дәрігер.). **3. а у ы с. Мою, қажу, талу.** Сен түгіл тоқсандағы Жамбыл карт та, Білген жоқ *бүгілу* мен түңілуді (Ана сыры).

БҮГІЛУЛІ с ы н. с ө й л. **Бүгулі.** Өмірбек ұсталық дүкеніне беттеді. Басы *бүгілулі*, дүкеннің босағасына сүйеніп, жағалай қарады (Б.Майлин, Шығ.).

БҮГІЛІҢКІРЕ= е т. *Сәл ғана еңкею, бүгілу.* Жауқазын белі сәл *бүгіліңкіреп* кеткен көзін сығырайта қарап, кекесін күлкімен мырс етті (Ә.Тарази, Құйрықты.).

БҮГІЛІП-ЖАЗЫЛ= е т. *Бірде жиырылып, бірде керілу.* Баланың даусы шықпай, бауыздаған лақтай қырылдап, алғы бөкідей *бүгіліп-жазылып*, жанталаса да, ауға түскен шабақтай жұлқынса да, молданың қарулы қолынан құтылуға шамасы келмеді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

БҮГІЛІП-ЖАЗЫЛУ *Бүгіліп-жазыл етістігінің қимыл атауы.*

БҮГІЛІС¹ з а т. **1. Бүктелген жері, қайырылған тұсы.** Тік ішектің төменгі және жоғарғы екі *бүгілісі* болады (М.Иншаков, Тік ішек.). **2. а у ы с. Бір нәрсенің қалтарыс-қыры.** Әр сөзді айту тәсілі, оралымы, характер *бүгілістерін* ашудағы жасайтын қимылы кімдерді таңдандырмаған? (І.Омаров, Серпін).

БҮГІН ү с т. **1. Бұл күн, осы күн. Бүгін** жатып түс көрдім, Түсімде жаман іс көрдім (Базар жырау, Шығ.). Баласы құрдас еді қонған үйім. Тамаққа бір күн барып тойған үйім, Қарағым, *бүгін* шөпке барып жат деп, Үстіме бермек болды жылы киім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ақпан еді бүріккен үскірігін, Шырылдағып бұрқасын ысқырығын. Ес білгелі ең алғаш жылағаным, Кешіргейсің, есіме түсті *бүгін* (М.Мақатаев, Шығ.). Бақытты ел, жеттің *бүгін* мұрадына, Бақыттың әні келед құлағына, Әперген жаңа заң мен жаңа заман, Құтты болсын айтамын ұраныңа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. Осы кезде, қазірде.** Халқымның *бүгін* дарқан мерекесі, Көл-дария молшылықтың берекесі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шырағым сөнген кеше, жанды *бүгін*, Разымын депті мынау күдіретке (Базар жырау, Шығ.). Ынтығыш ыңқылменен, күңкілменен, Жеткізіп айту қиын құр тілменен, *Бүгін* маған жиырма керек боп жүр, Алдында хор қызының іркілмеген (М.Мақатаев, Шығ.).

Күні бүгінге дейін. *Осы кезге дейін, қазіргі кезде.* Соған қарамастан «Бастамалар» *күні бүгінге дейін* математика және басқа ғылымдарды аксиомалық, дедуктивтік тәсілмен баяндаудың тамаша үлгісі болып отыр (А.Көбесов, Математика.). Ондай болмаса отыздан жаңа ғана асқан шағынан *күні бүгінге дейін* ол осынау үлкен ұжымды басқарып, экономиканың күре тамырын дөп басып тұра алмас еді («Егемен Қазақстан»). Үлкен үй, қара шаңырақ деген ұғымдар *күні бүгінге дейін* сақталып келеді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Ауылда тұратын туған ағасы Тоқтыбай *күні бүгінге дейін* жиын-тойда төбелес шығармай кетпейді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

БҮГІНГЕШЕ ү с т. с ө й л. *Осы күнге дейін, қазірге шейін.* Болыпты баяғыда Жеке батыр... Тау бағып жатады екен тігіп шатыр. Бір

қарауында қалғып кетіп, Сол батыр *бүгінгеш* ұйықтап жатыр (С.Сейфуллин, Өленд.). Жас кезінде қарт солдат, Жаңа үйге кіріпті, Сонда ілген бұл сағат *Бүгінгеш* е тұрыпты (Қ.Аманжолов, Шығ.).

БҮГІНГІ с ы н. *Осы күңгі, дәл қазіргі*. Аспан мен Жер, Уақыт, заман жайлы, Өзім жайлы, Сен жайлы, анау жайлы, *Бүгінгі* ұрпақ, Бүгінгі Адам жайлы, Азды-көпті алдында айтылған сыр, Сотыңнан сенің сақтап қала алмайды. Соны ойлап сорлы көңіл алаңдайды (М.Мақатаев, Шығ.). // *Кейінгі ұрпақ, қазіргі буын*. Бөлендік бақыт нұрға *бүгінгілер*, Ғылымпаз өсті елімде білімділер. Қосылып мың домбыра күйге шертіп (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Бүгінгі күн. *Осы уақыт, қазіргі кез*. Ертеңіне қалма ұмытып, шыншылым, Достарына *бүгінгі күн* серт беріп. Сырты дос боп жүрген болса, іші жау – Ондай итке: «Манайымнан кет» делік (М.Дулатов, Шығ.).

Бүгінгі таңда. *Осы кезде, бүгінде*. Сол себептен біз екі облыс әдебиетшілерінің *бүгінгі таңда* жазу столдарында жатқан кейбір еңбектері туралы сөйлеуді жөн көріп отырмыз («Қаз. әдеб.»).

БҮГІНГІДЕЙ с ы н. *Осы күңгі сияқты, қазіргідей*. Алғаш ойнағанда қызық еді. Ауылдың кемпір-шалы, қыз-келіні қалмай, дәл *бүгінгідей* жиналған болатын (Т.Иманбеков, Үш ай.). Болашақты ұғынып, *бүгінгідей* көреміз. Екеуміз де құлпырып, Бірдей өсіп келеміз (А.Шамкенов, Сырларым.). Жайнаушы еді сыры толы тостаған, *Бүгінгідей* ішіне су қоспаған, Сәске түсте Сәукендерге жолығар, Амантайлар таң азында «тастаған» (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Көңілім сондай жат алып, Нақ *бүгінгідей* ап-анық. Алдымда тұр сол жігіт (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай).

БҮГІНГІ-ЕРТЕҢГІ с ы н. *Қазіргі таңдағы, болашақтағы*. Ембінің *бүгінгі-ертеңгі* бар құпиясы Сардар көкірегінде көлдей толқып тұрғандай (З.Қабдолов, Жалын).

БҮГІНГІЛІК с ы н. *Қазіргі, бүгінгі таңдағы*. Классикалық пьесаның жаңа қырларын оның *бүгінгілік* мән-мағынасын ашады («Қаз. әдеб.»).

БҮГІНГІШЕ ү с т. 1. *Осы күңгіше, қазіргіше*. Ауыл жастарының бөрі де қала үлгісінен бірде-бір кем түспей *бүгінгіше* киініп алған («Лен. жас»). 2. с ө й л. *Бүгінге дейін, осы күнге дейін, қазірге шейін*. Кедейдің қайтсе көзі, санасы ашылады? Міне, бұл мәселе күні *бүгінгіше* айтылып та, жазылып та отыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

БҮГІНДЕ ү с т. *Қазіргі кезде, бұл күнде*. Жырын жырлап халықтың, Мұнын мұндап ғаріптің Өмір жасын тауысқан. Кешегі Шота

бүгінде Халықпенен табысқан (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жанар – *бүгінде* өз билігі өзіндегі адам (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БҮГІНДЕЙ ү с т. *Бүгінгі сияқты, бүгінгідей, қазіргі кездегідей*. *Бүгіндей* еңгіменің тууының басты себебі, ең алдымен, осында (І.Омаров, Серпін).

БҮГІНДІ з а т. *Жасырып, бүгін қалған құпия, сыр*. Тағы анадағы бандының сойқанды жорығының қалдырған *бүгіндісі* бар дейді (С.Бегалин, Замана.).

БҮГІНДІККЕ ү с т. *Күңі бойы, кешке дейін*. Төңірекке *бүгіндікке* құлағын енді салды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Мен де қатты шаршадым. Жүріспен емес, *бүгіндікке* әлі өндіріп жүргеніміз жоқ (Т.Ахтанов, Шырағың.). Тергеушінің сөзі есіне түссе, Шаки ауыра сыздайды, *бүгіндікке* бүк түсіп жатыр еді (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

БҮГІНДІ-СОНДЫ ү с т. *Ертелі-кеш*. Егер *бүгінді-сонды* тіпті Кенесары біздің жерімізден қуылған күнде де, оның Орта жүз, әсіресе, бізге жақын тұратын өкірік қазақтарына істегелі жатқан қастығын естісек күні бұрын үкімет орындарына хабар етуге уәделестік (І.Есенберлин, Қаһар).

БҮГІН-ЕРТЕҢ ү с т. *Жақын арада, таяуда*. Нұркен: – Елді аңсаған ұзақ күндер... өтті ғой, Мамашымды көретін күн жетті ғой. *Бүгін-ертең* аттанам деп тұрғанда, Мына соғыс... бәрін ойран етті ғой (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Малшылар өздерінің бір себеппен бөгеліп қалғанын, осы *бүгін-ертең* ол жерді жабыла шабуға алатындарын айтады (Ә.Нұршайықов, Тың астығы.). – Айша келін дұрыс айтады, боз қойдың *бүгін-ертең* қозылайын деп тұрғаны рас, – деді Атекең (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.).

БҮГІНШЕ ү с т. *Бүгінгі күні, осы кезде*. Шықпаса ертең майдандап, *Бүгінше* Айша жалықты (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). *Бүгінше* базар андымасам да болар. Күн бата үйіңе соғам, киініп дайындалып тұрғайсың (Д.Досжанов, Тұлпар.). *Бүгінше* е қылар жұмыс жоқ, Екі қолда қылышым (Қисса-дастан.).

БҮГІНШІЛ с ы н. *Ертеңін ойламайтын*. Алып қал сыбағанды жас кезінде, *Бүгіншіл* неге болдың, ертеңді біл. Надандық – жас жауыр ат, бөрі рия, Қат болған білімсізге бейшара тіл (Ә.Найманбаев, Шығ.).

БҮГІНКІ с ы н. *Имиген, иіліңкі*. Бойларын *бүгінкі* емес, тік ұстапты, Түрі бар түрмеден де жасымаған (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Баб – қарақұл елтірісінің бұршақ гүлі, ол бұршақ дөніне ұқсас *бүгінкі* келеді (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

БҮГІНКІРЕ = е т. *Бүге түсу, иіңкіреу*. Артық тірсегін *бүгінкіреп*, кеудесін жоғары

көтеріңкіреп, құйрығын біресе өз бауырына, біресе өркешінің арт жағына ұрып, айбат қылады («ҚазССР ҒА Хабарлары»). Баланы дұрыс емізу үшін әуелі орындыққа жайғасып отырып, емізетін жақтағы аяқты кішкене орындыққа қойып, *бүгіңкіреп* баланың еміне жағдай туғызылады (Ж.Қодаров, Жас ана.). Бұл – көбіне шынтақты *бүгіңкіреп* немесе білекті қатты сілтеп жіберуден туатын қателіктер (Ө.Жарылғапов, Волейбол.).

БҮГІҢКІРЕУ *Бүгіңкіре* етістігінің қимыл атауы.

БҮГІС¹ з а т. *Бір нәрсенің бүгіліп тігілген жері.* Кең балағы бүрулі жұқа шалбарының қайырма *бүгісі* кішкене қызыл туфлин түгел жауып кеткен (С.Шаймерденов, Болашақ.). Мұны киімнің шеттері мен қоспаларын, жұқа маталардың *бүгістерін* тігуде қолданады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БҮГІС² с ы н. *Жасырын, құпия.* Әрине, біздің арамызда *бүгіс* қалған сыр жоқ (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

БҮГІС= е т. *Бір-бірінен жасырып, құпия ұстау.* Зымырап өтіп жатты ай менен жыл, Бірінен-бірі титтей *бүгіспей* сыр (Д.Әбілев, Танд. өлеңд.).

БҮГІСУ *Бүгіс* етістігінің қимыл атауы.

БҮДІР з а т. с ө й л. *Тегіс емес, кедір-бұдыр.* Жан-жақтың бәрі *бүдірі* жоқ мидай жазық (І.Есенберлин, Қаһар).

БҮДІРЛЕ= е т. *Бір нәрсенің бетіне бұдырлар жасау, бедерлеу.*

БҮДІРЛЕТ= е т. *Бір нәрсенің бетіне бұдыр жасату.*

БҮДІРЛЕУ с ө й л. *Бүдірле* етістігінің қимыл атауы. Қазақ шеберлері өрнектеудің әдістерін қолданды. Нақыстау, *бүдірлеу*, торлау және шыжбай оғалар салу (Қазақ ССР тарихы).

БҮДІРСІЗ с ы н. с ө й л. *Теп-тегіс, бұдыры жоқ.* Әлімжан сөз бастады: – Аралдың жері *бүдірсіз* теп-тегіс. Бірыңғай бидайық өседі (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

БҮЙ: **бүй деді.** с ө й л. *Ауызекі тілдегі «былай деді» дегеннің қысқарған түрі.* Ер Төстік сонда *бүй деді:* – Май асайды түздегі, Қан құсады үйдегі. Көзіне түсті сұңқардың Сұқсыр үйрек көлдегі (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.). Білсең сен не бетің бар *бүй дейтұғын* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Керім кербез кей жігіт Жек көреді-ау *бүй десек.* Боламыз ба жазалы, Шаруаны сүй десек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БҮЙЕ з а т. с ө й л. **Бүйі.** Олар қорқау аллигаторлардан да, жыландардан да, өрмекші, *бүйелерден* де қорықты (Т.Әбдіков, Күз.). Бақтияр шал өзін *бүйе* шағып алғандай көпшіктен басын жұлып алды (Ө.Қанахин,

Жас дәурен). Ол өткен жер *бүйе* тигендей. Иелерінің ұқыпсыздығынан өріске шықпай ауылда қалған мал біткен үркіп азан-қазан (Қ.Бектұрғанов, Катерлі.).

БҮЙЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Бүйі сияқты, бүйі тәрізді.* Ұш жағы ісік тәрізденіп, жұмбазданып тұратын етженді мұрнының бір танауында *бүйедей* қара мең бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

БҮЙЕН з а т. 1. а н а т. <лат. cecus>*Тоқ ішектің аш ішекке жалғасар шетіне тұйықталып бітетін жуан ішек.* Антренил *бүйен* мен қарынға жара түскенде, гастритпен ауырғанда, іш жүрмейтін болғанда, өт қалтасы мен зәр жолы спазмаға ұшырағанда беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). *Бүйен* – малдың аш ішегінің тоқ ішекке алмасатын бөлігі. *Бүйен* кіндігі немесе аш ішектің құйған тұсы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол түйенің түп *бүйеніне* жабысып отырып алып, айт-шүлеп айдап түйені үйіне алып келеді (Қаз. ертег.). 2. *Жуандау ішекті кептіріп жасаған ыдыс.* Соны айтады да қара кебежеден буылтықтанған *бүйенді* суырып алып, қара аяққа май салады (Б.Майлин, Азамат.). *Бүйенге* құйған, қарынға құйған түйенің сүті Қызылтамға жеткенше қатып қалыпты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). *Бүйенді* жасау үшін жаңа сойылған қойдың не ешкінің бүйенін айналдырып тазалаған соң тұзды судың қанық ерітіндісіне бір тәулік батырып қойып, иіс-қоңысы кеткен соң алады да үрлеп, көлеңкеге кептіріп, тобарсыған кезде сары май сіңіріп жұмсартып, ішіне ағаш қасықпен сары май, жент, майға араластырған талқан толтырып, аузын жіппен байлап, адалбақанға асып қояды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Бүйен бет. *Томпақ бет.* ...Күнмұхан бүрмелі жеңінен торсық саусақтарын шығарып, шикандай жарылып кете жаздап тұрған *бүйен бетін* шымшыды (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Бүйен емшек. *Үрпісі кең, ұлкен емшек.* Сыырдың тоқсан тұқым тұлғалысы, Будандас, ойдағысы, қырдағысы, Әукелі алшаң мүйіз, *бүйен емшек*, Өлшеусіз сүт пен майдың жылға ағысы (Қ.Тастайбеков, Өлеңд.).

Бүйен қарта. э т н. т а м а қ. *Жылқының қатпар-қатпар майлы ішегінен жасалған сыйлы тағамының түрі.* *Бүйен қартадан* бір тұтамай қалып еді. Ақ ірімшікке қосып, соны береміз де (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Бүйен қарта* шылғи май екен. Бүкір кепіетсіп жемеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮЙЕНДЕЙ с ы н. *Бүйен сияқты, бүйен тәрізді.* Шымырбайдың үрген *бүйендей* тырсыып, бет-аузы жып-жылтыр боп тұр. Шүйдесі жиырылып барып, қатпарлана қалыпты (Б.Тілегенов, Көктем.). Жеті басты

кемпірің Желі шыққан *бұйендей*, Тұра алмайсың – Әупірім! – Таяғыңа сүйенбей (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жылан иретіле бұлқына білегіне оралғанмен, күшті қол алқымынан бір-екі рет мытып-мытып қысып жіберді де, бос *бұйендей* өлексесін солбаң еткізіп анандай жерге топ еткізді (І.Есенберлин, Қаһар). Бауыршақ енді болмаса үрген *бұйендей* жарылғалы отыр, тырсылдап, пысынап қасындағысына сыбырлады (Д.Досжанов, Жібек.).

БҮЙЕНҚҰРТ з а т. <лат. chabertiosis> Ұзындығы 2–2,5 сантиметрдей, денесі буылтық келген ақшыл түсті құрт. *Бұйенқұрты* н а н қой, ешкі және сиыр ауырады (Шопан серігі). Қате айтасың, кемпірім, жаман әдет көң-қоқыста өрбитін *бұйенқұрт* секілді (С.Омаров, Хантағы). *Бұйенқұрт* малдың тоқ ішегіне жабысып өмір сүреді (ҚҰЭ).

БҮЙРЕК з а т. 1. Адам мен жануарлардың іш қуысында, омыртқа бағанасының екі жағында орналасқан мүше, содан жасалған тағам. Семіз жылқының қазы-қартасы, майлы *бұйрегi*, семіз қойдың сүбесі, майлы жамбасы сияқты ылғи сары ала майлы ет (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қонышында алмас ирегі. Қоржынға салған азығы Қойдың елу *бұйрегi*. Қанжығаға байлаған Қырық көрі жілігі. Қозы жауырын қолында Жұлдызы тұр оңында (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). – Ой, Шоқан, көрдің бе, ана құлынды бізге сояды, *бұйрек* жейміз, – деді. Шоқан оған алара бір қарап, қайта үйге беттеді (С.Бегалин, Бала Шоқан). 2. а н а т. <лат. gep> Адам мен омыртқалы жануарлар ағзасында несеп түзетін және оны шығаратын жұп орган. *Бұйректiң* ішкі жиегінде бүйрек қақпасы бар, сол арқылы бүйрекке артерия мен жүйке талшықтары тарайды (ҚҰЭ). *Бұйректiң* беткейі қыртыс заттан, терең қабаттары миы заттан тұрады (ҚҰЭ). 3. а у ы с. Бір нәрсенің өкпе тұсы, тұспа-тұс. Жолаушы сонда «итің бөтен» деді, «Ит емес, мынау қасқыр екен» деді. *Бұйректен* шыға кетіп тағы бір «ит» Қосылып о да бірге бүкең деді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Ол ізінше далбандап тез арада *бұйректi* айналып жоғалды (А.Оразалин, Қайырлы.). 4. Тосын жағдай, оқыс нәрсе. Уақыт сағаты бір орнында сәл дамыл алып тұрғандай да, менің көріп білгенім «Сикыр судың» таңғажайып халдері болмаса да, сондай бір *бұйрек*, оқшау жайлар еді (М.Әуезов, Индия очерк.).

Бүйрегі бұрды. *Іш тартып, жақын тұтты.* Басқа басқа, Қыр басқа. Қырға *бұйрек бұрмас* па? Қамданайын тезірек Қақсай бермей құр босқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі май-

дан). *Бұры* неді *бұйрегiм*, Қалсыншы деп бүгін жеп. «Бәрі осы-ау дүниенің» Қала бердім күбірлеп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Бүйрегі бүлк етті. *Іштей сезді, сезіктенді, біле қойды.* Әйелдер-ай! Әйәйлар-ай, құлар-ай, Жанарлардың жауын алып тұрғаны-ай! Біле тұра *бұйректерің бүлк етіп*, Кетесіңдер тыңдай тұра тыңдамай. Әйелдер-ай! Әйәйлар-ай, құлар-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). *Бұйрегiм бүлк ете* қалды, үш рет тура қараған еркек менен аман кетпеуші еді ғой, Тана-ау! (С.Адамбеков, Көсе.).

Бүйрегі бігеу. *Майланып кеткен, семіз.* Былтыр қара шығыннан герман соғысына жәрдеммен құтылдың деп *бұйрегi бітеу* лағымды сойып жеп отырып, енді тағы да бір тоқты бересің дейді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бүйрегінде [бүйрегінiң түкпірінде] жаты. *Ішінде сақталды, құпия болды.* Жатпаған соң жылдам-жылдам жылжып іс, Ұмыт болған менің үшін құр жүріс. Жүйкенді жеп ертеле-кеш бір шаруа, Тас боп *жатыр бұйрегiм де* бір жұмыс! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Олар да кетіп қалды ма деген қорқыншы Қарабаланың бір *бұйрегінде жатса* керек (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). *Бұйрегiнiң* түкпірінде бұғып *жатқан* өзімшілдігі мен арамдығы да зіл қара тас (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Бүйрек бет. *Шығыңқы, томпиған бет.* Бауырсақ мұрын, *бұйрек бет*, Қаймақ қабак, қара қыз, Қамзолының төсіне Қадап алып «ай», «жұлдыз» (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзім қазақ болған соң, Бауырсақ мұрын, *бұйрек бет*, Басқа айтпайды, мен айтам: «Сендей сұлу сирек», – деп (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бүйрекке тас байлану. м е д. <лат. urolithiasis> *Жиі кездесетін несеп тас ауруы, уролитиаз.* *Бұйрекке тас байлану* ауруын халық тынжытас деп те атайды (ҚҰЭ). *Бұйрекке тас байлану* адам ағзасында минералды тұздар мен су алмасуының және ішкі секреция бездерінің (қалқанша без, шпофиз, бүйрекүсті безі) қызметінің бұзылуы, бүйрек түтікшелерінің қабынуы, бүйрек пен қуық арасындағы түтіктің салдарынан болады (ҚҰЭ).

Бүйрек қабыну. м е д. **Нефрит.** *Бұйрек қабынуының* жедел және созылмалы түрі бар (ҚҰЭ). *Бұйрек қабынуының* таралуына көбіне тұмау, қызылша, сүзек, скарлатина, өкпенің қабынуы т.б. аурулар әсерін тигізеді (ҚСЭ).

Бүйрек ожау. э т н. *Ағаштан жасалған, ортасы тесік қосарланған ожау.* Сұраншы алдына кенет дастарқанды жайып жіберіп, *бұйрек ожау* мен қымыз сапыруға кірісті (С.Талжанов, Ұлдай.).

Бүйректен сирақ шығарды. *Болмашы нәрседен шатақ шығарды, орынсыз сөйледі, езулеп кері тартты.* Уһ, осы атшы ма, *бұйректен сирақ шығарады* да жүреді (З.Шашкин, Шығ.). Зашем арам асты ауызға саламыз, баскарманікі қате, өнеугүнгі райком хатшысы, қаласаңдар асыра, қаламасаңдар зорламаймыз деген, *бұйректен сирақ шығарып*, байымыз деп жүр ғой (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд. фельетон.). Апырмай, мына бөлекеттің *бұйректен сирақ шығарып* тұрғанын қарашы (С.Омаров, Қайырлы.).

Бүйрек шықты. *Оқшауланды, ерекшеленді.* Ақтардың бір қосын әскері Танабайдың аулына қарай *бұйрек шығып* келе жатты (С.Сейфуллин, Шығ.). Талай ирек, Талай *бұйрек Шықты* м жүрдек (С.Сейфуллин, Шығ.).

БҮЙРЕКБЕЗ з а т. а н а т. Эмбрионды кезеңде шажырғай түбірінің екі қапталындағы қуыстық эпителийден қалыптасқан, бүйрекүсті безінің қыртысты затын құрайтын ішкі секреция безі. *Бұйрекбез* жыныс бездері дамып жетілетін жыныстық буылтықпен бір мезгілде қуыстық спланхнотомнан қалыптасқандықтан, ол бөлетін кортикостероид гармондары химиялық табиғаты жағынан жыныстық стероид гармондарына жақын (Қаз. тілі термин. Биология). Мұның өзі синтез әдісімен гармоналды препарат немесе оның орнына жүретін препарат жасауға, мәселен, инсулин (ұйқы безінің гармоны) және *бұйрекбезінің* гармонын жасауға мүмкіндік берді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

БҮЙРЕКТЕ= е т. *Шет жағалай, өкпе тұстап жүру.* Е, біз қайбір еріккендіктен *бұйректен* жүр дейсіз, Беке. Әйтеуір біржола тұралап қалмаудың әрекеті де (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

БҮЙРЕКТЕЙ с ы н. *Бүйрек сияқты, бүйрек тәрізді.* *Бұйректей* бүлкілдеді сирақтары, Екпіні көк дауылдай басар кімді? (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

БҮЙРЕКТЕН= е т. *Бүйрек сияқты боп бұлтшо, томшо.* Күлімсірегенде оның еті қалың беттері қозғалысқа келіп, *бұйректен* е қалады екен (Ж.Жұмаханов, Солдат.).

БҮЙРЕКТЕНУ *Бүйректен етістігінің қимыл атауы.*

БҮЙРЕКТЕТ= е т. *Бір шеттен, бір тұстан жүргізу.* *Бұйректете* қосылып талай дұшпан, Шаңын да көре алмады көз ілесіп (С.Керімбеков, Еңбек ата.).

БҮЙРЕКТЕТУ *Бүйректет етістігінің қимыл атауы; бір шеттен, бір тұстан жүргіздіру.*

БҮЙРЕКТЕУ¹ с ы н. 1. Белгілі бір тұстан бүйірлеу, шеттеу, оңашалау, оқшаулау. Шабаданбек үйінен *бұйректеу* сол жағындағы

үйлердің арасына асыға дабырласып, дүбірлесіп, абыржысып табақшылар шапқыласып жүр (С.Сейфуллин, Шығ.). Фаэтон *бұйректетеу* бөлек тұрған үш қоңыр үйді бөктерлей бұрылғанда жаңағы қыз тобы кес-кестеп кездесе кетті (І.Есенберлин, Қатерлі.). 2. а у ы с. *Бөтендеу, бөлектеу, басқарақ.* Өйткені екеуміз сәл *бұйректетеу* әңгімеге түсіп кеттік (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Жә, мұның өзі *бұйректетеу* әңгіме боп кетті-ау деймін. Енді оны қойып, әлгі аудиторияға қайта оралайын (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

БҮЙРЕКТЕУ² *Бүйректе етістігінің қимыл атауы.*

БҮЙРЕКҮСТІ: бүйрекүсті безі. а н а т. <лат. glandulae suprarenales> *Екі бүйректің үстінде орналасқан, ағзада ақуыздың көмірсуға айналуын және минералды тұздардың алмасуын реттейтін жұп без.* *Бұйректі* *бездің* сыртық қабаты зақымданса, адам алдисон ауруына шалдығады (ҚҰӘ). *Бұйректі* *бездің* бозғылт заты нейрорэндокринді бездерге жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Бүйрекүсті без қыртысы. а н а т. *Қуыстық мезодерма спланхнотомынан дамып жетілетін және жануарлар ағзасына кортикостероид гармондарын бөлетін бүйрекүсті бездің сыртық жағындағы заты.* *Бұйректі* *без қыртысы* интерренальды денеден құралған (Қаз. тілі термин. Биология). *Бұйректі* *без қыртысы* бөлетін кортикостероид гармондары организмдегі су, тұз, көмірсу, белок, липид алмасуларын реттеуге, ал андрогендер жыныстық жетілуге қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

БҮЙРЕКШАЙ з а т. ө с. *Ерінгүлтекте, биіктігі 1–1,5 метрдей, бұта болып өсетін көпжылдық шөп.* *Бұйрекшай* дәрі жасайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БҮЙРЕКШЕ¹ з а т. т а ғ а м. *Қамыр жаймаға малдың, құстың еті оралып, пешке пісірілген бөкпе нан.* Қамыр жаймаға малдың, құстың етін орап, пешке пісірген бөкпе нанды бөліш, ал ескіде бүйрек, *бұйрекшенан* деп та атаған (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

БҮЙРЕКШЕ² с ы н. *Бүйрек пішіндес, бүйрекке ұқсас.* Едіге көрі профессордың оң жақ шеке-сіндегі *бұйрекше* қара қалына дейін бозарып кеткенін аңдады (М.Мағауин, Көк мұнар).

БҮЙТ= е т. с ө й л. «*Бұлай ет*» деген күрделі сөздің ықшамдала келіп кіріккен түрі. Осы бүгін күн бата Әрі кетсе таң ата, Одан кейін бұл дәурен Болар ма екен біздерге Енді *бұйтін* жатарға Ағайын-туған елімді, Көре алмай өскен жерімді, Қалғаным ба шынымен Құлазып жалғыз жапанда? (Базар жырау, Шығ.). Шарпадым білем, Жантая кеткім келеді. Миыңды

жеген, құрысын *бұйткен* өлеңі! Күйзеліп тапқан көңілімдегі көрікті ой, Аузымнан түссе, адыра қала береді (М.Мақатаев, Шығ.). Шешем болса мен *бұйтін* жүрер ме едім, Тамақ іздеп үй-үйге кірер ме едім. Шешесі бар баланың тамағы тоқ, Көремін де соларды зар еңіредім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ұмтылғаның барынды салып бір шақ, түк болмапты мезгілімен салыстырса. Жетем дейсің жап-жакын көрінгесін, *бұйтнес* едің әуелден алыс тұрса (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

БҮЙТЕКТЕ = е. т. с. өй. л. *Тұқыңдап, бүк-жең-бүкжең ету*. Мұқамбетқали Сұнияттың өзінен жасқана Клараның әкесіне айтқан шағымын мойындай бұрышқа қарай *бұйтектей* жөнелгені сондай қызықты болып көрінді (С.Бегалин, Замана.).

БҮЙТЕКТЕУ *Бүйтекте етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үнсіз *бұйтектеу*.

БҮЙТКЕНДЕ ү. с. т. с. өй. л. «*Бұлай еткенде*» *күрделі сөзінің қысқарған түрі*. Демеңіз әдебі жоқ неткен танық, Айтамын жанбасын деп ерте қамтып. Тең емес бақайыңа біз *бұйткенде*, сіздердің ғашықтығың жүз есе артық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БҮЙТКЕНШЕ ү. с. т. с. өй. л. «*Бұлай еткенше*» *деген күрделі сөздің қысқарған түрі*. Бұл бәледен өліп құтыламын ба, тірі құтыламын ба, *бұйткенше* төркініне апарып салайын (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). Сұлтанғазы қалған ақшаны да тастады. Апыр-ау, *бұйткенше* молда боп ауылға өзің баруың ғой! – деді Қараменді (Ж.Молдағалиев, Самал). Құдай-ау, *бұйткенше*, мені неге алмадың! (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

БҮЙТУ с. өй. л. *Бүйт етістігінің қимыл атауы*. *Бұйтту* ғе әкім болсам, келе ме әлім? Ешбір әл бүйте алмасы көптен мәлім: Басқадан өзін артық сүймейтұғын Ешбіреу жоқ, байқасам жанның бөріні (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Айжанның *бұйтүіне* Сақа түгіл Шоқанның өзі де аң-таң (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Арқа елі мақұл көрсе Торғай, Ырғыз өзендері бойына қарай көшу жөн-ақ. *Бұйтту* Кенесарының ақ патшамен алысу әдісіне де қойайлы (І.Есенберлин, Қаһар).

БҮЙІ з. а. т. <лат. *lycosa sinqoriensis*> *Өрмекші тәрізді бунақденелі улы жәндік*. *Бұйі* қысылғанда өзін-өзі шағып өлтіреді (І.Есенберлин, Қаһар). Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін надан, ішпей мас, әрі нас... *бұйі* секілді түксиген... бір түрлі нысаналы жануар еді (С.Торайғыров, Шығ.). *Бұйі* ылғалды жерден тереңдігі 50–70 см ін қазып, сонда мекендейді (ҚҰЭ). *Бұйінің* шаққаны ара шаққандай әсер етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Бүйі тигендей бүрісті. *Жақтырмай, тырысып қалды*. Қаракесектің азаматы Мусин деген бір түн ішінде *бүйі тигендей бүрісіпті* де қалыпты (С.Төлешев, Түрлі. бас.). – Аулақ жүр. Аулақ! – деп *бүйі тигендей бүрісіпті* де қалды (С.Төлешев, Түрл. бас.).

Бүйі тигендей шулатты [болды, қылды]. *Опыр-топыр қылып, әлек-шәлегін шығарды*. «Ханның» милиция әскері жүрген жерін *бүйі тигендей қылды* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Сартылдатқан бойымен, иттерін *бүйі тигендей шулатты*, бір ауылдың сыртынан өте шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Той *бүйі тигендей* ұйқы-тұйқы *болып* қалып, дереу орнынан тұра, шуласа лап берді Күлпашқа (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Көктен жай төбесінен тигендей-ақ, Немесе түнде *бүйі тигендей* -ақ, Екі аққу ойран *болып* бірге ұмтылды, Зар илеп ұясы өртке күйгендей-ақ (С.Сейфуллин, Өленд.).

БҮЙДЕЙ с. ы. н. *Бүйі секілді*. Маңына аш бөрідей тиді қатты, Талайды табанға сап зар жылатты. *Бүйідей* төңіректі бүрліктіріп, Қиратып қыстауларды отқа жақты (О.Шипин, Екі дастан). Арт жағы *бүйідей* бөктеріншекті темір тырмалар да қозғалып кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Бүйідей тиді. *Қыран жапқандай қылды, қырғидай тиді, әлек салды, апышысын қуырды*. Айналаңдағының бөріне *бүйідей тиіп*, өзіне, сірә, бірдеңе болған ғой (М.Иманжанов).

БҮЙІЛК з. а. т. *Қатыгездік, арамдық*. Бүгін сонау Сейхун бойын жайлаған Күллі алапты, бірлік емес, *бүйілікпен* байлаған, Қолынан қан ұйыған Теке сақал Бүйі хан Мені алам деп сөз салдырды әкеме (М.Шаханов, Ғасырлар.).

БҮЙІМ з. а. т. с. өй. л. **Бұйым**. Той қылып жалғыз үшін жұртын жиып, Тапсырды баласына екі *бұйім*. Жүзікті қолыңа сал, тонды киіп (Батырлар жыры). Шын ғашық шыбын жанды *бұйім* демес, Жөні келсе өлуің қиын емес. Артында ғашық жардың қалғаннан соң, Жалғаннан кетуіне қайғы жемес (Үш ғасыр.). Қой терісі тоныңды, Асылы қымбат *бұйім* деп, Торқаға жібек сатпаңдар (Дастандар).

БҮЙІМТАЙ з. а. т. с. өй. л. **Бұйымтай**. Қыстаубайдың *бұйімтайы* орындалмай, сонда Еркенің бір қысылғаны бар еді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Той өтті Бабас қайтатын болды. – *Бұйімтайыңы* з? (І.Жансүгіров, Әңгім.).

БҮЙІР з. а. т. 1. *Дененің оң не сол бүйрек тұсы, қыры*. Ақжелек кірді үйіне Қолын сүйеп *бұйіріне*, Ақ ордаға сүйеніп Үһілеп келді күйіне, Үйінде жатқан Төкетай, Жүгіре шықты түйіне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ит бүйірін қасыса, *бұйірі* қышығандай, аяғын көтеріп

қышынады. Ол иттің үлкен миы кінәратті болса, аяғымен қышынуы басылмайды, дамыл алмай, қаси береді, қаси-қаси *бұйір* жүнін түсіріп тастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Бір заттың орта тұсы.** *≈ Бұйірі* майысқан жез шәйнек. **3. Бір нәрсенің жақын тұсы, жағы, маңайы.** Бір *бұйірің* – Ұлытау, Бір *бұйірің* – Қарсақпай. Сені тапқан жігіт-ау Қаныш аға, ер Сәтпай! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Оң *бұйір* де н шұбар ала жыландай шұбатылып түйелі көш... көрінді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Көп ұзамай арттан атылған оқ толастағандай болып еді, енді *бұйір* тұстан мылтық даусы естілді (Ә.Шәріпов, Партизан.). **4. а у ы с.** *Оқшау тұс, бұрыс.* – Мына жерде біздің бір бақташы шал бар, жолдан екі шақырымдай жер бір *бұйір* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Бүйір әңгіме. *Бөтен сөз, сырт әңгіме.* Сонан бері... ау, Мөңкежан-ау, менің де амалым кұрып, ішіме тікен қадалғандай боп жүрмін ғой, – деп бұл білмейтін *бұйір әңгіме* ге басып бара жатты (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

Бүйірден бөлек біткен бұтақ. *Бөде, бірге тумаған адам, көлденең келген кісі.* Жалпы Қаламұштің өз үйіне деген сезімі қызық. Біртүрлі – *бұйірден бөлек біткен бұтақ* сияқты (Т.Ахтанов, Шығ.).

Бүйірден соғу. *ә с к. Жауды толық талқандау үшін бір жақ қанатынан күйрете соққы беруі.* Ертеректе *бұйірден соғу* тәсілін негізінен атты әскерлер жаяу әскерлердің көмегіне сүйене отырып қолданған (ҚҰЭ). *Бұйірден соғу* тактикасын қазіргі кезде әртүрлі әскер топтары (жаяу әскер, танк, авиация т.б.) бірлесе отырып жасайды (ҚҰЭ).

Бүйірден тиді [қадалды]. *Кенеттен, ойламаған жерден тиді.* Қаһарлы қызыл әскерім, Жауды талқан қылады. Түлен тұрткен фашисті, *Бұйірден тиді* қырады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Күз басына ұялап, Сұңқардайын қиялап, Тап жауына шүйілген, *Қадалған* аш *бұйірден* – Дауылпаз еді Горькийім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бүйір таужынысының ойылымы. *кен. Таужынысты механикалық құралмен бұзу кезінде байқалатын құбылыс.* *Бұйір таужынысының ойылымы* құрал ойған жол не шұңқыршаның көлденең қимасының құралдың мәрімінің көлденең қимасынан артық болуы (Қаз. тілі термин. Кен.). *Бұйір таужынысының ойылымы* таужынысының бүйірлік элементтерінің ойылуынан болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Бүйірі бұрды. *Көңілі ауды, іш тартты.* Мариямның бүрісіп кетіп бара жатқанын байқап қалды. Қалайда *бұйірім* осыларға *бұрып* тұрды («Лен. жас»).

Бүйірі бүлк етпеді. *Мыңқ етпеді, сескенбеді, қаймықпады.* Есіктен кіріп келген шой қара мұқатпақ боп айбаттана ақырып жіберсе де, бұның *бұйірі бүлк етпей* отыра берді («Лен. жас»).

Бүйірі бүлк етті. *Секем алды, ойланып қалды.* – Менің қайным, – деп Жамал оны таныстырып жатыр. Рысжанның *бұйірі бүлк ете* қалды. «Е, айтақ болған сөзің дәу де болса осымен таныстыру ғой», – деп қойды («Қаз. әдеб.»).

Бүйірі қызды. *Еліріп, делебесі қозды.* Үш күн шапсам *бұйірім қызып*, өзімді тоқтатуға шамам келмей, кетіп қалуым мүмкін (Қаз. ертег.). Тарыншақтау мінезім, ұрыншақтау, Айқайласа жүйріктей *бұйірі қызған*, Ақын-ақ ем бір күнде ұрыншақтау (Жамбыл, Шығ.). Екі-ұдай көрушілер, айтыс-талас, Бөрінің *бұйірі қызған* тек құлақ ас (М.Әлімбаев, Биікке.).

Бүйірімен жүзушілер. *з о о л. Буынаяқтылар типінің шаянтәрізділер табына жататын жоғары сатыдағы шаяндар.* *Бұйірімен жүзушілер* негізінен тұщы суда тіршілік етеді (ҚҰЭ). *Бұйірімен жүзушілер* – балықтардың қорегі (ҚҰЭ).

Бүйірімен көр қысты. *Қорқыныш, үрей биледі.* Көзіме әлденелер көрінді: тергейтін періштелерді көрдім, *бұйірімен көр қысты* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бүйірін бүлк еткізгендей болды. *Тұрткендей болды, селт еткізді.* Кенет біреудің: «Зибаш ата!» деген таныс даусы *бұйірімді бүлк еткізгендей болды* («Лен. жас»).

Бүйірін таянды. *а) Екі қолын бүйіріне қойды.* Ұлдан *бұйір таянды*, Мұқанды улы ой алды (І.Жансүгіров, Өлеңд.). *ә) Қасирет тартып, қатты қайғырды.* Жамал бәйбіше үйдің босағасына сүйеніп, екі *бұйірін таянып* жылаумен болды (Б.Майлин, Шығ.). Өзі қиналып, құр жаны отырған Ақбілекке мына сөз қалай тигенін сөзбен жеткізуге болмайды... Ақбілек еңсесін сүйретіп, *бұйірін таянып*, бір басып, екі басып, әрең дегенде Ұрқияныкіне жетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бүйірі шыққан емес [шыққан жоқ, шықпады]. *а) Аузы асқа жарып көрмеді, тойып тамақ жемеді.* Тұздан келіп тойына алмаған түйедей өміріне *бұйірі шыққан* кісі емес (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұрындағы саттың ғой талай құсты, Қане, сонан қаншалық пайда түсті? Тоймақ түгіл *бұйірің шыққан да жоқ*, Харакет деп ойлама мұндай істі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *ә) Жарымады, жетіспеді.* – Көк төбет! Отыз жыл ел билеп, ел сорғанда, *бұйірі бір шыққан емес!* Алғаны жылмай ағады артынан, – дейді Шөкен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жалқаудың *бұйірі шықпайды*, Жарқырап

көзі жайнамай, Жалқауға, сірә, жал бітпес (Қ.Қуанышбаев, Өлең.).

Бүйірі шықпағыр! [Бүйірің шығып, ас ішпегір; бүйірің томпаймағыр!]. қ а р ғ. *Бойыңа шыр бетпей, тойып ас ішпей өткір!*

Бүйірі шықты. а) *Қарны қамтып, лықия тойды.* Көк шөпке *б ұ й і р і ш ы ғ а* тойып, монтиған қозы-лақтар балаларды көрген соң маңырай үн қатты (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Ат, айғырлар, биелер, *Б ұ й і р і ш ы ғ ы п* ыңкылдап, Суда тұрып шыбындап, Құйрығымен шылпылдап (Абай, Тол. жин.). ә) *Қоңданды, семірді.* Тортайдан екі жылдай сабақ алдым, Ол байғұс аяған жоқ ойда барын. Ғылымның орны бас пен көкіректе, *Б ұ й і р ш ы ғ ы п*, кампия тоймас қарын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жас өсіп, жарлы байысын, *б ұ й і р і ш ы қ с ы н* көбдіктің. Жаңа мен ескі сайысы, Ұзақ жол сірә, көптік тым (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Бүйір эрозиясы. с у ш а р. *Өзен бойының жағалау беткейлерінің су әрекеттерінен бұзылуы. Б ұ й і р э р о з и я с ы н а* байланысты өзен ағысының бағыттары да өзгеріп, аңғары кеңейіп отырады (Қаз. тілі термин. Су.). *Б ұ й і р э р о з и я с ы н* қолдан реттеу инженерлік құрылыстар арқылы жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мәселені [әңгімені] бүйірінен [бүйірден] қойды. Үзілді-кесілді, төтесінен айтты, көтерді. Ыза боп көне күйдің күйігінен, Бөлініп кеткем өскен үйірімнен. Шындықты шыңнан іздеп шыққам жолға, *Қ о й ғ а м д а м ә с е л е н і б ұ й і р і н е н* (І.Жансүгіров, Өлең.). Алағайын. Мен *м ә с е л е н і б ұ й і р і н е н қ о я й ы н* (М.Рәшев, Біле қойдым). Мынау бір *б ұ й і р д е н қ о й ы л ғ а н* әңгіме болды (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

БҮЙІРДАҚ з а т. з о о л. *Дене тұрқы 4 см болып келетін аквариум балығы.* Бұл өсімдікке *б ұ й і р д а қ*, неон және кергек сияқты балықтар уылдырығын орнықтырады, яғни жылтырақ өсімдік уылдырыққа субстрат (төсеніш) болады (Қ.Қайымов, Су асты.).

БҮЙІРЖҮЙКЕЛЛЕР з а т. з о о л. *Моллюскілер типінің бір тармағы. Б ұ й і р ж ұ й к е л і л е р д і ң* көпшілігі теңіз түбінде мекендейді (ҚҰЭ). *Б ұ й і р ж ұ й к е л і л е р д і ң* денесі тікенекті сірқабықпен қапталған, арқа жағында тақта төрізді 8 бақалшағы бар (Қаз. тілі термин. Биология).

БҮЙІРЛЕ= е т. 1. *Бүйірінен, мықынынан түйгіштеп алу.* Кейде *б ұ й і р л е п* алсам да көнетін еді (Ж.Жұмаханов, Әлия). Бұзауым да *б ұ й і р л е д і*, Ботақан да жәрдем берді (Ә.Тәжібаев, Жастық.). Доғадай иілген зор,

тастай ауыр мүйізін қадап пәрменімен қасқырды *б ұ й і р л е п* қойып жіберді (Қаз. ертег.). 2. а у ы с. *Тұспана-тұс, қатарласа жүру.* Нұрлан машинасын жолдан шығарып ап, жалғыз сүрлеумен *б ұ й і р л е й* тартты (З.Шашкин, Сенім). Қараш шылбырын жинап ап, шартқақ қарай *б ұ й і р л е п* шапты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Бүйірлеп жүзгіш. б и о л. *Шаянтәрізділер табының бүйірімен жүзуші шаяндар отрядының бір түрі. Б ұ й і р л е п ж ұ з ғ ы ш* теңіздерде, тұщы суқоймаларда тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Б ұ й і р л е п ж ұ з ғ ы ш* таяз суларда бүйірінен жатып жүзе алады (Қаз. тілі термин. Биология).

Бүйірлеп тесу. т е х. *Бір жанынан, қырынан тесу.* Бағдарлама бірінші кезекте *б ұ й і р л е п т е с у* арқылы жанама ұңғылар жүргізудің жүйесін енгізу белгіленіп, бұл күрделі шаруаны іске асыруға «Алмас», «Алмас ғылыми тәжірибеге енгізу орталығы» ЖШС-не тапсырыс берілді («Егемен Қазақстан»).

БҮЙІРЛЕН= е т. *Жұмырланып домалана тұсу.* Шоққа қойған құман тойған қозыдай *б ұ й і р л е н і п*, сақылдап қайнап, шайдың иісін мұрныма кіргізіп барады (Б.Майлин, Шығ.). Машина, арбадағылар адаланған сайын ұзыны мен көлденені едәуір жерді алып жатқан мая *б ұ й і р л е н е* түседі (Қ.Қамбаров, Алтай.).

БҮЙІРЛЕНУ *Бүйірлен етістігінің қимыл атауы.*

БҮЙІРЛЕС с ы н. *Қатар, іргелес, жанаса орналасқан.* Шілікті мен Келбет *б ұ й і р л е с* жайлау (Д.Әбілев, Арман.).

БҮЙІРЛЕС= е т. *Бір-біріне түйісе, жанаса, іргелес орналасу.* Дара жарнақтыларға қарағанда, қос жарнақты өсімдіктер сабағында болатын сосуд-талшық шоқтарының таньдары бір-бірімен *б ұ й і р л е с е*, бір қатар болып деңгейлесе, шеңберлене орналасады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анатом.).

БҮЙІРЛЕСУ *Бүйірлес етістігінің қимыл атауы.*

БҮЙІРЛЕТ= е т. *Бір жақ бүйірінен шықпырту, бүйірінен алу.* Шеткі шұбар сиыр құйрығын сипақтатып, басын былғалақтатып еді, *б ұ й і р л е т е* бір осып берді Момынбай (І.Жансүгіров, Әңгім.). Әжібек енді асықты қақырық-түкірігімен оның қалтасына салды да, өзін *б ұ й і р л е т е* теуіп кеп жіберді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

БҮЙІРЛЕТУ *Бүйірлет етістігінің қимыл атауы.*

БҮЙІРЛЕУ¹ с ы н. *Шеттеу, оқшаулау, бұрыстау.* Бір *б ұ й і р л е у*, тепектеп біреу кетіп барады. Мінгені сиыр, жүрісінен белгілі

(Б.Майлин, Шығ.). Су жағалай көше түзген ауылдан *бұйырлыу* екі-үш үйміз (Т.Иманбеков, Үш ай.).

БҮЙІРЛЕУ² *Бүйірле етістігінің қимыл атауы.* Армиядан тығыз жарлық алған Әйтиев пен Парамонов бөлімшелері Акутин дивизиясының бергі беттегі жүздіктерін *бұйырлыуға* аттанбақшы болды (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

БҮЙІРЛІ *сы н. Бүйіріңден, ішіңнен, сыйымды.* Қоржын-томар – екі жағы қоржын секілді *бұйырлі*, ортасы – үзіліс, алшақ (Б.Майлин, Шығ.). Балам үстел үстіндегі *бұйырлі*, қалайы шәйнектің тұтқасын шылдырлата бұлғақтатып шығып кетті (М.Сүндетов, Құмдағы.). Ол сырлы басқыштың алдында екі иінінен демалып, қақпағы бүлкілдеп тұрған *бұйырлі* ақ самауырды айналып өтіп, ішке беттеді (Б.Аманшин, Көкжар.).

БҮЙІРЛІК *сы н. Бүйірге тән, жанама.* Көкірек сегментінде тағы да *бұйырлі* күйізде – сұр заттың бүйір беттерінің кішкене төмпешіктері бар (Адам анатом.). Жапырақ – экзогендық жолмен өркен сабағының бет жағынан пайда болған *бұйырлі* орган (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

Бүйірлік жуу. *ке н. Ұңғыма мен шпурды бұрғылау барысында пайда болатын шаң түйіршіктерін сумен жуу әдісі. Бұйырлік жуу* әдісі ауаның шаңын басып, санитариялық қалыпқа келтіреді (Қаз. тілі термин. Кен.). *Бұйырлік жуу* болат бұрғы мен бұрғытәж шығынын 2–2,5 есеге азайтып, бұрғылау жылдамдығын 1,5–2,5 есе жеделдетеді.

Бүйірлік жыныс. *Бір шеткі, бір қырындағы жыныс.* Кейіннен мұндай жағдай 333 метр, 321 метр, 309 метр және басқа горизонттарда, көбінесе кеннің *бұйырлік жыныстармен* байланысып жатқан аймақтарында байқалады (Т.Қалыбеков, Экология.).

БҮЙІРСЫЗЫҚ *з а т. а н а т. Дөңгелекауыздылардың, балықтардың, қосмекенділердің (дернәсілдері) денесінің екі бүйіріне ұзына бойы орналасқан арнайы терілік сезім мүшелерінің жиынтығы. Бұйырсыздық* арқылы олар су ағысының бағытын, жылдамдығын және т.б. сезеді (Қаз. тілі термин. Биология.).

БҮК¹ *з а т. Асықтың шігеге қарсы жағы.* Бұл өзі киіктің асығы болатын, үлкен ағасы іш жағын толтыра қорғасын құйып, сосын оны диірмен тасына салып *бүк* жағын теп-тегіс қып берді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қанатымнан қайырылып, Жатқанымда ішік түсіп. Жақынымнан айырылып, Жатқанымда *бүк* түсіп (Ш.Әлдибекұлы, Күн.).

Бүк түсті. *а) Аяқ-қолын бауырына алып, бүрісіп жатып алды. Қалың қардың ойылған құдықша түбінде бүк түсіп жатқан кішкене*

дене көрінді (М.Әуезов, Шығ.). Қызметтен қайтқан Хасен теріс қарап, бүк түсіп, ас күтіп жатыр (М.Әуезов, Шығ.). ә) Дөңестенді, томпыды. Ақырын мүлгі бастады Аласа таулар *бүк түсіп*, Түксініп жақпар тастары Бауырына бозғыл бұлт қысып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *б) Асық дөңестеу жағымен түсті.* Сақасы *бүк түсіп* (Ауызекі). *в) Уайымдады, қайғырды, қамықты.* Өртенген өткен күннің, тіпті, шетін Шығарса-ақ кемпір мен шал *бүк түсетін* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

БҮК² *з а т. с ө й л. Шамшаттар тұқымдасына жататын ағаш түрі.* Бор дәуірінің екінші жартысынан бастап емен, *бүк*, қайың, магнолия, лавр өсімдіктердің тұқымы пайда болады (Н.Баяндин, Ғасыр.).

БҮК³ *сы н. Желсіз тымық, ыстық, қапырық, тымырсық.*

БҮК= *е т. 1. Тұзу қалпын өзгерту, ию, майыстыру.* – Апырмай, болмады-ау Екіталай жұмысқа шынымен аяқ басатын боламыз ба? – деді ол басын *бүгіп* (Б.Майлин, Шығ.). Ең алдымен Әбілқасымов жолдас болды, бір, – деп ол сол қолын жұртқа көрсете трибуна үстіне көтеріп шынашағын *бүкті* (Ә.Нұрша-йықов, Тың астығы). Жынданып кейде долы жел, Бұтағын төмен *бүгіп* (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.). **2. Бүктеп қайыру.** Қодар көрсе, қодаңдап ызыңдар деп, Көйлегінің жағасын *бүгіп* берді (Батырлар жыры). Тізесінен сәл төменірек түскен, қара шұғадан *бүгіп* тіккендей жаңа киім, басында қаракүл бөрік, етігі лакпен бояған, жылтырап тұр (С.Шарипов, Шығ.). Кітапты орап түптеймін – Жыр-тылмасын. Мұқабасын *бүкпеймін* – Қыр-қылмасын (М.Әлімбаев, Биікке.). **3. а у ы с. Бір нәрсені ашық айтпау, жасырып қалу.** Дәурен үндемей қалды. Күлөңда оның бір жаманатты *бүгіп* тұрғанын сезіп, қатты мазасызданды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Бірақ Карпов өзінің осы ойын бастығына батып айта алмай, *бүгіп* қалды (К.Тоқаев, Тасқын). Жай отындай жарқылдап қарауы өзге, Ызасы қозғалған ба ішке *бүккен* (Абай, Тол. жин.).

Бел бүкпеді. *Тыным алмады.* Жауына күшті жекіріп, Хан бетіне түкіріп, Бақыты үшін халықтың *Бел бүкпестен* кеткен еді (Жамбыл, Шығ.).

Сыр бүкті. *Шынын айтпады.* Достарымнан, Мұңдасымнан пікірлі *Бүгіп* қалған *сырым* болса – күпірлік. Нағыз шыным: Байлық та жоқ, Билік те... Барлығы үшін келді жалғыз шүкірлік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). Қаласың кірсең бір жасап, Тұра алмас бақтар *сыр бүгіп* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тізе бүкті. *а) Аяғын бүкті, тізе тигізді.* Сөзің қалай еді өзіңнің? – деп Ұлбосын күлімсіреп

тізесін бүкті, – ал, отырдық (Б.Майлин, Шығ.). – Алты жыл майданда жүріп қайтқанда өз үйіңе *тізе бүкпей* кеткенің не? – деді (А.Лекеров, Қырдағы ән). Келсеңіз, *Тізе бүксеңіз*, Жетеді маған ақ бата. Маған деп шапан тіксеңіз, Оған да кетпес көп бата! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Жеңілді, мойынсынды*. Тірлікте суыным да, жылыным да, Көріңдім де, бұғындым, тығылдым да. Арымның алдына кеп *тізе бүктім*, Анамның ақ сүтіне жуыным да (М.Мақатаев, Шығ.). Алдағы сыры жұмбақ істің түйіні де парторгтың айтқанындай болып шешілді. Қоршаудағы неміс дивизиясы *тізе бүкті* (Ә.Нұрпейісов, Танд.). б) э т н. *Әйел дәстүр бойынша ізет көрсетіп, сәлем беру қимыл ишаратын жасады*. Төр алдында дөңбектей боп отырған көк сақалды, ірі денелі софыға бұрылып, көп ішінен оның бір өзіне ілтифат етіп, оң *тізесін* сәл *бүгіп* сәлем беріп еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

БҮКЕҢ е л і к. *Бүкшеңдеп, тез жүрген қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Бүкең жүріс. *Бірқалыпты бүлкілдеген жүріс. Бүкең жүріспен* отырғанның өзінде бір сағатта-ақ жетеді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

Бүкең қақты. *Бүкшеңдеп, бүкең-бүкең етті*. Келін кетті. Балам қалды. Келінсіз үй қараң қалды. Кемпір сорлы *бүкең қағып*, «Келін тап!» деп мазамды алды (Б.Майлин, Шығ.). Дауыстап қалғанда аты аталған балалары үйден аяғының ұшынан басып, *бүкең қағып*, жорғалап шығады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

БҮКЕҢ-БҮКЕҢ е л і к. *Бүкшең-бүкшең, еңкең-еңкең еткен қайталама қозғалысты бейнелейтін сөз.* Екі арыстан елінен, Жолға шығып жөнелді, Ақ найзасы қолында, *Бүкең-бүкең* желеді (Батырлар жыры). Тағалары тықылдап, Танаулары желпілдеп, *Бүкең-бүкең* еңкеңдеп, Жүздеген аттар келеді (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

БҮКЕҢДЕ = е т. *Бүкең жүріспен бүкшең қағу, бүкең жүріске салу*. Таяқтан қорқып қалған Зеңгі баба мүйіздерін шайқап желді сүзе *бүкеңдейді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сырғауықтың шұлжің қайны лып етіп орнынан қозғалып: – Ақ жеңеше, қаз-йй баайын, – деп бүкеңдей жөнелген-ді (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару). Үшінші ротаны, батальон штабын сол күйінде жайратып кеткенде, жүрегім шым етіп, ернімді қатты тістеп алдым да, *бүкеңдеп* ілгері жылжыдым (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

БҮКЕҢДЕУ *Бүкеңде етістігінің қимыл атауы.*

БҮКЖЕКТЕ = е т. *Тік жүре алмай, еңкіштеніп, кібіртіктеу*. Пароходтан шығарда бе-

лімізді жаза алсақшы, құныс болған адамдай *бүкжектеп* қалыппыз (А.Нұрманов, Аққу.).

БҮКЖЕКТЕУ *Бүкжекте етістігінің қимыл атауы.*

БҮКЖЕҢ е л і к. *Бүкшеңдеген, бүкірейген ылдым-жылдым қимылды бейнелейтін сөз.* Молда қайда ауру, қайда жаназа, *бүкжең-бүкжең* сонда жүреді (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

БҮКЖЕҢДЕ = е т. *Бүкшеңдеу, бүкірейін жүру*. Араларында басы жерге жеткендей кілт *бүкжеңдеген* кемпірлер де бар (С.Жүнісов, Жапанда.). *Бүкжеңдеген* кейбір қоңсыз атпен жалаң шинельді жігіттердің де бойы жазыла бастады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Көк ат *бүкжеңдеп* аш бөріше аяндайды (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Бүкжеңдеп* жапанда жүр күйгелек шал, Боран да құтырынып тұрды бүгін (Қ.Бекхожин, Мариям.).

БҮКЖЕҢДЕУ *Бүкшеңде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *бүкжеңдеу*.

БҮКЖИ = е т. *Бүкшию, бүкшеңдеу, тұқырып, еңкіштену*. Көлбай керең Ырысбектің саңкылдай айтқан сөздерін естіген кезде көзі бажырайып, Дүрияға кіжіне қараған, енді түк көрмегендей басын тұқыртып *бүкжи* е берді (С.Мұратбеков, Жабайы.). «Өзіңе де керегі сол еді», – деп қойдым ішімнен. – Тым болмаса, жарты литр спирт болса... – деп өкіл *бүкжи* е түсті (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

БҮКЖИТ = е т. *Бүкшиту, бүкірейту, еңкейту, тұқырту*. Оны сынық екенін сезгеннен кейін, *бүкжи тін* кабинаға отырғызды ма екен (Ер есімі.). Соғысқа ма? – деді Ақбілек еңсесін *бүкжитін* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮКЖИТУ *Бүкжит етістігінің қимыл атауы.*

БҮКЖИЮ *Бүкжи етістігінің қимыл атауы.*

БҮККІШ с ы н. *Ойын құпиялап, сыр жасырғыш*. *Бүккіш-ақ* қой қыз, бірақ, Білдіре ме сырларын! Күміс күлкі сыңғырлап, Бөліп кетті ар жағын (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

БҮКПЕ¹ з а т. *Жасырын, астарлы құпия сыр*. – Апамнан соңғы бар сырласатын кісім сен едің. Сен де ішіңе *бүкпе* сақтайтын болдың ба? – деп Ақбілек қамығып жылап жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Онша *бүкпе* сақтайтын, Кісі өлтірген кегім жоқ, Солай депсі сен бәсе! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Базарбайдың өкпесін, Сырамен тарқатпасаңыз, Қалдырмай жүрер *бүкпесін* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮКПЕ² з а т. *Бүгілген, иілген құрылыс ағашы*. Шаңырақтың жарылған жерін *бүкпем* ең қосып қойсаң, мықты ұстайды (Қазақ тілі ай-мақ. сөздігі). Бірақ мешіттің ірге жағы шебер

жазылған дуадай, шебер қадаған маржандай тізіліп келе жатып, үстіңгі жағы оқысынан құйқалактанып, иілген арқалықтар, көлденең *б у к п е л е р*, кедір-бұдыр боп бара жатқанын ханым байқай қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮКПЕ³ з а т. **1.** *Қарыңға салынып қатырылған ет.* **2.** *Ішіне ет, жеміс, көкөніс сияқтыларды салып, бүктеп пісірген нан* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҮКПЕ⁴ з а т. *Асау биені сауғанда, сондай-ақ жылқының арам тұяқтарын суырып, жонып емдегенде алдыңғы аяғын бүгіп, тізесіне кигізетін қайыстан немесе қыл арқаннан жасалған жіп құрсау.* Асауға тұсау, тебегенге күрде, тарпаңға *б у к п е* (Мақал). *Б у к п е м е н* жылқының алдыңғы аяғын тізе буыннан *б у к т і р і п*, сирақтың шашасының басы мен жіліктің арасын жазылмастырып етіп бекітеді (Диал. эксп. матер.). *Б у к п е* – жылқы жіліншігінің ұзындығына шақталып өлшенген тұйықталған қайыс, жіп. Оның екі басын иіп, темірден жасалатын түрі де болады (С.Қасиманов, Қаз.көленері).

БҮКПЕ⁵ з а т. *Шананың табанының үстіндегі бастырманьы байланыстырып отыратын көлденең ағаш* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҮКПЕЛЕ¹= е т. *Жасырып тығу, сездірмеу, құпиялап білдірмеу.* Хаттарым – достар көңілдес, Майдандас ерлер өмірлес. Ол – ол ма, не бар *б у к п е л е н*, Қапыда кетсең өлімдес (М.Әлімбаев, Таңд. өленд.). Жау қарасы тіпті көп, Ағылшыннан, жапоннан. Шайка келді *б у к п е л е н*, Шеттен алған көмекке, Құралында есеп жоқ (Қ.Әбдіқадыров, Таңд. өленд.). Кішілік өз жолымды есіме алып, Сөлем хат жолдап тұрмын сізге осындай. Аға едің ақыл айтар, кеңес берер, Ініден *б у к п е л е м е й*, сыр жасырмай (Айтыс).

БҮКПЕЛЕ²= е т. *Асау биені сауу үшін, жылқының арам тұяқтарын суырып, жонып емдеу үшін алдыңғы аяғына бүктеп салу.*

БҮКПЕЛЕН= е т. *Көмескі тартылу, ашылмай көмескілену.* Бала жігіт туған жерінің қыбырлаған мұңды келбетінен ашылмай, әйгіленбей *б у к п е л е н і п* бара жатқан сыр іздегендей ұзақ телмірген (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БҮКПЕЛЕНУ *Бүкпелен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ойының *б у к п е л е н у і*.

БҮКПЕЛЕУ¹ *Бүкпеле етістігінің қимыл атауы; бір нәрсені ашық айтпау, білдірмеу.* Ұрғашының күні құрысын, бәрін *б у к п е л е у м е н* өткізген. Тым болмаса, көңілдегісін досымен де бөлісіп-жарыса алмайды (А.Хангелдин, Қараторғай).

БҮКПЕЛЕУ² *Бүкпеле етістігінің қимыл атауы.* *Б у к п е л е у* – жылқының алдыңғы аяғын тізе буыннан бүктіріп, сирақтың шаша-

сының басы мен жіліктің арасын байланыстырып байлау немесе тұйық жіппен буынын жазылмастырып етіп бекіту («Жаршы»). Тұяғы сасыған аттың аяғын *б у к п е л е у* немесе күрделеп көтеріп тұрып не жығып, тазалап жуып, шіріген арам тұяқтарын жұлып тастайды («Жаршы»).

БҮКПЕЛІ с ы н. *Жиналмалы.* Кең маңдай, орта бойлы, кең қабақты. Қыр мұрын, қызыл жүзді, ұзын жақты, Оралған екі мұрты құлағына, *Б у к п е л і* белде семсер алтын сапты (Н.Ахметбеков, Амангелді).

БҮКПЕНТАЙ з а т. с ө й л. **Бүкпантай.** *Б у к п е н т а й д ы* білмеймін, Дәрмен үшін күнәлі болу қиын ғой (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

БҮКПЕНТАЙСЫЗ с ы н. с ө й л. **Бүкпантайсыз.** Даланың дүлдүліндей көп жүгірдім, Әйтеуір, *б у к п е н т а й с ы з* менің жырым (О.Малқаров, Өтсе де.).

БҮКПЕСІЗ с ы н. *Бүкпесі жоқ, жасырын құпиясы жоқ, ашық.* «...Сізге ғашық екенімді *б у к п е с і з* айтқым келеді. Мен ешқашан және ешкімге де, тіпті туған ағама да осындай сезіммен елжірей берілген емеспін...» (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Дос көңілдеріңе, тілектестіктеріңе рақмет, қыздар! – деді Көмеш өзінің шын сырын *б у к п е с і з* жеткізіп (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Аппақ маржан тістерін көрсетіп, баладай *б у к п е с і з*, шынайы күледі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

БҮКСИ= е т. *Еңкіштеңіп бүкірею.* Қатқан қурай; селдір бұта, Қартайғандай *б у к с и і п*. Бастары аппақ, тоқырайып, Қырау басқан түксініп (С.Сейфуллин, Өлеңд.). *Б у к с и і п*, сексініп, түксініп өлтірді (Абай, Тол. жин.). Тартпайсың зарлы күйді сыңсып жылай, *б у к с и і п* томсармайсың бұрынғыдай (М.Жансаева, Ана жүрегі.).

БҮКСИЮ *Бүкси етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *б у к с и ю і*.

БҮКСУ *Бүкс етістігінің қимыл атауы.*

БҮКСІ= е т. **1.** *Мұңкіген нашар иістің жайылуы.* Бөлме іші тез *б у к с і п* кетті (Ауызекі). **2.** *а у ы с. Арам пияғалды болу, жамандық ойлау.* Бір көрмеге тәп-тәтті, Қазаны мен қалбаңы. Дөң айналмай ант атты, *Б у к с і п*, бықсып ар жағы (Абай, Тол. жин.). Сақал, шашың ағарғанша жақсылыққа шақырған бір лебізінді естімей өттім-ау... *Б у к с і п*, бықсып өтерсің (М.Әуезов, Қараш.).

БҮКСІТ= е т. *Жағымсыз иісін шығарту, бықсыту, ыбырсыту.* Сырмақ қып астына, Байының тоқымын. Отының басына Төрінің қоқымын, *Б у к с і т і п*, бықсытып, Қоқсытып келтірді (Абай, Тол. жин.).

БҮКСІТУ *Бүксіт етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б у к с і т у д і* қой.

БҮКТЕ= е т. **1.** *Бұғу, бұгіп қабаттау, қабаттап орау.* Қатира ұмтылып еді, Жамал қызарандап, Нұрыштың аты жазылған қағазды *б ұ к т е п*, алақанына қысты (Б.Майлин, Шығ.). Жұрт таяқ ұстап демеу етсе, ол қамшысын екі *б ұ к т е п*, екі қолын артына ұстап жүреді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бала кілемін *б ұ к т е п*, қойынға салып келе жатса, қарсы алдынан жылаған, мейлінше жүдеген адамдарға кездеседі (И.Байзақов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тырт еткізбей, бұгіп алып басып қалу, жығу.* Дәл бала күнімде Балқаш жағасында жолбарыстың бір-ақ шапшып бір түйені, үлкен жардай бір сары атанды *б ұ к т е п* түскенін естіп ем (М.Әуезов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Билеп-төстеу.* Ал өңештің құлы, яки ысылмаған болса, ол араның кедейлерін байлар *б ұ к т е п* жүр (С.Дөнентаев, Шығ.). Күшті еді Калур патша оған елден, *Б ұ к т е у ш і* ед не ерлерді ұстай белден. Қоюшы ед қанды да ішіп қымыздай-ақ, Таңдайы бара жатса құрғап шөлден (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Бүктеп кетті. *Әй-шайға келтірмей билеп кетті.* ...Мұсылман қауымына ғана байлаулы болсын, дін ісі жат қолға шағылмасын деп Мұса әфенді, Мұхаммед Далған һәм мен сөйлеп едік, Садири, Гайса Енекеев һәм хазіреттер бізді *б ұ к т е п к е т т і* (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Бүктеп соқты. *Алып ұрды.* Майданда жүрдім екпіндеп, Есімде жүрді сол антым. Сол антым болды қаруым, Жауымды *б ұ к т е п с о ғ а т ы н* (С.Мәуленов, Жолдас.).

Екі бүктеді. *Бұйым құрлы көрмей, жұмралап салды.* Қайтесің, сонымен қарсыласып, бәрібір сені бір күні *екі б ұ к т е й д і* (З.Шашкин, Өмір.). Шыныңмен көңіліңді берген болсаң Жабыңды берейін бе, *екі б ұ к т е п* (Базар жырау, Шығ.).

Көмекейге бүктеп салды. *Қылғытып, жалмап жұтты.* Жерің кем шарламаған, бармай қалған, Ісің кем ойға алмаған, болмай қалған. Жалғызды, жарлыны да, қимасты да, Ер едің *к ө м е к е й г е б ұ к т е п с а л ғ а н* (С. Дөнентаев, Шығ.).

БҮКТЕЛ= е т. **1.** *Мыж-мыж болып астына қайырылу.* Орындыққа отырғанда киімің астыңда *б ұ к т е л і п* жатпасын. Сондықтан еркек балалар ықшамдау шалбар, қысқа бешпет киіні (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **2.** *Аяқ-қолының бауырына жиналуы, адам денесінің жиырылуы.* Көкдауыл қабырғасы ырсынып, екі *б ұ к т е л і п* пеш түбінде жатады да қояды (М.Мағауин, Қиянда.). Аракідік назарын аударады, Төрт *б ұ к т е л і п* еденде қалған жарға. Қауіптеніп түндерге, таңдарға да, Үн шығармай іш құса зарлауда ана (М.Мақатаев, Шығ.). Нағыз жоның қызғанда *Б ұ к т е л і п* аяқ

тастайсың Оқ жыландай ытылған (Базар жырау, Шығ.). **3.** *Талтаю, күдірею.* *Б ұ к т е л і п* жатқан бел Сүтке тойған марқадай. Бұйра қою қарағай белге біткен шалқалай (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жеңіліске ұшырау, әлсіздік таныту.* Екінші Г. Дума сайлауында ынтымақ қылмай Темірғалимен таласып, тасқа түсіп, Кәкітай *б ұ к т е л д і* (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

БҮКТЕЛДІР= е т. *Иландыру, еліту, барынша жеткізу.* Әуелі толқынды арыстанның жалына, кейін айдаһарға теңеп алмаса, *б ұ к т е л д і р і п*, толғандыра алмас еді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

БҮКТЕЛДІРУ *Бүктелдір етістігінің қимыл атауы.*

БҮКТЕЛУ *Бүктел етістігінің қимыл атауы.*

БҮКТЕЛІҢКІРЕ= е т. *Жиырылып қайырылыңқырау.* Егерде тіл таңдайдың артқы шеніне қарай жиырылып *б ұ к т е л і ң к і р е п* жатса, жуан дауысты фонемалар пайда болады (Қазіргі қаз. тілі).

БҮКТЕМЕ с ы н. *Тез жиып алынатын, жинамалы.* Шүкірбек жазып салып жайлап берген *б ұ к т е м е* кереуетті тұра жинап, көрпе-жастықты орап үстіне қойдым да, айналаға бір-ақ қарадым (Ғ.Сланов, Домбыра.). Жеп-жеңіл *б ұ к т е м е* шиті мылтық ердің қасына ілулі (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Думаның көпшілігі осы түзулікті де *б ұ к т е м е д е* қалдырды (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

БҮКТЕМЕЛІ с ы н. *Тез жинауға, жазып жіберуге ыңғайлы, ашпалы-жаппалы.* *Б ұ к т е м е л і* сары кезді шұбатып жіберіп олай бір, бұлай бір өлшеп, желкесін қасып бірсыпыра тұрды (Б.Майлин, Шығ.). Аздап тыныстағаннан кейін қонақ қоржыннан *б ұ к т е м е л і* домбырасын алды да, құлақ күйін келтіріп, жай шерте отырып бұрады (С.Бақбергенев, Қайран шешем). Шапраш пәлен ұстаға *б ұ к т е м е л і* пышақ соқтырып алыпты дейді (Д.Әбілев, Ақын.).

БҮКТЕСІН з а т. **1.** *Заттың бүгілген, қайырылған жері.* Ертеңіне парадтық форманың *б ұ к т е с і н д е р і н* жазып, тәуекелге бел байлап, генералға мен де кірдім (Қ.Исабаев, Соңғы.). Төр алды сірескен көрпе-жастық, текеметтің де бірер *б ұ к т е с і н д е р і* көрінеді (Ғ.Сланов, Очерк.). Қайсыбір жерлерде етек-жөніне екі-үш қатар *б ұ к т е с і н* (оны Маңғыстау мен Атырауда қосетек деп те атайды) берген арқасы немесе белі бүрілген көйлек сыртына комзол киетін болған (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). **2.** а у ы с. *Бүкте, жасырын, құпия сыр.* Ашық, ешқандай *б ұ к т е с і н і* жоқ мінезі ұнады (Ауызекі).

БҮКТЕТ= е т. *Жинату, орату.* Әсемдеген боз үйдің Керегесін *б ұ к т е т і п*, Қызыл

нарға жүктетіп, Қия баспай бой шешіп (Манас). Оқ-дәріні жүктетем, бұл тілімді алмаса, Төбеден оқ жаудырып, Мұзбұршақты *бүктетем* (Манас).

БҮКТЕТУ *Бүктет* етістігінің қимыл атауы.

БҮКТЕТІЛ = е. т. *Жиырылу, қайырылу, еңкейтілу*. Қоянға қосқан тазыдай *Бүктетіліп* жазылып (Базар жырау, Шығ.). Бүйірінен біреулердің найза тиді Атылып апанға қан судай сиді. Оқ тиіп өкпесінен біреулердің, Белінен *бүктетіле* басын иді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БҮКТЕТІЛУ *Бүктетіл* етістігінің қимыл атауы; *жиырылу, қайырылу*.

БҮКТЕУ¹ з. а. т. полигр. Полиграфиялық өндірісте кітап, журнал т.б. жасау үшін қағаз парағын белгілі бір тәртіппен *бүктеу* процесі. *Бүктетудің* саңы басылымның түрі мен пішіміне байланысты болады (ҚҰЭ). *Бүктету* сызығының өзара орналасуына қарай перпендикуляр бүктеу, параллель және аралас бүктеу болып ажыратылады (ҚҰЭ).

Бүктеу мәшинесі. полигр. *Кітап, журнал, газеттердің* басылып шыққан парақтары *дәптер түріне келтіріп бүктейтін* мәшине. Бүктеу арнайы *бүктеу мәшинесімен* орындалады (ҚҰЭ).

БҮКТЕУ² *Бүкте* етістігінің қимыл атауы. 1. *Орау, жиыру, қайыру*. Алаша – *бүктеуге*, жинауға, алып-салудға қолайлы мүлік (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сұраған мың ділдасын санап берді, Кілемді *бүктеуімен* қолына алды (Базар жырау, Шығ.).

БҮКТЕУЛІ с. н. *Қабаттап бүктелген, қаттаулы*. – Мынаны сізге берді, – деп, сестра Шолпанға *бүктеулі* бір жапырақ қағаз ұсынды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Бір кілем *бүктеулі* түр жоғарыда, Қойыпты қаптап сыртын тамаша етіп (Базар жырау, Шығ.). Жігіт аттан түсті де, аттың тізгіні мен *бүктеулі* қамшысын қызға ұсынды (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.).

БҮКТЕУШІ: бүктеуші аппарат. полигр. *Кітап, журнал, дәптер сияқты басқа өнімдердің парақтарын белгілі бір тәртіппен бүктейтін техникалық құрылғы*. Бүктеу арнайы бүктеу мәшинесімен немесе *бүктеуші аппаратпен* орындалады (ҚҰЭ).

БҮКТІР = е. т. 1. *Қайырту, жиырту*. Торғын шапан тіктіріп, Оқалатып жиегін. Етегін сәңдей *бүктіріп* (Манас). 2. *Тұқыртып, еңкіш тартқызу*. Шонжарға ойып түсер шалқан екен, Жамбыл жыр жақыбайға дарқан екен. Замана белін өттең *бүктіріпті*, Такаппар тау құзындай шалқақ екен (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

Тізе [тізеліні] бүктірді. *Жеңгенін мойындатты, басым түсті*. «Бастыны еңкейткен, *тізеліні бүктірген*», Дінмұқан өзінің өмірден бөлініп қалғанын, ауыр науқастың еріксіз *тізе бүктіргенін* анық сезді (Д.Досжанов, Тұлпар.). «Жұқаны таптау оңай, жіңішкені ұзу оңай» деген мақал-мәтелдер орхон жазуларында бар (Б.Адамбаев, Халық.). Осы салмақта соңғы кезге дейін ең мықты саналып келген Олимпиаданың екі дүркін жеңімпазы кубалық Марио Кинделан бокспен қош айтысқан. Сондықтан жерлесіміздің кез келген қарсыласын *тізе бүктіретініне* мүмкіндігі бар («Егемен Қазақстан»).

БҮКТІРУ *Бүктір* етістігінің қимыл атауы; *тұқыртып, еңкіш тартқызу*. ≈ Етегін *бүктіру*.

Тізе бүктіру. *Жеңу, басым түсу*. Әрқайсысы өзін, атақты аталарын, руларын, жұртын т.б. мақтай отырып, қарсыласының, оның аталастарының, руластарының, жұртының т.б. кем-кетіктерін, қате басқан қадамдарын, ұятты істерін қазбалап, *тізе бүктіруге* тырысады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

БҮКШЕҢ е. л. і. к. *Бүкірейген, бүкшеңдеген* қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.

Бүкшең қақты. *Бүкірейіп алып, ылдым-жылдым қозғалды, бүкшеңдеді*. Кейде аюдай *бүкшең қағып*, Ыстық тасқа тері тамып, Баспалдақсыз жылтыр жардан, Асты талмай біздің мерген (Ә.Тәжібаев, Жастық.). Мінген атым «ктерпелер», *Бүкшең қағып*, бүлкіл желер, Қызыл туым желбіресін, Сылап, сипап майда жел үр (Б.Майлин, Шығ.). Ұршығын қолына ұстап ап біреулердікінен асығыс қайтып келе жатқан бір кемпір анадайда *бүкшең қағады* (А.Жүнісов, Өмір ізі).

БҮКШЕҢ-БҮКШЕҢ е. л. і. к. *Бүкірейген, ылдым-жылдым қайталама қозғалысты бейнелейтін сөз*.

БҮКШЕҢДЕ = е. т. *Бүкшең қағу, бүкірейіп қимылдау*. Орманнан бір шал қайтты отын алып, *Бүкшеңдеп*, көтере алмай, өліп-талып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Малшы қатын ыржиған болып, критон көйлегін жуырда баса алмай, ердің үстінде *бүкшеңдеп*, қопылдай берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойбай-ый! Енді қай жаққа барайын?! – деп кемпір байғұс *бүкшеңдеп*, жаман пешінің түбіне, бұрышқа ескі текеметінің тамтығын, шоқпыт көрпесін төсеп, қорасынан құр әкеліп жіп құра бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮКШЕҢДЕТ = е. т. *Бүкшең қақтыру, бүкірейту*. – Азамат Азаматыч дейтін жігіт келді, ең әдемі көшірінді дайында, – деп көк тұқыл шалды алдына салып *бүкшеңдетіп* Медеу жүр (Б.Майлин, Азамат.).

БҮКШЕҢДЕТУ *Бүкшеңдет етістігінің қимыл атауы; бүкшең қақтыру, бүкірейту.*

БҮКШЕҢДЕУ *Бүкшеңде етістігінің қимыл атауы.* Барады ала қоңыз жүгін тасып, Куә етіп *бүкшешендеуі*н қуанғанға (Д.Әбілев, Өлеңд.).

БҮКШИ= е т. *Түқшиып бүкірею, бүгілу.* Қартайсаң нұрлы жүзден шырай кетер. Бойдағы жастық қуат бәрі бігер. Оқтай түзу мүшенің *бүкшешес* егер, Басың бола жаздайды жерге жетер (Шал ақын, Өлеңд.). Дүрілдеп сүп-суық жел соққан шақта, Қар борап, ұй айнала тыққан шақта, Шыдамай жан-жануар жел өтіне *Бүкшешіп* теріс қарап ыққан шақта (М.Жұмабаев, Шығ.). Толтыра алмай ұршығын Отыр жылап *бүкшешіп* Көзінің сүртіп былшығын. «Қарасам» да таусылып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮКШИТ= е т. *Түқшитып бүкірейту, бүгіту.* Жаңа түрмен безенген біздің Майға Дос сүйсініп, құрметтеп соқты қолын. Дүшпан ерні кезерген, ауыр ойда Түнжырап ол *бүкшешіте* тосып жонын (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Сиыр байғұс аязда қалтырап, белін *бүкшешітін* тасалау жерді ықтап тұра қалды (С.Әсіпов, Ауыл.).

БҮКШИТУ *Бүкшит етістігінің қимыл атауы; түқшиту, бүкірейтіп бүгіту.*

БҮКШИІҢКІРЕ= е т. *Бүгіліп иіліңкіреу, түқшиыңқырау.* Үйге еңсесін алға сала, *бүкшешіңкіреп* кеп кірді де төрге озды (Н.Сералиев, Намыс). Арбадан Тұтан таяққа сүйеніп түсті. Шалдарша *бүкшешіңкіреп* қалған (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

БҮКШИІҢКІРЕУ *Бүкшиіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

БҮКШИІС= е т. *Бүгілісу, бүкірейісу.* Әскери киінгендері шпорларын шық-шық еткізіп, бастарын кекшите, селт етпестен сіресе-сіресе қалысты да, басқалары қасқа бастарын жалтаңдата шұлғып *бүкшиісті* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

БҮКШИІСУ *Бүкшиіс етістігінің қимыл атауы.*

БҮКШИЮ *Бүкши етістігінің қимыл атауы; түқшиып бүкірею, бүгілу.*

БҮКШҢДЕ= е т. с ө й л. *Бүкшеңде.* Соқыр адамша екі қолмен жерді сипалап, *бүкшешіңдеп* бақша ішін кезіп жүрміз («Лен. жас»). Ол мықшындай, *бүкшешіңдеп* қассаға төлейтін ақшасын шабандап шығарып жатыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жомарт көрші колхозға қарай *бүкшешіңдей* жөнелді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

БҮКШҢДЕУ с ө й л. *Бүкшеңдеу.* ≈ Үйіне қарай *бүкшешіңдеу.*

БҮКІЛ е с і м. *Түгел, тұтас, барлық, күллі.* Аялап беттен сипап, жел еседі, Ұларым жақын

қонып, кеңеседі. Сондайда *бүкіл* дүние менікі боп, Ұлытау иығыма теңеседі (К.Салықов, Жезкиік). *Бүкіл* адам бас иетін, Сенің ерлік қасиетің, Қажымайтын қанатты үнің, Ел таныған жомарттығың Келер күнге менімен бір барады Қатал-қайсар махаббатың жүрегімде жанады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өмір деген өрге тартқан көш екен, Түзу көшсіз *бүкіл* тірлік бос екен. Балалық пен жігіттіктің арасын Мен өзімше бауыр басқан дос етем (К.Салықов, Жезкиік).

Бүкіл әлем. *Жержүзі, күллі дүние.* Әлі де толық емес мәліметтерге қарағанда, жүзге жуық адам қаза болған, жараланғаны тіпті көп. Бұл оқиға тек Египетті ғана емес, *бүкіл әлемді* дүрліктірді («Егемен Қазақстан»). Айналамызды қоршап тұрған *бүкіл әлемнің* өзі, жалпы айтқанда, материя (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Қазақстанда *бүкіл әлемге* аты әйгілі, басқа шетелдердің бірінде де жоқ, теңдесі жоқ ғалымдар бар екені ақиқат («Жас Алаш»).

Бүкіл ел. *Барлық ел, күллі жұрт.* Прокуратура мемлекеттің атынан *бүкіл елді*ң аумағында заңдардың қолданылуына жоғары қадағалау жасаушы және бұл Ата Заңда өте анық әрі орынды жазылған («Егемен Қазақстан»). »Қызыл Ту» колхозының ол басқарған звеносы 20 гектар егістің әр гектарынан (бір жыл емес, жиырма бес жыл бойы!) 80–90 центнер, ал 5 гектарлық тәжірибе учаскесінің әр гектарынан 171 центнерден күріш алып, *бүкіл елді* таңғалдырған-ды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Сірә да саяси пікір әралуандығы мен көшпартыялық жағдайында 1937–1938 жылдары *бүкіл елді* жайлаған шектен шыққан жүгенсіздік, жаппай қуғын-сүргін, атып-асу болмас еді ғой (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Бүкіл халық. *Барлық адам, күллі халық.* *Бүкіл халық*, өз замандастары мен тұстастары теңдессіз қайраткер, абзал азамат, айтулы ақын деп бағалаған Міржақып есімі бүгінде тарих талайынан қайта аршылып алынды. Сөйтіп, әділет салтанат құрды (М.Дулатұлы, Оян, қазақ). Мемлекет қызметін бақылаудың нәтижелілігі, көбіне-көп *бүкіл халықты* жігерлендіріп, белгілі бір мақсаттарға жұмылдыра алатын идеология жасақтауға байланысты болатыны даусыз (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

БҮКІЛӘЛЕМДІК с ы н. *Бүкіл әлемге, жержүзіне тән, соған қатысты.* Батыстың идеолотгері әлемнің орталықтарын қолдарына алу үшін *Бүкіл әлемдік* қайта құру және Даму банкін құрды («Егемен Қазақстан»). Осылайша ұлттық білім жүйесін өзімізде қалыптасқан дәстүр мен заман алға тартып жатқан иннова-

цияны ұштастыра отырып, *бүкіләлемдік* интеграцияға бейімдеу қадамдарын жасап жатырмыз деп ойлаймын («Қаз.әдеб.»).

Бүкіләлемдік тартылыс заңы. *ф и з. Ньютонаның тартылыс заңы, кез келген материялық бөлшектер арасындағы тартылыс күшінің шамасын анықтайтын заң. Бүкіләлемдік тартылыс заңы* аспан денелерінің қозғалысы жайындағы ғылым – аспан механикасының іргетасын қалады (ҚҰЭ). *Бүкіләлемдік тартылыс заңының* көмегімен аспан денелерінің қозғалу траекториясы есептелінеді және олардың аспан күмбезіндегі орындары алдын ала анықталады (ҚҰЭ). Кеплердің үш заңы және олардың негізінде қорытылған Ньютонның жаңағы тұжырымдалған *бүкіләлемдік тартылыс заңы* жаратылыстану ғылымдарындағы аса зор табыстардың бірі болып есептеледі (О.Жәутіков, Жаратылыстану).

БҮКІЛДЕЙ *ү с т. с ө й л. Түгел дерлік, бір-жола.* Осы тұста жұрт назарын *бүкілдей* аударып әкеткен бір ерекше көрініс бар (Ғ.Сланов, Очерк.).

БҮКІЛДҮНИЕЖҮЗІЛІК *с ы н. Жержүзіне, бүкіл әлемге ортақ, соған қатысты.* Орын алған жағдайға байланысты басымыздан кешірген және кешіріп отырған оқиғаларды ұлттық және аймақтық процестер тұрғысынан ғана емес, *бүкіл дүние жүзілік* даму арнасына қарай талдауға тура келді («Егемен Қазақстан»). Студенттер мен жастардың *бүкіл дүние жүзілік* форумына қатысқан бір топ делегаттардың Алматыға келгеніне үшінші күн болды («Лен. жас»).

БҮКІЛҚАЗАҚСТАНДЫҚ *с ы н. Бүкіл Қазақстанға тән, бүкіл Қазақстанға қатысты.* Осы тұста *бүкіл қазақстандық* патриотизм идеясы туды («Егемен Қазақстан»). Ақмешіт қаласында 1925 жылғы 15 сәуірде *Бүкіл қазақстандық* кеңестердің 5-ші съезі ашылды («Егемен Қазақстан»).

БҮКІЛОДАҚТЫҚ *с ы н. т а р. Барша одаққа ортақ, жалпыодақтық.* Республикалық әдеби, драмалық шығармаларға арналған ашық, жабық конкурстар мен мұшайралардың жеңімпазы. «Жарыстан соң жарыс» кітабы 1989 жылғы *Бүкіл одақтық* II балаларға арналған үздік шығармалар конкурсында арнайы дипломмен марапатталды («Парасат»). Құстарға білезік салатын *Бүкіл одақтық* бюроның деректеріне қарағанда, 20 мың білезіктелген үйректердің біреуі ғана 20 жылға дейін өмір сүреді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Осындай ұлы мақсаттың жолында жүргенде, *бүкіл одақтық* көлемде кәсіподақтардың рөлі, жаңа экономика саясатын жүргізу,

әсіресе индустриализациялау, басқа да ірілі-уақты мәселелер жайында, әсіресе В.И.Ленин дүние салғаннан кейін партияның бас хатшысы И.В.Сталинге шабуылды күшейткен Л.Д. Троцкийге Сөкеннің құрметі азая қойған жоқ сияқты («Жас Алаш»).

БҮКІЛХАЛЫҚТЫҚ *с ы н. Барша халыққа ортақ, жалпыхалықтық.* Жароковтың «Жапанды орман жаңғыртты» поэмасында ой айқындығы мен дара жан сезімі *бүкілхалықтық* оқиғамен қойындасып кеткен (С.Мәуленов, Үркер.).

Бүкілхалықтық референдум. *с а я с и. Қандайда бір мемлекеттік маңызды мәселеге халықтың шешімін, таңдауын білдіретін жаппай сайлау.* 1995 жылғы *бүкілхалықтық референдумның* нәтижесі бойынша менің өкілеттігім 2000 жылға дейін ұзартылғаны заңдық тұрғыдан ешқандай талас тудырмайды («Егемен Қазақстан»). Бүгінде *бүкілхалықтық референдум* арқылы қабылданған Конституция негізінде еліміздің даму бағыты айқындалып, құқықтық, демократиялық және зайырлы мемлекет қалыптастыру қағидалары қоғамда түпкілікті орнықты («Егемен Қазақстан»). 1995 жылы 30 тамызда *бүкілхалықтық референдум* да қабылданған Конституцияның талаптары мен ережелерін міндетті түрде орындау мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ республиканың барлық азаматтарының қасиетті борышы болып табылады («Егемен Қазақстан»).

БҮКІР *с ы н. 1. Қалты түзу емес, қисық. Жолдар жатыр жаза алмастан бүкір* белін қайқиған, Сол жолдардың өн бойынан ертелі-кеш шалқиды ән (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кемпірдің *бүкір* қолдарының қалай қозғалуы мәселені шешеді (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Шоқан кіріп көрсе, *бүкір* үйдің ішкі бөлмелері де жинақы екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2. Белі құныс, бүкіш.** Ама! қанша! *Бүкір* болсам *бүкір* де! Мазақтай бер, Бар осындай пікір де. Ама! қанша! Өртенсе де өзегім, Өзім жайлы айтқандарға төземін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көрсеніз, қартаң тартқан шешем менің, Болмаққа қызыл көзді, *бүкір* белің, Бай үйінің ас-суына араласар, Сыбанып қомыт киімінің жалба жеңін (С.Торайғыров, Алаш ұраны). // *Белі бүкірейген адам.* Өлдім-талдым дегенде, көздің жасын иіп, бір бұзаулы сиыр бермек боп, *бүкірді* алып қайтқан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бүкір жатып, шүкір тұрды. *Айтқанын екі істеді, не істесе де орындады.*

БҮКІРЕЙ= *е т. 1. Белі күдірейіп, еңкіште-ніп бүгілу.* Сексенге кеп, одан да озған әрі,

Бүкірейін жотасы, тозған әлі. Жалғзынан айырылған Мақпал өжем, Есінде ме інгендей боздағаны? (М.Мақатаев, Шығ.). Нияз мойнын ішіне еткіп, сүмірейін шығып кетті. Соңғы көргені екі иіні құнысып, *бүкірейген* жауырыны (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мені көргенде ауыл-үйдің адамы үркіп тұрады-ау! Мен өзгердім ғой. Қатын болдым ғой, кәртайдым ғой; көзімнің алды көк таңба шығар; етім сылқылдап, денем бос қалған шығар; белім *бүкірейін*, бөксем жалпиған шығар (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Шоғу, отыру, тозу*. Шегебайдың бір кездегі Рахымға кең сарайдай көрінетін биік үйі қазір жасы келген қарт адамдай *бүкірейін*, шөгіп кетіпті (Б.Тілегенов, Көктем.).

БҮКІРЕЙТ = е т. *Еңкейту, бүкшиту, тұқырту, тұқшиту*. Шайқалған шалғын басын иіп, белін *бүкірейіт* е теңселгенде, жырылған жамбасынан түрмас деп ойласаң, камшат құндызының қылшығы төрізденіп, сынып барып, қайтадан тіріліп, жазылып жүре береді (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). – Құясың ба, жоқ па? Сушы белін *бүкірейітін*, басын шайқады. (М.Дүзенов, Әке.). *Бүкірейітін* с і қ белімді, жатырмын үйде жүре алмай. Сайратып қойдың тілімді. Тілектің айтқан құр алмай (М.Әшірбеков, Белестер).

БҮКІРЕЙТУ *Бүкірейт етістігінің қимыл атауы.*

БҮКІРЕЙІҢКІРЕ = е т. *Сәл бүгіліңкіреу, еңкейіңкіреу*. Кебенек болған ешкінің аузынан көбік ағып, *бүкірейіңкіреп* тұрып, бақырып-бақырып өліп қалады (Х.Арғынбаев, Мал. ауру.).

БҮКІРЕЙІҢКІРЕУ *Бүкірейіңкіре етістігінің қимыл атауы. ≈ Сәл бүкірейіңкіреу.*

БҮКІРЕҢДЕ = е т. *Бүкірең-бүкірең ету, бүкшендеу*. Үсеннің сыырға артқан жүгі ауып қалып, соны түзете алмай *бүкіреңдеп*, мықшыңдап жатқанын көріп Исатайдың «жанана жігіттерінің» бірі: – Ананы қарашы, ана ағаңызды қарашы, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір орнында шыдамы тағы таусылғандай, отыруға *бүкіреңдеп* ұмтылғанда иегі төмен қашып, сарғыш тістері жалаңаш қалды (К.Оразалин, Ақ жазық).

БҮКІРЕҢДЕУ *Бүкіреңде етістігінің қимыл атауы; бүкшендеу, бүкірең-бүкірең ету.*

БҮКІРЕЮ *Бүкірейт етістігінің қимыл атауы; бүкшендеу, бүкірең-бүкірең ету.*

БҮКІРЖІК з а т. с ө й л. *Құрғақлақ*. Ауыл деп келсең бір үйге, Ит болмаса үруге Қара жоқ мұнда жайылған. Ағарған жүзін көрмедік. Болмады бір мал сауылған. Қатықсыз көже, қара шай, *бүкіржік* дерті табылған (Ақберен). Қыс тісінің арасына сіңір кірмесе,

жаз таңдайына өңез қатпаса, қажекең *бүкіржік* орнынан тұра алмай қалады ғой (Ә.Кекілбаев, Үркер).

БҮКІРЛЕУ с ы н. *Тұзу емес, еңкіштеу*. Жауырыны *бүкірлеу*, төңкерілген астау секілді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Қарағай және басқа инелі ағаштардың солтүстік жағы *бүкірлеу* келеді, басы азырақ оңтүстік жаққа иіліп тұрады (Ш.Айманов, Қыран.). Ұзын бойлы, жотасы *бүкірлеу* жігітпен бірге зембілді көтеріп, ашпалы құлақ кенересі мен шегеленген тақтай арасындағы қуысқа бетон ерітіндісін құя бергенде, зембілдің екі ағаш сабы қолынан шығып кетті (Ұ.Досмағанбетов, Сырғалы.).

БҮКІРЛІК з а т. **1.** *Бүкір болушылық*. Осы орындарды жайлаған микробтар тасты талқандаған тамшыдай сүйек-буынды кем-кемнен күйретеді, дене қаңқасын көріксіздендіреді, өмірде кездесетін *бүкірлік*, ақсақтоқсақтық осыдан шығады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Айналайын, абайла, Тастайды жүк бүкірғып. Аман болсаң алайда *Бүкірлікке* – Шүкірлік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** м е д. *Бір не бірнеше омыртқаның зақымдануынан омыртқа бағанасының дөңестеніп, қисаюы*. *Бүкірлік* кейбір тірек-қимыл органдарының ауруларының (лордоз, сколиоз) сыртқы көрінісі болып табылады (ҚҰЭ). Омыртқа біртіндеп, артқа қарай дөңестеніп майысқан жағдайды доға төрізді *бүкірлік* деп атайды (ҚҰЭ).

БҮКІРСЫМАҚ с ы н. *Бой бітімі еңкіш тартқан, бүкірлеу*. Тайғақбайдың кескіні қара торы, «Қара сүр, бұйра шаш» деп айтады оны, Қой көздеу, сұйық қасты, бұқа мойын, Азырақ *бүкірсымақ* келген жоны (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

БҮКІС с ы н. с ө й л. *Бүкіш*. Көзі аларып қырылдап, Ауытқыды дүние. Қос өкпесі сырылдап, Белі *бүкісі* иіле (Қ.Мұқышев, Поэм.). Тері шалбардан ба, әлде бітімі солай ма, балтыр дегенің жолбарыстың *бүкісі* беліндей (Д.Досжанов, Жібек.).

БҮКІШ с ы н. **1.** *Жауырыны шығыңқы, еңкіш, бүкірлеу*. Ақсақал Жамбыл келді жанаттанып, Қиялы қияға өрлеп қанаттанып, Жазылып *бүкіш* белі қуаттанып, Туған ел сәулетімен санаттанып (Жамбыл, Шығ.). Ұзын кимешегінің артқы ұшы шапанының етегінен шығып, жерге сүйретіліп ақ қармен астасқан *бүкіш* қара кемпір алақанымен көзін көлегейлеп, таңдана қарап қалыпты (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). **2.** *Қисық, қайқайған*. Қарт ана бұл соңғы сөздерге араласпады. Тек алдындағы кішкентай Бақтыкүлдің қоянның сирағындай жіңішке қос бұрымын *бүкіш* саусақты арық қолының алақаны

мен мейірлене сипай берді (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ).

БҮКІШТЕН = е т. *Бүкірленіп, еңкіштену.* Реңі жүдеу, бетінде аяныш, ұзын бойы *бүкіштенген* (З.Шашкин, Ұядан үш.).

БҮКІШТЕНУ *Бүкіштен етістігінің қимыл атауы.*

БҮКІШТЕУ с ы н. 1. *Белі бүкірлеу, еңкіштеу.* Ақылбайдың астында *бүкіштеу* келген топырыш торы бие еді (С.Мұқанов, Шығ.). Қарқұлаш белін буынып, қызы мен екеуі де қолдарына балта алып, жон арқасы *бүкіштеу* келген ұзын сирақ қара өгізге арба жегіп тоғайға кетті (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). 2. *Қисықтау, шығыңқы, доғалдау.* – Сауыншы күлмен қағып, барлық әйелдердің қол бергені сияқты, саусақтарын бүрістіре ұстап Қайырбаевқа *бүкіштеу* алақанының ұшын ұстатты (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

БҮЛ = е т. к ө н е. 1. *Ел ішіне іріткі түсу, жұрт тыныштығының бұзылуы, елдің күйреуі.* Осы айтқаным болмаса Тұғырға сұңқар қонбаса Ноғайлы елдің *бүледі* (Батырлар жыры). Бұқар жырау ауызбірлігі кетіп, ел арасы алауыздыққа ұрынып, ең соңында Цинь әскерінің қырғынына ұшыраған қалмақ елінің қайғылы тағдырын қолденең тартып; «Кіші қалмақ *бүлерде*... уағдадан жылысты, буыршындай тездесті, жамандықты іздесті, бірін-бірі күндесті, жаулаған ханын қара оңбас, хан қисайса бәрі оңбас, ханын қалмақ жаулаған, сөйткен қалмақ оңбаған», – деген тұжырымға келеді («Парасат»). 2. *Бүліну, қирау, бытышты шығу.* Хандар киген қамқа тон, Шүберек болар тозған соң. Еңсесі биік кең сарай, Мортғың болар *бүлген* соң (Алдаспан).

Он сан ноғай [байтақ] бүлген күн. ф о л ь к. *Ел басына күн туып, ел іші ыдыраған күн, жұрт үшін аласапыран заман орнаған кез.* Орманбет би өлген күн *Он сан ноғай бүлген күн* Жез қарғылы құба арлан Жетіп түлкі ала алмай, Қорашыл төбет болған күн (Шалкиіз Тіленшіұлы // Алдаспан). Түс қыла гөр Құдайым, Біздей тақ мейманасы тасқанға, Біздің ер Исатай өлген күн, *Он сан байтақ бүлген күн* (Махамбет, Шығ.).

Он сан ноғай бүлді. ф о л ь к. *Қалың ноғайлы елі, жұрты ойрандалды, тозды, ыдырады.* Едіге бізден қашып Тоқтамыс хан ордасын тастап кетерде айтылған жыр: «...Ей жігіттер, шоралар! Орманбет би өлгенде, *Он сан ноғай бүлгенде*, Саназар батыр жауынан Жаралы болып келгенде Алаш та – алаш болғанда, Алаша хан болғанда, Аязды күнде аршындап, Арасан оты жалғанда, Ханнан қайрат кеткенде, Биге медет жеткенде Хан қашып би қуғанда Хан Тоқтамыс қарланып,

«Байтағым» деп зарланып, Айтып жылай жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ.).

БҮЛГІН-БҮЛГІН с ы н. *Азып-тозған, бүлінген.* – Әне, – дейді ол, – шаңдары ұйысқалы *Бүлгін-бүлгін* жолдардың қиысқаны... Екі жүрек күптігей маңдай ашық. Иә, сәті... берік жатыр құйысқаны (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

БҮЛГІНДІК з а т. к ө н е. **Бүліншілік.** Тәуекел бекем байла беліңізді! Түсірме *бүлгіндікке* еліңізді. Пәленшенің баласы... демей, Сөкпеңіз Құдай қосқан еріңізді (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Тау басында *бүлгіндік*, Соғыс көрді, жау көрді. Жылға сайдан, жыл-жыған, Сарқырап аққан жау көрді (Батырлар жыры). Күндердің күні болғанда, Берекет кетіп жерінен *Бүлгіндік* шығып елінен Тағынан таяр күн болар (Ғұмар Қараш, Шығ.).

БҮЛГІНШІЛІК з а т. с ө й л. **Бүлік.** Қазақ бір жасқа толмай қызын күйеуге беріп, мал алып қалды, ал сабилер өскен соң бірін-бірі жаратпай, бөтен біреумен қашып кетеді. Ақырында таусылмас дау-жанжал, *бүлгіншілік* болады («Айқап»).

БҮЛДЕ з а т. к ө н е. *Сапалы, қымбат мата.* Тоқалдың көбі күң орнында салпақтап жүргенде, мырза *бүлдеге* бөлеп, бетіңе қарап отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Тәтті тамақ, үлде мен *бүлде*, алтын, түрлі-түсті тамдар, музыка, алыс жерлердің қолға түспейтін құстары һәм ғашық ханның жалынды құшағы (Ж.Жұмабаев, Шығ.). Ел жатса да Ақбілек ояу, оның қиялында келешектегі сұлу өмір. Өзін ұзатқан екен дейді. Басында жібек желек, кигені үлде мен *бүлде* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Үлде мен бүлдеге орады. *Әйелге кіл асыл, сусылдаған қымбат киім кигізді.* Біраз күн дүниеге қызықтырып, *Үлде мен бүлдеге орап* малындырар. Құрметтеп дүние шіркін айналдырып, Мойныға гауһар, лағыл тағындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). Әйелін *үлде мен бүлдеге орап* қойған (Ә.Тарази, Асу.) Әй, күл! *Орамына қызды үлде мен бүлдеге* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Үлде мен бүлдеге оранды [бөленді, малынды]. *Әйел үстіне бар жақсысын киіп алды, байлығы асып, киімі көк, қайғысы жоқ болды.* *Үлде менен бүлдеге* Отырар келіп *оранып*, Кер маралдай керілер Қынама белі бұралып (Ғұмар Қараш, Шығ.). *Үлде мен бүлдеге оранып* жүргенін өзі де ылғи көреді (М.Гумеров, Хазірет.). Тойға баратындай екеуі *деүлде мен бүлдеге бөленген* (Ә.Әбішев, Найзағай). *Үлде мен бүлдеге малынып* бөйбіше отыр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

БҮЛДІР = е т. 1. *Бір заттың келістілігі, сәйкесімділігі, үйлесіміне, тұтастығына нұқсан келтіру, бұзу.* Маңындағы елдерді, жерлерді

шайып, *бұлдіріп* әлек-шәлек қылады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Европа цивилизациясы 250–350 жыл ішінде Солтүстік, Оңтүстік Америка табиғатын қайта орнына келместей етіп, қатты *бұлдірді* (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Әлемдік үрдіске қалтықсыз араласуды қалаған Қазақстанға рухани-мәдени болмысымызды, ділімізді, қазақы пішін-бітімімізді *бұлдірмей*, қолдан келсе мейлінше таза ұстаудан басқа жол жоқ («Егемен Қазақстан»). Бабаң (Зағипаға) кіршіктей таза малымды *бұлдіріп-бұлдіріп* аман кетпек пе? (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Артық салған тұз асты *бұлдірер*, Артық айтқан сөз тілді *бұлдірер* (Мақал-мәтел). **2. Қирату, істен шығару, құрту, жою.** Қараманыңды өлтірдім. Тақияның тасқамал Жеті қабат от қорған, Бәрін де қоймай *бұлдірдім* (Көрұғлы). **3. Ластап былғау.** Қап, шайдай ашып қойған кірімді мына рақымсыз желдің *бұлдіргенін* қарашы (А.Байтанаев, Болат). – Ойбай, шырағым, үстінді *бұлдіреді...* *Бұлдіреді* деймін, жақындай көрме! (Б.Майлин, Шығ.). Токсанның өлісі не, тірісі не, Жатқаннан соң *бұлдіріп* төсегіне. Жуырда мұны Құдай алмайды деп, Қалдырма келін бала өсегіне (Ақберен). **4. а у ы с. Істің жөнін, қисынын таба алмау, бір нәрсені дұрыс жасай алмау.** Екінші жағынан, Бөкен де Раушанның сөйлегелі тұрғанын көріп, *бұлдіріп* алмаса игі еді деп састы (Б.Майлин, Шығ.). Тынымсызды жіберсең, *бұлдіріп* келер; Тынымдыны жіберсең, тындырып келер (Мақал-мәтел). Ұлдарыммен Ертеңге жалғасам ба?! Өзімдікі ұрсам да, Алдасам да! Мен оларға ырзамын Кей нәрсені Жүрсе дағы *бұлдіріп* андасанда (Қ.Мырзалиев, Маңгі майдан). **5. а у ы с. Жөнсіз әрекет жасау, ерсілік көрсету.** – Күйеуі байдың баласы, Әкесі елдің ағасы. *Бұлдіріп* жүрген бәрін де Жұрттан шыққан сен! – деді (Б.Майлин, Шығ.). Санасыздық белгісі, Пайдалы сөз айтсаң *бұлдірген* Дененің қызық зауқынан Ақ рет күннің қаушінен (Бес ғасыр.). Самарқан бегі Османның бейбастығы талай жұртты *бұлдіретін* болды (Д.Досжанов, Жібек.). **6. а у ы с. Іріткі салу, ыдырату, құрту.** Алайда түрлі-түрлі дінбұзарлар біздің ұлқыздарымызды, аға-іні, апа-қарындастарымызды дуалап, еліктіріп, секталарына тартқанына, бізді іштен ірітіп, қоғамдық тұрақтылықты *бұлдіре* бастағанына көңіміз келмейді («Жас Алаш»). **9. с ө й л. а у ы с. Әйелдің абыройын төгу, жаманатқа қалдыру, зорлық көрсету.** Әрине, оның құлағына әркім-әркімнің: «өзі болса өзгенің әйелдерін шетінен *бұлдіріп* бітті, басқаны қалай тыйып ұстамақшы» деген сияқты қаңқу сөздері жетпей қалған жоқ («Парасат»).

Ала тайдай бүлдірді. Лаң салып, жұрттың тыныштығын бүзды, алауыздық тудырды. – Елді ала тайдай *бұлдіріп*, сені мұнша не қара басты, көктөбет! (С.Омаров, Қайырлы.).

Ел арасын [елді] бүлдірді. а) *Ел ішіне іріткі салды, тұтастығына нұқсан келтірді, ыдыратты, алауыздық тудырды.* Кенже ұлым – Ер Төстік, *Ел бұлдірдің* ер жетіп. Тіл алмадың кер кетіп. Анаң менен атаңды Алуға ажал тақалды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Елді еліртгіп азғырған, Әуеской қып аздырған, Жазықсызды жазғырған, Аузы епті өсекке, Тұлпар ат беріп есекке, Ен жатқан *елді бұлдірер* Сөзінен бәле үдете (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мен оны *ел арасын бұлдіріп*, үгіт айтып жүр деп естіген едім (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). ә) *Елге ойран салды, жан-жалдастырды.* Осы екі ел ру басы жуандарының бір-біріне сыз өткізсем деген бақталасы, бақкүндестігінен және солардың екі *елді бұлдірген* мінезінен барып, ақыры, бір-біріне қатты жауыққан, қатты андасып шатасқан ел болатын (М.Әуезов, Шығ.). Ханмен жауласып жүргенде Исатай бөкейліктегі беріштің Жақсымбет деген биінен ақыл сұрай барады. Ханға қарсылығыңды қой, орысқа әлің келмейді, босқа *елді бұлдіресің*, Жәңгір ханмен келістіріп, өз басына түрлі даража алып берейін дегенде, Исатай тас-талқан болып ашуланып көнбейді (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.).

БҮЛДІРГЕ з а т. э т н. **1. Шоқпар, босмо-йын, сылқетер сияқты қол қаруларының сабына тағылатын қайыс не былғары таспадан жасалған тұйық бау, ілмек.** Қамшысының *бұлдіргесін* саусағына ілген күйде оң қолын шұғыл көтеріп қап: «Токтасаң нетті?» дегендей, өтініш айтқандай (М.Әуезов, Танд. шығ.). Қарына *бұлдіргесінен* ілген қысқа шоқпарын қолына көтеріп алды (С. Мұқанов, Бақташы.). *Бұлдіргесі* – бұлан терісі, Өрімі – құнан білдің қайысы, Шырмауығы – алтын, сабы – жез Бей Азының бойында Күзен, қарсақ жер ме екен? (Доспамбет жырау, Шығ.). **2. Қатты тартқанда тез шешіліп кететіндей, арқан-жіпті бостату етіп байлаудың бір түрі.** Қазақ халқының арасында арқан-жіптерді байлаудың «тұзақ тую, нокта байлау, бастырық, *бұлдірге*» деген сияқты түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Бұлдірге* сөзінің түп-төркіні буын және ілдіргі (буынілдіргі – булдіргі – бүлдіргі – бүлдірге) сөзінен түзілсе керек (ҚҰЭ). **3. Малдың жіп-шуының бірі.** Бұл мерзім өтісімен мұрындық *бұлдіргісіне* екі құлаштай таяқты, яғни кесекті байлап түйеге мінген кісіге ұстадады да, бар-

лық тіздерді шешіп жібереді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Бүлдірге түйіс. этн. қолөнер. *Тартқанда тез үзіліп кетуі үшін ұрыс қаруы бүлдіргесін түюдің ерекше түрі.* Бүлдірге үзілмей қалса тақымдап (тақымға салып сүйреп) кетуі ықтимал. Бүлдіргені ерекше етіп түйеді, оны кейде «*бүлдірге түйіс*» немесе «қоқан түйіс» деп атайды (ҚҰЭ).

Бүлінген елден [бүлінгеннен] бүлдірге алма. *Жанжалды жерге баспа, еш нәрсе алма; сойқаннан қашық жүр.* Біреу тисе, құтылар қамыңды ойлан, Сондағы дәм татпа жынды тойдан. «*Бүлінгеннен бүлдірге алма*» деген, Ел бұзылса, момын бол қоңыр қойдан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «*Бүлінген елден бүлдірге алма*» деген, ел басына мұндай ауыр іс түскенде, кімде-кім жырым жегенді қылмау керек, өз пайдасын қою керек (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қара пәле орнаған Қожықтың жазғы жайлау, қысқы қыстауларын «*бүлінгеннен бүлдірге алма*» деген өз Тәукенің жосық-жоралғысы бойынша қысқы-жазғы үйлерін бар мүлкімен түгел өртетіп жіберді (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

БҮЛДІРГЕЛІ с.ы.н. *Бүлдіргесі бар, бүлдірге тағылған.* Қолымда бір қамшым бар *бүлдіргелі*, Айтайын мен бір сөзді күлдіргелі (Қаз. әндері). Жез бунақты, тобылғы сапты, *бүлдіргелі* қамшысын екі бүктеп ұстап тұр (С.Омаров, Дала қызы). Дауылбай *бүлдіргелі*, Өрімі солидолмен сыбап майланған жуан қамшысын саптап көрсетті (М.Иманбаев, Сұлу).

БҮЛДІРГЕН з.ат. ө.с. 1. *Желісі жер бауырлай түп-түп болып өсетін ұсақ жидекті өсімдік, қойбүлдірген.* Аман бол тоғайдағы тораңғыл тал, Ішінде *бүлдірген* мен жидең де бар (Бес ғасыр.). *Бүлдірген* мен бүрген шөп, Түлік мал жеуге таң қылған. Ермен менен ебелек, Басына қонар көбелек (К.Әзірбаев, Тойбастар). 2. <лат. fragaria> *Раушан гүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөпте-сін өсімдік, жидекті дақыл.* *Бүлдірген* жапырағының жемісі халықтық медицинада кеңінен қолданылады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Бүлдіргендер* бұтағы арқылы көбейеді. *Бүлдіргендер* – балшырынды және дәрілік өсімдіктер (ҚҰЭ). 3. *Осы өсімдік сабағындағы қара қошқыл, көкішіл түсті бұжыр-бұжыр келген жидегі, жемісі.* Қарбыз, қауын, қияр, *бүлдірген* және басқа жер жемістері айтыпты: «Жұртқа біздің пайдамыз көп; олай дейтінім адамның бәрі де бізге жеңсік; сол жеңсіктігінің өзі біздің пайдамыз зор болғандықтан таңсық болуларын көрсетеді», – деп (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Жапанға біткен жапырақ Жамылсаң тоңар ма екен-

сің? Жазғы шыққан *бүлдірген* Сұғынсаң тояр ма екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бүлдірген бет. б.ей.н. *Қызыл шырайлы, жас әйелдің өңі.* *Бүлдірген бетің* сұрланып, Тыржиып қабақ қатыпты, Алмадай піскен нұрланып, Тартылып ұртың батыпты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Бүлдірген терді. *Жер бауырлай өсетін өсімдік сабағындағы тәтті, жеуге жарамды жемісін, жидегін жинады.* Бұл кезде Әділ мен Мария түгіл жас балалар да, үлкендер де қарақат, *бүлдірген теріп*, сай-сайдың балауса шөбін таптап, көлеңкелі ағашты аралап жүр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ішкен мас, жеген тоқ боп жүруші еді, Түзеліп бозбаланың саяхаты. *Бүлдірген*, шие *тере* кетуші еді, Қыз-келіншек мырзалардың жамағаты (М.Дулатов, Шығ.). Екеуі де тел өскен, Құлын-тайдай тел өскен. Сайдан *теріп бүлдірген*, Қырда ойнаған шекем тас, Бір-бірін көрсе тұра алмас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Оранып жердің беті көгөрайға, Самалы салқын сая болар жанға. *Бүлдірген* мен қарақат *тереміз* деп, Сай-сайға қыз-келіншек жоғалғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жасыл бүлдірген. ө.с. <лат. fragaria viridis> *Таулы аудандарда, өзен жағалауында өсетін көпжылдық шөптесін жидекті өсімдік.* *Жасыл бүлдірген* көбінесе таулы аудандарда және өзендердің бойында өседі (ҚҰЭ).

Орман бүлдіргені. ө.с. <лат. fragaria verca> *Ормандардың ашық беткейлерінде өсетін көпжылдық шөптесін жидекті өсімдік.* Бүлдіргеннің Қазақстанда екі түрі: *орман бүлдіргені* (fragaria verca), жасыл бүлдірген (fragaria viridis) бар (ҚҰЭ).

БҮЛДІРГЕНДЕЙ с.ы.н. *Бүлдірген сияқты, бүлдірген тәрізді.* Кайғыдан жарылғандай кайран жүрек, «Уһ, уһ!» – деп үзілгендей есіл өзек. Қасіреті қара түндей Ер Баянның, Алдында *бүлдіргендей* екі бөбек (М.Жұмабаев, Шығ.). – Қалай қызықпассың, – деді ол ішінен, әбден піскен *бүлдіргендей* ғой мына тоқалдың түрі (І.Есенберлин, Қаһар).

БҮЛДІРГЕНДІ с.ы.н. *Бүлдіргені қалың, бүлдірген өскен.* Бүргелі, *бүлдіргенді*, бадамшалы, Сай-сайдан мөлдір бұлақ ағады екен. Салқынмен ерте өргізіп, өрістетіп, Үш мезгіл көк бұлаққа жабады екен (Ақын жырылары). Баялышты құмайттан, *Бүлдіргенді* шыңайттан, Жалғыз шауып жол шекті (Батырлар жыры).

БҮЛДІРГЕСІЗ с.ы.н. *Қолға іліп алатын бауы жоқ.* Ақ сары ала ат мінген *Бүлдіргесіз* найза алған, Жалаң қылыш байланған, Айкөлді ажал алса да, Алмамбет аман қалсайшы (Манас).

БҮЛДІРГІ¹ с ы н. *Елге бүлік салатын, шағыстыратын, бүлікшіл, лаңшыл.* ≈ *Бүлдіргі* адам.

БҮЛДІРГІ² з а т. с ө й л. *Бүлдірге*. Атқа мінген балалар барлығы да қамшыларының *бүлдіргілерін* білектеріне іліп алыпты (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). *Бүлдіргі*-Күлдіргі ағаш дейсің-ау, балам. Күлдіргі болмай *бүлдіргі* боп кете ме деп шошынам (К.Тоқаев, Солдат.).

Бүлінген елден бүлдіргі алма. с ө й л. *Бүлінген елден бүлдіргі алма* дегені қайсы? Бөтен болса бір сәрі (М.Әуезов, Абай). Байлардың үгіті ме, әлде бойға сіңіп меңдетіп кеткен қараңғылық, ескілік пе, кейбір кедейлер: «*бүлінген елден бүлдіргі алма*» деген, кісі малын ала алмаймыз... деп тұрып алды (Т.Ахтанов, Қахарлы күн.).

БҮЛДІРГІШ с ы н. **1.** *Бір нәрсенің түрін, түсін бұзып, өзгертіп жіберетін, бүлдіретін.* *Бүлдіргіш*, «қаскүнем» түлік – сиыр алдына тастаған шөптен гөрі аузы жетер-жетпестегі сояу-сағдарға ұмтылып, тілімен орап, күтірлете шайнайды (О.Бөкеев, Тоқадан қалған.). – Сонарқардың үстінде жортқан тышқан құрлы із қалдырғам жоқ әлі. Сонда да *бүлдіргіш*, бұзық, – деп, айыптады, – деді Аман (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). // *Бүлдіретін, зақым келтіретін жәндік, паразит.* *Бүлдіргіш тер* – өсімдіктер мен жануарлардың тіршілігін жойған тканьдері есебінен өмір сүретін бактериялар және саңырауқұлақтар (Қ.Қайымов, Суасты әлемі.). **2.** *Бүлік тудырығыш, бүлікшіл, лаңшыл.* Алашорда милициясы алдында 1916 жылғы дүрбелеңде қатты күйзеліске ұшыраған Жетісу қазақтарын жергілікті казактар мен *бүлдіргіш* большевиктердің қызыл армиясының шапқыншылығынан қорғау міндеті тұрды («Түркістан»). // *Бүлік тудыратын, бүлікшіл адам, лаңкес.* Сен *бүлдіргіш* сің, жұмысшыларды құтыртып іс тастауға басшы болып жүрсің (І.Жансүгіров, Әңгім.). Бүгін кешке басшы кісінің бірі барады. *Бүлдіргіш* тің бірі сол депті және қолдың ертең қайда қонатынын айтыпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ел бүлдіргіш. *Ел арасын бұзғыш, бүлік салғыш.* Қайырсыз сараң малыңды, Еріншек есек жарыңды, Халыққа емес сыйымды Паракор баспақ биінді, *Ел бүлдіргіш* бегінді Улы тілмен улаттым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алдауыш, *ел бүлдіргіш* құрыса сұмдар. Қараңғы ел арамзадан тыным табар (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

БҮЛДІРГІШТІК з а т. *Бүлдіргіш болушылық, іске кесірін тигізушілік.* Патша үкіметінің

үстем таптардың ұлттар араздығын қоздыру жөніндегі *бүлдіргіштік* әрекеттеріне қарамастан ұлттар еңбекшілері арасындағы тамырласу, достасу Жетісуда ерте кездерден кең өріс алды (К.Әзірбаев, Шығ.).

БҮЛДІРГІШТІК-ЛАҢКЕСТІК с ы н. с а я с и. *Белгілі бір бейресми, беймемлекеттік әлеуметтік топ немесе ұйымдардың қаскүнемдік, арандатушылық әрекетіне тән.* Тергеу барысында ұлттық қауіпсіздік органдары Өзбекстанда жасалмақ болған цезекті лаңкестік әрекеттердің жолын кесті, содырларды *бүлдіргіштік-лаңкестік* дайындықтардан өткізу үшін Қазақстан және басқа да елдердің аумағы арқылы транзитпен шетелге жіберу арнасы анықталады («Егемен Қазақстан»).

БҮЛДІРТ= е т. *Лаң салдыру, қирату, істен шығарту.* Сұлтанмахмұтқа елді *бүлдіртін* қойып, тыныш отырған болысты [...] маңдайдан сипалайды (Д.Әбілов, Арман.).

БҮЛДІРТУ *Бүлдірт етістігінің қимыл атауы.* Ауранзеп өзге талай ескерткіштерді *бүлдірту* мен бірге, жаңағы өз атасы салдырған храмды да ойран еткен (М.Әуезов, Индия очерк.). – Бұдан былай *бүлдіртуге* болмайды, – деді Ырыспай Мәмбетпаев (С.Мұқанов, Есеу жыл.).

БҮЛДІРУ *Бүлдір етістігінің қимыл атауы.*

1. *Нұқсан келтіру, өзгерту, бұзу.* Ұқпайтұғын бола ма, Сол жігітке айтшы сен: *Бүлдіруге* бола ма, Төтті ерінді ашымен? (М.Әлімбаев, Лирика). **2.** *Қирту, жою, қирату.* 1944 жылғы наурызда Ағаев тобы тағы да *бүлдіру* әрекеттерін үйреніп, тиісті жабдықтаудан кейін Бухарест каласына жеткізілген («Егемен Қазақстан»). **3.** а у ы с. *Тамырына балта шабу, түбірімен жою, қирту.* Кез келген еркін ойлаушылық, басқару органдарына қарсылық монархиялық билікті *бүлдіруге* әрекет жасау, халықтың тыныштығына қатер төндіру деп айыпталды. Сондықтан қадағалау және даладағы төртіпті қамтамасыз ету жөніндегі тиісті органдар Омбыдан келген жаңа мұғалімді ұнатпай қарсы алды («Түркістан»).

БҮЛДІРУШІ з а т. *Істің ретін бұзушы, зиянкестік етуші.* Бұлардың бітімші екенін, *бүлдіруші* екенін түсініп болмайды. Әйтеуір атқамінерлерге ермек табылды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қақабай жаңа оязға жамандап, Мәдидің соңына түсіп берді. «Патшаға қарсы сөз жүргізіп, ел *бүлдіруші* бұзақы адам, қауіпті кісі» – деп көрсетті (Ә.Бектасов, Мәди). Атаман шал колхоз қырманын *бүлдірушінің* көзін жоюды маған тапсырған еді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

БҮЛДІРУШІЛІК з а т. *Бүлдіруші болушылық, кесір келтірушілік, зиянкестік.* Жаңа

құрылысқа алакөз тап жаулары мен бандиттердің *бүлдірушілік* әрекеті әлі де тыйылмаған (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жаудың тылдағы қоймаларын, теміржол тораптарын, көпірлерді талқандап, жау тылында *бүлдірушілік* әрекеттерін жасауға міндеттіміз (Ә.Шәріпов, Партизан.).

БҮЛДІРШІН¹ з а т. 1. *Сәби шақтан өтіп, жасөспірім шаққа жетпеген кішкентай бала.* Ал *бүлдіршін* кімнің ұлы? Бұл қызыққа қарашы, Бүйі ханның бәйбішеден туған жалғыз баласы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кейінгі жылдары белең алған шетел асып кетіп жатқан сәбилер – осы жетімдер үйінің *бүлдіршіндері*. Толық емес мәліметтерге қарағанда, 2003 жылдың 10 ақпанына дейін 2122 сәби шетелге, 15-тен артық мемлекетке кеткен, оның ішінде 389-ы қазақ балалары («Егемен Қазақстан»). *Бүлдіршін* і боп киінеді қара жер, Қарап оған көкте анасы елжіреді. Мұны көріп, жақыны жоқ жолаушы Күңіреніп, уһілеп жібек жел жүрер (М.Жұмабаев, Шығ.).

2. к і т. *Балабақшаның тәрбиеленушісі, балабақша жасындағы бала.* Егер біз тіліміздің келешегін ойласақ, *бүлдіршіндердің* қазақша бірінші сыныпқа баруын, балалар бақшасына барып жүрген жеткіншіктердің өз тілінде сөйлеуін ойластыруымыз керек. Сонда ғана тіл дамиды («Егемен Қазақстан»). Бүгіндері ондағы орын мүмкіндігі екі есе артып, *бүлдіршіндер* тәрбиесі ырағымен жалғастырылуда. Бәрі тежеліп қалған іске серпін беруде екен. Қазір балабақшаның саны төртке жетті. Ал арыз берушілер отыздың үстінде («Егемен Қазақстан»). Қарасу ауданының орталығындағы балабақшада алпыс *бүлдіршінге* арнаулы шипажай ашылды. Онда тапшылық тауқыметін тартқан ата-аналардың балалары тәрбиеленуде («Егемен Қазақстан»).

БҮЛДІРШІН² [ир. بلدرچين] з а т. к ө н е. *Бөдене.* ≈ *Бүлдіршін* тәрізді құс.

БҮЛДІРШІН³ з а т. т ү й е ш а р. *Үш жасқа шығар қайымаған ұрғашы түйе.* *Бүлдіршін* көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбейді (Мақал).

БҮЛДІРШІНДЕЙ¹ с ы н. *Сәби шақтан өткен, жасөспірім жасқа жетпеген баладай.* Етегіне тығыла түскен үлкен көзді *бүлдіршіндей* баласы бар (І.Есенберлин, Жанталас). Жетектеп ал *бүлдіршіндей* сумка асынған баланы, Келеді адам көше бойлап, су қараңғы жанары (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бүлдіршіндей жас қыз. *Балигат жасқа әлі жете қоймаған, ұыздай жас қыз.* Ақбөпе де әлі аузынан мәйегі шыққан *бүлдіршіндей жас қыз* еді (С.Жүнісов, Жапанда.). *Бүлдіршіндей жас қыздың* осыншама

ерлік көрсеткеніне риза болған Абылай, беліндегі сом алтыннан соғылған жаңа белбеуін шешіп берді (І.Есенберлин, Жанталас). Әкең Дарқан соңғы рет шарға түскен жылы мал-мүліктерінің жанарлысымен қоса ұлыққа *бүлдіршіндей жас қызы* – сені де көлденең тартты деп естіп едім, рас болар (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

БҮЛДІРШІНДЕЙ² с ы н. *Бүлдіршін сияқты, бүлдіршін тәрізді (көлемі шағын, ықшам, кішкентай).* Сол күні Бадырақ екі саулық, екі ешкіні қыркып шықты. Ертеніне Жәңгір онан үш арқан, бір тең жіп, екі таңғыш есті. Қалған шет-пұшпағынан азғана төліне *бүлдіршіндей*, бұршақтай көгенше де есіп алды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

БҮЛДІРШІНІМ з а т. *Кішкентай сәбиге қарата еркелету мәнінде айтылатын атауыш.* Кезікпе, кезіктірсең күн қырсығын, Өтелмес жігіт үшін бұл бір шығын. Кеуденде жүрегіңді қорғайтұғын, Тас қамал және керек, *бүлдіршінім* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

БҮЛК е л і к. *Сәл ғана қыбыр етіп қозғалуды, судың қайнауын және т.б. осы сияқты қысқа әрі көмескі қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Бүйрегі бүлк етпеді. *Қаперіне кіріп-шықпады, елемеді.* Мәжілістің көбінде стакандар соғыстырылды. Мұндай расходтарға, тіпті, *бүйрегіде бүлк етпеді* (І.Жансүгіров, Шығ.). Бүркіттің қалай қытықтасаң да, қымсыну түгіл *бүйрегі бүлк етпейді* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Бүлк етпеді. *Мән бермеді, елемеді, елең қылмады.* Сағыныш жоқ, Алар адам мазасын, *Бүлк етпейсің*, Бөрінен де тазасың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бүлк еткізді. *Қайнатып алды.* Екі мың шақырымдағы Қызылқазан кенішінен ақ топырақ тасимыз, зауыт пешінде неміс оқымыстысы ойлап тапқан Байер қазанжаппа әдісімен ұнтақтаймыз, сүземіз, қайнатамыз, суытамыз, елейміз, кептіреміз, аппақ ұнтақ – глинозем күйінде Ресейге, Қытайға жөнелтеміз. Олар ғой қазанына сап *бүлк еткізіп* бір қайнатып, аппақ қалайы шығарады. Глиноземнің тоннасы алты жүз, ал қалайының тоннасы мың доллар, кейде бұдан да асып жығылды («Егемен Қазақстан»).

Бүлк ету. *Қыбыр етіп қозғалу.* Бидің бағып біреуі қас-қабағын, *Бүлк етуден* бишара жасқанады. Бірде бәрі жабылып біреуіне, Жемтік көрген бөрідей бас салады (М.Мақатаев, Шығ.).

Бүлк етті. а) *Бірден өліп кетті, қақ айырылды деген мағынада.* Итке салса ыңқ еткен Нарға салса *бүлк еткен*, Шүберектей қуарған, Айдаһардың қанына Жан қалмас деп суарған, Атамнан қалған зүлфұқар, Бабамаңнан қалған

зүлфүкар, Қарыс кара жерінде Қырық мың ердің құны бар (Ер Қосай). ә) *Ренішін жеткізді, өкпесін білдірді*. Мені жаңа көріп тұрсың ба, айтатын жосығыңды айта бер жұртқа, бірақ мына халық айтқаныңды ұғатын болсын! — деп, енді Нартайлаққа *бүлк-бетіп* қалды тағы да (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Беті бүлк етпеді. *Ұялмады, қызармады, шімірікпеді*. Соғыстан жүдеп шыққан қонторғай халықтың азғана несібесін жыруға келгенде *беті бүлк етпейді* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). — Коммунист? — деді комендант, еті іскен сүзілме көзді семіз *беті бүлк етпестен* (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Жүрегі бүлк етті. *Қатты әсерленді, қобалжыды*. Галкин айтқан кезде Қазыбектің де, Мұраттың да *жүрегі бүлк етті* (Ә.Әбішев, Замана.).

Жүрегін бүлк еткізді. а) *Қатты қобалжытты, көңілін алаңдатты*. Толқынын *жүрегінің* хаттай таныр, *Бүлк еткізбес* қалайша соқса тамыр (Абай, Шығ.). ә) *Ғашық етті, ынтықтығын оятты*. Қою кара қасты, ойлы жүзді балғын жігіт кездесті. Алғашқы көргенде-ақ қыз *жүрегін* бір *бүлк еткізді* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Құсайын осы арада қыздың *жүрегін* де бір *бүлк еткізейін* деп, әңгімені қайтадан иіп әкелді (С.Жүнісов, Ақан сері).

БҮЛК-БҮЛК е л і к. *Сұйық заттың немесе жұмсақ дененің сәл бүлкілдеп, қайта-қайта қозғалуын бейнелейтін сөз*. Оның жас жүрегі де кейде *бүлк-бүлк* соғады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сағат шық-шық еткенінің, тамыр *бүлк-бүлк* соққанының арасы қандай бірдей болса, сөз сөйлегендегі дауыс ырғақ-ырғағының арасы да сондай бірдей болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бүлк-бүлк еткізді. *Жұмсақ денені сәл ғана қайталай қозғалтты*. Қызық көріп ұйықтаған баланың бетіне қарап едім, жаңа ғана жапырақ жарған гүлдей ернін *бүлк-бүлк* еткізіп, анасының ақ мамасын емгендей болады (А.Лекеров, Түз гүлі).

Бүлк-бүлк етті. *Жұмсақ дене сәл ғана қайталай қозғалды, бүлкілдеді*. Аш қапсың ғой, тыртығым, *Бүлк-бүлк етін* құлқының, Құмға шыққан тікендей, Бітісін кара мұртының (М.Мақатаев, Шығ.).

Бүлк-бүлк желгізді. *Жылқыны жайлы, майда жүріспен тепекеттті*. Жирен атты *бүлк-бүлк* желгізіп, өстіп дел-сал боп келе жатқанда, қарсы алдынан жарқ етіп судай жаңа кара «Волга» шыға келді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

Бүлк-бүлк желді. *Жайлы, майда жүріспен тепекетеді*. Өзі қызу адам, арақ қызуымен қыза түсіп, өзі де, жүрісі де екпінді. Қасындағы

аяңы аз екеуі ере алмай, кейде *бүлк-бүлк* желеді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Жал-құйрығы күзелмеген, ақ қаптал, қысқа сирақ, домалақ жирен ауылдан үш жүз метрдей жердегі көлдің сол жақ жиегін қуалап шығатын жолмен *бүлк-бүлк* желіп келеді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

Бүлк-бүлк қайнады. *Жайымен шымырлады, бабымен, бүлкілдеп қайнады*. Қазан *бүлк-бүлк* қайнап жатыр, ішіндегі жылқы етінің иісі бұрқырап, мұрныңды жарады (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Тай қазандарда қой еті мен балық *бүлк-бүлк* қайнады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БҮЛКЕК з а т. *Желістен гөрі жай, аяңнан шапшаң бүлкіл жүріс*. Оның *бүлкегі* мінген кісіге де пәлен бапты емес, оны бүлкектетем дегенше, томарлы жерде қокан арбаға мін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейде аяң, кейде шабыс, кейде *бүлкек*. Кейде ашып жарқыратты, кейде бүркеп. Шелектеп құйғандай боп кейде төгіп, Оскырды жылқылардай кейде үркек (Д.Еркінбаев, Айдай).

Бұлаңқұйрық бүлкек. б е й н. *Аттың құйрығын екі жаққа лақтырып, ыргала жүргендегі аяңнан шапшаң жүрісі*. Сонан соң дойыр қамшыны оң қолына қымқыра ұстады да, *бұлаңқұйрық бүлкекпен* ел шетіне кіре берді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бүлкек желіс. *Жаңға жайлы, баяу желіс*. *Бүлкек желіспен* келе жатқан вержабайшы жігіт әндетіп те қояды («Қаз. әдеб.»).

Бүлкекке салды. *Бүлкіл жүріспен жүрді*. Астына мінген сұлбыр жүрісті торысын қамшылай түскен Төлеубек те *бүлкекке салады* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Бүлкек қақты. а) *Жайлы, майда қозғалыспен жүріп отырды (жылқы туралы)*. Қызыл қоспақ... Құрбанның атынан қалыспай *бүлкек қақты* (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). ә) *Бірқалыпты баяу жүгіріп отырды (адам туралы)*. Әлім бітіп қалғанына қарамай, әлі *бүлкек қағып* жүгіріп келемін (З.Шүкіров, Ғажайып.). Абдолла бүлдірген жайын енді ғана түсініп, өзі көрген қалың бүлдіргенге *бүлкек қағып* бастап келеді (С.Ғаббасов, Ана.).

Ит бүлкек. *Өнбейтін, өндімейтін, аяңнан шапшаң жүріс*. Көрінген поезға жол беріп күтеді. Өстіп ит *бүлкекпен* отырып, он шақты тәуліктен кейін поезд Оралдан келіп өтті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құлан бүлкек. *Құланның желісіндегі майда жүріс*. Елемес атының жүрісін кенет іркіп, *құлан бүлкекке* басты (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Сары бүлкек. *Ұзаққа созылған желістен гөрі жай, аяңнан шапшаң жүріс*. Шана сүйреген аттар бірде суыт, бірде кер аяңмен *сары бүлк-*

кекке салып, қар басқан дала төсін тұяқтарымен ұрғылап келеді (Р.Сейсенбаев, Ансау).

БҮЛКЕК-БҮЛКЕК е л і к. *Бірнеше қайталанған бүлкектеп, бүлкек қаққан қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз. Жанымда жұдырықтай ғана болып, бұл кек-бұл кек еріп келе жатқан бураның ертеңгі тағдырын ойладым (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Сонадай жерде бұл кек-бұл кек желіп келе жатқан ақ жаулықты әйел бізге жақындай берді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).*

БҮЛКЕКТЕ= е т. **1.** *Жылқының аяғын тездетіп, бүлкекке салу, жай жортаққа басу.* Торы ат божы қаққан екен деп елең ете қалды да, қаттырақ бұл кекте й бастады (Ә.Нұрша-йықов, Жер тур.). Бүлкектен де оған налог төлегені оңай (желіс, шабыс түске кірмеген нәрсе ғой); өйткені кішкене бұл кекте с е, қарны қорқ-қорқ етіп, шортасы үзіліп кете жаздайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Аяғын жылдам басып жүру (адамға қатысты).* Кішкене, қағылез денелі Хизатуллин онан бір қалып, бір қатарласып, бұл кекте п, жүгіре басып келе жатты (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). **3.** а у ы с. *Құрдай жорғалау, сый-құрмет көрсету.* Ақылмды үйретіп түлкі етпедім. Ағайынның алдында бұл кекте д і м. Қастандықтың өзіне қайғырмадым, Қиянаттың өзіне бүлк етпедім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БҮЛКЕКТЕТ= е т. *Аттың жүрісін тездету, бүлкекке салдыру.* Мәукен кеңседен шығысымен алды-артына қараған жоқ, күрең атты тебіне қамшылап, колхоздың бас көшесімен бұл кекте т і п жөнеле берген (З.Ақышев, Жесірлер). Қасындағысы – үлкен ауылдағы Сәдуаілі құдықтың қасынан бұл кекте т і п өте шығып барды да, Шідербайдікіне түсе қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Соны айтысып тұрғанда ішінде манағы қара мұрт жігіт бар, үш атты бұл кекте т і п, қамшыны борбайға бір басып, қастарынан өте шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮЛКЕКТЕТУ *Бүлкекте етістігінің қимыл атауы; бүлкекке салдыру, тездету.* ≈ Атты бұл кекте т у.

БҮЛКЕКТЕУ *Бүлкекте етістігінің қимыл атауы; бүлкекке салу, жай жорту.* ≈ Бұл кекте у м е н келеді.

БҮЛКЕҢ-БҮЛКЕҢ е л і к. *Бүлкендеген жай қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз. Бұл кек-бұл кек еткен көп қоян бар емес пе? Ескі үйдің түбіне солар жеткен екен (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Шолақ торысын сауырлай бір салып, бұл кек-бұл кек желе жөнелді. Артынан ала мойнақ ерді (О.Бөкеев, Қайда-сың.). Қаракер бие аяңымен кейде ілесіп, кейде ілесе алмай, бұл кек-бұл кек желеді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).*

БҮЛКЕНДЕ= е т. *Бүлк-бүлк етіп жай қозғалу.* Арық ат ауылдан шыққан кезде бұл кекте п желген болған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

БҮЛКЕНДЕС= е т. *Бүлк-бүлк етіп жай қозғалысу.* ≈ Бұл кекте с і п келеді.

БҮЛКЕНДЕУ *Бүлкенде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бұл кекте у м е н ұзақ жүрді.

БҮЛКУ *Бүлкі етістігінің қимыл атауы.*

БҮЛКІ= е т. *Бүлк-бүлк етіп жыбырлау, бүлкілдеу.* Молда дөңбекшүмен шықты, мызғып кетсе болды, көкірек қолтығы бұл к і п, жыбыр қағып, өкетіп бара жатады, ақыры күн туғанын көрген соң ғана жаны жай тапты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

БҮЛКІЛ з а т. **1.** *Аттың аяңнан гөрі тездеу, ақырын желісі.* Тұяғымен дастан шертіп, күй құрап, Өмірінде баспастан жай бұл к і л г е, Мың күн жүлде бермей келген жүйрік ат. Бағы тайса, ақсап қалар бір күнде (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Жүректің дүрсілі, соғысы.* Ізденгіш жігіт өзі ойлап тапқан қарапайым жаттығулары арқасында минөті 100 рет ұрып тұрған жүрегінің соққысын 70-ке дейін түсіріп, қалыпты бұл к і л г е келтіреді («Егемен Қазақстан»). **3.** а у ы с. *Бірсарынды күйкі тірлік ағысы.* Жылға балап жүз күнді, Жалтақтаймыз бұл күнде: Іркіп ұстап тізгінді, Көшіп баяу бұл к і л г е! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бүлкіл бөксе. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Бөкесін екі жаққа бұлтыңдатып жүру арқылы көзге түсуге тырысатын әйел мағынасында.* Кес-кестей бұл к і л б ө к с е, біздей өкше, Жалт қарай жайындай боп жылмың етсе. Тұсаулы аттай басып кідің-кідін Кертеңдей жылмың етсе, қылмың етсе (Б.Майлин, Шығ.). Сағыздай созар сәлемін, Қарсы келсе молдасы. Мешіт көрсе мәлиед Тұрғандай төніп Алласы Өте берсе орыстың Бұл к і л б ө к с е маржасы Ыңылдайды арбакеп, Арбаңдайды арбасы! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бүлкіл желіс. *Аттың аяңнан гөрі тездеу, жайлы жүрісі.* Есілген аяңнан, бұл к і л ж е л і с т е н жаңылып, кібірттік қаға бастады («Лен. жас»).

Бүлкіл қакты. а) *Ат бүлкек желіске түсті.* Арғының астындағы жатаған жирен. Жарау. Бірақ торының аяңына ілесе алмай, бұл к і л қ а ғ а д ы (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Ылдым-жылдым тез басты.* У Пәй фаң жымыды да, бұл к і л қ а ғ ы п, Өзендей әрмән қарай жөнелді ағып (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). б) *Бүлк-бүлк етіп ақты.* Жып-жылы адам қаны бұл к і л қ а ғ ы п, Куалап жылжи берді ойдан ойды, Көк көбе шүберектей шүрк-шүрк болып (М.Жұмабаев, Шығ.). г) б е й н. *Ырғақты қозғалысқа түсті, алға жылжыды.* Жол-басшымыздың айтуынша, Қостанай-Рудный

бағытындағы тас жолдың күретамырына жан кіріп, *бұлкіл қаққанына* біраз жыл болған. Нарық келген алғашқы жылдарда карьер жұмысы тоқырап қалғанда, тас жолдың да тіршілігі тоқтаған. Анда-санда бір көлік өтетін («Егемен Қазақстан»).

Домбыра бұлкіл қақтырды. *Домбыраны бебеу қақтырды. Домбыра* шегін майда шертіп *бұлкіл қақтырғанда* Төлеген күйлері тыңдаушыны ұйытып әкетеді («Қаз. әдеб.»).

Ит бұлкіл. *Көлік малының баяу, ұзаққа созылған ауыр жүрісі.* Қатты жүруге көк қасқа ілесе алатын емес, танауы делдііп, бүйірін соғып, семіздіктен болдыруға жақын. Әзір, әйтеуір, *ит бұлкілге* жарап келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Торқа бұлкіл. б е й н. *Желістен жай, аяңнан жылдам, жұмсақ жүріс.* Қамыс құлақты жирен бесті *торқа бұлкілінен* танбай ылпыды (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

БҮЛКІЛ-БҮЛКІЛ с ы н. *Бұлк-бұлк етіп, бұлкілдеп.* Отардағы малшыларды еркін аралаған екі почташы бірде *бұлкіл-бұлкіл* желесе, бірде көсіліп аяндап кетеді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

БҮЛКІЛДЕ= е т. 1. *Судың бұлк-бұлк етіп дыбыс шығаруы, қайнауы.* Бүгінгі күн наурыз. Ішіне шеке салынған тары көжелі қара қазан шыбығынан мөлдіреп, *бұлкілдеп* қайнап тұр. Елдің қарны ашалаң (І.Жансүгіров, Шығ.). Алматы қыздай жасанып, Шығарды жазға киімін. *Бұлкілдеп* ағып бас арық, Жанына келді үйімнің (Ж.Молдағалиев, Жыр.). 2. *Жұмсақ нәрсенің әлсін-әлсін қозғалуы.* Өте піскен шиедей күрән қызыл еріні *бұлкілдеп* тұрған сияқты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Сіздің құрсағыңызда *бұлкілдеп* жатқан нәресте ол Сіздің ұрпағыңыз, болашақ серігіңіз. Ол болашақ 2015 жылы 20 миллионды құрайтын гүлденген Қазақстан Республикасы азаматының бірі болатынын ескергейсіз! («Түркістан»). 3. *Жылқының бұлк-бұлк етіп жайымен қозғалуы.* Әкем божыны қағып құнтын жәй ғана үйіріп еді, жегінді болған момын аттар ақырын ғана *бұлкілдеп* жортып кетті (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Ілгері ұзап, қарасы үзіліп кеткен жасақшылардың түскен жеріне қараңғы түспей жету үшін, Нұрым да *бұлкілдеп* жортаққа көшті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жол шамасы заводқа дейін үш шақырымдай-ақ; бие құлағын қайшылап қойып желе *бұлкілдейді* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 4. *Иштен тыну, үндемеу.* Ішіне толды арманың, Сен отырсың діңкілдеп, Мен отырмын *бұлкілдеп* (Бес ғасыр.). 5. а у ы с. *Жаңғыру, дүрлігу.* Семей бір гүбіріне елдің миы: ақыл-ойдың табысы – Семейде. Семей бір гү-

біріне елдің жүрегі: Семей бұлк етсе, бір гүбіріне ел *бұлкілдейді* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жауырыны [иықтары] бұлкілдеді. б е й н. *Әйелдің иықтары мен жауырынын қозғалтқанда бұлшық еттері ойнады деген мағынада.* Осы тұста Әлияның *жауырыны бұлкілдеп*, көзі жасқа тұншыға қалды (Ж.Жұмақанов, Әлия). Қос *жауырыны* кезек *бұлкілдеп*, екі иығында кішкене шұқыршақтар дөңгелеп ойнап, кеберси қоймаған шашын тарағыштайды (М.Қабанбаев, Кермек.). Бағанағы қаперсіз, бейкам әйелдер *иықтары бұлкілдеп*, бір-бір сырдың емшегін созғылап жатыр (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Көмейі [көмекейі] бұлкілдеді. а) *Шешен сөйледі, майын тамыза сөйледі.* Сонда Әли сөйледі, *Көмекейі бұлкілдеп*. Жасқануды білмейді, Кетті батыр еркіндеп, Патшадан көрген қорлығын, Айта берді біртіндеп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сұлу көрсе, ақын қалмас үндемей, Шыдай алмас *бұлкілдеген бұл көмейі*. Беттен сүйсем, Жақсылыққа жорыңдар, Беу, арулар! (К.Салықов, Жезкиік). *Бұлкілдеп* тұрса *көмейім*, Мақұл демей не дейін. Қарып сап едім екі жүзді, Бойым балқып, етім қызды (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). ә) *Әнді нақышына келтіріп, шебер орындады.* Жіберші басып-басып әнші сері, Тыңдайық орыс, қазақ – майдан ері, *Бұлкілдеп көмекейін* жөнелгенде, Үніңнің үдер кезі үдетпелі (Д.Әбілев, Жүрек.).

БҮЛКІЛДЕЙ с ы н. *Бұлкіл сияқты, бұлкіл тәрізді.* Жалықпай жалғаншы үшін жазы-қысы, Ит жортақ жүрісіміз *бұлкілдей-ақ*. Жалғаншы жайтан қағып жөне алдайды, Түлкінің тұра қашқан көркіндей-ақ (О.Шораяқов, Шығ.).

БҮЛКІЛДЕК с ы н. *Бұлкілдеп тұратын.* Сауысқан тырнақ салалы, Қарға түмсық қаржымсыз. Бөктергі санды *бұлкілдек* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

БҮЛКІЛДЕС= е т. *Бұлк-бұлк етіп қозғалысу.* Тіпті жиналыс үстінде де бұл екеуі ажуаласып, *бұлкілдесіп* отыратын (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

БҮЛКІЛДЕСУ *Бұлкілдес етістігінің қимыл атауы.*

БҮЛКІЛДЕТ= е т. *Бұлк-бұлк етіп қозғалысу; бұлк-бұлк еткізу.* Біздің құбыжығымыз жоқ, сендер болмасаң, – деп Тыпан қарнын *бұлкілдетті* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Турдың он кемесімен Иран өтті, Түс қайта түгелінен өтіп бітті. Сайхуннан шығып алып Шашқа қарай, Шаңдатып бедеулерін *бұлкілдетті* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Көмейін бұлкілдетті. а) *Бірдеңе айтты, күбірлеп сөйледі.* Сусыны қанып шай ішіп, Тәуір тамақ жемейді. Құдағи жүр күбірлеп, *Бұлкіл-*

детіп көмейді. Ұстап алар дегендей, Қасына адам келмейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).
 Ә) *Әнді нақышына келтіріп шебер орындады.* Менің кеудем ерекше бір күй бағы Бұлбұлының *бүлкілдеткен көмейін* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

БҮЛКІЛДЕТУ *Бүлкілдет етістігінің қимыл атауы.*

БҮЛКІЛДЕУ *Бүлкілде етістігінің қимыл атауы.* Көзге жастар іркіліп, Кейбіреулер сүртініп, Әр жерде бір *бүлкілдеу* (І.Жансүгіров, Поэм.).

БҮЛК з а т. **1.** *Шырық бұзатын дау-жанжал, қақтығыс, сойқан, лаң; бүліншілік.* Жанға – қас, малға – *бүлік*, мен бір әуре, Алды-артын күнілгері ойламаған (Базар жырау, Шығ.). Мен сені алып жөнелсем осы түнде, Жиылмай ма бар Матай жалғыз күнде? Тобықтыдан жылқыны тиіп алып, Басталмай ма бітпестей *бүлік* мүлде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алдымен сөз шығарған, *бүлік* салған өзін, Айсары азғырмай қайтсін?! – деді (Б.Майлин).

2. *Өкімет билігіне қарсы астыртын қйымдастырылған қарулы дүмпу, арандатушылық пигыл.* Жұмысты ертең тастайық, Бір *бүлік* т і бастайық, Ақы өсіп, сағат кемісін, Осыны мықты ұстайық (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). *Бүлік* – мемлекеттік төңкеріс жасауға ниеттенген шағын топтың астыртын авантюристік әрекеті немесе бірнеше топтың бүлік шығаруы, ұйымдасқан көп адам қатысқан көтеріліс жасау әрекеті (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Бүлік*, әдетте, мемлекеттік басқару пішімін өзгерту, саяси билікке ие болып, елде жаңаша, қатаң тәртіп орнату мақсатын көздейді (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Бұзық, пәлекор.* Ел *бүлігі* Тобықты, Көп пысыққа малықты. Малдың малын көре алмай, Борышын түгел бере алмай, Көрінгенге обықты (Абай, Тол. жин.). Жандарал алып келді *бүлік* жарлық, Солдатқа алынсын деп жігіт барлық, Қазақты қорлап келген жауыз патша, Қасапқа айдамақшы еді мал ғып (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Бүлік салды. *Шырық бұзып, жанжал туғызды.* Дұшпанға бұл үш батыр *салмақ бүлік*, Әкеткен елсіз жерде екі қыздан, Мақсаты хабар алу тауып, біліп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жетім көлге барып қайт таң жамылып, Таң атқанша қалайда тауға ілік. Біреулердің көзіне түсіп қалып. Дүрліктірме жұртыңды, *салмақ бүлік*! Кім білсін, мүмкін, бәрі жалған үміт... (М.Мақатаев, Шығ.).

Бүлік шығарды. *Ұрыс-керіс тудырды, шырық бұзды, жанжал шығарды.* Опасыз жау одан-бұдан құралған, Бұл күндері бәріндегі бар арман, – Жас үкімет жағасына жармасып, Тозғын дұшпан талай *бүлік шығарған*

(Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Үйіне келіп *бүлік шығарып*, он жылғы отасқан әйелін тоғыз жасар қызымен жолға шығарып салған (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

Бүлік шықты. *Жанжал туды, ұрыс-керіске айналды.* Қамқорымыз жоқ жерден мұндай жалаға ұшырап, *бүлік шығып* кеткендігіне қайғыра-қайғыра сүзектен тұрған кісідей, құршыбыны ғана бар еді (С.Торайғыров, Шығ.).

БҮЛКБАСЫ з а т. *Бүлікті бастаушы адам.* *Бүлікбасылар* военный сотқа беріледі, атылады (М.Дулатов, Шығ.). – Кімді атаймын, қорлықшы, сотқар, қиянаткер, *бүлікбасы* – Тобықтыны атаймын (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

БҮЛІКСІЗ с ы н. *Ырың-жырыңы жоқ, дау-жанжалсыз, шатақсыз.* Патшаның түлкі екенін білгеннен соң, Жолбарыс қаһарланды айқай салып, *Бүліксіз* жүрмедің деп бекер жайға, Таппады түлкі байғұс, ақыл-айла (Айтыс). Оның бет пішіні ішкі дүниесінен сыр берместей, әшейіндегі *бүліксіз*, бейбіт қазқалпы тәрізді (Р.Әбүтәліпов, Алтын.).

БҮЛІКШІ з а т. **1.** *Дау-жанжал туғызушы, ойран салушы, бүлік шығарушы.* Бар пәле осында екен. Мәмбетті жұмсап отырған осы көрі *бүлікші*. Сөз жоқ, осы (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** *Өкіметке қарсы астыртын қйымдастырылған қарулы дүмпуге қатысушы.* Қалаған жеріңе машинамен жетіп барасың да, *бүлікшілерді* қоршауға алып, қанша адам болса да қырып салуға болады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Созақ *бүлікшілерін* басуға өзін тікелей қатыстым (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Дәл сол кезде *бүлікшілер* Бас көтерді Азатқа. Момын дала лезде айналып шыға келді тозаққа (М.Шаханов, Ғасырлар.).

БҮЛІКШІЛ с ы н. **1.** *Ұрыс-керісшіл, жанжалқұмар.* Аңмен бірге *бүлікшіл*, Жанжал іздеп хан кезді. Болса қандай аңы сұм – Болған еді ханы сұм (Халық ақындары). Күлгенде беті жыбырлап, аузы қисайып кетеді екен. Жанарында *бүлікшіл*, тентек ұшқын бар. Жәнібек секем ала бастады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Колхозда қастық еткен *бүлікшілді* Колхозшы күнілгері таба білді (Айтыс). **2.** *Бүлікке араласқыш.* Исатай Тайманұлының қызметіне үстем тап өшпенділікпен қарап, оны «қарақшы», «*бүлікшіл*» десе, еңбекшілер оны өз қамқоршысы, қайраткері ретінде танып қастерлеген (И.Кенжалиев, Тайманұлы.).

БҮЛІКШІЛІК з а т. *Тыныштықты кетіретін дау-жанжал, лаң; бүлік, бүліншілік.* Бұл жайға сүйсінгенімен болып жатқан *бүлікшілік* Сұлтанмахмұт көкірегін дауыл сапырған теңіздей төңкерістірді (Д.Әбілев, Арман.). Былтырғы кесірлі 25-ші июнь жарлығы осы-

лардың елін *бүлікшілікке* ұшыратып, қытай жеріне бастырды, қырғынға, ашаршылыққа дұшар қылды (М.Дулатов, Шығ.).

БҮЛІН= е т. 1. *Бұзылу, құлау, қирау, астан-кестені шығу.* Шықпаған егіннен жер *бүлінеді*, олақ бастықтан ел бүлінеді (Мақал-мәтел). Орталығының өзінде үйлер құлап, қирап *бүлініп* жатыр (С.Шарипов, Шығ.). Бұдан алты жыл бұрын соғыс әлегімен *бүлінген* кәсіпорындары ірі өнеркәсіп орындарына айналды (С.Мұқанов, Өсу жол.). 2. *Жарамсыз болу, бұзылу.* Әкем осы екі орынның да бастықтарымен таныс боп, ұраға тыққан нәрселерін соларға сатады екен де, ақысына тез *бүліне* қоймайтын азық-түліктерді және өрттүрлі дақылдардың ұрығын алады екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қойды тек құрғақ күні қырқады, өйткені дымқыл жүн теңде жатып көгеріп, шіріп *бүлінеді* (С.Омаров, Қой бағу.). 3. *Ластану, былғану.* Үстім *бүлінеді* деп жұмыстан қашқан болса, Жарқын мына үлкен паровозды жүргізе де алмас еді, – дейді Жамал қызына (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). 4. *Зақым келу, жарақаттану.* Бет-аузы оңбастай *бүлінген* екен. Сейіт те аяп кетті, Омарға қолын ұсынып қала жаздады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Тұмсығымнан айырылып, Есіл мұрным *бүлінді*, Далаға шықсам жылаймын, Құдайдан сұрап өлімді (Қамбар батыр). 5. а у ы с. *Әлекке түсіп әбігерлену, бұрқан-тарқан болу, ашуға басу.* Жетістікке, ағайын, шаттаналық, Біреу оза, *бүлінбе* басқаланып. Жүрегінің лүпілін тыңдай қалшы, Сырын ұқпай, сөккенше отқа салып (К.Салықов, Жезкиік). Басымды бұлт алған бүгінде сен, Жүрекке ине қадап, *бүлінбе* сен! Әлсіреп, әзер жанған шырақпын мен, Сөнемін де қаламын бір үрлесең... (М.Мақатаев, Шығ.). Маймылдың көзі түсті томашаға, «Енді жұрт қалсын, – дейді, – тамашаға». Томарды бір көтеріп, бір сүйретіп, *Бүлінді* өз-өзінен оңашада (А.Байтұрсынов, Шығ.). 6. а у ы с. *Қарым-қатынастың бұзылуы, араздық туу.* Ынсапсызға не керек, Істің ақ пен қарасы. Нан таппаймыз демейді, *Бүлінсе* елдің арасы (Абай, Тол. жин.). 7. а у ы с. *Тәртібі нашарлау азғындау, бұзылу.* Солдатқа жүретін жастар ішкілікке салынып *бүлініп* болмайтын ба еді (Б.Майлин, Шығ.). 8. а у ы с. *Суыну, сызат түсу, өшу.* Қиюласып қосылған екі жанның арасына жат бір үшінші жан түскен соң, екеуінің де жалынды, екпінді махаббаты *бүлінер*, бөсендер, суынар деп қорқушы еді Шолпан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ала тайдай бүлінді. *Астан-кестені шықты.* Бір уақытта елдің іші *ала тайдай бүлініп*, адам басы дал болды да қалды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Бүлінгеннен бүлдіргі алма. *Жанжалды, пәлелі жерге жолама, сойқаннан қашық жүр дегенді білдіреді.* Қара пәле орнаған Қожықтың жазғы жайлау, қысқы қыстауларын «*бүлінгеннен бүлдіргі алма*» деген өз Тәуке-нің жосық-жоралғысы бойынша қысқы-жазғы үйлерін бар мүлкімен түгел өртетіп жіберді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Жын бұған бақсыдай бүлінді. *Аласұрды, бұлқан-талқан болды, әлекке түсті, күйіп-пісті.* Оразбай Дайырдың хабарын естігенде, *жын бұған бақсыдай бүлінді*. Салған жерден ауызға алып қиянаттап, айыптап сөйлегені Абай болды (М.Әуезов, Шығ.).

Өз-өзінен бүлінді. *Жайдан-жай отырып, бұлқан-талқан болды.* Ұлбике бәйбіше үйіне отыра алмай шыбың қағып, *өз-өзінен бүлінеді* (Б.Майлин, Шығ.). Біздің тұлпар күрілдеп, Денелері дірілдеп, *өз-өзінен бүлінді* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Шала бүлінді. а) *Қатты ашуланды, бұрқан-тарқан болды.* Болмаса өзінен-өзі *шала бүлініп*, үстелге артылып, телефонға шатылып шаңқылдасып жатады (І.Жансүгіров, Шығ.). Арамыздағы достықты енем естіп, *шала бүлініп* жатыр (М.Иманжанов, Менің махабб.). ә) *Бәйек болды, жаны қалмады.* – Ә, бәрекелді, өркенің өссін, балам. Үлкенге кішірейген қор болмайды, – деп Дәулетбек шал қауғалақтап *шала бүлінді* де қалды («Лен. жас»). Барсаң *шала бүлінер* Шайын құйып тезінен. Өзбектігі білінер «Хош» деген бір сөзінен (С. Мәуленов, Алыс кетіп.).

БҮЛІНДІР= е т. *Лаң салғызу, азғырту, іріткі салғызу.* Елдегі бұзақыларымызды *бүліндіріп* аламыз ба? (Абай, Тол. жин.). Байлықпен бар адамын әлек қылып, Неше жыл *бүліндірген* жұртыңызды. Етпейді бір-біріне ешбір рақым, Аударып арамдыққа құлқыңызды (Айтыс).

БҮЛІНДІРУ *Бүліндір етістігінің қимыл атауы.*

БҮЛІНУ *Бүлін етістігінің қимыл атауы.*

1. *Жарамсыз болу, бұзылу.* *Бүлінудің* қырсығын Артық білген осылар. Қашан ғана бұл шығын Өтелер де, қосылар? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 2. *Былғану, ластану.* Сондықтан сыртқы үйінділердің биіктігін таңдауда бұл параметрлердің қазба жұмыстарының тиімділігі мен табиғи ортаның *бүлінуіне* тигізетін алуан түрлі әсерін де ескеру қажет (Т.Қалыбеков, Экология.). 3. а у ы с. *Әбігерлену, бұлқан-талқан болу, ашулану.* *Бүліну* адамның өз ішінен басталады. Әуелі өзін сендіреді. Сыртқа шыққанда дайын қимылға ауысады (М.Кемел, Сөз – күдірет).

БҮЛІНУШЛІК з а т. *Әбден тозығы жетіп, қирау, бұзылушылық.* Революцияның алғашқы жылдары жалпы *бүлінушілік*, қаусап қирау жылдары болды («Халық мұғ.»).

БҮЛІНШК з а т. с ө й л. *Бүліншілік.* Қара күлік кімдікі Малдан біткен мал емес Дуадан біткен мал екен, Бірдің соңын алады, Елге *бүліншік* салады. Мұның иесін тауып бер Құлақ сүйінші аламын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

БҮЛІНШІЛІК з а т. 1. *Ел тыныштығын кетірген дау-жанжал, лаң; бүлік.* Калмаққа бағынған қазақ бағынып қала берді де, құлдықтан құтылғандардың өз арасында күшті *бүліншілік* пайда болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Бүліншілік* әбден күшейіп, ұшығына жету хакімдерге де қиын болған... (М.Дулатов, Шығ.). Ішкі-сыртқы саясатын шеберлікпен жүргізіп келген Қазақстан территориясы тұтастығын бұзатындай *бүліншілік* те аман тұр («Жас Алаш»). 2. *Өкімет билігіне қарсы астыртын қыймдасқан қарулы дүмпу.* Отрядымен Әліби Астрахань келсе, ақтардың *бүліншілігінің* үстінен шығыпты (М.Қаратаев, Далада.). Сандықтау деген жерде кулактар *бүліншілік* шығарыпты. Бұл күндері қаланың әбігер болып жатқаны сондықтан екен (С.Омаров, Дала қызы). // *Қирау, бұзылу, қиыншылық.* Соғыс аяқталғанда бұл ел аса ауыр экономикалық *бүліншілік* жағдайында еді (Ө.Шәріпов, Алыс жағалау.).

Бүліншілікке ұшырады. *Қиыншылыққа душар болды.* Киев азат етілген. Киев қаласына келдік. Қала қатты *бүліншілікке* ұшырапты (Қ.Қайсенов, Сол бір.).

БҮЛІНІҢКІРЕ = е т. *Әуелгі қалыптан гөрі бұзылыңқырау.* Бұл сапарда Көжекеңнің көрі көзі *бүлініңкіре*п те кетіп еді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). – Жалғыз ғана «әттегенесі», – дейді Амурский, демін соза алып, – сонша білімді, сонша талапты, сонша іскер адам, соңғы кезде ішімдікке салынып, *бүлініңкіре*п жүр!.. (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бір сәт ол суға түсетін киімдерімен қалып еді, қасымдағы жігіт «ой, Аллаһ» деп *бүлініңкіре*п қалды (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

БҮЛІНІҢКІРЕУ *Бүлініңкіре етістігінің қимыл атауы.*

БҮЛІНП-ЖАРЫЛ = е т. *Әбігерлену.* Мәлике не күйде екен? Соншама *бүлініп-жарыла тындай* ештеңе жоқ еді (Р.Токтаров, Ертіс.). Қалибек шырақ, біздер Құдайға сенген жанбыз. *Бүлініп-жарылып* жатқан ештеңе жоқ (М.Дүйсенов, Меймандар).

БҮЛІНІС з а т. *Бұзылып қираған, тозған нәрсе, ақау.* Мотордың иінді білігінің қажалып қалуы, поршеннің кеңіп кетуі, әйнектің сынуы... әйтеуір *бүлініс* сан алуан (Т.Нұртазин, Адам.).

БҮЛІС з а т. 1. *Пүліш* (жүннен не жібектен тоқылған, жұмсақ түкті, қалыңдау мата). Ташкенттің тыны жібек бақабасы бәрі бар екен осында. Ақ үлдір үлдемен бүркеп, көк *бүліспен* орап тастапты (А.Токмағанбетов, Әке). 2. а у ы с. *Көк майса, шалғын.* Жердің ызғарын сыпырып лақтырып тастап, орнына көк *бүліс* жайып құлпыртқан да көктем күнінің құдіреті ғой (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Өрт жалаған қайың, терек. Жамылсын да жасыл *бүліс*, Окоптарды жапырақ бүркеп, Бейбіт жерде жатсын тыныш (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.).

БҮЛІСТЕЙ с ы н. *Бүліс сияқты, бүліс тәрізді.* Қаулап қалың өскен қызғалдақ алаңы қызыл *бүлістеі* құбылып көз тартты (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Жерді жыртып егілген, Дәмі тәтті дәннен де Ақ мақтасы – күмістей, Жері кілем *бүлістеі* (Жамбыл, Шығ.). Тастан-тасқа күмістей, Жүйіткіп ағып тау бұлақ. Жер құлпырып *бүлістеі*, Жасыл қамқа жапырақ (З.Қалауова, Шығ.).

БҮЛІШ з а т. 1. с ө й л. *Пүліш.* 2. а у ы с. *Көк майса, шалғын.* Оранып гүл-шешекке жұпар иіс, Жайқалған жапырақ жасыл *бүліш*. Құшақтап қалқатайды орман кезсең, Бақыт табар, жаның да болар тыныш (С.Торайғыров, Шығ.).

БҮП-БҮТІН с ы н. *Ешбір жері бұзылмаған, жамау-жасқау түспеген, сынық-сызаты жоқ.* Жыртылған жерге қайдан болмасын соған түстес мата тауып қиыстырып жамағанда *бүп-бүтін* болып шығады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Уақыт *бүп-бүтін* нәрсені опырып түспейді, баяу мұжып, жай тоздырады (Т.Ахтанов, Үндістан.). Жас күнде әр нәрсе әсерлі көрініп, азғантай жақсылықтың өзі асқарлы таудай болып, бәрі *бүп-бүтін* түп-түгел сияктанып тұратыны бар (Б.Нұржекеев, Құтумен өт.).

БҮР¹ з а т. 1. б о т. <грек. strobilus> *Өсімдіктер мен ағаш бұтақтарының жапырақ, бүршік жаратын түйіні; ашық (жалаңаш) тұқымды өсімдіктердің көбею мүшесі.* Тұқымы піскенде *бүр* қабыршықтары бір-бірінен алшақтап ашылып, тұқымдары шашылады (Қаз. тілі термин. Биология). Жас мияның салқын иісі, тобылғы *бүрлерінің* хош иісі, ақ жусанның қышқыл иісі қатарласа мұрынға келіп, Меңдігүл тәтті ұйқыға мендей берді (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Бұл өңірде июль өтісімен-ақ кешікпей күз белгісі көріне бастайды: жусан *бүрінен* айырылып, сидақ селдірейді (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

Бүр жарды. *Бүршік жаратын түйіні ашылды, гүлдеді.* Айтайын аспанымнан нұр жауғанын, Жырлайын бұтақтардың *бүр жар-*

г а н ы н. Айтайын суық күздің сұрланғанын, Арса-арса ағаштарда мұң қалғанын (М.Мақатаев, Шығ.).

БҮР² з а т. а н а т. **1.** *Асқазан, ішек-қарын ішінің кілегейлі қабығының бүртік беті, ұсақ қатпарлары.* Ішек-қарында түзілген қоректік заттардың ерітінділерін қан мен лимфадан ішек *б ұ р л е р і* мен капиллярлардың қабырғалары бөліп тұрады (Адам анатом.). Сульгинді көп ішкендіктен ішек құрты мүлде жойылумен бірге, ішек *б ұ р і н д е г і* витаминдер құрамы азаяды (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). *Б ұ р* *р* жиырылу арқылы ішек қуысындағы тамақтың араласуын және оның қан мен лимфа тамырларының бойымен жылжуын жеңілдетеді (ҚҰЭ). **2.** с ө й л. *Аяққим табанындағы бедер.* Есіктен кіре беріс жерде ойқы-шойқы болып екі жылы ботинка жатыр. Асты жып-жылтыр, *б ұ р* *р* дегеннен жып-жылмағай («Қаз. әдеб.»). **3.** *Тікенек, бүршік.* Тұздауға арналған қиярдың сыртында *б ұ р і* көп, жанадан ғана жиналған, көк болуы тиіс (Келіншектер.).

Табанының бүрі жок. *Айтқанында тұрмайтын, сөзінің тұрағы жоқ, табансыз.* Тек қылмысты мойындауға келгенде *т а б а н ы н ы ң б ұ р і ж о г ы* өкінішті (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әй, *т а б а н ы ң ы з д ы ң б ұ р і ж о қ*-ау. Айтайын дегеніңіз басқа еді, оны да айта алмадыңыз, ә, – деді Абзал Мырқалға (Ә.Әбішев, Танд.).

Табанының бүрі кетті. а) *Тұрақсыздық, табансыздық көрсетті.* ә) *Құш-қайраттан айырылды.* Бұл не қорқақтығы ма, әлде көріліктің алды боп, *т а б а н ы н ы ң б ұ р і к е т е* бастағаны ма? (І.Есенберлин, Шығ.).

Табанының бүрі таусылғыр! к а р ғ. «Бармасаң бадал» деген мағынада (Көбіне тілазар балаға айтылады).

БҮР= е т. **1.** *Шеңгелдеп бас салып, тырп еткізбеу.* Барысты *б ұ р д і* бастан сары қыран Өкпеден бастап *б ұ р і н* ап, Қозғалтпады қыран құс (С.Бегалин, Танд. шығ.). Бүркіт қасқырдың аузын оң аяғымен тұмшалай *б ұ р г е н* екен. Ал сол жақ шеңгелін оның көк желкесінен салыпты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **2.** *Киімнің, дорба, қап, тағы басқа нәрсенің бір жерін жиыңқырап жиыру, бүрмелеу.* Етегін шайы көйлектің зермен *б ұ р г е н*, Талшынар бала бүркіт қызыл көрген (Базар жырау, Шығ.). Шыт көйлек... Белін бір *б ұ р г е н*, Етегін желге ілдірген, Омырауында бүлдірген. Қасындағы қарлығаш Кетерін ұшып кім білген?! (М.Мақатаев, Шығ.). Сәби қарысып айырылмайды, бүртиген титтей саусақтарымен қарманып, анасының омырауына жармасып, көйлектің қақпағын *б ұ р і н* алады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3.** *Бір нәрсенің*

әсерінен жиырылу, бүрісу. Дәрі қою болса, оған батырып алған дөкені ауру жерге басқанда, жараны *б ұ р і н*, шаншуын басады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **4.** *Түйнеу.* Кейде адамның іші қатты *б ұ р і н* ауырады, кекірік пайда болады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). **5.** а у ы с. *Апшысын қуыру, тықсыру.* «Майкөт» болған адамды сұрап, өкіл ауылнайды *б ұ р і н* барады (Б.Майлин, Шығ.). Жиылысты ашты... Салғаннан бізді *б ұ р і н* алды да кетті (С.Сейфуллин, Тар жол.). Арғы беттің ескі үкіметінің қылышынан қан тамып, өлке мен уялаят атаулының бөріні ашса алақанында ұстап, жұмса жұмырығымен *б ұ р і н* тұрған кезі екен (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.).

Арқадан бүрді. *Суық қысты, тоңдырды.* –Мынау аяз қойды ғана қинап тұрған жоқ. Өстіп, міне, өзімізді де *а р қ а д а н б ұ р і н*, бүрсендетіп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Аяз бүрді. *Құн қатты суытып, қақады.* Түні бойы жауған ақша қарды қатырып үлгіргенше асығып аспан жүзі бұлттан серпіліп, Сібірдің шаңытқан *а я з ы* ысқырып *б ұ р е* келді (Б.Майлин, Азамат.). Қыс, қар, мұз, қырау-қырау жерді көміп, Бұлт бүркеп, тұман төніп, баса шөгіп, Жер-көкті, *а я з б ұ р і н*, қызыл жалап, Бұрық-сарық боран құсып, шашып-төгіп (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бүркіттей бүрді. а) *Қаһарланды, шүйлікті.* *Б ұ р к і т т е й б ұ р с е* қызыл ер, Өлігі жаудың үйілер. Жай оғындай шартылдап, Қызыл әскер түйілер. Қыран қуған шілдей боп, Көріне жау кірілер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Жагадан алып, тырп еткізбеді, құш көрсетті.* Алпамсадай ауыр қолды бір жігіт, Жазғы түнде бір бұрышта умаштап, *Б ұ р к і т т е й б ұ р і н* жүрмесін (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.).

Желкесінен бүре түсті. *Тарпа бас салды.* Әкем Атырау батағасының қожасын *ж е л к е с і н е н б ұ р е т ү с п е к* боп, тап беріп еді, жұрт ұстай алды (Ө.Сәрсенбаев, Толқында.).

БҮРГЕ [ар. برغوث] з а т. з о о л. <лат. arhaptera> *Буынаяқтылар типіне жататын қанмен қоректенетін, секіргіш, паразит жәндік.* *Б ұ р г е н і ң* басында екі көзі (кейбір түрлерінде көру органы мүлдем жоқ), соруға бейімделген аузы болады. Бас-көкірек бөлімінде 3 жұп аяқтары бар, артқы жұп аяғы секіруге бейімделген (ҚҰЭ). *Б ұ р г е* оба, сүзек, туляремия және т.б. ауруларын таратады (Қаз. тілі термин. Биология). *Б ұ р г е* көбейіп кетпес үшін тұрғын үйде тазалық сақтау қажет: бөлмелерді шаңмен қоқыстардан жиі тазалап, еденді керосинмен немесе скипидармен сүртіп тұрған жөн (Шаңырақ энцикл.). Аш *б ұ р г е* талаған ауыл арбаға түскен қыршаңқыдай алас ұрып,

өз денесін өзі жұмалап, Серік ұйқыға батты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бүрге шаққандай көрмеді. *Елемеді, селт етпеді.* Сөздерін *бүрге шаққандай көрмеді* (Ауызекі).

БҮРГЕДӘН з а т. ө с. <лат. plantago polypetma> **Көптіұқымды бақажапырақ.** (Бақажапырақтар тұқымдасы, бақажапырақ туысына жататын көптіұқымды жолжелкен).

БҮРГЕДЕЙ с ы н. 1. *Бүрге сияқты, бүрге тәрізді.* Аш *бүргедей* бүріп, ойпы-тойпымды шығарған ол бар пәрменімен дойыр етігін екпіндетіп әкеп бөксемнен бір тепті де кейін серпіле берді (О.Бөкеев, Үркер.). – Жарықтық, мен алғаш келін боп түскенде осындай еді, әлі *бүргедей* секіреді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). 2. а у ы с. *Титтей, болмашы (нәрсе).* Бәрі жабылып мені күстана ғып шығарады. «Түймедейді түйедей, *бүргедейді* биедей» етіп көрсетіп, деканатқа да жамандады (Ә.Жәмішев, Армысын.).

БҮРГЕЛЕ= е т. *Бүрге қаптап кету, бүрге басу.* ≈ *Бүргелеп кету.*

БҮРГЕЛЕУ *Бүргеле етістігінің қимыл атауы.* Айталық, эктопаразиттер туғызатын инвазиялар: қашықтау – ипкодоз, оқырала-гиподерматоз, *бүргелеу* – сифункустоз, қотыр – чесотка, делбе – риноэстроз, айналма (тентек) – ценуроз, құмыр – цефалофиноз ауруларынан сақтану үшін биологиялық-экологиялық факторларға сүйенеді («Жаршы»).

БҮРГЕЛТАЙ з а т. *Аса үлкен емес, кішігірім сазанның түрі.* Жайынның аузына түскен су жәндігі сау кете ме – көлбақа болсын, кішігірім балық болсын, *бүргелтай* а сазан не үлкен шабақтар болсын бітеудей жұтып қояды (Ф.Сланов, Дөң асқан).

БҮРГЕЛІ с ы н. *Бүргесі бар, бүргесі көп.* *Бүргелі* бүлдіргенді, бадамшалы, Сай-сайдан мөлдір бұлақ ағады екен. Салқынмен ерте өргізіп өрістетіп, Үш мезгіл көк бұлаққа жабады екен (Ақын жырлары).

БҮРГЕН з а т. 1. *Аязға, ыстыққа төзімді кішкене қызыл тұсті, жемісі ащы, ақ шешекті бұта.* Бүлдірген мен *бүрген* шөп, Түлік мал жеуге таң қылған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бүкіл ел болып іздеп, ақыры Жанқозы оны Бесағаштағы *бүргеннен*, шиесабак арасынан тапқан еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). 2. б о т. *Ұшқат тұқымдас шағын ағаштар немесе бұталар туысы.* Кәдімгі *бүргеннің* жемісі, жемісі жеуге жарамды, кейбір түрлерінің қабығы медицинада (қан тоқтатуға) қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Бүргеннің* гүлдеп тұрған бұтақтарының қайнатындысын қақырық түсіретін дәрі ретінде де пайдаланады (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.). Ауылшаруашылығы

қажеттері үшін жиде, жыңғыл, сексеуіл, *бүрген*, сондай-ақ көпжылдық шөптер-эспарсет, бидайық және т.б. еге отырып рекультивациялау ісі жүйелі түрде жүзеге асырылып келеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

БҮРГЕНДІ с ы н. *Бүрген қалың өскен, бүргені көп.* Кебекбайдың елінен, Мәтібұлақ жерінен Бас құдықтың басынан, *Бүргенді* ойдың қасынан, Жеті қойды ұры алды (К.Әзірбаев, Шығ.).

БҮРГЕШЕ ү с т. *Бүргеге ұқсап, бүрге сияқтанып.* Қатын, бері кел. Мынау, шынында өңкей бір пысық неме екен. *Бүргеше* секіре ме кайтеді, өзі? (Ф.Мұстафин, Жиырма бес.).

БҮРГЕШӨП з а т. ө с. <лат. pulicaria gaertn> *Күрделігүлділер тұқымдасы бүргешөп туысына жататын өсімдік.*

БҮРГЕШК з а т. *Өсімдікті зақымдайтын кішкентай бүрге, бүргенің бір түрі.* Бір орынға ұдайы егіле берген қызылша егісіне бізтұмсық қоңыздар, *бүргешікттер* мен қоңыр көбелектер көбейіп кетуі мүмкін (А.Ажкеев, Қант қызылша.).

БҮРГІ з а т. *Бүрге сияқты, жабысқақ жәндік.* Бүріскен мысыққа *бүргі* жабылар (Мақал-нама).

Бүргі көз. *Жайсыз, жағымсыз көзқарас.* Тек қана ана *бүргі көз* қарадан сақтасын (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

БҮРГІН з а т. с ө й л. *Бүрген.* ≈ *Бүргіні* көп жер.

БҮРГІНДІ с ы н. с ө й л. *Бүргенді.* Орта-лық Маңғыстауда күйреуікті – *бүргінді* шөптер, аздап жусан, кей жерлерде баялыш өседі (С.Камалов, Шығ.).

БҮРГІНДЕ= е т. *Жаңадан көгеріп, бүртіктену, бүршік жара бастау.* Ағаштар жаңа *бүргіндеп*, көк шөп енді ғана қылтып көтеріле бастаған (І.Есенберлин, Қатерлі.).

БҮРГІНДЕУ *Бүргінде етістігінің қимыл атауы; бүршік жара бастау.*

БҮРГІШ с ы н. *Тез бүріп, іліп алатын (алғыр құс, аң т.б.).* Бүркітің *бүргіш* болса, бүре қойсын, Ұшына тұяғының іле қойсын. Құсың сыры өзіңе мәлім болса, Әлін біліп үндемей жүре қойсын (Айтыс).

БҮРГІШТЕ= е т. 1. *Әр жерін жиырғыштап, бүріп-бүріп қою.* Зылиқа Қарымсақтың ескі тонын *бүргіштеп*, киюге жарайтын етіп берді (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. *Қатты тықсыру, әлегін шығару.* Біз саған неғылдық? – деді манадан бері бұйра шаш жігітті *бүргіштеп* жатқан ересектеу деген қарасирақ бала орнынан ұшып тұрып (М.Иманжанов, Алғашқы.).

БҮРГІШТЕУ *Бүргіште етістігінің қимыл атауы.*

БҮРЖЕКТЕ= е т. с ө й л. *Бүрсекте.* Қорыққан ешкі *бүржектеп*, Күзеген түйе

тайрақтап, Боранды бұршақ шүмектеп, Жер су болды тайғақтап (І.Жансүгіров, Шығ.). Аяз сорып *бұржектеп* тұрған ат шананы қорадан суырып алып жөнелді (З.Иманбаев, Солма. гүл).

БҮРЖЕҢ е л і к. *Бұржеңдеген, бұржек-бұржек еткен қимылды бейнелейтін сөз.*

Бұржең тартты. *Күші қайтты, бұржеңдеді, босаңсыды.* Кәрілік әскеріне пілен болдым, Сұрасаң міне, балам, менің жайым. Адымым құлаштаған *бұржең тартып*, Бойыма әзер сіңді ішкен шайым (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

БҮРЖИҢ е л і к. *Бұрсеңдеген, бірілдеген қимылды бейнелейтін сөз.*

Бұржің қақты. *Бұрсеңдеп, біріл қақты.* Мен келгенде қызыл үй сегіз қанат, Сүйрелеп түк қоймайды түңлік, үзік, Басында *бұржің қ а г ы п* отырсам да Соңында жүлде алдым камал бұзып (Айтыс).

БҮРЖИЮ *Бұржи етістігінің қимыл атауы.*

БҮРКЕ= е т. **1.** *Тұмшалап орау, қымтап жабу.* Ысқақтың шешесі жататын кереуеттің аяқ жағында ескі көрпеге оранған, басын *бұркеген* домаланып қана біреу жатыр (С.Дөнентаев, Шығ.). Жылы одеялының бір шетімен иегін *бұркеп*, аққұба дөңгелек жүзі қызғылт тартып, ұйқысыз жатыр (Н.Ғабдуллин, Алғашқы.). «От бар ма» деп шошып қалған ол көрпесін көтере қағып, басын *бұркеп*, баласын бауырына баса түсті (К.Оразалин, Ақ жазық).

2. *Қаптау, түнеру, басу.* Түн қараңғысы әлемді *бұркеді* (Б.Майлин, Шығ.). Күз келді де қоңыр тартып қыр көгі, Қырау басып қырды тұман *бұркеді* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Көкжиектің әр тұсына қылтия қалған кішкене көлемді ақша бұлттардың бәрі, әлгі қоңыр бұлтқа беттей көшіп, лезде бәрі тұтасатын да, аспанды тұтасымен *бұркейтін* де кететін (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бұлар қызықпен жүріп, аспанды қою бұлт *бұркеп*, қатты нөсер жауғалы келе жатқанын аңдамады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

3. *Шөп, бұта, өсімдік көп өсу, қаптау.* Қырым ұлы таңылған иығын бір қолымен ақырын сипай ұстап, қалың биік талдар, қалың бұталар *бұркеп* жатқан Нұра өзенінің көсілген бойына таяу тұрған, алыс тұрған тауларға қарап отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Арықтың сағасына қала орнап, Көшесін, қораларын *бұркеп* гүл, бақ, Халықтың енді ойы судың бетін Лобынор ойпатына қарай бұрмақ (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

4. *Заттың үстіңгі жағын шаң-топырақ, басқа да нәрселер басып, көміп қалу.* Күйіп, лаулап

құлағандай күн төмен, Бұталарды сары тозаң *бұркеген*, Жел де, жер де су сұрайды телміріп Өзектер де, шөл аптабы өртеген (С.Мәуленов, Жаңа арна). Оюлы орны тұрар сай, Жағалап тағы сілтейді: Қап-қара тозаң құрымдай Бетінді ілез *бұркейді* (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). Күн желсіз. Жапалақтап төнеп тұр. Жер беті аппақ, жып-жылмағай, көбік қар қалың *бұркеп* салған (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

5. а у ы с. *Көлегейлеп жасыру, бүкпелеу.* Ұстаздық жолды қуған адам *бұркеп* сөйлеуді білмейді, әр кез ойын ашық айтып, тыңдаушысын жете түсіндіруге тырысады (Х.Есенжанов, Тар кезен). Қыздың мақпал беті ішіндегі алай-дүлей толқынын сыртқа шығармай *бұркеп* тұр (Ғ.Сланов, Шалқар). Күлімсіреген жүзінде күлкіден көлгірлік басым еді, қалжыңмен *бұркеп* білдірмей жіберді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Бетін бүркеді. ф о л ь к. *Қайтыс болды, дүние салды.* Есіктің алды күрке еді, Күркеден атым үркеді. Кешегі жүрген ағашым, Бүгінде *бетін бұркеді* (Қаз. ақын. шығ.).

БҮРКЕГІШ з а т. *Тұмшалауға, жабуға арналған зат.*

БҮРКЕГІШТІК з а т. *Бүркегіш болушылық, қорғағыштық.* Бұл дәрінің *бұркегіштік* қасиеті бар, кендір тұқымындағы шырын мен май асқазан мен ішектің кілегей қабықтарына жабысып, біркелкі жұқа қорғаныш қабат жасайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БҮРКЕЙ з а т. *Әйелдердің басқа салатын жамылғысы, орамалдың түрі.* Басына *бұркей* салған қаралы келіншекті орталарына алып, ...қаралы топты бастап келген Айдынбай шал екен (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

БҮРКЕЙЛЕ= е т. *Ешкімге білдірмей, бүркемелеу, жасыру.* Болмақ боп сұлу, сырлы қыз Жүретін сырын *бұркейлен*, Қызғаншақ кейбір құрбы қыз, Атады жынды Міңкей деп (Ш.Мұхамеджанов, Құлыншақ.).

БҮРКЕЙЛЕУ *Бүркейле етістігінің қимыл атауы.*

БҮРКЕК с ы н. *Майдалап себезгілеген, бүркіп жауған.* Күндіз *бұркек* түн тұман, Қуарып солған сор заман, Қайда жүрмін қаңғырып? Жұрты жатыр, елім жоқ Батпағы жатыр, көлім жоқ Қаңырап қалған Қарааспан (Қобыланды батыр). Шипалы *бұркек* жаңбыр артынан көк әлем шайдай ашылып кетеді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БҮРКЕЛ= е т. **1.** *Басылу, көмкерілу, орану.* Жер беті шашаға жетпес жеңіл ұлпек қармен *бұркелді* (Б.Момышұлы, Москва.).

2. *Жабылу, қымталу.* Жеңіл машиналардан кейін бірінің үсті брезентпен *бұркелген*,

бірінікі фанермен жабылған, кейбіреулері мүлде ашық, бөріңде де адам толы жүк машиналары көрінеді (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). **3.** а у ы с. *Жасырын қалу, бүкпелену.* – Амал жоқ, мен ол кісімен де ұғыса алмадым, ауданында үлкен қылмыс болды, сол қылмыс және қылмысты түрінде *бүркеліп* қалды, – деді Әсия (М.Әуезов, Өскен өркен).

БҮРКЕЛЕ= е т. *Ашығын айтпау, тұспалдап қана баяндау.* Шын сырынды шертер болсаң досыңа, *Бүркелеп* айт, ақ жарылып жосыма (Қ.Бекхожин, Әппақ-намә). Апырмай, азар болса, *бүркелемей*, бүкпей айта-тын шығармын. Шындық қой, бірақ ұрлық емес (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

БҮРКЕЛЕУ *Бүркеле* етістігінің қимыл атауы.

БҮРКЕЛУ *Бүркел* етістігінің қимыл атауы; *жабылу, қымталу, жасырылу.* Бұған дейін бұндай түнді жаны сүйетін ол, бұл жолы көктің биігіне көтеріліп, толықси жарқыраған айды ұнатпай, беті *бүркелуді* тіледі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БҮРКЕМБЕ з а т. *Жел, жаңбыр, құн т.б. қорғану үшін көлікке арнайы орнатылған қондырғы.* ≈ *Бүркембе* жасау.

БҮРКЕМБЕЛІ с ы н. *Жел, жаңбыр, құн т.б. қорғану үшін қорабында орнатылған бүркемесі бар.* Кенет *бүркембелі* жеңіл мәшине жүрдек: дала жолын қылғи жұтып, зырып, зымырап келеді (З.Қабдолов, Жалын).

БҮРКЕМЕ! з а т. **1.** *Бүркегіш, жапқыш, жасырғыш зат.* Шекер бір жағының қызғылт, екіншісінің сарғылт *бүркемесі* бар торшерді ұйықтар алдында жағып қойды (Ө.Қанахин, Ана.). **2.** ә с к. <франц. masquer> *Адам құрамын, соғыс объектілерін жасыру мақсатымен, әскерлердің орналасқан жері, саны, күш-құрамы, қимылы мен мақсаты туралы қарсыласты есебінен жаңылыстыру үшін қолданылатын соғыс қимылдарының бірі түрі.* *Бүркеменің* қолданылуы арқылы өз әскерлерін тұтқиыл шабуылдан қорғайды, адам құрамының және соғыс техникасының көп шығынға ұшырамауы қамтамасыз етіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Бүркеме* әскери іс-қимылдың ұрымталдық сипатын арттырады, жауға күтпеген тұстан соққы беруге жағдай жасайды, құпия объектілердің өміршеңдігін сақтауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ). **3.** ә с к. *Қарсыластың барлауынан әскерлер мен объектілерді жасыруға немесе олардың сыртқы түрін өзгертуге арналған инженерлік конструкциялар мен жергілікті заттар.* *Бүркеме* қолдану ауқымы мен міндеттерінің сипатына қарай стратегиялық, оперативтік және тактикалық бөлініп бөлінеді (Қаз. тілі

термин. Әскери.). **4.** и н ф. <ағыл. cache> *Жиі қолданылатын мәліметтер немесе командалар әр уақытта пайдалануға дайын түрде сақталатын жад аймағы.* Өнімділікті арттыру үшін келесі қажетті мәліметтер немесе командалар *бүркемеде* дер кезінде болу ықтималдығын арттыратын тетік қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). **5.** и н ф. *Жадтың арнайы бағыныңқы жүйесі.* Процессор қандай да бір *бүркемеде* бар адреске қатынағанда мәліметтер бірден процессорға келіп түседі (Қаз. тілі термин. Информатика.). **6.** и н ф. *Жуық арада жұмыс істеуге қажет болатын ақпараттарды уақытша сақтауға арналған дискі немесе жедел жадтағы арнайы аймақ.* *Бүркеме* ақпараттармен жұмыс істеуді жеңілдетеді (Қаз. тілі термин. Информатика.). **7.** и н ф. *Контроллермен басқарылатын жадтың аймағы.* *Бүркемені* пайдалану жүйенің жұмыс өнімділігін арттырады (Қаз. тілі термин. Информатика.). **8.** а у ы с. *Құпия, сыр.* Айлакер Сарқыттың Мария білмейтін екінші *бүркемесі* тағы бар (Ж.Тілеков, Қайнар). **9.** а у ы с. *Сылтау, себеп, желеу.* Дамыған нарық қатынастары жоқ кезде монополизмге қарсы күрес әкімшілдік-өміршілдік жүйенің сақталуына және күшеюіне жақсы *бүркеме* болуы мүмкін (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

Жылу бүркемесі. ә с к. *Әскерлерді жылу көзі арқылы табуға және объектілерді өздігінен бағытталатын жылу барлағыш снарядтармен зақымдауға қарсы қолданылатын бүркеме.* *Жылу бүркемесі* жергілікті жердің қорғаныстық қасиеттерін пайдалану, жалған жылу нысаналарын қолдану, жылуды экрандау арқылы орындалады (ҚҰЭ).

Құрастырылған бүркемелер. ә с к. *Оптикалық бүркеніштердің немесе бүркеніш-экрандардың бүркеніш-бөзеттермен бірігуі.*

Оптикалық бүркемелер. ә с к. *Бүркенішті объектілер мен қарсылас арасындағы әртүрлі кедергілер.* *Оптикалық бүркемелер* табельдік бүркеніш жинақтарынан, сондай-ақ жұмсалған және жергілікті бүркеніш құралдарынан қойылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Оптикалық бүркемеге:* әуе жер үсті барлауынан жасыратын бойтасалау; көлденең бүркеніштен және әуе барлауынан жасыратын аспалы бүркеніштер т.б. кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Оптикалық бүркеме* фотоға, теледидарларға түсіруге, көзбен шолып бақылауға қарсы қолданылады және жергілікті жер қыртысын, макеттер мен жалған құрылыстарды пайдалану арқылы жүзеге асады (ҚҰЭ).

Радиолокациялық бүркемелер. ә с к. *Бүркеніш экраны, радиотолқындарға арналған жергілікті құралдардан жасалған түссіз кедергілер.*

Стратегиялық бүркемелер. ә с к. *Жоғарғы бас қолбасшының бұйрығымен жүзеге асырылып, стратегиялық операциялар мен науқанды шараларға дайындық құпиясын сақтау және қарсыластарға әскердің шын мақсатын сездірмеу үшін жасалатын бүркеме. ≈ Стратегиялық бүркеме жасау.*

Табиғи бүркемелер. ә с к. *Ормандар, бұталар, тегіс емес жер бедерлері, құрылыстар және т.б.*

Тактикалық бүркеме. ә с к. *Бірлестіктердің, бөлімдер мен бөлімшелердің ұрысқа дайындығын немесе құпия объектілердің орнын жасыру үшін жүргізілетін бүркеме. ≈ Тактикалық бүркемені анықтау.*

Шұғыл шаралық бүркеме. ә с к. *Майдан (армия) қолбасшысының шешімімен жүргізілетін және операцияларға әзірлік құпиясын сақтауға бағытталған бүркеме. ≈ Шұғыл шаралық бүркеме ұйымдастыру.*

БҮРКЕМЕ² с ы н. **1.** *Бір нәрсемен бүркеліп, жабылған. Саифтың өзі де жаны қалмай жүгіріп жүріп балаханада келе жатқан қарт ғұламаға бүркеме шатыр жасап берді (Д.Досжанов, Тұлпар).* **2.** а у ы с. *Құпия, жасырын.* Ол күнгі адам жанының ашуы осылай дамылдатып барып, заман сырының бүркеме жамылғыларын біраз жалаңаштап тастаған-ды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). «Қызыл Армия» газетінің 1945 жылғы 9 январьдағы санында Қалмақан «Бұрыл» деген бүркеме атпен жазған (Қ.Ыдырысов, Отты жыл.).

Бүркеме [бүркемелі] дақыл. е г і н ш а р. *Ауыспалы егіс жүйесінде негізгі дақылмен бір танапта қосымша егілетін, өсімдік көгін бүркеп қорғаушы дақыл. Бүркеме дақылға – күздік бидай, қара бидай және жаздық бидай, сұлы, арпа жатады (ҚҰЭ). Үстеп себілген көп-жылдық шөптесін өсімдіктер жақсы өсуі үшін бүркеме дақылдарды піскен бойда орып, егістіктен тасып әкетеді (ҚҰЭ).*

БҮРКЕМЕ-ЖАД з а т. и н ф. <ағыл. cache memory> *Жедел жад пен орталық процессор регистрлерінің арасындағы буферлік міндетін атқаратын аса жедел (аралық) жад.*

БҮРКЕМЕ-КОНТРОЛЛЕР з а т. и н ф. <ағыл. cache controller> *Бүркеме-жадты басқаруға арналған арнайы процессор. Intel 82491. Intel Pentium сияқты қазіргі кездегі процессорларда бүркеме-контроллер процессордың өзінде орнатылған (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

БҮРКЕМЕЛЕ = е т. **1.** *Көзге көрсетпеу үшін көлегейлеп, тасалау. Соның бәрін бүр-*

кемелеп, үйлердің тасасына орнатып қойсақ, Құдай бар, тас жолдан бір де бір танк өтпейтін болады (Б.Момышұлы, Москва.). Тұрады-ау бүркемелеп сұлу бетін, Алақандай аялы жапырақтар. Көлеңкеге келеді жігіт несін, Күндізгідей жап-жарық атырап бар (Жас қанат). Үңгірдің аузын ауа кіретіндей етіп себездеп, бүркемелеп жауып қоямыз (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). 2. а у ы с. Ойын бүкпелеп, білдірмеу, жасыру. Басқа түскен ауыртпалықты ашып айтады, ащы шындықты бүркемелеп жасырмайды (С.Мәуленов, Шыңда.). Не болса да бәрі белгілі болды. Іште бүркемелей бергенше құрбыларымың да білгені абзал (І.Жақанов, Махаббат вальсі). Ұлт зиялыларының бірнеше буын қалыптастырып, сәулелендірген Қазақстан әдебиеті мен өнері, ғылымы мен баспасөзі, фольклоры мен археологиясы бірде ашық, бірде бүркемелен, тарих ақиқатын таразылады, халқымыздың бағзы заманнан қиянатқа қайыспай, қас-қая қарсы тұрғанын, азаттықпен ғана өркеніміз өсетінін там-тұмдап санаға сіңіре берді («Егемен Қазақстан»).

БҮРКЕМЕЛЕН = е т. **1.** *Қымталу, жасырып жабылу, қалқалану. Ал мұнда сіздің бұйрығыңыз бойынша пулемет ұясы жасалып, бүркемеленіп еді ғой (Б.Момышұлы, Москва.). 2. Көрінбей қалу, көмескілену, көлегейлену. Кейде минералдардың түсі беткі жұқа қабатының қосымша түсінен бүркемеленіп көмескіленуі мүмкін (К.Сапарбайұлы, Геология.). 3. а у ы с. Жасырын болу, бүкпелену, құпиялану. Асыра сілтеушіліктің шын мәні саяси бүркемеленгенімен, бұл аштық «қызыл қырғын», «голощекиндік геноцид» деген тарихи атқа ие болды (Жетісу энцикл.).*

БҮРКЕМЕЛЕНУ *Бүркемелен етістігінің қимыл атауы.*

БҮРКЕМЕЛЕУ *Бүркемеле етістігінің қимыл атауы; жасыру, білдірмеу. Жоғарыда айтылған жарамсыз 76 елтірінің тапсырылуы осы кемістікті бүркемелеу мақсаты еді («Лен. жас»). Ал тірілер шындықты бүркемелеу үшін сол өліктерге сілтеу айтады (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Бірақ осыншама әдемі сөздің астарында бір ғана ұғымның: қылмысты бүркемелеудің жатқанын Беймен сезді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).*

БҮРКЕМЕЛЕУШІ з а т. *Назардан тасалаушы, ізін жасырушы, білдірмей астарлаушы. – Жүгері жиегінде еңбектеген көлеңкелер көрінеді. Бұлар біздің әрекетімізді бүркемелеуші топ, – дейді Зейін (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).*

БҮРКЕМЕЛІ с ы н. **1.** *Көзден қағаберіс, тасалау, жасырын. Бірақ сайдың қабағының*

нақ астында, өкпе тұсында, жағалай жатқан қызыл жауынгерлерді де, жыра ішіндегі *бұркемелі* екі пулеметті де байқай алмады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ол суырлардың қулықпен істеп қойған *бұркемелі*, қосалқы індері еді (А.Хангелдин, Алғыс). **2. Астарлы (сөз).** Мұндай *бұркемелі* сөздерді біз жақсы түсінеміз және оның тамыры қайда жатқаны бізге мәлім (К.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

БҮРКЕМЕЛІК з а т. *Бұркеме ретінде қолданылатын нәрсе, сөз.* Сөзді енді *бұркемелі* етіп күлте, Мұндайда керек емес мақта-білте. «Ханы да, қарасы да арсыз деген», Келмесін ел бетіне шіркеу-шілте (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Бұркемелік бөлімдер. ә с к. Арнайы дайындық пен техникалық құралдарды талап ететін күрделі бұркемелік жұмыстарды атқаратын инженерлік әскерлердің арнаулы бөлімдері. *Бұркемелік бөлімдер* басқару пунктерін, жабдықтау станцияларын, базалар мен қоймаларды, маңызды объектілерді бұркемелеуіне, сонымен қатар алдамшы құрылыстарды жасауға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бұркемелік киім-кешек. ә с к. Әскерлерге соғыс қимылы кезінде қарсылас көзіне шалынбау мақсатында киетін әскери киімдер. *Бұркемелік киім-кешек*ке бұркемелік комбинезондар, костюмдер, халаттар, тор (қыста қардың түсіне сай ақ, жазда өсімдіктер мен бұталар түстес) жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БҮРКЕМЕСІЗ с ы н. *Бұркемесі жоқ, бүкпесі жоқ, ашық.* «Қылығы – бала, ойы – дана, осындай бет *бұркемесі*з аңылдақ адамдар екен ғой ақын деген» Зияш ашық сүйсінді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

БҮРКЕН= е т. *Орану, қымтану, тұмшалану.* Тұңғыық түн тұманды, Тұманды аспан тұр төніп. Азғана ауыл Құланды Ұйқыда жатыр *бұркеніп* (М.Мақатаев, Шығ.). Бұларға һәр бір өткен минут бұркенген жылдай болып: «Қашан келеді, қашан келеді», – деп қарап тұрғанда, *бұркенген* екі әйел көрінді (М.Дулатов, Шығ.). Ана орта жолға жеткен соң басындағы *бұркенгені*н алып, қалаға ұзақ қарап тұрғанын қол көрді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тас [тарс] бұркенді. *Бас-аяғын түгел қымтап, тұмшаланды.* Ләззат *тас бұркеніп* жатып қалды (Т.Ахтанов, Шығ.). Қызын тосып, біразға дейін ұйықтамай отырған кемпір: «Е, бүгін де сонда қонып қалған ғой», – деген оймен жылтырап қана тұрған майшамды сөндірді де, *тас бұркеніп* жатып қалды (Ә.Тәжібаев, Таңд.). Кейде ол *тарс бұркеніп* жатып қалады екен де, іле-шала атып тұрып шыға жөнеледі екен (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Тас жастанып, мұз бұркенді. *Қиыншылықта жүрді; ауыртпалық көрді. Тас жастанып, мұз бұркеніп* өтті күнім, Қосылған қоңыр қазға ән мен үнім. Жер мен ел, туып өскен, қош-аман бол, Қалдың-ау, қатын, бала, аға, інім! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

БҮРКЕНДІР= е т. *Тұмшалау, оран, жабу.* Ғали әуелден ноғайша киініп жүретін һәм Жамалды да ноғайша киіндіріп, шәлі *бұркендірген* соң жолда көрген кісілер шүбәсіз ноғай деп біліп, бұлардан қауіптенбей, көңілдері шаттанып, оңашада ойындағы сөздерін сөйлесті (М.Дулатов, Шығ.).

БҮРКЕНДІРУ *Бұркендір етістігінің қимыл атауы.*

БҮРКЕНУ *Бұркен етістігінің қимыл атауы; жамылу, орану.* Көгілдір сонау кеңістік, «Бурабай» атты көл ме екен? Басталар кезде егістік Мұз *бұркену* жол ма екен? (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

БҮРКЕНУЛІ с ы н. *Көрінбестей болып бұркенген, тұмшаланған.* Жалпақ дала жатыр керіп өр төсін, *бұркенулі* ақ мамық қар көрпесін (З.Шүкіров, Менің дос.).

БҮРКЕНШЕК з а т. с ө й л. *Бұркеншік.* Сен бүйтіп жылай бергенше тұр, жылама, басындағы *бұркеншігіңді* ал, өзінді маған көрсет (Ер Тарғын). Алғайдың құба жонына Жайылған қойым сыймаса, Жүз *бұркеншек*, жүз қаспен. Қатар жүріп жинаса (Ақтамберді жырау, Өлеңд.).

БҮРКЕНШІК з а т. **1.** *Әйелдердің басқа салатын жамылғысы.* «Бай керек пе салдақы сендей қуға!» Жұлқылап *бұркеншігін*, ішке тепті, Ойнастан дайынсың деп ұл табуға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Көлегейлеп, көрінбестей жауып тұратын бетперде.* Риза шаһтың әйелі насихатқа қызып кете ме, насихаттың бір ұнамаған жері бола ма, бетіндегі *бұркеншігін* ашып, жұртпен араласып, молданың қарсы алдында тұрады (С.Шарипов, Бекболат). **3.** а у ы с. *Тау басындағы мұз, қар.* Ақ *бұркеншік* салынып, Ала берен киген тау. Кетейін деп кетпедім, Төңірегім толған жау (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бұркеншік ат. <грек. pseudos–жалған, опута–есім> *Кісінің жасырын, лақап аты; псевдоним.* *Бұркеншік ат* авторлық құқық бойынша қорғалады және автордың келісімінсіз оның бұркеншік атын жария етуге ешкімнің қақысы жоқ (ҚҰЭ). Үйірмені Сібірге жер аударылған Корней басқарып, жұмысшыларға саяси сабақ оқытыпты. Корней – ол кісінің *бұркеншік аты*, – деп түсіндірді Вася ағай (С.Омаров, Дала қызы). Ол әңгімелерді сүйсіне оқыған қарт жазушы Григорович Чеховқа мынадай әңгімелерді *бұркеншік*

а т п е н шығару әдебиетке қиянат дей келіп, оның үлкен жазушы екенін айтады, өз атымен жазуын өтінеді (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

БҮРКЕНШІКТЕ = е т. 1. *Тұмшалап, орағыштап жабу*. Ашытқан нанды *бүрке н і ш і к т е п* жабу керек (Ауызекі). 2. а у ы с. *Жасыру, бұғу, білдірмеу*. Үлгірген көз қарастан жан жалғасып, Екі жас жолыққанда жүрді арбасып. Қаншама *бүрке н і ш і к т е п* жасырғанмен, Халыққа мән-жайлары болды машық (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

БҮРКЕНШІКТЕУ *Бүрке н і ш і к т е* етістігінің қимыл атауы.

БҮРКЕНШІКТІ с ы н. *Бүрке н і ш і г і бар*. Мен магнит тартқан *бүрке н і ш і к т і* инені басқаларға білдіртпей қалтама салып жатып: – Ендігәрі ешкімді боқтамайтын боласың (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

БҮРКЕНІШ з а т. *Бір нәрсені көзден тасалап тұратын немесе жауын-шашыннан қорғану үшін ұсталатын жамылғы*. О, түн! Қара түн! Жер бетін неге келіп баспайсың! Мен тәрізді түрінен адам шошитын сорлыларға неге *бүрке н і ш* болмайсың?! (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Құйып тұрған жаңбыр сол сәтте-ақ *бүрке н і ш* ішіне қайта қуып тығады (М.Мағауин, Ақша қар). // *Бүркелген, жамылған*. Абай ескерткіші орнатылатын жерге қойылатын тас үстінен *бүрке н і ш* мата сырылып түсті (Х.Ерғалиев, Шындық.).

Бүрке н і ш бөлімдері. ә с к. Арнайы білім мен техникалық құралдарды қолдануды қажет ететін, күрделі бүркемелеу жұмыстарын орындайтын инженерлік әскер бөлімдері мен бөлімшелері.

Бүрке н і ш етті. *Желеу етті, сылтауратты*. Сол пікірлеріне шынымен-ақ сене ме, жоқ әлде, өздерін ақтау үшін сондайды *бүрке н і ш е т е* ме, Әлидің көзі сол арасына жетпейді (Б.Нұржекеев, Бір махабб.).

Бүрке н і ш жабдықтары. ә с к. Әскери объектілерді бүркемелеуге пайдаланатын мүліктер, техникалар, оқ-дәрілер, табельдік және әскерлер дайындаған өнімдер. *Бүрке н і ш ж а б д ы қ т а р ы* мен бүркеме (табельдік) әскери техниканы, автокөлікті, оқоптарды, тосаларды жасыру үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бүрке н і ш кедергілері. ә с к. Қарсыластың радиолокациялық құралдарынан өз әскерін, объектілерін бүркемелеу немесе олардың шын өлшемі мен орналасу орнын білдірмеу үшін әдейі жасалатын актив және пассив радиокедергілері.

Бүрке н і ш рең. з о о л. *Жануарлардың барлық тобында болатын бейімділіктің бір түрі*.

Бүрке н і ш рең жасырушы рең, сактандырушы (үркітуші) рең, қорғаныш рең болып үш топқа бөлінеді (ҚҰЭ). Әртүрлі пішін мен *бүрке н і ш рең дер* жануарлардың сол ортаға бейімділігінің нәтижесі болып табылады (ҚҰЭ).

Бүрке н і ш ішперде. а н а т. <лат. peritoneum viscerale> *Құрсақ қуысындағы ішкі мүшелерді сыртынан қаптайтын сірілі қабық*. *Бүрке н і ш і ш перде* сыртқы мезотелийден (бір қабат жалпақ эпителий) және ішкі жұқа борпылдақ дәнекер ұлпалы қабаттан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *Бүрке н і ш і ш перде* өзінен сірлі сұйық бөліп, қорғаныш қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

Дыбыстық бүрке н і ш тер. ә с к. Әскерлердің жылжуы мен инженерлік жұмыстарының дыбыстық бүрке н і ш белгілерін жасыруға арналған дыбыстық хабарлау қондырғылары.

Жылу бүрке н і ш құралдары. ә с к. Қыздырылған беттердің температурасын төмен түсіретін қондырғылар, кеңейту камералары және т.б.

БҮРКЕНІШТІ с ы н. 1. *Бүрке н і ш і бар*. 2. *Ашық түрде емес, жасырын, құпия*. Сонымен, қазақ әдебиеті, Орталық партия комитетінің 1932 жылғы қаулысына, бірі – ресми ашық түрдегі (КазАПП), екіншісі – *бүрке н і ш т і* түрде («Алқа») екі-ақ ұйыммен келді (С.Мұқанов, Есеу жыл.).

БҮРКЕҢКІРЕУ = е т. 1. *Тұмшалап, жабьңқырау*. Айбала Итбайдан ұялса да, бетін шәлісімен *бүрке ң к і р е п*, ас жабдығына кірісті (С.Мұқанов, Ботагөз). Ақық әжей терезенің пердесін тартып, әйнекті қараңғылап *бүрке ң к і р е д і* де, ақырын қозғалып, өз орнына кеп қайта жатып еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). 2. *Білдіртпеу, байқатпау, сездіртпеу*. Жемқорлығы жағынан біреуінен біреуі қалыспаса да, көзге көбірек түсетіні – Нүрәлі. Жүніс айламен *бүрке ң к і р е п* жейді де, Нүрәлі ашық асайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

БҮРКЕҢКІРЕУ *Бүрке ң к і р е* етістігінің қимыл атауы.

БҮРКЕСІНДЕ = е т. *Жауын аралас жел соғу*. Жауын баяғысыңша *бүрке с і н д е п* түр (Ә.Сараев, Бозқырау).

БҮРКЕСІНДЕУ *Бүрке с і н д е* етістігінің қимыл атауы.

БҮРКЕТ = е т. *Жаптыру, тұмшалап көзге көрсетпеу*. Ол дыбыссыз қалды. Маң далада... жол үстінде қалды, офицер бетін *бүрке т п е й* де кеткен (Х.Есенжанов, Тар кезен).

БҮРКЕТУ *Бүрке т* етістігінің қимыл атауы.

БҮРКЕУ¹ с ы н. *Құн ашық емес, бұлыңғыр*. Бар әлем біртүрлі *бүрке у*. Суық жел ызғып

шаңытып тұр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күн көзі бет қаратпас ызғарына, Бұлыңғыр бірде *бұркеу*, бірде ашылса (Ш.Еркінбеков, Шығ.). Күндіз Сыр бойы жақтан қараған көзге буалдырланған, *бұркеу* мұнар ішінен сұлбасы ғана шалынатын Қаратау өзiргi күні шықпаған, ерекше тұнық ауада сонау Мыңжылқы биігінен екі жаққа қарай ұзақ созылған өркештері алақанға салғандай мен мұңдалап тұр (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

БҮРКЕУ² *Бүрке етістігінің қимыл атауы; көлегейлеу, бүкпелеу, жасыру*. Бұл – искусство мен әдебиеттің таптық характерін қымтап, *бұркеудің* тәсілі, айласы еді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Тақаппарлық неге? Теңсінбеу неге? Бұлар оларға өздерінің тілектерінің есалаңдық екенін *бұркеу* үшін, өздерінің тұрмысқа жарамсыздығын жабу үшін керек пе? (М.Жұмабаев, Шығ.).

БҮРКЕУЛЕН = е. т. *Бұлт басып, бұлыңғырлану*. Күн *бұркеуленіп*, аздап жел лебі шығып тұрды (С.Бегалин, Төлбасы.). Бұлтта қаптай соққан қара шаңыт, Түнеріп *бұркеуленген* түгел жанып. Ауыздан алған демге ішің мұздар, Қойның менен қонышыңды жүрсең танып (Ақын жырлары).

БҮРКЕУЛЕНУ *Бүркеулен етістігінің қимыл атауы*.

БҮРКЕУЛІ с.ы.н. **1.** *Көлегейленген, ораулы, жабулы*. «Ойқой, заман-ай!» –деп Жібек бәйбіше ауыр күрсініп, босағада тұрған табақтың *бұркеулі* бетін ашты (Б.Майлин, Шығ.). Беті *бұркеулі* күйде ешкімге көз тоқтатып, іркіліп қарай алмаған Мәкен (М.Әуезов, Шығ.). **2.** а.у.с. *Жасырын, құпия*. Көзге көрінбейтін күшті қол жер бетіндегі пердені сыпырып алып, *бұркеулі* жатқан қызығын, бар сырын ашып бергендей (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БҮРКЕУСІЗ с.ы.н. *Бүркеуі жоқ, оран жабылмаған, ашық қалған*. Есей комбаттың *бұркеусіз* ашық бетіне аянышты көзбен қалалып ұзақ қарады (Ә.Нұрпейісов, Құрляндия).

БҮРКЕУІРЕК с.ы.н. *Анықтала қоймаған, ашылмаған*. Андаспай жүрген мәселенің көбі анықталды, ашылды, әлде болса *бұркеуірек* көмескі тұрған бір сауал бар («Қазақ»).

БҮРКУ *Бүрік етістігінің қимыл атауы; газ не сұйық ерітінділерді арнаулы құрылғы арқылы шашырату*. Осы аммиак буын ауамен бірге сығу тәжірибелері нәтижелі болмаған соң, әуелі таза ауамен ғана сығып, қызуы көтерілгеннен кейін аммиакты *бұрку*ді ойластырып жүргенде осы аммиакты көмірмен немесе жанармаймен алмастыруға болмас па екен деген ой келуі мүмкін («Зерде»). *Бұрку* арқасында тозаңдаған ауадағы суды құрғатып, тұнбаға қатты заттардың түйіршіктерін

алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Бұрку* у жолымен тамақ өнімдері кептіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БҮРКУШ з.а.т. *Бүріккіш (газ не сұйық ерітінділерді тозаңдатып шашатын арнаулы құрал)*.

Бұркуіш бассейні. *Суды атмосфералық ауада бүркіп салқындататын құрылғы*. *Бұркуіш бассейні* компрессордан, жылу алмастырғыш аппараттан, трансформатордан жылу алып шыққан суды және өндірістік кәсіпорындардан шыққан ыссы суды салқындатып қайта пайдалануға жіберу мақсатында пайдаланылады (ҚҰЭ).

БҮРКІ = е. т. с. ө. й. л. **1.** *Шашу, себу*. Олар су үстінен ұшқан бунақденелерге су *бұркіп*, атқылап аулайды (Қ.Қайымов, Суасты.). Көктеп қойыпсың және мына тігетін жерін су *бұркіп* жұмсарту қажет (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). **2.** *Себезгілеу, сіркіреу*. Сұрғылт тұман дым *бұркіп*, Барқыт бешпент сулайды. Жеңіменен көз сүртіп, сұрланып жігіт жылайды (Абай, Тол. жин.).

БҮРКІЛ = е. т. **1.** *Себелену, біраз сулану*. Ұсақталған сабанды әр қабатының қалыңдығын 70–80 см етіп жәшікке салады, сабанның әр қабатына әуелі су *бұркіл еді* (Қ.Құсайынов, Сабан.). **2.** а.у.с. *Толассыз, тоқтаусыз атылу, оқ жауу*. Осы кезде Мәншүктің пулеметінен *бұркілген* оқтан ба, басқа серіктерінің оғынан ба, жаудың шұбырған жаяулары танктерден бөлініп қалды (С.Мұқанов, Аспаз).

БҮРКІЛУ *Бүркіл етістігінің қимыл атауы*.

БҮРКІН = е. т. *Себіну, шашу*. Шоқан сүртініп, қырынып, ііс су *бұркінін* есікке қарай беттеді де, тағы да тарс тоқтай қалды (Қ.Ыдырысов, Ел жатса да.).

БҮРКІНУ е. т. *Бүркін етістігінің қимыл атауы*.

БҮРКІП-БҮРКІП = е. т. *Қайта-қайта бүріккіштеу, су себу*. Жаңбыр үдей түсіп, бетке *бұркіп-бұркіп* жіберді (Б.Момышұлы, Москва.).

Қолтығына су бүркіп-бүркіп қоя берді. *Жел берді, шағыстырып жіберді, айдап салды*. *Қолтығына суды бұркіп-бұркіп қоя бердің*. Қалай боларын кім білсін, көз алдымызда жүріп оқығаны жақсы еді, – деді (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

БҮРКІТ з.а.т. **1.** *Таулы, далалы жерде мекендейтін тегеурінді, имек тұмсық жыртқыш құс*. Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы, Адам үшін батысып қызыл қанға. Қар – аппақ, *бұркіт* – қара, түлкі – қызыл, Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға (Абай, Тол. жин.). Алдында түлкі көлендеп, Аспаннан *бұркіт* төмендеп,

Атқан оқтай аққанын. Аңшының бөрі жарысып, Келсе ақиық қарысып, Түлкіні алып жатқанын (М.Дулатов, Шығ.). *Бұркіттен* қыран құс болмас, Баулуы жетпей бөрі алмас. Бидайлықтан алғыр құс болмас, Бұйырмаса екеу түгіл бірді алмас, Сұңқардан сұлу құс болмас, Қауырсыны қатпай ұша алмас (Шернияз). 2. з о о л. <лат. aquila chrysaetos> *Сұңқар тәрізділер отряды, қаршыға тұқымдасының қырандар туысына жататын тегеуріні қатты ірі жыртқыш құс. Бұркіт* Еуразияның, Солтүстік Африканың, Солтүстік Американың орманды және таулы аймақтарында кеңінен таралған, ұясын биік ағаш басына, таудың жартасына салады (Қаз. тілі термин. Биология). *Бұркіт* суыр, коян, түлкі, борсықты кейде тышқан мен саршұнақты, тасбақаны, тұяқты жануарлардың (ақбөкен, елік, қарақұйрық) төлдерін жейді (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасының Туындағы *бұркіт* бейнесі азаттық айбыны ретінде бейнеленген (ҚҰЭ).

Бала бүркіт. п о э т. *Балапан бүркіт.* Шыңдары алтын күнмен бірге өскендей, Бұлттан бойын тартып бір сескенбей. Басында *бала бұркіт* шаңқылдайды, Таулардың бұлағымен тілдескендей (С.Мәуленов, Танд. өлеңд.). Көндікпей ме *бала бұркіт*, Ұстап бақса бір саятшы? Алғашқыда алабұртып, Болар тауға шырқамақшы (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Бүркіт бесігі. с а я т. *Қолға үйретілген қыран құстарға арнап жасалған шыбықтан тоқылған құндақ.* Талдырып басқан жұқа киізден не арасына жүн, мақта салып сырған матадан жөргек тігіп, сонымен қыран құсты орап, *бұркіт бесігіне* таңып қояды (ҚҰЭ).

Бүркіт көзді [көз]. *Өткір, қырағы көзді.* Ұзын бойлы, бұйра шашты жігіт кіріп келді. Маңдайы жазық, қабағы қалың, *бұркіт көзді* жігіт екен (З.Асабаев, Ар соты). Қалың дөңестеу біткен қабағы, байсалды *бұркіт көзді* жұқалаң ақшыл жүзіне айбат та, келбет те беріп тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бүркіт қабақ. *Тұқсиген қалың қабақ.* Рүстемге және де ертіп төрт мың кісі, Бөрі де *бұркіт қабақ*, суық түсі: – Бар шығар тұрандардан тасалаған, Жұмысың болсын, – деді, – таудың іші (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Бүркіт салды. с а я т. *Бүркіттен аң аулады.* Ыбырайдың өзі де жаз қаршыға, түйгін салуды, қыс *бұркіт салып*, ит жүгіртуді кәсіп еткен аңшыларға да көп ерген адам (С.Мұқанов, Өсу жол.). Балуан сайыс, айтыспен бөрі қызып, Қыз құып, *бұркіт салып*, іліп тиын, Балалар қырдан төмен жарысады, ұшып келе жатқандай бейне құйын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Бір түлек бүркіт. *Бір жастан екі жасқа шыққан бүркіт.*

Дала бүркіті. *Далалы жерде, жазықта мекендейтін бүркіт.*

Қыран бүркіт. э к с п р. п о э т. *Бабындағы, алғыр бүркіт. Қыран бұркіт* не алмайды салса баптап (Абай, Тол. жин.).

Су бүркіті. *Сулы жерде, өзен-көл жағасында мекендейтін бүркіт.*

Тау бүркіті. *Таулы жерде мекендейтін бүркіт.*

БҮРКІТТЕЙ с ы н. *Бүркіт сияқты, бүркіт тәрізді.* Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті, Қабырғалы, жотасы болса күшті. Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы, Тоятпаған *бұркіттей* салқы төсті (Абай, Тол. жин.). *Бұркіттей* бүрсе қызыл ер, Өлігі жаудың үйілер. Жай оғындай шартылдап, Қызыл әскер түйілер. Қыран қуған шілдей боп, Көріне жау кірілер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ақ сұңқар Мақпал болыпты, Оң жағына қоныпты, Алғыр қара *бұркіттей* Қасында және құс көрдім (Базар жырау, Шығ.). Қырымнан қиқу таянса, көк *бұркіттей* түйіліп, лашын құстай шүйіліп (Махамбет, Өлеңд.).

БҮРКІТТІК з а т. *Бүркітке тән қасиет.* Бүркіттің *бұркіт* тегі кайда, Бір бүріп тастамаса. Батырдың батырлығы кайда, Жауын жеңіп тастамаса (А.Тоқмағамбетов, Шағала.).

БҮРКІТШЕ ү с т. *Бүркітке ұқсап, бүркіт сияқты.* Ол жақтың тамаша екен аспаны да, Тауы мен көрінбейді тастары да. Қарыс қазы, қой құйрық астау-астау, Турамай *бұркітше* асап, қарттары да (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қараңғы түсе бар тұлғасы бұрынғыдан да ірілене көрінген Ожымбай, қияда қомданған алып *бұркітше* екі иығын қозғап қойып сөз бастады (С.Жүнісов, Ақан сері). Қаракер бұлк етіп желсе болды ұшатын *бұркітше* қомданып алып, ердің қасынан әлдеқайда ұмсынып отыратын (О.Бөкеев, Үркер.).

БҮРКІТШІ з а т. *Бүркіт салып, аң аулайтын аңшы; құсбегі.* Сылаң етіп жолықса қайтқан ізі Сағадан сымпың қағып із шалғанда. *Бұркітші* тау басында, қағушы ойда, Іздің бетін түзетіп аңдағанда (Абай, Тол. жин.). Ақырғай Ақжелек Көкшеменен басын қосты, Күнбатыс, күншығыстан екі дос-ты, Көнекей, қалай қарай жүреміз деп Екеуі бес жүз қолмен ақылдасты. *Бұркітші* Бокмұрын дәу томаралы Бурадай зіркілдеген ашу шашты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Бұркітші* Қожбан құсына тоқ желе беріп, шошаладан ас үйге әкеліп тұғырына қондырды (С.Бегалин, Бала Шоқан).

БҮРКІТШІЛІК з а т. с а я т. *Бүркітті баулып, онымен аң аулау кәсібі, саятшылықтың бір түрі.* Қазіргі кезде *бұркітшілік* өнерге ерекше көңіл бөлініп, Қарағанды, Ал-

маты облыстарында арнайы салбурын ұйымдастырылып, жас бүркітшілер мектебі ашылды (ҚҰЭ). *Бұркітшілік* кәсіппен ертеде көшпелі түркі тектес халықтар шұғылданған (ҚҰЭ).

БҮРЛЕ= е. т. *Бұтақ түйіршіктері бөртін, жапырақ жаруға таяну*. Ақсақ, соқыр, таз болса, тағы жаман, Көріп сүйген лайықты әрбір құлға Сүйікті бұтағыңа *бұрлен* шыққан Құрметті жемісінді ысырап қылма! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Енді шал түрленеді шөптей *бұрлен*, Жүрмеді бұрынғыдай киімі кірлеп. Үй сайманын түзетіп адам болып, Қорасына мал салды үш-төрт түрлеп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Уағы туған соң, тұрмайды екен: жер тез кеуіп, ағаш басы да шапшаң *бұрледі* (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БҮРЛЕН= е. т. 1. *Түйіршіктері жаруға таяну*. Бастары көгеріп, *бұрленіп* қалған қалың қараған жел лебімен сыбдыр-сыбдыр қағып теңселіп, ырғалып қояды (М.Әуезов, Қараш.). Қараған, тобылғы бастары *бұрленіп* қалған екен (К.Оразалин, Көктем.). 2. а у ы с. *Құлпыру, құбылу*. Көкшегір түр құлпырып, Жан-жағына қарайды Неше түрлі *бұрленіп*. Хабарын естіп бұл құстың Көреміз деп әр жерден Құшылар келді шұбырып (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

БҮРЛЕНДІР= е. т. *Бұршік жарғызу*. Бар елін Ұлы Отанның гүлдендірген, Тамыр жайып, жапырағын *бұрлендірген* (Халық ақындары).

БҮРЛЕНДІРУ= *Бұрлендір етістігінің қимыл атауы*.

БҮРЛЕНУ *Бұрлен етістігінің қимыл атауы*.

БҮРЛЕУ *Бұрле етістігінің қимыл атауы*.

БҮРЛІ с ы н. 1. *Үстіңі беті бұдыр-бұдыр, тегіс емес*. Түрменің халі нашар. Үстімізге киюге бергендері жұқа *бұрлі* кенеп көйлек-дамбал, қара ала шолақ камзол (С.Сейфуллин, Тар жол.). 2. *Бүрі көп, бүртіккі*. Бұл жерге алабота, ермен, қурай, түйежапырақ тәрізді бойшаң да, *бұрлі* өсімдіктер қалың өсіпті (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Осы қардың астында *бұрлі* ақ жусан, шоңқайған қояндай күлтелі көде, көкбұрыл бөгеттер жатыр (С.Бегалин, Танд. өңгім.). Бұлар Еңлік үйінің алдындағы *бұрлі* ағаштардың түбінде біраз тұрып та қалды (К.Оразалин, Ақ жазық).

БҮРЛІГҮ *Бұрлік етістігінің қимыл атауы*.

БҮРЛІК= е. т. *Абыр-сабыр боп, әуре-сарсаңға түсу; дүрлігу*. Ұрланып келген бұл жауды, Білмей қалды қапыста. Дағдарған ел *бұрлігіп*, Баратын адам іздейді (Жамбыл, Шығ.). Келген бұйрық штабтан Жауға тимек жан-жақтан, Жорыққа уақыт бүгін түн, Жау

бұрлігіп сасуда (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлеңд.).

БҮРЛІКТІР= е. т. *Дүрліктіру, әуре-сарсаңға түсіру*. «Серкебайдың осы бір шолжың қызы ылғиына шатақ шығарып, барған жерін *бұрліктіреді* де жүреді» – деп Сағалбай кейіп, қолын сілтеді (С.Омаров, Қайырлы.). Бүлік боран! *Бұрліктірген* жер-көкті, Бұғып дария, үстін басып сең кетті, Төтеп бермей аң да, мал да ығысты (Қ.Бекхожин, Достық.). Кеше ғана осы байлар Аманкелдіні ел-жұртты *бұрліктірген* бүліксің деген (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Бүйідей бүрліктірді. *Қатты әлек салды, әлем-тапырағын шығарды, апишысын қуырды*.

БҮРМЕ з а т. *Көйлектің етегінде, жеңінде, жағада т.б. бүріліп тігілген әшекейлі қосалқы бөлігі*. Көйлектің сөгіп *бұрмесіп*, Қайта тікті Тамара. Арнады соған бір кешін Айтты ғой дәрігер бағана (М.Әлімбаев, Танд. өлеңд.). Ағашы заимкенің селдіреген, Қалқаның екі көзі мөлдіреген. Ән салып, кешке таман жүргенінде, *Бұрмесі* ақ көйлектің желбіреген (Қаз. әндері). *Бұрме* – сиыр тіс, бұзау тіс, қой тіс деген түрлерге бөлінеді. Жағасы, жеңінің ұшы, етегі кестеленген жас келіншектер мен қыз балалардың көйлегінде болады (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.). // *Тігісі жиырылған, бүгілген*. Шұбартау, Абай менен Абыралы, Бұлардан сән-салтанат табылады. Әйелдер көлеңдеген *бұрме* көйлек, Ақ жаулық аққудай боп салынады (Пернедегі терме.).

Бұрме балақ. *Балағының тігісі жиырылған, бүгілген (шалбар)*. Ораздың үстінде таптаза жаңа ақ сары тенниска, бұтында *бұрме балақ*, шолақ шалбар (Б.Сокпақбаев, Аяжан.).

Бұрме тігіс. қ о л о н е р. *Жиырып тігілетін тігіс*. *Бұрме тігіс* – әртүрлі желбіреуіктерді, қос етектерді бүре жапсырғанда, бір заттың шетін жинай тіккенде қолданады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

БҮРМЕЛЕ= е. т. *Бүріп, жиырып тігу, бұрме салу*. Үстінде етегін *бұрмелеген* ақ жібек көйлек, сыртынан қызыл мақпалдан жеңсіз камзол киген (Ж.Мұзапаров, Каби карт.). Үстінде тұқыл жаға, шолақ жең ақ көйлек. Ескі көк шалбарының балағын *бұрмелен* киген (Ж.Жұмақанов, Үш бөйтерек). Қоныш, бас, тақа тігіліп болған соң, оны қалыпқа салып *бұрмелейді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БҮРМЕЛЕН= е. т. 1. *Бүрілу, жиырылу*. Қос етек көйлектің жеңінің ұшы да қос-қос *бұрмеленеді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. *Бұрме-бұрме болып түйілу*. Мөңті (қытайшасы маньтоу) алақандай көлемде дөңгеленте жайған қамырдың ішіне ет салынып, *бұр-*

меленіп түйілген соң «сүт пісірім» уақыттың ішінде пісіріледі (Д.Қатран, Қазақ. астағам.). **3. а у ы с.** *Бүрісіп-тырысу.* Қамалып қам теріге *бұрмеленбе*, Қыстыгүн қар астында қалған шөптей. Мені шын жеңемін деп желікпей-ақ, Қойындар абиырды шашпай-төкпей (Жамбыл, Шығ.).

БҮРМЕЛЕНУ *Бұрмелен етістігінің қимыл атауы.*

БҮРМЕЛЕУ *Бұрмеле етістігінің қимыл атауы.*

БҮРМЕЛІ *с ы н.* *Жиырып тігілген. Бұрмелі* қынама қара тон, қызыл шұбар пима, қара құлақшын киген адам қар астынан шыға келді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Әкем қалтасынан аузы *бұрмелі* қара дорбасын алды да, қанша екенін білмеймін, тілашар деп молдекеңнің бармағына қыстырды (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Бұрмелі етек. *Етек жағының тігісі жиырылған.* Гүлайманның ақ жібек көйлегінің *бұрмелі етегі*нде күн тәрізді дөңгелек қызыл гүл шоқтары ырғалады (Д.Әбілев, Ақын.).

Бұрмелі мигматит. *г е о л.* *Лейкократты желшелер мен субстрат материалы бір-біріне үйлесімді қабатталып келетін мигматиттің түрі.*

БҮРМЕНАН *з а т. та ма қ.* *Балық, ет, қырыққабат немесе саңырауқұлақ салып пісірілген, сопақша батон бітімді қаусырма.*

БҮРСЕК *е л і к.* *Тоңып, бүрсеңдеген қимылды бейнелейтін сөз.*

Бүрсек қақты. *Тоңып, бүрсектеді.*

БҮРСЕКТЕ= *е т.* *Тону, бүрсең қағу. Бүрсектеген* суық торғайлар шықылықтай бастады (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Дала өте салқын. Жылы күркеден шыққан бойда дірдек қағып, *бүрсектеі* жөнелесің (С.Мұратбеков, Жабайы.). Жол шетіндегі ши қияқтардың түбінен пыр-пыр етіп *бүрсектеген* торғайлар ұшады (С.Мұратбеков, Көкорай).

БҮРСЕКТЕУ *Бүрсекте етістігінің қимыл атауы.* Бүрісіп жыртқық үйдің іргесінде, Біз жаттық *бүрсектеумен* түн кешуде (Р.Нұрпейісов, Қапшағай).

БҮРСЕҢ *е л і к.* *Қалтырап, дірілдеген, бүрсең-бүрсең еткен қимылды бейнелейтін сөз.*

Бүрсен қақты. *Дірілдеп қалтырады, бүрсең-бүрсең етті.* Кедейдің өзі жүрер малды бағып, Отыруға отын жоқ үзбей жағып. Тоңған үйін жылытып, тонын илеп, Шекпен тігер қатыны *бүрсең қағын* (Абай, Шығ.жин.). Аязда торығатын таппай пана, Емес бұл ертедегі құба дала. Мұз қатып, негіне қыс қысылып, Кіре алмай *бүрсең қағып* тұр қораға (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Түнде тұрған бозқырау әлі еріп

біткен жоқ. Жайлау құмар қазақтар жазғытұрым тастай қашқан қыстауларына *бүрсең қағын* қайта келіп жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

БҮРСЕҢ-БҮРСЕҢ *е л і к.* *Бүрсең қаққан, бүрсеңдеген, қалтырап-дірілдеген қимылды бейнелейтін сөз.* Көк мылтықтың астында көзіңе көк шыбын үймелеп, *бүрсең-бүрсең* жорытқаныңды енді бір көрсем арман жоқ, – деді ол (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бүрсең-бүрсең етті. *Бүрсек қақты, бүкшііп, бүрсең қақты, қалтырады.* Атышулы күрентөбел қабырғасы ыржындап *бүрсең-бүрсең етеді* (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

БҮРСЕҢДЕ= *е т.* *Бүрсііп дірілдеп, қалтырау.* Қалшылдап жүрдік *бүрсеңдеп*, Қақаған қысқы айларда. Ағалар тоңбай жүрсін деп, Жібердік бәрін майданға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мейлі өрген! Мейлі аяздан *бүрсеңде!* Тек әйтеуір қаңқу сөзге бір сенбе! Ярлығындай ең бір үлкен гауһардың Өмірімің бар бағасы тұр сенде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БҮРСЕҢДЕТ= *е т.* *Дірдектеу, бүрсектеу, тоңдыру.* Биылғы күз аса салқын. Қара суық желі де, бұлыңғыр жауыны да ерте иектеп, мезгілсіз *бүрсеңдетіп* тұр (М.Әуезов, Шығ.). Бұл сөздің байыбына бармаған Тұрар: «Менің мамам бәріңді де *бүрсеңдетер*, әлі» – деп ішінен күліп қойды (С.Шаймерденов, Мінез). Сіркіреген суық жаңбырдың арты қарға ауысып, күндері тіпті *бүрсеңдетіп* кетті ғой (С.Сматаев, Армысың.).

БҮРСЕҢДЕТУ *Бүрсеңдет етістігінің қимыл атауы.*

БҮРСЕҢДЕУ *Бүрсеңде етістігінің қимыл атауы.* Шамасы қоймас бұл *бүрсеңдеуін*, Қарашы мотордың бір сөнбеуін (А.Шамкенов, Сырларым.).

БҮРСИ= *е т.* *Бойын жаза алмай бүрісу, бүкірею.* Қыс батқан арық малдар төрт аяғын бауырына алып, күнгеі бетте *бүрсііп* шуақтап тұр (Б.Майлин, Шығ.). Баланы пештің жанына жатқызып, кемпір мен шал екі жағында *бүрсііп*, жүдеп, жаны қысылып жатқан жалғыздарына телміріп қарап, сарылып отыр (М.Әуезов, Қараш.). Алыстан айдау жеп, күйі қашып келген, аузы көкке жаңа тиген қой мен ешкілер топырлап, *бүрсііп* ықтайды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

БҮРСИТ= *е т.* **1.** *Бүрістіру, бүкірейту.* **2.** *Тоңазыту, мұздату.* Буалдыр ма, тұман ба, әлде шаңыт аяздың әлемді *бүрситкен* сұрғылт үскіні ме – әйтеуір күн бетінде сұрғылт мұнар бар (Б.Майлин, Шығ.).

БҮРСИТУ *Бүрсит етістігінің қимыл атауы.*

БҮРСИП-БҮРСИП ү с т. *Бүрісіп-тырысып, бүрсең қағып*. Ауыл алдындағы қыраттан түнгі өрістен қайтқан сиырлар *бүрсиіп-бүрсиіп* түсіп жатыр (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Мұрты басылған ауыздар бауырсақты отап қуяң-қуяң етті. Қаһар түсіп қарғыс-талған жұт заманда *бүрсиіп-бүрсиіп* сағыз шайнаған текедей сақалдар сапсаң-сапсаң етті (І.Жансүгіров, Шығ.).

БҮРСИЮ *Бүрси етістігінің қимыл атауы.*

БҮРСІГҮН ү с т. *Ертеңнен арғы күн*. Ал ертең ше, *бүрсігің үн і*, қыста ше... Батыр болсаң, ал қанекі, уақытты ұсташы?! Ұстаймайсың (М.Мақатаев, Шығ.). Ауылымның күнбатысы қалың қамыс, *Бүрсігің үн і* арғы күн болады алыс. Жас кісіде бар болса жігер-намыс, Болып кетіп жүрмесін жатпен таныс (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Зымырап бөйге атындай өте шықты, Жабығып көріп еді көңіл неден? Ертең жазып, *бүрсігің үн і* бітірем деп, Баянсыз тіршілікке сенуменен (Ә.Найманбаев, Шығ.).

БҮРСІЗ с ы н. *Бүрі, бұдыры жоқ*. Үй маңына отырғызылған *бүрсіз* ағаштарға көзі түсті (С.Естаев, Өмір.).

БҮРТИ= е т. 1. *Бөрткен тәрізді бүріліп ісіну*. Өне-міне дегенше қар да кетіп, бақбақ басы *бүртініп*, бөйшешекті, қырмызыгүлді, түймедақты, көгал шөп көтеріліп қалды (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Құлыншақтың тісі бір жұманың ішінде *бүртінеді*, келесі жұмада қасқа тісі жарады (Б.Қинаятұлы, Тісіне қарап.). 2. *Томтию, быртию*. Сәби қарысып айырылмайды. *Бүртіне* титтей саусақтарымен қарманып, анасының омырауына жармасып, көйлектің қақпағын бүріп алды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

БҮРТИЮ *Бүрти етістігінің қимыл атауы; томтию, ісіну*.

БҮРТІК з а т. 1. *Өсімдік денесінде болатын ұсақ түйіншек*. Өткінші бір жаңбыр бүркіп, Гүл жапырағын жапты моншак. Мөлтіл қағып күміс *бүртік*, Айнала орман тұрды қоршап (С.Бегалин, Өлең.). Қайраң жағаға ойнаққа шыққан жасыл шабақтарға Хакім жусанның *бүртіктерін* лақтырады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). Жарған өлең қауыздарын, Гүлдің нәзік *бүртігін де й*. Айтқан елге уағыздарын, Таң атқанша кірпік ілмей (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 2. а у ы с. *Денеге шығатын ұсақ-ұсақ бөрткен*. Пеллагра ауруынан адамның мойнына, қолының сыртына қызарып *бүртік* шығады (Т.Дарқанбаев, Витамин.).

БҮРТІК-БҮРТІК с ы н. *Түйіршік-түйіршік*. Абылан жануардың шарадай көзінен сол күні *бүртік-бүртік* домалаған жас көрді (С.Сматаев, Ақжелен).

БҮРТІКТЕ= е т. 1. *Түйір шығу, түйін салу*. 2. а у ы с. *Бет-ауыз, денені ұсақ бөрткен басу*.

БҮРТІКТЕН= е т. 1. *Өсімдік сабағында түйіршіктердің бөртуі, түйір салыну*. Қалың жауыннан кейін ағаш бұтақтары *бүртіктен* бастаған («Лен. жас»). 2. а у ы с. *Түйіршік басу, бөрту*. Мұрттары тікелей, жақ терілері *бүртіктеніп*, көзінен от шашырап, әдеттегі жайдарылық та жым-жылас жоғалып кетті (М.Иманжанов, Менің махабб.).

БҮРТІКТЕНУ *Бүртіктен етістігінің қимыл атауы; түйіршіктері бөрте бастау, түйірлену*.

БҮРҮ¹ *Бүр етістігінің қимыл атауы*.

1. *Қолдың, саусақтардың бар күшімен бүрсітіре ұстау*. Шойын кеуделі, аю жоталы, *бүрүге* біткендей жүндес сом саусақты, қастары қиғаш-қиғаш біткен қара кісі – Игілік би паң да, тақаппар да емес (Ғ.Мүсірепов, Ояңған өлке). 2. *Бүркіттің не басқа да құстардың шеңгелдеп, қысып ұстауы*. Мажыра бүркіттің *бүрүіне* түскен түлкідей тұяқ серпе алмады (І.Жансүгіров, Әңгім.). 3. қ о л ө н е р. *Бүгін, жиырып тігу*. – Көне? – деп үңілсе, үйректің кіп-кішкене, қап-қара көзі қыпылықтап жау-таңдайды. – Неге қозғалмайды бұл?! – деді Шоқан. – *Бүрү* батып кеткен болар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Бүрү* – бүгістіре тігу, жиыра тігу, шеңгелдеп ұстау (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 4. а у ы с. *Маза бермеу, тықсыру*. Сенің ниетің арам, соның жылтыраған бетін көрген соң малайыңды босатып отырсың, – деп байды бөйбішесі *бүрүмен* болды (Б.Майлин, Шығ.).

БҮРҮЛІ с ы н. 1. *Бүрілген, бүріп қойған*. Бұзылмаған қазы, *бүрүлі* етті есіткенде Күлпаштың аузынан суы ағып, ынтығуға айналды (Б.Майлин, Шығ.). Бәрі *бүрүлі* ет, бітеу қазысын бір-ақ көтеріп асып жеп, жол бойы шақырысумен болды (Б.Аманшин, Көкжар). 2. *Бүріп тігілген*. Кең балағы *бүрүлі* жұқа шалбарының қайырма бүгісі кішкене қызыл туфлин түгел жауып кеткен (С.Шаймерденов, Болашақ.).

БҮРШЕК з а т. ж е р г. *Аттың оралып-оралып түйін болып қалған жалы*. *Бүрше* к қарабайыр, жалдас жылқыда көп болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БҮРШІК з а т. б о т. <лат. gemma> *Өсімдік сабақтарының жапырақ салар, өркен алар жерінде ашылатын түйіршік, бастама*. Аман көріп ботамды, Емізер күнім бар ма екен! Жар жағалап қыдырып, Тал *бүршігін* сындырып, Жегізер күнім бар ма екен?! (С.Сейфуллин, Шығ.). *Бүршіктің* сыртындағы қат-қабат жұқа қабыршықтар өсімдік сабағының ұшар

басындағы өсу нүктесін бүркеп тұрады (ҚСЭ). Сәмбі талдың шыбығы сыздап *бұршикке* буаз болған кезде жесір келіншектің жүрегі ел көшкендей жалғызсырайтынын олар білер деймісің? (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Туған жерім, сен дегенде көңілімде кіршік жоқ, Бұтағында тұрсам болды бүр жарған бір *бұршик* боп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Бүршік атты [жайды, жарды]. а) *Бүршіктенді, гүл жарды.* Тауға жарыса шыққан, тауды етектей шыққан неше түрлі әдемі ағаштар жасарып, бұтақтары *бұршик ата* бастапты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Балауса талдар бақтағы *Бұршигін* жаңа *жайғанда*, Ауылдың азаматтары Аттанып кетті майданға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ал бұл таяқ жүзімнің шыбығы екен, сөйтіп осының артынша *бұршик жар* бастады (С.Мұқанов, Естімеген.). Алғашқы нұрдың ынтығып, Қай жерге тұңғыш барғанын, Алғашқы гүлдің құлпырып, Қай жерде *бұршик жайғанын* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Көбейді, өсіп-өркендеді.* Көктемгі бүршік жарған табиғат секілді, өлең де адам жүрегіне дарып, көңілінде көктеп *бұршик жарып* жатады (С.Мәуленов, Үркер.). б) *Ашылды, пайда болды.* Қыз бойындағы осындай жаңа мінездерді көре алуы – мұның өз бойында да бір дәннің *бұршик жар* бастағаны екенін ол кезде қайдан білсін (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қоңыр-қожа айдауға кеткенде отбасының отын сөндірмей Қожахмет, Құлахмет, Нұрахмет, Сұлтанакмет сынды қазақтың талантты азаматтарын өсіріп жеткізген Ләтипа Қожықованың есімі қазақ жерінде жаңа *бұршик жарған* театр өнерімен байланысты («Түркістан»). в) *Құлтырды, жайнады.* Абысын-ау, байқадың ба, өзі биыл *бұршик жарған* райхандай жайнап, сұлу бойжеткен болып қалыпты (Ж.Мусин, Үміт). *Жарған* ем *бұршик*, жанардың Жалынын балап арға мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Вегетативтік бүршік. б о т. *Ұзарған өркенде орналасатын, сабақ пен жапырақ өсіп шығатын бүршік.* Барлық гүлді өсімдіктерде өркеннің түріне қарай *бұршиктің вегетативтік* және генеративтік түрлері бар (ҚҰЭ).

Генеративтік бүршік. б о т. *Қысқарған өркенде орналасатын, гүл өсіп шығатын бүршік. Генеративтік* (көбеймелік) *бұршик* (басқаша айтқанда, гүл бүршігі), сәл ірілеу және қысқарған өркенде ғана орналасады, оны ұзынынан қақ жарып қарағанда бастама сабақтың жан-жағына бекіген гүлжапырақтары (ашылмаған) көрінеді (ҚҰЭ).

Тер бүршіктері. б е й н е. *Тер тамшылары, моншақтары.* Кішілеу қыр мұрнының үш жағынан шымырлаған *тер бұршиктері* көрінеді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

БҮРШІК-БҮРШІК с ы н. **1. Түйіршік-түйіршік.** Орнитолог ғалымдарының айтуынша, бірқазан терісі әр жерінен *бұршик-бұршик* болып ауаға толып тұрады екен. Жеп-жеңіл қауырсындай қалықтайтындары да осыдан болса керек («Парасат»). **2. Бұртік-бұртік.** Жастықтан төмен одеялдың үстінде үшкілдеп бүктеп тастаған *бұршик-бұршик* жиырма қол орамал. Жиырма бірінші кереуетте өзі жатыр (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

БҮРШІКТЕ= е т. *Өсімдік түйіндерінің жетіліп, бүршік жаруы, бүршік салуы.* Уақыты жеткенде тал *бұршиктейді*, өсімдік түйін тастайды, алма ағашы гүлдейді, гүл аузын ашады – шешек атады (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Шәкі жалғыз еді. Взвод командирінен төрт сағатқа рұқсат алып, тоғай аралай шыққан. Қолында жаңа *бұршиктеген* бұтақ (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Назым болмашы *бұршиктеген* жас шыбықты қазылған жерге қадай бастады (С.Алдабергенов, Әңгім.).

БҮРШІКТЕЛ= е т. *Бұршіктену, бүршік жару.* Ашытқы саңырауқұлақтар *бұршиктеле* бөліну арқылы көбейеді (Н.Шоқанов, Микрорганнизм.).

БҮРШІКТЕН= е т. **1. Бұршік ату, бүршік жару.** Үлкейткіш әйнекпен қараған кезде *бұршиктене* тозанданып, ақшыл тартады (К.Тоқаев, Тасқын). Егіз ағаштың *бұршиктене* бастаған бұтақтары сыбдырлайды (З.Иманбаев, Дала.). Оған жердегі қара торғай, бұлбұл сайрағандары қосылып, дүние біткен енді өн-күйге толды. Күн жылығаннан ақ *бұршиктене* түскен балқарағай, долана, мойыл, шетендер кенет бой көтеріп, қайың, қарағай, шығанақтар жасыл жапыраққа оранды (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **2. Кедір-бұдыр болу, түйіршіктелу.** Егер ісік өңештің ішіне шыға жауып тұрса, онда барий өңешті толық толтыра алмайды, ісінген жерінің жан-жағы тегіс болмайды, *бұршиктеніп* көрінеді (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы).

БҮРШІКТЕНУ *Бұршіктену* етістігінің қимыл атауы. Сонымен гидра *бұршиктену* арқылы, жыныссыз жолмен көбейеді (Зоология). Кейбір өсімдіктердің жаңа клеткалары *бұршиктену* арқылы пайда болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Бұршиктену* кезінде аналық организм денесінде бүршіктеніп томпиған өсінді пайда болады да, одан жаңа организм өсіп жетіледі (ҚСЭ).

БҮРШІКТЕУ *Бұршіктеу* етістігінің қимыл атауы. Тұщы су гидрасының *бұршиктеуі* еске түсіріңіздер (Жалпы биология).

БҮРШІКТІ с ы н. *Бүршігі, бүрі бар, бүршігі көп.* Қарағайдың қаз таңдайлы *бұршікті* бұталары ақ сәукеле киген келіншектей үлпек қардың салмағымен иіліп тұр (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Бұталардың *бұршікті* басын ішке қарай иілте қадаудың мәнісі бар (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Жігіт жыңғылдың көк *бұршікті* қызыл шыбықтарының ара-арасынан теңіз төсінде отты шардай балқып тұрған батыр күнге көз жіберді (З.Шүкіров, Жас жесір).

Бүршікті дәнел. ө с. <лат. *aldrovanda vesiculosa*> *Шықшоп тұқымдасының дәнел туысына жататын көпжылдық өсімдік. Бұршікті дәнел* – жәндіктермен қоректенетін өсімдік. Жапырақ сыртын өте сезгіш түктер жауып тұрады. Егер жапырақ үстіне ұсақ жәндіктер қонса, түктер оларды ұстап жабыла қалады (ҚҰЭ).

Бүршікті феллориния. ө с. <лат. *phellorinia strobilina*> *Қалтақшалы саңырауқұлақ. Бұршікті феллориния* – өте сирек кездесетін, жойылып бара жатқан реликт түр болғандықтан, қорғауға алынып Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

БҮРШІН с ы н. *Жасөспірім, бүлдіршін.* Өзіндей *бұршіні* кезінде, от ойнап өткір кезінде (Т.Нұрмұхамедов, Көкемарал).

БҮРІК с ы н. **1.** *Үш жағы қусырылыққырап жиырылған, түйілген, бүрілген.* Осылай деп қазекем, Дәсмиясын шығарды. Аңлып тұрған бұл қатын Мұны көріп қуанды. *Бүрік* жері қазының Қожантыға ұнамады (Бабалар сөзі). **2.** а у ы с. *Естімейтін, мән бермейтін.* *Бүрік* құлақ емес, түрік құлақтау ғана жүретін шал едім (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

БҮРІК = е т. **1.** *Сұйық зат шашырату, себу.* Оған есесін қайырудың орнына Добрушкин су *бүрікпін*, орамал желпіп әлек болатын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ақан комбайннан түсе қалып, жинауыштың астына еңкейіп көз тастады. Дестелердің үстіне біреу су *бүріккендей* дымқыл, асты әлі құрғақ екен (З.Шашкин, Өмір.). Малайын деп, малмайды: Толқын қолға соғады. Толқынның аппақ көбігі Баланың үстін қаптайды; Толқынның *бүріккен* үшқыны Ұшықтайды баланы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жүн сабау алдында тулаққа аздап сүт *бүрікпін*, шөптесінге төсеп жібітеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Аздап себелен жауу.* Сәуірдің бұлтты түйдек-түйдегімен көтеріліп, қар аралас жаңбыр да *бүрікпін* тұрған (Б.Майлин, Шығ.). Толқымалы ара-тұра ашық терезеден жаңбыр тамшыларын ішке *бүрікпін*, үйіріліп ұйтқыған күз басының толқымалы тентек желі ішін тартып тына қалды (Ө.Ахметов, Алтын.). Бұлтты аспан әлі де сыз *бүрікпін*, түнере салбырап тұр

(Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Жауын әлі екпіндете *бүрікпін* келді де, құйып кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **3.** а у ы с. *Оқты жиілетіп, боратып жіберу, жаудыру.* Пулемет қорғасын оғын жауға *бүрікпін* жіберіп, кенет құлаққа ұрған танадай жым болды (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Көкті жарып, бұлтты жыртып, Пулеметтен оқты *бүрікпін*, Қызыл туы күн боп күйіп, Келді азамат дүрсілдетіп (Б.Майлин, Шығ.). Винтовканың, автоматтың, әр жерден оқ *бүрікпін* тұрған қол пулеметтің дауысы қосылғанда Әужанның құлағы бітіп қалды (З.Ақышев, Жесірлер).

Ақ жалын бүрікті. п о э т. *Аяз қарыды. Ақ жалыны бүріккен* қыста мына, Малаңды да, жаныңды қысқаныңда, Мұндай күнді бермесін деп тілейсің, Досың түгіл айтулы дұшпаныңа (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Аузынан от бүрікті. *Тұқсырды, апишысын қуырды.* Иесі осал кісі емес. Россия патшалығының Сібірдегі *аузынан от бүріккен* қандыбалақ жендеті (І.Есенберлин, Қаһар).

Аяз бүрікті. п о э т. *Суық, ызғарлы леп соқты.* Қатырдың сақалға мұз, мұртқа мұздақ, Кәрленіп ысқырасың *аяз бүрікпін* (К.Жұмалиев, Қырда.).

Жынын бүрікті. *Қорқытты, үрейін алды, жынын шашты.* Шығыста бір хан өткен Шыңғыс деген, Қаһарман қан қақсатып ел билеген. Аспанның астын түгел аламын деп Қан уыстап, *жыны бұрікпін* дүрілдеген (Тарихи жырлар).

Көк жалын бүрікті. п о э т. *Оқты боратты, от шашты.* Саңқ етті мылтық *көк жалы бұрікпін*, Үйіріп дүлей құйынын. Директор ағай тастады сілкіп, Саусақпен мұзды миығын (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

Қолтығына су [дым] бүрікті. *Айдап салды, желіктірді, қайрады, шағыстырды.* Сыбан *қолтығына су бүрікпін* қойған кетік шалдың даурыққан айқайына риза емес (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Жайтудың *қолтығына су бүрікпін* сүпектеп жүрген – осы (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Құтыртқанның кім екенін көрдің ғой. Шымбайына батқан соң, сырын айтқанын көрмеймісің? *Қолтығына дым бүріккен* Бөжей, – деді Құнанбай (М.Әуезов, Абай жолы). Сапекең *қолтығына дым бүріккен* се керек, қарадан қарап отырған Байбол екеумізбен байланысқаны (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Мұз [қар] бүрікті. п о э т. *Қар (мұз) шашты, борады.* Қар ұшықтап *бүрікпін* мұз, Жел қанжарын жанып қыс. Жерді қайрап қайрақтай (І.Жансүгіров, Поэм.). *Мұз бүріккен*, есімде, тау шындары, Аспан бұлттан бір тәулік аршылмады (М.Мақатаев, Аккулар.).

Үйіріліп, ішік тартып, бетке *қ а р б ы р к і н*, еркін ойнақтайды (Ж.Жұмаханов, Махабб. мансап). Бүгін де солай қамығып, Сулана қалды қыз кірпік. Аспаны тұрды *м ы з б ы р к і н* (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

От бүрікті. а) *Ыстық леп берді, жалын шашты.* Зорлап сүйсе бетімді, Етімді үзіп алғандай. Демінен маған *о т б ы р к і н*, Болады денем жанғандай (С.Мұқанов, Замандас.). ә) *п о э т. Жұлдыздар жылтырады.* Сансыз сәуле кешкі аспанға *о т б ы р к і н*, Құлын толқын құйын болып кетті үркіп (Қ.Бұғыбаева, Ару ана).

БҮРІККІШ з а т. т е х. *Газ я сұйық ерітінділерді тозаңдатып шашатын арнаулы құрал.* Бүрку – химиялық ерітіндіні өсімдікке және топыраққа арнаулы *б ы р і к к і ш п е н* тамшы түрінде енгізу (Ж.Лұқпанов, Химия.). Тұқымды машиналар арқылы немесе аспалы *б ы р і к к і ш п е н* және шүмегіне тар көзді ұштық кигізілген су сепкішпен сұлайды (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). Көзілдірікті жыланның шашқан уы иіс су *б ы р і к к і ш т е н* (пульверизатор) шашқандай ұсақ тамшы болып шашырайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

БҮРІКПЕ с ы н. *Қатты жауып кетпей сіркіреп, себелеген.* Оның үстіне пішенші атаулы орақ үстінде нөсер тұрмақ, *б ы р і к п е* жаңбырдың өзінен қорқады (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). // *Себелеген жаңбыр.* Таң ата *б ы р і к п е* жауып толастап, ашылғанымен, қалың қарағай ішін соқыр тұман басқан (С.Жүнісов, Ақан сері).

БҮРІКПЕБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. *toxotes jaculator*> *Шашыратқы балық.*

БҮРІКПЕСУ з а т. *Душ.* Ваннаға түсу, *б ы р і к п е су* (душ) астына жуыну, салқын сумен шайыну – көптеген ықпалы бар косметикалық шара («Мәдениет және тұрмыс»).

БҮРІКТІР¹ = е т. *Сепкізу, себету.* Айрықша Хадиша үйге берді зейнет, Жібек, зер, асылдармен әшекейлеп. Хош иіс гүлдің суын *б ы р і к т і р і н*, Сарайда орнатқызды қолдан жаннат (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлең.).

БҮРІКТІР² = е т. *Шат-шәлкейін шығарып, тықсыру.* Қойға тиді бір бөрі, *Б ы р і к т і р і н* қырады (Батырлар жыры). Кісінің орамына келіп, аспанда алып қашпайтын болса, әудегі қазды, қарға-құзғынды *б ы р і к т і р е* қуар ма еді (І. Жансүгіров, Әңгім.). Барша жан порымына қайран қалды Қойдай қып қасқыр қуған *б ы р і к т і р і н* (Батырлар жыры).

БҮРІЛ = е т. **1.** *Жиырылу, бүрісу.* Бекболат ауруханаға жатқалы жиырма күнге жуықтады. Дәрігердің қарауы күшті болғаны ғой: он бес күн дегенде қолы икемге келіп, жарасы *б ы р і л і н* біте бастады. Алғашқы кезде ауру-

хананың сары төсегіне, сасық дәрісіне, шөп тамағына үйрене алмай, мұрнын тыжырып, іші пысып, уайым басып жатса да, жүре-жүре аурухананың өз адамындай болып, бойы үйренейін деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ойысу, қусырылу.* Арты биік, төрі аласарақ, кейінгі қатарлары кеңірек жайылып, алқа-қотандау жайғасқан да, төріне қарай *б ы р і л е*, ойыса түскен (М.Әуезов, Өскен өркен). **3.** *Бір жерге шоғырлану, жинақталу, бүрістірілу.* От киіз бір жақ шеті *б ы р і л е* тігілген киіз, кейде оны «төр киіз» деп те атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Төбесі киіз үй тәрізді *б ы р і л е* жасалған бұл күмбездің сыртқы бейнесі мешітке ұқсайды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Кемпірлер жаулықтарының *б ы р і л г е н* төбесін көтеріп, пештің қуысында қалғысып отыр (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **4.** *Оймақтана дөңгелену.* Батырдың көз алдында жұқа еріні өжімдене *б ы р і л і н* жекеменшік «Жигулине» тоңқалаңдай еніп бара жатқан басбух елестеді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Сонда Тарғын сөйлейді, Сөйлегенде не дейді: «Ақ Жүністей жолдасым, Қыз да болса мұңдасым, Қолаң шашты, қой көзді, Әйелде ару сен едің!» Қаламдай қасы сүрленген, Оймақтай аузы *б ы р і л г е н* (Ер Тарғын). **5.** *Томпаю, торсыю.* Шеңгелінің қарамығы иіліп жерге тиеді. Ойпырай, собығын көрмейсің бе, сүті шығып *б ы р і л і н* түр (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбезі).

БҮРІЛУ *Бүріл етістігінің қимыл атауы.* Кеуденің көк етінің кенет жиырылып, оның құрысуы не *б ы р і л у* і салдарынан ықылық тиеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

БҮРІП-ШАНЫШ = е т. *Қатты түйіліп, сұққылап, бүріп ауыру.* Жүрегінің басын өнебойы бірдеңе түйнеп, әлсін-әлсін *б ы р і п ш а н ы ш а* берді (Ө.Қанахин, Жүрек.).

БҮРІС = е т. **1.** *Оттың, ыстық судың, жалынның әсерінен бір нәрсенің тартылып, құрысып-бырысып жиырылуы.* Өткен жылғы бір соғыста Есқараның танкісі жанып, құлақ-шекесі отқа шалынып, аз жылтыр болып *б ы р і с е* біткен (С.Бегалин, Жеткіншек). **2.** *Кішірею, кішкентай болып қалу.* Торсан *б ы р і с і н* қалған бір уыс бетінде үш-төрт сақалы бар, кішкентай ғана тапал сары (Т.Ахтанов, Дала сыры). **3.** *Ишке тартып, құрысып ауыру.* Қолындағы бояуының жұғыны бөрі жеп отырған нанына жабысып отырғанда бір мезгілде Кәрімнің іші *б ы р і с і н*, ауыра бастады (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). **4.** *Суықтың, аяздың әсерінен тоңу, бүкшию.* Автобуста отырғандардың көбі суықтан *б ы р і с і н*, еріндері көгерген (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Еденіміз сыз еді, Бейне қатқан мұз еді. Ойнай алмай күлісіп, Жүретінбіз *б ы р і с і н* (Ө.Тұрманжанов, Менің

кітаб.). Терезенің қырауы бір елі. Ортада шалқалап ауру жатады. Сонда да болса, соны ес тұтып, төңірегінде *бүрісін-бүрісін* біз отырмыз (Қ.Әжікеев, Жылан.). Күз болғанда кенже туған қозылар бауырын жаза алмай *бүріседі* (М.Тиесов, Дала.). **5. Бұйығу, құнысу.** Үш әйел пештің жанында біріне-бірі тығылып, *бүрісін* отыр (М.Әуезов, Қараш.). Анасы соншалық жабырқау, оның қасында інісі *бүрісін* отыр (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Қол-аяғы құрысып, ат үстінен *бүрісін*, Ерден ауып, жылысып, Егізбай жерге құлады (Батырлар жыры). **6. Өнбеу, мардымсыз болу.** Тұйғын келіп шалғанда, қоянның адымы қандай *бүрісуші* еді, бауырынан шыға алмай... солай ма? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **7. а у ы с.** *Ашық мінез, жарқын жүз көрсетпей тырысу, жақтырмау, қнатпағанын аузын, маңдайын жиырып көрсету.* Аузы-басың *бүрісін*, қол-аяғың құрысып, көрінгенмен ұрысып, Долы қатын сияқты, Құдайдың ұрғаны екенсің (Айтыс). Мәсек тыжырынып отыр, екі елі еңсіз маңдайы местей *бүрісін* кетіпті (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

БҮРІСКЕК с ы н. *Бүрісуге бейім, бүріскіш.* Сондайлардың біреуі ме екен, жол үстінде ат шаналы біреу келеді. Жегілгені – *бүріскек*, шоңқайма торы («Қаз. әдеб»).

БҮРІС-ҚЫРЫС з а т. с ө й л. *Реніш, ашу.* Соның *бүріс-қырысы* н жазамын деп келіншегімді көбелекше шыр айналып жүрек қылын шертпек болам (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

БҮРІСПЕ з а т. м е д. *Тырысна.* Гипертониядан басқа да жүрек ауруларына, мәселен, жүрек талмасына, аяқ-қолдың *бүріспесі* сияқты ауруларға қарсы диализ-аппараттарын қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.).

БҮРІСТІР= е т. **1. Тырыстыру, жиыстыру.** Мәриям аспалы айнаның алдына отырып, маңдай терісін аз-кем *бүрістіре* түсіп, оқтын-оқтын күрсінетін болды (Б.Майлин, Шығ.). Зайкүл көзін құбылтып, ернін *бүрістіріп*, мәз боп қалды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2. Кішірейту.** Шура үнсіз, жағынан бастыра бір тартқан ақ шыт орамал жүдеу бетін *бүрістіріп*, тіпті шүңқитіп жіберіпті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **3. Жаурау, тоңу.** Күздің қара дауылы көріне мінген: малдың түгін үршітсе, адамды *бүрістіре* түседі (Ө.Қанахин, Дәмелі). Мұның бәрін *бүрістіріп*, қуырып қойған суық, күн жылуының кеміс түсетіндігі (А.Байтұрсынов,... Оқу құралы). Қабағына қар, мұртына мұз тоңған таудың ызғары ғана денемді шіміріктіріп *бүрістіреді* і (А.Тоқмағанбетов, Ақмоншақ). **4. а у ы с.** *Қыспаққа алу, үркітіп-қорқыту.* – Семейден бір қазақ кемесер келіп, мырзаларды *бүріс-*

тіріп жатыр дейді, білдің бе? – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БҮРІСТІРУ *Бүрістіре етістігінің қимыл атауы.*

БҮРІСТІРІЛ= е т. *Бүріліп, қатты жиырылу.* Қоржынның аузы *бүрістіріле* байлап тасталған екен (К.Оразалин, Көктем.).

БҮРІСУ *Бүріс етістігінің қимыл атауы; бір жерге жинақталып, тырысып қалу.* Түсті капуста жапырағының *бүрісуі*, цитрус дақылдарына сарғылт дақтың түсуі молибденнің тапшылығымен байланысты екенін білеміз (К.Нұрмағамбетов, Микротыңайқыш.). Бауыр циррозы – бауырдың шемденуі, клеткалардың *бүрісуі*, бауырдың бір жерінде клеткалардың орнына дәнекер тканьдерінің өсуі (М.Исамбаев,... Мед. анықтама).

БҮРІСІҢКІРЕ= е т. *Сәл жиырылып, қушығыңқырау, бүктетілу.* Бұрын омыраулы, үлкен денелі, айбатты жауы қазірде жауырыны *бүрісіңкіреп*, еңкеюге айналғандай болды (М.Әуезов, Қараш.). Сол кезде оның арқасы маған өкпелеп, сәл *бүрісіңкірегендей* болды (Б.Момышұлы, Москва.). Қол-аяғын бауырына жиып, бір қырынан *бүрісіңкіреп* жатқан Сейітханның көрпесін жапты (Т.Тілеуханов, Өмір.).

БҮРІСП-ТЫРЫС= е т. *Жиырылып, бір жапырақ болу.* Осы мезетте Яғымустың жүзі құмығып кетті. Онсыз да алақандай үшкіл беті *бүрісін-тырысы* н кішірейе түсті («Лен. жас»).

БҮТКІЛ е с і м. с ө й л. *Бүкіл.* Тілегендей *бүткіл* ел, Екі жастың тілеуін. Толды столға шөк гүлдер, Тойдың қара гүлеуін (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Он шақты партизан қолдарына қомақы сыпырғыш алып, *бүткіл* төңіректі қысқы қоқыстан тазартып жатыр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Аузына қарайтынбыз түп-түгел қарайтұғын бүкіл ауыл, *бүткіл* ел (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

БҮТІЛ е с і м. с ө й л. *Бүкіл.* Әрине, Кәкітайдың бастыруы Абайдың көп өлеңін *бүтіл* Қазақстан өлкесіне таратуға себеп болғаны рас (М.Әуезов, Әр жыл.). Мектептің *бүтіл* әлем-жәлем қағазы өз қолынан өтіп жүрді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Шалдың екі көзі жасаурай түсіп, *бүтіл* беті қыбырлап отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.).

БҮТІН с ы н. **1. Жыртық емес, тозбаған, бүлінбеген.** Осы сегіз үй ішіндегі ең *бүтін* і және үлкендеуі ортада тұрған жалпақтау бес қанат үй (М.Әуезов, Шығ.). Үй ішінің жабдығы да нашар... Бірақ көзі *бүтін*, шоқпыт жамаулы, сығырайған кішкене терезе (С.Сейфуллин, Тар жол.). Киіз қанша *бүтін* болғанымен, үйдің әр жер, әр жерінен тамшы аға

бастаған (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2. Бұзылмаған, өзгермеген.** Ағайының көп болса, Бірлігі оның бек болса, Жамандық жер кез келсе, Бір-біріне сеп болса, *Бұтін* тұрған бұзылмай, Отыз екі тіспен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Бұл толғауыңда да рухани еш нәрсе жоқ-ау, сірә, ойлану жетті ғой, жаңадан сезінуді үйрену керек, өмірде *бұтін* еш нәрсе жоқ (С.Талжанов, Адам тур.). **3. Құллі, бүкіл, барлық.** Жәңгірдің басына билігі келмейтін, мақтан сүйгіш, кім мақтаса соған еретін менмендігі күшті, ел билеуден түк білмейтін адам екендігі *бұтін* жұртқа мәлім болады. Ел арасында Жәңгірді жақтырмаған адам көбейеді (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.). Махамбеттің мінезі Исатайдікі секілді көптің басын құрастырып, *бұтін* елді сонынан жүргізетін мінез емес, Махамбет жақсы үндеуі (әгітетір), жақсы бастықтың қолында өте ыңғайлы қолбасы. Аңаны-мынаны істеп келген табылмайтын адам (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.). *Бұтін* үй, *бұтін* асты кеттім тастап, Ғашықтық қиын екен отын баспақ. Осындай бір Мұсаға мінгізуге, Жаратты желкөкірек тәңірім бастан (Қаз. әдеб. хрестом.). Бірақ бұнша жауға бір өзі түгіл *бұтін* бір дивизияның, бірнеше бригаданың шамасы келмей, ұрыс салып, асығыс шегініп бара жатқанын ойлағанда, о ниетінен тез айнып қалды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Әрине, бұл Европа үкіметіне жау екенін білеміз, һәм бұл жауыздардың *бұтін* дүниенің тағдыры қолымызда деп ойлайтынын да бәріміз білеміз (С.Сейфуллин, Шығ.). **4. Тұтас, бөлінбеген.** Өсімдіктердің вегетативтік органдарының анатомиялық және морфологиялық құрылыстары бір-бірімен өте тығыз байланыста болады. Бұл өсімдіктің бір *бұтін* организм екенін дәлелдей түседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Бектұр атын тебіңкірей келіп, *бұтін* жатқан қасқырды көрген соң, езуі құлағына жеткенше ыржиып, ол да атынан түсе қалды (Ф.Сланов, Әңгім.). **5. Сау, аман-сау.** Мейрам болыстың Петрамборда оқып жүрген Сейілбегі бір жазда өз аулына сақал, мұрты *бұтін* келді (М.Тиев, Әділбек Майкөтов). Өлеңменен от кешіп, оқтан өтіп, өлеңменен дақ түспей, *бұтін* келді (С.Мәуленов, Қызыл арша). Адамды елдің белгісі – *Бұтін* болар жағасы. Тура бидің белгісі – Жоқ болар жеген парасы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **6. Толық, жарты емес.** Ғаламда ғалым – *бұтін*, жәһіл – жарты, қалмайтын, сендей жан, бос жүрген құрға (Айтыс). – Мен, – дейді – қарап алға, артыма да Бас идім *бұтін* ге де, жартыға да (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). **7. м а т. <ағыл. integer> Бөлшексіз тұтас сан.** *Бұтін* сандар

амалдар қолдануды жеделдету үшін гректер египеттіктерден ауысқан абақ деп аталатын, кәдімгі есепшотқа ұқсас келетін құралды ойлап тапқан (А.Көбесов, Математика.). Дайындау министрлігінің өкілі Ашкін де жеке колхоздарда еттің, сүттің, жүннің, жұмыртқаның қалай орындалғаны жөнінде *бұтін*, бөлшегі аралас сандарды жүздіре төгіп көп айтты (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Ертедегі гректер сан ұғымы дегенде оң *бұтін* санды ғана түсінді және оны бірліктердің жиыны деп қарады (О.Жәутіков, Математика.). Ол әуелі *бұтін* алгебралық көпмүшенің экстремумын табудың жалпы ережесін тұжырымдайды (А.Көбесов, Математика.). Бағанағы тоғызды он алтыға көбейтіп жіберсеңіз, арифметикаға қара жаяу кісінің көзі алпыс *бұтін* оннан бір бөлшек екеніне жетеді (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). **8. Филос. Заттардың не оның бөліктерінің жиынтығын білдіретін бір сыңары.** Таным формасы, әдетте, *бұтін* туралы бөлшектелмеген түсініктен басталады да, талдау барысында бүтінді бөлектеуге көшеді және ойлаудағы объектіні нақты бүтін ретінде қайта қалпына келтіреді (Филос. термин. сөздігі).

Ақылы бүтін. *Жынды емес, ақыл-есі дұрыс.* Айтанның өзі де кәдімгі адамға ұқсамайды. Жын бұған түзік те, *ақылды бұтін* есерсоқ та емес. Әлде өнерпаз, әлде бақсы-құшнаш (М.Мағауин, Өмір жыры).

Арқа-басы бүтін. *Бәрі, негізі орнында, толық сайлы.* Үкімет салығын сентябрьде толық бітірткен, тұқымды қорды түгелдеткен, ең алдымен, біздің қырман, көлігі жүз пұрт, түгел, *арқа-басы бұтін* (М.Әуезов, Үш күн.).

Басы бүтін. а) *Еш сұраусыз, біржола қайтарусыз.* Өй, тәйірі, *басы бұтін* беріп тұрғам жоқ, ұста мынаны, – деп бүркітті жігіт қолына қондырды (М.Әуезов, Әңгім.). Мына үлкендеуін саған *басы бұтін* берейік, – деп жымия күлді Әйтім (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Қазақ досына қарыз ақша бермейді. Бере қалса, *басы бұтін* береді (С.Бакбергенов, Мен сізді.). ә) *Солайымен, тұтасымен.* Кенестің кембағал саясатынан құтылысымен көзін тырнап ашып, батыстық өркениеттің көшіне ілескен елдің бірі осы. Алқымын Балтық теңізі шайып жатқан Литваның жер көлемі шағын ғана. *Басы бұтін* Шығыс Еуропада жатыр («Жас Алаш»).

Бауыры бүтін. *Өлім-жітімі жоқ, төрт құбыласы түгел.* Мүсірәлі тіршілік шіркіннің тұрақсыздығын, бұл жалғанда *бауыры бұтін* пенденің жоғын, түбінде баршамыздың барар жеріміз бір екенін айтты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Бүтін алаш. *Бар қазақ, қазақ біткен.* Россия мемлекеті бұзылып, орыс халқы бірі-бірін талап, өзді-өзіне қасқырша шауып жатқанда Алаш автономиясының туын тігіп, бүліншілікке ұшыратпай, алаш балаларының аман қалуын көздеп тұрғанда, автономиясын тоқтатуы, земство, учредителни сабрание сайлау жұмыстарына кесе түсуі, бұның үстіне *бүтін алашты* тегіс аралап, бас-көз болып тұрған «Қазақ» газетасын жауып қоюы бұл құларға аз іс емес (М.Дулатов, Шығ.).

Бүтін мен бөлшек. *ф и л о с. Заттардың не оның бөліктерінің жиынтығы мен осы заттарды біріктіріп, оларға тән емес жаңа қасиеттер мен заңдылықтардың пайда болуына әкелетін байланыс арасындағы қарым-қатынасты білдіретін философиялық категориялар.* Жаңа көзқарас *бүтін мен бөлшек* диалектикасын тиімді түрде пайымдауға мүмкіндік береді (ҚҰӘ). *Бүтін мен бөлшек* арасында бірлік, тепе-теңдік және қайшылық қатынастары болады (ҚСЭ).

Екі жарты бір бүтін болады. *Үйленді, үй болды.* Маған сен керексің. *Екі жарты бір бүтін болайық* (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Екі жарты бір бүтін құрау. *Тұтасу, бірігу.* Бірінің кемшілігін екіншісінің кешірімділігі толықтырып, *екі жартының бір бүтін құрауына* н шығар (К.Ахметова, Шығ.).

Есі [ақыл-есі] бүтін. *Ақыл-есі дұрыс, жынды емес, сау.* *Есі бүтін* мына екеуі шарап бокалын шыңғырлата қағысқан заматта әйелдің етек астын ала жатқан төбет қыңсылап қоя берді. Фрау конфетті өз аузына басып жіберіп, жалма-жан піскен тауықтың бір аяғын итке тістетті де, екінші аяғын Байшораға ұстатты (Ж.Тілеков, От кешу). Мен *ақыл-есі бүтін* талай жігітті білем, бірақ дәл сендей именшек, сендей дәрменсізін көрмедім (М.Мағауин, Көк мұнар).

Кеудесі бүтін. *Қайғы-шері аз, миңы жоқ.* Сумкада жатыр қаралы қағаз, Жай қағаз емес, қап-қара құйын. *Кеудесі бүтін*, ауылда жан аз, Жоқтату оңай, тоқтату қиын (К.Дөрібаев, Серт).

Қабырғасы бүтін. *Өзгермеген, тұп-тамырын сақтаған, негізі дұрыс.* Тарау-тарау жолдар бар, Қадау-қадау көлдер бар. Сазарған сарқын шөлдер бар, Салтына берік, айнымас *Қабырғасы бүтін* елдер бар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Түтіні бүтін. *Жағдайы, тұрмысы жақсы, оңалған.* Қазір шаңырағы түгел, *түтіні бүтін*, шаруасы шалқыған керегелі әулет (М.Дүзенов, Ант).

Іргесі бүтін. а) *Азбаған, тозбаған, сетінемеген.* Мен олардың атамзаманнан қалыптас-

қан қазақы салт-дәстүр, жол-жоралғыны тәрк етпей, жөн біліп, кісілік танытқандарына тәнті болдым... Иә, ауылдың *іргесі бүтін* екен. Әлі де кәдімгідей өкпелей алатын мәрт адамдар бар екен («Жас Алаш»). ә) *Тыныш, жайбарақат.* Жау-жорық, айқай-аттан, түні түтін, Болмады ұлан жаздай *ірге бүтін* (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол *іргесі бүтін* отырған бір ауылды екіге бөліп, иттей ырылдастырып қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

БҮТІНДЕ= е т. 1. *Жыртылған жерін жасау, тігу, жамап-жасқау.* Қозышылықтан босаған Қошаны жылқышылармен жібермек болған Тәжі киім-кешегін *бүтіндеп*, жамап-жасқаумен болды (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Сол қағаздың келерін білгендей о кісі тыным таппай үйдің жыртық-тесігін *бүтіндеп*, малдың шөп-шаламын әзірлеумен болды (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Жалпы оқпанын аз-маз түзгендей, сыртын *бүтіндегіндей* болды. Әйтсе де ішкі жағы тазарып, әуелгі беттегідей бола алмады (Ж.Аймауытов, Қартқожа). 2. *Жөндеу, түзеу, бастапқы қалпына келтіру, дұрыстау.* – Қағаз желімдейтін желім тап. Мен сенің жыртық кітаптарыңды *бүтіндеп*, жөндеп берейін, – деді ол (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Бұл төңіректе Бекболаттың еңбегі сіңбеген ауыл кем де кем, талайының қираған қазан-ошақтарын *бүтіндеп* берген (С.Шарипов, Бекболат). Жұмағұловтың басқаруымен жігіттер бұл үйді епке келтірді, тазалады, ағартты, есік-терезесін *бүтіндеді* (К.Қамбаров, Алтай.). Арба-саймандарының бұзылғандары болса, трест *бүтіндеп* те береді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). 3. *Толықтыру, толыққанды ету, түзгендеу.* Дүниені *бүтіндейтінде* – сөз, Бүлдіретін де – сөз (Мақал-нама).

Бар-жоғын [жоқ-жітігін] бүтіндеді. *Жоғын түзгендеді.* Өзі ұйымдастырған, өзі дирижерлік жасаған оркестрімен Ахмет Жұбанов та *бар-жоғымызды бүтіндеп*, үлкен абырой әперді (Қ.Байсейітов, Құштар.). Жазакең мыңғыртып мал өсірген шопан ғана емес, өз саласының ой-шұқырын көре білетін, елінің, жұртының *жоқ-жітігін бүтіндеп*, бар-жоғын түгендей жүретін кісі еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Беделді бүтіндеді. *Абыройын ойлады, абыройына дақ түсірмеуге тырысты.* Күнзила араласқан іс не іс боп тынарын, не күл боп бітерін біледі. Шайқала бастаған *беделді бүтіндеме* се болмас (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

БҮТІНДЕЙ ү с т. 1. *Мүлде, түбегейлі, бір-жола.* Ережепті Әсеттен кем көрмейтін Зылиқаның сыры Қожамқұлдың жанжалын *бүтінде*

т і н д е й теріске шығарды (К.Оразалин, Ақ жазық). Барлық оқу-тәрбие жұмысын *б ұ т і н д е й* қайта құру қажет (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ал кейде түпнұсқадағы сөйлемнің құрылысы *б ұ т і н д е й* өзгеріске ұшырап аударылатын кез болды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Осыдан бастап арифметика мен геометрия арасындағы бұрынғыдай қатынас *б ұ т і н д е й* өзгеріп, енді геометрия үстем бола бастайды (А.Көбесов, Математика.). **2. Тұтасымен, түгелдей.** Жатты көздің алдында, Тау тұлғасы *б ұ т і н д е й*. Биік құздың баурында, Бұлттар жүзді түтіндей (С.Мәуленов, Жолдас). Бүйіріндегі ең ұсақ гүл шоғырларын да пайдалануға болады, оларды *б ұ т і н д е й* күйінде де, төрт бөліп те кептіреді (С.Сұбханбердин, Өсімдік–дәрі.). Көрмеде барлық даму институттары, ұлттық ғылыми орталықтар, венчурлық қорлар мен технопарктер жеке блокпен орналасты. Жаңа қалыптасып келе жатқан туризм кластеріне *б ұ т і н д е й* бір стэнд арналды. Осы орайда Алматыда құрылып жатқан көлік-логистика орталығының жұмысы да көрмеге келушілердің үлкен қызығушылығын туғызды («Егемен Қазақстан»).

БҮТІНДЕЛ= е т. 1. *Жөнделу, түзелу.* Ондағы ең жақын туысым – Мустафаның Раббасы. Оның күнкөрісі әлсіз. Бұрынғы жыртық үйі әлі *б ұ т і н д е л г е н* жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). Адыра қалған шаңырағы *б ұ т і н д е л і п* жүре бергендей болды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сол үй қайта жөнделіп, ортасына темір пеш орнатылып, терезелері *б ұ т і н д е л і п* мектеп болған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2. Жаңа киім киіну, жаңалану.** Бұл күнде жақсымыз – мал көбейді, астық бар, үстіміз *б ұ т і н д е л д і* (С.Шаринов, Бекболат). Сол жылы агентке тышқанды көп тапсырғанымыз сонша, бәріміз де жаңадан көйлек-дамбал киіп, біраз *б ұ т і н д е л і п* қалдық (Ө.Қанахин, Жер басып.). **3. Қалпына келу, дұрысталу.** Тұмысында жаман жігіт емес еді. Семейлық өмірі қаншама итырғыл-жыңға түскенімен түбі бұзыла қоймас, *б ұ т і н д е л е р* (З.Қабдолов, Жалын).

Иығы бүтінделді. *Тәуір киінді, киімі түзелді.* Төлеу білте мақпалдан бешпент, шалбар киіп, азғана уақыттың ішінде үй ішінің *и ы ғ ы б ұ т і н д е л і п* қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

БҮТІНДЕН= е т. с ө й л. *Бүтіндел.* Сататынын бағасына карамай ұра береді; соның салдарынан, бұрын жыртық-тесік жүретіндердің көбі *б ұ т і н д е н і п* қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БҮТІНДЕНУ *Бүтінден етістігінің қимыл атауы.* Өз бетінше *б ұ т і н д е н у д і*, сейілуші қалайтын жандар болады (Ж.Молдағалиев, Самал).

БҮТІНДЕТ= е т. *Түзету, жөндеу.* – Мен кісі жіберейін, есік-терезелерді *б ұ т і н д е т-кен ше* үйлеріңе бара тұрындар, – деп орнынан тұрды (Т.Оразаев, Қапыштың жастық.).

БҮТІНДЕТУ *Бүтіндет етістігінің қимыл атауы.*

БҮТІНДЕУ¹ с ы н. **1.** *Бүтінірек, біршама, сынбаған.* Хасен тағы *б ұ т і н д е у* бір тарақты тауып алды (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** *Жыртылмаған, дұрыстау.* Ол алба-жұлба шоқпыт көрпенің *б ұ т і н д е у* жерін Сағдатқа жабатын (Т.Тобағабылов, Жазира.). **3.** *Құламаған, жөні түзу.* Олардың қоралары Үлгілінікінен гөрі *б ұ т і н д е у*, қыстаудағы үйлерінің көбі жөнделген (М.Хасенов, Нартәуекел).

БҮТІНДЕУ² *Бүтінде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жөндеу, түзеу.* Қораға қонып орныққанша, күздің жабдығымен ауыл-ауылдың үлкендері әбігер болып, пішен тасу, қораның жыртық-тесігін *б ұ т і н д е у* сияқты бөгеттер шықты (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Жамау, тігу.* Қапшық атаулыны қарап, жыртығы болса *б ұ т і н д е у* әйелдерге тапсырылды (С.Мұқанов, Шығ.). Тамақ істеу, киім *б ұ т і н д е у*, мал қарау, бала күту бір сәрі де, жыртықты жамау бір сәрі ғой (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **3.** *Құстың тозған, сынған, кетілген, көнерген, сырқаттанған қауырсынын тастатып, қанатын қиуға дайындау.* Құс қанатын *б ұ т і н д е у д і*ң, оны қайта көкке самғатудың бірнеше жолы бар. Балапан жылындағы түктерін сақтап, тірнегінде түлемей келген құс тас түлегінде толық түлейді. Тозған, сынған, кетілген, көнерген, зақымдалған, сырқаттанған жүн қауырсындарын түгел тастайды да, оның орнын қайта толтырады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Жоғын бүтіндеу. *Түгендеу, реттеу.* Екіншіден, мүсәпір күй кешкен материалдық базалардың жыртығын жамап, *ж о ғ ы н б ұ т і н д е у ғ е* көңіл бөліне бастады («Жас Алаш»).

Жыртығын бүтіндеу. *Реттеу, ретке келтіру.* Себебі қазір әр республика өз *ж ы р т ы ғ ы н б ұ т і н д е у* мен айналысып кетті де, ондағы отандастарымызға сол ұлттарға кірігуден басқа амал қалмай барады («Егемен Қазақстан»). Панферов түсін суытып екінші эшелондағы батальонды бекінісінен дереу қарсы атақаға шығарып, алғы шептің *ж ы р т ы ғ ы н б ұ т і н д е у ғ е* әмір етті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Құрсауын бүтіндеу. *Жетілдіру, көркейту.* Сол жаймен қатар Мырзахандар айтып келген ерлік ертегісі де бұл өңірдің жас баласына дейін түгел жетті. Соның бөрінің үстіне мынадай көл-көсір қонақасы, ұзақ жиын, жағалай сойылып жатқан ақсарбас, көкқасқалар құр ғана келіс қуанышы емес. Бұның ішінде шеп жию, батамен табысу, ыдырағанды қайта құру, *құрсауын бүтіндеу* – қысқасы, мерейін тағы аспандатып асыру бар (М.Әуезов, Шығ.).

БҮТІНДІК з а т. **1.** *Жамау-жасқаусыздық, жыртығы жоқтық.* Кеш, апа, кеуде қағып кейде біздің, Мақтан ғып *бүтіндігі* жейдеміздің (Ф.Қайырбеков, Большевик.). **2.** *Он екі мүшесі саулық, амандық.* Зинахмет протезін ақырын-ақырын ағыта бастады. Осы жалған *бүтіндігі* қайтемің, – деп ойлады ол, – жеңімді тіктіріп алып жүре берсем де болмай ма (Ж.Молдағалиев, Самал). **3.** а у ы с. *Ауызбіршілік, ынтымақтық.* Біз әділдігімізді, *бүтіндігімізді* айтып отырсақ, сырт бізге не қылар дейсің (Б.Майлин, Шығ.). Мұндайда өз еліміздің *бүтіндігі* жақсы ғой. Сырттан келер сөзге Жанмырзаның айбыны артық (Ф.Сланов, Асау арна). Оның үстіне бұрын не мемлекеттік, не ұлттық *бүтіндігі* болмаған қазақ сияқты халықтың әдеби тілінің дамуы қазір бұрынғыдан да үдей түсті (І.Омаров, Серпін).

Тамақ тоқ, киім бүтіндік. *Уайым-қайғы жоқтық.* Қазіргі жағдайда, әсіресе, қой өсіруге жастар көптеп келе бастағанда, оларды *тамағы тоқ, киімі бүтіндікпен* малда ұстап тұру қиын («Мәдениет және тұрмыс»).

БҮТІНШІ з а т. **1.** *Бүтіндеуші, жамап-жасқап жөндеуші.* Ол – анау-мынау *бүтінші* емес. Етік, кебіс-мәсілерді мүсіндеп, сүмірейте тігетін шебер етікші (С.Омаров, Дала қызы). **2.** а у ы с. *Бітістіруші, табыстырушы, қалпына келтіруші.* Қазыбек есімі халыққа қазақ пен қалмақ арасындағы шапқыншылық кезінде екі елдің арасындағы бітімші, *бүтінші* болған батыл елші, парасатты мәмілегер ретінде мәлім («Қаз. әдеб.»).

БҮТІНІРЕК с ы н. *Бүтіндеу, біршама бүтін, жөні түзу.* Украин партизандар қозғалысы штабы Киев қаласындағы Ворошилов атындағы көшенің *бүтінірек* үйлерінің біріне орналасыпты («Қаз. әдеб.»).

БҮШЕК с ы н. *Бір жағы қорбиып, екінші шеті қушиған.* Артқы жағы *бүшек*, алдыңғы жағы қаңқақ, үйлесімсіз көрінеді (С.Бегалин, Уақыт тынысы). // *Қушиған, арық қой.* Бір қора қойда құйрықты маңғаз, қылшық жүн қылқа мойын ши бүт *бүшектер* болмаушы ма еді (С.Бегалин, Уақыт.).

БЫҒУ *Бық етістігінің қимыл атауы. Дәнді дақылдардың қайнаған суда жібіп бөртуі. Бығыуна* көп уақыт керек (Ауызекі).

БЫҒЫРЛА = е т. с ө й л. **1.** *Әлсіз, ретсіз бүлкілдеу.* Оразбай жүгіріп келгенде *бығырлап*, жаны шыққалы жатқан қоянды Аққұмай желкеден тістеп, аяғымен басып тұр еді (Н.Сералиев, Намыс). **2.** *Тықырлап қайнау, қайнаған су, сорпаның ыдыс қақпағына тиіп тықырлауы.* Қанатбай *бығырлап* қайнап, қақпағы бүлкілдеп тұрған қар құманға қолын соза бергенде, дәл қақ түбінен мылтық гүрсете қалды («Қаз. әдеб.»). **3.** *Бығу, толу.* Үндемей жүріп бәрі асқазанда *бығырлап* қайнап жатыр екен-ау, жарықтық. Ай, скромныйсың-ау (Ү.Уайдин, Ендігісін.).

БЫДЫ-БЫДЫ е л і к. *Былдырла, түсініксіз болып шыққан дыбысты бейнелейтін сөз.* Қанша сайрасам да, тілім аузымның ішінде домалап жүрген сияқты, бір түрлі *быды-быды* (Ү.Уайдин, Ендігісін.).

БЫДЫҚ з а т. м е д. *Адамның сөйлеу қарқыны мен ырғағының бұзылуы, тұтықпа.* Мына *быдықты* өткен жылы өрік-алманың көшетін ұрлап, есегіне артып бара жатқан жерінен ұстап алдық (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). *Быдық* ми қыртысының астындағы жүйке түйіндерінің зақымдануынан және ортаның жүйке жүйесінің қозу қызметінің күшеюінен болады (ҚҰЭ). *Быдықпен* ауырған адамды емдегенде, әуелі оған себеп болған ауруды анықтайды (ҚҰЭ). Быдыраған *быдық* сөздерде – салдырлаған тастар бар, сығырайған жұмық көздерде – тамып кетсе жанды улайтын жастар бар (С.Мәуленов, Шалқар).

БЫДЫҚТА = е т. *Анық сөйлемей, тұтығы.* «Қарындас өңдеріңіз жақсы екен» – деді. Дауысы *быдықтағандай.* Сөзі жайшылықтағыдай шымыр шықпады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Бір ноқаты кем адамдай сәлем жоқ, саулық жоқ *быдықтай* жөнелді (Д.Досжанов, Кісі.).

БЫДЫҚТАҢҚЫРА = е т. *Сәл аздап тұтығу.* Ол ар жағынан сөз келмей жатқандай, әр сөзін *быдықтаныққырап*, жеке-жеке айта бастады (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

БЫДЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Тұтығушылық.* *≈ Быдықтатығы* қалмады. **2.** а у ы с. *Аспаптың дауысын дұрыс шығара алмаушылық.* Төлегеннің етшен де шымыр саусақтары *быдықтатыққа* жол бермей, айқын да сиқыр ызындар шығарды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

БЫДЫНДА = с ө й л. *Былдырлау, түсініксіз бірнәрсені айту.* Төргі бөлмедегі ағасы ұйқысырағандай бірденелерді түсініксіз *быдыңдап* дүрс аунады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

БЫДЫНДАУ *Быдыңда етістігінің қимыл атауы.*

БЫДЫР з а т. с ө й л. *Бұдыр*. Сейсімет Айдана мен Қазанғап тауының арасындағы кара б ы д ы р д а атын жаяу жетектеп, із кесіп жүрді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

БЫДЫРҚАЙ с ы н. с ө й л. *Айғызданған кедір-бұдыр, бұдырмақты*. Жазды күні ыстықта б ы д ы р қ а й қоңыр тау құрысқан күйік тері сияқты (І. Жансүгіров, Шығ.). *Б ы д ы р қ а й* белдер үстінен, көрінді бойлап көк Баян (Ғ.Орманов, Жер.).

БЫДЫРЛЫ с ы н. с ө й л. *Бұдырлы*. *Б ы д ы р л ы* құмның бір шөптеcінді, иісі аңқыған жусаны мол тұсына әкеп қойын қаптата жайып, жан-жағына қарайлаңқырап тұрғаны мынау (Н.Әбутәлиев, Сахара.).

БЫДЫРМАҚ с ы н. с ө й л. *Бұдырмақ*. Жазық пен сілемнің өбіскен жиегінде ұзыннан-ұзақ созылып б ы д ы р м а қ адыр жатыр (А.Қалиұлы, Әңгім.).

БЫЖ е л і к. *Кенет шыжылдап шыққан дыбысты бейнелейтін сөз*.

Быж етті. *Быжылдаған дыбыс шықты*. Саптыаяқтағы сүт б ы ж е т т і, буы бұрқырап бүлк-бүлк қайнады (І.Жансүгіров, Шығ.). Қып-қызыл шоқ салқыннан шоршығандай көтеріле беріп, б ы ж е т е қайта сөнді (Т.Құрманғалиев, Теңіз.). Ол қазан сынығына салынып әкелінген шоқ үстіне түсіп б ы ж е т е қалды (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Шашыраған су пешке төгіліп, б ы ж е т е түседі (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

БЫЖАЛАҚТА= е т. *Тыныш таппай, шыж-быж болу*. Өзі туралы өзі б ы ж а л а қ т а й бергеннен гөрі, сөзге Жағыпардың араласқанына іші жылы қалған (А.Жүнісов, Өмір ізі). – Ә, солай ма екен! Айдын б ы ж а л а қ т а ғ а н досын босатып жіберді, алыс биікте қарауытқан жұмбақ қорымға тағы қарады (К.Соқабаев, Көктас.).

БЫЖА-ТЫЖА е л і к. с ө й л. *Ретсіз, бейберекет*. ≈ *Б ы ж а - т ы ж а с ы* шықты.

Быжа-тыжа болды. с ө й л. *Астан-кестен болды*. Аттарға желдің біресе өз жалыңмен өзінді сабап, омырауынан төмпештеп, б ы ж а - т ы ж а б о п тұлынын түтіп долданғаны, біресе терінді сүртіп, еркелете сипап, асты-үстіне түсіп жөреукелегені қызық (Ә.Кекілбаев, Дала.).

БЫЖ-БЫЖ е л і к. *Кенеттен қайта-қайта шыжылдаған дыбысты бейнелейтін сөз*.

Быж-быж болды. *Тызылдап күйін-пісті, күйгелектенді*. Екі-үш сағаттан кейін қонақтар қайтып келіп, ақ үйге жайғасып, қолдарына су құйған кезде ауыл басшылары б ы ж - б ы ж б о л ы п күйін-пісті де қалды.

Быж-быж еткізді. *Қайта-қайта быжылдатты*. Әділ жанқалтасынан шишақпақ алып,

шиді тұтатып, саусақтың басын б ы ж - б ы ж е т к і з і п күйдірді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан.).

Быж-быж етті. *Қайта-қайта быжылдады*. Қоңырқай самогон мөлдіреп, сыра бұрқырап, б ы ж - б ы ж е т к е н қуырдақ пен төтті пирожок, варениктер қаптап кетті (Т.Бердияров, Солдат.). Алғашқы бетте б ы ж - б ы ж е т с е де, артынан будақ-будақ бу да көтерілді, тері қазан бүлк-бүлк қайнай бастады (Б.Шалабаев, Өмірде.). Жалт беріп үлгірген Медетбектің үстіне бүрке шашыраған металл шоқтары б ы ж - б ы ж е т і п жабысты да, брезент спецовканы ойып-ойып түсті (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал.).

Быж-быж қайнады. а) *Көпіршіп, шымырлады*. Той дастарқаны жайылып, колхоздың кара сабалары күмп-күмп пісіліп, түн асқан сары қымыз түйіршік майлары бетінде қалқып, б ы ж - б ы ж қ а й н а п, сырлы аяқтарға құйылып жатты (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Шарапка масан жігіт өзі де құдды шампан шарабындай б ы ж - б ы ж қ а й н а п, қарсы алдындағы сұлу қызға лықсып, шапшып қап, тасып төгіліп тұр (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Балтық көбігі б ы ж - б ы ж қ а й н а п, бұрқана тулайды (С.Мәуленов, Танд.). ә) *Құжынады, қаптады*. Көшесі ағаш жапырақты. Ән салып, әртүрлі құс тұрған сайрап. Суықтан тоңып өлген шыбын-шіркей, Тіріліп, қанат қағып, б ы ж - б ы ж қ а й н а п. Аспанда күн күркіреп, от жарқылдап, Жылы жел кара бұлтты тербеп айдап (М.Жұмабаев, Шығ.). Көлеңкесі самал жел Б ы ж - б ы ж қ а й н а п жүрген адам, Көшкен бе, әлде, қалың ел! (Б.Майлин, Шығ.). б) *Быжылдады, быж-быж етті*. Үгілген қара пымының арасында ұсақ кара бүргелер б ы ж - б ы ж қ а й н а й д ы (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бай ауылдың жұртында қалған барлық кара шыбын енді осы жалғыз қарайғанға жиналып, үйдің іші б ы ж - б ы ж қ а й н а д ы (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Быж-быж қылды. *Шатастырды, шашыратты*. Іштей дауысын бір қалыпқа келтіре алмай «Екі жиреннің» ырғағын б ы ж - б ы ж қ ы п қожыратып жібереді. Шыпылдап маңдайынан тер шықты (І.Жақанов, Махаббат вальсі).

БЫЖҒЫЛДА= е т. *Быжылдау, шулау*. Аққасқа өзі барып таласпайды, бірақ ауылдың көп иті алдынан шығып, б ы ж ғ ы л д а п үре беріп, айналасын қамап бергенде, яки тісі тигенде құтырып кетеді (М.Әуезов, Қараш.).

БЫЖ-ТЫЖ е л і к. *Бейберекет, шашыраңқы, ретсіз қимылды бейнелейтін сөз*. // *Шу, дау-дамай, талас*. Басы таудай өңгіменің аяғы б ы ж - т ы ж ғ а айналды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Быж-тыж болды. а) *Астан-кестен болды, тым-тырақай, беталды кетті*. Бір күні не

Үсейіннің, не бәйбішенің көзіне түссек *б ы ж-т ы ж б о л а т ы н* тұрмыс емес пе? (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Шат-шәлекейі шықты.* Жоқ, қарағым, қазір оқыра кезі. *Б ы ж-т ы ж б о л* п қашып кетер, өзім бағайын, – дейді шал (Қаз. ертерг.).

Быж-тыж қылды. *Шат-шәлекейін шығарды, шатастырды, астан-кестен етті.* Әуілдектің үні Дәмештің қиялын *б ы ж-т ы ж қ ы л д ы* (І.Жақанов, Екі жирен).

БЫЖЫ¹ = е т. *Құжынау, қаптау.* Тастапты шынжырларды үзіп-үзіп, Мишаның кетіпті аттар қосын бұзып, Қалыпты киіз, кілем былғаныш боп, Үймелеп қоңыз, шыбын жатыр *б ы ж ы п* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БЫЖЫ² = е т. *Бұрқырап қатты ашу.* Екеуіміз шаңқай түсте бау түбіне келіп, қымтаулы жатқан қарындағы *б ы ж ы г а н* бидай көжеге обыға бас қоямыз (Ф.Орманов, Жүрек). Шалдың бар кегі мен өкпе-сақпасы *б ы ж ы-г а н* иістей қыжылдап шыға келетіні бар (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

БЫЖЫҚ з а т. *Көп, ұсақ нәрселер жиыны, тізбесі.* Жанқұтты мылтығы мен оғын тексерді. Патрондардың *б ы ж ы г ы* мықты. Су өтпеген секілді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

БЫЖЫҚ-ТЫЖЫҚ з а т. с ө й л. *Ұсақ тірлік, шаруа.* *Б ы ж ы қ-т ы ж ы қ* қол тигізе ме осы, – дейді үсті-үстіне сөйлеген бөтен дауыс, маған жаны аши жік-жаппар болып (Д.Досымов, Жаңғырық).

БЫЖЫҚ-ШЫЖЫҚ: *быжық-шыжық болды.* *Күйін-пісті, қатты мазасызданды, күйгелектенді.* Неменеге сонша *б ы ж ы қ-ш ы ж ы қ б о л а д ы* екен (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

БЫЖЫҚЫ-ТЫЖЫҚЫ с ы н. с ө й л. *Бейберекет, ретсіз.* Едені тас, терезелері кең үлкен залда он қыз біріне-бірі мінгескен *б ы ж ы қ ы-т ы ж ы қ ы* көп дөңгелектердің қыбын тауып, құлағында ойнап тұр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Быжықы-тыжықы тартты. *Бейберекет күйге түсті, шашырады, шатасты.* Есепсіз жарылқамақ бола бергенде түстің аяғы *б ы ж ы қ ы-т ы ж ы қ ы т а р т ы п* кетті (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

БЫЖЫЛ з а т. *Ызыңдап, быжылдап шығатын дыбыс.* Күнілгері әзірлеп қойған ақ самаурынның оты өшіп, *б ы ж ы л ы* басылып қалды (С.Әлжіков, Дала.). Ол қасына бас мамандардың бірі Көлдқожа Нұрғожинді ертіп, өткен жылы өзеннің әлгібір *б ы ж ы л д ы* тұсына келіпті («Соц. Каз.»). // *Қыңсылап үн шығаратын, быжылдаған.* Көксерек тап бергенде талай бұралқп төбет, *б ы ж ы л* қаншық қаңсылап, шәуілдеп қашатын болды (М.Әуезов, Қараш.).

БЫЖЫЛДА = е т. 1. *Быж-быж еткен дыбыс шығару, шыжылдау.* Туралған етті салған кезде ыстық май шыжылдап, *б ы ж ы л-д а п* бөлмені бу басып кетті (Б.Момышұлы, Шығ.). От маздап жанып, май шыжылдап, бауырсақ *б ы ж ы л д а п* жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен үйдің төбесіне шығып, шошаланың түтіндігінен қарасам, май қайнап, бауырсақ *б ы ж ы л д а п* пісіп жатыр екен (С.Бегалин, Сәтжан.). 2. *Бұрқырап қатты ашу.* Қою сары көбігі *б ы ж ы л д а п* бұрқырап, иісі кеуденді жарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сонымен, Шираз елінде, Екі-үш күннің бірінде Құмыршаға құюлы Шарап тұрад *б ы ж ы л д а п*, Құмыршасы тым сәнді-ақ, Әшекейлі, оюлы (М.Жұмабаев, Шығ.) Аликті жоқтап жұрты көп жылайды, Өлген соң жылағанға ол тұрмайды. Днепр жағасында асын беріп, Көпіршіп саптыаяқтар *б ы ж ы л д а й д ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тай дүзген екі-үш қара саба иін атып, шертіп қалса жарылып кететіндей *б ы ж ы л д а п* тұрады (З.Ақышев, Ақбел.). 3. а у ы с. *Күйін-пісіп, шыж-быж болу, шыж-балақтау.* Оралмай кетті ол жазған, *б ы ж ы л д а п* күйдім мен кейін (Х.Ерғалиев, Дәуір.). Тыңдаңызшы, сіз, Операция жасағанда Қыжылдап, *б ы ж ы л д а п*, Тыным таппай шыжылдап, Отырмайтын ба ек босағанда! (А.Тоқмағамбетов, Дария.).

БЫЖЫЛДАТ = е т. *Быж-быж еткізу.* Тақтайдай қара жолмен қос ат жеңіл тырашбенкені *б ы ж ы л д а т ы п* келеді. Тырашбенкеде Қасен мен Қартқожа кеудені ашып тастап, қолды сермеп, әңгіме соғып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бозала таң болмай жатып-ақ шал мен кемпір шайды *б ы ж ы л д а-т а* қайнатып, сәресіге Мәрзияны оятты (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Әжем мені айналып-толғана жүріп, қазанды жудырып жібереді де, кішкене тоң май шыжғырып, балықты *б ы ж ы л д а т ы п* қуыра бастайды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БЫЖЫЛДАТУ *Быжылдат етістігінің қимыл атауы.*

БЫЖЫЛДАУ *Быжылда етістігінің қимыл атауы.*

БЫЖЫЛДАУЫҚ с ы н. *Быжылдап тұратын, быжылдай беретін.* Шыбын қайта айтам деп аузын аша бергенде қарлығаш оның тілін жұлып алады. Содан бұл шыбын мылқау – *б ы ж ы л-д а у ы қ* болып қалады (Б.Кенжебаев, Асау.).

БЫЖЫНА = е т. *Құжынау, қаптау.* Табиғат күшінің көбі бір керемет болып көрініп, дүние неше түрлі Құдайлардың, перілердің, періштелердің, шайтандардың, жындардың *б ы ж ы н а п* жатқан қордасы, ұясы секілді

көрініп, көңіліне қорқыныш кіргізген себепті, алғашқы адамдар табиғат алдында қол құсырып, құлдық қып, бас ұрумен болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шағырдың іші *б ы ж ы н а г а н* шілделік, шыр-шыр даусы бір ырғақты әуендей әлдилеп, әрі-беріден соң мызғып кетіппін (Б.Аманшин, Көкжар.). Аумағы талай жерге созылып кете беретін тау арасындағы ойпаттың астынан *б ы ж ы н а г а н* сансыз көзді қайнарлар тесіп шығып жатады (Ғ.Сланов, Асау арна). Сол бір пейіштей көркем қойнауға *б ы ж ы н а п* көп шатыр қонды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

БЫЖЫНАҚ *с ы н. с ө й л. Быжынаған, құжынаған, қаптаған.* Біз барып түсетін Хансейіттің үйі қала шетіндегі буылтық көшелі *б ы ж ы н а қ* қыстақ сияқты бөлігінде (Т.Иманбеков, Үш ай.).

БЫЖЫҢ *с ы н. с ө й л. Мазасыз, беймаза.* Өрісі тар *б ы ж ы ң* адамның батырсынғаны күлкі болатын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

БЫЖЫҢ-БЫЖЫҢ *е л і к. Үзік-үзік және ақырын быжылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.* Кемнің бір шетінен екінші шетіне домалана жүгіріп *б ы ж ы ң-б ы ж ы ң* сөйлейді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Тоғайәлі аспаз *б ы ж ы ң-б ы ж ы ң* күбірлеп, Жасағаннан тек қана дауыл талап етеді. Кеме үстінде домалана жүгіріп, *б ы ж ы ң-б ы ж ы ң* міңгірлеп, Тоғайәлі пыскырынады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

БЫЖЫҢ-ТЫЖЫҢ *з а т. с ө й л. Ұсақ әңгіме, өсек, қауесет.* – Әй, қойсаңдаршы ауыл арасындағы *б ы ж ы ң-т ы ж ы ң д ы*. Бай емес, би емес, неше атасынан бері сұр кедей. Өзі – жөн білетін пысық жігіт (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

БЫЖЫР *з а т. Бұтасы қалың, шатқалаңды шытырман, дөңді-жыралы жер. Б ы ж ы р ы* мол бұйратты өңірде жаяу адамға қозы бағу қиын-ақ (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). Биік жонның күнгей беті ірілі-уақты қыраттар, төбешіктер – қалың *б ы ж ы р ғ а* айналып кетеді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

БЫЖЫР-БЫЖЫР *с ы н. Айқыш-ұйқыш, ығы-жығы, ретсіз.* Оның өсімдік шөптері *б ы ж ы р-б ы ж ы р* өріптер тәрізді (М.Қаратаев, Далада.).

БЫЖЫРҚАЙ *с ы н. Кедір-бұдырлы, қисық-қыңыр, ретсіз.* Май топыраққа милықтай бұққан *б ы ж ы р қ а й* жер кепелі туған аулы (Д.Досжанов, Дария). Көктемде кешеулеу бүрлеп, күз туа кешеуіл сарғаятын; ал, текетіресе біткен *б ы ж ы р қ а й* бұтақтардың өзі-ақ бақта сыдия өсетін қараағаштан әлдеқайда әлді, әлдеқайда жасылға бай-тын (О.Бөкеев, Қайдасың.). *Б ы ж ы р қ а й* сәуле бұта-қарағанды тіміскіп диірменге бұрылған

(Қ.Ысқақов, Тұйық). Арба бергі шеттегі жатаған, *б ы ж ы р қ а й* үйлердің арасына кіріп барады екен (Б.Шаханов, Ғашық.).

БЫЖЫРҚАЙЛАН = *ет. Кедір-бұдырланып, үйіме-жүйіме болу, мыж-мыж болу.* Түсе беріс ылди ауыл екен, *б ы ж ы р қ а й л а н ғ а н* қала көрінді (Б.Майлин, Шығ.). Булығып кеп отқа күйген терідей *б ы ж ы р қ а й л а н ғ а н* бетін мынау дүниеден жасырғандай (О.Бөкеев, Үркер.).

БЫЖЫРЛА = *е т. Қаптау, жыпырлау. Б ы ж ы р л а ғ а н* үй. Күж-күж халық. Папам айтқандай «араның ұясы» (Т.Тобағабылов, Түсінсең.). Күмбездің ішкі төбесі араның ұясындай *б ы ж ы р л а ғ а н* аппақ-аппақ ұзыншау шұқанақ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫЖЫРЛАТ = *е т. Жыпырлату, қаптау.* Құмыра әшекейін *б ы ж ы р л а т п а й*, керісінше, оның түсін аша түседі (Д.Досжанов, Күм жүтқан.). Бір жерге тынығып отырайын десе, аяғының астындағы алабажақ кілем емес, өңшең *б ы ж ы р л а т а* шаншып қойған тебен ине сияқты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БЫЖЫРЫҚ *с ы н. Кедір-бұдырлы, айқыш-ұйқыштанған.* Көсеумен шұқылап отқа пісірген бауырдай қара *б ы ж ы р ы қ* таудың жырақаналарында жылт еткен су жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалың қарағайлы бетте анда-санда әр жерде қара *б ы ж ы р ы қ* болып қара жартастар көрінеді (М.Әуезов, Қараш.). Кейде бергі беттегі дәл желкедегі тоғай, қара *б ы ж ы р ы қ* болып, жас ойға түскен қайғыдай көлеңкеленіп, көкшілденіп жүдеп кетеді (М.Әуезов, Шығ.).

БЫЖЫРЫҚТАТ = *е т. жағымсыз. Бас-аяғы жоқ, ретсіз істеу, былықтыру.* Мына Қалыбек те *б ы ж ы р ы қ т а т ы п* бірдеңе бастаған екен. Енді соның аяқ алысын байқай тұрайық (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.).

БЫЗАУШЕКПЕН *з а т. ө с. ж е р ғ. Жерге табандап шығатын, түсі беде тәрізді өсімдік. Б ы з а у ш е к п е н д і* жылқы, қой қатты жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БЫҚ¹ = *е т. 1. Дақыл танапты дәндердің қайнаған суда жібіп бөртуі, бығу. ≈ Тары б ы қ т ы. 2. Қорытылу, сіңірілу, бөгу.* Татулықтың қызығы – кеуденнен жаның шыққанша, Тәтті тамақ қызығы – қарнына барып *б ы қ а н ы ш а...* (Т.Ізгілеуов, Назым). **3. Бату, бөгу, баттасу.** Әзірше жүре-тұрған жау-жырада, Қанға *б ы ғ ы п* жата бер маужыра да. Ойқырды лаңдаған қандыбалақ, Көрісерге күн жақын қанжығада (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Капитализм – сараң бай, майға *б ы қ т ы* оның қанды шеңгелі, Дүниені бір-ақ қылғып алардай. Өзеурейді өңмені (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Батпан зіл мен бар өңірді жаныш-

тап, Барар жолы, басар ізі – дария. Жынға *б ы г ы п* тоятпаған барыстай, Жатыр алда Ұлы-британия (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Жаман-көлдегі құс фермасының маңы көкке *б ы г ы п* жатыр (Б.Тоқтаров, Қыран.). 4. *Жиналу, толу, жату*. Қорқамын, қан жүктеуге бұл құныққан. Өлтірген өнеугіні бір адамды, – деп бәрін баян етті іште *б ы қ қ а н* (Т.Ізтілеуов, Назым).

БЫҚ² = е т. с ө й л. *Білу, қорғанишақтау, тайсақтау*. Мыналар сасқалақтап қаша жөнелгенімен тіпті *б ы қ қ а м ы н* жоқ (Ж.Сәметұлы, Әңгім.). *Б ы қ п а д ы* кемпір сөзіне, қарады мұның өзіне. Болмасын Қасен білген соң, бір түкірді жүзіне (Қазақ кассалары). Біз, үлкендер *б ы г а м ы з* ба ондайда, несі таңсық соғыс болса шалғайда ... (З.Мыңбаев, Өленд.).

БЫҚ³ = е л і к. *Қысқа, кенет шыққан қысаң дыбысты бейнелейтін сөз*.

БЫҚ етті. *Кенеттен қысқа дыбыс шығарды*. Аңда-санда малдың ыңыранған, *б ы қ е т к е н*, қозғалған дыбыстары естіледі (С.Сейфуллин, Әңгім.). Аяқ астынан жапалақ *б ы қ е т і п* ұша жөнелгенде, аты жалт беріп, тастап кете жаздады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бық еткен жоқ [етпеді]. *Елемеді, мән бермеді*. Түйе байғұстар да *б ы қ е т к е н ж о қ* (І.Жансүгіров, Шығ.).

БЫҚ-БЫҚ ү с т. *Лық, мүлде, тіпті*. Үлкен клубта адам деген *б ы қ-б ы қ* толып отырады. Сансыз қос жанарлар сахнаға қадалады (Ж.Сәметұлы, Әңгім.).

Адам [жұрт] бық-бық етті. *Қаптады, құжынады*. Шихуды көргенім сол, бір кішкене қалашық екен ғой, *а д а м б ы қ-б ы қ е т і п* қайнап тұрады екен (Алтай аясы). Көп столдардың айналасында қонақтаған құстардай дүйім *ж ұ р т б ы қ-б ы қ е т е д і* («Қаз. әдеб.»).

БЫҚ-БЫҚТА = е т. *Бық-бық еткен дыбыс шығару*. Бір тұстан *б ы қ-б ы қ т а й*, майпаң басып бір топ үйрек те осы қораға төтелеп кеп қалды, өңкей бір аппақ қаздар да қиқулап қонақтайтын жеріне келе жатыр (Ғ.Сланов, Домбыра.).

БЫҚИ-ТЫҚИ с ы н. *Әртүрлі, сансапалақ, быт-шыт*. Индуизм Құдайы көп дін. Шива, вишну, Брахмадан басқа *б ы қ и-т ы қ и* ұсақ Құдайлар толып жатыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БЫҚПЫРТ з а т. в е т. *Қойда болатын ауру*. Шаруаның бір түлік пірі! Қойды аңдаған пәленің бәрі құрып, *Б ы қ п ы р т* тиіп, үні өшсін қасқыр апаң (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бықпырт қылды. *Шат-шәлекейін шығарды*. «Сахараға машина келген соң жылқының керегі жоқ» деп беталды *б ы қ п ы р т қ ы л д ы* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Бықпырт тигендей сабады [қылды]. *Қыран жапқандай болды, шат-шәлекейін шығарды, азан-қазан қылды*. Жексен ол күні өз аулының қатын-баласын: «Неге жылайсың, көзің ақсын!» – деп шетінен *б ы қ п ы р т т и г е н д е й с а б а п*, Қодар өлігіне жолатпай қойған (М.Әуезов, Шығ.). Жасанып шапқан қол көште сойылдап, *б ы қ п ы р т т и г е н д е й қ ы п*, қашырып тоздырды да, жылқы, сиыр атаулыны тиіп алды (М.Әуезов, Абай жолы). Көксерек түн баласында бір ауылдың шуын бір ауылдікіне қосып, *б ы қ п ы р т т и г е н д е й қ ы л а д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

БЫҚПЫРТТАЙ с ы н. *Бықпырт сияқты, бықпырт тәрізді*.

Бықпырттай тиді. *Шат-шәлекейін шығарды, азан-қазан қылды*. Арын бір көзді беріп, жазылып шыққасын ауылға барады да, Қоңқайдың әулеті дегенге *б ы қ п ы р т т а й т и е д і* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Тау жайлаған малға *б ы қ п ы р т т а й т и е д і* десейші (Туған жер қазынасы).

БЫҚСУ *Бықсы етістігінің қимыл атауы; жамандақ, арамдық ойлау*. Мақтана беріп қайтеміз, жанымда *б ы қ с у* болмайтын, Күн сайын маған төтеңіз, Сағыныш сәлем жолдайтын (Т.Молдағалиев, Жүрек ояу.).

БЫҚСЫ = е т. 1. *Жалынсыз, қоңырсып түтіндеу*. Көк шұғамен тысталған ішіктің жанында, теңгедей жерде селдір көк түтін үйіліп *б ы қ с ы п* қалды (М.Әуезов, Шығ.). Түтінге тұншыққан Амантай, көзін уқалай, жаңжағынан тескіндік жер іздеп еді, құлаған сарай төбесінің бір пұшпағы *б ы қ с ы п* жанып, еркін тұтанбай жатыр екен (С.Мұқанов, Ботағөз). Көк ала түтіні көз ашытып *б ы қ с ы п* жатқан отты бірнешеуі жата қалып үрледі (Ә.Нұрпейісов, Сен). Көгенде қозы, Желіде құлын байлауда. Жерошақ *б ы қ с ы п*, Қазанда бағылан қайнауда. Қазақы үйдің қайыра түріп іргесін, Қайғысыз, қамсыз отырушы едім жайлауда (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). 2. *БЫР-сып, қоқырсып жату, иістену*. Бір жағында *б ы қ с ы г а н* жүн жатыр. Иіс-қоңыс дегендей... Біз киіз үйге шықтық (Ғ.Сланов, Асау арна). Әй, біздің қазақтың көрген күні құрысын: *Б ы қ с ы п*, сасып, биттеп, құрттап жатқаны... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үй іші тар, бұзау қорадай *б ы қ с ы п*, демалуға болмай барады (І.Жансүгіров, Шығ.). 3. *а у ы с*. *Жамандық, арамдық ойлау, пигылы, ниеті бұзылу*. Сырым да – осы, Жырым да – осы, Алдында. Байқашы бір, *Б ы қ с ы д ы м* ба, жандым ба? – Махаңдар жоқ, Махаңдардың сарқыты – Мұқағали Мақатаев бар мұнда! (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Егер тілін алсаңыз, Бірі қалмас кісіден. Егер тілін алмасаң, *Б ы қ с ы п* шіріп

ішінен (Абай, Шығ.). Бірақ Тұлымхан жадырамады. Көңілі *б ы қ с ы г а н* күмәнға толы. Тек лап етуге жол таппай тұр (М.Мағауин, Бір атаның.). Қарабай іші *б ы қ с ы п*, өртеніп барады (Д.Әбілев, Арман.).

БЫҚСЫҚ з а т. 1. *Тыныс тарылтатын көк түтін, шала жанған от.* Қысқа түсіріп бермекші болған кебу отыннан да қысып, *б ы қ с ы қ т ы ң* арасында отырғанымыз мынау («Лен. жас»). Арай ауыз үйде қайнаған самаурынның *б ы қ с ы г ы н* өшіріп, кернейін алып жатты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). 2. *Ыбырсыт, қалай болса солай жатқан қоқырсық, былық.* Өз жаныңның рақатын ойламай, бұл періштелерді ұзақ күнге әлдилеуге қаншалықты шыдарсың! Үй *б ы қ с ы г ы м е н* азаптанған анаң да қол ұшын беруің керек («Соц. Қаз.»). // *Бықсыған, түтіндеген.* Қанға бөгіп, қақыраған жерде жау танктері жалқын жалын мен *б ы қ с ы қ* түтінге оранып, жеткен жерлерінде жанып жатыр (Б.Момышұлы, Москва.). 3. а у ы с. *Бітіп болмайтын ұсақ, насық сөз.* Бұрынғыдай емес, біртүрлі бойы сергіп қалғандай көңілі *б ы қ с ы қ* көп күмәннан арылды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Біз тіміскілемесек те ол *б ы қ с ы қ* қиын сағатта тағы бір шығады (Т.Ахтанов, Қаһарлы.). Жамандықтың *б ы қ с ы г ы* Жүрегіңді ыстайды. Жеңіп жұрттың сыпсыңы, Жын-сайтаның ұстайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Сөзі, әңгімесі көп, өсекші, ұсақшыл, арам пиғылды.* Баруға бата алмай *б ы қ с ы қ* елге, Өткізіп өмірімді жүрмін мен де. «Япырай, сөулем қашан оралар», – деп, Күтумен сарғайдық-ау, жаным, сен де (М.Мақатаев, Шығ.).

Бықсық ой. *Ішке сақтаған қулығы мен бәле-жаласы бар арам пиғыл.* Жоқ, жолдас-тар, ондай *б ы қ с ы қ о й д ы ң* адамы мен емеспін. Кемеге мінгеннің жаны бір, Жексенбайдың пәлесін бірге көрерміз (І.Жансүгіров, Шығ.). Саф сұлу өнер *б ы қ с ы қ о й д а н* тұмайды, шыншыл таза жүректен ғана туады (М.Әуезов, Қараш.).

Бықсыз сөз [әңгіме]. *Өсек, ұсақ әңгіме.* Бұл өсектер үйде айтылып, түзге шыға алмайтын ұсақ *б ы қ с ы қ с ө з д е р* еді (С.Бегалин, Ана.). Бәзікен тағы да өзінің белгілі гөй-гөйіне басты, тағы да со *б ы қ с ы қ с ө з* (С.Мұратбеков, Көкорай). Ағайын арасындағы *б ы қ с ы қ әңгіме* ежелден еті үйренген Гүлдері мысқылға назар аударған жоқ (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

БЫҚСЫМА з а т. *Бәлелі, насық сөз.* Сен қалай саясатқа нықсынасың? Үрлеме жалақордың *б ы қ с ы м а с ы н*. Сақтықты тілеп тұрсың өз басыңа, Білмейсің бұл жігіттің түк кінәсін (Қ.Бекхожин, Үш кезең). // *Өсекші, арам пиғылды, ұсақшыл.* Ол мылжыңның іші осындай.

Кеудесі толған, бықсып жатқан *б ы қ с ы м а* арамдық (М.Әуезов, Шығ.). Бұл *б ы қ с ы м а* өсекпен ылаңдатуын бүгін менің ошағымнан бастаса, ертең басқаларға ауысады (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жалғыз-жарым Сайлаубай, Аязбек... секілді *б ы қ с ы м а* күншілер айызы қанады білем (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫҚСЫП-КҮЙ = е т. 1. *Толық жанып кетпей, бір жері күйіп, бір жері бықсып, түтіндеу.* ≈ Киіз *б ы қ с ы п-к ү й д і*. 2. а у ы с. *Мәнсіздену, құндылығын жоғалту, ұсақ-түйектену.* Жасы да отыздың ішіне кіріп қалған. Өмірдің жайнаған гүлін көріп келген Ақан өз өмірінің *б ы қ с ы п-к ү й і н* күлге айналғанын көре бастайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫҚСЫТ = е т. 1. *Отты лаулатып жақпай, түтіндету.* Ол топта пәремешін көрзеңкелеп, тәуекеншіл самаурынын *б ы қ с ы т қ а н* татар әйелдері де бар; орталарына қымыз қойып, қой сойып, жер ошаққа еттерін асып шымырлатып жатқан қазақ та бар; қыз қолтықтаған, гүл терген орыс та бар; арақ ішкен, мас болған, сырнай тартқан, өлең айтқан орыс, татар да бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қара сирақ кембағал сорлыларға ондай алау бұйырмайды. Оны алауының жалынын аспан-датпай, *б ы қ с ы т ы п* өртей салады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Бұлақ қағып алда тұр, Қалың қамыс шоқтанып, Қалбалақтап шал жатыр, *Б ы қ с ы т а* бір от жағып (С.Мәуленов, Бала жолбарыс). 2. *Ыбырсыту, сасыту, қоқырсыту, былықтыру.* Ортаға шығып, әйелдермен құшақтасып, тапыр-тұпыр билеп жүрген кісілер үй ішін онан әрман *б ы қ с ы т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Сырмақ қып астына Байының тоқымын, Отының басына Төрінің қоқымын. Бүксітіп, *Б ы қ с ы т ы п*, Қоқсытып келтірді (Абай, Тол. жин.). 3. а у ы с. *Ашып айтпай, бір бәленің шетін шығару, өсек айту.* Іс қыл. Қаршығам едің қағынды, Қағынбай қалдың нағылды? Тояттап тұрсаң ұша алмай, Жабулы қазан жабулы, *Б ы қ с ы т п а* менің жанымды (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Сыртынан бүйрегі бұрып жүрген Бағдагүлдей көрікті қыздың алдында Дәмелінің қайдағыны *б ы қ с ы т қ а н ы* Барлыбайды абыржытып тастады (Ө.Қанахин, Дәмелі). Баланың көңіліне түйіткі салып, шала жанған тезектей әлденені *б ы қ с ы т п а й* жайыңа отырсайшы (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Бірақ Нұртаза жуаси отырып сөйлеп, жұрт ойламаған дауды су тезектің түтініндей *б ы қ с ы т а* берді (С.Жүнісов, Ақан сері).

БЫҚСЫТУ *Бықсыт етістігінің қимыл атауы; отты лаулатып жақпай, түтіндету.* Орта жолда сай да келед, дөң келед; Тәйткі

шофер тексергені дөңгелек – Жүк тие, – деп жеңін достар жұлқиды, Темекіні *б ы қ с ы т у - г а* жең керек (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің).

БЫҚТЫР= е т. 1. *Бөктіру, жібіту*. Сондықтан оны сабан турайтын машиналармен майдалап суға *б ы қ т ы р ы п*, жібітіп берсе малдың қай түлігі болса да жақсы жейді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). 2. *Бұқтыру*. Күлімкөз әйел: – Ваня, күтуші әйелге айт, бұға *б ы қ т ы р ғ а н* тауық етін, өзі қолдан жасаған қарақат шырынын өкеп тұрсын, – деді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

БЫҚУ *Бықы етістігінің қимыл атауы.*

БЫҚЫ= е т. 1. *Мыңғырып қаптау; толып тұру*. Белестен бергі ойпатта, жолдың үстінде Жарқымбайдың жылқысы қарақұрттай *б ы қ ы п* жайылып жатыр (Д.Әбілев, Ақын.). Төбесін тольмен, қабырғасын рубероидпен жапқан кішкене қара үйдің алды *б ы қ ы ғ а н* адам (С.Жүнісов, Жапанда.). 2. *Ыбырсу, ластану, иістену*. Батсайының бөкене кесек тамының онсыз да кедей ауасы тарылып, *б ы қ ы п*, пысынап кетті (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Бықып жатты. *Мыңғырып, қаптады, толып тұрды құжынады*. Жол бойы *б ы қ ы п ж а т қ а н* мал, Отырған қалың елдікі. Шіркін, мал-ай, әттең мал! Ұры мен бөрі желдікі (С.Сейфуллин, Шығ.). Ауылдың алды *б ы қ ы п ж а т қ а н* бұлдырық, жидек, дуадақ (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Кәмшат ошаққа от жағып, қазанға ет салып дегенде ас үйден өшейінде *б ы қ ы п ж а т а т ы н* пышақтың бірін таппай қойды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

БЫҚЫЛДА= е т. *Бық-бық еткен дыбыс шығару*. Көл үстінде қаз қаңқылдап, аққу сыңқылдап, үйрек *б ы қ ы л д а п* жатса, ауыл ішінде қой-қозының, бота-түйенің, бие-құлынның алуан-алуан үндері бір-бірімен ұласып жатыр (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Жалтылдай жүнін тастар тай-тайлағы, *Б ы қ ы л д а п* көлде қиқу шағала, қаз. Былқылдап малға толар қырдың қойны, Сылқылдап әзіл-десер, күлер сылқ-сылқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Токтың күшін азайтам деп енді бір қимылдағанында моторы *б ы қ ы л д а п* сөнді де қалды (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

БЫҚЫЛЫҚТА= е т. *Бық-бық еткен келте дыбыс шығару*. Жаны қысылған соң секіргені болмаса, жүзуден бейхабар байғұс бір батып, бір шығып, *б ы қ ы л ы қ т а п* барады (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).

БЫҚЫНА= е т. 1. *Толу, қаптау, құжынау*. Оның жан дүниесі алай-түлей. Осыншама *б ы қ ы н а ғ а н* шардың арасында басқа бояулы біреуі болсайшы. Жок, бәрі қып-қызыл (Қ.Исабаев, Жолдас.). 2. *ж е р ғ. Қапты тер-*

шу, пысынау. Келін, қарағым, шешін, өзің де түмшаланып алыпсың, *б ы қ ы н а п* кеттің ғой (Д.Еркінбеков, Шығ.).

БЫҚЫНАЖАЙ *с ы н. ж е р ғ. Қаптай, ретсіз, иін тіресе орналасқан аумақ*. Шаһар тым бір қиян шет те, *б ы қ ы н а ж а й* орталық емес (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Әйтпесе, қаланың бір шетінде алапестердің моласындай ағал-сағал боп ала бөтен жұтырайып жататын етікші, арбакеш, отыншы, кір жуушы-қайдағы бір қағылған-соғылған ұсақ кәсіпкерлер тұратын *б ы қ ы н а ж а й* махаллада туып-өскен бұл секілді тілдік өкше тіміскіге күндердің күнінде дәл мынандай бақ-дәреже бұйырар ма еді, жоқ па еді? (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

БЫҚЫНАТ= е т. *Қаптату, толтыру*. Хан шатырының қасын *б ы қ ы н а т п а й ы қ* деп, қосынның жартысын бір жол кейін шегіндіріп қондырғалы жатырмыз (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

БЫҚЫНАТУ *Бықынат етістігінің қимыл атауы.*

БЫҚЫНАУ *Бықына етістігінің қимыл атауы.*

БЫҚЫР= е т. *Толу, көбею, қаптау*. Сол жылы саршұнақ та *б ы қ ы р ы п* көбейіп кетті. Қарақұртша қайнайды (С.Жүнісов, Жапанда.).

БЫҚЫРА= е т. *с ө й л. Бұрқырап, қатты ашу*. Азанда апта тұрып әбден *б ы қ ы р а п* кеткен пәле ғой деймін, тағы бір тостақты басыма көтерсем, кәдімгідей қайып қылатын сыңайы бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). Әбдеш қоржынындағы местің аузын шешіп, әбден жылып, *б ы қ ы р а п* кеткен қымызынан бір сімірді (К.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

БЫҚЫР-БЫҚЫР *с ы н. Көп, қаптаған, молынан, жиі орналасқан*. Байдың төрт ауылы ығы-жығы, *б ы қ ы р-б ы қ ы р* төрт түлік көк майсаға көміліп бырт-бырт жұлып, бырылдап, жусатып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫҚЫРЛА= е т. *с ө й л. Қаптап жату; толып тұру, құжынау*. Қара құрт, қаптаған мал сонау дала, *б ы қ ы р л а п* ақтылы қой толған сала (И.Байзақов, Құралай.). Мешіт маңы *б ы қ ы р л а ғ а н* халық, ерттеулі аттар, тал қорапты арбалар, жеңіл күймелер (С.Жүнісов, Ақан сері). Шілде. Шағала көлдің басы иін тірескен ауыл, *б ы қ ы р л а ғ а н* мал, жердің жүзін, көктің түрін сары, қызыл алтынға бояп, жаздың нұрлы қызыл күні белеңнен асып, шеті қылтиып барады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫҚЫРЛАТ= е т. *Қаптату, толтыру*. Өрттен, жұттан аман сақтап шаруасын, Төрт түлікпен *б ы қ ы р л а т с ы н* даласын (С.Дөнентаев, Шығ.).

БЫҚЫРСЫ = е т. 1. *Қоқырсу, ыбырсу, шашылу*. Фалым кең кабинеттегі столдың үстінде *б ы қ ы р с ы п* қалған қағаздарын реттеді («Қаз. әдеб.»). Бағиланың үйі жалғыз бөлме. Кереует, стол, орындықтар, сандық. Онсыз да айналар жер жоқ, тар бөлме жиналмай *б ы қ ы р с ы п* жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Шақырды құмар мені бұл орыннан, *Б ы қ ы р с ы п*, пысынаған жылы орыннан. Қатерден қан қайнайтын жерге шық деп, Өліге тіршілігі құл орнынан (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. *Иістену, қоқырсу, бықсу*. Нафталин иісі аңқыған киім-кешек, шүберек үйіліп жатыр. Іші *б ы қ ы р с ы п* тар қапас боп тұрған сандық таза ауаға, жарыққа кеудесін кере ашып рақаттанып тұрған тәрізді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БЫҚЫРСЫТУ = е т. *Шашу, қоқырсыту, ыбырсыту*. Ақ шатырлы үйдің айналасына қамыс шалы тартып, отын, шөп үйіп *б ы қ ы р с ы т ы п* тастаған екен. Сәрсен бұған таңдана қарап, іркіліп қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БЫҚЫТ = е т. *Көбейту, қаптамту*. Осыдан дөніккен қаланың онан қашты, мұнан қашты ел кезбе құлары *б ы қ ы т ы п* тауып, сарт ете қалды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

БЫҚЫ-ТЫҚЫ: *бықы-тықы болды. Кейіді, ашуланды, шыж-быж болды*. Оның қырсықтанғанына әкесі іштей ашуланып, *б ы қ ы т ы қ ы б о л ы п*, баласын оқты көзімен атып, ойының оңға басапғанына іш құста болды (Қ.Тұрсынбекұлы, Шығ.).

БЫЛА¹ з а т. Арқада жатқан ақ киік, Атып алып етін жеп, Ішіп қандым сорпасын, Сапырулы сары *б ы л а д а н* Еш те бір жерде кемі жоқ (Махамбет, Шығ.).

БЫЛА² с ы н. *Жас, ерке*. Қамқор болып қалайда, Басқарар басың болмаса Болсаң да байтақ, *б ы л а с ы ң* (Т.Ізтілеуов, Назым).

БЫЛА = е т. *Сипай қамшылау, тізгінді жұмсақ қағу*. Қос атты бірдей сегіз келед *б ы л а п*, Таппаған қыз Мақпалдан ешбір қылап (Базар жырау, Шығ.).

БЫЛАҒАЙ ү с т. *Астан-кестен, абырсабыр, қарбалас, дүрбелең*. Әке-шешесінен қалған бір түйе, бір сыры бар, бірақ қазіргідей *б ы л а г а й* уақытта оны сауып ішетін де адам керек-ау (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Былағайға салды. *Айғайға басты, ашуланды*. Кемпір сол сол-ақ екен, *б ы л а г а й г а с а л ы п* ала жоғалды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

БЫЛАҒАЙЛА = е т. 1. *Үйіру, ұйытқыту*. Жынды жел қарды ұйытқытып, *б ы л а г а й л а п* әкеп ауылының ықтау бүйіріне үйе берді, үйе берді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). 2. *Зинақорлық жасау, күнәһар болу*. Тізесінен қан кешіп ері майданда жүргенде, *б ы л а г а й л а п* бүлдіріп, басқа босағаны аттағандарды да көрдік (Ғ.Сланов, Жанартау).

Тыныштықты былағайлады. *Тыныштықты бұзды, азан-қазан етті*. Сиырлар жайрап жатқан ауылдың *т ы н ы ш т ы г ы н* лезде *б ы л а г а й л а п* жіберді (Н.Оразалин, Көктем салқыны).

БЫЛАЙ ү с т. 1. *Меңзеген жаққа қарай*. Қадес жоқ, сондықтан Ақмадия, Тояш, Сүлеймен, Нұрым болып он бес жігіт *б ы л а й* шығындар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Олай жүрші, Көкшолақ, *Б ы л а й* жүрші, Көкшолақ, Жамандатқыр, Көкшолақ, Арам қатқыр, Көкшолақ (К.Әзірбаев, Шығ.). 2. *Әрі таман, аулақ*. Менің сырым, жігіттер емес оңай, Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін *б ы л а й*. Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім, Қазысы оның – арым мен бір-ақ Құдай (Абай, Тол. жин.). Ойбай, сен *б ы л а й* тұр! Өзің шермендеп жүргенде жазым боларсың, – деп, оны жолатпады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Бөлек, әрі, бері*. Құдай қосқан жарыңнан *б ы л а й* жат деп, Қасыма көрпемді ашып кіріп алды (Ақын жырлары). Көмейінде тәтті үні *б ы л а й* қалып, Жаға-талда жас бұлбұл тұр ойланып. Жетті аққулар. Түгендеп Жетім көлін, Жағалауда ұшып жүр шыр айналып, (Бірден көлге қонбайды құлай барып) (М.Мақатаев, Шығ.). Сөйтіп, балаларды қайтадан тасты жолға ертіп келіп: мына тасты *б ы л а й*, ана тасты олай тастандар деп көрсетіпті де, өз жұмысына кетіп қалыпты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). 4. *Мынадай, осылай*. Жарықтық Шөңгілтай қажының бауырсақ шайнасы *б ы л а й* ғой, деп аузына бауырсақ сап, балаңдата шайнағанда, біздің шай ішуге шамамыз келмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әңгіме *б ы л а й*, жігіттер! – деп прапорщик үзеңгіге шіреніп, ер үстінде көтеріле түсті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Себебі, сендер, міне, *б ы л а й с ы ң д а р*. Такаппар сұлулықты сақтайсыңдар. Беттеріңнен жосқанда лай сулар; Такаппар сұлулықты сақтау үшін, Такаппар қорлықтарға шыдайсыңдар; Күннен жылу, желден тіл сұрайсыңдар (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). 5. *Әншейін, жай*. *Б ы л а й* сырт қараған адамға тұр-сипатым жақсы әсер қалдыратындай, әсіресе, қыз-келіншектер көз қияғын тастамай өтпейді (З.Шашкин, Өмір.). Енді әдейі біз деп келген екенсіз, ертеңдер тағы бір соғыңыз. Бір таныс жігіт бар еді, *б ы л а й* жөнін тауып дұрыстап сөйлесе, көніп қалар (М.Дүйсенов, Мейман.). 6. *Кейін, бері, бастап*. Сол күннен *б ы л а й* достар бірге жүрді, Бір күліп, бірге жатып, бірге тұрды (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Осы күннен бастап, *б ы л а й* қарай Жараспай болыс пен Бақтығұлдың арасында ұзақ шаққа созылған ілік-тестік басталды (М.Әуезов, Қараш.). Жөнел-

дім жауды қуып сонан *былай*, Ел қалды жаяу-жалпы, шулай-шулай (И.Байзақов, Құралай.). 7. *Оңай, жеңіл-желпі*. Құмырсқадай қалың ел, Ат сауырына таңылған Алтынды бөліп алады. Алтынды *былай* олжалап, Мөнікерге ауыз салады. Мөнікер ашып ауызын, Жауға қарсы шабады. Быт-шыт болып ел қашып Айнала келіп қамады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бұдан [мұнан, осыдан] былай. Алдағы уақытта, ендігі жерде. Сондай менің астымда машина жоқ. Күн кешкіріп барады, кетем... Өзің менің алдыма шығасың ба, жоқ па, *бұдан былай* соныңды айтшы? (З.Шашкин, Сенім). Аттандық кейін қарай қолды бұлғай, Мария мен жесір жеңгей жылай-жылай. Жібермей көрі-жасы шұқырайды: «Келіп жүр, апа жездем, *бұдан былай!*» (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Егер сен мұны мақұл десен, *бұдан былай* қарай көбірек кездесейік, бір-бірімізге фото суреттерімізді берейік (І.Есенберлин, Айқас). Енді *бұдан былай* кісінің аттары тізіліп жазылған кітапты шежіре демей, лайықты мағынада жазылған кітапты шежіре деп ұғынуымыз тиіс («Абай»).

Былай да. Қалай болғанмен, әшейінде, онсыз да. Менікі жәй әншейін, *былай да* реті келгелі тұрған істің ырың-жырыңсыз шешіле қалуын тілегендік еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жанқия апай қабағын түйе, жалқы көзінің астымен қарап, басын шайқады. *Былай да* мұңды баланы жәбірлемес болар (Ә.Сәрсенбаев, Толқын.). Тау *былай да* қол шыныым жақын көрінгенімен, қашан жеткеніңше бөктердегі қыр-адырларын орағыта бір төмен құлдырап, бір жоғары өрлеп, талай жүресің (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Былай қалды. Ескерусіз қалды, еленбеді; санаспады, жайына қалды. Алушы да, сатушы да *былай қалды*, келген екеуі келе-ақ екі жақты билеп, саудаласып жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Өзге пошта *былай қалып*, отырғандар қашқандардың қайда барып, қайда тұратынын әңгіме қылысты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Тепкісінде басқаның, Қор боп жүдеп барамыз, Көріне көзге азапта Мәңгі қайтып қаламыз? Ойынды енді азат қыл, *Қалсыны былай* балалық (С.Торайғыров, Шығ.).

Былай қойғанда [қояын, қойып]. Ол түгіл, оны айтпағанда. Өзгені *былай қойған да*, мынау кеп жемді келеке нысанасына айналдырып, тілден айырғанда, «бас жарылса бөрік ішінде» деп көңілге кек алмап ем (Ә.Сәрсенбаев, Толқын.). Бұған оның тұтықпасын, шұбалаңқы сөйлейтін *былай қойған да*, Нұршытың сөзін бөліп жібергені де себеп болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Хат-

ты *былай қойып*, ауызбен айтып тауыса алсам сол (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Былай тұр. Қараңды батыр, әрмен, аулақ кет. Ортасында Тоғжандай гауһары бар қауым Абайларға: «*Былай тұр!* Көрме! Саған рұқсат жоқ!» дегендей, суық, қатал (М.Әуезов, Шығ.).

Былай тұрсын. Оны айтпағанда, есептемегенде. Күн *былай тұрсын*, түн бойы күңіреніп Құлагердің, сандалкерінің еркесі, үркеккерінің басын құшақтап отырады (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұшбұрғышылар мен қайлашылар *былай тұрсын*, мыс қорытатын пештердің өзі қазақ жұмысшыларының қолында (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Бөрінің де айтатыны *былай тұрсын*, табады түйіндерін талай сырдың (С.Мұқанов, Шыңнан шынға). Баладай білмейтұғын алдау-айла, Яшка айтты секілді өзі шахта қайла: – Сұрамаңыз, таулары *былай тұрсын*, Байлықсыз, бір төбе жоқ кенді Алтайда (Д.Әбілев, Алтай асу.).

БЫЛАЙҒЫ сы н. 1. Одан бөтен, өзге, басқа. Ешкімнің қызық-қуанышын қызғанбаймын, тек бірақ көрсін, қызығын жоғалтқан адамның хал-қадірін біле жүрсін деймін *былайғы жұрт* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Өзін «ақ сүйек», *былайғы* қазақтарды «қара сүйек» деп есептейтін ол [Шыңғыс], дәрежелі немесе дәулетті қара сүйектерді сырттай теңсінгенмен, іштей менсінбейтін (С.Мұқанов, Аққан жүлд.). *Былайғы жұрттың* ішінде ескі мен жаңалық күресі, өскелең индустрияны баурау күресі жүріп жатыр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.). // *Басқасы, өзгесі, бөлегі.* – Күн шығысымен ауа тағы ыси бастады. Вокзалдың маңайындағы тас төселген жерден *былайғы ның* бөрі толарсақтан шаң. Қурай, шөп, бұталардың бөріне сүмеленіп шаң қонған (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Соның нәтижесінде, нарықты экономика жолындағы реформада *былайғыларға* қарағанда көп ілгерілеушілік байқаттық, ұлттық теңгеміз шығарылып тұрақтанды (Ә.Кекілбаев, Үш белес). 2. *Белгілі бір мерзімнен кейінгі, болашақтағы, алдағы.* Омар Сатандарға сонау даладағы құдық басында қой етін жеп аттанған түннен *былайғы* жүрістерін тізіп айтып, көп әңгіме қылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Сабақтан қалу оның *былайғы* үлгіріміне қандай әсер ететіні түсінікті («Халық мұғ.»). *Былайғы*, бейбіт кезде бір адам әлдеқайда ажалы жетіп өлсе де, бүткіл ауыл боп жылап, қатындар басынан қарасын алмай бір жыл бойына жоқтайтыны қайда? (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Бұдан былайғы. Аталған (көрсетілген) мерзімнен кейінгі (бергі), болашақтағы, алдағы. Кабира ағынды өзеннің тар жерінен

тартылған жіңішке бөрене үстінен қалт-қалт етіп әрең өтіп, арғы жағаға шыққан адамдай болып, әдемі басын жоғары көтеріп, әдеті бойынша мойнын сәл оң жағына қарай бұра түсіп, етініш үнімен *бұдан былайғы* өз тілегін аңғартты (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Иә, тел қозы деп мен де айтар едім. Асылжанның *бұдан былайғы* өміріне сіздер де кепіл болыңыздар (С.Омаров, Өмір.).

Олайғысы олай, былайғысы былай. *Олай да, бұлай да, әрқайсысы әр жаққа.* Бірақ қояны құрғырлар *олайғысы олай, былайғысы былай* зып беріп, ұстатпай қойды (М.Гумеров, Шыңырау).

БЫЛАЙДА ү с т. *Әншейінде, онсыз да.* *Былай да* жер тістеп қалған жермешел қала мынадай күнге тап болып, аса шөгіп кетті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Мұнан былайда. *Алдағы уақытта, осыдан кейін. Мұнан былай да, бұл күнгі күнді* жыл сайын осындай қуанышпен қарсы алып, ойнап-күліп өткізу үшін қазақ елі ерінбей сіңіріп мезгілін өткізбей егін егіп, пішен шауып, күнілгері қамынды же (М.Дулатов, Шығ.).

БЫЛАЙША ү с т. **1.** *Осылайша, мынадай етіп.* Адамның ақыл-есіне жалпы көз салсақ, көреміз: ақыл-есі бірте-бірте басқыштап өркендейтін екен. *Былайша:* біз сыртқы сезім құралдары арқылы сырттан түрлі әсер алып, бізде түрлі әсерлену болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Қара сөз бен дарынды сөздің арасындағы парық жұмсалатын орнына, қызметіне қарай *былайша* айырылады: дарынды сөзбен адам тек ұғым алады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сырбай «Кептерлер таңды оятты» деген өлеңінде таң атуын *былайша* суреттейді (І.Омаров, Серпін). **2.** *Жай ғана, жалты, негізінен.* Ия, *былайша*, өзімізше айтсақ, ауыр сында адамның төзімін тезге салатын қиын асуда екенсің (С.Бакбергенов, Қайран шешем). Қатыны *былайша*, ақылды, үй жабдығына қолайлы кісі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Былайша айтқанда. *Анығырақ, дәл, басқаша айтқанда.* *Былайша айтқанда,* егерде жазушы шығармасын сегіз күн жазбай, жиырма күн жазса, жақсы жазылатын секілді (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл, – деді директор, – біздің мектепке, *былайша айтқанда,* біздің мектепке кірген үлкен байлық (А.Хангелдин, Алғыс). *Былайша айтқанда,* үшеуінің басшысы да, білгіші де сол еді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

БЫЛАЙЫНША ү с т. с ө й л. **1.** *Былайша негізінен, жалты.* Ұлбосын *былайынша* а жас өңін бермеген, жүріс-тұрысы пысық, өз шаруасына мығым, бір көрмеге бөденді әйел

(С.Омаров, Қайырлы.). **2.** *Басқаша, бөлек.* Ал *былайынша* шақыртпай тамақ ішкенім есімде жоқ (Ө.Қанахин, Жер бас.). Хатшы партияға қандай кісі мүше бола алатынын, тағы *былайынша* бірсыпыра нәрсе айтты (З.Жәкенов, Таң самалы).

БЫЛАЙЫРАҚ ү с т. *Сәл алыстау, шеткерірек.* – Ой, құлыным-ай, – деп *былайырақ* отырған нағашысы күңіреніп қалды, – сенің мойныңа да құрық түскен екен ғой (Қ.Исабаев, Өткелде). Шал балтаны қайық түбіне дүңк еткізіп лақтырып жібереді де, екі шелекті жағадан *былайырақ* сырып тастады (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). **2.** *Оңашалау, бөлектеу.* Жанат, сенде бір сөзім бар, *былайырақ* шықшы, – деді. Нып-нық қып өктем үнмен бұйыра айтты (С.Мұратбеков, Көкорай). Естай біреу ұстап алатындай *былайырақ* барып тұрды. Жұпардың бұған қылжақтауы тегін емес-ті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

БЫЛАЙЫРАҚТА ү с т. *Шеткеріректе, арырақ жақта.* Бір топ егде әйел *былайырақта* оқшау отырған. Айқыз солардың арасында болатын (Қ.Исабаев, Айқыз).

БЫЛАЙЫРАҚТАН ү с т. *Шет жақтан, әріректен.* Сәл *былайырақтан*, пеш жақтан тағы бір төсек салынып жатыр (Т.Тобағыбаев, Жазира).

БЫЛАМЫҚ з а т. *Ұн не талқаннан суға, сүтке езіліп, дайындалатын сұйық ботқа.* Ашаршылық, жұт жылдары *быламық* халықтың негізгі тағамы болған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Малма деп айран, сүтке араластырып, ағаш самарға құйған кебектен, ұннан істеген *быламықты* айтады. Терінің қалың-жұқалығына қарай малмада жату мезгілі де түрліше болады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). *Быламық* бетінен суиды, көже түбінен суиды (Мақал-мәтел). Жазым болса, *быламыққа* да тіс сынады (Мақал).

БЫЛАМЫҚТЫҚ с ы н. *Быламыққа жарарлық, быламық боларлық.* Мәлке жатақтарға барса *быламықтық* бірдеңе тауып береді (Т.Әлімқұлов, Құрең өзен).

БЫЛАМЫТ с ы н. *Лайланған, былғанған.* Жылқы – таза шөп, таза судың малы. Лай, *быламыт* суды ішпейді (С.Қалиев, Еңбек ерені).

БЫЛАҢ е л і к. *Кенеттен жалт етіп, бұлаңдаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Былаң етті. с ө й л. **Бұлаң етті.** Жалт етіп шыға келді. Жал-құйрығын жел соғып, Жұлдыздай аққан сырғыды. Бір жабынды астынан *Былаң етін* жөнөді (Батырлар жыры).

БЫЛАҢДА = е т. с ө й л. **Бұлаңда.** Манағы алма да солар әдейі беріп жіберген тұспал ишара шығар. Сонда әлгі *былаңдаған* құрт ненің нышаны болғаны? (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БЫЛАПЫТ с ы н. **1.** *Ұқытсыз, ебедейсіз, икемсіз.* Алғашында есенгіреп, оңды-солды *былапныт* қимылдаған Қоспан кейін есін жиып, тілсіз жаудың әдісін алайын деді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Насыбай атып былш-былш түкіріп отыратын *былапныт* судья, үстел астына топырақ толтырып қойған сары шылапшынға былш еткізіп бір түкірді (І.Жансүгіров, Әңгім.). **2.** *Қалай болса солай, бейберекет.* Ал егер жерді бүлдіріп, *былапныт* пайдаланса, ұрпақ күнін немен көреді? (З.Шашкин, Сенім). Асты *былапныт* жұмсайтын келіндеріне ұрысқанда: «Шырағым, адам ас істегенде ... де ойлауы керек қой» деп ұрысатын (І.Есенберлин, Алтын құс). **3.** *Әдепсіз, бейауыз, бейпіл, дөрекі.* Осы антын, осы бұрқыраған *былапныт* күйінде іңірде Исабектің есігінің алдында барып айтып кетті (Д.Әбілов, Арман.). Былық сөздерді естіп өскен бала өмір бойы былық, *былапныт* тілді болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Маңайда бала-шаға жүргеніне қарамастан, құрдастыққа сайып тұрпайы, *былапныт* қалжыңдар айтысады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Былапыт сөз. *Дөрекі, бейпіл тіл.* Қайдағы жоқ *былапныт сөздермен* мені сыбап, есікті ашып, Жапар үйге кіре берді (Ж.Мұзапаров, Қаби карт.). Бірақ Күмісбек тап өз басына арналған *былапныт сөзді* естіп көрген жоқ еді (Ф.Сланов, Ауау арна).

Былапыт сөзді. *Дөрекі, бейпіл тілді.* Қамыс арасында қорсылдап айбат шеккен қырдың қабаны сияқты біреудің күрілдеген *былапныт сөзді* ашулы даусы естілді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

БЫЛАПЫТТА = е т. **1.** *Ластау, былғау.* Жер бетін кіршіксіз тазалыққа бөлей жауған алғашқы қарды *былапнытта*й басып, онда содырлы ізін қалдырып жатқан екеудің бірі кім екенін осы диалогқа қарап білгендейсің (С.Қирабаев, Октябрь.). **2.** *Тілдеп балағаттау.* Одан соң дәлеліме аспай құлақ, Кетіп ең тіліңменен орып орақ. Ойыңа келген сөзбен *былапныттап*, Соқтың-ау, өз айтқаның өзіңе ұнап (Айтыс). Сатылғұл болса, шорт мінез, шолтық мінезге басып, кетіп бара жатқан әйелдердің артынан жер тебініп, білгенінше *былапныттап* өтті (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.). Машинаның тетігі бүлінгеннен кейін «Қазақстан» аталатын заводтың *былапныттаған* түгін де тастаған жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). **3.** *Бейберекет ету, ысыраптау, рәсуалау.* Темекі, ішімдік, бос жүріспен *былапнытта*ймыз (Дәрігер мерейі). Жер иелері қаржыны *былапныттап* жұмсайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БЫЛАПЫТТАН = е т. *Аузына келгенді айту, балағаттау.* Құдай үшін дастарқан

үстінде *былапныттап*бай отыршы, – деді Нұрғайша (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БЫЛАУ з а т. с ө й л. *Бұлау.* Соларға көтертем деп өзі де аздап басып жіберсе керек, басы бас емес, *былауға* түскен адамдай өні қып-қызыл (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қылқандарынан *былау* жасап, буын ауруларын емдейді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Ұрсу, соғу, зықынау, Жүректің қалған тоты боп, Өстірген шайып тас *былау*, Өмірлік сөнген оты жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.).

БЫЛАУДАЙ: *екі көзі бұлаудай.* с ө й л. **Екі көзі бұлаудай.** Бір қатының ана үйде, шашын жұлып, *Екі көзі бұлаудай* отыр ұлып. Бесіктегі баланы уата алмай, Отырмын әбден шаршап, дінкем құрып (С.Торайғыров, Танд. шығ.). *Екі көзім бұлаудай* боп, мұрынымды қорс-қорс тартып отырған мені нұсқап, Қағазбай: – Мынаған кім тиді? Бұл неғып жылап отыр? – деді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Нартайлақ келді бір күн Ақтасына, Үңгірдің уағдаласқан қақ басына. *Бұлаудай екі көзі* өксіп жылап, Айсұлу келіп тұрды қақ қасына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БЫЛАУЛА¹ = е т. с ө й л. *Бұлаула.* Жыбыршыдың, тықыршыдың сонша көп, Астың су, бұ *былаулап* тұр монша боп. Үстің қазан, астың дозақ туласаң, Үйтілерсің қара құйқа борша боп (І.Жансүгіров, Шығ.).

БЫЛАУЛА² = е т. с ө й л. *Бұлаула*¹ (*көзі жасқа толу, көп жылау*). Құл етіп тірілерін бұлаулады, Сел болып көзден жастар *былаулады* (Қ.Бекхожин, Менің замандас.).

БЫЛБЫР с ы н. *Сылбыр, ширақ емес, бос.* *Былбыр* дейсің бейақыл, шата менен шаянды. Жиған малың зекетсіз жылан менен шаянды (Бес ғасыр.).

БЫЛБЫРА = е т. **1.** *Жұп-жұмсақ боп былжырап езілу.* Екі әйел қазанды екі жақтан көтеріп әкелді. Үйдің ішіне *былбырап* піскен жас еттің уыз иісі жайылды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Шайға турап салған жұқа дөңгелек езіліп, *былбырап* кеткен екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2.** а у ы с. *Босау, бусану.* От сөнсе тез суиды да, жаңа ғана *былбырап* терлеп жатқан анам енді тонази бастайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Семсер солай ойлаған. Олай болмады. Рас, екі рет қар жауды. Іле-шала еріп те кетті. Бірақ өлкек желдің орнына өкпек жел құтырды. Бірте-бірте күшейе түсті. *Былбырап*, бусана бастаған қара суықтан қақ-қақ айырылды (М.Байғұтов, Шілде). **3.** а у ы с. *Ширақ емес, босбелбеу болу.* Тұздамаған балықтай *былбырайсың* да жүресің, – деп, торы атты жігітке Нұсқабай дүрсе қоя берді (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Пысықтары *былбырап*, пысынап, әлі тамағын жартылай жеп болмаған жуас-

тарына зорлық қылмақ сыңай көрсеткен-ді, бірақ Миша ағай ондай жөнсіздіктің тізгінін тартып тастады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

БЫЛЫРТ с ы н. с ө й л. *Жұмсақ*. Дүкенде керзі етік, күпәйке, құлақшын, *б ы л б ы р т* мата сатылды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

БЫЛҒА¹ = е т. 1. *Қарақожалақ етіп лас-тау, кір тигізу*. «Сен, Қозы, текке қарап жүре алмайсың, Соқтықпа маған десем, тіл алмай-сың. Мойныңды қазір жұлып алайын ба, Суымды неге *б ы л ғ а п*, лайлайсың?» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Етік *б ы л ғ а п*, балшықты бысылдатып, Үйде құл, тыста топырақ бұрқылдатып. Тас қора әлі соғып, әлі бұзып, Біз сендердей жүрмейміз қыртылдатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күншығыстан ақ жібектей таң атып келе жатқан мезгілде, өзге адам сәждеге құлап, маңдайын топыраққа *б ы л ғ а п*, тасқа ұрып төңірден бақытты тұрмыс, өшпес бақыт, кетпес байлық, әсіресе, бала сұрайтын кезінде, Шолпан күрсіне-күрсіне жасағанға: «Бала бере көрме!» деп жалынып еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Байқамай бірдеңесіне тиіп кетіп, *б ы л ғ а п* алатындай, жаза тартатындай, қалай отырудың есебін таба алмай, қорғанып, қысылып, пысынай бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Ұятқа қалдыру, атына кір (сөз) келтіру*. Жамандықты жақтамас деп сенген бойда мен жүрсем, сыртымнан мені *б ы л ғ а п* жүріпсің (М.Әуезов, Қараш.). 3. а у ы с. *Былапыт сөйлеп, тіл тигізу, шырқын бұзу*. Оның аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығып, айтпаған сөзі, *б ы л ғ а м а ғ а н* жері қалмады (І.Омаров, Шабты.). Аузы жаман елді *б ы л ғ а р*, Аяғы жаман төрді былғар (Мақал-мәтел). Жаман болса келіншек, Көрінгенмен ұрсысып, Ауылдың бәрін *б ы л ғ а й д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Әулиедей асықтың Қасиетін *б ы л ғ а й с ы ң*. Қылығын қылып жастықтың Бірқалыпта тұрмайсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 4. а у ы с. *Сәнін кетіру, бүлдіру*. Бар ма, қазақ, мұнан басқа қылғаным? Неңді шаштым, неңді бұздым, *б ы л ғ а д ы м*? Аштан өлген аталарың бар ма еді? Тамақ үшін сатқан иттер иманын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Адам көп дүниені жүрген *б ы л ғ а п*. Біреуін кез келгенде біреуі алдап. Азаппен өміріне біреулер жүр, Құрыққа ұстай алмай сырық жалғап (XX ғ. қаз. ақын.).

Арын былғады. *Намысына кір келтірді*. Жарасын жаншып жанымның, *Б ы л ғ а ғ а н* бетін *а р ы м н ы ң*, Дерлік халге жеткенде, «Шайнасам басын залымның» (С.Дөңентаев, Шығ.). *А р ы м* еді ардақтым, *Б ы л ғ а д ы ң* міне кір жақтың. Кімге керек тірлігі, Шын асылдай бейбақтың (М.Әуезов, Шығ.). Болдың ба айтып барынды, Сертім болсын, асқақ қыз, Саған да

сый тартамын. Соныменен ақтармын, Сен *б ы л ғ а ғ а н а р ы м д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Қан кешіп жүрген Боташымды – ел қорғаған азаматымның *а р ы н б ы л ғ а ғ а н ы м* қысталаң шақта еліме де істеген опасыздығым деп ұқты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Ауаны былғады. *Сасытты, муңкітті, бықсытты, жағымсыз иіс шығарды*. Бірақ ол жан-жағындағы бөлетін күкіртті газдың пештерді, металл бұйымдарды тоттандырып, *а у а н ы б ы л ғ а п* улайтындықтан зияны үлкен («Білім және еңбек»). Енді аз тұрса арақ сасыған демімен таза үй *а у а с ы н б ы л ғ а п* алардай, кеудесін үрей кернеді (З.Шүкіров, Жас жесір).

Қолын былғады. *Жаман іске араласты*. Айтып сөз, ұрып таяқ өтпейтін Ерманға *қ о л ы м д ы б ы л ғ а п* қайтемін (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Өмірімде сондай істерге барып *қ о л б ы л ғ а й м ы н* деп ойлап па едім (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Қолын қанға былғады. *Өлтірді, өліміне себепші болды*. Бәрін де ұрып, жығып онды-солды, *б ы л ғ а д ы* қып-қызыл ғып *қ а н ғ а қ о л д ы*. Атына астындағы көп оқ тиіп, Айырылып ақылынан аң-таң болды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Табалдырығын былғады. *Ұятты іс жасап, айыпты болды*. Қарғысының сілесіне ұшырап, сазайын тартқанын көргелі келсең *т а б а л д ы р ы ғ ы м д ы б ы л ғ а м а* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Төсегін [адал некені] былғады. *Зинақорлық жасады*. Шашы ұзын, ақылы қысқа күн неме, патшаның барып *т ө с е г і н б ы л ғ а п т ы* (О.Сәрсенбаев, Сағым). Аққұл әкеме адам жіберіпті. Мына қақтығыстың билігін өзі айтып, ұлы мен келінін ажыратып берсін, *а д а л н е к е н і б ы л ғ а ғ а н* күнәкарларға үкім шығарсын деп сәлем айтыпты (Б.Момышұлы, Шығ.).

БЫЛҒА² = е т. с ө й л. **Бұлға**. 1. *Бір нәрсені жоғары көтеріп, басынан асыра ұстап, әрліберлі қозғау, белгі беру*. Енді бірде ол Мәуленді көріп, қыстық жарғақ кепкасын *б ы л ғ а й* өтті (С.Шаймерденов, Болашақ.). Екі салт атты тымақтарын *б ы л ғ а й* бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ұзап барып, жер дегдіп, астық құрғаған кезде, айдаладан бас киімін *б ы л ғ а п* агрегатқа белгі берді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). 2. *Сұйық, қоймалжың затты қозғап араластыру*. Бір күні Керімге қожасы бір бояуды *б ы л ғ а п* қой депті (Б.Алтынсарин, Шығ.). Малға алған күнді, тілін алмағанда, тіліп-тіліп алмас па? – деп, шақыр-шұқыр еткізіп, *б ы л ғ а п* жатқан қазанның түбін ойып жібере жазадады (Б.Май-

лин, Шығ.). Сабынды сақарға май қосып *былғайды* да, оның тез байлануы үшін ішіне түтелеп жүн-жұрқа тастайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қол былғады. а) *Белгі беріп «мұнда кел» деп шақырды.* Анадайдан *қол былғап*, жаркылдап күліп, жүгіре келе жатқан жолдастарын көрген Мардан да тұра алмады (І.Жансүгіров, Шығ.). Қырман басында ат жетектеп жүрген екі бала *қолын былғап*, айқай салды (С.Ерубаев, Шығ.). Ақанға *қол былғасаң* болғаны, есіктен бері келе қояды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). ә) *Ишарат жасап, қоштасты.* Келді қыстың тұсы да, қош айтысып, *қол былғар.* Қарағайдың ұшында құлауға тұр соңғы қар (Ғ.Қайырбеков, Торғай.). Поезд ақырын жылжып, қозғалып бара жатқанда шығара келген дос-жарандардың бәрі бірдей жапырлап *қолдарын былғап* жатты; «қош бол» дегені ғой! («Лен. жас»). Ақ гүлдер вокзалда кетіп барады, Бір ару *қол былғап* қалып барады. Жүрек лүпілдеп жанып барады. Бір сұлу қыз қалып барады («Лен. жас»).

БЫЛҒАҚТА= е. т. с. өй. л. *Бұлғақта.* 1. *Әрлі-берлі тербелу, теңселу, шайқалу.* Жаңағылардың кейбірі сол биікке шығып, *былғақтап* қайтса, біразы одан әрі асып түсіп, қоқыс төгілген шұқанаққа құлайды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Емберген сөзіне басы *былғақтап* азар отырған Барбосын алақтап елен етті де, қайтадан қалғып кетті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Аздан соң кейбіреуі аттан түсіп, Кейбіреуі атының жалын құшып, *былғақтап* атқа түзу отыра алмай, Жігіттер сенделеді нелер пысық (Ш.Әбенев, Кейпін.). 2. а у ы с. *Еркін, ерке осу, толықсу, жоқшылық көрмей, бұлғаңдау.* Жасыңда Айша, Асау тайша, *Былғақтап*-ақ өсіп ең. Он бір жаста Қайғы басқа Орнап, бейнет кешіп ең (С.Дөнентаев, Шығ.). Аманкелді Көшімбектің бұл сөзінен нәзік мысқыл аңғарғандай болды: үйінде *былғақтал* аңғемі қыз өсіп отырса, тығып көр оны, мықты болсаң! – деген (М.Жұмағұлов, Қыран.). Алтын үкі *былғақтап*, *Былғақтаса*, күй қаптап, Ақ саусағы бұлдырап, Ақ моншағы сылдырап, Қара көзі мөлдіреп, Кекіл шашы желбіреп, Қыпша белі бұралып, Қиғаш қасы – бір өліп, Қыз Раушан – қызыл тал (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

БЫЛҒАҚТАС= е. т. *Ары-бері теңселісу, шайқалысу, бұлғалақтасу.* Қайықтай теңіздегі *былғақтасып*, Келеді тізген түйе құмды шашып. Оралып торлы етегі шатырлардың, Төгіліп төмен қарай салбырасып (XX ғ. қаз. акын.).

БЫЛҒАҚТАТ= е. т. с. өй. л. *Бұлғақтат.* Қан болып жүз жиырмасы қалды өліп, Шыдамай қарсыласты Қалун келіп. Ұстап ап

белбеуінен *былғақтатып*, Жіберді пәтіменен жерге беріп (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). – Апатай! Мен кеттім! Аман болыңыз! – деп тағы да қатты күліп, қолындағы сөмкесін *былғақтатып*, жүгіріп барады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Басындағы түлкі тымағын енді шешіп алып, бетінің алдынан әрлі-берлі *былғақтатып* желпуіш қылып тұр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

БЫЛҒАЛА= е. т. *Ластау, араластыру, сапырылыстыру.* Қаптай соққан қара дауыл бүкіл әлемді *былғалап*, бірді-бірге соғып, ойран қып жатқандай (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

БЫЛҒАЛАҚТА= е. т. с. өй. л. *Бұлғалақта.*

1. *Араластыру, қозғау, шайқау.* Алды да ол дәрісін мысқа салды, Былқылдаған бұрқылдап мыс шайқалды. Бір нәрсемен азырақ *былғалақтап*, Алтын қып суынған соң қолына алды (Абай, Шығ. жин.). 2. *Түзу жүре алмау, қисалаңдау.* Төмен тұстан көрінген үш-төрт кісі *былғалақтап* басып, жоғары таман өрлеп келеді («Лен. жас»). 3. а у ы с. *Тұрақсыздық көрсету, солқылдақтық таныту, айну.* Бүркіт те осылай деп түсінді. Сондықтан ол бұдан әрі *былғалақтам ай*, біржолата Ақан жағына шықты (І.Есенберлин, Қатерлі.).

БЫЛҒАЛАҚТАТ= е. т. с. өй. л. *Бұлғақтат.* Шеткі шұбар құйрығын сипақтатып, басын *былғалақтатып* еді, бүйірлете бір осып берді, Момынбай (І.Жансүгіров, Әңгім.).

БЫЛҒАМА з а т. т е х. *Жағылатын нәрсе, қоймалжың сұйықтық.* Котловандардың қабырғалары мен түптері ерігенде тоңазыңған грунттар пластикалық тұтқыр жартылай сұйық күйге айналады. Байқал сырты мен Қиыр Шығыста мұны *былғам* деп атайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

БЫЛҒАМСОҚТА= е. т. ж е р г. *Былғап, қалай болса солай араластыру.* Анау Тұрсынбайдың балаларын айтсаңшы, не берсең де сыпырып-сыпырып, *былғамсоқтап* соғып алады (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

БЫЛҒАН= е. т. 1. *Кірлену, ластану, жұқтыру.* Кешегі Исатайдың барында, алақандай Нарынды Басушы едім құлаштай. Жәбір беріп жала етсең, *Былғанған* басым ласқа-ай (Бес ғасыр.). Атадан қалған ақ сауыт Арамға өбден *былғанды*. Басшысы кетіп сорлы елдің, Малы мен басы ылғанды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бала еңбектеп от орнына күйіп қала ма, күл-көмір жей ме, нәжіске *былған* ма, сызға, сазға отыра ма, оны бақылаушы жоқ, Үсті-басы күл-топырақ, ылғи сазда, сызда отырады (М.Жұмабаев, Шығ.). Аянатын ештеңе жоқ, жығылсаң – жамбасың, құласаң – арқаң, не қос шынтағың мен қарның балшыққа *былған* аңды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

2. бейне. *Сөздің шұбарлануы, басқа сөздің араласуы.* Бөтен сөзбен *былған* сөз арасы Ол – ақынның білімсіз бейшарасы. Айтушы мен тыңдаушы – көбі надан, Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы (Абай, Тол. жин.). **3. ауыс.** *Арына дақ түсу, пейілі бұзылу; көңілі кірлену, адамдығына нұқсан келу.* Кірленіп барамын, *былғанып* барамын. Жасыдым, мұқалдым (М.Дулатов, Шығ.). Гапыл пенде жүреді Дүниядың нәжіске, Мұны білмей *былғанып*. Жақсы сөзді жат етіп, Ахиреттік үлестен Жүрмеңіз пенде құр қалып (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қара терге былғанды. *Әбден терледі, терге малынды.* Бос кетті теңін таппай есіл сөзім *Былғанған* бір күн шауып *қара терге* (Базар жырау, Шығ.).

Төсегі былғанды. *Зинақорлық жасап, арына кір келтірді.* Байқаймысың, адамдардың аласың? Жазықсыздан шыркыратар жаласын. Өсегің жоқ, *Төсегің* жоқ *былғанған*, Бірақ неге ұятты боп қаласың?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БЫЛҒАНУ *Былған етістігінің қимыл атауы.* **1. Жұқтыру, араласу.** Жемістер пісіп жерге түскенде глистердің тұқымдарымен *былғануы* мүмкін (Н.Әжіғалиев, Мал. ауру.). **2. Ластану, кірлену.** Бұлай егілген ағаш судың бұға айналуын кемітеді және бөгетті *былғанудан* сақтайды (М.Сабыров, Бөгет салу.).

БЫЛҒАНЫШ *сын. 1. Таза емес, кір-қожа-лақ, лас.* Мұнысын Қүнекемнің көзі шалды: «Ей, төре, неге атасың? – деп-ақ салды, – Әрі арам, әрі ысырап, бір *былғаныш*, Бұл құрғырда қалайша сертің қалды?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мынау сазды, батпақты көшедей осы сәтте оған бүкіл әлем *былғаныш*, жиіркенішті көрініп кеткен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жұмыскерлердің жататын жерлері *былғаныш*, қараңғы, суық (С.Сейфуллин, Шығ.). // *Былғанған, былғанышты нәрсе.* Желеу таба алмасаң, қораның *былғанышы* н сөз етесің (К.Тоқаев, Тасқын). **2. ауыс.** *Жиіркенішті, жексұрын, пасық.* Бірақ бұлар ол тәрізді *былғаныш* жұмыстарды өздері істемейді, басқаға істетеді (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). Адам есіне келмейтін, жаман-жаман *былғаныш*, жиреніш ойлар басына келіп, енді өзінен-өзі жиреніп, дөңбекшіп қайтерін білмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ана, шіркін, тамақ та жемей, рақмет те демей, құры қиқылдап-шиқылдап азапқа түсіп, өлгенше мылжыңдады және мынаның дауысы шыққанда, оның жіңішке дауысын естуге де болмайды. Әрине, «дауысы зордың пайдасы зор, мәселен, есек адамның көп жұмысын бітіреді», – депті.

Былғаныш наданнан таза ғалым қандай жиренсе, таза ғалымнан былғаныш надандар сондай жиренетіні анық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арты былғаныш. *Күнәдан сау емес, жазықты.* Бар пәле осы Құлмағанбетовтен келген секілді. Мұның өзінің *арты былғаныш* екен. Мына жас зоотехник соны байқап, жер-жерге білдіріпті (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Хан-төре бізге губернатормен арамызда таза тіл-хат бола алмайды. Өйткені өздерінің *арты былғаныш* (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Былғаныш сөз. *Былапыт, әдепсіз сөз.* Толғау таза болуы тиіс. Нас, былғаныш, нәжіс әдемі нәрседен шықса, көңілге қандай әсер етеді. Толғау сөзге *былғаныш сөз*, былғаныш пікір қатысса, о да сондай әсер етеді. (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Қойшы, осы мен енді әуре болмайын. Мына хаттағы сөздер тым *былғаныш сөз* ғой (С.Сейфуллин, Шығ.). Айзат енді тіпті үдетіп жіберді. «Күнә болды» деп Тұяқбай тыйым салған басқа да *былғаныш сөздерді* қардай боратты (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БЫЛҒАНЫШТАУ *сын. Лайсаңдау, ластау.* Күздің *былғаныштау* жанбырлы бір күнінде, Қордабай бар, бірсыпыра жігіт Ғалияның үйінде қымыз ішіп отыр еді (С.Мұқанов, Шығ.).

БЫЛҒАНЫШТЫ *сын. сөй. л. Былғаныш.* Михнатты, *былғанышты* түсіп жерге, кіршіксіз аппақ таза болдың перде. Ақша қар, уайымсыз жалғыз-ақ сен, Мәңгілік шаттығыңды жанға берме! (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұлардың нәжісінде токсоплазмоз паразиті көп болады. Мұндай *былғанышты* шөпті, дәнді мал, құс жейді (З.Сырғабаева, Токсоплазмоз.). Біреуге орынсыз жала жапқан адам, үстіне *былғанышты* іш киім кигенмен тең (І.Есенберлин, Алтын құс).

Былғанышты сөз. *сөй. л. Былғанаш сөз.* Рагозин сөйлесер алдында Әмзеге қамшы үйіріп, тұздығы күшті *былғанышты сөздермен* боқтап, домбытып, жуасытып алады (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

БЫЛҒАҢ *елі. к. Кенеттен күрт жасалған шалымы қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Былғаң етті. *сөй. л. Бұлғаң етті.* Мойнындағы биноклі *былғаң етіп* аударылып түсті (М.Әбдіхалықов, Ленин.).

БЫЛҒАҢДА *= ет. сөй. л. Бұлғаңда.*

1. Әрлі-берлі теңселу, шайқалу, тербелу. Қанапия кестелі жайнамаздың үстінде үкісі *былғаңдап*, қол жайып отырғанда Сазамбай кіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тіпті тырнауышқа іліккен шөпті көтеріп тастауға әлім келмей, ез-ез болып *былғаңдады* ма қалдым

(О.Жүнісов, Өшп. іздер). **2. Түзу жүре алмай, қисалаңдау.** Бірақ ат бишарада сергірлік әл қалмаған, *б ы л ғ а ң д а п* аяғын әзер басады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Қаншама жүрсе де олар Сағындықтың мас болып *б ы л ғ а ң д а п* келгенін көрген жоқ (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). **3. а у ы с. Еркін жүру, ерке осу, жоқшылық көрмей, бұлғақтау.** Қадалған айға көзі, терең ойда, Сүйреген тәтті қиял әлдеқайда. Қызық күн, қызық дәуір елестейді, *Б ы л ғ а ң д а п* еркелеген ойын-тойда (Б.Майлин, Шығ.).

БЫЛҒАНДАТ= е т. с ө й л. *Бұлғаңдат.*

1. Әрлі-берлі теңселту, шайқау, тербету. Раушан теріс айналып, шелегін *б ы л ғ а ң д а т ы п* суатқа қарай жүре берді (Б.Майлин, Шығ.). **2. Әрлі-берлі қозғау, бұлғаң-бұлғаң еткізу.** Емін-еркін, теңселе басып, жүктің алдына таяна отырады, бір аяғын көсілген Рәбиғаға шұқшынып мойнын *б ы л ғ а ң д а т ы п* сөйлейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құйрығын былғаңдатты. Құйрығын әрлі-берлі ирелеңдетіп иесіне еркеледі (*итке қатысты*). Жаңыл Қоспан мен Қаламұшқа ас түсіріп беріп жатыр. Қасына көзі мүләйімсіп, *қ ы й ы ғ ы н б ы л ғ а ң д а т ы п* Майлыаяқ келді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БЫЛҒАНДАТУ *Былғаңдат етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛҒАНДАУ *Былғаңда етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛҒАРЫ [ир. بلغاری] з а т. *Мал терілерін химиялық және механикалық әдістермен өңдеу арқылы алынатын материал.* Мұнда бібек тоқу, алтын-күміс зерлеу, *б ы л ғ а р ы* илеу, темір қорыту, арақ-шарап қайнату тәрізді кәсіптер гүлденіп, қала бүкіл сауданың кіндігі болды (І.Есенберлин, Қаһар). *Б ы л ғ а р ы* қара қорап, перім арба, Шылдырап сәнді ызбырой қос торындай (Б.Майлин, Шығ.). Қазығын қалайыдан қақтырып, Тоқпағын сом алтыннан соқтырып, Нақыра күміс шаптырып, *б ы л ғ а р ы* сына піштіріп, Шыны аяқпен іштірген (Бұқар жырау, Жыр.).

Былғары етік. *Былғары, теріден тігілген аяқкиім, етік.* Мықши аяғымда *б ы л ғ а р ы е т і к*, Киіз байпақ тоңдырмас ызғар өтіп. Үлкен кісе жанымда жез салдырған, Шақпағым, дөңдекеуім жарқ-жүрқ етіп (Абай, Тол. жин.). Аяғыма кигенім *б ы л ғ а р ы е т і к*. Табанымнан барады ызғар өтіп (Халық әні).

Былғары қолғап шебері. б е й н е. *Боксшы.* Малайзия Королі Кубогы үшін таласқа түскен *былғары қолғап шеберлерінің* турниріне өзі барады («Егемен Қазақстан»). Біз ешқашан *былғары қолғап шеберіне* кенде болған емеспіз. Сонау 30-шы жылдары қазақ даласына

бокс қолғабын арқалап алып келген Шоқыр Бөлтекұлынан бастап, қазіргі Олимпиада чемпионы, Баркер кубогының иесі Бақтияр Артаевқа дейінгі аралықта атой салған талантты ұлдарымызды қалай мақтан етсек те жарасады («Егемен Қазақстан»). Бүгін Ресей астанасы – Мәскеуде осымен 11-ші рет дүниежүзінің *б ы л ғ а р ы қ ол ғ а п ше бер л е р і* сарапқа салатын Әлем кубогы өз жалауын көтереді. Бұл байрақты бәсекеде еліміздің ең мықты деген боксшылары өнер көрсетеді («Егемен Қазақстан»).

Былғары садақ. *Былғарыдан жасалған садақ.* *Б ы л ғ а р ы с а д а қ т а р* түрлі түсті былғарыдан жасалып, беті әртүрлі металл (алтын, күміс, жез) жапсырмалармен, кейде бастыру тәсілімен салынған бедерлі ою-өрнектермен әшекейленеді (ҚҰЭ). *Б ы л ғ а р ы с а д а қ қ а* арнаулы садақбау тағылып, оң жаққа байланады (ҚҰЭ).

Былғары тоқым. *Былғарымен қапталған тоқым.* *Б ы л ғ а р ы т о қ ы м д а р д ы* киіз тоқымды қаптап әшекейлеу арқылы жасайды. Тұтас былғары тоқым киіз тоқымға өлшеніп тігіледі. Былғарыны жібітіп, сыртынан сүйек бізбен сызып, әртүрлі мүйіздер салады (Г.Райымханова, Ата кәсіп).

БЫЛҒАРЫДАЙ с ы н. *Былғары сияқты, былғары тәрізді.* Бетіне жұқалап жаққан опа көзден аққан жаспен айғыздалып, соры шыққан *б ы л ғ а р ы д а й* саталданыпты да қалыпты (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

БЫЛҒАРЫШЫ з а т. *Тері илеу, өңдеу ісімен айналысушы.* Вятка мұжығы тегіс *б ы л ғ а р ы ш ы* («Қазақ»).

БЫЛҒАТ= е т. *Кірлету, ластату.* – Балаңа көр-жер тастатып, бұл арықтың суын *б ы л ғ а т ы п* жүрме (А.Тоқмағамбетов, Әке). *Б ы л ғ а т п а д ы ң* нас аяққа, қасиетті елдің төрін (Сәлем саған.).

Арын былғатты. *Намысын тапталты, қорлатты, ұятқа қалдырды.* Аямай арам күшті таптап өтем, Аналық ақ сүтімді ақтап өтем, Ана елдің ардақтайтын ары болса, *Б ы л ғ а т п а й* сол *а р ы м д ы* сақтап өтем (К.Райбаев, Жаңа толғау).

БЫЛҒАУ *Былға етістігінің қимыл атауы.*

1. Кірлету, ластау. Егерде орнын былғап қоятын болса, былғанған жерге тұмсығын тақап біраз зекісең, орнын *б ы л ғ а у д а н* тыйылып, далаға сұранатын болады (Ш.Айманов, Қыран.). **2. а у ы с. Ұятқа қалдыру, кір келтіру.** Барды «жоқ» деу дәстүр боп алды бүгін, Жоқты «бар» деу көңілге салды жүгін. Жаны аяулы жақсыны *б ы л ғ а у* оңай, Сол боп кетті кәсібі барлығының (Ғ.Қайырбеков, Көнсандақ).

Қолын қанға былғау. Өлтіру, өліміне себепші болу. Қандай сұмдық тілек еді. Сапар өз баласының қанына қолын былғауы керек енді (З.Шүкіров, Жас жесір).

Төсегін былғау. Зинақорлық жасау. Иә, дүниеде екі түрлі қорлық бар деседі. Көңіліне сайтан ұялап, төсегін былғау әйелге қорлық (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

БЫЛҒАУЫШ¹ з а т. з о о л. Өзен-көл, теңіз қайраңдарына жұмыртқалап, балықты қорек ететін, шағалалар тұқымдасына жататын жүзгіш құс. Егер полярлық былғауыш (крачка), тағы басқа құстар балықты жұтып үлгірсе, онда теңізші құс оны қайткен күнде мазалап, балықты қайта құстыруға мәжбүр етеді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Мұндай көлдерде жазға салым жүздеген қаздар мен үйректердің көп түрі, әсіресе, бізқұйрық, барылдауық, шүрегейлер, қызылбас және айдарлы сүксұр үйректер; қасқалдақтар, шағалалар (көгілдір кіші шағалалар), қара қанатты және алақанатты былғауыштар, балықшылар, саз құладындары және тағы басқа көптеген құстар ұялап, өсіп-өрбиді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

БЫЛҒАУЫШ² з а т. с ө й л. *Бұлғауыш.* Келіншек былғауышы н тастап, қара қазандағы тарыны ағаш керсенге аударып алды да, менің қасыма келді (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Сақырла қазан, былғауыш, сағыздай сабын оралсын. Сабыннан ырым етуші ек, Оралсаң ісім оңалсын (І.Жансүгіров, Шығ.).

БЫЛҒАУЫШТАЙ с ы н. *Былғауыш сияқты, былғауыш тәрізді.* Мына орамалды былғауыштай қып қылқитпай, шашағын артына салып, тамақтың астынан ғана түйіп байласа қайтеді? (Ш.Құмарова, Қос шынар).

БЫЛДЫР¹ з а т. 1. *Баланың жаңа шыға бастаған тілі, түсініксіз сөзі.* Дүниеге жаңа келген нәрестенің былдыр, іңгәсі үндес боп басталған сарын аяғы сазды күй боп тарап жатыр шартарапқа (А.Байтанаев, Қайнар.). Айналдым сенің үніңнен, Сылдырап жатқан ағынсың, Мөлдірің, былдыр тіліңмен, Менің сол бала шағымсың (Ә.Абайділданов, Алыс.). Сағынып қалдым, нәрестем, Сағындым күміс күлкінді. Кетпей де қойды-ау әлі естен, *Былдырың* сенің сүйкімді (І.Мәмбетов, Тұңғыш).

2. *Түсініксіз айтылған сөз.* Қара тон астынан Сартай ағаның ұйқылы-ояу, түсініксіз былдыры естіледі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Смайылдың ойын біреудің түсініксіз былдыры бұзып кетті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

БЫЛДЫР¹ е л і к. *Адамның былдырлаған түсініксіз тілін бейнелейтін сөз.*

Былдыр етті. *Былдырлап, түсініксіз сөйледі, айқын емес дыбыстар шығарды.* Өзгеден бұрын Оқас елең ете түсті. Қасындағыларға бірдеме деп *былдыр етті* де, дереу атына ұмтылды (Б.Нұржекеев, Құтумен өт.).

БЫЛДЫРА= е т. 1. *Былдыр-былдыр етіп, түсініксіз сөйлеу.* Баланың сүйкімді бет-бейнесіне назар салып, *былдыраған* қызықты тіліне құлақ қойып тұрды (С.Бакбергенов, Менің досым). Оның қасында қысық көзді біреу жерге жабысып, телефонмен бірдеңені *былдырап* айтып жатыр (Б.Момышұлы, Москва.). Бейтаныс жанды жатысынбай, *Былдырай* сөйлеп әр нені. Қашанғы сырлас досындай, Қозғайды сөзі кеудені (Ғ.Орманов, Таңд.). 2. а у ы с. *Дыбыс беріп сыбдырлау, сылдырау.* Таңертең ұйқысын ашты бақ, Таңертең *былдырап* күледі жас бұлақ, Арудың ақ жүзін сипады жел жібек, Айнала қарайды ол жүдеп (З.Шүкіров, Сағыныш). Арықтағы суларға енді ғана тіл бітіп, жас баладай *былдырап*, құлдырайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Екі жағы таспен қаланып, бекітілген арыққа келіп қосылып, балаша *былдырап*, өлеңін айтып төменгі беткейге кетіп жатыр (С.Шаймерденов, Болашақ.).

БЫЛДЫРАҚТА= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Түсініксіз етіп, әлденені айту, былдырлау.* Қартқожа бірдеме деп *былдырақтаған* болып еді, керек те қылған жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫЛДЫРАҚТАТ= е т. *Түсініксіз, айқын емес, шатып-пұтып сөйлеу.* Басын тұмшалап алған ол, тегі түс көріп жатыр ма, немене, ара-тұра бірдемелерді *былдырақтатып* қояды (С.Мұқанов, Шығ.). Білім жөніндегі білетіні: «Құл ху алла» оның өзіне де тілі келмей, «құл-қуалда-ақет, алдағы құс қамет, бай дәклет жап-жақын...» деп өзінше бірдеңені *былдырақтататын* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫЛДЫРАҚТАТУ *Былдырақтат етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛДЫРАҚТАУ *Былдырақтат етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛДЫРАТ= е т. *Тілі шықпаған бала сияқты сөйлеу, былдырлау.* Содан кей сөзін тілі жаңа шыққан балаша *былдыратып* айтып, салдырап кіріп келе жатқан осы бір қатқан сары шалды қуана қарсы алады (А.Байтанаев, Асан).

БЫЛДЫР-БЫЛДЫР е л і к. 1. *Баланың жаңа шыға бастаған тілін бейнелейтін сөз.* Мөлдір қара көздері, *былдыр-былдыр* сөздері, Құлдыр-құлдыр жүгірген айналайын інімнен, айналайын үніңнен! (Ә.Табылдиев, Көңілді.). Ауық-ауық күрсініп те алады, Біздің бала мінезіміз баяғы. Ал құрбымның қолындағы бөбегі, *Былдыр-былдыр* сөйлегісі келеді

(М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Бұлақтың, арықтың сылдырап аққан дыбысын бейнелейтін сөз. Б ы л д ы р-б ы л д ы р* бұлақтан Сылдыр-сылдыр су ақты (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ормандар судыр-судыр гүлестетін, Бұлақтар *б ы л д ы р-б ы л д ы р* тілдесетін (Т.Айбергенов, Мен саған.).

БЫЛДЫРЛА= е т. **1.** *Былдыр-былдыр етіп түсініксіз етіп сөйлеу.* Жанқия апай сол алақанымен аузын жауып, оң қолды оңды-солды сілтеп, *б ы л д ы р л а п* қойды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Зурәшын бақытты еді. Жаңа әкешесіне әлденені айтып, *б ы л д ы р л а й* сөйлеп келе жатты (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** а у ы с. *Әлденені айтқандай боп, дыбыс шығару, сылдырлау.* Сылдырлаған шолпысы әлдеқайда *б ы л д ы р л а ғ а н* тілменен Тоғжанның келерін-кетерін паш етеді (М.Әуезов, Абай жолы.). Кербез қыздай сұлу құрақ сылдырлап, Көз ұшында сағым жүріп, бұлдырлап. Торғай шырлап, бұлбұл жырлап, сайрайды, Тілі шыққан жас баладай *б ы л д ы р л а п* (Ақмолла ақын, Күндер.). Арықтағы асығып, сылдырлап, сумандап жүгірген су *б ы л д ы р л а п* ойнап, сықақтап күлгендей болды (С.Сейфуллин, Шығ.). Үлбіреген гүл, күңіренген орман, сылдыраған су, *б ы л д ы р л а ғ а н* бұлақ, шетсіз-түпсіз кара көк теңіз, түрлі шөптер мен толқындалған дала, бұлтпен таласқан биік тау, күннің ойыншыл алтын сәулелері, ерке сұлу ай, жұлдызды түн, міне, осылар сықылды жаратылыстың сұлу заттары, көріністері яки искусствоның тылсымдай жанды билеп алып кететін ән, сиқырлы сөз, сұлу картина сықылды әсерлері адам жанында бір ләззат, бір сұлулық толқынын оятып туғызбай қоймайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫЛДЫРЛАҚ с ы н. *Анық емес, былдыр-былдыр еткен.* Онан кейінгі балаларыңның да өзгеше бір *б ы л д ы р л а қ* төтті тілі мен кісі тоймас қызықты мінездері көкейден кетпейді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

БЫЛДЫРЛАС= е т. *Бір-бірімен былдырлап сөйлесу, түсініксіз етіп сөйлеу.* Надядан үйренген екі-үш ауыз немісшемен міңгірлеп, мен де ілгерілей бердім. Фрицтер әлдене деп *б ы л д ы р л а с ы п* жатты (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Түгінге түсінбесем де, олардың *б ы л д ы р л а с қ а н ы н* қызық көріп қастарына бардым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Нұржанның екі ұлы *б ы л д ы р л а с ы п*, өлең айтқан болысады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жау солдаттары әлдене деп *б ы л д ы р л а с т ы* да тауықтарды ұстамақ болды (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

БЫЛДЫРЛАТ= е т. **1.** *Айқын емес, түсініксіз дыбыс шығарту, сөйлету.* Маған әкеліп араб пен парсыны қосты. Бертін келе шүлдір-

летіп ноғайды, *б ы л д ы р л а т ы п* орысты араластырды (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Сыбдырлату, сылдырлату.* Табиғат та қандырмақ боп құмарын, *Б ы л д ы р л а т қ а н* шығар, бөлкім, бұлағын. Алтын күн де қуансын деп бөбектер, Салт еткен ғой жүгіртуді шуағын (Қ.Мүсірепов, Раушан).

БЫЛДЫРЛАУ *Былдырла етістігінің қимыл атауы. 1.* *Былдыр-былдыр етіп, түсініксіз етіп сөйлеу.* Ебжасар молда өз үйінің жабығынан сығалай қарап, Құран сөздерін үсті-үстіне гүбірлеп, *б ы л д ы р л а у д а* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Ойыншықтар мен түрлі заттарды көрсету – бір-екі айлық нәрестенің өмірінде түрлі реакция тудырады: шалықтау, күлу, үілдеу, *б ы л д ы р л а у* (Семья тәрбиесі). **2.** *Сылдырлау, дыбыстау.* Бойынды да жазбайсың, Биікке де қонбайсың. Аласа гүлді ағашта тұрып, *Б ы л д ы р л а у д ы* қоймайсың (А.Тоқмағамбетов, Дария.).

БЫЛЖЫР¹ з а т. қ ұ р. *Құрылыста қаланған тас, кесектерді ұстастыруға және басқа да мақсатта жұмсалатын иленген балшық, лай, күрделі құрам.* Мына зират Ертіс бойының көк балшығына тай, құнанның құйрық-жалы туралып, сексен неше серкенің майымен *б ы л ж ы р* иленіп, өн бойына қойылған халық алғысының айғағы (Ғ.Қанапияұлы, Шығ.).

Былжыр басты. *Балшық жасап, лай әзірледі.* Қора салған да машақат. Қырман шапқан, *б ы л ж ы р б а с қ а н* ол да машақат (М.Әуезов, Шығ.).

Былжыр басу. *Балшық жасап, лай әзірлеу.* Іске жарайтын жігіт-желеңіміз болса, қырман шабу, *б ы л ж ы р б а с у* сияқты жұмысына жібереміз (М.Әуезов, Шығ.).

БЫЛЖЫР² з а т. қ о л ө н е р. *Семіз малдың терісінің майын кетіру үшін ұнтақталып, арнайы дайындалатын зат.* Семіз терілердің майын сорғыту үшін оған ащы аралас *б ы л ж ы р* салып кептіріп, артынан уқалап түсіріп тастайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Кейде бітеу сойылған қойдың, арқардың терісіне *б ы л ж ы р* жағып, ұраға салып, үстіне күшті от жағып кететін әдіс те қолданылған. Ол көне тілімізде «сырбағыс» деп аталады (Мұра).

БЫЛЖЫР³ с ы н. **1.** *Суланып, езіліп тұрған, жұп-жұмсақ.* Аспан жүзі бұлыңғыр. Жаңбыр соңы *б ы л ж ы р* қарға ұласып, үілдеп боран ұйытқиды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Жерде әрі қар қалың. Тек, көк соқта, *б ы л ж ы р*. Жан адам кездеспеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.). Сазды жер көрінеді бұлдыр-бұлдыр, Жаңбырмен лайланған жері *б ы л ж ы р* (А.Тоқмағамбетов, Танд.). **2.** а у ы с. *Болбыраған, босбелбеу, ынжық.* Құда-жегжат, сыйлы қонаққа арнайы табақ жасалып, бас тартады.

Б ы л ж ы р (жуас) боласың деп балаға миды жегізбейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Жүсіпбек орта бойлы, арық, еті шандыр, сіңірлері білеу-білеу, тіпті жадағай, аңқау, *б ы л ж ы р* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қарағандыға барғалы бір-ақ рет хат жазыпты дейді. Әй, соны қойшы! Жүрген бір *б ы л ж ы р* еді ғой (Ә.Әзиев, Оянған ар). **3.** а у ы с. *Бейпіл айтылған, мәнсіз, бос.* Еліре сөйлеген көпірте сөз емес, жансыз *б ы л ж ы р* сөз емес, жас жүрегін жүз бұрап шыққан ойына орай оралымды тілі бар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Барлығы баяғыдан бергі құлағымызды мезі кылған *б ы л ж ы р*. Оның көбіне жауап берудің өзі күлкі (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). // *Мәнсіз, бос сөз.* Кеше кешкітұрым бір топ кісіні жиып алып: қойындар бұл *б ы л ж ы р д ы* дегенге көнді ме олар («Лен. жас»).

БЫЛЖЫРА= е т. **1.** *Шылқыған су болу, үздіксіз сыздықтап алу.* Қонышымнан су құйылғандай аяқтағы шұлғауым да *б ы л ж ы р а н* кетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бірақ қостанайлықтардың қолын тұнжыраған ауа да, *б ы л ж ы р а ғ а н* жаңбыр да бөгей алатын емес (С.Мәуленов, Жер нәрі). –Неғылған қанат. Біраздан соң сен шал, жаман керді Көкшенің басында ұшқан бүркітке теңестіресің, – деп Батыраш еріндегі *б ы л ж ы р а ғ а н* насыбайымен қоса шашырата түкірді (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Былжырап пісу, езілу.* Бұзаудың еті *б ы л ж ы р а н*, ұстауға келмей ылбырап, ет пісті деп опық жеп, сойлейді Айжан тұнжырап (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Болбырап, сылбыр тартып, босаңсу.* Әли болса, бос белбеу, бота тірсек, қарпылмаған киіздей *б ы л ж ы р а ғ а н* жігіт (С.Омаров, Қызыл.). Осы арада аузыңнан сөзің түсіп, *б ы л ж ы р а й* қалғаның не сенің... Турасын айтсаң, басыңды біреу кесіп алады дейсің бе? (С.Омаров, Дала қызы). Несіпбай құрлы істей алмас дейсің бе? Аузынан сөзі түсіп, *б ы л ж ы р а н* жүргеніне қарамай, о да ауылнай болып жүр ғой (Б.Майлин, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жоқтан өзгені айтып, көп сөйлеу, мылжыңдау.* Нөкерге қатты қаһарым келіп: – Сен, лағнат аузыңа келгенінді оттап не деп *б ы л ж ы р а н* отырсың, – дедім (Қаз. ертег.). Ай, Құдай-ай! Жанға мырза қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы... – әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп *б ы л ж ы р а ғ а н* арсыз, ұятсыздың бірі-дағы (Абай, Шығ. жин.). Өзі тіпті, Шәлкең отыр демейді, *б ы л ж ы р а н* әзіл айтпақ болады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

БЫЛЖЫРАҚ з а т. **1.** *Сылтылдаған лай, лайсан; былжыраған, сулы.* Ол қолымен қармалап отырып құдықтың қабырғасын ұстап

еді, *б ы л ж ы р а қ* бірдеме жабысып, жүрегін айныта бастады (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Жер дүниенің бәрі су, *б ы л ж ы р а қ* саз, аяқ басарға жер жоқ (С.Шарипов, Бекболат). Кейде *б ы л ж ы р а қ*, өлі қар жапалақтап аралас жауатын жаңбыр көбіне мүп-мұздай боп нөсерін төгіп-төгіп өтеді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). **2.** а у ы с. *Мағынасыз бос сөз, мылжың.* Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап, Жиса да бай болмапты сонша малды ап, Қазаққа өлең деген бір қадірсіз *Б ы л ж ы р а қ* көрінеді бәрі даңдақ (Абай, Тол. жин.). – Не деуші еді, баяғы *б ы л ж ы р а қ*. Баланың қай жылағаны есте болушы еді, – деп, онан арман кейіді бәйбіше (А.Жүнісов, Өмір ізі).

БЫЛЖЫРАТ= е т. **1.** *Суландыру, шылқыту, шылқылдату.* Құм бораны соққанда көзі-басыңа құм кірмес үшін мына қапты берді. Онысы дұрыс дейін, Цюльтум, ал мұны *б ы л ж ы р а т ы п* сулап бергені несі, – деді Сергей (Н.Баяндин, Құм асты.). Кешеден бері әйнекті тырс-тырс ұрып, тынымсыз жауған жауын қара жердің қыртысын мидай *б ы л ж ы р а т қ а н* (Ж.Мусин, Үміт). **2.** а у ы с. *Киімді қалай болса солай, алқа-салқа кию.* Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, *б ы л ж ы р а т ы п* кимей, таза кимек – дұрыс іс (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Сылбыр тартқызу, болбырату, босаңсыту.* Балаларға айта-айта ақыры сендіріп қойған, аяғын *б ы л ж ы р а т ы п* алса, олар «ой, әншейін, көбік ауыз көпірме екен ғой» демей ме? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ғылым атауларын дұрыстап таға алмай, тілімізді ғылым жолына дұрыстап сала алмай, кей жұрттарша араб пен парсыны, латын мен орысшаны араластырып *б ы л ж ы р а т с а қ*, бұл тіліміздің жарлылығынан, кемдігінен емес, кітап жазушылардың нашарлығынан. Өз тілін өбден білмегендігінен болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

БЫЛЖЫРАТУ *Былжырат етістігінің қимыл атауы; сылбыр тартқызу, болбырату, босаңсыту.* Мінездерін, бір жұмсақ, бірде қату, Мақтанып, өтірікті суылдату. Зорлық, қорлық, алдамшы, ары жоқтық, Не қалды мұнан артық *б ы л ж ы р а т у?* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БЫЛЖЫРАУ *Былжыра етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛЖЫРЛАУ с ы н. **1.** *Сәл сулы, жұмсақтау, езіліңкіреген.* ≈ *Б ы л ж ы р л а у* жері. **2.** а у ы с. *Жинақы, ширақ емес, босаңдау.* Той қылатын роман. Тек соңғы төрт-бес бетін бере тұршы... *Б ы л ж ы р л а у* аяқтағансың ба, қалай... – деп, қолжазбаның соңғы беттерін сұрап алды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

БЫЛЖЫРЛЫҚ з а т. *Бойқұйездік, босаңдық, сылбырлық.* Бетіне басып ұялту да – *б ы л ж ы р л ы ғ ы* мен жігерсіздігін ашықтан-ашық кінәлау да керек болуы мүмкін (Жанұя тәрбиесі).

БЫЛҚ е л і к. *Жұмсақ нәрсеге бір зат батқандағы тигендегі, соғылғандағы қалып-күйді бейнелейтін сөз.*

Былқ ете түсті. *Кенеттен жұмсақ болып білінді.* Ол әлі саябырланып бітпеген маңға сүңги бергенде, Қармаланған қолына жып-жылы бірдеме *былқ ете тұст і* (С.Мұқанов, Ол күнדרе.).

Былқ ете түсу. *Бірден көне кету, келісу.* Директордың көмеіі белгілі болды Баймырзаға. Сонда мыңқ еткенге *былқ ете тұсу-ғ е* бола ма (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

Былқ еткізбеді. *Тырт етуге мүмкіндік бермеді, қозғалтпады.* Өзіне сеніп тапсырған кісілерін ертелі-кеш *былқ еткізбей* шаруасын жайлап жүргенге әлдекімдер қызғана қарайды («Лен. жас»).

Былқ еткізді. *Былқылдатты, жұп-жұмсақ болып тиді.* Манағыдай емес, Раушан онша шошынбай *былқ еткізіп* қолын ұстата берді (Б.Майлин, Шығ.).

Былқ етпеді [еткен жоқ]. а) *Тырт етпеді, елең қылмады.* Жартастай толқын ұрса, *б ы л қ е т п е ғ е н*, Бұтақтай көктен бомбы құйып тұрса, Сескеніп ер жүрегі бүлк етпеген (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). Мұндайда өзінен мықтырақ кісілердің ғана тілін алып дағдыланған ол мына бала жігіттің өтінішіне *былқ ет п е д і* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Раушанның айтқанына Бәкен *былқ ет п е д і*. Сұрланып, тістенген күйі, көзінің жанары жасаурап, мелшиіп жатып алды (Б.Майлин, Шығ.). Мәңгі мылқау көрі орман, *Б ы л қ е т п е й д і* түс көрер, Жел мінезді ессіз жан, Маған түрлі ой келер (М.Жұмабаев, Танд.). Содан кейін күймеге кеп, қатал дауыспен «Қанаш! Тұр!» – деп еді, бала *б ы л қ е т п е д і* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). ә) *Назар аудармады, көңіл бөлмеді.* Тәкежан ауылы Базаралының ереуіл сөзіне *б ы л қ е т к е н ж о қ*. Қар екі жауса да, үй іргесін шыммен көмдіріп алып, тағы да ықтырмасын құрғызып қойып, күндіз-түн демей, кедей ауылдың пішені мен қорығын аямастан жеді де отырды (М.Әуезов, Шығ.).

Былқ етті. а) *Жұп-жұмсақ топ тиді, сезілді.* Көкке көтеріліп шырылдаған торғайша шыр-п еткен нәрестенің даусы шықты. Шәкібай ұмтылып үйге кіргенде аяғына *б ы л қ е т і п* бір нәрсе оралды (Б.Майлин, Шығ.). Әзер дегенде тырмысып терезеге еніп, қорған ішіне қарғып түскенімде аяғыма бір нәрсе *былқ ете* қалды (І. Жансүгіров, Шығ.). Аяғының астында бір нәрсе *б ы л қ е т т і*, сүрініп кете жаздады

(Т.Ахтанов, Дала сыры). ә) *Құрт сылқ етіп, құлап тұст і.* Қамқа *б ы л қ е т і п* құлап жығылды да талған бойында жерде сұлық жатып қалды (М.Әуезов, Шығ.).

БЫЛҚ-БЫЛҚ е л і к. *Майысып, бұрала басқан қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* *Б ы л қ-б ы л қ* басып, бұралып, ханның қызы, жеңгелері жанында, жақындады (Б.Майлин, Шығ.). Бірін-бірі сен деспеді, Мен артық, сен кем деспеді. Бөдене ән сап, күйін шертті, Түлкі *б ы л қ-б ы л қ* билеп кетті (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Былқ-былқ етті. а) *Былқылдады, жұп-жұмсақ болды.* Табалдырықтан бастап төрге дейін төселген түкті кілемдер табаныңнан тартып *б ы л қ-б ы л қ е т е д і* (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.). Отынға барғанда көрдім, жағалаудың мұзы қабажақтай-ау, қабажақтай... Жас баланың еңбегі сияқтанып, аяғыңның асты *б ы л қ-б ы л қ е т і п*, ойыла жаздап жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жусан біткен бусанып, балқып жерге жабысып алған. Түйе табанымен *былқ-былқ етіп* тапталып, қайтадан бой жазып тұрып жатыр (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). ә) *Босады, қозғала берді, былқ-сылқ етті.* Тағы бір дүр еткізіп, сілкіндіріп, Тағы бір буырқантып, бүлкындырып, Алар ма *е к б ы л қ-б ы л қ е т к е н* бос мойынды Басына бағындырып, тұрқын бұрып (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). б) *Семіздіктен ірк-ірк етті.* Ал үйден суарылатын қызыл қозылар дуадақтай-ау, дуадақтай! Есік алдынан *б ы л қ-б ы л қ е т і п*, құйрықтарын тарта алмай өтеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Арлан *б ы л қ-б ы л қ е т к е н* кебеже қарын семіз қаран биеге екі-үш рет ұмтылды (С.Жүнісов, Жапанда.). Шартан қарын *б ы л қ-б ы л қ е т к е н*, Босаң дене сылқ-сылқ еткен... Дәл осындай бюрократ, Ортаңызда бар болса, Қауым болып аластат (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

БЫЛҚИ = е т. *Былқ етпеген күйінде қалу, сол қалпынан айнымау, қозғалмау.* Екеуі де төр алдында қарыны салбырап, мезгіл-мезгіл мұртына қонған шыбынды қағып қойып, *б ы л қ и ы п*, жантайып алған үй иесін елең еткізетін бірдеңе іздеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Талай сұрақ қойды, *б ы л қ и ы п* үндемеймін (С.Жүнісов, Жапанда.).

БЫЛҚ-СЫЛҚ е л і к. 1. *Қиралаңдаған, бұралаңдаған қимылды бейнелейтін сөз.* Барып шешесіне жармасып еді, ол да өлген адам сияқты *б ы л қ-с ы л қ* жатыр. Талып жатқан болу керек (Н.Оразов, Дос хаты). Бөдененің етінен азық алдым *б ы л қ-с ы л қ* (Халық әні). 2. *Қалай болса, солай, сүлесөк.* Балтаны ұстаған түрін қарашы: тұла бойы *б ы л қ-с ы л қ*, осылай да ағаш шаба ма екен (Б.Майлин, Шығ.).

[Аяғын] былқ-сылқ [етіп] басты. Бура-
ландап, мың биралып, кербезденіп жүрді. Қыз
да жігіт ырқына көніп, аяғын былқ-сылқ
басып, оның құшағына кіре берді (І.Есенбер-
лин, Айқас). Ақырын суға келіп жақындасып,
Аяғын былқ-сылқ етіп өрең басып.
Ағытып түйме бауын, белін шешіп, Кеудесін
желге қарай қойды ашып (Ә.Найманбаев,
Шығ.). Қарындасым, салмақтым, Қорғасын
құйған асықтай. Былқ-сылқ етіп бас-
қа аны Молдалар жазған машықтай (М.Жұ-
мабаев, Шығ.).

Былқ-сылқ етті. а) Буыны босады, был-
қылдады. Келіншек барып, оятайын десе, Жұ-
макелдінің денесі былқ-сылқ етеді (Қаз.
ертег.). ә) Еркелеп, майысты, қылымсыды. Сұ-
лу келіншек былқ-сылқ етіп қылмындап,
Малтаны алды, жеңін тағы ашпады (М.Жұма-
баев, Таңд.). Сұлу келіншек «хи-хи-хи» деп
күлгендей, Дыбысы шықпай, ішегі қатып
өлгендей. Былқ-сылқ етіп түрегелді суды-
рап, Судыр-судыр жансыз жібек бүргендей
(М.Жұмабаев, Таңд.). б) Солқылдақтық жа-
сап, тайсақтады. Ағасы ғана емес, атаман
Әли мырза деген де, мына қара бура Қаранар
да былқ-сылқ етеді (Р.Райымқұлов,
Болат.). Не болса, ол болсын, әйтеуір былқ-
сылқ етіп, Шөкең отыр (Ел де, Тұмарбай
да «Шөкең» деп атаған соң, біз де «Шөкең»
делік) (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Былқ-сылқ ету. Солқылдақтық көрсетіп,
тайсақтау, айну. Әр кез осындай бір негізгі
мәселе шешілерге келгенде былқ-сылқ
ету ді әдетке айналдырып алғандар аз ба?!
(«Лен. жас»).

БЫЛҚЫ = е т. 1. Шымырлап қайнап,
бабымен пісу. Кешегі сойған ала тайдың қос
телшесі былқып асылып жатыр (М.Әуезов,
Абай жолы). Кейде қара қазанда былқып
қайнап жатқан сүр иіс танауын қытықтап,
асқа аңсары ауып, басын шыдамсыздана
көтеріп алады (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер).
Ау жамап әкесі отыр от басында, Қазанда
былқып жатыр балық қайнап (Д.Әбілев,
Өлең.). 2. Толып, тұнып тұру. Былқыған
балығымен, байлығымен, Атырау, Арал,
Балқаш көлім қандай (І.Жансүгіров, Шығ.).
Күнгей-күнгейінің бетеге, жусаны былқып
тұр да, балақ-балағы бүркырап жатқан қияқ
(Ғ.Орманов, Жүрек). Ұнайды маған сол
аймақ, былқыған мәуе тау іші. Шыңында
шырқай құрайлап, тынбайды қойшы дауысы
(Ғ.Орманов, Шығ.).

БЫЛҚЫЛ з а т. 1. Ірк-ірк еткен, жұп-
жұмсақ күй, қалып. Арғы жағынан бір был-
қыл сезіледі (Қаз. тілі түсінд. сөздігі). 2. а у ы с.
Табансыздық, солқылдақтық. Саржан не

депті? Сол шіркін былқылға салып жүр-
месін! (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Көрсө был-
қыл, Көрмесе қылқыр, Заңым түсті сұмдық-
қа. Сұм-сұрқия қу заман, Ел қарғадай шулаған
(І.Жансүгіров, Шығ.). – Саған екпеледім, неге
соншама былқыл мінез көрсеттің? (Ж.Жұ-
маханов, Махаббат.).

БЫЛҚЫЛДА = е т. 1. Солқылдап, жұп-
жұмсақ, бос болу. Беті былқылдап жататын
бұл томарлардың асты – саз (С.Мұқанов,
Шығ.). Былқылдаған сары саз, Тоғай,
шілігі аралас, Айла таппай сасқаны. Тапқыр
екен ер Жолай, Тоғайға кіре қашты әне (Ма-
нас). Қазақ, қалмақ малы еріп, Қоныс қылған
жер екен, Мал құлағы қылтылдап, Бассаң
сазы былқылдап, Шөбі жұпар бүркылдап,
Көлінде аққу сұңқылдап, Ойы–балық, қыры-
киік, Қарағай, қайың былқылдап (К.Әзір-
баев, Таңд. шығ.). 2. Былқ-былқ етіп балқу,
еру. Мыс бақырды сындырды талқан қылып,
Көмірге салды мысты дүкен құрып. Мыс был-
қылдап еріген кезінде шал Шөншіктен ұсақ,
қара алды қыршып (Абай, Тол. жин.). Алды
да ол дәрісін мысқа салды, Былқылдаған
бүркылдап мыс шайқалды. Бір нәрсемен
азырақ бұлғалақтап, Алтын қып суынған соң
қолына алды (Абай, Тол. жин.). 3. Босап, жұм-
сару, қозғала беру. Бұғы мүйіздері жылына бір
рет бір мезгілде қыркылып отырады. Осыны
панты дейміз. Бұл мүйіздің сүйектенбеген,
былқылдап тұрған кезі (Қ.Қамбаров, Ал-
тай басы). Сары мойын кездігімнің сабы был-
қылдап жүр еді. Ал енді бар-ау, ерегіскесін
пышағым келісті сап етіп алам, – деді Судыр
Ахмет (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). 4. Қалай
болса, солай, былқ-сылқ ету, жаны кету.
Тұрсынбай тірі адамнан гөрі жансыз жұмсақ
затқа ұқсап, оның құшағында тек былқыл-
дай берді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).
Ботагөздің дірілдеген қолынан шешесінің был-
қылдаған жансыз денесі түсіп кетті
(С.Мұқанов, Ботагөз). «Апырау, не болған
маған»–деген оймен ауырған аяғын ашып
көрсө, тізеден төменгі жағы былқылдап
бос жатыр (Ол күндер.). 5. Майдан баса ал-
май, ірк-ірк ету. Біз сияқты жоқ қой сенің
жауырың. Былқылдайды майға бөккен
сауырың. Жүрісіңнен жаңылмайсың, Жорға-
сың. Жорғасың сен, Жорғасың сен, бауырым!
(Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сол кеште қо-
рада тұрған былқылдаған семіз байталды
қолма-қол жарқыратып сойып тастадым
(С.Жүнісов, Жапанда.). Шарасынан лықыл-
дап, Сүбелігі былқылдап, Етек жайып кең
өскен, Төрт түлігім, малым бар (Халық ақын-
дары). 6. Шымырлап, жай, жұмсақ қайнап
жату. Қос жанында тай қазанда былқыл-

д а й қайнаған құлынның уыз еті (І.Есенберлин, Алмас.). Бірнеше жерден б ы л қ ы л д а н, иісі мұрыныңды жарып қазан асылып жатты (К.Қазыбаев, Ызғар). **7.** *Бабына келіп, әбден пісу, уылжу.* Барса тамда бір гүл тұр солқылдаған; Басында үш жеміс бар б ы л қ ы л д а ғ а н: Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары, –Тандап ал, мен берейін бірін саған (Абай, Тол. жин.). **8.** а у ы с. *Толықсып, толқып майысу.* Қыз-келіншек үй тігер Бұрала басып б ы л қ ы л д а н. Ақ білегін сыбанып Әзілдесіп сыңқылдап (Абай, Тол. жин.). Бірді құшсаң, сұлу құш: Жанында жатсын б ы л қ ы л д а н. Бір сөйлесең тауып айт! Болсын мәз жұртың сылқылдап (І.Жансүгіров, Шығ.). Аққудай көлде жүзген көлендеген, Оң жақта б ы л қ ы л д а ғ а н бай баласы. Бұралған тал шыбықтай құмырсқа бел, Он бес пен он алтыға келген жасы (М.Сералин, Гүлқашима). Ай мен күндей екі әйелдің ортасында буынын баса алмай, б ы л қ ы л д а н келе жатқан жігітті көріп, патшаның іші күйеді (Қаз. ертег.). **9.** а у ы с. *Балбырау, елжіреу, елту.* Музыка даусы сыңқылдап, Тәтті күйлер б ы л қ ы л д а н, Осы ойнауы болды шат (С.Мұқанов, Танд.). Айықты мас домбыра б ы л қ ы л д а ғ а н, Сауықты ауру күй ыңқылдаған. Жарысты ұлы дүбір домбырада, Ат шауып, барымта алып, кикулаған (І.Жансүгіров, Поэм.). **10.** а у ы с. *Былқ-сылқ етіп, босаңдық білдіру, босаңсу.* Көңілі таныған нәрсені қолымен істер жерде дәл ана Мюлгаузенше бір шауып тастамай, іштей б ы л қ ы л д а н жүреді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Григорий Ворона бір айтқанын екілене қайталап, тағы да сөзін дәлелдей жөнелді. Оның ырқына салса, мәселе б ы л қ ы л д а н ұзара беретін ыңғайы бар (Алғы шептегі.). Тас түскен жеріне ауыр дегендей, мен енді боларым болған адаммын. Б ы л қ ы л д а й алмаймын (С.Алдабергенов, Алға).

Буыны былқылдады. а) *Буыны қатпады, аяғын басып тұра алмады.* Жас ботаның б у ы н д а р ы б ы л қ ы л д а н, орнынан тұра алмады. Оны ауыздандырмай қайда барасың («Қаз. әдеб.»). ә) *Мың бұралды, биледі, балқыды.* Ол билей жөнелгенде б у ы н д а р ы б ы л қ ы л д а н, белі бұралып, сахна төрінде суда жүзген аққудай қалқиды (Б.Мәдиев, Өркендер). Саусақтары сыртылдап, Белін толқын иеді. Б у ы н д а р ы б ы л қ ы л д а н, Бірге ойнайды иегі (С.Мәуленов, Жаз ерке). Б у ы н д а р ы ң б ы л қ ы л д а н, Ұшып жерге тимейсің, Саусақтарын сыртылдап, Иегіңмен билейсің (С.Мәуленов, Шалқар). б) *Елітті, балқыды.* Жақсы өнге аққан бұлақ сылқылдайды, Желініп бар жануар тың тыңдайды. Жаңғырып Алатаудың асқар түзі Кемпір-шал б у ы н д а н

р ы б ы л қ ы л д а й д ы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). в) *Жүрексініп жасқанды, сескенді.* «Қызығып қызылына сыртындағы, Алып ем», – деп б у ы н ы м б ы л қ ы л д а д ы (А.Тоқмағанбетов, Өмір.).

БЫЛҚЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Былқ-былқ еткен, борпылдақ.* Көктем. Жер кепкен жоқ. Біресе қатқақ, біресе б ы л қ ы л д а қ (Ф.Мұстафин, Миллионер). Түбек басқа жерден кеш кебетін б ы л қ ы л д а қ, шалғыны ат бойынан асатын мәйек (Ф.Мұстафин, Миллионер). Б ы л қ ы л д а қ сазға біткен қара қиғақ, Қымыздық, қыз саумалдық, жылан қияқ. Кеудеде жаның болса ән қосасың, Шайқалса ақ үкісі басын бұлғап (Ж.Сыздықов, Асулар). **2.** *Мамық, жұмсақ.* Не істерге білмеген ол есік жақтағы б ы л қ ы л д а қ диванның үстіне кескен томардай гүрс етіп құлап түсті (Ө.Қанахин, Бақыт.). Балалар б ы л қ ы л д а қ құмға бауырларын төсеп, манағы жерлерінде әлі жасырынып жатыр (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). **3.** *Былқылдаған, майысқан.* Нақ бір сүйегі жоқтай б ы л қ ы л д а қ ісіңкі келген мыртық саусақтарымен соңғы қартаны қыса түсті (С.Бақбергенов, Адам.). Табаның түбі қойырпақтың суы төмен сорықсын деп темір тордан жасалады. Суы сорыққан соң табаның үстінде б ы л қ ы л д а қ, ылғал жоқ, қабық қалады (А.Байтұрсынов, Оқу құралы). Әбден ауылы Алтайдың бір шұрай қойнауында. Б ы л қ ы л д а қ бұлақ. Бұлақ бойы тал. Сырты – орманды, ақбаралы, заңғар тау, алды бұйрат (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Жұмсақ, етті.* Үйден пісіріп әкелген сыңар қазы мен жамбастың б ы л қ ы л д а қ жерін турап, дәм таттыру Сыртанбайдың жыл сайынғы әдеті болатын (З.Ақышев, Достарым.). Жаңа пісірген б ы л қ ы л д а қ нан, өзі арзан, он-ақ теңге (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **5.** а у ы с. *Табансыз, тұрақсыз, солқылдақ.* Мұндай б ы л қ ы л д а қ саясатпен ымырашыл бықсық әрекет жүргізуге менің ұжданым бармайды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Айғаным айтқан бір кеп бар, ол – ағайын арасында осындай шешімі б ы л қ ы л д а қ, босаң уәде-сауықтан аулақ болу (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

БЫЛҚЫЛДАҚТАУ с ы н. **1.** *Жұмсақтау, саздылау.* Бұл – б ы л қ ы л д а қ т а у сазды жер (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Анық емес, солқылдақтау, күмәнділеу.* [—] Оның пікірі айқын емес, б ы л қ ы л д а қ т а у екен (С.Сейфуллин, Тар жол.).

БЫЛҚЫЛДАҚТЫҚ з а т. *Әрі-сәрі күй, солқылдақтық.* Ақбала екеуінің арасында да бір б ы л қ ы л д а қ т ы қ басталды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тәңірберген оның б ы л қ ы л д а қ т ы ғ ы н жақтырмай: Кәне, осыған бата қыламыз ба? – деп пәле басы боп отырған Рамбердіге қарады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

БЫЛҚЫЛДАТ = е т. 1. *Іркiлдету, iрк-iрк еткізу.* Саулықтар *былқылдатық* ан майлы белін, Маң басқан сиыр да бар алшақ желін, Үңіліп жүндеріне қарағанда, Ұстады костюмді қойшы менің (Д.Еркінбеков, Шығ.). 2. а у ы с. *Босаңсыту, болбырату.* Ертеңнен бастап құрылысқа шығасың! Бордақыға баққандай *былқылдатып* қоя алмаймыз, білдің бе? (Д.Досжанов, Тұлпар.).

БЫЛҚЫЛДАТУ *Былқылдат етістігінің қимыл атауы; босаңсыту, болбырату.* Сыналатын жері келгенде, қатге қарсы күресемін, – деп бұл кісінің *былқылдатуын* не деуге болады (І.Жансүгіров, Әңгім.).

БЫЛҚЫЛДАУ *Былқылда етістігінің қимыл атауы; жұп-жұмсақ, бос болу.* Аяқ басқан жер ойылып, *былқылдауды* шығарды (М.Иманжанов, Таныс қыз). Кешегі бір босаңсыған жіпсілен күн де енді жоқ. Қара жол *былқылдауын* қойыпты («Лен. жас»).

БЫЛҚЫТ = е т. *Бабына келтіріп, әбден пісіру.* Қызының әлдеқалай келе қалғанын қызықтап, қойын сойып, етін *былқыт* асып күтіп отыр анасы (З.Шашкин, Сенім). Семіз қойды сойып, құйрығын да тастап жіберіп, қазанды лық толтырып, *былқыттып* тұрып астық (Д.Еркінбеков, Шығ.). Алдымызға жеңешем сүр әкелді *былқыттып*, Сүйсіне оны жеген соң, Сусындадық жұтып құрт (Ф.Орманов, Ой қанаты).

БЫЛП е л і к. *Бір нәрсенің жұп-жұмсақ болып білінген қалып-құйын бейнелейтін сөз.*

Былп етті. *Жұп-жұмсақ боп білінді.* Шолақ саптың сіреу теріге *былп еткенін* бұйым көрсін бе! Бірақ бұл дәуір Қойтекеге жайсыз келді, қажып қалған қары қатты ұруға жарамады, ұрғаны өтпеді. Торшолақ аяңды азайтуға айналды. Мына қыбырмен жуырда анау бес караға жете алмасын сезді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Салмақтап-салмақтап ішіне және періп кеттім. *Былп ете* түседі, былқ етпейді (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

БЫЛПАҢ з а т. *Ақ оты мол өріс.* Өріс түрі – өре жимас, май құйрық, *былпанаң*, көксала, кең қоныс, ақ бастау, егінді бұлақ, томаша, миялы, қопалы (ҚСӘ).

БЫЛПИ = е т. *Рабайсыз семіру, жалтию.* – Келін де түсіндіргіш-ақ екен... енемнің сиырындай *былпиган* кара қатын келіп тұр деген шығар, тәйірі (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

БЫЛПЫ = е т. *Былбырап жұп-жұмсақ болу.* Бұл да бір бауырсақты аузына апарды, қатып қалыпты, қыдырмашы қатындардан қалған бауырсақ болды. Жаңыл пісірген нан қатпайтын, *былпып* тұратын (Д.Досжанов, Зауал). Табанға *былпып* басылған жол

жүрісті мүлде самарқауландырып жіберген секілді, арттағы құлдардың үні көмескі естіледі (Д.Досжанов, Жібек.).

БЫЛПЫЛДА = е т. 1. *Былп-былп ету, былбырау, жұп-жұмсақ болу.* Теректер мен қайыңдардың шық басқан су жапырақтары табан астында *былпылдап* жатыр (Ә.Көшімов, Лашын.). Сабақты инем жылпыңдап, Құлашпен бірге көсілші. Былғарым мамық *былпылдап*, Бізге кірш-кірш тесілші (С.Машақов, Жылдар.). Дастарқан басында азғана уақытқа үнсіздік орнап, жұрттың назары картоп қосып қуырылған тауық еті мен *былпылдап* піскен жас бауырсаққа ауып кетті (Ф.Дәуренбеков, Сүмбіле). 2. а у ы с. *Сөз майын тамызып, лыпыл қағу.* Ал енді шіркін көмей *былпылдасын*, Сөзімді әшиесіз кім тыңдасын?! Ішінде арғын, найман салдым айқай, Не қылып шіркін көмей жыртылмасын (С.Сейфуллин, Шығ.). Енді сөз тиегін ағытты. *Былпылдаған* ауыздан лақылдаған нақыл сөз атқығанда Сарыбала құлағын төсей, аузын аша тыңдады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Алда аңдарды ақылы аз, Патша жаса, кигіз төж... Қызыл тілі қылтылдап, Сөзі жібек *былпылдап*, Сонда түлкі сөйлейді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

БЫЛПЫЛДАҚ с ы н. *Былп-былп еткен, жұп-жұмсақ.* – Ал, қош болып тұрамыз ба? – деді Рахымғали қартқа *былпылдақ* алақанын ұсынып (З.Иманбаев, Дала.).

БЫЛПЫЛДАТ = е т. 1. *Былп-былп еткізу.* Көшенің ұлпа қарын ақ мақтадай *былпылда* т а басып жүріп келеді (Д.Әбілев, Арман.). Түске таман күн көзі бұлттан шақырайып шыға келеді, кебіртекті жаңа сойылған қой терісіндей *былпылдатып* да салды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 2. а у ы с. *Сөз майын тамызып, төгіліп сөйлеу.* Арызшылар аудармашыға: «Жарайсың, шырағым, сөйлеуіңе болайын, шіркін, *былпылда* т а д ы екенсің, – деді («Қаз. әдеб.»). Кос ішекті жалғыз сөйлеуші ем талай топта *былпылда* т ы п (Айтыс).

БЫЛПЫҢ с ы н. *Жұп-жұмсақ.* – Раз, два!.. раз, два!.. – деп шпорлы етігімен жерді дүк-дүк еткізіп адымдаған кезде біз де жалаң аяқтарымызды *былпың* топыраққа тып-тып еткіземіз (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Былпың қақты. э к с п р. *Лыпылдап бәйек болды.* Осындай комиссияның келерін кештеу естіген бастық, ертеңіне-ақ *былпың қағып*, әркіммен бір шүйіркелесе беретінді шығарды («Қаз. әдеб.»).

БЫЛПЫҢДА = е т. *Лыпылдап, былпың қағу, бүкілдеу.* Өлсем де «Көк кептерге» бір соғайын, Қу тақтай екі ішекті әпер бері. Ау-

зыма айырыларда сөз салмасаң, Қонғаның өлең, шіркін, бекер ме еді?.. Ал енді шіркін көмей *б ы л ы ң д а с ы н* (Айтыс).

БЫЛТЫҚ¹ з а т. *Сексеуілдің шорлау біткен қысқа бұтағы.* Сексеуілдің *б ы л т ы ғ ы н а н* шоқпар жасалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БЫЛТЫҚ² с ы н. с ө й л. *Быртқы.* Оның жұп-жұмыр қысқа жаралған *б ы л т ы қ* сау-сақтары қыранның тегеуріні сияқты бір-біріне жуыспай тарбиып тұр (Ш.Құмарұлы, Әңгім.).

БЫЛТЫР ү с т. *Өткен жыл.* Үй ішінің *б ы л т ы р* өткен осындай бір шүйірке сөтін Аппақ қазір еске түсіріп келеді (Ғ.Сланов, Асау арна). «Бағасы – байтал» әйел бар. Дейтіндер десін, ой, Алла! Әйел енді оянды, Болмаса *б ы л т ы р*, биыл бар (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі қазақ қатарласып, біреуіне екіншісі қалайша *б ы л т ы р* бір атын ұрлатқанын сөйлеп келе жатыр еді (М.Дулатов, Шығ.). Міне, осы Саят даласына Бекайдар алғашқы рет *б ы л т ы р* жазда келген-ді (І.Есенберлин, Айқас).

БЫЛТЫРҒЫ с ы н. *Өткен жылғы.* «Құман» колхозы жер жыртуын *б ы л т ы р ғ ы д а н* биыл ерте бітіріп, тұқым себуге Шығанаққа қарап тұр (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Мінеки, Асқардың *б ы л т ы р ғ ы* ауылы биыл колхоз болды (С.Ерубаев, Шығ.). «Күмпейіс» деген атты естуім-ақ мүң екен, *б ы л т ы р ғ ы* бір жағдайлар көз алдыма қайта келді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БЫЛТЫРҒЫДАЙ с ы н. *Өткен жылғыдай, өткен жылдағыдай.* Бұған тағы да *б ы л т ы р ғ ы д а й* ауылдағы байлар түрлі айламен қатысуға жан таласып кіріседі (С.Сейфуллин, Шығ.). Биыл да *б ы л т ы р ғ ы д а й* ақ көбейсін, Елінде ертегідей шақ көбейсін. Қасына досың келсе, жауың келмей, Басыма бір қонатын бақ дегейсің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Түлкі қар түскен соң тіпті құл басына да келіп, *б ы л т ы р ғ ы д а й* күшікше шәуілдейді әлі (Х.Есенжанов, Тар зеңең).

БЫЛТЫРДА с ы н. с ө й л. *Былтырғыдай.* Жатыр-ау бұл кез *б ы л т ы р д а й* Диплом жазып сан өрен, Барар ма соған, шіркін-ай, Тұтады сабыр ол әрең (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). Ана жылы осы *б ы л т ы р д а й* қыс қатты болып, аязды күндер ғана емес, қалың оппа қар ағашты өлке Айыртау, Сырымбет жағын көміп тастады (С.Жүнісов, Ақан сері).

БЫЛТЫРДАН ү с т. *Өткен жылдан.* Айтам деп келген сөзі *б ы л т ы р д а н* бері өзіне маза бермей жүрген бір жағдай еді (Т.Ахтанов, Боран).

БЫЛТЫРЛАР ү с т. с ө й л. *Өткен жылдары, бұрын.* Әділ мен Серікбай *б ы л т ы р л а р* осы Доғалаңнан арқар атқанда шөлдеп қаламыз деп шай-бауырсағын ала келіп, арқар

атқан жерде, арқардың тоқ ішегі мен бауырын отқа пісіріп жеп, шай қайнатып ішіп, аңның қызығы осы-ақ тағы деп, құмарын қандыратын еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БЫЛШ е л і к. *Сумен жүргенде, түкіргенде шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Бетке былш еткізді. *Бетің бар, жүзің бар демей айтып салды.* – Тергесең, Қодар сұмдығын аңыз қып көпке жайып әкеткен елді терге. Ел тұрсын, кейінгі жиында *б е т і м і з ғ е б ы л ш е т к і з і п*, жарып айтқан жатты терге... – деді Құнанбай Сүйіндік (М.Әуезов, Шығ.).

Беті былш етпеді [еткен жоқ]. *Ұялмады, қызармады, міз бақпады.* Алайда бас кесер Фервурд *б е т і б ы л ш е т п е с т е н* өзі жүргізіп отырған осы озбырлық режимді жерде жоқ жақсылыққа балайды («Қаз. әдеб.»). Тарт, Әзімбай, арсыз тілінді! Әкеңнің аузы бармас арамдыққа *б е т і ң б ы л ш е т п е й* сен бара-йын деп пе ең!? (М.Әуезов, Шығ.). Бірақ көк мылжың қызыл ауыз сөзбаздың *б е т і б ы л ш е т к е н* жоқ (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Былш еткізді. а) *Көп етіп түкіріп жіберді, төге салды.* Түйе Байжанның бетіне *б ы л ш е т к і з і п* жынын шашып жіберді (С.Мұқанов, Шығ.). Байболат астындағы сырмақтың шетін көтеріп, *б ы л ш е т к і з і п* түкіріп тастады (С.Омаров, Дала қызы). Құдай соққан неменің «туф» деп *б ы л ш е т к і з і п* бетіме түкіргені бар ғой (Қаз. ертег.). ә) *Аузына келгенін айта салды.* – Жаман айтады... Сені мен мына келінінді жаман атқа тағады! – деп *б ы л ш е т к і з ғ е н д е*, Қодар: – Өй, жаным, не шатып отырсың? – деп Бектен көсені таптап тастардай болды (М.Әуезов, Шығ.). Қалмұрат бетің бар, жүзің бар демей *б ы л ш е т к і з і п* айтып тастайды да отырады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). б) *Сарт еткізді, қойып қалды.* Құтжан сия-сауытқа бармағын батырып алып, қағазға *б ы л ш е т к і з ғ е н д е*, Ардақ астыңғы ернін тістеп қалды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Былш етті. а) *Жалп етіп, құлап түсті.* Бұланбай тұтқын жігітті Игіліктің алдына тастай берді де, құйрығына қамшымен бір тартып қалды. Жігіт жерге *б ы л ш е т і п* құлады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Есіктің табалдырығына сүрінген Варвара арғы коридорға *б ы л ш е т і п* шалқасынан түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Көлемі алақандай маға қиығы дөңгелек көк белгісімен бірге асфальт үстіне *б ы л ш е т е* түсті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). ә) *Бар пәрменімен тиді, сарт етті.* Со кезде менің де басыма зілдей бірдеме, нағанның түбі ме *б ы л ш е т е* түсті, тәлтіректеп барып құладым (З.Шашкин, Темір-тау). Бірде байқаусызда: – Осы, Бақыт, сен қызсың, иә? – дегені үшін, *б ы л ш е т і п* ти-

ген жұдырықтан бет-аузын қан жауып кеткені бар (С.Мұратбеков, Көкөрай).

БЫЛШ-БЫЛШ е л і к. *Шылқылдаған сумен жүргенде, көп көлемді сұйық зат шашырағанда, түкіргенде естілетін дыбыс.* Жым-жырт, жан-жақ тып-тыныш, Кәрі тау – кәрі қалыбы, Су дамылсыз *б ы л ш-б ы л ш*, Баяғы жұлдыз жарығы (І.Жансүгіров, Шығ.). Тарс-түрс, ерсілі-қарсылы сапырылысып, еденге *б ы л ш-б ы л ш* қақырынып, сіңбіріп, самбырлап сөйлесіп, үйді бастарына көтерді (М.Жұмабаев, Шығ.). Оң мен түстің арасындай мұнар дүние. Бетіме *б ы л ш-б ы л ш* шашыраған балшықты сезем (Т.Ахтанов, Боран).

Былш-былш етті. *Шалп-шалп етті, былшылдады.* Құдай мықты жаратқан үлкен жар-тас, *Б ы л ш-б ы л ш е т к е н* бет бұрып судан қайтпас. – Бұлт та суық дауыл, жаймен сырлас, өзгені жан екен деп сырын айтпас (Абай, Тол. жин.).

Былш-былш жеді. э к с п р. *Шылтылдатып күйседі, соқты.* Жаңа ғана сары қымыз бен сүр етке кекіре тойған жалмауыздар енді бағлан етін *б ы л ш-б ы л ш ж е й* бастады («Қаз. әдеб.»).

Былш-былш соқты [ұрды]. *Үсті-үстіне тарсылдатып, қойғылады.* Неше түрлі тарғыл дауыс, жан ұшырған айқай арасында қан топырағын араластырып, жентектеп, жаншып бір-бірін *б ы л ш-б ы л ш с о ғ а д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Сосын былжырақтау иленген қамырды *б ы л ш-б ы л ш с о ғ ы н*, қазанды жерошақтағы қып-қызыл шоқтың үстіне төңкере салады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ерден Ақботаны қамшының астына алып ұрады. Бас демей, көз демей *б ы л ш-б ы л ш ц р а д ы* (З.Шашкин, Ақбота).

Былш-былш түкірді. *Қайта-қайта шылтылдатып түкірді.* Ащы насыбайды ауызға толтыра салып *б ы л ш-б ы л ш т ү к і р д і*, маужырады, ойы тәтті тұманға айналды, көзі ілбие бастады (М.Жұмабаев, Шығ.). – Оңбаған, саған не сөз қалды, ат айдауынды білсейші! – дегендей боп, Ыбекең оған ала көзімен қарап, аузындағы насыбайын *б ы л ш-б ы л ш т ү к і р д і* (Б.Майлин, Азамат.). Ол айналасына *б ы л ш-б ы л ш т ү к і р е д і* де отырады (Б.Аманжол, Көкжар).

БЫЛШИ = е т. 1. *Быттию, бедірею, жалтию.* Бұл Маһамүниде *б ы л ш и ы н* отырған егде жастағы етженді шомбал буддаға мүлдем ұқсамайды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жұмысқа барса, мешел баладай *б ы л ш и ы н*, подъемный мәшиненің үстінен бір түспейді (Ә.Әбішев, Пьеса.). Сенген адамы Заманбектің бір-екі қағытпадан өріге аса алмай, *б ы л ш и ы н* отырып қалғанына іштей

тығылып тұр (М.Хасенов, Тұлпар.). 2. *Тым жуандап, қатты семіру.* Тықыр қасы қалтырайды, көзі қанталап, *б ы л ш и ғ а н* беті быттия ісініп кеткен (Қ.Толыбаев, Қайда-сың.). Үйден кешегі енесіндей *б ы л ш и ы* семіріп үлгірген Әубәкірдің әйелі – Меңсұлу шықты (А.Сатаев, Дала.). Балғадай балтырына саптама етіктің қонышын әрең сыйдырып, *б ы л ш и ғ а н* денесіне қолпиған фуфайканы кие салып, қой соңынан арбаңдай басып кетіп бара жататын (К.Баялиев, Дегелек.).

БЫЛШЫҚ з а т. *Көз жиегінде пайда болатын ірің тәрізді зат.* Сығырайған көзі көрінбей Томар-томар *б ы л ш ы қ т а н*. Отырса бойы аспайды Қолындағы ұршықтан (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалак ерін қартаң қойшы көзінің *б ы л ш ы ғ ы н* жеңімен сүйкеп тастап, Сарыбалаға шұқшия бір қарап алды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Не есуас емессің, Орында-ақ тұр бас деген. Сұрт көзінің *б ы л ш ы ғ ы н*, Газет оқы, тас керек (О.Әубәкіров, Жасыр.).

Көзін былшық басты. *Тірі жанды елемей, кердеңдеді.* Мырзақтың *к ө з і н б а с т ы б ы л ш ы қ*, ірің, «Мен сендік» дегендерге шашты пұлын (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

Қылшығын алам деп, былшығын шығарды. *Асқындырып алды, артық қылам деп, тыртық қылды.*

БЫЛШЫҚТАН = е т. *Көзге былшық тұру.* Ғазизбайдың еті қызыл, кішірек қара көзі үнемі жасаурап, жиегі *б ы л ш ы қ т а н ы н* жүреді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Басы-көзі ісініп, кірпігі *б ы л ш ы қ т а н ы н*, қарнын сипап, терезенің алдында тұрғаны (А.Нұрманов, Аққу.).

БЫЛШЫҚТАНУ *Былшықтан етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛШЫҚТЫ с ы н. *Былшық басқан, былшығы бар.* Кешегі бала сығырайған *б ы л ш ы қ т ы* көздерін уқалап жаңа тұрып жатыр («Лен. жас»). Реакция тым күшті болса, ауру малдың көзі айналып кетеді, оның еті қатты қызарып, көзді *б ы л ш ы қ т ы* ірің басады (Малды сақтандыру). Елбегей бойының биіктігі он жасар ұлдай ғана, бірақ денесі жуантық сары бурыл, *б ы л ш ы қ т ы* бітік көз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БЫЛШЫЛ з а т. *Бос, мылжың, тантық* сөз. *Б ы л ш ы л д ы* қою керек, – дедім мен қатты кеп, – не оттап тұрсың өзің, сақалды басыңмен (С.Мұқанов, Өмір мект.). Жаным, мына жазып отырғандарың *б ы л ш ы л*, мұның очеркке ешқандай қатысы жоқ (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Қасекең қарап алды төңірекке, Жолаушы жол үстіндегі кемірек пе? Елеріп бейшараға деді былай: – Қозғалтып қол-аяқты

қыбыр етпе! Жемекке сені дереу түзеттім ой, Көп *былшыл* қисаңдаған сөзінді қой! Түбі бір туысқаның, әлгі сенің, Басыма сала жаздады бір үлкен той! (О.Шораяқов, Шайыр).

Былшылына қылышы қисаймады. *Елемеді, мән бермеді, елең қылмады.* Совет Соколовын өз адамдары жақсы көрсе, жаттың *былшылына қылышы мқисаймас* (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

БЫЛШЫЛДА = е т. 1. *Шылқ-шылқ су болу, былш-былш тию, жабысу.* Алыстан тептегіс болып көрінген жазыққа ілінгісімен аяқ асты *былшылдап* жүріс өндімей қойды («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Мылжыңдап әр нәр сені бір көку, аузына келгенді айту.* Надандар *былшылдайды*, құп алмайды. Үлкен жанның қиялын ұға алмайды. Теңізден таудай толқын соқса дағы, жағадағы жартасты жыға алмайды (Абай, Тол. жин.). – Осы ит не *былшылдап* отыр? Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз, екінші кісіге берем десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? Малымыздан құрық, басымыздан сырық түсіре ме? «Қатын – дұшпан» деген осы, болмаса бұл сөзді айтар ма едің, – деді (М.Дулатов, Шығ.). Пәленшекке айтқан сөз дұрыс қой деп, Жүректің таразысын жойма, жаным. Тегіс тексер, сөз көрсең, сыр мен сынын, Түзетуге именбе, тапсаң мінін. Әдеп сақта жалғыз-ақ қате айтты деп, *Былшылдапты* дей көрме, білсең шының (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БЫЛШЫЛДАТ = е т. 1. *Былш-былш еткізу.* Бір қолымен бүйірін таянып, ернінде толған насыбайдың сөлін *былшылдатып* түкіре бастады (З.Жөненов, Таң самалы). Жамаулы үстерінде көне шекпен, Етік бар аяғында тозған кеп-кең. Балшықты *былшылдатып* бара жатыр, Басатын аяқтарын байқап еппен (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). 2. *Үсті-үстіне соққылап цру.* Ол бас демей, көз демей *былшылдатып* тебе берді (С.Мұратбеков, Көкорай). 3. а у ы с. *Бос сөзді айтып көк-езулену.* Түс ауа жиналған топтың ішіндегі ең бір зар жағы екі езуі көбіктеніп, жоқты *былшылдатып* әлі соғып отыр («Қаз. әдеб.»).

БЫЛШЫЛДАТУ *Былшылдат етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛШЫЛДАУ *Былшылда етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛЫҒУ *Былық етістігінің қимыл атауы; Нәрсенің асты-үстіне шығып, араласып кетуі, ыбырсу.* Тақырыптың бөлімдері (тараулары) біріне-бірі жалғасып, тіркесіп

тетелес келіп отырсын, шатасып, араласып, *былығып* кетпесін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫЛЫҚ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. 1. *Асты-үстіне шыққан, лас.* Өнерлі елдің адамы түгіл, малы жатпайтын бір *былық* қора (М.Жұмабаев, Танд.). Сызда, *былық* жерде асыралса, мал баласы да оңбайды ғой (М.Жұмабаев, Танд.). Бұқарбай малшылардың жыртқық, *былық* үйінде ойлап жатыр. Көз алдында қыздың жас төгілген беті. Қыздың тәтті даусы. Өзінің сол арада аяп кеткені – осылар тұр, Үйдің артында өзінің барлық қазынасы – Ақбоз аттың жер тарпып тұрғаны естіледі (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Белшеден батқан шатақ жай.* Анау күнгі түнде Аяннан арақ сұрайтын Далия соққанның *былықтары* Айлақ қайта-қайта сұрай береді (С.Сейфуллин, Шығ.). Степанов Қазанғаповтың барлық *былығын* бүркей салып, оны бір жылы орынға отырғыза қойды (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Бекбосын жазу-сызусыз істі алып, Дүйсенбайдың *былығын* мойнына жүктей алмаймын, Тез шақырт деді хатшыға (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Таза емес, арам.* *Былық* қолыңмен баланың көзін тазартушы болма (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫЛЫҚ = е т. 1. *Ретсіз, асты-үстімен араласып, ыбырсып жату.* Шыңғыстар келіп түскенде қора іші тіпті *былығып*, адам жол тауып жүрер тұсы азғантай да қалмаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Жолдың *былығып* жатқандығын көрмей ме? Отынды үйіп тұрып тартуын қарашы деп, мін тақты Нұржан (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). 2. *Шатасып, әбігерлену, әлек болу, бүліну.* Ахмет *былығып* жатқанда дәл үстіне келді Зылиқа. Есіктен кіре қарқылдап күліп жіберді (Ф.Мұстафин, Миллионер). Мен жақсы түсініп отырмын, байқаймын, сен *былыққа* н сияқтысың (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау). Мұғалімдер партия-партияға бөлініп, жақ-жақ боп *былығып* бастағандықтан, «қоғамдық төртіп бір қалыпқа келгенге дейін» гимназия жабылды да, шәкірттері түс-тұсына тарай бастады (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

БЫЛЫҚ-БЫЛАПЫТ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Жөні жоқ, бұзылған, бейауыз, дарақы.* Былық сөздерді естіп өскен бала өмір бойы *былық-былапты* тілді болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Отағасы-ау! Бала-шағаның алдында *былық-былапты* сөздерді сапырып сөйлеуінді қой. Қайдағы Құдай атқан сөздерді естіп өскен ұлында қандай әдеп болады, қызында қандай қылық болады?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫЛЫҚПА с ы н. жа ғ ы м с ы з. *Былыққан, шатасқан, былығы бар, былыққа батқан.* Қай шығарма сөзде де болса жоспар болады. Бірақ біреуінің жоспары тәртібі сара-сара ашық болады, біреуінің жоспары, тәртіпсіз, *б ы л ы қ-п а* ашық болмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БЫЛЫҚТАУ с ы н. *Ластау, ретсіздеу, настау, былығыңқыраған.* Осы Асанның үйі бұрын *б ы л ы қ т а у* еді (С.Мұқанов, Ботагөз). Келіп түскен қаламыз уездный шаһар болса да, жайсыз-ақ, ой-шұқыры көп, көшесі батпақ, *б ы л ы қ т а у* екен («Айқап»).

БЫЛЫҚТЫҚ з а т. *Настық, салақтық.* Түсіп отырған үйінің ыдыс-аяғында кір, қыл көрсе яки сол үйдің әйелінің бір *б ы л ы қ т ы-ғ ы н* байқап қалса, пісіп тұрған дәмді тастап, рұқсат алып, аттанып кете барады (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫЛЫҚТЫР= е т. 1. *Бүлдіру, шатастыру.* Жалғыз Қарақұдықтағы бригада емес, басқа бригадалар да тікелей орып *б ы л ы қ-т ы р ы п* жатса керек (З.Шашкин, Сенім). 2. а у ы с. *Өтірік айту, бөсу.* Жігіт ептен *б ы-л ы қ т ы р ы п* отыр, екі сиырды да соғымға сойдым деп болмайды (А.Нұрманов, Аққу.). 3. а у ы с. *Бықсыту, сасыту.* Шылымның түтіні тар үйдің ішін одан әрі *б ы л ы қ т ы р ы п*, адам демі үйді ысытуға айналды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

БЫЛЫҚ-ШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Шатасқан, баттасқан, былғаныш тірлік (жай), қитұрқы қимыл-әрекеттер.* Пайдаланып *б ы-л ы ғ ы ң-ш ы л ы ғ ы ң д ы*, Жауың кеп, шырылдатты шыбыныңды. Жау да, өзің де лаптап тұнығыңды, Жаяу ұстап қолыңа құрығыңды, Қайда босып барасың, қайда, қайда Ақтабан шұбырынды! (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

БЫР е л і к. *Қор еткен дыбысқа ұқсас қысқа дыбысты білдіретін сөз.*

БЫРБИ= е т. *Быртиып ісіну, быттишо.* Екеуінің қазіргі ұсқындары адам көргісіз. Беттері *б ы р б и ы п* ісіп кеткен (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БЫР-БЫР е л і к. *Қайта-қайта бырылдап, қорылдап шыққан дыбысты білдіретін сөз.* Пәуескенің астында қара ала төбетпен бірге жабу төсеніп, ерін жастанып *б ы р-б ы р* ұйықтаған жылқышыны төбеттің анда-санда маңқ еткен дауысы, үйде қымызға тойғандардың күжілі дамыл-дамыл аунақшытып қояды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Төңіректеген төбетім, тығылып үйде ықтайды. Күзетер деген күзетшім, Бүркеніп *б ы р-б ы р* ұйықтайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Түс боп қапты, тұрған шығар біздің бай! Бай не тұрсын, *б ы р-б ы р* ұйықтап жатыр-ай, Былшық сары

Сағиласын құшақтай, құшақтай! (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫРҒЫ з а т. м у з. *Қазақтың ежелгі үрлемелі саз аспабы. Б ы р ғ ы* сөзі қыпшақ ақыны Ғалидың «Жүсіп-Зылиқа» поэма-сында айтылады (ҚСЭ).

БЫРҒЫШЫ з а т. *Бырғы аспабының ойнаушысы.* Бырғы аспабында ойнаушыны *б ы р ғ ы ш ы* деп атайды (ҚСЭ).

БЫРДАЙ с ы н. *Теп-тегіс, біртекті болып қаптап жатқан.* Қасымда бырт-бырт күйсеп, Қозылар *б ы р д а й* жусаған. Көңілде санлау, жоқ түйсік, Өзім де соған ұқсағам (Ғ.Орманов, Танд.). Бетегесі *б ы р д а й* боп, Майса-сыры дырдай боп, Тарлаулары балдайын, Балауы жая-жалдайын, Ойы түрлі кілемдей, Солқылдап қыры кілеңдей Салқын самал дала үшін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бырдай болып жатыр. *Тым көп, құжынап жатыр, қаптап жүр, бықыл жатыр.* Ауылдың малдары көп жерлерді алып, *б ы р-д а й б о л ы п* жабылып *ж а т ы р* екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Егін орнында топ-тобымен *б ы р д а й б о л ы п* жайылып *ж а т қ а н* қаздар... Сәтжанды көре салып ұша бастайды (С.Бегалин, Шығ. жин.).

БЫРЖИ= е т. *Бет-пішіні быттишо, тыржшо.* Шекесінен бөліп қайырған бурыл шашын да, *б ы р ж и ғ а н* бейнесін де, әнтек күлімсіреп тұратын кішкене көзін де... салбыраған әуке-сін де көрді (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Қанмен иленген балшық саусақ араларына жабысып қатып қалыпты. *Б ы р ж и ы п* ісіп кеткен қол икемге келер емес (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

БЫРЖИТ= е т. *Бетін тыржиты.* – Бұл не цирк! – деп бұрын мұндайды көрмеген ұлық баронға бұрылып, дөңгелек жүзін *б ы р ж и-т ы* (А.Сатаев, Дала.).

БЫРЖЫҚ с ы н. *Әбден мыж-мыж болған, қыртыс-тыртыс тартқан.* Атияңыз мырза қаба сақалды, таңқақ мұрнының кеңсірігі омырылып кеткен, *б ы р ж ы қ* бетін безеу басқан зор қара кісі екен (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Исламның көз алдына өзінің жұбайы елестейді: жуан да *б ы р ж ы қ* сары әйел, қоңыр көзі сығырайып, мұрны дордиып, еріне жаутаңдай қарай береді (З.Шашкин, Сенім). Мұның алдыңғысын жақсы білмеймін. Денесі іркілдек, *б ы р ж ы қ* бетті, орта бойлы сары кісі (С.Бакбергенов, Қарға там.).

БЫРҚ е л і к. *Бырқылдаған, бырс еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Бырқ етті. *Бырс еткен дыбыс шықты.* Сорлы баллон *б ы р қ е т т і*. Осы енді дұрыс па? О, дөңгелек, дөңгелек, Желінді шығармай нық ұста (О.Әубәкіров, Жасыр.). Шал манағы

айранын көміп кеткен жерді жүгіріп барып теуіп қалса, *б ы р қ е т і п* айран шыға келді (Қаз. ертег.).

БЫРҚ-БЫРҚ е л і к. *Үзік-үзік бырқылдап шыққан дыбысты бейнелейтін сөз. Құйрық тағы жыртылды. Көнбіс ана б ы р қ-б ы р қ ұрса отырып тағы жамайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Мотор біраз уақыт б ы р қ-б ы р қ лықылдап тұрды да кілт өшті (Қ.Ысқақов, Бұқтырма).*

Бырк-бырк қайнады. *Қатты қайнады, бырқылдады. Пеш үстіндегі кішкене қазан б ы р қ-б ы р қ қ а й н а п*, бір-біріне жалғас шыққан мазасыз дыбыстан әбден запыс боп болдық («Лен. жас»).

БЫРҚЫЛДА = е т. 1. *Бырк-бырк еткен дыбыс шығару; мұрны біту.* Сол жылағаннан Ақтай әйтеуір әбден түн болғанша мұрны *б ы р қ ы л д а д ы* да жатты (Б.Аманшин, Жар мұңы). 2. *Бырк-бырк етіп, сақырлап қайнау.* Сексеуіл салған самауыр енгігіп *б ы р қ ы л д а п* екі бүйірінен дем алып тұр («Қаз. әдеб.»). Мосыға асылған қара-қожалақ темір шелекте смола *б ы р қ ы л д а й д ы* (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). 3. а у ы с. *Реніш білдіріп, бүлініп, қиқілдеп сойлеу.* – Түу, мынау өзі бір көк бет екен ғой, – деп *б ы р қ ы л д а п* сөйлеген күйде Қабылтайды үстел басынан сүйрелей бастады (С.Мұратбеков, Көкорай). Жеңгем енді *б ы р қ ы л д а п* ұрысып, Өмірбекті соңынан тілдеп жүр (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

БЫРҚЫЛДАУ *Бырқылда етістігінің қимыл атауы.*

БЫРҚЫРА = е т. э к с п р. 1. *Жиылмай, шашылып-төгіліп жату.* Сәлима ішке кіріп, есігін бекітті. Қазандық жакта *б ы р қ ы р а п*, қашаннан жуылмай, жиюсыз жатқан ыдыс-аяқтың бетіне газет жаба салды (М.Сүндетов, Ескексіз.). 2. а у ы с. *Қорылдап, ұйықтап жату.* – Өй, мынау әлі ұйықтап жатыр ғой, *б ы р қ ы р а п*, – деп күж ете түсті Барак (С.Мұратбеков, Көкорай). Соның үйінің алдына күнде таңертең, кем дегенде он рет келем. Терезесінің саңлауынан қарасам, *б ы р қ ы р а п* ұйықтап жатады (Е.Қонарбаев, Түнгі от). 3. *Ашулану, түтігіз кету, ұрысу.* Бір қырға шығып еді оттай-оттай, *Б ы р қ ы р а п* келе жатыр бір тұрымтай. Бөдене көре салып бұға қойып, Қаншырға хабар қылды бүк деп ойбай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 4. а у ы с. *Мыңғырып, ағыл-тегіл, көл болып жату.* Қарала ағаш Қазанның Қарлы, мұзды басында, Аюлары ақырып, Тау ешкісі бақырып, Маралдары *б ы р қ ы р а п*, Құландары шұрқырап, Жайылып жатыр қасында (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

БЫРС е л і к. *Доп, шар, баллон үрлеген сияқты заттар оқыс жарылғанда шығатын дыбысты білдіретін сөз.*

Бырс етті. *Оқыс жарылып, жел шықты. Жуырда бір баллон, Б ы р с е т і п* жарылды, Шопырдың тынысы тарылды (О.Әубәкіров, Жасыр.). Ордабай Сандыбай жаққа қолын сермейді, шамасы соған ғана келетін сияқты... Басқалар да *б ы р с е т і п* жарылып кеткендей түгел күліп жіберді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

БЫРСЫЛДА = е т. 1. *Бырс-бырс жарылу.* Шекілдеуік томарларының *б ы р с ы л д а п* піскендерін шетке отырғызып, шетінен алып шыға бастады (С.Бегалин, Уақыт.). 2. *Терлеп-тегішіп, ырсылдап пысынау.* Қүдекең келді ырсылдап, Мандайы тершіп *б ы р с ы л д а п*. Екпіні тауды жыққандай, Ойы жоқ соттан қымсынбақ (С.Мұқанов, Шығ.). 3. *Пысылдау, пыс-пыс ету.* Титанның түнде мұрны *б ы р с ы л д а п* жылап шықты? Қасында басы қазандай Омар оны сезген жоқ (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

БЫРТ е л і к. *Сынған, үзілген, жұлынған кезде шығатын қысқа дыбысты білдіретін сөз.*

Бырт ете қалды [етті]. а) *Кенеттен бырт деген дыбыс шықты, бырт етіп үзілді.* – Тағы да мына қыз әндеткен шығар. – Жок, тәте, өзінен-өзі бірденесі *б ы р т е т е қ а л д ы* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). ә) *Домаланып, кілт үзілу т.б.* Кеңірдегін сығып жібергенде, Жамалханның көзінен жасы *б ы р т е т е қ а л д ы* (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Бырт еткізді. *Бырт еткен дыбыс шығартты, үзіп алды.* Әдеп қиярды *б ы р т е т к і з і п* жұлып алды да, шалбарына үйкеп жіберіп, қомағайлана жеуге кірісті (М.Гумеров, Хазірет.).

БЫРТ-БЫРТ е л і к. *Күрт-күрт, сырт-сырт еткен дыбысты білдіретін сөз.* Есік жақтағы байлаулы қозы, лақ, бұзау *б ы р т-б ы р т* күйсейді (Б.Майлин, Шығ.). Қаздар сүп-сүйір тұмсықтарымен нәзік көк шөпті *б ы р т-б ы р т* үзіп, бірімен-бірі бәсекелескендей бас көтермей жайылуда (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Енді байқадым, ол қолындағы дирижерлік таяқшаны *б ы р т-б ы р т* сындырып, құшырлана майдалап отыр (И.Жақанов, Қайта орал.).

БЫРТИ = е т. *Ісіну, толысу, семіру.* Аязда *б ы р т и ы п*, икемге келмей қалған қолдарын пешке тосып отыра кетісті (Ә.Шәріпов, Партизан.). *Б ы р т и ы п* жылқышылар семіріп ап, Беттері қаракүрең болды өрттей (С.Мұқанов, Шығ.).

БЫРТИҒАН с ы н. *Толық әрі жуантық, быттиған. Б ы р т и ғ а н* денесі партаға шаққа

дегенде сыйып, ырыс-ырыс етіп демігіп отыратын, сабақты да жақсы білмейтін (С.Көбеев, Орынд. арман). Бала томпиған бетін емшекке шап-шап еткізіп, *б ы р т и г а н* қолымен камзолдың жағасын шыыршықтап ұстап алып, тырбиған аяғын шолтаңдатып емшек еміп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫРТЫҚ с ы н. *Тырбиған қысқа, домаланған жұп-жуан.* Өзінен қол созымдай биік кісіге бұл мойнын созып, *б ы р т ы қ*, мұқыл саусағын шошандатып, безеп қойып: – Ие, ие, сен білмейсің, – деді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Ол басын бір жаққа шөнтек бұрып тастап, бүйрек бетінің бұлшық еттерін, иығын, алшақ кеудесін, қала берді бүкіл *б ы р т ы қ* денесін селкілдетіп ұзақ күледі (С.Шаймерденов, Қарғаш). Бикенің жіңішке, ұзын саусақтарын *б ы р т ы қ* қолымен қатты қысты (З.Шашкин, Токаш Бокин).

БЫРТЫҚАЙ с ы н. *Сәл быртық, быртық келген, быртықша.* Әбікен молла мінезі теріс, көзі шапыраш *б ы р т ы қ а й*, бір мойын адам (Н.Мыңжани, Қаз. қысқаша тарихы).

БЫРТЫҚТАУ с ы н. *Қысқалау келген, тапалтақ, етженділеу.* Төребайға сәлем беріп, қолын алғанымда, оның саусақтары *б ы р т ы қ т а у* жалпақ алақанының қасында менің алақаным түйе табанын салыстырған ешкінің бақайы сияқтанып қалды (С.Мұқанов, Өмір мект.). Екі қол, бірінің саусақтары ұзын, тарамыстау келген, екіншісінің саусақтары қысқа, *б ы р т ы қ т а у* келген, бірінің үстіне бірі шығып, жарыса кеп жөнелді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

БЫРТЫЛДА= е т. *Бырт-бырт, сырт-сырт үзілген (жарылған) дыбыс шығу.* Аңырып мыңдаған қой тың тыңдаған, Дыбыс жоқ, көкті жұлып *б ы р т ы л д а г а н* (Ө.Тұрманжанов, Өлең.).

БЫРТЫЛДАТ= е т. *Бырт-бырт еткізу.* Көктемдегі балауса қияқты қой-ешкінің *б ы р т ы л д а т ы п* үзіп, жайылып жүргенін талай көрді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Күз жауынынан кейін қаптап шыққан көк майсаға кенеше жабысқан қойлар бырдай жайылып, *б ы р т ы л д а т ы п* сыпырып жатыр («Лен. жас»).

БЫРТЫС= е т. *Қырыс-тырыс болып, жиылып қалу.* Вернердің жалаңаш арқасына дөп-дөңгелек қызған темір басылыпты, аумағы алақандай болып, қошқылдана қызылшақаланып, *б ы р т ы с ы п* тұр (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

БЫРШ е л і к. *Кенет тырс, пыш етіп жарылғанда шығатын дыбысты білдіретін сөз.*

Бырш еткізді. *Кенет кірш еткізді.* Тентек Кенжебек тісін қайрап кіжіне түседі де, менің бетіме істікті *б ы р ш е т к і з і п* сұғып алуға

сәл-сәл-ақ қалғанда қолын тартып алды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

Бырш етті. *Кенет шырт етіп шашырады.* Адымдай беріп арт жағында әлдененің *б ы р ш е т е* қалғанын естіді (Б.Нұржекеев, Күтпен өт.). Алма, өрік, жүзім, қауын-қарбыз, былтырғы әлгі *б ы р ш е т і п* бетіме шашырайтын дәмі жаман помидор... т. т. көздің жауын алады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

БЫРШУ *Быршы етістігінің қимыл атауы; бықыру, ашу. Б ы р ш у* – ашу, қатты ашып, көбіктену (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БЫРШЫ= е т. **1.** *Бығып қатты ашу.* Баяғыда мына Торқаның борсыған сорпасы мен *б ы р ш ы г а н* іркітіне табынған күнде итаршы болуымыз жеткен (М.Әуезов, Шығ.). Әсіресе, қаймақ, ірімшік құмыра-күбіде *б ы р ш ы п*, ашып тұрған шұбат, дорбадағы тары, шанапш толы талқан сияқты тағамдардың бәрін сол шыптанғын ішінен ұшыратуға болады (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** *Пысынап, қатты терлеу.* Бай ыстықта *б ы р ш ы п*, ешкімді елемеген адам секілденіп маңғазданып отыр (Б.Майлин, Шығ.). Шімбетінің астында, Гүлшырайлы шын беті, Желпіне алмай, жамылып, *Б ы р ш ы п* тұрған тер беті (М.Жұмабаев, Таңд.). Текебай саптама етік киіп, басына ақ бұйрадан істеген жекей тымақ киіп, терден *б ы р ш ы с а д а*, оларын үстінен тастамайтын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

БЫРШЫЛДА= е т. *Бырш-бырш ету, терлеп-тепшу.* Күн жауынды салқын болса да өзі кара терге түсіп *б ы р ш ы л д а п* тұр (С.Мұратбеков, Жабайы.). Дей бергенде алдынан, Қалың қамыс, талдыдан Кез кеп қалды үш жігіт. Әлі біткен ырсылдап, Терлеп-тепшіп *б ы р ш ы л д а п* (Қ.Көпішев, Әке құшағы).

БЫРШЫМА з а т. *Ашып кеткен, быршып тұрған айран. Б ы р ш ы м а* – ұйытқысы нашар болған немесе көп тұрып ашып кеткен айран, іркіт түрлері, одан көбінесе құрт қайнатылады (Мұра).

БЫРШЫТ= е т. **1.** *Пысынату, терлету.* Күн жайлаудың іші еді, Күн мезгілі түс еді. Күн көзі ысып *б ы р ш ы т ы п*, Аяқты басу күш еді (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Ашыту, былқырту.* Түн асқан сүттің бетіне тұрған қаймақты қатындар алақанымен сыпырып алып, іріген сүтті *б ы р ш ы т ы п* жинай беретін (З.Ақышев, Жесірлер).

БЫРЫҚ= е т. с ө й л. ж е р г. **Былық** (қалай болса солай, ретсіз болу). *Б ы р ы қ қ а н* үйде тәтті бала ұйқысы, Секілді ұядағы таудың құсы. Сіміріп сәби исін тек анасы, Дейді екен емірене: «тым ұйқышы» (Ғ.Орманов, Ой қанаты). Оның түгі тықырлау ма, қалай? Әрі ретсіз жиналғаннан ба, *б ы р ы г ы п*, мынанікі

Исахметтің дүниесіндей көзге ұрмайды-ай (М.Сүндетов, Ескексіз.).

БЫРЫЛ з а т. *Бір-біріне жалғасып, бірқалыпты шығатын быр-быр еткен дыбыс.* Тұра қалғандарында жақындағы ойпатта жайылып жатқан жылқының *б ы р ы л ы* естіледі (Ж.Жұмаханов, Солдат.).

БЫРЫЛДА = е т. 1. *Быр-быр еткен, пырылдаған дыбыс шығару.* Бірдеме деп, күбірлеп, ырымдапты. Тіршілігін жалғапты, бұрылмапты; Жүк үстінде сол сәтте ала мысық, Үдірейте, бесікке *б ы р ы л д а п т ы* (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Аяқ астының әне жерінен де *б ы р ы л д а п* ұшқан қырғауыл, мына жерінен де бырылдап ұшқан қырғауыл (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

2. *Пырылдап ұйықтау.* Таяның төзімінде шек жоқ. Осы ыстықта шатырдан бір шықпайды-ау. Мұрнының үсті мен алқамы шып-шып терлеп *б ы р ы л д а й д ы* да жатады (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Екі түн ұйқы көрмеген партизандар мына апанның ішінде кезек-кезек қарауыл қойып, *б ы р ы л д а п* ұйықтап жатыр (Ә.Шәріпов, Партизан.).

БЫРЫС = е т. *Жиырылып, құрысып тырысу.* Терінің иге батпаған жері қара қайыстанып *б ы р ы с а д ы* да, кейін пішіп-тігуге жарамайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Көгінен төніп түн көктеп, Бетінен сырғып, жалап жел. Қасында қызыл жазда аптап, *Б ы р ы с ы п* беті күйген жер (С.Бегалин, Өлеңд.). Оттың лебі бет қарып, шашты шарпиды. Костюмнің түктері ұйткен құйқадай *б ы р ы с ы п* қарая қалады (З.Шашкин, Теміртау).

БЫРЫСТЫР = е т. *Күйдіріп, тырыстыру.* Иә, бөрі сол қатыгез Марстың ыстық аптап *б ы р ы с т ы р ы п* тастағандай үнсіз тынып жатқан қоңырқай топырағынан басталады! (Т.Шаханов, Жоғалған.). Жинап бойға мол көрін, бір сұмдықты бастапты. Ал күн оның қолдарын, *б ы р ы с т ы р ы п* тастапты (К.Мұқашев, Күн туралы.).

БЫРЫСТЫРУ *Бырыстыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бетін *б ы р ы с т ы р у*.

БЫРЫСУ *Бырыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Терінің *б ы р ы с у ы*.

БЫТПЫЛДЫҚ з а т. 1. с ө й л. *Бытпылдықы.* 1. Лағы артқан қоса ерген, Қос елік әне, зытты ырғып. Әніне басты төселген, Ашықауыз *б ы т б ы л д ы қ* (М.Мақатаев, Өмір-өзен). 2. а у ы с. ж е р г. *Байтсыз, құрғақ әңгіме.* Оның *б ы т п ы л д ы ғ ы* таусылмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БЫТПЫЛДЫҚТАЙ с ы н. *Бытпылдықы сияқты, бытпылдықы тәрізді.* Жұлдыздары жыбырлаған жарқ-жүрқ көк болат аспан жа-

мылып, аяғымен бұйра бетеге, тырбық жауылшаны жантая жапырып, *б ы т б ы л д ы қ т а й* шіп-шіп еткен, шыныдай мөлдір, құрыштай шымыр, қымыздай жұтымды ауаны сіміріп, масаттанып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫТ-БЫТ е л і к. *Бырт-бырт етіп үзілген дыбысты білдіретін сөз.* «Қандай рақат!» деп сүйсінді. Қойлардың өткір тісімен көдені *б ы т-б ы т* үзгені естіледі шопанға (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

БЫТ-БЫТ БОЛДЫ. *Тоз-тозы шықты, ыдырады; быт-шыт болды.* Оқ тиіп Барзұға да жеті жерден, Күш-қайрат қайткенменен кетті ерден. Сауыт пен саймандары *б ы т-б ы т б о л ы п*, Сары ала киімдері болды терден (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Аспандағы *б ы т-б ы т б о л ы п* ыдыраған бұлттар қиырсыз теңіз жойқынында жазғытұрым бытыраған сендер сияқты қалқысады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Кетті Мамет *б ы т-б ы т б о л ы п*, Тіл де қатпай қаруласпай. Майдан үсті шыңға толып, Бес шоқы боп қатты тастай (С.Бегалин, Өлеңд.).

БЫТҚЫЛ з а т. *Қалың жынысты, бұталы, қалтарысы мен үңгіл-шұңғылы көп жер.* Жер бауырлап *б ы т қ ы л д ы* тасаланып, Жетті қасқыр сол көп қой жатқан жерге (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Құздың қойнын қуалап, *Б ы т қ ы л*, бұйрат, тау, жартас. Келеміз іздеп аптығып, Жауынгер туған өңкей жас (Д.Әбілев, Уақыт). Жартас сырт көзге де қалың бір *б ы т қ ы л* жер боп жататын (М.Әуезов, Қараш.).

БЫТҚЫЛ-БЫТҚЫЛ с ы н. *Қалтарысты, бұрыш-бұрышы, үңгіл-шұңғылы көп.* Токтабай қорасы *б ы т қ ы л-б ы т қ ы л*. Үйінің маңына қар тұрмайды, айнадай жап-жалтыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Бұлақ бойында *б ы т қ ы л-б ы т қ ы л* құба тал өскен; ара-арасында зәулім ақ теректер бой созады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

БЫТҚЫЛ-ШЫТҚЫЛ с ы н. *Кедір-бұдыр, ойлы-қырлы.* *Б ы т қ ы л-ш ы т қ ы л* жартасты, құлазыған қия шыңдарды, түбіне қарасаң бас айналатын түпсіз құздарды көріп таңырқаған қазақ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫТПЫҚТА = е т. с ө й л. *Бытпылдықта.* Ағаштың бұтағына ілінген торланған қауақта *б ы т п ы қ т а п* бөдене тұр (А.Токмағамбетов, Әке.).

БЫТПЫЛДЫҚ' з а т. 1. с ө й л. *Бөдене.* Беймаза *б ы т п ы л д ы қ т ы ң* жағы тынбай, Даурығып кең далада бебеу қаққан (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Шырылдап торғай аспанда, *Б ы т п ы л д ы ғ ы* ән қосып, Шала-жансар жатқанда Табиғатқа жан қосып (М.Жұмабаев, Шығ.). Көкек шақырып, *б ы т п ы л д ы қ* үн қатып қарағанның арасынан (О.Бөкеев,

Біздің жақта.). **2. Бөдене үні.** Бұлбұлы сайрап бұтақта, Бөдене салып *б ы т п ы л д ы қ*. Береке келіп бұл жаққа, Жоғалыпты жарлылық (Ө.Тұрманжанов, Танд. өлеңд.). Оң жақ бүйірден бөдене *«б ы т п ы л д ы қ, б ы т п ы л д ы қ»* деп түннің ауған бір мезгілін хабарлағандай тықылдады да, ол да жым болды (С.Жүнісов, Ақан сері).

БЫТПЫЛДЫҚ² з а т. *Кедір-бұдыр, ойлы-қырлы, шоқалақ жер.* Нар қоспақ жалдың бергі бауырындағы күн жауса қақ тұратын қоңыр *б ы т п ы л д ы қ т ы ң* арасынан бес-алты атты шыға келді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жасағанберген осыларды сырттай ғана салғырт сезініп, *б ы т п ы л д ы қ*, шоқалақ арасымен атын ақырын бастырып келе жатқан (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **2.** а у ы с. *Тиянағы жоқ, сергелдең.* Мырзаштың тегеурінді шағы берекесіз *б ы т п ы л д ы қ п е н* өтіп барады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). // *Түсініксіз, мән-мағынасыз, жалған сөз.* Баяғы сол ауыл молдасының әпкүсін-әні, мәңкүсін-мәні деген *б ы т п ы л д ы г ы н* тыңдаумен келеміз (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

[Бөденеге бәрі бір] қайда барса, бытпылдык. а) *Құр бекерге күн өткізді; ісінде еш береке жоқ, еш жерде мекенжай, тұрақ жоқ, пана-сыз.* Жиылып қала салып алмадым-ай! Табам деп кең орынды қармадым-ай! *Қ а й д а б а р с а м* «*б ы т п ы л д ы қ б ө д е н е г е*», жаңа өкіндім, амал не, аңдадым-ай (С.Торайғыров, Шығ.). ә) *Айдалада тентіреп, безек қағу, зар илеп жүру мағынасында.* *Қ а й д а б а р с а д а*, *б ы т п ы л д ы қ*. Теңсіздік, әділсіздік алдынан шығады да тұрады (І.Жансүгіров, Шығ.). Бөдененің үйі жоқ, *қ а й д а б а р с а*, *б ы т п ы л д ы қ* (Мақал-мәтел).

БЫТПЫЛДЫҚТА= е т. *Бөдененің үн шығаруы.* Көзінді жұм, артымнан ер, Мен ұшам, сен жүгіре бер. Ұша берем *б ы т п ы л д ы қ т а п*, Келген кезде мереге тап (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Сонау Қасқасу жақтағы кең жазық өңірінен таңдайы тақылдап *б ы т п ы л д ы қ т а г а н* бөдененің шымыр даусы да көбейіп кетті (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

БЫТПЫЛДЫҚТАУ *Бытпылдықта етістігінің қимыл атауы.*

БЫТПЫРАҚ с ы н. *Мән-мағынасын ажыратып болмайтын түсініксіз қойыртпақ.* Нағыз шынын айтқан уақытта, қазақ тілінде деп бастырган кітаптардың көбінде қазақтың ісі де жоқ. Неге десең тілдері *б ы т п ы р а қ*, *б ы т п ы р а қ* болмағандарының ағыны теріс («Айқап»). Қазақша деп жүрген кітаптардың көбі құр *б ы т п ы р а қ* («Айқап»).

БЫТПЫРАҚТАТ= е т. *Шатып-пұту, ауызға келгенді айту, далбасалау.* Ол маған жалғас орындықта отыр еді, шынтағымен түртіп қалып, құлағыма сыбыр ете қойды. Бірдеңе етіп *б ы т п ы р а қ т а т ы п*, шалды алдасак болды да (Ф.Сланов, Домбыра.).

БЫТПЫРАҚТАТУ *Бытпырақтат етістігінің қимыл атауы.*

БЫТ-СЫТ: *быт-сыт болды.* с ө й л. э к с п р. *Әйтеуір өйтті-бұйтті, анау болды, мынау болды.* Әйеліңіз Шайының екі мың қой қырықканы рас болу керек, бірақ «Ұйым» деген колхоздың, қырқылған қойларының жүнімен араласып, бықырт болып, ақырысында, не дерің бар ма? *Б ы т-с ы т б о л ы п*, заводқа барып шыт болатын болыпты (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

БЫТТИ= е т. *Дене мүшелерінің толып, ісініп, тырсиюы.* Әкесінің тура аузынан Таңқы танау екі беті *б ы т т и ы п*, бедіреңдеп тұратын қызыл қоңыр жігіт урядниктің Қаленнен іштей ығысып қалғанын сезе қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Содан көзі адырайған, *б ы т т и г а н* қара келіншекке өз бұйымтайын қатты тапсырған (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БЫТТИЮ *Бытти етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қолының *б ы т т и ю ы*.

БЫТТЫС= е т. с ө й л. *Бытысу, бырығу.* Ескіліктің кейбір қалдықтары әлі де болса *б ы т т ы с ы п*, араласып жатқан секілденсе де, жаңа өмір қарқыны тым басым, өз дегенін істеп шығатынына сенім күшті! (Б.Майлин, Шығ.).

БЫТ-ШЫТ с ы н. **1.** *Құлпаршасы шығып сынған, қираған, бүлінген.* Үй іші *б ы т-ш ы т*, іліп алар нәрсе жоқ. Домбырам және *б ы т-ш ы т* (Ф.Сланов, Домбыра.). **2.** а у ы с. *Бей-берекет, шым-шытырық.* Ол әлдеқашан тұтатқан темекісін шекпей, жеңінің ішіне қымқырып, көлегейлеп тұр. Ойы *б ы т-ш ы т* (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Быт-шыт болды. а) *Құл-талқан болды, парша-паршасы шықты.* Сөйткенше болған жоқ олардың снарядынан біздің бір орудия расетімен *б ы т-ш ы т б о л д ы* (Б.Момышұлы, Москва.). Көнтеқ, қалың ерні қабыршықтанып кезерген. *Б ы т-ш ы т б о л г а н* шинельдің кеудесіне ұйыған, жентек қан жабысыпты (С.Бақбергенов, Қарға там.). Үш батыр тізе қосып едік, көк темірге оранған жау *б ы т-ш ы т б о л д ы* (І.Есенберлин, Қаһар). ә) *Сынды, қирады.* Генерал сол елу тоғыздың алғашқы үшеу-төртеуін өзі ұрғандай, мінбені жұдырықпен қойып-қойып қалып еді, фарфор шыны аяқ ұшып түсіп, *б ы т-ш ы т б о л д ы* (Ж.Тілеков, От кешу). б) *Бей-берекет, жан-*

жаққа тарады, тым-тырақай болды. Жылы, төтті ойларым *быт-шыт болды*. Бойымды тез жиып, саптың алдына қарай жүгіре жөнелдім (С.Бақберенов, Қарға там.). Жау қашты құр қарадан *быт-шыт болып*, Қайратқа дене, отқа жүрек толып, Ауыздан «а» дегенде жалын шығып, Арқада жаттық сайран, сауық құрып (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен осы ел *быт-шыт болып* көшіп таусыла ма деп шошимын, елдің сиқы жаман, мал бітіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Быт-шит қылды. а) *Құл-талқан етті*. *Быт-шыт қылып* кесті дағы көк темірдің құрсауын, Алақанмен маңдайының терін сүргіп тұр шалың. Бейтаныс қыз, беймаза елес, белгісі жоқ бір сағым... (М.Мақатаев, Шығ.). – Токтаңдар! Жандарың барында қайтыңдар! Әйтпесе мен сендерді бұдан әрмен *быт-шыт қыламын!* – деп, Нұрәулет зәрлене қуып, жете алмай келеді (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Рахат есікті бір теуіп *быт-шыт қылды* да, сөзге келместен Дәмелінің төсегіне қарай ұмтылды (М.Дүзенов, Ант). ә) *Бұзып жіберді, берекесін кетірді*. Адуын бәйбіше Ақбаланың көзінше айқай сап қонақ күтіп отырған ауылдың бар әзірлігін *быт-шыт қылды* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Быт-шыты шықты. *Құл-талқаны, парша-паршасы шықты, тоз-тозы шықты*. Ойда жоқтан жасалған шабуыл әрқашанда қауіпті. Әп-сәтте Карпов жасағының *быт-шыты шықты* (І.Есенберлин, Қаһар). Жаңағы көтеріңкі көңілдің *быт-шыты шықты*. Мен енді шынымен сасайын дедім (А.Шамкенов, Толқын.).

Быт-шытын шығарды. *Әбігерге салды, тоз-тоз етті*. Әлгі әкесіне таяқ тигеннің артынан ауылымызға отряд жіберіп *быт-шытымызды шығарды* (І.Жансүгіров, Шығ.). Егер осы күншілдік, көре алмастық, Қолға ілігер зат болса – жанталасып, Тауып алып, *быт-шытын шығарар ем*, Аяқ асты қылар ем таптап, басып. Адамдыққа жасаған обалы үшін, Бірге жүріп, су ішіп, от оттасып. Бірге күліп сауықта, сайрандасып, Бірге барып жұмысқа қолтықтасып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Бытық с ы н. *Тырсып, быттиган*. *Быт-тық бет*, семіз қара жігіт Ордабайға әдейі ұттырғысы келіп, оңай күйіп кетіп отыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Таутанның таңданып ежірейе қарап отырған *бытық* көзі одан бетер ежірейе түсті (Ғ.Ахметов, Жорық.).

Бытық=е т. ж е р г. *Шатасу, жаңылысу*. Күйдің басын жақсы тартып келе жатыр едім, мына жерге келгенде *бытығып* қалдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бытықана з а т. ж е р г. *Ұсақ маса*. *Бытықана* көктемде көп болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бытық-шытық с ы н. *Түсініксіз, анық емес, шым-шытырық*. Бойы бусанып, шынында да ұйықтап кеткен екен, *бытық-шытық* түс көріп, қиналып жатып түн ортасында шошып оянсын, шынында да қызуы көтеріліп сандырақтап жатыр екен (Ә.Тарази, Кек).

Бытықы-шытықы с ы н. *Қым-қуыт, шым-шытырық*. Араларында ондай-мұндай, *бытықы-шытықы* өңімелер болып па еді? (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қалғып кеткен минуттарымда шым-шытырық түс көрем, ояна қалған минуттарымда әлдене *бытықы-шытықы* ойлар сапырылысады да кетеді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бұл түні ол көзінің шырымын алмады, аунақшып талай ой арнасына сүңгіді, кейде қалғып кетіп *бытықы-шытықы* түстер де көрді (З.Шашкин, Ұядан үш.).

Бытыр е л і қ. *Қатты заттың кенет күтір етіп сынған дыбысын білдіретін сөз*.

Бытыр етті. *Қытырлаған дыбыс шықты, күтірледі*. Еламан қолын енді бір салғанда қатырақ бірдеме ілікті. Оны ауызға салып жіберіп шайнап қалып еді, *бытыр ете* түсті (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Босаға *бытыр ете* түсті. Алақаны ысып кеткен соң, Әтіке арқанды қоя бере салды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Бытыра з а т. *Қорғасыннан ұсақ етіп, домалақтап жасаған мылтық оғы*. Сілтегенде сұлатып салатындай сыпыра, Қорғасынды уатып, Жасайды ол *бытыра* (С.Мәуленов, Құлыншақ). Бораға атқан *бытыра* Тимеді тіпті үйрекке ... Жуымас оңай оқ сірө, Арасы бөлкім сирек пе! (Ғ.Орманов, Шығ.). Екеуі сиырға қарай барды. Бір топ *бытыра* жаяның жон арқасына қарай барып сіңіп кетіпті (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Бытыра жаудырып өңдеу. к ә с. *Металл бұйымдар бетін диаметрі 0,5–2,5 мм шойын немесе болат бытырамен атқылап өңдеу*.

Бытыра құю. *Қорғасынды балқытып оқ жасау*. *Бытыра құю* қондырғыларда не арнайы қалыптарда штамптау әдісімен жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

Бытыра мылтық. *Дәрімен атылатын жалғыз не қос ауызды қару*. Жігіттердің қолына үш винтовка, үш шігі, екі алтатар, бірнеше қанжар, *бытыра мылтық*, айбалта сияқты қару-саймандар түсті (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Аялдай тұрып ол иығына асыған аңшының *бытыра мылтығын* лып еткізіп сыпырып алды да, аузына үңіле бір қарап қойды (М.Қаратаев, Далада.). Иығына асқан ескі *бытыра мылтығы* және

иығынан төмен асқан өлген қояны бар (С.Сейфуллин, Шығ.).

БЫТЫРА = е т. *Шашырап, тарап, бет-бетіне кету*. Беткейде *б ы т ы р а й*, аралас жайылып түйе, жылқы, бұзаулы сиыр, қой, ешкілер жүр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Суырдайын күн кешіп, әркім ойлап өз басын, Тұлпарларды тұқыртып, тұғырлары озғасын, Бүйрегіндей сиырдың бөлшектеген бұл қазақ, Құмалақтай *б ы т ы р а п* қалай ғана тозбасын (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Ешкі құйрық, арқар кеуде, жебе құлақ ақ қойлар төлдеріне үйірле мекірене, жеке-жеке *б ы т ы р а й* жайылып жатыр (С.Бегалин, Уақыт.).

Шіл боғындай бытырады. *Жеке-жеке боп бет-бетіне кетті*. Бағзы уақытта бұл шіркіндер *ш і л б о ғ ы н д а й б ы т ы р а п* еді, бүгін ынтымақты ұмытқан (Фраз. сөздік).

БЫТЫРАДАЙ с ы н. *Бытыра сияқты, бытыра тәрізді*. Бақандай он жыл оқысаң да әлі бала сияқтысың, – деп, көсе қара шал кеңкілдеп күліп, *б ы т ы р а д а й* жентек-жентек насыбайды таңдайына тастап жібереді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бір топ торғай тарының үстіне келгенде шашылған *б ы т ы р а д а й* тарай ұшып, қонуға дәмеленіп, айналшақтай берді (Н.Сералиев, Намыс). Ақ теңізден Арқаға дейін домалап келгендей ақ қар *б ы т ы р а д а й* тиеді бетіне (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

БЫТЫРАЛЫ с ы н. *Бытырасы бар, бытырамен атылатын*. Ағасы алғашында сенімсіздік білдіргенмен, кейін жібіп *б ы т ы р а л ы*-екі-үш патрон берді (А.Нұрманов, Аққу.). Әкемнен қалған арықтау торы бестім бар. Соған мініп, *б ы т ы р а л ы* мылтықты мойныма салып, су жағалап, құс аңдуға шықтым (Ш.Айманов, Қыран.). Винтовкамен атса, құстың парша-паршасын шығарғаны анық. Құсқа осы *б ы т ы р а л ы* мылтық лайық (А.Нұрманов, Құлан.).

БЫТЫРАМА с ы н. *Бір орталықтан (түптен) бытырай, шашырай жан-жаққа тарап жатқан (нәрселер жиыны)*. Шілтер түрліше қосылып, бір сала жасайды. Бұл саланы сегізге бөлуге болады: 1) *б ы т ы р а м а* жүйкелер, 2) жұлын, 3) ұзыншақ ми, 4) көпір, 5) көру түймесі, 6) төрт төбелік, 7) кішкене ми, 8) ұлы (зор) ми. *Б ы т ы р а м а* жүйкелер дегеніміз – жұлынның алды-артына тарайтын бытыраңқы сезу жүйкелері. Одан басқа кеудеге, ішке, арқаның екі жағына тарайтын бұтақтар да қосылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БЫТЫРАМАЙ ү с т. 1. *Бірауыздан, тұтас, бірдей етіп, бұзбай*. «Дінді *б ы т ы р а м а й* қолданындар деген Мұқамет сөзі жайына қалған (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Төгілмей,*

шашылмай, түгел. Шикандай қып-қызыл бетті қожа бесті бұқадай суға қарап: «Тіпү-тіпү!» деп үшкіргенде, қожаның «қасиетті» лебі шетке *б ы т ы р а м а й*, тура түгел ішіме барсын деп, жүрегі ойнап, жүзі бір қызарып, бір ағарып, бетін қожаның аузына тақап, тосып отырушы еді Шолпан (М.Жұмабаев, Шығ.).

БЫТЫРАНДЫ с ы н. *Өз алдына жеке-жеке, шашыранды, құранды*. Қостанай, Атбасар, Көкшетау елдерінен құралған *б ы т ы р а н д ы* партизандар тиіп-қашып мазасын алғанмен, сентябрь-октябрьден бері қарай күшеймесе, Степанов әлсіреген жоқ (С.Шарипов, Шығ.). Әділбектің ұғынуынша «тау-таста, сай-саладағы *б ы т ы р а н д ы* киіз үйлерді қарусыздандырудың, тонаудың сылтауы екі винтовка, екі жүз елу оқ» желеу болды (М.Тиесов, Әлібек Майкотов). Бұған шейін талай жан болмақ құрбан, қала, дала, тау мен тас, ойдан-қырдан. Құралсыз біз сықылды *б ы т ы р а н д ы* ел, Алдыменен шабылмақ оңай тұрған (Қ.Баймұратов, Қанды жорық).

БЫТЫРАНДЫЛЫҚ з а т. *Жеке-жеке болушылық, шашырандылық, бытыраңқылық*. Феодалдық *б ы т ы р а н д ы л ы қ т ы*ң және Шыңғыс тұқымының арасында өкімет билігі үшін болған күрестің өсуіне байланысты Алтын орда бірте-бірте әлсірей берді (ҚазССР тарихы).

БЫТЫРАҢҚЫ с ы н. *Бір ортаға бірікпеген, әр жерден бір, шашыранды*. Белес-белес құмдары ғана болмаса, қалпы да, салты да бірыңғай мал баққан *б ы т ы р а ң қ ы* ауылдар екен (С.Көбеев, Орынд. арман). Мылтық дауысы, өне жерден бір, мына жерден бір тым *б ы т ы р а ң қ ы* шығады (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Күн көзі сары жас балапандай, күзгі аспан ала шабыр, ала таңдай, әр тұста *б ы т ы р а ң қ ы* қорғасын бұлт, ырғиды долы ашуын тарата алмай (Д.Әбілов, Алтай.).

Бытыраңқы ақмамық. ө с. <лат. *ruscinella distans*> *Астық тұқымдасының ақмамық туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Б ы т ы р а ң қ ы а қ м а м ы қ* – шөлейт аймақтар шабындықтардың негізгі шөптерінің бірі, топырақ тоқтатуда маңызы бар (ҚҰЭ). *Б ы т ы р а ң қ ы а қ м а м ы қ* шөл, шөлейтті, су қоймалары маңында өседі (ҚҰЭ).

Бытыраңқы ел. *Басы бірікпей әр тұста бытырап, шашылып жүрген жұрт (халық)*. Кең далада көшіп-қонып, жылжып отырса *б ы т ы р а ң қ ы е л* дібағындырып, айтқанын істету патша үкіметіне оңай болмас (М.Дулатов, Шығ.).

БЫТЫРАҢҚЫЛЫҚ з а т. *Бір ортаға бірікпегендік, шашырандылық*. XVII ғасырда елдің өндіргіш күштерінің дамуы, феодалдық

бытыраңқылықтың қалдықтары мен сарқыншақтарын жойды (ҚазССР тарихы). Өлеңнің ырғағында, көркем сөзбен жасалуында сылбырлық, жасықтық, *бытыраңқылық* басым (Е.Бісмайлов, Сын.).

БЫТЫРАҢҚЫРА = е т. *Сирек-сирек болып шашыраңқырау*. Қыз-келіншектер қарағанның бергі аламыш арасына барып *бытыраңқырап* отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Жаяу шабуылшылардың алдыңғы сапы жайпалғанына қарамастан, орта бумадағылары *бытыраңқырап*, қазба-қатар еңкейе жылжып келеді (Ә.Көшімов, Қыстан.).

БЫТЫРАС = е т. *Жан-жаққа тарасу, шашырасу*. Жұбандық та мылтық атты. Аттылар енді іштен мылтық дауысы шыққанын біле сала, жан-жаққа *бытырасып*, үй айналасы аз-кем сейілгендей болды (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Алдарында, төрт-бес белдің ар жағында Танабайдың қырда жатқан табын жылқысы *бытырасып* жайылып жүрген (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бұдан баспана қылар жері жоқ жастар, әуелі ауылдың отаулау үйлеріне қашып тығылды да, жаңбыр басылғанда: «ендігі ойынды кешке қарай жалғастырамыз» деп, ауылды-ауылына *бытырасаты* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БЫТЫРАСУ *Бытырас* етістігінің қимыл атауы.

БЫТЫРАТ = е т. **1.** *Шашырату, ыдырату, бет-бетімен жіберу*. Шаңғышылар қойды топтап *бытыратпай*, қойшы айтқан жобаға беттетіп алып жүрді (С.Бегалин, Төлбасы.). Баланы артына мінгестірді де, қойды алдына сап, ауылға айдап келеді. Қарауыз да шет шыққан ешкі, тоқтыны қуып, *бытыратпайды* (З.Шашкин, Өмір.). **2.** *Тарату, тарқату*. Полицейскийлер тұс-тұсынан мылтық атып, талаушыларды азар *бытыратты* (І.Жансүгіров, Шығ.).

БЫТЫРАТУ *Бытырат* етістігінің қимыл атауы; *тарату, бөлу*. Оның ойынша, әзірге партизан құрамасын болыстарға *бытыратуға* болмайды (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Сондықтан олар елді біріктіруден *бытыратуға* құмар (І.Есенберлин, Қаһар).

БЫТЫРАТЫЛ = е т. *Таратылу, бөліп-бөліп жіберу*. Күріш өсірудегі елеулі ұйымдық-шаруашылық кемшіліктердің бірі – күріш егісінің колхоздар мен совхоздарға *бытыратылып* жіберілгендігі (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

БЫТЫРАУ *Бытыра* етістігінің қимыл атауы. **1.** *Шашырау, ыдырау*. Ол тастаған топырақ шашылып, *бытырау* дегенді

білмейді, қанша алысқа лақтырса да, тобын жазбай түседі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

2. *Жан-жаққа кету, тарау*. Қырдан, таудан, Қосылды ауыл, *Бытыраудан* шошынды ауыл (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сиярдың бүйрегіндеі бытырау. *Бет-бетіне, жан-жаққа тарап кетуі; басы қосылмауы, берекесі кету*. Жұр, анда! *Сиярдың бүйрегіндеі бытырауда* айналған екенбіз, тек арты қайырлы болсын (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

БЫТЫР-БЫТЫР е л і к. *Бырт-сырт, қатыр-құтыр еткен дыбысты білдіретін сөз*. Бір жұмысшы көк тасты күрекпен тастайды, ауыз *бытыр-бытыр* шайнайды да, өзінен төменгі ауызға береді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *Бытыр-бытыр* шайнады. Босанды да тап берді, Тап бергенде, шап берді. Бірді белден тістеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бытыр-бытыр еткізді. *Бытырлатты, құтір-құтір еткізді*. Қарсыбек әкелген жан-торсықтарды Ушаков дереу столдың үстіне қойып, әрқайсысынан бірер уысын *бытыр-бытыр еткізіп* алдына төкті (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

Бытыр-бытыр етті. *Бытырлады, құтір-құтір етті*. Асқар көшеде бірдеме *бытыр-бытыр еткенде* селк ете түсіп, құлақ түре қоймады (С.Мұқанов, Ботагөз).

БЫТЫРЛА = е т. **1.** *Бытыр-бытыр еткен дыбыс шығару*. Сәлден соң құрғақ қарағай *бытырлап*, лаулап жанды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Денесін жалын шалған жылан *бытырлай* жанып, тырп ете алмай жата береді екен (С.Мұқанов, Шығ.). Моншағының да бірнеше қатары *бытырлап* үзілді де, суылдай төгілді (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). **2.** *ауыс. Төпелену, көбею, тұсу, жауу, көбейіп кету*. Сол сәтте бұларға қарсы Қарабай, Дайыр екеуінің қамшысы *бытырлап* еді (М.Әуезов, Абай жолы). **3.** *ауыс. Қаптау, құжынау*. Құртты көлдің басында Қонған ауыл *бытырлап*. Көл басы толған төрт түлік, Мал есепсіз қыбырлап (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

БЫТЫРЛАТ = е т. *Бытыр-бытыр еткізу*. Тырбық көкті жапыра, қу шөптерді *бытырлап* бір жерге отырыса қалған-ды. Қақ ортада Жақсылық пен Хван (Ф.Сланов, Шалқар). Енді олар қалың шиді қорғалай, қатар түзеіп, мылтықтарын *бытырлап* атып, жер бауырлай жылжып алға ұмтылды (І.Есенберлин, Қаһар). Қолына Жібек алады, Асыл гауһар тастарын. *Бытырлапты* үзіп ап, Жанқалтаға салады (Қыз Жібек).

БЫТЫС = е т. **1.** *Шым-шытырық шырмалып, шатысып жату*. «Көруін айтпа, жоруын

айт» деп *б ы т ы с қ а н*, мағынасыз үздік-үздік бірдеңелерді сегіз жұмақтай құлпыра жарып, қайдағы-жайдағы жақсылықтың бәрін үсті-басына үйесің де қоясың (Ғ.Сланов, Домбыра.). *Б ы т ы с ы н* араласты күн менен түн, Жасырды бар әлемді бұлт пен түгін. Жалынның қара қошқыл арасынан, Ышқынған үндер шықты дүркін-дүркін (Қ.Аманжолов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Араласу, байланысу*. Сөйтіп, бір ауылда отыратын төрелер біріне-бірі құда боп, күйеу мен қалыңдық боп, нағашы мен жиен болып *б ы т ы с ы н* жатады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БЫТЫСТЫР = е т. *Шатыстыру, араластыру*. Сырбай аудандық мәслихатта тәжірибе істерін *б ы т ы с т ы р ы н* әрең айтып шыққан (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

БІГІЗ з а т. ж е р ғ. **Біз.** *Б і г і з* – ағашқа, мүйізге шаншылған темір құрал. *Б і г і з д ің* сабына шаншылған теміртек бөлігін бігіздің жебесі деп атайды (Диал. эксп. мат.).

БІЗ¹ з а т. **1.** *Ағашты, қаңылтыр, былғары заттарды тесу үшін жіңішке қатты темірден істіктеп жасаған сабы бар құрал*. Былай тұршы, біз де көрейік, – деп етікшінің пышағын, *б і з і н*, балғасын, кемпірауызын ұстап, қамалап жатқан еркектерді кимелеп, біреуінің қолынан кебісті жұлып алып қарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өткірдің жүзі, Кестенің *б і з і*, Өрнегін сендей сала алмас (Абай, Шығ.). *Б і з* – ісмерлер, етікшілер, ершілер тұтынатын темірден соғылған сайман (Қаз. ықш. энц. сөздік). **2.** а у ы с. *Кейбір жәндіктердің шағып-шанып алатын дене мүшесі*. Дуылдап ала жөнелген қалың араның бірі дәл қабырына тиісімен *б і з і н* сұғып алған ба, әйтеуір баланың бір жақ шекесі бұлаудай боп шыға келді («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Шаныу сөз*. Оны жоятындай жауынның астында ұстағам жоқ. – Түу, Кенжетай-ай, шынында да тіліңнің ұшында *б і з* тұратын бопты-ау (Т.Иманбеков, Үш ай.). Тиісті жұртқа тіл *б і з і н* қадап, Жайына қарап тұрмады жеңгей (О.Оңалбаев, Таң алды.).

Бізөкше. *Сұп-сүйір, ұп-үшкір өкше*. *Б і з ө к ш е л е р і н*, жәй өкшелерін тротуарға қадай басып, баппен басып, адамдар ағытылады (С.Шаймерденов, Қарғаш). Кенет бетон көпір үстінде *б і з ө к ш е* келіншек тық-тық басып, әрі тартты (З.Шүкіров, Ізгілік.). Қозғалысы кербез. *Б і з ө к ш е* сары бөтенкенің жерге басқан сыбдыры болар-болмас қана естіледі (Б.Майлин, Шығ.).

Бізтұмсық [мұрын]. *Бас жағы сүйір, үшкір келген*. Етіктің сыртынан кигені *б і з т ұ м с ы қ* галош (С.Мұқанов, Өмір мект.). Театр алдында үш-төрт жігіт тұр. Сәнді киінген, үстерінде тірсегінен буналып, балағы

шабуланған тар шалбар, *б і з т ұ м с ы қ*, биік өкше туфли, қысқа күртке («Лен. жас»). Баласы Жәркеш те жетті. Жәркеш кескіні әкесіне ұқсас *б і з м ұ р ы н* сары жігіт («Лен. жас»).

Біз тығып [сұғып] алғандай. *Селк етті, шошып кетті*. Омар қайтерін білмей, түсі бұзылып кетіп, бір жеріне *б і з т ы г ы п а л ғ а н д а й* ыршып-ыршып түсті (С.Торайғыров, Шығ.).

Тілінің бізі бар. *Тілі ащы адам туралы айтылады* (Қаз. тілі. фраз. сөзд.).

БІЗ² е с і м. **1.** *Жіктеу есімдігінің бірінші жағының көпше түрі*. Жұмыс көп, қиындықтар көп, бірақ халық күші одан да көп. Ол күшті ұйымдастыра білсек, *б і з* алмайтын қамал жоқ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Арзанның сорпасы татымайды, қымбат қияметке кетеді, – дейтін едік *б і з* (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). **2.** э к с п р. *Жіктеу есімдігінің бірінші жағының сыпайы реңкті жекеше түрі, «мен» дегенді сыпайылай жеткізу*. Күн батпай биттей алаң болма *б і з г е*, Қас қарая келермін мен де сізге. Ішіп, жеу арасында сөйлер сөз көп, Ол үйде жан болмасын сенен өзге (Абай, Шығ. жин.). Қарағым, бермен кел, *Б і з г е* де көңілің бөл. Қалқамның нұсқасын көр, Көзім, бір кенел (Абай, Шығ. жин.). Керемет кезде тусақ та, Керемет шақта тұрсақ та, Білдірмей іштен тынсақ та, *Б і з д ің* хал мүшкіл бұл шақта (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Осы жасқа келгенше, өршеленіп өлгенше, таба алмадық еш адам *Б і з д ің* сөзге ергенді (Абай, Шығ. жин.). Фафу етерсіздер, «*б і з д ің*» дейтін себебіміз, *б і з д ің* де жұрт қатарлы іш тартарымыз бар (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

БІЗБЕЛДІК з а т. ө с і л. **1.** *Қой малы жақсы жейтін құм шөбі*. Шағылды қуалай өскен селеу екен. *Б і з б е л д і к* пен қауданды іздеген шопан малын «Жібектіге» қарай беттетті («Лен. жас»). Әбілхан жұмыс бабын әңгімелей келіп: қоянсуейк, түзген, *б і з б е л д і к*, бұзаубас, адыраспан, тазқара, ... раң деген шөптер малға жұғымды, – деді («Қаз. әдеб.»). **2.** <лат. *salicornia*> *Алабұталар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін, кейде бұташық өсімдіктер туысы*. *Б і з б е л д і к* сор, сортаң жерлерде, теңіз, ащы көлдердің жағаларында өседі (Қаз. тілі. термин. Биология). *Б і з б е л д і к т ің* сабағы – 5–30 см, тамыр түбінен бастап бұтақтанып, жалаң буындарға бөлінген, көк-жасыл, көбіне қызғылт түсті болады (Қаз. тілі термин. Биология).

БІЗБІЛДІК з а т. *Ұшы қашау тәрізді қайырылған болат біз*. *Б і з б і л д і к* – «безеу біз», кейде «мың ырғақ» деп атайды (Г.Райымханова, Ата көсіп).

БІЗДЕЙ¹ с ы н. *Біз сияқты ұп-үшкір*. Бірінің мұрыны *б і з д е й*, екіншісінің көзі

тұздай (А.Сатаев, Дала күйлері). Бәйек болып оның астына орындық қойып жатыр. Мұрыны *бізде й* ап-арық жас милиционер кірді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Іздерім менің, іздерім, Жырлардан және іздедім. Шумақтың тіздім тізбегін, Тарамыс тартқан *бізде й мін* (Ж.Молдағалиев, Сел).

Тілі біздей. *Тілі ащы.* Колхоздағы мұрап еді ғой, соның қатынының көзі тұздай, *тілі бізде й* екен дегеніңізді ұмытпаған боларсыз («Лен. жас»).

Тілі біздей қадалды. *Сөзі өткір, ащы болды.* Ақілгек, көргенім жоқ ақын сіздей, *Тіліңіз қадалады* өткір *бізде й*, Қара ағаш, қалың орман мінсіз болмас, Кемшілік табылады берсек іздей (Айтыс).

Тілін біздей қадады. *Туісіп сөйледі, сынады, мұқатты.* Дана да Сайынды жақтай сөйлеп *тілін біздей қадады* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

БІЗДЕЙ² с ы н. *Өзіміздей, біз сияқты.* Сіз – бір сұңқар шаһбаз, жер жүзінен алған баж. *Біздей* ғарып есепсіз, Есігінде жүр мұқтаж (Абай, Тол. жин.). Аспаннан түскен патша емес қой, *бізде й-а* қ адам, өзіміздің ақымақтығымыздан патша болып тұр (С.Шаринов, Бекболат). Сыңсыған сүйгенінің даусын естіп, Ағызды да көзден жасын *бізде й* ғашық. Ішінде көп жұлдыздың айдай еді, Қайтейін болмаған соң маған нәсіп (XX ғ. қаз. ақын.). Жан бітті ме гүлге деп, Шошып кетті бұл бөбек. Сонда бөбек сөзге кеп: «Көбелек-ау, көбелек, Сен де *бізде й* бір бөбек» (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

БІЗДЕНДЕ = е т. *Бізден қағу, сумаңдау, елдің алдына түсу, безектеп сөйлеу.* *Бізденде* жол бастай жөнелген оның артынан еріп, бүлектеп келемін (Шұғыла).

БІЗДЕНДЕУ *Бізденде етістігінің қимыл атауы.*

БІЗДЕУ = е т. *Біздің көмегімен малдың жауық безіне тура пісіп ақтайтын ертедегі дөрекі пішу тәсілі.*

БІЗДИ = е т. *Үн-ұшкір боп шаныштып тұру.* Беті терши жылтырап, жылымшы езу тартты. Теке сақалы *бізди іп*, тоқалына жаутаңдаған шалға ол жауыға бұрылды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Сүйрік тұмсығы, *бізди ге н* өкшесі қыз аяғына ерекше сын берді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

БІЗДИТ = е т. *Үн-ұшкір ету, біздей қадалту.* Төрт қасқыр да тұмсықтарын тура сұғып алардай *бізди т іп*, көздері шүңейттенге үңірейіп төніп-ақ қалған екен (Нан иісі).

БІЗДИТУ *Біздит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тұмсығын *бізди т у*.

БІЗДИЮ *Бізди етістігінің қимыл атауы.*

БІЗДІК с ы н. с ө й л. **1.** *Бізге тән, бізге арналған.* Балалықтың қайта келіп барлығы, Аландатып кейде екіні алдырды. Төрттен асып, бесті қуып жеттік біз, *Біздік* болды биік парта алдағы (С.Мәуленов, Құлыншақ). *Біздік* бірдемелері қалған шығар. Жүр, төр үйге барып шай ішейік [деді Ұлпан] – Үйді ыбырсытпай қалған наныңды ала кет? [деді Шынар Ұлпанға] (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Біз жағында.* – Мына сайлауға екі ай, көп болса екі жарым ай қалды. Әділдің өзі жалғыз болғанмен, рулы елі бар, ағайыны бар, ән-шейінде *біздік* болғанмен, Әділдің басы шатаққа ілінсе, қаны қызбай тұра ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БІЗДІНШЕ ү с т. с ө й л. **Бізше.** Бозқараған... Көрдің бе бозқараған? Сирень исі аңқиды боз даладан. Бозқараған – тікенек, тікенге өскен Сирень гүлін ешкім де қозғамаған. Соның аты, *біздінше* – Бозқараған (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). – Омеке, мына кісі біздің бастығымыз болады. Ол әскерлер тобының командирі, *біздінше* айтқанда төресі, бастығы дейміз, – дейді Сәлмен Григорийді таныстырып (Б.Тілегенов, Аққайнар).

БІЗКЕСТЕ з а т. э т н. *Тоқылатын нәрсені керіп ұстау үшін жасалатын құрал.* *Бізкесте* – бізбен тігу үшін төрт бұрышты етіліп кергіш ағаш жасалады, ағаш болмаса жіңішкелеу келген жұмыр темірді дәнекерлеу арқылы жасайды, кергіш тігушіге сәйкес келеді (Х.Шобай, Қаз. ұранқ. колонері).

БІЗҚҰЙРЫҚ з а т. з о о л. <лат. anas acuta> *Ұзын құйрығы сүйірлеу келген, қаз тәрізділер отрядының үйректер тұқымдасына жататын құс.* Әне жерден *бізқұйрықты* сыбызғы үні естілсе, енді бірер аттағанда айдарлы үйректің сұңқылы – бәр-бәрін біреу қаз-қатар жіпке тізіп қойғандай әсер береді құлақ қойған кісіге (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бірсыпыра үйректер (барылдауық, шүрегей, *бізқұйрық*) сентябрь айынан бастап жүптасады (Саятшылық).

Бізқұйрық үйрек. з о о л. **Бізқұйрық.** *Бізқұйрық үйрек* – жыл құсы. Олар ақпанның аяғында ұшып келіп, өзен-көл маңындағы құрғақ жердегі қалың өсімдік арасына ұялап, көбінесе 7–9 жұмыртқа салады (ҚҰЭ). – Өзен үйректері деп аталатын барылдауық, *бізқұйрық үйрек*, қоңыр үйрек, сусылдақ үйректер көбіне су жиектеріне ұялайды (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

БІЗСІЗ ү с т. *Біздің қатысымызсыз.* *Бізсізсіз* ақ өзі жібере берсін, ол – коммунист емес қолдайтын... дегенде, бюро мүшесінің біреуі: – Емес пе еді өзі? – деп, олқы дауыспен сұрап

қалды (З.Шашкин, Сенім). – Міне, құмай биыл қасқырды *бізсіз* аулайтын болды, – десті (А.Хангелдин, Алғыс). Сексенді сен атқардың жұмыспенен, күнде де қарлы жаңбыр жүріспенен. Өзіңді көңіңе айтып мақтау емес, *Бізсізсіз* де ісің айғақ түр істеген. Ұл туып ұлы жолда қызмет етсе, Онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

БІЗТҰМСЫҚ з а т. з о о л. <лат. rescurrens avosetta> *Имек біз тәрізді жіңішке, ұзын тұмсығы жоғары қарай қайқиган, тат реңділер отряды бізтұмсық туысына жататын құс. Біз тұмсық* тайыз шалшық суларды кешіп жүріп, әртүрлі шаян тәрізділермен, насекомдармен, ішінара өсімдіктермен қоректенеді (ҚСЭ). *Біз тұмсық* тың тұмсығы ұзын, жіңішке, жоғары қарай қайқиган біз тәрізді имек келеді (ҚҰЭ).

Бізтұмсық бақа. з о о л. *Бақаның тұмсығы сүйірлене біткен түрі.* Мұнда бақаның екі түрі бар. Олар: *біз тұмсық бақа* мен тасбақа. Құрбақалар қайда болса да кездесе береді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

Бізтұмсық қоңыз. з о о л. <лат. curculionidae> *Қатты қанаттылар отрядының қоңыздар тұқымдасына жататын жәндік. Біз тұмсық қоңыздар* тұқымдасының құрылысына қарай қысқа және ұзын тұмсықтылар болып, ал қоректену ерекшеліктеріне қарай монофагтар, олигофагтар және полифагтар болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Біз тұмсық қоңыздар* – өсімдікқоректі жәндік, көпшілігі ауылшаруашылығының қауіпті зиянкестері (ҚҰЭ).

Бізтұмсық шөже. з о о л. <лат. troglodites troglodites> *Бізтұмсық тұқымдасына жататын, салмағы 8–9 грамм торғай тәрізді кішкентай құс.* Торғайлар отрядына жататын *біз тұмсық шөже*, қорғаныш реңі бар жаукөбелек жұлдызқұрттарын өздері қимылдамайынша шоқымайтыны байқалған (Жалпы биология).

БІЗШЕ¹ ү с т. *Біз құсап, біз сияқтанып, шаныштып.* Бірақ олардың «киімшең туған баламысың?» деген сөзі жүрегіне *бізше* е кадалады (М.Дүйсенов, Мейман.).

БІЗШЕ² ү с т. **1.** *Бізге ұқсап, біз сияқты.* Қалаға барған соң оқисың. Сосын сен де орысша білетін, *бізше* емін-еркін сөйлейтін боласың, – деді қазақшаға көшіп (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** *Біздің ойымызша, біздіңше.* *Бізше* адам өмірін түзеуге, барлық адамдар тату тұруға, негізгісі – адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл болуға керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әбудің осы тақырыпқа жазылған өлеңдерінің, *бізше*, ең шарықтау шегі – Ұлы Отан соғысы кезіндегі жырлары («Қаз. әдеб.»). Карпат тауының биік шыңдарының бірі – Полонино

Руно. Бұл *бізше* атағанда «Тегіс алаң» деген сөз (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Зылықа әкелген семіз қойдың екі килограмдай еті бар еді, жас босанған әйелге оны жеп тауысу, әрине, қиын, *бізше* мүмкін емес (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БІЛ = е т. **1.** *Бір нәрсе жайында хабардар болу.* Тұтқын болып тысқа шығып жүре алмай, Зарықтым ғой, жан-жарымды көре алмай, осы күнде алтын сәулем нағын жүр, Қандай күйде, қайда екенін *біл* е алмай (М.Жұмабаев, Танд.). *Білем* мен талай жерді араладың, Шарқ ұрып ойладың да бала қамын. Сол үшін ана жаның елжірейді, Келмейді жүрегіңді жаралағым (С.Жиенбаев, Қарлығаш). Біздің бір қылып еткен қылығымызды Үсекең *біліп* қойса, мені тура қапқа салады. Сен оны жақсы білесің (І.Жансүгіров, Шығ.). Сенің көңілің қайда екенін *біле* алман, Мекен тауып шыққан болар құмардан. Бар поезды жетелеген рельстей, Барлық жанды жетелемес бір арман (М.Мақатаев, Өмір-өзен). **2.** *Есінде болсын (сақта), ұмытпа деген мағынада.* Сен аттың жөнсіз оқ, Тәңірі – қазы, Тас – таразы, тентекті сұрамас деп қалма. Серт бұзғанның, *біл*, орны шоқ (Абай, Шығ. жин.). Ысытқан, суытқан Бойынды бір көңіл. Дүниені ұмытқан құмарың тозар, *біл* (Абай, Шығ. жин.). **3.** *-а, -е, -й формалы негізгі етістікке тіркесіп, қолынан келу, дайын болу, істей алу мағынасын білдіреді.* Баласына құр еміздікті сорғызып қойып, қол қусырып өсек анду анаға лайық іс емес. Баланы таба білсең, ерінбей баға *біл* (М.Жұмабаев, Танд.). Айнала қара көзін қызыл басқан, Кірпігі оза шығып, қара қастан. Кім нашар болса соның сөзін сөйлеп, Қамқоршы бола *білген* бала жастан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сүтін ішіп, шудасын кие жүріп, қастерлейік түйені сүйе *біліп*. Түйелер... Түйелерді тірі ұстайық, Бармаспыз болашаққа түйе мініп (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). **4.** *Шешімін табу, әдіс-тәсілін меңгеру.* Түйеге салды қасқыр ауыздығын, *Білемейді* қай жерінен бауыздарын. Қан шапшып сандарынан судай ақты, Тістері өткір екен жауыздардың (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **5.** *Түсіну, ұғыну.* Мысал үшін ұялу деген жан көрінісін алайық, қасымызда бір кісі бар орасан істі істеді де қызарып кетті, біз осы кісіді ұялу жан көрінісінің болғанын *біле* қоямыз (М.Жұмабаев, Танд.). Мысалы, ашу, қуаныш сықылды жанымыздың көріністерін бақыласақ қана біз олардың қандай мінезде екенін, һәм араларында қандай айырма бар екенін *біле* аламыз (М.Жұмабаев, Танд.). Қиын екен өмірдің сұраулары, Ойланды балаң-жігіт, *біл* е алмады. Белінен дұшпан аттап баратқанда, Біздің ел неге қарсы тұра алмады?! (М.Мақа-

таев, Жырлайды жүрек). Көлеңкесі түседі көкейіне, Әр сөзін бір ойланып салмақтасан. Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын, *Б і л е* алмассын, құс салып дәм татпасаң (Абай, Шығ. жин.). **6. Анықтау, айқындау, тергеп-тексеру, көзін жеткізу.** Шақырып сол кемпірге хан айтады: «Қызымда болды бір, – деп, – мұндай сұмдық *Б і л і н* бер қызға жақын болған жанды, Айтайын өлгенімше, ана, құлдық» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жылдар бойы бірге жүріп, бір күлген, Жақыныңның жат боларын кім білген. Адамдарды зерттей алмай жүрмін мен, оны зерттеу мүмкін емес, *б і л д і м* мен... (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Бұл да сол сықылды, жалғыз-ақ айырма мынау – ізіне түсіп зерттеп отырып адамзат аңды баяғыдан бері соғып келсе де, жанға жете алған жоқ. Яғни істері, көріністері бойынша Жанның не зат екенін қанша білмекші болса да, әлі күнге *б і л е* алғаны жоқ (М.Жұмабаев, Таңд.). **7. Байқау, сезу, аңғару, аңдау.** Татқан тұз, құрмет-сый естен шығып Қан сорғыш қара құстар түр бұзылып. Қарақат Тұрсынға айтып түсіндірді, Ниетін әкесінің ойлап *б і л і н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Міндім де ең жақсысын жүріп бердім, Тепкілеп басқа, көзге ұрып бердім! Тасырлап жөнелгенде *б і л і н* қалып, Артымнан бір-екеуі қуып берді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бірақ бала осы жағымсыз күйдің, осы азаптың аштықтан екенін аңдап *б і л е* алмайды, оған сүт керек екенін біле алмайды (М.Жұмабаев, Таңд.). Яғни ана адамның бетінде қызылдықты көргенде, біздің өз басымыздан кешкен іс есімізге түсе қалады, яғни біз өзімізді-өзіміз сынай қойдық, қысқасы, жан көріністерін адам сыртқы сезімдерімен *бі л е* алмайды, өзін сынап қана біледі (М.Жұмабаев, Таңд.). **8. Тану түстеу.** Совхоздағылар аудан басшыларының ұйғарымы бойынша, осында келе жатқан жаңа директорды көптен бері *б і л е т і н* («Лен. жас»). Мені осы Шұшаның *Б і л е д і* ғой бәрі де. Өзің ойлап біл, шалым, ойлап көрші әлі де (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Осы жұрт Ескендірді *бі л е* ме екен? Македония шаһары оған мекен. Филип патша баласы, ер көңілді, Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен (Абай, Шығ. жин.). **9. Бағалау, қадірлеу, айыру, ажырату.** Ер күткен әйелдердің тәні алтын, Алтынды таза сақта *б і л і н* парқын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Лаж *бі л г е н* азамат Тура келсе сыйлап қал, Дүния фәләк айналып Өне бойына кез болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кеуденді кейде басқан мұң, Өзіңнен-өзің езіліп. Жерде тұрып аспанның, *Б і л е с ің* жайын сезініп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ащы менен тәттіні татқан *б і л е р*, алыс пенен

жақынды жортқан *б і л е р* (Мақал-мәтел).

10. Таңдау жасау, бір шешімге келу. Сонда шал мына сөзге аң-таң қалды, не қыларын *б і л е* алмай, аз ойланды. Пішінін отызының байқаған соң, Баланың қол-аяғын шешіп алды (Абай, Шығ. жин.). Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді *б і л е* алмай отырмын, не бол деп бағам? (Абай, Шығ. жин.). «Мін мынаны! Сұрақсыз Алла алдында. Неге келіп айтпайсың, арландың ба?!» Сенерімді *б і л е* алмай, сенбесімді, Қарай бердім қартқа мен таңдандым да (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

Ажар білдірді. *Сыңай білдірді, бет құбылысымен сездірді.* Абай қымыз ішіп болып, рақмет айтып, енді жүргісі келгендей *а ж а р б і л д і р г е н* де ғана, Байдалы ырғала түсіп, сөйлей жөнелді (М.Әуезов, Шығ.).

Айтқызбай білді. *Ойына ілесіп, ернінің емеуінінен танып, түсіне қойды.* Қандай болмасын сөзге де, іске де дайын болады. Апырай, тату жұбайлар! Ақтармай сезген сыр, ой бар, *А й т қ ы з б а й б і л г е н* сыңай бар, Ашқызбай көрген шырай бар (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Алла ішімді *а й т қ ы з б а й б і л е д і*, ойла, Бендесіне қастықпен кінә қойма. Распенен таласпа мүмін болсаң, Ойла, айттым, адамдық атын жойма! (Абай, Шығ. жин.). Қыран сілтемей іледі, Жақсы *а й т қ ы з б а й б і л е д і* (Мақал-мәтел).

Алды-артын білмейтін. *Жөн білмейтін, пайымына жетпейтін, парықсыз.* Тоғызбын деп мақтанба, *а л д ы - а р т ы н б і л м е й т і н*, Доңыз шықса қайтесің (Шешендік сөздер).

Аман-жаманын білді. *Аман-есендігін, қиындыққа қшырағанын-қшырамағанын білді.* Сендер жүре беріңдер, сендердің *а м а н - ж а м а н д а р ың д ы* аспандағы жұлдыздардан *бі л е м і н*, – деді (Қаз. ертег.).

Атасын білмес алыс. *Жат, танымайтын бөтен жұрт.* Абылай алдында сен бітсең, Құдандалы таныспын, Егер Абылай алдында бітпесең, *А т а с ы н б і л м е с а л ы с п ы н* (Бұқар жырау, Жыр.).

Әлін білді. *Шамасына қарады, қолынан келмейтін іске араласып, босқа әуре болмады.* *Ә л і н б і л м е г е н* әлек (Мақал-мәтел). Аяз бiлiңдi бiл, Құмырсқа жолыңды бiл (Мақал-мәтел).

Әлін білмеген әлекте қалды. *Өзінің шама-шарқын білмеді.* Енді жеңілген, жентек жеген Оразбай жіберген қол ғана емес. Ең әуелі *ә л і н б і л м е й ә л е к т е қ а л ы п*, мазақта болып отырған Оразбай, Жиренше, Абыралы, Тәкежандар сияқты тынымсыз бүліктердің өздері болды (М.Әуезов, Шығ.).

Өліпті таяқ деп білмеді. *Хат танымай-тын, сауатсыз адам туралы айтылады.* Сахарада өмір кешіп жүрген қазақ балалары үш түрлі жолда болады. Біріншісі – жасынан бір ауыз ғылым оқымаған, *өліпті таяқ деп те білмейтін*, айуан секілді ішіп-жеп, мал бағып, өсек аңдып, айтуға ауыз шошитын неше түрлі бұзық мінездерменен қараңғылықта күнін өткізіп барады (С.Торайғыров, Шығ.).

Бабын білді. *Әдісін меңгерді, күйін жасады.* Бақташы еді Есім қарт, *Бабын білген* егіннің, Баяндайын соны қалт, Балаға да кейбір күн (Ф.Орманов, Өлеңд.).

Бар білгені. *Санасының жеткені, ақыл-ойының шегі, қолынан келетіні, түсінік деңгейі.* Қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен, ол малды қалайша табуды білмейді екен, *бар білгені* малдыларды алдап, мақтап алмақ екен, бермесе онымен жауласпақ екен, егер малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен (Абай, Шығ. жин.).

Бас білмейтін. а) *Асау, мініске үйретілмеген.* Кейбір жұлдыз әуеде ай секілді, Кей жаман *бас білмейтін* тай секілді. Келген жерден өлеңді қоя беріп, Баласы жақсы ауылдың қай секілді (Айтыс). ә) *Әлі жөн, бағыт білмейтін, үйрене қоймаған.* *Бас білмейтін* баласың, бас жібін үзіп аларсың (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Бәрі білді. *Жасырын (құпия) емес, жұртшылық хабардар, көпшілікке белгілі болды.* Жұрттың *бәрі біледі* өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын (Абай, Шығ. жин.).

Бес саусақтай білді. *Жетік білді, толық меңгерді.* – Барлық сабақты *бес саусақтай біліп* алып, барлық класты аузына қаратса ғой?! – деп қиялдады Сапар (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Болғанын білмеді. *Есейіп ер жеткенін, кемеліне жеткенін сезбеді.* Ай толғанын білмейді, жігіт *болғанын білмейді* (Мақал-мәтел).

Білген боғын жесін. қ а р а п. *Ақылы жеткенін, ойына (қолынан) келгенін істесін (істеп алсын).*

Білгені бір тоғыз, білмегені тоқсан тоғыз. *Білгенінен білмегені көп.*

Білгенін істеді. *Қолынан келгенін жасады, ойына келгенін істеді.* Көктегі көрі Күн куә – Ежелден жаудан таймадым. Қорқыныш емес нажағай, Нажағай – өзім, жайнадым. *Білгенін* енді *істесін*, Өлімменен ойнадым (М.Жұмабаев, Танд.).

Біле білсе. *Байқап қараса, жете түсінсе.* *Біле білсе*, мен кешегі Нұрбайдың сарқытын ішкен жолдасы емес пе едім (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ахмет біраз ойланып отырып, өз

реңін, сөз реңін өзгерте салмақпен сөйледі енді: – *Біле білсең*, Жақып, саған айтылған өкпе бұл (Ф.Мұстафин, Миллионер).

Біле тұра [тұрып]. *Білсе де, білмеген болып, қасақана, жорта.* Сен менің алғалы жүргенім басқа қыз екенін білесің, *біле тұра* жала жауып тұрсың (Ә.Әбішев, Замана.). *Біле тұра* тағдыр дейміз, жарандар, Бос сөз! Бос сөз Өтірікке санандар! Тағдырыңды жасайтын да адамдар, Тағдырыңды бүлдіретін де адамдар! (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін *біле тұрып* жерге кіргендей я бір арамдығы шыққандай, жамандығы білінгендей болып несіне ұялып, қорланады екен? (Абай, Шығ. жин.). Шөкен бірақ жарамсыздың бәрін сезбегендіктен істемейді. Сезініп, кейде тіпті обал, қатал екенін *біле тұрып*-ақ, ақылына ермей, тілегіне ереді (Ф.Мұстафин, Дауыл).

Білсе де, білмесе де. *Әйтеуір, қалай да.* Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. *Білсек те, білмсек те*, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде, хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз (Абай, Шығ. жин.).

Біліп бола ма [болмайды, болмас]. э к с п р. *Білу мүмкін емес, түсініксіз, ажырату (айыру), түбіне жету қиын.* Ал енді жан көріністерін сыртқы сезімдермен білуге болмайды. Мысалы, ұялу деп аталған жан көрінісін не көріп, не татып, қысақысы, сезім мүшелерінің біреуімен *біліп бола ма?* Әрине жоқ (М.Жұмабаев, Танд.). – Бұл не болды екен, – деп ақырынырақ жүріп, көзін алмай қараға қарап келеді. Құс па, адам ба, *біліп болмайды* (М.Жұмабаев, Танд.). Біңқылдаған сырқаттар... Ұзақ түн мен ұзақ таң. Далада қыс, қаланың жотасына мұз артқан. *Біліп болмас* бір сұмдық жанға батқан сызаттан, Қапастағы қыздаймын еріксізден ұзатқан (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Бір кісідей біледі. *Жеткілікті мөлшерде, жұрт қатарлы біледі, ешкімнен кем білмейді.* Адамдардың жаны менен жүрегін, Ойлайтын ем, *бір кісідей білемін*... Ажырата алмай шуақ, түнегін, Танығанға мәз болыппын іреңін (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Бір Құдай [Алла] біледі. *Белгісіз, айту қиын, болжау мүмкін емес.* Ол күндер – өткен күнмен бәрі бір бәс, келер, кетер, артына түк қалдырмас. Соның бірі – арнаулы таусыншақ күн, Арғысын *бір-ақ Алла біледі* рас (Абай, Шығ. жин.).

Деген қожа білместің өзі. *Ешкімге білдірмей жұмысын бітіретін кісі* (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Дүниенің тілін біледі. *Өмірдің сырын пайымдағыш, түсінігі мол, көреген кісі туралы айтылады.* Оның себебі олар *дүниенің тілін білді*, мұн болды (Абай, Тол. жин.). Қызы оқымысты, *дүниенің тілін біледі* (Қаз. ертег.).

Ес білді. а) *Есі кіре бастады, айналаны тани бастады.* Сұқ саусақтай балапан *ес біл ер ме*, сұрша құстың ұм дауысы есті желде. Ұясында құйттай құс қобалжиды, таныс үнді шалғайдан естігенде (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). *Есін білген* баланы ас ішкеннен кейін аузын шайқауға үйрету керек (М.Жұмабаев, Таңд.). Біраз *ес білген* соң туысқандық сезімі, яғни араласып, айналасында жүрген адамдарды сүйеуі оянады (М.Жұмабаев, Таңд.). ә) *Ақыл тоқтатты, азамат болды, оң-солын таныды.* Жиеніңіз *ес білгеннен* ел деген, өрге ұмтылған, өрге қарай өрлеген. Кім ұшырмас алыс жолда шалысқа, Күн де болды қолды қате сермеген (М.Жұмабаев, Таңд.). Солай, Зәке, бір себептен келіп ем, өмір – бір жол, адам – көшкен керуен. *Ес білген* ішетте жүрген жәйім бар. Сергелденде – серуен де сергелден (М.Жұмабаев, Таңд.). Біз бе екен жастық шақты ұмытушы, Біздер ме от көңілді суытушы! Ескі досым екеуіміз *ес білген* кез Есінде, өмір, сол жылдар қырқыншы? (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Ес біліп, етек жиды [жапты]. *Ақыл кіріп, оңды-солды таныды, ақыл тоқтатты.* Тай-сойған, Орал еді туған жерім, *Ес біліп, етек жиып* жүрген жерім. Айғырды қаңтарда бел бүгілдіріп, Құрығын әсемдікке түйген жерім (Мұрат Мөңкеұлы, Аламан). *Өзі ес біліп, етегін жапқан* қалай жеген таяғы болғандықтан, Итбайдың барлық қаны жүрегінен басына шықты (С.Мұқанов, Ботагөз). *Естерін біліп, етегін жапқан* асырадық, оқыттық, адам санатына қостық бәрін де (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Ес-түсің білмеді. *Не істеп, не қойғанын, қайда жүргенін сезінбеді, байқамады.* Түндерде Бұқарбай салып жынданған адамдай ұшып тұра келеді. Ақ боз аттың дүбірін естіп оянады... Осындай дүбір естіп оянып, *ес-түсің білмей*, байлаулы атқа міне салып, шауып-шауып, біраздан соң қасірет басып, беті запырандай сарғайып, салбырап қайтатын болды (М.Жұмабаев, Таңд.).

Жабыққанды дерт білмес. *Қайғылы адамның еңсесі көтерілмес. Жабыққанды дерт білмес,* Басқан қайғы серпілмес, шамшырақтай жайнамай. Ер деп атақ алмайсың, Алмас семсер асынбай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жан қадірін біледі. *Өзін-өзі күтеді, қас-терлейді* (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Жеті атасын білмеген мұрт [құл]. *к ө н е. Өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген діннен шыққан тексіз адам деген мағынада* (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Жол білмеді. *Жөн таппайды, айқын бағдары жоқ, салт-дәстүрді ескермеді.* Өрнексіз *жол білмеген* надандарға Туып ең нақыш беріп, өрнек шашып, қараңғы көңілімнің ай мен күні, Жарығың азаймайды күңгірт басып (Ө.Тәңірбергенов, Шығ.).

Жөнін білді. *Жай-жапсарын анықтады, сырын ашты, мәнін түсінді.* Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ, Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек, Біреуінің күні жоқ, біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің *жөнін білмек* (Абай, Тол. жин.). Әмірхан Ақтарланын іздеп келіп, Ақырын қағыстырып *жөнін біліп*, Жылқымен жібергенін көзі көрген, Соңынан жылқышының жансыз еріп (И.Байзақов, Ақбөпе). Жолдастар, осының біз *жөнін білсек* қайтеді, немене екен осылар?! – деді Мәмбет (І.Жансүгіров, Жолдастар).

Жыларын да, күлерін де білмеді. а) *Қуанарын да, қорқарын да түсінбеді, дал болды, әуре-сарсаңға түсті.* *Білмеді құлерін де, жыларын да* Еліне кетерінде, жүрерін де Көрінед әзірейілдей қыздың түсі, қараса Қарашаштың реңіне (І.Жансүгіров, Күйші). ә) *Қатты қуанғаннан не істерін білмеді.* Байғұс бала, қуанғаннан, *жыларын да, құлерін де білмей*, қалт тұрып қалды (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Ит[-ім] білсін [бе] [біле ме]. *Ешкім білмейді, түсініксіз, белгісіз. Ит білсін*, қайда жүргенін. Сол бойы ұшты-күйлі жоғалып кетті (Ауызекі).

Итіне дейін біледі [таниды]. *Жұрттың бәрі таниды.*

Иіс білмес [алмас]. *Еш нәрсенің парқын айырмайтын топас* (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Көңілі білді. *Ойы сезді.* Екеуін періштелер *көңілім білді.* Дем алғызбай, кеудеме келіп мінді, Қолында күрзісі бар, түсі суық, Жаныма бір шыбындай қысым қылды (Шортанбай).

Күннің қалай өткенін білмеді. *Уақыттың тез озғаны туралы айтылады.* Біріміздің қабағымызға біріміз қарап, *күннің қалай өткенін білмей* қалатын болсақ қайтеді, – деді (Қаз. ертег.).

Кім біледі [білсін]. а) *Белгісіз, беймәлім.* Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергенінді *кім біледі* (Абай, Шығ. жин.). *Кім біледі*, қанша жыл жасарымды? Ой түбіне жете алмай бас ауырды. Ойламаймын қайтадан жасаруды, Үлкен бір кеңес ашып кетсем деп ем,

Жинап алып жырымды-жасағымды (М.Мақатаев, Өмір-өзен). *Кім біледі*, өткен күнің алтын шығар? Ажарың бейне күндей жарқын шығар? Көп жұлдыз – әлде күшпен, әлде іспен, Еріксіз артыңа ерткен халқың шығар (М.Жұмабаев, Танд.). *Кім білсін*, жастық шақтың сайраны ма?! Шынымен ажарымның тайғаны ма?! Қарамай бойдағыма, ойдағыма, Жаным-ай! Көзің түсер қайдағыға (М.Мақатаев, Өмір-өзен). ә) *Сірә, бәлки, әлде, шамасы*. Күйер кеудем... Сондықтан күйінемін. Жасырман, Жырымды сол жиі менің, Жыр жазу, *кім біледі*, ермек шығар?! Ақын болу – неғылған қиын едің! (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Балалық өлді, білдің бе? Жігіттікке келдің бе? Жігіттік өтті, көрдің бе? Кәрілікке көндің бе? *Кім біледі*, сен көпір, Баяндыдан сөндің бе? Баянсызға төндің бе? (Абай, Шығ. жин.). – *Кім біледі*, қалтасында қағаз-мағазы бар шығар, кім екендігін, қайдан шыққандығын жазған. Біліп, бәлкім, туысқандары ұшырап қалса, айтуым керек қой, – деді (М.Жұмабаев, Танд.). Сөйлесуге, менімен сырласуға, Шақырады, *кім білсін*, мұңдасуға, Енді жете бергенде, ғайып болып, Отырады басқа бір қыр басында (М.Мақатаев, Өмір-өзен). б). *Амал не, қайтерміз, әйтеуір*. Мезгілсіз өлең тумайды, Көңілсіз болса, *кім білсін*. Сыбызғы десем құрайды, Оны да сына, білгішім (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Қапелімде арты – өкініш, алды – мұң, Қаламаймын махаббаттың қалдығын. Содан болар... Содан болар *кім білсін*, Махаббатқа шорқақ менің жан-жырым (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Қызық өмір, *кім білсін*, сонысымен, Аласы мен құласы, торысымен. Тағдыр түрлі болғанмен, өмір біреу, Ұнатамын өмірді сол үшін мен (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Қадірін білді. *Сыйлап, құрмет көрсетті; жақсылығын бағалай алды*. Босаттыр қалыңдығын Шернияздың, Өзгелер болса берсін өңшен азғын. Жарың кеп жақсы қызмет еткені үшін, Босайсың *қадірін біл* Шернияздың (М.Әуезов, Шығ.). Шүйгініңе сонылап, шынарыңа түнедім, Қош, аман бол, құрметті ел, *Қадіріңді білемін* (Жамбыл, Шығ.).

Қайдан білейін [білемін, білсін]. *Белгісіз, түсініксіз*. Түнге қарай, түйсік салып, түрткілейді үрейім. Таң атқанша не болады?! Оны *қайдан білейін*. Бүкіл адам баласына тек жақсылық тілейін. Ортасында солардың мен, Ойнап-күліп жүрейін (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Дұшпаның бар ма? Дейсің, *Қайдан білем...* Әйтеуір, жүрген жерім – сайран кілең, Қазақтың қайсы үйіне барсам-дағы, Алдымда – ақ дастарқан, жайған кілем (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Аристодим айтты: – Ол менің қамымды жейтұғынын мен *қайдан білем*, – деді (Абай, Шығ. жин.). Бақ шіркін бір

күн қонып, баурыңа еніп, Кетпек қой ертеңінде-ақ алдап, күліп. Алтын Күн аспандағы *қайдан білсін*, Қаптарын қапылыста қара бұлт! (М.Жұмабаев, Танд.).

Қаламы бас білді. *Жаза білді, сауатты шығарма жазды*. Саяси білімі жоқ қазақ еңбекшілерінен әуелгі кезде *қаламы бас білетіндер* аз шықты (С.Мұқанов, Шығ.).

Қаптал білді. *жерг. Жақсы білді, терең білді*. Естайы ақын рулар тарихын *қаптап білетін* кісі (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қолың қайда қоярын білмеді. *Жұмыссыздықтан не істерін білмеді*. Жұмыстан арқасы бос болса екі қолын *қайда қоярын білмей*, зерігеді де, жалқаулыққа салынады («Халық мұғ.»).

Қонарын сай, көшерін [ұшарын] жел білді. *Қайда барары, не істері белгісіз, өзінде ерік жоқ адам туралы айтылады*. Шалабай осы кезде арғы жақтан келіп Мұқатайдікіне дем алатын көрінеді. Мұқатайдан бір аттанып кеткен соң, *қонарын сай, көшерін жел білсе* керек (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Құдай білсін. *Белгісіз, неғайбыл*. Күрсініп көкірегім, жырлайды ішім, Өсем бе, өшемін бе *Құдай білсін*. Қанды дағын жүректің қалдырайын, Қаласа біреу-міреу сұрай жүрсін (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

Он саусағындай білді. *Бәрін жақсы таныды, жетік білді*. Қарауындағы адамдарын *он саусағындай білетін* Назаренко көп ойланған жоқ (Ә.Әбішев, Шығ.).

Оң мен солын білді. *Ер жетіп есейді, жақсы мен жаманды ажыратты*. Ондаған бала жастан менің жолым, *Білмедім* бұл дүниенің *оң мен солын*, Бойыма осы күшім қалай сыйған, кілтті жұлып алды шолақ қолым (Балуан Шолақ).

Өңі екенін, түсі екенін білмеді. *Ес-түсінен жаңылды, дал болды*. *Өңімі екенін, түсімі екенін біле алмай*, ақырын жан-жағыма қарасам, қарағайда жабысып бір бала тұр. Баланы көргенде, жүрегім елжіреп сала берді, қолымдағы наған да түсіп кетті (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

Өз білгені өзіне. *Әркімнің білім шарқы әр басқа, біреудің біреуге ақылының қажеті жоқ деген мағынада*. Біреу ақыл айтса: «*Өз білгенің өзіңде*, өз білгенім өзіме», – дейміз (Абай, Тол. жин.).

Өзің біл. а) *Өзің шеш, өзің таңда, еркін білсін деген мағынада*. Жыр жорығына аттандым, кезіп жүрдім, мен бір сәт дамылдадым, көзімді ілдім. Жазылмаған жырымды жалғайсың ба? Жаңа жыр бастайсың ба, *өзің білгің* (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). ә) *Қалауың білсін, шешімін өзің айт, ойлан деген мағынада*.

Ызалы жүрек долы қол, улы сия, ащы тіл Не жазып кетсе, жайы сол. Жек көрсендер, *ө з і ң б і л* (Абай, Шығ. жин.). Жақияны ханға ұстап бергендей Шүрек, саған еткенмін? Қайтеріңді *ө з і ң б і л*. Алдында кеңес еткенмін (Махамбет, Шығ.). Ыстық құшақ, отты сүйіс, балды тіл... Бірдене деп күбірлейді жібек жел. Бұл жатық қой, жасыра көр, жібегім, Айтып қойсаң, амал қанша... *ө з і ң б і л*! (М.Жұмабаев, Таңд.).

Өзің білме, білгеннің тілін алма! қ а р ғ. Басқа кісінің ақылына көнбейтін, қырсық кісіге ескерту мәнінде айтылады. Қарғыстың зілдісі – *өзің білме, білгеннің тілін алма* деген (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Өлген-тірілгенін [өлер-тірілерін] білмеді. а) *Жан-тәнін салды, жанын аямады.* Сен ертерек неге оралмадың, осы мал десе *өлген-тірілгеніңді білмей* кетесің-ау (М.Ермеков, Тарту). ә) *Көзсіз өркеуделік етті, парық-тамай жан ұшырды.* Біз түк білмейміз, біз де білмейміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда *өлер-тірілерімізді білмей* күре тамырымызды адырайтып кетеміз (Абай, Тол. жин.).

Өлерін білмеді [өлер жерін білмеді]. Абайламай, ойламай әрекет етті; арандар жерін байқамады. Мынау қайнаған не деген *өлерін білмейтін* ақ көз еді (М.Әуезов, Шығ.).

Өрді-ойды білмейді. Кедергі, тосқауылды елемеді. Үйшінің үскісіндей өткір тілім, *Өрді-ойды білмей* шауып қасқарасың. Хан жамандап қаныңды төгіп алып, Шығарма, қызыл тілім, масқарасын (Шернияз, Шығ.).

Сырын білді. а) *Қандай да нәрсенің түпкі себебін, ішкі астарын түсінді, ұқты.* Сырғанап барасыңдар, сынап-күндер, Жылысып кеттіңдер-ау шуақ түндер. Қырығымда қаншама қамал бұздым? Не бүлдірдім немесе құлаттым не? *Сырымды біле* алармын сұрап кімнен? (М.Мақатаев, Өмір-өзен). ә) *Мінезіне, әдет-қылықтарына қанықты, бойы үйренді, тіл табысты, ыңғайын байқады, сырын алды.* Сағырдың *сырын* жақсы *білгендіктен* бе, кейде бір қиыннан жол тауып кететін әдеті болатын сол шабыты келіп кетті ме, Төкең ұры тоңай-батқа басты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Терең білді. *Жете бойлап, таныды.* Олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихтарын *терең білмей*, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен (Абай, Тол. жин.).

Тоқып білген. *Көңілге түйген, зерек.* Қазақта қандай қыз бар оқып жүрген, Жанданып жансызбенен *тоқып білген*? (Б.Күлеев, Өлеңд.).

Тілін білді. *Ұғыса алды; тіл тауып сөйлесе алды.* Сен оның *тілін білсең*, көкірек көзін ашылады. Әрбіреудің тілін білген кісі сонымен бірдейлік дауғасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды (Абай, Тол. жин.).

Ұшарын жел, қонарын сай білді. *Белгілі тұрағы жоқ, басы ауған жаққа босып жүрді.* Дұрыс айтасың, – деп Бөрібай басын көтеріп алды. Қаңбақта ерік жоқ, *Ұшарымды жел білсін, қонарымды сай білсін* дейді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Істің көзін [қыбын] білді. *Жұмыстың орындалу тетігін, жүйе-жүйесін, орай-икемін тауып істеді* (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Ішпен білді. *Көңілмен сезінді, жүрекпен ұғыну.* Ғашықтық тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де, *ішпен біл* (Абай, Тол. жин.).

Іші білді. *Өзі ғана түсінді, көңілі сезді, шамалады.* Көрсетпеді адамға, Пердесін ашып беттерін, Әзімбай *іші біліп* жүр, Назымның жасы жеткенін (Қамбар батыр). Хакем, сен, қарағым, пәленше қайда, қай жерде жүр, не істеп жүр деп сұрама. Мұндай жұмысты адамның *іші ғана біліп* қойғаны жақсы (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

БІЛГЕНДІК з а т. 1. *Мән-жайды түсінгендік, оқығандық, білімділік.* Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін, біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін *білгендігімен* айтқаны емес (Абай, Шығ. жин.). Дінге де жақсы – *білгендік*. Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртың, дінін адамшылығын жаурынан бір қаққанға сатады (Абай, Шығ. жин.). Меніңше, көзді жұмып жіберіп, көпіртіп міндеттеме ала беруді іскерлік, *білгендік* деп санауға болмайды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). 2. *Ақылдылық, парасаттылық, тәрбиелелілік.* «*Білгендігің* қайсы, білмегенді кешірмесең» деген емес пе, өз семьяда болған бір жағдайды айта кетейін («Лен. жас»).

БІЛГЕНСІ = е т. э к с п р. *Білген болғансу, білгірсу.* Бұралып тұрып, буыны құрып, Қисайта тартып мұрынын. Әсемсіп, сәнсіп, *Білгенсіп*, бәлсініп, әр нәрсенің орынын (Абай, Тол. жин.). – Апырай, Дәмеш-ай, енді көңіліңді жырtpайын деп сонша *білгенсіп* қашып едім, болмадың ғой, – деді Рақыш (М.Әуезов, Қараш.). Үнөрің халыққа сатып бұлданбаса, *Білгенсіп* аз нәрсені сұмданбаса. Халыққа хақ көңілден айт насихат Не хайлә қала берсін тыңдалмаса (М.Дулатов, Шығ.). Өзінше Сарыбададан көп *білгенсіп*, ақыл айтқансып барады. Айтқанының бірі өзінікі емес (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

БІЛГІЗ = е т. **1.** *Білдіру, хабардар ету.* Ойдағыны сыртқа шығарып *білгізетін*, адамды бір-біріне қатынастырып жақын қылатын, алған тәжірибесін, білімін шегелеп, бекітетін; ол білімді басқаға ұғымды қылып жеткізетін неше мың жыл еңбекпен, бейнетпен өткен өмір сатысынан аз уақытқа тез, оңай өткізетін – тіл, сөз болатын («Абай» журналы). **2.** *Байқату, сездіру.* Жамалға *білгізбей*, оңашада Жамалдың қалталарын ақтарып, онан еш нәрсе шықпаған соң қағаз, кітап салатын сандықшасын қараса, бір кітаптың арасынан мынау өлең шықты (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Үйрету, игерту, оқыту, меңгерту.* Маманға сөздің затын *білгізеді*, Шектіні қара таудан келгізеді. Маманға лайықты осы орын деп, Маманды алтынды үйге кіргізеді (Айман-Шолпан).

БІЛГІЗУ *Білгіз етістігінің қимыл атауы; оқыту, үйрету.* Мұғалім аз оқумен бола қалсаң, Мәзкурларды сәбилерге *білгізуің*. Мұдаррис үлкен ғалым болғың келсе, Шаһардағы Ғали медресеге түр кіруің (М.Дулатов, Шығ.).

БІЛГІЛІКТІ с ы н. *Көпшілікке мәлім, әйгілі, танымал.* – *Білгілікті* кісі болсаң неге атамасын, ешкім білмейтін біреу шығарсың, – депті Әміре (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бірақ, бір өкінішті жай, осындай дүмбілез мақалаларды ығыстырып шығатын салуалы, *білгілікті* әдеби-сын еңбектері аз шығып жүр (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сырттай естуімше, Төрегожин – Атбасар уезіндегі бір *білгілікті* кісінің баласы (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жинатып қойдырды оған пұл, мүлікті, Ерлердің істері сол *білгілікті*. Білдірді бөріне де қарауылдың, Осылар, «өлесің» деп, тапса ілікті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БІЛГІР с ы н. *Көп білетін, өте жетік, білімдар.* Бұл адамдардың бәрін ол жұрттан асқан шешен, ер жүректі қаһарман, теңдесі жоқ *білгір* жандар деп түсінетін (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Менің кешегі жәрдемшім, оқушым десең де болады, Нүрке Әжімов ақылды, *білгір* адам, сөз жоқ, зерттеу әдісін ол дұрыс тапқан болу керек (І.Есенберлин, Айқас).

Сөзге білгір. *Шешен, тапқыр.* Шешем байғұс жан еді *сөзге білгір*. Сөйлесерлік кім оған кез келіп жүр? Мұңын басып, ғаріптің көңілін ашып, Әңгіме айтып берсеңдер өздерің біл (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

БІЛГІРЛІК з а т. *Көп нәрсені білетін жетіктік, білімдарлық.* Заң шығарушы органның беделі мен жетістіктері көбінесе саяси фракциялар мен депутаттық топтардың жұмысын, Парламент палаталары арасындағы ынтымақтастық *білгірлікпен* ұйымдастыруға байланысты болды («Егемен Қазақстан»). Техникумда біраз жыл ұстаздық етіп,

білгірлігімен көзге түскен Еркін Адамбеков директордың оқу ісі жөніндегі орынбасарлығына тағайындалды (З.Жәкенов, Тұғырлас.).

БІЛГІРСҰ *Білгірсі етістігінің қимыл атауы.*

БІЛГІРСІ = е т. ж а ғ ы м с ы з. м ы с қ ы л. *Білімдар болғансу, білгішсінү.* Уәли Купцияновтың оңына шығып, жағынып, өзінің құралақан емес екендігін ескеріп *білгірсиді* (І.Омаров, Шабыт.). Жақсыға жақсы жанасар, Арлымен арсыз таласар. Білімсіз надан *білгірсін*, Кімменен бал ашар (Үш ғасыр.). Әкеміздің бір жүйрік аты болушы еді. Сол бір күні тебіннен ақсап қайтты. Біреулер көз, біреулер тіл тиді деп *білгірсиді* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БІЛГІРСІН = е т. *Білгіш сияқты көріну, білімдарсыну.* Бір үйде асыранды торғай, нақ ұста емес еді сайрауға ондай. Паңсынып, *білгірсін*іп жүретұғын, Бар еді шамасынша қалпы сондай (Қаз. әдеб. хрест.). Бірі жақсылыққа, молшылыққа деп жориды, енді бірі: «Иә, өстіп жайма-шуақ басталып-ақ жер соқтырып кетуі мүмкін» – деп *білгірсінеді* (С.Мұратбеков, Көкорай).

БІЛГІРСІНУ *Білгірсін етістігінің қимыл атауы.* «Қоспақ деген де түйе ме?» деп әркімнен бір сұрап жүретін мұның да *білгірсін*уін қарашы, – деп өлеңші жігіт оған дес бермесе керек (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

БІЛГІШ с ы н. **1.** *Әр нәрседен хабары бар, білімді, білгір.* Атақты Атымтай жомарт алғашқы кезде, бір жұмада өңкей *білгіш* шешендерді қонақ қылып, келер жұмада жас-тарды қонақ қылып, ендігі жұмада қаріп-қасерлерді қонақ қылады екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұлар келіп, халықты қара ағартсын, Білмегендер *білгіш* болып тағы артсын. Әр алуан ғылымнан алып үлесті, Шын көңілден халқына сүйген тартсын, Бұл хабар қуандырар елді байтақ, Керегін матбұғаттың келген байқап (М.Дулатов, Шығ.). – Халайық, сіздің ең жақын қамқорыңыз және *білгіш*, ақын досыңыз Абай деп біліңіз (М.Әуезов, Абай жолы). **3.** э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Бәрін білгенсіп, дандайсыған, менмен.* Көбелек жауыз екен! – деп, Айтса оны, бекер деп, Бет бақтырмас көп «*білгіш*» өткенге тек өкініш (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Іздестіріп жер-көктен қарайын да, Керемет бір теңеуді табайын да, *Білгішіме* берейін не дер екен, Ақ қағазға ақ бояу жағайын да (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Кісіміп белгілі, *білгіш*, Біреуге сондай-ақ күлгіш. Бұлықсып, бұлданып босқа, Өзімшіл, оңбаған шерміш (Абай, Тол. жин.).

БІЛГІШІ = е. т. э. к. с. п. р. ж. а. ғ. ы. м. с. ы. з. м. ы. с. қ. ы. л. *Көп білетіндей боп көріңіз, білгірсу, білімдарсу.* Шіркін-ай, мен түскен жағдайға сен түссең, көрер едім *білгішсін* сайрағаныңды (І.Есенберлин, Ғашықтар). Кейде Нұрланның өзінде де бар, *білгішсін*, шақылдап, айтқанға көнбейтіні және шын (З.Шашкин, Сезім). «Құрғақтау жазылыпты кеңесің»... деп, Кейбіреулер *білгішсін* «қам жемесін» деп. Сұлуым, толғап сені суреттедім, Күйімді «жалаң үгіт» демесін деп (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

БІЛГІШСІН = е. т. э. к. с. п. р. ж. а. ғ. ы. м. с. ы. з. м. ы. с. қ. ы. л. *Білімдар болғансу, көп білетіндей боп көріңісі келу.* Мұндай кезде өзінше *білгішсін* жалпақтаған сөздерді полковник жарата қоймайтын (К.Тоқаев, Тасқын). Осындайда мен білгішсінбегенде кім *білгішсін* еді? Аяқ астынан Әзімнен үш мүшел үлкен ағам ақыл айтып, үйдегі өшетелі мен боп шыға келдім, ұялмай-қызармай (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Білгішсін* бір пысық тақылдаған, Күнде үйретіп кетеді ақыл маған. Бағы күн, батыр заман бәрін кезіп, Теңіз де қалмайды сапырмаған (Д.Әбілев, Миллиард.). Енді тоқал өгіз, мешел жерошақтың дәурені тайды, барлық жұмысты осы дәуің тындырады, – дейді Дінмұқан *білгішсін* (Д.Досжанов, Жусан.).

БІЛГІШСІНУ *Білгішсін етістігінің қимыл атауы.* Сондай-ақ қайсыбір кейіпкерлері нәрсені бір-біріне айтуға, *білгішсінуге* бейімделіп тұрады («Қаз. әдеб.»). Жалпы *білгішсінуді* өзін ұнатпаймын (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Гүлсім әр сөзін айтқан сайын бөгеле берді. Адам қиналып отырғанда оған орынсыз ақыл айтып, *білгішсінудің* қажеті жоқ (А.Жұмаділдин, Сең.).

БІЛГІШТЕУ с. ы. н. *Өзгемен салыстырғанда көбірек білетін, білгірлеу.* – ... Жоқ, – деп қалған-ды: – Жоқ, сен мен емес, менен гөрі *білгіштеу* геолог боласың екен (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

БІЛГІШТІК з. а. т. *Жан-жақты білімділік, білгірлік.* Ондайлардың орынсыз сақтанға тұтыпты, өздерін-өздері әлдеқандай қылып күпсінген мінездері өзгеге тек күлкі екендігін, жалған *білгіштік* екендігін мүмкін өздері сезбейтін шығар (С.Сейфуллин, Шығ.). Қазықта қашаннан *білгіштік*тің соңынан ергіштік береке бар («Абай»). Жанбосын мені осындай одан асқан *білгіштігім*, тілім мен мінезімнің қыршаңқылығы үшін жек көреді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Бап білгіштік. *Бабын табушылық, әдіс-қойлық.* Жасы жер ортасынан асқан әйелдің қылықтылығын, *бап білгіштігін* қалайды екен ғой адам деген (Б.Аманшин, Көкжар).

БІЛДЕЙ с. ы. н. с. ө. й. л. *Бақандай, ірі, үлкен, дардай.* *Білдей* бір қолхоздың бастығы әйелді қолынан жетектеп, жаяу әкелер деп пе ең, бар тез (С.Мұратбеков, Көкорай). Кешегі соғыс алдында туған нәресте – Еркеш, міне, енді азамат, *білдей* инженер, семья басы (А.Мұздыбаев, Тағдыр). Асылында, бұлар далада жатқан жайын халық емес, *білдей* бір мекеменің жүгін арқалап жүрген жұмысшылар («Лен. жас»).

БІЛДЕЙ-БІЛДЕЙ с. ы. н. с. ө. й. л. *Ірі-ірі, үлкен-үлкен, дап-дардай.* Әулие-Өлке, көгінде қалқып барам, Әлдилей бер, әлди, балқып барам. Әр шағылда көрінген бір-бір ауыл, *Білдей-білдей* қаладан артық маған (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Асудағы ағалары қарындары қампаған *білдей-білдей* дәу қызметкер (О.Сәрсенбаев, Сағым). Жарты-ақ ай мерзім берем. Тұңғықтың осынау жағасында бұтаулы *білдей-білдей* қу қарағай үйіліп жатар болсын, – деді (Ф.Сланов, Домбыра.). Сіргелі еліне келген соң, кемелденіп ер жетеді, інілері де *білдей-білдей* азамат болады («Лен. жас»).

БІЛДІК з. а. т. *Бір затты бекітіп айналдыратын құрал* (Сөз сандық).

БІЛДІР = е. т. 1. *Көрсету, таныту.* Мал жияды мақтанып *білдірмекке*, Көзге шұқып малменен күйдірмекке. Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар, Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке (Абай, Таңд. шығ.). Әппақ ұзын тістерін қоршаған сұлу еріндері кейде күлкі мен ызаны қатар, қабат *білдіретін* дағдысы еді (М.Әуезов, Абай жолы). 2. *Сездіру, байқату.* Мен болсам қорқынышымды да, қуанышымды да тез *білдіріп* аламын, ал Асқар барып тұрған фаталист (С.Омаров, Дала қызы).

Ниет білдірді. *Көңілін, ықыласын аңғартты.* Мырзахан кемпірге: «Тынығып аттаныңыз, келіңіз бос қайырмас» деген *ниет* *білдірді* (К.Оразалин, Абай.).

Тынымсыздық білдірді. *Мазасызданды, тынышы кетті.* Аттан түсуге әлдекімен сақтанып, сескеніп тұрғандай түр көрсетіп, о жақ, бұ жағына бұрылып *тынымсыздық* *білдірді* (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару).

Ықыластық [ықылас] білдірді. *Оң қарады, көңілінен шыққанын, жақсы қатынасын көрсетті, сездірді.* – Мен қазір өз атымнан жазатын қағазды дайындап берейін деп директор аса *ықыластық білдірді* (С.Бегалин, Уақыт.).

БІЛДІРГЕНСІ = е. т. *Білдіргендей сыңай таныту (кейіп білдіру), білдірген болу.* – Тіптен жақсы, – деп қуаныш *білдіргенсіді* ол (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

БІЛДІРГІШ з. а. т. с. ө. й. л. *Хабар (белгі) беруші.* Байқаусызда кіріп келген жігіттен ұялып қалған қыз ақырын ғана: – Ойпырмай, үйде *білдіргіш* жоқ екен ғой, – дейді («Қаз. әдеб.»).

БІЛДІРТ= е т. *Байқату, көрсету, сездірту.* Күшті жердің қызы жеме-жемге келгенде туған-туысқанын қиып, суырылып шыға алмайтын болушы еді, – деп Қайырбек жақындылығын *білдіртін*, жұмыстың қайғысын сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЛДІРТПЕЙ ү с т. 1. *Байқатпай, көрсетпей.* Өзі жүгіріп барып *білдіртпей* әкеп қояйын десе, пошта жәшігіне бойы жетпейді (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). 2. *Білінер-білінбес, әрең-әрең байқалатындай етіп.* Өңірлерін, жең ұштарын, арқасын қара күйе жалап дақ түсіргенімен ішінен түспес жіппен *білдіртпей* шаңдытып қойған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Шынтағындағы *білдіртпей* салған жамауын да күйші көзі шалып қалды. «Өттең, үлде мен бүлдеге ораса, жанып-ақ кетер едің-ау» – деп қойды Естемес ішінен (Т.Ахтанов, Боран).

БІЛДІРТУ *Білдірт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көңілін *білдірту*.

БІЛДІРУ *Білдір етістігінің қимыл атауы.* 1. *Көрсету, сездіру, байқату.* Ол осындай әңгіменің үстінде өзінің әкелік үстемдігін *білдіру* үшін Жанайға өстіп кекесінмен мәңсіз жымып қойып сөйлесетін (С.Мұратбеков, Көкөрай). 2. *Айтып жеткізу, үйрету.* *Білдіру* білмегенге білгенімді Өзімнің деп білемін зор міндетім. Мен жүрмін жиһан кезіп, халық аралап, Жүруге күн болар деп жалығатын (М.Дулатов, Шығ.).

Жақсы лебіз білдіру. *Жағымды ой-пікірін, ықыласын айту, оң көзқарасын таныту.* Біздің совхоздың қай адамынан сұрасаңыз да ол кісі туралы *жақсы лебіз білдіруге* тиіс (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

БІЛДІРУШІ с ы н. *Айтушы, хабарлаушы, жеткізгіші.* Осы мақаладағы өз ойын *білдіруші* «КТК» телеарнасының тілшісі Оразалы Баймұрат «Экранда егде журналистер неге көрінбей кетті?» деген сауалға: «...менің ойымша, біздегі үлкен адамдардың заман ағымына ілесе алмай қалғандығынан...» деп алып, артынан сабасына түсіп, сипай сөйлеп кетеді («Түркістан»). Әкімшілік ғимаратының алдына зейнеткерлер жиналып, өз талаптарын қойса, бұған әншейін билікке *білдіруші* қала азаматтары. Олар ешқандай деструктивтік күш емес («Егемен Қазақстан»).

Ниет білдіруші. к і т. *Ниеттенуші, ойы бар.* Сөйтіп, бүгінгі таңда Баян-Өлгийде квотаға енуге *ниет білдірушілердің* саны 4000-ға жеткен, яғни мың отбасы («Түркістан»).

Тілек білдіруші. к і т. *Ынталанушы, ниеті бар, қатысқысы келетін.* Жер-жерде қой өсіруге *тілек білдіруші* і жастар қатарының мол екендігі де көңілге қуаныш нұрын себеді («Мәдениет және тұрмыс»).

БІЛДІРІЛ= е т. *Көрсетілу, сездірілу, байқатылу.* Даурықпай, орташа қоңыр үнмен *білдірілген* осы алғашқы ниеттің өзі жас комиссардың алғырлығын аңғартқандай болды (Ө.Көшімов, Қысылтаң.).

Сенім білдірілді. к і т. *Сенім тапсырылды, құзырына үмітпен берілді.* Өйткені бүгін ол өзімен-өзі емес, өз қолында басқаға деген көмек пен ізгілік бар. Оған тұңғыш *сенім білдірілді* («Лен. жас»).

Ыстық ықылас білдірілді. *Жақын, жақсы көңілі бар, тілектес екені көрсетілді, айтылды.* Сол күні Ізекесе, оның балаларының атына қаншама *ыстық ықылас білдіріліп*, тілек айтылды (Т.Айнабеков, Алғы шепте.).

БІЛДІРІС з а т. с ө й л. *Хабар, сәлемдеме.* Тек келерінен бірер апта бұрын *білдіріс* айтсын (К.Сегізбаев, Беласқан).

БІЛДІРІСУ= е т. *Көрсетісу, сездірісу.* Көрікте көптен ұялаған бір-біріне махаббат оты лап етіп тұтанып, бір-біріне құштарлық сырын екеуі де сөз арқылы емес, көз арқылы *білдіріскендей* (Д.Әбілев, Арман.). Отырған жұрт бас шұғысып, ризалық *білдірісі* н жатты (М.Дүйсенов, Мейман.).

Қамқор көңіл білдірісті. к і т. *Жанашырлық көрсетті, жасады.* Айтмағамбет қыста Қарсақбайға оқуға кеткенде, олар *қамқор көңіл білдірісі* н, әжесіне қырман түбінен кеусек әкеліп тастайтын (Жарық жұлдыздар).

Түңіліс білдірісті. к і т. *Түңіліп қалғанын аңғартысты.* Қолдан келмес іске ұмтылудың жөні қайсы дегендей сыңай көрсетіп, олар *түңіліс білдірісті* (С.Омаров, Қиыр жол).

БІЛДІРІСУ *Білдіріс етістігінің қимыл атауы.*

БІЛЕ= е т. 1. *Жанып, қайрап өткірлеу.* «Келер сыйға сый бере, Тілеуін елдің тілеген. Ел қызымын мен Зере Қылышын тасқа *білеген* (М.Әуезов, Шығ.). Сылдыраманың ар жағында, сарқыраманың бер жағында, маңырамань ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге *білеп-білеп* бауыздап келдім (Қазіргі қаз. тілі). 2. *Салмақтап сайлап ұстау, кезену.* Баурында қан-жоса боп талай қырғын, Қабарып қанша мәрте қарайды күн. Жортты ғой найза *білеп*, жебе тартып, Жауынгер жігіттері Жалайырдың (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні). Жақып қолындағы дырау камшысының өрімін *білеп* тұрып алды (М.Әуезов, Шығ.).

Азуын айға біледі. б е й н. *Құш көрсетіп, тісін қайрап, өшікті.* Садақтың оғы сан орап, Жүрегін жыртқан қоңыр жел. *Азуын айға* сан *білеп*, ерлер жортқан ары бел (С.Бегалин, Шығ.). Қыземшек, Көпірлінің қызыл тасы, *Азуын* арыстандай *айға білеп*, Сол тау-

дың шүйгініне барған арық, Құландай күйкыл-жиды екі-үш түнеп (Пернедегі терме.). *Азуын айға білеген*. Айбаттана үдеген Ел де айбарлы ел болды (Жамбыл, Шығ.).

БІЛЕ-БІЛЕ¹ с ы н. с ө й л. *Білеу-білеу*. Бұл арасын ажыратып болмас үзкіс жолақтардың белгілі бір жерлерінде *біле-біле* болып көрінген қара дақтардың туу себебін Вульстен түсіндіре алмады (А.Қалығұлов, Жарық).

БІЛЕ-БІЛЕ² ү с т. *Қайта-қайта анықтап, айқындап көз жеткізін*. Адамға бұл себептің көбі мәлім, Біледі салған сайын мидың әлін. Себебін *біле-біле*, бір кездерде Жаратуға бек мүмкін қолдан бәрін (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

БІЛЕЗІК¹ з а т. 1. а н а т. *Білектің қол басына жалғасқан жері*. Егер суға батып бара жатқан адам қолдың *білезігінен* ұстаса, оның ұстаған қолының бас бармағын білекпен қысып қайыра бұрай босану керек (Б.Елқондиев, Жұзу.). Мына жарқыншағы каскасына соғылғанды, омыра түсіп, тайып кетіп, сол қарын жараласа керек, *білезіктен* қан көрінеді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Екі аяқ шылдырлатып кісендеулі, Екі қол *білезіктен* шегендеулі. Қара шай, сөткесіне бір тілім нан, Әйтеуір өлмесін деп нәр берулі (Батырлар жыры). 2. *Құс сирағының аяқбау байлайтын жері*. Дәулет құсбегілердің тәсілін қолданып, аяғының *білезігінен* қысып қап еді, бүркіт тұяғын жазып, босатып жіберді (З.Шашкин, Өмір.).

БІЛЕЗІК² з а т. 1. з е р г. *Әйелдердің білекке сөн үшін салатын әшекей бұйымы*. Тоқал біресе байға, біресе Жүсіпке қарай түсіп, есікке беттеді. Білегіндегі *білезік* шам сәулесімен жарқылдады (Б.Майлин, Шығ.). Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы көмшат бөрігі, білек толған *білезіктері* – баршасы да, Абайдың бұл өңірден көрмеген бір сәні сияқты (М.Әуезов, Абай). Неше алуан сақиналар мен жүзіктерді, сырғалар мен *білезіктерді*, бірінен-бірі өтетін асыл тастарды көрсетеді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). 2. *Құстың аяғына не мойнына салынған сақина*. Құстарға *білезік* салу арқылы олардың қай жерге ұялап, қай жерге қыстап шығатын және көктем мен күзде олардың ұшу жолдарын білуге көмектеседі (Р.Әлімбаев, Құстар.). Көтеріп қараса, мойнына *білезік* салынған екен. Құс мойнын қажайқажай қиып түсуге қалған (Д.Досжанов, Зауал). *Білезік* салу құстардың маусымда ұшып қайтуы жөнінде дәл мәлімет береді (Зоология). Дүйсен құстың *білезігінен* қысып, аяқтарын босатып алды («Қаз. әдеб.»). 3. б и о л. *Мүйіздің, қабыршақтың үстіңгі*

бетіне көлденеңдеп түсетін дөңгелек сызық. Солардың буаз уақытында, әсіресе азық жеткіліксіз болған жылдары мүйізіне бір *білезік* қосылып отырады, *білезік* санына 2,5–3 жас қосып, сиырдың жасын анықтауға болады (Малшыларға кеңес). Балықтың жасын оның қабыршағындағы дөңгелек *білезік* сызықтарға қарап білуге болады (К.Күленов, Қазақст. балық.). 4. з е р г. э т н. *Сал-серілердің аттарының аяқтарына салынатын әшекейлі шығыршық*. Сал-серілердің күмістелген ертоқым мен барлық өзелдері жарқырап, кейбіреулері аттарының тұяғына күмістелген жұмыр *білезік* тағады («Жас Алаш»).

Алтын білезік. з е р г. *Алтыннан жасалған білекке салатын әшекей*. Әр пердесіне сақиландыра ұстаған *алтын білезіктер* шымылдық қасына жүргізген сары оқалармен жарасып, жалт-жұлт етеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Ат білезік. *Атқа салатын білезік*. *Ат білезікті* шұжық білезік деп те атайды (Эксп. матер.).

Білезік нан. т а м а қ. *Қайнатылған қамырдан сақина бітімдес түрлі көлемде әзірленген, жуандығы 1,5 см-ден аспайтын нан өнімі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Бұрама білезік. қ о л ө н е р. *Күмісті, алтынды жіптерден өріп істелген білезік*.

Жұмыр білезік. з е р г. *Шұжық тәрізді дөңгелек білезік*. Түсіпжан әйелдерге сыйлыққа тартуға арналған салмағы 300 грамдық сыңар *жұмыр білезікті* жасады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Кавказ білезік. қ о л ө н е р. «Кавказ» өрнегімен әсемделген білезік. «Кавказ» өрнегінің тұған жері кавказ тауын мекендеген елдер болса керек, содан барып басқа халықтарға тарап, «*кавказ білезік*», «кавказ жүзік», «кавказ өрнегі» деген мәнер түрлері шыққан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Күміс білезік. қ о л ө н е р. *Күмістен жасалған білезік*. Сәнді жасалған шаңырақтардың қоспаларын *күміс білезіктен* құрсаулап шегелейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ауыл ұстасы арнап соққан *күміс білезік* шынтағына шейін ашық ақ білегіне жараса қалған (М.Дүзенов, Ақ өже). Қара жорғаның алдыңғы екі аяғының сырғаларынан жоғары қыспа жіліншігіне *күміс білезіктер* салынған (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

Қабы білезік. қ о л ө н е р. *Білекке салатын зергерлік әшекейдің бір түрі*. *Қабы білезік* – металл жұқалау болса, білезікті кесек қорғасын бетіне төсеп қойып, ішкі жағынан балғаның жұмыр басымен немесе ыңғайына қарай жұмырбасты қадаубаспен білезікті сәл дөңес-

теу қалыпқа келтіруге де болады (Қаз. ұлттық қолөнері.).

Қолқа білезік. з е р г. *Шұжық тәрізді жұмыр, бірақ іші қуыс білезік. Қолқа білезік* қолға да, сал-серілердің аттарының аяғына да тағылған. Соған қарай кей облыстарда қолқа білезікті «шұжық білезік» деп те атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қоңырау білезік. з е р г. *Екі ұшы дөңгелектеніп келетін қабыспалы білезік түрі. Қоңырау білезіктің* екі басында дөп-дөңгелек бұршақ тары болады, сол арқылы шырт етіп жабылып, бір-бірімен қабысып тұрады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер сөздігі).

Қос білезік. *Бетіне екі қатар етіп жіңішке күміс жүргізген білезік.* Білезік жалпақ бауырлы тұтас келеді де, үстіңгі бетіне екі қатар етіп, жіңішке жұмырылған күміс жүргізіледі. Сондықтан *қос білезік* деп атаған. Бұған «сынар өкше», «ырғақ», «көз» орнектері салынады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай қолөнері).

Қуыс білезік. з е р г. *Қуыс етіп құйылып жасалған білезік.*

Құйма білезік. з е р г. *Қола, жез, мельхиор т.б. құйылып жасалған білезік.*

Орама білезік. қ о л ө н е р. *Бірнеше рет қаусырып оралып тұратын білезік. Орама білезіктің* екі шеті кейде алтынмен көмкеріліп сызықталады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Топсалы білезік. қ о л ө н е р. *Ашылып, жабылатын топсасы бар, топса арқылы киіліп, шешілетін білезік. Топсалы білезік* – ортасынан екі бүктеуге, ашуға болатын, яғни қолға саларда ортасынан сыртқа қақпақша ашылатын білезік (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Үзбелі білезік. қ о л ө н е р. *Шығыр, доғабас, ілмек тәрізді етіп соғып, бөлек-бөлек күмістерден жасалған білезік* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Ширатпа білезік. қ о л ө н е р. *Ширатпа ұста, зергер технологиясының бір түрімен жасалған білезік.* Тек ол бір *ширатпа* алтын *білезікті* Үйеме төренің тоқалына өзі апарып бергенін ғана мойындайды (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Шұжық білезік. қ о л ө н е р. *Жұмыр білезік түрі. Шұжық білезік* – шұжық тәрізді жұмыр, бірақ іші қуыс білезік (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БІЛЕЗІКЕЙ з а т. *Бесіктегі баланың қолына салатын білезікше.* Бөпесі сұлық, Сылдырмақайға *білезікейін* созбайды. Сылдыр шықса, мойнын бұрып, Құлағын түріп тыңдайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЛЕЗІКТЕ = е т. *Құстардың аяғына шығыршық белгі салу.* Былтыр осында, Қорғалжын қорығында *білезіктеген* құстар-

дың ыстық жақтағы елдердің жерінде ұсталғандығы жайынан көп хабарлар алынды («Лен. жас»).

БІЛЕЗІКТЕЛ = е т. **1.** *Дөңгелектеу, құрсаулану.* Жүні бір түсті, құйрық жүні үш жерден *білезіктеліп* қара болып келеді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). **2.** *Құстардың аяғына шығыршық белгі, сақина салыну.* Ең соңғы деректерге қарағанда, үйректердің ішінде ең көп жасайтын құс – барылдауық үйрек болып шықты. 1945 жылы *білезіктелген* бұл құс 1968 жылы Швецияда ұсталған (Р.Әлімбаев, Құстар.). Құстарға білезік салатын Бүкілодақтық бюроның деректеріне қарағанда, 20 мың *білезіктелген* үйректердің біреуі ғана 20 жылға дейін өмір сүреді (Р.Әлімбаев, Құстар.).

БІЛЕЗІКТЕН = е т. **1.** *Білезігі болу, білезік тәріздену.* Өзге баладан өзгеше тіпті. Жүп-жұмыр *білезіктеніп* келген сәби қолымен қасық ұстап, аузына апарғаны, сосын бұлтаңдап шайнағаны тіпті қызық (С.Шаймерденов, Өмір нұры). **2.** *Білезік салыну, құрсаулану.* Мылтық құндағы жезбен *білезіктеніпті*, әдемілік үшін емес, жарылған екен, білезік соның құрсауы (С.Ермекебаев, Жолдар.).

БІЛЕЗІКТЕНУ *Білезіктен етістігінің қимыл атауы.*

БІЛЕЗІКТЕУ *Білезікте етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құрсаулау, білезік салу.* Мүйіз – алтындаған немесе күмістеген мың шегелермен, алтын-күміс құрсаулармен *білезіктеуге* де икемді келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Белгі ретінде аяқтарына шығыршық салу.* Қазіргі кезде *білезіктеу* арқылы бірсыпыра құстардың ұшу жолдары жөне қыстайтын жерлері ғалымдарға белгілі болып отыр (Р.Әлімбаев, Құстар.).

БІЛЕЗІКТІК з а т. а н а т. *Қолдың білезік тұсы, білезік салатын жері.* Өзін тікелей айыптаған сөзді естігенде, төменде тұрған Желяев кобурына қолын апара беріп еді, оның әрбір қимылын аңдып тұрған Шпрайцер қолын *білезіктігінен* ұстап, төмен қарай басты (Ғ.Ахмедов, Жорық.).

БІЛЕЗІКШЕ ү с т. *Білезік сияқты, білезікке ұқсас.* Жылан ес жиямын дегенше тағы соқтым. Жылан сылқ ете түсті, бірақ оның құйрығы мен басы шиыршық атып, *білезікше* оралуда еді (Қ.Әжікеев, Жылан.).

БІЛЕК з а т. **1.** *Қолдың басы мен шынтақ аралығы.* Белсенген *білек* көрінер Сырдың құба талындай, Түрген балтыр көрінер Ақ киіктің таңындай (Қамбар батыр). Үстіне киген, жеңі *білектің* орта тұсынан қайырылған, шақпақты қызыл-қоңыр жейде (М.Мағауин, Көк мұнар). **2.** а у ы с. *Қиш, қайрат.* Ендігі заман – күштің, *білектің*

заманы емес, білімнің заманы. Мен білім қуып барамын (С.Жүнісов, Жапанда.). Біз бұлардан тілегімізбен емес, *білегімізбен* босанамыз. Тартысыңдар, бостандыққа! (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақ [ақша] білек. а) п о э т. *Сұлу, перизат. Ақ білек* ару қыздарды, Ата-енеден айырып, Көзінен жасын ыршытты (Бес ғасыр.). Таң сәріде қозғалған колонна соңынан талай шарбақтың жанында *ақша білекке* асылған ақ орамалдар желбіреумен қалды (Х.Әдібаев, Таңбалы адам). ә) *Қара жұмыстан қашатын мырза шора.* Алыстағы қалада Тапқа, сапқа тартылды. Бір жағы – өңшең *ақ білек*, Бір жағы – өңшең күс білек (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақ білекте тербелді. *Аялы ананың тәрбиесінде болды, мәпеленді.* Айналайын, аналар, мен ақ сүттеріңізбен марқайып, *ақ білектеріңізге тербеліп*, тәрбиелене алмаған соң ба, соғысты жылдыңызғарындай қатал да суықпын (О.Бөкеев, Мұзтау.).

Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен. п о э т. *Құшпен, кескілескен ұрыспен, соғыс арқылы. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен* ел болуды, жұрт болуды ойлаңдар (Шешендік сөздер). Біздің ата-бабамыз бір кезде, қазақтар көп айтатындай, *ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен* дегеніне жетіп отырса, енді дегенімізге ақылдың ісімен, білектің күшімен жетуіміз керек («Егемен Қазақстан»). *Ақ білектің күшімен, Ақ найзаның ұшымен* наркескен қылыш жүзімен Қан қатқан жасыл жүзінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бал білек. б е й н. *Сәби, бала.* Сал-сал білек, сал білек, балдан тәтті *бал білек*, Мектепке бар бір мезгіл, Әжеңнің тілін ал, білек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Балуан білек. *Алыт құш иесі.* Алдымда бәсеке деген екі тосқауыл кезең тұр. Бірінен өту үшін түгі шыққан жүрек, *балуан білек* керек (М.Әуезов, Шығ.).

Білегін сыбанды. *Құлшына, белсене кірісті. Сыбанып білек* шүйілді, Еңбекке бетін үйірді. Бірі қышты қаласты, Бірі үйлерді сыласты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Қыз шешесінің шайпау сөзіне де құлақ аспай, жеңгесі не істесе, өзі соған, *білек сыбанып*, араласа кететінді шығарды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Найзасын қарға асынып, Алмасын қанға суарар. Балуан топта тұрғанда, Балтырын түріп болысып, *ақ білегін сыбанар* (Қаз. ақын. шығ.). *Қос білекті сыбанып* жіберіп, теңкііп жатқан тайдың мол етін боршалап, жәукемдей бастады. Оң қолын қазылығымен қоса сырғытып тіліп кеп Әбунәсірдің алдына қойды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Білек сүйектері. а н а т. *Адамда – қолдың, жануарларда – алдыңғы аяқтың еркін қозғалатын бөлімі, ортаңғы бөлігінің қаңқа сүйектері. Білек сүйектері* көрі жілік пен шын-тақ сүйектен тұрады (Қаз. тілі. термин. Биология).

Білек түрді. а) *Үстіндегі киімнің жеңін білекке дейін түрді. Білектерін түрінген* төрт-бес жігіт ақ тайлақты әп-сәтте жайратып тастады (Ө.Кекілбаев, Дала.). Жұмыс қылса аттай жайнап, *Түріп* жұмыр *білекті*. Ойнатады қурайдай-ақ Ауыр кетпен, күректі (С.Сейфуллин, Шығ.). ә) *Белсене кірісті, ынталанды.* Мұхтар шәкірттік дәуірді басынан өткермей-ақ, іштен өсіп-пісіп кеп, әдеби майданға *білек түре* араласқан (М.Әлімбаев, Қалам.). Миыңа жұмыс істеп енді, *білек түріп*, бел шешпей қимылдайтын кез келді (К.Зәкенов, Жанартау.).

Бір білек. *Келісіп, бірігіп ұйымдасқан.* Біріккен белсенді елміз біз *бір білек*, Бізде жоқ көптен бөлек жеке тілек. Сайлауды тағы өткізіп зор шаттықпен, Бөленсін қуанышқа барлық жүрек (Қ.Айнабекұлы, Өлең.).

Жұмыр білек. *Бұлшық еті ойнаған, ысылған білек.* Жендерін сыбанып, *жұп-жұмыр білектерін* қыз-келіншектің кейбіреулері екі құмандағы суларымен беті-қолдарын жуынды (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Күс [күсті] білек. б е й н. *Қиыншылықты көп көрген, өмірдің азабын тартқан адам.* Ішіп-жеп жытылдайды шүңірек көзі, Келіссіз, кісінегендей құңгірт сөзі. *Құс білек*, қара сирақ қап-қара түк, Секілді жан алғыштың нағыз өзі (Ө.Әленов, Әлімқара). Анадан туып, көзін тырнап ашқаннан бері өмір теперінішін көп көрген, әбден қара кайыс болып қатып қалған *күсті білектер* бірінен-бірі ажырамады (С.Талжанов, Қайып қарт.).

Қара білек. *Қара құштің иесі.* Мен осынысына тандандым, ежелден баккүндес ел болған соң бұлар қайтер екен, *қара білек* жұмысшылардың қандай өнері бар екен деп әдейі сынамаққа жиналып жүр ме деп те қалдым (М.Токжігітов, Ән атасы.). Көйлектің қолтығын кеулетіп, бураның санындай екі ысқаяқ балуан *қара білекті* емшектің астынан ала айкастырып алды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қарулы білек. *Құшті, қайратты адам.* Қарсылық құмарлыққа көз тоймайды ғой, әсте, *қарулы білек* қыз жүзін қайтсе де бұрып, екі ерін жалын боп ұшырасты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Құрыш білек. *Құшті, қажырлы, қайратты.* Зырылдаған станоктар, Ертелі-кеш тыным алмай, *Құрыш білек* жүр жұмыскер, Алып дене ашық маңдай (М.Хакімжанова, Жыр асуы).

Сом білек. а) *Құшті, мығым, жуан, бұлшық етті білек.* Жігіт жеңін сыбана, жоғары қарай бүктеп, оң қолын стол үстіне қойды. *Сом білегінің* еті тым қалың да тығыз-ақ (И.Жақанов, Қайта орал.). ә) *Құш, қуат, жігер.* Колхозшының *сом білегі,* Ақ шашты аналардың ақ тілегі. Адамдардың аппақ жүрегі (Н.Хасенов, Сырлы толқын). Жұмыс, барша жұртқа мәлім атың, Сен емес бақыт сұрап жалынатын. Сау болсын *сом білегің,* от жүрегін, Жөнің жоқ төңіріге табынатын (Ш.Мұхамеджанов, Шағала).

БІЛЕКПЕНДЕЙ с ы н. *Қолақпандай, білектей жуан, мығым, келтек сойылдай.* Көк-бөрілердей алдауына оңай көнетін ақ көйлек кісілерді көргенде анау *білекпендей* бұғақ жіптіктей боп кетеді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

БІЛЕКТЕ= е т. э т н. к ә с. *Киіз басқанда білектің сыртымен әрлі-берлі нығарлау.* Киіз тебу дегеннің мәнісі киізді шиге орап алып, ши сыртынан арқанмен шандып, арқанның екі ұшын екі кісі ұстап тұрып, басқалары аяғымен теуіп домалатып, киізді пысытады. Киіз шисіз ұстауға келіп пысқан соң, шиден шығарып, ұзыннан орап, жыртылып кетпеске әр жерден байлап, *білектейді.* Еркек, әйел қатар жүгініп отырып, білектерін сыбанып алып, алдына алжапқыш байлап алып, көтеріп тастап, қайтадан *білектейді* (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Киіз қатайғанға дейін *білектейді.* Осылайша киіздің алғашқы пісірілуі болған соң су жағасына апарып, ұзыннан екі қабаттап бүктеп орап, белінен байлап, суық сумен кірлейді. Суық су мол құйылады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). Киізді әрі-берлі домалатып *білектегенде* үнемі бір жіптен ұстай бермей, ауыстырып отырып білектейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БІЛЕКТЕЙ с ы н. *Білек сияқты, білек тәрізді, жуан, қалың.* Отыра бердім үн қатпай, Кеудемді менің от алған. *Білектей* қамшы бір уакта Сарт ете қалды жотамнан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жазы жібек, ал күзі алтындана, Жатыр ма әлі жазира салқын дала? Қос бұрым қолаң шашы *білектей* боп, Айна жеңгей баяғы қалпында ма?.. (М.Мақатаев, Шығ.). Бордақы тоқты сойылған, оған сере қазы, *білектей* қарта, сарыала сұр қосылған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тайыншадай шымқай қара қошқардың мүйізі – *білектей* жуан да, айшыққа ұқсас, имек (З.Шашкин, Сенім). Балдырғаны *білектей,* Батауығы жүректей, Ондай қоныс маған жоқ, Құдай қылды амал жоқ (М.Өтемісов, Өлең.).

Жеңді білектей. *Өте жуан, жұп-жуан.* Үй іргесіндегі *жеңді білектей* бұлақтың қамсыз сылдыры, арадай көк шыбынның

бейтаныс ордада уыжж-уыжж-уыжж жосығаны, арқа тұсы ат қора жақтан шығып жатқан темір қышыр ғана (А.Сүлейменов, Бесін). Ағаштың бұтақтарын *жеңді білектей* жуандатып иіп тұрған ақ қырау (С.Мұқанов, Шығ.). Жеңең жұмыстан жаңа шықты. Үйде бір *жеңді білектей* қазы бар, саған сақтап жүр (С.Адамбеков, Қожанасыр.). *Жеңді білектей* телшік, құлаштай қос қазы, қос жамбасымен төңкеріле түрілген құйрықтың бірде-біреуінде мүшелі ет дерлік кескін қалмаған, құлмаланған, езілген, бөлшектелген, шашылып жатыр әр жерде (Ә.Көшімов, Лапын.).

БІЛЕКТЕЙ-БІЛЕКТЕЙ с ы н. *Жуан-жуан, үлкен-үлкен.* Әлде сол жылы балық көп болды ма, әлде ешкім ауламағандықтан ба *білектей-білектей* шабақтар іліге берді (С.Сарғасқаев, Біз төрт.).

БІЛЕКТЕУ= е т. *Білек сыбану, қатулану, күш көрсету.* Ыбырай жас жолбарыс жүректенген. Дұшпанға арыстандай *білектенген* (Ақын жырлары).

БІЛЕКТЕС= е т. 1. *Бірінің білегінен бірі жалғаса ұстау.* Біз көшеге шықтық. Аяқты тең басып, *білектесіп* жүріп келеміз (Ә.Омарбеков, Көрлен кесе). Әнші ортада. Халық сол шақ *Білектесіп* алды қоршап. Полиция аласұрсын, Қара күштің сағы сынсын (М.Әлімбаев, Құрбыма). 2. а у ы с. *Құш қосу, қолдау, көмектесу.* Ұрандасып, көптесіп, *Білектесіп,* күш қосып, Еңбекке қол қойған кім? (І.Жансүгіров, Шығ.). Ендеше соған төтеп беретін, *білектесе* алатын біреуді атайық, – деп Ердәлі ызалы кеудесін көтерген болатын (Б.Тілегенов, Аққайнар).

БІЛЕКТЕСУ *Білектес етістігінің қимыл атауы.* 1. *Құш қосу.* ≈ Бірге *білектесу.* 2. с п о р т. *Бетпе-бет отырған екі қарсыластың шынтақтарын тіреп, білезіктерін ұстаса отырып құш сынасу.* Міне, Марат Асайынов секілді аса талантты спортшының армресслингентігі, қазақшалап айтсақ *білектесу* өнеріндегі жеңісті жолы осылай басталады («Егемен Қазақстан»).

БІЛЕКТЕУ¹ з а т. с п о р т. *Қолқұрес.* Керісінше *білектеу* өнері бойынша қазақтан шыққан тұңғыш Әлем чемпионы болғанымды ерекше мақтан тұтамын, – деп кейіпкеріміз ағынан жарылды («Егемен Қазақстан»).

БІЛЕКТЕУ² *Білектес етістігінің қимыл атауы; киізді білекпен нығарлау.* *Білектеу* – тепкіден шыққан киізді ширату үшін ыстық су құйып отырып білекпен жентектеу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БІЛЕКТІ с ы н. *Құші мол, мықты, қарулы.* Аш арыстан жүректі, Балуан жолбарыс *білекті* жігіттің мәртті мен едім (Батырлар

жыры). Кәриеден пілдей қуатты, Тағы арыстан жүректі. Аплатон, Сократ ақылды, Қарһарман, Ғали *білекті* (Абай, Тол. жин.).

Ақ білекті. *Ақша, аққұба (қыз).* Аппақ жұмыр саусақтары, үлкілдеген *ақ білекті* сұлудың алтынды білезіктері, көп жүзіктері де әсем. Құлақтағы шілтерлі алтын сырғалары тынымсыз жылтырайды (М.Әуезов, Абай жолы).

Жұмыр білекті. *Еңбекке әбден үйренген, ысылған.* Алып трактормен жұмыс істеп, мұнша май үнемдеу, *жұмыр білекті* жігіттердің де қолынан келе бермейді («Қазақст. әйелд.»).

Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады. *Қара құш жеңбейді, ақылды, білігі, ой-пікірі кең адам жеңеді.* Жасырып жұрттың бәрі һүнерменнен, Болып түр қалам, сия қару-жарақ. *Білімді – мыңды, білекті – бірді жығар,* Халықтан артуына һүнер сәбәп (М.Дулатов, Шығ.).

Сом білекті. *Мығым, бұлшық етті білегі бар; қишті деген мағынада.* Тау қопарып, тас қашаған шалқар кеуделі, *сом білекті* бағырлар нық басады (Қ.Қамбаров, Ертіс.). Тақтайдай жауырыны кең, көкіректі, Жоталы жолбарыстай *сом білекті,* Келте тон, күлте белбеу, қырым балақ, Жез қалпақ, жырма қоныш көк етікті (Н.Ахметбеков, Амангелді).

БІЛЕМ¹ з а т. **1.** *Саусақтың қышы мен қолдың бірінші буынының аралығындай мөлшер (тілімдеп кесілген қойдың құйрық майы, ет т.б.).* Ана күрең биенің ана бір қазыларын салыңдаршы! Онан соң мына бір екі табаққа ана құйрықтан екі *білем* кесіп сал! (С.Сейфуллин, Шығ.). Алдына тірі жан шықпай әбден асқан бай ақтарылып төгілді де! Сол байдың аты бәйгеден келмей, сорлы Жортықтың торғасқасы келді. Тап сол күні ала кеуімде тұрып, елдің көзін алдап, ұрланып жүріп Ақмоншаққа екі *білем* құйрық асатып тойдырған, биенің түн асқан сүтін беріп сусынын қандырған да өзім едім. Сол Ақмоншақ бәйгеден келмесе, байлықтың сағы сынаатынын ұғатын едім (С.Талжанов, Ұлдай.).

БІЛЕМ² м о д. *Байқаймын, шамасы, солай ғой деймін.* – Андрей *білем,* келе жатқан. Ұн үлестіретін шығар-ау, – деп бір әйелдің дауысы қостың сыртынан зыңқ етті (Б.Майлин, Шығ.). Шаршадым *білем,* Жантая кеткім келеді. Миыңды жеген, құрысын бүйткен өлеңі: Күйзеліп тапқан көңілімдегі көрікті ой, Аузымнан түссе адыра қала береді (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Гүлсімнің әкесі қаланың атақты саудагер байы екен, ана бір жымып отырған ішікті мырза Әбдірдің серігі *білем* (С.Бегалин, Уақыт.).

БІЛЕМ-БІЛЕМ з а т. *Біртекті емес, сала-сала.* Тарамысына іліккен арық денесіндегі өрім-өрім ақ көйлектен сорайған мойынының тамырлары *білем-білем* (С.Жүнісов, Ақан сері). Бейіттің айналасы қойдың құйрығындай *білем-білем* көк тас (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Әсіресе сере келетін жылқының қазысы, *білем-білем* жаясы мен қартасы келгенде, тіпті қарауға да дәті шыдамады (А.Тоқмағанбетов, Жазғы.).

БІЛЕМДЕ= е т. **1.** *Салалап, біртекті етіп кесу.* Қой етін қазанға түгел салып, құйрықты бөлек асып дастарқанға әкеліп қояды. Аппақ қардай құйрықты ұзын-ұзын етіп *білемдеп* кесіп, жеке тартады (Д.Досжанов, Кісі.). Нұрбек алдына *білемдеп* тастаған құйрықты малжаңдай шайнап отырып, лезде тауысып тастады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қазының туралған сап-сары майынан *білемдеп* кесіп алды да, «бисмилла» деп шикі күйінде шайнамай-толғамай қылғып жіберді (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). **2.** *Мығымдап қамтып ұстау.* Қуанышбек шал күректі жерге қойып, сақалын *білемдей* ұстап сипады (Б.Майлин, Шығ.). Тамаша қолындағы *білемдеп* бұрап алған сүлгі орамалмен «өз обалын өзіне, ерке қыз» деп көсілте соғады (С.Шаймерденов, Қарғаш). Қырман жанында күрең аттың үстінде, алдындағы Тәжібай шалға шүкшия төніп, қамшысын *білемдеп* безеп тұрған Шәлібайға көзіміз түсті (А.Мекебаев, Бойжеткен).

БІЛЕМДЕЙ с ы н. *Білем сияқты жұмыр, жуан.* Көзінің алды да көгеріп, оң жақ бетінде *білемдей* боп қамшының ізі қалыпты (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Есіктің қоңырауын бір-екі рет шырылдатқанда барып арғы жақтан біреудің тырп-тырп басқан аяғының үні естілді. Есік сәл ашылғанымен, іштен *білемдей* шынжыр тас қып ұстап тұрды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Етті көріп шыдай алмаған қомағай Сапақ жарты *білемдей* құйрық майды алып, асап жіберіп еді, қиқ-шиқ етіп қақалды да қалды (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

БІЛЕМДЕЛ= е т. *Салаланып, тарамдалып тұру.* Оны кесіп алғанда құйрық майдай *білемделіп*, қалыңдығы бір-екі еліге дейін барады (М.Елеkenов, Өкпе ауру.).

БІЛЕМДЕН= е т. *Ерекшеленіп, тарам-тарам болып бөліну.* Оның ұйқысы әлі ашылмаса керек, ішке кірген маған бұрылып қарағанда қабағы ісініп, көз еттері *білемденіп* түр екен (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Еркек қызара бөрткен көзін, *білемдене* қабырсыған бетін сипады (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Былайғы кезде де оның бұлшық еттері *білемденіп* бұлт-бұлт ойнап тұратын сом түлғасына қан-

дай кең киім де тарлық ететін (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

БІЛЕМДЕТ = е т. *Қапсыра ұстату*. – Қуеке-ау, Қуеке! Бір әдемі ертегіні сайлап тұрып айтып берейін бе? – деп күлімсіресе, Қуанышбек шал насыбай үгіп отырған күрегін *білемдетте* ұстап: – Шығасың ба үйден, жоқ па?! – деп, Апалайға шоқырая түседі (Б.Майлин, Шығ.).

БІЛЕМДЕУ *Білемде етістігінің қимыл атауы; мығымдап ұстау. ≈ Қамшысын білемдеу.*

Білемдеу ағашы. *Жуылған кірді шайқанда, сыққанда сығымдайтын сабы бар жалпақ қырлы ағаш* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БІЛЕМЕ з а т. к ө н е. *Сабы бар, ұзынша қайрақ тас. Білемені* пышақ, балта секілді саймандарды қайрауға қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Сылдыраманың ар жағында, сарқыраманың бер жағында, маңыраманы ұлыма жеп жатыр екен, жанаманы *білемеге* білеп-білеп бауыздап келдім (Қазіргі қаз. тілі). *Білеме* – сабы бар, ұзынша келген қайрақ тас. Тілімізде білеме қайрақ сөзінің баламасы ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

БІЛЕМСІ = е т. *Білемін деп есептеу, білгішсінү*. Басқасын былай қойғанда, өзінің кезекті емтиханынан күзге қалып, «құйрығына қалжуыр байлап жүрген» екінші курстың «майталмандарына» дейін бәрін *білемсін* күнсиді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

БІЛЕМІНДІК: *өзім білеміндікке салынды. Бәрін өзім білемін деп, басқаны тыңдамады. Ол өзім білеміндікке салынып, жұртшылықтың, мамандардың, [—] орынды пікірімен санасуды қойды («Соц. Қаз.»).*

БІЛЕН = е т. 1. *Кезеніп, қолын көтере ұмтылу.* – Көрсетпе ондайды, – деп Хакима зар иледі. – Қара ол глупецті! – деп жұдырығын *біленіп* Шәкір шықты (М.Иманжанов, Көк белес). 2. а у ы с. *Жасану, дайындалу*. Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтін, арамдықтан жиренбейтін нашар құлықты, адамгершілігі жоқ, [—] арамтер болып, босқа бусанып, босқа *біленіп*, босқа сабылатын адам (А.Байтұрсынов, Шығ.). Орыс пен жапон, қытай арасына, Орманды, таулы Манжур саласына, *Біленіп* жасағын сап келді «батыр», Қытайдың Мукден деген қаласына (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

БІЛЕР-БІЛМЕС с ы н. *Шала-пұла білетін, бірін біліп, бірін білмейтін. Білер-білмес* оқумен молла болып, Орынсыз сөзге ұмтылып көбі ұрыншақ, «Білмеймін» деп, сірә, бір мойнына алмас, Хәлін білмес кейбірі бишарарақ. «Шала молла дін бұзар» деген мысал, Тек мұнан төңірі өзі сақтағай-ақ (М.Дулатов, Шығ.).

Есін білер-білмес. *Жас, әлі ақыл тоқтатпаған.* Совет үкіметі орнағанда *есін білер-білмес* Ахмет кейінде теміржол академиясын бітіріп, теміржолда көптен бергі бас инженер (Ф.Сланов, Замана.). Мына қызықты қарап қойыңыз, базардың шетінен Төлеудің жолыға кеткені. *Есімді білер-білместе* өлген әкем тірілгендей қуандым (С.Бегалин, Уақыт.).

БІЛЕРМЕН с ы н. с ө й л. *Білгіш, білгір, көп білетін.* Отауы осы қыста түскен. Әубәкірлердің айтуынша, тартымды, *білермен* жігіт болатын (І.Жансүгіров, Шығ.).

БІЛЕРМЕНДІК: *өзім білермендік. Білгішсінүшілік, бәрін және өзім ғана білем деушілік.* Онсыз да шабындықтың азабын көріп жүрген бөлімше басқарушысы мынандай *өзім білермендікке* қатты кейіп келеді (Ә.Ибрагимов, Асыл мұраттар). Павел Шермер *өзім білермендікке* салып, машинаны бөгде шаруамен ауданға жолаушылатып жіберген (С.Байжанов, Сыр.).

БІЛЕС = е т. *Кезенісу, ерегісу.* Мұқажан да болмай қамшы *білесін* тілін тартпап еді, бірақ билердің еңсесі көтеріле алмады (І.Жансүгіров, Шығ.). Келте-келте жауаптасып, жұдырықтарын *білесін*, қара мұрт өңі сұрланып шығып кетті. Ол кеткен соң жирен орыс та құшырланып, күңкілдеп, боқтаған іспетті болды да, тысқа шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аяқтарын білесті. *Тепкілесті, тебісті.* Еңкейіп иыққа иық тіреседі, Бұрыштан аяқтарын *білеседі* (Ж.Саин, Шығ.).

БІЛЕТІНДІК з а т. 1. *Хабардарлық, меңгергендік.* Шаймардан көп *білетіндігін* Жаңылға мақтан ете, көл жағалауындағы қалың ауылдарды шетінен атай жөнелді (Д.Әбілев, Арман.). Қасындағы жолдастарынан Серкебаевтың бір артықшылығы орыс тілін жақсы *білетіндігінде* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). 2. *Қабілеттілік, икемділік.* Оқушылардың көбісі жоспарды толық құрып, қорытынды жасай *білетіндіктерін* көрсетті («Қазақст. мект.»).

БІЛЕТІНІМСІ = е т. с ө й л. *Білетінсу, білгішсінү, білетін адамға ұқсау.* – Тыныш отыр, – деймін оған мен жөн *білетінімсін*, – неге жүдеу болмасын, ол өткен қыста ғана қайтыс болса, елдің хал-ахуалы да мақтаулы емес, тапшылық болса, жүдемесіне мал бар ма? (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

БІЛЕУ¹ з а т. к ө н е. *Шалғы, орақ жануға қолайлы, қиы сүйірлеу, сабы жұмыр қайрақ.* Бір дегенің – *білеу*, Екі дегенің – егеу, Үш дегенің – үскі, Төрт дегенің – төсек (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір дегенім – *білеу* ғой, Екі дегенім – егеу ғой, Үш дегенім – үскі ғой. Мысық – талаушы екені, Ханның қанаушы екені енді есіңе түсті ғой (М.Жұмабаев, Шығ.). *Білеумен* соққандай,

көнектей қалың бетінде қылп еткен тірлік белгісі жоқ (Б.Аманшин, Көкжар).

БІЛЕУ² с ы н. **1.** *Жуан, жұмыр.* Жалаңаш, сом, бұлтпаң, торсиған балтырлары мен білектерінің көк бұлшық, *білеу* еттері бұлтпаң ойнап, әрекет қылып жүр (С.Сейфуллин, Шығ.). Абақтыда Махамбет те бар күшін салып, *білеу* темірді егей берді (Б.Аманшин, Жар мұңы). Тек осымен шектеліп болған ба, бірақ Крейгельдің шымбайына бұлардың етінің *білеу* боп өскені батады (А.Сүлейменов, Бесін). **2.** а у ы с. *Мықты, басты, негізгі.* Жараландық *білеу* бірлік жоқ кезде, қараландық – зор ынтымақ өшкенде. Мәз болыппыз байтақ жердің үстінде, Бұлтпен бірге қаз бауырлап көшкенге (Р.Нұрпейісов, Қашшағай).

БІЛЕУБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Туқы туқымдасына жататын балық туысы.* *Білеу балық* Амур өзенінде таралған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Білеу балық* тың еті қылтанақты (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БІЛЕУ-БІЛЕУ с ы н. *Айқыш-құйқыш адырайып көрініп тұратын.* Әкесінің әжім басқан, тамырлары *білеу-білеу*, күсті қолынан Нұрлан көзін алмайды (З.Шашкин, Сенім). Омырау қол еттері *білеу-білеу*, Таңырқап тұра қалар көрген біреу. Сауырсын төңкерілген қазандай боп, Төрт аяғы төрт жақтан болған тіреу (Е.Қанбеков, Тұлпар тұяғы.). Ақ маралдай әйелдің қасына бұлшық еттері *білеу-білеу* атпал азаматтар көрші қоныпты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

БІЛЕУДЕЙ¹ с ы н. **1.** *Жұп-жуан.* Балғаны қалай соғудың, меңгермей үлкен тәсілін. *Білеудей* құрыш шойынның, Білмессің «сырын», «нәсілін» (Ж.Молдағалиев, Шығ.). «Көрші бермеймін» деп *білеудей* қып өрген орамалға алақаныңды тосып отырғанның өзі неге тұрады (С.Бердіқұлов, Пердесіз.). **2.** *Құп болып ісінген.* Беттері *білеудей* ісік, солықтарын зорға басып, қыз-келіншектер де біртіндеп көріне бастады (Б.Майлин, Шығ.). Шолпан: – Не болды саған? – деп еді – жолдан қайттым. Қазекең сойып-сойып қайтарып жіберді. Арқам *білеудей*! – деді де жантая кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ахметтің *білеудей* боп шыға келген бетін көргенде, тұла бойы жеңілдеп, жан дүниесі сергіп сала берді (Қ.Исабаев, Айқыз).

Білеудей [боп] істі. *Бадырайып, құптей болып кетті.* Ғанидың төсегінде көзі *білеудей*, беті құп болып *ісіп* кеткен, еріндері дүрдиген, қай-қайдағы жексұрын біреу жатыр (М.Иманжанов, Шығ.).

Тамыры білеудей болды. *Тамыры салапанып, бадырайды.* Қатты толқып, шеке *тамыры білеудей болып* кеткен әлсіз

Мендігерейдің сөзге ұсталығы мен қайсарлығына Жанша қайран қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қатты толқып, шеке *тамыры білеудей болып* кеткен әлсіз Мендігерейдің сөзге ұсталығы мен қайсарлығына Жанна қайран қалды (Х.Есенжанов, Тар кезен). Дембелше толық денелі, жуан мойынды, көсе кескінді Сүйіндіктің күре *тамыры білеудей боп*, көздері шарасынан шатынай шығып, күрең тартқан беті ісіне қалады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жақсыбек сабақ бергенде, дауыстап, күре *тамыры білеудей болып* кетеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

БІЛЕУДЕЙ² с ы н. с ө й л. *Соқталдай, бақандай, еңгезердей.* Ол кеудесі алтын сандықтай, білімге бай, *білеудей* азамат (Б.Аманшин, Жар мұңы). Алты жігіт *білеудей*, Алғы шепке аттандық. Бәріміз де – біреудей. Жауапты істі атқардық (Т.Нұрмұхамедов, Қилаш.).

БІЛЕУДЕЙ-БІЛЕУДЕЙ с ы н. *Тарам-тарам, сала-сала.* Олардың ара-арасында бірнеше *білеудей-білеудей* қара сызықтардың қатары болып шықты (А.Қалығұлов, Жарық.).

БІЛЕУЛЕ= е т. **1.** *Мығымдап, ыңғайлап ұстау.* Отарбай қамшысын *білеулей* ұстаған, құлақшыны қолында, екпіндей сөйлеп тұр (Ғ.Мұстафин, Қыр жігіті). Босағада тұрған ломды *білеулей* ұстап, есікке келсем қақпаның екі-үш тақтайы сынып, үңірейіп қалыпты (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** *Сыбану, тұру.* Кеудеден итеріп кеп қалып едім, ыңқ етіп шалқасынан түсті. Тұра салып білегін *білеулеп* келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Өмір.).

БІЛЕУЛЕН= е т. *Сала-сала боп, адыраю.* Үшеулеп бет тасты бір-бірлеп қопарып алысты, көрдің ішіне саулаған құмқайрақ ақ кебінді теңбіл ала қып жапқан, үш жерден қылбуыт қып байлаған, сүйегі *білеуленген*, іші кепкен, сасыған өлік көр түбінде төсек болып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тамырлары көгеріп, *білеуленіп* келе жатқан Меңдіқараны ажауласып келеді (А.Тоқмағанбетов, Әке.). Ауыл арасының жолдары қар астында қалған арқандай жіп-жінішке болып төмен жатушы еді, кіре жолы *білеуленіп* бүкшініп, дөңестеніп алады екен (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Тамағым да бақа жұтқан қылаңдай *білеулене* бастап еді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

БІЛЕУЛЕНДІР= е т. *Сала-сала етіп, адырайту.* Сол қара шаттың жоғарғы үсті шашырай біткен тоғайы бар Назардың биігі. Дүңкііп, сары жотасын *білеулендіріп* жатыр (М.Әуезов, Қараш.). Мынауың теріс деп ешкімге қарсы айтпайды, өз пікірін ұсынбайды, шеке тамырын *білеулендіріп* ешкіммен керіспейді (Б.Майлин, Азамат.). Кенет

жігіт ұрт еттерін *білеулендіре* көзін тарс жұмып, ыңкыл мен күрсініс аралас көкірек жарар қатты дыбыс шығарды («Мәдениет және тұрмыс»).

БІЛЕУЛЕНУ *Білеулен етістігінің қимыл атауы.* Адам аяғынан тік тұрып істейтін жұмыстың көпшілігі балтыр тамырларының ісіп *білеуленуіне* әкеліп соғады (А.Даиров, Хирург.). «Тышқан» ауруының ерекшелігін шықшыт безінің шошынып *білеуленуінен* айырады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

БІЛЕУЛЕУ *Білеуле етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамшыны *білеулеу*.

БІЛЕУІТ¹ з а т. **1.** *Жуандатыла өрілген қамшы.* – А, бабам! А, аруақ! Тарт!.. Жоғал!.. – деп келіп Ақылбай, шақардың *білеуітімен* бір ұрып еді, Мажыра селк етіп: «ойбай-ай» деді (І.Жансүгіров, Әңгім.). **2.** *Жуан арқаннан кесіп алып, бекем байлау үшін жасалған ұзындығы бір құлаштай жіп.* ≈ *Білеуіт* алды. // *Жуан, жұмыр, ұзын.* Емберген *білеуіт* жыландай ісініп отыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БІЛЕУІТ² з а т. *Халық аты.* Менің ойым: осы «*білеуіт*» «брут» бір сөзден шыққан деймін, о да қырғыздың нәсілі болмағы таң емес (Абай, Тол. жин.). Біздің қазақтар Бийскідегі, Кузнецкідегі қалмақтарды *білеуіт* дейді (Абай, Тол. жин.). Таудағы *білеуіттерді* қызылдар тып-типыл ұстап әкетіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен болмасам да, осынау өз етін өзі жегелі жатқан ақтың *білеуіттері* елді тыныш қояр ма еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЛЕУІТТЕЙ с ы н. *Білеуіт тәрізді, білеуіт сияқты.* Өлі қаланың сыртқы дарбазасының алдында *білеуіттей* жуан жыландарды мойындарына бос тастай салған фақырлар жүрді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БІЛЕШЕК з а т. э к с п р. *Білгіш, білмейтіні жоқ.* Әкім орнын сипатып кеткен қуларды, *білешектерді* тергей бастады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Жас та болса Кежеш жол-жоралғыны *білешек* (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

БІЛМЕГЕНСІ е т. *Ұқпағансып, бейхабар болғансу.* – Мына Майра сұлу бал шарап ішпей отыр. Қымызың бар ма, әкеп пе ең? – деп қымыздың барын *білмегенсіп* отыр (Д.Әбілев, Арман.). Дәрмен жазда Сәрсеннің шілдеханасында осы күйді тартқанда Сәруар *білмегенсіп* еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Үшінші, Жамал мен Ғалидың жақын болып жүргендерін біліп, көріп жүрсе де, *білмегенсіп* жүруші еді (М.Дулатов, Шығ.).

БІЛМЕСТІК з а т. **1.** *Білімі жетпегендік, жете түсінбегендік.* Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоқтығынан азады. *Білім*

тігімінен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді (Абай, Тол. жин.). Бала кезде бірге ойнадық, бірге өстік Басымызда болды талай *біліместік* (Ж.Әбдірашев, Найзағай.). **2.** *Байқамай істегендік, ағаттық, қателік.* *Білім* естік кімнен болды, оны тергеп жатпайық. Екеуіміз де бір-бірімізге өткенді кешіретік (С.Бакбергенов, Қарға там.). Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр, Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр. Жар көңіліне бір жанын пида қылып, *Білім* естігің бар болса, қылар сабыр (Абай, Шығ.жин.). Хакім-жан даңқы жалғыз болған соң шығып жүр деген бос күдік, *білім* естік екен (С.Байжанов, Жастық шақ). Қандай рақат! Жүрейік, достар, күнде өстіп. Ренжу деген, Ренжу деген – *білім* естік. Бауырларым-ау! Бәріміз қиын күн кештік, Арамызға біздің қай жақтан келді күндестік?! (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек.). **3.** *Білмеу, есте сақтамау, дайындықсыз болу.* Бар баланың бойы өссін, Бойы өскеннің ойы өссін. Жоғалсын да *білім* естік, Жыпырласын кіл «бестік» (М.Әлімбаев, Балдәурен).

Бір білім естік өтті. *Ақымақтық жасалды, ойланбай істелді, байқамай қалды, қателік кетті деген мағынада өкіну, кешірім сұрау мәніндегі сөзқолданыс.* – Қазы, қайтесің оны айтып, менен *бір білім* естік өтті, не қылсаң да өз қолыңдамын (І.Жансүгіров, Шығ.).

БІЛМІР с ы н. *Білмейтіні жоқ, бәрінен хабардар болып жүретін.* *Білім* ір күйеуі Төлеуді ұрып өлтіріпті дейтін еді. Адамға мейірімі келе ме ондай иттің. Баланы бақпаған ғой (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

БІЛТЕ [ир. قتلہ] з а т. **1.** *Шамның жанатын жерін майға қосып тұру үшін мақта, матадан ширатылып істелетін тілше.* Сорлы бейбақ, атың қайда? Көр үңгірді боран көмді! Апатай-ау, атам қайда? Әйнек сынды, *білім* те сөнді (М.Жұмабаев, Шығ.). Кішкене столдың бір басындағы шамның *білім* есі қып-қызыл шоққа айналып, болмашы сығырайып тұр (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Кейде бөтелкедегі жермай сарқылып, *білім* те жетпеуге айналғанда үстінен су құяды (Б.Сокпақбаев, Балалық шақ.). **2.** *к ө н е.* *Ертерек кезде мылтықты, зеңбіректі от алдыратын тұтандырғыш зат.* Жанына жақын келген соң, Қамаған жауды көрген соң, Беренге *білім* те тигізіп, Басып-басып жіберді (Жамбыл, Шығ.). Ал зеңбіректі оқтап, *білім* есіне от беріп атудың өзі қаншама уақыт алар бір қиямет іс (І.Есенберлин, Қаһар). Содан кейін мылтығыма оқ салып, *білім* ені тұтатып алып: «Ал, кел, жей ғой, жалмауыз болсаң» – деп едім, ешкім маған қарсы шыққан жоқ (Қаз. ертег.). **3.** *м е д.* *Қандай да қуысқа,*

ойыққа, тесікке салу үшін матадан, мақта-матадан жасалатын тілік, тіліше. Тіліктің үстіңгі жағын тігіп, төменгі жағынан ішіне *білт* е тығып, ашық жара ретінде емдеу өте орынды (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). 4. *Сына, қатты тіліше*. Жарықшалар жоқ па екен Жармай *білт* е саларға Жағдайсыз жаман қалып барамын (Доспамбет жырау, Қазына). 5. *те х. Тас, бетон тесетін бұрғының қшына салынатын өте қатты қорытпадан жасалған темір тілікше (тіліше, болат білте)*. Бұрғышының *білтесім* е н жер тасы ұзақ алыса алмады (Ғ.Сланов, Шалқар). 6. *а у ы с. Екінші бір нәрсені өзіне кигізу, іліп алу арқылы ұстап тұратын майшамның білтесіне ұқсас техникалық тетік (тіліше)*. Мәлік те сондай бой жазып тоқтағанда, трактордың жыланбауыры болат *білтеден* суырыла бастағанын сезіпті (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

Білте мылтық. Білтелі мылтық. Атам заманғы *білтемылтық*, қылыш, үлкен қанжар, ұзын шиті, қанжығаларында аурай балта (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЛТЕДЕЙ с ы н. *Білте сияқты, білте тәрізді*. Өз жанынан өзгеге от беріп, майы таусылған *білтедей* күйге түсті (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

БІЛТЕЛЕ = е т. 1. *Білте салу, білте өткізу*. 2. *а у ы с. Қайта жаңғыртып шығару, жалғау, жалғастыру*. Илияс Жансүгіровтің поэмасындағы психологиялық нәзік астар арқылы күйшінің бүкіл жан күйін біртіндеп, *білтелен* ашады (С.Мәуленов, Үркер.). – Енді азғана сабыр етіндер, – деп сөзін *білтеледі* қарт Балатай (С.Талжанов, Ұлдай.).

Ескі жараны білтеледі. *Бұрынғы жағымсыз істі қайта еске салды; өткен-кеткенді қайта қозғады*. Сөз болған жаңағы арыз *ескі жараны* қайта *білтеледі* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Ескі жараны білтелемей*, мына сергелдең болған елге жол табатын жөндерінді айтсаңдаршы (М.Әуезов, Шығ.).

БІЛТЕЛЕН = е т. *Білте-білте болып жабысып, ұйысып қалу*. Ауылнай келіп қолын ұстағанда ақыра басын көтерді жігіт. *Білтеленген* ұзын шашы бетін жапқанда басын шұлғып, кейін серпіп тастады да сөге сөйледі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ақбілек біраз есін жиган соң, Сараның кірін жуғызып, жыртылған көйлегін тепшіп, үзілген түймелерін қадап берді; *білтеленіп* биттеп кеткен басын жуып, тарап, оңашада тізесіне жатқызып, битін қарап отыратын болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Киіз басылатын жүнді шаң-тозаңнан, шөп-шөгірден тазартып, жүннің *білтеленіп*, ұйысқанын жазу үшін сабаумен сабайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БІЛТЕЛЕУ¹ *Білтеле етістігінің қимыл атауы; қымт болған жайды, өкпе-реншімі қайта қозғау*. Бірақ іштен тынып жүре берді, қыз көңіліндегі жазылуға айналған жарақатты қайта *білтелеуге* баптады (М.Мағауин, Ақша қар). Құп, білемін, сізге жақпас, Ескі жара *білтелеу*. Ақ жүрегің енді ұнатпас, Мезгілі жоқ қай медеу (Абай, Шығ.).

БІЛТЕЛЕУ² с ы н. *Ұйысыңқыраған*. Әбдіжанның көзіне әлдеқайдан түскен екі қошқар тіп-тік суда түріле өскен *білтелеу* жүндерімен, кекжиген шаңырақ мүйізді бастарымен аса сүйкімді көрінбеді (С.Бегалин, Уақыт.).

БІЛТЕЛІ с ы н. 1. *Білте өткізілген, білтесі бар*. *Білтелі* қара сояу, қырлы мылтық, От алып тарс еткенде, түтіні бұрқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Кеудесінде бір үміт, көз алдында *білтелі* жарық (Т.Иманбеков, Үш ай.). 2. *Сәндік үшін жасалған білте тәрізді тілдей қыықшалары бар (нәрсе, киім)*. Абай орындықта отыр, басында *білтелі* тобықты тақиясы, үстіне кигені жеңіл ақ қамзол («Лен. жас»).

Білтелі мылтық. *Мақта білтемен тұта-тылып атылатын, қазақтардың өзі жасаған серіппесіз мылтық*. Жігіттердің қолында сойылшоқпар, садақ. Тек кейбіреулерінде ғана хиуа шеберлері істеген ұзын мойын *білтелімылтық* (І.Есенберлин, Қаһар). Бұдан ертерек мылтық білтемен, шақпақпен от алдыратын құндақ жағынан оқтала беретін болған. Оны *білтелімылтық* дейтін (Ш.Айманов, Қыран тур.). *Білтелімылтықтың* оғын да, оқ-дәрісін де фосфор мен күкірттен жасаған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Білтелі шам. Білтешам. Үстел үстіндегі мақта *білтелі* май *шам* ның лапылдап, қара жалын атқылаған ысына темекінің көк-ала түтіні қосылып, үй ішін көк тұмандатып жіберіпті (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Алдында үлкен жез легендей ыдысқа май құйылып, соның ортасында лаулап жанған *білтелішам* шалқи толқып тұр (М.Әуезов, Индия очерк.). Тыстан кіреберістегі есік бұрышына қойылған *білтелішам* төңірекке күңгірт көлеңке тастап сығырайып тұр (К.Тоқаев, Тасқын).

БІЛТЕТАРТҚЫШ з а т. қ о л ө н е р. *Өрнек түсіргіш (салғыш) құрал*. *Білтетартқыш* – көңге әшекей сызық түсіруге арналған ешкі мүйізінен жасалған құрал (Жаңа өмір).

БІЛТЕШАМ з а т. *Май құйған құтыға ширатылған мақта, жіңішке мата таспасын салып істелген, жарық түсіретін сықсима*. Әркім өзі бұрын әзірлеп алған шырағдан, *білтешам*, шиге ораған білтелерін тұтатып, жандырысып алды (М.Әуезов, Абай жолы). Өтебай *білтешамды* жөңдей түсіп, мырс етіп

күлді (Б.Майлин, Шығ.). *Б і л т е ш а м* түтінге түтін қоса түседі, жарығы төртегі үшеудің дидарын әзер көрсетеді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Семинар соңында тұрмысқа қажетті күнделікті қолданылатын сүлгі, көрпе тыс, жастық тыс, ақ шөйнек, шәугім, кесе *б і л т е ш а м н ы ң* шишасы т.б. тұтыну заттары сатылды («Қазақст. әйелдері»).

БІЛУ *Біл етістігінің қимыл атауы. 1. Бір нәрсе жайында хабардар болу.* Ал көп *б і л у* үшін көп оқып, көп үйрену керек деген сөз жазулы түр (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Арзан не бар, ойнау менен күлуден, Қымбат не бар, адам сырын *бі л у д е н*? Мен әуремін өз сырымды *бі л у м е н*, кеше бұзып, өкінемін бүгін мен, Жылдарымды еске аламын бүлінген (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). **2. Әдіс-тәсілімен меңгеру.** Әрі асыл жүнді, әрі өсімтал мал қолына тиді. Тек бағу, күту, бабын *бі л у* керек (С.Бегалин, Төлбасы.). Көмрді таза, әрі ысырапсыз ала *бі л у* керек, – деді Сергей Петрович шылымын тартып (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

Қаптап білу. ж е р г. *Көп білу, терең, жан-жақты білу* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Сырын білу. *Өзгеге айтылмайтын ойлары мен сырларынан хабардар болу.* Арзан не бар ойнау менен күлуден, Қымбат не бар, адам с ы р ы н *бі л у д е н*? Мен әуремін, өз сырымды білумен, Кеше бұзып, өкінемін бүгін мен, Жылдарымды еске аламын бүлінген (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

Тілін білді. *Темігін меңгеру.* Бүгінгі күні әр алуан техниканың *т і л і н бі л у* – басты талап («Лен. жас»).

БІЛУШІ с ы н. *Бір нәрсе жайында білетін, хабардар, түсінігі бар.* – Сөзім сөз. Мырзана сәлем айт, *бі л у ш і* Алла, бәрін реттеймін (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). // *Хабары бар, білетін адам.* Бүгінгі Индияда орыс тілін *бі л у ш і л е р д і ң* саны өте азғана! (М.Әуезов, Индия очерк.). «Жас қазақ» әнінің қашан, қалай және қандай оқиғаға байланысты туғанын *бі л у ш і л е р* аз (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

БІЛУШІЛІК з а т. *Қабілеттілік, бейімділік.* Сол бейне қайғылы ананы беріктікке, нендей де болса қасіретті көтере *бі л у ш і л і к к е* шақырып тұрғандай (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Ата-ананың сүйіспеншілігі мен талап қоя *бі л у ш і л і г і* үйлесіп келген семьяның баласы жігерлі, жинақы және тәртіпті болып өседі (Семья тәрбиесі).

БІЛКІ з а т. **1. т е х.** *Мәшине жасауда мәшине мен механизмдердің айналдыру моментін жеткізуге арналған негізгі бөлшек.* *Б і л і к*, әдетте көміртекті және басқа болат қорытпаларынан, кейде беріктігі өте жоғары шойыннан жасалады (ҚСЭ). Құрылымы бойынша *бі л і к*

т е р: тік, иінді, иілгіш, қолданылуы бойынша: беріліс *бі л і г і*, жетектегі және жетекші *бі л і к т е р* және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Ол атқарылатын қызметіне сәйкес: негізгі *бі л і к*, беріліс білігі, жеткізу білігі, трансмиссиялық білік және қарсы жетектік білік, ал жасалуына қарай: түзу білік, сатылы білік, иінді білік, жұдырықшалы білік және солқылдақ білік болып ажыратылады (ҚҰЭ). **2. Екі доңғалақ арасын қосып тұратын жуан темір не ағаш.** – Жаным-ау, бұ не деген бокташық? Бүгін қазан, кеше табаны сынған тоқсан жылғы қара үзенгі, оның алдында ала жаздай майды аяп, қарамайламай жүріп, *бі л і г і н* жандырған ағаш арба (М.Әуезов, Шығ.). Арбаның қанатына иығымды тіреп тұрып «Әуи!» деп тағы бір көтергенімде доңғалақ *бі л і к к е* ілінді (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Өгіз бенен соқа одан, *бі л і к* одан, ортақ егін саламыз, қара барып (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). **3. а с т р. Симметрия орталығы немесе белгілі бір дененің ауырлық центрі арқылы өтетін түзу. Жыл мезгілдерінің жыл сайын ауысу себебі – жер білігінің орбитасының жазықтығына тік болмай, көлбеу (еңкіш) болып және орбита бойымен айналу кезінде Жер *бі л і г і* бағытының өзгермейтіндігінен (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). Юпитердің айналу *бі л і г і* оның орбита жазықтығына тік болғандықтан, онда жыл мезгілдерінің ауысу құбылысы болмайды және күн үнемі түнге тең болады да тұрады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). **4. с ө й л. Шамның білмесі.** Кете да бардың сол бойы, Жалтылдақ жалған үмітке. Өртеніп түсті өн бойым, Тигендей ұшқын *бі л і к к е* (Н.Жанаев, Жанымның жазирасы). **5. ж е р г. Үйдің төбесіне салатын арқалық.** Біздің үйдің төбесінің *бі л і г і* қысық (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). **6. ж е р г. Жұк, тоғанақ байлаған арқан тұйеге батпас үшін жөкеден, қамыстан тоқыл-ған тоқым іспеттес төсеніш.** **7. и н ф.** <ағыл. geel, spool> *Басуға арналған қағаз орамы оралатын шарғы.***

Білік ағаш. *Кереге, уық қарына бедер түсіретін темір аспан.* Арқалақ ағашта «қиғаш кертпе» болады. Сол кертпе уықты көлденең салып, уықпен бірге түзеткіш *бі л і к ағаш т ы* «ысқауыр» қоса салып, уықтың қысық, шодыр жерлерін үйші қолдың жәрдемімен мықындай түседі (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі).

Өз білігінен айналу. а с т р. *Аспан денелерінің өз осін айнала қозғалуы.* Соңғы кезде радиолокация арқылы Шолпанның өз *бі л і г і н е н а й н а л у ы* он тәулікке тең екені анықталады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). Соңғы кездерде 1955 жылмен 1958 жылдың арасында атом сағаты арқылы жердің өз *бі*

лігінен айналу жылдамдығы шабандап, тәуліктің 0,00043 секундқа ұзарғандығы байқалады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). Сатурн Күнді 29,5 жылда толық бір айналып шығады. Оның Күнді айналу жылдамдығы секундына 9,6 километр, ал *өз білігінен айналу* уақыты 10 сағат 14 минут (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.).

БІЛІК² з а т. **1.** *Адамның жалпы түсінік деңгейі, ой-өресі, санамен аңдарлық түсінік.* Ақылдың асты жұрттан білігімен, Кісіні *білігі* жоқ жігіт деген (Мұрат Мөңкеұлы, Заман). *Біліктің* білімнен ерекшелендіріп тұратын басты белгісі – оның ғылыми білімнен тыс форма ретінде де өмір сүретіндігі (ҚҰЭ). Мен той бастаған ақын да, жол бастаған батыр да, сөз бастаған шешен де болған емеспін, бірақ *өз білігім*, өз түйгенім бар (С.Бақбергенов, Қоянқөз.). **2.** *Бір сала бойынша маманданған кәсіби түсінік, білім.* Егер Қабен өндірісте істеген болса. Теориялық *білігі* нақты іспен, затты тәжірибемен байланыстырып, не айтса да, не жазса да, тек өз пікір-тұжырымын ғана ұсынар еді ғой (З.Қабдолов, Жалын). Ащысай комбинатының тәжірибесін үйреніп қайтуға жиырмадан аса елдің үш жүзге тарта мамандары келіп, арнаулы мектептен өтті және біздің кеншілерге *өз біліктерін* көрсетті (Тоғызыншы шежіре). **3.** *Ақыл, тәрбие, өнеге, әдеп, өре.* *Білігі*, ғақылы бар адамдар Мінез жоқ бойында еш шет санарлық (Ғұмар Қараш, Шығ.). Үлгі етіп жұрт түзейтін қайда *білік*, Әшейін ермек етем сөйлеп, күліп. Аңдардың осы ісінен бөтен емес, Түзелген кейбір жұртта әкімшілік (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Білігі*, бітімі де бөтен екен, Бар күні мал соңында өтеді екен. Ерін – жастық, тоқымын төсеніш етіп, Белін шешпей, қисая кетеді екен (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

БІЛКОМЫРТҚА з а т. а н а т. <лат. axis> *Жоғары сатылы омыртқалы жануарлардың (бауырымен жорғалаушылар, құстар, сүтқоректілер) екінші мойын омыртқасы. Білікомыртқа* негізгі үш бөліктен тұрады. Олар: омыртқа денесі, омыртқа доғасы және олардың арасындағы омыртқа тесігі (Қаз. тілі термин. Биология).

БІЛІКСІЗ с ы н. *Білім, түсініктен құралақан, білімсіз. Біліксізді* үйрету – Салғандай құрық сауға. Асылдың ізде нәсілін Басыңды әуел қосарға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Көп екен деп көмегім Көкірегіңді көтерме. Қырық мың қарға топ жасап Жеке туған сұңқардың Түгіне залал етер ме?! *Біліксіз* туған көп ұлдан Білікті туған бір артық, Үшбу сөзім бекер ме?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жә, *біліксіздің* білмегенін кешірмесең білгендігің қане?! (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

БІЛІКСІЗДІК з а т. *Кәсіби білімнің төмендігі, білімсіздік.* Кешегі кеңестік кеңістіктегі аз жылдар ішінде асығыс құрылған демократиялық институттар әліге дейін жемісті нәтиже бере алмай жатыр. Басты себеп – өркениеттік, *біліксіздік* («Егемен Қазақстан»).

БІЛІКТІ¹ с ы н. **1.** *Әр нәрседен жан-жақты түсінігі бар, білімді.* Сырт естуімше, Сәтімбай осы колхозды өз қолымен құрысқан, ағайын арасында абыройлы, шаруа жайына майталман *білікті* адам (С.Шаймерденов, Мезгіл). Жауғашар мұны айтқанда өзін көпті көрген қария, *білікті* данышпан қылып көрсеткісі келіп айтады (Б.Майлин, Шығ.). // *Білімді, жан-жақты түсінігі бар адам. Білікті* *ден* сөз алған, Ақыл сұрап жол алған, Шешен де келді ол тойға (Батырлар жыры). **2.** *Кәсіби білімі бар.* Әсіресе, мектептердің материалдық-техникалық базасын жақсартып, онда *білікті* мұғалімдердің баруына, білім сапасын жақсартуына күш салу қажет («Егемен Қазақстан»). **3.** *Көпке әйгілі, танымал.* Чин-Мачин деген шаһарда саудамен күн көретін бір адам болыпты. Халқына да *білікті* екен (И.Байзақов, Шығ.). Жиында бар Индияның әдебиет пен өнер майданындағы *білікті* адамдары отыр деп біліңіздер (М.Әуезов, Индия очерк.). Өз әнін автор өзі орындап та жүр, оның әндерін республикамыздың *білікті* әншілері де айтады («Қаз. әдеб.»). **4.** *Ақылды, тәрбиелі, өнегелі, парасатты.* Енді балалық өмір қалып, *білікті* адам болатын кез жетті (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Байыр осылардың бәріне бүгін назар сала қарап, ақылға ақыл қосар *білікті* әрі сенімді адам іздеп отыр (М.Дүзенов, Ант.). Болғалы тұрған *білікті* сөз бен саликалы бөтуаны тыңдасын деген (Д.Досжанов, Жібек.). Тіпті бала тапқан әйелдің бәрін ана деп аспандатпай, шешесі деп қана атайтын болған. «Ана» деген қасиетті атауды ауылдың, елдің анасы болған *білікті* әйелдерге ғана лайықтаған (Қ.Жұмаділов, Атамекен).

БІЛІКТІ² с ы н. т е х. *Білігі бар, білік орнатылған.*

Білікті білдек. *Ұн тартатын қос білікті диірмен.*

БІЛІКТІЛІК з а т. **1.** *Көп білушілік, білімділік.* Тәуелсіздің ендігі тағдыры негізінен тоталитарлық қоғамның қайшылықтары бойына сіңіріп үлгермеген жас ұрпақтың *біліктілігіне*, білімділігіне, отаншылдығына, жауапкершілігіне байланысты («Егемен Қазақстан»). Кемпір кеседегі шайын сораптай бір ұрттап алды да Жақыпбекке өзінше *біліктілік* көрсете мысқылмен қарады (М.Иманжанов, Менің махабб.). Бұл объектіні зерттеу үшін теориялық *біліктілікпен* қоса айтыл-

мыш тілдерді жете білу қажет («Қаз. әдеб.»). **2. п е д.** <лат. qualificatio> *Адамның белгілі бір білім жүйесін (кәсіби, т.б.) тәжірибеде пайдалана алу қабілеті.* Сабақтар *б і л і к т і л і к* емтихандармен аяқталмай және ол емтихандар формальды түрде өтпеуге тиіс («Егемен Қазақстан»). *Б і л і к т і л і к* ғылыми мекемеде, кейбір кәсіпорын, өндіріс т.б. жұмыс орындарында қызметкерлер мен жұмысшылардың жұмысқа қабілеттілік деңгейі ретінде белгіленеді (ҚҰЭ). **3. п е д.** *Бір немесе бірнеше кәсіби мамандықты меңгеруге кәсіби мамандығын жетілдіруге байланысты тағайындалатын категориялар мен разрядтар.* Нәтижеде аталмыш шейх Нұр-Мұбарак университетінің кітапханасын жабдықтауға уәде етсе, Ахмад Омар Хашим жыл сайын өз оқу орнында қазақстандық үш имамды *б і л і к т і л і к* арттырып тұруға және оның шығынын да көтеруге қол ұшын беретінін айтты («Егемен Қазақстан»).

Біліктілік разряды. *Заң жүзінде қызметкерлердің, жұмысшының біліктілік дәрежесін айқындайтын көрсеткіш.*

Біліктілік сипаттамасы. *Ұйымдағы түрлі мамандарға қойылатын негізгі міндеттердің, машық пен іскерліктің қысқаша мазмұндамасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

БІЛКІТІРЕК с ы н. *Біліктілігі басымдау, көбірек.* Менің ешқандай сыным жоқ, Евгений Вольфович, оны менен гөрі *б і л і к т і р е к* ағалар айтып кетті ғой (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

БІЛІМ з а т. **1.** *Адамның белгілі бір жүйедегі ұғымдарының, деректері мен пайымдарының т.б. жиынтығы. Б і л і м* адамзат мәдениетінің ауқымды ұғымдарының бірі болып табылады. Ол сана, таным, ойлау, ақиқат, ғылым т.б. күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланысты, әрі солар арқылы анықталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Балаларымыз өзіне ілгері өміріміздің *б і л і м н і ң* пайдасын тыныштықпен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам (Абай, Шығ. жин.). Ғылымда мұны «соқыр сезім» дейді, Оны айтқан ғылым – соқыр, онда, оңбайын. Меңіреуден мақсұт, *б і л і м* шығады деп, Бүтін әлем айтса да мен нанбайым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Білімдінің сөзі – ем, Мейірімі көп, етек – кең! Жұртына мақтаулы, Сыбаға сақтаулы, «Пәлі!» деп қарсы алар, Іс қылар тежеп, Жан жүрек өжет Бет келгенді арсалар. Қайда барса сыйымды, *Б і л і м і* мол – бұйымды! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Оқу, үйрену арқылы алынатын (келетін) дүниенің қандай да бір қыр-сыры туралы түсінік (таным). Б і л і м н і ң* қиқымы бейне бір суда жүзген жеміс, бес бармақты батырып, шеңгелдемесен, уысыңа түк ілінбейді, іліксе де, аз келеді (Ж.Айма-

уытов, Шығ.). Үйрен *б і л і м* жастықта, Білмесен жанға қастық та! *Б і л і м ғ е* шөгір Жок үйден түңіл Ерікке қоймай ентелеп (М.Жұмабаев, Шығ.). – Оқы, *б і л і м* алып тезірек қайт, – деді ол бір сөзінде Есіркегенге, – сендердей көзі ашық азаматын күтіп отырған елдерің бар (І.Есенберлин, Қаһар). Енді аз күнде мектептерінде оқу басталады, жаңа кітаптар, тың пәндер оқиды, *б і л і м* алады (С.Бегалин, Төлбасы.). **3.** *Кәсіби біліктілік, мамандыққа қатысты ұғым, деректер жүйесі.* Осы бағдарламаны енгізу барысында жүйелі жұмыстар, оның ішінде дәрімен толық қамтамасыз ету, емдеудің жаңа әдістерін игеру, дәрігерлердің *б і л і м н* көтеру, компьютерлік техниканы енгізу сияқты жұмыстар іске асырылады («Жас Алаш»). **4.** *Қандай да істі жүзеге асыру жолдары мен әдіс-тәсілдерінің жиыны.* Оқушылар түрлі тәжірибе, байқаулар жүргізіп, нақты *б і л і м* дағдыларына үйренеді («Халық мұғ.»). Расында, заводта Алжановтан басқа тәжірибесі де, *б і л і м* де мол инженерлер көп, соларды неге ұсынбады екен? (З.Пашкин, Теміртау). Тілін тапсаң кім созбайды қол ұшын, Өнер қажет, *б і л і м* қажет сол үшін. Қарт күрсінді: – Ұлым, желік қуыпсың! (М.Шаханов, Фасырлар.). **5.** *Белгілі бір сала (мәселе) туралы арнайы мәліметтер жиыны (жүйесі).* Талпына берсе, керекті *б і л і м* құралдарын толық жинап ала алса, түбінде сыншы болулары да мүмкін (С.Сейфуллин, Шығ.).

Арнаулы білім. *Белгілі бір іске, нақты салаға маманданған әртүрлі деңгейдегі біліктілік, дерек, ұғымдар жүйесі.* Қазір жұмыстың тегігі кадрде, кадрдың тегігі *а р н а у л ы б і л і м* де (С.Бегалин, Уақыт.). Орта дәрежелі *а р н а у л ы б і л і м і* бар ойлы қыздың Мейрамды көргеннен кейін жабыңқы көңілі жарқ еткендей болды (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

Білім алды. *Оқу, ғылым үйренді.* Түбінде баянды еңбек егін салған, Жасынан оқу оқып, *б і л і м а л ғ а н*. Би болған, болыс болған өнер емес, Еңбектің бұған өзге бәрі жалған (Абай, Тол. жин.).

Білім алушыларды қорытынды мемлекеттік аттестаттау. *Мемлекеттік жалпы міндетті стандарт талаптары бойынша білім алушылардың білім деңгейін анықтау мақсатымен жүргізілетін нәтижелері бойынша білім туралы құжат (күәлік, аттестат, қызмет күәлігі, диплом) берілетін рәсім (Қаз. тілі термин. Педагогика.).*

Білім базасы. а) *Студенттердің, оқушылардың меңгерген білім қоры.* ә) *Оқу орындарындағы білім алушылардың білім деңгейі, қоры, оқу құрал-жабдықтары, техникалық-құрал жабдықтары және т.б. (Қаз. тілі термин. Педагогика.).*

Білім беру. а) п е д. *Туісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру процесі. Білім беру* оқыту мен өз бетінше іздену негізінде жүзеге асырылады (ҚҰЭ). Еліміздегі *білім беру* жұмысы отансүйгіштікке баурауға, республиканың қоғамдық-саяси, экономика және мәдени өміріне қатысуға, жеке адамның құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыруға бағытталған (ҚҰЭ). Мектепті үздік бітірген оқушылардың 20 пайызына жуығы 40 балл жинай алмады. Бұл дегеніңіз, мектептердегі, әсіресе ауылдық мектептерде білім деңгейінің төмендігін, оқытушы-ұстаздардың балаға жүйелі *білім беруде* «жүрдім-бардым» қарайтындығын көрсетеді («Түркістан»). Соның негізінде жоғары оқу орындарына студентті қабылдау ережелері түбегейлі өзгеріске ұшырады және жоғары кәсіби білімі бар мамандарды мемлекеттік *білім беру* тапсырыстары негізінде дайындау жүйесі іске қосылады («Түркістан»). ә) қ о ғ.-ә л е у м. *Қоғам мүшелерінің адамгершілік, зияттық, мәдени және дене дамуы мен кәсіби біліктілігінің жоғары деңгейіне қол жеткізуді мақсат ететін үздіксіз тәрбиелеу мен оқыту процесі. Білім беру* ісі (жалпы және арнаулы жүйесі) шеберлікке, дағдыға баулудан өсіп, өрбіп, белгілі бір кәсіпке, мамандыққа үйретумен тиянақталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Іске асырылатын *білім беру* бағдарламаларының сипатына қарай білім беру жалпы білім және кәсіптік білім беру болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). ҚР Білім және ғылым министрлігі жанындағы Мемлекеттік *білім беру* стандарттары және тестілеу орталығы ашылады. Қазақстан Республикасының Үкіметі тарапынан 1999 жылы 24 сәуірде «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоғары оқу орындарының студент контингентін қалыптастырудың жаңа моделі» дайындалып бекітілді («Түркістан»).

Білім беру әдістемесі. п е д. *Жекелеген білім процесінің тәлімдік әрекетіндегі нақты тәсіл, амалдардың сипатталуы. Білім беру әдістемесі* н е байқау, жобалау, қателік, рейтинг тест т.б. әдістер жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру бірегейлігі. п е д. *Авторлық бағдарлама бойынша жұмыс істейтін, өз тәлімдік тұжырымдамасы бар әралуан оқу мекемелерін ортақ жүйеге келтіру, қалыптастыру.*

Білім беру гранты. қ о ғ.-ә л е у м. *Білім алушыларға кәсіптік білімге төлеу үшін тегін берілетін нысаналы ақша сомасы. Сол жыл-*

дан бастап, талапкерлерге байқау негізінде мемлекеттік *білім беру гранттары* мен мемлекеттік білім беру несиелерін ұсыну арқылы жоғары оқу орындарына қажетті студент контингенттерін (санын) қалыптастырудың жаңа үлгісі қолданысқа енгізілді. Соған қарамастан, Елбасымыз бен Үкіметіміз министрліктің жобасын қабылдап, рұқсат берді («Түркістан»).

Білім берудегі делдалдық. *Білім беру қызметін іске асырушы мен оны тұтынушыны байланыстыратын іс-әрекет* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім берудегі маркетинг. *Ұйымдар мен жеке адамдарға білім беру тұрғысында қызмет көрсетудің баға құрылуын анықтау, жоспарлау, ілгерлету және жүзеге асыру процесі* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім берудегі мониторинг. *Білім беру процесінің қалаған нәтижеге немесе бастапқы ұйымдарға сәйкестігін анықтау мақсатындағы тұрақты бақылау, қадағалау* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім берудегі өктемдік. <франц. autoritarisme> *Білім алушы мен білім беруші арасындағы қарым-қатынас түрі; білім беру ісінде құрғақ беделге салу, әкімшілік жолмен өктемдік көрсету* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім берудің жалпы қолжетімдігі. қ о ғ.-ә л е у м. *Барлық типтегі оқу мекемелерінің білім алушыларға жынысына, нәсіліне, ұлтына, дініне т.б. айырмашылықтарына қарамастан білім беруіне заң жүзінде толық құқық беру* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім берудің негізгі сипаты. *Халықтың әралуан топтарының қалаған деңгейде білім алу құқықтарына ешбір нұқсан келтірмейтін және кез келген білімділік сұранысты қанағаттандыра алатын оқу-тәрбие мекемесі жүйесі мен білімділік бағдарламалар құру* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім берудің тиімділігі. *Қойылған мақсатқа сәйкес өлшем бойынша білім беру қызметінің нәтижесін сипаттайтын бағалау сандары* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру жүйесі. п е д. *Мемлекет стандартына сәйкес халыққа берілетін қажетті білімдердің реттелген желісі. Білім беру жүйесі* н ің басты міндеттері – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады (ҚҰЭ). Ал бүгінгі әңгіме сол университеттің *білім беру жүйесі*, жалпы оқу-білім жүйесіндегі жаңа реформалар жайлы болмақ («Түркістан»).

Білім беру қызметкерлерінің біліктілік категориясы. *Қызметкердің кәсіптік мін-*

детті орындау мүмкіншілігін қамтамасыз ететін нормативті өлшеміне сәйкес тәлімдік және басқарушылық еңбектің кәсіптілік және өнімділік мөлшерін көрсететін біліктілік деңгейі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру мекемесін аттестаттау. Білім беру мекемесінің мемлекеттік білім стандартына мазмұн, деңгей және сапасының сәйкес келуін анықтау.

Білім беру неснесі. Білім алуға төлеу үшін берілетін нысаналы несие (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Білім беру социологиясы. Әлеуметтік субъектілер, білім беру жүйесі, оның деңгейлік кіші жүйелері, тиісті институттары мен топтық агенттері қарастырылатын социологияның бір саласы. Білім беру социологиясы қоғамдық ұдайы өндіріс жүйесінде, соның ішінде, мыс., әлеуметтенуде білім берудің атқаратын қызметтерін және білім беру саласындағы әлеуметтік саясатты зерделейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жеке ғылыми пән ретінде білім беру социологиясы екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жүйелі түрде дами бастады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру технологиясы. п е д. Оқу процесін жоспарлау, оқушылардан тест алу және білім беру жүйесі ретінде мектеп іс-әрекетін басқару үшін жүйелі тәсіл мен ілеспелі тәжірибелік білім жиынтығын құру (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру туралы заң. Республика азаматтарының білім алуға конституциялық құқығын қамтамасыз етуге арналған заң. Білім беру туралы заңда мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері, орталық және түрлі деңгейдегі жергілікті атқарушы органдар арасының білім беру саласындағы құзыретін шектеу белгіленген (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру тұжырымдамалары. п е д. Әртүрлі оқу орындарындағы базалық оқу пәндерінің мазмұны мен оқылу ұзақтығы туралы көзқарастар жүйесі, білім беру бағдарламаларының мақсаттарын, міндеттерін, ұйымдастырылуын түсінудің белгілі бір әдісі.

Білім беру ұйымдары. Бір немесе бірнеше білім беру бағдарламаларын іске асыратын және (немесе) білім алушылардың, тәрбиеленушілердің құртімі мен тәрбие алуын қамтамасыз ететін заңды тұлғалар. Білім беру ұйымдарын Қазақстан Республикасының заңдарында заңды және жеке тұлғалар құрады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Білім беру ұйымдарында лицензия алған кезден бастап білім беру қызметін жүргізуге құқығы пайда болады және ол мерзімі біткен, қайтарылып алынған немесе Қазақстан Республикасының

заңдарында танылған кезден бастап тоқтатылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру ұйымдарының филиалдары. Білім беру ұйымының одан тыс жерде орналасқан және білім беру бағдарламаларын толық көлемде іс жүзіне асыратын құрылымдық бөлімі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру философиясы. п е д. Білімді аксиология, онтология, гносеология, антропология тұрғысында әлеуметтік-мәдени гуманитарлық практиканың ерекше бір саласы деп қарастыратын жалпы теория (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім беру экономикасы. қ о ғ. -ә л е у м. Рухани өндіріс пен материалдық емес қорланудың шаруашылық тұрғысынан аса маңызды салалары ретіндегі білім беру қызметінің әртүрлі нысандарының ерекшелігін зерттейтін экономикалық теория тарауы; білім беру саласын дамытудың, білім беру саласының мекемелері мен басқару органдарының педагогикалық және шаруашылық қаракетін оңтайландырудың нақты экономикалық проблемаларын талдап-зерттейтін ғылыми пән (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім деңгейін анықтайтын тест. Білім деңгейін тексеру үшін алынатын тест (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білімдер базасы. и н ф. <ағыл. knowledge base> а) Белгілі бір пән саласында азамат жинақтаған білімдерді компьютерге ұсынуға (енгізуге) арналған семантикалық модель. Білімдер базасы интеллектілік жүйенің, жеке жағдайда сараптау жүйесінің негізгі құрамды бөлігі болып саналады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). ә) Кейбір пән саласына жататын білімдер жинағы. Білімдер базасы көбінесе сараптау жүйесінде пайдаланылады. Олардың көмегімен тиісті сала бойынша практикалық өмірден алынған дағдылар, сараптаудың нәтижелері ұсынылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білімдердің инженерлік өнері. и н ф. <ағыл. knowledge engineering> Білімдерді ұсыну, оларды актуалды қалып-күйде қолдану және олармен айла-шарғы жасау бойынша зерттеулер жүргізетін информатиканың саласы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Білімдерді ұсыну жүйесі. и н ф. <ағыл. system of representation of knowledge> Интеллектілік жүйелерде білімдерді сипаттау және сақтау құралдары мен әдістерінің жиынтығы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Білімді бекіту. п е д. Алған білімді тест әдістері, сұрақ-жауап арқылы, шығарма, мазмұндама, реферат жаздыру арқылы т.б. нақтылау, жадқа жазу (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білімді ізгілендіру. п е д. Білім беруде адамды ең жоғары құндылық деп тану, адамның еркіндігі мен жан-жақты дамуын қамтамасыз ету; оқу-тәрбие процесінде оқушының танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру. Білімді ізгілендіру адамды дамытудың психологиялық-педагогикалық теориясына негізделеді, соның негізінде жалпы тарихи-мәдени білім тұжырымдамасы, педагогика тарихына жақын пәндер мен тәрбие практикасы ескеріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Білімді ізгілендірудің* тәжірибелік бағыты – оқу бағдарламаларын қазіргі отандық және әлемдік мәдени мұраларымен және жетістіктерімен байыту (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім көлемі. п е д. Мектептің әр сатысындағы, әр пән бойынша игеруге қажетті білім.

Білім мазмұны. п е д. Жас ұрпақтың өркеніетті, саламатты қоғамда өмір сүруі үшін оған қажетті ақпарат, деректердің ұғымдарын ретті, байланысқан желісі. Білім мазмұны жаңа ақпарат ағымын саналы түсіну, оны бағалай білу, кез келген жағдайда шығармашылық шешім қабылдау, рухани адамгершілік қағидаларды игерту бағыттарын белгілейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім туралы құжаттар. Білім берудің, біліктіліктің, білім беру мекемесінің аттестациядан өткені туралы берілген, кәсіби білімдік бағдарламалар деңгейіне сәйкес мемлекеттік үлгідегі құжат (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Білім шарқы. Білім көлемі, білім дәрежесі. Оның білім шарқы бәрімізге де белгілі емес пе, несіне мақтай бересің (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Жалпы білім беру. Бәріне ортақ міндетті білім беру жүйесі. Жалпы білім беруге: 1) мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту; 2) жалпы бастауыш білім беру; 3) жалпы негізгі білім беру; 4) жалпы орта білім беру; 5) жалпы қосымша білім беру кіреді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Жалпы білім берудің* әрбір сатысындағы білім беру мазмұны тиісті жалпы білім беру бағдарламасымен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Кәсіптік білім беру. Қандай да бір кәсіпті меңгеруге қажетті білімді игерту. Кәсіптік білім беруге: 1) кәсіптік бастауыш білім беру; 2) кәсіптік білім беру; 3) кәсіптік жоғары білім беру; 4) жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім беру; 5) қосымша кәсіптік білім беру кіреді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Кәсіптік білім берудің* әрбір сатысындағы білім беру мазмұны тиісті кәсіптік бағдарламамен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

БІЛІМДАН з а т. Ғылым-білім нәтижесін, бұрын-соңды ақыл-ой жемісін, тарих сабақ-

тарын өмірге енгізіп, кеңінен, жан-жақты ойластырып, пайдалана білуші. Ол дамуға белгілі жетерлік күш керек, түрткі, себеп керек. Қандай? Ойшылдар, оқымыстылар, білімдандар күннен-күнге түрлі нәрселерді жасау әдісін үдететін техника жолын табу керек, саудагерлер, жалдаптар шығару керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЛІМДАР с ы н. Ой-өрісі кең, көп білетін, білгір. Рецензияға қол қойылмапты, бірақ кім де болса білімдар кісінің жазғаны – сайрап тұр (Т.Әлімқұлов, Акбоз ат). Отызға жетпеген жас жігіт қарапайым халық арасында қаншама білімдар көрінгенмен, бұны баласынып, сөзін жүре тыңдаушылар да аз болмас (А.Байтанаев, Қайнар.). Жаугершілігі мол, мықтысы мытып, әлсізі күштіге кебіс қойған зар-заманда бұл білімдар баланың өзіне керек болатынын анық сезген (Д.Досжанов, Тұлпар.).

БІЛІМДАРЛЫҚ з а т. Әр нәрсеге жетіктік, ой-өрісі кеңдік, білгірлік. Мұраттың білімдарлығын Атағұлла ағасы мақтаныш көріп, ел ортаға салып отырады (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Толқын мен Наурыз мәдениетті, әдепті жандар. Наурыз бейнесі мәдениеттілігімен, білімдарлығымен Сұлтанмахмұт тұстарын еске түсіреді («Қаз. әдеб.»). Нағыз тәрбиеші үшін дарқан пейіл, үлкен жүрек, терең білімдарлық керек («Лен. жас»).

БІЛІМДЕН = е т. Оқу, білім алу. Әрине, кешегі білімі аздар бүгін бірден аспанға шығып кеткен жоқ. Ептей өсіп келеді. Бірақ әлі көңілдегідей білімденіп болды деп айтуға да болмайды (С.Мұқанов, Өсу жол.).

БІЛІМДЕНДІР = е т. Білім алғызу, білімін толықтыру. ≈ Білімдендіріп шықты.

БІЛІМДЕНДІРУ Білімдендір етістігінің қимыл атауы. 1. Сауаттандыру, білім алғызу. Ыбырай Алтынсарин қазақ әйелдерін білімдендіру ісінің де пионері, атасы («Лен. жас»). 2. п е д. Қандай да бір мақсатқа бағытталған білім бергізу, білімге баулау. Білімдендірудің мағынасы үйрету, жабайы білім алудан гөрі тереңірек. Білімдендіру бірнеше адамдардың белгілі істерінің нәтижесі, ... адамға арнағанда, адамшылық мұратын бойына сіңірген шын мағынасында кемел етіп шығару. Әр адам – өз заманының ұлы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Білімдендірудің мақсұты: әр адам – өз заманына қолайлы тарих тұрмысының әр тарауына қатынасатын адам етіп шығару. Тәрбие жалаң денеге, ақылға ие емес, адамның қайратына да, сезіміне де бағытталды. Білімдендіру көбінесе ақыл жұмысын күшейтуге арналады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЛІМДЕНУ Білімден етістігінің қимыл атауы. Оқу, *білімдену* сөз болғанда қоржындардан кітаптар, дәптерлер шығып отырды (Т.Нұртазин, Адам.).

БІЛІМДІ сын. **1.** *Көп оқыған, берген білімді санаға түйген.* Мен де сенің еңбегіңді Ақтаймын деп серт етемін. Жақсы оқып барлық пәнді, *Білімді* боп ер жетемін (М.Хакімжанова, Жыр асуы). – Барлығын бірдей *білімді* деп айта алмаймын. Бізде білімі төмендердің мерейі үстем көрінеді. Кейбір студенттер «оқудың қай түрінде білім алудасың?» деген сұраққа «договорныйда» деп мақтанышпен жауап беруі, олардың қаншалықты деңгейде екенін көрсетсе керек («Түркістан»). // *Білімдар, бір істен немесе ғылым саласынан жан-жақты хабардар, маманданған адамдар.* *Білімділер* сөз айтса, Бәйге атындай аңқылдап, Өзгелер басын іздейді, Әрине деп мақұлдап (Абай, Тол. жин.). *Білімділердің* пікірін алғанда, сезімге берілу, құмарлыққа салыну, жалғанның жабдығына шұғылдану мақтаулы емес, сөкет болып саналады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтың талай шежіре қартын көре жүре мен Жабайдай *білімдісін* өте сирек кездестірдім (С.Мұқанов, Менің мект.). Адам баласының тарихында тұңғыш рет әлем, оның ішінде адамның жаралуы туралы, ертедегі гректің аса бір *білімдісі* Анаксимандр сөз етеді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). **2.** *Арнайы білім алған, дипломы бар.* Мемлекеттік органдарға деген сенімнің артуы үшін мемлекеттік қызметке *білімді*, мәдениетті, парасатты, іскер және ұлттық рухы мен адами қасиеті жоғары азаматтардың тартылғаны жөн («Егемен Қазақстан»). Елімізде экономика мен әлеуметтік сананы реформалаудың сындарлы жылдарында әрі жас, әрі *білімді* де білікті, жанаша ойлайтын кадрларды іріктеп, жауапты қызметтердің тізгінін ұстатқанын қалың оқырман жетік біледі («Егемен Қазақстан»). Қапса ақсақал бастауыш көлемінде ғана білімі болса да сол техниканы *білімді* мамандардан кем білмейді (М.Тайыров, Балқаш). **3.** *Ақылды, көрегенді, қылықты, әдепті.* Әйелдің *білімдісін* ер сыйлайды, Еріңді аяқ асты етпе, жаным (Айтыс). Ағайының көп болса, Ұлы шерек қолмен тең, *Білімді* туған жақсылар Аз да болса көпшен тең (Ақтамберді // Алдаспан). Бұл туралы Потанин жазды: «Мен корпустан шыққан соң бес жылдай Алматы жағында шетте қызмет етіп қайттым, Шоқан Омскіде әлгідей *білімді* ақжүрек адамдармен жолдас болып ысылған (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *Сауатты, көзі ашық.* Ұрқия да асып кеткен *білімді* емес, жетіншіні ғана бітіріпті

(Е.Калиев, Рудный.). Бір әннен бір уақытта жағымды әсерлену, екінші уақытта жағымсыз әсерлену алуға мүмкін, яки *білімді*, оқыған адам бір нәрседен жағымсыз әсерлену алғанда, ол нәрседен оқымаған надан адамның алған әсерленуі жағымды болуға мүмкін (М.Жұмабаев, Шығ.). *Білімді* болуға – оқу, бай болуға – кәсіп, күшті болуға – бірлік керек! («Егемен Қазақстан»). **5.** *Мәселенің мән-жайынан хабардар, жете түсінетін, жан-жақты.* Бір-бірін қорықса сыйлайды бүгінгі адам, Түсінер бұ сөзіме *білімді* адам (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ел болсаң, елге керек *білімді* әкім, Табады білім жетсе жолыңды әкім (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Беделді, білімді, абыройлы саясаткерлерді қолтығының астына жинаудың орнына, оларды өзіне басты қарсылас санап, кеуделерінен кері итерді («Жас Алаш»). // *к о н т е к с т. ж а ғ ы м с ы з. Үстірт білімдер иесі, көзге түсу үшін бір істен хабардарлық танытатындар.* Кей адам кейбіреулерді көтермелер деп айтар, *білімділер*, шалымдылар. Ол мақтауды ойласаң оған зиян, Сорлыны құр мақтауға салындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). **6.** *д і н и. Иманы көміл, дін жөнінде танымы терең, арнайы діни білім алған.* *Білімдіге* білімсіз бағынбай ма? Іздесе, пендеге жол табылмай ма? Ақты қойып, арамды әдет етсек, Денеміз дозаққа өзі жағылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Білімді* имамның ғана ісі оң, аузынан шыққан әрбір сөзі мәнді де пәтуалы («Түркістан»). // *к о н т е к с т. Дунияуи білім жүйесін меңгерген діни білімнен бейхабар адам деген мағынада.* «Інжіл» «Құран» – бәрін айтып тұрса-дағы, Адасып ардан күсіп қара басар. Сөйтіп бұзып бүлдіріп, есіл дінді, Дін десе *білімділер* тұра қашар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арнаулы білімді. *Арнайы білім беру жүйесінің жоғары деңгейінен төмен тұратын кәсіби білікті маман даярлайтын оқу орындарынан алынатын білімі бар.* Біздің Есіл аудандық мәслихатында 13 депутат болса, 12-сі жоғары, біреуі орта *арнаулы білімді*. Олардың бәрі де өмірден көргені мен түйгені көп білікті жандар («Егемен Қазақстан»).

Білімді жұрт. *Мәдениетті, өркениетті халық мағынасында.* Ғәммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі: бірі – Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттардың көбі *білімді жұрт* болып, ертерек ғалымдарға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер; екінші – маңғұл жағынан келген (Абай, Шығ.). Міне, қазақ көтеріліп, *білімді жұрт* болып келді. Онан кейін бұрет халқы, Алтай төлеңгіті оянды («Қазақ»).

Білімдінің жүзі нұрлы. *Білімдар, танымы терең, түсінігі кең әрі адамсүйгіш бағытта білім алған адамның мерейі үстем, мәртебесі жоғары деген мағынада.* Білімнің аты білім. *Білімдінің жүзі нұрлы*, білімді иманның ғана ісі оң, аузынан шыққан әрбір сөзі мәнді де пәтуалы («Түркістан»).

Білімдінің сөзі – ем. *Танымы терең, ақиқат дүниесін жүйелі тани білген адамның сөзі орынды, ақылы пайдалы деген мағынада.* *Білімді сөзі – ем*, мейірімі көп, етек – кең! Жұртына мақтаулы, Сыбаға сатулы, «Пәлі!» деп қарсы алар, Әс қылар тежеп, Жан жүрек өжет Бет келгенде арсалар. Қайда барса сыйымды, Білімі мол – бұйымды! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жоғары білімді. *Арнайы білім беру жүйесінің арнаулы орта деңгейінен жоғары тұратын білікті маман даярлайтын оқу орындарында алынатын білімі бар.* *Жоғары білімді* жігіттер майданға кеткесін, осы Сағынайлар олардың ізін басқан (М.Сүндетов, Ескексіз.). Бастапқы деңгейде Алматы қаласындағы өндірістерге қажет жұмысшы мамандар, колледжде орта буын, ал үшінші деңгейде салаға қажет *жоғары білімді* 12 мамандық бойынша кадр даярланады («Егемен Қазақстан»). Қазақстанда тұңғыш *жоғары білімді* құрылысшылардың шыққанына 40 жылдан асты. Олардың көбі орыс және қазақ тіліне бірдей. Ауыл мектебін қазақша бітіріп келіп, бірінші курстан орысша оқуға мәжбүр болған олар, әрине, талай қиыншылықты бастан кешірді («Жас Алаш»).

Орта білімді. *Жалпы білім беру жүйесінің бастауыш деңгейінен жоғары жалпыға бірдей мектептерде алынатын білімі бар.* «Яш Түркістан» журналын шығарысқан үшінші кісі. Бұл да өзбек азаматы. 1904 жылы Ташкентте туған. Бастауыш және *орта білімді* бұл да Ташкент пен Бакуде алған. Жоғары білім алу үшін 1922 жылы Әбдулақап Октайды Түркістан ұлттық бірлігі комитеті Германияға жібереді («Түркістан»). Бір кезде осы «Правда» колхозы *орта білімді* адамға тансық еді, ал сол білім екінің бірінде (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

Терең білімді. *Бір іске әбден үйреніп, дағдыланған, сол сала бойынша білімдер жүйесін жете меңгерген.* Бірнеше жыл өткен соң Моңғолияға жаңа елшілік жақтала бастады да, оны *терең білімді* әрі аса жігерлі монах Гильом Рубрук басқаратын болды («Парасат»). Машайық – арабша «машиаха» абыз, *терең білімді*, өте ақылды адам, періштелер аян беретін сопы деген мағынаны білдіреді («Егемен Қазақстан»). Ең басты жаңа технология тетіктерін меңгерген, нарықтық эконо-

микаға бейім, *терең білімді* маман даярлауды қолға алудамыз («Егемен Қазақстан»).

БІЛІМДІК¹ з а т. с ө й л. **Білімділік.** *Залым кісі кірмейді тіпті санға, Сынай тұғын бір сыншы табылғанда.* *Білімдігің* бит шаққан құрлы болмас, Тамам күнәң жиылып жабылғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көңілмен бірге қол жетер, Жұрт қажетті мол жетер, *Білімдік* ті олжа етер, сусап тұрған бостанға (І.Жансүгіров, Шығ.). Мұғалім! – бұл адамның ардақты аты. *Білімдік* бар биікке шығар саты. Ең алғаш басталады осы адамнан, Сүйеді сондықтан да жақын, жаты (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

БІЛІМДІК² с ы н. *Білімге қатысты, соған тән.* Поэзияның *білімдік* әрі тәлімдік мәні бары аян (М.Әлімбаев, Қалам.). Әрбір сабаққа мұқият дайындалу – сабақтың *білімдік* және тәрбиелік мақсатын толық шешуге мүмкіндік береді («Халық мұғ.»).

Білімдік орта. п е д. *Қандай да бір бағыт, сала бойынша қажетті білімдер жүйесін меңгертуге, қалыптастырып дамытуға қолайлы жағдайлар жасалған ая, кеңістік.* Осы жағдайларды талдай келе, университет ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор Ғ.Мұтанов мәселені басқаша шешуді ұсынады. Оның мәнісі мынада: бұрынырақта қалыптасқан жағдайда бөлек қазақ факультетінің болуы қажеттілік еді. Ол инженер мамандарын даярлау процесін бір тілділіктен алып шығып, жаңа *білімдік орта* даярлауға бейімдеді («Егемен Қазақстан»).

БІЛІМДІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Білім алу әрі психология салаларына тән, соларға бірдей қатысты.* Дегенмен осындай «былай тартсаң өгіз өледі, олай тартсаң арба сынады» іспеттес жағдай сағызша созбай біржола реттеуді қажет етеді. Ана тілінде бөлек факультет жағдайында оқытуды жалғастыра берсе, база жетіспейді, орыс тобына барып қосылса, бірқатар *білімдік-психологиялық* қиналыстарды бастан өткізуге тура келеді («Егемен Қазақстан»).

БІЛІМДІЛІК з а т. **1.** *Білімдарлық, білімге деген құштарлық.* Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды *білімділікке* бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз (Абай, Тол. жин.). Әділдік, жақсылық, яки әділетсіздік, жамандық, сондай-ақ *білімділік*, көргендік, не қараңғылық, надандық, оқу, өнер, ғылым тағы осы сияқты тақырыптар көбіне дидактикаға, уағызға ұласып кетеді (М.Базарбаев, Замана.). Күрескерлік, адалдық, *білімділік* болсын саған мәңгі серік! Сонда сен Отаныңның толыққанды мүшесің (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). **2.** *Терең білім иесі болушылық,*

жан-жақты білімдер жүйесін игерушілік. Алайда НКВД қызметкерлері оны тұтқындаған күні «Орта Азия және Қазақстан тарихы» кітабының мәшһенкеге басылған нұсқасын ала кеткен. Рысқұловтың *білімділігі*н айтып жеткізу қиын («Зерде»). Әржақтылық, *білімділік*, жан-жақтылық, көп білушілік. Ал бізде мұғалімдеріміздің бәр-бөрінің бойынан осындай әржақтылық табыла бере ме? («Қазақст. мект.»). Әуезов интеллигенттер бойындағы кемшіліктерді сынап, оқығандарды ауызбірлікке шақырады, адалдық, табандылық, *білімділік* сияқты қасиеттерді үлгі етеді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). **3. Қандай да бір істің, кәсіптің, мамандықтың шебер иесі болушылық, оны толықтай игерушілік.** Бірдемені мүлт жібермеу үшін журналистің *білімділігі*не қоса төбесінде құлағы, желкесінде көзі болуы шарт (Ә.Қарағұлов, Баспасөз). Жаңа және биік әлеуметтік мәртебе ендігі жерде әділ бәсеке, іскерлік пен *білімділік*, мәдениеттілік пен біліктілік арқылы жеңіп алынбақ. Басқаша болуы мүмкін емес, болуға да тиісті емес («Егемен Қазақстан»). Хакім уездік партия комитетінің хатшысы Дәулетовты *білімділік* жағынан да, іс тәжірибесі жөнінен де қатарынан озат шыққан адам деп бағалайтын (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Бәйге аттың мүсінін сынауда Абай үлкен *білімділік*, байқағыштық танытады (М.Әуезов, Әр жыл.). **4. Көрегендік, білгірлік.** Бұл жігіттің *білімділігі*не, қабілеттілігіне ризамыз. Кейбір басшылар секілді өңменіңнен итермелемейді. Сөзді тыңдай біледі, қас-қабағымыздан не керегін бірден біле қояды, – деді Төкең («Жас Алаш»).

Білімділік сайысы. п е д. *Білім алушылар арасында қйымдастырылған әртүрлі педагогикалық мақсаттарға арналған білімдерін сынау шаралары, білімдері бойынша жарыс.* Сонымен бірге жазғы демалыста кейбір талапты балалар кешенге келгендерге жол-басшылық жасауға маманданып, табас табатын көрінеді. Тіпті, өз араларында олар Қазақстан тарихы бойынша білік пен *білімділік сайыстары*нда өткізіп қояды екен («Егемен Қазақстан»).

Кең білімділік. *Қандай да бір іс немесе ғылым саласы бойынша терең де жан-жақты хабардар болғандық, білімдарлық.* Ақынның ересен *кең білімділігі*, теңіздей терең парасаттылығы, сан тарап ғылымынан жан-жақты хабарлығы қайран қалдырды (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

БІЛІМДІ-ӨНЕРЛІ с ы н. *Көп нәрседен хабардар әрі бойында өнері бар. Білімді-өнерлі ата-бабаларымыздың келер ұрпаққа қалдырған ұлы ескерткіші іспетті* (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

БІЛІМДІРЕК с ы н. *Білімі жағынан ілгерірек, озығырақ.* Осы бағыттағылар *білімдірек* те тілдірек. Бұл тұста Бейімбет жауапты хатшы емес, жазушыдай ойланып қалады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Маған астана тіршілігі бұрынғыдан да сәулеттірек, бұрынғыдан да гөрі етене жақынырақ болып шалынады. Өзімізді де осыдан төрт сағат бұрынғыма қарағанда *білімдірек*, бақыттырақ сезінемін (Жинақ). Ұстазы – Қашқар хазрет алға тұтқан, Жел сөзбен өте-мөте даңқы шыққан, *білімдірек* молла Машқарадай, Көп ғалым мүдәрристер одан шыққан («Жас Алаш»).

БІЛІМҚҰМАР с ы н. *Білімге құштар.* Қазіргі ауыл азаматы көпшілігінде іздемпіз, *білімқұмар*, өмірдің жан-жақты терең сырларына талпынған адам («Мәдениет және тұрмыс»).

БІЛІМПАЗ з а т. **1.** *Көп оқыған, ойшыл, оқымысты ғалым.* Қаламы өткір *білімпаз* Шашты алысқа дабысын. «Алаш!» деп ұран шақырды, Жұртының жоқтап намысын (М.Дулатов, Шығ.). Алдымызда шілденің онында болатын *білімпаздар* тобының қарсаңында мүлдемдізді айтып қалайық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жауһарлық Ғаббас пен Исмаил, сығанақтық Хисамеддин, испиджабтық Ахмед, қорасандық Нысан Абыз, шабғарлық Әнет баба – бәрі осы ошақтан сабақ алған *білімпаздар* еді (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** *Ғылымның бір саласындағы ғалым, зерттеушілердің жиынтық атауы.* Осы тұрғыдан алып қарағанда, халық шаруашылығының жеке салаларында әдеби тілді байыта түсетін кәсіби сөздерді жиып-терумен қатар оны ғылыми негізде талдау тіл *білімпаздарының* төл ісінің бірі болмақ (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). Сүйек шіриді. Мұрын бұзады, ауру адам жүре алмайтын, сөйлей алмайтын болып, көбі ақылдан да айырылады. Мерез денедегі жарадан, ауру адамның сілекейінен, қаннан жұғатындығын, *білімпаздар*, докторлар анықтаған (М.Дулатов, Шығ.). XIX ғасырдың басында қазақ-қырғыз жайын зерттеген Г.Ю.Клапрот, К.Риттер секілді *білімпаздардың* да мағлұматтары өте ұшқары, орасан қате болғандығы көрінеді (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *к ө н е. Бал ашушы, тұс жорушы, көріпкел.* Бал ашатын *білімпаздардың* бойына үйір қыласың да, менің жақындарымаң безесің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Қуаныш түстен оянып, Азамат басын құратты. Халқына түсін сынатын, *Білімпаздың* баршасын, Басын қосып сұрапты (Батырлар жыры).

БІЛІМПАЗДАН = е т. э к с п р. *Көп білгенсіп, оқымысты болғансу.* – Немене, мен ойнап жүргем жоқ, жұмыс істеп келдім. Отырып алып *білімпазданғанды* жаным сүймеуші еді, – дедім («Лен. жас»).

БІЛІМПАЗДЫҚ з а т. *Көп нәрсені жете білетін білімдарлық, білгірлік.* Адамның қадір-қасиеті көрегендігімен, *білімпаздығымен* ғана өлшенбейді (С.Байжанов, Замандас.). Василий Иванович Попов Мұхтардың *білімпаздық* жолындағы ұстазы (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Ракеталық бөлімде қызмет ету – оңай емес. Кез келген солдатқа *білімпаздық* пен зеректік, радиотехникаға деген үлкен құштарлық керек («Лен. жас»).

БІЛІМ-ПАРАСАТ з а т. *Білім мен ақыл, адамгершілік, ізгілік, адалдық, әділеттілік сияқты қасиеттердің үйлесімі.* Арабтың діни-схоластикалық ілімінің ислам догмалары жайындағы данасынуларын жеңе отырып, Абай өзінің *білім-парасат* шеңберін кеңітуге тырысты (Қаз ССР тарихы). Хат жаза білу де – үлкен өнер. Адамның *білім-парасаты* ты, мәдениеті жазған хатынан-ақ аңғарылып тұрады («Қаз. әдеб.»).

БІЛІМСІ = е т. э к с п р. м ы с қ ы л. *Білгішсіну, көп білетін адамша сөйлеу, өзін білгіш ретінде көрсетуге тырысу.* Әй, өзің бір тіл-жағыңа сүйеніп, *білімсі* қалған біреу екенсің. Ғалым боласың ба деп қорқамын (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

БІЛІМСІЗ с ы н. **1.** *Сауаты жоқ, бір нәрсеге бейімдейтін дағды-білімі жоқ, оқымаған.* Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол ақынның *білімсіз* бишарасы, Айтушы мен тыңдаушы көбі надан. Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы (Абай, Тол. жин.). // *Оқымаған, сауатсыз адам.* Алдында «эмпириокритицизм». Көргемін нұр толқыған ойлы жүзін... Өзі оқып, өзгені де оқытады, Жігіттің ұнатпайды *білімсізін* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Оқытушыға да, үйренушіге де, үгіттеушіге де, жазушыға да, білімдіге де, *білімсізге* де, шешенге де, ақынға да жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** *Ақылсыз, надан, парасатсыз, рухани дүниесі пәс.* Дандайсыды тек *білімсіз* надандар, қарапайым жүреді асыл жандар (Шығыс жұлдыздары). // *Парасатсыз, рухани дүниесі пәс адам.* Ойсыз, көкейкөзі жоқ, надан. Өмірдің өрін тауысып, *Білімсізбен* алысып, Шықтық міне белге енді (Абай, Тол. жин.). Сөйлесе білімді адам балдай татыр, Сөз шықпас *білімсізден* таңдай татыр. Жақтаған жақсы адамды үлгі алады. Жаманнан түсер басқа заман ақыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Ізденіссіз, бейқам, оқусыз.* Білім – бақтың жібермейтін қазығы, *Білімсіз* бақ – әлдекімнің азығы (М.Әлімбаев, 666 мақал). Дүниеге адам болып жаралған соң, *Білімсіз* құр жүрісің бейне есек. Ақыл – қанат, ғылым – дос, иман – серік, Асыл жүрек бермейді, шайтанға ерік

(Ә.Найманбаев, Шығ.). Жігітке жолдас болар өнер-білім, *білімсіз* болсаң, босқа өтер күнін. Сиынып күштілерге, тентек болсаң, Таралып жұрт көзіне, кетер құның (Ақмолла ақын, Күндер.). *Білімсіз* ынта жарығы жоқ отпен тең (Маржан сөз). **4.** д і н и. *Діни сауатсыз, иманын біліммен кәмілдемеген.* Уағызын мешіттен тысқа шығара алмай, басқа діндердің жымысқы әрекеттеріне демократияға қайшы деп заңды тегеурін қоя алмай тұрған қоғамда дін басындағыларға айтарымыз: «Үмметім үшін *білімсіз*, азғын имамдар тажалдан да қорқыныштырақ», – деген пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) сөзі (Ахмад ибн Ханбал) («Жас Алаш»). Білімдіге *білімсіз* бағынбай ма? Іздесе, пендеге жол табылмай ма? Ақты қойып, арамды әдет етсек, Денеміз дозаққа өзі жағылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** *Ғылым мен техника жетістігіңіз, арнайы мамандандырылған оқусыз.* Біздің бөлім бұл бастаманы қуана қостап, қолма-қол атсалысты. Соның барысында бір-бірімізді жете білісіп, етене араласып кеттік. Бірі – өткен ғасырдың 30-шы жылдары авиация әлі дамымай тұрғанда Атлант мұхиты арқылы қонбай ұшқан америкалық ұшқыш Чарльз Линдберг те, екіншісі құнары жоқ айдалада ғылым, *білімсіз*, қиялдан асып өнім алған Шығанақ Берсиев туралы пьеса жазу мақсат болған («Егемен Қазақстан»). **6.** а у ы с. *Жабайы, тағы.* Жар салып, жасақ жияр білімді Алик, *білімсіз* хұзарлардан алмаққа кең, Қаласын, егіндерін ызасы үшін, От пенен қойған арнап қылышқа деп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БІЛІМСІЗДІК з а т. **1.** *Оқыған-тоқығаны жоқтық, білім алмағандық, қараңғылық, сауатсыздық.* Заманыма сай білім жиған күнім, желісің *білімсіздік* қиған күнім. Кілті ғой дүниенің марксизм, Құлақ пенен көкейге құйған күнім (Д.Еркінбеков, Шығ.). Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. *Білімсіздік* хайуандық болады (Абай, Шығ. жин.). **2.** *Ақылсыздық, ойсыздық, надандық.* Бәйбіше өз тұстасына қатаң бәйбішелер мен ауыл иесі болған қатындардың олақтық, *білімсіздігі* н сөз қылатын (М.Әуезов, Қараш.). Адам бір – боқ көтерген боқтың қабы, Боқтан сасық боласың өлсең тағы. Менімен сен тең бе деп мақтанасың, *Білімсіздік* белгісі – ол баяғы (Абай, Шығ. жин.). Ескіліктің қалдығынан қол үзбеу – кейбір ақындардың надандығы, *білімсіздігі* (Е.Ысмайылов, Ақындар). **3.** п е д. *Дөрекі іс-әрекет, мінез көрсетушілік, көргенсіздік.* *Білімсіздік* еш нәрседен ғибрат алмаудан, өмірден үйренбеуден туындайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

БІЛІМ-ТАНЫМ з а т. *Адамның арнайы және дүниелік білімі, өмірден түйені.* Сонымен, осы заманғы ғылыми қызметкердің немесе ғалым инженерлердің *білім-таным*ы, айталық, осыдан 50 жыл бұрынғымен салыстырғанда, әлдеқайда жоғары («Қазақст. мұғ.»).

БІЛІН= е т. **1.** *Байқалу, сезілу.* Үлкен өзеннің дымқыл салқын лебі жартастың басында *білініп*, жастардың денесін жайлы тынысымен тоңазытып тұр (М.Әуезов, Қараш.). Айдаһардың тіліндей Салсам кеткен *білінбей*, Қарағайға сапатақан Шұбар туға шұлғаған Аруаққа көрсетіп, талай жауға мақтақан (Ер Тарғын). Кәмпіт деген тәттінің керек екені мерекелер жақындағанда, босағадан жақсылық сығалағанда қатты *біліне* бастайды («Егемен Қазақстан»). **2.** *Көріну, айқыңдалу.* Ділда бұл кезде шар тартқан бетінің әжімі көбейіп, сүйек-сүйегі *біліне* бастаған (М.Әуезов, Абай жолы). Оң жақ бетіндегі кішкене шұңқыршақ күлген кездегідей емес, тайыз, болар-болмас *білінеді* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Төңіректе ертемен еріп, кешке қораға оралатын қой шырынан, жортып өткен аң ізінен басқа тіршілік белгісі *білінбейді* (М.Мағауин, Бір ата.). Туберкулез белгілері айқын *білінген* не туберкулинге реакция берген түйелер браққа шығарылып, етке тапсырылуға тиіс. Ауру түйе жатқан қоралар, алаңдар, сондай-ақ олар жанасқан құрал-саймандар, ыдыс-науалар әбден тазартылып, дезинфекциялануға тиіс, ал төсенішті өртеп жіберу керек (Қ.Әбділдаев, Малды туб. сақтандыру.). Ұрты *біліне* бастаған құж-құж бетті, дөңес қабақты шомбал жігіт маңдайының астынан сүзе қарап тұр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **3.** *Анықталу, белгілі болу.* Егерде қаратқан ауылдардың бірінде ауытқушылар *біліне* бастаса һәм олардың ауғанынан сайлау салмағы да ауатын болса, таластың атайманы сонда болады (А.Байтұрсынов, Ақшам). Демек, тоғыз жіберген адамға соған лайық сыйсияпат жасау керек. Халық арасында бірін-бірі ескеру, елеу осы тоғыз арқылы *білінеді* («Парасат»). Адамның адамшылығы істі бастағандығынан *білінеді*, қалайша бітіргендігінен емес (Абай, Тол. жин.).

Ақау білінді. *Кемшілік, бұліну байқалды, жарықшақ шықты.* Мұның аты жаңа ғана төртінп орнай бастаған кластан тағы да *ақау білінді* деген сөз ғой (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Атағы [аты] білінді. *Танылды, танымал болды, атағы жайылды.* Кеуде бір жерді жол қылсам, Шөлең бір жерді көл қылсам, тентегін түзеп байқа деп, Ішінен биді сайлатсам. Құлым бір ұлдай киінсе, Көркімен көрген сүйінсе, Атымтай жомарт секілді *Атағым* жұртқа

білінсе! (Ақтамберді// Алдаспан). Май жемесе қонағым, Қан жемесе барағым, Он кісіге жараса, Бір кісіге арнап тартқан табағым! Халыққа *атым білініп* Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз!? (Ақтамберді// Алдаспан).

Бит шаққандай да білінбеді. *Тұқ те сезілмеді, еш әсері болмады.* Ол азап батар солай бір өзіне, *Бит шаққандай білінбес* жұрт көзіне (С.Торайғыров, Шығ.).

Иісі білінді. *Әлсіз болса да байқалды, сәл де болса көрінді.* Әйтеуір *иісі білінген* кен байлығының жиырмасына таңба бастырып, өз атына бекіттіріп алды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Орны білініп тұрды. *Мән-маңызы, қызметі ерекше болғандықтан, жоқтығы қатты сезілді.* Сөйте тұра, осындай мәдени шаралар үстінде денсаулығына байланысты келе алмаған мағжантанушы Ш.Елеуенов сынды ғалымдардың *орны білініп тұрды* («Жас Алаш»).

Теңіздің дәмі тамшысынан білінеді. *Бір-тұтас дүниенің ең кішкентай бөлігінде сол тұтастықтың барлық қасиеті сақталады деген мағынада.* «*Теңіздің дәмі тамшысынан білінеді*» дегендей, қазақтың қара домалақ жігіттерінің әлемдік деңгейде, халықаралық стандарттарға сай, шетелдік компаниялармен иық тірестіріп жұмыс істеуі оның шоқтығын биіктете түскендей («Зерде»).

БІЛІНЕР-БІЛІНБЕС ү с т. *Сәл ғана, болар-болмас.* Байқап қараған адамға олардың көздерінен қуаныштың оты *білінер-білінбес* жылтырайды (Б.Момышұлы, Москва.). Қаттырақ күлгенде Толқынның сәл көтеріңкі келген қыр мұрнының үсті ұсақ әжім жинап, *білінер-білінбес* тыржигандай болады екен (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Желең жалғыз жекетпен шыққан қыз денесі тоңазып кетіп, *білінер-білінбес* қалтырап қояды (З.Шүкіров, Жас жесір). Кәрбоз үйге келген соң, Кейкіге көз салып еді, бетінің әр жеріндегі қорасаннан қалған *білінер-білінбес* шұңқыраштары тереңдей түсіпті («Қаз. әдеб.»).

БІЛІНУ *Білін етістігінің қимыл атауы.*

1. Көріну, көрініс беру. Мал арық болса, не туберкулез бүкіл денеге жайылып асқынып кетсе, реакция көмескі *білінуі*, тіпті мүлде білінбеуі де мүмкін (Малды туберк. сақта.). Мұндай науқастың алғашқы *білінуі* мерзімінің мөлшері адамда әртүрлі болады (З.Сырғабаева, Токсоплазм.). Тіршіліктің орасан зор мәні, ол барлық жағынан қаралғанда, оның Жер планетасындағы барлық *білінуі* қамтылғанда ғана түсінікті болады (Жалпы биология).

2. Анықталу, айқыңдалу. Бұл, не тауар, не оны өндіру технологиясы, белгілі бір уақыт өткеннен кейін *білінуі* мүмкін тұтынушыларға

келетін зиянды болдырмау керек дегенді білдіреді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Олай болса, болған апат 4-5 мың шақырым маңайындағы жердің жағдайын әсер етуі ықтимал. Тек бұл әсер тез арада емес, жүре-бара *білінуі* мүмкін («Зерде»).

БІЛІҢКІРЕ = е т. **1.** *Аздап білу, түсініксіреу, хабардар болу.* Аға пионер вожатыйы Сәбен, орта мектепті өткен жылы бітірген, жұмыс жөнін *біліңкіремейді* (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Алғашында «курьер» деген сөздің мәнісін жөнді *біліңкіремей* де жүрдім (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). – Мына Нияз барсын да!.. Мылтық винтін Нияз *біліңкіреп*! – деді Танабайдың малайы Боранбек (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Аздап сезіну, түсініксіреу.* Бұдан әрі Төкен сол жұмбақты өзінше шешпекке ұмтылады. Өресінің қаншама құбылысқа айналғанын оқырман қауым біршама *біліңкіреді* деген ойдамыз («Жас Алаш»).

Есін біліңкіремеді. с ө й л. *Қатты есінен танды дегенді жұмсартып айтуды білдіретін сәл есі шығып қалды деген мағынадағы сөз-қолданыс.* Басында ыстығы көтеріліп, *есін* жөнді *біліңкіремей*, тым қатты жығылған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

БІЛІП-КӨРҮ = е т. *Ақпарат алып хабардар болу және көз жеткізу.* Оның аты 30-жылдардағы қызыл қырғын тұсында айыптауға негіз болғандықтан, «аш құлақтан тиыш құлақ, сол пәленнен аулақ» деп бет сипай салған сияқтымыз. Өйтпеске амалы да жоқ. Мәскеу бәрін *біліп-көріп* отыр («Жас Алаш»). Олардың *біліп-көріп* отырғанын сендер солармен бірдей көріп отырыңдар. «Қай жаққа кетті екен, – деп, – Хақтан безген?» Бәрі де білінбестен күн-түн кезген. Қаншама қала қоймай қарағанмен, Хабарын жан болмады біліп-сезген (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БІЛІП-ТАНУ = е т. *Дүниенің бір нысаны не құбылысы және т.б. туралы ақпарат жинап, тәжірибе қорытып, түсікке түю.* Мәселен, түрлі ауруларға қарсы күресте – медицина ғылымы; санау, өлшеу қажеттігінен – математика ғылымы; табиғат құбылыстарының заңдылықтарын білу жолында – физика ғылымы пайда болса, ерте кездердің өзінде-ақ адамдардың аспан денелерінің қасиеттері мен құрылымын *біліп-тану* жолында астрономия ғылымы пайда болады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

БІЛІС с ы н. *Таныс, танымал.* Көптен бері таныс, *біліс* адамдай, мені іш тарта сөйлеп, жылы рай берген (С.Бақберген, Қарға там.). Ал көптен таныс, *біліс* адам Дөкенді құрмет тұтып, кездескен жерде күсті жалпақ алақанын қысуға асығады (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

Бір көрген біліс. *Бірін-бірі көріп, танысқан адам бір-біріне ботен емес, жаттан жақын деген мағынада.* Іштерінен бір-біріне ұнағандығы білініп, «*бір көрген біліс*», екі көрген таныс», мұнан былай да кез келіп жүрерміз деп, бұл сапарда айырылысқан еді (М.Дулатов, Шығ.). *Бір көрген біліс*, Екі көрген таныс (Мақал-мәтел).

БІЛІС = е т. **1.** *Танысу.* Танысып, *біліскен* сайын менің бұл адамға деген құрметім арта түсті (М.Иманжанов, Алғашқы ай.). **2.** *Хал сұрасу, хабар алысу.* Амандық *біліскеннен* кейін Қасболат одан: – Өңің жүдеу ғой? – деп сұрады (Т.Ахтанов, Боран). Сан рет *біліскенде* й жолығысып, Үйдегі адамдардың қолын қысып. Ілді де сырт киімін, төрге шықты, – қасынан орын берді шал ығысып (М.Әлімбаев, Балдәурен). Сонсоң жаралы жауынгердің аты-жөнін, тұрағын, сапар жайын қысқа-қысқа сұрап *білісті* де, өздерінің жөндерін айтты (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **3.** *Хабардар болысу, анықтасу.* Екеуі ғашық жайын *біліседі*, Өз сөзі өздеріне келіседі (Ғашықтық дастан.). Әйелдер жүкті екенін *біліскен* соң, бала тумастан бұрын іштегі балаға ежеқабыл ретімен белқұда болысады (М.Әуезов, Әр жыл.). Алтыннан бұл болған соң өткен жұмыс, Аз болар аңлағанға қалай күміс. Болған соң мұндайынша мінген тақты, шамалар саясатын қиын *біліс* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **4.** *Сезісу, байқасу.* Қолдарында бүркіті жоқ екі қызылшы, Тұрғанбайды өздерінің ашуландырып алғанын үндемей *білісіп*, кінәларын мойындарына алды (М.Әуезов, Шығ.).

БІЛІСКЕР с ы н. *Тапбасар, алыстан шалар, қиядағыны көрер.* Тағдыр ерен жаратқан *біліскер* ғып, Көрсетінті табиғат тым іскерлік («Қаз. әдеб.»).

БІЛІСТІК з а т. *Таныстық, бірін-бірі білушілік, араласып тұрушылық.* Мінеки, менің Бауыржанмен *білістігім* осылай басталды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

БІЛІСУ *Біліс етістігінің қимыл атауы.*
1. *Танысу.* Бар шығар, бәлки, мұны білмейтін де, Қайтеді көз жіберсек бір бетіне? Бүгетін сырымыз жоқ достан біздің, *Білісу* дастарқанның міндеті де (Ж.Молдағалиев, Жырыма бес). **2.** *Хабардар болысу, анықтау.* Одан кейін ұшырасып, тағы да жай-күй *білісуге* рет келмеп еді (А.Байтанаев, Қайнар.). Сырласу – ол, *білісу*, шын ұққандық, өсіретін адамды туысқан ғып (Р.Нұрпейісов, Қашшағай).

БІНАЙЫ с ы н. *Таза, тума, қол да, көз де тимеген.* Қара күшке көп сенгеннен нәзіктігі жоғалған, Шын *бінайы* сұлулықтың түп тамыры саналған (М.Шаханов, Дәуір.).

БІНӘ: бінә болды. а) *Кезікті, жолықты.* Онысы жастығының алабұртқан баламұрт

көңілден туған әдепкі қиял болса керек-ті. Осыларды жол үстінде, айдалада, ...*бін ә болған* жолаушыға айтып берді (Б.Қыдырбекұлы, Алатау). ә) *Пайда болды, жаралды*. Ия, осы шошқалар әуелде шайтаннан *бін ә болған*, – деді Жүніс қожа (О.Дастанов, Мұрагерлер). б) *жерг. Бітті, дарыды*. Оның әйелінің бойына бала *бін ә болса* керек (Қазақ тіл. аймақ. сөздігі).

БІП-БИК с ы н. 1. *Әжептәуір биік, өте биік*. Ана бір жылдары *бін-биік* ол төмпелер қазір аласарып, үстіне қурайы аралас қалың қау өсіп кеткен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көшенің арғы беті аурухана. Тиіп тұр. Бірақ екі ортада қорған бар. Асып өтейін десе, *бін-биік* («Қаз. әдеб.»). 2. *Сып-сидам*. «Сұлтан, түп-түзу, *бін-биік* терек сияқты боп қалай тез өскенсің?» – деп таңданғаны да есімде (З.Шашкин, Өмір.).

БІП-БИЯЗЫ с ы н. с ө й л. *Аса жұмсақ (жайлы) мінезді, әдепті-ақ, сытайы-ақ*. Бір сәт көз алдына Зиягүлді елестетті. *Бін-биязы*, талдырмаш Зиягүл тамаша еді (Т.Тобағабылов, Түсінсең.).

БІП-БІРДЕЙ с ы н. э к с п р. *Өте ұқсас, айнымайтын, бір анадан туғандай*. Қалтамнан белбеуімнің ұшын шығардым да ана кісінің макентошымен салыстыра бастадым. Ой, Алла-ай! Екеуінің де түр-түсі *бін-бірдей* («Лен. жас»).

БІП-БІТІК с ы н. *Қап-қалың, тып-тығыз*. Мезгілі жетіп күн артып, *Бін-бітік* болып шықты егін. Орып Рақыш үн тартты, Жемекші еді шелпегін (М.Әлімбаев, Таңд. өлеңд.).

БІР¹ с а н. 1. *Есептік санның ең алғашқысы*. Олар жетеу еді: *бір* инженер-гидрогеолог, екі геодезист, *бір* студент-практикант және үш жұмысшы (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Дүдәмәл кеудесін күдіктің торы одан сайын шырмай түсті. *Бір* қайғысы аздық еткендей, екіншісі жамалып, шақпадай басын дауға салды («Жас Алаш»). 2. *Көптің құрамындағы жалғызы*. Төрт жігіттің *бірі* құда жігіт, өзгелері ауыл жігіттері еді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Уезд сайын тілшілер ұйымы болсын. Міне, біздің назар салатын жұмысымыздың *бірі* (С.Дөнентаев, Шығ.). Байтастың мінгені Құнанбайдың қаражал бұрыл аты, дәмелі бәйге аттың *бірі* еді (М.Әуезов, Шығ.). 3. *Бір жолы, бір рет*. Сілеусін, ілбіс, қарақұлақтар – текті жыртқыштар, беті *бір* қайтса, беттемейді (Б.Қожабеков, Көктөбе.). Әкесін танытып өстіп тізгінден қоймасаң басынып кетеді ол найсап! Нұртайдың әуеселесін *бір* басуға бастық қой, – деді Сәмет (С.Омаров, Қайырлы жаз). Алты сорлы сандалды, Екінші жылы болғанда. Жеті мың бала *бір* барды, қалғаны тағы қыры-

лып, Жеті бала бір қалды (Манас). Уақыт бөтен, кез өзге, Тереңірек қараңыз, *Бір* туар адам, *бір* өлер (Қ.Аманжолов, Шығ.). 4. *діни. Ешбір серігі жоқ, жалғыз*. Ақыретке бола, *бір* ғана Күдай тағаланың разылығы үшін болғандарды бір бөлер дейді (Абай, Тол. жин.). Ғани болсаң мақтанба, Көзінді сал малы азға. Ризық берер *бір* Күдай, Жарлы болсаң тағы азба (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 5. *Жеке, дара тұрған, қарақан*. Созады Біржан даусын қоңыр қаздай, Басқаға *бір* өзіңнен жүрмін жазбай. Бас қосқан мәжілісіміз болады деп, Жанбота мазамды алдың ала жаздай (Қаз. ақын. шығ.). *Бір* Күреңбайдың жан терге түскен маскара кескініне тесіле қарап тұрмыз (С.Омаров, Қайырлы жаз). 6. *м а т. Натурал сандардың ондықтар жүйесінің ең алғашқысы*. Натурал қатар – өсу ретімен орналасқан барлық бүтін оң сандардан тұратын *бір*, екі, үш, төрт, бес... сандар тізбегі (ҚСЭ). *Бір де н* мыңға дейінгі сандардың натурал логарифмінің алғашқы кестелерін ағылшын математигі Дж.Спейдель өзінің «жаңа логарифмдер» деп аталатын еңбегінде жариялады (ҚСЭ).

Айдың бір жаңасы. э т н. *Туған айдың бірінен онына дейінгі бір кезі (ал айдың жиырмасынан отызына дейін – ай қараңғысы)*. ≈ *Айдың бір жаңасы* болғанда.

Алар демі бір төбеден соқты. *Сөзі бір жерден шықты*. Ал бүгінгі таңда Қыпшақ пен Әбілқайыр ханның *алар демі бір төбеден соғып тұр* (І.Есенберлин, Шығ.).

Аттай бір жыл. *Толық (дәл, тура) бір жыл*. «Көш жүре түзеледі» деген тағы бір мәтел бар, одан бері де *аттай бір жылды* артқа тастадық, ендігі тақа бір қырсық кесірін тигізбесе, оңына келген шығар-ау («Қаз. әдеб.»).

Аузынан бір елі тастамады. *Үнемі айтып жүрді, әрдайым есіне алып отырды*. Қазақтың күні бүгінге дейін *ауыздарынан бір елі тастамай*, шіркін, тарының сүтке бөктірген сары сегі мен көжесі деп емекситіні де осыдан келіп шыққан («Лен. жас»).

Аяғы бір желмеді. *Ыңғайы келмеді*. Он бес пен жиырманың арасында талай-ақ шайқалам деп келгенімде, *аяғым бір желмейтін* еді. Енді қайттым? (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Әр азғынға бір зауал. *Азғындық жолға түскен адамға да бір тосқауыл болады, арамдығына тыйым салынады*. *Әр азғынға бір зауал*. Бұл өкімет сол үшін келген. Сен сұраған соң, шындықты айттым, балам (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Әр [әрбір] ханның тұсында бір сұрқылтай. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында ертеректе қалыптасқан салт бойынша, әрбір ханның қасында шешен, ділмар, ақындар ішінен суы-*

рылып шыққан ақыны, ақылшысы, кеңесшісі, сөзін сөйлейтін ділмары болады деген мағынада. Қазақта «*Әр ханның тұсында бір сұрқылтай*» деген мәтел бар. [...] Қазақтар қолданған сұрқылтай сөзінің мағынасы да «ханның кеңесшісі, ақылшысы, сөзін сөйлейтін ділмары, ақыны» дегенді білдіреді (Р.Сыздық, Сөз. сөйле.). Билік айтсын әркімге патша Құдай, *Әрбір ханның тұсында бір сұрқылтай*. Кешегі хан Құсбектің заманында, Мен түгіл өзің қайттың, хан Жамантай (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Әрнениң басын бір шалды. Біресе ананы, біресе мынаны қозғап, үстірт қана айтты. Әрнениң басын бір шалып, көр-жерді сұрағыштап, қутындап отыр еді Нұртай, Күренбай оның сөзін немқұрайды тыңдады (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Бәрін айт та, бірін айт. с ө й л. Сөздің қысқасы, тоқ етерін айт деген мағынада. Әуел баста ойламаған соң, ендігінің бәрі өкініш. *Бәрін айт та, бірін айт*, ауылға жетудің лажи қалай болады! (М.Иманжанов, Шығ.).

Бойы бір қарыс [бір сүйем]. Бойы (тұрқы) қысқа, қортқық. *Бойы бір қарыс* болып алып, мұны қарашы (Ауызекі).

Бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс. м и ф. Ертегілерде кездесетін ергежейлі кейіпкер. Менің күйеуім *бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс*. Ол қазір адам іздеп, әрі малын бағып далада жүр (Қаз. ертег.).

Білгені бір тоғыз, білмегені тоқсан тоғыз. Білгенінен білмегені көп.

Бір адамдай. Ұйымдасқан түрде. Алпыс ұлт ағайынды *бір адамдай*, Аршындап өсіп отыр еңбекпенен (Ақын жырлары).

Бір айналдырса [айналдырғанды], шыр айналдырды. Үсті-үстіне кедергілерге кезікті, бірінен соң бірі келген қиыншылықтардан әбігері шықты. Жұт жеті ағайынды, Жаман күйеумен сегіз. *Бір айналдырса* Құдай, *шыр айналдырады*, шыр айналдырса, тым айналдырады (Б.Майлин, Шығ.). *Құдай бір айналдырғанды шыр айналдырады* деген бар, тұзы жеңіл байғұс солардың қолына түсіп қалады (Д.Исабеков, Тіршілік).

Бір айналуға келмеді. Тез келісті, тез тіл табысты. Ол анық *бір айналуға келместен* ақ көне кетті (М.Әуезов, Абай жолы).

Бір айтқанды екі істеді. Бір істі шала жасап, қайта оралды, тиянақсыздық көрсетті. Төкең *бір айтқанды екі істегенге*, тиянақсыз бос жүріске төзе алмайтын еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Бір айтқан соң [айтқаннан] қайтпады. Өз дегенін таймады, сөзін орындады, уәдесінде тұрды, екі сөйлемеді. Ант етті Ебсалам:

«айтайын – деп, Сертімнен *бір айтқан соң қайтпаймын*» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Бір Алла. д і н н. *Жалғыз жаратушы, Хақ тағала. Бір Аллаға* мағұлым Адамның көңіл лебізі. Шама қылып қарасак, Қатар жүрген азамат Ерлерің туған егізі (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әділдік сипаты еді *бір Алланың*, Билерім, әділ болып тұра алмадың. Он тиын жанқалтаңа пара кірсе, Фақырға еш шафағат қыла алмадың (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бір Аллаға [Құдайға] сиынды [жалынды]. Тек Құдайдан медет сұрады. Ерлермен дос болсаң – Алсаңыз ал, бер демес. Қайсыбірін айтайын *Бір Құдайға жалынды* Сүйенбеген пенде емес (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жатыр ұйықтап барша халық *Бір Құдайға сиынды*, Қайғы-қасірет бәрі қалып, Шаруасы жиынып (Б.Күлеев). *Бір Аллаға сиынды*, Кел, балалар, оқылық! (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.).

Бір анадан [енеден] туғандай. Тату-тәтті, ынтымақты. Бір ата, *бір анадан туғандай* боп, жарасып колхоз, совхоз келісті елі (Ү.Кәрібаев, Өлеңд.). «Жаңа талап», «Қызыл ту», Үш артельден ұйысқан. Он алты ұлттың баласы, *бір анадан туғандай* халқымыз дос, партияның данышпан бастауында (С.Бегалин, Танд. шығ.). Айнала алмай ат өлсін, Жат бойынан түңілсін, Бәріңіз *бір енеден туғандай* болыңыз (Қаз. ақын. шығ.).

Бір асқанға – бір тосқан [тосқын]. Ынсап, ұятты ұмытып, құтырып, асып-тасып кеткен адамды да тоқтатып, тәубесіне түсіретін кез келеді деген мағынада. Іздеген мақсатына жетпей қоймас, *Бір асқанға бір тосқан* жолығатын (Жамбыл, Шығ.). Жеңеше-ау, сөз айтайын көңіл сүйіп, көз жасты көрер ме екен тәңірім іні. *Бір асқанға бір тосқан* дегендейін, үш жылдай өйел көрмей тарттым күйік (Айтыс).

Бір ата, бір анадан. Бір туған, ағайынды, әке-шешесі ортақ. *Бір ата, бір анадан* төртеуіміз, – екі қыз, екі ұл (Ғ.Сланов, Замана.). Бауырымда тас жүрегім жібімеді-ау, *Бір ата, бір анадан* тудым неге? Салдырап шіріп қалғыр саусақтарым, Қанымен өз козымның жудым неге? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бір атаның баласы. Тұптөркіні, шығу тегі бірдей деген мағынада. Менің аңғаруымша, химия, биология және физика Ғылым есімді *бір атаның* бір анадан туған үш *баласы* сияқты (Ө.Қанахин, Қүдірет).

Бір атаның баласындай. Ағайынды, туысқан адамдардай тату, ауызбіршілігі жарас-

қан. Ең әуелі көше басында тұратын осы ауылға әйгілі бармағы бал аспаз жігітті шақыртты, бірер шал-шауқанды жиды, осылай да осылай, кешегі Ерәлінің жалғыз тұяғы отау тігіп, түгін түтетіп жатқанда қол қусырып қарап қалғанымыз жараспайды, *бір атаның баласы н да й* болып қимылдайық, жұмылайық деді (Д.Досжанов, Кісі ақысы).

Бір аяғы көрде, бір аяғы жерде. *Жасы ұлғайған, өмір мен өлімнің арасында, кәрі қойдың жасындай ғана жасы қалған.* Мен болсам сақтаған тілімнен басқа түгім қалмаған, қайратым қайтқан, *бір аяғы м көрде, бір аяғы м жерде* тұрған бір кемпірмін, – деді (М.Әуезов, Шығ.). Төлеу мен Мағираның азғыруына ерген Раяның анасы Әйнек *бір аяғы көрде, бір аяғы жерде* отырған Мұратбектің шешесіне тыныштық беруді қойды («Лен. жас»). Бірінің аузына бірі түкіріп қойған дерсін, бұл шіркіндерді. *Бір аяғы көрде, бір аяғы жерде* жатқан жанға: «ерінбе», «ренжіме» десіп келеді екен, түгі (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Бір аяғың онда, бір аяғың мұнда болсын. с ө й л. *Тез барып кел, бар да қайт.* Жігіт екен! Жауап тапты тосыннан, – Бір ғажайып күлкі ойнады ернінде: – Көріп тұрсыз, *Бір аяғы м осында, Екіншісін тұрмын басып* Берлинде (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Бір әудемжер. *Халық өлшеміндегі дауыс естілмейтін арақашықтықтың біреуі болатын аралық.* Ырғайтыға дейін *бір әудем жер* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бір бас, бір тас болды. *Ауызбірлік сақтады, ұйымдасты.* Жаманатты сыртқа көп таратпас үшін Жетпісбай, Жұматай боп *бір бас, бір тас* боп алу да, іштей осындайдың орайына істеген қарсы қамының бірі еді (М.Әуезов, Шығ.).

Бір басы. *Қарақан басы, бір өзі.* Шілше тозып кетіпсің, Шашылып жүр сынығың. *Бір басың а* жетерлік, Былығың мен шылығың (Жамбыл, Тол. жин.). Күллі қызды елдегі жинап алып, *Бір басың н а*н жіберсем айналдырып (Айтыс). *Бір басы н да* болмай еркі, Соңғы бауырым өлген күннен, суып жаным мендеп мен де, Күдер үздім дүниеден (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

Бір бейілді. *Ниеттес, тілектес.* Бай сейілді, *Бір бейілді* Елде жақсы қалмады. Елдегі еркек, Босқа селтек Қағып елін қармады (Абай, Тол. жин.).

Бір биенен ала да, құла да туады. *Біркелкі, бірдей нәрсе (адамдар) жоқ дегенде айтылады. Бір биенен ала да туады, құла да туады* деген рас қой, Сәлімнің кіші баласы тым пысық, үлкені сорайып, нағашыларына тартқан білем, өте бос (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Бір болғанмен [болса да] бірегей. *Аз болса да саз; жалғыз да болса көпке бергісіз. Бір болған мен бірегей,* Мыңға сөзін тыңдатар, Ат арқанын шұбатар, Иығы асқан ер болар (Ғ.Сланов, Домбыра).

Бір болмаса бір. *Қалай да, түбінде, әйтеуір бір.* «Білгішсін» күнің құрысын қалтырайсың, Еш ойды түгел айтып сарқылмайсың. Алдымнан *бір болмаса бір* шығар деп, Айтулы ақымаққа да жалпылдайсың (Б.Аманшин, Өлеңд.).

Бір болса. с ө й л. *Бола қалса, болуы мүмкін.* Мұндай сирек кездесетін нәрсе, *бір болса*, көпестерде болады (Ауызекі).

Бір борандық. *Бір боранда жұтап қалатындай, шыдайтындай.* Жасты шіріткен шалы тұр, *Бір борандық* малы тұр Аузын ашып әкел деп, Болыс, билер тағы тұр (С.Торайғыров, Шығ.).

Бір буда. *Шумақталып байланған бір түйдек.* Ол іш қалтасын ақтарып, орамалға шиыршықтап оралған *бір буда* ақшаны сапырылыстырып, әрең дегенде үш сом тауып, балаларға тағы лақтырды (М.Иманжанов, Көк белес).

Бір бұл емес. с ө й л. *Тек (жалғыз) осы ғана емес, дәйім, үнемі, ылғи.* Мариямның Москвада болуы *бір бұл емес*-ті (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Аралау ағайынды *бір бұл емес*, Әлі де сізбен талай болармыз кез (Жамбыл, Шығ.).

Бір бұрау. с ө й л. *Қандай да бұратылып жатқан, іліп алуға болатын нәрсе.* Бүлдіргі, жіп, шыбық, тас, пұшпақ. Жерден *бір бұрау* көтергеннен гөрі біреудің айғырлы үйірін қуып келгенді жаны сүйеді де тұрады (Қ.Исабаев, Айқыз).

Бір ғана. *Жалғыз.* Біздің қалада көзге тартымды, сәулетті *бір ғана* стадион бар (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ақиретке бола, *бір ғана* Құдай тағаланың разылығын таппақ үшін, болғандарды бір бөнер дейді (Абай, Тол. жин.). Бірдеңеге шек қою мағынасын күшейту үшін тек қана, *бір ғана*, тек болғаны дегендер де қолданылады (Қазіргі қаз. тілі).

Бір дегеннен. *Бірден, басынан-ақ.* Ақын, жазушыларымызға бұрын таныс емес соны мәселені *бір дегеннен* неге баурап алмайсындар деу – әділетсіздік болар еді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан).

Бір дегенім білеу, екі дегенім егеу, үш дегенім үскі... э т н. ф о л ь к. *Балаларға жеңіл түрде сан, санау үйрету үшін айтылатын санамақ. Бір дегенім – білеу ғой, Екі дегенім – егеу ғой, үш дегенім – үскі ғой.* Мысық – талаушы екені, Ханның қанаушы екені енді есіңе түсті ғой (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бірден-бірге жүгірді. *Не болса соны сөз етті, өсектеді.* Ол елбасы, топбасылары қалай қылса, қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, *бірден-бірге жүгірмек* болмайды екен (Абай, Тол. жин.).

Бір деп білегіңнен, ер деп етегіңнен ұстағаным. с ө й л. *Бір өзің арқа сүйерім, сенгенім, сүйенішім деп үміт күткенім деген мағынада.* Шырағым шері, *бір деп білегіңнен, ер деп етегіңнен ұстағаным* сен емеспен? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Бір десе. с ө й л. *Көлемі, гектарға тең болатындай егістік жер мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* Жазғытұрым Әсірепке *бір десе* бидай егіп берді, өзіне бір десе сұлы салды (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Бір дүркін. *Бір мезгіл; жиып-теріп бір рет.* Ұлық сәлден кейін өзі кеше ғана дәмін тұңғыш рет татқан қазақтың қазы мен қартасын, қымызын *бір дүркін* мақтап алды (А.Сатаев, Дала.).

Бірді екі етті. *Ретін тауып, ұқсатты, пайда тапты.* Сол жылдың жазына қарай шұрайлы жерлерге көшіп-қонып, *бірді екі етін* ауқаттана бастағандардың да саны ұлғая түскен-ді («Лен. жас»).

Бірдің кесірі мыңға. *Бір адамның жауапсыздығынан айналасындағы көп адам зардап шегеді деген мағынада.* *Бірдің кесірі мыңға*, мыңның кесірі түменге (Мақал-мәтел).

Бір елі. а) *Саусақтың қалыңдығындай.* Табиғат заңы белгілі ғой – *бір елі* қардың екі елі аязы бар (Е.Оразақов, Дәрігер.). Бетіндегі сап-сары қаймағы *бір елі* болып, кастрюльде піскен сүт тұрады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). ә) *Сәл ғана, зәредей.* – Бірақ сол бес-алты күннің ішінде менің өзімнен, не тапсырған кісімнен *бір елі* оңаша шықпайсың, оған көнесің, – деді Бекболат (С.Шарипов, Шығ.). Біреудің мінінің *бір елі* артығы бар (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

Бір елі ауызға екі елі қақпақ. *Іштегі сырға, біреудің сеніп айтқан құпиясын тастай болып, сыртқа шығарма немесе әр сөзіңе ие бол деген мағынада.*

Бір елідей. *Саусақтың қалыңдығындай.* Дәл ернінің алдына *бір елідей* мұрт қойып, оның өзін қырқып тұжырған сіріңке қара жігіт енді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бір елі қалмады. *Соңынан еріп жүрді, айырылмай, ажырамай қойды.* Таланты көбімізден үздік еді, Қасынан *қалмай* оның біз *бір елі*, Сүйсіндік дүниеде барлығына, Құрметтің мұхитында ол жүзіп еді (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Сонан бері ол жас жігіттің қасынан *бір елі қалмады* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Бір емес, екі емес. с ө й л. *Қайта-қайта.* Немене, *бір емес, екі емес*, ызғырықтайды да тұрады, – деп күлді (М.Әуезов, Шығ.).

Бір ернімен жер тіреп, бір ернімен көк тіреп. э к с п р. м ы с қ ы л. *Бәрін де жасай алатын, бәрі қолынан келетін, дүниеге ие болып тұрған сияқты мінез көрсеткенде айтылады.* Мен жігерсіз Салтыбай әулетін *бір ернімен көк тіреп, бір ернімен жер тіреп* тұрғандай көремін ғой (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

Бір есептен. *Бір жағынан, бір ойдан, бір реттен.* Бекболаттың жер-суым болса деген ойы бар. *Бір есептен* бұл ойының іс болып қалуы да қысынды (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

Бір есік, бір тесік уақыт [заман т.б.]. *Қыспақта болды, зәрулікке ұшыраған кез, кезең деген мағынада.* Олар *бір есік, бір тесік уақытқа* кез болып, қыспақта жүрді (Қаз. тілі фраз. сөздігі).

Бір ет, бір май болды. *Семіз, күйлі (ет) шықты.*

Бір жағынан. *Бір есептен.* *Бір жағынан*, тілден тыс факторлар бар. Тұтынушылардың көбі – орыс тілділер («Айқын»).

Бір жақсы, бір жаман. *Жақсы-жаманы аралас.*

Бір жамбас. *Жамбасы айрықшаланған, болектенген жануар не адам.* Маңдайын от жылуына тосып отырып, Бименді қасында қалған *бір жамбас* тор биеге қарады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Бір жапырақ. а) *Сәл ғана, азғантай.* Кейбіреу қайтам деген ойында жоқ, *Бір жапырақ* азығы бойында жоқ. Тапқанын тамағына саламын деп, Жалғыз тиын ақшасы қойнында жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Бір жұлым, көлемі кішкентай.* Бұл кітапсыз болсанбас катындар да, «Мың да бір дауа, дейді мартуларға», *Бір жапырақ* тұмсарға бойды сақтар, ауырсаң ішірткі ал, қапыл қалма (С.Торайғыров, Шығ.). Көріптен тымағының маңдайына қыстырған *бір жапырақ* қағазды алып берді (Ә.Әбішев, Шығ.). Қарағым, кешегі еттің шетінен *бір жапырақ* май кесіп әкеле қойшы, ботинкасын жұмсартып қояйын (Қ.Исабаев, Арман.). б) *Зәредей, титтей.* Сұлуға батыр енді дейді шырақ! Оншалық аулың емес жырақ, Ризамын қайт ізіңше сертің бітті, Қызықсам қала ма ардан *бір жапырақ*? (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бір жапырақ болды. *Қартайып солды, бойы шөгіп кетті.* Осыған қарамай, қонақ шақырған Мүсірәлі жайдары-ақ. Кемпір *боп* шөгіп қалған *бір жапырақ* өйелі де ізет

қып, есік алдында түреген тұр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Бір жарты жер. *Бір отбасын асырауға жететіндей, шамасы 1 гектардай жердің жартысы.* Ие, бір жері сұлы егетіні бар екен де... Биыл *бір жарты жер* бидай да салды. Мен де егін салыстым (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Бір жасап, екі жасап өсті. *Елеусіз, біртіндеп ер жетті. Бір жасап, екі жасап* Әзім өсті, Сонан соң медресеге барып түсті (Абай, Тол. жин.).

Бір жеңнен қол, бір жағадан бас [бір ауыздан сөз] шығарды. *Ауызбірлік көрсетті, бірікті, ұйымшылдық танытты.* Тыңдап отырмай, оның айтуына қарағанда, біздің класс ешқандай кемшілігі жоқ, *бір жеңнен қол, бір ауыздан сөз шығаратын* біртұтас коллектив сияқты (С.Еркебаев, Алғашқы.). Халқымыздың ұл-қызы күш біріктіріп, *бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарса*, кім бізді торғайдай тоздыра алар еді?! (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бұл жұрт *бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып* атқа қонбаса, аңсаған арманына жете алмайтын көрінеді (Ж.Тілеков, Шығ.).

Бір жерден шықты. *Үндесті, сәйкес келді.* Патриархтық-феодал, шонжарлар мен шаруалардың мүдделері *бір жерден шыққан* жоқ (Қаз ССР тарихы). Ахтан да жалғыз жігіт деп айттым ғой. Қарап отырсаң, бұлардың қайырымдылығы, бірауыздылығы, бауырмалдығы, сергектігі *бір жерден шығады* (С.Хайдаров, Азамат.).

Бір жілік. *Бір жылқы етінің он екіден бір немесе бір аяқ еттің үштен бір бөлігі.* Бір аяқты үшеуіміз *бір жіліктен* бөліп алдық (Ауызекі.).

Бір келер. *Түбінде оралар, әйтеуір қайтар.* Жалғыз ғана Кенжекей, Ер Төстік *бір келер* деп, дәмелі болып жүреді (Қаз. ертег.).

Бір келе түйе. *Түйе малының бір тобы.* Аңшы атамның екі үйір жылқы, *бір келе түйесінен* қалғаны – қара бура мен кер жорға ат еді, оның өзін сәскеде сұрадың (М.Мағауин, Шақан-Шері).

Бір көзінен қан, бір көзінен жас ақты. *Қатты қайғырып, жылап-сықтады, зарлады.* Жандыбатыр көрілік басып, оның үстіне баласының қайғысы қосылып, *бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып* отырған әке-шешесін көреді (Қаз. ертег.).

Бір көнек. *жер г.* *Бір адамнан басқаға саудырмайтын сүтті бие* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бір көрген біліс. *Бірін-бірі көріп танысқан адам бір-біріне бөтен емес, жаттан жақын*

деген мағынада. Бір көрген біліс, екі көрген таныс (Мақал).

Бір көрді. *Көріп қалды, көріп көзайым болды.* Барады іш пысып, Жүзінді *бір көріп*, Сүйгенше *бір құшып* (Абай, Тол. жин.). Дариядан артық ақылын, Төбен биік «ғарыштан», Қартайғанда *бір көріп*, Зират етіп қайтуға, Жамбыл келді алыстан (Ақын жырлары).

Бір көруге зар қылды [болды]. *Айырды, көру мүң болды.* Төлеген сынды-ай баламды, Ақырында, Құдай-ай *Бір көруге зар қылдың* (Қыз Жібек).

Бір күнгедей [бір күндей] болмады. *Өте шықты, көзді ашып-жұмғандай болды. Бір күнгедей болмады,* Мың күн тірі жүргенім (Қаз. ақын. шығ.). Қызықтықпен өткен күн, *Болмай* кетер *бір күндей*. Алғаның жаман жолықса, Нетесің дүние шіркінді-ай?! (Қаз. ақын. шығ.). Жылаған жаман болады – дейді. Мені аман-есен келсін десеңдер, апам екеуің жыламаңдар! Жылағанмен түк өнбейді, ден сау болса, *бір күнгедей де болмас* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бір күндік. *Өте аз, тым қысқа; алдамшы, жалған.* Екі ортада, дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, *бір күндік* өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды (Абай, Шығ.).

Бір кіндіктен. *Бір әкеден.* Еламан *бір кіндіктен* жалғыз, әке-шешесінен ерте айырылды, әкесімен бірге туған Есбол деген ағасы бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сөзіміз дәлелді болу үшін өзім жақсы білетін бірер семьяны атап өткім келеді. Оның бірі – Сарман Мықтыбаевтың семьясы. Ол өзі *бір кіндіктен* жалғыз («Лен. жас»).

Бір кісідей. *Ұйымшылдықпен, жұмыла, бірауыздан.* Олар сайлаушыларды сайлау күні Виталий Николаевич Тимовқа *бір кісідей* дауыс беруге шақырды («Лен. жас»). Сондықтан сіздер бұған *бір кісідей* жұмыла кірісіңіздер, – деді Абзал (Ә.Әбішев, Замана.). Көктем аяқтала бригада мүшелері бәрі *бір кісідей* мал азығын дайындау жұмысына кірісті («Лен. жас»).

Бір кісідей бар екен. *с ө й л.* *Сыйлауға тұрарлық азамат деген мағынада.* Жігітім, өзің бір жас дана екенсің, Ақылың *бір кісідей бар екенсің*, Асылды жұрт білмеген сен таныдың, Жасыңнан дүние көрген жан екенсің (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Бір қабат. *Бір мәрте, бір рет.* – Әсия, ашып айтар сырым менің, Айтуға бөгеліп көп жүріп едім. Бес жылдан бері сокқан жүрегіме *Бір қабат* мейіріммен үңілмедің (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

Бір қайнауы ішінде [кем]. *а) Пісуі, қайнауы кем, әлі піспеген, шала піскен (тамақ туралы).*

Шайдың да болды *ішінде бір қайнауы*, Бұзылмай кешкі сүттің тұр қаймағы. «Төл» деген бір жылы сөз қанаттанып, Әр жанның аузындағы жырға айналды (Н.Сүлейменов, Жолда). – Қазанды түсіре берген жөн. Құдайының етінің *бір қайнауы ішінде* болса да ештеме етпейді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Толық шешілмеген, ақталмаған, тиісті дәрежесіне жеткізілмеген (іс, жұмыс, нәтиже және т.б.)*. Сорокин балаң жігіттің егіс жайындағы әрекетінің асығыстау, әлі де болса *бір қайнауы* кемекенін ескеріп, ақылын оның алдына салды (З.Шашкин, Сенім). *Бір қайнауы ішінде* кеткен бұл мәселеге байланысты бір тағдыр күйіп кете берді (С.Бақбергенов, Қарғатам.). Бұл ретте әлі де илеуі қанбаған, *бір қайнауы ішінде* кеткен өлеңдері де бар екенін айта кеткеніміз мақұл («Қаз. әдеб.»).

Бір қалыпқа соққандай. *Ұқсас, бір-бірінен айнымайды; сойып терісін қаптап қойғандай*. Екеуі *бір қалыпқа соққандай*, ұқсай қалыпты (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Бір қамшы тыз етпе. *Тез басталып, тез басылатын, қысқа қарымды*. Бөріқұлақ, мұз бел нағыз қазақы қарабайыр жылқылар шетінен жүйрік келеді. Олар *бір қамшы тыз етпе* емес, өрісі кең, ұзаққа сілтегенге мығым соғады («Қазақст. мект.»).

Бір қарпу. *Бір ұру, бір тарту, бір сілку, бір асау*. Балаларым, ат төбеліндей ғана аз тама қалың қалмақтың *бір қарпұны* аспайсың (К.Сегізбаев, Беласқан).

Бір қасық [ұрттам] қанын тіледі. *Өлтірмеуін сұрады, шыбындай жанын қиюды өтінді*. Айналайын, тақсыр хан! Күзетші құлдарың қаталықпен зор күнәкер болыпты, солардың *бір қасық қанын тілей* келдім (Қаз. ертег.).

Бір қасық сумен жұтып жіберерлік. *бейн. Сұлу, ұрп ауызға салғандай деген мағынада*. Жас баланы көрдім. Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, көрген кісі қызығып, *бір қасық сумен жұтып жіберерлік* (Шешендік сөздер).

Бір қатынның айласы [мекері] қырық есекке жүк болар. *Әйелдің қулығы асқан болады, әйел ойлап-ескергенді түгел білу қиын деген мағынада*. Жақсы қатын алсаңыз дүр шекерді, Жаман қатын алсаңыз тілі удан бетерді *Қырық есек*, бір қашығға жүк болыпты, *бір қатынның мекері* (Саққұлақ шешен).

Бір қауым. а) *Біраз, біршама, бірсытыра*. *Бір қауым* уақыт өтті. Соңғы бір-екі күн кешімен бірге қауырт жұмыстармен өткен болатын (А.Байтанаев, Асан). ә) *Бір топ болатындай, бір ел болатындай (жұрт, адам)*. «Орда» немесе «Ақ» аталатын ауыл да *бір қауым* үй; төргі «Абайлы хан ордасы» аталатын үйде Шыңғыс пен бәйбішесі Зейнеп жә-

не ерекше көрер бірер баласы тұрады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). «Той дегенде көрдегі қу бас домалайды» дегендей, облыс мекемелерінің *бір қауым* жұрты командировкаға жібермесе де өз бетімен желігіп аттанып жатыр (К.Баялиев, Дегелек.).

Бір қолы екеу болып көрінді. *Әбден кедейленіп күйзелді*. Бәйтерекке ат басындай алтын тықтым, мінерге ат таба алмағандарында, *бір қолдарың екеу болып көрінгенде* алып, күндерінді көріндер (Қаз. ертег.).

Бір қолын екі ете алмады. *Қолынан келмеді, амалы болмады, үлгере алмады*.

Бір қолы он болды. *Бір өзі бірнеше кісінің ісін істеді*. Бұл үйді тіккен бір әйел, көтерген өзі шаңырағын. *Бір қолы он боп* жүрді әйел, әр істің қағып шаңдағын (Ж.Молдағалиев, Танд.).

Бір қора. а) *Бірталай, көп*. Милицияға алып барайын десе, біз біреу-екеу емеспіз – *бір қора* қызбыз («Қаз. әдеб.»). ә) *Қора толғандай*. Бәрекелді, Қасқырсай екен ғой. Бәсе, онда пана да бар. Қар астында *бір қора* қойға біраз күн талшық болатын әртүрлі бұта-көде, көр-жер де бар, – деді Жақсымбет (М.Әуезов, Өскен өркен).

Бір құлаш. *Екі қолдың ұзындығындай өлшем*. Өмір бойы ұрлағанда басына бір боз үй тіге алмады, үй сыртына не есік алдына *бір құлаш* желі тарта алмады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Жіп атаулыдан *бір құлаш* қана арқан бар екен («Лен. жас»).

Бір құшақ. *Екі қолдың аумағы толарлықтай*. Қария аттың тоқымын алып болған соң ауыздығын босатып, *бір құшақ* жоңышқаны әкелген бойы ақырға тастай салды («Лен. жас»). Жанторы, қолыңа қағаз-қалам ал, – деп төс қалтасынан шеттері жымырылған атам заманғы сап-сары ала *бір құшақ* қағаз шығарып ақтара бастады (С.Жүнісов, Өшпейтін із.).

Бір мезгіл. а) *Бір рет*. Ғани оқыған мектепте де оқушылар аш. Күніне жарты қадақ нан, *бір мезгіл* беретін сылдыр сорпа оқумен шұғылданған жас жігіттерге ас болмады (Ж.Арыстанов, Жалынды.). ә) *Бір мезет*. Ылғи сарт-сұрт асық ойнай бергенше, *бір мезгіл* жұмыс та істеген дұрыс қой, қара торғайды қарсы алу керек (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Бір мінезбен өтті. *Бірқалыпты, біртоға мінез көрсетті; бірқалыпта ұстады*. Антұрғанмын өзім де, *Бір мінезбен өтпеймін*. Момындық күшті екенін, Көрсем дағы күтпеймін (Абай, Тол. жин.).

Бір орнында тұрды. *Дамымады, өзгеріске ұшырамады, қозғалыссыз қалды*. Тірлік-түл-

пар *бір орнында тұрмайды*, Кейде қобыз, кейде ойнап сырнайды (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).

Бір отау. ж е р г. *Бір кебен, шошақтан гөрі үлкендеу болып үйілген шабылған шөп, маынның өлшемі.* Қораға тасылмаған *бір отау* пішені бар еді, Қарағанда сайды (М.Әуезов, Шығ.).

Бір ошар. *Бір қауым, бірсыпыра.* Осыдан он шақты жыл бұрын осы үйдегі бір топ адамның Сиқынбайдан басқа бірі де жоқ еді, енді *бір ошар* жан болып отыр («Қаз. әдеб.»). *Бір ошар* жанды асырап тұрған сол, бәріміздің бақытымыз, бүкіл келешегіміз күйеуімнің қолында (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Бір сабақ жіп. а) *Бір жапырақ шүберек, бірқабат киім.* Осы уақытқа дейін үстіме *бір сабақ жіп* ілгенім жоқ (Ауызекі). ә) *Дүние, бір мысқал мүлік, іліп алар нәрсе.* Біреудің *бір сабақ жібіне* тиесің бе? – деді Тайман Мырқалға (Ә.Әбішев, Замана.). Бір күні, балаларының жылын өткізгеннен кейін, ата-енем елдеріне көшпекші болды. Көлік келді. Мен *бір сабақ жіп* қалдырмастан арбаға тиестім (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Бір салғанда мол салды. *Көп етіп алды деген мағынада айтылады.* Бұл сөзді айтып Төлеген Қорамсаққа қол салды, *Бір салғанда мол салды* (Қыз Жібек).

Бір сөзбен тұрды [өлді]. *Сөзінде, ісінде тұрақтылық танытты, уәде, сертін бұзбады, екі сөйлемеді.* Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе, *Бір сөзімен тұрса* екен, жаны күйсе. Қырмызы қызыл жібек бозбалалар, Онғақ бұлдай былғайды бір дым тисе (Абай, Тол. жин.). Шын жүрек – бір жүрек, Қайта толқып, жолдан қорқып, Айнымас, шегінісіп қайтпас, *Өлсе бір сөзбен*, не керек (Абай, Тол. жин.).

Бір сөзін бір сөзіне қиыстырды. *Сөзін келістірді, қиыстырды.* *Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар*, әрбірі келгенінше өз шамасы (А.Құнанбаев, Шығ.).

Бір сөзін он сөз қылды [он қайырды]. *Сөзді көбейтті, қайталап айта берді.* Кемелбайдың қатыны Раушанның *бір сөзін он сөз қылып* әкелуге беті шылып етпейді (Б.Майлин, Шығ.). Құрмет алмай кем тұтты, Ағайын, туған жақындар. *Он қайырып бір сөзін*, әсіресе қатындар (Қаз. ақын. шығ.).

Бір сұрақтың басын қылтты. *Бір нәрсенің, мәселенің шетін шығарды.* Осы қыпқысқа өмір тарихын есітіп болған Тойтық оған онша қанағаттанбағандай: – *Үй жамағатың бар болар?* – деген *бір сұрақтың басын қылтты* (М.Иманжанов, Көк белес.).

Бір сырлы, сегіз қырлы. Сегіз қырлы, бір сырлы. *Өнерлі, шебер, қолынан келмейтіні*

жоқ. Емен орыстың *бір сырлы, сегіз қырлы* азаматтарының бірі еді. Біздің дивизия құрыла бастағаннан бері екеуміздің арамыз жаман болып көрген емес (Б.Момышұлы, Майдан). Бүгінгі адам ой-өрісі, рухани байлығы, адамгершілік ары, дене бітімі – бәрі бір-біріне сай келген, нағыз *бір сырлы, сегіз қырлы* адам болып шығуы керек (К.Смайлов, Мамандық.). Емен орыстың *бір сырлы, сегіз қырлы* азаматтарының бірі еді (Б.Момышұлы, Майдан). Қысқасы, біздің алдымызда *бір сырлы, сегіз қырлы* адам (С.Сейітов, Жылдар.).

Бір табиға. ж е р г. *Ыңғайласқан, бір жерден шығатын.* *Бір табиға* ауыл (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Бір тай. *Бір бума, бір тең (мата).* Сонымен, құда түсіп, қалыңмалға мың алтын, гауһар көзді жүзік, мың тесік теңге, *бір тай* жібек мата, бес құты өтір май сұрады (Мың бір түн).

Бір тайпы ел. *Шоғырланған бір топ ел, бір ауыл.* Бөйгеге Құлагерді қосқанымда, *Бір тайпы ел* бөйгесіне байып едің (І.Жансүгіров, Поэм.). Сіздер де *бір тайпы елсіздер*, сол асуға ие болыңыздар! (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Үшкүмбездің бауырындағы *бір тайпы ел* Айқынды «бала батыр» атап, даңқын аспандатып жіберген еді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Балықшылар *бір тайпы ел*; шетінен сіңірі шыққан кедей, қарға адым жерге аударылып қона алмай, қысы-жазы жер қазбалары жар басында жарбиып тұратын шерменде (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бір тал. а) *Бір тұйыр.* Терімізді төгіп шапқан шөбіміздің *бір талы* н да ешкімге бермейміз, – деді жұрт (С.Көбеев, Орынд. арман). ә) *Қылтиған, жалғыз.* Қазіргі Алдаркөсе – Біләлов. Бұл да көсе, иегінде мұның да *бір тал* сақал жоқ (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке).

Бір тарының қауызына сыйғызды. *Жан-жақтан тықсырып, қыспаққа алды.* Айғырдай азынап ақтар келді. Елді қырып-жойып *бір тарының қауызына сыйғызды* (С.Омаров, Қайырлы жаз). – Нұрлан бұрнағы жылы мені құрдастық жөнімен *бір тарының қауызына сыйғызған* еді, соның қысасын бүгін қайтармақшы едім, көрдің бе, екі жылғы еңбегімнің далаға кеткенін, – деді Шалғай (Ә.Әбішев, Шығ.). Бүкіл дүниені *бір тарының қауызына сыйғызбақ* болған «батырың» сол қауызға енді өзі кірген еді (К.Қазыбаев, Дәуір аты.).

Бір [жіптің екі ұшы] таяқтың екі басы. *Бір нәрсенің екі шеті, қарама-қарсы жақтары.* Балам мұнай көзін табады. Мен қазамын, екеуміз *бір жіптің екі ұшы* н ұстаймыз (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

Бір тиынға тұрмайтын. *Түкке тұрғысыз, ештеңеге жармайтын. Бір тиынға тұрмайтын* насыбай тостағаны үшін Доспұлдың бір-екі қарасының шығын болуында сөз жоқ (Б.Майлин, Шығ.).

Бір тоғыз. *э т н. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы төрт жанды, бес жансыз немесе бес жанды, төрт жансыз тоғыз түрлі бағалы заттан тұратын сый-кәде немесе айыптың түрі.* Әбілезден *бір тоғыз* келдім алып, сені Құдай ұрып па сонан қалып. Сенен кіші төреден тоғыз алдым, Екі тоғыз бересің намыстанып (Айтыс). Басы түйе *бір тоғыз*, Аузыңнан батыр шығарма, Алдына қойдым сый табак (Қ.Жаппасбаев, Өленд.). *Бір тоғыз* сізден бізге лайық емес, құрғақ кетіп қаламын амандасып, Арғы атаң қыдыр қонған Дулат қожа, Даңқына Дәукем деген келдім тасып (Ш.Қаржаубайұлы // Қаз. ақын. шығ.).

Бір тойғанын ар қылмады. *Бір реттік азық үшін ұяттан аттады, қылмады, қысылмады.* Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп, Телміріп *бір тойғанын ар қылмаған.* Ақкөңіл, алаң-бұлаң адамдар көп, Есептеп аузын көпке, аңқылдаған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

...бір төбе, ... бір төбе. *Салыстырылып отырған екі дүние, нәрсе, адам және т.б. өз алдына маңызды, ал олардың соңғысының мәні ерекше бір бөлек дегенді білдіретін қолданыс.* Менің бұрынғы өмірім *бір төбе*, сьезд күндері көрген өмірім *бір төбе*, бәрін айтып жеткізу қиын (С.Хайдаров, Азамат.). Сегіз ұлым *бір төбе*, Ер Төстігім *бір төбе* (Қаз. ертег.).

Бір тұяқ. *Ұрпақтан, тұқымнан жалғыз.* Өлдің, қалды *бір тұяқ!* Онысы әділ – дұрыс-ақ! (Ғ.Қайырбеков, Болшевик.).

Бір түйді. *Қойып қалды, ұрып өтті.* – Тұра-тұр, бәлем! Сені ме, сені, – деп тістеніп, күндесін ыңқ еткізіп аш бүйірден *бір тұйып* қалды да жүре берді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бір түйір. *Титтей, құртақандай.* Ең аяғы, піркей де *бір түйір* кеудесіне қуанышы сыймай дірілдеп ұшып жүр (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Бір түндік астында түтін түтетті. *Бір үйде бірге өмір сүрді.* Бірақ арғы жағынан бір-біріне қанша құштар боп ынтығып тұрса да ендігі жерде баяғыдай *бір түндік астында* а бас құрап, *түтін түтетін* тұру бұларға бұйырмақ емес (Ә.Нұрпейісов, Сең).

Бір тізерлеп отырды. *Бір аяғын бүгіп, жерге тіреп, бір тізесімен бір тізесіне отырды.* Үйге жылқышы жігіт кіріп келді. «Жоғары шық, балам» деген сөзге ыржия бас изеп, пеш жанына *бір тізерлеп отыра* кетті («Қаз. әдеб.»). Күреңбай Нұртай нұсқаған көдірлі орынға отыруға батылы бармай, қарсы

алдына *бір тізерлеп отыра* кетті (С.Омаров, Қайырлы жаз). Жас Шоқан қыз қолынан қымыз алды, Қымыз алды... Қымсынып қыз ұялды. Аулақ барып *отырды бір тізерлеп*, (Қашаннан да қазақтың қызы ұяңды) (М.Мақатаев, Шығ.).

Бір ұрты май, бір ұрты қан. *Бірін жарылқап жатса, екіншісін тонап жататын (залым).* Әбен *бір ұртында майы, бір ұртында қаны* бар зұлымның өзі Қанай Қабанбаевтың жездесі. Қызмет бабын пайдаланып, ойда орыс, қырда қазақ еңбекшілерін қан қақсатқан аты шулы алаяқ (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Бір ұшы. *Бір жағы, қыры, саласы.* Комитет мүшелерінің тағы бірі сөз сұрады: – Мәселенің *бір ұшы* өндірістік нұсқаушыларда, – деді ол («Лен. жас»).

Бір шайнам. *а) Бір шайнағаннан артылмайтындай ғана.* Менің ойымша, Көбектің *бір шайнам* ақылы болса, зөредей адамшылық сезімі болса, Зейнепті өзі де алам демесе керек (М.Дулатов, Шығ.). *ә) Кішкентай, өте аз.* Ағай-ау, айтып тұрғаныңыз қылмыс қой. *Бір шайнам* нанға қолы жетпей жатқандарды көресіз бе, әке (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

Бір шок. *Бір топ.* Басында тас шоқының екеуара, Басқа жоқ сөйлесерге жолдас-жора. Бір кезде арт жағына салса көзін, көрінді шоқырланған *бір шоқ* қара (Батырлар жыры). Бұл кезде Айқын мергендерді манағы *бір шоқ* қалың тобылғының ішіне орналастыра бастаған еді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Қарауылға дәл тигізу Мәриям, Гуля, Нағималарға маңдайына түскен *бір шоқ* шашты кейін сілкіп тастаумен бірдей сияқты (С.Ерубаев, Шығ.).

Бір шыбықпен айдады. *Тықсырып, дегенін істетті, ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстады.* Бастығы Мұса ғып, ол өзінен туған балаларын кішкене күнінен *бір шыбықпен айдап*, қабағының қағуына бағындырып өсірген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әлсізге әлдінің еткен азары, жоққа жақтың жасаған қорлығы, миллионды бір кісі, мыңды жалғыз қожа *бір шыбықпен айдаған* зорлық-зомбылық ғасырлары («Қаз. әдеб.»). Атбасар уезіне актер үстемдік құрып тұрған кезде Хазов Мариновкада аудандық милиция бастығы болып, маңайдағы елді *бір шыбықпен айдап*, қырып-жойып, қан-жосасын шығарды (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Бір шынтақтай қисайды. *Бір шынтағына қисайды, тірелді.* Ал, сөйлестік, – деді председатель көзін мысқылды жүзбен сығырайта, столға *бір шынтақтай қисайып* (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Бірі алтын [гауһар, меруерт], бірі күміс [жақұт, маржан]. *Екеуі де жақсы (асыл) деген мағынада. Бірің алтын, бірің күміс* Хош болыпсың жар-жар! *Бірің гауһар, бірің жақұт* Қосылыпсыз жар-жар. *Бірің меруерт, бірің маржан*, Тізіліпсіз жар-жар (Бозжігіт).

Бірі апа, бірі жезде. *Жақын адамдар деген мағынада. Бірің апа, бірің жезде* Инша Аллах жар-жар (Бозжігіт).

Бірі бұлбұл, бірі тоты. *Екеуі де әдемі, сұлу, теңдес деген мағынада. Бірің бұлбұл, бірің тоты*, Жар болыпсыз жар-жар (Бозжігіт).

Бірі етек, бірі тонның жағасы. *Ынтымағы жарасып, бірі ақылышы болып жол бастаса, екіншісі соган көніп, айтқанын істеп, еркін орындады. Қабат марқұм ағасы еді, Бірі етек, бірі тонның жағасы* еді. Атасы айтып кеткен ұста Қауа Ақылдың арнасының сағасы еді (Т.Ізгілеуов, Рүстем.).

Бірі күн [хор], бірі ай [нұр]. *Екеуі де әдемі, сұлу, теңдес. Бірің күн-дүр, бірің ай-дүр. Қосылыңыз жар-жар (Бозжігіт). Бірің хор-дүр, бірің нұр-дүр, бір тұрыңыз жар-жар (Бозжігіт).*

Бірін білдірсе де, мыңын бүкті. *Көп жайды жасырды, түгел ақтарып көрсетпеді, сырын түгел айтпады. Сырының бірін білдірсе де, мыңын ішке бұгетін* табиғат сияқты мол дүниенің бұл да бір қайтуы жоқ қатал заңы болар, уақыт озған сайын алдағы ағалар азайып, кейінгі інілер көбейеді екен (А.Бекбосынов, Ауылым.).

Бірінен соң бірі. *Бәрі кезектесе, бірі қалмай, іркес-тіркес, қатарынан. Агрегат артында бірінен соң бірі* шұбай тізіліп сабан көпенелері ғана қалады (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Бесжылдықтар *бірінен соң бірі* кеп, Заводтар сап, колхоздар да ірілеп (Партия тур. өлеңд.). Әзілкеш келіншектер ыңғайын тауып Сартай күйеуге сөз тигізіп қояды. *Бірінен соң бірі* ұтылып, аузын ашырмай сөзбен сілейтіп қойды (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Бірін қалдырмады. *Бәрін тегіс қамтыды. Ысқақ асықтырып, үйінің ішіндегі жұмысқа жарайтын адамдарын бірін қалдырмай* жинап алып, Көркемтайдың ауласына жүре берді (С.Дөнентаев, Шығ.).

Бірін қоймай [қалдырмай]. *Бәрін түгел. Сөйледі Әзім дағы аянбай-ақ, Мен ғаріп бишарамын жүрген саяқ. Әуелде өзі көрген бар қысаны Сөйледі бірін қоймай* бастан-аяқ (Абай, Тол. жин.).

Бірін қуантып, бірін қуартты. *Алалық істеді, әділетсіздік етті.* Мына жылпосың ала қол екен: *бірін қуантып, бірін қуарт* ады да жүреді (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. *Бірінің сөзін бірі сөйледі, бірін-бірі қостады деген мағынада. Өздері бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай* (Ә.Нұрпейісов, Сең). Офицерлер *бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай.* Бірінің сөзін бірі қағып алып, ажарлап, толықтырып жеткізеді («Лен. жас»).

Бірінің етін бірі жеді. *Қырқысты, тістесті, нәпсісі үшін бірін-бірі қырды. Жайшылықта бірінің етін бірі жегендей болып жүретін* рубасыларының арасынан қазір қыл өтпес (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Бірінің үстінен бірі жазды. *Бірін-бірі қаралап, әшкерелеп, бірі-біріне шағымданып арыз, хат жазды.* Мұсатай мен Ике қазақтың белгілі партиягершілігімен, бәсекелестігімен елді екі жарып жұлқысады. *Бірінің үстінен бірі арыз* жаудырады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Бірі іні ішінде. *Ішіне бұккен арам ойы бар деген мағынада. Бірінің іні ішінде* жататын, іні ішінен іні қазған арам кісі (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Бірің өліп, бірің қал. қ а р ғ. *Өлмесең өрең қапсын, өзара қырылыса беріңдер деген мағынада.*

Бірі хан, бірі ханша. *Бір-біріне лайықты бекадалар. Бірің хан-дүр, бірің ханша*, Хош болыпсыз жар-жар (Бозжігіт).

Досына бір қылым. *Жора-жолдасына бір-қалытты. Досына бір қылым*, Дұшпанына жүз мың түрлі амалдым (Шайыр).

Екеуінің [екі қошқардың] басы бір қазанға сыймады. *Ынтымағы жараспады, таптылықты білмеді, екі мықты бір отыра алмады, бірін-бірі сыйламады. Ол екеуінің басы бір қазанға сыймайтыны* өздеріне ғана емес, осы отырған жұртқа тегіс мәлім (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Екі аяғын бір етікке тығу. *Састыру, апшысын қуыру.* Раушан мына қалпын қоймаса, *екі аяғымызды бір етікке тығудан* тайынбас, – деді Қайырбай (Б.Майлин, Шығ.).

Екі аяғын бір етікке тықты. *Састырды, апшысын қуырды.* Келіншек Мейрамның *екі аяғын бір етікке тықты*. Сөзі тіпті заңды, дәлелді. «Кетеміз, қырамызы» жоқ (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Екі жапсақ, бір етек. *«Екі жеп, биге шығу», еселеп пайда табу мағынасында.*

Екі жарты бір бүтін болды. *Бірікті, ұйымдасты, қауымдасты* (бұл көбіне кемтар, жоқ-жітік, жалғызілік кісілер арасында болатын өзара селбестік туралы айтылады). *Екі жарты бір бүтін болайық*, кімге сенеміз? Иық сүйесіп күн көрейік, – деді Құтжанға құрған оқи келгенде Қодар Жәмпейіске зарын шақты да, қолын ұстап қалды (М.Әуезов, Шығ.).

Екі желеу, бір сылтаумен. Қолға іліккенді ретіне қарай мүмкіндігінше пайдалана отырып, әлденені бетке ұстап. *Екі желеу, бір сылтаумен* үйімізге жетіп алайық (Ауызекі).

Екінші бірі [екінші бірі, егіздің сыңары]. Кез келген (адам), жұрттың бәрі. Әбдінің ең алдымен айтқаны қыстың жайы: – Қазір *екінің бірінің* аузындағы сөзі осы қыс боп тұр, Абай аға! Қыстан қысылған ел күн санап көбейіп барады (М.Әуезов, Шығ.).

Екі туып, бір қалғаным емес. с ө й л. *Ет-бауыр жақыным емес, ағайыным, туысқаным емес, екі көзімнің бірі, егізімнің сыңары емес.* Уа, қой, жеңгей, – деді Боранбай кейіп, – осындай қарлы боранда апаратын бұл менің қайбір *екі туып, бір қалғаным* еді? (С.Мұқанов, Шығ.).

Екі туып, бір қалмақ жоқ. Бұл жерде әйтеуір бір өлім бар деген мағынада. *Екі туып, бір қалмақ жоқ*, мылтықтың даусынан құштарың қашпасын, жауға садақпен қан жұтқызып алайық та, содан кейін найза, сойылға жол берейік (І.Есенберлин, Шығ.).

Екі тізгін, бір айыл [шылбыр]. *Ынтымақты ел-жұрттың ерік-билігін, билік тізгінін ұстау, ел-жұрттың көшбасшысы болу мәнінде айтылады.* Ерегіскен дұшпанға Айдаһардай шалысты, *Екі де тізгін, бір айыл*, бір өзім деп алысты (Қаз. әдеб. хрестом.). «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса сақа қой», «Бас басыңа би болсаң, манар тауға сыймасың, басалқаларыңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп, мал айтып тілеу қылып, *екі тізгін, бір шылбырды* бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл жетпегенінді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен (Абай, Шығ. жин.).

Екі ұртының бірі қан, бірі май болды. Бір қылығы жақсылық, екіншісі жамандық әкелді. Жақсы менен жаманды айырмадың, *Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың* (Абай, Тол. жин.).

Екі шайнап, бір жұтты. Бір қаққаннан қалдырмайды, еш қиындықсыз ұмаждай салды.

Екі шоқып, бір қарады. Сақтық жасады, әббен тексерді. Адам баласы біздің дұшпанымыз, сақ болыңдар, *екі шоқып, бір қараңдар*, – деген (Қаз. ертер.).

Жүзді айдап, бірді жетеледі. Дүниені алшысынан басар, мыңғырған бай болды. Ащы терің жерге төгілсе, төгілер, менің дәулетім төгілмес, бардан ауысады, балдан жұғысады, *жүзді айдап, бірді жетелейсің* (Қаз. ертер.).

Күн бір жауса, терек екі жауды. Сорға сор қосылып, үсті-үстіне бейнет, азап көрді. Мың асқанға бір тосқан деген. *Күн бір жау-*

са, терек екі жауып... Онсыз да елдің жылауы, дерті аз боп тұрған жоқ, бұл күнде, көзге шұқымасаңдар етті тым құрымаса (М.Әуезов, Шығ.).

Қолынан екі келсе, бірін қылсын. Қолынан келгенін істесін, шамасы жеткенін істеп қалсын. Аман бұдан әрі тұрмады. *Қолыңнан екі келсе, бірін қыл* дегенді аңғартқан соң, топты жарып, еркін басып шығып кетті (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Құдай бір, Құран шын. ді н и. Алла тағала жалғыз, серіксіз, Құран кәрім оның хақ сөзі. Ақылы жақсы адамның дариядан мол, Мен іздеп ертіп кепсіз жеті жүз қол. *Құдай бір, Құран шын* деп илансаңыз, Баяғы өзің көрген жіңішке жол (Қаз. ақын.).

Құны бір тиын. Түкке тұрмайтын, құнсыз, қадір-қасиеті жоқ. Кім дос? Сен бе? Сендей достың *құны бір тиын* (М.Иманжанов, Шығ.).

Қырқына шыдаған қырық біріне де шыдайды. Қиындықтың көбі өтіп, азы қалғанда босаңсу, ақылға қонбайды деген мағынада.

Қырық бір шөптің басы болсаң, ақ басы қара қойдың құмалағы болсаң, ақ сөйле! кө н е. Жолаушының сапарын, аман-есендігін, не бір оқиға барысын, я болмаса жоғалған мал-мүлкті болжау үшін құмалақшылар, балгер, бақсылар, тәуіптер құмалақ ашарда айтылатын сөз (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Мың асқанға бір тосқан. Менменсіген, көкірек керген кісі де тобасына бір келеді деген мағынада. – Базым, не керек! Ер кеудеде «кек» деген өлексе боп шіріп кетсе, сол қорлық та! Тұяқ серпер күнім болса, сол осы-ақ! *Мың асқанға бір тосқан* ның шағы кеп тұрған сәтім осы-ақ! – деп тоқтады Жиренше (М.Әуезов, Шығ.).

Мыңнан біреу [бірі]. Көптен біреу, жекедара, өте сирек. Қуанбастық пен бақ – мастықтың үлкені, *мыңнан бір* кісі-ақ к...і ашпайтұғын ақылы бойында қалады (Абай, Тол. жин.).

Ноқталы басқа бір өлім. Тағдыр байлауындағы жанға бір қаза, бірақ әзірге тәуекел деген мағынада. Жалаңаш боп жауға шап, Ажалдан бұрын өлер ме? *Ноқталы басқа бір өлім*, Өлмей де адам жүре ме? (Шортанбай ақын, Өлең.). *Ноқталы басқа бір өлім*, Ордаңды талқан қылармын (Махамбет, Шығ.).

Обалың бір Құдайға. Осы күйге түскеніңді өзіңнен көр, сені тек Құдай құтқарып, аясын деген мағынада. Құдай басқа салмасын, сен секілді, Желмен жерге жығылып, жер сүзбекті. *Обалың бір Құдайға*, байғұс сенің, Қақтырып қойған мұнша бос селтекті (Абай, Тол. жин.).

Он екі де бір гүлі ашылмаған. а) *Балиғат жастан аспаған, жыныстық қатынасқа бармаған.* ә) *Қырышын жас, шынайы таза, ұяты бетінде тұрған именшек, ибалы жас.* Ол екі жүзді Ескендірдің он екі де бір гүлі ашылмағанын жастығы мен аңқаулығын пайдаланып, оп-оңай қолға түсіру үшін екі мың сомның материалын тығып қойып, түрмеге отырғыза жаздағанын біліп күйзелді («Лен. жас»).

Он екі де бір нұсқа жоқ. а) *Әлі басы да құралмаған, ізі салынбаған, ешбір белгісі жоқ.* – Мен не айта аламын? Түк айтуыма болмайды. Өйткені жаңаша оқытарлық бізде жағдай, он екі де бір нұсқа жоқ. Тым құрыса мектеп жанында учасок болса екен-ау... – деді (М.Иманжанов). ә) *Сау-тамтығы қалмаған.* Есіл ер-тұрман, он екі де бір нұсқасы жоқ, тозып бітіпті (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Он салса бір баспайды. *Жүріс-тұрысқа, іске бейімі жоқ, жатыптыер жалқау деген мағынада.* ≈ *Он салса бір баспайтын* адам еді.

Өзекті жанға бір өлім. *Екі өлмек жоқ, жан иесіне бір қаза бары ақиқат деген мағынада.* Мен кеткенмен тек кетпеп, Сізден артық табармын. Ашуыма көп тисең, *Өзекті жанға бір өлім*, Орданды талқан ғып шабармын (Махамбет, Шығ.).

Сегіз қырлы, бір сырлы. *Ішкі жан дүниесі мазмұнды, бойында талай өнер-қабілет бар болса да, сабырлы, қарапайым (адам).* Ал «сегіз қырлы, бір сырлы» өнерпаздың орны мен тағылымы, әрине, өзгеше. Біз Кенен Әзірбаевтың жыршылдық репертуары, айтқыштығы туралы сөз қозғаймыз (Р.Бердібаев, Гүлстан.). *Сегіз қырлы, бір сырлы* Ер жігітке айналдым (Д.Әбілев, Ақын.). Уа, сол елде Жомарт деген жігіт болыпты. Тойдұманның сәні, өнші-күйші, серілігі және бар. *Сегіз қырлы, бір сырлы* деген сияқты маркасқа, бағлан жігіт болса керек, – дейді Дәукен (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Төбесі көкке бір елі жетпеді. *Шаттанды, мақтанды, шексіз қуанышқа бөленді.* Бригадир Ермектің, басқа жігіттердің, *төбесі көкке бір елі жетпей* жүр («Лен. жас»).

Түтіні бір жерден шықты. *Бірікті, тату болды.* Сырдақ Сәулеге *түтініміз бір жерден шықсын*, – деді (Т.Ахтанов, Шырағың.).

БІР² есім. 1. *Дұдәмал, белгісіз, бейтаныс.* Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып *бір* қара көрінді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Әлден уақытта мәшине «Коммунизм» совхозының *бір* фермасына кеп тұра қалды (С.Бегалин, Мектеп.). 2. *Соңында бір, әйтеуір бір.* Осыған қарағанда да дастанда кісі қызығарлық, назар тартарлық *бір* қасиет барлығы сезіледі

(М.Каратаев, Туған әдеб.). Ер емес қымсынар, Әркім-ақ ұмсынар. Құдай-ау, бұл көңілім, Күн бар ма *бір* тынар (Абай, Тол. жин.). Бір қайғыны *бір* қайғының ұмыттыратыны рас екен (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 3. *Бәрібір.* Кеткен еселері *бір* қайтқандай, даурығысып айтады (З.Шүкіров, Отты өткел.). 4. *Ешқандай, ешбір.* Шешеге де тартпаған *бір* мінезі, Күлімдеп күн сәулелі жарқын жүзі. Көктен түскен гауһардай көзді ұялтқан, Қол жетпес күн сұлудың нағыз өзі (С.Торайғыров, Шығ.). 5. с ө й л. э к с п р. *Мүлдем, бірде-бір рет, ешқашан деген мағынаны білдіретін күшейткіш сөз.* Сол жағында, белінде қайың шоқпар, Қорамсақта қаз-қатар сарамжа оқтар. Өмірі жаудан беті *бір* қайтпаған Қодар батыр осы еді қыңыр сотқар (Ш.Әбенев, Шыңғыстау). Ескендір елде алмаған хан қоймады, Алған сайын көңілі *бір* тоймады. Араны барған сайын қатты ашылып, Жердің жүзін алуға ой ойлады (Абай, Шығ.). 6. *Белгілі бір.* Осындай уақытта Жәңгірдің қасына Бабажанұлы Қарауылқожа деген *бір* қайратты қожа тап келді. Осы қожа ебін тауып ханға жақын болды. Жәңгір Қарауылдың қызын алды. Ханның билігінің бәрі Қарауылға көшеді. Жәңгір Қарауылдың көзімен қарап, қолымен істеп, аузымен бұйыратын болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Қатындар қуып сонда әр баланы, Қарғап-сілеп, у-шу ғып айдаланы, Өйткені Әжібай келіп бүгін жармақ, Жүректе көптен бітеу *бір* жараны (С.Торайғыров, Шығ.). Ғалым болмай немене, Балалықты қисаңыз, Болмасаң да ұқсап бақ, *Бір* ғалымды көрсеңіз (Абай, Тол. жин.). 7. *Қайта-қайта.* Әр жерге *бір* сүрініп, кез келген бұтаға қақтығып, қарағай біткенді байқаусызда құшақтай алу тағы басталды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Айды аспаңға бір шығарды. *Даңқы жер жарды, аты шықты, таңғалдырды.* Бүгін... бүгін көрсетуіміз керек. *Айды аспаңға бір шығармасақ* па?! (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Аса бір. э к с п р. *Сондай бір, ерекше, асқан деген күшейткіш мағынаны білдіретін сөзқолданыс.* Тодда мырза бізді *аса бір* қайғылы, әлденеден торыққан пішінмен қарсы алды (Қ.Бекбергенов, Ер бақыты.).

Ат сауырын бір берді. *Қиын кезде, көбіне шапқынышы шақта қол ұшын берді.* (Атқа мініп, соғысқа шығар шақ туралы айтылады). Ел шетіне жау келсе, *Ат сауырын бір берсе*, Ұлдың батыр болмағы, Шыбын жанын аямас (Мақал-мәтел).

Бағзы бір. *Бұрынғы, өтіп кеткен, ежелгі, белгісіз замандағы.* *Бағзы бір* шығармалардан әсерленбек, ғибраттанбақ былай тұрсын, тауысып оқып шығудың өзі қиынға түседі ғой («Қаз. әдеб.»).

Баз бір. Қандай да, қайбір, кейбір. Баз бір ұйымдарда қалай боп жүр? Құрғақ, жалпылама сөздерден жұрт жалығып бітеді («Лен. жас»).

Баз бір жерде. Кей жерде. Баз бір жерде жүгіріп, баз бір жерде кідіріп, Жүгіре басып барады-ай (Алпамыс).

Баяғы бір заманда, дін мұсылман аманда. Ескі сенім бойынша, дастан, қиссада, аңыз-әңгіме, ертегіде т.б. «атам заманда, ел-жұрт тыныштық кезде, ертеде» деген ұғымда кездеседі.

Бәрін айт та, бірін айт. с ө й л. Басқасын қой, тоқ етерін айт; қайсыбірін айтайын деген мағынада. Заманым менің тар болды, Тура билік биде жоқ. Бәрін айт та, бірін айт. Қаумалаған қарындас Қазақта бар да, менде жоқ (Махамбет, Шығ.).

Бейне бір. Сөйлемде өзінен кейін (кейде бұрын да) келетін сөзді сипаттаушы тәрізді, секілді, сияқты, ұқсайды деген мағынадағы көмекші сөзқолданыс. Бұл сарын бейне бір тас бұлақтан шымырлап шығып, тау жылғасын құлай да тулай ағатын сарқырама іспетті («Қаз.әдеб.»). Тұла бойы түгел қызып, бейне бір от ортасында тұрғанға ұқсайды. Тер моншақтап ақты («Қаз.әдеб.»). Бірін-бірі қиып кете алмай, мұратына жете алмай, қош айтысқан жорға ұсап: жалғзынан айырылып, қанатынан қайырылып, зарлаған бейне жанға ұсап, болмаса жылап егілген, көзден жасы төгілген, бейне бір қайғы-зарға ұсап, өкінішті, өксікті, қасіретті, мұңды әнді сарнады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бір амалы табылар. Шешусіз қалмас, қандай да бір шығатын жол болар. «Бұл маңның адамы емес сірә-дағы, Білейін, табайында бір амалын. Қаруы бар көззапқа құрықпенен Ұмтылса, қалай қайрат қыла аламын?! Жөн болар алыс тұрып сұрағаным...» ...Аққу үркіп, батысқа бет түзеген, Қамшы басты атына шыдамады (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

Бір басқа. Өзгеше, өз алдына бөлек. Мұсаның жолы бір басқа (Мақал-нама). Батырлық, байлық кімде жоқ, Ғашықтың жөні бір басқа (Қыз Жібек). ә) Бөтен. Көп заман тексермесен, өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткенінді білмей қаласың (Абай, Тол. жин.).

Бір бес күн. Өлшеусіз аз уақыт. Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма, Бір бес күннің орны жоқ аптығарға! Қай қызығы татиды қу өмірдің, Татуды араз, жақынды жат қыларға (Абай, Тол. жин.).

Бір бөлек. Бір басқа, өзгеше, ерекше. Кешегі Оспан бір бөлек жан – үйі базар, түзі той

(Абай, Тол. жин.). Еліңе сырттан келер жаудың қаупі бір бөлек те, өз ішіннен шыққан жаудың қаупі басқаша (І.Есенберлин, Алмас.).

Бір бітпеді. Аяқталмай қойды, таусылмады. Он жылда осы кітап бір бітпеді, қасиетті, – деді бай құрметтеді (С.Торайғыров, Шығ.).

Бір ғанибет. Қандай (айрықша) тамаша (керемет), жанға жағымды. Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет, Ыңғайлы, ықшам киім аншы адамға (Абай, Тол. жин.).

Бір де. Тұқ, біреу де, ешбір. Әйтсе де, оған қалаға баратын бір де мәшине кездеспеді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Сол күні Әсияның ботинкасынан бір де айнымайтын су жаңа қызыл ботинка киіп мен де көшеге шықтым (З.Шүкіров, Ғажайып.).

Бір деген. Ең алдыңғы қатарлы, ерекше. Бекетаев Әукен комсомол комитетінің бір деген мүшесі еді. Бүгін құрбылары оны бастауыш комсомол комитетінің секретары етіп сайлады (Қ.Зәкенов, Әукен.).

Бірді айтып, бірге кетті. Сөзінде пәтуа болмады, әрнені бір айтты, әрненің басын бір шалды. Олар қысылды ма, әлде жоспарларын жете ойласпады ма, қайдам, сөздері шашыраңқы, сылбыр шықты, бірді айтып, бірге кетіп отырды («Қаз. әдеб. »).

Бір есебін тапты. Лажын жасады, айла істеді. Үшінші күнгі соғыста Құнанбай тәсіл ойлаған кезде, Байдалы да бір есебін тапқан (М.Әуезов, Шығ.).

Бір есептен. Бір жағынан, бір реттен, бір себептен. Асан осы сәтте Сапардан естіген мына әсіре аяппаздығына бір есептен таңырқанып екі түрлі ойда отырды (А.Байтанаев, Асан). Сонан былайғы келіссөздер, сірә, бір есептен, бәлкім, Тәуекелдің өлгендігінен үзілген болса да, әлгі факты Россия мен қазақ хандықтарының саяси байланыстарында көрнекті орын алатыны даусыз (ҚазССР тарихы). Ноғайлар қайдан білсін, ол «ердің» қандай ер екенін. Бір есептен олай ойламаса: Қазан губерниясына «Патихолла» деген бір белгісіз ноғай «түрік татар қауымдарын біріктіріп жатырмын» деген телеграмма берсе, біздің ішіміз елжірей қояр ма еді? (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Бір жағынан. Сонымен бірге, сонымен қатар. Мұғалімдер жұмысын бақылаумен қатар, бір жағынан, олардың жақсы тәжірибелерін өзіне өнеге етіп үйренуді, шеберленуді Жақыпбек есінен екі елі шығарған емес (М.Иманжанов, Менің махабб.). Айлы түнде, аққан өзен, Аққан өзен сылдыры. Бір жағы-

н а н ойды билеп, Жас жапырақ сыбдыры (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын, *бір жағын аң* қысқанда о да азынап (Абай, Тол. жин.).

Бір жағына шықты. а) *Тындырды, шешілді, анықталды, реттелді.* Дау-дамайы ұлғайып, ырың-жырыңды көбейтіп жүрген мәселе де осы жиыннан кейін *бір жағын а шықты* («Лен. жас»). ә) *Қолғабыс етті, көмек көрсетті.* Биыл ғана он үшке толған жас бала жаз бойы әке шаруасының *бір жағын а шықты* («Лен. жас»).

Бір жайлы болу. *Қалпына келу, жайлану.* Штабқа барып акушерка әкелуге енді кеш; ол үшін екі-үш күн керек, оған дейін толғатқан әйел де *бір жайлы болуы* тиісті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Бір жайлы қылды. *Шаруаны тамамдады, бітірді.* Сатан да, Бісқақ да қазан-аяқ жақты *бір жайлы қылып* н, дуылдақтың тамашасына қарады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бір жан бетіне келмеді. *Ешкім қарсы шықпады, сөз қайтармады.* Бұл елде *бір жан бетіне келмей*, көзірі оның қайығы желге өрлеп тұр еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бір жасады. *Жетісіп қалды, мәз-мейрам болды, рақаттанды.* Таудан жиде тергендей ала берсе, *Бір жаса айсың* құмарың өр қанғанда. Көкіректе жамандық еш нәрсе жоқ, Ақ болады кеңесің күс салғанда (Абай, Тол. жин.). Әңгіме өстіп еркін төгіле берді. Деев өзі пікірлес адамдардың ортасына түсіп, түсінісіп, *бір жаса а п* қалды (М.Қаратаев, Далада.). Жылаған көздің жасын құрғатқан сайын, ісінген кеудені басқан сайын мен *бір жаса а п* қалам (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бір жолы. с ө й л. *Бір күні.* Алты мың бала *бір жолы*, Айдаһарға барышты. Көріп қайран қалышты, Бір жақ басын көтеріп (Манас).

Бір заманда. а) *Ежелгі бір уақытта.* *Бір заманда* бұлардың бәрі де осы өңірді мекен еткен хайуандар («Лен. жас»). ә) *Біраз уақыт өткен соң.* *Бір замандар* шағында, Біздер жауға баруға, Тұлпар алдық сайрандап (Батырлар жыры).

Бір заматта. *Әлден уақытта, бір кезде.* Жуан дене сабадағы іркіттей онды-солды шайқалып, майлы шүйдеден тер шып-шып енді-енді маужырай бастаған «ұстаз» *бір заматта* тіл қатты («Лен. жас»).

Бір кез. *Ешқашан, ешқандай сәт.* Кетпейді *бір кез* есінен, Ернiндей қыздың тиеді (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

Бір кезде. а) *Бір уақытта, бір мезгілде.* *Бір кезде* Мұрат жүгіргенін қойып, қолын жоғары созып, қайта төмен түсіріп, осылайша бірнеше рет қайталады (Б.Соқпақбаев, Өзім

тур.). Бір жерге дем алуға бөгеледі, Тағы ұшып ол орнынан жөнеледі. Түбінде бір томардың бұғып жатқан *Бір кезде* көзі шалды боденені (С.Дөнентаев, Шығ.). Сірә, *бір кезде* «болған үйден» шыққан жан екенін, енді қазір амалсыз күйсандық ойнап отырғанын көрсеткісі келгендей (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Ағалар, – деді келіншек, *бір кезде*, – менің қай елдің қызы, қайда баратынымды сұраған жоқсыздар (С.Бегалин, Сәтжан). ә) *Бірдей уақытта, бірге.* Бұл колхоз біздің ауылдың колхозымен *бір кезде* ұйымдасты (С.Мұқанов, Саяхат.).

Бір кездерде. с ө й л. *Бұрынғы уақытта, замандарда.* *Бір кездерде* Ермек еткен ел тегі, Ол аңыздар – Кәрі аңыздар – Ертегі. Көз алдымнан Кетпейді бір суреті, Сол сурет – Барлығының көркемі (С. Мәуленов, Алыс кетіп.).

Бір керім. с ө й л. э к с п р. к е к е с і н. *Өзінше, әлдеқандай, кербез, тақаппар.* Керенау кердең, *бір керім*, Жақпайды маған сол жерің (Абай, Тол. жин.).

Бір [күн] күні. а) *Өтіп кеткен белгісіз күнде, бірде.* *Бір күні* мектепке көшпелі кино келіп, «Он төртінші раунд» картинасын көрсетіп еді (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). *Бір күні* Ернұр мектептен келсе, анасы барлық бөлмені өзі жуып қойған екен (Ә.Нұршайықов, Батыр.). ә) *Алдағы белгісіз уақытта, болашақта, бір кезде, әйтеуір бірде.* Безенген жігіт сыналар, қарындастың дауында-ай. Басылады *бір күні*, Бірте-бірте сол дәуір, Мұнарланған сағымдай (Қаз. ақын. шығ.). Амалсыз тағдыр *бір күні* кез болмай ма, Біреуге жай, біреуге тез болмай ма? Асау жүрек аяғын шалыс басқан, Жерін тауып артқыға сөз болмай ма? (Абай, Тол. жин.).

Бір қызылдады. *Жас етке бір тойынды, дәмін татты.* Олжа түсіріп, *бір қызылдайы н* деген екен-ау сабазың (К.Сегізбаев, Беласқан).

Бір қайыры болды. *Жақсылығы, пайдасы тиді.* Арал да, атасы да директордан *бір қайыры болар* деп еді, бірақ бұл үміттері екеуін де алдапты (Ә.Қалдыбаев, Мишка.). Бастықтың *бір қайыры болар* деп күттік («Лен. жас»).

Бір қалт еткенде. *Қол босай қалған сәтте, реті келе қалғанда, мүмкіндік туғанда.* Ертең *бір қалт еткенде* Жәмимен сөйлес, не ойы бар екен, біл, – дейді Сәлкен (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Бір қырымнан. *Алыстан, қандай да алыс жерден.* Томағасын тартқанда *бір қыры мн а н*, қыран құс көзі көріп самғағанда (С.Қасиманов, Сиқырлы.).

Бір қос. *Біршама, бірсытыра, елеулі, әжептеуір.* Мадияр өте көңілді. Шырынкүлдің де көңіл күйі бүгін *бір қос* көтеріңкі еді (С.Омаров, Күншуақ).

Бір майдан. *ж е р г. Біраз уақыт, біршама мезгіл, бір кезең.* *Б і р м а й д а н* біздің ауылға да келіп кетсең не қылады (Қаз. тілі. диал. сөздігі).

Бір мезет. *Бір уақ, бір сәт, кейде.* *Б і р м е з е т* қыз қиялы кетті самғап, Күн астын, жердің бетін өтті шарлап. Іздейді жанға сая – жайлы мекен, Япырым-ай, көңіл шіркін неткен саңлақ (С.Омаров, Сәукен).

Бір мезетте. *Бір кезде, сәтте, бір уақытта.* Енді *бір мезетте* құйын көтерген шөп-шалам ойнағы ішінде бұлыңдап ұшқан хат қиқымына көзі түскенде бір ала құйын сезім шым-шым басылып саябыр тапты (Н.Сералиев, Ыстық күлше). *Бір мезетте* әлгі бір боз мұнар сыртынан жалғыз-жарым шынжыр шақыры естіле бастады (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Бір нәрсе өткізіп қойған кісіше. *Орынсыз міндет я өкпе артып, я болмаса біреудің орынсыз сұрау, қалауы, тілеништенуіне орай айтылады.* Шырағым, *бір нәрсе өткізіп қойған кісіше* міндет қылатының қалай? Бес бересі, алты аласым жоқ еді ғой сенімен! (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Бір орайда. *Бірде, реті келген бір ыңғайда.* *Б і р о р а й д а* адамгершілік, достық көмек деген жайлар сөз болған (М.Әуезов, Шығ.).

Бір парасы. *Бір бөлігі.* Айтушы мен тыңдаушы көбі надан, Бұл жұрттың сөз танымас *бір парасы* (Абай, Шығ.). Шынында, қорғану дегеніміз – қорқудың *бір парасы* (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Бір пәсте. *ж е р г. Демде, демнің арасында, аз уақытта, көзді ашып-жұмғаниша.* Бір шаңыма ілесе алмай сен антұрған, *Б і р п ә с т е* шығып қалдың бұл қатардан (Айтыс). Әлі өзім ауылнай болғанда *бір пәсте* түзеп берем, – деп өзбегім қулық айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бір рет. *с ө й л. Бірде.* *Б і р р е т* баяғы ауылнай үйіндегі «апатайына» барған еді (М.Тисов, Әңгім.).

Бір сапар. *с ө й л. Бір жолы.* *Б і р с а п а р* мен де көппен бірге ауылдан шығып, осы көлге келіп жайбарақат дем алып қайтқаным барды («Лен. жас»). Есқожаға тығылған жаман екен, *бір сапарға* елінде жоқ па байың? (Жамбыл, Шығ.). Асыл, күміс гауһар тас, Әр нәрсе болса жиғаным. Мен де өзіндей хан едім, *Бір сапар* балам сыйлағын (Батырлар жыры).

Бір сәт [сәтте]. *а) Кенет; бір мезет.* Үш ай бойы шешілмеген жұмбақ *бір сәтте* шешілгелі, үш ай бойы алдымда тұрған үміт *бір*

с ө т т е жоқ болғалы тұр (Ж.Саин, Жол үсті.). *Б і р с ө т* Клаус көз алдынан Ганстың балалық шағы елестеп өтті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Енді *бір с ө т* ойлап көрсе, бұлар айналысқан штрек бойында әзірге аварияға ұшырарлықтай қауіп-қатер де көріне қоймаған сияқты болатын (Б.Тоқтаров, Қыран.). *ә) Бір кез, бір уақыт.* *Б і р с ө т* басындағы ойдың бәрін ұмытып, жан райысындай, бір жайлы рақат тауып, үстел астына аяғын созып жіберіп, көзін ашып-жұмып үй ішіне көз салып отыр (Ә.Нұршайықов, Күткен күн). *Б і р с ө т т е* молла сескеніп дірілдеп қоя берді (А.Сатаев, Дала.).

Бір төбе. *Жеке-дара, орны бөлек, ерекше.* Ақтөбе, сен де өзгеден *бір төбесің*. Көтерген көкке жырдың мәртебесін. Көзімнен көлденеңдеп сен кетпейсің, Алдыма жайып салса жер төресін (Ф.Қайырбеков, Большевик.). Қоғамдық өндірісті дамытуда, оның экономикалық тиімділігін одан сайын арттыра түсуде білімнің тигізер әсері өз алдына *бір төбе* («Лен. жас»). Әсіресе, полктың саяси нұсқаушысы Феодор Дмитриевич Толстунов өз алдына *бір төбе* еді (Б.Момышұлы, Шығ.).

Бір тұстарда. *Бір кездерде.* *Б і р т ұ с т а р д а* пайдасынан зияны көп болған сол әсем аңғардың алқымына бұл күнде үлкен тоған салынған (Ә.Кекілбаев, Лашын.).

Бір тынбады. *Тыным таппады, демалмады, тоқтамады.* Қайнаған жұмыс, *бір тынба й*, Асыға басып өтті күн (С.Мәуленов, Жасыл орман). Тырналар мынау кеудемнен Сусылдап ұшқан құс па екен, Жанымды менің тербеуден *Б і р т ы н б а й* қалай ұшты екен? (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Бір уақ. *с ө й л. Бір сәт, мезгіл.* *Б і р у а қ* тұрып кетпекке оқталды да, түбінде отырып сырласар бәйтеректен айырылған, мәңгіге қоштасқан – жалғыздығы есіне түсті (О.Бөкеев, Ән салады.). Түсе қап аттан *бір у а қ*, Жата қап жерді тыңдайды (Ә.Абайділданов, Алыс көкжиек). Ұқпайды ол жан көңіліңді сенің *бір у а қ*, қуыс қой іші, болғанмен сырты сұлуақ (Т.Молдағалиев, Ескерткіш).

Бір ұрт кетті. *с ө й л. Қырсықтық, қыңырлық істеді.* Оның бер жағында болыс інісіне Түбектегі қалың Торжымбайдың тізгінін бермей, *бір ұрт к е т і п* жүрген жайы бар еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.).

Бір ықылм заман. *Есте жоқ ерте дәуір.* Кемел ақын келтірген сөздің түрін, Оған да *з а м а н* өткен *бір ы қ ы л ы м* (Қозы Көрпеш.).

Бірі [мірі] кем дүние-ай. *о д. Қашан да, әйтеуір бір нәрсенің жетпей тұратыны-ай.*

Дүние – шыр айналған бір дөңгелек. *б е й н. Өзгермелі, құбылмалы дүние. Дүние шыр айналған бір дөңгелек деп әжем бір күрсінді («Ана тілі»).*

Екінің бірі. а) *Не ол, не бұл, тек біреуі ғана.* О.Әлжанов үлкен шайқасқа араласпады, өзі де тікелей іскери тұрғыда ешкімге бағынбады. Ол өзінің әскери іске толық машықтанбаған жігіттерінің зор шығынға ұшырауынан сақтанды. Отыншының алдында: соғысушы жақтар ақтар мен қызылдардың қайсысын жақтауы керек? Кімнің жағында, кімге қарсы соғысуы керек, *екінің бірі* тұрды. Ол екі жақты да қаламады («Түркістан»). ә) *Кез келген, кім болса сол, әркім.* Талқыны *екінің бірі* көтере бермейді... Қаржанға кері әсер етсе, қиын болар... – деп сақтандырды Гүлбану (А.Байтанаев, Қансонар). Жүз үй! Ғажап құбылыс қой. Және үй сырғауылына жарайтын бір түп қарағайы жоқ аймақта осынша көлемдегі ауқымды құрылысқа мұрындық болу *екінің бірінің* қолынан келмейтін шығар деп топшылаймыз («Егемен Қазақстан»).

Екінің бірі біледі [мәлім]. *Бәрі құлағдар, бәріне мәлім.* Игнатпен екеуінің арасындағы қатынас-достықтың тым күңгірт көместігін, ым-жымдарының бірлігін бұл маңдағы *екінің бірі біледі* (Б.Тілегенов, Аққайнар). ...Адамзат тіршілігінің түпкі қияннан тамыр тартар көгентүп көзі Адам ата мен Хауа анадан басталатыны және ежелгі діни аңыздардың баянында жырланатындай осы екеуінің Жұмақтан қуылуының басты себебі – «маңына баруға, жұлып алуға, ауызға салуға» қатаң тыйым салынған «ақыл алмасының» дәмін татуына байланысты екендігі *екінің біріне мәлім* («Парасат»).

Екінің бірі, егіздің сыңары. *Туысқан, бір туған, ажырағысыз, бөлуге болмайтын.* Міне, біздер де *екінің бірінде* й, *егіздің сыңарында* й қандас қарақалпақ халқына жетуге асығып келе жатырмыз (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Зәуде бір. *Анда-санда, ыңғайы келген кезде.* Көптен бері, *зәуде бір* келіп қалған екенсің, әңгіме-дүкен құрайықшы (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Көңілінде бір дық кетті. *Өкпесін ішіне сақтады, реніші ішінде қалды.* Судыр Ахметтің *көңілінде бір дық кетті*. Басқа кісі болса бір сөрі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Күндерде бір күн. *Көп күннің бірінде; түбінде. Күндерде бір күн болғанда, әкесі баласын тауып алыпты* (Қаз. ертег.).

Қырықтың бірі қыдыр деген. *э т н. Әрбір адамнан жақсылық құт, әркімнің өзінше шарапаты болады; қонақтың жаманы болмайды, бәрі сыйлы.*

Мың да бір ем [дауа]. *Бірден-бір шипа.* Әкем: – Бұл қайнардң суы ана сүтіндей. Іш ауруына *мың да бір ем* деуші еді («Лен.

жас»). Көшедегі мастарды да редакцияға төгіп жіберу керек. Ондайларды түйгіштеп алса да *мың бір дауа* («Қаз. әдеб.»).

Өзгеше [өзінше] бір. *Қандай да айрықша, ерекше, бөлекше.* Жайпурда 1729 жылы салынған *өзгеше бір* обсерватория бар (М.Әуезов, Индия очерк.). Мағжанның өлеңдері орыс символистерінен нәр алған, бірақ *өзінше бір* қайталанбас дүниелер болып табылады («Қаз. әдеб.»).

Сен де бір. *с ө й л. жа қ т ы р м а у. Біреудің сөзін, ісін жақтырмағанда «қандайсың өзің» деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* Тү-у, *сен де бір*, қоймадың ғой өзің («Балдырған»). *Сен де бір* қайдағыны тауып айтады екенсің. Жарыстың аты жарыс – ойында өрелдік, алыста аталық жоқ деген, ойын шешеді бәрін («Қаз. әдеб.»).

Сол бір. *с ө й л. э к с п р. ұ н а т п а у. Екеуара белгілі, әбден таныс, мезі қылған немесе жақпай қалған бейтаныс, беймәлім нәрсе туралы айтылатын сөзқолданыс.* Ем таба алмай дертіңе мен ертеден, *Сол бір* қайғың өзегімді өртеген. Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден, Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай? (М.Дулатов, Шығ.).

Сөйткен бір. *с ө й л. э к с п р. Есіркеп-мүсіркеуді білдіретін сөзқолданыс.* Хан сөзіне сенгенім, Он күн срок бергенім, Әскерімді таратып, Он бір күнге қаратып, Бекетай құмға келгенім... *Сөйткен бір* қайран халқым-ай, Қасыма бір келмедің (Махамбет, Өлеңд.).

Шөлмек мың күн сынбас, бір күн сынар. *Аяғыңды абайлап бас, оңды өмір сүр, ақты қараның бір сәтте-ақ үзілер шегі бар деген мағынада. Шөлмек күнде сынбайды, бір-ақ сынады.* Сол түні де бір шөлмек сынды. Жұрттан аулақ дөңгеленген қараған түбінде даланың өжет қызы батырдың бір тілегін орындады (І.Есенберлин). Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек, Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек. Арамдықтан жамандық көрмей қалмас, *Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек* (Абай, Тол. жин.).

Я бір. *Не болмаса, яки, немесе.* Естілген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, *я бір* нәрсеге құмарлық пайда болу секілді (Абай, Тол. жин.).

БІР³ *с ы н. Пара-нар, тең, бірдей.* Аяз да *бір*, от та *бір*, Қарыр темір басқандай. Ыққа бұрыл, тоқтай тұр, Бетті ысқыла жасқанбай (М.Әлімбаев, Танд.). Алалап, бөліп-жарып отырған ешкім жоқ мұнда, бәрің *бірсің* мен үшін («Лен. жас»). Жұмсалмаған ақша олжамен *бір* (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

Бір бәс [бас]. *Еш айырмасы жоқ, бірдей.* Жамандық жақсылық пен оған *бір бәс*, Дін

ісін, Құдай ісін айыра алмас. Арын сатып, ант ұрып, іздеген – Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас (Абай, Тол. жин.). Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін, Төбетке өлекшінің бәрі *бір бас* (Абай, Тол. жин.).

БІР⁴ ү с т. *Аралас-құралас, бірге*. Сенің «өмір сүргенің» Жолдас болды жырақта. Өзіңмен *бір* жүрмедім Жүрегің жүр бірақта (Н.Әлімқұлов, Алатау.). Қазір ойын үстінде де Ержан Раушанға ұрлығы *бір* сырлас адамдай құпия пішінмен қарап қояды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Көк аланың үйіріндей, көк таулар иін тірескен. Аспанды жайлап үйіндей, көкала бұлтпен *бір* өскен (С.Мәуленов, Жаңа арна). Жарасын қайта таңдырып, айлап жатып жазылып, Гауһармен елге *бір* қайтты (Қ.Әбдіқадыров, Батыр).

Бір туған [туысқан, тұқымдас]. *Тегі бір, бір құрсақтан шыққан*. Бижанды менмін қойған, *Бір тус аң* менімен оны да ойлан (Рүстем-Дастан). Өмір нәсілінен құмар Шайх баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесімен *бір туыс-қан* екі бауыры болған (Абай, Тол. жин.).

Заманы бір замандас. *Бір дәуірде, бір уақытта өмір сүрген адамдар*. Баяғы заманда *заманы бір замандас*, қатары бір құрбылас үш адам болыпты (Қаз. ертег.).

Кіндігі бір. а) *Бір анадан туған. Кіндігің бір* ме еді? Кет, әрі сықсмай! – деп Айтолқын Женттің бетінен ала түсті (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Біріңіз тізе қосқан, пікірлес адамдар*. Бүгін Оразбайдың... шашбауын көтеріп отырған әр рудың жуандары бұл есептерін ұмытқан емес. Олар Оразбайдың айғайымен өздерінің *кіндігі бір* екенін жете біледі (М.Әуезов, Шығ.).

Қаны бір. *Бір кісіден, туысы жақын кісіден, бір халықтан шыққан адам*. Сүтеке, Қазакбайдың баласысың, *қананың бір*; ...не білдің? Айт! (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Сөзі [ойы] бір жерден шықты. *Айтқандары үйлесе кетті, бір пікір айтты*. Екеуіңіздің *сөздеріңіз* тұп-тура *бір жерден* шығып отыр (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Бім-жымы бір. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. Өзара бірлескен жасырын ойлары мен әрекеттері, қулық-сұмдықтары бар. Себебі, «адал» Дауылбай Сәрсен бастықпен *мы-жымы* *бір*, соның қолшоқпары сияқты, соның сөзін сөйлеп, Сұңғат пен Кеңеске қарсы шығып жүр өзінше («Қаз. әдеб.»). Бөтен ауылдардың адамдары көре алмайды, өйткені бір жерде бүрісіп бұғып отырған үш-төрт үйлі *мы-жымы* *бір* ауыл мен екінші сондай ауылдың арасы талай жер болады (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІР⁵ ш ы л. *Біресе, бірде тәрізді, бірақ қарама-қарсы мәндегі кезектестікті білдіру үшін*

қолданылатын көмекші сөз. Ол кезде Ақбілектің толғағы *бір* ұстап, *бір* қайтып, толғақ қысқанда не отыра алмай, не жата алмай, не құрулы құрға асылып тұра алмай, шытынап, ыңырсып отыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ой деген бір терең дария тұңғық, Ой қажытар *бір* қайғы, *бір* нұр құйып. Ой деген сел, онда құлан қағы жоқ, Ой дегенің таусылмайтын кермиық (М.Жұмабаев, Шығ.). Сөне жаздап жалын тілі қысқарып, қайта шалқыр қайта ұзарып ұшталып. Мен де солай *бір* тасимын, *бір* қайтып, Алмасады олақтық пен ұсталық (М.Әлімбаев, Жүрек.). Өмір деген – самғау және құлдырау, өмір деген – *бір* қуаныш, *бір* қайғы (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).

Ағайын бір өлі, бір тіріде. *Туыстығы, жақындығы өмірдің қуанышты, қайғылы сәттерінде білінеді, ағайындардың басы негізінен сондай сәттерде қосылады деген мағынада*.

Бір жығылып, бір тұрды. *Сүрініп-қабынды, біресе ондай, біресе (бірде) мұндай күйге түсті*. Қауырсыны жыртылған, Жаралы құсқа жаралы солдат ұмтылған. Адамнан қорқып ақ кептер, Алыстап әрі, *бір жығылып, бір тұрған* (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Бір кіріп, бір шықты. *Тынышсызданып әбігерленді*. Токмолда өз-өзінен тынышсызданып, кабинетіне *бір кіріп, бір шығып* жүр (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Үйдің маңайы топырлаған халық. У-шу, жылау. Кететін жігіттердің жақындары *бір кіріп, бір шығад*. Тыстағы жұрт күтуде (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Олай бір, бұлай бір. *Біресе былайша, біресе басқаша*. Қайда барарымды білмей апалақтап, *олай бір, бұлай бір* жалтақтаған қашағанға ұқсап қалдым (С.Мұқанов, Шығ.).

БІР⁶ ү с т. *Тағы да, қайтадан*. Қаз-қаз, көне, қаз болып, Маймандашы, майтабан, Жүргеніне мәз болып, Қарайын *бір* қайтадан (Ә.Жанәділов, Үміт). *Бір* қайырылмай, *бір* сұқтанбай өтпейтін көркем пішкен, шебер тіккен киімге (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

БІРАДАР [ир. برادر] з а т. к ө н е. 1. *Тақуа, діндар адам*. – Бәрекелде, мыналардың бәрі *бірадар* ғой шетінен, Пернебай, сен де ішпессің, әлде? – деп өзінің кесесіне лақылдата молырақ құйып, суша сімірді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Түн ортасы ауған кезде су жастыққа беті тиіп, Әзімбай: «Өй, сен неге жылайсың? *Бірадар* десе, *бірадарсың*-ау», – деді. Есалаң Әзімбайдың Шолпанды ұққаны осы болды... (М.Жұмабаев, Шығ.). Баймен бірге *бірадар*, сопы, ақсақалдар да ере шығып, бір-бір құмғанмен екінді дәретіне дайындалды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Бірадар* бастан бөле

біз кешірген, Көп қайғы тарта-тарта біз есірген Басым қайран, ісім айран диуанамын, Не мағына шығар дейсіз бір есерден (Ақмолла ақын, Күндер). Қос Жүсіп, құлағың сал, *бірадарлар*, сараптап шыққан сөзің дүр ағалар (Айтыс). // *Тақуа, діндар, құдайшыл*. Өйткені *бірадар* қарт малшы күн ұясына батып бара жатқанын көреді де, Құдай алдындағы парызын өтеуге асығып ауылға оза жөнелді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **2. Құдайшыл, мұсылман қауым деген мағынадағы көпшілікке қарата айтылатын сөз.** *Бірадар*, бұл сөзімді көрмеңіз жек, Менің жоқ жақсыңызға ішіңізде кек. Жаманды дұшпан көрмек дін сүндеті, Баксының иманынан қыламын шек (Бес ғасыр.). **3. Достым деген мағынадағы жақын, жақсы таныс адамға қарата айтылатын сөз.** Қарқаралыдан құйрықсыз шай табатын жерің болса, маған да айт, *бірадар!* – деп дүкенші шайды алып қайта тығып қойды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Апырай, *бірадар* ай, осыған неге уақыт өткізесіз? – деді Көкенов ыза кернеп (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

БІРАДАРЛЫ: бірадарлы жерінде тұра алмады. *Сөзінде тұрмады, уәдесін орындамады.* Бейсембі бір ат үшін мың алдады, Мың уәдеге бір опа қыла алмады. Жақындасып келсе де жылжып кетіп, *Бірадарлы жерінде тұра алмады* (М.Байзақұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

БІРАДАРЛЫҚ з а т. *Діндарлық, сопылық.* Маукеннің аздап өзінше *бірадарлығы* болатын (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.). Айтпаққа әмір мағрұп шықпасам да, Бекер ме *бірадарлығы* сөз айтпағын? «Әуелі өзінді біл!» деп айтыпсың, сөзінен көрсетіп жол хикаяттың (Айтыс).

БІРАЗ с ы н. **1.** *Көп емес, шамалы, азғана.* Асқардың табыстарымен бірге, өсудің қиыншылығынан туған *біраз* қателері де бар (С.Ерубаев, Шығ.). Жігіттердің жатқан жерінен *біраз* аз жерде қазақ ауылдары көрінеді (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Бірсытыра, біршама.* Қайтсем екен деп *біраз* аз ойлап тұрдым да, тәуекел деп, ішке кезексіз кірмек болдым (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). **3.** *Көбі, бірталай.* Таңертең жай тұрып, шайымды ішіп, үлкен кісілердің *біразына* сәлем беріп келейін деп, киініп жатқам (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Біраздан кейін. *Азын-аулақ уақыт өткен соң.* *Біраздан кейін* үйлері биік те, әдемі де көшеге келіп шықтық (С.Мұқанов, Алып адым.). *Біраздан кейін* Сәрсенбей шиналін киіп малға шықты (С.Бегалин, Төлбасы.). Әдетте кейбір кісілер бір нәрсені көріп немесе ол туралы ойласа да, ол нәрсе *біраздан кейін* оның есінен шығып кетеді (М.Мұқанов, Бақылау.).

Біраздан соң. *Аз уақыттан кейін.* – Апырай, енді *біраздан соң* бізді жан-жаққа тарап кетеді дегенге кім сенеді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). *Біраздан соң* қасында Лашын кетті, тауыс жоқ. Қанаты жатыр қалбыып, Өз қанымен сауыс боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Біраздан соң* ол да ғайып болды («Балдырған»). *Біраздан соң* күн ашылып, жер дүниенің бәрі екінші түрге енді (С.Шәріпов, Шығ.).

Біраз жер. *Шамалы қашықтық, әжептеуір уақытта жүріп өтуге болатын аралық.* Кебекбай ауылдан шығып *біраз жер* жүрген соң «Ал атталай» деп шауып алады екен (К.Әзірбаев, Аңыз.). О, құрысын, жаманат сөз, серпіл кейін, әлі де *біраз жер* бар шетке дейін (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

Біраз жерге апарып тастады. с ө й л. э к с п р. *Жер-жебіріне жеткізе, қатты көкті.* – Өзі бір жексұрындау кісі. Кейде маған да ұят қалжындар айтады, – деп Сақыш Кенбай Каримовты *біраз жерге апарып тастады* да, тағы да бір үшінші жайға көшті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Бірақ проводник өз кінәсын мойындап, кешірім сұраудың орнына, әлгі кісіні жазғырып, *біраз жерге апарып тастады* («Лен. жас»).

БІРАЗЫРАҚ с ы н. *Аздаған, шамалы.* – Шырағым, Игібай, *біразырақ* ойын болды, қабым толған шойын болды; бұрынғы беретінім тоқты еді, енді қоңыр шұнақ қойым болды (Ө.Қанахин, Дәмелі). Ай қарады, ай қарады, Терезеден телміріп. Сүюші ең ғой таңғы ауаны, *Біразырақ* кел жүріп (С.Мәуленов, Жолдас). «Онда мен, патша қызын аламын!» – деп, Көңіліне *біразырақ* тұрды ойланып. Шаһардың сұлтанына барды ертең, Шамасы шыққан күндей бұлттан жарып. Жай-жағдай бөтен түрлі жалтармай-ақ: «Тек, маған қызыңды бер», – деді барып (О.Шораяқов, Шайыр).

БІРАЙДАМ: бірайдам жер. *Шамамен алғанда ширек гектар жерді білдіретін халықтық өлшем.* ≈ *Бірайдам жер* жүрді.

БІРАҚ ш ы л. *Алайда, әйтсе де, дегенмен деген мағынадағы көмекші сөз.* Аудан есікті кең ашты, *бірақ* алғашқы бетте-ақ Жомарт аудан басшыларының кейбіреуінің көңіліне ылғал салды (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Жабай: атты жақсы мінетін, киімді жақсы киетін, үй ішін таза ұстайтын, *бірақ* мал жимайтын адам болады (С.Мұқанов, Менің мект.). Сақыш бұл екі келіншектің сөзіне араласа алмайды, *бірақ* әңгімелерін жаратпай бет-аузын тыржың еткізіп, теріс айнала берді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

БІР-АҚ! с а н. э к с п р. *Жалғыз, біреу ғана.* Қобыланды өзінің Тайбурылымен қырық күн-

дік жерге *б і р-а қ* күнде жетеді (ҚазССР тарихы). Адамға жақын табу, жан ашыр табу – өмірде *б і р-а қ* рет болатын... аса қымбатты, аса тәтті нәрсе (С.Ерубаев, Шығ.). Күн тәртібінде *б і р-а қ* мәселе – тәртіпті үлгілі оқушы болу үшін бұдан былай не істеуім керек? (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Жер жаһанды бір-ақ уыс қылды. *Апшысын қуырды, тарылтты, қысты.* Берген бе тәңірім саған өзге туыс? *Қ ы л а с ы ң ж е р ж а һ а н д ы б і р-а қ у ы с.* Шарықтап шар тараптан көңіл сорлы, Таппаған бір тиянақ еткен қуыс (Абай, Тол. жин.).

Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам. *Жалған ұзаққа бармайды, қанша тігісін жатқызса да, арты тез ашылады.* Бірлігі қара басынан артылмас, халық жайын, қауым жайын өз тоқтығынан кейін ойлайтын білгірліктің құйрығы да *ө т і р і к т і ң қ ұ й р ы ғ ы н д а й б і р-а қ тұ т а м* (Ә.Төжібаев, Таңд.).

БІР-АҚ² ү с т. *Дереу, табан аузында, бірден.* Сөмpek кездескен бір көлікті жалдады да келген ізімен ауылына *б і р-а қ* тартты (С.Мұқанов, Шығ.). Ол қармен бірге етекке *б і р-а қ* түсті (А.Машанов, Жер асты.). Бұл қаскүнем жандардан бір есептен өстіп кек алған да жөн. Енді төбелерінен жай түскенін ертең таң атқасын *б і р-а қ* білер (А.Байтанаев, Қайнар.).

Қолын бір-ақ сілтеді. *«Мейлі», «қойшы», «жоқ!» сияқты сөздердің (лажсыз келісім, я қарсылық білдірудің) қимылмен берілу ишараты.* Тоқал шешеге Арқа сұлтандарының сыйлығынан ештеңе тарта алмайтынына ренжіп қалған хан *қ о л ы н б і р-а қ с і л т е д і* (І.Есенберлин, Қаһар).

БІРАЛҚЫМ: біралқым жіп. *Ауқымы жаңдырықтай, адамның алқымына сиятындай боп оралған жіп.* «Екі ұршық жіп», *«б і р а л қ ы м ж і п», «төрт алқым жіп», «бір домалақ жіп»* деген сөздер де осы шамалап мөлшерлеуден шыққан (С.Қасианов, Қаз. қолөнері).

БІРАЛУАН с ы н. 1. *Бірқатар, біртектес, біркелкі.* Бұл болса отыз үшке дейін тек үйренумен келіпті. Білетіні – *б і р а л у а н* күйлер ғана («Лен. жас»). Ол туралы *б і р а л у а н* мәліметтер соңғы жылдары түсті (Қ.Жұмалиев, Қаз. әдеб. тарихы). 2. *Ерекше, өзгеше, әртүрлі.* Өз әкесі *б і р а л у а н* озбыр күш иесі болса, соның қарсысындағы жуандар да ешбір жағынан абзал әулие емес екенін біледі (М.Әуезов, Әр жыл.). Осының бәрін көз алдыға келтіріп отырсаң *б і р а л у а н* ойлар жаныңды шарлап өтеді («Қаз. әдеб.»).

БІРАЛУАНДАС с ы н. *Біртекті, бірсарынды, бір-біріне ұқсас.* Ол кісі ұзынша сәнді сауақтарымен ұдайы *б і р а л у а н д а с* қозғалыстар жасаумен болды (М.Әуезов, Индия очерк.).

БІРАСЫМ: бірасым ет. *Бір үйлі жанға бір отырғанда жететін асылған еттің мөлшері.* Бұл құмда бұта сайын *б і р а с ы м е т*, Өскенбіз жауқазын жеп, жуасын жеп. Сылтау ғып «Ақ сүйекті» айлы түнде, Қуғанбыз біз де қоян, лашын боп (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Мен Абай ағамнан бір самаурын шайды, *б і р а с ы м е т-т і* аяған, жоқтан сылтау іздеген ит болмас па едім! – деді (М.Әуезов, Абай жолы).

БІРАСЫМДАЙ с ы н. *Бір үйлі жанға бір асуға арналған, бір асуға жетерліктей.* – Сонда ішіңнен не тапты? – *Б і р а с ы м д а й* ет тапты (О.Әубәкіров, Жасыр.).

БІРАТОЛА ү с т. с ө й л. *Біржолата.* Онсыз да мұрыны солкылдап жер боп тұрған баланы *б і р а т о л а* жер қып жіберді («Лен. жас»).

БІРАТТАМ с ы н. 1. *Жап-жақын, бір-ақ қадам, өте жақын.* Кездесіп қаламыз, тоғайдан, қыраттан, Ажалмен арамыз, кей күні *б і р а т т а м* (С.Жиенбаев, Әлия). 2. *Кішкентай, шамалы.* *Б і р а т т а м* жер басқан соң, ол аяғын тағы да шірей басып, бет құбылысын кілт өзгертіп, өзінің баяғы қатал қалпына енеді (Т.Бердияров, Фарида).

БІРАТЫМ: біратым насыбай. *Бір рет атуға келетін насыбай мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* Шернияз *б і р а т ы м н а с ы б а й д ы* тілінің астына тастап кеп жіберді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Біратым насыбай құрлы көрмеді. *Елемеді, ескермеді, мән бермеді.* Ұят дегенді *б і р а т ы м н а с ы б а й құ р л ы кө р м е й т і н* Тұрсынбай әлденемеңе куә болып шыға келе ме деп, Ушаков оны бұл жолы қуып тастай алмады (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

Көңіл біратым насыбайдан қалады. *Көңіл өте кірпияз, болмашы нәрседен реніш тудырады деген мағынада.* *К ө ң і л б і р а т ы м н а с ы б а й д а н д а қ а л а д ы* (Қаз. мәтелі).

БІРАУЫЗ с ы н. *Бір сөз.* Көңіліне келген сөзін айтып-айтып, балдарын көтереді де, кетті қайтып, *Б і р а у ы з* оған жауап таппай Зүһак, Көзін күр қала берді адырайтып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Аузынан бірауыз сөз есіте алмады. *Тіл қаттыра алмады, ішкі сырын біле алмады, хабарсыз жүрді.* Түскелі мен ізіңе, көп жыл болды. Созғалы саған қарай екі қолды. *Е с і т е а л м а й өз а у ы з ы ң ы н а н б і р а у ы з с ө з*, Өркөкірек өшпейтін бір шерге толды (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Бірауыз болды. *Бір шешімге келді, ортақ тоқтам жасасты.* Сол күні жігіттердің Орловпен жете танысып, ендігі іске жоба сызғандығы сөздің бар керегі мынау болды: жігіттер бұдан былай *б і р а у ы з б о л ы п*, Орловтың айтқанын қалады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бірауыз өлең. с ө й л. *Жұрттың бәрі, екінші бірі білетін өлеңнің бір шумағы.* Жамал бұл өлеңнің мазмұнына түсініп және де өзіне бұл жігіттің ойынан өлең айтарлық өнері жоғы мағлұм болған соң, әуелі *бірауыз өлең* айтайын, сонда не дер екен деп айтқаны (М.Дулатов, Шығ.). Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады. Жұрттың *бірауыз өлең* дейтіні шумақ болады. Әр шумақта бірнеше тармақ болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бірауыз сөз. а) *Ешқандай сөз, ешбір сөз.* Исатай-Махамбет туралы баспада әлі *бірауыз сөз* жазылған жоқ. Кіші жүздің арасында, әсіресе, Орал, Бөкейлік елінде Исатай-Махамбеттің әңгімесі үлкен орын алады. Өткенді сөйлеген ақындар, қарттар бұларды аттап кете алмайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). ә) *Қысқа да нұсқа айтылған сөз.* Бірауыз сөз жан тетігін табады, *Бірауыз сөз* мың әуре-ге салады. Қимас жандар көз жұмарда қоспашып, бір-ақ ауыз сөз айтысып қалады (К.Салықов, Той). Қазақ *бірауыз сөзге* тоқтаған халық еді («Жас Алаш»). б) *Ойланбай айтыла салған бос сөз, өсек-аяң.* Бірауыз сөз әлемге әйгі еткізсе, *бірауыз сөз* жаманатқа қияды (К.Салықов, Той). Сол Өмір ғой отырған мынау зарлап, Саған шілте келді деп Шоңды қарғап. Ел артық па, *бірауыз сөз* артық па? Сабырмен ойла, батыр, бәрін барлап (Сақау Мәукеұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

Бірауыз сөз айтты. а) *Сөйледі, тіл қатты, ойын сөзбен жеткізді.* Басқа бір кісі *бірауыз сөз айтқан* жоқ, Құнанбай да мұнан әрі ләм деген жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Өз-өзінен өкпелеп бұртыды, қорс етті. Айғаным бұндайда *бірауыз сөз айтты*н, торсаң қақпаса, қонаққа барғандағы ішкен асы бойына жұқпайтындай көреді (А.Байтанаев, Жаңбыр). ә) *Жүрек сырын, көңіліне жасырған сезімін сыртқа білдірді.* Жаранды да жазармын тез, Тұғырыма қонар едің. Тек қана *айтсаң бірауыз сөз*, Бақытты жан болар едің (А.Шамкенов, Сағат). Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас, артынан *бірауыз сөз айтты*н күлмес (Абай, Тол. жин.). Біреуге *бірауыз сөз айтпайтын* тұйық, адамның мұншалықты телегей-теңіз біліміне қайран қалды (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Бірауыз сөз айту. *Көңіл сырын, сезімін сыртқа білдіру.* Жүресек те жұрт көзінде жәй таныстай, Жакын бір тілдеспей-ақ, хат алыспай. Көзге көз түскенінде қызарысып, *Бірауыз сөз айтуға* бата алыспай (М.Жұмабаев, Танд.).

Бірауыз сөзге келмеді. а) *Бірден келісті.* Сәбидің шешесіне еркелеп, мәре-сәре боп қалғанын көргенде, бейтаныс әйел *бірауыз сөзге келместен* еңіреп қоя берді (Ө.Қанахин,

Дәмелі). Мен қолыңды алғанда сен қорқып қалдың. *Бірауыз сөзге келмеді*к. Сағынған көңіл сені қараң көрінбей кеткенше қол бұлғап шығарып салды («Лен. жас»). ә) *Ешкімнің айтқанына көнбеді, өз білгенін істеді.* Бар білгені *бірауыз сөзге келмей* айғайлап, айналаны басына көтеретін ұр да жық топастығына басты (Р.Райымқұлов, Болат.). б) *Бір сөз айтпастан кірісті, тіс жармады.* Қоян қуған төбеттей көрпеге кіргеннен-ақ аласұра бастады. *Бірауыз сөзге келместен* е Шолпанның денесін умалай бастады. Ойын бітті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бірауыз сөзді көтере алмады. *Қандай да бір сөзге бола шамданып, ашуланып қалды.* Бұрын мыңқ етпейтін салмақты жанның, енді *бір ауыз сөзді көтере алмай*, аяқ астынан тулағанына Әліби іштей таңғалып отыр (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бірауыз сөзін қимау. с т а қ т ы р м а у. *Көңіл үшін сөз айтпау.* Ең болмаса *бірауыз сөзін қимауын* қарашы, осылармен Нартай қалай әмпей болып жүр? – деп, тоңқылдап, өкпелеп тұр (О.Бодықов, Бұлбұл).

Бірауыз тіл [жауап] қатқан жоқ [үндемеді]. *Ләм-мим деген жоқ, жұмған аузын ашпады.* Өзімен аталас болса да, жол бойы Қодар артындағы Жетпіспен де *бірауыз тіл қатқан жоқ* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Артымдағылар да маған *бірауыз жауап қатпайды* (І.Жансүгіров, Шығ.). *Бірауыз үндемей* жүріп, бұлттан шыққан күндей бір мезгілде жадырайды (Б.Майлин, Шығ.).

БІРАУЫЗДАН ү с т. *Бәрінің пікірі бір жерден шыққан, толық, түгелдей пікірлес түрде, бәрінің көзқарасы өзара сәйкес түрде.* Өзі қатысып жүрген жұмыс ғалымдар тарапынан *бірауыздан* қолдау тауып, үкімет алдына ... мәселе қойылды (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Мырзалар бір жағадан бас, *бірауыздан* сөз шығарып біздерді айрықша сүйсінтті («Айқап»). Жаңа академияның алғашқы құрылтай сессиясында, әрине, Қ.И.Сәтбаев, оның тұңғыш президенті болып *бірауыздан* сайланды («Лен. жас»).

БІРАУЫЗДЫ с ы н. *Бірсөзді, ойлары, пікірлері бірдей, ынтымақшыл, ұйымшыл.* Баяғыдай баршындап, *бірауызды* болмайды. Қас тұрпайы болған жұрт (Қаз. акын. шығ.). Екі жақ халықаралық жағдайға баға беруде толық *бірауызды* болып отырғандықтарын айтты («Соц. Қаз.»). Қалампыр қанша ұнатпаған болса да, бұл сапарда Сәрсембай да, һәм басқалар да *бірауызды* болып, сол жерде уағда қылғанын көріп, іші суып, енді сөйлегенімен қолдан һеш нәрсе келмесін біліп... (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал).

БІРАУЫЗДЫЛЫҚ з а т. *Ауызбіршілік, бірсөзділік, қымышылдық.* Омбыдағы қазақ жастарының талай мәжілістерінде болдым, *бірауыздылық* жоқ, бөріше шулайды (С.Талжанов, Сейфулла.).

БІРАУЫҚ ү с т. *Бір мезгіл, бір сәт.* *Бірауық* олар шуласып, таласа жарысып үріп кетіседі (М.Әуезов, Шығ.). Мына өзімшілдікті қарашы. «Мені қиып Қарғаш қайда кетуші еді» деп те қоям *бірауық* (С.Шаймерденов, Қарғаш). *Бірауық* Ерекен жадырай жөнелді. Домбырасын күйлеп кетті («Қаз.әдеб.»).

БІРӘДӘР з а т. е с к і. к і т. *Бірадар.* Жаманның *бірәдәрім* сыртынан кет, Әрине болсаң дағы қоймайды ит (Ақмолла ақын, Күндер.).

БІРБАҒЫНЫҢҚЫ: бірбағыныңқы бағдарлама. и н ф. <ағыл. one-level subroutine> *Орындалу процесінде басқа бағдарламаға немесе өзіне қатынаса алмайтын тәуелді бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРБАҒЫТТЫҚ: бірбағыттық тізім. и н ф. <ағыл. the unidirectional list> *Әрбір буынында толық бір нұсқағышы бар сызықтық тізім (оған басы мен соңы кірмейді)* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРБАЙЛАР з а т. ж е р г. *Үш бұрышты кішкентай бас орамал.*

БІРБАУЫР¹: бірбауыр жер. *Дауысжетер, бойжазар мөлшеріндегі жер көлемін білдіретін халықтық өлшем.* *Бірбауыр жерге* дейін дуылдаған әлгі көңілді жиынның үні өшіп, үй іші тына қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.).

БІРБАУЫР²: бірбауыр жіп. ж е р г. *Ұршық басының толғандағы көлеміндей мөлшердегі жіп.*

БІРБЕТ с ы н. 1. ж а ғ ы м с ы з. *Сыңаржақ, қыңыр, басқамен санаспайтын.* Бұл төсектен қайта тұра алмасына көзі әбден жеткен тәрізді. Жайшылықта *бірбет*, о жар Исабек тағдырына мүлде өшігіп апты (Д.Әбілев, Арман.). Несіне жылайсың, жақсы болған екен, сен өзің кеше ғана Таймасов маған көнбейді, *бірбет* өзімшіл деп арыз айттың емес пе? (С.Бақбергенов, Алтынемел.). 2. ж а ғ ы м д ы. *Бірсөзді, айтқанынан қайтпайтын.* Асыл адам айнымас, *Бірбетінен* қайырылмас. Көрмесем де, көрсем де, Көңілім сенен айырылмас (Абай, Тол. жин.). – Білмеймісің, баяғыдан *бірбет* адам ғой, қопара берсін, ол арнайы біржақты етпей, тынбайды (А.Байтанаев, Қайнар.).

БІРБЕТКЕЙ с ы н. 1. *Бұлтақтаусыз, қайсар, батыл, тік мінезді.* Ол мені пайдалы қызметкер еткісі келді және өзінің мінезі де *бірбеткей* болатын («Қаз. әдеб.»). *Бірбеткей*, ұсақ-түйек қазақшылықты білмейтін Иісбай Мәукілге қадала қарады (С.Бегалин,

Уақыт.). Генералдың бұл сөзінен кейін жана бізге қосылған тоқсан жауынгер туралы *бірбеткей* тіке сөйлегеніме өзім қатты қысылдым (Б.Момышұлы, Москва.). Жақыпбек әдетте *бірбеткей*, мінезі тікшіл, ойлағанын беті-жүзің демей, тіке айтып тастайтын қызу қанды жігіт еді және едәуір қызбалығы да болатын (М.Иманжанов, Көк белес.). 2. *Біржақты, бірсарынды.* Үйге мұғалім кірумен бірге мәжілістің бұрынғы *бірбеткей* лепірген сөзі де тына қалып, үй іші біраз тыншуға айналды (І.Жансүгіров, Шығ.). Жүнді биязылау мақсатымен сұрыптау жұмысы *бірбеткей* ғана жүргізілді (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). // *Біржөла, толығымен, барынша.* Жанымда сүйген жарым болса, қызметке *бірбеткей*, алаңсыз қарар едім деймін. Көңіл алаң боп жүргенде, іске құлқым соқпайды. Бір нәрсем жоғалған, бір мүшем жетпеген кісідей, сыңаржақ боламын да тұрамын... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІРБЕТТІЛІК з а т. *Бірсөзділік, айтқанынан қайтпаушылық.* Мына азаматтардың кейбірі Махмұттың идеясын ұнатпаса да, оның өртенуге бар, өлусіреуіне жоқ *бірбеттілігіне* сүйсінуде (Д.Әбілев, Арман.).

БІРБЛОКТЫ: бірблоқты сорғы. т е х. *Тұрқы мен қозғалтқышы тұтастай тіркестіріле орналастырылған сорғы.* Таза суды көтеруге арналған ортатепкіш *бірблоқты сорғылардың* консольді бірблоқты; ортатепкіш бірблоқты; суға батырылған, суға арналған және ластанған суға арналған деп аталатын түрлері бар (Қаз. тілі термин. Су.).

БІРБІЛЕМ с ы н. *Саусақтың ұшы мен қолдың бірінші буыншық аралығындағы мөлшерді білдіретін халықтық өлшем.* Бір күні бұлар тамақ іздеп келе жатып, жолдың жиегіндегі қардың үстінде жатқан *бірбілем* құйрыққа кездесіпті (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Енді, бір қап сұлының, бір түйір нанның, *бірбілем* еттің ішінде тұратын не күш деп сұрау туады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Қой сойылғанда бастабаққа қойдың басы, жамбасы, асықты жілігі, сүбесі, белдемесі, *бірбілем* құйрық пен бауыр салынады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Кебістей-кебістей алабұғасы, майы сыртына шыққан, құнан қойдың *бірбілем* құйрығындай, ақ балығы өз алдына (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БІР-БІР ү с т. *Жалғыздан ғана, әрқайсысына біреуден.* Онан соң еңбекақысына кейін *бір-бір* тоқтыдан беретін боп, Дос пен Төлеудің жігіттерін жалдап, көк құрақты құлатып тастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Жас өспірім бозбалалардың көбінде *бірбір* қара көйлек пен бір-бір қайыс белбеу бар. Бұлар бұл

киімдерін ымырт араларында ғана киініседі («Айқап»). Қыр басынан етекке қарай болат арқан тартып, он шақты жұмысшы жүр. Қолдарында *б і р-б і р* қышқаш (Ф.Мұстафин, Қарағанды). – Сол қымыздан *б і р-б і р* кесе ғана құйып берсең қайтеді? – деді Сұлтан (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.).

Көзден бір-бір ұшты. *Қайтып оралып, екіншілей көрінбеуімен, оралмауымен арманға айналды, қайта оралмады, кездеспеді, бір көру мүң болды. Көзінен* жан мақлұқтың *б і р-б і р* *ұ ш а р.* Кешегі тамылжыған жаздың күні (Б.Майлин, Шығ.). Өткен қыс малшыларға ауыр тиді ғой, бөрінен де жем-шөп жайы қинады. Тіпті сабанның өзі *көзден бір-бір ұшты-ау* («Лен. жас»). Оларды көргенде, шағаладай жарқырап тұрған шатырлы совхоз үйлері *көзіңнен бір-бір ұшады* («Қаз. әдеб.»). Найзақара көшпеліліктен айырылсаң, ағайын, сапырулы қымыз *көзден бір-бір ұшады* (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

БІР-БІРДЕН ү с т. *Жеке-жекеден, жалғыз-жалғыздан.* – *Б і р-б і р д е н* тауып, аман лақтап берсе, сол төлді аман өсірсең де олжаң аз болмас, – деді Қазыхан (С.Бегалин, Төлбасы.). Офицерлер, солдаттар, Шығындар қане, *б і р-б і р д е н.* Көрінеді бір сәуле Тым-тырыс мынау үңгірден (Қ.Аманжолов, Шығ.). Салқындап кеп бұрынғы орнына жайғасқан Рүстем аузына қарақатты *б і р-б і р д е н* тастап отыр (М.Гумеров, Хазірет.).

БІР-БІРЕУДЕН ү с т. *Даралап, әрқайсысы жалғыз-жалғыздан.* Ерделінің жылқысы қолма-қол солдаттардың талапайына түсті. *Б і р-б і р е у д е н* ұстап мініп жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар).

БІР-БІРЛЕП ү с т. *Бір-бірден, бірінен соң бірі, біртіндеп.* Шешесі барындағы көрген қызықтары, ойнаған ойындары, шешесінің бауырына қысып-қысып сүйгендері Көркамтайдың көзінің алдынан *б і р-б і р л е п* өтіп жатты (С.Дөнентаев, Шығ.). Сол Жұбай атын тастап қайта кетті, кейінгі үшеуіне барып жетті. Қырқарлап қой өткендей әлгі үшеуін, *Б і р-б і р л е п* әлгі жерде тартып өтті (Батырлар жыры). Желігіп алды көнбестен Желқуық өңшең байталдар, Бірі де қайыру берместен Сынаптай ақты сайтандар, *Б і р-б і р л е п* жүріп сай-құмнан, Өлгенде әзер қайырдым (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек).

БІР-БІРІ е с і м. *Екеуара, өзді-өзі.* Жарайды, ерім. Көкек өз атын өзі шақырады дегендей, екеуің де *б і р-б і р ің ді* мақтап алдыңдар (Б.Момышұлы, Москва.). Жазған балалар хаттарын, Қағаз алып қолына. Жазған болар сап қатып, *Б і р-б і р і н ің* жонына (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жолдасы Арқалықтың Жұбай деген,

Б і р-б і р і н жан емес «сен бұлай» деген (Батырлар жыры).

Бір-біріне сеп болды. *Біріне-бірі көмектесті, бір-біріне сүйеу болды.* Ағайының көп болса, Бірлігі оның бек болса, Жамандық жер кез келсе, *Б і р-б і р і н е с е п б о л с а*, Бүтін тұрған бұзылмай, Отыз екі тіспен тең (Шал ақын, Өленд.).

БІР-БІРІНДЕП ү с т. с ө й л. **Бір-бірлеп.** Қабырғасын қаусатып, *Б і р-б і р і н д е п* сөксе де, Қабағын шытпас ер керек Біздің бүйткен бұл іске (Махамбет, Өленд.).

БІРГЕ ш ы л. *Қатар, қабат.* Сәттібек ауылдарымен *б і р г е* отыратындарының азғана жылқылары жүйрік болады (С.Сейфуллин, Шығ.). – Аққаты бойында менімен *б і р г е* оқыған Хакім Жүнісов дейтін мектептесім бар еді, мүмкін сіз оны білетін де шығарсыз (Х.Есенжанов, Тар кезен). Қабыштың көңілінде қолына түспей алыстап кеткен сұлуды арманмен сүйюмен *б і р г е*, үлкен намыспен жек көру де бар еді (М.Әуезов, Қараш.). Бірге тумак бар, *б і р г е* өлмек жоқ (Мақал-мәтел).

Бірге жасады [кешті]. *Қайда жүрсе де тастамады, өзімен бірге болды; қатар өмір сүрді.* Елу жылдан астам уақыт *б і р г е ж а с а п* келеді («Ана тілі»).

Бірге от жағып, түтін түтетті. *Отбасын құрды, үйленді, отасты.* Жәнібекпен, түбі, *б і р г е о т ж а ғ ы п, т ү т і н т ү т е т е* алмайтынын сезген хан қызын беруден үзілді-кесілді бас тартты (І.Есенберлин, Шығ.).

Бірге туған. *Ата-анасы бір, ағайынды.* Хажы заманды түгіл *б і р г е т у ғ а н* ағасын түзей алмай: «Бишараға нысап, тауық бере гөр» – деп Құдайына жалбарынады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Алғырының белгісі – ұзақтан жемді ілмес пе? *Б і р г е т у ғ а н* ұялас, Бізге сауға демес пе? (Қаз. ақын. шығ.). *Б і р г е т у ғ а н* мен ағаңмын, Шын досыңмын, кем емес (Абай, Тол. жин.).

Бірге туғандай көрді. *Туғанындай көрді, жақын тартты.* Бір елдің ішінде жамағайынды кісі *б і р г е т у ғ а н д а й көріп*, іші елжіреп, жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрберден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай (Абай, Тол. жин.).

Бірге тұрып [өсіп], біте қайнап өсті [жүрді]. *Бала кезден бірге жүріп, сырлас болды. Бірге өсіп, біте қайнап жүрген жігіт, Жолыққанда Жәбірәһіл сәлем берді* (Қаз. ақын. шығ.). Ауыл баласы табиғаттың ортасында, табиғатпен *б і р г е тұрып, біте қайнап өседі*, олар хайуанаттардың мінезін, өсімдіктердің қасиеттерін жасынан біледі (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Көрге бірге ала түсті. *Тіс жарып ешкімге айтпады, өле-өлгенше ішінде сақтайды.* Қыз

жайын кім біледі жақындаспай, Ой түкпірін ақтарып, сырын ашпай. Ішінде ит өлігі жатқан қыз көп, *Көрге бірге түсетін* бетін ашпай (С.Торайғыров, Шығ.).

Қайыры бірге болсын. т і л е к. *Біреу қайырлы болсын деп тілек айтқанда қуанышы, жақсылығы бәрімізге де ортақ болсын, ұзағынан сүйіндірсін деген мағынадағы қарсы тілек. Қайыры бірге болсын*, қарағым! – деп қана қоя салды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Түбі бірге [бөлек] тұтпейді [жіктейді]. к ө н е. *Тегі бірдің алалауы жоқ, тегі бөлектің ортақтасуы жоқ деген мағынада.*

БІРГЕ-БІР ү с т. с ө й л. *Жекпе-жек, бір адамға бір адамнан. Жігіт болсаң, бірге-бірі шық (Ауызекі).*

БІРДАУЫСТЫЛЫҚ з а т. м у з. *Көпдауысты музыкаға қарсы қойылатын музыкалық құрылымның бір түрі. Көпдауысты музыкалық құрылыстан бірдауыстылықтың айырмасы – әуеннің, яғни бір дауыстың ғана естілуі (ҚҰӘ). Бірдауыстылық – көптеген халықтардың ұлттық музыка мәдениетіне тән сипат және бұл көбінесе ладтық-интонациялық, өлшем-ырғақтық байлығымен, алуантүрлілігімен ерекшеленеді (ҚСЭ).*

БІРДӘРЕЖЕЛІ: бірдәрежелі желі. и н ф. <ағыл. peer-to-peer network> *Желінің барлық компьютерлері өзінен басқа барлық жұмыс бекеттерінде орналасқан ортақ файлдарға қатынас құра алатын жергілікті есептеу торабы. Бірдәрежелі желі* жеке есептеу машиналарына қосылған (қымбат шалғай құрылғылар сияқты) кейбір аппараттық құрылымдарды барлық жұмыс орындарында бірлесіп пайдалануға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРДЕ¹ ү с т. *Бір жолы, бір күні. Бірде* жақын ағайынымыз Қапекен үйі мен Қожатай Мағзұм үйлерінің аттарын мініп, Әзімхан деген ағайын жігіт екеуіміз қашып кетіп едік (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Бірде* дала қосына келген аудан басшылары мәшинелердің қос басында босқа тұрғанын көріп, қайран қалды (М.Неталиев, Үлкен жол.). Болмаған соң *бірде* е құрылыс бастығының қабылдауына Бағланның өзі барды (С.Ақтаев, Қапшағай.).

Бірде болмаса бірде. *Әйтеуір бір рет, бір жолы болмаса екінші жолы.* Өстіп творчество адамы өзінің тәжірибесіндегі ісінен керегін іріктеп, оны қайта-қайта өзгертіп, *бірде болмаса бірде* алға қойылған мәселені шешеді (М.Мұқанов, Бақылау.). Еламанға деген бұрынғы пейілдері соның өзінде *бірде болмаса бірде* басқаланып қалған көңіл байқалып отыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

БІРДЕ² ш ы л. *Кейде, кей кезде, біресе деген мағынадағы қарсылықты кезектестікті білдіре-*

тін көмекші сөз. Арғымақ бірде жалды, *бірде* жалсыз. Ер жігіт *бірде* малды, *бірде* малсыз (Ө.Тұрманжанов, Қаз. мақал-мәтел.). Ақ түтек қар арасынан *бірде* сұр шинель, *бірде* найза ұшы қылт-қылт етеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.). Атыстың да берекесі қаша бастады. *Бірде* тасырлап жиі атылса, *бірде* сиреп барып жалғыз оқ тарс етеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Бірде бар да, бірде жоқ. *Бүгін бар, ертең жоқ, тұрақсыз, тұрлаусыз.* Көшпелі дәулет кімде жоқ, *Бірде бар да, бірде жоқ.* Азамат ерлер кімде жоқ, Тарыққан күні қолда жоқ (Махамбет, Шығ.).

Бірде қату, бірде тату. *Біресе дос, біресе араз.* Ренжімесең жақсы. Бірге өскен төлміз ғой, *бірде қату, бірде тату* жүретін. Ренжіме, – деп қолын ұсынды (С.Мұратбеков, Көкорай). Ағайын *бірде тату, бірде қату* (Мақал-мәтел).

Бірде олай, бірде былай. с ө й л. э к с п р. *Аумалы-төкпелі, тұрақсыз, баянсыз.* Заман қазір *бірде олай, бірде былай* болып тұр ғой («Жас Алаш»).

БІРДЕ-БІР е с і м. *Ешқандай, ешбір, ешқайсысы.* Күздікүні қаз қайтар кезде қазақ жазушыларының *бірде-бірі* «Шалқарға келмейтініне» танданады екен (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Өзі өлмей *бірде-бір* жау танкін, *бірде-бір* жау солдатын ілгері бастырмауға серт еткен ерлер тұлғасы осы (Ж.Саин, Жол үсті.). Ганстың есіне «осылай істегенің жөн» дегендей *бірде-бір* сәтті ой түспеді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Пән жүйесінде сағат сайын пәндер алмасып отыратын да, баланың ынтасын *бірде-біріне* тұрақтатпай, алаң қылатын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІРДЕ-БІРЕУ е с і м. с ө й л. **Бірде-бір.** Қызмет істеп жүрген жеріндегі әлденеше қызға сөз салған екен, үш балаңның үстіне бармаймын деп олардың *бірде-біреуі* илікпей қойыпты (С.Омаров, Өмір.). Одағайлар негізгі сөз таптарына жататын сөздердің *бірде-біреуіне* ұқсамайды (Х.Кенғанова, Қазіргі қаз. тілі). Аяғынан жайылған көп жылқының *бірде-біреуі* көрінбейді бұл маңда (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

БІРДЕГЕННЕН ү с т. *Салған жерден, сол бойда, бірден.* «Не» деп сұраудың орнына Ықылас «ә» деп сұрайды. Мұны Ықылас *бірдегеннен* сезді (С.Ерубаев, Шығ.).

БІРДЕ-ЕКІЛІ с ы н. с ө й л. **Бірді-екілі.** Жұртқа мәлім мақалдарды сөз еткеннен гөрі, біз әлі көпке жаппай белгілі бола қоймаған, сол Отан соғысы жылдарында туған *бірде-екілі* мақалға тоқталайық (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Баспасөз бетінде бірнеше жазушы, сыншылар стиль төңірегінде *бірде-екілі* мақала

жазумен тынды («Қаз. әдеб.»). Ал алды *бірде-е к і л і* кітап шығарып, арты тәуір өлең-өңгімелерімен көрінген жастар қаншама («Қаз. әдеб.»).

БІРДЕЙ ү с т. 1. *Артық-кемі жоқ, тепе-тең, пара-пар*, Кереге тұтас кілем ұсталған. Әдейі жасатқандай, бөрінің өресі *бірдей*, түктері мен түстері үйлес (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Бұл құрғыр мақтаның шабысы деген инемен құдық қазғанмен *бірдей* екен (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Тумасаң да туған баламдай болып едің. Жапар екеуіңнің маған алалығың жоқ, екеуіңді де *бірдей* көрем (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. *Қатарынан, бір мезгілде, бірінің үстіне бірі*. Соғыстың алғашқы күндерінде Дәметкен екі ұлын *бірдей* майданға аттандырып еді, екеуі де үйіне оралған жоқ (С.Мұқанов, Аспаз). – Апыр-ау, батыр, тар қапас, тас қамауға *бірдей* түскен жоқ па едік, тым болмаса айыбымды айтып өлтірсеңші (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – Сен де естіген шығарсың. Еркіннің атасы мен анасы *бірдей* қайтыс болғанын, – деп ол менің бетіме қарады (К.Асанов, Сағыныш).

Ай мен күндей, әмбеге [әлемге] бірдей [жарығы бірдей]. ф о л ь к. *Асқан сұлу, керемет көрік иесі, ешкімнің таласы жоқ, ешкімге жаттығы жоқ*. Сарайға кірсе, сарайдың қақ төрінде *ай мен күндей, әмбеге бірдей* бір перизат отыр екен (Қаз. ертег.). Ағаштың түбінде көрген кісі сүт боп ұйып, қымыз боп іріп, ынтғып, аһ-үһ деп күйіп-пісіп, өліп-тіріліп қалар *ай мен күндей, әлемге жарығы бірдей* асқан көрікті бір жан отыр екен (Қаз. ертег.).

Бірдей қалақты құйрық жүзбеканат. з о л. *Алабұға сияқты балықтардың ашалы келетін құйрық қанаттары*. Балықтардың ілгері қарай қозғалуында *бірдей қалақты құйрық жүзбеканат* басты мүше болып есептеледі және ол денесін басқару қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

Екі бірдей. Бірі-бірінен кем соқпайтын. – Жоқ, тал түсте, төрт көздерінің түгелінде алып кеп, үйіме кіргізіп алам. – Оны істете ме? *Екі бірдей* ағасы бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Өзің бір, барқытта басың қалғыр кемпір екенсің, *екі бірдей* қамзолың бар ғой (С.Жүнісов, Жапанда.). Көз алдымда *екі бірдей* көрініс, *екі бірдей* сурет. Соның бірінде мектеп шежірем маған тарих сахнасындай көрінеді (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Ұрты мен мұрты бірдей май болды. *Әбден ішіп-жеп, тойды, аузы-басы майланды*. Алпыстай ауыз жаппай ашылып, үш жүздей салалы саусақ етті сығымдап, сорпасын тамшылатып, *ұрты мен мұрты бірдей май болған* топшыларды көресіз (С.Төлешов, Түрлі бас.).

Ыстық-суығына бірдей төзді [көнді]. *Жақсы-жаман күнінде бірге болды; бар қуаныш-қайғысына бірге ортақтасты; қиын-қыстау шақ пен қуанышты күнді бірдей мойнына алды*. Соғыстың аты соғыс. Ол ешкімді де аямайды. Тек оның *ы с т ы қ-с у ы ғ ы н а бірдей төзе білген* адам ғана оған төтеп бере алады («Соц. Қаз.»).

БІРДЕЙЛЕ = е т. *Тепе-тең ету*. Онда да ережедегі тәртіп бойынша алақанын алақанына қойып, аяғының ұштарын *бірдейлей*, сіресіп отырып әңгімелеседі (Р.Тоқтаров, Ертис.).

БІРДЕЙЛЕС = е т. *Теңесу, қатар түсісу*. Мен қалайша жалшы жұмыскермен *бірдейлесем*, мен бұл малды, бұл «даражаны» одан тартып алып па едім? – дейді бай мен төре (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІРДЕЙЛЕСТІР = е т. *Теңестір*. ≈ Өзара *бірдейлестірді*.

БІРДЕЙЛЕСТІРУ *Бірдейлестір етістігінің қимыл атауы*. Мәшинені жүн қыркуға даярлау жұмысын тарақ пен жүзді *бірдейлестіруден* және мәшиненің детальдарының дұрыс орналасқанын тексеруден бастаған жөн (Шопан серігі).

БІРДЕЙЛЕУ *Бірдейле етістігінің қимыл атауы*. ≈ Бірігіп *бірдейлеу*.

БІРДЕЙЛІК з а т. 1. *Тепе-теңдік, парапарлық*. Оның бір пәлесі – дос кісілердің арасында да *бірдейлік* бола бермейді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі онымен *бірдейлік* дауасына кіреді (Абай, Тол. жин.). 2. *Теңдік, бірдей дәреже, деңгей, халде болушылық*. Жер-дүние *бірдейлік*, туысқандық орнауына байлар, мырзалар, төрелер қарсы (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІРДЕЙШІЛІК з а т. *Бәріне бірдей көзбен қараушылық, алаламаушылық*. Бірақ сол ас беру, той қылу сияқты рушылық жұртшылығымыздан қалған күнінде, кімнің пайдасы үшін екендігін ашуымыз керек. Кедей өлсе, қыз ұзатса, екі адамның басы қосылмайды. Қайда біздің рушылығымыз? Қайда біздің *бірдейшілігіміз* дейді (А.Байтұрсынов//«Түркістан»).

БІРДЕМЕ е с і м. 1. *Дәлдігі белгісіз, бір нәрсе, бір зат*. Болмағын таудың сымтасы, *Бірдеме* өнер адамның, Адал жүрген пенденің, Әрнеге болар ынтасы (Қабан жырау, Алтын қазық). Граф *бірдеме* ойына түскендей орнынан түрегеліп, темір шкафтаң екінші бір папканы алды (І.Есенберлин, Қаһар). Қасен *бірдеме* есіне түскендей алақанымен Қапанды жауырыңға қағып қалды (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Қандай да бір түсініксіз сөз*. Алақанат сауысқан Ол да өзінше қызықтар. Бірбіріне *бірдеме* деп дауыстап, үй алдында

күйбеңдеп жүр мұжықтар (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Нұрман тағы *бірдеме* деп ақтала беріп еді, Ербол басып тастады (З.Шашкин, Сенім). Жағуға да жоқ шама аққа қара, Жабуға да жоқ дәрмен жатқа жала. Түсінемін, түсінсем *бірдемені*, Өзімді-өзім түсінген шақта ғана, Өзімді-өзім зерттеген шақта ғана (М. Мақатаев, Шығ.).

Көмейіне бірдеме өткізді. жағымсыз. *Сөзбен, парламен бетін бері қаратты, пара берді.* Менің үстімнен де жұрт арызды жаудырған сияқты. Сайлаушы қисайса, сайлатпай қоюы кәдік. Осының *көмейіне бірдеме өткізіп* қойсам қайтеді? – деді Жакып Жәкенге (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Өзін бірдеме түртті. *Бір жағымсыз жағдайға душар болды. Өзіңді* тағы *бірдеме тұртпін жұр* ғой, сірә... «Тышқан ініне кіре алмай жүріп, құйрығына қалжыыр байлатады» деген осы! – деп Жакып пен Байбол екіжақтап күстөналады (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.).

БІРДЕН ү с т. 1. *Салған жерден, тез.* Комиссар Бүркіттің айта алмай тұрған ойын *бірден* түсінді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Фаэтон үстінде отырған әйелдің Ольга ханум екенін қыз *бірден* таныды да жалма-жан есікке қарай жүгірді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сол жақ, директор кабинетінде, ашық терезе алдында тұрған бейтаныс жігітке екеуінің де көзі *бірден* қадала кетті (М.Иманжанов, Көк белес). 2. *Қатарынан, бір мезетте.* Байжан туған жылы қыс кемпір-шал *бірден* қайтыс болды (Б.Майлин, Шығ.). Жанар менің үш пешкамды *бірден* қырып салды (Б.Соқпақбаев, Өзім.). Ортадағы шаңқан ақ үйдің екі ашпалы сырлы есігін *бірден* ашып мырза үйге енді (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

БІРДЕН-АҚ ү с т. э к с п р. *Салған жерден-ақ, тез-ақ.* Әлдекім деген сөзді айтқанда, белгісіз бір адам деген ұғымда екенін *бірден-ақ* аңғаруға болады (Х.Кенғанова, Қазіргі қаз. тілі). Бұл сәлемдеменің иесі Мухайл Захаров екенін Оспан *бірден-ақ* білген (С.Омаров, Қызыл арай).

БІРДЕН-БІР с ы н. э к с п р. *Ең басты, нағыз, негізгі.* Ол Фазыл мұғалімнің келуімен бірге өзінің *бірден-бір* дұшпаны келгенін сезген сықылды еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Сол тұрада бағзы біреулерге біраз айтып ұғындырып тастау *бірден-бір* міндетім секілденіп, тегі тиыштық берер емес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Өкпелеуге жөні бар толық оның, Өкпелеуге *бірден-бір* жолы келді. Тарих деген анаға қазақ атты Осылардан кім жақын болып еді? (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ).

БІРДЕН-БІРГЕ ү с т. *Бірте-бірте.* Ай бозарып, әлсіреп *бірден-бірге*, Шығыстың кү-

рең тартты босағасы (Ә.Сәрсенбаев, Отан.). Уәде талайларға беріпті-міс, Арада сағат өтпей жеріпті-міс. Қуылып *бірден-бірге* жексұрын боп, Тың жерге көз бояуға келіпті-міс (Б.Майлин, Шығ.). Кейіннен көтеріліп шығып жалын, Жандыра берді ағашты тұрған қалың. Тұтасып *бірден-бірге*, өрт күшейіп, Халықтардың қоймай тұғын болды жанын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БІРДЕН-ЕКІ ү с т. с ө й л. *Жайлап-жайлап, бірте-бірте, біртіндеп.* Тілеуберді алыс па бұл жерден? – деді ол аздан кейін, оның сөзі *бірден-екі* анықтала түсті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Болыстың атқару комитетінің кеңсе үйіне жуықтаған аттылы адамдардың дүбірі *бірден-екі* молая түсті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). – Ереуілшілер бетпе-бет келгесін-ақ *бірден-екі* кейін шегінділер (Б.Аманшин, Жар мұны).

БІРДЕНГЕЙЛІ с ы н. *Бір деңгейден тұратын.* ≈ *Бірдеңгейлі* тапсырма.

БІРДЕНЕ¹ з а т. ф и л о с. *Өз ішінде және өзі үшін бар екенін білдіретін, онан әрі анықталмаған әлденені көрсететін объективті идеализм тұжырымдамаларындағы ұғым.* Кант үшін *бірдене* ештеңеге (ничто) қарама-қарсы пайымдау кезеңдегі ұғымға сәйкес келетін зат, заттың бар екендігі жөніндегі ұғым, заттардың бар болу мүмкіндігі (КСЭ). Гегельде *бірдене* ұғымы өзінің бар болуына тікелей қатысы бар реалды бірдене ретінде және үсірт анықтама ретінде түсіндіріледі (КСЭ). *Бірдене* – ішкі айырмашылығын айқындаған, соларға іштей ажыраған сапаның қалпы (ҚҰЭ).

БІРДЕНЕ² е с і м. с ө й л. *Бірдеме.* 1. *Қандай да бір нәрсе, зат.* Әлгі жігіт жерден дөңгелеген *бірдене* алды да, тұпа-тура бізге қарай жүрді (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). 2. *Дерексіз, белгісіз, түсініксіз нәрсе.* Күндіз көңіл тыншымас, түнде көңіл, Бәрі аян: Еткен тірлік сүрген өмір. Түнгі ұйымды төрт бөліп, мазалаған, Көкейімде, жолдастар, *бірдене* жүр (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Тұман теріздес бұлыңғыр *бірдене* көк жүзін түгел торлап алды (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). 3. *Қандай да бір түсініксіз, белгісіз, орынсыз сөз, әңгіме.* Қарашы, өне, аңдап басып, барады өтіп қарт адам, Ажары да, назары да, базары да тарқаған. Қарт адамға қарсы келіп, сәлем берсе қарт Ана, Ұзынсонар *бірдене* ійтіп жатыр қарт оған (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

БІРДЕНКЕ е с і м. с ө й л. *Бірдеме.* Тілі қанжар болғанда тік *бірденке* Найзадан кем болмайды өткір сөзі (Ш.Қаржаубайұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

БІРДҮЗЕМЕ з а т. ж е р г. *Шыт матаның бір түрі.* *Бір дүзем* е бір жуғаннан кейін оңып кетеді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

БІРДІ-БІРГЕ: бірді-бірге соғыстырды. Шағыстырды, араға тұсті. Менің бір ғұмыр-бақи дихандықпен кәсіп еткен, бірақ жүрген жерінде *бірді-бірге соғыстырып* жақ-жақ қылмай шықпайтын шалдуар нағашым болды («Лен. жас»).

Бірді-бірге соқты. а) *Астан-кестенін шығарды, бытыстырып, шатыстырды.* Қаптай соққан қара дауыл бүкіл әлемді былғалап, *бірді-бірге соғып*, ойран қып жатқандай (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Спектакльде барлық уақиға араласып, *бірді-бірге соғып* жүретін екі бейне бар («Қаз. әдеб.»). ә) *Араға сөз жүгіртті, шағыстырды, айдап салды.* Ол бетбақ содан былай сүмендегенін тыймай, *бірді-бірге соғып*, ауыл ішін ала-тайдай қылды («Қаз. әдеб.»). б) *Әйтін-бұй-тіп, ілдалады, ептеп-септеп, жоқтан бар жасады.* *Бірді-бірге соғып*, күнелтіп жүрген қаланың қара таяғымыз (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Әкемнің бір ерекшелігі *бірді-бірге соғып*, тамақ асырап күн көруді жек көретін еді (С.Көбеев, Орынд. арман).

БІРДІ-ЕКІЛІ с ы н. *Санаулы ғана, азынаулақ; шағын.* Солдат жесірі, солдат мұрагері жайында ең болмағанда *бірді-екілі* өңгіме жазсам-ау деген арман жүрегімде мөлдіреп тұрып қалды (С.Омаров, Дала қызы). Бұл ауыл биыл жаз шыққаннан бері қолдарындағы *бірді-екілі* қарасын күндіз өріске айдап, Беларанның сыртындағы жазыққа жайып жүр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қолдарындағы *бірді-екілі* қараларын да қайда, кімге қалдыруды қарастырғандар бар (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

БІРЕГЕЙ с ы н. *Маңдайалды, таңдаулы.* «Бітер істің басына жақсы келер қасына» дегендей, аулыңа еліміздің *бірегей* ардагері Ыбырай келіпті (С.Көбеев, Орынд. арман). Дәулетімен емес, осындай адамшылық сәулетімен көзге түсіп жүрген *бірегей* азамат ол (Д.Әбілев, Арман.). Жігіттің де жігіті бар, ерлердің де ері бар. Адамның бірі бар, *бірегейі* бар (Ғ.Сланов, Алтай.).

Біреу болғанмен бірегей. *Аз болса да саз, жалғыз болса да көпке бергісіз.* *Бір болғанмен бірегей,* мыңға сөзін тыңдатар, Ат арқанын шұбатыр, Иығы асқан ер болар (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

БІРЕГЕЙЛЕН = е т. қ о ғ.-ә л е у м. *Өзі тектеспен сәйкестік немесе ұқсастық орнату, сәйкесу.* Егер біз, қазақ халқы, өзі іштей *бірегейленіп*, өзге отандастарымызды өзіміздің айналамызға ұйытып, ұлттық бірегейлену ісінің көшбасшысы боламыз десек, рухани-мәдени құндылықтарымызды түзеп, рухани-мәдени құндылықтарымызды түгендеп алуы-

мыз керек («Егемен Қазақстан»).

БІРЕГЕЙЛЕНДІР = е т. қ о ғ.-ә л е у м. *Өзі тектеспен ұқсастық немесе сәйкестік орнату, сәйкестендіру. ≈ Бірегейлендіріп алу.*

БІРЕГЕЙЛЕНДІРУ қ о ғ.-ә л е у м. *Бірегейлендір етістігінің қимыл атауы. [...]* Азаматтардың жеке куәліктеріне кезең-кезеңмен [...] 12-орынды *бірегейлендіру* коды негізінде қалыптастырылған бірөлшемді штрих-кодты енгізу көзделді («Егемен Қазақстан»).

БІРЕГЕЙЛЕНУ қ о ғ.-ә л е у м. *Бірегейлену етістігінің қимыл атауы.* Диаспора өкілі өзі тұрған елді шынымен-ақ Отаным деп сезініп, ұрпақтарының да түбегейлі осы елдің азаматы болғанын қаласа, онда ол ең алдымен азаматтық қоғамның мүшесі ретінде елдің саяси, экономикалық және әлеуметтік өміріне белсене араласа бастайды, демек, азаматтық *бірегейлену* процесіне қосылады («Егемен Қазақстан»). Содан соң бірте-бірте сол мемлекетті құрып отырған жетекші этностың тілін, ділін, мәдениетін қабылдап, түптің түбіне араласып кетеді, яғни мәдени-өркеніеттік *бірегейлену* процесін басынан өткізді. Осындай жолмен әралуандықтың, еркін халықтардың бірлігі, айтқандай, «көпхалықтық» ұлт пайда болады («Егемен Қазақстан»).

БІРЕГЕЙЛІК з а т. 1. *Маңдайалдылық, озғандық, өзіндік ерекшелік.* Біздіңше, әдеби факты жиі-жиі қайталануына қарап бағаланбай, *бірегейлігіне* қарай еленуі тиіс (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жылқы – түз малы. Үнемі даланы, көбінесе елсіз сахараны мекендейтін түлік. Осынысына лайық бақташының да *бірегейлігін* керек ететін (Ж.Орманбаев, Қос басшы). 2. қ о ғ.-ә л е у м. *Өзі тектеспен сәйкесушілік. ≈ Ұлттық бірегейлік.*

БІРЕЗУ с ы н. *Бірбет, сыңаржақ, қыңыр.* Байғұс, осы-ақ *бірезу* болады да жүреді (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). Дұрыс деме құр ойлап, Ақылағы сынат, сабыр қыл. Жығылмайтын дәлел тап, *Бірезу* болма, өзіншіл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БІРЕЗУЛІК з а т. *Сыңаржақтық, қыңырлық, бірбеткейлік.* Торсықбайдың *бірезулігі*, кеудемсоқтығы, қуақылығы салған жерден аңғарылады («Қаз. әдеб.»).

БІР-ЕКІ с а н. 1. *Шамамен екі, бір мен екі арасында, сол шамалас.* Үй иесі үйге *бір-екі* рет кіріп, ши жақтағы буынтық дүниелерін қарастырып жүрді (С.Бегалин, Таңд. өңгім.). 2. *Аздаған, бірлі-жарым, көп емес.* Орталық *бір-екі* айдың ішінде бес жүз қызметші жібермек. Теміржолды тез жеткізуге төтенше шаралар қолданып жатыр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).– Атам жуынып болғанша *бір-*

е к і шеге болса да... – деген Бақи сатының орта тұсына жете беріп, ұзақ жөтеле булығып тұрып қалды (Қ.Исабаев, Айқыз).

Бір-екі ауыз сөз. *Қысқаша қайырылған хабар, әңгіме.* Өзінді күнілгері көр тексеріп, түбіне тиіп балта қырқылмай-ақ! *С ө з і ң д і б і р-е к і а у ы з* міндет етіп, Көмпиме, көн етіктің ұртындай-ақ (Қаз. ақын. шығ.). Жобамен жаздым сізде бар деп зейін, «сыйға – сый, сыраға – бал» дегендейін. Жылы *с ө з* қайырсаңыз *б і р-е к і а у ы з*, Жазар ем көңіл сырын бұдан кейін (С.Сейфуллин, Шығ.). Өзім қазақ болғандықтан, өзімнің ауыр азап шегіп отырған жерлестерім жайында *б і р-е к і а у ы з с ө з* айтпай қалуға шыдай алмадым (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

БІР-ЕКІЛЕП ү с т. *Ақырын, жайлап, бірлі-жарымдап.* Келушілердің жанына Сауырбайдың барғанын көріп, әр үйден *б і р-е к і л е п* шыққандар да солай қарай бет алысты (Қ.Исабаев, Айқыз).

БІР-ЕКІЛІ с ы н. *Азғана, шамалы.* Топтан *б і р-е к і л і* кісі дереу сытылып шығып, жалғыз төбеге қарай желе тепіректейді (М. Әуезов, Абай). Соңғы жылдары шыққан *б і р-е к і л і* халық ақындарының жұқалаң жинағы бізді қанағаттандыра алмайды («Қаз. әдеб.»). *Б і р-е к і л і* – өтуші де азғана, Үйлеріне бәрі асыққан түн ауып (Қ.Бекхожин, Жаңа Қытай).

БІРЕН-САРАН с ы н. *Жалғыз-жарым, некен-саяқ.* Енді... Шегетіден ылдига қарай төте жол қуалап қатынасқан *б і р е н-с а р а н* салтатты жүргінші болмаса көп ағылған ел жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Қалаға қатынаған Ебейсін секілді *б і р е н-с а р а н* саудагерлер мен үсті-басы сықырлаған кірешілер жол үстінде отырған жалғыз үйге бір-бір қонып кететін (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Тек көде шөпті қуалай *б і р е н-с а р а н* бөдене жорғалап, күн шыққанға қуанғандай шегірткелер ғана шырылдайды (І.Есенберлин, Қаһар).

БІРЕН-САРАНДАП ү с т. *Жалғыз-жарымдап, анда-санда бір.* Қызыл бидайың *б і р е н-с а р а н д а п* сарықұлақтанған уақыты да жетті (М.Әуезов, Қараш.). Мұндай қойлар *б і р е н-с а р а н д а п* биызы жүнді будандардың арасында да бар (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Атыстар сирей бастады. *Б і р е н-с а р а н д а п* барып, аздан соң мүлдем тоқталды (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

БІРЕР ү с т. *Азын-аулақ, шамалы.* Абай Ербол мен Әйгерімнен қораның іргесі көтерілгені туралы *б і р е р* сөз сұрап, қайырлы болсын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісіміп, Жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп *б і р е р* қызықты қуғанда-ақ

мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен (Абай, Шығ.жин.). Жанат алдағы жиналыста жасайтын баяндамасын жазып бітіріп, әкесінен *б і р е р* мәліметтер алуға тосқан еді (Ф.Мұстафин, Миллионер).

БІРЕСЕ ш ы л. *Бірде, кейде.* Оразбай бір шынтақтап, бір ытқып отыра қалып, *б і р е с е* тепеңдеп, астындағы тай терісінен жылжып шығып кетеді (М.Әуезов, Абай жолы). Гармоньның қатпарындай қырқалары, Бір созылып, *б і р е с е* қымтанады. Түн. Жайлау. Төмен сайдан, тау өзені, Сабадағы қымыздай бұрқанады (М. Мақатаев, Шығ.). *Б і р е с е* екі қолымды табалдырықтан асыра сыртқа шығарып, енді аяғымның біреуін табалдырыққа тірей алмай пұшайман болам (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БІРЕУ¹ е с і м. *Белгісіз, бөгде адам.* *Б і р е у-л е р д і* мезі қылып аламын деп, Ашуыма ауыздық саламын кеп. Тентек іні бетіме тік қараса, Жасқанамын жандай-ақ залалым көп (М.Мақатаев, Жырлайды жүрек). Желкесі күдірейіп, бұғағы әукеше салбырап, қарны шермиген *б і р е у* барбиған сұқ қолын шошайта сөйлегенде даусы қыр-қыр етеді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Бұл – Елемес батырақ. Қасында арқа лаған жүгі бар, ашаң бет, шоқша сақал *б і р е у* келеді (С.Ерубаев, Шығ.).

Баз [бағзы] біреу. *Кейбіреу, кез келген тосын адам.* *Б а з б і р е у* «қарағым» деп жалынып жүр, Оны да тыңдаймысың құлақ салып. Жақсыны жат санамай, жадына алсаң, Толқыған көңілі табар ризалық (Үш ғасыр.). *Б а ғ з ы б і р е у-л е р* жылап қайтар еді (Бозжігіт). «Етікшіні кім елеп, ескеріп жатыр», деп мұрнын шүйіретін де шығар *б а ғ з ы б і р е у-л е р* («Лен. жас»).

Біреу болмаса біреу. *Көптің ішінен біреуі.* Қазір еректеріп тысқа шығу қауіпті, *б і р е у б о л м а с а б і р е у* саусағын шошайтып көрсетеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Біреудің атқан оғы. *Жөн-жосығына қарамай, біреудің шылауында жүрген, дегеніне көнбісті адам туралы айтылады.* Ол да *б і р е у-д і ң а т қ а н о ғ ы*, мен де *б і р е у-д і ң а т қ а н о ғ ы*. Бізден не сұрайсыз (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Біреудің отына жылынды. *Біреуге кіріп-тар болды.* Аман бәрін көріп, бәрін танып отыр. Заманы өтіп, жасы жеткен Ғазиз ақын енді *б і р е у-д і ң о т ы н а ж ы л ы н ы п т ы* (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Біреу өлмей, біреу күн көрмейді. *Бір адам келуі үшін екінші адам кетуі, орынды босатуы керек деген мағынада.* «*Б і р е у ө л м е й, б і р е у кү н кө р е а л м а й д ы*» демекші, сөйтіп жүргенде лейтенант Зыковты біздің

дивизия тұрған қалаға шақыртып кетті де, Әшімге серік етіп мені тағайындады («Қаз. әдеб.»).

Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. *Біреулер барлықтан астамсиды, біреулер жоқтықтан қиналады; әр істің себебі, әркімнің күйі басқа деген мағынада.* Біреуді ұру, әрине, тентектік қой... бірақ тентектіктің де әртүрлісі болады, біреу қорлыққа, ызаға шыдай алмай, лажсыз тентектік қылады, *біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.* Тентектік те сол тәрізді (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІРЕУ² с а н. *Жалғыз ұғымын білдіретін жинақтық сан.* Ендеше мұнда айырмашылықтың себебі неде болды? Оның бір ғана себебі бар. Тек *біреу* ғана! (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Ақыры тәуекел деп *біреуін* суырып алдым (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Біреуі – бір, екеуі – екі. *Арасын суытпай, кезекте-кезек.* Әуелі шабақтар келеді, *біреуі – бір, екеуі – екі* жемді іскеп, тиіп-қашып, жұлқып өтіп жүрді (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). Таң атқан соң қонақ жайғасқан үйге ауыл адамдарының *біреуі – бір, екеуі – екі* келгіштеп тыным таптырған жоқ («Лен. жас»).

Біреуі екеу болды. *Басына – бас, жанына – жан қосылды, көбейді.* Жаңа бұлмен жамырап саудагерлер, Диханшылар жер жыртып, егін егер. Шаруаның *біреуі екеу болып*, Жаңа төлмен көбейіп дәулет өнер (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Біреуінің етін біреу жеді. *Қырқысты, тістесті, бірін-бірі қырды.* Мен көрдім дүние деген иттің к...ін, *Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін.* Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда, Көбінің сырты бүтін, іші түтін (Абай, Тол. жин.).

Ілеуде [ілуде] біреу. *Некен-саяқ, андасанда, оқта-текте, мыңда бір, сирек.* Терме айтушылар *ілеуде біреу* ғана. Әсіресе жыршылар жоқтың қасы. Сондықтан осы жанрға қамқорлық қажет («Қаз. әдеб.»). Біздің ортамызда жөн сөзге тоқтамайтын *ілуде біреу* а қ шығар, бәлкі болмас та («Қаз. әдеб.»).

БІРЕУДЕЙ с ы н. **1.** *Әлдекімдей, бөгде, бөтен адамдай.* Ол кісінің соншама әуре-сарсаңға түсіп, тым құрыса дидарласып қайтпақшы боп келген танысы бұрын тіпті көріп-біліспеген *біреудей* тосырқай қарайды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Жұрт қатарлы, әркімдей-ақ.* Бір оқты Омар бастан асырмадың. Ағаңа «өзің біл» деп бас ұрмадың. *Біреудей* шайырлықтан хабарың бар, Бала едің, сабыр ойлап басырмадың (Айтыс). Ақын-ақ едім *біреудей*, Ақымақ едім ұлы сезімнің алдында, Жаңыла бердім, Жазғанмен қанша жыр өнбей, Өзімнен-өзім адасып бөлкім қалдым ба? (Ж.Әбдірашев, Найзағайлы.).

Осы біреудей. *Қайбір, осы бір адамдай, қандай да бір адамдардай.* Сабақтан кейін оңаша дәптер қарасып, отырар едік назымыз өбден жарасып. Ал кейде *осы біреудей* білгіш қос «мықты». Қалатын жоқтан өзгеге біраз таласып (Ж.Нәбиуллин, Орда.).

БІРЕУЛЕП ү с т. *Жалғыздан, жекелеп.* Бұдан кейін Есдәулеттің «Аққояны», оған тетелес Ақкірпіктің ала бел «Ақтанауы» келді... Бұлардың соңынан *біреулеп* те, түйдекпен те басқа құнандар да келіп жатыр (Д.Әбілев, Арман.). Расында да ол қала, далада қара малдың етін жеп, қыстығүні жылқы малынан қазақша соғым сояды екен және *біреулеп* емес, бірнешеулеп (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мен жұртты әдейі демалыс күнге күндізгі сағат бірге шақырдым. Мұғалімдер *біреулеп*, екеулеп келе бастады («Қаз. әдеб.»).

БІРЕУ-МІРЕУ е с і м. с ө й л. *Белгісіз бір кісі, бейтаныс біреу, әлдекім.* Басқа кісілердің ықыласына қазір оның өзі зар. Жетім баладай *біреу-міреу* маңдайынан сипағанын дөметіп тұрады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). «Сол сәтте *біреу-міреу* даусымды естіп қойған жоқ па екен?» – деген үрейлі оймен жан-жағына қарады (І.Есенберлин, Айқас). Күрсініп көкірегім, жылайды ішім, Өсем бе, өшемін бе Құдай білсін. Қанды дағын жүректің қалдырайын, Қаласа *біреу-міреу* сұрай жүрсін (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

БІРЖАҚТЫ ү с т. *Сыңаржақ, басқа да жағдайларды ескермей, тек бір жайды ғана ойлап.* Ағылшын мәдениетін Индия тарихы сыңаржақ, кейде *бір ж а қ т ы* ғана алған (М.Әуезов, Индия очерк.). Соңғы жылдарда кейбір өнеркәсіп тораптары *бір ж а қ т ы* дамыды десе де болады («Лен. жас»). Сіз директор емессіз, менің қызмет мәселемді бұлай *бір ж а қ т ы* шеше алмайсыз, оған қақыңыз жоқ (С.Баязитов, Алтын кілт).

Біржақты әрекеттестік. и н ф. <ағыл. one-way interaction> *Есептеу желілерінде – бір қолданбалы процесс жеткізу амалын, ал екінші процесс – қабылдауды тұрақты жүргізіп отыратын сеанс* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Біржақты қылды, етті. *Тындырды; бітірді; бірыңғайлады.* Балам, мына кісінің жұмысын *бір ж а қ т ы қ ы л* тезірек, риза болсын (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Біржақты нарық. э к о н. *Сатып алушының бағамы ғана немесе сатушының бағамы ғана белгіленген баға болып табылатын нарық.* *Бір ж а қ т ы н а р ы қ* жағдайы жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БІРЖАҚТЫЛЫҚ з а т. *Сыңаржақтылық.* Ол өз кітабында алты буынды мақалдарды бунаққа жіктегенде *бір ж а қ т ы л ы қ* жіберген сияқты (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

БІРЖАМБАСТА = е т. 1. *Бір жамбасына қарай қисайып, ауып отыру.* Ардақ әкесінің қасына *б і р ж а м б а с т а й* отырып тетрадарың көрсетті (Ф.Мұстафин, Қарағанды). 2. а у ы с. *Қыңыр тарту.* Айтқан тілді алмай, *б і р ж а м б а с т а д ы* ма? (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

БІРЖАМБАСТАУ *Біржамбаста етістігінің қимыл атауы.*

БІРЖАР ү с т. ж е р г. *Біраз, бірер.* Қуғынға түскен Көлен оған да қарайлай алмады. *Б і р ж а р* жылдай Адай, Табынды паналағысы кеп, Маңғыстауға бет қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Біржар кісі. ж е р г. *Бір де бір, ешбір адам.* Бұл ауылдың белдеуінде бәйгі күреңге жететін дәмелі ат жоқ және *б і р ж а р к і с і* мұны түсірем деп дәме қылмайды (Ә.Нұрпейісов, Сең).

БІРЖАРЫМДАП ү с т. с ө й л. *Аз-аздап.* *Б і р ж а р ы м д а п* түсіп тұрған жаңбыр тамшылары бағанағыдай емес, жиілене түсті (С.Бегалин, Уақыт).

БІРЖЕР с ы н. *Бір отбасын асырауға жететіндей, шамасы 1 гектардай мөлшердегі жер көлемін білдіретін халықтық өлшем.* Ие, *б і р ж е р* сұлы егетіні бар екен де... Биыл жарты жер бидай да салды. Мен де егін салыстым (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

БІРЖЕЛА ү с т. үзілді-кесілді, мүлдем; басы бүтін. Тоқаш соңғы күндері ұйқыдан *б і р ж о л а* қалды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Енді өлеңге *б і р ж о л а* берілді. Кей кездерде күн-түні сонымен ғана отыратын болды (М.Мағауин, Ақша қар). Бұл мәселе *б і р ж о л а* бітсін, оған енді қайтып оралмайтын болайық (М.Иманжанов, Менің махабб.). Осы тұста сақыдап күлген дауыс шықты. Бұл дауыс Сатқынның *б і р ж о л а* есін шығарғандай болды (Ф.Сланов, Шалқар).

БІРЖОЛАТА ү с т. с ө й л. **Біржола.** Жар жиегінен басталған оқтай түзу кең көшелер дәл осы бір шетке таман барған соң әуелгі бағытын *б і р ж о л а т а* жоғалтып, бұлтақтатып кетеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Оқып отырған кітабын қолына алса да, алдындағы дәптерін қалдырғанына қарап, оның *б і р ж о л а т а* кетіп бара жатпағанын сездім (М.Иманжанов, Адам тур.). Сонымен алда әлі үш күннен астам жүріс бар, ақшадан да, тамақтан да екеуміз *б і р ж о л а т а* қол көтердік (Б.Аманшин, Жар мұңы). Сайым сол кеткеннен *б і р ж о л а т а* кетті (С.Көбеев, Орынд. арман).

БІРЖОЛҒА ү с т. 1. *Бір рет, осы кезге ғана.* Енді *б і р ж о л ғ а* құданы арашалап аласыңдар ғой! – деді құда жігіт (С.Сейфуллин, Әңгім.). Жақсыға жаман адам сірә жетпес, Жамандар жақсыларды басып өтпес. Сұрадым

заруартпен білмек үшін *Б і р ж о л ғ а* атпай қалсаң ештеме етпес (Қыз Жібек). 2. *Осы жолы, осы сәтте.* Сен кеткен күннің ертеңіне оңбай жығылып едім, шүкір, әйтеуір жан қалды *б і р ж о л ғ а* (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). 3. *Мүлдем, біржолата.* Қанаш *б і р ж о л ғ а* мойынсынып, әбден тәуелді болып алғасын тәрбие мен тәртіпке көшіріп алсақ та кеш бола қоймас (Ә.Кекілбаев, Үркер).

БІРЖОЛҒЫ с ы н. *Бір реттік, бір рет берілетін, болатын.*

Біржолғы алым. э к о н. *Нарықтарда және осы мансаптар үшін бөлінген басқа да жерлерде бір жолғы сату үшін талондар немесе уақытша сауда жасау үшін патенттер сатып алғаны үшін төленетін ақы.* *Б і р ж о л ғ ы а л ы м* өздеріне тиесілі мүлкіті, өндірілген, ұқсатылған, сатып алынған өнім, сондай-ақ импорттық өнеркәсіптік және азық-түлік тауарларын сатушы азаматтардан сауда жасаған әрбір күн үшін алынады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Біржолғы баға. э к о н. *Жеке сызбалар бойынша біржолғы дайындалатын, өндірісте екі жыл бойы қайталанбайтын және бекітілмеген көтерме сауда бағасы жоқ, біржолғы тапсырыс бойынша әзірленетін өндірістік-техникалық мақсаттағы өнеркәсіптік өнімнің бағасы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Біржолғы төлем. э к о н. *Еізгі борыштың бүкіл сомасын қарыз мерзімі біткен бойда өтеу.* *Б і р ж о л ғ ы т ө л е м* де пайыздық төлемдер, әдетте, тең уақыт аралығында (тоқсан сайын, жарты жылда бір рет, жыл сайын) бүкіл қарыз мерзімі бойына төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БІРЖОЛЫ ү с т. с ө й л. *Бір рет, бір күні.* Алты мың бала *б і р ж о л ы.* Айдаһарға барыпты. Көріп қайран қалыпты, Бір жақ басын көтеріп (Манас).

БІРЖҰТЫМ с ы н. *Біртұттам, ауыз толарлық мөлшердегі сұйықтық көлемін білдіретін халықтық өлшем.* *Б і р ж ұ т ы м* арақ ішіп жіберсеңіз қайтеді, жолдас аға лейтенант? – деді маған адъютант (Б.Момышұлы, Москва.). – Ең болмаса *б і р ж ұ т ы м*, Арақ қолға түсер ме еді. Әлсіреген ұстамды Берді Теркин бір үнін (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Біржұтым су. *Азғантай, кішкене су.* Бұйырмаса пендесі, Дария кешіп жүргенмен, *Б і р ж ұ т ы м с у ғ а* зар болды (Ауыз әдеб.). Күреңбай ақтық рет рахым күткендей бәрімізге жалбарына қарайды: – Шөлдедім. *Б і р ж ұ т ы м с у* беріңдерші?! (С.Омаров, Қайырлы жаз.).

БІРЖЫЛДЫҚ с ы н. *Мерзімі бір жыл ғана болатын. ≈ Б і р ж ы л д ы қ* курс.

Біржылдық екпешөптер. а у ы л ш а р. *Мал азығы үшін өсірілетін мәдени өсімдік. Б і р ж ы л*

дық екпешөптер – жаздық және күздік сыыржоңышқа, екпе чина; астық тұқымдас-тардан – могоар, судан шөп, қонақ тары, африка тарысы (ҚСЭ).

Біржылдық өсімдіктер. б о т. *Даму циклі бір вегетациялық кезеңде (5-6 ай) өтетін өсімдіктер. Бір жылдық өсімдіктерге* қауын, қарбыз, асқабақ, тары, жаздық бидай және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Биология). *Жаздық бір жылдық өсімдіктердің* тұқымы көктемде немесе жазда өніп-өсу сатысынан тез өтіп, тіршілік кезеңін бір вегетациялық маусымда аяқтайды (ҚҰЭ). *Күздік бір жылдық өсімдіктер* – күздік бидай, күздік қара бидай т.б. Күздік біржылдық өсімдіктердің өніп-өсу сатысы ұзағырақ болады әрі оған салқын температура қажет (ҚҰЭ).

Біржылдық шөптер. б о т. *Тұқымнан өсіп шығып, бір жыл ғана тұратын шөп түрі.* Осы келе жатқанымыз ерте көктемде *бір жылдық шөп* егілген жер болатын («Лен. жас»).

БІРКАМЕРАЛЫ: **біркамералы тұндырғы.** т е х. *Су жинау алабы мен арнаның эрозиялық әсерінен пайда болатын тасынды тұнба шөгінділерді тұтып қалу үшін пайдаланылатын тұндырғы ғимарат. Біркамералы тұндырғы* жалпы сумен қамтамасыз ету, жер өтеу және т.б. әртүрлі мақсатта қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.). *Біркамералы тұндырғы* көп ретте өте ірі, бірақ тез шөгетін түйіршікті тасындыларды тұндырумен қатар, тасындыны бұрып әкету тәсіліне байланысты тоқтаусыз гидравликалық шаю жұмысын да атқарады (Қаз. тілі термин. Су.).

БІРКЕЛКІ с ы н. **1.** *Бірдей, бірыңғай келген, ұқсас.* Қайша бірсыпыра үйге барды. Барған үйінің бәрі де *бір келкі* аласа, тар, қараңғы, былық (Б.Майлин, Азамат.). Оқтай тұзу көшелер, *бір келкі* ақ үйлер, көшенің екі жағында жарыла аққан арық, бой түзген сүмбіл теректер (С.Мұратбеков, Көкорай). **2.** а у ы с. *Салмақты, бірқалыпты.* Соғыс жылында дәрігердің қатты қынжылып, ренішке берілгенін Гүлсім бірінші рет көріп тұр. Салмақты, *бір келкі* жүрегін дәрігер бүгін түймесін де сала алмайды (З.Шашкин, Өмір.). **3.** а у ы с. *Бірыңғай, тұрақты, өзгермейтін.* Бірақ ақсақал, қағаздың аты қағаз ғой... Жұмысты *бір келкі* істемепсіз... Арасына алты ай салып, не жеті ай салып жіберген күндеріңізді білдік (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Тірі жанның денесінде *бір келкі* қызу болады, ол қоректік заттардан туады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

Біркелкі биік лақса. б о т. <лат. echinops fastigiatus> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Бір*

келкі биік лақса таудың ең төменгі белдеулеріндегі қорымтасты беткейлер мен ашық жерлерде өседі (ҚҰЭ). *Біркелкі биік лақсаның* жемісі – көпқырлы айдаршалы тұқымша, айдаршасы түп жағынан бірігіп кеткен, желмен ұшып таралады (ҚҰЭ).

Біркелкі споралар. б и о л. *Спорофит ұнтағында бірдей споралар жетілетін өсімдіктер.* Шоқпарбас плаун, еркек қырыққұлақ өсімдіктерінің споранийлерінде *бір келкі споралар* түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Біркелкі түйірлік құрылым. г е о л. *Сынық және кристалл түйірлерінің ірілігі бірдей, не шамалас тау жыныстың құрылымы.*

БІРКЕЛКІЛЕ = е т. *Теп-тегіс жасау, бірқалыпты ету.* Аллея бойы бұл күндері тым жинақы. Әлдекімдер шашыраған бұталарды әдемілеп кесіп *бір келкі* леп қойыпты («Лен. жас»).

БІРКЕЛКІЛЕН = е т. **1.** *Тегістелу.* Киіз білектегенде алдымен киіздің екі басына тиянақ қояды. Мұны киіздің *бір келкі* леп, ішіне кірігуі үшін жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Бірқалыпқа түсу.* Ғылым мен өнер шегіне қанша тақаса да, адам санасы әлі *бір келкі* леп бей жатыр (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

БІРКЕЛКІЛЕНУ *Біркелкілен етістігінің қимыл атауы.*

БІРКЕЛКІЛЕУ¹ с ы н. *Біріне-бірі ұқсас келген, біртектілеу.* Селдір жүйелі орман ағаштарының жоғарыдан төмен қабатына шейін *бір келкі* леу келген ұсақ саңлаулары болады (М.Ахметов, Егін қорғау.).

БІРКЕЛКІЛЕУ² *Біркелкіле етістігінің қимыл атауы. ≈ Ағаштарды бір келкі леу.*

БІРКЕЛКІЛІК з а т. *Біртегіс болушылық, бірыңғайлық, бірқалыптылық.* Биязылау жүн түбіт пен аралық қылшықтан тұрады. Мұның биязы жүн секілді технологиялық ерекшелігі – талшығының жіңішкелігі мен ұзындығының *бір келкі* лінде (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Әсіресе асқазанның сөлі түнде көп шығады, сол шыққан сөл асқазанның қимыл-әрекетін көбейтіп жібереді, сөйтіп оның *бір келкі* лігі бұзылады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Бұған дәлел – су өсімдіктерінің ұқсастығы және көлдердің түбіндегі топырақ құрамының *бір келкі* лігі («Білім және еңбек»).

Біркелкілік заңы. б и о л. *Бірінші ұрпақ тұқымында қарама-қарсы белгілердің біреуінің басым көрінуімен сипатталатын Мендельдің бірінші заңы. Бір келкілік заңын* Мендель ашқан (Қаз. тілі термин. Биология).

БІРКИЕР з а т. *Кейде, оқта-текте киін шығатын киім.* Байлық көзімен қарағанда Ұл-

пан тыр жалаңаш еді. Әжесінен, шешесінен қалған ол-пұлдан қиыстырып берген «*біркиери*» бар (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). *Біркиерлері* киіп, қоңырқай ауылдардан келген тойшылар да үлкен думан ортасында жайраңдап жүр («Қаз. әдеб.»).

БІРКӨРМЕГЕ ү с т. Алғашқыда, *шүу дегенде, ә дегенде*. *Біркөрмеге* тәп-тәтті, Қазаны мен қалбаңы. Дөн айналмай ант атты, Бүксіп, бықсып ар жағы (Абай, Тол. жин.).

БІРКӨШ с ы н. 1. *Шамасы 10–15 шақырымдай қашықтықты білдіретін халықтық өлшем*. Мұндай мал жүріске де нашар. *Біркөш* жүрмей қолтығы ойылып қалады (Ә.Нұрпейісов, Сең). *Біркөш* уақыт қолдан түспей өлекшөлегі шығып, ұйпа-тұйпа болған байғұс орамал бір кездерде анадай жерде тұрған орындықтың арқалығына барып сылқ құлады-ау, әйтеуір (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). 2. а у ы с. *Бір жол, бір кезең, бір сәт (рет)*. Он екі ата Байұлы, Жиылып келсе бұл іске. Алты сан алаш ат бөліп, Тізгінін берсе қолыма, заулатар едім *біркөшке* (Махамбет, Шығ.).

Біркөш жер. *Көштің тоқтамай бір жүріп өтетін жолы, соған тең арақашықтық*. Ал жол арақашықтық туралы айтқанда, ешбір өлшеуіштік белгісі жоқ, бірақ көпшілікке таныс аралықпен салыстырып, мөлшермен: «таяқ тастам жер», «көз көрім жер», «*біркөш жер*», «ат шаптырым жер», «түстік, күндік жер» дейді (А.Сабалақов, Математика.).

БІРКҮНДІК¹ з а т. з о о л. <лат. ephemeroptera> *Жәндіктер тобының біркүндіктер отрядының өкілі. Біркүндіктің алдыңғы қанаттары артығынан ұзын. Тыныштық күйінде қанаттары денесіне жиырылмай денесінің екі жағында жайылып тұрады* (Қаз. тілі термин. Биология.).

БІРКҮНДІК² с ы н. *Мерзімі бір-ақ күн болатын*. ≈ *Біркүндік* ас.

Біркүндік мәзір. т а м а қ. *Асхана, мейрамхана, кафедегі тағамдар түрі жазылатын, бір күнге арналған, таңертеңгілік, түстік және кешкі ас тағамдарының тізбесі. Біркүндік мәзір* қонаққа ұсынылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БІРКҮНДІКТЕР з а т. з о о л. <лат. ephemeroptera> *Артқы қанаты алдыңғысынан қысқа, құйрығының ұшында 2–3 тал ұзын құйрық жіпшесі бар, жәндіктер тобының бір отряды. Біркүндіктер* көбіне су жағасында топталып ұшады (ҚҰЭ). *Біркүндіктердің* көпшілігі бір тәулікке дейін ғана тіршілік етеді, аты осыған байланысты қойылған (ҚҰЭ). *Біркүндіктер* ұрықтағаннан кейін суға мыңдаған жұмыртқа салады да, ұрғашылары өледі (ҚҰЭ).

БІРҚАБАТТЫ с ы н. *Бір ғана қабаттан тұратын*. ≈ *Біркәбатты* үй.

Біркәбатты эпителий. б и о л. <лат. epithelium simplex> *Негіздік жарғақта (базальды мембрана) орналасқан бір қабат эпителиоциттерден тұратын ұлпа. Жасушаларының мөлшері мен пішіндеріне байланысты біркәбатты эпителий* өз кезегінде бір қатарлы және көп қатарлы болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Біркәбатты* текше тәрізді *эпителий* бүйрек түтікшелері – нефрондардың без өзектері қабырғаларын құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

БІРҚАЗАН з а т. з о о л. <лат. pelecandac> *Ұзын тұмсығының астында қалтасы бар ескекәяқтылар отряды, бірқазандар тұқымдасына жататын ірі су құсы*. Бұл арада тілден бастап үлкендігі анау-мынау қозылақтан кем емес қарақаз, *бірқазан*, дуадақ, қарабай, қырауыл мол болатын (І.Есенберлин, Қаһар). Алыстан қарағанда судың беті көрінбейді: үйрек-қаз, аққу, *бірқазандар* іін тіресіп қатар-қатар қалқып қана жүрген іспетті (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Шіркін, құс келген кез қандай қызық... Көкек шақырады, шілік арасында қара құрлар, көкте бозторғай сайрайды. Көлге сары ала қаздар, үйректер, *бірқазандар* келеді (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Бұйра бірқазан. з о о л. <лат. pelecandus crispus> *Ескекәяқтылар отряды, бірқазандар тұқымдасына жататын желке қауырсындары бұйраланып келетін ірі су құсы. Бұйра бірқазанның* тұмсығының астындағы қапшығы әдетте ақшыл сары, ал көбейер кезде қызғылт сары болады (ҚҰЭ). *Бұйра бірқазанның* желке қауырсыны жалданып, бұйра келеді, аты осыған сәйкес қойылған (ҚҰЭ).

Қызғылт бірқазан. з о о л. <лат. pelecandus opocrotalus> *Ескекәяқтылар отряды, бірқазандар тұқымдасына жататын қауырсын түсі қызғылт келетін ірі су құсы*. Қазақстанда бірқазанның екі түрі: бұйра бірқазан және *қызыл бірқазан* тараған (ҚҰЭ).

БІРҚАЙНАТЫМ: *бірқайнатым шай. Бір шәйнек шай шығаруға жарарлық мөлшердегі шай көлемін білдіретін халықтық өлшем*. – Кешегі сұрағаныңызды әкеліп едім, – деді Зура, қамзолының қалтасынан қағазға ораған *бірқайнатым шайды* алып жатып (Ә.Әбішев, Замана.). Бану бір жапырақ ақ қағазға орап, *бірқайнатым шай* жібереді. Біз шай ораған қағазды суға малып алсақ, бадырайып ақ қағазға жазу түседі (С.Сейфуллин, Тар жол.). Шықпайым, шешей-ау, *бірқайнатым шай* бере тұршы, – деді анау, бір қолымен артындағы есіктің тұтқасын ұстап тұрып (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

БІРҚАЛЫПТА ү с т. *Бірқалыпты, өзгеріссіз, орнықты.* Енді көңіл қайдан *б і р қ а л ы п т а* тұра алады (Абай, Тол. жин.).

БІРҚАЛЫПТЫ ү с т. **1.** *Өзгеріссіз, бірсарынды, орнықты.* Дүние бірқалыпта тұрмайды, адамның қуаты, өмірі *б і р қ а л ы п т ы* тұрмайды (Абай, Тол. жин.). Қаттылығы әншейін ағайынға ғана емес, әке-шешесі, жанашыр жақынға да *б і р қ а л ы п т ы* болған сияқты (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** *Үздіксіз, дамылсыз.* Жанға *б і р қ а л ы п т ы* құйылған жайлы күй лебізі, сансыз сазы мен ырғағын иірушінің еркіне берген (Ф.Сланов, Очерк.). **3.** *Тегіс, бірдей, бірдей көлемді.* Қой жөнді азықтанбағандықтан жүні *б і р қ а л ы п т ы* өспейді (М.Ермеков, Қазақст. қой. шаруаш.).

БІРҚАЛЫПСЫЗ с ы н. *Бірдей емес, әртүрлі.*

Бірқалыпсыз қозғалыс. ф и з. Ағынның түрлі қимыл қималары үшін (уақыттың осы сәтінде) жылдамдық эпюрасы әртүрлі болатын сұйықтықтың қозғалысы. *Б і р қ а л ы п с ы з қ о з ғ а л ы с* – арна қимасының өзгеруі, арна табаны еңістігінің ұзаруы, арна табанында әртүрлі кедір-бұдыр кедергілердің кездесуіне байланысты туындайды (Қаз. тілі термин. Су.). *Б і р қ а л ы п с ы з қ о з ғ а л ы с* призмалық емес арнада тұрақты қозғалыс кезінде орын алады. Призмалық арналарда бірқалыпсыз қозғалыс тежеу қиығы немесе төмендеу қисығы аймағында орын алуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Су.).

БІРҚАНША е с і м. ж е р г. *Бірнеше, бірталай, бірсытыра.* – Үй, сен не білесің, осы анада *б і р қ а н ш а* адамдар қолға алғанда, қайсыбіреудің өз баласы әкесінің қылған ісіне айқа болып, қылмысын әшкереледі (Қ.Қозыбаев, Дәуір.).

БІРҚАРҚЫН ү с т. ж е р г. *Бір уақыт, бір мезгіл.* Кешке *б і р қ а р қ ы н* отыруға болмады (Диал. эксп. мат.). Біжай да *б і р қ а р қ ы н* сөйлейді (Диал. эксп. мат.). Балаларды шешесіне жібер, *б і р қ а р қ ы н* ойнап келсін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БІРҚАТАР ү с т. *Бірсытыра, бірқыдыру, едәуір.* Әрине, жобадағының бәрін бірден орната алмассың, *б і р қ а т а р ы н* биыл салсақ, *бірқатарын* келесі жылдардың үлесіне қалдырамыз (Ф.Сланов, Шалқар). Қазақ ауылына орыстардан ауысқан көрзеңке, қорап сияқты уақ-түйектің *б і р қ а т а р ы* да осы Аякеңнің қолынан тарайтын (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

БІРҚИЛЫ с ы н. с ө й л. *Ерекше бір, өзгеше, біртүрлі.* Жуынып-шайынған соң кешкі тамаққа бардық. Бұлардың үстел сервиздеуі біздікінен *б і р қ и л ы* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сөкеннің өз өмірінде бірінші рет кезік-

кен *б і р қ и л ы* соны дүние тәрізді (С.Талжанов, Сейфулла.).

БІРҚОС: *бірқос аяң.* ж е р г. *Біркелкі, бірсыдырғы жүріс.* Тартқан жүгін ауырсына-тын *б і р қ о с* қызу а *я қ м е н* жүріп отырды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БІРҚҰЛАҚ: *бірқұлақ су.* ж е р г. *Бас арықтан шелек аузы кіндіктен бір құрып алып ағызған су көлемін білдіретін халықтық өлшем.* Біз *б і р қ ұ л а қ с у ғ а* әрең жеттік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Көлденең шөп *б і р қ ұ л а қ с у д ы* байлайды (Мақал-мәтел).

БІРҚҰРАЛЫПТАС с ы н. *Бір заманғы, қатарлас, құрбылас.* Сізбен *б і р қ ұ р а л ы п т а с* кісі екен (Ауызекі).

Бірқұралыптас топтар. ә л е у м. *Әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары бойынша бір жағдайдағы адамдар тобы.* *Б і р қ ұ р а л ы п т а с т о п т а р* жас ерекшелігі, туыстығы, әлеуметтік орта, мамандығы т.б. бойынша анықталуы мүмкін (ҚҰЭ).

БІРҚЫДЫРУ ү с т. *Бірсытыра, біраз; едәуір, бірқатар.* Ана бір жолы қалаға келгенде Аралбай Оспан үйіне әдейі соғып, оған *б і р қ ы д ы р у* ауыр сөз айтқаны бар (С.Омаров, Дала қызы). Бетім Таңатар тоғайы, өткен түні жауған ұлпа қар кедір-бұдыр даланы *б і р қ ы д ы р у* тегістеп кеткен, қансонар (З.Иманбаев, Солма. гүл). Мысалыға искусство саласын алсақ, бұл топқа тән *б і р қ ы д ы р у* сөздер бар (Қазіргі қаз. тілі). Қазір, нақ өзіндей үлгермегенімен, бәрі де *б і р қ ы д ы р у* тәуірленіп қалғанға ұқсайды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Бірқыдыру жер. *Шаршағанша бір айналып келуге жарайтын мөлшердегі қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Біз шыққалы бір сағаттан асып кетті, *б і р қ ы д ы р у ж е р ғ е* келіп те қалдық (С.Бегалин, Шығ.). Жаяуға мал базарынан қала *б і р қ ы д ы р у ж е р* (Ф.Мұстафин, Танд.). Таң аппақ атқанда барып орман көрінді. Бірақ байқаймын, орман әлі *б і р қ ы д ы р у ж е р* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

БІРЛӘН ү с т. е с к і к і т. **Бірге.** Біздің ең байымызды: «сөнің шақғы (лас) аяғын *б і р л ә н* пышыратарға қойған идән түгіл, шық, сасық қазақ», – деп үйінен қуып шығарады (Абай, Шығ. жин.). Сонда Аристодим тахқиқ ойлап тексергенде адамды жаратушы артық хикмет иесі екендігіне һәм махаббаты *б і р л ә н* жаратқандығына шүбәсі қалмады (Абай, Шығ. жин.). Ықылас *б і р л ә н* оқып, ұғып алыңыздар, анық үшін махаббатың толады (Абай, Шығ. жин.).

БІРЛЕ= е т. *Жалғыз, серіксіз деп тану.* «Мұсылманның бәрі артық Иманын біліп хақиқат Бір Құдайды *б і р л е с е*. Тарихаттан

пайда жок, Хақиқатқа кірмесе (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

БІРЛЕ: көңілі бірледі. *Орнына келтірді, біржақты болды, біртоға етті.* Сонымен-ақ өте шықты бір апта, Жүрді Гүлжан жұрттың басын құрап та, Бүгін ғана *көңілдерін бірледі*, Жәмила да, Көшекең де, Мұрат та (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Тек сонда ғана қазақ драматургиясының хал-жайы турасында *көңіл бірлеп* сөйлейтін боламыз (І.Омаров, Серпін). Ол көлігін өз қолымен қорадағы шөпке байлады. Содан кейін ғана *көңілін бірлеп* үйге кірді (С.Алдабергенов, Асу).

БІРЛЕП ү с т. *Біртіндеп, жалғыздап.* Жоғары дәрежелі оқу орындарын біз Қазақстанда *бірлеп* емес, ондап санаймыз (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

БІРЛЕС= е т. *Тізе қосып, бірігіп ұйымдасу.* *Бірлесіп* аңаулау, аңдардан қорғану, әсіресе бірлесіп еңбек ету адамдарды бір-бірімен жақындастыра түсті (Жалпы биология). Тілі мен діні бөлек болғанмен, жері мен тағдыры бір орыс жұртшылығымен *бірлеспей* бізге жарық сәуле жоқ сияқты (І.Есенберлин, Қаһар). Жергілікті астыртын ұйыммен *бірлесе* отырып, Закарпатъе партизан құрамасы станцияға мүкият барлау жұмысын жүргізгенді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Бірлескен желі. и н ф. <ағыл.enterprise network> *Дербес пайдалануда тұрған интер-желі.* *Бірлескен желі* бір корпорация шегінде жергілікті желілерді біріктіретін желі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бірлескен кәсіпкерлік. э к о н. *Екі немесе бірнеше елдердегі серіктесіктердің өндірістік-шаруашылық қызметінің нысаны.* Өндіріс саласындағы бірігу және ғылыми-техникалық, инвестициялық және сервис салаларындағы айналыс *бірлескен кәсіпкерлік* тің мазмұны болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бірлескен кәсіпкерлік аймағы. э к о н. *Қабылданған заңнамаға сәйкес әртүрлі нысандағы бірлескен кәсіпкерлік жүзеге асырылатын ұлттық-мемлекеттік аумақтың ауданы.* *Бірлескен кәсіпкерлік аймақ* т а р д а шетелдік капиталды инвестициялау үшін қолайлы жағдай жасайтын ерекше жеңілдікті режим енгізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бірлескен кәсіпорын. э к о н. *Жұмысына шетелдердің фирмалары немесе мемлекет ішіндегі басқа өндіріс орындары мен фирмалар қатысатын, ұйымдық жағынан біртұтас, ортақ мүдделі мекеме ретінде рәсімделген кәсіпорын.* *Бірлескен кәсіпорын* бірлесіп өнім өндіру, өнімді сату, ғылыми-зерттеу

жұмыстарын жүргізу, құрылыс салу, техникалық қызмет көрсету, көліктік, қаржылық, сақтандыру т.б. қызмет түрлерін жүзеге асыру мақсатында құрылады (ҚҰЭ). *Бірлескен кәсіпорын* д а р өнімдерді, тауарларды өндіру мен өткізу, алуан түрлі сипаттағы қызметтерді көрсету, түрлі елдерде орналасқан кәсіпорындардың күш-жігерін біріктіру, қызметін кооперациялау мақсатымен құрылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бірлескен қызмет. э к о н. *Жай серіктестік келісімшарты негізінде кәсіпкерлік субъектілері арасында пайда болатын қарым-қатынастар.* Азаматтық заң қағидаларына сәйкес *бірлескен қызмет* ортақ шаруашылық нәтижелеріне жету мақсатында бірлесе әрекет жасауға міндеттенеді (ҚҰЭ). Өзара келісім бойынша олар *бірлескен қызметке* басшылық етіп, ортақ істерді жүргізу міндетін қатысушылардың біріне тапсырады, ал ол келісімшарт жасасқан өзге серіктестердің сенімхаты негізінде әрекет етеді (ҚҰЭ).

Бірлескен меншік. э к о н. *Ортақ меншіктің бір түрі, мұнда меншік иелерінің үлестері белгіленбейді.* Егер өзара келісімде өзгеше көзделмесе, *бірлескен меншікке* қатысушылар ортақ мүлікті бірлесе иеленіп пайдаланады (ҚҰЭ). ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес ортақ мүлікті иеленушілер арасында бөліске салу немесе әрқайсысының үлесін бөліп шығару олардың *бірлескен меншіктегі* үлесі алдын ала анықталған реттерде ғана жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

Бірлескен шаралар. ә с к. *Келісімшарттарының дұрыс орындалуын (сәйкес келуін) басқа жақтың ескеруіне мүмкіндік беру мақсатында бір жақтың қабылдаған шаралары.* Соғыс алаңында *бірлескен шаралардың* маңызы зор (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бірлесіп ату. ә с к. *Бөлімшелермен келісе отырып, түрлі атыс құралдарынан қарсыласты ату.* *Бірлесіп ату* ды қамтамасыз ету үшін жергілікті заттардың бірыңғай шартты атаулары, бірыңғай бағдарлар, өзара нысана көрсету тәсілдері, шақыру, атысты басқа жаққа аудару және тоқтату, өз әскерлерін тану және олар қол жеткізген шептерді белгілеу сигналдары айқындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бірлесіп бейімделу. б и о л. *Біртұтас ағзалардың тіршілік ету процесінде өзара үйлесуін, бірлігін қамтамасыз ететін бейімделушілік.* *Бірлесіп бейімделу* – коэволюция процесінде әр алуан түрлердің өзара адаптациясы. Біртұтас ағзадағы әртүрлі мүшелердің өзара бейімделгіштігі (Қаз. тілі термин. Биология).

Бірлесіп қимылдау жоспары. ә с к. *Жауынгерлік міндеттерін орындау кезінде әскер-*

лердің (құштердің) өзара келісілген қимылдау тәртібін анықтайтын басқару құжаты. *Бірлесіп қимылдау жоспары* операция жоспарының ең маңызды құжаттарының бірі болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Бірлесіп қимылдау жоспарын* бірлестік штабы және бірлесе қимылдайтын әскерлер, әскер түрлері, арнайы әскерлер және тыл штабтары бірлесе отырып жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бірлесіп пайдаланылатын ресурс. и н ф. <ағыл. shared resource> Бірнеше құрылғы немесе бағдарлама пайдаланатын кез келген құрылғы, мәлімет немесе бағдарлама. Windows NT жүйесінде *бірлесіп пайдаланылатын ресурсқа* желілік пайдаланушы қатынас құра алатын кез келген қор (каталогтар, файлдар, принтерлер және т.б.) жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРЛЕСТІК з а т. 1. *Бірнеше саладағы ұйымның немесе өндіріс мүшелерінің, ұжымның бірігіп, ұйымдасқан түрі.* Көшпелі ауыл біртіндеп отырықшылыққа айналып, шаруалар *бірлестігін* құрды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). *Бірлестік* мүшелері ай сайын екі рет бас құрап, мәжілістерін өткізіп, талапкерлердің жазған шығармаларын талқылап, жөн-жоба көрсетіп отыратын көрінеді (С.Мәуленов, Жер нәрі). 2. э к о н. *Кәсіпорындардың қызметтерін үйлестіру, құқыларын қорғауды қамтамасыз ету, жалпы мүдделерін тиісті мемлекеттік және басқа да органдарға немесе халықаралық ұйымдарға жеткізу мақсатымен салалық, аймақтық не басқа негізде біріктірілген жүйесі.* *Бірлестік* бірнеше бірыңғай құрылым мен бөлімшеден тұрады, мұнда барлық күш-қуат және қаржы бір жерге шоғырландырылады да тиімді әдіспен басқарылады (ҚҰЭ). *Бірлестікке* кірген кәсіпорындар өз дербестігін, заңды құқығын сақтайды (ҚҰЭ). 3. ә с к. *Бірнеше құрама немесе құрамы аз бірлестіктер, сондай-ақ бөлімдер мен мекемелер енетін әскери құрылым.* *Бірлестік* құрамы мен орындайтын міндетіне қарай стратегиялық, оперативтік-стратегиялық, оперативтік немесе оперативтік-тактикалық болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бір күні Лавриненков *бірлестіктің* үлкен бір маңызды жорыққа әзірленіп жатқанын білді де, мүлдем тағатынан айырылды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 4. б и о л. <лат. associatio> *Өсімдіктер жамылғысын жіктеудің негізгі көрсеткіші.* *Бірлестік* біркелкі құрылымды, тұржинақты өсімдіктер қауымдастығының жинағы және ағзалардың өзара, сонымен қатар қоршаған ортамен арақатынасын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Биология.).

БІРЛЕСТІР= е т. *Біріктіру, басын қосу.* Совет үкіметінің қазіргі негізгі зор мақсатының бірі – өстіп халықтың өз ортасынан кооперация ашқызып, *бірлестіріп*, ұйымдастырып, халықты алыпсатар, саудагерлерге жегізбеу (С.Сейфуллин, Шығ.). Ауыл-селонның ұсақ шаруаларын *бірлестіріп* колхоз жасаудың қажеттігін бәріміз де білеміз, мұны мезгілі жеткен іс деп ұғамыз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жазушы Асқар тұлғасы арқылы сол кездегі қазақ интеллигенциясының өз тағдырын халық тағдырымен *бірлестірген* ең алдыңғы қатарлы өкілінің бейнесін жасады (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі).

БІРЛЕСТІРУ *Бірлестіріп етістігінің қимыл атауы.* Жеке тараудан қоғамдық шаруа жасауымыз үшін, жекелерді *бірлестіру* керек емес пе? (С.Мұқанов, Есею жыл.). Енді ауыл-шаруашылығын жалпылай *бірлестіру* жұмысына дайындық жүргізіле бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.). «Сегіз аяқта» (1889) шумактың кестесі 5 және 7-8 буынды тармақтарды шебер өріп, *бірлестіру* негізінде жасалған (ҚҰЭ).

БІРЛЕСУ *Бірлес етістігінің қимыл атауы.* Шоқан [_ _] рухани *бірлесу* жағын арман етті. (С.Мәуленов, Жер нәрі). Біз, міне, бейбітшілік мінбесінде, Шақырып барлық елді *бірлесуге*, Сақшыдай тұрмыз дүние күзетінде, Біздермен адал жандар тілдесуде (Т.Жабаев, Із). Темір империясы бұрын басы бірікпей жатқан түркітілдес тайпалардың *бірлесуіне*, ынтымағы күшеюіне өз тарапынан қолайлы жағдай жасады (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

БІРЛІ-ЕКІЛІ с ы н. с ө й л. *Бірлі-жарым, аздаған.* Жемтемірлердің ішінде одан басқа *бірлі-екілі* ағылшындар да бар екен (А.Машанов, Жер асты.). – Мүмкін, еңбекшілер деп отырғаныңыз *бірлі-екілі* арызқойлар шығар, – деді біреу көлденеңнен (С.Жүнісов, Жапанда.). Саяси экономика жөнінен семинар жұмысын Инесса жүргізді. Зиновьев пен Каменев партия тарихын оқытты, *бірлі-екілі* лекцияны Семашко оқыды («Соц. Қаз.»).

БІРЛІ-ЖАРЫМ с ы н. *Көп емес, бірен-саран, азын-аулақ.* *Бірлі-жарым* оқыған әйелдер ұялды, бұлданды, көнбеді. Бір-екі рет шақырсақ та «басы ауырып» келмей қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жапан даланың ортасында орнай бастаған *бірлі-жарым* үйлерге құрылысшы жұрт көше аттарын қойып, оны қастерлеп бақты (С.Мәуленов, Жер нәрі). Ал енді *бірлі-жарым* көжір, керенау табыла қалса, «селеңдеп бос жүреді, не оңар дейсің!» – деп көпшілік ондайды айыптап отырады екен (С.Шаймерденов, Мінез). Ішімізде *бірлі-жарым* жалқаулар жоқ емес. Бар. Оны жасыруға болмайды (З.Ақышев, Біздің шамш.).

БІРЛІ-ЖАРЫМДЫ с ы н. Болмашы, бір-рен-саран, азын-аулақ. Әйтпесе *б і р л і-ж а р ы м д ы* сөз бүтін аудармаға, шебер еңбекке шіркеу келтіре алмайтыны бесенеден белгілі ғой (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ағам қаладан қашан шыққанымызды, ауданнан машинаның қалай табылғанын, *б і р л і-ж а р ы м д ы* адамдардың амандығын сұрады (Т.Әбдіков, Ақиқат).

БІРЛІК з а т. 1. п е д. *Бір санының заттанған атауы, мектеп оқушысына қойылатын ең төмен баға.* – Отыр! – деді мұғалім, көршімнің фамилиясының тұсына ұзын «*бірлік ті*» қойып жатып (К.Асанов, Сағынш). 2. м а т. *Онға дейінгі бір таңбалы, бір орындық сандардың жалпы атауы. Бірлік*, ондық, жүздік, мыңдық деп топ-топқа бөлініп айтылатын сандарды үйрету әуелгі әдістен гөрі оңайға түсуі мүмкін («Қазақст. мект.»). Сандардың ондық, *бірлік* орындарын ажыратып алып, бөлу амалдарын орындау керек («Халық. мұғ.»). 3. м а т. *Натурал сандардың ішіндегі ең кішісі, $n=1$. Бірлік* зерттелетін заттар мен элементтердің жиынында, көбінесе, қандай да болмасын белгілі бір анықталған операциялар кездеседі (ҚСЭ). Егер кез келген a элементі үшін $a * e = a$ және $e * a = a$ теңдіктері орындалмаса, бұл операцияға қатысты жиынның e элементі *бірлік* деп аталады (ҚСЭ). 4. ф и л о с. *Кеңістік пен уақыт жағынан шексіз дүниенің біртұтастығы. Бірлік* мәселесі сана мен шындықтың бірлігі ретінде жаңа заман философиясында айрықша қойылды (ҚСЭ). Аристотель *бірлік* ұғымын түсіндіруде антика материалистерінің ілімі мен Платонның идеалистік диалектикасын ұштастырмақ болып, бірлік ұғымының бірнеше мәні бар деп санады (ҚСЭ). 5. и н ф. <ағыл. unit> *Басқа біртүпті нысандарды өлшеу үшін қолданылатын нысан.* 6. т е р м. *Іштей байланыстылық, табиғи біртұтастық.* Материалистік биология организмді тіршілік ету ортасымен *бірлік те* қарайды («Халық мұғ.»). Клетканың құрамына кіретін элементтер әлі денелердің құрамындағымен бірдей. Мұның өзі тірі және өлі табиғаттың өзара байланысы мен *бірлігін* көрсетеді (Жалпы биология). Мазмұн мен түрдің *бірлігін* қалай ұғыну керек (М.Қаратаев, Туған әдеб.). 7. а у ы с. *Ынтымақтастық, ауызбіршілік, бірауыздылық.* – Бұндайда *бірлік* керек қой, шырағым... дей беріп еді Әмір, Тұрлыбай оның сөзін бөліп жіберді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). – Ал тағдыры бірдің – қазаны да бір. Бір шабақ ұстағасқ та бөліп жеуіміз керек, – деп үнемі *бірлікке* шақыратын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Бірлік* адамдар арасындағы ынтымақтың, жарасымды татулықтың көрінісі, ел болудың белгісі (ҚҰӘ).

Ақпарат мөлшерінің бірлігі. и н ф. *Хабарламалардағы ақпарат мөлшерін анықтауға арналған бірлік. Ақпарат мөлшерінің екілік бірлігі* – бит, ондық бірлігі – хартли (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бағдарламалық бірлік. и н ф. <ағыл. program unit> *Бағдарламаның жеке дайындалған бөлігі* – бағдарлама тілінің сөйлемі (оператор, команда) (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ең кіші адрестік бірлік. и н ф. *Компьютер жадының адрес берілген ең кіші бөлігі. Ең кіші адрестік бірлік* электронды есептеуіш техниканың алғашқы буындарында – ұяшық, машиналық сөз, ал үшінші және одан жоғарғы буындарында – байт (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәліметтер бірлігі. и н ф. <ағыл. data unit> *Жүйедегі келісімді мәліметтер құрылымының қосалқы бөлігі.* Бағдарламалау тілдерінде *мәліметтер бірлігі* не өріс, агрегат, жазба, файл және т.б., ал операциялық жүйелерде блок, мәліметтер жиыны және т.б. жа-тады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Өлшем бірлік. *Заттардың, құбылыстардың қасиет-сипатын және оның бағамының шамалық сипаты.*

Өнімділік бірлігі. и н ф. <ағыл. performance unit> *Уақыт бірлігі аралығында компьютермен орындалатын амалдар санымен анықталатын бірлік. Өнімділік бірлігінде* келесі бірліктер қолданылады: операция/с, мегафлопс, гигафлопс (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыт бірлігі. и н ф. <ағыл. time unit> *Процессордың жұмыс істеу ырағаты* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРЛІКСІЗ с ы н. Ұйымшылдығы жоқ, ынтымақсыз. Тұтқиылдан тиісетін жау *бірліксіз* ауылдарды қыран жапқандай қылып, шаңырағын ортасына түсіріп кететін («Қаз. әдеб.»). Осы кезде орыстың жеріне жау қаптады, *Бірліксіз* елді бүлдіріп Аяғына таптады (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Ол *бірліксіз* өмірдің өз тігісі сөгіліп, тұс-тұсқа ыдырап кететіндей, бояуы солып, ажары еш болатындай сезінеміз (Е.Омаров, Серпін).

БІРЛІКТЕ ү с т. с ө й л. *Бірге, қатар.* Ол өзінен үш жас кіші Зейнеппен оқыды. Бір ауылда ер жетті. Орта мектепті *бірлікте* тауысты, бір-бірімен сыйласымды, егіз қозыдай ержетіп төл өсіп келеді (ҚТТС).

БІРЛІКТІ с ы н. *Ауызбірлігі күшті, ынтымақты.* Құдамыз болсын құмырсқа! Өзіміздей тірлікті, Ынтымақты, *бірлікті*. Өсіп-өнген ел екен (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Мұндағы отырған жұмыскер жігіттер қырық рудан болса да өз арасында аса *бірлікті* (І.Жансүгіров, Шығ.).

БІРЛІКШІЛ с ы н. *Ынтымақшыл, ұйымшыл.* Оның ойына теміржолдағы *бірлікшіл*, қайсар жұмысшылар түсті (Ж.Арыстанов, Жалын.). Қайда барсам дос көрем елжіреген, Кемелденген кеңсешіл ерді көрем! Бір-біріне бақыт пен ырыс қосқан, Туыстасқан *бірлікшіл* елді көрем! (Ә.Табылдиев, Аялы алақан). Абайдың ұғымында жақсы иә жаман ел болудың тетігі *бірлікшіл* иә бірліксіз болуында (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

БІРМӘНДІ: бірмәнді функция. м а т. *Функцияның анықталу облысынан аргументтің әрбір мәні үшін тек бір ғана мән қабылдайтын функция.* $\approx$ Бірмәнді функция құру.

БІРМӘНСІЗДІК з а т. и н ф. <ағыл. ambiguity, overloading> *Синтаксистік бірліктің мәтіннің тиянақты бөлігіне тәуелді әртүрлі түсіндірілуі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бірмәнсіздік қатесі. и н ф. <ағыл. ambiguity error> *Компьютер файл атауындағы әріптердің тек шектелген санын ғана қабылдау себебінен туындайтын қате* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРМЕ-БІР¹ з а т. *Жекпе-жек.* Ол екі дайда қарсы жағын қиратып шығады; қуса – жетеді, қашса – құтылады, *бірме-бірге* өзі қатарлас балалардың кез келгенін сұлатып салады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Исабек жасында қарулы болатын, әлі де өзін *бірме-бірге* мығым санайтын. Ақкөңіл, алаңғасарлау жан еді (Д.Әбілев, Арман.).

Бірме-бірге келгенде. *Жекпе-жекке, жеке-дара, бетпе-бет шыққанда.* Еріскендей ер болса, Соғысқандай жер болса, *Бірме-бірге келгенде*, Әлі де болса бір Төңірге жылармын, Мен – Қарақұстан туған қалықпан, Сөйлер сөзге жалықпан (Махамбет, Өлеңд.). Қаратаз ат үстінің ұрысында, *бірме-бірге келгенде* алдырмайтын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

БІРМЕ-БІР² с ы н. с ө й л. *Жалғыз ғана, бірден-бір.* – Оның *бірме-бірі* емі балшыққа салу – деп Нағима үшін Жанар жауап берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сол ғасырдың басындағы моңғолдар хандығы, түріктердің дүрсуі, қалды, қырық жамау австро-венгер империясының қазіргі мүшкіл халі *бірме-бірі* аяққа, тарихи сабақ (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

БІРМОЙЫН с ы н. *Өз дегенінен басқаға көнбейтін қасарыспа, қырсық.* Істің оң мен терісін айтып жатсаң да мәмілеге келе қоюды ілмейтін *бірмойын* адамның қылығына не істер айлаң бар («Лен. жас»). Оған тағы ақша береміз дағы... Ал Әбділ ше? Бірбеткей, *бірмойын* адам Әбділ ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қараменде Еспембеттей нойыс, *бірмойын* кесір соққандай қырсық та, бір бүйрегімен

жұрт камын қоса ойлар, әділдікке бой ұрған би (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

БІРМОЙЫН: бірмойын жер. ж е р г. *Жарты гектар шамасындай жер көлемін білдіретін халықтық өлшем.* Бұрын кедей шаруалар бірігіп, *бірмойын жер* де негіс салатын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Біз бұрын *бірмойын жер* деп айтатын едік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БІРМҰНША е с і м. ж е р г. *Біраз, бірсыпыра, бірталай.* Оның айналасына бірнеше үйдің *бірмұнша* ер-әйел мүшелері келіп топтасып (Қ.Қозыбаев, Дәуір.).

БІРМҰШЕ з а т. м а т. *Элементар алгебрада қарастырылатын қарапайым алгебралық өрнек; көпмүшенің дербес түрі.* *Бірмұше* деп сандардың және олардың дәрежелерінің көбейтіндісін айтады (ҚҰЭ). *Бірмұшенің* алдында тұрақты сандық көбейткіш тұрады, ол бірдей айнымалылар көбейтіндісі дәреже түрінде көрсетіледі (ҚҰЭ).

БІРМІНЕЗ с ы н. *Әрқашан бір қалыптан аспайтын, біртоға.* Сегіз қырлы, жалғыз сырлы, Қайда барсаң *бірмінез*, Артын байқап, терең ойлап, Мағыналы сөйлер сөз (Ш.Иманбаева, Шығ.). Ант ұрғанмын өзім де, *Бірмінез* бен өтпеймін (Абай, Тол. жин.).

БІРНЕГІЗДІ: бірінегізді қышқылдар. х и м. *Құрамында металл атомдарына ауыса алатын бір сутек атомы бар қышқылдар.* Қышқылдың күшіне қарай *бірінегізді қышқылдар* күшті және әлсіз қышқылдар болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Бірінегізді қышқылдардың* ішінде азот және тұз қышқылдары көп қолданылады (ҚҰЭ).

БІРНЕШЕ е с і м. *Бірсыпыра, бірқатар.* Шілдеде қандай момақан, Толқының майда мақпалдай. *Бірнеше* жұмсақ алақан Көтеріп бара жатқандай (Ғ.Қайырбеков, Құрдас). Солардың бір-екеуіне барсам, ұзақ сөйлесіп, қатарында *бірнеше* күндер жүрсем деп ойлайды (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Саян сабақтан қолы бос кездерін пайдаланып, тағы да *бірнеше* модель жасады (С.Шаймерденов, Мезгіл).

БІРНЕШЕЛЕ = е т. с ө й л. *Бірнешеу болу, бірсыпыра болу.* Ұлттық тағам деп жүрген көп тағамның өзі де бір ұлт шеңберінде қалмай, *бірнеше* елге ел мен жұртқа ортақ ұқсас болып келетіні бар («Мәдениет және тұрмыс»).

БІРНЕШЕУ е с і м. *Жалғыз-жарым емес, бірсыпыра, бірқыдыру.* Осы әңгіме біздің қолымызға түскенде біз тағы күлістік, күлетінімізге себеп *бірнешеу* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Бөкір есікті ашыңқырап сығалап еді, екі қыз қабырғадағы айнадан *бірнешеу* болып көрініп кетті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Сәтжан мен Жанай ағызып келіп, қарға кірген

шілдердің *бірнешеуін* ұстап алды (С.Бегалин, Уақыт.).

БІРОРЫНДЫ с ы н. и н ф. <ағыл. unary operation> *Бір операндпен орындалатын операцияға тән. ≈ Бірорынды тапсырма.*

БІРОТАЛА ү с т. с ө й л. *Біржол.* Әуелден өзін-өзі билеп, азаттықпен жүрген халық *біротала* біреуге бағынбақты ауыр көріпті (Абай, Тол. жин.).

БІРӨКПЕЛІ з а т. з о о л. <лат. monoperipone> *Өкпесі бір өкпе қапшығынан тұратын, бірөкпелілер отряды, цератод тұқымдасына, неоцератод туысына жататын қостынысты балықтардың ең ірісі. Бірөкпелілердің желбезектері жақсы дамыған. Неоцератод бір мезгілде өкпесімен де, желбезегімен де немесе әрқайсысымен жеке тыныс ала алады (Қаз. тілі термин. Биология). Бірөкпелілердің дене тұрқы – 175 см, құрғап қалмайтын суларда тіршілік етеді, ұйқыға жатпайды. Шаянтөрізділермен, құрттармен және т.б. қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).*

БІРӨЛШЕМДІ с ы н. ж а ң а. *Бәріне ортақ, өлшемі бірдей.* Азаматтардың жеке куәліктеріне кезек-кезеңмен 12-орынды бірегейлендіру коды негізінде қалыптастырылған *бірөлшемді* штрих-кодты енгізілу көзделді («Егемен Қазақстан»).

БІРӨҢКЕЙ с ы н. Шетінен, түгелдей, бірқалыпты. Аспан да, жер де *бірөңкей* ақ түтекке айналып, енді тіпті қай тұста не бар екенін білу мүмкін болмай барады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Күзде оқу басталып, жеті менен он жастың аралығындағы өңшен *бірөңкей* балалар бірінші класқа бардық (С.Мұратбеков, Көкорай). Асанәлі қыстауына қонып жатыр. Қыстау – *бірөңкей* іш тапал төбелердің ар жағында (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

БІРӨТПЕЛІ з а т. и н ф. <ағыл. operass assembler> *Аударғыш алғашқы бағдарламаның командалар жинағын мәшинелік кодқа түрлендіретін бағдарлама.*

БІРРАЗРЯДТЫ: бірразрядты қосындылауыш. и н ф. <ағыл. the onedigit adder> *Қосылғыштардың бір разрядты цифрының т модулі мен алдыңғы кіші разрядтың тасымалдау цифрлары бойынша, сондай-ақ келесі үлкен разрядқа тасымалдауды қалыптастыратын қосындыны құруды жасақтайтын қосындылауыш. Бірразрядты қосындылауыш. Бірразрядты кіші разрядтан келетін тасымалды ескере отырып, екі қосылғыштың аттас разрядтарының қосындысын шығаратын және жоғарғы келесі разрядқа тасымалдауды құрастыруды қамтамасыз ететін қосындылауыш (Қаз. тілі. термин. Информатика).*

БІРРАНГІЛІ: біррангілі есептеу желісі. и н ф. <ағыл. peer-to-peer network> *Барлық*

тораптары тең құқықты, яғни бөлінген серверлері жоқ компьютер желісі. Windows 95 операциялық жүйесі қосымша бағдарламалық жолақтаманы пайдаланбастан дербес компьютерлердің біррангілі есептеу желісін ұйымдастыруға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика).

БІРРЕТТІЛІК: бірреттілік суармалау. с у ш а р. *Егістік жерде бір рет суару немесе көлтабанды суару түрі. Бірреттік суармалау* суару көктемгі еріген қар немесе жауын-шашын суымен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Су.).

БІРСАЛАР з а т. ж е р г. 1. *Атқа салып мінетін ер, желқом.* 2. *Қонақтың астына төсейтін кішкентай қалың көрпе.* Шәкей мен Сұлтамұрат та астарына *бірсалар* салдырып, жылы пешке тақала жатып, лезде қалып кетті (С.Жүнісов, Ақан сері).

БІРСАЛЫМ з а т. *Бір салуға жететін мөлшер.* Ас дайындап жүрген ана баласы Зәукенді көрші үйге *бірсалым* тұз әкелуге жұмсады («Қаз. әдеб.»).

БІРСАРЫНДЫ с ы н. *Бірыңғай, бір үнді.* Замана ағымын, халықтың, елдің тағдырын толғаушы – Бұқар, Мұрат, Шортанбай, Дулаттар *бірсарынды* ақындар («Қаз. әдеб.»). Повесті сынаған жолдастардың: Жанар мен Сапар *бірсарынды* бейнеленген, жасандылықтан да құралақан емес деген пікірлеріне қосыламын («Қаз. әдеб.»).

БІРСАРЫНДЫЛЫҚ з а т. *Бірыңғайлылық, бір үнділік.* Талдауда *бірсарындылықтан* бойды аулақ салып, эстетикалық анализге ден қою дұрыс болатын еді (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

БІРСАТЫЛЫ: бірсатылы көлтабан. с у ш а р. *Бөзеттері бір қатарда орналасқан көлтабан жүйесі. Бірсатылы көлтабан* – су тапшы, еңістігі аз жерлерде қолданады. Көбінесе қар сулары мен жауын-шашын суларын пайдаланады (Қаз. тілі термин. Су.).

БІРСӘРІ м о д. *Өз алдына, бір жөн, жарайды, мейлі, жеке мәселе.* Еңбегін жегені *бірсәрі*. Енді, міне, өмірін, қыршын өмірін жегенді айтсаңшы (М.Әуезов, Қараш.). Токта ... токта ... сонда қалай? Мен не деп отырмын осы? Бәйбіше болса *бірсәрі*, қиянаттың тоқалдарға жасалмауы мүмкін бе? (Ә.Әбішев, Найзағай). Өзі қалай біледі. Жеке басы болса *бірсәрі*. Қасында әкесі келе жатыр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұлар және ұрлық қылғанда қалтадан ақша ұрлау, үй арасының дүниесін ұрлаумен болды... кесірлерін тигізбей жүрсе, *бірсәрі* ғой (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІРСӨЗДІ с ы н. *Екі сөйлемейтін, айтқанында тұратын.* Жайнақұлы Баймағамбет – елдің кісісі, кедей. «Он шақты ауыз орысша

білетін» оқымаған, қажырлы, *бір сөзді*, пысық адам (С.Сейфуллин, Тар жол.). Өзін бұрын жақсылап танымасақ та, ол жайында елдің айтқанына қарап *бір сөзді* жігіт деп білетінбіз («Лен. жас»).

БІРСҰҚПАЙ з а т. ж е р г. *Шәркей*. Кемпір *бір сұқпайын* аяғына ілді де, сыртқа шығып кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БІРСЫДЫРҒЫ с ы н. 1. *Әжептәуір, біршама*. Мұнда Қалмұқан Исабаевтың «Айқыз» атты романында комиссар Ғаббасовтың бейнесі де *бір с ы ды р ғ ы* тәуір жасалған («Қаз. әдеб.»). Жұмыс кезінде үстіне ілуге жарағанды киетін Ақпан былайғы уақытта *бір с ы ды р ғ ы* таза киіммен жүреді екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ұлы моңғол әулетінің бесінші императоры Шаһ Жаһан бұл тұқымнан таққа отырғандардың ішінде Ақбардан кейінгі *бір с ы ды р ғ ы* дұрыстауы (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). 2. *Бірдей, қарайлас, шамалас, біршама*. Фосфор тыңайтқышының мөлшері бір гектарға 60 кг-ға дейін және одан артық болғанымен өнім көбеймейді, керісінше дақылдың өнімі де, сапасы да *бір с ы ды р ғ ы* төмендейді (А.Понамарев, Агрохимия).

БІРСЫДЫРУ ү с т. с ө й л. *Бірқыдыру*. Шөлін басып, жүрек жалғап, Қонақтары әлденгесін. Айтты бала жырдай толғап, *Бір с ы ды р у* әңгімесін (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

БІРСЫПЫРА ү с т. *Бірталай, бірқатар, бірқыдыру*. Ескі өмірдің *бір с ы п ы р а* «білгіштері» бетін бері бұрса да, бұртия қарап, аяқтарын сылбыр басып жүр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Трофимовтар үйден шықты, Ергали мен Попов шошынған түрде біріне-бірі қарап, *бір с ы п ы р а* отырды (Б.Майлин, Шығ.). Әңгімеге көсіле кіргеннен кейін ол *бір с ы п ы р а* ойында жүрген мәселелердің түйінін ағытты (С.Мәуленов, Жер нәрі).

БІРСІН-БІРСІН ү с т. с ө й л. *Бірте-бірте, біртіндеп, ақырындап*. Бұл шақта жел бөсеңдеп, *бір с ін-бір с ін* жаңбыр жауа бастаған (О.Бөкеев, Қайдасың.). Өзін-өзі ойнаған болып алдағысы келгенмен демі дірілдеп, көзіне *бір с ін-бір с ін* жас келе берді (Р.Токтаров, Ертіс.). Әлдеқайда алыста салдырап, қатты айдап бара жатқан арба сарыны *бір с ін-бір с ін* құмығып өшіп барады (А.Нұрманов, Аққу.).

БІРСІНДЕП ү с т. *Бірте-бірте, біртіндеп*. *Бірсіндеп* бастаған нөсер ұлғая келе айызды қандыра сіркіреді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БІРТАБАН: *біртабан жақын*. а) *Біршама, сәл де болса жақындау*. Колхоз теміржол стансасы мен аудан орталығының екі арасына орналасқан. Бізге *біртабан жақын*: қырық-елу шақырымдай жерде (Ө.Қанахин, Жер бас.). Таумен ағам аулына қызметке шақырған-

да, «ет мол, ауылға *біртабан жақын* болайыншы» деген сияқты бір құлық көмейіне тірелді (Ғ.Сланов, Дөң асқан). ә) *Туыстығы, көңіл сыйластығы жағынан жат емес, ағайындас*. Макашка, Байбалға қарағандар, туыс жағынан Аманға *біртабан жақын* болғанмен, Жақыппен ниеттес. Алда-жалда жанжал шыға қалса, Жақып енді қол күштен де жеңілмеймін, – деп жүр (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Біртабан бері келді [жақындады]. *Жуықтады, таяды*. Енді одан гөрі *біртабан берірек келейік* (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Камерунның астанасында өткізілген соңғы кездесуде алаң иелері алдымен есеп ашып, жеңіске *біртабан жақын да* неді («Лен. жас»).

БІРТАЛАЙ ү с т. *Бірсытыра, біршама көп*. Ол күні бойы қаланың *бірталай* жерін аралап шықты (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Құсайын *бірталай* газет-журналға жазылған екен. Бірақ оны оқуға мұршасы жоқ (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сағадаттың табысы, әңгімесі өзгеше оқшау, өзге қыздардан бөлек өмірі, дағдысы, өнері үй ішінде *бірталай* уақыт сөз болысып еді (М.Әуезов, Өскен өркен).

БІРТАЛАЙҒЫ с ы н. *Көптен бергі*. – Жеменіз, – деді Пәрәң – бұған қайғы, Біз – гүжіл көлеңкелі *бірталай ғ ы*. Ол – ағаш тамырын көмбей тұрған әзір, Ала алмас араз болып бізден бөйгі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БІРТАЛАЙДАН ү с т. *Көптен, бұрыннан, біраз уақыттан бері*. Осы ыза үйсін, найман арасында, Созылып *бірталай да* н келе жатқан. Осындай ұлы өштіктің аяғында, Матайды үркіп жүрген үйсін шапқан (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол *бірталай да* н бері Науырызым ауданының Қостанай комсомолы атындағы совхозында жұмысшылар комитетінің председателі (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.).

БІРТАНАУЛЫЛАР з а т. з о о л. <лат. *muchiiformes*> *Дөңгелек ауыздылар табының отряды*. Барлық *біртанаулылар* – жыртқыштар не паразиттер (Қаз. тілі термин. Биология).

БІРТАПСЫРМАЛЫ: *біртапсырмалы монитор*. и н ф. <ағыл. *one-task monitor*> *Бір мезгілде тапсырманы орындауды жүзеге асыратын микрокомпьютердің операциялық жүйесінің құрамындағы басқарушы бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРТАРТАР з а т. *Үшкіл келген кішігірім жаулық*. Ал қара көк аспанның есіктен көрінген бөлшегі бейне бір нілдеп-нілдеп жайып қойған *біртартар* сияқты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). От сәулесімен *біртартардың* ойындысынан шыққан самай шаш, қарқарадай ақ жаулық, жарылған қара сирақтар көрінеді (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Селкеу шыққан үш-

төрт тал ұшпа шашын маңдайынан жиырып, *бір тартар* орамалына қаумалап қыстырды (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

БІРТЕ-БІРТЕ ү с т. *Ақырын, жайлап, біртіндеп; бара-бара.* Жүректің терең түбіне орнаған қайғыны өмірге ұмтылған жарқын ой *бір те-бір те* ығыстырып шығара берді (М.Иманжанов, Адам тур.). Паровоздың жер тарпыған дүрсілі *бір те-бір те* жақындай түсті (Ө.Қанахин, Мұрагер). *Бір те-бір те* ол алысып-жұлысып ойнайтын ойындарға араласпай, шеттеп, бар қызыққа тек анадайдан сырттай қызыға қарап тұратын болды (С.Мұратбеков, Көкорай). *Бір те-бір те* бұлт қоюланып орман үстінен арқан бойы жоғары көтерілді де, арты ақ жауынға айналды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

БІРТЕГІС с ы н. *Бір келкі, бірдей, бірдей жайылған.* Жүннің түсі ақ және сарғыштау, ақ түстісі де кездеседі, бұйрасы ұсақ, әрі шоқтың бойына *бір тегіс* тартылған (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Аспан мен жердің еш айырмашылығы жоқ, *бір тегіс* ақ бұлыңғыр (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

БІРТЕКТЕС с ы н. *Тегі жағынан ұқсас, өзара жақын.* Еріген зат көбінесе *бір те к те* с ерігінді түзеді. Шайға салынған бір қасық қант түгелдей еріп, аздан соң көрінбей кетеді (Н.Нұрахметов, Химия.). Жасы қарайлас *бір те к те* с ағаштардың көлемі де мейлінше әртүрлі (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.). Биязы жүнді қой талшығының жуандығы орта есеппен 25 микронға жуық, *бір те к те* с жүн береді (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

БІРТЕКТІ с ы н. *Бір келкі, бірөңкей.* Бұл жағдайда ғимарат тұғыры *бір те к ті* грунттан орын алады, ғимараттың салмағынан жыныс қабаттарының біркелкі сығымдалуына жағдай туады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Континенттік беткейге сәйкес келетін батикалық аймақтың шөгінділері *бір те к ті* және ұсақ түйірлі келеді. Терригендік шөгінділер көк, жасыл, қызыл түсті вулкандық мибатпақтан органогендік тұнбалардың маржан мибатпағынан құралады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Казак-орыстар артықша дәрежедегі әскери сословие болды. Бірақ олар *бір те к ті* болған жоқ (ҚазССР тарихы). Гук сөуле ұзынды-қыскалы толқындар қозғалысы, ол *бір те к ті* ортада сфералық бет жасап айналаға тарап кетеді (А.Қалығұлов, Жарық.).

БІРТЕЛЕП ү с т. *Біреулеп, біртіндеп, жайлап.* Мылтық дауыстарының ақыры түн ортасынан былай ғана *бір телеп* саябырлап басылғандай болды (Қ.Тайшықов, Октябрь ұшқ.). Екі ротаның көбі қаруларын иықтарынан жұлып алып, алға шықты. Қалғандары да

бір телеп алдағыларға қосыла берді, қосыла берді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Жер-жерде жұмысшыларға салынған салық *бір телеп* жұмыс сағатын көбейту арқылы өндірілетін болсын! (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

БІРТЕСІКТІЛЕР з а т. з о о л. <лат. monotermata> *Сұтқоректілер табы, біртесіктілер отрядына жататын төменгі сатыдағы жануарлар. Біртесіктілер* отрядының екі тұқымдасы тұмсықтар (Қаз. тілі термин. Биология). *Біртесіктілер* тек Австралия, Тасмания және Жаңа Гвинеяда ғана таралған (Қаз. тілі термин. Биология).

БІРТИЫНДЫҚ с ы н. с ө й л. *Түкке тұрғысыз, құнсыз.* Жанаттан орман түгіл көрпе қылып, мырза едік мұндай тонның *біртиынды* қ. Терісін он тышқанның бере салып, сұраған төрем қайтып неткен сұмдық?! (Қаз. ақын. шығ.).

БІРТОҒА с ы н. *Бірқалыпты, сабырлы, көп сөйлемейтін, бірмінезді.* Бір адамға қиянат етіп, не бір сабақ жібін сұрамай іліп кетпеген *біртоға* момын, еңбекпен күнін өткізген аяулы жан артында не қалдырды? (З.Шашкин, Сенім). Жарылқасынның мінезі өзінше *біртоға* жан. Ол болымсыз іске ашулануды, сен ұрсып тұрғанда дәлел іздеп шапылдауды білмейді («Лен. жас»). Өмірде көп сөйлемейтін *біртоға* Жәми бүгін жар астынан шыққан желді күнгі жалын төрізді (Д.Әбілев, Арман.).

БІРТУАР с ы н. *Сирек кездесетін, қайталанбас, айрықша жаратылған.* Халқымыздың *біртуар* перзенттері туралы арғы-бергі уақытта құлшына қалам тербеген ақын аз (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Өткен ғасырда халқымыздың *біртуар* азаматтарының бірі Мағжан Жұмабаев: «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектептің қандай негізде құрылуына барып тіреледі» («Егемен Қазақстан»). Бүгінгі күні әлемдік өркениетті өрістетуге қатысты сындарлы ой толғап, келелі істердің ұйытқысы болып отырған *біртуар* азаматтың қасиет қырлары «XXI ғасыр: әлем саясаткерлері Н.Ә.Назарбаев туралы» атты кітапта алдыңғы қатарлы елдердің басшылары, көрнекті руханият жетекшілері мен зияткерлері тарапынан мойындалып отыр («Егемен Қазақстан»).

БІРТУҒАН з а т. т ү й е ш а р. *Будан түйе.* *Біртуған* немесе біртума деп те аталады, бұл үлек пен таза айыр інгеннің қан қосылуынан пайда болады (Ф.Себепов, Әңгім.). Нар түйе «*біртуған*», «аруана», «күрт» деп үшке бөлінеді (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине.).

БІРТУМА з а т. т ү й е ш а р. **1.** *Үлек пен айыр інген буданынан туған бірінші ұрпақ, асыл тұқымды түйе.* Таза қанды нар мен айыр

түйенің арасынан шыққан бірінші ұрпақты қазақ *біртұма* а... деп атайды (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). *Біртұманы* екі әдіспен алады: қазақ әдісінде інгенге үлекті, түркімен әдісінде аруанаға бураны шөгереді (ҚҰЭ). Қазақтардың бірінші ұрпақ буындарын *біртұма* деп атауы биология ілімі тұрғысынан алып қарағанда өте дұрыс (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Буданның бірінші ұрпағын нар, мая, қазақша *біртұма*, біртуар деп атайды. Бұл жұмысқа өте берік, күшті (Малшыларға кеңес). **2. ж е р г. Ботасы өзіне тартпай туатын қос өркеш інген тұмасы.**

БІРТҰТАМ с ы н. **1.** *Бес саусақпен ұстағандағы көлемге шамалас, 4-5 еліге тең ұзындық өлшемі.* **2.** а у ы с. *Кішкентай, титтей.* От орындай тұяқтан Оймақтайы қалыпты, Етектейін еріннен Екі елісі қалыпты, Қиған қамыс құлақтан *Біртұтам* ы қалыпты (Ер Төстік). **3.** а у ы с. *Тапал, қысқа, аласа.* Бойы *біртұтам* кішкене төбеге қанша енгігіп, демігіп-ақ қалғаны (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **4.** *Қып-қысқа, келте.* Қалың арасынан безеу бетті Төлжанды іздеймін. «Ернің салпиып, *біртұтам* мойыныңды қылқындатып тұрған шығарсың бір жерде» (С.Шаймерденов, Қараш). Қос төбесінде *біртұтам* қуағашқа бекітілген, жиектері жырым-жырым ақ ормал желбіреп тұрған-ды (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке).

Өтіріктің [арамдықтың, арамзаның] құйрығы біртұтам. *Жамандық, өтірік, алдау-арбау алысқа апармайды, ғұмыры қысқа, көпке бармайды.* Бірлігі қара басынан артылмас, халық жайын, қауым жайын өз тоқтығынан кейін ойлайтын білгірліктің құйрығы да, *өтіріктің құйрығындай, біртұтам* (Ә.Тәжібаев, Шығ.). *Арамдықтың құйрығы біртұтам* деген міне (З.Жәкенов, Таң самалы). *Арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам* деген бар. Біз жылданнан қорықпаймыз Кесетін оны берен бар (Жамбыл, Шығ.).

БІРТҰТАС с ы н. *Бөлінбейтін, бірімен-бірі байланысты, бір бүтінде айналған.* Өзара тығыз байланысты *біртұтас* халық шаруашылық комплексі жасалды («Қазақст. комм.»). Тәжіктің ұлы ақындарының әрқайсысы *біртұтас* ғасырдай, жер бетіне ескерткіш етіп қалдырып кеткен ерте күннің еңсесі биік мұнарасындай (С.Мәуленов, Үркер.). Аудандарда мәдени-ағарту мекемелерінің *біртұтас* жүйесі болғаны жөн (Ж.Боданов, Малшы.).

Біртұтас мемлекет. с а я с и. *Мемлекеттік немесе ұлттық мемлекеттік құрылыстың бір түрі.* *Біртұтас мемлекеттің* құрамында жекелеген, дербес мемлекет атрибуттарын иеленетін автономды ұлттық-мемлекеттік құрылымдар болуы мүмкін (ҚҰЭ).

Біртұтас электр энергетикалық жүйе. т е х. *Жоғары және аса жоғары кернеулі электр жеткізу желілерімен біріктірілген электр энергетикалық жүйелердің жиынтығы.* *Біртұтас энергетикалық жүйе* елдегі барлық өнеркәсіп орындары мен ауылшаруашылығын, елді мекендерді, коммуналдық шаруашылықты, транспортты т.б. электр энергиясымен қамтамасыз етудің бірден-бір тиімді жолы болып табылады (КСЭ). Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін КСРО *біртұтас электр энергетикалық жүйесі* тәуелсіз жаңа мемлекеттердің ұлттық энергетикалық жүйелеріне бөлініп кетті (ҚҰЭ).

БІРТҮЙІР с ы н. **1.** *Ең аз, мейлінше кішкентай көлемді білдіретін халықтық өлшем.* **2.** а у ы с. *Ештеме, ешқандай.* Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда-кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген ешкісін сойып алып, кемпір мен шалға *біртүйір* берместен, арқалап кетіпті (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Байлықтан ыза шектім ақырында *біртүйір* мал болмады жақынымда, малымның бәрін жинап отқа жағып, Отырмыз кедейліктің тақырында (Қаз. ертер.).

БІРТҮЛЕК з а т. с а л т. *Бір түлеген бір жастан екі жасқа шыққан қыран құс.*

БІРТҮРЛІ ү с т. **1.** *Өзіне ғана тән.* Нұғыманның отырысы, қалам ұстаған нәзік саусағы, сыпайы киімі *біртүрлі* жарасымды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Өз-өзінен, бір қызық.* Кәкібай Ержан үндемегесін *біртүрлі* ыңғайсызданып, «я-а» деп күрсінді де орнына кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **3.** *Өзгеден ерекше, айрықша.* Көркемтайдың, өзіне де ақыл кіре бастап, жасы 11–12-ге жеткен кезде *біртүрлі* і жақсы қалыппен өсті (С.Дөнен-таев, Шығ.).

БІРТІЛІМ с ы н. *Жұқа бір кесім.* ≈ *Біртілім* қазы.

Біртілім нан. а) *Бір ғана кесіп алған, бір кесім мөлшеріндей нан көлемін білдіретін халықтық өлшем.* ә) *Талғажасу боларлық, жүрек жалғарлық азгантай тамақ, өлместің асы.* Біреуге су әкеліп, отын жарып, *Біртілім нан* жеу үшін отын жағып (Т.Жароков, Шығ. жин.).

БІРТІН-БІРТІН ү с т. с ө й л. *Ақырындап, жайлап.* Жиналған жұрт *біртін-біртін* тарап кетті. Бір топ жігіттер мен балалар шетке окшаулау шығып, айналсоқтап кетпей қойды (С.Омаров, Дала қызы). Шірет *біртін-біртін* жылжи түсті. Бұлар әуелгіде кварталды орап кеткен шіреттің кітапхана тұсында еді, қазір сыртқы темір қақпаның алдында (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *Біртін-біртін* әлгі қара дәл терезе тұсына келді, іштен дыбыс күткендей, мойнын созып құлақ салды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

БІРТІНДЕП ү с т. 1. *Бірден емес, ақырын, жайлап, бірте-бірте.* Дөң жайлауға қарай бұрылған соң-ақ мұның көңілінен күдіктің бәрі *біртіндеп* арыла берді (М.Әуезов, Қараш.). Ұшпалы сұр бұлттар оңтүстікке қарай жылжып ұшып, күннің көзі *біртіндеп* ашыққа шығып, жылы шырайлы нұрын шаша бастайды (Б.Майлин, Шығ.). Шатыр сыртындағылар *біртіндеп* оянып, бұлақтан беттерін шайып, Үкілі тасты аралады (Ф.Сланов, Шалқар). 2. *Біреулеп, бір-бірлеп, бірінен соң бірі.* Жантас орнынан тұрды. Әуелі жаңа киімдерін әперді. Оған аяқ киімдерін қосты. Үн жоқ. *Біртіндеп* жиыстырып жүр (Ф.Мұстафин, Миллионер). Түн қараңғы болатын. Қыздар жатақханасының жарығы *біртіндеп* сөне бастады (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Бадыр *біртіндеп*, дорбаларды, киім-кешекті сүйретіп жолға жеткізіп жүр (С.Бегалин, Ана қайраты).

БІРУЫС с ы н. *Бір қолға сырлық мөлшердегі зат көлемін білдіретін халықтық өлшем.* Кейде шешем қалтама *біруыс*, жарым уыс қуырған бидай салып береді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Қарауыттып тұрған жалы мен жонын *біруыс* шөп алып сипап сүртіп тастады (М.Әуезов, Шығ.).

Біруыс болды. *Кіп-кішкене шүйкедей ғана болып қалды, бүрісті.* Қырғи қуып түсірген торғайдай, *біруыс* қана доп-домалақ *болып*, тығыла, тықсырыла... мүсәпірсіп жатқандағы формы адамның сай-сүйегі сырқырайтындық көріністе еді (С.Торайғыров, Шығ.). Көңілге болмаса әжесі бұрынғыдан да гөрі қартайып, кішірейіп, *біруыс бол*п шөгіп қалған сияқты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қалтайдың дағдылы ұзынтұра бойы қазір жоқ, оның бар денесі *біруыс болып* жермен жер болып кеткен (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Ол төрдегі ағаш төсекте жатқан әкесін көрді. Бұрын жауырыны қақпақтай еді, қазір *біруыс болып* шөгіп кетіпті («Лен. жас»).

Біруыс қылды. *Қорқытты, апшысын қуырды, зәресін алды.* Таудай толқын, Тасыды да жынданды. Жай жарқылдап, Күн сартылдап, *Қылды* бәрін *біруыс* (Б.Күлеев, Танд.).

Біруыс топырақ с т и л ь. *Ақын бұл жерде өлімді бейнелеп тұр.* Қазір тірі дүниеге мен де ортақпын, Осы күн батпай батып жоғалмақпын. Алдыңғы асау жас қайнап тұрған, Мен болмаспын – *біруыс топырақпын* (Абай, Тол. жин.).

Біруыс топырақ салды. *Өлген кісіні жерлеуге қатысты.* Үйді-үйіне тарасқан жұрт жол бойы Күрекеннің өмір бойы қой бағып дамылсыз кешкен тіршілігін сөз етті. Әрқайсысы *біруыстан топырақ салды* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

БІРҰРТ с ы н. с ө й л. *Қыңыр, қырсық.* Шынар намыстанса да, шөлкес, *бірұрт* атты жөнге жүргізе алмай-ақ қойды («Соң. Қаз.»).

БІРҰРТТАМ с ы н. 1. *Бір ұрттауға келетін сұйықтық мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* 2. а у ы с. *Кішкентай, азгантай, шамалы.* Жақын отырып, бес тал көде мен *бірұрттам* суға да жанталасып таласа берсін дегені (М.Әуезов, Шығ.). Лағнат келген жоқшылық-ай! Осының бәрі үйде *бірұрттам* сүттің болмағандығынан ғой! (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ).

БІРҮЗІМ с ы н. *Біркесім, азгантай.*

Бірізім нан. *Біркесім, азгантай, талғажасу боларлық мөлшердегі нан.* Қысқа шашы желкілдей, жол үстінде жүгірген әлгі баланың тасқа шоқитып қойып кеткені – әлдекімнен түсіп қалған *бірізім* н а н еді («Қаз. әдеб.»). Досымбек екеуміз ылғи бір жатып, бір тұрамыз, *бірізім* н а н ға шейін бөліп жейміз (С.Омаров, Тастағы жазу).

Бірізім нан берді. *Аштан өлмейтіндей етті, қарайласты, көмектесті.* *Бірізім* н а н *бергенге* сөзін жүргізе білетін есепқой (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

БІРҮЙЛІ бірүйлі өсімдіктер. б о т. *Аталық және аналық гүлі бір өзінде орналасқан өсімдіктер.* *Бірүйлі өсімдіктерге* қайың, емен, қарағай, шырша, жүгері, асқабақ, тары, жабайы жүзім, жаңғақ, пальма, қияқтың бірнеше түрлері жатады (ҚСЭ). *Бірүйлі өсімдіктер* желмен тозандануға бейімделу нәтижесінде пайда болған (ҚСЭ).

БІРШАЙҚАМ біршайқам май. *Бір шайқағанда, піскенде алынатын мөлшердегі май көлемін білдіретін халықтық өлшем.* Келіндер осы топқа барайын деп, *Біршайқам* м а й түсе ме, қарайын деп. Момын малын зұлымға алып беріп, Нашардың қайтарсындар талайын жеп (Сүйінбай ақын, Ақиық).

БІРШАМА ү с т. *Азды-көпті, бірсыпыра, біраз, салыстырмалы түрде едәуір.* Басқа аудандарға қарағанда Қызыл жалаудың халі, оның ішінде біздің халіміз *біршам* а жақсы болды (С.Жүнісов, Жапанда.). Би өнерінің тағдыры бұларға қарағанда *біршам* а күрделілеу болғандай (І.Омаров, Серпін). Қали есік алдында әрлі-берлі сенделіп, бұларды күткелі де *біршам* а уақыт өткен еді (А.Байтанаев, Жаңбыр.).

БІРШӨКІМ ү с т. 1. *Үш саусақтың қышымен шымшып алғандағы өлшем.* Ол жүресінен отыра қап, *біршөкім* топырақ алды (І.Есенберлин, Көлеңке.). 2. *Азгантай, кішкене ғана.* Осы сықылды елдің ортасындағы үкіметі де, қожасы да, ұйытқысы да Баянның түбіндегі *біршөкім* қазақ-орыс еді. Сол қазақ-орыс-

тың қаласында ғылым іздеп, біздің Қартқожа да келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы тұста кәдімгі аққу бейнелес *бір ш ө кі м* ақша бұлт бар-ды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Арқа қозып, тасыды ма қан шындап, Ақпырт терге асауларша ол малшынбақ, Біруыс боп, *бір ш ө кі м* боп құнысты-ау, Туар күйдің құдіретімен қалшылдап (М.Сатыбалдиев, Шула толқын). Мылтық тарс еткенде, ешкінің *бір ш ө кі м* сүбе жүні бүрк етті (Ә.Көшімов, Лашын.).

БІРШӨМІШТІ: біршөмішті экскаватор. к е н. *Жұмыс құралы ретінде жалғыз шөміші бар, циклдi жұмыс істейтін, жер қазатын, өзі жүретін мәшине. Бір ш ө м і ш т і э к с к а в а т о р* конструкциясы жақсы жетілдірілген, механикалық сапасы жоғары, әмбебап, сондықтан қолданыс аясы кең (Қаз. тілі термин. Кен.). *Бір ш ө м і ш т і э к с к а в а т о р* – арнаулы шөмішімен кішігірім каналдарды тұнбадан, laidан, қоқыстан тазалауға және каналдың бұзылған жерлерін жөндеуге арналған гидромелиорациялық машина (Қаз. тілі термин. Су.).

БІРШЫМШЫМ ү с т. *Екі саусақпен шымши алуға болатын ұнтақ мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* Егер столдың үстіне *бір ш ы м ш ы м* қара сұлы төгіп, үстіне азырақ су беретін болса, олар жан-жаққа қарап, ширатыла баяу қозғалып, бет-бетімен кетеді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

БІРШІЛІК з а т. с ө й л. **Бірлік.** Әл бермей түйең тулағанмен, *Бір ш і л і к* – аумайтұғын тең секілді (Айтыс). Қабылдаймыз бала жылды: Арман боп ақ көгершін *бір ш і л і к т і ң*, қасиетті жердің өз атынан: Адамзаттың бар тағдырын тек бір өзі арқалаған (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.). Әлемге ой жіберіп қарап тұрсаң, Бәрі де бір-біріне болған себеп. Таманы тіршіліктің – *бір ш і л і к п е н*, Сондықтан лайығы – тұрмақ демек (Айтыс).

БІРШЕК: біршек болды. Тамақ ішпейтін, тамақты аз ішетін болды. Ойын баласы ғой, тамақ ішпей *бір і ш е к* б о л ы п қалмасын (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

БІРЫҢҒАЙ ү с т. 1. *Тұр жағынан өзара ұқсас келген біркелкі, бірдей.* Сейдахмет қорасына арқар тұқымды қойдың *бір ы ң ғ а й* топталып іріктелінгеніне үшінші жылға айналды (С.Бегалин, Жеткіншек). Амалсыздан екі аяққа *бір ы ң ғ а й* ботинка киюге тура келді, ыңғайсыз-ақ (Т.Жанкелдин, Партизан.). Осы кезде дүкеннің есігі шалқасынан ашылып, күлісіп ойнап *бір ы ң ғ а й* киінген интернат қыздары кіре берді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). 2. *Блги, тек қана.* Бұдан былай ол Назымның *бір ы ң ғ а й* үй шаруасымен айналысуын талап

етті (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Бұлар бұрынғыдай *бір ы ң ғ а й* теңізге қарамай, тірлігінің бір ұшы малда кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Құдық суы қазір *бір ы ң ғ а й* адам ішуге қалды. Су мұқтаждығы уақытша болса да жойылған тәрізді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). 3. *Өз алдына бір бөлек, бір топ болып.* Құлаққа тиген хабар екі күн талқыланып, ақыр аяғында он тоғыз бен отыз бірдің арасындағы жігіттер *бір ы ң ғ а й* жиналып бас қосатынды шығарды (С.Шарипов, Бекболат). 4. *Біртектес, біртүрлі.* Орыс халқының шаруаларының өзіне ғана тән *бір ы ң ғ а й* мінез-құлқы бар (І.Омаров, Шабыт.). 5. *Бір жағына.* Қысқа қара шашы *бір ы ң ғ а й* жығылмай маңдайына шашырап кетіпті, шашын жуырда өсірген екен, өскерден келген болар (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Бірыңғай әкімшілік құжат. э к о н. *Еуропалық қоғамдастық елдерінде енгізілген «үшінші елдермен» саудада қабылданған кеден маалұмдамасы мен тасымал құжаттарының стандарттық нысаны* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бірыңғай қазынашылық шот. э к о н. *Елдің Ұлттық (Орталық) банкіде аударым операцияларын бір орталықтан жүзеге асыру және олардың күнделікті есебін жүргізу үшін ашылатын шот.*

Бірыңғай қылды. *Бір ретін тауып, бір-жақты етіп тындырды.* Прораб осыдан аз уақыт бұрын берген уәдесін созбақтатпай тезінен *бір ы ң ғ а й* қ ы л д ы да, бар кінәны балташылар бригадасына итере салды («Лен. жас»).

Бірыңғай мүшелер. л и н г в. *Сөйлемде бір мүшенің қызметін атқарып, өзара салаласа байланысқан, бір сұраққа жауап беретін сөздер.* Өзара салаласа байланысқан бірнеше біркелкі мүшелерді сөйлемнің *бір ы ң ғ а й* м ү ш е л е р і дейміз (Қазіргі қаз. тілі). *Бір ы ң ғ а й* м ү ш е л е р біркелкі тұлғада, көбінесе бір сөз тобынан жасалып, жинақталып, сөйлемде бірақ сөзбен байланысады (ҚСЭ).

Бірыңғай педагогикалық талаптар. п е д. *Стандартты оқыту жүйесіндегі оқу орындары мен білім алушыларға қойылатын ортақ жалпы ережелер. Бір ы ң ғ а й п е д а г о г и к а л ы қ т а л а п т а р* оқушыларды тәрбиелеуде педагогикалық ұжымның сабақ процесінде, үзілісте, сабақтан тыс уақытта оқушылардың тәртібін, іс-әрекетін айқындауға бағытталған істері (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Бірыңғай салалы бұлшық ет. б и о л. <лат. musculus visceralis> *Ішкі түтікше мүшелердің, қан және лимфа тамырларының етті қабықтары мен қабаттарын құрайтын бұлшық ет. Бір ы ң ғ а й с а л а л ы б ұ л ш ы қ е т* і екі ұшы сүйірленіп ұршық сабына ұқсаған клет-

калар – миоциттер құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Бірыңғай экономикалық кеңістік. э к о н. Бірнеше мемлекеттің жоғары деңгейдегі экономикалық іс-қимылдар бірлігі мен келісушілігіне қол жеткізілген бірыңғай валюта пайдаланылатын, бірыңғай кеден бажы енгізілген, бірыңғай экономикалық саясаттың негіздері қаланған экономикалық орта (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БІРЫҢҒАЙЛА= е т. Жөнге келтіріп реттеу, тындыру. Көктем егісін *бірыңғайлап* ап, аз тыныс алғандай болған колхозшылар қауырт еңбек қимылына қайта араласып кетті («Соц. Қаз.»). Отарымның құрамын *бірыңғайлап* алғаннан кейін қойларды өріске зоотехникалық талапқа сай жаюға, қосымша азықтандыруға, уағында суарып тұруға күш салдым (Т.Айнабеков, Алғы шепте.).

БІРЫҢҒАЙЛАН= е т. Жөнге келтірілу. Көпір орнатып, өткел жұмысы *бірыңғайланды*. Егін жалпағынан бурылданып, пісіп қалды (С.Бегалин, Уақыт.). Ақыры Қалампырды қатты қинаған «қыз ұзату» мәселесі де *бірыңғайланды* (М.Гумеров, Сүйе ме?). Бірақ бұл мәселе *бірыңғайланғанымен* бос уақытын көше кезумен өткізуін Бодаш тастамады (М.Дүйсенов, Мейман.).

БІРЫҢҒАЙЛАНДЫР= е т. Бір жағына шығарту, тындырту, ойдағыдай еттіру.

БІРЫҢҒАЙЛАНДЫРУ Бірыңғайландыр етістігінің қимыл атауы. «Өндірілетін мұнай өнімдерінің сапасы жақсартылсын, шығарылатын жарғармай, жұмсартқыш май, мотор отыны сорттарын одан әрі *бірыңғайландыру* жүзеге асырылсын» депті («Парасат»).

БІРЫҢҒАЙЛАНУ Бірыңғайлан етістігінің қимыл атауы. – Біз осының оңай шешімін табайық, – директор жылы сөйлеп, Жапарға жақындап отырды, – егін орағы бітті, пішен де *бірыңғайлануға* жуық (Т.Нұртазин, Ауыл.).

БІРЫҢҒАЙЛАС с ы н. Бір-біріне ұқсас, үйлес. Мәселен, біртүрлі *бірыңғайлас* жұмыстарды атқаратын бір топ адамның жай бірігуі, әсіресе әртүрлі жұмыстарды бірігіп атқару – еңбек процесінің материалдық жағдайында үлкен өзгеріс жасайды (А.Қасымжанов, Диалектика.).

БІРЫҢҒАЙЛАУ¹ с ы н. Өз алдына бөлектеу, жекелеу, бір бөлек. – Жеңіп алсаң! – деген дауыс жігіттердің арасынан бүрк-бүрк шығып жатыр. Ақбота деген атаның өз балалары – біздер *бірыңғайлау* отыр едік (С.Шарипов, Бекболат).

БІРЫҢҒАЙЛАУ² Бірыңғайла етістігінің қимыл атауы.

БІРЫҢҒАЙЛЫҚ з а т. Бірсарындылық. Сөйте тұрса да алғашқы үш-төрт жылда жасаған бейнелері ішінде кемшіліктер де болмай қалған жоқ. Жоғарыда айтылған *бірыңғайлық* актер жанын қинамай қоймайды («Қаз. әдеб.»).

БІРІГУ Бірік етістігінің қимыл атауы. 1. *Ажырамау, жабысу.* Бетонның дұрыс *бірігуі* үшін бірқалыпты жылылықты сақтау қажет (А.Жақсыбаев, Менің дост.). 2. *ауыс.* Бір жерге *жиналу, күш біріктіру, топтану.* Ағзам мен Жүніс бүкіл Орта Азия күшінің *бірігуін* талап етті (З.Шашкин, Ұядан үш.). Аяқ Сыр, Арал теңізі, Үстірт, Маңғыстау қазақтарының бізбен *бірігуіне* Хиуа ханы қарсы болмас деген үмітіміз бар (І.Есенберлин, Қаһар).

БІРІГУШІЛІК з а т. Ұйымдасушылық, топтасушылық. Сізді шақырғанда айтайын дегенім мынау еді: Қоғамдық тамақтандыру кәсіпорында буфетші мен аспазшы арасында *бірігушілік* бар көрінеді (Қоғамдық тәртіп.).

БІРІЗДІЛІК з а т. 1. *Бірдейлік, жүйелілік.* Құжыралардың аула жақ бөлігіндегі қабырғаларға да ортақ *бірізділікті* сақтаған арқалар өрілген («Мәдениет және тұрмыс»). Қазақ тілі говорларын классификациялау мәселесінде де бізде *бірізділік* жоқ (Қаз. тіл. жерг. ерекш.). 2. *Таптаурындық.* «Тұяқ дүбірі», «Жылқышы тағдыры» повестеріндегі Бақтыбай, Тәжібай, Жүсіп қарт әрекеттері нанымды. Алайда кейіпкер характерін ашуда *бірізділік* бар, шығармалардағы қақтығыс негізі жеңілдеу («Қаз. әдеб.»). 3. *и н ф. Әрекеттердің табиғи тізбектелген ретін бейнелейтін құрылымдық программалау әдісімен алгоритмдер мен программаларды әзірлеуде пайдаланылатын базалық құрылымдардың бірі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРІК= е т. 1. *Бір-біріне қосылу, араласу.* Бір күні патша отырды ойға түсіп, *Бірігіп* ойшылдармен шарап ішіп: – Уақыт берем сіздерге екі сағат, оңаша үйге дайындал төмен түсіп (Е.Бердин, Қанды асу). Сонымен қатар бір хондримома екіншісімен қосылып, *бірігіп* кететін жағдайлары да байқалған (Т.Мұсақұлов, Ботаника). 2. *Ниет-тілектердің бір жерден шығуы, бірлесу.* Бұлар бірін-бірі көптен білгенімен осы оқу жылдарында тым жақын боп кетіп еді. Енді тілектері де *бірікті* (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Өз көркіне қыз Назым, Көңілі бітіп толады. Жеңгесімен *бірікті*, Алты ұршық ақ жібек, Алтауына иіртті (Қамбар батыр). Бүгінгі шопан өмірінде өзгерістер көп. Жеке мүдде мен қоғамдық мүдде *бірігіп* кеткен (С.Мәуленов, Жер нәрі). 3. *Тізе қосу, ұйымдасу.* Көп *бірік* се ел болар, Көп тілегі

көл болар (Мақал-мәтел). Азамат, жүнжіме, жүрме бос. Қол ұстас *бірігіп* тізе қос. Ту ұстап дұшпанға барайық, Теңдіктің ұранын салайық (С.Сейфуллин, Шығ.). Қазіргідей түтеп келе жатқан дүлей дауылға ірге алдырмай, шеп құрып тұтасып алып, бір кісідей *бірігіп* қимылдауға шақырды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Колчактан қашқан бірлі-жарым крестьяндар мен алашордашылардан қашқан қазақ жігіттері *бірігіп*, қызыл партизан болып жүргендер де жоқ емес (С.Шаринов, Бекболат).

Аузы бірікпеді. *Мәмілеге келе алмады, келісе алмады.* Айналдырған жеті-сегіз коммунистің *аузы бірікпеді* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Басы бірікпеді. а) с ө й л. *Қамыр дұрыс иленбеді.* Ұны нашар-ау, қанша илесем де *басы бірікпеді* (Ауызекі). ә) *Үйлеспеді, сәйкеспеді, ауызбіршілікте бола алмады.* Бірақ талай уақыт мазалап, бірте-бірте көкірегінде сайраған үндес дыбыстар көпке дейін үркектеп, *басы бірікпеді* (З.Жәкенов, Таң самалы). Жұрттың *басы бірікпей*-ақ қойды. Біреуі онда, біреуі мұнда тартып, халықтың *басы бірікпеді*.

Біріккен жеміс. б о т. *Өсімдіктің бір ғана гүлшоғырынан түзілген жемістердің жиынтығы.* Аналық гүлшоғырдан түзілген жүгері сабағы да *біріккен жеміске* жатады (Қаз. тілі термин. Биология). Гүлшоғырымен тұтас *біріккен жемістер* жануарлар мен құстардың тез байқап қоректенуі үшін қажет (Қаз. тілі термин. Биология).

Біріккен сөз. л и н г в. *Екі не одан да көп түбірлердің бірігуі арқылы жасалып, бір ғана зат не ұғым, құбылыстың атауы болатын, бірге жазылатын сөз.* Соңғы кезде туған *біріккен сөздердің* этимологиясын ажырату, ертерек заманда біріккен сөздерге қарағанда әлдеқайда жеңіл (Қазіргі қаз. тілі). *Біріккен сөздердің* анықтамасын, жасалу жолдарын – бір сабақта, емлесін – екінші сабақта өтуге де болады («Қазақст. мұғ.»).

БІРІКТЕЛ= е т. *Жиналу, реттелу.* Бұл тізім алдын ала жоба. Әлі де жергілікті ұйымдарда анықтама қарап, жете тексеріліп, нағыз конфискеге жататын бай-феодалдар *біріктелмек* (С.Бегалин, Замана.).

БІРІКТІР= е т. *Қосу, топтау, жинау.* Келесі жылы жаз шыға Әулиеата, Мерке тұсына көшіп, Қоқан хандығынан жәбір көрген қырғыз елін Сайрам, Шу, Сыр бойының қазақтарымен *біріктіріп*, қайтадан жауына қарсы шықпақ болған (І.Есенберлин, Қаһар). Бұл кезде қала өз маңындағы көптеген қыстақтар мен елді мекендерді *біріктірді* (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Үнсіз шығып, күліп кіріп, Тұрар төрге еркін барып, үйлі жанды *бірік-*

тіріп, Булықтары бүлкіл қағып (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Ауыз біріктірді. *Бірігіп ұйымдасты, ой-пікірлері бір жерден шықты.* – Мәмбет аға, папам жалғыз емес, ел болып *ауыз біріктіріп* жатқан жоқ па? Мына сіз де сол елдің бір батырысыз (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жақыпбек екеуің *ауыз біріктірсеңдер*, сендердің сөздеріңді тыңдамайтын ұлық жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Басын біріктірді. а) *Топтастырды.* Бір тақырыптағы материалдардың *басын біріктіретін* «шапка» үшін де мақал-мәтел, нақыл сөздер – таптырмайтын нәрсе (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). ә) *Ортақ идея, ортақ мақсат үшін ұйымдасты.* Қазіргідей аласапыран кезде ата баладан безіп, әркім өз басын қайтап кететін. Сен болсаң мына жігіттердің *басын біріктіріп* жатырсың (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жоқ, *басын біріктіріп* алған дұшпаның қайралған қылышпен тең, абайлап ұстамасаң қолыңды алып түседі (І.Есенберлин, Қаһар). Мұнда мен үйленіп, өз алдыма түтін түтеттім. Осынау отырған ауылдың *басын* бір жерге *біріктіріп*, ел қатарына қостым (Н.Оразов, Достар.). Осы аталған өндіріс орындарында істейтін жұмысшылар да өте аз еді. Олардың *басын* қосып *біріктіретін* ешқандай ұйым да болмайтын (К.Әміров, Өшп. жұлдыз).

Күш біріктірді. *Бір нәрсеге, біреуге қарсы тұру үшін өзара қосылды, жұмылды.* Жатақтар *күш біріктіріп*, өзенді бөген көрген екен, бірақ биыл су қатты тасып, бөгетті бұзып кетіпті (Ө.Қанахин, Жер бас.). Шегініп келе жатқан бөлімшелеріміздің топтанып есін жиып, *күш біріктіріп*, жаңа шепке бекініп алып, жаудың алдына қайта бөгет болуына мүмкіндік беруге тиісті екен (Б.Момышұлы, Шығ.). Осындай үлкен күштерге қарсы тұру үшін біз де *күшімізді біріктіргеніміз* жөн сияқты (Т.Жанкелдин, Партизан.).

Сөз біріктірді. *Уәде байласты, келісті.* Бәрін де ыңғайларынан сезіп отырмын: бұлар *сөз біріктіріп* келгендер (Б.Майлин, Шығ.). Бұрыннан өздері *сөздерін біріктіріп* қойған «жақсылар» көпшілігімен сөзді алып кетті де, қорытынды сөзді Ормекене берді (С.Шаринов, Бекболат).

БІРІКТІРУ *Біріктіріп етістігінің қимыл атауы.* 1. *Жұмылдыру, топтандыру.* Орталық партия комитетінің тілі – «Правда» газетінің қазіргі қозғап жүрген ірі мәселесінің біреуі – көркем әдебиет майданында пролетариат күшін *біріктіру* (С.Мұқанов, Өсу жол.). Славян халықтарын *біріктіру* идеясы Т.Шевченконың алғашқы өлеңдерінен-ақ

қылаң берген болатын (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі). Мәселен, Сарыкөңгір деген жерде Айранбай аулында екі дуанның дау-жанжалын, халқын жиып *біріктіруге* тура келді (С.Шарипов, Бекболат). **2.** и н ф. <ағыл. union> *Алғашқы екі файлдан жаңа бір файлды құрастыру процедурасы; ақпаратты компьютерде саралау процесінің бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БІРІКТІРУШІ з а т. *Ұйымдастырушы, көшбасы*. Арал теңізінен Алакөлге дейінгі аралықтағы ұлан-ғайыр жер Ақордаға бірігіп, үлкен патшалыққа бағынатын болды. Ақорданы *біріктіруші* Жошының үлкен ұлы Бати еді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Отанды мекендеген халықтар тілдерінде бірге жырыланып, көпұлтты әдебиеттердің басын қосқан, оларға ортақ тақырып пен идея берген *біріктіруші* күш болды (С.Қирабаев, Октябрь.).

БІРІКТІРІЛ = е т. *Қосылу, жинақталу*. Екі қас, екі қаптал және орта ағаш деп аталатын бөлшектер жеке-жеке шабылып барып *біріктіріледі* (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Сондай-ақ Сібір, Орта Азия, Қазақстан, Закавказьедегі ірі-ірі электр жүйелері өзара *біріктірілген* («Қаз. әдеб.»). Бұл үш түсті сөйлеммен қабылдағыш тетіктен берілген кескін оптикалық тәсілдер арқылы *біріктіріледі* (М.Бекбауов, Көгілдір.).

БІРІКТІРІЛУ *Біріктіріл етістігінің қимыл атауы*.

БІРІМЕН-БІРІ ү с т. *Өзді-өзімен, өзара, өз ішінде*. Организм мүшелері әрқайсысы өз бетінше бөлек тұрған, дербес қызмет атқаратын органдар емес, қайта олар біртұтас, *бірімен-бірі* тығыз байланысты өмір сүреді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

БІРІН-БІРІ ү с т. *Бірі екіншісін, өзді-өзін*. Сонан соң әкесі мен баласы *бірін-бірі* біліп, жылап көрісті де әкесі баласын үйге ертіп кетіпті (Қаз. ертег.). Екі ортада дүниесінің рахатының қайда екенін білмей, *бірін-бірі* аңдып... бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды (Абай, Шығ.). Екеуі осылайша тез үйірлесіп, *бірін-бірі* жатсынбай сөйлесіп келе жатты (Б.Соқпақбаев, Аяжан.).

Бірін-бірі көре алмады. Іштарлық жасады. Бақастық, *бірін-бірі көре алмайтын* қылық қаран қалды (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Бірін-бірі қимады. Айырылысқысы келмеді, кете алмады. *Қимаса да бірін-бірі*, Қайта-қайта қайырылып, Екі ғашық әрең тірі тағы кетті айырылып (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІРІН-БІРІНЕ ү с т. *Өзді-өзіне, біреуін екіншісіне, өзара*. Жағатай, Моғол хандарымен күресетін бөтен жол таба алмаған Әбусейіт

ақырында Уайс хан балаларын *бірін-біріне* айдап салмақ болған (І.Есенберлин, Алмас.).

БІРІНДЕ ү с т. *Бірде, бір жолы*. Осы жылғы апрельдің алғашқы күндерінің *бірінде* Шиелі ауданындағы Ленин атындағы колхозда «Алғашқы боразда» мерекесі өткізіледі (Д.Айдаров, Дәуір.). Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», – деген жолдарын оқи отырып, *бірінде* ол ертеректе өткен бір жәйді есіне түсірді (Қ.Шөкенов, Гудок.).

БІРІНДЕЙ с ы н. *Бірі сияқты*. Халелдің ойынша, ол ел сыйлайтын қадірмен адамдардың *біріндей* көрінуші еді (С.Жүнісов, Жапанда.). Солардың *біріндей* ақыр аяғында Мәмет әскер қызметіне алынып кетті (С.Шарипов, Бекболат.). Осы көрініс сәт сайын қайталанып, табиғаттың сансыз ғажайып тетіктерінің *біріндей*, көңілге ұмытылмас әсер тастайды (С.Омаров, Өмір.). Ұрқия көптеген қазақ қыздарының *біріндей* шымшытырық шырмаулы заман «қақпанынан» шыға алмай, жасынан әкесі малға сатты («Қазақст. әйелдері»).

БІРІНДЕП ү с т. **1.** *Жалғыз-жарымдап, жекелеп, біртіндеп*. Әр қыстақтан маған қарай *біріндеп*, екілеп адам шыға бастады (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Мұрат рота взводтарын *біріндеп* алғы шепке шығарып алып, үлкен шоссені оң қапталға ала солтүстік шығысқа қарай жүрді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Адамдар бірте-бірте ұйқыларынан оянып, далаға шыға бастады. Мосы көтеріліп, шәйнектер *біріндеп* ілінуде (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Әуелі *біріндеп* қана кішкене ақ үйлер көрінді де, жиілене, қоюлана барып көлемі кең станцияға айналып кетті (С.Шаймерденов, Болашақ.). **2.** *Ақырындап, жайлап*. Аттылы жанның тұрпаты Нұрымның көзінен кетіп, ойына оралды – Мәмбеттің өткен кездегі өр сипаты мен өзгеше ерлігі *біріндеп* тізбектеле берді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ендігі бетіміз осы жақ болу керек, былай да құны түсе бастаған хан тұқымынан *біріндеп* қол үзуіміз керек (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Кіріп кетті күлімдеп, Көкжиекке күн барып. Келе жатты *біріндеп*, Төңірекке түн жауып (С.Мәуленов, Жолдас.).

БІРІНДІ с ы н. *Ернеуінен аса үңілдеген, толған (қымыз)*. Құсайынның қатыны да кішкене тегешімен *бірінді* қымызын сасқалақтап тысқа алып шықты (С.Сейфуллин, Шығ.). Бектікінен торы ала аяқпен ішкен *бірінді* қымыз оны қанағаттандырмады (С.Сейфуллин, Шығ.).

БІРІНЕ-БІРІ ү с т. *Бірі екіншісіне, бір-біріне. Бірін-е-бірі* байланыссыз, ұғымсыз айтылған Батырбай сөзіне түсіне алмаған

Күдері мән-жайды өзі сұрап барып әрең қанды (М.Иманжанов, Алғашқы ай.). Көз алдына иін-ілістердің *бірине-бірі* сай келген сұлу символы келеді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Он төрт жыл оқығандар жаза алмаған тексті қалай ұсынамыз деп мұғалімдер *бірине-бірі* қарасыпты (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

БІРІНЕН-БІРІ ү с т. *Біреуі екіншісінен, екіншісі үшіншісінен, өзара, өзді-өзінен.* Тігілген қатар әр үйдің *бірінен-бірі* кемі жоқ, Мінейтұғын міні жоқ (Алпамыс). Жақында қосылған екі жас *бірінен-бірі* айырылар емес (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ол да Айкенді көріп тұра қалды, екеуі де оқушы екенін ешкім айтпай-ақ, *бірінен-бірі* сұрамай-ақ түсіністі (З.Ақышев, Біздің шамш.).

БІРІНШІ с а н. **1.** *Реттік сандардың ең әуелгісі, бастапқысы.* Бұл елден менің *бірінші* кездескен адамым ауылдық кеңестің төрағасы Томай ұлы Сәмет болды (С.Омаров, Қайырлы.). Жергілікті мүмкіншілікті барынша пайдалана білу керек. Сол мақсатпен *бірінші* шахтаның өте ауыр қол бұранын ат бұранға айналдырмақ (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Мұхиттың Қайырбек үйіне келгені бір бұл емес, алайда мына сәнді бөлмесін көруі *бірінші* рет (Ф.Сланов, Шалқар). 1837 жылғы 15 ноябрьде Тастөбе деген жерде жазалаушылар мен көтерілісшілердің *бірінші* шайқасы болды (М.Елеусізов, Ш.Уәлиханов.). // *Бірінші, алғашқы, бастапқы сынып, курс. Біріншіден* оқимыз Гүлсім, Марат, Тастүлек. Келісе алмай отырмыз «мектепте не жақсы?» – деп (Қ.Мүсірепов, Естіген апам.). **2.** *Алғашқы, тұңғыш.* Бұрын естігенімен «отарба жүреді» дейтін теміржолды бұл менің *бірінші* көруім (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бұл берекесіздікті *бірінші* бастаған Сәдірбек болды (С.Бегалин, Мектеп.).

Бірінші соққы. ә с к. *Қарсыластың соққы беру мүмкіншіліктерін жою мақсатында оның стратегиялық, ядролық күштеріне кенеттен (тұтқиылдан) шабуыл жасау* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БІРІНШІДЕН м о д. **1.** *Алдымен, ең әуелі.* – Жолдас, Нұрқат, біздің аудандағы мал басының олқылығы, *біріншіден*, осы жерге байланысты (З.Шашкин, Сенім.). **2.** *Белгілі бір мәселенің себебін, дәлелін анықтап, айқындап, санамалап айту үшін қолданылады.* *Біріншіден*, бұлар ауру Біләловты дәл бұл жерден кездестіре қоямыз деп ойламаған болатын (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). *Біріншіден*, Сережа оларды мүлде танымайды, тек сырттай біледі (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.).

БІРІНШІЛІК з а т. **1.** *Алғашқы болушылық, ең әуелгілік.* Және осының барлығына қо-

сымша Ахаң атына лайық айтылатын бір ортақ анықтауыш – «тұңғыш» деген сөз, яғни өз саласында тыңнан жол салған *біріншілік* мерейі (Ж.Исмағұлов, Адам.). **2.** *Бірінші орын.* Біздің қазақта бұл күнге шейін ел аралап, атағын шығарып, қазақтың ұранын көтеріп жүрген балуан жоқ еді. Мұқан бұл арада *біріншілік* ті алды («Қазақ»). **3.** с п о р т. *Озық, үздік болу жолындағы жарыс.* Ұлттық спорт сарайында студент боксшылардың халықаралық *біріншілік*і өткізіліп жатыр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Еліміздің Алматыда өткен *біріншілігінде* жерлестеріміздің тамаша табысқа жеткенін волейбол жанашырлары жақсы біледі («Спорт»).

БІРІНШІРЕТТІК: *біріншіреттік дене қуысы.* з о л. *Дененің алғашқы қуысы және кейбір көпжасушалы жануарлардың ішкі ағзалары жататын, олардың денесі мен ішегі арасындағы қуыс. Біріншіреттік дене қуысы* тек жұмыр құрттарда жақсы дамыған және өзінің клеткалы қабырғасының болмауымен сипатталады (ҚҰЭ).

БІРІНІ с ы н. с ө й л. **Бірінді.** Үлкен сырлы аяқпен *біріні* бидай алған әр үй бар баласына қуырып беріпті (С.Жүнісов, Жапанда.). Қақпағымен *біріні* өңкей шытырлаған жүз сомдықтарға көзі жайнап қайта-қайта қарай берді (С.Жүнісов, Жапанда.).

БІСМІЛДА о д. с ө й л. **Бісмиллә.** Шымылдық түсірілді. Білте шамды біреу үрлеп өшіріп *бісмілда* деді. Шик етіп есік жабылды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Күйменің жалтырауық сары түймелерін *бісмілда* деп ағытып, жайлап ашты (Д.Әбілев, Ақын.). *Бісмілда* деп, Бәйеке, Айтайын сөздің келгенін, Төңірі қайтып алмаса. Тіліме менің бергенін (Айтыс).

БІСМІЛЛӘ [ар. *بسم الله*] о д. ді н и. *Бір Аллаһның атымен бастаймын дегенді білдіретін кез келген істі бастағандағы Аллаға сиынудың сөзбен бекітілуі.* *Бісміллә*, Жаратқанды жад еттім, Қаратауға бақ еттім, Туған жерді тақ еттім (Ж.Қыдыров, Сәуір.). Әміре құлын жығылған сайын *бісміллә* деп орнынан ата жүгіріп, жылқышыға «мертіктіріп алма» деп құрақ ұшып жүр (М.Әуезов, Қараш.). – *Бісміллә* дегенім болмаса, өзім де әлі бір жапырағын аузыма салған жоқпын (Ә.Көшімов, Лашын.).

БІСМІЛЛӘСІЗ с ы н. ді н и. *Аллаға сиынбай.* Жұрт алдындағы сөздердің бірде-бірін *бісмілләсіз* бастамайды, Аллауәкпәрсіз аяқтамайды (Бейбітшілік даусы).

БІСІМІЛДЕ о д. с ө й л. **Бісміллә.** Сөзге төселдіру ә дегеннен басталу керек. *Бісмілде*сі – сұрау, жауап. Дұрыс қойылған сұрау, дұрыс жауап алу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІТ = е т. **1. Таусылып қалу, түгесілу, аяқталу.** Тас жол *б і т і н*, жай жолмен белеске шыға келгенде, аяқ астында қымыз фермасы көрінді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). *Б і т н е з е н* малдан үміт, Шықпаған жаннан үміт (Қаз. мақал-мәтел.). **2. Істің аяқталуы, дайын болу.** *Б і т к е н* іске сыншы көп, піскен асты жеуші көп (Мақал-мәтел). Ақ дәптерді жастанған Қаламыннан жас тамған. *Б і т к е н* іс жоқ әзірге, Бәрі жаңа басталған. Басталған да, тасталған. Ойым менің тас-талқан (М.Мақатаев, Өмір-өзен). 1957 жылдың басында бұлардың ішінен 57 өнеркәсіп орны толық және ішінара *б і т і н*, іске қосылды («Халық мұғ.»). **3. Қалтына келу, жазылу, емделу.** Өткен жылғы бір соғыста Есқараның танкісі жанып, құлақ шекесі отқа шалынып, аз жылтыр болып бүрісе *б і т к е н* (С.Бегалин, Жеткіншек). Нұржан тобын көргеннен кейін әжем екеуміз үйге кірсек, әкем қышынған бейнемен, *б і т і н* келе жатқан жараларын сипалап түрегіп отыр екен (С. Мұқанов, Мөлдір махабб.). Мен қайттым ауруханадан, Орны *б і т т і* жараның. Хат кешіксе ұрысып, Соғысқа қайта барамын (А.Лекеров, Өмір оты). **4. Өніп-өсіп, қалың болып шығу.** Жері қандай баптаулы, *Б і т е* қалды еккені, Атып қолмен атпаны, судан кенде етпеді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Қына тасқа *б і т е д і*, Білім басқа *б і т е д і* (Мақал-мәтел). Сұлудай айна ап қараған, Жібектей шашын тараған, Өзенге *б і т к е н* қалың тал, Суға төніп телмірер (С.Сейфуллин, Шығ.). **5. а у ы с.** Жаңа, тың қасиет, мінез-құлық қалыптасу, пайда болу. Бұрын мұндайда жұрт алдына суырылып шықпайтын Батырбайға батылдық *б і т т і* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Аңдасаң, ақыл тең болмас, Алысқан жерден жығатын. Денеге *б і т к е н* қуатпен. Жаратқан өзі жар болса, Тәңірі берген жігіттің – Өтеді күні мұратпен (Үш ғасыр.). Қорен жау да болса мәмілеге тұрады, ерлерге *б і т к е н* аңғалдығы мен мәрттігі бар. Бекежанда бұл жоқ (М.Әуезов, Әр жыл.). **6. а у ы с.** Құрсақ көтеру, ішке бала пайда болу. Манас ішке *б і т к е л і* неше ай, неше күн еді. Болғанының жеткені, Бейсембінің түні еді (Манас). **7. Пайда болу.** Ей, шырағым, сен өзімнің тілегі бір, мұңы бір, туған жылы да бір замандасым Тайманның баласы Мырқалсың ба, жоқ әлде, май *б і т с е* құтыратын малсың ба? – деді Қазыбек (Ә.Әбішев, Замана.). **8. Жасалу, туу.** Түр мазмұнмен қайнаса *б і т і н*, бір жасалуы керек (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Қазақстанның малы біреуі жылда *б і т к е н* мал емес, көп заманнан *б і т і н*, өсіп келе жатқан мал еді (С.Сейфуллин, Шығ.). **9. Жаралу, орнау.** Қағазға көп қарап көзі талса керек, қарлығаш қанатындай жіңіш-

ке қасын, биіктеу *б і т к е н* кең маңдайын кепіріп-кепіріп қояды (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Бірқазанды көзімен көргендер де, әлі күнге көрмегендер де бар шығар. Бірақ салақұлаш ұзын мойнына жабыса *б і т к е н* жұдырықтай ғана басы бар, жалпақ табан, құйрықсыз, қалталы тұмсығы ебедейсіз үлкен, сондай бір құс барын естімеген адам ел ішінен табыла қоймас деп ойлаймын («Парасат»). Сайддың бас жағында айға төне *б і т к е н* зәулім жартас, қиясынан қыран ұшырған, тақаппар ор тұлғасын көкке меңзеп, көлеңкесін әлі бауырына тартқан жоқ (С.Бегалин, Танд.). Қатарлап ақ үй қондырдық, Қар көмген басын күздарға. Жартасқа *б і т к е н* қарағай, Ұқсайды біздің қыздарға (Ә.Тәжібаев, Өмір.). **10. Бітімге келу, келісу.** Сегіз би съезіне салдырмай-ақ, Кел, екеуіміз *б і т е й і к* құпиялап (Ақын жырлары). – Менде мұның аз-маз ауысқаны бар, мұны мен сиязға салыспай-ақ *б і т е* аламын, сен итаршы болма, – деген болды (І.Жансүгіров, Шығ.). Саудагер несиесін жия келгенде: – Тапқаным осы, *б і т т і м* деп алсаң ал. Әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба? – дейтұғын болушы еді ғой (Абай, Шығ.). **11. Бітеліп қалу.** Дұрысы коньяк болар, – деп көзілдірікті, мұрны тымату тиіп *б і т і н* жүрген адамдай миңғи етті (М.Иманжанов, Көк белес). Жол үстіндегі көпірдің асты көктем суының тұнбаларымен *б і т і н* қалғандықтан ба, осы арадан су шетке бұрылып кетіпті («Лен. жас»). Екі танауым тас *б і т і н*, басым ауырып тұр (С.Омаров, Қиыр жол). **12. Болды, жетті деген мағынада жұмсалады.** Әскерде командир айтты, *б і т т і*. Ал мұнда басқаша (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Бар ойы – егер қол жетер жерге жақындаса *б і т т і*, сілтей бермек (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Жұрттың әңгімесін қайтесіз? Қашқындардың ұсталғаны рас па?.. *Б і т т і!* Бізге керегі сол (М.Гумеров, Хазірет.). **13. а у ы с.** *Күні таяу, құру.* – И-и-и, балақайым Гимай, мен *б і т к е н* адаммын, мені қинап қайтесіңдер? (М.Гумеров, Хазірет.). Жиырма жасар жас жігіт, Жатырсың бұғып етпеттеп; *Б і т е с і ң* ғой сен қазір, Өлім саған жетті ептеп (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ойменен: «*Б і т т і м* енді, қасқыр!» деген, Селт етіп тас қабағын ашты бірден. Қараса еркелеген Құтжолы екен, Қойшыға жалғыз серік жас күнінен (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). // *Атаулы, бар, барлық, бәрі.* Деді де ақырын тұрып, қатты басты, Кебісі сылдыратты малта тасты. Ай бозаң, жүл-дыз *б і т к е н* жадау тартып, Тамылжып таң қылаңдап жабы қашты (І.Жансүгіров, Шығ.). Шалкоде екі таудың арасында Екі өзен тулап жатыр сабасында. Жалғанда гүл *б і т к е н н і ң* бәрі осында. Адамға шипа болар дәрі осында

(М.Мақатаев, Жырла.). Деревняның солтүстік жағындағы үш қабат үйдің терезе *біткенінен* жарық маздап тұр (Қ.Исабаев, Соңғы.). Мысалы, бүкіл Швейцариядағы өзен *біткенінің* бөрінің, ал мұнда биік таудан арқырап ағатын асау өзендер аз емес, табаны да, жағалауы да бүгінге бетондалып біткен дегенге не айтар едіңіз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Астыма біткен. *Мінген, көлік еткен, мініп жүрген.* Барғанда не оңдырар дейсің. *Астыма біткен* жалғыз дәулетім, одан да айырылдым (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Аузы бітті. *Жараның ашық жиектерінің өзара беттесіп, жымдасып, терімен тұтасып кетуі.*

Бақ бітті. *Бақ айналды, тұрақтады.* *Біткен баққа* қуанба, Заман кетер күн болар. Мал мен басқа қуанба, Әлі-ақ өтер күн болар. Қызыл жүзге қуанба, Солып қалар күн болар. Құрт-құмырсқа көрінде, Толып қалар күн болар (А.Үлміжіұлы // Екі мыңжылдық.).

Бала бітті. *Құрсақ көтерді, екіқабат болды.* *Бала біткеніне* екі ай толғанда, жүрегі тұтас бітіп, өсіп жетіле бастайды (А.Дайыров, Хирург.). Мәлік пен Раушан үйленгелі – үш жыл. Содан бері бойына *бала бітпесе*, жас келіншектің ойланғаны жөн (З.Шашкин, Сенім). Осы бір *баланың* қалай *біткені* елес сықылды еді, енді есіне түсіргісі де келмейді (С.Нарымбетов, Тентек). Бір ұл туады, оның атын төстік жеген соң *біткен бала* деп Төстік қояды (Қаз. ертег.).

Бойға біткен. а) *Туа пайда болған, табиғи, ежелден бар.* Қосылып алтын қорымас Мырыш пен мыс, жезбенен, Меруерттей сөзбен шашайын *Бойыма біткен* асылым Ақындық әсер қуатын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Балуанның бала жасынан *бойына біткен* бір мінезі – аяғыштық еді (С.Мұқанов, Шығ.). Баяғыдан *бойыма біткен* сақтық, әуелі есіктің барып жапсарынан сығаладым (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). ә) *Құрсақ көтерген, аяғы ауырлаған.* Ұрық өсімдіктің *бойға біткен* баласы сияқты (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

Бойына бітті. *Құрсақ көтерді.* Осы бала Ақбаланың *бойына біткенде* ол сорлының қалай қуанғаны есінде: ана құрсағындағы баланың қимылдағанына мәз болып жүрді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Бойыма сен біткенде*, болып жерік, Алаптан ащы жуа жедім теріп. Ашуы көзден жасты ыршытатын, Жүруші ем ер болар деп, саған сеніп (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). Сол жолы осы Нұртай *бойына бітіп* қайтып еді (З.Шүкіров, Жас жесір). *Бойға біткеннен* бастап бес айдан соң, не жеті айдан соң туылған баланы қазақтар «шала туды» деп, оның туылғанын жұртқа дабыра қылмай, нәрестені әкесінің

тымағына салып, керегенің басына қыстырып қоятын болған («Ақ желкен»).

Біте қайнасты. *Әбден араласты.* Өмір мен халықтың тұрмыс-тіршілігімен *біте қайнасқан* талант көрген, білгендерін алуан түрлі сөз өрнегімен безейді (М.Базарбаев, Замана.).

Бітті дей бер. с ө й л. э к с п р. *Құрыды де.* Өзі сұқ қолдай болса да, сұқсыр еркіне жіберсең, *бітмідей бер*, тарының түте-түтесін шығарады (Н.Сералиев, Намыс).

Бітіп болмады. *Іс шешілмеді, сиырқұйымшақтанды, ұзаққа созылды.* Төре тайғақ болса, *бітіп болмас*. Төбе тайғақ болса, шығып болмас (Қаз. мақал.).

Бітіп тұр. а) *Толып, сіресіп тұр.* Үйдің іші дүние-мүлікке *бітіп тұр* екен (Ауызекі). ә) *Қалың боп шығып, қаптап (қаулап), сіресіп, тұтасып тұр.* Көктемнің қалың жауынынан кейін дүр етіп көтерілген егіс дәл қазір теңіз бетіндей толқып, *бітіп тұр* («Лен. жас»).

Даусы бітіп қалды. *Дыбысы шықпай, сыбырлап қалды.*

Дәмі [дәм-тұзы] бітті. *Қайтыс болды, дүниеден өтті.* *Дәмі бітіп* ол өлсе, Барарсың оның қасына. Және де сәлем айтарсың, Бар болса менің алғаным (Батырлар жыры). Қорықты қатты жүрегі, Кекті ердің реңі. Қасымдағы жолдастың *Біткен* шығар *дәм тұзы* (Батырлар жыры).

Дәрмені бітті. *Қуш-қуаты таусылып, әлсіреді.* Клочков окоптың жиегіне теңселе сұлап түсіп, сүйенді де, сәтке *дәрмені бітіп*, басы төмен салбырап кетті (Б.Момышұлы, Москва.).

Демі бітті. а) *Тынысы тарылып, демалысы қиындады, демалысы тоқтады, дем алмады.* Анық бір тас қабырға, шойын есік алдында титығы құрып, *демі бітіп* қалғандай (М.Әуезов, Абай жолы). Ақыл тоқып көңіліне, Жан-жаққа көз салады. *Демі бітіп* алқынып, Мойнынан қан ағады (Батырлар жыры). ә) *Жан тәсілім қылды, үзілді.* Бір күні Ұлпанның да *демі бітміді*, Жинады балалары дүйім жұртты. Аянбай анасына қызмет қып, Іс қылды екі бала игілікті (Е.Бердин, Екі ойшыл). Дүниенің төрт бұрышың ұстағанмен, *Дем бітсе*, кесер басты ажал алмас (О.Шораяқов, Шайыр). Қайдасындар, қанаттас достарым! – деп аспан әлеміне телміре қарап, тебірене сойлеп тұр, – мұның бәрі өлімнің ғана хабары – *дем бітерде* ауызға кеп түсетін сандырақ қой (Ә.Әбішев, Замана.). Дәулетіне ел келмеді, Жетім-жесір теңелді. Опасыз мына жалғаннан *Демі біткен* күнінде О да көшіп жөнелді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). б) *Құрыды.* Айнала өлім. Құм жамылған үнсіз шөл, Күбірлейтін, жыбырлайтын жел де жоқ. Құм астында *демі біткен* бетпақ шөл, Сұлу келіншек – жезтырнақ қой қанішер (М.Жұмабаев, Таңд.).

Екі құлағы тарс бітті. *Түк естімей қалды, тас керең болып қалды.* Он үш жасында суық тиіп, *екі құлағы тарс бітіп* қалу салдарынан ол өз өмірінде талай қиындыққа кездесті («Лен. жас»). Ауданнан хабаршы келді. Мына *тас біткір құлағы* м есітті ғой, есітті, – деді қара шал (Н.Сералиев, Намыс).

Ел бітті. *Жағалай ел қонды.* Қамыстай дүлей *ел бітіп*, Ауылын аңдай өсірген (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ет бітті. *Қоңданды, толысты.* Қаратайдың былтырғы қара тайы биыл құнан шығып, *ет бітіп*, бойы өсіп, көзге әжептеуір боп көрініп қалған (Қ.Исабаев, Өткелде).

Жал бітті. а) *Семірді, қоң бітті.* Жаман атқа *жал бітсе*, жанына торсық байлатпас (Қаз. мақал.). ә) *Көкірек пайда болды, күшейді.* О, Жетісу! Сандық тау, сандал белім, Шоқтығы өсіп, *жал бітіп*, Жанданды елің. Күнім туды көгінде самғар менің, Алатаудан биікпін демеуші едім, Алатауым төменде қалды-ау менің (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Жан бітті. *Тірлік белгісін берді, тірілді, жанданды.* Сурет толған көздің сағымында бұлдырап, *жан біткен де й* қозғалып, ашық, айқын көңілден өз жүрегінің қалауын бүкпесіз баян еткендей (М.Иманжанов, Алғашқы ай.). Алатауды жаңғыртып, Сілкіндірген үндерің. Жартастарға *жан бітіп*, Ұсынды ол да гүлдерін (М.Хақимжанова, Жыр асуы).

Жан бітірді. *Жандандырды, құлпытты.* *Жан бітірген* далаға, адамыңа, Сағыз толқып, Жем тасып бара жатыр. *Жан бітіріп* тарының сабағына, Қызыр жайлап, Қызық боп жатыр міне (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Жолына жуа бітті. *Жолы болмады, сәтсіздікке ұшырай берді.* *Жуа бітті жолыма*, гүл бітпеді, Ақ перінше мен үшін дүрлікпеді. Атам айтқан күдіктен арылмастан, Аяқтармын сапарды тірліктегі (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Жолыңа жуа біткір. қ а р ғ. *Жолың болмағыр (ашылмағыр), жолыңда түрлі кедергілер болып, алға қарай жүре (жылжи) алмағыр.*

Жыры бітпейтін. *Аяғы жоқ, ұзақ-сонар, үздік-создық (әңгіме, іс).* Ауызсу демекші, бұл *өзі жыры бітпейтін* проблемаға айналғалы қашан («Егемен Қазақстан»). Сонымен бірге, әкімдер ауысқан сайын сағызша созылып, қордалана түсіп түгесілмейтін бәзбір проблемалар да жеткілікті. Айталық, ауыл жолдарының жайы сондай *бітпейтін жырдың* санатына жататын («Егемен Қазақстан»).

Көңілі бітті. *Көңілі толды, көңілденді.* Жөнейт сол жолы баласына *көңілі бітіп*

қайтты. Дәулет әкесінің көкейін айтқызбай-ақ таныды. (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ділдені алып сол жерде Тобырдың *көңілі бітеді*, Қарақасқа тұлпарды Қамбар ерің күтеді (Қамбар батыр).

Күні бітті. *Дүние салды, өлді, дәмі таусылды.* Айы біткен айында, *күні біткен* күнінде (Мақал-мәтел). *Күндері біткен* шағында, Гүлдері солған уағында, Кімдердің ата-анасы, Кімдердің қатын-баласы, Артында шулап қалмады? (Базар жырау). Жиырма жылдай үзбей соққан мекенім, Сен ұқтырдың ұлылықтың не екенін, – Біз өлерміз өлшеулі *күн біткен де*, Өлмейсіңдер Біржан менен екеуің! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қартайғанша қақшаңдап, Қазымырланып болмайсың. Дәм таусылып, *күн бітсе*, Ажалдан кімді қорғайсың (Манас).

Күш бітті. *Әл-қуат пайда болды.* Ондағы уалайтың мұндағы уалайтыңнан мықты емес, төрт жүз жігітке қарсы қол көтеретін *күш* қайдан *бітті* Жаншаға (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Қадамыңа [басқан ізіңе, жүрген жеріңе] гүл бітсін. т і л е к. *Істеген ісің қашан да ақ болсын, әрқашан алғысқа бөленіп жүр.* Аласа бойлы шал екі аттап алға шықты да: – *Қадамыңызға гүл бітсін!* Қош келісіздер! Құтты қонағымыз болыңыз, – деп жаңағы шеткі ақ үйді нұсқап, өзі бастап кетті (Н.Баяндин, Құм асты.). Қадамың қайырлы болсын, *Басқан ізіңе гүл бітсін* (С.Омаров, Өмір.). Асылдың сынығы болмағанмен, тұлпардың тұяғы екенсің, сапарын оң, *жүрген жеріңе гүл бітсін!* Әумин! – деп екі жағын арық саусақтарымен сипап өтті (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

Қанат бітті. *Көңілі алыпшты, көкке көтерілгендей болды.* Қапелімде байқамай жүргемін бе? *Қанат бітіп* келеді күннен-күнге. Мына өмірден бір кетіп, бір келдім бе?! Түсі бөлек баяғы гүлдердің де, Кімдердің де, күн менен түндердің де, Осы мен... Әлде басқа түрге ендім бе?! (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Көрген сайын ұстап қарайды. Ұстап қараған сайын көңілі шалықтап, *қанат бітіп* әлдеқайда ұшып бара жатқан секілденеді (Б.Майлин, Шығ.). Қуат бітіп бойыңа, *қанат бітіп* қолыңа. Қарлығаш боп кетесің, Жел ілеспей соңыңа (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Қанға біткен. *Қанында бар, туа біткен.* Айдай қыз жылап жатыр жауап қатпай, Барлығың жоғал деуге тағы батпай. Қызайдың *қанға біткен* салтын бұзған, Қыз қылығы молдаға отыр жақпай (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Қоң бітті. *Ет алды, оңалды.* Содан олар

малға қ о ң б і т е Қарқара жәрменкесіне аттанатын (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

Құны бітті. Жеңілді, құрыды, өлді. «Қазақтар қыр жағымыздан шығып алса, онда қ ұ н ы м ы з д ы ң б і т к е н і ғой!» деп ойлағанда, Сәлім қалтырап кетті (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Мал бітті. Малданды, малды болды, байы-ды. М а л баққанға б і т е д і (Қаз. мақал.). М а л б і т е р бас есенге деген сөз бар, Өзімнің тауба қылдым тірлігіме-ай (Ақын жырлары).

Маңдайға бітті. Тағдырдан бұйырды, маңдайға жазылды. Бірақ Мұқажан өлгеннен кейін мол байлық бұлардың м а ң д а й ы н а б і т п е й д і. Аздап тапшылық та, таршылық та көрді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Мұрны бітті. Суық тиіп, қабынып, мұрын қуыстары бітеліп, ауа дұрыс жүрмей, тыныс ала алмай қалды. М ұ р н ы б і т к е н, буын-буынына қайдағы бір діріл пайда болыпты, көзі жасаураған (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Асығыс алабұрттып қарағанда, Жатқан аң екі болар сағымданып. Сіңбірегін дәрмен жоқ. Ол бір тар жер, М ұ р н ы б і т і п тұрса да қамырланып (Ақан сері, Шығ.).

Не бітті. Не болды, нәтижесі қандай болды? Жә, н е б і т т і? Сен Алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін де иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де Алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Я өзің үшін иман келтірсең, жә, инандық. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтық бірлән қалса, саған пайда бермейді (Абай, Шығ. жин.).

Не бітірді. Қандай пайда әкелді, нендей үлес қосты. Есіңде ме? Екеуміз де елде едік. Екеуміз де жоқ нәрсеге шөлдедік. Ағайынның айтқанына көнбедік, Ойлап тұрсам... Жасап-пыз ғой пенделік. Нені көрдік?! Н е б і т і р і п, жөндедік?! (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Күнін көріп жүргем жоқ жетім құлдың, Бірақ та н е б і т і р д і м, не тындырдым. Шөп жинаған ініне суырдайын, әйтеуір тіршілікке бетім бұрдым (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Саудасы бітті. Жермен-жексен болды, шаруасы бітті, тағдыры шешілді. Тіл қатып, тіс жармадым, үндемедім, Білмеймін білгенін де, білмегенін. ...Мен деген – с а у д а м б і т к е н саудагермін, Керегім бола қойсын кімге менің?! (М.Мақатаев, Жырла.). Күні бойы мұрынга иіскей беретінді сұрай беруінің өзі болашағы күңгірт, с а у д а с ы б і т к е н еркектің сөзі секілдене берді (Ж.Молдағалиев, Таңда). Әне, с а у д а с ы б і т к е н, өленді ыңырасып қана айтып жатыр, енді көп болса жарты сағатқа жетер күші (С.Мұратбеков, Көкорай).

Сөз бітті. Айтылар нәрсе айтылды, әңгі-

мені доғарды. С ө з б і т к е н сияқты көрініп, мың батпан жауыздықты ұятсыз, арсыз қалың кеудемен өрге сүйреп жөнелді (М.Әуезов, Қараш.).

Сүйекке біткен. Тумысынан солай, қалыптасқан, тәрбиеленген. Қиын жолда көп сыналған барлаушылық мінез с ү й е г і н е б і т к е н д е й әбден әдетке айналған еді (Ә.Нұрпейісов, Қурляндия). Зейнеп оны сезсе де, с ү й е к к е б і т к е н қарыспалық еркін алып, бір табанға шейін бас имейтін (Б.Майлин, Шығ.). Елінің гүлденуі оның с ү й е к к е б і т к е н дарынын ерекше қанаттандырады («Қаз. әдеб.»). Адамның с ү й е г і н е б і т к е н икемдігі, кейбір ұғымдарды адам жас кезінде тоқымпаз, кейбірін кешірек тоқымпаз болады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Тойып бітті. с ө й л. ж а ғ ы м с ы з. Әбден көңілі қалды, запы болды, шаршады. Асты жоқ, үсті жоқ, секүні жоқ, үтірі жоқ... Ұзын сирақ, бота тірсек әліпбиден әбден жалығып, т о й ы п б і т т і м (М.Ақынжанов, Ыбырай).

Туа біткен. Қанмен берілген, тезінде бар табиғи. Ту а б і т к е н дарын иесі (М.Жұмабаев) оқушыға ойлы сауал тастап, өзін қалай қабылдасаң солай қабылда дегендей, өркім түсінігіне қарай өрбітіп алып кететін ұзын арқан, кең тұсау желі тастайды (М.Базарбаев, Замана.).

Тіл бітті. а) Сөйлеп кетті, сөйлеу қабілеті пайда болды. Топсасы жұмыр тобылғы томсарып алып келеді, Толайым мына тірлікті Тобылғы таяқ көреді. Толғанып жүрген бейбаққа Тобылғы таяқ т і л б і т с е: «Алдыңда ор бар, аяулым, бері жүр, бері» – дер еді (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Көрінген ақ ордаға жүре берді. Ол үйге барайын деп жақын келді. Астында Делдеш аты тұра қалып Т і л б і т і п ол балаға сөз сөйледі (Құламерген). Мынау бұзауға т і л б і т і п, осы қазір сөйлеп кететін тәрізденді (М.Сүндетов, Балық аула.). ә) Сөз қайтарды, үндемей қалмайтын болды. Бір шыбықпен айдап... жұмыстан босатпай әбден сілесін қатырды. Осымен бірер жыл өтті де, енді тоқалға да т і л б і т е бастады (А.Байтанаев, Қайнар.).

Үні бітті. Үні шықпай қалды. Қайталап ол сұрақтарын, Бір жауапты тұрды күтіп. Тіс жарып бір тіл қаппады. Қалғандай-ақ ү н і м б і т і п (С.Мәуленов, Тартыс.).

Шаруасы бітті. Жұмысын, тірліктерін бітірді. Сейітбаттал төніп келе жатып кілт тоқтады, менсіз де ш а р у а ң б і т т і дегендей сойылын асықпай ғана тақымына қыстырды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Шыдамы бітті. Төзімі таусылды. Әкеліп кітапханадан, Отыр ол оқып манадан. Ш ы-

д а м ы б і т т і, тастады. Ойланды бала басқаны (С.Жиенбаев, Қарлығаш).

Шыр бітпеді. а) *Майланбады, ет алмады, қонданбады.* Мен үйде жүргенде ыстық бауырсаққа бір тойсам, желкеме сере жал біткендей болушы еді, мұнда қазы-қартаға қанша тойсам да, ш ы р б і т п е г е н д е й (Ф.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Тапқан-таянғаны көрінбеді, кедейлік-тен көз ашпады.* Әй, өзі де кедейдің ш ы р б і т п е с і бір. Әкесі де сондай болған... (Д.Досжанов, Зауал). Ауғанның әкесі Жаксылық өмірінде ш ы р б і т п е г е н кедей адам болды, оның үстіне Ауғанның әкесі жас кезінде дүние салды («Қаз. әдеб.»).

Шыр бітті. а) *Ажарланды, өңі әрленді.* Кешегідей емес, көзіне от пайда болып, өңіне ш ы р б і т к е н г е ұқсайды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Шыр бітірді. *Ажарландырды, өң берді.* Мауыт бешпет маужырап қынай белде, Ш ы р б і т і р і п тұрғандай шырайлы ерге. ...Жарқабақта өсетін жалғыз шыбық, Жапырақсыз, құрақсыз лай көлде. Сәл қабағын шытынып, лебіз қатты: – Сабыр, ана, сабыр ет, жылай берме (М.Мақатаев, Шығ.).

БІТЕ¹ з а т. ж е р г. *Қара құйе.* Шайзада күн жеп, б і т е жеп қаудырап қалған көне керегелерді көрген сайын, бұрынғы ел аман, жұрт тыныш күндерді көп ойлайды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). ... – Баяғыда бірен-саран кісі егін егіп, ... дос-жарандары одан кеусен сұрайды екен. Кеусен ала алмаса, ашуланып қайтқан біреулер «егініңді б і т е жесін!» деп қарғайды екен (С.Мұқанов, Шығ.). Керегеге б і т е түскен бе, көп жері ақ ұнтақталып, үгітіліп қалыпты (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

БІТЕ² з а т. з о о л. <лат. aphidinea> *Теңқанаттылар отрядына жататын жәндіктер.* Б і т е л е р қылқанжапырақты ағаштардың және гүлді өсімдіктердің, кейде қырық-құлақтың шырынын сорып қоректенеді, сонымен қатар өсімдіктердің вирустық ауруларын таратады (ҚҰЭ). Қыстап шыққан жұмыртқалардан ерте көктемде де нәсілдер шығып, ұрғашы б і т е г е айналады (ҚҰЭ).

БІТЕ= е т. 1. *Саңылау қалдырмай, тұмша-лап жабу, бекіту.* Жатар кезде терезенің сырт жағынан жарық көрінбестей етіп, ішінен б і т е й д і де, әлгі алып келген масақты тонның тықыр жағына салып, уқалауға кіріседі (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). – Қас қарайғаннан кейін терезеден шығарып алам да, құдыққа тастап жіберем. Сонсоң құдықты көң топырақпен б і т е п тастаймын (Қ.Исабаев, Соңғы.). Түлкі тағы да кетпенін суға лақтырып жібереді де, шұқырды б і т е п, өзі қашып кетеді

(Қаз. ертег.). Мырзахан далаға шығып, андасанда бір айқайлап қалып, іргені сыртынан б і т е п, оттың шалқуын тоқтатты (К.Оразалин, Ақ жазық). 2. *Біркеу, үстін жабу, үстін басу.* Қар жер үйлердің есік-терезесін бірден басып, шурф, тас карьерлерді б і т е п салды (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Жентек-жентек борпылдақ қар ұйтқытып соғып, шынжыр табан бульдозер тазалап кеткен қара жолды б і т е й бастады («Лен. жас»). Шекесінен аққан жылымшы қан бет-аузын жуып, көзін б і т е п тастапты (Б.Тілегенов, Аққайнар). 3. *Тегіс қылып жіберу, толтырып тастау.* Түнімен қар жауып, жолды б і т е п басып қалған (Б.Соқпақбаев, Жексен). Екі шоқтың арасынан өтетін жолды боран б і т е п тастапты (Н.Ғабдуллин, Өмір.). 4. а у ы с. *Қарауыл қою, бақылауға алу.* Сұлтан батырларды қамауда құртпақ болып, Сегіз жүз солдат пен төлеңгіт Исатай қосынан шығар жолдың бәрін б і т е п тастайды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). 5. а у ы с. *Көретін көз қалдырмау.* Бюрократ та, көз-баяушы да, парақор да сол Майбасаров. Оны көретін көз бұл төңіректе бітелген. Б і т е п тастаған да сол Майбасаров (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Біте қайнады. *Етене жақын боп, бірге өсті.* Ахмет пен Омардың үлкен баласы Қасен құрдас, жасынан бірге өсіп, бірге оқып, б і т е қ а й н а ғ а н сырлас еді (С.Торайғыров, Шығ.). Осы жүрісте ол матростардың, жүкшілердің ішінде б і т е қ а й н а п, талай тәтті жолдас жөнінде, оның жеке басының халық рухымен біте қайнасқан қасіреті жөнінде әлдебір түсінік алғандай болып едім (І.Омаров, Серпін).

Біте қайнасты. *Әбден араласты, ажырамастай болды.* Бала болып, ес білгелі еңбекпен б і т е қ а й н а с ы п келеді. Колхоздың алдыңғы қатарлы мүшесінің бірі де осы Үрмәш (Ә.Әлішев, Батыр бол.). Рас, жасырмайды, аш жүрді, жалаңаш жүрді, ыстыққа күйді, суыққа тоңды, сайтан емес, қателесті де, бірақ заманымен бірге өсті, б і т е қ а й н а с т ы, халықтың қамы үшін от пен суға түсіп адал еңбек етті (О.Бөкеев, Өз отын.).

Көмейін бітеді. *Заттай, мүліктей, ақшалай сыйлық жасады немесе пара берді.* Қоспан нағашысының бір құнанын әперіп, Жұмаштың к ө м е й і н б і т е д і де Жаңылды алып кетті (Т.Ахтанов, Дала сыры.).

Құлағын тарс бітеді. *Назарына ілмеді, естігісі келмеді.* Қазіргі басшы мамандар, Ретіміз бар жамандар. Біздерге назар салмай жүр, Т а р с б і т е п қ ұ л а ғ ы н Ілтипатқа алмай жүр (С.Кенжахметов, Қуырдақ.).

Тас бітеді. *Мықтап жапты, бекітті.* Үңгірдің күнгей жаққа қараған кіреберіс жерін

келімді-кетімді әлдекімдер *т а с б і т е н* тастапты («Қаз. әдеб.»). Көзім копилка мысыққа түсті. Тесігін қағазбен *т а с б і т е н* тастапты (С.Бердікұлов, Егеулі найза).

БІТЕГЕНЕ ү с т. с ө й л. *Біршама, едәуір.* Қалжан *б і т е г е н е* жүйрік ойдың соңына еріп, ол ойдың нәтижесін сыртқа шығармастай әдді болмағандай кенет басын көтеріп алды (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Енді ол Балзиямен *б і т е г е н е* танысып, тонның ішкі бауындай жақын-жуық жүретін болған (С.Омаров, Күншуақ). Тілеуберген кеше *б і т е г е н е* танысқан кезіміздегі әңгіме үстінде әкесі туралы, өз өмірі жайында тым сарабалд сөйлеген (С.Омаров, Дала қызы).

Бітегенеден соң, аздан соң. *Біраздан кейін. Бітегенеден соң* Үсен түрегеліп, жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай далбырлады да қалды (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). *Б і т е г е н е д е н с о ң* өз басына өзі қарауға құныққандай айнадан көзін айырмай жатып – «Адамның бөріне біткен бас осындай ма екен?» – деді (Ғ.Сланов, Жанартау). *Б і т е г е н е д е н с о ң*, ала сақал тәсбиғын сырттылдатып, оң қолына ала жабағының ала жібін ұстап, ерні ғана қозғалып, көмейі бүлкілдеп, «Тәлел» оқи бастады (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

БІТЕЛ= е т. *Жабылу, беті тұмшалану.* Олар тұрған жердің беті тегіс *б і т е л і н*, лава жоқ болып, жермен-жексен болып кетті (С.Ерубаев, Шығ.). Жарылып тесілген жерлерден дұшпан өтіп кетпес үшін құм толтырылған қанар-қанар қаптармен, тас-кесектермен *б і т е л і н* жатыр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Кемтігі [жыртылғаны] бітелді. *Жағдайы түзелді, оңалды.* Өстіп жүргенде үш немере сүйді. Шалдың кемтігі *б і т е л і н*, ортасы толды (Б.Шаханов, Ғашық.). Уақыт өте берді. *Ж ы р т ы л ғ а н б і т е л і н*, кетілген жетілді (Тоғызыншы шежіре).

Көкірегі бітелді. *Айтар сөзін айта алмады, тартыншақтады.* Саяны намыс шайнаған екен, жастық жігері, адал ары жанын жегідей жеген екен-ау ... уай, пәлі-ай ... неге сонда көртышқандай көкірегім *б і т е л і н* қалған (Д.Досжанов, Зауал).

Құлағы бітелді. *Естілмеді, тарс бітті.* *Қ ұ л а ғ ы м б і т е л ғ е н* жоқ, естиді ашық, Түлкіден шешен сөзге кетті асып. Белгілі жарамсақтық жарапазан, Қазаққа пайдалы істен мүлдем қашық (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

БІТЕЛУ *Бітел етістігінің қимыл атауы, біту, жабылу, бекітілу.* Арықты топырақ басып *б і т е л у ғ е* айналыпты (С.Мұқанов, Шығ.).

БІТЕМЕ з а т. с у ш а р. < франц. colmage> *Лайлану, тұнбалы немесе ұсақ тозаңды бөл-*

шектердің тау жыныстары қуыстарын табиғи немесе жасанды жолмен жабуы (толтыруы).

БІТЕМЕЛЕУ з а т. к е н. *Жерасты қазбаларындағы шегендер мен бүйір және төбе таужыныстар бетінің арасындағы кеңістікті таспен, құммен немесе тағы басқа материалдармен толтыру процесі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

БІТЕНЕ с ы н. с ө й л. *Кішкене, титтей.* Редактордың неге күрсінгенін білмеген ақын тырсыып отыра берді. «Аудармаға тойып келген-ау, шамасы? *Б і т е н е* бойымен шіренуін қарашы!» деп ойлады редактор (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Ішінен таныс шофер мен бейтаныс бірмойын *б і т е н е* кісі түсті (Д.Досжанов, Кісі.). Есік қақпасаң ұятты боламыз, – деді *б і т е н е* қара (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). // *Етене, тығыз, біте қайнаса, тұтаса.* Сондықтан бұлар Тоқаш тобы қатарына бірден қосыла алмайды. Оларға сырттай ниеттестік білдіргенімен, *б і т е н е* бірлесіп араласа алмайды (Х.Сүйіншалиев, Изденіс.).

БІТЕР-БІТКЕНШЕ ү с т. *Соңына дейін, аяқталғанша.* Алтын-күміспен нақышталған биік мәрмөр таққа қарама-қарсы жалпақ таста бас уәзір мәжіліс *б і т е р-б і т к е н ш е* түрегеп тұрған (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БІТЕР-БІТПЕСТЕН ү с т. *Аяқталып болмай жатып.* Стол дайындығы *б і т е р-б і т п е с т е н* шақырылған жұрт жинала бастады (І.Есенберлин, Айқас). Сосын шөпке шығады. Ол *б і т е р-б і т п е с т е н* егін де піседі. Сосын, әйда, қар жауғанша қарбалас (Д.Досжанов, Тұлпар.). Мұқағали Инноземцевтің сөзі *б і т е р-б і т п е с т е н* желке тұсынан күзғынның ішек үзбе аш дауысын естіді (А.Сүлейменов, Бесін).

БІТЕС= е т. 1. *Бірлесіп тегістеу, толтырысу, тығындасу.* ≈ *Б і т е с і н* жібер. 2. *Бітісу.* Жолақ-жолақ тырнақтың орны енді *б і т е с і н*, ақшыл денеміз қара күрең тартқан (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

БІТЕСУ *Бітес етістігінің қимыл атауы.*

БІТЕУ¹ с ы н. 1. *Жан-жағы жабық, тұйық.* Жан-жағы *б і т е у*, жел енетін емес, отыратын жерлері, қабырғалары құс төсектей жұмсақ «Вуюк» деген автомобиль ағызып бара жатыр (С.Шаринов, Шығ.). Айналасы тастан салған қабырғадай *б і т е у* бір жасырын жер (М.Әуезов, Қараш.). Басында сопылардың арман бар ма Жһһанда ғамал қылған ондай пірмен. Мешіттің алды *б і т е у* үлкен айуан, Төбесін бұрып қосқан әлдеқайдан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. *Сынық-кетігі жоқ, бүтін.* Сызықсыз *б і т е у ғ е* он ұрғанша, сызығын тауып бір ұрғаның өнімді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Б і т е у і ң д і уатқан, Балаларды жұбатқан, Кемпір-шалды қуантқан, Тіршілік екен диірмен (І.Жансүгіров, Шығ.). Құдай біледі, бұл кеуен диірменнің тасына салып жіберсе, *б і т е у* шығар,– дейтін пысықтығы мен өткірлігін сөз қылғандар («Лен. жас»). **3. Тұтас, солайымен.** Тұрғанда бидай *б і т е у*, нан болмайды, Тері де тон болмайды көрмеген и. «Елде де талай адам жүр ғой!» – деме, Ілімсіз іске аспайды дәркілдек би (О.Шораяқов, Шайыр). Лақты *б і т е у* жұтатын ажда, жылан да сонда; үлкендігі шыбындай құс та сонда. Мұның бәрін жайрандатып қойған күннің қызуы (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы). Аузын ашқанда бір кісі *б і т е у* сыйып кеткендей (А.Машанов, Жер асты.). – Қарашығым, кешіктіндер ғой сонша! – деп келіп немересін шешіндіріп, оң жақ *б і т е у* қабырғаға жанай салынған ағаш төсекке жатқызды (Ә.Тарази, Құйрықты.). **4. а у ы с. Сыр алдырмайтын тұйық, ішін бермейтін.** «Әлде ұлық бұзақы ма, әлде безбүйрек біреу ме, саған ұнамайтын *б і т е у* бір сыр бар-ау, отағасы» – деген болжал оймен оған қарай бердім (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Кеше ғана жуыса алмай, *б і т е у* жүрген жастар бірте-бірте ашылып келеді (Т.Ахтанов, Көкқұтан). Ішінде үйдей пәле жатса да сыртқа сыр алдырмайтын, ешкіммен іштартып сөйлеспей, қашан көрсең де жұмыртқадай *б і т е у* қалпы жүретін бір адамдар болады (С.Баязитов, Айдарлы.). **5. Бекітілген, тығындаулы.** Сабағының собыққа тақалған түбі қуыс емес, *б і т е у* екен (С.Шаймерденов, Болашақ.).

Бітеу балық сорпасы. т а м а қ. Жаңа ауланған балықтың ішін тазаламай, тұтас күйінде салып пісірген сорпа (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Бітеу буын. л и н г в. Екі жағы да дауыссыз дыбысқа біткен буын. Ортасы дауысты болып, екі жағы да дауыссыз болған буынды *б і т е у б у ы н* дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

Бітеу жаға [жағалы]. Алдыңғы жағы ашық емес, тік жаға. Жанындағы тізесіне түсіре *б і т е у ж а ғ а* көйлек киген, белі әшекейлі белбеумен қыналған жас жігіттің қыз тек иығынан ғана келіп тұр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Күйсандықтың жанында отырған, *б і т е у ж а ғ а л ы*, жеңін бүрмелеген ұзын көйлекті, орта жасқа келіп қалған әйел жұртты менсінбей, тақаппарланып қарайды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Тілеуберген бір заматта *б і т е у ж а ғ а л ы* сұр кителінің ішкі омырау қалтасынан қызыл сактиан әмиенін суырып, одан бір суретті алып, саған көрсетті (С.Омаров, Дала қызы).

Бітеу жара. м е д. <лат. abscessus> а) Адам ағзасындағы тіндер мен мүшелердің қабыну

салдарынан жараның аузы шықпай іріңдейтін жара. Кейде денеге бір нәрсе қатты соғылып, *б і т е у ж а р а* түседі (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). *Б і т е у ж а р а* теріде, тері мен еттің аралығында, қалың бұлшық етте, бауырда, бүйректе, мида, өкпеде болуы мүмкін (ҚҰЭ). Айша жараның әртүрлі болатынын, *б і т е у ж а р а н ы ң* сыздайтынын білмеptі (М.Сүндетов, Құмдағы.). ә) *Іштегі күйік-шер.* Әсима іштей ғана күйініп, жүректі *б і т е у ж а р а ғ а* беріп қойып, тым-тырыс жата алмады (М.Иманжанов, Менің махабб.). Жөк, бұл сырды ішке сақтаса *б і т е у ж а р а ғ а* айнамай ма?! (З.Шашкин, Теміртау). Сырт көзге аңғарылмайтын, *б і т е у ж а р а* секілді іштей кеулеп бара жатқан дерт бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Іште іркілген *б і т е у ж а р а м е н* кеше бір заманда Бақтығұл сеніп келген Жарасбай жүрді (М.Әуезов, Қараш.).

Бітеу сойды [сойлды]. а) *Терісін бүтін қалпында сыпырып алды.* Патшадан пәрмен болған соң, Келмембет мінді атына, *Б і т е у с о й ы п* аққудың Терісін киді басына, Жөнеліп кетіп барады Қырық жігіт ертіп қасына (Қамбар батыр). Аң терілері *б і т е у с о й ы л ы п* алынады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Құрылған тордың ішінде *б і т е у с о й ы л ғ а н* қоянның терісі майда самал соқса қозғалып қимылдап тұратын (Саятшылық). ә) *Мақтамен бауыздағандай қылды, тірідей сойды.* Адамға жүйрік ақыл бере тастап, Талайдың қабылғапыл сырын жойды. Түсіріп ақ көңілді қайласына Ішінен білдірместен *б і т е у с о й д ы* (Ақан сері, Шығ.). Мұнар басып шаң болды Қызыл су, сам су саласы; Қара ағаштай шүңгірден. Қалшаны ұстап байладың, Баламды салдың телімге; Босатып қондың бостырып Аттарын алдың бегімді. Қорғалап тауға босқаным, Қазаққа берді нәсіпті; Арағың мен бозанды, Алтынды жағаң қисайса, *Б і т е у с о й ы п* басынды Хан шеңгелден туыпты (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы).

Бітеу тері. Бұзылмаған, тұтасқан бүтін тері. Сондай-ақ *б і т е у т е р і д е н* жасалған меске ұқсайтын, бірақ аузы үлкен қауғаны да долұқ дейді. Оған тұз, астық қатарлыларды сақтаған. Бітеу немесе мес малдың терісінен сол күйінде жасауына қарағанда, дәстүрлі сенім бойынша, магиялық мистикалық астары бар және түркі көшпенділеріндегі «ырыздық тұлыбы» аталатын затқа ұқсас болып келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Құлағы бітеу. Керек, естімейтін, естігісі келмейтін. Жігіттің бойында қыз десе оянатын *қ ң л а ғ ы б і т е у*, көзі соқыр желік те бар. Мен ұшыраған үлкен сын осы (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

БІТЕУ² *Bite etістігінің қимыл атауы; жабу, бекіту.* – Ә, Жарқанат! Сенің де өнешінді оқпен *бітеу* керек екен (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ондағы ойлары қарашаның қарлы жаңбырына ұрынбай тұрып, қора-жайының ашық-тесігін *бітеу*, отын-суларын қамдау сияқты әзірлігі (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

БІТЕУ з а т. *Бөгет, тығын, тосқауыл.* Филимоновты сол жаққа шақырыңыз. Ашық аралықтарға *бітеу* болсын. Барлық пулеметтер мен зеңбіректер де сол жаққа нысана-сын бұрып дайын тұрсын (Б.Момышұлы, Шығ.).

БІТЕУБАС с ы н. **1.** *Кеспей тұтас пішілген.* Аяғында *бітеубас* етік. Үстінде шидем күпі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** а у ы с. *Ештеңені түсінгісі келмейтін, топас.* Көзілдірік астынан қараған кішілеу өткір, тұңғыық қара көздері прокурордың *бітеубас*, асқақ, тұрпайы, тақапнар қалпын түгел таныды (М.Әуезов, Өскен өркен).

БІТЕУГҮЛ з а т. *Ашылмаған гүл, бутон.* Дәрілік шикізат үшін кеуілдің тамыры, сабағы, жапырағы, *бітеугүлі* пайдаланылады («Егемен Қазақстан»).

БІТЕУДЕЙ ү с т. *Бөліп-жармай, бүтін күйінде.* Арпаны, баска да дөңді жемді малға *бітеудей* берсе, оның жемдік сапасы аз болады (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.). Кейде жануарлар организмінде токсоплазмоз паразиті бар дала тышқандарын *бітеудей* жұтып қойып та жұқтырады (З.Сырабаева, Токсоплазм.). Питондар шақпайды. Олар ұстаған нәрсесін орап алып, қысып өлтіреді де *бітеудей* жұтады (М.Тоқбергенов, Жыл.).

БІТЕУЛЕ = е т. **1.** *Саңылау қалдырмай қымтап, тұмшалап жабу.* Жаздың шыжыған ыстығы мен маса-шыбынынан мазасы кеткен ауыл үйлерінің бәрі дерлік есік-терезелерін *бітеулен* алыпты («Лен. жас»). **2.** *Белгі, із қалдырмай тегістеп тастау.* Тәулік бойына соққан долы жел күпсек қарды ызғытып айдап, жыра-өзек біткенді жым-жылас етіп, *бітеулен* салыпты («Қаз. әдеб.»).

БІТЕУЛЕН = е т. *Үн-түңсіз іштей іркілу, тұйықталу.* Еламан қанша шешілейін десе де, Дос осыдан артық пейілге баспай, басын бауырына алып *бітеуленіп* отыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Баяғы қабір, әлі де баяғыдай нық басып *бітеуленіп* жатырсың (М.Әуезов, Қараш.). Бұлардың құтырып жүрген бір себебі осы ма деп ойлайды. Дала үстінен оқ атылмаған елу жылдың ішінде жілік майлары *бітеуленген* болу керек (А.Сүлейменов, Бесін).

БІТЕУЛІК з а т. *Тұйықтық, беті қалыңдық, топастық.* Кеудесінде ит өлгендей сасып-бықсыған арам өзімшілдікпен бірге ерекше үй-

лескен *бітеулік*, сезімсіздік бар еді (М.Әуезов, Қилы заман). Сыздаған сұрқай кескінмен ішінде ит ұлып жатса да білдірмейтін *бітеулік* байқалады (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

БІТЕУМҮЙІЗДІЛЕР з а т. з о о л. *Бұғы тұқымдасына жататын жануарлардың топтық атауы.*

БІТИ = е т. э к с п р. *Сығыраю.* Магрипаны көрісімен *бітиген* сағал көздері ежірейіп, сұлу қыздың семсердей өткір көзқарасынан именіп, шегіншектеп тұрып қалды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

БІТЕУӨЗЕК з а т. з о о л. <грек. atresia> *Іштегі төлдер дамуындағы ауытқулардың салдарынан, олардың денелеріндегі табиғи тесіктердің болмауы* (Қаз. тілі термин. Биология).

БІТИЮ *Біти etістігінің қимыл атауы.* Бәсе, көзінің *бітиюі* жаман (Ауызекі).

БІТКЕР = е т. *Бітіру, аяқтау.* *Біткеріп* жұмысыңды кешікпей қайт, Көп жүрмей айналақтап жайма-жайға, Айдаған малың өтіп, жетсе пұлың, Ал, – депті, – базарлыққа бір жақсы айна (Базар жырау, Шығ.). Жүр екен екі ағасы соған қарап, *Біткеріп* жол жабдығын керек-жарақ (Базар жырау, Шығ.). Бұл істі, – деді бір ер, – *біткереіін*, Сай қылсаң ат-жарағым тез жүрейін (Бабалар сөзі). *Біткеріп* қажетінді, жылдам жөнел, Әй, батыр, көп егеленіп не қыласың (Бабалар сөзі).

БІТКІЗ = е т. *Аяқтат, жеткізу.* Қанат байлап құса да, Жеткізбеген заман-ай, Еш пенденің мұратын *Біткізбеген* заман-ай (Үш ғасыр.).

Шыр біткізбеді. *Ішкен-жегенін бойына жұқтырмады.* Бұл итке *шыр біткізбей* қойған біз бе екен (М.Дулатов, Шығ.).

БІТПЕС з а т. э т н. с ө й л. *Ою салған киіз, текемет.*

БІТУ *Біт etістігінің қимыл атауы.*
1. *Аяқталу, тамамдалу.* Бұл арызда жазылғандарға тағы бір оралып соғармыз. Әзірге осы арыздың жазылып *бітуі*н күтейік (Б.Майлин, Шығ.). Ақай амалсыз көніп, қазандағы астың пісуін, стол басындағы картаның ойналып *бітуі*н күтеді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** *Жаралу.* Вирустар әрекеті буын-буындардың дұрыс өсу процесін де бұзған. Тізенің, тобықтың теріс *бітуі* сондықтан (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Күні біту. *Қыру, жоқ болу, жойылу.* Сәл-сәл қалды сөнге жай оттары, Олардың *күні бітуге* таяп қалды. Олардың болашағы Гитлерден басталып, Гитлермен аяқталды (М.Мақатаев, Шығ.).

БІТУА [ар. فتوى] з а т. т а р. *Араша, ара-ағайындық.* Кешегі тентектігімізге бола талап тастамасын десеңдер сендердің аттарыңнан ак

патшаның алдында *біту ағ* жүруге өзiрмін (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

БІТУАЖА [ар. *فتوى*] з а т. *Аралық дәнекер*. Жемісті сайдың бойында, *Біту а ж а* мен болып, Қауыстырдым қызынды (Батырлар жыры). Ел мен ел арасы, ру мен ру арасындағы дауды тыю үшін де талай перзент *біту а ж а* боп кетпеуші ме еді (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Боздақ енді ерлі-зайыпты екеуінің арасында *біту а ж а* болуға асыққандай түр көрсетті (З.Шүкіров, Ізгілік.). Махтым хан алды қол оқты Қамбарға қарап көздепті Сол уақытта Қамбардың *Біту а ж а* бабасы Қалмақтың отын қаңғыртып, Тигізбестен демепті (Қамбар батыр).

БІТУАЖАШЫ з а т. т а р. *Келістіруші, араағайын, бітім жасаттырушы*. «Тек ақ патшамен екі ортадағы *біту а ж а ш ы м ы з* ғана болып қана қоймай, ендігі ноктамызды өзіңіз ұстап, ендігі обал-сауабымызды мойны-ңызға алыңыз» – дейтін шығар деп дәмепті еді (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

БІТУАНА [ар. *فتوى*] з а т. *Тиянақты келісім, шарт*. Құдай кездестіріп, *біту а н а* деп арман қылушы едім, тілегім қабыл болды, Құдайға мың да бір шүкірі! (Б.Майлин, Шығ.). Ерлерін жиып Абылай ел ағасы Сұрайды: «Мынау істің не шарасы?» Қырандар әрі-бері толқысқан соң, Қанайы Қарауылдың топтың басы Саңқылдап суырылып сөйлей берді: «Қытайдың қол ұсыным шекарасы, Қалмақты Қытай кірген зерттер болсаң, Қазақтың бірі қалмай мерт болады!» Тұнжырай қалса дағы хан Абылай: «Қайту!» – деп, сөздің болды *біту а н а с ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). – Сол дүйсенбінің сәске түсінде сүйек үйден шықсын, жаназа намазы сонда оқылсын, бұл сөздің *біту а н а с ы* осы болсын, – деді Сырттанбай (С.Талжанов, Ұлдай.). Екінші ауылда Итбай деген дүмше молданың жасы он төрт-он бестерге келген қызы бар екен. *Біту а н а* болса, соны айттырсаңыз қалай болар екен (С.Көбеев, Қалыңмал).

БІТУАНАЛЫ с ы н. *Тиянақты, келісімді*. Жастарға «қой-қойлап» келгендегі *біту а н а л ы* бірінші сөз Қоржықтың тоқалын Омарбектің алып қашуы расталды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

БІТУӘЖЕ з а т. с ө й л. *Бітуаж*. Өтер еді мұнан да, жібермеді бұл оқты Сиынып жүрген Тарғынның *Біту ә ж е* бабасы (Батырлар жыры).

БІТУЛІ с ы н. *Дайын болған, әзір*. Кішкентай қараша үйдің ішін көзімен бір шолып өткенде *бітулі* тұрған, әлі құрастырылмаған ағаш төсекті көрді (А.Лекеров, Түз гүлі).

Бітулі киім. *Дайын, даяр, тігулі киім-кешек*. Дүкенде кездеме, *бітулі киім*, қант, шай

секілді осы кезде басқа дүкендерде құрып кеткен нәрселер сықып тұр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). «Ракетамен» көршілес, осы заман үлгісімен салынған қос қатарлы жұмыртқадай жұмыр үй. Астында азық-түлік магазині, үстінде *бітулі киім* салоны (Ж.Исмағұлов, Адам.).

БІТІК¹ с ы н. **1.** *Қалың, жиі өскен, тығыз*. Биік те *бітік* бетегелер жібек желдің аймауымен толқи шайқалып, сыңсыған сіңділердей (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Қарсы айырып тілгілеп. Еккен егін *бітік* боп, Жатсын жайған кілем боп. Соғыстан соңғы бесжылдық, Орындауға жұмылдық, Арттыруға ел дәулетін, Ұйымдастық, ұмтылдық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өмірің бүкіл қазақ өміріндей, *Бітіксің* Қостанайдың егініндей. Солтүстік аспанынан бұлттар ауып, Күн көзі жарқылдады көңіліңдей (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Егіні шығып тұрған кезде М. деген азамат су менікі (белгілі себептермен аты-жөндерін атауды жөн көрмедік) деген желеумен егіні *бітік* шыққан азаматқа көпе-көрнеу қиянат жасап, астықты күйдіріп жібереді. Бастапқыда сот дұрыс шешім шығарып, С-ның пайдасына бірнеше миллион теңгені өндіріп беруге кесім жасайды («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Денесі тығырықтай*. Әсіресе, тамаша *бітік* торыға терезеден телміре қарадым да отырдым (Х.Ерғалиев, Шындық.).

Бітік көз. *Сығырайған қысық көз*. Екеудің пысығы Сәлменмен бірге Бақтығұлды сабап кететін теке сақал, *бітік көз* сары Әзберген еді (М.Әуезов, Қараш.). Үлкен мүйіз көздіріктің астынан солғын сығалайтын *бітік көзі* де бұрынғысынша нұрсыз (М.Иманжанов, Көк белес). Столетов қайда? – деп, шеткері тұрған *бітік көз*, шикіл сары сержантқа сұрақпен қадалды (К.Тоқаев, Таскын).

БІТІК² з а т. к ө н е. *Орта ғасырлардағы түркітөктес халықтарды билеген хандардың өзге мемлекет басшыларына жолдаған хаттары; мемлекеттік ресми актілердің бір түрі*. Нұсқаулық-жосындық әдіпте түзілетін хан жарлықтарынан ерекшелігі – *бітіктер* тек екі ел, көрші мемлекеттер арасында әртүрлі байланыс орнату, мәмілелік жолмен шешу ниетін ғана баяндайды (ҚҰЭ). Еуропаның ғалымдары хан жарлықтарын да, *бітіктерді* де «грамота» деп жинақтай атаған (ҚҰЭ).

БІТІКТЕУ с ы н. **1.** *Жиілеу, қалыңдау*. – *Бітіктеу* өскен жерді екі айналғанда бір бункерді толтырып жүрміз, – деді жас комбайншы («Лен. жас»). **2.** *Сығырайған, қысықтау*. *Бітіктеу* кішкене көзін сығырайтып, аузын мол ашып, мәз болып күліп тұр (М.Әуезов, Шығ.). Сәл ғана біз мұрындау ол *бітіктеу* келген кішкене көздерін сөз

арасында бір жұмып, бір ашып отырады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Көз еттері *біт і к т е у*, жақ сүйегі шығыңқы келген (К.Тоқаев, Тасқын).

БІТІКТІК з а т. *Қалыңдық, тығыздық*. Линчикалардың жайылымға да тарауы біркелкі емес, бұл жалпы алғанда – шөптің *біт і к т і г і н е*, тәулік мерзіміне, ауа райына және т.б. жағдайларға байланысты (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы).

БІТІКШЕЛЕУ с ы н. *Бітіктеу*. Бірақ Абайдың көзін оған көп тартатын бір нәрсе – мұның *біт і к ш е л е у*, кішкене келген көздері (М.Әуезов, Шығ.).

БІТІКШІ з а т. к ө н е. *Орталық Азияның ортағасырлық мемлекеттеріндегі хатишы, көшірмеші сияқты іс жүргізуші адамның лауазымы*. *Біт і к ш і* термині бітік («жазу», «текст», «кітап», «құжат») сөзіне -ші жұрнағы жалғану арқылы жасалған (ҚҰЭ). *Біт і к ш і* лауазымы Шыңғыс хан империясында да қолданылып, империя ыдырағаннан кейін бүкіл түркі-моңғол халықтарына кең тараған (ҚҰЭ).

БІТІЛ = е т. *Аяқталу*. Жабағылар түтілді, Жүн сабалып *біт і л д і*. Басу керек киізді (С.Мұқанов, Шығ.).

БІТІМ¹ з а т. 1. *Екі араздасушы жақты татуластыратын белгілі бір пәтуаға келген келісім, тоқтам*. Көк қасқа сойысып, бата қылысып, Құдай-Құранды айтысып, араздықты тастасатын болып, *біт і м* табысты (М.Әуезов, Қараш.). Батыс Сібір генерал-губернаторы князь Горчаков та, Омбы облысының бастығы граф Талызин де сендермен бейбітшілдік *біт і м* жасар түрі жоқ (І.Есенберлин, Қаһар). – Ақылға келейік. Қызып кетсек мына бала бізді ажырата алмас, – деп атынан түсті, *біт і м* ыңғайын білдірді (Д.Досжанов, Зауал). 2. *Дәстүрлі құқықтық мәдениетте сот билігі арқылы дауласушы не арыздасушы жақтарды жұрт алдында келістіріп, ымыраға келтіру үдерісі*. *Біт і м* қазақ қоғамындағы сот процесінің басты принциптерінің бірі болған (ҚҰЭ). 3. р е с м и. д и п л. *Халықаралық қатынастарда соғысушы жақтардың өзара келісім арқылы барлық майданда немесе майданның белгілі бір учаскесінде уақытша соғыс қымылдарын тоқтатуы*. Көпшілік жағдайда *біт і м н е н* кейін соғысушы мемлекеттер немесе соғысушы жақтар соғысты тоқтату жөнінде өзара келісімшарт жасауға кіріседі (ҚҰЭ). Түрік патшалығына төрт патшалық жабылған соғыс 1912 жыл, 25-нші сентябрьде Қаратау патшалығы бастап, 17-ші майда биыл Лондонда *біт і м* болып қойылған еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Бітім айтты. *Мәмілеге келтірді, келісім айтты*. Еркек болған соң екпінім де бар шығар, ептілігім де бар шығар. Бірақ бұл жолы үкім айтпаймын, *біт і м а й т а м ы н* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Не істерін білмей ырдыдырду болған семьяға «енді өзгеріс жасауға болмайды» деп Клаус *біт і м а й т қ а н* (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Бітімге келді. а) *Бейбіт келісімге келді араздық, соғыс т.б. тоқтатуға шарттасты*. – Елдіктен кетем демесеңдер, *біт і м г е к е л е м* десендер, Әділғазыны босат (Д.Әбілев, Арман.). Алты ай мерзім өткен соң, *Біт і м г е к е л і п* тыныстым. Уәде байлап үш айға, Сабыр етіп тұрыстым (Манас). Финдермен *біт і м г е к е л і п*, жаңа тыныштала бергенде (М.Сатыбалдиев, Жартас.). ә) *Райынан қайтты, басылды*. Бұлттар да көшер, Жыртық па әлде бүтін бе, Жауласа бермей, Жайғасар, *к е л е р біт і м г е*. Ақкөңіл бұлттар, Ақ нөсер төгіп өтсін де, Айналып кетпей түтінге (М.Мақтаев, Шығ.).

Бітім жасады [қылды]. а) *Келісімге келіп, мәмілеге тоқтап, келісімге қол қойды*. Амал жоқ, айтқандарыңа көнем деген Орынбор бастықтарына уәдесі бар, сол себепті Қоқан хандығымен *біт і м ж а с а п*, кейін қайтуға мәжбүр болды (І.Есенберлин, Қаһар). Сендер соғыспаңдар, босқа қан төкпендер, біз қансызшығынсыз *біт і м ж а с а й м ы з*, алыс-беріс болмайды («Қазақ»). Орыссыз жерде топ болса, Шақырған кісі бармайды. *Біт і м қ ы л ы п* бір кісі, Адал малын алмайды (А.Құнанбаев, Тол. жин.). ә) *Татуласуға, ауызбіршілікте болуға келісті*. Екеуін ерегессең, ел шайқалар, Екпіндеп дауыл соқса көл шайқалар. Қариялық айтпаған кезім бар ма, *Біт і м қ ы л с а ң* бақ-дәулет басқа қонар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бітім сұрады [тіледі]. *Кешірім, сауға сұрады*. – Ей, ұлы бақытты патшам, Мәлі-Түкмүс Кфид шахқа сөз салып, жеңіліп, *біт і м с ұ р а д ы* (Мың бір түн). Хан көп халық «ерттеп мінсе де» көнетін болып, Бекжанның тілін алып, Исатайдан *біт і м ті л е й д і* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Бітім тапты. *Дау шешілді, келісім екі жақтың көңілдерінен шықты, тынышталды*. Сол әдетімен келіп Есеней елінің ертеден келе жатқан дауының *біт і м т а п қ а н ы н* айтты өтті (С.Бегалин, Шоқан асу.). Қаржас жақтан Мәуке оралды. «Қан төгіспейік, Тыныштық *біт і м т а б а й ы қ*. Сойыл-шоқпарларды тастадық!» – деген Сұлтанмахмұт сәлеміне Боржай ақсақал қатты риза болыпты (Д.Әбілев, Арман.).

Бітімінен қайтпады. *Белгілі бір келісімін бұзбады, уәдеде тұрды*. Мақұл деп өткен мал-

ды есептеді. *Бітімінен қайтпаңдар*, – деп шыбық кесті. Байлары қайтыс болған екі әйел, Алдына екі қалыс келіп түсті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

БІТІМ² з а т. 1. *Дене-пішін, тұрпаты, жаратылысы*. Атылып келе жатқан садақ оғындай үңілген, сүйірленген бір *бітімі* бар (М.Әуезов, Қараш.). Колхоздың көшесін бойлап бір бойжеткен жүгіріп келеді. Сүйек *бітімі* өте сұлу (Т.Ахтанов, Боран). Білігі, *бітімі* де бөтен екен, Бар күні мал соңында өтеді екен. Ерін – жастық, тоқымын – төсеніш етіп, Белін шешпей, қисая кетеді екен (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Егіннің, шөптің өніп-өсіп шығуы*. – Мен өз көзіме өзім сенбегендеймін. Осы күріштің *бітімі* көңіл тойғандай емес пе? (С.Алдабергенов, Алға). 3. а у ы с. *Кескін, кейін, бейне*. Мәдениетіміздің ұлттық *бітімі* н қалыптасыруда елеулі орны бар ортағасырлық түркі жазба жәдігерліктерінің ғасырлар бойғы даму барысында сына жазулы эпиграфиялық (құлыптастық) сипаттан шын мәніндегі көшелі көркем әдебиет деңгейіне сол кезде эталондық сапада барынша қарқынды дамыған көршілес шығыс халықтарымен байланысы арқылы қол жеткізгені тарихи шындық («Парасат»). 4. *Тұрпат, форма*. Салтанаттық киімнің *бітімі* сыпайылау, тігісі жатық, зерлі оқасы, кестелі басына киетіндері көтеріңкі, аяқ киімдері шоңқима, биік өкшелі, қайқы тұмсықты (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). 5. г е о л. *Таужыныстарды құрайтын бөлшектердің орналасу бағытынан, бір-бірімен арақатынасынан және таралу ерекшеліктерінен туындайтын олардың құрылыс сипаты* (Қаз. тілі термин. Геология).

Бітімі бөлек. *Жаратылысы өзгеше*. Бұл жылқының ішінде бір белгілі тұқымнан *бітімі бөлек* бір тай еді. Борыш иелері де мынау тайдың сүйегін танып, әрқайсысы «мен алам, мен алам», – десті (М.Жұмабаев, Шығ.). Бала күнінен *бітімі бөлек*, тым пысық еді, бес жасында атқа шауып еді (Б.Аманшин, Көкжар). Мұндай әдемі қарлығашты Мақпал өмірінде көрген емес-ті. Басқа қарлығаштардан *бітімі бөлек* екен (С.Омаров, Дала қызы).

Дене бітімі. *Сыртқы пішін, тұлғасы, бойтұрқы*. Өмірбектің аяқ жағына шөгіп отыра кетті. Жасы жиырма бестер шамасындағы, *дене бітімі* келісті еркек (М.Мағауин, Ақша қар). Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде – туысың, өсуің, ашығуың, қайғың, қазаң, *дене бітімің*, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей, ахиретке қарай – олуың, көрге кіруің, шіруің, махшарда сұралуың – бәрі бірдей ... екен (Абай, Тол. жин.). *Дене бітімі*

мін сымбатты етіп көрсететін шалбардың үстінен тұрпатына мығым қонатын күдері, барқыт немесе мәуіті бешпет, басына зерлі тақия, мұрақ, пұшпақ бөрік киіп, иығына түйе жүн шекпен немесе шапан жамылады екен (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі).

БІТІМ-БОЛМЫС з а т. *Тұрпаты мен жаратылысы, сырт пішіні мен ішкі дүниесі*. Осынау түздіктердің бүкіл *бітім-болмысы*, өмір тіршілігі, мәдениеті олардың дүниетанымына, эстетикалық талғамына ықпал еткен («Қаз. әдеб.»). *Бітім-болмысымен* бөлек, өзге ешкімдікіне ұқсамайтын Бернияз поэзиясының жасалуы... (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Ұлттың *бітім-болмысын* Абай Құнанбаевтан артық қорғаушы да, қамқоршы да табылмайды («Егемен Қазақстан»).

БІТІМ-БІРЛІК з а т. *Бітім мен татулық, келісім мен ауызбіршілік*. Қыз бен жігіт махаббаты салауат! Жағалбайлының шыққан шығынын төлейсің! Өзің соққыға жыққан азаматтарыңа айыптысың. *Бітім-бірлік* осымен ғана болады (Д.Әбілев, Арман.).

БІТІМГЕР з а т. д и п л. <франц. parler> *Соғысушылардың бір жағы екінші жақпен келіссөз жүргізуге өкілеттік берген ресми тұлға*. *Бітімгер* жіберу – ерте заманнан келе жатқан әдет-ғұрып (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Бітімгердің* құқықтық мәртебесі құрылықтағы соғыстың заңдары мен ғұрыптары туралы 4-ші Гаага конвенциясының Қосымшасында анықталған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БІТІМГЕРШІ з а т. д и п л. *Бітім жасатушы жақ, соның өкілі немесе қарулы күштері*. Испанияның 1,3 мың *бітімгершісі* Иракты тастап шыққаны оқырманға мәлім («Жас Алаш»).

БІТІМГЕРШІЛІК з а т. д и п л. *Қоғамдағы, мемлекет арасындағы дау-жанжалдарды тоқтатып, бейбіт тұрмыс құруды көздейтін әрекет*. Ел бірлігі, жер тұтастығы, ұрпақ татулығы үшін дауласушы жақтарды өзіншіл өркеуделіктен арылып, ортақ шешімге жүгінуге, *бітімгершілікке* шақырған (ҚҰЭ). Сол міндетін орындай отырып, БҰҰ көптеген әскери қақтығыстардың алдын алды, шиеленістер әлі шешілмей жатқан жерлерде жұрт «көгілдір каска» деп атап кеткен *бітімгершілік* күштер орналасып, шиеленістің одан әрі ушықпауына кепілдік жасап жатқаны жұрттың көз алдында («Егемен Қазақстан»). Марапатталғандар арасында Иракта *бітімгершілік* міндетін атқарып жүргендер де бар («Жас Алаш»). Алайда бір қарағанда *бітімгершілік* туралы саликалы онды қорытынды шығаруға жетелейтіндей көрінетін осы бір «келісім-шарттар тобы» өрмекшінің торынан да әлсіз (М.Шокай, Танд.).

Бітімгершілік батальоны. ә с к. *Бітімгершілік операцияларына қатысу үшін жасақталған Қарулы Күштер контингенті.*

Бітімгершілік келісім. э к о н. Төлеу мерзімін *царту*, бөліп төлеу, жеңілдік туралы борышқор мен несиегер арасында жасалған шарт нысанындағы сотқа дейінгі келісім немесе талаптары заңдарға қайшы келмейтін өзге тәсілмен қанағаттандыру (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БІТІМДЕН: **балуан бітімденді.** *Ірілене тұсті, тұлғаланды.* Осы кезде ол өз-өзінен тұқыра түсті де, *б а л у а н б і т і м д е н і п* келе жатқан балғын нықтары селк-селк ете қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

БІТІМДЕС с ы н. *Пішін, құрылымы жағынан шамалас, ұқсас.* Абректің қазақ *б і т і м д е с* ақ құба жалпақ бетіне қан жүгірді (С.Омаров, Хантағы). Жігіттің қаршыға *б і т і м д е с* жүзі қара сұр тартып, үлкен көздеріне ұшқын ойнаған (Р.Сейсенбаев, Аңсау.).

БІТІМДЕС= е т. *Бітістіру, дәнекер сөз айтып, бәтуаға келтіру.*

БІТІМДЕСТІР= е т. *Бітім жасаттыру, мәмілеге келтірту.*

БІТІМДЕСТІРУ *Бітімдестіру етістігінің қимыл атауы. Бітімдестірудің,* дәнекер сөз айтып, пәтуаға келтірудің реті жоқ, тіпті қолынан келмес те еді (О.Бөкеев, Ауыл хикаясы).

БІТІМДІ с ы н. **1.** *Тұлғалы, денелі.* Адам жайларының жақын аралығындағы мысық тәрізді, ұсақ *б і т і м д і* маймылдар жиі көрінеді (М.Әуезов, Индия очерк.). Төртбақ, сабалы әйел келе жатыр. Бойы шағын болғанымен, тұрқы кең, сүйегі ірі, мол *б і т і м д і* (Т.Ахтанов, Махаббат.). Әбілғазы ат жақты, ақсары, шокша жирен сақалды, сұлу *б і т і м д і*, жасы қырықтар шамасында, сөзге де жүйрік, ойлы кісі еді (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *Жақсы өніп-өскен, бітік.* «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылғы 29 июнь күнгі нөмірінде «Күтімді егін *б і т і м д і*» деген жалпы тақырып берілді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

БІТІМДІК: **бітімдік талдау.** г е о л. *Шөгінді (тұнба) таужыныстар мен олардың бірлестіктерінің бітім ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу әдісі* (Қаз. тілі термин. Геология).

БІТІМ-КЕСКІН з а т. *Жаратылыс пен тур (бет-әлпет).* Қасымның жасаған образы, сол кейіпкердің бүкіл *б і т і м - к е с к і н і* қандай, ақынның идеясы не? (Ф.Оразбаев, Басты.).

БІТІМ-ПІШІН з а т. *Жаратылыс пен дене (тұлға, тұрық).* Ауылдағы ең сұлу, ең ақылды жас әйелдердің ішінде *б і т і м - п і ш і н і* басқалардан бөлек жаралған өз мұғалимасы Бибігүл еді (С.Омаров, Өмір.).

БІТІМСІЗ¹ с ы н. *Ұсқынсыз, пішіні келіссіз.* Әрегіректен состиып қарап тұрмыз: көздері

бозарып, тістері ақшиып, құлақтары салпынып, жүндері жидіп кеткен өңшен бір *б і т і м с і з* бастар (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

БІТІМСІЗ² с ы н. *Келісімге келмеген, бітпейтін, аяқталмаған.* Бай мен кедей арасындағы *б і т і м с і з* аңдысқандық та айтылды (М.Әуезов, Абай жолы). Міне, осы дау әлі күнге дейін *б і т і м с і з* келе жатыр (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Біз барған тау қырғыздары екі жарылған *б і т і м с і з* жау (С.Бегалин, Шоқан асу.).

БІТІМШАРТ з а т. р е с м и. *Бітім жасасу барысында атап көрсетілген өзара келісімдердің қағазға түсірілген нұсқасы.* Бонапарт пен Александр үшінші патша бас қосып, *б і т і м - ш а р т ы н а* қол қойған зәулім үйдің жасыл мұнарасында жеңістің алқызыл туы желбірейді (С.Омаров, Дала қызы). Вилсон нотасына *б і т і м ш а р т ы н ы ң* шет-пұшпағын көрсете жауап қайыран патшалар болды («Қазақ»).

БІТІМШІ з а т. **1.** *Араздасушы екі жақ арасын келістіруші адам, мәмілеші.* Біресе ба-сады, біресе қоздырады. Бұлардың *б і т і м ш і* екенін, бүлдіруші екенін түсініп болмайды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Кейін бүлінген соң басына ара ағайын келіп *б і т і м ш і* болды... қайта татуластырды (З.Шүкіров, Сарша тамыз). **2.** ә с к. *Соғысушы екі жақ арасын мәмілеге келтіруші өкіл.* Шаһарға ұрыс салмады. Қанша күтсе де ішінен ақ ту ұстап шауып шыққан *б і т і м ш і* елшілер бәрібір көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Дала.). **3.** р е с м и. *Соттасушы, дауласушы жақтарды бір шешімге келтіруші тұлға, лауазым иесі.* Ел ішінде *б і т і м ш і* Түгел алып қайтпайды Сұрай келген бір малды. Ел жамаған билер жоқ, қыдырып сандалды (Абай, Шығ. жин.).

БІТІМШІЛІК з а т. **1.** *Екі жақ арасын жақындастыратын, татуластыратын іс-әрекет.* Қиын-қыстау күн туды емес пе? *Б і т і м ш і л і к*, тату-тәттілік осындайда керек (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **2.** с ө й л. *Аяқталмаған даудың шешімі; бітпеген шаруаның аяғы.* Ол мұның мансабын, Қоңыраттың терезесін торуылдайды. Әйтпесе келгеніне екі күн болды, ағасының үйінде не *б і т і м ш і л і к* бітіріп жатыр (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Құдай оны алғанша мені неге алмады, ненің *б і т і м ш і л і г і н е* қалдырдың бейшара әкенді (З.Иманбаев, Кең аймақ).

БІТІН= е т. ж е р г. *Діңкесі құру, заты болу.* Шоферде де жоқ амал, Шаршады әбден *б і т і н і п*. Судырлайды орамал. Суық терді сыпырып (С.Мәуленов, Жаз ерке). Сөкпе кербез сұлуым, Жерініп елден *б і т і н б е*. Ішем десең кірсіз сүт, Мәлікені бүтінде (Б.Майлин, Шығ.).

БІТІР з а т. с ө й л. д і н и. *Пітір* (ислам дінінде мұсылмандықтың бес парызының бірі саналатын міндетті садақа). Бердің бе зекет малыңнан? Алдың ба *бітір* басыңнан? Қалай айтсаң олай айт – Айбатыңнан шошынбан (Айтыс). Үпіден муфти келген көсем салып, Биылғы *бітір*, зекет, өсім салық. Азамат абыржыған ел ішінде, Бір-ақ жыл, өзгерісі осыншалық (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Ақын зекет, підия, *бітір* сияқты діни алымдарға да мейлінше қарсы болады («Қаз. әдеб.»).

БІТІР= е т. 1. *Ақырына жеткізіп аяқтап тауысу, түгесу*. Ісләм соңғы екі жылдай еліне келмей, қалада орта дәрежелі мектептің бірін *бітіріп*, жаңа еліне қайтқан (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Тындыру, орындау, істеу*. – Ей, қойсаңдаршы, бажылдамай, ауылда отырып-ақ, *бітіретін* жұмысты осы араға әкеп бажылдасқандарың не? (С.Сейфуллин, Шығ.). – Вася, біз басқа жұмыстарды аяқтағанша, өз тобыңмен кешегі келісім бойынша комендатураның жұмысын *бітір* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Жан бітірді. а) *Тірілтті, оятты*. Кейіншеу арқылы ақын «түнге» *жан бітіреді*. Өлеңінің әсері сонша: сондағы «қатты аязды», «соққан желді» сездіре отырып, оқырманды «қара түнге» орайды («Қаз. әдеб.». ә) б е й н. *Жайнатты, құлпытты*. Сөз мағынасын түрлендірудің шебер әдістерін колдана білген ақын өз шығармасында қарапайым сөзге *жан бітірді*, оған неше түрлі көрік берді («Қаз. әдеб.». б) б е й н. *Ұмыт болған, бұрын өтіп кеткен оқиғаларды шынайы түрде баяндады, қалпына келтірді*. Еуразия құрылығы деп аталатын кең ауқымды географиялық кеңістікті алып жатқан дала төсінде Шыңғыстан басталып, оның ұрпақтары арқылы жалғасқан қоғамдық, әлеуметтік тарихи өзгерістер жайлы халық санасына кеңестік тарих ғылымы қалыптасырған біржақты, жадағай түсініктің тігісін сетінетіп, ұрпақ зердесін жаңа бағытқа бұра білген эпопеяның көркемдік қуаты – оның тарихи шындық астарын ашып, *жан бітірген*, бүгінгі заман ақиқатын дәуірлер елесімен сабақтастыра бейнелеуінде жатыр («Егемен Қазақстан»).

Жолына жуа бітірді. *Жолы болмайды, ісі сәтсіздікке ұшырайды деп алдын ала теріс долбар жасады*. Алайда аға-апаларымыз біздің бұл жастығымызды кешірмей, «іштен шыққан жау жаман» деп, «*жолымызға жуа бітіріп*» қоятындығын ескеріп, ол батылдығымыздан бас тартуымызға тура келді («Ана тілі»).

Құлақты бітірді. *Бімеді, бекітті*. Каналдың іші-сыртында көңілді дауыстар көбейе бастап, мотор үні *құлақты* тарс *бітірді* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Тіл бітірді. *Сөйлетті*. Қожамқұлдың қолындағы шынжырының жерге түсіп кетуі Мақанға *тіл бітірген* де й сияктанды (К.Оразалин, Ақ жазық).

БІТІРГІЗ= е т. *Аяқтатқызу, істеткізу*. Жұмыстарын *бітіргізіп* алған соң үзеңгі темірін істеткен жігіт Бекболатқа қарап: – Не аласыз? – деді (С.Шарипов, Бекболат).

БІТІРГІСІЗ с ы н. *Бітпейтін, таусылмайтын; айтып жеткізгісіз*. Санап *бітіргісіз* жоқшылығы, мұңы көп (М.Әуезов, Абай жолы).

БІТІР-ЗЕКЕТ з а т. д і н и. с ө й л. *Пітір-зекет* (діни алымдар). Құдайдың сүйген құлы «момын» молда Дұға деп қан шеңгелін салды ол да, Тірілер кеше *бітір-зекет* берген Өлген соң ұмыт қалды құба жонда (Қ.Ұябаев, Дарқан.).

БІТІР-САДАҚА з а т. д і н и. с ө й л. *Пітір* (парыз саналатын діни алым). Молданың жылдық еңбегіне құнажын бұзаулаған бір сиыр, алты ауылдың *бітір-садақасы* берілмекші (Ф.Мүсірепов, Белдерде.). Шәмші жолда келе жатып барған жерлерінің *бітір-садақасын* ұмытпауды ескертіп қойған (О.Дастанов, Мұрагер.).

БІТІРТ= е т. *Аяқтату, тамамдату*. Балқия енді іштеңе айта алған жоқ, сөзін *бітіртпей* құшақтай алып, құшырлана сүйді (Ә.Әбішев, Замана.). Сөзін *бітіртпей* Бакытжан қайырып тастады. – Сонда солай болғаны. Менің бұл сөзім Ульянов Лениннің пікірімен дәл шықса, мен мақтанар едім мұныма (Б.Аманшин, Көкжар). Ал бірақ шалым айтты екен деп сүт кенжесін көз алдында оқуын *бітіртпей* жұмысқа шық деуге ана жүрегі қалай көнеді. Жоқ, ол болмас (Ө.Ахметов, Алтын.).

БІТІРТУ *Бітірт етістігінің қимыл атауы*.

БІТІРУ *Бітір етістігінің қимыл атауы; аяқтау, тамамдау, нәтижесін көру*. Жас түлектердің жоғары әскери оқу орындарын салтанатты *бітіру* рәсімдеріне мемлекет басшысының қатысуы игі дәстүрге айналды («Егемен Қазақстан»). Істі *бітіру* үшін сол істің неге керектігін біліп алған жөн (С.Бакбергенов, Күй). Қысылмайтын Щербаковты да қыс қысайын деген тәрізді: қазан қорасын тез *бітіруге* қатал бұйрық берді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Екеуінің қазіргі көздегені үш қораны салып *бітіру*, соңынан қалған барлық күшті отгонға жауып жіберу еді (М.Дүзенов, Әке.).

Жан бітіру. *Жандандыру*. Көзді емдеу үшін әуелі сал ауруын жазып, қол-аяққа *жан бітіру* керек болады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

БІТІРУШІ з а т. *Істі, орта мектепті, оқу орнын аяқтаушы, түгесуші*.

Мектеп бітіруші. *Орта білім беру орнын оқып, аяқтаушы түлек*. Қазалы қаласында

он жылдық мектепті бітірушілердің аудандық слеті болды (Ж.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

БІТІРІС= е т. Бірге бітіру, аяқтауға көмектесу. Шешініп жұмысқа араластым. *Бітірісің* өздерімен бірге қайттым («Лен. жас»).

БІТІРІСУ *Бітіріс етістігінің қимыл атауы.*

БІТІС з а т. 1. *Жаратылыс, бітім, қалып, туя бітті қасиет.* Алыстағы бір дыбысты сезіп, тың тыңдап бағып қалғандай, құлақ *бітісінде* қапысыз сөт бар екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Буынсыз тіл қанша аспандатып мақтағанмен, адамның *бітісінде* бір белгі тұрады ғой (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). Сырлары терең құпия, Таңғажайып *бітісі*. Тастары бейне тақия, Тал-қарағай үкісі (С.Мәуленов, Жаңа арна). Аш қапсың ғой, тырғығым, Бүлк-бүлк еткен құлқының. Құмға шыққан тікендей, *Бітісің* қара мұртыңның (М.Мақатаев, Өмір-өзен). 2. *Бір нәрсенің аяқталысы, таусылуы.* Сырбай соғыс жеңіспен *бітісімен* бейбітшілік өмірдің бейнесін беруге тырысты (І.Омаров, Серпің). Сәске түс кезінде қырға шығып үлгіргенімізбен соқпақ жолдың *бітісін* күтіп тұрғандай қарсы алдымыздан шаң борап, дауыл көтеріле берді («Қаз. әдеб.»).

БІТІС= е т. 1. *Келісу, тіл табысу.* Саудашы да көпті көрген сағыр екен, *бітіспеді* (Д.Досжанов, Жібек.). Кедей мен бай, малсыз бен әлді *бітісе* алмайды, туыса алмайды. Ендеше біздің туыстығымыз да осымен тынады (Б.Тілегенов, Көктем.). Өз ағасы ақ бұзау тұрасында қалай *бітісті*, ол арасы да қараңғы. Әйтеуір шөп түсіріп бермегені анық (Р.Тоқтаров, Ертіс.). 2. *Жымдасып қалу, кірігу.* Қозғалмайтын байланыстың екінші типі – сүйектердің бір-бірімен *бітісін* өсуі болады (Адам анатом.). Фразеологиялық тұтастықтың құрамындағы сыңарлар (сөздер) бір-бірімен біте қайнасып, өзара тұтасып, *бітісін* кетеді де, бүтіндей тіркес семантикалық жақтан бөлінбейтін, біртұтас единица ретінде ұғынылады (К.Аханов, Тіл білімі.).

БІТІСПЕС с ы н. *Ешбір мәмілеге, ымыраға келмейтін.* Ол екі істің екеуі де екі болыс елдің *бітіспес* дауына айналып, аяғы Мәмбеттің елден кетуімен тынған-ды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Кенесары мен Қоңырқұлжаның *бітіспес* қас-жау болуларының да бір себебі осы Күнімжанда (І.Есенберлин, Қаһар). «Хуастуанифте» көрініс тапқан Хормузта мен Шмнудың соғысы өмірдегі жақсылық пен жамандықтың *бітіспес* арпалысы іспетті («Жас Алаш»). Тіпті күні кеше Ясир Арафат келісімге шақырғандай болса, енді қайтадан

бұрынғы *бітіспес* күреске шақырған данғазасын қайта бастады («Егемен Қазақстан»).

БІТІСПЕСТІК з а т. *Ымыраға келмейтін араздық, келіспестік.* Дәл бүгін арғы-бергі тұстағы өткен-кеткенді ақылға салғандай болсақ, осы бір *бітіспестіктің* тамырына балта шабатын кез болған сияқты («Қаз. әдеб.»).

БІТІСТІР= е т. *Келістіру, ымыраластыру, мәмілеге келтіру.* Ия, сондықтан ол пәлелерге жібермей өзара *бітістірейік* (Ш. Хұсайынов, Таныс адам.). Өкпеге қисам да, ер жігіт деп өлімге қимадым. Ендігі салмақты басқа емес, малға салам, жоқшыларды малмен *бітістірем* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өсекпен жаны қас, ағайынның арасын *бітістіріп* жүретін кексе әйелден абысын-ажын біткен қорықсын, сыйласын, әйтеуір именеді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

БІТІСТІРУ *Бітістір етістігінің қимыл атауы.* Жеке негізгі нысанасы екі елді жауластырмай *бітістіру* болады (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). Ел дауын *бітістіру* бізге лазым, Бұл іске бөгет жасап болма жазым (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Бұлардың жиынының мақсаты – барымталасқан қазақтарды *бітістіру* (И.Кенжалиев, Тайманұлы Исатай).

БІТІСТІРУШІ з а т. қ ұ қ ы қ. *Екі жақты келістіруші, араға түсуші, мәмілеші.* Оның мұнда екі-үш күннен бері жайғасып жатуына қарағанда *бітістіруші* боп келгені де кәдік («Лен. жас»). Беркімбайдың да, *бітістіруші* дуалы ауыздың да сыбағасы қайтарылды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

БІТІСУ *Бітіс етістігінің қимыл атауы; келісу, дауды шешу.* Екі ел бас қосып сөйлескенде, шешемнің төркін жағы әкемді әрі жассынып, әрі «оқуда жүр» дегенді сылтау ғып, малға *бітісуді* ұсынды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Артынан Шабденнен кісі келді: *бітісу*, татулық, жағы сөз болды (Ф. Сланов, Асау арна). Екеуі не қылса да бітпек болды, Ойлады *бітісуге* жақсы жолды (Айман-Шолпан).

БЮВЕТ [франц. buvette] з а т. с у ш а р. *Шипажайлар мен емдеу-сауықтыру орындарында шипалы суды көпшілік ішу үшін салған шегенді имарат* (Қаз. тілі термин. Су.).

БЮДЖЕТ [франц. budget] з а т. э к о н. 1. *Орталықтандырылған ақша қорының құралу көздері мен жұмсалыу бағыттарын сипаттайтын экономикалық категория, ақшалай кіріс-шығыс балансы.* Б ю д ж е т т і ң пайда болуы, мемлекеттің дамуы оның қаржы ресурстарына деген сұраныстың артуымен тікелей байланысты (ҚҰӘ). Б ю д ж е т т і бо-йынша, шығыстың кірістен асып түсуі бюджет

тапшылығын туындатады, ал оның көлемі жалпы ішкі өнімге не ұлттық валютаға шағып көрсетіледі (ҚҰЭ). Үкіметтің қазына жинау әм ол жинаған қазынаны түрлі керекті істеріне жұмсау ісін, қысқартып айтқанда, кіріс-шығыс ісін – *бюджет* те дейді (С.Сейфуллин, Шығ.). 1961 жылға арналған Мемлекеттік *бюджет* туралы заңды оқып отырғанда менің көз алдыма миллиардтаған сомдар елестейді (С.Сейітов, Жылдар.). 2. и н ф. <ағыл. account> Белгілі бір уақыт аралығында компьютерде жұмыс істеуші (жұмыс істеушілер тобы) пайдалана алатын компьютер ресурстарының көлемі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бюджет жүйесі. э к о н. Мемлекеттік, әкімшілік аумақтың бірліктер бюджеттерінің, бюджеттік жағынан дербес мекемелер бюджеттері (сметасы) мен шоттарының және қорлардың экономикалық қатынастар мен заң нормаларына негізделген жиынтығы. *Бюджет жүйесі* е с і н ің құрамы елдің ұлттық-мемлекеттік құрылымымен анықталады (ҚҰЭ). *Бюджет жүйесі* мемлекеттің қаржы ресурстары мен ұлттық табысы көлемінің өсуін қамтамасыз етуі, елдің әлеуметтік экономикалық жағынан дамуына бюджеттік механизм арқылы әсер етуі тиіс (ҚСЭ).

Бюджет жылы. э к о н. Бекітілген бюджет күшін сақтайтын 12 ай уақыт. СССР-де 1931 жылға дейін шаруашылық және *бюджет жылы* 1 октябрьден басталатын (ҚҰЭ).

Бюджет индексі. э к о н. Материалдық тұрмыс халі дәрежесінің динамикасын зерттеуге арналған көрсеткіш, «тұрмыс хал құнының индексі». *Бюджет индексі* халық тұтынатын тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің белгілі бір тізімі құнының қалай өзгергенін көрсетеді (ҚСЭ).

Бюджет мекемелерінің сметасы. э к о н. Мекемені ұстауға және ұлғайтуға арналған қаржылардың жылдық қажетін анықтайтын смета. *Бюджет мекемелерінің сметасы* қаржының қандай мақсатқа жұмсалатынын көрсетеді (ҚСЭ).

Бюджет статистикасы. э к о н. Отбасы табысының көзі мен деңгейін, оның тұрғын үймен, мәдени, тұрмыс заттарымен қамтамасыз етілуін, отбасы құрамын, оның мүшелерінің білімін, кәсібін т.б. сипаттайтын халықтың тұрмыс дәрежесі статистикасының құрамды бөлігі. *Бюджет статистикасы* халықтың әртүрлі қоғамдық тобының тұрмыс дәрежесі жөнінде мәліметтер беріп отырады (ҚСЭ).

Бюджет тізімі. э к о н. Тұтынудың (отбасына немесе халықтың жан басына шаққанда) көлемі мен құрылымын сипаттайтын

тауар көрсеткіші; қоғамда жасалған материалдық, рухани игіліктердің бөлінуін бейнелейтін қызмет тізімі. *Бюджет тізімі* тамақ өнімдерінен, өнеркәсіп тауарларынан, көрсетілетін қызметтен құралады (ҚСЭ).

БЮДЖЕТТІК с ы н. э к о н. Бюджетке тән, бюджетке қатысты. Кіріс-шығыс есебіне қатысы бар. Он үш мектептің жанынан *бюджеттік* және қоғамдық интернаттар ұйымдастырылып, оларда 100-ден астам балалар тәрбиеленіп келеді («Қазақст. мұғ.»). Есеп комитеті Ауылшаруашылығы министрлігінің Су ресурстары жөніндегі комитетіндегі тоғыз *бюджеттік* бағдарламаның атқарылуын бақылау барысында республикалық бюджет қаржысының жұмсалуды мәселелерін реттейтін *бюджеттік* және өзге де заңнамалар талаптарының бұзылғанын анықтады («Егемен Қазақстан»). Тұжырымдаманы жүзеге асыру үшін өте ұзақ жұмыс және айтарлықтай *бюджеттік* инвестицияны тарту қажет («Егемен Қазақстан»). *Бюджеттік* желінің орналасуы ақшалай табыстан тәуелді болады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Бюджеттік бақылау. э к о н. Республикалық және жергілікті бюджеттердің әзірленуі мен атқарылуы барысында мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, мекемелердің қызметін қадағалау процесі. *Бюджеттік бақылау* бюджеттің әзірленуі мен атқарылу процесінің барлық сатысында, яғни смета жобасын жасаудан бастап, бюджет қорын жұмсауға дейінгі аралықта жүргізіледі (ҚҰЭ). *Бюджеттік бақылау* мемлекеттік қаржы бақылауының құрамдас бөлігі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бюджеттік есеп. э к о н. Бюджеттің, бюджет мекемелері мен ұйымдарының шығыс сметасының орындалу процесіндегі бухгалтерлік есеп. *Бюджеттік есеп* мемлекет қаражатын тиімді жұмсау мен қаржылық-бюджеттік тәртіпті қадағалауға және басқа да кіріс көздерін анықтауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Бюджеттік жоспарлау. э к о н. Мемлекет бюджеттің жасалуы мен орындалуы, халық шарушылығын жоспарлаудың құрамды бөлігі. *Бюджеттік жоспарлау* Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының индикативті жоспарының дербестік, нақтылық және тұтастық принциптеріне негізделеді (ҚҰЭ).

Бюджеттік жіктелім. э к о н. Бюджетке түсетін ақша қаражаттарын және олардың жұмсау бағыттарын уазипалық (функционалдық), экономикалық және идаралық белгі-

леріне қарай топтастыру. Б ю д ж е т т і к ж і к т е л і м бюджеттер мен сметаларды жинақтауға жағдай жасайды, оларды экономикалық тұрғыдан талдауды, қаражаттардың толық және мерзімінде шоғырлануы мен мақсатқа сай пайдаланылуын бақылауды жеңілдетеді (ҚҰӘ).

Бюджеттік комиссиялар. э к о н. Жоғары және жергілікті өкімет органдарының мемлекет бюджетін талқылау және бекіту үшін құрылған тұрақты комиссиялар.

Бюджеттік қаржыландыру. э к о н. Мемлекеттік мекемелердің, кәсіпорындардың, ұйымдардың бюджетте қаралған шығындарын толық және жартылай жабу үшін бюджеттік қордан бөлінетін қайтарымыз қаржы. Б ю д ж е т т і к қ а р ж ы л а н д ы р у белгілі бір нақты мақсатқа арналады (ҚҰӘ).

Бюджеттік мекеме. э к о н. Мемлекеттік бюджетке қарайтын мекеме. Ол б ю д ж е т т і к м е к е м е л е р мен жергілікті кәсіпкерлердің басын қосып, Елбасы тапсырмасының мәнін түсіндірді де, қаланың Кентау бағытындағы бос жерге асарлатып 300 үй көтерді («Егемен Қазақстан»).

Бюджеттік реттеу. э к о н. Мемлекет кірістен немесе жоғары тұрған бюджет кірісінен төмен тұрған бюджетке олардың кірісі мен шығысын тепе-теңдік жағдайда ұстау үшін берілетін қаржылар. Халықшаруашылығы мен бюджеттік жоспарлаудың нығаюымен мемлекеттік кіріске бөлінетін жарналар мен салықтар б ю д ж е т т і к р е т т е у д ің басты тәсіліне айналды (ҚСЭ).

Бюджеттік саясат. э к о н. Мемлекеттің экономикалық саясатының әлеуметтік және экономикалық бағдарламаларды іске асыру үшін бюджет қорын ұйымдастыру мен пайдалануға бағытталған мемлекеттік шаралар жиынтығы. Б ю д ж е т т і к с а я с а т салық және ақша-несиелік саясатпен өзара тығыз байланысты (ҚҰӘ).

Бюджеттік тексеру. э к о н. Халықтың әртүрлі қоғамдық топтарының тұрмыс дәрежесі туралы алынатын мәліметтердің көзі болып табылатын жан-жақты бюджетін статистикалық тұрғыдан іріктеп тексеру. Б ю д ж е т т і к т е к с е р у д е н отбасы табысының түрлері, оның осы табыстарын қажеттілікке сай жұмсауы, отбасының тұрғын үймен, мәдени-тұрмыс заттарымен қамтамасыз етілуі, жан-ұяның құрамы, олардың кәсібі мен білімдері жөнінде мағлұмат алынады (ҚСЭ).

БЮКСТЕР [нем. Büchse] з а т. Жуқа қабырғалы, қақпағы ауа өтпейтіндей тығыз, зат өлшейтін шыны ыдыстар. Б ю к с т е р ғ е ылғалды, газды тартып алуға бейім кеуек не ұнтақ зат-

тарды салып және тез ұшатын не жағымсыз иісті сұйықтарды құйып өлшейді (ҚСЭ).

БЮЛЛЕТЕНЬ [франц. bulletin] з а т. 1. Қоғамдық үлкен мәні бар оқиға жайындағы қысқаша ақпараттық хабарлама. Олар мына бөлмеге келіп, Лениннің денсаулығы жайында соңғы хабарда беріліп жатқан б ю л л е т е н ь д і тыңдады (С.Шаймерденов, Мезгіл). 2. Библиографиялық, статистикалық, метеорологиялық т.б. арнаулы мәліметтерді жариялайтын мерзімді не мерзімсіз басылым. Партия ұйымы мен колхоз басқармасының атынан әзірге айына бір рет 300–350 дана етіп «Высокий урожай» деген б ю л л е т е н ь шығаруды ұйғардық (Б.Токтаров, Қыран.). Тәрбие советі әрбір тоқсанның қорытындысы бойынша б ю л л е т е н ь шығаруды да әдетке айналдырды («Қазақст. мұғ.»). 3. Сайлау кезінде үміткердің аты-жөні тіркелген арнаулы қағаз. Алдыда салтанатты таңертеңгі Қуана қолыма алдым б ю л л е т е н ь д і. Сол сәтте қолымдағы бюллетеннен Цимлян теңізінің лебі келді (М.Әлімбаев, Құрбыма). 4. р е с м и. Қызметкерлер мен жұмысшылардың науқастануына байланысты жұмысқа уақытша жарамсыздығы жөнінде мемлекеттік қамсыздандыру жағынан ақшалай жәрдем алатын емхана орны беретін қағаз.

Бюллетеньде болды. с ө й л. Ауырды, жұмыста болмады, ауруханаға тіркеліп емделді. Біздің сменада келгелі көрмеген адамым – Юрий Телков істеп жүр. Соңғы күндері ауырып, б ю л л е т е н ь д е б о л ы п т ы (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

БЮРЕТКА [франц. burette] з а т. Сұйықтың көлемін дәл өлшеуге арналған өлшем таңбалары бар, шыны түтік. Б ю р е т к а л а р көлемдік, салмақтық, газдық және микробиуретка болып бөлінеді (ҚСЭ).

БЮРО [франц. bureau] з а т. р е с м и. 1. Ұйым, мекеме, қоғам сайлаған басқарушы адамдардың құрамы. Егер айыпты боп б ю р о ғ а түсе қалса... Иван Митрофанович нағыз қан сорпанды сонда шығарады (Т.Ахтанов, Боран). Тілеубек осылай ойлап келе жатып Мәделхан мен Дүйсебайды көрді. Мәделхан болмағанымен Дүйсебайдың б ю р о ғ а қатысуы керек екенін білетін (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). 2. Негізін халыққа қызмет ету қызметін атқаратын мекемелердің, сондай-ақ ғылыми, халықшаруашылық мекемелердің атауы. Иоахим мұны сыртынан көрсеткенде, бұл да б ю р о маңына шоғырланып тұрған төрт-бес адамның қарасын көрген (Қ.Исабаев, Соңғы.). Тұрғындарының саны айлап емес, апталап өсіп жатқан осы үлкен қаланың маңдайына жазылған жалғыз ғана техникалық

инвентаризация *б ю р о с ы* бар екен (М.Рашев, Бетің қысық.).

БЮРО² [ағыл. bureau] з а т. и н ф. *Компьютермен байланысты жұмыстарда қызмет ететін агенттік* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БЮРОКРАТ [франц. bureaucrate] з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Қызмет бабында бюрократизмді орнатқан, ұстанған кеңсешіл, төрешіл адам.* – Сондай бір *б ю р о к р а т а р д ы* тымпиысып отырған жерінде желкеден келіп перер ме еді десейші! (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Мұның бәрі өткінші жалған проблемалар, – деп ойлайды Бейсен. – Жергілікті *б ю р о к р а т т а р д ы* ң қырыс мінезі, Жылтыр қарылардың некен-саяқ жымысқы характері (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БЮРОКРАТИЗМ з а т. 1. *Мемлекеттік басқару жүйесіндегі шенеуніктік-әкімгерлік ел билеу үрдісі.* 2. а у ы с. *Формалды нәрселерді, болмашы жайды сақтағансып, жағдайдың мәнісіне бармай әрекет етушілік, қағазбастылық, кеңсешілдік.* *Б ю р о к р а т и з м* құрғырды ұстау қиын, балықтың ұрығындай қолыңнан жылып беріп шығып кетеді (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Өңкей *б ю р о к р а т и з м н і* ң, кертартпалықтың ісі аңқыған ортадан шығармын-ақ деп ойлаған әуелі Бейсен (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БЮРОКРАТИЯ [франц. bureaucratie] з а т. *Мемлекеттік басқару жүйесіндегі шенеуніктік, әкімгерлік, осы жүйені ұстанатын шенеуніктік топ.* *Б ю р о к р а т и я* саясат пен биліктің тұрақты және тиімді қызмет ету қажеттілігінен туындайды (ҚҰЭ). Мемлекеттік маңызы бар шешімдерді дайындау мен оны жүзеге асыруда *б ю р о к р а т и я н ы* ң жетекші тобы үлкен рөл атқарады (ҚҰЭ).

БЮРОКРАТИЯЛЫҚ с ы н. *Бюрократияға тән, бюрократияға қатысты.* Егер саясаттану ортасында посткеңестік мемлекеттің *б ю р о к р а т и я л ы қ* табиғаты мен шенеунікшілдік біржақты тұрғыда теріс қабылданатын болса, мемлекет басшысы шенеуніктерді «қалаларды астанаға айналдыратын, мемлекеттің мүддесі мен келешегі үшін астаналық өзгерістер жасай алатын бір күш» деп санайды («Егемен Қазақстан»). *Б ю р о к р а т и я л ы қ* билікке, қоғамға, адамдарға ықпалы ашық немесе жабық түрде болады: ашық бюрократиялық іс-әрекет азаматтардың мәлімет алуға құқығын, бұқаралық ақпарат құралдарының сөз бостандығын өз жұмысының жариялылығы мен тиімділігінің кепілі ету [...] (ҚҰЭ).

БЮРОКРАТИЯСЫЗДАНДЫР= е т. к і т. *Бюрократиялануды жою, болдырму.*

БЮРОКРАТИЯСЫЗДАНДЫРУ к і т. *Бюрократиясыздандыр етістігінің қимыл атауы.* Президент өз жолдауында 2005 жылы

экономиканы дамытудың негізгі бағыттарын нақтылап берді. Олар – экономиканы одан әрі ырықтандыру; бәсекелестікті дамыту мен *б ю р о к р а т и я с ы з д а н д ы р у*; экономиканың ашықтығын күшейту; индустриалдық-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асыру; ауылды дамыту бағдарламасын іске асыру; инфрақұрылымды дамыту («Жас Алаш»).

БЮРОКРАТИЯШЫЛДЫҚ з а т. *Бюрократияға әуестенушілік, бюрократ болуға құмартушылық.* Басқару жүйесіндегі *б ю р о к р а т и я ш ы л д ы қ* кез келген әлеуметтік өзгерістерге қарсы тұрады немесе оған өз қолындағы билікті сақтай отырып бейімделеді (ҚҰЭ). Жеке адамға қатысты *б ю р о к р а т и я ш ы л д ы қ* одан мінез-құлықтың белгіленген тәртібін талассыз қабылдауды, өзіндік көзқарасының болмауын, басқару элитасы мен бағыныштылар арасындағы «психологиялық арақашықтықты» сақтауды талап етеді (ҚҰЭ).

БЮРОКРАТТАН= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Басқару ісінде тоңмойындылыққа салынып, тұрпайылану, бюрократ боп шығу.* – Екеуімізді қатар қойғанда, Балбек, – деді маған Маңғаз, – сен менен бұрын *б ю р о к р а т т а н а т ы* н адамсың (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

БЮРОКРАТТАНУ *Бюрократтан етістігінің қимыл атауы.*

БЮРОКРАТТЫҚ з а т. *Бюрократқа тән қасиет.* Ауыл жерінде кездесетін кейбір *б ю р о к р а т т ы қ*, ұрлық-қарлық, ескілік қалдықтарына дейін барлығы да Асқардың өлең, жыр, очеркі, фельетондарында үнемі өткір тілмен бейнеленіп келеді (Е.Ысмайылов, Сын.). Оның бұл істе істеп отырған *б ю р о к р а т т ы ғ ы* бізге арзанға түсіп отырған жоқ (Ө.Нұршайықов, Тың астығы).

БЮСТ [франц. buste] з а т. *Адамның кеудеден жоғары портреттік бейнесі кескінделген мүсін.* Тіпті ол колхоздың таудағы жайлауына барып: «Алдабергенов құритын болды. Атағын алады. Орнынан тағы алады. Колхоздағы *б ю с т і* н құлатады», – деп өсек таратқан (С.Бақбергенов, Адам.). – Осы үйдің бәрін қиратып, тонап кетсе де мен Бетховенді бермеймін, – деді де бургомистрдің қызы рояль үстінде тұрған кішкентай *б ю с т і* қолтығына қысып алды (Қ.Исабаев, Соңғы.).

В

В 1. *Қазақ әліпбиіндегі орыс тілі арқылы енген кірме сөздерді таңбалау үшін алынған, орыс тіліндегі дауыссыз дыбысты білдіретін*

төртінші әріп. 2. Жоғарғы тіс пен төменгі еріннің жуысуы арқылы жасалатын орыс тіліндегі дауыссыз ызың (фрикатив) дыбыс. В – жасалу тәсіліне қарай ызың, дауыс қатынасына қарай ұяң дыбыс (Қазақ тілі энц.). Қазақ тілінің байырғы дербес жүйесінде В әрпіне сай фонема жоқ (Қазақ тілі энц.).

В витамині. *Денедегі зат алмасуына қажетті бар, суда еритін органикалық қосылыс, дәрумен. Жаңғақ өте піскен сайын ондағы С витамині азаяды. Жаңғақта В витамині немесе тиамин деп аталатын заттар да мол (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). В витамині тек қызыл тамырды бұдырландырмауы былай тұрсын, тіпті жалпы орталық нерв жүйесінің қызметін де жақсартады, ұйқыны қандыртады (Б.Омарұлы, Жүрек.).*

БААЛ з а т. м и ф. *Табиғат құбылыстарының жебеушілері, пұт. Әулеттік құрылыстың ыдырай бастауына және таптың пайда болуына байланысты (б.д.д. 2 мыңжылдықтың соңы) табиғат күштері алдында бас ию бірте-бірте жойылып, енді в а а л д а р ғ а, яғни пұттарға – егін алқаптарының, зәйтүн ағаштары өсетін ормандардың жебеушілеріне, сондай-ақ көсемдер мен ақсақалдардың билігіне табыну қалыптаса бастады («Парасат»).*

ВА-БАНК [франц. va banque] з а т. *Кейбір карта ойын түрлеріндегі бүкіл банкке паравар ставка.*

Ва-банкке бару. *Тәуекелге бел буу.*

БАВИЛОНДЫҚ с ы н. *Ежелгі Вавилон (Бабыл) мемлекеті астанасының атымен байланысты. Ертедегі в а в и л о н д ы қ астрономдар санау негізі үшін алдыменгі системаны алған. Сағаттың және бұрыштық градустың алпыс минутке, секундке бөлінуі де осыдан қалған болу керек (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Табанына параллель түзумен трапецияны қақ бөлу керек деген в а в и л о н д ы қ есеп те осы еңбекте кездеседі (О.Жәутіков, Математика.). // Сол қаланың тұрғыны.*

ВАГОН [франц. wagon] з а т. к ө л і к. *Жолаушыларды немесе әртүрлі жүктерді тасу үшін рельсті жолмен қозғалатын доңғалақты, көліктің құрамдас бөлігі. Жолаушылар таситын в а г о н д а р д ы ң барлығы және жүк таситын в а г о н д а р д ы ң біразы автоматты тежеуішпен қатар қолтежеуішпен де жабдықталған (ҚҰЭ). ...В а г о н н ы ң доңғалақтары, Әніне басты жаттанды. Жат елдің жанған оттары Қалжырап артта қап қалды (М.Мақатаев, Шығ.). Өйткені в а г о н д а р мен паровоздардың өз салмағын кеміту нәтижесінде тасылатын жүктің салмағын арттыруға мүмкіндік туады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Кетпейді қара в а г о н әлі есімнен, Жалтырап шыққан күннің сөуле-*

сінен. Бұлдырап көз ұшынан ғайып болды, Айнымай қасіреттің күймесінен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Вагон жөндейтін зауыт. *Ескірген, бұзылған вагондарды жөндеуге арналып жабдықталған зауыт. Оның бірі – жолаушылар в а г о н ы н ж ө н д е й т і н з а у ы т (Алматыда, екіншісі – жүк в а г о н ы н ж ө н д е й т і н з а у ы т (Астанада) (ҚҰЭ).*

Жолаушы вагоны. *Жолаушыларды тасуға арналған вагон.*

Жұмсақ вагон. *Жолаушылардың жатып тұруына, демалуына ыңғайластырып жабдықталған, екі адамдық жайлы вагон.*

Жүк вагоны. *Жүк, зат тиелетін вагон.*

Плацкартты вагон. *Жататын орны бар, арнайы бөлікке бөлінген, есіі болмайтын вагон.*

ВАГОН-МЕЙРАМХАНА з а т. *Пойыздың құрамындағы мейрамхана орналасқан вагон. В а г о н-м е й р а м х а н а әдетте пойыздың орта тұсында болатды (Ауызекі).*

ВАГОНДАС с ы н. *Вагоны бір, бір вагондағы. Қазан мен Арзамас ортасында Саржан бір жолаушымен в а г о н д а с болды (Ж.Жұмаканов, Соқпақ.).*

ВАГОНЕТКА [франц. wagonnet] з а т. **Вагонша.** *Шахтаны бойлай салынған жіңішке теміржолдармен кен тасыған электр в а г о н е т к а л а р ы зырылдап ерсіл-қарсыл өткенде Алтынсары ығысып жол береді де, тағы да ілгері жүреді (С.Мұқанов, Аспаз). Шахтада, карьерде, құрылыс алаңында, зауыт ішінде көлік ретінде жақын арақашықтыққа (0,5–2 км) әртүрлі жүктер мен адамдарды (6-18 адам) тасуға арналған сыйымдылығы шағын (0,35–9,5 м³) в а г о н е т к а л а р қолданылады. Көптеген в а г о н е т к а л а р д ы ң жүк көтергіштігі 1–2 т, кей жағдайда 8–10 т-ға дейін жетеді (ҚҰЭ). Артық сөз, артық тыныс та жоқ. Әрегіректе, в а г о н е т к а г а қазылған кенді түсіріп беріп жатқан, бір басы лебедкаға, бір басы скреперге бекітілген қанат бойындағы алмас тісті ашалы құректің ерсілі-қарсылы тасыр-тұсыр жүрген даусы шалынады (Б.Токтаров, Қырандар.). Рельс, шеге, қауырмаларды осы в а г о н е т к а л а р дем-демдеп жеткізіп тұр (І.Жансүгіров, Әңгім.).*

ВАГОНША з а т. к ө л і к. *Шахтада, карьерде, құрылыс алаңында, зауыт ішінде көлік ретінде жақын арақашықтыққа ені тар теміржолдармен жүк немесе жолаушыларды тасымалдауға арналған сыйымдылығы шағын тасымал құралы. Шахталарда пайдаланылатын вагондарды, әдетте, в а г о н ш а л а р деп атайды (Қаз. тілі термин. Кен.). 18 адам алып жүретін жолаушы в а г о н ш а л а р ы н д а жер астындағы кен қазбалары бойымен жұмысшылар тасылады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

ВАГОНШЕ з а т. с ө й л. *Вагонша*. Түске таман, қырман басындағы *вагонше* д е ш е ш і н б е с т е н ұйықтап жатқан Мотяны біреу иығынан қатты жұлқып оятты (Ә.Нұршайықов, Тың астығы.). Бұлар отарбадағы вагондердің боталары, тайыншалары сияқты. Әйтеуір отарбаның алдында жүр. Бұларды атпен тасып жүрген қазақтың жас жұмысшылары; *вагонше* н і іліп алып, сырқыратып желіп жөнелді. Аузындағы жез сырнайын шыңғырлатып: «жолды босат» деген ышаратпен гудок берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ВАГОНШЫ з а т. *Вагон жасайтын жұмысшы; вагон жүргізуші*. Кішкене қара жігіт, бұл – *вагоншы* Есентай (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ВАГРАНКА з а т. т е х. *Шойын қыятын цехтың негізгі агрегаты, түсті металл рудаларын балқытатын шахта пеші*. Инженер мен техник те сондай-сондай қорытындымен оралды; күйо цехы болу керек. Тым құрыса шағын *вагранка* да жоқ (Т.Нұртазин, Адам.).

ВАДИ [ар. وادی] з а т. г е о г р. *Солтүстік Африка мен Арабстан шөлдеріндегі құрғақ беткейлері тік немесе мезгіл-мезгіл ағын су толатын аңғарлардың арабша аты. Вадидің* ұзындығы жүздеген км-ге созылады. Мұндай құрғақ аңғарлар Қазақстанның Қызылорда облысында және Орталық Қазақстанда кездеседі (ҚҰЭ).

ВАДОЗ: вадоз сулары. с у ш а р. *Қар, жаңбыр, теңіз суларының әртүрлі таужыныстарға сіңуінен пайда болған табиғаттағы су айналымына қатынасатын жерасты сулары*. Жер бетіне таяу жатқан топырақ, грунт, артезиан суларының барлығы түгелінен, тым тереңдегі сулар мен гейзерлердің негізгі бөлігі *вадозды суларға* жатады (Қаз. тілі термин. Сушар.). Э.Эюсс тереңдегі осы суларды ювенил сулар, атмосферадан түсетін жер қыртысындағы қыдырма суларды *вадоз сулары* деп атады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ВАЗА [франц. vase] з а т. *Гүл немесе жеміс-жидек салып қоюға, кейде сұйық тағам құюға арналған өрнекті әсем ыдыс*. Қақ ортада жасанды гүл отырғызылған *ваза*, жағалай түрлі-түсті сервиздер жарқырайды (З.Шүкіров, Ізгілік.). Эрмитаж қоры жинақтала бастаған алғашқы он жылдың өзінде 2500 картина, 10 мың гемма мен камей, 10 мың графика шығармасы, керамикалық және күміс *вазалар*, мүсін шығармалары жиналады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ВАЗЕЛИН [франц. vaseline] з а т. 1. х и м. *Минералдық май мен қатты көмірсутектердің (парафин, церезин, петролатум) біртекті май тәрізді қоспасы*. *Вазелин* медицинада, металдарды коррозиядан қорғауда, электро-техникалық өнеркәсіпте т.б. кеңінен қолданы-

лады (ҚҰЭ). Егер бензин двигателін ұзақ мерзімге тоқтататын болсақ, онда ... тот басып қалмау үшін, оны техникалық *вазелин* мен майлап қою керек (Ш.Әбдіраманов, Шопан серігі). 2. *Медицинада, косметикада теріні жұмсарту, сылау үшін қолданылатын май*. Жатарда қара бұжыр аяқты ашы қара сабынмен тырнап отырып жуады. Сосын қалың етіп сүттің кілегейін немесе *вазелин* жағады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Тұяқ қурап кетпеу үшін оған таза *вазелин* жағып тұрған жақсы (Ә.Әбішев, Мал санитары.). *Вазелин* д і қатты көмірсутектерді (15–20) балқытып немесе олардың минералдық майлардағы қоспасынан алады, оны күкірт қышқылымен және ағартқыш сазбен тазартады (ҚҰЭ).

ВАЙЕРБАРС з а т. к е н. *Электролиттік мысты қайта балқытып, қоспалардан тазалап, шойын қалып ыдысқа (астауға) құйып жасалатын белгілі бір пішіндегі дайындама*.

ВАКАНСИЯ [франц. vacance] з а т. *Бос қызмет орны*. ≈ *Вакасия* жоқ.

ВАКСА [нем. Wachs] з а т. *Былғары аяқ-киімді жылытрататын қара түсті май*.

ВАКУОЛЬ [лат. vacuus] з а т. б и о л. Өсімдік клеткасына тән протоплазмадағы клетка сөліне толы қуыс, жетілген клеткаларда айқындалған, жас, жаңа клеткаларда әлі айқындала қоймаған құрылым. *Вакуоль* тонопласт деп аталатын мембранамен шектелген. Ол заттарды белсенді, сұрыптай өткізгіш қабілетке ие (Қаз. тілі термин. Биология). Клеткадағы *вакуольдың* айналасын қоршап жатқан протоплазманың қабаты тонопласт делінеді. Мұның қасиеттері де плазма-молемманікі тәрізді болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ВАКУУМ [лат. vacuum] з а т. ф и з. 1. *То-заң кіре алмайтын саңылаусыз кеңістік ішіндегі ауа қысымынан едәуір төмен қысымдағы газ күйі*. *Вакуумның* полярилануының зарядталған бөлшектердің магнит өрісіндегі қозғалысына да әсері бар бөлшектің магниттік моменті өзгереді (ҚҰЭ). Аса жоғары *вакуумның* ерекшелігі газ молекулаларының соқтығуымен емес, *вакуумдағы* қатты дене бетіндегі процестерге байланысты болып келеді (ҚҰЭ). *Вакуум* ұғымы, әдетте сұйық не газы сорылған ыдыстағы газға байланысты айтылады, кейде бұл ұғым бос кеңістіктегі (мысалы ғарыштағы) газға да қолданылады (ҚҰЭ). Тері илегіш заттарды өсімдіктерден бөліп алып, оны әртүрлі компоненттерге ажырату үшін органикалық және биологиялық химияда олардың физикалық қасиетіне байланысты түрлі әдістер *вакуум* арқылы... қолданылады (Химия өнімдерін.). 2. *Бос кеңістік*,

ауасыз қуыс. Флуктуациялардың арқасында *в а к у у м* күйі нағыз физикалық күйлерге ғана төн, тәжірибеде бақыланатын қасиеттерге не болады (ҚҰЭ).

Вакуум жүйе. *Сорғы корпустарын және сорғыш құбыр желісінің қуыс-қуыстарын суга толтыруды қамтамасыз ететін жүйе.*

Вакуум техникасы. *Вакуумды алу, сақтау және оны өлшеу (бақылау) әдістері мен онда қолданылатын жабдықтар жиынтығы. В а к у у м т е х н и к а с ы* қазіргі уақытта ғылым мен техникада, химия мен фармацевтика және тамақ өнеркәсібінің көптеген технологиялық процестерінде кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАКУУМ-АППАРАТ з а т. т е х. *Вакуум туғызатын, ерітінділерді газға айналдыратын құрылғы.* Қорғасынды мырыштан тазартатын *в а к у у м - а п п а р а т* бұл цехта бүкіл совет елінде бірінші болып қолданылған (С.Бақбергенов, Біздің колхоз).

БАКУУМДА= е т. 1. *Қатқан бетонға сіңген артық ылғалды (суды) және ауаны сорып алу әдісі.* 2. *Болаттың сапасы жоғары болу үшін болат ерітіндісін газдардан арылту процесі.*

БАКУУМДАУ з а т. т е х. *Құрылымдағы немесе аппараттағы қысым атмосфералық қысымнан төмен болуы үшін олардың ішіндегі газды, буды немесе булы газ қоспасын сорып алу процесі. ≈ Вакуумдау тәсілі.*

БАКУУМДЫҚ с ы н. *Вакуумға төн, вакуумға қатысты.* Термикалық өңдеудің нәтижесінде сан мыңдаған тонна металл ысырап болып кемиді. *В а к у у м д ы қ* және электршлак қолданып қорытудың келешегі зор («Лен. жас»). Фотокедергінің *в а к у у м д ы қ* фотоэлементтерден артықшылығы – оның полюссіздігі, кішкенеелігі, сенімді әсер етуі және ұзақ мерзімге төзімділігі (К.Айманов, Физика.). 1980 жылы дүниежүзі бойынша цеолиттің 1500 салада пайдаланылатыны тіркелген. Яғни өндірісте: қағаз дайындау, желім бұйымдарын толтыру, азық-түлік өнімдерін *в а к у у м д ы қ* кептіру, ауадан азот пен оттегін бөлу, газды дендете құрғату («Жас Алаш»).

Вакуумдық балқыту. *Металдар мен қорытпаларды төмен, қалдық қысыммен балқыту. В а к у у м д ы қ б а л қ ы т у* металлургияда XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап қолданыла бастады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Вакуумдық материалдар. *Вакуум жабдықтары мен құралдарында қолданылатын материалдар: конструкциялық материалдар, газ сіңіргіштер (геттерлер), вакуум майлары мен материалдары (мыс, сынап), цементтер, лактар және т.б. В а к у у м д ы қ м а т е*

р и а л д а р газды оңай бөліп шығаруымен әрі олардың газды аз өткізгіштігімен анықталады (ҚҰЭ).

Вакуумдық металлургия. *Қазіргі металлургия өнеркәсібінің кеннен немесе басқа материалдардан вакуумдық әдіспен алатын ең маңызды салаларының бірі. В а к у у м д ы қ м е т а л л у р г и я* таза металл өндіруге арналған зерттеулер тұңғыш рет (1906–1913 ж.) магний, барий және стронций өндіру үшін жүргізілді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Вакуумдық пеш. *Металл өңдеу (қыздыру, балқыту) вакууммен жүргізілетін пеш.* Қыздыратын *в а к у у м д ы қ п е ш* болатты термиялық өңдеуде қолданылады. Балқытатын *в а к у у м д ы қ п е ш* химиялық активті және қиын балкитын металдар алу, жоғары сапалы болаттар және басқа да қорытпалар шығару үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Вакуумдық сорғы. *Вакуум жасау, оны жоғарылату және сақтау үшін қолданылатын құрылғы. В а к у у м д ы қ с о р ғ ы н ы ң* механикалық, ағындық, сорбциялық және криогендік сияқты негізгі түрлері бар (Қаз. тілі термин. Кен.).

Вакуумдық техника. *Вакуумды алу, сақтау және оны өлшеу үшін қолданылатын әдістер мен құрал-жабдықтар жиынтығы. В а к у у м д ы қ т е х н и к а д а* қолданылатын құралдар мен құрылғыларға: вакуумдық сорғылар, вакуумдық арматуралар (мыс клапандар, шүрпілер, саңылау іздегіштер т.б.), қысымды өлшейтін жабдықтар (мыс, вакууметрлер), ағын іздегіштер жатады (ҚҰЭ). *В а к у у м д ы қ т е х н и к а н ы ң* электроникада, ядролық энергетикада, үдеткіштер техникасында, химия, фармацевтика және тамақ өнеркәсіптерінің технологиялық процестерінде, металлургияда өте таза материалдар алу техникасында т.б. ғылым мен өндіріс салаларында қолданылу аясы кеңейіп келеді.

БАКУУММЕТР [лат. vacuum – бос, metron – өлшем] з а т. т е х. *Вакуумөлшеуіш (сиретілген газдардың қысымын өлшеуге арналған құрылғы).*

БАКУУММЕТРИЯ з а т. т е х. *Вакуумөлшеуіш (сиретілген газдардың (вакуумның) қысымын өлшеуге арналған құралдар мен әдістер жиынтығы)* (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАКУУМӨЛШЕУІШ з а т. т е х. <лат. vacuum – бос, metron – өлшем> *Атмосфералық қысымнан төмен қысымды өлшейтін құрал. В а к у у м ө л ш е у і ш* сорғының су сорғыш келте құбырына орнатылады (Қаз. тілі термин. Су.). *В а к у у м ө л ш е у і ш* серіппелі және сұйықтықты болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

БАКУУМ-СҮЗГІШ з а т. к е н. *Кеннен алынған флотациялық концентраттар қойылдырғыштардан өткізілгеннен кейін олардың ылғалдылығын төмендету үшін қолданылатын аппараттар жиынтығы. В а к у у м с ү з г і ш* сүзу бетінің пішініне қарай – барабанды және дискілі болып екі топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАКУУМ-ШӨМІШ з а т. к е н. *Астаулардан металлургиялық балқымаларды алуға арналған құю шөміші. В а к у у м-ш ө м і ш* қақпақпен тығыз жабылады; қақпаққа өткізілген құбырдың бір ұшы балқыған металлға батырылған (Қаз. тілі термин. Кен.). *В а к у у м-ш ө м і ш т е* ауа сорғымен сиретілгеннен кейін металл құбыр бойымен шөміштің ішіне сорылады. *В а к у у м-ш ө м і ш* мысалы, алюминийді, магнийді электролиздегенде көп қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАКФ [ар. وقف] з а т. д і н и. т а р. *Орта ғасыр, кейінгі орта ғасыр кезеңдерінде Қазақстанның оңтүстік аймақтары мен Орталық Азияда діни немесе қайырымдылық көрсететін мекеме.* Оның меншігіне аманат етілген қозғалмайтын және қозғалатын басқа да мүлігі мен оның табыстары осы мекеменің игілігіне беріліп, олардың қажеттіліктеріне және қайырымдылық мақсаттарға жұмсалған. Қазіргі бірқатар мұсылман елдерінде *в а к ф т а р ғ а* олар негізінен жер салық салынбайды және сатылмайды («Жас Алаш»).

БАКХАНАЛИЯ [лат. bacchanalia] з а т. 1. т а р. *Ежелгі Римде шарап пен той-думан-ның құдайы Вакхтың құрметіне өткізілетін мейрам.* 2. а у ы с. к і т. *Бір заттың не құбылыстың шектен шығуы, тым артық, көп болуы, шамадан тыс ерекше асуы.* Қазір баяғы *в а к х а н а л и я* жоқ, үкіметтің кепілдігімен сырттан доллар таси беретін заман өтті («Егемен Қазақстан»). Тарихымыздағы көлеңкелі кезеңнің бірі – сталинизм заманындағы зорлық-зомбылық пен асқан күдікшілік *в а к х а н а л и я с ы* ұзаққа созылды («Егемен Қазақстан»).

ВАКЦИНА [лат. vaccinus] з а т. м е д. *Микрогәздардан (бактерия, вирус т.б.) алынып, адам мен жануарлар организмiне жұқпалы аурулардың алдын алу және олардың иммундық қасиетiн арттыру үшін егiлетiн препараттар.* Тiрi *в а к ц и н а л а р* микробтардың уыттылығын әлсiретiп, ауру тудырғыш қабiлетiн жою, иммунитет қалыптастыру үшін алынады (ҚҰЭ). Өлтірілген *в а к ц и н а* микроорганизмдерді физикалық (қыздыру арқылы) және химиялық жолмен (фенол, ацетон және спиртпен өңдеу) өлтіру әдістері арқылы алынады (ҚҰЭ). Л. Пастер түрлі жұқ-

палы ауруларға қарсы күресу үшін практикада зор маңызы бар *в а к ц и н а л а р* даярлап шығарды (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Сонан кейін сарыптың өз микробынан жасалған *в а к ц и н а н ы* терінің астына, қан тамырына жіберу тәсілдерін қолданады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). *В а к ц и н а н ы* элементарлық жолмен (ауыз арқылы), аэрозольмен (тыныс алу органдары арқылы), тері ішіне, тері сыртына (жұқтыру), тері астына, ет арасына т.б. жолдармен енгізеді (Индеттану сөздігі).

ВАКЦИНАЛА = е т. м е д. *Вакцина егу. В а к ц и н а л а ғ а н* бала ауырмайды (Ауызекі).

ВАКЦИНАЛАУ *Вакцинала етістігінің қимыл атауы.*

ВАКЦИНАЦИЯ з а т. м е д. *Вакциналау шаралары, вакцина егу.* 1885 жылы 6 маусымда дүниежүзінде бірінші рет Париж қаласында Пастердің станциясы ашылып, онда *в а к ц и н а ц и я* (күтырма ауруына қарсы алдын ала профилактикалық егу) жүргізіле бастады (Н.Әжіғалиев, Мал. ауру.). БҰҰ сондай-ақ Семей өңірін қалпына келтіру бағдарламасын жасауға және оны жүзеге асыруға, бірінші республикалық халық санағын өткізуге айтарлықтай табыспен жүзеге асырылған зейнетақы жүйесін және мемлекеттік қызметті реформалауға, «Білім баршаға ортақ» форумын құруға, сондай-ақ Қазақстанда жалпы балалар *в а к ц и н а ц и я с ы н* ойдағыдай жүзеге асырып шығуға қатысты («Егемен Қазақстан»). Егу – *в а к ц и н а ц и я* жасаудың ежелгі атауы. Ешкіге ең қауіпті індет – кебенектен алдын алу үшін ауырмаған ешкіге ауру ешкінің өкпесін кішкене етіп кесіп, ешкінің құлақ терісін тіліп, ішін дорбашалап үнгіп тығады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ВАКЦИНОТЕРАПИЯ [лат. vaccinus – сиырдікі, грек. therapeia – емдеу] з а т. м е д. *Вакцинамен емдеу. Жекелеген жұқпалы ауруларды вакцина егу арқылы емдеу* (Индеттану сөздігі. Мал ауру.).

ВАЛ з а т. т е х. *Өзінің айналуымен мәшиненің я механизмнің басқа бөлшектерін де қимылға келтіретін, қозғалысқа түсіретін негізгі тетік (білік).* Подшипник тығыздағышының ішіне енгізілген *в а л* айналғанда, *в а л* мен тығыздағыштың арасында сырғанау үйкелісі пайда болады (Физика курсы). Ұста өз көзімен маховик дөңгелегінің *в а л ғ а* кигізілетінін анықтап көрді (М.Мырзақұлов, Ақық.).

ВАЛЕНТИНИТ з а т. х и м. *Тотықтар табының минералы. Химиялық формуласы Sb₂O₃. В а л е н т и н и т* негізінен түссіз, кейде ақ, алмастай жылтыр (ҚҰЭ).

ВАЛЕНТТІ с ы н. *Химиялық элементтің басқа элемент атомдарымен қосыларлық*

қабілетінің кесімді саны (ондай сан 1-ден 8-ге дейін болады). Сондай-ақ, «темір бактериялары» мен «күкірт бактериялары» да хемосинтетик болады. Бұлардың біріншілері екі *валентті* темірді үш валентті темірге тотықтырудан бөлініп шығатын энергияны пайдаланады (Жалпы биология). Мыстың бір *валентті* шала тотығына түз қышқылымен әсер етіп, суда ерімейтін ақ түсті хлорлы мыс алады (Қ.Нұрымбетов, Металл.).

ВАЛЕНТТІК [лат. valentia] з а т. х и м. Алынған химиялық элементтің басқа элемент атомының кесімді санын қосып алу я орнын басу қабілеті. Өткен ғасырдың 50-жылдарында ғылымға химиялық элементтердің *валенттіктері* жөнінде ұғым енді (Орган. химия). Сондай-ақ көміртегі атомдары бір-бірімен қосылып, өзара *валенттік* қатынас жасай алады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). *Валенттік* – химиялық құрылым теориясының іргелі ұғымдарының бірі (Орган. химия).

Ауыспалы валенттік. х и м. Өзгермелі валенттік.

Тұрақты валенттік. х и м. Өзгермейтін валенттік.

ВАЛЕНТІЛІК [лат. valentia] з а т. 1. х и м. Атомның басқа атомдарды немесе атомдар тобын қосып алып, химиялық байланыс құру қасиеті. *Валенттілік*тің мәні берілген элементтің атомы ала алатын немесе орнын баса алатын сутек атомдарының санымен өлшенеді (ҚҰЭ). Элементтердің *валенттіліктерінің* және мөлшерінің өзгеруін оқушылардың өздеріне тапқызу керек («Қазақст. мект.»). Химиялық элемент атомының басқа элемент атомдарының белгілі санымен қосылу қасиеті *валенттілік* деп аталады (Химия). Химиялық тотықтар қатарына металл емесерден және *валенттілігі* ең жоғары металл атомдарынан түзілген тотықтар жатады (Қ.Шабдаров, Хим. оқыту.). 2. л и н г в. Сөздің өзге элементтермен синтаксистік байланысқа түсу қабілеті. Мына сипаттарға ие сандық, мысалы, бір, екі, үш валентті етістіктер *валенттілік*ті қамтамасыз етуші сөздің синтаксистік қызметі, мыс., субъект (Асқар ұйықтап жатыр), объект (сурет салып отыр), пысықтауыштық (Қазақстанда тұрады); т.б. (Тіл білімі сөздігі).

ВАЛЕОЛОГИЯ [лат. valere саламаттылық, грек. logos – ілім] з а т. *Дұрыс тамақтану, тиімді күн тәртібі, адамның қоршаған ортамен қатынасы жөніндегі ұстанымдары, денсаулық т.б. туралы ғылым.* *Валеология* медицина, биология, педагогика, психология, экология, акмеология, философия, эконо-

мика т.б. ғылымдармен тығыз байланыста дамиды (ҚҰЭ). *Валеология* терминін алғаш рет ғылымға 20 ғасырдың 60-жылдары Ресей ғалымы И.И.Брехман енгізген (ҚҰЭ). Қазіргі кезде *валеология* я пәні балабақшадан бастап, орта және жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына енгізілген, кафедралар мен факультеттер ашылуда (ҚҰЭ).

ВАЛЕОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Валеологияға* тән. *Валеологиялық* білім мен тәрбиенің негізі дені сау салауатты адам қалыптастыру тұжырымдамасы болып табылады және бұл тұжырымдамада адамгершілік, дене тәрбиесі және жыныстық тәлім-тәрбие арқылы, психикалық тұрғыдан өзін-өзі тежеу әдістерін үйрету, гигиеналық, физиологиялық, экологиялық және медициналық білімдерді меңгерту арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ВАЛЕРИАН [лат. valeriana] з а т. 1. ө с. *Тамырының түңбасынан медицинада зор маңызы бар дәрі алынатын көпжылдық тұйыншөп (өсімдік).* 2. ф а р м. *Осы өсімдіктің тамырынан жасалған жүйке жүйесіне әсер ететін дәрілік препарат.* Контраспан – Чехословакияда шығатын дәрі. Мұның құрамына *валериандар*, хош иісті спирт, эфир майы, шытыр енеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Валериан қышқылы. х и м. *Шұйыншөп қышқылы, C_4H_7COOH – бірнегізді, қанық органикалық қышқыл.* *Валериан қышқылының* өзіне төн иісі бар, түссіз сұйық заттар. Н-валериан қышқылын бромды этилге магниймен әсер ету арқылы алады (ҚҰЭ).

Валериан тамшысы. *Валериан өсімдігінің тамырынан жасалған дәрілік препараттың тамшысы.* Жалбыз суы – таза күйінде 10 тамшыдан суға қосып беріледі немесе басқа сұйық дәрілерге, мысалы, *валериан тамшысына* қосып, күніне 2–3 рет беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ВАЛИДОЛ з а т. ф а р м. *Ментол және валериана қосындысынан алынатын, қан тамырларын кеңейтетін, ауырсынганды басатын жүрек ауруының дәрісі.* Жүрек ұстамасымен ауыратын адамдардың қалтасында тез жәрдем ететін нитроглицерин, *валидол* сияқты дәрілердің үздіксіз болғаны жөн, себебі, жүрек ұстамасы бір-екі-үш минут ұстайтын болса, мұндай қысқа уақытта дәріханаға жүгіріп жүруге болмай қалады (Б.Омарұлы, Жүрек. ауруы.). Жүректің осындайлық қатерлі ауруы кезінде адам істеп жатқан жұмысын қоя қойса немесе *валидол* не нитроглицерин іше қойса, жүрек ұстамасы басыла бастайды (Б.Омарұлы, Жүрек. ауруы.).

ВАЛИЗА [франц. valise] з а т. д и а л. *Ашу-га болмайтын, қалыптасқан ретпен жабылған және мөрленген немесе пломбаланған (бекітілген) дипломатиялық поштаға арналған сөмке, қап, пакет, конверт және т.б.*

ВАЛИК з а т. т е х. **1.** *Кішкене білікше. В а л и к тұтас дене болып саналады. Оның маңдай жағындағы тесікті айқындау үшін дербес тілік қолданылған (Сызу).* **2.** *Дыбыс жазуға арналған фонографтың цилиндрі. Орталық архивтен әкелінген в а л и к т е р фонограф аппаратында ойнатылып, Әміре даусы пленкаға көшірілмек (Ж.Шәкәрімов, Әміре.).* **3.** *Диванның екі басына қойылатын жұмыр шеттеме.* **4.** *к ұ р. Кабырға, төбелерді эмульсиямен ақтауға арналған, сырты матамен қапталған айналма білік.*

ВАЛИН з а т. х и м. *Аминокышқылдардың өзгертуге болмайтын құрам бөлшегі, көбінесе сүт казеинінде болатын органикалық зат. Бұл аминокышқылдарының үстіне құрамына каротин... в а л и н және көптеген басқалары кіреді (Р.Әбугалиев, Қой өсіруші.). В а л и н – нерв жүйесінің бірқалыпты қызмет етуі үшін қажет, каротиноидтер мен холестериннің алмасуына қатысады (Т.Сарбасов, Мал. азығы.).*

ВАЛИУМ з а т. ф а р м. *Транквилизатор, жүйке жүйесін жайландырып, ұйықтататын құшті дәрі.*

ВАЛОКОРДИН з а т. ф а р м. *Жүрек тез соғып, шанышып ауырғанда ішетін дәрі. Стенокардиямен ауырған адамдарда миокард инфарктісін болдырмаудың амалы, жүрек тұсының шаншуы біліне бастағанда нитроглицерин, валидол, в а л о к о р д и н сияқты дәрілерді қантқа тамызып (1–3, 3–5 тамшылардан), тілдің астына салып сору керек (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Сенбеймін «в а л о к о р д и н», «анетинге», Тағдырым төндірмегей қара түнге. Соға тұр, сорлы жүрек, анықтайын, Соңымда белгім болып қалатын не?! (М.Әлімбаев, Жүрек.).*

ВАЛОРЛАНУ з а т. э к о н. *Мемлекеттік шаралардың нәтижесінде тауарлардың бағасы мен қымбат бағалы қағаздардың, валюталардың бағамының артуы (Нарық. экон. сөздігі).*

ВАЛОРЛЫҚ с ы н. қ а р ж ы. *Валорлануға қатысты.*

Валорлық сақтандыру. қ а р ж ы. *Ерекше, өте бағалы заттарды сақтандыру (Нарық. экон. сөздігі).*

ВАЛТОРНА [нем. Waldhorn] з а т. м у з. *Үрлемелі оркестрде үріп тартатын сырнайға ұқсас жұмсақ әрі кең үнді музыкалық жез аспап. В а л т о р н а – мыстан жасалатын үрлемелі аспап (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).*

Алғашқы қарапайым үлгілері кейінгі барокко мен классицизмнің, ерте романтизмнің (И.Гайдн, В.А.Моцарт, К.М. Вебер оркестрлерінің *в а л т о р н а*ға арналған концерттері) музыкаларында қолданылған (ҚҰӘ).

ВАЛЬДШНЕП [нем. Waldschneffe] з а т. з о о л. *Жылқышы тәрізді салмағы 300–350 г орман құсы. Ормандағы жылқышының (в а л ь д ш н е п), таукүдіретінің тұмсықтарының ұшында да көптеген сезім мүшелері бар. Бұл құстар да орман ішінен немесе ылғалды сазды жерлерден тұмсықтарымен тіміскілеп қоректерін оңай тауып жейді (Р.Әлімбаев... Құстар.). Тау қазы, бұлдырық, бөдене, тарғақ, қызғыш, таукүдірет, жылқышы, балшықшы, в а л ь д ш н е п, тағы толып жатқан құс. Жазғытұрым құс келіп жатқан кезде, күздігүні қайтып жатқан уақытта осының бәрі аңда жүргенде кездесіп отырады (Ш.Айманов, Қыран тур.).*

ВАЛЬС [франц. valse] з а т. ө н е р. **1.** *XIX ғ. екінші жартысында Еуропада кең тараған жұптасып билейтін би түрі; баяудан шапшаңға дейінгі ырғақ. Ал А. Жұбановтың в а л ь с ырғағындағы «Көктемі» ше? «Көктем» десе көктем! Мұнда табиғат сұлулығы мен жалын атқан жастық дәуреннің албырт сезімі астасып жатқандай (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).* **2.** *Осы би ырғағындағы музыка. Қазақ музыкасында в а л ь с дәстүрі М.Төлебаев («Бакыт вальсі»), Л.Хамиди («Қазақ вальсі»), Ш.Қалдаяқов, С.Мұхамеджанов, Н.Тілендиев т.б. шығармаларында үлкен орын алады (ҚҰӘ). Жүректе өшпейтін бар ұшқын, Жанымнан кетпеші, алыс тым. Сенімен билесем ерекше Тербейді әуені в а л ь с т ің (А.Бактыгереева, Өрімтал). Сыңар ішекпен шертіп танго ойнады, қос ішекті кезек ұрғылап фокстрот тартты, үш ішекті бірдей безілдетіп в а л ь с к е басты (М.Мағауин, Өмір жыры).*

ВАЛЬТЕР [нем. Walter] з а т. ә с к. *Немістің «Вальтер» қару-жарақ фирмасының атымен аталған калибрі 9 мм автоматты, сегіз зарядты пистолет.*

ВАЛЬЦАЛАР [нем. Walze] з а т. т е х. *Беттері тегіз, кейде бұдырмақты қарама-қарсы жанаса айналып тұратын шойыннан не болаттан құйылған қос білігі бар тас уатар түрлі құрылғылар. Белгілі бір жылдамдықпен транспортермен жылжып келген мал азығы сабан-сүрлем турағыштың аузындағы қабылдау в а л ь ц а л а р арқылы нығыздалып, тапталады (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).*

ВАЛЬЦТЕУ е т. т е х. *Темір шыбықтарды немесе тілкем дайындамаларды штампта (дайындамаға қарсы бағытта айналатын шыңдағыш талқыларда) деформалау. В а л ь ц*

теу дайын бөлшектерді (мыс., компрессор қалақшалары т.б.) алу, сондай-ақ дәл дайындамаларды одан әрі штамптау үшін қолданылады (ҚҰЭ). *Вальцтеу* ыстық және суық вальцтеу болып ажыратылады (ҚҰЭ).

ВАЛЬЦТЕУШІ з а т. *Вальцалар станогінде істейтін жұмысшы*. Бұрын балға ұратын Шалың бүгін бөлшек қып, Темірді бұрып тұратын болып апты *вальцтеуші* (Т.Жароков, Қырда.).

ВАЛЮТА [итал. valuta] з а т. қ а р ж ы. 1. *Тауарлар құнынның шамасын өлшеу үшін пайдаланылатын ақша өлшемі*. Осы ғасырдың басында жалпыға бірдей балама ретінде алтын, күміс және оның қоспалары қолданылса, қазіргі кезде *валюта* ретінде қағаз ақша қолданылып жүр («Егемен Қазақстан»). *Валюта* қолдану тәртібіне байланысты еркін айырбасталатын және айырбасталмайтын, тұйық валюталар болып бөлінеді (Нарық. экон. сөздігі). 2. *Белгілі бір мемлекетте қабылданған ақша өлшемі (теңге, сом, доллар, рупий т.б.)*. Ұлттық *валютамыздың* өз дизайні, өз идеясы болуы керектігін сөз етті («Егемен Қазақстан»). 3. *Шет мемлекеттердің ақша белгісі, сонымен қатар несие беру, өтеу құжаттарының (вексель, чек, банкнот) мемлекетаралық есебін ажыратуға қолданатын шетелдік валюта, ұлттық есеп бөлшегі және төлем құралы*.

Айырбасталатын валюта. э к о н. *Басқа валюта түріне оңай айырбасталатын валюта*.

Валюта аймағы. э к о н. *Өзара валюта қатынастарының ережелерін берік сақтайтын және жетекші мемлекеттің валютасының аймақ ішіндегі елдердің басқа елдермен есеп жүргізгенде шешуші рөлін қабылдаған мемлекет тобының бірігуі*. Валюталық аймақтың негізгі ережелері: жетекші валюта төлем және қор құралы ретінде пайдаланылады; осы валюта арқылы «сыртқы төлемдер» жүзеге асырылады; аталған *валюта аймақтағы* шеңберінде бір мемлекеттен екінші мемлекетке еркін ауысады (Нарық. экон. сөздігі).

Валюта айырбастау [ауыстыру]. Әртүрлі елдер ақшасын жергілікті ақшаға, немесе керісінше, айырбастау.

Валюта бағамы [курсы]. э к о н. *Белгілі бір елдің ақша бірлігінің басқа бір ел ақша бірлігімен белгіленген құны*. Бұл құжатта жаңа валютаның енгізілу мерзімі, тәсілі, жаңа валютаны айырбастау пункттеріне жеткізу мәселелері, қолма-қол ақшаны айырбастау коэффициенті мен лимиттері, *валюта бағамын* қалыптастыру және басқа маңызды мәселелер айқындалды («Егемен Қазақстан»). *Валюта бағамының* негізіне сол елдердегі ақша

өлшеміне енген нақты алтынның мөлшері жатады (Қаз. тілі. термин. Экономика.). *Валюта курсына* ықпал ететін негізгі факторлар қатарына елдің төлем балансының жай-күйі, инфляция деңгейі, қысқа мерзімді капиталдардың елдер арасындағы ауыс-түйісі, сондай-ақ, саяси дағдарыс пен әскери қақтығыстар (соғыс) жатады (ҚҰЭ). Валюталық нарықта *валюталық курс тардың* айырмасы есебінен пайда табу мақсатымен қаржыларын бір валютадан басқа валютаға аударып отыратын трансұлттық компаниялар маңызды рөл атқарады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Валюта бағасын белгілеу. э к о н. *Қолданылып жүрген заң ережесін және қалыптасқан тәжірибеге сай шетел валюталарының арақатыс бағасын белгілеу*. Шетел *валюталарының баға белгіленулері* туралы ресми мәліметтер арнайы бюллетеньдерде баспасөзде және мерзімді басылымдарда жарияланады (Нарық. экон. сөздігі).

Валюта басқыншылығы. Ұлттық (орта-лық) банктің валюталық бағамды қолдау үшін өз елінің валютасын сатып алу және сату жөніндегі операциялары. *Валюта басқыншылығы* сонымен қатар ұлттық валюта бағамының серпінін оның жоғарылауы мен төмендеуінің белгіленген шектерімен шектеу үшін шетелдік валютаны сатып алу мен сату жөніндегі мақсатты операциялары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта биржасы. Валюталармен ірі көлемде сауда жасалатын, ұйымдық жағынан жасақталған және тұрақты жұмыс істейтін нарық. Негізінен өз есебінен немесе өзінің қызметін пайдаланушылардың тапсырмасымен мәміле жасайтын банктер сатып алушылар және сатушылар болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта дағдарысы. э к о н. *Валюта бағамының күрт тұрақсыздануы, мемлекеттік валюта қорларының таусылуына байланысты валюта өрісінде, валюта нарығында қайшылықтың күрт шиеленісуі*. *Валюта дағдарысы* валюта курсының құлдырауымен, елдегі валюта қорының сарқылуымен, валюталардың құнсыздануымен, валютаның халықаралық өтімділігінің нашарлауымен сипатталады (ҚҰЭ).

Валюта декларациясы. э к о н. *Шекарадан валюта алып өту кезінде кеденге көрсетілетін мәлімдеме-құжат*.

Валюта демпингі. э к о н. *Валютасы құнсызданған елден тұрақты валютасы бар немесе валютасының құны айтарлықтай төмендемеген елге дүниежүзілік бағадан төмен*

багамен тауарлар шығару (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта жайғасымы. экон. Банктің шетел валютасы түріндегі активтері мен міндеттемелерінің арасалмағы. Олар теңбе-тең болған жағдайда – *валюта жайғасымы* жабық, ал үйлеспегенде – ашық деп саналады. Ашық жайғасым өз кезегінде қысқа және ұзын болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта жүйесі. экон. Мемлекеттік заң ережелерінде, халықаралық келісімдерде белгітелген дүниежүзілік нарық дамуының негізінде қалыптасқан ақшалық-несиелік қатынастардың жиынтығы. Ұлттық *валюта жүйесі* экономикалық қатынастардың жиынтығы, оның көмегімен халықаралық төлем айналымы қамтамасыз етіледі (Нарық. экон. сөздігі). *Валюта жүйесі* ұлттық, әлемдік, аймақтық немесе мемлекетаралық валюта жүйесі болып үшке бөлінеді (ҚҰЭ).

Валюта келісімі. экон. Мемлекеттер арасындағы олардың белгілі бір валюталық қатынастарын реттеу жөніндегі өзара құқықтары мен міндеттеріне қатысты екіжақты немесе көпжақты келісім. Әдетте *валюта келісімі* нде халықаралық есеп айырысу мен несие-лендіру жөніндегі жалпы және нақты нормалар баяндалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта клирингі. экон. Тауар жеткізілімдері мен көрсетілетін қызметтер құнының теңестірілуіне туындайтын өзара талаптар мен міндеттерді бір-біріне есепке алу туралы үкіметаралық келісім.

Валюта қоржыны. экон. Ұлттық валюталардың жиынтығы; ұлттық немесе халықаралық ұжымдық валютаның валюталық бағамын анықтау үшін шетел валютасының бағамын белгілеу кезінде пайдаланатын валюталардың сатып алу қабілетін, айырбастың жалпы экономикалық шарттарының әсерін неғұрлым негіздеп ескеруге мүмкіндік беретін статистика.

Валюта қоршауы. экон. Шетел валютасының ел ішіндегі айналымын шектеу үшін мемлекеттің қолданатын шаралары (Нарық. экон. сөздігі).

Валюта қоры. экон. Мемлекеттің төлем қабілеттілігін анықтайтын тұрақты валюта мөлшеріндегі қоры, алтын-асыл құндылықтары (Нарық. экон. сөздігі). Халықаралық *валюта қоры* н мүше елдің қор капиталына алтын түрінде берген сомасы да ресми валюта резервтерінің құрамына жатады (ҚҰЭ). Бұдан кейін кезек күттірмейтін валюта айырбастайтын биржа құру, алтын және *валюта қоры* н жасақтау, теңге сарайын іске қосу сияқты маңызды шаралар шешілді («Егемен Қазақстан»).

Валюта құндылықтары. Валюта заңнамасымен ел аумағындағы айналыстың ерекше тәртібі белгіленген құндылықтар. *Валюта құндылықтары* н жататындар: шетел валютасы; атаулы бағасы шетел валютасымен көрсетілген бағалы қағаздар мен төлем құжаттары; құйма түріндегі тазаланған алтын; ұлттық валюта (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта мәмілесі. экон. Валюта құндылықтарына меншік құқығы мен өзге құқықтардың ауысуына байланысты мәміле; валюта құндылықтарын кез келген әдіспен елге әкелу және қайта жіберу. *Валюта мәмілесі* ағымдағы мәмілеге және капитал қозғалысымен байланысты мәмілеге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта монополиясы. экон. Мемлекеттің өз органдары арқылы валюта операцияларына және экономикалық агенттер табатын бүкіл валютаға үстемдік жасауы. *Валюта монополиясы* шарттары қамтамасыз етудің нақты міндеттері орталық банкке және уәкілетті коммерциялық банктерге жүктеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта несиесі. экон. Бір ел екінші бір елге өзінің валютасы, шетел валютасы немесе алтын түрінде беретін қаражаты.

Валюта одақтары. экон. Валюта үстемдігін орнату және басқа мемлекеттерге бірыңғай валюта саясатын жүргізу мақсатымен бірнеше елдің топтасқан одақтары.

Валюта операциялары. экон. Валюталық құндылықтармен жасалатын мәмілелер. *Валюта операциялары* ағымдағы операцияларға және капиталдың қозғалысымен байланысты операцияларға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюта өтелімділігі. экон. Кәсіпорындар мен ұйымдардың сыртқы экономикалық қызметінің ұстанымы.

Валюта резервтері. экон. Белгілі бір мемлекеттің халықаралық есеп айырысуға, кездейсоқ жағдайларға және валюта нарығын реттеуге арналған, орталық банкке не қаржы мекемелерінде және халықаралық валюталық-кредиттік ұйымдардағы алтын мен шетел валютасынан тұратын қоры. Халықаралық есеп айырысуда импорт кірісінен төлемнің уақытша артуын өтеу үшін *валюта резерві* н жасайды (ҚҰЭ).

Валюта рыногы. экон. Валюта нарығы (сұраным мен ұсыным негізінде валюталарды сатып алу-сату шоғырланған ресми орталық; шетел валюталарын және шетел валютасымен төленетін төлем құжаттарын сатып алу-сату жөніндегі тұрақты экономикалық және ұйымдық қатынастар жүйесі).

Валюта саясаты. э к о н. Мемлекеттік ұйымдар мен орталық банктардың, қаржыландыру мекемелері, қаржылық валюта орталықтарының валюта қарым-қатынасы саясатындағы экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық әрекеттері мен шаралар жиынтығы. В а л ю т а с а я с а т ы – мемлекеттік экономикалық саясаттың негізгі бөлімі, басты мақсаты ұлт өндірісінің бәсеке қабілеттілігін арттыруға, валюта бағытына, төлеу балансына әсер етіп, ықпал жасау. В а л ю т а с а я с а т ы: ағымдағы саясат және ұзақ уақытты саясат болып екіге бөлінеді (Нарық. экон. сөздігі). В а л ю т а с а я с а т ы н ы ң пішімі мен бағыты елдің қаржы-экономикалық ахуалына, әлемдік шаруашылықтың даму барысына байланысты анықталады (ҚҰЭ).

Валюта тепе-теңдігі [паритеті]. э к о н. Бір валютаны екінші валютаға айырбастау құнының ресми түрде белгіленген тұрақты шегі. 1978 жылға дейін в а л ю т а п а р и т е т і валютаның құрамындағы алтынмен айқындалады (ҚҰЭ).

Валюта түсімі. э к о н. Тауарлар мен қызметтер экспортынан, сондай-ақ халықаралық несиелерден түскен шетел валютасы.

Тұрақты валюта. Мемлекеттік ақша айналымындағы жиі қолданысқа түсетін валюта. Жалпы депозиттердің ішінде теңгелік депозиттер өткен жылғы осы мерзімдегі көрсеткіштермен салыстырғанда 56,8 пайыздан 58,7 пайызға өсіп отыр. Бұлардың бәрі теңгенің т ұ р а қ т ы в а л ю т а ғ а айналғанының айқын дәлелі («Егемен Қазақстан»).

Тұйық валюта. э к о н. Айырбасталмайтын валюта.

Ұлттық валюта. э к о н. Белгілі бір мемлекетте қабылданған ақша төлемі: теңге, сом, рупий т.б. ұлттық есеп бөлішегі және төлем құралы. Қаржы жүйесіндегі ұ л т т ы қ в а л ю т а н ы енгізудегі реформалар елімізде сарабдалдықпен, сабырлықпен іске асырылды («Егемен Қазақстан»). 1993 жылы 3 қарашада Президенттің Жарлығымен құрылған Ұлттық валютаны енгізу жөніндегі мемлекеттік комиссия ұ л т т ы қ в а л ю т а н ы енгізудің тұжырымдамасын дайындады («Егемен Қазақстан»).

Шетел валютасы. э к о н. Айналымда жүрген, тиісті шет мемлекетте не шетелдік мемлекеттер тобында заңды төлем қаражаты болып табылатын, сондай-ақ, айналымнан шығарылған, алайда ақша айырбасына жарай беретін банкнот, қазына билеттері, монета түріндегі ақшалар. Жалпы экономикалық сипаттағы объективтік қиындықтар (бағаны ырықтандыруға және өндірістің құлдырауына байланысты инфляцияның жоғары

деңгейі, импорт тауарларына деген қанағаттандырылмаған сұраныстың едәуір көлемі) ш е т е л в а л ю т а с ы н а сұраныстың өсуіне, ал ізінше бағаның өсуіне әкеліп соқты («Егемен Қазақстан»).

ВАЛЮТАЛЫҚ с ы н қ а р ж ы. Валютаға байланысты.

Валюталық арбитраж. Түрлі рыноктардың валюта бағамдарындағы айырмадан пайда табу мақсатымен шетел валютасын бір валюта рыногынан сатып алып, оны бір мезгілде екінші бір валюта рыногында сату (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық аударым қорлары. қ а р ж ы. Кәсіпорындардың, бірлестіктердің және ұйымдардың өздері жүзеге асыратын экспорт-импорт операцияларын қаржыландыруға арналған шетелдік валюта түріндегі ақшалай қаражат қорлары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық аутрайт. қ а р ж ы. Мәміле жасасушы тараптар қатаң түрде белгілеген мерзімде «форвард» бағамы бойынша төлем төлеуді көздейтін мерзімдік жай валюталық мәміле (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық баға белгіленімі. Елдердің орталық (ұлттық) банктерінің төлемдер төлеу және есеп айырысу мақсатында ұлттық валютаға қатысты шетел валютасының бағамын белгілеуі.

Валюталық девиз саясаты. э к о н. Валюта басқыншылығы және валютаны шектеу арқылы шетел валютасын сатып алу және сату жолымен валюта бағамын реттеу жүйесі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық демпинг. э к о н. Тауарларды валютасы қамтамасыз етілген елден валютасы неғұрлым тұрақты (меншікті атаулы бағасымен, сондай-ақ басқа валюталардың бағамымен салыстырғанда орнықты) немесе неғұрлым аз құнсызданған елге дүниежүзілік бағадан төмен бағамен әкету. В а л ю т а л ы қ д е м п и н г т і ң мүмкіндігі осы ақша өлшемінің ел ішінде сатып алуға жарамдылығы оның басқа валюталармен салыстырғандағы бағамынан гөрі, баяу құлдырайтын жағдайда пайда болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық бағам. э к о н. Бір елдің ақша өлшемінің екінші бір елдің ақша өлшемімен көрсетілген бағасы, салыстырмалы арақатыс құнының курсы. Нарықтық экономика дамыған елдерде халықаралық валюта өлшемдеріне ұлттық в а л ю т а л ы қ б а ғ а м қолданылады. В а л ю т а л ы қ б а ғ а м ы н ы ң негізіне сол елдердегі ақша өлшеміне енген нақтылы алтынның мөлшері жатады (Нарық. экон. сөздігі).

Валюталық бақылау. э к о н. Шетел валютасын сатып алу және онымен жасалатын операцияларды жүргізу тәртібін мемлекеттік реттеу жүйесі. Қазақстанда в а л ю т а л ы қ б а қ ы л а у д ы тиісті заңдарға және Кеден кодексіне сәйкес Қаржы-валюталық бақылау комитеті мен Кеден комитеті өз құзіреті шегінде жүзеге асырады (ҚҰЭ).

Валюталық берешек. э к о н. Үкімет пен кәсіпорындардың, фирмалар мен бірлестіктердің шетелдік валюталық берешектері, борыштары.

Валюталық дәліз. э к о н. Мемлекеттің реттеу тәсілі ретінде белгілейтін, валюталарды сату мен сатып алу арқылы орталық банк қолдайтын валюта бағамының өзгеру (тербеліс) шегі.

Валюталық есепшоттар. э к о н. Мемлекеттік кәсіпорындардың, мекемелердің, фирмалардың, кооперативтердің және жеке адамдардың сыртқы экономбанк мекемелерінде шетелдік валюталық есепшоты.

Валюталық ескертпе. э к о н. Несиелер мен экспортшыны өзара шарт жасалынған сәттен бастап, оның төленген сәтіне дейін төлем валютасы бағамының құлдырауы қатерінен сақтандыру үшін халықаралық өзара шарттардың (несие, төлем, сауда шарттарының) міндетті талабы.

Валюталық заңнама. з а ң. Елдегі валютаны қолдану жөніндегі ортақ заң-актілер жиынтығы. Алайда 1999 жылдың екінші жартысынан басталған экономика, экспорт және тікелей шетел инвестициялары өсуінің жоғары қарқыны, орта-ұзақ мерзімді болашақта осындай қарқындардың сақталуының жағымды болжамдары в а л ю т а л ы қ з а ң н а м а - ғ а енгізілген соңғы өзгерістерді ғана емес, тұтастай алғанда валюталық реттеу және бақылау тәсілдерін сын көзбен бағалау қажеттігін тудырды («Егемен Қазақстан»).

Валюталық интервенция. э к о н. Елдің орталық банкінің валюталық нарық пен валюта бағамын реттеу мақсатымен бір кезекте қолданатын қомақты әрекеті.

Валюталық касса. Елдің шетел валютасы түріндегі төлемдері мен түсімдерінің жиынтығы.

Валюталық келісім. э к о н. Белгілі бір валюталық қарым-қатынастарды реттеуге қатысты өзара құқықтар мен міндеттерді белгілейтін екіжақты не көпжақты мемлекетаралық келісім. В а л ю т а л ы қ к е л і с і м - д е р д е халықаралық есеп айырысу мен кредит бөлу жөніндегі шарттар мен нормалар қарастырылады (ҚҰЭ). Дамыған елдер арасында жүргізілетін в а л ю т а л ы қ к е л і с і м д е көбінесе сыртқы сауданы ынталандыру және ка-

питалды пайдалы орынға орналастыруға қолайлы жағдай туғызу көзделеді (ҚҰЭ).

Валюталық клиринг. э к о н. Ыңғайласпа талаптар мен міндеттемелерді тауар жеткізілімі мен көрсетілетін қызметтердің құндық тепе-теңдігінен туындайтын өзара есепке алу туралы үкіметаралық келісім. В а л ю т а л ы қ к л и р и н г негізінде тиісті елдердің резидент-фирмалары да өзара есеп айырысады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық коэффицент. э к о н. Валюталар бағамының арасалмағы. В а л ю т а л ы қ к о э ф ф и ц и е н т баға мен ақшалай қаражатты бір валютадан екінші валютаға қайта есептеу кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық қаражаттар. э к о н. Үкіметтің қаулысымен қабылданатын валюталық режимді ырықтандырудың белгілі жылдарға арналған бағдарламасы. Қазақстан резиденттерінің инвестициялық мүмкіндіктерін кеңейту есебінен в а л ю т а л ы қ қ а р а ж а т - т а р д ы пайдаланудың тиімділігін арттыру мақсатын көздеді («Егемен Қазақстан»).

Валюталық қатынастар. э к о н. Шет мемлекеттермен, халықаралық ұйымдармен, заңды және жеке тұлғалармен жасалатын қатынастар.

Валюталық құндылықтар. э к о н. Арнаулы заңдармен ел территориясынан алып кетуге және алып келуге айрықша шектеу тәртібі белгіленген материалдық құндылықтар. Қазақстан Республикасы заңдарына сәйкес шетелдік валюта немесе номиналы шетелдік валютамен есептелетін құнды қағаздар мен төлем құралдары және құйма түріндегі қоспасыз саф алтын в а л ю т а л ы қ қ ы н д ы - л ы қ болып саналады (ҚҰЭ).

Валюталық қылмыстар. э к о н. Валюталық операциялар туралы заң қағидаларын бұзушы іс-әрекеттер.

Валюталық лицензия. э к о н. Орталық банктің заңды және жеке тұлғалардың сыртқы экономикалық-валюталық операцияларына қызмет көрсетуге, несие, есеп жүргізуге коммерциялық банкке беретін рұқсат қағазы (Нарық. экон. сөздігі).

Валюталық мәлімдеме [декларация]. э к о н. Валюта тасымалына байланысты жарна мәліметтері бар, кеденге тапсырылатын арнайы құжат (Нарық. экон. сөздігі).

Валюталық нарық. э к о н. а) Сұраным мен ұсыным негізінде қалыптасқан валюта курсына сай валюталарды сатып алу, сату шоғырланған ресми орталық. В а л ю т а н а - р ы ғ ы экономиканы мемлекеттік реттеуге бағытталған валюта саясатын жүргізуге мүмкіндік береді (ҚҰЭ). ә) Шетелдік валютаны

және шетелдік төлем құжаттарын сұраныспен ұсынысты негізге ала отырып сату сатып алу жөніндегі әлеуметтік-экономикалық және ұйымдық, фирмалық қатынастар жүйесі (Нарық. экон. сөздігі). *В а л ю т а л ы қ н а р ы қ т а* валюталық курстардың айырмасы есебінен пайда табу мақсатымен қаржыларын бір валютадан басқа валютаға аударып отыратын трансұлттық компаниялар маңызды рөл атқарады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Валюталық несиелер. э к о н. Ақша түріндегі шетелдік валюталармен берілетін халықаралық несие.

Валюталық низам. Валюталық заңдар ел ішінде, одан тысқары жерде валюталық құндылықтарға қатысты әртүрлі мәмілелер жасаудың, сондай-ақ ұлттық шетелдік валюталарды т.б. құндылықтарды алып келудің, сыртқа шығарудың, аударым жасау мен жолдаудың тәртіптерін белгілейтін құқықтық-нормативтік актілердің жиынтығы. ҚР Президентінің 1993 ж. 12 қарашадағы «Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізу туралы» жарлығы елімізде *в а л ю т а л ы қ н и з а м ы н ы ң* дамуына негіз қалады («Егемен Қазақстан»).

Валюталық одақ. э к о н. Ұлттық валюталарының құбылмалы шектерін өзара белгілеген мемлекеттер тобы.

Валюталық операциялар. э к о н. Шетелдік валюталарды сатып алу мен сату операцияларына байланысты банк келісімдері мен қызметтері. «Валюталық реттеу туралы» заңына сүйене отырып, ҚР Ұлттық Банкі 1994 ж. 24 қарашада республикада *в а л ю т а л ы қ о п е р а ц и я* өткізудің ережелерін бекітті (ҚҰЭ).

Валюталық опцион. қ ұ қ ы қ. Келісім-шарттың баламалы талаптарын таңдау құқығы.

Валюталық өзін-өзі өтеушілік. э к о н. Кәсіпорындар мен ұйымдардың сыртқы экономикалық шаруашылық есеп қызметінің қағидаты.

Валюталық реттеу. э к о н. Мемлекеттің халықаралық есеп айырысу және валюталық құндылықтармен байланысты мәміле жасасу тәртібін реттеуге бағытталған қызметі. Нормативтік актілермен және халықаралық валюталық келісімдермен реттеледі. Сондай-ақ ұлттық заңдар негізінде елдің аумағында шетел валютасының пайдаланылуын тәртіптеу де *в а л ю т а л ы қ р е т т е у* ге жатады. Алайда 1999 жылдың екінші жартысынан басталған экономика, экспорт және тікелей шетел инвестициялары өсуінің жоғары қарқыны,

орта-ұзақ мерзімді болашақта осындай қарқындылықтың сақталуының жағымды болжамдары валюта заңнамасына енгізілген соңғы өзгерістерді ғана емес, тұтастай алғанда *в а л ю т а л ы қ р е т т е у* және бақылау тәсілдерін сын көзбен бағалау қажеттігін тудырды («Егемен Қазақстан»).

Валюталық своп. э к о н. Бір валютамен өтеу көзделетін қарыз бойынша борышқорлық міндеттемелерді борышқа басқа валютамен қызмет көрсету жөніндегі міндеттемелерге айырбастау туралы келісім.

Валюталық тәуекелдік. э к о н. Валюта құнның қолайсыз өзгеруіне байланысты сыртқы сауда контрактілерінде несие және басқа сыртқы экономикалық операцияларда валюта жоғалтудың қауіп-қатері.

Валюталық тепе-теңдік. э к о н. Алтынға ұсақталмайтын қағаз ақшаның айналыс жағдайында түрлі елдер валюталарының арасалмағы (үкімет ресми белгілеген алтынның ұлттық ақша өлшеміне шаққандағы мөлшері). Ел ішіндегі баға қозғалысы мен шетелдік валютаның сатып алу күшіне қарай өзгертетін *в а л ю т а л ы қ т е п е - т е ң д і к* валюталардың сатып алу күшінің тепе-теңдігі деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық тиянақты бағам. э к о н. Ұлттық валюталар арасындағы заңнамалық тәртіппен айқындалатын валюталық пара-парлық негізінде ресми түрде белгіленген арасалмақ. *В а л ю т а л ы қ т и я н а қ т ы б а ғ а м* нарықтық бағамдардың ауытқуын 1 % шегінде қатаң түрде шектей отырып, ұлттық валюта өлшемдерінің құрамын тікелей алтынға немесе АҚШ долларына бекітуді көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Валюталық тосқауыл. э к о н. Басқа елдерді мемлекеттердің жоғары органдары тарапынан белгілі бір талаптарды орындауға көндіру мақсатымен мемлекет осы елдерге қатысты қолданатын валюталық шаралар жиынтығы.

Валюталық тұрақтандыру қорлары. э к о н. Алтын, шетелдік және ұлттық валюта түріндегі мемлекеттік қорлар.

Валюталық [валюта] түсім. э к о н. Шетелге шығарылған тауарлар мен бұйымдардан, көрсетілген қызметтерден түскен және де халықаралық несиеге берілген пайыз ретінде алынатын шетелдік валюта (Нарық. экон. сөздігі). Осы өзгерістерге сәйкес қазақстандық банктердегі экспорттерлердің шоттарына *в а л ю т а л ы қ т ү с і м д е р д і* есептеу мерзімі, сондай-ақ лицензиялауға немесе ұлттық банкте тіркеуге жататын күрделі операцияларға экспорттық-импорттық операцияларын

және кредиттерді жатқызу мерзімі 180 күннен 120 күнге дейін қысқарды («Егемен Қазақстан»). Бұл ретте, валюталық режимді күшейтудің жарқын сыртқы белгісі Ұлттық банк екі рет – 1995 жылғы қаңтарда және 1999 жылғы сәуірде қолданған экспорттық *валюта тусімін* (бір бөлігін) міндетті түрде сату талаптарын енгізу болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Валюталық шектеулер. *э к о н. Ұлттық валюта айналысына, сондай-ақ шетелдік валюталарға қатысты мемлекет тарапынан белгіленіп, қойылған заңдылық және нормативтік актілердің, сонымен қатар валютамен, алтынмен, бағалы қағаздармен және басқа да валюталық құндылықтармен жүргізілетін операцияларды шектейтін тиісті ережелер мен шаралардың жиынтығы.* Көптеген елдерде валюта курсы *валюталық шектеулер* арқылы реттеледі (ҚҰЭ).

Валюталық шот. *Кәсіпорынның шетел валютасы түріндегі ақшалай қаражаты түгел есептелеетін және есептен шығарылатын банктегі шот.* *Валюталық шот* қаражаты бойынша банктер халықаралық валюта рыногында қаражатты орналастырудан өздері табыс алатын валюталар түрінде пайыз есептейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ВАЛЮТИРЛЕУ *е т. қ а р ж ы. Банкке ақша салған кісінің не корреспонденттің дербес шотындағы әрбір сомаға пайыз қай күннен бастап есептелетінін көрсету.*

ВАМПИР [франц. vampire] *з а т. 1. м и ф. Еуропа халықтарының наным-сенімдеріне байланысты түнгі уақытта көрінен шығып, адамдардың қанын соратын өлген адамның мүрдесі, құбыжық. 2. з о л. Тропикалық Америкада Антиль аралдарында мекендейтін жылықанды жануарлар қанымен қоректенетін адамға шабуыл жасайтын ірі жарғанаттылар тобы. 3. в а м п и р л е р тобы. 3. с ө й л. Біреудің күш-қуатынан, әл-қайратынан айыратын, кері әсер ететін адам.*

ВАНДАТТАР *з а т. х и м. Минералдар тобы, құрамы мен күрделілігі әртүрлі ортованадий қышқылының тұздары. В а н а д а т т а р* ванадий кентасы ретінде пайдаланылады, сондай-ақ олардан кейде қорғасын, мырыш, мыс, уран т.б. өндіріледі (ҚҰЭ).

ВНАДИЙ [лат. vanadium] *з а т. х и м. Менделеевтің химиялық элементтер жүйесінің V тобындағы химиялық элемент; жоғары температурада балқитын түсі күміс тәрізді, сапалы болат жасау үшін қолданылатын сирғылт металл. В а н а д и й* өте берік болғандықтан, одан жасалған конструкциялардың салмағын 2,5–3 тоннаға кемітуге болады (Б.Бі-

рімжанов, Жалпы химия). Қазақстан геологиялық жағынан әлі зерттеліп болмай тұрған кездің өзінде-ақ *в а н а д и й* мен хром жөнінде дүниежүзінде бірінші орын, темір, мыс, қорғасын, мырыш, кадмий, вольфрам, бор және түрлі минералды тұздар жөнінде ССРО-да бірінші орын, көмір, марганец, алюминий, молибден, никель, фосфорит жөнінде және басқа бірқатар пайдалы қазындылар қоры жөнінде алдыңғы орындардың бірін алып келді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Өндірісте қолданылатын *в а н а д и й* қосылыстарының арасындағы ең маңыздысы – ванадий оксиді (V_2O_5) (ҚҰЭ). *В а н а д и й д і ң* басқа қосылыстары мұнайдан бензин алуда, сірке қышқылын, резина, шыны, керамика, бояу т.б. өндіруде, медицинада қолданылады (ҚҰЭ).

Ванадий кентастары. *х и м. Құрамында ванадий элементі бар табиғи минералдық шикізат. В а н а д и й к е н т а с т а р ы* магмалық, жапсарлы-метасоматиттік, экзогендік (шөгінді және тотығу белдеміндегі) және метаморфогендік болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ВНАДИЙЛІ *з а т. х и м. Ванадийі бар. В а н а д и й л і* болатты 0,10-0,25 процентпен құрастырғанда, әсіресе тиісті термикалық өңдеуден өткеннен кейін ерекше беріктікке айналады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ВНАДИНИТ *з а т. х и м. Ванадаттар табының минералы. В а н а д и н и т і ң* химиялық формуласы $Pb_3[VO_4]_3Cl$ (ҚҰЭ).

ВАНДАЛ [лат. vandali] *з а т. т а р. 1. Ежелгі Рим империясының бір бөлігін жаулап алған, 455 ж. Римді қиратып, қырғынға ұшыратқан ежелгі шығыс герман тайпасы. Вандалдар корольдігін Византия басып алды да, в а н д а л д а р* жергілікті халықтардың арасына сіңісіп кетті (ҚҰЭ). **2. Мәдениет мұраларын қиратушы рақымсыз жабайы, тағы (адам).** 533-34 ж.

ВАНДАЛИЗМ [лат. vandali] *з а т. Мәдениет мұраларын және тарихи ескерткіштерді орынсыз, қасақана қиратушылық, бүлдірушілік, тағылық. Мәселен, в а н д а л и з м* әрекеті формалды лидерлердің бұйрығымен, топтың, тобырдың қаскөйлігімен, саяси, ұлттық не діни әуейіліктен туындаған әлдеқандай мақсат-мұратты көздегендіктен, сондай-ақ ашу-ызма ырқымен, өш алу пиғылымен жасалуы мүмкін (ҚҰЭ). Қазіргі кезде *в а н д а л и з м* сипатындағы қылмыстар көбейіп отырғаны байқалады (ҚҰЭ).

ВАНИЛИН *з а т. б и о л. Тропикалық хош иісті ваниль өсімдігінің қабығында, жемісінде глюкозид түрінде кездесетін органикалық зат. Ақ ірімшікке сары май, қант, джем, повидло, бал, жүзім, жаңғақ, какао, кофе, тмин, в а н и л и н* және тұз қосып, көптеген тәтті тағамдар

жасауға болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Цитрамон – таблетка; аспирин, фенацетин, кофеин, қант, какао, лимон қышқылы және *в а н и л и н и ің* қоспасы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *В а н и л и н* хош иісті зат ретінде тамақ және парфюмерия өнеркәсібінде қолданылады. Оның қант ұнтағымен қоспасы (1:100) ваниль қанты деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ВАНИЛЬ [франц. vanilla] з а т. ө с. *Тропикалық жерлерде өсетін, орхидтіктер тобына жататын хош иісті өсімдік.* Кейбір *в а н и л ь* түрлерінің жемістерінде хош иісті ванилин заты бар, кондейерлік, кулинарлық өндірісте қолданылады (Х.Әбисатов, Қарын рағы). Кактус гүлдерінің көз тартарлықтай әдемілігін ескермегенде оның алуан түрлі сүйкімді *в а н и л ь*, алма, магнолия, жидек т. б. иістері болады (С.Турдиев, Үй өсімдік.).

ВАННА [нем. Wanne] з а т. 1. *Ішіне жылы су толтырып, жуынып-шайыну үшін пайдаланылатын үлкен астау тәрізді эмальды металл ыдыс.* Сыртқы терідегі микробтарды жою үшін моншаға, *в а н н а ға*, душқа түсіп, денені таза ұстаудың маңызы зор-ақ (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Сабындап Сабындап, Шомылдық *в а н н а ға*. «Көп жылғы Кіріңнен Ештеме қалмады, ә? (Қ.Ыдырысов, Аршында.). 2. *Ауруларды емдеу үшін дәрігерлер қолданатын әртүрлі шипалы бұлау.* Күн *в а н н а с ы н*, Тау ауасын осында курортшылар қабылдайды мәз бола (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). Соңғы уақытта емдеу мекемелерінде жасанды оттегі *в а н н а л а р ы* кеңінен өріс алды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Халықтық медицинада айланшөптің сулы тұнбасын ішеді, жараға жағатын май дайындайды, *в а н н а* жасайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Күкіртті сутегінің родондық *в а н н а с ы н* қабылдаумен де және шипалы лаймен де емдейді (Н.Әжіғалиев, Мал ауру.). 3. т е х. *Әртүрлі сұйық заттар (ерітінділер) құйылатын ыдыс пен құрамында осындай ыдысы бар балқыған сұйық зат жиналатын ойпаң (шұңқыр).*

ВАНТУЗ [франц. ventouse] з а т. 1. т е х. *Қысыммен жұмыс істеу процесінде су құбырында жиналған ауаны автоматты түрде шығарып тұратын реттеуші қақпақша. В а н т у з д ы* суды суармалау объектілеріне тасымалдайтын су құбырларында және жабық суармалау желісіндегі су құбырларында қолданады (Қаз. тілі термин. Су.). 2. б и о л. *Солитер дейтін паразиттік таспа құрттарының басындағы дөңгелеген сарғыш аппараты* (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

ВАН з а т. т а р. *Қытайша лауазым атауы.* Б.з.б. 3 ғ-ға дейін қытайлар «патшаны» «Ди

в а н» деп атаған. «Ди» иероглифі – әлемнің қожасы (ҚҰЭ).

ВАРАН [лат. varanus] з а т. з о о л. **Еуки-емер** (*Кесіртке тәрізділердің ең ірісі*). *В а р а н* немесе зем-зем – бұл Солтүстік Африкада, Оңтүстік Азияда және Түркіменстан, Өзбекстан, Оңтүстік Қазақстан жерлерінде болады (Т.Мұсақұлов, Биолог. термин.). Құмды шөлдердің қызғылықты кесірткелерінің бірі – *в а р а н*. Бұл ұзындығы 1,5 м келетін зор кесіртке (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

ВАРВАР [грек. barbaros] з а т. 1. т а р. *Ежелгі гректер мен римдіктердің түсініксіз тілдерде сөйлейтін, өздеріне жат, өзге мәдениетке жататын бөтен елдің адамдарын менсінбеушілікпен атауы.* 2. а у ы с. *Мәдениеттің жауы, мәдени құндылықтарға рақымсыз, қатал адам.*

ВАРВАРИЗМДЕР [грек. barbarismos] з а т. л и н г в. 1. *Белгілі бір тілге басқа, бөтен тілдерден енген, толық қалыптаса қоймаған сөздер немесе сөз тіркестері.* 2. *Белгілі бір елдің әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тұрмыс-жайын, олардың өзіндік ерекшеліктерін айқын көрсету үшін қолданылатын кірме сөздер* (Тіл білімі сөздігі). Ғылым, техника жаңалықтарына т.б. байланысты бір тілден екінші тілге сөз ауысып отырады. Мұндай қажеттіліктен болатын тарихи құбылыстар *в а р в а р и з м д е р* ғ е жатпайды (ҚҰЭ).

ВАРВАРЛЫҚ з а т. *Мәдениетсіздік, тағылық, дөрекілік, айуандық.* Ұлттардың соғысушы таптарының екеуі де соғыс жүргізгенде мейірімсіздігі мен *в а р в а р л ы ғ ы* жағынан бірінен-бірі кем түспейді (ҚҰЭ).

ВАРЕНИК з а т. т а м а қ. *Қамыр ішіне ақ ірімшік я жидек салып, тұшпараға ұқсатып бұғып, қайнатып пісірген тағам түрі.* Сыра бұрқырап, быж-быж еткен қуырдақ пен тәтті пирожок, *в а р е н и к т е р* қаптап кетеді. Тамақ жеткілікті (Т.Бердияров, Солдат.).

ВАРЕНЬЕ з а т. **Тосап.** Қарақаттың бұл түрінен де *в а р е н ь е*, желе, кисель, сироп, компот және жидек шарабын жасайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Шөкең шақпа қант пен ақ бауырсақты араластырып салған екі-үш тарелканы, майын, *в а р е н ь е с і н*, қуырдағын әкеп столдың үстіне жаудырып жіберді (З.Ақышев, Біздің шамш.). Одан (танқурайдан) *в а р е н ь е*, повидло, джем және басқа шырындар, сироптар, эссенциялар жасайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ВАРИАНТ [лат. varians] з а т. 1. **Нұсқа.** Электрондық есептегіш мәшине мейлінше аз уақыттың ішінде шифрдағы таңбалардың алмастыруының, миллиондаған *в а р и а н т ы н* сұрыптайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Жаһандаудың «бейбіт» *в а р и а н т ы* экономикалық, техникалық жағынан артта қалған әлсіз елдерді терең ойластырылған арамза әдіспен рухани құлдыққа түсіруді көздейтіні жасырын емес («Қаз. әдеб.». 2. ө н е р. **Нұсқа** (әдеби, музыкалық және т.б. шығарманың негізгі мәтіннен айырмашылығы бар басқа бір түрі немесе оның бөлігі). Мұхтар бәрімізден бұрын бітірді. Бұрынғы соңғысына қай жағынан салыстырып қараса да мен «Айман-Шолпанның» сол ең алғашқы *в а р и а н т ы* н артық көремін (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» *в а р и а н т а р ы* м е н таныс адамға, ең көркемі де, толығы да осы *в а р и а н т* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Сөйтіп, «Біржан – Сараның» 1958 жылғы клavier түрінде басылып шыққаны және оның сол жылғы Москва онкүндігінде орындалған партитурасы ең соңғы шыңдалған, жетістірілген *в а р и а н т ы* болды (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). 3. с п о р т. *Шахмат пен дойбыда нақты жағдайдағы жүріс комбинациясы мүмкіндіктерінің бірі.*

ВАРИАНТ² з а т. л и н г в. *Айтылым кезінде сөздердің дыбыстық өзгеріс нәтижесінде сол тілдің дыбыс қорында бар басқа бір дыбысқа ұқсап айтылуы. В а р и а н т* белгілі бір құбылыстың әртүрлі айтылуы ретінде (инварианты) түсіндіріліп келеді (Тіл білімі сөздігі).

ВАРИАНТТЫҚ з а т. л и н г в. *Тіл дыбысының, көршілес дыбыстардың сөздегі орнының және т.б. әсерінен басқа дыбысқа ұқсап айтылу қабілеті. В а р и а н т т ы қ* – инварианттық тұрғыдан фонема, морфема, лексема т.б. (единицалардың «эмалық деңгей» атаулары) инвариант деп қарастырылса, дыбысталу тұлғалары, аллофондар мен фондар, алломорфтар мен морфтар, сөздің лексикалық-семантикалық *в а р и а н т т а р ы* т.б. (единицалардың «эталық деңгей» атаулары) деп танылады (Тіл білімі сөздігі).

ВАРИАНТТЫЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Тіл мен тілдік бірліктердің қолданылуы мен сақталуын қамтамасыз ететін іргелі және универсал қасиеті* (Тіл білімі сөздігі).

ВАРИАЦИЯ [лат.variatio] з а т. 1. *Бір нәрсенің негізі сақталып, екінші кезектегі элементтерінің өзгеруі.* 2. м а т. *Өзгергіштік сызығындағы кездесу жиілігін көрсететін ең жоғарғы нүкте.* Жеке варианттардың жиілігін және *в а р и а ц и я л а р* көлемін көрсететін белгі – өзгергіштіктің қисық *в а р и а ц и я л ы қ* қисық сызық делінеді (Жалпы биология). 3. м у з. *Музыкалық тақырыптың құбылып қайталануы, бір сарынның, әуеннің бірден-бірге өзгеруі. В а р и а ц и я* өз алдына музыкалық шығарма да болады (Қ.Қуатбаев, Қысқ.

муз. сөздік). Әсіресе Лукашованы ерекше атау керек. Ол өзінің жеткізе шыңдалған техникасымен, қуанышты биімен, тіпті қиын *в а р и а ц и я л а р д ы ң* өзінде көңілді күлкіден арылмайтындығымен ерекшеленеді («Лен. жас»). 4. ө н е р. *Техникалық жағынан күрделі, шағын, бір немесе бірнеше орындаушыға арналған классикалық балет биінің түрі.* 5. л и н г в. *Айтылым кезінде сөздердің дыбыстық өзгеріс нәтижесінде сол тілдің дыбыс қорында жоқ басқа бір дыбысқа ұқсап айтылуы. В а р и а ц и я* – фонема реализациясының парадигмалық осьте жоқ басқа бір дыбыс түрленіміне айналуы (Қ.Күдерінова, Қазақ жазуы.).

ВАРИАЦИЯЛА = е т. *Бір затты, я құбылстарды өзгерту, түрлендіру, құбылту.*

ВАРИАЦИЯЛАУ *Вариациялау етістігінің қимыл атауы. Ол музыкалық сарынды өзінше в а р и а ц и я л а у д ы ұнатады («Соц. Қаз.»).*

ВАРИАЦИЯЛАН = е т. *Өзгеру, түрлену.* Ол әдістер дирижер мен хордың алдында тұрған тапсырмаларға, сол сияқты репетиция немесе концерт болар кездерге байланысты *в а р и а ц и я л а н ы п*, өзгеріліп тұрады (Хормен жұмыс.).

ВАРИАЦИЯЛАНУ *Вариациялану етістігінің қимыл атауы. ≈ В а р и а ц и я л а н у ғ а* бейім.

ВАРИАЦИЯЛЫҚ с ы н. б и о л. *Өзгеріске түскен, басқашалау.* Бір топ жапырақты белгілерінің өсуі не кемуіне қарай... орналасырсақ, сол белгінің өзгергіштік қатарын жасаймыз, бұл *в а р и а ц и я л ы қ* қатар делінеді. Мұндай қатар жеке варианттардан құралады (Жалпы биология).

Вариациялық есептеу [есеп]. м а т. *Ең көп және өзгермелі шамаларды зерттейтін математика бөлімі.* Бұл проблема дифференциалдық теңдеулер теориясының және математиканың тағы бір саласы – *в а р и а ц и я л ы қ е с е п т е у д і ң* көмегімен шешіледі (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Декарт өз кезіндегі бүкіл математиканы алгебраға айналдырып, аналитикалық геометрияны жасады. Осының арқасында математиканың түрлі салаларының дифференциалдық, интегралдық, *в а р и а ц и я л ы қ е с е п т е у л е р д і ң* тууын дайындаушы жалпы әдіс жасалды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Аэродинамикалық күштер атмосфераның жоғарғы қабаттарындағы ауаның кедергі күштері жоқ деген ұйғарулар (болжаулар) жасау керек. Мұндай ұйғарулардың негізінде жоғарыдағы *в а р и а ц и я л ы қ е с е п т і ң* шешуі дифференциалдық теңдеулерді шешуге келтіріледі (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Вариациялық статистика. м а т. *Математикалық статистиканың тәжірибелік*

(эмпирикалық) үлестірілуінің сандық және функционалдық сипаттамаларын есептейтін саласы. Бұл ретте де *в а р и а ц и я л ы қ с т а т и с т и к а* математикалық статистиканың көмекші аппараты болып есептеледі (ҚҰЭ).

ВАРИКОЗ [лат. varix] з а т. м е д. *Қан тамырларының өзгеріске ұшырап, кеңеюі, ондағы қан айналымының бұзылуы, тамырдың сыртқа тебуі. В а р и к о з б е н* ауырғанда көбіне вена қан тамыр қабырғаларының әлсіздігіне байланысты қан айналысының жылдамдығы төмендеп, қан вена ішінде ұйиды немесе тамыр қабырғасында ісік болса, соның салдарынан тамыр қысылып, кей жерлерде түйінделеді (ҚҰЭ). *В а р и к о з* көбіне ұзақ уақыт аяғынан тұрып ауыр жұмыс істейтін адамдарда (шаштараз, аспазшы, мұғалім т.б.) кездеседі (ҚҰЭ).

ВАРИОЛДАР [лат. variola – шешек] з а т. г е о л. *Сырт пішіні шешек дақтарына ұқсас, ішкі құрылысы орталық нүктеден жамырай шашыраған немесе бір-бірімен жарыса өрілген жіңішке талшықтардан тұратын, кейбір негізді магмалық таужыныстарға тән шағын септелер* (Қаз. тілі термин. Геология).

ВАРИОЛИТТЕР з а т. к е н. *Құрамында бұришақ дәні шамалас домалақ түзілімдер, яғни вариолдар кезігетін негізді магмалық таужыныстар.*

ВАРИОМЕТР [лат. varius – әртүрлі, грек. metron – өлшем] з а т. т е х. **1.** *Радиотехникада тербеліс контурын баптауға арналған айнымалы индуктивті катушка.* **2.** *а в и а ц. Ұшу аппараттарының жоғары көтерілу және төмендеу шапшаңдығын көрсететін аспап.* **3.** *г е о л. Геофизикалық шамалардың өзгерістерін, мысалы, жер магнетизмін анықтайтын аспап.*

ВАРРАНТ [ағыл. warrant] з а т. э к о н. **1.** *Белгілі бір тауар сақтауға қабылданғаны туралы берілетін тауар қоймасының куәлігі.* **2.** *Белгілі мерзімі өткеннен кейін құнды қағаз иесіне қосымша жеңілдік алуға құқық беретін құнды қағазбен бірге берілетін қосымша куәлік* (Нарық. экон. сөздігі).

ВАРЯГ [ВАРЯГТАР] [сканд. vaeringjar] з а т. т а р. **1.** *Скандинавиядан шыққан князьдардың, саудагерлердің жалдамалы әскерлері, адамдары.* **2.** *IX–XI ғасырлардағы. Еуропа елдеріне шапқыншылық жасаушы барлық скандинавтық тайпалардың ортақ атауы. В а р я г т а р* Париж бен Италияның көптеген қалаларына шабуыл жасап, құл-талқан еткен. *В а р я г т а р д ы ң* жауынгер жасақтары IX ғасырда Днепр өзенін бойлай отырып Византияға жеткен. Ол жөнінде орыс жылнамасы – «Өткінші жылдар повестерінде» (Повесть

временных лет) жазылған «Варягтардың құл-қы» деген аңызда айтылған (ҚҰЭ).

ВАРЬЕТЕ [франц. variete] з а т. ө н е р. **1.** *Музыка, би өнері, оперетта т.б. өнерлері негізіндегі эстрада өнерінің жанры.* **2.** *Осы жанрда әдетте мейрамханаларда өнер көрсететін топ. В а р ь е т е н і ң* спектаклі көруге жеңіл, көңіл көтеруге арналған. Онда ирония, пародия, эротика, комедиялық элементтерді кезіктіруге болады (ҚҰЭ). *В а р ь е т е* бағдарламасына бір актілі пьесалар, жекелеген сахналық көріністер, көркемсөз оқу, әнші, биші, музыканттар, акробаттар, жонглерлер, көзбайлаушылар т.б. өнері кіреді (ҚҰЭ).

ВАСКУЛИТ [лат. vasculum] з а т. м е д. *Жұқпалы ауру барысында болатын ұсақ қан тамырларының қабынуы.*

ВАССАЛ [франц. vassal] з а т. т а р. **1.** *Өзеге тәуелді, бағынышты адам, я мемлекет. Хиуа ханы мойынсұнып, бітім шарты бойынша Россияға тәуелді в а с с а л ы м ы н* деп таныды (ҚазССР тарихы). Хан өз жеріндегі халықты сұлтандар арқылы басқарды, сұлтандар оның *в а с с а л д а р ы* болды («Халық мұғ.»). **2.** *Еуропа елдерінде өзінен ірі феодалға тәуелді болу үстіне соғыс мәселесі жөнінде басқа бағынышты болған орта ғасыр шонжары, жер-су иесі. В а с с а л д ы ң* негізгі міндеттері: сеньорға әскери қызмет көрсету (көп жағдайда жылына 40 күн), сеньордың сотына және кеңесіне қатысу керек жағдайда оның маңайынан табылу т.б. болды (ҚҰЭ).

ВАССАЛДЫҚ з а т. т а р. *Орта ғасырлардағы Батыс Еуропа елдеріндегі кіші феодалдардың ірі феодалдарға тәуелділігі.* Кейіннен бір орталықтан басқарылатын мемлекеттердің нығаюына байланысты феодалдық жасақтарды жалдамалы жасақтар ығыстырып шығарды да, *в а с с а л д ы қ* жойылды (ҚҰЭ).

ВАТЕРЖАКЕТ [ағыл. waterjacket] з а т. к е н. *Рудадан мыс, никель, қорғасын құятын шахта пеші. Сонымен бірге қорытудың жаңа тәсілі в а т е р ж а к е т* пештерінің (металл қорыту пештерінің бір түрі) өнімділігін 1,5–2 есе арттыруға жағдай жасайды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ВАТЕРМӘШИНЕ з а т. т е х. *Мақта, кендір, жүн шіретін мәшине.*

ВАТЕРПАС [гол. waterpas] з а т. т е х. *Құрылыста, ұсталық жұмыстарда жазықтықтағы сызықтың көлбеу қалпын тексеру үшін қолданылатын қарапайым аспап.*

ВАТЕРПОЛО [ағыл. water polo] з а т. с п о р т. *Су полюсы (су доп ойыны).*

ВАТЕРПОЛШЫ з а т. с п о р т. *Су добы командасының ойыншысы. В а т е р п о л ш ы л а р д ы ң* шеберлігі туралы айта кетпеске

болмайды («Спорт»). Су полошылары мен теннисшілер де өткен спартакиадаға қарағанда әлдеқайда жақсы өнер көрсетті. Біздің *в а т е р п о л ш ы л а р* жартылай финалда украиндықтармен бірдей ұпай жинаған еді («Спорт»).

ВАТЕРСЫЗЫҚ з а т. т е х. *Кемеңің қаншалықты суға батып тұруы керектігін көрсететін сызық.*

ВАТМАН з а т. *Сузу, сурет салу жұмыстарына арналған жоғары сапалы тығыз қағаз.* Қабырғаларда фанерден жасалған төртбұрышты тақтайшаларға тартылған аппак *в а т м а н* қағаздарға сызылған көркем де әулім үйлердің әр түсті әдемі фасадтары... («Лен. жас»). Жолдың *в а т м а н ғ а* жазылған схема-суреті бар. Ертегідегі секілді жаудырап тұр (Т.Нұртазин, Адам.).

ВАТТ з а т. ф и з. *Электр қуатын өлшеу бірлігі.* Ол ұрықтың даму қарқыны инкубаторланатын жұмыртқаны 500 *в а т т* шамы мен вентиляторы бар овоскоп арқылы қарап байқаумен анықталады (Құс өсіруші.). Генератордың қуаты 10 *в а т т*, толқын ұзындығы 160 см («Халық мұғ.»). Энергия шығынына көз жеткізу үшін мына бір есепке назар аударалық. Байланысты қамтамасыз ететін қондырғы – байланыс белгісін қабылдап-жібергіш, күшейткіш және модем 1,2 *в а т т* ы керек етеді («Зерде»). 1 *в а т т* механикалық қуатқа парапар жылу (не сәуле) ағынының қуатына тең (ҚҰЭ).

ВАТТМЕТР з а т. ф и з. *Электр тогының қуатын өлшейтін аспап.* Практикада *в а т т м е т р* д ің электр динамикалық ваттметр, электрондық ваттметр (тұрақты және айналмалы ток қуатын өлшеуге арналған) және ферродинамикалық ваттметр түрлері қолданылады (ҚҰЭ). *В а т т м е т р* д ің өлшеу ауқымын кеңейту үшін тізбекке тұрақты ток көзінде шунт пен қосымша кедергі, ал айнымалы ток көзінде ток пен кернеудің өлшеуіш трансформаторлары жалғанады (ҚҰЭ).

ВАТТ-САҒАТ з а т. ф и з. *Жұмыс пен энергияның жүйеден тыс бірлігі.*

ВАУЧЕР [ағыл. voucher] з а т. 1. э к о н. *Жазбаша кепілхат (куәлік, кепілдік, ұсынысхат); тауарларға немесе көрсетілген қызметтерге ақы төленгенін куәландыратын растама құжат.* Бұлардың бәрі де кезінде *в а у ч е р* д і су тегін сатып алып, заңсыз байыған компаниялар еді («Жас Алаш»). 2. т а р. *Кеңестік Социалистік Республикалар Одағында қайта құру кезеңінің бас кезінде кең орын алған, иесі мемлекеттік (жалпыхалықтық) меншік бөлігіне құқы бар екендігін растайтын құнды қағаз, жекешелендіру чегі.* Жекешелендіру чегі де – мемлекеттік меншіктің бір бөлігін халықтың

жекешелендіруіне арналған белгілі бір атаулы құны бар бағалы қағаз да *в а у ч е р* деп аталады (ҚҰЭ).

ВАФЛИ [нем. Waffel] з а т. т а м а қ. *Бидай ұны, жұмыртқа және кілегейден әзірленген сұйық қамырдан дайындалатын жұқа қытырлақ болып пісетін кондитерлік өнім.* *В а ф л и* қамырының негізгі шикізаттары: ұн, қант, май эмульсиялар, дәмдік қосындылар. Ұннан дайындалынатын басқа кондитер өнімдері қамырынан айырмашылығы – вафли қамыры сұйық болады (Тағамтану сөздігі). Пісіп шыққан *в а ф л и* д і жылы күйінде бөліп кеседі де, не түтікше етіп орайды (Шаңырақ энцикл.).

ВАФЛИПІСІРГІШ з а т. *Вафли пісіруге арналған, топсамен біріктірілген, сыртқы жақтары қапталған екі жарты металл қалып пеш.* Пайдаланар алдында *в а ф л и п і с і р г і ш* ті электр желісіне қосып, 7–10 минут қыздырып алады (Шаңырақ энцикл.).

ВАХМИСТР [нем. Wachtmeister] з а т. ө с к. т а р. *Ресейдің патша атты әскеріндегі аға унтер-офицерлік шен.* Патша үйінің үш жүз жылдығын тойлар алдындағы әскери байқауда дәрежелі адамдардың көзіне түсіп, *в а х м и с т р* атағын алды (А.Нұрманов, Құлан.).

БАХТА¹ [голл. wacht] з а т. 1. ө с к. *Әскери-теңіз флоты кемелеріндегі кезекшіліктің ерекше түрі.* *В а х т а* кемеңі және оның механизмдерін басқаруды, жағдайды бақылауды, қарсыластың тұтқиыл шабуылы кезінде қару қолдануды қамтамасыз ету мақсатында барынша қырағылықты және поста тапжылмай тұруды және кемеде тәртіп сақтауын талап етеді. *В а х т а* кемелік, арнайы (әскери бөлімдер мен қызметтерде), зәкірлік, жүрмелі болып бөлінеді (Қ.Аманжолов, Әскери термин.). 2. ө с к. *Кемеде вахтаның бір ауысымы кезекшілік атқаратын уақыт аралығы.* 3. ө с к. *Кезекті наряд ауысымының құрамы.* ≈ *В а х т а* д а тұру. 4. ө с к. *Кеме экипажы, экспедиция, бригада мүшелері арасындағы кезекшілік жұмыс.* ≈ Ғарыш *в а х т а* с ы, түнгі *в а х т а*. 5. *Кезекшілік жұмыс уақыты.* Құрылысшылар түнгі *в а х т а* н ы аяқтады. Асабай Қисыметов бұрғышы шеберлерді шақырып алып, тресте жаңа техника мен станоктарды меңгеру жайы әңгіме болып, инструкторлық *в а х т а* құру жөнінде шешім жасалған екен (Жарық жұлдыздар). Алыс *в а х т а* д а ғы бұрғышылар мен айдамал отарлардағы шопандардан бастап, елдің естияр азаматтарын түгел танып білді («Егемен Қазақстан»). 6. с о в е т. *Белгілі бір үлкен саяси оқиғаның қарсаңында өндіріс өнімдерін арттыру жолындағы жанқиярлық еңбек.* Республикамыздың бай мал шаруашылығының про-

дуктылығын арттыра беру, тұқымын асылдандыра беру, санын көбейте беру, оларды түрлі індеттен аман сақтау жолында аянбай қызмет ету – сталиндік *в а х т а г а* тұрған зоологтар мен зоотехниктердің айбынды міндеті (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

БАХТА² з а т. ө с. <лат. *menyanthes*> *Шалшықты жерде, суда өсетін гидрофильдік, ұшқұлақ жапырақты өсімдік.*

БАХТАЛЫҚ с ы н. *Вахтаға*¹ қатысты. Оқиға орнында бірнеше сағат өткеннен кейін олар ТШО-ның *в а х т а л ы қ* кентіне жеткізілген («Егемен Қазақстан»).

Бахталық журнал. *Кеме өмірімен байланысты негізгі оқиғаларды жазуға арналған ресми журнал. В а х т а л ы қ ж у р н а л* кеме сапқа кіріскен уақыттан бастап флот құрамынан шығып қалғанынша үздіксіз жүргізіледі (Қ.Аманжолов, Әскери термин.). *В а х т а л ы қ ж у р н а л* әр жыл өткен соң мұражайға тапсырылып, онда мәңгі сақталады (Қ.Аманжолов, Әскери термин.).

БАХТЕР [нем. *Wachter*] з а т. *Мекеме, жатақхана, жұмыс орындарындағы күзетші. Министрліктің сыртқы есігінде в а х т е р ш а л* тұратын (Қ.Исабаев, Сұңқар.).

БАХТЕРША з а т. с ө й л. *Мекемедегі күзетші әйел. Ана қораның ішіндегі кішкене сарай – жатақхананың в а х т е р ш а с ы* Мария Федоровнаның қызмет жайы (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

БАХХАБИЗМ з а т. с а я с и. *Уақабшылдық. В а х х а б и з м н і ң* негізін XVIII ғасырда өмір сүрген суннит Мұхаммед ибн әл-Ваххаб салған. *В а х х а б и з м д і* уағыздаушылардың негізгі ұраны исламды оған жат жаңалықтар мен өзге діни әсерлерден тазарту («Егемен Қазақстан»). Өткен ғасырдың соңына қарай *в а х х а б и з м* исламның тек радикалды ағымы ретінде танылса, қазіргі таңда ол шектен шыққан фундаментализмнің символына айналып, Орталық Азиядағы егемен мемлекеттердің саяси жүйесінің тұрақтылығына қауіп төндіріп отыр, өйткені олар экстремистік әрекеттерді қолданудан тайынбайды («Егемен Қазақстан»).

БАХХАБИТТЕР з а т. с а я с и. *Уақабшылдар. В а х х а б и т т е р* пікір еркіндігін мойындамайды және кереметтер мен әулиге сиынушылықты жоққа шығарады. *В а х х а б и т т е р д і ң* пайымдауынша, түрлі қажылық, құрбандық шалуды аса үлкен күнә деп және түрлі әулие-әнбиелерді дәріптеуді Аллаға деген сенімге нұқсан келтіреді деп есептейді («Егемен Қазақстан»).

БАХХАБШЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. *Уақабшылдық.*

ВАШГЕРД [нем. *Waschherd*] з а т. *Құрамында асыл металдар бар құмдарды байытуға арналған, ернеулі еңіс үстел түріндегі шаймалаулық құрылғы. В а ш г е р д т е* байыту бастапқы материалдың төменгі қабатта ауыр концентратқа, жеңіл қалдықтардың үстіңгі қабатқа жіктелуі арқылы жүреді (Қаз. тілі термин. Геология). *В а ш г е р д т і ң* беті ағаш не линолеуммен қапталған болуы, алтын, күміс, мыс, күшән, сүрме, висмут тағы басқа металдар болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ВЕБЕР з а т. ф и з. *Магнит ағынының және ілініскен (тіркескен) магнит ағыны бірліктерінің халықаралық жүйесіндегі (СИ) өлшем бірлігі.*

Вебер аппараты. *Кейбір ашық торсылдақты балықтардың (туңқылар, жайындар, жылан-балықтар және т.б.) торсылдағы мен ішкі құлағындағы теңдікті сақтау мүшесін байланыстыратын ерекше мүше. Оны 1820 жылы неміс ғалымы Э.Вебер ашқандықтан, Вебер аппараты* деп аталған. Балықтар *Вебер аппараты* арқыры әртүрлі тереңдіктегі су қысымының өзгергендігіне, дыбыс тербелістеріне жауап қайтарады (Қаз. тілі термин. Су.).

ВЕБЕРМЕТР з а т. ф и з. *Магнит индукциясы ағынын өлшеуге арналған құрал. Веберметр* негізінен лабораториялық өлшеулер кезінде қолданылады (ҚҰЭ).

ВЕБ-САЙТ [ағыл. *web* – желі, *site* – парак] з а т. и н ф. *Сайт, компьютерлік желідегі мәтін немесе графикалық ақпарат сақталатын гиперсілтемелік құжат. Веб-сайт* бір-бірімен байланысқан ақпараттарды сілтеме арқылы тізбектей оқыта алатын арнайы гипермәтіндік белгілеу тілі [_ _ _] сипатталып жазылады (ҚҰЭ). Сәрсенбі күні Ақордада мемлекет басшысының жаңадан ашылған ресми *в е б - с а й т ы н ы ң* тұсаукесер рәсімі өтті («Жас қазақ»). Ұлттық компанияның *в е б - с а й т ы н а* кірсеңіз, түк таппайсыз. Компанияның аты-жөнінен басқа еш нәрсе жоқ. Кейде ол да ашылмай қалады. «Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас» дейді халық даналығы («Жас Алаш»).

ВЕБ-ТОП з а т. и н ф. *Интернет желісіндегі сайт немесе басқа да ақпараттық арна бойынша жұмыс істейтін мамандар (адамдар) тобы. Мәдениет министрі мен арнайы в е б - т о п т ы ң* жетекшісі жиналғандарға веб-сайт туралы әңгімелеп берді («Жас қазақ»).

ВЕГЕТАРИАНДЫҚ [ағыл. *vegetarian*] з а т. *Вегетарианшылық жолын ұстаушы, яғни асқа тек сүтпен өсімдік тағамдарын пай-*

даланушы адам. Үнділердің барлығы да *в е г е т а р и а н д ы қ т а р* (Ауызекі).

Вегетариандық диета. *Тек сүт пен өсімдік тағамдары негізіндегі тамақтану әдісі.*

Вегетариандық тағамдар. *Өсімдік және сүт өнімдерінен тұратын тағамдар.*

ВЕГЕТАРИАНШЫЛЫҚ з а т. *Өсімдік және сүт тағамдарымен ғана қоректенуді мойындайтын, ет жеуге болмайтын тамақтану жүйесі.*

ВЕГЕТАТИВТІ с ы н. б и о л. *Вегетацияға қатысты.* Мұндағы бүкіл процесс кішкене ғана жас гидра түзілуімен аяқталады, ол жас гидра аналық денеден үзіліп, өз бетінше тіршілік етеді. Әсіресе *в е г е т а т и в т і* көбею өсімдіктерде көп тараған (Жалпы биология). Біздің жердегі оқуларда элодея тек *в е г е т а т и в т і* жолмен ғана көбейеді (Т.Мұсақұлов, Аквариум).

Вегетативті жүйке жүйесі. б и о л. *Адам мен жануарлардың жүйке жүйесінің ішкі ағзалар қызметі. В е г е т а т и в т і ж ү й к е ж ү й е с і* ұғымын ғылымға француз ғалымы М.Биша енгізген (ҚҰЭ).

ВЕГЕТАТИВТІК с ы н. б о т. *Өсімдіктердің сабақ, тамыр, жапырақ сияқты көбею, өсу процесін қамтамасыз ететін мүшелеріне қатысты.* И.В.Мичурин шығарған сорттардың көбі күрделі гетерозиготалар. Олардың қасиеттерін сақтау үшін олар *в е г е т а т и в т і к* жолмен (тамырсабақ, ұластыру және т.б.) көбейтілді (Жалпы биология). Гүл бөлімдері өсімдікте фотосинтез қызметтерін де және спорофилдің қызметін де бірдей атқарып жүрген *в е г е т а т и в т і к* органдардың бірі (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.). Кез келген орган: көбінесе сабақ, тамыр, кейде жапырақ та өсімдіктің бастамасын бере алады. Осы органдардың бәрі *в е г е т а т и в т і к* органдар деп аталады (Ботаника).

Вегетативтік будандастыру. б о т. *Өсімдіктің вегетациялық мүшелерін бір-біріне телу арқылы көбеюі.*

Вегетативтік көбею. б о т. <лат. vegeto> *Өсімдіктердің жапырақ, сабақ және тамыр сияқты вегетативтік мүшелер арқылы көбеюі.*

Вегетативтік мүшелер. б о т. *Өсімдіктердің қоректену және өсу мүшелері.*

ВЕГЕТАЦИЯ [лат. vegetatio] з а т. б о т. *Өсімдіктің өсіп жетілу кезеңі. Сонымен күздік*

бидай егісін күзгі *в е г е т а ц и я* уақытында үстеп қоректендіру көктемгі мерзімде... жақсы нәтиже береді (Қ.Амантаев, Суармалы. егіс.). Мортқы – еркекшөпке ұқсас, бірақ мұның көп жылдық еркекшөптен айырмашылығы *в е г е т а ц и я* дәуірі қысқа (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

ВЕГЕТАЦИЯЛЫҚ с ы н. б о т. *Вегетацияға қатысты.*

Вегетациялық ағаштар. б о т. *Шығу тегі вегетативті болып келетін ағаштар.*

Вегетациялық әдіс. *Әртүрлі тұрткі-жайттардың өсімдіктердің өсіп-дамуына тигізетін әсерлерін анықтауға бағытталған ғылыми-зерттеу тәжірибесі.*

Вегетациялық мерзім. б о т. а) *Метеорологиялық жағдайға сай өсімдіктердің өсіп, жетілуіне мүмкіндік беретін жыл кезеңі. ә) Өсімдіктің жетілуіндегі толық циклдың өтуіне қажет уақыт.* Оңтүстікте *в е г е т а ц и я л ы қ м е р з і м н ің* ұзақтығына байланысты кейбір құстар маусымда екі ретке дейін, кейде үш ретке дейін балапан шығарады (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

Вегетациялық суару. *Даму кезеңіндегі суару.*

ВЕДАЛАР [санскр. veda] з а т. т а р. *Ежелгі үнді әдебиетінің б. д. д. II ғ. аяғы – VII ғ. басындағы ескерткіштері – ведизм уағыздары, діни гимндер, дұғалар мен мифтердің жинағы. В е д а л а р* санскрит тілінде білім деген ұғымды білдіреді (ҚҰЭ).

ВЕДАЛЫҚ с ы н. т а р. *Ведаға қатысты.*

Ведалық дін. *Солтүстік Үндістан жеріндегі брахманизм мен индуизмге негіз болған өте көне дін түрі.*

ВЕДОМСТВО з а т. *Мекеменің құрамына енетін түрлі қызметтер мен ұйымдардың жалпы атауы.*

Сыртқы саяси ведомство. с а я с и. *Кез келген мемлекеттің, елдің Сыртқы істер министрлігі. АҚШ елшісімен сұқбатына с ы р т қ ы с а я с и в е д о м с т в а н ың* басшысы екі елдің экономика және қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылдары мен серіктестігінің нақты мәселелерін талқылады («Егемен Қазақстан»).

ВЕДОМСТВОЛЫҚ с ы н. *Ведомствоға қарасты.* Қазақстан Республикасының бұрынғы Денсаулық сақтау министрлігінің *в е д о м с т в о л ы қ* бұйрығымен сот сараптауларының мерзімі 30 тәулік деп белгіленген («Егемен Қазақстан»). Алқа меншікке қарсы қылмыстардың ашылуының төмендеп кеткенін есепке ала отырып, ПМ-нің басшыларынан *в е д о м с т в о л ы қ* бақылаудың сапасын күшейтіп, оперативті қызметкерлердің өздерінің міндеттерін орындауда салғырт қарау фактілерін жоюды талап етті деп хабарлады бас про-

куратураның баспасөз қызметі («Егемен Қазақстан»).

ВЕДОМОСТЬ з а т. Белгілі бір есеп-қисап, мәлімет жайындағы тізім. *В е д о м о с т а р* бухгалтерлік есеп үшін және жұмысшыларға жалақы есептеу үшін құжат болып табылады (Қазақст. етті молайту.). Токсан аяқталғанда, оқушылардың *в е д о м о с ы н* жасау, табельдерін толтыру менің міндетіме айналып кеткелі қашан! (С.Еркебаев, Алғашқы.).

ВЕЗДЕХОД з а т. т е х. Жолсыз жерлерде жүре беретін мәшине. *В е з д е х о д ы* ең киік құғандарды газетке жазғаны да бар (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ВЕЗИКУЛА [лат. vesicula] з а т. м е д. 1. Құлдіреуік; тері мен кілегей қабықтың үстіңгі деңгейінен томпыш шығып тұратын, іші мөлдір, не сұйыққа толы терінің қолдырауы, сулы бөртпе. 2. Ағзада (өкпеде) пайда болатын көпіршіктер.

ВЕЗУВИАН з а т. к е н. Силикаттар табының минералы.

ВЕЙСМАНИЗМ з а т. б и о л. Органикалық дүниенің дамуы жөнінде материалистік теорияға қарсы күресте болған биология ғылымындағы кертартпа-идеалистік, мистикалық бағыт. Сонымен қатар *в е й с м а н и з м* тұқым қуалаудың негізгі себебін хромосом теориясымен дәлелдеген сымак болатын (Т.Мұсақұлов, Биол. сөздігі).

ВЕКСЕЛЬ [нем. Wechsel] з а т. қ а р ж ы. Халықаралық саудадағы төлем міндеттемесінің кең тараған формасы; заң бойынша белгіленген үлгіде толтырылған құжат. *В е к с е л ь* иесі (кредитор, қарыз беруші) берген ақшасын заңды түрде мерзімді уақытта қайтарып алуға құқығы бар. *В е к с е л ь д і*ң жай және аударма түрлері бар. *В е к с е л ь* – несие ақшаның бір түрі. Кәсіпкерлер қолдарында бар *в е к с е л ь д е р і*н олардың төлеу мерзімі өткенге дейін жиі-жиі қолма-қол ақшаға айналдыруға мәжбүр, ал ол, банктермен вексельдік операциялар арқылы жүзеге асырылады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Заң шығару процесінде экономикалық қарым-қатынас саласы аса жауапты бағыт еді. «Валюталық реттеу туралы», «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы», «Бағалы қағаздар рыногы туралы», «*В е к с е л ь* айналымы туралы» және басқа да заңдар жарық көрді («Егемен Қазақстан»).

Вексель айналысы. э к о н. Ақша орнына жүретін вексельдің жеткізушілер мен төлемшілер арасындағы айналыс аясындағы қозғалысы.

Вексель валютасы. э к о н. Вексель бойынша төленетін борышқорлық міндеттеме сомасы.

Вексель дисконты. э к о н. Вексельді қолданыс мерзімінен бұрын атаулы құнынан тө-

мен багаға сатып алу; банктердің вексельдерді сатып алу (есепке алу) кезінде өндіріп алатын есептік пайызы.

Вексель есебі. э к о н. Вексельді қолданылу мерзімінен бұрын атаулы құнынан төмен багаға сатып алу; банктің вексель ұстаушыға, яғни вексельді алушы адамға вексельде көрсетілген соманы мерзімінен бұрын төлеу арқылы несие беру нысаны.

Вексель қоржыны. э к о н. Белгілі бір сәтте банктің немесе кәсіпорынның билігіндегі вексельдердің жиынтығы.

Вексель несиесі. э к о н. Банк вексельді мерзімінен бұрын сатып алып, ал вексель ұстаушыға есептік пайыз (дисконт) бен банк комиссиясын шегеріп, вексельде көрсетілген сома мөлшерінде несие беретін коммерциялық несие түрі.

ВЕКСЕЛЬДІК с ы н. э к о н. Вексельге қатысты. *В е к с е л ь д і*к айналым нарықта тауар өндірушілер тауарды тұтынушылар үшін күресіп, оларға тұтыну қарызға (несиеге) сатуға дайын болған жағдайда ғана өріс алады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Коммерциялық несиенің көрінісі болып табылатын *в е к с е л ь д і*к айналыстың үлесі, салыстырмалы түрде онша көп болмаса да, ол кәсіпорындардың жұмысын тауар айналымы арқылы бақылауды қамтамасыз етеді (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

Вексельдік айналым. э к о н. Ақша орнына жүретін вексельдің жеткізушілер мен төлемшілер арасындағы айналыс аясындағы қозғалысы. Коммерциялық кредит негізінде пайда болған *в е к с е л ь д і*к айналым оның шеңберін кеңейтеді (ҚҰЭ).

Вексельдік несие. э к о н. Вексельде көрсетілген соманы күні бұрын төлеу үшін банктің вексель ұстаушыларға несие беру түрі (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. сөздігі).

Вексельдік операциялар. э к о н. Вексельдерді қолма-қол ақшаға айырбастау операциялары. Кәсіпкерлер қолдарында бар вексельдерін олардың төлеу мерзімі өткенге дейін жиі-жиі қолма-қол ақшаға айналдыруға мәжбүр, ал ол, банктермен *в е к с е л ь д і*к операциялар арқылы жүзеге асырылады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. сөздігі).

ВЕКТОР [лат. vector] з а т. м а т. Сан жағынан ғана емес, амалының бағыты жөнінен де сипатталатын математикалық шама; бағытталған түзу кесінді. ОА *в е к т о р ы*ның ұзындығы 10 см және ОХ осіне 38 градус бұрыш жасай бағытталған (Тригонометрия). Жарық толқыны өрісінің *в е к т о р*лар үздіксіз өзгеріп, яғни ұдайы тербеліп тұрады (П.Полатбеков, Оптика). Мұнда математика-

қа қамтитын кеңістік пішіндері мен сандық қатынастар мейлінше кеңейеді, бұл тұста сандар ғана емес, *вектор*, тензор, спинор тәрізді және басқа тектес шамалар қарастырыла бастайды (А.Көбесов, Математика.). Екі вектордың қосындысын үшінші *вектор* *а* векторлық көбейту үшін оған әрбір көбейткішті жеке-жеке векторлық көбейтіп, нәтижелерін қосу керек (О.Әмірбаев, Аналит. геом.).

ВЕКТОРЛЫҚ *сы н. ф и з. 1. Векторға тән.* Өзінің тек сан мәнімен ғана емес, сонымен қатар кеңістіктегі бағытымен де анықталатын шамалар *векторлық* шамалар немесе векторлар деп аталады (Физика). Атомның магниттік моменті оның электрондарының магниттік моменттерінің *векторлық* қосындысына тең болады (П.Полатбеков, Оптика). **2. в е т.** *Индеттің табиғи ошағындағы ауруды таратушы жәндіктер түрлерінің санын білдіретін ұғым.* Табиғи ошақтың бір немесе бірнеше *векторлық* болуы мүмкін (Индеттану сөздігі).

Векторлық алгебра. *м а т. Векторлық есептеудің векторларға қолданылатын амалдарды (операцияларды) зерттейтін бөлімі.*

Векторлық есептеу. *м а т. Математиканың векторға қолданылатын амалдарының (операцияларының) қасиеттерін зерттейтін саласы. Векторлық есептеу* векторлық алгебра және векторлық талдау болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Векторлық кеңістік. *м а т. Сызықтық кеңістік; 3 өлшемді кеңістіктің барлық (еркін) векторлар жиынтығын жалпылайтын ұғым.*

Векторлық өңдеу. *Әртүрлі екі вектордың бір типті элементтерінің қосағын бір мезгілде өңдейтін параллель есептеулер тәсілі.*

Векторлық талдау. *м а т. Векторлық есептеудің бір не бірнеше аргументтерге (векторлық өріс пен скалярлық өрістің) тәуелді векторлық және скалярлық функцияларды математикалық талдаудың (анализдің) тәсілдерімен зерттейтін бөлімі.*

ВЕЛО... [лат. *velox*] з а т. *Велосипед сөзіне қатысты күрделі сөздердің бірінші бөлігі.*

ВЕЛОДРОМ [лат. *velox* – шапшаң, грек. *dromos* – жүгіруге арналған жер, жүгіру] з а т. с п о р т. *Велосипед жарысы өтетін алаң.*

ВЕЛОСАПАР з а т. с п о р т. *Велосипедпен ұзақ жолға сапар шегу; спорт түрі.* Иран елінде қазақстандық азаматтың *велосапары* *на* деген қызығушылық орасан («Егемен Қазақстан»).

ВЕЛОСИПЕД [франц. *velocipede*] з а т. *Аяқпен жүргізетін екі я үш дөңгелекті жеңіл көлік мәшинесі.* Көк дарбаза ашық тұрған, алдымен сыңғыр еткен қоңырау үні естілді де,

іле-шала *велосипед* мінген қара бала қораға кіре берді (Ә.Тарази, Кен.). Жол велосипеді, жасөспірімдерге, балаларға, спортшыларға арналған *велосипед* түрлері болады (Шопан серігі).

Велосипед тебу. *Аяқпен жүретін жеңіл мәшинені жүргізіп үйрену немесе тиісті жеріне жету үшін оны қозғалысқа түсіру.* Өмірғали аулада інісі Сапашқа *велосипед тебуді* үйретіп жүрген. Сапаш әлсін-әлі жығыла берді (Е.Өтегілеуов, Бос шелек).

ВЕЛОСИПЕДШІ з а т. *Велосипедті жақсы жүргізетін, велосипедпен жүру өнерін меңгерген спортшы, адам.* Өткен жексенбіде Боралдай тас жолында *велосипедшілердің* ерлер арасында жеке біріншілігі өтті («Лен. жас»). Қазақстандағы атақты жеңіл атлет Лидия Шейдина, *велосипедші* Валентина Болотова мен Ефросиня Серохвостова, гимнастшы Надежда Юшкова шеберлігі де жылдан-жылға арта түсуде («Спорт»).

ВЕЛОСПОРТ з а т. *Велосипед спорты; велосипед мініп орындалатын спорттық жарыстар мен ойындар жиынтығы.* Ол бүкіл әлемге Қазақстан *велоспорт* мектебінің түлегі екенін танытты. «Мен үшін «Тур де франста» Қазақстанның жейдесімен өнер көрсету үлкен бақыт» дейді Винокуров («Алматы ақшамы»).

ВЕЛОТРЕК з а т. с п о р т. *Велосипедпен жарысуға ыңғайлап салынған айналмалы жолы бар құрылысжай.* Сондай-ақ 10 мың орындық жаңа стадионды салу ісі де басталып кеткен. Осы стадионның жанынан биыл *велотректі* де пайдалануға бермекші жайлары бар екен («Спорт»).

ВЕЛОШАБАНДОЗ з а т. *Велосипедпен жарыстан спорт шебері.* «Тур де франс» көпкүндігінде жетінші жеңісінен соң америкалық *велошабандоз* Лэнс Армстронг үлкен спорттан кететіндігі жөнінде мәлімдеме жасады («Алматы ақшамы»). Бұл жарысқа белгілі себептермен кезінде Андрей Кивилевпен жақын араласып, жарыс жолдарына бірге шыққан шетел *велошабандоздары* келе алмады («Егемен Қазақстан»). Әйгілі *велошабандозға* жуық арада тағы бірнеше жерлестеріміз қосылуы керек («Егемен Қазақстан»). Қазақстандық *велошабандоз* Түгелбек Қасымов Иран мен Әзірбайжан шекарасын Астра қаласындағы шекара айналымы арқылы үстіміздегі жылдың 14 шілдесінде қиып өткен болатын («Егемен Қазақстан»).

ВЕЛЬВЕТ [ағыл. *velvet*] з а т. *Мақтадан тоқылған шибарқыт, кеңірдек барқыт.* Аяғында бөтенке, *вельвет* костюм... (М.Сүндетов, Ескексіз.). Есіктің ар жағынан Құдияр кө-

рінді. Жол-жол қара барқыттан *в е л ь в е т* шалбар киген (Ә.Тарази, Құйрықты.).

ВЕЛЬВЕТКА з а т. *Шибарқыттан тігілген кеудеше*. Ботакөз бен Есен үйге кіріп келгенде сұр *в е л ь в е т к а* киген, тар балақ шалбарлы, сида бойлы, шашы үрпінген жас жігіт түр екен (С.Талжанов, Ұлдай.). Үшіншісі – үстіне жеңіл *в е л ь в е т к а* киген, жасы он жетілер шамасындағы шофер жігіт – Юрий Уәйханов еді (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

ВЕЛЬЦТЕУ [нем. Walzen] з а т. *Металлургия өндірісіндегі полиметалл қалдықтарын (қорғасын, мыс және қалайы өндірістерінің шлактарын, мырыш өндірісінің қатты қалдықтарын) қайта қорытып, олардың құрамындағы құнды металдарды ажыратып алу үшін қолданылатын қайта өңдеу процесі*. Ал ұшпайтын металдар (мыс, никель т.б.) *в е л ь ц т е у д і*ң қатты өнімінде (клинкерде) қалады (ҚҰЭ).

ВЕЛЮР [франц. velours] з а т. **1.** *Драптың, барқыттың, пүліштің сапалы түрі*. Васының үстінде қара көк *в е л ю р* пальтосы бар, басында сұр *в е л ю р* шляпа, қолында жұқа сәфьян перчатка (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Жеңіл аяқ-киімдер тігілетін замшаға ұқсас жұмсақ, тығыз былғары*.

ВЕЛЯР: веляр дауыссыздар. л и н г в. *Тіл артының жұмсақ таңдайға тиюінен және тілдің барынша артқа тартылуынан жасалған жуан (қатаң) дауыссыз дыбыстар*.

ВЕЛЯРЛАН= е т. [лат. velaris] л и н г в. *Тіл артының артқы жұмсақ таңдайға жақындауынан пайда болатын қосымша артикуляцияның шығуы*.

ВЕЛЯРЛАНУ *Велярлан етістігінің қимыл атауы*. Орыс тілінде *в е л я р л а н у* қатаң (велярланған) дауыссыздардың жасалуына ықпал етеді (Тіл білімі сөздігі).

ВЕНА [лат. vena] з а т. м е д. **Көктамыр**. Қан тамырлары екі түрлі болады: жүректен шығып, организмнің әр мүшесіне қарай қан жүргізетін тамырларды артерия дейді, ал дене мүшелерінен жүрекке қарай қанды алып келетін тамырларды көк тамыр – *в е н а* деп атайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Бұл қан жүретін жолды қан тамырлары деп атаймыз. Қан тамырлары қызыл тамыр және көк тамыр *в е н а* болып екі салаға бөлінеді (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). Гипертонияның ұстамасы кезінде оның (дибазолдың) бір процентті ерітіндісін *в е н а*ға күніне бір-екі миллиграмнан 3–4 рет егеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Көпіршіктер аралығындағы қылтамырлармен ағатын *в е н а* қаны мен көпіршіктер альвеолоциттері арқылы оның қуысындағы ауа арасындағы газ алмасу процесі жүреді (Биология).

Вена қолтығы. з о о л. **Көктамыр қолтығы** (*омыртқалы жануарлардың жүректің жүрекшесіне ашылатын қабырғасы жұқа болатын артқы бөлігі*). *В е н а қ о л т ы ғ ы н д а* бүкіл денеден жиналатын вена қаны болады (Қаз. тілі термин. Биология). *В е н а қ о л т ы ғ ы* барлық омыртқалы жануарлардың ұрығында және дөңгелекауыздылардың, балықтардың, қосмекенділердің ересектерінде болады, бауырымен жорғалаушыларда, құстарда және сүтқоректілердің ересектерінде болмайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ВЕНАЛЫҚ с ы н. *Венаға жататын*. Никотин жүректің *в е н а л ы қ* артерияларына ерекше зиянды әсер етеді (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Құстар мен сүтқоректілердің жүрегі – сол жақ артериялық бөлімге және оң жақ *в е н а л ы қ* қуысқа бөлінеді (Жалпы биология).

ВЕНГЕРКА¹ з а т. с ө й л. *Сопакша келген қара өріктің түрі*. *В е н г е р к а* д а н әзірленген тосап (Ауызекі).

ВЕНГЕРКА² з а т. м у з. *Чардаш-венгр халық биіне тән қимылдар мен әуендер негіз болған би; осы бидің музыкасы*.

ВЕНГЕРКА³ з а т. т а р. *Қарама-қарсылы баумен безендірілген қысқа гусар кеудешесі*.

ВЕНГР з а т. Венгрия (*Мажарстан*) елінің байырғы халқы, негізгі тұрғыны. Жакында – *в е н г р* жерінде Жиналмақ үлкен адамдар. Келуің мүмкін сенің де, Келеді деген хабар бар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *В е н г р л е р д і*ң басым көпшілігі католиктер, кальвиншілер, аздап лютерандықтар да кездеседі (ҚҰЭ). *В е н г р л е р д і*ң көне тарихы мен этногенезі ғылымда шешімін таппаған даулы мәселелердің бірі (ҚҰЭ).

Венгр тілі. *Орал-алтай тілдер шоғырының финн-угор тармағы, угор тобына жататын тіл*. Әдебиетші К.Ференц басшылығымен жүргізілген «тіл жаңарту қозғалысы» бірнеше мың жаңа атаулар мен терминдер жасап, ғылыми айналымға қосты. Соның нәтижесінде *в е н г р т і л і н д е* шет сөздер жоқтың қасы, барлығының мажарша баламалары бар (ҚҰЭ).

ВЕНД: венд кешені. к е н. *Палеозой эрасында, яғни кембрий кезеңіне дейін түзілген таужыныс бірлестіктерінің ішіндегі ең жасы*. *В е н д к е ш е н і* қабаттарының бетінде мейлінше қарапайым жәндік түрлерінің қазбадықтары некен-саяқ кезігіп қалып отырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ВЕНДЕТТА з а т. т а р. *Корсика және Сардиния аралдарында орын алған қанға қанмен кек қайтару дәстүрі*.

ВЕНЕДТЕР [лат. venedi] з а т. *Ежелгі тайпа атауы*. *В е н е д т е р* атауы б.з. I ғ а

сырынан бастап кездеседі. Висла бойында, Балтық жағалауында, Карпаттан солтүстікке қарай және Дунайдың төменгі ағысында тұрған (ҚҰЭ).

ВЕНЕРА [лат. venus] з а т. м и ф. **1.** *Ежелгі Рим мифологиясында махаббат пен сұлулықтың әйел Құдайы; ежелгі грек мифологиясындағы Афродита.* **2.** а с т р. *Шолпан жұлдызының римдіктерше атауы.*

ВЕНЕРАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Жыныстық жолмен жұғатын.*

Венералық аурулар. м е д. *Жыныстық қатынас арқылы берілетін жұқпалы аурулардың жиынтық атауы. В е н е р а л ы қ а у р у м е н* сырқаттанған кісілер есепке алынады, міндетті түрде емделеді (ҚҰЭ).

ВЕНЕРОЛОГ з а т. м е д. *Жыныс мүшесіндегі жұқпалы ауруларды емдейтін дәрігер.*

ВЕНЕРОЛОГИЯ [лат. Venus – махаббат құдайы, грек. logos – ілім] з а т. м е д. *Клиникалық медицинаның жыныс мүшесіндегі жұқпалы ауруларды зерттейтін саласы. Қазақстанда в е н е р о л о г и я* саласында ғылыми-зерттеу жұмыстары 1931 ж. Қазақ АКСР-і Денсаулық сақтау халкоматының Тері-венерология институты ашылғаннан кейін басталды (ҚҰЭ).

ВЕНЗЕЛЬ [поляк. wexzel] з а т. *Батыс елдері мәдениетіндегі кісі есімі мен фамилиясының бас әріптері қосарланып өрілген өрнек. ≈ В е н з е л і* бар сақина, беторамал.

ВЕНОК з а т. *Гүлтәж (тірі, не өлі гүлдердің сабақ, жапырақтарынан және гүлімен қосып шеңбер бойымен орап өрілген, орыс, т.б. халықтардың салты бойынша зират басына ресми түрде қойылатын гүл шоғыры).* Біз тобымызбен Гандидің құрметіне арнап *в е н о к* қойдық (М.Әуезов, Индия очерк.). Бейітіне *в е н о к* боп Жолданады менен жыр. Есімің бар ел қойған, Өмірлі адам деген бір! (С.Сейітов, Жаңғырық).

ВЕНТИЛЬ [нем. ventil] з а т. **1.** т е х. *Сұйықтық, бу, газдың ағынын реттейтін, тоқтататын жапқыш қалпақша, құлақша.* **2.** м у з. *Үрмелі музыка аспаптарында дыбыстың мөлшерін реттейтін қалпақша.* **3.** э н е р г е т. *Тоқты бір бағытқа жіберіп тұратын құрылғы.* **4.** и н ф. [ағыл. gate] *Конъюнкция амалын жүзеге асыратын электронды құрылғы. Екілік функциялардың біреуін жүзеге асыратын электронды схеманы да көпшілік жағдайда в е н т и л ь* деп атайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ВЕНТИЛЯТОР [лат. ventilare] з а т. т е х. *Желдеткіш (ауаны тазартатын және қозғалтқыштарды салқындататын құрылғы).*

Бұл инкубатор жылытқыш электр аппаратурасынан, *в е н т и л я т о р* мен барабандардың электр двигательдерінен басқа, электр автоматика және электр сигнал түтіктерімен жабдықталған (Құс өсіруші.).

ВЕНТИЛЯЦИЯ [лат. ventilatio] з а т. **1.** т е х. *Үйдің т.б. жайдың ауасын алмастырып, тазартып-желдетіп тұратын жүйе. Сақтаудың барлық жағдайларында да қоймаларда в е н т и л я ц и я* жасау (ауаны тазарту) балық товарларының сапасына қолайлы әсер етеді (К.Күленов, Қазақст. балық.). Мал қоралары әр түлікке арналған үлгіге сәйкес салынып, ауасы таза, кең, жайлы болуын, булығы (*в е н т и л я ц и я с ы*) жақсы жұмыс істеуін қамтамасыз ету керек (Ә.Әбішев, Мал санитары.). **2.** м е д. *Өкпедегі ауа алмасу процесі. ≈ Өкпе в е н т и л я ц и я с ы н ы ң* бұзылуы.

ВЕНЧУР [ағыл. venture] з а т. э к о н. *Пайдалы, бірақ келешек нәтижесі белгісіз коммерциялық іс-әрекетке тәуекел жасау. В е н ч у р д і ң* екі түрі бар – сыртқы және ішкі. Сыртқы *в е н ч у р* – идея (пікір) иесі және *в е н ч у р* кәсіпорын қожасы *в е н ч у р* капиталын, зейнетақы қорларын, сақтандыру бірлестіктерін, мемлекеттің қаржысын, шетел инвесторларын қатыстырып құрған дербес шағын ғылыми фирма (Нарық. экон. сөздігі).

Венчур кәсіпкерлігі. э к о н. *Пайда табу, кәсіпкерлік және ұйымдастырушылық түсімді молайту мақсатымен «тәуекелді» жобаны жүзеге асыру қызметі. В е н ч у р к ә с і п к е р л і г і* «тәуекелді» жаңалық енгізу арқылы, яғни венчур бірлестіктерінің корпорацияларға дейін өсуіне жағдай туғызып және оларды ұйымдастырушыларға ірі акция пакетін алу мүмкіншілігін береді (Нарық. экон. сөздігі).

ВЕНЧУРЛІК с ы н. э к о н. *Венчурге қатысты.*

Венчурлік [тәуекелдік] бизнес. э к о н. *Техникалық, технологиялық жаңалықтарды, әлі тәжірибеден өтпеген ғылым жетістіктерін іс жүзінде қолдануға бағытталған бизнестің түрі. Бизнестің бұл түріне тәуекелшілдік тән, сондықтан в е н ч у р л і к б и з н е с т і* кейде тәуекелді бизнес деп те атайды (Нарық. экон. сөздігі).

Венчурлік капитал. э к о н. *«Тәуекелді» жобамен жасалған жаңа технологияны, тауарларды, бұйымдарды игеру үшін бөлінген ұзақ мерзімдік қаржы (инвестиция). В е н ч у р л і к к а п и т а л* тек қана акционерлік капитал (акциялар шығару) түрінде қолданылады (Нарық. экон. сөздігі).

Венчурлік [тәуекелшіл] кәсіпорындар. э к о н. *Қолданбалы ғылыми зерттеулер жүр-*

гізіп, жоба-конструкторлық қызметтер орындап, техникалық, технологиялық жаңалықтар енгізумен шұғылданатын шағын кәсіпорындар мен фирмалар (Нарық. экон. сөздігі).

Венчурлік операциялар. э к о н. Техника жаңалықтарын, ғылыми-техникалық зерттеулерді, өнертабыстарды несиелеу мен қаржыландыруға байланысты ақша және құнды қағаздар операциялары (Нарық. экон. сөздігі).

Венчурлік фирма. э к о н. Венчурлік (тәуекелдік) капиталды пайдалану негізінде өндірісте өнімнің жаңа түрлерін жасап, игеруге, жаңа технологияларды қолдануға маманданған коммерциялық ғылыми-техникалық ұйым.

ВЕПСТЕР з а т. Ресей Федерациясындағы Карелия Республикасында және Петербор, Вологда облыстарының кей жерлерінде тұратын халық.

ВЕРАНДА [ағыл. veranda] з а т. **Ауызүй** (үй қабырғасына жапсыра салынған жан-жағы ашық немесе терезеленген жай). Екеуіміз жалғыз терезесі жабық *в е р а н д а* ға шығатын аса қараңғы бөлмеде төрт-бес ай тұрдық (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Бакташының ішіндегі Виляның пәтерінің есігінің алдында автомобиль тоқтай қалғанда, Виля есік алдында *веранда* да отыр екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Үйдің алдындағы *в е р а н д а* ға алаша төсеп, жүгерінің собықтарын үйіп тастаған (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

ВЕРАНДАЛЫ с ы н. **Ауызүйі, верандасы бар.** Үйлері шетінен жаңа шифермен жабылған *в е р а н д а* лы (Ә.Тарази, Құйрықты.). Көп кешікпей колхоз орталығындағы аласа кепелер сыпырылды да, көк шатырлы, *в е р а н д а* лы, бір орталықтан жылытылған еңселі үйлер пайда болды (С.Шаймерденов, Мезгіл).

ВЕРБАЛДАН = е т. [лат. verbalis] 1. л и н г в. *Өзге сөз таптарының етістікке өтуі.* 2. *Ойдың тіл арқылы жарыққа шығуы, сөзге айналуы.* Морфологиялық жолмен *в е р б а л д а н* ған сөз таптарын бірден анықтауға болады («Тілтаным»).

ВЕРБАЛДАНУ *Вербалдан етістігінің қимыл атауы.* *В е р б а л д а н у* негізінен морфологиялық жолмен туады (Тіл білімі сөздігі).

ВЕРБАЛДЫ [лат. verbalis] с ы н. л и н г в. *Сөз түрінде берілген, тілге арқылы таңбаланған.* ≈ *В е р б а л д ы* қатынас. Кез келген ақпарат *в е р б а л д ы* түрде беріле алады («Тілтаным»).

ВЕРГЕНТТІК з а т. г е о л. Қатпарлы құрылымдар өңіріндегі таужыныс бірлестіктерінің сығылып-жанышталуынан болатын жылжу бағыты. *В е р г е н т т і к* ті айшықтайтын белгілер жиынтығы: қатпарлар жазықтығының нақтылы бағытта еңістенуі, кейбір қатпарлар жүйесіне тән төңкерілу бағдарының

нақтылы бағытқа реттеле қатар түзуі, батырмалар мен тектоникалық жамылғыларды құрайтын қабаттардың жылжу жазықтығы белгілі бір бағытта еңістене беруі және т.б. (Қаз. тілі термин. Геология). *В е р г е н т т і к* ортадан тепкіш, ортаға тартқыш және бір бағытта төселген болып үш түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ВЕРИФИКАЦИЯ [франц. verification] з а т. Теориялық қағидалардың шынайылығын тексеру, растықты бақыланатын нысандармен, тәжірибемен салғастыру жолымен анықтау; құжаттарды, есептерді т.б. тексеру.

ВЕРИФИКАЦИЯЛАУ [ағыл. verification] з а т. и н ф. 1. *Логикалық әдістердің көмегімен жіберілген және қабылданған ақпараттың сәйкестігін анықтау; бағдарламаның өзінің сипаттамасына сәйкестігін дәлелдеу.* 2. *Есептеуіш техника құралдарының немесе автоматтандырылған жүйелер сипаттамаларының екі деңгейін тиісті сәйкестікке сай салыстыру процесі.*

ВЕРКБЛЕЙ [нем. Werkblei] з а т. г е о л. *Тазартылмаған қорғасын; қорғасын кентасын немесе агломератты қорыту кезінде алынатын қорғасынның басқа металдармен қоспасы.* *В е р к б л е й* дің құрамы бастапқы алынған шикізатқа және балқыту процесіне байланысты өзгеріп тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ВЕРМАХТ [нем. Wehrmacht] з а т. т а р. 1935–1945 жылдардағы фашистік Германия қарулы күштерінің ресми аты.

ВЕРМИКУЛИТ [лат. vermiculite] з а т. к е н. *Силикаттар табының гидрослюдалар тобындағы минерал.* *В е р м и к у л и т* негізінен биотитті және флогопитті жыныстардың төмен температурада гидротермалық өзгеруінен түзіледі, кейде биотиттердің моруынан қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология).

ВЕРМИШЕЛЬ [ит. vermicelli] з а т. т а м а қ. *Жіңішке, жұмыр кеспе сорты.* Қуырылған балыққа картоп пен *в е р м и ш е л ь* қосып немесе күріштен жасалған тәтті пудинг, тәтті тұздығымен қоса қосып картоптан жасалған запеканка немесе *в е р м и ш е л ь* араластырған дұрыс (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Бұл жолы «жоғалған сүлгіге *в е р м и ш е л ь* орап алып кеткен» депті (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

ВЕРМУТ [нем. Wermut] з а т. т а м а қ. *Спирт, қант және өсімдіктер (жусан, аюбадам, кардамон және т.б.) тұнбасынан (экстрактынан) әзірленген хош иісті жүзім шарабы.*

ВЕРНИСАЖ [франц. vernissage] з а т. ө н е р. *Суретшілер, мәдениет пен өнер қызметкерлері, журналистер, өнер сүйер қауым арнайы шақырылатын көрменің салтанатты ашылу рәсімі.*

ВЕРСИЯ [лат. versio] з а т. **1.** Құбылысты, бір нәрсенің мазмұнын жеткізудің, түсіндірудің нұсқалары. Соңғы жарты ғасыр ішінде дас-танның қарақалпақ, өзбек *в е р с и я с ы* жө-нінде толып жатқан зерттеулер пайда болды («Қаз. әдеб.».). **2.** л и н г в. Қимылдың субъектіге немесе жанама объектіге қатысын білдіре-тін грузин, абхаз тілдерінде кездесетін етіс-тіктің грамматикалық категориясы. *В е р с и я* жанама толықтауыштың болу-болмауына бай-ланысты етістік орнының өзгеруін көрсетеді (Тіл білімі сөздігі).

ВЕРСТАК [нем. Werkstatt] з а т. т е х. *Шеберүстел* (ағаш, темір материалдарды өң-деу үшін қолайлы етіп жасалған жұмыс үсте-лі). Шеңбердің ортасында *в е р с т а к т а р*, стеллаждар, электрмен және газбен дәнекер-лейтін аппараттар тұрады («Лен. жас»).

ВЕРСТАКА з а т. п о л и г р. *Беттеуіш* (баспаханада әріптерді жинап тізуге қажет аспап). Жүдеу жігіт шамды өз ығына қалқалай ұстап, жәшіктерге үңілді. Тарамыс саусақта-рымен ұзақ шарлап, әбден мүжілген қорғасын әріптерді сол қолындағы *в е р с т а к а г а* тізді («Қаз. әдеб.»). – Атай, кірісе беріңіз. Қалған *в е р с т а к а л а р д ы* орналастырған-нан кейін біз терезеден кетеміз, – деді жігіттер (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ВЕРСТКА з а т. п о л и г р. *Беттеу* (баспа жұмысындағы терілген сөздерді полиграфияға сай беттеу, бет-бетке дұрыстап орналас-тыру процесі). Үстіңгі жәшікте баспаханадан жаңадан келген *в е р с т к а л а р* жатыр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – Сен бір он минутке рұқсат бер. Барып Соңаға айтайық, – дедім. – Жарайды, – деді ол. – Бүгін *в е р с т к а* ғой («Қаз. әдеб.»). Александр Петрович Еремін-нің үйінде мақала қорытып, теріліп шыққан газеттің *в е р с т к а с ы* н оқиды, қатесін түзейді (З.Шашкин, Токаш Бокин).

ВЕРСТКАЛА = е т. *Бетте* (баспаханада теріліп жатқан жұмысты бет-бетке бөлу).

ВЕРСТКАЛАУ *Беттеу* (версткала етіс-тігінің қимыл атауы).

ВЕРТИКАЛ [лат. verticalis] с ы н. а с т р. *Зенит пен надир нүктесі арқылы өтетін ас-пан сферасының үлкен дөңгелегі.*

ВЕРТИКАЛЬ [лат. verticalis] с ы н. м а т. *Тік, тік сызықты, тік бағытты.* Ұшына тас байланып керулі-керулі тұрған жіптің бағы-тын *в е р т и к а л ь* бағыт, не тік сызық бағыты дейді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Ұзын-дығы екі метр *в е р т и к а л ь* орнатылған рейка деп аталатын, бойында бөліктері бар линейкалардың бөліктерін салыстыру ар-қылы ой-қырды анықтауға болады (Х.Әбіш-ұлы, Халық астрон.). Егер бір бұрыштың

қабырғалары екінші бұрыштың қабырғалары-ның созындылары болып келсе, ондай екі бұрыш *в е р т и к а л ь* бұрыштары деп аталады (Геометрия). Бұл проблемалардың ең бас-тылары – Жердің тектоникалық активтігі-нің себептері, *в е р т и к а л ь* және горизонтал тектоникалық қозғалыстардың өзара сандық қатынасы, Жердің сейсмикалық өрісі мен магниттік, электрлік, жылулық өрістерінің арасындағы байланыстың сипаты (К.Сапар-байұлы, Геология).

Вертикаль меню. [ағыл. vertical menu] и н ф. *Элементтері бірінің астына бірі тіке орналас-қан меню.*

ВЕРТИКАЛЬДЫ [лат. verticalis] с ы н. **1.** *Тін-тік, тік.* Мәшине цилиндрінің ортасын-дағы айналып тұратын *в е р т и к а л ь д ы* білікке үш қалақша, екі қанатша мен жуу дискісі орнатылды (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.). **2.** а у ы с. *Ұзына бойынан, бірінен-бірі туындаған, біріне-бірі селбескен.* Не әде-биеттің дамуы *в е р т и к а л ь д ы* – тіке түр-де, не горизонтальды көлбеу түрде дамыды деуге келеді («Қаз. әдеб.»).

Вертикальды маркетинг жүйесі. и н ф. <ағыл. vertical marketing system> *Өндірушінің бір немесе бірнеше көтерме сауда жасаушы-лар мен бір немесе бірнеше бөлшек сауда жасаушыларды біріктіретін біртұтас жүйе.*

ВЕРТОЛЕТ з а т. *Тікұшақ.* Қанамандар еңбекті, достар, енді! Петяның қалауымен тос та келді... Ертесінде түс ауа *в е р т о л е т* пен Зарыға көптен күткен пошта келді (М.Мақа-таев, Шығ.). Дәрігер сәл қиналып, шаңын қақты, Кім білсін, жотасына шағыл батты... Айтуынша, аман-сау қонақтайтын, Амал не, бір *в е р т о л е т* табылмапты... (М.Мақатаев, Шығ.). Қайткенмен жаяулайтын заман өткен, Балтарақтағы малшылар қыстауына *в е р т о л е т* әкеліп салды (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.).

ВЕРТУШКА з а т. с ө й л. *Тікелей байла-нысатын ішкі телефон.* ≈ Президентпен *в е р т у ш к а* арқылы сөйлесу.

ВЕРФЬ [голл. werf] з а т. *Кемелерді жа-сайтын және жөндейтын орын.* Біз Кеңес Одағының тікелей көмегімен салынған Еги-петтің басты кәсіпорындары – Асуан гидро-техникалық жүйесінде, Хелуандағы металлур-гиялық комбинатта, сондай-ақ Александрия-дағы кеме *в е р ф і н*, Махалла-әл-Кубрадағы тоқыма комбинатында, Ат-Таһирдегі жаңа-дан игерілген жерлерді көрдік (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ВЕСТЕРН [ағыл. western] з а т. ө н е р. *Американың солтүстік-батыс штаттарын-дағы алғашқы қоныстанушыларының шы-*

тырман оқиғаға толы өмірін суреттейтін әдеби шығарма және кинофильм. *≈ В е т е р и ш ығармалар.*

ВЕСТИБУЛЯРЛЫ [лат. vestibulum]: **вестибулярлы аппарат.** а н а т. Адамның және омыртқалылардың құлағының ішінде орналасқан сезіну мүшесі. *В е с т и б у л ы р л ы а п п а р а т* бастың, дененің кеңістігіне қозғалуындағы өзгерістерді қабылдап отырады (Анатомия).

ВЕСТИБЮЛЬ [франц. vestibule] з а т. *Мекеме орындарының, мәдениет үйлерінің кіреберісіндегі кең жай, зал.* Мен *в е с т и б ю л ь д і*ң мраморланғанын, бөлмелердің әдемілігін, хрустальды люстраларды, үлкен есіктері мен терезелерін, паркетін т. б. суреттеймін (Ф. Мүсірепов, Суреткер.). Профессор мені *в е с т и б ю л ь г е* отырғызып қойды да, өзі сөйлесуге кетті (Р. Райымқұлов, Бұрылыстар).

ВЕТЕРИНАР з а т. в е т. *Мал ауруларын емдейтін жоғары білімді маман.* – Сен техникумды бітірсең, колхоздың ортан қолдай *в е т е р и н а р ы* болар едің, – деді Иман (М. Гумеров, Сүйе ме.). Сол сияқты Алматы облысындағы төртінші кеңес Іле аудандық жер ресурстарын басқару бөлімінің бастығы Е. Саламатовқа және Сарқант ауданы Қарабөген ауылдық округінің жетекші маманы – *в е т е р и н а р* инспекторы М. Адамбаевқа байланысты жер теліміне заңсыз иелік ету туралы жалған құжат жасаған факт бойынша төртінші іс қарады («Егемен Қазақстан»).

ВЕТЕРИНАРИЯ [лат. veterinarius] з а т. *Мал ағзасының құрылысын, сау және ауру мал ағзасының тіршілік заңдылықтарын, мал ауруларының себептерін және оларды емдеу әдістерін үйрететін, сонымен қатар осы ауруларды болдырмаудың алдын алу және сақтану шараларын зерттейтін ғылым.* Ал *в е т е р и н а р и я* саласының зерттеу нәтижелерінде жыбырлақтың – инфекциялық анаэробтық энтеротоксемия және секіртпеден айырмасы індет кесірінен бауыр мен ұлтабар зақымдалмайды, керісінше, бүйрек жұмсара түседі, топалаңнан айырмашылығы – талақ жұмсарып езілмейді (Т. Сайдұллин, Қой аурулары). Қазақстандағы *в е т е р и н а р и я* саласындағы алғашқы зерттеулер мал шаруашылығын, оның жағдайын тексеруге арналған экспедициялардың деректеріне ғана негізделді (ҚҰЭ).

ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ с ы н. *Ветеринарияға қатысты.* *В е т е р и н а р и я л ы қ* қадағалау департаментінің директоры Ш. Тұрсынқұлов ақпаратын тыңдағаннан кейін соңғы жылдары ветеринария жүйесін реформалау бойынша атқарылған жұмыстар атап өтілді («Егемен Қазақстан»). Көптеген аймақтағы

бас *в е т е р и н а р и я л ы қ* инспекторлардың реформаның мәнін түсінбегендігі төменгі буындағы жұмысқа өзінің залалын тигізу («Егемен Қазақстан»).

Ветеринариялық бақылау. в е т. *Мал фермалары, кешендері, құс фабрикалары, ет комбинаттары, сүт зауыттары және т. б. мал өнімдерін дайындайтын мекемелердің үнемі мемлекеттік, өндірістік ветеринариялық – тазалығын қадағалайтын тәртіп.*

Ветеринариялық куәлік. в е т. *Етке өткізілетін малға, сондай-ақ әртүрлі көлікпен тасылатын, мал өнімдеріне берілетін адамдардың жеуіне жарамдылығын білдіретін құжат.*

Ветеринариялық пункт. в е т. *Мал фермалары мен мал шаруашылығы кешендерінде алдын алу және ветеринариялық шаралар жүргізілетін орын.*

ВЕТО [лат. veto] з а т. з а ң. *Қандай да бір шешімге құқықтық билігі бар органның немесе тұлғаның жазбаша, яки ауызша тыйым салуы.* Біз егер Президент «БАҚ туралы» Заң жобасына *в е т о* қойса, онда оны сөзсіз қолдаймыз («Ана тілі»). *В е т о* құқын, әдетте, мемлекет басшысы (монарх, президент) иеленеді (ҚҰЭ).

ВЕТТЕХНИК з а т. в е т. *Орта дәрежелі арнайы ветеринариялық білімі бар мал дәрігері.* Ал қазіргі *в е т т е х н и к т і к* мамандықты игергені, шопандар арасында қой күтімі жөнінде жасаған баяндамалары «білімсіз» деген сол бір сөздің төңірегіне жуытпайтындай (К. Қазыбаев, Дәуір.). «Газ-69» машинасы көл жағасындағы қойшы үйіне тұмсығын тіреп тұра қалды. Машинадан ферма зоотехнигі Әккібаев пен *в е т т е х н и к* Әккібаев түсті («Ара»).

ВЕТФЕЛЬДШЕР з а т. в е т. *Орта дәрежелі арнайы білімі бар, мал дәрігерінің көмекшісі.* Башар осы колхоздағы мал дәрігері, *в е т ф е л ь д ш е р.* Мына, үйден шығып бара жатқан ұзын бойлы мысық мұрт сары жігіт – «Шынтай» колхозының шопаны (С. Адамбеков, Көсе.).

ВЕЯЛКА з а т. а у ы л ш а р. *Ұшырғыш, бидай қшыратын (суыратын) ауылшаруашылығы мәшинесі.* Алдымен тұқымды *в е я л к а м е н*, яки ұшырғышпен тазартып, одан кейін сорттарын *в е я л к а* арқылы сортқа айырады (Н. Шоқанов, Өсімдік шаруаш.). Тұқым әрқайсысы бір *в е я л к а д а н* және үш астық тазартқыш күрделі машиналардан құралған төрт агрегатта тазартылды (М. Ерлепесов, Суармалы егін.).

ВЗВОД з а т. ә с к. **1.** *Ротаның, эскадроның немесе батареяның негізгі құрамында-*

ғы әскері, тактикалық бөлімше. Әдетте *в з в о д* 2–4 бөлімшеден (есептоптан, экипаждан) тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Мұрат жұрттың алды орманға кіргенде батальонын іркіп, кейінде қалған *в з в о д т ы* тосты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қызыл ракетадан соң-ақ «атындар!» деген бірінші *в з в о д* командирі Шабановтың даусы шықты (К.Оразалин, Жексен). Ферманы көшіретін күні отрядтан бір *в з в о д т ы* алып, ферманы, ондағы жасөспірім бакташыларды «партизан өлкесіне» көшіріп алып келген еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ВЗВОДТЫҚ с ы н. ә с к. *Взводқа қатысты, взводқа тән.* *В з в о д т ы қ* құрылым әлемнің көп мемлекеттерінің барлық әскерлерінің және арнаулы әскерлерінің түрлерінде, сонымен қатар жабдықтау және қызмет көрсету бөлімдері мен бөлімшелерінде бар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ВИАДУК [франц. viaduc] з а т. *Ойпат, терең сай, жыра, өзен, тау шатқалдары үстінен өтетін көпір тәрізді құрылыс, теміржол т.б. жолдар.* Тастан тұрғызылатын *в и а д у к т а р* Ежелгі Рим заманынан белгілі (ҚҰӘ). *В и а д у к* әртүрлі құрылымдық жүйеде (көбіне, аркалы, рамалы, арқалықты) жасалады және аралық биік тіректерге орнатылады (ҚҰӘ).

ВИБРАНТ з а т. л и н г в. *Белсенді сойлеу мүшелерінің (тіс алдының, кішкене таңдайдағы тілшенің, кейде еріннің) ритмикалық діріл нәтижесінде пайда болатын дірілді, созылыңқы сонор (үнді) дауыссыздар.* ≈ *В и б р а н т* дыбыстар.

ВИБРАТОР [лат. vibrare] з а т. т е х. *Аспаптың немесе аппараттың бірқалыпты электромагнитті, механикалық т.б. тербеліс жасап тұратын бөлімі.* Мұнай бұрғыларының запас бөлшектері мен *в и б р а т о р л а р д ы* қ екі жүз елу данасын Сәби станогі күнде өзірлеп берді («Қаз. әдеб.»). Қалып үстіне *в и б р а т о р* орнатылып, алаң бетон төсеуге дайын болады (Қ.Ұябаев, Қырда.).

ВИБРАТОРЛЫҚ с ы н. *Дірілге қатысты, вибрациядан шығатын.* *В и б р а т о р л ы қ* ауру – тербелістің организмге әсер етуінен болатын кәсіби ауру (Ауызекі).

ВИБРАЦИЯ [лат. vibratio] з а т. 1. т е х. *Дененің ырғақты тербелісінен пайда болатын діріл.* 2. м у з. *Музыкалық аспаптарды ойнағанда не ән салғанда дыбыстың дірілдеп шығуы.* Шекті тербету, *в и б р а ц и я ғ а* (тербеліс) келтіретін үш түрі бар. Домбыраны алғаш үйреніп жүрген шәкірттер көп қолданатын «дірдек» тәсілі. Ішек механикалық түрде тербетіледі (Ә.Таласбек, Өнер.).

ВИБРИОЗ [лат. vibriosis] з а т. в е т. *Мүйізді ірі қара мен қойдың әлсін-әлсін іш тастап, қысыр қалатын жұқпалы ауруы.*

ВИБРИОН [франц. vibriон] з а т. б и о л. *Оба ауруын қоздыратын имек таяқша тәрізді бактерия.* Сульфаттарды тотықсыздандыратындар – *в и б р и о н* бактериялар (Н.Шоқанов, Топырақ.). Клетчатка ыдырататын микробтардан, микробактерияларды, *в и б р и о н д а р д ы*, триходерма, аспергиллус, фузариум саңырауқұлақтарын түрлі актиномицеттерді атап өткен жөн (Н.Шоқанов, Топырақ.).

ВИД з а т. л и н г в. *Түр (қопармалы тілдердің грамматикалық құрылысына тән аспект, қимыл-әрекет түрлерін білдіретін категория).* Әдетте *в и д* мағынасы қимыл-әрекеттің өту сипатын білдіреді. *В и д* категориясы шақ категориясымен тығыз қабысады. *В и д* қазақ тілінде көрсетілмеген, ол шақ құрамында жүзеге асады (Тіл білімі сөздігі).

ВИГВАМ з а т. э т н. *Төбесі шаңырақ тәрізді немесе шошақ келетін, бұтақ және терілермен көмкерілетін Солтүстік Америка үндістерінің тұрағы, баспанасы.* ≈ *В и г в а м д а* тұратындар.

ВИДЕО... [лат. video] т е х. *Бейне (магниттік ақпарат тасушылар арқылы түрлі бейнені жазатын, көрсететін техникалық құралдардың атауына қатысты күрделі сөздің бірінші бөлігі).*

ВИДЕОАДАПТЕР з а т. т е х. *Бейнеадаптер (ақпаратты дисплейге аударуды қамтамасыз етіп тұратын компьютер құрылысы).*

ВИДЕОДИСК з а т. т е х. *Бейнетабақ (бейне жазылған жоғары сапалы шағын пластикалық табақша).*

ВИДЕОКЛИП [ағыл. videoclip] з а т. м у з. *Бейнеклип.*

ВИДЕОМАГНИТОФОН з а т. т е х. *Бейнемагнитофон (бейнекамераның көмегімен бейнетаспаға жазылған көрінетін және дыбысы бар көріністі экранда көрсетуге арналған аппарат).* Ал кейбір елдерде қазірдің өзінде қолға ұстап, алып жүретін шағын *в и д е о м а г н и т о ф о н д а р* бар (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ВИДЕОПЛЕЕР [ағыл. videoplayer] з а т. т е х. *Бейнеплеер (бейнетаспаардан дайын бейнефильмдерді көрсетуге арналған тұрмыстық кассеталы бейнемагнитофон).*

ВИДЕОРОЛИК з а т. т е х. *Бейнешығармашылық (бейнетаспаға жазылған шағын сюжет немесе музыкалық шығарма).* Онда жоғарыдағы қасиеттерге қоса, телефон, теледидар қарауға, радиохабар тыңдауға, *в и д е о*

роликтерді жазуға және оларды редакциялауға болады («Зерде»).

ВИДЕОТЕЛЕФОН з а т. т е х. *Бейнетелефон* (алыстан сөйлескен кісінің дидарын көріп отыратын аппарат). *Видеотелефон* д а ғ ы кескін сигналы кәдімгі телефондағы дыбыс сигналы сияқты телефон сымымен беріледі (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ВИДЕОТЕРМИНАЛ з а т. т е х. *Бейнетерминал* (есептегіш жүйелерге ақпараттарды енгізетін және шығаратын телеэкраны бар құрылғы).

ВИДЕОТУЫНДЫ з а т. т е х. *Бейнетуынды* (бейнетаспаға жазылған туындылар). Қазақ тілінде жаңа мәдени рух талабына сай балалар әдебиеті жетіспесе, компьютер тіліне аударуға бейімделген тартымды көркем шығарма мен ойындар болмаса, ауыл баласын озық технологиямен жасынан достастыратын жабыдықтар мен әдебиеттер қолға сирек тисе, жасөспірімдер мен жастар қарайтын отандық *видеотуындылар* саусақпен саналса, ендігі жерде оған сырттағы бір күшті кінәлай алмайсыз («Егемен Қазақстан»).

ВИЗА [лат. visa] з а т. **1. Бұрыштама** (ресми адамның ісқағаздарына қойған бұрыштамасы). **2. д и а л.** Басқа бір мемлекетке барып қайтуға, соның жері арқылы өтуге ресми рұқсат ретінде төлқұжатқа соғылған белгі, таңба. Елімізге ағылып жатқан шетел азаматтары көбіне қандай заң бұзушылыққа барады? Біріншіден, олар біздің елімізге келіп алғаннан кейін дер мезгілінде тіркеуге тұрмайды. Екіншіден, тіркелген жағдайда да оның уақыты аяқталғаннан соң тіркеу мерзімін ұзартпай-ақ республика аймағында жүре береді. Үшіншіден, шетел азаматтарының көбінің құжаттарындағы *виза* да көрсетілген мақсаттарымен мұнда келген соң айналысып жатқан істері сәйкес келмейді («Егемен Қазақстан»). Шыңжандағы біздің консулдың *визасы* бойынша, ертең Жаркент жақ шегінен өз Отаныма шығуға тиістімін (С.Мұқанов, Алып. адым.). Анаш «шет елге алғашқы саяхатым атпен басталды» дегенде, біз де: «қызық екен» деп елең ете қалып едік. Сөйтсек, төбет пен бурыл құнан екен оған *виза* беріп, Қытайға шығарып салған («Лен. жас»). Көшейін десе, үйлерін саттырмайды, қызметтен шеттетеді, ана тілінде білім алу түгелдей тоқталған, жалақылары төмен, *виза* алуға шамалары жетпейді («Қаз. әдеб.»). Қазақ куәлігі бар заттарға *виза* алуда, Бқтиярхатпен жүргендерге шекарадан өтуде біраз жеңілдіктер жасалды. Қазақ диаспорасы құрылтайда ғана керек пе? («Қаз. әдеб.»).

ВИЗАЖИСТ [франц. visagiste] з а т. *Бет күтудің және оған лайықтап шашты сәндейтін, макияж бет бояуын таңдаудың маманы.*

ВИЗИТКА з а т. с ө й л. *Иесінің аты-жөні, ол туралы қысқаша мәліметтер басылған.*

ВИЗУАЛДЫҚ [лат. visualis] з а т. *Жай көзбен немесе оптикалық құрылғылар көмегімен көруге болатындық.*

Визуалдық бағдарламалау. и н ф. <ағыл. visual programming> *Көрнекі құралдар арқылы қолданбалы программалар жазылатын программалау саласы. Программа мәтіні визуаль прототип көмегімен автоматты түрде құрастырылып шығады. Визуалдық бағдарламалау объектілік икемделген программалауға және OLE-технологияға немесе осыған ұқсас технологияларға негізделеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

ВИКАРИЙ [лат. vicarius] з а т. д і н и. **1.** *Православиялық шіркеуде епархияны басқарудағы епископтың көмекшісі; епархиясы жоқ епископ. 2. Протестант шіркеуінде священниктің көмекшісі.*

ВИКИНГ көне скандинав. з а т. т а р. *Еуропада VIII–XI ғасырлардағы скандинав жауынгері, әскери теңіз жорықтарына қатысушы ертедегі тұрғындар. Ежелгі Русьте викингтерді* варягтар деп атаса, Батыс Еуропада нормандар деп атаған. *Викингтер* Лабрадордан Ньюфаундлендке дейін барып, Америка құрылығының көп жерін мекендейді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). *Викингтер* осы белгісіз жерге Винланд (жүзімді жер) деп ат қояды. Әрине, олар Винланд Америка құрылығының бір бөлігі екенін білмеген (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Исландия аралына қоныстанған *викингтер* Греландияға, Солтүстік Американың Винланд, Маркланд, Хеллуланд аталатын аудандарына қоныс тепті. *Викингтердің* жаугершілік жорықтары XI ғасырда аяқталды (ҚҰӘ).

ВИКОНТ [франц. vicomte] з а т. т а р. *Францияда, Англиядағы барон мен граф аралығындағы дворяндық титул, атақ дәреже.*

ВИКТИМОЛОГИЯ [лат. victimology] з а т. т е р м. *Әлеуметтанудың қолайсыз жағдайларының құрбандығы болған әртүрлі адамдар категорияларын зерттейтін педагогика, психология, социология, криминология және этнографияның түйісіндегі білім саласы. Виктимология термині криминологиядан алынған, оның арнаулы бір саласы қылмыстардың құрбандықтарын зерделеумен шұғылданады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).*

ВИКТОРИНА з а т. *Жалпы бір тақырыпқа байланысты сұрақ-жауап ретінде өткізілетін ойын. Зәуре көппен бірге викторина*

н ы ң бір-екі сұрағын шешкен соң, Айбарларға бармақ боп шеттей берді (Б.Майлин, Шығ.). Топырақтың қандай түрлері кездеседі деген сияқты сұраулардан *в и к т о р и н а* немесе олимпиада ұйымдастырса, оқушылар өзінің тұрған жерінің ерекшелігін білуге қызығады (С.Жортанов, Өлкетану.).

ВИКТОРИЯ [лат. victoria] з а т. 1. т а р. *Ежелгі Рим мифологиясында – жеңіс әйел құдайы. В и к т о р и я* ежелгі грек мифологиясындағы Никаға бара-бар (ҚҰЭ). 2. ө с. Амазонка өзені алқабында өсетін қувшинкалар тобына жататын ірі гүлді, ені екі метрге дейін жететін дөңгелеген жапырақтары бар, елу килограмға дейін жүк көтере алатын көпжылдық су өсімдігі.

ВИКУНЬЯ [исп. vicuña] з а т. з о о л. Лама-лар туысына жататын жабайы сүтқоректі жануар. Өсіру шаралары жүргізілуде, оларды қорғау мақсатында арнайы қорықтар ұйымдас-тырылған. *В и к у н ь я* ХТҚО-ның «Қызыл кітабына» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология).

ВИЛЛА [лат. villa] з а т. *Қала сыртына әдемі етіп салған, жаздық саябағы бар үлкен үй.* Омаров тұратын әдемі *в и л л а* д а жарты сағат емес, үш сағат отырып әрең босандық (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Алғашқы *в и л л а* л а р б.з.б. III ғасырда Италияда пайда болды. Б.з.б. II–I ғасырларда бүкіл Жерорта теңізі бойына тарады (ҚҰЭ). Ол аяңдай басып, таныс *в и л л а* г а бұрыла бергенде, үй иесінің қақпадан шығып келе жатқанын көрді («Лен. жас»).

ВИНДИКАЦИЯ [лат. vindicatio] з а т. з а н. Азаматтық құқықта меншік құқын қорғаудың бір тәсілі. *В и н д и к а ц и я* көмегімен меншік иесі бөгде тұлғаның иелігіндегі өзінің мүлкін кері қайтарып алу жөнінде талап қоя алады (ҚҰЭ).

ВИНДСЕРФ з а т. с п о р т. *Желкенді қа-йықта виндсерфингпен айналысу үшін орна-тылған тақтай.*

ВИНДСЕРФИНГ [ағыл. windsurfing] з а т. с п о р т. *Толқын үстінен шапшаңдықпен сыр-ғанайтын түрлі маневр, қимылдарды орын-дайтын жарыс-спорт түрі.*

ВИНЕГРЕТ [франц. vinaigrette] з а т. т а м а қ. Пісірілген қызылша, картоп, сәбіз, тұз-далған қиярды турамыштап жасайтын ба-сытқы, салат. Өсімдік майларын салат, *в и н е-г р е т* тағамдарына қосып, табиғи түрде пайда-ланған да жақсы (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Кейбір *в и н е г р е т* құрамында майшабақ, пісірілген немесе консервіленген ет немесе балық, жұмыртқа болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ВИНИЛ [лат. vinum] з а т. х и м. *Бір ва-лентті органикалық радикал, күрделі поли-мерлік қосылыстардың құрамдас бөлігі.*

Винил эфирлері. х и м. *Қанбаған органи-калық қосылыстар. В и н и л э ф и р л е р і* жай және күрделі болып екіге бөлінеді. Көпшілігі суда аз еритін, түссіз сұйық затар (ҚҰЭ).

ВИНО з а т. с ө й л. *Шарап.* – Мына бір *в и н о* сізге сақталған еді, ішіп жіберуіңізді өтінемін, – деді Баранов (Ә.Әбішев, Замана.). Қазақстандық «Бахус» акционерлік қоғамы жоғары сапалы шетелдік *в и н о* л а р г а бергісіз жергілікті шараптардың көптеген сортын әзірлеп, өнімдері халықаралық сайыстардың жүлдегері атанды («Жас Алаш»).

ВИНТ з а т. 1. т е х. *Ортасындағы ойықтың ішкі бетінде спиральді сызығы бар бірнеше қырлы темір кесінді; бұранда.* Әрбіреуі 1171 вВТ-тық қуатқа ие екі қозғалтқыш, қалақта-рының ұштары майысқан төрт қалақты негізгі және қайшы құйрықты *в и н т* т е р д і қоз-ғалысқа келтіреді («Зерде»). Темір дөңгелек-тер, шестерняның сынығы, тот жеген кішкене вагонеткалар, *в и н т* т е р, бірен-саран локо-мобильдер, тағы осылар сияқты ескі-құсқы-лардан өзге іліп алар ештеме табылмайды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Рельс сыну, *в и н т* босау, шпал, қозғалу сияқты кемшіліктер болса сигнал жасап тез түзеттіреді (С.Мұқа-нов, Саяхаттар). Қаймақты бұрынғыдан да майлырақ алу үшін *в и н т* т і оңға қарай бұрайды (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). 2. т е х. *Кемелер мен тікұшақтарды қозғалысқа түсі-ретін, айналып тұратын білікке бекітілген қалақ тәрізді үлкен тетік.* Кеме құйрығын бар-жа краны арқылы жоғары көтеріп, *в и н т* т і ауыстырдық, рульді жөндеп қайтадан кон-дырдық (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Көз ілес-пей *в и н т* і зырылдап, самолет лезде жүгіре жөнелді де, сойткенше болмай қалықтап аспанға көтерілді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 3. а у ы с. б е й н. *Босау, жіп, арқан.* Кезігіп рахаттың кілтшісі, Қайғының босатады қашан *в и н т* і н (М.Дулатов, Шығ.).

ВИНТОВКА з а т. ә с к. *Ұңғы арнасында винтті ойығы бар атыс қаруы. В и н т о в к а* қарсыластың адам күшін 1000 м-ге дейінгі қашықтықта оғымен, ал қолма-қол ұрыста сүңгімен және дүмбімен жоюға арналған. *В и н т о в к а* н ы ң негізгі бөлшектері: ұңғы, ұңғы қорабы, бекітпе механизм, құндақ, көз-дегіш тетік, қарауыл, оқ салатын қорап (мага-зин), сүңгі (Әскери термин.). Олар *в и н т о в-к а* л а р ы н окоптың ернеуіне тіреп қойып, көздеп алға атып жатыр (Б.Момышұлы, Москва.). Бектепберген енді нағыз *в и н т о в-к а* н ы ң өзін жасап жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қызыл ерлер тебірентті *В и н т о в к а* мен пушкіні. Өрт шығады лезде Біздің оттың ұшқыны (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.)

ВИНТОВКАЛЫ с ы н. *Винтовкасы бар.* Түс кезінде Серік аттарды суарып келе жатыр еді. Базардың қасында оған Қатира жолығып, оның үйінде *в и н т о в к а л ы* екі жігітімен Әбдіғалпар түстеніп отырғанын айтты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ВИНТОВКАЛЫҚ с ы н. *Винтовкаға қатысы бар.*

Винтовкалық гранат. ә с к. *Винтовкалық гранатқыштан атуға арналған оқ-дәрі.* Кейбір *в и н т о в к а л ы қ г р а н а т* ұшу қашықтығын ұлғайту үшін траекторияның бастапқы бөлігінде қосылатын реактивтік қозғалтқышы болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ВИНТТЕ= е т. *Бұранданы бұрап енгізу, винтті бұрау, бекіту.* Тарамыспен көмкерілген қайыс қанжығамен байлап, күміс ердің артқы екі құлағына *в и н т т е п* бекіткенмін (Б.Шалабаев, Өмірде.).

ВИНТТІ с ы н. *Бұрандамен бекітілген, бұрандалы.* Ұсынылып отырған гидравликалық съемник ыңғайлы және *в и н т т і* съемникке қарағанда едәуір артықшылығы бар (Тракторист.).

ВИНЧЕСТЕР¹ [ағыл. winchester] з а т. ә с к. *Автоматты винтовка, мылтық.*

ВИНЧЕСТЕР² [ағыл. winchester] з а т. и н ф. *Қатты магниттік дискідегі десте; бастиектер мен жетектер бөлігі және дискілер дестесі бірігіп біртұтас (ауа кірмейтіндей етіліп) жабылған модуль құрайтын сақтау құрылғысы, дербес компьютердің сыртқы жады.* Атау *в и н ч е с т е р д і* жасаған Винчестер қаласындағы фирмасы филиалының шарт белгісінен туындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ВИНЬЕТКА [франц. vignette] з а т. *Сурет, өрнек түріндегі пошта қағазы, альбом, кітаптардағы (титулдық бетінде, тараудың басы мен аяғында және т.б.) әшекей.*

ВИОЛОНЧЕЛИСТ з а т. *Виолончель тартатын музыкант.* Мұрат – скрипкашы, техник. Омар Ыдырысов – *в и о л о н ч е л и с т* (Т.Нұртазин, Мұрат). Вена симфониялық оркестрінің *в и о л о н ч е л и с т і* Чаба Борнемиса «Құстар музыкасы» кітабында құстардың әуеніне музыкалық принциптер тұрғысынан талдау жасайды («Зерде»). Осы күнге дейін бізде неге бірде-бір скрипач, пианист, *в и о л о н ч е л и с т* жоқ? («Қаз. әдеб.»).

ВИОЛОНЧЕЛЬ [итал. violoncello] з а т. м у з. *Үлкен скрипка формасындағы төрт шегі бар бас-тенор регистріндегі ыспалы музыкалық аспап.* Баста *в и о л о н ч е л ь*, одан бір октава жоғары көтерілгенде гобой іліп алып кететін мелодия көктем күніндей шуақты жүрекке жаға кетеді (А.Жұбанов, Мұқан

Төлебаев). *Виолончельдің* дыбыстық мүмкіндіктері композиторлар көңілін әрқашан өзіне аударып келді (ҚҰЭ). Осы музыкалық шығармаларды орындауда *в и о л о н ч е л ь д і* ң сиқырлы үні де ерекше орын алды («Лен. жас»).

ВИРА [итал. vira] о д. к ә с. *Кранкөтергіш көмегімен жүкті тиегенде, түсіргенде «жоғары көтер!» деген бұйрықты білдіретін кәсіби қолданыс.*

ВИРЕМЕНТ [франц. virement] з а т. қ а р ж ы. *Бір кісінің ағымдағы шотына белгілі мөлшерде ақша аудару үшін жасалатын банктер операциясы.*

ВИРЕМИЯ з а т. в е т. *Вирустардың қанда болып, таралу процесі* (Индеттану сөздігі).

ВИРИОНДАР з а т. м е д. *Жасушадан тыс, өсіп-жетілген толық вирус.*

ВИРОДТАР з а т. б и о л. *Жұқпалы ауру қоздыратын қасиеттері бар агенттер.*

ВИРОЗДАР з а т. м е д. *Вирустар қоздыратын аурулар.*

ВИРТУАЛДЫ [лат. virtualis] с ы н. 1. *Нақты бір жағдайларда болуы мүмкін немесе болуы тиіс.* Әдетте, мұндай ұйым қолмен ұстап көретіндей материалды түрде емес, *в и р т у а л д ы* түрде өмір сүреді. Ақша түсетін қалта түрінде. Мұндай компьютерлік қалтаның артында әдетте бір алаяқ тұрады («Жас Алаш»). 2. *Шартты, солай көрінетін.*

Виртуалды арна. и н ф. <ағыл. virtual channel> *Байланыс сеансы кезінде бір пайдаланушыдан екіншісіне дейінгі барлық мәліметтер өтетін коммутаторлардың порттары нөмірлерінің тізбегінен тұратын бекітілген бағдар.*

Виртуалды бекет. и н ф. <ағыл. virtual host> *Есептеу желілерінде ақпарат көзі бекетінен каталогтарды міндет жүктелген бекетке беретін, ішкі желі үшін біртұтас бүтін болып саналатын ресурстар жиынтығы.*

Виртуалды блок. [ағыл. virtual block] и н ф. *Шағын компьютерлер жүйесінде – файл мәліметтерінің дискілік блогы.* Файлдағы *в и р т у а л д ы қ б л о к т а р д ы ң* нөмірі 1-ден басталады. Операциялық жүйенің файлдық процессоры әрбір файлды *в и р т у а л д ы қ б л о к т а р д ы ң* үзіліссіз тізбегі бар құрылғы ретінде қарастырады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Виртуалды бөлшектер. ф и з. *Кванттық теорияда – аралық күйде қысқа уақытта ғана өмір сүретін бөлшектер.*

Виртуалды диск. [ағыл. virtual dick] и н ф. *Жедел жадтың бір бөлігінен бағдарламалық әдіс арқылы жасалған псевдодискілік жинақтағыш.*

Виртуалды жад. и н ф. <ағыл. virtual memory> а) *Компьютердің қатты дискідегі*

жадты жедел жад ретінде қабылдап жұмыс істеу әдісі. ә) Жад кеңістігін кеңейтуге арналған бағдарлама-аппараттық құрал. В и р т у а л д ы ж а д т ы басқару – бағдарлама-лаушыларға есептеу мәшинесінде нақты бар жадтан көлемі үлкен жадты пайдаланатын бағдарламалар жасап және оларды жұмысқа қосуға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Виртуалды желілер. и н ф. < ағыл. virtual networks> *Жергілікті желілердің қазіргі коммутаторлары бір жұмыс тобының ортақ мүдделі пайдаланушыларын желілік жеке сегментке топтастыруға мүмкіндік беретін жүйе.*

Виртуалды жиым. и н ф. < ағыл. virtual array> *Жартылай негізгі жадта, жартылай дискіде орналасқан мәліметтер жиымы.*

Виртуалды жол. и н ф. < ағыл. virtual path> *Есептеу торабының қандай болса да бір бөлігінде бірден-бір бағыт бойынша өтетін бірнеше виртуал арнаны біріктіретін жол.*

Виртуалды жүйе. и н ф. < ағыл. virtual system> *Жадты виртуалды ұйымдастыру негізінде уақытқа бөлу тәртібінде жұмыс істейтін мультибағдарламалық операциялық жүйе.*

Виртуалды қосылыс. и н ф. < ағыл. virtual connection> *Мәліметтерді жеткізу желісіндегі тізбектің ақырғы екі нүктесінің арасындағы логикалық жаластыру.*

Виртуалды құрылғы и н ф. < ағыл. virtual device> *Іс жүзінде жоқ компьютерлік немесе шалғай құрылғыларды (мыс., жад немесе баспа құрылғысын) еліктету.*

Виртуалды мәшине. и н ф. < ағыл. virtual machine> *Қайсыбір компьютердің жұмысын ұқсатып көрсететін бағдарламалық құрал.*

Виртуалды нақтылық. и н ф. < ағыл. virtual reality> *Нақты әлемді, ортаны қазіргі заманғы техникалық және бағдарламалық құралдар көмегімен ұқсатып көрсету.*

Виртуалды нәтиже. и н ф. < ағыл. virtual result> *Алгоритм тапсырмасының тәсілі бойынша өзгертудің нәтижесі болып саналатын мәліметтердің туынды элементі.*

Виртуалды тізбек. и н ф. < ағыл. virtual link> *Қашық процесс, соларды логикалық арнамен тұрақты түрде жаластыру.*

Виртуалды файл. и н ф. < ағыл. virtual file> *Файлдық алмасу операцияларына бағдарлама қатынасатын мәліметтер жиынтығы.*

ВИРТУАЛДЫҚ: виртуалдық таңба. л и н г в. *Белгілі бір жағдайларда мүмкін болатын, қолданылатын – ауқымы жағынан көмескі, мазмұны тұрғысынан айқын тілдік таңба. В и р т у а л д ы қ т а ң б а* тілдік жүйеде

тұрып, сөйлеуде актуалды таңба қатарына өтеді (Тіл білімі сөздігі).

Виртуалдық адрестік кеңістік. и н ф. <ағыл. virtual address space> *Процесс ағыны қатынас құра алатын адресстер жиынтығы. Window NT жүйесінде әрбір процестің 4 гигабайттық өзіндік в и р т у а л д ы қ а д р е с т і к к е ң і с т і г і* болады (Информатика және компьютер.).

Виртуалдық мәліметтер базасы. и н ф. <ағыл. virtual database> *Мәліметтер базасын басқарудың еркін жүйесінің әрбір интегралданатын мәліметтер базасынан түрлендіріліп алынуы мүмкін болатын мәліметтердің елестелетін ұсынымы.*

ВИРТУОЗ [итал. virtuoso] с ы н. м у з. *Орындаушылық қабілеті айрықша күшті, майталман, біртуар музыкант // Белгілі бір кәсіпте асқан шеберлік көрсеткен адам, өзінің шебері.*

ВИРТУОЗДЫҚ с ы н. *Шебер, айырықша күшті.* Мазмұнының байлығы Шопен этюдтерінен кем түспейтін Листтің *в и р т у о з д ы қ* этюдтары фортепьяно музыкасына қосылған елеулі үлес (Н.Тифтикиди, Муз. жанр.). Сарасатенің, әсіресе, «Цыган өндерінің» кіріспесіндегі кадене үлкен *в и р т у о з д ы қ* пассажда жазылған («Лен. жас»).

ВИРУЛЕНТТІ с ы н. *Уытты, ауруды қоздыруға қабілетті.*

ВИРУЛЕНТТІЛІК [лат. virulentus] з а т. м е д. *Уыттылық, белгілі бір микроб түрінің уыттылығы – оның ауырту (ауруды қоздыру) қабілетінің күштілігі* (Индеттану сөздігі).

ВИРУС¹ [лат. virus] з а т. 1. м е д. *Өте ұсақ, тек қана электрондық микроскоп арқылы ғана көрінетін, көптеген жұқпалы аурулардың қоздырғыштары.* Олар бактерияға қарағанда өте ұсақ, сондықтан *в и р у с т а р д ы қ* көбі мұздатудан өтіп, көптеген айлар бойы кептірілген күйде сақталуы мүмкін (Индеттану сөздігі). Нуклеин қышқылының типіне қарай ДНК-лы, РНК-лы вирустар болып, ал негізгі иелерінің типіне байланысты бактерия вирустары (бактериофагтар), адам және мал *в и р у с т а р ы*, насекомдар мен өсімдіктер вирустары болып бөлінеді (Индеттану сөздігі). Адамға шешек және т.б. ауруларды таратады. Екі аяқта да әл жоқ, алын ала дұрыс емдемегендіктен әріне солай болады. *В и р у с т а р* әрекеті буын-буындардың дұрыс өсу процесін де бұзған (З.Шүкіров, Ізгілік.). Мен ол жайындағы ойдан сейілуге ниет қойып, кітап дүниесіне шындап араласуға кірістім де, *в и р у с* жайындағы еңбекті аздан соң қызыға оқып кеттім (М.Иманжанов, Адам тур.). *В и р у с* залалының ауқымы мен қаси-

ретін жастарға жете түсіндіру, олардың бұл мәселедегі сауатын ашу қажет («Егемен Қазақстан»). **2. б и о л.** *Торшасы жоқ, өзіне тән геномы бар, тірі торшада ғана өсіп көбейе алатын өте ұсақ автономды генетикалық құрылымдар, ең қарапайым тіршілік иелері. В и р у с т а р* табиғатта барлық жерде кездеседі. Жануарлардың, өсімдіктердің, саңырауқұлақтардың, қарапайымдардың, бактериялардың сезімтал торшаларында өніп-өседі (Биология).

Вирустар морфогенезі. б и о л. <грек. morphé – түрі, genesis – шығу тегі> *Вирустардың торша ішінде көбейгенінде (репродукция кезінде) олардың жаңа ұрпақтарының пайда болуы, олардың құрылымдарының жиналуы.*

Вирустар репродукциясы. б и о л. *Вирустардың адам, жануар, құс, өсімдік және бактериялар ішінде немесе тірі торшалардың ішінде өсіп жетілуі (ҚҰЭ).*

Вирустар титрі. б и о л. *Арнайы реакция құра алатын вирустардың ең аз мөлшері.*

ВИРУС² [ағыл. virus] з а т. и н ф. **1.** *Басқа бағдарламалар мен файлдарға өз көшірмесін автоматты түрде кірістіре отырып, файлдарды қасақана бүлдіру мақсатында жазылған компьютерлік шағын бағдарлама (1–2 Кб немесе макрос). В и р у с т а р д ы ң* мәлімет тұтастығын жоятын көптеген қауіпті қосымша әсерлері бар, олар – қатқыл дискінің құрылымдық бөлімдерін (бөлімдердің түпкі кестесін бұзу арқылы) бүлдіреді, қатқыл дискіні қайта пішімдеп жібереді, файлдарды өшіріп тастайды немесе құрамын өзгертіп жібереді және т.б. (Информатика және компьют.). **2.** *Қалжың үшін немесе зиянкестік үшін жасалған басқа бағдарламалардың құрамына еніп, содан кейін жағымсыз, ал кейде тіпті қауіпті әрекеттер жасай отырып тарайтын бағдарлама. В и р у с* пайда болғанда экранда қалжың хабарлардың пайда болуынан бастап, жүйедегі күрделі ақауларға немесе қатқыл дискідегі барлық ақпараттың жоғалуына дейінгі оқиғалар болады (Информатика және компьют.). **3.** а у ы с. *Рухани дағдарыс, жұқпалы індет, жаман әдет. Біз құқықтық қоғамға неғұрлым жақындай түскен сайын, қазақстандықтар өздерінің еліміздің толыққанды және белсенді азаматтары екендіктеріне көбірек сене түсетін болады. Солай болған сайын, этнопопулизм в и р у с ы н ы ң* көрегі азая түседі (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

Вирустар әрекеттестігі. и н ф. <ағыл. virus interaction> *Жедел жадта бір мезгілде екі компьютерлік вирус болған жағдайда біреуінің екіншісінің бұғаттауы немесе кодының өзгеруі.*

Вирус тасымалдаушы. и н ф. <ағыл. infected program> *Компьютерлік вируспен зақымдалған бағдарлама.*

ВИРУСОЛОГ з а т. м е д. *Жұқпалы ауруларды емдеумен, зерттеумен шұғылданатын маман. Менің ұлым бар. Ол оташы емес, в и р у с о л о г.* Олардың мамандығы да асқан шыдамдылықты, әрбір қас қағымы есептеулі дәл қимылды керек етеді (С.Омаров, Дала қызы). Микробиологтар мен в и р у с о л о г т а р жемшөпті сүрлеуге қажетті микробтар мен вирустардың жаңа түрлерін өсірді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ВИРУСОЛОГИЯ [лат. virus – у, грек. logos – ілім] з а т. м е д. *Жұқпалы аурулар жайындағы ғылым саласы. Ұзақ жылдар бойы істеген еңбектерінің нәтижесінде ол микробтар дүниесіндегі ерекше организмдер – бактериофагтарды ашып зерттеді. Сөйтіп ол қазіргі кездегі в и р у с о л о г и я ғылымының негізін салды (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). В и р у с о л о г и я* вирустардың тұқым қуалаушылық қасиеттерін зерттейтін ғылым – молекулалық генетикамен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

ВИРУСТАСУШЫ з а т. м е д. *Ішкі ағзаларындағы ауру қоздырғыш вирустары бар (аурудың белгілері сыртқа білінбеген) адам не жануар.*

ВИРУСТЫҚ с ы н. м е д. *Вирусқа тән, қатысы бар. Арнайы әдебиеттерде сүндетке отырғызу ер адамдар қасасында кездесетін сүйір ұшты сүйел тәріздес тері ауру (остроконечная кандилома), в и р у с т ы қ* папиллома, эритроплазия, лейкоплакия, эрозия сияқты аурулардың алдын алуға маңызы көп екені зерттеліп, дәлелденуде («Жас Алаш»).

ВИРШ [поляк. wierszy] з а т. ә д е б. XVI–XVIII ғасырларда орыс әдебиетінде кең тараған діни, кейінірек жалпы кітаби дәстүрдегі өлеңдер. Өлең тармақтары екі-екіден топтастырылып, әр костармақ («в и р ш») бір-бірін үйқастырылған. Ал осындай өлеңді шығаратын ақынды «виршевик» деп атаған (ҚҰЭ).

ВИСАЙЯ з а т. *Филиппиннің Самар Лейте, Бохоль, Субу, Неэрос, Панай, Палаван аралдарын қоныстанған халық атауы. В и с а й я* тілі австронезиялық тілдер тобына кіреді. Тагал, испан, ағылшын тілдерінде сөйлеушілер де көп. Христиан дінінің католик ағымын ұстанады (ҚҰЭ).

ВИСКИ [ағыл. whisky] з а т. *Құрғақ арпа ұйтының, қара бидай немесе жүгеріден жасалған спирттік ішімдік; ағылшынның күшті арағы. В и с к и* алғашында Англия мен АҚШ-та шығарылатын. Жапон жазушылары, ғалымдары, қоғамдық ұйымдар өкілдері топ-

тобымен келіпті. Біреулер *в и с к и* әкелген, біреулер алқа, біреулер сырға әкеліп беріп жатыр (Ф.Мүсірепов, Достық.). Кешке таман шотландықтар қаланың ортасындағы алаңға жиналады. Еркектері қалтасына бір-бір *в и с к и* тығып барады (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.).

ВИСКОЗ [лат. viscosus] з а т. т е х. *Целлюлозадан жасалатын жасанды жібек*. Ағаш қалдықтарынан жасалған *в и с к о з* талшығының бір тоннасын күніне 70 адам иірсе, мақта талшығының бір тоннасын күніне 238 адам иіреді екен (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.). Қыстығүні өкшесі аласа кең аяқ киім киіп, ал капрон шұлықтарды матадан, *в и с к о з д а н* және жүннен тоқылған шұлықтармен алмастырған жөн (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Пісіп жетілген *в и с к о з д ы* әрі қарай өңдеу жеңіл. Бұдан кейін *в и с к о з д ы* күкірт қышқылы бар ваннада иіреді (ҚҰЭ).

ВИСМУТ [нем. Wismut] з а т. 1. х и м. *Жұқалаң, қызғылттау келген, ауыр, ақ түсті металл, химиялық элемент, символы Вi. В и с м у т ы ң* сырын Медетбек жақсы біледі. Ол – қорғасын кенімен араласып келетін алтын, күміс, сынап, қалайы, мырыш сияқты көп элементтердің бірі (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). *В и с м у т* пен күмістен басқа элементтер қатқан кезде тығыздығын арттырып, көлемін кішірейтеді, салмағын да арттырады (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). Сонымен бірге, Қазақстанда сурмье, қалайы, күміс, *в и с м у т*, индий және басқа да осы сияқты сирек кездесетін қымбат металдардың кені табылып, кең пайдаланылып жатыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Жезқазғанның кендерінде мыстан басқа қазір шығарылып отырған қорғасын, күміс, күкірт, әлі пайдаланылмай келе жатқан мырыш, кадмий, кобальт, *в и с м у т*, молибден, селен, теллур, германий, рений және тағы басқа қосылыстар бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). 2. м е д. *Осы металдан істелген дәрі-дәрмек*. Ауруды емдеу үшін акрихин, *в и с м у т*, V_{12} витамині қолданылып, жараға майлы дәрілер жағылады (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама).

Висмут кентастары. г е о л. *Құрамында висмутты бар минералдық шикізат*. Бұл қатарға жеке *в и с м у т к е н т а с т а р ы* мен құрамында висмут бар түсті және асыл металдардың кешенді кентастары кіреді (ҚҰЭ).

ВИСМУТИН [нем. Wismutin] з а т. м и н. *Сульфиттер табына жататын минерал*. *В и с м у т и н* гидротермалық желілерде кездеседі, висмуттың басты кені (Қаз. тілі термин. Кен.). *В и с м у т и н н е н* висмут металы алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ВИСОКОС: високос жыл. Кібісе жыл (төрт жылда бір, ақпан айы жиырма тоғыз

күнге толып, қайталанып тұратын жыл). Мәселен, ол ертедегі мысырлық календардағы бір жыл 365 күнге тең дегеннің орнына *в и с о к о с ж ы л д ы* қосып, бір жылда 366 күн бар деп жаңа календарь енгізіпті (О.Жәутіков, Математика.).

ВИСТ [ағыл. whist] з а т. *Екі жұп болып ойнайтын 52 карталы ойын; преферанс ойынында прикуп алған кісіге қарсы ойын*. Түннің бір уағында оянып кетіп еді, «*в и с т*», «пас» деген сөздерді естіді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

ВИТАЛИЗМ [лат. vitalis] з а т. б и о л. *Ағзада түсініп болмайтын ерекше бір материялық емес «өмірлік күш» бар деп пайымдайтын, биологиядағы идеалистік ағым*. *В и т а л и з м* шындығында тіршіліктің нағыз мәнін түсінуден бас тартады, ал «тіршілік күші» дегеннің өзі тіршілікті басында Құдай жаратқан деген ұғымға әкеліп соғады (Жалпы биология).

ВИТАМИН [лат. vita] з а т. 1. м е д. *Дәрумен* (ағзаның бірқалыпты тіршілігі үшін аса қажет органикалық зат). Бірсыпыра ағаштар мен бұта тұқымдарының жемістерінде көптеген *в и т а м и н д е р* болады және дәрі жасау үшін пайдаланылады (М.Ерлеспесов, Суарм. егіншілік). Минералды тұздар мен *в и т а м и н д е р г е* бай көкөністер, жемістер, жидектер, оларды балаларға мүмкіндігінше шикі күйінде беру керек, ал олардың шырынын дайын тағамдарға қосып берген жөн (Семья тәрбиесі). *В и т а м и н д е р д і ң* негізгі көзі – өсімдіктер. Адам мен жануарлар *в и т а м и н н і ң* көпшілігін тамақтан алады. Кейбір витаминдер ішек микрофлорасында түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). 2. ф а р м. *Дәрумендерден тұратын дәрі-дәрмек*. Қазақстанда әлі толық пайдаланылмай жүрген эфир, май, тері илеуге керекті заттар, сабын, *в и т а м и н д е р*, дәрі-дәрмектер, алколоид т.б. алуға болатын көптеген пайдалы өсімдіктердің ұшы-қиыры жоқ тоғайлары бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Витамин жетіспеушілік. м е д. *Дәрумен жетіспеушілігі* (ағзада дәрумендердің мүлдем жетіспеушілігінен болатын аурулар (берибери, пеллагра, қырқұлақ және т.б.) тобы. *В и т а м и н ж е т і с п е у ш і л і к* болғанда организмде зат алмасу процесі бұзылып, оның жұқпалы ауруларға қарсы тұру қабілеті нашарлайды (ҚҰЭ). *В и т а м и н ж е т і с п е у ш і л і к т е н* аналық мал қысыр қалады, төл нашар өседі. Мысалы, В витамині жетіспеген жағдайда құс полиневритпен, шошқа пеллаграмен ауырады. Д витамині жетіспесе, төл қатпа болады, ірі мал сүйек ауруына шалдығады (ҚҰЭ). Егер адам үнемі витамині аз, бірыңғай тағаммен (консервіленген, кепті-

рілген, рафинадталған) тамақтанса, организмге, негізінен, көмірсулар (қант және т.б.) ғана түсіп, белок пен майлар аз түссе, ал көкөніс пен жеміс-жидектер мүлдем болмаса, *в и т а м и н ж е т і с п е у ш і л і к* дамиды (Қаз. тілі термин. Биология).

ВИТАМИНДЕЛГЕН: витаминделген ұн. *Дәруменді ұн* (синтетикалық дәрумендермен байытылған ұн).

ВИТАМИНДІ с ы н. *Дәруменді* (витами́н бар).

Витами́нді өсімдіктер. Құрамында аз мөлшерде адамның, мал мен өсімдіктің тіршілік етуіне аса қажет органикалық заттар – дәрумендер бар өсімдіктер тобы.

ВИТАМИНДІК с ы н. *Дәрумендік* (дәруменге тән). Бұл – *в и т а м и н д і к* әсері бар көптеген заттардың қосындысы. Олардың ішінен көбірек қолданылатындары мына төмендегілер (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Витами́ндік терапия. м е д. *Дәрумендік емдеу* (түрлі ауруды емдеу үшін немесе алдын алу үшін дәруменмен емдеу).

ВИТАМИНОЛОГИЯ [лат. vita – тіршілік, грек logos – ілім] з а т. б и о л. *Дәрументану* (дәрумендердің құрылысы, олардың табиғатта тарауы, тіршілік процестеріндегі рөлі туралы ғылым; биохимия саласы).

ВИТАСФЕРА з а т. г е о л. Қазіргі тіршілік етіп жатқан азғалар мен солар арқылы биотекті айналымға тартылатын атмосфера, гидросфера және литосфера бөліктерінен құралған биосфера қабаты.

ВИТЕРИТ з а т. х и м. Карбонаттар табиыңың минералы.

ВИТРАЖ [франц. vitrage] з а т. Түрлі-түсті шыны, әйнектерден жасалған есікте, терезеде не жеке өзі болатын әсем сурет немесе өрнекті композиция. Құрылыс тәжірибесінде ғимараттың түгел немесе ішінара әйнектелген қасбеті де *в и т р а ж* деп аталады (ҚҰЭ).

ВИТРИНА [франц. vitrine] з а т. Тауарлар мен заттардың үлгілерін қоятын дүкен терезелерінің алды немесе үсті әйнекпен жабылған жәшік, шкаф тәрізді орын. *В и т р и н а* д а не тұрса дүкен ішінен де соны көрерсің (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ВИТРО з а т. Құрамына шыны тектес заттар кіретін таужыныстардың немесе олардың құрылымдарының атауының алдыңғы сыңары.

ВИТРОФИР [лат. vitrum – шыны, грек. perphura – көкшіл, қызғылт, қою-қызыл] з а т. г е о л. Жанартаутекті шыныдан тұратын, құрамында аздаған сеппелі минералы (кварцты немесе ортоклазды порфир) бар тау жынысы.

ВИЦЕ- [лат. vice – орнына] з а т. «Орынбасар, жәрдемші» дегенді білдіретін күрделі сөздің алдына қосылып айтылатын қосымша сөз.

ВИЦЕ-АДМИРАЛ з а т. ә с к. Адмиралдан кейінгі екінші әскери атақ, адмиралдың орынбасары; контр-адмирал мен адмирал арасындағы флоттың жоғары командалық құрамының әскери атағы, жалпы әскери генерал-лейтенант дәрежесіне сәйкес.

ВИЦЕ-ГУБЕРНАТОР з а т. Губернатордың орынбасары.

ВИЦЕ-КАНЦЛЕР з а т. Канцлердің орынбасары.

ВИЦЕ-КОНСУЛ з а т. Жекелеген вице-консулдықты басқаратын не жоғарырақ рантегі консулдық мекемеде осындай рангіге ие лауазымды тұлға.

ВИЦЕ-МИНИСТР з а т. Министрдің орынбасары. Көлік және коммуникациялар министрлігінің *в и ц е-м и н и с т р і*, автомобиль жолдары комитетінің төрағасы атқаратын қызметтерінен босатылды («Егемен Қазақстан»).

ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТ з а т. Мекеме, фирма президентінің орынбасары. Сол жылдың 20 қазаны ерекше есімде. «Қазақстан теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясы сол күнге Ақмола мен Алматының арасында телекөпір өткізуді жоспарлапты. Корпорацияның бірінші *в и ц е-п р е з и д е н т і* маған арнайы келіп, сол телекөпірге шақырды («Егемен Қазақстан»).

ВИЦЕ-ПРЕМЬЕР з а т. Премьер-министрдің ұсынысы бойынша және оның мерзімі шегінде тағайындалатын жоғары лауазым. Жаңадан құрылған комиссияның алғашқы басшысы болып Нығметжан Есенғарин тағайындалды. Ол сол кездегі Министрлер кабинетінде бірінші *в и ц е-п р е м ь е р* болатын («Егемен Қазақстан»).

ВИШНУ з а т. д і н и. Брахманизм мен идуизм дінінде сақтаушы-құдай, үш құдайдың (Брахма мен Шива) бірі; күн құдайы.

ВИШНУИЗМ з а т. д і н и. Вишнуді ең құдіретті де қушті құдай есептейтін идуизмдегі екі бас бағыттың (шиваизммен қатар) бірі.

ВОДЕВИЛЬ [франц. vaudeville] з а т. м у з. Еуропа, Батыс елдері мен Ресейдегі драматургия жанры, шытырман оқиғалы, ән мен би кезек алмасып отыратын пьеса. *В о д е в и л ь* жанрының классиктері – О.Э. Скриб, Э. Лабиш, А. Фредро, А.С. Грибоедов, В.С. Соллогуб, т.б. (ҚҰЭ). XIX ғ. екінші жартысында Орынборда, Оралда, Петропавлда, Семейде, Павлодар-

да көбінесе оперетталар мен *во де виль дер* қойылып отырды (ҚазССР тарихы).

ВОКАБУЛА [лат. *vocabulum*] з а т. л и н г в. *Лексикология мен лексикографияның зерттейтін объектісі ретінде қаралатын жеке сөз; сөздік мақаланың басқы сөзі* (Тіл білімі сөздігі).

ВОКАБУЛЯР [лат. *vocabularium*] з а т. л и н г в. *Хрестоматияға, оқулық тарауында, мәтінде берілген қысқаша сөздік* (Тіл білімі сөздігі).

ВОКАЛ [франц. *vocal*] з а т. м у з. *Ән салу өнерін кәсіби меңгеру, вокал сыныбы бойынша үйрену.*

ВОКАЛДЫ с ы н. м у з. *Ән салуға, орындаушылық шеберлігіне қатысты. Жоғарыда біз вокалды өнердің өркендеу сатысын атап өттік. Ол ең алдымен опера негізінде туды* (І.Омаров, Серпін).

ВОКАЛДЫҚ с ы н. м у з. *Жеке не бірнеше дауыспен орындауға лайық. Революцияға дейінгі дәуірде қазақта тек вокалды қ музыка өнері мен аспаптың музыка өнері ғана болды* (І.Омаров, Серпін). Сұлтан Уәйіс Жалаиридың сазгерлік өнері туралы да дерек мол. Он екі мақам түркітөктес халықтарына ортақ классикалық вокалды құра («Парасат»).

Вокалдық өнер. м у з. *Әншінің дауысты меңгеру, орындау шеберлігі.*

ВОКАЛИЗ [франц. *vocolise*] з а т. м у з. *Дауысқа арналған музыкалық жаттығу немесе этюд. Вокализ* з мәтінсіз, дауысты дыбыспен айтылады (А.Дүйсақова, Вокализ).

ВОКАЛИЗМ [лат. *vocalis*] з а т. л и н г в. *Нақты тілдің дауысты фонемалар жүйесі. Қазақ тілі вокализм құрамындағы «жаңа» дыбыстар қатарына тыл, станция, электр сөздерінің құрамындағы ы, и, э дыбыстарын да жатқызу керек* (М.Томанов, Қазақ тілі тарихы).

ВОКАЛИСТ з а т. м у з. *Жеке орындаушы, кәсіби әнші. Дарынды жастарды іріктеу үшін вокалистер мен эстрада жанры орындаушыларының аудандық, облыстық және республикалық конкурстары өткізілсін* («Соң. Қаз.»). Студия сөйлеу жанры, вокалистер, музыканттар, бишілер, акробаттар, жонглерлер мамандықтарына эстрада артистерін даярлайды («Лен. жас»).

ВОКАТИВ [лат. *vocativus*] з а т. л и н г в. **1.** *Көне орыс тілінде кездесетін шақыру септігі.* **2.** *Сөйлеу адресатын білдіретін синтаксема* (Тіл білімі сөздігі).

ВОКЗАЛ [ағыл. *vauxhall*] з а т. *Жолаушыларға қызмет көрсететін және теміржол, автобус, су көлігімен тасымалдау қызметтері*

орналасқан ғимарат немесе ғимараттар кешені. Вокзал мен вокзал арасын Жүрдің сен күнде жол қылып Мен келіп қалар ма екен деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Вокзалдың* бір үй жалдап нақ қасынан, Күзетті стансаның қақпасынан, Есігін сан пойыздың көзбен тінтіп, Сұрады әр жүкшіден қап тасыған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Талай-талай вокзалдан* күтіп алып, Қол да соқты қолпаштап бүкіл халық. Бұрын терім бір түрлі қалың еді, Бүгін болмас нәрсеге шытынадық (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Таңғажайып егін шыққан ағашында Айнала он шақырым шамасында, Қиықтап қарағайдан вокзал салған Бақшасы қалың орман арасында (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Вокзал ғимараттары. *Жолаушыларға қызмет көрсетуге, көлік қозғалысын басқаруға және соған қызмет етушілерге арналған қоғамдық ғимараттар мен құрылыс кешені.*

Теміржол вокзалы. *Пойыздар жүретін, тоқтайтын теміржол қызметтері орналасқан ғимарат. Соның ішінде Кеншілердің мәдениет сарайы, теміржол вокзалының ғимараты, атақты металлургия комбинаты мен Ертіс-Қарағанды каналының сұлбасы көрінеді* («Егемен Қазақстан»).

ВОКЛЮЗДЕР з а т. с у ш а р. *Францияның оңтүстігіндегі Воклюз бұлағының аталуынан шыққан – шығымы үлкен әрі жиі-жиі өзгеріп тұратын ақпалы аймақтарға тән бұлақтар. Воклюздер* Абхазияда, түстік Ферғанада және т.б. жерлерде кездеседі (Қаз. тілі термин. Су.).

Воклюз бұлақтар. с у ш а р. *Жиі оқпаланған (карс) әк тастардан құрылған таулы аймақтарда жер астындағы ірі қуыстар мен жарықтардың бойымен өзен секілді ағып, жер бетіне шығып жататын су көздері.*

ВОЛАН [франц. *volant*] з а т. **1.** *Әйел киімінің бөлігі – жеңіл мата, тоқылған тордан жасалған бүрме;* **2.** с п о р т. *Бадминтон ойнауға арналған айналасы жеңіл шетенді жалбырауықтармен көмкерілген дөңгелек, шарик.*

ВОЛАПУК [жасанды *volapuk* < ағылш. *word* – әлем + *speak* – сөйлеу] з а т. л и н г в. **1.** *1879 ж. И.М. Шлейер (Германия) жасаған халықаралық жасанды тілдің (аралас) типі. Волан* к үндіевропа тілдерінің (ағылшын, неміс, француз, латын, т.б.) өзгертілген – лексикасы бойынша құрылды (Тіл білімі сөздігі). **2.** а у ы с. *Түсініксіз сөздердің жиынтығы, бүлінген тіл.*

ВОЛЕЙБОЛ [ағыл. *volleyball*] з а т. с п о р т. **Қолдоп** (допты қарсыластар жағына керме тордан асыра ұрып, жерге түсіру үшін бәсе-

келесетін командалық спорт ойыны). Футболдан Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының командасы жақсы дайындықпен келсе, Алматы облыстық сотының командасы *волейболдан* үздік ойын үлгісін көрсетуде («Заң газеті»). Ұлттық құраманың негізін қалайтын «Рахат» *волейбол* командасының басшылары өз спортшыларын гүл шоқтарымен қарсы алды («Айқын»). Олар – нысана көздеуден озық көрінеді, ал баскетболдан әйелдер арасында жеңіл атлетикадан және отбасылық мәселерде – күміс жүлдегер, *волейболдан* ерлер арасында, президенттік тест тапсыруда, қол күрестіруде және веложарыста қола жүлдегер атанды («Sport & KS»).

ВОЛЕЙБОЛШЫ з а т. с п о р т. қ о л д о п ш ы. *Спорттың волейбол түрімен айналысушы; қолдоп ойынына қатынасушы*. Ертеңінде, яғни дүйсенбі күні «Рахат Палас» қонақ үйінде *волейболшы* қыздардың жетістіктеріне орай Бұқаралық ақпарат құралы қызметкерлеріне арналған баспасөз жиыны өтті («Айқын»). Есілдіктер биыл 25 ұпаймен тағы да бірінші орынға көтерілгенімен, олардан бес-ақ ұпай кем түскен шалғайдағы Тимирязев ауданының *волейболшылары* жеңімпаздарға айқын қарсылық білдірді («Sport & KS»).

ВОЛИСПОЛКОМ з а т. с о в е т. *Болыстық атқару комитеті*. Ауылдық совет тұрсын, *волисполком* мүшелері қаладан келген милиционердің етігін салып, зыр жүгіріп жүретінін көресің (С.Дөнентаев, Шығ.).

ВОЛКОМ з а т. т а р. *Болыстық партия комитеті*. *Волкомның* ұсынысы бойынша, бастауыш партия ұясының хатшылығына Елеу Жарғақов сайланды (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

ВОЛОНТЕР [франц. volontaire] з а т. 1. ә с к. *Бірқатар мемлекеттерде (Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания, Франция, Италия, т.б.) әскери қызметке өз еркімен кіруші адамдар, еріктілер*. Ауыл адамдарын белсенді қызмет жасамайсың деп айыптауға да болмайды, өйткені олар ақпараттар ағынынан алыс жатыр, әлденеге үйрету жөніндегі *волонтерлердің* оқуы да оларға жете бермейді («Егемен Қазақстан»). 2. с а я с и. *Экономикасы төмен немесе соғыс зардабын, ашаршылық шегіп жатқан елдерге өз еркімен білім беру, денсаулық, діни т.б. сала бойынша гуманитарлық көмек көрсетуші адам, маман*. 3. *Қандайда бір қоғамдық маңызды шараны ұйымдастыруға еңбекақы сұрамай, өз еркімен қатысушы, ерікті қызметкер*.

ВОЛОС з а т. т а р. с ө й л. *Болыс*. Ресей және Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы территориясында 1923–1929 жылдар

аралығында ауылдық жерлердегі уездік әкімшілік бөлініс, сондай-ақ жергілікті болыстың әкімі, басқарушысы волосной, волосной ауылнай, комитет, жаңа би сайлаған соң, бұрынғы *волос*, би. Ауылнай жоқ болсын деді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қазағым, бұл гадетті тасталық та, Халықты тура жолға басталық та. *Волос*, билік, ауылнайлық, выборныйлық, Қимайтұғын соншама падишахлық па? (М.Дулатов, Шығ.).

ВОЛЛАСТОНИТ з а т. х и м. *Тақталы шпат – силикаттар табының минералы (ҚҰЭ)*.

ВОЛОФТАР з а т. *Сенегал мемлекетінде, ішінара Гамбия, Мавритания, Мали, Гвинея елдерінде тұратын зәңгі нәсілдес халық (ҚҰЭ)*.

ВОЛЬЕР [франц. voliere] з а т. к ә с. *Зoo-бақтарда жануарлар мен құстарды ұстайтын металл тормен (үсті ашық немесе жабық келетін) қоршалған алаңқай*. Қарғалар тұрған *вольерге* бас жағы кесілген бұтасы бар ағаш әкеп қойғанда олар жұмыртқалап көбейе бастаған (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

ВОЛЬТ¹ з а т. ф и з. *Халықаралық бірліктер жүйесінде кернеулі электр тоғы күшін өлшеу бірлігі*. Радиоактивті кобальттің гамма сәулесінің қуаты рентген трубкасынан 250 мың *вольт* қысымда шығатын рентген сәулелерінен он есе артық (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы). Мәселен, ұзындық өлшеуіш бірлігі – сантиметр, ауырлық бірлігі – грамм, аудан өлшеуіш бірлігі – квадрат сантиметр (шаршы сантиметр), көлем өлшеуіш бірлігі – куб сантиметр, электр кернеуі өлшеуіш бірлігі – *вольт*, электр тоғы күшінің өлшеуіш бірлігі – ампер т.т. (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Тиратронды сөндіру үшін көбінесе анодтық кернеуді бірнеше *вольтқа* дейін төмендетеді немесе тіпті алып тастайды (К.Айманов, Физика.).

ВОЛЬТ² [франц. volte] з а т. 1. с п о р т. *Манеждегі аттың шеңбер ішімен оңға, солға күрт бұрылуы*. 2. ө н е р. *Акробатикада, цирк гимнастикасында – акробат, гимнастың 180 градусқа күрт бұрылуы. ≈ Вольт жасау*. 3. с п о р т. *Фехтованиеді түйреуден қашқақтау, жалт беру*. 4. а у ы с. *Құмарпаз ойындарда карта жасыру, алдау. ≈ Вольт жасама*.

ВОЛЬТА¹ [итал. volta] з а т. м у з. *Нота жазуында музыкалық шығарманың шағын бөлімінің аяқ жағы әртүрлі болып қайталануын көрсететін белгі (жақша, сан, цифр)*.

ВОЛЬТА² [итал. volta] з а т. *Жеңіл жібек сияқты жұмсақ мақтадан жасалған мата*.

ВОЛЬТ-АМПЕР з а т. ф и з. *Айнымалы тоқты электр тізбегі толық қуатының бірлік-*

тердің халықаралық жүйесіндегі (СИ) өлшеу бірлігі.

ВОЛЬТИЖ [франц. voltig] з а т. с п о р т. 1. Атты шеңбер ішімен шаптырып, ат айдаушы үстінде түрлі өнер көрсететін ат спорты мен цирк өнерінің түрі. 2. Әуеде серігін бөренеден бөренеге немесе трапециядан трапецияға лақтыратын қимылдардан тұратын гимнастика мен акробатика түрі.

ВОЛЬТМЕТР з а т. ф и з. Электр тізбегіндегі екі аралықтың ток күшін, кернеуін өлшейтін аспап. Майпа есікке арқасын беріп, қабырғадағы в о л ь т м е т р г е қарап отыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). В о л ь т м е т р д і пайдалану электр тізбегіне параллель жалғанған элементтердің кернеуі бірдей, ал олардан өтетін ток шамасы кедергіге кері пропорционал болу заңдылығына негізделген (ҚСЭ).

ВОЛЬТТЫҚ с ы н. Вольттан тұратын. 220 в о л ь т т ы қ катушкаға қуаты 150–200 ваттық, 220 в о л ь т т ы қ электр лампасын тізбектеп қосамыз (К.Айманов, Физика.).

ВОЛЬТТІ с ы н. Вольтқа сәйкес. Қазірге мұндай приборлардың көмегімен ғарыштық аппараттардың жылу ұстағыш қасиеттерін, турбиналық үш лопатканың, күрделі және жауапты дәнекерлік қосылыстардың, жоғары в о л ь т т і аппаратураның, автомобиль цилиндрі блогының бас жақтарының және т.б. сапаларын қадағалау жүзеге асып отыр («Зерде»). Тұмсығын көкке көтерген алып жоғары в о л ь т т і электр сымы заводпен тоғысып жатады (Н.Нұрахметов, Дарқан химия.). Жоғары в о л ь т т і электр желісі тартылып болды. Бүгін кешке дейін іске қосылуға тиіс («Қаз. әдеб.»).

ВОЛЬФРАМ [лат. wolframium] з а т. х и м. Жоғары температурада ғана баяу балқитын ауыр металл, химиялық элемент. Металлургияның егінге берері тек кобальт пен молибден ғана емес, хром мен в о л ь ф р а м д ы да береді (Н.Нұрахметов, Дарқан химия.). В о л ь ф р а м ерте кезден белгілі металл. Оны бір кездерде «агрикола» – «қасқыр сілекейі» деп те атаған (А.Мырзабаев, Химия қызығы). Қазақстан геологиялық жағынан әлі зерттеліп болмай тұрған кездің өзінде-ақ ванадий мен хром жөнінде дүниежүзінде бірінші орын, темір, мыс, қорғасын, мырыш, кадмий, в о л ь ф р а м, бор және түрлі минералды тұздар жөнінде Советтік Социалистік Республикалар Одағында бірінші орын, көмір, марганец, алюминий, молибден, никель, фосфорит жөнінде және басқа бірқатар пайдалы қазындылар қоры жөнінде алдыңғы орындардың бірін алып келді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ВОЛЬФРАМИТ [лат. wolframium] з а т. х и м. Вольфрам алуға негіз болатын қызғылт

не қара тұсті минерал шикізат. В о л ь ф р а м и т кварцты гидротермальдік желілерде, грейзендерде, пегматиттерде түзіледі (ҚҰЭ).

ВОЛОНТАРИЗМ [лат. voluntas] з а т. 1. ф и л о с. Психология мен философиядағы идеалистік агым, ерікті психиканың және тұтастай болмыстың негізінде жатқан табиғаттан үстем ерекше күш деп білушілік; қоғамның дамуында жеке адам рөліне шешуші маңыз беретін, философиядағы субъективтік-идеалистік агым. Адам өмірі – түгелінен адамның әрекетті еркінің, оның танымның, оның тілегінің, талабының көрінісі дейтін в о л ю н т а р и з м деп аталған концепция болды (А.Қасымжанов, Диалектика). «Мұрат» – шаруашылықты басқарудағы в о л ю н т а р и з м д і сынау негізінде моральдық-этикалық мәселелерді сөз еткен қазақ әдебиетіндегі алғашқы шығармалардың бірі («Қаз. әдеб.»). 2. п с и х о л. Психикалық тіршіліктің шешуші факторы ретінде сананы немесе адамның жігерлік қасиетін танитын көз-қарастар жүйесі. 3. с а я с и. Саясатта, қоғамдық өмірде объективті жағдайлар мен заңдылықтарды мойындамай, субъективті, негізсіз шешімдерді қабылдау; асыра сілтеушілік. Үшінші – бұл 1964 жылы қазанда Кеңестер Одағының Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің пленумында Хрущевтің субъективизмі мен в о л ю н т а р и з м і н е күйрете соққы беріп, оны «тақтан» тайдырған, сөйтіп Брежневтің билігі басталған жылдар, яғни «тоқырау» деп айдар тағылған кезең (Д.Конаев, Өтті дәурен.).

ВОЛОНТАРИСТІК с ы н. с а я с и. Волонтаризмге қатысты. Басқаша айтқанда, жоспарлау орнының жұмысында субъективизм мен в о л ю н т а р и с т і к шешімдер көрінісі толық жойылып, жоспарлау жұмысы ғылымға негізделген, жете ойластырылған болуы тиіс («Лен. жас»).

ВОЛОНТАТИВТІК с ы н. к і т. Адамның ерік-жігеріне әсер ететін. Публицистикалық стиль құралдары в о л ю н т а т и в т і к қызмет атқарады («Тілтаным»).

ВОЛЮТИН з а т. б и о л. Көптеген бактериялардың цитоплазмасында кездесетін ерекше құрылымдар.

ВОТУМ¹ [лат. votum] з а т. с а я с и. 1. Сайлау корпұсының немесе өкілді мекеменің белгілі бір мәселе бойынша көпшілік дауыспен қабылдаған шешімі, тоқтамы. Үкіметке не оның кейбір мүшелеріне (министрлеріне) сенім білдіру (вотум доверия) немесе сенім білдірмеу (в о т у м недоверия) мақсатында сайлау арқылы қабылданған шешім. Алайда екі жағдайда да сенімсіздік в о т у м ы туралы

ұсыныс Конституция белгілеген қажетті дауыс санын жинай алмады («Егемен Қазақстан»). **2. Кейбір елдердегі сайлаудың мемлекеттік тәртібі.**

Бейсенім [сенімсіздік] вотумы. с а я с и. *Үкіметтің белгілі бір акциясын не заң жобасын парламенттегі төменгі палатаның мақұлдамауы. Бейсенім вотумын* білдіру үкіметтің орнынан кетуі (яғни үкіметтің дағдарысқа), оның орнына жаңасының келуіне, не парламенттің (төменгі палатаның) таратылуына мерзімінен бұрынғы парламент сайлауын өткізуге әкеліп тірейді («Егемен Қазақстан»). Алайда екі жағдайда да *с е н і м с і з д і к в о т у м ы* туралы ұсыныс Конституция белгілеген қажетті дауыс санын жинай алмады («Егемен Қазақстан»).

Жанама вотум. с а я с и. *Сайлаудың нәтижелерін пропорционалды жүйеде дауыс беруге сәйкес анықтайтын тәртіп. Жанама вотум* бойынша, әлде бір кандидатқа берілген, сайлау квотасынан асып кететін дауыс мөлшері онымен бір партиялық тізімде тұрған өзге адамға беріледі (ҚҰӘ).

Плоралдық вотум. с а я с и. *Сайлаушылардың кейбір санаты сайлау барысында екі не одан да көп дауысты иелене алуы.*

Сайлаушылар вотумы. с а я с и. *Парламентті, президентті т.б. сайлау жөнінен өткізілген науқанның нәтижелері.*

Сенім вотумы. с а я с и. *Үкіметтің белгілі бір акциясын не заң жобасын парламенттегі төменгі палатаның мақұлдауы. Сенім вотумы* туралы мәселе қою жөнінде үкіметтің өзі, парламенттік акциялар не депутаттар тобы бастама көтеруі мүмкін (ҚҰӘ).

ВУАЛЬ [франц. voile] з а т. **1.** *Еуропалық үлгі бойынша тігілген әйел шляпасындағы үлбіреген, селдір, жаңқа шілтер, бетперде.* Мен бірақ оларға онша мән бермейді екем, тіпті бір күні таңертең оқуға кетіп бара жатып, бетінде жиі тоқылған *в у а л і* бар келіншектің шыққанын көргенде де ештеме ойлағам жоқ («Лен. жас»). **2.** *Жеңіл, селдір кездеме түрі.* ≈ *В у а л ь д е н* жасау.

ВУДА: вуда қорытпасы. г е о л. *Оңай балқитын (балқу температурасы 68° С), висмут негізіндегі қорытпа. В у д а қ о р ы т п а с ы* құрамында: висмут (50%), қорғасын (25%), қалайы (12,5%) және кадмий (12,5%) бар. Өрт сөндіретін техникада, сигнал аппараттарында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ВУЛКАН з а т. **1.** г е о л. *Жанартау.* Екеуінің айырмасы: Помпейді *в у л к а н* тасқындарының отты топаны басып қалса,

Отырарды Шыңғыс хан армиясы атының тұяғы жермен-жексен етті (І.Омаров, Серпін). Эндогендік геологиялық процестердің жылдамдығы мен ауқымы жөнінде *в у л к а н д а р д ы ң* атқылауы мен жер сілкінуі байқау, өткен кездердегі геологиялық процестердің тарихын бейнелейтін геологиялық қималарды зерттеу арқылы қорытынды жасауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Бұл жолақтар, сірә, ерте кездегі ай *в у л к а н д а р ы н ы ң* копарылысы кезінде атылып, ұшып барып түскен тозаңдар болу керек (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). Соның өзінде Жер ананың төсінен атқан *в у л к а н д а р* төрізді көп қалашықтар көз алдымызға ерте дүние тарихын әкелді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** а у ы с. б е й н. *Іштегі, жан-дүниедегі ерекше қасиет, жасырын күш, жарыққа шығуын күтіп жатқан талант.* Аһ, далам, айхай далам, сағым далам! Төсінде атылмаған жанар таулар, *В у л к а н ы н* тұншықтырып, дамылдаған (М.Мақатаев, Шығ.). Жанымда менің жасырын жатқан *в у л к а н* бар, Жалынын атпай, Жасырын ғана бұрқанған. Жайғасып алып, Сахара, дала, мұхиттар, Сапырыла алмай, Сұрапыл жанар тұр таулар (М.Мақатаев, Шығ.). Мысал етіп бұл жөнге, Көрсетейін мынаны: Қуаты күшті *в у л к а н д а р* Сөнгендей біраз тұрады (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Сөнбеген вулкан. г е о л. *Әлсін-әлсін атқылап тұратын жанартау.*

Сөнген вулкан. г е о л. *Жер қойнауындағы ыстығы басылып, атқылауды тоқтатқан жанартау.*

ВУЛКАНДАЙ с ы н. *Жанартау сияқты.* Жетті аспанның астына, Будақтамай, бұрқанбай! Бір төбенің басында Сөнбей жатқан *в у л к а н д а й*... (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). Сыңғырлап үні, Күмбірлеп күйі бұрқанбай, Дүние тынды... Тілі кесілген мылқаудай. Айлы кештерден сорғалап сазды күн тамбай, Құлазып қалды қу тірлік өлі *в у л к а н д а й* (М.Мақатаев, Шығ.).

ВУЛКАНДАУ з а т. х и м. *Серпінділік, беріктік сияқты қасиеттерін арттыра түсу үшін каучуктен жасалған заттарды қыздырып өңдеу шаралары. В у л к а н д а у* процесі ашылғаннан кейін каучуктың қолданылуы тез арта бастады (Орган. химия). *В у л к а н д а у* нәтижесінде каучук жұмсақ, серпінді, созымды, ыстыққа төзімді, берік резеңке болып шығады (Қаз. тілі термин. Геология).

ВУЛКАНДЫҚ с ы н. *Жанартауға тән, қатысты.* Периодиттік қабат (жер мантиясы) литосферадан төменде орналасқан, тығыздығы 3,3–4,5 г/см³ келген кремний мен магний басым. Құрамында балқыған масса бар, оның

жоғарғы бөлігі тым әрекетті. Осы арада сейсмикалық және *вулкандық* құбылыстар, тау жаралау процестері басталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Континенттік беткейге сәйкес келетін батшалық аймақтың шөгінділері біртекті және ұсақ түйірлі келеді. Терригендік шөгінділер көк, жасыл, қызыл түсті *вулкандық* мибатпақтан органогендік тұнбалардың маржан мибатпағынан құралады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ВУЛКАНИЗАЦИЯЛА = е т т е х. *Вулкандау, жұргізу*. Резина аяқкиімді күкіртсіз жасауға болмайды. Резинаны *вулканиза*циялауға оған күкірт қосу міндетті шарт (А.Мырзабаев, Химия. қызығы).

ВУЛКАНИЗАЦИЯЛАУ *Вулканизацияла* етістігінің қимыл атауы.

ВУЛКАНИЗМ [лат. vulcanus] з а т. геол. *Жер беті мен жер қыртысында магманың ауысуына байланысты болатын құбылыстар жиынтығы*. Егер магма жер қыртысына енсе, интрузиялық магматизм немесе плутонизм, ал магма (лава) жер бетіне төгілген жағдайда эффузивтік магматизм немесе *вулканизм* процестері байқалады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жер қыртысының қалыптасуы мен дамуына себепші болатын процестер геологиялық процестер деп аталады. Бұл құбылыстарға үгілу, өзендердің, көлдердің, теңіздердің геологиялық әрекеті, жер сілкіну, *вулканизм* сияқты табиғи құбылыстар жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ВУЛКАНОЛОГИЯ [лат. vulcanus – от, жалын, logos – ілім] з а т. геол. *Жанартау (жанартаулар туралы, олардың құрылымындағы процестер мен әрекеттердің себептерін, құрылысын, дамуы мен атқылайтын жыныстарын (лавалар, газдар т.б.), орналасу заңдылықтарын зерттейтін ғылым)*. *Вулканизм* практикалық міндеттері – халық жиі қоныстанған аймақтарда жанартау атқылауын алдын ала болжайтын әдістерді табу, жанартаудың ыстық суы мен буын шаруашылық қажетіне пайдалану жолдарын іздестіру (ҚҰЭ). *Вулканизм* туралы алғашқы мәліметтер б.з.б. VI–I ғасырлардағы Гераклит, Аристотель, Страбон, Кіші Плиний еңбектерінде кездеседі (ҚҰЭ).

ВУЛКАНША ү с т. *Жанартауға ұқсас*. Бастау түбіндегі ұлпа құмды белгісіз бір күш *вулканизм* атқылағысы келгендей (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ВУЛЬГАРИЗМ [лат. vulgaris] з а т. лингв. *Әдеби тілде қолданылған дөрекі сөз не сөз тізбегі, сөйлемдер*. Тұрмыс жайын суреттеуде, кейіпкердің бейнесін жасауда көркем әде-

биетте *вульгаризм* әдейі қолданылады (Тіл білімі сөздігі).

ВУЛЬГАРЛЫҚ [лат. vulgaris] с ы н. *Тұрпайылық, дөрекілік*. Тарихи материализм идеялар қоғам дамуында шешуші рөл атқарады дейтін идеализмді де, ал оның рөлін жоққа шығаратын *вульгарлық* материализмді де сынайды (Ә.Бәженов, Дүние. көз.).

ВУЛЬФЕНИТ з а т. хим. *Молибдаттар табының минералы*.

ВУНДЕРКИНД [нем. Wunderkind] з а т. *Өз жасына сәйкес емес ерекше дарынды, қабілетті, зерек бала*.

ВЫБОРЩИК з а т. тар. *Сайлау жұмысын ұйымдастыратын адам*. Бірінші һәм екінші Думаға қазақ депутат сайлағанда болыс басына екі *выборщик* болған (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ВЫМПЕЛ [голл. wimpel] з а т. 1. әск. *Әскери кемелердің глот – мачтасында көтерілетін ұшы айырылған, ұзын әрі жіңішке жалау, ұлттық белгі*. 2. *Ұшатын аппараттан лақтырылатын тапсырма, белгісі бар ұзын ашық түсті жолақ немесе жалауы бар қорбидиша*. 3. *Бір нәрсенің белгісі ретінде (мыс., жетістіктер мен жақсы көрсеткіштерді білдіреді) жіңішке қиыршықты жалау*. 4. *спорт. Бәсекеге түсетін командалардың бір-бірімен алмасатын жалаушасы*. 5. *сов. Жарыста озып шыққандарға берілетін кішкене ұшкіл жалауша*. Ауданда ең озық сауыншыларға берілетін үш *вымпел* бар еді, соны биыл осы үшеуі жеңіп алғанда Яковлеваның қуанышында шек болмады (Б.Токтаров, Қырандар.).

Г

Г 1. *Қазақ әліпбиіндегі бесінші әріп, г дыбысының таңбасы*. Енді қазақ әліпбиіндегі б, г, ғ, д, ж, й... дауыссыз дыбыс әріптерінің және я, ю, и, у таңбаларының фонема-дыбыс қатынасын көрсетейік (Қ.Күдерінова, Қазақ жазуы.). 2. *лингв. Тіл орта шенінің қатты таңдайға тиіп, кері қайтуы арқылы жасалатын шұғыл, дауыссыз, қың фонема*. Тілдің ортасы таңдайға тиісуінен к, г дыбыстары жасалады (А.Ысқақов, Қаз. тілі грамм.). Жіңішке түрінде бұлардың («қ», «ғ») орнына к, г дауыссыздары келеді (Қ.Жұбанов, Қаз. тілі жөнінде). Кей кісілердің айтуында соңғы г дыбысы к-ге айналып кетеді (І.Кенесбаев, Қазіргі қаз. тілі). Г-де тілдің сүйірленген ортасы таңдайға қатты жабыспайды, болар-болмас қана тиіседі (Н.Сауранбаев, Қаз. тілі). Шұғыл (эксплозив) дауыссыздар мыналар: п, б, ... г, к (К.Аханов, Тіл білімі.). 3. *Реттеп санау жүйесінде бесінші дегенді білдіреді*.

а) Тұр, жүр; ә) Есімшелер; б) Зат есімдер; в) Сын есімдер; г) Сан есімдер (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі). 4. *Цифрмен таңбаланған сандық өлшемнен кейін келетін «грамм» сөзінің қысқарған түрі.* Малға глаубер тұзын —сыырға 25 г, төлге 15 г... берген дұрыс (Қ.Құсайынов, Химия).

ГА з а т. *Гектар сөзінің қысқарған түрі.*

ГАБАРДИН [франц. gabardine] з а т. т о қ ы м а. 1. *Жеңіл жүн, жартылай жүн, жібек немесе мақта маталары.* 2. *Жүннен тоқылған сырт киімдік тығыз мата.* Офицердің Ғалияға дегені – бес метр *г а б а р д и н*. Мұндай сарғыш, жасыл, асыл мата... басқа ешкімде жоқ шығар-ау (Ж.Тілеков, От кешу). Асқар күннің аптап ыстығына қарамастан, ... ақшыл түсті *г а б а р д и н* костюмін үстіне киіп алған болатын (А.Байтанаев, Жаңғыр.). *Г а б а р д и н* – пальто және костюм тігуге арналған су өтпейтін мата сорты (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАБАРИТ [франц. gabarit] з а т. т е х. *Ауқым; заттың, мысалы, мәшине, көпір, гимарат, вагондардың және т.б. сыртқы көлемі, шамасы.* Жапондар жасап шығарған мөлтек теледидардың *г а б а р и т і* 19,9x8,1x3,6 сантиметр ғана, салмағы 190 грамм («Көк аспан – қара жер»). *Г а б а р и т* – заттардың, құрылымдардың, құрылғылардың сыртқы ауқымдық өлшемдері (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАБАРИТТИ с ы н. *Белгілі бір шамадағы аумағы, көзге түсетін сыртқы көлемі бар.* Фермаларда бақтар мен огородтарға жеңіл жүк тасу үшін шағын *г а б а р и т т і* жеңіл транспорт құралдары керектігі мәлім (Тракторист.). Совет ғалымдары мен инженерлері шағын *г а б а р и т т і* электрондық мәшinesін ойлап шығарды («Халық мұғ.»).

ГАБАРИТТІК с ы н. *Заттың ұзындық, биіктік, ендігін сипаттайтын өлшем.* Мұнан кейін әрбір кескіннің *г а б а р и т т і к* өлшемін анықтайды және барлық кескіндердің жалпы өлшемдеріне байланысты чертеждің форматын таңдап алады (Сызу).

ГАББРО [итал. gabbro] з а т. г е о л. *Тереңде түзілетін толық кристалды магмалық тау жынысы.* Төменгі базальттық қабаттың қалыңдығы 30 км-ге дейін жетеді. Ол базальт *г а б б р о* типтес жыныстардан құралады (К.Сапарбайұлы, Геология). *Г а б б р о* – минералдық құрамы негізді плагиоклаздардан (лабрадор, битовнит) және моноклиндік пироксеннен (кейде оливиннен) тұрады, ал сфен, апатит кенді минералдар қосалқы рөл атқарады (ҚҰЭ). *Г а б б р о* шомбал, кейде теңбілді, бағдарлы. Құрылымы орта, ірі түйірлі. Түсі жасылдау, қара ала, меншікті салмағы 2,8–

3,2 г/см. *Г а б б р о* лополит, лакколлит, силл, кейде шток пішінді интрузиялық денелер. Габброда мыс, никель, темір, титан, полиметалл кендері кездеседі (ҚҰЭ).

ГАББРО-АМФИБОЛИТ з а т. г е о л. *Габбро мен амфиболиттің аралығындағы габбролық құрылымын сақтаған таужыныс.* *Г а б б р о - а м ф и б о л и т* габброның метаморфизмінен де және кейбір гнейстер сияқты, бағытталған қысым жағдайында габбролық магманың кристалдануынан да пайда болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРО-ДИАБАЗ з а т. г е о л. *Минералдық құрамы габброларға сәйкес келетін, алайда кристалдану дәрежесі оларға қарағанда төмен таужыныстар.* *Г а б б р о - д и а б а з* негізінен алғанда магмалардың жер қыртысындағы жарықтарға сығыла енуі нәтижесінде қалыптасатын желілік таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология). Кремний костығының мөлшері тұрғысынан *г а б б р о - д и а б а з* д а р негізгі таужыныстарға жатады ($\text{SiO}_2=45-55\%$) (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРО-ДИАБАЗДЫҚ: габбро-диабаздық құрылым. г е о л. *Габбролық және диабаздықтың аралығындағы құрылым.* *Г а б б р о - д и а б а з д ы қ қ ұ р ы л ы м* д а плагиоклаздың пироксенге қарағанда идиоморфтылығы шамамен болады (Қаз. тілі термин. Геология). *Г а б б р о - д и а б а з д ы қ қ ұ р ы л ы м* диабаздық силдердің ішкі жағы мен диабаздық жамылғылардың астыңғы жағына төн, синоним габбро-офиттік құрылым (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРОИДТЕНУ з а т. г е о л. *Бұрын жасылтасты өзгерістерге ұшыраған таужыныстардың метасаматоз процестері салдарынан қайталап өзгеруі нәтижесінде габброидтер түзілу мүмкіндігі туралы жорамал атауы.* *Г а б б р о и д т е н у* өзiрге ғылыми тұрғыдан дәлелденген заңдылық емес, болжам дәрежесінде қалып отыр (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРОИДТЕР з а т. г е о л. *Габбро және норит таужыныстарына қатысты жыныстардың атауы.* *Г а б б р о и д т е р* – габбро және норит деп аталатын магмалық таужыныстар тобына кіретін таужыныстардың жиынтық атауы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРОЛЫҚ: габбролық құрылым. г е о л. *Габбро, норидтерге тән аллотриоморф-түйірлі құрылымның түрі.* *Г а б б р о л ы қ қ ұ р ы л ы м* д а таужыныс плагиоклаз бен фемалық минералдардың изометриялық түйірлерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРО-ПЕГМАТИТ з а т. г е о л. *Желі, линза немесе ұя тұрқылас құыстарға шоғыр-*

ланатын, добал кристалды габбро. *Г а б б р о - п е г м а т и т* таужыныстар құрамы габброға сәйкес келетін магма қалдықтары есебінен сол магма кристалдануы процесінің ең соңғы сатысында қалыптасады деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРО-ПОРФИРИТ *з а т. г е о л. Құрамы жағынан габброға сәйкес, бірақ құрамы порфирлі таужыныс. Г а б б р о - п о р ф и р и т т і ң* порфир бөлігі негізді плагиоклаз бен пироксеннен, арқауы осы минералдардың ұсақ түйірлерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАББРО-СИЕНИТ *з а т. г е о л. Құрамы жағынан габбро мен сиениттің аралығындағы таужыныс. Г а б б р о - с и е н и т т і* негізді плагиоклаздың, калишпаттың және фемалық минералдардың мөлшері шамалас, 30–35% болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАБИТОСКОПИЯ [*habitu* – сырт келбет, грек. *skoreo* – қараймын] *з а т. з а ң. Криминалистік техниканың саласы. Г а б и т о с к о п и я* адамның бейнесін зерттеп, оны суреттеу бойынша ұсынымдарды дайындайды (Қаз. тілі термин. Заң.).

ГАБИТУС [*лат. habitus*] *з а т. б и о л. Сыртқы сипат, белгілердің жиынтығы; адамның, жануардың, өсімдіктің, кристалдың сырт пішіні.*

ГАВАНЬ [*голл. haven*] *з а т. Желден, толқындардан, ағыстардан табиғи немесе жасанды түрде қалқаланған кеме келіп тоқтауға, жөндеуге және қыстауға арналған сулы кеңістіктің жаға бөлігі, айлақ. Г а в а н ь* төңірегі тып-тыныш, жал жартастың ығына таман таяна бергенде, қайығы қайырға тиіп, қайрандап қалды («Қаз. әдеб.»). Айлақ айдынының жүкті түсіру-тиеу не жолаушыларды мінгізу-түсіру операциялары жүргізілетін кеме тоқтайтын аймаққа шектес жатқан бөлігі де *г а в а н ь* деп аталады (ҚҰЭ).

ГАВОТ [*франц. gavotte*] *з а т. м у з. Француздың халық биі және соған арналған музыка. Г а в о т* – XVII–XVIII ғасырларда сарай балдарында міндетті түрде орындалатын билердің біріне айналды (Муз. жанры.).

ГАГА *з а т. з о о л. Қиыр солтүстік теңіздерін мекендейтін, топтала жүретін, аса құнды, мамық жүнді үйрек. Онда г а г а н ы ң* ұяларынан мамық жинап алатын арқаулы көсіпшілік ұйымдастырылған (Зоология).

ГАГАРА *з а т. з о о л. Терістік теңіз жақты ғана мекендейтін, ірі, қалың қауырсын жүнді, құрлықта еңбектеп жүретін құс. Г а г а р а* үйректер шырылдайды. Оларға – *г а г а р а л а р* – *г а* өмірдің майданында серуендеуге болмайды. Нажағай екпінінен оларда үрей (І.Жансүгіров,

Әңгім.). Сол сияқты *г а г а р а*, қайра тәрізді теңіз құстарының көпшілігі қыстайтын жерлеріне қайтқанда Евразиялық материктің жағалауы мен батысқа қарай ұшады, ал одан кейін Оңтүстікке қарай бет алады (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

ГАГАРИНИТ *з а т. х и м. Фторидтер тобының минералы, химиялық формуласы Na₂Ca₂V₃(FCIOH)₁₅H₂O. Г а г а р и н и т т і ң* түсі сарғылт, қызғылт-сары, кейде түссіз болады. Қаттылығы 4,5, меншікті салмағы 4,21³ г/см. Альбиттенген граниттерде және олардың арасында тараған кварц-микроклинді желілерде түзіледі (ҚҰЭ). *Г а г а р и н и т* минералы алғаш Қазақстан жерінде табылған (1961). Тұңғыш ғарышкер Ю.Гагариннің құрметіне аталған (ҚҰЭ).

ГАГАТ [*грек. gagates*] *з а т. х и м. Тас көмірдің бір түрі. Г а г а т* таза қара түсті, тығыз, тұтқыр, қанық шайырдай жылтыр (ҚҰЭ). *Г а г а т* мезозой мен кайнозойдың теңіз лайларына шөккен ағаштардың метаморфтануынан түзілген, құмтас, мергель, баяу метаморфтанған қоңыр көмір мен тас көмір қабаттарында кездеседі (ҚҰЭ).

ГАГАУЗ *з а т. Молдова мен Украина, сондай-ақ Болгария, Румыния жерлерінде мекендейтін түркітілдес шағын халық. Г а г а у з* – *д а р д ы ң* қазіргі рухани, материалдық мәдениеті айналасындағы халықтардың мәдениетіне жақын (ҚСӘ). *Г а г а у з* дароғыз тобына кіретін түркітілдес халық, бірақ православие дінін ұстанады (ҚҰЭ).

Гагауз тілі. *л и н г в. Түркі тілдері батыс ғұн бұтағына кіретін оғыз группасының оғыз-бұлғар тобына қатысты агглютинативті тіл. Г а г а у ы з т і л і* екі диалектінде тұрады: орталық немесе басты диалект және оңтүстік диалект (Тіл білімі сөздігі). *Г а г а у з т і л і* – *н і ң* әдеби негізгі ерекшелігі: 10 дауыстының созылыңқы және қысқа варианттарының болуы (Тіл білімі сөздігі). *Г а г а у з т і л і* – түркі тілдерінің оғыз тобындағы тіл, бұл тілде 220 мың адам сөйлейді, олар, негізінен, Молдованың Комрат, Чадыр-Лунг, Вулканешты, Бессарабия аудандарында, Украина, Болгария, Қазақстан мен Өзбекстанда тұрады (ҚҰЭ).

ГАДОЛИНИЙ *з а т. х и м. Лантоноидтер тобына жататын химиялық элемент, символы Gd., металл. Г а д о л и н и й* д і 1880 жылы швейцар химигі Ж.Ш. Мариньяк пен француз химигі Лекок де Буабодран ашқан (ҚҰЭ). *Г а д о л и н и й* құрғақ ауада тұрақты, қыздырса күңгірттеніп оксид, нитрид қоспасын түзеді, күкіртпен, фосформен т.б. әрекеттеседі, металдардың көпшілігімен құйма түзеді (ҚҰЭ).

ГАДРОЗВРЛАР [*грек. hadros* – үлкен, зор, sauros – кесіртке] *з а т. з о о л. Үйрек тұм-*

сықты динозаврлар. *Гадрозаврлар* – көптеген қосаяқты өсімдік қоректі динозаврлардың – орнитопоз – ең ірісі (бойы 10–12 м дейін) (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАЗ¹ [франц. gaz] з а т. ф и з. **1.** *Заттың атомдары мен молекулалары бір-бірімен әлсіз байланысқандықтан, кез келген бағытта еркін қозғалатын және өзіне берілген көлемге толық жайылып орналасатын агрегаттың күйі.* Дүниедегі ең жеңіл *газ* – осы сутегі. Ол ауадан 15 еседей жеңіл (Н.Нұрахметов, Химия.). Бір орында тұрып істеген машиненің моторынан шыққан *газ* *да* *н* тез иіс тиеді (А.Әпсаттаров, Дәрігер.). *Газ* молекулаларының соқтығысу уақыты, олардың еркін жолға кететін уақытынан әлдеқайда аз болады (ҚҰЭ). **2.** *Газ тектес отын немесе арнайы баллондардағы осындай отын.* Махмет бостандыққа шыққаннан кейін Сібірдің *газ* тарту құрылысында еңбек етеді, ақыры шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болады («Егемен Қазақстан»). Қазақ қайда! Қазақтар ма? Қазақтар. Көшіп жүрген жерде қазір ғажап бар. Жезқазғаннан зымырандар зуылдап, Маңғыстауда лапылдайды *газ* – оттар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қыс болса отыратын үйің дайын, Еңселі сәнді сарай, қора жайың, Жем құюлы қамбада, шөп үюлі *Газбен* *ен* қайнаулы түр ет пен шайың (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3.** *Асқазан мен ішектерде жиналып, бөлінетін газ тектес зат, жел.* *Газ* шықпай науқасты қинады. Мұндай кезеңді Есімбек клиникадағы кезінде көрген (Е.Оразақов, Дәрігер.). Малға дөңді жем бергеннен кейін суаруға болмайды. Өйткені суға араласқан дән бөртпін, *газ* шығарады, малдың ішін кептіріп ауыртады (С.Омаров, Қой. бағу). Шытыр дейтін жапырақты шөп болады. Оны түйе мен сиыр малы жесе, іші кеуіп өліп қалады. Өлтірмеу шарасы оңай: төрт аяғын таңып тастап, кепкен қарынның сыртынан жуан бізбен піскілесе, іштегі *газ* шығады да, мал оңалып кетеді. Іші кепкен түйені жетектеп желдіреді, сонда жел шығып, іші басылады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Малдың тілінен тартып, жұтқыншағы мен таңдайын қытықтау керек. Сөйтіп оны кекірту арқылы ішіндегі *газ* *ды* шығаруға болады (Ғ.Әбішев, Мал жарақат.).

Газ алмасу. ф и з и о л. *Азға мен оны қоршаған орта арасындағы тіршілік бойына тыныс алу, фотосинтез және т.б. құбылыстарда болатын тұрақты газдардың ауысып отыру процесі.* *Газ* *алмасу* *сыз* тірі ағзада зат және энергия алмасуы дұрыс жүрмейді (ҚҰЭ). Жасушалардың оттегі пайдалану нәтижесінде және оларда көмір қышқылының пайда болуына байланысты тірі ағзадағы

оттектің парциалды қысымы төмендеп, көмір қышқылының парциалды қысымы артады да, біржасушалы және қарапайым ағзаларда *газ* *алмасу* *ны*ң түрткісі болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Газ баллон. а) ө с к. *Сұйық жағдайға дейін сығымдаған улы газдар (хлор, фосген немесе олардың қоспалары) толтырылған металл құты.* Көптеген *газ* *баллондарда* *н* бір уақытта газ шығару нәтижесінде қарсыластың адам күшін жоятын (тыныс алу органдарына әсер ету) улы газ бұлтты түзіледі (Қ.Аманжолов, Әскери термин.). ә) *Газлитасына қосылған, ішіне газ толтырылған берік металл сауыт, құты.*

Газ баллонды батарея. т е х. *Көмірқышқылды баллондар батареясы.* *Газ* *баллонды* *батарея* *ені* 550–900 мм кеністік теміржол бойымен жүруге арналған жиналмалы доңғалақты платформаға орнатылған және коллектормен жалғасқан (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газ бөлініп шығару қарқындылығы. к е н. *Массивтен не таужыныс (көмір) кесегінен уақыттың бір өлшемінде бөлініп шығатын газ мөлшері.* *Газ* *бөлініп шығу* *қарқындылығы* *едәуір* дәрежеде жыныстың (көмірдің) физикалық-химиялық қасиеттеріне, таужыныстардағы газ қысымына, олардың газсыйымдылығына, газөткізгіштігіне және температурасына қарай анықталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газ генераторы. т е х. *Қатты және сұйық отындарды жылулық өңдеу жолымен жанғыш газдарға айналдыратын аппарат.* *Газ* *генераторы* автомобильдерге, тракторларға және басқа да іштен жану қозғалтқыштарына қажетті отын өндіреді (ҚҰЭ). Газ турбиналық қозғалтқыштың *газ* *генераторы* бірінен кейін бірі орналасқан компрессордан, жану камерасынан және компрессорды жетектеуші турбинадан құралады (ҚҰЭ).

Газбен жылыту. т е х. *Отын ретінде жанғыш газдар пайдаланатын жылыту жүйесі.* *Газбен* *жылыту* жүйесіне жылыту құралдарынан басқа газ құбырлары, сактандыру құралдары және т.б. жатады (ҚҰЭ).

Газға төзімділік. б о т. *Өсімдіктердің ауыр өнеркәсіп дамыған аймақтардағы атмосфералық газдар (азоттың, күкірттің, көміртектің тотықтары және күкірттің, фтордың сутекті қосылыстары) концентрациясына төзімділік қабілеті.* *Газға* *төзімділік* жағынан өсімдіктер әртүрлі болады. Өсімдіктер осы газдарды едәуір мөлшерде сіңіріп, ауаны тазартқанмен, өздері көп зақымданады (Қаз. тілі термин. Биология).

Газдағы электр разрядтары. ф и з. Газдық разрядтар, электр тогының газ күйін өзгерте отырып, газдық орта арқылы өту құбылысы. Газдың бастапқы күйін (құрамы, қысымы т.б.) анықтайтын, газға түсетін сыртқы әсерлердің, электрод материалдарының, пішіндерінің және олардың орналасуының, газда пайда болатын электр өрісі конфигурацияларының т.б. шарттардың көп болуынан *газ дағы электр разрядтары* да әртүрлі болып келеді (ҚҰЭ). *Газ дағы электр разрядтары* Ом заңына сырттан түсірілген потенциалдар айырмасының аз шамасында ғана бағынады (ҚҰЭ).

Газ динамикасы. ф и з. Гидроаэромеханиканың сығылғыш тұтас орталардың (газ плазма) қозғалысын және олардың қатты денелермен өзара әсерін зерттейтін саласы. *Газ динамикасының* негізгі (бастапқы) теңдеулері механика мен температураның негізгі заңдарын сығылатын газдың қозғалыстағы көлеміне қолдану салдары болып табылады (ҚҰЭ). *Газ динамикасы* арқылы газ қысымы, температура т.б. параметрлер газ таралуының тұтас аймағында анықталады (ҚҰЭ). Қазақстанда *газ динамикасы* бойынша алғашқы жұмыстар 1939–41 ж. ҚазМУ-де (қазіргі Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінде) басталды (А.А. Гухман) (ҚҰЭ).

Газдың кинетикалық теориясы. ф и з. Теориялық физиканың газдың қасиеттерін оның молекулалық құрылысы жайлы көзқарасқа және молекулалар арасындағы өзара әсер жөніндегі белгілі бір заңдарға негіздеген статистикалық әдіспен зерттейтін бөлімі. Әдетте *газдың кинетикалық теориясына* газдың тепе-тең емес қасиеттерінің теориясы жатқызылады (ҚҰЭ). *Газдың кинетикалық теориясының* негізгі бөліктеріне газдар, газдар қоспасы және плазма жатады (ҚҰЭ).

Газды тазарту. т е х. Өндірістік газ құрамында кездесетін қатты, сұйық және газ тәріздес бағалы немесе қажетсіз қоспаларды бөліп алу процесі. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап металлургия және химия өнеркәсібінің жедел дамуына байланысты бөлініп шыққан *газды тазарту* ісі жолға қойылды (ҚҰЭ). *Газды тазартумен* алғаш айналысқан неміс инженері Э.Иайзен (ҚҰЭ). *Газ* күйіндегі қоспалардан *тазарту* үшін физикалық-химиялық (абсорбция, адсорбция т.б.) әдістерді қолданады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газ желісі. Жанғыш газды тасымалдауға (жеткізуге) және оны тұтынушыға үлестіру-

ға арналған құбырлар мен түтіктер жүйесі, елді мекендерді газбен қамтамасыз ету жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі. *Газ желісі* газ қоймалары (газгольдерлер), тұтынушыларға жіберуге арналған газ тарататын газ желісі және газды тікелей үйлер мен ғимараттарға жеткізетін газ желісі болып ажыратылады (ҚҰЭ).

Газ кеніші. т е х. Бір немесе бірнеше газ шоғырларынан тұратын кен.

Газ қабаты. Газ тектес заттан тұратын бөлік. Ионосфера – ионданған атомдардан құралған сирек *газ қабаты*, оның үстінде жердің электр магнитті өрісі болады (Жалпы биология).

Газ қоймасы. т е х. Газды сақтауға арналған табиғи немесе жасанды резервуар. Ол жер үсті *газ қоймасы* және жер асты *газ қоймасы* болып ажыратылады (ҚҰЭ). Жерасты *газ қоймасы* кеуекті тау жыныстарында немесе берік тау жыныстарының қуысында орналасады (ҚҰЭ).

Газ құрылғылары. т е х. Тұрғын және қоғамдық үйлерде тамақ пісіруге, су ысытуға, бөлме жылытуға не жасанды түрде суытуға арналған құрылғылар.

Газ қысымы. ф и з. Газдың шектен тыс көбеюі, күш алуы.

Газ массасы. т е х. Қызған газдың түйдектеле жылжып, жинақталған көлемі. Сірө, бұлар күннің түкпірінен бетіне қарай көтеріліп ағып келетін *газ массалары* болу керек (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Газ өнеркәсібі. т е х. Табиғи газды барлау мен оны шаруашылықта пайдалануды қамтитын отын өнеркәсібінің саласы. *Газ өнеркәсібі* әсіресе, Америка Құрама Штатында, Канадада, Мексикада ерте кезден дамыған (ҚҰЭ). Қазақстанның *газ өнеркәсібі* мұнай өндеу өнеркәсібімен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

Газ өнімділігі. к е н. Уақыттың бір өлшемі ішінде ауада, жерасты қазбаларында (тау үңгірлерінде) немесе газсыздандыратын жүйеде пайда болатын газдың көлемі. *Газ өнімділігі* оның коллекторының ауқымына, таужыныстардың газ өткізгіштігіне, газдың қорына және тағы басқа жағдайларға байланысты болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газ приборлары. т е х. *Газ құрылғылары.* *Газ приборлары* әдетте газ жеткізу құбырымен жалғасқан жанарғыдан (горелкадан), жылу алмастырғыш және жану өнімдерін шығаратын (қажетті жағдайда) құрылғылардан тұрады (ҚҰЭ).

Газ разрядтық приборлар. т е х. Иондық приборлар; жұмыс әрекеті газ не бу ішінде

әртүрлі электр разрядын пайдалануға негізделген электр вакуумдық приборлар. Газ разрядтық приборлар әдетте инертті газдар – неон, криптон, аргон т.б. немесе сынаптың буы пайдаланылады (ҚҰЭ). Жарық көздері газдық лазер т.б. газ разрядтық приборлардың жеке тобын құрайды (ҚҰЭ).

Газ режімі. к е н. а) Газ шоғырларын пайдалану тәртібі. Газ режімінде газдың заттағы орнын ауыстыру үшін негізгі энергия сығылған газ энергиясы болады (Қаз. тілі термин. Кен.). ә) Әдетте метан сияқты газдың бөлініп шығу қаупі бар шахталарда енгізілетін тәртіп шаралары. Газ режімі бойынша газды шахталардың бәрі қауіпсіздік ережелеріне сәйкес орташа тәуліктік өндірімінің тәуліктік бөлінген газ көлеміне қарай бір тоннасына келетін тәуліктік бөлінген газ көлеміне қарай категорияларға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газ сұйылту. т е х. Газды сұйық күйге айналыру үдірісі. Газды сұйылтудың қазіргі өнеркәсіптік әдістері Джоуль-Томсон эффектісін пайдалануға, яғни газ көлемін кенет ұлғайтқанда оның салқындау қасиеттеріне негізделген (ҚҰЭ). Өнеркәсіпте алмағайып (кризистік) температурасы қоршаған орта температурасынан жоғары газды компрессор көмегімен сығып, содан соң жылу алмастырғышта конденсаттау арқылы сұйылтатын (ҚҰЭ).

Газ тарту. т е х. Газ желісін жүргізу. Махмет бостандыққа шыққаннан кейін Сібірдің газ тарту құрылысында еңбек етеді, ақыры шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болады («Егемен Қазақстан»).

Газ тұрақтысы. ф и з. Бір моль идеал газ күйі теңдеуінің құрамына енетін әмбебап физикалық тұрақты. Газ тұрақтысының физикалық мәні – бір моль идеал газдың тұрақты қысымында 1 К температураға қыздырған кездегі жұмысына тең (ҚҰЭ). Басқаша айтқанда, газ тұрақтысы – тұрақты қысым мен тұрақты көлемдегі мольдік жылу сыйымдылықтарының айырмасы: $C_p - C_v = R$ (өте сиретілген газдар үшін) (ҚҰЭ).

Газ үрлеу. к е н. Балқыған металды немесе қожды араластыру және басқа да технологиялық процестер үшін жүргізілетін үрлеу үдерісі. Газ үрлеу бағыттарына қарай жоғарғы жағынан, түбінен және біріккен үрлеу болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Металл балқымалардың үстіңгі жағына орнатылған үрлеуіш арқылы газ үрлеу жоғарыдан, ал балқыту пештерінің немесе шөміштің түбінен іштей үрлеу төменнен үрлеу деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Жанғыш газ. Қалыпты жағдайда ауамен қоспа түрінде жануға қабілетті газ.

Идеал газ. ф и з. Бөлшектерінің өзара әсері ескерілмейтін газдың теориялық моделі. Газдың температурасы төмендеген немесе оның тығыздығы артқан кезде идеал газ бөлшектерінің толқындық (кванттық) қасиеттері елеулі рөл атқара бастайды (ҚҰЭ). Идеал газдың ішкі энергиясы тек оның температурасына ғана тәуелді болады (ҚҰЭ).

Инертті газ. х и м. Химиялық белсенділігі төмен гелий, неон, аргон, криптон, ксенон, радон сияқты асыл газдар. Сутегі және инертті газдар суда іс жүзінде ерімейді (Химия).

Көмірқышқыл газы. х и м. Қатты күйінде оңай бұзылатын заттарды сақтау мақсатында қолданылатын газ тектес тотық. Аралардың ұясына көмірқышқыл газы жиналып қалатын көрінеді (Ж.Әбиев, Биология). Көмірқышқыл газы жапыраққа жетпесе, өсімдіктер майды, крахмалды, қантты, тағы басқа органикалық заттарды синтездемейді (Ж.Жатқанбаев, Су.). Спектор анализінің көмегімен азостат арқылы жерден 24 километр жоғары көтеріліп, телескоппен бақылау кезінде Шолпан планетасының атмосферасында көмірқышқыл газы мен азоттың, су буының бар екендігі айқындалды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Күркіреуік газ. х и м. Оттек пен сутектің қосындысынан пайда болатын жарылғыш газ.

Мұнай газы. Мұнай шоғырының үстіңгі өңірінде немесе мұнай құрамында еріген түрде ұшырасатын табиғи газдар.

Нақты газ. ф и з. Молекулаларының мөлшерлері мен олардың өзара әсерлері ескерілетін газ. Нақты газдар және өрістерінің біртекті еместігінен және ағынның макроскопиялығынан массаның тасымалдануы – диффузия, энергия ағынының тасымалдануы – жылу өткізгіштік және импульстің тасымалдануы – тұтқырлық сияқты құбылыстар пайда болады (Химия).

Табиғи газ. т е х. Дайын күйінде алынатын газ. Тығырықтан шығу үшін су ысытуға табиғи газды қолданудың жобасы дайындалды («Егемен Қазақстан»).

Улы газ. Тірі ағзалардың қызметі мен өміріне қауіпті газ. Күшті улы газ қолдану кепілге алынғандардың денсаулығына көп зиян келтірді, бірақ осы оқиға барысында өзін-өзі ақтаған әрекет болған сияқты («Жас Алаш»). Күкірсутек – жұмыртқаны шірітетін өте улы газ, оны иісі бойынша анықтау – ең оңай әдіс (Қ.Қайымов, Суасты.).

Шикі газ. т е х. Ешқандай өңдеуден өтпеген, өңделмеген газ. Екі күн ішінде 10 мың текше

метр қышқылды газ және 13 мың текше метр *ш и к і г а з д ы* жағуға тура келген («Егемен Қазақстан»).

Ілеспе газ. *Кен қазу, мұнай және т.б. отын өндіру, өңдеуде шығатын қалдық түріндегі өндірістік газдар.* Аталған компания үстінен бұрғылау жұмыстары кезіндегі қоршаған ортаны ластағаны, *і л е с п е г а з д ы* өртеп, белгіленген мөлшерден көп зиянды қалдық шығарғаны үшін 48,6 миллион теңге айыппұл талап ету арызы сотта қаралуда («Егемен Қазақстан»). Энергетика және минералды ресурстар министрінің бірінші орынбасарының айтуынша, енді мұнай кен орындарынан шығатын *і л е с п е г а з д ы* жағудың көлемін кемітетін бағдарламалар дайындалып, оны жүзеге асыру мерзімі де нақты көрсетіледі («Егемен Қазақстан»).

ГАЗ² [франц. gaze] *з а т. т о қ ы м а. Үлгілдек, селдір, жасанды жібек мата.*

ГАЗАНЫҚТАҒЫШ *з а т. 1. Әск. Ауадағы улы заттарды анықтауға арналған аспап. Әскерлік г а з а н ы қ т а ғы ш* тұншықтыратын улағыш заттарды индикациялау қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Арнайы саптаманы қолдану *г а з а н ы қ т а ғы ш т ы* әскери техника объектілерінде, топырақта улағыш заттарды табу кезінде пайдалануға мүмкіндік береді (Қ.Аманжолов, Қаз. әскери термин.). **2. т е х. Газ құрамындағы әртүрлі қосынды мөлшерін анықтайтын аспап.**

ГАЗБАЛЛОНДЫ: газбаллонды қару. *Әск. Сұйық жағдайға дейін сығымдалған улы газдар (хлор, фосген немесе олардың қоспалары) толтырылған металл баллондар түріндегі соғыс қаруы. Г а з б а л л о н д ы қ а р у* бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде кең таралды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Улағыш заттарды қолданудың ұтымды әдістерінің шығуына байланысты (артиллерия мен авиация арқылы) *г а з б а л л о н д ы қ а р у* өз мәнін жоғалтты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАЗГОЛЬДЕР [ағыл. gasholder] *з а т. т е х. Газды қабылдауға, сақтауға және таратуға арналған тұрақты орнықтырылған металл құрылыс. Қазақстанда көбінесе тұрақты көлемді (жоғары қысымды деп аталатын) г а з г о л ь д е р* қолданылады (ҚҰЭ).

ГАЗДА= *е т. Газ қосу; газбен қанықтыру.*

ГАЗДАН= *е т. Газ толу; газ жүргізу.*

ГАЗДАНҒАНДЫҚ *з а т. Әк о л. 1. Зиянды немесе жарылу қаупі бар газдардың ауа құрамында мөлшерден артық кездесуі. 2. ф и з. Әртүрлі газдардың ауа құрамында тиісті мөлшерден көп артық кездесуі.*

ГАЗДАНДЫРУ= *е т. х и м. Қатты немесе сұйық отынды жанар газға айналдыру. Г а з -*

д а н д ы р у процесінде көмірдің органикалық бөлімі бүтіндей газға және смолаға айналады (Химия өнімдері.). **2. т е х. Газды тұрмыста пайдалану, өнеркәсіп қажетіне жарату; газ тарту, газ жүргізу, газбен қамтамасыз ету.** Жергілікті метан газын пайдалану есебінен Қарағанды бассейнінің қалалары мен жұмысшы поселкелерін *г а з д а н д ы р у* ісін жобалау қажеттігі туып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ГАЗДАНДЫРЫЛ= *е т. Газ жүргізілу, тартылу. Сөйтіп биылғы жылы Комсомол ауданы Ақтөбе облысында бірінші болып түгелдей г а з д а н д ы р ы л д ы* («Лен. жас»).

ГАЗДАНУ 1. *Газдан етістігінің қимыл атауы; газ толу. 2. Әк о л. Ауада тірі ағзалар үшін өте зиянды газ тәрізді заттар мөлшерінің шамадан тыс көбеюі. Г а з д а н у* салдарынан зиянды заттар қоршаған экожүйені ластап, табиғаттағы барлық тірі ағзаларға қатер тудырады (ҚҰЭ). **3. с ө й л. Желдену, іші қампаю.**

ГАЗДАУ *Газда етістігінің қимыл атауы; газбен толтыру. Түтікпен әрбір інді 5 секунд г а з д а у* керек. Содан соң іннің аузын топырақпен жауып, таптап тастайды (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

ГАЗДЫ *с ы н. Газ араласқан, газдалған. Атмосфераның қазіргі г а з д ы* құрамы едәуір дәрежеде Жер бетіндегі тіршілік дамуының нәтижесінде қалыптасқан, басқаша сөзбен айтсақ, олардың тегі биогендік (Т.Қалыбеков, Экология.). *Г а з д ы* суға екі адам қатар келсе кішісі ығысып, үлкеніне жол беретін ізетін айтсаңызшы, балалардың (О.Сәрсенбаев, Даңқ). Шын мәнісіндегі Күннің жан-жағын қоршаған, қалыңдығы мыңдаған километрге дейін жететін, *г а з д ы* қабаты – атмосферасы бар. Осы Күн атмосферасының төменгі қабаты фотосфера (грекше «фото» – жарық, «сфера» – шар) деп аталады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Газды бетон. *қ ұ р. Ұяшықты құрылым жасау үшін газтүзуші қоспалармен араласқан силикатты бетон, құрылыс материалы. Көрмеден лайықты орын алған «Восток-цемент» Ашық Акционерлік Қоғамының, Ақтөбедегі жалпақ шыны шығаратын зауыттың, «Стройконтракт» корпорациясының және астаналық «Экотон» г а з д ы б е т о н бұйымдары зауытының өнімдері еліміздегі құрылыс индустриясының қандай қарқынмен дамып келе жатқанының нақты көрінісі іспетті болды («Егемен Қазақстан»).*

Газды гангрена. *м е д. Анаэроб микробтары қоздыратын жаралардың ушығуы, еттің шіруі барысында газ көпіршіктері бөлінетін ауыр ауру түрі.*

Газды жанартау. геол. Алғашқы атқылауда тек қана газ шығаратын жанартау. Жарылыс күшті болса, газды жанартау жарып өткен таужыныстардың сынықтары да шығып, таскөмейдің айналасына брекчия түрінде түзіледі. Газ маарлары пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

Газды заттар. физ. Құрамында газ бар заттар. Қазіргі заманғы ғылыми мәліметтер бойынша, Күн қызуы аса күшті газды заттардың тұратын алып шар тәрізді аспан денелерінің бірі. Оның диаметрі (көлденеңі) – 1 390 000 километр (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Соңғы уақытта өзінше магнит өрісі бар тұмандықтар табылды. Осыған байланысты ғалымдар галактикалардағы газды заттардың шашыратпай, ұстап тұрарлық және әлемдегі басқа да процестерге әсер етерлік әлемдік магнит өрісінің рөлін анықтады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Газды көмір. кен. Көмірленудің нақтылы дәрежесіне сәйкес келетін, яғни метаморфизмнің екінші сатысы жағдайында қалыптасқан тас көмір түрі. Газды көмірдің тығыздығы 1,111,24 г/см³; органикалық массаның меншікті салмағы 1,26–1,28 г/см³; жану жылуы 8000–8400 ккал/кг; біріктішілік мөлшері 6-20 мм (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газды қару. әск. Көзден жас ағызатын және тітіркендіретін заттарды қолдану арқылы тірі нысанға уақытша зақым келтіруге арналған қару.

Газды сусындар. тамақ. Газбен қанықтырылған сусындар. Газды алкогольсіз сусын технологиясы суды дайындау және сапасын жақсарту, суды немесе сусындарды көміртек диоксидімен қанықтыру, ақ қою қант шырынын дайындау, колер дайындау, купажды қою шырын дайындау, сусындарды ыдыстарға құю операцияларынан тұрады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Газды оқтар. әск. Газбен атылатын қаруларға арналған оқ-дәрілер.

Газды шабуыл. әск. Қарсыласты газ тәрізді улағыш заттармен жою тәсілі. 1917 жылдан газды шабуыл үшін артиллериялық химиялық снарядтар мен газшашарлар қолданылды (Қ.Аманжолов, Қаз. әскери термин.).

ГАЗДЫҚ сын. жаратыл. Газға қатысты. Ол уақытта бүгінде кеңінен қолданылатын масс-спектрометрлер, газдық хроматографтар, электрлік қондырғылар, есептегіш мәшинелер және жоғары таза химикаттар болмаған («Зерде»).

Газдық кеуектілік. кен. Бүкіл көлем бойына тараған ұсақ газ кеуктері түріндегі

құйма ақауы. Газдық кеуектілік балқыған металда еріген газдардың бөлінуі нәтижесінде құйманың кристалдануы кезінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Кен.). Газдық кеуектілік құймаларды вакуумда алу кезінде не кристалданатын құймаларды сығу кезінде азаяды (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газдық режим. кен. Кен қазбаларында (шахта, кеніш т.б.) метан, сутек, күкіртті сутек газдарының бөліну қаупі туғанда қолданылатын сақтық шаралар. Газдық режимі газ жиналуының қауіпті шегіне жетуін және газдың тұтану көздерінің пайда болуын алуға мүмкіндік береді (ҚҰЭ). Газдық режим – мұнай өндірілетін жерлерде пайдалану ұңғымаларына мұнайдың оның құрамындағы оңай жылжитын газ қоспаларымен бірге келіп құйылуы (Қаз. тілі термин. Кен.). Газдық режим жағдайы қабаттағы газ қысымының қанғыу қысымынан төмендеуі салдарынан оның еріген қалыптан бос күйге келіп, көлемінің ұлғаюынан болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газдық турбина. тех. Қалақшалы аппараттағы қысымы мен температурасы жоғары болып келетін газдың энергиясын біліктің механикалық жұмысына түрлендіретін турбина. Газдық турбина активті турбина және реактивті турбина болып ажыратылады (ҚҰЭ). Кейбір газдық турбиналардың қуаты 100 МВт-қа дейін жетеді (ҚҰЭ).

Газдық түсірім. кен. Газдардың таралуын белгілеу әдісі. Кен істерінде газды тұсірім қазбалардағы газдың бөліну көздерін, олардың ауқымын, кеңістікте таралуы мен уақытын білу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Көлденең газдық тұсірімде қазбаның көлденең қимасындағы газдың таралуы және қазбаға газдың немесе газды ауа қоспасының кіретін тұстары белгіленеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газдық фактор. геол. Ұңғымадан шыққан мұнай құрамындағы газ мөлшерінің көрсеткіші. Газдық факторға мұнай шоғырының жұмыс режимі де әсер етеді (ҚҰЭ). Газдық фактор бастапқы және күнделікті болып бөлінеді (ҚҰЭ). Газдық фактор көбінесе 100–200 м³/т шамасында болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАЗЕЛЬ [франц. gazelle] зат. зоол. Қос-тыяқтылар тобындағы қуысмүйізділер туысына, бөкен тұқымдасына жататын әсем тұлғалы, жүйрік жануардың бір түрі. Күйіс қайыратындарға сиыр тәрізділер, газельдер, арқар, ешкі және бұғы тәрізділер жатады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Газельдер Африка мен Азияның шөл-шөлейтті жерлерінде

(кейде 3500 м-ден астам биік тауларында) тіршілік етеді (ҚҰЭ). *Газельдердің* 12 түрі бар (кейбір зерттеушілер 27 түрі бар деп есептейді). Қазақстанда 1 түрі қарақұйрық кездеседі (ҚҰЭ).

ГАЗЕЛЬ² з а т. ө д е б. *Ұйқасы аяғында болатын екі жолды өлең*. Мен со кісінің арқасында шығыс поэзиясымен алғаш таныстым. Фирдоуси, Сағди, Фзули, Низами, Науаи өлең-жырларын, *газельдерін*, дастандарын кесек-кесегімен жатқа айтып беруге жалықпайтын (М.Әлімбаев, Көңіл.).

ГАЗЕСЕПТЕУІШ з а т. т е х. **1.** *Газдың жұмсалуды есептейтін аспап*. **2.** *Су құрғататын ұңғылардан келетін немесе газ құбырынан өтетін газдың көлемін анықтайтын тіркеуші аспап*.

ГАЗЕТ [итал. *gazzetta*] з а т. **1.** *Ағымдағы саяси-әлеуметтік өмірден, мәдени, экономикалық, спорттық т.б. қоғамдық мәлімет-ақпарат беретін, үлкен парақтардан тұратын, түптелмейтін күнделікті немесе апталық мерзімді басылым*. *Газет* – ағымдағы саяси, экономикалық, мәдени, спорттық және басқа да оқиғалар жайындағы шағын материалдар мен фотосуреттер түптелмейтін әртүрлі пішіндегі парақтарға басылатын мерзімді, уақытша не бір ай ғана шығатын басылым (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Ел-жұртың ескіртпейді еңбегінді, Ұрпақтар ұмытпайды үлгі, өрнегінді. Орнымнан үш ұмтылып тұра алмадым *Газеттен* бір-ақ көріп өлгенінді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мақтанасың, Шоқтанасың, Маздайсың... Сосын жерге кіріп кете жаздайсың. Өзіңді-өзің аямай бір сөгесің, Сен туралы *газеттегі* аздай сын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Газет дайындап шығаратын баспасөз ұжымы, мекемесі*. *Газет* – өкіметтің жазу қайраты, әлеумет жұмысының қадағашысы (І.Жансүгіров, Шығ.). Не болды екен, тағдырдың көзі өткен бе? Шіркін өмір, сараң-ау өжеттерге. Қайда сол бір достыққа ғашық адам, Жырын неге бермейді *газеттерге* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ұстағасын белді бір *газет* тұтқасын, Өлеңің сенің баспадан қалай шықпасын! Осыған қарап баға беру әлі ертерек, Мықты екенінді алдымен халық құптасын (Ш.Әлдибекұлы, Көгілдір таулар). **3.** *Ақпарат жарияланатын басылымның материалы, жұқа парақ, қағаз*. Жас әйел қолындағы жұмарланған *газетпен* сары масадан қорғанғандай желпінеді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Шынын айтсам, ол көкбазардан қияр, алма орап әкелуге алып шыққан *газет* еді (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Таласамыз өжетсініп: Жұрт көңілін қомсынып Кеше шыққан *газеттің* Жыртығына қол сүртпін (Ж.Нәжі-

меденов, Мен туған.). Қарап едім, Угрюмов калың *газетке* қолпаңдай ғып ораған шылымын құмарта үсті-үстіне сорып отырғанына көзім түсті (Б.Момышұлы, Москва.).

Аудандық газет. *Аудан көлемінде таралатын мерзімді басылым, аудандық баспа органы*. Бірер жылдан кейін орысша *аудандық газет* қажетсіз болып қалады, – деді аудан әкімі Есенгелді Кәрібаев («Егемен Қазақстан»). Осыдан он жыл бұрын Мырзабектің *аудандық газетке* оттықтың қорабындай ғана көктемгі қырқым туралы хабары шыққан (Т.Нұрмағамбетов, Туған ауыл.).

Бас газет. *Ең кең таралымды ресми баспа органы*. Бірақ елі оны дұрыс таныған жоқ. Совет Одағының *бас газеті* – «Правда» ол туралы алғаш рет 1943 жылы көлемді материал жариялады, орыс жазушысы Геннадий Финш 1948 жылы Мәскеуден Ойыл ауданына әдейі келіп, «Огонек» журналына «Болмағанды болдырған адам» деген очерк жазды, неміс ақыны, драматург атақты Бертольд Брехт «Тары» деген поэма берді («Егемен Қазақстан»).

Газет бетінде жарық көрді [жарияланды]. *Газет басылымында, газеттің кезекті санында мақала немесе т.б. түрінде шықты, хабарланды, жазылды*. Көп кешікпей кіші сержант Алтынбек Шенгісбаевтың бөлімшесінің жауынгерлері жайлы жазған көлемді очеркім «Қазақстандық қаһармандар» деген тақырыппен *газет бетінде жарық көрді* (Ә.Меңдібаев, От кешу). *Газет*, журнал *беттерінде* мақала, корреспонденциялармен қатар көркем туындылар да *жарияланды* отырды (І.Есқожин, Сәбит Мұқанов.).

Газетке жазылу. *Газетті белгілі мерзім, уақыт ішінде үзбей алу үшін, алдын ала қаражат төлеп, құжат толтыру*.

Газетке шықты. *Газетке жарияланды*. *Газетке шығып*, қалада Шолпан жыр барды далаға. Туды, – деп, жаңа жыр бала. Әлдиледі ел-ана! (Д.Әбілев, Жүрек.).

Газет киоскі. *Газет, журнал сияқты мерзімді басылым өнімдерін сататын дүңгіршек*. Билет тіркеу орнында да, *газет киоскесінде* де, буфет пен ресторанда да, тіпті су сататын автоматта да асығыс (Ш.Мұртазаев, Интернат.). *Газет* сататын *киоскі* аузында бір топ қазақ әңгімелесіп тұр екен, Нияз аяңдап қастарына барды (З.Шашкин, Доктор.).

Газет қиындысы [қағазы, жыртындысы]. *Бұрынғы кезде газет беттерінен ұсақтап кесіліп, темекі орауға арнап дайындалған жұқа қағаз*. Ықсан жан қалтасынан шылым

алып, *газет қиындысына* орамақ боп бір оқталды да, онысынан айнып қалды; түнімен тартқаннан ба, жүрегі кілкіп беттетпеді (М.Сүндетов, Ескексіз.). Кір-кір *газет қағазына* жуан етіп махорка орадым да, төңірегімді көк ала түтінге көміп, ащы темекінінің түтінін жұта бердім (С.Бақбергенов, Қарға там.). Қалған-құтқан махорканың қиқым-сиқымын уысына жинап, *газеттің жыртындысына* орай бастады (А.Нұрманов, Құлан.).

Газет қызметкері. *Мерзімді баспасөз ұйымында жұмыс істейтін маман.* Жігіт: «Қонағың астанадағы мақтаулы бір *газеттің қызметкері* және бөтен елдің баласы, бізді ертең сынап-мінеп, көпке күлкі етіп жүрмей ме?» – деді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Әсем жеңгей *газет қызметкерлерінің* тоқметер мәліметті алатынына қалыптанған адам сияқты (С.Мыңжасарова, Замандас.).

Газет нөмірі. *Мерзімді шығатын газеттің кезекті саны.* *Газеттің* өткен нөмірінің бірінде әйгілі балуан, Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі Спорт істері жөніндегі комитеттің төрағасы Дәулет Тұрлыхановтың отандастарымыздың жазғы және қысқы Олимпиада ойындарына дайындығын жақсарту мақсатында Үкіметке жолдаған ұсыныстарына шын көңілмен риза болдым («Егемен Қазақстан»).

Газет редакторы. *полигр. Мерзімді басылым органының немесе оның бір бөлімінің шығармашылық-шаруашылық жұмыстарына басшылық жасайтын баспа қызметкері.* Жасы мен құралыптас ол Текеде шығатын қазақ *газетінің редакторы* екен (С.Мұқанов, Өсу жол.). Толып жатқан әңгімелердің ішінде Ғабит айтқан күрделі кеңестің біреуі, «Еңбекші қазақ» *газетінің редакторы* – Ғаббас Тоғжанов пен Сәкен Сейфуллин арасында біраз жылдан бері келе жатқан кикілжіңнің соңғы кезде тағы да өрши түсуі (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Газет тігіндісі. *Бір жыл немесе бір ай ішінде шыққан газеттің түптемесі, жиынтығы.* Тек кітап қана емес, мұнда *газеттің* дісі... пластинкалар, картадар да бар («Қаз. әдеб.»).

Газет шығару. *полигр. Мерзімді басылым ісін ұйымдастыру.* *Газет шығару*, баспахана ашу секілді істер көлденең адамға сауда-саттық ісі секілді көрінсе ғажап емес, ақшаң болды – алдың, қаламың болды – жаздың, бірақ бізге олай емес (М.Дулатов, Шығ.). Бұл *газет шығарудағы* мақсат мынау еді: жұртшылыққа көз-құлақ болу... (М.Дулатов, Шығ.).

Ел газеті. *бейн. Бүкіл елге тарайтын газет, басты ресми баспа органы.* Президент кі-

табында менің Ақмола өңірінде азды-көпті атқарған шаруам жөнінде де жылы пікір жазылғанына жан-жүрегімді жарып шыққан алғысымды *ел газеті* арқылы айтқым келеді («Егемен Қазақстан»).

Жекеменшік газет. *Жеке адамның немесе заңды тұлғаның иелігіндегі бейресми мерзімді басылым.* Көне жазумен орындалған «Монголын жаран» («Моңғол ғасыры») атты алғашқы *жекеменшік газет* жарыққа шыға бастады («Парасат»).

Күнделік [күнделікті] газет. *Күн сайын шығатын газет.* *Күнделік газет* жөнінде тезірек хабарласыңыздар (Ленин, Шығ.). *Күнделікті газет*, журналдардың нөмірлері де бір құрғамайтын болар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

Қабырға газеті. *Белгілі бір мекеменің, ұйымның қабырғаға, не арнайы стендке ілінетін мерзімді қолжазба басылымы.* Класта айына «Айна» атты *қабырға газетін* шығаруға кірістік («Халық мұғ.). *Қабырға газеті* – қабырғаға немесе арнайы стендке ілінетін қолжазба газет (Қаз. тілі термин.). Әлгі Смайыл бір түс жұмысқа шықпай қалып едім, мені «көк жалқау» деп *қабырға газетіне* жазыпты («Лен. жас»).

Қалалық газет. *Таралымы тек бір қаланы қамтитын мерзімді басылым түрі.* Бірнеше мыңдаған тиражбен таралатын облыстық және *қалалық газеттерді* былай қойғанда, олар «Наша газета», «Твой шанс» болып кете береді («Егемен Қазақстан»).

Облыстық газет. *қ.о.ғ. Әкімшілік-территориялық бірлік ретіндегі бір облыс көлемінде тарайтын мерзімді басылым.* Республикалық, *облыстық газет* бетінен бірыңғай, саяси, ресми хабардан, өндірістің, ауылшаруашылығының көрсеткіштерінен өзге материал оқи алмай келген жамағат «Қазақ әдебиетінің» бетіндегі әдеби, мәдени, тарихи, рухани тақырыптарды зор сағынышпен қарсы алған еді («Қаз. әдеб.»).

Орталық газет. *Белгілі бір әкімшілік аймақтың немесе мекеме, ұйымның басқару органының басылымы.* Тіпті кейде мезі ғып та жібереді: дивизиялық, корпусстық, армиялық, майдандық... Бұлар ашылық ететіндей *орталық газеттердің* тілшілері, фотографтар (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.). Бұрын жазғандарын қабырға газетіне ұсынуға қайбыртып жүретін автор бұл жолы «Сұр шинельді» түп-тура *орталық газеттің* өзіне жолдады (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Өлкелік газет. *Бір өлке ауқымында таралатын қоғамдық ақпарат таратушы мерзімді басылым түрі.* Григорий Аксентьевич дереу

киінді де киоскіге барды. Ол Алтай өлкелік газетінің бірден бес данасын сатып алды (С.Мәуленов, Шыңда.).

Республикалық газет. Республика көлемінде таралатын мерзімді басылым, республикалық баспа органы. Айналасы бір жетіге толмайтын аз күн ішінде Алматы киностудиясынан, қазақ радиосынан, республикалық газеттерден әлденеше тілшілер, кинооператорлар келді (С.Бакбергенов, Біздің колхоз.). Осыдан сәл бұрын республикалық газеттердің бірінің бетінен жапондық тележүргізуші туралы шағындау сын мақаланы оқығаным бар еді («Жас Алаш»).

Саржағал газет. Беделі төмен, сапасы күмәнді, нақты ұстанымдары жоқ тұрақсыз мерзімді басылым. Газет беттерінде оспадарлықтың неше түрін насихаттайтын, ақша үшін ар-намыстан аттап-бұттап жүре беретін саржағал газеттер көбейді («Егемен Қазақстан»).

ГАЗЕТА ор. з а т. с ө й л. *Газет.* Біз Еуропаның газетасын алып, бұған қазақ ғұмырынан не түк жазбадық, не қарымбайдан, тілге, қабырға сараң болдық (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Абайды қолымыздан келген қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газет аға басып, көпке көрсетпекшіміз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ГАЗЕТ-ЖУРНАЛ з а т. *Мерзімді басылымдар, газет пен журнал.* Арқылы газет-журнал һәм тарафтан, хабармен халықтың көзін ашатұғын (М.Дулатов, Шығ.). Ол заводта көсеуші боп қызмет істейтін, өзі қазақша шығатын газет-журналдарды көп қарайтын, жап-жақсы сауаты бар адам еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Аудандық байланыс бөлімінің бастығы Төлеген Сатыбаев биыл «Егемен Қазақстанға» жазылушылар қатарының өсе түскенін айта келіп, газет-журналдың кешігіп келетініне қынжылыс білдірді («Егемен Қазақстан»).

ГАЗЕТСІЗ с ы н. *Газеті жоқ.* Газетсіз елдің әр күндік әрекетін көзіңмен оқымасаң, тосырқап қаласың ғой (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Егіншілер газетсіз, Елеңдей ме ауылға. Ереке сіз жақетсіз, Ешқашан да ауырма (Ә.Дүйсенбиев, Көңілді.).

ГАЗЕТТІК с ы н. *Газетке лайықталған.* Бұл мақаланы ықшамдап, газеттік мақала етіп қайта жазуға тура келеді (Ауызекі).

ГАЗЕТХАНА з а т. полигр. *Газет дайындалып шығарылатын баспа, мекеме немесе газет редакциясы.* Кімде-кім өз білген мақалы болса, жұмбағы болса, осы біздің газетке жазып,.. Ташкент қаласына редакция деген газетханаға жіберсін («ТУГ»).

ГАЗЕТШІ з а т. с ө й л. *Газет қызметкері, тілші, журналист.* Мен әдебиетші емеспін, газетші де емеспін. Бірақ газет-журналды оқып тұрарлық сауатым бар адаммын (С.Мұқанов, Есею жыл.). «Тілшімін, газетшімін қатардағы, Жолда өткен баттар күні, атар таңы. Шат хабар, жаңалықтың жаршысы боп, Жүремін жаяу, кейде ат-арбалы (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). 2. с ө й л. *Көшеде тұрғы газет сатушы, көше, үй аралап газет таратушы.* Жалдамалы газетшілер жәшіктерге үнемі тегін газеттер салып кетеді (Ауызекі).

ГАЗЖҰТҚЫШ з а т. т е х. *Газдар мен буларды сіңіретін және қишті ұстайтын зат.*

ГАЗИК з а т. с ө й л. *Ресейдің Горький атындағы автокөлік зауытынан шыққан автомашинелердің халық арасындағы қысқарған атауы.* Жігіттер бірін-бірі ыммен түсініп, газикті оталдырмай-ақ итеріп апарып қара жолға түсірді (Ә.Тарази, Асу.).

ГАЗИФИКАЦИЯЛАУ е т. *Газдандыру.* Халық шаруашылығын кең көлемде газификациялау еңбек өнімділігін арттыруға, халықтың мәдениетін көтеріп, тұрмысын жақсартуға мүмкіншілік туғызады (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

ГАЗКАМЕРА з а т. 1. *Газ толтырылған арнаулы бөлме.* Жылқыға түскен битті газкамерадағы күкіртті ангидрид газымен құртуға болады (С.Омаров, Мал терісі). 2. т а р. *Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік концентрациялық лагерьлерде тұтқындарды тұншықтырып өлтіретін газ толтыратын арнайы бөлме.* Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде гестапошы фашистер миллиондаған жазықсыз жандарды газкамерада тұншықтырып өлтірді («Ана тілі»).

ГАЗКОНДЕНСАТ [франц. gaz, грек. chaos – хаос, condensatum – қоюлатылған] з а т. т е х. *Буландыру (конденсаттау) арқылы сұйық түрге айналдырылған газ өнімі.* Керісінше, Қазақстан келесі жылы газконденсатын қоса алғанда өндіруді 46 миллион тоннаға дейін (күніне 920000 баррель) ұлғайтуды жоспарлап отыр («Егемен Қазақстан»). Қайрат Келімбетов келтірген деректерге жүгінсек, ағымдағы жылдың бірінші жартыжылдығында негізгі капиталға инвестиция – 50 пайызға, тау-кен өндірісі, соның ішінде шикі мұнай өндірісі 3,9 пайызға, газконденсатын өндіру – 7,5 пайызға ұлғайды («Егемен Қазақстан»).

ГАЗҚАНЫҒУЛЫҚ з а т. т е х. *Тау жыныстарының өз бойындағы газ мөлшерінен сипатталатын жинауыштық қабілеті.*

ГАЗҚҰБЫР з а т. т е х. *Магистральдік газ құбыры жанғыш газдарды шығатын жерінен*

не өндірілетін орнынан алыс қашықтыққа (жүздеген және мыңдаған километрге дейін) тасымалдауға арналған құрылыс. Қазақстан аумағында Бұхара – Орал, Орта Азия – Мәскеу – Бұхара – Шымкент – Тараз – Бішкек – Алматы, Бейнеу (Маңғыстау обл.) – Александров Гай (Саратов обл., Ресей), Бейнеу – Хиуа (Хорезм обл., Өзбекстан), Прорва (Атырау обл.) – Атырау, Кеңияқ (Ақтөбе обл.) – Орск (Орынбор обл., Ресей) газ тасымалдау газ құбырлары жүргізілген (ҚҰЭ). Құлсары мұнайгаз өндіретін қара алтынның 40 пайызын беретін Тереңөзекке бұрын жоғары кернеулі электр желісі тартылмаған. Енді биыл осы кен орнына электр желісін, оған қоса газ құбыр тарту көзделіпті («Егемен Қазақстан»).

ГАЗҚЫЗДЫРҒЫШ з а т. т е х. Газбен от алатын қыздырғыш. Графитті оған жабысқан селитра кристалдармен спиртовка немесе газ грелкасы жалынының жоғарғы жағына ұстаймыз (Химия).

ГАЗ-МҰНАЙ с ы н. т е х. Газ және мұнай өңдеуге, шығаруға, қолдануға қатысты, сонымен байланысты. Зауыт газ-мұнай саласына арналған құрал-жабдықтардың бәрін жасауға талпынғанымен, кей бөлшектерді алыс-жақын шетелдерден сатып алуға мәжбүр («Егемен Қазақстан»). Зауыттың тағы бір ұтатыны, бірегей технология жүзеге асқан жағдайда газ-мұнай саласынан басқа көлік-трактор, авиация, энергетика, химия өнеркәсібі үшін құрал-жабдықтар мен қосалқы бөлшектер жасап шығаруға жол ашылады («Егемен Қазақстан»).

Газ-мұнай жапсары. т е х. Газ-мұнай (мұнай-газ) шоғырында мұнайды газдан бөліп тұратын жазықтық.

ГАЗ-МҰНАЙЛЫ: газ-мұнайлы шоғыр. т е х. Мұнайды және газды кіріктіретін, бірақ мұнайының қоры газ қорынан көбірек болып келетін қос тарамды шоғыр.

ГАЗОЙЛЬ [франц. gaz, ағыл. oil – май] з а т. х и м. Дизельдерге арналған сұйық минералды жанармай сұрыбы. Мұнайды, әсіресе керосин және газойль фракцияларын катализдік крекинг арқылы өңдейді (Орган. химия).

ГАЗОЛИН [франц. gaz, лат. oleum – май] з а т. х и м. Газдық бензин, мұнайды айдағанда немесе өндірілген газды бөлгенде алынатын жеңіл көмірсутектердің қоспасы. Газолиннің тез қайнайтын бөлігі – петролейн эфирі (қайнау t 30–80° С. (ҚҰЭ). Газолин – оңай тұтанғыш және қопарылуы қауіпті сұйық (ҚҰЭ).

ГАЗОМЕТР [франц. gaz, грек metron – өлшем] з а т. т е х. Мөлшерлі газды жинап

сақтайтын, өлшейтін ыдыс. Оттегін және кейбір басқа газдарды жинау, сақтау үшін лабораторияларда арнаулы прибор – газометр қолданады (Химия).

ГАЗОМОТОР з а т. Газбен жүргізілетін мотор.

ГАЗОН [франц. gazon] з а т. **Көгал** (біркелкі тегістеп қырқылған көк шөп өсірілген немесе гүл егілген алаң). Дәмеште де үн жоқ, ай сәулесімен шағылысқан газондағы күміс гүлді тамашалап үзіп ап, иісеп қояды (З.Шашкин, Теміртау). Беталысы – газоны бар ақ пәтер, Екі ай өтті Гүлжан мұнда тұрғалы (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің). Газондар пұшпаққа қарай ығысып, асфальт арнасы алшақтап, бұрын да дархан көше одан бетер даңғылдана түскен («Қаз. әдеб.»). Енді оған тас кілем мен жасыл газон төсеу алдағы уақыт еншісінде. Білімді де білікті имамның дініміз үшін сіңіріп жатқан еңбегі осындай («Түркістан»).

ГАЗОНДЫҚ с ы н. Көгалға, газонға лайықталған. Кейбір біржылдық және көп жылдық шөптер тығыздала-тығыздала келіп, ақырында төселген кілем сияқтанып кетеді, мұндай шөптерді газондық өсімдіктер деп атайды (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

ГАЗОТЫН з а т. т е х. Газдық қасиеттері бар отын түрлері. Газотынның табиғи және жасанды түрлері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАЗӨЛШЕУІШ з а т. т е х. Газоткізуші құбырдан өтетін газдың мөлшері мен оның жұмсалуды өлшейтін аспап.

ГАЗӨНДЕУ з а т. т е х. Газды тазалау, сұйыту және т.б. күйге келтіру тәсілі. Басты ерекшелігі – газ өңдеу тәсілі қарапайым. Құбырдағы қысымның сәл өзгерісін пайдалана отырып, газды күкірттен тазалап, сұйытуға қол жеткізіледі («Егемен Қазақстан»). Бұл технологияның артықшылығы – қазір жұмыс істеп тұрған газ өңдеу зауытына қарағанда, шығын әлдеқайда аз жұмсалады («Егемен Қазақстан»).

ГАЗПАНА з а т. ә с к. Арнайы жасалған қорғаныс ғимараты немесе герметизацияланған және сүзгілі желдеткіш қондырғылармен жабдықталған орын. Газпана жердің, ауаның улы және радиоактивті заттармен залалдануы кезінде жеке құрамды жаппай қыру құралдарынан қорғауға арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАЗ-ПЛАЗМАЛЫҚ: газ-плазмалық мониторлар. и н ф. ж а н а. <ағыл. gas-plasma monitor> Арасында электрлік импульстердің әсерінен белгілі бір орындарда жарықталатын газдық қоспа орналасқан екі шыны пластинасы бар құрылғы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ГАЗПЛИТА з а т. *Газ отымен тағам пісіретін асүйлік аспап. Газ п л и т а* да газ оттыққа құбырмен жеткізіледі (ҚСЭ). Көк жалыны жылт-жылт етіп, маздап жанған *газ п л и т а* н ы ң үстіндегі тарғыл түсті кастрюльде сүт көбік атып, сақылдап қайнап жатыр (З.Шашкин, Теміртау).

ГАЗСАУЫТ з а т. т е х. *Газсыздандырығыш ыңғым.*

ГАЗСЫҒЫМДАУ з а т. х и м. <лат. sublimare> *Қатты дененің сұйық күйге айнамай тұрып-ақ бірден газға айналуы; заттарды тазартудың ең тиімді әдістерінің бірі. Синонимі: сублимация* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАЗСЫЗ с ы н. **1.** т е х. *Отын түріндегі газы жоқ, газ желісі немесе құбыры тартылмаған.* Алайда газ, таза табиғи отын шығып жатқан жердегі ауылдардың әлі күнге дейін *газсыз* отыруы немесе Ресейден келген қымбат газды пайдалануы қандай қисынға сыяды («Егемен Қазақстан»). **2.** ф и з. *Газы жоқ.* ≈ *Газсыз үй.* **3.** *Газдан арылтқан, газы жоқ.*

ГАЗСЫЗДАНДЫР= е т. *Газдан арылту, газды жою.*

Газсыздандыратын ерітінді. ә с к. *Әскери бөлімдер мен бөлімшелерде газсыздандыру жұмыстарын жүргізуге қолданылатын ерітінділер. Газсыздандыратын ерітінділер* минарты-пулеметті, артиллериялық газсыздандыру толымдарында, автогазсыздандыру мәшинелері мен басқа да газсыздандыратын құралдарда қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Газсыздандыратын ерітінді* сілтілік түрдегі заттардан тұрады. Ол жүйкеге әсер ететін улағыш заттардан залалсыздандыру үшін, сондай-ақ әскери техниканың тоттанбауы үшін №1 газсыздандыратын ерітіндінің көмегімен газсыздандырылғаннан кейін тазалау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАЗСЫЗДАНДЫРҒЫШ т е х. *Газдан арылтатын, газды жоятын.* Газсыздандыру *газсыздандыру* ғыш заттарды, сондай-ақ суды, органикалық еріткіштерді, жуғыш еріткіштерді, т.б. қолдана отырып, арнаулы мәшинелермен, аспаптармен, кешенді газсыздандыру мәшинелерімен (қондырғылармен) жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАЗСЫЗДАНДЫРУ *Газсыздандыру етістігінің қимыл атауы. 1.* э к о л. *Улы газдардың зиянды әрекетін жою, улы газбен уланған нысандарды (жерді, өсімдікті, тамақты, қару жарақты, киімді т.б.) тазарту шаралары. 2.* м е т а л л. *Вакуумдық өңдеу әдісі арқылы сұйық металдағы еріген газдарды ажыратып алу. Газсыздандыру* негізінен металдарды белсенді түрде араластыру, оларды қайнатып

тұндыру және сол газбен қосылыс түзген қышқылсыздандырығыштар арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** г е о л. *Тау жыныстарындағы газды табиғи немесе жасанды жолдармен шығару.* Кен қазбаларында газдардың жиналуы немесе кенттен бөлінуі қопарылыс не улану қаупін туғызады. Мұны болдырмау үшін *газсыздандыру* ға арнайы техника және ұйымдастыру шаралары қолданылады (ҚҰЭ).

Газсыздандыру аймағы. к е н. *Беті ашылған кен қабатымен шектесетін көмір немесе таужыныс массивінің телімі. Газсыздандыру аймағы* н да жақын жүргізілген жер асты қазбаларының әсерінен көмірдің газдануы жүреді де, қысымының өзгеруі нәтижесінде газ қазба атмосферасына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Газсыздандыру заттары. ә с к. *Улағыш заттармен өзара белсенді араласып, оларды усыз құрамаларға айналдыратын химиялық құралдар. Газсыздандыру заттары* н да тотықтырғыш-хлорлау әрекеті бар (Қ.Аманжолов, Қаз. әскери термин.).

Газсыздандыру мәшинесі. ә с к. *Әскери техниканы, киім-кешекті, қорғаныш құралдары мен жергілікті жердің өңірлерін газсыздандыруды, залалсыздандыруды механикаландыру құралы. Газсыздандыру мәшинесі* ретінде автомобильдік құю және автогазсыздандыру станциялары, жуу-бейтараптандыру мәшинесі, сонымен қатар, халық шаруашылығындағы су құятын, су шашатын және тозаңдыратын құралдар қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Арнайы жабдықталған *газсыздандыру мәшинесі* әдетте автомобиль мәшинесіне қондырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Газсыздандыру орны. ә с к. *Уланған және газсызданған заттар қойылатын қоймалар, оларды жуып тазалайтын орындар, газсыздандыратын мәшинелер орналасқан алаң.*

ГАЗТАЗАЛАҒЫШ з а т. т е х. *Газды зиянды қоспалардан тазартатын, ауаға бөлінетін зиянды қоспаларды аулайтын аспап.*

ГАЗТАЛДАУЫШ з а т. т е х. *Газды қоспалардың сапалық және сандық құрамын анықтауға арналған құрал. Газталдауыш* талданылатын газдардың өртүрлі физикалық және физикалық-химиялық қасиеттерін-тығыздығын, дыбыстың өту жылдамдығын, тұтқырлығын, сыну коэффициентін, жылу өткізгіштігін, сәулеленуді сіңіруін, газ сіңірген ерітінділердің электр өткізгіштігін және т.б. өлшейді (Қаз. тілі термин. Кен.) Қол

және автоматты *газ талдауыш*, көрсететін, өзі жазатын, дабыл беретін түрлері болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГАЗТӘРІЗДЕС с. н. *Агрегаттық күйі газтекті, газ түрінде болатын. ≈ Газ тәрізденес* денелер.

ГАЗ-ТОЗАҢДЫ с. н. *Құрамында газ және тозаңы бар*. Кометалар мәңгі сақталатын денелер емес. Олар Күнге жақын келген сайын, бастарынан және құйрықтарынан *газ тозаңды* заттар бөлініп шығып, жойылып кетіп отырады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ГАЗТРУБИНАЛЫ с. н. т. е. х. *Газдың жұмыс істеу энергиясын айналмалы білік энергиясына айналдыратын қозғалтқышы бар*.

ГАЗТУРБИНА з. а. т. т. е. х. *Газдың жұмыс істеу энергиясын айналмалы білік энергиясына айналдыратын қозғалтқыш. ≈ Газ турбина* зауыты.

ГАЗТУРБИНАЛЫҚ с. н. *Газдың жұмыс істеу энергиясын айналмалы білік энергиясына айналдыратын қозғалтқышы бар. Газ турбиналық қозғалтқыштар мен жабдықталған газтурбиналық стансылар кең тараған* (ҚҰЭ).

Газтурбиналық қозғалтқыш. т. е. х. *Газы алдымен сығылып қыздырылатын, содан кейін сығылған және қызған газдың энергиясын білігінде механикалық жұмысқа түрленетін жылулық қозғалтқыш. Газ турбиналық қозғалтқыштар газ, сұйық және қатты отынмен жұмыс істей алады* (ҚҰЭ).

Газтурбиналық стансылар. т. е. х. *Электр генераторының жетегі ретінде газдық турбина пайдаланатын жылу электр стансысы*. Сонымен қатар когенерциялық *газ турбиналық электр стансысы* салуға республикалық бюджеттен 2 010 млн. теңге ақша тағы бөлінеді («Егемен Қазақстан»). *Газ турбиналық стансылар* кештерде, әсіресе, мұнай кен орындарында электр энергиясының негізгі және резервтік көздері ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГАЗТҰМЫЛДЫРЫҚ з. а. т. ә. с. к. *Улағыш және радиациялық заттардан қорғайтын сүзгісі бар, адамның басына киетін маска. Газ тұмалдырық адамның тыныс мүшелерін, беті мен көзін улағыш және радиактивтік заттардың зақымдауынан, зиянды бу, газ, түтін және басқаларынан қорғаныш үшін қолданылатын жеке құрал* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАЗШАМ з. а. т. т. е. х. *Газбен жанатын шам*. Күндізгідей жап-жарық жоғалған ине табылған. Майшам емес, *газшамнан* Штрек нұрға малынған (М.Әлімбаев, Құрбыма).

ГАЗШАР з. а. т. а. с. т. р. *Газ массасының шоғыры*. Бұл жұлдыздардың бәрі салқынырақ атмосферамен қоршалған қызған *газша* р екенін дәлелдейді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Күн дегеніміз диаметрі 1 миллион 400 мың км өте зор *газша* р (Ғалам ғажап.).

ГАЗШЫ з. а. т. *Газ жүргізу ісімен айналысатын адам*. Домна цехының *газшыла* р бөлмесі. Төрт қабырғасы толы ондаған аспаптар («Лен. жас»).

ГАЙДУК [венг. hajduk] з. а. т. т. а. р. 1. XV–XIX ғғ. *Шығыс Еуропадағы түрік билігіне қарсы күресуші Балқан және Венгрия партизандары*. 2. *Басыбайлылық құқық тұсында – атқосшы*.

ГАЙКА з. а. т. т. е. х. *Белгілі бір бөлшек заттарды бекіту үшін қолданатын көп қырлы, бунақты, металдан жасалған деталь, бұранда*. Чертежды қарындашпен сызғанда қысқа қарындаш өзекшесі өткізіліп, *гайкамен* бекітіледі (Сызу).

ГАЙМОРИТ з. а. т. м. е. д. *Кеңсіріктің жоғарғы жақ қойнауындағы кілегей қабықшасының қабынуы*. Ертеңінде оны клиникаға апарып, онда әлгі «жеңіл» аурудың асқынды, *гайморитке* айналғаны анықталды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Ауру ағылшын анатомы Гаймордың (Hidhmore) 1613-1685 есімімен аталады. *Гаймориттің* жедел және созылмалы түрлері болады (ҚҰЭ).

ГАЙОТ з. а. т. г. е. о. л. *Ұшар басы мұжылыт тегістелген, беткі деңгейі біршама тегіс жазықты сөнген суасты жанартауы. Гайот шоқыларының төбелері 200 м-ден 2500 м-ге дейінгі тереңдіктер өңірінен байқалады* (Қаз. тілі термин. Геология). Кейбір ғалымдар *гайоттарды* кезінде су бетіне шығып тұрған жанартаулы аралдар қалдығы деп есептейді (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАЛ з. а. т. ф. и. з. *Халықаралық Бірліктер жүйесіндегі 1 см/с²-теңудеу бірлігі, белгісі – гал, Gal. Гал италия оқымыстысы І.Галилейдің құрметіне аталған* (ҚҰЭ). Практикада *галдың* үлестік бірлігі миллигал да қолданылады (ҚҰЭ).

ГАЛА- [франц. gala] *Еуропа және орыс тілдерінен енген сөздерге «үлкен, сәнді, салтанатты» деген қосымша мазмұн беретін күрделі сөздердің бірінші бөлігі*. Мыс: *гала-концерт, гала-фестиваль, гала-матч*.

ГАЛАГАН з. а. т. т. а. м. а. қ. *Жаңа ауланған көксеркенің шарбысы мен тұздалған уылдырығы. Галаганның* көктемгі уылдырықтың ылғалдығы 43 %, белогы – 26%, тұзы – 13,4%, майы – болмайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАЛА-КОНЦЕРТ з. а. т. ө. н. е. р. *Үлкен, салтанатты концерт*. Ресейдегі Қазақстан жы-

лының жабылу салтанатында Қазақстанның таңдаулы өнер шеберлері мен белді шығармашылық ұжымдарының қатысуымен үлкен *гала-концерт* ұйымдастырылды («Егемен Қазақстан»).

ГАЛАКТИКА [грек. galaktikos] з а т. а с т р. *Аспан әлеміндегі, күнді де қоса қамтитын алып аумақты жұлдыздар жүйесі.* Біздің *галактикадан* басқа *галактикалар* өте алыста болғандықтан, бізге тұманданған тәрізденіп көрінеді, сол себепті біз оны (тырнақшада) «Тұмандық» деп атаймыз (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Жұлдыздардың кеңістікте таралу тығыздығы *галактика* полюстерінің бағытында тым аз болады (ҚҰЭ).

Біздің галактика. а с т р. *Құрамына Құн енетін ғаламшарының бірі Жер болып табылатын галактиканың ғалымдар арасындағы атауы.* Магеллан бұлттары басқа бір галактиканың *біздің галактикамен* соқтығысуы нәтижесінде пайда болған деген жорамал, сондай-ақ ядросы белсенді галактиканың орталық аймағында қара құрымдар болуы мүмкін деген болжам жасалады (ҚҰЭ).

Галактикадан тыс астрономия. *Астрономияның біздің галактикадан тыс ғарыштық денелерді зерттейтін бөлімі.* Республикада *галактикадан тыс астрономия* саласынан зерттеу жұмыстары 1968 жылдан Астрофизика институтында сыртқы галактикалардан келетін әлсіз жарық ағынын күшейту үшін қолданылатын көп каскадты электрондық-оптикалық түрлендіргіштің (ЭОТ) көмегімен жүргізіліп келеді (ҚҰЭ).

ГАЛАКТИКААРАЛЫҚ с ы н. а с т р. *Галактикалар арасындағы, екі немесе бірнеше галактикалар бойынша.* Дәлірек айтқанда, галактикадан тыс астрономияда табиғатта кездесетін мөлшері мен массасы өте үлкен объектілер, тығыздығы төмен *галактикааралық* орталар, үлкен кеңістікте өтетін әртүрлі процестер, сондай-ақ аспан объектілерінің «өткен тарихы» да зерттеледі (ҚҰЭ).

ГАЛАКТИКАДАЙ с ы н. *Галактика сияқты.* Қазіргі кездегі аса күшті телескоппен қарағанның өзінде (2 миллиард жарық жылының қашықтығына дейін) біздің *галактикадан* алыс алыстан тұмандық сияқты көрінетін миллиардқа жуық галактикалардың бар екендігі анықталып отыр (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ГАЛАКТИКАЛАР з а т. а с т р. *Біздің галактикадан тыс орналасқан алып жұлдыздық жүйелер.* *Галактикалар* аспанда Құс жолынан тыс жарық тұман түрінде көрінеді. Сондықтан оларды галактикадан тыс тұман-

дықтар деп те атайды (ҚҰЭ). *Галактикалар* – ғалымды құрайтын, өлшемдері өте үлкен жұлдыздар жүйелері (Қаз. тілі термин. Геология). Кейін Хаббл *галактикалардың* құрылымдық жіктелімінің (классификациясының) негізін жасады. Бұл жіктелім бойынша, *галактикалар* үш класқа бөлінеді: спираль бойымен орналасқан спиральдік галактикалар, эллипсоид пішіндес эллипстік галактикалар, белгілі пішіні жоқ бұрыс (регулярлы емес) галактикалар (ҚҰЭ).

ГАЛАКТИКАЛЫҚ с ы н. *Галактикаға тән.* Аспан әлемінде *галактикалық* жеке-жеке жұлдыз жүйелері шоқ-шоқ болып шашылып жатыр (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім).

Галактикалық жыл. а с т р. *Құн жүйесі галактика центрі төңірегінде бір айналым жасайтын уақыт аралығы.* *Галактикалық жыл* шамамен 230 миллион жыл (Қаз. тілі термин. Геология).

Галактикалық тұмандық. а с т р. *Галактика құрамына енетін сиретілген газдар мен тозаңдардан тұратын әртүрлі аспан объектілері.* *Галактикалық тұмандықтардың* қылаң және қоңыр тұмандық деп, ал қылаң тұмандықтың өзін диффузиялық және планеталық деп екіге бөледі (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Құрамына, пішініне және физикалық табиғатына қарай *галактикалық тұмандықтардың* диффузиялық галактикалық тұмандық (қылаң және қоңыр), планеталық *галактикалық тұмандық* және глобулалар болып бірнеше топқа бөледі (ҚҰЭ).

ГАЛАКТОЗА [грек. galaktos] з а т. х и м. *Табиғатта көп кездесетін алты атомды қанттардың бірі түрі.* *Галактоза* жануарлар мен өсімдік тіндерінде жеңіл сіңірілетін глюкозаға айналады (ҚҰЭ). *Галактоза* – табиғатта көп таралған, ол олигосахаридтердің (мелибиоза, рафиноза, стахиоза), кейбір гликозидтердің, өсімдіктер және бактериялар полисахаридтерінің (шайыр, шырыш, галактандар, пектиндік заттар, гемицеллюлозалар) құрамында, адам және жануарлар организмінде (лактоза құрамында), липоидтер (цереброзидтер) құрамында, жүйке ұлпасы ганглиозидтерінде болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАЛАКТОЗЕМИЯ [грек. galaktos] з а т. м е д. *Галактозаның глюкозаға айналуына қажет ферменттің болмауынан зат алмасудың генетикалық бұзылуы.* Егер *галактоземия* емдемесе, адам жазылмайтын ақыл-ой кемістігіне ұшырайды (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАЛАКТУРОН: галактурон қышқылы. *х и м. D – галактозаның алтыншы көміртегінің тотығуы нәтижесінде түзілген бір негізді гексурон қышқылы. Г а л а к т у р о н қ ы ш қ ы л ы* шайыр, шырыш, кейбір микроб белоктарының, әсіресе пектиннің құрамында көп болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Г а л а к т у р о н қ ы ш қ ы л ы* судағы ерітіндісін кейбір металл тұздармен қосып қайнатқанда L-арабиноза түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАЛАЛИТ [грек. gala – сүт, lithos – тас] з а т. *х и м. Сүттен алынатын сарғылт түсті жұқа зат. Г а л а л и т* – қаймағын алған сүттен алынатын пластик. *Г а л а л и т* жақсы боялады, судың әсерінен бүлінбейді (Химия өнімдері.).

ГАЛАНТЕРЕЯ [франц. galanterie] з а т. **1.** *Айна, тарақ, ине-жіп сияқты күтінім заттары мен жеке пайдалану заттарының саудалық аты. 2. Уақ-түйек бұйымдар сататын арнаулы дүкен, я бөлім.* Павильон көрмеде аяқ киім, сырт киім, бас киім, көйлек, *г а л а н т е р е я*, трикотаж, шұлық-носки, «ансамбль», мебель бөлімдері бар (Ж.Исмағұлов, Адам.).

ГАЛАНТИН з а т. т а м а қ. *Балық немесе құс етінен жасалған тағам түрі. Г а л а н т и н* – балықтан немесе құс етінен желатин, желе құйылып әзірленген тамақ (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАЛАТ з а т. *Біздің заманымыздан бұрынғы 278277 ж. Кіші Азияға басып кіріп, оның батыс өңірін қоныстанған кельт тайпасы.* Пергам патшасы I Аттал әскерінің ығыстыруымен *г а л а т т а р* б.з.б. 232 ж. Галатия аталып кеткен аймаққа көшіп, сол өлкеде тұрақтап қалды (ҚҰӘ). *Г а л а т т а р* өздерінен әлеум.-қоғамдық жағынан анағұрлым дамыған жергілікті грек тайпасының мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін толықтай қабылдады (ҚҰӘ).

ГАЛЕГА [лат. galega] з а т. б о т. *Жылы жақта өсетін жасыл гүлді, бұршақ тәрізді жабайы өсімдік. Г а л е г а* – еліміздің оңтүстік-батысында, Қырым мен Кавказда өсетін жасыл гүлді, көпжылдық бұршақ тәрізді жабайы өсімдік (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГАЛЕНИТ [лат. galena] з а т. г е о л. *Қорғасын түсті сұр минерал, қорғасын сульфиді, негізгі қорғасын кені. ...Өзі ап-ауыр, қорғасын шығатын г а л е н и т* деген минерал (А.Машанов, Жер асты.). *Г а л е н и т* гидротермалық кендерде тараған, қорғасынның басты кені (Қаз. тілі термин. Геология). Қазақстанда *г а л е н и т* Кенді Алтай мен Сарыарқадағы қорғасын кен орындарында кездеседі (ҚҰӘ).

ГАЛЕРА [итал. galera] з а т. **1.** *Ә с к. Ағаштан құрастырылған, ең алғаш венециялықтар жасаған әскери еспелі кеме. 2. т а р. Орта ғасырларда Батыс Еуропа елдерінде құлдар мен тұтқынға түскендерді, айыпталғандарды ескекші ретінде пайдаланған көпесекті көне әскери кемеге жіберіп жазалау.*

ГАЛЕРЕЯ [франц. galerie] з а т. **1.** *с ә у л е т. Үлкен үйдің бөлшек-бөлшектерін біріктіріп, қатынастырып тұратын, төбесі жабық, бір жағы ашық ұзын ғимарат.* Залға олар қиналмай-ақ жетті. Тек бір жерде ғана *г а л е р е я* ның табаны тарылып, терең қуыс болған екен («Лен. жас»). Қазірде құрылысшылар қоймалар мен цех аралығын жалғастыратын *г а л е р е я* және көмекші объектілер салумен шұғылданады («Соц. Қаз.»). Сарайдың бөлмелерінің өрнектері, террасалары, *г а л е р е я* л а р ы, моншалары, өздерінің сан қилылығымен кімді болмасын таңырқатады («Лен. жас»). Иірілген *г а л е р е я* арналарының астындағы тіреулер жіңішке темір-бетон конструкцияларынан қадалған (Адам және химия). **2.** *Қабырғаны тұтас алан ұзын балкон.* Кең *г а л е р е я* да ұзақ әңгімелестік (Ауызекі). **3.** *Театрдың көрермендерге жоғарыдан арналған орны, қатары. Г а л е р е я* көрермендер залының жоғары текшесі (ҚҰӘ). **4.** *Суреттер көрмесіне арналған мұражай үйі.* Жігіттерді жиын-дискуссиядан, спорт залынан, не лекциядан, немесе Шевченко атындағы сурет *г а л е р е я* с ы н а н көрсең қуанасың (С.Байжанов, Жастық.). Өткен жылы Алматының сурет *г а л е р е я* с ы н д а Ленинград әрмитажының көшпелі көрмесі болды (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). **5.** *қ ұ р. Плотина және т.б. құрылысында бетон немесе темірбетон бөгеттерінде қалдырылатын қуыс. Г а л е р е я* бөгет бетонының ахуалын бақылау, сүзілген суды жинау және алып кету, бөгетінің көрізденуін тазалау мен жұмысын бақылау, тегістерді цементтеуді және жарықтарды бітеу мақсатында бетондауды жүргізу, түрлі коммуникациялар салу және бақылау-өлшеу аппаратура-ларын орналастыру үшін жасалады (Қаз. тілі термин. Су.). *Г а л е р е я* горизонталь және көлбеу, ұзынабой, көлденең болып келеді (Қаз. тілі термин. Су.). **6.** *а у ы с. Біркелкі заттардың тобы, тізбегі.* Еңбек адамдарының толып жатқан *г а л е р е я* с ы н тізіп айту да мүмкін емес (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс). Бұл жатақта [әскери жөнелту пункті ішіндегі] әр алуан кейіпкердің үлкен де бай *г а л е р е я* с ы болар еді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

ГАЛЕТ [франц. galette] з а т. т а м а қ. *Ұзақ мерзім сақталатын, нанды алмастыратын печеньелер. Г а л е т т е р* жай (құрғақ

печенье, крекер) және майлы (құрамында 10-18% сары май немесе маргарин бар) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАЛИСИЯЛЫҚ з а т. *Испаниядағы Галисия облысының жергілікті халқы*. Жалпы саны – 3,15 млн. (1995). Латын Америкасында 1 млн-дай, Кубада 30 мыңдай, Америка Құрама Штаттарында 20 мыңдай *г а л и с и я л ы қ т а р* тұрады (ҚҰЭ). *Г а л и с и я л ы қ т а р* христиан дінінің католик тармағын ұстанады (ҚҰЭ).

ГАЛИТ [грек. hals] з а т. г е о л. *Тұз қышқылының натрий тұзы, тас тұзы галоидтер табына жататын минерал (NaCl), тұрмыста ас тұзы деп аталады. Г а л и т т і қ шығу тегі – магмалы тау жыныстары бұзылуынан пайда болады да, беткі ағын сулармен еріп барып, көлдер мен теңіздерде тұнады. Г а л и т т і қ дәмі ащы, суда жақсы ериді, түсі ақ, сұр, қызғылт, сызығы – ақ, шыны жалтырлы кристалды – текшелі (Т.Тазабекұлы, Топырақтану). Г а л и т т і қ дәмі кәдімгі ас тұзының дәміне ұқсас, ал сильвиндікі – тіл қуыратын сүйкімсіз кермек (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

ГАЛИФЕ з а т. к и м. *Екі жаны делдіңкі, тар балақты, етікпен киетін (әскери) шалбар*. Үстінде көп жуылып өңі қашқан сарғыш гимнастерка мен әскери көнетоз *г а л и ф е*, аяғында керзі етік (М.Сүндетов, Ескексіз.). Сұлтан шибарқыт *г а л и ф е* шалбары мен шибарқыт френч киіпті (Ә.Тарази, Құйрықты.). *Г а л и ф е* Француз генералы Галифе (Galliffet), 1830-1909 атымен байланысты қойылған (ҚҰЭ).

ГАЛИФЕЛІ с ы н. *Галифе шалбар киген*. – Баяғыда сен келін боп түскенде тойда табанда төрт жігітпен күресіп, бәрінен де жығылып тынатын қара көк *г а л и ф е л і* құрдасың бар еді ғой, – деді ол (Бәйшешек). Сірә, осы орманды ауылдың бастығы болар, оң көзі қыбыр етпей тасырайып қалған, қызыл шырайлы, бурыл сақал, *г а л и ф е л і* қара барқыт шалбарлы кісі аталық атама ықыласы қатты түсті (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз).

ГАЛЛА з а т. з о о л. *Галла нематоды*. *Г а л л а* ішіндегі ұрғашысы екі мыңға жуық жұмыртқа салады (ҚҰЭ).

Галла нематоды. з о о л. [лат. meloidogyne spp]. *Жұмырқұрттар табына жататын өсімдік тамырында масыл болып тіршілік ететін жәндік*. Бұл құрттар жер шарында көп тараған, жиі кездесетін түрлері оңтүстік, солтүстік, мақта жержаңғақ *г а л л а н е м а т о д ы* (ҚҰЭ). *Г а л л а н е м а т о д ы* 1500-ден аса өсімдік түрін, оның ішінде бау-бақша, жеміс-жидек, көкөніс және техникалық дақылдарды қатты зақымдайды (ҚҰЭ).

ГАЛЛАЛАР з а т. *Эфиопиядағы екі ірі этникалық топтың бірі. Г а л л а л а р* еуропалық пен қара нәсілдің араласуынан шыққан аралық нәсілге жатады (ҚҰЭ). *Г а л л а л а р д ы ң* халық фольклорында аңыздар, сиқыршылық туралы туындылар көп (ҚҰЭ).

ГАЛЛДАР з а т. т а р. *Ежелгі кельт тайпасы. Г а л л д а р* б.з.б. VI–V ғасырларда Альпі тауының солт.-батысындағы Рейн, Сена, Луара, Дунай өзендерінің жағалауын қоныстанған (ҚҰЭ). Кейінірек бұл өлке Луара өзенінің солтүстік жағалауындағы территорияны өз игілігіне айналдырды. *Г а л л д а р* тайпалардың (герман, т.б.) құрамында сіңіп кетті (ҚҰЭ).

ГАЛЛИЙ [лат. gallium] з а т. х и м. *Д.И.Менделеевтің периодты жүйесінің үшінші тобындағы химиялық элемент. Г а л л и й*, индий, таллий – бұл үшеуі де күмістей ақ, жұмсақ, өрі оңай балқитын металдар (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). *Г а л л и й д і* алюминий, мырыш, кадмий, германий т.б. өндіріс қалдықтарынан экстракция, электролиз т.б. әдістермен алады (ҚҰЭ). *Г а л л и й д і* 1875 ж. Француз химигі П.Э.Лекок де Буабодран ашып, оны Франция құрметіне *г а л л и й* деп атаған (ҚҰЭ).

ГАЛЛИЦА [лат. itonididae] з а т. з о о л. *Үлкендігі төрт-бес мм қосқанаттылар отрядына жататын жәндіктер. Г а л л и ц а л а р д ы* бақылау – көңіл аударарлық іс (Б.Мұханов, ...Қазақст. өсімдік.). *Г а л л и ц а л а р д ы ң* қызғылт, сары түсті дернәсілдері ұршыққа ұқсас, кеудесінің төменгі жағында сақина тәрізді қабыршағы болады (ҚҰЭ). *Г а л л и ц а* дернәсілі өсімдік тінін тітіркендіргендіктен, өсімдіктің сол жерінде галла (беріш) пайда болады, аты осыған байланысты қойылған (ҚҰЭ).

ГАЛЛИЦИЗМДЕР [франц. gallicisme] з а т. л и н г в. *Француз тілінен енген және өзге тілдік бөтен элемент ретінде танылатын сөздер немесе сөзқолданыстары. Мыс., галерея, клише, нуворши. Г а л л и ц и з м д е р* сондай-ақ француз тілінің үлгісімен жасалған тіл орамдары (Тіл білімі сөздігі).

ГАЛЛОГРЕК з а т. *Галаттар*. Кейде галаттарды *г а л л о г р е к т е р* деп атайды (ҚҰЭ).

ГАЛЛОН [ағыл. gallon] з а т. *Ұлыбритания, АҚШ және басқа да кейбір ағылшын өлшемін қолданатын елдердегі сұйық және ұнтақ заттар өлшемінің бірлігі. Ұлыбританияда 1 г а л л о н* сұйықтық 4, 546 л, Америка Құрама Штаттарында 3, 785 л тең; ұнтақ заттардың 1 г Америка Құрама Штаттарында 4, 405 л тең.

ГАЛЛУАЗИТ з а т. г е о л. *Силикаттар тобына жататын минерал. Г а л л у а з и т* минералды ашқан Бельгия геологі д Аллуаның есімімен аталған (ҚҰЭ). *Г а л л у а з и т* керамикалық шикізат, катализатор дайындауда және толтырғыш ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ [лат. hallucinatio] з а т. м е д. *Ми қызметінің бұзылуы нәтижесінде жоқ нәрсені бардай елестейтін (көру, иісін сезу, есту т.б.) жалған сезім.* Бұл аурумен ауырғанда адам *г а л л ю ц и н а ц и я л а р* көреді (Адам анатом.). *Г а л л ю ц и н а ц и я* – елестеу, жалған сезім (М.Исамбаев, Мед. анықтама.). *Г а л л ю ц и н а ц и я л а р* көптеген психикалық аурулар, жарақаттану, улану, ауыр жан қиналысы жағдайында болады (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Галлюцинацияға, жасалған елеске қатысты, соған тән.* Ми қабынуындағы қозу процесі тежелу процесімен алмаспай тұрып қалғанда да *г а л л ю ц и н а ц и я л ы қ* бейнелер пайда болады (ҚҰЭ).

ГАЛЛЮЦИНОГЕН з а т. м е д. *Ми қызметін бұзатын және галлюцинация тудыратын өсімдік не синтезделген жасанды зат.* *Г а л л ю ц и н о г е н* – галлюцинация туғыза алуға қабілетті психотропты химиялық қосылыстар тобының кез келген өкілі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГАЛЛЮЦИНОГЕНДІК: **галлюциногендік интоксикация.** м е д. *Адамның галлюцинагенді пайдаланудан улануы. Г а л л ю ц и н о г е н д і к и н т о к с и к а ц и я* адаптивті мінез-құлық бұзылуынан, дабылдың немесе торығудың байқалуынан, пайымдаудың бұзылуынан, қабылдаудың өзгеруінен және көптеген физиологиялық өзгерістерден, соның ішінде жүректің жиі соғуынан, таханардиядан, тремордан және т.б. білінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАЛЛЮЦИНОЗ з а т. м е д. *Алкоголизмге ұшырағанда және т.б. ауру салдарынан галлюцинация тудыратын жүйке ауруы. Г а л л ю ц и н о з* – галлюцинацияға күшті төзімділікті белгілеуге арналған жалпы термин (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГАЛО [франц. hals] ...*Мағынасы «тұз» сөзіне сәйкес күрделі сөздердің бірінші бөлігі, мыс: галофиттер.*

ГАЛОГЕН з а т. х и м. *Фтор, бром, хлор, йод сияқты химиялық элементтер. Г а л о г е н* иондары лиганд ретінде көптеген кешенді қосылыстар алуда пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГАЛОГЕНДЕР [грек. hals – тұз, genes – түзуші] з а т. х и м. *Металдармен қосылған кезде тұздар пайда болатын (фтор, хлор, бром,*

*йод, т.б. сияқты) химиялық элементтер тобы. Г а л о г е н д е р д і*ң сыртқы электрон қабатында 7 электрон болатындықтан қасиеттері ұқсас, бір электрон қосып алып, тұрақты 8 электронды конфигурацияға айналып теріс бір валентті болады (ҚҰЭ).

ГАЛОГЕНДЕУ= е т. х и м. *Галогендерге айналдыру.* Галогендер химия өнеркәсібінде кең қолданылады, көптеген органикалық және бейорганикалық заттарды *г а л о г е н д е у* арқылы олардың галогендік қосылыстары алынады (ҚҰЭ).

ГАЛОГЕНДІ: **галогенді шам.** *Жарық шамның ішіндегі инертті газдың құрамында галогендер (йод немесе бром) болатын шам. Г а л о г е н д і ш а м н ы ң* жай шамдардан артықшылығы – көлемінің шағын болуы, жарық тарауының тұрақтылығы және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАЛОГЕНДІК с ы н. х и м. *Галогенге тән, сол сияқты.* Хлор, йод, бром және бұлардың *г а л о г е н д і к* қосылыстары медицинада, қағаз өнеркәсібінде, мата ағартуда, тіс тазалайтын пасталар жасауда қолданылады (ҚҰЭ).

Галогендік жыныстар. г е о г р. *Құрғақшылықтан кеуіп бара жатқан теңіз бассейндердің, тоғандардың, тұзды көлдердің түбінде қалған қаныққан ерітінділердің кристалдануы нәтижесінде түзілетін хемогендік шөгінді жыныстар. Г а л о г е н д і к ж ы н ы с т а р д ы ң* минералды галит, сильвин, карналлит, гипс, астрахонит, табиғи сода, бишофит, кайнит, полигалит т.б. түрлері бар. Кең тарағаны тас тұзы, сильвинит және карналитті жыныстар (ҚҰЭ). *Г а л о г е н д і к ж ы н ы с т а р д ы ң* кристалданып шөгуі үшін ауа райының құрғақ, ыстық болуы, буланудың жауын-шашыннан әлдеқайда басым болуы, еріген тұз теңізден не жерасты суымен тұрақты келуі және су алабы түбінің үздіксіз және бірқалыпты төмендеуі шарт (ҚҰЭ).

Галогендік кендер. г е о л. *Галогендік жыныстардан қалыптасқан кен. Г а л о г е н д і к к е н д е р* Қазақстанда кең тараған. Олар, негізінен, тас көмір және пермь кезеңдерінің шөгінділерімен байланысты (ҚҰЭ).

ГАЛОГЕНЕЗ: **галогенез геохимиясы.** х и м. *Тұздар кенорындары мен олардың өзгеруін қалыптастыратын химиялық элементтер миграциясы процестерінің жиынтығы. Г а л о г е н е з г е о х и м и я с ы н д а* тұз жаралу процестері үшін ең маңыздысы – алаптардың коректену кезіндегі (өзендер) және булану процестері кезіндегі кристалдану ретінің физикалық-химиялық заңдылықтары (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАЛОГЕНИДТЕР' з а т. х и м. *Галогендердің басқа элементтермен түзетін қосылыс-*

тары. Галогенидтерге басқа элементтермен салыстырғанда, галоген атомының электртерістігі көбірек болатын қосылыстар жатады (ҚҰЭ). *Галогенидтерге* полигалогенидтер, гидрогалогенидтер, оксо-оксигалогенидтер, гидроксогоалогенидтер сияқты кешенді галогенидтер жатады (ҚҰЭ).

ГАЛОГЕНИДТЕР² з а т. г е о л. *Табиғи галоидтар – минералдар тобы, галлосутекті қышқылдардың тұздары (HF, HCl, HBr, HI). Галогенидтер* құрамында сәйкес 4 топқа бөлінеді: фторидтер, хлоридтер, бромидтер, иодидтер (ҚҰЭ).

ГАЛОГЕНСУТЕГІ з а т. х и м. *Галогендер мен сутегінің қосылысынан түзілген зат.* Хлор, бром, йод оттектен әрекеттесіп оксидтер, ал фтор – оттектен фторидын түзеді. Олар сутегімен *галогенсутегі* HX (X – галоген атомы) түзеді (ҚҰЭ).

ГАЛОП [франц. galop] з а т. м у з. *Жылдам екпінмен билетін би музыкасы. Галоп* – 2/1 өлшемінде жазылып, жылдам екпінмен биленетін би музыкасы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **2. с п о р т.** *Ат шабысының түрі.*

ГАЛОПЕЛИТТЕР з а т. г е о л. *Құрамында 30% ерігіш тұздар бар сазды және әксазды таужыныстар.* Оңай ерігіш тұздардан басқа *галопелиттер* құрамына басқа заттар (ангидрит, карбонат, далашпат, кварц, хлорит, гидрослюда және органикалық заттар) кіреді (Қаз. тілі термин. Геология). *Галопелиттерге* тән сипат – пластикалы еместігі (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАЛОФИТТЕР [грек. hals – тұз, phyton – өсімдік] з а т. б о т. *Сор-сортаң топырақта өсетін, тұзды ортаға бейімделген сораң өсімдіктер (сораң, кермек, сарсазан, бұйырғын т.б.).* Табиғи бейімділік нәтижесінде *галофиттер* бойына көп минералдық (күлдік) элементтер жияды (Т.Тазабеков, Топырақтану). *Галофиттер* топырақтың сорға айналуында көрсеткіші (биондикатор) болып есептеледі (ҚҰЭ). *Галофиттерді* үлкен үш топқа бөледі: эвгалофиттер – нағыз тұзды топыраққа бейімделген өсімдіктер; жапырақтары мен сабақтары қалың, жуан; киногалофиттер – сіңген тұзды арнайы бездер көмегімен белсенді түрде кері жүйелерінің ерекше құрылысы арқасында тұзды көп сіңірмейтін өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАЛОФОБТАР [грек. hals – тұз, phobos – қорқыныш] з а т. б о т. *Тұзды топырақты жаратпайтын, тұзды ортаға бейімделген өсімдіктер. Галофобтардың* өсіп-дамуы тұз концентрациясы 3 г/литрден асса күрт тежеледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАЛОШ [франц. galoches] з а т. *Тазалық үшін аяқкиім сыртынан киілетін резіңке аяқкиім.* Ақылбек «Победа» ішінде кетіп бара жатқандықтан, пальто мен *галошты* қажеті жоқ деп ойлаған еді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Омар күншуақта тұрып, аулындағы дүкеннен жаңадан алып киген *галошын* суға малып-малып қояды (Б.Майлин, Танд. шығ.). Кейбір жерді қар басып, Жатыр судың шалшығы, *Галошын* а жабысып, Жібермейді балшығы (С.Мәуленов, Жолдас).

ГАЛСТУК [нем. Halstuch] з а т. **1. Мойынтақ** (көйлектің жағасын орай, алқымын түйіп, мойынға байлайтын жібек, тағы басқа матадан жасалған зат). Үстінде сұр костюмі бар, мойнында *галстук*. Бұл – Рахмет (С.Ерубәев, Менің құрдас.). Егер *галстук* байлап, ақ жағамен келсе, Мейрамның өзімен де сөйлеспес еді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Төрдегі айна алдында бір балалау жігіт теріс қарап *галстугі* байлап тұр екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Салынған крахмалды ақ жағаға, Тағылған *галстук* те қатып түскен (Т.Жароков, Танд. шығ.). **2. Мойынтақ** с о в. (пионерлер тағатын үш бұрышты қызыл мата). *Галстук* қызыл мойнымда, Мектепке қарай жүгірдім (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). Жаңада бір үлкен қыз пионер болдың деп, Әсияның мойнына қызыл *галстук* байлап берген (С.Мұқанов, Аспаз). Пионерлер *галстук* тағып мойнына, Көшелерде күлімдейді шұбалып (Пернедегі терме.).

ГАЛТЕЛЬ [нем. Hohlkehle] з а т. с ә у л е т. **1. Заттың** үшкір бұрышын *жұмыр, дөңгелек ету*. **2. Қабырға мен еденнің қилысындағы қуысты жасырып тұратын ағаш тақтайша (плинтус).**

ГАЛҮН [франц. galon] з а т. *Әскери т.б. киімдердің жағасы, жеңдеріне алтын, күміс, түрлі-түсті жылтырауық әшекеймен көмкере безендірілген таспа, әшекейлі жолақ.*

ГАЛЬВАНИЗАЦИЯ з а т. ф и з. *Емге, техникалық я басқа бір қажетке электрдің тұрақты тогын қолдану.*

ГАЛЬВАНО *Еуропа және орыс тілдерінен енген күрделі сөздің гальваникалық токқа қатысы барлықты білдіретін бірінші бөлімі, мыс: гальванопластика.*

ГАЛЬВАНОМЕТР з а т. ф и з. *Электрдің әлсіз тогын өлшейтін аса сезгіш аспап.* Батареяның оң полюсі эмиттерге, теріс полюсі екінші *гальванометр* арқылы триодтың коллекторына қосылады (К.Айманов, Физика).

ГАЛЬВАНОКАУСТИКА [итал. galvanì, грек. kaustikos – күйдіретін] з а т. **1. ф и з.** *Электр тогының қушымен металл бетінде*

сурет, өрнекті күйдіріп салу. **2. м е д. Гальванотермия.** Тканьдарды электр тогымен қатты қызған металл түтікшелермен күйдіру (мысалы: полиптерді сылып тастағанда).

ГАЛЬВАНОМАГНИТ: гальваномагниттік құбылыстар. **ф и з.** Бойымен ток жүретін қатты өткізгіштердің (металдар мен шала өткізгіштердің) электрлік қасиеттеріне әсер ететін магнит өрісіне байланысты құбылыстардың жиынтығы. Көлденең *г а л ь в а н о м а г н и т т і к қ ұ б ы л ы с т а р ғ а* Холл эффектiсi мен магнит резистивтік эффект құбылыстары жатады (ҚҰЭ). *Г а л ь в а н о м а г н и т т і к қ ұ б ы л ы с т а р д ы ң* негізгі себебі – магнит өрісінде заряд тасушылар (өткізгіш электрондар мен кемтіктер) траекториясының қисаюы (ҚҰЭ).

ГАЛЬВАНОПЛАСТИКА [итал. Galvani, грек. plastike] **з а т. т е х.** Гальванотехникада электролиз әдісімен металл немесе металл емес түпнұсқадан металл көшірме жасау. Құрылыс барысында көптеген техникалық жаңалықтар өмірге келгенде, атап айтқанда, академик Б.С. Якоби ашқан *г а л ь в а н о п л а с т и к а* әдісі алғаш рет осында қолданылғанына назар аударған жөн (С.Абдрахманов, Елдік сыны). *Г а л ь в а н о п л а с т и к а* грампластикалардың штамптарын дайындау үшін кеңінен қолданылған, қазір гальваностереотиттерді жасау үшін, сондай-ақ, полиграфияда т.б. қолданылады (ҚҰЭ).

ГАЛЬВАНОСКОП [итал. galvani, грек. skopeo – қарапайым] **з а т. т е х.** Электр желісінде тұрақты электр тогының барлығын және оның бағытын анықтайтын аспап.

ГАЛЬВАНОСОҚҚЫЛЫ: гальваносоққылы теңіз минасы. **ә с к.** Мина корпусынан шығыңқы қалтақша кемеge тигенде жарғышы іске қосылатын түйіспелі мина.

ГАЛЬВАНОСТЕГИЯ [итал. Galvani, грек. stegē – қаптаймын] **з а т. т е х.** Электролиттік тұндыру әдісі арқылы бұйым бетіне қорғаныш немесе сәндік металл қаптама жасау. *Г а л ь в а н о с т е г и я* жасаудың алдында бұйым беті майдан тазартылады, өңделеді, ажарланады және жылтыратылады (ҚҰЭ). *Г а л ь в а н о с т е г и я* процесі гальваникалық астауда жүргізіледі (ҚҰЭ). Электролиз жәрдеммен бір металды екінші металл бетіне жалату *г а л ь в а н о с т е г и я* деп аталады (ҚҰЭ).

ГАЛЬВАНОТЕРАПИЯ **з а т. м е д.** Тұрақты электр тогын емдік және аурудың алдын алу мақсатында пайдалану. *Г а л ь в а н о т е р а п и я* – электротерапияның бір саласы. Тұрақты токтың адам ағзасына әсерін зерттеу бақаның бұлшық етіне тәжірибе жасаған

италиялық ғалым Л.Гальвани жұмыстарынан кейін басталады (1791) (ҚҰЭ). *Г а л ь в а н о т е р а п и я* ны өртүрлі ісік ауруларына, іріңді жараларға, атеросклероз, өйелдердің жүктілік кезінде қолдануға болмайды (ҚҰЭ).

ГАЛЬВАНОТЕХНИКА **з а т. т е х.** Қолданбалы электр химиясының металды металл және металл емес бұйымдардың беткі қабатына электролиттік тұндыру процесін қамтитын саласы. *Г а л ь в а н о т е х н и к а* су ерітіндісіндегі тұздар арқылы тұрақты электр тогы өткенде металдардың кристалдануына негізделген (ҚҰЭ). *Г а л ь в а н о т е х н и к а* процесін алғаш рет ашып, оны техникада қолданған орыс ғалымы Б.С.Якоби (1801–1874) болды (ҚҰЭ). *Г а л ь в а н о т е х н и к а* -д а ерімтал аноды бар электролиз қазірде аса таза металдар алу үшін, мысалы, мысты электролиттік жолмен тазалау, бір металды екінші металмен қаптау кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГАЛЬВАНОТЕХНИКАЛЫҚ **с ы н.** Гальванотехникаға тән, соған қатысты. *Г а л ь в а н о т е х н и к а л ы қ* процестер арнаулы астауларда жүргізіледі (ҚҰЭ). *Г а л ь в а н о т е х н и к а л ы қ* процестер сандық тұрғыдан қапталатын бұйым бетінде металмен бірге сутек бөліну процестерін, ал сапалық тұрғыдан электролиттің түрі мен құрамы, электролиз режимі сияқты қосымша факторлар ескерілетін Фарадей құбылысына негізделген (ҚҰЭ).

ГАЛЬМАНИН **з а т. м е д.** Түрлі қосындылардан алынатын ұнтақ, шуаш дәрісі. *Г а л ь м а н и н* – ұнтақ зат. Аяқты терлеуден сақтау үшін пайдаланылады (Е.Оразақов, Дөрігер.).

ГАЛЬМИРОЛИЗ **з а т. г е о л.** Тұзды ерітінділер әсерінен минералдардың ыдырауы (бұзылуы). Топырақтағы алмасты натрий *г а л ь м и р о л и з* ге натрийлі минералдар әсер еткенде ғана пайда болады (Т.Тазабеков, Топырақтану).

ГАМАДРИЛ [лат. hamadryas] **з а т. з о о л.** Африка, Азия саванналары мен Араб түбегін мекендейтін павиандар тобына жататын ірі маймыл.

ГАМАК [франц. hamac] **з а т.** Сыртта, аспан астында демалу үшін екі ағаш немесе екі діңгек аралығына керіле байланатын тербелмелі, аспалы тордан жасалған кереует. Біз серуенге шыққанда балалар үшін *г а м а к* ты да ала шықтық (Ауызекі).

ГАМАШ [франц. gamaches] **з а т. к и і м.** Тізеге не тобыққа дейін жететін тоқымалы шұлық, киім түрі.

ГАМБИТ [франц. gambit] **з а т. с п о р т.** Фигура, я пешканы шығыңға шығара отырып,

басымдық алу үшін шахмат ойынындағы шабуыл жүрісінің басталуы. Тарландар ол [Таль] жетік білетін бастамаларға – ферзілік *г а м б и т к е*, корольдік *г а м б и т к е*, сицилиан қорғанысына ілуде болмаса соқпай, қай-қайдағы қалтарысты ақтарысады («Қаз. әдеб.»).

ГАМБУЗИЯ [исп. gambusia] з а т. з о о л. *Түсті сазандар отрядының беззек масасының дернәсілін жейтін, тірі туатын ұсақ балық. Г а м б у з и я н ы ң* ежелгі мекені – Солтүстік Америка (ҚСЭ). Мекентегі тірі табиғат мүйісінде аквариумнан мөңке, алтын балықтың көптеген түрлері, сары аққайраң, бетшабак, шұбар бөсір, қызылқанат, шырма, бұрымбалық және *г а м б у з и я л а р д ы* жиі көруге болады, олар суда өсімдіктері мол, мекенжайы қолайлы болса, онша күтімді де қажет етпейді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ГАМБУРГЕР [ағыл. hamburger] з а т. т а м а қ. *Арасында түрлі қоспа салынған (ет, бифштекс, сыр, көкөніс, т.б.) тоқаш, нан.*

ГАМЕТАЛАР [грек. gametes] з а т. б и о л. *Жануарлар мен өсімдіктердің аталық және аналық жасушалары. Кейбір жануарларда (ішек қуыстыларда, жалпақ құрттарда, губкаларда) г а м е т а л а р дененің кез келген жерінен дамиды (ҚҰӘ). Ал жануарлардың көпшілігінде г а м е т а л а р арнайы жыныс бездерінде жетіледі (ҚҰӘ).*

ГАМЕТОБЛАСТ [грек. gametoblastos, gametos – жыныс, blatos – өскін] з а т. б и о л. *Эмбриогенездің үшінші аптасында црық ағзасындағы саруыз қатшығы қабырғасында қалыптасатын алғашқы жыныс жасушасы. Г е м е т о б л а с т* – цитоплазмасы гликогенге бай, ядросы ашық түсті келген ірі жасуша (Қаз. тілі термин. Биология). *Г е м е т о б л а с т а н* жыныс жасушалары (сперматозоид, овоций – жұмыртқа жасушасы) дамып жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАМЕТОГЕНЕЗ [грек. gametogenesis, gametos – жыныс, genesis – шығу тегі] з а т. б и о л. *Жыныс жасушаларының даму процесі. Г а м е т о г е н е з д е* аталық жыныс жасушасы – сперматозидтің даму процесін – сперматогенез (спермиогенез), ал аналық жыныс жасушасы – овоциттің дамуын овоценоз деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология). Аталық гаметаның *г а м е т о г е н е з і* – сперматогенез, аналық гаметанікі – огенез, ал өсімдіктерде – микроспорогенез және макроспорогенез деп аталады (ҚҰӘ).

ГАМЕТОЦИТ [грек. gametocytos] з а т. б и о л. *Пісіп-жетілген жыныс жасушасы. Г а м е т о ц и т* (сперматозоид, овоцит) құрылысы жағынан дене жасушасы сияқты протоплазм

мадан, яғни цитоплазмадан және ядродан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Дене клеткасымен салыстырғанда бірқатар айырмашылықтары бар: *г а м е т о ц и т т е* зат алмасу (метаболизм) процесі төменгі деңгейде *г а м е т о ц и т* ядросында хромосомалардың гаплоидті жиынтығы болады; пісіп жетілген *г а м е т о ц и т* бөлінбейді. *Г а м е т о ц и т* ұрықтану процесін жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАМИЯ [грек. gamos] *Еуропа және орыс тілдерінен енген күрделі сөз құрамындағы «неке» мағынасына сәйкес бірінші бөлігі мыс.: моногамия, полигамия.*

ГАМЛЕТТІК: гамлеттік сауал. ф и л о с. *Бір-біріне қарама-қайшы екі шешімнің бірін таңдау қажеттілігінен туындайтын адамгершілік, философиялық және т.с. сипаттағы өте күрделі де қиын сұрақ [Гамлет – 1601 жылы жарыққа шыққан ағылшын классик жазушысы У.Шекспирдің аттас трагедиясының басты кейіпкері].* Ойластырар емес, *г а м л е т т і к с а у а л д ы ң* жауабын осы қазір шешпесең, ертең дүние ойран болардай, қара бұлтты төндіріп келеді («Егемен Қазақстан»). Бұл жерде партиялар арасындағы тартыс қана маңызды емес-ті, сонымен бірге баршамыздың алдымызда бұдан да маңызды, бұдан да зейіл *г а м л е т т і к с а у а л* көлденеңдеп тұрды («Жас Алаш»).

ГАММА¹ [грек. gamma] з а т. **1.** м у з. *Дыбыстардың бір я бірнеше октава мөлшерінде біресе жоғары, біресе төмендеу ырғағының жүйелі түрде орналасуы. Музыка сабағында әртүрлі дыбыс г а м м а л а р ы н* айтқызып, жаттықтырып тұру қажет («Қазақст. мұғ.»). *Г а м м а* бір октавадан кем емес, барлық дыбыс қатарында жоғарыдан төмен немесе керісінше өтетін мелодияның біртіндеп қозғалысы (Хормен жұмыс). **2.** а у ы с. *Әлденеше өзгеріп отыратын құбылыстардың, зат сапаларының үздіксіз бір жүйемен үйлесуі.* Қамбар Уәлиев адам жанындағы эмоционалдық құбылыстардың барша күрделі *г а м м а с ы н* нағыз артистке, суреткерге тән шеберлікпен орындап шыққан (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **3.** *Көркемөнер және декоративтік өнер туындыларын әзірлегенде қолданылатын түр-түс, бояу байлығы.* Суретші «Шопан әні» деген суретін күміс-бозғылт түстердің үйлесімді *г а м м а с ы м е н* жазады (Қазақст. бейне.).

ГАММА² з а т. **1.** л и н г в. *Грек әліпбиінің үшінші әрпі – Гг; 2. Заттың нақты бір қалпын белгілеу, мыс.: гамма-темір.* Соңғы жылдар ішінде *г а м м а* зеңбірегімен қатар жоғары кернеулі аппараттар қолданыла бастады (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы). **3.** *Гамма-сәуле*

терминімен мағыналастық байланысты көрсететін қосымша. **4. ф и з.** Гамманың миллиондай бөлшегі. **5. ф и з.** Магнит өрісі кернеулігінің бірлігі. *Г а м м а* эрстедтің жүз мыңдық үлесіне тең: $1\text{u}=10^{-5}\text{Э}=7695775\cdot 10^{-4}\text{А/м}$ (ҚҰЭ). **6. Массаның сирек қолданылатын** ұлестік бірлігі $1\text{u}=10^{-9}\text{кг}=10^{-6}\text{г}$.

ГАММА-АМИНМАЙ з а т. х и м. Белоктар құрамына кірмейтін, жүйке жүйесінің медиаторы болып есептелетін амин қышқылы. *Г а м м а-а м и н м а й* қышқылының көп мөлшерде синтезделетін жері – қарын асты безінің бета жасушалары (Қаз. тілі термин. Биология). *Г а м м а-а м и н м а й* қышқылының тежеуі немесе қоздырушы қасиеттері оның клеткадағы концентрациясына байланысты (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАММА-ГЛОБУЛИНДЕР з а т. б и о л. Кейбір жұқпалы ауруларға қарсы емдеу – алдын алу емдом ретінде қолданылатын қарсы денелері бар қан белогының бір тобы, қан сарысуы глобулиндерінің бір тобы. *Г а м м а-г л о б у л и н д е р* электрофоретикалық жылдамдығы төмен және зарядтары біркелкі болғандықтан, электрофореграмманың бөлігінде шоғырланады (Қаз. тілі термин. Биология). Мысалы, қызылша, скарлатина, көкжөтел сияқты балалар ауруы *г а м м а-г л о б у л и н е н* емдегенде тез жазылады (Т.Айтбаев, Қан қасиеті). Зарарсыздандырылған таза шыны сауытқа *Г а м м а-г л о б у л и н н і ң* 6 мл 10 пайыздық ерітіндісі біртіндеп құйылады (Б.Айтқожина, Бронх демікпе). Қанда жалпы белок деңгейі ғана емес, сондай-ақ глобулин, әсіресе *г а м м а-г л о б у л и н* мөлшері де көбейеді. Қанда мұндай қасиеттің болуы ондағы белок – *г а м м а-г л о б у л и н г е* байланысты (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру).

ГАММАДА з а т. г е о л. Бетпақдала, Шу-Іле таулар бөктерлеріндегі, Орталық Қызылқұмдағы ежелгі палеозойлық магмалы және метаморфтық тау жыныстары бұзылуынан қалыптасқан үгінді жыныстар бетін пласты борпылдақ жыныстардың жабуынан пайда болған тасты-тастақты шөл (Т.Тазабеков, Топырақтану). Кейбір жерде *г а м м а д а л а р-д ы ң* шаң құмды түйірлері желмен ұшырылып кеткендіктен, құрғақ жер беті тасты қалқанмен (байырғы малта тастар конгломераты) жабылады да, ландшафт бейнесі тасты шөлге айналады (Т.Тазабеков, Топырақтану).

ГАММА-СӘУЛЕ з а т. ф и з. Өте қысқа толқынды электромагниттік сәуленің бір түрі. *Г а м м а-с ә у л е с і* секундына 3 000 000 км шапшаңдықпен тарайды (Б.Айдарханов, Атом қуаты). Бұл изотоптар өз бетінше ыдырап, әртүрлі сәуле шығарады, бұлардың бірі – *г а м м а-*

с ә у л е с і (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы). Шапшаң электрондардың зат арқылы өтуі кезінде түзілген *г а м м а-с ә у л е л е р* электрондардың, ядролардың кулондық өрісінде тежелу нәтижесі болып есептеледі (ҚҰЭ).

Гамма-сәуле шығару. ө с к. Ядролық жарылыс кезінде түзілетін, кемінде 10 м ұзын толқынды электромагниттік иондалған сәулену, ядролық атомдардың энергиялық жағдайының өзгеруі, ядролыққа айналу және бөлшектердің аннигиляциясы. *Г а м м а-с ә у л е ш ы ғ а р у* – өткір радиацияны құраушылардың бірі болып табылады. Заттардың қалың қабатының арасынан өтіп кете алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАММА-СПЕКТРОМЕТР з а т. ф и з. Гамма-сәуле кванттарының энергиясын және оның қарқындылығын өлшеуге арналған аспап. и-кванттардың энергиясын *г а м м а-с п е к т р о м е т р д і ң* көпшілігі j-сәулелерінің затпен өзара әсерлесуі кезінде пайда болатын зарядты бөлшектердің энергияларының шамасы бойынша анықтайды (ҚҰЭ). *Г а м м а-с п е к т р о м е т р д і ң* негізгі сипаттамаларына әсерлілік және ажыратқыштық мүмкіндігі жатады (ҚҰЭ).

ГАММА-ТӘСІЛДЕР з а т. Гамма сәулелерді өлшеу арқылы тау жыныстары мен рудаларды зерттеудің радиометрлік тәсілдерінің бірі.

ГАММА-ТЕРАПИЯ з а т. м е д. Гамма сәулесімен емдеу. Гамма сәулесімен (*г а м м а-т е р а п и я с ы*) емдеудің негізгі принципі бірнеше жерде айқыш-ұйқыш сәулелендіру болып келе береді (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы).

ГАММАРУС з а т. з о о л. Жұмсақ денелі шаяндар. Зоологиялық дүкендерден кепкен *г а м м а р у с т а р д ы* сатып алуға болады. Бұл – үлкендігі 0,5-2,5 см шаяндар (Аквариум).

ГАММА-ФУНКЦИЯ з а т. м а т. Математикалық анализдегі трансцендент функциялардың маңызды түрі. *Г а м м а-ф у н к ц и я с ы* н алғаш рет Л.Эйлер енгізген (ҚҰЭ). *Г а м м а-ф у н к ц и я с ы* арнаулы функциялар (цилиндрлік гипергеометриялық т.б.) теориясында маңызды рөл атқарады (ҚҰЭ).

ГАНГЛИОЗИДТЕР з а т. б и о л. Гликофинго-липидтер тобына жататын табиғи органикалық зат. *Г а н г л и о з и д т е р д і ң* антигендік қасиеттері бар (улардың белсенділігін әлсіретеді), мидың электр тітіркенгіштігін арттырады (Қаз. тілі термин. Биология). *Г а н г л и о з и д т е р д і ң* құрылымының немесе мөлшерінің өзгеруі адамның психикасының өзгеруіне әкеп соғады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАНГРЕНА [грек. gangraina] з а т. м е д. Ағзаның зақымданған жерін, бір мүшесінің не-

месе тін бөлігінің өліеттенуі, шіруі. Үш күн өткеннен кейін оның аяғына көгілдір дактар пайда болды. Алғашқыда мұны *гангрена* ма деп те қауіптенді (Галам ғажап.). *Гангрена* ның денеге таралуы немесе аурудың асқинуы тіннің анатомиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты (ҚҰЭ).

Құрғақ гангрена. м е д. *Дененің құлақ, мұрын ұшы, тері сияқты ашық жерлерінің өліеттенуі. Құрғақ гангренаға* шалдыққан тіннің беті құрғап, жиырылып, терісі қатаяды, қан келуі тоқтайды, қан пигменттері сол тінге сіңіп, ыдырап, қара қоңыр түске айналады (ҚҰЭ).

Ылғалды гангрена. м е д. *Құрғақ гангренаға шіріктікші микробтар түсуінен пайда болатын тіннің өліеттенуі. Ылғалды гангрена* кезінде зақымданған жердің көлемі үлкейіп, шіріп, жағымсыз иіс шығады (ҚҰЭ). *Ылғалды гангрена* өкпе, ішек-қарын, қол-аяқ, қан тамырларын зақымдайды (ҚҰЭ).

ГАНГРЕНАЛЫ с ы н. *Гангренаға айналған.* Желінсаудың пайда болуының негізгі себебі – желін терісінің жарақаты мен сызаттары арқылы ткандарға, сондай-ақ үрпіне микробтардың енуінен *гангрена* лы желінсаудың ең ауыр формасы пайда болады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

ГАНГРЕНОЗ з а т. м е д. *Шіріме күс.* Күстің үш түрі бар: қышыма күс, сүйелді күс және шіріме (*гангреноз*) күс (Ә.Әбішев, Мал санитары).

ГАНГСТЕР [ағыл. gangster] з а т. *Америка Құрама Штатында және кейбір елдердегі ұйымдасқан қылмыскерлер, қарақшылар тобының мүшесі.* Аль-Капоне 30-шы жылдары АҚШ-тағы гангстерлер тобының атышулы көсемі болды. Бірақ оның түрі қорқынышты емес еді, *гангстер* қарақшыға мүлдем ұқсамайды (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім).

ГАНГСТЕРИЗМ [ағыл. gangster] з а т. *Батыс елдерінде етек алған Мемлекеттік ше-неушілерді өлтіру, қорқыту, құш қолдану, сатып алу сияқты әрекеттерден көрінетін ұйымдасқан қылмыстық іс.* ≈ *Гангстеризм* ның дамуы.

ГАНГСТЕРЛІК с ы н. *Қарақшылық, тонаушылық.* Мұның да әдісі сонау, кезінде Гитлер қолданған әдіс. Өзгешелігі – бұрынғының үстіне американдық Техаста туған *гангстер* лік белгілер қосылған («Лен. жас»).

ГАНДБОЛ [ағыл. handball < hand – қол, ball – доп] з а т. с п о р т. *Допты қолмен қағып ойнайтын командалық спорт ойыны.*

ГАНДБОЛИСТ з а т. с п о р т. *Гандболшы.* Қазақстан құрама командасының *гандбол* лы с т жігіттері қырғызстандық қарсылас-тарын айқын басымдылықпен ұтты («Спорт»).

ГАНДБОЛШЫ з а т. с п о р т. *Гандбол ойыншысы.*

ГАНДИЗМ з а т. ф и л о с. *Үндістанның тәуелсіздігі үшін күрес кезінде пайда болған діни-философиялық әрі әлеуметтік-саяси ілім.* *Гандизм* нің негізінен Үндістан ұлт-азаттық қозғалысының көсемі – Махатма Ганди қалады (ҚҰЭ). Философияда *гандизм* Құдайдың хақтығын ақиқатпен қатар қойып мойындау идеясынан бастау алады (ҚҰЭ). *Гандизм* нің негізгі саяси принциптері: 1) Үндістанның тәуелсіздігіне бейбіт жолмен қол жеткізу; 2) тәуелсіздік үшін күресте үнділердің діни, ұлттық, касталық, әлеуметтік ерекшеліктеріне қарамастан, Үнді халықтық конгресінің басшылығымен бірігуі т.б. (ҚҰЭ).

ГАНДИШІЛДІК з а т. ф и л о с. *Үндістанның рухани «атасы» Мохандас Карамчанд («Махатма») Гандидің ілімін ұстанушылардың дүниетанымдық, саяси-мәдени жүйесі.* Үнді-будда мәдениетінің қойнауында Махатма Гандидің (1869–1948) *гандишілдік* реформаторлық қозғалысы туды (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Қалай болғанда да үнді будда мәдениетінің күш көрсетуден бас тарту; рухани тазалықты сақтай білу, өмірді қадірлеу сияқты өмірлік қағидаларды еш уақытта да өз мәнін жоймақ емес, олай болса, гандишіліктің басты құндылығы да, мәні де осында болса керек (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ГАНИСТЕР з а т. г е о л. *Коксты немесе металлургиялық пештердің ішкі өңірін қаптауға керекті отқа өте төзімді кірпіштер жасауға қолданылатын тақтатастар.* *Ганистер* ферросилиций (Fe мен Si қоспасы) алу үшін де кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология). *Ганистер* синонимі: күйметас (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАОЛЯН з а т. ө с. *Құмай текті асылтұқымдастарға жататын біржылдық шөптесін өсімдік.* *Гаолян* астықтық және жемшөптік дақыл, тарының бір түрі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАНТЕЛЬ [нем. Hantel] з а т. с п о р т. *Шойын, я темірден құйылған, екі жағы шоқпар бас, аралығы қолдың шеңгел көлеміне орай жалғасқан ауыр атлетикалық құрал.* Сейтек босағада жатқан сегіз килограмдық екі *гантель* ді қолына ұстаған күйі аулаға шығып кетті (С.Еркебаев, Алғашқы.). – Шойынқара қайда жүр? – деп қораның алдына көзімді салсам, уысында *гантель*, ойнап жүр екен («Спорт»).

ГАП [ағыл. gap] з а т. э к о н. *Биржа тауары бағасының күрт төмендеуі.* *Гап* т а алдыңғы биржа күнгі ең төмен баға ағымдағы күнгі ең жоғары бағадан жоғары болады, не тауар бағасының күрт жоғарылауы, мұнда

алдыңғы күнгі ең жоғары баға – ағымдағы күнгі ең жоғары бағадан төмен болады (Қаз. тілі термин. Экономика).

ГАПАКС з а т. л и н г в. *Ескі славян жазба ескерткіштерінде сөздің бір-ақ рет қолданылуы* (Тіл білімі сөздігі).

ГАПЛОБАКТЕРИЯЛАР [грек. haplis – қарапайым, bacteria – таяқша] з а т. б и о л. *Кәдімгі бактериялардың біріккен тобы. Гаплобактериялар* жіпше бактериялардан, микробактериялардан, миксобактериялардан өзгеше болып келеді (Қаз. тілі. термин. Биология).

ГАПЛОИД [грек. haploos – жалғыз, eidos – түр] з а т. б и о л. *Ағза жасушасындағы хромосомалар санының алғашқы формаларға қарағанда екі есе кем болуы*. Көптеген микроорганизмдерде, төменгі сатыдағы өсімдіктерде және эукариоттарда *гаплоид* қалыпты жағдайда тіршілік циклерінің бір кезеңін көрсетеді (гаплофаза, гаметоорит) (ҚҰЭ). Егерде осындай диплоид хромосомда ядро мейоз жолымен бөліне келіп, оның саны тең жары кеміп шығатын болса, оны *гаплоид* санды хромосом деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Гаплоид* дара хромосомалар тобынан тұрады және оны латын әрпі *n*-мен белгілейді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАПЛОИДТІ с ы н. *Гаплоид кезеңіндегі*. Әр гаметада шомырдың және капустаның бір-бірден гаплоидті ($9+9=18$) хромосомдары болады. Бұл жасушаларда *гаплоидті* екі жиынтықтың орнына хромосомның *гаплоидті* төрт жиынтығы болады (Жалпы биология). Кейбір буынаяқтыларда ұрықтанған немесе ұрықтанбаған жұмыртқа жасушаларындағы дамыған гаплоид – аталық болады, бірақ олардың *гаплоидті* хромосомалар топтарының біреуі жойылып кетеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Гаплоидті* жиынтық, көбінесе, жыныс жасушаларына тән, ал дене жасушаларында хромосомалардың диплоидты (екі еселенген) жиынтығы болады (ҚҰЭ).

ГАПЛОИДТІК с ы н. *Гаплоид кезеңіне тән, қатысты*. Бұл археспорий клеткасы редукция жолымен екі рет бөлінеді де, оның хромосом саны *гаплоидтік* фазаға көшеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГАПЛОЛОГИЯ [грек. haploos – жалғыз, қарапайым, logos – ілім] з а т. л и н г в. *Дыбыстардың комбинаторлық өзгерісі, диссимилиция әсерінен өзара бірдей немесе ұқсас көрші буындардың бірінің түсіп қалуы. Гаплогия* қазақ тілінде де кездеседі: балалар – баллар, келіп – кеп т. б. (Тіл білімі сөздігі). *Гаплогия* да бірінен соң бірі қатар келген, бірдей дыбысталатын буындардың бірі

түсіріліп айтылады (ҚҰЭ). *Гаплогия* құбылысына буылтық – бұлтық, буылдыр – бұлдыр, буырқан – бұрқан, ійесіз – есіз, ійен – ен, өзіз – өз (Өз Жәнібек) сияқты қолданылу аясы бір-бірінен алыстай бастаған нұсқалар да жатады (ҚҰЭ).

ГАПЛОИД з а т. б и о л. *Өсімдіктің жыныс жасушасының гаплоидтық фазадан кейінгі ұрпағы*. Мейоз жолымен бөлінген кезде пайда болған жас клеткалар ядросының құрамында – дене клеткаларына тән хромосомның жартылай кеміген саны болады, мұны – гаплоидты хромосом дейді де, организмнің бұл ұрпағын *гаплонт* дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГАПЛОСЕМИЯ з а т. л и н г в. *«Қарапайым» мағыналыққа тән мазмұн өресінің ең кіші, шектік бірлігі. Гапloseмия* агглютинативті тілдердегі септіктің көрсеткіштеріне тән. Мыс., балаларымызға -лар (көптік жалғау), -ымыз (тәуелдік жалғауының көпше түрі), -ға (бағытты білдіретін барыс септігі) (қара. Агглютинация) (Тіл білімі сөздігі).

ГАРАЖ [франц. garage] з а т. *Мәшине, мотоцикл, автомобиль сияқты автокөлік тұратын, арнайы жабдықталған орын*. Мәшинесін *гаражға* қойғаннан кейін Еламан кеше Нұркенің үйіне келді (І.Есенберлин, Айқас). Он шақты автомобиль, бірнеше мотоцикл тұрған *гараж* бен бензин қоймасы өртенді (Т.Жанкелдин, Партизан). Жалт-жұлт еткен нұр қандай? Нұрды біреу шашып алып тұрғандай... Ұя сапты қалған ашық *гараж* да Мәшиненің бауырына бір торғай (Т.Медетбек, Екі мыңжылдық.). Бұдан кейін Төлен *гаражға* барып, таңертеңгі төртте жүріп кетуге шофермен келісіп қайтты (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ГАРДЕМАРИН [франц. Garde-marine] з а т. т а р. *1917 жылға дейінгі Ресейдегі теңіз кадет корпусының жоғарғы сыныптарының тәрбиеленушісінің атауы*.

ГАРДЕРОБ [франц. garde-robe] з а т. **1.** *Киім ілуге, сақтауға арнайы жасалған шкаф; үй жиһазы*. Киім ілетін жіңішке ғана *гардероб* төсектің аяқ жағында сыйып тұр (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Мұнда нақ төр алдында *гардероб*, оң жақта әдемі жабылған ақ кереует (С.Алдабергенов, Әңгім.). Мария қала қыздарынша киінбек болып, *гардеробтағы* утюгтеулі киімдерін дайындап қойды да, жуынуға шықты (Ж.Тілеков, Қайнар). **2.** *Мекеме, театр, я жұмыс орындарына келушілердің сырт киімдерін ілуге арналған орын, бөлме*. Шахта *гардеробындағы* сырт киімдердің қайсысын кесе де жеңі тылтиып, балағы шолтыып, ол бірден стилияға ұқсап шыға келер еді (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). **3.** *Жеке адамның барша киімі*.

ГАРДЕРОБШЫ з а т. *Гардероб қызметкері*. Белгібайдың бәйбішесі бір министрлікте *г а р д е р о б ш ы* болып қызмет істейтін (Ауызекі).

ГАРДИНА [нем. Gardine] з а т. *Терезе мен есіктің өн бойын түгел қамтитын маңдайшалы перде*.

ГАРЕМ [ар. حرم] з а т. *Кейбір шығыс елдерінде бай-бектердің әйелдері үшін арнайы салған бөлек үй; үйдің әйелдер тұратын жайы, бөлмесі*. Мынау шаршы дүниенің төрт бұрышының сұлулары түгел бас қосқан *г а р е м н ің* есігіне бас сұқпағанына да біраз болып барады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Бұхар әмірінің *г а р е м і* нде үш жүз көнізак бар деп естігем (Ғ.Сланов, Асау арна). Инжу-маржан сияқты асыл заттар *г а р е м* сарайға келіп түсіп тұрғанымен, алмауыт-сәйгүліктердің шетелден келуі сиреді («Жалын»). *Г а р е м ге* күйеуі мен балаларынан басқа еркектерге кіруге тыйым салынған (ҚҰЭ).

ГАРМОН з а т. с ө й л. *Гармонь*. Атшыға *г а р м о н ы* н көтеріп, өзі соның артынан жүріп отырды (Д.Әбілев, Арман.). Даусына ере алмаған он екі тілді *г а р м о н д ы* созғанда сындырып жібере жаздады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Күнде естілетін *г а р м о н* үні де оны елкітіріп, желіктірумен болды (А.Хангелдин, Қараторғай).

ГАРМОНИЗАЦИЯ з а т. м у з. *Үндестіру* (дауыс үйлесімінің ережесіне сәйкес музыкалық шығарманы аккордқа қою). Ахмет Жұбановтың басқаруындағы домбыра ансамблі алғашқыда халықтың ән-күйлерін ешбір инструменттовқасыз, *г а р м о н и з а ц и я* с ы з, нотасыз бір дауысты жатқа ойнап жүрді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). *Г а р м о н и з а ц и я* – үндестіру, жеке дауысты көп дауыспен үндестіру, үйлестіру (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ГАРМОНИКАЛАР [грек. harmonikos] з а т. 1. ф и з. м а т. *Гармоникалық тербелістер (обертондар)*. 2. *Дыбыс шығарушы денелердің тербелісінен пайда болатын әуендік реңктер*. 3. м у з. *Кейбір үрмелі жиырмалы әрі клавиатурасында түймелері бар (аккордеон, гармонь, баян, т.б.) аспаптардың ортақ аты гармонь*. Қоныстас отырған шаруалары да осы Қуан аулына келіп, балалайкада, *г а р м о н и к а* д а д а ойнап, ән шырқайды (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ГАРМОНИСТ ор. з а т. с ө й л. *Гармоншы*. Полкімізде әнші мен биші, тақпақшы мен әңгімеші, баянист пен домбырашы, *г а р м о н и с т* пен комузшы көп екен (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.).

ГАРМОНИЯ [грек. harmonia] з а т. 1. ф и л о с. *Белгілі бір тұтастықтың бөліктері мен*

элементтерінің бірегейлі, бірге әрекет етуі, өзара үндестігі. Г а р м о н и я хаос, ретсіздік, жүйесіздік ұғымдарына қарсы бағытталған. Жалпы тіршілік пен адамзаттың қалыптасуын хаостан гармонияға өту деп бағалауға болады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Адам мен табиғат арасындағы *г а р м о н и я* ны жоғары бағалау тән. Қайта өркендеу мәдениетінде *г а р м о н и я* гуманизм аясында қарастырылады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). 2. *Үйлесімді көрініс, жарасымдылық, жағымды үндестік*. Әдемі болғанда көдімгідей әдемі болсын деймін, түрі, бойы, мінезі бәрі сәйкес келсе, міне, сонда ғана сұлулық өзіне тән *г а р м о н и я* с ы н сақтай алады (І.Есенберлин, Айқас). Осы көздердің жанарынан әлемнің керемет *г а р м о н и я* с ы н тапқан алғыр ойдың – өжет ойдың шамшырақтай шағылысқан нұрын сезгендеймін (С.Талжанов, Адам.). Жаратылыстағы *г а р м о н и я* ны музыкаша тындап, суретше қабылдайтын Абай қоғамдық өмірдегі жарамсыздықтарға наразылықпен қарайды (Ә.Тәжібаев, Өмір.). 3. м у з. *Дыбыстардың сазды үндерінің заңдылықпен біріктірілуі және бұлардың ауысуында болатын байланыстарды белгілеу, яғни үйлестіру, әуездеу құралы*. Ал өннен ең алдымен іздейтін: осы бір дыбыс *г а р м о н и я* с ы қандай жағдайда шықты (І.Есенберлин, Айқас). Есітпейтін адам үшін музыкалық дыбыстардың *г а р м о н и я* с ы болмас еді (А.Қасымжанов, Диалектика.). *Г а р м о н и я* – аккордтар туралы ғылым, олардың бір-бірімен байланысын, жүйелі қозғалыстарының нәтижесінде өртүрлі музыкалық құрылыстар пайда болады (Хормен жұмыс.). 4. л и н г в. *Сингармонизм, дауысты дыбыстар үндестігі*. Оның үстіне бұрынғы жырлардағы қайталау, үстелеу, дыбыс *г а р м о н и я* с ы н жасау, сөздің мағынасы мен ырғағын қабыстырып екпін туғызу тәсілдерін, мақал-мәтелдерді барынша мол, барынша шебер пайдаланады (Т.Сыдықов, Толғандыр.). 5. э с т е т. *Көркемөнер туындыларының барлық құраушыларының өзара үйлесімді байланысуының, үндесе жарасуының білдіретін эстетикалық категория. Г а р м о н и я* – әсемдіктің ең негізгі белгілерінің бірі (ҚҰЭ).

ГАРМОНИЯЛЫ с ы н. *Өзара үйлесімді, сәйкес*. Жинақтап сөйлесек, қазіргі шығармаларда қаһарманның тысқы өмірі де, ішкі өмірі де сәйкес, *г а р м о н и я* лы түрде суреттеуге бет алып келеді («Қаз. әдеб.»).

ГАРМОНИЯЛЫҚ с ы н. м у з. *Гармонияға тән (сапа)*. Олардың музыкалық характеристикалары тек мелодиялық жолмен емес, оркестр мүмкіндігінде, *г а р м о н и я* лы қ

суретте, интервалдық өрістеу («Біржан–Сара»), не интонациялық тоқырау арқылы («Жанбота») беріліп отырады (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Бірақ ол опера музыкасында мелодиялық жағынан өрістемей, тритондық аккордтар, үлкен секундалар, квинталар кіші кварта сияқты *гармониялық* үн арқылы дамиды (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). *Гармониялық* минор – белгілі биіктікпен орналасқан ұяң үнді дыбыстар тізбегінің VII дыбысының жарты тон жоғарлатуы (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөз.).

Гармониялық қатар. м а т. *Математикада* $1+1/2+1/3+1/4+1/n+...$ – *түріндегі сан қатары. Гармониялық қатарлардың* мүшелері нөлге ұмтылады және оның шашырайтын қатарға жататындығын Н. Орем (шамамен 1350), П.Менголи (1650), ағайынды И. және Я.Бернулли (XVII ғ. соңы) және Г.Лейбниц (1673) дәлелдеді (ҚҰЭ).

Гармониялық орта. м а т. *Гармониялық қатардың екінші мүшесінен бастап әрбір мүшесінің қоршауының ортасы.* Гармониялық қатардың әрбір мүшесі екінші мүшесінен бастап, көрші екі мүшесінің *гармониялық ортасы* болады (ҚҰЭ). *Гармониялық орта* ұғымын Пифагор музыка теориясымен байланыстырған (О.Жәутіков, Математика.).

Гармониялық пропорция. м а т. *Орта мүшелері бір-біріне тең, ал соңғы мүшесі бірінші және орта мүшелерінің айырмасы болып келетін пропорция.* а санын *гармониялық пропорцияны* құрайтын b және a-b құраушыларға жіктеу, гармониялық бөлу немесе алтын қима, сондай-ақ, шеткі және орта қатынаста бөлу деп аталады (ҚҰЭ).

Гармониялық талдау. м а т. *Математиканың Фурье қатары мен Фурье интегралы теориясының әдістерін біріктіретін тарауы.* Классикалық *гармониялық талдау* периодты функцияларды жинақы Фурье қатарына жіктеу болып есептеледі. Бұл жағдайда, іс жүзінде *гармониялық талдауды* жүргізу Фурье коэффициенттерін есептеуге келіп тірелді (ҚҰЭ). *Гармониялық талдаудың* тәсілдері математиканың көптеген салаларында қолданылады (ҚҰЭ).

Гармониялық тербеліс. ф и з. *Физикалық шаманың уақыттың өтуіне байланысты, синусоидальқ заңмен өзгеретін тербелісі.* Тербелістердің ішінде гармониялық тербеліс ерекше орын алады. Өйткені кез келген сызықтық жүйе арқылы өткенде *гармониялық тербелістің* пішіні өзгермейді (ҚҰЭ). Мұның үстіне кез келген гармониялық емес тербелісті әртүрлі *гармониялық тербелістердің* қосындысы ретінде, яғни

гармониялық тербелістердің спектрі түрінде көрсетуге болады (ҚҰЭ).

ГАРМОНШЫ з а т. *Гармонь ойнай білетін адам.* – Қайдасың, баста, *гармоншы.* Жігіттер алға шығындар (Ж.Молдағалиев, Жыр.). Тек танкіші қос жігіт *гармоншыдан* көз алмай, Қарай берді тесіліп (Қ.Аманжолов, Шығ.). Тұрғанда Ақан солай ойға батып, *Гармоншы* жатты күйді ойнақтатып (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Тіпті осы Оразды әлгі *гармоншы,* әнші қазақ мұртын ширатып іздеп келеді де тұрады («Қаз. әдеб.»).

ГАРМОНЬ [грек. harmonikos] з а т. м у з. *Пернетақталы, ашылмалы, жиырмалы, үрмелі музыкалық аспап, сырнай.* – Домбыра түгіл *гармоньға* да басып жіберетінім бар еді. Көңілімнің күйіт келмей отырғаны, – деп үй иесі күмілжіп қалды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы толқын). Бұлар қоржындарына салып, мойындарына асып алған *гармонь,* скрипка, мандалин сияқты асай-мүсей мол, өздерінше бір қызық топ еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Күміс дауыс сыңғырап, Түнгі *гармонь* шалқыған (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Клуб басқа үйлерден оқшау, кең алаңға жеке өзі орналасқан. Сол беттен құтыра безілдеген *гармонь* дауысы шығады (З.Шүкіров, Жас жесір).

Гармонь тартты. *Гармоньда ойнады.* Кәмеш – Белгібайдың бой жеткен қызы. Өзі *гармонь тартарды.* Қазақ, ноғай әндеріне дауысын қосады (І.Жансүгіров, Шығ.). Үш жігіт кең қайықта отыр шалқып, Гүлетіп *гармонь тартып,* өлең айтып (Қ.Бекхожин, Мариям.). Үлкен інісі Әлем де, кіші інісі Әбікен де өнерден құралақан болмайды, домбыра, мандолина, *гармонь тартарды* (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

ГАРМОНЬДА = е т. с ө й л. *Гармонь тарту.* Базар күні *гармоньда* п құбыласың, Әлі көңілің бар ма еді қиғаш қастан (Айтыс).

ГАРМОНЬДАТ = е т. с ө й л. *Гармонь тартып ойнап, көңіл көтеру.* Пар ат божы қағылысымен жылжи берді. Майра әлі *гармоньдаттып,* ән сап кетіп барады (Д.Әбілев, Арман.). Майра келе сала *гармоньдаттып,* ауылдың іші-сыртын қан базарға айналдырып жібереді («Қаз. әдеб.»).

ГАРНИЕРИТ [франц. garnierite] з а т. г е о л. *Нунент, силикаттар тобының минералы.* Химиялық формуласы $Ni [Si_4 O_{10}] (OH)_4 \cdot 4H_2O$. Француз геологы Ж.Гарньеннің есімімен аталған. Химиялық құрамы күрделі әрі тұрақсыз. *Гарниерит* гель және жасырын кристалды агрегаттар түрінде кездеседі (ҚҰЭ). *Гарниерит* никельге бай ультраанегіз жыныстардың үгілуінен түзіледі (ҚҰЭ).

ГАРНИЗОН [франц. garnison] з а т. ә с к.

1. Елдімекенде немесе оның аймағында тұрақты, болмаса уақытша орналасқан әскери бөлімдер, әскери оқу орындары және мекемелер. Ел-жұрттың айтуынша, халыққа жұмыс беріп, жаппай көшу барысын тоқтатқан осы *г а р н и з о н* екен («Жас Алаш»). *Г а р н и з о н* ның басшысын, оған бағынатын ауданның шекарасын Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің округ әскерінің қолбасшысы белгілейді (ҚҰӘ). 2. Бекіністе, бекіністі аудандарда немесе жеке қорғаныс құрылысында (мыс., қала гарнизоны, бекініс гарнизоны, форт (қамал), т.б.) орналасқан әскери бөлімдер мен бөлімшелер. Өте маңызды тапсырмаларды орындайтын әскери бөлімдер жеке *г а р н и з о н* болады. Әскери округ қолбасшысының бұйрығы бойынша, әрбір гарнизонға *г а р н и з о н* бастығы тағайындалады (Қ.Аманжолов, Қаз. әскери термин.). Жаңа келген *г а р н и з о н* түнгі күзет туралы әзірге ойламаған болса керек (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). *Г а р н и з о н* қалың топтың бір бүйірінен жол ашып, екі жиегіне де қаз-қатар солдат қойған (С.Мұқанов, Есею.).

Гарнизон қызметі. ә с к. *Гарнизонда орналасқан әскерлерге, әскери оқу орындары мен мекемелерге гарнизонда ұйымдастырылатын жалпы маңызы бар шаралар. Г а р н и з о н қ ы з м е т і* нің мақсаты – гарнизон әскерлерінің берік әскери тәртібін сақтау, әскерлердің дайындығына және күнделікті өміріне керекті жағдайларды қамтамасыз ету, өтетін барлық шараларға гарнизон әскерлерін қатыстыру болып табылады (Қ.Аманжолов, Қаз. әскери термин.). *Г а р н и з о н қ ы з м е т і* н гарнизон бастығы тағайындаған жауапты адамдар жүзеге асырады (ҚҰӘ).

ГАРНИЗОНДЫҚ с ы н. *Гарнизонға тән.* 1965 ж. Омбыда, Петропавлда және Ямышевская станциясында «*г а р н и з о н д ы қ* мектептер» ашылды (ҚазССР тарихы).

Гарнизондық қарауылдар. ә с к. *Жалпы гарнизондық мәндегі нысандарды, гарнизонның құрамалары мен бірнеше бөлімдерінің іргелес орналасқан объектілерін қорғау және күзету, сондай-ақ гарнизондық гауптвахтада жатқан адамдарды күзету үшін жасақталған қарауыл. Г а р н и з о н д ы қ қ а р а у ы л* тұрақты немесе уақытша болуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Гарнизондық патруль. ә с к. *Көшелердегі және қоғамдық орындардағы, сондай-ақ гарнизонға іргелес елді мекендердегі әскери қызметшілер арасында реттілік пен жоғары әскери тәртіпті сақтау үшін әрбір гарнизонда тағайындалатын наряд орындаушылар.* Бір

г а р н и з о н д ы қ п а т р у л ь құрамында 3–4 орындаушы болады, оның бірі патруль бастығы болып тағайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Г а р н и з о н д ы қ п а т р у л ь д е р* комендантқа қарауыл бойынша кезекшіге бағынады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГАРНИР [франц. garnir] з а т. т а м а қ. *Ет я балықтан жасалған тағамға қосымша берілетін үстеме тағам.* Тана мен күрке тауықтың еттерінің жұмсақ жерін бітеу пісіріп жеуге болады. *Г а р н и р* есебінде вермишельді, үй кеспесін суға пісіреді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру). Бір жапырақ балық келді, *г а р н и р і* жоқ. Онан соң үнді палауын таттық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Тек қана еттен не картоптан дайындалған крокеттер де болады. Барлық жағдайда да крокеттер *г а р н и р м е н* не олардың құрамымен үйлесімді тұздықпен беріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГАРНИТУР [франц. garniture] з а т. *Бір-біріне сай тұстес, тектес жасалған заттар белгілі бір мақсатта пайдаланылатын бөлмені жабдықтауға арналған жиһаз.* Шопандардың әр үйінен шифоньер, сервант, *г а р н и т у р д ы* кездестіресің (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Есінді кетіріпті көлі кілем, Төрт бөлме үй, есік, төрі – бәрі кілем. Әр бөлме *г а р н и т у р ы* қызыл ағаш, Сфинкс, құны он мыңнан әрі білем (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Ал бұлардың бәрін былай қойғанда жып-жылтыр етіп сырланған төсек-орын *г а р н и т у р ы* және түр («Қаз. әдеб.»).

ГАРПИЯ [грек. harpyia] з а т. з о о л. *Жарғанаттың бір түрі.* Кейбір монофаг жыртқыштар тіпті жоғарғы сатыдағы сүтқоректі маймылдармен қоректенеді. Мұндай жыртқыш құстарды *г а р п и я* немесе маймыл жегіштер деп атайды. Олар Филиппин аралындағы иттұмсығы өтпейтін қалың ну ормандарда тіршілік етеді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). *Г а р п и я л а р д ы ң* басқа бір түрі Оңтүстік Америкада мекендейді. Олар түнде ағаш басында салбырап тұрған жалқау маймылдарды жұлып алып, солармен қоректенеді (Р.Әлімбаев, Құстар.).

ГАРПУН [гол. harpoen] з а т. к ә с. *Теңіздегі ірі балықтарды, аңдарды аулау үшін, шыы істік темірден жасалған, найза іспеттес, баулы лақтырма (атпа) құрал.*

ГАРСОН [франц. garçon] з а т. *Францияда, Италияда мейрамхана не кафе даяшысы, қонақ үйдегі қолбала.*

ГАРТ [нем. Hartblei] з а т. к е н. *Қорғасынның сүрме және қалайы қосылған қорытпасы. Г а р т* құрамында қорғасын – 73 пайыз, сүрме – 23 пайыз және қалайы – 4 пайыз (Қаз. тілі. термин. Кен.). *Г а р т* баспаханалық қо-

рытпа деп те аталады. Балку температура-сы – 240 – 350С (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГАРТЛИНГ [нем. Hartling] з а т. к е н. *Қалайы мен темір қоспаларының қорытпасы. Га р т л и н г* қара қалайыны ликвациялық тазалаудан кейінгі қалатын қалдық (Қаз. тілі термин. Кен.). *Га р т л и н г* темірлі қожды тотықсыздандырып, қалайыны азайту кезінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГАРУА [исп. garua] з а т. г е о г р. *Эквадор, Перу және Чилидің Тынық мұхиттық шөл жағалауларында байқалатын тығыз сұр тұман. Га р у а* қысқы-көктемгі уақытта, әсіресе шілде-қыркүйек айларында жерге өте жақын түсетін қатпарлы бұлттардан тұрады (Қаз. тілі термин. Су.). «*Га р у а*» ауа райы ұғымы суық теңіз ағысы өтетін кез келген жағалаулық шөлдердің климатын бейнелеу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГАРУС з а т. т о қ ы м а. *Таза жүннен иірілген жіп.*

ГАРЦБУРГИТ з а т. г е о л. *Ультранегізді интрузиялық таужыныс перидоттың оливин мен ромбылық пироксеннен (энстатиттен не бронзиттен) тұратын түрі. Га р ц б у р г и т* – түсі қара, қара қоңыр, жасылдау. Бітімі шомбал, кейде әркелкі түйірлі гипидиоморфты пойкилиттік (Қаз. тілі термин. Геология). *Га р ц б у р г и т* ультранегізділердің ішінде басқалардан көбірек дамыған (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАРШНЕП [нем. Haarschnepfe] з а т. з о о л. *Балықшылар тобына, тауқұдіреттер тұқымдасына жататын ұсақ құстардың бір түрі.*

ГАРШОК ор. з а т. с ө й л. *Түбек (кішкентай балаларға дәрет сындыртатын ыдыс). Балалардың га р ш о г і*, бақыр-шелек, асығыс буылған ала-кұла көрпелер, азық салған корзиналар (Т.Ахтанов, Шырағын.).

ГАСТАРБАЙТЕР [нем. Gast – қонақ, Arbeiter – жұмыскер] з а т. ж а ң а. *Өзге, көрші мемлекеттерден жұмыс іздеп келген арзан жұмысшы қолы, жалданушы, маусымдық жұмыскер, шаруа. Осындай қиын шаруаларды атқаратын га с тар бай тер лер* – негізінен Жерорта теңізі төңірегіндегі елдерден келетін маусымдық жұмысшылар ай сайын елдеріне швейцар франктерін жөнелтіп жатады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ГАСТРИТ [грек. gaster] з а т. м е д. *Асқазан кілегей қабығының талаурауы, қабынуы. Ас қорыту жүйесіндегі га с т р и т*, қарын рагы, ішектің жылан-құрт аурулары витаминдердің бойға сіңуіне кедергі жасайды (М.Исамбаев, Мед. анықтама). *Га с т р и т*, энтерит, колит сияқты қабыныстар болса, соңынан күлкілдеп жараға айналады, кейде зәрлі ісік-

тер де пайда болады (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Оны [пепульсанды] асқазанға және бүйенге жара түскенде, созылмалы *га с т р и т* ке ұшырағанда береді (С.Сұбханбердин, Дөрі – дауа.). *Га с т р и т* тің түрлерімен төрт түлік мал да ауырады (ҚҰӘ).

Жедел гастрит. м е д. *Көбіне дұрыс тамақтанбаудан болатын асқазан кілегей қабығының қабынуы. Же дел га с т р и т* тің белгілері: төс шеміршек асты шаншиды, не сыздап, іісі жаман кекірік пайда болады, науқастың жүрегі айнып, лоқсып, запыран құсaды (ҚҰӘ).

Созылмалы гастрит. м е д. *Аурудың жедел түрінің емделмеудің, тамақтану тәртібінің ұзақ бұзылуының салдарынан пайда болатын асқазан кілегей қабығының қабынуы. Созылмалы га с т р и т* тің белгілері де жедел түріндегідей. Бірақ соңғы кездегі зерттеулер оның қоздырғышы – Н. pylori микробы екенін дәлелдеді (ҚҰӘ).

ГАСТРО... [грек. gaster] м е д. *Асқазанға, ас қорыту жүйесі атауына қатысты күрделі сөздердің бірінші бөлігі.*

ГАСТРОЛЕР з а т. 1. т е а т. *Уақытша ойын көрсетуге келген артист. 2. а у ы с. с ө й л. Бір істі уақытша, кездейсоқ істейтін адам. 3. қ а р а п. Басқа қалаға ұрлық жасауға келген кәсіби ұры.*

ГАСТРОЛИТЕР з а т. г е о л. *Хайуандар асқазанынан табылатын, олардың ас сіңіру органдарында болуына байланысты жұмырлана тегістелген тастар немесе минерал тұйіршектері. Га с т р о л и т е р* дің синонимі: асқазан тастары (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАСТРОЛЬ [нем. Gast – қонақ, Rolle – рөл] з а т. ө н е р. *Артистер тобының я жеке өнер қайраткерінің сырт жерде көрсететін өнері, ойын-сауығы. Б. Майлиннің шағын мысалдарын, әсіресе, га с т р о л ь* кездерінде көбірек пайдаланса керек. «Шаншар молда», «Ел мектебі», әсіресе, «Некекняр» ел арасында аса табысты өткен (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов). XIX ғасырдың екінші жартысында Орынборда, Оралда, Семейде орыс және украин театр группалары *га с т р о л ь* де болды (ҚазССР тарихы). Бір жылдары ауылға *га с т р о л ь* ге барғанымда шай үстінде кемпір-шалдар маған кәдімгідей көрін білдіргені бар («Түркістан»).

ГАСТРОЛЬДЫҚ с ы н. *Гастрольмен байланысты.*

ГАСТРОНОМ [франц. gaster – асқазан, pomos – заң] з а т. 1. *Дәмді тағамды жақсы білетін, тәуір көретін дәмшіл адам. 2. Түрлі тәтті тағам, азық-түлік, ішімдік т.б. сатылатын сауда орны, дүкен.*

ГАСТРОНОМИЯ [франц. gastronomie] з а т. та ма қ. 1. *Азық-түлік, тамақ.* 2. *Аспаздық өнерін білу.*

ГАСТРОСКОП з а т. м е д. *Ауыз бен өңеш арқылы асқазанға енгізіліп, жарық беретін жүйесі бар оптикалық түтігі арқылы асқазан ауруларын анықтайтын медициналық аспап. Гастроскоп* көмегімен дәрі-дәрмектердің шипалық әсерін де байқауға болады (ҚҰЭ).

ГАСТРОСКОПИЯ [грек. gaster – асқазан, skopeo – қараймын] з а т. м е д. *Ауыз қуысы және өңеш арқылы асқазанға енгізілген гастроскоп аспабымен асқазан қуысының ішкі беткейлерін зерттеу әдісі. Гастроскопия* әдісі арқылы асқазанның шырышты қабатындағы, яғни ішкі астарындағы кез келген қалыптан тыс өзгерістерді, бөтен заттарды анықтауға және асқазандағы патологиялық түзілістерден биопсиялық тін, сұйықтар алуға болады (ҚҰЭ). Сонымен қатар *гастроскопия* мен қатерлі ісіктің асқазандағы өсу бағытын, таралу ерекшеліктерін, сыртқы пішінін дәл анықтап, кішігірім қатерсіз ісіктерді (полиптер) электр тогымен күйдіріп жоюға болады (ҚҰЭ).

ГАСТРОСОФИЯ з а т. *Тамақ пен сусындарды денсаулыққа зиян келтірмей, дұрыс тұтыну ережелерінің жиынтығы.*

ГАСТРОЦЕЛЬ [грек. gastros асқазан, koilos – қуыс] з а т. б и о л. *Көп жасушалы жануарлар ұрығы дамуының гастрұла сатысындағы ұрықтың ішкі қуысы. Гастроцель* сыртқы ортамен алғашқы ауыз тесігі – blastopore арқылы қатысады (Қаз. тілі термин. Биология). Көптеген жануарларда (омыртқасыздардың бірқатарында, сүйекті балықтарда, кейбір жоғары сатыдағы омыртқалыларда) *гастроцель* түзілмейді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГАСТРОЭНТЕРИТ [грек. gaster – асқазан, enteron – ішек] з а т. м е д. 1. *Ішек-қарынның ішкі, ұлпа және ет қабықтарының қабынуы.* Әдетте малға сапасыз (шіріген қи араласқан) азық беруден, лас, лай су ішкізуден болады. Сондай-ақ *гастроэнтерит* сиыр мәлікпен, шошқа обамен, қой топалаңмен, жылқы жамандатпен ауырғанда негізгі белгілердің бірі болып саналады (Індет. сөздігі). 2. *Қарын мен ащы ішектің қабынуы.* Қарын мен ащы ішектің қабынуы (*гастроэнтерит*) – ол жалпы организмдегі жұқпалы аурулар мен сапасыз тағам арқылы асқазан жолына түскен түрлі микробтар қоздыратын ауру (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Онымен (гастрофилинмен) гастритті, энтероколитті, *гастроэнтеритті*, іштің кебуін (метеоризм), шаншуларды емдейді (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГАСТРОЭНТЕРОКОЛИТ з а т. м е д. *Қарын, ащы ішек пен тоқ ішектің бірден қабынуы.* Көбінесе ащы ішек пен тоқ ішек бір мезгілде қабынады, оны – энтероколит дейді, ал қарын мен ащы ішек, тоқ ішек бірден қабынса, оны – *гастроэнтероколит* деп атайды (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ГАСТРОЭНТЕРОЛОГИЯ [грек. gaster (gastros) – асқазан, қарын, enteron – ішек, logos – ілім] з а т. м е д. *Адамның асқорыту жүйесінің құрылысы мен қызметі, аурулары (көбінесе, жұқпайтын), олардың себептері, патогенезі (дамуы), белгілері, оларды анықтау, емдеу және олардан сақтану туралы ғылым; медицинаның бір саласы. Гастроэнтерология* дан дербес ғылым ретінде гепатология, проктология бөлініп шықты (ҚҰЭ). *Гастроэнтерология* ғылымы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында кеңінен дамыды (ҚҰЭ). Қазақстанда *гастроэнтерология* саласындағы зерттеулер 1931 жылы басталды (ҚҰЭ).

ГАСТРУЛА [грек. gaster] з а т. б и о л. *Көпжасушалы ұрықтың өсіп-жетілуінің кезеңі. Гастрұла* – жануар ағзасының жеке даму сатысы (Жалпы биология). Сөйтіп, ұрық дамуының келесі кезеңі – екі қабатты ұрық *гастрұлаға* айналады (Жалпы биология). *Гастрұла* ұрық жапырақшаларының құрылысы күрделеніп, бір-бірінен ажырап, олардан біліктік мүшелер (жүйке түтігі, хорда, ішек түтігі) жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология). Әртүрлі жануарлар түрлерінде *гастрұла* құрылысы бірдей емес (ҚҰЭ).

ГАСТРУЛАЛАНУ з а т. б и о л. *Көп жасушалы ағзадағы қосқабатты ұрықтың (эктодерма, энтодерма) түзілу үдерісі. Гастрұлалану* басталмас бұрын көпжасушалы blastula бластомерлер морфогенетіктік өзгерістерден өтіп, болашақ ағзасындағы тіндердің негізін құру үшін ықтималды бастамалар түзеді (ҚҰЭ). *Гастрұлалану* дың 4 түрі бар: инвагинация, иммиграция, эпиболия, деляминация (ҚҰЭ). Тікентерілерде, бассүйексіздерде және төменгі сатылы омыртқаларда *гастрұлалану* процесінің соңында ортаңғы ұрық қабаты – мезодерма түзіліп, ол ішкі ұрық жапырақшасынан (энтодермадан) бөлектенеді (ҚҰЭ).

ГАСТРУЛЯЦИЯ з а т. б и о л. *Гастрұлалану (көп жасушалы жануарлардың аталық және аналық жыныс клеткалары ұрықтануы: олардың алғашқы дамыған кезде денесінде екі қабатты және кейбіреулерінде үш қабатты ұрықтың пайда болу үдерісі). Гастрұляция* ның негізгі төрт жолы бар: инвагинация, эпиболия, иммиграция және

деламинация (Т.Мұсақұлов, Ор.-қаз. биол. сөздік). *Г а с т р у л я ц и я* аяқталған соң ұрықтың болашақ арқа жағында эктодерма ішке қарай жымырылып нерв түтігін түзеді (Т.Мұсақұлов, Ор.-қаз. биол. сөздік).

ГАСТРУЛЯЦИЯЛАНУ з а т. *Гастру-лалану*. Егер *г а с т р у л я ц и я л а н у д ы ң* бас кезеңінде ұрықтағы болашақ хордамезо-дерманың бір тұтамын кесіп алып, ұрық денесінің бүйір бөліміндегі эктодерманың астыңғы жағына орналастырсаң, сол жерде эктодермадан екінші нерв түтігі пайда болады (Жалпы биология).

ГАТТЕРИЯ з а т. з о о л. <лат. *sphenodon punctatus*> *Бауырымен жорғалаушылар тобының тұмсықбастылар отрядына жата-тын өте ертеден тіршілік етіп келе жатқан жалғыз түр. Г а т т е р и я н ы ң* сыртқы түрі кесірткеге ұқсас. *Г а т т е р и я* тереңдігі бір метрдей інінде күндіз тығылып жатып, көрегің аулауға түнде шығады (ҚҰЭ). Қазір *г а т т е р и я* Жаңа Зеландия маңындағы бірнеше аралдарда ғана кездеседі, сол жерлерде арнайы қорық ұйымдастырылып, қорғауға алынып, Халықаралық табиғат қорғау одағының «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ГАУБИЦА [нем. *Naubitze*] з а т. ә с к. *Қарсыластың тасадағы нысанасын жоятын және қорғаныс бекіністерін, баспанасын, бақылау орындарын, блиндаждарын бұза-тын артиллериялық қарудың бір түрі. Г а у б и ц а н ы ң* оқпаны қысқа, снарядының бастапқы жылдамдығы 500-600 м/сек (Қаз. тілі. термин. Әскери.). Жер аппақ, аспан жалтыр, аяз сықырлата қысып, жел қарып, жалап тұр. Бір жақтан пұшық *г а у б и ц а* әуіп ете түседі (Б.Момышұлы, Майдан).

ГАУПВАХТА [нем. *Hauptwache*] з а т. ә с к. *Әскери қызметкерлерді қамауда ұстайтын арнайы орын. Г а у п в а х т а д а* әскери тәртіпті бұзған, тергеу органдары тұтқынға алған, сондай-ақ әскери трибунал соттаған әскери қызметкерлер орналастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Мәмбет подполковник Киршеловпен шатаسقанын, оның *г а у п в а х т а г а* салуға тырысқанын... айтты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Сойтіп ол [Қален] жаңа өкімет орнаған қызыл үйге келіп, кешке қарай өзенге таяу жердегі сопақ *г а у п в а х т а г а* орналасқан (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ГАУСАР з а т. с ө й л. *Кәусар. Гаусарың-д ы* сапырып, жайдары жаздың кешінде, Ойнайын жардан атылып, Толқының болып төсінде (С.Мәуленов, Өлеңд.). Торғын атлас жайдырып, Тойын қылсам керек-дүр. Арақшарап қайнатып, *г а у с а р* шарап қайнатып,

Балуандар сайлатып, Тойын қылсам керек-дүр (Ғашық-наме). Мәлім болған халыққа, Өтірік емес анық та, Өнер алды – тіл еді. Сарттан өткен Науаи Тілдің *г а у с а р* гүлі еді (Үш ғасыр.).

ГАУСАРЛЫ с ы н. с ө й л. *Кәусарлы*. Мұғалима Алуаш, Күле қарап қарсы алды. Бала деген бал бұлақ. Бала көңіл – *г а у с а р л ы* (О.Шипин, Өмір өрнегі).

ГАУСС з а т. ф и з. *Магнит индукциясының бірліктердің халықаралық жүйесі мен бірліктердің СГСМ жүйесіндегі бірлігі. Г а у с* с неміс ғалымы К.Ф.Гаусстың құрметіне қойылған $1\text{Гс}=10^4$ тесла (ҚҰЭ).

ГАУҒАР [ар. *غور*] з а т. 1. *Сирек кездесетін, аса бағалы, алуан түсті, қымбат асыл тас, бриллиант*. Шынардай түзу дене, тең иыктан Төгілген төмен құлап сүмбіл шашы. Біраз күн дүниеге қызықтырып, Үлде мен бүлдеге орап малындырар. Құрметтеп дүние шіркін айналдырып, Мойнына *г а у ғ а р*, лағыл тағындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). Бір шаһар көрінеді жасыл жауһар, Кірпіші лағыл, жақұт, өңшең *г а у ғ а р* (Қисса-дастан.). 2. а у ы с. *Ең қымбат, асыл, қадірлі адам, тұлға*. Михрабым сен, бас ұрамын, Тіл жете алмас гүзіріңе, Жетпедім, не жасырамын, *Г а у ғ а р ы м н ы ң* қадіріне (Абай, Тол. жин.). Сіз қазақтың қазақ заманында дүниеге келіп қалған *г а у ғ а р с ы з*. Сіздің құлашыңыз ұзын, қиялыңыз терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде. Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, жыбырлақ мінезі сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). 3. а у ы с. *Ең мықты, бағалы мәртебесі биік, асыл зат, дүние, көңіл. Г а у ғ а р* іздеп тереңнен, Кейбір сабаз тас қалар. Кейбір жылпос өлермен, Қашқан бакты бассалар (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). Мұнан артық айтайын қандайынан, Сөздің жанған, сөйлейін, шамдайынан. Бұ дүниеге бір *г а у ғ а р* орнатылды, Барып тұрған садаптың маңдайынан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Ақ семсердің асылын, Шабылмаса кім білер? Сол секілді менің де, Ішімде *г а у ғ а р* барлығын, Сөйлемесем кім білер? (Айманкүл, Өлеңд.). «Қара қыпшақ Қобыланды» драма-дастаны – М. Әуезов драматургиясының *г а у ғ а р ы* (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов). 4. з е р г. *Қауһар тастарынан жасалған немесе сонымен безендірілген (бұйым, зат)*. Осы тұстан көз салғанда түйілген бір кісінің қос жұдырығы секілді, ал терезеден сөулеленген шам – саусақтағы *г а у ғ а р* жүзіктей көз қытықтай нұрланады (О.Бөкеев, Өн салады.). Қарашаш кірер ордасын Кілең қызға бақтырған, Кілем жайып үстіне, Қош иісті шаштырған, Ордасы көркем болсын деп,

Ақ мақпалдан жаптырған *Гауһардан* шамдал жактырған (Батырлар жыры). Орнатқан *гауһар* төжге зұбаржат тас, Сүмбіл шаш, інжу тісті, қиылған қас. Гүл жүзді, пісте мұрын, құралай көз, Еш адам мұндай болып жаратылмас (Бабалар сөзі). Үйінде *гауһар* қандил тұрған жанып, Үйдің ішін бір жақсы иіс кеткен алып. Патша алтын саты басқышпенен, Жоғары бір тақытқа мінді барып (Бабалар сөзі).

Гауһар жұлдыз. п о э т. *Жылтылдаған жарық жұлдыз*. Аспанның *гауһар жұлдызы*, Махаббат оғын қозғаған, Көрінгендей хор қызы Қиял ғой бір маздаған (О.Малқаров, Менің ізім.). Батыр мерген, жортушылар түн қатып, түн жамылтып, көктегі *гауһар жұлдыздардың* от шашып ойнаған құбылыстарын, жүрістерін бақылайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Гауһар жүз. п о э т. *Сұлу, ең көрікті жүз*. Сымбатың жас жүректі жаңдырғандай, Бриллиант – *гауһар жүзі* сонда жатыр. Аузыңнан шыққан сөзің төтті балдай, Ойласам әрбір қарпі менде жатыр (Ақан сері, Шығ.).

Гауһар көз. п о э т. *Жәудіреген көз*. Қаз мойнында таққан алтын тұмарым, Мінген ердің тарқатасың құмарын. Егескенде жауға иенді қор қылма. *Гауһар көзді* айналайын шұбарым (С.Сейфуллин, Шығ.).

Гауһар қабақ. п о э т. *Гауһар көз*. Сүйріктей аққу мойын алма сабақ, Безенген шыбық дене, кербез сағақ, Наз сұлу, наз қимылды құралайым, Садақтай ұзын кірпік, *гауһар қабат* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Гауһар нұр. п о э т. *Жарқын жүз, жарқыл мінез*. Қарап қалса көзіне – жұмақ лебі енеді. Бойыңды бір бу жеңеді: Тұңғық терең сыры бар. Бейне бір *гауһар нұры* бар... Дәриға, сондай есіл көз, жаманға кез келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Гауһар ой. п о э т. *Құнды, тереңнен шыққан асыл ойлар*. Дұшпанға айтқан сөзің атқан оқтай, Табыңа қымбаттысың баға жоқтай. Ұрпаққа асыл қазына *гауһар ойың* Жарқырап сәуле төгер жанған оттай (С.Машақов, Жылдарым.).

Гауһар сөз. п о э т. *Асыл сөз*. Аузыма дүрия *гауһар сөзім* келді, Өзіңменен бірге өскен серің келді. Қолға алып қу қарағай зарланайын, Бекетжан мұң шағатын кезім келді (Ы.Сандыбайұлы, Өндер).

Гауһар сулар. п о э т. *Таза, мөлдір су*. Тау басынан тас бұлақ Тасып ақты атқылап, Күрілдеген көзінен Күмістей су тасқындап, Топ ойнаған баладай Санын ұрып шапқылап, Кенересі кемімей, *Гауһар сулар* тамшылап, Жағалауы көк толқын, Түрлі гүлдер албырап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Гауһар тас. а) з е р г. *Гауһар, бағалы, әшекей тас*. Безенген өнебойы інжу-маржан Бриллиант, алтын, жақұт, *гауһар тасы* (Ө.Найманбаев, Шығ.). Соны айтып ұшып қонды биік талға: Болайын неге тұтқын сендей шалға, Бар еді он мысқалдай *гауһар тасым*, Айырылдың соны ала алмай алдағанға (Шәкәрім, Өлеңд.). ә) п о э т. *Артық туған, қымбатты адам*. Қайратың тиген кедейге, Сен бір жарық *гауһар тас*. Тым болмаса қалқам-ау, Жақсы сөйлеп көңілді аш! (Қамбар батыр). Жақсы қыз, жақсы әйел бір *гауһар тас*, Өзінің мезгіліне келген соң жас. Жәннаттың пісіп тұрған алмасындай, Қол жетсе қандай кісі ләззат алмас?! (Қабан жырау, Алтын қазық). б) б е й н. *Қымбат сезім, көңіл, асыл дүние*. Махаббат адал сақтай білсең тот баспайтын, інжу сәулесін құлпырта түсетін бір *гауһар тас* (І.Есенберлин, Ғашықтар).

Гауһар тастай. б е й н. *Жалтыр, асыл заттай, түрлі-түсті тастай*. Жасыл *гауһар тастай* жылтылдай шоқталған көздер құбыла ойнап, бізге қарай жаутаң-жаутаң қағады (С.Мұқанов, Саяхат.).

Гауһар терді. п о э т. *Ең қымбат, керегіне жарайтын асыл дүниелерді жинады, ілім құды, білім алды*. Ғылымның тұнық шарбақ дариясынан әр бала керегінше *гауһар терін* (Халық ақындары).

Дүррі гауһар. п о э т. *Гауһар тастың ең асылы, үлкені, тазасы. Дүррі гауһар* сырғасын [Жібек], Көтере алмай тұр құлағы. Бой нұсқасын қарасаң, Бектер мінген пырағы («Қыз Жібек»). Сөуірдің самалы шайған жасыл алқаптардың үстінде жалт ойнап алғашқы нөсер жауады, мырза табиғат ауық-ауық *дүррі гауһарын* ақтарып, дүниені дүр сілкіндіреді («Қаз. әдеб.»).

ГАУҢАРДАЙ с ы н. б е й н. 1. *Аса қымбатты, бағалы, қадірлі (зат, дүние, адам)*. *Гауһардай* көзі, Бұлбұлдай сөзі, Жаннан асқан бір пері. Жүзі бір айдай, Мінезі майдай, Өзгеден артық сол жері (Шәкәрім, Өлеңд.). Ақылсыз болса жарың, қадірің білмес, *Гауһардай* қымбатыңды көзіне ілмес. Ешбір ісі көңіліне қонбаған соң, Отырған жағаласып сен бір күндес (Ақмолла ақын, Күндер.). Жүлде алатын жүйріктей, Өрге салса өрлейтін, Кен асылы *гауһардай* Жоғалмайтын, өлмейтін, Өнерлі ұлым екенсің (Қ.Аманжолов, Шығ.). 2. *Терең мазмұнды, мағыналы (сөз, ой)*. Жамандар тыңдамайды жақсы сөзін, Сүйресен де жақсы іске бұрмас өзін. Надандар асыл білес сутас көрсе, *Гауһардай-ақ* айырмас сонан көзін (Шал ақын, Өлеңд.). Жырымды менің тыңдаған Сөз ұғатын соңғы адам Тыңдаудан әсте тынбаған. *Гауһардай* дүрге

бұлдаған, Сарқырап аққан жылғадан Жыр арнасы суатпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).
3. п о э т. *Жанып тұрғандай, тап-таза, мөлдір, жарқыраған.* Сүйгенің өнге десе тоты дейді, *Г а у һ а р д а й* екі көздің оты дейді. Малмен қыздың әкесін қызықтырып, Тоқал ғып алғалы жүр Шоқы дейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ГАУҒАРЛА= е т. с ө й л. *Гауһармен әшекейлеу.* Сөйтіп ұйықтап жатқан неше батырлардың қасынан, неше қақпадан өтіп, Хасан сарай ортасындағы есіктерін *г а у һ а р л а г а* н сырлы, алтын үйге кіреді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ГАУҒАРЛЫ с ы н. **1.** *Гауһары бар, гауһар орнатқан.* Алтын менен *г а у һ а р л ы*, Түрлі кілем үстінен, Қара жерге бастырмай, Алтыннан тіккен отауға, Ер Қамбарды кіргізді (Қамбар батыр). Салдырып тіллә жүген, алтын ерді, *Г а у һ а р л ы* күдерден айыл тартты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** а у ы с. *Жайнаған, жарқыраған, құлтырған.* Көктен жерге жасыл ала *г а у һ а р л ы* нұр шашып құлпырады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Басталды суық, қосты саз, – Талда бұл-бұл, тауда шал, *Г а у һ а р л ы* қойнын ашты жаз, Бөктерде жатыр жусап мал (Ж.Саин, Шығ.).

ГАУҒАРПҰРЫШ [ир. گوفرورش] з а т. к ө н е. *Гауһар т. б. асыл тасты сатып алатын зергер.* Хамдалзаманның шешесі берген тастардан басқа ештеңесі жоқ еді, *г а у һ а р п ұ р ы ш т ы* ң біріне келіп, жүзіктің төрт көзін төрт мыңға сатты (Мың бір түн).

ГАФНИЙ [лат. Hafnium] з а т. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің IV тобындағы химиялық элемент. Г а ф н и й д і* ң құрылысын, валенттігін (+4), цирконийге ұқсастығын 1921 ж. дат физигі Н.Бор жорамалдаған (ҚҰЭ). *Г а ф н и й* күмістей ақ, жылтыр, созылғыш металл (ҚҰЭ). *Г а ф н и й* – шашыранды элемент, оның табиғатта өз минералы жоқ, тек циркониймен бірге кездеседі (ҚҰЭ).

ГАҒЫ ш ы л. к ө н е. *Мейлі, яки.* Кей әйел ұят, арын кетіріп жүр, Күлкімен әр орынға жетіліп жүр. Гағы әйел, *г а ғ ы* (бұл күнде) еркек болсын, Сауап аз обал жағын бітіріп жүр (Н.Наушабаев//XIX ғ. қаз. поэт.).

ГАЧЕТИТ з а т. г е о л. *Құрамында шайырлар аз таушайырлардың таза парафинді түрлерінің жіктелу атауы. Г а ч е т и т т е р д і* ң кәдімгі озокериттерден айырмашылығы олардың құрамында ерігіштік қасиеті өте жоғары көмірсутектердің болмайтындығы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГАШЕТКА [франц. gachette] з а т. ә с к. *Оқ атуға арналған автоматты қару-жарақ-*

ты іске қосатын құрылғы, шүріппе. Пулемет *г а ш е т к а с ы* н қалай басып қалғанын абайламады. «Тыр-тыр» деп бірнеше оқ далаға ұшып кетті («Лен. жас»).

ГАШИШ [ар. حشيش] з а т. *Галлюциногендер тобына жататын еліртпе зат, үнді қарасорасының (конопля) аналық өсімдігінің сабағынан шығатын смола тәрізді зат.* Қорғасын, марал-құрақ, *г а ш и ш* сияқты адам өміріне дәрі-дәрмек ретінде қолданылып жүрген заттардың қасиетіне талдау жасады («Қаз. әдеб.»). *Г а ш и ш* құрамында каннабиал деп аталатын улы зат болады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

ГӘЗМАЛ з а т. ж е р г. *Кездеме, мата. Г ә з м а л* толы. Біздің дүкен. Уай, уай, налок! Тағын керек! Керек!.. (І.Жансүгіров, Шығ.).

ГӘККУ е л і к. **1.** *Аққудың шығаратын дыбысын бейнелейтін сөз.* **2.** м у з. э т н. *Қазақтың киелі құсы, махаббат символы саналатын, әндерінде қайырулар ретінде жиі қолданылатын аққу үнінің еліктеуіш сөзі.* Жүрсең де жұлдызым боп, мақтаным боп. Алдына күнде келіп жатқаным жоқ. *Г ә к к у д і* ң әуеніне тербелгенмен, Аққудың көгілдірін атқаным жоқ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **3.** а у ы с. п о э т. *Елдің мақтанышы, сәні мен әні.* Даңқы шыққан Рахышев, Талай озған жарыста. Еңбек Ері Түсінім, Атағы кеткен алысқа. Қалекенді айтайын – *г ә к к у і* елі Арканың (Қ.Әміров, Қызыл гүл). **4.** п о э т. *Теңеу, еркелету мәнінде қолданылатын махаббат, сүйіктісі деген мағынадағы сөз.* Қоштасты соңғы рет *г ә к к у і* м е н, Өткізген Кәкімамен шат күнімен. Есінде қалды елдің өлместей боп, Ең соңғы ақын айтқан аққу-өлең (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Аттанып бара жатыр аққу-қаздар, Қош енді, қош болыңдар, *г ә к к у*-наздар! Кеудемде күңіренген дастан қалды, Киелі қанатымен аққу жазған (М.Мақатаев, Шығ.).

ГӘККУЛЕ= е т. с ө й л. *Аққудың сымпылдап үн шығаруы.* Сол мезет көлден аққу сымпыл қағып, *г ә к к у л е* н, талып ұшып, сұңқыл қағып. Ыбырай созғанында тосын әнді, Дауысы кетті мүлде сиқырланып (Е.Ибраһим, Гәкку.).

ГӘККУЛЕУ *Гәккуле етістігінің қимыл атауы. 1. Аққудың үн шығаруы, сымпылдауы. 2. а у ы с. Сауық-сайран құру, әндету, көңіл көтеру.*

ГӘЛӘБИЯ [ар. جلابية] з а т. к ө н е. *Киім түрі.* Мың сурет, мың көрініс жан-жағың, Бәрін көріп, келер бәрін аңдағың; Аппақ шаңқан *г ә л ә б и я* кигені Отыр шалдар қыздырып жержаңғағын (Қ.Жұмағалиев, Сахара.)

ГӘҢГІР = е т. с ө й л. *Мәңгір*. Әй, Көжек, сенің басың *г ә ң г і р і н* жүр ғой, кел (С.Адамбеков, Көсе.).

ГӘП з а т. 1. *Бір нәрсенің сыры, мәні*. Құлақ сал бұ сөзіме, қызметкер, Айтайын өзің үшін тәуір *г ә п т е р*. Бойыңа алған ақын сонда тарар Кесімді жүрген күнің сұлу өткер (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Г ә п* балда емес, *г ә п* әлде. *Г ә п* малда емес, *г ә п* халде, Әл де, хал де жоқ па, әлде? (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Ал сарай маңының сабылмаларының да нәпсікор еркектердей қашан барлық *г ә п т і* біліп болғанша өліп-өшетін ежелгі әдеті бар (Ә.Кекілбаев, Дала.). – Жоқ, бұл арада *г ә п* – адамның еркіне, бостандығына, айналып келгенде құқығына байланысты («Түркістан»). 2. *Бір нәрсенің, іс-әрекеттің себеп-салдары, қандай да бір жағдай, жай*. Қараны қайыстырып бұрағанда, Күрт етті... бір *г ә п* болды жілігіне (І.Жансүгіров, Шығ.). Қызының таза өсуін көксеген көңіл шіркін, сол Ардақ күні ертең бойжетіп құтты қонысына ұзатылғандай *г ә п* болса, бәрібір сол қиқу-сиқу ел ішіне баратынын бағамға алды ма екен (О.Бөкеев, Үркер). Бәрінен бұрын менің нендей *г ә п к е* ұшырағанымды ести сала әйелдердің шулап қоя бергені мүлде зәремді зәр түбіне әкетті (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Келгенше екі жасқа жас баланың, ісі жоқ айқай, жылау, басқа *г ә п п е н* (Айтыс). 3. *Айтар сөз, әңгіме*. Талай ғасыр құрып кеңес, Көп ойлаған осы *г ә п т і*, Жұмбақ болмас, бір шешілмес, Ұлы адам бір амал тапты (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Бір гәп бар. Қандай да бір істің, құбылыстың белгісіз болса да, себебі болатыны, бар екені анық деген мағынада. Мырзахметтің осы Ғайни апайға үйленуінде *бі р г ә п б а р* ғой деп ойладым (Т.Ахтанов, Шығ.). – Келесің қайдан, шырағым, Кім болады сүйегің? Мен көрмеген баласың, Әлде құда, жиенім? Солдатпысың әлде сен, Үстіңе киген сұр каптал. Жүрісінде *бі р г ә п б а р*, Екенін ойым түйіп тұр. Жұрнақты Бір қақты Жырларым Ырғақты. Жыр бағы, Жүректің Ырғағы. Ырғақтар, Ырғақтар! Сендерге, Сендерге *бі р г ә п б а р*! Қанымды Тасытты. Жанымды Жасытты (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). Жігітім, ол қағазды, өрине сіз құрттыңыз. Неге? Демек, бұл арада *бі р г ә п б а р*, бірақ айтқыңыз келмейді, – деді, сөйтті де, басынан өткен бір қиын кезеңді есіне түсіргендей ақырын уһіледі (І.Есенберлин, Айқас.).

Гәп бар. а) *Бір істің, әрекеттің өзінің себебі, мәнісі бар*. Еһе, біздің үйдегі жеңгелерің көйлекті неге өлгенше ұзын киеді десем, онда да *г ә п б а р* екен ғой (М.Иманжанов, Менің махабб.). ә) *Айтайын деген сөз, әңгіме, сыр бар*.

Тиеліп түйелерге жиһаздары, Келіпті Самарханнан сипаз кәрі. – Алдияр, алдыңызға бар қазинам, Айтайын *г ә б і м б а р*, – деп бипазадады (Қ.Бекхожин, Ардагер.). Әлгі, үйіне Абзал барғанда бір бағыланын сойып, атақты көкмойынның бірін мінгізіп жіберуінде осындай *г ә п б а р* екен (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

Гәп ...- да жатыр. с ө й л. *Бір нәрсенің мәнісі, себебі осында дегенді білдіретін сөзқолданыс*. Сөйтсем, бар *г ә п* – Маханның, Махамбет атамыздың санаңды ұйытып тастар, ұлттық намысыңды қайрап, патриоттық сезімінді оятып жіберер жігерлі сөздері мен қиып түсер алмас қылыштай ақындық тілінде *ж а т ы р* екен ғой («Жас Алаш»).

Гәп шертті. *Сыр шертті, сырласты, мұңдасты*. Байбосын ел жағдайынан, жұмыс жөнінен біраз *г ә п ш е р т і н* отырды да, суыртпақтап негізгі келген шаруасына көшті (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қайда, кімдермен кеңессе де, Жәмпейіс екі мәселенің ғана төңірегінде *г ә п ш е р т е д і*, бірі – көшпелі қазақ ауылдарының отырықшы тұрмысқа айналар уақыты жетуі, екіншісі – жәй ғана отырықшы болмай, жаппай артельге айналуы (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Міне, гәп қайда [қайда жатыр]. с ө й л. э к с п р. *Сөйлеушінің оқиға себебін, мәнісін тауып алғанда, қуаныш сезімін білдіру, әрі қызықтыру мақсатымен айтатын істің немесе құбылыстың мән-жайы осындай деген мағынадағы сөзқолданыс*. *М і н е, г ә п қ а й д а* Назарбаевтың ерекшелігі үйлеспейтіндей нәрселерді үйлестіруге қол жеткізгендігінде деген сөз – сөз («Егемен Қазақстан»). *М і н е, г ә п қ а й д а ж а т ы р*, сондықтан старшын Ықыластың қаңқылдаған қара қобызының сахараға салған лаңын, иланғыш жұрттың оны пір тұтатынын, оның даңқы болыс-билерден асып, жарымпатшалықпен тайталаса бастағанын дуанбасыға жеткізген («Жас Алаш»).

ГӘПТЕ = е т. с ө й л. *Негіздеу, мәнісін көрсету*. Ғақыл, нақыл – екі сөз Ұнамаса шарғыға, Ғұламалар *г ә п т е м е с* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ГӘРДЕН з а т. *Кәрлен (фарфор)*. Біраздан соң және бір жігітпен екеуі дастарқан, подноспен қызыл ала *г ә р д е н* кеселер сылдыратып,... иісі аңқыған сары қымызды сапырып, бізге бере бастады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Кең бөлме қазақша жиһаздалған... Үстіне ат-көпір тағам қоюлы дастарқан, *г ә р д е н* аяқтарға аралас бокалдар (Б.Аманшин, Жар мұңы.).

ГӘРІ ш ы л. *Бұдан кейін, осыдан соң деген мағынаны білдіретін көмекші сөз*. *Е к і н ш і г ә р і*

осыны мықтап есіне алғайсың, келістік пе? – Ібірайым үстіне қарап күле берді, келіскеннен басқа айтатын дауы жоқ еді оның (Ә.Әлішев, Батыр.).

ГӘРІС з а т. с ө й л. *Гарус.* Осы матадан тоқылған киім. Ажарың ақ түлкідей қашқан құмнан, Шолпандай таң алдында жалғыз туған. Жылы су, қолда құман, қарда орамал, Жібекпен қызыл г ә р і с белін бұған (Қаз. әндері).

ГӘУ: гәу бас. с ө й л. м ы с қ ы л. *Ессіз, ойсыз деген мағынада.* Ей, г ә у б а с, қашанғы айтуден істейсің, өзің біліп, бір нәрсе істесеңші (Фраз. сөздігі).

ГӘУРӘТ з а т. е с к і к і т. *Нұр, сипат.* Басымнан кетті сәулетім, Жүзімнен кетті г ә у р ә т і м (Қыз Жібек).

ГӘУСЕР з а т. с ө й л. *Кәусар.* Еркекке әйел, әмбемізге иман парыз, Жаратқан бір Алланы есіңе алып. Бір Алла иманыңды нәсіп қылса, Ішерсің гаузы г ә у с е р суың қанып (Қабан жырау, Алтын қазық). Шыңдардың қойнауында қаптаған мал, Шөлдесе сіміреді суды г ә у с е р. Жағалап келе жатыр мал баққан шал (Ә.Шалабаева, Жас қанат).

ГӘУҒАР з а т. е с к і к і т. *Гауһар.* Алып шыққан дәулетін Екі жерге бөледі. Алтын-күміс, г ә у ғ а р ы н Оны да бөліп үйеді (Алпамыс). Жүрметүз деген бір қыз бар Қыздардың жүрген ішінде Сүрме тартып көзіне, Орнатқан г ә у ғ а р тісіне (Алпамыс).

ГӘУҒАРДАЙ с ы н. с ө й л. *Гауһардай.* Ата-анасы болмаса, Көрінбеген кісіге. Жер астындағы г ә у ғ а р д а й, Болады кімге несібе? (Алпамыс).

ГӘУІР з а т. е с к і к і т. *Кәнір.* Бұл қысық көздердің оты қояншық ауруды өлтіретін, г ә у і р л е р оны зұмырт деп атайтын (М.Жұмбаев, Шығ.). 2. а у ы с. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. Ұятсыз адамға немесе бір жаман қылық істеген адамға ашуланғанда, кейігенде айтылатын ұрсу сөз. Таң атқанша тынбады ғой, әй, г ә у і р, Күн батқанша үн шықпайды әйтеуір (Т.Нұрмұхамедов, Күн.).

ГВАРДЕЕЦ з а т. *Гвардия құрамындағы жауынгер.* Төз сапер, сыздамастан шықса да иық, Азаттық күтеді осы тұста Киев. Өткел бер, өрендердің жеңісіне, Г в а р д е е ц, намысыңды ұста биік (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап.). Ол [Ә. Сағитов] трактор алаңындағы кескілескен ұрыста, көшелердегі айқаста жиырмадан астам фашисті жер жастандырып, г в а р д е е ц атағына ие болды («Лен. жас»).

ГВАРДИЯ [итал. guardia] з а т. 1. ә с к. Әскердің іріктелген таңдаулы бөлімі (алғашқыда императорды қорғау үшін). Қалтыраған

атынан жау ордасы, Панфиловтың жорықтағы жолдасы. Даңқ туын майдандарда көтерген, Г в а р д и я бөлімінің қолбасы (С.Мәуленов, Жаңа арна). Соғыспен қалай өткенін, Арналы Дунай өзенін, Еске алар олар Праганы, Г в а р д и я с ы н өзінің (М.Рашев, Алғашқы.). Кеңес армиясында ерекше көзге түскен бөлімдерге 1941 ж. 18 қыркүйектен бастап г в а р д и я атағы беріле бастады (ҚҰӘ). 2. а у ы с. Бір ұжымның іріктелген тобы, бөлігі. Қазақ театрының қарт актерлер г в а р д и я с ы жыл сайын жаңа толқынмен толассыз толықтырылып келеді («Қаз. әдеб.».). Қара шаңырақтың қарт г в а р д и я с ы жасаған талай образдар бар («Қаз. әдеб.»).

Қызыл гвардия. т а р. с о в е т. 1917-1918 жылдары большевик партиясы ұйымдастырған жұмысшылардың жауынгер тобы. Совет мүшелері өзімізді қ ы з ы л г в а р д и я деп жарияладық және отряд ұйымдастыру ісіне кірістік (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ГВАРДИЯЛЫҚ с ы н. *Гвардия даңқына сай, лайық.* Дивизияның г в а р д и я л ы қ туын күзетіп бара жатқан бір топ автоматчиктер мен мергендер тобында кетіп бара жатты (С.Бақберенов, Қарға там.).

ГВАРДИЯШЫ з а т. *Гвардия құрамындағы жауынгер.* Жаудың тылында қалған Краснодонның жас г в а р д и я ш ы л а р ы н ы ң ерлік даңқтары да мәңгі өшпейді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ГВАРДИЯШЫЛ с ы н. с ө й л. *Гвардияға кіретін, соған қатысты.* – Г в а р д и я ш ы л жауынгер ерқашан қырынып, мұнтаздай таза боп жүруге тиіс қой, – деп әзілдеді Панфилов («Қаз. әдеб.»). Айналу – жердің ісі, Су ісі – құйылу. Жас г в а р д и я ш ы л борышы, Алға шабу, жүгіру, Бізге жат өмір ілбіген (М.Әлімбаев, Құрбыма).

ГВАТЕМАЛА з а т. *Гватемаланың тұрғылықты халқы.* Г в а т е м а л а ақ пен сары нәсілдің араласуынан шыққан аралық нәсілге жатады (ҚҰӘ). Г в а т е м а л а этносының қалыптасуы XVI ғасырдағы испандардың отарлау кезеңінен басталып, XIX ғасырдың аяғына дейін созылады (ҚҰӘ). Г в а т е м а л а л а р д ы ң ұлттық мерекелері егіншілік, діни мейрамдар, желеп-жебеуші үндіс әулиелеріне сиыну ғұрыптарымен байланысты (ҚҰӘ).

ГВОЗДИКА ор. з а т. ө с. *Қаламтыр.*

ГЕБЕФРЕНИЯ [грек. hebe – бозбалалық шақ, phren – жүрек, ақыл-ес] з а т. м е д. Негізінен бозбалаларда кездесетін шизофренияның бастапқы түрі. Г е б е ф р е н и я мағынасыз қалжыңдасудан, ақымақ сияқты көңіл көтеруден, қисалданудан байқалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГЕБРАИТАНУ [грек. hebraios] з а т. т е р м. *Көне еврей тілін, жазба ескерткіштерін және еврей мәдениетін зерттейтін гуманитарлық ғылымдар кешені. Г е б р а и т а н у б. з. I ғасырда пайда болған. Көне өсиет кітабын түпнұсқада және аудармада зерттейтін інжілтану гебраитанудың негізгі бөлігі. 1947 жылдан Америка Құрама Штаттарында гебраистердің халықаралық конгрестері ұдайы ұйымдастырылып келеді (Тіл білімі сөздігі).*

ГЕВЕЯ [лат. hevea] з а т. ө с. *Сүттігендер тұқымдасына жататын каучукты ағаштардың бір туысы.*

ГЕГЕМОНИЯ [грек. hegemonia] з а т. с а я с и. *Біреудің, біреулердің үстінен жетекшілік, басшылық, үстемдік, өктемдік жүргізуші бір нәрсенің негізгі қозғаушы күші. Г е г е м о н и я – белгілі бір таптың немесе мемлекеттің басқа таптардан, мемлекеттерден басым болуы, басшылық етуі (Саяси сөздік). Қақтығыстардың Жапония мен Солтүстік Америка және Жапония мен Ресей арасындағы осы егес пен қақтығыстардың себептері Тынық мұхит аймағы г е г е м о н д ы ғ ы н а ұмтылуда жатыр (М.Шоқай, Таңд. шығ.).*

ГЕДЕНБЕРГИТ з а т. г е о л. *Силикаттар табының пироксендер тобына жататын минерал. Г е д е н б е р г и т моноклиндік пироксендер изоморфтық қатарының кальций темірлі мүшесі. Химиялық формуласы: $\text{CaFe}^2[\text{Si}_2\text{O}_6]$ (Қаз. тілі термин. Геология).*

ГЕДОНИЗМ [грек. hedone] з а т. 1. п с и х. *Өмірдің басты мақсаты ретінде рақат пен ләззатты танушылық, рақат, ләззат алуға ұмтылушылық. Г е д о н и з м көбінесе әлі аяқтанбаған, отбасы қамын міндетіне алмаған жасөспірімдік кезеңге тән болып келеді (Қаз.-орыс. терм. сөздік. Психология). 2. ф и л о с. Эвдемонизмнің бір тармағына жататын Кирен философиялық мектебі (б.з.д. IV) мен Эпикурдың (б.з.д. 341–270) дамытқан ләззат алуды тіршіліктің бастауы деп санайтын этикалық ілім. Қазіргі философиялық дәстүрде (Сантаяна, Дрейк) г е д о н и з м индивидуализмді дәріптеумен байланысты (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Г е д о н и з м рахат көруді адамға табиғатынан дарыған, барлық қаракетіне негіз болатын ниет деп біледі (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). Нормативтік ұстаным ретінде г е д о н и з м аскетизмге қарама-қарсы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).*

ГЕДОНИСТІК с ы н. п с и х. *Гедонизмге тән. Г е д о н и с т і к дүниетаным рахат көру – моральдылықтың бұлжымас шарты, өйткені тілегіне жете алмай, жапа шегіп жүрген адамнан ізгілік талап етуге болмайды, бақыт дегеніміз – алаңсыз мамыражай өмір кешу деп білу-*

ге негізделеді (Қаз.-орыс. терм. сөздік. Психология). Қайта өрлеу мәдениетінде г е д о н и с т і к т і к бастаулар адам құдіреттілігіне қатысты қарастырылады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ГЕЗЕНК [нем. Gesenk] з а т. г е о л. *Тикелей жер бетіне шықпайтын тік не еңіс қазба. Г е з е н к негізінен пайдалы қазындыны, толтырым материалын және т.б. жүктерді бір деңгей жиектен екіншісіне түсіру үшін, адамдарды тасымалдау, жеделдету үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

ГЕЙДЕЛЬБЕРГ: *гейдельберг адамы. <лат. homo heidelbergensis> а р х е о л. Төменгі жақ сүйегі Гейдельберг (Германия) қаласының маңындағы қазбадан табылған адам сүйектері. Г е й д е л ь б е р г а д а м ы н ы ң төменгі жақ сүйегінің морфологиялық құрылысы адам тектес маймылдарға ұқсас және осы күнгі адамның жақ сүйегіне де жақын (өсіресе, азу, күрек тістері) (ҚҰЭ). Көптеген зерттеушілер г е й д е л ь б е р г а д а м д а р ы н питекантроп пен синантропка жақындастырады (ҚҰЭ).*

ГЕЙЗЕР [исланд. geysir] з а т. г е о л. *Жанартаулы аймақтарда жер астынан ауық-ауық ыстық су мен буды 20-40 метр биіктікке атқылайтын су көзі. Соңғы жағдай температурасы 100 С⁰-тан астам ыстық су жер бетіне атылып шыққан жағдайларда орын алады. Камчаткада, Исландияда, Жаңа Зеландияда т.б. жерлерде осындай ыстық су жер бетіне шығып жатады, ол суларды г е й з е р л е р деп атайды (К.Сапарбайұлы, Геология.). Г е й з е р л е р д і ң буы мен ыстық суы тұрғын үйлерді, ғимараттарды, көшетханаларды жылытуға және электр қуатын өндіретін қондырғыларда пайдаланылады (ҚҰЭ). Г е й з е р л е р магма ошағынан үздіксіз жылу келіп тұратын жанартау белсенділігі бар аймақтарда кездеседі. Г е й з е р л е р д і ң сырт пішіні кішігірім қиылған конус, аласа, жайпақ шұңқыр, кейде ор түрінде болуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Су.).*

ГЕЙЗЕРИТ [исп. geysir] з а т. г е о л. *Опал минералынан тұратын кремнийлі шөгінді жыныс. Г е й з е р и т атқылап жатқан гейзерлердің маңында шоғырланады (ҚҰЭ). Су жер бетіне атқылағанда қысым мен температураның күрт түсуінен кремний тұнады да г е й з е р и т түзіледі (ҚҰЭ).*

ГЕЙЗЕРЛІ с ы н. г е о л. *Гейзері бар, гейзер орналасқан. Г е й з е р л і аудандарда, үлкен тереңдікте жоғары температура мен қысым жағдайында кремний ерітінді күйінде болады (ҚҰЭ).*

ГЕЙЗЕРЛІК: *гейзерлік булар. г е о л. Биосфераның, стратосфераның, метаморф-*

тық және магмалық геосфераның тұщы, ащы және тұзды булары. *Гейзерлік булардың* құрамында аммиак көп болатындықтан, реакциясы сілтілі болып келеді. Температурасы 150–190°С-қа дейін (Қаз. тілі термин. Су.).

ГЕЙМ [ағыл. game] з а т. с п о р т. Бірнеше ұпай санына қарай белгіленетін кейбір ойындар партиясының бөлігі.

ГЕЙША жап. з а т. т а р. Жапонияда салтанатты қабылдаулар мен банкеттерде қонақтардың көңілін көтеру үшін шақырылатын, әдептен әңгіме жүргізуге арнайы үйретілген кәсіпқой әнші әрі биші әйел. Алғашында *гейшалар* Жапониядағы дәстүрлі шай беретін үйшіктерде келушілердің көңілін көтеретін, алайда бұл тек жапон мәдениетіне ғана тән дәстүр сөніп барады («Егемен Қазақстан»). Мен Танидакидің бұл қыпқысқа туындысын әдемі эротиканың әлем әдебиетіндегі қайталанбас үлгісі дер едім. Сюжеттік желісінде бір-ақ сөйлеммен беруге болады: айтулы тату шебері жас *гейшаның* аркасында өрмекшінің бейнесін салады («Егемен Қазақстан»).

ГЕКСА... [грек. hex] «Алты» сөзіне сәйкес Еуропа тілдерінен енген күрделі сөздердің бірінші бөлігі.

ГЕКСАБЕНЗАТ з а т. м е д. Тыныс демікпесі мен гипертония ауруларын емдейтін дәрілік зат. *Гексабензат* – бексоний препаратымен жақын тектес. Онымен тыныс демікпесінің көптеген түрлерін емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГЕКСАГОНДЫҚ с ы н. Гексагонға қатысты, гексагонға тән.

Гексагондық призма. г е о л. Гексагондық сингонияның симметрия осіне параллель алты бірдей жақтан тұратын қарапайым пішін. *Гексагондық призма* көлденең қимасында – дұрыс алтыбұрыш (Қаз. тілі термин. Геология).

Гексагондық сингония. г е о л. Орта сәтат сингониясы. *Гексагондық сингонияға* симметрия осі L_6 немесе иммерсиялық ось L_{16} бар кристалдар жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕКСАМЕТОН з а т. м е д. *Гексабензат.* Гексабензат, яғни *гексаметон*, бұл дәрі Венгрияда жасалады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГЕКСАОКТАЭДР з а т. г е о м. Текше сингонияның 48 жақтан тұратын қарапайым түрлерінің бірі.

ГЕКСАТЕТРОЭДР з а т. г е о м. Текше тетраэдрдің әрбір жағы есебінен 6 жақ пайда болуы нәтижесінде кескінделетін 24 жақты текше сингония.

ГЕКСАХЛОРАН з а т. х и м. *Жұқпалы ауру тарататын зиянды жәндіктерден сақтану үшін пайдаланатын ақ ұнтақ дәрілік зат.* Қойды ванна арқылы тоғытқанда 1 процент креолин және 0,25 процент *гексахлоран* ерітіндісіне тоғыту керек (Ш.Қалықов, Қой. ауру.). Топыраққа зиянды жәндіктер түскен болса,... оның бір тоннасына 5-8 кг 12 проценттік есебімен, *гексахлоран* себу керек (М.Ерленесов, Тұқым.).

ГЕКСАЭДР [грек. hexaedron] з а т. г е о м. Текше сингонияның алты жақты ең қарапайым түрі. *Гексаэдр* синонимі: текше (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕКСЕНАЛ з а т. м е д. Адамды ұйықтату үшін қолданылатын дәрі. Ипрозидтің негізгі қасиеті *гексенал* және барбимил сияқты ұйықтатқыш дәрілердің әрекетін ұзартып, қан қысымын бәсеңдетеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГЕКСОЗ [грек. hex] з а т. б и о л. *Жүзім қанты; глюкоза.* *Гексоздар* мен вентоздар сакина төрізлес структураны оңай құрайды (Жалпы биология). Цитаза деген ферментте де тез еріп, қайтадан пентозға және *гексозға* айналып кетеді (Ботаника).

ГЕКСОЗАЛАР [грек. hex] з а т. б и о л. Молекуласы көміртектің алты атомынан тұратын моносахаридтер. *Гексозалардың* негізгі өнімдері глюкоза, фруктоза және манноза (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕКСОГЕН з а т. ә с к. Пластикалық жарғыш заттарды жасау және капсуль-тұтандырғышты жабдықтау үшін қолданылатын жоғары қуатты бытыратқыш (жарықшақты), жарғыш. *Гексоген* – ақ түсті, дәмсіз және түссіз, суда ерімейтін ұсақ кристалл зат (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГЕКТАР [франц. hectare] з а т. Ауданның ауылшаруашылығы мен орман шаруашылығында бірліктердің халықаралық жүйесінің (СИ) өлшем бірліктерімен қатар қолданылатын жүйеден тыс өлшем бірлігі, белгіленуі: га, 1 га = 100 ар = 1000 м². Бізде 170 млн. *гектардан* астам табиғи жайылым мен шабындық бар; ырыс та, байлықтың кіндігі де осында (Тарту). Байлығы төл қосымша, Қанша отар құралмақ? Әр *гектардан* қанша арпа, Қанша бидай, сұлы алмақ (Б.Аманшин, Оленд.). Орал облысындағы біздің зерттеулерімізге қарағанда бір қыранқара бүкіл жаз бойы әр *гектар* жерден 7–8 саршұнақ ұстап алып, бұл зиянкестің санын орта есеппен 10 пайызға дейін азайтып отырады («Егемен Қазақстан»).

Гектар басы. Әр гектардан, бір гектар сайын. *Гектар басы* елу тоннадан тәтті түбір жинау деген екінші бірі ала беретін жеміс емес (У.Қыдырханов, Шаңқай.).

ГЕКТАРДАЙ с ы н. *Гектарға жуық, сол шамада.* Бұл – көлемі бір *гектардай* жер, жасыл лаборатория дегеніміз – осы (З.Ақышев, Біздің шамш.). Сонда бұл науқанда осы бригада жерінде 750 *гектардай* егін орады екен (Б.Токтаров, Қыран.). Жүз сексен мың *гектардай* егін егем, Көбіне баданадай бидай себем. Әр гектардан жүз пұттан өнім алып, Он миллион пұт қоймаға астық берем (Айтыс).

ГЕКТАРЛА = е т. *Гектарға бөліп өлшеу.*

ГЕКТАРЛАУ *Гектарла етістігінің қимыл атауы.*

ГЕКТАРЛЫ с ы н. *Гектарға тең.* Отыз *гектарлы* тор көздер ертерек кезде жасалған екен (Көктем лебі).

ГЕКТАРЛЫҚ с ы н. *Гектарға барабар, гектар болатындай.* Елу *гектарлық* алқапты көзбен долбарлап, атыз-атызға бөліп тастадық (Ы.Жақаев, Менің бақытым). «Қызыл Ту» колхозының ол басқарған звеносы 20 гектар егістің әр гектарынан (бір жыл емес, жиырма бес жыл бойы!) 80-90 центнер, ал 5 *гектарлық* тәжірибе учаскесінің әр гектарынан 171 центнерден күріш алып, бүкіл елді таңғалдырғанды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ГЕКТАРШЫ з а т. с ө й л. *Гектар жерді игеріп, күтіп-баптаушы.* Әрбір *гектаршы* ның бүкіл үй іші боп жабылып, темекіде істейтіні сондықтан (Ш.Құмарова, Қос шынар). Жазықтың Майтөбе жақ басында жеке *гектаршылардың* қызылшасы тұнып тұр (З.Ақышев, Біздің шамш.).

ГЕКТО... [грек. hekaton] т е х. 1 бірлігі 100 *ретке тең физикалық шама атауларына қатысты күрделі сөздердің бірінші бөлгі.*

ГЕКТОВАТТ з а т. т е х. *Күші жүзге тең ватт.*

Гектоватт-сағат. з а т. т е х. *Электр энергиясының бір сағаттағы шығын айналым өлшемі.*

ГЕКТОГРАФ [грек. hekaton] з а т. п о л и г р. *Бір беттегі мәтіннің бірден жүз данасын көшіріп бере алатын аспап.*

ГЕКТОГРАФИЯ з а т. *Гектографпен көшіріліп көбейтілген басылым.*

ГЕКТОЛИТР з а т. т е х. *Сұйық, я күлдей ұсақ заттың жүз литрлік өлшемі.*

ГЕКТОМЕТР з а т. т е х. *Ұзындық өлшемінің 100 метрге теңдігі.*

ГЕКТИРЛЕ = е т. с ө й л. *Гектарла.* Қыздыр, қыздыр! Ал қимылда! Теп темірді! Тепкінде! Аудар қырды. Шыңда, шыңда! Тіл даланы! *Гектирле!* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ГЕЛАТИН з а т. франц. *Бауырдан жасалатын без дәрісі. Гелатин* – бауырдан жасалған без дәрісі. Тамаққа көңіл соқпағанда

шай қасықпен ішіледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГЕЛЕ о д. *Ингенді бураға шөгеру белгісі; шақыру, шөгеру одағайы; бураға үйірлеу.* Қара бура да міністен құтылып, күн санап түрленіп келе жатты. Анда-санда *геленің* мезгілі әлі жетпесе де шабынатын болды (Е.Домбаев, Ол – адам).

ГЕЛИАШЕР з а т. э к о н. *Қағаз ақшаға сурет салуға маманданған суретші* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ГЕЛИЙ [грек. helios] з а т. х и м. *Ешбір иісі жоқ, сутегіден кейінгі ең жеңіл инерттік газ, (He) химиялық элемент; әуеде ұшуға қолданылатын ең жеңіл газ.* Газ күйіндегі *гелий* металдарды жоғары температурада кесу, пісіру, балқыту процестерінде; жартылай өткізгіштер өндіруде, тағамдарды консервілеуде қолданылады (ҚҰЭ). Бір қызық нәрсе – ғалымдар *гелий* деген элементтің әуелі күннің құрамында бар екенін біліп, одан соң жерден тапқан (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ГЕЛИЙ-АРГОНДЫҚ: *гелий-аргондық қатынас.* г е о л. *Гелий (He) концентрациясының аргон (Ar) концентрациясына қатынасы. Гелий-аргондық қатынас* атмосфера ауасында өте аз, оның мәні 0,000056 (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕЛИКОН [грек. helix (helikos)] з а т. м у з. *Ең жуан дауысты үрілмелі аспап. Геликон* – үрілмелі оркестрдің ең жуан дауысты аспабы. Бұрын әскери оркестрлерде қолданылатын (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ГЕЛИО... *Күрделі сөздердің бірінші бөлігі.*

1. *Күнге қатыстылықты, күнді зерттеуге қатыстылықты білдіреді.* 2. *Күн қуатымен қозғалысқа келетін нәрсені білдіреді.*

ГЕЛИОБИОЛОГИЯ [грек. helios – күн, bios – өмір, logos – ілім] з а т. б и о л. *Күн белсенділігі өзгерілуінің организмдерге тигізетін әсерін зерттейтін биофизика ғылымының бір саласы. Гелиобиология* ның негізін салушы совет физигі А.Л.Чижевский (ҚСЭ). Күннің тірі ағзаларға әсері тікелей немесе жанама жолмен Күн радиациясы Жердің ионосферасына және атмосферасына ықпал жасау арқылы берілуі мүмкін. *Гелиобиология* осы факторлардың биологиялық жүйелер дамуындағы рөлін анықтайды (ҚҰЭ).

ГЕЛИОГРАФ з а т. а с т р. *Күн планетасын суретке түсіретін астрономиялық телескоп.*

ГЕЛИОГЕОФИЗИКА з а т. а с т р. *Күн мен Жер физикасын зерттейтін ғылым. Гелиогеофизика* – Күн (гелио) мен Жер (гео) физикасы деген жас ғылым саласы (Х.Әбішев, Аспан сыры).

ГЕЛИОКОНЦЕНТРАТОР з а т. т е х. Қыздырылатын дененің шағын учаскесінде Күн сәулесі энергиясын шоғырландыруға арналған құрылғы. Г е л и о к о н ц е н т р а т о р л а р әртүрлі пішінді жазық немесе ойыс шағылдырғыштар түрінде жасалады (ҚҰЭ). Г е л и о к о н ц е н т р а т о р л а р ретінде мөлдір оптикалық фокстауыш линзалар да қолданылады (ҚҰЭ).

ГЕЛИОҚОНДЫРҒЫ з а т. т е х. Күн радиациясының энергиясын пайдалануға қолайлы энергияға түрлендіретін қондырғы құрал. Г е л и о қ о н д ы р ғ ы мөлшерін өндіретін энергияға сай тандап алады (ҚСЭ). Гелиокондырғылар Күн энергиясын шоғырландырмайтын «ыстық жәшік» түріндегі төмен температуралы гелиокондырғылар және гелиоконцентраторлы г е л и о қ о н д ы р ғ ы л а р болып ажаратылады (ҚҰЭ).

ГЕЛИОМЕТР з а т. а с т р. Аспан сферасындағы шағын бұрыштарды өлшеуге арналған астрономиялық аспап. Г е л и о м е т р – объективі диаметр бойынша тілінген рефрактор (ҚСЭ).

ГЕЛИОТЕРАПИЯ [грек. helios – күн, therapeia – емдеу] з а т. м е д. Күн сәулесін, оның энергиясын ауруды емдеу, одан сақтану мақсатында пайдалану. Г е л и о т е р а п и я ағзаны шынықтырады, рахитке қарсы әсер етеді (ҚҰЭ). Қатерлі және қатерсіз ісіктері, үдемелі туберкулезі бар, жүректің қызметі бұзылған, сондай-ақ, қан аздыққа ұшыраған адамдарға г е л и о т е р а п и я м е н емделуге болмайды (ҚҰЭ). Қазақстанда г е л и о т е р а п и я барлық санаторийлерде, санаторий-профилакторийлерде, демалыс үйлерінде, кейбір ауруханалар мен басқа да сауықтыру мекемелерінде кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

ГЕЛИОТЕХНИКА з а т. т е х. Күн радиациясының энергиясын іс жүзінде пайдалануға ыңғайлы қажет энергияның басқа түрлеріне түрлендіруді зерттейтін саласы. Г е л и о т е х н и к а саласындағы ғылыми зерттеу жұмыстары көптеген елдерде жүргізіліп келеді (ҚСЭ). Г е л и о т е х н и к а гелиокондырғыларды жобалау, жасау және зерттеу мәселелерін де қамтиды (ҚҰЭ). Қазақстанда г е л и о т е х н и к а м е н тұңғыш шұғылданған В.Н.Бухман болды (ҚҰЭ).

ГЕЛИОТРОП [грек. heliotropion] з а т. 1. ө с. Күн нурына бағыттала айналып өсетін гүл. Ал герань, г е л и о т р о п, лобелия сияқты кейбір өсімдіктерді жәшікке құмырасымен отырғыза береді (С.Түрдиев, Үй өсімд.). 2. г е о л. Минералдың бір түрі. 3. т е х. Бір жерден екінші жерге күн шұғыласын түсіру арқылы сигнал беретін геодезия аспабы.

ГЕЛИОТРОПИЗМ [грек. helios – күн сәулесі, tropos – бұзылу, қайырылу] з а т. ф и з и о л. Ағзаның сәулелерге жауап беруі, яғни күн сәулесін ұнатуы немесе одан қашуы.

ГЕЛИОФИЗИКА з а т. а с т р. Астрофизиканың Күн физикасына байланысты мәселелерін зерттейтін саласы. Алынған деректерге теориялық физиканың тәсілдерін қолдана отырып, г е л и о ф и з и к а д а Күннің бірыңғай физикалық моделін жасауға болады (ҚҰЭ). Күндегі процестер тым күрделі, оларды толығымен түсіндіретін теория г е л и о ф и з и к а д а әзірше қалыптасқан жоқ (ҚҰЭ).

ГЕЛИОЦЕНТРЛІК с ы н. а с т р. Күнді басқа планеталардың кіндігі, орталығы деп танушылық. Аристарх ғылым тарихында тұңғыш рет «Жер өз осінен айналады және Күнді айналады» деген г е л и о ц е н т р л і к гипотезаны ұсынған (А.Көбесов, Математика.).

ГЕЛИОЭНЕРГЕТИКА з а т. ф и з. Күн сәулесін тікелей пайдалануына байланысты энергетиканы дамыту бағыты.

ГЕЛЬ [лат. gelare] з а т. 1. Қатты дененің кейбір қасиеттері тән (форма, қаттылық, серпінділік сақтау қасиеті) дисперстік жүйе. Г е л ь д е р әдетте желім тәріздес келеді. Кремний г е л ь д е р і н і ң тағы бір қасиеті ол жасушада адам ағзасында, қанда, лимфада, жасушааралық сұйықтықта, ұлпада еріген түрінде кездесе отырып, жасушаның биоплазмасының негізін құрап, биологиялық өрістің толқындарын сәулелендіретін зат («Зерде»). Кварц пен кремнийлі г е л ь д е р өте ұқсас, қырлары тетраэдр құрайды, кейде октаэдрлі кристалдар да құрайды («Зерде»). 2. Желе тәріздес шашты қалпында сақтау үшін, жылтырату үшін жағылатын зат; иісмай, денеге жааатын косметикалық зат. 3. г е о л. Коагуляция нәтижесінде пайда болған шөгінді.

ГЕЛЬВИН [лат. helvus] з а т. г е о л. Силикаттар тобының минералы, химиялық формуласы $Mn_4 [BeSi_4 O]_2 S$. Г е л ь в и н түйір, сеппе түрінде пегматиттерде, грейзенді сілтілі синениттерде, граниттерде, кварц желілерінде, сульфидтерге бай скандік кен орындарында кездеседі (ҚҰЭ).

ГЕЛЬМИНТ [грек. helmins] з а т. м е д. Адамның, жан-жануарлардың және өсімдіктердің әртүрлі ағзаларында тоғышарлық тіршілік етіп, гельминтоз ауруларын қоздыратын ішек құрттар. Осы бұзауларды сойғанда бақылау тобындағы бұзаулардың өкпесінен көптеген г е л ь м и н т т е р табылған (Ө.Қарамендин, Бұзау ауруы). Дискокотилез – форель мен лосось балықтарының г е л ь м и н т ауруы (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.). Үй-жай шаруашылығының ағындыларында ауру қоздырушы

микробтар мен вирустардың және *гельминттердің* жұмыртқаларының болуы бұл суларды аса қауіпті етеді (Табиғат сулары.).

ГЕЛЬМИНТОЗ [грек. helmins (helmintos)] з а т. м е д. *Масыл құрттардың адамдар мен жануардың және өсімдіктердің ағзасына еніп, көбеюі салдарынан пайда болатын ауру түрлері. Гельминтоздар* шала пісірілген ет, балық т.б. тағамдарды жеуден пайда болады, себебі бұл ауруларды туғызатын құрттардың дернәсілдері балық, ірі қара мал, шошқа етінде тіршілік етеді (ҚҰЭ). *Гельминтоз* – организмге енген паразит құрттар туғызатын мал мен адамның іш құрт аурулары (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Іш құрт аурулары (*гельминтоз*) үш топқа бөлінеді: біріншісі – жұмыр құрт (Ә.Әбішев, Мал санитары.).

ГЕЛЬМИНТОЛОГИЯ [грек. helmins – құрт, logos – ілім] з а т. б и о л. *Паразит құрттар және олар тудыратын адам, жануар, өсімдік аурулары туралы ғылым; паразитология саласы. Гельминтология XVIII ғасырдың 2-жартысында қалыптаса бастады. Оның негізін салушы неміс ғалымы К.А.Рудольфи (1771-1832) болды (ҚҰЭ). Республикада гельминтология саласындағы жүйелі зерттеулер Қазақ өлкелік мал дәрігерлік-бактериологиялық институтында, П.Г.Панова мен Н.В.Баданиннің ғылыми жұмыстарынан басталады (ҚҰЭ).*

ГЕЛЬМИНТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Гельминтологияға тән, қатысты. Қазақстанда аниоторхоз ауруының бар екенін С. Н. Скрыбин мен Н. П. Попов басқарған гельминтологиялық экспедиция 1925 жылы анықтаған болатын (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).*

ГЕЛЬМИНТТЕР [грек. helminthos] з а т. з о о л. *Адамның, жануарлардың, өсімдіктердің ауруларын қоздыратын құрттар. Қазір гельминттердің 12 мыңнан астам түрі белгілі (ҚҰЭ). Гельминттер* адамда, жануарларда, өсімдіктерде тұрақты немесе уақытша тіршілік етеді және осы кезде ауру туғызуы мүмкін (ҚҰЭ). *Гельминттердің* адамды, малды құрт ауруына шалдықтыратын аскарида, эхинококк, трихинелла, микүрт сияқты түрлері, ал өсімдіктерді гетерадероз, мелонидиоз, дитилинхозға шалдықтыратын түрлері өте қауіпті және олар жиі кездеседі (ҚҰЭ).

ГЕМ [грек. haima] з а т. м е д. *Гемоглобиннің белоксыз бөлігі; қан. Қан азаюдың үшінші түрі B₁₂ витамин мен темір иондарының жетіспеуінен пайда болады. Жоғарыда темір ионы гемоглобиндегі гемнің құрамына кіреді деді (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Гемнің құрамы барлық гемоглобинге бірдей (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті).*

ГЕМАГГЛЮТИНАЦИЯ з а т. м е д. *Сұйықтағы эритроциттердің, көптеген вирустардың, бактериялардың, токсиндердің әсерінен агглютинацияға (желімделуі) шөгін, тұнбаға түсуі (Индет. сөздігі).*

ГЕМАНГИОМА [грек. haima – қан, ang-sion – тамыр, oma – ісік атауларындағы жалғау] з а т. м е д. *Қан тамырларынан өсетін қатерлі ісік. Гемангиома* іштен туа пайда болады (ҚҰЭ). *Гемангиоманың* екі түрі бар. Өте майда қан тамырларынан түзілетін – жай *гемангиома*, ірі, іші қанға толы қан тамырларынан түзілетін – қуысты *гемангиома* (ҚҰЭ). *Гемангиома* тері астында, бұлшық ет арасында сіңірде, кейбір ішкі органдарда (көбіне бауырда) кездеседі (ҚҰЭ).

ГЕМАРТРОЗ [грек. haima – қан, arthron – буын] з а т. м е д. *Сүйек, жілік ішіне қан ауруы кетуі.*

ГЕМАТИТ [грек. haimatos] з а т. х и м. *Тотықтар тобының минералы. Түгел дерлік гематиттен тұратын рудаларда 50-65% темір болады (ҚСЭ). Гематит, темірдің жарқылы – оксидтер табына жататын минерал (ҚСЭ). Гематит – негізгі темір кентасы (ҚҰЭ).*

ГЕМАТО... Гемо... (*Күрделі сөздердің құрамындағы «қан» деген мағынаны беретін қосымша*).

ГЕМАТОГЕН з а т. м е д. *Қант шырыны мен спирт қосылып, мал қанынан арнайы жасалатын, қоңырқай қызыл түсті, емдік препарат. Гематоген* – ас қасықпен ішіледі немесе «балалар гематогені» деген таблетка шоколад күйінде желінеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Гематоген* – қызыл-қоңыр түсті, төтті сұйық (ҚҰЭ). *Гематогенді* қан азайғанда, дистрофия кезінде, шаршаған кезде ересек адамдарға күніне 1 ас қасықтан, балаларға жарты шай қасықтан 2–3 рет ішуге болады (ҚҰЭ).

ГЕМАТОГЕНДІК с ы н. м е д. *Ауру қоздырғыштың қанға байланысты өрбуі.*

ГЕМАТОКСИЛИН з а т. х и м. *Кампеш ағашынан алынатын өсімдік бояуы. Бұл бояуларды негізгі бояу немесе ядро бояуы деп атайды. Негізгі бояуға жататындар: гематоксилин, фуксин, метилен көгі т. б. (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Өсіп тұрғанда сүмбілдің жас тамыры, өсірілген пияздың жас жапырағы, спирт немесе сірке қышқылы гематоксилин, фуксин немесе метилен көгі – дейді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.).*

ГЕМАТОЛОГ з а т. м е д. *Гематология маманы, дәрігер. Бұл болжаудың қисыны бар. 1935 жылдан бастап өйгілі жапон гематологы профессор Маки Такаута ауру әйелдер-*

дің қанын зерттеу үшін өзі шығарған Ф деп аталатын реакцияны қолданған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ГЕМАТОЛОГИЯ [грек. haima – қан, logos – ілім] з а т. м е д. *Қан және қан түзілу жүйесі, құрылысы, қызметі, аурулары, оларды емдеу туралы, оны зерттеу әдістері туралы ғылым, медицина саласы.* Қазақстандағы *г е м а т о л о г и я* саласындағы зерттеулер 1960 жылдан бастап жүргізіледі (ҚҰЭ). Қазіргі *г е м а т о л о г и я* д а сүйек майын, бауырды, тамақты, лимфа түйіндерін цитохимиялық, цитогенетикалық, автордиографиялық тексерулер және т.б. әдістер кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

ГЕМАТОМА [грек. haima – қан, oma – ісіктердің атауының қосымшасы] з а т. м е д. *Қан тамырлары үзіліп, олардан шыққан қанның өзі жасаған қуысқа толып, айналасындағы тіндерді кернеп домбығуы, қанталауы; қанды ісік.* *Г е м а т о м а н ы ң* ісінуі майда қан тамырлары жарылып, жан-жақтағы жұмсақ тіндерге сіңуіне, лимфа жүйесінің қабынуына әкеліп соғады (ҚҰЭ).

ГЕМАТУРИЯ [грек. haima – қан, uron – несеп] з а т. м е д. *Бүйрек пен қуық, несеп жолдары жүйесінің кейбір ауруларында байқалатын несепке қан араласып бөлінуі.*

ГЕМЕЛЛОЛОГИЯ [лат. gemellus – жұп, logos – ілім] з а т. б и о л. *Егіздерді зерттеу; егіздер туралы деректерді тұқымқуалаушылық пен ортаның мінез-құлққа әсерін бағалау үшін алғашқы мәліметтер көзі ретінде қолдану.*

ГЕМЕРАЛОПИЯ [грек. hemeга – күн, alaos – соқыр, ops – көру] з а т. м е д. *Көмескі жарықта дұрыс көру, ал қалыпты немесе шақырайған жарықта нашар көру.* *Г а м е р а л о п и я* құбылысы ахромазиясы бар немесе жалпы түстерді ажырата алмайтын және альбинизмі бар адамдарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Г а м е р а л о п и я* сондай-ақ күндіз көрмеу деп те аталады; дұрыс термин – никталопия, варианты – гемералопия (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГЕМЕРОФИЛ з а т. б о т. **1.** *Адамның табиғатқа әсерінің нәтижесінде тіршілік ету аймағы кеңейтілген түр немесе қауымдастық; термин көбінесе өсімдіктерге қатысты қолданылады. 2.* *Мәдени өсімдіктер қауымдастығының құрамында тіршілік етуге бейімделген түр (өсімдіктер, жануарлар, саңырауқұлақтар), мыс., гүлкекіре. 3.* *Мәдени өсімдіктер қауымдастығын қолайлайтын (арамшөптер, кейбір омыртқасыз жануарлар) немесе адамның қоршаған ортаға әсерінің арқасында таралған аймағын кеңейтетін (мыс., қарагай, қайың) түр.*

ГЕМИЗИГОТАЛЫҚ: **гемизиготалық ген.** б и о л. *Генотипте тек бір ғана дана болып келетін ген.* Адамда Х хромосомадағы *г е м и з и г о т а л ы қ г е н* еркектерге тән, сондықтан рецессивті гендер арқылы тұқым қуалайтын аурулар әйелдерге қарағанда еркектерде жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕМИЗИГОТАЛЫҚ [грек. hemi – жартысы, zygote – қосарланған] з а т. б и о л. *Белгілі бір гендердің тек бір ғана данасынан тұратын диплоидті ағза, яғни белгілі бір хромосоманың немесе хромосома бөлігінің бір дана болып кездесу күйі.* Рецессивті аллельдер (мутациялар) *г е м и з и г о т а л ы қ* жағдайда фенотипі бойынша көрінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕМИНАНТТАР з а т. л и н г в. *Қос, созылыққы қосарлы дауыссыздардың сөйлеу мүшелеріне ерекше құш түсіруі арқылы айтылуынан жасалған дыбыстар* (Тіл білімі сөздігі).

ГЕМИПЛЕГИЯ [грек. hemi – жартылай, plege – соққы] з а т. м е д. *Дене жарымының солуы, қимылсыз қалуы, салдануы.* *Г е м и п л е г и я* – дененің бір жақ жартысының салдануы, еркін қимылдай алмауы (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ГЕМИЦЕЛЛОЛОЗА з а т. б и о л. *Целлюлозамен қатар өсімдіктер жасуша қабықшасының құрамына кіретін полисахаридтер қоспасы.* Жасуша қабықшасының құрамында кейде *г е м и ц е л л о л о з а* (шала клетчатка) деп аталатын күрделі углеводтың бір түрі кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Табиғи қамыстың құрамында... 20 % *г е м и ц е л л о л о з а* және 6 % минералды бөлшектер бар екені белгілі («Лен. жас»). *Г е м и ц е л л о л о з а н ы ң* жалпы мөлшері 40 пайызға дейін жетуі мүмкін, оның мөлшері өсімдіктердің түріне байланысты, әрі өсімдіктердің өртүрлі мүшелерінде оның мөлшері әрқилы болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕММА¹ [лат. gemma] з а т. *Шығыңқы немесе ою-өрнектермен безендірілген тас.* Көне заманда *г е м м а л а р* мөр, таңба, тұмар, әшекей ретінде қолданылған. Эрмитаж қоры жинақтала бастаған алғашқы он жылдың өзінде 2500 картина, 10 мың *г е м м а* мен камей, 10 мың графика шығармасы, керамикалық және күміс вазалар, мүсін шығармалары жиналады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ГЕММА² з а т. а с т р. *Солтүстік тәжде жалтырап көрінетін жұлдыз.*

ГЕММОЛОГИЯ [лат. gemma – асыл тас, грек. logos – ілім] з а т. х и м. *Құнды асыл және әшекей тастардың химиялық құрамы және физикалық қасиеттерін, өсемдік-көркемдік құндылығын, кен орындарының минералге-*

ниясын, сондай-ақ, өңдеу технологиясын зерттейтін ғылым саласы. Қазіргі *гемолог* иялық зерттеу жұмыстары ХХ ғасырдың басында минералдық заттарды зерттеудің дәл әдістері (поляризациялық оптика, рентген құрылымдық анализ, спектрометрия т.б.) табылғаннан кейін қалыптасты (ҚҰӘ). *Гемолог* ияның басты мақсаты құнды тастардың минералдық түрі мен оның шығу тегін анықтау, табиғи асыл тастарды, олардың синтетикалық және жасанды түрлерін ажырату болып табылады (ҚҰӘ). *Гемолог* ия жаңадан өріс алған ғылым саласы (ҚҰӘ).

ГЕМО [грек. haima – қан] *Мағына жағынан «қан» сөзіне сәйкес күрделі сөздердің бірінші бөлігі, мыс: гемоглобин, гемолиз, гематология.*

ГЕМОГЛОБИН [грек. haima – қан, лат. globus – түйіршік шар] з а т. м е д. *Адамның, омыртқалы және кейбір омыртқасыз жануарлардың қанында болатын күрделі белокты қосылыс. Гемоглобин* организмде тыныс мүшелерінен тіндерге оттег (O_2) тасымалдайды, тіндерден тыныс мүшелеріне көмірқышқыл газын жеткізеді (ҚҰӘ). – Менің тамырым жақсы, 96 % *гемоглобин*, бірінші группа, – деді Алексей (С.Ерубаев, Менің құрдас.). «Е» витамині қанның құрамын жақсартады, әсіресе оның қызыл түйіршігі *гемоглобин*нің санын көбейтеді (Т.Дарқанбаев, Витаминдер).

ГЕМОГРАММА з а т. м е д. *Қанның құрамын нақты кесте бойынша тексеру, ондағы түрлі жасушалардың саны мен олардың ерекшеліктері жөніндегі жазу.*

ГЕМОДИНАМОМЕТР з а т. ф а р м. *Қан қысымын өлшейтін аспап.*

ГЕМОДИОЛИЗ з а т. м е д. *Бүйрек ауруына қатысты дәрі. Ауруханада қандай сырқаттарға көмек беріледі дегенге келсек, созылмалы бүйрек ауруларына арналған гемодиализ, ересектер мен балалар гематологиясы, консульттік, пульмонология, нефрология т.б. («Егемен Қазақстан»).*

ГЕМОЛИЗ [грек. haima – қан, lysis – бұзылу, бөлу] з а т. м е д. *Қанның қызыл түйіршіктерінің сыртқы қабығының жарылып, оның құрамындағы гемоглобиннің қан плазмасына қосылуы, яғни эритроциттің жарылуы. Кейбір аурулармен ауырғанда қан эритроциттері бұзылып (гемолиз), олардың құрамындағы ферменттер плазмаға ауысады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті.).*

ГЕМОЛИМФА [грек. haima – қан; лат. limpha – таза су, сұйық] з а т. б и о л. *Буынаяқтылар ағзасында болатын сұйық зат. Гемолимфа* – буынаяқтылар мен ұлулардың (моллюскілердің) жасушааралық қуыстарында болатын сұйық зат (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕМОМЕТР з а т. м е д. *Қандағы гемоглобин мөлшерін өлшейтін құрал.*

ГЕМОНХОЗ з а т. в е т. *Ұлтабарда болатын ішқұрт. Гемонхоз* құрты қой мен ешкінің ұлтабарында болады (Ш.Қалықов, Қой ауру.).

ГЕМОПРОТЕИНДЕР з а т. б и о л. *Құрамында протетикалық тобы (гем) бар күрделі белоктар. Гемопротеиндерге* гемоглобин, миоглобин, пероксидаза, каталаза, цитохромдар және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕМОРАГИЯ [грек. haima – қан, rhagos – жырымдалу, жыртылу] з а т. м е д. *Қанталау, қан тамырлары қабырғаларының жидуды салдарынан оның ішіндегі қанның тіндер арасына, дене қуысына шығып, жиналуы.*

ГЕМОРОЙ [грек. haimorrhoids] з а т. м е д. *Көмеу (тік ішектің төменгі жағындағы күре тамырдың кеңеюі, түйінделіп қабынуы, қанталауы). Геморройдың* пайда болуына, көбіне, көктамырларда қан қысымының деңгейін жоғарылатылған жағдайлар және онда қан іркіліп қалу себеп болады (ҚҰӘ). Бұл суды зәр тоқтатылып жүргенде, аса семіріп кеткенде, *геморроймен* ауырғанда пайдаланады (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.). *Геморройдың* нақты белгісі – үлкен дәретке отырғанда қан кетуі (ҚҰӘ).

ГЕМОСПОРИДИН з а т. в е т. *Мал қанындағы түрлі ауру қоздыратын паразит және оларға қарсы қолданатын дәрі. «Гемоспоридин»* деген сөзді қанның споровиктері, яғни... ауру қоздыратын паразиттер деп түсіну керек (Мал қан. паразиттер).

ГЕМОСТАЗ [грек. haima – қан, stasis – тоқтау] з а т. м е д. *Қанның тамырда жылжуының тоқтап қалуы, қан кетуді тоқтату.*

ГЕМОТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Қан құйып немесе қаннан жасалған препараттарды қолданып емдеу әдісі. Қаннан жасалған препараттар наукасты гемотерапия әдісімен емдеуде маңызы зор (ҚСӘ).*

ГЕМОТОРАКС [грек. haima – қан, thorax – кеуде] з а т. м е д. *Адамның кеуде қуысына қанның жиналуы. Гемоторакс* жаракат алған кезде ішкі органдардан қан кетуден немесе өкпенің қатерлі ісігінен, туберкулезден т.б. аурулардан пайда болады (ҚҰӘ). *Гемоторакстың* мөлшері онша үлкен болмаса, наукастың кеудесі шаншып, жөтеледі (ҚҰӘ).

ГЕМОЦИТОБЛАСТ [лат. haemocytoblastos] з а т. б и о л. *Ұрықтың сарыуыз қапшығы қабырғасындағы мезенхимадан дамып жетілетін алғашқы жас қан жасушасы. Гемоцитобласт* көпмүмкіндікті (полипотентті) діңгекті және жартылай діңгекті қан

жасушасы деп аталады (Қаз. тілі термин. Биология). *Гемоцитобластан* қан жасау мүшелерінде қанның барлық жасушалары (эритроцит, лейкоциттер – гранулоциттер, агнулоциттер, қан табақшалары) дамиды (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕМОЦИТОПОЭЗ [грек. haemocytropoesis] з а т. *Қан жасушаларының түзілу процесі. Гемоцитопоэздің* ұрықтық (эмбрионды) және ұрықтық кезеңнен кейінгі (постэмбрионды) екі түрі ажыратылады (Қаз. тілі термин. Биология). Қан жасушаларының түрлеріне байланысты *гемоцитопоэз*, мегакариоцитопоэз, лимфоцитопоэз, моноцитопоэз болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экология). Эмбрионды *гемоцитопоэз* ұрық ағзасындағы қанның ұлпа ретінде қалыптасуын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕМОФИЛИЯ [грек. haima – қан, philia – бейімділік] з а т. м е д. *Тұқым қуалайтын қан тоқтамау ауруы. Гемофилияға* ұшыраған адамдар сәл жарақаттанса қан тоқтамай ағып, қансырауы мүмкін, оларда мұрыннан қан ағу жиі байқалады (ҚҰЭ). *Гемофилияның* белгісі: науқасқа дәрі еккенде, оның тамырынан қан алғанда, тіс жұлғанда, қан құрамында глобулиннің жоқтығынан қан ұйымайды (ҚҰЭ). *Гемофилиямен* ауыратын адам дәрігерге көрініп, бақылауда болады (ҚҰЭ). Кейбір адамдар *гемофилиямен* ауырады. Бұл ауруда қанның үю қабілеті жоқ болады (Адам. анатом.).

ГЕМПШИР [ағыл. Hampshire] з а т. з о о л. *Қысқа, тығыз жүнді, етті қой тұқымы.* Қазақтың құйрықты саулығын *гемпшир* қошқарымен шағылыстырудан алынған *гемпшир* типті етті қойдың жаңа тұқымдық тобы жатады (Қазақст. етті молайту.).

ГЕН¹ [грек. genos] з а т. б и о л. *Тек (тұқым қуалаудың қандай да бір белгісін қалыптастыратын материалдық бірлік).* Хромосомда *ген* болады деген генетикадағы ұғым толық бекілді (Жалпы биология). Эволюциялық процесс жүргенде *гендер* мен хромосомдардың бөлшектеніп, қосылу арқылы сапасын өзгертіп, ауыратыны табиғи құбылыс («Парасат»). *Генде* жасушаның құрылымы мен қызметін анықтайтын генетикалық ақпарат болады (ҚҰЭ).

Гендердің ауытқуы. б и о л. *Кездейсоқ факторлар әсерінен саны шектеулі популяцияның ген немесе гендер жиілігінің өзгеруі салдарынан, популяцияда тұқым қуалайтын өзгергіштіктің төмендеуі.* Кездейсоқ белгілі бір *гендердің ауытқу* жиілігі төмендеген кезде бір аллельдердің орнығуы басқалардың жоғалуымен бір уақытта жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

Гендер банкі. б и о л. *Рекомбинатты ДНК негізінде алынған ағзалардың гендер жиынтығы.* Адамның кез келген ұлпасынан ДНК-ны бөліп алып, оны рестриктазамен бөлшектерге ыдыратады. Ол бөлшектерді плазмидті векторға қосып, алынған рекомбинатты РНК-ны бактерия популяциясына енгізу арқылы адамның *гендер банкі*н құрады (Қаз. тілі термин. Биология).

Гендер экспрессиясы. б и о л. *Әртүрлі дарақтардың белгілі бір геніндегі бірдей аллельдердің фенотиптік көріну дәрежесі. Гендер экспрессиясы* онтогенезде өтетін ағзаның генотипі сыртқы орта жағдайына, ал геннің фенотиптік көрінуі белгілердің шығу дәрежесіне байланысты (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕН² [грек. genes] *Еуропа тілдерінен енген күрделі сөздердің бір нәрседен пайда болған, шыққан тегі мағынасындағы құрамдас бөлігі.*

ГЕН³ з а т. е с к і к і т. *Сөйлеу, сөз.* Өзге біреу бір сөрі, тап ана Қапсағайдың Нұржанды ондай арамдық істеді деген *генге* илану қиын (Таң самалы). Ал көпшілік, жиналған Сары азамат, сардар бек Тыңдасаң бізден түрлі Әрібері сөйлейін *ген* (сөз) Әлеумет халқым тыңда деп (Шайыр).

ГЕНДЕРЛІК [ағыл. gender] с ы н. *Адамдардың жыныс ерекшелігімен байланысты.*

Гендерлік лингвистика. *Сөйлеушінің жыныс айырмашылығымен байланысты тілдік ерекшеліктерді зерттейтін тіл біліміндегі бағыт* (Тіл білімі сөздігі).

Гендерлік теңдік. қ о ғ.-ә л е у м. *Қоғамдағы еркек және әйел жынысты мүшелердің теңдігі.* Моногамия және *гендерлік теңдік* қағидаты түрік қоғамының рухына көп өзгеріс әкелді («Егемен Қазақстан»).

ГЕНДІ с ы н. *Тұқым қуалау қасиеті бар.* Гамета тазалығы жөніндегі гипотеза, белгілердің тарау себебі әртүрлі *генді* гаметалардың кездейсоқ қосылуынан екенін дәлелдейді (Жалпы биология).

ГЕНДІК с ы н. *Тұқым қуалауға тән қасиет.* Мұндай мутациялар жеке гендердің сапалық өзгерістері болып табылады да, ол *гендік* мутация делінеді (Жалпы биология).

Гендік инженерия. м е д. *Генетикалық және биохимиялық әдістермен табиғатта жоқ жаңа гендерді үйлестіру, арнайы құрастырумен байланысты молекулярлық биологияның бөлімі. Гендік инженерияның* теориялық негізіне генетикалық кодтың әмбебаптылығы жатады (ҚҰЭ). *Гендік инженерия* әртүрлі ағзалар геномының бөлігінен рекомбинатты ДНК құрастырумен қатар, ол рекомбинатты молекулаларды

басқа ағза геномына енгізіп, жұмыс істеуін (экспрессиясын) қамтамасыз етеді (ҚҰЭ).

Гендік мутация. б и о л. *ДНК молекуласындағы жеке нуклеотидтер жұбының алмасуын қамтып өтетін мутациялық өзгеріс. Гендік мутацияны* кейде нүктелік мутация деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕНЕАЛОГИЯ [грек. genealogia] з а т. 1. т а р. *Шежіре, ру тарихы, тарих ғылымының бір саласы. ≈ Қазақ руларының генеологиясы.* 2. б и о л. *Генетикада және селекцияда жеке өсімдіктер мен жануарлардың немесе олардың белгілі бір тобының шыққан тегі жайындағы мәліметтерді жинау туралы ілім. Генеология* негізгі үш генетикалық заңдылықтарға сүйенеді: 1) тіршіліктің жаңаланып отыруы; 2) жаңа өндірістер туғызуға қабілеттілік; 3) пайда болған қасиеттердің тұқымда бекуі (ҚҰЭ). Қандай да бір белгілердің, қасиеттердің тұқым қуалаушылығын зерттеуде *генеология* кең көлемде қолданылады (ҚҰЭ).

ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Генеалогияға тән, соған қатысты. Генеологиялық* әдіс – мүмкіндігінше көп ұрпақ бойына адамның шежіресін зерттеу (Жалпы биология).

ГЕНЕЗ [грек. genesis] *Бір нәрсенің пайда болу, туындау және даму процесі деген мағынамен алдыңғы сөзді толықтырып тұратын еуропа тілдерінен енген күрделі сөздердің екінші бөлігі. Мысалы: этногенез, патогенез, эмбриогенез.*

ГЕНЕЗИС [грек. genesis] з а т. 1. ж а р а т ы л. *Белгілі бір заттың, құбылыстың тууы мен одан әрі дамуын бейнелейтін ұғым.* Бастапқыда *генезис* ұғымы ежелгі грек мифологиясында қолданылған (ҚҰЭ). Бір айырмашылығы органикалық дүниеде олардың пайыздық мөлшері өте аз, жүзден кейде мыңнан немесе одан да аз мөлшерде кездескенімен, элементтердің *генезис* заңына байланысты мөлшерде кездеседі («Зерде»). 2. а у ы с. *Қандай да бір қоғамдық құбылыс не адам жанының өзгерістерінің даму жолы.* Автор қолданған орынды теңеулер, салыстырулар, ішкі жан айқайынан туындаған азаматтық бет-пішін біздерді қоғамда болып жатқан күрт өзгерістерге сын көзімен қарап, оның *генезисі* мен болашағын бағдарлап отыруға үйретті («Түркістан»).

ГЕНЕРАЛ [лат. generalis] з а т. ә с к. 1. *Армия мен әскери-теңіз флотында, әуе флотында жоғары офицерлік әскери атақ немесе жоғары офицерлік шен және сол атақтың иесі. Генерал* және адмирал деген атақ ең тәжірибелі, әскери және саяси

дайындығы мол, әскерлерге басшылық етуде шеберлік пен біліктілік көрсеткен офицерлерге беріледі (Қ.Аманжолов, Қаз. әскери термин.). *Генерал* Панфилов аузымды ашуға да мұрша берместен, сергек басып алдымнан қарсы шықты (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Өмір, өмір, өреніңе бер қуат, О, өлеңім, өректі де, еркін-ақ. Тойға келді қарт *генерал* Панфилов, Жиырма сегіз батырларын ертіп ап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). «Шіркін біздің *генерел*!» Деп солдаттар мақтанып, Айнытпастан әр сөзін Көкіректе жатқа алып, Жатыр андып жауларын (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). 2. а у ы с. кө т е р і қ к і. *Мәртебесі биік деген мағынада.* Көңілім көп жағдайда *генерал-ақ* Нелер шың, артта қалды нелер алап. Денем бір тітіркеніп кетті кейде. Жатқандай Сайлау інім мені аралап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ГЕНЕРАЛ-АДМИРАЛ з а т. ә с к. *Соғыс-теңіз флотының әскери жоғарғы қолбасшысының айырым лауазымы.*

ГЕНЕРАЛ-АДЪЮТАНТ з а т. ә с к. *Генерал лауазымындағы адъютант. Генерал-адъютант* фон Кауфан келген соң бөйгенің атын жөнетіп жіберіп, күрес басталып, дарбоз ойнап, қазаннан күміс теңге алып, ойын қызып кетті («ТУГ»). *Генерал-адъютант* шраф Перовский қазақтардың егін егіп, отырықшылыққа айналуына өте-мөте қарсы болып келген (І.Есенберлин, Қаһар).

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР з а т. т а р. *Патшалық Ресей кезінде тұтас бір атырап-аймақты әскери және әкімшілік жағынан билеуші адамның атағы, лауазымы.* Сол кезде Омбыдағы *генерал-губернатор* Надаров қазақ елін қысып, ...пәленше ұры десе болғаны, жер аударып жіберіп жатыр еді (С.Шарипов, Шығ.). Орынбордағы *генерал-губернатордың* қабылдау бөлмесіне Бөкей ордасынан келгендер жиналған (А.Сатаев, Дала.). Сайлау ықтияры қазаққа берілгенімен, бекітпеу ықтияры губернаторларға берілген соң, министр һәм *генерал-губернатор* сайлаусыз қоюға ерікті болған соң, құр сайлау деген аты болмаса, мағынасы зор кемиді (А.Байтұрсынов, Жаңа низам). Хұзырында Ташкентте Түркістан *генерал-губернаторының* хұзырында мәжіліс болды (М.Дулатов, Шығ.).

ГЕНЕРАЛДАЙ с ы н. *Генерал сияқты.* Кейде ол көк семсерлі *генералдай*, Кейде ол күй көңілді ақын жандай. Өмірдің ол шеті мен бұл шетіне, Өресі өрен ойдың тартылғандай (Қ.Аманжолов, Шығ.). Қырымның елестетіп құтын биік, – Дұрыс, – деп әдетінше сөзін түйіп, Мұқанов *генералдай* тұрды

сонда, Қылыштың жарқылдаған жүзін сүйіп (С.Мәуленов, Жаңа арна). Бас иіп жанға қарамай, Бұлтқа бойлай бір емен – Орманның *генералындай* – Қасқая қарап тұр екен (Т.Жароков, Таңд.).

ГЕНЕРАЛДЫҚ с ы н. *Генералға сай, тән.* Мықынынан балағына дейін екі елі қызыл әдіпті *генералдық* белгісі бар шалбары өзіне шақ еместей олпы-солпы болып көрінді (Б.Момышұлы, Москва.).

Генералдық жоспар. *Бас жоспар.*

Генералдық репетиция. *Спектакльдің, концерттің т.б. алдындағы соңғы репетиция (әзірлік).*

ГЕНЕРАЛИССИМУС [лат. generalissimus] з а т. ә с к. *Ерекше әскери қызметі үшін санаулы адамдарға берілетін, кейбір мемлекеттердің Қарулы Күштердің ең жоғары әскери атағы. Генералиссимус* әдепкіде құрметті атақ ретінде Қарулы Күштерінің бас қолбасшысына (көбінесе соғыс кезеңінде ғана) берілсе, кейде патша әулетінен шыққан адамдарға және мемлекеттік қайраткерлерге берілді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Генералиссимус* атағын дүниежүзі бойынша 30-дан астам адам алған (ҚҰӘ).

ГЕНЕРАЛИССИМУСТЫҚ с ы н. *Генералиссимусқа тән, қатысты.* Сонда бір байқағаны: жер-көкті жайлап кеткен оның *генералиссимустық* суретінің өмірдегі өз бейнесіне мүлде ұқсамайтындығы (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ГЕНЕРАЛИТЕТ [нем. Generälitet] з а т. ә с к. *Тек генерал атағы барларды ғана қамтитын әскери соғыс күшінің жоғарғы командирлер тобы, солардың бас қосу кеңесі, мәжілісі.* Баяғыда, Отан соғысының жеңісіне арналып Петербургта жасалған парадта Александр жеңісте үлесі бар *генералитет* атаулының бәрін жаңа, әдемі формада киіндіріп, орден, медаль атаулыларын төстеріне қадатып тындырған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бюрократия мен әскери элита мен субэлитаның консервативтік бағдарлы тобына аса маңызды құзырларға және үлестірмелі құқықтарға ие мемлекеттік шенеуліктер мен *генералитет* жатады («Егемен Қазақстан»).

ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ з а т. ә с к. *Лейтенант шеніндегі генерал.* Әбілмәмбет ханмен 1740 жылғы тамыз айында Орскі (қазақтар Жаманқала дейді) қаласына қалай келгенін *генерал-лейтенант* князь Урусов өз күнделігінде жазып қалдырғандары мәлім («Алматы ақшамы»). Командирлер кеңесі енді басталғалы отырғанда, армия командашысы *генерал-лейтенант* Громов кіріп келді (Ж.Тілеков, От кешу.).

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР з а т. ә с к. *Майор шеніндегі генерал.* Сағадат қол бастап, көп жыл табанды еңбек еткені үшін *генерал-майор* атағын алды (Ә. Жапаров, Жыл.). *Генерал-майор* Панфилов, Өзі келіп осында, Аралап жүр полкты, Момышұлы қасында (А.Тоқмағамбетов, Таңд.).

ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК з а т. ә с к. *Полковник шеніндегі генерал.* Менің бақылау шоқыма біздің армияның командующий *генерал-полковник* Чистяков келді (Б.Момышұлы, Москва.). Ал ұлтшыл-патриоттық «Родина» блогына енген *генерал-полковник* Георгий Шпактың маңайына бұрынғы және қазіргі әскерилер шоғырланғаны бәсенеден белгілі («Түркістан»).

ГЕНЕРАЛ-ПРОКУРОР з а т. з а ң. *Генерал шеніндегі прокурор.*

ГЕНЕРАЛ-ФЕЛДМАРШАЛ з а т. ә с к. *Кейбір елдерде ең жоғарғы әскери шен, атақ.*

ГЕНЕРАЛША ү с т. с ө й л. *Генералға лайық.* Ал жасырмай-жаппай айтсақ, сіз екеуміздің ісіміз *генералша* да, полковникше де болмай жатқан жоқ па осы (Б.Момышұлы, Москва.).

ГЕНЕРАТИВ з а т. л и н г в. *Қайсыбір тапқа, қауымға жатуына қарай белгілі бір адамды немесе затты атайтын синтаксема.* Мыс., «Қарғадан қарға туар қарқылдаған, жақсыдан жақсы туар жарқылдаған» синтаксистік бірлігін *генератив* деп атауға болады (Тіл білімі сөздігі).

ГЕНЕРАТИВТІ [лат. generare] з а т. с ы н. б и о л. *Өндіруші, тудырушы; жыныстық.* Нәтижелі күресуге болмайтын мәдени өсімдіктердің қас жауы арамсоюдың (повилика) *генеративті* мүшелерін (тұқымын), гүлдерін құртып, қырғауыл едәуір пайда келтіреді (Р.Әлімбаев... Күстар.).

ГЕНЕРАТИВТІК с ы н. ғы л. *Туындаушы, тудырушы.*

Генеративтік лингвистика. л и н г в. *Туындаушы грамматика, трансформациялы-туындаушы лингвистика.* *Генеративтік лингвистика* термині 70-жылдардың Н.Хомский, Дж. Серль, Фр. Ньюмейер еңбектерінде пайда болды және структурализм дәстүрінен қол үзді («Тілтаным»).

ГЕНЕРАТОР [лат. generator] з а т. т е х. *Қандай да бір өнім өндіретін құрылғы, аппарат не машина.* Электр шырағымен балықты электр *генераторы* бар кез келген кемемен аулауға болады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Ондай кездерде пневмоқозғалтқыштағы *генератор* электромоторға, пневмоқозғалтқыштың өзі компрессорға айналды («Зерде»).

ГЕНЕРАЦИЯ [лат. generatio] з а т. б и о л. 1. *Туу, қалпына келу, өну – заттың тіршілігі,*

құбылысы, қасиеті. **2.** Алдыңғы буын дарақтарының барлық тікелей ұрпағы. Адамда ата-анасы, балалары және немерелері бірізді үш *генерация*, яғни үш ұрпақ болады (ҚСЭ). **4.** Туылу, өндірілу, өну. **3.** Бір буын ұзақтығының синонимі, яғни азғалардың дамудан жыныстық жетілгенге дейінгі кезеңі.

ГЕНЕТИКА з а т. б и о л. *Генетика маманы.* Көрнекті совет *генетигі* және селекционері Н.И.Вавилов осы кездегі селекцияның мазмұны мен міндеттерін анықтады (Жалпы биология). Оксфорд университетінің профессоры *генетик* Брайан Сайкс осындай болжам жасаған («Парасат»).

ГЕНЕТИКА [грек. genetikos] з а т. б и о л. **Тектану** (азғалардың тұқымқуалаушылық және өзгергіштік заңдары мен оларды басқару әдістері туралы ғылым). Қазіргі кезде экологиялық қиыншылықтарға байланысты экологиялық *генетика* және радиациялық генетика бойынша ғылыми-зерттеулер (А.Бигалиев, А.Сейсебаев, К.Мұхамбетжанов, И.Шәріпов); жануарлар мен өсімдіктер геномының функционалдық құбылыстары заңдылығының молекулярлық механизмдері, генетикалық тұрақсыздықтың арнайы мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары (Р.Берсімбаев) жүргізілуде (ҚҰЭ). Биология ғылымының тұқым қуалау жөніндегі саласын *генетика* ғылымы зерттейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Егер *генетиканың* өткеніне көз жіберетін болсақ, алдымен тұқым қуалағыштықтың негізгі заңдары болып есептелетін Мендель мен Морганның жаңалықтары ашылды («Қазақст. мект.»).

Классикалық генетика. *Генетика дамуының алғашқы сатысы.* Жалпы генетиканың даму тарихындағы 1900–1953 жж. аралығы *классикалық генетика* дәуірін қамтиды (ҚҰЭ).

ГЕНЕТИКАЛЫҚ с ы н. *Генезиске тән.* Топырақ негізінен төмендегі үш түрлі *генетикалық* жаратылыс қабаттарға бөлінеді (Н.Баяндин, Топырақ.). Ғылыми лабораториялар мен баспасөз беттерінде *генетикалық* өзгеріске ұшыраған тағамдық өнімнің денсаулыққа етер әсері туралы пікірталастар толастамай келеді («Зерде»). Олар бір топ тышқандарды *генетикалық* тұрғыда өзгеріске бой алдырған соя бұршақтарымен азықтандырған («Зерде»).

Генетикалық ақпарат. б и о л. *Ұрпақтан ұрпаққа жыныс жасушасы арқылы берілетін азғалардың қасиеті туралы ақпарат.* *Генетикалық ақпарат* нуклеин қышқылдары молекуласының нуклеотидтерінде жазылған (Қаз. тілі термин. Биология). Жасушалардың

өртүрлі ферменттік кешені *генетикалық ақпаратты* жазып алады (Қаз. тілі термин. Биология). Жыныспен көбейетін көпжасушалы азғалардың *генетикалық ақпаратты* ұрпақтан ұрпаққа жыныс жасушасы арқылы беріледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Генетикалық алдын ала бейімделушілік. б и о л. *Азғаның тіршілік ету ортасына қарай бейімделуінің эволюциялық генетикалық алғы шарттары; бұл шарттар тіршілік иелерінің түрлеріндегі туа бітті қасиеттер және азғалар мен олар тіршілік ететін ортаның әрекеттестігімен тікелей байланысы жоқ.*

Генетикалық жүк. б и о л. *Индивидуалдардың немесе популяциялардың бейімдеушілігін азайтатын генетикалық кінәраттар.* *Генетикалық жүк* – популяцияда летальді және басқа теріс мутацияның гомозиготалы күйге ауысуы барысында дарақтардың өлімі немесе тіршілігінің әлсіреуі (Қаз. тілі термин. Биология).

Генетикалық карта. б и о л. *Бір тіркесу тобына жататын гендердің өзара орналасу сұлбасы.* Хромосомалардың *генетикалық картасын* құру үшін мутанттық гендерді тауып, көптеген жұптастырулар жүргізу қажет (Қаз. тілі термин. Биология). Гендер арасындағы айқасу жиілігін табу арқылы *генетикалық карта* құрылады (Қаз. тілі термин. Биология). *Генетикалық карта* генетикалық тәжірибе мен селекция практикасында белгілері үйлескен азғаларды алу жұмысын жоспарлауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Биология).

Генетикалық код. б и о л. *Тірі азғаларға тән нуклеин қышқылдары молекуласындағы тұқым қуалаушы (генетикалық) ақпараттық нуклеотидтер тізбегі түріндегі біртұтас «жазылу» жүйесі.* *Генетикалық кодтың* бір ерекшелігі әмбебап екендігі, яғни барлық организмдерге белгілі бір 3 нуклеотид белгілі бір амин қышқылдарын «жазады» (кодтайды) (ҚҰЭ). Тірі жасушаларда *генетикалық код*, яғни генмен кодталатын белок синтезі, екі матрицалық процестер (транскрипция және трансляция) арқылы жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Биология). *Генетикалық кодтың* бірлігі – ДНК мен РНК молекуласындағы 3 нуклеотид (триплет) тізбектерінен тұратын кодон болып табылады (ҚҰЭ).

Генетикалық психология. б и о л. *Көбінесе ересек азға мысалында қарастырылатын психологиялық құбылыстарға негіз болатын даму процестерін зерттейтін ғылым саласы.* *Генетикалық психология* әдетте, даму психологиясы деп аталатын терминнің жа-

қын синонимі ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Генетикалық рекомбинация. б и о л. *Tірі ағзалардың тұқым қуалайтын құрылымдық өзгешеліктеріне әкелетін ұрпақта шыққан тегінің генетикалық материалдарының қайта құрылуы. Генетикалық рекомбинация* эволюциядағы маңызды өзгеріске жатады (Қаз. тілі термин. Биология). *Генетикалық рекомбинация* негізінде гендердің қандай тіркесу тобына жататындығы анықталады (Қаз. тілі термин. Биология).

Генетикалық ресурстар. б и о л. *Аталған аумақта немесе біртұтас планетада мекендеуші барлық тірі ағзалардың тектік қорының жиынтығы.*

Генетикалық сұрыптау. б и о л. *Ағзаны шығу тегі мен ұрпақ сапасы бойынша бағалау. Генетикалық сұрыптаудың* түрлері: табиғи, қолдан сұрыптау (Қаз. тілі термин. Биология). Табиғи *генетикалық сұрыптау* кездейсоқ будандасу жағдайында, ал қолдан сұрыптау – кішігірім дарақтарды мұқият бақылау негізіндегі будандастыру нәтижесінде жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Генетикалық талдау. б и о л. *Ағзаның тұқым қуалау қасиеттерін зерттеу әдістерінің жиынтығы. Генетикалық талдау* генотип элементтерімен (гендердің тіркесу тобы және гендершілік құрылымдар) бақыланатын белгілерді талдау арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Биология). *Генетикалық талдау* генетикалық материалды кешенді (онтогенетикалық, иммуногенетикалық, молекулалы-генетикалық, мутациялық, математикалық) зерттеуге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Биология).

Генетикалық тәсіл. б и о л. *Әлеуметтік құбылыстар мен процестердің пайда болуын, қалыптасуын мен дамуын талдай отырып зерттеу әдісі* (ҚҰЭ). *Генетикалық тәсіл* кез келген әлеуметтік даму процесінің бастапқы жағдайларын, оның басты кезеңдері мен өрбу үрдістерін, негізгі жолдарын айқындауға көмектеседі (ҚҰЭ).

Генетикалық улылық. б и о л. *Химиялық, физикалық және биологиялық факторлардың генетикалық анықтауыш жасушалардың құрылымдық-функционалдық жағдайын бұзу қасиеті.*

Генетикалық ығу. б и о л. <грек. genetikos – тек, голл. drijven – қуу> *Популяциялық генетикалық құрылымдағы өзгеріс.* Дәлірек айтқанда, *генетикалық ығу* популяция генофондының ұрпақтан ұрпаққа өзгеруі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГЕНИТИВ [лат. genitivus] з а т. л и н г в. *Ілік септігінің көне латын тіліндегі атауы.*

ГЕНОМ [ағыл. genome] з а т. б и о л. *Нақты бір жан-жануарлар немесе өсімдіктің хромосомаларын бірегей (гаплоидтік) құрамындағы ген жиынтығы.* Туыстығы қашық буындарда барлық немесе бірнеше *геномдар* арасында сәйкестік болмайды (ҚҰЭ). Хромосомалардың жиынтығы еселеніп, артқан сайын *геном* саны да өсіп отырады (ҚҰЭ). Бұл вирус қаңға өткен соң, міндетті түрде лимфоциттің ішінде Т4 лимфоцитін табады да, сыртқы белок капсуласын шешіп тастап, лимфоциттің ядросына жетіп, ондағы ДНК қышқылының бір бөлігі *геномға* бекиді («Зерде»).

ГЕНОТЕИЗМ [грек. hen – бір, theos – құдай] з а т. д і н. *Көп құдайды мойындап, ішінен ең негізгісін ерекшелейтін политеизмнің бір түрі.*

ГЕНОТИП [грек. genos – шығу тегі, tupos – үлгі, пішін] з а т. б и о л. *Ағзаның генетикалық, тұқымқуалаушылық конституциясы (ағзаның барлық тұқымқуалаушылық қасиеттерінің жиынтығы), өзара әртүрлі деңгейде әрекеттесуші генетикалық элементтердің бірегей жүйесі. Генотип* болашақ ағзаның дамуында, құрылысында, тіршілігінде, яғни барлық белгілерінде, қасиеттерінде, фенотипінде көрінеді (ҚҰЭ). *Генотипі* біреу бола тұра түрліше жағдайда дамуымен байланысты организм белгілері әртүрлі болуы мүмкін (Жалпы биология). Үзілмелі болуымен қатар *генотипте* тұтастылық қасиет те бар (Жалпы биология). 2. ф и л о с. *Мәдениеттануда гомогендік және архетип ұғымдарына жақын мағынада қолданылатын органикалық жүйедегі барлық тұқымдық факторлардың жиынтығы, фенотипте көрінетін тұқымқуалаушылық белгілер.* Мифологиялық сананы талдаушы ғалымдар *генотиптің* ілкі дүниетанымда арғы ата – тек түсінігімен тығыз байланыстылығын атап өтеді (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Тотемизм *генотип* ретінде нақтылы бір киелі жануарды немесе табиғи құрылымды алумен байланысты. Мысалы, түркілер өз тотемі деп Көкбөріні қабылдаған (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ГЕНОТИПТІК с ы н. *Генотиппен байланысты, қатысты. Генотиптік* айырмашылықтары олардың келесі ұрпақтарында белгілі болады (ҚҰЭ).

ГЕНОТРОФТАР [грек. genos – шығу тегі, trophē – қоректену] з а т. б и о л. *Қоректену режимінің кенеттен бұзылуы салдарынан туатын өзгергіштік. Генотрофтар* мутация нәтижесінде емес, гендердің аумақтауына байланысты процестер нәтижесінде шығады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕНОФОНД [грек. *genos* – шығу тегі, франц. *fond* – жиынтығы] з а т. **1.** б и о л. *Биологиялық түрдің, популяцияның ұзақ мерзім ішінде сақталуға мүмкіндік беретін геннің жиынтығы. Г е н о ф о н д* түр және нәсіл түзілу процесінің негізі (ҚҰЭ). Биосфераның генетикалық ресурсын сақтау, әсіресе, практикалық мәні бар немесе жоғалып кету қаупі төніп тұрған өсімдіктер мен жануарлар *г е н о ф о н д ы* н сақтау әдістері жасалуда (ҚҰЭ). Тұрақты *г е н е ф о н д т а ғ ы* гендер жиілігі генотиптен фенотиптің қатынасын кейінгі ұрпақтарға бір күйде беріп, генетикалық тепе-теңдікті сақтайды (ҚҰЭ). **2.** Қоғамның, қоғамдық топтардың қасиеттерінің жиынтығы.

Мәдени генофонд. ф и л о с. *Нақты бір этностық немесе өркениеттің адамзаттың жалпы мәдени қазыналар қорына қосқан құндылықтарының жиынтығы, әлемдік мәдениеттердің көптүрлілігі мен өзіндік ерекшеліктері. М ә д е н и г е н о ф о н д* халықтың шығармашылық және жасампаздық үлгілерін, табиғат пен қоғамдық ортаны меңгерудің ұғымды тәсілдерін, білім беру мен тәрбиелеудің ұлттық бітімдерін, көркем өнердің құнды туындыларын, өртүрлі идеяларды т.б. қамтиды (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Қазақтың *м ә д е н и г е н о ф о н д ы* н да скиф-сақтардың аң стилі, әскери демократияның далалық үлгілерінде қалыптасқан бірегейлену мен ынтымақтастықтың айрықша формалары, ортағасырлық түркі даналарының парасатты өрісі, эпос-жырлардың жетістіктері, сөз мәдениетінің биік тұлғалары – билердің шешендік өнері т.б. терең ұялаған (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

Тұрақты генофонд. б и о л. *Гендерінің жиілігі генотиптен фенотиптің қатынасын кейінгі ұрпақтарға бір күйде беріп, генетикалық тепе-теңдікті сақтайтын геннің жиынтығы. Т ұ р а қ т ы г е н о ф о н д* жынысты жолмен көбейетін популяцияларда кездеседі (ҚҰЭ).

Этномәдени генофонд. ф и л о с. *Халықтың ғасырлар бойы жинақтап, сұрыптап, уақыт сынынан өткізген иеліктер жүйесі.*

ГЕНОЦИД [грек. *genos* – тек, ру, тайпа, лат. *caedere* – өлтіру] з а т. **1.** қ о ғ. з а ң. *Халықаралық қылмыс түрлерінің бірі; белгілі бір әлеуметтік топты, нәсілдік, ұлттық этикалық немесе діни өшпенділікпен қырып-жою. Г е н о ц и д*, көбінесе басқыншылық сияқты аса ауыр халықаралық қылмыс жасалған кезде өршиді (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексі бойынша *г е н о ц и д* бейбітшілікке және азамат қауіпсіздігіне қарсы қылмыс болып табылады да, ұлттық,

этностық, нәсілдік немесе діни топтың мүшелерін өлтіру, олардың денсаулығына ауыр зиян келтіру, бала тууға күшпен бөгет жасау, балаларды мәжбүрлеп біреуге беру, күштеп көшіру не болмаса осы топтың мүшелерін қырып-жоюға бағытталған қасақана әрекеттерді білдіреді (ҚҰЭ). Асыра сілтеушілік шын мәні саяси бүркемеленгенімен, бұл аштық «қызыл қырғын», «голощекиндік *г е н о ц и д*» деген тарихи атқа ие болды («Жетісу» энцикл.). **2.** ф и л о с. *Нәсілдік немесе этностық басымдылық пен жеккөрушілікті желеу етіп, адамдық бірлестіктерді жою әрекеттері. Г е н о ц и д* қазіргі әлем мәдениетіндегі басты құндылықтардың бірі болып есептелетін күш көрсетпеу принципі бойынша қатты айыпталады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

Нәсілдік геноцид. ф и л о с. *Бір нәсілді екінші нәсілден артық көру принципіне құрылған агрессиялық әрекеттер. Н ә с і л д і к г е н о ц и д* адамзат тарихында ақ нәсілдің артықшылығы және үстемділігіне негізделген ұстанымдарды басшылыққа алып, Американың байырғы тұрғындары – үндістердің бірталай бөліктерін құртып жіберу әрекеттерінде, негрлерді құлдыққа сатып, оларды туған жерлерінен аластату қимылдарында, Гитлердің «арийлік нәсілдің» үстемдігін орнату мақсатындағы еврейлерді қудалауында т.б. көрініс тапты (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

Этникалық геноцид. ф и л о с. *Бір этносты екінші этностан үстем көру принципіне құрылған агрессиялық әрекеттер. Э т н и к а л ы қ г е н о ц и д т і ң* мысалдарына қазіргі заманда да кездесетін өртүрлі «этникалық тазартулар» мен ұлтаралық соғыстар жатады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). *Г е н о ц и д э т н и к а л ы қ* емес негізде де жүзеге асуы мүмкін. Мысалы, Камбоджадағы полпотшылардың халықты өлтіру зұлымдықтары (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ГЕНОЦИДТІК с ы н. *Геноцидке қатысты, соған тән.* Қазақ халқы да өз тарихында бірнеше *г е н о ц и д т і к* зұлымдықтарды басынан өткізді (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ГЕНРИ з а т. ф и з. *Индуктивтік пен өзара индуктивтілікті бірліктердің халықаралық жүйесіндегі (Си) өлшем бірлігі. Бір г е н р и* – тұрақты ток күші бір амперге тең электр контурында шамасы 1 вебер магнит ағыны қоздыратын индуктивтілікке тең (ҚҰЭ).

ГЕНСЕК [ор. генеральный секретарь] з а т. с о в. *Кеңестік өкімет тұсында Коммунистік партияның жетекшісі, генералдық секретарь*

сөзінің қысқарған түрі. Мыңдаған жылдар бойы халиф, хан, патша, король, император, *генсек* атаулының бәрі өз елінің бес қаруы бойында болуын, жат жұттықтарды жаппай қырып-жоюға дайын тұруын көздеді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ГЕНУИНДІК [лат. genuinus] с ы н. *Табиғи; нағыз; туа біткен (ағзада алғаш пайда болатын дерттік процестерді белгілеу үшін медицинада қолданылады).*

ГЕНШТАБ [ор. генеральный штаб] з а т. ә с к. *Генералдық штаб сөзінің қысқарған түрі, бас штаб, әскери басқарманың органы. Генштабтың байланысшы офицерлерін көрдің ғой, ол мәшинемен, самолетпен, арнаулы самолетпен жүреді, – деді ол (С.Бакбергенев, Қарғатам.).*

ГЕО... [грек. ge] *Жер планетасы мен жердегі өмір-тіршілікке қатыстылықты көрсететін күрделі сөздердің бірінші бөлігі.*

ГЕОАКУСТИКА [грек. ge – жер, akustikos – естілім] з а т. ф и з. *Акустиканың дыбыстық, инфрадыбыстық және ультрадыбыстық толқындардың жер қыртысында таралуын зерттейтін бөлімі. Геоакустиканың әдістері ультрадыбыстың практикалық мақсатта алғаш рет пайдалануына байланысты пайда болды (ҚҰЭ). Геоакустикаға табиғи процестер кезінде пайда болатын толқындарды, жер қыртысының құрылысы мен оның жоғарғы қабаттарының қасиеттеріне байланысты пайда болатын серпінді толқындарды зерттеу жатады (ҚҰЭ).*

ГЕОАНТИКЛИНАЛЬ з а т. геол. *Опырылмалы, қозғалмалы жүйелер өңірінде ұзақ уақыт бойына көмпеі көтерілетін жер қыртысының ауқымды аймақтары. Геоантисклинали – геосинклиналь аумағындағы жер қыртысының ұзақ уақыт бауу көтерілетін бөлігі (ҚҰЭ). Оның ені мен ұзындығы ондаған, жүздеген километрге жетеді. Геоантисклинали кейде бірнеше геологиялық кезең бойы дамиды (ҚҰЭ).*

ГЕОБИОЛОГИЯ з а т. 1. *Ағзалардың бейорганикалық табиғатпен қарым-қатынасын зерттейтін ғылыми бағыт* 2. *Жер қабатындағы тіршілікті зерттейтін ғылыми бағыт.*

ГЕОБИОСФЕРА з а т. геол. *Биосфераның құрлықтағы жер беті бөлігі.*

ГЕОБОТАНИКА [грек. ge – жер, botanike – өсімдік] з а т. б и о л. *Жер беті өсімдіктері жамылғысын, оның құрылымын, таралу заңдылығын, қоршаған ортамен байланысын зерттейтін ғылым саласы; ботаниканың бір тарауы. Қазір республикада геоботаника саласында өсімдіктер бірліктерінің құрылысы*

мен заңдылығын зерттейтін – морфологиялық, экологиялық, көрсеткіштік, географиялық және жалпы салалық бағыттар белгілі (ҚҰЭ). Шетел әдебиеттерінде *геоботаника* кей жағдайларда өсімдіктер экологиясын да қамтиды. Зерттеулер нәтижесінде *геоботаниканың* тундра, орман, батпақ, дала, шөлтаңу сияқты жеке салалары пайда болды (ҚСЭ). 1951–1952 жылдары Каспий маңы *геоботаникалық* экспедициясы Еділ мен Жайық өзендері аралығындағы шөл және шөлейт жерлердегі жайылым өсімдіктерін зерттеп картаға түсірді (ҚҰЭ).

Геоботаникалық карта. *Өсімдіктер немесе олардың топтарының жер бетінде өсіп таралуын көрсететін карта түрі. Геоботаникалық карталар* әртүрлі қажетке жаралды және арнайы карта болып бөлінеді (ҚҰЭ). Түрлі қажетке арналған *геоботаникалық карталарда* өсімдіктердің тарихи даму нәтижесінде қалыптасып, жер бетіне тарап орналасуы, өсімдік бірлестігі, олардың адам әрекеті мен жануарлардың т.б. жағдайлардың әсерінен пайда болған өзгерістер көрсетіледі (ҚҰЭ).

ГЕОБОТАНИКАЛЫҚ с ы н. *Геоботаникаға тән. Қазақстанда геоботаникалық зерттеулермен ботаника және фитоинтродукция ғылыми-зерттеу институты, республикадағы жоғары оқу орындарының тиісті кафедралары шұғылданады (ҚҰЭ).*

ГЕОГИГИЕНА [грек. ge – жер, hygieinos – емдік, шипалық] з а т. *Адам әрекеттерінің әлемдік медициналық аспектілерін денсаулыққа тікелей әсері мен экожүйелердегі болған өзгерістері арқылы зерттейтін пән.*

ГЕОГРАФ з а т. *География ғылымының маманы. Атақты орыс саяхатшысы және географы Н. М. Пржевальский өзінің тұңғыш саяхатын 28 жасында жасады (Ғалам ғажап.).*

ГЕОГРАФИЯ [грек. ge – жер, grapho – жазу] з а т. геогр. 1. *Жердің географиялық қабығын, табиғи, аумақтық-өндірістік және әлеуметтік-аумақтық кешендері және олардың құраушыларын зерттейтін жаратылыстану және қоғамдық-әлеуметтік ғылымдар жүйесі. География ғылымдарының одан әрі дамуына Қазақстан Ғылым академиясының География институты ашылуының (1983) маңызы зор болды (ҚҰЭ).* 2. *Осы ғылым саласын жоғары оқу орындарында арнайы оқытатын бөлім. География факультетінде оқитын 52 студент 1953 жылы саяхатқа шығып келді (С.Мұқанов, Саяхат.).* 3. *Осы ғылым саласы бойынша оқу орындарында оқытылатын арнайы пән. Оллаһи, ант етемін Алла атымен, Орыс тілін білемін һәм хатымен, Исто-*

рия, *география* пәнді білмей, Оллаһи, тірі болып жүрмесін мен (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Кездік талай даланы, Көрдік талай қаланы. Талай рет тауда өтті, *География* ы сабағы (С.Мәуленов, Өленд.).

Физикалық география. *географ. Жер-тану, ландшафттану және палеогеография, сондай-ақ жақын ғылымдар: геоморфология, климатология, геокриология, құрғақ жер гидрогеологиясы, мұхиттану, гляциология, топырақ географиясы және биогеографияны қамтиды. Жер жаратылысын, оның бедерін, өсімдігін зерттейтін география.*

Экономикалық география. *географ. Жалпы және аймақтық экономикалық, сондай-ақ тұрғындар географиясы мен халық шаруашылығының басты салаларын (өнеркәсіп, ауылшаруашылық; көлік және т.б.) қамтитын жердің экономикалық байлығын зерттейтін география.*

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ *сын. География пәніне, ғылымына тән, соған қатысты. Бүкіл әлемдік саясатқа бағыт-бағдар беретін, оның жауапкершілігін көтеретін жаңа елдер пайда болды. Сондай-ақ географиялық аймақтардың да мүддесін ескеру қажеттігі туды («Егемен Қазақстан»). Г. Шелихов – аса көрнекті теңізші, Солтүстік Американы, Алясканы, Курил, Алеут аралдарын, Тынық мұхит жағалауларын зерттеп, Америкада орыс отарын ұйымдастырып, орыс-американ сауда қарым-қатынасын байланыстырған, географиялық зерттеулердің кең түрде жоспарларын ұсынған адам (Н.Баяндин, Ғасыр.). Жерді рекультивациялау проблемасы сан қырлы, оның географиялық, экономикалық, кен-техникалық, топырақ, биологиялық орналастыру аспектілері бар (Т.Қалыбеков, Экология.).*

Географиялық алаң. *географ. Мектеп маңында физикалық географиядан бақылау жұмыстарын жүргізетін алаң. Географиялық алаңда оқушылар Күннің көкжиектен биіктігін, азимутты, ауа райының өзгерістерін бақылайды, бағдарламада көрсетілген практикалық жұмыстарды жүргізеді (Қ.Құрманов, Физик. геогр.).*

Географиялық атлас. *географ. Географиялық карталардың біртұтас жүйелі жинағы. Географиялық атлестың мынадай түрлері болады: аумақтық қамтуына қарай – дүниежүзінің, жеке елдің, облыстың, аудан мен аймақтың т.б. атластары (ҚҰЭ).*

Географиялық ашулар. *Жаңа жерлер, адам аяғы баспаған тың географиялық нысандардың арнайы анықталып, іздестіріліп табылу әрекеті. Географиялық ашулар, зерттеулер тарихында жер шарының бесінші*

материгі – Австралия және оның маңындағы аралдар – «Океания» ерекше орын алады (Н.Баяндин, Ғасырлар.).

Географиялық белдем. *географ. Географиялық белдеулер аймағында бір-бірін заңды түрде алмастырып отыратын құрлықтар өңіріне тән табиғи белдемдер. Географиялық белдем ландшафт сипаты тұрғысынан, не өсімдіктер әлеміне тән өзгешеліктеріне орай дараланды (Қаз. тілі термин. Геология). Әрбір географиялық белдемде өзіне ғана тән геоморфол процестер жүреді, осы белдемге тән климат, топырақ жамылғысы, өсімдік дүниесі мен жан-жануарларының басымдылығы байқалады (ҚҰЭ).*

Географиялық белдемше. *географ. Мұхиттан құрлық ішіне қарай алыстай тұсуіне немесе сол жердің ендігіне қарай белгіленген, жергілікті ерекшеліктері анық байқалатын географиялық белдем бөлігі.*

Географиялық белдеу. *Бір-бірінен климат өзгешеліктері тұрғысынан дараланатын, бір-бірімен өзінің ендік көрсеткіштеріне сәйкес, яки заңды түрде алмастып отыратын, жер бетінің географиялық тұрғыдан жүйеленген ең ірі бірлігі. Әдетте экваторлық, субэкваторлық, тропиктік, субтропиктік, қоңыржай, субполюстік және полюстік географиялық белдеу дараланады (Қаз. тілі термин. Геология).*

Географиялық бойлық. *географ. Негізгі (астрономиялық және геодезиялық) географиялық координаттардың бірі. Географиялық бойлық Гринвич меридианы жазықтығы мен жер бетіндегі белгілі бір нүктенің астрономиялық меридианы жазықтығы арқылы түзілетін екі қырлы бұрыш (Т.Тазабеков, Топырақтану). Жер бетінде бір нүктенің орны екі координатымен – географиялық ендік, географиялық бойлықпен анықталады (Х.Әбішұлы, Халық астроном.).*

Географиялық ендік. *Жер бетіндегі белгілі бір нүктенің экватордан қашықтығы. Географиялық ендік градуспен белгіленеді (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).*

Географиялық зона. *Жылылық пен ылғалдықтың арақатынасына байланысты географиялық белдеулер ішінде бір-біріне заңды түрде ауысып отыратын әртүрлі табиғи ландшафт зонасы. Географиялық зоналар әдетте созылып, едәуір көлемді алып жатады, олардың айқын шекарасы болмайды, сыртқы түрі әдетте өсімдіктері арқылы анықталады (География). Географиялық зона – құрлықтың немесе дүниежүзілік мұхиттың ендік бағыттағы табиғи алқабы (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).*

Географиялық карта. *г е о г р. Жер бетінің кішірейтіліп, жинақы түрде жазықтықта шартты белгілермен бейнеленуі.* Осылардың негізінде бұл өңірлері егжей-тегжейлі зерттеліп, *г е о г р а ф и я л ы қ к а р т а* а түсірілді (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Асқар еуропалық Россия мен жершарының шығыстық жартысының *г е о г р а ф и я л ы қ к а р т а* с ы н алды да, мектептің қабырғасына ілді (С.Мұқанов, Ботагөз). *Г е о г р а ф и я л ы қ к а р т а* Жердің географиялық қабығының кеңістіктегі ерекше модельдік бейнесі іспетті (ҚҰЭ).

Географиялық координаттар. *г е о г р. Жер бетіндегі кез келген нүктенің экватор мен Гринвич меридианына қатысты орнын анықтайтын бұрыштық шамалар жүйесі.* *Г е о г р а ф и я л ы қ к о р д и н а т т а р* бойынша картаға нүктелер түсіру үшін кері есепті шығарады (Т.Тазабеков, Топырақтану).

Географиялық қабық. *г е о г р. Адамзаттың іс-әрекеті өтетін Жердің беткі (жоғарғы) қабығы (атмосфера, литосфера, гидросфера, биосфера).* Жер шарындағы орташа температураның мұншама көтерілуі өте елеулі жайт және оған қоса *г е о г р а ф и я л ы қ қ а б ы қ т а* ғ ы табиғат процестерінің барысында елеулі өзгерістер тууы мүмкін (Т.Қалыбеков, Экология.). Біріне-бірі қарама-қарсы эндогендік және экзогендік күштердің нәтижесінде *г е о г р а ф и я л ы қ қ а б ы қ* үнемі дамуда болады (ҚҰЭ).

Географиялық орта. *г е о г р. Адамды қоршаған табиғат, қоғамдық өмірдің қажетті әрі тұрақты шарты, географиялық қабықтың бір бөлігі.* Қазіргі жағдайда *г е о г р а ф и я л ы қ о р т а* н ы ң өзі барлық жалпы жағдайлардан қоғамдық ұдайы өндіріс факторына айналып отыр, оны үдеме дәрежеде сақтап қалуға қамқорлық жасауы керек («Қазақст. мект.»). *Г е о г р а ф и я л ы қ о р т а* түсінігі табиғаттың қоғам өміріне әсер ететін құбылыстары мен процестерін де қамтиды (ҚҰЭ).

Географиялық орын. *Белгілі бір нүктенің немесе объектінің басқа нүктке, территорияға немесе объектіге қатысты орны.* *Г е о г р а ф и я л ы қ о р ы н* – елдің, ауданның, қаланың дамуына қатысты жағдайлардың бірі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). *Г е о г р а ф и я л ы қ о р ы н* – географиялық объектілердің түрлі қасиеттерінің және құбылыстармен байланысты өзгерістерінің динамикалық сипаттамасы (Қаз. тілі термин. Геология).

Географиялық полюс. *г е о г р. Географиялық ұйық.* Жердің ішкі құрылысының күрделілігіне байланысты *г е о г р а ф и я л ы қ п о л ю с т е р* бір нүктеде тұрақтамай, ауытқып отырады (ҚҰЭ). Магниттердің Жердің

магниттік полюстеріне бағытталатыны рас, алайда ол мекендеп тұрған шарамыздың *г е о г р а ф и я л ы қ п о л ю с т е р і* мен сәйкес емес («Зерде»).

Географиялық ұйық. *Жердің айналу осінің жер бетімен қиылысатын нүктелері, яғни ұйықтарда жердің барлық меридиандарының қиылысуы.*

Географиялық фактор. *г е о г р. Аумақтың ландшафтық қасиеттерінің табиғи немесе табиғи-антропогендік әрекеттерден біртіндеп, кейде шұғыл өзгеруі.* Сондай-ақ *г е о г р а ф и я л ы қ ф а к т о р* көп жәйтті анықтайтынын ұмытпау керек («Егемен Қазақстан»).

Географиялық термин. *л и н г в. Белгілі бір географиялық объектіні және географиялық ұғымдарды білдіретін сөз.* *Г е о г р а ф и я л ы қ т е р м и н* көбінесе топонимдер құрамына кіреді немесе топоним функциясында дербес қолданылады. Мыс., Алатау, Ақөзен (Тіл білімі сөздігі).

ГЕОДЕЗИЯ [грек. geodaisia] *з а т. г е о л. Жердің пішіні мен көлемін, топографиялық өлшеулерді негіздеуге қажет жер беті нүктелерінің орналасуын анықтайтын, сондай-ақ түрлі инженерлік-техникалық жұмыстарды жүзеге асыруға қажет тәсілдерді зерттейтін ғылым.* Карта – *г е о д е з и я* жұмыстарының орындалу нәтижесінде Қазақстанның барлық жеріндегі жұмыстардың 90 % дерлік 100 мыңдық, 200 мыңдық масштабта типография карталарымен толық қамтамасыз етілді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Гидрогеология Жер туралы ғылымдармен, олардың ішінде, ең алдымен, динамикалық геологиямен, геохимиямен, геофизикамен, гидрологиямен, бұларға қоса океанологиямен, климатологиямен, *г е о д е з и я* мен, математикамен тығыз байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.). Ал күнделікті құрылыс, сәулет өнері, жер өлшеу, сауда-саттық тағы басқа әрекеттердің мұқтаждығын математиканың логистика, *г е о д е з и я* сияқты тараулары орындап отырды (А.Көбесов, Математика тарихы.).

ГЕОДЕЗИЯЛЫҚ *с ы н. Геодезияға тән, қатысты.* Жерді түрлі картаға түсіргенде, негізгі астрономия – *г е о д е з и я л ы қ* өлшеумен байланысты (А.Әбішұлы, Ауыл.). Спортта, экономикада, әскери істерде маңызды рөл атқаратын географиялық карталар *г е о д е з и я л ы қ* өлшеулерге сүйеніп жасалынады (Астрономия).

Геодезиялық астрономия. *г е о л. Практикалық астрономияның астрономиялық бақылау нәтижелерін геодезиялық және картографиялық жұмыстарда қолдану әдіс-*

терін зерттейтін бөлімі. Геодезиялық астрономия зениттік қашықтық пен аспан шырағына жүргізілген бағытты, сондай-ақ әртүрлі бағыттың арасындағы горизонтальдік бұрышты өлшеуге мүмкіндік беретін тасымал – астрондық аспаптар қолданылады (ҚҰЭ).

Геодезиялық белгі. *геол. Геодезиялық нүкте* кіндігінің үстіне орналасқан, ағаштан немесе металдан жасалған құрылғы. *Геодезиялық белгі* пунктті көздейтін объект ретінде және сол пунктте бұрыштық және сызықтық өлшеулер жасау үшін қолданылады (ҚҰЭ).

Геодезиялық координат. *Жер бетіндегі нүктелердің референц-эллипсоид бетінде көрсетілген бұрыштық және сызықтық шамаларының жиынтығы. Геодезиялық координаттар* шамаларын жер бетінде жүргізілген геодезиялық өлшеулердің нәтижелерін референц-эллипсоид бетіне проекциялау арқылы есептеп табады (ҚҰЭ).

Геодезиялық пункт. *Координаттары жоғары дәлдікпен анықталған, жергілікті жерге белгілер, пирамидалар түріндегі жерүсті құрылыстары орнатылған нүкте. Геодезиялық пункттер* топографиялық карталар жасау кезінде, артиллерияның тірек және арнайы торларын дамыту кезінде, ракеталар мен артиллерияның ұрыстық ретінің элементтерін сәйкестендіру және басқа дәлдік өлшеулер жүргізу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Геодезиялық тор құрайтын *геодезиялық пункттер* жер бетінде жүргізілетін әртүрлі топографиялық зерттеулерде, инженерлік жұмыстарда қолданылады (ҚҰЭ).

Геодезиялық торап. *геол. Жер үстіндегі геодезиялық нүктелер жүйесі. Геодезиялық торап* триангуляция, полигонометрия, трилатерация әдістерімен немесе олардың үйлесуінен құрылады (Т.Тазабеков, Топырақтану).

ГЕОДЕЗИСТ *з а т. Геодезияшы, геодезия маманы.* Қазақстанның *геодезистері* совет уақытында 23 мыңнан астам триангуляциялық пункттерді өлшеді, жер эллипсоидының мөлшері мен бетін дәлдеп білу жөнінде Қазақстан геодезистерінің жұмыстары – бүкіләлемдік маңызы бар ғылыми еңбектер (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Штурман, астроном, *геодезист*, инженерлер, физиктер геометрияның ең терең деген қорытындыларын пайдаланбайынша істерін алға бастыра алмайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Тіпті осы отрядтағылардың өзі *геодезистің* артынып-тартынып жүретін өзге ылдырмақ-шылдырмағы аздай, қайдағы бір магнитофон, киноаппараттарды да жүк қылып

арқалап алатын, бұны сыртынан әуейі деп күліседі (Ә.Кекілбаев, Танд. шығ.).

ГЕОДЕМОГРАФИЯ [грек. *ge* – жер, *demos* – халық, *grapho* – жазамын] *з а т. Тарихи қалыптасқан бір аумақтағы демографиялық жағдайлар жиынтығы мен әлеуметтік экономикалық мәселелердің және факторлардың арақатынасын зерттейтін ғылыми пән.*

ГЕОДИНАМИКА [грек. *ge* – жер, *dynamic* – күш] *з а т. геол. Жер планетасы эволюциясының нәтижесінде пайда болатын, Жердің ішкі-сыртқы қатты қабаттарындағы зат массаларының қозғалысы мен энергиясын анықтайтын күштер мен үдірістер туралы ғылым.* Жалпы *геодинамика* немесе ішкі қабықтар геодинамикасы тереңдегі процестерді зерттейді (ҚҰЭ). Жердің әртүрлі құрылымдық бөліктерге даралануына орай, *геодинамика* да бірнеше салаларға жіктеледі, олар – ядро динамикасы, мантия динамикасы, литосфера динамикасы, гидросфера динамикасы, атмосфера динамикасы, Жер сыртындағы ғарыштық кеңістіктер динамикасы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОЖҮЙЕ *з а т. Бүтіннің бір бөлігі ретінде дамитын, орналасуы жөнінен бір-бірімен байланысты, бір-біріне қажетті табиғат бөлшектерінен тұратын ерекше материалдық жүйе* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОИД [грек. *ge* – жер, *eidos* – түр] *з а т. геол. Мұхит пен ашық теңіздердің тыныш қалпындағы (толқын, тасу-қайту, түрлі ағыс болмаған жағдайда) орта деңгейімен өтетін жердің пішіні.* Дәл өлшеп қарағанда жердің шын формасы сфероид та емес, *геоид* екен (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Жердің экваторлық диаметрінің полярлық диаметрінен 43 километр ұзын болуының себебі, оның формасының дәл домалақ шар сияқты емес екендігін көрсетеді. Оның формасы сопақтау келген, дәлірек айтқанда, оны ғылыми тілде *геоид* деп атайды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). *Геоид* беті Жердің физикалық бетінен ерекше, онда таулар мен мұхит ойпаңдары ерекше айқын көрінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОКРИОЛОГИЯ [грек. *ge* – жер, *kryos* – суық, *logos* – ғылым] *з а т. геол. Жер қыртысындағы тау жыныстары мен топырақтың жоғарғы қабатының қатуын, тоңдануы мен жібуін зерттейтін ғылым; тоңтану.* Жалпы *геокриология* және инженерлік геокриология болып бөлінеді. Жалпы *геокриология* тоңның қату, жібу және өзгеру (диагенез) процестеріне байланысты теориялық мәселелерімен шұғылданады (ҚҰЭ). М.М.Смугин,

Н.А.Цытович, Н.Н.Тостихин, А.В.Львов т.б. көптеген тоңтанушы бұрынғы одақ ғалымдарының еңбегі арқасында көп жыл тоңазыған грунттар туралы ілім-тоңтану (*геокриология*) геологиялық ғылымдардың жаңа тармағына айналады (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Геокриология* – Жер қыртысындағы тоң қат-қабаттардың құрылымын, құрамын, қасиеттерін, тегін, таралуы мен даму тарихын, сондай-ақ олардың қату-еруімен байланысты процестерді зерттейтін ғылым (Қаз. тілі термин. Биология.).

ГЕОКРИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Геокриология ғылымына қатысты, геокриологияға тән.*

Геокриологиялық [тоңдық] түсіру. *Тоң таужыныстар таралған аудандардағы далалық зерттеулер әдісі.* Геологиялық түсіруден айырмашылығы *геокриологиялық түсіру* у кезінде жылу физикалық (геотермикалық) жағдайлар мен судың мұзға айналған және керісінше, мұздың су мен бұға айналған фазалық өзгерістерінің ылғалдық жағдайлары ескеріледі (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГЕОЛОГ з а т. *Геология ғылымының маманы.* Болсақ та ажырамас дос алайда, Дарадара бөліндік басқа жайға. Сен кеттің туған елге мұғалім боп, Мен кеттім *геолог* боп Қостанайға (М.Мақатаев, Шығ.). Көріспедік, жазысып хат та алмадық, Жүректен айтысып сыр ақтармадық. Білесің ғой, тұрақты адрессіз *Геологтар* өзінше жатқан халық (М.Мақатаев, Шығ.). Таниды шалқардың өрісін, Табады кендердің қонысын, ... Сыншы да – *геолог* біз оны, Сүйеміз ардақтап сол үшін (К.Мүсірепов, Раушан).

ГЕОЛОГИЯ [грек. ge – жер, logos – ғылым, ілім] з а т. *Жер қыртысын және ішкі қабаттарын, оның құрылысын, құрамын, қозғалысын, даму тарихын, кен байлықтарының пайда болу, орналасу заңдылықтарын зерттейтін, сондай-ақ ауа, су, тас қабатында өтетін процестер жайындағы жаратылыстану ғылымдарының кешені.* Қазақстан *геологиясының* әртүрлі саласын дамытуда Қ.И.Сәтбаев, И.П.Кассин, Д.Н.Казанин, И.И.Бок, Р.А.Борукаев, М.П.Русаков, Е.Д.Шлогин, А.А.Абдулин, Ж.Айталиев, А.М.Машанов т.б. көп еңбек сіңірді (ҚҰЭ). *Геология* – жер және оның құрылысы, құрамы, даму тарихы, сондай-ақ ауа, су, тас қабатында өтетін процестер жайындағы кешендік ғылым (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГЕОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Геологияға қатысты, байланысты.* Сыртқы *геологиялық* процестер (ауа, су, мұз әрекеті) топырақты бұзуға да қатысады. *Геологиялық* заттар

айналымы – жер қойнауындағы және бетіндегі тау жыныстар массасының өзгеруі мен қозғалуын қамтитын *геологиялық* процестер (Т.Тазабеков, Топырақтану). Тау-кен жұмыстарын айналадағы ортаға зиянсыз етіп жүргізген кезде орындалуға тиісті техникалық-биологиялық шаралар географиялық, *геологиялық*, экономикалық, экологиялық және мәдени жағдайлардың алуан түрін қамтиды (Т.Қалыбеков, Экология.). Серіктестік 1998 жылдан бастап «Арыс» мұнай кенішін игеру мақсатында *геологиялық* зерттеу жұмыстарын жүргізіп келе жатқан болатын («Жас Алаш»).

Геологиялық барлау. *геол. Кен белгілері мен кендердің геологиялық жағдайын, сол кендерді іздеу, барлау, бағалау және игеру шараларының ең тиімді мәселелерімен айналысу.* Ол үшін пайдалы қазбалар кен орындарын комплексті пайдалануға мүмкіндік беретін сенімді әрі жан-жақты мағлұматтар алуға бағытталған *геологиялық барлау* жұмыстарын жүргізуге белгілі бір талаптар қойылады (Т.Тазабеков, Топырақтану). Біздің республикамызда ірі-ірі объектілер аз бой көтерген жоқ, қазақстандық студенттер Риддерде, Зырянда, Шымкентте, Текеліде, Жезқазғанда, республикамыздың алтын өндіретін кәсіпорындарында, түсті металдар көзін іздестіруде *геологиялық барлау* жұмыстарында қандай бетбұрыстың жасалып жатқанынан толық хабардар еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен).

Геологиялық блок. *Жаралу тегі, магмалық пәрменділігі және өзгеріс ерекшеліктері тұрғысынан ортақ көрсеткіштермен сипатталатын тектоносфераның мейлінше ірі (1–5 млн км²) бөліктері.*

Геологиялық блок әдісі. *Қатты пайдалы қазба байлықтарды есептеудің негізгі әдістерінің бірі.* *Геологиялық блоктар* әдісі кен орнының геологиялық құрылысын, ерекшелігін барлау, тау-кен өндірісінің жобалау талаптарына сай орындалады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геологиялық болжамдар. *геол. Жердің алғашқы жаралу себептерін, оның ішкі құрылыс ерекшеліктерін, тектоникалық қозғалыстар табиғатын және планетаның геологиялық даму заңдылықтарын жасақтауға көмектесетін болжамдар жиынтығы* (Мұнай. газ геол. сөздігі).

Геологиялық жапсар. *геол. Жер қыртысындағы түрлі тау жыныстарының бір-бірімен түйісу беті немесе белдемі.* *Геологиялық жапсар* магмалық, стратиграфиялық, тектоникалық болып үшке бөлінеді (ҚҰЭ).

Геологиялық жорамалдар. Жердің алғашқы түзілу себептерін, оның ішкі құрылыс ерекшеліктерін, тектоникалық қозғалыстар табиғатын және планетаның геологиялық даму заңдылықтарын анықтауға көмектесетін жорамалдар жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология).

Геологиялық карта. геол. Жер қыртысы геологиялық құрылысының белгілі бір масштабтағы графикалық бейнесі. Геологиялық карта геологиялық құрылымдардың горизонтал жазықтыққа түсірілген проекциясы болып табылады. Геологиялық карта бойынша олардың таралу аумағы, жатыс жағдайлары, жарылыстар мен тілімделгендігі т.б. жөнінде қорытынды жасауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Геологиялық карта кен кәсіпорындары мен басқа да құрылыстарды жобалауда, пайдалы қазылымдар кенорындарын барлауда және орналасу заңдылықтарын білуде, ауданды геологиялық зерттеудің барлық түрлерінде пайдаланылады (Қаз. тілі. термин. Геология.).

Геологиялық кешен. Тектоникалық құрылым дамуының толық оралымы барысында, таужыныстардың нақтылы құрылым өңірінде түзіле бастағаннан осы құрылымның қатпарлана бастауына дейінгі аралықта қалыптасып үлгерген бүкіл таужыныстар жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геологиялық көнелік [жас]. Геологиялық денелердің түзілгеннен бері не геологиялық қайсыбір оқиғалар (қатпарлану, мұзбасу және т.б.) болып өткеннен бергі уақыт мөлшері. Геологиялық көнелік абсолюттік геологиялық көнелік және салыстырмалы геологиялық көнелік болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геологиялық қабат. геол. Географиялық атау мен геологиялық қабаттың бөлігін құрайтын аймақтық өлшемнің көмекші мәні. «Брикнер циклі» геологиялық қабаттарда, шөгінді қабаттарында, топырақ және әкті қатпарлы тау жыныстарында да болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Геологиялық қима. геол. Геологиялық картада берілген аймақтық геологиялық құрылысының тік бағыттағы графикалық бейнесі. Геологиялық қима картаға түсіру кезіндегі байқаулар, тау-кен қазбалары мен бұрғылау ұңғымаларынан алынған деректер, геофизикалық зерттеулер т.б. нәтижесінде жасалады (ҚҰЭ). Геологиялық қима, әдетте, таужыныс қабаттарының созылу бағытына көлденең немесе қиғаш бағытта тұрғызылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геологиялық құрылым. геол. Жер қабығының қандай да бір үлескісінің геологиялық құрылысы; тау жыныстарының жатыс формасы. Жер қабығының қандай да бір үлескісінің, оның геологиялық құрылысының (мыс., қатпарлы, айырылымды, аралас құрылымды) ерекшелігін айқындайтын тектоникалық формаларының жиынтығы.

Геологиялық құрылыс. геол. Тау жыныстарының құрамдас бөліктері. Орталық Қазақстанның геологиялық құрылысы еліміздегі Орал, Кавказ және басқа кен руда аудандарындағыдан өте күрделі, оның минералдық байлығы алуан түрлі (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Геологиялық процестер. Жердің құрамын, құрылымын, бедерін және ішкі құрылысын үнемі өзгертіп отыратын процестер жиынтығы. Қазіргі өтіп жатқан геологиялық процестерді жан-жақты зерттеу де маңызды, өйткені өткен кезеңдер мен дәуірлердегі геологиялық процестердің болмыс-бітімі осы зерттеу нәтижелерімен салыстыра саралау арқылы ұғынылады (Қаз. тілі термин. Геология.). Жер қыртысының жеке бөліктерінің биіктеуі мен аласаруы эндогендік процестерге байланысты, бұл процестер экзогендік геологиялық процестердің жаңғыруына да себепші болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Геологиялық саты. геол. Тарихи геологияда Жердің және оның органикалық дүниесінің даму кезеңдері. Жер дамуының геологиялық сатысының тарихындағы оқиғалардың ұзақтығын анықтау үшін тау жыныстарының абсолюттік және салыстырмалы жасын анықтайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Геологиялық түзілім. геол. Жер қыртысындағы түрлі тау жыныстарының пайда болуы. Ол қанша дегенмен де ғалымдардың арасында пікірталас тудырмай қалмады. Біреулері оны ештеңе де емес, күр елес десе, екіншісі геологиялық түзілім, үшіншісі мұздық, ал төртінші біреуі оны Нұх Пайғамбар кемесінің орны болар деп топшылады («Егемен Қазақстан»).

Геологиялық түсірім. Жер қыртысының нақтылы бөлігін оның геологиялық құрылыс ерекшеліктері және минералдық шикізат қорын кіріктіру мүмкіндіктері тұрғысынан зерттеу әдістерінің ішіндегі ең маңыздыларының бірі; сол аймақтың геологиялық картасын жасауға қатысты барша шаралар жиынтығы. Геологиялық түсірім қорытындылары ұсақ масштабты (1:1 000 000 және 1:500 000), орташа масштабты (1:200 000 және 1:100 000) және ірі масштабты немесе тия-

нақты (1:50 000 және одан да ірірек) геологиялық карталар түрінде кескінделеді (Қаз. тілі термин. Геология).

Геологиялық факторлар. *Таужыныстар массивінің қалыптасу сатысында жаралған табиғи күй. Геологиялық факторлар* пайдалы қазылымдарды қазып алу барысында әр алуан кен-геологиялық процестер мен құбылыстардың дамуына себепкер болады (Қаз. тілі термин. Геология).

Геологиялық формация. *Генетикалық, парагенетикалық, стратиграфиялық тұрғыдан немесе өзге де ортақ сипаттары тұрғысынан топтастырылған геологиялық денелер бірлестігі. Геологиялық формацияларды* генетикалық бірлестіктер ретінде оқшаулау ұстанымдары төмендегі анықтамаға сүйенеді: «*Геологиялық формация*» дегеніміз – түзілу жағдайының ортақтығымен (ұқсастығымен) сипатталатын, жер қыртысының басты-басты құрылымдық элементтері дамуының нақтылы сатыларында ғана қалыптасқан таужыныстардың генетикалық түрлерінің заңды және тұрақты түрде атасу бірлестіктері (Қаз. тілі термин. Геология).

Геологиялық формациялар картасы. *Нақтылы тектоникалық, физикалық-географиялық және термодинамикалық жағдайда қалыптасып, бір-бірімен парагендік байланыста түзілген таужыныс бірлестіктерінің белгілі бір аймақ өңірінде таралу заңдылықтарын кескіндейтін арнаулы геологиялық карта* (Қаз. тілі термин. Геология).

Геологиялық формациялар туралы ілім. *Жер қыртысына тиесілі әртүрлі дәрежелі құрылымдық элементтердің зерттеу барысында осы құрылымдық элементтердің геологиялық даму тарихын оларды құрайтын геологиялық формациялардың болмыс-бітімі мен құрылыс ерекшеліктерін жан-жақты саралау нәтижесінде сатылай отырып қадағалауға негізделген геология ғылымының арнаулы ілімі.* Геологиялық формация терминінің мағынасын генетикалық тұрғыдан тұжырымдау *геологиялық формация туралы ілімнің* ең тиімді бағытта дамуының бірден-бір алғышарты деп есептеуге болады (Қаз. тілі термин. Геология).

Геологиялық эрозия. *геол. Табиғи абиоталық процестерге (мүмкін, адам әрекетімен күшейтілген) байланысты эрозияның барлық түрлері; қалыпты эрозия.*

ГЕОЛОГТАЙ *сы н. с ө й л. Геолог сияқты.* Елеусіздің есіне және Гүлнаш түсті. Қазынасы бар жерге қазақ қаққан *геологтай* қайта айналып соға беретінін сезді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ГЕОМАГНЕТИЗМ [грек. ge – жер, magnētis (lithos) – магнитті (тас)] *з а т. геол. Жердің магнит өрісі жайлы ғылым. Геомагнетизм* планетамызға тән магнит өрісінің құрылымын және оның геологиялық уақыт барысында өзгеру табиғатын, осы өрістің тегін және өлшеу тәсілдерін сараптайды (Т.Жұмағалиев,.. Мұнай. газ геол. сөздігі). *Геомагнетизм* – жердің магниттік өрісінің кеңістікте бөлінуі мен уақыт барысында өзгеруін, сондай-ақ Жер мен оның магнитсферасындағы геофизикалық процестерді зерттейтін геофизика саласы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОМЕРИДА [грек. geomerida] *з а т. геол. Жерді мекендеушілер, яғни планетада қоныс тепкен бүкіл тірі ағзалардың жиынтығы.*

ГЕОМЕТРИЯ [грек. ge – жер, metros – өлшеу] *з а т. Математиканың кеңістік пішіндер мен қатынастарды, сондай-ақ оларға ұқсас басқа да пішіндер мен қатынастарды зерттейтін саласы.* Пифагор және пифагоршылар *геометрияны* тек қана практикалық қажеттіліктен туған есептерді шешу әдістерін баяндайтын практикалық геометриядан бүтіндей бөліп қарап, оны үшбұрыш, төртбұрыш, көпжақтар сияқты абстракциялық (дерексіз) фигуралардың қасиеттерін жан-жақты да жүйелі түрде зерттейтін ғылым дәрежесіне көтереді (А.Көбесов, Математика.). Үнді математиктерінің шығармаларында математика қазіргідегідей арифметика, алгебра, *геометрия*, тригонометрия салаларына бөлінбей, аралас білімдер негізінен нақты есептерді шешуге байланысты баяндалады (А.Көбесов, Математика.). *Геометрия* ғылымы жаңа фактілерді жиыстыру және оларды бір-бірімен байланыстыратын айқындау бағытында дамыды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ГЕОМЕТРИЯЛАУ *е т. Шоғырдың (кеннің) сызбалы пішімін алу мақсатында нақтылы өлшеулерді, есептеулерді және сызбалы тұрғызымдарды кескіндеу. Геометриялау* кенді денелер нысандарының сипаттамасына, пайдалы немесе зиянды құрамбөліктердің бөлінуіне және т.б. қатысты әртүрлі есептеулер жүргізуге негіз болады, барлау және пайдалану жұмыстары кезінде кенің қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ *сы н. Геометрияға тән қасиет.* Сыдықбек аз кідіріп, *геометриялық* ережелерді айтқандай ғып: – Теміржол транспортының барлық қызметкерлері еңбектің қатаң тәртібіне сай жұмыс атқарады, – деді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен.). Орама білезіктің ортасына жануарлар, өсімдіктер, *геометриялық* фигуралар

тәрізді күрделі өрнектер жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.). Жоғарыда қарастырған теоремалар жалпы дөңес жиындардың *геометриялық* сипаттамаларын анықтайды (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Түрік қағанаты дәуірінде тастан, сүйек пен металдан жасалатын бұйымдарды өсемдеу үшін негізінен *геометриялық* (сызық, ирек, дөңгелек тәріздес), өсімдіктестес және зооморфтық мотивтер қолданылған («Парасат»).

Геометриялық дене. м а т. *Шар, пирамида сияқты заттар.* Егер жарты дөңгелекті өзінің диаметрінен айналдыратын болсақ, онда шар деп аталатын *геометриялық дене* шығады (Геометрия).

Геометриялық оптика. м а т. *Оптиканың жарықты геометриялық сызық ретінде қарастыра отырып, жарықтың таралу заңдарын зерттейтін бөлігі.*

Геометриялық оюлар. ө н е р. *Түрлі бұйымдар мен құрылыстарды әшекейлеу әдісінің геометриялық элементтерге негізделген түрі.*

Геометриялық прогрессия. м а т. *Әрбір мүшесі алдыңғы мүшесінен қандай да бір еселік деп аталатын тұрақты санға көбейтуден шығатын сан қатары.*

Геометриялық пішін [фигура]. м а т. *Үшбұрыш, квадрат, конус сияқты геометриялық сызбалар.* Адам *геометриялық пішінді* (форманы) табиғаттың өзінен алды. Мәселен, айдың дөңгелектілігі, орақ тәрізділігі, көлдің айдыны, сәуленің түзулігі т.б. – міне, осының барлығы адамнан бұрын болған және оның көз алдында тұрған объектілер (А.Көбесов, Математика.). Содан кейін былғарыны жібітіп, сыртынан сүйек бізбен сызып, мүйіз және *геометриялық фигура*лар тектес өрнек жүргізіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ежелгі дәуірде *геометриялық фигура* тектес өрнектер және «түйетабан», «қошқармүйіз» оюлары басым қолданылса, VI ғасырдан бастап зергерлік өнер мен кілем тоқудың жан-жақты дамуына байланысты бұл өнер «қошқармүйіз», «шытырман», «таңдай» т.б. күрделі ою-өрнектермен толықты («Парасат»).

ГЕОМЕХАНИКА [грек. ge – жер, mechanik – машина жасау өнері] з а т. *Таужыныстарының физикалық, механикалық қасиеттерін, кернеуленген күйін, олардың табиғи және технологиялық факторлардың әсерінен деформациялануы мен бұзылу процестерін зерттейтін ғылым.*

ГЕОМОРФОЛОГ з а т. *Геоморфология ғылымының маманы.* М. В. Ломоносов өз дәуірінде дарынды *геоморфолог* болды (Ғалам жаап.).

ГЕОМОРФОЛОГИЯ з а т. г е о л. *Жер беті үстіндегі тау-тас, сай-сала, дөңес-қырат,*

құрлық, мұхиттар мен теңіздер түбінің т.б. шығуын, пайда болуын, жаратылысын зерттейтін физикалық географияның бір саласы. Қазіргі *геоморфология* бірнеше бағытта қалыптасқан, олар – морфологиялық (фитоценоз құрамын), экологиялық (фитоценоз бен орта байланысын), географиялық (өсімдіктер тобының таралуын зерттейтін) ғылым тарауларын және өсімдіктерді қамтиды (Т.Тазабеков, Топырактану.). *Геоморфологияны* шартты түрде төрт түрге бөлуге болады, олар жалпы, аймақтық, қолданбалы және планеталық *геоморфологиялар* (Мұнай. газ геол. сөздігі). *Геоморфологияны* жалпы, аймақтық, қолданбалы және планеталық геоморфологиялар деп шартты түрде төрт түрге бөлуге болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОМОРФОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Геоморфологияға қатысты.* Қазақтың жер-су аттары жердің геологиялық және *геоморфологиялық* өзгешеліктерін көбінесе дәлме-дәл белгілейтіні зерттеушілердің бәріне жақсы мәлім (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Арнаулы геологиялық карталарға литологиялық, петрографиялық, құрылымдық-тектоникалық, гидрогеологиялық, *геоморфологиялық*, инженерлік-геологиялық және төрттік шөгінділердің карталары т.б. жатады (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

Геоморфологиялық аудандау. *Аумақты қайталанбайтын, бедерінің жергілікті ерекшеліктерімен сипатталатын өзіндік аудандарға бөлу.* *Геоморфологиялық аудандаудың* мынадай таксонометриялық жүйесі ұсынылған: 1) провинциялар – негізінен тұтас геокұрылымдық бірліктерге сәйкес келетін және бедердің жалпы сипатымен ерекшеленетін ірі аумақтар; 2) алқаптар – негізінен мезобедер ерекшеліктері бойынша бөлінеді; 3) аудандар – өзіндік ерекшеліктері бар аумақ бірліктері (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геоморфологиялық ауытқу. *Шектеулі бөлікше бедерінің оның айналасындағы (ая рөлін атқаратын) бедерден морфологиялық, генетикалық немесе жас ерекшеліктері бойынша өзгешеленуі.* *Геоморфологиялық ауытқу* эндогендік (тектоникалық кертпештер, балшықты жанартаулар), экзогендік (жекелеген мореналық қырқалар, камдар) аралас жаралымды (аңғар морфологиясындағы өзгерістер, даму үстіндегі құрылымдардың шайылған күмбезі т.б.) түрлерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геоморфологиялық деңгейлер. *Жер қыртысының көтерілген бөлікшелерінде экзогендік процестер ықпал етуі нәтижесінде*

пайда болған тегістелген беттер. *Геоморфологиялық деңгейлерді* зерттеу – эндогендік және экзогендік процестердің өзара әрекетін танымаудың негізгі әрекеті (Қаз. тілі термин. Геология).

Геоморфологиялық карта. *Топографиялық негізде белгілі бір масштабта бедер құрылысын бейнелейтін карта.* Кейбір жағдайларда *геоморфологиялық карта* да таужыныстарды, сондай-ақ террасаларды, жолақтарды, жазықтарды және т.б. құрайтын төрттік түзілімдерді де көрсетеді (Қаз. тілі термин. Геология). *Геоморфологиялық картала* р бедердің ең басты сипаттарын, жасын және олардың пішінінің шығу тарихын көрсетіп береді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Геоморфологиялық объектілер. *Жер бедерінің құрылу процестерін айқын көрсететін және туризм мен рекреация үшін ерекше құнды террасалар, жайылма сулар, үңгірлер, шатқалдар, каньондар, сарқымалар және басқа да жер бедерінің нысандары* (Қаз. тілі термин. Геология).

Геоморфологиялық профиль [кескін]. *Тік жазықтықтағы қимада жер бетінің белгілі бір телімінің графикалық бейнесі. Геоморфологиялық профиль* әдетте, тік масштабты көлбеу масштабтан 5–10 есе үлкейтіліп көрсетіледі, ол бедер пішіндерінің ерекшеліктері мен қалыңдығы аз төрттік түзілімдерді қамтуға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Геология).

Геоморфологиялық цикл. *Ағымында бедердің белгілі бір заңдылықты дамуы байқалатын кезең.*

ГЕОНОМИЯ з а т. *Ғаламшар қойнауында өтіп жататын эндогендік (ішкі) процестер табиғатын зерттейтін жаңа ғылыми сала.*

ГЕОРГИНА з а т. ө с. [лат. *dahlia*]. *Жаз бойы гүлдейтін, гүлі ірі, биіктігі 20-дан 80 см-ге дейін өсетін гүл өсімдігі.* Осы сияқты тамыр түйнектері бар өсімдіктерге – *георгина*, қазықұрт, турнепс, ботал тағы осы сияқтылар жатады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.). Дегенмен кейбір өсімдіктерге... хризантеманың, *георгинаның* гүлдеуі үшін қысқа күн қажет (Жалпы биология).

ГЕОСАЯСАТ [грек. *ge* – жер, *politika* – қоғамдық іс]. з а т. с а с а с и. *Географиялық, саяси, әскери және басқа факторлардың жүйелі ықпалын есепке ала отырып, мемлекеттің, бүтіндей әлемнің және оның аймақтарының даму процестері мен принциптерін зерттейтін ғылым.* Бір ғажабы, әлемдік *геосаясат* қ а қытайларды қиықтың тұзы етіп ойнағысы келетіндер тарихта аз болмаған және сондайлардың көбі күндердің күнінде өздері гербидің

алтылығына айналып кететіндерін аңлай бермейді байғұстар («Түркістан»). Нұрсұлтан Әбішұлының «Еуразия жүрегінде» кітабын оқып шыққаннан кейін бір емес, бірнеше елдердің өзара ынтымақтастық пен мүдде бірлігінде өмір сүруге мүмкіндіктері мол екеніне және елорданы Алматыдан көшірудің Қазақстан үшін қаншалықты маңызды болғанын, мұның астарында терең *геосаясат* жатқанын жақсы сезініп, түйсіндік («Егемен Қазақстан»).

ГЕОСАЯСАТШЫ з а т. *Геосаясатпен айналысушы адам, саясаткер.* Бұған халықаралық қоғамдық пікір үлкен мән беріп отыр. Өйткені ол осы ғасыр *геосаясатшылары* көп айтып жүрген «Жер кіндігі» аталған аймаққа орналасып отырған бірден-бір астана (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ГЕОСАЯСИ с ы н. *Мемлекеттің сыртқы саясатының географиялық факторларға сүйеніп атқарылуын немесе территориялық экспансияны жақтайтын саяси теория.* Қазақстанның географиялық, *геосаяси* және геэкономикалық жағдайларын ескере отырып, Президент Н.Ә.Назарбаев Еуразия идеясын ұсынды (ҚҰӘ). Кеңестен кейінгі кеңістік экономикалық, саяси, *геосаяси*, мәдени-өркениеттік және басқа факторларға байланысты бұл қауымдастық ықпалдасудың елеулі құралы бола алмайтын еді («Егемен Қазақстан»). Жаңашылдық біздің дәстүрлі институттарымызға, этно-мәдени ерекшеліктерімізге, аймақтардың саяси тарихына, мемлекетіміздің *геосаяси*, геэкономикалық, геомәдени құрылымдық жағдайларына бейімделе құрылар еді (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). *Геосаяси*, саяси-экономикалық, тарихи және мәдени тұрғыдан келгенде, аймақ елдеріне қазіргі таңда бөрінен де керегі – Орталық Азия бойынша ынтымақтасу («Жас Алаш»).

ГЕОСИНКЛИНАЛЬ [грек. *ge* – жер, *syn* – бірге, *klino* – еңістену] з а т. г е о л. *Жер қыртысының қозғалмалы (төмен қарай опырмалы) аймағы. Геосинклиналь* да әртүрлі кендер орналасады (түсті металл, алтын, мұнай т.б.) (Т.Тазабеков, Топырақтану). *Геосинклиналь* аймағында көптеген кен байлықтары шоғырланғандықтан оны зерттеудің мәні зор (ҚҰӘ).

ГЕОСТАТИСТИКА [грек. *ge* – жер, нем. *Statistik* – қалып-күй] з а т. *Геологиялық деректерді жүйелеп, өңдеу жүргізуге арналған математикалық пән.*

ГЕОСТРОФИЯЛЫҚ: **геострофиялық ағыс.** с у ш а р. *Қысым градиенті мен Кариолис күшінің теңестіру әрекетінен болатын теңіз суларының қозғалысы. Геострофиялық*

а г ы с мұхит бетінің су температурасы мен тұздылығын бақылау нәтижесінде түзілген динамикалық топография карталары арқылы анықталады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГЕОСФЕРАЛАР [грек. *ge* – жер, *sphaira* – шар] з а т. г е о л. *Жер шарын қоршап жатқан және бір-бірінен өздерінің тығыздығы мен химиялық құрамы бойынша өзгеше қабықтар (сфералар). Г е о с ф е р а л а р* тек өзіне ғана тән физикалық және химиялық ерекшеліктермен сипатталады және олардың әрбіреуінің өзіндік қасиеті сол геосфераның Жер қимасында орналасу деңгейіне (тереңдігіне) тікелей байланысты (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОТЕКТНИКА [грек. *ge* – жер, *tektonikos* – құрылысы] з а т. ф и з. *Жер қыртысының құрылысы, ондағы деформациялар, Жер қыртысының кейін өзгертетін қозғалыстар және осы қозғалыстардың даму заңдылықтары, тұтас алғанда, Жердің құрылымы мен дамуы туралы ғылым. Жиырмамыншы ғасырда г е о т е к т о н и к а* геологияның дербес саласы болып қалыптасып, одан жалпы не морфологиялық *г е о т е к т о н и к а*, аймақтық, салыстырмалы, эксперименттік салалар, сондай-ақ неотектоника мен сейсмотектоника дараланды (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕОТЕРМАЛЬДЫ [грек. *ge* – жер, *therme* – жылу] с ы н. г е о л. *Жер қыртысындағы жылу процестеріне қатысты.*

Геотермальды сулар. г е о л. *Жер қыртысынан шығатын ыстық сулар.*

Геотермальды энергетика. г е о л. *Энергияны Жердің ішкі жылуынан алу. Г е о т е р м а л ь д ы э н е р г е т и к а* тұрмыстық қажетте және жылыту қондырғыларында кең қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГЕОТЕРМИЯ [грек. *ge* – жер, *therme* – жылу] з а т. *Жер қыртысында болып жатқан жылулық процестерді зерттейтін геофизика саласы.*

ГЕОТЕРМИЯЛЫҚ с ы н. *Геотермияға қатысты.*

Геотермиялық градиент. г е о л. *Жер қыртысына 100 метр тереңдеген сайын температураның көтерілуін көрсететін шама (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).*

Геотермиялық саты. г е о л. *Тау жыныстары температурасының әрбір 1°C-ге көтерілуіне сәйкес жер қойнауы тереңдігінің артуы. Г е о т е р м и я л ы қ с а т ы* 5–150 м аралығында ауытқиды (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

ГЕОТЕХНОЛОГИЯ з а т. г е о л. *Бұрылған қығма арқылы кен байлықтарын жер астынан жылу, масса алмасу, химиялық, микробиологиялық немесе гидродинамикалық*

процестер көмегімен алу (адам қатысуынсыз) тәсілдері. – Мен сіздің г е о т е х н о л о г и я н ы енгізу керек деген пікіріңізді қолдаймын, Майқайың үшін қарьер де, шахта да өткен этап (Р.Тоқтаров, Жер.).

ГЕОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Геотехнологияға қатысты.*

Геотехнологиялық әдістер. *Пайдалы қазылымдарды жер қойнауынан химиялық, химиялық-физикалық, химиялық-биологиялық және микробиологиялық әдістермен алу. Пайдалы қазылымдарды г е о т е х н о л о г и я л ы қ ә д і с т е р м е н* өндіру, әдетте, жер бетінен кенорынға дейін бұрғыланатын ұңғымалар арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГЕОТОП [грек. *geo* – жер, *topos* – жер үлесі] з а т. г е о л. *Ірі масштабты геотопологиялық зерттеулерде айқындалатын ең аз біртекті (гомогенді) бірлік.*

ГЕОФИЗИК з а т. *Геофизика маманы. Венгер Халық Республикасының г е о ф и з и к т е р і* жер астынан қайнаған ыстық судың мол көзін ашты (Ғалам ғажап.). Магнитті станцияның келуі – *г е о ф и з и к т е р д і*ң мойнын босатты («Лен. жас»). Кембридж (Англия) университетінің *г е о ф и з и к т е р і* 1700 жылдан 1999 жылға дейінгі 3200 вулканның атқылауын талдауға алған («Зерде»).

ГЕОФИЗИКА [грек. *ge* – жер, *physike* – табиғат] з а т. *Жер геосфераларындағы және оның ядросындағы физикалық құбылыстар мен процестерді зерттейтін ғылым. Жердің газ, сұйық, қатты қабықтарында жүріп жататын процестерді өз алдына толық түрде г е о ф и з и к а* ғылымы зерттейді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Қазақстанда *г е о ф и з и к а н ы*ң метеорология, ионосфера физикасы, сейсмология және барлау геофизикасы сияқты салалары кең дамыған (ҚҰЭ).

ГЕОФИЗИКАЛЫҚ с ы н. *Геофизикаға тән. Осындай г е о ф и з и к а л ы қ* құбылыстарды зерттеп біліп, оларды адамның практикалық мақсаттарына пайдалану үшін бұларды бір мезгілде жер бетінің бірнеше нүктелерінен бақылау керек (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Геологиялық процестер өртүрлі жылдамдықпен өтеді. Олардың көбі баяу өтеді және оларды көзбе-көз бақылауға мүмкіндік жоқ, оларды тек дәл *г е о ф и з и к а л ы қ* аспаптардың жәрдемімен ғана байқауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Геофизикалық барлау. г е о л. *Кен байлықтарын іздеу және барлау мақсатында Жер қыртысының құрылысын физикалық тәсілдермен зерттеу. Кен байлықтарын г е о ф и з и к а л ы қ б а р л а у* әдістерімен іздегенде табиғи және жасанды физикалық өрістер зерттейді (ҚҰЭ).

Геофизикалық карта. *Жердің гравитациялық, магниттік, геотермиялық және т.б. өрісін бейнелейтін карта. Геофизикалық карталар* былайша сараланады: 1) геофизикалық түсірулер барысында алынған, бақыланған өрістер карталары; 2) бақыланған өрістерді интерпретациялау нәтижесінде алынған трансформацияланған өрістер карталары; 3) Жер өрістерінің өлшенген не есептелген физикалық параметрлерінің картасы; 4) Жердің физикалық өрістерінің бейнесін геологиялық, тектоникалық және т.б. мәліметтермен ұштастырып, геологиялық-геофизикалық *карталар* (Қаз. тілі термин. Геология).

Геофизикалық құбылыстар. *геол. Жер геосфераларындағы және оның ядросындағы физикалық құбылыстар.* Оның ішкі қабаттарында, бетінде, қоршап тұрған атмосфера-сында өзара байланысты түрлі құбылыстар болып тұрады. Оны *геофизикалық құбылыстар* дейді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Геологиялық процестер әртүрлі жылдамдықпен өтеді. Олардың көбі баяу өтеді және оларды көзбе-көз бақылауға мүмкіндік жоқ, *геофизикалық құбылыстарды* геофизикалық аспаптардың жәрдемімен ғана байқауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГЕОФИТТЕР [грек. ge – жер, phyton – өсімдік] *з а т. ө с. Қалпына келетін (өсетін) бүршіктері, қоректенетін азық-қорлары жер астындағы мүшелерінде болатын өсімдіктер. Геофиттер* қуаң далалықта өсіруге ыңғайлы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЕОХИМИК *з а т. Геохимия маманы.*

ГЕОХИМИЯ [грек. ge – жер, лат. chimia – химия] *з а т. Жердің химиялық құрамын, элементтердің көшу не таралу заңдылықтарын, атомдардың табиғи процестер кезіндегі орналасу мен көшу тәсілдерін зерттейтін ғылым.* Геохимияның негізін қалаушылар В.И.Вернадский, М.В.Гольдшмидт, А.Е.Ферсман, Ф.Кларк. *Геохимия* – жер қыртысында кездесетін химиялық элементтер мен олардың изотоптарының орналасу немесе таралу заңдылықтарын зерттейді (К.Сапарбайұлы, Геология.). Руда шикізатындағы барлық пайдалы компоненттерді толық пайдалану міндетін ойдағыдай шешу үшін рудалардың геологиясын, минералогиясын, *геохимиясын* егжей-тегжейлі, жете зерттеп, оларды өндірудің және технологиялық жағынан қайта өңдеудің неғұрлым прогрестік жолдары мен әдістерін іздестіру қажет (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Ал хром мен кремнийдің жер қойнауында бірге жүруі, *геохимиядағы* элементтердің туыстық заңдылықпен, яғни генезисіне сай бірге жүру заңымен қабысады («Зерде»).

ГЕОХИМИЯЛЫҚ *с ы н. Геохимияға тән, қатысты. Топыраққа геохимиялық* түз жиналуы немесе топырақтың сортадануы – табиғи, тарихи және шаруашылық факторларының күрделі құбылыстарының нәтижесі (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

Геохимиялық белдем. *геол. Топырақ жамылғысында химиялық элементтердің ерекше жылуымен ерекшеленетін көлденең белдем.*

Геохимиялық диаграмма. *Минералдардың кристалдану процесі немесе химиялық элементтердің таралу заңдылықтары уақыттың не температураның өзгеруі тұрғысынан әртүрлі сатыларға сәйкестендіре кескінделетін сызба нұсқа.*

Геохимиялық карта. *геол. Таужыныстарында химиялық элементтердің таралу ерекшеліктері мен заңдылықтарын көрсететін карта. Жалпы геохимиялық карталарда* ландшафтағы химиялық элементтердің құрамы мен шоғырлануына табиғи және антропогендік факторлардың ықпалы, химиялық элементтердің жылжу жолдары мен жылдамдықтары көрсетіледі; аумақтың ландшафтық-геохимиялық аудандастырылуы беріледі; геохимиялық жағдайдың адамның тіршілік жағдайларына ықпалы бағаланады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Геохимиялық ландшафт. *геол. Бір мезорельеф бөлігінде орналасқан негізгі топырақтағы, топырақ астындағы негізгі химиялық элементтердің құрамы мен көлемі, сондай-ақ бұл элементтердің жылжу типі де біртектес жер бетінің бөлігі.*

Геохимиялық тосқауыл. *геол. Жер қабығындағы қандай да бір химиялық элементтің жылыстау қабілетін күрт төмендету белдемі.*

Геохимиялық экология. *геол. Тірі организмдер мен биоценоздардың тіршілік ортасы мен өзара әрекеттесуін және химиялық элементтердің биосферада географиялық таралуын зерттейтін экологияның бір саласы.*

ГЕОХРОНОЛОГИЯ [грек. ge – жер, chronos – уақыт, logos – ілім] *з а т. геогр. Геологиялық жылнама; жер қыртысын құрайтын таужыныстарының түзілу кезеңдері (уақыты, жасы) мен саналу реті туралы ілім. Абсолюттік геохронология* бойынша таужыныстары мен минералдардың түзілу уақытын (жасын) анықтау табиғи радиоактивті элементтердің ыдырау мезгіліне негізделген (Т.Тазабеков, Топырақтану). Стратиграфия мен салыстырмалы *геохронологияның* көпшілік қабылдаған халықаралық бірліктерінің негізінде жиынтық стратиграфиялық

және геохронологиялық шкалалар жасалған (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГЕОХРОНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Геохронологияға қатысты.* Кезеңдер мен жүйелердің аттары бірінші рет кездескен және зерттелген белгілі кезеңге тән келетін жыныстардың табылған орындарына сәйкес берілген. *Геохронологиялық* кестенің барлық бөліктерін қысқаша көрсету үшін шартты белгілер (индекстер) ретінде латын әріптері қабылданған (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГЕОЦЕНТР [грек. ge – жер, kentro – бір нәрсенің жүзі, өткірі] з а т. а с т р. *Жер шарының кіндігі, магниті; орталығы.*

ГЕОЦЕНТРЛІК с ы н. *Геоцентрге тән, қатысты.* Бұл еңбегінде ол өткен заманда және өз тұсында астрономия салаларынан ашылған жаңалықтарды бір ізге келтіріп, өзінің *геоцентрлік* системасын ұсынады (О.Жәутік, Математика.). Птоломей әлем жайлы *геоцентрлік* жүйені жасаушы (А.Көбесов, Математика.).

ГЕОЭКОЛОГИЯ з а т. *Жоғарғы иерархиялық деңгейлердің (биосфераға дейін) экожүйесін зерттейтін ғылымның бір саласы.*

ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Геоэкологияға қатысты.* *Геоэкологиялық* зерттеу.

ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ с ы н. *Геоэкономикаға қатысты.* Әлемдегі геосаяси, *геоэкономикалық* өзгерістер әрбір елдегі халықтардың, әлеуметтік бағыттардың, ішкі психологиялық ниеттердің өзгеруіне зор ықпал етеді («Қаз. әдеб.»).

ГЕОЭНЕРГЕТИКА з а т. г е о л. *Энергияны жердің ішкі жылуынан алу.*

ГЕПАРД [франц. gupard] з а т. з о о л. *Африка мен Оңтүстік-Батыс Азияда мекендейтін мысық тұқымдасына жататын жыртқыш аң.* Төрт аяқты айуандар ішіндегі ең жүйрігі – *гепард*. Ол сағатына 150 км жүгіреді (Ғалам ғажап.).

ГЕПАРИН [грек. hepar] з а т. ф а р м. *Қанды ұйытатын дәрі.* Антитромбин, *гепарин*, ливелин, пуларин, тромболиквин дәрілерімен тектес (С.Сүбханбердин, Дәрі-дәрмек.).

ГЕПАТИТ [грек. hepar] з а т. м е д. *Бауырдың қабынуына байланысты аурулардың ортақ атауы.* Облыста балалар арасындағы жұқпалы аурулар азайды дейді педиатрлар. Мәселен, қызылша, *гепатит* дегендер («Жас Алаш»). А вирус *гепатиті* жалпы барлық жұқпалы ауруды болдырмаудың басты шарты – тазалық! А вирус *гепатитіне* қарсы иммунизациялауды жүргізіп, барлық нысандарда эпидемияға қарсы профилактикалық шаралар жүргізілуі тиіс («Алматы ақшамы»). *Гепатитпен* ауырған

адамның тамаққа тәбеті болмай, басы ауырады, ұйқысы бөлініп, жүрегі айнып, құсуы мүмкін (ҚҰЭ).

ГЕРАЛЬДИКА [лат. heraldus] з а т. 1. *Елтаңбаларды құрастыру, түсіндіру және зерттеу.* 2. *Елтаңбаларды зерттейтін тарихи пән.*

ГЕРАНИОЛ з а т. *Парфюмерия өндірісінде қолданылатын түссіз сұйықтық, монотерпендер тобына жататын қанықпаған спирт.* *Гераниол* қазоты, раушан және т.б. эфир майларының құрамында көп мөлшерде кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕРБ [нем. Erbe] з а т. *Елтаңба* (мемлекеттің, әулеттің, әкімшілік бөліністің т.б. дәстүрлі ерекшеліктерін бейнелейтін, оларды әлеуметтік тарихи тұрғыдан даралау мақсатында жасалатын айырымдық белгі, рәміз, таңба). Қазақстан Республикасының дербес ел ретіндегі айыбын бейнелейтін Мемлекеттік *Герби* 1992 ж. 4 маусымда ресми түрде бекітілді (ҚҰЭ). Алаш ордасының һәм орда комитеттерінің мөр, штемпль, бланкаларын жасату туралы сөз болғанда, Алаш ордасының мемлекеттік *герби* (таңбасы) қандай болуы мәселесі қозғалды, бірақ шешілмей қалды («Қазақ газеті»). Таң десе, осы сөздің бір белгісін, Шұғыла, бау-бақша, гүл, бүлбүл дейсін. Соларша жайнап, сайрап Алматы тұр, Көтеріп *гербіміздің* нұр бейнесін (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ГЕРБАРИЙ [лат. herbarius] з а т. 1. *Зерттеу және оларды жүйелеу үшін арнайы кептірілген өсімдіктердің жиынтығы, коллекциясы.* Дарвин ғылыми әдебиеттермен танысқан, табиғатты зерттеудің, коллекциялар мен *гербарийлер* жинаудың, микроскоппен жұмыс істеудің әдістерін меңгерген (Жалпы биология). Қазақстанның ұлттық *гербарийінде* саңырауқұлақтар мен қыналардың 150 мың, мүк, қырыққұлақ тәрізділердің, ашықтұқымдылар мен гүлді өсімдіктердің 250 мың үлгісі жинақталған (ҚҰЭ). *Гербарий* жинаған оқушылар қазтабан өсімдіктер мен сарғалдақтарды көбіне шатастырады («Қазақст. мект.»). 2. *Кептірілген өсімдіктердің жинағын сақтайтын және оларға ғылыми өңдеу (оның ішінде антропогендік факторлардың әсерімен болатын флорадағы өзгерістерді зерттеу мақсатында) жүргізетін мекеме.*

ГЕРБАСУЛЬФАН з а т. ф а р м. *Шаштың қайысзағын кетіріп құрғататын шөп пен күкірт қосындысынан жасалатын дәрі.* Өте пайдалы сулардың бірі – ГДР-де шығатын *гербасульфан* суы, герба – шөп, сульфан – күкірт деген сөз (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГЕРБЕРА [лат. herba – шөп] з а т. б о т. *Африка мен Азияда кең тараған көпжылдық шөптер тобы.*

ГЕРБИЦИД [лат. herba – шөп, caedere – жою] з а т. б о т. *Өсімдіктер мен егістіктегі арамшөпке қарсы қолданылатын химиялық зат.* Топ-топ болып шығып өскен жерлерден қырым ошағаны *г е р б и ц и д* бүрку арқылы жойылады (Шопан серігі). *Гербицид* ретінде органикалық және анорганикалық заттар қолданылады, кейде бірнеше гербицидті араластырып қолдану арамшөптердің әр түрлерін жою үшін тиімді (ҚҰЭ). Қауіпсіздік ережелерін сақтамаған жағдайда *г е р б и ц и д т е р д і*ң көпшілігі адам ағзасын уландырады және тұқымқуалаушылыққа зиянды әсер етеді (ҚҰЭ).

ГЕРИАТРИЯ [грек. geron – қарт, iatreia – емдеу] з а т. м е д. *Қарт адамдарды емдеумен айналысатын медицинаның саласы.*

ГЕРКУЛЕС¹ [лат. Hercules] з а т. 1. м и ф. Мифологиялық ежелгі грек кейіпкері, гажайып күш иесі *Геракл атының латынша нұсқасы.* Қалқасында жүріп-ақ қалтарыстың, Күшім бар деп күшіндей Алпамыстың, Келсін шамам, келмесін, шаруам жоқ, *Г е р к у л е с п е н* келеді арпалысым (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Алып күш иесі.*

ГЕРКУЛЕС² з а т. т а м а қ. *Езін, бұға пісірілген сұлы жармасы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЕРМАН з а т. *Неміс халқының жалпы атауы.*

Герман тілдері. *Үндіеуропа тілдері шоғырының құрамындағы туыстас тілдер тобы. Герман тілдері* солтүстік (швед, дат, норвегия, исландия, фарер), батыс (ағылшын, неміс, нидерланд, люксембург, африканс, фриз, идиш) және шығыс (гот, бургун, вандаль, гепид, геруль) топтары болып үшке бөлінеді (Тіл білімі сөздігі). *Герман тілдері* негізінен, батыс Еуропа құрлығында таралған. Қазіргі *герман тілдері* батыс герман тілдері, солтүстік герман тілдері болып екі бөлікке бөлінеді (ҚҰЭ).

ГЕРМАНИЗМДЕР з а т. л и н г в. *Герман тілдерінен кірген сөздер немесе қандай да бір герман тілінің үлгісі бойынша жасалған сөйлеу орамдары. Герман и з м д е р* – герман тілдерінің (неміс, дат, швед т.б.) үлгісімен жасалған немесе солардан ауысқан шеттілдік сипаттағы сөздер: денди, мисс (Ф.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

ГЕРМАНИЙ [лат. germanium] з а т. х и м. *Химиялық элемент, ақшыл-сұр металл түсті қатты зат.* Жезқазғанның кендерінде мыстан басқа қазір шығарылып отырған қорғасын, күміс, күкірт, әлі пайдаланылмай келе жатқан мырыш, кадмий, кобальт, висмут, молибден, селен, теллур, *г е р м а н и й*, рений және

тағы басқа қосылыстар бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Соңғы кезде *г е р м а н и й* тас көмірден алынатын болды. Темір кендері мен минералды сулардан да германий табылғаны белгілі болып отыр (Қаз. тілі термин. Кен.). *Герман и й* шала өткізгіш болғандықтан радио-электртехникасында кең қолданылады, сондай-ақ арнаулы құймалар жасауда пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГЕРМАНИТ з а т. х и м. *Күрделі сульфидтер тобының минералы. Герман и т* шала өткізгіш болғандықтан радио-электртехникасында кең қолданылады, сондай-ақ арнаулы құймалар жасауда пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГЕРМАНТАНУ з а т. 1. *Герман халықтарының тарихын, тілі мен әдебиетін, рухани мәдениетін зерттейтін ғылымдар жиынтығы.* 2. *Герман тілдерінің пайда болу тарихы мен дамуын және оның диалектілері мен қазіргі жағдайын зерттейтін тіл білімінің саласы. Герман т а н у* жеке сала ретінде XVII ғасырда герман тілді халықтарда көне жазба ескерткіштерге қызығушылық басталған кезде, ана тілін көтеруге, бірыңғай әдеби тілді қалыптастыруға бет алған кезде бөлініп шықты (Ф.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

ГЕРМАФРОДИТ [грек. hermaphroditos] з а т. 1. б и о л. *Ер және әйел жынысты белгілері қатар кездесетін адам немесе жануар, қосжыныстылық.* Құрттар – қос жынысты жануарлар. Қос жынысты жануарларды ғылымда *г е р м а ф р о д и т т е р* деп атайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Сүлік – қос жынысты (*г е р м а ф р о д и т*). Ол бір рет 10-30-ға дейін ұрық шашады (Ш.Қалықов, Қой ауру.). 2. м и ф. *Ежелгі грек мифологиясында Гермес пен Афродитаның ұлының тәнін құдайлар Салмакида нимфасының тәнімен қосып, ортақ бір тән (екі жынысты) жаратқан.* 3. с ө й л. *Қызтеке.*

ГЕРМЕНЕВТИКА [грек. hermeneutike] з а т. ә д е б. *Ескі әдеби шығармалар (қолжазбалар, кітаптар, ескерткіштер) мәтінін талдап түсіндіру теориясы. Герменев т и к а* ықылым замандарда сәуегейлік сөздерді (абыздың болжалы) түсіндіру ілімі ретінде пайда болды (Тіл білімі сөздігі). Мұны дәл Гадамер айтқан *г е р м е н е в т и к а* деуге бола қоймас, әйтсе де Әдиб Ахмедтің сөздеріне сүйеніп, сол еңбекті жазған тарихи кезеңмен салыстыра отырып, сол кездегі түсініктермен сипаттай келе, кейбір ойларды жандандыруға жол ашар деген ойдамыз (Қаз. дала. ойшыл.).

ГЕРМЕТИЗАЦИЯ з а т. т е х. *Цехтарда, шахталарда т. б. өндіріс орындарында құрылысқа, адам өміріне қауіпті жарылғыш,*

жанғыш улы газдарды, шаң-тозаңды жібермеу, болғызбау.

ГЕРМЕТИЗАЦИЯЛА = е т. Герметизациялық жағдайға келтіру, дыбыс естілмейтін немесе шаң-тозаң кірмейтіндей нығыздап бекіту, бітеу.

ГЕРМЕТИЗАЦИЯЛАУ Герметизацияла етістігінің қимыл атауы. Өнеркәсіп тозаңымен күресудің ең тәуір жолы – өндірісті герметизациялау, яғни жұмыстың шаң-тозаң бөліп шығаратын процестерін бітеу аппараттардың ішінде жүргізу (Адам анатом.). Кабинаны герметизациялау арқылы ауа бір қалыпты салқын болып тұрады («Лен. жас»).

ГЕРМЕТИЗАЦИЯЛЫҚ с ы н. Герметизацияға тән. Бірқатар комбайндар герметизациялық жағдайларға бейімделіп, нақтылы мүмкіндіктерді жүзеге асыруда («Лен. жас»).

ГЕРМЕТИК з а т. Жапсыру, болтпен бекіту т.б. әдістер арқылы жалғанған материалдардың біріккен жерін тұмшалауға арналған, әртүрлі полимерлерден тұратын паста тәрізді тұтқыр масса. Герметик құрамында полимерлерден басқа толықтырғыш т.б. құраушылар болады (ҚҰЭ). Герметик материал қосылыстарда полимерлік негіздің қатуынан немесе еріткіштің булануынан бекиді (ҚҰЭ).

ГЕРМЕТИКА з а т. т е х. Ауа кірмейтін, газ кірмейтін; саңлаусыз.

ГЕРМЕТИКАЛА = е т. Саңлау қалдырмай тұғелдей бітеу.

ГЕРМЕТИКАЛАУ Герметикала етістігінің қимыл атауы. ≈ Герметикалау тәсілі.

ГЕРМЕТИКАЛЫҚ с ы н. Герметика қалпына сәйкес. Леонов жолдастың герметикалық кабинадан космос кеңістігіне шығуына және оған қайта кіруіне мүмкіндік берген әдістің дұрыстығын және конструкциялардың сенімділігін тексеру керек болды («Қаз. әдеб.»).

ГЕРМОШЛЕМ з а т. т е х. Улы газдан сақтану үшін бетті жаба киетін бас киім. Космос станциясының ақшылдығы сондай, тіпті көзді ұялтады. Оған гермошлемнің күшті жарық сүзгісі арқылы да қарауға болмайды («Соц. Қаз.»).

ГЕРОИН [франц. heroine] з а т. Қызғалдақ апынынан өндірілетін аса улы есірткі.

ГЕРОНТОКРАТИЯ [грек. geron – қарт, kratos – билік] з а т. т а р. Ақсақалдар билік жүргізетін мемлекеттік басқару үрдісі. Терминді ғылыми айналымға ХХ ғасырдың басында ағылшын этнографы У.Риверс енгізген. Ол геронтократия австриялықтарға,

сондай-ақ мұхит аралдарын мекендеген халықтарға тән құбылыс деп санайды (ҚҰЭ).

ГЕРОНТОЛОГИЯ [грек. geron – қарт, logos – ілім] з а т. м е д. Жанды ағзалардың қартаю құбылысын зерттейтін және адам өмірін ұзарту мәселелерімен айналысатын ғылым. Геронтология саласында өмірдің физиологиялық, әлеуметтік, психологиялық, медициналық, экономикалық және т.б. жақтары қарастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Геронтологияның құрамдас бөлігі – гериатрия (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЕРПЕС [лат. herpes] з а т. м е д. **Ұшық.**

ГЕРПЕТОЛОГИЯ [грек. herpeton – бауырымен жорғалаушылар, logos – ілім] з а т. Зоологияның бауырымен жорғалаушылар мен қосмекенділерді зерттейтін тарауы. Бұрын герпетология тек бауырымен жорғалаушыларды ғана зерттесе, қазір оның құрамына қосмекенділерді зерттейтін батрахология (грек. batrachos – басқа және logos – ілім) саласы енді (ҚҰЭ).

ГЕРЦ з а т. т е х. Электр тогының бір секунд ішіндегі таза тербеліс қозғалысының жиілігі, тарауы. Кәдімгі ақ, қара түсті кескінді тарату үшін жиіліктің белгілі бір шамасы 6,5 миллион герц жиілік керек. Осыған байланысты үш түрлі түсті жеке-жеке беретін болсақ, 19,5 миллион герц жиіліктің керек екендігі байқалады (М.Бекбауов, Көгілдір.). 1 герц жиілік секундына бір амалдың орындалатындығын көрсетеді, яғни 1 герцтің өлшемі 1/сек (Қаз. тілі термин. Информатика.). Герц неміс физигі Генрих Герцтің (Hertz) атымен байланысты, 1887–1894 берілген атау (ҚҰЭ).

ГЕРЦОГ [нем. Herzog] з а т. т а р. Ежелгі германдықтардағы жоғарғы әскербасы, кейін Батыс Еуропада жоғарғы дәрежелі ақсүйектік атақ.

ГЕССЕ: гессе көзшелері. б и о л. Қандауыршаның жүйке түтігінің қабырғасында орналасқан жарық сезгіш жасушалар жиынтығы. Гессе көзшелері кейбір қарапайым жалпақ құрттардың көздеріне ұқсас, жарықтың бағыты мен қарқынын ғана сезеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕСТАГЕНДЕР з а т. Белсенділігі прогестерон сияқты табиғи немесе синтездік жолмен алынған гормондар тобы. Синтездік жолмен алынған гестагендер медицинада және мал шаруашылығында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕСТАПО [нем. Gestapo] з а т. т а р. Гитлерлік Германиядағы фашистік бағыттағы құпия полиция. Қандай дос? Келді ол қайдан, Тұрғанда торып гестапо? Табылды!

Аз ба адал жан? Қақы жоқ айтар – Есте аты (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Күнде күңгірттеу жанып тұратын *г е с т а н о* кеңсесінің жарығы да жоқ (Ә.Шәріпов, Партизан.). *Г е с т а н о* өз кезегінде ондай сөздерді айтушы адамды империяның саяси жауы деп, оны тұтқынға алуға ордер берген (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ГЕСТАПОШЫ з а т. т а р. *Гестапода қызмет етуші*. Көздерден осы сөздер тұрды сайрап, Густаны *г е с т а н о ш ы* кетті айдап. Тіс жарып, тіл қатарлық шамасы жоқ, Қайран ер қала берді көзі жайнап (С.Мәуленов, Жолдас.). Анна Ивановнаның әжесі мен шешесін және төрт-бес адамды ұстап, *г е с т а н о ш ы л а р* сол өз селоларында асып өлтіріпті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). *Г е с т а н о ш ы л а р* Лизаға дүре соғып, шашын талдап жұлып, тырнағының астына ине сұққылап, партизандардың қайда екенін айт деп азаптады (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

ГЕТЕРА [грек. hetaira] з а т. 1. *Ежелгі Грецияда тұрмыс құрмаған, білімді, еркін өмір сүретін әйелдер*. 2. *Жеңіл жүрісті әйел*.

ГЕТЕРО... [грек. heteros] *Әртексті, әртүрлі деген мағына беретін Еуропа тілдерінен енген күрделі сөздердің бірінші бөлігі*.

ГЕТЕРОГАМИЯ [грек. heteros – басқа, өзге, gamos – неке, қосылу] з а т. б и о л. *Формасы мен көлемі әртүрлі гаметалардан црықтануы кезінде қосылатын жыныс процесінің түрі*.

ГЕТЕРОГЕНДІ [грек. heterogenes] с ы н. *Әртексті*.

Гетерогенді жүйе. *Әртүрлі фазадан тұратын, жеке бөліктерінің физикалық немесе химиялық қасиеттерінің айырмашылықтары бар физикалық-химиялық жүйе*. *Г е т е р о г е н д і ж ү й е* механикалық жолмен бөліп алуға болатын екі немесе одан да көп біртекті бөліктерден (фазадан) тұрады (ҚҰЭ).

Гетерогенді реактор. *Белсенді аумақтағы ядролық отыны (уран, плутоний), нейтрондар баяулатқышы және жылу тасығыш элементтері дискретті қабаттар түрінде орналасқан ядролық реактор*. *Г е т е р о г е н д і р е а к т о р* жылу тасығыш зат ретінде қысымы жоғары су, гелий, сұйық металдар т.б. пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГЕТЕРОГЕНДІК [грек. heterogenes, heteros – басқа, genes – тек] с ы н. *Әртекстілік*.

Гетерогендік желі. и н ф. [ағыл. geterogeneous computer network]. *Біртексті емес (әртүрлі типті) компьютерлер негізінде құрылған есептеу желісі; әртүрлі фирмалар жасаған компьютерлер мен құрылғылардан тұратын*

жергілікті есептеу торабы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ГЕТЕРОГРАММА [грек. heterogramma, heteros – басқа, өзге, gramma – сурет, әріп, таңба] з а т. л и н г в. *Бір тілдегі сөздің басқа тіл мәтіндегі аудармасын оқуға арналған таңба немесе таңбалар тіркесімі*.

ГЕТЕРОГРАФИЯ [грек. heteros – басқа, өзге, grapho – жазамын] з а т. л и н г в. *Бір тілде жазылатын сөздің бір бөлігін немесе тұтас сөйлемшелерін басқа тілге аударып оқығанда қолданылатын жазу тәсілі, яғни белгілі бір графикалық таңба әртүрлі сөзде әртүрлі дыбыстарды білдіретін жазу*. Қазіргі зороастрийліктер гетерограммаларды аудармай-ақ *г е т е р о г р а ф и я* текстерді оқи береді, яғни олар бұрмаланған арамей оқуы бойынша оқиды (Тіл білімі сөздігі).

ГЕТЕРОДУПЛЕКС [грек. heteros – басқа, лат. duplex – қосар] з а т. б и о л. *Жіпшелері әртүрлі хромосомаларға жататын екі еселенген буданды тізбек; ДНК молекуласының рекомбинацияға түсетін бірінші кезеңіндегі буданды бөлік*. *Г е т е р о д у п л е к с* тек гомолотты комплементарлы жіпшелер арасында болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕТЕРОЗИГОТА [грек. heteros – басқа, zygote – қосақталған] з а т. б и о л. *Генетикалық әртүрлі жыныс жасушаларын беретін дарақ*. Тәжірибеде *г е т е р о з и г о т а н ы* әртүрлі аллельдер мен гомозиготалы дарақтарды жұптастыру арқылы алады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕТЕРОЗИС [грек. heteroiosis] з а т. б и о л. *Будандастыру нәтижесінде өсімдік және жан-жануарлар ұрпағының өміршеңдігін, өнімділігін, өсімталдығын арттыру тәсілі*. Будандастырудағы мақсат – *г е т е р о з и с* нәтижесінде тез жетілетін, бастапқы тұқымдармен салыстырғанда, 5-10 % қосымша салмақ беретін будандар алу (Құс өсіруші.). *Г е т е р о з и с т і*ң аса ірілік, күштілік, төзімділік, тағы басқа белгілері бірінші ұрпақ будандарынан айқын аңғарылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

ГЕТЕРОЗИСТІК с ы н. *Гетерозиске тән*. Осындай *г е т е р о з и с т і*к қасиеттері барынша айқын, әрі басым көрінетін будандар алу әдісін зерттеу мақсатымен біз 135-түйе заводында қоспақ інгендерге үлек шөгеріп, олардан туған боталардың өсу барысын зерттедік (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

ГЕТЕРОМОРФИЗМ [грек. heteros – басқа, morphe – түрпат] з а т. *Химиялық құрамы бірдей (ұқсас) таужыныстардың түрліше жағдайда қалыптасу нәтижесінде минералдық құрамының әртүрлі болуы*.

ГЕТЕРОНИМ [грек. heteros – өзге, onyma – есім] з а т. л и н г в. *Мағыналары бойынша тығыз байланысқан әрі табиғи жұп құрайтын әртүрлі түбірлерден жасалған сөздер.* Мыс., аға – қарындас, сиыр – бұқа, тауық – өтеш (Тіл білімі сөздігі).

ГЕТЕРОСФЕРА [грек. heteros – басқа, sphaira – шар] з а т. ф и з. *Атмосфераның тоқсан-жүз км-ден жоғары қабаты.*

ГЕТЕРОТРОФ [грек. heteros – басқа, өзге, жат, trophē – қорек] з а т. б и о л. *Дайын органикалық заттармен қоректенетін ағзалар.* Энергия мен қоректік заттарды алу және пайдалану әдістері жөнінде барлық организмдер екі үлкен топқа – автотрофтар мен гетеротрофтарға бөлінетіндігін бұдан бұрын өткеннен білеміз (Жалпы биология). *Гетеротроф* қатарына адамдар, барлық жануарлар, кейбір өсімдіктер, көптеген саңырауқұлақтар, бактериялар жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЕТЕРОТРОФТЫ с ы н. *Гетеротрофқа бай.* *Гетеротрофты* қоректену кезінде организмдер жасыл өсімдіктер синтездеген даяр органикалық заттарды пайдаланады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). *Гетеротрофты* клеткалар – клеткалардың екінші бір тобы органикалық емес қосылыстардан органикалық заттар синтездей алмайды (Жалпы биология).

Гетеротрофты ағзалар. б и о л. *Негізінен дайын органикалық заттармен қоректенетін ағзалар.* *Гетеротрофты ағзалардың* қатарына жануарлар, саңырауқұлақтар, бактериялар және паразиттік тіршілікті кейбір өсімдіктер жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕТЕРОТРОФТЫЛЫҚ з а т. *Гетеротрофты болушылық.* А.И.Опарин автотрофтылыққа қарағанда *гетеротрофтылық* бұрын шыққан деген пікір айтады (Жалпы биология).

ГЕТЕРОЦЕЛЬДІ: гетероцельді омыртқалар. а н а т. *Омыртқа денесі ұзын, алдыңғы және артқы жағынан құрылысы ер тәрізді күрделі омыртқалар.* *Гетероцельді омыртқалар* құстардың мойын бөліміндегі (ауыз және білік омыртқалардан басқалары) омыртқаларға тән (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕТЕРОХРОМАТИН [грек. heterochromatium, heteros – басқа, chroma – хромосомалар заты] з а т. б и о л. *Телофазада, интерфазада және профазаның алғашқы кезеңінде болатын тығыз құрылымды хромосома аймағы немесе бүтін хромосома.* Хромосомалардың *гетерохроматин* аймақтары эухроматин аймағына қарағанда баяу екі

еселенеді және ол транскрипцияланбайды, яғни генетикалық инертті болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЕТИНАКС з а т. *Қағаз бен термореактивті шайырдан тұратын қабатты пластик.* *Гетинакс* электрокшаулағыш есебінде, жиһаздардың бетін қаптауға және т.б. мақсаттарда қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЕТИТ з а т. г е о л. *Гидроксидтер табына жататын минерал.* *Гетит* гидротермалық кендерде кездеседі, көбінесе сульфид кендерінің тотықтану белдемінде «темір телпек» құрайды (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЕТР [франц. guetres] з а т. *Балтырға киетін жылы қоныш.*

ГЕТТО [итал. ghetto] з а т. т а р. *Орта ғасырда, қазірде капиталистік елдерде нәсілдікке жіктеуден шыққан еврей ұлтына арналған қаладағы ерекше квартал, тұрғын аймақ.* *Гетто* – орта ғасырдағы қалалардағы ерекше кварталдар (Саяси сөздік).

ГЕШЕФТ [нем. Geschäft] з а т. э к о н. *Сауда алыс-берісі; пайда түсіретін іс; тиімді мәміле* (Қаз. тілі термин. Экономика).

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГИЯ з а т. п с и х о л. *Жиырмасыншы ғасырдың бірінші жартысындағы шетелдік психология мектептерінің бірі.* *Гештальтпсихология* да – проблемалар сол арқылы шешілетін процесс. Бұл орайда инсайт шешімге сәйкес адамға байланысты түсіндіруге мүмкіндік беретін модельді немесе оқиға мәнін кенеттен қайта ұйымдастыруды немесе қайта құрылымдауды сипаттайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГИАДТАР [грек. hydes] з а т. а с т р. *Топырақ шоқжұлдызындағы шашыраңқы жұлдыз шоғыры.* *Гиадтар* бір-бірімен физикалық түрде байланысқан екі жүзге жуық шар тәрізді жұлдыздан тұрады (ҚҰЭ).

ГИАЛИНДІ: гиалинді шеміршек ұлпасы. б и о л. л а т. textus cartilagineus hyalinus, лат. textus – ұлпа, cartilago – шеміршек, грек. hyalinus – мөлдір. *Жасушааралық заты біртекті мөлдір ұлпа.* *Гиалинді шеміршек ұлпасы* жануарлар организміндегі басқа тірек-трофикалық ұлпалар сияқты клеткалардан – хондроциттерден және клеткааралық заттан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИАЛО [грек. hyalos] з а т. *Кейбір таужыныс атауларының алдыңғы жағына жалғанып, олардың шынытектес түзілім түзетіндігін көрсететін қосымша.*

ГИАЛОКЛАСТАР з а т. г е о л. *Шынытектес таужыныс сынықшалары.*

ГИАЛОКЛАСТИТ з а т. *Шар тұрқылас лаваларға тән шыны тәрізді сырт қабық-*

шаның суасты жағдайында мүжіліп-шайылуы нәтижесінде түзілетін шыны тектес түйіршіктер.

ГИАЛОМЕЛАН з а т. г е о л. Қышқылдарда ерімейтін, құрамы базальттарға сәйкес келетін қара түсті жанартау шынысы.

ГИАЛОПЛАЗМА з а т. б и о л. Клетка цитоплазмасының органеллары мен қосындыларынан басқа біркелкі қоймалжың заты; жасушаның ішкі ортасы. *Г и а л о п л а з м а н ы ң* құрамына негізінен глобулярлы белоктар кіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИАЛУРОН: гялурон қышқылы. б и о л. Адам және жогарғы сатыдағы жануарлар ағзасында кездесетін полисахарид (мукополисахарид); тұтқырлығы қишті, желатин тәрізді зат. *Г и а л у р о н қ ы ш қ ы л ы* көп мөлшерде көздің өйнек тәріздес бөлігінде, синовиальдық сұйық затта (буында) кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИАЦИНТ [грек. hyacinthos] з а т. 1. б и о л. Лалагүлдер тобына жататын көпжылдық тияз тұқымдас өсімдік түрі. *Су г и а ц и н т і* Оңтүстік Америкада өседі. Жапырағы дөңгелек, диаметрі он төрт-он алты см. (С.Турдиев,.. Үй өсімдік.). Көгілдір түсті гүлі кәдімгі *г и а ц и н т к е* ұқсас болғандықтан кейде оны *су г и а ц и н т і* деп те атайды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). 2. г е о л. Минерал, цирконның бір түрі, қызыл-сары түсті асыл тас.

ГИББЕРЕЛЛИН з а т. х и м. Өсімдіктің өсуін тездететін заттар, гибберелла саңырауқұлағы тіршілігінің өнімі; химиялық тегі жағынан детерпеноидтерге жататын, биологиялық белсенді зат. Қазір *г и б б е р е л л и н н і ң* жиырма жеті түрі белгілі (КСЭ). *Г и б б е р е л л и н* өсімдіктің гүлдеуін, тұқымның өнуін жылдамдату, жүзімнің мейіздік сорттарының өнімділігін арттыру үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИББОН [ағыл. gibbon] з а т. з о о л. Адам тектес ұзынқол маймылдардың бір түрі. Ғылымға мәлім болған адамға ұқсас маймылдар: шимпанзе, горилла, орангутанг, *г и б б о н* (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Жақында ғана бір топ аңдар келтірілді. Соның ішінде маймылдардың бір түрі – *г и б б о н д а р* бар («Лен. жас»). Орангутангтар мен *г и б б о н д а р* оңтүстік Шығыс Азияда, горилла мен шимпанзе Батыс Африканың тропик аудандарында мекендейді (Жалпы биология).

ГИББСИТ з а т. г е о л. Гидроксидтер табына жататын минерал. *Г и б б с и т* негізінен алюмосиликаттардың мору қабығында қалыптасады, гидротермалық жолмен пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИБЕРЕЛЛА з а т. б и о л. Саңырауқұлақтың бір түрі. *Г и б е р е л л а* делінетін саңырауқұлақтан соңғы жылдардың ішінде алынып жүрген гиббереллиндердің де мәні зор (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГИБРИД [лат. hibrida] з а т. б и о л. **Будан** (жан-жануарлардың, я өсімдіктің тұқымын асылдандыру мақсатында будандастыру арқылы алынған тұқым). Соның ішінде сиыр мен зебрді шағылыстырудан бірнеше *г и б р и д* алынған болатын (Ә.Есенжолов, Қаз. қойы).

ГИБРИДИЗАЦИЯ е т. **Будандастыру** (жан-жануардың, өсімдіктің екі түрін шағылыстыру). *Г и б р и д и з а ц и я* – малдың екі түрін шағылыстыру деген сөз. Мұқан туған малды гибрид деп атайды (Шопан. кітабы). *Г и б р и д и з а ц и я* – әр түлікке жататын малды будандастыру (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

ГИБРИДОЛОГИЯ з а т. б и о л. Будандастыру жайындағы биология ғылымының бір саласы.

ГИБРИДОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. Гибридология іліміне тән.

ГИБРИДОМА з а т. б и о л. Қалыпты антидене шығаратын лимфоцит жасушалары мен ісік жасушаларының (миелома) қосылуы нәтижесінде түзілетін жасушалық линия.

ГИБРИДТЕ= е т. **Будандастыру.**

ГИБРИДТЕУ Гибридте етістігінің қимыл атауы. Өсімдіктер селекциясының негізгі әдісі – *г и б р и д т е у* мен сұрыптау (Жалпы биология). Генетика – селекцияның ғылыми негізі, селекцияның негізгі әдістері – мутациялар алу, *г и б р и д т е у*, сұрыптау («Қазақст. мұғ.»).

ГИБРИДТЕУШІ з а т. Өсімдік жан-жануарларды будандастырушы.

ГИБРИДТІК с ы н. Гибридке жататын. Қияр сорттарының аналық типтерін пайдалану жолымен *г и б р и д т і к* тұқымдарды бірінші ұрпақтан алу өсімдіктің механизмін пайдалануға ыңғайлы (Д.Әбілев, Помидор.). Әдейі іріктеп алынған формалардан алынған жүгері гибридтерінде *г и б р и д т і к* қуат (гетерозис) болады (М.Ерлеспесов, Тұқым өсіруші). Мұнда *г и б р и д т і к* жолмен алынған қоспақ пен үлек шағылыстырған. Будан кезнар деген тұқым алынған (А.Ниязов, Түйе.).

Гибридтік есептеуіш жүйе. и н ф. <ағыл. the hybrid computing system> *Құрамында аналогті де, дәл сондай цифрлы да есептеуіш құрылғы пайдаланылатын есептеуіш жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Гибридтік желі. и н ф. Топологиясы және қатынас құру әдістері аралас есептеу торабы.

Гибри́дтік эне́ргетика. *Энергияның бір түрін оның екіншісін алуға немесе энергияның бір түрін бір уақытта, екінші түрін басқа уақытта өндіруге қолданылатын энергетикалық қондырғы.*

ГИГАБАЙТ [ағыл. gigabyte] з а т. и н ф. *Компьютердің жад сыйымдылығын өлшеу бірлігі. 1 г и г а б а й т = 230 байт @ 109 байт; 1 Гбайт = 1024 Мбайт = 230 байт (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

ГИГАНТ [грек. gigantos] з а т. 1. *Өте үлкен, алып денелі адам.* 2. а у ы с. *Аса ірі, алып, зәулім. Богда... [тау] г и г а н т көлемді, қара қоңыр түсті жалғыз шатыр тәрізді бірдеме! (С.Мұқанов, Алып. адым.). Алда тұр құм төбелер, кең бұйраттар, Тұр жаңа мыс заводтар, комбинаттар. Кеңгірдің алқабында көл мөлдіреп, Құлпырған г и г а н т қала, гүлді бақтар (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Осы сияқты г и г а н т құрылыстар кішірейтіліп бейнеленген физикалық модельдерде зерттелді («Қазақст. мект.»).*

ГИГАНТОПИТЕК [грек. gigantos – алып, pithekos – маймыл] з а т. з о о л. *Ұзын, алып маймылдың бір түрі. Орман маймылдары – дриопитектердің, бойының ұзындығы метрге жететін г и г а н т о п и т е к т е р д і ң қалдықтары табылған (Жалпы биология).*

ГИГАНТТЫҚ з а т. 1. ф и з и о л. *Адам бойының шамадан тыс өсіп кетуі. Әдетте г и г а н т т ы қ қ а ұшыраған балалардың ата-аналарының бойы қалыпты болады (ҚҰЭ).* 2. а у ы с. *Асқан зәулім, зор, алыптық. Бірер сағат аралаған менің көңілімді... сыртқы долбары ғана бітіп, ішкі егжей-тегжейі түгелденген, әшекейі орнамаған Аңғар құрылысының г и г а н т т ы қ көрінісі көбірек бөлді (С.Мұқанов, Алып. адым.).*

ГИГИЕНА [грек. hygieinos] з а т. м е д. *Еңбек және тұрмыс жағдайларының адамның денсаулығына ықпалын аурулардың алдын алу, тіршіліктің оңтайлы жағдайларын қамтамасыз ету, денсаулықты сақтау және өмірді ұзарту шараларын зерттейтін медицина саласы. Әртүрлі өнеркәсіп салаларында істейтін жұмысшылардың г и г и е н а с ы жұмыс мәдениетін көтеруде баға жетпес орын алады («Мәдениет және тұрмыс»). Жеке г и г е н а н ы сақтау мәселелері бойынша мектептерде және басқа да балалар мекемелерінде, халыққа түрлі қызмет көрсету орындарында семинарлар мен нұсқаулықтар өткізілді («Егемен Қазақстан»). Мұғалімдер ата-аналар арасында жиі болып, тұрмыс, мәдениет, г и г и е н а және саясат тақырыбына әңгімелер өткізеді («Қазақст. мұғ.»).*

ГИГИЕНАЛЫҚ с ы н. *Гигиенаға тән, тазалыққа қатысты. Танертенгі г и г и е н а л ы қ гимнастика, әсіресе санаторий-курорт жағдайында жиі пайдаланылады (М.Сисекенов, Өкпе ауруы). Қан алатын дәрігер мен оның көмекшілері қан алу кезінде г и г и е н а л ы қ төртінгі қатаң сақтауға тиіс (А.Даиров, Хирург.). Әрбір балалар бақшасының бөлмелері мен алаңдары педагогикалық, г и г и е н а л ы қ талаптарға сай жабдықталып, безендірілуі керек («Қазақст. мұғ.»). Өндірілетін резинаның көбі автомобиль өнеркәсібінде, сондай-ақ, самолет, мотоцикл және велосипед шиндерін, транспортер лентасын, резина түтіктер, аяқ киім, г и г и е н а л ы қ жабдықтар т.б. бұйымдар дайындауда қолданылады (ҚСЭ).*

Гигиеналық норма. *Адамның өмір сүруінің қауіпсіз, үйлесімді жағдайына сай келетін сандық-сапалық көрсеткіш.*

Гигиеналық талап. *Адам денсаулығын сақтау үшін қойылатын тазалық шарттары. Ауырған жануардың азығын құнарлы етіп, күтімін г и г и е н а л ы қ т а л а п т а р ғ а сай келтірсе, ем жақсы дауа болады. Ең алдымен мал тұратын қораның ауасын құрғату, оның үшін булықты жөндейді, еденді ондап, төсенішті құрғатады (С.Омаров, Мал терісі.). Г и г и е н а л ы қ т а л а п т а р д ы сақтамаған жағдайда көзге әртүрлі инфекциялар жұқтырып алуға болады (Адам анатом.).*

ГИГРО... [грек. hygros] «Ылғал», «ылғалды», «дымқыл» мәнімен байланысты *Еуропа тілдерінен енген күрделі сөздердің бірінші бөлігі.*

ГИГРОМЕТР [грек. hygros – ылғал, metron – өлшем] з а т. ф и з. *Ауаның дымқылдығын өлшейтін аспап. Ауаның ылғалдығын анықтауға арналған приборлар г и г р о м е т р л е р деп аталады (Физика).*

ГИГРОСКОП [грек. hygros – ылғал, skopeo – бақылаймын] з а т. ф и з. *Ауаның ылғалдығындағы өзгерісті көрсететін құрал.*

ГИГРОСКОПИЯЛЫҚ с ы н. **Гигроскоптық.** *Ол 1930 жылы тау жыныстарындағы су түрлерінің мынадай жіктеуін ұсынады: бу күйіндегі су, г и г р о с к о п и я л ы қ су, жарғақ су, гравитациялық су, қатты күйдегі су, кристалдық және химиялық байланысқан су (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

Гигроскопиялық су. ф и з. *Топырақ бетінің бөлшектерімен молекулалық күш арқылы берік байланысқан су. Г и г р о с к о п и я л ы қ с у д ы өсімдіктерді суаруға қолдануға болмайды (Қаз. тілі термин. Су.). Қалыңдығы бір молекула өлшеміндей осы су берік байланысқан немесе г и г р о с к о п и я л ы қ с у деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

Гигроскопиялық ылғал. ф и з. Заттардың бетіне молекулалық тарту күштерімен ауадағы су буынан жиналған ылғал. Белгілі бір грунттағы оның ең жоғары шамасы ең жоғары (максимал) *г и г р о с к о п и я л ы қ ы л ғ а л* сыйымдылық деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГИГРОСКОПТЫ с ы н. Дымқылды, ылғалды оңай, тез тартып алғыш (зат). *Г и г р о с к о п т ы* мақтаны дәріханадан сатып алуға болады (Ауызекі.).

ГИГРОСКОПТЫҚ з а т. Әртүрлі заттардың ауадағы су буын сіңіру қасиеті. Карбомидтің *г и д р о с к о п т ы ғ ы* бәсеңдеу болады, шашуға қолайлы келеді және топырақты қышқылдандырмайды (Орган. химия). // *Су тартқыштық, Г и г р о с к о п т ы қ* қасиет заттардың табиғатына байланысты болады (ҚҰЭ).

ГИГРОФИЛДЕР [грек. hygros – ылғал, phileo – сүйемін] з а т. Ылғалдылығы жоғары ортада тіршілік етуге бейімделген жерүсті өсімдіктері мен жануарлар. *Г и г р о ф и л д е р ғ е* көптеген бақалар, құрбақалар, шырыштар, шылаушын және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИГРОФИТТЕР [грек. hygros – ылғал, phyton – өсімдік] з а т. ө с. Ылғалы тым жоғары ортада тіршілік етуге бейім өсімдіктер. *Г и г р о ф и т т е р* жапырақтары үлкен, сабақтары ұзын болады және тамырлары әлсіз (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГИД¹ [франц. guide] з а т. Басқа бір елден келген туристерге сол елдің мәдениеті, өнері, тарихы жайлы түсінік беретін жол көрсетуші, жетекші адам. Бір топ адам осы бөлімді қызықтап тұр. Бөлім *г и д і н е* бастырмалатып үсті-үстіне сұрау қойып, түсіндіргені үшін рақмет айтып, олар енді ілгері жылжып, екінші бір бөлімді көруге кетіп жатыр (Ә.Шәріпов, Алыс.). Булаев кентіндегі жиында, Сарытомардағы тағылымды мәслихатта осы азамат Мағжанның өмірі мен шығармашылығына қатысты елеулі деректерді туған өңірімен байланыстырып өңгімелеп отырды. Кейде ол білек сыбана *г и д* қызметін де атқарады («Жас Алаш»).

ГИД² з а т. а с т р. Аспан денелерін зерттеуге, бақылауға арналған үлкен телескопқа орнатылған қосалқы көз дүрбісі.

ГИДАТОД [грек. hydatos – су, hodos – жол] з а т. б о т. Өсімдік денесінен су шығарып тұруға икемделген жасушалар тобы. *Г и д а т о д* көбінесе жапырақтың ұшына және жиегіне жақын жерге орналасады (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

ГИДАТОФИТТЕР [грек. hydatos – су, phyton – өсімдік] з а т. б о т. *Суға түгелдей не*

көп бөлігі батып, тамыры грунтқа бекіп өсетін (тұңғиық) не бекімей өсетін (балықот, балдыршөп) өсімдіктер.

ГИДЖАК з а т. м у з. Қобыз тәрізді түркімен халқының шекті музыкалық аспабы.

ГИДРА¹ з а т. з о о л. [лат. hydra oligactis]. Ішекқуыстылар типінің түрі; тұщы судың түбіндегі субстраттарға жабысып тұрып тіршілік ететін жәндік, құрт. *Г и д р а* тоғанда жүріп, табанымен өсімдікке бекіп, төмен қарай салбырап ілініп тұрады (Зоология). *Г и д р а* бөгеттерде, көлдер мен өзендердің тынық иірімдерін мекендейді (С.Байғұжиев, Аквариум.).

ГИДРА² [грек. Hydra] з а т. а с т р. Аспанның Оңтүстік жартышарындағы шоқ жұлдызының атауы.

ГИДРАВЛИКА [грек. hydraulikos – сулы, hydor – су, aulos – түстік] з а т. ф и з. Сұйықтың қозғалысы мен тепе-теңдік заңдарын және ол заңдардың инженерлік мәселелерге қолдану тәсілдерін зерттейтін ғылым. Тракторшы өз кабинасында отырып-ақ тіркеуішсіз немесе сеялкашысыз-ақ бұл *г и д р а в л и к а н ы* басқара алады («Лен. жас»). *Г и д р а в л и к а* сұйықтықтың қозғалыс және тепе-теңдік заңдылықтарын анықтайтын теориялық гидравлика және ол заңдарды инженерлік мақсаттарға қолданылатын іс жүзінде пайдаланылатын гидравлика болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРАВЛИКАЛЫҚ с ы н. Гидравликаға тән, қатысты. Жаз айларында қаланың жылу желілеріне *г и д р а в л и к а л ы қ* сынақ жұмыстары жүргізілді («Егемен Қазақстан»). Бір топ адам ... екінші әдісті, *г и д р а в л и к а л ы қ* жару тәсілдерін... бәрін іске асыру жолдарын айтты (З.Қабдолов, Жалын). Апаттардың жоғарғы өміршеңдігі кабинаны брондау, бір-біріне тәуелсіз екі *г и д р а в л и к а л ы қ* жүйені, жанармай бактарын тиімді жобалау, өмірлік маңызды агрегаттарды қорғау арқылы жүзеге асып отыр («Зерде»). Каналдармен қатар, мысырлықтар суды жоғары шығарып, шалғай және одан жоғары жатқан жерлерді суару үшін түрлі *г и д р а в л и к а л ы қ* тетіктер құрды (О.Жәутіков, Математика.).

Гидравликалық байланыс. с у ш а р. Жерасты суы мен жербеті суының гидравликалық байланысы, топырақ қабатындағы су мен артезиан суының және жер бетінің суларының су алмасу процестерінің әрекеттестігі (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидравликалық беріліс. т е х. Механикалық энергияны және қозғалысты сұйықтық арқылы жетекші біліктен жетектелуші білікке жеткізетін құрылғы. Жұмыс қағидасына қарай *г и д р а в л и к а л ы қ б е р і л і с* көлемдік

(гидростатикалық) және гидродинамикалық болып бөлінеді (Қаз тілі термин. Су.).

Гидравликалық дүмпу. с у ш а р. *Ағын жылдамдығының күрт өзгеруі салдарынан құбырдағы сұйықтық қысымының тез өзгеруі. Гидравликалық дүмпулер* құбыр жүйесі, мәшине бөлшектері және сұйықтық жолына қойылған аспаптар үшін зиянды (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидравликалық жетек. т е х. *Гидросорғы беретін сұйықтықтың қысымы арқылы жұмыс мәшинесін әрекет етуге келтіретін құрылғы. Гидравликалық жетек* үлкен шекте жылдамдықты біркелкі өзгертуге және білдекті тоқтатпай жұмыс қозғалыстарының бағытын кері қарай жүргізуге мүмкіндік береді; бірқалыпты жұмыс істеумен ерекшеленеді және барлық түрдегі металл кесетін білдектерде кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидравликалық кедергі. ф и з. *Сұйықтықтардың құбырмен, каналмен ағуы кезінде олардың тұтқырлығы әсерінен туындайтын кедергі.* Бойлық гидравликалық кедергі сұйықтық молекулаларының өзара үйкелісі және сұйықтықтың ыдыс қабырғасымен үйкелісуінен, ал жергілікті гидравликалық кедергі ағын түріне тәуелді пайда болатын сұйықтық деформациясы (мыс., ағыстың күрт кеңейіп не тез таралуы кезінде, ағыс бағыты өзгергенде, құбыр бойына ысырма немесе шүмек орнатылғанда) нәтижесінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидравликалық қоспалар. г е о л. *Байланыстырушы материалға (цементке) оның су астында қатаю қабілетін күшейтетін қоспалар ретінде пайдаланылатын ұнтақ тәрізді заттар.* Мысалы: диатомит, трепел, опока, глинеж, пуццолан, жанартау күлі, туф, пемза (көбіктас), трасс және т.б. гидравликалық қоспаға жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидравликалық мәшинелер. т е х. *Механикалық энергияны қабылдау және қайтару немесе түрлендіру үшін қолданылатын мәшинелер.* Гидравликалық мәшинелер сорғылар, гидравликалық қозғалтқыштар, гидравликалық берілістер, гидравликалық қозғауыштар болып сараланады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидравликалық сұрыптау. г е о л. *Қозғалмалы бөлшегі жоқ сұрыптағыштарда минерал түйіршіктердің тығыздықтарына қарай жоғары бағытталған су ағыны күшімен ірілік таптарға бөлу* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Гидравликалық таран. с у ш а р. *Іс-әрекеті құбырдағы гидравликалық дүмпу құбылысын тиімді пайдалануға негізделген сукотергіш. Гидравликалық таран* пайдаланыл-

майтын су мөлшері жергілікті ауылдық жерлердегі елді мекендерді және жергілікті кәсіпорындарды сумен қамтуда кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидравликалық турбина. т е х. *Судың потенциалдық және кинетикалық энергиясын электр энергиясына айналдыратын арнайы құрылғы. Гидравликалық турбина* ның жұмысы ағынды су мен қатты дененің өзара әрекеті әсерінен пайда болатын құбылыс негізінде жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Су.). Бұрғылауда қашау турбобұрғы деп аталатын көп сатылы гидравликалық турбинамен, электр бұрғылы тәсілде электр двигателмен айналдырылады (ҚСЭ).

Гидравликалық экскаватор. т е х. *Гидрожетектермен жабдықталған қазғыш-тиеуіш мәшине. Гидравликалық экскаватор* дың үлесті металл сыйымдылығы механикалық арқанды күректерден 1,5–2 есе кем (Қаз. тілі термин. Кен.). Гидравликалық экскаваторларда қазылуы қиын забойдың төменгі бөлігін қазу өнімділігі әдеттегі механикалық күректермен және тиеуіштермен салыстарғанда 1,5–2 есе жоғары (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРАДЕНИТ з а т. м е д. *Тері бездерінің іріңдеп ауруы. Гидраденитпен*, әдетте, тершең және өзін таза ұстамайтын, сондай-ақ, қолтығы қолаңсалы семіз адамдар ауырады (О.Сейкетова, Тері. ауру.).

ГИДРАЗИН з а т. х и м. *Сутек пен азот қоспасы.* Бұл тиімсіз жайды кеміту үшін химикаттар гидразинге қолданған амалды пайдаланып, боран молекулаларына метил топтарын енгізеді (Н.Нұрахметов, Синтетика).

ГИДРАНТ¹ [грек. hydor] з а т. с у ш а р. *Суаруға, өрт сөндіруге, көшелерге шашуға керекті су алуға болатын, су құбырларының бойымен орнатылған су алу бағаншалары немесе крандары. Гидрант* жаңбырлатқыш мәшинелерге және егістік жерді суаратын түтіктерге су береді (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРАНТ² з а т. б и о л. *Теңіз гидроиіті полиптердің ұрпақ алмасуы (метагенез) жолымен даму барысында дарақтың денесінде дамыған бүршіктер. Гидрант* құрылысы гидра құрылысына ұқсас (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИДРАРГИЛЛИТ [грек. hydor – су, argillos – ақ саз] з а т. х и м. *Оксидтер табындағы минерал, алюминий гидроксиді. Гидраргиллит* алюминийге бай жыныстардың үгілуінен түзіледі (ҚҰЭ).

ГИДРАТАЦИЯ з а т. х и м. *Гидраттану.* Судың түрлі заттарға қосылуы. Үгілуге берік жаңа минералдардың түзілуіне өкеп соғатын

бастапқы минералдардың сумен қосылыстар тұзу процесі *гидратация* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Химиялық үгілудің негізгі түрлеріне тотығу, *гидратация* (су жұту), дегидратация (судан арылу), еру және гидролиз (ажырау) жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГИДРАТЕКТЕСТЕР з а т. з о о л. *Ішек-қуыстылардың бір табы. Гидратектестердің 2700-ге жуық түрлері бар. Теңіздерде, тұщы суларда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).*

ГИДРАТТАНУ е т. х и м. *Молекулалардың, атомдардың, иондардың, электрондардың сумен, оның молекуласын бұзбай, физикалық-химиялық әрекеттесуі; судың еріген немесе бос күйіндегі заттарға қосылуы. Гидраттану әрекеті әдетте қайтымды болып келеді, гидраттардың гидратты суды бөліп шығарумен сипатталатын бұл процесс дегидраттану деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология). Гидраттану нәтижесінде гидраттар түзіледі. Гидраттану тірі организмдердегі зат алмасу процесінде маңызды рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Геология). Гидраттану реакциясын температураға, қысымға т.б. байланысты техникада, түрлі өндіріс салаларында көптеген аорганикалық және органикалық заттарды алуда пайдаланады (ҚҰЭ).*

ГИДРАТТАР з а т. г е о л. *Сусыз минералдардың өз құрамына су қосып алып (гидратация), гидраттарға – сулы минералдарға айналуы. Гидраттар – құрамында судың жеке молекулалары болатын химиялық қосылыстар (ҚҰЭ).*

ГИДРО... [грек. hydor] *Еуропа тілдерінен енген күрделі сөздердің су, суат және осы тәрізді ұғымдарға қатысын көрсететін бастапқы бөлігі.*

ГИДРОАВИАЦИЯ з а т. ә с к. *Гидроцихтармен қаруланған теңіз авиациясының бөлімдері мен бөлімшелері (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ГИДРОАВТОМАТ [грек. hydor – су, automatos – өздігінен жүретін] з а т. *Автоматты әрекетті гидравликалық құрылғы. 1. Гидротехникалық имараттарда, шахталарда су арынын пайдалана отырып автоматты түрде су көтеруге арналған; 2. Қозғалтқыштарда – жану камерасына түсетін отынды мөлшерлеу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).*

ГИДРОАГРЕГАТ [грек. hydor – су, aggrego – жалғаймын, қосамын] з а т. т е х. *Бір агрегат болып біріктірілген гидротурбина мен гидрогенератор. Жаңа жыл қарсаңында*

әрқайсысының қуаты 25 мың киловатт екі гидроагрегатіске қосылды («Лен. жас»).

ГИДРОАЙЫРҒЫШ з а т. т е х. [лат. hydor – су, seperator – айырғыш]. *Судың үнемді ағыншасын пайдалы қазбаларды (кен, таскөмір) байытуға қолданылатын аппарат.*

ГИДРОАКУСТИКА [грек. hydor – су, akustikos – есту] з а т. ф и з. *Дыбыс толқындарының суда таралуын және оларды су астындағы локация, байланыс мәселелеріне пайдалануды зерттейтін акустиканың бір саласы. Гидроакустикада жиі қолданылатын құралдың бірі – эхолот (ҚСЭ).*

ГИДРОАКУСТИКАЛЫҚ с ы н. *Гидроакустикаға қатысты. Ұрыс кемелері жақсы гидроакустикалық және радиолокациялық аппараттармен, сүңгуір қайыққа мықты қару-жарақпен, кіші калибрлі зениттік автоматты зеңбіректермен және торпедальк аппараттармен жабдықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Гидроакустикалық барлау. ә с к. *Кеме, торпеда және басқа да осыларға сәйкес нысаналармен шағылыстырылған немесе сәулеленген акустикалық ауытқуларды талдау, тіркеу және қабылдау жолында гидроакустикалық құралдар көмегімен қарсылас туралы мәліметтер табу, радиоэлектронды барлаудың құрамды бөлігі. Қазіргі гидроакустикалық барлау құралдары дәлме-дәл барлау мәліметтерін алуды қамтамасыз етеді (Қаз тілі термин. Әскери.).*

Гидроакустикалық бүркеніш. ә с к. *Сүңгуір қайықтар мен су үсті кемелерінің жүйелері мен механизмдерінің діріл акустикалық сипаттама деңгейін төмендетуге арналған шаралар кешені. Гидроакустикалық бүркеніш дыбыс өткізбейтін және дыбыс тартатын құралдарды қолдану, сүңгуір қайық жүрісінің аз шулы жылдамдығын пайдалану және оны секіру қабығының астына тасалау, қатты шулайтын қосалқы механизмдерді істен ағыту, сондай-ақ дыбысты елестететін құралдарды қолданумен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Гидроакустикалық стансы. ә с к. *Теңіз нысаналарын (объектілерін) іздеуге, табуға және саралауға, оларға дейінгі қашықтық пен бағытты анықтауға, атысты басқару, кемелер арасындағы байланыс аспаптарына қажет мәліметтер беруге, қарсыластың гидроакустикалық құралдарына қарсы тұруға және жүзу қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған акустикалық, электрлік және электрондық аспаптар кешені. Жасалатын өлшеудің сипаты мен міндетіне байланысты гидроакустикалық стансы гидроло-*

кациялық, шупеленгаторлық, навигациялық, байланыс т.б. болып және орнатылатын орнына қарай кемелік, авиациялық және стационарлық (жағалаулық) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГИДРОАЭРОДРОМ [грек. *hydor* – су, *aer* – ауа, *dromos* – жүгіру орны] з а т. т е х. *Гидроцшақтардың қшуы мен қонуына арналған су айдынының телімі. Гидроаэродромның ұзындығы екі километрден кем емес, тереңдігі бір м-ден артық су айдынды жазғы бассейнен, гидроұшақтардың зәкірлік тұрақтарынан және өртүрлі құрал-жабдықтардан тұрады* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГИДРОАЭРОМЕХАНИКА з а т. *Механиканың сұйықтықтың, газ тәрізді ортаның қозғалысын және олармен жанасқан қатты денелермен өзара әсерлесуін зерттейтін бөлімі. Гидроаэромеханикада сұйықтық пен газ қозғалуға бейім (ақыш), тұтас (үздіксіз) орта ретінде қарастырылады* (ҚҰЭ).

ГИДРОБАРЛАУШЫ з а т. *Жер астындағы және жер бетіндегі суды зерттеушілер. Бұл қайнар Зайсан гидробарлаушыларын да назарын аударды. Олар Арасан-Талдыда тереңдігі 50-ден 100 м-ге дейін төрт жерден скважина бұрғылады («Лен. жас»).*

ГИДРОБИОЛОГИЯ [грек. *hydor* – су, *bios* – тіршілік, *logos* – ғылым] з а т. б и о л. *Суда тіршілік ететін ағзаларды (гидробионаттар), олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасын, тіршілік әрекеттерін, сулы экожүйелерді және олардың биологиялық өнімділігін зерттейтін кешенді ғылым саласы. Гидробиология негізінен экологиялық ілім. Балық шаруашылығы гидробиологиясы және санитариялық, ауылшаруашылық, техникалық, навигациялық гидробиология болып жіктеледі* (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОБИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Гидробиологияға қатысты. Гидробиологиялық зерттеулер Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Зоология, микробиология және вирусология институттарында, қазақ балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік бірлестігінде, Қазақ Мемлекеттік университетінде жүргізіледі* (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОБИОНТТАР [грек. *hydor* – су, *biontos* – тіршілік етуші] з а т. *Су ортасында тіршілік ететін ағзалар.*

ГИДРОБИОС з а т. *Сулы ортада тіршілік ететін ағзалар жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОБИОСФЕРА [грек. *hydor* – су, *bios* – тіршілік, *sphaira* – шар] з а т. *Биосфераның гидросфера шетіндегі бөлігі. Гидробиосфераға балдырлармен шығарылған оттегі*

су жануарларымен сіңіріледі, ал жануарлар дем алғанда және олар өніп, ыдырағанда пайда болатын көмірқышқылы қайтадан ерітіндіге түсіп, балдырларға қорек болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОБОРАЦИТ з а т. г е о л. *Бораттар табына жататын минерал. Гидроборациит – борқышқылы қосындыларының шикізаты* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОГЕМАТИТ [грек. *hydor* – су, *haima* – қан] з а т. г е о л. *Минерал, құрамында 8 пайызға дейін суы бар гематиттің майда кристалды түрі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОГЕНДЕУ [лат. *hydrogenium*] е т. х и м. *Сутектің жай немесе күрделі химиялық қосылыстарға бірігуі. Гидрогендеу* деструктивтік гидрогендеу, майды гидрогендеу, катализдік гидрогендеу болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГИДРОГЕНЕЗ [грек. *hydor* – су, *genesis* – шығу тек] з а т. х и м. *Су сіңуі салдарынан тау жыныстарының геохимиялық күрделі процестерге ұшырауы және осы процестердің нәтижесінде минералдардың, олардың ішінде кентастық агрегаттардың түзілуі.*

ГИДРОГЕНЕРАТОР [грек. *hydor* – су, лат. *generator* – өндіруші] з а т. т е х. *Гидравликалық турбина көмегімен айналатын синхронды генератор. Соңғы уақытта аса қуатты гидрогенераторда иондық қоздыру жүйесі қолданыла бастады (КСЭ). Гидрогенератордың құрылысы, ротор осінің орналасу қалпына және турбинаның айналу жиілігі мен қуатына байланысты анықталады* (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОГЕНИЗДЕУ = е т. *Сұйық өсімдік майларын тоң майға айналдыру* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГИДРОГЕОДИНАМИКА [грек. *hydor* – су, *ge* – жер, *dynamikos* – күшті] з а т. г е о л. *Жер қыртысын құрайтын таужыныстардағы жерасты суларының табиғи және техногендік факторлардың әсерімен қозғалуын сандық жағынан зерттейтін гидрогеология ғылымының бір саласы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОГЕОЛОГ з а т. *Гидрогеология маманы. Қызыл құдық бұлағының аузынан бір жарым метр жерден гидрогеологтар бұрғы салыпты (Көктем лебі). Тамыз айының бас кезінде Павлодар облысының Жетекші ауылында гидрогеологтар мұражайы ашылды («Алматы ақшамы»).* Қазақстан гидрогеологтарының еңбегі ЮНЕСКО-ның екі симпозиумында атап өтілді (Қ.Исабаев, Көгілдір.).

ГИДРОГЕОЛОГИЯ [грек. hydor – су, geo – жер, logos – ілім] з а т. г е о л. *Жерасты суларының пайда болуын, таралуын, алмасуын, оның қасиеттері мен химиялық құрамын және жер бетіне шығу жолдарын, төңірегімен байланысын, әсерін зерттейтін ғылым; жалпы геологияның бір тарауы. Гидрогеология жерасты суларын кәсіпорындар мен елді мекендерді, курорт – емдеу орындарын, мал жайылымдарын сумен қамтамасыз етуге және жер суаруға пайдаланудың, судан әртүрлі тұздарды және қажетті химиялық элементтерді ажыратып алудың жолдарын белгілейді (Қаз. тілі термин. Геология).* Ақкөлден келген *гидрогеология* экспедициясының адамдары сордың суын өлшеп көргенде, жүруге болмайтын, өте саяз болыпты (С.Бегалин, Жеткіншек).

ГИДРОГЕОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Гидрогеологияға тән, қатысты.* Арнаулы геологиялық карталарға литологиялық, петрографиялық, құрылымдық-тектоникалық, *гидрогеологиялық*, геоморфологиялық, инженерлік-геологиялық және төрттік шөгінділердің карталары, т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Пайдалы қазбалар өндірісінің өсуі салдарынан экологиялық ортадағы тепе-теңдік барынша бұзылады – ауылшаруашылық жерлері жарамсыз болып қалады, ормандарға нұқсан келеді, аудандардың *гидрогеологиялық* режимдері, жер бедері және ауа ағындарының бағыты өзгереді, өндіріс қалдықтары жер бетін, ауа және су бассейндерін ластайды (Т.Қалыбеков, Экология.).

Гидрогеологиялық алап. г е о л. *Жерасты суларының қалыптасуы мен ресурстары (қорлары) таралуының бірлігі негізінде әртүрлі және әрретті геологиялық-құрылымдық шекаралардың жер бетіндегі орны мен жерасты су ағындарының гидродинамикалық шекаралары (су айрықтары) бойынша белгіленген жер асты гидросфераның құрамдас бөлігі. Гидрогеологиялық алап* артезиан, грунт сулары, жарықшақтық сулар және жерасты су ағыны алаптары болып ажыратылады (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрогеологиялық бекет. с у ш а р. *Жерасты сулары деңгейінің, минералдылығының, температурасының өзгеруіне бақылау жүргізу және олардың балансын зерттеу үшін арнайы аспаптармен жабдықталған тұрақты орын.*

Гидрогеологиялық жүйе. г е о л. Бір-бірімен қатты біріккен гидрогеологиялық элементтердің (әртүрлі дәрежеде жерасты суларымен қаныққан геологиялық денелердің)

жиынтығы. Гидрогеологиялық жүйелер табиғи және табиғи-техногендік болып екіге бөлінеді. Соңғысының табиғи жүйеден айырмашылығы, онда жүйенің құрамдас бөлігі ретінде жасанды объектілер (инженерлік құрылыстар) немесе адамдардың іс-әрекетімен елеулі өзгерістерге ұшыраған табиғи объектілер алынады (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрогеологиялық карта. г е о л. *Белгілі аймақтың жерасты суының таралу алабын, оның сапасын бейнелейтін карта. Гидрогеологиялық картада* сулы қабаттардың геологиялық құрамы мен судың таралу ерекшеліктері, судың өнімділігі, тереңдігі, ағын күші, минералдылығы (түз мөлшері) және химиялық құрамы көрсетілген. Бірінші *гидрогеологиялық картасында*, мәселен, Мойынқұм мен Қызылқұм шөлдері тығыз орналасқан, көп штрихтармен жабылған сусыз шөлдерде тұтас теңіздер пайда болған (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). *Гидрогеологиялық карталар* жерасты суларының қасиеттері мен жатыс жағдайларын, қандай тереңдікте, қандай жыныстарда орналасқандығын, қозғалу бағытын, минералдануының шамасын, басқа да сипаттамаларын көрсетеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Гидрогеологиялық қима. к е н. *Гидрогеологиялық құрылымның тік қимасындағы сулы және су өтпес таужыныстар, жерасты суларының минералдылығы мен химиялық құрамы, грунт және артезиан суларының деңгейі және басқа да гидрогеологиялық деректерді көрсететін сызба. Гидрогеологиялық қима* гидрогеологиялық картаның құрамдас бөлігі болғандықтан, онымен бірыңғай әдістеме бойынша жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Гидрогеологиялық массив. г е о л. *Көбінесе жарықшақты, жарықшақты-желілі жерасты сулары таралған қатпарлы таулы аймақ* (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрогеологиялық объектілер. г е о л. *Бірегей және сирек кездесетін қасиеттерімен ерекшеленетін жерасты сулары мен олардың жер бетіне шығатын орындары* (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрогеологиялық цикл. *Жерасты суларының қалыптасу барысындағы теңіз трансгрессиясынан басталып, одан кейінгі регрессиясының аяғына дейін созылған уақыт аралығы. Гидрогеологиялық цикл* седиментациялық (элизиондық) және инфильтрациялық екі су алмасу кезеңінен тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОГЕОМЕТРИЯ [грек. hydor – су, ge – жер, metron – өлшем] з а т. г е о л. *Тереңде жатқан сулы қабаттардағы жылы, ыстық сулардың пайда болу, таралу және алмасу жағдайларын зерттейтін гидрогеология ғылымының негізгі салаларының бірі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОГЕОХИМИЯ з а т. г е о л. *Жерасты суларының химиялық құрамы және оны зерттеу тәсілдері жайындағы ғылым. Гидрогеохимияның негізін академик В.И.Вернадский салды* (Қаз. тілі термин. Геология). *Гидрогеохимия – табиғи суларды қозғалмалы теңбе-тең жүйелер ретінде қарастырып, қатты тау жыныстары, газ, органикалық заттармен байланыстылығын зерттейді* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГИДРОГЕОХИМИЯЛЫҚ с ы н. *Гидрогеохимияға қатысты. Гидрогеохимиялық қартаю қарғалары, кендерді іздеудің гидрогеохимиялық өлшемдері белгілі болды, солар бойынша мұнайлы-газды, кенді аудандарды зерттеуге мүмкіндік туды* (ҚҰЭ).

ГИДРОГРАФ¹ з а т. *Белгілі бір аудан, аймақ, құрылықтың су байлығын зерттеп шығарушы маман, ғалым. Кук экспедициясында: географ, гидрограф, астроном, тағы басқа ғалымдар бар еді* (Н.Баяндин, Геогр. ашу.).

ГИДРОГРАФ² [грек. hydor – су, ge – жер, grapho – жазамын] з а т. *Өзендегі су өтімінің белгілі бір жыл немесе маусым ішінде өзгеруін көрсететін қисық сызық (график). Гидрограф өзен ағынын өлшейтін жердегі су өтімі туралы күнделікті алынатын деректер негізінде жасалады* (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИДРОГРАФИКАЛЫҚ с ы н. *Гидрографикаға тән, қатысты. Мол жер қоры болуымен бірге облыста жақсы дамыған гидрографиялық жүйелер бар* (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

Гидрографикалық атырап. г е о г р. *Құрлықтың белгілі бір аумағы ішіндегі ағын және тұйық сулар (өзен, көл, батпақ, бөген, тоған) жиынтығы. Гидрографиялық атырап ағын сулар жүйесіне ғана қатысты болғанда «өзен атырабы» деп те аталады* (ҚҰЭ). *Гидрографиялық атырап өзен атырабының, көлдің немесе батпақтың жиілігі коэффициентімен (көл айдыны немесе батпақ беті ауданының жалпы территорияның ауданына проценттік қатынасы) сипатталады* (ҚҰЭ).

Гидрографикалық барлау. ә с к. *Теңіз (мұхит) әскери қимылдардың белгілі бір аудандарының навигациялық-гидрографи-*

калық және гидрологиялық ерекшеліктері туралы мәліметтер табу. Гидрографиялық барлауға су үсті кемелері, сүңгуір қайықтар, ұшу аппараттары және басқа құралдар қатысуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Гидрографиялық желі. *Қандай да бір аумақ шегіндегі ағын су мен су қоймаларының жиынтығы. Гидрографиялық желіге батпақтар, каналдар мен бастаулар да кіреді* (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрографиялық тор. *Белгілі бір аумақтағы өзендердің, көлдердің, батпақтардың, арналар мен су қоймаларының жиынтығы* (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Гидрографиялық факторлар. *Тірі ағзалар (гидробионттар) тіршілік ететін судың физикалық және химиялық қасиеттері* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОГРАФИЯ з а т. г е о л. *Жергілікті жердің жалпы сипаттамасын (теңіз, көл, су қоймасы, тоғандар, өзендер, бұлақтар, каналдар, құдықтар), сондай-ақ гидротехникалық құрылыстарды зерттейтін және картада бейнелейтін гидрология мен мұхиттану ғылымдарының бөлімі. Гидрография мұхиттар мен теңіздердің гидрометеорологиялық режимін, жағаларының түрлерін, теңіз түбі бедерінің өзгеруін зерттеумен шұғылданады* (ҚҰЭ).

ГИДРОДИНАМИКА [грек. hydor – су, dynamikos – күш] з а т. т е х. *Сығылмайтын сұйықтардың сырт күш әсерінен қозғалу заңдылықтарын, қозғалып келе жатқан сұйықтардың және олармен тоқайласқан өзге денелердің бір-біріне тигізер ықпалын зерттейтін ғылым, гидромеханиканың бір бөлігі. Алайда Коши оны гидродинамика мен аэродинамикаға ғана қажетті пайдалы құралдан математикалық зерттеулердің жаңа да дербес саласына айналдырды* (А.Көбесов, Математика.). *Бұл теңдеудің өзін 1752 ж. гидродинамиканың кейбір негізгі теңдеулерін қорыту кезінде Эйлер тапқан* (А.Көбесов, Математика.). *Гидродинамика – сұйықтық пен газ механикасының ертеден келе жатқан әрі жақсы дамыған саласы* (ҚҰЭ).

ГИДРОДИНАМИКАЛЫҚ с ы н. *Гидродинамикаға қатысты.*

Гидродинамикалық аномалия. *Жерасты суларының таралу аумағының, олардың қандай болса да көрсеткіштерінің берілген сулы көкпелекке, кешенге және т.б. тән фондық көрсеткіштерінен айырмашылығы болатын бөлікшесі (телімі)* (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидродинамикалық беріліс. геол. Қозғалтқыштан берілетін айналдыру сәтін немесе машина-құрал білігінің айналыс жиілігін сатысыз өзгертуге арналған құрылғы. Гидродинамикалық берілістің жұмыс процесі қалақшалы сорғы мен турбина жұмысы негізінде іске асады (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидродинамикалық қысым. су шар. Ағын келе жатқан жерасты суының таужыныстардың ұсақ бөлшектеріне түсіретін қысымы. Сан жағынан гидродинамикалық қысым арындық сүйемге тең (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидродинамикалық тор. су шар. Жерасты суларының ағыны бойымен жүргізілетін сызықтар мен оларға перпендикуляр ағын күші бірдей нүктелерді қосатын сызықтардың жиынтығы (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидродинамикалық тосқауыл. геол. Таужыныс қабатының оның өрлеуі бойынша мұнай немесе газдың қозғалуына кедергі жасайтын жерасты суының төмен қарай бағытталған сүзіліп алу градиентінің көтеріңкі мөлшерімен сипатталатын аймағы. Гидродинамикалық тосқауыл мұнай мен газ шоғырларының пайда болуына мүмкіндік туғызады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОДОМКРАТ з а т. т е х. Кен мәшинелерін және басқа да жабдықтарды гидравликалы тіспектің көмегімен жылжытуға және көтеруге арналған құрылғы (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОЖЕТЕК з а т. т е х. Қуатты қысымды сұйықтық (минерал майы) көмегімен жұмыс мәшинелерін жүргізуге арналған құрылғы. Гидрожетек ол электр қозғалтқышымен жұмыс істейтін гидросорғыдан, құбыр жүйесінен, басқару аппаратурасынан және гидроқозғалтқыштан тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОИДТАР [лат. hydroidea] з а т. з о о л. Ішекқуыстылар типінің гидрозалар табына жататын су жәндіктері. Гидроидтардың 5-6 отрядқа бөлінетін 4000-ға жуық түрі белгілі, соның ішінде Қазақстанда Каспий теңізінде бес түрі, Арал теңізінде бір түрі анықталған (ҚҰЭ).

ГИДРОИЗОБАТТАР [грек. hydor – су, ge – жер, isos – тең, бірдей, ұқсас, bathos – тереңдік] з а т. Панда, картада грунт суларының жер бетінен бірдей тереңдікте жатқан нүктелерін қосатын сызықтар. Гидроизобаттар олар жер бедерімен тікелей байланысты (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОИЗОГИПС з а т. Арынсыз грунт суларының бірдей биіктігі деңгейін көрсететін сызық. Гидроизогипстер метр өлшемімен картаның масштабына қарай әр шамалы сандар арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин.

Су.). Гидроизогипстердің шамалары бойынша жерасты сулары ағынының бағыты мен еңісін анықтауға болады (ҚҰЭ).

ГИДРОИЗОПЬЕЗДЕР [грек. hydor – су, isos – тең, piezo – қысым] з а т. Карта бетінде тереңде жатқан жерасты суларының біркелкі арындық деңгейін көрсететін сызықтар (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОИЗОТЕРМДЕР [грек. hydor – су, isos – тең, therme – жылу, қызу] з а т. Қимада немесе картада жерасты суларының температурасы бірдей нүктелерді қосатын сызықтары (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОИНДИКАТОР [грек. hydor – су, indicator – көрсеткіш] з а т. Грунт суларының жату тереңдігі мен минералдық дәрежесінің көрсеткіші ретінде пайдаланылатын кейбір өсімдіктердің тобы немесе түрі (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОКАРБОНАТТАР з а т. х и м. Көмірқышқылдың қышқыл тұздары.

ГИДРОКОРТИЗОН з а т. м е д. Бүйрек безінің қыртыс қабатының шоғырлы бөлімінен шығатын гормон.

ГИДРОКӨТЕРГІШ з а т. т е х. Су арқылы күш алатын жылжымалы көтергіш. Бұл тракторға жүк тасу үшін кол гидрокөтергіші бар қос дөңгелекті тіркеме қолданылады (Тракторист.).

ГИДРОКСИЛ з а т. х и м. Су қалдығы, бір валентті радикал, атомдар тобы. Табиғи түзілімдер ішінде гидроксилдер су молекуласының, қаныққан тотықтардың, негіздердің және оттегін кіріктіретін қышқылдардың құрамында ұшырасады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОКСИЛАЗАЛАР з а т. б и о л. Оксидоредуктаза табының ферменті. Гидроксил азалар әсіресе сүтқоректілердің бүйрек үсті безінің микросомаларында көп. Олар стероидті гормондардың алмасуында түзілген аралық заттардың тотығу процесіне қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИДРОЛАККОЛИТТЕР [грек. hydor – су, lakkos – шұңқыр, lithos – тас] з а т. Көпжылдық тоңданған аймақтарда жерасты суы қатқан кезде оның көлемінің ұлғаюынан пайда болатын мұз өзегі бар төбешіктер. Гидролакколиттер олардың биіктігі 40-70 м-ге, диаметрі 200 м-ге жетеді. Пішіні күмбез, төбе немесе жал-жал төбешік тәрізді болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОҚАҚПАҚ з а т. т е х. 1. Оқыс лақтырындыларды болдырмау, газбөлінісін басқару, массивті босаңсыту және оның шаңдануын азайту мақсаттарында массивте су айдау барысында қолданылатын ұңғы-

маны немесе шұрды жабуға арналған құрылғы (Қаз. тілі термин. Кен.). **2. Гидроқалыңдық** – көмірдегі гидравликалық жарылыс жасап уату үшін су айдау кезінде ұңғыма сағасын жабуға арналған құрылғы (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОЛАЗАЛАР з а т х и м. *Гидролиз реакциясын катализдейтін, яғни күрделі органикалық затты су арқылы жай органикалық затқа айналдыратын (ыдырататын) ферменттер. Гидролазалар* бірнеше кіші кластарға бөлінеді: эстеразалар күрделі эфир байланыстарын гидролиздейді, реакция нәтижесінде қышқыл және спирт түзіледі (мыс., липазалар т.б.) гликозидалар – көмірсулардағы гликозидтік байланыстарды гидролиздейді (амилаза, лактаза т.б.) (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИДРОЛИЗ [грек. hydor – су, lysis – айыру] з а т х и м. **1. Су мен түрлі заттар арасындағы иондық алмасу реакциясы. Гидролиз** деп аталатын осы процесс минералдардың бастапқы кристалдық торын бұзып, жаңа кристалдық торын құрайды (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2. Кейбір химиялық қосындылардың молекуласының әсерінен төмен молекула түзілімдер жиынтығына ыдырау қабілеті** (Мұнай. газ геол. терм. сөздігі). Клетканың тіршілік әрекетінде клеткадағы су және басқа заттардың мөлшері үнемі өзгеріп отырады. Соған байланысты клеткадағы *гидролиз* процесі тоқталмай өтеді (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Ол – ағаштың қалдығынан *гидролиз* заводтарында жасалатын талшықты ағаш плитасы (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

ГИДРОЛИЗДЕ = е т х и м. *Гидролиз жасау, ажырату.*

ГИДРОЛИЗДЕН = е т х и м. *Гидролиз әсеріне ұшырау.* Ферменттердің әсерінен күрделі органикалық заттар жай заттарға айналады – *гидролизденеді* – суда ериді, сонымен, ең ақырында, протоплазмада метаболизм процесі пайда болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГИДРОЛИЗДЕНУ х и м. *Гидролизден етістігінің қимыл атауы.*

ГИДРОЛИЗДЕУ *Гидролизде етістігінің қимыл атауы. Гидролиздеу* глицерин, карбон қышқылдарын сабын алу үшін пайдаланылады (Орган. химия).

ГИДРОЛИЗДІК с ы н. *Гидролизге тән, гидролизден пайда болған.* Қазір каучук өндіру үшін тек *гидролиздік* спирт пен синтездік спиртті ғана пайдаланады (Орган. химия).

ГИДРОЛОГИЯ [грек. hydor – су, logos – ілім, ғылым] з а т г е о г р. *Табиғи суларды, олардағы құбылыстар мен процестерді,*

олардың даму заңдылықтарын, атмосферамен, литосферамен және биосферамен байланысын зерттейтін география ғылымының бір саласы. Зерттеу объектісіне қарай мұхиттану (мұхиттар мен теңіздер *гидрологиясы*), құрлық және жерасты суларының *гидрологиясы* (гидрогеология) болып жіктеледі (Қаз. тілі термин. Су.). *Гидрологияның* зерттеу нысандарына мұхиттар, теңіздер, өзендер мен көлдер, бөгендер, батпақтар, мұздықтар, топырақ және жерасты суларының физикалық, химиялық қасиеттері жатады (ҚҰЭ).

ГИДРОЛОГИЯЛЫҚ с ы н г е о г р. *Гидрологияға тән, қатысты.* Орман белдеулерінің саны мен түрлері алаптың климаттық, топографиялық, *гидрологиялық* және гидрогеологиялық жағдайына байланысты айқындалады (Табиғат сулары.).

Гидрологиялық ақпарат. *Өзеннің, көлдің, суқойманың ағымдағы және болашақтағы гидрологиялық режімі мен құбылысы туралы мәліметтер жинағы. Гидрологиялық* алудың алдында гидрологиялық станциялар мен бекеттерде тыңғылықты және жүйелі байқаулар, байқау нәтижелерін өңдеу және оларды жергілікті және ғаламдық табиғат құбылыстарымен байланыстыру, болжам жасау жұмыстары жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық аудандау. г е о г р. с у ш а р. *Елдің аумағын немесе белгілі бір аймақты жер үсті және жерасты суларының гидрологиялық режімі біртекті болып келетін жеке үлескілерге (аудандарға) бөлу.* Кешенді *гидрологиялық аудандау* аумақты мелиорациялық аудандау және мелиорациялауға қажеттілікті анықтау үшін қызмет етеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық болжам. г е о г р. *Қүтілетін гидрологиялық жүргінің ғылыми негізделген алдын ала болжамы. Гидрологиялық болжам* негізінен өзен режімдерін, ғылыми болжау түрінде дамиды (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық болжам әдістері. г е о г р. *Өзендегі, көлдегі, бөгендегі нақты пункттегі немесе телімдегі гидрологиялық жүргінің өту уақытын немесе шамасын түрлі дәрежеде жуықтата және алдын ала анықтауға мүмкіндік беретін есептеу амалдары. Гидрологиялық болжам әдістері* нақты физикалық-географиялық өңірдегі гидрологиялық процестердің дамуын анықтайтын бастапқы және соңғы болатын гидрометеорологиялық жағдайлардың өзара байланыстарын талдау негізінде жасалады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық бөгет. геогр. су шар. Жүйелі гидрологиялық байқаулар жүргізу мақсатында құрал-саймандармен жабдықталған су объектісіндегі (өзен, көл, бөген, канал, батпақ) орын (мекен). Гидрологиялық бөгеттің негізгі жабдығы – сумен өткізу құралдары (гидрометриялық көпірше, гидрометриялық өткел, жылжымалы әрі аспа бесік, паром) және гидрометриялық су өтімі аз және өзге де ерекше жағдайларда бақылау арналары жасақталады немесе су өтімін көлемі арқылы өлшейтін жабдықтар пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық есептеулер. су шар. Гидротехника, мелиорация, жол құрылысы және басқа да салалардың қажеттері үшін гидрологиялық жүргінің түрлі сипаттамаларының мөлшерін есептеуге мүмкіндік беретін, инженерлік гидрологияның негізгі мазмұнын анықтайтын әдістер мен тәсілдер. Гидрологиялық есептеулердің нәтижесінде белгілі бір мелиорациялық немесе сушаруашылық объектілерін салу мен оларды пайдаланудың техникалық-экономикалық көрсеткіштері мен негізделетін гидрологиялық сипаттамалар белгіленеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық есептеу әдістері. су шар. Гидрологиялық жүргінің түрлі сипаттамаларының шамасын, әдетте, олардың көріну ықтималдылығын бағалай отырып есептеп табуға мүмкіндік беретін техникалық амалдар. Гидрологиялық есептеу әдістерін жасау қарастырылған гидрологиялық шамалардың көпжылдық тербелістері туралы мәліметтерді статистикалық өңдеуге және гидрологиялық процестердің даму заңдылықтарын зерттеуге негізделген (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық желі. су шар. Су объектілерінің гидрологиялық жүргісін зерттеу үшін белгілі бір аумақта орналастырылған гидрологиялық стансылар мен бекеттер жиынтығы (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық карталар. су шар. Құрлықтағы жер беті суларының таралуын, динамикасын, құрамы мен қасиеттерін сипаттайтын карталар (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидрологиялық стансы. су шар. а) Су объектілері мен аумақтардың гидрологиялық жүргісін байқап отыратын және зерттейтін мекемесі. Гидрологиялық стансының қажетті құралдармен, аспаптармен жабдықталған байқау орындары болады (Қаз. тілі термин. Су.). ә) Кемеден гидрологиялық байқаулар жүргізілетін теңіз (көл) бетіндегі белгілі координаттары бар пункт (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОЛОКАЦИЯ [грек. hydor – су, лат. locatio – орналасу] з а т. т е х. Су астындағы объектілердің тұрған орнын және қашықтығын дыбыс арқылы дәл анықтайтын тәсіл, әдіс. Қазіргі балық аулайтын кемелерде гидролокация принципі балықтар үйірін барлап анықтау ісінде қолданылып отыр (Физика.). Гидролокация деп, көбінесе дыбыстық локацияны айтады. Өйткені қазіргі теңіз суында әлсіремей таралатын толқындардың белгісі осы ғана (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОЛОКАЦИЯЛЫҚ с ы н. Гидролокацияға тән, қатысты. Қазіргі гидролокация станция кез келген суасты объектілерін тауып, оның координаттарын, арақашықтығын, бұрышын, бағытын анықтай алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Гидролокациялық стансы. ә с к. Теңіздегі объектінің орналасқан орнын (бағыты мен қашықтығын) дыбыс сигналының бару, қайту уақыты (жаңғырық) арқылы анықтауға арналған құралдар мен механизмдер кешені.

ГИДРОМЕЛИОРАЦИЯ з а т. а у ы л ш а р. Ауылшаруашылығына пайдаланатын жерлердің топырақ қыртыстарындағы су режимін реттеу арқылы табиғат жағдайларын жақсарту мақсатында жүргізілетін шаралар мен имараттар жиынтығы. Ылғалсыйымдылықтың осы түрлерінен басқа топырақтану мен гидромелияда егістік алқаптың ылғалсыйымдылығы аталатын түсінік қолданылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГИДРОМЕТАЛЛУРГИЯ [грек. hydor – су, metallurgeo – кен өндіремін, металл өңдеймін] з а т. х и м. Кеннен яки басқа өндіріс қалдықтарынан химиялық реагенттердің судағы ерітіндісімен металл өндіру. Металл өндірудегі гидрометаллургияны пайдалану мүмкіншілігі туралы кезінде М. В. Ломоносов та айтқан (ҚСЭ). Гидрометаллургия – химиялық реагенттердің көмегімен суда ерітіп, кеннен, концентраттардан және әртүрлі өндіріс қалдықтарынан металды ажыратып алудың металлургиялық процесі (Қаз. тілі термин. Кен.). Тотыққан рудаларға келетін болсақ гидрометаллургия және флотация әдістерін аралас қолдану арқылы одан 92 %-ға дейін мыс алуға болады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ГИДРОМЕТАЛЛУРГИЯЛЫҚ с ы н. Гидрометаллургияға тән. Бұдан соң оны [қорғасынды] гидрометаллургиялық қайта өңдеу арқылы кадмий, сынап, сирек кездесетін металдар, мырыш және мырыш тотияйыны, күкірт қышқылы өндіріледі («Соц. Қаз.»). Жезқазған рудаларының құрамындағы

барлық бағалы заттарды толық түрде пайдалану проблемасын шешуде академияның металлургиялық жасап жатқан кенді коллективтік флотациялау, одан кейін концентраттарды *гидрометаллургиялық* жолмен өңдеу схемасының маңызы өте зор (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ГИДРОМЕТЕОРЛАР [грек. hydor – су, грек. meteoros – ауада ұшып жүретін] *зат. Ауадан бөлінетін заттар мен жер бетіне қонатын сұйық және қатты күйдегі атмосфералық жауын-шашын (шық, қырау, қылау және т.б.).*

ГИДРОМЕТЕОРОЛОГИЯ *зат. Атмосферадағы су айналымын зерттейтін ғылым. Гидрометеорология қызметінің Бас басқармасы ғылыми және өнеркәсіп ұйымдарының өкілдерімен бірлесе отырып, Жердің «Космос-144» және «Космос-156» екі жасанды спутнигінің көмегімен жүргізілген метеорологиялық байқаулардың нәтижесін қарады (Лен. жас»).*

ГИДРОМЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ *сын. Гидрометеорологияға тән.*

Гидрометеорологиялық жағдай. *әск. Әскери-теңіз флоты күштері мен әскерлерінің түрлерін қолдануға әсер ететін және белгілі бір жағдайлар туғызатын белгілі бір аудандағы теңіз жағдайы мен ауа райы элементтерінің жиынтығы (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Гидрометеорологиялық құралдар. *әск. Жерде болып жатқан физикалық процестер мен құбылыстарды бағалау мақсатында жердің атмосферасы және гидросферасының параметрлері мен сипаттамасын анықтауға арналған аспаптар және құрылғылар. Ол гидрометеорологиялық құралдар әскерлер мен флот күштерінің әскери және күнделікті қызметін гидрометеорологиялық қамтамасыз ету жөніндегі тапсырмаларды орындау кезінде кең қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Гидрометеорологиялық қызмет. *әск. Көп мемлекеттердің қарулы күштеріндегі арнайы қызмет.*

Гидрометеорологиялық орталық. *әск. Халықшаруашылығының барлық салаларын метеорологиялық, гидрологиялық және агрометеорологиялық болжамдармен қамтамасыз ететін ғылыми-әдістемелік мекеме. Гидрометеорологиялық орталықтың міндеті штабтар әскерлерді (күштерді) қазіргі және күтілетін гидрометеорологиялық жағдай туралы, сондай-ақ оның әскерлер (күштеп) қимылына әсер ету дәрежесі, қаруды қолдану және техникалық құралдарды пай-*

далану туралы мағлұматпен қамтамасыз ету болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Гидрометеорологиялық торап. *Гидрометеорология жөніндегі мемлекеттік комитет жүйесіне енетін барлық обсерваториялардың, бекеттердің, бақылау пункттері мен тұрақтың жиынтығы. Гидрометеорологиялық торапты құрылыстағы, көліктегі және т.б. орындардағы жер органдары тұрақтары мен бекеттері де толықтырады (Қаз. тілі термин. Су.).*

ГИДРОМЕТРИЯ [грек. hydor – су, metron – өлшеймін] *зат. хим. Су объектілерінің жүрісін байқау әдістерін, ондағы қолданылатын құрал-жабдықтар, сонымен бірге байқау нәтижелерін өңдеу әдістерін зерттейтін гидрологияның бір саласы.*

ГИДРОМЕТРИЯЛЫҚ *сын. сушар. Гидрометрияға қатысты. Судың тереңдігі гидрометриялық рейкамен, темір сырықпен, футштокпен және лотпен өлшенеді (ҚҰЭ). Әдеттегі қалыптасып қалған тар түсінік бойынша гидрометрияға тек өзен, бөген және көл (сирегірек) жүргілерін зерттеу үшін қолданылатын өлшеу және байқау әдістері ғана жатқызылады (Қаз. тілі термин. Су.). Гидрометрияның көмегімен өлшенетін негізгі шамалар: су деңгейі, тереңдігі, арнаның табаны мен бедері, су арыны мен қысымы... т.б. (ҚҰЭ).*

Гидрометриялық желі. *сушар. Гидрометриялық сипаттамаларды өлшеуге арналған құралдармен жабдықталған стансылар мен бекеттер желісі (Қаз. тілі термин. Су.).*

Гидрометриялық зырылдауық. *сушар. Өзендердегі, каналдардағы және құбыр желілеріндегі судың ағыс жылдамдығын өлшеуге және анықтауға арналған құрал. Гидрометриялық зырылдауық айналым санына санауыш орналастырылған су ағысымен қозғалысқа келтіретін металл қалақты бұрама тәріздес немесе тостағанды қалақтардан және гидрометриялық зырылдауықты суда орнықты орналастыратын рульден тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).*

Гидрометриялық науа. *сушар. Су шығынын өлшейтін, өзен бойымен су ағынының дәл ортасынан салынатын ашық науа (Қаз. тілі термин. Су.).*

Гидрометриялық тұстама. *сушар. Су объектісіндегі (өзен, канал) ағыс жылдамдығын, су шығынын анықтау және басқа да гидрометриялық байқаулар үшін жабдықталған көлденең қима. Гидрометриялық тұстама орналасқан жер өлшеулерді жүргізудің ыңғайлылығы мен қауіпсіздігін қам-*

тамасыз етуге және белгілі бір шарттарға жауап беруі тиіс (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОМЕТРЛІК: гидрометрлік зырылдауық. <грек. hydor – су, metron – өлшем> *Гидрометриялық зырылдауық.* Оның *гидрометрлік зырылдауық* жұмысы ағып жатқан суға батырылған қалақты бұrandаның айналым саны мен су ағысының жылдамдығы арасындағы байланысқа негізделген (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрометрлік суағар. с у ш а р. <грек. hydor – су, metron – өлшем> *Ағын судың өтімін (шығынын) өлшеу үшін, оның ағыс жолына көлденең қойылатын, бір жақ шетінде түрлі пішінді ойығы бар (тік бұрышты, үш бұрышты, трапециялық, параболалық, радиалды) жіңіре қабырғалы құрылғы (тосқауыл).*

ГИДРОМЕХАНИКА з а т. ф и з. *Сұйықтардың тепе-теңдік және қозғалыс заңдылықтарын, олардың өздері шайып жатқан қатты денелермен өзара байланысын зерттейтін ғылым саласы, механиканың бір тарауы. Жер қазу, құрылыс техникаларын пайдалану гидромека мамандарынсыз мүмкін емес («Лен. жас»).* *Гидромека* гидродинамика және гидростатика болып екі түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОМЕХАНИКАЛАНДЫРУ е т. *Жер қазу, кен өндіру жұмыстарын судың ағын күшімен атқаратын әдіс. Гидромека* *аландыру* жер үстінде де, су астында да, жер қойнында (қыртысында) да жүргізіледі, құрылыс жұмыстарында кеңінен қолданылады (шұңқыр қазу, бөгет салу, өзен-көлдерде кеме жүретін су жолын тереңдету, канал қазу, жер суландыру жүйелерін жасау және т.б.) (Қаз. тілі термин. Су.). *Гидромека* *аландыру* *дың* қарқындылығы жаңа құрал-жабдықтардың жасалуын, технологиялық процестерді автоматтандыру жетістіктерімен байланысты (ҚҰЭ).

ГИДРОМОНИТОР [грек. hydor – су, ағыл. monitor – су атқылау] з а т. т е х. *Грунттарды, таужыныстарды және т.б. материалдарды жуып-шаю және ұсату мақсатында су ағыншаларын түзу және олардың шұбын басқаруға арналған құрылғы. Гидромонитордың* *мелиорацияда* жер имараттарының құрылысын жүргізу кезінде грунттарды үю, тығыздалған грунттарда орлар, каналдар, шұңқырлар қазуға пайдаланады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОМУСКОВИТ з а т. м и н. *Силикаттар класы, қабатты типінің гидрослюда* *лар тобына жататын минерал* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОМУФТА [грек. hudor – су, нем. Muffe – байланыстырушы құрылғы] з а т. т е х. *Айналымы қозғалыс беруге арналған гидротехникалық құрылғы. Гидромуфтаға* *түсетін* күш шамасын немесе оның жұмыстық тетігінің геометриялық сипаттамаларын өзгерте отырып, жетектелуші біліктің айналу жылдамдығын реттеуге болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОНАСОС з а т. т е х. *Су бүріккіш; су ағызатын аспап.* ДТ-54 тракторында арнаулы кронштейнге С-4 комбайнынан алынған *гидронасос* қояды (Тракторист.).

ГИДРОНИМ з а т. л и н г в. *Топонимнің бір түрі, кез келген су объектісін білдіретін жалқы есім. ≈ Гидронимдер* тобы.

ГИДРОНИМДІК с ы н. л и н г в. *Гидронимге қатысты. ≈ Гидронимдік* атау.

ГИДРОПЕДОЛОГИЯ з а т. г е о л. *Топырақ суының қозғалысы мен қасиеттерін топырақ ортасының құрылысымен және құрылымымен байланысты зерттейтін ғылыми сала* (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОПОНИКА [грек. hydor – су, ponos – жұмыс] з а т. б и о л. *Көкөніс, жидек, өсімдік өсімдіктерді топырақсыз, минералды элементтер тұздарының судағы ерітіндісіне өсіру тәсілі. Гидропоникада* *қолданылатын* ерітінділердің құрамы өсімдіктердің биологиялық қасиетіне қарай әртүрлі болады, көп тарағаны – кноп және гелергель ерітінділері (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОПУЛЬТ [грек. hydor – су, лат. (cata) pulta – атқыш құрылғы, аспап]. з а т. т е х. *Су бүркегін қол насосы бар ыдысты аспап.* Қораның қабырғаларын, еденін, құрал-жабдықтарды, оттықтарды ластан тазартып, оны *гидропультпен* және түрлі тозандатқыштармен дезинфекциялайды (Р.Әбуғалиев, Кой өсіруші.). Ерітіндіні *гидропульт* немесе бакшада су шашатын су сепкіш арқылы бүркеді (Малазығы).

ГИДРОСЛЮДАЛАР з а т. м и н. *Жіңіре қабыршақтардан тұратын, су молекуласымен қаныққан минералдар тобы.*

ГИДРОСТАНСЫ з а т. т е х. *Судың ағыс күшін электр қуатын өндіруге пайдаланатын су электр стансысы.* Біздің ірі *гидростансы* *ларымыздың* беретін электр энергиясы аққан судың энергиясынан пайда болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Өзінің құламалы *гидростансы* *ларымен* бірге Ингури жыл сайын бес жарым миллиард киловатт сағат электр қуатын өндіретін болады («Лен. жас»).

ГИДРОСТАТИКА [грек. hydor – су, statos – қозғалмайтын] з а т. ф и з. *Сұйық заттың*

тепе-теңдігін және оның ішіне батырылған денеге тигізетін әсерін зерттейтін гидро-аэромеханиканың бөлімі. «Қалқып жүретін денелер туралы» деген еңбегінде Архимед *гидростатика* ғылымының іргесін қалады деуге болады (О.Жәутіков, Математика.). Ол қайтып келген соң *гидростатика* мен айналу эллипсоидтар тартылысы жөнінде үлгілі туынды «Жер фигурасы теориясын» (1743) жарыққа шығарды (А.Кобесов, Математика.). *Гидростатиканың* негізгі бір мәселесі – қысымның сұйықтық ішінде таралуын зерттеу (ҚҰҰ).

ГИДРОСТАТИКАЛЫҚ с ы н. ф и з. *Гидростатикаға тән, қатысты.* Бұған жоғары температура, *гидростатикалық* қысым және литосфера қойнауындағы заттың өзара бөлінуіне себепші болатын қуатты біржақты қысым тән келеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Гидростатикалық деңгей. ф и з. *Жерасты суының кен қазбаларындағы тұрақтанған деңгейі. Гидростатикалық деңгей –* теңіз деңгейі бетінен (абс. белгілер), сулы горизонт төбесінің немесе табанының шартты беттерінен метрмен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Гидростатикалық теңдестік. ф и з. *Қосымша сыртқы күштер болмаған жағдайда сұйықтықта орныққан теңдестік* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГИДРОСФЕРА [грек. hydor – су, sphaire – шар] з а т. г е о г р. **1.** *Жер шарындағы барлық су объектілерінің жиынтығы.* Жер бетінде *гидросферада* кездесетін барлық судың қоры шамамен 1400 миллиард текше километрден асады (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). Шөгінді (тұнба) таужыныстардың басым көпшілігі *гидросфера* мен литосфераның жапсарында қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология.). **2.** *Жер бетінен үздік-үздік көрініс беретін, алайда шартты түрде болмысын құрайтын тұтас геосфералардың бірі ретінде дараланған ғаламшар қабаты. Гидросфера –* мұхиттардың, теңіздердің, көлдердің, өзендердің, мұздықтардың және жерасты суларынан тұратын Жердің су қабаты (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жер бетінен төмендегі жерасты суларының барлық түрі планетаның жерастылық *гидросферасын* құрайды (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Гидросфераның* орташа қалыңдығы 3,8 км-ге жетеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидросфераның ластануы. *Ластағыш заттардың гидросфераға мол мөлшерде түсуі, олардың өзен, су қоймалары, көлдер мен теңіздер, мұхиттар мен жерасты сулары*

ортасының қалыпты жағдайын бұзуы (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОТАСЫМАЛ з а т. т е х. *Өнімді сұйықтықтардың көмегімен тасымалдау.* Қызылша, картоп және т.б. көкөністерді өндірісте су ағыны бар каналдармен тасымалдау *гидротасымалға* жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОТЕРАПИЯ [грек. hydor – су, the-
rapeia – емдеу] з а т. м е д. *Сумен (ванна, душ, су бүрку т. б.) емдеу әдісі.*

ГИДРОТЕРАПИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Гидротерапияға тән.* Курортта емделуге белгілі бір *гидротерапиялық* және бальнеологиялық процедуралар жатады (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

ГИДРОТЕРМА [грек. hydor – су, thermos – ыстық] з а т. х и м. *Гидротермалық ерітінділер.*

ГИДРОТЕРМАЛЫҚ [грек. hydor – су, thermos – ыстық] с ы н. *Жерасты ыстық сулар мен қайнарларға қатысы бар.* Геологиялық әдебиетте әдетте «*гидротермалық ерітінділер*» (синонимі гидротермалар), «*гидротермалық процесс*» және «*гидротермалық кен*» деген сөз тіркестері түрінде ұшырасады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Гидротермалық ерітінділер. х и м. *Жер қыртысының қимасындағы айналымында минералды заттардың қозғалыстарына және түзілуіне жағдай жасайтын, көбінесе газдармен қаныққан ыстық сулы ерітінділер. Гидротермалық ерітінділер құрамындағы газ мөлшерінің барынша өзгермелілігі себепті кей ретте пневматолитті-гидротермалы ерітінділер деген сөз тіркесін қолдануға тура келеді* (Қаз. тілі термин. Геология.).

Гидротермалық процестер. г е о л. *Таужыныстың жарықтары мен куюектеріне қойнаулық ыстық ерітінділер есебінен (әсерінен) жаңа минералдардың қалыптасу процестері* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГИДРОТЕХНИК з а т. *Гидротехниканың маманы.* Әрбір экспедицияның құрамында маман қоныстандырушылар, агрономдар, жер қыртысын зерттеушілер, *гидротехниктер* болды (Жаңарған өлке.). Андрей Көптілеуовтің негізгі мамандығы – *гидротехник*. Отты жігіт осы өз жұмысын да ойдағыдай атқарып жүр («Лен. жас»).

ГИДРОТЕХНИКА [грек. hydor – су, technike – шеберлік] з а т. т е х. *Су күшін жан-жақты пайдалануды (канал қазу, плотина т.б.) қарастыратын, зерттейтін техниканың бір саласы.* Ербол... енді сол институттың тоғыз факультетінің ішінен *гидротехника*

факультетін таңдады (С.Сейітов, Жылдар.). Орыс халқының *гидротехникасы* н дамытуға құрылысшы К.Д.Фролов та үлкен үлес қосқан (Ж.Жатқанбаев, Су.).

ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Гидротехникаға тән, гидротехникаға қатысты.* Біз Кеңес Одағының тікелей көмегімен салынған Египеттің басты кәсіпорындары – Асуан *гидротехникалық* жүйесінде, Хелуандағы металлургиялық комбинатта, сондай-ақ Александриядағы кеме верфін, Махалла-өл-Кубрадағы тоқыма комбинатында, Ат-Тахирдегі жаңадан игерілген жерлерді көрдік (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Суы азайған аймақ пен суы молайған жерлердегі ауа райының өзгеруі және *гидротехникалық* жағдайы географиялық және экономикалық ірі мәселелерін шешу үшін еліміздің орталық ауданындағы көптеген ғылыми мекемелер ғалымдары талмай еңбектеніп келеді (Жер жаннаты). Тасмұрын гидрожүйесінің құрылысы, мұнымен бірге, әйгілі Қарой суландыру массивінің көптеген *гидротехникалық* жүйелерін салу қолға алынды («Білім және еңбек»).

Гидротехникалық есептеу. с у ш а р. *Сүзгілу ағынының құрылысқа тигізетін әсерін есептей отырып, оның түрлерін және жерасты суларында орнатылған құрылыстардан сүзіліп, оларды айналып өтуі қозғалысын анықтау.* Ауылшаруашылығы дақылдарын *гидротехникалық есептеу* бойынша дұрыс суару үшін облыста ең кемі 20 мың гидротехникалық құрылыс болуы тиіс («Соц. Қаз.»).

Гидротехникалық жапқыш. т е х. *Гидротехникалық құрылыстың су ағатын арнасын толық не жартылай жабуға арналған жылжымалы құрылғы. Гидротехникалық жапқыш* таяныш бөліктен және жылжымалы жапқыштан тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гидротехникалық жұмыстар. с у ш а р. *Су ресурстарын ұтымды пайдалану, ұдайы молықтыру, қорғау және судың зиянды әсеріне қарсы күресу үшін гидротехникалық құрылыстарды салуға бағытталған жұмыстар.* Тау-кен жұмыстары нәтижесінде бұзылған жерді рекультивациялау тау-кен, мелиорациялық, ауылшаруашылық және *гидротехникалық жұмыстар* ар комплексін жүргізуді көздейді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Гидротехникалық имараттар [ғимараттар]. с у ш а р. *Су қорын дұрыс пайдалану үшін қолданылатын гидротехникалық құрылыстар немесе судың зиянды әсеріне қарсы жүргізілетін құрылыстар кешені. Гидротехникалық имараттар* арқылы судың деңгейі, су өтімі су ағынының бағыты және оның жылдамдығы реттеледі, су тұнбалары-

ның режимі басқарылады (Қаз. тілі термин. Су.). Ірі *гидротехникалық ғимараттар* құрылысын жүргізгенде олардың беріктігін және бөгеннен судың ағып кетуінің ықтимал жолдарын анықтау мақсаттарында қатпарлану мен жарылыстардан жыныс қабаттарының бастапқы қалпының бұзылуы зерттеледі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Гидротехникалық құрылыстар. ә с к. *Кемелер мен гидроавиацияның орналасуын, флот және құрлықтағы әскерлер күшінің әскери қызметін қамтамасыз етуге арналған әскери арнайы инженерлік құрылыстар; сушаруашылығының техникалық құрылысы.* Сонымен қатар қала құрылысына, жол және *гидротехникалық құрылысқа* қажетті материалдарды қоса алғанда жыл сайын өңделетін бейруда жыныстардың (шағыл тастың, қиыршық тастың, цемент үшін шикізаттың және т.б.) мөлшері кемінде 100 млрд.т. болып отыр (Т.Қалыбеков, Экология.). Жер суару жүйелері мен *гидротехникалық құрылыстарды* жөндеп, қалпына келтіру, суармалы жерлерді тегістеу және олардың мелиорациялық жайын жақсарту болып табылады (Х.Мұстафин, Ақ тары.). Бірақ ертеде жер суару жүйелерін салу қол күшімен жүргізілгендіктен, *гидротехникалық құрылыстың* болмағандығынан ол жүйелер бірте-бірте бүлінген («Қаз. әдеб.»).

Гидротехникалық мелиорация. с у ш а р. *Суармалы жерге су беру режимін реттеу үшін қолданылатын шаралар жүйесі, су мелиорациясы. Гидротехникалық мелиорация* және жерді құрғату, суармалау және суландыру, тасқын су мен қар суын дұрыс пайдалану, сортаң жердің тұзын шаю, топырақ эрозиясына қарсы күрес шаралары жатады (Қаз. тілі термин. Су.). Орман және *гидротехникалық мелиорация*, агротехникалық шаралар жүргізу арқылы жағалау бойы су қорғау белдемдерін құру тыңайтқыштар мен пестицидтердің ашық су көздеріне түсуін болдырмаудың жалпы өлшемі болып табылады (Табиғат сулары.).

ГИДРОТОРАКС [грек. hydor – су, thorax – кеуде] з а т. м е д. *Сүйіктіқтың өкпеқапта жиналуы.*

ГИДРОТРАНСФОРМАТОР [грек. hydor – су, transformare – өзгерту] з а т. т е х. *Қозғалтқыштан берілетін айналдыру моментін немесе мәшине – құрал білігінің айнымас жиілігін сатысыз өзертуге арналған гидродинамикалық беріліс механизмі. Гидротрансформатор* автомобильдердің, локомотивтердің т.б. күштің берілістерінде қолданылады (ҚҰЭ).

ГИДРОТУРБИНА [грек. hydor – су, франц. turbine – козғалтқыш] з а т. т е х. *Судың механикалық энергиясын біліктің айналмалы энергиясына түрлендіретін роторлы қозғалтқыш. Гидротурбина* әрекет ету қағидасы бойынша активті және реактивті болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Жасанды жолмен аэрациялаудың ең тиімді тәсілі – *гидротурбиналардың* сорушы құбырының кеңею алқымына ауа жіберу (Табиғат сулары.).

ГИДРОҰРҒЫШ з а т. к е н. *Терең қығыманы бұрғылауға арналған құрал.* Жарылыс шпурлары мен ұңғымаларын гидроұрғылық бұрғылау минералдық маймен не басқа агентпен 15-30 Мпа қысыммен жұмыс істейтін *гидроұрғыштармен* жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОҰШАҚ з а т. ә с к. *Су бетінен шығып, қона алатын ұшақ. Гидроұшақ* ұшатын қайық (қайыққа ұқсас су өтпейтін жүзбелі фюзеляж), қалтқылы ұшақ (сигара типті доғал қалтқылар әдеттегі ұшақ шассиінің орнына қолданылады) болып бөлінеді (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ГИДРОҰЙНДІ з а т. к е н. *Сулы қоспа түрінде әкелінетін аршылым таужыныстарын жайгастыруға арналған арнайы гидротехникалық құрылыс. Гидроұйінді* де сулы қоспаны қабылдау, одан таужынысты бөліп алу, қолданылған суды тұндыру мен оқшаулау процестері өтеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОФИЗИКА [грек. hydor – су, physike – табиғат] з а т. ф и з. *Жердің судан тұратын қабатында болатын физикалық процестерді зерттейтін ғылым. Гидрофизика* судың сұйық, қатты, газ күйіндегі молекулалық құрылысын, судың, қардың, мұздың әртүрлі физикалық қасиеттерін, тұйық сулардағы динамикалық, термикалық процестерді, судан, қардан, мұздан жарықтың өтуін және оның осы ортада таралуын, шашырауын зерттейді (ҚҰЭ).

ГИДРОФИЛДІК [грек. hydor – ф и з. су, phileo – жақсы көру, бейім] с ы н. *Заттың (материалдың) суға шылғанғыштық қасиеті. Гидрофилдік* қасиет матааларды жылдам бояу, жуу және ағарту жұмыстарында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.). *Гидрофилдік* қасиетке ие заттарға саз, силикат т.б. жатады (ҚҰЭ).

ГИДРОФИТ [грек. hydor – су, phyton – өсімдік] з а т. ө с. *Тек сулы ортада өсетін өсімдіктер* (мыс., қамыс, күріш, қоға). *Гидрофиттердің* кейбіреулерінің тамыры жерге

жетіп бекінсе, енді біреулері бос қалқып жүріп өседі (Қаз. тілі термин. Биология). Қияқ пен қоға қамыс төрізді, *гидрофиттерге* – суға тек төменгі балақ бөлігі ғана батып өсетін өсімдіктер қатарына жатады (Табиғат сулары.).

ГИДРОФОБТЫҚ [грек. hydor – су, phobos – қорқыныш] с ы н. *Заттың (материалдың) су тепкіштік қасиеті. Гидрофобтық* қасиеті бар материалдармен көптеген заттардың (металл, маталар, қайыстар, ағаштар және т.б.) бетін қаптау арқылы ылғалды атмосфера әсерінен сақтайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Гидрофобтық* қасиетке ие заттарға металдар, көптеген органикалық заттар (парафин, нафталин, майлар т.б.) жатады (ҚҰЭ).

ГИДРОФОН [грек. hydor – су, phone – дыбыс] з а т. т е х. *Су астындағы дыбысты жазып алатын аспап.* Енді катер қайнаған шабақтардың ортасына барды. Балықтар одан ығысып, жөңкіліп барады. *Гидрофон* небір ғажап дыбыстарды жазып жатыр («Лен. жас»). Тюлень құлағының құрылысы принципіне сүйеніп, су астында дыбысты қабылдайтын *гидрофон* жасалды (Жалпы биология).

ГИДРОФОНДЫҚ с ы н. *Гидрофонға тән, гидрофонға қатысты.* Парникте, теплицеде пленкалы *гидрофондық* әдістер бойынша өсімдік егілетін жерлерді суару тәртібі далалық егістік жерге қарағанда өзгешеелеу келеді (Д.Әбілев, Помидор.).

ГИДРОХИМИЯ з а т. х и м. *Қоршаған ортада жүретін биологиялық, химиялық, физикалық процестердің әсерінен болатын табиғи сулардың химиялық өзгерістерін, оның құрамын, мөлшерін зерттейтін ғылым. Гидрохимия* табиғи сулардың өнеркәсіп орындарын, елді мекендерді, қалаларды сумен жабдықтаудың, жер суғарудың, шипалы арасан суларын емдік мақсатта қолданудың жолдары мен тәсілдерін анықтайды (ҚҰЭ).

ГИДРОХИМИЯЛЫҚ с ы н. *Гидрохимияға тән, гидрохимияға қатысты.* Балық өсіретін әрбір шаруашылықта *гидрохимиялық* тексеру жүргізетін және балық ауруларының түрін анықтайтын лабораториялар болуға тиіс (Т.Телеуғалиев, Балық ауруы.). Қазақстанда *гидрохимиялық* зерттеулер мен ғылыми-зерттеу институттары, жоғары оқу орындарының химия кафедралары, басқа да ғылыми-өндірістік мекемелер айналысады (ҚҰЭ).

Гидрохимиялық аномалия. х и м. *Жерасты суларының таралу аумағының, олардың химиялық құрамының қандай болса да көрсеткіштері бойынша (жалпы минералдылығы, жеке құрамбөліктерінің мөлшері және т.б.) берілген сулы горизонтқа, кешенге және т.б.*

тән жерасты сулары химиялық құрамынан айырмашылығы болатын бөлікшесі (телімі) (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрохимиялық талдау. х и м. *Судың химиялық құрамын анықтау үшін қолданылатын әдістердің жиынтығы. Г и д р о х и м и я л ы қ т а л д а у д ы ң* мақсаттары мен міндеттеріне байланысты оның толықтығы мен түрі өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Геология).

Гидрохимиялық іздеу әдісі. х и м. *Табиғи (негізінен жерасты) сулардың химиялық құрамын зерттеу арқылы әртүрлі пайдалы қазба көздерін іздеу. Г и д р о х и м и я л ы қ і з д е у ә д і с і* кенді денелердің шашыранды элементтерінің гидрохимиялық жиексәулелерін зерттеуге негізделген (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИДРОХОРИЯ [грек. hydor – су, choreo – жылжымын, тараймын] з а т. б и о л. *Ұрығы, споралары су арқылы таралатын өсімдіктер мен саңырауқұлақтар (Қаз. тілі термин. Су.).*

ГИДРОШАХТА з а т. к е н. *Су күшін кен өндіру үшін пайдаланатын шахта. Г и д р о ш а х т а* – забойларда пайдалы қазылымды уату және оны жерасты қазбалары бойымен байыту фабрикасына тасымалдау су ағыны қуатымен жүзеге асырылатын шахта (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОЦЕФАЛИЯ [грек. hydor – су, kephale – бас] з а т. м е д. *Мида шамадан тыс сұйықтың жиналуына байланысты оның дұрыс қызмет етуі бұзылатын жүйке ауруы.*

ГИДРОЦИКЛОН [грек. hydor – су, kuklon – айналмасы] з а т. г е о л. *Сұйықтықтардағы қалқыма бөлшектерді ірілігі, нысаны, тығыздығы бойынша екі функцияға ажыратуға арналған аппарат. Г и д р о ц и к л о н* өндірісте ауаны шаңнан арылту, сұйықтарды мөлдірлендіру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГИДРОЭКОЛОГИЯ [грек. hydor – су, logos – ілім] з а т. э к о л. *Жалты су экожүйелерінің тіршілік жағдайын, олардың құрылымын және тіршілік заңдылықтарын зерттеумен айналысатын ғылым саласы. Г и д р о э к о л о г и я* табиғи және қоғамдық құбылыстарды өзара байланысты объектілерден тұратын күрделі жүйелер ретінде қарастырады, осы жүйедегі құбылыстар мен объектілер арасындағы өзара масса, қуат және ақпарат алмасу процестеріндегі судың ерекше рөлін, т.б. зерттейді (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОЭКСТРУЗИЯ [грек. hydor – су, extrusio – ығыстырып шығару] з а т. к е н. *Металды қысыммен өңдеу процесі. Г и д р о э к с т р у з и я* орындалатын қондырғыларды сұйықтықты сығу негізгі сыртта болатын және контейнердегі сұйықтыққа қысым тығыз-

далған штемпель – баспақтың орнын ауыстыру арқылы жасалатын 2 топқа бөлуге болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОЭЛЕВАТОР [грек. hydor – су, лат. elevator – көтеруші] з а т. *Сұйық пен су қоспаларын айдайтын және жоғары көтеретін ағынды сорғы. Г и д р о э л е в а т о р* жұмысы соплоға қысыммен келтірілген сұйықтық ағынының энергиясын пайдалануға негізделген (ҚҰЭ). *Г и д р о э л е в а т о р* – сулы қоспаны немесе суды көтеру мен қотаруға арналған су шашпытқы аппарат (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГИДРОЭЛЕКТРСТАНСЫ з а т. *Су электрстансысы. Көтерілген теңіз суларына бірнеше г и д р о э л е к т р с т а н с ы л а р ы н* салу жобаланып отыр (Ж.Жатқанбаев, Су.).

ГИДРОЭНЕРГЕТИКА з а т. ф и з. *Су ресурстарының әлеуеттік энергиясын пайдалануды қарастыратын энергетика саласы. XIX ғасырдың 1-жартысында гидротурбина жасалды. Электр машинасының жасалуы мен электр энергиясын алыс қашықтыққа жеткізу тәсілінің ашылуына байланысты г и д р о э н е р г е т и к а н ы ң* маңызы артты (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ с ы н. т е х. *Гидроэнергетикаға қатысты, гидроэнергетикаға тән. Су шығыры, су диірмені – ертеден белгілі г и д р о э н е р г е т и к а л ы қ* қондырғылар (Қаз. тілі термин. Су.).

ГИДРОЭНЕРГИЯ з а т. т е х. *Халықшаруашылығы мақсатына пайдаланылуы мүмкін ағын су мен суқойма суларының әлеуетті энергиясы. Г и д р о э н е р г и я* жаңартылатын көздеріне жатады, оны пайдалануда қоршаған орта айтарлықтай ластанбайды (Қаз. тілі термин. Су.). Патшалық Россияның ұлт аймақтары экономика жағынан артта қалған. Ал олардың территориялары отынның, түсті металдың, г и д р о э н е р г и я н ы ң, химия шикізатының қорына өте бай болатын (СССР экон. геогр.).

ГИЛЕЯ [грек. hyle] з а т. б о т. *Мәңгі жасыл ылғалды ормандардың жалты аты. Таралуы мен өсу жағдайларына байланысты жазық, батпақ және таулы г и л е я л а р ғ а* ажыратылады (ҚҰЭ).

ГИЛЬДИЯ [нем. Gilde] з а т. т а р. *Орта ғасырдағы Ресей және Еуропа елдеріндегі көпес саудагерлер одағы. Тері саудасынан байыған ол [Иван Коробейников] тез арада бірінші г и л ь д и я* сәудегерінің даражасына жетіп, Омбыда асты күйген кірпіштен, үсті қарағай бөренеден этажды үлкен үй салған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ГИЛЬЗА [нем. Hülse] з а т. ә с к. *Мылтық, зеңбірек оғының қабы. Құдамның... тауып бер-*

ген мылтығы «Смит Вильсон» деп аталатын тапанша болды. Өзінің ұңғысын тот басып, оқ орнаған *г и л ь з а л а р ы* көгеріп кетіпті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Капитан жалма-жан портфелін ашып, ішінен атылған оқтың *г и л ь з а с ы н* шығарды (Б.Тілегенов, Көктем.).

ГИЛЬОТИНА [франц. guillotine] з а т. т а р. *Францияда 1792 жылдан бері дәрігер Ж.Гильотеннің ұсынысы бойынша кеңінен қолданылған жазалау (бас кесу) құралы.* Иә, сол жылдарда тоқтаусыз бас кесіп тұрған сталиндік *г и л ь о т и н а* ешкімнің ұлтын талғап, жасын таразылаған жоқ. Оның тойымсыз көмейі баршаны – алпыс-жетпістегі ақсақалды да (мәселен, Әлихан, Ахмет сынды арыстар), қырық-елудегі кемеліне келген кеменгерді де, жиырма-отыздағы қыршын боздақтарды да күн-түн демей жұтып жатты (Р.Сыздық, Х.Досмұхамедұлы//Алғы сөз).

ГИМН [грек. hymnos] з а т. **1.** *Бір таптың я бір мемлекеттің бірлік нышан белгісі ретінде қабылданған салтанатты өлең, әнұран.* Қазақстан Республикасының мемлекеттік нышандары – Туы, Елтаңбасы және *Г и м н і* бар. Олардың сипаттамасы және ресми пайдаланылу тәртібі конституциялық заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы). **2.** *Салтанатты жағдайда айтылатын мадақ өлең.* «Баймағамбет сұлтанға» өлеңінде Исатай көтерілісінің максатын ашық айта келіп, «Мен кескекті ердің сойымын кескілеспей басылман» деп айбаттанады. Сөз жоқ, бұл үлкен күрес жолындағы жауынгердің, бүкіл жарқын да еркін өмірге үміт артқан елдің рухын көтеретін жалынды *г и м н і н д е й* естіледі («Түркістан»).

ГИМНАЗИСТ з а т. *Гимназия шәкірті.* Баласы Қазыбайдың қайда Карпық, Атанған *г и м н а з и с т*, туған артық. Орысша осы күні сөйлестірсе, Бөлемді тастар еді-ау бір-ақ тарпып (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.). Сұлтанмахмұт: «Абайды білесің бе?» – деп сұрағанда, *г и м н а з и с т* Хасен Абайды жөнді білмейді екен (Д.Әбілев, Арман.).

ГИМНАЗИСТКА з а т. *Гимназияда оқитын қыз.* Наурыз Толқынның ауыл киімін түгел тастап, *г и м н а з и с т к а н ы ң* формасымен тұрғанына сүйсіне көз тоқтатты (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Толқын болса, Бақтияр байдың алақанына салып отырған жалғыз қызы – *г и м н а з и с т к а* («Қаз. әдеб.»).

ГИМНАЗИЯ [грек. gymnasion] з а т. **1.** т а р. *Батыс Еуропа елдерінде он жетінші ғасырда қайта өркендеу дәуірінде пайда болған, жалпы білім беретін орта мектеп. Г и м н а з и я д а*

сол кезде Михаил Васильевич Фрунзе де оқыған (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Оның [Балуан Шолақтың] аңдып отырғаны – ояздың Омбы *г и м н а з и я с ы н д а* оқып жүрген қызы – Татьяна еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** *Негізгі және қосымша жалпы білім беру бағдарламаларын іске асыратын, оқушыларды олардың бейімділігі мен қабілетіне сәйкес тереңдетіп, салаға бөліп, саралап оқытуды көздейтін, жалпы орта білім беретін оқу орны.*

ГИМНАСТ [грек. gymnastes] з а т. с п о р т. *Гимнашшы.* Кен инженері, «Мырғалымсай» руднигінің смена бастығы Леонид Пятигорский – шебер *г и м н а с т*, өзінше жаттығады («Лен. жас»). Алуан түрлі костюм киген күлдіргіштер (клоун), биікте шарықтайтын *г и м н а с т а р*, неше алуан акробаттар бас айналарлық биікте ойын көрсетіп, жарнамалардан елге қарап, жұртты шақырып тұрды (М.Төнекеев, Қажымұқан).

ГИМНАСТЕРКА з а т. *Әскери формада тігілген сырт жейде.* Елжас *г и м н а с т е р к а с ы н ы ң* түймесін ағытты. Ептеп белбеуді босатты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң.). Әскери киімі қыздың талдырмаш денесіне үйлеспей-ақ тұр... белін қынап бұған мол *г и м н а с т е р к а* да қорбиып қолпылдап тұр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн).

ГИМНАСТЕРКАЛЫ с ы н. *Гимнастеркасы бар, гимнастерка кисе.* Әжіғалимен бірге мінбенің қасында тұрған сұр *г и м н а с т е р к а л ы* жігіт: – Қазір Қарекен айтады, – деді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ГИМНАСТЕРКАШЕҢ ү с т. *Гимнастерка ғана киген.* Жылы үйден *г и м н а с т е р к а ш е ң* жеңіл шыққан Ақжолдың денесі сәл тітіренді (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

ГИМНАСТИКА [грек. gymnastike] з а т. с п о р т. *Денені, ағзаны шынықтыру және үйлесімді дамуы үшін жасалатын спорттық жаттығулар жүйесі. Г и м н а с т и к а* тыныс алу резервін көбейтумен бірге жүрек қызметін дұрыстайды (М.Сисекенов, Өкпе ауруы.). Күнде таңертең жасалған *г и м н а с т и к а н ы ң* гипертония ауруынан ойдағыдай емделуге көмектесетіні күмәнсіз (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

Көркем гимнастика. с п о р т. *Әртүрлі бір нәзік, әдемі де қиын дене қимылын орындайтын спорт ойынының бір түрі.* Ортаға *к ө р к е м г и м н а с т и к а д а н* қыздар тобы шықты («Лен. жас»). Целиноградтағы балалар спорт мектебіндегі *к ө р к е м г и м н а с т и к а* секциясына қатысушылар саны күннен-күнге артып келеді («Спорт»). *К ө р к е м г и м н а с т и к а д а н* Румын қыздары ешкімге дес бер-

меді («Жас Алаш»). Ал Қазақстан Әлем ойындарында *көркем гимнастика* мен акробатикадан бақ сынайды («Алматы ақшамы»).

ГИМНАСТИКАЛЫҚ с ы н. *Гимнастикаға тән, гимнастикаға қатысты*. Жарыс өтетін күн мәре алдындағы қобалжуға толы. Мұндайдан құтылу үшін 5-10 минуттай жеңіл жүгіріспен немесе кәдімгі *гимнастикалық* жаттығулармен айналысу керек («Лен. жас»). *Гимнастикалық* жаттығулар организмді шынықтырып, бойға қуат беріп, денсаулықты онан сайын жақсартып түседі (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ГИМНАСШЫ з а т. с п о р т. *Гимнастикамен үнемі үзбей жаттығушы, соның маманы, кәсіпкер спортышы*. Әзірбайжан астанасы Баку қаласында 50-ге жуық *гимнасшы* қатысқан Әлем кубогында қазақстандық Әлия Жүсіпова ресейлік Алина Кабаева мен Ирина Чачинамен, болгариялық Элизабет Пейсиевамен, грекиялық Елена Андроллинмен, испаниялық Алмудена Сидпен және атақ-даңқы бүкіл әлемге белгілі басқа да спортшылармен бәсекелесіп, екінші орынды қанжығасына байлады («Егемен Қазақстан»).

ГИНАНДРОМОФИЗМ з а т. б и о л. *Буынаяқты денелерде жиі кездесетін жыныстық ауытқу*. *Гинандроморфизмнің* негізінен буынаяқтыларда көп таралуы оларда жыныс гормондарының болмауына байланысты (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИНГИВИТ [лат. gingiva] з а т. м е д. *Тіс қызыл иегінің қабынуы*.

ГИНЕКОЛОГ з а т. *Гинекология маманы, дәрігері*. Балгер әйелдер акушерка мен *гинекологтың* рөлін атқаруға тырысады (Семья тәрбиесі).

ГИНЕКОЛОГИЯ [грек. gune – әйел, logos – ілім] з а т. м е д. *Әйелдердің анатомия-физиологиялық ерекшеліктерін және жыныс жүйесі ауруларын зерттейтін, оларды емдейтін, алдын алатын клиникалық медицина саласы*. Ол [ацеклидин] хирургия, *гинекология* және урология практикасында жиі қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Гинекология* туралы алғашқы түсініктер ежелгі Үндістан, Греция, Мысыр мемлекеттері аумағынан табылған қолжазбаларда кездеседі (ҚҰЭ).

ГИНЕКОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Гинекологияға тән, гинекологияға қатысты*. Республикада жүйелі *гинекологиялық* зерттеулер 1931 жылы Қазақ медициналық институтында акушерлік және гинекология кафедрасы ашылғаннан кейін басталады (ҚҰЭ).

ГИНЕКОМОСТИЯ [грек. gune – әйел, mastos – сүт безі] з а т. м е д. *Ер адамда сүт*

безінің үлкеюі. *Гинекомостия* ағзадағы гормондар (андрогендік – еркектік және эстрогендік – әйелдік) тепе-теңдігінің және жыныс бездерінің қызметі бұзылуынан пайда болады (ҚҰЭ).

ГИНКГО [лат. ginkgo biloba] з а т. ө с. *Ащытұқымдылар типіне жататын, әрі гинколар тұқымдасы мен табының жалғыз гана өкілі, реликтілік ағаш*. *Гинкго* өсімдігінде биологиялық белсенді заттар (дәрумендер) көп болғандықтан одан дәрі жасап, көптеген ауруларға қарсы қолданады, оны Қытай, Жапон, Корей елдерінде «өмір ағашы» дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГИПЕР ... [грек. hyper] *Күрделі сөздердің мөлшерден асатын, шамадан тыс, артық деген мағынасын беретін бөлігі*.

ГИПЕРБАЗИТ з а т. к е н. *Құрамында дала шпаттық жоқ немесе аз, кремнезем мөлшері өте аз (SiO₂ <45%), негізінен түсті минералдардан тұратын магмалық таужыныстардың жалпылама атауы*. *Гипербазиттер* үш топқа бөлуге болады: 1) пироксениттер мен горнблендиттер; 2) перидотиттер; 3) оливиниттер мен дуниттер. Бұл топтардың әрбіреуі жекелеген таужыныстардың бірнеше түрлерін біріктіреді (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИПЕРБАЙЛАНЫС з а т. и н ф. <ағыл. hyperlink> *Экранда ашық тұрған ағымдағы құжаттың басқа бір бөлігіне өтуді ұйымдастыратын, [гипермәтіннің] (hypertext) ерекшеленіп, басқа түске боялып белгіленген элементі* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГИПЕРБОЛА¹ [грек. hyperbole] з а т. ә д е б. *Сөз әсерін күшейте түсу үшін шамадан тыс асыра әсірелеу мақсатымен қолданылатын стилистикалық сөйлеу айшықтары*. *Гипербола*, әдетте, ойды ерекше ұтымды, тартымды етіп жеткізу үшін әдеби немесе жай тілде қолданылады (Тіл білімі сөздігі). Әуезов патша чиновниктерінің де, қазақ тілмаштарының да қанаушылық кейпін сынайды. Бұл ретте эпостағы дәстүрлі әдіс – *гипербола* ны да пайдаланады («Қаз. әдеб.»).

ГИПЕРБОЛА² [грек. hyperballo] з а т. г е о м. *Дөңгелек коңустың екі жасаушысына параллель жазықтықпен қиылысуынан шығатын қисық сызық*. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы II ғасырдан бастап бұл қисықтар парабола, эллипс, *гипербола* деп аталады (О.Жәутіков, Математика.). Тендеулердің түріне қарап оларды эллипс, парабола, *гипербола* деп атап, тендеулерін қайта қорытып шығарған да осы Аполлоний (А.Көбесов, Математика.). Тартылыстың әсерінен аспан денесі тек эллипс емес, парабола, *гипербола*

жолдарымен де жүре алады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ГИПЕРБОЛАЛЫҚ с ы н. м а т. *Гиперболаға тән, гиперболаға қатысты.* Ол теңдеулер эллипстік, *г и п е р б о л а л ы қ* және параболалық болып үш типке бөлініп, осылардың әрқайсысынан шешудің (салудың) бірыңғай жалпы әдістері жасалады (А.Көбесов, Математика.). Олар эллипстік параболоидтер және *г и п е р б о л а л ы қ* параболоидтар болып бөлінеді (ҚСЭ).

ГИПЕРБОЛИЗМ з а т. ә д е б. *Әсірелеу әдісі, тәсілі.* Бейімбетте әдемілеу, асыра мақтау, *г и п е р б о л и з м* жоқ. Оның бар кейіпкері табиғи өз орнында, өз ортасынан оншама оқшауландырылмай суреттеледі («Лен. жас»).

ГИПЕРВИЗОР [ағыл. hypervisor] з а т. и н ф. *Біртұтас есептеу жүйесінде – виртуаль машиналарды және операциялық жүйелерді басқаруға арналған бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГИПЕРГИДРОЗ з а т. м е д. *Бүкіл дененің немесе дененің кейбір бөліктерінің шамадан тыс терлеуі.* Гипергидроздың шектеулі *г и п е р г и д р о з*, диффузды (аумақты) *г и п е р г и д р о з* деген түрлері бар («Парасат»).

ГИПЕРГЕНЕЗ з а т. к е н. Атмосфераның, гидросфераның және тірі заттектердің әсерінен жер бетінде және жердің жоғарғы қабығында пайда болатын таужыныстары мен минералдардың физикалық және химиялық процестерінің жиынтығы. *Г и п е р г е н е з* ге химиялық ыдырау, еру, гидраттану, карбонаттану т.б. ... жатады (ҚҰЭ). *Г и п е р г е н е з* – жердің кристалл затын өзгертетін және мұхиттардың, басқа барлық сулардың тұзды құрамын анықтайтын қуатты процесс (Қаз. тілі термин. Геология).

Гипергенез геохимиясы. к е н. Жердің беткі жағында атмосфераға, гидросфера және биосфераға тән факторлар әрекетінен бір минералдар мен таужыныстар қирап, екіншілері түзіліп жататын процестердің жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИПЕРГЛИКЕМИЯ з а т. м е д. Қан құрамындағы қант мөлшерінің шамадан тыс көп болуы.

ГИПЕРЕМИЯ [грек. hyper – артық, haima – қан] з а т. м е д. Кейбір ағза мен дене мүшелеріндегі ұсақ тамырлардың кеңею салдарынан шамадан тыс қан жиылуы. $\approx$ *Г и п е р е м и я* ауруы.

ГИПЕРЖАЗЫҚТЫҚ з а т. м а т. Көп-жақпен ортақ нүктесі бар және оны түгелдей бір жағына алып жатқан жазықтық. Таяныш жазықтығын кейде *г и п е р ж а з ы қ т ы қ* деп те атайды (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ГИПЕРИНДЕКС [ағыл. hyperindex] з а т. и н ф. Кейбір мәліметтер базасын басқару жүйелерінде қабылдаған мәліметтер базаларын индекс арқылы ұйымдастырудағы индексстердің жоғарғы деңгейі.

ГИПЕРИНФЛЯЦИЯ з а т. э к о н. Ақшаның шектен тыс құнсыздануы. *Г и п е р и н ф л я ц и я* – экономикалық қауіп қана емес, ол ең алдымен саяси қатер («Егемен Қазақстан»). Мемлекеттің ақша жүйесін өзгерту, жүргізіліп жатқан экономикалық реформадан, яғни бір мезгілде жүзеге асырылатын экономиканы тұрақтандыру, бейтараптандыру, жекешелендіру шараларынан тыс жағдайда өте қауіпті болуы және *г и п е р и н ф л я ц и я н ы* күшеюіне әкеліп соқтыруы мүмкін (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ГИПЕРКАЛЬЦИЕМИЯ [грек. hyper – артық, кальций және haima – қан] з а т. м е д. Қанда кальций ионының артып кетуі.

ГИПЕРМЕДИА [ағыл. hypermedia] з а т. и н ф. Мәтіннен басқа да мәліметтерді (бейнені, қозғалысты, түрлі түсті графиканы, дыбысты) көрсететін, гипермәтінге қарағанда кеңейтілген мультимедиялық ақпаратты экранда көрсетуді ұйымдастыру тәсілі. *Г и п е р м е д и а* тек бір тақырыптан екінші тақырыпқа ауысатын ғана емес, көптеген бейнелерді бір-бірімен байланысты түрде қарастыруға болатын оқыту және үйрету ортасы болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГИПЕРМЕДИАЛЫҚ с ы н. и н ф. *Гипермедиаға тән, гипермедиаға қатысты.* *Г и п е р м е д и а л ы қ* бағыттау – бір гипермедиялық тораптан басқа торапқа шектес гипертораптар арқылы ауыстыру процесі (Қаз. тілі термин. Информатика).

Гипермедиялық байланыс. и н ф. <ағыл. hyperlink, hypermedia link> *Гипермедиялық қосымша бағдарламадағы мәліметтердің дискретті блоктарының арасындағы бағытталған логикалық жалғастыру және соның нәтижесінде гипермедиялық бағыттарды жүзеге асыру.*

ГИПЕРМНЕЗИЯ з а т. п с и х. Еске түсіру мүмкіндіктерінің ерекше, кейде кінәратты түрде күшеюі. *Г и п е р м н е з и я* зият деңгейіне байланысты емес, тіпті кемақылдарда да байқалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Г и п е р м н е з и я* жағдайлары температура көтерілгенде, ми зақымданғанда, мидың үлкен жарты шарларының қабығының белгілі бір өңірлерін электрмен тітіркендіргенде байқалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГИПЕРОН з а т. ф и з. Массасы нуклонның (протон мен нейтронның) массасынан ара-

лық және ядролық уақыт масштабымен салыстырғанда ұзағырақ өмір сүретін тұрақсыз элементар бөлшек. *Г и п е р о н д а р* күшті өзара әсер кезінде пайда болып, әлсіз өзара әсер есебінен ыдырайды (ҚҰЭ).

ГИПЕРОНИМ [грек. *hyper* – жоғары, *onoma* – есім] з а т. л и н г в. *Тұр-тек ұғымына сәйкес келетін тілдік бірлік*. Мыс., қалампыр, нарцисс, райхан, раушан гипонимдері гүлдер атты *г и п е р о н и м* ге тұр-текке қатысты жалпылама тұр түсінігіне сәйкес келеді (Тіл білімі сөздігі).

ГИПЕРПАЗИЯ з а т. м е д. *Құрамындағы жасушалардың шамадан тыс көбеюі салдарынан белгілі бір ұлта немесе мүшелердің ұлғаюы*.

ГИПЕРОРЕКСИЯ з а т. *Шамадан тыс тәбет* (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ГИПЕРСТЕН [грек. *hyperstenos*] з а т. х и м. *Силикаттар класының пироксендер тобына жататын минерал. Г и п е р с т е н ультранегізді, негізді магмалық жыныстар мен гнейстерде, гранулиттерде кездеседі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИПЕРТЕНЗИЯ [грек. *hyper* – жоғары, лат. *tensio* – қысым] з а т. м е д. *Артериялық қан қысымының шамадан тыс көтерілуі*.

ГИПЕРТЕРМИЯ [грек. *hyper* – жоғары, *therme* – жылылық, ыстықтық] з а т. м е д. *Сыртқы факторлардың әсерінен ағзада жылудың көп жиналуынан дене қызуының шамадан тыс көтерілуі. Г и п е р т е р м и я* кезінде зат алмасуы мен қан айналысы бұзылады (ҚСЭ).

ГИПЕРТИРЕОЗ [грек. *hyper* – жоғары, *thyreoidea* – қалқан безі] з а т. м е д. *Қалқан безінің үлкейіп, қызметінің күшеюі*. Соңғы 15-20 жылдың ішінде *г и п е р т и р е о з* ды жемсау ауруын емдеуге тиреостат деген дәрі қолданылады (С.Табынбаев, Жемсау ауруы). *Г и п е р т и р е о з* зат алмасу процесінің жылдамдауынан, күшті қозудан және қорқу сезімінен болады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ГИПЕРТОНИЯ [грек. *hyper* – жоғары, *tonos* – қысым, күш тасу] з а т. м е д. *Қан қысымының шамадан тыс көтерілуінен қан тамырларының шамадан тыс керілуі, қан тасу*. Дәрігерлер сүлікті *г и п е р т о н и я*, көз, тері т. б. аурулардың кейбір түрлеріне қолданады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Г и п е р т о н и я* мен атеросклероз ауруларына шалдыққан орта жастағы адамдарға қызылшадан істелінген тамақты көбірек пайдаланған жөн (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Г и п е р т о н и я* кезінде ұсақ қан тамырларына сырттан күш түсіп, қатайып тарылады да, қанның күре тамырға өтуі қиындайды (ҚҰЭ).

ГИПЕРТОНИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Гипертонияға тән, гипертонияға қатысты*. *≈ Г и п е р т о н и я л ы қ* ауру.

Гипертониялық криз. м е д. *Гипертониямен және т.б. аурулармен ауырған кезде қан қысымының оқис, күрт көтерілуі*. Көп жылдан бері Сочи қаласында Н.А.Шульц пен курорттың бас терапевті Н.В.Романовскийдің басқаруымен инфаркт, инсульт, *г и п е р т о н и я л ы қ к р и з* және басқа да жүрек-қан тамырларының аурулары болмау үшін профилактикалық жұмыстар жүргізілуде (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ГИПЕРТРИХОЗ [грек. *hyper* – жоғары, *thrix* (*thrichos*) – шаш, түк] з а т. м е д. *Денеді шаштың, түктің шамадан тыс өсуі*.

ГИПЕРТРОФИЯ [грек. *hyper* – жоғары, *trophe* – қоректену] з а т. м е д. *Ағзаның кейбір мүшесінің қатты жұмыс істеуіне байланысты шамадан тыс үлкейіп кетуі*. Қуысы кеңейіп, еті *г и п е р т р о ф и я* ға айналған жүректің компенсаторлық қуатын қамтамасыз ету үшін, оны жеткілікті қоректендіріп отыру керек (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). *Г и п е р т р о ф и я* термині ісіктен немесе клетканың шамадан тыс өсуінен басқа үлкеюге қатысты қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ГИПНОАНАЛИЗ [грек. *hypnos* – ұйқы, *analysis* – ыдырау] з а т. *Гипноз арқылы емделушімен жүргізілетін психикалық талдау*.

ГИПНОГЕНДІ с ы н. **1.** *Ұйқы келтіретін;*
2. *Гипноз күйіне түсіретін немесе сондай күйде сақтайтын*.

ГИПНОЗ [грек. *hypnos*] з а т. м е д. **1.** *Сана-сыз толық тежелмеген, бірақ гипноздаушы психотерапевтің сөзін қабылдау қабілеті сақталған, тіпті сөзге реакциясы ояу кезіндегі де жоғары болатын жартылай ұйқыдағы ағзаның ерекше психикалық жағдайы. Г и п н о з* кезінде дененің, аяқ-қолдың бұлшық еттерінің күш-қуаты мен қалпы (тонусы) жоғары болады, сондықтан психотерапевтің талабына сай кейпін сақтайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Г и п н о з* сеансы кезінде алма деп картоп жегізуге, ат деп құр таяққа мінгізуге болады (М.Ысқақов, Соқыр сенім.). **2.** *Арбап ұйықтату, еркінен айыру, есінен адастыру, ұйыту*. Адамды *г и п н о з* б е н ұйыту үшін сөзді қолданудың неше түрлі әдісі бар (М.Мұқанов, Жан дүние.). Осы сәтте көмекке дәрігер Марио Беллини келді. Ол тісті жұлу үшін *г и п н о з* ды қолданды («Лен. жас»). Енді Бәтес *г и п н о з* күйіне ұшырағандай екен. Жуасыды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ГИПНОЗДА = е т. *Гипнозды қолдану, арбау.*

ГИПНОЗДАЛ= е т. *Гипноздың әсеріне ұшырау. Г и п н о з д а л ғ а н* адам өзінің іс-әрекеттерін сау кезіндегі сияқты қадағалап, саралап отырады (Ғалам ғажап.).

ГИПНОЗДАУ *Гипнозда етістігінің қимыл атауы; гипноздық күйге түсіру.* Белгілі бір жағдайда кез келген адамды *г и п н о з д а у-ғ а* болады (Ғалам ғажап.).

ГИПНОЗШЫ з а т. *Гипноз өнерінің маманы, гипноз жасаушы. Г и п н о з ш ы* адамның бір жеріне байқаусызда қатты әсер етеді. Ол кейде көп нәтиже береді (М.Мұқанов, Жан дүние). *Г и п н о з ш ы л а р* өздерін Құдайдың елшісіміз, періштеміз деп дәріптеді (Ғалам ғажап.).

ГИПНОЗШЫЛЫҚ с ы н. *Гипноз қолданушылық.* Неге жұрттың бәрі гипнозшы емес! *Г и п н о з ш ы л ы қ* өнерді үйренуге бола ма? (Ғалам ғажап.). Адам өзімен сөйлесіп отырған, екінші бір кісіге неғұрлым жігерлі, меселді болып көрінсе, оның *г и п н о з ш ы л ы қ* әсері де өтімдірек болады (Ш.Қожахметов, Ғалам.).

ГИПНОЛОГ з а т. *Гипноз өнерін зерттеуші ғалым. Г и п н о л о г т а р д ы ң* айтуынша, гипнозға көнбейтін адам жоқ екен (Ғалам ғажап.).

ГИПНОПЕДИЯ [грек. *hypnos* – ұйқы, *paideia* – оқыту, тәрбиелеу] з а т. п е д. *Шәкірттерді ұйқы кезінде оқытатын педагогикалық әдістердің ерекше бір түрі. Г и п н о п е д и я* әлі де толық зерттеліп, белгілі бір жүйеге түспеген (ҚСЭ). *Г и п н о п е д и я* арқылы берілетін ақпаратты меңгеру оқитын адамның жасына, жадына, сеанс санына, оқытудың бір сеансындағы бағдарлама көлеміне, сөйлеу интонациясына байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГИПНОТЕРАПИЯ [грек. *hypnos* – ұйқы, *therapeia* – емдеу] з а т. *Гипноз қолданылатын кез келген психотерапияны білдіретін жалпы термин. Г и п н о т е р а п и я* әдетте директивалық терапия деп пайымдалады, өйткені гипноз клиент басқа адамнан нұсқау алатын енжарлық күйін туғызады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГИПНОТИЗЕР з а т. *Гипнозшы, арбаушы, көзбайлаушы.* «Бұл, әрине, гипноз» – деп санайды, қаладағы *г и п н о т и з е р л е р д і ң* нелер ғажап фокустерін көрген Шоқан, – бұлар да, әрине, болашағы зор өнер (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ГИПНОТИЗМ [франц. *hypnotisme*] з а т. *Гипноз өнері, гипнозға тән құбылыстардың жиынтығы.*

ГИПО... [грек. *hupo*] *Күрделі сөздердің мөлшерден төмен, бір нәрсені азайтып көрсетуге байланысты мағынаны білдіретін бөлігі.*

ГИПОВИТАМИНОЗ з а т. м е д. *Ағзадағы дәрумен жетіспеушіліктен болатын ауру.*

ГИПОВОЛЕМИЯ з а т. *Жасушадан тыс сұйықтық көлемінің азаюы.*

ГИПОГЕВЗИЯ з а т. *Дәм сезудің патологиялық тұрғыдағы төмендігі* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГИПОГЕН з а т. *Терең, эндогендік, яғни жер қыртысы қойнауларындағы процестермен байланысты деген ұғымды білдіретін термин* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГИПОГЕНДІК с ы н. к е н. *Гипогенге тән, гипогенге қатысты. Г и п о г е н д і к* ерітінділер – Магманың кристалдануы барысында бөлініп, жер қойнауларынан көтерілетін ерітінділер атауы (Қаз. тілі термин. Геология.).

Гипогендік кенорын. к е н. *Жердің терең қойнауларында магмалық балқымалардан не қишті қысым мен жоғары температура жағдайындағы ыстық су ерітінділерінен пайда болған пайдалы қазба шоғырлары. Г и п о г е н д і к к е н о р ы н д а р ы н а* түсті, сирек, асыл және радиоактивті металл рудаларының кенорындары жатады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Гипогендік минерал. к е н. *Жер қыртысының терең қабатындағы сұйық магма кристалданған кезде түзілетін минерал. Г и п о г е н д і к м и н е р а л д а р д ы ң* көбі үгілу процестерінің әсерінен гиперген минералдарға айналады (ҚҰЭ).

ГИПОГЛИКЕМИЯ [грек. *hupo* – астында, *glykys* – шырын, *haima* – қан] з а т. м е д. *Қан құрамындағы қант мөлшерінің азайып, дене қызуының төмендеуі, бұлшық еттердің нашарлап, тез шаршағыш болуы.*

ГИПОДИНАМИЯ [грек. *hupo* – астында, *dynamis* – күш] з а т. м е д. *Адамның қозғалыс қимылы белсенділігінің шектелуінен, бұлшық еттердің жиырылу күшінің төмендеуінен ағза қызметінің (тірек-қимыл аппараты, қан айналымы, ас қорыту) бұзылуы.*

ГИПОКОРИСТИКАЛЫҚ [грек. *hypo-kristikon*] с ы н. л и н г в. э к с п р. *Еркелету, елжіреу мағыналарын білдіретін.* Мысалы, *г и п о к о р и с т и к а л ы қ* зат есімдер – ботақан, құлыншақ, апатай, Әулетжан, Әлкен, Өтеш (Тіл білімі сөздігі).

Гипокористикалық есім. л и н г в. *Екі түбір түлғаның орнына қысқартылып айтылатын бір түбір түлға немесе одан да қысқа айтылатын негізі бар есім сөз. Г и п о к о р и с т и к а л ы қ е с і м* бейтарап аффикс арқылы

да, жұрнақсыз да жасалуы мүмкін. Мыс., *Бақытжан – Бақыт, Ажарқан – Ажар* (Тіл білімі сөздігі).

ГИПОКСАНТИН з а т. б и о л. *Пуриндік негіздердің азоботық жағдайда ыдырауы нәтижесінде түзілетін органикалық зат. Организмде г и п о к с а н т и н* ксантинооксидаза ферментінің қатысуымен алғаш ксантинге, сонан кейін несеп қышқылына дейін ыдырайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИПОКСИЯ [грек. hupo – астында, oxugenium – оттект] з а т. м е д. *Ауада оттектің жетіспеуінен, кейбір аурулардан және уланудан байқалатын ағза ұлпаларында оттектің төмендеуі. Г и п о к с и я* бірнеше секундтан минутқа дейін, ал созылмалы түрінде бірнеше аптадан жылға дейін созылуы мүмкін (ҚҰЭ).

ГИПОЛОГИЯ [грек. hupo – астында, logos – ілім] з а т. *Сөйлеу қабілетінің патологиялық төмендігі. Бұл термин, әдетте, г и п о л о г и я* не ақыл-ой мешеулігінің, не моторлық дисфункцияның салдарынан болған жағдайларға арналады; егер ол мидың кінәратының салдары болса, тиісті термин афазия болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГИПОНИМ [грек. hupo – астында, onoma – есім] з а т. л и н г в. *Семантикалық жағынан бірыңғай лексикалық бірліктер тобына кіретін тілдік бірлік. Мыс., қайың, емен, қарағай, терек, шырша – түр ұғымдарын білдіретін г и п о н и м* жалпылама түр түсінігіне қатысы жағынан – ағаш (Тіл білімі сөздігі). *Г и п о н и м д е р* негізінде бір-біріне байланысты лексикалық бірліктер тақырыптық немесе лексика-семантикалық ірілі-уақты топтарға бірігіп қалыптасады да, идеографиялық сөздіктерге кіріп отырады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

ГИПОНИМИЯ з а т. л и н г в. *Түр-текстік қатынастары негізінде лексикалық-семантикалық тақырыптағы топтарға, семантикалық өрістерге және салаларға бірігетін өзара байланысты лексикалық бірліктердің, гипонимдердің парадигматикалық қатынастары. Г и п о н и м и я н ы ң* синонимиялық құбылыстан айырмашылығы – терминдерді ауыстырып айтудың екіжақты емес, біржақты сипатында (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

ГИПОСТАЗ [грек. hupo – төменде, stasis – тоқырау] з а т. м е д. *Адам денесінің немесе мүшесінің төменгі бөлігінде қан тоқтап жиналып қалу.*

ГИПОТАКСИС [грек. hypotaxis] з а т. л и н г в. *Синтаксистік қатынастардағы бір элементтің басқа элементке бағыныштылығы. Г и п о т а к с и с* паратаксиске қарама-қарсы құбылыс (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

ГИПОТАЛАМУС [грек. hypothalamus] з а т. м е д. *Ағзаның зат алмасуын, эндокринді және жыныс бездерінің қызметін реттейтін мидың бөлігі.*

ГИПОТЕЗА [грек. hypothesis] з а т. л о г. *Нысанның, құрылыстың себебі туралы қорытынды (абсолют дұрыс деуге болмайтын) жасауға мүмкіндік беретін пайымдаулар мен ой тұжырымдар жүйесі, ғылыми ойлаудың бір сатысы. Жобалау ой амалы – г и п о т е з а* жорамалдау ой амалымен тығыз байланысты (М.Мұқанов, Бақылау.). Жаңа *г и п о т е з а н ы* қолдайтын тағы да бір дәлел сол – соңғы он жылдың ішінде теңіздің су деңгейінің онан әрі төмендеуі тоқталмаған («Лен. жас»). Марс атмосферасында оттектің белгісі болмағандықтан, тіршіліктің жоғарғы формасының болу туралы *г и п о т е з а* шындыққа сай емес (ҚСЭ). Аристарх ғылым тарихында тұңғыш рет «Жер өз-өзінен айналады және Күнді айналады» деген гелиоцентристік *г и п о т е з а н ы* ұсынған (А.Көбесов, Математика.).

ГИПОТЕНУЗА [грек. hypoteinusa] з а т. м а т. *Тік бұрышты үшбұрыштың тікбұрышқа қарсы жағы. Иттен қорғана жүріп, сан қилы ұзын-қысқалы хорда, катет, г и п о т е н у з а* бойымен қақпа сыртына қашып шығады да, Арыстанның адамгершілігінің аздығына, жалпы иттігіне кереметтей өкініштілігін ұзақ-ұзақ назалана мөңіреумен түсіндіреді (М.Қабанбаев, Кермек.). Осы үшкір бұрышты 90°-ка шейін толықтыратын бұрыштың синусын белгілейді. А бұрышына іргелес жатқан катеттің *г и п о т е н у з а* қатынасы сол бұрыштың косинусы деп аталады (Геометрия).

ГИПОТЕРМИЯ [грек. hupo – төменгі, therme – жылулық, ыстықтық] з а т. м е д. *Дене температурасының қалыптан тыс төмендеуі. Сондықтан да құстардың қимылдамай, мелшііп қатып қалуын ғылымда олардың қысқы ұйқыға енуі демей г и п о т е р м и я* құбылысы деп атайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Кейбір құстарда байқалатын осындай *г и п о т е р м и я* құбылысының механизмі, оның туу себептері ғылымға әлі белгісіз (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ГИПОТИМИЯ з а т. п с и х. *Эмоцияның төмендеуі және торығу.*

ГИПОТОНИЯ [грек. hupo – төменгі, tonos – қысым] з а т. м е д. *Қан қысымының төмен болуы.*

ГИПОТРОФИЯ [грек. hupo – төменгі, trophe – қоректену] з а т. м е д. **1.** *Адамның немесе жануар ағзасы көлемінің немесе оның бір бөлігінің физиологиялық кішіреюі, астрофия. 2.* *Нәрестенің салмақ қоспауы. Г и п о т р о ф и я*

негізінен, ана сүтінің аз болуынан, ұзақ уақыт бойы жасанды сүт тағамдарын ішкен және күніне жетпей туған сәбилерде кездеседі (ҚҰӘ).

ГИПОФИЗ [грек. hypophysis] з а т. ф и з и о л. *Адам мен жануарлар ағзасындағы көптеген ішкі секреция бездері қызметтерін реттеуге қатысатын эндокринді мүшелер жүйесінің орталық безі. Г и п о ф и з* бас сүйегінің сынаша сүйегі түрік ершігі сайында орналасқан, аралық ми құрамына кіретін, пішіні жұмыртқа тәрізді без (Қаз. тілі термин. Биология). *Г и п о ф и з* эпителиялы және нейроглиялы бастамалардан дамитын екі бөлімнен (аденогипофиз, нейрогипофиз) тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *Г и п о ф и з* мидың жоғарыда жатқан бөлімінің бақылауында екендігін, гипофиздің троптық гармондарды жасап шығаруын да перифериялық эндокриндік бездердің гармондары реттеп отыратынын атап айту қажет (Н.Мезинова, Гармондар.).

ГИППАРИОН [лат. hipparion] з а т. з о о л. *Жойылып кеткен үш тұяқты жылқы тұқымдасы. Г и п п а р и о н д а р д ы ң* тұрқы есектен ірілеу, қазіргі жылқыдан кішілеу, шоқтығына дейінгі биіктігі 1,5 м-дей болған (ҚҰӘ).

Гиппарион фаунасы. з о о л. *Миоцен – плиоцен дәуірінде тіршілік еткен сүтқоректілер. Г и п п а р и о н ф а у н а с ы* құрамында ең көп таралғаны – гиппарион жылқысы, фаунаың аталуы да осыған байланысты (ҚҰӘ).

ГИПОЛОГИЯ [грек. hippos – жылқы, logos – ілім] з а т. *Жылқы туралы ілім.*

ГИППОМОЛОГ з а т. *Жылқы өсірумен айналысушы.* Аристей, Гекатей, Гипократтардың көшпелілерді «*г и п п о м о л о г т а р*» деп атауы «бие сауып, қымыз ішетіндер» деген ұғыммен астасып жатқан (С.Ақатай, Інжу-маржан.).

ГИППОПОТАМ [грек. hippopotamios] з а т. *Бегемот, сусыыр.*

ГИПС [грек. gypsum] з а т. **1.** х и м. *Сульфаттар класының минералы. Г и п с т і* сортаң топырақты жерге тыңайтқыш ретінде пайдаланып, оның құнарлылығын арттырады. *Г и п с т і* күйдіріп (алебастр) құрылыс материалы ретінде де пайдалануға да болады (С.Жорганов, Өлкетану.). Құрылыс материалдары есебінде, медицинада пайдаланылады; аяқ немесе сары түсті *г и п с* алебастр, цемент, бояу, қағаз және т.б. өндіру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бес жыл оқу ішінде ең шырайсыз бозарған құр *г и п с* пен мәр, гранит тастардың талайын көрген. Ешқайсысында жан жоқ, әрі кетсе ойсыз, демсіз мүлгіген портреттік ұқсастықтар (Р.Токтаров, Ертіс.). **2.** м е д. *Сынған не шығып кеткен дене сүйек-*

терін қозғалтпай ұстап тұруға арналған гипс салынған не гипске малынған, тез қататын тілкемдәке. Біләлов қалада ауруханада жатып, аяғын *г и п с к е* салдырып қайтыпты деген тағы да бір сырттай хабар алған-ды (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). [Нұрланның] сынған соң аяғының асты биіктетіліп қойылыпты, айқара жабылған ақ жамылғы астынан ораған ақ *г и п с т і ң* сарайған тұмсығы шығып жатыр (З.Шүкіров, Ізгілік.). Егер адамның сау қолын *г и п с к е* салып, бір-екі ай қимылдатпай таңып тастаса, қолы әлсіз болып, бұлшық еттері семіп, буындарының қозғалуы нашарлап қалады (А.Сүлейменов//«Қаз. әдеб.». **3.** *Мүсін жасайтын материал.* Қолыма *г и п с* алып, мүсін істей бастағаннан бері «Жолбарыс талаған сұлу» атты композиция жасау арнамым болатын (І.Есенберлин, Ғашықтар). Бөлменің бұрышында *г и п с т е н* соғылған сфинкс тұр (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ГИПСОМЕТРИЯ [грек. hypsos – биіктік, metron – өлшем] з а т. **1.** *Жер бетінің ақиқатты (нақты) және салыстырмалы биіктіктерін өлшеумен, анықталған деректерді карталар мен сызба нұсқалар бетінде өрнектеумен айналысатын геодезия тарауы. 2.* *Нақтылы аймақтың биіктік көрсеткіштерін салыстыра саралау* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГИПСТАҢҒЫШ з а т. м е д. *Сынған, жарақаттанған, ауырған ағзаларды қимылдатпайтын жағдайға келтіретін, тез қатайта-тын таңғыш; лонгет. Г и п с т а ң ғ ы ш п е н* таңу үшін көлемі әртүрлі дәкеге ұнтақталған гипс салып, жылы су құйылған ыдысқа батырады да, дәкені сығып, жарақаттанған органға салып, қысып байлайды (ҚҰӘ).

ГИПСТЕ = е т. м е д. *Гипске салу, гипске орау.* Ал сіңір ет екі жерден қиылыпты. Дәрігерлер әрлі-берлі ақылдасып, «жас дене ғой, мүмкін бітіп кетер» деп сүйекті орны-орнына салды да, аяғымды тіземе дейін *г и п с т е н* тастады (М.Хасенов, Алғашқы ән). Оң аяғын сәл бүгіп, бауырына тартқан, ал сол аяғын *г и п с т е н* тастағандай илікпей қақайып қалыпты (Б.Тоғысбаев, Бозжорға).

ГИПСТЕУ *Гипсте етістігінің қимыл атауы.* [Дина] білекті *г и п с т е у* кезінде дөтім жедел, тым шебер, епті еңбектенді (Ж.Жұмаханов, Екі жол). [Салихов] – Жер эрозиясымен күресу, сортаң жерлерді *г и п с т е у* арқылы топырақ құрамын жақсартуды қолға алдық («Соц. Қаз.»).

ГИПСТЕУЛІ с ы н. *Гипске ораулы.* Аяғыма күмәндана беремін. Бар аңғарғаным – мойнымнан төмен қарай *г и п с т е у л і* жатыр екен (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ГИПСТИ с ы н. *Гипске оралған, гипстелген.* Ол – ауырған сүйекке күш түсірмеу үшін арнаулы *г и п с т і* төсектің қолданылуы (Т.Қалжеков, Туберкулез.).

Гипсті қалпак, г е о л. *Тұзды құрылымдардың жоғарғы бөлігіндегі азды-көпті ангидрит, сазды тұйыршық және ізбастасты материал қоспаларын кіріктіретін гипс шоғырлары* (Т.Жұмағалиев, Мұнай. газ. түсіндірмесі).

ГИПСТИК с ы н. *Гипсі бар.* Сондықтан ауруға шалдыққан мүшеге күш түсірмей, толық тыныштық беру үшін бала арнаулы *г и п с т і к* төсекке жатады (Е.Оразақов, Туберкулез.).

ГИПЮР [франц. guirure] з а т. т о қ ы м а. *Бедерлі ою-өрнегі бар тоқылған жұқа мата түрі, бедерлі шілтер.* ≈ *Г и п ю р* жаға.

ГИР з а т. 1. **Кір** (бір нәрсені өлшеуге арналған белгілі салмақтағы металдан жасалған құрал; таразының тасы). Ұста дүкенінің қасында ешкімге керексіз бір пұттық тұтқалы ескі *г и р* жататын еді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Қозғалмаңдар. – Капитан енді маған бұрылды да, баспалдаққа көтерілді. – Жүр, *г и р л е р д і*, шынжырларды тасыңдар (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). 2. с п о р т. *Ауыр атлетикадағы ұстайтын тұтқасы бар металл шар түріндегі спорт снаряды.* Мен де ерте тұрамын, аулаға атып шығамын; Қолымды созып жан-жаққа, Көремін *г и р д і* салмақтап (Қ.Ыдырысов, Аршында.).

ГИРАКОДОНТТАР з а т. з о о л. *Олигоцен – эоцен дәуірінде (шамамен 25-40млн. жыл бұрын) тіршілік еткен мүйізтұмсық тәрізділердің бір тобы.* *Г и р а к о д о н т т а р д ы* кейбірінің тұрқы қазіргі қой, ешкілерге ұқсас кішілеу болса, алып мүйізтұмсықтылар піл сияқты ірі болған (ҚҰЭ).

ГИРАКОТЕРИЙ з а т. з о о л. *Жылқы тұқымдастарының жойылып кеткен ең арғы тегі.* *Г и р а к о т е р и й д і*ң алдыңғы аяқтарында төрт тұяқ, артқы аяқтарында қысқа екі тұяқ болған (ҚҰЭ).

ГИРЛЯНДА [итал. ghirlanda] з а т. *Сәндік үшін шынжыр түрінде өрілген гүлдер, бұтақтар немесе шам жалаушалар.*

ГИРОКОМПАС [грек. gyros] з а т. ф и з. *Жердің магниттік өрісінің әсеріне ышырамаған нақты курс пен бағытты анықтауға арналған электрнавигациялық аспап, бағытаспап.*

ГИРОСКОП [грек. gyros – шеңбер, дөңгелек, gyreo – айналамын және skoreo – көремін] з а т. ә с к. *Шатпаң айналатын және айналу осі (симметрия өсі) өзінің кеңістіктегі бағытын өзгерте алатын симметриялы қатты дене.* *Г и р о с к о п т ы*ң ең маңызды қызметтерінің бірі – оның көмегімен қозғалыстағы

нысан үстіндегі денелердің ырғалуын тыныштандыру (ҚҰЭ). *Г и р о с к о п т ы*ң бұл қасиеттері стабилизация үшін ұшақтарда, ракета-ларда, кемелерде, торпедаларда және артиллерия қаруларында қолданылатын гироскопиялық аспаптарда (гироскоп, автопилот, гироскопизм және т.б.) пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГИРУДИН [лат. hirudo] з а т. м е д. *Медициналық сүліктердің сілекей бездеріндегі ағзаға енгізгенде қанның цюына қарсы тұратын заттек* (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИРУДОТЕРАПИЯ [лат. hirudo – сүлік, грек. therapeia – емдеу] з а т. м е д. *Медициналық сүліктерді емдік мақсатта пайдалану.*

ГИСТИДИН [грек. histion] з а т. *Жартылай алмасатын, бірқатар жануарлар үшін алмастыруға келмейтін өте қажет амин қышқылы.* Амин қышқылдарының әрбіреуінің өзіне тән аттары бар. Лейцин, тирозин, *г и с т и д и н* т.б. (Жалпы биология). *Г и с т и д и н* декарбоксилденген кезде биологиялық белсенділігі өте күшті гистамин түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). Кейбір ферменттердің белсенді орталығы *г и с т и д и н* н е н тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИСТИОЦИТ [грек. histiocytus] з а т. б и о л. *Талшықты борпылдақ дәнекер ұлпасында кездесетін макрофагтар.* *Г и с т и о ц и т т е р д і*ң цитоплазмасы негіздік бояулармен көкшіл түске (бозофилді) боялады (Қаз. тілі термин. Биология). *Г и с т и о ц и т т е р* биологиялық белсенді заттар (интерферон, лизоцим, пироген, қышқылды гидролаза) бөлу арқылы фагоцитоз процесіне қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГИСТО... [грек. histos] *Ағзадағы ұлпаларға (тіндерге) қатыстылықты білдіретін күрделі сөздердің бірінші бөлігі.*

ГИСТОГЕН з а т. б и о л. *Алғашқы жасалған ұлпа.* *Г и с т о г е н* н ің әр түрінен әрқилы түпкілікті тканьдер түзіледі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГИСТОГЕНДІК с ы н. *Гистогенге тән, гистогенге қатысты.* *Г и с т о г е н д і к* теорияны тұңғыш рет 1868 жылы жарыққа шығарған ғалым – Ганштейн. Гүлді, яғни өсімдік сабағындағы түпкілікті тканьдердің пайда болуы жөнінде осы кезде екі түрлі теория *г и с т о г е н д і к* теория, туникалық және корпустық теория бар (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Ганштейннің *г и с т о г е н д і к* теориясында екі түрлі ереже бар (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГИСТОГЕНЕЗ [грек. histogenesis] з а т. б и о л. *Ағзадағы түрлі органдар тінінің (ұлпа) пайда болу, тіршілік ету және қайта түзілу процесі.* Патологиялық жағдайларда *г и с т о*

генездің өзгерістерге ұшырауы тіндерде ісіктің пайда болуына шалдықтырады (ҚСЭ).

ГИСТОГРАММА з а т. м а т. *Қандай да бір шаманы бейнелейтін диаграмманың бір түрі.* Егер шамалардың максималды және минималды мәндерінің айырымы аз болса, *гистограмма* көрнектірек болады (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГИСТОЛОГ з а т. *Гистология ғылымының маманы.* А. Н. Миславский мектебінен ірі совет *гистологі* Б. Н. Лаврентьев шықты (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

ГИСТОЛОГИЯ [грек. histologia] з а т. б и о л. *Адам және көпжасушалы жануарлардың тіндерін (цппа) зерттейтін ғылым. Гистология өз кезегінде цитология (ұрық туралы ілім) жалпы эмбриология (ұлпа туралы ілім) және жеке гистология (микроскопиялық анатомия) деп аталатын төрт бөлімнен тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Гистология пәнін толық сипаттау үшін гистологиялық зерттеу әдісімен танысып өту керек (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).* Жеке ғылым саласы болып *гистология* 19 ғ-дың басында микроскоппен зерттеудің дамуына байланысты қалыптасты (ҚҰЭ).

ГИСТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. б и о л. *Гистологияға тән, гистологияға қатысты.* Өкпенің құрт жеген жерін *гистологиялық* әдіспен зерттегенде... оның біраз бөлігі түгелдей бүлінгені байқалды (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы). Дәнекер тканьнің *гистологиялық* құрылымы оның атқаратын қызметіне байланысты (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

Гистологиялық бояғыштар. б и о л. *Жануарлар мүшелері мен ұлпаларынан алынған гистологиялық препараттардағы жекелеген құрылымдарды анықтау үшін қолданылатын бояғыш заттар. Гистологиялық бояғыштар қарай: қышқылдық, негіздік, арнайы бояғыштар болып үш топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).*

ГИСТОН з а т. м е д. *Жан-жануарлар, өсімдік жасушаларының ядросында болатын қарапайым ақуыздар тобы (протеиндер).*

ГИСТОФИЗИКАЛЫҚ с ы н. ф и з. *Гистология іліміне тән. Микроскоптық бақылауға сүйене отырып Вольф: «Организм жыныс клеткасына даяр салынады, оның өсуі ғана дамуға жатады» деген гистологиялық көзқарасқа қарсы шықты (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).*

ГИСТОХИМИЯ з а т. х и м. *Адам мен жануар тіндерінің химиялық қасиеттерін зерттейтін гистологияның бөлімі. Гистоло-*

гияда гистохимия әдістері де кең қолданылуда. Ол үшін ерекше аппараттар мен реактивтер пайдаланылады (Қ.Нұғматжанов, Гистология). Гистохимия клетка қасиетінің өзгеруін, қызметін, метаболизмін және клеткалар мен тіндердің жаңадан түзілуі арасындағы байланысты зерттейді (ҚҰЭ).

ГИТАР [исп. guitarra] з а т. м у з. *Жұқа фанерден жасалған шанағы сегіз есеп таңбасына ұқсаған, саусақпен шертіп тартатын, 6 не 7 ішекті музыкалық аспап. Гитарыңның ішектерінен Ғажайыпты үн келер. Жастық шақтың көктемінен Жазғы тасқын жыр келер (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).* Туған елге келдік міне, Бізбен бірге тойлашы. Қонды әнің көкірегіме, *Гитарыңды* ойнашы! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). *Гитарына* шертіп әнді тамаша, Елти тындай еліктегіш балаша, Қиялменен қилы арманын шолғандай, Тұнық ойда отыр екен оңаша (Қ.Жармағамбетов, Баллада).

ГИТАРШЫ з а т. *Гитарды шебер тартатын, жақсы ойнай білетін адам. Гитаршы Луис Амайя өнері де жұрт көңілін желпінтіп жіберді («Қаз. әдеб.»).*

ГИФТЕР [грек. hyphē] з а т. б и о л. *Кейбір қалталы саңырауқұлақтардың жыныстық жолмен көбейген кезде пайда болатын жіп тәрізді өскіні, көбейгіш залалды саңырауқұлақтың тамыры. Микроза немесе саңырауқұлақ-тамыр – саңырауқұлақтың гифтері ағаштардың тамырының ішіне кіреді (Жалпы биология). Гифтер* ұйысып, тұтасып барып мицелий құрайды (Н.Шоқанов, Микроорганизм.).

ГЛАДИАТОР [лат. gladiatores] з а т. т а р. *Көне Рим елінде арнайы ұйретілген аренада өзара сайысатын я жыртқыш аңмен басын өлімге беріп, жекпе-жек алысатын басыбайлы құл немесе соғыс тұтқыны. Гладияторлар айқасы дегенде біздің көз алдымызға көбіне-көп екі немесе бір топ қарулы жауынгердің өліп тынбайынша тоқтамайтын қанды қақтығысы елестейді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).*

ГЛАДИОЛУС [лат. gladiolus] з а т. ө с. *Құртқашаш тұқымдасына жататын көпжылдық түйнекті баданалы өсімдік. ...Мұндай гүл шоғырын ирек гүл дейді, бұл жыланқияқтарда, сарғалдақта, гладиолустар, басқа да өсімдіктерде кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Гладиолустар* жаз бойы гүлдейтін, гүлдері ірі, алуан түрлі түйнек жуашықтары бар көпжылдық биік өсімдік (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). *Гладиолус* терең жыртылған (25-30 см) саздық және құмдық топырақты жерлерге егіледі (ҚҰЭ).

ГЛАЗУРЬ [нем. Glasur] з а т. 1. т а м а қ. Кондитер өнімдеріне қолданылатын ас бояуымен (цедра) боялған, қанттан немесе қант пен шоколад қоспасынан немесе қант пен жұмыртқа қоспасынан дайындалатын тығыз жұқа қабықша. 2. Қыштан жасалған бұйымдарды шыны түсті сыртқы әсерден қорғау үшін қаптап тұрған шыңылтыр. Шыны қыш, кәрден, т.б. бұйымдарды сыртқы ортаның әсерінен сақтайтын эмальді – г л а з у р ь дейді, Жәмәли зергердің айтуынша, қазақша – шыңылтыр. Сол сияқты лажы да металл бұйымдармен сыртқы ортаның әсерінен тотығудан сақтайды, әрі көркемдік, сәндік, эстетикалық та мәні бар («Парасат»).

ГЛАНДУЛОЦИТ [glandulocytus, лат. glandula – без, грек. kytos – клетка, торша] з а т. б и о л. Адам мен жануарлар ағзасындағы сыртқы және ішкі секреция бездерінің бөлінді (секрет, инкрет) бөлетін безді жасушасы (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛАУКОМА [грек. glaukoma] з а т. м е д. Көз ішіндегі қысымның жоғарылап, көру қабілеті күрт төмендейтін көз ауруы. Г л а у к о м а да көз тұманданып, жарықтың айналасында түрлі-түсті сәулелер көрінеді; бас ауырады т.б. Фосарбин – г л а у к о м а ауруымен ауырған адамның көзін емдеуге қолданылады, ол көздің көру қабілетін сақтайды (Халық мұрасы).

ГЛАУКОНИТ [грек. glaukos] з а т. х и м. Силикаттар класының қабатты типінің гидрослюдадар тобына жататын минерал. Г л а у к о н и т таяз теңіз және жағалаулық шөгінділерде тараған, жасыл бояу, шыны жасау өндірісінде, бу қазандарында суды жұмсартуға, калий тыңайтқышы ретінде қолданылады. Кендері Ақтөбе облысында, Украинада Еділ бойына белгілі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Г л а у к о н и т т е р д ің түсі жасыл, күңгірт, шыныша жылтыр, қаттылығы 2–3, меншікті салмағы 2,2–2,9 г/см³, суды жақсы жұтады, катиондық алмасуға бейім (ҚҰЭ).

ГЛАУКОНИТТІ с ы н. х и м. Глауконитті бар, глауконитті көп. Г л а у к о н и т т і құмтастар Ақтөбе фосфорит кенді алабында кездеседі (ҚҰЭ).

Глауконитті шөгінділер. к е н. Негізінен (70-80%-ға дейін) глаукониттен тұратын шөгінділер. Қазіргі г л а у к о н и т т і ш ө г і н д і л е р Солтүстік және Оңтүстік Америка, Оңтүстік Африка, Жапония жағалауларының маңында және т.б. өңірлерде дамыған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЛИКЕМИЯ [грек. glykys – тәтті, haima – қан] з а т. м е д. Қан құрамында қант болуы.

ГЛИКОГЕН [грек. glykys – тәтті, genes – шығу тегі] з а т. б и о л. Жануарлардың мүшелеріне қорланып жиналатын негізгі крахмалполисахарид, бауыр мен бұлшық ет заты. Бұл адам денсаулығына ерекше пайдалы г л и к о г е н деген заттың бауырға жиналуына көмектеседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Г л и к о г е н ақ түсті ұнтақ, иодпен әрекеттескенде қанық қызыл түске боялады (Қаз. тілі термин. Биология). Жануарлар ашыққан кезде бауырдағы г л и к о г е н мөлшері тез азаяды, көмірсуларға бай азықтармен қоректенген кезде қандағы глюкозаның артық мөлшері қор ретінде бауырдағы гликогеннің синтезіне жұмсалады (Қаз. тілі термин. Биология). Бал адам денсаулығына ерекше пайдалы г л и к о г е н деген заттың бауырға жиналуына көмектеседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ГЛИКОЗИД [грек. glykys – тәтті, eidos – түр] з а т. б и о л. Циклді моно- немесе олигосахаридтердің әртүрлі спирттермен, фенолдармен, аминдермен, меркаптандармен қосылуынан түзілген заттар. Г л и к о з и д физиологиялық белсенді заттар. Табиғатта улы, ащы және хош иісті түрлері кездеседі, тамақ және парфюмерия өндірісінде, медицинада жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология). Г л и к о з и д т е р д ің биосинтезі гликозидтрансфераза ферменттерінің, ал олардың гидролаза ферменттерінің қатысуымен жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛИКОЗИДТІ с ы н. б и о л. Гликозид қатысқан, гликозиді бар. Г л и к о з и д т і байланыс түзілген кезде су молекуласы бөлініп шығады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛИКОЛИЗ з а т. Оттек қатысуынсыз пирожүзім қышқылына кейбір жағдайларда сүт қышқылына дейін ыдыраған көмірсулар (негізінен глюкозалар). Г л и к о л и з барысында аралық өнімдермен қатар едәуір мөлшерде қуат бөлініп шығады (Қаз. тілі термин. Биология). Г л и к о л и з д ің ең басты биологиялық әрекеті – энергиясы мол фосфорлық қосылыстардың түзілуі (ҚҰЭ). Жоғары сатыдағы жануарларда г л и к о л и з процесі сүйектің бұлшық еттерінде, бауырда, жүректе, эритроциттерде, сперматозоидтерде және басқа ұлпаларында жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛИКОЛИПИД [грек. glykys – тәтті, lipos – май] з а т. б и о л. Құрамында май қышқылдарымен қатар бір көмірсу молекуласының қалдығы бар липидтер. Г л и к о л и п и д жануарлар, өсімдіктер және микроорганизмдер ұлпаларында болады (Қаз. тілі термин. Биология). Жүйке ұлпаларында г л и к о л и п и д мол (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛИНТВЕЙН [нем. glichender Wein] з а т. Қызыл шарапқа қант және дәмдеуіштер қосып қыздырылған ыстық ішімдік.

ГЛИОЦИТ [грек. glis – желім, kytos – жасуша, торша] з а т. б и о л. Жүйке ұлтасының құрамына енетін, нейроциттер үшін тіректік, қоректендіру, қорғаныш, оқшауландыру қызметтерін атқаратын жасушалар. Г л и о ц и т т е р макроглиоциттер және микроглиоциттер болып екі топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). Г л и о ц и т т е р қорғаныш қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛИПТИКА [франц. glyptique] з а т. қ о л ө н е р. Асыл тастарға бедерлеп өрнек салу өнері. Ежелгі Грецияда г л и п т и к а өнері үлкен шеберлік деңгейіне жетті (ҚҰЭ). Г л и п т и к а Солтүстік Қара теңіз бойында Қап тауы елдерінде, орта ғасырларда Шығыста, Қайта өркендеу дәуірінде Еуропада жақсы дамыды (ҚҰЭ).

ГЛИПТОТЕКА з а т. Мүсін өнерінің немесе глиптика туындыларының қоры, мүсін өнерінің мұражайы. Ең белгілі г л и п т о т е к а л а р Мюнхен мен Копенгагенде (ҚҰЭ).

ГЛИССАНДО [итал. glissando] з а т. м у з. Музыка өнеріндегі аралық дыбысты айқын білдірмей, еппен баяу сырғу арқылы бір дыбыстан екінші дыбысқа көшу әдісін білдіретін орындаушылық тәсіл. Г л и с с а н д о музыкалық аспаптарда (ішекті аспаптарда, арфада, фортепьянода, үрмелі аспаптарда) ойнағанда және вокальдік өнерде қолданылады (ҚҰЭ). Г л и с с а н д о айқын нақышты, нәзік дыбыстарға бай шығыс музыкасында ерекше дамыған (ҚҰЭ).

ГЛИСТ з а т. м е д. Адамда, жан-жануарларда болатын ішекқұртты, қарабас жыланқұрт. Өйткені салқын-самал ауа райы мен топырақтың ылғалды болуы ішек құрт ауруын туғызатын г л и с т личинкаларының өсуіне өте қолайлы жағдай туғызады (Шопан серігі). Бала организмне г л и с т ің (ішек құртың) тигізетін зияны үлкен (Семья тәрбиесі).

ГЛИЦЕРИН [грек. glykeros] з а т. м е д. Медициналық, гигиеналық және техникалық мақсаттар үшін майлардан өндірілетін тәтті шырын тәріздес мөлдір сұйықтық; үш атомды спирт, майлардың негізі. Мен жауынгерлік жасақты ертіп, Преснядағы аптекке бардым да, г л и ц е р и н мен химикаттарды конфискуелеп алдым (М.Қаратаев, Далада.). Г л и ц е р и н н ің құрамында стеарин қышқылы басым болса, май қою немесе тоңазығыш келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Швед фармацевті Карл Шееле лимон, алма, көгертікші қышқылдарды бірінші болып зерттеді, г л и ц е р и н д і тапты (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ГЛИЦЕРИД з а т. б и о л. Үш атомды спирт глицерин мен май қышқылының үш молекуласынан құралған күрделі эфирлер. Г л и ц е р и д май құрамында, өсімдіктер мен жануарлар жасушаларында қою зат болып жиналады (Қаз. тілі термин. Биология). Г л и ц е р и д молекуласындағы май қышқылының санына байланысты моно-ди және триглицеридтер болып үш топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ [ағыл. global] з а т. с а я с и. **Ғаламдастыру.** Діннің негізінде жойылып кетуден сақтайтын құдірет бар. Г л о б а л и з а ц и я ғасыры, мәдениеттер қақтығысына арқау болатын ғасыр. Осы толқыннан аман қалған ұлт – ұлт, тіл – тіл, мәдениет – мәдениет. Енді біздің ұлтқа бір дінді толық мойындамаса болмайды («Егемен Қазақстан»).

ГЛОБАЛИЗМ [франц. global] з а т. с а я с и. Бір мемлекеттің екінші мемлекеттің, елдердің ішкі ісіне араласу, өз мүддесін зорлап телуге байланысты сыртқы саясаты. Г л о б а л и з м мемлекеттің саяси, мәдени, экономикалық, мәдени модельдеріне бейімделу, қайталау, сол үлгілердің жетегінде болу (Саясаттану сөздігі).

ГЛОБАЛИСТ з а т. с а я с и. Жаһандану үрдісін жақтаушы адам. Алпауыттар өздерін Ресейдің элитасы, бетке шығар қаймағы, елдегі либерализмнің бірден-бір тірегі деп түсінеді, ал М.Ходорковский болса, космополит те, г л о б а л и с т те емес, қоғамның мүддесін дәл, жете тануға ынтық, ойлы адам екенін танытты (әрине түрмеде жолдаған жазбалары арқылы) («Егемен Қазақстан»).

ГЛОБУЛИН [лат. globulus] з а т. м е д. Қышқылдар, тұздар мен сілтілердің сұйық ерітінділерінде тез еритін, суда өте аз еритін ақуыз. Г л о б у л и н д е р жай белоктар тобы, барлық өсімдіктер, тірі организмдер тіндерінің құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бие сүтіндегі сарысу белогінің төрт фракциясының ішіндегі ең көп кездесетін альфалактоальбумин, сосын бета-лактоглобумен және иммунды г л о б у л и н д е р (Қымыз.). Өсімдіктер мен жануарлар ұлпаларында көптеп кездеседі, қан сарысуының шамамен жартысы г л о б у л и н (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛОБУС [лат. globus] з а т. Жердің, Айдың, және басқа да Күн жүйесіндегі ғаламшардың картографиялық бет пішіні бейнеленген айналып тұратын дөңгелек модель. Оқытуды көрнекі ету үшін қолданылатын сурет, тұрпат, үлгі (модель), карта, г л о б у с тағы сондайларды көрнекі құралдар деп атайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біздің қазіргі толқулы, шүбәлі реңімізді байқаған мұғалім тағы да

глобусты зырлатып айналдыра бастады (С.Омаров, Дала қызы). *Глобусқа* үңіле бір қарап ем, Титтей – тіпті бар әлем. Таулардың да, мұхиттың да, көлдің де титтейлігін көрдің бе? (Т.Медетбеков, Сапар). Шапыраштанған қыли көздері адамға тіктеліп қарағанда, *глобус* та айналып, аларып кететін (Н.Сералиев, Намыс).

ГЛОССА [грек. glossa] з а т. л и н г в. *Түсініксіз сөздерді, сөйлемшелерді түсіндіру. Глоссала*р көбіне көне жазба ескерткіштері мәтіндеріне қатысты қолданылады (Тіл білімі сөздігі). *Глоссала*р сөз мағынасы туралы толық түсінік береді, хронологияны нақтылайды (Тіл білімі сөздігі).

ГЛОССАРИЙ [лат. glossarium] з а т. л и н г в. *Мәтіндегі түсініксіз сөздерді, терминдерді сипаттайтын анықтама сөздік, көне сөздердің түсіндірме сөздігі. Глоссари*й деген сөздің мәні – қиын сөздердің комментарийлі тізімі деген мағынаны береді (Қазіргі қаз. тілі). Сабақты қай тілде жүргізсек те – қазақша болсын, орысша болсын – әрдайым әрбір техникалық терминнің үш тілдік (орыс-қазақ-ағылшын) *глоссари*й і н беріп отыруымыз керек. Қазақ Бас Сәулет-құрылыс академиясында соңғы екі-үш жылдың ішінде осы тәжірибе іс жүзінде қолданылып келеді («Жас Алаш»).

ГЛОССЕМАТИКА [грек. glossa – тіл, sema – белгі] з а т. *Еуропа структурализміндегі ортодоксалды бағыттардың бірі. Глоссема*т и к а тіл білімінде толығымен қолдау таппады, бірақ олар енгізген көптеген терминдер мен түсініктер қазіргі ғылыми аппаратты толықтырды (Тіл білімі сөздігі).

ГЛОССИТ [грек. glossa] з а т. м е д. *Тілдің қабынуы.*

ГЛОТТОГЕНЕЗ [грек. glotta – тіл, genesis – шығу тегі] з а т. л и н г в. *Адамның басқа таңбалар жүйесінен өзгешеленген табиғи дыбыстық тілінің қалыптасуы. 1984 ж. Парижде глоттогенезді* зерттеудің халықаралық қоғамы құрылды (Тіл білімі сөздігі).

ГЛОТТОГОНИЯ [грек. glotta – тіл, gonos – туу] з а т. л и н г в. *Тілдің шығуы және оның дамуы.*

ГЛОТТОЛОГИЯ [грек. glotta – тіл, logos – ілім] з а т. л и н г в. *Көне. Тіл білімі.*

ГЛОТТОХРОНОЛОГИЯ з а т. л и н г в. *Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің тілдік өзгерістерінің қарқынын және туыстас тілдердің бөліну уақытын зерттейтін ғылым. Глоттохронология* болжам бойынша түрлі тілдегі сөздіктердің белгілі бөліктері мен олардың морфемдік құрамының бірдей даму

қарқынын, лингвистикалық уақыттың өртүрлілігін дәлелдейді (Тіл білімі сөздігі). *Глоттохронология* тілге байланысты тарихи материалдарды жүйеге салып... нақты фактілер негізінде дәлелдейді (ҚСЭ).

ГЛУТАМИН з а т. б и о л. *Тірі ағзалар ұлпаларында бос және ақуыз құрамында кездесетін қышқыл. Клеткада глутамин* қышқылының аминделіп, глутаминнің түзілуінің нәтижесінде организм аммиактан залалсызданады (әсіресе мида, көз торында, бауырда, бүйректе, бұлшық етте) (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛУТЕЛИН з а т. х и м. *Глутелин астық дәндерінің және өсімдіктердің жасыл бөліктерінде болатын жай ақуыз. Глутелин* проламинмен бірге дән эндоспермасының белок қорын түзеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГЛЮКАЗ [грек. glykys – тәтті, gonos – туу] з а т. м е д. *Адам және жануар ағзасындағы көмірсу алмасуын реттейтін инсулин гормонының антогонисті ұйқы безі гормоны. Глюказон* – ұйқы безі бөліп шығаратын, молекуласы белоктан тұратын гормон (Қаз. тілі термин. Биология). Егер инсулин организмдегі қанның құрамындағы қант мөлшерін азайтып отырса, *глюказон* керісінше, қант концентрациясын көтереді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГЛЮКОЗА [грек. glykys] з а т. м е д. *Жүзім қанты, декстроза. Клеткада тотығып, көп мөлшерде энергия бөліп шығаратын, табиғатта кең таралған гексоза тобына жататын моносахарид. Глюкоза* а тағам өнеркәсібінде және медицинада кеңінен қолданылады (ҚҰЭ). Жүзімнің құрамында 10–25%-ке дейін организмге өте керекті *глюкоза*, фруктоза, винокамен және алманың, лимонның, янтардың, фосфордың, кремнийдің қышқылдары бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Клетка шырынының құрамында моносахаридтен *глюкоза* және фруктоза қалады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Мысыр жамбасындағы сөмкесін ашып бір флакон *глюкозаны* алды да, шшаның үшкір ұшын қайшымен ұрып сындырып, бір жұтым сұйылтым дәріні нағашы ағасының аузына тосты. Анау қылқ еткізіп жұта салды (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

ГЛЮТИН [лат. gluten] з а т. х и м. *Мал өнімдерінен (сүйектен, сіңірден, балық қабыршағынан және т.б.) жасалатын желім түрі. Глютин* ағаш тақталарын желімдеуге қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЛЯЦИОДИСЛОКАЦИЯ з а т. г е о л. *Таужыныстар жатысының мұздық қысымынан бүлінуі. Гляциодислокация* қатпарлар немесе шағын бастырамалар түрінде білі-

неді, тектоникалық бұзылыстардан айырмашылығы – терең жатқан қабаттарды қамтымайды, таралымы шектеулі болады (тереңдігі 100 м-ден аспайды) (Қаз. тілі термин. Геология).

ГЛЯЦИОЛОГИЯ [лат. glacies – мұз, грек. logos – ілім] з а т. г е о г р. *Мұздықтардың физикалық қасиетін, олардың пайда болуын және олардың жер бетінің дамуына әсерін зерттейтін ғылым. Г л я ц и о л о г и я* жер бетіндегі мұздардың (мұздықтар, кар жамылғысы және т.б.) жерасты мұздарының бітімдері, құрылысы, құрамы, физикалық қасиеттері, пайда болуы мен дамуы, геологиялық және геоморфологиялық әрекеті, таралу географиясы туралы ғылым (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Г л я ц и о л о г и я* Қазақстанда XX ғасырдың 20-шы жылдарында қалыптасты (ҚҰЭ).

ГНЕЙС [нем. Gneis] з а т. г е о л. *Тақтатаст түріндегі метаморфтық тау жынысы. Г н е й с т е р* құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ). *Г н е й с* аймақтық метаморфизмнің жоғары сатысында (B_2 және C_2 фацияларында) қышқыл магматиттер мен олардың туфтары және сазды, аркозды шөгінді жыныстардың өзгеруінен пайда болатын метаморфтық таужыныс (Қаз. тілі термин. Геология). *Г н е й с* негізінен қызғылт, ақшыл түсті келеді, кейде сұр түрі де кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология). *Г н е й с т е р д і қ* бітімі гнейстік, жолақты, шомбал, көзді, құрылымы кристаллобластық, порфиробластық болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГНЕЙС-ГРАНИТ з а т. г е о л. *Құрамы жағынан гранитоидтерге сәйкес келетін магмалық таужыныс. Г н е й с - г р а н и т* бітімі гнейс тәрізді, жолақты, жолақты-линзалы, тақтатасты, құрылымы ұсақ түйірліден ірі түйірліге дейін гнейс-граниттер гнейстердің граниттену процесінде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГНЕЙСТІК с ы н. г е о л. *Гнейске тән, гнейске қатысты. Г н е й с т і к* бітім таужынысты құрайтын тақта және жапырақ пішінді минералдар бір-біріне параллель орналасады (Қаз. тілі термин. Геология). *Г н е й с т і к* бітім гнейстерге тән (Қаз. тілі термин. Геология).

ГНОСЕОЛОГИЯ [грек. gnosis (gnoseos) – білім, таным, logos – ілім] з а т. ф и л о с. *Таным және оның түрлері, жолдары туралы ілім. Г н о с е о л о г и я* дүниені танып білуге бола ма... деген сұрақтарға жауап береді (Саяси сөздік).

ГОАЦИН [лат. opisthocomus hoatzin] з а т. з о о л. *Денесінің ұзындығы 60 см-дей болатын, көккептер тұқымдасына жататын құс. Г о а ц и н* Оңтүстік Американың солтүстік-шы-

ғысында ірі өзендер мен оның салаларының аңғарларындағы ормандарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Г о а ц и н* көбіне топтанып (40 шақты) тіршілік етеді. Өсімдікпен, кейде шаяндармен, ұсақ балық шабақтарымен де қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОБЕЛЕН [франц. gobelin] з а т. ө н е р. *Қолдан өрнектеліп тоқылған қабырға кілемі, қатты, тығыз матаға қолдан тоқылған сурет. Г о б е л е н* түрлі түсті жібек және жүн жіптерден бөлек-бөлек тоқылып, кейін біріктіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Г о б е л е н* дербес суретшілік өнер туындысы ретінде алғаш Франция, Италия, Испания, Германия елдерінде дамып, кейін Ресей, Балтық бойы, Кавказға кең тараған (ҚҰЭ).

ГОБОЙ [франц. hautbois] з а т. м у з. *Ұрмелі музыкалық аспап. [Ахмет] Музыкалық техникумда скрипка класы бойынша оқыса, консерваторияда г о б о й* класына түсті (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). *Г о б о й* – симфониялық оркестрдің тобына кіретін, ағаштан жасалған көп тілді үрлемелі аспап (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). Қазақстанда 1934 ж. музыкалық оқу орындарының ұйымдастырылуына байланысты *г о б о й* кластары ашылды (ҚҰЭ).

ГОВОР з а т. л и н г в. **Сөйленіс** (*бір аудан а белгілі бір аймаққа ғана таныс, бірақ сол жергілікті жерден басқа, көпшілікке түсініксіз болатын сөйлеу тіліндегі ерекшеліктер. Батыс г о в о р л а р* тобына тән диалектизмдердің изоглостары Қызылорда облысының Қазалы ауданының Майлыбас, Байқожа елді пункттерінде белгіленеді. Яғни бұл территория – изоглостық, сызық аймағы (Қаз. тілі ерекш.). Таулы Алтай автономиялы облысындағы Көшағаш *г о в о р ы н д а* қайлақ «сиыр мен сарлықтан (яқ) туған бұзау» деген сөз (О.Накысбеков, Ауысп. говор.).

ГОВОРЛЫҚ с ы н. *Говорға тән, говорға қатысты. Г о в о р л ы қ* лексиканың тағы бір көзі жергілікті тұрғын елдің шаруашылық тұрмысының ерекшелігімен де байланысты болады (Тіл білімі сөздігі).

ГОГОЛЬ з а т. з о о л. <лат. bucephala clangula> *Сұңғуірлер тұқымдасы тармағына жататын үйректердің бір түрі. Ормандар арасындағы терең тау көлдерінде сұңғуір су құстары – гагара, г о г о л ь д е р, крохаль, турпандар мекендейді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Алтайдың өзен-көлдерінде және саздарында біраз құстар ұялап, тіршілік етеді. Мысалы, сұқсыр үйректердің кейбір түрлері, қара жемсаулы гагара, қоңыр қаз, шүрегейлер, барылдауық, жалпақ тұмсық, бізқұйрық үйректер, г о г о л ь, турпан, крохоль, қасқал-*

дақ, сұр тырна, таукүдіреті, қаратамақ, сутар-тар, шағала, қара дегелек, балшықшы, саржақ су бүркітті (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ГОЛ [ағыл. goal] з а т. с п о р т. *Футбол, хоккей және т.б. командалық ойындардағы қарсылас қақпасына соққан әр доп, шайба үшін алатын ұпай.* – Не боп қалды, – деді жеңгей, бүйірден нұқып. – А... ха, «Қайратқа» ... екі *г о л* салдым, – деді Толғанбай (Ғ.Қабышев, Мінездеме). Скандинавиялық ойыншылар алғашқы 15 минутта-ақ үш гол соққанда, ресейліктердің тек бір ғана *г о л* салуға шамалары жетті («Жас Алаш»). – *Г о л*, *г-о-л*! Қайда? Шабуылшыларында береке жоқ («Қаз. әдеб.»). «Тараздың» алғашқы ойынын тамашалауға келген жанкүйерлер де *г о л* соғылмаса да, тең ойынды (0:0) ұтысқа балап, қол соғып қайтты («Жас Алаш»).

ГОЛЕНЦИЯ з а т. ө с. Ақ, қызыл гүлді бір-жылдық үй өсімдігі. *Г о л е н ц и я* – ірі, гүлінің түсі ақ, қызғылт, қызыл, қан қызыл біржылдық өсімдік (С.Түрдиев, Үй өсімдік.).

ГОЛЛАНД з а т. *Нидерландияның байырғы халқы; Голландия мемлекетінің тұрғын халқы, ұтты. Г о л л а н д т а р* гүл өсірумен де белгілі (кезінде қазақ даласынан өкетілген қызғалдақты сәндік үшін өсіріп, «голланд қызғалдағы» деген атаумен әлемге танытқан)... (ҚҰЭ). Оның қалдықтарын бірінші рет 1891 жылы Ява аралынан *г о л л а н д* дәрігері Дюбуа тапқан (Жалпы биология). Сауда-саттық өткізудің *г о л л а н д* әдісі жағдайында – аукционшы жекешелендіретін нысанның бастапқы бағасын жариялайды және оны жарияланған қадаммен төмендетіп, жаңа баға жариялайды («Егемен Қазақстан»).

ГОЛЛАНДИЯЛЫҚ с ы н. *Голландия елінен шыққан, голландияның тұрғыны.* Сәуленің толқындық табиғатын алғаш тамаша анықтап берген *г о л л а н д и я л ы қ* ғалым Христиан Гюйгенс (1629–1695) еді (А.Қалығұлов, Жарық сәуле). *Г о л л а н д и я л ы қ* домалақ сыр тұз ерітіндісімен немесе құрастырмалы тұздармен тұздалады (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). *Г о л л а н д и я л ы қ* сыр кереге көзді жәшіктерге, яки барабандарға салынып, сыртынан шегеленеді (З.Сейітов, Сүт. өндіру.).

ГОЛОГРАММА з а т. *Голографиялық әдіспен бір нәрсенің кескіні бейнеленген фототаспа. Г о л о г р а м м а* лазерлік сәулелердің әсерімен фотографиялық пластинкада жасалады, әрі бұл жағдайда өте жоғары тығыздықпен жазуға мүмкіндік бар (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГОЛОГРАФИЯ [грек. holos – бүкіл, түгел, барлығы, grapho – жазу] з а т. ф и з. *Тол-*

қынды өрістерді тіркеу, соның нәтижесінде әртүрлі физикалық денелерді кескіндеу әдісі. Г о л о г р а ф и я идеясын тұңғыш рет ағылшын физигі Д.Габор (1900–1979) ұсынды (1948) (ҚҰЭ). *Г о л о г р а ф и я н ы ң* шығуына алғаш рет электрондық микроскопты жетілдіру тұрғысында айтылған идея себеп болды (ҚҰЭ). *Г о л о г р а ф и я* нәтижесінде фототаспаға түсірілген дененің сырт бейнесі емес, сол дене мен жарық көзі бөліп шығарған сәулелердің бір-бірімен астасуы нәтижесінде туындайтын зерттеу нысанының көлемдік өзгешеліктері кескінделіп шығады. Голография геологиялық нысандарды даралау, бірегей үлгілерді оқшаулау, микроскоппен зерттеуге болмайтын иілмелі жазықтықтарды зерттеу және т.б. үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГОЛОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Голографияға тән, голографияға қатысты. Г о л о г р а ф и я л ы қ* ақпараттық жүйе – мәліметтерді сақтауға голографиялық жад пайдаланылатын автоматтандырылған ақпараттық жүйе (Қаз. тілі термин. Информатика).

Голографиялық жад. и н ф. <ағыл. holographic memory> *Голограмма пішіндегі жад. Г о л о г р а ф и я л ы қ ж а д* екілік ақпарат голограммаларда сақталады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Голографиялық сақтауыш құрылғы. и н ф. <ағыл. holographic storage> *Дискрет ақпаратты кеңістік жазуға сақтауыш құрылғы ретінде голограмманы пайдалануға негізделген компьютер жады* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГОЛОТИП з а т. г е о л. *Белгілі бір түрдің өзіндік табиғатын ашып көрсетуге жарамды деп есептелген нұсқа* (Қаз. тілі термин. Геология).

ГОЛОЦЕН [грек. holos – бүкіл, түгел, kainos – жаңа] з а т. г е о л. *Антропогеннің мұздық дәуірінен кейінгі жоғары бөлігі. Г о л о ц е н* Вюрм мұзбасуынан кейінгі уақыт аралығында, яғни осыдан 10 мың жыл бұрын қалыптаса бастаған төрттік түзілім түрлері (Қаз. тілі термин. Геология).

ГОЛЬФ¹ з а т. *Ұзындығы тізеден төмен келетін шұлық. Фабрика әйелдердің шұлықтарын, балалардың түрлі түсті, өрнекті г о л ь ф т а р ы н* шығара бастапты («Лен. жас»).

ГОЛЬФ² [ағыл. golf] з а т. с п о р т. *Арнайы таяқ және доппен ойналатын спорттық ойын.* Бұрынғы күні Нұртау *г о л ь ф* клубында Ұлттың *г о л ь ф* федерациясының президенті Нұртай Әбіқаев бастаған бір топ азаматтар журналистермен жолықты («Алматы ақшамы»). *Г о л ь ф* таяқшасын өзіне серік еткен америкалық

Тайгер Вудстың жылдық айлығы 78, 5 миллион долларды құрайды («Алматы ақшамы»). Осыдан алты ғасыр бұрын Эндрю атты шотланд шопаны ашқан *гольф* ойынының Қазақстанның саяси және бизнес элитасында етек жайғаны соншалық, Қазақстан халықаралық гольф қауымдастығына да мүше болып үлгерді («Жас Алаш»).

Гольф алаңы. *с п о р т. Аумағы 91 м-ден 546 м-ге дейін (100-600 ярд) жететін гольф ойнауға арналған алаң.* Арнайы *гольф алаң-дары* Алматы мен Астана қалаларында бар (ҚҰӘ). Солардың ішінде Сәтбаев қаласындағы спорт кешенінің орны өзгеше, 2 футбол, хоккей, *гольф алаңы*, жабық бассейні бар, онда осы шағын шаһар үлкенді-кішілі тұрғындарының денсаулықтарын шыңдауға, қала берді спорт өріне талпынуға мүмкіндіктері мол («Егемен Қазақстан»).

ГОЛЬФСТРИМ [ағыл. Gulf Stream] *з а т. геогр. Флорида түбегінен бастап, Швейцария және Жаңа Жер аралдарына дейінгі аралықта 10 мың км-ге созылатын жылы ағыстардың күрделі жүйесі.* *Гольфстрим* ағысы туралы мәліметтер өте ерте кезден-ақ белгілі, оны теңізде жүзу үшін және «бөтелке поштасы» ретінде пайдаланып келген (ҚҰӘ). Атлантиканың шығыс жағалауының жылы болу себебі оған баратын *Гольфстрим* жылы ағысына байланысты болса, ал батыс бөлігінің суық болуы суық Лабрадер ағысына тәуелді (Табиғат сулары).

ГОМЕО... [грек. homoios] «Ұқсас», «тәрізді» мағынасына қатысты күрделі сөздердің бірінші бөлігі.

ГОМЕОМОРФТЫҚ *с ы н.* Екі топологиялық кеңістіктің өзара бір мәнді болып, біріне-бірі үздіксіз бейнеленуі. Кез келген дөңгелек кез келген квадратқа гомеоморфтық, сондай-ақ кез келген екі кесінді өзара *гомеоморфтық* болады, бірақ кесінді шеңберге және түзуге *гомеоморфтық* болмайды (ҚҰӘ).

ГОМЕОПАТИЯ [грек. homios – тәрізді, pathos – ауру, қиналу] *з а т. мед. Ауру түрлерін дәрілердің аз мөлшерімен емдейтін ем әдісі. Гомеопатияның негізгі принципі – ұқсасты ұқсаспен емдеу, яғни сау адамға көп мөлшерде бергенде ауру туғызатын дәріні ауру адамға өте аз мөлшерде жиі-жиі беріп емдеу әдісі* (ҚҰӘ). *Гомеопатиямен* туберкулез, жұқпалы және қатерлі ісік ауруларын емдеуге болмайды (ҚҰӘ).

ГОМЕОСТАЗ [грек. homios – тәрізді, stasis – қозғалмау] *з а т. биол. Ағзаның не биологиялық жүйенің ішкі ортасының құрамы мен*

қасиеттерінің салыстырмалы динамикалық тұрақтылығы, негізгі физиологиялық қызметінің орнықтылығы. *Гомеостаз* тілдер мен органдардың тұрақты қызметінің нәтижесінде ғана сақталады (ҚҰӘ). *Гомеостаз –* қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты популяциялардың генетикалық құрылымының тұрақтылығы мен біртұтастығын сақтау қабілеттілігі (ҚҰӘ).

ГОМИНИД [лат. homo (hominis) – адам, грек. eidos – түр] *з а т. Адам тектес маймылдардың ең жоғары дамыған тұқымдасының бірі. Гоминид экватор іргесіндегі хабилизация, эректусация және сапиентсация орталықтарынан шыққан ежелгі терімшілері мен аңшылары солтүстік аймақтарға тек Қара теңіз бен Каспий маңы, Оңтүстік Қытай тар өзекті табиғат көпірі арқылы өте алатын еді* (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Адам тәрізді маймылдардың қазіргі кезде үш тұқымдасы бар: гиббон, понгидтер (орангутан, горилла, шимпанзе), *гоминидтер* (ҚҰӘ).

ГОМО... [грек. homos] *Күрделі сөздерге «тең», «ұқсас», «біртекті», «біртұтас» мағынасын беретін бірінші сыңары. Гомо* гетеро ұғымына қарсы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГОМОГАМИЯ *з а т. Бір әлеуметтік топ немесе қауымдастық (этникалық, діни, касталық, сословиелік, кәсіби, жергілікті) ішінде болатын неке түрі. Қоғам дамуындағы өзгерістерге орай гомогамия біртіндеп жойылып, гетерогамиялы некелер орнықты* (ҚҰӘ).

ГОМОГАМИЯЛЫҚ *с ы н. Гомогамияға тән, гомогамияға қатысты. Гомогамиялық* *неке* ежелгі дәуірлерден орта ғасырдың аяғына дейін көптеген халықтар өмірінде орын алып келеді (ҚҰӘ). Дегенмен, өзбек, араб, маласагчий, банту, гуагери т.б. халықтар арасындағы *гомогамиялық* некелер әлі күнге дейін сақталып отыр (ҚҰӘ).

ГОМОГЕНДЕУ [грек. homogenes] *з а т. геол. Құйма қорытпалардың (қоспалы болаттардың) химиялық құрамын біртекті ету және олардың созылымдылық қасиетін жақсарту үшін арнайы пеште 300° С-қа дейінгі температурада ұзақ уақыт бұқтыру процесі. Гомогендеу –* бір фазадан тұратын біртекті физикалық-химиялық жүйе (Қаз. тілі. термин. Кен.).

ГОМОГЕНДЕНУ = *е т. геол. Гетерогендік немесе әртекті жүйенің гомогендік немесе біртекті жүйеге айналуы* (Қаз. тілі. термин. Геология).

ГОМОГЕНДІ *с ы н. Гомогендеу процесі қатысатын.*

Гомогенді мультиплекстеу. *и н ф. <ағыл. homegeneous multiplexing> Ақпаратты таси-*

тын арналардың жеткізу жылдамдықтары бірдей мәліметтерді жеткізу арналарын мультимплекстеу құрылымы.

Гомогенді ұнтақтау. б и о л. *Г о м о г е н д і ц и т а қ т а у* биологиялық объектіні біртекті ұнтақтау; ғылыми-зерттеушілік ізденісте жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология). *Г о м о г е н д і ц и т а қ т а у* зерттеу объектісінен бір затты немесе қосылысты бөліп алуда, қайсыбір ферментті оқшаулап алып оның белсенділігін, сондай-ақ физикалық және химиялық қасиеттерін, құрамын анықтауда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОМОГЕНДІК: гомогендік желі. и н ф. <ағыл. homogenous network> *Біртекті немесе бір-бірімен үйлесімді компьютерлер негізінде құрылған есептеу желісі.*

Гомогендік жүйе. х и м. *Бір фазадан тұратын, біртекті физика-химиялық жүйе. Г о м о г е н д і к ж ү й е д е* қасиеттері әртүрлі бір-бірінен жанасу беттері арқылы бөлінген бөліктер болмайды (ҚҰЭ). *Г о м о г е н д і к ж ү й е* ге екі не одан да көп құрамдас бөліктен тұратын заттар (мыс: тұздардың сулы ерітінділері) жатады (ҚҰЭ).

Гомогендік мигматит. х и м. *Құрамы жағынан біркелкілікке жеткен мигматит.*

Гомогендік реактор. ф и з. *Ядролық отыны мен баяулатқышы нейтрондар үшін біртекті орта болатын ядролық реактор.* Қазіргі кезде *г о м о г е н д і к р е а к т о р л а р* негізінен физикалық зерттеулер жүргізу мақсатында қолданылады (ҚҰЭ). Технологиялық және құрылымдық қиыншылықтарына байланысты *г о м о г е н д і к р е а к т о р л а р* көп таралмады (ҚҰЭ).

Гомогендік хадалит. *Бір магмадан сегрегация нәтижесінде пайда болған лавадағы кірінді.*

ГОМОГЕНИЗАТОР з а т. Биологиялық объектіні біртекті етіп ұнтақтауға арналған құрал. Бүгінде *г о м о г е н и з а т о р д ы ң* бірнеше түрі белгілі. Өткір пышақтармен жабдықталған, піспекті, ультрадыбысты және т.б. түрлері бар (Қаз. тілі термин. Биология). *Г о м о г е н и з а т о р* стерильденген сүт, сүт консервілерін, балмұздақ, кілегей жасау үшін, сондай-ақ химиялық және биологиялық зерттеулерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГОМОЗИГОТА з а т. б и о л. *Жұмыртқа жасушасының ұрықтану барысында қосылған барлық гендердің (немесе олардың белгілі бір бөлігінің) сапасы, саны және құрылымы бірдей зигота немесе одан дамыған аззалар. Г о м о з и г о т а* – гомологтық хромосомаларында тиісті аллельді жұптық бірдей гендері (АА немесе аа) орналасқан диплоидты (екі

еселенген) немесе полиплоидты бірнеше еселенген клетка (ҚҰЭ). Рецессивті (басалыңқы аллельдер бойынша *г о м о з и г о т а л а р д ы* бірден ажыратуға болады, себебі олардың фенотипінде рецессивті белгі бірден көрініс береді (ҚҰЭ).

ГОМОЗИГОТАЛЫ с ы н. б и о л. *Тұқым қуалаушылық, бір-біріне ұқсаушылық.* Ұрпақтарында белгілері ажырамайтын және өз белгілерін «таза» сақтайтын особьтар *г о м о з и г о т а л ы* делінеді (Жалпы биология).

ГОМОЗИГОТАЛЫҚ с ы н. б и о л. *Гомозиготаға тән, гомозиготаға қатысты. Г о м о з и г о т а л ы* қ дегеніміз бір түрлі гаметалар түзуші особьтар, бұлар өздігінен тозаңданғанда немесе өзі тәрізділерімен будандастырылғанда олардың ұрпақтарында белгілер ажырамайды (Жалпы биология).

ГОМОЛОГИЯ [грек. homologia] з а т. **1.** б и о л. *Ағзадағы мүшенің өз құрылысын өзгертіп, әрқилы іс-әрекет атқару қасиетіне ие болуы (адамның қолы, құстың қанаты т. б.). Г о м о л о г и я* – өсімдіктерде белгілі бір органның өз құрылысын өзгертіп, басқаша қызметке ие болуы (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** г е о м. *Түзу сызықтың түзулікте сәйкес келетініне негіз болатын жазықтық өрісіндегі нүктенің қалыпты көрінісі.* Коллинеацияның мұндай түрі *г о м о л о г и я* деп аталады (М.Исқаков, Проект. геом.). Егер *г о м о л о г и я* центрі оның осында жатпаса, онда ол гиперболалық деп, ал гомология центрі оның осында жатса, онда гомология параболалық гомология деп аталады (ҚҰЭ).

ГОМОЛОГИЯЛЫ с ы н. *Гомологиялық қасиеті бар.* Құрылысы мен шығу тегі бір-біріне сәйкес келетін органдар *г о м о л о г и я л ы* органдар деп аталады (Жалпы биология).

ГОМОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Гомологияға тән, гомологияға қатысты. Г о м о л о г и я л ы* қ органдар мен рудименттерді зерттеу организмдердің арғы тегін және олардың тарихын анықтауға көмектеседі (Жалпы биология).

ГОМОЛОГТЫ с ы н. б и о л. *Гомологияға бай.* Мұндағы маңызды бір жағдай әрбір пісіп-жетілген жыныс клеткасы *г о м о л о г т ы* хромосом жұбынан бір-бір сыңарын ғана қабылдай алады (Жалпы биология). Айқасу *г о м о л о г т ы* хромосомалардағы ұқсас гендер аллельдерінің жаңа рекомбинатты бірігуіне әкеледі, сонынан әртүрлі полюстерге ажырап кетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОМОЛОГТЫҚ с ы н. *Әр түрге жататын ағза органдарының ұқсастығы. Г о м о л о г т ы* қ олардың шығу тегінің бір екенін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Гомологтық қатар. б и о л. *Аззаның жақын туыстары мен түрлеріндегі тұқымқуалаушылық өзгергіштігіндегі қатарластық.* Құмырска қышқылы қаныққан қышқылдардың *г о м о л о г т ы қ қ а т а р ы н ы ң* бірінші мүшесі – ол құмырскалардан бөлініп шығатын, қалақайда, шырша жапырақтарында болатын күйдіргіш зат (Химия).

Гомологтық қатарлар заңы. б и о л. *Аззаның жақын туыстары мен түрлеріндегі тұқымқуалаушылық өзгергіштігіндегі қатарластықты сипаттайтын заң.* *Г о м о л о г т ы қ қ а т а р л а р з а ң ы* бойынша кейбір мутациялық өзгерістер, атап айтқанда, адамның бірқатар тұқым қуалайтын аурулары жануарларда да болады (ҚҰЭ). *Г о м о л о г т ы қ қ а т а р л а р з а ң ы* мутациялық процесс пен организм формалары түзілуінің жалпы заңдылығын бейнелей отырып, арнайы бағытта, қажетті тұқым қуалайтын өзгерістерді алдын алу әдістерінің биологиялық негізі болып табылады (ҚҰЭ).

ГОМОСЕКСУАЛДЫҚ з а т. <грек. homos – ортақ, лат. sexualis – жыныстық> *Қалыптан тыс жыныстық қатынасқа әуес болушылық; өз жынысы өкілдеріне жыныстық құштарлық.* *Г о м о с е к с у а л д ы қ т ы ң* пайда болу себептеріне бірінші кезекпен қалыптаспағандықтан, көп зерттеушілер оны тұқымқуалаушылықпен эндокриндік, психоаналитикалық шартты рефлекторлы ауытқулармен байланыстырады (ҚҰЭ). *Г о м о с е к с у а л д ы қ т ы ң* биологиялық, медициналық, әлеуметтік, құқықтық т.б. жақтары бар (ҚҰЭ).

ГОМОСФЕРА з а т. *Атмосфераның жер бетінен 90–100 км-ге жететін қабаты.*

ГОМОТЕРМАЛДЫ с ы н. ф и з. *Температурасы тұрақты, өзгермейтін.*

Гомотермалды су. ф и з. <грек. homos – бірдей, өзара, жалпы, therme – қызу, жылу> *Температурасы жыл бойы тұрақты су.* Овчинников (1963) бойынша, *Г о м о т е р м а л д ы с у ғ а* температурасы адам денесінің температурасына жақын (37–42° С), емдік маңызы бар, қосымша ысытуды қажет етпейтін су жағдайы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГОНГ з а т. м у з. *Соғып ойнайтын музыка аспабының бір түрі, дабылқақпа.* *Г о н г* соғылысымен Гутман іле шабуылға көшті. Бет қаратпай тұр («Лен. жас»). *Г о н г* соғылғанда есеп 18:15 еді. Галибтің соңғы соққылары бәрін орын-орнына қойды («Егемен Қазақстан»).

ГОНДОЛА [итал. gondola] з а т. *Бір ескекті, жалпақ табанды жолаушы тасымалдайтын ұзын венециандық қайық.* *Г о н д о л а л а р д ы ң* бәрінің тұрқы бірдей болып келеді: ұзындығы – 11 м, ені – 1,4 м (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Тұрғындардың негізгі бөлігі

келген-кеткен қонақтарға қызмет көрсетумен, кәдесый сатумен, *г о н д о л а д а* серуендетумен ғана тіршілік жасайтын Венецияда қыс айларында мыңдаған адам жұмыстан босап, күн жылынғанға дейін күнкөріс кәсібінен айырылып қалады екен (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Аралдардың деңгейі төмендеген соң теңіздің лықсуы мен қайтуы да Венеция өмірінде кәдімгідей әсер ете бастаған – мұндай кезде су деңгейі көтеріліп, *г о н д о л а л а р* аласа көпірлердің астынан өте алмай қалады екен (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ГОНДОЛЬЕР [итал. gondoliere] з а т. *Гондола есуші адам.* Мінгенде, түскенде бұлтың-бұлтың етіп кететін сол қайықты жүргізетін *г о н д о л ь е р д і ң* шеберлігіне қайран қаласыз – сыңар ескекпен-ақ суда суылдатып тез жүзеді, ескекшінің өбжілдігі, әсіресе, аласа әрі таптар көпірлердің астынан өткенде тәнті етеді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ГОНДУРАСТЫҚ з а т. *Гондурас мемлекетінің тұрғылықты халқы.* *Г о н д у р а с т ы қ т а р* өтпелі нәсілге жатады: көпшілігі испан-үндіс араласқандары (ладинолар), еуропалықтар (креолдар) мен зәңгілер гондурастықтардың 3–4%-ын ғана құрайды (ҚҰЭ). *Г о н д у р а с т ы қ т а р д ы ң* ұлттық фольклорында үндіс тайпаларының мифологиясы басым (ҚҰЭ).

ГОНИОМЕТР [грек. gonia – бұрыш, metron – өлшеу] з а т. г е о л. *Қатты денелердің жазық жақтарының аралығындағы бұрыш мөлшерін өлшеуге арналған аспап.*

ГОНОБЛАСТ [лат. gonoblastus, грек. gonos – туу, blastos – өскін] з а т. б и о л. *Ұрықтың сарыуыз қапшығы қабырғасында қалыптасатын, алғашқы жыныс жасушалары.* *Г о н о б л а с т а р* сарыуыз қапшығы қан тамырларына өтіп, қанның ағысымен болашақ жыныс бездеріне барып орналасып, коректендіруші тіректік фолликулярлы клеткалармен қоршалып, даму сатысындағы гоноциттерге айналады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОНОКОКК [грек. gonos – ұрық, kokkos тұқым] з а т. м е д. *Диплококктар тобына жататын гонорея ауруын қоздырушы бактериялар.*

ГОНОРАР [лат. honorarium] з а т. **Қаламақы.** Бір жетінің ішінде «Қызыл ту» маған да *гонорар* беріп қалар. «Қасқыр ізі» повесімді осы айдың нөміріне жібердік деген (І.Есенберлин, Шығ.). *Г о н о р а р* табамын деп қаламыңды қашанғы сүйреңдете бересің (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Анада біздің мекемеде жарнаманы қысқартады, оның есесіне жазған ғылыми еңбекке *г о н о р а р* төлейді деген бір

қаңқу тарап кеткен болатын (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

ГОНОЦИТ [грек. gonocytus] з а т. б и о л. *Жануарлардың жыныс бездерінде сарыуыз қатшығынан қан арқылы ағып келіп орналасқан гоноблостардан дамыған біріншілік жыныс жасушалар. Г о н о ц и т т е р д е н* жануарлардың жынысына байланысты сперматогонийлер мен овогонийлер дамып жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОПАК з а т. м у з. *Украина халқының ұлттық биі. ... Шынайы айқын ұлттық кавказ лезгинкасы, украин г о п а к і, орыстың барынғысы сияқты билердің музыка жанрындағы алуан түрлерін еске алайық (Музыка жанры). Кезектесіп мазурка, полбка-мазурканы жайнатады. Бірауық құтыртып, асқақтата тасқындаған музыкамен «г о п а к қ а» соғады (М.Әуезов, Шығ.).*

ГОРАЛ [лат. nemorhaedus goral] з а т. б и о л. *Жұптықтылар отряды қуысмүйізділер тұқымдасына жататын сүтқоректі. Г о р а л* дене тұрқы 95–130 см, шоқтығының биіктігі – 75 см, салмағы 48 кг-ға жететін тұяқты жануар (Қаз. тілі термин. Биология). *Г о р а л* – Гималай, Шығыс Тибетте, Шығыс және Оңтүстік Қытайда, Корей түбегінде, Қиыр Шығыста тараған тауыстың бірден-бір өкілі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОРЕЛЬЕФ [франц. haut-relief] з а т. с ә у л е т. *Сәулет және монументті-декоративті өнерде, мемориалдық тақта жасауда қолданылатын мүсін өнерінің бір түрі. Г о р е л ь е ф т е* бедерленетін адам және заттар бейнесі жазықтықтан өз көлемінің жартысынан астам дерлік бөлігі көтеріңкі жасалады, кейде бейне фонға жанасып жатады, кейбір бөліктері фоннан шығып та кетеді (ҚҰЭ).

ГОРИЗОНТ [грек. horizon (horizontos)] з а т. г е о г р. **1. Көкжиек** (*аспан мен жер бетінің астасып көрінетін болжал сызығы; аспан мен жердің шектесуі; көкжиек*). Күнбатыс жақ бейне бір *г о р и з о н т т ы* түгел өрт шалғандай қызыл алауланып, мұнартып түр екен (Н.Баяндин, Құм асты.). Күн *г о р и з о н т ы* ең жоғарғы нүктеге көтерілгенде, яғни тал түсте, жылу арта түседі («Соц. Қаз.»). **2. г е о л. Пайдалы қазылымдарды қазып алу кезінде арнайы жұмыстарды жүргізу үшін пайдаланылатын және бір деңгейде орналасқан қазбалар жиынтығы. Г о р и з о н т т а р** атқарылатын жұмыстарға қарай: тасымалдау (пайдалы қазылымдар мен бос таужыныстарды шахта оқпанына жүргізуге арналған), қайталап ұсату, қопарылған кенді блоктан түсіріп алу, оларды ысырмалап тиейтін және

тасымалдайтын жерге жеткізу қазба жолдары болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Бұл – бұрғыланып жатқан жаңа *г о р и з о н т*. Мұның бүкілодақтық маңызы бар (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Қай *г о р и з о н т т ы* алмасаң да, ондағы тың блоктарды ашып, цикл беруде Әбсан ой-жігері араласпаған, Әбсан қолы тимеген кен қабаты жоқ та сияқты (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ГОРИЗОНТАЛЬ¹ з а т. **1. м а т. Жазықтықтың бетіне жарыса сызылған көлденең сызық.** Тік қабырғаға перпендикуляр *г о р и з о н т а л ь* сызықтың тікейтілген көлеңкелері үшін $C = h$ негізінде өз-Хабаш таблицалар құрды (О.Жәутіков, Математика.). *Г о р и з о н т а л ь* осьтен әр варианттың кездесу жиілігіне жеткізе жоғары қарай перпендикуляр сызықтар жүргіземіз (Жалпы биология). Мұндай диагональ *г о р и з о н т а л ь* сызықпен шамамен 75° сүйір бұрыш жасайды (Сызу). **2. г е о л. Картада Жер бетінің бірдей биіктік мәндері бар нүктелерін қосатын бірқалыпты ирек сызық.** Тіркеме культиваторда тіркеу сырғасын тіркеу жетегіне культиватор рамасының *г о р и з о н т а л ь д а р ы* қамтамасыз етерлік қалыпта орнатады (Ауылшаруаш. машина.). *Г о р и з о н т а л ь* топографиялық картада жер бетінің бедерін бейнелейді (ҚҰЭ). Топографиялық карталарда *г о р и з о н т а л ь* арқылы нақтылы ауданның жер бедер ерекшеліктері кескінделеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ГОРИЗОНТАЛЬ² з а т. б и о л. *Кипаристің үйде өсірілетін түрі.* Кипаристің үйде көбірек өсірілетін екі түрі бар: оның бірін – *г о р и з о н т а л ь* деп атайды (С.Турдиев, Үй өсімдік.).

ГОРИЗОНТАЛЬДЫ с ы н. *Көлбеу орналасқан, көлбеуленген.* Сыртқы қабаттың клеткалары тағы да тангенталды жолмен бірнеше рет бөлінеді. Бұлар одан әрмен радиалды және *г о р и з о н т а л ь д ы* жолмен бөлінудің нәтижесінде бұның өзінен үш қабат түзіледі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Не әдебиеттің дамуы вертикальды – тіке түрде, не *г о р и з о н т а л ь д ы* көлбеу түрде дамыды деуге келеді («Қаз. әдеб.»).

ГОРИЗОНТТЫ с ы н. г е о л. *Горизонт бойымен орналасқан.* Таулық және тау етегіндегі рельефтің мықтап тілімделгеніне байланысты Шығыс Қазақстан облысында тік беткейлерде қиыршықты және *г о р и з о н т т ы* жұқа топырақтар кең таралған (Агроном. анықтама.).

ГОРИЛЛА [ағыл. gorilla] з а т. *Адам тәрізді маймылдың бір түрі, ең ірі маймыл. Г о р и л л а* мен шимпанзе Батыс Африканың тропик аудандарында мекендейді (Жалпы биология).

Ғылымға мәлім болған адамға ұқсас маймылдар – шимпанзе, *г о р и л л а*, орангутан, гиббон (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *Г о р и л л а л а р д ы ң* артқы аяқтары алдыңғы аяқтарынан едәуір қысқа, бас сүйегі ірі, маңдайы кіші, көзінің үстінде үлкен доғасы бар (ҚҰЭ). *Г о р и л л а* Батыс және Орталық Африканың экваторлық ормандарында, Конго өзенінің бойында, Танганьика көлінің маңында, Вирунга тауында шағын топ құрып тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГОРМОН [грек. hormao] з а т. ф и з и о л. *Ішкі секреция бездерінде түзіліп, бірден қанға түсетін және әртүрлі органдар мен тіндердің қызметіне тікелей әсер ететін биологиялық белсенді заттар. Г о р м о н д а р* тек адам мен жоғары сатыда дамыған жануарларда ғана кездеседі (ҚҰЭ). Ұйқы безінің *г о р м о н ы* – инсулиннің ықпалы жоғарыда айтылған *г о р м о н д а р д ы ң* әсеріне қарама-қарсы келеді (Т.Айтбаев, Қан қасиеті). Ғылыми-техникалық ой-өрісінің құлаш жая дамуы арқасында соңғы ондаған жылдар ішінде әсері күшті бірқатар жаңа дәрілер шықты, бұлар, мысалы, сульфаниламидтер, антибиотиктер, *г о р м о н д а р*, антикоагулянттар, психотропты дәрілер (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГОРМОНАЛДЫ с ы н. Мұның өзі синтез әдісімен *г о р м о н а л д ы* препарат немесе оның орнына жүретін препарат жасауға, мәселен, инсулин (ұйқы безінің гормоны) және бүйрек безінің гормонын жасауға мүмкіндік берді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ГОРН [нем. Horn] з а т. м у з. *Үрлемелі музыкалық аспап. Кезекші жүгіріп шатырға кіріп кетті де, күнге шағылысқан аспақ г о р н д ы* құйқылжытып ойнап, қайта шықты (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). Таңертеңгі сағат 8-де *г о р н* даусымен лагерьдегілер төсектен атып тұрып, лагерь алдындағы алаңға физзарядка жасау үшін қатарға тұрады (З.Ақышев, Біздің шамш.).

ГОРНБЛЕНДИТ з а т. г е о л. *Негізгі ультрамафитті магматиттерге жататын интрузивтік жыныс. Г о р н б л е н д и т т і ң* түсі қара, жасылдау қара, нақышы шомбал, құрылымы ірі түйірлі (ҚҰЭ). *Г о р н б л е н д и т* аса қалың қалдық магманың кристалдануынан, сондай-ақ пироксениттердің өзгеруінен түзіледі (ҚҰЭ).

ГОРОДКИ ор. з а т. с п о р т. *Белгілі жерге тігілген кеспелтек ағаштарды таяқ лақтырып, арнаулы сызықтан соғып шығарып ойнайтын ойын. Ал, мәселен, жарыстың алғашқы күні таңертеңгі сағат 10-да аудан орталығындағы № 2 орта мектепте – волейбол, г о р о д к и,*

нысана көздеу, қол күресі, баскетбол бәсекелері басталса, қазақ орта мектебінде – отбасы мәрелері, стадионда – футбол, жеңіл атлетика жарыстары, Мәдениет үйінде – шахмат, дойбы, № 1 орта мектепте – үстел теннисі, ал Саумалкөл – Айыртау тас жолында – велошабандоздар мәре алды («Sport & KS»). Бастауыш класс оқушыларының өмірінде спорттық ойындар да едәуір орын алады. Олар футбол, волейбол, теннис, *г о р о д к и* ойындарын ойнай алады (Қ.Жарықбаев, Психология). Жуырда мұнда кәсіподақтардың *г о р о д к и д е н* жекелей және командалық біріншілігі өткізілді («Спорт»).

ГОРОДКИШІ ор. з а т. *Городки ойнаушы. Спортшылардың арасында қазақстандық 12 г о р о д к и ш і* бар («Спорт»).

ГОРОВОЙ ор. з а т. т а р. *Патшалық Ресей кезіндегі қалалық полиция. Г о р о д о в о й л а р д ы ң* қару-жарағын тартып алып, полиция бөлімдерінің тас-талқанын шығардық (М.Қаратаев, Далада.). Крицкий алдында, екі *г о р о д о в о й* екі жағында мылтықтарын кезеп учительді сыртқа алып шыққан (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Медведьев қою мұртын қораздана сипап, *г о р о д о в о й ғ а* кіжіне қарап, шананың үстінде отырып тепкіленіп: – Сен, мощенник, *г о р о д о в о й м ы с ы ң ғ а* – деді *г о р о д о в о й ғ а* (М.Дәулетов, Қызыл жар).

ГОРОСКОП [грек. horoskopos] з а т. а с т р. **1.** *Астрологияда қолданылатын, ғаламшарлар мен жұлдыздардың уақыттың белгілі бір сәтінде өзара орналасу кестесі. Айналмалы қозғалыс теориясы аспан механикасында, г о р о с к о п т а р* теориясында және нақты механикалық мәселелерді шешуде кеңінен қолданылады (ҚСЭ). **2.** *Жұлдызнама. Баспасөзде соңғы кездері әртүрлі жұлдызжорамалдар жарияланып жүр. Жалпы, жұлдызнама (г о р о с к о п)* дегеніміз не, өзі? Осыған түсінік берсеңіз («Жас Алаш»).

ГОРСТ [нем. Horst] з а т. г е о л. *Жер қыртысының айналасындағы алқаптан көтеріңкі және лықсымалармен немесе қаусырмалармен шектелген бөлікшесі. Г о р с т т а р* әдетте тектоникалық көтерілулердің нәтижесінде қалыптасып жарылымдармен шектеледі (ҚҰЭ).

ГОРТЕНЗИЯ [л а т. hortensis] з а т. ө с. *Үлкен гүлдері бар, сән үшін өсірілетін өсімдік. Г о р т е н з и я*, пеларгония, райхангүл, олеандр өсімдіктерінің гүлдері біржылдық жас бұтақтарға бітеді (С.Түрдиев, Үй өсімдік.).

ГОРЧИЦА ор. з а т. т а м а қ. *Қыша. Қыша күнжарасынан асханада пайдаланылатын г о р ч и ц а* өзірленеді (Агроном. анықтама.).

ГОРЧИЧНИК ор. з а т. м е д. *Ауруды баса-тын және қан айналымына жақсы әсер ететін бір бетіне қыша жағылған парақ.* Жөтел пайда болған жағдайда тұла бойды жылы ұстап, *г о р ч и ч н и к*, сульфонамид дәрілерін қолданған жөн (М.Сисекенов, Өкпе ауруы). Ол *г о р ч и ч н и к т і* шым-шым жылы суға малып алды да, горчица жағылған бетін ауырған жеріне жапсырды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру). Енділігі әртүрлі жай және дәріленіп тазартылған бинттер, алғашқы көмек көрсеткенде қолданылатын пакет, *г о р ч и ч н и к т е р*, лейкопластырлар қажет (Семья тәрбиесі).

ГОСПИТАЛИЗМ [ағыл. hospital] з а т. п е д. *Психикалық және физикалық мешеулік синдромы.* *Г о с п и т а л и з м* туылғаннан бастап алғашқы жылдары баланың жақын ересек адамдармен қарым-қатынасының жетіспеуінен, көбінесе баланы балалар мекемесіне (балалар үйіне, ауруханаға және т.б.) орналастыру салдарынан пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГОСПИТАЛЬ [лат. hospitalis] з а т. ә с к. *Әскери қызметшілер емделетін арнайы аурухана.* Кейде бұлар *г о с п и т а л ь д а н* ұзақтап шығып, өзен бойлап та кететін (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Ағатайым сіз емделіп жатқан *г о с п и т а л ь д ы ң* адресін жазыпты, осы жігітке хат жаз, сәлем-сауқат жібер, қуант депті (С.Омаров, Қызыл.). *Г о с п и т а л ь* үйлері салынып бітіп, ішін сырлау жұмысы жүріп жатыр еді (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

ГОСПИТАЛЬДЫҚ с ы н. *Госпитальға тән, госпитальға қатысты.* Александров соңғы кезде корпустан жиі жоғалатын болды. Ол *г о с п и т а л ь д ы қ* режимді бұзғандық, – деп Краснов қатаң ескертті (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Госпитальдық база. *Жараланған және ауру әскери қызметшілерге мамандандырылған медициналық көмек көрсетуге және оларды емдеуге арналған майдан (флот) тылы немесе орталық құрамындағы медициналық құрылым.* Құрамы: басқарма, түрлі мақсаттағы госпитальдар қызмет көрсету және материалдық жабдықтау бөлімдері мен бөлімшелері. Қажет болғанда *г о с п и т а л ь д ы қ б а з а* бөлімшелерге бөлінеді (госпиталь топтары). Ұлы Отан соғысының тәжірибесі бойынша *г о с п и т а л ь д ы қ б а з а* өз жұмысын тиісті тыл аймағының шеңберінде, орталық майдан тылы аймағынан тыс жүргізді. Орталық *г о с п и т а л ь д ы қ б а з а н ы ң* емдеу мекемелерінің мамандандырылуы майдан және армия *г о с п и т а л ь д ы қ б а з а с ы н а* қарағанда неғұрлым сараланған болды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГОТ [франц. gothique]: **гот жазуы.** л и н г в. *Әріптері бұрышталып, сүйірленіп, ұзынша болып келген латын жазуының графикалық бір түрі, Батыс Еуропада XII–XV ғғ. қолданылған латын жазуы.* *Г о т ж а з у ы н а* тән ерекше сипат – бұрышты форма және әріптердің сынып түсуі, байланыстырушы сызықтардың болуы, вертикал бойынша ұзарыңқы болуы, әріптердің тығыз орналасуы (Тіл білімі сөздігі). *Г о т ж а з у ы* Германияда баспа кітаптарында XX ғ. басына дейін қолданылып келді. *Г о т ж а з у ы* – 27 таңбадан тұратын және гот тіліндегі барлық белгілі қолжазбаларда пайдаланылған ерекше әліппе (Тіл білімі сөздігі).

Гот стилі. с ә у л е т. *Орта ғасырдың соңғы кезінде Еуропа елдерінің сәулет өнерінде кең тараған көркем стиль.* Машина қаланың ортасындағы алаңның төрін ала *г о т с т и л і м е н* салынған төрт қабатты үйдің алдына келіп тоқтады (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ГОТИКА [франц. gothique] з а т. с ә у л е т. *Еуропа елдерінің сәулет өнерінде XII ғасырдың II жартысы, XVII ғасырда кең өріс алған сәулет өнері стилі.* *Г о т и к а* стилінде салынған ғимараттар зәулім биіктігімен, әсем нақыш, асқан сән-салтанатымен көз тартады (ҚҰЭ). Қала үйлері қызық: бірінде *г о т и к а* үлгісі жатса, енді бірі барокко мәнерлес, үшіншісінде қазіргі модернизм тұнып тұр (З.Қабдолов, Сыр.). Біреуі күмбезді шығыс имараттарына келеді, енді бірі жанышқы төбе боп тік өрілетін ортағасырлық *г о т и к а*, баракконның түрлі нұсқалары (С.Бердіқұлов, Пердесі.).

ГОТТЕНОТ з а т. *Оңтүстік Африканың байырғы халқы.* *Г о т т е н о т т а р* антропологиялық жағынан зәңгі нәсілдес (ҚҰЭ). *Г о т т е н о т т а р* ұлттық тағамдарында сүтті көп пайдаланады (ҚҰЭ).

ГӨЗАЛ з а т. с ө й л. **Гөзел.** Көз алмай келем толғанан Көзінен теңіз – *г ө з а л д ы ң* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ГӨЗЕЛ з а т. *Әдемі, сұлу, көрікті әйел.* Басынан бағы тайған күн Көлбедеп жүрген *г ө з е л д е р* Қоңсының болды майлы (Базар жырау, Шығ.). Сол Тастанның немересі алғаныңыз, Тар жерде тауып жолдас болғаныңыз. *Г ө з е л і ң* сіздер ханым, Күлекем хан, Құдайға жоқты қосқан арманыңыз (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Табаны жаудан таймаған, Нағыз *г ө з е л* сендерсің, Асыл туған негізің (Базар жырау, Шығ.). Қайдасың, көріктім, *г ө з е л і м*, Сен дағы ойлайсың, сеземін (М.Мақатаев, Шығ.). Бәйгеден келген дөнені, Бұл шаһбаздың *г ө з е л і*, Талай батыр ұмтылған, Қаланың аузын қандатып, Солдатын жау аңдатып (Қобыланды батыр).

гөй-гөй з а т. **1.** *Бірқалыпты сарын, дыбыс, үн.* Айболов бір жадыраңқы күйде еді. Әр сөзінде «адам» деді, «үй» деді; Машинаның *г ө й-г ө й і н е н* қалкалап, Құлақ тосып, көмек басын изеді (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің).

2. а у ы с. *Уайым-қайғы сарыны, сарыуайым.* Сарбаздардың көшіндей сырғыған қалың нөпіріне түскен Махамбет көп тұяқтың астында ыңырсып жатқан қара жердің *г ө й-г ө й і н* естір емес (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Осындай жалғызсырап, өз-өзінен жүдеп, өз-өз түңілгендей болғанда, бұзауы өлген сиырдай мөңіреген ойына тұлып болып мекіренгер де, – сол Асан шалдың *г ө й-г ө й і* (О.Бөкеев, Мұзтау). Бір кезде мүлікке, думан-сақпақ толы үлкен үй қазір қатты омсырайған, шалдың тек *г ө й-г ө й і м е н* толы (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Гөй-гөй тартты. *Сарыуайымға салынды.* Шарықтаған сайын үдеткен бозторғайдың шырылы, боталардың қоңыраудай сыңғырлаған жіңішке, сұлу, қаяусыз зары, енелерінің ауық-ауық қоңырлата бастап, қоюлата көтеріп, бір жоғары, бір төмен толқынтып, жіңішкерте, сүмірейте созып: «У-ү-ү-һ» деп барып басылған ырғалаң боздасы сайын даланы жаңғырықтырып, өз алдына бір *г ө й-г ө й т а р т ы п*, біріне-бірі ұласып, қызғыштай қытқылдап, қырғидай шықырлап бара жатқан арбалардың шиқылы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жас жаны сая таппай жабырқаған, Кел-кел деп қол бұлғайтын қабір оған, Бейуақта *г ө й-г ө й т а р т ы п* күңіренсе, Тамсанып тыңдаған ел таңырқаған (С.Омаров, Сәукен). Айтқаны онда отырып болды осы: – Нузардың Апрасияпқа кетіп өші. Күйініп күні-түні *г ө й-г ө й т а р т ы п*, Көңілінің болмай жүр ед көптен қошы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

гөй-гөйле= е т. *Гөй-гөйге басу, сарыуайымға салыну.* Осы сөзді Жаңыл бұрын да талай естіген сияқты еді... Атасы Тұяқбай да өзінше осылай *г ө й-г ө й л е п* отыратын (О.Сәрсенбаев, Сағым). Өмірсіз өгей отанда *г ө й-г ө й л е п* ұзақ сарнатып. Жалына қарап шапанға, Сақалын желге талдайтын (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні).

гөйт= е т. қ а р а п. *Мылжыңдау, бөсу.* [Мұратай] Ол маған жайлаудан көрген-баққанын жылдай *г ө й т і п*, әңгіме соқты (Н.Фабдуллин, Қызық дәурен).

ГӨЛАЙТТА= [ор. гулять] е т. с ө й л. *Сайрандау, думандату.* Шырылдауық шегіртке ыршып жүріп ән салған. Көгалды қуып *г ө л а й т т а п*, Қызықпен жүріп жазды алған (Абай, Тол. жин.).

ГӨРБАН з а т. с ө й л. **1.** *Құрбан.* Кетті деп есітем сол *г ө р б а н* болып, Жаһанның кезіп елсіз шығандарын (Базар жырау, Шығ.).

2. *Қабірші, көр қазушы.* Өстіп келе жатып, ол тағы да көр қазған *г ө р б а н д а р ғ а* жолықты (О.Сәрсенбаев, Ақ құс).

ГӨРИАН с ы н. к ө н е. *Қайғылы, шерге толы.* Бұған да тақсыр Әли салды ойран, Жылаулы көпірлердің көңілі *г ө р и а н*. Мұнараның басынан Зарқұм, Хақан Әлидің қылғанына қалды қайран (Бабалар сөзі//Діни дастан.). Сен кеткен соң өкіндім пұшайман боп, Артыңнан көп жер құдым қамыңды жеп. Сен кеткелі *г ө р и а н* қайғыдамын, Мұнда бекер сырымды айтпадым деп (Бабалар сөзі//Хикаят дастан Хатымтай).

ГӨРІ ш ы л. *Шығыс септік жалғаулы сөздермен тіркесе айтылып, оған талғау, саралау мәнін үстейтін шылау сөз.* Туыс жағын алғанда, Бөжей мен Сүйіндіктен *г ө р і* Құнанбайға Байсал жақын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Суреткерліктен *г ө р і* баяндаушылық, психологиялық ой тартысы, ұғындырудан гөрі асығыс хабарлаушылық үстем («Қаз. әдеб.»). Ол екеуінен *г ө р і* менің халім әлдеқайда артық тәрізді (С.Талжанов, Қайып қарт.).

ГРАБЕН [нем. Graben] з а т. г е о л. *Жер қыртысының жарылымдар бойымен түсіңкі келген ойыс бөлігі.* *Г р а б е н* жер қыртысы бөлігінің төмендеуі салдарынан да, іргелес бөліктерінің көтерілуі нәтижесінде де қалыптасады (ҚҰЭ). Дүниежүзінің аса ірі *г р а б е н д е р* жүйесіне Шығыс Африка жарылымдар белдемі, Байкал көлінің, Рейн өзенімен Өлі теңіз аңғарлары жатады (ҚҰЭ).

ГРАВЕР [франц. graveur] з а т. Металл, ағаш, сүйек т.б. нәрселерге ойып жазушы, нақысшы, зергер. Ол ширек ғасырдан астам өмірін сүйікті ісіне арнап, бөлшектерді бұрғылауда зергерлік шеберлігіне жетті. Жақсы аспапшы, модельші, әрі *г р а в е р* болып алды («Лен. жас»).

ГРАВИЙ [франц. gravier] з а т. қ ұ р. *Ірілігі 2–10 мм жұмырланған қиыршық сынықтардан тұратын болбыр шөгінді таужыныс. Тасқиыршықтардың басым ірілігіне қарай гравий ірі (5–10мм), орта (2,5–5мм) және ұсақ (2–2,5мм) болады. Тасқиыршықтардың аралығында олардан ұсақ түйірлер болуы мүмкін. Түзіліміне қарай г р а в и й өзендік, көлдік, мұздықтық және т.б. болып сараланады (Қаз. тілі термин. Геология). [Маңғыстауда] Цемент жасауға керек құм, қиыршық тас, г р а в и й де көптеп кездеседі («Қаз. әдеб.»).*

ГРАВИЙЛІ с ы н. *Гравийі бар, гравийі көп. Гравийлі шөгінділер. Құрамында өлшемі 1–10 мм жұмырланған бөлшектер басым шөгінділер.*

ГРАВИЙЛІК с ы н. *Гравийге тән, гравийге қатысты.*

Гравийлік құрылым. *Сынықтары жүмырланған, ірілігі 2–10 мм құрылым.*

ГРАВИМЕТР з а т. ф и з. *Ауырлық күші үдеуін салыстырмалы түрде өлшеуге арналған аспап. Гравиметр дәл көрсететін серіппелі немесе бұралмалы таразы түрінде жасалады (ҚҰЭ). Ең жақсы деген гравиметрдің өлшеу дәлдігі миллигалдық мыңдық үлесіне жетеді (ҚҰЭ).*

ГРАВИМЕТРИЯ з а т. г е о л. *Жердің гравитациялық өрісін сипаттайтын шамаларды өлшеуді, оларды Жер пішінін анықтауға пайдалануды, жердің ішкі және жоғары бөліктерінің геологиялық құрылысын зерттейтін ғылым. Гравиметрия Жердің ішкі құрылысы туралы болжамдар жасауға, кен байлықтарды барлауға және Жердің жоғары қабаттарының тығыздығын анықтауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).*

ГРАВИМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. *Гравиметрияға қатысты, гравиметрияға тән. Өрістердің сипатына қарай барлық геофизикалық әдістер гравиметриялық, магнетриялық, сейсмометриялық, электрметриялық, термометриялық және ядролық болып ажыратылады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Гравиметриялық тәсіл бұрғылау және геологиялық барлау жұмыстарында (Жер қыртысының құрылымын, кен байлықтарының орнын анықтау үшін т.б.) кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).*

ГРАВИТАЦИЯ [лат. gravitas] з а т. г е о л. *Материяның кез келген түрлері арасындағы әмбебап өзара әрекеттестік. Егер гравитация біршама босаң болып, денелер баяу (жарық жылдамдығымен салыстырғанда) қозғалатын болса, Ньютонның бүкіләлемдік тартылыс заңы қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология). Гравитация түрлі рыноктардағы бағаның өзара әсер етуі (Қаз. тілі термин. Геология).*

ГРАВИТАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Гравитацияға тән, гравитацияға қатысты. Зондтың Юпитер маңынан ұшырау гравитациялық маневрмен «тікелей» Сатурнға жақындайтын траекторияға көшуге мүмкіндік берді («Зерде»).*

Гравитациялық барлау. г е о л. *Жер қыртысы жекелеген аудандарының геологиялық құрылыс ерекшеліктері мен салмақ күшінің арасындағы байланыс өзгешеліктерін саралауға негізделген геофизикалық барлау тәсілдерінің бірі (Мұнай. газ геол. термин. сөздігі).*

Гравитациялық бөгет. с у ш а р. **1.** *Өзен арнасында орналасқан жасанды суқойманың суын халықшаруашылығының әртүрлі сала-*

*сында пайдалануға арналған гидротехникалық құрылыстар жиынтығы. Гравитациялық бөгеттер құрылымына байланысты: гравитациялық-көлемдік; кеңейтілген жікті; бөгет табанының ұзына бойы жолақты, анкерлі; арынды қыры экранды; қарсы кермелі – көлемдік қарсы кермелі; көпаркалы және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Гравитациялық бөгеттердің технологиялық тұрғыдан пайдалануына қатысты: тұйық бөгет және қашыртқылы бөгет деп аталатын түрлері бар (Қаз. тілі термин. Су.). **2.** *Су және мұздың қысым күштерінің әсерінен болатын жылжуға қарсы табанының орнықтылығы негізінен бөгеттің массасына пропорционал үйкеліс күштері есебінен қамтамасыз етілетін шомбал бетон немесе тасбөгет. Гравитациялық бөгеттің көлденең қимасы ұшбұрышты (табаны биіктігінің 2/3 бөлігіне жуық) немесе трапеция пішінді болады (Қаз. тілі термин. Су.). Құрылымы мен салыну әдістерінің қарапайымдылығына, кез келген табиғат жағдайларындағы сенімділігіне байланысты гравитациялық бөгет жиі пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.).**

Гравитациялық дифференциация. г е о л. *Гравитациялық дифференциация әркерлі иагиалық балқыманың гравитация әсерінен бөлінуі (Қаз. тілі термин. Геология).*

Гравитациялық жерасты суы. г е о л. *Гравитациялық жерасты суы таужыныстардағы қуыс-жарықшақтарды толтырып тұратын, капиллярлық, молекулалық және беттік күштер ықпал жасамайтын, ауырлық күшінің (грунт сулары) немесе гидродинамикалық тегеуріннің (арынды сулар) әсерімен қозғала алатын тамшылы-сұйық су (Қаз. тілі термин. Геология).*

Гравитациялық қатпарлар. г е о л. *Гравитациялық қатпарлар төсеніш қызметін атқаратын таужыныс қабаттарының бірте-бірте көтерілуінен қалыптасқан еңістіктер бетімен ауырлық күші әсерінен жылжыған шөгінді таужыныстарда пайда болатын қатпар түрі (Қаз. тілі термин. Геология).*

Гравитациялық қозғалыстар. г е о л. *Борпылдақ таужыныс шоғырларының өздерінің ауырлық күші әсерінен қозғалу процесі. Гравитациялық қозғалыстар планетамыздың барлық аймақтарында, кез келген өңірде (жер бетінде, су түбінде және т.б.) көрініс беруі ықтимал, сондықтан да олар экзогендік процестер ішіндегі ең маңызды мұжу агенттерінің бірінен саналады (Қаз. тілі термин. Геология).*

Гравитациялық өріс. ф и з. *Кез келген физикалық объектінің айналасында болатын физи-*

калық өріс. Біздің планетамыздың *гравитациялық өрісі* онан да көп қашықтықта болатыны дәлелденіп отыр (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Эйнштейннің шын ұлылығы кеңістік пен уақыттың қасиеттері ондағы *гравитациялық өрістің* қасиеттеріне тығыз байланысты екенін ашуынан танылады (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Галактика ядросының *гравитациялық өрісі* Жердің жылдамдығын да, атмосферасын да, массасын да ешқандай өзгертпейді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Гравитациялық су. *су шар. Ауырлық күшінің ықпалымен қозғалатын жерасты суы немесе салмақ күшінің әсерінен топырақ арасынан (жер қыртысынан) еркін ағып шығатын жер қыртысының арасындағы жылжымалы су. Гравитациялық су* – су тұтқыш қондырғының тереңдікте орналасу пішініне қарай: қабатталған және сызатталған гравитациялық сулар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Ол 1930 жылы тау жыныстарындағы су түрлерінің мынадай жіктеуін ұсынады: бу күйіндегі су, гигроскопиялық су, жарғақ су, *гравитациялық су*, қатты күйдегі су, кристалдық және химиялық байланысқан су (К.Сапарбайұлы, Геология.). Аэрация аймағынан орын алған және шағын аумақта тараған *гравитациялық судың* қабаты қалқыма су деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Гравитациялық тартылыс. *геол. Материяның кез келген түрлері арасындағы әмбебап өзара әрекеттестік. Гравитациялық тартылыс* біршама әлсіз болса және денелер баяу (жарықтың жылдамдығымен салыстырғанда) қозғалыста болса, Ньютонның бүкілөлемдік тартылыс заңына қамтылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Гравитациялық толқын. *физ. Толқын көтеруші күш пен оған қарсы әрекет етуші ауырлық күші арасындағы өзара әрекеттен пайда болатын толқын. Гравитациялық толқын* түрінде судағы ұзындығы 5 см-ден үлкен толқындардың бәрі жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

Гравитациялық тұрақтылық. *физ. Ньютонның тартылыс заңына енетін негізгі физикалық тұрақтылық. Гравитациялық тұрақтылық* тәуірлік дәл мәні динамикалық тәсілмен (иірілмелі таразы тербеліс периодының өзгерісі бойынша) табылады (ҚҰЭ).

ГРАВИЮРА [франц. gravure] *зат. өнер. Тақтаға бедерлеп салған суреттің қағазға түсірілген көшірмесі. Колорит суретте, гравюрада, орнаментте, үй жағдайында бөлме әшекейінде және т.б. болады. Ол осы кездің өзінде ешкімге ұқсамайтын ашық бояуын, колоритін іздей бастайды (І.Омаров, Серпін).*

Кітапта қазіргі киіз үйлердің элементтері бар тұрғын жайлардың көне жылнамалар мен қолжазбалардың мұқабаларының безендіруіне көптеп кездесетіндігі түрлі түсті суреттермен, *гравюралармен* нақты көрсетіледі. Олардың шығу мерзімдері біздің жыл санауымыздың басталу кезеңінен бері қарай жалғасады («Егемен Қазақстан»).

ГРАВИЮРАЛА = *ет. өнер. Қатты материалдардың бетіне ою, өрнек, әшекей т.б. бедерлей түсіру, көшіру. ≈ Сүйекті гравюрадады.*

ГРАВИЮРАЛАУ *Гравюрала етістігінің қимыл атауы. Сүйекті және металды гравюралау* халық өнерінде кең тараған (ҚСЭ).

ГРАДАЦИЯ *зат. геол. 1. Бір нәрсенің орналасуындағы кезек реттілігі, бірте-бірте дамуы. Қалыптасу жағдайы ұқсас тау жыныстардың әрқилы литологиялық түрлерін біріктіретін парагенетикалық ассоциация, градация* геологиялық формацияның жекелеген бөлшегі (Қаз. тілі. термин. Геология.). *Градация* – тірі организмдер дене құрылысы күрделенуінің өсу процесі (Жалпы биология.). **2. әдеб.** *Алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды асыра, асқақтама түсу, дамыту. Градация* поэзияда да, прозада да қолданылады (Әдебиет. термин. сөздігі).

ГРАДИЕНТ [лат. gradients] *зат. физ. Қандай да бір кеңістік сыпаттамасы шамасының ұзындық бірлігінде өзгеруінің көрсеткіші. Градиент* ұғымы мұхиттануда, метеорологияда және т.б. кеңінен пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.). Физика, метеорология, мұхиттану, гидрология салаларында кеңістіктегі кейбір шаманың ұзындық бірлігіне орын ауыстырғанда өзгеруін көрсету үшін *градиент* ұғымы кеңінен қолданылады; қысым градиенті, температура градиенті, ылғалдық градиенті, жел жылдамдығының градиенті, тұздылық градиенті, теңіз суы тығыздығының градиенті және т.б. (Қаз. тілі термин. Су.).

ГРАДИЕНТОМЕТР *зат. физ. Ауырлық күші градиентінің көлбеу бағыттағы өзгерістерін өлшеуге арналған аспап.*

ГРАДИЕНТТІК *сын. физ. Градиентке қатысты, градиентке тән.*

Градиенттік ағыс. *физ. Су қабаттарындағы қысымның өзгеруі салдарынан мұхиттар мен теңіздерде пайда болатын ағыс. Градиенттік ағыс* қысымның өзгеруі желдің әсерінен, судың лықсуы мен қайтуы, су қабаттарының тығыздығы мен су үстіндегі атмосфералық қысымның біркелкі болмауы, құрлықтан немесе көрші тұйық судан ағынның келіп қосылуы және т.б. осы сияқты

құбылыстардың салдарынан болады (Қаз. тілі термин. Су.). Кориолис күшінің әсерінен *г р а д и е н т т і к а г ы с* қысым градиентінің бағытынан қашықтап, Солтүстік жарты шарда оңға қарай, Оңтүстік жарты шарда солға қарай бұрылады (ҚҰЭ).

ГРАДИРНЯ [нем. Gradieren] з а т. г е о л. *Суды атмосфералық ауамен салқындатуға арналған ғимарат. Г р а д и р н я* бұмен жұмыс істейтін машиналар конденсаторынан шыққан ыстық суды салқындатып, қайта пайдалану үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.). Өндірісте мұнаралы *г р а д и р н я* жиі пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ГРАДУС¹ [лат. gradus] з а т. м а т. *Тік бұрыштың тоқсаннан бір бөлігіне тең, жазық бұрыштың өлшеу бірлігі.* Біздің компастың тілшесі 101 *г р а д у с т ы* көрсеткенде, жүріп келген бағытымыз оңтүстік пен шығыс арасындағы 104 *г р а д у с*, – деп жазды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). IX ғасырдың бас кезінде оны обсерваторияға басшылық етуге халиф әл Мамун Бағдатқа шақыртып алады, «Даналық үйінде» ғылыми-педагогикалық қызмет атқарады, Жер меридианының *г р а д у с* ұзындығын өлшеу жұмысына қатысады (А.Көбесов, Математика.). Птолемейдің «Алмагестінде» жарты *г р а д у с* аралатып 0°-тан 180°-қа дейінгі хордалар кестесі келтірілген, ол 0°-тан 90°-қа дейінгі синустар кестесіне сай келеді (А.Көбесов, Математика.). Ертедегі вавилондық астрономдар санау негізі үшін алпыстық системаны алған. Сағаттың және бұрыштық *г р а д у с т ы ң* алпыс минутке, секундке бөлінуі де осыдан қалған болу керек (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ГРАДУС² з а т. *Ауа райы, дене т.б. ыстықтығын я суықтығын есептейтін өлшем бірлік.* Жаздың ап-ашық күні, аспан айналып жерге түскендей. Температура отыз *г р а д у с* жылы (Б.Момышұлы, Шығ.). Қайнап тұрған жүз *г р а д у с* суым жоқ. Түкіретін, Шағатұғын уым жоқ. Ең болмаса, Қауіп төнген кезінде Көк көжектей бас сауғалар нуым жоқ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Саржұлдыз көтеріле берсе, *г р а д у с* көтерілгендей суық та көтеріле береді (Х.Әбішев, Аспан сыры).

ГРАДУС³ з а т. *Қымыз, арақ-шарап т.б. ішімдіктердің ашу күшінің бірлік өлшемі.* Ойлама! Садаға Марс өз жерімен! Отырмын сезіп бәрін сөздеріңнен. Қырық *г р а д у с* дәмін татсаң арағымның, Көз жасың парлап ағар көздеріңнен (М.Рашев, Бұйымтай). [Еркен] – Тоқсанға ойнап жүріп жетесіңдер. Одан ары мына күнде ішетін жынды суларыңның қырық *г р а д у с ы* бар емес пе? Жүз отыз деген сол (М.Мағауин, Ақша қар).

ГРАДУСНИК з а т. с ө й л. *Температураны өлшейтін аспап; термометр.* Сен ойнайтын бақшаға, Күнде барып қайтады. Жазылғаныңды шаттана *г р а д у с н и г і* де айтады (Ғ.Мүсірепов, Менің апам). Кеңсенің сол жақ босағасындағы *г р а д у с н и к к е* қарап, екі адам дабырласып қалды («Лен. жас»). «*Г р а д у с н и к т е р і* де өздері сияқты, дөнеңеге жарамайды!» – деген күңкіл естиді Бейсенбай. Шаланиннің күңкілі. Ауру адам ғой (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ГРАДУСТАЙ с ы н. *Градусқа жуық, градус шамасындай, мөлшеріндей.* Судың қату температурасы бір *г р а д у с т а й* суық болса, сынап құйғанда оның қататындығына күмәнданбауға болады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы.).

ГРАДУСТЫҚ с ы н. *Градус өлшеміндей.* Әрдайым жоғары, алға бұраймыз. Өмір кілті өз қолымызда. Мың ғана емес, миллион *г р а д у с т ы қ* жалынымыз бар (Ә.Оңалбаев, Өсиет.). Тұқымды 45 *г р а д у с т ы қ* ыстық суға 3 сағат, 47 *г р а д у с т ы қ* суға 2 сағат батырып қоюға болады (Ж.Жиенбаев... Астық дақыл.).

Градустық өлшеу. а с т р. *Жердің пішіні мен өлшемін анықтау үшін Жер бетінде жүргізілетін өте дәл астрономиялық және геодезиялық өлшеулер. Г р а д у с т ы қ ө л ш е у д і ң* геометриялық негізі – Жердің шар тәрізділігі туралы ілім (ҚСЭ). Бұрыштың *г р а д у с т ы қ ө л ш е у* мәнін доғаның бұрышқа сәйкес ұзындығы мен оның радиусының қатынасына тең радион бірлігімен көрсетуге болады (ҚҰЭ).

ГРАМДАЙ с ы н. *Грамм мөлшеріндей.* Қымыздағы пайдалы зат – белок. Бір литр қымызда 15-20 *г р а м д а й* белок бар (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Бүкіл дүниежүзінде, небары, бірнеше жүз *г р а м д а й* ғана радиий өндірілген (Б.Айдарханов, Атом қуаты.).

ГРАМДЫҚ с ы н. *Грамм көлеміндей, мөлшеріндей.* Әубәкір оларды көзімен бір шолып өтті де, келіндерге жиырма бес *г р а м д ы қ* ликерден он рет және соншама кружка сыра әкелуін сұрады (Қ.Исабаев, Соңғы.). Көкек баландарында «лақтырып тастау рефлексі» жұмыртқадан шыққаннан кейін-ақ бірнеше сағатта пайда болады. Осы кезде балапан арқасына алты *г р а м д ы қ* гир тасын орналастырса, өз салмағының 3-ақ гр. болуына қарамастан, оны лақтырып тастайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ГРАММ [франц. gramme] з а т. 1. *Халықаралық салмақ өлшеу жүйесіндегі килограммның мыңнан бір бөлігі.* Бір тонна етті ыстауға сол экстарктың жиырма *г р а м ы* ғана

жеткілікті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Сегіз жанға тиесілі екі кило төрт жүз *грамм* нанды таситын осы, кей кезде екі күннің талонын бір-ақ пайдалануға болады (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). Сонда сантиметр деген – метрдің жүзден бірі, миллиметр – метрдің мыңнан бірі, *грамм* – килограмның мыңнан бірі (О.Жәутіков, Жоғары математика.). **2. а у ы с.** *Ішімдік, арақ-шарап деген мағынада.* Кең жауырынды Андреевтің артында тұрған Синченко фляганы нұсқап, «жүз *грамм*» құйып жіберсем қайтеді деп ым қақты (Б.Момышұлы, Москва). Ақырын шерт, Ақырын домбыранды! Артық шырқап қиналма сол бір әнді. Артық нәрсе – артық жүк, Мықты болсаң, Артық ішіп көре ғой он *грамм* ды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ГРАММА... [грек. *gramma*] *Еуропа тілдерінен орыс тілі арқылы енген күрделі сөздердің «жазу» сөзімен мағыналас екінші сыңары.* Осы сапарда Ахмет Е.В. Гиппиустың тапсыруы бойынша СССР Ғылым академиясының *фонogramm* а архиві үшін халық музыкасын жазу ниетімен фонограф ала қайтты (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ГРАММАТИКА [грек. *grammatike*] *з а т. л и н г в.* Тіл білімінің *сөз таптарын, сөздердің өзгеруі мен өзара тіркесуін және сөйлемнің құрылысын зерттейтін саласы.* **1. Грамматика ның** морфология саласында сөз құрамы мен сөз тұлғалары, тәуелдік және тәуелдеу түрлері, көптік формалар қарастырылады («Егемен Қазақстан»). *Грамматика* сөз құрылысы, сөз түрлендіру формалары, грамматикалық мағыналардың берілу тәсілдері, сөз тіркесінің түрлері және сөйлем типтері туралы ілімді, сондай-ақ сөз таптары туралы ілімді қамтиды. Зерттеу объектісі мен мақсаттарына қарай *грамматика* морфология мен синтаксиске бөлінеді (Тіл білімі сөздігі). **2. Сөзжасам тәсілдері, морфологиялық, категориялар, синтаксистік құрылымдардың жүйесі, тілдің формалды жүйесі.** Балалардың сөйлемді дұрыс құрауын, *грамматика* жағынан қатесіз, дұрыс жазуын өте қадағалау қажет (С.Көбеев, Орынд. арман). Орысша *грамматика ны,* арабша наху қарыпті жақсы білетін қазақ баласы жете аңғарып, ақыл таразысына салып бір-екі рет оқып шықса, бұл кітаптың құнын білер: үстін қарап, саулатып өте шықса, шытырман тоғайда адасқандай асылына түсіне алмас деп шамалаймын (М.Дулатов, Шығ.).

Салғастырмалы грамматика. *лингв.* Шығу төркіні әрбасқа тілдердің грамматикалық құрылыстары мен категорияларын

зерттейтін сала. С а л ғ а с т ы р м а л ы г р а м м а т и к а шығу төркіні басқа-басқа тілдердің грамматикалық құрылыстарын, айырым формалары мен категориялардың нелер екенін, баламаларын айқындау мақсатымен жазылады (ҚҰЭ).

Салыстырмалы грамматика. *лингв.* *Туыстас тілдердің грамматикалық құрылысын зерттейтін тіл білімінің саласы. С а л ы с т ы р м а л ы г р а м м а т и к а* туыстас тілдердің не олардың белгілі тобының грамматикалық құрылысындағы ерекшеліктерді айқындау үшін, оларды тарихи, ғылыми грамматикаларға, тіл тарихына негіз ету үшін жасалады (ҚҰЭ).

Сипаттамалы грамматика. *лингв.* *Тілдің грамматикалық құрылысының қазіргі деңгейін зерттейтін тіл білімінің саласы. С и п а т т а м а л ы г р а м м а т и к а* тілдің грамматикалық заңдылықтарын айқындау негізгі мақсат болмайды, тек оның қалыптасқан (және қалыптаспаған да) құрылысындағы көз жеткен түр-түрпаттарын есепке алады (ҚҰЭ).

Тарихи грамматика. *лингв.* *Тілдің грамматикалық құрылысының қалыптасу, даму заңдылықтарын зерттейтін тіл білімінің саласы. Т а р и х и г р а м м а т и к а* белгілі бір тілдің грамматикалық құрылысының даму жолдары мен заңдылықтарын айқындауды мақсат етеді (ҚҰЭ).

ГРАММАТИКАЛАН= *ет.лингв.* *Сөздің нақтылы лексикалық мағынасынан абстракциялануы, дербес мағынадан айырылып, көмекші сөзге айналуы.*

ГРАММАТИКАЛАНУ *Грамматикалан етістігінің қимыл атауы. Грамматикалан а н у д ы ң* нәтижесінде дербес етістіктер көмекші етістікке, дербес есімдер көмекші есімге айналады (ҚСЭ).

ГРАММАТИКАЛЫҚ *сын.лингв.* *Грамматикаға тән, грамматикаға қатысты. Шүрик [тотықұс] жүз сөз үйреніп, 27 грамматикалық формула меңгереді (Ғалам ғажап.). Тілдің грамматикалық құрылысын жақсы меңгермей, ана тілін, шетел тілін жақсы білуге болмайды (ҚҰЭ).*

Грамматикалық категория. *лингв.* *Формалары жағынан бір-бірінен ажыратылатын біртектес грамматикалық құбылыстардың жиынтығы. Грамматикалық құбылыстың грамматикалық категория деп танылуы үшін оның біртектес грамматикалық мағыналарды білдіруі және кемінде екі түрлі формада көрінуі шарт (ҚҰЭ). Грамматикалық категория*

м а т и к а л ы қ к а т е г о р и я – грамматикалық мағыналар класы, ол жалпы абстракты мағыналары және нақты мағыналардың қарама-қарсылығы біртұтас қатынаста болатын әртүрлі формалды единицаларды біріктіреді (Тіл білімі сөздігі).

Грамматикалық мағына. л и н г в. *Сөздің сөйлемдегі басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсуі нәтижесінде туатын жалпы мағынасы. Грамматикалық мағына* – сөздің лексикалық мағынасына қосымша ретінде көрінетін және түрлі парадигматикалық қатынастарды білдіретін бірқатар сөздерге, сөз құрамына және синтаксистік құрылымдарға тән жалпылама және дара тілдік мағына. Қазақ тілінде бардым – өткен шақ, жекеше, 1-жақ, және т.б. *г р а м м а т и к а л ы қ м а ғы н а* ға сай келеді (Тіл білімі сөздігі). *Г р а м м а т и к а л ы қ м а ғы н а* әрбір тілдің грамматикалық құрылысына сәйкес грамматикалық тәсілдер арқылы беріледі (ҚҰЭ).

Грамматикалық тәсіл. л и н г в. *Сөздердің арасындағы әртүрлі қатынастарды, грамматикалық мағыналарды білдіру жолы, әдісі. Тілде грамматикалық мағыналар әртүрлі г р а м м а т и к а л ы қ т ә с і л* арқылы беріледі (ҚСЭ).

Грамматикалық форма. л и н г в. *Тілдің таңбалық бірлігі, сөздің лексикалық ұғымына қосымша мағына үстейтін түлға. Г р а м м а т и к а л ы қ ф о р м а* – грамматикалық мағынаның тұрақты бейнесін білдіріп тұратын материалдық форма (Тіл білімі сөздігі). Бір *г р а м м а т и к а л ы қ ф о р м а* бір я бірнеше грамматикалық мағына береді (ҚҰЭ).

ГРАММ-АТОМ з а т. х и м. *Грамммен өлшенген химиялық элемент массасының оның атомдық массасына тең-тең мөлшері. Г р а м м а т о м* түсінігі химияда және басқа ғылымдарда кең қолданылады (ҚСЭ).

ГРАММЕМА з а т. л и н г в. *Грамматикалық категорияның компоненті* (Тіл білімі сөздігі).

ГРАММ-МОЛЬ з а т. х и м. *Жай немесе күрделі заттың молекулалық массасына тең етіп алынған грамм саны.* – Мұғалім оқушыларға мольдік концентрация бір литр ерітінді болатын еріген заттың *г р а м м-м о л і* санымен белгілейтіндігін түсіндіреді (Қ.Шабдаров, Хим. оқыту).

ГРАММОНАЛ з а т. к е н. *Газ бен шаң-тозаң қауіті бар шахталардан басқа жерасты жағдайларында қолдануға арналған түйіршіктелген аммиак селитрасын тротилмен және алюминий опасымен жарылғыш қоспасы. А-8 г р а м м о н а л ы* газ бен шаң-тозаң

қауіті жоқ шахталарда қолдану үшін, ал оттектен балансы кері А-45 және А-50 граммоналы ашық жұмыстарда ғана пайдалану үшін жасап шығарылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГРАММОФОН [грек. *грамма* – жазу, *phone* – дыбыс] з а т. м у з. *Құйтабаққа жазылған музыкалық шығарма; сөз, дыбыстарды сөйлететін рупоры бар музыкалық аппарат.* Еркектері ән салса *Г р а м м о ф о н* даусындай, Араласар аспанмен Бір алған демі таусылмай (Е.Бердин, Қанды асу). Музыканы жақсы көретін жастар *г р а м м о ф о н* жазбаларының коллекциясын жинады (Семья тәрбиесі).

ГРАММОФОНША ү с т. *Граммофон секілді, граммофонға ұқсап.* Бірақ граммофон *г р а м м о ф о н ш а*, ал әнді әншінің өз аузынан өз құлағымен тыңдағанға не жетсін (А.Хангелдин, Қараторғай).

ГРАММ-ЭКВИВАЛЕНТ з а т. х и м. *Элементтің немесе қосылыстың эквивалентіне тең етіп алынған грамм саны. Г р а м м-э к в и в а л е н т* ұғымы көлемдік анализде кең қолданылады (ҚСЭ).

ГРАМОТА з а т. 1. *Марапаттау қағазы, ерекше еңбек сіңірген адамға ресми түрде берілетін мақтау қағазы; марапат қағазы.* Құралбай жақсы оқығаны үшін, қоғамдық жұмыстарға қызу қатысқаны үшін, үлгілі село тілшісі болғаны үшін аудандық басшы мекемелердің *г р а м о т а л а р ы м е н* бірнеше рет наградталыпты (Ә.Жәмішев, Дала.). 2. п е д. *Мектеп оқушыларына жақсы оқығаны үшін берілетін мақтау қағазы.* 3. д и п л. *Екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қатынастарда тапсырылатын ресми хат, құжат.* Қазақстан Республикасының Президенті өзінің жанында тіркелген шет мемлекеттердің дипломатиялық және өзге де өкілдерінің сенім *г р а м о т а л а р ы* мен кері шақырып алу *г р а м о т а л а р ы н* қабылдайды (ҚР Конституциясы). Уәлиханның үлкен баласы (Шыңғыстың атасы) Ғабидолла төрені Орта жүз хан көтерген, Қытай үкіметі бұл байлауды мақұлдап, Ғабидолла төреге уаң дәрежесін беріп, *г р а м о т а* жіберген екен (М.Дулатов, Шығ.).

Құрмет грамотасы. *Жоғары мекеме, ұйымдардың марапаттау есебінде үздік еңбегімен танылған адамға ресми түрде беретін мақтау қағазы. Қ ұ р м е т г р а м о т а с ы* жоғары мекеме, ұйымдардың награда есебінде үздік еңбегімен танылған адамға беретін мақтау қағазы. Ол «Құрмет белгісі» ордені және бірнеше медальдармен, екі рет Қазақ ССР Жоғарғы Советінің *Қ ұ р м е т г р а м о т а л а р ы м е н* наградталды («Қазақст. мұғ.»). Ұлы Отанымыздың астанасындағы көрмеден

бірнеше мұғаліміміз *Құрмет грамотала-ры* мен дипломдар алып қайтты («Соц. Қаз.»).

ГРАМПЛАСТИНКА з а т. м у з. т а р. *Музыкалық шығарма, сөз, дыбыс жазылған күй-табақ.* Бүкілодақтық «Әуен» фирмасының астанамыздағы *г р а м п л а с т и н к а* үйінде классикалық музыканың онкүндігі ашылды («Қаз. әдеб.»). Астанада *г р а м п л а с т и н к а* сататын сауда орны – «Мелодия» фирмасы ашылды («Лен. жас»).

ГРАНАТ¹ [итал. granata] з а т. ә с к. *Граната.* Он шақты *г р а н а т* лақтырдың, үйдің сау тамтығы қалмады (Т.Ахтанов, Қахарлы күн.). Екі жүз метрдей ішкері еніп, *г р а н а т т ы* бірінен соң бірін лақтыра берді, автоматтан оқты бұрқыратты (Т.Ыдырысов, Нұрлы жол). Қарсы жүрді төртеуі Қалың жауға қаптаған. Таусылды түгел *г р а н а т* Беліндегі тартпадан (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Қолдану тәсілдеріне қарай – қол *г р а н а т т а р ы* және гранататқыштармен атылатын *г р а н а т т а р* (гранататқыштан ату, винтовкалық гранаттар), қолданылу мақсатына қарай – жаяу әскерге, танкіге қарсы қолданылатын, өртегіш және арнайы (түтінді жарықтандырғыш сигналды және т.б.) түрлері бар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГРАНАТ² [лат. granatum] з а т. г е о л. *Анартас.* Алтайдың түсті металл кендерінде де *г р а н а т т а р* бар (ҚСЭ).

ГРАНАТ³ з а т. ө с с ө й л. *Анар.*

ГРАНАТА [итал. granata] з а т. *Қарсыластың адам күші мен техникасын 1000 м-ге дейінгі қашықтықта жоюға арналған оқ-дәрі.* *Г р а н а т а* әдетте металл қораптан, жарылғыш және жанғыш заттардан тұрады (ҚҰЭ). Біздің басқа гвардияшылар да әр жерден оқ атып, *г р а н а т а* лақтырып, немістердің шөт-шөлекейін шығарды (Р.Ұлтанбаев, Ерлер.). Әттең!.. *Г р а н а т а* таусылып қалмағанда мына алты-жеті танкті бірден шоңкитуға болар еді... (Т.Тобағабылов, Жазира).

ГРАНАТАТҚЫШ з а т. ә с к. *Гранат лақтырғыш жеңіл қару.* *Г р а н а т а т қ ы ш т ы* үш түрі бар (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қол *г р а н а т а т қ ы ш ы* сауыт бұзғыш немесе жарықшақтық фугастық гранатты атуға арналған алып жүруге ыңғайлы, жеңіл (Қаз тілі термин. Әскери.).

ГРАНАТШЫ з а т. ә с к. *Гранатпен қаруланған адам, жауынгер.* Сағадат команда орнына көр-апандай созылып жатқан траншеяны пулемет оғының астына алды. Алдын ала дайындалған *г р а н а т ш ы л а р* іске кірісті (Т.Тобағабылов, Жазира).

ГРАНД [исп. grande] с ы н. *Еуропа тілдерінен енген күрделі сөздерге «әйгілі, үлкен, атақ-*

ты» деген мағына беретін сыңары. *Г р а н д* -диск, *Г р а н д* опера.

ГРАНИТ [итал. granito] з а т. г е о л. *Жер қыртысында өте көп тараған магмалық тау жынысы.* *Г р а н и т* – қатты тау жынысы; үш минералдың (кварц, далалық шпат, слюда) қоспасы. Өте тығыз әрі берік зат, бағалы құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Г р а н и т* құрамында дала шпаты, кварц, слюда сияқты минералдар жиі кездеседі (С.Жортанов, Өлкетану.). Ана ескерткішінің жанына қызыл *г р а н и т е н* мемориал тақта орнатылыпты (А.Бекбосынов, Ауылым.). Бес жыл оқу ішінде ең шырайсыз бозарған құр гипс пен мәр, *г р а н и т* тас-тардың талайын көрген. Ешқайсысында жан жоқ, әрі кетсе ойсыз, демсіз мүлгіген портреттік ұқсастықтар (Р.Токтаров, Ертіс.).

ГРАНИТТЕЙ с ы н. с ө й л. *Гранит сияқты, гранит тәрізді мықты.* Бір ауылда алпыспыз, Кірбеңі жоқ, тас түспіз, Күнмен көктей біргеміз, *Г р а н и т т е й* іргеміз (Е.Ибраһим, Жас қанат). Жиырма бес килограмдық перфораторды оң жақ кеудесіне тіреп қойып, бір жарым метр болат сүмбімен қаттылығы *г р а н и т т е й* көк тасты бұрғылағанда жан шыдатпайды (І.Есенберлин, Шығ.).

ГРАНИТТЕН = е т. г е о л. *Шығу тегі әртүрлі қатты таужыныстарды граниттерге айналдыратын процестердің жиынтығы.* Таужыныстардың сілтілік металдармен және SiO₂-мен мольуымен және олардан Fe Mg Са-дің шығарылуымен байланысты *г р а н и т т е н е д і* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГРАНИТТЕНУ *Граниттен етістігінің қимыл атауы.* Екінші саты геологиялық саты деп аталады. Ол шөгінділік қабаттардың түзілу уақытын, олардың метаморфизмін, *г р а н и т т е н у і н*, Жер бетіндегі тіршіліктің пайда болуы мен дамуын камтиды (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Г р а н и т т е н у* кезінде бастапқы жыныстардың кейбір бөлігі еруі, балқуы және тектоникалық қозғалыстардың әсерінен орын ауыстыруы мүмкін (ҚҰЭ).

ГРАНИТСІЗДЕНУ з а т. г е о л. *Таужыныста сілтілер мен кремний кетіп, магний, алюминий және басқа фемалық элементтер көбейетін метаморфтық үдіріс.* *Г р а н и т с і з д е н у* процесінде таужыныста кварц пен далашпаттар азайып, биотит, горнбленд және басқа фемалық минералдар көбейеді, ал фемалық минералдардың өзінде сілтілер азаяды (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГРАНИТТІ с ы н. *Гранитке бай, граниттен тұратын.* Жаңадан салынған әдемі темір торлы, ақ *г р а н и т т і* қабірдің қасына тоқтаймын (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат).

Гранитті қабат. *Шөгінді және базальтты қабаттардың арасында орналасқан қума сейсмикалық толқындардың өту жылдамдығы 5,5–6,5 км/с болатын жер қыртысы қабаты. Гранитті қабат* граниттерден, гнейстерден және басқа да метаморфты және атқылама таужыныстардан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ГРАНИТТІК с ы н. *Граниттен тұратын, граниті бар, граниті көп. Граниттік* қабат негізінен *граниттік* жыныстардан құралған, материктерде оның орташа қалыңдығы 15–20 км-ге жетеді (К.Сапарбайұлы, Геология.). Литосфераның жоғарғы бөлігі біршама жұқалау келген шөгінді жыныстар қатқабатынан тұратыны анықталды. Осы қатқабат астында *граниттік* қабат, ал одан төменіректе базальттық қабат орналасқан (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Граниттік құрылым. г е о л. *Гипидиоморф-түйірлі құрылымының түрі. Граниттік құрылымы* кышқыл плутониттерге тән (Қаз. тілі термин. Геология.).

Граниттік теңдестік. г е о л. *Белгілі бір тереңдікте температура мен қысымға байланыссыз граниттің химиялық құрамына сай қалыптасатын элементтердің (Si, Al, сілтілер) концентрациясы. Граниттік теңдестік* гравитацияның әсерінен гранит-филдік элементтердің жылысуынан қалыптас-сады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГРАНКА з а т. п о л и г р. *Баспахана терілімінің бағаны; терілім орналастырыла-тын металл қалып. [Автор] Мен газетке бар-ған соң Бейімбетке көп салмақ түсіп отырды. Кейде бұрын жіберіп қойған материалды гранкадан ұстап қаласың* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ГРАНОДИОРИТ з а т. г е о л. *Қышқыл магматиттерге жататын интрузиялық, құрамы бойынша гранит пен диориттің ара-лығындағы таужыныс. Гранодиориттердің* түсі қызғылт, сұрлау қызғылт, ақшыл сұр; бітімі шомбал, бағдарлы, жолақты; құрылымы орта ірі түйірлі, порфирлі (Қаз. тілі термин. Геология.). *Гранодиориттер* мен полиме-талдардың, сирек металдардың, алтынның кендері кездеседі, құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГРАНОЗАН з а т. б и о л. *Дәнді, майкене дақылдардың, қант қызылшасының тұқымда-рының кінәраттарына қарсы, дәрілеуге қол-данылатын препарат. Гранозанмен* күн-ілгері дәрілеу, әсіресе, тұқымдары қауызды болатын дақылдарға ерекше жақсы әсер етеді (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.).

ГРАНТ [ағыл. grant] з а т. *Ғылыми зерт-теулер жүргізу үшін немесе жоғары оқу орын-дарында білім алу үшін арнайы ғылым, білім қорлары бөлетін ақшалай қаражат.* Елімізде талапкерлер жоғары оқу орындарына түсу үшін өтініш қабылдау аяқталды. Мемлекеттік білім *гранттары* мен немесе республика бойынша барлығы 119–193 өтініш тапсырылды. Оның 81 576-сы оқу орындарының қазақ бөлі-міне тапсырып, ал 37 617-сы орыс тілінде білім алуға тілек білдіріпті («Ана тілі»). *Грант* – білім қаржыландыру үшін мемлекеттен әр студентке бөлінетін ақша мөлшері (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жеке тұлғаларға арнау-лы қоғамдық қорлар арқылы берілетін ізгілік, қайырымдылық көмек пен *грантқа* табыс салығы салынбайды (Қаз. тілі термин. Эконо-мика.). Сөйтіп, Түркістан аймақтық қабыл-дау комиссиясы арқылы өткен 10 мың талап-кердің 900-ге жуығы мемлекеттік *грант* пен несиеге ие болды («Түркістан»).

ГРАНТ-БАЛАМА з а т. э к о н. *Берілетін жеңілдікті несиенің жеңілдік деңгейінің көрсеткіші. Грант-балама* несиегерге тең шамалы табысты қамтамасыз ететін жеңіл-дікті және коммерциялық несиелер арасын-дағы айырмамен өлшенеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ГРАНТ-ЭЛЕМЕНТ з а т. э к о н. *Несие-лердің жеңілдікпен берілуі дәрежесінің жалты-лама көрсеткіші. Грант-элемент* несиенің берілуі шарттарын салғастыру үшін халық-аралық статистикада қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Грант-элемент* ол кәдуілгі коммерциялық несиенен салыстыр-ғанда неғұрлым жеңілдік шарттарымен несие беру нәтижесінде несиегер борыштың өтелуі есебінен төлемінің қандай бөлігін кем ала-тынын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ГРАНУЛА [лат. granulum] з а т. 1. б и о л. *Жан-жануар немесе өсімдік жасушаларының цитоплазмасындағы түйіршік заттар. 2. Ұсақ түйіршік түрінде дайындалған зат* (мыс.: шай, кофе, дәрі-дәрмек, мал, үй жануарлар азығы және т.б.). Пайдалы, сіңімді заттарды топыраққа біртіндеп беретін, жуып-шаюға шыдамды және пайдалы әсер коэффициенті жоғары болып келетін, біртіндеп, жайлап әсер ететін, қорғайтын қабығы бар малта (*гранул*) түріндегі тыңайтқыштарды пайдалану (Та-биғатты қорғау). Күн бетінің жылылық тем-пературасы 6000°-қа жетеді, *гранула* ның да температурасы осыған тең (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ГРАНУЛИТ з а т. к е н. *Метаморфтық тау жынысы. Гранулит* ұсақ түйіршікті

құрылыммен, гнейс тәріздес нақышпен сипатталады, жоғары температура және қысымда түзіледі (ҚҰЭ). *Гранулит* құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГРАНУЛОМЕТРИЯ з а т. к е н. *Борпылдақ тау жыныстарының, топырақтың, жасанды материалдардың түйірлік құрамын анықтайтын тәсілдер жиынтығы. Гранулометрияның* деректерін сан күйіндегі кесте, үшбұрыштық диаграмма, гистограмма, кумулятивтік қисық сызық, таралу қисық сызығы сияқты графиктермен көрсетуге болады (ҚҰЭ).

ГРАНУЛОМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. к е н. *Гранулометрлік.* Жұққыштық сазды жыныстың *гранулометриялық* және минералогиялық құрамына байланысты. Ылғалдылық толық ылғал сыйымдылыққа дейін өскенде, жұққыштық арта береді, ал ылғалдылық бұдан ары өссе, жұққыштық кемиді (К.Сапарбайұлы, Геология.). Көптеген шөгінді тау жыныстарының су өткізгіштігі олардың *гранулометриялық* құрамына, қуыстар мен саңылауларға байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГРАНУЛОМЕТРЛІК с ы н. к е н. *Гранулометрия тән, гранулометрияға қатысты. Гранулометрлік* талдау зерттелетін тау жыныстарын жіктеу, олардың физикалық (қуыстылық, сіңіргіштік т.б.). қасиеттері мен түзілу жағдайын және құрылыста бетон жасау т.б. мақсаттарда пайдалану мүмкіндіктерін анықтау үшін жүргізіледі (ҚҰЭ). Жарғақтық және гипроскопиялық ылғалсымдылықтың шамасы жыныстарда *гранулометрлік* түйіршіктердің ірілік шамасына, ал сазды жыныстарда олардың минералогиялық құрамына байланысты болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГРАПТОЛИТ [грек. graptos] з а т. з о о л. *Палеонтологияда суда еркін жүзген немесе су түбіне жабыса тіршілік еткен теңіз жәндіктерінің түгелімен қырылып біткен түрлерінің бірі. Граптолиттердің* шөгінді тау жыныстар бетінде сақталған топтарын зерттеу арқылы осы таужыныстардың салыстырмалы көнелігі анықталады (Қаз. тілі термин. Геология). *Граптолит* ортаңғы кембрийден ерте таскөмір дәуіріне дейін тіршілік еткен (Қаз. тілі термин. Геология).

ГРАТИФИКАЦИЯ [лат. gratificatio] з а т. э к о н. *Қызметкерлерге өз міндеттерін сапалы орындағаны үшін ынтыландыру мақсатымен берілетін ақшалай сыйлық, оларды көтермелеу.*

ГРАУВАККА [нем. Grau – сұр, Wacke – саз] з а т. г е о л. *Әртүрлі таужыныстар мен*

минералдардың сынықтарынан, көбінесе далашпаттар мен кварцтан тұратын құмды жыныс. Грауваккаларда жыныс сынықтарының мөлшері 20%-дан кем болмауы тиіс (Қаз. тілі термин. Геология). *Грауваккаларда* түйірлер нашар жұмырланып, нашар іріктелген, керіші әртүрлі, полиминералды, көбінесе сазды минералдар басым болады (Қаз. тілі термин. Геология). *Граувакка* құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

ГРАФ¹ [нем. Graf] з а т. т а р. *Орта ғасырларда Батыс Еуропада қолданылған, ұрпақтан ұрпаққа жалғаса беретін бароннан жоғары дворяндық атақ, лауазым.* Айтпақшы, жанымызда бар ғой *граф*, Отыр ғой қара мұртын сылап, бұрап. Сұлудың біз білмеген сыры болса, Алайық біз азырақ содан сұрап (М.Жұмабаев, Шығ.). Франциямен соғыста мұның әкесі ерен ерлік көрсеткен. Содан ол *граф* атағына, полковник шеніне ие болған (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бір адам үш анада сіздей болар, Бір кісі орын тапса талаппенен. Балаңыз лайықты лауазымға, Гүбірнә қылып қойды *графпенен* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 1717 жылы Питт оны француз әкімдерінің бірі *граф* Ореанскийге үш миллионнан астам франка сатты (О.Бейсенов, Жеңімпаз).

ГРАФ² [ағыл. graph] з а т. и н ф. *Түйіндері нүктелер жиыны, ал түйіндердің жалғасуы (қабырға деп аталатын) қос екі нүкте болып келетін тор түрінде бейнеленетін графтар теориясының негізгі түсінігі. Графтар* информатикада кеңінен қолданылады, айталық, алгоритмдер схемасы немесе бағдарламалар бағытталған графтарға жатады (Қаз. тілі термин. Информатика). XX ғасырда *графқа* байланысты есептер физикада, электр техникасында, химияда, биологияда, экономикада, әлеуметтануда ғана емес, математиканың жеке салаларында пайда болды (ҚҰЭ).

...ГРАФ [грек. grapho – жазамын] *Адамның бір нәрсені жазатын, сипаттайтын, зерттейтін мамандығын құрамдық бір нәрсені суреттейтінін, бекітетінін, тіркейтінін білдіретін Еуропа тілдерінен енген сөздердің соңғы бөлігі.* Жан адамға бұрылып қарамай, түп-тура комендантқа кеп, ақсары қыз, қолына шумақтап ұстаған *тегграф* лентасын ұсынды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Бұл толқындардың қандай жылдамдықпен өткенін *сейсмограф* деген аппарат жазып тұрады (М.Маташев, Қара алтын). Адам жүрегінің қызметін бақылап, оны қисық түрінде жазып тұратын *кардиографтар* жасалды («Халық мұғ»).

ГРАФА [грек. graphē] з а т. *Бағана* (қағаз бетіндегі қос сызықпен бөлінген бағана). Ма-

шинистің маршрутын алыңыз, – деп, депо кезекшісі оған *г р а ф а* бөлінген бір қағазды ұсынды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Осылай күнделікті шынықтыру процедурасын бастаған кезде ескерілетін жайттар күнделіктің әр *г р а ф а* с *ы н а* күні көрсетіліп толтырылады (Б.Хабижанов, Бала организм.). Бірінші *г р а ф а* д *а* күні, айы және жылы көрсетіледі, екінші графада азық-түлік тағамдарының ішілу уақыты жазылады (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.).

ГРАФЕМА [грек. *graphie*] з а т. л и н г в.

1. *Жазу стиліне, сөздегі және сөйлемдегі орнына қарай әртүрлі варианттарда қолданылатын бірлік, әріп.* Қазіргі тіл білімінде *г р а ф е м а* термині бірдей мазмұнға ие емес (Тіл білімі сөздігі). **2.** *Жазба тілдің фонемага сәйкес ең кіші абстракті бірлігі. Г р а ф е м а* – графикалық ойлау жүйесінің бірлігі. *Г р а ф е м а* – инвариант, әріп – вариант (Қ.Кудеринова, Қазақ жазуы.).

ГРАФИК [грек. *graphikos*] з а т. *Қандай да бір шаманың (мыс., жолдың) басқа бір шамаға (мыс., уақытқа) тәуелділігін көрнекі түрде бейнелеуге қолданылатын сызба, яғни функцияның өзгеру сипатын көрнекі түрде көрсететін сызық.* Кейбір жағдайларда функция тікелей *г р а ф и к* түрінде беріледі (мыс., барограф ауа қысымының *г р а ф и г і н* уақытқа байланысты өзгертін функция ретінде сызады) (ҚҰЭ). *Г р а ф и к т і*ң түрі негізіне қандай координаталар жүйесі алынуына байланысты анықталады (ҚСЭ). Жүк машиналарының *г р а ф и г і н* бақылайды, қойды қолда ұрықтандырызады (Д.Досжанов, Дария).

Көлік графигі. Көлік құралдары қозғалысын (қатынасын) бейнелеудің ерекше тәсілі (ҚҰЭ).

Өндірістік график. Кәсіпорынның не оның жеке бөлімшелерінің өнім шығаруының графиктік не басқа түрдегі (мыс., кесте) күнтізбелік жоспары (ҚҰЭ).

Тораптық график. Тораптық жоспарлау мен басқаруда технологиялық байланыстардың және әртүрлі жұмыстардың реттілігін бейнелейтін сұлба. *Т о р а п т ы қ г р а ф и г і* жұмыстың жүру жағдайын, оның қамтамасыз етілуін және аяқталғандығын айқынырақ бейнелейді (ҚҰЭ).

ГРАФИКА [грек. *graphikē*] з а т. **1.** л и н г в. *Белгілі жазу тәсілдерінің жиынтығы, әріптер мен дыбыстар арасындағы қатынастар жүйесі. Г р а ф и к а* құралына әріптер, тыныс белгілер, сөз құрастырудың және басқа түрлі жолдары жатады (Тіл білімі сөздігі). Ең алғашқы орыс-қазақ мектептері пайда болып, оларда оқу орыс *г р а ф и к а* с *ы* негізінде қазақ тілінде жүрді (ҚазССР тарихы). **2.** п о л и г р. *Әріпкескіні*

мен белгілері. Суретші-графикшілер *г р а ф и к а* саласында, кітап-журнал көркемдеу, плакат жазу саласында әртүрлі жанр мен техникада жұмыс істейді (Қазақст. бейне.). Бейнелеу құралдарының қарапайымдылығымен әрі көп таралыммен басып шығаруға ыңғайлылығымен *г р а ф и к а* бұқаралық байланыс, ақпарат саласында (плакаттар, пошта маркалары, экслибристер, газет-журналдар), кітаптарды, әдеби шығармаларды безендіру үшін, әртүрлі тақырыпқа карикатура, шарж, жалпы нобай, композициялық эскиздер салу үшін т.б. заттарды көркемдеуде кеңінен қолданылады (ҚҰЭ). **3.** л и н г в. *Графемалар мен фонемалардың арақатынасын зерттейтін тіл білімінің бір саласы* (Тіл білімі сөздігі). **4.** ө н е р. *Бірден қағазға түсіріліп көбейтілетін бейнелеу өнерінің бір түрі.* Кескіндеме жанрында түспен бояу негізгі рөл атқарса, *г р а ф и к а* д *а* сызықтар, штрихтар, ашық және қара (қоңыр) дақтардың арақатынасы шешуші рөл атқарады, сондай-ақ, заттардың ең негізгі белгілері таңдап алынады (ҚҰЭ). Өмір көріністерін бояу тілімен өйгілеуде бұл өнердің салалары мен әдістері сан алуан. Соның бірі – *г р а ф и к а* («Лен. жас»). **5.** [ағыл. *graphics*] и н ф. *Кескіндерді енгізу, бейнелеу және шығару құралдары мен жүйелері. Г р а ф и к а* компьютерде мәтіндік мәліметтер мен графикалық бейнелер біріктірілетін визуальды ұсырудың жалпылама тәсілі (Қаз. тілі термин. Информатика). Жоғары мүмкіндікті *г р а ф и к а* д *а* 30000-нан астам пиксельмен амалдауға болады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Компьютерлік [машиналық] графика. <ағыл. *drum plotter*> *Ақпараттарды енгізуге, өңдеуге және компьютердің графикалық құрылғыларында – графикалық дисплейлерде және графикасалғыштарда – бейнелеуге арналған тәсілдер, алгоритмдер және бағдарламалар жүйесі.*

Координаттық графика. и н ф. <ағыл. *coordinate graphics*> *Кескін бейнелеу командаларынан және координаттық мәліметтерден қалыптасатын мәшинелік графика* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Растрлық графика. <ағыл. *raster (image) graphics*> *Кескін нүктелердің екі өлшемді жиым түрінде (растрлық элементтер) берілетін машиналық графика. Р а с т р л ы қ г р а ф и к а* д *а* әр нүктенің түсі және өңі басқалардан тәуелсіз жеке беріледі (Қаз. тілі термин. Информатика).

Экрандық графика. и н ф. <ағыл. *onscreen graphics*> *Графикалық дисплейлерді қолдануға бағытталған мәшинелік графика* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГРАФИКАЛЫҚ с ы н. *Графикаға тән, графикаға қатысты. Графикалық жүйенің даму деңгейі әріптердің сөйлеу дыбыстарына қаншалықты дәрежеде сәйкес келуімен анықталады. Жаттығу кезінде дағдының өріс алуы графикалық сызықтармен өлшенеді (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Оның ішінде өте сирек кездесетін мүсіндік, графикалық шығармалар жинақталған («Мәдениет және тұрмыс»).*

Графикалық адаптер. и н ф. <ағыл. graphics adapter> *Графикалық кескіндерді мониторға шығаруды басқару құрылғысы. Графикалық адаптер көрсетілетін кескіннің айқындылығын (экранның бірлік көлеміндегі нүктелер саны), түстердің көп түрлілігін анықтайды (Қаз. тілі термин. Информатика). Графикалық адаптер компьютерлердің графикалық кескіндермен жұмыс ұйымдастыруы үшін қойылатын тақта (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық ақпарат. и н ф. <ағыл. image information> *Схемалар, эскиздер, диаграммалар, графиктер пішіндегі фигуралар немесе бейнелер (көрнекті символдар) түрінде берілетін ақпарат (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық бекет. и н ф. <ағыл. graphic station> *Графикалық ақпаратты өңдеу жүйесін құруға арналған бағдарламалық-аппараттық құралдар кешені (автоматтандырылған жобалау жүйесін қоса есептегенде) (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық десте. и н ф. <ағыл. graphic askage> *Графиксалғышта немесе дисплейде графикалық кескінді қалыптастыру мақсатымен қолданбалы бағдарламада пайдалануға арналған бағыныңқы бағдарламалар жинағы (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық кескін. и н ф. <ағыл. graphic chart> *Шарттылықтың белгілі бір дәрежесімен орындалатын жазықтықтағы (мыс., график салғыштың қағаз парағында) әртүрлі заттардың кескіні (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық құжат. ә с к. Мазмұны графикалық түрде топографиялық картада, балауызда (таста), пластинкада немесе мөлдір жұқа қағазда көрсетілетін жауынгерлік (ұрыс) немесе қызмет құжаты. Графикалық құжаттың қалыптасқан ережелеріне сай дайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Координаттың торы жоқ графикалық құжатта оңтүстік-солтүстік бағдарламасы көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Графикалық құрылым. г е о л. Бір-бірімен бітесе өскен және азы көбірегіне сына жазуға ұқсас кірінді болып келген екі минерал қоспасы.

Мұндай графикалық құрылым эвтетика заңымен кристалданғанда пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология). Графикалық құрылым қышқыл жаныстарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология).

Графикалық қысқарту. л и н г в. *Жиі қолданылатын сөздердің немесе сөз тіркестерінің шартты түрде қысқартылуы. Графикалық қысқарту оқылған кезде түсіндіріліп, жазба тілде пайдаланылады (Тіл білімі сөздігі).*

Графикалық планшет. и н ф. <ағыл. graphic tablet> *Жиектік кескіндерді нүктелеп енгізу құрылғысы. Графикалық планшет сызуға арналған қаламмен жасақталып, компьютерге қосылған жазық тақта болып келеді (Қаз. тілі термин. Информатика). Графикалық планшеттің қаламды басу арқылы іске қосылатын көптеген өте нәзік ауыстырғыштары бар, солардың көмегімен салынған сызықтар экранда бейнеленеді (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық принтер. <ағыл. printer-plotter> *Принтер мен плоттердің біріктірілген түрі. Графикалық принтер механизмі горизонталь бағытта қозғалатын жазу элементінен, сол сияқты қағазды вертикаль бағытта жылжыту құрылғыларынан тұрады (Қаз. тілі термин. Информатика). Графикалық принтердің тұрақты жады ASCII – кодтан қабылдайтын болғандықтан, қаріптің суретін салуға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық редактор. и н ф. <ағыл. graphics editor> а) *Графикалық кескіндермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін әрі оларды түзетуге, толықтыруға арналған бағдарлама. Графикалық редактор графикалық ақпаратты редакциялайтын бағдарлама (Қаз. тілі термин. Информатика). ә) Дисплей бетінде графикалық кескіндер салу процесін автоматтандыруға арналған бағдарлама. б) Графикалық кескіндерді, көріністерді, суреттерді, сол сияқты мультипликацияны құруға арналған құралдармен қамтамасыз ететін бағдарламалық кешен. Графикалық редактор дисплей экранында әртүрлі түспен қалам, тышқан және т.б. көмегімен сурет салады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Графикалық редактор дайындалған кескіндерді сақтау, принтермен, жадпен жұмысты ыңғайлау және т.б. жұмыстарды ұйымдастыруды қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Информатика).*

Графикалық режим. и н ф. <ағыл. graphics mode> *Экранға пиксельдерден (нүктелерден) тұратын күрделі графикалық бейнелерді*

шығаратын дисплей жұмысының режімі. *Графикалық режімдегі* мәліметтерді кескіндеу элементі бейнелік буферде мәндері сақталатын нүктелер болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Графикалық символ. и н ф. <ағыл. graphics character> *Графикалық кескіндерді салуға қолданылатын бедербелгілер. Графикалық символдар* 128-ден 255-ке дейінгі ASCII кодтарымен бейнеленіп, компьютердің пернетақтасымен берілетін символдар жиынтығы кіреді (Қаз. тілі термин. Информатика).

Графикалық файл. и н ф. <ағыл. graphics file> *Графикалық редактордың немесе автоматты жобалау бағдарламаларының көмегімен жасалатын графикалық кескіндерден тұратын файл, яғни графикалық мәліметтер сақталатын файл. Графикалық файлдар* өзара үйлесімсіз болып келгендіктен графиканы түрлендіру программаларын қолдануға тура келеді (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГРАФИКСАЛҒЫШ з а т. и н ф. <ағыл. plotter> *Мәліметтерді графикалық пішінде қағазға және т.б. мәлімет тасуышқа шығару құрылғысы. Өлшемі, дәлдігі, жылдамдығы, шығару түстері, басқа да көрсеткіштеріне қойылатын талаптарға сәйкес графикасалғыштардың* көптеген түрлері кездеседі (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГРАФИКТИК [грек. graphikos] с ы н. *Графикке тән, графикке қатысты. Көп ұзамай Непер таяқшаларының автоматтық, графиктік қасиеттері мен логарифмдер қасиеттерін ұштастыра келіп, жаңа жетілдірілген логарифмдік сызғыш деп аталатын құрал ойлап табады (А.Көбесов, Математика).*

Графиктік жүйе. и н ф. <ағыл. graphic system> *Теледидар мониторы экранына немесе қағазға құрылғының сурет салуына, сызықтар жүргізуіне, диаграммалар құруына, суреттерді бояуына мүмкіндік беретін аппараттық және бағдарламалық құралдар* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Графиктік интерпретация. г е о м. *Графиктік жүйенің түсіндірмесі. Мұндай жағдайда сызықтық программалау есептерінің графиктік интерпретациясын* беріп, оларды графиктік тәсілдерді пайдаланып шығаруға болады (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

Графиктік терезе. <ағыл. art window> *Мәтінге құрамдаспаған графиктік кескіндерге арналған жеке терезе* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Графиктік файл. и н ф. <ағыл. graphic file> *Графикалық кескіні бар файл; графикалық редактордың көмегімен даярланған файл* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ГРАФИН [итал. saraffina] з а т. *Сұйықтық құюға арналған, жіңішке мойынды шыны ыдыс, құты. Арынғазының қолында сетка, ішінде қағазға ораулы графин бар (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Комбриг тіл қата қоймай, едәуір іркілді де, стол үстінде тұрған графиннен су құйып ішті (Ж.Тілеков, От кешу.). Жақаң бөлме алып жайғасты. Шәкірт ұсынған шок гүлді стол үстіндегі хрусталь графинге салып, киімдерін ауыстырды («Қаз. әдеб.»). Столдың жанына Төлеу тұрып қарындашпен графинді қағып, жиналғандардың тынышталуын ескертті (А.Сатаев, Аққу.). «Түу мына судың өзі борсып кеткен бе?» – деп тыжырайып, су толы графинді столдың шетіне қарай итеріп тастады (М.Хасенов, Нар тәуекел).*

ГРАФИНИЯ з а т. т а р. *Батыс Еуропа елдеріндегі, Ресейдегі ақсүйек графтың жұбайы, оның мирастық атақ, лауазымы. Өйткені графиня* жасы тоқсаннан асқан қария адам, тосын қонақтарды қабылдай беруге денсаулығы көтеріңкіремейді екен («Лен. жас»). Баяғы Ван Никерк оны ағайынды Лиленфельдерге 11200 фунт стерлингке, ал бұлар оны графиня Дадлиге 25000 фунт стерлингке сатады (Ө.Бейсеев, Жеңімпаз.). *Графиня* мейірбан жүзді, қайғы мен қасіретті, қуаныш пен шаттықты білетін, ыстық жүректі адал сұлулардың бірі секілденді (І.Есенберлин, Алтын күс).

ГРАФИТ [нем. Graphit] з а т. г е о л. *Көміртегінен құралатын әртүрлі түсті, жұққынш минерал. Анау шақпақ тас, мынау көдімгі қарындашша жазылатын графит (А.Машанов, Жер асты.). Атом қазанының ерекше сипаты бар, ол темірден емес, графиттен жасалады (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). Егер графиттің кристалы кеуектеу болса, алмастың кристалында ерекше қасиет бар: олар ықшамды және тығыз орналасқан (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Реакторда жанып жатқан уранды сөндіру үшін олардың шыбықшаларын графит, кадмий сияқты заттармен қоршап қою керек. Олар нейтрондарды ураннан гөрі тезірек қағып алады. Сондықтан бұл заттарды реакторды сөндіргіш ретінде пайдаланады («Зерде»).*

ГРАФИТТЕ= е т. *Графитке айналдыру.*

ГРАФИТТЕЛ= е т. *Графитке айналдырылу.*

Графиттелген болат. к е н. *Көміртегі (1–1,5%) мөлшері көп болат. Азғана уақыт күйдіру арқылы графиттелген болаттың құрылымында бос графит – күйдіру көміртегі деп аталатын графит бөлініп шығады (Қаз. тілі термин. Кен.). Графиттелген болат*

та болат пен шойынның жақсы қасиеттері бірге болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ГРАФИТТЕНДІР = е т. к е н. Темірлі, никельді және басқа металды қорытпалардың (негізінен шойындардың) құрылымында графит бөлшектерінің түзілуі (бөлінуі).

ГРАФИТТЕНДІРУ Графиттендір етістігінің қимыл атауы. *Графиттендіру* бөлшектердің саны, олардың өлшемдері, пішіні мен өзара орналасуы қорытпаның химиялық құрамына, кристалдану және термиялық өңдеу жағдайларына байланысты болады және қорытпаның қасиеттеріне көп әсер етеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Сонымен қатар *графиттендіру* майлағыш қасиеттері бар графит бұйымдардың тозуға төзімділігін арттырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

...ГРАФИЯ [грек. grapho] 1. Бір нәрсені сызба, бейне түрінде көрсетуге қатысты, сипаттауға қатысты *Еуропа* тілдерінен енген күрделі сөздердің соңғы сыңары, мыс., *география, этнография*. Шығарма жаздыруда *орфография* тілдің лексика, сөйлем құрау, пунктуация, стиль т.б. сияқты жақтарымен қоян-қолтық келеді («Қазақст. мект.»). Астрономия, геометрия, математика (арифметика), акустика, оптика, механика, химия, минералогия, *география*, геология, космография, ботаника, медицина, логика, риторика, лингвистика, поэзия, саясат, философия, музыка – Фараби ғылымдарының тізбегі осылай келеді («Қазақст. әйелдері»). *Томография* л а р д а қатерлі, қатерсіз ісіктердің аймағы, көлемі мен сипаты айқынырақ көрінеді (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). Сөйтіп қалың қабаттарға *рентгенография* ны қолдану жөніндегі 1912 жылғы Бокаж ұсынған идея жүзеге асты (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.).

ГРАФО... [грек. grapho] *Жазуға, сызуға қатысты Еуропа* тілдерінен енген күрделі сөздің екінші сыңары, мысалы, *графология*.

ГРАФОМАНИЯ [грек. grapho – жазамын, mania – құштарлық] з а т. Шығармашылық қабілеті жоқ адамның шығармашылыққа шектен тыс құштарлығы.

ГРАФОЛОГИЯ з а т. Адамның жазу, қолтаңба ерекшелігі негізінде оның мінез-құлқын, психологиялық қалпын зерттейтін ілім.

ГРАФТАЙ с ы н. с ө й л. Граф сияқты, граф тәрізді. *Графтай* адал көңіл адам сирек, айта ма сұлуға ол сөзді түйреп?! Күрсініп, көзін сүзіп жүрген кезде, Қадалып бір «сары маса» қойса керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

ГРАФФИТИ [итал. graffiti] з а т. л и н г в. Әртүрлі тәсілдерді (ою, қашау, сызу) қолдану

арқылы қатты материалдарға (*тас, қыш, ағаш*) түсірілген жазулар. *Граффит* магиялық, тұрмыстық т.б. түрлерге бөлінеді (Тіл білімі сөздігі). *Граффити* – үйлердің қабырғаларына, металл бұйымдар мен ыдыстарға жазылған арнаулардың ғылыми атауы (ҚҰЭ).

ГРАЦИЯ [лат. gratia] з а т. 1. э с т е т. Бойды ұстаудағы, қимылдағы әдемілік. 2. к и і м. Әйелдердің белі мен кеудесін жинақтап, ұстап тұратын эластикалық кең белбеу-корсеттің түрі.

ГРЕГАРИН [лат. gregarius] з а т. б о т. Споривиктер тобына жататын біржасушалы ағзалар. *Грегарины* омыртқасыздар (жәндіктер, құрттар т.б.) мен төменгі сатыдағы хордалылардың ішек қуысында, жыныс органдарында клеткадан тыс паразиттік тіршілік етеді (ҚҰЭ). *Грегарины* 800 – 1000-нан аса түрі белгілі (ҚҰЭ).

ГРЕЙДЕР¹ [ағыл. grader] з а т. т е х. Жол сілемін белгілейтін және тегістейтін жерқазғыш машина. *Грейдер* – жер қазғыш және топырақ тегістегіш машина, кішігірім тоған қазуда, топырақты үйіп бекітуде және жол салу жұмыстарына пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.). Сатылар шынжыр табанды трактормен, трактор плүгімен және орташа алымды жол *грейдері* мен жасалады (А.Жанғалиев, Бағбан.). Көрмейсіз бе? Шофер жанымыздағы қалың күрткі қарды нұсқады, жолды басып қалған қарды *грейдермен* бұзып аршыған екен (Т.Нұртазин, Адам.).

ГРЕЙДЕР² з а т. Кесек қиыршық тас төселген жол. [Доғал] Дәл Қаракерменден тура жол тартып, *грейдер* жүргізіп алды (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Міне, ол тас үйдің қасындағы өртенген үш шкода машинасының тасасына жетті. Содан кейін *грейдердің* үстімен жүгіріп бара жатып құлады (Х.Рахимов, Полк туы).

ГРЕЙЗЕН [нем. Greisen] з а т. г е о л. Негізінен кварц және ашық түсті слюдалардан тұратын метасоматиттік тау жынысы. Аквамарин гранит, гнейс, *грейзен*, кристалдық тактатастар мен кварц желілерінде кездеседі (ҚҰЭ).

ГРЕЙЗЕНДЕР з а т. г е о л. Көбінесе қышқыл құрамды интрузиялық, эффузиялық, шөгінді және метаморфтық тау жыныстардың пневматолиттік-гидротермалық өзгерістері нәтижесінде қалыптасатын, минералдық құрамы негізінен кварцтан, мусковиттен, литийлі слюдалардан, турмалиннен, топаздан, флюориттен, берилден, рутилден, басқа да кейбір рудалы минералдардан тұратын тау-жыныс (Қаз. тілі термин. Геология).

ГРЕЙЗЕНДЕНУ з а т. г е о л. *Гранитоид жыныстарында жоғары температурада өтетін метасалатиттік өзгеру үдерісі.* Вольфрам, молибден, калайы, мантал, бериллий кендерінің түзілуі *г р е й з е н д е н у* процестерімен тікелей байланысты (ҚҰЭ). *Грейзендену* – жер қыртысының біршама терең және орташа терең деңгейлеріне кіріккен гранит интрузияларының эволюциясы барысында бірте-бірте сілтілене түскен қышқыл ерітінділер құрамынан әртүрлі қысым жағдайында бөлініп шығатын ұшпа құрамбөліктер (фтор, бор, хлор және т.б.) есебінен минералдардың жаңа түрлері қалыптасатын жоғары температуралы (500–300°C) метасоматоздық процесс (Қаз. тілі термин. Геология).

ГРЕЙПФРУТ [ағыл. grapefruit] з а т. ө с. *Рута тұқымдасының цитрус туысына жататын сары түсті ірі, дәмі ащылау қышқыл, шырыны мол, жемісі бар ағаш. Грейпфрут* субтропиктік ормандарда қолдан өсіріледі (ҚҰЭ). *Грейпфрут* т і ң биіктігі 10–15 м ағаш бөрікі өте қалың, қою, жапырақтары үлкен, аумақты (ҚҰЭ).

ГРЕЙФЕР [нем. Greifer] з а т. т е х. *Көтергіш экскаватор, тағы осы алуандас машиналардың жұқ қармағыш азулы құралы. Грейфер* азуы оператордың басқаруымен шығыр арқылы ашылып-жабылады (КСЭ).

ГРЕК з а т. *Грецияның байырғы халқы.* Ертедегі *г р е к* математикасының бағыты, күйі және қандай дәрежеде болғаны туралы мағлұматтарды зерттеуге және оларды терең түсінуге Евклидтің бұл еңбегі шешуші кілт болып табылады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Себебі, парсы мен *г р е к* арасындағы соғыстарды есептемегенде, мәдени экономикалық байланыс, сауда қарым-қатынасы біздің жыл санауымызға дейін-ақ қалыптасқан еді («Жас Алаш»). Олар *г р е к* мәдениетінің риторика, юриспруденция жақтарын қабылдап, математика сияқтанған ғылымдарға көңіл аудармады (О.Жәутіков, Математика.).

Грек жазуы. *Финикия жазуының негізінде б.з.б. 10–8 ғасырларда шыққан жазу. Грек жазуының ең көне ескерткіші б.з.б. 7-ғасырда жазылған (ҚҰЭ). Грек жазуының ерекшелігі – мұнда дауыссыз дыбыстармен қатар дауысты дыбыстарды да белгілейтін әріптер алғаш қолданылды (ҚҰЭ).*

Грек тілі. Мұндағы халықтың 95 пайызы гректер. Мемлекеттік тіл – *г р е к т і л і*. Олар өз тілінде сөйлеуді ұнатады, түсінбей жатсаң, түсіндіруге тырыспайды да. Қажет болса *г р е к т і л і* н үйрен деуден де тайынбайды. Бұл да үйренетін үрдіс екен деп топшыладық («Sport & KS»). Егер ежелгі *г р е к т е р т і л і* мен айтсақ,

туған топырақта аты ардақталып, аруағы ұлықталып, дүбірлі тойы өткелі жатқан Досан – героикалық тағдыр иесі, Иса – трагедиялық тағдыр иесі. Героника да, трагедия да өнерде де, тарихта да босағаны емес, төрді иемденеді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Синтетикалық тілдерге *г р е к*, латын, славян т і л д е р і н і ң көпшілігі, түркі тілдері мен моңғол тілдері кіреді (КСЭ).

ГРЕЛКА з а т. с ө й л. *Емдеу мақсатымен қолданылатын ішіне ыстық су құйылған ыдыс, торсық. Грелка* сырқыраған буын-буындарға, шанышқан жерлерге, аяққа қойылады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Ол екеуі тұмау-сұмаудан бір-бірін күтумен, терлеумен, *г р е л к а* қоюмен жазып алатын (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Оның үсіп қалған денесі ыстық су құйылған *г р е л к а* м е н жылытылды, спиртпен ысқыланды (Ғалам ғажап.).

ГРЕНАДЕР [франц. grenadier] з а т. т а р. *Көптеген елдердің армиясында 17-дан бастап, орыс армиясында 19–20 ғ-ларда болған іріктелген жаяу немесе атты әскер бөлім. Гренадерлер* олар найзамен, қол гранатымен қаруланған (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бастапқы кезде гранат лақтыруға үйретілген солдаттар *г р е н а д е р л е р* деп аталған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ГРИЗЛИ [ағыл. grizzly] з а т. з о о л. *Аляска мен Канаданың батыс аймақтарын мекендейтін түсі қоңыр үлкен аю.*

ГРИЗОН [лат. martes] з а т. з о о л. *Дене-сінің ұзындығы 45 см, құйрығы – 20 см (Куница) сусарлар туысы.*

ГРИЛЬ [франц. griller] з а т. *Ет және балық тағамдарын дайындауға арналған инфрақызыл қыздырғышы бар шағын қуыру құрылғысы. Грильдің* айналма өткізбесі, қызуды реттегіші (кейде бағдарламалық басқарылатын) болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГРИЛЬЯЖ [франц. grillage] з а т. т а м а қ. *Балқытылған және аздап құйдірілген қарамельденген қант пен жаңғақ, дән қоспасынан дайындалған кәмпиттер. Грильяж* салқындамай тұрғанда ұзыншалау кесіліп, таға төрізді етіп иіледі немесе үш бұрыштап кесіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГРИМ [франц. grimer] з а т. ө н е р. *Түрлі бояуыш заттарды пайдаланып, актердің бет-бейнесін кейіпкерге ұқсату өнері.* Жакпай-ақ *г р и м* сахнаға шықса жетеді, Шашы да ұзын, шаш жалғап өзге не етеді, Күлкісі көктем, үні де жаздың лебіндей, Қимылы жеңіл, даланың көбелегіңдей (Ә.Тәжібаев, Поэма). Гайша сахнаға шығарда киімді пьесаның шартынан сонауғұрлым артық киіп, *г р и м* бояуларын да баса жаққызатын (М.Әуезов, Қараш.).

Бір күні маған мынадай ой келді: Абайдың портреттік *г р и м і н* жасатайын, мүмкін Қалибек өзінен шыға алмай жүрген болар (Біздің Мұхтар).

ГРИМДЕ = е т. *Грим жағу*. ≈ Актерді *г р и м д е д і*.

ГРИМДЕЛ = е т. *Грим жағылу*. [Өмірзақов] *Г р и м д е л і н*, өзіме тіккен киімді көрсем, құйып қойғандай («Соц. Қаз»).

ГРИМДЕЛУ *Гримдел етістігінің қимыл атауы*. Штраух оған [Өмірзақовқа] *г р и м д е л у* процесінің барысын практика жүзінде түсіндіріп көрсетті («Лен. жас»).

ГРИМЕР [франц. grimer] з а т. ө н е р. *Рөліне сәйкес актерлердің кескін-кейпін бояушы*.

ГРИПП [франц. grippe] з а т. м е д. *Тұмау*. Бәрі бір төркіндес сырқат болса да, дәрігерімнің *г р и п п* демегеніне де іштей шүкірлік еттім (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет). Алғашқы күндері Гүлшатқа кіре алмадым. Қалада *г р и п п* қыдырып жүрді (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Балаларының бақыты үшін Бисенғалидың жұмыстағы әкесі, *г р и п п* ауруынан жаңа тұрған шешесі, үлкен басын кіші етіп, Перизат Сұңгатовнаныкіне келді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ГРИФ¹ [нем. Griff] з а т. **1.** *Найза, қылыш және өзге де суық қарудың сабы*. **2.** м у з. *Ішекті музыкалық аспаптың жоғарғы (мойын) жағына жапсырылған пластина*. **3.** с п о р т. *Штанганың екі жағына салмақ ілінетін темір тұғыры*.

ГРИФ² [франц. griffe] з а т. **1.** *Қол қою үлгісі немесе өзге қолжазба мәтіні бар мөр, штемпель және сол мөрдің, штемпельдің құжаттағы көшірмесі*. *Г р и ф* – қол қоюдың үлгілік нұсқасы не әлдебір жазу кескінделген мөр, мөртаған (штампель), сондай-ақ осындай мөрді құжатқа басу (ҚҰЭ). **2.** *Құжаттың немесе басылымның ерекше пайдалану ретін білдіретін жазу, белгі*. Автор кітапшаның бірінші бетіне «Ұлы істің күрескерлері» деген *г р и ф* қойған («Қаз. әдеб.»). Мыс., белгілі бір мамандарға арналған, көпшілікке жария етуге болмайтын құпия деректері бар басылымдарға, құжаттарға, көбінесе, «қызмет бабында пайдалануға арналған» *г р и ф і* қойылады (ҚҰЭ).

ГРИФ³ [грек. gryps] з а т. з о о л. *Құшиген*. Ағаш бастарында мүлгіп *г р и ф* аталатын жауыр мойын күшігендер отыр (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ГРОГ [ағыл. grog] з а т. *Қант қосылған ыстық сумен араластырылған арақ немесе ромнан дайындалған ішімдік* (Қаз тілі термин. Тамақ.).

ГРОССМЕЙСТЕР [нем. Großmeister] з а т. с п о р т. *Шахмат ойыны шеберлерінің жоғарғы*

атағы. Жер-жерден шақырылған 19 шахматшының ішінен Дания *г р о с с м е й с т е р і* Бент Ларсен озып шығып, жүлдені жеңіп алды («Спорт»).

ГРОССУ [лат. grossularia – қарлыған] з а т. г е о л. *Силикаттар класының гранаттар тобына жататын минерал*. *Г р о с с у л а р д ы ң* түсі – сары, ашық жасыл, жылтырлығы – шыныдай, қаттылығы – 6,5–7 жіктілігі жоқ, меншікті салмағы–3,53 (Қаз. тілі термин. Геология). *Г р о с с у л а р* метасоматоздық жолмен пайда болады, скарндардың басты минералы (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПРОТЕСК [франц. grotesque] з а т. ө н е р. *Өнердегі оқиганы қарама-қарсылықты немесе шендестіре бейнелеуге құрылған бейнелеу тәсілдерінің бірі*. *Г р о т е с к* алғаш бейнелеу өнерінде қолданылған, кейін әдебиет, музыка және драматургия сияқты өнер түрлеріне тараған (ҚҰЭ). Шығармада сыртқы түрдің ішкі желімен қайшылығы сатирамен астасып, әжуа күйде көрініс табуы *г р о т е с к і н і ң* ерекше көркемдік тәсіл екенін көрсетеді (ҚҰЭ).

ГРУЗИН з а т. *Грузия Республикасының негізгі халқы; ұлт*. Бізбен бірге Қутаиси қалалық комитетінің хатшысы мен *г р у з и н н і ң* талантты жас романисі Гурам Панджикизе болды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Олардың ішінде орыстар, украиндар, қазақтар, *г р у з и н д е р*, тағы басқа ұлттардың өкілдері бар (К.Тоқаев, Көмескі із). Біздің ғасыр дарын боп жалындады Бөгеттерді ысырып жолындағы Адамзаттың қанының құрамынан, Алтын тапты *г р у з и н* ғалымдары (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ГРУЗОВИК з а т. т е х. *Жұқ таситын автотомобиль*. *Г р у з о в и к т і ң* ішінде капуста да, картоп та, сарымсақ та, сәбіз де, кияр да, помидор да бар (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ГРУНДИММУНИТЕТ з а т. м е д. *Азғаға тиісті антигенді бірінші рет енгізгенде антидене түзу қабілеті артып, пайда болатын бас-тапқы иммунитет*.

ГРУНТ [нем. Grund] з а т. **1.** *Жер, топырақ*. Топырақ *г р у н т ы н ы ң* түріне қарай Қазақстан шөлдері құмды, сазды, сортаңды, тас-тақты болып бөлінеді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Жабық *г р у н т* жағдайында (теп-лицаларда, оранжереяларда) ауаны көмір қышқылымен шынықтырады (Д.Мәденов, Өсімдік.). **2.** *Табиғи су алабының қатты таба-ны өзен, теңіздердің түбі*. Аквариумға жарық молырақ түсетіндей етіп, өсімдікті азырақ отырғызса, *г р у н т* ретінде ұсақ құм пайда-ланса, сәл қышкыл, жұмсақ суда біртаспа тор-қан жақсы өседі (Қ.Қайымов, Су асты.). Егер аквариумға жіберілетін балықтар кермек суды

ұнататын болса, онда *г р у н т қ а* – өзен құмына мәрмәр немесе әк кесектерін араластыру керек (Қ.Қайымов, Су асты.). Пиранья судың химиялық құрамын онша талғамайды, ал *г р у н т* ретінде ірі түйіршікті құм пайдаланылады (Қ.Қайымов, Су асты.). **3. г е о л. Тау жыныстарынан, топырақтан, техногендік түзілімдерден тұратын, адамның инженерлік әрекет нысаны болып табылатын көп құрамдас бөлікті динамикалық жүйе. Г р у н т** қатты, жартылай қатты, жұмсақ, байланысқан, байланыспаған қопсық, ерекше құрамды күйдегі және т.б. қасиеттері бар түрлерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология). *Г р у н т* – жер қыртысының жоғарғы қабатындағы үгілумен және кейде топырақ түзілуімен қамтылған таужыныс (Қаз. тілі термин. Кен.).

Грунт механикасы. г е о л. Механиканың *грунттың кернеулі – деформаланған күйін, беріктілігі мен орнықтылық шарттарын, сондай-ақ артқы әсерден грунт қасиеттерінің өзгеруін зерттейтін бөлігі. Грунт м е х а н и к а с ы* құрылыстардың салынуына байланысты дамыды (ҚҰЭ). *Грунт м е х а н и к а с ы* – грунттардың кернеуін, деформациясын, беріктігі мен орнықтылығын, сол сияқты олардың әртүрлі механикалық күштер әсерінен өз қасиеттері мен қабілеттерін өзгертуге мүмкіндіктерін зерттейтін ғылыми пән (Қаз. тілі термин. Геология).

Грунт суы. г е о л. <нем. Grund> *Жер бетіне таяу жатқан тұрақты сулы қабаттардағы гравитациялық сулар. Г р у н т с у ы* атмосфералық жауын-шашынның, өзен, көл, бөген, суару каналдары мен шахта суларының жерге сіңуінен пайда болады (Қаз. тілі термин. Су.). *Грунт су л а р ы* тайызда жатқанда олардың транспирациядан басқа ішкі грунттық булануы байқалады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГРУНТАЛҒЫШ з а т. г е о л. *Бұрғылау құбырынан, тау қазындыларынан немесе көл түбінен грунт үлгілерін алу үшін пайдаланатын аспап* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ГРУНТСЫЗ с ы н. *Грунты жоқ, грунт қатыспайтын.* Ол негізінде жарық жеткіліксіз болса да, тіпті *г р у н т с ы з* да өсе береді (Қ.Қайымов, Су асты.).

ГРУНТТАНУ з а т. г е о л. Геологиялық *түзілімдердің (тау жыныстары, түрлі шөгінділер, топырақ) инженерлік-геологиялық қасиеттерін зерттейтін және осы қасиеттерге сандық сипаттама беретін геологияның бір саласы. Г р у н т т а н у* – грунттарды құрайтын таужыныс түрлерінің құрамын, құрылысын, бітімін және физикалық-механикалық қасиеттерін зерттейтін инженерлік геология саласы (Қаз. тілі термин. Геология).

ГРУНТТЫҚ с ы н. *Грунтқа қатысты, грунтқа тән. Г р у н т т ы қ* сорғы – абразивті су қоспасын (құмды, қиыршық тасты, грунтты, шымтезекті және т.б.) тасымалдауға арналған жерсорғы (Қаз. тілі термин. Су.).

ГРУППА [нем. Gruppe] з а т. **1. Ортақ мақсаты бар адамдар.** Асығыс шаруасы бар ақ шығар, онда ертеңгі тапсыратын *г р у п п а* *г а* неге қоспайды? – деді Гүлжан (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ұзын бойлы көк көз жігіттің ашық күлкісі, тыңғылықты ісі мен қарапайымдылығы *г р у п п а д а ғ ы* үш қыздың үшеуіне де бірдей ұнаған (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қала маңындағы колхоздардың біріндегі орта мектепке *г р у п п а с ы м е н* екі айлық педагогикалық практикаға келді (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). **2. м е д. Биохимиялық ерекшеліктері мен ақуыздарының құрылысы ортақ қан тобы.** Оңтүстік Америкада европалықтар келгенге дейін мүлде болмаған мумиялар қаны «А» *г р у п п а с ы н а* жататын қан екен. Оның үстіне инктер қанының құрамы өте ерекше болған (Шарапат). Адам қанының *г р у п п а с ы* туғаннан бастап ең ақырғы өміріне дейін өзгермейді (А.Даиров, Хирург.).

ГРУППАЛАС с ы н. *Бір топтағы.* Тыстан өзімнің *г р у п п а л а с* құрбым Ғалия кірді («Лен. жас»).

ГУ е л і к. *Кенеттен гүлдеп шыққан ұн, дыбысты бейнелейтін сөз.* Штаб қызу ұстаның іс үйіндей, Екпін мен рух көріктің *г у* үніндей (С.Сейфуллин, Шығ.).

Гу еткізді. *Гүлдетті, нысылдатты.* Сол кезде ол екі танауын *г у е т к і з і п*, терең бір дем алады да, аяғыма асып қойған қолын бейнебір әлдене айтқысы келгендей қозғап-қозғап қояды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Гу етті. а) *Жапа-тармағай дүр етіп қиты.* Бір топ қараторғай *г у е т і п* ұшып өтті. Тобын жазбай көкте қалқып жүр (Б.Тәжібаев, Қараторғай). ә) *Жел, боран т.б. азынады, үілдеді.* Күркеге жел *г у е т е* қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жел оны елеген жок, кемеңіз қарсы алдынан *г у е т е* қалды. Кемеңіз ұршықтай үйіріп, кейін қарай қуа жөнелді (Мың бір түн). б) *Жан-жақтан дабырлап сөйлесті, даурықты.* Сасқалақтаған жігіт сырықтай ұзына аяқтарын ебедейсіз тарбитып, қораптан сырғып түсе бергенде, бір аяғында туфліні жоғын көріп жұрт тағы *г у е т е* қалды (Ә.Сараев, Бозқырау). Ортаға кілем үстіне өңшең сәнді киінген қылқандай уыз жас жігіттер шыға келгенде жұрт тағы бір *г у е т т і* (Ә.Кекілбаев, Дала.). в) *Гулген дыбыс шығарып лаулады, тез жанды.* От тиген қамыс *г у е т е* түседі де, түтіндете түседі (А.Тоқмағамбетов, Фельетон).

Жан-жаққа мен көріп-білмеген от тасқыны, жарық тасқыны *г у е т е* түсті (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ГУАНИН з а т. б и о л. *Нуклеин қышқылдарының құрамында барлық тірі ағзалардың жасушаларында болатын курин туындысы. Г у а н и н н ің* едәуір мөлшері өрмекші тәрізділердің (оларда азот алмасуының соңғы өнімі болып табылады) және құстардың саңғырығы, барлық бауырымен жорғалаушылар және қосмекенділердің терілері мен қабыршақтарының құрамында болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Г у а н и н н ің* дезаминденуінің нәтижесінде ксантин түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). Жоғарыда, ДНК-ның азотты төрт негізі: тимин, аденин, *г у а н и н* және цитозин болатыны толық айтылды (Жалпы биология). Пуриннің туындыларына – аденин мен *г у а н и н* жатса, ал пиримидиннің туындыларына цитозин, тимин және уарцит жатады («Қазақст. мект.»).

ГУАР з а т. з о о л. *Аса ірі, мүйіздері бір метрге жуық, алапат күшті сиыр тұқымдас жануар. Г у а р л а р* топ-топ болып жүреді. [] өз бұзауларын бұқаларға сенбей, сиырлардың өздері қорғайды («Парасат»).

ГУАШЬ [франц. gouache] з а т. *Желім қосылып суга ерітілген, ақ сыр қосылған бояу. Г у а ш ь* қағазға, жібекке т.б. сурет салу үшін қолданылады (ҚСЭ).

ГУБЕРНА з а т. т а р. с ө й л. *Губерния*. Басына бүгін төнген соң, Халықтан үзіп күдерді, *Г у б е р н а* ға, уезге, Шапқыншысын жіберді (Н.Байғанин, Өрісте.). Әр *г у б е р н а* да ғы, әр ұядағы қазақша, орысша жазу білетін адамдардың тез есебін алыңыздар (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). *Г у б е р н а* 192-статьяда айтылған, жер бекітетін актіге жазылады: *г у б е р н а*, уез, селение (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ГУБЕРНАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Губерниялық*. Больница *г у б е р н а* лық жатқан үйін, Дүниеде денсаулықтың жолы қиын. Ертең ақ ұмытылар көрген бейнет, Көңілге қиял ойлап салма түйін (Ш.Иманбаева, Өлең.).

ГУБЕРНАТОР [лат. gubernator] з а т. т а р. *Бұрынғы патшалық Ресей, қазіргі Ресей Федерациясында Америка Құрама Штаттары, Англия т.б. елдердегі әкімшілік-территориялық бірліктің жоғарғы лауазымды басқарушысы. Бұның бәрі Орынбор г у б е р н а т о р ы н ың* шығарыпсалма саясаты екенін Әбілқайыр түсінсе де, қарсы ештеңе айта алмады (І.Есенберлин, Жанталас). Қыздың Мәдиді «мырза» деуі де, «өзі берді» деп үздіге шыққан үні де *г у б е р н а т о р* дың шамына тиіп кетті (Ә.Әбішев, Найзағай). *Г у б е р н а т о р* қолында жандарме-

риядан, цензура управлениесінен мәліметтер болатын (Д.Әбішев, Ақын). Арша ағаш, қызыл ағаш, көкше терек, Жиһанда не нәрсе бар жанға керек, Хазіретке осы ағаштың тұқымдарын Уезд бен *г у б е р н а т о р* берген бөлек (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ГУБЕРНЕ з а т. т а р. с ө й л. *Губерния*. Бүгінгі шенқұмарлық, кеңесшілдік, ата-рунамысы, *г у б е р н е* намысы, орынға таласу, топтасу, жіктеу қандай күйде? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ГУБЕРНИЯ з а т. т а р. *Ресейде XVIII ғасырдан бастап, КСРО-да 1929 жылға дейін, 1991 ж. бастап қайта құру кезеңінен бері болған негізгі әкімшілік-территориялық бөлік. Михаэлисті патша үкіметі алты жылға Тоболь г у б е р н и я* с ы н а айдауға жіберді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). *Г у б е р н и я* да осы 9 облыс, бір *г у б е р н и я* да 260 миллион десятина шамасында жер бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Уақыт 1919 жылдың жазы. Ақмола, Семей *г у б е р н и я* с ы н ың шекарасы (С.Сейфуллин, Шығ.).

ГУБЕРНИЯДАЙ с ы н. с ө й л. *Губерния сияқты, губерния тәрізді*. Соңғы кезде ұзындығы он төрт мың шақырым жерді билеп, патшалық жүргізген Россия жұрты бір *г у б е р н и я* да й-ақ ел болған (С.Шарипов, Бекболат).

ГУБЕРНИЯЛЫҚ с ы н. *Губернияға тән, губернияға қатысты. Г у б е р н и я* лық артконференциядан бұрын ойластырылған іс болатын (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Семейдегі РКСМ *г у б е р н и я* лық комитетінің 1922 жылғы жазған циркулярында «Самара губерниясының жастарының өмірін сақтау – біздің ұйымдарымыздың міндетінде», – делінген (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Мен сендерді қырағы болуға, іштегі, тыстағы жауға қарсы тұруға, Совет өкіметіне, оның *г у б е р н и я* лық атқару комитетіне жәрдем етуге шақырамын, жолдастар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 1919 жылдың басында М. Серәлин Орынбор қаласына барады; алғашқы рет өкімет құрған *г у б е р н и я* лық жер-су бөлімінде істейді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

ГУБКА [лат. spongia] з а т. б и о л. *Төрт отрядқа бөлінетін бір ғана класы бар омыртқасыз жануарлар түрі. Г у б к а* көбіне теңіз жиегінен бастап 8000-8500 м. тереңдікке дейінгі су астындағы заттарға жабысып тіршілік етеді (ҚСЭ). Омыртқасыз жануарлардың дүниесіне зер салғанда, табиғатта *г у б к а* л а р д ы ң 500-ге жуық, ал ішек қуыстылардың 9000-нан аса түрі бар екендігі белгілі (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Г у б к а* л а р д ы ң дене пішіні терең бокал, цилиндр, шар тәрізді, ұзындығы

5 мм-дей 1,5–2 м-ге дейін, ақ, сары, қоңыр-сарғыш, жасыл түсті болып келеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Губкалар* су алаптары түбіне жабыса өсетін, сырт пішіні сан түрлі, ал дене бітімі өте ұсақ қуыстар мен кеуектер жиынтығын құрайтын барынша қарапайым көп клеткалы организмдер түрі (Қаз. тілі термин. Геология).

ГУ-ГУ е л і к. **1. Кенеттен қайта-қайта гүлдеп шыққан дыбысты бейнелейтін сөз.** Қара тастың маңы *г у-г у* көк шыбындар құжынап жүр (Ө.Кекілбаев, Дала.). Түйедей тастар қаңбақтай ұшып, әлдеқайда барып түскен күйреген құздың орны тұрып өксігендей *г у-г у* аңтарыла құлап жатыр (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). **2. Жел, боран т.б. азынап, үілдеп соққан дыбысын бейнелейтін сөз.** Өзі жақ есіктің әйнегін кеңірек ашып еді, *г у-г у* енген дала желі самай шашын үрлеп, бетін жуып, сау-сау күйыла бастады (М.Сәрсекеев, Туған жер.). **3. Жан-жақтан дабырлап, даурығып шыққан дыбыстарды бейнелейтін сөз.** Гүмбірдеген сөз, *г у-г у* өсек, қызыл көз қулар сұмдығы – жандарал өткеннен кейін тозаңдай бұрқылдап, күлше шашылады (Ж.Молдағалиев, Айналайын). Тағы да *г у-г у*, пыш-пыш өңгіме қозғап, еріккен қызыл ауыздар жел сөздерді борандай боратып, сылсың өсек өрттей лаулап жүре берді (Б.Тілегенов, Көктем). Сұлусары Қалдыбекті жетелеп, Қаншайымдарды ертіп, алтыбақан жаққа беттеді. Алтыбақанды қоршап тұрған жастар *г у-г у* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Гу-гу еткізді. Гүлдетті. Пысылдап ақырып, буларын *гу-гу е т к і з і п* жіберіп паровоз өтеді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Гу-гу етті. Даурықты, дабырлады, шулады. Жұрт солай жүріп жатты, ауыздары кеңесте. Көп адамның тұтасқан үні араның ұясындай *г у-г у е т е д і* (С.Мұқанов, Өсу жол.). Жерошақ басында қазанға телмірген қатын-қалаштың көздері отпен шағылысып жылт-жылт етеді. Үйде әңгіме *гу-гу е т е д і* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Үйге кірсем, үзіліс жаңа ғана жарияланып, коридорға шыққан жұрт *г у-г у е т е д і* (С.Мұқанов, Өмір мект.). Лездің арасында бір жылдан бері қаңырап иесіз тұрған Ырысбектің үйі *г у-г у е т к е н* қызық думанға толды да қалды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ГУ-ГУЛЕ= е т. с ө й л. *Жапа-тармағай шулау, дабырласып у-шу болу.* Түн ортасында тойда әркім билеп, *г у-г у л е н*, тоқтаусыз ән айтып, еркінсіп кетті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Жаңа ғана бірін-бірі итермелей, *г у-г у л е н* тұрған халық лезде су сепкендей тына қалды («Қаз. әдеб.»).

ГУ-ГУЛЕС= е т. *Бір-біріне қосылып шуласу.* Қуанышты халық кірешілерге ілесіп үйді-

үйге кіріп, түннің бір уақытына дейін жатпай *г у-г у л е с і п*, әркім әртүрлі топшылаулар айтып жатты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ГУ-ГУЛЕУ *Гу-гуле етістігінің қимыл атауы.* 6-8 айдың шамасында бала тіс жарады. Былдырлап сөйлей бастайды, жеке сөздерге түсіне бастайды. *Г у-г у л е у м е н* қатар былдырлауды шығарады (Семья тәрбиесі).

ГУДЕ-ГУ с ы н. *Ел арасындағы сөздің, дау-жанжалдың күшеюі.* Ел қағылды, Мал сабылды, Ұрлық-өтірік *г у д е-г у*. Байы – баспақ, Биі саспақ, Әулекі аспақ сыпыра қу. Көк мау-жырап, көтеріліп жерден бу, қыз-бозбала ән шырқасып *г у д е-г у*. Жылқы кісінеп, түйе боздап, қой маңырап, Иттер үріп, балалар да у да шу (А.Мұхамедиярұлы//Бес ғасыр.).

ГУДОК з а т. *Әрқилы жаңғырық дыбыс, ысқырық түрінде берілетін белгі; сигнал.* Мұнда ол мыс қоңыраудың зыңылына емес, фабриктердің *г у д о к* үніне ден қояды (М.Қаратаев, Далада.). *Г у д о к* даусы шықты десе, Төлімнің жүрегі зырк еткендей боп тынышсыздану басталады (Б.Майлин, Шығ.). *Г у д о к т ы ң* зор даусы тына бастағанда, барак старосталары мен солдаттар тәтті ұйқыны қимай жатқан тұтқындарды ұрып-соғып, клеттерінен жерге сүйреп түсіре бастады (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы). «Охотный ряд» та құмырсқадай қайнаған трамвай, автобус, троллейбус әр маркалы, әр түсті автомобильдердің азан-қазан, у-шу *г у д о г і н*, қоңырауын естігенде, бұл шуды Жамбыл ауылдың ертелікеш жамырайтын жануарларына ұқсатты (С.Мұқанов, Шығ.).

ГУДОКТЕТ= е т. *Гудок беру.* Фабрик-завод *г у д о к т е т і п*, Басты еңбек күйіне. Басты ескі патриоттар Отанына сүйіне (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.).

ГУДРОН [франц. goudron] з а т. *Мұнай құрамынан бензинді, керосинді және дистиллятты, майлы фракцияларды өндіріп алғаннан кейін қалатын шайыр тектес қарамай.* Битумдар алу үшін шикізат. *Г у д р о н* отын ретінде, электр кабеліне оқшаулағыш материал, сондай-ақ жол салу жұмыстарына пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГУЗӘЛ с ы н. е с к і к і т. *Әдемі, көркем, нұрлы, гөзәл.* Адам баласын құрт, құс *г у з ә л* сипатты беріп, екі аяққа бастырды (Абай, Тол. жин.).

ГУЛЕ= е т. **1. Гу-гу еткен дыбыс, үн шығару.** Самолет моторларының гүлі басылу орнына, барған сайын үдей *г у л е й д і* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). *Г у л е й д і* дария, Гүрілдейді дария, Бетінде толқын ойнайды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2. Жел, боранның т.б. азынап, үілдеуі.**

Сырғанап күйіп, жанып солғындады, Құрылып мыс шымылдық торғындалды Жер жүзін қайғы басып күн өлгендей. Тау мұңайып, жел *гулен*, су шулады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Түн болып қара тонын киіп еді, Қатты жел барлық күшін жиып еді. Ақтарып астын үсті қып, *гулен* соғып, Дөңдегі қарды ойға үйіп еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Су сылдырап, жел *гулен*, күншуақтап, Жылылық пен достықты тұрсын мақтап. Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш, Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап (Абай, Тол. жин.). **3. Ұшу, зымырау, зулау.** Қалғығаным, мүлгігенім кімге сән, Ақынмын ба арманымды қумасам. Ақ иықтай, желден ықпай *гулеген*, Алатаудың биігінен күнде асам (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Ел үшін туған ер Манас, Егескенді жер, Манас, Айтылмаған нең қалды? Естіген ел сыртағы, Бұл ерлерге таң қалды! Желдей *гулен*, ел көшіп Ер Қосайға кеп қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ай жалғыз ғой, мен де сондай, жан жарым! Жай таппаған от жүректі бір жанмын. Желдей *гулен* бара жатқан өмірде, Жете алмаған толып жатыр арманым (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). Айт, жануар, шу! – деді, Құбылып, Бурыл *гуледі* (Қобыланды батыр). **4. Даурығу, дабырлау.** Жұрт сөзі *гулен* барады. Зинахмет деп басталған әңгіменің аяғы Нұрлан боп бітіп жүр (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **5. Тоқтамау, зырылдау.** Шіркін, теткімей қат-қабат *гулейтін* бесатар болса, мен семіз текемен қатар қос бөріні де құлатар едім (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **6. ауыс. Құж-құж қайнау, қаптау, көбею.** Шіркін, мынау шаң дүзіме Көлкітсе ғой нөсерді көп, Сонда қалың дән тізіле, Көк құрақтай өсер *гулен* (К.Бекхожин, Ардагер.). Тотықұс түсті көбелек жаз сайларда *гулемек*. Бәйшешек солмақ, күйре-мек, Көбелек өлмек, сиремек. Адамзатқа не керек: Сүймек, сезбек, кейімек, Харакет қылмақ, жүгірмек, ақылымен ойлап сөйлемек (Абай, Тол. жин.). **7. ауыс. Ғүлдену, жайқалу, жетілу, өркендеу.** «Отырар» заманында, *Гулеген* көне мекен. Қазағы амаанында Қаласы өле ме екен!? (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ГУЛЕС= е т. *Даурығысу, дабырласу. Гулесін* болыс, билер шықты елге, Екпіні үй жыққандай сөйлегенде. Лау мініп, жолай елден жүріп келед, Көресіні көрсетпек көп кедейге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). «Десек-дағы, нанды қорлау жат қылық. Шалдың ісі шектен шыққан қаттылық. Жас келінге обал болған екен тым», – деп *гулесін* жатты жұрт (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жиналғандар Құттыбекті мақтап *гулесін* жатыр (Ә.Тарази, Асу.).

ГУЛЕТ= е т. *Құшейту, қыздыру. Гулеттер* көкірегім көмейіменен, Көркем сөз, сұлу әннің сандығымын. Руым Қаракесек қарашордан, Сұрасаң, жайын айтам барлығының (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жүретін ылғи барлығы Бір келіп үйге, бір кетіп, Жиналып кеште әр күні, Жататын әнді *гулетін* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Намысқа қызған атақты батырлар бұрынғы үзеңгілес күйін ұмытып, *гулетін* найза қағып, шақылдатып қылыш шындап әрекетке кірісіп жатқан-ды (С.Сма-таев, Елім-ай). Төр алдында күздің сары қымызын жалқау тартып, жәй әңгімені *гулетін*, мәз-мейрам құда-құдағиларының арасында төсекке сүйеніп Зука отыр (Б.Құсбегин, Зука батыр).

ГУЛЕУ *Гуле етістігінің қимыл атауы.*

1. Құшею, қызу. Тілегендей бүкіл ел, Екі жастың тілегін, Толды столға шөк гүлдер, Тойдың қара *гулейін* (М.Әлімбаев, Таңд.). **2. Қаптау, толу.** Даланың дастарқанына, Бауырсақтай төгілген. Күн шымылдық ашқанда, Жер *гулейді* егінмен (С.Мәуленов, Жаз ерке). **3. Жел, боранның т.б. азынап үілдеуі.** Жел дыбысы іңірдегі аш қасқырдай сыңсып ұлуы керек пе, әлде таң алдындағы токмейіл бөрінің торқалы бикешін шақырған есік-терезесі жоқ иесіз қыстаудың аңырағанындай *гулемейі* керек пе? (Х.Есенжанов, Тар кезен).

ГУЛЯШ [венгр. hulas] з а т. тамақ. *Майдалап тұраған етке тұздық қосып пісірген венгер тағамы. Гуляшқа* әдетте, төсетпен жауырын еті пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Гуляш* туралған майлы еттен қуырылып әзірленген тұздықты тағам (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ГУМАНДЫҚ с ы н. *Гуманизмге тән, адамдық.* Бұл – бүкіл дүниежүзінің қанаушы тобына қарсы тұра алған болаттай берік мінезді кеменгердің үлкен *гумандық* қасиеті (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ГУМАНИЗМ [лат. humanus] з а т. филос. *Адамгершілікті, адамға деген сүйіспеншілік идеясын білдіретін көзқарастар жүйесі.* Коллизейдің ұлы тұлғасын көрген Әлімжанов тирандардың қолынан өлген құрбандар рухына бас иеді, азаматты *гуманизмге* шақырады (І.Омаров, Серпін). Түркілік – экзистенциалистік, қазақи-мұсылмандық дүниетанымының алтын арқауы – пәни мен бақи, өмір мен өлім мәселелері нақ осы *гуманизм* идеялары, имандылық ұстындары тұрғысынан шешімін тауып келді (ҚҰӘ). *Гуманизм* қайта өрлеу дәуірінде XIV–XVI ғғ. қоғамдық ой-пікірде, әдебиетте, өнерде, ғылымда алдыңғы қатарлы прогресшіл идеялық ағым ретінде қалыптас-

қан. Бертін келе адамды барынша ардақтайтын, адамгершілік қасиеттерін, бас бостандығын қорғайтын біртұтас көзқарастар жүйесіне айналды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Артист Санаев ойынын айрықша айтқым келеді. Оның жарқын таланты біздің сүйікті генералымыздың *г у м а н и з м і н* танытуға көмегін тигізді («Қаз. әдеб.»).

ГУМАНИСТ з а т. *Гуманизмді жақтаушы, қолдаушы, уағыздаушы.* Абай – заманының алдыңғы қатарлы ойшылы, халқының зармұңын жырына қосқан *г у м а н и с т* ақыны, жастардың жанашыры, әрі ақылшысы (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Бас кейіпкер Ербол – барынша момын, нағыз *г у м а н и с т*, өз жаны жараланғанмен, тек дос көңіліне қаяу түспесе екен, сол ренжімесе екен дейтін жан («Қаз. әдеб.»). Пьесаның орталық образы Абай – үлкен *г у м а н и с т*, күрескер, жаңашыл ақын болып көрінеді (С.Кирабаев, Октябрь.).

ГУМАНИСТИК с ы н. *Гуманизмге тән, гуманизмге қатысты.* Жалпы, ортағасырлық түркі ойшылдарының *г у м а н и с т і к* мұраттары Абай, Шәкәрім шығармаларындағы болмыс пен адам, қоғам орта туралы онтологиялық-гносеологиялық ой-толғамдарда айқын аңғарылады (ҚҰЭ). III. Айтматов шығармаларының бәрі де *г у м а н и с т і к* рухта жазылған дүниелер («Қаз. әдеб.»). Халықтардың, елдердің, уақыттың жол айырығында тұрып өзі де жұмбаққа айналған Абай өз орта-сынан дүниетанымдық өресінің кеңдігімен, адамгершілік идеалдары және *г у м а н и с т і к* табиғатымен, әмбебаптық абсолютке ұмтылған транстенденциялық тәжірибесімен жеке-дара бөлініп шықты («Түркістан»).

Гуманистік психология. *Психологияның ең басты пәні бірегей біртұтас жүйе болып табылатын тұлға болуға тиіс деп есептейтін бағыт. Г у м а н и с т і к п с и х о л о г и я н ы ң* өкілдері психология невроздар мен психикалық кінәраттарға және механистік теория арқылы түсіндіруге болатын жайттарға тым көп көңіл бөледі, шын мәнінде, ол адамның асқақ қажетсінулерін, адамның өзін-өзі кемелдендіруін, білім алуын, эстетиканы зерделейтін ғылым болуға тиіс деп есептеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ГУМАНИТАРЛЫҚ [лат. humanitas] с ы н. *Адамзат қоғамының тарихы мен мәдениетін зерттейтін, адамдарға қамқор, адамзат мүддесін көздейтін.* Қазақстанның қазіргі мәдени тілектерін қанаттандыру үшін *г у м а н и т а р л ы қ* ғылым өкілдері өте қажет (Қ.Жұмаділов, Жайсаң жан.). Ақындарымыздың көпшілігі жоғары оқу орындарының *г у м а н и т а р л ы қ*

факультеттерінде оқиды (І.Омаров, Серпін). «Қазақ әдебиеті» газеті бір ғана әдебиет газеті емес, күллі *г у м а н и т а р л ы қ* аспектінің газеті («Қаз. әдеб.»). Қазақстан халықтар Ассамблеясының мүмкіндік ауданы негізінен *г у м а н и т а р л ы қ* жобаларды көздейді («Жас Алаш»).

Гуманитарлық ынтымақтастық. с а я с и. *Заманауи халықаралық қарым-қатынас жүйесіндегі негізгі бағыттардың бірі. Г у м а н и т а р л ы қ ы н т ы м а қ т а с т ы қ* жүйесіне қосылған Қазақстан жыл сайын Адами даму жөніндегі ұлттық есеп әзірлейді (ҚҰЭ). *Г у м а н и т а р л ы қ ы н т ы м а қ т а с т ы қ* мақсаты – Жер бетінде тіршіліктің сақталуын қамтамасыз ету, бақуатты тұрмыс салтын орнықтырып, барлық ел аймақтар мен құрлықты тұрғындарының әлеует-ахуалын арттыруға жәрдемдесу (ҚҰЭ).

ГУМАНОИД [лат. humanus – адами, адамдық, грек. eidos – түр] з а т. *Жер шарын немесе басқа ғаламшарларды мекендейтін адам-тектес, қиялдан туған жан.* Оңтүстік Корея ғылым мен техника университетінің мамандары *г у м а н о и д* робот жасады. Оны олар HUBO (humanoid robot) деп атады («Зерде»).

ГУМИДТІ с ы н. **Ылғалды.** *Г у м и д т і* аумақ – атмосфералық жауын-шашынның жер бетіне көп түсуі себепті өсімдіктің ылғалды сіңіруі мен ылғалдың жерге сіңуі және булануы, әдетте, топырақтағы ылғал артып кеткен жағдайда қалыптасатын құнарлы жер (Қаз. тілі термин. Су.).

ГУМИДТІК [лат. humidus] с ы н. г е о л. **Ылғалды.** *Г у м и д т і к* аймақтың жауын-шашыны негізінен хлоридті-гидрокарбонатты, Каспий маңы мен Арал өңірлеріндегі сульфатты-хлоридті натрийлі болып келеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Гумидтік климат. *Өте ылғалды климат.* Қазақстанда *г у м и д т і к к л и м а т* Алтай тауларының, Жетісу (Жоңғар) және Іле Алатауларының биік таулы белдемдеріне тән (ҚҰЭ). *Г у м и д т і к к л и м а т* – геоморфологиялық жіктемеде: жауын-шашын мөлшері бу болып ұшқан және жерге сіңген ылғал жиынтығынан асып, артығы өзен ағысымен әкетілетін шамадан тыс ылғалды өңірдің климаты (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГУМИТ з а т. г е о л. *Гумолиттер тобынан, яғни жоғары сатыдағы өсімдіктер қалдығынан тұратын қазба көмірлер топшасы* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГУМОЛИТ з а т. г е о л. *Жоғары сатыда дамыған өсімдіктер қалдығынан қалыптасатын қазба көмірлер тобы* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ГУМУС [лат. humus] з а т. б и о л. **Қа-рашірік.** Жануарлар мен өсімдіктер ыдырауының қалдығы болып саналатын қара түсті зат *гумус* топырақтың құнарлылығын қамтамасыз етумен қатар тау жыныстарын бұзатын қуатты фактордың бірінен саналады (Қ.Сапарбайұлы, Геология.). *Гумус* – әртүрлі организм қалдықтарының негізінен биохимиялық тұрғыдан ыдырауы нәтижесінде қалыптасқан қоңырқай түсті құрылымсыз заттарды біріктіретін күрделі агрегаттар атауы (Қаз. тілі термин. Геология.). *Гумус* с өсімдіктер мен жануарлар өлекселерінің микроорганизмдер қағысуымен шіріп, ыдырап, минералдануы кезінде пайда болады; қарақоңыр түсті зат, құрамында лигнин майлар, көмірсулар және белоктар бар (Қаз. тілі термин. Биология.).

ГУН з а т. т а р. **Ғұн.** Еркін көштім. Өртін кештім. Түркілермен Түркіндеспін. Туғандар кім? Қуғандар кім? Тұяғымын Кумандардың. Тамырласпын. Қабырласпын. *Гун д а р м е н* де Қарындаспын. Ауыр бастым. Дабырластым. Бұлғарлармен Бауырласпын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұзын Орал – күн мен түн шекарасы, Өлім – түн, өмір – гүлді *Гун* даласы, Өмір менен өлімнің шекарасын Ұйықтап озбақ ежелден жер баласы (М.Жұмабаев, Шығ.). *Гун д а р* заманында, сол өзенді қазақтың Арғын аталатын, руы мекендеуі мүмкін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ГУНМО з а т. т а р. *Қүнби, ежелгі үйсіндердің (б.з.б. 2 ғ. - б.з. 5 ғ.) жоғарғы билеушісінің лауазымы.* Қытай жазбаларында *гунмо* лауазымы үш түрлі жазылған күнмег, күнлше, күнме (ҚҰӘ).

ГУППИ [нем. Guppy] з а т. з о о л. *Негізінен Венесуэла, Солтүстік Бразилия, Гвиана, сондай-ақ Барбадос және Тринидад аралдарындағы суқоймаларда кең таралған балық. Гуппи д і* табиғи жарық түсетін, ұсақ жапырақты, суда қалқып өсетін өсімдіктері бар аквариумда өсіруге болады (Қ.Қайымов, Су асты.).

ГУРАМИ з а т. з о о л. <лат. osphronemus gorami> *Лабиринттер тұқымдасына, алабұға тәрізділер тұқымдастығына жататын балықтардың бір түрі.* Жылы су балықтары: гамбузия, гуппи, семсеркұйрық, бейсемсер, күнсөби данио, жаймақанат, теңбіл *г у р а м и*, көгілдір *г у р а м и*, шұбар бөсірлер соншалықты күтім талғамайды (Қ.Қайымов, Су асты.).

ГУРМАН [франц. gourmand] з а т. **1.** *Кулинарияның қыр-сырына жетік, тағамдардың мән-жайын білетін адам.* **2.** *Дәмді тағам әзірлегенді, дәмді тағам жегенді ұнататын адам.*

ГУРХАН з а т. т а р. *Қиғандар мемлекеті (1140–1213 ж.ш.) билеушісінің лауазымы.* Бір

бөлімі хатмалықты билеген аксүйек тұқымы Иелудайшының бастауымен Орталық Азияға басып кіріп, 1131 ж. Иелудайшы өзін *г у р х а н* деп жариялады (ҚҰӘ).

ГУСАР [венгр. huszar] з а т. т а р. *Патшалық Ресейде және кейбір шетелдердегі кавалерия бөліміндегі әскер...* Құтырылған *г у с а р л а р* трюмге сау ете түсті (Б.Мәдиев, Өрендер). 1877 жылғы 6 октябрьде *г у с а р л а р* алғашқы ұрысқа шықты («Қаз. әдеб.»).

ГУСЛИ з а т. м у з. *Орыстың көп ішекті музыкалық көне аспабы.* Қалуын (ұйғыр музыка құралы) – орыстың *г у с л и* аталатын құралы тәрізді (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ГУТТАПЕРЧА [ағыл. guttapercha] з а т. б и о л. *Гутталы өсімдіктерден шығатын шырынның кеуіп, тері, көн тәрізді қатайған түрі, каучуктің изомері. Г у т т а п е р ч а* – су және жер астындағы кабельдерді қаптау, желім алу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ГУТТАЦИЯ [лат. gutta] з а т. б и о л. *Өсімдік жапырақтарының шет жағындағы және ұшындағы өзекшелерінен бөлінетін су тамшылары, шық. Г у т т а ц и я* көбінесе таңертең немесе ауа өте ылғалды болғанда байқалады (Қаз. тілі термин. Биология.). *Г у т т а ц и я* маңызы – өсімдіктер осы жолмен өзіне артық судан және тұздардан арылады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ГУІЛ з а т. *Бірыңғай үзіліссіз созыла шыққан, толассыз гу-гу дыбыс, ұн.* Мындаған ауыздан жарыса шыққан қуаныш сөздері қатқабаттасып у да шу *г у і л г е* айналып кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесіп. кет.). Аспанда да, жерде де түні-күні *г у і л*, ысқырған снаряд, қарбыздай топылдап тарс-тарс жарылған бомба (Ж.Мусин, Үміт). Жансұлу құлағын қанша тосса да желдің *г у і л і н е н*, ысқырығынан бөтен ешбір үн жоқ (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ГУІЛДЕ = е т. **1.** *Гу-гу еткен дыбыс шығару.* Жер бүгін албырады, тоң тебіренді, Телегей дәу-дәу толқын төңкерілді. *Г у і л д е н* көбік шашты өзен-теңіз, Дегендей көтерейін өркенімді (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). Қу тақтайлар сатырлап, *г у і л д е н* тез жанып кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). **2.** *Желдің, боранның т.б. үілдеуі, азынауы.* Сақылдаған қызыл шұнақ аызды *г у і л д е г е н* жел онан әрі қатайтып бара жатқан сияқты (Ә.Қалмырзаев, Ар). **3.** *Жапа-тармағай дүр етіп ұшу.* Ән шырқап көкте ұшқан бозторғай да, Тырбанып ұя сап жүр таса жайға. Көк жасыл, қызыл ала көбелектер, *г у і л д е н* ұшып қонған сайдан-сайға (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). **4.** *Жан-жақтан дабырлап сөйлесу, көтеріле даурығу.* Кезек-кезек шу алып Озғандары кеп жатыр

Даяшылар *г у і л д е н*, Бәйгемді бер деп жатыр. Қоспаған да арманда Бәлен-түген деп жатыр (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Алуан тілде *г у і л д е г е н* жұрт теңіздей тебіренді (Ә.Шәріпов, Алыс). Шымылдық жабылып, залдың іші бірден *г у і л д е н* кетті (К.Сақабаев, Өткел.). 5. а у ы с. *Зымырау, жүйткү, заулау*. Мен ақынмын – жел жүйрік, *г у і л д е й м і н*, ұшамын. Мен – ойыншы көбелек, Көрінген гүлді құшамын (М.Жұмабаев, Шығ.).

ГҮІЛДЕЙ с ы н с ө й л. *Гүіл сияқты, гүіл тәрізді*. Зал іші түгел дүрілдеп, Бұлғайды қолын алыстан. Теңізден шыққан *г у і л д е й* «Мұхаммед!» деген дауыстар (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ГҮІЛДЕК с ы н. 1. *Гүілдеп соққан, азынаған*. *≈ Г у і л д е к ж е л. // Б о с с ө з д і л і к, даурықпалық*. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, *г у і л д е г і* бар ма, дүрілдегі бар ма, сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрылмайды, сөз айтсаң: түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап тұрады (Абай, Тол. жин.).

ГҮІЛДЕС = е т. *Шуылдасу, даурығысу*. – Гүлжан үшін жазаның ең ауырын беру керек, бетін жуғызып, күл үрлету керек! – деп *г у і л д е с і н* кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Қызулық арақ мастығынан емес, көңіл хоштығынан, Сарбаланың халін қысқаша сұрастырып өткен соң өзді-өзі *г у і л д е с і н* отыр (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Дегендей қалайықшы бүгін бөсіп, Тастадық тыйымдардың тілін кесіп. Отырдық жыр оқысып, Күй шертісіп. Отырдық дүрілдесіп, *Г у і л д е с і н* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Г у і л д е с і н*, қозғалысып, толқысып тұрған жолаушылардың ала шұбар тобы үнсіз тыныштала қалды (Ж.Жұмаханов, Жаинақ).

ГҮІЛДЕСУ *Гүілдес етістігінің қимыл атауы*.

ГҮІЛДЕТ = е т. 1. *Дүрілдету, гу-гу еткен дыбыс шығарту*. Поезд рельсті *г у і л д е т і н*, сарнай тартып келеді (З.Шашкин, Теміртау). Ән салсаң, Әсеттей сал арындатып, Өзегін тыңдаушының жалындытып. Жаңғыртып кең даланы *г у і л д е т і н*, Орман, сай, тау, өзенді жамыратып (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Азынату, үілдету*. Ұябасар бір сәт жалғыз ағып келе жатыр еді, қанаттарынан жел *г у і л д е т і н* келіп Сарбалақ қатарласты (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ГҮІЛДЕТУ *Гүілдет етістігінің қимыл атауы*.

ГҮІЛДЕУ *Гүілде етістігінің қимыл атауы*. Жер-ана аңғарды екен бүгін нені?! Ерекше өзеннің де *г у і л д е у і*. Тербелді жібек желдің

қанатында, Бір әуен, әсерлі әуен бұ күндегі (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

ГҮБІРНА з а т. т а р. с ө й л. *Губерния*. Советтен бұрын қандай зор оқулы қазағың ояз бен *г у б і р н а* да тілмаштықтан әрі аса алған жоқ-ты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ГҮБІРНАТҮР з а т. т а р. с ө й л. *Губернатор*. Ел құлағы елу, хабар жата ма, қалаға келген соң, жұрт қазақтан соғысқа қара май алады екен, *г у б і р н а т ү р* соны есіттіруге келіпті деген суық сөз дүңк ете қалды (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы).

ГҮБІРНАТЫР з а т. т а р. с ө й л. *Губернатор*. Ақ патша, міністірлер біліп жатыр, Құрметке басың түрлі кіріп жатыр. Тең тұрып сізге қызмет тура айтар, Жанарал уезной *г у б і р н а т ы р* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ГҮБІРНӘ з а т. т а р. с ө й л. *Губерния*. Көтердің талай жерде халқыңменен, Дұшпанның ерегескен жықтың мыңын. Ақ патша *г у б і р н ә* га төртіп қылған, Екіге бөлемін деп Торғай елін. Бес Шекті, алты Әлімді алып қалдың, Еттірмей Сырдарияға екі бөлім (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ГҮБІРНЕ з а т. т а р. с ө й л. *Губерния*. Жігіт Орынбордағы миллионер Хұсайыновтардың әулеті, лейб-гвардия офицері, сол жазда өз полкымен ішкі *г у б і р н е л е р д і*ң бірінен Қазанға ауысып келген екен (Б.Аманшин, Көкжар).

ГҮЖ¹ е л і к. *Гүрілдеп шыққан дауысты, дыбысты бейнелейтін сөз*.

Гүж етті. а) *Гүжілдеп жуан дауыспен үн қатты*. Біз өз полкымызға қайтуымыз керек, жолдас майор, – деп *г у ж е т т і* Дәурен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Мағжан *г у ж е т к е н* оқыс дауыстан сескеніп қалды («Қаз. әдеб.»). Шофер моторын сөндіргенше болған жоқ: – Айналайындар, келдіңдер ме?! – деген бір жуан дауыс *г у ж е т е* қалды («Лен. жас»). Осы бір тұстан ағындап өте шығармын-ау деген Көбеннің ойы болмады, ең қауіптенген зөрезап жерден ұстап, *г у ж е т т і*, Әлібек тура қотырдың бетін тырнап алды (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Гүр етіп оталды*. Жирен шаш, көк көз шофер жігіт басын изеп сәлемдесті де, есік жабылар-жабылмас моторды *г у ж е т е* түсірді, машина жүріп кетті (И.Салахов, Көкшетау.).

ГҮЖ² с ы н. *Жуан, быртық*. Жайдар мақалдап па, мәтелдеп пе, бірдеме дейін деп ыңғайланып еді, алдында отырған *г у ж* мойын есікті ашып жіберіп, жерге түсті (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

ГҮЖ-ГҮЖ е л і к. *Қайта-қайта гүрілдеген дыбысты бейнелейтін сөз.*

Гүж-гүж етті. *Гүрілдеп, гүр-гүр етіп жуан даусымен сөйледі.* Қап-қара күйе, батпақ жалаңаш етіне майлық шапан киген, тұтқыштай мантишы, ұзын сирақты лағманшы *гүж-гүж етеді* (І.Жансүгіров, Шығ.). Құдай тағала дауыс дегенді де аямай берсе керек. Өгіздей өкіре *гүж-гүж етіп* сөйлегенін көрген кісі өңеші емес, труба шығар деп таңданғандай бар (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ГҮЖБАН с ы н. **1.** *Жуан, дәу.* Көпжасардың кейбір әзілкеш құрбылары: – Ол *гүж-гүж* а н г а қандай пәлекет жүгушы еді, – десетін (О.Дастанов, Мұрагер.). Аударылды қатқан сия мұз болып, *Гүжбан* даусы үйді жатты көшіріп (А.Токмағамбетов, Агроном.). Аттың жұлқынып тартпай, тым китіндетіп басуы осыдан да болар. Қара *гүжбан* ұзын мұртын анда-санда бір сылап-сипап, ширатып қойғаны болмаса, селт етпейді (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). **2.** а у ы с. *Қиын, тауқыметті. Гүжбан* тағдыр иығына нені артса да көнердей Шебер жігіт Мәрзияға ғашық еді өлердей (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ГҮЖБАНДАЙ с ы н. *Тым жуан.* Урядниктің *гүжбандай* жүнді қолы келіп стол үстіндегі газет жыртығына жармасты (М.Қаратаев, Далада.).

ГҮЖ-ГҮЖДЕ= е т. *Қайта-қайта айту, айдап салу.* Айтпай-ақ қойсаң нетуші еді. Сонда да бар ма ед ортағын? *Гүж-гүждеп* бір қоймайсың, Бұқасы ма ең қашырар, Сол ауылдың торпағын (М.Әуезов, Шығ.).

ГҮЖДЕЙ с ы н. *Мыртық, жуан.* Бір ауылдың кеңесі, *гүждей* болып желкесі, Отыр екі Кенебек, Тарамыстай тырысып (С.Сейtenов, Сапар.).

ГҮЖІЛ з а т. *Гүж-гүж еткен дыбыс, үн, гүріл.* Бас штректі тауысып, қосалқыларының біріне түсе бергенде, алдымыздан *гүжілі* жер жарған зор самосвал келді («Қаз. әдеб.».).

Гүжілге басты. *Гүжілдеді, гүрілдеген дыбыс шығарды.* Дүкенді үш бірдей балға жаңғытып, атаның ескі көрігі *гүжілге басты* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ГҮЖІЛДЕ= е т. **1.** *Гүж-гүж ету, гүрілдеген дыбыс шығару.* Айғаным төргі бөлмеге *гүжілдеген* самауырды алып өткен еді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Терезе алдынан *гүжілдеп* машиналар легі өтті (Р.Токтаров, Ертис.). «Қашан ішесіңдер, дайынмын?» дегендей екі-үш самауыр *гүжілдейді* (С.Шаймерденов, Қарғаш). *Гүжілдеген* трактор даусынан ұйқым шайдай ашылды (Е.Әзімбаев, Ақ босаға). **2.** *Жуан дауыспен гүрілдей сөйлеу.*

Саша *гүжілдеп*, әзілін тияр емес. Қыз бой жетсе кінәмшіл болады (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). **3.** *Даурығу, шулау, дабырлау.* Аттан, шанадан түскен тымақты, малақайлы, саптама етікті, пималы адамдар да араның ұясындай *гүжілдеген* контор алдына қарай аяңдады (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

ГҮЖІЛДЕК с ы н. *Гүжіл үнді, жуан дауысты. Гүжілдек* жігіт сөреге жетіп, бүйірін таянып тұра қалған келіншегін көтеріп алып, шыр көбелек айналдырып жүр (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Жорғаның *гүжілдек* дауысы басқаларын басып тастап, маңайындағыларын күлкіге қарық қылып жатыр (С.Сматаев, Армысың.).

ГҮЖІЛДЕҢКІРЕ= е т. *Даусы жуандап, қатқылдау шығу.* (Ақылбай) ...*гүжілдеңкіреп* шығатын салмақты үнмен іні-достарға көлденең бір сөз тастады. Дауысы еркек үндес боп, *гүжілдеңкіреп* шығатын жарықшақ үнді Ділдө Әйгерімнің жүзінен көз алмайды (М.Әуезов, Абай жолы).

ГҮЖІЛДЕС= е т. *Шуылдасу, даурығысу, дабырласу.* Сөзбенен бірін-бірі жеңісе алмай, Жолдасып ынтымаққа келісе алмай, Аттанды қалың әскер *гүжілдесіп*, Сұлуды бір-біріне берісе алмай (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Не тоңқандасып, жата-жата ғап қарт ойнайды, не екеу-екеу боп *гүжілдесіп* кетеді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ел екі дай болып *гүжілдесе* бастады. Сүлікқараның иесі күшке салайын деді (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ.).

ГҮЖІЛДЕТ= е т. *Шулату, дүбірлету.* Жастар жағы ойын бастаған. Домбыраны *гүжілдетіп*, ән салып, думандатып жатыр (С.Жүнісов, Жапанда.).

ГҮЖІЛДЕТУ *Гүжілдет етістігінің қимыл атауы.*

ГҮЖІЛДІ с ы н. *Гүжілі, гүрілі көп, шулы.* Жел аңыз – жұрт *гүжілді* ел аулақта, Сары қымыз саба иіндеп тегенге аққан. Біресе тұяқ тарпып белдеуде аттар, Қас батыр қайратына демеу қаққан (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

ГҮЖІМ с ы н. к ө н е. *Өте ұлкен, зор, жуан ағаш.* Бұл науқас қатаң тиді, сірә маған, Бардай-ақ бассыз ісім ұнамаған. Ажалдың ақ бораны соқса қарсы, Гүлденген *гүжім* бар ма, құламаған? (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Апарып өзгелерден оңашарақ – Сияқты ең көлеңкелі *гүжім* дарақ. Қол артып қай уақытта тұруыма, Қайтед, – деп күйеу балаң залға қарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). // *Бүкіл, барлық. Гүжім* аспан әлеміне айбатты, Қайратына тамсандырған аймақты, Қайсар қыран тағдыры Ақылсыздау, бірақ адал кемпірдің, Пыша-

ғында ойнапты. Кемпір байғұс сыртқа жайып шын сырын. «Басы қайтты, – деп қуанды, – қауіптің» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ГҮЖІМДЕЙ с ы н к ө н е. *Гүжім сияқты, гүжім тәрізді*. Көненен қалған *гүжімдей*! (Бес ғасыр.).

ГҮЛ [ир. گل] з а т б и о л. <лат. flos> **1. Түрлі түсті, үлбіреген хош иісті гүл шығатын өсімдіктің жалпы аты**. Дүрілдеген нажағай, Бұрқыраған жауынның Ашылмағы бар ма басынан Бағы қайтқан қауымның? Мен орманға барғанда, Неше түрлі *гүл* ұстап Қайтушы едім қолыма. *Гүлдер* түгіл бұл күнде Шөп тағы жоқ маңында (Абай, Тол. жин.). Өзіңсіз келген күндерден, Өзіңсіз терген *гүлдерден*, Өзіңсіз кешкен ойлардан, Өзіңсіз өткен тойлардан Жалығып біттім, жаным-ау (М.Шаханов, Ғасырлар.). Құрт-қашарат тіріліп, Құстар ұшар, қаз қонып. Көк жапырақ жайқалып Жаһан *гүлдер* саз болып. Екі-үш айдай ғұмыры Ол да өтер аз болып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Нұр жауып тұрған көктемде, *Гүл* тере барсаң бөктерге, Қоңыраулатқан аспанды Найзағай шаншып өткенде, Есіңе мені алғайсың? (М.Мақатаев, Шығ.). **2. т е р м. Гүлді өсімдіктердің жыныстық жолмен көбею мүшесі. Гүлдің негізгі мүшелері: аналық және аталық**. Егер гүлде аталық та, аналық та болса, қосжынысты гүл, ал олардың тек біреуі ғана болса, дара жынысты гүл деп аталды (ҚҰЭ). Өсімдіктің түріне қарай *гүлдің* құрылысы, реңі, мөлшері, пішіні алуан түрлі (Қаз. тілі термин. Биология). **3. а у ы с. Жасөспірім, бүлдіршіндей жас**. Кешегі Оспан Бір бөлек жан, Үйі – базар, түзі – той. Ақша нәрсе Ала берсе, Ат та мінсе, көнді ғой... Ел тамағын, Жұрт азабын Жеке тартқан кетті *гүл* (Абай, Тол. жин.). Мінеки, қайғы ойлаған мен не болдым, *Гүл* едім жайнап тұрған, бүгін солдым. Деуші едім жердің жүзін аралармын, Жалғанның бір қызығын көрмей өлдім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бірі алтыда, бірі он үште, Үйдің сәні, бүлдіршіндей екі *гүл*, Құшақтаймын, Иіскеймін. Қандай сұлу, Бақытты елде, тәрбие алып өскен ұл (А.Тоқмағамбетов, Өленд.). **4. а у ы с. Сән, ажар, көрік**. Әрбір жаманшылықтың, жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады. Өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, *гүлін* бұзады (Абай, Тол. жин.). Ойын-күлкі жастықта *гүл* дейміз ғой, Сауық-сайран етелік, жүр дейміз ғой, Сыпайы сөз, сынық тіл мүләйімсіп, Әдеппенен қатты айтпай сіз дейміз ғой (М.Дулатов, Шығ.). Таң шапағы сөніп тұр, Жаңаланған өмірден, Жаңа шығып көрінген, *Гүл* қамауда семіп тұр (А.Байтұрсынов,

Шығ.). Бұл кеш өте көңілді өтті. Мұхит тағы да ән салды, қойшы, не керек, жиынның *гүлі* болды (М.Дүйсенов, Қалыңдық). // *Тамаша, қызық*. Сұм-сұрқия, қу заман *Гүл* көрінер жігітке, – Қызықты өмір жайнаған, Кеудесі толып үмітке. Бір нәрсені ұнатса, Қайта ойла-нып қарамас. Мақтанып жұртты шулатса, Құмары сол қызба бас (Абай, Тол. жин.). Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл, Қыз таныстыр – қызыққа жұрт ыржаңшыл. Қынаменде, жар-жар мен беташар бар, Өлеңсіз солар қызық бола ма *гүл*? (Абай, Тол. жин.).

Гүл алаңы. Гүл егілген жер. ...Шіркін, Алматы сұлу-ақ қой! Қайда қарасаң да жасыл бау, жайқалған ағаш, мың құбылған *гүл алаңы* (Ә.Жәмішев, Дала.). Көрдің бе, Алматының алтын төрін – Қыз сипатты құлпырған *гүл алаңы*. Сол алаңда өткізген бар күндерім: – Тірі, – дейді, тірлігің Ұлы Адамын (Н.Шакенов, Толқын.). Сан сурет *гүл алаңы* н жолақтаған, Жасыл бақ жүзіне шаң жолатпаған, Қап-қара тау бауырына жап-жарық боп, Секілді бір алтын құс қонақтаған (Т.Есімжанов, Осы жақ.). Осындай қалаларды тұрғызу арқылы біз олардың текпішікке ұқсаған төбелерінде парктер мен *гүл алаңдарын*, су қоймаларын, қоғамдық үйлерді, оқу орындарын, магазиндерді, кәсіпорындары мен мекемелерді салар едік (С.Мұқанов, Естімеген.).

Гүл атты. Гүлдеді. Жауқазындар *гүл атты*, Жылғаларда су ақты, Жадыратты аймақты, Жаздың күні шуақты. Далада құлқайырлар мен қызғалдақтар *гүл атты*п, жер беті құлпырып тұрған кез еді (Д.Исабеков, Маза-сыз күн.). Көктем келді, *гүл атты*; Шыр айналды көбелек. Десем сізге ұнапты, Оның-сыз маған не керек? (Қ.Аманжолов, Шығ.). Көктемше *гүл ат*ады күзі өлкенің, Ол өлке – өз Отаның, өз өркенің (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Гүл ашты. Гүл жарды. Айтылар деп өзіңе арман әнім, Тер төгіп өз әлімше қарманамын. *Гүлін ашып*, жұпарын шашқан сонда-ақ, наурызда қауызын жарған арым (Ш.Әлдибекұлы, Күн батты).

Гүл бақ. Гүл өскен бақ. Жымыңдатып жүлдез көзін жаудырайды түнгі аспан, Сыр шертеді сыбдырласып ақ қайындар тынбас-тан. Балқып кетіп *гүл бақтардың* махабатқа құшағы, Бұл түндері бұлақтар да пәк сезімді жырласқан (М.Айтхожина, Аққу.). Төрт жолдың торабындағы *гүл бағына* оранған мұнара дүниенің төрт бұрышына жөн сілтеп тұрғандай (Ақ бидай).

Гүл бақша. Неше түрлі гүл, алуан түрлі өсімдік өскен жер. Жайнады, тыңым, жайнады.

Қарқынды еңбек қайнады. Құлазыған кең дала, *Гүл бақша* боп жайқалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Гүл бақшаның* иісі аңқып, Көк теректер көкке өрлеп, радиодан шыққан шалқып, Күй тасқыны түр кернеп (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Күлімдеген жаз келді. Жетісу өлкесі *гүл бақшаға* бөленді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Үй алдындағы аулалардың, *гүл бақшалардың* және бау-бақшалардың ішінде құлқайырға ұқсас ләйлі де өсіп тұрады (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.).

Гүлге орады. *Гүлге толтырды, гүлге бөледі.* Көктемде аспақ *гүлге* қояды *о р а н*, Қаулаған етегінде алма ағашын (М.Әшірбеков, Белестер). *О р а д ы гүлге* даланы, Қызғалдақ көктем, қыз – көктем (Х.Балшабеков, Жылқышы.).

Гүл жазира. *п о э т. Гүлденген, гүл жайнаған алқап.* Бір жердің маңын *гүл жазира* жасап, басқа бір жерді сусыз қалдырып, іске асырмай тастаудан аулақ болуды ескерткіміз келеді (С.Ысқақов, Табиғат.). Хақың жоқ, *гүл жазира* аймағыңды, Атақты гүлстаннан кем көруге, Тауларын, өзендерін, ормандарын Рақат бойың балқып ойға алғаның (Қ.Боранбаев, Жаңарған.). Ел болдың, еріктісің, күшң өктем, Күзің – жаз *гүл жазира*, қысың – көктем «Қазақтың ұлымын» деп – Еуропада Мен сені көкірегіме қысып өткем (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Осынау *гүл жазира* өлкедегі Көп өтті арманымды көрмегелі. Құрбым-ау, күнім болып аспанымда, Шырқатқан сен едің ғой өрге мені (С.Жұмабеков, Гүлзар). Ән кетті көк күмбезін көктеп өтіп, Жер бетін *гүл жазира* көктем етіп. Ән кетті қанатымен қалықтатып, Жасартып ақ жаңбырдай төккен өтіп (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

Гүл жарды. *Гүлдеді, гүл атты.* Күннің көзі *гүл жарған* күнбағысша сарғайып, алтын сәулесі шашырап шығып келеді екен (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Шілде қайнап тұрғанда, Бір бітпейді тауда қар. Жаздың айы туғанда, *Гүл жар а р а д ы* алмалар (С.Мәуленов, Таңд.). Аспанда бұлт шұбалып, Ақ жібектей қалқыды, Жерде жиде, *гүл жарып*, Хош иісі аңқыды (Т.Шопашев, Шие.).

Гүл жастанды. *Рақаттанды, жаны жай тапты.* Арзан рисалалармен қазақ жұмысы бітті деп, «*гүл жастанып*» көсіліп рақаттанып қарап жатқаным жоқ, білгенімше, қолымнан келгенше істеп жатырмын (А.Байтұрсынов, Жаңа низам).

Гүл заман. *Жайнаған, құлтырған кезең.* – Қарағым Бекарыс, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мына *гүл заман* бізге оңай орнай салған жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы).

Гүл көмбе. *Тұйықталған, белгілі бір пішінді гүлдер жүйекшесі.*

Гүл [гүлге] оранды. *Жапнай гүлдеді, гүлге толды.* Таң бұлбұлы әнге басты. *Гүл о р а н-ған* бақша-бауда. Әнге сұлу үнін қосты, Күліп күміс арықтар да (Ә.Сәрсенбаев, Ант). Көк сілемік мұнар басқан тоғайлар қилы-қиын *гүлге о р а н а д ы* (С.Шаймерденов, Қарғаш). *О р а н ы п гүл*, шешекке жұпар иіс Жайқалған жапырағы жасыл бүліш (С.Торайғыров, Шығ.). Өзінің көрік-пішінімен, сымбат-сипатымен бұл үй *гүл о р а н ған*, жасыл жамылған (М.Қаратаев, Далада.).

Гүл өсіру шаруашылығы. *б о т. Гүл өсіретін шаруашылық саласы. Гүл өсіру шаруашылығы* өнеркәсіптік мақсатта өсірілетіндері қызғалдақ, қалампыр, раушан, хризантема, гиацинт, нарцисс және т.б. (Қаз. тілі термин. Биология).

Гүл табаны. *б о т. Сағақтың ұшы, гүл кіндігі.* Гүлдің негізгі бөлімдері орналасатын сағақтың ұшын гүл кіндігі немесе *гүл табаны* деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Гүл тостағаншасы *з а т. б о т. Гүлдің немесе бүршіктің сыртқы қабы.* Бидай гүліндегі *гүл т о с т а ғаншасы* түссіз қауыздан ғана тұрады (Жасыл әлем). Мақтаның *гүл т о с т а ғаншасы* өсімдік түріне қарай өзара кірігіп тұрады (ҚСЭ). Өркеннің өсуі конусында алдымен *гүл т о с т а ғаншасы*, содан соң күлтесі, аталықтың тозаң қабы, ең соңында жіпшесі дамиды (Қаз. тілі термин. Биология). *Гүл т о с т а ғаншасы* гүлдің ішкі нәзік бөлімдерін қолайсыз жағдайлардан қорғаса, күлтенің ашық реңі тозаңдандыратын жәндіктерге алыстан байқалады (Қаз. тілі термин. Биология).

Гүл төкті. *п о э т. Тегіс, жаппай гүлдеді.* Кім берді бұл жігерді, болат күшті, Дұшпанға оқпен атып, жауап еткен? Кім берді бұл мәуені жайқалдырып, Мәуелі барактарға *гүл і н т ө к к е н*? (Ақын жырлары).

Гүл түлетті. *Гүл шығарды.* Шыңына шыбық шаншып, *гүл түлетіп*, Сайлы елім саяхатқа саяттанған. Қой қоздап, түйе боздап, құлын қунап, Даланың төлі ойнақтап аяқтанған (Жамбыл, Шығ. жин.).

Гүлінен ерте ашылды. *Пәктігінен айырылды, беті ашылды.* Сана көзімен болжап, өміріне терең бойламайтын. Сондықтан да Қалима *гүлінен ерте ашылды*. Биманға қарсылық көрсете алмады. Алданды (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Гүлі солды. *Қайғы-қасіретке ұшырады.* Ойласаңшы Мағашым, Кімнің *гүлі солмайды* (Абай, Тол. жин.).

Гүлі төгілген. *п о э т. Гүлді, гүлі көп.* Одан бірнеше адым кейіндеу, қолына қысқан үлкен

сурет альбомы бар, *гүлі төгілген* әдемі көйлек киген Меруерт (І.Есенберлин, Көлеңке).

Гүл шақ. п о э т. *Құлтырған, жайнаған кез.* Көктемде қандай сұлу құм шағыл Түседі еске шешек атқан *гүл шағын*. Кім ойлаған қысы суық, жазы ыстық Құм шағылда өседі деп мұнша гүл! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).

Гүл шашты. а) *Тегіс гүл төкті, гүлдеді.* Әсіресе, ақ *гүл шашқан* екі алма ағаш өте қызықты көрінді (С.Бегалин, Ана.). Бөктер қызғалдақ атып, *гүл шашын*, көк майса шөбі иін тіресіп міне тұр (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Жайнады, құлтырды.* Әйел, еркек, жалпы жас! Көтеріл, көрін, көзінді аш! Жаңбырлы жазғы жапырақтай, Көркей, көгер, *гүлің шаша*! (І.Жансүгіров, Шығ.).

Гүл шоғыры. б о т. *Орталық негізгі гүлсидамға (өзерген сабақ) топтанып орналасқан ұсақ гүлдер.* Колибри құсының кейбір түрлері белгілі бір өсімдіктері бар жерде ғана таралған. Өйткені сол өсімдіктердің *гүл шоғырларындағы* нәрін сорып азықтанады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Мақтаның сабағының ұшын шырпу, күнбағыс сабағының бой конусынан өсіп шыққан *гүл шоғыры*н үзіп тастау және т.б. шаралар корреляциялық қасиетке негізделген (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Ұсақ гүлдердің гүлшоғырға шоғырлануы тозандандыратын жәндіктерге алыстан байқалады. *Гүл шоғырдың* түріне қарап, дәрілік өсімдіктердің сыртқы құрылыс ерекшеліктерін тез ажыратуға болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Қадамыңа гүл бітсін. а л ғ ы с. *Ісің сәтті басталсын, келуің бақыт әкелсін деген мағынада.* – Талабың таудай бала деп естиміз, Зейнолла, *қадамыңа гүл бітсін* (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Естіп жатырмыз, Жетісуды жерім етемін, бізді елім етемін, – деп келген көрінесің... *Қадамыңа гүл бітсін*, жолың құтты болсын, талабыңа нұр жаусын, Шоқанжан! – деді («Жұлдыз»).

Құшақ-құшақ гүл. *Көп гүл.* Көз алдыма қайтадан Алматының вокзалы, үрлеме оркестрдің көңіл құйқылжытқан үні, *құшақ-құшақ гүлдер* келді (А.Нысаналин, Армысың.).

Он екі гүлінің бірі бұзылмаған [ашылмаған]. *Беті ашылмаған, уылжыған.* [Фәрида] Іш көйлегін тастап, *он екі гүлінің бірі бұзылмаған* өзінің уыз төнінің шар айнадағы суретіне сұқтана қарап қалды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Себет гүл. б о т. *Гүл тостағаншасы себетке ұқсас гүл. Себет гүлінің* үстіңгі бетінде көптеген ұсақ гүлдер орналасады да, жиегін жапырақ қоршап жатады (Т.Мұса-

құлов, Ботаника). Жаңбыр жауған кезде бақ-бактың, *себет гүлінің* немесе корзинкасының тостағаншасы да, күлтесі де тұтасынан бүрісіп, жабылып қалады да, күн ашылғанда оның гүлдері қайтадан жайнап шыға келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Шоқ гүл [гүл шоғы]. *Әдемілеп топтатырылған гүлдер.* Манадан бері қыздардың ортасында көрінбей тұрған Қалима жүгіріп барып, Досановқа *шоқ гүл* ұсынды (М.Дүзенов, Әке.). Көңілімнің көп сырын Көздерімнен түсіндім, Алатаудың *шоқ гүлін* Алатауға ұсындым (С.Мәуленов, Торғай.). Жеміспен оралған қызыл әскерлерге қыздар *гүл шоқтары*н тарту еткен шақта мен де шойралаңдап, олардың ортасында жүрдім (А.Сатаев, Ақын.).

ГҮЛНАЛЫҚ з а т. б и о л. *Гүлдің жеміс түзілетін негізгі бөлімі, гүлдің көбеюге қатысатын бөлімі.* Егер *гүл аналық* т а бір ғана жемісжапырақшасы болса – жай, екі немесе одан да көп жемісжапырақша болса – күрделі деп аталады. Жай гүлнәлік – бір ұялы, күрделі гүлнәлік көп ұялы болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Гүлнәліктің* аузы тозандарды қабылдайды, мойны аналықты гүлден оздырып тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛ-БӘЙШЕШЕК з а т. п о э т. <лат. *glossus*> *Түрлі түсті көктем гүлі.* Жазға жақсы киінер қыз-келіншек. Жержүзіне оң берер *гүл-бәйшешек*. Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл, Тастағы үнін қосар байғыз, көкек (Абай, Тол. жин.). Қайда аяқ бассанда, жұп-жұмсақ көк майса шөп, желкілдеген қызылды-жасылды *гүл-бәйшешек* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ақыл көзімен қара... көзге көрік, көңілге рақат *гүл-бәйшешектерді*, ағашжапырақтарды, қант қамыстарын өндіреді (Абай, Тол. жин.). Сені табиғаттың әсем көркі, жаздағыдай жасыл төскей, жұпар иісті *гүл-бәйшешек* қызықтырмайды. Еңбек жемісін ел қамбасына жеткізуге асыққан қауым қарбаласы қызықтырады (К.Қазыбаев, Дәуір аты.).

Гүл-бәйшешекке бөленді. *Гүл-бәйшешекке толды.* Мынадай көк жасыл жібек *гүл-бәйшешекке бөленген* даланың мал дәрігерлерінің халаттары жер түсіне сөйкес көк болады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Гүл-бәйшешекке орады. *Гүлдендірді, гүл-бәйшешекке толтырды.* Сырдың суы далаға бет алып, айналамызды *гүл-бәйшешекке орамақ* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ГҮЛ-ГҮЛ с ы н. *Әртүрлі, түрліше, арайлана.* Қыз қымсынып тұрып қалды, тұрып қалды күлімдеп, Алма беті *гүл-гүл* толқып,

оймақ ерні дірілдеп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Далада таңсәріде қызғылт тартып тұрса, түсте не күңгірт көк, не жасыл көк келеді де, қыстың қысқа күнінің кешінде үстінен *гүл-гүл* көк сәуле ойнай бастайды (Көктем лебі).

Гүл-гүл жайнады. *Құлтырды, жайнады.* Көкте жәуһар сансыз жұлдыз жарқырап, Жерде гүлдер *гүл-гүл жайнап* балбырап. Қай жер сұлу жұлдыз, гүлді жырлаудан, Сүю жыры – сұлу дейді әркім-ақ. Талма түсте күннен сұлу не десен, Ғашық айтар: «Сүйгенім ғой, жаншырақ!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Кім біледі? Өмір қолда ма – Кеше *гүл-гүл жайнаған* Жас ұлан бүгін өліпті, Төрт шал бүгін бүкшендеп, иыққа салып көтеріп, Молаға алып барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тау жүрек, тастан қайтпас тас түлек құс, Түлкі алып аяқтанып сығымдайсын. Он сегіз, он тоғызда *гүл-гүл жайнап*, Жібектің қызыл-жасыл нұрындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Уай, заманың, балалық, Жан біткенді ел көрген. Десе біреу қарағым, *Гүл-гүл жайнап*, өңі енген (С.Дөнентаев, Шығ.).

Жүзі гүл-гүл жанды. *Құлтырды, нұрланды, қызарды.* Оттай жанған көздері, *Гүл-гүл жанған жүздері*, Бал шекердей сөздері (Қисса-дастандар).

ГҮЛ-ГҮЛІМ з а т. п о э т. **1.** *Құшақ-құшақ гүл.* ... Ей, Жастық! Сенің жаңа бұл жылыңды Құттықтап, Әкелдім мен *гүл-гүлімді*. Бағыңа мен айналып соға берем, Байланған ағыта алмай кіндігімді. Қырық рет көктеген тірлігімді, Қияр ем, қисаң маған бір күніңді (М.Мақатаев, Шығ.). Ей, Жастық! Сенің ғажап бір күніңді, Алар ем айырбастап бір жылымды. Мәзіріңе береке тілей келдім, Құшағыма толтырып *гүл-гүлімді* (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қадір тұтқан адамға немесе сұлу қызға қаратыла еркелету мәнінде айтылатын поэтикалық қолданыс.* – Ей, менің хандарым мен ханымдарым, *Гүл-гүлім!*.. Гүл-гүлімді қабылдағың! Жаңа ұрпақ келсін мейлі, жаңа ғасыр (М.Мақатаев, Шығ.).

ГҮЛДЕ = е т. **1.** *Гүл шашу, гүл ашу, гүл шешегін жару.* Онда шырын үмітіңнен қараңды үз. Көктемде *гүлдеме*се алмалар мен өріктер, Қалған анау тоғыз айда Қандай жеміс күте аламыз одан біз? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бақтар *гүлдеді* біздің қырдағы, Жаңбыр жауды да, көктем жырлады. Өткен күндерден бүгін жоқ белгі, Тұрып қасында көрдім көктемді (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Гүлдеген*, біткен жапырақ, Бұтақтары салбырап. Уақыты еді жетілген, Көз тартарлық балбырап. Лебіне де аз желдің Ұялып бүкқан қалтырап (С.Торайғыров, Алаш ұра-

ны). **2.** а у ы с. *Құлтыру, жайнау.* Түн кірпігін ілмеді, Тамаша таң ұзарып. Қызғалдақтай *гүлдедім*, Қырмызы бет қызарып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көгілжіп күн лебінде *гүлдедің* сен; Өзіңді өзімдей деп жақын тартып, Жұлдым мен, иіскедім, біл мәнісін (І.Жансүгіров, Шығ.). Көрікті екен Ақжаны, Арман неге білмеген?! Өлде толып ажары, Өлде қайта *гүлдеген* (М.Мақатаев, Шығ.). Мен бе сені айыптайтын, Келмесе егер орайың. Сен-ақ *гүлде*, тілеймін шын, Мен күйіп күл болайын (Б.Күлеев, Танд.). **3.** а у ы с. *Өркендеу, өсу.* Мыңдаған қазақ баласы, Өр қалада оқыған, *Гүлдеп* қазақ даласы, Күш алыпты жаңадан (И.Байзақов, Құралай.). Сәбидей пәк аңғал күліп, атты қанша тандар күліп. Арманға ерке үн беріп, бір тілекпен *гүлдедік*. Бірімізсіз біріміз бақыт бар деп білмедік (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұл жүрек қуанышқа тойған емес, Сол алғыстан *гүлдесін* дала мынау. Мұрат-жан, сабау басты бойдақ емес, Сен пілдей күйеу болдың, қарағым-ау (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жетсем-ау деп жолымда бір көктемге, Үміт үзгем қошемет, құрметтен де, Неше түрлі гүлдердің арасында Өсіп келе жатып-пын *гүлдеп* мен де (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **4.** *Қуану, шаттану.* Дарының да, даңқың да бар жаңғырған, Ақ тілектер арай шашса *гүлдейсің*. Бірақ ертең не күтеді алдыңнан, Білмейсің-ау, Оны мүлдем білмейсің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қарсы алдымнан күле қарап келе жатса бір адам, Іштей *гүлдеп* кете барам, шаттығына қуанам. Сонан туған ризалық пен қуаныштың еркімен Қанатымды еркін жазып, қыранша бір серпілем (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көңілің гүлдесін. т і л е к. *Көңілің көтерілсін, қуан деген мағынада.* «Шарықтап бақытың жүр өмір көгін, Үй болған қос бөйтерек, армысындар! Той үстінде *гүлдесін көңіліңдегің*, Ақ ниетті достардың алғысынан! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ГҮЛДЕЙ с ы н. *Гүл сияқты, гүл тәрізді.* Жоқ болса қатыныңның жат өсегі, болмаса мінезің еш кесегі, Майысқан, бейне *гүлдей* толықсыған. Кем емес алтын тақтан жар төсегі (Абай, Тол. жин.). Бір күлді Балдырғандай ноян бала, ашылған шешек атып *гүлдей* жаңа. Еріксіз сотқарлығын кешіретін еркелеп ерке ұландай күліп қана (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаралғансың темірдей сен өзімнен, Жырылғансың *гүлдей* нәзік сезімнен (С.Мәуленов, Шығ.). Қапада ханның қызын қайғы басты, Сарғайып солған *гүлдей* өңі қашты. Алқызыл нұрлы жүзін әжім басып, Ағартты жауған

кардай самай шашты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Майысып қызыл *гүлдей* өсті Хасен, Жамалы Нүсіптей боп көркем, әсем. Қадірлі халифаның жас манабы, Жабыдай жаман туып өспей бәсең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Гүлдей солды. *Жойылды, жоғалды.* Достық *гүлдей солмайды* күнге күйіп, Оны сыйға тартарсың кімге қиып?! Жалғасып ол ұрпаққа ыстық қанмен, Жас жүрекке жатады күнде күйіп (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс).

Өңі гүлдей солды. *Бозарды, көгерді.* Қайғыға іші толады, Жалғыздық түсіп ойына *өңі гүлдей солды* (Батырлар жыры).

ГҮЛДЕН = е. т. *Гүл шешек ату.* Бұл жұмыс беде шанақтанған кезден бастап, жалпай *гүлденгенге* дейін аяқталады (Т.Сарбасов, ... Мал. азық.). Бірінші тозаңдату өсімдік шанақтана бастағанда, әрі кеткенде жеке шанақтар *гүлдене* бастаған кезде жүргізілді (Ж.Лұқпанов, Химия). **2.** а у ы с. *Көркею, жайнау, құлпыру.* Ол ән – ұлы достық әні, негізгі әні ғаламның, Ол ән – ұлы махаббаты менің сайын даламның, Дала көңіл бабамның. Сол екі әнмен *гүлденер* жер Салмақ тауып саналы. Сол екі әнді білмегендер Өмір сүрдім демесе де болады (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Шаттану, қуанышқа бөлену.* *Гүлденіп* өсіп жатқан ұрпақтарым, Бақытты жалпы сәлем бала-шаға! Еңбекпен ер атанған ер-әйелдер, Жайнаған қызғалдақтай қыз, бозбала (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ата-анаға көз қуаныш – Алдына алған еркесі, Көкірегіне көп жұбаныш, *Гүлденіп* ой өлкесі. Еркелік кетті, Ер жетті, не бітті? («Жұлдыз»). «*Гүлденсе* көңіл көктеп ержетеді, Адамды талап қозғап тебіренеді. Сөйтсе де көңіліңдегі арманыңды айт, Азырақ әңгімеге нең кетеді?!» (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жетілу, өркендеу, даму.* Мұнда жібек тоқу, алтын-күміс зерлеу, былғары илеу, темір қорыту, арақ-шарап қайнату тәрізді кәсіптер *гүлденіп*, қала бүкіл сауданың кіндігі болды (І.Есенберлин, Қаһар).

ГҮЛДЕНДІР = е. т. *Жайнату, құлпырту, көркейту.* У жыланнан тазартып, *Гүлдендір* байтақ жерінді. Бетіне мұз қатырмай, Шалқыт айдын көліңді (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.). Біздің ақпараттық және интеллектуалдық салиқалы әулетіміз бар. Ең бастысы, осынау тарихи тағылымнан тиісті қорытындылар шығара білу ләзім. Қол жеткізген барлық оң үрдістеріміз тәуелсіз Қазақстанды одан әрі дамытып, *гүлдендіре* түсу үшін негіз болар күш-қуатқа айналуы тиіс («Егемен Қазақстан»). Алайда Иран халқы соғыс біткен соң тез арада қалаларын *гүлдендірді*, жаңа өндіріс орындарын ашып, ел экономикасын көтерді

(«Егемен Қазақстан»). ...Бірақ оған рауаж беріп *гүлдендірмек*, бәлкі адам өз халінше көмәлатқа жеткізбек жөһәтінде болмақ (Абай, Тол. жин.).

ГҮЛДЕНДІРУ *Гүлдендір етістігінің қимыл атауы.* Журналдың мақсаты қазақ әдебиетін байыту, *гүлдендіру* болса, сонымен қазақ тілін түзетіп сақтау болса, «Манап» драмасы үлгілі қазақ әдебиеті қатарына қосыларлық емес, екінші – тәржімасына қарағанда тілі де айқын қазақша емес (М.Дулатов, Шығ.). Сәкен қазақтың ұлттық мәдениетін көтеріп *гүлдендіруге* көп еңбек сіңірді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ГҮЛДЕНТ = е. т. *Құлпырту, жайнату, көркейту.* Біз алғаш тайсалмай Тайғаны игердік, Даланы *гүлдентіп*, Одан соң үлгердік (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.). Жазайын деп ойланып, Алдым қолға қаламды. Елімнің ер ұл-қызын *гүлденткен* байтақ даламды (Ү.Көрібаев, Таңд.).

ГҮЛДЕНТУ *Гүлден етістігінің қимыл атауы.* Еліммен дүниеге аян атым, Жаным жоқ *гүлдентуден* аянатын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жұбатып бала анасын, *гүлден-туге* даласын, құлшынды қаптай қордалы ел, Зауласын күшті заводтар (Т.Жароков, Шығ.).

ГҮЛДЕНУ *Гүлден етістігінің қимыл атауы.* XIX ғасыр – реализмнің *гүлдену* дәуірі («Қаз. әдеб.»).

Гүлдену кезеңі. б о т. *Гүлді өсімдіктердің бүршігінде гүлшанағы түзілуінен бастап гүлсерігі мен аталықтарының гүлдеп бітуге дейінгі кезеңі.* Гүлдеу онтогенездің (жеке даму) өзгеруі себебі, өсімдіктің дамуы өсу кезеңінен *гүлдену кезеңіне* ауысады (Қаз. тілі термин. Биология). Оның себебі, қатты бидайдың масақтары жапырақ қынабынан толық шыққаннан кейін ғана *гүлдену кезеңіне* көшеді (М.Ерлеспесов, ... Суармалы егін.).

ГҮЛДЕСТЕ з а т. *Дөңгелек етіп өріліп, негізінен қабір, ескерткіштерге қойылатын гүл, бұтақ не жасанды гүл.* Пхеньянда Халық армиясы жауынгерлеріне, Азаттық монументіне *гүлдесте* қойдық, қаланың тарихи орындарын аралап, ...осы жерге бармасаң болмайды деген жерлерін көрумен шектелдік (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ГҮЛДЕТ = е. т. *Жайнату, гүлдендіру.* Даланың төсін *гүлдеткен* Алғыр ой сенің бетінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). Еңбек – дос, еңбек – бақыт, еңбек – күнің! Бағын ашып *гүлдетпес* еңбек кімнің?! Молшылықтың төрінен көріп сені, Бар байлықтың иесі сен деп білдім (М.Мақатаев, Шығ.).

ГҮЛДЕУ *Гүлде етістігінің қимыл атауы, гүл шашу, гүл ашу.* Қазақстан жеріндегі бір өсімдік түрінің *гүлдеу*, тұқым не жеміс беру мезгілі әр аймақта әр мезгілде болатыны оның табиғи-климаттық ерешеліктеріне байланысты (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Шалфейдің жапырағын жаз бойы 2–3 рет: бірінші рет *гүлдеу* алдында, ал соңғы рет сентябрь айында жинайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Гүлдеу* – ұрықтануды жүзеге асыру, сондықтан гүлдеу кезеңі ішкі жағдайдың өзгеруінен, яғни гүл бастамасын қалыптастыратын фитогормондардың жеткілікті мөлшерде түзілуінен басталады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛДІ с ы н. *Гүлі бар, гүлі көп.* Бал беретін *гүлді* өсімдіктердің төтті шырындары араның асқазанында қорытылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Біздің мектеп маңайы – Саясы бақша *гүлді* алаң, Көркі қандай көргенде, Сүйсінгендей әр адам (М.Әлімбаев, Биікке.). Ұзын Орал – күн мен түн шекарасы, Өлім – түн, өмір – *гүлді* Гүн даласы, Өмір менен өлімнің шекарасын Ұйықтап озбақ ежелден жер баласы (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Гүл суреті бар.* Ұзын бойлы орыс әйелі *гүлді* трикотинді ұстап көріп тұр («Қазақст. әйелдері»). Күнге оңып жауырын тұсына жамау түскен қызыл *гүлді* шыт көйлегі желбіреп көлбедеп жүр (М.Сүндетов, Ескексіз.). Өмірдің аса қызықты шағы Әбішті алып күл қылдың, Қызылды *гүлді* жасылдан. Тым болмаса қызмет қып. Өткізбедім қасымнан (Абай, Тол. жин.).

ГҮЛДІ-ГҮЛДІ с ы н. *Гүлі бар, гүлі көп, гүл көп салынған.* Үстіне келтелеу *гүлді-гүлді* шыт көйлегі бар, алқам-салқамдау жайғасқан екен, Нұрланды көріп етегін тартып, қысылғаны ма, екі тізесінің арасын жымдастырған болды (О.Бөкеев, Ән салады.).

ГҮЛДІК з а т. *Гүл егілетін алаң.* Қалалар мен поселкелердің ауасын оттегімен байыту үшін көшелер мен аулаларды көгалдандырады; ағаштар, бұталар отырғызады, парктер, *гүлдіктер*, газондар көбейтіледі (Ботаника).

ГҮЛДІР з а т. *Дыбыс, үн, дауыс, салдыр.* Сәһәр тұрып піскенде, Көп жерге кететін гүмбірі, Қыпшақтан шыққан Бұдабай – Хан ұрдырған қоңыраудай, Оятқан көпті *гүлдірі* (Үш ғасыр.).

ГҮЛДІРЛЕ = е т. *Салдыр-гүлдір ету.* Байлатып аяқ-қолын шынжырлаған, Арбаға отырғызып *гүлдірлеген*, Пәрәміріз он мың адам күзетшімен, Алды ертіп төрт палуан бұл бір деген (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ГҮЛДІРЛЕУ *Гүлдірле етістігінің қимыл атауы.*

ГҮЛЖАПЫРАҚ з а т. б и о л. <грек. bracteae> *Өсімдіктің гүлсағағы мен гүлшоғырдың негізгі сағағының қолтығынан өсіп шығатын және кейбір өсімдіктердің гүл тостағаншасының астыңғы жағына қаптай орналасқан өзгерген жапырақ.* Өсімдік түріне қарай: *гүлжапырақтың* пішіні қандауыр тәрізді ұзынша, жарғақ тәрізді қабыршақты, біз тәрізді үшкір және тікенекті болады (Қаз. тілі термин. Биология). Тал гүлінде гүлсерігі болмайтындықтан, *гүлжапырағы* аталықтары (аталық гүлде) мен аналығының (аналық гүлде) түбінен ұсақ жапырақша тәрізді өсінді ретінде дамып, гүлдің аталығы мен аналығын қорғап, тостағаншаның қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология). Темір пластинкалардың бетіне күміс шауып, оның үстіне үшкір біз және дөңгелек бедерлі қадаубаспен әртүрлі *гүлжапырақтың* бейнесі жүргізілген (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

ГҮЛЖАПЫРАҚТЫ з а т. б о т. <лат. magniliaceae> *Көпжылдық шөптесін сұжағалық өсімдіктер тұқымдасы. Гүлжапырақтың аярадығы* жылы аймақтарға тараған 80 түрінің Қазақстанда 1 туысы, 3 түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Гүлжапырақты аярадығы* жапырақ сағактарының түбіне спорокарпийлері орналасқан, олардың ішінде пісіп жетілгенде толып жатқан спорангийлер болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛЖЕМІР з а т. б и о л. *Алма гүлін жейтін құрт, қоңыз.* Көктемде алма ағашта кейде гүл шанақтары ашылмай солып қалады. Байқап қарағанда, олардың ішінде алма *гүлжемірінің* ақ личинкалары немесе қуыршақтарын табуға болады (Зоология).

ГҮЛЗАР [ир. گلزار] з а т. *Гүл өсіретін орын.* Бұл бағдарламаның үлкен бір саласы – қаланы көгалдандыру, онда парктерді, бақтарды, *гүлзарларды*, көше жиегіндегі ағаштарды Алматы атына лайық ету мұқият ойластырылған («Егемен Қазақстан»). Жақындаған сайын әлгі мұңлы мұнар бірін-бірін сөгіліп, алдына қызылды-жасылды *гүлзардан* кілем төсей береді (О.Бөкеев, Мұзтау). *Гүлзар* көгалдың, жолдың деңгейінен жоғары орналасады (Қаз. тілі термин. Биология). Парсы, түркі кітаптары бұны біресе Шираздың *гүлзарына* әкетеді (М.Әуезов, Абай жолы). // *Жайнаған, гүл сияқты құлтырған.* Көне, кімнің аузы бармақ жас жігіттің от кеуде, Туған жерге деген *гүлзар* махаббаты жоқ деуге (М.Шаханов, Ғасырлар.). Енді қанша жүреміз, Әсем жер көп қалада. Келіп жеттік, міне, біз *Гүлзар* бақты алаңға (Ш.Әлдибекұлы, Хантәңірі). Содан бері, міне, қанша жыл өтті. Қанша *гүлзар* көктем келіп

туған жерді түлетті. Көкірегінен желкен жайып тәтті үміт Қанша жігіт қырға шықты ат мініп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ГҮЛКЕКІРЕ з а т. ө с. <лат. centaurea> Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір, екі және көпжылдық өсімдіктер туысы. *Гүл кекіренің* 178 түрі белгілі. Қазақстанда 27 түрі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛКЕСТЕ з а т. *Оюлап, гүлді кестелеген кесте*. Рауанды тандар, Армандаған жандар – Біз болар ма едік бұл кеште, Менің гүл құшақ, Мың сырлы бояу, Махаббатым құсап – Алдында жатты *гүл кесте* (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.).

ГҮЛКІНДІК з а т. б и о л. *Өнген гүлдің сабаққа орналасқан түбі; гүл табаны*. Гүлдің негізгі бөлімдері орналасқан сағақтың ұшын *гүлкіндік* немесе гүл табаны деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ГҮЛМАЙСА з а т. *Гүлденген, бәйшешек атқан төңірек, маңай*. Жадыраған төлдер ойыны шын қызық! *Гүл майсада* күн ұзақ, Төл бағу да қызық-ақ! (Ә.Табылдиев, Атымтай).

ГҮЛШАР [ир. گلشیر] з а т. б о т. *Күлте жапырақты гүлдің бір түрі*. Күлте жапырақшалары көп осындай гүлдер *гүлшар* деп аталады (Ботаника).

ГҮЛСАБАҚ з а т. б о т. *Гүлдің тамырынан басына дейінгі бұтақты, жапырақты бөлігі*. Беде шанақтаған кезеңінде оның *гүлсабақ* т а р ы жаппай төгіледі (М.Ерленесов, Суармалы егін.).

ГҮЛСАҒАҚ з а т. б о т. *Гүл бекінетін және гүлді сабақпен байланыстырып тұратын өркеннің түрін өзгерткен сабағы*. Гүлдің құрылысы – *гүлсағақ*, гүлтұғыр, тостағанша, жапырақша, күлте жапырақша, аталықтар мен аналықтан құралған (Қаз. тілі термин. Биология). Өсімдік түріне қарай *гүлсағақ* ұзын (алма, алмұрт, өрік, шие гүлдері), қысқа (емен, тал, қаражидек) болады немесе мүлде болмайды (күнбағыс) (Қаз. тілі термин. Биология). *Гүлсағағы* болмайтын гүлдерді қондырмалы (отырмалы) гүл дейді, себебі, бірден сабаққа бекінеді. *Гүлсағақ* гүлдің сабаққа бекінуі үшін қажет (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛСАЛҒЫШ з а т. *Гүл қоятын ваза, ыдыс, құты*. Сәби кеуде айта алар ма мұнша алғыс, Ыдырады көкіректен қорқау қыс, Үйге келген базарлықтың бөрінен, Оған ерен ұнап отыр *гүлсалғыш* (Ж.Сәгібеков, Сырлы.).

ГҮЛСЕРІК з а т. б о т. <грек. perianthium perі – қасында, жанында, anthos – гүл> *Гүлдің тостағаншасы мен күлтесі*. *Гүлсерігі* болмайтын гүлдер – тал шаған, терек, еменнің

аналық гүлдері (Қаз. тілі термин. Биология). Ал қалтагүл, желайдар өсімдіктерінің гүлдерінде күлтенің қызметін атқарады. *Гүлсерік* жемісті қорғап, таралуына әсер етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛСЕРІКТІ с ы н. б о т. *Гүлсерігі бар*. Егер бір гүлде тек тостағаншасы ғана болса, тостағаншалы жай *гүлсерікті* гүл (қалақай, қарасора, жалтыршөп, атқұлақ, еменнің аталық гүлі, қарағаш), тек күлтесі ғана болса (қызғалдақ, інжугүл, лалагүл, алабота, сүпияз) – күлтелі жай *гүлсерікті* гүл дейді (Қаз. тілі термин. Биология). Тостағаншасы мен күлтесі болса – қос *гүлсерікті* (алма, өрік, бөртегүл, картоп, қызанақ) гүл деп аталады (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛСИДАМ з а т. б о т. *Ұшы гүлмен немесе гүлшоғырмен бітетін қысқа сабақтың ұзын буын аралығы, яғни түрін өзгерткен сабақ*. Пиыз, сарымсақ, бақбақтың *гүлсидамы* қысқарған сабағынан дамиды (Қаз. тілі термин. Биология). *Гүлсидам* ұсақ гүлдерді біріктіріп, өсімдіктің жертағандаған дегелек жапырақтарынан оздырып биіктетіп, тозаңдануын жеңілдетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ГҮЛСТАН [ир. گلستان] з а т. кө т е р і н к і. *Гүлденген, жайнаған жер, аймақ, ел*. Сұлулар жемістері шекер татыр, Қыз жүріп *гүлстан* ға келе жатыр. «Осында бір ғаламат бар шығар», – деп, Қызбенен бірге келді Шыбын батыр (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бойды жазып талай жылдар құрысқан, Күміс толқын тұрсын атып шығыстан. Әр сағатың сан ғасырға бергісіз, О, кең өлке, жомарт дала – *гүлстан* (С.Мәуленов, Дала дабылы). Бұлбұл құс зымыстан көрмей, *гүлстан* қадірін білмес (Мақал-мәтел).

ГҮЛСТАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Гүлстан тәрізді, гүлстан сияқты*. Өзбекстан бір елім, *гүлстандай* алма бақ (Жамбыл, Шығ. жин.). Үйі-дүр перзенттінің *гүлстандай*, Перзентсіздің мекені шірістандай. Тұяқсыз мен падиша болғанымша, Жасымда жатсам еді көрістандай (Бабалар сөзі//Хикаялық дастан.).

ГҮЛСІЗ с ы н. *Гүлі жоқ*. Бола ма гүл мен жерді көркемдемей?! *Гүлсіз* жер – көріксіз ғой өртегендей! Адамның қолыменен өскен гүлді, Тек қана қара мата көмкермеген (Қ.Мүсірепов, Раушан). Ел ұлсыз болмас, Жер *гүлсіз* болмас (Қаз. мақал.). Бұлбұлсыз деп кең даланы шаныма, Бозторғай бар, үніне бой балқыған, Бақсыз жерді, *гүлсіз* деп еш налыма, Жусанның да өз ісі бар аңқыған (Ә.Есмұратов, Арман.).

ГҮЛТАМАҚ з а т. б о т. *Гүл бүршігі*. Гүлдердің сабағы болады, сол арқылы өсімдікке

жалғасып тұрады. Сабактың негізінде немесе оның жоғарғы жағында гүлге ауысатын жерінде *гүлт а ма қ* болады (Мақта шаруаш.).

ГҮЛТӘЖІ з а т. б о т. <лат. amantibus> *Бір және көпжылдық шөптесін, бұта, ағаш өсімдіктер тұқымдасы. Гүлтәжілер жылы аймақтарға тараған 900 түрінің Қазақстанда 1 туысы мен 8 түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология). Гүлтәжілер әсемдік өсімдік, арамшөп ретінде жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).*

ГҮЛТОСТАҒАН з а т. б о т. *Жабық тұқымды өсімдіктер гүлінің сыртқы қабығы. Гүл тұқымын ораған қауыз, гүл қауызы. Гүл тамақтың ішінде гүлтосттағаны тұрады. Бұл тостағанша жапырақтардан құралады (Мақта шаруаш.).*

ГҮЛТҰҒЫР з а т. б о т. *Гүлдің негізгі бөлімдері орналасатын гүлсағақтың ең жоғарғы кеңейген бөлімі. Гүл сабағының үстіңгі кең бөлегі гүлтұғыр деп аталады, оның айналасына гүлдің басқа бөлімдері үйіріле орналасады (Мақта шаруаш.). Гүлтұғырда гүлдің бөлімдері (тостағанша, күлте) ең алғаш төмпешік сияқты болып, біртіндеп дамып жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология). Гүлдің барлық бөлімдері гүлтұғырына орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).*

ГҮЛШАҚА з а т. қ о л ө н е р. *Гүл оюлау өрнегінің аты, оюдың бір түрі. Суретші байырғы бөрі құлақ, қос тұмар, дایра терме, гүлшақа, қошқар мүйіз, түйе табан тәрізді оюларға жаңа элементтер қосып, ...мол қолдануға тырысыпты («Қаз. әдеб.»).*

ГҮЛШАНАҚ з а т. б о т. <франц. bouton> *Өсімдіктердің гүл бүршігінің ішіндегі жаңа дамып келе жатқан, әлі ашылмаған гүл. Мұндай бұтақ пен негізгі сабақ моноподия деп аталады. Осы жоғарғы бүршіктері гүлшанаққа айналатын, ал бүйіріндегі бұтақтары өсе беретін бүйірдегі бұтақтар жеміс беруші деп аталады (Мақта шаруаш.). Тікенді кеуелдің (каперцы) гүлшанағын тұздап, тамақтың дәмін кіргізетін ащы тұздық жасайды (Биология). Аналықтың жемісжапырақшасының төменгі бөлімі қарқынды өсіп, жатын пайда болады, содан соң мойны мен аузы жетіледі. Бұл гүлшанақтағы ішінде болады (Қаз. тілі термин. Биология). Гүлшанақтағы гүл бөлімдерінің саны мен орналасу ретіне қарап, гүлдің көлденең қимасының диаграммасын сызып түсіру өсімдіктерді жүйелеп топқа бөлуді жеңілдетеді (Қаз. тілі термин. Биология).*

ГҮЛШЕ ү с т. *Гүл секілді, гүлге ұқсап. Жүректен ыстық жанға қан тамызып, Аузың-*

нан гүлше ашылған бал ағызып, Неге өйттің махаббаттың ұшқынымен, Қарақат қара көзді қадалғызып (Т.Жароков, Шығ.). Сен сорлы қайғы басып, қасірет шегіп, Егіліп екі көзден жасың төгіп, Ақырында ауруға айналыпсың, сарғайып күзді күнгі гүлше солып (М.Жұмабаев, Шығ.).

ГҮЛШЕҢ с ы н. *Гүл сүйгіш, гүл өскіш. Біз бұл [Кеген] ауданның ақ басты тауын, арқырап жатқан өзенін, гүлшенең даласын, мыңғырған малын аралап көрмекпіз (С.Шаймерденов, Мінез). Гүлшенең Алтайдың шалқар қойнауларындай Гүлшенең көңілім менің кең жайлау. Ақ жүрегіммен жұртқа аңқылдап жүрсем, Пейілім шалқып кернейді-ау! (З.Ыбыраев, Замана.).*

ГҮЛШЕҢБЕР з а т. б о т. <грек. anthos – гүл, sphaira – шар, шеңбер> *Арнайы бездерінің иістері тараған жеке гүл маңайы және шірне, тозаңды пайдаланушы, тозаңдандырушы жәндіктердің тіршілік әрекетін жасайтын жері. Гүлшенеңбер жапырақ маңының (филлосфера) бір бөлігі (Қаз. тілі термин. Биология).*

ГҮЛШЕТЕН з а т. б о т. <лат. syrinda vulgaris> *Суық пен қуаңшылыққа төзімді, бүйірік өсетін өсімдік. Ондағы гүлшетеннің әсері ауырып тұрған денедегі науқасты бәсеңдетеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Халықтық медицинада негізінен гүлшетеннің ақ гүлін көптеп қолданады, ақшыл-көк гүлін де пайдалануы мүмкін (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).*

ГҮЛ-ШЕШЕК з а т. *Гүл-бәйшешек, бүршік атқан гүл. Айналасы ну қарағай, жұпардай хош иіс қандай? Жасыл майса гүл-шешектер, Гүл сипатты көбелектер (Ө.Тәжібаев, Жастық.). Жайқалып көкпеңбек боп тұрған толып, Көк шалғын сұлап жатыр құшып болып, Қызылды-жасылды боп желкілдеген, гүл-шешек түрі кеткен құрап-солып (С.Сейфуллин, Шығ.). Сен әлі гүл-шешек жармаған, жапырағы еркін жайқалмаған жас ағаш секілдісің (С.Омаров, Күншуақ).*

Гүл-шешек атты [жарды]. а) *Тегіс гүлдеп құлтырды. Бұл өзі жылда болатын табиғаттың ерекше бір құбылысы. Жердің көгі гүл-шешек жасарып, көктемнің мейірімі мол күні күлімдеп тұрып-ақ, аяқ астынан, нілдей бұзыла салатынын қайтерсің! (Ө.Қанахин, Жер бас.).* ә) *Жетілді, толысты, кемелденді. Сен онда көрікті қыз болып өсіп келе жатқаның. Бейне ерте көктемде бүршік жараған гүлшешек іспетті едің (З.Шүкіров, Жас жесір). Оқытып, түзеп уағында, Тағы да жазып жөнелді. Отты ойлары жадында гүл-шешек атты бедерлі (С.Ақтаев, Тұңғыш.).*

ГҮЛ-ШЕШЕКТЕЙ с ы н. *Гүл-шешек сияқты, гүл-шешек тәрізді.* Әрине, бұл ғана емес қолда барым, Бойына бар қазақтың біткен дарын. Ашылып *гүл-шешектей* Октябрьден даламды бау-бақшасы жапты қалың (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ГҮЛШОҚ з а т. *Бір жерде, бір тұпте өскен топ гүл.* Мен мақтансам жөнімен мақтанармын, Болашақ дейтін алыс жаққа бардым: Бұл ғаламнан табылмас *гүл шоқтары*н, Жастық дейтін жазира бактан алдым! (М.Мақатаев, Шығ.). Егін арасында мекендейтін суырлар егіннің ең алдымен сабағын және гүлденіп піскен кезіндегі *гүл шоғы*н жеп зияндайды (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

ГҮЛШЫРМАУЫҚ з а т. ө с. <лат. calystegia> *Шырмауықтар тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Гүл шырым ауық* өте ұзақ гүлдейтіндіктен, тұқымынан көбейтіліп, сәндік үшін өсіріледі (ҚҰЭ). *Гүл шырым ауықтардың* сабақтары жіңішке, нәзік, көбінесе, басқа өсімдіктерге шырмалып немесе төселіп өседі (ҚҰЭ).

ГҮЛШІК з а т. б о т. *Кішкентай гүл.* Қайыңның бұтақтарында күздігүні кейде қос қанатты ұсақ жемістері бар сырға *гүлшікт* е р і сақталып қалады (Ботаника).

ГҮМАН [ар. گمان] з а т. к ө н е. *Қайғы, уайым.* Ағаларың алдыңда қызмет қылар, Көзінен жасы ағып бек ұялар. Пұшайман болып ағат істеріне, Қайғырып көңілінен *гүман* болар... (Жүсіп-Зылиха).

ГҮМБІР с ы н. с ө й л. *Күмбір. Гүмбір* үнді қоңыр қаздар сәнді өнге салып, олар да қиянға қанат сермейді (Т.Есімжанов, Дала.). Сонда дағы сипаттап, Аттарын айтып берейін, Дерекен «Бекер», кім мұны. Аяғын қожа мысалы: Қорабалы сабадай, Сәһәр тұрып піскенде Көп жерге кететін *гүмбірі* (Т.Ізтілеуов, Әр елдің.).

ГҮМБІР-ГҮМБІР с ы н. с ө й л. *Күмбір-күмбір.* Зәулім үйге салсаң көз Радионы қондырған, *Гүмбір-гүмбір* айтқан сөз, Көкке жетіп жаңғырған (Т.Жароков, Шығ.).

ГҮМБІРЛЕ = е т. с ө й л. *Күмбірле.* Жаңбыр... еселей түскен. Тау іші жаңғырығып, оған өзен де *гүмбірлеп* үн қосады (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). *Гүмбірледі* домбыра, Әнші қыздар салды әнін. Әзілдескен бір топ жас, Безділдеді мандолин (С.Машақов, Жылдарым.). Тұла бойы шұрқ тесік, ойдым-ойдым тартпа. Гүрілдеп, қорылдап, *гүмбірлеп*, қорқылдап су жұтып жатқан апандар (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Барлық жерде бірдей астық жинау басталған күндерде бар атырап *гүмбірлеп*, гуілдеп, күйлеп тұрады (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ГҮМБІРЛЕТ = е т. *Қатты, екпіндеп ойнату. Гүмбірлетіп* домбыра, Алсам сені қолыма, Пернелерге тіл бітіп, Сөз нөсерін орбітіп, Жыр құйылар ойыма (Жамбыл, Шығ. жин.).

ГҮМП е л і к. *Суға құлағанда, сұйығы мол затты піскенде шығатын дыбыс.*

Гүмп берді [етті]. *Суға бірден қойып кетті, құлады.* Қожа бастаған көп көпірдің жоқтығына қарамастан өзенге *гүмп берді* (Ф.Сланов, Дөң асқан). Машина көпірге келгенде бағытын өзгертіп, Нарын дариясының суына *гүмп берді* («Лен. жас»). Жақын жерде бір үлкен шағала *гүмп етіп* суға сүңгіп кетті де, аузына күміс сырғадай жіңішке шабақ тістеп, қайта көтерілді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Кенет бір нәрсе құдық түбіндегі суға *гүмп етті* (М.Сүндетов, Балық аула.).

ГҮМП-ГҮМП е л і к. *Бірнеше адам не зат суға құлағанда не сұйығы мол затты қайта-қайта піскенде шығатын дыбыс.*

Гүмп-гүмп етті. *Гүмпілдеді, бос кеңістікке қайта-қайта түскен күштің дыбысы.* Жұман жабық пәуескенің *гүмп-гүмп еткеннен* басқа қарсылығы байқалмаған соң, айналып келіп тағы да ұрды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Құзының қиясына баспаған жан, Болмаса биік ұшқан ұлар мен аң. Талғарды шөл қандырар сабасында, Қайран көл *гүмп-гүмп етіп* толықсыған (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ГҮМП = е т. *Бырышып ашу, гүмпю.* Тай-қазан толы көже әлгі күбіге түк те болмайды: ...сол шие татыған шипалы сусының *гүмпіп* ашып, анадайдан танауыңды қытықтайды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ГҮМПІЛДЕ = е т. 1. *Гүмп-гүмп етіп бір қалыпты дыбыс шығару.* Дегенмен кезі келгенде, мүмкіндік болғанда оркестрдің *гүмпілдеген* үнімен адымды кере қарыштай баса жүру ұнамды ғой (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Дүние дүбірлесін, дүңкілдесін, Кернейлер кең өңешті *гүмпілдесін* Торқалы тойы бүгін туған елдің, Қалайша ақын жаны сілкінбесін (С.Сейітов, Жаңғырық). *Гүмпілдеген* қара сабадағы қымыз, айран мен қойыртпақ, шұбат пен құрт, сарсу мен ежегей неге толып тұрмайды дүкендерімізде («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Қуңкілдеу, қуңқ-қуңқ ету.* *Гүмпілдеген* сөз, гу-гу өсек, қызыл көз қулар сұмдығы – жандарал өткеннен кейін тозаңдай бұрқылдап, күлше шашылады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ГҮМПІЛДЕТ = е т. *Гүмп-гүмп еткізін дыбыс шығарту.* Бір бөлменің босағасындағы кісі бойы келетін қымыз сабаны биік орындыққа шығып ап піскен алты-жеті бала дамыл алмай *гүмпілдетіп* тұр (С.Жүнісов, Өшп.).

із.). Жігіттің бірі сабаның ішіне піспегін салып *гүмнілдетін* толғауға кірісті (Д.Досжанов, Жібек.).

ГҮМПІЛДЕУ *Гүмпілде етістігінің қимыл атауы.*

ГҮМПІТ = е. т. *Күмп еткізіп суға бірден батыру.* Біресе толқын жоғалад, Қайықты төмен сүңгітіп, Біресе және оңалад, Көбікке көміп *гүмпитін* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ГҮН з а т. **Ғүн.** Наурыздың отбасылық мәні оның жаңа жылдың бірінші атқан таңын, бірінші шыққан күнін бірге қарсы алуға жатыр. Біздер Мағжан атамыз айтқан «күннен туған *гүндердің*» ұрпағымыз, несібімізді түннен емес, күннен тілеген елміз («Жас Алаш»).

ГҮНАҒ з а т. е с к і к і т. **Күнағ.** Балаға «жүр» – деп жендет ұрар таяқ, Мойнына дардың жібін отыр таяп. Қалың жұрт патшаға кеп зар жылады, *Гүнағын* кешіңіз деп, баланы аяп (Ғашық-наме). Мойнымда *гүнағым* көп, тәубе еттім, Қабыл ет, тәубем көпке жүз ұятым. Жоқ қылып өзімді-өзім пышақ ұрып, Тұтпадым пайғамбардың шаригатын (Қаз. ақын. шығ.).

ГҮНАҒӘР з а т. е с к і к і т. **Күнағар.** *Гүнағәр* болмағанда не болады, Біреуінен біреуін кем ұстаса? Пайғамбар көп қатынды алуы рас, Бәрінің ризалығын табуы рас (М.Дулатов, Шығ.).

ГҮНЕКЕР з а т. е с к і к і т. **Күнекар.** Алғия белләй, *гүнекер* болып жүрмейікші (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ГҮҢ з а т. т а р. *Цинь империясында қолданылған лауазым, сұлтандық дәреже; шен аты.* Лақ би *гүңге* бір ауыз себет салмай, адам жинап ителіге ат ойнатқан ағаттығы үшін ордаға бір ат байлауға тиісті (Б.Құсбегін, Зука батыр). Осы адам Зуканың «құма!» деген айғайын естіген жоқ. Қашағанның артынан тура *гүңнің* ордасына қарай тартты (Б.Құсбегін, Зука батыр). *Гүң* көкте күн күшті, жерде *гүң* күшті, – дейді Дубаньға Ғаббас (М.Тілеков, Жоңғар.).

ГҮП: *гүп болды. Күп болып істі.* Көкірек сайрап, ақыл сау жатқанымен екі аяғы *гүп бописіп* зар қақсаумен болды (К.Баялиев, Дегелек.).

Гүп қылды. *Дурдиін ісірді, жалтайтты, күп қылды.* Масаның керелеп, құтырып тұрған уағы, бақшаға жеткенше ашық білегіміз бен сирағымызды талап *гүпқып* жіберді. Есілдертіміз қайында болған соң елемедік пе, қалайда шыдап бақтық (Н.Сералиев, Қанат).

ГҮПІЛДЕ = е. т. с ө й л. **Күпілде.** Шоқиту, – Сөйту керек. Саздау керек, Тақыр мұзға шоқиту керек... – деп *гүпілдеп* жүр Сыздық (О.Бодықов, Бұлбұл).

ГҮР е л і к. *Оқыстан гүрілдеп шыққан жуан дауысты бейнелейтін сөз.*

Гүр етті. а) *Гүрілдеді, гүржілдеді.* Мотордың *гүр ет* е қалған даусынан Дәурен мен Жариков екеуі бірдей оянды (І.Есенберлин, Айқас). ә) *Гүрілдеген жуан дауыспен сөйлейді.* – Тиме, жібер! – деген зор дауыс *гүр ет* ті сырт жағынан. Қайсар жалт қарады (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). б) *От лау етіп, бірден жанды.* Танкінің іші *гүр ет* іп жана жөнелгенін де білемін (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). в) *Ит ыр ете түсті.* Сонау қарсы бет, биігірек жарқабақтағы тоңқайма тастың тасасында жатқан сұр арлан *гүр ет* іп орнынан тұра берген (Н.Мұраталиев, Үміт).

ГҮР-ГҮР е л і к. *Оқыстан қайта-қайта гүрілдеп шыққан жуан дауысты бейнелейтін сөз.*

Гүр-гүр етті. а) *Ыр-ыр, ар-ар етті.* Жауырын жүндерін үдірейтін, тістерін ақситқан балуан төбет *гүр-гүр ет* еді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Бір көкжал касқыр әлі де өлмепті. *Гүр-гүр ет* еді (М.Тиесов, Дала.). ә) *Дауысы гүрілдеп шықты.* Қапсағай денелі қара жігіт *гүр-гүр ет* еді: – Бәрін қойып, осы күнделікті тұрмыс мәселесін неге айтпайсыңдар, – дейді ол аузына тістеген темекісін құлшына сора түсіп (Ақ бидай). б) *Су сарқырап, долдана қатты ақты.* Ағыны ерен, көкөзу тау өзені *гүр-гүр ет* еді (Ғ.Сланов, Шалқар).

ГҮРЗІ [ар. *كورزی*] з а т. *Ауыр шоқпар түрі.* Жас баланың басына, Зеңгілер *гүрзі* салады (Дастандар). Пәрәміріз деді онда мен барайын, Алысып әл-шамамды аңғарайын. *Гүрзісі* оның өте ауыр болса, Құшырлы ат, қалың қалқан қамданайын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жөнімді қайтесің, – деді, – менің сұрап, Қаласың *гүрзімнен* ұрсам құлап. Арыңды ал, әлің келсе, атымды қой, Майданда мың адамың жатыр сұлап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Әлде осы тағдыр соққан «*гүрзі*» ме еді, Ізгі адам өз еңбегін кірсінеді, Сыртынан қойшы үйінің тыңдасаң да, Түн бойы күрке бейне күрсінеді (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

ГҮРЗІДЕЙ с ы н. с ө й л. *Гүрзі сияқты, гүрзі тәрізді.* Қалатын қойып төбеннен *Гүрзіде й* гәпті кім сезді: Өзіне жеңіл дегенмен Өзгеге ауыр бір сөзді?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Шетелдің ақпарат агенттіктерінің бірі әлемдік додада *гүрзіде й* соққыларымен қарсыластарының еңсесін көтертпеген Галиф Жафаровтың екінші кездесуінен соң: «Қазақ боксшысы, гүрзі жұдырықты Жафаров өз салмағындағыларды жапырып барады», – деген хабарды шартарапқа таратты («Егемен Қазақстан»).

ГҮРЛЕ = е. т. *Гүрілдеу, күшею.* Жансыз тән қалайша жүрмек. Сол жан емес пе денелерді

қозғап өсірмек. Бас қозғалыс қой жанның атасы, Ол жаратады *г у р л е п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ГҮРС е л і к. *Нәрсенің кенет құлауынан я қарудың атылуынан шыққан дыбыс, үн*. Басы сүлқ түсіп, теңселіп тұрып қалған Исатайды тағы бір солдат қайқайта келіп қылышпен ұрды. Исатай *г у р с* құлады (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Гүрс етті. а) *Қатты, тығыз, ауыр зат келіп соқтығысты, ұрылды*. Қатты екпінмен төгілген бетон *г у р с е т і п* соғылған сәтте Юраның көздері күлімдеп, рақаттанады (А.Жаксыбаев, Менің дос.). ә) *Тарс етіп атылды*. Шәукенің ойын мылтықтың *г у р с е т к е н* дауысы бөлді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). б) *Ойламаған жерден құлады*. Тұяқтардан шаң ұшты шұбатылған, Аман қалу қиын бұл сұрапылдан. Қабырғадан қадалып қанды жебе, Құлап түсті *г у р с е т і п* бірі атынан (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ГҮРС-ГҮРС е л і к. *Бірнеше рет тарсылдаған, гүрсілдеген қатты дыбыстарды бейнелейтін сөз*. Вагоннан түсе бергенде-ақ тас кемерін *г у р с-г у р с* сабалап жатқан теңізге тірелдік (Ғ.Мүсірепов, Достық.). *Г у р с-г у р с* ұрылған тоқпақ дауысы жар жиегін жаңадан жаңғыртты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бөлімше шеберханасында *г у р с-г у р с* соғылған сом темірлердің дүмпуі келеді құлаққа (С.Омаров, Дала қызы).

ГҮРСІЛ з а т. *Гүрс-гүрс еткен дыбыс, тарсыл*. Мылтықтың күшейе түскен *г у р с і л і* жер жарып, сарбаздардың құтын қашырып барады (І.Есенберлин, Қаһар). Әуенің толқынымен араласып, Асқақтаң әсерлі үні асып-тасып, Әсем ән әркімді де аң-таң етіп, *Г у р с і л і н* зеңбіректің кетті басып (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Айқаста бір күні оқопта жалғыз Кез еді Баубек айтысып баққан. Жатқандай құлап жалбыр төс тау-құз, шықты бір *г у р с і л* дұшпандар жақтан (Д.Әбілев, Жүрек.).

ГҮРСІЛДЕ = е т. *Гүрс-гүрс ету, тарсылдау*. *Г у р с і л д е п* бомба жағалай, Жатқанда жанып қарағай, Жалтарса тайқып кімде-кім, Ажалға тура қарамай. Соғыста жүріп, соғыста Болған жоқ, сенбе, сол адам (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Күнбатыстан үсті-үстіне *г у р с і л д е п* жарылған снарядтар мен бомбалардың дауысы да естілді (Ә.Шәріпов, Партизан.). Өне тағы *г у р с і л д е п* түсті бомба, Қопарылды көрі емен, солқылдап жер, Қызыл қанға боялды жазғы таңда, Сыр шертісіп, ең алғаш сүйіскендер (Қ.Ұябаев, Отты жыл.).

ГҮРСІЛДЕТ = е т. *Гүрс-гүрс еткізу*. «ГАЗ-69» омбы қарды осып отырып, *гүрсілдетіп* көп трактордың қатарына жетті (М.Әуезов, Таңд.).

ГҮРІЛ з а т. *Гүр-гүр еткен, гүрілдеген дыбыс*. Жанында бұлақ *г у р і л і*, Жапырақтардың

дірілі, Өзеннің ерке сыбыры, Көктемді алды көтеріп Жаны көктем жыр ұлы (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Қаланың күні-түні бір тынбайтын у-шу *г у р і л і* мен зырылы, сартылы мен тарсылынан кейін құлаққа ұрғандай тыныштыққа тап болған Ернар өзін біртүрлі сезінеді (Ө.Қанахин, Құдірет). Моторлардың *г у р і л і* қаттырақ шығып, тоқтап-тоқтап жүріп келе жатқанына қарағанда жүгі, сірә, ауыр болу керек (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Орманның шуылын, өзеннің *г у р і л і*н, Таулардың дүбірін, Тұрамын тапжылмай мен тыңдап (Қ.Мүсірепов, Раушан).

ГҮРІЛДЕ = е т. 1. *Трактор, танк т.б. техникалық құралдардың гүр-гүр етіп дыбыс шығаруы*. Өзенде ағып сылдыр су, Қызыққа көзің тоймаған. Тракторлар *г у р і л д е п*, Далада еңбек қайнаған (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осынау құлаққа ұрған тыныштықты қала шетіне *г у р і л д е г е н* трактордың даусы, оған қосылған иттің шәуілі бұзып, ақыры өтештің шақыруымен тынды (З.Шашкин, Сенім). *Г у р і л д е г е н* танктердің даусы естілді. 40-ақ кісі қалды (М.Сатыбалдиев, Жартас). 2. *Судың сарқырап қатты ағуы*. Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп, Ауылдың жаны терең сай Тасыған өзен *г у р і л д е п* (Абай, Тол. жин.). Төменде таудың өзені жатты *г у р і л д е п*, Жапырақ біткен дірілдеп, Ай тұрды жүзі күлімдеп, Менің де жаным нұрланып, Жартасты жарып шыққан бір қызыл гүлді алып, Өзіңе, айнам, ұсына берген кезімде Үрей сап шаттық сезімге, Биікте таудан тас құлап, Азан да-қазан бар маңай, Өзіңе деген сол гүлді Бере алмай қалдым арман-ай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тереңде *г у р і л д е п* ағып жатқан өзен (С.Мұқанов, Саяхат.). Тауыма сұлу қарашы, Қыздардың жиған жүгіндей, Өзеніме қарашы, Ағып жатқан *г у р і л д е й* (Жамбыл, Шығ. жин.). 3. *Айбат шегу*. Қасқырдың көздері жап-жасыл болып, пышақ тістерін көрсетіп *г у р і л д е й ді* (З.Иманбаев, Нажағайлы.). Шынжырда байлаулы тұрған Майлаяқ танымайтын кісілерге қара қылшық мұрттарын тікірейте *г у р і л д е п*, малжаңдаған аузынан қызыл көбік шашыратады (Р.Токтаров, Ертіс.). 4. *Гүр-гүр етіп жуан дауыспен сөйлеу*. Сол бюрода ол өзінің жуан даусымен *г у р і л д е й* сөйлеп: «Осы бесқұндікте көлденеңнен қаза келіп өлсем, өліп кеттім. Ал өлмесем, жоспарды қайтсек те орындаймыз», – деді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Мен айбарлы, *г у р і л д е г е н* өктем шекарашының даусын таныдым (Б.Момышұлы, Москва.). 5. *Оттың лаулап, тасырлап жақсы жануы*. Апиын түтіннің сәл тәтті ісі шыққан таза, кең бөлмеде темір пеште жатқан қарағай шөркенің *г у р і л*

деген дауысынан басқа назар аударатын ешқандай дыбыс жоқ (Б.Құсбегин, Зука батыр).

ГҮРІЛДЕК с ы н. *Дауысы жуан*. Бөрібаев орнынан атып тұрды. Дауысы *гүр і л д е к* адам («Лен. жас»).

ГҮРІЛДЕНКІРЕ = е т. *Аздап гүрілдеу*. Көксерек *гүр і л д ең к і р е н*, маңына көп дарытқысы келмей, әрлі-берлі ортқып түсіп, жылдам оралып, ашу шақырғысы келеді (М.Әуезов, Көксерек).

ГҮРІЛДЕС = е т. *Бір-біріне гүр-гүр етіп, айбат шегу*. Бала күнім, шықтым қырға, Жидек, шие тергелі. Бір топ бұқа *гүр і л д е с і н*, Тіпті маза бермейді (Б.Майлин, Таңд.). Олар ескі аралдың қанды көз қабандары тәрізді өздерінше *гүр і л д е с т і* де дүрілдесті (Д.Әбілев, Арман.).

ГҮРІЛДЕТ = е т. **1.** *Гүр-гүр еткізу*. Мая бұзып, айырлап бау тасып жүргендер де, молотилканы *гүр і л д е т і п* астық бастырып жүргендер де, қапқа астық толтырып, арқалап апарып арбаға тиіп жүргендер де «жеңіске қосқан үлесім» деп ұғады (З.Ақышев, Жесірлер). **2.** а у ы с. *Екіндету, қарқындату*. Мына даланың азынаған желі мен боранында ығып кетпес еді. Жүні нағыз алтын екен. Азғана жылда-ақ шаруашылықты *гүр і л д е т і п* алып кетер еді- ау (Т.Ахтанов, Боран).

ГҮРІЛДЕУ *Гүрілде етістігінің қимыл атауы*. Мотордың қалтырап, *гүр і л д е у і* тына қалды (И.Салахов, Көкшетау.).

ГҮТІР е л і к. *Қатты нәрсені шайнағанда, уатқанда, сындырғанда шығатын дыбыс*.

Гүтір еткізді. *Гүтірлетті, қытырлатты, шайнады*. Ердос жалмауыздың аузына тобылғы таяғын апарып еді. Ол *гү т і р е т к і з і п* шайнап жіберді (М.Етекбаев, Алтын.).

Гүтір етті. *Шатырлады*. Аспан *гү т і р е т е* түсті де, түстікте найзағай жарқылдады (Б.Мұсабекова, Әңгім.).

ГҮТІРЛЕ = е т. *Гүтір-гүтір ету, шатырлау*. Әлдене *гү т і р л е п* сынды. Дүр Қара Ата бураны шекеден қарпып жұлқып сілікті (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ГҮЛ ү с т. с ө й л. **Кіл**. Біз – Жетіру, сіз – Әлім, *гі л* Кіші жүз баласы. Алла деген құлдардың Қабыл болар тобасы, Сөз жүйесін табуға, Жар болғай ердің бабасы (Айтыс). *Г і л* бақастар, баққұмарлар, Ардан жүрдай аярлар, Ел билесе – Халқын құртпай, Қайтып қана оңдырсын?! (Қ.Жұмағалиев, Сахара). Шапса жүйрік көсілген, *гі л* сәйгүлік өсірген. Тұлпарындай Дегерес, Жылқы көркі болар ма, Жүрмеген соң жорғалап (Ж.Жабаев, Шығ.).

ГІР з а т. с ө й л. **Кір**. **1.** *Заттарды өлшеуде, таразыларды тексеруде пайдаланылатын масса шамасы*. Жұмыста (өлшеу үшін) пайда-

ланылатын және үлгілік (тексеру жұмыстарына арналған) эталондық *гі р* тастары болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** с п о р т. *Ауыр атлетикадағы ұстайтын тұтқасы бар металл шар түріндегі спорт снаряды*.

Гір көтеру. **Кір көтеру**. Облыстық жазғы спорт мерекесі бағдарламасына – футбол, волейбол, баскетбол, *гі р кө т е р у*, қол күресі, велоспорт, шахмат, дойбы, нысана көздеу, отбасы мәрелері, президенттік тест сияқты спорт түрлері енгізілген («Sport & KS»).

ГІРШ з а т. *Жібек, шайы мата*.

ГЯЗ з а т. т а р. *Орта ғасырларда Азия аймағында қолданыстағы араб-парсы тілінен енген биіктік, ұзындық өлшем мөлшері*. ≈ Қырық *г я з*.

ГЯЗДАЙ с ы н. с ө й л. *Гяз көлеміндегі, гяз мөлшеріндегі*. Ордың түбінен қамалдың көлемі жоғарғы ернеуіне дейінгі биіктігі елу *г я з д а й*. Оның үстіне әр әмір, әр дәуірде бұл шаһардың қорғанын өзінше күшейте түскен (І.Есенберлин, Жанталас).

Ғ

Ғ1. *Ұяң, тілшік, жуысыңқы дауыссыз дыбысты білдіретін қазақ әліпбиіндегі әріп*.

2. *Тіл түбі мен тілшіктің тоғысуы арқылы жасалатын Ұяң дауыссыз дыбыс*. *Ғ* дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады (Қаз. грамм.). **3.** *Реттеп санау жүйесінде алтыншы дегенді білдіреді*. Қазақ тіліндегі лепті сөйлемдер мағыналық, тұлғалық өзгешелігіне қарай бірнеше топқа бөлінеді: а) бұйрық мәнді сөйлем. ә) тілек [жалынышты] мәнді сөйлем. б) арман мәнді сөйлем. в) өкініш мәнді сөйлем. г) сес мәнді сөйлем. г) ұран, үндеу мәнді сөйлем (Қазіргі қаз. тілі).

ҒАБАЛАҚТА = е т. ж е р г. *Қалбалақтау, асты-үстіне түсіп күту*. Өзі бір *ғ а б а л а қ т а ғ а н* адам екен, бәрімізді жақсы қарсы алды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҒАД [ар. **عَد**] з а т. д і н и. *Көне заманда өмір сүрген халықтың атауы, діни аңыз бойынша Нұд пайғамбардың халқы*. *Ғ а д д а р* опасыз, сатқын (Ә.Ибатов, Қутыбтың «Хусрау уа Шырін» поэм. сөзд.). *Ғ а д* қауымына пайғамбар етіп Нұд жіберіледі. Ол өзі барған елін бір Аллаға бағынуға шақырады, халық бағынбайды, Алла Нұдты және оған бағынғандарды азаптан аман алып шығады

(М.Токжігітов, Құран тур.). Дұғар айтты ұйқыма бір түс көрдім. Аспаннан күн түсіпті бір жерлерге, жағалап *ғ а д* қаюсын жүріп едім (Ғашық-наме).

ФАДАЛАТ з а т. е с к і к і т. **Әділет.** Адамзаттың бәрін сүйі «бауырым» деп және Хақ жолы осы деп *ғ а д а л а т т ы* (Абай, Тол. жин.). Тендік деген сөз босқа қалды. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалатам деген *ғ а д а л а т* ісі алдау болып шықты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Тыным жоқ, тыныш жүріп мал бағарлық, Арыз бердік бас кетіп, айдаларлық. «Енді бізге *ғ а д а л а т* айта көр» – деп, Өзіміз ақырында қайда бардық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ғадалат қылды. *Тұзу жүрді, адал болды.* Мидағы ой-тамырға жол салалық, Жүрекке ой мен сынап апаралық! Ақ жүректің *ғ а д а л а т қ ы л ғ а н* ісін қабылдауға қызығып қозғалалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Соны қалдырмай, бұзбай ала жүріп, барша адам баласын өз балаң, өз бауырыңдай көріп, махаббат, *ғ а д а л а т қ ы л с а н*, шын бақыт сол еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ФАДАЛАТТЫ с ы н. е с к і к і т. **Әділетті.** Он сан ноғай елінде, Шаншар хан атты ханы бар, *Ғ а д а л а т т ы* хан екен, Қайыры тиген жиһанға (Батырлар жыры). *Ғ а д а л а т т ы* жол қуған, азаматқа қыл дұға, – деп үйретті әскерге (Х.Есенжанов, Офицер.).

ФАДАЛАТТІЛІК з а т. е с к і к і т. **Әділеттілік.** Бұны *ғ а д а л а т т і л і к* пен әр уақытта қарап тұрмақ-дүр һәм *ғ а д а л а т т і л і к* пен хакімдерін жүргізіп тұрғыштар-дүр ...барымта болмастықтарын һәм («ДУГ»).

ФАДАМ [ар. *عدم*] м о д. е с к і к і т. **Жоқ, ғайып.** Әйелден адам оғлы өрбіген соң, Салмағы ауыр жүктің түскен маған. Міндетті мойнымыздан біз жастасак, Ауыр жүк көтеруші болар *ғ а д а м*, – деді қыз (М.Сералин, Шығ.).

ФАДАТ з а т. е с к і к і т. **Әдет.** Отыз тісің ғауһарындай садақтың, Парқын білдің неше түрлі әдептің. Айдай нұрлы, балдай тәтті, шаһи-задам, Қалпы өзіңе белгілі ғой *ғ а д а т т ы ң* (Айтыс). Ата-баба әлхам-заманнан келе жатқан *ғ а д а т*: Іні – өмеңгер. Алланың қалауы солай, – деді Қалпе (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). «Некесіз туған ба?» – деп күмән етіп, көңіліңе қараңғылық алма зұлпат Ата-анам екісі де әлі тірі, некелі һәм шарапат хұзыры *ғ а д а т* (Қаңлы Жүсіп). Сол *ғ а д а т ы н* осы уақытта да істеп отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ФАДАТТАН = е т. е с к і к і т. **Әдеттен.** Одан арғы күні де, осы көріністі аудармай салып басталып еді, алайда түстен кейін *ғ а д а т т а н ы н* қалған соғыс өміріне өзгеріс кірді (Қ.Исабаев, Өрде).

ФАДАУАТ [ар. *عداوة*] з а т. к ө н е. **1. Дұшпандық, зұлымдық, жеккөрушілік.** Өлсем орным қара жер сыз болмай ма? Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма? Махаббат *ғ а д а у а т пен* майдандасқан, Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? (Абай, Тол. жин.). Абай өлеңдері дәл бүгін жазылғандай актуальді. Өйткені ақын жақсылық пен жауыздық, адалдық пен арамдықтың, махаббат пен *ғ а д а у а т т ы ң* майдандасқан күресін жырлады (С.Мәуленов, Үркер.). Мен жүгіре келіп, кішкене, тентек басымды оның махаббат пен *ғ а д а у а т* біткен түгелдей сыйып тұрған кең жайлаудай кеудесіне қойдым (Ж.Жұмаханов, Шұбартау).

2. Қырғиқабақтық, азап, қиыншылық. Бірі – ауру, бірі – күншіл *ғ а д а у а т ы* Болмаса көңілдің жоқ титтей кірі Бұл күнде болғандықтың керегі жоқ, Қалайда ғаріпшілік көрген тезін (Бес ғасыр.). Көгілдір шымылдықтың реңі де бозалаң. Тірліктің махаббаты оңып, *ғ а д а у а т ы* басталатындай (Қ.Ысқақов, Қара орман).

ФАДАУАТТА = е т. к ө н е. **Бүлдіру, сойқан салу.** Ол: – Алжыған қақпас, – деді, бұл: – Бірді-бірге қосқан сойқан, – деді; Ол: – Алдыартын жалмаған жалмауыз, – деді; Бұл – Дүниені *ғ а д а у а т т а ғ а н* күйдіргі, – деді. Сонымен не керек, өйдөйт, армансыз айтысты (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ФАДЕТ з а т. е с к і к і т. **Әдет.** Мен өзім ешкімге өкпелеп көрген жан емес ем. Біреулер ананы-мынаны біріне-бірі өкпе қып айтып жатады ғой, менің ондай *ғ а д е т і м* жоқ (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Қоңырат әрбір жақсы-жаманды, зиянды-зиянсыз істерден бәһрә алуды *ғ а д е т* қып өскен еді (Р.Токтаров, Ертіс.). Бастан-аяқ оқиғаны Ғали Фатихолла байға айтқаннан кейін, Фатихолла бай әуелінде осындай қазақтың қызды жастай құда болып, біреуге беріп қоятын жаман *ғ а д е т і н* жек көргендігі себепті және де Ғали һәм тәуір көретіндігінен, бұл екі мүсепірді қабыл алды (М.Дулатов, Шығ.). Бұл күнде көп оқыған ғалым шығып, *Ғ а д е т і н* бұрынғының харам еткен, Еш нәрсе оқымаған Есет батыр, Оларды құр дейсің бе кереметтен? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ФАДЕТ-ҒҰРЫП з а т. е с к і к і т. **Әдет-ғұрып.** Жертөледе тұсаулы жатқан дарын, Тасқындайды толқындай соққан жарын. Ескі *ғ а д е т-ғ ұ р ы п т ы ң* шырмауында, Көтере алмай тұрғандай омырауын (А.Тоқмағамбетов, Өлең.). Европа үлгісімен төлеп келгенім жоқ, яғни бұлардың қазақтың *ғ а д е т-ғ ұ р ы п*, нанғыштық-сенгіштік сезімін өзіне бейімдеп, тиісті ақысын бермей, оны аттың

майы, сиырдың сүті, көліктің күшімен төлеп келдім, – деді Ахметше (Х.Есенжанов, Шығ.).

Ғадег етті. е с к і к і т. *Әдетке айналды.* Мінезді мұндай нашар *ғадет етсең*, Сарсаңның ұшырарсың кеселіне. Айта ма қатын билік өр болмаса, Қатынның сәні бар ма ер болмаса? Керегіңнің бәрі түгел өкпелеме, Харамда көңіліңде жел болмаса. Егерде екі қатын бірі өліп, Төсектен ықыластан кем болмаса (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҒАДЕТТЕН= е т е с к і к і т. *Әдеттену.* Директордан көріп басқа мұғалімдер де *ғадеттен* бастаған сияқты, – деп орнынан тұрды (Е.Домбаев, Менің туыс.). Құйтымандай болса да біріне-бірі зорлық, әділетсіздік істеуге *ғадеттенген* («Айқап»).

ҒАДЕТТЕРІНШЕ ү с т е с к і к і т. *Әдеттерінше.* Қыстай бір-біріне араласпаған ағайындар сағынысып, қашаннан астас, тойлас болған *ғадеттерінше* бір ауылды бір ауыл ерулікке шақыра бастады (М.Дулатов, Шығ.).

ҒАДІЛ с ы н е с к і к і т. **1. Әділ.** Жұрт нағашымды тентек деседі, өйткені басқаға оның алғырлығы тентектік болып көрінеді. Бұл, әрине, *ғаділ* сын емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әділдік екі жиһанда бірдей жақсы, Ұжмақтың көрер, – деген, – райысын. Дүние хакім болып, *ғаділ* болса, Кешпірер деген сөз бар күнәісін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Ғаділ* туған жан екен, айтқан сөзі шын екен. Оның өзі бала екен. Ойынменен мас екен (Батырлар жыры). **2. Турашыл.** Кіші атасы Өскенбай би халық арасында *ғаділ* би атанған. Өз елі түгел, басқа алыстағы елдер де алдарындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жақсы болған қазылар қара қылды қақ жарар. Соларды естен салмаңыз. Сондай-ақ *ғаділ* болған соң (Қаз. ақын. шығ.). Қиын дейді билерге, шариятты аударса. Шағырмақ бұлт жан тастар, Ағытқан қойды жол бастар, ақ желкенді жел бастар, *Ғаділ* төре ел бастар (Қазына.).

ҒАДІЛДІК з а т е с к і к і т. **1. Әділдік.** Қасиет кетті төреден, *Ғаділдік* кетті билерден, Абырой кетті әкімнен (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Алаш партиясы *ғаділдікке* жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Толқында, тымықта да өлендетіп, Дариядан қорықпай дүзіп аман өтіп, *Ғаділдік*, махаббаттың патшалығын Көресің мақсұтыңа барып жетіп (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Хакімдіктен пайда жоқ Залымдарды түзеткен *Ғаділдік* тезі болмаса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Байда қайыр, ұлықта *ғаділдік* жоқ, береді кімдерге опа, дүние бок

(Әріп Тәңірбергенов, Ұмытпа.). **2. Турашылдық.** Қойшылардың міндеті – қойды бағу, Патшалардың міндеті – елді бағу. *Ғаділдікпен* іс қылсаң халқың ырза, Оңай емес халықтың бабын табу (Ойлар). Орыс патшалығының адам болып отырғаны мұжықтың *ғаділдігі* (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Патшалыққа қалай деп, Жұртқа ұлын сынатты, *Ғаділдігін* Зарлықтың Көрген халық ұнатты (Батырлар жыры). Көзім тоймас қарасам тамашасын, қисабына ми жетпей адасасың. Заң түзең, закон жайың, патша отырып, қараған *ғаділдікпен* қарашасын (М.Дулатов, Шығ.). **3. д і н и.** *Әділ тәртіп, көзқарас.* Берілсе бәрі тегіс біз ризамыз. *Ғаділдік* назаратын жібермесе, жұтаған хайуан кібік қырыламыз (М.Дулатов, Шығ.). Бай қазақтар қатынды көп алады, Сүннәті пайғамбардың деп алады. Осындай *ғаділдікпен* ұстамаса, Ғунаһкәр боп бекерге неге алады (М.Дулатов, Шығ.). Жаман қыз жақсы қатын бола алмайды, ғұмыры таусылғанша оңалмайды. *Ғаділдікпен* ұстамай, қорлайды ері, өле-өлгенше тереңдікке оны алмайды (М.Дулатов, Шығ.). **4. е с к і к і т.** *Ізгілік.* Арасы аспан менен жер секілді. Мысалы, қараңғы мен жарық қандай? Хиянат *ғаділдікпен* жанасар ма, байқасаң арасында фәрқ қандай (М.Дулатов, Шығ.). Сөндіріп *ғаділдікті* жүр ғой қазақ, көңілді жарық етер шам болғандай. Қай күні бұл хиянат тоқталады? Бір емес халық ішінде сан болғандай (М.Дулатов, Шығ.). Халқына *ғаділдікпен* пәрмен еткен, Қызықты дәурен сүріп өмірі өткен. Есепсіз өткен күндер уландырып, Кәрілік – емсіз дәурен келіп жеткен (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5. Шындық, тазалық, дұрыстық.** *Ғаділдік* ауылының алыстап кеткенін сезген Ақан содан қайтып мал дауын, онбес дауды біржолда доғарған (С.Жүнісов, Ақан сері). Үшінші – қисса қылдым «Кесік басты», Ерғали қуандырды кәрі-жасты. Төртінші – «Шаһнаманы» шығарып едім, ғұмырдың *ғаділдігі* жаннан асты (Ғашық-наме).

ҒАДІЛЕТ з а т е с к і к і т. **1. Әділет.** Ақ жүрек, *ғаділетке* қолым жетпей, Қу жаным қуарып жүр өліп кетпей. Ішінде көп арманның жүргенімше, Құдайым тез алас екен тентіретпей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не болса да сабыр ет, Кетер кейде би ағат. Бірде жеңсе *ғаділет*, Бірде жеңер қиянат (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Биден кетті *ғаділет*, Қара дауға ант беріп, Мырзалардың, япырмай, Кеудесінде жоқ еді. Осы күні аманат (Ақберен). **2. Ізгілік.** Мұстафа қарайып түтігіп кетті, бетінің түгі де үрпиіп шыққан. Бейсен дән риза. Мінеки, көпшілікке ортақ *ғаділет*, жақсы-

лық үшін күйетін адам (О.Сәрсенбаев, Сағым). Қазақ қамын ойлаған кісің бар ма, Білгенің, іздегенің – өзің құлқың *Ғаділет*, шапағат жоқ жүрегінде, Адамға ерік бермес өңшең қыртың (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Әділ, дұрыс*. Сүйгенін құштырған *ғ а д і л е т* заман, қос аққудай жарасып отандасып жатқан. Әтеңе нәлет сұм ажал қапыда құрық тастады да, сорлап қалды Балсары (Н.Сералиев, Қаңтар).

ҒАДІЛЕТСІЗ с ы н е с к і к і т. *Әділетсіз*. Мәмбетәлі болса, сері ағасының сөзіне қарсы дау айта алмай *ғ а д і л е т с і з* сотталып, Сібір айдалған Шөкей, Ожымбай, Байбатырдың тағдырына ара түсіп, оларға кешірім жасауды өтінумен, Мұрагерге жолданар шағым хат соңы таң алдында тамамдалған (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҒАДІЛЕТСІЗДІК з а т е с к і к і т. *Әділетсіздік*. Кәрімғалидың өлімі бізге ақты – ақ, қараны – қара дегізді. Мұндай *ғ а д і л е т с і з д і к к е* енді қайтып жол берсек, бізді ешкім адам екен деп санамас (Х.Есенжанов, Тар кезен). Сол аяулы азаматымыз, ақ сақалды данышпан қариямыз қазір Орал абақтысында кіріптар. Ол жалаға ұшырады, *ғ а д і л е т с і з д і к к е* душар болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҒАДІЛЕТТІ с ы н е с к і к і т. *Әділетті*. Харам жүрген жігіттің пиғылы тар-ды, Хүкімдердің сайлауы *ғ а д і л е т т і*, Өз қолыңа береді ықтиярды (Бес ғасыр.). Лай суға қуанған шортандардай, бұйырғанын құлқынға салып жатыр. Жәбір-жапа көргендер жалынысып, *ғ а д і л е т т і* төрге шығып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ғаділетті* жүректің Әділетін бұзыпшын. Ақыл менен білімнен Әбден үміт үзіпшін (Абай, Тол. жин.). *Ғаділетті* сол болар, сауап үшін іс қылар, қол астында халқының, бәрін бірдей көрген соң (Қаз. ақын. шығ.).

ҒАДІЛЕТШІЛ с ы н е с к і к і т. *Әділетшіл*. *Ғаділетшіл* профессор диссертацияның мәселе қойысына қарсы болмай, мәселе шешісіне қарсы болғанда екі жәйтті еске алады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ҒАДІЛШІЛІК з а т е с к і к і т. *Әділдік*. Азырақ басқа жерде аң бар екен, Оларда *ғ а д і л ш і л і к* заң бар екен. Арыстанның қол астынан аз болса да, Иттифақлы аңдары, хүнерлі бір хан бар екен (М.Дулатов, Шығ.). *Ғаділшілік* хандықпен, Халқымды баққан заңғармын. Сол күнімнен айырылып, ақырында сандалдым (Батырлар жыры).

ҒАЖАБИ с ы н е с к і к і т. *Ғажап*. Сырт қарағанда жанаспайтын екі құбылысты халық *ғ а ж а б и* түрде жақындастырады да, метафора тудырады (М.Әлімбаев, Өрнекті

сөз.). Парнастамын, *ғ а ж а б и* қиялдамын, Қай лүплін жүректің тия аламын, Қызу еңбек қарқыны қысым жасап, жалынсыз жыр жазуға ұяламын (Қ.Садықов, Парасат.). Отты көз, жалын келбет, нажағай қас, Толқын шаш, тоты көйлек *ғ а ж а б и* жас. Маржан тіс, бұлбұл көмей, сиқыр сыбыр, Көргенде көңіл ойран, азады бас (Ғ.Қайырбеков, Көсем.).

ҒАЖАЙЫП [ар. عجائب] с ы н. **1. Керемет, тамаша, ғажап**. Өрт түрі әрі жан шошырлық қатерлі, әрі ертегідей *ғ а ж а й ы п* сұлу (З.Қабдолов, Жалын). Отырардан шыққан *ғ а ж а й ы п* ғалым, ғұлама Әбу-насыр Фараби 950 жылы 80 жасында жат жерде дүние салды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Қазір Берке бұрынғы өзінің ұлысына ғана деген кішкентай мешіттің күнгей жағында салынып жатқан *ғ а ж а й ы п* үлкен мешітінің құрылысының жанында тұр (І.Есенберлин, Алтын Орда). Абат бойында *ғ а ж а й ы п* шабыт пайда болғандай, тілімен айта алмағанын саусақтар сөйлеп жеткізердей музыка аспабын айналыра беретінді шығарды (Б.Төжібаев, Қараторғай).

2. Таңғаларлық, қызық, жұмбақ. Маған аян бір мекен, Жыр шертеді әр тастар, *Ғажаып* бір жартас бар. Ежелден-ақ атақты ол «Аютас» деп атапты ел (А.Асылбеков, Алатау.). Так-сыр-ай! Қашпаушы едік жаудан ығып, Жеңіп ек жау әскерін жерге тығып. Шыдатпай, бет қаратпай қайта құды, *Ғажаып* алдымыздан бір өрт шығып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біз осы қалаға алғаш таяна бергенде бір *ғ а ж а й ы п* нәрсе көрдік (Ж.Исмағұлов, Адам.). **3. Ерекше, өзгеше**. *Ғажаып* нақыштары әрбір түрмен, Жазулы аят хадис қызыл сырмен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Табиғатта сирек кездесетін *ғ а ж а й ы п* құбылыстардың бірі – жабайы хайуанаттардың адам балаларын асырап өсіруі (Х.Қыдырбаев,... Қазақст. хайуанат.). Оның өмірлік байламы осыған саяды. Ол үшін *ғ а ж а й ы п* дипломатия қажет, әрине (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Біздің республика көлемінде көптеген еңбекшілер қайыс ұқсату ісімен, олардың ішінде 47 шебер өздерінің *ғ а ж а й ы п* өрім өнерлерімен жұртқа әйгілі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). // *Таңғаларлық жай, құбылыс*. Ноябрьдың онынан бастап біз өмірі көріп білмеген бір керемет *ғ а ж а й ы п қ а* тап болдық (Ж.Қизатов, Өмір.). Жазира шаһарларын түгел кезді, Тамаша *ғ а ж а й ы п т ы ң* бәрін сезді. Бір үйде отыз адам күй тартып тұр, Қызыққа бұл да келіп салды көзді (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Таңғалғанда, басқа айтатын сөз жоқ дегенде айтылады*. Талант – дарын түгел басын құрасын. Тілге тиек – азаматтың мұрасы. О, *ғ а ж а й ы п*!

Мақтағанда марқұмды Жатты дейсің бірінен жұрт бірі асып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ғажайып дүние. *Ертегідегідей, ерекше ғажайып әлем.* Көзінің алдында бір ғажайып дүние пайда болғандай, енді соған қашан жетем деп емешесі құрып, еңтігіп келеді (С.Омаров, Қызыл.).

Ғажайып қалды. *Таңырқады, аң-таң болды, қайран қалды.* Бұлардың бәріне ғажайып қаласың және ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендіктен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? (Абай, Тол. жин.).

Ғажайып түс. *к ө т е р. Көп адамға кіре бермейтін, ерекше, есте қаларлық түс, аян беретін түс.* Ғажайып түс құп тамаша көрген екем, Ұйықтаса да жан шіркін білген екен. Қарақұсым жігіт қой осы келген, Қайда барсам құтқартпай ілген екен (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҒАЖАЙЫПТАН = е т. *Таңғалу, таңырқау.* ≈ Ерекше ғажайып танды.

ҒАЖАЙЫПТАНУ *Ғажайыптан етістігінің қимыл атауы.* Кім артықша ғажайыптануға лайықты: жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайтуғын суретші ме? Я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма? (Абай, Тол. жин.).

ҒАЖАМ [ар. *عجم*] з а т. е с к і к і т. *Арабтардан басқа халық, бөтен ел.* Жеті ықылым, шаһар, дария, мен айтайын, Құлеке, зейінің жетсе, қара аңдап. Әуелі – Бабыл мен ем. Ғажам шаһары, Екінші – Үндістанда ылғи саңлақ (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сол қызылбас дүниедегі бір ескі патшаларының сарқыты – көсірей ғажам жұрты сол (Абай, Тол. жин.).

ҒАЖАМДЫҚ с ы н. е с к і к і т. *Араб емес, парсылық.* Үйіне келіп, жарасын жазып алып, үстіне ғажамдық сәудегердің киімін киіпті (Мың бір түн).

ҒАЖАП [ар. *عجب*] з а т. **1.** *Керемет, ғажайып.* Баста – бақыт, қолда – дәулет, тәнде – жан, Кім айта алар үнемі кетпей тұрармын. Мұның бәрін білсең, қазақ баласы, Халің харап, онан да ғажап шыдауың (М.Дулатов, Шығ.). Күй бебеу қағып ғажап сарындар жеткізеді (С.Бакбергенов, Күй). Рас! Рас! Өтірік бар ел сенер. Өкінішті өсек сөзден өлсе ер. Қандай пайда сенің ғажап даусыңнан, Айналаңның бәрі керек болса егер?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сөйтіп Ақкүмісті бір таңғалдырсам ол менің көңілімде жасырын бас көтерген ғажап күй әуенін түсінетіндей болады да, менің ерлікке талпынған көңілім осы көлден жүзіп өтуден тайынбайды (К.Жүнісова, От пен гүл). **2.** *Тамаша, өте қызық, таңғаларлық.*

Қайткенмен де өмір деген ғажап, өлім деген жұмбақ (А.Нұрманов, Аққу.). Жалғыз сәтте жасап ғажап жаңалық, Өлгендер бар атағы елге таралып. Сол қас қағым мәңгілікке ұласып, Жарқырайды жылдар сайын жаңарып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Индия табиғаты жасай алмаған ғажап гүлді халықтың өзі тастан ойып жасады (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). Өзім де толқып шақ тұрдым, Келісе жаздап, көнбедім, «Бұдан да ғажап шат күнді, Көресің әлі сен», – дедім (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Шебер жасалған, келісті.* Өлең-жырдан тамаша сарай тұрғызып, артына өлмес мұра қалдырған Иса ақынға еліктеп, оқыған адамын жылататындай қайғылы, ғажап дастандар жазғым келді (Б.Бодаубаев, Желсіз түн.). Теңі жоқ ғажап күй-дастан, Тербелген ыстық лебізсің (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** *Өзгеше, ерекше.* Қазақ тілінде тілдің кедейлігі мен байлығы келіп ғажап ұштасқан және соның екеуі де қазақ халқының қоғамдық дамуындағы алған орнымен байланысты (І.Омаров, Шабыт.). Ат пен жігіт қалай ғажап жарасқан, Әйбат екен Ай мен Күннен әрі асқан. Айтшы апатай, қандай елдің жігіті, Қарай алмай көзім сонша қарасқан? (Көрұғлы). // *Таңғаларлық құбылыс, қасиет, нәрсе.* Ғажап көп жер мен көктің арасында, Біреу бай, біреу жарлы дүниясында. Құдайым сауысқанға берсе бақыт, Самұрық қызмет етер саясында (Ә.Найманбаев, Шығ.). «Шіркін, жекпе-жекке келіп, өз теңімен алысып өлгенге не жетсін» деп, ойлы қараған жігіт, бір кезде, табиғаттың ғажабына қайран қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). Адам ба, адам, ол мынау әлемдегі жеті кереметтен бастап, барлық ғажаптарды өзінің ақыл-ойымен жасап келе жатқаны да-нышпан, бірақ оның көлеңкесі бар (С.Бакбергенов, Адам.). Махаббаттың таңданам ғажабына: Оны тіпті жеңбеген ажалың да. Тәттілігі сезімнің қанша болса, Сонша оның қайғысы, азабы да (А.Бақтыгереева, Өрімтал). // *Аң-таң болып, қайран қалғанда айтылады.* О, ғажап! Жан қинаған ауыр азап, бейнет оның жанарындағы ұшқын пашқан отты өшіре алмапты. Әне, баяғысынша от шашып жайнап тұр (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Жүрегім жарылып кете жаздады. О, ғажап! Менің әкемді де білетін, оны мақтайтын кісі бар екен ғой бұл дүниеде (Ж.Мусин, Туған үй.). // *Таңғалу, таңдану, сүйсіну мағынасында қолданылады.* Жаңыл маған кеше түр-тұлғасы қораш көрінгенмен, ап-ақылды кісі сияқты еді, сонысынан бүгін қалай өзгере қалғанына ғажаптың (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Келіп қапты қазақтың Бір өлеңі елуге. Мен

өлеңге *ғ а ж а п н ы н*, Қартаймайтын тегінде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Бір ғажабы. *Бір қызығы, таңғаларлығы.* *Бір ғ а ж а б ы*, үлкен-кіші демей, әйел-еркек бәрі де, аудан басшыларына дейін, тіпті жүгіріп жүрген балалар да атағы-даңқы аңызға айналған Жазекенді «Шопан ата» дейді екен (Ш.Ахметов, Айдарлы.). *Бір ғ а ж а б ы*, құмды жайлаған шопандардың үйі дәл үстінен түспесең өмірі тапқызбайды (К.Ахметбеков, Алқакөл.). *Бір ғ а ж а б ы*, бұл судың көбі шөлді аймақтардың астында кездеседі де, пайдалануға өте ыңғайлы келеді (Е.Жамалбеков, Суармалы егін.). Өрт, *бір ғ а ж а б ы*, түбекті қоршай жанып келеді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Ғажап емес. *Таңғаларлық емес, таңғалатын ештеңесі жоқ, солай болуы әбден мүмкін.* Аңдамаған адамның, оны атылғалы тұрған оқ жылан екен деп, қорқып қалуы да *ғ а ж а п е м е с* (Ө.Қанахин, Жер бас.). Тым артық кедей болсаң оқығаның, Білгенге қиын емес кету байып, Мағлұмсыз мал дәулеті уақытша, Бүгін бай, *ғ а ж а п е м е с*, ертең ғариб (М.Дулатов, Шығ.). «Тіл – құралды» қолданып іске асыратын, көбінесе мұғалімдер. Олардың көбі мұны өздері шала түсінсе, я балаларды үйретуге шорқақтық қылса, *ғ а ж а п е м е с*, бірақ бұған шығарушы айыпты емес, қазақтың оқыту жолында жөн-жосық көрген мұғалімдеріміздің кемдігінен (М.Дулатов, Шығ.).

Ғажап қалды. с ө й л. *Таңданды, таңырқанды.* Айналайын-ау, бауырым екенсің ғой... Газет-журналдардан өлеңдеріңді оқып, таң болушы едім, *ғ а ж а п қ а л а т ы н м ы н* (С.Бакбергенов, Адам.).

Неткен ғажап. э к с п р. *Таңғаларлық керемет.* Өкініш пен өксікті кезектеткен, Мұң тасқынын өлеңмен тежеп кеткен, Қос дәуірдің куәсі, Жамбыл ата, Бақыт құшқан тағдырың *ғ а ж а п н е т к е н*! (К.Салықов, Жезкиік). Патша білмек үшін арман қылды, Кемпірдің біліміне қайран қалды. «Апырмай, көз көрмеген *н е т к е н ғ а ж а п*, Сізге кім тоқып бер деп пәрмен қылды?» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҒАЖАПТАН= е т. 1. *Таңдану, таңырқау, қайран қалу.* Маралдың кешегі жаралы аяғы қалай жазылып кеткеніне *ғ а ж а п т а н а н д ы*. Сол ма, әлде бұл басқа марал ма екен деп те дүдәмалданады (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Бұл не қылған жалғыз жүрген әйел? Мен осыған көдімгідей *ғ а ж а п т а н ы н*, аз-кем тұрып қалдым (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Мазамды жел де алмайды төмен ойда, Қозғалмай ұйқылы-оюу жатқан бойға, Осынша әуре болып жүргеніңе. Қаламын *ғ а ж а п т а н ы н* қиял-ойға (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). 2. *Сүй-*

сінү, қызығу. Инженер аузы ашыла түсіп, қыздың жүзіне *ғ а ж а п т а н а* қарап қалды (Т.Нұртазин, Мұрат). Оның бар қимылында, сөзінде, әлдебір құпия тартылыс күші бар сияқты нені айтса да бірінші рет естігендей *ғ а ж а п т а н ы н* тыңдайсың (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Мұқсина сөз тапқырлығына *ғ а ж а п т а н д ы*: әр кезде Толыбай да оған құрметпен қарап, үйде жиі еске алып, мақтаумен болған (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ҒАЖАПТАНУ *Ғажаптан етістігінің қимыл атауы; таңдану, қайран қалу.* Осыдан кейін мұндай таулардың қалай пайда болғанына *ғ а ж а п т а н у ғ а* да болмайды (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

ҒАЖАПТЫҚ з а т. *Кереметтік, таңғажайыптық.* – Ақанды азған заман ұғынбады, Құдай да жарата сап бұрылмады, Тек қана ұғынды оның *ғ а ж а п т ы ғ ы н* Ақ маңдай қарауылдың сұлулары (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Тыңда, қызым, дүниесі сұлу шаққа оранып, Жатсын өмір алпыс екі тамырыңнан таралып. Осы таңның *ғ а ж а п т ы ғ ы н* ұғып ал, Осы таңның қызыл гүлін тағып ал (Ж.Қыдыров, Сәуір лебі). Ғажап тас! *Ғ а ж а п т ы ғ ы* сол – көп тастардың ішінде күнге шағылысып жалт-жұлт етеді (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ҒАЖАПТЫЛЫҚ з а т. 1. с ө й л. *Ғажаптық.* Бірақ А.С.Макаренко айтқандай, мұнда тұрған педагогикалық *ғ а ж а п т ы л ы қ* жоқ (Семья тәрбиесі). 2. т е х. *Элементар бөлшектердің күшті және электромагниттік өзара әсер кезіндегі қасиеттерін сипаттайтын аддитивтік кванттық сан.* *Ғ а ж а п т ы л ы ғ ы* нөлге тең емес бөлшектерді ғажап бөлшектер деп атайды (ҚСЭ). Күшті және электромагниттік өзара әсерлердің нәтижесінде болатын процестерде жартылық сақталады, басқаша айтқанда, бастапқы және соңғы бөлшектердің қосынды *ғ а ж а п т ы л ы ғ ы* бірдей болады (ҚҰЭ).

ҒАЖИЗДІК з а т. е с к і к і т. *Ғажиздік.* Онан соң қиямда тұрып қол бағламақ – құл қожа алдында тұрмақ, бұқара патша алдында тұрғаннан артық Алланың қадірлігіне, өзінің *ғ а ж и з д і ғ і н е* ықтарының беріктігін көрсеткен ишараты (Абай, Тол. жин.).

ҒАЗАБАТ з а т. д і н и. 1. *Ғазабат (діни жорық, қасиетті соғыс).* Пакистанда Үндістанға қарсы науқанның өршуіне және «Кашмир алқабын азат ету үшін» Үндістанға қарсы *ғ а з а б а т* соғысын ашу керек деген сөздер сөйлеуіне себеп болды (Х.Ақназаров, Ислам.). Сол кезде осы маңайды мекендейтін имамдық дағуасын құрған Марал Құрманұлының «*Ғ а з а б а т*» аталатын дін соғысы жүріп жатады

(С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2. Азаттық, бостандық үшін күрес, шабуыл.** Біздің хазреттің ұйғаруы: көпірге қарсы *ғ а з а б а т* жариялаған Гюрген, Теджен мұсылмандарымен байланысу (З.Шашкин, Ұядан ұш.). – Уа, мұсылман балалары *ғ а з а б а т* басталды, Отанды азат етейік (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Ащы айғай ертелі-кеш тірліктің миын шағады, Бірақ әзір осы *ғ а з а б а т т ы ң* көкжиегі көрінбейді. Жошы хан бұл шақта әбден бүлініп алған (О.Сәрсенбаев, Сағым). **3. а у ы с. Қиыншылық заман, қиын-қыстау кезең.** Осындай тапшылықта, *ғ а з а б а т т а*, Елде жоқ қол жете ме таза затқа. – Кемпірім тауып кетті, – дейді Жөкең, Киём көп, аман келсе, азаматқа (Ә.Жөмішев, Төскей).

ҒАЗАБАТШЫ з а т. д і н и. *Ғазауатшы.* Сібірден де, Орынбордан да әскер шығып, *ғ а з а б а т ш ы л а р д ы* қыспаққа алады да, олар (Кенесары отряды) Торғай, Ырғыз жағына ауады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҒАЗАЗЫЛ з а т. е с к і к і т. *Әзәзіл.* Мұны оқытқан кім екен? *Ғ а з а з ы л* ма екен, жын ба екен? Таңырқаймын, тамсанып, Дағдыға құл қу ма екен (І.Жансүгіров, Шығ.). Аузындағы асынан, бір *ғ а з а з ы л* жүріпті. Жай қылған еді ол шайтан, Қара дәудің қасынан (Батырлар жыры). Ғылым хикматына мойынсұнбаған тақаппар *ғ а з а з ы л* періште суретінен жын суретіне түскен (А.Машанов, Әл-Фараби).

ҒАЗАЗЫЛДЫҚ з а т. е с к і к і т. *Әзәзілдік.* Олар мұғалімнің мұндай *ғ а з а з ы л д ы қ*, азғындық қылығына қаны қайнасып, арба үстінде алдына жатқандай дүре салуға таянып, тап-тап беріп кіжініп, дүрілдесе-дүрілдесе Шалматайдың қонаққа шақырған үйіне келіп түскен (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҒАЗАЛ [ар. *غزل*] з а т. е с к і к і т. **1. Діни, сопылық, диуана өлеңдері.** Мазар сайын мың сопы, Бүлкілдетіп әр жерде, саулатып тұрған *ғ а з а л ы н*, Қайнатып жатқан қазанын (М.Жұмабаев, Шығ.). Нұсқасыз сөзім жоқ еді, Қарасаң молда тәліптер. Осы сөзім *ғ а з а л д а н* (Базар жырау). Диуана осындай *ғ а з а л* айтып, жиналған жұртты таңырқатты (Мың бір түн). **2. Ғазел.** Парсы шайырларынан ең алғаш Европа тілдеріне аударылып жеткен Хафиз *ғ а з а л д а р ы* екен («Білім және еңбек»). Әсіресе ол кісі парсы, араб ақындарының *ғ а з а л д а р ы н*, рауаяттарын оқып беріп, Шоқанға мағынасын түсіндіретін (С.Бегалин, Шоқан асу.). Алла тайып қылмағай, Қуанып айтқан *ғ а з а л ы м*. Мың шүкірлік етемін, Ашылды сауық базарым (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. ө д е б.** *Орта ғасырлардағы Шығыс поэзиясында ерекше дамыған үлкен он екі бәйітке дейін тұратын*

шағын лирикалық өлең, ғашықтық, махаббат туралы өлеңдер айту дәстүрі. Ғашық болса, айғайлап *ғ а з а л* айтатын арабтардың атасынан қалған әдеті ғой (Мың бір түн). Азаншылардың аузын жапсын, Хафиз ғана сөйлесін, *ғ а з а л* айтып ғашықтықты ол тебірентіп жырлайды (Шығыс жұлдыздары). Таһир жауап берді, Ғашық болдым әзелі, Салды бәнзім *ғ а з а л ы* Көрмедім мен әлемде Зухрадан гөзәлі (Ғашық-наме). **4. ө д е б.** *Шығыс ақындарының қазіргі ақындарда жалғасқан лирикалық өлең өлшемдері.* Тәжік поэзиясының классигі Камали Хожандтың лирикалық *ғ а з а л д а р ы* бар әлемге белгілі («Қаз. әдеб.». Ол [Мукими] өзінің тамаша *ғ а з а л д а р ы м* е н бүкіл Өзбекстанға аты жайылған нағыз халықтың ақыны (К.Нұрмаханов, Дос.). Оның тамаша *ғ а з а л д а р ы н* білмейтін оқушы Тәжікстан көлемінде кездеспейді десе де болады (Р.Бердібаев, Достық.). **5. Аңсап, жоқтап айтылған зарлы өлеңдер.** Жатыр дала, Оқта-текте құлазыған мазарлар, Құлазыған мазарлар – құрап қалған ажарлар. Құрап қалған ажарлар – ұмыт болған назарлар, Айтылмайды жоқтаулар, айтылмайды *ғ а з а л д а р* (М.Мақатаев, Шығ.). Жалғыз қарындасын өлімге қия алмай, көзінің жасын тия алмай, зар-зар жылап отырып Жанатқа Болаттың айтқан *ғ а з а л ы* еді дейді (Дастандар). Сағынған соң елімді, Сағынған соң жерімді. Менің бұл жазған *ғ а з а л ы м* (Ергөбек).

ҒАЗАЛШЫЛЫҚ з а т. ө д е б. *Ғазал өлшеміне сай өлең жазу тәсілі.* С.Мұқанов өзінің зерттеулерінде шығыс әдебиетінің қазақ әдебиетіне жасаған ықпалын дастаншылық, *ғ а з а л ш ы л ы қ*, ғибратшылық деп үш топқа бөліп жүйелеп түсіндіргені мәлім (Р.Бердібаев, Достық.).

ҒАЗАМАТ [ар. *عظمة*] з а т. *Ұлылық, құдірет.* Бұл сегізінен Алла тағаладағыдай көмалай – *ғ а з а м а т* бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз хайнше бар қылып жаратыпты (Абай, Тол. жин.).

ҒАЗАП з а т. е с к і к і т. *Азан.* Мұндағы кісілер ынсап емес, хайуан, *ғ а з а п* һәм михнатқа душар болған махлұқтар Бетінде *ғ а з а п* пен сор көлеңкесі бар сияқты (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сол бір аяулы алақан ыстығы аямас *ғ а з а п т а н* арашалап алып, өмірмен жалғастырып тұрғандай сезімі еді Аршагүлге (С.Сматаев, Елім-ай). Ғазиза *ғ а з а п т а н*, қайғыдан, жауыз зұлымдықтан құтылған (М.Әуезов, Танд. шығ.). Өмірі біреулердің хибсте өтіп, Сарғайып жарық көрмей тұр *ғ а з а п т а*, Бәрінен өнер-білім босқа қалып, Ішінде осы көптің жүр қазақ та (М.Дулатов, Шығ.).

Ғазап көрді [тартты]. е с к і к і т. *Азапқа түсті, қайғы шекті.* Қия тастың басынан Бірғып кетіп барады, Жел маядай желеді, Талай *ғ а з а п к ө р е д і* (Батырлар жыры). Дүниеден Қарын-дағы бай боп өткен, Жеріне ойына алған қолы жеткен. Малынан қайыр-ихсан бермеген соң, Жер жұтып, *ғ а з а п т а р т ы п*, мехнат шеккен (Ақан сері, Шығ.).

Көр ғазобы. е с к і к і т. ді н и. *О дүниедегі, өлгеннен кейінгі азап, қиыншылық, жаза, көр азабы.* Көзіне *к ө р ғ а з а б ы* елестеп жатқанын қарашы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нәжістен сақтаныңыз *к ө р ғ а з а б ы*, Жүрсеңіз тахаратпен таза жуып. Хикмет бір Алланың ғазобы бар, Қыл көпір тайып кетсе тамұқ жуық (Шал ақын, Өлеңд.).

ҒАЗАПТЫ с ы н. е с к і к і т. *Азапты.* Алланың ізі намағлұм, Жауыздың тіліне ермеңіз. Мазактың түбі ғазапты, *Ғ а з а п т ы* болып жүрмеңіз (XX ғ. қаз. ақын.). Уа, қасіретті мұсылман ұғлы, бір хұданың *ғ а з а п т ы* құлы... Құлақ ұста! – деді қазірет Қуанай (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҒАЗАТТЫҚ з а т. е с к і к і т. *Азаттық.* Қарамаң сонда сойлейді: – Мұсылманға мұраттық, Көпірге қылса *ғ а з а т т ы қ*. Шырағым, сауға сұрадым, Қанікей мен Тінікей, Екі қызды сұрадым (Қобыланды батыр). Қай сөзді *ғ а з а т т ы қ қ* а теңгергенім. Көрмей ме халықтың бәрі бастан-аяқ? Дәлелің күлгендегі қайсы, жаным? Шет жерге сынатайық таласпай-ақ (Айтыс).

ҒАЗАУАТ [ар. غزوات] з а т. ді н и. **1.** *Дін жолындағы қасиетті соғыс.* Мұхаммед пайғамбар бастаған мұсылмандар Медине қаласына қоныс аударғаннан кейін (622) өздерін және жаңа қалыптасқан жас ислам қоғамын қауіп-қатерден қорғау үшін меккелік мүшріктер мен иаһудилерге қарсы жүргізген соғыстары *ғ а з а у а т* деп аталады (ҚҰЭ). Христиан діні жүргізген «крестік жорықтар», ислам дініндегі «*ғ а з а у а т* соғыстары» – осындай соғыстар (Араб.-қаз. түсінд. сөздік). Енді Алла тағала сіздің өзіңіздің бүгінгі *ғ а з а у а т* ұрысыңызға қандай нышан білдірер екен, соны көрейік, – деп тізесінде жатқан Құранды қолына қайта алды (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). **2.** *Соғыс, шапқын, майдан.* Айтсын жаршы *ғ а з а у а т*, Аянарлық болмас жан. Жарлығына көнбейміз Жалғыз жігіт бермейміз Қалғанынша қасық қан (Ә.Тәжібаев, Поэм.). Шейбани хан қазақтарға қарсы *ғ а з а у а т* жариялап, қазақ даласына жорыққа аттанды (Қазақст. тарихы).// *Қырғын, алапат, сұмдық.* Біреулер майданға қанша рет кірсе, сонша рет жараланып жатады, енді біреулері *ғ а з а у а т* шайқастың

шеһиті болып мәңгіге көз жұмады (Қ.Сегізбаев, Бір қала.). Шиедтей баланың несібесін аузынан жұлып өкеткен *ғ а з а у а т* күшке кім қарсы тұрып бақты (С.Досымов, Жаңғырық). Қысылшаң, *ғ а з а у а т* күн өтті, әйтеуір, Түн де тынышсыз: арқыраған ыстық алау күшеймесе, бәсеңдер емес. Үйге кірсең, тұншығып барасың (І.Қожабаев, Қансонар).

ҒАЗАУАТШЫ з а т. ді н и. *Ғазауат соғысын жақтап, соғысқыш, соғысқа қатысушы.* Қалқайдың сенімінде, бүкіл ислам тарихындағы ең зор *ғ а з а у а т ш ы*: Мұхаммед пайғамбардың әрі қызы – Фатиманы алған күйеуі, әрі әскерінің бас қолбасшысы – қазірәті Ғали (С.Мұқанов, Өмір мект.).

ҒАЗЕЗ с ы н. с ө й л. *Ғазиз.* Жолың болсын, барып қайт. Аман-есен Мендіқызды алып кел, тілектес *ғ а з е з* жан ғой, – деді де қойды (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

ҒАЗЕЗІЛДЕЙ з а т. е с к і к і т. *Әзәзілдей.* Қүдіреті күшті Құдайым, Мен жылаймын, сұраймын. Құлдарыңа бұл ғаріп, Бақ-дәулетін нәсіп ет. *Ғ а з е з і л д е й* залымды Қатыстырма, қашық ет (Қазына).

ҒАЗЕЛ [ар. غزل] з а т. ә д е б. *Ғазал (араб, парсы, тәжік және түркітілдес халықтар поэзиясында орта ғасырларда ерекше дамыған, кемі үштен он екіге дейін бәйіттен тұратын шағын лирикалық өлең).* *Ғ а з е л д і*ң айтулы шеберлері – Низами, Сағди, Хафиз, Жәми, Науаи Ұйқас түрі аа, ва, са, да т.с.с. болып келеді (ҚҰЭ). Абай «Әліфби» өлеңінің әр жолын араб алфавитінің ретімен тізеді. Навоида да сол араб алфавитімен тізілген *ғ а з е л д е р* бар (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҒАЗИЗ [ар. عزيز] с ы н. **1.** *Ізгі тілекті, пәк көңілді.* Шынармысың шыққан бір шың басына, Ұғармысың, *ғ а з и з* жан жүр қасымда. Бұрармысың мойныңды, алдиярым, Шығармысың бір сәтке сырласуға?.. (М.Мақатаев, Шығ.). Маңдайың тиген шақта *ғ а з и з* жан, Ауыртпалық жүгін білер олдағы. Ол адамды өз көзімен әлі көргенім жоқ. Бірақ хаттарына, іс-әрекеттеріне қарап біліп жүрмін, қандай тамаша, қандай *ғ а з и з* жүректі адам (С.Байжанов, Сыр.). **2.** *п о э т. Сүйікті, ардақты (ана, әке т.б.).* Шыдармын әл-дәрменім келгенше, Алысып ажал мені жеңгенше. Жан апа, *ғ а з и з* әке, сүйген жарым, Сендерсің сыныарым өлгенімше (Ә.Әленов, Әлімқара). Сол Қуат ер жетіп, тоғызды бітіріп, оныншы класты оқып жүргенде өзін жеткізу үшін жар қызығынан безіп, жарғақ құлағы жастық көрмей жүрген *ғ а з и з* анасынан айырылады (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). «Жол деген көп далада да, қия белде, жолдарда, Адаспа, ұлым, аңдап басқын, ұрынбағын орларға», – деп соқпақпен *ғ а з и з* анам

аттандырған мені үйден, Бетіндегі әжіміндей айғыз-айғыз жолдарға (М.Мақатаев, Шығ.).

3. п о э т. Фашық. Қайғысыз *ғ а з и з* жүрек зарламайды, Адал дос бірін-бірі алдамайды. Қара тас ұйқың келсе болар мамық, Шын ғашық сұлулықты талғамайды (Қазақ өндері). Ұйқысыз әлі жатырмын, Көзімді ілмей тағы да, Жүрегім *ғ а з и з* аһ ұрдың, Жамалын жардың сағына (Қызғалдақты көктем).

4. Таза, адал, қасиетті. Уф, Алла! Бітті қаным, шықты жаным, Шірір ме бұл хибста *ғ а з и з* төнім? Таусылып көздің майы, қуат кеміп, Сиқым бар жан танымас кетті мәнім (М.Дулатов, Шығ.). Сатылды *ғ а з и з* ұждан аз ақшаға, Ғаләмәті надандықтың емес пе бұл? Өзіне өз халық жаны ашымай, Мал шашар боламын деп волостной (М.Дулатов, Шығ.).

5. Қадірлі, бағалы, аяулы. Бізге керегі бар болса да, жеркөнерлік жері, бар тесіктері бұл бастаған *ғ а з и з* білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? (Абай, Тол. жин.). // *Ардақты, қадірлі жан.* Агадан сөз қайтпады қарындасқа, Жігіттен сіздей жауап табылмас па? Бітсе егер өлең шіркін, бойға қайнап, Жауапқа сіздей *ғ а з и з* тартылмас та (М.Дулатов, Шығ.). Намақұл сөздің мысалы: Аң көрмей ұшқан далаға, Алмайтын күспен тең болар, Лепесі қабыл *ғ а з и з* д ы ң, Жақсының сөзі ем болар (О.Шораяқов, Шайыр).

Ғазиз айтты. Басу айтты. Жау тонаса жарымас жарғақтыға, *Ғ а з и з а й т с а м* жарасар салмақтыға (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғазиз басы. э к с п р. *Ардақты, бағалы, қасиетті жан, тұлға.* Адамның басы кесіле берсе, кесілген бас бұлайша тау-тау үйіле беретін болса, сонау жер түбінен келген мына бір топ қазақтың да, оның ішінде Шоқанның да *ғ а з и з б а с ы* осы қақпа аузында домаланып қалғаны ғой (Ж.Бектұров, Жол.). Тастайды осылардың қыз хәммәсін, Қор етіп бір жаманға *ғ а з и з б а с ы* н. Өзінің сүйгеніне бара алмаса, Қалайша енді олар сағынбасын (М.Дулатов, Шығ.). Беліме жіп буындым белбеусізден, Жігіттер, қатын алма көргенсізден, Қатынды алар болсаң көргенсізден, *Ғ а з и з б а с ы ң* қор болар тергеусізден (Шал ақын, Өленд.). Білмейді жағдайымды әкем менің, Білмейді зарларымды шешем менің, Түсті ғой ғаріптікке *ғ а з и з б а с ы* м, Тек қана бір жолдасым қатер менің (Ғашық-наме).

Ғазиз жан [жандай]. п о э т. *Жаны таза, иманды кісі.* Баста дәурен тұрғанда *Ғ а з и з ж а н* ды хан көтер. Хафил болып жүргенде, Ақсақ қойдай аяндап, Көрілік елім хәм жетер (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Еске алдым

кенет *ғ а з и з ж а н* анамды, Сезіндім кеудемдегі орамалды. Сен үшін алғашқы оғым, кешір мені, Жан ана, атам қазір мен адамды (З.Шүкіров, Арал.). Ғашық жар көптен бері ақыл үйлес, Меһірбан татулығың *ғ а з и з ж а н* д а й. Қосылсын екі көңіл ғашықтықпен, Кешегі Қасенхан мен Дайқандай (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғазиз тұтты. *Ардақтады, сыйлады.* Қол қусырып сыйлады. *Ғ а з и з т ұ т ы* н барша жан, Ол күнде перзент жоқ еді. Дүние-малын жиды сан (Батырлар жыры).

ҒАЗИЗЛЕ= е т. е с к і к і т. *Ардақтау.* Жерден өсіп шыққан-ды, Адамзат, сенің қан, төнің. Жоғары көктен енген-ді, *Ғ а з и з л е* ген бір жаның (Ғұмар Қараш, Шығ.).

ҒАЗИМ [ар. عظیم] з а т. е с к і к і т. *Аса құрметті, аса қалаулы адам.* Есім Аллалар хәмма ол Алла тағаланың фиғыл *ғ а з и м л а р ы* н ы ң аттары, олардың мағынасын біл (Абай, Тол. жин.).

ҒАЗЫ [ар. غازی] з а т. е с к і к і т. *Әділетті соғыс қаһарманы; дін үшін күресуші.* Өзін дін жолындағы күрескер, *ғ а з ы* санайтын Сібір ханы Москваға жазған хатында қаныпезер қазақтардың өзін қаншама күйзеліске ұшыратқанын айтқан, Абдоллаға жолдаған сәлемінде жалынып әскер сұраған (М.Мағауин, Аласапыран). Өлсең шаһид, *ғ а з ы* с ы ң, тірі болсаң Қызметке, берер ажар күдірет көрім. Қазақты төрге сүйреп бір жеткізші, Дін дүние жемісі боп табыстарың (М.Дулатов, Шығ.).

ҒАЗЫМ [ар. عظیم] с ы н. е с к і к і т. **1.** *Алып, әсем, тамаша.* Түсте көрдім бір үлкен *ғ а з ы* м шаһар. Екі жүз мәтескі бар қисып салған. Зейнеті тоғыз түрлі өңкей ғауһар, Санағанда он екі қақпасы бар (Ысқақ). **2.** *Ұлы, атақты.* Жаппар *Ғ а з ы* м бір өзі рақым (Жарылғасын).

ҒАЗЫРАЙЫЛ з а т. с ө й л. **1.** *Әзірейіл.* *Ғ а з ы р а й ы л* ұсынған күн әркім де ішер, Өлімнің шарабынан бір-бір жұтым (Ғұмар Қараш, Шығ.). **2.** *а у ы с. Жан алғыш.* [Молда] Күллі иран халқы үшін басым құрбан, патшалардың, уәзірлердің *ғ а з ы р а й ы л ы* м ы н! Менің атым – Риза! – деп, айқайлады (С.Шарипов, Шығ.). Шығарда «*ғ а з ы р а й ы л* д а р» осындағы Тінтеді тілдің астын, ұшындағы. Тінтеді бешпентінің жамауын да Беймаза жүрегінің тұсындағы (Х.Ергалиев, Құрманғазы).

ҒАЗЫРЕЙІЛ з а т. е с к і к і т. *Әзірейіл.* Жалтара шапсаң жау қашпас, Жауды аяған бет таппас, Уа, жігіттер, жандарың, Жаудан аяй көрмеңіз, *Ғ а з ы р е й і л* тура келмей жан алмас (Алдаспан). Пенденің қылған ісіне Бармас еді арланып. *Ғ а з и р е й і л* келген күн Алдына түсер жолданып (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒАЗІРЕТ [ар. حضرت] зат. ескі кіт. діни. *Жарылқаушы, құт әкелуші, тір.* *Ғ а з і р е т* қызыр иеміз: Түр, балам, жатпа! – деп өте берді (Мұңлық-Зарлық). Ие, ие, солай деп-ақ жаз. Мал баққандікі, отын жаққандікі, жер күткендікі! *Ғ а з і р е т і* ңе мағлұм (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Көңілім, жырды қозғашы, Адамның әдеп жолдасы. Мұнымды жалған дей алмас, *Ғ а з і р е т і* ғалым молласы (Ақберен).

Ғазірет әлі. діни. **Әзіретәлі.** Мекенім Ніл дария – Мекем менің, Келеді мәңгілікке мекендегім. Дариға-ай, Зұлпыһарды ертеп мініп, Көрмеген мекеніме кетер ме едім?! Семсерім *Ғ а з і р е т* әлі ескек жасап, Жерорта теңізінен өтер ме едім?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҒАЗІЗ сы н. ескі кіт. **Ғазиз.** Бұл ауылдың үлкен-кішісі аса бір *ғ а з і з* адам санап, Ғабитханды жақсы көретін (М.Әуезов, Танд. шығ.). Еріне адал жүріп болар серік, Қуанар *ғ а з і з* құрбы жүзін көріп (Ақан сері, Шығ.). Марқұм болған *ғ а з і з* анасының сүйкімді келбеті көз алдына келгенде, Мейіз көзінен жастыққа домалап түскен жасын да байқамай қалды (С.Бегалин, Уақыт.).

ҒАЙБАНА сы н. с ө й л. **Қаймана.** Сонда әлгі қара торы, аққұба қыз-келіншектердің түр-түсі бізге ұқсас болғанымен, тілі де, тіршілігі де басқа, бөтен *ғ а й б а н а* біреулер сияқты боп көрінді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жәрмеңкеге жиналған елдің әкім-қарасы сонда отырғанда, өзге *ғ а й б а н а* қазақтың бұнымен ісі жоқ, бөтен көзге байқаусыздау шақта аптекке бармақшы (Б.Аманшин, Көкжар). *Ғ а й б а н а* қазақтың біреуімен сөйлескендей сөйлеседі (С.Бизақов, Вариант сөз.).

ҒАЙБАТ¹ ү с т. **Әйбат.** Мұғалім әпенді сол жолмен бес ай оқытқанда, Жамал бек *ғ а й б а т* болып, түрлі кітаптарды оқитұғын болып қалған еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҒАЙБАТ² [ар. غيبة] зат. ескі кіт. **1.** *Көре алмаушылықтан туындайтын ашу-ыза, қызғаныш сезімнің көрінісі, өсек-аяң, жалған сөз.* «Жақсының артынан сөз ереді» демекші, *ғ а й б а т* қ а құлағы үйренген күйші бұл күндері басқа бір дүниенің қақпасын ашып кіргендей (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Соның бәрі-дағы бұған қызғанышпен қарап: «Түбінде осы неме асып кетіп жүре ме, әлде қайтеді» дегендей, сырттан *ғ а й б а т* жаудыратын болып барады (Ф.Сланов, Асау арна). Жарасымды мінезді жатқа алалық, Жанға қас жамандықтан сақтаналық! Арсыз, *ғ а й б а т*, өтірік, ынсапсыздық Бұлардан бой тасалап ақталалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Жала.* Төртінші жауһар – қанағат, Ақ малыңды алдырма – Сұқаншы *ғ а й б а т* шұғылға! (О.Шораяқов, Шайыр). Қарау жүрек қашан

да – *ғ а й б а т* пиғыл тұрағы, Күн шырайлы көңіліңе қара өйнекпен қарайды (Ә.Жәмішев, Сағым.).

Ғайбат айтты. *Сыртынан жамандады, сөкті, біреудің үстінен намысына, арына тие сөйледі.* – Досың ғой. Сен білмесең, – дей салды Темірхан. «Досың туралы *ғ а й б а т а й т п а*» дегендей еді бұл сөз. Әдепке шаншудай қадалады (М.Гумеров, Хазірет.). Ешкімді жамандамай, *ғ а й б а т а й т п а й*, Сөйлесең адастырап айла таппай; Алдымда асқар белдей көрем сені, Ойымды еш нәрсеге тайғанатпай (Ф.Омаров, Көгілдір.). Менің сөзім таяндай, Қолыңнан келсе аянбай *Ғ а й б а т а й т ы п* сыртыңнан, Сүйрендейсің шаяндай (Қазына). Ол *ғ а й б а т а й т ы п* өсектің өртіне от құйып, шаланы бықсытып жүруді бір тәсіл көрген (Р.Нұрғалиев, Күретапыр).

Ғайбат сөз. **Өтірік, жала сөз.** Қағаздағы *ғ а й б а т сөздерді* бір рет оқып шықтым да, қолыма жай ұстап отыра бердім (Ж.Жұмаканов, Үш бөйтерек). Біреудің үстінен *ғ а й б а т с ө з* айту абырой бермейді. Раушанды жақсы білеміз, тап сен айтқандай көрінгеннің мойнына асылмайды. Айжан қабағын түйіп жиіркене сөйледі (З.Шашкин, Сенім). Ашу үстінде *ғ а й б а т с ө з* айттың, қайтып ал, күнәға бостан-босқа батпа! Өзің нәресте құшақтап отырсың, аруақтан қорықпайсың ба? (Ө.Тарази, Басынан Қаратау.). Ана жылы Керімбай өлімі үстінде Ысқақ аузынан айтылған *ғ а й б а т с ө з* кейін біраз әңгіме болып, оның аңырап Ысқақты әкеліп мұның аяғына жығумен тынды да бұдан ары Демежан да артық-ауысты жіпке тізіп, кек қуалап жатпады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Ғайбат сөйледі. *Сыртынан өсек қылды, даттады.* Азып-тозып жатса да ой-қырларым, Азынауды тоқтатты айғыр-қаным. Ақындардың үстінен *ғ а й б а т с ө й л е п*, Арыз жазып жатса да – қайғырмадым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жақсылық өз басына қылған елді, Сыртынан *ғ а й б а т с ө й л е п* қорлап жүрсің (Айтыс).

ҒАЙБАТТА = е т. ескі кіт. **1.** *Сырттан жамандап сөз ету, өсектеу.* Кір кетеді, мін түзеледі, – дейді ол, – кім біледі, ол топан озған іскер, мінезді болып алған шығар; сырттан *ғ а й б а т т а ғ а н* келіспес (Т.Нұртазин, Адам.). Біреуді сыртынан сөз ғып *ғ а й б а т т а п* отырмаса, ішкені ас боп бойына тарамайтын, құрыққа сырық жалғаған өсекке өзгенден гөрі бір табан жақын тұратын (Е.Мырзахметов, Өмір.). Қалимаға сөз келмегенімен, мұны сырттай *ғ а й б а т т а й т ы н ы* анық. Бекет оның баласы, алдынан өтуге қалай да

міндетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2. Кінәлау.** Айнаны ұрып сындырғанмын сол тасқа, Мені ол үшін *ғ а й б а т т а р* жан болмас та (Шығыс жұлдыздары). Контр контр қалпында қалады деген Веденеев сөзі қайта-қайта есіне түсіп, рақымшылдығы мен сенгіштігі үшін өзін-өзі *ғ а й б а т т а й д ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сол жан досы – домбырасы екен де, Ей, ағайын, *ғ а й б а т т а й с ы ң* бекерге (Ж.Қыдыров, Шынарым.). **3. Жала жабу, қаралау, даттау.** Қайран Әріпхан-ай, сені де біреулер *ғ а й б а т т а н*, асыл сүйегінді жасық етті-ау! Жақсының жақсылығын көзі тайғанда ғана біледі екенсің (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Біреулер күліп, біреулер қостап, біреулер *ғ а й б а т т а н* жатыр (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ал енді осыны бөлімшенің өсек-аяңға үйір кейбір көрінде өкіргір қатын-қалаштары: «мемлекет мүлкін өз мүлкіндей пайдаланып отыр», – деп сырттан *ғ а й б а т т а й т ы н* көрінеді («Жұлдыз»).

ФАЙБАТТАУ *Файбатта етістігінің қимыл атауы; сыртынан жаман сөз айту, жала жабу, даттау. F a й б а т т а у*, өсек-аян, қысыр кеңес, Қырына алған екен сізді дербес, Ұқпапсың, оқысаң да, мұны дұрыс (Айтыс). Әдетте, күншілдер өтірікші, өсекші де келеді, кісіні сыртынан *ғ а й б а т т а у ғ а*, біреумен-біреуді шағыстыруға, дос-жар адамдардың арасына от тастауға бейім тұрады (Б.Адамбаев, Халық дана.). Нұртаза үлкен кісінің мына тұспалынан Зұлқарнайды көрінеу *ғ а й б а т т а у ғ а* аузы бармай, емеурін тастап отырғанынан барлық жағдайды ұққандай болды (К.Ахметбеков, Алқакөл). // *Жеке адамның, белгілі бір топтың, ұйымның жақсы қасиеттерін көре алмаушылықтан туындайтын ашу-ыза, қызғаныш сезімнің көрінісі. F a й б а т т а у* арқылы сол бағытталған нысанның әлеуметтік статусын және адамгершілік қадір-қасиетін төмендету мақсаты көзделеді (ҚҰЭ). *F a й б а т т а у* мәдениеті төмен жеке адамның не топтың белгілі бір мақсат, көзқарас, идея бағытындағы өз қарсыласынан әлсіздігін байқаған кезде қолданатын жағымсыз әдіс (ҚҰЭ). Өзіне байланысты қалаға жайылып кеткен өсек-аяң, қаңқу сөз, түрліше *ғ а й б а т т а у л а р* жанына жаман батты, тіпті ұнжырғасын түсіріп болды (Ө.Қанахин, Күдірет).

ФАЙБАТШЫ *з а т. Сыртынан даттап, жала жабушы, өсек-аяң таратушы. Өтірікші – өсекші, Қиянатшы – ғ а й б а т ш ы*, Менмен, такашпар, кесепаттау. Пәлекор, жалақор, қисық-қыңыр, Қаңқыл, қулық, аңқау (С.Керімбеков, Өлеңд.). «Тауды-тасты жел бұзар, адамзатты сөз бұзар» дегендей, нағыз жақсы

достықты суық тіл қалай ажыратқанын, ақыры *ғ а й б а т ш ы н ы ң* өзі жазадан құтылмағанын мысал етіп баяндаған осынау әңгіме, шынында, әркімге-ақ ой саларлық (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Елге келген соң ол өзі жоқтағы оқиғаларды айтқан бір топ *ғ а й б а т ш ы н ы* той үстінде дарға асты (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ФАЙБАТШЫЛ *с ы н. Біреуді сырттан даттап сөз еткіш, өтірік-жала жабуға жаны құмар. Отырғанда шайқақтап, Бойында үлкен толғаныс Кіріп келді жолбарыс. F a й б а т ш ы л* жазған мысық Орнынан тұрды да ұшып (Ш.Смаханұлы, Шимабек.). «Ұят» деген сөз бар, *F a й б а т ш ы л* үмбет емес Мұхаметке, Үлкеннің үлгі-үмітін ұстамасаң. Жел сөздің пайдасы не тіршілікте? (Құлназар). *F a й б а т ш ы л* неменің басын пәлеге душар қылған сасық тілін кесіндер де, зынданға апарып қамандар, сонда шіріп өлсін! – деп әмір етті (Ә.Кекілбаев, Аңыз.).

ФАЙРИ [ар. غير] *с ы н. е с к і к і т. Басқа, өзге, өңге. Мынау үшфу фақырлардың уә ғ а й р и* байұлы жұртының есаул қарауыл бин Бабажан тарафына мінажат қылған ғарзасы, – деп, Исатай қойнынан алып, Мүшеғалиға арызын ұсынды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Жазудан *ғ а й р и* нәрсе болмас деген Бар ма еді кітап сөзі хабарында? Қазақтан малым көп деп мақтанбаймын, Біреудің бай-жарлысын аңғармаймын (Н.Оңдасынов, Араб.-қаз. түсінд. сөздік). Бұл... мұсылман хакімдері болмаса *ғ а й р и* діннің хакімдері дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де... (Абай, Тол. жин.). Мұнан *ғ а й р и* жаңа сөздері де не ғараб не фарсы тілінде болуб һәр жұрттың лұғаты бөлек болуынан көб оқумаған адамдар аят хадисте бұйырылған һәм һәр мысылманға керек қысқа ғылымдарды да білуке қадір бола алмады (Ы.Алтынсарин, Шариат.). Алдарында жожаға, арқалаған сұлтан ұлына Хан лауазым болмас деп Атказ етті патшасы Сақыптан *ғ а й р и* нәсілге (Қазына).

ФАЙЫБАНА *с ы н. е с к і к і т. Көзге көрінбей, желеп-жебеп жүретін жасырын, көзден тыс (құш). Ғашықпын ғ а й ы б а н а* сырттан арзу, Су мысал сұлу сөзін шәшмадағы (Т.Ізтілеуов, Сұлу қыз.). *Ғ а й ы б а н а* қамқоршы Ғаріп ата ұғылға. Адал перзент жібермес Атаның сөзін шығынға (О.Шораяқов, Шайыр). Сыртынан тілектеспін *ғ а й ы б а н а*, Біз оған, уақыты хош, саулықтамыз, Хайнен хабар алсаң қарындастың (Кете Жүсіп).

ФАЙЫБЫНАН *ү с т. Аяқ астынан, құтпеген жерден. Сонымен, әңгіме пара жайында. Бәлки, естігендеріңіз де бар шығар, кейбір жанның несібесінде «Құдай ғ а й ы б ы н а н»*

деген статья болады. Біздіңше, підия, ұрлық сияқты, пара да осы статьяға жатады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғы). Әлде түс, әлде елес, әлде өң бе? Сол аққу *ғ а й ы б ы н а н* қонды көлге. Шала шоқ жүректегі қайта маздап, Ләззаттың үмітімен жанды кеуде (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

ГАЙН [ар. *غين*] *Араб әліпбиіндегі «г» әрпінің айтылуы. F a й н* әрпі өңештен жуан дыбысталады (Е.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік). *F a й н* әрпі екі жағындағы, яғни алдындағы және өзінен кейінгі әріптермен қосылып жазылады (Е.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік). *F a й н*, ғариблік басыма түскеннен соң, **Фи** файдаң тие ме деп жаза салды (Абай, Тол. жин.).

ГАЙН *Араб әліпбиіндегі «г» әрпінің айтылуы.* Зай, залым көп қылыш боп жанға оқталды, *F a й н*, ғақылымды басымнан тартып алды (Абай, Тол. жин.).

ГАЙЫП [ар. *غائب*] зат. 1. діни. *Адамның ақыл-ой, таным, қабілеті шегінен жоғары тұрған қияли құпия, тек Алла тағалаға ғана тән білім, тылсым. F a й ы п т ы ң* мәні Аллаға шексіз сену арқылы пайғамбарларға белгілі бір дәрежеде ашылады деп саналады, Құранның өзі *ғ а й ы п т ы ң* бір бөлігінің жария етілуі болып табылады (ҚҰӘ). «Айламен алыпты жығуға, ақылмен *ғ а й ы п т ы* болжауға болады» секілді таңдай қақтырарлық тамаша нақылдарды кездестіреміз (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Күнәсін тауып іс қылдым, Түбінде жарап пайдама, *F a й ы п т ы ң* ісі хаққа қас, Білейін қайдан шамамен (Қазына).

2. *Құпия, жұмбақ, тылсым күш.* Қыл аяғы үйіндегі мына орындық, диван, шкапка дейін аяқтан шалып құлатып, түйгіштеп жатқан тәрізді. *F a й ы п т ы ң* күшімен «джан» бітіп кетсе, тұруға шамасын келтірмей доп қылып тебе жөнелетіндей (Т.Сәукетаев, Сүт кенже). Бір нәрсе, жұртқа мәлім, көзден *ғ а й ы п*, ұстауға еш болмайды, қолдан тайып, Не сынап, не түстеуге ұқсамайды, Кейде көп, кейде кетер тіпті азайып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Боларын бұл сұмдықтың білген екен, Бұрынғы ертеде өткен жеті *ғ а й ы п...*(Қазына). 3. *Көзге түспейтін қазына, тылсым дүние әлемі.* Ғибадат деп азаптаған құры ғадет, Ақырет пайдасына жарамаған. Сал назар *ғ а й ы б ы н а* дұғаңыздан, Үміткерміз ұлықтардың жанабынан (Бес ғасыр.). Сұлтанмахмұт ғайып түс әлемінде отырғандай, күй толқынына жан толқынын тербеткендей, жер бетінен емес, *ғ а й ы п т а н* келген үн әуезіндей балқып тыңдап отыр еді (Д.Әбілев, Арман.). Перінштем, *ғ а й ы б ы ң н а н* шықшы бері, Сөнген жоқ жүрегімде сол бір арман (Қ.Бекхожин, Мамырстан). Маған қарама, көңілім, мұңайып, Саған

жеткізбес, кеткен ол *ғ а й ы п*, Жас өмір – өткен той (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 4. діни. *Иманның көзге көрінбей, жасырын өмір сүруі туралы түсінікті білдіретін шейіттік қауым қалыптастырған ұғым. F a й ы п* ұғымы алғаш Әли Әбу Талибтің (Әзірет Әлидің) жолын қуушылар арасында тарап, ал ілім ретінде Мұхаммед ибн әл Ханафияны жақтаушы қайсандықтар арасында қалыптасты (ҚҰӘ). *F a й ы п* кезеңі күтулі мәһидидің келуімен, билікті оның заңды иесі Әли Әбу Талибке қайтаруымен сақталуға тиіс (ҚҰӘ).

Ғайып болды. а) *Жоқ болды, қиты-қүйлі жоғалды.* Ол түннің көзге түспес сиқырлы қара торғын орамалына оранды да, қас қаққанша көрінбей *ғ а й ы п б о л д ы* (Ө.Тұрманжанов, Адам – дос.). Жүгіріп далаға шыққан Бүркіт пен Хасен қараңғы түнге сіңіп *ғ а й ы п б о л ы н* бара жатқан салт аттының тек дүбірін ғана естіді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қашқын сайға бұрылды да, көзден *ғ а й ы п б о л д ы* (А.Саатаев, Дала.). *F a й ы п б о л д ы*, қыз кетті, Сөз аяғы һәм жетті, Істеу шабан, айту тез. Ертегінің шыны аз, Шыны аздың құны аз, Жанап айтқан жай бір сөз (А.Байтұрсынов, Шығ.). ә) *Кенеттен көзден таса болды, із-түзсіз жоқ болды.* Мақан орнынан қалай ұшып тұрғанын білмеді. Сол замат қызыл, жасыл, сары түспен көз қызықтырған ғажап алқа да *ғ а й ы п б о л д ы* (С.Ләмбеков, Әке.). Салт аттылар лезде көзден *ғ а й ы п б о н*, зым-зия жоғалды (Р.Райымқұлов, Суретші). Орнынан түрегеле сала келесі төбешікті айналып бара жатқан Ақбоз аттыға мылтығын кезей берді. Бірақ оғы далаға кетіп, Ақбоз атты көзден *ғ а й ы п б о л д ы* (Таң нұры). Үш мырза мінген жерден көтеріліп, Көрінбей көз ұшынан *б о л ғ а н ғ а й ы п* (Базар жырау, Шығ.). б) *Жасырын, құпияға айналды.* Сәлден кейін *ғ а й ы п б о л ғ а л ы* тұрған бұл күдіретке Бектас кимас көңілден егіле қарап тұр (А.Байтанаев, Қайнар.). Дәл қазір дүр сілкініп алып, ана жұлдыздар жымындаған алқара көк аспанның жұмбақ тұнығына самғай жөнеліп *ғ а й ы п б о л а т ы н д а й* көрінді (С.Шаймерденов, Қарғаш). в) *Жоғалды, жоқ болды, айырылды.* Қымбат күн, қолға түспес сен алтын күн, Беретін іздеп тауып жоқты бар қып. Жарқ еттің көз ашқанша *ғ а й ы п б о л д ы ң* Ашылмас қара тұман қаптады күнім (М.Жұмабаев, Шығ.). Алтын тақпа мирасқор, Бағдаттың медеуі. Жалғызым *ғ а й ы п б о л ғ а н д а*, Болмас деп ем төлеуі (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл тірлікте айлакер мен ез байып, Байлықтары *б о л ы н* жатыр тез *ғ а й ы п*. Кейде жақсы, Кейде жаман ниетпен Әрліберлі жүреді өтіп сөз – қайық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Гайыптан тайып. ж е р г. а) *Ізім-қайым, зым-зия.* Мініп келген атым бір түнде *ғ а й ы п т а н т а й ы п* жоқ болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Егер, алда-жалда, кенеттен.*

Гайыпты болжады. *Болашаққа көрегендік, сәуегейлік жасады.* Ауру бар, сырқау бар дегендей, кім *ғ а й ы п т ы б о л ж а п* біліпті (С.Шаймерденов, Қарғаш.). Занда болған соларда, Жалғаны жоқ адамнан, Тура, әділ жақсыда, Жаңаны мақтар санаулы. Аспаннан пері түсірген, Не дұрыс шығар, не теріс, *Ғ а й ы п т ы б о л ж а р* бақсы да Әйтеуір өткен аяулы (М.Жұмабаев, Шығ.).

Гайыпты кесіп айту. *Тап басып болжау, дәл болжау.* Нақ бүгін жаңбыр болады деп, *ғ а й ы п т ы к е с і п а й т у* д а н адам діннен шығып кетуге болады (З.Иманбаев, Солма. гүл.).

ГАЙЫП² з а т. е с к і к і т. **Айып.** Биігірек ұлық *ғ а й ы п л а р*, мысалы, кісі шапқыншылық, тонап алу, өрт жіберіп күйдіру («ДУГ»). Тексерген өз *ғ а й ы б ы н* ұят емес, сыймайды ақ қағазға қылсақ кеңес (Бес ғасыр.). Жұмыс көп біздің жұртта ұнамаған, Нашар жоқ хорлық көріп жыламаған. Шортандай шабақ жұтқан жалмауыздар, Тексеріп өз *ғ а й ы б ы н* сынамаған (М.Дулатов, Шығ.). Мұнша ғазап шеккендей не жазық, не *ғ а й ы б ы м* бар? (М.Әуезов, Қараш.). Сен біреудің *ғ а й ы б ы н* ашпа, Түн сықылды перде тарт, Күн секілді аша берме, Жер жүзінің әр сырын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Гайып етпе [ғайыпқа бұйырма]. е с к і к і т. *Айып етпе, айыпқа бұйырма.* Абай енді күлкіден тыйылып, жаңа қатарласқанда: – Жол ұзақ. Ұйқыашар болсын деп ойнап ем, *ғ а й ы п қ а б ұ й ы р м а* ң ы з, Жүмеке, – дейді (М.Әуезов, Абай жолы). Сіз мені *ғ а й ы п е т п е* зарлағанға, Тұңғиық сырым терең барлағанға, Мінеки, он жетіге биыл келдім, Сан жүйрік ерген емес самғағанда (Айтыс). Әбубәкір үшбүдүр, Қағазға жазған санасы. Ізгілер, *ғ а й ы п е т п е* ң і з Сөзімнің болса оғашы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ГАЙЫПЕРЕН з а т. д і н и. *Мұсылмандар арасында сопылық ілім ықпалымен тараған түсінік бойынша, ерекше қасиеттерге қол жеткізген әулиелер. Ғ а й ы п е р е н* г е жататын әулиелер, көбінесе, өздерінің құпияларын көпшіліктен жасырын ұстайды (ҚҰЭ). *Ғ а й ы п е р е н* н і ң негізгі сипаты және мақсаты – жанапырлық танытып, адамдарға әрқашан көмекке келу, рухани жолға түскендерге жол сілтеп, бата беру, жолаушыға, қысылған адамға қол ұшын беру (ҚҰЭ). Ерікті ерке сенің күдіретпенен, Келген күнің жарыққа, Хорлар күліп,

құттықтап *ғ а й ы п е р е н*, Нұр себілген бүкіл шарыққа (Б.Күлеев, Шығ.).

Гайыперен қырық шілтен. д і н и. *Рухани билікке көтеріліп, құпия заңдылықты игерген, мұсылмандардың жетілуіне ықпал етіп отыратын, қысылған шақта демеу беріп, жебеп, қолдап жүретін, көзге көрінбейтін киелі әулиелер, абдал.* Сол уақытта батырға Атса мылтық өтпеді, *Ғ а й ы п е р е н қ ы р ы қ ш і л т е н* Қолтықтан сүйеп демеді (Алпамыс). Жолы болар жігітке *Ғ а й ы п е р е н қ ы р ы қ ш і л т е н* Жортқанда кез болар (Үш ғасыр.). Хызыр не, хызыр пайғамбар *ғ а й ы п е р е н қ ы р ы қ ш і л т е н* мен келіп Қаншайымға айтты (Мұңлық-Зарлық). Шын тілеуім, шөберем, Сапарыңды оңдасын, *Ғ а й ы п е р е н қ ы р ы қ ш і л т е н* Әулие жар боп қолдасын (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ГАЙЫППІР з а т. д і н и. *Құпия, көзге көрінбейтін демеуші.* Жасым бар он жетіге жаңа келген, Тар жолда *ғ а й ы п п і р і м* медет берген. Тай еді мінгенімде қара көгім, Ішінен он мың жылқы тандап мінген (Батырлар жыры).

ГАЙЫПСЫЗ с ы н. *Мінсіз, кінәсіз.* Осының бәрі Құдай тағаланың *ғ а й ы п с ы з*, мінсіз ғарур рахимдылығына, әділдігіне лайық келе ме? (Абай, Тол. жин.).

ГАЙЫПТАН ү с т. *Кенеттен, ойламаған жерден.* Біреудің қалтасын ешкім тексеріп қарамаған. Неше барып тұрған кедей болса, Құдайдың күдіреті күшті, *ғ а й ы п т а н* көп ақша пайда болған шығар, – деп қарайды (С.Шәріпов, Бекболат). *Ғ а й ы п т а н* бұлбұл кез болды, Гүл бақшаға қонғалы. Алла нәсіп қылған соң, Бір жұртқа ана болғалы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дәл саған құрмап еді торды ешкім. *Ғ а й ы п т а н* душар болдың сорды кештің. Жан едім мен де сертшіл, далада өскен, Сен-дағы жалтармадың, жолды кестің (К.Салықов, Жезкиік). Артымда қалар азабым, *Ғ а й ы п т а н* келген төтелеп, Шырқармын тағы жаз әнін, Дені сау жылдар жетелеп (С.Мәуленов, Найзағай.). Хан қызы Айбарша біз боламыз. Өзің де жөніңді айт, *ғ а й ы п т а н* жолыққан жақсы жігіт, – депті қыз көзін төңкеріп (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Гайыптан болжайтын. *Құпия, тылсым күшпен байланысып, алыстан болжайтын көріпкелдігі, сәуегейлігі бар.* Бірақ *ғ а й ы п т а н* б о л ж а й т ы н көріпкелі бар біреу болмаса, мен жүрер жол, жортар жөн-жосығымды тірі пендеге сездірмеп едім ғой (А.Нұрманов, Құлан.).

Гайыптан түскендей [шыққандай]. *Жоқ жерден, кенеттен, аспаннан түскендей.* Директордың қуанышында шек жоқ. Япырмай, бізге бұл қайдан келді екен? Дәу де болса,

бізге *ғайыптан тыс кендей* бір керемет болды (Б.Қыдырбекұлы, Шойын құлақ). Ерлан да, мен де есікті жаппай, *ғайыптан шыққан дай* сиқырлы, сырлы әнді тыңдай қалыстық (З.Асабаев, Ар соты).

ГАЙЫПТАН = е т. *Ұшты-күйлі жоғалу, із-түзсіз кету*. «Қайда ол, қайда ізгі адам *ғайыптан* ды. Әндеткен сол болар ма қайықтағы?» Қос ескек арманындай жақын келіп, Тұсына тоқтамастан алыстады (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

ГАЙЫПТЫ с ы н е с к і к і т. *Айыпты*. Оны *ғайыпты* болады дей алмаймыз десең, ол сөзің Құдай тағаланың ғайыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе (Абай, Қара сөздері). Торғай қаласындағы жәрмеңкеде шыққан төбелес үшін *ғайыпты* болған 25 адамның ісін Орынборға жіберді («Айқап»). *Ғайыпты* адам нашар, жоқ болса, кейде кешіп жіберілді, жақсы секілді адамдарға беріліп («ДУГ»).

ГАЙЫР с ы н. *Үлкен, кең, байтақ*. Мынау *ғайыр* әлемде мен тамашалар қызық қалмаған тәрізді (Б.Мұқаев, Өмір.). Маңайында ел болмағанға бұл көлде неше түрлі қаз, аққу, *ғайыр* құстар биқисан көп еді (М.Дулатов, Шығ.). Ұлан-*ғайыр* сайысқан, намысына қарысқан, Мекен көкsep ғарыштан, кешке жатып, таң ұшқан (Еңбек күйі).

ГАЙЫРЫ [ар. *عير*] ш ы л. е с к і к і т. *Бір нәрсенің жоқтығын білдіретін демеулік*. Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ, *Ғайыры* нашарлықтан мінім де жоқ. Нақақтан мені, тақсыр күйдіресің, Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Жұманды үйі қант-шай, *ғайыры* нәрселер әкелуге қалаға жібергенде, жолда терілерін алыпсатарларға сатып, он теңге алтын орнына алданып, бір тиын жаңа бақыр алып келуі еді (М.Дулатов, Шығ.).

ГАЙЫШ-ҒИШРАТ з а т. е с к і к і т. *Ғаш-ғишрат*. Шаһзада жеті он екі жастарына, әртүрлі қиял түсті бастарына. Ойынды *ғайыш-ғишрат* енді салды, Сағитті бір алып қастарына (Ғашық-наме).

ФАҚАЙД [ар. *عقائد*] з а т. д і н и. *Құдайды тану туралы геологиялық ілімдер жүйесі*. Адамның зейіні Құдайды тану жағына жұмсалып, Құдай турасындағы мәселені шешпек болғанда, дін пайда болып, ұғым жүйесі жасалса, ол *ғақайд* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Мутағала ашылды» демек «Мантық», «*Ғақайыды*» оқып жүріп, «Кафия», «Шарх Ғабдолланы» өз талабымен халфесіз, қазіретсіз, дәріссіз фәһімлейтін болса, соған айтса ләзім (М.Әуезов. Шығ. жин.). *Ғақайд* білмегенді шайтан депті (Ә.Төнірберген, Ұмытпа.).

ФАҚИЯ з а т. е с к і к і т. *Адамшылықтың алды; махаббат, сезім*. Бұл ғадалат, махаббат, сезім кімде көбірек болса, сол кісі – ғалым, ол – *ғақия* (Абай, Тол. жин.).

ФАҚЛИ [ар. *عقلى*] з а т. *Ақыл-ой, рационалдық*. Сіз, әрине, *ғақли* ізденуші камалат жолындағы адамсыз ғой. Біздің софылардың көпшілігі ол даражаға жете алмайды, – деді Ибн Жужейд әл-Фарабиге (А.Машанов, Әл-Фараби). *Ғақли* бағыт үстемдік алғанда, ғылымға кең жол ашылатыны мәлім (ҚСЭ). Екер біреу сұраса Хұдай тағалының жаратқушы екенін неден білдің деб жуаб беру керек екі дәлелмен білдірі беруі нақли дәлел, біреуі *ғақли* дәлел (Ы.Алтынсарин, Шариат.).

ФАҚЛИЯ [ар. *عقلى*] з а т. 1. *Әдеби. Ақыл-сананың, парасаттылықтың өсіп жетілген дәрежесін көрсететін, дүние сыры терең таразыланған, ой-пікірді философиялық тұрғыда тұжырымдайтын трактат; шығарма*. Қазақ әдебиеті тарихында алғаш *ғақли* я жазған Абай (ҚСЭ). *Ғақли* я термині қазақ әдебиеті тарихында исламдық танымға байланысты Абайдың 38-қарасөзінде, Ы.Алтынсариннің «Шариат-ул-ислам» деп аталатын кітабында («Мұсылмандық тұтқасы»), Мәди Меркішұлының «Туһға уа жұмхурият» рисаласында алғаш рет қолданыс тапқан (ҚҰӘ). Абай Құнанбаев – туған халқымыздың тіліндегі мақал-мәтелдерді жинаушылардың алғашқыларының бірі. «*Ғақли* я с ы н д а» халықтың елуге тарта мақал-мәтелі кездеседі (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). 2. *ф и л о с. Тұжырым, нақыл сөз*. Афоризм дегеніміз әрі ықшам, әрі әсерлі тұжырым, анықтама, нақыл қатарында қолданылады, қазақ тіліндегі нақыл, нақлият, *ғақли* я деген сөздермен мағыналас (Қ.Сағындықов, Көсем.). Ыбырайдың есіне үлкен бір шығыс ғұламасының *ғақли* я с ы түсті (Ж.Молдағалиев, Тындағы.). «Өзің үшін еңбек етсең, от қуған хайуанның бірісің, елің үшін еңбек етсең, көптің сүйген ұлысың» дейтін данышпан Абайдың *ғақли* я с ы да қосылыпты (Қ.Қыдырханов, Шаңқай түс). Нұр иманның белгісі – Көңіліміздің жұмсағы. *Ғақли* я, азамат: Әуелгі байлық – денсаулық, Денсаулықтан айырылсаң, Дүнианың кетер құрсауы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 3. *Ақыл айту, арнау сөз, өсиет сөз*. Ауылды жердің *ғақли* я с ы дегеніміз ашық айтылады ғой (Ж.Молдағалиев, Тындағы). Қыздар жігіттерге, жігіттер қыздарға альбом арнап, *ғақли* я жазатын да қоятын: онысы «ескерткіш» іспетті (М.Сүндетов, Қызыл ай). Неміс тілінде жазылған «Өсиеттен» «Ақиқат баяғыда табылып қойған нәрсе, ол адамзат баласының ақыл-ойын бір жерден

шығарып қойды, тек міне осы қадым заманғы шындыққа сүйенші» деген *ғ а қ л и я* оқыды (Р.Хайруллин, Офицер.).

ФАҚЛИЯДАЙ с ы н. *Ғақлия сияқты*. «Арқалаған жүгімізді әрқайсымыз қымбат тұтуға міндеттіміз» деген сөздері қайда болсам да *ғ а қ л и я д а й* естіліп, көкірегімде тұрады (Ж.Мусин, Қанат.).

ФАҚЛИЯЛЫҚ с ы н. *Ғақлияға тән, үлгілік, өнегелік*. Мақал әдетте түрі жағынан ырғақты болуы шарт, әрі *ғ а қ л и я л ы қ* мәні болуы керек екен (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ыбырай хрестоматиясына деп ішінен бірнеше шағын *ғ а қ л и я л ы қ* өңгімелері бар Крыловтың, Толстой, Ушинский, Паульсон, Даль кітаптарын жайлауға алып кетпек болды (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

ФАҚЛИЯТ [ар. عقليه] з а т. е с к і к і т. *Барлығына ақылмен, санамен, таныммен жетушілік*. Онда мәдениет бар, *ғ а қ л и я т* бар (І.Жансүгіров, Шығ.). Жаланаптың мерейін, әсіресе, өсірген оның бірер ай, не бірнеше күнге бұрын болжағаны емес, жеті, не он жыл алдағаны мегзеп айтқан әредік *ғ а қ л и я т ы* еді (Д.Досжанов, Шығ.).

ҒАҚЫЛ з а т. е с к і к і т. *Ақыл*. Бұл ғадәлет, махаббат, сезім кімде көбірек болса, ол кісі ғалым, сол – *ғ а қ ы л* (Абай, Тол. жин.). Ене ме бұл айтқаным құлағыңа? Бізге айтқан *ғ а қ ы л* ғой деп ұнады ма? Хор болып желге кетсең қайран сөзім, Өкінбе жетпедім деп мұрадына (М.Дулатов, Шығ.). Молдалықтан пайда жоқ, Көкіректен ашылған *Ғ а қ ы л д ы ң* көзі болмаса (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бір Құдайдан тілеймін иман, *ғ а қ ы л*, Ақылсыздан әрбір ісім өтті ғафыл. Ораза ұстап, бес намаз оқығанның, Ол дүниеге барғанда ісі мақұл (Шал ақын, Өлең.).

Ғақыл айтты [болды]. *Ақыл айтты, ақылды болды*. Кей кезде ақыл, көңіл қосылмаған, біраздан ол екеуі жосылмаған. Міндетті ада етуді *ғ а қ ы л а й т с а*, Ғақылға көңіл мойын ұсынбаған (М.Сералин, Танд. шығ.). Жолаушы ат өлтірмес *ғ а қ ы л б о л с а*, Арықта жолда қалмас тақыл болса. Ұрлықпен ұры жігіт мал сіңірмес, Елінде жөнге салар мақұл болса (Шал ақын, Өлең.).

Ғақыл сөз. *Өнеге, тәрбие ретінде айтылатын сөз*. *Ғ а қ ы л с ө з* үгіт етіп айта қалсаң, Қорағаш алып қарсы жүгіреді (Қазына).

ҒАҚЫТ [ар. عقیق] з а т. е с к і к і т. *Қыз бен жігіттің некелік уәдесі*. Патшасына уәзірлер шашу шашып, Той қылып *ғ а қ ы т* неке қылды дейді (Батырлар жыры).

ҒАЛАЙЫССАЛАМ [ар. عليه السلام] з а т. д і н и. «Оның үстіне бейбітшілік орнасын, ол тыныштықта болсын» деген мәнде пайғамбар-

лардың, имамдардың, періштелердің атынан кейін айтылатын құрметті теңеу. Құранда Хауаның «жаратылуы» туралы былай делінген: «Алла сізді бір жаннан (кісіден, яғни Адам *ғ а л а й ы с с а л а м н а н*) жаратты, одан (Адамнан) оның серігін (Хауаны) жаратты (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Осы шаңыраққа Қыдыр *ғ а л а й ы с с а л а м* назар салсын! (О.Сәрсенбаев, Сағым). Пайғамбар *ғ а л а й ы с с а л а м* шарапты істеуші мен әкелушінің күнәсі бірдей деген екен (Мың бір түн). Және пайғамбарымыз саллалаһу *ғ а л а й ы с с а л а м* ауыр заманда бір жылдың бір күн болар ... «бұл бір жылдың күнде намаз нешеу болар» деп сұраған (Абай, Тол. жин.).

ҒАЛАМ [ар. عالم] з а т. 1. **Әлем**. Маған *ғ а л а м д а ғ ы* ең жарық жұлдыздың атын қойғанша, жер жәндігінің атын неге қоймадың екен? (Бөйшешек). Егер мейіріміңіз түсіп, пұрсат берсеңіз, бүкіл *ғ а л а м д ы* жаяу шарлайын (С.Омаров, Дала қызы). Шырқаған әлем жырларын Сен кейде бүкіл *ғ а л а м с ы ң*. Шертетін жүрек сырларын Сен біздің алтын қаламсың (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Әуезовтен алған сабақ санадағы нұр сәулем, Жолдас болам іздеп барып ғылымдағы бір саумен, *Ғ а л а м д а ғ ы* барлық ақын жанын қиған ел үшін, Күн кешеді арманменен жақсылықты аңсаумен (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.). 2. *Шындық дүние, болмыс*. *Ғ а л а м д а* афзал нәрсе болмас мұнан, Бұл қолда болса мәгәр дәулет, химмәт. Ошақтың үш бұтынан тілеуменен, Не уафа дүниеде еткен хәят (М.Дулатов, Шығ.). Түшіген жыр ғып құраған, Қару ғып қолда қаламды. Кеткелі жатыр бір адам, Біздерге тастап *ғ а л а м д ы* (Қ.Мұқашев, Дүбір). Сұқтаныс болған да көбінесе *ғ а л а м н ы ң* ұлылығы, табиғаттың сыры, шеберлігі, сұлулығы, адам ісінің де сұқтанарлық ұлылары, жақсылары, көркемдері сөз болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шетіне ешкім шығып жете алмастай, Дәулетке бақ, дәреже кетті ұласып! Ей, бектер, жан-діліңмен жаһат етсең, *Ғ а л а м н ы ң* қазынасының есігі ашық (О.Шораяқов, Шайыр). 3. *Алуан түрлі формада болатын әрі ұдайы өзгеріп отыратын, кеңістік пен уақыт бойынша шеті де, шегі де жоқ бүкіл дүние*. *Ғ а л а м д ы* зерттеумен тікелей шұғылданатын ғылым – астрономия (ҚҰЭ). Ал барлық ғылым-білімге негізделген ғылым жөніндегі пайымдаулар космологияның мәселесі болып есептеледі. *Ғ а л а м* туралы ұғымның дамуы бірнеше кезеңге бөлінеді (ҚҰЭ). 4. а у ы с. *Адамның ішкі, сыртқы жан дүниесі*. Сыртқы дүние, ішкі жан дүние. Сезіліп тұрған тысқарғы ғаламмен, сезіп тұрған ішкергі *ғ а л а м н ы ң* екі арасы санаға келіп түйіскен жерде жыртылып айырылғысыз болып бірігеді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бар [күллі] ғалам. *Бүкіл әлем, қоршаған дүние, айналасы.* *Бар ғаламға* танытқан Қаныш елін, Қасымда жүр Талғатым – ғарышкерім. Қаны қызу қаламгер Медеу де бар, Сәтбаевтың көркейткен намыс төрін (К.Салықов, Жезкиік). Тіл – Абайды тудырған Білсін деп бізді *бар ғалам*. Тіл – Жамбылды ту қылған Жеткенше жүзге сайраған (К.Салықов, Жезкиік). Көздерін бір ғана жарқ еткізгенін *бар ғаламның* алтынына айырбастамас еді. Көздер – адамның ішкі сыры көрінетін айна екені бекер емес (З.Иманбаев, Дала әңгіме.). *Күллі ғалам* көз еткен, Күн қадірін түн ұғып. Олардағы кезекпен келеді екен тынығып (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

Бұл ғалам. *Осы, фәни дүние.* Мен мақтансам жөнімен мақтанармын, Болашақ дейтін алыс жаққа бардым: *Бұл ғаламнан* табылмас гүл шоқтарын, Жастық дейтін жәзира бақтан алдым! (М.Мақатаев, Шығ.). Қырқа бар Алматының шығысында, Жатыр сонда жақының, туысың да. *Бұл ғаламды* місе етпес қайран жүрек, Қайтіп жатыр аядай қуысында?! (М.Мақатаев, Шығ.). Сол күні шыңырауға төнген жартастың ұшар басында отырып, *бұл ғаламда* әлсіз сәулелері жыпылықтап, аспан төрінде мөлтендеген жұлдыздар ғана бақытты екен ғой деп ойладым (Дөңгеле, күн.).

Ғаламда жоқ. *Дүниеде баламасы жоқ.* Аяз ата болудан жоқ хабарым. Құшақ толы гүл-гүлім – мақтанарым: *Ғаламда жоқ* әр шоғын гүл-гүлімнің, Әрбір ұрпақ өсірген бақтан алдым (М.Мақатаев, Шығ.). Деп сенсем де: бақыт алда, жол алда Адасқандай кейіптемің боранда. Ал ол үшін бұйрабас сол артистен Артық жан *жоқ ғаламда* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қыз өзі ұстаз еді оқығанда, *Ғаламда* ондай жан *жоқ* тоқығанда. Кілемнің лайықты қызыл нұры, Қараса райымен отырғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғаламды аузына қаратты. *Өзінің ақыл, білім, өнері т.б. қасиетімен әлемнің назарын аударды, мойындатты, жеңді.* Жар басындағы жарбиған жапалақ секілді жамандар да, небір *ғаламды аузына қаратқанда* нышпандар да келді, бөрібір – солардың жақсысы да, жаманы да өтті (М.Есламғалиев, Екінші.).

Ғаламды талақ етті. *Бұл дүниеден безініп, түңіліп кетті.* *Талақ етіп* бұл *ғаламды*, Болды мәлім кеткенің, Кінәсі жоқ жас адамды Қатты соққан не еткенің (Абай, Тол. жин.).

Ғалам сыры. *Ғалам кеңістігінің құпиясы, жасырын жақтары.* Идеалистік және материалистік бағыттар, индуизм, буддизм, иудаизм,

христиан, ислам діндері туралы қысқа да нұсқа мағлұматтар, *ғалам сыры* н ұғыну мақсатында пайда болған түрлі ағымдардың жағымды, жағымсыз жақтарын екшеп, пікір түйюі автордың негізгі ойын ұдайы алға шығарып отырады («Қаз. әдеб.»).

Он сегіз мың ғалам. *Діни ұғым бойынша, бүкіл әлемдегі жанды-жансыз, бар дүниенің жиынтығы. Он сегіз мың* бұл *ғаламның* Бар тынысы күнде тұр. Мен сықылды сорлы адамның Ықтияры сенде тұр (Абай, Тол. жин.). Хақ тағала *он сегіз мың ғаламды* өлшеп жаратқан (А.Нұрманов, Құлан.). *Ғаламды он сегіз мың* жаратқан хақ, Көп беріп біреуге мал, біреуге бақ. Біреуді ғалым, біреуді залым еткен, біреуді мұңлы жараттың, біреуді шат (М.Дулатов, Шығ.). Менің аузым дария, *он сегіз мың ғаламда*, кетеді менің ұртыма (Қазына). Зекетті малы халал ізгі сума, Дәулеті көпес, өсімі жүз мың шама. Қайырлы дәулет, ғұмыр берсін Құдай *Ғаламға он сегіз мың* өзі патша (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

Үш ғалам. *Аспан әлемі, жер үсті, жер асты.* Көргенім, қалқам, рас па, Әуелден күдер үзгенім? *Үш ғаламға* сандалдым, Тіл жетер жерді іздедім (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҒАЛАМАТ [ар. علامت] сын. көтер. 1. *Айтып жеткізгісіз, керемет, тым ғажап.* Бұл қауым жұрттың *ғаламат* ерлігінің, үлкен еңбегінің нәтижесі болатын (Б.Тоқтаров, Қырандар.). Сөйтіп, Шолпанда әзірше ашылмаған *ғаламат* қызық сырлар бар (Х.Әбішев, Аспан сыры). Саусақтарым бірімен-бірі матасып қалғандай. Аккордтың топалаңы шығып, астан-кестен дүрліккен бір *ғаламат* үн сапырылысып, құлағымды тұндырды (И.Жақанов, Қайта орал.). 2. *Жан түршігерлік, жойқын, дүлей.* Осы өңірде бұдан екі жыл бұрын жаз ішінде қалың қар жауып, *ғаламат* боран соққан (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Осы бір *ғаламат* қантөгіс соғыстың алғашқы сағатынан ең соңғы күніне дейін талай тар жол, тайғақ кешуді бастан өткізді (Ө.Жолымбетов, Шыңдалу). Жүрегіміз қорқады Жүз басында қауіп бар деген Пайғамбардың шартынан. Түрлі-түрлі *ғаламат* Андысып тұрсақ көңілің Жүз басының артынан (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 3. *Жер-дүниені алатындай күшті.* Шарға от тисе *ғаламат* бомбадай жарылмақшы (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). *Ғаламат* күркіреген дүние түгел шатынап сынғандай. Әуеде қызыл-жасыл от қамшы үйірілді (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Ай ішінде сан жарылысты саусақ бүгіп, санап жүріп, мұндай *ғаламат* күркіреуді Қапшағай өңірінен тұңғыш естуім (М.Қабанбаев,

Кермек дәм). Саған жүзі жадырап, өзіне *ғ а л а м а т* бір күш біткендей баспаққа қонжиды (М.Сүндетов, Балық аула.). **4. Ерекше, елден ерек.** Сол күні Арыстың бойында *ғ а л а м а т* аты шыққан Абылай хан бір қорғанға түсіп, ауырмай-сырқамай 68 жасында опат болған (М.Дулатов, Шығ.). **5. Таңғажайып, таңғаларлық.** Қолындағы аппараттың шындығында да *ғ а л а м а т* қасиеті бар екен (Т.Сұлтанбеков, Лұқпан Хакім). Әншінің *ғ а л а м а т* даусынан басқа тырс еткен дыбыс естілмейді (Қ.Боқаев, Өнерпаз.). Жүріп келем таулардың ортасында, Сан *ғ а л а м а т* үрей тұр шор тасында. Сан салалы сай-жыра қойнына алды, Солай ма екен?! Батырлар, қорқасың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.). **6. Ерекше, сұлу.** Нұрәлі өзіне бір *ғ а л а м а т* былғары пальто сатып алды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Сонда жігіт былай депті: – О, құдірет мекенім, Бұл *ғ а л а м а т* сыйлығыңды қалай өтер екенмін?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Таңғажайып құбылыс.* Ең әуелі айға ұшып барып, *ғ а л а м а т т а р ы н* тексеріп келер едім-ау (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Он төртінші ғасыр тудырған *ғ а л а м а т т а р д ы ң* бірі – Түркістандағы Қожа Ахмед Яссауи ескерткіші. Бірақ өкінішке орай, осы алып ғимараттың оң қанатын сәулеттендіру жұмысы аяқталмай қалған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мүмкін сондай бөле ме, әйтеуір, жан түршігер бір *ғ а л а м а т*, – деді сөзін қайта жалғап (І.Есенберлин, Қаһар). Әлемдегі *ғ а л а м а т* Игілікке арналса, Өнері ортақ азамат Еңбекте ғана арланса Оқу-білім өркеймек, Елге егіп пайдасын. Ел жетіліп, көркеймек, Өнер қанат жайғасын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қанша малдың қанын жүктеп жүріп тап мынадай *ғ а л а м а т т ы* көрмеген Біршек ыр етіп бас салды да, қауып-қауып асай бастады (С.Жүнісов, Ақан сері). // *Қырсық, пәле.* Жібек сонда сөйлейді, Сөйлегенде бүй деді: «Дінсіз жауды кез қылып, Басыма салды *ғ а л а м а т*» (Қыз Жібек). Хақтағала ешқашан пәндәларына бір-бірін өлтіруді парыз етпесе керек! Ендеше, Құдайға, құранға қарсы *ғ а л а м а т т ы* тыю керек (О.Сәрсенбаев, Сағым). // *Бұқаралық сана мен адам сезімінің белгілі бір қалпына тән ұғым.* Адамзат баласы білім қорының жұтан, санасының сәби кезеңінде табиғаттың дүлей күштерін нағыз *ғ а л а м а т* деп есептеген (ҚҰЭ). Рухани өмірдегі *ғ а л а м а т* ұғым белгілі бір нәрсе мен құбылысқа қатысты адам сезімінің тылсым таңданысын білдіреді (ҚҰЭ).

Бір ғаламаты. Бір таңғаларлығы. Бір *ғ а л а м а т ы* – баласын еркелетіп еміренгенде маңдайындағы терең сызықтары жазылып,

бетінен болар-болмас бір қуаныш лебі білініп, әлдеқалай жасарып кеткендей жайраңдап қалады (Ж.Мусин, Туған үй.).

ҒАЛАМАТШЫЛ с ы н. *Қиял-ғажайып.* Ежелден етек алған өсиетшіл рубаяттар мен пернелі одалар, желдірме толғаулар мен *ғ а л а м а т ш ы л* қиссалар уақыт сырын көбіне дәлме-дәл ақтара да бермейтін («Қаз. әдеб.»).

ҒАЛАМДАНУ з а т. ж а ң а. *Жаһандану.* Жаһандану немесе *ғ а л а м д а н у* деген сөздің тарай бастағанына біраз жыл болды. Бұл сөздің мағынасын кейбір саясаткер, социологтер түрліше түсіндіріп, өздерінше бұдан әлденендей жақсылықтың нышанын көргендей сыңай байқатады деген сөз ұлықталмай тереңіземіз теңеспейді («Қаз. әдеб.»).

ҒАЛАМДЫҚ с ы н. к ө т е р. *Әлемдік, жер-жүзілік.* «Ол болашағын жерде тиіп-қашып, үзіп-жұлу арқылы бүкіл *ғ а л а м д ы қ* мәселеге кірісуге бола ма», – деп ойлады Фараби (А.Машанов, Әл-Фараби). Біз *ғ а л а м д ы қ* экономика мен демократиялық мемлекеттер қауымдастығына барынша өскелең дәрежеде интеграцияланып келе жатқан ХХІ ғасырдағы бейбітшіл, өркендеген және егемен Қазақстанның жалпы көрінісіне қол жеткізу мақсатында [...] өз ұстанымымызды мәлімдейміз («Егемен Қазақстан»). Сондықтан пайдалы қазбаларды сақтау және ұтымды пайдалана білу бүгінде *ғ а л а м д ы қ* проблемаға айналып, тау-кен өнеркәсібінің аса маңызды міндеті болып отыр (Т.Қалыбеков, Экология).

Ғаламдық ракета. ә с к. *Жер шеңберінің жартысынан асатын қашықтықты ұшып өте алатын және жер шарының кез келген нүктесіндегі нысананы жоюға қабілетті баллистикалық ракета.* *Ғ а л а м д ы қ р а к е т а н ы* дәл тию мүмкіндігі мол, сонымен бірге нысанаға кез келген қуатты ядролық зарядты апара алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ғаламдық соғыс. *Бүкіл жер шарын қамтитын жалпыға ортақ соғыс.*

ҒАЛАТ з а т. е с к і к і т. *Қалет.* Ат дүр ердің қанаты, Сөзімнің жоқ дүр *ғ а л а т ы*. Малсыз болмас неш қуаты, Саясатлы мәрт жігітке (Үш ғасыр.).

ҒАЛАТСЫЗ с ы н. е с к і к і т. *Мүлтіксіз, қатесіз, қалтқысыз.* Құлаққа тиді қатты мына дабыл, *Ғ а л а т с ы з* ұстаз сөзін етті қабыл. Басылып жүрегіме қыз суреті, Қалмады тал бойымда тағат сабыр (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҒАЛЕМ з а т. с ө й л. *Ғалам.* Ғәмме *ғ а л е м ғ е* белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған (Абай, Шығ.).

ФАЛЕМЕТ с ы н с ө й л. *Фаламат*. [Балықтың] Небір *ғ а л е м е т* і н осында қолдан өсіріп жүр. Қабырға қайысып, арбаға біреуін әрең көтеріп саласың (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.). Дінсіз жауды кез қылып, Басыма салды *ғ а л е м е т*. Басында Жібек атанып, Көпірге қатын болғаным Есіткен жұртқа мәлемет (Батырлар жыры).

ФАЛЖА [ар. *خلوة*] з а т. д і н и. *Өмірді жалғыз өткізу, жұрттан бөлініп оңашалану*. Көне Түркістандағы жерасты жолының мақсатына келсек: ол тек қана дінді уағыздау үшін салынған. Бұл жолдарды «*ғ а л ж а*» деп атаған. «*Ғ а л ж а*» деген араб сөзі. Қазақша – жалғыз отыру, өмірді жалғыз өткізу деген ұғым береді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ФАЛИ [ар. *علي*] с ы н. е с к і к і т. *Жоғары, ұлы, атақты*. Құрметті хан, би, сұлтандары, Қараған бізге мұсылман Александр Павлович Қазретті бекіткен *Ғ а л и* фарман, ұлуғ заң. Халықты бағып тұру үшін «Шаран-Қази» құрылысын! – деді Генс (І.Жансүгіров, Шығ.).

ФАЛИСАН с ы н. ж е р г. *Өнерпаз, сегіз қырлы, бір сырлы*. Әуелгі жігіт арыстан, екінші жігіт данышпан, үшінші жігіт *ғ а л и с а н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Шіркін, сол ұлтарактай жігітті осы өмірімде әлі кездестірген жоқпын. Қазақ айтатын жігіттің жеті түрінің үшіншісі, яғни *ғ а л и с а н* жігіт еді ол (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

ФАЛЛА з а т. ж е р г. *Астық*. Қаптан *ғ а л л а* кеткен соң өңкей етті жеп едік (Е.Құттыбай, Өңгім.).

ФАЛЫМ [ар. *عالم*] з а т. 1. *Оқымысты, ғұлама, білгір адам*. *Ғ а л ы м н ы ң* сөзін тұтпасаң, Жаһилдің жолын ұстасаң, Көретін шырақ шілде жоқ, Қайда барсаң жамандар Аяғын бассаң табылар (Базар жырау, Шығ.). Болмасаң да ұқсап бақ, бір *ғ а л ы м д ы* көрсеніз, «Ондай болмақ қайда деп», Айтпа ғылым сүйсеңіз (Абай, Тол. жин.). Фараби ұлы *ғ а л ы м* болып алып, Қарады жан-жағына көзін салып. Бала күн, туған елі еске түсіп, Отырды елжіреп бір ойға қалып (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). 2. *Ғылымның белгілі бір саласын жетік игерген білімдар адам, маман*. Туберкулез ауруын қоздыратын микробты 1882 жылы Роберт Кох деген неміс *ғ а л ы м ы* ашқан (Ш.Көшербаев, Туберкулез). Жарқанат түрлері мен олардың мал шаруашылығы өніміне тигізетін зияны туралы мәліметтерді көптеген *ғ а л ы м д а р д ы ң* еңбегінен көруге болады (Ғ.Әбішев, Мал. жаракат.).

ФАЛЫМДЫҚ з а т. 1. *Ізденушілік, зерттеушілік*. Ахмет Қуанұлы Жұбанов – өзінің осындай сан салалы дарын-талантымен, музыканттық, композиторлық, *ғ а л ы м д ы қ* асқан зор қабілетімен туған халқының рухани қазы-

насына, оның музыка мәдениетіне баға жетпес үлес қосқан адам (Ж.Исмағұлов, Адам.). Жігіт емес Баймұхамбет зейіні тар, Жел сөзге болған екен аруағы жар. *Ғ а л ы м д ы қ* хәм ақындық бір өзінде, Ғылымнан неше түрлі кітабы бар (М.Сералин, Гүлқашима). *Ғ а л ы м д ы ғы* сонша зор Маррдың табиғатындағы бір кемшілік – быдырлай сөйлеуіне түсінудің қиындығы. Оның өзінен кітаптары әлдеқайда түсінікті (С.Мұқанов, Есею жыл.). 2. *Білімге құштарлық, ізденушілік қабілет*. *Ғ а л ы м д ы қ* білмегенге талас болар, Көңілім қашан менің халас болар (Ғашық-наме). Бұл жалғаннан қыр мен сырын өлшетіп, *Ғ а л ы м д ы қ* пен серілікті көрші етіп, Түнделетті Төрегелді ағамыз, Сегізінші ғаламаттық көрсетіп (К.Салықов, Жезкиік). Жезге айырбас алтынды қылмағанда, Көңілім тумас па еді сол күнде оңнан? *Ғ а л ы м д ы қ т а н* айырылып мақрұм қалып, Арман еттім артынан ақыр соңнан (Ө.Найманбаев, Шығ.). // *Ғалымға тән*. Шоқанның ірі *ғ а л ы м д ы қ* қабілетін сүйсіне тыңдадым (І.Омаров, Шабыт.). Бұл қос томдық бір жағынан С.Мұқановтың тұтас *ғ а л ы м д ы қ* келбетін танытарлық еңбек болмақшы еді («Қаз. әдеб.»).

ФАЛЫМСУ э к с п р. *Ғалымсы етістігінің қимыл атауы*.

ФАЛЫМСЫ= е т. э к с п р. *Ғылым-білімге жеткенсу, ғалым сияқтану, данасыну, білгірсіну*.

ФАЛЫМСЫМАҚ з а т. э к с п р. *Нағыз ғалым емес, ғалым атын жамылушы*. Добролюбов бұл жалған *ғ а л ы м с ы м а қ т а р д ы ң* теріс тұжырымдарын әшкерелейді (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Бағдатта халифа сарайының қаһарына ұшырап, өсекші *ғ а л ы м с ы м а қ т а р м е н* сыйыспағаны, Дарулхикматтың қақпасындағы «Ғалымдардың сиясы – шейіттердің қанындай қадірлі» деген нақылға, өсиетке айналған аталы сөзді айтқан халық өзін «Екінші ұстаз» балағаны есіне түседі (Д.Сапаров, Өткен күн.). Ол Бақытжанды ауылдан қол үзіп кеткен, тек атақ, даңқ қуып жүрген *ғ а л ы м с ы м а қ* санайтын. Қазір ойласа кішік, нәзік жанды жақсы аға сияқты (М.Сүндетов, Қызыл ай).

FAM [ар. *غم*] з а т. е с к і к і т. *Қам (қайғы, мұң)*. [Төлеген]: Тілімді алмай кетті деп, *Ғ а м* көңіл болып жылама! (Батырлар жыры). Бұл не сенің сағысың, *Ғ а м* көлінде ағысың. Қайғырғандай не бар саған, Бүгін тыныш қой басың (XX ғ. қаз. ақын.).

ФАМАЛ з а т. е с к і к і т. *Амал*. Адам нендей *ғ а м а л ғ а* үйір болса, жалықпай жан-тәнімен берілсе, сол ізеттеген өнерді тауып меңгере алады (Е.Ысмайылов, Ақындар). Ондай қайта-қайта айту – нәрсенің өзіне яки *ғ а*

м а л ы н а көбірек назар салғызу үшін істеледі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ғамал қылды [етті]. *Амал жасады, тәсіл қолданды, әрекет етті.* Балықтай мұхиттарда жүзіп жүріп, *Ғ а м а л ғ ы п* пароходпен қайда барды (М.Дулатов, Шығ.). Ұмытпа, ақыретте, дүние қуып, Қанша инсан өлген, туып. Азғана тіршілікте *ғ а м а л қ ы л с а ң*, Кетпеңіз жамандыққа шайып-жуып (Шал ақын, Өлеңд.). Заманның ыңғайынша *ғ а м а л қ ы л ы п*, Зырлаған желмаяға мінеміз бе? (Ғұмар Қараш, Шығ.). *Ғ а м а л е т с е* кім де кім, шыны ождан бойынша, ешбір уақыт ол адам бұйрығынан Алланың, адаспаса керек-ті (Ғұмар Қараш, Шығ.). Жолы деп шарығаттың *ғ а м а л е т с е*, Иншалла, сол уақытта азбас халық (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Әпін жеп, қилап шарғы *ғ а м а л е т к е н*, Нешікте сар қомтықпен кетті он жетім (Қазына).

Ғамал таппады. *Еш нәрсе істей алмады, қолынан келмеді, шара қолданбады.* [Шөже] Мұқтасар сөзім майда тақтасындай, Бұхардың омырауым қақпасындай. Көзіме он жеті ақын түк қылған жоқ, Білем, бұған, сен *ғ а м а л т а п п а с ы ң д ы*-ай (Айтыс).

Ғамалы жоқ. *Амалы жоқ, амалы қалмады.* Жасырын халықтың еткен *ғ а м а л ы ж о қ*, Әркімнің болған халі жариялы (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жүз үйден сайлап қойды ауылнайын, Түзеді бір болысқа сегіз биін. Өзгерткен онша бөтен *ғ а м а л ы ж о қ*, Қазақтың берді өзіне ғадет-күйін (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒАМАЛДА = е. т. е. ескі кіт. *Амалдау, әдіс-тәсіл қолдану.* Ақындықтан шыққан сөзді, яғни көркем ләбезді шығармаларды, үлгілі жұрттар айтылуына қарай үшке бөледі: 1. Әуезеленіп айтылуына қарай; 2. Толғанып айтылуына қарай; 3. *Ғ а м а л д а п* айтылуына қарай (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҒАМКҮН с ы н. е. с. к і т. *Қамқоңіл, қайғылы.* Жасты көз, жылаушы сөз қорып едім, *Ғ а м к ү н* көз сіз тарапқа жауандаған Шығардым мен кітап қып әзіл үшін, Сорлымын арманымды тауыса алмаған (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.). Жылашы, қыз-ау, жылашы, *Ғ а м к ү н* болып, жар-жар-ай. Білдім қараң бағарын, Қарындасым, жар-жар-ай (XX ғ. қаз. ақын.). Тортай сонда сөйледі: Жер мен көкті теңгеріп. Бір жаратқан Құдайсың. Мен бұл жерде сөз айтсам Айналайын, диуана *Ғ а м к ү н* болып жылайсың (Алпамыс).

ҒАНА ш ы л. *Шектеу, кішірейту мәніндегі қана демеулік шылауының дыбыстық варианты.* Өткен шежіре, тарихымыздың тек бөлшектенген көмескі жұрнақтары *ғ а н а* біздің заманымызға жетіп отыр (С.Сейфуллин, Танд.). Шектік (тежеу) демеуліктері - *ғ а н а*

(қана), тек, ақ тіркескен сөздеріне шек қойып тежеу мағынасын үстеу үшін қолданылады (Қаз. грамм.). Кешегі қалың бұлт аспаннан ыдырап, таудың басына *ғ а н а* шөгіпті (С.Мұқанов, Саяхаттар). Барлық аттылар сәл *ғ а н а* томпиып жатқан ескі екі моланы көрді (М.Әуезов, Абай жолы). Бағың өскенше тілеуінді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң – өзің *ғ а н а* тілейсің (Абай, Тол. жин.).

Аз ғана. *Азғана (көп емес, шамалы).* Қайын бардың, Қатын алдың, Енші тиді *а з ғ а н а* (Абай, Тол. жин.). Полициянды артынан қуып жетті, – Не керек? – деп әлгі шал бір күңк етті! – Сенен менің сұрауым тым *а з ғ а н а*, Өзің айтқан жұмысты берші! – депті (Абай, Тол. жин.).

Біраз ғана. *Біршама.* Жуанды қойып, жуасты *б і р а з ғ а н а* шеттеймін. Ояз бардағы қылықты Ояз жоқта етпеймін (Абай, Тол. жин.). Сүйегім жасық, буын бас, *Б і р а з ғ а н а* айлам бар. Айлам құрысын, білемін – Болыстың жолы тар (Абай, Тол. жин.).

Бір ғана. *Жалғыз-ақ.* Сендер *б і р ғ а н а* менің разылығымды іздеп малдарынды, өмірлерінді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым (Абай, Тол. жин.). Ұяламын дегені көңіл үшін, Ұсақ қулық *б і р ғ а н а* өмір үшін: Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ, Жігері жоқ маңызы жеңіл үшін (Абай, Тол. жин.).

Неге ғана. э к с п р. а) *Өкіну, ой екпінін түсіру мағынасында жұмсалатын сөзқолданыс.* Ділданы көшіріп жібермей, неге алдым, *н е г е ғ а н а* Әйгерімді алдым (М.Әуезов, Шығ.). Дауысы қалды құлақта саңқылдаған. Жыры қалды жүректе жаркылдаған, Жыр керек қой, *Н е г е ғ а н а* өлді ақын адам?! (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.). Жолымда *н е г е ғ а н а* сен кезіктің? – (Абайсыз ақ ниеті-ай, жеңге жұртын!). Сен айтқан уәдеңнен тайсаң мейлің. Айтпаған уәдеме мен берікпін (Б.Аманшин, Жайық.). ә) *Неліктен, не себепті, не үшін.* Уақыт аз, бітпеген іс көп дейсіз, Кешке дейін кластан сәл кетпейсіз. Таза ауада серуендеп бір мезгіл, *Н е г е ғ а н а* денсаулықты күтпейсіз? (М.Құрманалин, Аспан.).

ҒАНИ [ар. غني] с ы н. *Бай, ауқатты, күйлі.* Көз жасынан жаралған, Би Фатима Нұртаза, Бақыр мүскін сөбидің, Бек пенен төре, *ғ а н и* - *д ы ң* (Қазына). *Ғ а н и* болсаң мақтанба, Көзінді сал малы азға. Ризық берер бір Құдай, Жарлы болсаң тағы азба (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қыз алмақ, қыз ұзатпақ хақтың жолы, Той етіп, шапан алмақ көптің жолы. Жарасар барға – шүлен, нарға – кілем, Құрысын бұл жаһанда жоқтық жолы. Інісі Дербісәлі құдай ақы Дүнияға *ғ а н и* екен жеткен қолы (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ФАНИБАТ з а т. е с к і к і т. *Ғанибет.* Көрместей ағаңызға жауап сайлап, Еріккен жұрт тіліне ересің бе? Дүйдәр *ғ а н и б а т* әуелі деп еді ғой? (Ақан сері, Шығ.). Уағалейкүмассәлем, Ыбырай аға, Минарбан дидарыңды көрдім жаға. Адамға бір *ғ а н и б а т* дидарласпақ Елу жылда – ел, жүз жылда – қаза жаңа (Құдайберген). Адам ардың түрі ғана емес, ең алдымен жанының сұлулығын көру сондай *ғ а н и б а т* (Араб.-қаз. сөздігі).

ФАНИБЕТ [ар. غنیمه] з а т. **1.** *Рақат күй, бақытты жай.* Қансонарда бүркітші шығады аңға Тастан түлкі табылар аңдығанға. Жақсы ат пен тату жолдас – бір *ғ а н и б е т*, Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға (Абай, Тол. жин.). Кең далада бой жазып, балалық шақты еске түсіру де *ғ а н и б е т* қой (З.Асабаев, Ар соты). Дәм *ғ а н и б е т і* болмаса, дидар *ғ а н и б е т і* бар ғой, – Жәнібек енді Қарлығашқа бұрылды, – қалай, алыс жолдың алдында көңіл күй жақсы ма (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** *Қызық, қуаныш.* Мақсат қарын қампитуда емес, әңгіме шерте отырған да бір *ғ а н и б е т*-ау, – деді Санжар (А.Байтанаев, Жаңбыр.). Құдайдың бұйрығы, әйтеуір жат жұрттыққа жаралған қыз бала үйде отырып қалмайды. Қанипа орынды, дәулетті жерге барса, бөрімізге де *ғ а н и б е т* (С.Омаров, Дала қызы). **3.** *Мәртебе, игілік, олжа.* Таңғажайып ешқандай бұйымтайым жоқ. Сізбен таныс болып, жүз көріскеннің өзі *ғ а н и б е т* емес пе! – дейді Тіней (Қ.Өмірбекұлы, Құсбегі). Төлен-ау, әр әннің, әр күйдің шығу тарихын білу *ғ а н и б е т* қой. Күйді әркім-ақ тартады, әнді де әркімдер-ақ салады (М.Рүстемов, Нартай). Көптен бері арман етіп жүрген көркемөнердің бір *ғ а н и б е т* туындысын жасауыма себеп болған махаббатыма да, Ұлбосынға да мың да бір рақмет (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ФАНИБЕТТІ с ы н. *Жарасты, жақсы.* Азкем үнсіздіктен кейін Шырынкүл жаймен сөз бастады: – Күнде кездесе бермейтін *ғ а н и б е т т і* мәжілісімізді бастасақ қайтеді, бауырларым? (С.Омаров, Өмір.).

ФАНИБЕТШІЛІК з а т. *Жақсылық, жарастылық, ишкіршілік.* [Ақын қыздың] Балғын өлеңдерінен балауса гүл ісі аңқып тұрса ше? Онда тіпті *ғ а н и б е т ш і л і к* қой («Қаз. әдеб.»). Қалжырап келгеніңде, ыстық шаймен жан шақырған да *ғ а н и б е т ш і л і к*-ау, – деп, Сүгірәлі... ыстық шайды аузына апарды (А.Байтанаев, Қайнар.). Елдос өскен сайын, соның болашағын ойлап күн кешу де бір *ғ а н и б е т ш і л і к* болып еді (А.Байтанаев, Қансонар.).

ФАНИМАТ з а т. е с к і к і т. *Ғанибет.* Сөзіңіз, молда Жүсіп, тиісті нақ, Осы жыл гинуардың ақырына шақ. Екпіндеп егеспе бел

берсең-дағы қатарға *ғ а н и м а т*-дүр хал сұрамақ (Кете Жүсіп). Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір *ғ а н и м а т* екен деп ойлаймын (Абай, Тол. жин.).

ФАНИМЕТ з а т. е с к і к і т. *Ғанибет.* Шеге: – Жібекжан, туа бермес сіздей перзент, Бітіпті хор қызындай асқан келбет, Тәуір сыйлап өлең айт жарқын маған, Адамға ол да болса бір *ғ а н и м е т* (Қыз Жібек).

ФАНИПАТ з а т. е с к і к і т. *Дұрыс, оңды.* Соғысты қай тұстан бастау керек екенін Жәнібек баласы Қасыммен кеңеспек болғанда, шешесі Жағанды ала отырғанды *ғ а н и п а т* көрді (І.Есенберлин, Шығ.).

ҒАНОЛ-ХАЯТ з а т. м и ф. *Мифологиялық ұғым бойынша, Каф тауының ар жағындағы қияметке дейін өмір беретін суы бар өмір бұлағы.* Ескендір барлық ғалымдарын жинап, дүниеде көп өмір жасау үшін не шара бар деп сұрақ қояды. Сонда ғалымның біреуі тұрып: «Қаратаудың ар жағында, қараңғылықта *ғ а н о л - х а я т* бұлағы бар, сонан су ішкен адам қияметке дейін өлмейді», – дейді (Абай, Тол. жин.).

ҒАНЫШ з а т. ж а ң а. *Ғұнс.* Жаңа нақыштар тауып, *ғ а н ы ш* пен саз балшықтан әсем керамикалар өндіруде (С.Бизақов, Вариант сөз.).

ҒАПУ [ар. غفو: ғапу ет. *Кешіріңіз, айып етпеңіз, сөкпеңіз деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* – *Ғ а п у е т і ң і з д е р!* Неше күннен бері көз ілікпей жүріп, ұйықтап кетіпшін, – деді күзетші (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ол кітапханашымен сөзін бітірген соң: – *Ғ а п у е т і ң і з*, мен сізді таниғын сияқтымын, – дедім (М.Иманжанов, Адам тур.). О, адамдар, *ғ а п у е т*, шалыс бассам, Кешіріңдер, Менікі пен-дешілік (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ғапу қыл. *Кешір, кешіріммен қара деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* Қамаржан, мен күйемін сенің үшін, Әрине, сен күйесің менің үшін. *Ғ а п у қ ы л*, байқатпайды ғашық оты, Азғана күн әурелен деген ісім (С.Торайғыров, Шығ.). Билігі замананың сауда, сату, Істерін білмегеннің *қ ы л д ы ң ғ а п у*. Дау болса екіталай ерегескен Үгіттеп ерік бермей еттің, тату (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒАПУЛЫҚ з а т. *Кешірім.* Кешіріңіз, учитель. Қателік бізден, *ғ а п у л ы қ* сізден, – деді харан (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Ғапулық сұрады [өтінді]. *Кешірім сұрады, кешіруін қалады.* [Байжігіт] – Жаңсақ сөйлегеніме *ғ а п у л ы қ с ұ р а й м ы н*, қарындасым, жазамды да алдым білем! – деп, күмілжіп қалды (Ғ.Сланов, Шалқар). Ол күнәма *ғ а п у л ы қ с ұ р а н а м*, – деді (Мың бір түн). Ертен одан *ғ а п у л ы қ ө т і н б е к* (Ж.Тілеков, Қай-

нар). Құрметті нағашы, көптен бері хат жаза алмағанымға *ғапылық өтінемін* (Ж.Мусин, Үміт). Тәуба қыл, хаталыққа *ғапы өтін*, Аңдаусыз ашулансаң сөйлеп ақтас. Жеңеше, тату болып төсекке сің, Білгенге біраз сөзім болар жақтас, Жатып тұр ренжусіз төсегіңе, Дұшпанның күлкі болма өсегіңе (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒАПЫЛ [ар. غافل] с ы н е с к і т. **1. Тосын, тез.** Мұны айтып өз жайына кете барды, ешкімге білдірмедім бұл хабарды, Ұяттан өлмейді екен адам *ғапыл*, Қайтейін өттеген-ай, ұрдым санды!.. (Н.Ахметбеков, Амангелді). **2. Өткініш.** *Ғапыл* пенде жүреді Дүниедағы нәжіске Мұны білмей былғанып. Жақсы сөзді жат етіп, Ахиреттік үлестен Жүрмеңіз пенде құр қалып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Басқанша қара бұлттай *ғапыл* ұйқы, Ұйқысыз толғануды ұнатамын (Қ.Бекхожин, Шардара). Сізге менің де айтарым жоқ емес. Дүниедегінің бәрі де *ғапыл*. Жаратылыстан бері қара жер кімді жұтпай келеді (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау). Адам *ғапыл* дүниені дер «менікі», «Менікі» деп жүргеннің бәрі оныкі. Тән қалып, мал да қалып жан кеткенде, Сонда ойла, болады екен не сенікі? (А.Құнанбаев, Шығ. жин.). Ойналық та күлелік, Дүние, шіркін, *ғапыл*-ды (Насихат).

Ғапыл болды. *Қапы қалды, арманда болды, опық жеді.* «Қырық жыл *ғапыл болдым*», — де, Қырықнда келсең Баянға (М.Әлімбаев, Жүрек.). Қазағым, *ғапыл болмаңыз*, Өнерден босқа қалмаңыз (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Көп айтты деп алданып, уағда күтсең, *Ғапыл боп* көп нәрседен бос қаласың, Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең (Абай, Тол. жин.).

Ғапыл жатты. *Шаруасыз, бос, іссіз болды.* Ей, достым, *ғапыл жатпа*, басты көтер, Алданып ақымақтықты қума бекер. Айуан емес, адам боп жаратылдың, Көңіл көзі барларға бұл да жетер (Қаз. ақын. шығ.). Өткен жоқ алдымызда қауіп-қатер, Бұл халық біле тұра *ғапыл жатыр*. Ғапылеттен ояну жоқ, ұялу жоқ, Керуендер өтіп жатыр қатар-қатар, Фибраттар көз алдында көріп жатыр (Бес ғасыр.).

Ғапыл жүрді. *Жайбарақат, босқа, бейқам, алаңсыз өмір сүрді.* Құбыладай төрт жағымыз *жүрсіз ғапыл*, Бұл елдің қорықпайсыз ба тұз-дәмінен... Күн келер жылыңызбен көтеретін, Ұстаған ғамалыңды қолдарыңмен (Ғұмар Қараш, Шығ.).

Ғапыл келді. *Тосын келді, аңдаусызда келді.* Оқ өтпес Амангелді батыр келді, Сойғанмен мал жілігі татыр ма енді? Халық сүйген Қанапия қасында екен, Бейхабар жатқан елге *ғапыл келді* (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Тұрмақты онда мақтап мұнда кем деп, жеңіл-тек сізден екі ақыл келді. Мына сөз аз айтатын жауап еді, ауызға аңдаусыздан *ғапыл келді* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ғапыл кетті. *Қапы кетті, қателесті, мүлті кетті.* Жай жатсаң жаңылмайсың, адаспайсың, Күресте кім *кетпейді ғапыл* інім. Ат қойған аз-көбіне қарамастан, Ақылға біздер жарлы пақыр інім (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ғапыл қалма [қалмай]. *Қапы қалма, қапыда қалма, бос қалма, құр қалма.* Ары бар, ақылы бар ұяты бар Ата-ананың қызынан *ғапыл қалма* (Абай, Тол. жин.). Қалам тарт, *қалма ғапыл*, талаптанып, Шыққанша шын мақсатқа азаптанып. Еріншек, ұйқы жалқау кейін тартар, Жасайды ғылымсыз жас салақтанып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бозбала, *қалма ғапыл* бұл жалғаннан, Жігіттің арманы жоқ сүйгенді алған! (Ақын жырлары). Сәлім де осы сөзді көрді мақұл, Мақсатқа жетпек керек *қалмай ғапыл* (Дастандар). Жиылып түнде келді салып ақыл, Падиша уәзірімен *қалмай ғапыл* (Көрұғлы).

ҒАПЫЛ = е т. *Өкіну.* Арыстандай сүйегі, Тобырлардың буданы Көрді Назым батырды, Өткіздім деп *ғапылды* (Қамбар батыр).

ҒАПЫЛДАН = е т. *Байқамай әдепсіздік жасау.* Бұл жігіт әйелменен бірге қисап, Әйелге жақын келіп *ғапылданды* (Ақан сері, Шығ.).

ҒАПЫЛДЫҚ з а т е с к і т. **1. Ғапылдық.** Бала айтты: — Тәңірім қақса, бенде не етер, Жалған болса, білінер, қор боп кетер. Шын болып, уәдеге бармай қалсақ, *Ғапылдық тана* айырылған ызасы өтер (Абай, Тол. жин.). Бұл пани *ғапылдықпен* өтіп кетсе, Рахмат пен шапағаттан мақрұм қалған. Алтынын сөйлеу керек, жезін айтпай, Қиынды іздеу керек, тезін айтпай (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). **2. Қапы кетушілік, өкініште қалушылық, қателік.** Медет-ай, білместік бір ғана өтсе *ғапылдық* та, көп қайталанса, қасірет екен ғой! (М.Мырзахметов, Медет). Өзің батыр болғанмен Бұл еткенің *ғапылдық* Алдауымен әйелдің Жер — сыбыр болып бір кеттің Шаманды батыр шенедім (Базар жырау, Шығ.). *Ғапылдық* бізге жетті ғой, Қызық дәурен өтті ғой. Ақсарыбас аққуды, Бүркіт іліп кетті ғой (Батырлар жыры). **3. Жайбарақаттық, бейқамдық.** Ойлаймын да өкінемін *ғапылдық* *ғыңа* Жаным сеніп еді жақындығыңа... жастай сөнген жалын жынды Жеткіншек, күнөң ауыр кешем ақындығына (М.Жұмабаев, Шығ.). Хат жазған Әбубөкір *ғапылдық тана*, Жібіткен сөз жазса да ахундыққа. Болса да жүзіміз жат, сөзім барсын, Лайық бұ да болар татулыққа (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒАПЫЛЫҚ з а т с ө й л. **Ғапылдық.** Тексере жайын сұрамай, Тегіне жете сынамай,

Әдемі сөзге алданса, Сан соқтырар *ғ а п ы л ы қ* (Қ.Әбдіқадіров, Батыр).

ҒАПЫЛСЫЗ с ы н. *Қателіксіз, кемшіліксіз.* Дәуір айналған заман-ай! Өлшенген өмір шамалы-ай, Өтерін білмей *ғ а п ы л с ы з*, Осы да өдет жаман-ай (Қазына Қараш, Шығ.).

ҒАПІЛДІК з а т. 1. *Қапы қалушылық, өкініште қалу.* Жігіттер, жамандықты қылмаңыздар. Ханбиінің қылғанын ойлаңыздар. Жамандық өз басыңа келіп қалса, Байқамай *ғ а п і л д і к т е* қалмаңыздар (Батырлар жыры). 2. *Жайбарақаттық, бейқамдық.* Әй, қазақ оқы, таста *ғ а п і л д і г і н*, бұл сөздер айтқан саған жақындығым (Ғұмар Қараш, Шығ.).

ҒАПІЛЕТ [ар. غفلت] з а т. е с к і к і т. *Бейқамдық, ықпалсыздық, ұқыпсыздық, зердесіздік.* Бас бермек адалдыққа мойын бұрмай, Серуендеп, өсек тасып, сейіл құрмай, Дәмді босқа өткізбей *ғ а п і л е т п е н*, Әділдік тапқан жақсы қарап тұрмай (Үш ғасыр.). Тіршілікті босқа өткізбей *ғ а п і л е т п е н* Өлімді ойлау керек осыннан-ақ (Бес ғасыр.). *Ғ а п і л е т* тонын жамылып, Қайда жанжал сағынып, Қарт бурадай шабынып, Қуараңдап тоймайсын (Ә.Төңірбергенов, Шығ.).

ҒАР [ар. غار] з а т. к ө н е. ж е р г. *Үңгір.* Ол кезде «Көкше» дейтін әулие бар Мамыржа жатқан жері бір үлкен *ғ а р ы н* а, сосын жер асты жолына түсетін ауыз еді (Д.Досжанов, Жібек жолы). Осылай жүре берсеңіз алдыңыздан үлкен *ғ а р* кездеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҒАРАБАТ [ар. غربة] з а т. е с к і к і т. 1. *Таңғажайып, оғаштық, ағаттық.* *≈ Ғ а р а б а т қ а* қалу. 2. *Жат ел, алыс жер.* Ит басының қызын алдым да алдым дейді, *Ғ а р а б а т қ а* өле-өлгенше қалдым дейді. Құрметті мекен етсең, уәзірім бол. Тұра тұр, мейман болып жаным дейді (Ғашық-наме).

ҒАРАБИЯТ [ар. غریبات] з а т. е с к і к і т. *Араб тілі, әдебиеті, философиясы.* Абай сіз исламият, *ғ а р а б и я т* жолында сөйлесеңіз, мен еш нәрсе айтпас едім, – деді ол (М.Әуезов, Абай жолы).

ҒАРАП [ар. غراب]: **ғарап болды.** *Апатқа ұшырады, ойраны шықты.* Қол қусырып, бәрібір бәріңді ойран етер көп дұшпаннан бір қасық қанын сұрасын. Әйтпесе, *ғ а р а п б о л а д ы* (О.Сәрсенбаев, Сағым). Аруақ: Өз ризықтарыңды місе тұтпай, арандарың ашылса, зор

төңірінің көріне ұшырап, *ғ а р а п б о л а с ы ң д а р.* Дауыс. Сақтай көр, жасаған (Шағын пьесалар). Сенің қимылыңнан ауа қозғалады да, бәріміз бірдей *ғ а р а п б о л а м ы з* (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҒАРАП² з а т. е с к і к і т. *Араб.* Сондықтан ноғайша оқығандарымыз – ноғай, орысша оқығандарымыз – орыс, ғарапша оқығандарымыз – *ғ а р а п* болып кеткен жоқ (М.Дулатов, Шығ.). *Ғ а р а п т а* бір бай болды дәулеті асқан, Саудасы әр патсамен араласқан. Кұдайдан бір мирасқор бала сұрап, Малының садақаға көбін шашқан (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.). Бұл сөзім өлең емес, бір насихат, жазығы – болмағаны парсы, *ғ а р а п* (Бес ғасыр.). Илияс ұлы Кенана Ғараптан есіп нәсілі Көп жетіпті мұраға. Көп *ғ а р а б т ы ң* ішінде Көп өскен мұнан халық жоқ Есебін оның сұрама (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҒАРАПА [ар. عرفة] з а т. е с к і к і т. д і н и. *Құрбан айт пен ораза айт мейрамының алдындағы күн, арапа.* Оразаның ақырғы түні мен *ғ а р а п а* кешінде жылма-жыл бес парызының біріндей, алжаспай төбе көрсететін Құныс қолды ма, әлде деспінінен жаңылды ма? – деп ойлады ол (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Сол күні қажылар Ғарафат тауына барып, құрбандық шалып, *ғ а р а п а* күнін өткізіп, қажылық ырымын жасайды (С.Мұқанов, Шығ.).

ҒАРАПША ү с т. е с к і к і т. *Арабша.* Және де айтты: кім едің өзің жақсы. Мұсылман нәсіліндей сөзін жақсы. Бұл тілді қайда жүріп үйренгенсіз. *Ғ а р а п ш а* сөйлегенде сөзін жақсы (Ғашық-наме).

ҒАРАСАТ [ар. عرصات] з а т. 1. д і н и. *Діни ұғым бойынша, қайта тірілген адамдардың о дүниеде жиналатын орны.* Алданып қапияда қалмай жырақ, қауіпін зор бола қойсаң *ғ а р а с а т т а н*. Пейіштен басқа қызық ойламайсың секілді мың жасаған әкім ұлықпан (О.Шораяқов, Дастан.). 2. *Сұратыл, сұмдық азап, оқиға т.б.* Басылмапты қалың нөсер аспаннан, Қайысыпты жер *ғ а р а с а т* басқаннан. Алақандай оған одан пана таба алмай, Теңселіпті ағыл-тегіл босқан жан (А.Нысаналин, Көз-айым). Шаяндікі де құр көлгірлік қой деймін, шамалы күн тұз-дәмі ортақ болған серігіне жаны ашып шошудан көрі, не *ғ а р а с а т*, ғапыл оқиға өткенін білуге құмар секілді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Ғарасат майданы [күні]. а) Ғарасат. «Бұл – өзәзілдің күйі, *ғ а р а с а т м а й д а н ы* болғанда, бұл дүниеде гармоньға құлағы үйір болғандар әнге қызыға, өзәзілдің соңына ілесіп барып, дозаққа күмп етіп құлағандарын сезбей де қалады», – деп, әлгі Еңсебай молда бәрімізді қуып жіберді ғой (Қ.Шөкенов, Біздің Илияс). Жігіттер, ораза ұста, намаз оқы, *Ғ а р а с а т м а й д а н ы* бар тергелетін, – деп

молдамыз отыр (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.).
 ә) *Соғыс, қиямет-қайым шақ, ақырзаман.* Бірақ мені ел тонауыңа қоса алмассың. Өйдеп ұшық шығарсаң, *ғ а р а с а т м а й д а н ы н* ашармын осы жерде (А.Нұрманов, Құлан.). Қош енді, бірге жүрген құрдасым-ай! Тар жерде талай жолдас, сырласым-ай! Енді мені көрмессің, разы болған *Ғ а р а с а т м а й д а н ы н ы ң* күні ашылмай (С.Торайғыров, Шығ.). Домбыра күмбірлеп отыр. Домбыра сөйлеп отыр. Кәдімгі *ғ а р а с а т к ү н н е н* хабар алған көнігі үні бар (С.Сматаев, Елім-ай). Сондағы айтары тар заман туды, бүгінгінің адамдары әбден бұзылып болды, әкені тыңдарлық ұл, шешеге иба көрсетерлік қызды таба алмайтын *ғ а р а с а т к ү н і* таянып қалды деп қапаланады (Ы.Дүйсенбаев, Әңгім.).

ҒАРАФ [ар. عرف] з а т. е с к і к і т. *Білім, таным.* Хакимда – ғалым, асылда – бір сөз, бірақ *ғ а р а ф* та басқалар дүр (Абай, Тол. жин.).

ҒАРДАЙ с ы н. к ө н е. *Ғар сияқты, үңгірдей.* Киіздей бір оралу құлақтары, Әрбірі тесігінің бейне *ғ а р д а й* (Ғашықтық дастан.).

ҒАРЗА з а т. е с к і к і т. *Арыз.* Ораз күліп жіберді де: – Құп, ондық Жүнісов, – деп, оң қолын құлаққа апарды. – Сізге *ғ а р з а* беруге бола ма? (Х.Есенжанов, Тар кезен). Өзге дәтің өзінде, өз басым *ғ а р з а* жазбаққа еш риза емен. Жазсаңдар – менсіз, қояр қолым, басар мөрімнің садағасы, – деді де, атының басын бұрып, шетке айналып кетті (Б.Аманшин, Жар мұңы). Халайықтың *ғ а р з а с ы н а* түсінік беріп, жол көрсетіп, өзіме тағаллықты жұмысымды атқаруға сот коллегиясына кетіп бара жатыр едім (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҒАРШЫ з а т. е с к і к і т. *Ғарыш.* Түйдім көктің діттеуін, *ғ а р ш ы д а* періште ұшуын (І.Жансүгіров, Шығ.). Ермегі емессің сен еріккеннің, Оңаша жүр екенсің көріп келдім. Бір ауыз лебізіңе ынтызар боп, *Ғ а р ш ы д а н* қанат қаққан періштеңмін (С.Омаров, Сәулен). Білгірсіп жұртқа жөн сілтер, Дін бұзған кейбір дүмшелер Келгендей кеуді *ғ а р ш ы д а н* (Базар жырау, Шығ.).

ҒАРЫЗ [ар. عرض] з а т. е с к і к і т. **1. Арыз, тілек.** Балаға ата хақы болды парыз, Ал, ата, біз айтармыз сізге *ғ а р ы з* (Қисса-дастандар). Бар ма екен бір Құдайға *ғ а р ы з* жеткен, Рас болса сұм Баянды аяп кеткен. Баян мен Қозыкөні аяғаны, Үш күндік Қозыкеге жан тербеткен (Қозы Көрпеш.). «Сәлемет, амансыз ба, шырағым?» – деп, Қасына кеп отырдым жақын басып. «Айтатын айып етпе, *ғ а р ы з ы м* бар», – Деп айтып танысқан соң жөн сұрасып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қасына барсаң баланың, Садакпенен тартады, Оны неге білмейсің, Жұрттың *ғ а р ы з* қылса да, Орныңнан неге

тұрмайсың (Батырлар жыры). **2. Шағым.** Тұтқындар шулай бастағанда, іс біржола насырға шапқанын аңдаған саудагерлер де тегіс жамырай, сарнап қоя берген. Тегіс Оразмұхамедтің алдына жығылып, *ғ а р ы з* айта бастаған (М.Мағауин, Аласапыран). Ұлыққа *ғ а р ы з* беріп дау қылады, Өзінің қашып барып теңіменен. Мұнан кейін жанжалға кіріседі, Арасында қарымта жүріседі (М.Дулатов, Шығ.).

ҒАРЫЗНАМА [ар.+ир. عرض نامه] з а т. к ө н е. *Арыз, өтініш жазылған қағаздар.* *Ғ а р ы з н а м а* мен өсіет хаттар ғана нысаналы иесін тапқан жоқ (М.Мағауин, Аласапыран).

ҒАРЫҚ: [ар. غرق] *ғарық болды [етті].* е с к і к і т. а) *Кемеге су толып, адамдар суға батты.* Күндерде бір күн теңіз тасып, өзен атқып, аспаннан нөсер құйып, жер жүзін топан қаптапты. Жан-жәндіктің бәрі *ғ а р ы қ б о л ы п* суға батыпты (І.Жансүгіров, Шығ.). Қыздар мұңдық айбырлған өкесінен, жар-жар, Суда *ғ а р ы қ б о л ғ а н д а й* кемесінен, жар-жар. Балапанын қорғаған құдай болып, жар-жар, Оқ тигендей зарланар денесінен, жар-жар (Ақан сері, Шығ.). ә) *ж е р г. Суға кетті, су апатына ұшырады.* Өзен тасып кетіп, көп малы суға *ғ а р ы қ б о л ы п т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Киліксе жартасына әлсіз қайық, Тас-талқан минутында *ғ а р ы қ б о л м а қ* (Қ.Жұмалиев, Қырда.). б) *а у ы с. Құрыды, жойылды, қирады.* Соңғы сөзді айтқанда ол *ғ а р ы қ б о л* бара жатып, қолына тал сабағы іліккендей көзінде бір үміт ұшқыны ойнады (А.Нұрманов, Құлан.). Ол дауылдың қаттырақ соғуын, ескі дүние топан тасқынымен *ғ а р ы қ б о л ы п*, жаңа күннің жай отының жарқылымен жарық болуын армандады (С.Мәуленов, Шыңда.). Ол бір жалын, жаға алсаң жарқ етеді, Жаға алмасаң жоқ болып жалп етеді. Жанса – өмір, жанбаса – қара көмір, Жанса – қарық, жанбаса – *ғ а р ы қ е т е д і* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҒАРЫП з а т. е с к і к і т. **1. Ғарип.** Арман етпе, жас күнің көп, Игілік көр, ерге бар! Бұл заманның қашқыны деп, Мен *ғ а р ы п т ы* есіңе ал! (Абай, Тол. жин.). Өзің ойлашы, дүниеде менен *ғ а р ы п*, менен сорлы жан бар ма? (Ж.Саин, Жол үсті.). Бәріне де түсінем, Бәрін білем, Бірақ білмен өзімнің әлімді мен... Атақтан да қашпайық, даңқтан да, Бірақ Құдай бізді оған жарытқан ба?! Кімдер көмек болады *ғ а р ы п т а р ғ а*, Даңқтылар өкесін танытқанда? (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Кемтарлық, мүгедектік.** Уау, жаным-ау, Көкшағырмысың? Рақымжанбысың? Төрлендер! – деді сар төсек боп сарғайып жатқан *ғ а р ы п* (Д.Әбілев, Арман.). Кеше ғана мына екеуі құлын-тайдай тебісіп, бір велосипедке таласып, ойнап жүр еді – деп ол мұның басынан жалпақ алақаны-

мен тағы сипады. – Бүгін аяқ астынан *ғ а р ы н* боп жатыр (Т.Алшымбаев, Жалбыз.). **3. Пенде.** *Ғ а р ы н қ а* жараса ма осындай жол, Ешкімге ғашық болсаң, залалсыз бол. Қыласың бірде ашу, бірде рақым, Төменсің сен де менен, айтқаным сол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мілеттің кел майданға, Дерті бар, дәрмені жоқ *ғ а р ы н т а р ы*, Оқыған жастарының арқасында Көз ашты, көрші жұрттың халықтары (С.Торайғыров, Шығ.). // *Басқа, бөтен, сұмдық.* Дегендей тентек тағдыр: «тамұқ – жазаң». Төнді кеп басымызға *ғ а р ы н* заман. Білмедік, жер астында бұлк-бүлк қайнап, жатқанын байлық толы алып қазан (Ә.Жәмішев, Төскей). // *Ғажап.* Жасыл бау. Тоғай. Ну орман, Жұлдызды аспан. *Ғ а р ы н* түн (О.Сүлейменов, Атамекен).

Ғарып бас. п о э т. *Қайғы, уайым, ғашықтықтан т.б. азап шеккен жан.* Найзаны тура саламын, Аямай мінін аламын. Енді қайда барамын, Тап орнынды, *ғ а р ы н б а с* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қор болды біз сорлының *ғ а р ы н б а с ы*, Бір адам табылмады арашашы. Сөткесінде бір әкеп берген тамақ, Күріш, нан, құр кара шай берген асы (Батырлар жыры). Ей, достым, ғапыл жатпа, басты көтер, Алдағы ақымақты кума бекер... Қабірге *ғ а р ы н б а с т ы ң* кірмегі хақ, Тіршілік, ажал жетсе, әлі-ақ өтер (Әріп Тәңірбергенов, Ұмытпа). Қайран басым, *ғ а р ы н б а с ы м* қайғыны көп ойлап тарықпасын, тарықпасын (М.Шаханов, Өленд.).

Ғарып қылды. *Қор етті, азапқа салды.* Өлтіріп кездескенді кетер жарып, неше рет набыт болдық оған барып. Ашып жеп ұрлаған азықты да, Жүдеттің жұрт біткенді *қ ы л д ы ғ а р ы н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Осылайша өзімді *ғ а р ы н қ ы н*, мына сарайдың бір жағын бұзып, барлық адамдарымызды жылатып кетті (Қаз. ертег.).

Ғарып мүскін. *Бейшара жан.* Біздей *ғ а р ы н м ү с к і н д і* Қандай болып отыр деп, Неге бір іздеп келмеді (Қыз Жібек).

ҒАРЫП-ҚАСЕР з а т. е с к і к і т. *Мүсәпір, бейшаралар, аш-жалаңаштар.* Ел-жұрты құрмет қылды ханның үйін, *Ғ а р ы н-қ а с е р* жетімге болды тойын. Тайлақ айтқан сөзінен жан шықпайды, Тып-тыныш боп тарады осы жиын... (Қозы Көрпеш.). Ешбір жаман бұзықтық, жанжал шықпай, Жиынның тыныш қылып жөнелтті енді. Ел-жұрты құрмет қылды ханның үйін, *Ғ а р ы н-қ а с е р* жетімге болды тойың (Батырлар жыры).

ҒАРЫП-ҚАСЫР з а т. е с к і к і т. *Ғарып-қасер.* *Ғ а р ы н-қ а с ы р* бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес (Абай, Тол. жин.). Мен

болсам, бір қатынның тамағын тауып бере алмай отырғанымнан емес, *ғ а р ы н-қ а с ы р* мен де де бар (А.Хангелдин, Табыс.).

ҒАРЫПТЫҚ з а т. с ө й л. *Ғариптік.* Ал адам оқымаса, оған ұмытлмаса қараңғылық пен надандықтың шырмауына түседі, *ғ а р ы н т ы қ* халге ұшырайды деп біледі (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Ал, міне, үнсіз-түнсіз *ғ а р ы н т ы қ п е н*, «Күнәкар» жандар келді халық күткен. Ешқайда қарамайды, осы өмірден, Адамдай ақ көңілі қалып біткен (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Қайғы тілеп басына, *Ғ а р ы н т ы қ қ а* қарамай, Қалған бала қасында, Не болды екен қарағай (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

ҒАРЫШ [ар. عرش] з а т. 1. *Аспан кеңістігі.* Дариядан артық ақылың, Төбең биік *ғ а р ы ш т а н*, Қартайғанда бір көріп, Зират етіп қайтуға, Жамбыл келді алыстан (Жамбыл, Шығ.). Замат лашын құс боп замғанан ол бұл кезде Кенжебек көзіне әлі де сағымдай бұлдырап қана елес берген ақ кептерді іліп алды да, қанатының астына қысып *ғ а р ы ш қ а* құлаш сермеді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Көкте – күнмін, көпке нұрым шашамын, Көңілге алсам, қазір *ғ а р ы ш қ а* асамын. Шеті, түбі жоқ теңізбін қаракөк, Ерігемін – толқып, шалқып, тасамын (М.Жұмабаев, Шығ.). Кешірмеймін сол үшін, Кешірмеймін сол үшін... Күллі адами пенделікпен алысқан Қыран ойы тұрақ таппай *ғ а р ы ш т а н* Әйеліне қарап терең күрсіне Мәңгілікке көзін жұмды да-нышпан (М.Шаханов, Ғасырлар). 2. *Ғаламның астрономиялық атауының синонимі.* Кейде *ғ а р ы ш* ұғымына Жер және оның атмосферасы енбей қалады (ҚҰЭ). Ғарыш «жер төңірегіндегі» кеңістікті қамтитын (ондағы нысандарды) жақын *ғ а р ы ш* және жұлдыздар мен галактикалар т.б. кеңістігін қамтитын (ондағы нысандарды қоса) алыс *ғ а р ы ш* болып ажыратылды (ҚҰЭ).

Ғарыш алаңы. ж а ң а. *Ғарыштық кемелерді құрастыруға, сынауға және ұшыруға арналған ғимараттар мен техникалық құралдар орналасқан жер, алаң, ғарышайлақ.* Дүниежүзіндегі аса ірі *ғ а р ы ш алаңдары* Қазақстанда (Байқоңыр) және АҚШ-та (Шығыс сынақ полигоны, Флорида штаты) орналасқан (ҚҰЭ). *Ғ а р ы ш алаң ы ны ң* басты нысандарына: техникалық позиция, старттық және командалық өлшеу кешендері жатады (ҚҰЭ).

Ғарыш кемелері. ж а ң а. *Адамның ғарыш-та ұшуына арналған ғарыштық аппарат.* Кешегі тек жазушы қиялымен ғана көкке ұшып, басқа планеталарды аралаған *ғ а р ы ш к е м е л е р і* бүгін нағыз шындыққа айналды (Қ.Қуатбаев, Жасанды тас.). Жердің жасанды серікте-

рі мен *ғарыш кемелерін* пайдалану таяудағы болашақта Күн жүйесінің, әсіресе Жердің құрылысы мен жаратылысының тегін ашуда жаңа мәліметтер беретінін көрсетіп отыр (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

Ғарыш кеңістігі. ж а ң а. *Ғарыш әлемі, космос.* Жерден тысқары дүниеге – *ғарыш-тар кеңістігіне* самғап кетіп жатқан Отан сұңқарлары – космонавтарды космодромда отырып, қалт жібермей қамқорлығына алатын космос ракеталарының мамандарындай еді осы ғалымдар бұл бейнесінде («Білім және еңбек»).

Ғарыш миңасы. ә с к. *Жарылғыш заттар таситын, әуе серігіне қарсы қару ретінде пайдаланылатын жарылғыш.* *Ғарыш миңасы* қарсылас серігінің орналасуына сәйкес айла жасай отырып, серікті құрту командасы бойынша жарылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Сондықтан *ғарыш миңаларын* жасағанда Күн құбылыстарының әсері мүқият ескеріледі (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Ғарышты игеру. *Ғарыш әлемін зерттеу, ғарыш кемелерін ұшыру.* Диқандар 1954 жылдан бастап құлазып жатқан тыңды игерсе, космонавтар тылсым сырлы *ғарышты* и *гер*е бастады (Ж.Мусин, Қанат.).

ҒАРЫШАЙЛАҚ з а т. ж а ң а. *Ғарыштық қышу аппараттарын құрастыру, дайындау, олардың қышуын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін, инженерлік қондырғылармен және радиотехникалық заттармен жабдықталған кешен, аумақ.*

ҒАРЫШКЕР з а т. *Ғарышқа қышу кезінде ғарыштық техниканы сынақтан өткізетін, әрі оны пайдаланатын, ғарышқа ұшқан адам.* Алғашқы *ғарышкерлер* әскери ұшқыштар мен ұшақ-сынақшылар қатарынан таңдалып алынды (ҚҰЭ). Атқан таңы бақыттың белесіндей, Түні сұлу бұлбұлдар кеңесіндей. Жұлдыздары *ғарышкер* кемесіндей, Туған айы... ғашық қыз елесіндей (К.Салықов, Жезкиік). Заман қайда! Заман әбден түлеген. Падишамын, Мен баяғы құл емен. *Ғарышкерлер* жер бетінде түстеніп, Сосын сонау ғарышында түнген (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мықты болсаң, әрине намыскерсің, Кешкен өмір – бәрі де жарыс дерсің. Байқоңырдан ұшпадым деп өкімбе, Көз ашқалы өзің де *ғарышкерсің* (К.Салықов, Жезкиік).

ҒАРЫШТА = е т. с ө й л. *Қарыштау.* Қазіргі кезде біздің елімізде бұл ауру толығымен жойылды. Оған біздің сәулетті де сәнді тұрмысымыз, советтік медицинаның күннен-күнге *ғарыштап* дамуы бірден-бір себеп (Н.Шоқанов, Микроб.). Жау шошыр бүтіндікті қамдағандай, Ауылын келешектің аңдағандай,

Ғарыштап ұшқан қыран ұясы боп, Бұл күнде көк кемесі самғағандай (Ә.Райымбеков).

ҒАРЫШТАЙ с ы н. *Ғарыш сияқты, ғарышқа ұқсас.* Найзағай тектес шабытпен Сол шайыр бәрін ұратын: *Ғарыштай* шексіз бақыт пен Қайғысы болса бір атым (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.).

ҒАРЫШТАНУ з а т. ғы л. *Бүкіл аспан әлемін немесе оның жекелеген бөліктерін барша астрономиялық деректерді пайдалана отырып зерттейтін физикалық ілім.*

ҒАРЫШТЫҚ с ы н. *Ғарышқа тән, ғарышқа арналған.* ≈ *Ғарыштық* мәселелер.

Ғарыштық аппарат. ж а ң а. Белгілі бір мақсатты орындау үшін ғарышқа ұшырылған әртүрлі техникалық құрылғылардың жалпы аты. *Ғарыштық аппаратты* ғарышқа ұшырауға қажетті жылдамдыққа жеткізу ракета тасығыш арқылы атқарылады (ҚҰЭ). Экипажы бар *ғарыштық аппаратты* герметикалық кабинасында адам өмірін сақтау және оның жұмыс істеуіне қажетті жағдайлар жасалған (ҚҰЭ).

Ғарыштық әлем. *Жер төңірегіндегі кеңістікті, жұлдыздар мен т.б. галактикалар кеңістігін қамтитын ғалам, көк аспан.* Европа, Азия, Америка, яки Шығыс, Батыс деп жұмыр жерді шартты түрде білетініміз болмаса, мынау *ғарыштық әлемді* игеру ғасырында бүкіл планетамыздың біртұтас, бірақ организм екеніне дүниежүзі халықтарының көңіл көзі бірте-бірте жетіп келеді (Қ.Мырзалиев, Таңд. шығ.).

Ғарыштық байланыс. ж а ң а. *Жер стансылары мен ғарыштық аппараттар арқылы ақпарат тарату.* *Ғарыштық байланыс* телеметриялық, телефондық, телеграфтық, фототелеграфтық, телевизиялық т.б. ақпаратты жеткізу, сондай-ақ ғарыштық аппаратты бақылау және оны басқару мақсатында пайдаланылады (ҚҰЭ).

Ғарыштық барлау. *Жердің жасанды серігін жіберу арқылы жүзеге асырылатын барлау.* *Ғарыштық барлау* ең кішкене объектілердің, ұшақтардың, ракеталардың ұшып-шығу позицияларын, су бетіндегі кемелерді суретке түсіре алатын арнаулы фотоаппараттармен жабдықталады (Қаз. тілі термин.). *Ғарыштық барлау* жүргізу мақсатында жердің жасанды серіктерін жіберілген мәліметтерді Жердегі арнаулы қабылдау орталықтары қабылдап отырады (ҚҰЭ).

Ғарыштық биология. *Ғарыш кеңістігіндегі әртүрлі факторлардың тірі ағзаға әсерін зерттейтін биологияның бір саласы.* *Ғарыштық биология* бойынша жүйелі зерттеулер 1957 ж. Байқоңыр жерінен Жердің 2-жасанды серігімен Лайка атты иттің ғарышқа ұшырылуынан

басталды, кейін жануарларды Жерге қайтып әкелетін ғарыштық кемелерде жүргізілді (ҚҰЭ).

Ғарыштық жылдамдық. а с т р. ж а ң а. *Ғарыштық аппараттың орбитаға шығу, ғарыш кеңістігінде қызу сәтінде оның қызу траекториясының түрін анықтайтын жылдамдығының шектік мәні. Ғ а р ы ш т ы қ ж ы л д а м д ы қ т а р* – жасанды денелердің (жерден) бастапқы ұшу жылдамдығы: бірінші – 7,9 км/сек., екіншісі – 11,2 км/сек., үшіншісі – 16,7 км/сек. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ғарыштық қару. ә с к. ж а ң а. *Ядролық қаруларды нысанаға жеткізетін, ғарыштық қызу аппараттарын жоятын, ғарыштық барлау және байланысын жүргізуді басқаратын ғарыштық аппарат. Ғ а р ы ш т ы қ қ а р у* әскери-ғарыштық қару, ғарыштық барлау қаруы, радионавигациялық қару, ғарыштық шабуыл қаруы, ғарыштық қорғаныс қаруы, тексеруші қару болып бөлінеді (ҚҰЭ). Соңғы жылдары АҚШ соғыс мақсаты үшін *ғ а р ы ш т ы қ қ а р у* ретінде Жердің өртүрлі серігі мен ғарыштық кемелерін, оның ішінде ракетамен қаруланған бомбалаушы, ғарыштағы ғарышкерлердің басқаруындағы бомбалаушы кемелерді, лазер сәулесімен жабдықталған арнаулы соғыс радиоэлектрондық жабдығы бар ұшу аппараттарын зерттеуде (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ғарыштық құқық. қ ұ қ ы қ. *Ғарышты зерттеп, пайдалануға қатысы бар мемлекеттердің, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың қарым-қатынасын реттейтін әрі ғарыш кеңістігі мен аспан денелерін пайдалану режимін айқындайтын құқықтық жосындар жиынтығы, халықаралық құқықтың бір саласы. Ғ а р ы ш т ы қ қ ұ қ ы қ т ы ң жосындарын БҰҰ, соның ішінде 1959 ж. Бас Ассамблеяның көмекші органы ретінде құрылған Ғарыш кеңістігін бейбіт мақсатта пайдалану жөніндегі комитет әзірлейді (ҚҰЭ). Сондай-ақ, мемлекеттердің аспан әлемін бірлесе игеру әрекеттерін реттейтін халықаралық ғылыми-техникалық құжаттар да *ғ а р ы ш т ы қ қ ұ қ ы қ т ы ң* негізгі бастауларының бірі саналады (ҚҰЭ).*

Ғарыштық сәулелер. ф и з. *Жер бетіне ғалам кеңістігінен келетін жоғары энергиялы тұрақты бөлшектер ағыны. Қазіргі кезде Интернетті пайдаланушылардың аясы кеңейіп, ол *ғ а р ы ш т ы қ с ә у л е л е р* саласында да қолданылуда («Егемен Қазақстан»). *Ғ а р ы ш т ы қ с ә у л е л е р* – жерге ғарыш кеңістігінен тарайтын жоғары энергия бөлшектерінің изотоптық ағымы (Қаз. тілі термин. Геология).*

Ғарыштық түсірім. т е х. *Жерді, аспан денелерін, ғарыштық құбылыстарды жер атмос-*

*ферасынан тыс орнатылған ғарыш аппараттарынан (Жердің жасанды серігі, ғарыш кемесі) түсіру (фотосурет, теледидар т.б.). Бірінші *ғ а р ы ш т ы қ т ү с і р і м* ракетадан 1945 ж., Жердің жасанды серігінен 1960 ж., ал ғарыш кемесінен 1961 ж. (Ю.А.Гагарин) жасалды (ҚҰЭ). *Ғ а р ы ш т ы қ т ү с і р і м* кезінде жерді белгілі уақыт аралығында қайталап түсіру болады (ҚҰЭ).*

Ғарыштық ұшу аппараттары. т е х. *Жартылай болса да, ғарыш кеңістігінде, яғни тығыз атмосферасының сыртымен қиатын қызу аппараттары (100 км-ден жоғары). Ғ а р ы ш т ы қ қ ы з у а п п а р а т т а р ы* белсенді (қозғалтқыштарымен жұмыс жасайтын) және енжар (тартқышсыз) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҒАРІП [ар. غریب] з а т. 1. *Кәріп, мүсәпір, бейшара.* Ия, Алла, мен *ғ а р і п к е* бергін сабыр, Ғұмырым ғүзірменен болды ауыр. Жиханда саламаттық ғұмыр беріп, Маһшарда ізгілікке қосқың тәуір (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Ғ а р і п н і н*, жылап туған өзімді көр, Шатасқан диуана боп сөзімді көр. Дертіме бұл жалғанда дауа бар ма? Соқыр деп жиренбесең, көзімді көр! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Анасы *ғ а р і п* жылайды, жылайды да толғайды. Қой десе де баласы, Оған сірә болмайды (Қыз Жібек). Сол *ғ а р і п* замандасының да көңілін аулап, Көпей ол үйге жиі кіріп тұрады (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Міне, көнерген, сыры кеткен қақпа. Бұл – Ыбықанның үйі. Каралы, *ғ а р і п* шаңырақ (Д.Досжанов, Тұлпар.). 2. *Бейшара, сорлы, кедей.* «Жаман кісінің маңы – шапағат» деген жетім өскен *ғ а р і п* едім, мүскін едім (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Мендей *ғ а р і п* болса, Мойын салсын, ойласын. Қабыл көрсе сөзімді, кім таныса, сол алсын (Абай, Тол. жин.). 4. *Қиын жағдайға қшыраған, ауыр халдегі адам.* Алланың рақматына созамын қол, Адасқан мен бір *ғ а р і п* таба алмай жол (М.Дулатов, Шығ.). Сарғайып жатқан бір *ғ а р і п* Жіберді жазып батасын. Халыққа шашып жемісін Жасасын «Айқап» жасасын! (М.Дулатов, Шығ.). Әліне *ғ а р і п т е р д і ң* қамқор болған, атағың жетті еліне әрбір жақтың (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан). Қыздың құны бес байтал, Сатылып кетті базарға. Басымнан кешкен уақиға емес пе лайық жазарға? Жаны ашыған шах-базлар Ала жүрсін назарға. Рахимлы пенде *ғ а р і п к е*, Нақақтан ор қазар ма? (М.Дулатов, Шығ.). Біз *ғ а р і п* сол панаңда саялаған, Дұшпандар рақымсыз аямаған. Жіберсең жалғыз тамшы рақматыңнан, Болса да құтылармыз қай арадан (М.Дулатов, Шығ.). // *Каралы, қайғылы.* Ұқшы, ана, сен де! Ақжолдың *ғ а р і п*

анасының күйін ойлаңдаршы. Жапа-жалғыз қалды ғой бір үйде. Кімі бар жұбаныш болар? (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Ғаріп басы. *Сорлы болған адам.* Бағдатта менің атам қылған сауда, Жетім боп *ғаріп басым* қалған дауда (Базар жырау, Шығ.). Бүйтіп жүрсем, Сердеке-ау, *Ғаріп бір басым* не табар, Үйге келсем қатындар Менен де жаман зар қағар! (Шал ақын, Өлеңд.). Қор болды ақырында *ғаріп басым*, Опасыз қатын алып дүние жиып (Базар жырау, Шығ.).

Ғаріп болды. *Аяқ астынан қиын жағдайға душар болды.* «Шіркін, пақыр кедейлер-ай, жерсіз, малсыз күнің қайтіп *ғаріп болмасым*» деп ойлады бұл екеуін көрген бетте-ақ Ерке бай (Ә.Қалмырзаев, Ар). Бір шымшық торға түсті соры қайнап, Барды ма, кім біледі, ажал айдап. Пәлені қана менен қайда деме, *Ғаріп боп*, отыр сорлы көзі жайнап (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ғаріп жүрек. *п о з т. Қайғылы жүрек.* Қайғы мен қанға толды *ғаріп жүрек*, Қатықсыз қара суды қылдық қорек. «Не қажетің бар болса, тіле!» – десе, Тілер ең, үлкен апа, қандай тілек? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғаріп көңіл. *п о з т. Қайғылы көңіл.* Перзен-тім көріп тіріде, *Ғаріп көңілім* толар ма (Мұңлық-Зарлық).

Ғаріп пенде. *п о з т. Бейшара, дәрменсіз адам.* Ахирет – артық, дүния – бөк, Дәрежесін Алланың *Ғаріп пенде* таба алса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Біздей *ғаріп пендеңнің* Ойлап көңілі жетпейді Құдіретіне фәһім етіп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Пайғамбар көшіп дүниеден, Арыстаным кеткен соң, Ислам туы сөгілген. Алладан жәрдем болмаса, *Пенде ғаріп* не қылсын? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҒАРИПСІ= е т. э к с п р. *Мүсәпірсу, жарымжансу.* $\approx$ *Ғаріпсіп* көріну.

ҒАРИПТІК з а т. *Бейшаралық, мүсәпірлік, кемтарлық.* Оның [Дәрменнің] басындағы кір шүберек, *ғаріптік* тің сор құрсауындай сезіледі (М.Әуезов, Абай жолы). Осы үйден мұрны жылып ас ішіп, тізесі жылып ұйқы ұйықтаған емес. Әсіресе түн баласына қарағанда шын жалғыздық, *ғаріптігі* н ұғынады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ер жігіт не көрмейді күн-түн қатса, *Ғаріптік* қиын екен жанға батса (Қисса-дастандар). Баяғы *ғаріптігі* ойдан кетіп, Бір Құдай қартайғанда рақым етіп. Кесел, қырсық арылып бойларынан, Үші беске, бесеуі оңға жетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғаріптікке [күйге] түсті. *Қиыншылыққа ұшырады.* *Ғаріптікке түскенде*, Маған досым келер ме? Есіме алып жоқтасам, Халімді осы білер ме? (Ғашық-наме). Қарт иесін көр-

гесін жануар ыңыранып қоя берді. Оқыста бейнет, *ғаріптік күйге түскенін* айтып шағынғандай (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау.).

ҒАРИПХАНА [ар.+ир. غریبخانه] з а т. **1.** к ө н е. *Кедейлерді, жетім-жесірлерді, жолаушыларды қабылдайтын үй, пана.* $\approx$ *Ғаріпхана* бос болмайды. **2.** к ө н е. *Керуен сарай, жолаушыхана.* $\approx$ *Ғаріпханадан* түстену. **3.** ж а ң а. *Жасы ұлғаюына және еңбек қабілетінен айырылуына байланысты мемлекет қамқорлығына алынған панасыз адамдардың мекені, орны.* *Ғаріпханаға* қалай ғана дәтің барып апардың (Ауызекі).

ҒАРИПШІЛІК з а т. с ө й л. *Ғаріптік.* Өткен жаз жерге шөп шықпай, халық мұқтаждықта қалып, *ғаріпшілікке* тап болды («Айқап»). Бірталай жүре-жүре заман келді, Атқан аңның етін жеп, суын ішті. Күнде мінген күреңкей арықтайды, Басына *ғаріпшілік* енді түсті (Батырлар жыры). «Бәле өш бейнеттіге» баяғыдан, Тұзың сор, еңбегің еш, зая қылған. Жесірге жеңіл боп па базар қамы, Тұтты енді *ғаріпшілік* аяғынан (Ә.Жәмішев, Төскей). Бұл күнде болғандықтан керегі жоқ, Қалай да *ғаріпшілік* көргіл тезін. Наданға оқымаған – бәрібір оң, Сарының сарап біледі алтын, жезін (Қаз. ақын. шығ.).

ҒАСА [ар. عاصا] з а т. д і н и. м и ф. *Асатаяқ* (діни, мифтік ұғымға сәйкес қасиеті бар таяқ). *Ғасаңды* көлім Алла маған берсең, Жүзігін Сүлейменнің қолға кісем; Жасымда жиырмадағы қатар қойып «Ал, таңда» десе мұның қайсын сүйсең (Шәңгерей, Өлеңд.).

ҒАСКЕР з а т. е с к і к і т. *Әскер.* Болмаған шаруа екен, – дейді Беке. – Айтқызу керек бәрібір. Ереуілшілер жайында білетінінің бәрін айтқызу керек. Қанша екен *ғаскері*? (Б.Аманшин, Жар мұңы). Бұл ойын-сауық орны емес, темірдей тәртіп пен *ғаскер* өнеріне үйрететін жер екенін естіген шығарсың, – деді ол (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Оның үстіне, *ғаскерге* арзан һәм көнбіс аттар қазақ жылқысынан шығатынын еске түсірсек, мал шаруасының патшалыққа келтіретұғын пайдасын санап бітірерлік емес (М.Дулатов, Шығ.). Салынды дүния қажет тамам бәрі, Көбейді *ғаскер* болып жарандары. Мешітке қызмет қылып жәрдем берді Бес шүрен Майлыбайдың адамдары (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҒАСЫ [ар. عاصی] с ы н. *Құнәкар, кінәлі.* Тоздырған бірер жейде бұрын туып, Мен едім жасым үлкен отағасы. Арғынның баласынан үлкенмін деп, Боларсың, Шеген інім, Алла *ғасы* (Құлмағамбет). Тәңірі өмірін тұтса да *ғасы*, тұтпаса да *ғасы*, – деп, аңдатқан ол барша құлға (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҒАСЫЛ з а т. е с к і к і т. *Асыл.* Қызы едің Ақтентектің Шұға, Мақпал, Әр жерде сабыр-

лы ерді төңірім сақтар, Көңілі бір-бірімен болса *ғ а с ы л*, Ауылын сұлу қыздың жігіт жақтар (Біржан сал, Өлеңд.). Ханымдар төңірі қостап, асылменен Сырлаған ой ішінде *ғ а с ы л м е н е н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жамандық жақсы болмас көнгенменен, Жақсыға мұрадың *ғ а с ы л* ергенменен (Ақберен). Алғандай еркін тыныс қазақ қызы, Қашанғы ізгі арманы *ғ а с ы л* боп шын (Т.Әбдірахманова, Көгершін.). // *Асылық, артық*. Тәртіпсіз жоқ-бар затты көп оқумен Ғылымның *ғ а с ы л* болмас қуат, күші, Бұл ғылым – бір бөйтерек шектен асқан, Шүлғанған бұтағына ғарсы-күрсі (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Иманы ғасыл болды. *Төбе шашы тік тұрды, иманы тас төбесіне шықты.*

ФАСЫЛЫҚ з а т е с к і к і т. **Асылық.** Өлмесек туар күніміз, Құдайға жетер үніміз, Үзбейік үміт, енеке, *Ғ а с ы л ы қ* болар мұнымыз (Манас). Дағдырдың салғанына разымын, *Ғ а с ы л ы қ*, күпірілік сөз айтып болмас (Ғашықтық дастан.). «*Ғ а с ы л ы қ* сөз айтты» деп Тұрмағамбетті діншіл қауым айыптады (Қаз. әдеб. тарихы).

Ғасылық етті [қылды]. к ө н е. *Асып-тас-ты.* Кешіргей Алла пенденің *ғ а с ы л ы қ* е т-к е н қатесін (Қыз Жібек). *Ғ а с ы л ы қ қ ы л-м а й* сөйлейін, Рақым етелік құдая (Қыз Жібек).

ҒАСЫР [ар. عصر] з а т. **1.** *Жүз жылдық мерзімді қамтитын уақыт өлшемі.* Бәрі жатыр – сырласың, құрдасың да, Құдай-ау, құрту үшін туғасың ба?! Қуанар ем осы бір қу қырқаға Бір-ақ рет оралсам бір *ғ а с ы р* да (М.Мақатаев, Шығ.). Ауылда тұрып, малы мен жері боп тұрып жұмыссызбын дейтіндерге былай айтқым бар: ауыл адамының айлық дегенді естіп-көргеніне жарты *ғ а с ы р* да болған жоқ, сонда осыған дейін ғасырлар бойы қазақ біткен жұмыссыз жүрген бе? («Егемен Қазақстан»). Әлемнен даңқын асыра, Мұхиттың күшін тастыра, Жиханды баққа бастаған, *Ғ а с ы р-д ы ң* түнек пердесін (Т.Жароков, Шығ.). **2.** п о э т. *Өзі өмір сүріп отырған кезең, мерзім.* Адамдай ұлы әкемнің Миынан шықтым, туылдым, *Ғ а с ы р ы м*, өмірге әкелдің, *Ғ а с ы р ы м*, сенің ұлыңмын (М.Мақатаев, Шығ.). Кірпікке кір жуытпай құндақтаған. Мына өмір, мына дәуір қымбат маған. Бұл *ғ а с ы р*, сірә, менің жүрегім-ау, Тынысын қыбыр етпей тындап бағам (М.Мақатаев, Шығ.). Жасыра алман қуанып, ашынуды, Жасыра алман сабырым, ашуымды... Жел уақыт мінгізіп желмаяға, Алып қашып барады *ғ а с ы р ы м* ды (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл *ғ а с ы р* менің жүрек-сағатымдай, Тамырым бірге онымен соғатындай. Амалсыз абайсызда қалғып кетсем, Ғасырым бірге ұйықтап қалатындай

(М.Мақатаев, Шығ.). **3.** п о э т. *Заман.* *Ғ а с ы р ы н а* оң берген, Ерлер аз ба шапағатын ел көрген, Жас шағында-ақ заманының заңғар ойын меңгерген?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ол рас. Ал осы үйде *ғ а с ы р л а р* пернесін сөйлетіп, ұлттық музыка байлығымызды жасауға игі үлес қосқан Оразғазыға да жұрт риза (Б.Асанбаев, Адам сұлу.). *Ғ а с ы р л а р*, дәуірлер мен өтсін мейлі, Сендерді намыс үшін кекшіл дейді! Алысқан Отан үшін ардагерлер, Сендерді өмір мәңгі көпсінбейді! (М.Мақатаев, Шығ.). Мен осынау жасымда Тұлға болам деп едім-ау *Ғ а с ы р ғ а* Үміт те әзір қасымда, Күдік те әзір қасымда Шашымнан да борышым көп басымда (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** т е р м. *Стратиграфияда, яғни тарихи геологияда: жік-қабат деп аталатын тау-жыныс қабаттары жиынтығының түзілу мерзіміне сәйкес келетін уақыт өлшемі.* Бірнеше *ғ а с ы р* қосылып заман құрайды. Геологиялық *ғ а с ы р* мөлшерлік тұрғыдан өзгермелі болғандығын, яғни әрбір жік-қабаттың түзілу мерзімі әртүрлі екендігін ескерген жөн (Қаз. тілі термин. Геология). **5.** *Адамзат тарихын белгілі бір материалдық даму деңгейінің жетістіктеріне (еңбек құралдарының жетілуі және оларды жасау үшін қолданылатын жаңа материал түрлері т.б.) негіздей отырып бөлу, кезең.* Тас *ғ а с ы р ы*, қола ғасыры, темір ғасыры т.б. геологияда – геология ярусты құрайтын тау-кен жыныстары қабатының түзілу уақыты. Бірнеше *ғ а с ы р* дәуірін құрайды (ҚҰЭ).

Алтын ғасыр. п о э т. *Халықтың, елдің жағдайын, тұрмысын, мәдениетін, ғылымын жаңа деңгейге көтерген дәуір.* Күн жүздім, бүгін күлесің Жібек жел желпіп шашынды. Ансаған ата-бабамыз Біз көрдік *ал т ы н ғ а с ы р* ды (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). «Мың өліп, мың тірілген» халқыма асыл, Тәуелсіздік ап берген *ал т ы н ғ а с ы р* – 1991 – туған күнім, хош келдің, 2001 – жарқын ғасыр! (Ш.Әлдибекұлы, Алтын ғасыр).

Жаңа ғасыр. *Қазіргі заман.* Біз – жыл басымыз, туған *ж а ң а ғ а с ы р ғ а* (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). Жаңа ұрпақ келсін мейлі, *ж а ң а ғ а с ы р*, – Ей, Жастық, Жоғалмайсың, жаңарасың. Жаңа жылға бергенде қонақасы, Мені есіңе ал, Жастықтың тамадасы? (М.Мақатаев, Шығ.). Жер бетіне жаңа қазық қададың, Әр таңыңды бақыт нұры санадым. Отанымды шапағатқа малшындыр, *Ж а ң а ғ а с ы р*, құтты болсын қадамың! (К.Салықов, Жезкиік).

Көне ғасыр. *Ертедегі дәуір, көне, бұрынғы заман.* Осындай жақсы ортада, осындай жарқын заманда *к ө н е ғ а с ы р* ды ң көлеңкесі жүргендігіне налимын (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Орта ғасыр. V–XV ғасырлар аралығындағы тарихи дәуір. Орта ғасырларда бұл өсімдік Европада қан тоқтататын дәрі есебінде қолданылған екен, бері келе ұмыт болған (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі). Байқайсың ба, Ардақ, суреттеменің орта ғасыр дәуіріндегі аспан түсінікке үш қайнаса да сорпасы қосылмайды (Т.Шаханов, Жоғалған.).

Сан ғасыр [ғасырлар, ғасырлар бойы]. Бірнеше ғасыр, ұзақ дәуір. Қазақтың Сырды толғар өлеңі көп, сыр десе өлең бұлақ өнеді үдеп. Сан ғасыр серпілмеген сары уайымы, Сапырған дариялардан тереңірек (Б.Аманшин, Жайық.). Рас-ау, Арқа біздің жеріміз де, Арқада ен жайлаған еліміз де. Сайрандап мал айдадық сан ғасырлар Көрінер жанымыздай көзімізге (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Нандықпен сайысқа құлшынған бұлар білімсіз, ғасырлар бойы атадан балаға мұра болып келе жатқан осы надандық деген пәлені жеңуге болмайтынын жақсы біледі (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Мен ғылымның, яғни фәннің, көп ғасырлар бойы адам баласы жиған қазынасына қол артамын деп, сапар шектім (М.Әуезов, Абай жолы).

Тас ғасыры. т а р. Еңбек құрал-жабдықтарын көбінесе тастан жасайтын алғашқы дәуірге сәйкес кезең. Тас ғасырдың тағы адамын орнатып, Тастағандай қолдары бір шебердің. Көңіл шіркін Сұлулыққа тым ынтық, Қарайды оған Қиял көзін жүгіртіп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Кейбір тарихи деректерге қарағанда адам баласы су жаңғағын тас ғасырынан бұрын пайдаланған екен (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

Ширек ғасыр. Ғасырдың төрттен бір бөлігі. Әрі қой бағып, әрі шөп шауып, оны тасып алады дегенге кім сенеді. Осы қойда жүргенімізге ширек ғасыр (А.Смайылов, Тамыз. таңы). Осыдан ширек ғасыр бұрын Сенат алаңында болған оқиғаға да ойысып барып, дала өлкесіне қайта оралды (А.Сатаев, Дала.). Ширек ғасырдай уақыттан бері тұрған нанның сыры оған жақсы мәлім (З.Асабаев, Ар соты).

ҒАСЫРДАЙ ү с т. 1. Бір ғасырға сәйкес, жуық. Мекер гүл алуға кетіп еді, ол қайтып оралғанша достым машинадан бір түсті, бір мінді, сол екі минут оған тап бір ғасырдай көрінді-ау деймін (Б.Аманшин, Жар мұңы). 2. а у ы с. Ұзақ уақыт, үлкен мерзім. Бақыт болса мен үшін ғасырдай күн, Мазмұны жоқ ғұмырға бас ұрмаймын. Сүйсем сүйіп, жек көрсем айтам ашық, Жүрегімнің шындығын жасырмаймын (А.Бақтыгереева, Ақ қанат). Биылғы елудегі көрген жасым, болып тұр берекесі ғасырдай-ақ (Ақын жырлары).

ҒАСЫРЛЫҚ с ы н. Ғасырға тән. Дәл бір осы сағат ғасырлық болып неге қалмаған, мәңгілік неге болмаған (А.Машанов, Әл-Фараби). Даңқ құрап ғасырлық, заманалық, Және жауға шаппадық дараланып. Сен сияқты еліммен бетпе-бет кеп, Қан майданда жатпадық жараланып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ғасырлық тербелістер. ге ол. Теңіз деңгейінің, құрлықтың (эпейрогендік қозғалыстар нәтижесінде), климаттың, көл бетінің, мұздықтар шетінің кезеңдік және ұзақ кезеңдік ауытқулары (Қаз. тілі. термин. Геология).

Сан [көп] ғасырлық. Бірнеше жүз жылдық. Нұрлы жалын, дулығалы құлпытас, Сырты сұлу, жүзі жылы, тұрқы жас. Ата-баба сан ғасырлық рухымен Тәуелсіздік белгісіндей біртұтас (К.Салықов, Жезкиік). Отырар өлкесі өзінше тіршілік-қаракеті, өзінше тарихы бар шежіре кітаппен тең. Оның жер қатпарын қазып қараған сайын сан ғасырлық сыры ашыла береді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Кең далада көшіп жүрген халықтың көп ғасырлық музыка мұралары шашылып кетпеген (І.Омаров, Серпіні).

ҒАСЫРНАМА [ар.+ир. عصرنامه] з а т. Ғасырға тән тарихи деректердің жазба жүйесі.

ҒАСІРЕТ з а т. ескі кіт. **Ғасірет.** Тұр, сілкін қамықпай, Ғасірет шегу жойылды, Малға сату қойылды, Көтер қыздар бойынды! (Қаз. әндері). Күш қылып кетермін деп қызыңды алып, Патшамның қызметіне қоям салып «Ишарат – ақылы барға» дегендей-ақ, Қалайда ғасірет жеп, қалма налып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Күмбірлеп қорлы дала, сорлы дала, Күңіреніп күйін төкті домбырадан. Ғасырлар ғасіретін үйіп-төгіп, Япырмай, мәңгі осылай қалдыра ма? (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

ҒАУ с ы н. ж е р г. **Артық.** Жүріс-тұрысы бағанағы шалдан сәл-ақ ғау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҒАУАМ з а т. ескі кіт. **Қауым.** Беріште Сыдық пен Сұлтеке өтті, Жері жоқ сынағанда кемістеген. Календар, Айтмұхамбет, Себекте Арал, Зікірмен ғауам көңіл тегістеген (Қазына). Бәрінің хикметі бар, бәрінің сезімі бар, біздің ғауам былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһат ләзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз езгүлік деп қаласыз, езгүлікке бола қас етіп ниет етесіз (Абай, Тол. жин.). Бірін сана көздемей, бос орынға оқ атпас Ғауамнан өзін бас көріп, Атағын бояп жоғалтпас (Н.Наушабаев, Шығ.).

ҒАУҒА [ар. غوغاء] з а т. к ө н е. 1. Талас, тартыс, егес, дау-дамай. Қылмады арыстан тәубесіне, Аңдардың тоқтау салмай ғауға-

сына. Өзі еткен әміріне хилаф келіп, Сакина тілеп алды сау басына (М.Дулатов, Шығ.). 2. Мәселе. Жұрттың күнелту *ғауғасы*, тірі болмақ яки өлу мәселесі жайына қаратылып тұр («Айқап»). Есесен орыс патшалары ондай *ғауғасы* қарсы амал қолдануды үйренді, Құдайға шүкір (Б.Аманшин, Жұлдыз). Мәжіліске қарай *ғауғамыз*, құдығымызға қарай қауғамыз (Мақал-мәтел). 3. *У-шу, дау*. Әй, қатын, ерің тұрып қылдың сауда, Ақыры бұл сауданың болар *ғауға*. Керекпей бұ көйлегің тозып қалар Жеткенше келесі жыл бие бауға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ертеңгі сауда – сауда, кешкі сауда – *ғауға* (Мақал-мәтел). **Ғауға толды.** көне. *У-шуға толды*. Барі қызы көркен соң ғашық болды Талашыб кеме ішінде *ғауға толды* (Ә.Ибатов, Құтб. «Хисрау уа Шірін»).

ҒАҮРЕТ зат. діни. *Әурет*. «Бетінен басқа әйелдің бар денесі *ғаурет*» деп, «Саза-йыңды беремін, Жүрмесен еркектен аулақ – деп (С.Мұқанов, Алдабергенов.). Ши шымылдық құрған соң, іш дәретінді алдырып, *Ғауретіңе* суды құйған соң (Қазына). *Ғауреті*н ашқанға мазаланды білем, шалқасынан құлады, қыз құлап еді, аузынан ақ көбік бұрқырап ағып үйдің ішін көбік басып кетті (Қаз. ертег.).

ҒАҮСАР зат. ескі кіт. *Кәусар*. Каналдар көзді үйіріп Қиялды шынға ұшты алып. Арнаға *ғаусар* құйылып, Қайлалар жатыр ұшталып (Н.Сүлейменов, Жолда.).

ҒАҮЫС-ҒАҮС [ар. غوث غياث] зат. діни. көне. *Ғайытерен*. *Жәрдем, медет, көмек*. Адасса жолдан жаңылып, Тура бастап жолға сал! «Жазатайым сүрінсе, *Ғауыс-ғауыс* қырық шілтен, Баһаутдин қолына ал!» (Қыз Жібек).

ҒАФИЛ үст. ескі кіт. *Ғафил*. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, *Ғафил* көп өткізіп отырса керек (Абай, Тол. жин.). *Ғафил* пенде жүреді Дүние үшін жан сатып. Алып кетеді бір күні Келсе өлім қаусатып. Жаның үшін жаһанға Мешіт салың, мал сатып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҒАФИЛДІК зат. ескі кіт. *Салақтық, өкінушілік, опық жеушілік*. Осындай *ғафилдік* көп өткізіп, елеменен кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек (Абай, Тол. жин.). Насихат айтып Шеге ақынның айтқаны: «Өлімге қатты налиды, *Ғафилдікпен* бенделер» (Қыз Жібек). Қанша айтсақ та хан соңы, болмаса жалғыз Жәңгір хан, басқа хандар дүниені *ғафилдікпен* ескермей, өткізгенге ұқсайды (Ғұмар Қараш, Шығ.).

ҒАҒЛӘТ зат. ескі кіт. *Ғағләт*. Ол ғылым құдыретте, ешбір ниһаятсіз ғылымың-

да, *ғағләт* құдыретінде епсіздік және нашарлық жоқ (Абай, Тол. жин.). Бір *ғағләт* бұл басымнан өткен-ді, Ұйқы түпке осы бүгін жеткен-ді. Мұнан басқа еш дұшпаным жоқ еді, Түрікпеннен көр ұғлыбен алып кеткен-ді (Көрұғлы). Атаңыз хабарым бар Ахметжан, Сақтасын Құдай тағала *ғағләтте*н. Дүниядә өзі ғани, есімі заһир, Дүния хабары бар ахиреттен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҒАҒУ мод. ескі кіт. *Ғағу*. *Ғағу*, кетсем сөзді бөліп, Өмір көрді ол, өлім көрді. Көрген жоқ тек өзі өліп, Өзгесінің көбін көрді (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Балдағы бар бір жігітті көрдім де, Қасақана сауал бердім келдім де: «*Ғағу*, жолдас! Көрінбейді бір аяғың, Кешегі өткен сұрапылда бердің бе?» (Қ.Аманжолов, Өленд.).

Ғағу айлады. көне. *Кешірім етті*. *Ғағу айла* ғаділ, ата, Қарсылық өміріне еттім қата, Адамзат жаралғалы талай пенде, Еткізді қапалықпен талай жапа. Сол ғағлдің бірімін Күнәм да зор, Биғасат өміріме құрылды тор (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Ғағу ет [бер]. *Ғағу ет*. Бүркіт сасыңқырай жауап берді: – Жоқ, лейтенант жолдас, сіз *ғағу етіңіз*, мен осы арада қалуым керек (І.Есенберлин, Қатерлі.). Тігірек кетсем, *ғағу ет*, Айыпқа оны бұйырма. Айтылған сөздің бетпе-бет, Шамасы жоқ мұндай жиында (Ғ.Орманов, Танд.). Сондықтан олар енді ел билесін, босқа біз тырысамыз енді несін. Манағы бір ағаттық ісімізге, Жігіттер, *ғағу етсін* ренжімесін (Е.Бердин, Қанды асу).

Ғағу өтінді. *Кешірім сұрады*. Хат сиреп кетсе, көңіліне алып жүрмесін деп алдын ала ескертіп, *ғағу өтініп* отырғаным ғой. Кім білсін, қан майданда қандай боларын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Үй иесі өзін жұмысқа шақырғанын айтып, *ғағу өтінді* де, екеуінің алдына ас қойып, киінген бойда тысқа шығып кетті (Ә.Әлішев, Батыр.). Алдыңызда тағы да басымды иіп, рақметімді айтамын. Сіздің ұлы мархабатыңыздан шын жүректен *ғағу өтінемін* (Қ.Салғарин, Үбедей).

ҒАҒҮР [ар. غفور] сы н. діни. *Кешіруші, кешірім қылушы (құдайдың бір аты, теңеуі)*. Түзікті бейіске шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп... тұрады екен. Осының бәрі Құдай тағаланың ғайыпсыз, мінсіз, *ғағұр* рахимдығына, әділдігіне лайық келе ме? (Абай, Тол. жин.).

ҒАҒЫЛ үст. ескі кіт. 1. *Ғағыл*. Бір Құдайдан тілеймін иман, ғағыл, Ақылсыздан әрбір ісім өтті *ғағыл*. Ораза ұстап, бес намаз оқығаннан, Ол дүниеге барғанда ісі мақұл (Шал ақын, Өленд.). Екі адамның көңілі жа-

қын болса, Көңілі жақындықпен тату болса, Бұлар құда болады жақын жүріп, Соңынан өкінер іс *ғ а ф ы л* болса (М.Дулатов, Шығ.).

2. Жайбарақат. Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып, Халық тентек, жалғыз өзім мақұл болып. Қайғы мен хәл мүшкілін білдіргенім, Ұйқыда жұрт жатқан соң *ғ а ф ы л* болып (М.Дулатов, Шығ.). Жау мен жұттан енді Құдай сақтасын, Касекенді қас масқара таптасын. Көрі-жасың енді *ғ а ф ы л* жатпасын, Аш көзінді, болма баяу, алашым! (М.Дулатов, Шығ.).

3. Аңқау, аңқаулық. Реніш-қуаныштың ақыр соңы, Әр адам аңғармайды *ғ а ф ы л* салы Бір қатынның байы өліп тұл қалады, Көреді ағайыны жақын соны (М.Дулатов, Шығ.). Рұқсат бер енді маған, батырларым, Дос болған жан аяспас жақындарым. Мен кештім, сіздер де кеш, қатем болса, Бар шығар байқамаған *ғ а ф ы л д а р ы м* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ғафыл жұрт. п о э т. *Жайбарақат, аңқау жұрт.* Бар ма екен біздей *ғ а ф ы л ж ұ р т*, Атырафқа көз салсақ Көзі іскенше ұйқыға, келе жатқан тоя алмай (М.Дулатов, Шығ.). Хайласыз *ғ а ф ы л ж ұ р т т ы ң* қайраты жоқ, Өнерлі ел ас ішпей-ақ қарыны тоқ (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ғафыл қалды. *Бос қалды, құр қалды.* Мал жиып, қазақ-ноғай сауда қылып, Өнерден *ғ а ф ы л қ а л ы п* неғылып тұр? (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒАШӘРӘН з а т е с к і к і т. *Он, ондық.* Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние емес еді, *ғ а ш ә р ә н* – мүбәшәрадан қазрет Ғосман, Ғабдурахман бин Ғауф уа Сағид бин Әбудқас үшеуі де үлкен байлар еді (Абай, Тол. жин.).

ҒАШЫҚ [ар. عاشق] з а т. **1.** *Бірін-бірі сүйетін, ынтық, ынтызар адамдар.* Айдар: Е, Еңлік пен Кебекті, екі *ғ а ш ы қ т ы*, параға салып ат құйрығына байлатып өлтірген сол (Кеңгірбай) емес пе еді? (М.Әуезов, Абай). [Алдар] Бақытсызға қуанышпын, жетім-жесірге панамын, *ғ а ш ы қ т а р ғ а* саямын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жаным, *ғ а ш ы қ* асылым ең, Жар есігін бермедің. Сорға біткен ғашығымсың, Неге тым кеш сермедің (Абай, Тол. жин.). *Ғ а ш ы қ т а р* ұзақ уақытқа азық болар жан шарбатын ішісіп, таң ата бір-бірімен қол алысып, қош-қош айтысты (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

2. а у ы з. *Бір нәрсеге (табиғатқа, жырға, өнерге, өмірге т.б.) құмарлық, ынтық болушылық, ынтызарлық, сүйіспеншілік.* Жыр – ақынның *ғ а ш ы ғ ы*, жыр – ақынның қосағы. Соған ғана шашылып, соны ғана ол тосады (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Ең бастысы, оның әрбір лекция-концертінен кейін өнерге *ғ а ш ы қ* қ, күйге іңкәр болған тұтас бір қауымды ұшыратасыз (Жасыл белес). Маған қымбат нұр

таңым, Мен өмірге *ғ а ш ы қ п ы н*. Көре ертен ұрпағым, Келер күнге асықпын (Ш.Мұхамеджанов, Арқа сүйер.). Табиғатқа *ғ а ш ы қ* болып, алаңсыз қуанған жас жігіттің көзқарасы әсерлі еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Поэзия... *Ғ а ш ы ғ ы м* қасыма алған, Білер бізді... Түсінер басы бар жан... Жер үстінен бастаймын әңгімені, Жер үстінің шындығын жасыра алман (М.Мақатаев, Шығ.). Боз далам, күрең далам, жасыл далам, Кісі емес саған келіп бас ұрмаған. Құныға құшырым бір қанбай қойды-ау, Қалай ғана құшармын *ғ а ш ы қ*-далам? (М.Мақатаев, Шығ.).

Ғашық болды. *Ынтықты, құмартты, сүйіп қалды.* Шынында, бай қызы есігіндегі жалшысына *ғ а ш ы қ б о л с а*, бұған күдіретті әке ғана қарсы, өйткені ол жалшыны қызына тең көрмейді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Көрдің де гөзелінді *б о л д ы ң ғ а ш ы қ*, Тәуекел қылдың хаққа алып қашып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *Б о л ы п т ы* Қайыс *ғ а ш ы қ* балаңызға, Көз көрмей өтірікке нанамыз ба? Жасында көріспесе жылаушы еді, Ойлаңыз соны салып санаңызға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кекілі бар қараса, ашып бөркін, *Ғ а ш ы қ б о л д ы* көрді де қыздың көркін Жақындасып қасына келді-дағы жігіт қызға сөйлесті елеп еркін (М.Байзақов, Өлеңд.).

Ғашық жар. *Шын сүйген, сүйіп қосылған адам.* Шын *ғ а ш ы қ ж а р* болса, Неге өлдім деп налымас. Онда екеуі кез келсе, Бірін-бірі танымас (Абай, Тол. жин.). Алма: – Сенің өзеуреген *ғ а ш ы қ ж а р ы ң*, өзегіме өрт салып кеткен жоқ па? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ер Төстігім келгенде, Не болмаса өлгенде, Бошала деп ем, қызыл нар, Бір хабары боларда. Ботала деп ем, қызыл нар, Бүгін хабар болар ма? *Ғ а ш ы қ ж а р ы м* кездесіп, Қайғылы көңілім толар ма? Жеті жылдай жоғалған Боздағым келген болар ма? (К.Әзірбаев, Шығ.). Қаратаудың басынан түсер сағым, Сағынғанда қайда едің, *ғ а ш ы қ ж а р ы м*? Туған айдай секілді сүйген сәулем, Сенің сұлу болғаның деуші ем бағым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кетпейтін естен *ғ а ш ы қ ж а р*! Айта алмай жүрген сөзім бар; Талай жерде оқталдым Айтуға көріп ұят-ар (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Ғашық жүрек. п о э т. *Ынтызар жүрек.* *Ғ а ш ы қ ж ү р е к* берген екен қол ұшын, Қуанышқа толсын қойны-қонышын. Күйдің екен, Сүйдің екен сұлуды, Суға да түс, Отқа да түс сол үшін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ғашық көзбен қарады. *Сүйсініп, ынтығыт, қызығыт қарады.* Күсекең өнер сарайына, оның иелеріне *ғ а ш ы қ кө з б е н қ а р а й д ы* (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Ғашық оты. п о э т. *Ынтызар, қызу сезім.* Қайда жүр, тірі жүр ме, не қылып жүр, Ішімді

ғ а ш ы қ о т ы жандырып тұр. Болсаң да сен де мендей күнге ғашық Нұрымен жарқырайсың, жанбайсың құр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Гүл жайнаған жас жүрегім балдырған, Еркіндікпен ойға есін алдырған. Дамыл бермей, ұйқы бермей ұзақ түн Сонда оны *ғ а ш ы қ о т ы* жандырған (Б.Күлеев, Өлең.). Он сегізге жасым толғанда, Көрдім сені жасыл орманда. Көрдім де сені есімнен тандым, *Ғ а ш ы қ о т ы н а* өртеніп жандым (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Шалындым махаббаттың жалынына, Сөндіріп *ғ а ш ы қ о т ы н* баса алмады, Жолыңа жаным құрбан болсын дегем, Жетпесе мақсатыма, бітсін халім (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғашықтардың [ғашықтық] пірі. п о э т. *Ғашықтарды желеп-жебеуші әулие.* О, Махаббат! Сен әлі тірі ме едің?! Тірі ме едің... Мен де енді тірілемін! Ақ періште, алдыға жүгінемін, ... Қолдай ғөр, *ғ а ш ы қ т а р д ы ң п і р і*, мені?! (М.Мақатаев, Шығ.). Сиындым *п і р л е р і н е ғ а ш ы қ т а р д ы ң*, Далада қалмасам ед ат жарамай (Базар жырау, Шығ.). Қыз Мақпал сен де «молда», мен де «молда», *П і р л е р і ғ а ш ы қ т а р д ы ң* өзің қолда (Базар жырау, Шығ.).

Ғашық тілі. п о э т. *Сүйіспеншілік сезім.* Махаббаттың мадақтап ашық күнін, Күйлеріне түсірді *ғ а ш ы қ т і л і н*. Ғасырларды шығарды сахнаға, Ұмыттырып араның қашықтығын (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Сипап өтсе Ыстықкөлдiң самалы, Сырласпауға таусылғандай амалы Ашық бояу, *ғ а ш ы қ т і л м е н* сөйлейді. Гүлден дыбыс, гүлден әуен тамады (К.Салықов, Жезкиік).

Жеті ғашық. *Ғашықтар туралы белгілі жеті қиссадағы кейіпкерлер.* Осы айтқан *ж е т і ғ а ш ы қ* бұрынғы өткен, Кейінгі бенделерге үлгі шашып. Алаштан мені тандап анық сүйсең, Қажыма арадағы сөзге жасып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қос [екі] ғашық. *Бір-біріне ынтызар екі жан.* Онда барсам естілмейді татулықтың сазды үні Тентектер көп таяқ ала жүгіреді баз бірі. Бір шаңырақ кезікті де әйнегінен бақ күлген *Қ о с ғ а ш ы қ т ы ң* жүрегінен жайлы мекен таптым мен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Айырылды осылай деп *е к і ғ а ш ы қ*, Сөздері біреуінен біреуі асып. Жігіт те қызға риза болғаннан соң, Қыздың да көңілі кетті судай тасып (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Е к і ғ а ш ы қ* сұхбаттасып, айтысып серт, Жүрмекке тұрды мырза, түзеп бетті (Базар жырау, Шығ.).

Сырттан ғашық болды. *Көрмей тұрып ұнатты, сүйіп қалды, сыртынан өзіне білдірмей ұнатты.* Оқыған терең сырлы романдардан,

Қайғыға түседі екен жүрек тасып. Онегинді су-ретінен жақсы көріп, Татьяна *б о л а д ы* екен *с ы р т т а н ғ а ш ы қ* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Шын ғашық. *Шынымен, қалтқысыз сүю.* *Ш ы н ғ а ш ы қ* болса, қазір қайда жүр, мынау бақшаның қоршауын тасалап, терезе алдына неге келмейді деп Айдарды кінәлайды (С.Елубаев, Білте шам.).

ҒАШЫҚЛЫҚ з а т. е с к і к і т. **Ғашықтық.** *Ғ а ш ы қ л ы қ* – бір ыстық күн желі тымық, Басына түскен жанның көңілі сынық. Қаратпас бай-жарлының шамасына, Адамды желіктірсе жігітшілік (М.Дулатов, Шығ.). Бадиғұл-Сейфулмәлік тең жолыққан Қажыма Баһрам мен Күләндамдай. Бозжігіт Әнүз үшін жанды қиған Сарғайдым *ғ а ш ы қ л ы қ т а н* зағыфырандай (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҒАШЫҚ-МАҒШУҚ [ар. عاشق معشوق] з а т. е с к і к і т. *Ғашықтық, сүйіспеншілік, махаббат ұғымдарының жалпы атауы.* Ол *ғ а ш ы қ м а ғ ш у қ т ы ң* қордасы болған Мысырдан Сәйфіл-Мәліктің хикаясын көп іздеді (Мың бір түн).

ҒАШЫҚ-МАШЫҚ з а т. с ө й л. *Ғашық сезім, махаббат, сүю-сүю ұғымдарын ойыншық, құр босқа далбаса көріп, бағаламағанда айтылатын сөзқолданыс.* Бекеш күйіп-пісіп. – *Ғ а ш ы қ м а ш ы қ* дейсің бе, ...жай өлең ғой, – дейді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҒАШЫҚТАЙ с ы н. *Ғашық тәрізді, ғашық сияқты.* Жастан жаны *ғ а ш ы қ т а й* Аялап гүл бүршігін, Алақанмен асықпай Сүртеді шаң, кірпігін (С.Мәуленов, Шалқар). Іңкөр қылған талайларды *ғ а ш ы қ т а й*, Қоймас, сірә, бойда қанды тасытпай, Қалған емес керілген бұл кербез сал Не қуантпай, не көңілді жасытпай (Қ.Жұмағалиев, Перзент.). Бұрынғы өткен *ғ а ш ы қ т а й*, ақылды болсаң керекті. Бөтен жарға қайрылмай, нәпсіңді тыйсаң керек-ті! Біздің үшін әр жерде Жаныңды қисаң керек-ті! (Ғашық-наме). Жаңа ғана туған ай – асықпайтын Асықпайтын – маужырап *ғ а ш ы қ т а й* түн. Бір-бір аппақ арманды құшаққа алып Бірте-бірте арамыз қашықтайтын (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ҒАШЫҚТАЙЫН с ы н. ф о л ь к. **Ғашықтай.** Сол себепті мен саған *Ғ а ш ы қ т а й ы н* құмартам, Жүрегімнен жанымнан Жыр жазамын сыр айтам (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Ендеше, тез өбем деп асықпайын, Ерке өскен еркін жанды шошытпайын, Мұратқа ебін тауып жетсем болды, Еститін ертегіде *ғ а ш ы қ т а й ы н* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҒАШЫҚТАН = е т. *Ғашықтық күйге түсу.* Бойына *ғ а ш ы қ т а н ғ а н* халі кетіп, Жөнелді достысынан одан өтіп. Бір кітап, екі қылыш олжасы бар, Сарайға соныменен келді жетіп

(Ә.Найманбаев, Шығ.). Патша сұрап білді қыздың жайын, Секілді ләкін лағыл Қорлығайын. Өлсем де осы қызды бір көрсем деп, Әмірге *ғ а ш ы қ т а н ы п* кірді уайым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҒАШЫҚТЫҚ з а т. 1. *Қыз бен жігіттің, әйел мен ер адамның бір-біріне асықтық, сүйіспеншілік, ынтызарлық, құмарлық сезімін білдіретін ұғым.* Бұл жайдың бәрінен хабарсыз Сара: «Жан тербеп, ой толқытпай ән бола ма» деп басталатын өзінің Біржанға деген *ғ а ш ы қ т ы ғ ы н* «Ғауһар қыз» әнімен берді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). *Ғ а ш ы қ т ы қ* Зәһираға келіп түсті, Еркектен әйел дерті болар күшті. Таң атқанша көзінен бір кетпейді, Жас жүрекке түсірді мұндай істі (Қаз. ақын. шығ.). Құлпыра зия бойың сұлу бір жас, *Ғ а ш ы қ т ы қ* әуресінен боламын мас. Данышпан ақылын артық жаратылған, Керекті адамзатқа сіз бір асыл тас (Ақан сері). Ой-нас жағын көркейтіп сырламасақ, қызыққа қызықтырып қырамасақ, Жату, тұру, құшақтау...-ды айтып, Күлкісін *ғ а ш ы қ т ы қ т ы ң* жырамасақ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

2. д і н и. *Ислам дінінде, әсіресе сопылық дүниетанымда пенденің өзінің жаратушысына деген шексіз ынтықтығын білдіретін ұғым.* Қожа Ахмет Иасауидың дүниетанымы *ғ а ш ы қ т ы қ қ а* арналған, ол өзіне және әлемді Жаратушы құдірет иесіне ғашық (ҚҰӘ). Ал *ғ а ш ы қ т ы қ* болса адамның Алласына, яғни жаратушысына деген рухани сезім, ол келе-келе қыз бен жігіт арасында рухани тұтастыққа қатысты қолданыла бастаған, тек осы мәнде ғана ғашықтық пен махаббаттың сәйкес келу сәттері бар (ҚҰӘ).

Ғашықтық дастандар. ә д е б. *Ғашықтық туралы шығыстың белгілі лирикалық жырлары.* Мұндағы Жүсіпбек дейтін кісі қазақ арасына кең тараған Шығыстың *ғ а ш ы қ т ы қ д а с т а н д а р ы н* қайта жазып, кезінде Қазан шаһарында баспаға бастырып шығарған Жүсіпбек Шайхулисламұлы Айтқожин («Қаз. әдеб.»).

Ғашықтық дерті. п о э т. *Ғашықтық сезімінен азапқа түсу.* Бір-бірін сосын қайтып көре алмапты, *Ғ а ш ы қ т ы қ дертке* Мақпал төзе алмапты (Базар жырау, Шығ.). *Д е р т і н е н ғ а ш ы қ т ы қ т ы ң* ауру болып, Сүрекке Мақпал қайтып келе алмапты (Базар жырау, Шығ.). Қаракөз, қайда сенің ыстық күнің? Дүниеде *ғ а ш ы қ т ы қ т ы ң дерті* қиын. Кешегі жиырма бестің базарында Болушы еді қалқам, аулы күнде жиын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғашықтық мехнаты. *Ғашықтықтың азабы, бейнеті.* Ләйлінің мен атасам құрметті атын, Көңіліме қатты бекіт махаббатын. Жол-

дасым – бейнет болсын, жауым – рақат, Көп тартқыз *ғ а ш ы қ т ы қ т ы ң м е х н а т ы н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ғашықтық оты. п о э т. *Сүйіспеншілік, махаббат жалыны, ынтызарлық күй.* *О т ы н а ғ а ш ы қ т ы қ т ы ң* бұл да күйіп, Екеуін тағдыр кезек жыластырды. Қан қызып, жаны сүйіп ғашық болса, Адамға ғашықтықты мирас қылды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғашықтық сезім. *Ынтық көңіл.* Ол *ғ а ш ы қ т ы қ сезімді* өлтіруге болғанмен, қызғаныш өртін сөндіру мүмкін еместігін мойындады (С.Балғабаев, Шөл).

Ғашықтық сөздері. *Ынтызар көңілін білдіретін, махаббат туралы, ынтызарлық туралы сөздер.* Юсуф сүресін *ғ а ш ы қ т ы қ с ө з д е р і* бар деп, бір кезде Құраннан алғызып тастаған (М.Токжігітов, Құран тур.).

Ғашықтық хикая. *Ынтызарлықтары, сүйіспеншіліктері ел ішіне тараған оқиға, ғашықтықтары туралы ел аузындағы әңгіме.* Самал – көркем жігіт, Жамал – сұлу қыз; бұл екеуінің *ғ а ш ы қ т ы қ х и к а я л а р ы* Ләйлі-Мәжнүн жырындай, ел ішіне аңыз боп тараған (З.Қабдолов, Жалын).

ҒАШЫРАТ [ар. عشرة] з а т. е с к і к і т. *Ойын-той, қызық, қызойнақ.* Ақ некесін кидырып, Қылды бір енді *ғ а ш ы р а т т ы*, Қыз бен жігіт қосылса, Белгілі ғой бұл әдет. Екеуі қылды сымбатты (Батырлар жыры).

ҒАЯН с ы н. е с к і к і т. *Аян.* Аллаға халықтың ісі болар *ғ а я н*, Тоймаған топырақ жалап құрт пен шаян. Қатыны Сарыбайдың қыз тауыпты, Қойысты оның атын сұлу Баян (Қозы Көрпеш.). Айып етпе, үгіт айтты деп, жаным бізді, Шағри сөздерімді еттім баян. Бейнелеп әр сөзіне сөз қайтардым, алдында жауаптардың болсын *ғ а я н* (М.Сералин, Гүлхашима).

ҒАЯР с ы н. е с к і к і т. *Аяр.* Ақтар *ғ а я р* жау, рақымсыз жау дейді екен ол әкеме, – деді Асан ажары бұзылыққырап, ата жауымыз олар, қанаушылардың қамытын біздің мойнымызға қайта кигізбек (Т.Нұртазин, Үлкен жолда). Еліңе барғаныңша босатпағын, өзі *ғ а я р*, есіркеп сөз қатпаған. Әстә айтқан сөзінің шындығы жоқ, үйір қылып қасына жолатпаған (Ғашық-наме). Біздерді алдап келер дүние *ғ а я р*, Сөйтіп жүріп адамға уын жаяр. Қолыңды жарты сағат босатпайды, Бірін тапсаң, тұрады бірі даяр (Шал ақын, Өлең.).

ҒАЯРЛАН = е. т. е с к і к і т. *Аярлану.* Гүлзипа әйелге тән жігілікпен дереу есін жиып, *ғ а я р л а н а* күліп жіберді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Тісің шыққан баласың ғой – Сақыш көзін күлімдетіп, *ғ а я р л а н а* күлді. – Ағаң болса жоқ. Бәрін де өзің алдай тұр деп, әлдеқашан айттым саған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҒАЯРЛАНУ *Ғаярлан етістігінің қимыл атауы.*

ҒАЯРСЫН = ет. ескі кіт. *Аярсу*. Болған соң бұзық қиял, қызық көзі, Түзелсін атаусыз боп не ғып өзі? Әлі де ренжітіп көрейін деп, Ал мынау *ғ а я р с ы н ы п* айтқан сөзі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҒАЯРСЫНУ *Ғаярсын етістігінің қимыл атауы.*

ҒАЯТ [ар. غایت] с ы н. ескі кіт. *Тамаша, ғажап*. Қазақша өзі *ғ а я т* шежіре екен, болмаған заманында ондай затты (Ә.Найманбаев, Өлеңд.). Халіңіз не себептен болды хараб? Би *ғ а я т* жүзің, көркем ғажап екен (Қисса-дас-тан.). // *Қатты, өте*. Мәлік һәм одан *ғ а я т* (қатты) қорқа еді (А.Ибатов, Қутб. «Хусрау уа Шірін»).

ҒӘЗЗАТ з а т. к ө н е. *Құрмет, қадір, мәртебе*. Арманус жеті күндей тойын жасап, Сый-құрмет меймандарға етті *ғ ә з з а т*. Алты патша жиналып кеңес шешті, Әрі-бері сөйлесіп гүрілдеді (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҒӘЗИЗ з а т. ескі кіт. *Ғазиз*. Файда жоқ іс өткен соң бармақ шайнап, Алып қал осындайда бар қажетің. Алмасаң айтқан тілді, *ғ ә з и з л е р і м*. Күн болар өкінішпен зарланатын (М.Дулатов, Шығ.).

Ғәзиз бас. *Ғазиз бас*. Қожасып «мал бердім» деп жаман шіркін, Жайы бар, байқап тұрсаң таң болғандай. Бишара өздігінен жол таба алмай, *Ғ ә з и з б а с* әуреленіп даң болғандай (М.Дулатов, Шығ.).

ҒӘЗИЗӘ [ар. عزیزة] з а т. ескі кіт. *Құп*. Жетпейтін төстігіне көп жамандар. Ол күнде әлдеқандай таң болғандай. Сатылып кейбір қыздар кете барар, Бағасы *ғ ә з и з ә н і ң* мал болғандай (М.Дулатов, Шығ.).

ҒӘЙІШ [ар. عیش] з а т. ескі кіт. *Ойын-сауық, рақат өмір, тамаша*. Көрсетті неше түрлі ойын-сауық, Бұл қыздар еш бөндеден қылмас қауіп. *Ғ ә й і ш* қып ішіп-жесіп шекер-шәрбат, Отырды бір-бірінен ләззат тауып (Ғашық-наме). Шаһзада жетті он екі жастарына, әртүрлі хиял түсті бастарына. Ойынды *ғ ә й і ш*, ғашарат енді салды, Сағитті бірге алып қастарына (Ғашық-наме).

ҒӘЛТЕК [ир. غلتك] з а т. ескі кіт. **1.** *Шығыр, су тартатын дөңгелек, айналмалы білік.* **2.** *Оқтау.* ≈ *Ғ ә л т е к п е н* жазу.

ҒӘРІП с ы н. с ө й л. *Ғарип*. Айналып толған өсірген, Ақ сүтін беріп кешірген, Тастайтын есінен Сағындым *ғ ә р і п* анамды (С.Сейфуллин, Өлеңд.). // *Мүгедек, бейшара, сорлы, кедей, мүсәтір адам*. Үйіне қайтып келеді, *Ғ ә р і п т е р д і* жияды, Әр кісіге бір алтын, Құдая қылып береді (Батырлар жыры).

ҒЕЖЕК [ир. غچك] з а т. м у з. *Иран халқының музыкалық аспабы. Ғ е ж е к* – түрі де, ойналуы

да қазақтың қобызына ұқсас құрал (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ҒИБАДАТ [ар. عبادت] з а т. ді н и. **1.** *Құдайға құлшылық, дінге бойсұнушылық. Ғ и б а д а т* бізден болса да, тәуыпқ сізден білмейім, Рақметті патшамсың, кешіре гөр күнәйім! Өзің пендем демесең, пайдаға аспас құр уайым (А.Байтұрсынов, Шығ.). Діни істер тек *ғ и б а д а т п е н* ғана шектелмеуі керек. Бұл ретте діни исламның ғылыми сипатын көтеру қажет деп есептейміз («Егемен Қазақстан»). Қараңғы қабірде жатпақ қиын, Таңла мақшар болады ұлы жиын. Намаз, ораза, *ғ и б а д а т* бек пайдалы, Алладан тілек қылып, күнде сиын (Шал ақын, Өлеңд.). *Ғ и б а д а т ы ң* бұлай тұрсын, қызулау кезінде Құдайды боқтап жіберемін деп Орман ақсақалдың таяғы мұның шекесін жарған болатын (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Сиынатын, ұстанатын ереже, үлгі*. Артылған заман болды аттан есек, Залымның *ғ и б а д а т ы* – ұрлық, өсек (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әуелі иманды түзетпей жатып, қалған *ғ и б а д а т* не болады (Абай, Тол. жин.).

Ғибадат етті [қылды]. ді н и. а) *Құдайға құлшылық етті, сиынды*. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, Таласып келіп, ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, өзің білесің дүниеде еш нәрсе менсіз кәмәлатқа жетпейді, әуелі, ғылым, өзіңді білуге, ерінбей, жалықпай ізденіп, үйреніп орнына келтірмек – менің ісім, Құдайға лайықты *ғ и б а д а т қ ы л ы п*, ерінбей, жалықпай орнына келтірмек те – менің ісім (Абай, Тол. жин.). Болғанын былай білген соң Жолға мойнын салмақ-түр. *Ғ и б а д а т қ ы л ы п* күн-түні Хақтан үлес алмақ-түр (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жігіттер, *ғ и б а д а т қ ы л*, маған нансаң, намаз оқы, Алланы ойыңа алсаң, Қырық жыл қашқан ажалдан Қорқыт та өлген, Түбінде сөз сенікі, өлмей қалсаң (Шал ақын, Өлеңд.). Біреу – құр, біреулердің олжасы көп, Пайдадан әһлі шайтан үміт үзді. Зая қып көп жыл *қ ы л ғ а н ғ и б а д а т ы н*, Албытып күпірлігі пиғылын бұзды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл сөзім бір насихат қарындасқа, Түп-түгел үлкен-кіші, көрі-жасқа. Жеткенше басың жерге *ғ и б а д а т қ ы л*, Сұрақ жоқ айтатұғын мұнан басқа (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). ә) *Киелі, рухы биік болған адамдардың моласына, гибадат орындарына барып, түнеп, Құдайға жалбарынып, тілегін айтты*. Темір осы сапарында... жолындағы Ясы қаласына түседі. Ахмет Ясауидің моласына *ғ и б а д а т е т е д і* (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Рим патшаларының басын қосатын, жылына бір келетін мейрамымыз болатын. Онда барлық патшалар

бір шіркеуге жиналып, жеті күн *ғ и б а д а т е т е д і* (Мың бір түн).

Гибадат орны. д і н и. *Құдайға құлшылық ететін жер.* Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қаж ешбір *Ғ и б а д а т о р н ы н а* бармайды (Абай, Тол. жин.). Аңыз бойынша Құсайы деген араб Мұхаммедтен көп бұрын, қарасұр тастардан қиюластырып, бір жағына жоғарыда айтылған «қасиетті» қара тасты келтіріп, *ғ и б а д а т о р н ы н* қалаған (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

ГИБАДАТТЫ с ы н. *Шексіз қадірлі, аса құрметті.* Илан, мені баяғыдай мен десен, Соны тыңдап, сағат сайын мен де өсем. *Ғ и б а д а т т ы* түрмен менің тақауда Түн жарымда түгесетін медресем (Х.Ергалиев, Таңд. шығ.).

ГИБАДАТТЫҚ з а т. д і н и. *Құдайға жалбарынушылық, сиынушылық рәсімдері.* Қаланың ортасындағы кішірек шіркеуде *ғ и б а д а т т ы қ* жүріп жатыр (С.Мұқанов, Менің мект.). Айғаным өмірінің соңғы төрт-бес жылында сопылыққа бой ұрып алған еді. Түркілік оқуға еркін, тағат *ғ и б а д а т т ы қ* сауаты толық Айғаным... Жайнамаз үстінен түспейтін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ГИБАДАТХАНА [ар. +пар. عبادت خانه] з а т. д і н и. *Құдайға құлшылық ететін үй, діни рәсімдер мен парыздар атқарылатын ғимараттардың жалпы атауы, мешіт.* Қалада *ғ и б а д а т х а н а* көп. Көше бойларында ана жерде де, мына жерде де оңашалау тұрған ғибадат үйі (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Шақпақ жер құрсағы – жартастан ойып *ғ и б а д а т х а н а* салу керек дегенде бәрі бір ауыздан мақұлдады (С.Санбаев, Аруана). Осы ойға бекінген Төлептің көңілге медеу тұтқаны мына зәулім *ғ и б а д а т х а н а* с ы н а төңірегінде тарыдай шашылып жатқан көне қала (К.Сейдаханов, Түркістан.). Имек шатырлы жатаған жаппалар, қабырғасына әлем-жәлем өрнек салынған *ғ и б а д а т х а н а* л а р жыланның ініндей бұрма-бұрма тар көшелер, қуырылған жуа мен жүн-жүннің ісі бұрқырап мұрныңды жарып тұратын құжынаған көп қабаттар қалаға қытайы сипат береді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ГИБАРА [ар. عباره] з а т. е с к і к і т. *Араб тілінде жазылған, діни әдебиеттердің мәтініндегі сөздің айтылу, оқылу ережесі.* Білмесе де алхамның *ғ и б а р а* с ы н, Жемтік көрсе, молдамын деп тістей қату (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

ГИБАТ з а т. е с к і к і т. *Кіріптар, Құдайдың құлы.* Кімде-кім жақсы, жаман әлбад қылып жүрсе, оны *ғ и б а т т а н* тиюға аузымыз бармайды (Абай, Тол. жин.).

ГИБРАТ [ар. عبرت] з а т. 1. *Үлгі-өнегелік, тәлім-тәрбиелік мәні бар* сөз. Бұл сөзде ақыл

да бар, *ғ и б р а т* та бар. Өзіңе екіншіде пайда болар. Ақылменен ойласаң, тоқтау қылып. Сүйкімді менен артық жан табылар (Абай, Тол. жин.). Келіп қалған көңілге бұл бір сезім, Келген сөзді бөгерлік жоқ мінезім; *Ғ и б р а т* айтар сәуегей болмасаң да, Құрбы-құрдас оқы да, ойла өзің (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Таусылмайтын алғандай, Сөздері түсіп қалғандай. Бұл *ғ и б р а т қ а* баға бер, Сізге назар салғандай (Қазына). 2. *Үлгі, өнеге, сабақ.* Бұл сөзден *ғ и б р а т* сол адамзатқа Тегін қыл жақсылықты, пұлға сатпа, Бұлақтай кез келгенге даяр болып, Міндетсіз біліміңді тарат халыққа (М.Дулатов, Шығ.). Бұларды айту бізден, істеу сізден, Мүбәда іні болса, үлгі аларлық, *Ғ и б р а т* дүниеден алар болса, Көрінеу түр кісіге сөз ұғарлық (М.Дулатов, Шығ.). Жазайын сізге *ғ и б р а т* қарасаңыз, Жайылған тамам жұртқа тамашамыз (Бес ғасыр.). Ай, мұсылмандар, жарандар! Сөзіме құлақ салыңыз. Жақсыдан *ғ и б р а т* алыңыз. Харам болар, жарандар, Зекетсіз жиған малыңыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

Гибрат алды. *Үлгі етті, өнеге тұтты, тәлім алды.* Ақылдың өсіп-өніп зораймағы – көрген, білген нәрседен *ғ и б р а т а л ғ а н*. Естіп, біліп, көз көріп, ойға салмақ Өткен істен адамзат бір үлгі алмақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Ғ и б р а т а л ы н* ақынның бұл хатынан, Қайғыңды азайт көкіректен атылған. Тар жолдарда жолдас болған жолдасым, Кішілік айттым Зылиханың да атынан (М.Жұмабаев, Шығ.). Жігіттер, мұнан *ғ и б р а т а л м а й* болмас Әуелі бірлік керек болсақ жолдас. Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей, Істеген ынтымақсыз ісің оңбас (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен көрдім сынық қанат көбелекті, О да білер өмірді іздемек-ті. Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп, Одан *ғ и б р а т а л а р* жан бір бөлек-ті (Абай, Тол. жин.).

Гибрат бар. *Үлгі, өнегесі, көңілге толарлық пайдасы бар.* Алғанға бұл кеңесте *ғ и б р а т б а р*, Маймылша іс ететін көп надандар. Пайдалы затты орнына жұмсай алмай, Сөгетін пайдасыз деп жоқ па адамдар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Гибрат берді. *Үлгі-өнеге көрсетті.* Пенде-мін деп жүр мәз болып, дүниежүзі кең еді, өскен жігіт мұрат боп, кімге *ғ и б р а т б е р е д і* (М.Дулатов, Шығ.).

Гибрат беру. *Тәлім-тәрбие беру.* Бөрідей жортып жүріп олардың біріне иман салу, біріне *ғ и б р а т б е р у* екіталай іс,...– деп, Жолмұқан арбаға секіріп мінді де, атының делбесін қақты (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Гибрат [ғибратты] болды. *Өнеге болды, сабақ болды.* Жігітті ол күзет бастығына әке-

ліп, бастық мұны Махмут сұлтанға жөнелтіпті. Таңертең сұлтан халықты жинаңдар да, өзгелерге *ғ и б р а т б о л с ы н*, жігіттің басын алыңдар деп жарлық беріпті (Ә.Ахметов, Былғары.). Осымен тамам болды ер Шеризат, Сөзім айтпақ сіздерге болды мұрат. Айтқанға – алғыс, жазғанға – ырыс, көптен – дұға, Естіген, жазғандарға *б о л с ы н ғ и б р а т* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Фибрат көрді [тұтты]. *Үлгі етті, өнеге санады.* Әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын *ғ и б р а т к ө р і н* күл (Абай, Тол. жин.). Оқушылар, міне, жауынгер аталары мен ағаларының ерлік жолын осылай зерттейді, осылайша *ғ и б р а т т ы т а д ы* («Қазақст. мұғ.»).

Фибрат қылды. *Үлгі-өнеге берді.* Дүниеден мың жасасақ кетер күні, Болмаймыз шай ішкендей әбден қанып. Баршаңыз өлмей тұрып *ғ и б р а т қ ы л*, Болғанда тумак – сүннәт, өлім – анық! (Қабан жырау, Алтын қазық). Дүниенің ешкімге опа болмайтынын Атаң Адам, Хауа анадан *ғ и б р а т қ ы л*. Жазылды бір фибрат кейінгіге, Сөз түбі терең, ғажап дария біл (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Фибрат сөз. *Нақыл, үлгі-өнеге айтатын сөз.* Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты, Соңында Шәмсіжиһан атаныпты. Мағынасы: «бұл дүниенің күні» деген Жетіліп, бізге *ғ и б р а т с ө з* қалыпты (Абай, Мәсғұт).

Фибрат тыңдаған. *Үлгі-өнеге алған, көңіліне тоқыған.* Төзе алмай әрбір тұстан сөз қозғадым, Жыр толғап, тыңдағанға беріп нұсқа. *Ғ и б р а т т ы ң д а ғ а н ғ а* бар-ды мағына Болса да бойы шағын, сөзі қысқа (Қазына).

ФИБРАТЛАН= е. т. ескі кіт. **Фибраттан.** Ол дұға Қазинасы күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рақмет тілеп бітіресіз. Жә, бұл сөзден не *ғ и б р а т л а н д ы қ*?! (Абай, Тол. жин.).

ФИБРАТЛАНУ ескі кіт. **Фибраттану.** Екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде *ғ и б р а т л а н у* керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғыну керек (Абай, Тол. жин.).

ФИБРАТЛАНУШЫ з. а. т. ескі кіт. **Фибраттанушы.** Мұны ізерлеп тәфаккару фи әла иллаһи деген хадиске бинаән бұл сүнғати құдадан ізерлеп, құмар болып, *ғ и б р а т л а н у ш ы л а р ғ а* тью жоқ (Абай, Тол. жин.).

ФИБРАТЛЫ с. н. ескі кіт. **Фибратты.** Ұлы ақын аударған Пушкин, Лермонтов, Крыловтардың *ғ и б р а т л ы* шығармаларының төл туындымыздай халқымыздың көкейіне қонып, зердесіне ұялауы аударма өнерінің құдірет-күшін танытар болар! (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Мақал-мәтелде философқа тән

теңіздей терең ой да, Абай мен Пушкиндердің аузынан ғана шығарлық мәлдір поэзия да, А.С.Макаренко секілді ұлы ұстаздар ғана табатын *ғ и б р а т л ы* өнеге де бар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ФИБРАТНАМА [ар.+ир. عبرتنامه] з. а. т. *Нұсқа боларлық, есте сақтауға икемді, бейнелі түрде айтылған ақыл сөздер, даналық пікірлер жиынтығы.* Бір күні балғындармен баққа кірді, Оқыды *ғ и б р а т н а м а* – жатқа жырды. Бір күні өткен ғасыр тірілді де, Аузымен ақсақалдың ақтарылды (М.Әлімбаев, Бал-дәурен.).

ФИБРАТСЫЗ с. н. *Үлгісіз, өнегесіз.* Абайсыз әрекет, *ғ и б р а т с ы з* мақсатты сыйпайы ишаратпен жеткізген жөн (З.Жұмағалиев, Шығ.).

ФИБРАТСЫЗДЫҚ з. а. т. *Үлгісіздік, өнегесіздік.*

ФИБРАТТАН= е. т. *Үлгі ету, өнеге тұту.* Бұлардың көбі әншейін жәһил түгіл жәһил-лар кібік талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір нысапқа қайтсын һәм *ғ и б р а т т а н с ы н* (Абай, Тол. жин.).

ФИБРАТТАНУ *Фибраттан етістігінің қимыл атауы.*

ФИБРАТТАНУШЫ з. а. т. *Үлгі-өнеге алушы.* ≈ *Ғ и б р а т т а н у ш ы* жандар.

ФИБРАТТЫ с. н. *Үлгілі, өнегелі, тәлім-тәрбиелік мәнді.* Көркем әдебиет – халықтың жақсылы-жаманды тұрмысынан жазылған *ғ и б р а т т ы* хикая (С.Сейфуллин, Шығ.). «Манап» драмасын тәржіме қылушы мырза һәм оны басушы «Айқап» журналы, жақсы жағына қарамай, тек қазақ жайынан жазылған нәрсе болғанға атына қызықты ма, болмаса шынымен қазақ әдебиетіне өрнек боларлық, нағыз қазақ тұрмысынан алынған *ғ и б р а т т ы* оқиға деп түсінді ме, бізге әуелі осы арасын айырауға керек (М.Дулатов, Шығ.). Ата қайратты болса, бала *ғ и б р а т т ы* болар (Мақалнама). Атақты адамдар жөнінде жазылған деректі очерктер, естеліктер, көркем шығармаларды оқу қаншама қызықты да *ғ и б р а т т ы* еңбек екенін жастарымыздың ескергені ғанибет (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.).

Фибратты болу. *Өнегелі болу.* Жазушы бұл очеркінде де өзінің жақсы дәстүрінен айнымай оқушыға тартымды әрі *ғ и б р а т т ы б о л у* үшін Курган қаласының арғы-бергі тарихынан мәлімет береді (У.Есқожин, Сәбит Мұқанов.).

ФИБРАТТЫҚ с. н. *Өнегелік.* Маздақ атқарған санаулы істің үлкен *ғ и б р а т т ы қ* мәні бар (Р.Бердібаев, Шығ.).

ФИБРАТТЫЛЫҚ з. а. т. *Өнегелілік.* Бір *ғ и б р а т т ы л ы ғ ы* сол – М.Әуезов сөздің шеберлігі төңірегінде көсіле сөйлеп, белгілі сөз орамдарын мысалға келтіру үстінде пікір нақтылығын танытады (М.Серғалиев, Өнеге).

ГИБРАТШЫЛ с ы н. *Үлгі-өнеге тұтарлық, өсиетшіл*. Халықты жақсыға ұмтылдырып, жаманнан жирендіру мақсатында жазған ой-шыл, *ғ и б р а т ш ы л* шығармалары ақын творчествосынан күрделі орынға ие (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Өтекең (Өтебай Тұрманжанов) жасаған шыншыл, *ғ и б р а т ш ы л* шығармалар бір қауымның емес, сан қауымның қажетіне жарайтын, шебер ұсталықтан, халықтың жарқын болашағына, асыл мұраттардың жүзеге асатындығына, тіліміздің күдіретті, қасиетті тәрбие құралы екендігіне зор сенімнен туған (Р.Бердібаев, Дәстүр.).

ГИБРАТШЫЛДЫҚ з а т. *Өнегелік*. Абайдың поэзиясындағы мазмұн байлығы, ойшылдық, *ғ и б р а т ш ы л д ы қ*, өсиетшілдік сарындар, – дейді кітап авторы, – шығыстың классикалық әдебиетін еске алғызады (Ә.Жәмішев, Парасат).

ГИДЖӘК [ир. غزک] з а т. е с к і к і т. *Өзбек халқының қобыз үнді музыкалық аспабы*. Оның үстіне ол өнді жақсы сатын, *ғ и д ж ә к т і* жақсы тартатын [...] (Айбек). Олардың ішінде өзбектің халық аспаптар оркестрі және уд, *ғ и д ж ә к*, дутар, чанг, рубаб сияқты аспаптардан құрылған ансамбльдері бар (Б.Сарыбаев//«Лен.жас»).

ГИЗЗАТ [ар. عزة] з а т. е с к і к і т. *Қадір-құрмет, абырой, ізет*. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, *ғ и з з а т*, құрмет таппақ секілді ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды (Абай, Тол. жин.). Біріңізді бірің *ғ и з з а т*, құрмет етіс, Тұғандай бейне қорқып жаның шошын (Абай, Тол. жин.). Өлі болсаң жеберсің, Көріңе кірген ләззатан... Шапап ішің, хор құшар, Бақида көрген *ғ и з з а т а н* Жакын жатқан жанаса, Жыршыңа да бөлерсің (Ғұмар Қараш, Шығ.).

Гиззат қылды. *Құрметке бөледі, рақатқа батты*. Құрамын ел тарқатты көп күн жатып, Атасы *ғ и з з а т қ ы л д ы* қыз ұзатып. Қызы енді Бағдатқа барамыз деп, Алдырды сол шаһардан жүз піл сатып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол уақытта алдына Мәлік барды, Қол қусырып алдына *ғ и з з а т қ ы л д ы* (Ғашықтық дастан.). Сонда Жүсіп Сақиға *ғ и з з а т қ ы л д ы*, Ұялып тұрғанын анық білді. Не қылса маған төңірім өз күдіреті, Қате сізде емес деп жауап қылды (Ғашық-наме).

Гиззат тұтты. *Құрметтеді, қадірледі*. Қазақтың, жожа түгіл, бірі емессің, Мен сені қай себептен *т ұ т а м ғ и з з а т*? Өтірік, өзін білмей, халықты алдаған, Әзәзіл сен емес пе азған мұрдат (Айтыс).

ГИЗЗАТЛУ с ы н е с к і к і т. *Гиззатты*. *Ғ и з з а т л у* жаздым сәлем перизатқа, Қимаймын сені, қалқам, басқа жатқа. Аршын төс, алма мойын, ей, перизат, Оқыңыз зейін салып осы хатқа (Ақан сері, Шығ.). *Ғ и з а т л у* хат жазамын

жамалыңа, Жетпейді әсте көзім амалыңа. Құрбым деп нәсілім теңдес хат жазамын Тигізбе қатты жауап назарыма (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ГИЗЗАТТЫ с ы н. *Құрметті, қадірлі*. Бұл қуат арқасында *ғ и з з а т т ы* боп, Хайуандай семіреді тойған жемге. Қолда пұлық болмаса, не қадірің, Ісім ақ деп бұларға тіпті сенбе (XX ғғ. қаз. ақын.).

ФИЛАЖ з а т. е с к і к і т. *Лаж*. Сынықты салу ауру есін танып құлағанда, көк түйнемені алып тастау да лажсыздықтан туған *ғ и л а ж* (М.Тілеков, Әділбек Майкотов).

ФИЛМАН [ар. غلمان] з а т. е с к і к і т. д і н и. «Ұл», *жас бала*, «қызметші» дегеннің көпше түрі, *жанныаттың жас қызметкері*. Әулиенің дәл өзі болмасам да, Кандидат боп жүруші ем ізгі санға. Ұшпақ кірмек, хор құшпақ, кәусер ішпек, *Ғ и л м а н* болмақ боп жүрем дұрыс жолда (Б.Күлеев, Шығ.).

ФИМАРАТ [ар. فمارة] з а т. 1. *Сәулет өнерінің белгілі бір үлгісімен салынған құрылыс, үй*. Мешіттің үйі – тек қана осы өлке емес, аудан, тіпті асырыңқырап айтсаң, облыс көлемінде көп кездесе бермейтін көне *ғ и м а р а т т а р д ы*ң бірі (Ө.Қанахин, Жер бас.). Он төртінші ғасыр тудырған ғаламаттардың бірі – Түркістандағы Қожа Ахмед Ясауи ескерткіші. Бірақ өкінішке орай, осы алып *ғ и м а р а т т ы*ң оң қанатын сәулеттендіру жұмысы аяқталмай қалған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Оңтүстік Корея Алматының қақ ортасындағы үлкен бір *ғ и м а р а т т ы* сатып алып, оны Корей мәдениет орталығына айналдырды («Қаз. әдеб.»). 2. *Мекемеге арналған жай*. Үш қабат үлкен *ғ и м а р а т т ы*ң іші жым-жырт. Осыдан екі-үш күн ғана бұрын қазандай қайнап жатқан даңғаза тірлік сап болған (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Жәнібек селт етіп басын көтеріп алды. Мектепке жақындап қалған екен. Айналасы дуалмен қоршалған екі қабатты үлкен *ғ и м а р а т* көзіне оттай басылды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ФИНАЯТ [ар. عنایة] з а т. е с к і к і т. *Ізгі ниет, жақсылық, рақым, қайырым*. [Төлеген]: «*Ғ и н а я т* тілге Құдайдан, Мәдет тіле пірлерден, Ақылменен іс қылған, Көзіңді кімге сатасың? (Қыз Жібек). Күншығыс, күнбатысқа кетер атын, Алланың көресіздер *ғ и н а я т ы*н (Ғашық-наме). Көп *ғ и н а я т* Құдайдан болған шығар, бәрі де сіздің дәулет шаһи Мәрған (Қисса-дастан.).

ГИНУАР з а т. е с к і к і т. *Январь*. Иә, қыс қыраулы. *Ғ и н у а р д ы*ң долы түтегі Арқаның бел-белесін түгел бекітті. Мал сүйегі жұқара бастады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). *Ғ и н у а р* туа күн алабөтен үскіріктеніп, аязбен қоса қылыш жүзіндей сұрапыл жел соғып

тұрып алды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). *Фуиуардың* 5-і күні Ақымет қайтыс болды деген хабар алдық (М.Дулатов, Шығ.).

ФИРАЯТ з а т. д і н и. *Аят*. Молдалардың қалың шуды су сепкендей басытын әуезді *ғирият* үй ішінде түнімен асылып, мең-зең халде тұрып алды (Р.Тоқтаров, Ертис.).

ФИСИЯН [ар. عصيان] з а т. е с к і к і т. *Бүліну, бүлінушілік, көтеріліс, бойсұнбау*. Сөзім бұл халыққа ақ, қарындастық, Жанына секілденді тым-ақ батқан. Ерткенмен риза, *ғасииян* бірдей, деген, Нақыл бар «халық таразы» тарихаттан (О.Шораяқов, Шайыр). Қожаға қожалығың жараспас, – деп, «*Фисияннан*, – дедім, текке басынды бақ». «Күнәдан сақтан» деген болса теріс, «Алды жөн – адасқанның» сіресіп бақ (Қаңлы Жүсіп).

ФИШ [ар. عیش] з а т. *Рақат өмір*. «Шығыс елінің осы бір наша тартып есіруі, оны *ғиш* деп мадақтап, апиын жеп бас көтермей мас болуы барып тұрған қасіретті» деп ойлады Шоқан (С.Бегалин, Шоқан асу.). Жанға рақат, айтқан сөзің қандай майда өзіңдей дананың бәрі болу қайда. Ұжмақтың Нағым атты хор қызындай, Әрзаман *ғиш* атадан болдық пайда (Әріп Тәңірбергенов, Өлеңд.).

ФИШ-ФИШРАТ [ар. عیش عشره] з а т. е с к і к і т. *Риза болып, бірге сүрген рақат өмір*. Жоқ, Шоқан сұлтан, мен сізді ажуалап айтқаным жоқ. Қашғарияда *ғиш-ғишрат*тың бәріне жол ашық (С.Бегалин, Шоқан асу.). Шаян, Бегжан, мәжілісті хұзур қыл, Тантаналы тамашамыз біздің бұл. *Фиш-ғишрат*, кәйф-сафа айдалық, күйші, жырау қайда? Аларны хәзір қыл, – деді Жәңгір (І.Жансүгіров, Шығ.).

ФИШРӘТ [ар. عشره] з а т. е с к і к і т. *Рақат, ләззат*. Сол күйде екі ғашық қорынар ма, Тұрса да мылтық атып, қылыш тартып. Айқасып ғафу *ғишрәт* ойынменен, Құмарлық лебізінің оты шалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Фишрәт қылды. *Рақаттанды*. Теңізде *ғишрәт қылды* жүз мың салық, ау салып дария судан алар балық (Ғашықтық дастан.).

ФОЗА¹ з а т. ж е р г. *Жаңғақ, Фоза* ағашы – жаңғақ ағашы. Биыл колхоз *ғоза* ағашын мол екті (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

ФОЗА² [ар. فوزه] з а т. ж е р г. *Ішінде мақтасы бар мақта қауашағы*. Пақтасы ашылмаса, *ғозаны* қолмен ашамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Фоза пая. *Мақтаның сабағы*. Фозасын комбайн теріп әкеткен пақтаның *ғоза паялар*ы қылтып тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҒОЙ ш ы л. **1.** *Нақтылау мәнді қой демеулік шылауының фонетикалық варианты*. *Ғой*/қой демеуліктері тіркескен сөздеріне нақтылау, тұжырымдау мағынасын үстеу үшін қолданылады (Қаз. грамм.). Әйел заты сыншыл

да аңғарымпаз *ғой*. Айша үй ішін көзімен бір шарпып өткенде-ақ ұсақ-түйекке дейін көріп қалған еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Киім кимей, тамақ жемей адам баласы тұра алмайды *ғой* (С.Шаринов, Шығ.). Тоқтама-масаң қазық та енбейді *ғой* жерге, – деді Қайырбаев (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Айттым *ғой*, Бейсеннің үйінде тұрсаң, күтімнің жаман болмайды (С.Омаров, Хантағы). **2.** *Өтіну, еркелету мағынасын үстемелейді*. Темір, а Теміржан, кел, балапаным! Мен саған тоқаш әкелдім, келе *ғой*, – деді [Балқия] (Ә.Әбішев, Замана.).

ҒОЙШЫ ш ы л. *Ғой демеулігіне -шы жұрнағы қосылып жасалған, ниет, өтініш, тілек мәнінде жұмсалатын, қойшы шылауының фонетикалық варианты*. [Ол] Мынау Рахима ма? Келе *ғойшы*, – деп, қолын созып еді, Рахима апарама қарай қашты (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ҒҰЗІР з а т. е с к і к і т. *Ғұзыр*. Михрабым сен, бас ұрамын, Тіл жете алмас *ғузірім* е. Жетпедім, не жасырамын, Ғауһарымның қадіріне (Абай, Тол. жин.).

ҒҰЗЫР [ар. غزير] з а т. **1.** *Өтініш, тілек, мүдде, мұң-мұқтаж*. «Осындай *ғұзырым* бар мойнымда, Ей, таксыр, не қылам?» деп сұрады ғибрат. «Патшаның өмірі – ләзім, оқа жоқ» деп, Болыстың үкіметіне берді рұқсат (Айтыс). **2.** *Құзыр*. Кімнің аты келсе де, төре *ғұзырына* салып, сауға ретінде Ебейді алып қалатын болсын (Р.Нұрпейісов, Бесқара). Екі бірдей жетімге «жаның шықсын, өл!» – деген. Келіп едім даңқыммен Жәңгір ханның *ғұзырына*, Күндіз-түні барсаң да, Есігі бар кең деген (Үш ғасыр.). Сорайып кетіпсің ғой тіпті өзің, аспанға тіреу етпекпіз бе, қайтеміз енді, деп Еркін күлді. Неге тіреу етсең де *ғұзырыңдамыз*, – деп, мен жығыла айттым (С.Шаймерденов, Қарғаш). Мен *ғұзырыңыздамын*, не айтсаңыз да Алла риза болсын! – деп, бәйбішенің алдында бұл басын иді (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.). Капитан Рао мынау машинаның сізге бекітілгенін айтты. Бұл машина қай уақытта керек етсеңіз де, сіздің *ғұзырыңызда* (Б.Момышұлы, Шығ.).

Ғұзыр болды [тіледі]. а) *Өтініш етті*. Қайтқанда Маралдыдан ат шалдырған, Жолдағы ел тосып алып қарсы алдынан. Көктөбе, Толыбайда, Тайша өлгенде, *Ғұзыр боп*, қонақ етіп ән шалдырған (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). ә) *Бәйек болды, күтті*. «Ішіңіз, қызылы қалпында тұр. Әбден қанып ішіңіз» деп Қиықша кемпір *ғұзыр болған* (С.Досымов, Жаңғырық). б) *Билігіне бағынды, бас иіді*. Сонда Мәлік айтады қара құлға, Жүсіптен барып шапшаң *ғұзыр тіледі* (Ғашықтық дастан.).

Ғұзыр қылды. *Өтінді, жалбарынды. Ғұзыр қып қалыбыңды тұт назарға, Ақ қағаз тәштит етпе хат жазарға. Адамның оңашада бәрі білгіш, Түскен соң мағлұм болар сөз базарға (XX ғ. қаз. ақын.).* Сөзіне балаларының қылды сабыр, *Ғұзыр қып* ғоңқа құсты тоқтатты ақыр (Қисса-дастан.).

Ғұзыр сұрады. *Тілек, өтініш айтты.* Жазыпты жат есіктен бізге дәмді, Күтерміз алдымыздан атар танды. Алдыңа *ғұзыр сұр а й* келіп тұрмын, Біздерге рұқсатыңмен бер батаңды (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Ғұзырына бас [құлдық] ұрды. *Лауазымына, билігіне бағынды.* Жапырақтай діріл қағып жас үміт, Күттім сені асығып. Күтті бұлбұл, күтті гүлдер иіліп, бір өзіңнің *ғұзырыңа бас құрып* (С.Мәуленов, Таңд.). Бірақ оның бәрінен де өзіңіз даналық-көрегендікпен мін тауып, қабылдамай тастаңыз. *Ғұзырыңы зға құлдық ұра* отырып, патша көңіліңіз хош көрсе, мен де өз ойымды алдыңызға тартпақпын (Қ.Салғарин, Үбедей).

ҒҰЗЫРЛЫ с ы н. **1.** *Ауру-сырқаулы, кем.* *Ғұзырлы* бы болып азырақ, Айта алмадым әңгіме. Болмаса көңілім жоқ еді, Мәжілісті сатарға (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Мысалы, сырқаты жазылмайтын *ғұзырлы* адам, Павловтың пікірінше, «ана дүниеде» оны жақсы өмір күтіп тұр деуден жұбаныш алуы мүмкін (З.Мұқашев, Кейбір ғалым.). **2.** *Бағынышты, биліксіз.* Кигеміз жоқ жорта біз арақ күйған шекпенді, Таза етекті сопымыз, *ғұзырлы* біл біз енді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Бейшара, сорлы.* Шын надандар білмесе егер естілердің қадірін, Оған ұрсып, сөкпеніздер, шын *ғұзырлы* ы пенде сол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҒҰЗЫРЛЫҚ: *ғұзырлық етті. Жалынды, бас иді.* Мақпал бір ойсам, жарасар Алтын сандық зерлерге; *Ғұзырлық етсем*, жарасар Сөйлеген қызыл тілдерге (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ҒҰЗІР з а т. с ө й л. **Ғұзыр.** Ия, Алла, мен ғаріпке бергін сабыр, Ғұмырым *ғұзірменен* болды ауыр. Жиханда саламаттық ғұмыр беріп, Маһшарда ізгілікке қосқың тәуір (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒҰЗІРЛІ с ы н. **Ғұзырлы.** Жоспарлап сөз майданын шағушы едім, Тым жүйрік болмасам да озған топтан. Жарандар, міні болса айып көрме, *Ғұзірлі* болып жаздым мұны шақтан (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қайтайын деп Ойылға Тәжікеннен шығып жөнелдім. Көрмеген соң бұрын-соң Білмеймін жөнін көп елдің. *Ғұзірлі* өзім болған соң Бажак алып қасым, Сарт-сауанға теңелдім (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҒҰЛАМ [ар. علم] з а т. к ө н е. ә с к. *Қызмет көрсетуші құлдарға қатысты қолданылған*

ұғым. Кейін Араб халифаты кезеңінде халифалар мен жергілікті билеушілердің түркі нәсілді құлдардан құралған жеке күзетіндегі жауынгерлерді де *ғұламдар* деп атаған (ҚҰЭ). Орта ғасырларда *ғұламдардан* ерекше әскери түмендер құрылған. Олардың арасынан кейде көрнекті саяси қайраткерлер шыққан. Орта Азия хандықтары мен Хорезмде *ғұламдар* хан сарайындағы басқа қызметшілер ішінде айрықша орын алған (ҚҰЭ).

ҒҰЛАМА [ар. علماء] с ы н. **1.** к ө н е. ді н. *Құран кәрімнің аяттарын, шариғат пен хадис талаптарын жатқа білетін, мұсылманшылықтың этикалық-құқықтық қағидаларын жетік меңгерген адам.* *Ғұламалар* медресе, мешіттердегі – мұхаддис, факих, мұтакалим, дамолла т.б. шәкірт тәрбиелеп, ел құрметіне бөленген (ҚҰЭ). Қожа, бекер екен ғой, Нағыз *ғұлама* молдалар Құдай жолын таза ұстайды екен ғой, – деп таңдай қағып, бас шұғысып қалғандар да аз емес (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Дін жайынан сөйлеген *ғұламалар* сөзі, молдалар сөзі уағыз деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әнет бабаң арғынның ел ағасы, әрі би, әрі молла – *ғұлама* сы. Орта жүзге үлгі айтқан әділ екен Сол кезде тоқсан беске келген жасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нұр шалған арғы әулетін, арғы затын, *Ғұлама*, болған әділ, хаққа жақын. Болыпты Бағдатта бір халифа, Деуші еді Елкөргенше мұның атын (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Өзі ісінің үздік шебері, бар өмірін осы салаға арнаған, ерінбей-жалықпай ізденген білімпаз, ғалым адам.* Ахмет Жұбановтың есімі жұртшылыққа халық музыкасының *ғұлама* сы ретінде де кеңінен таныс (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Күндердің күнінде ғаламат бір *ғұлама* а сиқыршы шығып, бұл дұшпанның сазайын тарттырар болса, онда оған болашақ ұрпақтар айтар алғыста шек болмас еді («Қаз. әдеб.»). Елзитов енді жер-дүниеде білмейтіні жоқ *ғұлама* а ұстаз кейпіне кірді (С.Омаров, Қызыл.). **3.** *Білетіні көп, өмірден түйгені мол (адам).* Өзі білмейтіні жоқ *ғұлама* адам. Тұрған бойы академик дерсің! Кіммен қандай тақырыпта сөйлесе де білімінің тереңдігі аңғарылады (Қ.Исабаев, Өрде.). Табиғаттың құпия тілін білетін *ғұлама* а қарттар бар ел ішінде, көбінесе айтқандары аумай келеді (К.Бокасов, Өкеге қара.). Бір бұйымы бір үйге мұра болар, Қайран біздің Атайлар – *Ғұламалар*! Алғыс айтып төңірге, қарғыс айтып, Айдалада, аулақта жылап алар (М.Мақатаев, Шығ.). Қазақ фольклорының көркемдік қасиеті небір ориенталист *ғұлама* а ғалымдарды таң-тамаша қалдырғаны белгілі («Қаз. әдеб.»). Сарғалдақ қара – Бұхарада отыз жыл оқып, он екі пәнді

тамам қылған, бұл елде теңдесі жоқ *ғұлама* а екен (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). Соғыс басталардан бұрын Еділов бір қызық тақырыпты қолға алған-ды. Ол атақты Аристотельден кейінгі ірі *ғұлама*, энциклопедист ғалым – Әбунәсір әл-Фараби туралы болатын-ды (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ҒҰЛАМАЛЫ с ы н. *Білімді, ғұламаға тән.* Бар ғалым құлақ түріп тұра қалды, Алғы сөз – сыбызғы өзен, бұлақ алды. Сөз сазы жерананың міне қандай Байсалды балдан тәтті *ғұламалы* (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). «Бұл сұмпайы киелі боп жүрмесін» кескіні бәдәуилерге келіңкі, *ғұламалы* дәруіш тектес, – деп іштей сезіктенді Мансур – болмаса мұнша кітапты бір адам оқып тауысады деген не» (Д.Сапаров, Өткен күн.).

ҒҰЛАМАЛЫҚ¹ з а т. 1. *Мешітте, медреселерде мұсылманша білім беру ісімен шұғылданушылық.* [Оның] Тіпті қай жерге барса да дәл осындай медресе ұстап, *ғұламалық* етері анық еді ғой (Д.Досжанов, Тұлпар.). [Азаншыға хазірет] Он бір болыс Баянауыл елінің указной молдасы деген зор мәртебелі *ғұламалық* атақ алғаныма төртінші-ақ жыл (Д.Әбілев, Ақын.). 2. *Данышпандық, білгірлік, ақыл.* Біреуге Құдай бақ-дәулет береді, енді біреуге данышпан *ғұламалық* береді, енді біреуге жүрек пен тіл береді (Д.Әбілев, Ақын.). Проблеманың күр термин төркінін іздеумен ежіктегендіктен, сөздің мағынасын, ауыспалы мәнін білумен тынбайтындығын ұғуға үлкен *ғұламалық танық* қажеті жоқ (Р.Нұрғалиев, Құретамыр).

ҒҰЛАМАЛЫҚ² с ы н. *Ғұламаға тән, ғұламаға қатысты.* Әлгі бар баланы жинап, оқу оқытып, *ғұламалық* жолға салған сен емесіңсің? Сені мешіттен қуып шықты деп естігенмін. Ақыры, Отырарға сыймай барамын де (Д.Сапаров, Өткен күн.).

ҒҰЛАМИ с ы н. с ө й л. *Ғұлама.* Қожекен болмаса, алық-берік дауын өз басым тағайын білмеймін. Өз қам-қарекеті тілге тиек, тентектебізді жиып ап, *ғұлама* елге іріткі салуы Құдай алдында, хан алдында күпірлік (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҒҰЛАПА з а т. к ө н е. *Олжа, табыс, сыйлық.* Алыстан талып келдім балапандай, Табылған алып келдім *ғұлап* а м д ы-ай. Еңбегін есіл ердің зая етіп, Жерінді жауға алдырма алақандай (Бес ғасыр.).

ҒҰМЫР [ар. عمر] з а т. 1. *Бір адамның өлшеулі өмір жасы.* Ұмытпан семсеріңізді жылан-кеселді қақ бөлген, О, жасыл дәрігер ең ізгі, қайтадан *ғұмыр* ап берген! (Ө.Нұрғалиев, Нөсер). Қожа Ахмет Ясауидің мұрагерлері өздері айтқандай: «Өлгенге иман,

тіріге *ғұмыр* тілейді» (О.Дастанов, Әулие.). Қалған *ғұмыр* ы м д а Отырар сырын ашып, әл-Фарабиді халыққа танытсам, өмірім босқа кетті демес ем (М.Дүйсенов, Гүлжан.). *Ғұмыр* өзгерілгенде ресім өзінен-өзі қарша еріп жоғалады, бұрынғы төреге беретін «Алла жардай» («Қазақ»). 2. а у ы с. *Уақыт, дәурен, дәуір.* «Жан ата! – деді Баян. – Жарайды үш күн. Үш күн, үш түн деген де аз *ғұмыр* емес. Сол үш күнді қисаңыз болғаны» (М.Мағауин, Ақша қар). Қарағым, сұрап қайтесің, Алыстап кеткен құрғырды, Білімсіз босқа өткіздік Мына біз, жастық *ғұмырды* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жылдарым жатыр белеңге, білегін артып жұп-жұмыр. Балалық, жастық деген де – Өз алдына бір *ғұмыр* (Б.Ырзабаев, Бақ.). 3. а у ы с. п о э т. *Жастық шақ.* Ей, менің нұрлы *ғұмыр* ы м! Жастығым, мөлдір тұнығым, Ей, менің қыздай қылығым! Төгіліп жібек тұлымың, Бойыңды басып бұрымың, Қай жерде жүрсің, құлыным?! (М.Мақатаев, Шығ.). Жауқазын *ғұмыр*, жыр жастық, Қаншама біздер қыр бастық, Қаншама рет қар жауды, Қайтадан бізді тұрмас қып?! Сонда да біздер жырластық, Сонда да біздер сырластық, Он сегіз бенен отызды, Өзара бөліп, құрдас қып (М.Мақатаев, Шығ.).

Бүкіл ғұмыры. *Барлық өмірі.* Жаңбырына жалынсаң да көктемнің, Жуа алмайсың, жуылмайды өткен күн, Шайқап сансыз жүрегіңнің тұнығын Шаттығыңды ала қашып ұры күн, Бақыт оңай сипатпайды бұрымын Өткен шақтың бір қатесін түзеуге Аздық етер кейде *бүкіл ғұмырың* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ғұмыр берді. *Алла тағала ұзақ өмір сүруді нәсіп етті.* Бір Құдайдан тілеймін ғұмырымды, *Ғұмыр берсең* кірсіз қыл көңілімді. Имансыздың көріңде от жанады, Отқа салсаң көремін не күнімді?! (Шал ақын, Өлеңд.).

Ғұмыр берсін! т і л е к. *Өмірің ұзақ болсын, көп жаса, Алла тағала ұзақ ғұмыр берсін.* Берік болыңдар, жасымандар! – Қалғандарыңа *ғұмыр берсін!* (Б.Тілегенов, Уақыт.). Жүртына амандасып, айтты жайын, Көргенге көп шүкір қып күн мен айын: «Теңіне тірі күнде қосылысты, Қайырлы *ғұмыр берсін* бар Құдайым!» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғұмыр бойы. а) *Өмір бойы, өмірі.* Себебі бүгінгі қуанышты оқиға болмаса, Жармұхаметтің *ғұмыр бойы* жеткен дәрежесі, тапқан дәулеті бүгін болмаса ертең халық аузында ертегі болып қалуы ықтимал еді (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Ешқашан, еш уақытта.* *Ғұмыр бойы* тірі жанға жалбақтамаған басым шашқа ақ кіріп, қартайған шағымда Ұзақ қызының алдында иіліп, өлгелі жүрмін бе, тәңірім-ау? (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Басталды осылайша тауда кеңес, Ұғысар жан-

ның сөзі саудалы емес. Білмеді махаббаттың босқындары Қуарын *ғұмыр боп* й жаудағы егес (Т.Әлімқұлов, Бозжорға).

Ғұмырды зайық өтті. *Мақсатсыз, мәнсіз, құр бекер өмір сүрді.* Білгенге ишара сөз жетер деген, Білмеске – сөзі қор боп кетер деген. Есекке арғымақты қосақтасаң, *Өтпейме ғұмыр зайығы* бекер деген (М.Дулатов, Шығ.).

Ғұмыры зайғы болды. *Өмірі бос өтті, мәнсіз өтті.* Қатарына келмеген Дұшпандары жасқанып. *Ғұмыры зайғы болатын* Бүгіндегі ер емес, Жігіт болса жас қалып, Үлкейіп кетсе бос қалып (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Ғұмырын зайық өткізді. *Өмірін бос өткізді, уақыты зая кетті.* *Ғұмырды зайық өткізеді,* Еш істен фәһім ала алмай, Дүниені жүріп көрмеген (Қаз. ақын. шығ.).

Ғұмыр жасы ұзын [ұзақ] болу. *Өмір жасы ұзақ болып, көп жасау.* Бүгінгідей нұрлы өмірде адамның *ғұмыр жасы ұзын болып*, көп жасағанға не жетсін! Бұдан зор арман бола ма! – дейді Тұрсынбек (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Ертеде бір шаруа болыпты. Әкесі ұлының *ғұмыр жасының ұзақ болуын* тілегендік пе екен, оның атын Мыңжасар деп қойған екен (Қаз. ертег.).

Ғұмыр кешті. *Өмір сүрді.* Жакынсың Жарысуым, Түргенімдей, Келеміз сен екеуміз бір бөлінбей. Кешір сен, осынша мен *ғұмыр кештім*, Қадіріңді бірде біліп, бірде білмей (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.). Сергіп қалды, пендешілік тіршілікті ұмытып: «Мейлі де, қорықшы болмағанда аштан өлер деймісін. Біреуден ілгері, біреуден кейін боп *ғұмыр кешермін* деген ойға келді» (Д.Досжанов, Зауал). Ақылды айттың, ауыр айттың, Әйтсе де, сен тауып айттың, жігітім. *Ғұмыр кештім* иім түсіп, тұнжырап, Иығымнан ұшты қанша замандар, Кетер едім жер бетінен тым жырақ, Бірақ мені жібермейді-ау адамдар! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сен барсың, бірге талай *ғұмыр кештік*, Бірге өстік қос ағаштай күбірлестік. Жол шығып кете қалсам бір жақтарға, Алыстан сен тұрасың үнімді естіп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.).

Ғұмыр өткізді. *Өмір сүрді, тіршілік етті.* Сол күнді азығы болатын бір үзім нанды таба алмай, қойнауында жатқан осынау байлықты ала алмай қаншама адам *ғұмыр өткізді* (Ы.Кененбаев, Қырда.).

Ғұмыр салты. ескі кіт. *Өмір сүру салты, қалыбы.* Әр уақытта *ғұмыр салтына* қарай өз игілік ісі болмақ. Заманына қарай амалы. Ендігі бізге қол игілік ісі ана 2-ші Бөрте ұлысы, 5-ші ауыл қазаға бастаған болар (М.Дулатов, Шығ.).

Ғұмыр сүрді. ескі кіт. *Тіршілік етті, жасады.* Адамзат қанша ғасыр дәуір сүрсе, егіншілік те сонша жыл *ғұмыр сүріп* келеді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Күн сайын қағынады тыныш жүрмей, Бір мезгіл тыныштықпен *ғұмыр сүрмей.* Арамды арам демейді, Құдайды бір, Кім кіреді дозаққа бұлар кірмей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сахарада на-дандықпен *ғұмыр сүріп*, Жоқ екен қулық-сұмдық пасық кісі. Жүріпті мал өсіріп, көшіп-қонып, Болмаған онан басқа кәсіп-ісі (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Ғұмыр шекті. ескі кіт. *Өмір сүрді, тіршілік етті.* Түлкі айтып төмен қарап, пақыр-сынып, тақуа сопыларша көңілі сынық: «Бірді алдап, бірді ұрлап *шеккен ғұмыр* Жаксы-ақ деп жүргенім жоқ көңілім тынып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ғұмыры келте. *Өмірі қысқа.* *Ғұмыры келте* е деп налысың, досым-ау. Бұдан миллион ғасыр бұрын, Жер ғарышқа тең шашып жасыл нұрын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жоқ, түсінуге тиіс. Түсінбесе өзіне қиын. Тамырын тереңге жібере алмаған дарактың қашанда *ғұмыры келте* (Әкемнің досына жазған хатынан) (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ғұмыры өтті. *Өмірі байқаптай, білдірмей өтіп кетті.* Қыз байғұс қолға түскен санду-ғаштай, Торында *ғұмыры өтер* кілтін ашпай. Сатады мал көп берген кісі болса, Кетеді жылап сорлы қарсыласпай (М.Дулатов, Шығ.). Қамзолыңның, бар түймесін ағыттың, Құшақ жайдың: Кімді күттің? Не күттің? *Ғұмырың* да түгел *өтіп* кетеді Қасиетін түсінгенше Уақыттың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жас [жігіттік] ғұмыр. п о э т. *Жастық, бозбалалық дәурен.* Қанатым саған бола қалды-ау қирап, Таба алмай ем дауасын тұрмын жинап. *Жас ғұмыр* далбасалық күнмен өтіп, Жаһатпен көп шаршадым жанды-ау қинап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жұдырықтай жұмыр, Бұлшық еттей шымыр, Желіп өтті, *Жігіттік ғұмыр* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Қамшы сапты ғұмыр. п о э т. *Қысқа өмір.* *Қамшы сапты* қысқа *ғұмырда* адамдар осылай бірін-бірі тауып, іздеп тұрса, оған не жетсін (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

Өлшеулі ғұмыр. д і н и. *Діни сенім бойынша, о баста әрбір адамның тағдырына кесіліп, ұйғарылып қойылған өмір жасы.* Ауырып тұрған аунап тұрған емес пе. *Өлшеулі ғұмырды* өзін қадірлемейміз. Темекі, ішімдікпен былапыттаймыз (Б.Ірзабаев, Ертіс-Жайық.).

Өткен ғұмыр. *Басынан өткергені бар, қызығы, өмір-тіршілігі.* Мамықтай мінезінді жұмсақ қылып, Жылы жүз, тәтті сөзбен мақ-

тауға тол. Талапсыз жас, пайдасыз *өткен ғұмыр*, Секілді керуен түспес сахара шөл (Ө.Найманбаев, Шығ.). Қызым, самсап тұрған *өткен ғұмыр* куәсі, Ағып жатқан су – ағып бота жатқан ғұмыр. Анау тұрған жартастас – мелшиген мәңгілік дүние (О.Бодықов, Ақ құс).

Ұзақ ғұмыр. *Көп жасаған өмір.* Өзгерт онда шабандықты. Сен үшін бұл қиын іс пе соншалық? Шабандықта қырсық жатыр қаншалық. Біздер *ұзақ*, мағынасыз *ғұмыр* – *д* *ы* *ң* *І*ш пыстырар мінезінен шаршадық (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мимырт, шабан тіршіліктің құшағында күліпті. Ал адамдар үш мың жылға дейін өмір сүріпті. Сан балапан ғасырларды алақанда сөйлеткен, *Ұзақ ғұмыр*, Ұзақ ғұмыр ой неткен! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Неге бізде еркін, *ұзақ ғұмыр* сурген нар жоқ? Нар жоқтығы Нарды жығар сен секілді жар көп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҒҰМЫР-БАҚИ с ы н. *Өмір бақи, өмір бойы, мәңгі.* – Әке, мен сені еш уақытта тастамаймын. Бірге боламыз. Енді *ғұмыр бақи* біргеміз, – дейді Райханым (С.Жүнісов, Жапанда.). Бұл сұм бір мініп алса, енді *ғұмыр бақи* *и* мойыннан түспес, осыдан аулақ болайын, – деп Алдарға бұдан былай міну туралы сөз қозғамайды (Қаз. ертег.). Қалдырса да көңілімді көп інім, Мен ешкімнің қалдырмаушы ем көңілін. Бір жігіттің хатын саған ап келдім, *Ғұмыр бақи* *и* ұмытылмас сол күнің (А.Хасенов, Ай-Таңсық).

ҒҰМЫРЛАС с ы н. *Жасты, қатар.* Өмірді азаматтық тұрғыдан жырлау, адамзаттың жарқын болашағын өнер тілімен суреттеу, адамзатпен *ғұмырлас* өнерді дамыту дәстүрін қалыптастыру, жаңғырту (Ө.Оралбаев//«Жас Алаш»).

ҒҰМЫРЛЫ с ы н. *Ұзақ өмірлі.* Ана жүрегі әйтеуір қызына ақ ниет тілейді, бақытты, *ғұмырлы* болуын тілейді (Ә.Қалмырзаев, Ар). Табиғат-ай, сенің құрбыластарың ғажайып-ау! Біреуді ерте солдырасың, біреуді *ғұмырлы* етесің (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира). Сарғайып, ана бәрібір, сағынар ең ғой гүлінді. Жүрегі – жалын, жаны – нұр, Әлияң мәңгі *ғұмырлы* (Қ.Мүсірепов, Менің апам.).

Ғұмырлы бол. б а т а. *Өмірің ұзақ болсын.* Баланың Аманкелді атын қойды, Той қылып өздерінше барын сойды. Тарқасты бата беріп жиналған көп: «*Ғұмырлы болсын* балаң абыройлы» (О.Шипин, Аманкелді). Сардар Ізбекті құшағына қысып, маңдайына ернін тигізді: – *Ғұмырлы бол*, балам! (З.Қабдолов, Жалын).

ҒҰМЫРЛЫҚ с ы н е с к і т. **1. Өмірлік.** Мұндай *ғұмырлы* жолдасы бар әйелдің бақытсыз болмайтынына Дәмелінің алдын ала көзі жеткенге ұқсайды (Ө.Қанахин, Дәмелі). Қой, соңғы автобуска үлгірсем, ауылға қай-

тайын. Жар, *ғұмырлы* серік керек болса, өзі-ақ келер көрген жеріне... (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ыбыш ағайға *ғұмырлы* дос болу әрбір қазақ қызының арманы (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). **2.** п о э т. *Мәңгілік, өмір бақи-лық.* Уа, ұлылық! Бір сенде дейді – жылылық пен сұлулық! Бір сенде дейді – өшпес өмір *ғұмырлы* қ! Жеткізбей бізге қашасың алдан құбылып (Қ.Ыдырысов, Шуақ.). Мұның бәрін ол артық санайды, бос әурешілік деп біледі, *ғұмырлы* қ максатына соңғы тамшысына дейін сарқа пайдалануға тиісті алтын уақытыңды, ақыл-ойыңды, қажыр-қайратыңды босқа рәсуа ету деп түсінеді (Ө.Қанахин, Күдірет). Жігіт қыз ынтасын өзінше жорыды. Таба нан мен орамалды қасиетті заттай сақтауға бекінген, кейін тағы бірде жолы түскенде «*ғұмырлы* қ жарым бол!» деген ұшынысын қабырғасынан бір қоймақ (Қ.Токмырзин, Оқшау отау).

Ғұмырлық ғашықтық. *Өмір бойы, мәңгі бақи сүйіп өту.* Қыршын жастық – сен менің ғашықтығым, Қырқыншы баспалдақ басып тұрмын. Қартаю қәпелімде жоқ-тын менің, Қайтейін, ағалыққа асықтырдың. Абыржып, аттай алмай сасып тұрмын, Алдыңа гүлгүлімді шашып тұрып, Келеді құшағыңды ашып кіргім. Қыршын жастық – *ғұмырлы* қ *ғашықтығы* м! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҒҰМЫРНАМА [ар.+ир. عمرنامه] з а т. **1.** *Жеке адамның өмір жолы мен өмірбаянын баяндайтын жылнама.* *Ғұмырнама* жазу дәстүрі көне дәуірден басталады (ҚҰӘ). Көне түркі ескерткіштері де *ғұмырнама* үлгісімен жазылған (ҚҰӘ). Жырлап та, шырқап та айтқың келе беретін, айтқан сайын жаңа қуат, соны серпінмен жаңғыратын мәңгі өлмес *ғұмырнама* (О.Бөкеев, Мұзтау). Творчествосын қара басының емес, қайғысы мен қуанышы ортақ болған өз буынының – бүкіл ұрпақтың *ғұмырнама* с ы н а айналдыруды биік мұрат санайтын лириктердің барлығы дерлік қалам тербеген мәңгілік тақырыптар оған да тән (Ж.Әбдірашев, Парасат.). **2.** *Ұзақ әңгіме, хикая, басынан кешкен оқиға.* Сол кезде малмен бірге келгендердің бірі мына Балғабай әкесі Оспан да, бірі мен едім, – деп тағы бір *ғұмырнама* *ғашықтығы* м кетті (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ с ы н. *Ғұмырнамаға, жеке адамның өміріне тән.* ≈ *Ғұмырнама* *лық* хикая.

Ғұмырнамалық фильм. к и н о. *Кино өнерінің тарихи тұлғалар, қоғам, ғылым және мәдениет қайраткерлерінің өмірі мен қызметі туралы туындысы.* Осыдан бастап қазақ кинематографияшылары бүгінгі күнге дейін төмендегідей *ғұмырнамалық фильмдер* түсірді [...] (ҚҰӘ).

ҒҰМЫРСЫЗ с ы н к і т. **1.** *Өмірі қысқа, қысқа ғұмырлы.* Мүлгіген дала үнсіз, Сәбиден жөргектегі. *Ғұмырсыз* жарық күнсіз Тіршілік жер-көктегі (Ө.Жайлауов, Шопан.). **2.** а у ы с. *Татымсыз, арзан.* Судырап ұшқан жапырақтар, *ғұмырсыз* өлең жолдарындай, Теңселіп кетемін сол шақта Көкшенің орманындай (Е.Ибраһим, Көкше). Асқардың көпшілік шығармаларының осындай *ғұмырсыз*, бала жаспен архивке ауысар себебі неде? (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҒҰМЫРЫ ү с т. к і т. **Өмірі.** Оның *ғұмыры* бетіне тіке қарап көрмеген Маржанға да сол күні тілі тиді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Шынында да *ғұмыры* мұндай еңбекақы алып көрген емес (С.Жүнісов, Жапанда.). Арақ ішіп мас болу деген Үндістанда *ғұмыры* болмайтын жәйт (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ҒҰМЫРЫНДА ү с т. **1.** *Өмірінде, өмір бойы.* Жамалдың *ғұмырындағы* оқуы осы бес айлық қана болып, хат жазарлықтан әрі аспай тоқтады (М.Дулатов, Шығ.). Мектепті тексеріп, төңкеріп кетуге, ауданнан келген инспекторды *ғұмырымда* бірінші көруім болғандықтан, менің әлгі кісіден қорыққаным соншалық, қара пештің аузы ашық болғанда ішіне кіріп те кететін жағдайым бар еді («Лен. жас»). **2.** *Ешқашан, еш уақытта.* Ол *ғұмырында* Ақтаудан әрі бір қадам асып көрмепті. Онда да жыл сайын денсаулығын тексерту үшін комиссияға түсуге барады (М.Рахманбердиев, Үкілі.). Бірақ мал жағынан көңіл хош болса да, Сәрсенбайдың жамағаты Қаламшыр *ғұмырында* бала көтермей, бұл екеуі балаға мұқтаж еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҒҰМЫРЫНША ү с т. **Өмірбақи, өмір бойы.** Секірген кесірінен зорлық көрді, *Ғұмыры нша* а тас тасып, қорлық көрді. Өзіне тиістісін аңдай алмай, Арықтан жауыр болып, ақыр өлді (XX ғ. қаз. ақын.). Жамал бұл хатты үш-төрт мәрте оқып бір қызып, бір суып Жұманға барса *ғұмыры нша* қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қашса не түрлі ұят машақаттар болып, ақыры нешік боларына да көзі жетпей, аз дағдарып, көзінен моншақ-моншақ жастарды төгіп алды (М.Дулатов, Шығ.). Көргенін шаһзаданың айтты таман, *Ғұмыры нша* көргенін жақсы-жаман (Ғашықтық дастан.).

ҒҰН з а т. а р. *Орта Азияда, қазақ сахарасында Түрік қазанатынан бұрын жасаған түркітілдес көшпелі тайпалардың арғы тегі.* *Ғұндар* өз арасында қылмыс жасап, айыпты болғандардың бетін тілген. Тілінген беттің тыртығы бұрынғы қылмысын білдіріп тұратындықтан, ондай адамдардың қайта қылмыс жасауға батылы бара бермеген (ҚҰЭ). Бір кезде осы бетегелі құба жонды дүбірлетіп,

жүрегі ештеңеден шайлықпаған, кеудесін ешкім баса алмаған, жорықта туып, жорықта өлетін *ғұндар* өтті (М.Мағауин, Қиянда.). *Ғұндардың* өмірінде көшпелі мал шаруашылығы басты рөл атқарды (ҚҰЭ).

ҒҰНША [ар. عُنْشَة] з а т. ж е р г. *Ғұл, ғұл қашағашы.* Сен тікенек болғанда мен ұқсаймын *ғұншаға*, Көрі – жасты мысалдап, сөз сөйледім мұншама (Қазақ тілі. аймақ. сөздік).

Ғұнша ерін. *Ғұлге ұқсаған ерін.* Мұндай жан көрмеген көз мұнан бұрын, Нәркез көз, *ғұнша ерін* мен мұрын, Жарық қып қараңғы үйде шам жақпаған, Жүзіне Рахымахман төккен нұрын (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҒҰРЛЫ ш ы л. *Біреу не бір нәрсе сияқты да емесің бе деген мағынадағы құрлы шылауының фонетикалық варианты.* [Рабиға] Менің ұзатылуым жетім қыздың тойы *ғұрлы* болмағанына күлкім келеді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жеке ән айтатындар, билейтіндер бірінен кейін бірі алмасып сахнаға шығып, онан түсіп жатады. Бәзікен олардың бірін адам *ғұрлы* көрмейді. Анда-санда: – Өй, түк емес, – дейді күңк етіп (С.Мұратбеков, Көкорай). Құдай ұрсын сені, шайтаннан жаралған. – Рахмет бабай ыза мен күлкі аралас басын шайқады. – Жылан *ғұрлы* жоқпысың... Нұх пайғамбарымның кемесі тесілгенде жылан екеш жылан да құйрығын тесікке тығып, он сегіз мың ғаламды апаттан сақтапты (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҒҰРЛЫМ ш ы л. *Секілді, құрлым.* Түстеріне, жөніне қарағанда екі жігіт Бақтығұлдың кісі *ғұрлы* көрмейтін әлсіз жөндекілеу жігіттері еді (М.Әуезов, Қараш.). Яғни қара халық қаламайтындығы ма екен, несі бар, ол *ғұрлы* М.Торғай даласының алпауыттары мен ақсақалдары қолдады (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҒҰРПЫНША ү с т. *Әдетінше, салтынша.* Бұл маңайдағы түрікменнің бәрі Дәулет әкелінген күні келді. Олардың *ғұрпынша* өлген кісіні түн асырмай, күн батқанша жерлеп үлгеру керек (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҒҰРЫП [ар. عرف] з а т. **1.** *Салт, дәстүр.* Досымнан мен ештеңе де ірікпеймін, – деді Болдын-Цзасак. – Біздің *ғұрпымызда*, дінімізде «дос» деген сөзді өте жоғары бағалайды (Н.Баяндин, Құм асты.). Қазақ *ғұрпында* ерін бір жыл күтіп отыру әйел затына шарт болса, ол сыннан Ақбөпе өтті (С.Жүнісов, Жапанда.). Адамды құрбан ету *ғұрпы* көптеген халықтарда болған және мыңдаған жылдарға созылған (М.Ысқақов, Соқыр сенім.). Өзбектің тілін, *ғұрпын* үйренген әкем шешеммен көңіл қосады, – деді Ғұлнар (С.Мұқанов, Сырдария). **2.** а у ы с. *Бойына біткен қасиет, үйренішті дағды.* Син-Са-Син кезуші еді елді астыртын,

Тексеріп ұлықтардың іс пен *ғұрпын*. Ел жылатқан ұлықтың басын кесіп, Зұлымдықтан сақтаған сүйтіп жұртын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Әдет.** Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта, бакытсыз бір қыз екен осы шақта. Біреуге хас нәрсе емес һәм болған іс, Жайылған бұл бір *ғұрып* һәр қазақта (М.Дулатов, Шығ.). Крашин болған ноғайды – Айыра көрме жасаған, Мұсылмандық *ғұрпын* а н (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ата ғұрпы. Ежелден келе жатқан әдет, салт, дағды. Қысқасын айтқанда, Бағаналы елі бұрынғы *ата ғұрпын* а н қол сілтеп, жаңа тұрмысқа аяқ басып отыр (С.Шарипов, Бекболат). Билердің қолданатын заңдары көбінесе *ата ғұрпын* т а р ы, яғни көне заманнан бертінге дейін атадан балаға ауысып келе жатқан жай-жобалар (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Ғұрып сөзі. Тәлім-тәрбие, өнеге беретін сөздер. *Ғұрып* с ө з і деп ғұрып сарынымен, яғни ғұрып бойынша істелетін істерге байлаулы сөздер айтылады. Мәселен, тойбастар, жар-жар, беташар, некекияр, жарапазан (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ел ғұрпы. Елдің, халықтың салты, әдет-ғұрпы. Әлде дерсін: «Пәлен бар, көрмесем де, Соған табын, солайша және наньп. Соны қылып, сондайдан тыйылмасаң, Миллион-миллион жыл қинар отқа жағып». Әлде дерсін: «Ұлық бар, ел *ғұрпы* бар, Жазалысың, қоймасаң оны танып» (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қазақ [қазақшылық] ғұрпы. Қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы. Сасанның білді Баян сөз ыңғайын, Секілді не айтса да, соған дайын. Тамақ ішіп болған соң, *қазақ ғұрпы*, Би сұрады Баянның келген жайын (Ш.Әбенов, Шыңғыстау). Атамыз *қазақ ғұрпы* бар. Туысыңның кемі жоқ, Берік қақпалы шаһардай Дарбазалы құлпы бар (Базар жырау, Шығ.). Сәлем жаздым балдызға осы ауылда кез келіп, *Қазақшылық ғұрпы* н д а бар ғой қақым жезделік (М.Дулатов, Шығ.).

ҒҰРЫП² з а т. ж е р г. *Кәрі, қарт, қария.* Сегіз жасар баланың тісі түсер, сексен жасар *ғұрпын* т ы ң ісі түсер (Мақал-мәтел).

ҒҰРЫП-ҒАДЕТ з а т. е с к і к і т. *Салт-сана, дәстүр.* *Ғұрып-ғәдет* заңынан, Сөз аяғы созылып, Іздеген сұңқар кездеспей, Қоңыр қаз қатты шөлдейді (Ш.Иманбаева, Шығ.). «Манап» басынан аяғына шейін жеке сөздері болсын, айырым бөлімдері болсын һәм түгел мағынасы болсын, қазақ тұрмысына һәм *ғұрып-ғәдетіне* мыңнан бір нұсқасы жанаспайды (М.Дулатов, Шығ.). Жалалы адамдар халық арасынан шыққанға қарай, присяжный заседательдер де халық өкілдері болып халық

пен бірге жасап, біте қайнап келген соң, өз елінің *ғұрып-ғәдетін* жақсы білулері олардың адаспай түзу үкім айтуларына көп себеп болады (М.Дулатов, Шығ.).

ҒҰРЫПТЫҚ с ы н. *Салт-дәстүрлік, әдет-ғұрыптық.* Тіптен, тарихи себептермен осы заманғы дамудан тысқары қалған кейбір тайпаларда қазірдің өзінде де ұрманы тек аңшылықта ғана емес, *ғұрпын* т ы қ той-думан үстінде ойын-сауықты, билер мен әуендерді сүйемелдеуге пайдаланып келе жатқандығы мәлім («Қаз. әдеб.»). Абай қаласындағы №12 мектепте шәкірттерге эстетикалық және *ғұрпын* т ы қ тәрбие беру, оларды еңбекке баулу табысты жүргізіледі («Қазақст. мұғ.»). Бұл бастаманың мазмұны оқушылардың білім сапасын көтеруге, оларға саяси еңбек, *ғұрпын* т ы қ пен эстетикалық тәрбиені жан-жақты беруге бағытталған («Қазақст. мект.»).

Ғұрыптық құрылыстар. қ ұ р. *Әр дәуірде діни шараларды өткізу үшін салынған құрылыстар жүйесінің ортақ атауы.* *Ғұрпын* т ы қ қ ұ р ы л ы с қ а ежелгі ескерткіштермен қатар кейінгі діни мінәжат орындары да кіреді (ҚҰӘ). *Ғұрпын* т ы қ қ ұ р ы л ы с т а р түрлі архитекторлық сипатта болғанымен, археологияның да маңызды дерек көзі (ҚҰӘ).

ҒҰРЫПТЫЛЫҚ з а т. *Әдептілік, тәрбиелілік.* Ол футболдың залалы туралы және оның шәкірттердің ғұрпы мен *ғұрпын* т ы л ы г ы н а жаман ықпал жасайтындығы туралы өзінің идеясын мазмұндауға кірісті («Қазақст. мұғ.»).

ҒҰРЫПШЫЛ с ы н. *Салт-дәстүршіл, әдетшіл.* Қиялданды ылғи кітаптар тоқынып, Бітірді Маша мектепті шала. *Ғұрпын* ш ы л қыздар өскен шоқынып, Машаға жапты сан түрлі жала (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ҒҰСА= е т. с ө й л. *Ұқсау.* Арқалап бірін-бірі бүйі *ғұса* н. Шалдығып төрт мүгедек жүрді ұзақ. Бір ай ма, әлде көп пе, бұлар жүріп, Құлады бір шаһарға жатқан шұбап (Ә.Еленов, Әлімқара).

ҒҰСМАН а р. з а т. к ө н е. *Дерт, ауру.* Төсекте жатып алды жүзін жауып, Алмасты зар илеумен ақылы ауып, Атасы бұл *ғұсман* н ы ң емін іздеп, Қаратты жинап алып елден тәуіп (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҒҰССА з а т. е с к і к і т. *Құса.* Бір күні кеме ақырды жүрейін деп, Жолаушы барып жатыр мінейін деп, Мұсылман шаһарына бар ма екен деп Бағбан кетті жайын білейін деп, Шаһизат бейнет шеккелі көп күн болды, Жүрекке запырандай *ғұс* с а толы (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҒҰСЫЛ [ар. غسل] з а т. д і н и. **1.** *Әрбір мұсылман үшін міндетті саналатын тазару рәсімі, бой дәрет, толық жуыну.* *Ғұс* ы л д ы,

Құран бағыштауды да, жаназа шығаруды да «төямімді» қалай соғуды да үйренді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ғұсыл* жыныстық қатынас жасағаннан кейін, ұйқыда немесе ояу кездегі сезімдік қозудың салдарынан бойдан шәуһат (ұрық) бөлінген жағдайда, қайтыс болған кісінің мәйітін жуғаннан соң, ал оған қоса әйелдер үшін хайыздан (етеккір) және нифастан (босанғаннан кейін келетін қан) соң жасалуға тиіс (ҚҰӘ). **2. Жуынуға, тазаруға, дәрет алуға тиісті лас, кір жер.** Батыр туған Ер Қосай, Үстінде арам *ғұсыл* бар, Мен білемін қорықтым, Астында сары ат алаңдар (Батырлар жыры).

Ғұсыл алу. д і н и. *Жұма намаздың алдында, ер адам мен әйел адамның жыныстық қатынасынан кейін, әйелдердің етеккірі тоқтағаннан кейін мұсылман адамның бүкіл денесіне су тигізіп, толық жуыну рәсімі.* Қасиетті пайғамбарымыздың сүннеті бойынша *ғұсыл* *а л у д ы ң* шарттары: 1. алдымен ғұсыл алуға ниеттену; 2. әуелі екі қолды жуып, әурет жерлерді, сосын денеге тиген нәжісті жуып кетіру; 3. ауызды-мұрынды үш рет шайып, ғұсыл құйыну, яғни шомылу [...] (Намаз – жаннатқа апаратын жол).

Ғұсыл құйынды. д і н и. *Ғұсыл алды, толық бой дәрет алды.* Меке тауындағы Ыбырайым пайғамбардың баласын бауыздап, қой сойып, Ажар бәйбішесімен бірге ұйықтаған, *ғұсыл қ қ ұ й ы н ы п*, дәретке отырған жерлеріне шейін тәуап қылдырып, байларға әбден қылығы жаққан (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ғұсыл қылды. *Бой дәретке сәйкес тазаланды, жуынды.* Харам менен халалды білмеген күн, Жүністі *ғұсыл қ ы л ы п* жуынғайсың. Алладан қорықпаған тәубасыз күн, Сол күнде өлсең, тозақта шырылдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ғұсыл қылынды. *Ғұсыл алынды, бой дәретке сәйкес тазаланды.* Ғарапаның түнінде үлкен қатыны Зүбайдаға таза киімдерін алдырып, *ғұсыл қ ы л ы ғ а н н а н* кейін түні бойы намаздан басын алмады (А.Сегізбаев, Дала жұлдыз.).

ҒҰТАРИД [ар. عطر] з а т. е с к і к і т. а с т р. *Күнне жақын орналасқан, Күн жүйесіндегі галактика.* Екінші аспан Меркурий – *Ғұт а р и д* болады (А.Машанов, Жер асты.).

ҒҰШЫР [ар. عشر] з а т. д і н и. *Астық өнімінің оннан бірін алатын алым-салық; үшір.* Үкімет салығының үстіне «*ғұшыр*» деген атпен егіншілерден, «зекет» деген атпен саудагерлерден дін салығы алынады (С.Мұқанов, Алып. адым.). Балғожа, Құнанбай т.б. патшадан шен алған «қасқырлар» *ғұшыр* бермегендердің астығын арам деп жариялап, оны ешкім сатып алмайтын етті (З.Ақназаров, Ғылыми

атеизм.). Төрттен бір тағы аламыз *ғұшыр ы н а н* Тазарсын тары, бидай ұшығынан, Адалға қарасы жоқ қас кедейге Құтылмас біздің ханның қысымынан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Бөрінің де адаспайтын жалғыз жолы: дүниеге қызықпай, ақиретке азық жи деу, *ғұшыр*, зекет, пітір, садақа беру, жаназаға мал байлау, намаз оқу, ораза ұстау, қажыға бару жағынан ақыл айту бағыттары бөрінің де бірдей, бұл жағынан лақпайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҒЫЛАЖ з а т. е с к і к і т. *Лаж.* Он бірге келген жасым бар, Әуредің сарсаң басым бар, Құданың жазған тағдыры, Бармасқа *ғ ы л а ж* болмады (Батырлар жыры). Арқаның елі Жиделібайсында күн көретін емес, *ғ ы л а ж* бар ма, Есілге қайтпаққа батпа қылдық («Айқап»).

ҒЫЛЛА [ар. علة] з а т. ж е р г. *Мүкіс, бұзық, кеміс.* Бір жерінде *ғ ы л л а* болса, мықтылықты өзіме қайырып бер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҒЫЛЫМ [ар. علم] з а т. **1. Адамның табиғат пен қоғам туралы объективті білімін қалыптастыруға мүмкіндік беретін танымның ең жоғарғы пішімі, оның практикалық қызметінің бір саласы.** *Ғ ы л ы м* деген инемен құдық қазғандай ұшы-қиырын көзге шалдырмас терең еңбек дүниесі ғой (А.Байтанаев, Асан). *Ғ ы л ы м ғ а* да керек жан, ақылсыз болса, *ғ ы л ы м* тұл. Ақылға еркін ой керек, матаудан ойды азат қыл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Ғ ы л ы м д ы* ғылымменен құрметтемей, әлбетте, мұның бәрі надандық та. Орыны бала оқытқан таза емес, дәріс тыңдар қотыр бұзау, ешкі, лақта (М.Дулатов, Шығ.). Болмайды кемшіліксіз ешбір халық, бөрінен кейін қалған қазақ анық. Басқа жұрт біз секілді жалқау емес, *ғ ы л ы м е н* қараңғыны етер жарық (М.Дулатов, Шығ.). **2. Негізгі принциптер мен заңдылықтарды қорытып шығаруға жұмылдырылған зерттеулер не пәндер саласы.** *Ғ ы л ы м* табиғат, қоғам және ой жүйесі туралы жаңа білім жасауға бағытталған оның барлық шарттары мен сәттерін: білімдерімен, жеке қабілеттерімен, дене тәрбиесімен және кооперациясымен қоса ғалымдарды, ғылыми мекемелерді, тәжірибелік және лабораториялық жабдықтарды, ғылыми-зерттеу жұмыстарының әдістерін, түсінік және категория аппараттарын, ғылыми ақпарат жүйесін, сондай-ақ, алғышарт, құрал-жабдық ғылыми өндірістің нәтижесі болып табылатын барлық ғылымдарды түгел қамтитын зерттеу қызметінің саласы (Қаз. тілі термин. сөздік. Педагогика.). **3. Ғылым-білім, түрлі ғылым саласы.** «*Ғ ы л ы м д а* р дүниелік сикыр болмақ, оқыған ол ғылымды көпір болмақ». Зұлатып шарифатты шарт жүгініп, Молдекең отырғанда мойнын толғап (А.Байтұрсынов, Шығ.). Баланың жұмыс

қылғысы келмей, мен әртүрлі ғылымдар оқып қайттым, қара қазақтың сөздерін ұмыттым, «тырнауыш» деген не нәрсе? – деді (М.Дулатов, Шығ.).

Ғылым бағу. Ғылымның соңына түсу, іздену. *Ғылым бағу?* (Абай, Тол. жин.).

Ғылым бақты. Ғылымның соңына түсті, ізденді. Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың (Абай, Тол. жин.).

Ғылым докторы. Ең жоғарғы ғылыми дәреже, ғалымдық лауазым; докторлық диссертация жазып, қорғаған адам. Республиканың жоғары оқу орындарында 95 профессор мен ғылым докторы, 431 доцент пен ғылым кандидаты жұмыс істейді («Білім және еңбек»). *Ғылым докторы* дәрежесін беру тұңғыш рет 1130 ж. Болонья университетінде (Италия) қабылданды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Ғылым докторы* дәрежесі жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу мекемелерінің ұсынысы бойынша іргелі ғылыми еңбектері жарияланған, ресми түрде докторлық диссертация қорғаған ғылым кандидатына (жоғары аттестаттау комиссиясының (ЖАК) бекітуімен) беріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ғылым кандидаты. Жоғары білімі бар, кандидаттық емтихандар тапсырған, еңбектері баспасөз беттерінде жарияланған, ғылыми конференцияларда баяндалған, өзекті тақырып бойынша кандидаттық диссертация қорғаған адам. Дәрібай одан соң диссертация қорғап, ғылым кандидаты деген атақ алды. Қазір педагогикалық институтта сабақ береді (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты Б.Х.Садықов пен С.М.Перегутовтың зерттеуіне қарағанда, аруана 7 ай сауғанда 2007 литр, қос өркеш інген – 1187 литр сүт берген (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Филология ғылымының кандидаты С.Әліпов жақында бір мақаласында ақындар айтыс сөзін күні бұрын жазып, соны жаттап айтысқанын теріс көрмейтінін білдірді («Қаз. әдеб.»). *Ғылым кандидаты* «ғылым докторы» деген дәрежеге ие болу үшін диссертация қорғауға құқығы бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ғылыммен шұғылдану. Ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысу. Сондықтан да жағдайы жоқ кісінің білім алуға ғылыммен ишүгылдануға, өнер кууға мұршасы келмейтіні белгілі («Егемен Қазақстан»).

Ғылым ордасы. бейне. Ғылым мен мәдениет ошағы. Москва, Ленин тауында Салынса ғылым ордасы, Көбейсе біздің ауылда, Биязы жүнді қой басы (Ә.Ахметов, Өленд.).

Ғылым психологиясы. Ғылыми қызметтің нәтижелілігін арттыру мақсатында оның психологиялық факторын зерттейтін сала. *Ғылым психологиясы* түрінің әлеуметтік ұйымдасқан жүйесі деп ұғынуды негізге алып түсіндіреді, бұл өндірістің өнімдері эмпириялық тұрғыдан бақыланатын логикалық нысандарда шындық болмысты бейнелейді деп ұсынылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ғылым табу. Білім алу, іздену. Бұл – Құдайдан тілеген емес. Бұл – абыройын, арын сақтап, адам жаулағандық, тіленшілік. Қопш, сөйтіп жүріп-ақ ақыл, мал таптық, байыдық. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын, ғылымсыз акирет те жоқ, дүние де жоқ (Абай, Тол. жин.).

Ғылым тапты. Білім алды, ізденді. Сол күнде жауға қарсы қорған құрса, құтылып надандықтан ғылым таласа (М.Дулатов, Шығ.).

Ғылым іздеді. Білім алды, ізденді, талап-танды, зерттеді. Өмір бойы талпынып, Ғылымды іздеп, жатпаған. Түрленіп «төре болдым» деп, Есерленіп шатпаған. Жүз мың теңге келсе де, Махаббатын сатпаған (Абай, Тол. жин.). Қарамай кедейлікке ғылым іздеп, Ерлер сол, ерге лайық еткен кәсіп! Қол жетпес қияға да қолын созса, «Тәуекел» талапты ерге болған нәсіп (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қоғамдық ғылымдар. Жаратылыстану ғылымдарынан басқа, халық тарихы мен мәдениетін зерттейтін ғылым салалары. Қоғамдық ғылымдардың барлық саласында дерлік қазақ арасынан ең алғаш зерттеу салған адам – Шоқан Уәлиханов («Қаз. әдеб.»). Қоғамдық ғылымдар факультеттерінде оқу ақысы 150 рупий (М.Әуезов, Индия очерк.). Қоғамдық ғылымдардың бірі – әдебиеттанудың дамуы үшін де бұл кітаптың серпіліс туғызды («Қаз. әдеб.»).

Мистикалық ғылым. Жаратылыстануыс, құпия, сырлы құш, Құдай бар деп есептейтін ғылым. Көне грек жұртында болмысты цифрмен өлшейтін мистикалық ғылым дамыпты. Атақты Пифагордың өзі әрбір цифрдың кеудесінде жаны бар деп есептеген екен («Қаз. әдеб.»).

Педагогикалық ғылымдар. Оқу-ағарту, оқыту, әдістеме ғылымдары. Педагогикалық ғылымдар аспирантурасының жұмысы жақсара бастады («Халық мұғ.»).

Тіл ғылымы. сөйле. Тіл білімі. Мырзахметпен тетелес баласы Жанахмет өткен жылы диссертация қорғап, тіл ғылымының кандидаты атағын алды (Жастар эстрадасы).

ҒЫЛЫМ-БІЛІМ з а т. *Ғылым, ғылыми-зерттеу, оқу-ағарту, білім ұғымдарының жинақтық атауы.* Шыңғыс өзі оқып білім алған және келешек *ғ ы л ы м-б і л і м* өрісі орыс мектебінде екенін біле тұрса да, баласына шығыс әдебиеті мен тарихынан хабардар болсын деп, Әбубәкір молданы әдейілеп Орынбордан көшіріп алып келген-ді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Бала он бес жасқа келгенде *ғ ы л ы м-б і л і м і н* түгел оқып бітіріп, атақты шаһзада болды (Мың бір түн). Мұғалімнің жұмысы: қыс баласын айналдырып, жаз қырға шығып, жұртты *ғ ы л ы м-б і л і м ғ е* қызықтырып лекция (үгіт-насихат) сөйлеу, медресе, мектепті көбейту («Абай»).

ҒЫЛЫМДЫ с ы н. *Ғылыми ойлы, терең білімді.* Сұлтанмахмұт: – Арманым анау отырған Жаяу Мұса атамдай әділет-шындық жоқшысы болу. Адамға өлім емес, өмір тілейтін Мәшһүр Жүсіп ағадай, Аббас ағадай *ғ ы л ы м-д ы* болу (Д.Әбілев, Ақын.). Болса да сізден басқа көп сәулемдер, Хат жазып мұсылманша оқу білер. Бірақ аз сізден өзге *ғ ы л ы м-д ы с ы*, Зер жайын зергер білер көңілі шебер (С. Сейфуллин, Шығ.).

ҒЫЛЫМДЫҚ с ы н. **1.** *Ғылымға тән.* Сен күліп жеңіл-желпі көрініп жатқан еңбектің бөрінің де *ғ ы л ы м-д ы қ* мәні бар (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Ғылыми.* Бекмұрат Уахатов – Қазақстандағы М.Әуезов аспирантурасынан өткен, соның *ғ ы л ы м-д ы қ* мектебінен өскен талантты ғалым (С.Садырбаев, Шығ.). **3.** *Ғалымдық.* Он бір мен он екіде түркі білдім, *Ғ ы л ы м-д ы қ* зирек жанның мүлкі білдім. Шығарған мүсәжнәфтар назым қылып, Түркіні тәмім тілдің көркі білдім (Әбубәкір Кердері, Қазағым). Жасынан *ғ ы л ы м-д ы қ* қ а болған ғашық, Тілге ұста, іске шебер, көкірегі ашық, Тамаша он бармақтан өнер шашқан, Өнерге неше түрлі болды машық (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Ғылымдық дәрежесі. *Ғылыми құндылығы, сапалылығы.* Осылардың ішінде, соңғы жылдарда сұрыпталып, *ғ ы л ы м-д ы қ* дәрежесі өскен орта мектеп оқу құралдары туды (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҒЫЛЫМДЫЛЫҚ з а т. *Ғылымға жетіктік, білімділік.* Ұлықбектің *ғ ы л ы м-д ы л ы ғ ы н ы*ң қалыптасуына оның атасы Темірге ілесіп мәдени, ғылыми дәстүрлері бай елдерді аралауы үлкен ықпал жасайды (А.Көбесов, Математика).

ҒЫЛЫМИ [ар. علمی] с ы н. *Ғылым жолымен дәлелденген, ғылым принципіне негізделген.* С.Торайғыров өмірі мен творчество ғылыми-сын тұтас алып, толық, жан-жақты зерттеген,

тұжырымды *ғ ы л ы м* и пікірлер айтқан көлемді еңбек әлі жоқ (XX ғ. қаз. әдеб.). Ертедегі грек ғалымы Теофраст (біздің эрамызға дейінгі III ғасырда) өсімдіктердің 500-дей түрін анықтап, оларды тұңғыш рет *ғ ы л ы м* и түрде сипаттайды (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). Сұрыптау жөніндегі Дарвин ілімі осы күнгі жаңа тұқымдар мен жаңа сорттарды шығарудың ең маңызды *ғ ы л ы м* и негізінің бірі болып отыр (Жалпы биология).

Аға ғылыми қызметкер. *Ғылыми мекемеде жұмыс істейтін маманның кіші ғылыми қызметкерден жоғары лауазымы.* Бұл әдісті Украинаның малшаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының аға *ғ ы л ы м* и қызметкері И.М.Захаров ұсынды (Қ.Құсайынов, Сабан.).

Ғылыми атақ. *Ғылымның белгілі бір саласындағы кәсіби біліміне сәйкес және ғылыми-педагогтік қызметтегі жетістіктері үшін берілетін атақтар, профессор, академик, доцент.* Ленинградтың Ленин атындағы орденді металл заводында жұмыс істейтін инженерлердің он тоғызының *ғ ы л ы м* и а т а ғ ы бар екен (С.Сейітов, Жылдар.). Сын туралы өткен пленумнан бері төрт жылдың ішінде әдебиеттен әртүрлі *ғ ы л ы м* и а т а қ, дәреже алған адамдардың саны аз емес, бірақ әдебиет туралы еңбектер сол баяғы күйінше әлі жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *Ғ ы л ы м* и а т а қ т а р – ассистент, кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер, доцент, профессор, корреспондент-мүше және академияның толық мүшесі (академик) (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ғылыми болжам. *Тәжірибеде әзірге белгісіз құбылыстар туралы немесе келешекте белгілі бір оқиғалар мен құбылыстар туралы ғылыми жорамал.* *Ғ ы л ы м* и б о л ж а м ы ң мүмкіндігі оның ғылыми негізділігі мен өзара заңдылығында, өзара тәуелділігінде (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ғылыми дәреже. а) *Ғылыми жағы, ғылыми деңгейі, ғылымдық сапасы.* Жоспарлаудың *ғ ы л ы м* и дәрежесін арттыру жоспарлау органдарының алдына орасан зор міндеттер қояды (Қысқ. саяси экон.). ә) *Белгілі бір ғылыми тақырыппен айналысып, қорғаған зерттеушіге берілетін біліктілік деңгейінің көрсеткіші ретіндегі атағы.* Доктор *ғ ы л ы м* и дәрежесін беру дәстүрі алғаш рет XVII ғасырда Еуропадағы ең ертеден келе жатқан Болонье университетінің заң ғылымдары факультетінде пайда болған (ҚҰЭ). *Ғ ы л ы м* и дәрежеле р д і және ғылыми атақтарды беру жөніндегі аттестациялау істерін қарайтын және белгіленген мемлекеттік үлгідегі құжат-

тарды беретін мекеме – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Жоғары аттестациялық комитеті (ҚҰӘ).

Ғылыми деректер. *Ғылыми зерттеу нәтижелерін дәйектейтін мәліметтер.* Бірақ осынша көне әрі тың да жауапты мәселені әңгімелемес бұрын кейбір ғылыми деректерге біраз тоқталып өтейік (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Ғылыми жетекші. *Ғылыми-зерттеу, диссертациялық зерттеу жұмыстарына жетекшілік етуші ғылым кандидаты, докторы, профессор.* Аспирантураның қай түрінде болса да ғылыми жетекшілер болуы шарт деп есептеледі («Лен. жас»). Ізденуші бір ай мерзім ішінде ғылыми жетекші келіскен жұмыс жоспарын бөлімге тапсырады («Қазақст. мект.»). Сандыбаевтың ғылыми жетекшісі, әм ұстазы институт директоры Бронштейннің адресіне де сын айтылды (О.Сәрсенбаев, Даңқ.). Еділ [Жаңбыршин] ғылыми жетекшілерімен ақылдаса отырып, шағын алаулы оттықтың (микрофакельная горелка) жаңа үлгісін ойлап тапты және оған патент алды («Егемен Қазақстан»).

Ғылыми журналдар. *Ғылыми зерттеулер мен жаңалықтарды насихаттап, жұртшылыққа таныстырып отыратын салалық не ғылыми-көпшілік мерзімді басылымдар.* Ғылыми журналдар жедел ақпарат беру құралы ретіндегі баспасөздің бір саласы болғандықтан, оқырмандарға ғылыми жаңалықтарды уақтылы жеткізіп тұратын, сондай-ақ жаңа зерттеу жұмыстарын сарапқа, талқылауға және ғылыми айналымға ұсынатын маңызды басылымдар болып табылады (ҚҰӘ).

Ғылыми жұмыс [еңбек]. *Ғылым саласындағы белгілі бір проблемалы мәселелерді зерттеуге, қарастыруға бағытталған жұмыс.* Ғылыми жұмысқа шын қабілеті бар, байсалды, ізденімпаз, алда үміт күтуге болатын аспиранттар көбірек кездесті, әрине (Ө.Қанахин, Қүдірет). М.Әуезов драматургиясы бір зерттеудің ауқымына сыймайды, ол көптеген ғылыми еңбектерге объекті болуға лайық (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

Ғылыми зерттеу. *Нақты проблема, я тақырып бойынша жүргізілетін ізденістер.* Тәуелсіз еліміздің озық технологияларымен және маңызды ғылыми зерттеулерімен толық жабдықталуы үшін келгеннің бәрін істей беретін боламыз («Егемен Қазақстан»).

Ғылыми кеңес. *Жоғары оқу орны мен ғылыми-зерттеу мекемесінің ғылыми-зерттеу, оқу-тәрбие жұмыстарының және әдістемелік негізгі бағыттарын қарап, белгілеп отыратын*

алқалық орган. Диссертация бітіп, Ғылыми кеңестің алдына барғанда Назаровтың дегені демеу болады (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Содан бері біраз уақыт өтті. Көп нәрселер ауысып, түйісіп, өзгеріп жатыр. Сақыш лаборанттықтан кіші ғылыми қызметкер болып, институттың Ғылыми кеңесінде тақырыбы да бекіді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ғылыми кеңестің міндеті: ғылыми-зерттеу жұмыстары, оқу-тәрбие істері жөніндегі мәселелер мен ғылыми кадрлар даярлау, ғылыми-педагогикалық кадрлардың мамандығын арттыру, факультеттің, кафедраның іс-тәжірибесін қорыту, оқу-әдістемелік жұмыстарды қарау (ҚҰӘ).

Ғылыми командировка. *Ғылыми іссапар.* Гүлсімнің танысқандағы білгені: әдемі жігіт жүйке ауруының дәрігері, аты – Әли. Алты ай ғылыми командировкада болып, жақында келіпті (З.Шашкин, Өмір.).

Ғылыми қызметкер. *Белгілі бір ғылыми-зерттеу мекемесінде жұмыс істейтін, зерттеу жүргізуші маман.* Соңғы жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы Зоология институтының бір топ ғылыми қызметкерлері зерттеу жүргізіп, ақ бөкеннің 1950 жылдары жақсы өсе бастағанын анықтады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

Ғылыми лаборатория. *Ғылыми-техникалық тәжірибе жүргізетін орын, үй-жай.* Мәктаның шаруашылықта, техникада, медицинада, ғылыми лабораторияларда және т. б. маңызы аса үлкен (ҚҰӘ). Ғылыми лабораториялармен баспасөз беттерінде генетикалық өзгеріске ұшыраған тағамдық өнімнің денсаулыққа етер әсері туралы пікірталастар толастамай келеді («Зерде»).

Ғылыми медицина. *Ғылыми тәжірибеге, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесіне негізделген, халықтық медицинаға қарамақайшы медицина саласы.* Шайқурай – ғылыми медицинада кейін қолданылған өсімдік (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Ғылыми мектеп. *Жинақталған білімдердің танып-білінуі мен берілу процестерінің бірлігін жүзеге асыратын, кооперацияланған ғылыми қызметтің ұйымдастырылуының әдісі мен нысаны.* Ғылыми мектеп дегенде мыналар ұғынылады: 1) болашақ зерттеушілерді қалыптастырушы ғылым-білім мектебі; 2) лидер (мектеп басшысы) жасаған зерттеушілік бағдарламаны оның басшылығымен бірлесіп орындайтын зерттеушілер ұжымы, ғалымдар тобы; 3) белгілі бір дәстүрлердің орнығуы нәтижесінде пайда болатын, көптеген ғалымдар мен зерттеушілік ұжымдарды қамтитын

ғылымдағы бағыт (Қаз. тілі термин. Психология).

Ғылыми менеджмент. э к о н. Сандық көрсеткіштерді пайдалана отырып алынған және егжей-тегжейлі талданған, шынайы, нақты безбенделген деректер негізінде бизнес-шешімдер қабылдау.

Ғылыми станция [станса]. Арнайы тағайындалған ғылыми-зерттеу мекемелерінің, кәсіпорындарының бір бөлімі, аты. Эврика, эврика, алақай. – Радист палубадағы мұз үйіндіні тазартып та үлгермей, секіріп түсті: – Әй, бұл бар ғой, ғ ы л ы м и с т а н ц и я болады (Ә.Сәрсенбаев, Таңд. шығ.).

Ғылыми стиль. л и н г в. Тілдің стильдік тармақтарының ішіндегі ғылым саласына сәйкес нақтылық пен логикалық дәлдік, мазмұн дәлелдігімен, ғылыми терминдердің көптігімен ерекшеленетін түрі. Ғ ы л ы м и с т и л ь д е г і еңбектерге монография, оқулық, мақала, ғылыми есеп, диссертация, реферат, баяндама, тезистер, патенттер т.б. жатады (ҚҰЭ).

Ғылыми таным. Танымның ең жоғарғы пішімі, рационалдық сипатының басымдылығымен ерекшеленетін күрделі құбылыс. Ғ ы л ы м и т а н ы м құбылыстар мен процестердің ішкі әмбебаптық байланыстары мен заңдылықтарын эмпириялық білім мен ақыл-ойға табан тіреп, рационалды түрде сараптау арқылы бейнелейді (ҚҰЭ).

Ғылыми тәжірибе. Зерттеу нәтижелері мен тұжырымдарына негіз алатын іс-әрекет. Жазықтық Соқылық, Аргалы шыңдарына қараған тауға жуық шетінде Қырғыз Ғылым академиясының ғ ы л ы м и т ә ж і р и б е егісі (Т.Нұртазин, Адам.).

Ғылыми тәсіл. Бір істің практикалық іске асуының, я теориялық зерттеудің ғылымға негізделген әдісі. Химиялық өңдеудің ғ ы л ы м и т ә с і л і табыла қоймаған кезде халық мұның оңай, қарапайым түрлерін қолданды (С.Қаси-манов, Қаз. қолөнері).

Ғылыми творчество. Ғылыми шығармашылық. Творчество ісінің қорытындысының бірнеше рет қайта-қайта өзгеріліп шығуы көркемөнер творчество саласында ғана емес, ғ ы л ы м и т в о р ч е с т в о да да кездеседі (М.Мұқанов, Бақылау.).

Ғылыми теория. Ғылым жүзінде дәлелденген, қалыптасқан, зерттеу жұмыстарына әдіснамалық дәйек, негіз болатын тұжырымдар жүйесі.

Ғылыми фантастика. ә д е б. Көркем әдебиетте, кинода, кескіндемеде т.б. өнер салаларында ғылым мен техниканы қиял-ғажайып негізде дәріптейтін жанр. Әйтсе де ғ ы л ы м и ф а н т а с т и к а н ы ң ғылыми-техни-

калық прогреспен тығыз байланысты екендігін теріске шығару жаңсақ болар еді (Әдеб. термин.). Ғ ы л ы м и ф а н т а с т и к а өнердегі дербес жанр ретіндегі 20 ғасырда қалыптасқанымен, оның қайнар бастаулары ежелгі әпсаналарда, ауыз әдебиетінде жатыр. Оған қиял-ғажайыптық, ертегілік қасиет те тән (ҚҰЭ).

Ғылыми философия. Философияның ғылымды адам іс-әрекетінің ерекше аясы әрі ұдайы дамудағы таным жүйесі ретінде қарастыратын бір саласы. ≈ Ғ ы л ы м и ф и л о с о ф и я м е н айналысу.

Ғылыми шығармашылық. Шығармашылықтың ғылымға негізделген, соған бағытталған түрі. ≈ Ғ ы л ы м и ш ы ғ а р м а ш ы л ы қ п е н айналысу.

Ғылыми іссапар. Белгілі бір саладағы ғылыми зерттеу жұмысы бойынша бір жаққа бару мақсатымен алынған жолдама. ≈ Ғ ы л ы м и і с с а п а р ға қаржы бөлінді.

Жетекші ғылыми қызметкер. Ғылыми-зерттеу мекемесіндегі ғылыми жоғары дәрежесі бар, зерттеу тақырыптарына жетекшілік ете алатын жоғары лауазым.

Кіші ғылыми қызметкер. Ғылыми-зерттеу мекемесіндегі зерттеумен айналысып жүрген, ғылыми дәрежесі жоқ жас маман.

ҒЫЛЫМИ-ФАНТАСТИКАЛЫҚ с ы н. Ғылыми-фантастика жанрында жазылған. Ғ ы л ы м и - ф а н т а с т и к а л ы қ шығарма ұсталарынан творчестволықпен үйрену кімге де болса жат емес («Қаз. әдеб.»).

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ с ы н. Ғылыми тақырыпқа арналған сол ғылыми-зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін ашатын.

ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ с ы н. Ғылыми теориялық мәселелермен шұғылданатын, белгілі бір ғылым саласының мәселелеріне арналған.

Ғылыми-зерттеу институты [мекемелері]. Жеке ғылым салалары бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізетін арнайы мекеме. Бүкілодақтық ауылшаруашылық Ғылым академиясының микробиология ғ ы л ы м и - з е р т т е у и н с т и т у т ы ның нитрагинді қолдану нәтижесінде өнімнің едәуір артатындығын дәлелдеді (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Қазақтың ауылшаруашылығын механикаландыру және электрлендіру ғ ы л ы м и - з е р т т е у и н с т и т у т ы н ы ң конструкциясы бойынша жасалған жинастырғыш-тнеуіш сынан өткізеді (Мал бордақылау.).

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК с ы н. Ғылым-білім, техника жетістіктерін көпшілікке түсінікті жолмен жеткізетін.

Ғылыми-көпшілік әдебиет. Белгілі бір ғылым туралы, сол ғылымды дамытқан ғалымдар жөнінде жазылған шығармалардың жалпы атауы. Ғылыми-көпшілік әдебиет ғылымның жетістігін көпшілік қауымға насихаттаушы болып табылады (ҚҰЭ). Ғылыми-көпшілік әдебиет негізінен, сол саланың маманы емес адамдарға түсінікті тілмен жазылады (ҚҰЭ).

Ғылыми-көпшілік кино. Ғылым мен техника саласындағы жаңалықтарды көрерменге түсінікті түрде көрсететін кинематографияның кино мен ғылымның тығыз байланысы негізінде қалыптасқан бір саласы. Ғылыми-көпшілік киноның негізгі міндеті – ғылыми-зерттеулер мен жаңалықтарды, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін насихаттап, жұртшылыққа таныстыру; ғылым мен техника саласындағы ірі табыстар мен соңғы жаңалықтарды, күрделі ғылыми тәжірибелер мен табиғаттың сирек құпия құбылыстарын көрермендерге түсінікті түрде көрсету (ҚҰЭ).

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ с ы н. Оқыту-тәрбие жұмысын ғылыми зерттеу жұмыстарымен ұштастырған. Мұқан ғылыми-педагогикалық, суреткерлік қыруар іс атқарып жүргеніне қарамастан «Қазақ әдебиетінің» әрбір саны талқыланатын отырыстарға келіп, үлкенді-кішілі жарияланымдардың бөріне пікір айтып, қандай материалдың қай бетке орналасуы тиісті екеніне дейін көңіл бөлетін («Қаз. әдеб.»).

Ғылыми-педагогикалық зерттеу. Педагогикалық жаңа білімдердің қалыптасу процесі оқыту, тәрбиелеу, дамытудың объективтік заңдылықтарын ашуға бағытталған танымдық іс-әрекет түрі. Ғылыми-педагогикалық зерттеулердің үш деңгейі сараланады: эмпирикалық – педагогика ғылымында жаңа фактілер белгіленеді; теориялық – бұрын ырақта ашылған фактілерді түсіндіруге және олардың болашақтағы дамуын болжауға мүмкіндік беретін негізгі, жалпы педагогикалық заңдылықтар ұсынылып қалыптастырылады; әдістемелік-тәжірибелік және теориялық зерттеулер негізінде педагогикалық құбылыстарды зерттеудің жалпы қағидалары мен әдістері, теория құрылымы қалыптастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ с ы н. Ғылым мен практикалық тәжірибенің арақатынасына негізделген.

Ғылыми-практикалық конференция. Белгілі бір өзекті мәселенің, ғылыми қолданыстың негізін ашуға арналған ғылыми жиын. «Мәдени комплекстер жұмысының форма-

лары мен әдістері» деген тақырыпта ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырылды («Мәдениет және тұрмыс»). Ғылыми-практикалық конференция – ғылыми тақырыпқа негізделіп жоспарланған, сол ғылыми-зерттеу жұмысының теориялық негізін практикамен ұштастыратын ғылыми жиын (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ с ы н. Ғылыми-теориялық зерттеулермен байланысты.

Ғылыми-теориялық конференция. Белгілі бір өзекті ғылыми мәселеге арналған, сол мәселенің теориялық негізін ашатын ғылыми жиын. ≈ Ғылыми-теориялық конференция өткізу.

ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. Ғылыми жетістіктерді жүзеге асыратын техникалық әрекеттерге, шешімге қатысты.

Ғылыми-техникалық әлеует. Ғылыми-техникалық проблемаларды шешу үшін ғылымның даму деңгейінің, қоғамда бар мүмкіндіктер мен ресурстардың кешенді сипаттамасы. Қазіргі жағдайда мемлекеттер арасындағы күштердің арасалмағы тек олардың қолында бар ресурстардың, капиталдың, шикізаттың немесе жұмыс күшінің мөлшерімен ғана емес, сонымен бірге олардың ғылыми-техникалық әлеуетімен және оның тиімді пайдаланылу дәрежесімен де айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика). Бұл ретте оған мүше елдер ынтымақтастығының барынша маңызды бағыттары ретінде тауарлардың, қызметтер мен капиталдардың еркін қозғалысы қамтамасыз етілетін біртұтас экономикалық кеңістік құруды, экономиканың жоғары технологиялық салаларын дамытуды, ғылыми, ғылыми-техникалық әлеуетті бірлесе өркендетуді, жоғары білікті мамандар даярлауды, транзиттік-коммуникациялық жобалардың дамуын, өзара, инвестицияларды атауға болады («Егемен Қазақстан»).

Ғылыми-техникалық кітапхана. Ғылыми-техникалық кітаптарды жинайтын, сақтайтын және олармен халықтың танысуына жағдай жасайтын техникалық құралдарға бай мекеме.

Ғылыми-техникалық прогресс. Қоғамның өндіргіш күштерін жетілдіру, материалдық өндірісте және адамның тіршілік қызметі аясында ғылыми-техникалық жетістіктерді, жаңартпалық аядағы еңбек нәтижесі болып табылатын процестерді іске асыру бағытында ғылым мен техниканың қарыштап дамуы, ілгерілеуі. Шығыс жұртының компасти, оқ-дәріні ойлап табуы және кітап шығару тәсілін меңгеруі ғылым және техникалық қызметтердің берік одағын құруға жетелеген ұлы жа-

налықтар болды. Жалпы бұл *ғылыми-техникалық прогрестің* бірінші кезеңі саналады (ҚҰЭ). Табиғаттану-математика циклі пәндерінің мазмұнына едәуір өзгерістер енді, оқу программаларына *ғылыми-техникалық прогресс* талаптарына сәйкес тараулар енгізілді («Қазақ. мект.»). Адамзат қоғамының алғашқы кезеңіндегідей емес, қазіргі *ғылыми-техникалық прогресс* дәуірінде табиғатты қорғау, сақтау мәселесін күн тәртібіне қою қажеттігі туды («Қаз. әдеб.»).

Ғылыми-техникалық революция. *Ғылыми-техникалық ой-пікірдің өрлеуімен, ғылымды тікелей өндірістік күшке айналдырумен байланысты туындайтын қоғамдық өндірістің материалдық-техникалық базасын, адамның тіршілік қызметінің барлық аясын саналық жаңарту.* Өндіріс пен қоғамдық тұтынымдағы *ғылыми-техникалық революция* енгізген өзгерістер ауқымы мен қарқыны адам мен табиғаттың, қоғам мен табиғи ортаның қарым-қатынасын жаңа сатыға көтеріп, халықаралық ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамытуды талап етуде (ҚҰЭ).

ҒЫЛЫМИЛЫҚ з а т. *Ғылыми болушылық.* *Ғылымилықтың* негізгі талаптары: білім мазмұнының қазіргі ғылым деңгейіне сәйкестігі; оқушыларда ғылыми танымының жалпы әдістері туралы түсінік қалыптастыру; таным процестерінің (теория, оның элементтері, құрылымы және функциясы туралы білім) маңызды заңдылықтарын көрсету (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҒЫЛЫМПАЗ с ы н. *Ғылымға әуес, білімқұмар.* Бөлендік бақыт нұрға бүгінгілер, *Ғылымпаз* өсті елімде білімділер (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҒЫЛЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Білімсіз, қоғам салаларына қатысты арнайы білімдер жүйесінсіз.* Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, *ғылымсыз* қалмақтығымыз ұят (Абай, Тол. жин.). **2.** *д і н и.* Діннің барлық тыйым-руқсатын білмей, шариятты ұқпай. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын, *ғылымсыз* ахирет те жоқ, дүние де жоқ (Абай, Тол. жин.). *Ғылымсыз* оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қаж, ешбір ғибадат орнына бармайды (Абай, Тол. жин.).

ҒЫЛЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Білімсіздік, оқымағандық, ізденіссіздік.* Олар заманның көбін *ғылымсыздықпен* өткізіп, тауарихларын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларынан, ақсақалдарының айтуымен ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен (Абай, Тол. жин.).

ҒЫЛЫМСЫМАҚ з а т. *экспр.* **Ғалымсымақ.** Каутский... софистер мен *ғылымсымақ* мылжындар арқылы жұмысшылардың оянған ожданын басқысы келеді (В.И. Ленин, Шығ.).

ҒЫЛЫМТАНУ з а т. *Ғылымның дамуын, ғылыми білімнің жетілуін, ғылыми қызметтің құрылымы мен ауқымын, олардың қоғамдағы материалдық және рухани мәдениет салаларымен, сондай-ақ әлеуметтік институттармен өзара байланысын зерттейтін пән.* *Ғылымтану* ғылымды адам іс-әрекетінің ерекше аясы және ұдайы дамудағы білім жүйесі деп қарайтын философия тарауы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Ғылымтану* мәселелерін алғаш қарастырған ойшылдардың бірі – Иоган Фихте (1762-1814) (ҚҰЭ).

ҒЫЛЫМ-ҮЖІМ [ар. علم النجوم] з а т. *ескі кіт.* **Астрология.** – Жо-о-қ – деп, басын шайқады Сары, – бір патшаның ұлы *ғылым-үжімді* бітіреді. Патша қолын жұмып тұрып, ішінде не бар тапшы? – дейді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҒЫМАРАТ з а т. с ө й л. **Ғымарат.** Жарық рациясы қапшық қынабына салып дайындап, осы бөлмеден электр тогын тұйықтай қойып еді, екі қабат *ғымараттың* асты-үстіндегі, ауласындағы жарықтың бөрі жойыла қалды (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Араздық – Маған қайғы. Араздық – Саған қайғы. Кірпіштер кірікпесе, *Ғымарат* қаланбайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҒЫП= е т. с ө й л. *Қылып көмекші етістігінің фонетикалық варианты.* [Рабиға әкесіне]: Жалғызым дейсіз, жатқа жар *ғып*, тең емеске телігенінді қайтейін (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жастар жағы өлең-жырын Қоңырөзектің үстіне шашу *ғып* шашты. Нұржан ақынның той бастар даусы алысқа шырқады (М.Дүзенов, Ақәже). [Олар] Алматыға алғаш қалай кеп тоқырағандарын Анна Николаевна қызық әңгіме *ғып* айтып берді (С.Мұқанов, Саяхат.).

ҒЫП-ҒЫП о д. *Жылқы малын суарғанда айтылатын сөз.* Арба үстіндегі Құныс жылқы суарғандай «өлген ат» жаққа қарап екі рет «*ғып-ғып*» деп қалып еді, аунап тұрған аттай, үлкен ақ боз алдыңғы екі аяғын қаз-қатар салып еңсесін көтеріп алды да, дік етіп орнынан ұшып тұра келді (Х. Есенжанов, Көп жыл.).

Д

Д 1. *Қазақ әліпбиіндегі д дыбысын таңбайтын жетінші әріп.* **2.** *Қазақ тіліндегі тілұшы, тоғысыңқы ұяң дауыссыз дыбыс.* Қазақ тілінде «д»-дан басталатын сөздерден «т»-дан басталатын сөздердің саны әлдеқайда көп (Қазіргі қаз. тілі). *Д* дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс – қызыл иек шекарасымен тоғысуы арқылы жасалады (Қаз. грамм.).

Д витамині. м е д. *Д дәрумені* (балық майында, жұмыртқаның сары уызында, бауырда болатын, сондай-ақ құн сәулесінен алынатын, ағзаға әсіресе бір жасқа дейінгі баланың өсіп-жетілуіне аса қажетті дәруменнің бір түрі). «Д» в и т а м и н і балық майында, жұмыртқаның сары уызында, бауырда болады (Адам анатом.). Сәулемен емдеуден тыс уақыттарда екіқабат әйелдің «Д» в и т а м и н д і ішкені өте орынды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Организмде «Д» в и т а м и н і н ің пайда болуы күн сәулесінің өтуіне жағдай жасайды (Құс өсіруші.).

ДА шы л. 1. *Сөз бен сөзді, сөйлемдер мен сөз тіркестерін салыстыра байланыстырып, сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстыратын дербес мағынасы жоқ жалғаулық көмекші сөз.* Биік мансап – биік жарта; ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады (Абай, Тол. жин.). Аузыңнан шықса, жел есіп, Жер түбіне жетер тез. Таққа мінген бір патша, Дәл он жеті жасында. Тітіреткен қаһары – Досы менен қасын да (Дулат Баба-тайұлы, Замана.). Дулы да шулы көшемін, Бүгінмін және кешемін. Ашылған бағы кітап боп, Қолдан мен қолға көшемін (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Дүниеде су да дария, сүт те дария, Дәурендеп мұратыңша жүр екенсің. Қолыңды неге ұсынсаң табар күнің, Атаның миуа, бақша, гүлі екенсің (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 2. *Сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарында келіп, қарсылықты мағынаны білдіріп, сөйлемнің екі компонентін сабақтастыра байланыстыратын көмекші сөз.* Алпыстан аса отырып қалмасаң да, Көшке ерген кісідейсің көрі өгізбен (Базар жырау, Шығ.). Жолама, есің болса, маған жақын, Қайта сал қынабына «селебең-ді». Үйінді нағыз ақтан жаппасам да, Жағалай жаңғыртармын дөдегенді (О.Шораяқов, Шайыр). Өзгелер ондай сөзге арланса да, Нарекен есіткенмен кектемейді (Базар жырау, Шығ.). Иә, шындықтың ащы даңқы Шындық үшін жалғыз түстім егеске Ақындықтың басты шарты – Басты алса да шындықты айту емес пе? (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *Сабақтас-тықты, іліктестікті көрсететін көмекші жалғаулық.* Жабының анасы бар ол да сендей, Сен неге қайғырасың одан кемдей (Базар жырау, Шығ.). Адам нешік тартпасын, Хайуан да жақсы туады Арғы негіз жағынан. Тәжірибелеп қарасаң, Балта оза ма сабынан?! (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). Құлагер мерт болды деп естігенде, Жұлдым да сақалымды ойбайладым (Ақан сері, Шығ.). Басын тізесіне салып отырған Төлегенге қарады да, ернін жалады (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). 4. *Сөйлеу-*

шінің сөзін, ойын күшейтіп айту үшін қолданылатын көмекші демеулік. Арманын да, азабын да, қуаныш, қайғысын да әнге сыйдыра білген, айналайын елім-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). Сайдақтың кеткеніне сегіз айдан асып барады, сонан бері нақты хабар да жоқ (Ә.Әбішев, Замана.). Көкешім! Мұнайып не етесің?! Сен бүгін тағы да Ұшасың, кетесің, Көкешім! Өкеңнен өкеңе жетесің, Мұнайма, Көкешім! (М.Мақатаев, Шығ.). 5. *Салыстыра айту үшін жұмсалатын көмекші демеулік.* Құлмамбет сен жақсы да, мен жаман ба! Ақында сен жүйрік те, мен шабан ба? (Жамбыл, Шығ.). Бұл кезде тойынып алған денесі бұрынғыдан да кесектеніп ірілей түскен (М.Әуезов, Қараш.). 6. *Және деген мағынада жұмсалып, сабақтас-тықты білдіретін көмекші жалғаулық.* Арбаға урядник пен Елизавета қатар отырыпты да, Быков көшірдің қасына орналасыпты (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Екеуі судан өтіп болды да, Айгүлді қарсы алды («Жалын»). 7. *Негізгі етістік пен көмекші етістік тіркесінің аралығында жұмсалып, олар арқылы айтылатын іс-әрекеттің тез, дереу болғанын білдіретін демеулік көмекші сөз.* Менің ендігі баратын жерім дайын деп теңізге лақтырды да жіберді (Мың бір түн). 8. *с ө й л. Фой шылауының мағынасына жуық, айтылған ойды растау мәнінде жұмсалатын демеулік көмекші сөз.* Бұл жер бұрындары көкорай шалғын болатын еді, қазір шаңы шығып жатыр да (Қаз. тілі аймақ. сөзд.).

Басын тауға да, тасқа да соқты. Қиналды, алас ұрды. Б а с ы м д ы т а у ғ а да, т а с қ а да с о ғ ы п, дағдарып жүргенімде мейірімді мұғалім Сергей Николаевич Глазуновқа кездестім дейді Айтуақов Сәлкен (С.Омаров, Қайырлы.).

Жатты да ашуланды. Өз-өзінен бұлқан-талқан болды. Іңгеннің мұрнына құрт түсіпті, басын сілкіп пысқырып жатқанын көріп Судыр Ахмет ж а т т ы да а ш у л а н д ы (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қояр да қоймай. Жалынып, сұрап, өз айтқанын істетпей болмай. Бауырымнан қалған жалғыз көз еді, менімен бірге қойға жүр, – деп қ о ы р да қ о ы м а й осы жаққа әкелген едім, сорлап қалмасам жарар еді! – деп тағы бір қарт еніреп тұр (Ә.Жәмиев, Дала.). Қ о ы р да қ о ы м а й үйге алып бардым, «Сағадат, қонақ қабылда!» Обалы не керек, жарым онша ұнатқан жоқ, Шағырмен, тіпті, салқын сәлем-десті, – дейді Зейін (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Мың да бір ем. Нағыз, дәл сол аурудың емі. Әкем: «Бұл қайнардың суы ана сүтіндей. Іш ауруына мың да бір ем деуші еді («Лен. жас»).

Сонда да. *Сөйтсе де, солай бола тұрса да.* Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, *С он д а д а* солардың бар таңдамасы. Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын Қазақтың киыстырар қай баласы (Абай, Тол. жин.). *С он д а д а* болса МҚК тарапынан жүргізілген тіміскілеу саясатының кең көлемде орын алғанын жақсы білеміз («Егемен Қазақстан»). *С он д а д а* мейлі сөйлейін Кішірдім бақтан демейін Халықтың болсын хабары (Бес ғасыр.). Шекарада әртүрлі Табылады алма да. Сүйген жардың тартуы Қымбатырақ *с он д а д а* (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.).

Тағы да. *Және де, оның үстіне.* Көңілдің күйі *т а ғ ы д а* Өмірсіз жанның алды ішін. Аударды өлең жағына Нәпсінің сынған қайғысын (Абай, Тол. жин.). Ауру жүрек ақырын соғады жай, Кейде ыстық *т а ғ ы д а* қан басады. Кейде бір сәт тыныштар ын шығармай (Абай, Тол. жин.). Осы күнді күн демес, қарағды міндеп. Кейде тілеп бақ пенен тыныштық, Кейде қайғы, азапты *т а ғ ы д а* іздеп (Абай, Тол. жин.).

ДАБА з а т. ж е р г. **Таба.** *Д а б а ғ а* пісірілген нан онды болады (Жезқ. Жаңарқа.). Одан жоғарырақ қара *д а б а д а ғ ы* суға алақанын басып қойып, мәсіне оралған жіпті ширатып Күлөн отыр (А.Сейдімбеков, Ақиық).

Даба нан. **Таба нан** (*табаға көміп пісірген нан*). Сырынды айт, сыпатынды айт жолдасыңа, Бір нәрсе әжетіңе жарағанға, Кей бөнде үйде отырып мас болады, Қарынын тойғызып ап *д а б а н а ғ а* (Қаз. тілі аймақ. сөздігі).

ДАБДЫРА= е т. с ө й л. **Абдыра.** – Ойбай, қарағым Қамза-ау, – деді қарт *д а б д ы р а п*, бір күн де болса жан керек емес пе? (Ә.Омарбаев, Көрлен.). Манағыдай *д а б д ы р а м а й* жалтарып, жауап беріп, оның бәрін күн сайын бақылап отыруға біздің уақытымыз жете ме? (М.Хасенов, Қайсар.). Кенет қорада әжемнің *д а б д ы р а п* сөйлегенін естідім (А.Жақсыбаев, Бозарал.).

ДАБДЫРЛА= е т. с ө й л. **1.** *Асып-сасып қатты сөйлеу, даурығу.* Үй араларын, ауылды күзеткен әскерлердің шошынып *д а б д ы р л а ғ а н* сөздері, жүгіре басқан дүсірлері естілді (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Дауысын қатты шығарып, самбырлап сөйлеу.* Жас әйелінің әзіл-шыны аралас айтқан жылы лебізіне риза болған қарт *д а б д ы р л а п*, мақтана сөйлеп кетті (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). *Д а б д ы р л а м а й* біріне-бірі кезек бермей, жамырай сөйледі (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ДАБДЫРЛАС= е т. *Дабдырлап сөйлесу, даурығысу.* Капитан, *д а б д ы р л а с ы п* сөйлесуге бола ма, тап-таяу жерде немістер жатыр, – деді солдат (К.Оразалин, Жексен.). Жі-

гіттердің *д а б д ы р л а с қ а н* үндері естіле бастады (М.Сүндетов, Қызыл ай.). Екеуі біріне бірі темекі ұсынып, біріне-бірі сіріңке шағып беріп, *д а б д ы р л а с ы п* автостанцияның буфетіне қарай беттеді (О.Әубәкіров, Сикыр).

ДАБРЫҚ з а т. ж е р г. **Айқай, у-шу.** Көтерілген *д а б р ы қ қ а* шыдамай, жануардың құлағы елендеумен келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАБРЫҚ= е т. ж е р г. **Айғайлау, шулау, даурығу.** Осыншама астан-кестен боп неғып *д а б р ы ғ ы п* жатсың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАБЫ з а т. **Түкті боз, жұқа ақ матаның бір түрі.** Қырғыздардың киім киісіне де осы қасиеттер тән еді, олардың бәрі мақта салып сырылған қашғар шапандарын, ал көйлектің орнына *д а б ы д а н* тігілген ақ шапан киетін (Д.Дулатова, Шоқан.). *Д а б ы* – матаның бір түрі. Ақ *д а б ы*, сары *д а б ы* деп екеңге бөлініп аталады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ай-Шешек басын көтере бере, қол созып, әлдеқайдан алабажақ түкті *д а б ы д а н* тігілген халат алып, иығына жамылды (М.Мағауин, Алсапыран.). // *Дабыдан тігілген.* Жеңсізін желбегей киіп, ашық жағалы *д а б ы* көйлегін шалбарланып алыпты (С.Омаров, Қиыр жол.). Былтыр әжесі ескі-құсқы зат өткізіп, Жәшкеден алып берген кішкентай айнаны Күлшетай ылғи әлгі көжекейінің ішкі өңірінен тіккен *д а б ы* қалтасына тығушы еді (М.Иманбаев, Жеткіншектер.). Өзеннің арғы бетінен *д а б ы* дамбал, ақ көйлек киген, жалаң аяғына мәсі іле салған Жаңабай шал атқа жайдақ мініп келе жатыр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Солардың алдында *д а б ы* дамбалының ауы салақтай, қойқаң-қойқаң жүріп: «Бұл біздің ініміз», – деді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ДАБЫЛ¹ з а т. **1.** *Бір нәрсенің, я қимыл-әрекеттің, қозғалыстың дыбысы, даусы.* Уа, сорлы үнім енді ғана саңғырлады, Қыранның аш *д а б ы л ы* даңғырлады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Тоғыз домбыраның *д а б ы л ы* анау-мынау жез қаңылтырдан құралатын аспаптарды қапталына да алмайды (А.Сатаев, Дала.). Әттең, не керек, сай-сағаны тінтіп, кезетін ізшең, қағушың мен тосқауылшың жарасып, өзі бір оңтайлы биіктің ұшар басында сол серіктеріңнің *д а б ы л ы н а* сабырсыздана құлақ тіксең (Ә.Әзиев, Жез тау.). **2.** *а у ы с. Ұран, үндеу, жар.* Соғылды *д а б ы л*, дабыр да дүбір жан-жағым, соғылды *д а б ы л*, жарамас менің қалғаным (М.Мақатаев, Шығ.). *Д а б ы л ы н а н* азатшыл жаңғырықтың Қайта туды қазаққа Жаңғырып күн. Бас қаланың ардақты есімін де Ата-рәміз деп атап, заң қылыпшын (К.Салықов, Жезкиік). Содан кейін көрген

жоқ Нұржан дамыл, жұрттан бұрын тұрады шықса *дабыл*. Жұрттан бұрын жүгіріп жетеді ол, соға қалса табанда бір сұрапыл (Ә.Тәжібаев, Құрдастар). **3. а у ы с.** *Дақпырт, даңқ*. Есіттік Біржан деген *дабылыңды*, Ала тұр сөйлескенше дамылдың (Айтыс). Даңқың, *дабылың* жержүзіне жайылған патшам, сенің суретінді сызып алып, бүкіл өміріме шейін бойымда сақтайын (Ы.Алтынсарин, Таңд.). *Дабылым* дауылпаздай шыққан шетке, Бас тартып, көрінбедің қызметке (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). *Дабылымды* есітіп, «Құмар» дейді көрмекке Сонау жатқан төменгі – Астарханнның бойында Он екі ата Байұлы (Базар жырау, Шығ.). Атқа мініп жасыңнан, Алысқа шықты *дабылың* Дұғашы болып артыңнан, Ғалым менен мазұлым (Насихат).

Дабыл болды. *Тұрткі, себеп болды*. Баотилияның алынуы провинциядағы халықтың қозғалуына *дабыл болды* (Жаңа тарих). Жолшыбайғы ауыр жол, Семейде өткізген бір айғы тар қапас жанын түршіктіріп, мұнан құтылмаса көретін күн екенін сездірген *дабыл болды* (Ә.Әбішев, Армансыз).

Дабыл жарғағы. *а н а т.* <лат. membrana tympani> *Сыртқы есту жолын ішкі құлақ құрылысынан бөліп тұратын жұқа, серіптелі зат. Дабыл жарғағының* бүлінуі естуді нашарлатады, өйткені дыбыс толқындарын есту рецепторларына жеткізу бұзылады (Адам анатом.). *Дабыл жарғағының* ішкі бетіндегі кілегейлі қабық жалаң қабат жалпақ эпителиймен астарланған (Қаз. тілі термин. Биология).

Дабыл жол. *к ө н е. п о э т. Даңғыл жол.* Атақты Торы байдың баласы едің, Жігіттің өзің теңдес сарасы едің. Бұрынғы атаң салған *дабыл жолдан* Әдебін қайдан таптың адасудың? (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Әсіресе, көз салуға лайық мұсылманша оқушыларға орысша оқушылар сайрап жатқан *дабыл жолға* түскен секілді (М.Дулатов, Шығ.).

Дабыл қуысы. *а н а т.* <лат. cavum tympani> *Ортаңғы құлақ орналасқан самай сүйектің қуысты дабылдық бөлігі. Дабыл қуысының* алдыңғы қабырғасында осы қуысты жұтқыншақпен жалғастыратын есту түтігінің тесігі орналасады, ал оның төбесі арқылы бет жүйкесінің өзегі өтеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Дабыл қуысы* сыртқы құлақты ішкі құлақпен жалғастырып, есту мүшесі қызметін жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Биология).

Дабылы басылды. *Дыбыс азайды, тоқтады, тыныштанды*. Алыстағы арпалыс та әлсіреп, атыстың *дабылы басылған* сияқты (Ж.Төшенов, Алғашқы.).

ДАБЫЛ² *з а т. 1. к ө н е. Жаугершілікте, жорықта халықты бір жерге жию үшін, саяткершілік құрғанда аң үркіту үшін пайдаланылған ұрмалы аспап*. Дауылпаз деген үлкен жорыққа қол аттанарда соғылатын *дабыл* (С.Бегалин, Бала Шоқан). *Дабылды* қарағайдан ішін қырғызып, қуыс етіп жасап, бетін түйенің шикі мойнақ қайысымен, я басқа қалың шылғи терімен де жауып бекітіп кептіреді (Ш.Айманов, Қыран.). Алдына *дабыл* төңкерген, Артына сауыт бөктерген. Аламанға дем берген, Азды көпке теңгерген (Қобыланды.). *Дабыл* әу баста дыбыс беру құралы түрінде пайда болған. Ол ертеде жаугершілікте, жорықта, аңшылықта пайдаланылған. Адамдар *дабыл* соғу арқылы жыртқыш аңдардың, сырттан келген жаудың хабарын білдіріп отырған (ҚҰЭ). **2. ә с к.** *Жергілікті жердегі халықты әртүрлі қауіптен сақтандыру хабары, ерекше жағдайда берілетін шартты белгі, сигнал*. Үйге келе жатып шіркеудің әлі де басылмаған *дабылы* естіді (М.Дүзенов, Ант.). *Дабыл* үні де басылып, кеме ішінде тыныштық орнады (О.Баймаханов, Қаратау.). Ол қоңыраумен *дабыл* қағып, өзі өртпен айқаса бастады (Қ.Аманжолов, Қасиетті.). **3. ә с к.** *Әскери бөлімшенің (бөлімнің, құраманың) белгіленген мерзімде толық жауынгерлік дайындықта болуы және алдын ала жоспарланған шепке (орын, жер) орналасуы үшін берілетін шартты (ракета, сирена, горн арқылы) белгі*. Ал сол кезде жау әскері тұрған жерден қауіп-қатер *дабылы* басталды (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

Дабыл байлады. *а ң ш. Дабылын ұрып, бүркітті үркітіп аң аулады*. Көк ала ат жартып, Көн *дабылды байлатын*, Байлар ұғлы шоралар көл жағалар жаз күні (Бес ғасыр.). Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қында мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы *дабыл байлатын* ұзын қайыс шеттігім менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дабыл қағылды. *Тоқтатуға белгі берілді*. *Дабыл* даң-дұң *қағылды*. Бітті осымен кеңесім, Тыңдаушы енді демесін: «Онсын тышқан не қылды?» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Дабыл қақты [ұрды]. а) *Дабыл соқты, дабылдаты*. Көкжендет, сені салдым *дабыл қағып*, Мойныңа әшекейлеп тұмар тағып. Қарасам жан-жағыма Көкжендет жоқ, Айырылдым қапияда сенен нағып (Ақан сері, Шығ.). Паналап биік қамысты *Дабылы* *н қағып*, сұңқар сап Болмаған күні мыңын ап Көлдегі құсты тауысты (Батырлар жыры.). Асығып той бастауға жұртты жинап, Біреу тұр сырнай тартып, *дабыл ұрған* (И.Байзақов,

Кавказ). ә) *Жар салды, ұрандады, хабар берді*. Шандатып атты әскер өтіп жатыр, Ту ұстап, *дабыл қаққан* оңшең батыр. Дүние жаңғырыққан тұман басты, Болғандай бейне қазір заман ақыр (М.Дулатов, Шығ.). – Бәріңізді анау аулаға жиналсын деп жатыр. Өкіл келді. Жиналыс ашады, жиналыс... – деп *дабыл қаға* келген бала даусы Қалаубек үйінде отырғандарды біржола естерінен тандырып жібереді (А.Байтанаев, Қайнар.). б) *Қоңырау соқты, барабан соқты*.

Жау дабылы. п о э т. *Жаудың келіп қалған белгісі*. Өзек болар ел еді мың дастанға, Енді бүгін мұңына мұң қосқан ба? *Жау дабылы* естілсе, бой көрсетті Қора айналып қашатын жүн бастар да (М.Шаханов, Фасырлар.).

Соғыс дабылын қақтырды. *Ұрысқа, соғысқа шығуға белгі бергізді, бәрін құлақтандырды*. Ашуға булыққан Фабит *соғыс дабылы* н *қақтырып*, барлық жауынгерін көк темірге орандырды (Мың бір түн).

ДАБЫЛ³ з а т. м у з. *Саусақпен қағып ойнайтын музыкалық аспап*. *Дабыл* – барабан тектес аспап, дөңгелек шеңбердің екі жақ беті терімен қапталған (Шарапат). Хан сарайының алдында тартылған сырнай, соғылған *дабылдың* үні бір жаман сарынның барын аңғартады (А.Хангелдин, Өткен күн.). Аса қызғылықты бұл спектакльдерде бізге алғаш жат естілгені – жезден жасалған *дабылдардың* қаңғыр-күңгір, паң-паң етіліп үйренбеген құлақты тұндырып жіберуі (С.Мұқанов, Алып. адым.). Базарда өлеңдетіп жаршылар жүр, Қолына құрай сапты *дабыл* алған (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ДАБЫЛҒЕР с ы н. п о э т. *Тынымсыз. Дабылгер* кеудең – дастан жыр, Жанарыңда күн, қабағыңда ай күліп. Кей жігіттер бәйгеге атын қоспай жүр, қайраты қажып, айбаты кеміп, қаймығып (И.Сапарбаев, Бозқараған.).

ДАБЫЛДА=е т. 1. с а я т. *Аңшы-саятшылардың дабыл қағуы*. Қазан көлге таяна бергенде әдеттегі әдістерін істеп қаршығалылар топ-топ болып бөлініп, көлдің жан-жағынан қаптай келіп құстарын дайын ұстады. Сол кезде көлді жиектеп қаптаған қалың кісілер *дабылдай* лап қойды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Кейде, құс ұстаған бір биіктеу нықтан қарауылдап аңдып отырады да, басқалары төменді бөктерлей түлкі қағып, қашқан түлкіні жан-жақтан *дабылдай* қуып, жоғарыда қарауылдап отырған қыранға қарай ығыстырады (Х.Елебекова, Үні кетпес.). 2. *Дауыстау, қатты сөйлеу*. Жас жігіт көрінеді таумен тілдес Басқа жан я білер, я білмес. Сездіріп сырт дыбысын *дабылдайды*, ол бір тау қасиетті адам үндес (О.Малқаров, Менің ізім.). Сақтал-

ған асылдардай адырдағы, соғады жанымыздың дәл ырғағы. Дегенде бәрі қосап Әсияны, Үндері қиялдарда *дабылдай* (Қ.Бекхожин, Үш кезең.). Сыбызғы, сырнай шарқылдап, мінгендері дәл бедеу, келеді бектер *дабылдап* (Батырлар жыры.). 3. а у ы с. *Жар салу, хабар беру, үндеу*. Көп өтпей көктемнің қысты жеңгенін *дабылдаған* «Берік қара» да соғып өтті (Ш.Арыстанов, Естен кетпе.). «Кісен ашқан» сол туралы *дабылдайды*, дауылдайды. Жанға жігер толтырады. Бір нәсер күш сауылдайды (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Ағылтам ағыл-тегіл жыр өзенін, қырандай қияға ұшып *дабылдаған* (Т.Көбдіков, Жырларым).

ДАБЫЛДАЙ с ы н. *Дабыл сияқты, дабылға ұқсас*. Ұйымның ұйымдасқан шықсын үні, Айдында құсбек салған *дабылдай* боп, Шекеден шып-шып терлер сыпырылсын, Ақ бұлт тамылжыған жауындай боп (Қ.Әбдіқадыров, Танд.). Жалын жырлар құйылды-ай кеп жүректен, Жалын жырлар кеудеден күй түлеткен. Жыр оқып тұр ақын Тайыр Жароков, Октябрьдің *дабылындай* үні өктем (Қ.Жұмағалиев, Перзент.).

ДАБЫЛДАТ=е т. 1. *Дауылдату, дабырлату*. Аққу, қаз су сабалап қаңқылдаса, Қамысын *дабылдатып* қағады жел (Қ.Бекхожин, Мариям.). 2. а у ы с. *Шулату, дуылдату, қыздыру*. Айкүміс деген көршісі бар. *Дабылдатып*, дуылдатып жататын мереке, той күндері де қарасұр жүзіне ажар кіріп жылынып көрмейтін табиғаты мұздай жан (Н.Әбдікерімова, Сағындым.). Ашынып, дауыл тілеп, *дабылдатып*, өкпесін ескіліктің қабыну атып. Секілді жаңа өмірдің «құс қанаты», сен келдің дауылпаз боп дабылдатып (Ә.Абайдәлханов, Маржан.). 3. *Жар салу, дабыл қағу*. *Дабылда т а м*, дамылсыз кернейлетем, Тізе бүгем тілге де келмей бөтен. Батырына махаббат майданының Алтын жұлдыз қалайша бермейді екен (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Ән салып, еркіндете, *дабылда т а*, Келіп тұр кемеліне Кенен ата. Жаксының жан жолдасы, адал жары, Зухра келіміме бердім бата (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ДАБЫЛДАТУ *Дабылдат етістігінің қимыл атауы; дабыл қағу*. Қағушылар өз міндеттерін адал да мұқият атқарып жүр. Ағаш ішіндегі қасқыр түгіл қар астында жорғалаған тышқанды да қағып шығарарлықтай *дабылдату* да (Қ.Бүкебаев, Айдалы.).

ДАБЫЛДАУ а ң ш. *Дабылда етістігінің қимыл атауы*. Қасқыр қуған уақытта *дабылдауға* болмайды, онда бұл қайсар аң егесіп, шабысын үдете түседі (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ДАБЫЛДЫ с ы н. **1.** *Дабылда, думанға толы.* Ауыл тез Сұлукөлге көшті. Ал жайлау үсті *дабылды* дүбірге айналды. Сұлукөлге жан-жақтан көшіп келіп бас қосқан сан рулы ел сан түрлі жауынгерлік ұранды қоса ала келді (Х. Есенжанов, Тар кезең). Осы *дабылды* үн мен нұрлы күнге Орда халқының көпшілігі күле қарап, қуана құлақ салысты (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). **2.** а у ы с. *Дабыл қағылып, соғысқа аттануға шақырған сұрапыл.* Еске алдың сонау жылдағы *Дабылды* күндер дауылын (М.Әлімбаев, Таң.).

ДАБЫЛПАЗ з а т. к ө н е. *Соғыс қаупі төнгенде елге белгі беру үшін немесе үлкен жиынға шақыру үшін дабыл қағушы, дабылшы.* *Дабылпаз* шабуылға шақырды ма, Әлде атой берген батыры ма? Хан жанын тітіренткен қандай сарын, Қай лепес гулеп келе жатыр мұнда (К.Бекхожин, Ардагер.). Арғымағын ерттеді, Айылдарын қысқартып. Құйысқанын ұзартып, Жау шақырар *дабылпаз* (Манас). Керген жарғақ, қос жарғақ! Ұрғыласаң қос қолдап, *дабылпаздың* ішінен, дауыл тұрар аспандап (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ДАБЫЛСЫЗ с ы н. **1.** *Дабылы жоқ; дабылдың қатысынсыз.* – Даңғаза-дабылға барған кісі *дабылсыз* жүре ме, менікі дауылпаз дабыл деген ең үлкен дабыл, – деді жігіт (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қаршығаны қырғауылға салғанда дабыл қажет емес. Өйткені қырғауыл жақын жерден ұшады және *дабылсыз* да көкке шықпай ұшады (Ш. Айманов, Қыран). **2.** *Дыбыссыз, у-шусыз.* Дауылсыз теңіз, *дабылсыз* да дала болмайтыны секілді еңбексіз өмір болмайды (Д.Жанботаев, Шыңда.).

ДАБЫЛҮЙ з а т. ж е р г. *Көші-қонға лайықталып жасалған, көшіп бара жатқанда жол-жөнекей тігетін кішкене киіз үй, жолым үй.* Қызылқұмға көшкенімізде *дабылүйді* түйеге артып алатынбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАБЫЛШЫ з а т. **1.** с а я т. *Құспен аңға шыққанда дабыл қағушы.* Таулардан түлкі қашса бұлдыр қағып, Соңынан қуса тазы сылдыр қағып. Кейінгі *дабылшының* айғайымен Шайқақтап қыран ұшса бұлтты жарып (С. Мұқанов, Өсу жол.). **2.** *Дабыл қағу арқылы немесе басқа да дыбыс шығару арқылы белгі беруші.* Берсе егер өмірін *дабылшы*, қыран атойшы Қақса егер дабылын, қырағы жас машинист, шалып дабыл хабарын (Ж.Жабаев, Шығ.). Дамыл жоқ *дабылшының* түтігіне, Санатқа шақырады ту тігіле; Оздырып бозбаланы ұраншыға, қырғыздың от қояды қу түбіне (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан.).

ДАБЫР з а т. **1.** *Даң-дұң, у-шу, дүрсіл, дүбір.* Тыстан кірген суық пен көп кісінің *дабырына* тынышы кеткен Ділде басын кө-

терді (М.Әуезов, Абай жолы). Кенет Ораз-Мұхамедтің құлағына манадан бергі дауыл мен *дабырда* н өзгешерек әрі өктем, әрі қияс дауыстар шалынды (М.Мағауин, Аласапыран). Таң бозынан өріске шыққан киік, жайылымға тұрған қандағай үйірімен өрген тарпаң, тағы мен құлан алыстан естілген *дабырда* н бой салып қаша қоймаған-ды (М.Мағауин, Аласапыран). Көп шуыл, көп *дабырдың* ішімен ұзақ жүріп әбден титықтап шаршаса да, Ақан сергек (С.Жүнісов, Ақан сері.). **2.** *Думанды дүрмектің шуылы; сауықтаушы, қызықтаушы адамдардың көңілді дауыстары.* Нұрғали қолына домбыра алған кезде өртке су сепкендей елдің *дабыры* да тына қалды (Қ.Боқаев, Өнерпаз.). Амандық – сәлемдесумен қатар «Той құтты болсын» айтқан *дабыр* өше бере, сәнді киінген күтіп алушылар ілгері бастай жөнелді (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). Еттің *дабыры* біразға созылды да, табактар босап, қазақтар кекіре бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Кең тарап, үлкен шуга айналған әңгіме.* Осы сөзімен Жүлдебек халықтың ортасына от бүркіп жібергендей, әр жерден өрт тұтанды. Сыбыр сөз де ұлғайып, үлкен *дабырға* айналды (Р.Райымқұлов, Жасыл белес.).

Дабыр қылды. *Шулатты, дабыр-дұбыр еткізді.* Нәпсіге берілмейік сабыр қылмай, Бұл ерді босаталық жәбір қылмай, Лашынның мекеніне жеткізелік. Қараңғы тоғай ішін *дабырқылы* (С.Сейфуллин, Өлең.).

Дабыр үй. ж е р г. *Уығы қысқа, кішкене киіз үй.* Байлар *дабырқы* *дабырқы* үшін тігетін еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Көше дабыры. *Көшедегі абыр-сабыр, шуыл.* Жүргіншілер азайып, *көшедабыры* басылған (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

Қала дабыры. *Қаланың у-шуы.* Алыстан *қаладабыры*, Білінген сәтте таң сәрі, сықылды дала төңірі, сол жанды біреу қарсы алды (М.Байсейтов, Қарқаралы.).

Соғыс дабыры. *Соғыс кезіндегі атыс дауысы, гүріл т.б.* Алдағы төбешіктің басына шықтық. Бақылап тұрмыз. *Соғысдабыры* саябырлар емес (Б.Момышұлы, Москва.).

Тірлік дабыры. *Күнделікті тұрмыстың абыр-сабыр, азан-қазан шағы.* Киіз үйдің сыртындағы азан-қазан *тірлікдабырына* құлақ түреді (А.Жағанова, Еркежан.).

ДАБЫРА з а т. **1.** *Айқай-шу.* – *Дабыраны* тоқтатындаршы, шуламаңдаршы (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Біз көкпар тартқанда үлкендерден кем елірмейміз. Айқай-шу, *дабыра* ме н ақ тақырды басымызға көтереміз (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сәлден соң қонырау соғылып, мектеп іші уылған-шуылған *дабы-*

р а г а, әрлі-берлі жүгірген тапыр-тұпыр аяқ дыбысына толып кетті (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

2. а у ы с. *Даурықпа, бос, орынсыз сөз.* Бұл – қиындықты да, қуанышты да қаттап бастан кешірген жанның салты, олар уәдеге сараң, *д а б ы р а г а* қас (Береке бастауы.). Өйткені ұлттық идеяның берік қалыптасуында Президент Н.Назарбаевтың ұстанған ұлт дамуының бағыты осыны меңзейді, мемлекеттік тіл тұра-сында біржақтылық пайда болатын болса, оның бізге береке әкелуі екіталай. Жалпы, ұлттық даму үйлесімінде *д а б ы р а* мен далаға тарту – дәйексіздік («Егемен Қазақстан»). Құр *д а б ы р а* мен жуық маңда ешбір келісімге келе қоймайтын сыңайды байқап, манадан бері үнсіз бағып тұрған Асан ендігі билікті өзі айтты (А.Байтанаев, Асан). Қолымда отыр домбыра, Домбыраны күнә деп Білмей айтқан *д а б ы р а*, кімнің жақсы-жаманын Алла білер соңыра (Қаз. тілі аймақ. сөздігі). **3. а у ы с.** *Қоқан-лоқы.* Қойшымды өлтіргені саған да жетем деген *д а б ы р а с ы* ғой (С.Сматаев, Ақжелең.). Әйелінің бақырып-шақыратыны үйреншікті *д а б ы р а* еді, мынасы жанға батты (М.Асылғазин, Ауылдас.). // *Кең тараған, елге шулы.* Ырзабековте өрлік бар, сыртқа *д а б ы р а* а атақ бар (Т.Тілеуханов, Келешек.). // *Шулаған, дабырлаған.* *Д а б ы р а* дауыс, әзіл-күлкілер тынық кештің ерекше көркіне айналғандай боп, әлденелерді еске түсіреді де, ойланғандай боласың (Б.Майлин, Шығ.). Көше шулы, өткінші адамдардың *д а б ы р а* үні бұларға әсер етпеді (А.Байтанаев, Қыран.).

Дабыра болды. Жария болды, әйгіленді. Класта отырып көршілес баладан көшіріп алғаны қоса *д а б ы р а болды* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ғалимен екеуінің оқиғасы осындағы ол үйлермен терезесі тең жұртқа түгел *д а б ы р а болған* (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қирап қалған, бүлінген дүние жоқ, мәселе онда емес. Екеуміз ойынның шартын сақтай алмадық, құпиямыз жұртқа *д а б ы р а болды* (М.Гумеров, Шыңырау.).

Дабыра етті [қылды]. а) *Жұртқа жайып жіберді, бәріне аян қылды.* *Д а б ы р а қ ы л м а й*, бүгін түн қатып жүріп кетпекпіз, – деп еді Аман, Алексей оның беліндегі алты атарын үнсіз сұрап алып, қарап шықты да, өз беліне байлады (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Күмісай апай апайдың құлағына тисе, *д а б ы р а е т і п* жіберетін көп сырдың жоғалуын маған айтты да қойды (С.Сарғасқаев, Ұстаз.). – Бұл *д а б ы р а е т п е й* құлаққа сыбырлап қана айтатын құпия әңгіме. Мен тісімнен шығармауға уәде беріп ем (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Қонақбайдан көңілі мықтап қалған Бижамал елге *д а б ы р а е т п е г е н і* мен іштей жек көретін

(З.Жәкенов, Таң самалы.). – Шырағым, мұндай даулы мәселені сен жұрт арасына әзірге *д а б ы р а қ ы л а* көрме – деп еді Сырбай (С.Мұқанов, Шығ.). – Мынау мен білетін Тәңірберген болса, анық ойын әзір *д а б ы р а қ ы л м а й*, былайғы жұрттан бүркемелеп жасыра тұру үшін таратқан лақабы боп жүрмегей (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). ә) *Дүрлікті, құр, бос шулатты, орынсыз даурықты.* Бала атадан батпан артық тудым деп *д а б ы р а қ ы л а д ы* да, ширек кем шығады (Мақал-нама.). Іздеген адамды Қараменді еді. Сол кісінің жөнін айтып жіберер деп, *д а б ы р а қ ы л м а й*, осы үйге кіргенім ғой (Ж.Молдағалиев, Торғай толғауы.). Мен өзін көпшілікке сыр сақтаған, Жігітін шындық сөйлеп, жыр баптаған. Әшейін қуыс кеуде біреулерді Жан емен *д а б ы р а г ы п* құр мақтаған (Айтыс.).

ДАБЫРА = е т. **1.** *Дабырлау, дабыр-дұбыр ету, шулау....* *Д а б ы р а г а н* дауыстардың ішінен Бір үн шықты асқақтаған ашынды (Ө.Тұрманжанов, Таңд.). Айнала сағым дірілдеп, Дала ояңған, қуаңған... Сол далада *д а б ы р а п*, Даң-дұн дауыс жамырап, Қосын колхоз шығарған (Ғ.Орманов, Шеңбер). **2.** *Даурығу, дүрлігу.* Жарлы, жалшы, батырақ, Кедей, орта *д а б ы р а п*, Көшпек қамын қамдаулы (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДАБЫРАДАЙ с ы н ж е р г. *Үлкен, зор, даңғарадай.* *Д а б ы р а д а й* нәрсе есіктен оңайлықпен сыя ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАБЫРАЙ = е т. **1.** *Аты кеңге тарау, қишею.* Бір кезде *д а б ы р а й с а* даңқы шығып, Бұл күнде жабы болған көптің бірі (М.Әуезов, Таңд.). Ояздың аты «Тентек ояз» деген лақаппен *д а б ы р а й ы п* тұр (М.Әуезов, Абай). Есіл өзенінің ирек ағысты кең қолтығына орын тепкен төрт мың кісілік осы қауымға береке басы бертінде бұрылған, атағы кейін *д а б ы р а й г а н* (Қ.Найманбаев, Серт.). Басқан жерінен қан шығарып, қан шықпаса жан шығарып, сонысымен аты шығып *д а б ы р а й ы п* алған нағыз қара жүрек, қанды шенгелдің өзі еді (Ә.Нұрпейісов, Құрляндия). **2.** а у ы с. **э к с п р.** *Қамтып, құмпып, өзінше болу.* Қойшыдай қойдан шығып *д а б ы р а й г а н*, көрісіп келсе тойға адырайған, Қараға жеті атаңа хан болуға, бата алып қалып па едің Абылайдан? (Майлы-қожа, Нақыл). Қыпшақ қанына сіңген жинақы, жорық киімін қалайтын. Ама! жоқ шетел елшілерінің алдында көзге ұрып *д а б ы р а й ы п* отырғаны мақұл, дәстүр құқы соны тілейді (Д.Досжанов, Жібек.). **3.** а у ы с. **э к с п р. ж а ғ ы м с ы з.** *Дақпырты шығу, бос атаққа ие болу.* Мұндай хабардың шығып, ел арасында *д а б ы р а я* тарағанына да төрт-бес күн болып қалған (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл.). Өткел деген

дабырайған аты болмаса мұның өзі ұзынша ғана жүлге (А.Нұрманов, Құлан.).

ДАБЫРАЙТ = е т. **1.** *Көтермелеп өсіру, әсірелеп тарату.* Әзімханның келгеніне оншақты күн болмай-ақ бұны *дабырайтқан*, көтере мақтаған лақап, қошемет сөздер Тобықтының төрт болысының бар жайлауына жетті (М.Әуезов, Таңд.). Адамдарды араз ғып шағыстырып, Аузы ептілер арадан пайда тапқан. Ру, жерлес дегенді *дабырайтын*, Сөнер болған шаланы үрлеп жаққан (К.Әзірбаев, Шығ.). Ол табысты *дабырайтын*, кемшілікті бүгіп, жақсыатты болғысы келеді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.). **2.** *Дақырт тарату, даңғаза қылу.* Сондай сөздердің өзі-ақ атын *дабырайтын* елге жайып жіберді. Кейін жан-жағына барлау жасап байқаса кейбіреулер сүйсініп, ал енді кейбіреулердің сескеніп қарайтынын аңғарған (А.Мекебаев, Құпия қойма.). Әлде болса алыстан «жуан» деп *дабырайтқан* сөздер көп болса да, бұл күнге шейін бұл елдің ішінде ешбір жуанға жүген-құрық тиген жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Атағымды *дабырайтын*, бұл ауылға нағыз ұрын келген күйеу мен болдым ғой (Ұ.Доспанбетов, Көрі қобыз.).

ДАБЫРАЙТУ *Дабырайт етістігінің қимыл атауы; әсірелеу.* Соған бола Шәріптер оны Қисық атандырған. Бүгінде екеуі мүлде қырбай боп кеткен соң жаман атын *дабырайту* үшін әдейі әлгіндей деп отыр (С.Ләмбеков, Тайталас.).

ДАБЫРАҚТА = е т. *Дабыр-дұбыр болып, шулау.* *Дабырақтала* қалады, Алты қанат ақ орда, Оқшау тігіп салады. Әсіл кілем төсетіп (Бабалар сөзі).

ДАБЫРАҚТАУ *Дабырақта етістігінің қимыл атауы.*

ДАБЫРАЛА = е т. *Жария ету, жұртқа жаяу, тарату.* Оны ағайын арасына *дабырала* п қайтеміз («Жас Алаш»).

ДАБЫРАЛАН = е т. *Барлығына аян етілу, жариялану, сырдың ашылуы.* Алып-ұшқан көңілін, сағымданған қиялын тұман басқан. Екі жыл бойы тірі жаннан жасырғаны, ардақтағаны, аңсағаны әпсәтте жұртқа *дабырала* нып, жалаңаш қалғандай сезінді өзін (М.Қожахметова, Күннің алтын.).

ДАБЫРАЛАТ = е т. **1.** *Жариялату, жар салғызу, аян еткізу.* Елге айтып босқа *дабырала* тпа (Ауызекі). **2.** *Дақырт тарату.* Тірісінде бетегеден биік, жусаннан аласа жан ед, өлгенде *дабырала* тып қайтеміз (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

ДАБЫРАЛАУ *Дабырала етістігінің қимыл атауы.* Әрине, күнілгері *дабыралау*

дың не қажеті бар? (Ж.Әбдіхалықов, Қара тасқын.).

ДАБЫРАЛЫ с ы н. **1.** *Думанды, дүбірлі.* Той бардым, топ көрдім, *дабыралы* ортаның дауасы тигендей әрім кіріп, қашқан сынм қайта орала бастады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). **2.** *Даңқты, атақты.* Ұмыттым, Суворов па, Нахимов па, әйтеуір *дабыралы* фамилия, Есімде қалғаны осы (М.Мағауин, Бір ата.).

ДАБЫРАСЫЗ ү с т. **1.** *Дыбыс шығармай, у-шусыз.* Санжар да сырттан ала келген қуанышты ештеңесі болмаған соң, *дабырасыз* кіріп келген бойда түпкі бөлмеге еніп кетіп, гардеробтың тұсында шешініп жатыр (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Барымташылардың әуелгі ойы жансыздап, баспалап келіп, жылқышыларды бір-бір қағып түсіріп, *дабырасыз* кету еді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). **2.** *Дабыра қылмай, ешкімге жариялап, жар салмай.* Қайсысы бұрын боларын біле алмаған Омбы, екеуіне де қажет-ау деген даярлықтарын *дабырасыз* жүргізе берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оның жұмысы әрі асығыс, әрі *дабырасыз* жүргізілді (М.Иманжанов, Менің махабб.). **3.** *Бос дақыртсыз, құр дүрлігүсіз.* Өтпейтін *дабырасыз* күні босқа, ендігі елінің үні басқа. Ендігі жыл бақытын жыр етеді, ардагер аға кісі іні жасқа (Х.Ерғалиев, Көбік пашқан.).

ДАБЫРАТ = е т. **1.** *Көпке жаяу, жариялау.* Ыбекем өзі естімесе *дабыратпа* й-а қ қой, қайнаға (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Сонан кейін мәселе шешілгенше көп онша *дабырат* берме. Келінге де соны ескерт (Ә.Ибрагимов, Жаз.). **2.** *Думандату, жұртты шулату, дақырту.* Сақтаған әйел алғанына *дабырат* тып той жасаған жоқ. «Құсың құтты болсын!» деп келушілерді жалаң шаймен қайтарып жатты (Б.Тоғысбаев, Ақиық.).

ДАБЫРАУ *Дабыра етістігінің қимыл атауы; шулау.* Боздауын қобыз боздап, аңырауын, Қыл сарнап, керуеннің *дабырауын*. Ұғасың анда-санда ойнақы үннен, Кей қағыс күлдірлетіп қоңырауын (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДАБЫРАШЫ з а т. *Қошемет жасаушы.* Алкүрең аяқты жылқы да көркем мінезді екен: санап басып шіңгірлей кісінеп, қошеметші, *дабырашы* жұртқа айдынын асыра түседі (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ДАБЫРАШЫЛ с ы н. *Дабыра құмар, думанды шуга әуесшіл.* Дүбір дала дыбысшыл, *дабырашыл*, Ат қосқандай бәйгеге ауыл да асыр. Күн күркіреп, жалт ойнап жетті түзге Жиырмасыншы жас ғасыр, дауыл ғасыр (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ДАБЫР-ДАБЫР з а т. *Көп адамның улап-шулап сөйлегендегі дыбысы.* *Дабыр-дабыр*

бырмен әжем де оянып, самайын қасылап ауызүйге шықты (Д.Исабеков, Тіршілік.). Мәжіліс тарады. Жұрт *дабыр-дабыр* сөйлесіп үйді-үйіне қайтты (С.Бақберген, Адам.).

ДАБЫРДАЙ *сы н. Дабыр сияқты.* Егіндегі *дабырдай*, Әндетіп мал бағудай, Дүбірінді естимін Дүрілдеген дауылдай (Жамбыл, Шығ.).

ДАБЫР-ДҰБЫР *з а т. Көп адамның дабырлап сөйлескендегі дыбысы.* Терезелерін ішінен жауып қойғанмен, шам жарығы жарқырап тұр. *Дабыр-дұбыр* сөйлескен адам даусы естіледі (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Жұрт *дабыр-дұбыр* болып жатыр. Не айтып жатқандарын байқай алмадым (Б.Майлин, Танд.). Үйдің қасында әлденеге шұқындап жүрген кең етекті ұзын көйлекті әйел *дабыр-дұбыр* *з а т* елеңітіп бері қарады (Т.Тілеуханов, Келешек.). Әуесхан қабылханадағы *дабыр-дұбыр* *да н* кілт ойын жия қойды (Қ.Ахметбеков, Жалаулы.). Мен ұйықтап кеткен екенмін. Ауызүйден естілген *дабыр-дұбыр* *да н* оянып кеттім (М.Сүндетов, Балық аула.).

ДАБЫР-ДҰБЫР *з а т. У-шу, даң-дұң.* Базарлының даусы бар ауылдың үстіндегі шуды, *дабыр-дұбыр* *бірді* басып, алғыр қыран үніндей саңқылдайды (М.Әуезов, Абай жолы). Күндізгі *дабыр-дұбыр* *де*, мәшине гүрілі *де* жоқ. Төңірек қою қараңғылыққа батып барады (С.Шаймерденов, Мінез). Жаңа жыл кеші болып, клуб іші *у-шу*, *дабыр-дұбыр*. Күмнілдеген оркестр үні. Шат-шадыман қыз бен жігіттер (Н.Сералиев, Қантар).

ДАБЫРЛА = *е т. 1. Жан-жақтан жамырай, шулай сөйлесу, даурығысу.* Бүгін тау аса қонақшы болған қалың таудың ішімен жартасты, тоғайды, шалғынды өзекпен шұбатылып, шұбар топ болып *дабырлап*, шулап келе жатты (М.Әуезов, Қараш.). Күнбатыс жақта окшаулау боз үйдің сыртында бір-ақ қос бар. Боз үйдің оңтүстік жағындағы ұраңқайдан *дабырлаған* бозбалалардың дауысы шығады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *У-шуга толы, дабыр-дабыр еткен.* Алыста салынып жатқан жаңа шахты құрылысы. Ертеңгісін *дабырлаған* *а н* дауыстан оянып кеттім. Сөйтсем қатты шығып жатқан әкемнің даусы. «Е, әлі ашуы басылмаған екен ғой» деп ойлады (Н.Сералиев, Қанат.). Балғаның соғылуы, жұмысшылардың *дабырлаған* *а н* даусы, тарсыл-гүрсіл дыбыстар естіледі (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Жаңылдың құлағына ыдысаяқтың сылдыры, *дабырлаған* *а н* дауыстары келгендей болды (Т.Ахтанов, Боран.). Түтіні тік шұбатылған ауылдар көрінеді алыстан.

Жанай өткенде *дабырлаған* адам дауыстары да естіледі (С.Жүнісов, Ақан сері.). // *Улап-шулап, басына көтеріп.* Сенектегі *дабырлап* сөйлегендер оған аса назар салмады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). Сырттан *дабырлап* күле сөйлесіп екі-үш жігіт үйге кіріп келді (С.Сматаев, Елім-ай.). Жер түбіне Ер Төстік Күніреніп кетіп барады. Жер астында ел бар деп Дүмбірлеп кетіп барады. Жер жарығы жаңғырып, Салдырлап кетіп барады. Сөйлескендей Ер Төстік *Дабырлап* кетіп барады. Бара берсін Ер Төстік Ел бүлдірген ерте өсіп. Шок-шок деп кемпір қалады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ДАБЫРЛАС = *е т. 1. Шуласу, таласу.* Үшеуі осылай *дабырласа*, таласа келіп, Нұржанның қолын ұстай алды (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Бір топ балықшы Еламан мен Мөңкенің төңірегіне жиналып, *дабырласып* жатыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең.). Біріне-бірі қағып сөйлеп кезек, Даурығып *дабырласты* өңезелеп. Сөнетін үміттердей күңгірт тартып, Жылтырап көрінеді терезеде от (С.Мәуленов, Сен екеуміз). **2. Дабыр-дабыр етісіп сөйлесу.** Күлісіп, *дабырласып* сөйлеп келе жатқан ылғи жұпыны киімді жатақтар... Жаяу жүрістерінен де қаладағы қаракет адамдары екені танылып тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Жігіттер *дабырласып*, ауылға жүрді. Қартқожа біреуінен жансыздап сұрап білді (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Көлігіміз гүрілдеп-қырылдап, орнынан қозғалғанша жолаушылар да *дабырласып*, әр нәрсенің басын шалып, көңілді отырды (О.Бөкеев, Ән салады.).

ДАБЫРЛАТ = *е т. 1. Жария қылу, жұртқа жаю.* Қалың көпті қазір *дабырлатты* *п*: «Келді, келді» дегізген, сол көпке өзін шын көп күттірген куә – Абай болатын (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ауданға жазып жаттым бәрін ашып, ұқтырдым өкілдерге қасып-қасып. Еш адам бұл сөзімді жақтырмады. Бұл сөзді қайтесің деп *дабырлатты* *п* (Айтыс.). **2. Шулату, дабыр-дабыр еткізу.** Аттарды жортқызбай, жігіттерді *дабырлатпай* Жабайға әлсін-әлі сусын бергізіп отырды (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

ДАБЫРЛАУ *Дабырла етістігінің қимыл атауы; шулау.* Қозғай беру, *дабырлау* – өте зиян, тыныштық сақтап күтелік (К.Оразалин, Көктем.).

ДАБЫРЛЫ *сы н. 1. Дабыр-дұбыры көп, у-шуы мол.* Ол үй іргесінен көп ұзамай отыра қалып, жан-жаққа көз жіберіп еді, көзге еш нәрсе ілінбеді, бірақ алысырақта – сайдың аяқ жағынан дүбір естілді, бала анық айырды, бір-неше аттың қосыла шапқан *дабырлы* дыбысы

(Х.Есенжанов, Ағайынды.). **2.** а у ы с. *Қызығы мен шыжығы мол, бірсарынды емес, жалық-тырмайтын. Д а б ы р л ы* жолды, Табылды болды, Одан артық не тілер (І.Жансүгіров, Шығ.). Әңгімені осымен доғарып тысқа шықтық. Кешкі ауыл шуылы *д а б ы р л ы* екен (З.Иманбаев, Айналайын.). **3.** *Дабыралы, дақпыртты.* Әмәнда *д а б ы р л ы* ғылыми атақпен Қаламгер шенелмес иыққа оп-оңай қондыра салатын. Ақындық ресми шен емес (Т.Бердияров, Жан дала).

ДАБЫРСЫЗ с ы н. **1.** *У-шусыз, дабыр-дұбырсыз.* Ербол енді ақырын ғана *д а б ы р с ы з* айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Осы бір еш *д а б ы р с ы з*, өлі тыныштықта мүлгіген алаң-елең шақта үрінді қарды борт-борт басысып қос аттылы Бүркітті бауырын өрлеп келе жатты (А.Сейдімбеков, Ақиық.). **2.** *Жариясыз, ешкімге білінбей.* Осы үйге *д а б ы р с ы з* жиналып, дарасыз тарап кететін талай сөздің, сырдың куәсі Шолпан, кеудесі толып, ауыр күрсінді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **3.** а у ы с. *Думансыз, сауықсыз, қызықсыз.* Әнді әуен мен сәнді қимылға толы өмір еш *д а б ы р с ы з* өтіп барады (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ДАБЫР-ТЫҚЫР з а т. *Дабырлаған, тықырлаған дыбыс.* Соқыр жігіт алдындағы *д а б ы р-т ы қ ы р* таянған сайын, соқырлығын сездіргісі келмегендей, басын көтере еркін аттады (А.Лекеров, Түз гүлі).

ДАБЫР-ШУ з а т. *Айқай-шу, жария болушылық.* Мұндайда *д а б ы р-ш у д ы ң* аз болғаны керек (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Ақанның хатын алып абыржыған, қызды да қалжыратқан ауыр шыдам. «Жігітпенен сырлассың» деп сынаған соң, сескенген қыз жүрегі *д а б ы р-ш у д а н* (Х.Бекхожин, Үш кезең.).

ДАБЫРЫҚ з а т. **1.** *Шуыл, дабыр-дұбыр еткен дыбыс.* *Д а б ы р ы қ* басылмай-ақ үй жанына келіп үш аяқты мотоцикл дүр етіп, тоқтай қалды (С.Әлжіков, Дала.). **2.** *Жария салушылық, даңғаза, дақпырт.* Жартастың ұшар басында қалған көйлектен басқа Гүрбел-жіннен ешқандай із-түз табылмады. Сосын қайтып жұрт аузында *д а б ы р ы қ* болып кете ме деп іздеу салмады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Күн өткен сайын *д а б ы р ы қ* ұлғая түсті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ДАБЫРЫҚ = е т. с ө й л. *Даурығу, улашулау, таласу.* Елеусіздің басқа жолдастары да *д а б ы р ы ғ ы н*, тым-тырақай шауып келе жатқандай секілденді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – Жә, сүйіншіңді кейін аларсың. *Д а б ы р ы қ н а ш ы*, Жамал, – деді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Осыншама астан-кестен боп неғып *д а б ы р ы ғ ы н* жатыр (Қаз. тілі диалек. сөздігі.).

ДАБЫРЫҒУ *Дабырық етістігінің қимыл атауы.* Күн батса-ақ өстіп *д а б ы р ы ғ у* басталушы еді (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ДАБЫС з а т. **1.** к ө н е. *Баршаға таралып, жұртқа жария болан атақ, даңқ.* Арашалап адамдар Үйлеріне тарады. Қыз Назымның *д а б ы с ы н* Мақтым қалмақ есітіп, Іші оттай жанады (Қамбар батыр). Бұл *д а б ы с* Түркістан еді. О баста Түркістан кім екенін де ескерген жан болған жоқ, босқа өлген адамдардың аруақтарымен сөйлесіп жүріпті. Содан кейін дария өлкесінде тың дабыс шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлемнен озған бедеудің, Көресің айқын шабысын. Ести алмай жүр едің Апаңның, бала, *д а б ы с ы н* (Бала Ораз айттысы). **2.** *Дауыс.* Құлақ салсаң, *д а б ы с ы* Тау суындай сыңқылдап. Қолтығынан аққан тер Тебінгіде сылпылдап (Батырлар жыры). Арғын, найман, сүйінген *д а б ы с ы м а*, Әсет салған ән десін арғы бетте. Азырақ білгенімше сөз сөйлейін, Қате болса, ағалар, айып етпе! (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Дыбыс, сыбдыр, сыбыр т.б. сияқты шу.* Басып тұр жердің жүзін қап-қара түн, *Д а б ы с* жоқ төңірек те, жер де жып-жым (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір көлдің емен айтты қамысына, Сыбайлас көптен бергі танысына: «Жаратқан меніҚұдай сонша артық, Мықты, – деп, – жер жарылады *д а б ы с ы м а*!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шақырса тауда тарлан таң сәріден, Еділде бұғады үйрек *д а б ы с ы н а н* (Абыл Тілеуұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

Дабыс берді. *Үн шығарып, дауыстап белгі берді.* Өздері шоғырланып жиылысып алды да, келе жатқан қойшының алдын тосып тұрып *д а б ы с б е р д і* (І.Жансүгіров, Шығ.). Кенет мұнара басында тұрған қара сақал біреу бұларға қол көтеріп, *д а б ы с б е р д і* (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Қарала тағы оқыранды. Санап отыр – мынау, мынау үшінші *б е р г е н д а б ы с ы* (А.Сүлейменов, Бесін).

Дабыс етті. *Хабарлады, құлақтандырды, жар салды.* Ол тегіс жиналып тобын көрсеткен деп *д а б ы с е т і н т і* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Дабысы желдей есті. *Атағы бірден тарады, лезде баршаға әйгілі болды.* Сенің атың сұрасаң Ханбибі сұлу деседі, *Д а б ы с ы ң ж е л д е й е с е д і*, Інісінен сауғаға Бізді сұрап алмаса, Құлды бір азат қылмаса, Мұндар ғана ол күнді Несін де сұлу деседі («Жұлдыз»).

Дабысы жер жарды. *Атақ-даңқы елге жайылды, баршаға, әлемге әйгіленді.* «Қазақ ісін басқарады» деген *д а б ы с ы ж е р ж а р ы н* жатқан азаматтардың айдалаға сөйлеп, құрғақ айтып тұрғаны басын быж-тыж қылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Шегі жоқ Қазақстан

табысының, Екінші *жер жарғандай дабысының*. Салдырған құла шөлге Түркісбіті Жетуге жолы жақын алысының (И.Байзақов, Шығ.).

Дабысын жайды. көне. *Атағын шығарды, даңқын асырды. Жаярмын* талай жерге *дабысыңды*, Жүйрікпін әрбір топта суырылған. Менің бұл айтқан сөзім жаман ба екен, Сен қыздың түндегі айтқан сыбырыңнан? (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Дабысын таратты. *Атағын жайылтты, баршаға әйгілі етті.* Олардың және олар басқарған коллективтің осынау ерен еңбегі табиғаты қатал түбектің *дабысын* алысқа *таратты* (Р.Өтесінов, Ақиқат.). Мен суретке қарап отырып, қарапайым қазақ қызының *дабыс*ын дүниеге *таратқан* қандай құдірет деген ойға шомдым (Т.Есмұраев, Мәртебе.).

Дабысы шықты. *Атағы кеңге тарады, аты елге аян болды. Дабысы шығып* Қамбардың, Мұнша жұртқа білініп, қалмаған сөзден сүрініп, Дұшпаны сырттан түніліп, басшы болып тобырға, Көрсетті жұмыс ірілік (Қамбар батыр). Құлагер, айналайын шабысыңнан, Атағың елге *шыққан дабысыңнан*. Біліп ем өлерінді Құлагерім, Шыңғырған түсімдегі дауысыңнан (Ақан сері, Шығ.). Біріне Біржан айтты: – бекер тұрма, Қыз іздеп *дабысымыз шықты* қырға. Түсейік деп тұрмыз деп сұра рұқсат, Келді деп Арғын жақтан Біржан мырза (Айтыс)

ДАБЫС-ДАҢҚ з а т. *Атақ, абырой.* Толтырып сай-саланы жылда суға, Келтірдім көпке пайда апқаныммен. Жайылса жержүзіне *дабыс-даңқы*м, Оны да қарап жатып таппадым мен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ДАБЫСТА = е т. *Дауыстау.* Ақан да ба-сын көтеріп Қалтайға «Тысқа шық, айнала-ны кара, айғайлап *дабыста*, тез бар», – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бақылап қыз жылы-сып есікке кеп, Ақырын, есік ашып кіріп ептеп; Қалтырап өне бойы қорқып қыздың, Ақырын *дабыстады* «Естемес» деп (І.Жансүгіров, Шығ.). Үш жолаушы басында шошып, аттарын үркіп атып кетсе де, артынан оралып *дабыстап*, әлгі жерге қайта келді (М.Әуезов, Қараш.). Жүргіншілер дәл ауылға тақай бергенде, сол аттының бөріні Дәрмен *дабыстап* тоқтатқан-ды (М.Әуезов, Шығ.).

ДАБЫСТЫ с ы н. *Атақты, даңқты, аты шулы.* *Дабысты* жүйрік Жамбылым, Алпысқа жасың келгенде, Төгілген тасып дариядай, Басылып қалған Жамбылым (Жамбыл, Шығ. жин.). Ақсұңқар құс *дабысты*, Дұшпаннан алған намысты (Қамбар батыр). Бар әлемге болдың үлгі *дабысты*, арқа-

ладың әйелге тән намысты. Өжет туған өзге жансың, от жүрек, Дұшпандарың бір-бір қарап қалысты (М.Хакімжанова, Өткелдер.).

ДАҒ: *дағ етпеді.* ж е р г. *Тұқ те етпеді, ештеме болмады.* Оған *дағ етпейді* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ДАҒА с ы н. ж е р г. *Қалың, ну. Даға* қарағайдың ішіне кіріп кеткен малды табу қиын (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ДАҒАДАЙ с ы н. ж е р г. *Тағадай, таға секілді.* Есен даусын естісімен-ақ аяғын сырт-сырт басып, бері қарай тартты. Алдындағы қалың аршаның арасынан өткенде, қақшиған мүйізін самсаған бұтақтың біріне тигізбей, аяғын *дағадай* басып, қарсы алдымызға шықты (Ғ.Орманов, Жүрек.).

ДАҒАДАЙЫН с ы н. е с к і к і т. *Дағадай.* Оқтау жон, *дағадайын* жалы иілген, тұяғын сілтегенде қарды үйірген (А.Нұртазин, Орман жыры.).

ДАҒАҚ з а т. т а р. *Ғұндардың айрықша мәртебеге ие әлеуметтік жігі.* Ғұнның барлық аталарын билейтін төңірікұттар *дағатардан* шыққандықтан, олар текті ата есептеледі («Жалын»).

ДАҒАЛА з а т. с ө й л. *Дақ, шел.* Соқыр кемпір ақ *дағала* басқан көзін ақшаң еткізіп Қараменді бір жанап өтті (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ДАҒАЛАЙ з а т. ж е р г. *Бір жылдың ішінде екі рет лақтаған ешкінің соңғы лағы.* Ешкім екінші лақтап, міне, дағалайы да өсіп қалды. Әлі *дағалайы*н көкпарға берді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАҒАЛАҢ з а т. ж е р г. *Дағалай.* Бұл сөз қазақ сөйленістерінің шығыс тобында бұдан өзге дағалай, *дағалаң* деген фонетикалық нұсқада да қолданылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАҒАР з а т. с ө й л. ж е р г. *Астық, ұн, тезек т.б. салатын үлкен қап, қанар.* Таңертең бізді апыл-ғұпыл тез тамақтандыра салады да, зырлап барып сонау мал жайылатын қырқадан бір *дағар* тезек теріп келеді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Босағада көр-жер, одан жоғары ұн салынған ала *дағар*, оның үстінде Жайлаубайдың қара сенсең ішігі, одан жоғары жиылмаған төсек-орын, іргеде илектеніп Кемештің кителі жатыр (Қ.Нүсібалиев, Қарымта.). ...Тілмаш бір солдатқа ым қағып еді, ол шап беріп, үлкен кенеп *дағарды* Асылжанға бүркеп салып, түншықтыра тұтты (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Ауылдық кеңес қызметкерлері үйден үйге қыдырып, жіп-шу, киіз-тулақ, нокта-жүген, *дағар* жинайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ДАҒАРА¹ з а т. *Үлкен қап. Дағара* – аузын дөңгелектеп шығарған үлкен қап (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Көк ала ат, өзің жуан, өзің бесті, Үлкен *дағара* астықты тартар десті (Айтыс).

ДАҒАРА² [ир. تڭار] з а т. ж е р г. *Темірден, мыстан жасалған үлкен ыдыс, шара, леген, шылап-шын*. Мына кісілер қол жусын, *дағараны* әкел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бір дағараны жуды да ішіне қымыз құйды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАҒАРА³ [ир. داغرا] з а т. м у з. *Даңғырлаған дыбыс шығаратын көне музыкалық аспап*. Бүкіл қалаға қуанышты күн жарияланды. Жар шақырылып, *дағара* қағылды (Мың бір түн.). Бірнеше әскери адамдар қолтығынан көтеріп, атқа мінгізгенде, сыбызғы шалынып, керней тартылып, *дағара*, дабыл гүрсілдей жөнелді (Мың бір түн.).

ДАҒАРА⁴ з а т. ж е р г. *Жүгерінің ұны*. Қол тиірменге жүгері тартып, *дағарадан* нан жабамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** ж е р г. *Жабадан үлкен етіп пісірілген нан*.

ДАҒАРА⁵ с ы н. *Ебедейсіз, рабайсыз үлкен*. Бір жігіт ұзын бойлы, шойын қара, Ерекше көзге түсті жеке-дара. Шоң желке, алақан көз, жырық ерін, Денесі алқам-салқам бір *дағара* (Ж.Саин, Күләнда). Қастарында жетінші етіп, ертіп алған, қаракөл *дағара* бөрік киген тағы бір кісі бар (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.). Қараңғыда *дағара* сәлдесі ағараңдап, салалы саусақтары селтең-селтең етеді (Д.Сапаров, Өткен күн.).

Дағара мүйіз. б е й н. *Үлкен, ебедейсіз мүйіз деген мағынада. Дағара мүйіз* з көк серке Қораға қойды жоламай. Момақан шыбыш ақ бөрте, О да жүр сыртта одағай (Қ.Ұябаев, Отты жыл.).

ДАҒАРА-ДАБЫЛ з а т. *Дағара мен дабыл, даңғырлаған қатты дауыс шығаратын аспаптар*. Таң алдында үш жүз түйенің үстіне орнатылған *дағара-дабылдар* бір мезетте соғылып, мәмлүк әскері қамалға жан-жақтан лап қояды («Парасат»).

ДАҒАРАДАЙ с ы н. *Абажадай, үлкен*. Хазірет басына *дағарадай* ақ сәлде ораған, сақалы белуарына түскен аппақ қудай адам екен (Қаз. ертег.). Азия ойындарының кішкентай ала жалауын ұстаған *дағарадай* күн қағары бет әлпетін жауып кеткен мәреші әр минут сайын жалауды сілтеп кеп қалады (С.Бердіқұлов, Аспан.). Үңгірдің кіреберісі тар болғанмен, біраз еңбектеп барған соң *дағарадай* кеңіп кетті (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Арқардың *дағарадай* иір мүйіздері соншалық жарастықты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Басы дағарадай болды. *Басы қатып, машақатқа түсті*. Не күйге тап келдім деп тұңғыққа тірелген *бас дағарадай* боп кетті (А.Байтанаев, Қайнар бұлақ).

Жаулығы дағарадай. *Жаулығы үлкен*. Ол өзінің маңғаз қалпына түсіп, үлкен әппақ *жаулығы дағарадай* боп, кетіп бара жатыр (Ф.Оңғарсынова, Біздің Кәмшат.). Аздан соң басына *дағарадай* ақ *жаулық* ораған, толық денелі қара кемпір келді (Б.Тәжібаев, Қара торғай.).

ДАҒАР-ДАҒАР с ы н. с ө й л. *экспр. Қап-қап*. Әр үйге таңға жуық *дағар-дағар* болып кірген мол олжа еттен ит түгіл әлі адамдар да сұғынып ауыз тие қойған кез емес (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

ДАҒАРДАЙ с ы н. с ө й л. *Дағарадай*. Кітапты молда теріс оқып, *Дағардай* болып сәлдесі. Малқұмар көңілі бек соқыр, Бүркіттен кем бе жем жесі (Абай, Шығ. жин.).

ДАҒБЫР з а т. с ө й л. *Дақпырт*. Мың сомдық әрқайсының *дағбыры* бар, Сауабы пайғамбардың аруағына (Айтыс.).

ДАҒБЫРТ з а т. с ө й л. *Дақпырт. 1.* *Бос сөз, өсек-аяң. Дағбыртқа* қарағанда, сол әйелінің ертерек о дүниеге аттануына өзі себепші болған (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). **2.** *Даңққұмарлық, әсіре мақтау, әсірелеу*. Оның ойынша, қазақ зиялылары – *дағбырттың* құлы (М.Әлімбаев, Шежіре.).

Дағбыртқа елікпеді. с ө й л. *Әсіре мақтауға ермеді*. Бұның бос *дағбыртқа елікпейтін* әдетін қашаннан білетін Боран бұл жолы оған тағы бас имеске шарасыз (А.Байтанаев, Қыран.).

Дағбыртпен кетті. с ө й л. *Бұрыннан қалыптасқан нәрсені, түсінікті ой елегінен өткізбей, қабылдай салды*. Көп мұғалімдер осыны ұқпай *дағбыртпен кетті* де, алдыартын байыптап шолудан қалды (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әйел тағдырын көрсетуде Абай жалпы *дағбыртпен кетпей*, ерекше нәзік шеберлік жасайды (Т.Әлімқұлов, Абай).

Дағбырты тарады. с ө й л. *Атақ, даңқы алысқа аян болды*. Енді Жанкүмісті өз еншісіне қайтарып алған соң, ақырын отырып *дағбырты* үш жүзге бірдей *тараған* Балұанға көз қырын салды (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

ДАҒДАР = е т. **1.** *Бір сәтке, қандай да бір кезде не істерін білмей сасып қалу, аңыру*. Бір шақырымдай жердегі арбалы, аттылы адамдар ілгері де жүрмеді, кері де бұрылмады, не істерін білмей *дағдарып*, үрпіскен күйі жол үстінде тұра берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жамал бұл хатты үш-төрт мәрте оқып шығып, бір қызып, бір суып Жұманға барса ғұмырынша

қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қашса, не түрлі ұят машақаттар болып, ақыры нешік боларына да көзі жетпей, аз *дағдарып*, көзінен моншақ-моншақ жастарды төгіп алды (М.Дулатов, Шығ.). Назым не вокзалға барарын, не енесінің соңына ерерін білмей *дағдарды* (М.Иманжанов, Адам тур.). Неғыларын білмей *дағдарып*, жігері құм болып, Қайырбекке айтуға тағы қолайсыз көріп, ауыр ойда күйіп отырғанда, шалқандай басып, бір езуіне шылымын қыстырып Керімбай келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Көп күйзелу, қайтерін білмей, ұзақ дал болу.** Оқуға ұмтылып, халыққа қалай білім таратудың жөйін, шын мағынасындағы тәртіпті мектептерді қалай көбейтудің лажын таба алмай *дағдарып* жүргендері көп (М.Дулатов, Шығ.). Махмұт ойға шымырлады, алып қашу қолынан келмеді. Көмекші жоқ, қызды қимайды, сүйеді. Махмұт сандалды, *дағдарды*. Ақырында жүрек сырын жасыруға шыдай алмайды, өзінше жол табады: қыз бен екеуі бірін-бірі сүйетіндігін тура өке-шешесіне айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Амалсыз, лажсыз қалу.** Кімге емдетсін, осы ел сізден бұрын доктор бетін көрген емес. Ел бақсыға, қожа-молдаға *дағдарған* н а н емдетіп жүргені емес пе. Оларға емдетудің зиян екенін де көбі бұрын естіп көрген емес (М.Дулатов, Шығ.).

ДАҒДАРТ= е т. *Қиын жағдайға ұшырату, күйзелту.* Елдің сүйген ерлері, Танкісін жаудың қиратты. Келгенін кері жібермей, Бастырмай қадам *дағдартты* (О.Шипин, Торғай.). Жазушыларды *дағдарттып* тұрған да осы шығар дейміз. Әйтпесе қаламынан айырылып қалған жазушы өзін жоқ секілді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Мәжит пен Зәуренің жырақ жүйекке түсіп, аяқ асты жалғызсыратқаны қатты *дағдартты* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ДАҒДАРУ *Дағдар етістігінің қимыл атауы.* Осынысында бір өтірік жоқ. Апалай өмірі *дағдарумен* өтіп келеді (Б.Майлин, Шығ.). Тым айбарлы, айлакер ит Көкдауыл, Ақбалаға сол ғана тек қорғауыл. Қасқырлармен жеке түсті айқасқа, дегендей-ақ, өліммен тең *дағдару* (С.Оңғарбаев, Дөңде.). Сұраншы сыныққа сылтау іздеп, Байсақала бір өкпе тастап кеткісі келіп отыр. Соны ойлап таба алмай *дағдаруда* (С.Талжанов, Ұлдай.).

ДАҒДАРУЛЫ с ы н. *Аңыраған күйде не істерін білмеген жағдайда.* Боташпен кетерін де, ағасымен қаларын да білмей, үй мен мама ағаштың арасында Қабі *дағдарулы* (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Лағия алғаш рет ұрлық қылған адамнан бетер, жанып кетті.

Күйеуіне не дерге білмей *дағдарулы* (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ДАҒДАРУШЫЛЫҚ з а т. *Қайтерін білмей аңырушылық, дал болушылық.* Бір уақытта Елеместің жүзіндегі жұмбақтың, түсінбеушілік, таңғалушылық, *дағдарушылық* жоғалып, олардың орнын қуаныш, бақыттылық, көңілділік, анықтық, сергектік, көтеріңкілік жігер басты (С. Ерубаев, Менің құрдас.).

ДАҒДАРЫЛ= е т. *Күйзеліске түсу, не істерін білмеу.* Адамзат айырылғандай арманынан, Кез болды жөн таба алмай *дағдарылған*. Кім сонда қалған сақтап, салған жөнге Кемесін дүниенің аударылған? (Қ. Аманжолов, Танд.). Көпке дейін зиянды жәндіктермен күресудің жолы болмай *дағдарылған* (Н.Нұрахметов, Дархан химия.).

ДАҒДАРЫЛУ *Дағдарыл етістігінің қимыл атауы.*

ДАҒДАРЫҢҚЫРА= е т. *Сасыңқырау, тосырқау.* Мінезі ауыр, сирек езу тартатын, алып тұлғалы, вице-губернатордың неге көңілденіп кеткеніне түсіне алмаған бағыныштылар не күлерін, не күлмесін білмей *дағдарыңқырап* қалған (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Жөнешем домалап бара жатқан бөшке сияқтынып көрінеді ме, әлгі келіншек *дағдарыңқырап* қалды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Ішке кіре беріп, имене тоқтаған Нағи сәл *дағдарыңқырап* қалды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ДАҒДАРЫС= е т. *Бір-біріне қарап аңырап тұрысу, бірігіп бір шешімге келе алмау.* Қамзалар арбаның ізімен келіп тағы адасты, *дағдарысып* тұрды (Б.Майлин, Танд.). Әбігерге түскендер қария сөзінен соң *дағдарысып* қалды (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Үй ішіндегі қабақтары қарс түйілген, аса алаң болған барлық кәрі-жас аз уақытқа не дерлерін білмей, тегіс *дағдарысып* қалысты (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ДАҒДАРЫС з а т. **1. Аңыраушылық, не істерін білмей сасушылық, әрі-сәрі күй.** Аңырған, аң-таң *дағдарыс* бар да, ерні күбірлей түскен үнсіз сиыну бар (М.Әуезов, Абай). Хажы көзір *дағдарыста*. Алуан көп сөзді Қадияша құлағының етін жеп барады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.). Арыстан азаматты алдына алып сұлатып салып, жылаудан өзге қолдан келер қайран жоқ *дағдарыста* отырған (О.Бөкеев, Өз отың.). Көп болыпты, Әлі де көп барыстар. Қатысты емес оларға *дағдарыста* р. Шамдандырып алмасаң, Шамырқанып Шабуылға шықпайды жолбарыстар (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Жүрекке шаншудай қадалған әлгі бір зәрлі сөзден көңілі астанкестен, әлем-жөлем. Тығырыққа тіреліп,

шарасызданғандай бір дегбірсіз *дағдарыста* (І.Қожабаев, Қансонар.). **2. Күйзеліс.** Болмашыны *дағдарыс* көріп, болымсызды сөз қылатын мінездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Оған деген көп кедергі, тосқауылы да дайын тұраы бар. Міне, өстіп бас көтертпес ауыр *дағдарысқа* тап келген, енді тек тірі мүсінге айналып бара жатты (А.Байтанаев, Қайнар.). **3. э к о н.** <грек. krisis> *Белгілі бір елдің немесе жеке кәсіпорынның экономикалық, қаржылық дамуындағы тоқыраушылық; қоғамдағы өзгерістер алдындағы өтпелі кезең. Дағдарыстың қаржы дағдарысы, өндірістік дағдарыс, тауар дағдарыс, экономикалық дағдарыс, энергетикалық дағдарыс т.б. түрі болады (Қаз. орыс термин сөзд.). Қазіргі жағдайда адамзат өркениетінің дамуына экологиялық отын-энергетикалық, минералдық-шикізат дағдарысты ары барған сайын елеулі ықпал етеді (ҚҰЭ).* **4. с а я с и.** *Белгілі бір мемлекет, ел ішіндегі әлеуметтік-саяси ахуалдың шиеленісіп, қайыпті, тұрақсыздық сипатқа ие болуы. Дағдарыстың ұшығуының сатылы кезеңдері бар: 1) қоғамдағы қайшылықтардың шиеленісіп, шешуші кезең деңгейіне өрлеуі; 2) ресми биліктің қоғам алдында тұрған міндеттерді өдеттегідей саяси тетіктер арқылы шешуге қабілетсіздік танытуы дағдарыстың шарықтау шегі; 3) саяси жүйенің толықтай не ішінара жаңа жағдайға өтуі, яки бұрынғыдан өзгеше жүйенің құрылуы (ҚҰЭ).*

Дағдарысқа тап келді. *Қиыншылыққа кез болды, күйзеліске түсті.* Оған деген көп кедергі, тосқауылы да дайын тұраы бар. Міне, өстіп бас көтертпес ауыр *дағдарысқа тап келгені* қарт енді тек тірі мүсінге айналып бара жатты (А.Байтанаев, Қайнар.).

Дағдарысқа түсу. к і т. *Тоқырауға шалдығу, күйзеліске тап болу.* Бұл әркелкілік жаһандасу процестеріне толықтай қатысатын экономикалық дамыған азғана елдердің экспансиясына жаһандасу мен ырықтандыру жағдайларына бейімделе алған бірқатар елдердің қауырт, бірақ тұрақты емес өсімге қол жеткізуінен, жаһандасуға қабілеті келмеген елдердің *дағдарысқа түсуінен* көрінеді («Егемен Қазақстан»).

Дағдарысқа ұшырады. а) *Күйзеліске тап болды, қиналды.* Кешке жақын корпуссты бір аралап шыққан соң, не істерін білмей, *дағдарысқа ұшырайды* (З.Шашкин, Доктор.). *Дағдарысқа ұшырап,* жауар бұлттай түнерген. Ойлар билеп қысырақ, бір түйыққа тірелген (А.Шамкенов, Жайлау кеші.). ә) к і т. *Тоқырауға шалдықты.* Күйзеліске, *дағдарысқа ұшыраған,* тығырыққа тірелген

рухани әлемді күйреп түсуден сақтап қалғандар – ұлт зиялылары («Егемен Қазақстан»).

Дағдарыстағы тұрақтылық. ә с к. *Қарсылас жақтардың ешқайсысы бірінші болып ірі көлемде қару қолдануға бармаған саяси қарым-қатынас күрт шиеленіскен жағдай.*

Рухани дағдарыс. к і т. *Адамгершілік, ахлақтық сияқты биік қасиеттер дамуының тоқырауға шалдығуы. Рухани дағдарысқа ұшыраған шағында, ауыр еңбектен артық дәріні өз басым білмеймін (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті.).*

Саяси дағдарыс. қ о ғ.-с а я с и. *Қоғамның саяси жүйесіндегі кикілжіңдер мен қайшылықтардың асқынып, ресми биліктің ұйымдастырушылық-басқарушылық міндеттерін бұрынғы қалыпта атқара алмауы. Саяси дағдарыс – қоғам өміріндегі ауыр да қыстап құбылыс. Алайда оны оңтайлы шешкен жағдайда қоғамның, оның саяси жүйесінің жаңаша серпінмен дамуына жол ашылады (ҚҰЭ).*

ДАҒДАРЫССЫЗ с ы н. *Тоқыраусыз, шиеленіссіз. Дағдарыс дамудың алғышарты. «Дағдарыссыз даму жоқ» деген қағиданың мәні осыны көрсетеді (ҚҰЭ).*

ДАҒДАРЫСТЫ с ы н. *Дағдарысы бар, дағдарысқа ұшыраған.*

Дағдарысты тұрақтылық. ә с к. *Екі жақтың дағдарыс кезінде стратегиялық ядролық шабуылды бірінші болып бастауды мейлінше қаламайтынын көрсететін жағдай.*

ДАҒДЫ з а т. **1. Үйреншікті, сүйекке сіңген әдет, қалыптасқан машық.** Сапақтың жыл сайын *дағдысы* осы, мал иесінің бұл мінезін жылқышы Құдайберген де жақсы біледі (С.Талжанов, Ұлдай.). Біреумен сөйлескенде сақалын анда-санда сипап қою атамның ежелгі *дағдысы* (Ж.Қазитов, Өмір.). Шарықтап, биікке шығып барып төмен сорғаламай аң алмайтын бүркіттің *дағдысы* (С.Мұқанов, Менің мект.). **2. Ұлтқа, дінге, ділге тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрге байланысты қалыптасқан машық, әртүрлі амал, әдет.** Бомбейде жоғарыда біз айтқан әлденеше касталардың талайы бар. Сондай бір алуан *дағды,* дәстүрі бөлек Бомбей тұрғындары парсы дейтін жұрт екен (М.Әуезов, Индия очерк.). Романда автор патриархалдық салт-сана *дағдыларын* сатира найзасына түйрей отырып, қазақ ауылының шынайы суретін өрнектейді, әке мен бала арасындағы ірі қарама-қайшылық суреттеледі (М.Дулатов, Шығ.). Шатақ дін мен *дағдыға* Шоқынба, досым, зиян бұл. Дұрыс емес күр ойлап, Ақылға сынат, сабыр қыл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Мәдениетке, ахлаққа ұлттық тәлім-тәрбиеге тән әдеп.** Қазақтың «киіз басу» биі, «қой

басты» ойыны, жас балаға бір шүйке жүн беріп жіберіп, құрт-май және басқа да дәмді ас алдырып жеу *дағдысы* да еңбектің өзіне тән ерекшелігіне байланысты өз кезінде туған салт-дәстүрлер болды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Мен байқамай батыстың *дағдысы мен* айтып қалыппын, Жолыңыздан қалдырып бөгемейін. Қош болыңыз! (К.Тоқаев, Түнде.). Бірақ келіншек отырмады, сыйлайтын адамынан бұрын отырмайтын ауылдың әдепті әйелдерінің *дағдысы мен*, Балуанға бір қырындап түреген тұрды (С.Мұқанов, Балуан Шолақ.). Қазақ *дағдысына* жетік Дуся орнынан ұшып түрегеліп, Ұлжан шешейді шайға шақырды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). 4. п е д. *Оқыту, білім беру жүйесінде қалыптастырылатын білім алу, оны қорыту, пайдаланудың түрлі машықтары*. Оқу-тәрбие процесінің міндеті – балаға тек білім беру ғана емес, сонымен қатар түрлі *дағдыларды* меңгерту болып табылады (ҚҰЭ). Білімнің табысты да, берік болуы балаға бастауыш мектепте берілген білім мен *дағдыны*ң беріктігіне байланысты («Қазақст. мұғ.»). 5. п с и х. *Алғашқыда саналы орындауды қажет ететін әрекеттің жаттығыа беру нәтижесінде автоматты қалыптасқан машық*. *Дағды* іс-әрекеттің қай түрінде де маңызды орын алады (ҚҰЭ). Қимылдың *дағдыға* айналуы мидың қызметі мен өз міндеттерін ойдағыдай орындауда ерекше орын алады (ҚҰЭ).

Дағды алды. *Үйренді, көндікті, қалыптасты, әдеттенді.* «Әжемнің баласы» боп *дағды алған* мен ырқына көнбесем, күші жететін әкем құшақтап ап еріксіз сүйеді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Далада көп жортып *дағды алған* Мәмбеттің ойы күн ұясына кірер-кірместе Тіксайдан өтіп, жұрт орынға отырып жетпей Аққалаға құлап кету еді (Х. Есенжанов, Тар кезең). Қарт өзі әбден *дағды алған* кеткен түйенің бірқалыпты изеңімен ұзап барады (Р.Райымқұлов, Болат.).

Дағды алдырды. *Үйретті, әдеттендірді.* *Дағды алдырма* тілінді – Келеңсіз кеңес ыбырға! (О.Шораяқов, Шайыр).

Дағды бойынша. *Әдеттегіше, жайшылықтағыдай, күнделікті қалтындай.* Жылдағы көктемдегі *дағды бойынша* қалың ауылдар көп малымен осында орнап қалды (М.Әуезов, Абай). Көбекең *дағдысы бойынша* басындағы тақиясының етегін айналдыра байлап тастаған бет орамалын тақиясымен қоса кейін ысырып қойды да, сәл ойланды (Ж.Нұсқабаев, Құмда өс.). Алайда, кейбір үйлер баяғыдан ауыз үйренген *дағды бойынша* солай аталатын болар, әйтпесе, бұл кем-

пірге енді бұрынғы құрмет-қошемет арам болуға тиіс (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Дағдыға айналды. а) *Әдетке сінді, машыққа түсті.* Таң қараңғысынан тұру Дәметкеннің өмірлік *дағдысына айналған* еді (С.Мұқанов, Шығ.). Өстіп бірте-бірте бұл жолдың тасын теріп тастау балалардың ғана емес, жолдан өткен үлкеннің де, кішінің де әдетіне, *дағдысына айналды* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). ә) п с и х. *Тәжірибе негізінде автоматтандырылған машыққа өтті.* *Дағдыға айналған* қимылдар санадан тыс болмайды. Ол мидың қызметі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Дағдыға айналдырды. *Әдет ретінде қалыптастырды, әдет қылды.* Қоспан екі рет қана саябырда көз шырымын алды. Кейде ат үстінде мызғиды. Соның өзін *дағдыға айналдырып* бойдағы күшін сақтап келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Дағдыға басты. *Үйренген әдетімен жасады.* Алыс ойға шомғанда көзін жұматын дағдысы бар-ды. Бұл жолы да сол *дағдыға басты* (Т.Әлімқұлов, Сырлы.).

Дағдыға енді. *Әдетке айналды.* Күн ысығанда суды ауыстыру, қашыртқыдағы суды пайдалану *дағдыға енді* (Қ.Салғарин, Ақмаржан.).

Дағдыдан тыс. *Өзгеше, әдеттегіден бөлек, басқаша.* Құнанбай күзеуден ерте қайтып кеткен соң өзге елдің бәрі де *дағдыдан тыс* күземді ерте алып еді (М.Әуезов, Абай).

Дағды қылды. *Қалыпқа айналдырды, үйренді.* Ойдан маржан, меруерт төгілгенде, Отырар алар кім шыдап оны термей. *Дағды қылсаң*, дап-дайын істің бәрі, Адамзат тұра алмайды әдетке ермей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДАҒДЫДА ү с т. *Әдетте, көбіне-көп, негізінде.* *Дағдыда* әрбір жай сөйлемнен кейін дауыс бөсеңдеп барып тынып отырады (Қазіргі қаз. тілі). Бұл бұйымдарға салынатын суреттердің сюжеттері *дағдыда* геометриялық пішіндер, өсімдік дүниесінің бейнесі немесе хайуанаттардың кескіндері болып келеді (ҚазССР тарихы).

ДАҒДЫЛАН = е т. 1. *Үйрену, машықтану.* Кей сөздерін ойланып, *дағдыланған* адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсін алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бүркіттің аңға үш түрлі түсетіні бар: Бірі шаншыла, екіншісі сыпыра, үшіншісі іліп түседі. Осы үшеуінің ішінде іліп түсуге *дағдыланғаны* жақсы (А.Сейдімбеков, Ақиық). 2. *Әдеттену, әдетке айналдыру, үйреністі қылу.* Ерінің бір ескерткенін ендігәрі қайталапнауға *дағдыланған*

сылаң тоқал Айғанша қысыр жыландай жүйткіп жүр (Ф.Мүсірепов, Ояңған өлке). Үйден көйлекшең шыққан кісіні Мөлке недәуір жерге ұзатып әкетті, оңаша сөйлесіп *дағдыланған* адам, Күрең өзен.). Аң аулап *дағдыланған* адам, әдетін қалдыра ма, бір күні қар еріп жатқанда Қабекең аулына түстеніп қайтпақ болып атқа қондым (Ә.Көшімов, Екі бүркіт.). **3. Икемделу, ыңғайлану, сәйкес жаралу.** Қайлаға *дағдыланған* жуан саусақтар жіңішке қарындашты қомсынғандай одағай ұстап ауыр қозғалады (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Сөйтіп, адам өзін туғызған табиғатпен күресте шынығып, ой-өрісін кеңейтіп, еңбекшіл болып, тапқырлыққа, жеңіпаздыққа *дағдылан*ып, бар дүниенің қуатты қожасы болып шықты (Н.Баяндин, Ғасырлар.). **4. Төселу, бейімделу.** Бие сауымы өтпей, қалатын жауынгерлер таңдалып алынып, көштің алды қозғала бастады. Он жылдан астам уақыт үрейлі атүсті өмірге *дағдыланған* жұрт, үн-түнсіз шұбырып кете барды (І.Есенберлин, Қаһар.).

Көзі дағдыланған. *Көзі үйренген.* Көруге тым қашықтан, *Дағдыланған көзі* ұдай. Енесіне асыққан ол-дағы бір қозыдай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ДАҒДЫЛАНДЫР= е т. **1. аң ш. Үйрету, баулу.** Итті аңшылыққа үйретіп жаттықтыру жайында жазылған кітаптар көп. Сол кітаптардан оқып, итті аң аулауға үйретіп *дағдыландыра* біл (Ш. Айманов, Қыран.). Ақыры не керек, Имаш жас қыранды қолдан тояттатпай, оны ашықтыра жүріп, қашқан лақ басынан жем жегуге еріксіз дағдыландырады (Ә.Көшімов, Жас аңшы.). «Үяда не көрсен, ұшқанда соны аларсың» демекші, жас қыранды *дағдыландырыу* – шартты жұмыс (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Қайдан, қандай тамақ тауып жеуді үйретеді. Жаудан қалай сақтану жолдарын көрсетіп, *дағдыландырады* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). **2. Бейімдеу, төселту.** Ол үшін алдымен мойнына қамыт кигізуден бастап, кейін арбаның шетіне жегуге әбден *дағдыландырады* (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). **3. п е д. Оқыту жұмысындағы машықтандыру.** Әрине, оқушылардың бірден мәнерлеп оқып кетуі қиын. Бұған оқушыларды бірте-бірте *дағдыландырым* («Қазақст. мект.»). Бастауыш мектептің мұғалімдері оқушыларды осылай *дағдыландырады* («Қазақст. мект.»). **4. жағымсыз. Әдетке айналдыру, жаман үйрету.** Бай мен кедейді теңеу, байдың малын кедейге бөліп беру – кедейді еріншектік, еңбексіз мал табуға *дағдыландырып* жіберетін жол (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

ДАҒДЫЛАНДЫРУ *Дағдыландыру етістігінің қимыл атауы. 1. п е д. Оқушыны арнайы педагогикалық тәсілдер арқылы белгілі бір әрекетке, білім дағдыларына машықтандыру.* Балаға қолынан келетін жұмысты істетіп *дағдыландыру* керек (С.Көбеев, Орынд. арман). Әсіресе төменгі класс оқушыларын белгілі бір күн тәртібіне *дағдыландырудың* маңызы зор. Бұл тәртіп әбден үйреніп алған соң олар үшін бұлжымас дағдылы іске айналады (С.Нұрғожаев, Бала ауруы.). **2. ә с к. Әскери тәртіпке, соғыс машығына т.б. үйрету, тәрбиелеу.** Редин өзін де, бізді де алмай, таңсәріден қас қарайғанша тыныш таптырмай жығылғанша үйретіп, *дағдыландырумен* болды (Б.Момышұлы, Москва.). Менің байқауымша, батальонда ешкім аяқ киімін шешкен жоқ қой, – деді генерал жалаң аяғымен салқын суды шалпылдатып, жауынгерлерді аяғын жуып, шұлғауын кептіріп алуға *дағдыландыру* керек (Б.Момышұлы, Біздің генерал.). **3. Малды үйрету, баулу, төселту.** Биені қолға үйрету мен саууға *дағдыландыру* 10-14 күнге созылады (А.Иманалиев, Адай жылқысы.).

ДАҒДЫЛАНДЫРЫЛ= е т. **1. Үйретілу, бейімдендіру, төселу.** Ең бастысы, адамдар жұмыс істеуге *дағдыландырылмаған*, дикан дәстүрі қалыптаспаған (Т.Құрманалиев, Төрт.). **2. п с и х. Автоматты түрде орындауға машықтандырылу.** Мысалы, И.П. Павловтың шартты рефлекс әдісі бойынша *дағдыландырылған* ит... қоңырау соғылғаннан кейін ас ішуге келеді (А.Қасымжанов, Диалектика.).

ДАҒДЫЛАНУ *Дағдылану етістігінің қимыл атауы. 1. Үйрену, бейімделу.* Табиғат зерттеушілер мұндай дүлей күштен қорықпау керек, *дағдылану* керек (А.Машанов, Жер асты.). Жылан етін, ит етін жақсы көріп жейтіндер де бар. Камчатка адамының балықтың шикі етін аңсап тамсанғанын көргенде көп толғандым. Дүниенің бәрі үйрену, *дағдылану* да не екенін ұқтым (С.Талжанов, Ұлдай.). Таза ауада ұйықтап шынығумен кез келген жастағы науқастар мен дені сау адамдардың *дағдылануына* болады (Б.Хабижанов, Бала.). **2. п с и х. Өз алдына дербес әрекеттен ишғылдануға машықтану, белгілі бір әрекетті автоматтандыру.** Түрлі амал-қылққа *дағдылану*, сөйлеуді пікір алысудың формасы ретінде меңгеру – бала психологиясының осы кезеңдегі негізгі ерекшеліктері (Қ.Жарықбаев, Психология.). Сол сияқты *дағдылану* мен еңбек әрекетінің де бұл мәселені түсінуге қатысы бар (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Әр нәрсенің әдісі бар. Оның аты *дағдылану* (М.Мұқанов, Саяхаттар).

ДАҒДЫЛЫ с ы н. 1. *Үйреншікті, машықты.* Ит даусынан күзетші де оянып, сарылған *дағдылы* айғаймен жым-жырт дүниені жаңғырттырып айтақ салды (М.Әуезов, Қараш.). Сары құс түлкіні ілген сәтте-ақ өзінің *дағдылы* әккілігіне басып, оны бір аяғымен аш белінен, екінші аяғымен оның аузынан тұмшалай бүрген еді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Сөйтіп жүргенде арада он шақты күн өтіп кетті. Байтабан бүгін де *дағдылы* әдетінше сайға барып Алтыншашты күтті (І.Есенберлин, Қаһар). Сен айнысаң мінезіңнен *дағдылы* Қалай болмақ қарт Каспийдің тағдыры? (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Әккі, кәсіби, тәжірибелі.* Қасқыр асып кеткен соң дереу екінші жаққа бұрылсаң, төтесінен келіп айқасасың дейтін *дағдылы* аңшылар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Мына келген жаңа отарға шопан тағайындарда өзінің малындағы *дағдылы* шопанның ешқайсысын да бергісі келмеді. Оның ұсынғаны тәжірибесіз жас шопандар (С.Бегалин, Уақыт.). Аса бір *дағдылы* аңшы болмаса, аңғал жас аңшылар бұтаққа жабысқан қырауылды көре бермейді (Ш.Айманов, Қыран.). 3. *Дәстүрлі, қалыпты.* Кейбіреулердің айтатын «ауырлығы бар» деген сөздер ол өлеңнің қисынын келтіре алмағаннан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің *дағдылы* түрінен басқармақ болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). 4. *Қалыптасқан, әбден тексерілген, дұрыстығы күмәнсіз.* Мұны оқып көргеннен кейін біз, «Айқап» көптен бір белгілі ізге түсе алмай жүр еді, жолын жаңа тапты, енді *дағдылы* бір программаға сүйеніп тың мағынасында журнал болып әдебиет, ғылым һәм тіршілік жайын қолға алғысы келгені ғой деп сүйсініп едік, бірақ бұл жолдағы бірінші адымы «Манаптан» басталуы қолайлы көрінбеп еді (М.Дулатов, Шығ.).

Дағдылы сатып алушы. э к о н. *Тәуекел етуге бейім емес және өзінің ұнаттымында оң бааланған тауарларға басымдық беретін сатып алушы.*

ДАҒДЫМЕН ү с т. *Қалыптасқан тәртіппен, үйреншікті әдетпен.* Сол *дағдымен* Асқар Итбай үйіне келсе, қораның қақпасы ашық тұр (С.Мұқанов, Ботагөз.). Келесі күні Елжас әскердегі *дағдымен* ерте оянды. Керуегінің жанындағы орындыққа бұдан ерте тұрған жеңгесі армияға дейінгі киімдерін әкеп қойыпты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң.). Бір күні Бибігүл есік алдында, менің көйлегімді жамап отырды. Мен күнделікті *дағдымен* қоста жаттым (С.Шаймерденов, Мезгіл.).

ДАҒДЫР з а т. с ө й л. *Тағдыр.* Табыстырды өзіңе мені *дағдыр*. Сүйдім, құштым

жанымнан төгілді жыр. Аспан алғыс айтты ма екі жасқа, Естен кетпес бұл кеште жауды жаңбыр (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Тайжан сықылды шалдар көзін қоймен ашып, қой ішінде өледі. Мал сүйген еңбекқор қазақтың *дағдыры* осы (З.Шашкин, Сенім). Сүйеніп сойылына тұрып қалды, Жосадай жосыған қан алдын алды. Жап-жаңа жарық күндей жас боздақты Табанда *дағдыр* мұндай күйге салды (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

ДАҒДЫРЛАС с ы н. с ө й л. *Тағдырлас.* Замандастар сырласа келе бір-бірімен *дағдырлас* болып шықты. Сұлуша өзіне қарағанда әлдеқайда бақытты көрінеді (М.Дүзенов, Әке.). Қарт таңертеңгі шайын ішіп отырған. Үйге сонау бір заманнан бері *дағдырлас* замандас досы Жалбағай кіріп келді (Р.Райымқұлов, Болат.).

ДАҒДЫСЫЗ ү с т. *Әдет алмаған, тәжірибесіз.* — Демеңіз, маңа бұлданды, *Дағдысыз* алғаш дағдардым. Мына бір шарап тым дәмді, Жақсы екен, жаңа аңғардым (Н.Шакенов, Айгүл.).

ДАҒДЫСЫНША ү с т. *Өзіне тән, үйреншікті әдетінше.* Ақылбай бар білгенін өз *дағдысынша* баяу, жай сөйледі (М.Әуезов, Ақын аға). Ең алдымен, бұрынғы *дағдысынша* Асқаровтың өзі іріктеген өлеңдерін жанды ырғақпен әсерлендіре оқып шықты (С.Шаймерденов, Болашақ.). Палмақан күндегі *дағдысынша* мауыты шекпенін иығына желең жамылып, тысқа сейілге шықты (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ДАҒЛАН с ы н. с ө й л. *Жағылған.* Қайтымы тез Битас: — Реті келгесін айтып отырғаным ғой, әйтпесе айналайын наннан үлкен не бар дейсің, көне, дәмге қаралық, — деп, бұрынғы қарын түбінен қалған сарымайдан мол *дағланған* нан табақ нан салмаға кірісе берді (Е.Тұрысов, Құралай.).

ДАҒУА [ар. دعوى] 1. з а т. к ө н е. д і н и. *Үгіт, насихат, иландырушы, үндеу.* Табура ақыл қиын, билік оңай, *Дағуаны* тұтпау қиын, бұйрық оңай. Құдайдан, һәм әкімдерден ұялмасаң, Алатын пара, пайда, сыйлық оңай (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. *Дәлел, айшықты пікір.* Сізге бес түрлі *дағуа* айтуға рұқсат етіңіз (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қазақ жұртын: аурулар жайлап, әлін кетірсе де, ... берекесін алса да, жұрт болмай жоғалады деген ұшқыр философтардың пайғамбарлық *дағуалары* асығыс қой дейміз (М.Дулатов, Шығ.). Диханның *дағуасына* куәсі жоқ, Дақ болды, «бұл қалай?» деп бек таңырқап (Мерді дихан). 3. *Міндет, мақсат.* Жасымда ол жағын ескермедім, басқадай істің *дағуасымен* кеттім, ән-күймен айналысқым

келгенімен, кеш қалдым (Ж.Жұмақанов, Үш бөйтерек.). Әлидің қасына еріп келген екі жігіт қансонарда аңға шыққан бүркітшідей өз қызығын, өз *дағуасын* қуып, бетімен ләйліп кетті (С.Омаров, Дала қызы.). 4. п о э т. *Қызық, дәурен, думанды кез*. Дәріптеп наз жүректің *дағуасын*, Табынтқан ғашықтардың қағабасын. Сипаттап жер қызының нұрлы жүзін, пейіште күйіндірдің үрдің қызын (Қ.Бекхожин, Әппақ-нама.). Бір сырлы, сегіз қырлы жігіт болып, өнермен басқаларға үлгі бермек. Дариға, жиырма бестің *дағуасы* *м е н* қырандай шарықтайды көңіл желдеп (И.Әлібаев, Айтуар.). Сапияның өз ойынша, сол бір таңғажайып *дағуа* күні кеше бір жалт етіп өте шыққандай болады да тұрады (А.Жағанова, Еркежан.). 5. *Қасиет, мәртебе, дәреже*. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік *дағуасына* кіреді, аса арсыздарына жалынбайды (Абай, Тол. жин.). Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік *дағуасыменен* емес, соның соңында болмақ (Абай, Тол. жин.).

ДАҒҰАЛЫҚ *сын. көне. Ерекше, қасиетті*. Атадан балаға мұраланып отыратын *дағуалық* пір және мұраланып отыратын алғашқы дағилар салғанын қолмен қойғандай етіп айтады («Жас Алаш»).

Дағуа жоқ, ескі кіт. *Дауа жоқ* (лаж, дауа, сөз жоқ деген мағынада). Адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нәфиғиль болған соң біздің оларға міндеткерлігімізге *дағуа жоқ* (Абай, Тол. жин.).

Дағуа [қылды] құрды. *Әрекет жасады, үгіт, насихат етті*. Өздері хукім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһіл тариқат біліп және біреуді жеткізбек *дағуасын қылады* (Абай, Тол. жин.). Жасым алпысқа келді, неше жыл патшалық *дағуасын құрдым*, осы уақытқа дейін артыма мұра болып қаларлық бір іс істемеген екенмін (Қаз. ертег.). Совет өкіметі орнағанға дейін Мұхаметжан да ишандық *дағуа құрдып*, мұрит болғысы келгендер қол тапсырады екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ДАҒҰР *з а т. Моңғол тайпаларының бірі*. Кіші бұқарада ұйғыр, *дағұр*, сібе, солан, тағы басқа сондай халықтар мекендейтінін естуім бар (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

ДАҒЫ *шы л. 1.Тіркескен сөзіне даралау, ерекшеліу мағынасын үстейтін демеулік көмекші сөз*. Тыншығарсың сен-*дағы* Сабыр етсең азырақ (Абай, Тол. жин.). Алда – аға, артта – іні жетіп тұрса, Жігітке ол бір құрал, сайман-*дағы*. Деген бар: «төртеу түгел – төрге

шығар» Төрің сол – бақыт құстың айналғаны (Үш ғасыр.). Ботақаным – бөбегім, бейне туған баламдай. Менің *дағы* дегенім, сенің дағы анаңдай (Ә.Тәжібаев, Жастық.). Мінезі шалдың *дағы* текті дейді, Сөзіне әбден көзі жетті дейді (Батырлар жыры). 2. *Да, демеуліктері сияқты мағыналық сабақтастық, іліктестікті білдіретін көмекші сөз*. «Өлсем *дағы* осы қызды көрсем», – дейді, Үйін де, талақ қылып мал мен басын. Лаж ойлап сарғайды ғашықтықтан, Жалғызды жалғыз Алла жарылқасын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Біреудің отын үрледім, Өз отымды жақпадым, Сонда *дағы* оңбадым: Көн шалбар түспей бұтымнан, Қыс болса тапшы қызылдан, Жаз болса шала жұтымнан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Әйелдер-ай! Әйелдер-ай! Қандайсың?! Әдемі боп кетіпсің ғой әрқайсың. Біреу жеріп тұрса *дағы* қалмайсың, Біреу сүйіп тұрса дағы бармайсың. Әйелдер-ай! Әйәйлар-ай, қандайсың?! (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *с ө й л. Құптау, бекітіп растау мағынасын үстейтін қосымша*. Өзің айтсаң, бар деген жеріңізге барамыз-*дағы* (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). 4. *с ө й л. ж е р г. Интонация арқылы неге солай етпейсің немесе солай ма деген мағынадағы сұрауды білдіретін көмекші сөз*. О жақтағы халықтың тұрмысы жақсы *дағы*? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Терең болсаң, тол *дағы*, Тулап, толқып ұйқы ашып. Өлең болсаң, қал *дағы*, Қас қаққанша ұйқасып! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ДАҒЫМ: дағым қылды. *к ө н е. Жәрдем жасады, қолдады*. Алдымызда бұл ләшкер, Арқамызда дария тұр. Мүсәпір болды халіміз, Құдайа, өзің *дағым қыл* (Бабалар сөзі).

ДАҒЫРА *з а т. м у з. 1. Ағаш шеңберге иленбеген бұзау терісін керіп таспамен тіліп жасалатын барабан тектес аспап. Дағыра ағаш және мал терісінен арнайы жасалады (ҚСЭ.). Нән дағыраны үсті-үстіне қағып жатқан сияқты (З.Иманбаев, Солма. гүл.). 2. м и ф. Әдетте бақсылардың ойнағында жың шақырады деген сеніммен даңғырлатып ойнайтын аспабы*. Ел көкейіндегі арманды тербеп, жанын ұйытып, қайғысын ұмыттырған бір сөт қобыз қылының сырлы сазы екенін, қобыз шанағы жың шақырар *дағыра* емес, ел көкірегіндегі ой мен арман сыры екенін сезді ме жұрт (Алғыс.).

Дағыра қақты. *Дабыл қақты, жария етті, шу көтерді. Дағыраны қақпаймын* тек, Соқпаймын мен босқа дабыл. Сөзім менің оттай гулеп, лапылдайды соқса дауыл (Қ.Бекхожин, Әппақ-нама.). Қалың қытай шуылдап, *дағырасын қағыпты*, Алтынайдың сүйегін, қашырағ артып алыпты (Манас).

Дағыра нан. з а т. ж е р г. *Тандыр пешке пісірілген үлкен нан. Да ғ ы р а н а н д ы* той бергенде жабамыз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ДАҒЫРАЙ = е т. *Үлкен қылып көрсету.* Неге естімейсің, шұнақ Құдай! Басына көріңгір, айдалада қаңғып жүргеннен мүйіз шығар болса, қарағай да *да ғ ы р а я т ы н* шағы болды ғой (К.Ахметбеков, Ақдала.). Бірақ характер, заман шындығы кесек көріне алмаған жағдайда, сіз оның төбесіне «Роман» деп *да ғ ы р а й т ы н* шаңырақ көтерсеңіз де, нашар шығарма бөрібір жадау тартып тұрады (З.Серікқалиев, Ақыл.).

ДАД *Араб әліпбиіндегі «д» әрпінің айтылуы. Да д* әрпі тілдің бүйірінің жоғарғы азу тістерге (кейде сол жағына) тиюі арқылы жуан дыбысталады (Е.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік). *Да д* әрпі екі жағындағы, яғни алдындағы және өзінен кейінгі әріптермен қосылып жазылады (Е.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік).

ДАДА [ир.داد] з а т. ж е р г. **1.** *Ата, әке; аға.* Ей, батыр, Арғын деген ағаң енді, Алдыңа жол салдырған *да да а н* енді. Ашулансаң желкенді жермен қиям, Шығарма дыбысыңды, бөлем енді (Жамбыл, Шығ.). Көктемнің таңғы керімсал самалы тынысымды кеңітіп, көкірегімді желпіп өтті. Қары жым-жылас, дегдіген *да да а* топырағының өзінен тап-таза, жас иіс сезіледі (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **2.** с ө й л. э к с п р. *Тәжік, өзбек ағаң деген мағынада.* Ақша ап кетікен Әзім *да да а н*, Мата ап кеткен Ғаппар молдаң ...Ішт! Ішт! Ішт! Балақай! Қазақ малы талапай (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДАДАН с ы н. ж е р г. **Надан.** Ертеде ол елдің қазақтары *да да а н* еді. Ы.Алтынсарин шығармаларында бұл сөз осы үлгіде ұшырайды (Ж.Болатов // Қаз. тілі тарихы.).

ДАДАНДЫҚ з а т. к ө н е. **Надандық.** *Да да а н д ы қ т ы ң* белгісі – Еш ақылға жарымас (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

ДАЖАЛ з а т. с ө й л. **Тажал.** **1.** д і н и. а у ы с. *Жалмауыз, бір нәрсенің түбіне жететін жойқын қара құш.* Қасына Дарқаныңыз да жетіп қапты ғой. Бұл да әйел біткеннің *да ж а л ы* болып алған екен (Р.Райымқұлов, Жасыл белес.). **2.** с ө й л. э к с п р. *Зор құш, бәрінен мықты, үрей туғызатын алып құш иесі деген мағынада.* Асты ғой бұл арада менің айлам, Құрғаным бала жастан бөрі сайран. Япырай, бұл не қылған зор *да ж а л* деп, Сол жерде орыс, қазақ болды қайран (Балуан Шолақ // XX ғ. қаз. ақын.). **3.** *Дұшпан, қастандық ойлаған жау.* Қарсақ оның бұл сөзін әзіл болар деген дәмемен жымия қарап, жымия қалып еді. Жоқ, олай емес, адал досы *да ж а л* болып шын жұтқалы отыр (Ә.Әбішев, Замана.). **4.** п о э т. *Апат, алапат, қиыншылық.* Төрт

дүниеге төніп ажал, төңірегін алды қамап. Ойранды обыр, көрі *да ж а л*, қанды сұғын қалды қадап (А.Токмағамбетов, Сайра бұлбұл.). Токта, тағдыр, ей, *да ж а л*! Танаулары желпілдеп, саған қарай кейде ажал, Жүгіреді өңкілдеп (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер.). Дүниеге тағы бір *да ж а л* келе жатқанын қыран көзі қиядан-ақ көрген еді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). // *Қомағай, күші қатты, тойымсыз, жалмаңдаған, қастық ойлаған.* Әрине, бір қолы өндіріске, бір қолы шикізатқа жармасып жатқан үлкен *да ж а л* саудагерлер болды да, ел арасында тышқан аулаған түлкідей сүйір тұмсығын қара үйлердің іргесіне сұғып шала байып жүрген дүмше алыпсатарлар да болды (І.Омаров, Шабыт.). Еңсемді ездірмей-ақ ауыр мұңға, қаққызбай қырдың *да ж а л* дауылына. Еміреніп құшып мені Отан-анам, аймалап қысқан екен бауырына (А.Шамкенов, Сырларым.).

Дажалы болды. *Біредің, бір нәрсенің түбіне жетті, аздырып-тоздырушысы болды.* Соларды діншіл қып-ақ тәрбиелеген жоқ па едім? Енді кернейлетіп, сырнайлатып, *да ж а л д ы ң* құралы *б о л ы п* отыр (Б.Майлин, Шығ.).

Дажалың келді. *Өлімің жетті, түбіңе жеткізетін адамың, ісің, т.б. жақындады.* Басыңды баудай кесетін, Қаныңды судай ішетін, Қараман *к е л д і да ж а л ы ң* Оярмын, бөлә көзінді, өлтірермін өзінді (Көрұғлы).

ДАЖАЛДАЙ с ы н. с ө й л. **Тажалдай.** Қызылбике елге алғаш келген бетінде жұрт әбіржіп, бүрігіп қызыл отауды *да ж а л да й* көріп, қыздарын іннен інге тығып, қашырып, жытырып, маңайына жолауға қорықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұлардың ішінде түлкідей айлалысы да, жыландай зәрлісі де, *да ж а л да й* жалмауызы да бар (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Пілге мініп келіп тұрды қозғалмай, денесі үлкен, түсі суық *да ж а л да й*. Ажалыңа асыққаның тез кел! – деп, қапы қалма, түрікмен, араб арманда-ай (Көрұғлы.). // *Тажалға ұқсап, жалмауызға ұқсап.* Жерге шөгіп мыжырайып тұрған жер үйлердің аңырайған есік, терезелері де, қаңылтыр мұржалары да жанасқанды жалмайтын әлденендей бір *да ж а л да й* көрінді (Ә.Әбішев, Замана.). Үстіне жалпақ елдің қонып алып, бойдағы қанын, сөлін сорып алып, *да ж а л да й* бөріні жалмап жатыр екен, бәсеке өзіндеймін бөліп алып (Қ.Тоғұзақов, Өлеңд.). Адам қаны өзен боп сарқырап, адам өлігі тау-тау боп үйіліп қалды. Жалмауыз неміс сонда да тойған жоқ. *Да ж а л да й* жалмап келеді (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.).

ДАЙ з а т. т а р. Б.з.б. V ғасырда дақтар арасынан тармақтанып бөлініп шыққан ежелгі тайпа. Геродот өз еңбегінде парсылар-

дың басты тайпаларының қатарында *дайлар* деген атаған (ҚҰЭ). «Александр жорығы» атты кітап жазған Арриан *дайлардың* қонысы Сырдария деп көрсеткен (ҚҰЭ). Б.з.б. III ғасырдан бастап *дайлардың* аты тарих бетінен өше бастады (ҚҰЭ). *Дайлар* адтармен тарихтың бір кезінде қатар өмір сүрген, «Махабхарата» шежіресі оларды үш қыздан қатар тараған ұрпақ деп көрсеткенмен, *дайлар* ад (дай) емес (ҚҰЭ).

ДАЙ: *екі дай.* а) *Пікір-көзқарасы қарама-қарсы екі жақ, екі жік.* Осы тұста отырғандар тағы да *екі дай* болып, шулап кетті (С.Жүнісов, Жапанда.). Жиналған жұрт *екі дай* болып, сөз басталысымен қызыл кеңірдек таласқа кірді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Бұл жерде бірін-бірі аңдып, белдесіп жүрген екеуге жұрттың бәрі тесіле қарап, *екі дай* ел руының, керек десе, бір тайпа елдің ар-намысын қорғайтын өз адамының мерейі үстем болуын тілеп отыр (М.Танекеев, Қажымұқан). Бәріміз алдыңғы екі арбаға жиналып алғанбыз. Көңілдісі – осы. *Екі дай* бөлініп айтысқан әріптестей дабырласып сөйлесеміз (Т.Иманбеков, Үш ай.). Ел *екі дай* болып гүжілдесе бастады. Сүлікқараның иесі бел күшке салайын деді (А.Тоқмағамбетов, Акмоншақ.). Нұрбектің ойынша, бір адамның іші мен сырты *екі дай* болып, қаққа бөлінуі – өмірдегі кереғарлықтың, қоғам бойындағы кінәраттың белгісі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.). ә) *Екі түрлі, екіжүзді.* Іші мен сырты *екі дай*, барқұпиясын ішке бүккен, екіжүзді, қоян жүрек қорқақтар кімге керек (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш.). б) *Әлеуметтік, саяси, рулық т.б. сипаты бойынша бөлінген қарама-қарсы екі топ.* Сайлау болады десе, *екі дай*, екі партия. Бұған бостандық (М.Тисов, Әділбек Майкотов.). Он үй едік небары, отырушы *екі дай*: сегіз үй кедей, қалғаны – Шалбай, Жанбай – екі бай (И.Әлібаев, Айтуар.). Бай мен кедей *екі дай*, айырма жолға жеткенде, оқ қағарға сені ұстайды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). в) *Ерегісіп, таласып, қысылтаяң кезде, ойында бөлінген екі жақ.* *Екі дай* деген Сұлтан Қалқан қылып денесін. Жапты оқты боратқан Пулеметтің өңешін (С.Мәуленов, Жасыл орман). Шелектің балалары *екі дай* боп төбелескенде, бұл ең әлсіз жағына барып болысушы еді (М.Дүзенов, Ант.). Көрші отырған екі ауылдың баласы *екі дай* боп ойнаймыз (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ДАЙ-ДАЙ с ы н. 1. *Жік-жік, жақ-жақ болып бөлініп, бөлшектенген.* Келіншегі *дай-дай* даудан пәтуа шықпасын біліп, өзі ойланады енді (Қ.Найманбаев, Серт.). *Дай-дай* даукес ауылда, жесір, намыс, тартыстың үзілмес ұзын дауында жаралы жүрек жарымшыл,

мұнды Күнтай не күйде? (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. а у ы с. *Екіге бөлінген топтардың бітпейтін сөзі.* Файнекең *дай-дай* әңгімемен кісі қабылдауда қанша жеделдетсе де қакекемнің сөзбұйдасы мен сыңарезу пәтуасы қашан таусылған (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Дай-дай болды. *Жік-жік, жақ-жаққа бөлінді, берекесі кетті.* Жайнақ Шоқанға ойын үшін ғана емес, серіктік үшін де керек, әсіресе жазды күні ел жайлауға көшкен шақта. Ол кезде аралары жиі отыратын ауылдардың балалары ойын үстінде *дай-дай болып* төбелесіп те қалады, «төре», «қара» демей, әлі жеткендері сабап кетеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Дай-дай болып* сөйлеп, біраз керіскеннен кейін, көпшілік малды өз бетімен жайылғандай қарқынмен жылжыта айдауға уәделесті (Т.Нұртазин, Ауыл.). Осы келгелі мектеп іші жік-жік, *дай-дай болып* бітті (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ДАЙДЖЕСТ [ағыл. digest], з а т. и н ф. *Бірнеше хабарламаларды біріктіріп тұратын пошта тізімі хабарламасы.*

ДАЙКА [ағыл. dike] з а т. г е о л. *Сығылма (жер қыртысындағы жарықшалардың тау жыныстарына толуынан пайда болған геологиялық дене).* *Дайканың* қалыңдығы бірнеше см-ден ондаған м-ге дейін, ұзындығы 1 м-ден 500 км-ге дейін жетеді (ҚҰЭ). Түзілу жағдайына байланысты *дайкалар* эндогенді және экзогенді болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Дайка* жер бетіне қабырға, жал тәрізді болып шығып тұрады (ҚҰЭ). *Дайкалар* қабырғалары біршама параллель болып келген жарықтарды магманың толтыруы нәтижесінде қалыптасқан, белгілі бағытта созылған құлама тік немесе тіктеу келген магмалық дене (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ДАЙН [ир. دین] з а т. д і н и. *Мұсылмандық құқықта – қарыз міндеттемесінің бір түрі.* *Дайнның* сәлем уа салтан айырмашылығы: қарызға алынған мал-мүлік не қаражат иесіне өсім-пұлсыз, бәз қалпында қайтарылады (ҚҰЭ). *Дайн* міндеттемесі қарыз алушы куәгерлердің көзінше мал-мүлікке не қаражатқа ие болған сәттен бастап күшіне енеді (ҚҰЭ).

ДАЙРА¹ з а т. м у з. *Музыкалық аспап.* *Дайра* – бұбен аспабына ұқсас, түркі мен грузин халықтарының ұрып, қағып ойнайтын аспабы (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.).

ДАЙРА² з а т. ж е р г. *Жерге төсеу үшін қамыстан тоқылған шыпта.* Алашаның астына *дайра* төсе (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ДАЙРА³ з а т. с ө й л. 1. *Дария, өзен, көл.* Өзің сияқты өрімдей балам, жалғызым өлгелі жатыр. Соны *дайра* түспей тұрғанда станцияға апарып дәрігерге көрсетіп келейін десем, көлік бермейді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Ташкентке жақын жерде ағып тұрған үлкен *д а й р а* жоқ (ТУГ). Алдырдым, жұртым, қайтейін, Алтын сапты найзамды. Жер ошақтай тесік жер, Жұтып салды *д а й р а м д ы*. Өзім деген кісіге қылушы еді қайранды (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Кеңістік*. Дравишумерлер айтады екен: жер мен аспан жоғары-төменді тұрған бейне бір-екі *д а й р а*: төменгісі – жер *д а й р а с ы*, жоғарғысы – аспан *д а й р а с ы* (Б.Кенжебаев, Асау.).

ДАЙРАҚТА = е т. *Тарамдалу, бөліну*. Мынау астындағы қос өркеш желмаялары бастарын төмен түсіріп жіберіп, күншығыс жақтан *д а й р а қ т а й* шапқан қол – бұл жауын аңдамай өткізіп алған, қалқан етіп шығыс жақтағы жолға қойылған керей, найман жауынгерлері (І.Есенберлин, Алмас.).

ДАЙРАТЕРМЕ з а т. э т н. қ о л ө н е р. *Қазақ оюының түрі*. Суретші байырғы бөрі құлақ қос тұмар, *д а й р а т е р м е*, е, гүлшақа, қошқар мүйіз, түйе табан тәрізді оюларға жаңа элементтер қосып, мол қолдануға тырысыпты («Қаз. әдеб.»).

ДАЙЫ з а т. ж е р г. *Нағашы*. Бала болса да, *д а й ы* екенінді біліп, жармасып жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Менің *д а й ы м* қарақалпақ қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАЙЫМ ү с т. с ө й л. *Дәйім. 1. Әрқашан*. Бауырында Оқжетпестің бір шоқ қайың, Жүреді сонда Сері келіп *д а й ы м*. Ілулі сол қайыңда тұрған қу бас Қобыздай ызылдар жел соққан сайын (І. Жансүгіров, Шығ.). Ұғамын іштей, түсінем тілін жылаудың, Өйткені адам жылдайды *д а й ы м* бір тілде. Жүрегі бір ғой жылайтын барлық адамның Болар ма жасын көздердің күштеп іркуге (Ә.Тәжібаев, Кешеден.). **2. Блги, үнемі**. Дүр етпе *д а й ы м* ел іші, жүгірді аға, апалар. Ежелден мәлім келісі – ойбауырым десіп жан алар... (Н.Шакенов, Желбіре.). Самат оның бәріне төзіп келеді, тек әкесі Есқақ *д а й ы м* мүжіп мазасын кетіріп жүр (Т.Нұртазин, Адам.). Неке жоқ қатыныңда, малда зекет, айтамын шарияттың арғы тегін. Мінгенім *д а й ы м* менің асау керім, шұбардың асау кермен жерін көрдім. Атамның келген жерден мінін айтып, Жекейдің бір сындырдың басып белін (Айтыс.). Осынау жалғанның опасыздығын, бір бес күндік жарық дүниенің әлі-ақ өте шығатынын, о дүниеге барған таңда – машхар күндерінде күнәлі пенде өз қылығы үшін Құдай алдында жауап беретінін *д а й ы м* еске салып отырады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Компас тұманның ішінде күңгірттеліп, сығырайып азар-азар көрінеді; оны *д а й ы м* зерттеп, үзбей бақылап отыруға жел алып қашқан аэропланмен күресіп, мойын бұра алмадым (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Әрбір,*

құнделікті, тұрақты. Адамның өзі де суықтан қорғанып үй салып, жылы киім киіп, үйлеріне от жағып, *д а й ы м* жұмыстарынан қала алмайды (М.Дулатов, Шығ.). Әлемнің алуан тіліне тапқандай жауап, құрметін. Ашқандай *д а й ы м* күніне, тарихтың жаңа бір бетін (Н.Шакенов, Толқындар.). // к ө н е. *Ұзақ, созылған*. Айтыңыз сіздің-дағы құтты болсын, Көз болмас *д а й ы м* айттың күні бізге. Бар болса жақсы сөзің сөйлей отыр, Ынтықпыз біз де сіздің тіліңізге (Қадиша).

ДАЙЫМШЫЛЫҚ: *дайымшылық қылды*. ж е р г. *Кәсіп қылды, соңына түсті*. Шатыраш ойнауды *д а й ы м ш ы л ы қ қ ы л м а д ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ДАЙЫМЫ ү с т. к і т. *Үнемі, оңқей*. *Д а й ы м ы* зарлауменен күнім өтті (Қазанғап Байболұлы).

ДАЙЫН ү с т. *Даяр, әзір; сақадай сай*. Жаңыл жеңгейдің төл құндақтау аспабы да сол қорада *д а й ы н* еді (С.Бегалин, Жеткіншек). Ат-арба, жүк-саймандарымыз бәрі *д а й ы н*, бұл күні-түні буулы (С.Шаринов, Шығ.). *Д а й ы н* ек онда жануға, көңіл де судай тасатын. Тырысып үлкен болуға, балалық бастан асатын (Ә.Абайділданов, Алыс.). Дөнене ойда қалмапты, *д а й ы н* еді-ау көп қызық. Андаймыз деп алды-артты, андаусыз күн өткіздік (Б.Аманшин, Жайық.). // *Әзірленіп қойған, бұрыннан сайланған, даярланған*. Түс кезі болған соң ба *д а й ы н* шайға тап келіпсіз (Н.Сералиев, Ыстық күлше.). Композитор өз түсінігімен *д а й ы н* материалды музыка тіліне аударады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Қыста аулаған балықтың бір артықшылығы, – дейді балықшы, – ол *д а й ы н* өнім, ешқандай бұзылмайды (Қ.Қамбаров, Алтай.).

Дайын болды. а) *Іштей, не болса да, соған бекем, берік болды; орындауға алдын ала ниеттенді*. Айтқам жоқ Әмірханға қауіп жайын, Шошытып күні бұрын неғылайын? Ерлігі еш адамнан кейін емес, Не көрсек бір көрерміз, *б о л д ы қ д а й ы н* (И.Байзақов, Ақбөпе). Болады адамдықтың бір белгісі, Тақ тұрып уәдеге *б о л с а д а й ы н!* (Дастандар). Аты – Хасен, сұлтан, – деп, айтар жайын, Қамсыз деген патшаның күн мен айын. Құдай қосса, шын жарым қияметтік! Қызметіңе *б о л ы ң д а р* сіздер *д а й ы н!* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бекқожа қыз ұзатпақ, тойы болар, Жиылып қыз, бозбала ойын болар, *Д а й ы н б о л*, өзім барып хабар айтам, Айтайын қалыңдыққа ойың болар (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Әзірленді, дайындалып бітті*. Шай *д а й ы н б о л д ы* (Ауызекі). Енді қараңыз да тұрыңыз, ана мектеп оқу жылына дейін *д а й ы н б о л а д ы* (Ғ.Сланов, Замана.).

Дайын бұйым. э к о н. Одан әрі өңдеу, қайта өңдеу, қайта сату үшін емес, түпкілікті тұтыну мақсатымен сатып алынған бұйымдар. Технологиялық өңдеулерден өткен, тұтынуға әбден болатын бұйым *дайын бұйым* деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Дайын етілді. Әзірленді, дайындалды. Осы әңгімеден кейін әлгі жер қайта өңделді де, тұқым себуге тез арада *дайын етілді* (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

Дайын қылды. Сақадай сай етті, әзірлен болды. Қаласа саф лағылдай тарантасы, Пар жегіп он арғымақ қылды *дайын* (Қисса-дастан.).

Дайын өнім. э к о н. Кәсіпорында жасалып шыққан және өндірістік немесе жеке бастың тұтынуы үшін жарамды өнімдер. Өнеркәсіптегі *дайын өнім* өндірістік тұтынуға да жататын, бейөндірістік тұтынуға да жататын түпкілікті өнімдерге, сондай-ақ басқа кәсіпорындарда өңделуге тиіс және халық шаруашылығы тұрғысынан дүмбізаттар болып табылатын өнімдерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика). Осы топқа жататын экономикалық есептерді математикалық өрнектер түрінде бейнелеу үшін дара өнімді шығаруға қажет әр қордың шығыны мен қорлардың жалпы шектеулі көлемі және *дайын өнімдердің* әрбір жеке өлшемінің бағасы берілуі тиіс (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

Дайын тұрды. а) Әзір болды, күтіп тұрды. Содан соң Шыңғыстаудың барлық байын, Хабарлап баяндылық істің жайын. Салатын ертең кешкі шабуылға, олар да күшін жинап *тұрсын дайын* (Т.Әмірбеков, Жол мұраты.). Сөйткенше болмады қашқан ұрыларды қуып тастап, Мүсілім қайта келсе, Данап қамшысын көтеріп, сәл қимылдаса салып жібергелі *дайын тұр* екен (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі.). ә) Біреу дайындап қойды, алдын ала әзірленді. Мұнда *дайын тұрған* майшелпек, шешесіне аспаз болатын кәсіп жоқ екен (М.Гумеров, Шыңырау.). б) Біріске бейім болды, сол ісін, қылығын қайтадан көрсете кетті. Аты шулы тамыз бүлігі кезінде шенеуніктердің басым көпшілігінің бодандық бұғауын басына қайта киюге *дайын тұрған* ы н ескерсек, бұған таңдануға болмайды («Жас Алаш»). Күрек жалғыз жаралған ба күреуге? Пышақ жалғыз жаралған ба іреуге? Тулауға сен *дайын тұрма* тойларда Тесіліп-ақ қарадың деп біреуге (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Дайын үлгі. Қалыптасқан, үйреншікті нұсқа, әзір қалып. – Таппайды композитор *дайын үлгі*, Ешкімнен тілемейді қайырымды. Айтпайды ешкім оған ешқашан да Қай жерден

бастауды һәм қайыруды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ДАЙЫНДА= е т. 1. Әзірлеу, даярлау, жөндеу, реттеу. Тұқымды да тазартып, *дайындап* қойдық, – деді Жақып (Ф.Мұстафин, Жиырма бес.). Бұрыннан жазып *дайындап* қойған қаулыны Дарқанның қолына берді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Роза Будапештке барарда әдетінше, бұл жолы да көп әзірленді, жаңа репертуар *дайындады* (С.Бақбергенев, Өз. жігіт.). Қысқы оқуға мектеп үйін *дайындап* алсаң, одан қуанышты не бар? (Б.Майлин, Шығ.). 2. Шаруашылықтың белгілі бір саласымен байланысты керекті материалды, өнімді, шикізатты өңдеу; мол қор жасау. Жұмабайлар тақтай *дайындайтын* осы Сулы стансасына келгелі екі күн болды (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Жазы-қысы бір қоныста, жем-шөбін де өздері *дайындайды*, мәшине, тракторларын да өздері айдайды, шетінен механизатор (Ф.Сланов, Замана.). Жалқау жайбасар әкем енді ширай бастады. Отын-суды мол *дайындап*, үй маңынан онша көп ұзамайтын болды (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). 3. Белгілі бір мамандыққа, кәсіпке оқыту, үйрету, білім жетілдіру. Жаңа жұмысшыларды *дайындайтын*, ескі жұмысшылардың мамандығын көтеретін оқу комбинаттары керек (Ф.Мұстафин, Қарағанды.). Мектептен кейін Жанар Бакуде, мұнай инженерін *дайындайтын* институтта үш жыл оқиды (З.Қабдолов, Жалын). Мұғалімдер *дайындайтын* облыстық курске лектор боп, педагогикалық курс бітірген жігіттермен бірге келдім (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы.). Соғыстың алғашқы айында жауға берілген ол, дұшпанның барлаушылар *дайындайтын* курсында оқыды, содан тапсырма алып біздің майданға келді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Соңғы кездері парламенттік тыңдаулар тәжірибеге кеңінен кіре бастады. 4. Белгілі бір өнерге, іске баулу; тәрбиелеу. Сені осылар ақындыққа *дайындап*, Берлі өмірдің екпініндей бай ырғақ. Қосты сені арғымақтай бөйгеге, Ерін салып, берік тартып айылдап (С.Мәуленов, Алыс кет.). Оларды *дайындауға* қос палатаның депутаттары қатысады, бұл іске мамандар, ғалымдар, үкіметтік емес ұйымдардың өкілдері тартылады («Егемен Қазақстан»). Алдымен Қырғыз Республикасынан келген жүйріктер алаңға шықты. Оның артынан Қазақстан ипподромы *дайындаған* жүйріктер шықты (С.Бегалин, Жеткіншек.). 5. Радио-, теле- және музыкалық хабарларға материалын, құжаттарды жазып шығу, әзірлеу. Бірде Кенжебай жұмыстан кейін кабинетте оңаша қалып, алдағы апта кестесіндегі кезекті музы-

калық хабарды *дайындап* отырған. Есік ашылып, ішке орынбасар кірді (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс.). **6. Жол керек-жарақтарын әзірлеу, жасақталу, жарақтану.** Жорықтың жетекшісі Өмірәлин мұғалім балаларды лезде жүріске *дайындады* (С.Бегалин, Мектеп.). Ұлжан қызының алған бетінен қайтпайтынын білді де, үндеген жоқ. Жолға керек заттарын *дайындай* берді (С.Аққошқаров, Бақыт.).

Келер күн не дайындайды? *п о э т. Болашақта қалай болады, алдында қандай өмір, өзгеріс тұр екен деген мағынада.* ...Жас өмір, алтын, күміс жарқылдаған, *Келер күн келеді* екен *не дайындап*, Қараңғы, қарағанмен, болжай алман (Абай, Тол. жин.).

Сабақ дайындады. *п е д. Оқушы үйге берілген мектеп тапсырмасын орындады.* Су әкеліп, от жағып, кейде жастар тамақты, Бұзауға да шөп салып, *дайындайды сабақты* (Б.Ысқаков, Сенің өлең.).

Тамақ дайындады. *Тамақ пісірді, ас әзірледі.* Баласын бағып, Темірбек пен анасы Назира шешейдің *тамағын дайындап* беріп, үйін күтіп ұстап, күнделікті тірлікпен айналысқанына мәз еді (Алтын масақ.). Зарханды есік алдына дейін шығарып салды. Өзі қайтып келіп *тамақ дайындап* жатқан Гүлжанға болысты (Е.Оразақов, Дөрігер.).

ДАЙЫНДАЛ= *е т. 1. Әзірлену, даярлану.* Келесі сөзге Ақтөбе аудандық жер бөлімінің бастығы Серіков жолдас *дайындалсын* – деп хабарлады (М.Дүзенов, Әке.). Қыпшақтың қалың атты әскері алаңдарға келіп қосылды. Моңғолдармен үлкен айқас болды. Екі жағы тең түсті. Екі жақ қайтадан ұрысқа *дайындалды* (І.Есенберлин, Алмас.). **2. Ойластырылу, құрылу, жоспарлану.** Тек соңғы үш ай ішінде арнайы қызметке біздің Президентімізге *дайындалған* екі террорлық акті жөнінде мәлім болды («Егемен Қазақстан»). **3. Тәрбиелену, баулыну, білім алу, жаттау, жаттығу.** Тұрсын аспирантурада сырттан оқитын. *Дайындалып* жүрген пәндеріне байланысты кейбір жайларды да қағазға түртіп қояды (Қ.Баялиев, Жер.). **4. Жолға әзірлену, жарақталу.** Жиналып жаны ашитын ағайындар. Деседі: болған іске не амал бар. Қайнаған Жүсіпбек те кетті қашып, Жүруге бүгін түнде сен *дайындап* ал (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). **5. Жазылып шығу, басылу, құрылу.** Республикалық «Қазақстан коммунисті» журналы мен «Қазақстан мұғалімі» газеті тек қана орыс тілінде *дайындалып*, соңына қазақша аударылатын еді («Қаз. әдеб.»). **6. Өңделу, жасалу, істелу.** Аквариум латынның «*aguarium* – суқойма» деген сөзінен алынған, яғни ол суда тіршілік ететін жануарлар мен суда өсетін

өсімдіктерді зерттеуге, жұртқа көрсетуге әдейі *дайындалған* ыдыс (Қ.Қайымов, Суасты.).

Дайындалған қорғаныс. *ә с к. Алдын ала инженерлік әдіспен толық жабдықталған, әскерлер орналасқан қорғаныс. Дайындалған қорғаныстың қуатын ракеталық-ядролық қару және авиация мен артиллерия толықтыра түседі (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ДАЙЫНДАЛУ *Дайындал етістігінің қимыл атауы. 1. Даярлану, әзірлену.* Кенесары жазғы айқасқа *дайындалумен* күндерін өткізді (І.Есенберлин, Қаһар). Ханзаданың өмірге келуіне байланысты мәмлүк әскеріне шеруге *дайындалуға* өмір беріледі («Парасат»). Өміржан онсыз да бұлардан қалғысы келмей, таң атқалы *дайындалу* да болатын (А.Байтанаев, Қайнар.). **2. Тәрбиелену, білім алу, жаттау, баулыну, жаттықтырылу.** Ол екеуі емтиханға бірге *дайындалуға* уәделесті (М.Гумеров, Шыңрау.). Сидней олимпиадасының қарсаңында жарық жұлдыз Бекзат Саттархановтан кейінгі екінші нөмірлі былғары қолғап шебері ретінде оған тыңғылықты *дайындалуға* жәрдемдесті («Егемен Қазақстан»).

ДАЙЫНДАЛУШЫ *з а т. Дайындықтан өтуші, әзірленуші.* Студент дәрісханада отырып, тыңдаушы немесе емтиханға *дайындалушы* ғана емес, ол институт қабырғасында жүріп-ақ ғылым ғарышына қол созады, – деді Гауһар (К.Серімбаев, Беласқан.).

ДАЙЫНДАМА *з а т. з е р г. Зергердің араластырып дайындап қойған қоспасы.* Әрі қарай суыған *дайындамаға* мүкият ұнтақталған әр түсті смальта немесе лажыны әр ұяға суға шылап жағады («Парасат»).

ДАЙЫНДАС= *е т. Әзірлеуге көмектесу, жасасу, құрасу.* Материалдарын да *дайындасты*, жазғандарын қайта-қайта қарап түзеттірді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

Тамақ дайындасты. *Ас пісірісті, бірге әзірлесті.* Кейде тіпті, көкала таңнан ерте тұрып, еркелей күліп, маған *тамақ дайындасты*, автобуска отырып, зауыт қақпасына шейін еріп келеді (Қ.Қараманұлы, Қайран өткел.).

ДАЙЫНДАСУ *Дайындас етістігінің қимыл атауы.* Дүниежүзі кеше ғана «соғыс бітті» деп қуанып еді, ал бүгін ше?.. Бөріне – дүниені өпсәтте жоқ қылатын қару керек. «Сол қаруды *дайындасу* да бізбен бірге бол!» дейді (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ДАЙЫНДАТ= *е т. 1. Әзірлету, жасату, құрғызу.* Мен қазір өз тұсымнан жазатын қағазды *дайындап* берейін, – деп директор аса ықыластылық білдірді (С.Бегалин, Уақыт.). **2. Өңдету, жинау.** – Қаскелең сайынан қарағай, шырша, қайың кестіріп *дайындап*

й ы н д а т! (Ф.Сланов, Асау арна). **3. Банта-ту, баулыту, тәрбиелету.** Сенде жалшы боп қорлықта жүр. Ал маған бұл іні болады. Әлгі айтқан атты осыған *д а й ы н д а т* (Б.Тоқтаров, Тауда.). **4. Пісірту, ас әзірлету.** Сәдуақасар «Қызылтауға» келгенде оларға арнап Әлібек *д а й ы н д а т ы п* қойған астың үстінен шыққан (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

ДАЙЫНДАТУ *Дайындат етістігінің қимыл атауы; жасату.* Елдегі бар қару-сайман: мылтық, қылыш, найза, айбалта секілді нәрселер жиналып, Ұсталарды күні-түні жұмсап, қару *д а й ы н д а т у ғ а* кірісті (С.Шәріпов, Бекболат.).

ДАЙЫНДАТУШЫ з а т. *Дайындат, жасап шығарушы, жасатқан адам.*

ДАЙЫНДАТТЫР= е т. *Әзірлеттіру, даярлаттыру.* Атағы жер жарған Мұханды бұлай деп кім ойлаған, бала сияқты екен ғой өзі. Маған бөлек бөлке *д а й ы н д а т т ы р д ы*, қаладан дәрігер шақырды (С.Шаймерденов, Сел.).

ДАЙЫНДАТТЫРУ *Дайындаттыр етістігінің қимыл атауы.* Қала басшыларына хабар жеткізуге, үй, тамақ *д а й ы н д а т т ы р у ғ а* кеше салт атпен үш қара солдат, екі офицер жіберілген (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ДАЙЫНДАУ *Дайында етістігінің қимыл атауы.* **1. Өңдеу, қор жинау.** Жылқы етін керегінше *д а й ы н д а у* үшін, оны ірі ет комбинаттарында, аудандық, қалалық жерлердегі кәсіпорындарында өңдеу әдістерін жақсы жолға қою керек (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Жәнібек қиындыны қолына ұстап, көз жүгіртпеді, қыстық мал азығын ерте *д а й ы н д а у* туралы жазылған екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті.). **2. Жасау, жасап шығару.** Алжирдің ұлттық батыры, француз отаршыларына қарсы халықты қарулы көтеріліске бастаған көсемі Абд аль-Кадр қару-жарақ *д а й ы н д а у ғ а* қажет металды осы Урсенис тауынан өндірілген рудадан алған жоқ па еді (Ш.Әбдірманов, Тас.). Ізінде қуғыншы бар апақ-сапақта Дауылдың сал *д а й ы н д а у ғ а* мұршасы келгеніне Әлжанның таңы бар еді, қамыстың көне қамыс екенін байқағанда бәріне түсіне қойды (Ә.Сараев, Тосқауыл.). **3. Даярлау, дайын қылу.** Бір жетіден кейін Қараөткелді алуға аттанатынымызды өзің естідің, қарамағыңыздағы мыңды соған *д а й ы н д а у ы м ы з* керек (І.Есенберлин, Қаһар.). **4. Жазу, құру, баспаға әзірлеу.** Біздегі жаңа салық жүйесіне байланысты, таяуда Құрманғазы кенішіне арналған өнімді бөлісу туралы келісімді *д а й ы н д а у* тоқтатылған көрінеді («Жас Алаш»). **5. Пісіру, әзірлеу.** Көжені *д а й ы н д а у* үшін ыдыс көлеміне қарай суды қайнатады, тұз салады («Парасат»). Қазіргі кездегі сауыншы

қарамағындағы мал күтіміне қатысты негізгі зоотехникалық малдәрігерлік талаптар комплексін, сиырларды қолдан ұрықтандыру жайын, жемазық *д а й ы н д а у* технологиясы мен оларды пайдалану нормасын, сауу аппараттарының егжей-тегжейін жақсы білуге тиіс («Қазақст. әйелдері»).

Ағаш дайындау. а у ы л ш а р. *Ағаш өңдеу.* Мына *а ғ а ш д а й ы н д а у* жұмысы іздегенге сұраған болып, оңынан келді (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр.).

Азық-түлік дайындау. а у ы л ш а р. *Азық-түлік өңдеу, шығару, жинау, қор жасау.* Елде *а з ы қ-т ү л і к д а й ы н д а у* науқаны қолға алынды (Ж.Сатаев, Алакөбең.).

Дайындау бағасы. э к о н. *Шикізатты өндіріске әзірлеу жұмысына төленетін ақы.* 1914 жылы аң терілерін *д а й ы н д а у б а ғ а с ы* өсті. Мұның өзі аң терісін көп дайындауға әсер етті (М.Исмағилов, Зорман.).

Дайындау орындары [ұйымдары]. *Ауылшаруашылығы өнімдерін өңдеу үшін сатып алатын арнайы мекемелер.* Атасы күзден бері алған жиырмаға тарта түлкісін, қақпанмен алған бір-екі қасқырын *д а й ы н д а у о р ы н ы н а* өткізді (С.Бегалин, Уақыт.). Совхозда қымызды *д а й ы н д а у қ ы й ы м д а р ы н а* өткізу үшін немесе сауда орындары арқылы сату үшін өндіреді (Қымыз және шұбат.).

Мамандар [қызметкерлер] дайындау. *Белгілі бір кәсіп иелерін, мамандар тәрбиелеп шығару.* Болашақ зауыттың басшылары *м а м а н д а р д а й ы н д а у* жайын ойластыра бастады (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.). Жетісудағы жергілікті жасаар арасында жұмыс істеу, жас *қ ы з м е т к е р л е р д а й ы н д а у* сізге де, жолдастарыңызға да оңай болмайды (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы.).

Сабақ дайындау. п е д. *Белгілі бір оқу пәні бойынша ұй тапсырмасын орындау.* Оң қолында қалың том. *С а б а қ д а й ы н д а у д а н* қазір ғана көтерілсе керек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Содан бері Гүлжан екеуі күніне бір мезгіл уақытын осы *с а б а қ т ы д а й ы н д а у ғ а* бөліп жүрді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ДАЙЫНДАУШЫ з а т. *Шаруашылықтың белгілі бір саласы бойынша керекті өнімді, материалды, шикізатты жинау қызметін атқарушы агент.* Бір тәуір жері, өйтеуір сол маңдағы Заготскоттың мал *д а й ы н д а у-ш ы с ы*. Сүйірбек Барымталин оны машинаға тиеп алып кетіп бара жатқанын Байдаров пен Жаманбаева көріп қалып, табанда оның мойнына қойды (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.). Шұбар күзен – терісі қымбат аң. Бірақ ол сирек кездесетіндіктен және шөл аймақтарында тіршілік ететін болғандықтан аң терісін *д а*

й ы н д а у ш ы л а р д ы ң қолына түсе бермейді (Х. Қыдырбаев, Дала көркі.). **2. Белгілі бір шаруашылық саласындағы өңдеуші маман.** Біз Алексеевке екеуіміз ағаш д а й ы н д а у ш ы л а р мен болат балқытушылардың арасына бардық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ол Шұбарталдағы құрылыстың қарағай д а й ы н д а у ш ы л а р қосына да белгіленген уақытта жетті (Алтын масақ.). **3. Жасап шығарушы, жасаушы, өндіруші.** Адам баласы тек ізгілік пен қайырымдылықты тілейтін Жаратушы иеміздің өз пендесін аздырып, тұқымын түздей құртатын бұл індетке қатысты қаһары күшті. «Аллаһ тағала арақты, оны ішуші мен құйып берушіні, сатушы мен сатып алушыны, д а й ы н д а у ш ы мен дайындаушыны, арақ алып келгенді, алып келуге бұйырғанды және арақ сатып күн көргенді лағынеттейді», – делінген Расулланың (с.ғ.с.) хадисінде («Түркістан»).

Тамақ дайындаушы. Тамақ пісіруші, ас әзірлеуші. Кешкі қарбалас. *Тамақ д а й ы н д а у ш ы л а р* әр жерден от жағып, кешкі астың қамына кірісіп кетіпті (Н.Баяндин, Құм асты.).

ДАЙЫНДЫҚ з а т. **1. Жолға, саяхатқа, жайлауға т.б. шығуға әзірлік.** Қыстай басқан Ертістің мұзы кетті. Пароход та, жігіттер де Ертіске дайындалды. Көп д а й ы н д ы қ п е н пароходтар жүруге айналды (І. Жансүгіров, Шығ.). Алайда кез келген саяхатқа шығу үшін бірқатар д а й ы н д ы қ, батылдық және едәуір білім қоры, ең ақырында, байқампаздық қажет болады (Қ.Құрманов, Табиғат.). Ол кезде Андреев ауданының мал жайылымдарының бөрінде малдың жайлауға шығу д а й ы н д ы қ ы жүріп жатқан. **2. ә с к.** *Әскери іс-әрекеттер жүргізер алдындағы шаралар.* Немістер енді зеңбірек оғын қардай боратып, ұзақ артиллерия д а й ы н д ы қ ы н жасады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ертең Самар мен Саратовтан, Қазан мен Орынбордан қозғалатын көп әскерге көмек пен д а й ы н д ы қ ы ісі әлі жеткілікті емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). Миронов окоптың бір басында тұрып бөлімше жауынгерлерінің шабуыл алдындағы соңғы д а й ы н д ы қ ы н а көз салды (Ә.Нұрпейісов, Құрляндия). Мәмлүктер дереу д а й ы н д ы қ қ а кіріскендіктен қару-жарақ базарында сауыт-сайман, қару түрлерінің бағасы күрт өседі («Парасат»). **3. ө н е р.** *Театрда сахналық қойылымдарға немесе сахналандырылған көріністер әдеби, тілдік, музыкалық т.б. шараларға әзірлік.* Театрдағы д а й ы н д ы қ т а н тер-тер боп, талып келіп, төсекке құлай кетті (М.Қабанбаев, Арыстан.). *Д а й ы н д ы қ* жан-жақты жүріп жатты. Күн сайын қазақтың белгілі ақын-жазушылары да, мәдениет қай-

раткерлері де бәрі онкүндіктің қамымен театрдан шықпайды (Қ.Байсейітов, Құштар.). **4. с п о р т.** *Спорттық ойындар алдындағы шаралар, жаттығулар.* Әбден жаттыққан, шыныққан атлетикалық д а й ы н д ы қ ы жақсы, мықты спортсмен Евгений Державин стихиялық қатерге ерлікпен қарсы тұрады (Б.Елқондиев, Жүзу.). Қызылбас палуан үш күнге дейін д а й ы н д ы қ жұмысын жүргізеді (А.Сарбөпин, Аспалы бесік.). **5. Біліктілік, кәсіби құзіреттілік.** Нағыз саясатшыға ең кемі үш қасиет керек: теориялық д а й ы н д ы қ, экономикалық қызмет тәжірибесі, қабылданған шешімнің орындалуына жауапкершілік (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Төраға орынбасарының айтуынша, қызметкерлердің тілді меңгеру д а й ы н д ы қ ы н ы ң жеткілікті болмауы, қазақ тілін оқытуда қолданылатын қазіргі заманға сай әдістемелердің, арнайы әдебиеттердің тапшылығы, бірыңғай аударма стилінің қалыптаспауы, сөздіктердің жеткіліксіздігі, ақпарат технологиялары саласына қазақ тілін ендіруге ықпал ететін мемелкеттік стандарттардың болмауы қаржыгерлердің қазақ тілін үйренуіне кедергі келтіретін көрінеді («Жас Алаш»). **6. Белгілі бір шаралар алдындағы әзірлік жұмыстары.** Оған құпия түрде Горбачев, Пигачев, Разумовский, Мищенко қол қойған. Қазір қызу д а й ы н д ы қ жүріп жатыр («Түркістан»).

Дайындық болды. *Бір нәрсенің жасалуына негіз қаланды.* Әуелі очерк, әңгіме, өлең, фельетон, шағын пьесалар жазылса, содан кейін үлкен шығарма жазу үшін үлкен д а й ы н д ы қ б о л ы п қалады (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Дайындық бөлім [курс]. п е д. *Жоғары оқу орнына түсушілерге арналған даярлау курсы.* Ол өзінің д а й ы н д ы қ б ө л і м і н е н Верный уезіндегі «бұратана» халықтың балалары үшін жыл сайын бір орын қалдырып отыратын (Қ.Әміров, Жастық.). Жәніш мектепті биыл ғана бітіріпті. Бұл үйдің маған бөлек ілтипат көрсетіп, іш тартуына осы қыз да себеп болғандай. Қазір музыкант болмаққа талап қылып, консерваторияның д а й ы н д ы қ к у р с ы н д а оқиды екен (З.Шүкіров, Ізгілік.). Сейіт, маған қарашы? – деген қыз дауысына ол жалт қарады. Жамал екен. О да биыл рабфакқа түскен. Бірақ д а й ы н д ы қ б ө л і м і н д е, Сейіттен төмен оқиды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Сауатсыздар мен шала сауаттыларды оқыту жұмысына, бүкіл оқытушылар мен студенттер, мектептің оқушылары да жегіледі. Бұлар қысқа мерзімді д а й ы н д ы қ к у р с т а р д а н өтеді («Қазақст. мект.»).

ДАЙЫНДЫҚСЫЗ с ы н. **1. Алдын ала даярлықсыз, әзірліксіз.** Балалардың да айыбы

үлкен емес сияқты: сол күні алгебра сабағы болатынын байқамай қалыпты да, *дайындықысыз* келіпті (Н.Фабуллин, Қызық дәурен). *Дайындықысыз* саяхат құр сергелдең де (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Бұл жыл Қасым сұлтанға ауыр тиді. Бұрындықтың орынсыз жұмсауымен *дайындықысыз* тиісіп бір-екі рет Мұхамед-Шайбаниден жеңіліп қалды (І.Есенберлин, Алмас.). **2. Тосын, күтпеген, кенеттен болған.** *Дайындықысыз* сұрақтан Байсарин көзі жипылықтап, сасып қалды (Т.Ахтанов, Шығ.).

ДАЙЫНШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Дайындық.* Ойы жоқ болар деген шабыншылық. Елі жиі отыратын қалыңшылық. Бір түнде ауа көшіп кетеміз деп, Еткен ед құпиялап *дайыншылық* (Н.Ахметбеков, Жасауыл).

ДАЙЫР с ы н. к ө н е. *Даңғайыр.* Қозы Көрпеш разы жолына-ай көп, Кемпірге қарай салды «сөзін-ай» деп: «Енеке, уәлі ме едің, *дайырма* едің? Тағы да айтшы әлгі сөзінді-ай» деп (Қозы Көрпеш.).

ДАКТИЛОГРАФИЯ [грек. daktylos – саусақ, logos – ілім] з а т. п е д. *Жазуға ыңдайлы жазық нәрсеге саусақпен жазу.* *Дактилография* саңыраулармен және соқыр-мылқаулармен қарым-қатынас жасаудың тиімді тәсілі болып табылады (Қаз. тілі термин сөздігі). Егер әңгімелеушілердің ауызша не жазбаша сөйлесуге мүмкіндіктері болмаса (шулы жерде және т.б.), сау адам да *дактилографияны* қолданады (Қаз. тілі термин сөздігі).

ДАКТИЛОЛОГИЯ [грек. daktylos – саусақ, grapho – жазамын] з а т. п е д. *Мылқау-саңыраулардың ымдап сөйлесетін саусақ әліппесі.* Ертеде *дактилологияны* сөйлемегуге ант берген адамдар пайдаланған (ҚСЭ). *Дактилология* тәсілі арқылы сөйлескен кезде сөйлеуші адам саусақтарымен әріп түрін көрсетеді, ол тыңдаушы саусақ қимылын байқап отырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Дактилология* мылқау балаларға арналған арнаулы мектептер мен балабақшаларда жоғары қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДАКТИЛЬДІК: дактильдік сөйлеу. *Саусақтар мен олардың қозғалыстарының белгілі бір конфигурациялары арқылы сөйлеу.* *Дактильдік сөйлеу* сурдопедагогикада саңырауларды сөздік сөйлесуге үйрету кезінде, сондай-ақ саңыраулардың бір-бірімен және еститіндердің саңыраулар мен тұлға аралық коммуникациясында қосалқы сөйлеу құралы пайдаланылады (Қаз. тілі термин сөздігі).

ДАКТИЛОСКОПИЯ [грек. daktylos – саусақ, skopeo – көремін] з а т. з а ң. *Қылмыстарды іздеу мақсатымен саусақтардың бедерін зерттейтін криминалистика ғылымының*

бір бөлімі. Бұл ерекшеліктер қылмыстыны, өлген адамның кім екенін *дактилоскопия* арқылы анықтауға себепші болады (ҚСЭ).

ДАКТИЛОСКОПИЯЛЫҚ с ы н. з а ң. *Дактилоскопияға қатысты, соған тән.* *Дактилоскопиялық* сөйкестендіру үшін криминалистикада жасақталған әдістер және саусақ ізін табу мен көшіріп алудың құрал-жабдықтары қолданылып, нәтижесінде оларды «қылмыс істеуі мүмкін» деп сезіктенген адамдардың саусақ таңбаларымен не тиісті *дактилоскопиялық* карталармен салыстырады (ҚҰЭ).

Дактилоскопиялық тіркеу. з а ң. *Қылмыстық іс жасағандардың саусақ бедері қорын жасау үшін есепке алу, жинау.* Негізгі *дактилоскопиялық тіркеу* арнаулы бланкіге қылмыскердің он саусағы таңбаланған картаға толтырылады, олардың ныспысы, аты-жөні, туған жылы мен жері, айрықша белгілері және т.б. жазылады (ҚҰЭ). *Дактилоскопиялық тіркеу* қылмысты оқиғаны тіркеудің басқа да тәсілдерімен қатар қолданылады (ҚҰЭ). *Дактилоскопиялық тіркеу* жүйесі үш түрлі жолмен жүргізіледі: 1) он саусақ бойынша; 2) бес саусақ бойынша; 3) бір саусақ бойынша (Қаз. тілі термин. Заң.).

ДАҚ' [ир. داڭ] з а т. **1. Бір түстің үстіне түскен екінші түстің белгісі.** Ол бетінің терін әр жерінде теңбіл-теңбіл, қара *дақтар* бар үлкен орамалымен сүртініп, есіктің алдындағы ағаш сәкіге келіп отырды (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Өн бойы ашық түсті киім киіп, аққа малынып жүретін сұлу келіншектің тәні де, сезімі де әппақ көрінеді. Өзі сол әппақ денеге жүкқан қара *дақ* екенін ескермейді (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Онша таяз емес көлдерде қасқалдақтар өте көп. Бұлар – түсі қара, маңдайында тұтас ақ *дағы* бар, үлкендігі көдімгі үйректей, шағын құс (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Сұрланған жүзіне теңбіл-теңбіл қызыл *дақ* пайда болды (З.Шашкин, Ұядан үш.). **2. Жарақаттан денеге түскен таңба, тыртық.** Бетінде, маңдайында да көгерген, қызарған, ісіп шыққан *дақтар* баттиып-баттиып тұр (Р.Райымқұлов, Болат.). Екі беті тұтығып, өңі-түсі де бұзылып кеткен. Қарсы алдында тағы да тақай түскенде маңдайындағы қанның қатқан *дағы* айқын көрінді (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). Қағылез, тіп-тік орта бойында мін жоқ, жалғыз-ақ биіктеу қабағынан жасында ат тепкен тұяқ *дағы* бір жаңа айдай имек сызықша болып қалып қойыпты (Ф.Мұстафин, Қарағанды.). **3. Терідегі шешектен т.б. қалған таңба.** Бұзаубақтың баласы бір аяғы ақсақ, маңарлау, бетінде шешектің *дағы* бар, сұрлау бала (С.Сейфуллин,

Өңгім.). Жолсоқты болып ұйқыдан қалған ол көзі кіртііп жүдеп, беттегі шешек *дағы* бұрынғыдан да көбейіп кеткен (Т.Дәуренбеков, Таң атып.). Бетінде аздап секпіл *дағы* бар Төлеп, басын төмен еңкіштеу ұстайтын (С.Баязитов, Күтп. кездесу.). 4. б и о л. *Аздадағы өзгеріс, кері процестер мен аурудың көрінісі ретіндегі таңба*. Силикоз кейде өкпедегі кішігірім *дақ* құсап көрінсе, кейде өкпенің бір бөлегін түгел қамтып, абцесс, рак, туберкулез ауруларына ұқсас болып келеді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Дегенмен экологиялық жағдайымыздың нашарлығынан базардан сатып алған жеміс-жидектердің бойында ақ *дақтар* кездеседі («Зерде»). 5. *Белгісіз таңбалар, бір нәрсенің орны, ізі*. Ғалымдар қара *дақты* зерттей отырып, оларда теңіз, көлдер бар деп те топшылайды, бірақ кейінгі кездегі зерттеулер оның бетінде су жоқтығын анықтап отыр (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Расында, олар Юпитерден бақылағандай онша айқын емес, бірақ түрлі жылдамдықта тез қозғалып бара жатқан құйын сияқты үйірілген күнгірт *дақтар* зерттеушілер назарына ілікті («Зерде»). 6. *Киімнің, не басқа бір заттың былғанған жерінде қалған орны, бір нәрсенің түскен табы*. Тер қатып, қиналған мал тәрізді. Қанжығасында қанның *дағы* бар (Ф.Мұстафин, Жиырма бес). Сия *дағы* бірден кете қоя ма! Тырнағыңның көбесінде, саусақ арасында қалып қойды (С.Шаймерденов, Мінез). Зылық орнынан тұрып, әлгі сорпа мен қызыл шараптың *дағы* н орамалмен әрлі-берлі сүрткен болды (М.Дүйсенов, Ант.). 7. а у ы с. п о э т. *Уайым-қайғының, бейнеттің, соғыстың т.б. ізі, табы*. Көздерінің қайғысында шеккен азаптан ба, қайғыдан ба, қатып қалған жас дағы бар (Ж.Жұмаханов, Жинақ.). Сәлиманың бетінде ерекше қайғы *дағы* бар еді. Жүдеу, өңі қашқан, сарғайған (Ф.Сланов, Дөң асқан). 8. а у ы с. *Кемшілік, мін, ақау*. Аз сөйлеп, көп істейтін адамдармыз, Бойыма былшыл сөзді *дақ* санаймын (Бейбітшілік.). 9. а у ы с. *Абыройсыздық, беделден айырушылық*. Қатының жаман жолықса, Халық ішінде қатты *дақ*, Қыз алмаққа саған бақ (Бес ғасыр.).

Дақ қалды. *Ызғар қалды, қаяулы болды (көңіл, жүрек, сезім туралы).* – Балам менің бұл дүниеден аттанған, Содан, қалқам, жүрегімде *дақ қалған*. Бұл қайғының басқа түсер салмағын, Біледі тек бала асырап, баққан жан (Ф.Қайырбеков, Қосбасар).

Дақ қалмады. *Өкпе, реніш тарап кетті.* Тыныш болып жатарсың Жүректе қасірет, *дақ қалмай*, Келмейді деп елімді Ойланбай жүрме сақтанбай (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). Бала кезіндегі ерегіс, кіжіну, шартпа-шұрт

айқастан жүрегінде *дақ қалмайды*, қазір ұрсысып-төбелессең артынша ұмытып кетесің, түк болмағандай ойын қызығына берілесің (Б.Тоғысбаев, Боз жорға.).

Дақ салды [түсірді]. а) *Өмірдің қиындығынан біреуге не бір нәрсеге ренжігеннен т.с. көңілде ызғар қалды, сезіміне күдік кірді.* Дүние қандай жап-жарық! Көңілім неге жабырқау? Көкірегіме *дақ салып*, кетті ме соғыс япырмау? (Қ.Аманжолов, Шығ.). Көңілге қайғы у салып, Көзден жасты парлатқан. Жүрекке жара, *дақ салып*, Жанды ашытып зарлатқан – Уытың күшті, ажал-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Пәлі, жаси қалғанын, Сөйлейсің сен де, бәтшағар, Қолынан келсе жауларын, Жүрегіне де *дақ салар* (М.Мақатаев, Шығ.). Енді айтып-айтпай не керек, шеккен бейнет тұла бойға *дақ тұсірмей* кетпейді (А.Жағанова, Еркежан.). Лайсан соғыс қанша айтқанмен табиғаттың бетіне *дақ тұсіреді*, төнін жаралайды (С.Омаров, Қызыл арай.). ә) *Біреудің таза атағы мен абыройына нұқсан келтірді.* Жамандық-ай, тағы да қайдан жүр едің! Дүрсілдей берді, дүрсілдей берді жүрегім. Азаматтың *дақ салып* аппақ арына, Қарайтыпты ғой ақ махаббат гүл өңін (К.Мүсірепов, Раушан). Ту ғып көтер адам атын, Кірлемесін, шаң шалмасын. Көрмей ешбір қиянатын, Жанға ешкім *дақ салмасын* (О.Малқаров, Менің ізім). *Дақ салып* ел арына, дос арына, Сендердің көңіліңді жүдетпеспін. Туған ел абыройын ту ғып ұстап, Ақ тілек, адалдықты кір етпеспін (Ш.Мұхамеджанов, Шағала көңіл.). Рамазан да солар тәрізді әке даңқына *дақ тұсірмей*, Отан үшін, жарқын болашақ үшін жас жанын пида етті (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.). Ал АҚШ-тың негізгі жаулары Усама бен Ладен мен Саддам Хусейннің жер жұтқандай жоқ болып кетуі – АҚШ-тың Федералды қызметі мен Барлау қызметінің абыройына *дақ тұсірмей* ме? («Түркістан»).

Дақ салмады. а) *Ренжітпеді, өкпелетпеді.* *Дақ салмайтын* бір адамның жанына – Момын ауыл зар иледі жабыла. Арсылдаған мына бәле, ешкімді Жолатпады үлкен үйдің маңына (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). ә) *Намысын, атақ-абыройын кірлетпеді.* Түн ұйқыңды төрт бөліп жина астықты Қуанайық, озаттар жарысыңа. Мемлекет парызын ерте өтегін, *Дақ салмай* атағыңа, намысыңа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дақ түсті. а) *Ақау салынды, нұқсан келтірілді.* «Хорлан», «Әсеттің өні», «Қара торғай» өндерінің қайырмасына бір *дақ тұссінші*, не болар екен (І.Жақанов, Бірінші.). ә) *Сыртқа теуіп көрініп тұрды, ойдан кетпеді, білініп*

тұрды. Бір сөз бар татулықты білдіретін, Бір сөз бар жылағанды күлдіретін. Бір сөз бар айта алмасаң келістіріп, Бетіне *д а қ* боп *т ұ с і н* көп жүретін (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

Кетпес дақ түскендей. *Көңілі, сезімі, ойы т.б. ешқашан бұрынғы тазалығына оралмастай.* Бұл күні менің көңілім көтерілмеді. Кеудемдегі кіршіксіз сезімге *кетпес дақ түскендей* (З.Шүкіров, Сарша тамыз.).

Көңілге дақ түсіру. *Адал, таза, ынтық т.б. оң сезімі, ниетінің суынуы, ренжу.* Жанаттың жалауға суық түс, отты көзбен тұңғыш қарауы да, тәтті *к өң і л г е д а қ т ү с і р у д ің* қандай екенін Жалаудың тұңғыш түсінгені де осы болар (Ә.Әбішев, Сәуле.).

Қара дақ. *Жағымсыз, ұнамсыз іс, қылық, жағдай, сезімнің т.б. қалдырған теріс әсері, көңілге келтірілген, түскен қаяу.* Досбек көңіліне бір *қ а р а д а қ т ы ың* жабысқаны қашан (Қ.Исабаев, Сұңқар.).

Қара дақтай. *Жағымсыз, ұнамсыз іс, қылық, жағдай, сезім т.б. қалдырған теріс әсеріндей, көңілдегі қаяудай.* Сол кеш дүниедағы барлық жанға деген кіршіксіз сезіміме *қ а р а д а қ т а й* кір түскен еді (С.Сматаев, Армысың.).

Мандайына дақ тимеді [салмады]. *Бетінен ешкім қақпады.* Бұл Омарлар ежелден қанды ауыз атанып, арасына жік түсірмегендіктен *м аң д а й ы н а д а қ т и м е й*, қағусыз кеткен (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Гайсаның туы айтады бері жүр деп, Сенбейтін кейбіреулер оған күлмек. Фасыр бойы алысқан дұшпандары *М аң д а й ы н а д а қ с а л м а с* оны күндеп (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ДАҚ² з а т а с т р. *Фотосфераның газдарының 4500 градусқа шейін салқындаған жерлері.* Ерте кездердің өзінде-ақ *д а қ т а р д ы* Күн бетінің салқындау жерлері деп ойлаған (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). Жай көзбен қарағанда, ай бетінде қарауытқан *д а қ т а р* көрінеді, оларды XVII ғасырда «теңіздер» деп атаған (А.Воронцов, Астрономия.). Күн фотосферасындағы ұсақ *д а қ т а р* ұзақ сақталмай, қысқа мерзімнің ішінде жойылып отырады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Күн бетіндегі *д а қ т а р* туралы ғылым жаңалықтары бұдан 350 жыл бұрын-ақ, Күн кіршіксіз таза деген діни түсінікті біржолата теріске шығарды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ДАҚ³ с ы н к ө н е. *Жалғыз, тақ.* Бір атадан *д а қ* болдым, Бір күндері болғанда Сендерге келіп тап болдым (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әуелі хақ, Құдайым, Қасында жолдасы жоқ, *д а қ*, Құдайым. Алғанда да демімді иманмен ал, Шайтанның асасынан, қақ, Құдайым (Шал ақын, Өлеңд.). Көпшілік көзін салғандай. Мен рудан *д а қ* болдым. Телі менен тентекке Құ-

рулы тұрған сот болдым (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

ДАҚ⁴ ү с т ж е р г. *Нақ, дәл, тура, нағыз.* Баяғыда болыстың Сергей деген песірі болып еді, мынау киімді киіп, сақалымды қырғаннан кейін *д а қ* соған ұқсадым да қалдым (Д.Еркінбеков, Шығ.). – *Д а қ* бүгін оңашада, түн ішінде сені көрген соң екінші күйге түседі, – деді Жұматтай Қабышқа (М.Әуезов, Қараш.). Талшыбықты қамалап тұрғанымыз Қыз байғұс *д а қ* бір біз үшін біліп-түйіп жүргендей, бар ниетімен түсіндіріп өуре (Е.Ахметов, Талшыбық.).

ДАҚА з а т к ө н е. *Тайдың терісі немесе содан тігілген бағалы сыртқиім.* *Д а қ а* мен жанат, тиін, сусар ішік, Жасыл нұр үй ішіне сәуле түсіп, Тай шешіп, тең оқтарын үйіп салып, Тастайды жағасынан сілкіп қысып (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). **2. ж е р г.** *Теріден тігілген тон.* Ондай *д а қ а л а р* төрелерде болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Дақа қамшы. э т н. *Тай терісі таспаларынан өрілген қамшы.* Түрегеліп Алшынбай төрге барды, Жез айыр *д а қ а қ а м ш ы н ы* қолына алды (Шөже ақын // XIX ғ. қаз. поэз.).

ДАҚАТ з а т к ө н е. *Рет, сан, кез.* Бұ *д а қ а т т а* ұрысты Әбубәкір, Бір онымен соғысты он мың көпір. Жүрген жағын көпірдің дал-дал қылып, Салып жүр қатты қырғын, заманақыр (Бабалар сөзі).

ДАҚБЫРТ з а т с ө й л. *Дақтырт. 1. Сөз, хабар, атақ.* Той *д а қ б ы р т ы* қырғыздың төрт тарабына тегіс жетті (І.Жақанов, Бірінші.). Жігітек те Бөкенші *д а қ б ы р т ы* не ести сала, сол ара ағайынға қос-қос аттап кісі жөнелтті (М.Әуезов, Абай жолы). **2. Бос сөз, даңғаз.** Бүгілген белі қатты ұйыған осы тұста Сәруар *д а қ б ы р т* пен өсектің – әсіресе қазақ арасында саңырауқұлақтай тез қабынып өсерін ойлап қалып еді (А.Сүлейменов, Бесін). Бұлардың біразы қартайған соң басқа істер амалы қалмай солда болып жүр, ана Қарабек, Қазыбек сияқты ежелгі «бейнамаздар» енді *д а қ б ы р т қ а* еріп жүр (С.Талжанов, Адам тур.). *Д а қ б ы р т қ а*, арзан атаққа құмарлық әлі де денені улаған арақтай ақсатып, басты тауға да, жарға да соқтырып жүр (З.Шашкин, Сенім).

ДАҚ-ДАҚ ү с т. *Тақ-тақ.* Жүсіп әскери төртіппен сол жағыммен айналып, аяғын *д а қ-д а қ* баса шығып кетті (М.Қаратаев, Далада.). Мәзім аяғын *д а қ-д а қ* басып, өз бөлмесіне енді (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Міне, таң да атты, ол әлі жоқ. «Бұған не болған?» дедім де, тұрып киіне бастадым. Осы кезде ол аяғын *д а қ-д а қ* басып, жымып кіріп келді (Қ.Қамбаров, Ертісте.). Халық арасында *д а қ-д а қ* болып түсетін теміреткіні ескіне емдегенде былай дейді: «Тем-тем теміреткі, пайғамбарым егін

екті, егіні судан қалды, Теміреткі содан қалды» (Т.Айдаров, Қаз. тіл. лек. ерек.).

ДАҚПА-ДАҚ ү с т. *Дәлме-дәл, нақпа-нақ*. Айсұлу мысықтай жылысып, аяғын *д а қ п а-д а қ* басып, тықырын сездірмей үйге кірді (А.Байтанаев, Асан.). Осы кезде аяғын *д а қ п а-д а қ* басып кіріп келген Гүлшара күйзеліп отырған Жұбатқан сұрынан шошынғандай боп есік алдында тапжылмай тұрып қалып еді (А.Байтанаев, Қайнар.).

ДАҚИТ [ар. دقيقة] з а т. к ө н е. *Минот (сағаттың, градустың алтыстан бірі)*. Әрбір дәрежеде алпыс *д а қ и т* (А.Машанов, Әл-Фараби.).

ДАҚПА-ДАҚТАП ү с т. *Дәлме-дәлдеп, әрбіреуін нығырлап*. – Сөз жарыстыруға уақытым жоқ... – деді Халел жекіріп, – сөзім *д а қ п а-д а қ т а п* сөйледі (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Отряд ертең сәскеде Тастөбеге келеді, – деді Гекке есін жинап үлгерген Жөңгірге *д а қ п а-д а қ т а п* (Б.Аманшин, Жар мұңы). Ол хаттың әр сөзін анықтап, *д а қ п а-д а қ т а п* оқыды (Ж.Тілеков, Хинган.).

ДАҚПЫРТ з а т. 1. *Лақап, алыпқашипа сөз*. Ел жайлауға барған уақыт. «Қызыл отау келеді» деген *д а қ п ы р т т а н* жайлаудағы елдің түндігі желп-желп етеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ауыл арасында өсек-аяң, *д а қ п ы р т* сөз желдей гүледі (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Жәмидің кенеттен ауыр науқасқа ұшырап қалғанын ел әр саққа жүгіртіп, өтірігі, шыны аралас көпірме *д а қ п ы р т т ы* судай сапырып жүр (С.Омаров, Қайырлы.). Халықаралық Хельсинки комитетіне иек артып, Қазақстанда адам құқықтары тапталып, діни сенім бостандығына көңіл бөлінбей жатыр деген *д а қ п ы р т* таратқылары келеді («Түркістан»). 2. *Шулы хабар, әңгіме*. Ел ішін Еламанның *д а қ п ы р т ы* алып барады. Оның осылай қарай келе жатқан хабарына қуанып, зуылдап жатыр. Жайлаудағы жалпақ елге ертең олардың өзі келгенде не болады? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). «Ораз кепті» деген *д а қ п ы р т* лезде-ақ ауылды қыдырып өтті (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш.). Тойдың *д а қ п ы р т ы н* естігеннен бастап-ақ делебеміз қозып, күтіп жүрдік (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). 3. *Қалыптасқан пікір, атақ*. Сөйтіп күннен-күнге оның атына тағылған *д а қ п ы р т* молайып, атағы дүрілдеп бір тараған-ды (К.Оразалин, Көктем.). «Елу жылда ел жаңарады, ер туған жеріне барады» деседі, сол *д а қ п ы р т қ а* елігіп мен де елімді іздеп келем (С.Талжанов, Ұлдай.). Құр пәленше пәлен етіп жатыр деген *д а қ п ы р т қ а* жүгірмей, істің түбін ойлау керек (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 4. *Бос, көтерме, пәтуасыз сөз*. Алдыңғы айқай шыққан беттен дырду-шуды

көбейтіп, құр *д а қ п ы р т қ а* шапқаны болмаса, олар ешкімді көрген де жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Бірақ әңгіме мұнда емес, біреуді әлеуметтік ұран көтереді, біреуді құр *д а қ п ы р т* көтереді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Ұлым менің кешікті деп аптықпа, Жел сөзге еріп, сене көрме *д а қ п ы р т қ а*, бір өзіңе жету үшін тезірек. Ұштым еріп аспандағы ақ бұлтқа (С.Жиенбаев, Шығ.). Құр пәленше пәлен етіп жатыр деген *д а қ п ы р т қ а* жүгірмей, істің түбін ойлау керек (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 5. *Бос айғай-шу, даңғаз*. *Д а қ п ы р т* салып айқайлау оңай екен де. Оны орындауға еңбек ету қажет екен (С.Жүнісов, Жапанда.). Дүрбелең, *д а қ п ы р т т ы* пайдаланып, алаңдағы жалғыз ағаш түбіне кеп, қалың қара көлеңкеге тұра қалдым (С.Әлжіков, Дала.). Бұл күнде ауыл-аймақ түгел дүрлігіп, «конфиске» дегеннің *д а қ п ы р т ы н* а қулақ түріп алған (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

ДАҚПЫРТ-ЛАҚАП з а т. *Қауесет, алыпқашипа сөз*. Қасенбай айтып кеткен *д а қ п ы р т л а қ а п т ы ң* тұңғық тереңінде, қат-қабат қалтарыстарында өшпенді жаудың шат-шәлкей пәлесі жатқандай (С.Омаров, Қызыл.). Жұлысқан майдан тарқады. Бірақ екі жақтың да гуілдеген сөздер, *д а қ п ы р т л а қ а б ы*, қызу кеңес, ұзақ әңгімелері «лау-лау» етіп, атыраптың баршасына тарап жатты (М.Әуезов, Шығ.).

ДАҚПЫРТСЫЗ с ы н. *Даурықпасыз, ушусыз*. Скориков сонан арғы сөзінде зор қимыл алдындағы *д а қ п ы р т с ы з* дайындықтар жабдығын айтты (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

ДАҚПЫРТТА = е т. *Даңғазалану, далбалақтау, шулату*. Естіген сайын көңілінен кексе сезім оянып, бір түрлі есейіп кеткендей ойын қуып *д а қ п ы р т т а п* шаба беруді сөлекет көре бастайтын («Қаз. әдеб.»).

ДАҚПЫРТТАУ *Дақпыртта етістігінің қимыл атауы*. Е, нені болса да алдын ала *д а қ п ы р т т а у д ы* жаным сүймейді. Кәні, балам, ал қолыңа қобызыңды! – деді Асабай (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ДАҚСЫЗ с ы н. 1. *Кірсіз, тап-таза*. *Д а қ с ы з* ақ дастарқанды дөңгелек столдар іргелете қойылған (С.Шаймерденов, Болашақ.). 2. *Ашық*. Аспанда түйірдей де бұлт жоқ, мұнтаздай таза, көкжиекке дейін *д а қ с ы з* көгілдір (Ж.Ыбыраев, Алтай.). 3. *а у ы с. п о з т. Зілсіз, кексіз, ренішсіз*. Жастық шақ емес жараның Зардабы *д а қ с ы з* жетілер. Сағаттап еске алармын, Емеспін ойдан кетігер (С.Бегалин, Өлең.). Аяймын ұғар жақынның, жарасыз, *д а қ с ы з* жүрегің. Серіз қасірет ақынның, көтеріп өзім жүремің (Ә.Тәжібаев, Көне.).

ДАҚТА = е т. *Дақ салу, таңбалау.*

ДАҚТАН = е т. *Теңбіл-теңбіл болып, қарауытып көріну.* Алыстағы аспан жиегін сызаттап, қара *дақтан*ып тұрған жіңішке бұлттар жермен қосылып қарауытып кетеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). Жердің жылына бастағанын сезген жауқазындар қар кетер-кетпестен-ақ қар шетінде қара *дақтан*ып көрінген жерден қылтып бой көрсетті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Күн беті қалды *дақтан*ып, Қызыл гүл қалды сақтанып... Жатыр ғой өтіп талай күз, Қайбірін есте сақтадық (С.Асанов, Алматы.).

ДАҚТАНУ *Дақтан етістігінің қимыл атауы.*

ДАҚ-ТАҢБА з а т. *Жарақаттан, соққыдан бетке түскен белгі.* Балжан, шіркін, абзал ғой. Мұның ешкімге шақпады, керек десеңіз, *дақ-таңба*сы кеткенге дейін сыртқа шығып, көзге де түскен жоқ (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

Сүйекке дақ-таңба салды. *Атадан келе жатқан текті қасиеттерін таптады, тұтас бір әулет, ата ұрпақтың арына кір келтірді.* Қалай сен айуан боласың, *сүйекке салып дақ-таңба*? Адамның жетім баласын қасқырлар бағып-қаққанда? (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ДАҚТАУ з а т. қ о л ө н е р. *Ою салудың алдындағы белгілеу, белгі салу процесі.* *Дақ-тау* – алдымен белгі салып алу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДАҚЫЛ з а т. е г і н ш а р. *Азықтық, өндірістік-техникалық маңызы бар, егін өсірілетін өсімдіктің жалпы атауы.* Мал шаруасын өсіруді ғана қанағат көрмеген әкем Сарықопаның жайпақ жағаларына арықпен су шығартып тары, бидай, сұлы дейтін *дақыл*-*дар* ектіре бастады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Күздік бидай қысқа төзімді, тереңде жатқан *дақыл* түптенген түйіндеріне дейін 16–18 градус суыққа төзе береді (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.). Қанты жеткілікті бола тұра жақсы сүрленбейтін *дақылдар* да бар, олар: асқабақ, көді, қарбыз, қаят қызылшасының сығындысы, тамыр жемістердің сабағы, тағы басқалар (Қ.Құсайынов, Сабан.). Өтіпті ілгеріде қара шекпен, Кем еді, кедейліктен ерні кепкен. Қолайлы қорек қылар нәрсесі жоқ Орманда *дақылы* бар аз-маз сепкен (О.Шораяков, Шайыр.).

Астық дақылдары. е г і н ш а р. *Астық тұқымдасына жататын ауылшаруашылық т.б. мақсатта арнайы өсірілетін өсімдік.* Баланың айтуынша, онда әлденеше *астық дақылдары*, көк егіс, жеміс, гүл, қызғалдақ түрлері өсірілген (С.Баязитов, Алтын.).

Ауылшаруашылық дақылдары. е г і н ш а р. *Әртүрлі ауылшаруашылық мақсатта*

арнайы өсірілетін өсімдіктер. *Ауылшаруашылық дақылдары*н зиянкестерден, аурулардан және арамшөптерден қорғау, химиялық заттарды пайдалану күннен-күнге күшейе түсуде (Табиғат қорғ.). 1969 жылы Ленинград биологтары И.И.Минкевич, Т.И. Захарова және Н.А.Шибкова *ауылшаруашылық дақылдары*ның зақымдануын Күннің активтік жағдайына байланысты екенін дәлелдеген (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Бақша дақылдары. е г і н ш а р. *Қауын-қарбыз, картоп, қияр сияқты бақшада қолдан өсірілетін өсімдіктер; көкөніс.* *Бақша дақылдары*н қарбыз, қауын өсіруге ерекше көңіл бөлетін (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Бәрінің кәсібі – егіншілік. *Бақша дақылдары* да көп өсіріледі (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

Дақыл өнімдері. е г і н ш а р. *Малазықтық, азықтық т.б. мәні бар, арнайы өсірілетін өсімдіктерден алынатын өнім.* Біздің республикамызда көптеген фермерлер, тағы да басқа тауар өндірушілер ауылшаруашылығы *дақыл өнімдерін* ысырап етіп, қыруар шығынға батып отыр («Егемен Қазақстан»).

Дәнді-бұршақты дақылдар. а у ы л ш а р. *Көбіне дән үшін өсірілетін бұршақтықымдас өсімдіктер.* ТМД-да *дәнді-бұршақты дақылдардың* көп тарағаны: асбұршақ, атбұршақ, жасымық, ноқат, бөрібұршақ, үрмебұршақ (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Дәнді дақыл. е г і н ш а р. *Арпа, бидай, сұлы, тары сияқты дәндері үшін арнайы өсірілетін азықтық өсімдік.* Суармалы жерге *дәнді дақылдар* егісінің көлемін ұлғайту – республиканың ауылшаруашылығындағы негізгі міндеттердің бірі (Қ.Амантаев, Суармалы.). Бүгін орыс үкіметі Түркістан халқының қаны мен жаны беделіне пара-пар *дәнді дақылдарды* суармалы жерлерінен ығыстырып шығаруға бел байлап отыр («Парасат»). Сала қызметкерлерінің жалақысы 109 пайызға өсті. Өткен жылы ауданда *дәнді дақылдар* 50654 гектарға егілсе, биылғы жылы 52750 гектар жерге тұқым себілді («Егемен Қазақстан»). Ақтұмсық қарғалар ауылшаруашылығына пайда келтірумен бірге *дәнді дақылдардың* жаңадан өсіп келе жатқан өсімдіктеріне өсірсе, жүгері дақылына, сонымен қатар бау-бақшаларға және отырғызылған ағаштардың тұқымдарына, кейде зиян да келтіреді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Егіс дақылдары. *Егістіктерде арнайы ауылшаруашылық, техникалық т.б. мақсаттарда өсірілетін өсімдіктер.* *Егіс дақылдары*ның әрқайсысы суды әртүрлі мөлшерде қажет етеді (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.).

Екпе дақылдар. е г і н ш а р. *Әртүрлі ауылшарушылық мақсатта қолдан өсірілетін, егілетін дақылдар.* Сыналған көпжылдық мал азығындық *е к п е д а қ ы л д а р д а н* жақсы өсіп, дұрыс нәтиже берген эспарцет пен еркекшөп (К.Боранғазиев, Жемшөптік.).

Жармалық дақылдар. е г і н ш а р. *Дәнінен әртүрлі азықтық өнімдер дайындалатын дақылды өсімдіктер.* Қарақұмық дәні өзінің дәмділігі мен кенеулілігі жағынан *ж а р м а л ы қ д а қ ы л д а р д ы ң* ішінде бірінші орын алады (Агроном. Анықтама.).

Көпжылдық дақылдар. е г і н ш а р. *Бір-неше жыл бойы өсе беретін дақылды өсімдіктер.* Жемшөптік мол өнім беретін *к ө п ж ы л д ы қ д а қ ы л д а р д ы ң* бірі – жима тарғақ (Қаз. ауылшаруаш.).

Майлы дақылдар. а у ы л ш а р. *Өнімінен май алынатын арнайы өсірілетін өсімдіктер.* *М а й л ы д а қ ы л д а р* тұқымдары толық жеткілікті («Егемен Қазақстан»).

Отамалы дақыл. е г і н ш а р. *Тамырын қалдырып, сабағынан бастап жиналып, оталып алатын дақылдар.* Қыша күздіктен және дөңді бұршақ не *о т а м а л ы д а қ ы л д а р* – *д а н* кейін себіледі (ҚСЭ).

Сүйекті дақыл. а у ы л ш а р. *Азықтық мақсатта арнайы өсірілетін жемісінің сүйегі болатын өсімдік.*

Тары дақылы. е г і н ш а р. *Азықтық, мал-азықтық т.б. өндірістік-техникалық мақсатта арнайы өсірілетін тары.* Алдағы жылы *т а р ы д а қ ы л ы н* өсіруде дүниежүзілік рекорд жасаумен әлемге әйгілі болған атақты дикан Шығанақ Берсиевтің туғанына 125 жыл толады («Егемен Қазақстан»). Шығанақ болса *т а р ы д а қ ы л ы н а н* бірінші рекордтық өнім алғанда 56 жаста болатын, дүниежүзілік соңғы рекордымен 63 жасында әйгіленді («Егемен Қазақстан»).

Төре дақыл. б е й н. *Дақылдардың дақылы, ең маңызды дақыл деген мағынада.* Күріш сынды *т ө р е д а қ ы л д ы ң* бабына келгенде алдына жан салмайтын шын жүйріктердің ішінде бұл да бар (Ә.Ибрагимов, Асылмұраттар).

Техникалық дақыл. *Темекі, мақта, қызылша сияқты өндірістік мәні бар дақыл.* Жамбыл ауданының механизмдерлары осы бағалы *т е х н и к а л ы қ д а қ ы л д ы ң* алғашқы мыңдаған гектар жерге егіп үлгерді («Соң. Қаз.»). Мысалы, топырақ зерттеушілер мен агробиологтар тың жерлерді іріктеп алу үшін және оларды игеру ісіне, бұларда дәнді, *т е х н и к а л ы қ д а қ ы л д а р д а н* өнімді мол алу жолындағы күреске белсене қатысты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Сөйтіп, Қазақстан қант қызылшасын, мақта, темекі сияқты *т е х н и*

к а л ы қ д а қ ы л д а р жөніндегі аса маңызды базаға айналды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Эспарцет дақылы. е г і н ш а р. *Көпжылдық екпешөп түрі.* Шынында да алқапта көпжылдық екпе шөп – *э с п а р ц е т д а қ ы л ы* жайқалып өсіп тұр. Бұрын мұны кім көрген. Енді оны бүкіл облыс жұртшылығы бірте-бірте өз алқаптарында өсіре бастайды («Егемен Қазақстан»).

ДАҚЫЛДАЙ с ы н. *Дақыл сияқты, дақыл тәрізді.*

Қазан ұрған дақылдай. б е й н. *Суықтан тырысқандай, суық шалғандай.* Әлгінде ғана гүл жайнап тұрған қыз өңі лездің арасында *қ а з а н ұ р ғ а н д а қ ы л д а й* күрт өзгеріп, күреңітіп кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ДАЛ¹ з а т. к ө н е. *Араб әліппесіндегі «д» әрпінің айтылуы.* Жастықпен тәжірибенді танымаймын, Әліп, нұн, *д а л* мен уау бесте деген. Шырын мен Ләйлі, Мәжнүн ғашығындай, Түсірдің ғашық отын ішке деген (Ақан сері, Шығ.). Дәл ұшы құйрығының *«д а л»* формалас, Жаралған қасиетінен рақаттың. Таяғын ардақты ердің қолыма ұстап, Мойнымен басын шаныштым қасқалдақтың («Жұлдыз»). Дәл ұшы құйрығының *«д»* – *д а л* заттан (Кете Жүсіп). *Д а л*, дариға ғашық оты бермес аман (Абай, Тол. жин.).

ДАЛ² ү с т. *Не қыларын білмей дағдарып, дел-сал болған күй.* – Атасы Рүстемнің бабаң Залмын, Бәрі де бұл дүниенің көрген шалмын. Жауыңа жақындарын байлап берген, Ісіңе осы еткен балам, *д а л м ы н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Екеуінің басындағы осы шытырман жағдайды Ләззәт жалғыз өзі шеше алмай *д а л* (Т.Ахтанов, Боран). Ұстабай қайсысына сенерін білмей *д а л*. Есенәлі аузы жеңіл болса да өтірік айтпайтын бала. Көргенін айтып тұр (Д.Досжанов, Жусан.).

Дал болды. а) *Басы қатты, есі шықты, дағдарды.* *Д а л б о л ы п* басым шешімі қиын сұрақтан, Тіршілік деген тұрады кейде сұрақтар менен сынақтан. Жатқанмын жалғыз жастықты жуып жасыммен, сонда да мені жұбатты өн (Ф.Оңғарсынова, Сенің махабб.). ә) *Әлек болды, не істерін білмей, әлекке түсті.* Кейде іштері бір шерінді шығарып сөйлесейін десен, сөз төркінін түсінетін адам таппай *д а л б о л а с ы ң* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). б) *Дел-сал болды, алабыртты.* Бойым тұр *д а л б о л ы п*, иіп, Көңілім жүр құс болып шүйіп. Ескіреп, сүйгізіп еді, Кетіпшің жүз есе күйіп (Абай, Тол. жин.). в) *Таңғалды, таң болды.* Ашылған екі бетің қызыл гүлдей, *Д а л б о л а р* көрген адам есін білмей. Әлде қандай адамға қор боласың, Қалың кара бұлтқа кірген күндей (XX ғ. қаз. әдеб.). Сексенде селкілдеген шал боласың, Қайда деп он бес, қайран, *д а л б о л а с ы ң*, Токсанда өлі де емес, тірі де емес, Бәріне көрін-

геннің таң боласың (Шал ақын, Өлеңд.). *Д а л б о л д ы* дәлеліне өзі сенбей, Ұзамай ағалармен көрісердей. Өрине, жақсылықтан көп дәмәтті, Болса да көзі шелдей, көңілі шердей (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

Дал қылды. а) *Амалын тауысты, әлек қылды.* О, перизат, мені *д а л ғ ы н*, Үзсең үміт жапырағын, Бұл Низами кетер қаңғып, Іздеп дозақ топырағын (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). ө) *Дағдартты, есін шығарды.* Келермін мен тағы сенің алдына, Айтқан сөзім ақылыңды *д а л қ ы л а р* (М.Ращев, Алғашқы.).

Дал қылғандай. к о н т е к с т. *Дал қыла-тындай, әлекке салатындай, дағдартатындай.* Мен не еттім Сарыбайға сал қылғандай, Мен не еттім Қарабайға *д а л қ ы л ғ а н д а й*, Тарта тұр атың басын шырағым-ау, Ауылы алыс емес табылғандай (Қозы Көрпеш.).

ДАЛА з а т. 1. э т н. *Қазақ ұғымында туған жер мағынасымен астасатын, кең байтақ жазық өңір.* Ардагер Амангелді ердің ері, Кең байтақ жалпақ *д а л а* туған жері (Жамбыл, Шығ.). Барылдаған зор дыбыс көктемгі *д а л а н ы* жаңғырықтырып, алысқа кетіп жатыр (Ғ.Сланов, Әңгім.). Көң-қоқырға белшесінен батқан қожалақ тамдардай емес, бұл көңілді: айнала жібектей құлпырған жасыл *д а л а*, мөп-мөлдір таза ауа (Б.Сокпақбаев, Балалық.). 2. г е о г р. *Бетін шөптесін өсімдік басқан, ландшафттық-белдемдік өңірлердің жалпы атауы, ормансыз аумақтар.* *Д а л а н ы* ауа райы қуаңшылықты, жазы ыстық әрі құрғақ, жылына 450 мм шамасында жауын-шашын түседі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). *Д а л а н ы* өсімдіктері бетегелі болса, жануарлары негізінен кеміргіштер (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). Солтүстік Африканың орталық бөлігінде *д а л а н ы* прерий деп атаса, Оңтүстік Америкада пампа деп атайды (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). *Д а л а* жер шарының қоңыржай белдеулеріне, қара және қоңыр топырақты аймақтарға тән (ҚҰЭ). 3. *Сырт жер, тыс.* *Д а л а* жел, жазғы-тұрғы қара суық. Жел екпінімен терезеге әлденелер келіп тырсылдатып тиеді (Б.Майлин, Шығ.). Жұмабек тар бөлменің ішінде торға түскен торғайдай көзі мөлдіреп *д а л а ғ а* қарайды (Т.Ахтанов, Махаббат.). 4. с ө й л. *Аула, есіктің алды, қора.* Жақсыбайдың жалғыз баласы Әділ Милы құдығына бүгін қонып, биесін байлатып бола сала үй тігілгеніне қарамай-ақ *д а л а ғ а* сырмақ салғызып, бір табақ піскен ет пен бір тегене қымызды ортаға алып, құрбы-құрдасымен мәз-майрам болып отыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен *д а л а ғ а* шыққанда ай еңкейе бастаған екен (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жүгіріп шықты *д а л а ғ а*, Тұлпардың мінді үстіне Сынып Алла тағалаға (Қамбар батыр). 5. *Ауылды жер, қыр (анто-*

нимі – қала). Зиялы қауым – ауыл мен қаланы, *д а л а* мен өркениетті жалғастырып тұрған алтын көпір («Қаз. әдеб.»). Жібек мінез, түсі шүйгін әйелді Шығанақ та байқап қалды. Қала адамы, *д а л а* адамы екенін айырған жоқ (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Алда іздеген бақ гүлім, алда өмірі қаланың, Тосар ма екен шаттығын, тосырқамай *д а л а* әнін (З.Шүкіров, Арал.). Пана сұрап келген *д а л а н ы* жас қызы тергеуші ұлықтардан рахым сұрайды (М.Әуезов, Шығ.). Жаз болатын. Жаз болғанда, нағыз шілде болатын. Біреу анда, біреу мында, біреу малда, біреу жалда, біреу *д а л а д а*, біреу қалада – басы бапан, аяғы сапан күм елі еді, күм тірлігі өгіз аяң өтіп жатқан (Е.Домбаев, Жаман Жәутік). 6. *Шабындық, жайылымдық жер.* Көбінесе қар кеш түседі де, малды қыс бойы *д а л а д а* тебіндетіп жаюға қолайлы жағдай туады (Б.Жамалов, Торғай.). 7. *Жапан тұз, адам аяғы сирек баратын жер.* Ай сабыл-тып *д а л а д а*, Түлкі қуған жолшыны. Ақ маржандар көреді. Көреді де бір қызға, Шақыр деп ана жолшыны, Ханша әмір береді. Жолаушысың, жас түлек, Саяғыңа көз салсам Нәсілді тұқым ақ сүйек (Шалкиіз ақын, Шығ.). *Д а л а д а* құлан домбай шұбырса, О-дағы бір егеулі оққа жолығар (Шалкиіз ақын // Алдаспан). 8. *Белгілі бір жазық жердегі өлке, аймақ.* Бұл дәуір басталардан бәлкім ілгерірек арғы түбі тибеттен өрбіген будда діні, моңғол *д а л а с ы* мен тайга орманына да біртіндеп жайылады да, орта ғасырларда шаманнан үстем болуға айналады, оған қуғын жасайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сағыз *д а л а с ы н д а* да үлкен және одан кішірек ескерткіш-бейіттер бар. Олардың ішінде ең ерекшесі сағанатамдар, құлпытастар мен қойтастар бар Алып-ана комплексі («Зерде»). Ахраптың ақ қабағы – біздің *д а л а ғ а* күздің соңғы суық айларында келетін күс. Бұл да қара тарлан сияқты басы жалпақ, тарғыл түстес. Бірақ күлім тартып тұратын көздерінің қабақтары ақшыл болып келеді (Ж.Сатылғанов, Шығ.). Жетісу *д а л а с ы н ы* даңқты ақыны Сүйінбаймен кездескеннен кейін Жамбылдың өзінің ақындық күшіне сенімі біржола нығайды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Шұрқырап жатқан бір жылқы, тоғай сайын мың жылқы. Есебі жоқ көп жылқы, Жиделі Байсын *д а л а с ы* (Алпамыс). 9. а у ы с. *Қазақ жұрты, мекені, елі деген мағынада.* *Д а л а н ы* қанға бояп көтерілісті басқан патша үкіметі мен оның қолшоқпарлары байманаптарға, би-болыстарға қарсы ақынның өшпенділігі үдей түсіп, «кекті түгі» сыртына шығады (К.Әзірбаев, Шығ.). Талай ұлттың баласы осы *д а л а д а* тоғысып, жылы ұясын тапты, бұрын болмаған жаңалықтар орнатты бұл далаға

(С.Мәуленов, Жер нәрі). *Д а л а* да таршылық қазір жетер, Шойын жол Сарыарқаны шырмап өтер. Ақырып жалмауыздың жалғыз көзі, Қыстау мен жайлауында түтіндетер. Сол түтін – өртенгені Сар Даланың, Байлығын, жақсы жерің қолдан кетер. Жұмысқа көндікпеген көп надандық Қалаға малайлыққа тентіретер (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **10. а у ы с.** *Киелі мекен, атажұрт.* Мәкең ұлға өкпелеп, бір жыл тоң-теріс жүрген болды. «Ата-бабаң ғұмыр кешкен *д а л а* ң *н а н* безейін дедің бе? Өкем деп сақалымды сыйласаң ауылға қайт» (К.Сергізбаев, Ашыл. сыр).

Алтын дала. *п о э т. Аса қымбат, қадірлі, қастерлі жер.* Көрмегелі жылдар өтті, амансың ба, *а л т ы н д а л а м!* Жеңіс туын желбіретті, топырағында туған балаң (С.Машақов, Жылдарым.).

Байтақ дала. *Ұшы-қиырсыз кең дала.* Жайнатып *б а й т а қ д а л а н ы*, жауызды қуып сақтады, өлтірмей қатын-баланы (Ақын жырлары.). Кейінгі замандарда өліп біткен хайуандардың үлкен табындары ұшы-қиыры жоқ *б а й т а қ д а л а* да жайылып жүрген (ҚазССР тарихы). Қазаққа осыншама *б а й т а қ д а л а* мен барақы таулардың неге керек болғанын Жәнібек енді түсінді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Бетпақ дала. *Үлкен аймақты алып жатқан шөл аймақ.* *Б е т п а қ д а л а*, Мырза шөл, Деген жерге гүл бітті (Жамбыл, Шығ.).

Боз дала. *п о э т. Боз тұсті шөп өскен дала.* Қос мола елінің түйесі бар ауылдары жаз шыға тасымалдай көшіп *б о з д а л а* ға шығып, күзде қайта оралатын (Ф.Сланов, Дөң асқан.). Төсінде жібек сағым қозғалатын, жасырын, Жасаныпты *б о з д а л а* тым, Оюлы текеметтей мың өрнекті, Емес-ау, сұлулыққа көз қанатын (К.Қалиев, Саумал).

Бұла дала. *б е й н. Еркін, әуел бастағы табиғи күйінде жатқан жер.* Жоқ болған туа сала *б ұ л а д а л а*, Көрінбей келеді әлі сағындырып (С.Мәуленов, Танд. өлең.).

Дала аймағы. *г е о г р. Солтүстік және оңтүстік жартышарлардағы ауа райы континентті, жауын-шашыны аз географиялық аймақ.* Қазақстандағы *д а л а а й м а ғ ы н ы ң* топырағы құнарлы, қаратопырақ оңтүстікке қарай қоңыртопыраққа айналады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). Еуразияда *д а л а а й м а ғ ы* Қара теңіздің солтүстік жағасынан Алтай тауына дейін созылып жатыр, онан әрі Қытай, Моңғолия жерін қамтиды (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Дала аңдары. *Таусыз, ормансыз, шөптесін өсімдік басқан жазық жерді мекендейтін аңдар.* Қаршыға, лашын, ителгі сияқтылар киік, елік сияқтыларға түсу үшін оларға осы

аңдардың мүйіздерінің арасынан жем беріп үйретеді. Соған көнігі болған құстар *д а л а а ң д а р ы н а* да ұмтылып, мүйіздерінің арасына қонады да жем іздеп далбаңдайды. Содан жасқанған аң (елік, киік т.б.) жүгіре алмай қалады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Дала аптабы. *Жазық, ормансыз, таусыз өңірде болатын жаздың ортасындағы ыстық.* Тал түсте елең етпей *д а л а а п т а б ы н*, шыңытса төсте жылқы қарап қалдың. Сездім бе, ол кезде мен өз бойыңда, өрлейтін өзгеше бір талап барын (Ф.Көшенов, Кең.).

Дала аруы. *г а з е т и. Жүгері.* *Д а л а а р у ы* – жүгерінің тағамдық тамаша қасиетімен қатар, ғалымдардың байқауынша, оның емдік те пайдасы көп (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі).

Дала ауа райы. *г е о г р. Жыл маусымдары айқын байқалатын континентті атмосфералық режим.*

Дала бас губернаторы. *т а р. Дала генерал губернаторы (патшалық Ресейдің отарлаушы саясатымен бөлінген Қазақ жерінің әкімшілік-территориялық үлкен аймағының басқарушысы, тағайындалатын лауазым).* «Далалық ереженің» 99-бабы бойынша медресе, мектеп ашып, мешіт салу үшін *д а л а б а с г у б е р н а т о р ы н ы ң* рұқсаты болмаққа керек. Оның үстіне жаңа мектептер ашып, мешіттер салу былай тұрсын, әкімшілік орындары Семей мен Көкшетау қалаларындағы мешіттер жанында жұмыс істеп келген мектептердің өзін жауып тастады («Ана тілі»).

Дала белдемі. *г е о г р. Құрлықтардың қоңыржай және субтропиктік белдеулерін қамтитын табиғи географиялық белдем.* *Д а л а б е л д е м і н і ң* топырағы құнарлы (ҚҰЭ). Қоңыржай белдеудегі *д а л а б е л д е м і н і ң* қыс айларындағы орташа жылдық температурасы 0°С-тан төмен және тұрақты қар жамылғысы болады (ҚҰЭ). Субтропиктік белдеудегі *д а л а б е л д е м і н і ң* қысы жылы, қарсыз (ҚҰЭ). *Д а л а б е л д е м і* Қазақстанда Каспий ойпатынан Алтай тауларына дейін 2200 км-ге созылып жатыр, ені 40-140 км-ден 600 км-ге дейін жетеді (ҚҰЭ).

Дала бозторғайы. *з о о л. <лат. melanocorypha calandra> Торғай тәрізділер отрядының бозторғай тұқымдасына жататын құс.* *Д а л а б о з т о р ғ а й ы* Қазақстанда Ембі өзені мен Торғай аралығындағы даланы, Сырдария алқабынан Зайсан қазаншұңқырына дейінгі аралықты мекендейді (ҚҰЭ). *Д а л а б о з т о р ғ а й ы* жәндіктермен, шөп тұқымымен, дәнмен қоректенеді (ҚҰЭ). *Д а л а б о з т о р ғ а й ы* – жыл құсы (ҚҰЭ).

Дала бүркіті. з о о л. *Бүркіт тұқымдасына жататын далалық жерде мекендейтін жыртқыш құс. – Сабыр, сабыр етіндер, д а л а б ұ р к і т і н і ң* тірнегі шамшыл болады (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Дала генерал-губернаторлығы. т а р. *Патшалық Ресей отарлық саясаты тұсында Қазақстанда XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін болған әкімшілік аймақ. 1882 жылы 18 мамырда құрылған д а л а г е н е р а л - г у б е р н а т о р л ы ғы н ы ң* орталығы Омбы қаласы болды (ҚҰЭ). *Д а л а г е н е р а л - г у б е р н а т о р л ы ғы н а* Ақмола, Семей, Жетісу облыстары қарады (ҚҰЭ).

Дала генерал-губернаторы. т а р. *Патшалық Ресей отарлық саясаты тұсындағы Қазақстанның әкімшілік аймағының басқарушысы ретінде тағайындалатын әскери-әкімшілік лауазым. Ұлы мархабатты падишахыздың жоғары дәрежелі елтифаты бойынша, ішкі Ресейден Сібір жеріне келіп орналасып жатқан орыс кара шаруалары қатарында жерге орналасуға өз тарафынан ехтиярлы мағынада еттифақ білдірген қазақ ауылдарын да отырықшыландыру мәселесін сіздердің маслихаттыңызға салуды лайхат көріп, бізді жоғары мәртебелі д а л а г е н е р а л - г у б е р н а т о р ы* жіберіп отыр (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

Далаға айтылды. *Сөзі зая кетті.* Әлжан әңгімеге құлақ салатын емес. Нұраштың сөзі *д а л а ға а й т ы л ы п* жатқандай (Е. Қалиев, Рудный.).

Далаға атты. *Лақтырып жіберді, лақтырып тастады.* Барғаннан Апрасияп оқып хатты, Тақтынан есін танып құлап жатты. Тыпырлап қолын тістеп, шашын жұлып, Гүласын басындағы *д а л а ға а т т ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Далаға жүгірді [шықты]. с ө й л. *Дәрет-ханаға, құсуға, басқа да қажетін өтеуге кетті.* Алтын тісті жұтып қойып, ішін басып, *д а л а ға ж ү г і р у і* – әсіресе көп күлкі тудырды (Уақыт және қаламгер).

Далаға кетті. *Істегені зая кетті, босқа әуреленді.* Сондықтан оларды қатты да, төтті де айта алатын кісі басқармаса, біздің барлық жақсы ниетіміз *д а л а ға к е т е т і н*, сені шақырғандағы ойым осы жөнінде кеңесу еді, – деді Сәуле Күлтайға (Ә.Өбішев, Замана.). Осы жалпақ жонның ұлтарактай бір бұрышын тырналап егін еккен елдің есіл еңбегі осылайша *д а л а ға к е т і п* еді (С.Жүнісов, Жапанда.). Істеген ісім *к е т т і д а л а ға*, қашан өтіп шығам деп. Қайғырамын мен дағы, Жайықтан арғы далаға (Махамбет, Өлең.). Ақылы кемге айтқан сөз *Д а л а ға к е т к е н* шығын-ды (Базар жырау, Шығ.).

Далаға рәсуа болды. *Зая кетті, бос әуре болды.* Сөз жаздым үгіт үшін бозбалаға, Осындай елде оқиға азана ма? Қайырың наданға еткен – шашқан мүлкін, *Б о л а д ы р ә с у а* құр *д а л а ға* (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Далаға тастады. а) *Қадірлемеді, бағаламады.* Сүйегіме біткен бұл өнерді *д а л а ға* қалай *т а с т а й м ы н* (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). Кетсем кетем. Мені әке-шешем *д а л а ға т а с т а р* дермісің (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). ә) *Көмілмеді, жерленбеді, көмусіз қалды.* Ел аман, жұрт тыныш, жер қара, күн жылыда машинаға соғылып, өз жанын *д а л а ға т а с т а й* алмай жүрген адамның кімге керегі бар (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Жіберді Кей-Қауысқа сәлем жолдап: «Жатпа, – деп, – жапа-лақша басты қорғап. Балаңның Апрасияп басын кесіп, *Т а с т а д ы* құр *д а л а ға*, көмбей, қорлап» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). б) *Лақтырды, босқа ысырап қылды, керексіз етті.* Балықты *д а л а ға т а с т а у ға* болмайды. Әрбір тран майданда жүрген екі-үш солдаттың бір күнге азығы екенін есінен шықпайды (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

Далаға [құйылды] төкті. *Босқа шашты, ысырап қылды.* Анау *д а л а ға қ ұ й ы л ы п* жатқан суды тоғандап, егінге, басқа өндіріске пайдаланып отырған қауым жоқ (С.Бегалин, Заман.). Мақсұтқа ойыңа алған жете алмайсың, Мен шашып құр *д а л а ға т ө к к е н м е н е н* Пайдалы істен алар абыройың Кетпейді кейін қарай тепкенменен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Далаға үйреніп қалды. с ө й л. *Ауылдың өмірі мен тіршілігіне дағдыланып, қырға бауыр басып кетті.* Әбден *д а л а ға ү й р е н і п қ а л ғ а н* адамды қалаға тұрақтандыру қиын шаруа, – деді секретарь (Ө.Күмісбаев, Тіршілік.).

Далаға шықты [шығарды]. а) *Сыртқа, тысқа шықты, үйден шықты.* Шамды жағып апыл-құпыл киіне бастады. *Д а л а ға ш ы қ с а*, дауыл әлі тынбапты (М.Қаназов, Жер кіндігі.). Үй жинағанша еркектердің *д а л а ға ш ы ғ а* тұруларына тура келді (Б.Нұржекеев, Бір ғана махабб.). Зибаш оны шығарып салуға *д а л а ға ш ы қ т ы* (М.Әбдіхалыков, Жердің асты.). ә) *Сыртқа білдірді, сездірді.* Мұны қазір ойып алып, иісін *д а л а ға ш ы ғ а р м а й*, түйіп, сонан азырақ майда тұз салып тобарсыту керек (С.Бегалин, Уақыт.).

Далада жатқан жоқ. с ө й л. э к с п р. *Сурауы бар, көп емес деген мағынада.* Сен сияқты талантты ұйымдастырушылар *д а л а д а ж а т қ а н* жоқ. Және сенің балаң Жанарға үйленсе, одан саған түсер сәуледен басқа көлеңке жоқ (М.Хасенов, Сырласу.).

Далада жүрді. *Үй көрмеді, елден, отбасынан жырақта жүрді.* Ертеден салса кешке озған, Ылдиан салса төске озған. Қой мойынды көк жұлын, Томаға көзді қасқа азбан. Көк жұлынды жетелеп, Қисық жерден төтелеп, – Қабырға, қол сөктіріп, Арғымақ ат бүгіліп, Әзіреттен ант ішіп, Ақыретті жанға байланып Талай *жұрдік далада* (Махамбет, Өлеңд.).

Далада қалды. а) *Елеусіз, ескерусіз қалды, ешкімге қажеті болмады.* Мұнысына көңгісі келмей шапшып, тулап көргені Күлзаданың өзі де, сөзі де *далада қалған* (Б.Тілегенов, Уақыт). ө) *Көмусіз, құрап қалды.* Лашын сұңқар жүн төксе, *далада қалған* сүйек деп, шеніне қарға жолар ма? (Махамбет, Өлеңд.). Қалды ма қаздай адасып, Жүруші едің жарасып. Қалың жаудан қайтпаушы ең, Тізе қосып ұнасып, Жолда өлсе, қолдан қойдың ба? Қалмақтың жауы сойды ма? *далада қалып* көмілмей, Көздерін қарға ойды ма?! (Бес ғасыр.). б) *Күнін көре алмай, босқа сенделді.* Көзім де өртке құрбан боп, өзім де түгел өртенгем. Өлем деп тіпті тұрғам жоқ, *далада қалып* ертең мен (Т.Молдағалиев, Қош, көктем.). в) *Шаңына да ілеспеді, маңайламады.* Біздің кер бестіні жүйрік дегеніміз бекер екен, көрші қолхоздың ақ бақайымен жарысқанда ол *далада қалды* (Ауызекі). г) *Бекерге, босқа қалды, далбаса болып қалды, керексіз, маңызсыз болды.* Казак-орыс пен қазақ әншейінде «бөленшеке», «түгеншеке» десіп жүрсе де, жеріне, суына, балығына, ағашына қазақтың тұмсық сұққанын көрсе, «еке-меке» *далада қалды*. Қазақтың шаңырағына қобыз тартылады (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Даладан келді. с ө й л. *Алыс сапардан, түздегі ұзақ жолдан немесе жұмыстан оралды.* *даладан* шаршап *келген* кезінде, кішкентай күркесі жылы ұядай болып, көзіне ыстық тартып тұрады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қабағына қараған, Жәрдеміне жараған Жоллаушы болып келгенде Сағынып *келсе даладан* (Майлықожа Сұлтанқожаұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

Далада түнеді. с ө й л. *Үйдің сыртында; бөтен үйде қонды.* Лашынның *даладатқу*н жүргенін аңғарған соң бір күні інірде әдейі кеп, үйіне ертпін өкетті (М.Мағауин, Ақша қар).

Далада түнеу. с ө й л. *Өз үйінен басқа жерде, біреудің үйінде қону.* Үй тұрғанда *даладатқу*н еу ұят болар (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Дала жадырағы. з о о л. <лат. anthus richardi> *Торғай тәрзілділер отрядының шақшақай тұқымдасына жататын жыл құсы.* *Дала жадырағының* ұзындығы 18 см-дей, салмағы 30-35 г, құйрығын елпіндетіп ұшатын болғандықтан, кейде елпекей деп атайды.

Дала жадырағы Қазақстанға сәуірдің аяғында ұшып келіп, қазанның басында Үндістан түбегіне ұшып кетеді (ҚҰЭ). *Дала жадырағы*, негізінен, омыртқасыз жәндіктермен қоректенеді (ҚҰЭ).

Дала жалбызы. ө с. <лат. mentha arvensis> *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын биіктігі 30-100 сантиметрдей көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Дала жалбызы* Қазақстанның барлық аудандарында кездеседі (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.). *Дала жалбызының* түндырмасы асқазан және іш кебу ауруларын емдеуге [...], несепайдағыш, ыстық басатын дәрі-дәрмек (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.).

Дала жәндіктері. з о о л. *Ормансыз, таусыз жазық жерді мекендейтін жәндіктер.* Әлдебір себептермен ол қос басында түнемеген түн шегірткенің шырылы, *дала жәндіктерінің* үні уайым үйездетіп, біз құлазып қалдық (К.Юсупов, Қараша.).

Дала жұмыстары. г е о л. *Геологиялық зерттеу шаралары зерттелмек ауданның өз аумағында жүргізілуін қажет ететін жұмыстар жиынтығы.* *Дала жұмыстары* іздеу, барлау жұмыстарының, геологиялық түсірім шараларының, басқа да арнаулы геологиялық зерттеулердің ең маңызды бөлігі (Қаз. тілі термин. Геология.).

Дала жұрты. *Көшпенді ел, халық деген мағынада.* Ескі түсінік бойынша, *дала жұртына* байлық пен молшылықтың бірден-бір белгісі іспетті болған жүкті (көрпе-төсекті) әсемдеп, нақышына келтіре, реттеп жинауға ерекше мән берілген (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

Дала жылқысы. *Далада жайылып, ел көрмей, тағыланып кеткен асау жылқы.* Соғымға соярда атып алмаса, *дала жылқысы* айдауға, байлауға көнбейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Дала кезді. *Қаңғыды, беталды жүре берді.* Киіктің екі лағы *дала кезген* Мұным ең, қайғым ең ғой бала кезден Бізді аяп сая болған адамдар бар Жасымыз мөлтілдесе қара көзден (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Дала кекіресі. ө с. <лат. centaurea> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын шөптесін өсімдіктің далалық жерде өсетін түрі.* ≈ *Дала кекіресінің* гүлдеу кезеңі.

Дала кемесі. газети. *Егін оратын комбайн.* Жарты мың гектарға жетер-жетпес егістік алқап он есе ұлғайып, алты тұлық тастың орнына аңызда отыз *дала кемесі* жүзді (С.Ақтаев, Дала тур.).

Дала көңіл [мінез]. п о э т. *Кең, дарқан пейіл.* Ол ән – ұлы достық әні, негізгі әні ғаламның, Ол ән – ұлы махаббаты менің сайын даламның, *Дала көңіл* бабамның. Сол екі

әнмен гүлденер жер Салмақ тауып саналы. Сол екі әнді білмегендер Өмір сүрдім демесе де болады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жанымды сұлулыққа тәлімдеген Аққу құс мауқын басты, әнім сенен. Көңілімде көлеңке жоқ, *д а л а м і н е з* «Жезкиік» бар сырымды мәлімдеген (К.Салықов, Жезкиік.).

Дала климаты. *Дала ауа райы.* *Д а л а к л и м а т ы н д а* қаңтардың орташа температурасы 20° С. Қар жамылғысы жұқа. Жазы ыстық. Шілденің орташа температурасы – 22-24° С (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Дала күзені. з о о л. <лат. mustela ebersmauni> *Далалық жерде мекендейтін бағалы терілі кішкентай денелі жыртқыш аң. ≈ Д а л а к ү з е н і н і ң* терісі. *Д а л а к ү з е н і н і ң* арқасы ақшыл сары, қылшығының ұшы қара боп келеді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі.).

Дала күңіренді. б е й н. *Қатты шыққан дыбыстан, шудан, күшті үннен айнала жаңғырды.* Дүмбірлеп *д а л а к үңі р е н і п*, Жолдарға судан күрмеліп. Бара жатыр Зарқұмға, Жасанған ләшкер түрленіп (Діни дастан // Бабалар сөзі).

Дала қазағы. *Қала өркениетінен тысқары, ауылды жердің, қырдың қазағы.* Нағыз Асанәлі болсам, аттың басын сол ауылға бұра салар едім. *Д а л а қ а з а ғ ы н ы ң* киношылын көрмейсіз бе? («Қаз. әдеб.»). Ақан *д а л а қ а з а қ т а р ы н ы ң* мұңын өздері айтқандай тапжылтпай жеткізді де, әңгіме аяғын тағы да әлгідей қайырды (С.Жүнісов, Ақан сері).

Дала қазан-ошағы. ә с к. *Әскери жағдайдағы, егін орағы кезіндегі және т.б. далалық жұмыстарда тамақ дайындауға арналған орындар.*

Дала қазы. з о о л. *Жабайы қаз.* *Д а л а қ а з ы* секілді суы аз жерге үйреншікті құстар мен арқар, бөкен, киік көп кездесетін (І.Есенберлин, Алмас.).

Дала қиыры. *Жазықтың көзшалымға түсетін шеті, алыстағы, көз ұшындағы жері.*

Дала қойы. з о о л. *Қуысмүйізділер тұқымдасына жататын далалық жерді мекендейтін жұптұяқты, күйіс қайыратын жануар, жабайы аң.* *Д а л а қ о й ы* – үлкендігі де, түрі де көдімгі қойға ұқсас (Х.Қыдырбаев, Дала көркі.). Жоғарыда көрсетілген жерлерде *д а л а қ о й ы* тау беткейлерін және тік сатылы жарларды мекендейді (Қазақст. аң байлығы).

Дала қосы. *Егін салу, шөп ору сияқты науқан кезіндегі уақытша баспана.* Көптеген колхоз, совхоз мамандары тек кабинетте ғана отырмай, фермаларды, *д а л а қ о с т а р ы н* аралайды («Лен. жас.»). Оқушылардың *д а л а қ о с ы н а* арнап шатырлар берілді («Халық мұғ.»).

Дала құладыны. з о о л. <лат. Circus macrourus> *Қауырсыны ақшыл-сұр түсті қырғи тұқымдасына жататын жыртқыш құстың далалық аймақта мекендейтін түрі.* Бұл жерде Африканың тропикасынан келіп қыстайтын құстар аз емес. Мұндай құстарға кәдімгі көкек, ақ, қара дегелектер, құладыңдар, әсіресе, *д а л а құ л а д ы н д а р ы* жатады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

Дала қыраны. з о о л. <лат. aquila гарах> *Сұңқар тәрізділер отрядының қырғилар тұқымдасына жататын далалы жерде мекендейтін жыртқыш құс.* *Д а л а қ ы р а н ы н ы ң* ұлбасарының (мекиені) салмағы 2,9-3,1 кг, қанатының ұзындығы 56-60 см, шәулісінің (еркегінің) салмағы 2,7 кг, қанатының ұзындығы 53-55,5 см (ҚҰЭ). *Д а л а қ ы р а н ы* Дунай өзенінен Байкал маңына дейін, Сары тау жағалауынан Орталық Азияға дейінгі далалық және шөлейт аймақтарда ұя салады (ҚҰЭ). *Д а л а қ ы р а н ы* қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). *Д а л а қ ы р а н ы* Евразия, соның ішінде Қазақстанның далалық және шөлейтті аймақтарында кең тараған қыранның түрі (Қазақст. қызыл кітабы).

Дала қырықбуыны. ө с. <лат. equisetum arvense> *Далалы жерде өсетін тамырсабағы бар көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Д а л а қ ы р ы қ б у ы н ы* қырықбуын тұқымдастарына жататын биіктігі 10-40 см түйнекті, сабақ тамырлы, көпжылдық шөптесін өсімдік (Т.Мұсақұлов, Пайдалы өсімд.).

Дала маңдай. б е й н. *Кең, жазық маңдайлы, ойы салмақты, парасатты адам деген мағынада.* Қожайын Отанға өзі, заманға өзі. Бағытының баянды боп жанар кезі Даңғайыр *д а л а м аң д а й*, қаламдозы, Өрлеткен өнерімен қазақ даңқы! (Ж.Жақыбаев, Өленд.).

Дала марчелласы. б и о л. <лат. morchella steppicola> *Дискомицеттер қатарына жататын қалпақшалы саңырауқұлақ.* *Д а л а м а р ч е л л а с ы* ұсақ тастар араласқан тастақ жерлерде және жусанды-ердің арасында өседі (ҚҰЭ). *Д а л а м а р ч е л л а с ы* жеуге жарамды саңырауқұлақтарға жатады, бірақ құрамындағы геливелль қышқылы өте улы, оны ыстық суда қайнатқанда, кептіргенде улылығын жояды (ҚҰЭ). *Д а л а м а р ч е л л а с ы* жылдан-жылға таралу аймағының азынаны байланысты, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Дала мүлгіді. б е й н. *Қараңғы түсіп, айналадағы күндізгі шу басылды.* Тұрған шақ, түн маужырап, *д а л а м ү л г і п*, Саңқ етті маң төбет те құлақ тігіп, Денесін ширақ қария алды тезеп, Мезгілсіз бұл не деген туып күдік (О.Малқаров, Өленд.).

Дала мыңғырды. *Дала малға толды.* Жылқыда ие құлынтай, құйрық атып құлындай, Асыр салып иіскелеп, *мыңғырып дала*, мал төлдеп. Қоштасып жазбен қысқы аяз (Жамбыл, Жырлар.).

Даланы басына көтерді. *Қатты сөйледі, айғайлады, даурықты.* Сасық күзендей шаңқылдап, *даланы басына көтере* күліп алды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Жылтырауықты әбзел шылдырап *даланы басына көтерген* секілді (Б.Майлин, Шығ.). Ауыл-ауылдың арасында, жорға салыстырған, сары *даланы бастарына көтере* ән салған топ-топ қыз, бозбала (І.Есенберлин, Жанталас.).

Даланы кернеді. *Далаға сыймай кетті, толып кетті.* Әлгінде ғана үнсіз көсіліп жатқан өлі *даланы кернеп* кеп, көп жылқы теңіздей толқиды (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Даланың ажары [еркесі]. б е й н. *Далалы жерде емін-еркін өмір сүріп, өсіп-өнетін жануар, өсімдік, тағы аң т.б. тіршілік иесі туралы.* Жатыр дейсің жаратқан кімді ескеріп, Құртты ма әлде өзара күндес бөрі?! *Ажары* еді *даланың*, Қайда кетті қазақы жүндес керік (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.). Жануар – бұғы, марал – көз адасқан, Ойнаған ешкі, теке орғып тастан. *Даланың еркелері* – арқар, құлжа, Құлдырап оқтай күлік, елік қашқан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Даланың дауылындай. б е й н. *Кең жерде, кең аймақты түгел шарпып, ұйытқи соққан шаңды, жауын-шашынды желдей.* Ал қарағұрым лашық атаулыға *даланың дауылындай* түйіліп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Даланың жүзі. п о э т. *Даладағы жердің беті, өңі.* Айналаға көз жүгіртсек бетеге, селеу сарғаяндап, *даланың жүзі* қуаң тартқан (Х.Әбішев, Аспан сыры.).

Даланың [кең, жалпақ даладай] кеңдігіндей. б е й н. *Жомарт, кеңпейіл, дарқан деген мағынада (қазақ ұлтының, халқының көңілі, мінезі туралы).* Мінезі кең, *кеңдігіндей дала* *даланың*, дейтін егер болса небір адамың (Д.Әбілов, Таңд. өлеңд.). Айналам *кең далам далай* өзімнің, Сыпырылды томағасы көңілдің (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Ол енді ғасырлар бойы осыншама ешбір жауға бермей келген ер жүректі, өзінің ұшы-қиыры жоқ *жалапақ дала* *даланың* далай кеңпейіл келген қазақ деген халқына шын жүрктен алғысын айтады (І.Есенберлин, Шығ.).

Даланың көбелегіндей. б е й н. *Еркін, жеңіл, көзге тартымды деген мағынада.* Күлкісі көктем, үні жаздың лебіндей, Қимылы жеңіл, *даланың көбелегіндей* (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Даланың қоңыр желіндей. б е й н. *Жанға жайлы, салқын деген мағынада.* *Даланың қоңыр желіндей*, жай соққан самалындай

лүпіп-толқып, Тобықты жайлауларын түгел шарпып өтті (М.Әуезов, Шығ.).

Даланың қызғалдағы [қызғалдағындай] секілді. *Бірден көз тартатын, ерекше қанық бояулы, әсем; сұлу, көркем.* *Даланың секілді жас қызғалдағы*, Кездесті талай-талай қыздар-дағы. Басқалар сүйсе – сүйсін дегендей-ақ, Жас жүрек қызғанбады, қызғанбады (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір күндік қана өмірі бар *дала қызғалдағындай* үлгілдеген ерні ғана дір-дір, үлп-үлп етіп қозғала берген (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

Даланың сағымындай. б е й н. *Із-түзсіз, мүлдем болмағандай деген мағынада.* Өзендер ағады жердің тамырындай, Бір кезде жоқ болады *даланың сағымындай* (С.Мәуленов, Өлеңд.).

Дала омырауында [төсінде]. п о э т. *Жердің жоғарылау жазық тұсында.* Біз біраздан соң, ауызға шығып, өз күштеріміздің тұсындағы терезелерді ашып тастап, ендігі сәскеге жақындап келе жатқан күннің, көк жасыл *даланың омырауына* түгел жайылған сары салқын сәулесіне көз үйретіп, көкірек кередем алып тұрдық (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Биылғы жылы әркім өзінің күшін астық майданында өлшемек. *Дала төсінде* теңіздей тербелген әрбір бидай есептеулі (С.Мәуленов, Жер нәрі). Жұрт егін салып, *дала төсі* тілгіленіп жататын (А.Райымқұлов, Бала.).

Дала өркениеті. м ә д - ф и л о с. *Түркітекес халықтардың, соның ішінде қазақтардың материалдық және рухани құндылықтарының даму сатысы; этно-мәдени жүйенің қалыптасуындағы табиғи-тарихи тұрпат.* Еуразиялық астамшылық пен таптық уағыздамаға негізделген кеңестік тарихнама мансұқ еткен Еуразия кеңістігіндегі тарихи-мәдени ерекше құбылыс ғылымға «*дала өркениеті*» деген атпен ене бастады (ҚҰЭ). Еуропа арасындағы алып кеңістік – ежелгі Дешті Қыпшақ төсінде эволюциялық жолмен қалыптасқан мәдени-экономикалық, рухани тұтастықты, жартылай көшпелі, жартылай отырықшы тұрмыс кешкен дала тұрғындарының этнотарихи жүйесін *дала өркениеті* деп атауға толық негіз бар (ҚҰЭ).

Дала өсімдіктері. б о т. *Құрғақ шым қабатты жерлерде өсуге бейімделген өсімдік құрылымдары.* Негізінде *дала өсімдіктері* бетеге, қау және т.б. туыстардың түрлерінен тұрады, олардың арасында аралас шөптер мен бұталар кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Дала поштасы. ә с к. *Әскери бөлімнің шартты мекенжайы.* Шемендей іште шер тасты, Аһ ұрды ана, күрсінді. Мөрі бар «*дала поштасы*» Бір хатты шалға ұсынды (М.Әлімбаев,

Құрбыма). *Д а л а п о ш т а с ы* – фельдбегерлік-пошталық байланысты қамтамасыз етуші арнайы қызмет (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Дала пішені. а у л ш а р. *Жазық, шалғындық жерде өсетін малазықтық шөптесін өсімдіктер.* Жоңышқа пішенінің қоректік заттары *д а л а п і ш е н і н і*ң қоректік заттарынан анағұрлым жақсы қорығылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

Дала соты. т а р. *Ресей империясының Қазақстандағы сот жүйесін қайта құру жөніндегі 1898 жылғы заңына сәйкес құрылған орган.* Соғыс жағдайын енгізіп, 87 статья бойынша әр жерлерде *д а л а с о т т а р ы н* құрды (М.Дулатов, Шығ.).

Дала суықторғайы. з о о л. *Орманды даланы мекендейтін тосі қызыл торай.* *Д а л а с у ы қ т о р ғ а й ы* әдетте адам мекенінде де, ағаш кеуектерінде де, әртүрлі қуыс қуыстарда да, құлама жарлардағы ескі індерге де ұялайды (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

Дала суыры. з о о л. <лат. martota bobas> *Қыста қыққа кететін тиын тұқымдастарына жататын дене тұрқы кішірек аңның далалық жерде мекендейтін түрі.* *Д а л а с у ы р ы н ы ң* тұрқы құйрығымен қоса есептегенде 73 см болады. Түсі сарғылт, қыр жоны қара немесе қара бурыл қылшықты (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

Дала тағысы. з а т. п о э т. *Далалық жерді мекендейтін жабайы аң.* Бізді ғажайып бір қиян шалғайға тартып барады. Бірер жерде *д а л а т а ғ ы с ы* – үйірлі ақбөкен кездесті (С.Шаймерденов, Мінез.).

Дала түйеқұлағы. з о о л. *Далалық жерде мекендейтін кемірушілер отрядына жататын дене тұрқы кішкентай тышқан түрі.* *Д а л а т ү й е қ ұ л а ғ ы* шөл және шөлейт аймақтарда кездесетін болса, олардың басқа төрт түрі тауда, тау етегінде мекендейді (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.).

Дала уәлаяты. т а р. *Дала генерал-губернаторлығы.* Біз, *д а л а у ә л а я т ы н ы ң* қазақтары, былайша құзыр қылдық («ТУГ»). *Д а л а у ә л а я т ы н ы ң* низамын кіргізген соң жердің билігі бүтіл болыс халық пен старшындағы халықтардың ықтиярында болатұғын болуы, жердің дау-жанжалын болысной съезі мен ауылнай съездері бітіретұғын болды («ДУГ»).

Дала флорасы. б о т. *Таралу аймағы Еуразияның далалық жерлеріне тән өсімдіктер тобы.* *Д а л а ф л о р а с ы н ы ң* құрамында әртүрлі шымтүбірлі көпжылдық шөптесін және бұталы өсімдіктер бар (Қаз. тілі термин. Биология). Қазақстанда *д а л а ф л о р а с ы н* құрайтын 2500-ден астам өсімдік түрінің 80-ге жуығы жергілікті түрлер. Көптеген түрлері,

сирек кездесетін және құрып бара жатқан өсімдіктер қатарында болғандықтан, ерекше қорғауды қажет етеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Д а л а ф л о р а с ы н а* жататын өсімдіктер, негізінен, мал азығы үшін пайдаланылады (ҚҰЭ).

Дала хайуанаттары. з о о л. *Далалық аймақта тіршілік ететін жануарлар.* *Д а л а х а й у а н а т т а р ы н а* орманды далалы жерлерде және шөл-шөлейтті аймақтарда тіршілік ететін жануарлар жатады (ҚҰЭ). Қазақстанда кездесетін омыртқалы жануарлардың (балықтарды қоспағанда) 730 түрінің 67-сі *д а л а х а й у а н а т т а р ы* болып есептеледі (ҚҰЭ). *Д а л а х а й у а н а т т а р ы н ы ң* алтауы: дала қыраны, ақбас тырна, безгелдек, дуадақ, сұр тырна, тарғақ Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Дала шиесі. ө с. <лат. cerasus fruticosa> *Раушангүлділер тұқымдасына жататын, қою қызыл түсті сүйекті ұсақ жемістері бар бұта немесе ағаш түріндегі далалық өсімдік.* ≈ *Д а л а ш и е с і н і*ң гүлдеу кезеңі.

Дала шиқылдағы. з о о л. *Тышқанның бір түрі.* Қазақстанда шиқылдақ тышқанның бес түрі кездеседі, олардың ішінде ең көп тарағаны және терісі пайдаға асатыны *д а л а ш и қ ы л д а ғ ы* (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

Дала шөптері. б о т. *Ауа райында жылдың төрт мезгілі де айқын білінетін ормансыз, таусыз, жазық жерде өсетін шөптесін өсімдік.* Самар қымызы бар, Уфа қымызы бар. Бірақ қазақ қымызының жөні бір басқа: бұл ақ қымыз, күшті қымыз, *д а л а ш ө п т е р і н і*ң жұпар иісі аңқып тұрған қымыз. Ең жақсы қымыз Көкшетау қымызы деседі. Көкшетау қымызын ішіп көргендер оны керемет мақтайды («Қаз. әдеб.»).

Дала шпаттары. г е о л. *К, Na, Са алюмосиликаттарының изоморфты қоспалары кальций мен натрийдің, калий мен натрийдің, калий мен барийдің қаңқалы алюмосиликаттары сияқты жер қыртысының таужыныс құрайтын минералдарының ең көп тараған тобы.* *Д а л а ш п а т т а р ы н* құрайтын минералдар тобы үш ұдай жүйеге жіктеледі, катион рөлін натрий атқаратын дала шпаттарын альбит, калий атқаратын дала шпаттары – калийлі дала шпаттары, кальций атқаратын дала шпаттары анортит (Қаз. тілі термин. Геология). Альбит пен калийлі *д а л а ш п а т т а р ы* аралығындағы минералдар сілтілі дала шпаттары деп аталса, альбит пен анортит аралығындағылары плаггиоклаздар деген атауға ие (Қаз. тілі термин. Геология).

Дала шырмауық. ө. с. <лат. convolvulus arvensis> *Шырмауықтар тұқымдасына жататын, ұзындығы 20-120 сантиметрдей көпжылдық шырмалы өсетін арамшөпті өсімдік. Дәрілік шикізат үшін дала шырмауықтың тамырын, гүлін, жапырағын, дәнін дайындайды (Ә.Исамбаев, Халық мед. өсімд.). Орта Азияда дала шырмауықтың шырыны бас ауруына, өкпе және құлақ науқастарына ем, ғтайдағыш дәрі (Ә.Исамбаев, Халық мед. өсімд.).*

Далиған дала. э. к. с. п. р. *Кең, жазық, тегіс жер. Одан аргы далиған далаға тек пышақтың жүзіндей кішкене иін арқылы өте аласың. Жарақты жау келсе, қапы қалдырардай жайдақ тартқан ештеңе жоқ. Жері тепсең (Ә.Кекілбаев, Үркер).*

Егіс [егін] даласы. *Астықты алқап. Кәмшат медреса екеуі баланы алып аудан орталығына кетті де, Темірбек келіншегінің орнына жұмыс істеуге егіс даласына тартты (Ф.Онғарсынова, Біздің Кәмшат.). Егіс даласының бір шетінен келіп түскен темір тұлпар трактор тобы, алып күштің атойын салғандай, бүкіл алқапты сілкіндірді (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Таңбай егін даласы мен қырманды аралап шығып, колхоздың тағы да бірнеше жоспар беруіне болады деп топшылаған (Қ.Баялиев, Нөсер).*

Егістік даласы. *Егінді жер, егін өсіретін жер. Ол Алматыдағы аспирантураны тастап, қазақтың егістік даласына келген (І.Есенберлин, Көлеңке.).*

Ежелгі [көне] дала. *Бұрыннан белгілі тарихы бар, ежелден танылған жер. Құба жонында құлан жортқан бұл байтақ даланың, ежелгі даланың ұзақ тарихы бар (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). «Басынан Қаратаудың көш келеді...» Осы еді ата-баба ескі өлеңі. Жатталып көне дала көкірегінде Осы өлең жылдармен бір кешкен еді (С.Мәуленов, Алыс кет.).*

Ен [иен, есіз, иесіз] дала. а) *Елсіз, жұртсыз, жазық жер, айдала. Тоғайсыз иен дала емес, басқа бір орман жолдарымен жүріп келе жатқандай (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Анау арыстан, мына түйетауық, мына боталы інген, мынау араб арғымағы, иен дала, жалғыз құдық, орғыл құм – бөрі, бөрі таныс, әрі жат («Жас Алаш»).*

Ен даланы жаңғыртты. *Елсіз, тыныш жатқан кең жазықты шуга толтырды, басына көтерді. Бақ орнап, ен далаға нұрын төгіп, ішінде ақын-бұлбұл сайраған жер (Жамбыл, Тол. жин.). Ен даланы жаңартқан, комбайнның гүрілі. Қоңыраудай бір жақтан, қосылады қыз үні (С.Мәуленов, Дала.). Сен жыласаң, көзден жасым тамшылар, Сен қуан*

саң, қайғы-шерім аршылар. Айт өлеңді ен даланы жаңғырта, Қойшы-қолаң, кеше жүрген малшылар! (Б.Майлин, Шығ.).

Еңбегі далаға кетті. *Еңбегі еш болды, зая кетті. Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегің кетпес далаға (Абай, Тол. жин.). Қара терге малынып, Еңбегі кетіп далаға. Тойса тойып тамағы, Тоймағанда аш жүрді (Жамбыл, Шығ.).*

Жазық дала. *Жайылған кең, тегіс, таусыз, қыратсыз жер. Жазық далада түтеген боран таудың ығы мен орманның арасында бөсеңдеген еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).*

Жапан дала. а) *Елден жырақ жатқан жер, елсіз мекен. Айтарын ақтара салған Жапарқұл мол денесі селк-селк етіп, жапан далада жалғыз өзі ұзақ күлді (Е.Әлімжанов, Оралу.). Жау тисе жапан далада, Бөрілі найза атамыз, Қарасайлап шабамыз, Қызыл қанға батамыз, Бөрілі байрақ астында, Ту түсіріп, жау алған, Қазыбек, Қастек атамыз (Сүйінбай Аронұлы//Ақиық). Жұрт көзіне оңаша жапан даладағы жылқышылардың қысқы тошаласында аялдады (Т.Жұртбаев, Жербесік). ә) *Елсіз, игерілмей жатқан кең жер. Қалаға теліп жаңартты, жапан байтақ даланы (С.Керімбеков, Жер-ана.).**

Жусанды дала. *Жусаны көп өскен кең жазық жер. Тайбөрінің бозды, жусанды жалпақ даласымен шендескен күншығыс жақ жиегінде «Шөміш» деп аталатын жер барды (Ғ.Сланов, Дөң асқан.). Жусанды даланың жұпар иісі мұрын жарады (А.Сатаев, Дала.).*

Кең дала. а) *п. о. э. т. Самарқау жатқан жазық, ұшы-қиыры жоқ тегіс жер. Желі бар бетке тиген жылы еспе, Күн жылы, аспан жарық онды кеште. Қарасаң бұл уақытта кең далаға, Өртүрлі қиял келіп түсер еске (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жортқанда дүрсілдетіп кең даласын, Қорек қып алты малта алған асын, Көтерген көкке сермеп найза басын, Көргенде көлдей көсір жау қарасын (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.). ә) *ауыс. Қазақтың киелі саналатын ұлан байтақ туған жері, қазақ жұрты. Көркем дала, кең дала, Тіл жетпес сені бағалап, Тауыса алмадым, мен балаң, Үздіксіз қырық жыл аралап (С.Мұқанов, Замандас.). Әкел маған, тұлпар атты ең мықты, Көрсін дүние жүйріктікті, ерлікті, Кең далада қалсын бойым жазылып, Кең даладан үйреніп ем кеңдікті (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).**

Кең далаға сыймағандай. *Бастары қосылмағандай, тіл табысып, тату тәтті бола алмағандай. Айналдырған үш адам шүйіркелесіп ойнап-күлу орнына кең далаға сыйма-*

ғандай терілері тарылып отыр (А.Жаксыбаев, Қайырлы таң).

Көңілі далада. Ойы басқа жақта. Ана-ның көңілі балада, Баланың көңілі далада (Мақал-мәтел).

Күріш даласы. Күріш егілген алқап. Қоңыр кеште күріш даласынан қайтқан шолақ етек, келте мұрын, қысқа тұлымды қара торы қызды көз алдына өкелген болар (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.).

Қазақ даласы. а) поэт. Қазақтардың атамекені, киелі саналатын ата-бабасынан қалған жері. Алда қазық даласы Ару қырын гүл басқан (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қазықтың мейірбан даласын, Кеудеңе тоқыған баласың. Әттең-ай, әлі де шаласың! (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) Қазақ халқы, жұрты. Ханға тиімсіз жағдай бүкіл қазық даласына тиімсіз болып саналуға тиіс (І.Есенберлин, Жанталас). Бұл қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік, бауырмалдық сөздері еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). Бодандық пен тоталитаризм кезеңінде табиғат байлығы қорқаулықпен тоналып, экономика жүйеге бейімделген дәстүрлі шаруашылық зорлықпен өзгертіліп, 1949-1989 жылдар аралығында 500-дей атом және сутегі бомбалары сыналып, қазық даламы экологиялық сүргінге (катаклизм) ұшырады. Мұның өзі ұрпақтың зәузіт қорына (генофонд) әсер етіп, қазірге дейін ұлтты аздыратын қатерлі фактор болып отыр («Егемен Қазақстан»).

Қазақ даласында. Қазақ елінде, жерінде. Құндыз қазаққа аса бағалы аң саналады. Қазақтар оның сала құлаш терілерін төрдегі кереге басына сән үшін ілген. Ертеде бұл аң қазық даласында көп болғандығын Құндызды аталатын өзен мен (Қостанайда) Қамқа (құндыздың бір түрі) атты көлдің болуы куә. Кейін ел жиілене келе бұл сулардан құндыз бен қамқа ауып кеткен (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Қазық даласында көне заманнан бізге жеткен құрылыс істерінен көзге түсері аз болса да осы кең өлкенің әр жерінен күмбез, мазар, сағана, дың, қауым деп аталатын ескерткіш тәрізді құрылыстарды жиі ұшыратамыз (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Қазақ [қазақтың] даласындай. бейн. а) Жазық, кең, жалтақ, тегіс деген мағынада. Қазықтың даласындай алып мандай, Жүзінен нұр төгілген жанып таңдай (С.Мәуленов, Дала дабылы). ә) Ұшы-қиырсыз, байтақ, шетсіз-шексіз деген мағынада. Әне, қазық даласындай мол теңіз, Батырмайды, көтереді ол теңіз (М.Әлімбаев, Таңд. өлеңд.). б) Жомарт, кеңпейіл, дарқан көңіл деген мағы-

нада. Кең екен даласындай қазық жаны, Өр екен өздерінің тауларындай (С.Мәуленов, Дала дабылы).

Қоңыр дала. Қаратопырақты, қоңыртопырақты құнарлы жазық жер. Көрпе қаратопырақ Ресейге жер біткен. Сұлу қоңыр даласы. Мұжықтың қалың қаласы! Үйшіден түскен жоңқадай, қыруар қырман, сары аңыз, Күрделі күлте, көп салам, Жер күзем алған сықылды, Бұрқырап жүн-жұрқадай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қу дала [қу медиен, құлан жортпас қу дала]. Құлазыған дала, елсіз құла түз. Манағы бала қыздың аты Балым, Өмірдің арқалаған қайғы-қамын. Жасынан ата-анадан жетім қалып, Қуысын мекен еткен қу даланың (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Арал теңізінің батыс беті – Үстірт аталатын елсіз, сусыз жерлер осыдан екі-үш жыл ғана бұрын құлан жортпас қу дала болатын («Лен.жас»). «Қасқырдай қара көңіл боламын» деп, Достықтың апатына шаталмаңдар! Бәрі де арамдықтың жиып алып, Құс ұшпас қу далаға отарлаңдар! (О.Шораяқов, Шайыр). Інім – Оралбай, осылар шырмаған кесірдің салдарынан елден безіп жүріп, қу далда, қу медиенде көмусіз қалды (М.Әуезов, Шығ.).

Құба дала. Бос жатқан, қуарған кең де жазық жер. Міне алмаған алаға-ай, Шыға алмаған құба далаға-ай, Мұсылманның баласы, Атаңа нәлет Жөңгір хан, Көзінен тізіп жіберді-ау, Орынбор деген қалаға-ай (Махамбет // XIX ғ. қаз. поэт.). Аязда торығатын таппай пана, Емес бұл ертедегі құба дала. Мұз қатып иегіне қыс қысылып, Кіре алмай бүрсең қағып тұр қораға (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құлазыған [қу] дала [құлан дала]. Елсіз айдала, құба дала. Құлазыған қу даланың орнын көгорай орай торғын бәйшешек қаптайды (Ә.Кәкімжанов, Коммунизм.). Енді байқаса, әкесі аяғы жетпейтін алыста қу дала, құба мекенде, жабайы халық арасында айлап-жылдап күн кешіпті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Құлазыған далда жалғыз қалғандай болдым (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Қайсы бір сәнді қаланың құлазыған далға, не болмаса молаға айналғанын көргенде намысқа от түсіп қайнаған кек сол кезде кеудеге сыймай кетеді (Ә.Әбішев, Төлеген.). Атам заманнан бергі алабота мен кәрі қау өртеніп, орнына көгорай шалғын, бәйшешек өспесе, құлан далда құлпырмайды (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Құр дала. Меңіреу жатқан шөлді, құмды жазық жер. Шаймірің төрт көз ит боп Кербалада, Жүр дейді әлі сусап, құр далада. Ға-

мири мен Хайназардың басын кесті, Мұсылман ұстап алып сол арада (Бабалар сөзі).

Құрғақ дала. г е о г р. *Жауын-шашын мөлшері аз жауатын, ауа райы континентті жазық өңір.* Қорықта шөл және альпі шалғынды өсімдіктері, *құрғақ дала* мен шыршалы орман, сексеуіл тоғайлары мен жеміс ағаштары кездеседі; мұнда тянь-шань аюы мен ешкімер, кесіртке, сілеусін, қарақұйрық, тоқылдақ пен шөл құсы – қарабауыр бұлдырық кездеседі (Алматы қорығы).

Қыз дала. п о э т. *Сұлу, өсем, көрікті жер деген мағынада.* Шалқып тұр тың жер, *қыз дала*, жайнап тұр Еділ бойлары. Шабытты, сұлу жазира Секілді ақын ойлары (Ж.Молдағалиев, Жыр туралы.).

Майдан даласы. а) *Соғыс жүріп жатқан алаң, кескілескен ұрыс алаңы.* Ұмытқам жоқ қанды *майдан даласын*. Көрдім көзбен өмір, өлім таласын (С.Мәуленов, Жасыл орман). Екі аяқ, бір қолыңды *майдан даласында* шоршытып қалдырсаң, жерінді жат жұртыңа таптатпау үшін қалдырдың («Білім және еңбек»). Жігіттерге *майдан даласы* тарлық жасап жүр екен, енді олар құлаштарын кең сермеп, еркін қимылдауға кірісті (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). ә) *Соғыс жүріп жатқан жерде, алдыңғы шепте соғысушы әскер.* *Майдан даласына* жүзге кеп қалған поэзия ақсақалы Жамбылдың «Москва – менің қамалым» деген өлеңі басылып тарады. Жауынгердің жүрегіне от тастайтын әке сөзіндей болған бұл өлең тез тарап кетті (С.Бакбергенов, Белгісіз солдат).

Мидай дала. *Ұзаққа созылған, елсіз жазық.* Жетті-ау, әйтеуір, бір стансаға. *Мидай дала*, пана жоқ (С.Төлешов, Түрлі. бас.). Қалың ел бұл өлкені өрлей көшіп, Шулатып қой, жылқысын айдар еді, Үстіне шыға келсең *мидай дала*, Сол сазды барған байлар жайлар еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Түнжыраған қалың ақ қарды сызып, пойыз Күншығыс Сібірге қарай дүрсілдеп жүгіре берді, жүгіре берді. Таусылмайтын тәрізді жүріс. Ұшы-қиыры жоқ, қаптаған қайыңды *мидай дала* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Мұзқар даласы. г е о г р. *Мұзқар аймағы, мұздақтар бастау алатын аймақ.* *Мұзқар даласының* бетін үнемі қар басып жатады, оның астындағы қар түйіршіктері біртіндеп мөлдір мұзға айналады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Орманды дала. г е о г р. *Орман мен дала арасындағы өтпелі алқап.* *Орманды дала* орманды телімдер даламен кезектесіп келіп отырады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). *Орманды далада* ағаштардан емен, жөке, шаған,

қайың, көктерек өседі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). Шақат – қоңыржай белдеудегі *орманды дала*, дала және шөлейт топырағының бір түрі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Орманды дала аймағы. г е о г р. *Орман және дала аймақтарының ландшафтысы кезектесіп отыратын қоңыржай ауа райындағы белдеудің табиғат аймағы.* *Орманды дала аймағының* ауа райы (климаты) континентті, ылғалы жеткілікті (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Орманды дала ауа райы. г е о г р. *Ылғалды ауа райынан құрғақ ауа райына өтпелі ауа райы түрі.*

Орманды дала белдемі. г е о г р. *Қырлықтардың қоңыржай белдеуін қамтитын табиғи географиялық бөлімнің бірі.* Қорықта құстардың 200-дей түрі бар, жаңа жер бедеріне қарай дедік қой, мәселен, шыршалы орманда самырсын құсы, шырша торғайы, шикылдақ торғай, қызылқұйрық торғай, тоқылдақты кездестіресіз, таудың ұшар басындағы құз жартастан ұлар ұясына тап боласыз. Ал енді мынау *орманды дала белдемінен* бұлбұл, қарашымшық, маубас жапалақ, үкі, кептер, құр көптеп ұшырасып отырады («Лен. жас»).

Орманды дала климаты. **Орманды дала ауа райы.** *Орманды дала климатының* жауын-шашыны – 400-500 мм, ылғалдану коэффициенті – 1,0, қысы жұмсақ, қар жамылғысы тұрақты. Жазы жылы, оңтүстігінде – ыстық (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Сағым дала. *Ұшы-қиыры көзге көрінбейтін шексіз, кең дала.* Аһ, далам, айхай далам, *сағым далам*, Бір бұдыр жоқ-ау көзге шалынбаған; Бір ғаламат бойында сабыр бар-ау, Аспан құлап кетсе де тарынбаған. Аһ, далам, айхай далам, сағым далам! Төсінде атылмаған жанар таулар, Вулканын тұншықтырып, дамылдаған (М.Мақатаев, Шығ.). Құландар жортып өткен *сағым далам* Алдыма күй боп келсе ағындаған, Құлшынып, құлын жүрек шұрқырайды (К.Салыков, Жезкиік).

Сайын дала. п о э т. *Кең, жомарт, байтақ жер.* Қара көк мақпал шымылдық бетінде сәуле ойнап, шығыста қауырсындай тарақтанған таң белгісі айқындалған *сайын дала* төрі кеңейіп, ұлғайып келеді (Т.Құрманғалиев, Теңіз достары). Бұрынғы қолдағы істің бәрі қалды, Біртіндеп төл мінезді заман азды. Асылзат шахыбаздар шабыт таппай, Шөлге ұшып *сайын далада* қанатталды (М.Дулатов, Шығ.). *Сайын дала*, күн жылы. Қой жайылып жатыр. Қойшы төмпейдің басында отыр. Алаңдарлық шаруа, қызықты нәрсе жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сақи дала. б е й н. *Жомарт ел, дарқан жұрт.* Бидей аққу білекті, Дүбір сап с а қ и д а л а ғ а. Онсыз да асау жүректі, Тулатуменен күн өтті (Б.Әбдіразақов, Жігіт.).

Сар дала. п о э т. *Сары дала.* а) *Шексіз кең, сусыз шөлді, құмды жер.* Сандалды с а р д а л а д а су таба алмай, Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай (Абай, Тол. жин.). *С а р д а л а н ы ң* қазақы аттары, жұмыртұяқ қысқа топайы құмға көп кіріп ауырлай ма, кім білсін, құмды жерде манды шаппаған (Ф.Нұрпейісов, Аңшы.). Құс жете алмас деген жер Енді жақын көрінді! Сусыз, шөңсіз с а р д а л а, Болды бүгін егінді (Қ.Аманжолов, Танд.). ә) *Сары-арқа.* Амансың ба, Арқаның с а р д а л а с ы, Асау Тобыл соғылған жарға басы. Амансың ба, аққулар – күй қанаты, Амансың ба, бұл-бұлдар – ән қанаты (Ф.Қайырбеков, Асу.). б) *Кең, басты, негізгі жер.* Ара-ара – бал арасы, бұған кімнің бар таласы? Толып жүрген ара емес пе, қазақтың кең с а р д а л а с ы (Ә.Жәмішев, Төскей.).

Сары дала. п о э т. а) *Шетсіз, шексіз, ұзаққа созылан, жазық жер.* С а р ы д а л а д а сары уайым жамылып, Ақбілек келеді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр, қыранымсып шыңқылдап (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақ тілінде қазақтың с а р ы сайран д а л а с ы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Сарыарқа.* Сыбанның түйе баққаны, Қоныс ете кетіпті, Арқаның с а р ы д а л а с ы н, Айырқалшақ Сыбаннан, Туған екен шамасы (Өскінбай Қалмамбетұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

Ту дала. *Кетпен тимеген, тың жатқан жер.* Т у д а л а ғ а соқа салды, арба-арба астық алды (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Түз дала. *Елсіз, меңіреу жер.* Қарақшы ма жайлаған т ұ з д а л а н ы. Хан нөкері қылышын суырғанша Шыға келді тасадан жүз қаралы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аймақтың қоймай тінтіп, т ұ з д а л а с ы н, Ұрымтал жерін іздеп із бағасың, Аулақта бара жатқан бір жолаушы, Жолыңды кесіп өтсе қызғанасың (М.Мақатаев, Шығ.).

Тың дала. *Адам баласы игермеген, бос жатқан кең жер.* Т ы ң д а л а д а болат тұлпар ойнақтап. Қара жердің торқалайды қыртысын. Дүркірейді көктің жүзін бұлт қаптап, Ашып қысқы бұйықтырған ұйқысын (А.Токмағамбетов, Өмір.). Ертіс алқабының ғасырлар бойы ту жатқан т ы ң д а л а с ы нағыз құнарлы, астықты өлке болды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Ұлы дала. к ө т е р. *Кең байтақ, аса ауқымды жерді алып жатқан киелі мекен (қазақтың тарихи жері туралы).* Көк туымыз – кеңістік, кеңдік. Ұлан байтақ та біртұтас, бөлінбес ұ л ы д а л а м ы з бейнесіндей. Әрине алтын күнсіз көк аспан жоқ, сондықтан да туымыз ортасында – жарқыраған алтын күн («Ана тілі»). Үстем тап ретінде әлем өркениетіне осылайша мол үлес қосқан бабатуріктер кейінгі ұрпағына тарихи-мәдени және рухани аса мол мұра қалдырды. Олар қиыршығыстағы Хинган жотасынан батыста Карпат тауына дейінгі ұ л ы д а л а н ы ң таулары мен тастарына арман-мүддесін, жасаған ісін, ойқиялын тас қашау – бәдіз өнері арқылы қаттап жазып кете берген («Жас Алаш»).

Ұрыс даласы. *Майдан даласы.* Ұ р ы с д а л а с ы н д а басқаша, онда соғыстың өз заңы бар, онда ешкімді ешкім аямайды – өлтіру, тұтқындау (Б.Момышұлы, Шығ.).

Шөл дала. а) *Сусыз, құнарсыз дала.* Айналасы жып-жылмағай ш ө л д а л а н ы ң төсін ойып түскен ащы сор. Осы сорды Байналы деп атаушы еді (Ф.Сланов, Дөң асқан.). ә) *Құм басқан, өсімдіксіз, қу дала.* Алдыңда тұрған шақта асу-белең Қандай жақсы мақсатты қосу деген. Көрші өне, айырылғандай сырласынан, Бір мұңлы күй төгілтіп тұлғасынан, Төсінде ш ө л д а л а н ы ң жалғыз ағаш, Тұрады қолын бұлғап қыр басынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тоңазытқан ш ө л д а л а н ы ң күзгі сарғыш күні жер бауырлап, іргеден бір сығалап, о да алыстағы ұясына батып бара жатты (С.Бегалин, Танд. әңгім.). б) г е о г р. *Бетіндегі өсімдік жамылғысы мен ауа райының белдеуіне қарай шала бұталы, жусанды өсімдіктер өсетін даланың түрі.* Ш ө л д а л а д а бетеге, боз, қылқан селеу, жартылай бұталармен (жусан, изен, шытыр, қараған) аралас кездеседі (ҚҰЭ). Ш ө л д а л а д а судың өте аздығына қарамастан алуан түрлі өсімдіктердің өсетіндігі де осы жоғарыдағыдай ерекшеліктеріне байланысты (Ж.Жатқанбаев, Су.).

ДАЛАБА¹ з а т. ж е р г. *Дау, жанжал, мashaқат.* Д а л а б а дауға дала бай, ақылмен аңдап қарамай, өкпелеп кеткен баладай. Қарыстай қара жер үшін, табылмай титтей келісім (Ф.Оңғарсынова, Сенің махаб.). Шынында да ашу үстінде төре тұқымының төлін зақымдап алар болса, қазаққа тағы да бір таусылмас д а л а б а табылатын еді ғой (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ДАЛАБА² з а т. *Баскиім түрі.* Айсадық д а л а б а желкелі түлкі тымағын шынтағымен тізесіне басып мыти берді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ДАЛАБАСЫЗ с ы н. *Дау-жанжалсыз. Далабасыз* – дау-далаба, дау-дамай, даусыз (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.). Мұндайда, әрине, іс шешімін совхоз басшылары күні бұрын ойластырып, мал жаятын дау-далабасыз белгілеп қойған жөн еді (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ДАЛАБЕЗЕР с ы н. э к с п р. *Далаға қарай жүгіретін, ойыншыл, үйде отырғаннан қашатын (бала туралы).* Ойламаған жерден ұлдар мен қыздарды теледидар мен компьютер алдынан кетіріп, *далабезер* балаларды үйге үйір ететін кітап пайда болды («Қаз. әдеб.»).

ДАЛАДАЙ¹ с ы н. 1. *Рабайсыз үлкен.* Менің *даладай* аузым Ментайдың мойнын, құлағын сілекейлеп барып, лезде қып-қызыл боп кеткен ақ бетінің ұшына тоқтады (Ө.Нұршайықов, Махабб.). 2. *Кең ауқымды, алып жатқан жері үлкен.* Жатқан жері *даладай*, Екі өркеші баладай, Азу тісі қаладай, Жабуы жамшыдай, Құйрығы қамшыдай, Бұра сойған не сұмдық (Үмбетей Тілеулы // Алдаспан). Тойталаңдап, алас ұрып жүргенде, өкшесі *даладай* боп, қажалып қалған екен қаны сорғалап, майы шығып ауырып жүргізбеді. Жерде қарбық қар, түн жалтыр, шытқыл еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Кең ашылған, салынған, пішілген т.б.* Осы кезде сырттан алқам-салқам, омырауы *даладай* ашылған, еңсегей бойлы Түсіп мерген сәлем бере кірді (К.Бегалин, Замана.). Геркулеске оны ұсат та, алапат күшін ысапта, Күмп берді ұшқыш ұландай, *даладай* алып құшаққа (Ж.Қыдыров, Сәуір.). Төрт бұрыштап шифермен жапқан *даладай* үйдің алдында ат шаптырмы әйнекті веранда (Б.Тоғысбаев, Боз жорға.). 4. б е й н. *Кеңпейіл, дарқан, жомарт.* Жап-жаңа шұқанақ, батпақ көңіл жайнаған мынау көк майса *даладай* далиып сала берді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қайран қамқор анам-ай, Алды-артыңа қарамай, Келмеске кетіп барасың Күңіретіп шөлді *даладай* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мен десе жаның *даладай* Мен десе күлкің мөп-мөлдір. Лапылдап жанған өсек пен отқа қарамай, Сен маған арнап әуенін салдың көктемнің Өзіме-өзім ете алмай қалсам иелік, Күшімді жидым, арманым, саған сүйеніп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Даладай кең. а) п о э т. *Жаны жайсаң, кеңпейіл, дарқан, ақкөңіл. Кең* ғой, шіркін, *даладай* жаның сенің, Айтарымды көзімнен танушы едің. Мен сендерді көргенде бала күнді көргендей-ақ қуанып қалушы едім (Т.Молдағалиев, Жүректегі жазу.). Көке-ау, көңілшексің-ау, *даладай кеңсің-ау* – деді де Данап, – бірақ оны өлтіргенмен «қанға-қан» дегені бар-ау, – деп күрсінді (А.Тоқмағамбетов,

Жыр күмбез.). ә) *Далиған үлкен, ауқымы көлемді.* Осы үйдің бір жағындағы *даладай* кең залды грузчиктер алған (І.Жансүгіров, Шығ.). Жалғыз жастық, бір төсек *даладай* кең, Тар бөлмеде тарықпай аламын дем (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). *Даладай* кең коридор (Т.Ахтанов, Таңд. өлеңд.).

Даладай қуаңсыды. п о э т. *Көңілі түсті, қатты күйзеліп, мұңайды.* Көңілі шөліркеген *даладай* қуаңсып, суалған көлдей құлазиды (С.Жүнісов, Ақан сері).

Құдығына бар асылын тыққан шөл даладай. п о э т. о к к а з. *Шөлдеген, шөліркеген адамның іздегені сирек жатқан құдығынан табылып, мейірін әбден қандыратын сусыз кең жазық жер сияқты. Шөл даладай* құдығына тыққан барлық асылын, Көздеріңнің тұнығында сырлар жатты жасырын (С.Мәуленов, Өлеңд.).

Даладай құлазды. б е й н. *Барлық жақсы ойы әп-сәтте жоқ болып, жаны күйзелді.* Толассыз соғып толағай, *Құл азып* қалдым *даладай*. Алдына байқап қарамай Іс еттің, аңғал балам-ай! (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

Даладай ұзақ. б е й н. *Ұзын-сонар, көпке созылған, көлемді. Даладай* ұзақ дастаны Қалыпты жұрттың есінде (С.Мәуленов, Өлеңд.).

Көңілі даладай далиды. б е й н. э к с п р. *Жайбарақаттанып, масайрап пейілі кеңейді, жайсаңданды.* Жап-жаңа шұқанақ, батпақ көңіл жайнаған мынау көк майса *даладай* *дали* ып сала берді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Күнді күткен даладай. б е й н. *Жыл, жарық күткендей, таңды аңсағандай. Күнді күткен* *даладай* Қонақ күтіп жүрем мен (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Омырауы даладай. б е й н. *Төсі кең, мықты (ат туралы).* Қарсы алдынан қараса, *Омырауы* *даладай*, Әлпетіне қараса, Тамнан соққан моладай (Ер Тарғын). Арғымақтың *даладай омырауы* нан адам жүгіріп өтерлік (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Өлі даладай. б е й н. *Тіршіліксіз, елсіз мекендей, жым-жырт.* Құда жағы өлі *даладай* тым-тырыс (С.Жүнісов, Жапанда.).

ДАЛАДАЙ² с ы н. с ө й л. э к с п р. *Қан-жоса, қызыл ала қан.* Мұрнынан қан дірдектеп, Кеңсірігі бұзылып, Болып қалды *даладай* (С.Мұқанов, Таңд.).

Беті [бет-аузы, аузы-басы] даладай қан. *Қып-қызыл ала қан, қан-жоса. Бетін* *даладай* қан қылған келінге бұл кемпір енді қалай барады (С.Мұқанов, Таңд.). Кейде тіпті қатты жығылғандықтан танауыма шейін топырақ кіріп кететін еді. *Бет-аузым* екібастан, *даладай* қан (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Аузы-басын* *даладай* етіп біреулер

ұрып кетті ме? – деп енді болмаса Тәукең белін буып, тұмағының бауын байлап, Түркістанға қарай шыққалы отырғанда Қалдарбек те келді (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су.).

Даладай қылды. *Қан-жоса етіп ұрды, мұрнын бұзды.* Кет енді, мұрныңды *даладай қыламын* (С.Жүнісов, Жапанда).

ДАЛА-ДАЛА сы н с ө й л. э к с п р. *Сау-тамтығы жоқ, пәре-пәре.* Өне бойын *даладала* қылған қыран шеңгелінің ең болмаса бір өткір тұяғын шайнап кетпек еді (М.Әуезов, Шығ.). Еркебұланнның қолында қосауыз мылтық. Өңі құп-қу. Сол жақ иығы *даладала* (Ә.Тарази, Құйрықты.). Төрт шанаға бөліп салған дүниеміз бар. Бетімізді үсік шалғандай *даладала* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Бет-аузы дала-дала. *Түрінен кісі шошиды, бетінің жарақаттан сау жері жоқ. Бет-аузы даладаласы шыққан* (К.Тоқаев, Түнде.). Қырық-елу метрдей домалап, одан қайта аунап, келгенде Құсайынның үсті-басы, *бет-аузы даладала* еді (К.Ахметбеков, Жеңіс.).

Дала-даласын шығарды. *Парша-парша қылды; сау қалдырмады.* Қойлардың құйрықтарын қасқыр тартып, *даладаласын шығарғаны* (С.Жүнісов, Жапанда.).

ДАЛА-ДАЛАМЕН ү с т. *Жолмен, сұрлеумен емес, даламен.* Ойдағы үлкен егіндікке иек артпа жерден бармақ болып Сәтжан *даладаламен* жортты (С.Бегалин, Таңд. әңгім.).

ДАЛАЙ= е т. *Үлкейту, кеңіту.* Қарабай қонған жерін қарайтады, Қыз Баян қауқарасын *далайтады*. Бір кемпір өрмек қаққан жан айтады, бір тазша қозы жайған бала айтады (Қозы Көрпеш.). Ұзын сирақ, пісте мұрын, сары қарт тізесін *далайтып*, тізгінін тартқан аттың басынан аса шоқша сақалы селтендеп, қалқайып тұра қалды (Д.Жанботаев, Шыңда.).

ДАЛАЙБАНА з а т. ж е р г. э т н. *Қыз ұзатқанда жеңгелері алатын кәде.* Еркежанның *далайбанасы* өзімдікі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ДАЛАҚ-ДАЛАҚ е л і к. *Желбіреген жеңіл заттың, желп-желп етіп көріңізін бейнелейтін сөз.* Ең алдымен ескі шекпенінің екі етегі екі шалғайға кетіп, *далақ-далақ* шауып келе жатқан жылқышы Кенже екен (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Екі етек екі жақта, *далақ-далақ* етіп, құланы қос өкпеге тепкілеп аямай төпеп келеді (Т.Жақыпбайұлы, Асан.).

ДАЛАҚПАЙ з а т. қ а р а п. *Көп нәрсеге мән бермей алаңғасарланып шауып жүре беретін адам.* Мүлқамен *далақпай* болып қырға шапты, ойға шапты, ақыры барып шалдардан ақыл сұрады (Д.Досжанов, Зауал.).

ДАЛАҚПАЙЛА= е т. *Алды-артына қарамай шаба беру.* Ол мені науқастанып қалды деген соң, ерте-кешіне қарамай *далақпайла* шаба берген ғой (Т.Дәуренбеков, Кездескен осы.).

ДАЛАҚТА= е т. **1.** *Киімнің етек-жеңінің жалп-жалп етіп, алқа-салқасы шығуы.* Қашқандардың ең соңында артына жалт-жалт қарап, етек-жеңі *далақтап*, Қарауыл қожа шауып барады (Б.Аманшин, Жар мұны). Жалт қараған Қанат *далақтай* шауып келе жатқан Ұмындықты көрді (С.Шаймерденов, Сел.). **2.** *жағымды. Алды-артына қарамай, алаңғасарланып, арсалаңдап жаны қалмай жүгіру.* Құнанымен соңымыздан *далақтап* шапқан бала маған Мүсәпірден бұрын жетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Біз үшін ел ішінде таң атпайды, Күн ұзақ анам байғұс *далақтайды*. Бір күні басыңды анау жұтамын деп, туысым аш бөрідей жалақтайды (Р.Ниязбеков, Темірқазық.). *Далақтай* шауып жеткен бойы атының үстінен еңкейіп барып, Қаракердің екі көзін тілімен жалап алды. Тер тұнып кіреукеленіп тұрған қос жанары шайдай ашылған қаракер дәл құлын күніндегідей кісінеп жіберді («Қаз. әдеб.»). **3.** *ауыс. жағымсыз. мысқыл. Құр бос елбелектеу, жалтақтау.* Үйіне осындай аламыш әкімдер түскен Бірекең *далақтап* қонақтарға сыйқұрмет көрсетіп бакты (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Іздегенің мақтан ғой, *далақтап* күнде шапқан ғой. Не күн туды басыңа, тегінде, жын қаққан ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Білімсіз талант тас екен, Өмірің үшін қас екен. *Далақтап* шапқан бай ұлы Тоқтаас, көзі жас екен (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **4.** *ауыс. Жоқтан өзгеге алданып, босқа арамтер болу.* Не таптық мұныменен деген жан жоқ, Түні бойы күпілдер құсын мактап. Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ, Қайран ел осыменен жүр *далақтап* (Абай, Шығ. жин.). Байлар жүр мансап іздеп күр *далақтап*, Көрінбей мыңы көзге жүр жалақтап. Би мен болыс көрінсе, қошемет қып, Қойын сойып, ет тартар қос табақтап (XX ғ. қаз. ақын.). Патша баласы Петербургтен әлі шыққан жоқ, бірақ қазақ даласы «келіп қалдылап» тымағын қолына алып *далақтаған* атарман-шабармандарға толып кетті (З.Ақышев, Жаяу Мұса.). Кімге ұсынар сыйым бұл. Иә, кешегі күннен бастап, біржола Дос іздеуден тыйылдым. Қаншама жыл айналама алақтап, Бос шапқаным, жетер, бәлкім, *далақтап* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Далақтай берді. *Босқа, бекерге шапты, босқа әуреленді.* Түні бойы тынбай жортқан қу көрі қарсаң болмаса неғылсын? Ау, мырзалар, беталды *далақтай бермейік*, – деп

Қоңырбай атының басын тежеді (Ө.Көшімов, Екі бүркіт).

ДАЛАҚТАЙ с ы н. *Кең, ұлкен.* Кездік шәйі көйлектің *д а л а қ т а й* жеңін ауыр басады. Аңғарып қарайтын адам болса, жең ішінде бір нәрсе жатқанын ап-анық білердей (З.Шүкіров, Ізгілік.). Бөлме тым аласа, бірақ ені мен ұзыны бірдей төрт бұрышты, *д а л а қ т а й* кең екен («Лен. жас»).

ДАЛАҚТАС = е т. *Дымдары қалмай бірге шауып жүру.* *Д а л а қ т а с ы н* келгендері болмаса абыройсыз қайтатындарын енді ғана білгендей Жұман тобы да өзінен-өзі ыдырай бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Шоқ қайыңнан шыға бере ол ауыл адамдарын көрді. Бәрі де *д а л а қ т а с ы н* бұған қарсы жүгіріп келе жатыр (Алтын тау).

ДАЛАҚТАТ = е т. *Жаны қалмай, алды-артына қарамай шабу.* Дала бөрісін *д а л а қ т а т ы н* талай-талай құтылған бөкен шығар (Т.Беркімбаев, Ана мейірі.). Нұртаза үлкен бір алыс-жұлыстан шыққандай еңтігіп, қаршығаның қанатын *д а л а қ т а т а* көтеріп, аспанға қарап, алақ-жұлақ етеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Құсбек кейбіреулер сияқты атқа қамшы басып, екі аяғын *д а л а қ т а т ы н* қос өкпеге тепкілеп, жанын қинамайды (З.Ақышев, Бұршақ.).

ДАЛАЛЫ с ы н. **1.** *Жазық, кең алқапты, даласы бар.* Шаруашылықтың егістігі негізінен *д а л а л ы* тау баурайындағы аймақтарға орналасқан (С.Ғабдуллин, Өрлеу.).

Далалы жер. а) *Жазық, таусыз алаңқай, тегіс жер.* Шардара, Қызылқұм, Келес, Сарыағаш аудандарының бірқатар колхоздары мен совхоздары *д а л а л ы ж е р д е* егілген тәлімі арпаны орып, астық қабылдау орындарына алғашқы қызыл керуендер жөнелтті («Соң. Қаз.»). Таяу уақытта *д а л а л ы ж е р л е р д е* дуадақтың еңгезердей тоқтыбалақ дейтін бір түрі көп болған (Б.Мұқанов, Қазақст. өсімдік.). ә) г е о г р. **Далалық жер.** Бұл кеміргіш негізінде *д а л а л ы ж е р д е* жүретіндіктен «дала суыры» деп аталып кеткен (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Түн ортасында поезд *д а л а л ы ж е р г е* кеп тоқтады да, ұзақ тұрды (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы.).

Кең далалы. п о э т. *Жазық, байтақ жері бар, жазық өңірлі.* Сәлем айт аман жетсең туған елге, Кір жуып, кіндік қаның жуған жерге. Қалалы Қазақстан к е ң д а л а л ы Шалқыған көгорайлы күміс көлге (Пернедегі терме.).

Орманды далалы алқап. г е о г р. *Қоңыржай ауа райы белдеуінде орналасқан орман мен шөптесін өсімдік басқан жер бөліктері алмасып отыратын аймақ.* Кенді Алтайдың о р м а н д ы д а л а л ы а л қ а б ы н д а қалыптасқан, қаңқасы бұтақтармен шабақталған шарбақтан құрасты-

рылатын да, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты мекенжайдың біршама көне нұсқасы (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

Шөл далалы жер. г е о г р. *Жауын-шашын мөлшері аз түсетін, ауа райы континентті ормансыз, таусыз, бетін шөп басқан аймақ.* Тынар – өте сирек кездесетін, мөлдір қара көзді көк құс. Ш ө л д а л а л ы ж е р д е үйрек-қаздарға түспей, көбіне қоянмен қоректенетін көрінеді (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

ДАЛАЛЫҚ¹ с ы н. **1.** *Далаға тән, далада орналасқан.* Көшпелі ауылда Ұлытау жақтағы «Бүркітші» аталатын *д а л а л ы қ* шоқының етегінде... 1909 жылы туыппын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Далиып жатқан *д а л а л ы қ* ауданның кең жазықтары, арасы алшақ аласа қырқалары Қасболаттың көз алдында (Т.Ахтанов, Боран.). **2.** *Даланың ауа райына, табиғатына сәйкес бейімделген.* *Д а л а л ы қ* қыстаулардың ең көп тараған шатыры бола бермейтін, итарқасы қора-қопсымен бірге жабылатын, көбіне қамкесектен тұрғызылып, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен қапталатын «ауыз үй», «оттық үй», «жатақ үй», «қонақ үй» тіркеспесінен тұратын мекенжайдың үлгісі (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Ауған тазысының тұқымы екі түрлі: *д а л а л ы қ* тықыр жүнді және таулық – үлпілдек жүнді болады екен («Жас Алаш»). Қазақы жылқы *д а л а л ы қ* жағдайға әбден бейімделген (К.Дүйсенов, Жылқы тұқым.). Оның ішінде тал да, терек те, қайың да, қарағай да, *д а л а л ы қ* үйенкі де, тікендердің әр түрі де бар (Көктем лебі.). **3.** *Қала өркенінен алыс, еркін, ауылдық, табиғатқа етене жақын.* *Д а л а л ы қ* тілегімше еркін жасап, Мен дағы құтылмайтын көрге барам. Мұнан артық өмірде ірі мақсат Тапқан жоқ қапаңнан да ешбір адам. Мені өз еркімде қой, қалыңда қой, Айтатын бар тілегім, қала, саған (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Далалық армия. ә с к. *Әскер тобы, бір бөлімнің құрамында немесе өздігінен бір операциялық бағытта ұрыс қимылдарын жүргізуге арналған топ.* *Д а л а л ы қ а р м и я* 2-4 армиялық корпус, 1-2 дивизиондық ракеталық және артиллериялық бөлімдердің бөлімшелерінен, сондай-ақ арнайы әскерлер, қызмет және тыл бөлімдерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Д а л а л ы қ а р м и я* соғыс кезеңінде құрылады. Кейбір мемлекеттерде бейбіт уақытта да болады (мысалы, Италия, Түркия) (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Далалық аэродром. ә с к. *Авиациялық бөлімдердің көбінесе майдандық, армиялық, теңізде авиацияның уақытша орналасуы үшін қолданылатын қосалқы аэродром және*

маневр жасау аэродромы. Д а л а л ы қ а э р о д р о м алдыңғы деп аталады және ол секіру аэродромы (алаңы) ретінде пайдаланылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Д а л а л ы қ а э р о д р о м н ы ң* топырақты, рульдік жолдары және бөлшектемелі-жинамалы жабыннан жасалған ұшу аппараттарының тұрақ орындары, техника, материалдық құралдарды сақтау және жеке құрамды орналастыру үшін уақытша жасалған құрылыстары, жылжымалы радиожарық беретін техникалық жабдықтары болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Далалық жер. *г е о г р. Таусыз, ормансыз, шөп басқан жазық аймақ.* Жайық пен Іле өзендерінің аңғарларын: Алакөл, Зайсан, Марқакөл мекендейтін субүркітті, Найрызым қорығындағы тарғақ, *д а л а л ы қ ж е р д е г і* бөдене мен дуадақ, өзен-көлдердегі ақбас үйрек, қалбағай, бұйра бірқазан азайып кетті дейтін дерек бар («Парасат»). *Д а л а л ы қ ж е р г е* қарағанда тауда жалпы бұршақ өсімдіктері едәуір кешігіп гүлдейді (К.Боранғазиев, Жемшөп).

Далалық жерүсті артиллериясы. *ә с к.* *Ұрыс даласындағы бөлімдер мен бөлімшелердің ұрыс қимылдарын тікелей қолдануға арналған артиллерия. Д а л а л ы қ ж е р ү с т і а р т и л л е р и я с ы* құрамына артиллерияның әр түрі кіруі мүмкін: зеңбіректер, келте зеңбіректер, минаатарлар, реактивтік қондырғылар мен кері теппейтін зеңбіректер (Қаз. тілі термин. Әскери.). Ұйымдық сипаты жағынан *д а л а л ы қ ж е р ү с т і а р т и л л е р и я с ы* жалпы әскерлік бөлімшелердің құрамына кіретін әскерлік және ұрыс барысында жалпыәскерлік құрамалар мен бөлімдерді күшейтуге арналған Жоғарғы Бас қолбасшының резервтегі артиллериясына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Далалық қорғаныс құрылыстары. *ә с к.* *Әскери міндеттерді орындауға қолайлы жағдай туғызу үшін, сондай-ақ жеке құрам мен ұрыс техникасын қарсыластардың жойғыш құралдарынан қорғау үшін дайындық кезінде және ұрыс әрекеті кезінде тұрғызылатын бекіністер. Д а л а л ы қ қ о р ғ а н ы с қ ұ р ы л ы с т а р ы н а* окоптар, орлар, байланыс жолдары, блиндаждар, тасалар, паналар және басқа да құрылыстар жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қолданылатын материалына қарай *д а л а л ы қ қ о р ғ а н ы с қ ұ р ы л ы с т а р ы*: топырақты, ағаш-топырақты, тасты, темір-бетонды, металды және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Далалық ел-жұрт. *Кең жазық өңірді мекендеген халық (түркі халықтары туралы).* Осы тұстағы қазақ пен ноғайдың айырылысуы, Шайбани хан бастаған өзбек пен қазақтың

айырылысуы *д а л а л ы қ е л - ж ү р т т ы ң* едәуір ұсақтануына, әлсіреуіне әкеліп соқты (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір күмбездер).

Далалық өркениет. *Көшпенділер өркениеті.* Тәңірім төр қып қалаған, Құлшынған сендей қаладан Өріс тапты білім, ғылым, жаңалық. Отыз екі қала бар, Бәрінде басшы даналар, Сол емес *п е ө р к е н и е т д а л а л ы қ* (К.Салықов, Жезкиік).

Далалық пошта. *Дала поштасы.* *Әскери бөлімнің шартты мекенжайы.* Дайын бланкке сиямен жазылған әскери бөлімнің адресі – Тасболаттың былтырғы *д а л а л ы қ п о ш т а с ы* (Ж.Тілеков, От кешу). Жазап емес жүруі Себепке себеп жамалып. Әлде ұмытқан шығарсың Нөмірін *п о ш т а д а л а л ы қ* (С.Сейітов, Жаңғырық).

Далалық сот. *ә с к.* *Соғыс кезінде әскери тәртіпті бұзып, қылмыс жасаған адамдарды соттайтын орган.* Тұтқындардан жауап алып, олардың бұл ауданда істеген жан түршігерлік айуандық қылмыстарын мойындарына қойып, құраманың *д а л а л ы қ с о т ы* комендант пен төрт офицерді ату жазасына бұйырғанын Роберт Клейн түсіндірді (К.Қайсенов, Жау тылы.).

ДАЛАЛЫҚ² *з а т с ө й л. Жазықтық, кең жазық, тегіс алаң, жазық жер.* Ол негізінде күш-қайратына масаттана жүретін жігіт. Жақында *д а л а л ы қ т ы ң* сұр жыланын қамшымен шірене тартқанда қақ бөліп түскенін көзіміз көрген (К.Токмырзин, Оқшау отау.). Бұрын бұл арада да торғай қонар терегі мен талы жоқ иесіз *д а л а л ы қ* болушы еді (С.Хайдаров, Теңіз.). Құдайменде болысының ауылы көктемде бес-алты қап бидайды жусан арасына құр шаша салған екен... қазір сол *д а л а л ы қ қ а* көк егін қақалып шығыпты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Далалық қырықбуын *ә с.* *Дала қырықбуыны.* *Д а л а л ы қ қ ы р ы қ б у ы н* – қара түсті, ұзын, 1,5 метрге дейін тереңдеп өсетін тамырсабағы бар, көпжылдық шөптекес өсімдік (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.). *Д а л а л ы қ қ ы р ы қ б у ы н н а н* жасалған дәрілердің қан тоқтататын, несеп айдайтын, қабынуға қарсы әсер ететін, микробтарды жоятын қасиеттері бар (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.).

Далалық таным. *ф и л о с.* *Ешқашан өзгермейтін мың жылдар бойы қабылданған құндылықтарды сол күйінше ұстана беретін көшпенділер дүниетанымына негізделген альтернативті білік.* Егер ирантілдес халықтарды алсақ, олар зороастризм, манихейство, ислам арқылы өзінің рухани ділін өзгерткен. Ал көшпенділердің *д а л а л ы қ т а н ы м ы н д а*

осы діндердің элементтері бар да, ықпалы мардымсыз. Себебі көшпенділердің тіршілігі тек ритуалға, миф-аңыздарға негізделген. Ондағы ең басты қағида – «біз және өзгелер», қан тазалығына негізделген рулық қарым-қатынас (Мәдени-филос. энци. сөздік)

Далалық тоғандар. а у ы л ш а р. *Сайларда, ойыстарда жануарларды суару үшін, су құстары мен балық өсіру мақсатында, кейде егін суару үшін де жасалатын тоғандар.* Жергілікті халық үшін *далалық тоғандардың санитариялық-тазалық және эстетикалық маңызы зор* (Қаз. тілі термин. Су.). *Далалық тоғандар* негізінен жерүсті суларымен толтырылады, сондықтан да шөгінділерге тез толады (Қаз. тілі термин. Су.). *Далалық тоғандарды* алаптан түсетін тасындылардан қорғау үшін олардың айнала ені 20-80 м келетін орман белдеуі отырғызылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Далалық шиесі. ө с. *Дала шиесі (раушангүлділер тұқымдас шиесі туысына жататын көпжылдық бұта).* *Далалық шиесі* Қазақстанның далалы, орманды-далалы аймақтары мен жалпақ жапырақты ағаш ормандарында, әсіресе Тобыл, Есіл, Ертіс өзендерінің арнасы мен жағасында өседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Далалық шиенің* биіктігі – 0,2-1, кейде 2 м, өте жиі өскен бұтақтары бөрікбасына тығыз орналасады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Далалық шиенің* жапырағы ұзынша келген, үстіңгі беті күрең жасыл, жылтыр, астыңғы жағы ақшыл (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДАЛАН¹ з а т. ж е р г. *Үйдің кіреберісі, ауыз үйі.* Екеуі аяқтарын тазалап, алдымен *далан* үйге кірді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Әуелі кіргеніміз абақтының алдыңғы *далан* үйі (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Оспанның соңғы жылдар салғызған жақсы қыстауының көп бөлмелеріне, *даландарына* тарап, үйір-үйір кеңеседі (М.Әуезов, Абай жолы).

ДАЛАН² з а т. ж е р г. *Бөз, жібі жуандау ақ мата.* *Даланның* метрін бір сомнан алдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ДАЛАҢ з а т. **1.** *Иесіз жер, иен дала,* Мінекей келіп қалдық атар таңға Жарқырап күн де шығар тірі жанға. Табытқа салып алып әлде мені Апарар сырын білмес бір *далаңға* (Абай, Тол. жин.). **2.** *Таусыз, дөңессіз жазық алаң.* Батальондарды орманға арқа тірей бекіндіріп, кейініректегі *далаңдар* мен дөңестерге артиллерия позицияларын жасатпақ болған (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Кейде ағаш қалыңдап, кейде сирейді. Шағын-шағын *далаңда*, терең ой-шұқырлар кездеседі (М.Гумеров, Хазірет.).

ДАЛАҢБАЙ з а т. э к с п р. *Бос жүріспен уақыт өткізетін адам.* «Алды-артына қарамай шапқылап, егін тақтасына барғанша машина бөлшектерін шашатын *далаңбайдың* біреуі «ау» – деп өзінен-өзі сөйлеп, әлгі темір-терсекті машинасына салды (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). Отызға келдік, іс қайда, тындырым қайда? Бәрі бос *далаңбай*. Пендеге пайдаң жоқ, тіпті тым құрыса анау әжеңе (Жүздесу.).

ДАЛАҢДА= е т. э к с п р. **1.** *Далаң-далаң етіп, шапқылау, тынымсыз жүре беру.* Күздігүні тағы да даярлайды, Ақ-жем беріп құсбегі алаңдайды. Қар түскенше бүркітін әбден баптап, Атқа мініп саят қып *далаңдайды* (М.Әшірбеков, Белестер). Шаншылып түйе басты тіл жалаңдап, Жарқылдап ақ бауыры, көзі алаңдап. Терекпен көк тіреген бойы бірдей Балапан шыр-шыр етіп тұр *далаңдап* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қойшыға болмай қайырған, Құйрықтары саландап. Қой бишара жайылған Дүркірей үркіп *далаңдап* (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Етегі далақтап шабу.* Сорақы кемпір кетегі, *далаңдайды* етегі, Айлық жерге алты күн Жылдық жерге жеті күн Жылдамдатып барады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Борандатқан желге қарсы етегі *далаңдап*, шалбарының жырттығынан жел саулап, Пошкентай желе шоқытып келеді (Е.Бекенов, Дала.). **3.** а у ы с. *Алды-артын ойламай, мәз болу, алаңдасарлану, арсалаңдау.* Қан сорған қара құстай бай мен болыс, Есітіп бұл хабарды бебеу қаққан. Кедей сорлы қуанып шүйіншілеп, Көкшөлақпен *далаңдап* тұра шапқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Не кейін, не ішейінді ойламай *далаңдап* келген байғұс енді тақыр мұзға отырғандай болды да қалды (С.Мұқанов, Шығ.). Ыңғайсыз болды-ау деген Асанәлі жоқ. Қарқ-қарқ күліп, *далаңдап* өз-өзімен мәз (Ш.Құмарова, Қос шынар.). Алтыншаш Тұрашты мұншама ұялады деп ойламаған. *Далаңдап* сөйлеп, ауладан шыға келгеніне енді өзі ыңғайсызданып кетті (М.Айымбетов, Көгілдір.).

ДАЛАҢДАТ= е т. *Етек-жеңін желпілдетіп, далақтап шабу.* Осылай толғанды да Аманкелді Көзімен тұрды шолып жалаң белді. Артынан Аяп бала ерді жетіп, Аптығып, *далаңдатты* балақ-жеңді (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ДАЛАҢДАУ *Далаңда етістігінің қимыл атауы.* Орынсыз *далаңдаудың* керегі не? (Ауызекі).

ДАЛАҢ-ДҰЛАҢ с ы н. э к с п р. **1.** к е л е м е ж. *Алды-артын ойламайтын, бейқам.* Көк-тен келген, Құдай берген мал демей *далаңдұлаң* сатып, сойып бос жемей, колхоздасып бағып-қағып өсірем (Д.Әбілев, Танд. өлең.).

Шымырбайдың ісінің бәрі осылай *далаң-дүлаң*, ойланбай істеледі (Б.Тілегенов, Көктем.).
2. Арсалаң-арсалаң, алаңсыз. Өзімдей Қараөткелдің балалары, ауылда *далаң-дүлаң* жүрді бәрі. «Аксүйек» ойнап, дырду күресетін, тұратын тамашалап жас пен көрі (Ғ.Малдыбаев, Желдірме.).

ДАЛАҢҚАЙ с ы н. **1.** *Ашық, тегіс, кең.* Үлкен жолдан оң жаққа қиыстап шығып, әлгі қыбырлаған жан иесіне қарай беттедік. *Далаңқай* жазық жермен еркін жүріп келе жатырмыз (С.Омаров, Жүйрік.). Тек Қарауылтөбенің құзарынан қарағанда зәулім орманның *далаңқай* қуысындағы тапал өскен бір топ шырша тәрізденіп, бұрынғы мектебіміз ғана көзге қораш көрінеді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Осы өңірдегі *далаңқай* ашық жерлердің жалаңаш таулы жерді алмай, мұнда келуі де қызық (С.Бақберген, Белгісіз солдат.). // *Ашық алаң, тегіс, кең алқап.* Ауыл үсті тынышта, өріректе, шақырымға жуық *далаңқай* *дашуылдасып* мая салып жүрген шөпшілер үні, даурыққан күлкілері естіліп тұр (С.Смайылов, Алау.). // *Өзеннің, сайдың алқабы, орман ішіндегі ашық алаң.* Иірім-иірім орманның ара-арасы *далаңқай* ашық (С.Сейфуллин, Әңгім.). Орман аралықтарындағы *далаңқай* *ларға* өскен шабындықтан кісі көрінбейді (Қ.Исабаев, Өткелде.). Адырдың арасынан созылған өзен ойпаң төмен созылып *далаңқай* болып кеткен. Мен тұрған «Қаратоқа» ауылының түбінен сарқырап өзен ағып жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ДАЛАҢҚЫ с ы н. **1.** *Жазық, кең, тегіс, дала.* Бұл маңда өзен, көл, қалың ағаш көп болғанымен жазық *далаңқы* жерлер жетіспейді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Аязды күндерде *далаңқы* жерлерде «үрлесін» атты борансымақ боп, қар бетіндегі қырау алақаншықтана сырғи жүгіріп жатуға тиісті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Орыс шекарасын паналай отыратын Нұралы деген момын елдің барлық жерін тартып алып, *далаңқы* жайлауға қарай айдап тастағаны бар-ды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан.).
2. Далиган, ұшы-қиырсыз. Мен бірдеме білсем, Кенесары алты дуанға хан болмақ түгіл, өз еліне сыйыса алмай, *далаңқы* Сарыарқаға қарай қашқалы отыр, – деп тоқтады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан.). // *Алаң, жазық жер.* Қаланың орталық *далаңқысы* *нда* мыңнан артық әскер жиналып, айнала тұра қалған екен (С.Шәріпов, Бекболат.). Көше бойылық толған халық, қаланың шетіндегі *далаңқыға* қарай ағыла бастады (Е.Бекенов, Дала.).

Далаңқы ел. Ұшы-қиырсыз кең өңір, жазық алқапты мекендеген дала жұрты. Ие, Кенесары тобырының беті қисайған жағынан

бұрылар емес! Бұл *далаңқы елдердің* би-болыс, ақсақалдарының беті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан.).

ДАЛАҢҚЫ² з а т. ж е р г. *Ағаш кесу үшін әркімнің еншісіне бөлініп беретін жер. Далаңқыны* орман ішінен береді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі.).

ДАЛАҢҚЫЛАУ с ы н. *Жазықтау, ашықтау.* Шаһардан недәуір жерде, тау сағасында, қалың ағаштардың *далаңқылау* жерінде, түртіп қалса құлап кеткелі тұрған жалғыз үй көрінеді (С.Шарипов, Шығ.). Содан әрі қара жер, *далаңқылау* беті ашық. Неге екпеген мақташы, неге кеткен шөп басып? (Ә.Әбдіқадыров, Таңд. өлең.).

ДАЛАП¹ с ы н. *Ашық қызыл түс.* Лаулаған оттың қызыл *далап* сәулесі шалған мұңлы жүздер. Махамбеттің көзінде мөлтілдеген жас (Б.Аманшин, Жар мұңы). Шиелерді нұрмен жалап, Бояу бердің қызыл *далап* (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.). Алысырақтағы теңселген бұйдаық ығысып, төңкеріліп, кілемін бір бүктеп, бір жайғандай құбыла түскен. Өңі далап, өзгеше *далап* (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ДАЛАП¹ з а т. <ор. помада> *Әдемілік немесе теріні жұмсарту үшін ерінге жағатын қызыл бояу.* Тек қала әйелдерінің әдеті бойынша ақшыл бетіне, қиыла біткен қас-қабағына, жас баланың ернідей үлбіреген ерніне әзір опа, *далап*, сүрме дегендердің бір де бірі тимеген (І.Есенберлин, Қатерлі.). Опалаған бет, *далап* жаққан қызыл ерін, қыналап тастаған қызыл тырнақты саусақтары толған алуан алтын сақина мен ауыр балдақтар (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Айжанның қызыл *далап* жаққан жұқа ерні күлімдеп, жүзінен қуаныш белгісі білінді (З.Шашкин, Сенім.).

ДАЛАПТА = е т. *Далап жағу, қызарту.* Ал керек болса, асатпай жатып құлдық деген! – деді хатшы қыз төрт қырлы айнаға қарап шынашағымен ернін жосадай етіп *далаптап* жатып (М.Рашев, Бетің қисық.). Ортада ақ сұр жүзді, қоңырқай шашын бұйралаған, кішкене қой көзінде нәзік көзілдірігі бар, еріндерін *далаптаған* қырықты алқымдап қалған әйел (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

ДАЛАПТАН = е т. **1.** *Қып-қызыл болу, қызара түсу.* Айтанның түсі өзгеріле қалды. Оның қызыл бояуы мол жүзі «ноғайлармен тәуірсіз ғой» деген сөзге бұрынғыдан да гөрі *далаптана* түсті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **2.** *Ерніне далап жағыну.*

ДАЛАПТАЙ с ы н. э к с п р. **1.** *Қып-қызыл.* Оймақтай бүрілген *далаптай* ерніне қарасаң аузын жаңа ғана жара бастаған дала гүлін көргендей боласың (Ә.Сәрсенбаев,

Толқында.). *Д а л а п т а й* гүлді далаңды Тілісіз өрттей жалап, Жылатқан бала, анаңды, Шырылдатып найзалап (Т.Жароков, Шығ.). *Д а л а п т а й* екі бетін ыстық жалап, үстіне үлкен мұрын тер домалап, етектей орамалын тілесе де, қозғалмай Құрман ақын тұр сығалап (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан.). 2. *Далап сияқты қызыл түсті.* Дөңгелек ақ бетінің ұшында *д а л а п т а й* қызыл қан ойнап, Арман ағайға күле қарайды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бешпетің жеңі – балақтай, балағың шолақ өмірдей, Бір бетің – қызыл *д а л а п т а й*, Бір бетің – кара көмірдей (Қ.Мырзалиев, Домбыра.).

ДАЛАПТАНУ *Далаптан етістігінің қимыл атауы.*

ДАЛАПТАУ *Далапта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ернін *д а л а п т а у*.

ДАЛАТАУЫҚ з а т. з о о л. *Далалық жерді мекендейтін тауық тұқымдастарына жататын, еті адал жабайы құс.* Бұл қырандардың алатын олжалары көбінесе су құстары мен құрғақта жүретін құр, аққұр, безгелдек, бөдене, бұлдырық, *д а л а т а у ы қ*, дуадақ, ешкіемер, жорға дуадақ, жулан, көкқұтан, кекілік, қарабауыр, қызғыш, қырғауыл, самалдық (сақалды тырна), тарғақ, таукүдірет, тырна, шіл, ұлар т.б. сияқты түзу тұмсық адал құстар (С.Қасианов, Алтай.).

ДАЛАШЫҚ з а т. *Шағын көлемді жазықтық.* Тау жақтан кейде тоғайы мен жап-жасыл *д а л а ш ы ғ ы* бар әдемі жанды өлкелер көрініп қалады (М.Әуезов, Индия очерк.). Ол кісінің отарын *д а л а ш ы қ* жазығына көшіріп, мына жаңа қойды Сайдахмет шопанға беріп Қурайлыға қыстатамыз, – деді (С.Бегалин, Уақыт.).

ДАЛАШЫЛ с ы н. *Далақұмар.* Шанаға ере берсін құйын қуып, *Д а л а ш ы л* жанымызды сүйіндіріп: О, досым, мына ауылға аялдайық, Аттарды арындаған шұғыл бұрып (Т.Молдағалиев, Кең жайлау).

ДАЛБА¹ з а т. ж е р г. *Қирке, үйшік, уақытша жасалған баспана.* Күн ыстық болған соң, *д а л б а* жасап алдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАЛБА²: *далба ауыз.* с ө й л. э к с п р. а) *Үлкен ауыз.* Сол қара түндегі қанды жаспен жазылғандай ана тілегін, әке назарын ауырлады. Төсек жаңғыртқыш, *д а л б а а у ы з* Омардың қармағына ілінді (С.Бегалин, Уақыт.). ә) *а у ы с. с ү й с і н у.* *Әнді жақсы салатын, даусы зор адам деген мағынада.* Әміреге мен әбден үйір боп алдым, аузына қараймын да отырамын. Өйткені әкем кейде оған қалжыңдап: «Ой, *д а л б а а у ы з*» дейді (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). Осы мәжілістегі беделінің бедері артып, еркін сөйлеп отырған

Жақып: – Әнсіз мән бола ма, Қашекемнің *д а л б а а у ы з ы* шырқап жібер, – деп, қасында отырған аласа бойлы сары сұр жігітке өмір ете сөйледі (С.Бегалин, Сахара.).

ДАЛБАҒАЙ з а т. к ө н е. *Жауын-шашыннан сақтану үшін киілетін жадағай баскиім.* Белбеуімдегі жарғақ *д а л б а ғ а й ы м*, шашақты сары қында мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бастарына кигендері кеуделеріне дейін жабатын түйе жүн *д а л б а ғ а й*, етек жағы айбалтаның жүзіндей қайқиып келген, әшекейлене кестеленген оқшима қалпақ (І.Есенберлин, Қаһар.). Аяғына байпақты етік, үстіне қабат-қабат ішік, күпі, басындағы түлкі тымағының сыртынан *д а л б а ғ а й* киген Нарымбай би бел темірін жылдам істеп берсін деп Бекболаттың қасынан шықпайды (С.Шәріпов, Бекболат.).

ДАЛБА-ДҰЛБА с ы н. *Пәре-пәре, өрім-өрім.* Әйел-еркегі, жасы-көрісі аралас, түстері талай түрлі бұл адамдардың үсті-бастары *д а л б а-д ұ л б а*, бәрі де тірі аруақтай арық (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Самаурынның есік жағына кірлі майлық орамалды жайып жіберіп, үсті-басы *д а л б а-д ұ л б а* бір жігіт отыра кетті (Б.Майлин, Таңд.). Бір уақытта иығында арқалаған екі аюдың терісі бар, үсті-басы *д а л б а-д ұ л б а* қызыл ала қан Арғынша келді (Б.Тұрсынбаев, Ең қымбат.).

ДАЛБА-ЖҰЛБА с ы н. с ө й л. *Далба-дұлба, алба-жұлба.* Аяғында қолдан басқан ескі байпақ, тақыр шалбар, үстінде жыртық жерлерін ескі шүберекпен жамаған *д а л б а-ж ұ л б а* жарғақ көйлек еді (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан.).

ДАЛБАЙ¹ з а т. с ө й л. *Далбағай.* Терезе жақ қабырғаға сояудай-сояудай бірнеше ағаш шеге қағылған. Онда әкемнің тымағы, *д а л б а й ы*, қамшысы, әжемнің түбіт шырқаты, қара ұршығы, тағы сондайлар ілулі тұрады (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Д а л б а й ы* шошаңдаған қойшы сұр есегін тыпындатып, шашылғанын қайырып, отардың біресе о жағына, біресе бұ жағына шығады (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Түктібай *д а л б а й ы* н жөндеп киіп жатып: – Иттің баласы-ай, кеудеме теуіп кетті-ау, – деп ызалана ернін жыбырлатып еді, көз алды кіреуке тартып, бұлдырап тұрды (А.Мекебаев, Құпия қойма.).

ДАЛБАЙ² з а т. ж е р г. *Құн өтпеу, маса шақпау үшін киетін тымақ тәрізді жеңіл бас киім.* Ақ таяғын кеудесіне тіреп, қара *д а л б а й д ы* баса киіп, Әлекең тұр (Б.Майлин, Шығ.).

ДАЛБАЙ³ с а я т. *Қыран құсты баулып, қолға ұйретудің бір тәсілі ретінде пайдаланылатын тұлып, бітеу сойылған аң терісі*. Егер құс томағасын сыпырғанда *д а л б а й* тұлыпқа талпынып лап қойса, *д а л б а й*-*д а г ы* қант бүркілген тәтті еттен бір-екі рет қақшытқан жөн (А.Сейдімбеков, Ақиық). *Д а л б а й* деген бір аң терісін тұлып қылып, ішінен керіп байлап, осы терінің үстінен жем алғызуды айтады (Ш.Айманов, Қыран.). Іліп түсуге қалыптастыру үшін сүйретіп келе жатқан *д а л б а й ғ а* құс аяғы тиісімен тастай салу керек (Ш.Айманов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Бос дәлел, орынсыз сылтау*. Құнанбайға да бұл сөз тіпті тосын болатын. Оны дау үстінде дәлел, *д а л б а й* қылатын кісі болар демеп еді (М.Әуезов, Абай жолы). Біз оны түсінбей, ол бізді түсінбей іс орнына долбай, сөз орнына *д а л б а й* болды да кетті (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Сеніп сен сөз сөйлейсің тандайыңа, Болмаса дауға қылған *д а л б а й ы ң* ба? (Айтыс).

Далбайға түсірді. с а я т. *Қыран құсты аң аулауға баулу үшін бітеу сойылған аң терісінің ішін толтырып, тірі аңға ұқсатып құстың алдына тастап, ұстауға ұйретеді, жаттықтырды*. Құсбегілер талпынды құсты алғаш *д а л б а й ғ а т ү с і р і п* байқайды. Далбай жасау үшін құлақ, пұшпақтары бүтін түлкі терісіне мақта, шүберек, газет сияқты жұмсақ нәрселерді тығыздап толтырып, теріні тірі түлкі іспеттес ету керек (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

Далбай тастады. с а я т. *Аңның тұлығын тастап, аңды алдап, аулады*. Жорықтан түс секілді жіберейін, Бұл сөздің пайымын біл де, түндігін аш... Алдына *д а л б а й т а с т а н* шырғаладым, Шабытқа келе алмасаң, қылғаның қас, – деп жазады Ақан (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДАЛБАҚ с ы н. *Далп-далп еткен, далбаңдаған*. Жасы егде тартса да, баяғы ақ көңіл жеңешем, баяғы елпек, *д а л б а қ* қалпы («Қаз. әдеб.»). Ат болдырайын дейді. Өзі де шаршайды. Сәйгүлік басын салбыратып *д а л б а қ* желіске ауады (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Қаланың хас сұлуы даланың *д а л б а қ* үлегін қайтсін (К.Тоқаев, Түнде.).

ДАЛБАҚАЙ с ы н. *Далбаңдаған, дарақы*. Ноғайбайдың өлімі айғайға дүрлігіп, мақсатсыз ілесе шабатындарға дауырықпа, *д а л б а қ а й* кеудесоктарға өп-сөтте салатын атақ, қол созса, қоржын қампитатын олжа дөметушілерге ойда жоқта оқыс қорқыныш әкелді (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ДАЛБАҚТА= е т. **1.** *Есі кетіп қуанып шабу, жүгіру*. Жолаушылар таяй берген кезде ауыл адамы тегіс қара жолға лап қойды. Шапқан салт атты, баласын көтеріп *д а л б а қ т а й*

жүгірген әйел, топырласа жарысқан бала (І.Есенберлин, Қатерлі.). Бекәшім әке үрейіне іштей қосылды да, ләм деп ауыз ашқан жоқ. Дауыс шыққан жаққа *д а л б а қ т а н* жүгіре берген (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **2.** *Желпілдеу, желп-желп ету*. Қара құс көк аспанды шарлап, бейбіт жүр. Кейде жердегі жемтігін көріп қалғандай *д а л б а қ т а н* төмен ұшады (М.Дүзенов, Ант.). Сөреге сәл-пәл қалғанда жұрт ерекше шу ете түсті. Арттағы екі әйелдің шапаны *д а л б а қ т а ғ а н ы* Шекерді басып озды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза.). **3.** *Қал-балақтап мәз болу*. Бәрі де жігіттің өлгенше мәз боп, *д а л б а қ т а н* қуанып бара жатқанын көріп тұрды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Басын көтерген Есенбай да менің *д а л б а қ т а ғ а н* түріме қарап күліп жіберді (С.Мұратбеков, Жабайы.). **4.** *Алды-артына қарамай арсалаңдау, ебедейсіз қозғалу*. Әлім қойға мініп жүрген жуас торымен соңынан *д а л б а қ т а н* шабамын дегенше, Сәлім екінші бір төбені асып түсіп кетті (Т.Дәуренбеков, Бір түйе.). Үшеуін қатар тізіп қойғанда соңғысы киіміне оратылып, жүгіре алмай *д а л б а қ т а ғ а н* әлдекімге қатты ұқсайды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ДАЛБАҚТАТ= е т. **1.** *Далп-далп еткізу, желпілдету*. Бұларға бағанадан бері ескі мазардың үйіндісінен барлай қарап отырған, көрі қыран қанатын *д а л б а қ т а т ы н*, әрең қағып ұшып кетті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Осы кезде қаршыға әлгілердің біріне шүйіле берген еді, кенет бұлт етіп шапшаң бұрылған үйрекпен ілесе жалп еткен қаршыға жоғарыдан тастаған кесектей, бір қанатын қақпастан екіншісін *д а л б а қ т а т а* төмен құлады («Қаз. әдеб.»). **2.** *Арсалаңдату, ебедейсіз қозғалу*. Мұнысы біреу емес көпке таңба, түңілмеген адам жоқ көрген жанда. Мадақтап ең жұлделі бөйге берді, Маймылды *д а л б а қ т а т ы н* ойнатқанға (Ш.Әбен, Ортақ арал.).

ДАЛБАЛАҚ: **далбалақ қакты.** э к с п р. *Жалпаңдады, дегбірі қалмады*. Биеден алып жүгенді Кигізді оның басына. *Д а л б а л а қ қ а ғ ы н* біз енді Топталып қалдық қасына (Ә.Абайділданов, Алыс.).

ДАЛБАЛАҚТА= е т. **1.** *Далп-далп ету; қайта-қайта желпілдету*. Әлімбек артына жалт қарап, етек-жеңі *д а л б а л а қ т а н*, аяғын алшақ басқан Сүгірәлі қартты көрді (А.Байтанаев, Қайнар.). **2.** *Қайта-қайта арсалаңдау*. Ол далақтамай, *д а л б а л а қ т а м а й*, астындағы атына жабысып қалғандай, тік ағызып барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.). **3.** *Дегбірі қалмай асып-сасу, қалбалақтау*. Енді ғой *д а л б а л а қ т а н* балаша мәшиненің артынан жүгірген қандай ерсі! (Ш.Құмарова, Қос шынар). Қалима *д а л б а л а қ т а н*, үйге

бір кіреді, бір шығады (Р.Токтаров, Ертіс.). Әбіш *далбалалақтан* үйіне қарай кетті. Құрман естігенін жанға айтпасқа іштей бекініп, түп-тура малына жөнелген (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

ДАЛБАЛАН = е т. *Далба-далбасы шығып жыртылу*. Күздің салқын күнінде аяғында етігі жоқ, үстіндегі шапаны *далбаланған*, жыртық киімді боздағы шығып тоңып жүр екен (С.Бегалин, Бала Шоқан.).

ДАЛБАЛАНДА = е т. э к с п р. **1.** *Қайта-қайта далбаң-далбаң ету, желт-желт ету*. Ол торғайдың түскен жері қалың шөп. Көз айырмай қарап келеді Ақбілек. Әлгі торғай қалың шөпке түсті де, қалбалаңдап, *далбалалаңдап*, шөпке таман айналаңдап шыр-шыр етіп, безек қағып, олай-бұлай шоршыды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол басын көтеріп алғанда, машина алдынан қанаттары *далбалалаңдап*, ойбайлай бақыра үрке қашқан екі-үш қазды көрді (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). **2.** *Есі шығып қалбалаңдау, арсалаңдау*. Қос қарагер кеңсе алдына барып тоқтап, қара тон ұзын бойлы толық адам кошевкадан түсіп ішке енгенде, бұл кеңсеге қарай *далбалалаңдап* тұра жүгірді (Ж.Мусин, Ақ атаң.). Бүкіл балалар сапқа тұрып, ауладан шыға келгенде қосылмақпыз да. Бізді көріп қалған Роза және басқалары *далбалалаңдап* қоса жүгіргені бар ғой (С.Хайдаров, Жүрек сыры.).

ДАЛБАН: *далбаң етті. Далп етті, жалп етті*. Тырна ма деп дабылды қағып жібердім. *Далбаң етін* көтерілгенде байқап қалдым, күйрығының түбі ақ бүркіт сияқты болып көрінді (Ш.Айманов, Қыран.). Бапаң қалыңға сүңгіп кетіп, көк шапанының етегі *далбаң ете* қап, қайта шыққанда, бейне қара бүркіт секілді қалықтап тұрғандай болды Қабікенге (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен.). Томағасын алдым да қоя бере салдым. Анау секіре жөнелгенше, бұл да *далбаң етін* жап-жақын жерден үстіне қона кетті (Н.Қазыбеков, Шалғайда.).

Далбаң қақты. а) *Желп-желп етіп, тез қозғалды*. Салт атты қыстау жақтан *далбаң қағып*, Бай аулын келе жатты бетке алып (Д.Әбілев, Танд. өлең.). ә) *Мәз болып, алды-артына қарамай қуана қозғалды*. Жөлер «көкесіне» де, өзіне де деген мынау кемпірдің ақ ықыласын сәби жүрегімен танып, *далбаң қағып* жатырқайтын түрі жоқ (С.Ғаббасов, Ана.). Арсалаңдай жүгіріп, аулаға кірген Молдахмет жас балаша *далбаң қағып*: – Сүйінші әже, сүйінші! Қызың оқуға түсіпті! – деп бар даусымен айғай салды (Дәрігер.).

ДАЛБАҢДА = е т. **1.** *Далп-далп ету, желтілдеу*. Лашын жармаса кеткен құс аспанда

қанаты талып құлаған сияктанып, *далбаңдап* төмен құлдия жөнеледі (С.Мұқанов, Өмір.). Ол үйдің ішінде *далбаңдап* ұшып жүрген үлкен сұр көбелектен екі көзін айырмай отыр екен (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Ернім кезеріп, екі етегім *далбаңдап* шауып келемін (С.Бақбергенов, Күй.). **2.** *Алды-артына қарамай, далақтау, мәз болу*. Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгенде менің қарғатайым да атқа мініп *далбаңдап* шауып жүрді, – деді әйел (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Нұрлан рұхсат алып құтылдым ба, құтылмадым ба дегендей жүре шешіп *далбаңдай* жөнелді (З.Шашкин, Сенім). Қалай қашсам, мойныға түсем дейсін, Ыңғайлы қашағанға тал құрықтай. Қызығып, қыз екен деп *далбаңдама*, Тұйғынның жемін қуған кезқұйрықтай (Әсет, Шығ.).

ДАЛБАРАҚТА = е т. с ө й л. *Далбалаңда*. – Апа, Сәлім келді, ет асыңыз, шай қойыңыз, – деп мен *далбар ақтан* жатырмын (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). *Далбар ақтан*, сүрініп-қабынып, Райымжан Жайту мен Елқондыны іздеуге кетті (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

ДАЛБАС з а т. с ө й л. **1.** *Далбаса*. Іштерінен «хан боламын» деген мырзалардың *далбасының* қалың қазақтың бұқарасына, қалың кедейіне керегі жоқ (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көлге келуім де *далбастың* бір түрі ғой. Әйтпесе пана болар тым болмаса жалғыз түп қамысы жоқ көл жиегімен қашып Қатпаны жын соғып па? (Ә.Омарбаев, Көрлен.). Еңкейіп құлдыраған батар күнге, қарт болсаң телміресің, *далбас* қ қылып (С.Малқаров, Өтсе де.). **2.** *Жорамал ой, болжам*. Сонан соң Дайырбайға ілесіп, балалық етіп кетіп қалды ма деген *далбаспен* келіп ем, сізге келінті, не болып үйіңізге әкеткенді естідім, – деп Бадамбек бар жағдайын айтып өтті (С.Бегалин, Сәтжан.).

Жан далбас. с ө й л. *Жан далбаса*. Бір кезде Кенжебек есін жиды, *жан далбаспен* басын көтерді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Олар іргедегі көлге жүгірді. Дамыл-дамыл шомылады. Ішпесе де ауыздарын шайып, салқындап, *жан далбасын* жасайды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ДАЛБАСА з а т. **1.** *Нәтижесіз әрекет, құр әурешілік*. Көктем, көктем, бір жасама, көп жаса, Болар еді бұл тіршілік *далбаса*, Сен болмасаң, сен келеді – деген бір Асыл үміт, жасыл үміт болмаса (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). Мынау аңдыған аңдушы көздерге алжасқан боп көрінгісі келмейді. Түсінде шешілген қол, өңінде байланған бір *далбаса* (Ә.Кекілбаев, Күй.). **2.** *Бос сөз, өтірік, алдау*. Жебір жендет басқа таяқ ойнатты, жаңағы елес болып шықты *далбаса*, Өр жігітті кеше ғана

қайратты, алып шақты дедектетіп алға сап! (Б.Әлімқұлов, Көңіл.). Кеңестің күні күн емес, Алдамыш бәрі, *далбаса*. Махаббат жолы күнә емес, өлтірем тілді алмасаң (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.). Ей, Қожанасыр, мынауың сенің не *далбаса*, аспанда тұрған шәугімге оттың жылуы жете ме? – депті (Қаз. ертег.). **3. Амалсыз қолданған әрекет, ойлап тапқан айла.** Бұл емдер шынында ерте кездегі медицинаның әлсіздігінен халықтың амалсыздан қолданған *далбасасы* болатын-ды (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Сатанның жаны қалмады. Бар *далбасасы* ақсұр атқа қамшыны басып жіберіп, ақтабанның соңына түсті (І.Жансүгіров, Шығ.). Көріпжанның бұл сөзі қалжыңы емес, өз қайғысын баса алмай отырған жанның *далбасасы* (І.Есенберлин, Ғашықтар.). **4. с ө й л. э к с п р. Істеген амал-әрекетін дабыра қылмай, өзін төменшіктетіп қарапайым көрсету үшін қолданылатын қандай да бір нәтижеге бағытталған іс, ниет, айла деген мағынадағы сөз.** – Ай, шырағым-ай, қайбір жетіскеннен істеп отыр дейсің. Менікі Құдай алдында көңілім болсын деген *далбаса* да, әншейін (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Солар оқуға түссе керек бола ма деп, балаға қоса мал өсіріп жүрміз. Не бала адам болады, не мал адам болады деген бір *далбаса* да (О.Әубәкіров, Көктайғақ.).

Бос далбаса. *Жай әншейін сөз, негізсіз іс.* Жоңышқа өспейді деген *бос далбаса*, жоңышқа өскенде қандай әдемі өседі. Тек қар суын пайдаланып ерте салу керек (С.Шаймерденов, Мезгіл.).

Жан далбаса. *Жан дәрмен. Жан далбаса* қылып жүгірген жігіттер түк істей алған жоқ. Құм қауып, жер тырмалап домалап қалып жатыр («Лен. жас»). *Жан далбаса* ғып есікті тартып ем, мызғитын да емес, терезе онан да берік (Ә.Әбішев, Армансыз.). *Жан далбаса мен* әжейдің етегіне оралдым (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.).

Құр далбаса. *Еш нәрсе шықпайтын бос әрекет.* Осы күнгі жастың қолы оқу емес пе? Ертең мектеп бітірген соң кетеді бәрі түс-түсқа, – деді Мұқа қойшы бұлардың *құр далбаса* дегендей қолын сілкіп (А.Смайылов, Тамыздың таңы.). Мәжнүн боп еш жігіт жын-данбаса, көп емес қой Ләйлі боп туған да аса, Менің үшін бос кеуде пенделердің, Күн өткізіп жүргені *құр далбаса* (А.Бақтыгереева, Ақ қанат.). Енді ойласа, үркердей бір шоқ жолдаспен Хиуаға аууы *құр далбаса* екен (Т.Әлімқұлов, Сырлы.).

ДАЛБАСАЛА= е т. 1. Амалдап көру, тырбану. Көлік, сауын жоқтықтан жұрт қатарлы жер тараштай алмай отырған жарлы-

жалшылар *далбасалап* мына алынған көлік, сауынмен егін салып жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қап шөміген сайын Түктібайдың жаны да тырнақ ұшына келіп, *далбасалай* бастады (А.Мекебаев, Күпия қойма). Жолбарыстың екі артқы аяғына да жан бітіп, ербеп-деп, *далбасалап* келеді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2. Қорғану, бассауғалау.** Мұқажанның қысылғаннан жаны мұрнының ұшына келген. Құты қашып, берекесі кетіп қалыпты. Біресе қораға кіріп, біресе сыртқа шығып, *далбасалап* жүр (Б.Тілегенов, Аққайнар.). Сол жерге қасқыр тісін салар болды. Шапаным үстіндегі дал-дал болды. Мен жүрмін *далбасалап* жанды қорғап, Қапыда өліп кетсем арман болды (К.Әзірбаев, Шығ.). Береді *далбасалап* күнде жауап, Алты күн өтіп кетті демде заулап. Қоштасып қатын, бала, ел-жұртымен, Қаңғырып таң атқанша тауды аралап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. Асып-сасу, әуре-сарсаңға түсу.** *Далбасалаған* ауыл ақсақалдары қайтсек ханның көңілін жібітеміз деп, бар мал-мүлкін алдына әкеп тартып, қойнына ең сұлу қызын салды (І.Есенберлин, Жанталас.). *Далбасалап* әуре-сарсаңға түскен қазақтар түрлі алаяқ құларға жем болды, босқа шығынданды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). *Далбасалап*, аз да болса себеі болар деп ердің қасынан ұстап алдым, бірақ түймештеген дүңк-дүңк желіс ес таптырар емес, мүлде берекемді қашырды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ДАЛБАСАЛЫҚ з а т. *Құр әурешілік.* Жас ғұмыр *далбасалық* күнмен өтті, Жиһатпен көп шаршадым жанды қинап. Машақат сауда-сының базарынан Тоса тұр жолыққанша толық сыйлап (Ақан сері, Шығ.). Бүгін таңертең баяғы ескі *далбасалықпен* Жақып аулына Жұматай барғанда қыздың жеңгесі Бибіш: Бүгін кешке ауылдың сыртындағы тоғайдан табылыңдар, – деді (М.Әуезов, Қараш.). *Далбасалықпен* қызыма бір себеп бола ма деп өзінің тәуіптен тәуіп қоймағанын жаны күйзеліп отырып айтты (Ұ.Доспанбетов, Көрі қобыз.).

ДАЛБАСТА= е т. с ө й л. Далбасала. Көзден таса болған соң, көңілден тыс, Ойға түспес ұмытқан, үмітсіз іс. Кім бар деп бізді іздеп келетұғын, *Далбастап* жорығандай болады түс (Ш.Әбенов, Кейіп.). *Далбастаған* мырзалар Ниязға тағы да ән салғызып, ішіп-жеп отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол көзден таса қиырда *далбастап*, жан сақтады (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ДАЛБЫРА= е т. с ө й л. Абыржы. Оны қайдан көріп-біліп келесіз, Оспан аға? – деді, онсыз да көңілді Шолпан, Оспанның мынадай *далбыраған* күйін көріп, одан бетер

көңілдене, қуана күліп, – жүрегім сезіп, көңілім көрді ғой (А.Хангелдин, Қараторғай.).

ДАЛБЫРАҚТА е т. с ө й л. *Далбалақта*. Сол екі арада Жолдасбай қарт та кіріп келіп, өзінің *далбырақтаған* мінезіне салып, дереу сөзге кірісті (Ж.Жұмаканов, Жазылм. кітап). Соңынан *далбырақтап* жүгіріп барам (І.Қожабаев, Ұя.).

ДАЛБЫРЛА е т. с ө й л. *Далтылда*. Көк шұбар өтеш *далбырлап* секірген бетте, түп-тура менің жағмыа жармасқан екен деймін (Қ.Жаркенов, Туыстар.). Күндіз ұяда енесі есіне түскен сайын ауық-ауық қанатын сілттеп-сілттеп жіберіп, *далбырлап* ойнайтыны да сол енесі болғаны. Анасына ұқсап бұл да аспанда ұшып жүргендегісі (Т.Жақыпбайұлы, Асан.). Бастықтар қарағанның түбіне байлап қойған ақ қораздың үстіне жетіп келгенде шошыған тауық *далбырлап* еді, аттары үрікті (Ә.Ақбаев, Қара боран.).

ДАЛДА з а т. 1. *Қагаберіс, таса жер*. Сол жерге бір *далдаға*, атты бекітіп тастап, сары ағашта жаяу тығылып жатуға болады (М.Әуезов, Қараш.). Әлі де бағанағы бір үйір арқар күнгей қорым *далдада* екен, әне бір жерден барып қарап көрелік – деп тағы алға түсті (С.Бегалин, Уақыт.). Әдетте қалай да бір *далдадан* шығып, далдаға бататын күн, бұл жазықта таса таппай, жерден шығып, жерге батады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ғараб мөлгүн олардан келді бұрын, Бақшаның жасырынады *далда* жерін (Ғашықтық дас-тан.). 2. *Қалқа*. Ондағысы Қанішкенде оқып жүрген кезінде базар аты бар, айналасы ашық, үстіне *далда* жасаған тақтай – сөкілерді көп көрген (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Өйткені елдің *далдасына* жасырынып үлгерген бандылар олардың нысанасына ілінер емес (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Молданың қорасы ергенегі шалжиып, аузы ашылып жатыр екен. Босағада жатқан қызыл ит тастақтағы аттың тықырын естіп, үре бастады. Мұқаш қаттырақ аяндап, қораның *далдасына* түсуге асықса да, шекпенін жамылып, аяғының басына кебіс іліп, дәретке шыққан молданың бір көзін жұмып, сығырая қарауынан құтыла алмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Ық, пана*. *Далда* іздеп, шыққа тиіп суланбас үшін шұбатылған етектерін сәл көтеріңкіреп аяндаған қыздарды жалынышпен қуалаған Дархан көз алдын торлаған мұнар-шелді қайтадан қабыздай бастаған соң, жасқана уқалады (О.Бөкеев, Өз отың.). Бір серейген жартастан келіп Сарман – құр *далда* тапқандай отыра қалып, дүрбісін қолына алды (С.Бегалин, Уақыт.). Қасында атасының отырғаны да үлкен *далда* екен (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ДАЛДА е т. к ө н е. *Имену, тайсалу, сескену, жастыру*. Қара басым кетсе де, хан екен деп айбынып, айтатын сөзді *далдаман* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет.).

ДАЛДАЛЫ с ы н. *Таса, пана болатын*. Күн қызуынан жауын-шашын, боран-дауылдан қорғау үшін үйшіктің бір жағы белгілі мөлшерде *далдалы*, саялы тұмшалы ғып жасалды. Арнайы тоқылған жіп, тормен шарбақтың сырты айналдыра қоршалады. Кең шарбақтың ішінде тас тұғыр, шым тұғыр, ағаш тұғырлардың болғаны дұрыс (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ДАЛ-ДАЛ с ы н. 1. *Сау-тамтығы жоқ, өрім-өрім, пәре-пәре*. Ершенің үстіндегі көйлегі *дал-дал*. Бір бетін қамшы осып кетіпті (Б.Аманшин, Жар мұңы). Сырт киімдерінің жағасы, қолтығы *дал-дал* айырылған, басы-көзі жараланып, іскен, көгерген қарулы жігіттің кесек өңіне кенет суық ызғар пайда болды (Ә.Әзиев, Жез тау.). 2. *Қатты жараланған, быт-шыты шығып талқандалған*. Бет-аузыңның *далдалы* шыққанынан-ақ өлгелі жүргенің көрініп тұр, бөлене қала жаздаппын, қатын-баламның бағына мені Құдайым сақтаған екен-дағы (Қ.Қамбаров, Ертісте).

Дал-дал болды. а) *Далба-дұлба болды, жыртылды*. Қазақтар жаралы мен өлік артқан, Арқаға, Сыр, Жайыққа көш шұбалтқан, Ақсауыт *дал-дал болған*, найза сынған, Тұлпардың тұяғынан от шығартқан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Сол жерде қасқыр тісін салар болды, Шапаным үстімдегі *дал-дал болды*. Мен жүрмін далбасалап жанды қорғап, Қапыда өліп кетсем арман болдым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Быт-шыты шықты, талқандалды*. Талқан боп сонда тар қамал, *дал-дал боп* кісен бос жатыр. Азаттық аңсап қарсы алар, достарың семсер ұстатар (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

Дал-дал қылды. а) *Жалба-жұлба қылып жырымдады, жыртып тастады*. Кенет ол Мұхамеджанның басындағы түлкі тымағын жұлып ап *дал-дал ғып* айырып, байдың өзіне лақтырып жіберді (М.Жұмағұлов, Қыран.). ә) *Жұлма-жұлма қылып жұлып алды*. Мылтықтың оғы етікшінің оң жақ қолын *дал-дал қылып* кеткен екен (Ж.Мұзапаров, Қабі қарт.). б) *Быт-шыт қылды, ойдым-ойдым етті*. Маған тетелес апам кескінді сұлу қыз боп өсіп келе жатыр еді, шешек оның бетін *дал-дал ғып* ойып, түк те түрін қалдырған жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сорғалатты маңдайдан ащы терді, Тас-топырақты лақтырып тастай берді. Бір сағатта *дал-дал қып* аршып алды, Кісі бойы қазылған терең көрді (М.Көпеев, Шығ.).

Дал-далын шығарды. *Талқанын шығарды, сау-тамтығын қалдырмады.* – Міне, *далдалымды шығарды...* Милиция болмағанда өлтіретін... – деген кезде Сарыбала кіріп келіп: – Бәрі рас! – деді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Шауып алғыш болса, ...кеудір шалдан таяқ жер ме еді. *Дал-далын шығарып* кетпес болар ма зерделі жан – деді ол (Р.Райымқұлов, Түйелі адам.).

Дал-далы шықты. а) *Быт-шыт болды, талқандалды.* Жау оғы бас көтеретін емес. Бұлардың қарасын байқап қалғалы аянып жатқан жоқ. Онсыз да *далдалы шыққан* канал жағалауын талқандап жіберді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). ә) *Әбден титықтады.* Алтыншы қыр үстінде соға ма екен үскірік, *Дал-далымыз шықпай* ма дауыл ұрып, қыс тұрып Неге жете қоясын, тындырасың нені істеп, Жыртылғанмен жүрегін, ұмтылғанмен ышқынып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Көңілі дал-дал. *Жаны жаралы, қайғылы, шерлі. Көңілі дал-дал.* Қасымның, байыздар байлам жоқ тағы, Қырыққа шыққан басының, белгісіз түсер соқпағы (Б.Әбдіразақов, Жырла.). Қараса қасында жоқ Сағит досы, *көңілі дің далдал* болып кеткен хошы. Қызметкер елу-алпыс қасында жүр, көрсеткен бір Алланың тағдыры осы (Ғашық-наме).

Ойы дал-дал болды. *Ойы сан саққа шашырады, жүйесізденді.* Нұрмолда тілшінің *далдал болған ойын* өзіне қайта бұрды (С.Бақбергенов, Адам.).

ДАЛДАЛА¹ = е т. **1.** *Бір нәрседен қорғанып, жабыну, көлегейлеу.* Қазанның сырлы қаласы Қайта айналып жабады Бетіне қалқан *далдалап*, Шаһарына шапты Аллалап (Қобыланды батыр). Көрі әжесі алақанымен күнді *далдалап*, көбелек қуып бара жатқан уайымсыз, қайғысыз немересіне сығырая қарап қалды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Бір ғана биік емес жесір-жетім, Қыз-келіншек *далдалап* отыр бетін. Сыймағаны жабықтан сығаласып, Жан-тәнімен бергендей бар ниетін (Ш.Әбенев, Кейпін.). **2.** *Жасырыну, көзін алдау.* Бір әрідекте елдің көзін *далдалай* беріп боқшасын алатын кісі болып еңкейіп өзі де сол қуысқа жоқ болды (С.Бегалин, Сәтжан.). Судағы отырған құстардан бойын *далдалап*, Бекен атынан түсті де, атының айылын тартып, тымағының құлағын жымыра байлап, атына қайта мінді (Ш.Айманов, Қыран.). Демдерін ішіне тартып екеуі қол ұстасқан күйі бұрышқа таман ығыса, киімлігіштің пердесін *далдалап*, шамалы күтті (К.Ахметбеков, Ақдала.). **3.** *Тасалау.* Арбиған пештің бұрышы іргедегі әке төсегін *далдалап* көрсетпей

тұр (А.Нұрманов, Аққу.). Ол аққан бетімен жартастың солтүстік иығындағы бір бұтаны *далдалай* зырлап бара жатқан бір тұлкіге барып жарқ-жүрқ айқасып кеп қалды (С.Бегалин, Уақыт.). Алда Қарқаралы көлденеңінен көлбей жатқан қатпар таулар оны көзден әлі *далдалап* тұр (Ә.Әбішев, Найзағай.). **4.** *Паналау.* Үңгірдің бұрышында күңгірт жарық, үрейлі қыз *далдалап* тұрған барып, Құлағына таныс үн тигенінде, селк етті бір қуарып, бір қызарып (Ш.Әбенев, Кейпін.). Сөкен қасындағы серіктесімен екеуі аттары ағаш арасына жасырып, өздері серек тасты *далдалаған* бойларында, кіші бесінге дейін бір орыннан тапжылмады (Ә.Көшімов, Лашын.). **5.** *Жат көзден жасыру.* Түйе сойып жатсаң да *далдалап*, жасырып қалар осыншалық бейқам да бейбіт мекеннің жат көздің сұғынан сақтар сақшылығына қуанды Дархан (О.Бөкеев, Өз отың.). Үйдің оң жағына салып, бержағын ақ шимен *далдалап* қойған екен. Шешем кебеженің алдында бүк түсіп жатыр (Б.Аманшин, Көкжар.).

ДАЛДАЛА² = е т. *Жұлмалау, дал-дұл қылу.* Есек байғұс қасқыр санын *далдалап* жеп жатқанда, аузын малжаңдата бергеннен басқа қимыл көрсетпейді (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ДАЛДАЛАТ¹ = е т. *Жасырту, тасалау.*

ДАЛДАЛАТ² = е т. ж е р г. *Далдаңдату.* Шоқанды әке-шешесі де, Уәлінің өзге ұрпақтары да кішкене күнінен *далдалатып* ерке ғып өсірген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

ДАЛДАЛАУ с ы н. *Қағаберіс, тасалау (жер).* Енді екеуі ағашы қалың ел-жұрттан *далдалау* өзен айырығы – Жалпақ өткелге барды (О.Бөкеев, Ән салады.).

ДАЛДАЛДА = е т. *Амалдау, айдалау.* Білсе қумақ түгіл құрытар да... *Алдалалдалап* тарта бер, жүр... жүр... бас (М.Әуезов, Шығ.).

ДАЛДАЛЫ с ы н. *Қалқалы, бой тасалайтын жері бар.* Су алатын жерден қашықтау бір *далдалы* ойпаң тауып алды да, Құмар ұзақ отырды (А.Нұрманов, Аққу.). Жағынар қай жақ қолайлы, қай жақ *далдалы* болса, солай қарай ықтай қашқан болатын (А.Жүнісов, Өмір ізі.).

ДАЛДАНДА = е т. **1.** *Бетінен ешкім қақпай ерке болып өсу, шолжыңдау.* – Мені қойшы, тәйірі, – деді Нарғыз, – өкенің оң жағында *далдаңдаң* да *п жүргенмен* қанша ұзаққа шабар дейсің (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). **2.** *Далбаңда.* Бөкірдің дуаннан шыққан уәкілше *далдаңдай* жүгіріп жүріп айтқан хабарлауымен ауыл адамдары жинала бастады (С.Бегалин, Замана.).

ДАЛДАНДАТ = е т. *Бетінен қақпай, еркін жіберту.* Мейілінше *далдаңдатып*, не

дала кетті (Ө.Күмісбаев, Ақбота.). Ауылдағы өке-шешен қызым оқып жатыр деп *далиын* жүр ғой. Үмітін ақтауға тырыс (А.Мекебаев, Аңызбақ.). **4. Кеңі түсу, үлкею.** Ребри екеуі алғаш жарытып егін еккен алқап жиегі көлге дейін *далиын* созыла түскен (Т.Қауыпбаев, Жазира.). Я жеке жартас қойнау табанында тұрғандықтан шағын көрінген екен, қасына келгенімізде *далия* шырқап кетті (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Жап-жаңа шұқанақ батпақ көңіл жайнаған мынау көк майса даладай *далиын* сала берді («Жұлдыз»). **5. Жан-жаққа қарай кету, таралу.** Аты да болдырған, аяғы *далиын*, тырым-тырақай басады, енді-енді төрт тағандап қалуы жақын сияқты (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

Далиып жатқан дала. *п о э т. Ұшы-қиырсыз, созылып жатқан байтақ жер, кең жазық өңір. Дала* н, шіркін, қаншама *далиын жатқаным ені* адамды айтпағанда, ең аяғы осы бір иесіз, тағы түлік балаусасын үзіп, жонында емін-еркін кезбесе өлі сезілер еді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Неткен *дала*, япырау, *Жатқан* мынау *далиын*, Бір жағында Көкшетау, бір жақта Алтай ақиқ (Қ.Жұмағалиев, Перзент). Байытып менің санамды, Қуатты бердің бойға нық. *Далиын жатқан даламды*, Астыққа қойдың қойма қып (М.Мақатаев, Шығ.).

ДАЛИҒАН *с ы н. э к с п р. Кең, ауқымды, көлемді. Күн желкем болатын. Әлгі бала аттаған сайын арты жырық шинельдің далиған қос етегі ұшпақ боп қомданған дала бүркітінің қанатындай көтеріліп-көтеріліп қоятынын байқады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Далиған кеудесін кере түсіп, қазір тереңнен тыныс алды (С.Жұмабаев, Шеңгел.). Төрт қыз жататын студент жатақханасынан кең сарайдай төрт бөлмелі профессордың далиған пәтеріне шығады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Майқұдық бұлақтары көп, аумағы далиған кең, алқам-салқам жатқан терең сай екен (Н.Мұраталиев, Үміт.).*

ДАЛИТ = *е т. 1. Кеңінен ашып тастау. Бүркіттің бір мінезі ызғырық суықта әрі ықшам, жеңіл киінеді, ...омырауын далит ашып жүреді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қабат-қабат үйлер қаланың етек-жеңін далитып, алысқа өкетіп жатыр (С.Мәуленов, Жер нәрі).* **2. Ұзарту, созыру.** Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, *далитып*, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша көп болғанмен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3. Жан-жақ-**

қа қарай алшақтату, таралту. Арасын ел көшкендей етіп алшақ-алшақ *далита* тіккен қарасы жиырма шақты ақ шаңқан үйлердің маңында бейсауыт жүрген адам, жайылған мал жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері.).

ДАЛП *е л і к. Жалпақ заттың желден, желпуден т.б. болған бірреттік қозғалысын бейнелейтін сөз.*

Далп еткізді. *Желп еткізді, желпітті.* Ол түгі екі қолтығынан астында ғана қалған көне, көк мақпал бешпентін кереге басынан жұлып ап, *далп еткізіп* жайды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Далп етті. *а) Үлкен қанатын желпіді, қақты.* Анда-санда орман арасынан тұра қашқан қояндарға, *далп етіп* ұшқан әредік құстарға селтілдеп, пыскырып та қояды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Осы сәтті пайдаланған Қалтай оның мойнына тұзақты тастап жіберді. Қос қанат *далп етіп*, ителгі жалп етті (Ә.Көшімов, Қарт аңшы). *ә) Жалп етті.* Қатыш қастарына келе, ыстанның бауын шешіп, бөксесін алды-артына изендеп, артқы етегін лақтырып тастап, жапалақша *далп етті* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДАЛП-ДАЛП *е л і к. Жалпақ заттың желден, т.б. болған бірнеше қайтара қозғалысын бейнелейтін сөз. Аспан қарауытып, биік сырғауылға байланған ақ шүберек жоғарыда далп-далп желбіреді (С.Санбаев, Аруана.).*

Далп-далп етті. *Қанаттың немесе жалпақ басқа заттың қайта-қайта желпілдеуі. Адуын мұзбалақ торға түскендей-ақ әлденеге бұлқына жұлқынып далп-далп етеді (Ө.Көшімов, Екі бүркіт.).*

ДАЛПЫЛДА = *е т. 1. Құстың бірден ұшып кете алмай, қайта-қайта қанатын сабалауы. Оқыс серпілген Қосбармақ қос құлаштай шалғылығын жазып жіберіп, далпылдап алды (А.Сейдімбеков, Ақиық.). Түтін исін сезді ме, болмаса ат жүрісі тоқталғаннан кейін бойын жазғысы келді далп-далп етеді (Ө.Көшімов, Екі бүркіт.).* **2. Қанатын сабалап ұшу.** Қисынсыз күймен *далпылдап* жүрген қыранды көрген қарт аңшы да екі иығын қомдап, шаңқылдай сұранған бүркіттей делбесі қозып тұр (С.Ғаббасов, Өскен.). Құсы да өзі сияқты долы, қанқұмар-тын. Бір ерекшелігі сәл *далпылдап*, бәсең ұшатын (Ә.Әзиев, Жез тау.). Олар үшінші күні қара құстың *далпылдап* жоғары көтерілген жерінен Васяның сүйегіне кезікті (М.Дүзенов, Ант.). **3. а у ы с. Далақтап шабу.** Бір кептірмей

терімді, Күн батқанша шабамын, Әрлі-берлі *далпылдап* (Абай, Тол. жин.). Қуаныш қуған Зейнеп *далпылдай* жүгіріп, нұсқаған бөлмеге кіріп келсе, басы төмен салбыраған Шыңғыс жалғыз отыр екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Шешесі ұзын көйлегінің етегіне сүрініп, ошақ басына қарай *далпылдай* жөнелді (А.Нұрманов, Құлан.).

ДАЛПЫЛДАҚ с ы н. э к с п р. *Қанатын сабалағыш*. Жасықты, жараны көрсе жанып түсетін даланың *далпылдақ*, жаман қара құсы! Жесін бәрі! Ел байғұс бәріне де жетеді, иә, обшым так (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай.).

ДАЛЬТОНИДТЕР з а т. х и м. *Құрамы тұрақты химиялық қосылыстар*. *Дальтонидтердің* құрамы алыну жағдайына, алу әдісіне тәуелсіз болады (ҚҰЭ). Химиялық қосылыстардың көбі *дальтонидтерге* жатады, мысалы, H_2O , HCl , CH_4 т.б. (ҚҰЭ).

ДАЛЬТОНИЗМ м е д. з а т. *Көздің кейбір түстерді (негізінен, қызыл не жасыл түсті) ажырата алмау кемістігі*. *Дальтонизм* кемістігі болған және оны алғаш рет сипаттап жазған ағылшын химигі Джон Дальтонның (1766–1844) атымен аталған (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Іштен туа болған *дальтонизм* ақаулы ушхроматизм, дихроматизм және монохроматизм болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Дальтонизмді* анықтау үшін арнайы түсті кесте не аномалоскоп аппараты қолданылады (ҚҰЭ).

ДАЛЬТОН-ПЛАН з а т. п е д. *Дараландырған оқыту жүйесі*. *Дальтон-план* бойынша ұйымдастырылған кезде оқушылар ортақ сыныптық жұмыспен байланыстырылмайды, сабақтарды, өртүрлі оқу пәндерін оқудың кезектілігін, сондай-ақ жұмыс уақытын пайдалану кезектілігін, ретін оқушылардың өздері таңдайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Дальтон-план* оқушыларды дербестікке, бастамшылдыққа баулып, оқыту қарқынын оқушылардың қабілетіне орайластыруға мүмкіндік береді, жұмыстың онтайлы әдістерін қолдануға бейімдейді, алынған міндеттемелердің орындалуы үшін жауапкершілік сезімдерін қалыптастырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Дальтон-план* ның кейбір элементтері, мысалы, оқу «контрактілерін» пайдалану, АҚШ-тың бірқатар мектептерінің практикасында қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДАМАЙ з а т. *У-шу, даурықпа сөз*. Өргенді Торғай, енді үйлер жанып, у-шуға толды сұмдық бір маңай. Қаланың төсін зеңбірек жарып, тоқтайтын емес «құлдық, құл» *дамай* (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

Дау да жоқ, дамай да жоқ. *Ешбір қарсылық, талас-тартыс жоқ*. Мынау табылған

ақыл! *Дау да жоқ, дамай да жоқ!* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Бөтен-бастақ түк те жоқ, *дамай да жоқ, дау да жоқ*, Агеке, сенің тұсында, Айқаса кетер жау да жоқ (Манас).

ДАМБА [гол. dam] з а т. т е х. *Су тасқынынан сақтану үшін, су қоймаларын қоршау үшін салынатын гидротехникалық құрылыс*. Кіші Алматы шатқалында 1934 жылы *дамба* тұрғызылды, ол тасқынды тасымалдай ағызу жолымен, оның екпін күшін әлсірету үшін қолданылады (Ж.Жұмақанов, Адам.). Көлді қақ жарып өтетін ені тар үйінді *дамба* мен көше-көшеге топ-топ болған жұмысшылар шықты (С.Санбаев, Аруана.). Тасқын кезінде Сырдария суы қатты ағады. ...Оған қарсы үнемі *дамба* жасалады (Н.Баяндин, Өзен алқабы.).

ДАМБАЛ з а т. *Дененің кіндіктен төменгі бөлігіне киілетін екі балағы бар ерлер киімі*. Абдырасын ашып, Хасенге тіккен шыт *дамбалды* алып, шыттың қалғандарынан *дамбалға* бауызды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Боз *дамбалдың* балақтарын сан ортасына дейін түріп алған жалаңаш Қайсар бұл ойыннан жалығар емес (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жылқышы малының бүлінгеніне кейіп жүрсе, біздің жігіттер шалбар, *дамбалы* сауыс тер болып, құйрығы ойылып қалғанын уайымдап: «Иттің малы!» деп мінген аттарын боқтап мықшиып, талтақтап жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Әйелдердің көйлектің ішінен киетін киімі**. Жуыла-жуыла шуып тізеге жеткен ақ *дамбалмен* шолтандап кеп самауырдың құлағына жармасты (Д.Исабеков, Тіршілік.). – Көйлектің етегі жұмысқа оралғы болмау үшін *дамбалдың* ышқырына салып, шалбарланып алындар, – деді Сырбай (С.Мұқанов, Танд.).

Дамбалын басына кигізді. э к с п р. б е й п і л. *Әбден масқарасын шығарды, қылтты*. Әй-шайға келтірмей аузын басып, *дамбалын басына кигізіп*, есіктен-ақ шығып кетпейміз бе? (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Сонда Жібек сөйледі: Келе алмасаң Төлеген, Құрметім мұндай мінекей Бар, *дамбалым басыңа* («Қыз Жібек»).

Дамбалын қолына ала жүгірді. э к с п р. б е й п і л. *Алды-артына қарамай тұра жүгірді, артын күтпеді*. Сен де байбаламды салып, *дамбалыңды қолыңа ала жүгіргенің* не сонша? – деп көп ашуланбайтын биязы Дәмелі шын ашынып тесіле сөйледі (С.Жүнісов, Ақан сері).

Дамбалын тастап кетті. э к с п р. б е й п і л. *Алды-артына қармай, оң-солын ойламай, бәрін тастап жүре берді*. Күземе байтал кекілді, Жетекшіл түйе секілді, Шеше айтса, кейін деп, Жеңгесі айтса бейімдеп, *дамба-*

лы н т а с т а п к ы з к е т т і (Д.Бабатайұлы, Замана.).

ДАМБАЛДЫҚ с ы н. Дамбал болатындай, дамбалға арналған. Ол д а м б а л д ы қ шөжім бергенде, Егор көйлектік үш кез тебен берді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ДАМБАЛ-КӨЙЛЕК з а т. Көйлек және дамбал тәрізді ішкіімдер. Орнында жоқ д а м б а л - к ө й л е г і м (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ДАМБАЛША з а т. Дамбалдың ықшамдау, қысқарақ түрі. Бір қызығы, бөтен балалардың д а м б а л ш а с ы тобығынан келсе, менікі тіземнен болар-болмас қана төмен түсіп тұрады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ДАМБАЛШАҢ ү с т. Үстінде дамбалдан басқа киімі жоқ. Жалаң аяқ д а м б а л ш а ң, ышқырын түрінген құрықшылар мысықша басып, тұс-тұстан тақалып келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сырт киімді де үстіме ілуге мұршам келмей, д а м б а л ш а ң тысқа ата шықтым (С.Жүнісов, Жапанда.). Қарабас көйлекшең, д а м б а л ш а ң төсегінің алдында отыр (К.Оразалин, Кең байтақ.). Арқасы күнге күйген д а м б а л ш а ң орақшылар бастарына желбіретіп орамал тартып, кейбірі әдейі күлсін денгей, орган ұзын шалғыннан басына сәлде орап көлбектеп, күрілдетіп пішен шауып жүр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДАММА Араб әліпбиінде әріптің үстіне қойылатын үтір белгісі. Үстінде фатха тәнуині болса «ән», астында кәсра тәнуині болса «ин», үстінде д а м м а тәнуині болса «ун» дыбыстарын береді (Е.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік). Егер үстінде фатха болса «ө» дыбысын, астынад кәсра болса «и» дыбысын, үстінде д а м м а болса «у» дыбысын береді (Е.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік).

ДАММАЛЫ с ы н. Дамма белгісі қойылған, даммасы бар. Уәу әрпі сукунды немесе харакатсыз, алдыңғы әріп д а м м а л ы блса, уәу мәдді әрпі болып даммаға сәйкес екі «уу» мөлшерінде созылып оқылады (Ы.Ыбырайымұлы... Құран оқып үйренейік).

ДАММАРА з а т. б о т. Тропиктік ағаштардың шайыры. Д а м м а р а нитроцеллюлозалық лак өндірісінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамак.).

ДАМОЛЛА з а т. 1. көне. Үлкен оқымысты молда. Сармолдадай қасиетті, шарапатты ұстаз д а м о л л а н ы халық өлтіріпті (М.Әуезов, Шығ. жин.). Қашық аймақтардан өкілдер келіп үлгіре алмай, Үрімшіден бір хазірет, Ақсудан екі д а м о л л а, Шәуешектен бір иман келіп еді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Өткен жылы Мұнуар Қари, Сәліхан, Төлеген д а м о л л а л а р большевиктер тарапынан өлтіргенін

естіп, қатты қайғырған едік (М.Шоқай, Таңд. шығ.). 2. ді н и. Ислам дінін насихаттаушылардың мешіт пен медресе оқытушыларының діни лауазымы. Д а м о л л а н ы исламды насихаттауға сіңірген еңбегіне, діни білім дәрежесіне қарай діни қауымдастық сайлайды (ҚҰЭ). Көзіме кейпім күйкі көрінгенмен, Құтқормас қуған аңын, мен бір будданә Д а м о л л а Тұрмағамбет қолым қойдым, Әулеті Кіші жүздің Кете рудан (Т.Ізтілеуов // Бес ғасыр.). Ақын 1905 ж. Бұхарадағы «Көкелташ» медресесін бітіріп, «д а м о л л а» атанып, Қуандариядағы еліне оралады (Ж.Арыстанов, Естен кетпе.).

ДАМУ Дамы етістігінің қимыл атауы.

1. қ о ғ - ә л е у м. Экономикалық, әлеуметтік т.б. қоғамдық өмір салаларының немесе құбылыстарының жақсаруы, ілгерлеуі, күшеюі. Оның үстіне, бүгін экономикадағы д а м у д ы ң әлемдік үрдісінде кері әсер байқалып отыр («Егемен Қазақстан»). Журнал шетелдегі басылымдардан кем болмаса, Қазақстанның бүгінгі д а м у деңгейін көрсететін дәрежеде болса деп намысқа тырысып жүрміз («Қаз. әдеб.»). Бұл газет бір заманда орыс елінің демократиялық д а м у ы н а ықпал жасаған «Современник» журналы мен «Литературная газета» секілді ұлттық мұраттың шамшырағы болатынына сенетін едік («Қаз. әдеб.»). Ұдайы өсу, д а м у үстінде отырған ғылыми-техникалық прогрестің әсерінен жаңа ғылым мен техника салалары ашылуда (Қ.Найманбаев, Серт).

2. Қандай да бір рухани құбылыстың қалыптасуы, жетілуі, өсуі. Мақал-мәтелдердің баю, д а м у көздерінің бірі – басқа халықтардан ауысу, аударып алу (Б.Адамбаев, Халық дана.). Қазақ ауыз әдебиеті Қазақстанның тыс жерлерде де өсу, д а м у үстінде («Қаз. әдеб.»). Н.Назарбаев сессияға қатысушыларға дін, ұлт, нәсіл бойынша бөлінудің осы заманғы қоғамда, жаһандық ортада д а м у ғ а, алға қозғауға емес, кері кетуге жетелейтін асыянды фактор екендігін атап көрсетті («Қаз. әдеб.»). Жоқ, өмірдің д а м у ы н ы ң өз заңы бар, оны тежеуге болмайды, ол өзін адамға мойындатады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Иә, бүгінгі поэзия оның саны жөнінде пікір таусылмайды. Өйткені өмірмен жалғасқан өнер үнемі д а м у, толысу, шыңдалу үстінде (А.Егеубаев, Шығ.).

3. п с и х. Әртүрлі әрекет, тәжірибе негізінде белгілі бір психикалық құбылыс, қасиеттердің қалыптасуы, жетілуі, өзгерісі. Қабілеттің д а м у ы оны қажет ететін қызмет саласында және әрекетке үйрену үстінде көрініп отырады (К.Жарықбаев, Психология).

4. б и о л. Тірі ағзалардың жетілуі, өсуі. Ұрғашы бақаның арқасындағы ұрықтың д а м у ы 80 күнге

созылады (Қ.Қайымов, Қызық. зоол.). **5. т а р.** Белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі адам қоғамының әртүрлі тұрткі жайттарға байланысты өзгерісі, жетілуі. Адамзаттың даму тарихындағы қандай да философиялық ізденіс тіршіліктің мәнін түсініп, өзін-өзі танудың жолдарын айқындауға ықпалын тигізеді («Қаз. әдеб.»). Меніңше, әр ұлттың идеясы өзінің тарихи даму кезеңіне сай, ұлт алдында тұрған бірінші кезектегі міндетті белгілеп, соны шешуге бүкіл халықты жұмылдыру үшін ұлттық идея ұраны қажет болып отырған жоқ па! («Егемен Қазақстан»).

Гендерлік даму. қоғ.-әлеум. Қоғамның мүшелерінің жынысына қарай ерекшеліктерін ескере отырып жетілуі, ілгерілеуі. Бұл жерде кедейшілікті жою және экономикалық даму, балалар өлімін азайту, қоршаған ортаны қорғау, білім, табиғи ауыртпалықтар мен жаһандық апаттардың қаупін сейілету, қылмыстар мен есірткілерге бақылау жасау, гендерлік даму мен демократия сияқты мәселелер ойға оралады («Егемен Қазақстан»).

Даму диалектикасы. филос. Белгілі бір құбылыстың қалыптасып, жетілуіне себеп болатын екіжақты құбылыстардың қарама-қайшылығы мен бірлігі нәтижесіндегі өзгерістер. Былайша айтқанда, Илияс Есенберлин халқының көне заманғы тарихынан өзі өмір сүрген дәуірдің де даму диалектикасын көрді («Егемен Қазақстан»).

Даму институттары. қоғ.-әлеум. Елдің экономикалық, қаржылық, әлеуметтік, ғылыми, өндірістік, техникалық салалары мен инфрақұрылымдарын жақсарту мен күшейтуді көздейтін мемлекеттік құзырлы орындар мен мекемелер. Даму институттарының қоржынында 2,5 миллиард долларды құрайтын 116 жоба бар, 76 жоба қазірдің өзінде талданып, іске асырылуда («Егемен Қазақстан»). Көрмеде барлық даму институттары, ұлттық ғылыми орталықтар, венчурлық қорлар мен технопарктер жеке блокпен орналасты («Егемен Қазақстан»).

Даму кезеңдері. бот. Өсімдіктерде сапалы өзгерістердің жүруі, өнуі, өсуі, гүлдеуі, жемістенуі, жемістері мен тұқымдарының шашылуы.

Даму шегі. бот. <грек. klimax> Өзінің табиғи дамуында ауа райының жағдайына бейімделіп, тұрақты теңдестікке жеткен өсімдіктер құрамы жинағының жоғары даму сатысы.

Демографиялық даму. Халық санының өсуі. Оның аз-көптігі жалпы адамзат қауымының демографиялық даму деңгейімен байланысты («Парасат»).

Ырғақты даму. Келісті түрде үздіксіз жетілу, өсу. 1998 жылдан бастап сындарлы экономикалық саясаттың арқасында мұнай-газ саласына құрал-жабдықтар, қосалқы бөлшектер шығаруға бейімделіп, ырығатты дамуға бет түзейді («Егемен Қазақстан»).

Экономикалық даму үлгісі. экон. Әртүрлі сыртқы және ішкітүрткі жайттарға, географиялық тарихи, саяси т.б. жайттарға байланысты қалыптасқан елдің экономикасының қалыптасу, жетілуінің өзіндік белгілері бар нұсқасы. Өйткені бұл қауымдастыққа мақсаттары мен басымдықтары әлдеқайда ортақ, салыстырмалы түрде алғанда экономикалық даму үлгілері ұқсас елдер бірігіп отыр («Егемен Қазақстан»).

ДАМУШЫ: дамушы елдер. экон. Әлемдік деңгейде экономикасы, әлеуметтік т.б. хал-ахуалы жағынан дамыған елдерден кейінгі қатарда тұрған енді дамып келе жатқан елдер. Кеше Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтында Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас хатшысының орынбасары – төмен дамыған елдер, теңізге шығар жолы жоқ дамушы елдер және шағын аралдық мемлекеттер бойынша БҰҰ-ның жоғары өкілі А.Чоудхури мырзамен кездесу болды («Егемен Қазақстан»).

ДАМУЛЛА зат. сөйл. Дамолла. Ол бұрын «дамұлла», қазір коммунист болса да, жасырын намаз оқитын (Ж.Арыстанов, Шығ.).

ДАМЫ= ет. 1. Жан-жақты өсу, жақсару, өркендеу. Өмірдің барысында хат тануының өзі жылдан жылға дамып, ұлғая түсті (К.Оразалин, Ақ жазық.). Екеуінің шаруасы да жарыса дамып келе жатты (Ғ.Сланов, Очерк.). 2. Қалыптасу, жетілу. Оқумен балалардың білетін сөздері көбейіп, тілі дамыды (С.Кобеев, Орынд. арман). Мектеп жасына дейінгі балалардың ой-өрісі тайыз, өмір тәжірибесі жеткіліксіз, түрлі психикалық құбылыстарды, әсіресе ерік-жігері дамып жетілмеген (К.Жарықбаев, Психология.). 3. қоғ.-әлеум. Экономикалық жаңару, ілгерілеу. М.Досболаев жолдас мал және егін шаруашылығы қатар дамып келе жатқан ауданымыздың қол жеткізген табыстары мен алдағы міндеттеріне тоқталды (Б.Далабаев, Табыс.). 4. биол. Жетілу, өсу. Долана аздаған көлеңкеде де өсе береді. Ашық, жарық жерде жақсы дамыды (Қ.Шамкенов, Жеміс.).

Дамыған елдер. экон. Әлемдік деңгейде экономикасы, әлеуметтік т.б. хал-ахуалы жағынан алдыңғы қатарда тұрған елдер. Дамыған елдерде ғылыми-зерттеулер шенеуніктердің аз тобы үшін есеп берумен емес, жарияланымдармен аяқталады («Егемен Қазақстан»). Қазақстан бүгінде дүниежүзіндегі ең

жақсы *дамыған елдердің* қатарына қосылуға батыл бағыт ұстап отырғандығы белгілі («Егемен Қазақстан»). Оның үстіне *дамыған елдердің* жерүсті байлығы мен жерасты байлығын қайыра бөліске салуға жанұшыра ұмытылып жатқанын ұмытпағанымыз жөн («Егемен Қазақстан»).

ДАМЫҚ = е т. 1. *Қишею*. Батыр сұңқар бір мезетте сілкініп қалды, талпынып, көтерілді азырақ, құзды шолып қарады. Сұрғылт тастан аққан су мен қараңғы құз *дамығып*, сасық еді иісі (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. ж е р г. *Зорығу, демігу (жылқыға қатысты)*. *Да мы қ қ а н* атпен жол жүріп не көгерсін, одан үйінде тыныш отырғаның жөн (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАМЫЛ з а т. 1. *Тыным, тыныштық, маза*. Мен сорда жастан бері *дамыл* бар ма, Не еңбек сіңірмедім малы барға (С.Торайғыров, Танд.). Нұртазаның жалшыларында ертеден қара кешке шейін *дамыл* болмайды (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Таң ата шырылдаған торғай мен үйдің алдын, кісінің жолын ерсіл-қарсыл кесіп ұшқан қарлығашта да *дамыл* жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Теңіз жағасына келгелі бай ауылда *дамыл* жоқ. Қыз жасауы мен бай үйдің асыл қазыналарын киізге орап, теңтеңімен қамыс ішіне тығып жатыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). 2. с ө й л. *Кідіріс, тоқтау, үзіліс*. Жүрекке *дамыл* жоқ, күні-түні соғып, қанды бойға таратып тұрады (А.Байтұрсынұлы, ... Оқу құралы).

Аузында дамыл жоқ. *Аузы бір жабылмады, көп сөйледі*. Самбырлап сөйлеп жатыр. *Аузында дамыл жоқ*. Алажаздайдағы еңбегінің жемісі ғой, төкпей-шашпай жинап алғысы келеді дағы (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

Дамыл алды. а) *Тыныстады, тынықты*. Арыстан бейтап болып есін танды, Саяда бір азырақ *дамыл алды*. Ахуалын пікірлеп жатыр еді, бір маймұн арыстанға назар салды (Хикаят дастан Хатымтай // Бабалар сөзі). Асынған айбынды аспап қаруланып, Түтігіп, түсі қашып, жадуланып. Атқылау дайында деп ақырды кеп, Жатуға уақыт жоқ деп *дамыл алды* (Н.Ахметбеков, Амангелді). Таң алдында ғана азғана *дамыл алған* мұрагерлер бүгінгі шайларын ерте ішті (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Кідіріс, үзіліс алды*. Бас ұрып аяғыңа арыз салдым, Уағдалы мені жеңіп *дамыл алды* ң. Келейін өзіме-өзім армансыз боп, Ойымнан басқа сөзді мен шығардым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Дамыл алдырды. *Тынықтырды, тоқтатты*. Атына *дамыл алдырмай*, жоғары Жемді жағалап, борсықтың құмын сағалап, күн менен түні сабылған (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Дамыл алмады. а) *Тыным таппады, саябырсып салақсымады*. «Жақын туған, бауыр!» – деп айналмаса, Қатын-сатын дегенге байланбаса, Тынықпай, *дамыл алмай*, ерте де кеш Ізденсе, кідірмесе, жайланбаса (М.Жұмабаев, Шығ.). Келемін *дамыл алмай*, көп күн жүріп, Тағдырды болжаған жоқ ешкім біліп (Базар жырау, Шығ.). ә) *Мазасы кетті, берекесізденді*. Болыс боламын деп жүрген бір жас мырза күні-түні *дамыл алмай*, сүт пісірім үйде тұрмай, тұс-тұсқа шапқылап жүр («ТУГ»). б) *Кідіріс жасамады, тынықпады*. *Дамыл алмай* жол тартып, Найзаның басын шоқтатып, Садағын салған оқтатып, Бір жүріп Фират кеткен соң (Көрұғлы). Қайта, нелер жүрісі қатты аттармен күн ұзын *дамыл алмай* суыт жүрісіп кеп, кешке қоналқаға жеткен жерде, дененің ауырғанын, қиналғанын айтыспауға тырысатын (М.Әуезов, Шығ.).

Дамыл бермеді. *Тыным таптырмады, тынышын алды*. Жау кейін тұрған екі полкін соғысқа салғанша *дамыл бермей*, шайқаса беруіміз керек (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Сырбай қарамағындағы адамдарға *дамыл бермей* егінді күні-түні орды (С.Мұқанов, Сырдария).

Дамыл болмады. *Тыныштық, маза, тыным болмады*. Жеті сайын келген Нұрланның да *дамылы болмайды* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Бұл кеште Шоқпыт үйінің есігінде *дамыл болмады* (Д.Әбілев, Баянауыл.). Бәйбіше балаларының көші бұрын жөнеліп, озып кетсе, қонғанша Қара бәйбішенің аузында да, астында да *дамыл болмайтын* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дамыл көрмеді. а) *Тоқтамады, үзіліс жасамады*. Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей, Шаһарына жеткенше *дамыл көрмей*. Көкпеңбек темір киген өңкей батыр, Тарттырып жөнеледі сырнай-керней (Абай, Тол. жин.). ә) *Тыным таппады, тынығуды білмеді*. Бір *көрмеді дамылды*, Ертелі-кеш сабылды. Қол-аяғы тілініп, Қап-қара болып жарылды (С.Мұқанов, Танд.). Кемпір түні бойы *дамыл көрмей*, әйелге өзі білген емін жасайды, босандыруға әрекет істейді (А.Жағанова, Еркежан). б) *Мазасы қашты, берекесізденді, тынышсызданды*. Қоңыр айғыр үйірді шыр айналып оскырынып шапты да жүрді. Қасқырдың ісін сезісімен *дамыл көрмейтін* әдеті еді жануардың (К.Қазыбаев, Аманат.).

Дамыл қылды. *Дем алды*. Келіпті қайта айналып шал-кемпірге, Көрген соң жалғыз қызын бұлар жылар Келген соң сағынысып

қайынатаға, Сол жерде дәл он бес күн *дамыл қылар* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Дамыл таппады. а) *Тыным көрмеді, жаны қалмады. Дамыл таппай*, тобын жазбай, ән салып, Маса, шіркей, құстар біткен жүр ұшып. Ұзын түмсық көкқұтан да тамсанып, Жағада отыр құнысып (М.Мақатаев, Шығ.). Кентше киінген ұзын мөлдір қара шашы арқасын көмген қара торы қыз... біреулердің қағазын дұрыстап беріп, біреулердің қолына қарындашты ұстатып көрсетіп *дамыл таппай* жүр (Б.Майлин, Танд.). ә) *Тоқтаусыз, үздіксіз*. Анау қырда жастар тұр, Алға қарай бастап тұр. «Оян-дағы, тез жүр», – деп, *дамыл таппай* қақсап тұр. Андыған оны қастар тұр, Көңілі соқыр мастар тұр. Атайын деп толтырған Қойындарында тастар тұр (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Дамыл тапты. *Тынышталды, тынықты.* Көктемнің тебіндей өскен көгінде тойындап алған қойлар да бір сәт *дамыл тапқан* да *й* (Ұ.Бағаев, Дала.).

Құлаққа дамыл жоқ. *Сөз тыңдаудан жалықпады, біреу сөйлеп мазасын алды.* «Адам құлақтан азады» деген рас қой. Қолым бастау кезде – *құлақ шіркінге дамыл жоқ* қой (Ә.Тәжібаев, Хаттар.).

Түскі дамыл. *Түс кезіндегі үзіліс.* Есінде ме көке-әкей бастығымыз? *Түскі дамыл*, көк айран, ашты қымыз. Сырдың суын сирақтан келтірмейтін Шіркін біздің, о, қайран жастығымыз! (М.Мақатаев, Шығ.). Жақсы болған, жұмысқа не де болса, түстен кейін кірерсің, қазір *түскі дамыл* жақындап қалды, – деді (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). *Түскі дамыл* уақыты жетсе де, комбайндардың тоқтайтын түрі жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық).

ДАМЫЛДА= е т. 1. *Тынығу, дем алу.* Бесінде біраз *дамылдап*, ноғай бөйбішенің істеген асын іштік. Ноғай әйелдер асты қандай тәтті қылып істейді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көл жағасына *дамылдаған* көш түйенің қомын алмай, қазан көтеріп ас ішпей, сәл тыныстады да, қайта көтерілді (І.Есенберлин, Қаһар). Тәттімбет шоқ қайындар көлеңкесінде *дамылдаған* серіктеріне бір көз тастап алды (А.Сатаев, Дала.). Былай шыққан соң, ат та, адам тынығып, *дамылдап* қалғанын көріп, Қызылбике ішінен түскеніміз тәуір болған екен деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Тоқтау, сәл үзіліс жасау, аялдау.* Адымдай бер, адымда! Адымда, Май! Күреңітпей бұлттанбай, дауылдамай. О, Жарық! Құйыла бер, құйыла бер, Құйыла бер бір сәт те *дамылдамай*! (М.Мақатаев, Шығ.). Жазыққа кеп тоқтайды, *дамылдайды*, Жүрісі де бір түрлі ауырлайды. Өрік, ағаш, алма ағаш, терек,

қайың, Сағынумен күтеді оны дәйім (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Тартатын қанша жарық ғұмырың бар, Бұрынғы өткен жандар арман еткен. Ей, қалқа, мұрадына жеткізермін, *дамылдап* біраз ғана аял етсең (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. *Қалықтау, шарықтап тұрып алу (дауыс туралы).* Аспанның аясында ән шалықтап Бұлбұлмын даусы көкте *дамылдаған*. Көмекей көк қақпасын әнмен ашса, Төгіліп меруерт, маржан сауылдаған («Егемен Қазақстан»). Ал ән ше? Ән күнәсіз мамырлайды. Әр жүректі бір шымшып *дамылдайды* (М.Мақатаев, Шығ.).

ДАМЫЛ-ДАМЫЛ ү с т. *Әлсін-әлсін, мезгіл-мезгіл, қайта-қайта.* Шылымды *дамыл-дамыл* тартып, маңдайынан тері бұрқырап, картаны сарт-сұрт ұрып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Өстіп отырып, біреу шешеме, біресе әкеме көзімнің астымен *дамыл-дамыл* қарап қоямын (Н.Сералиев, Намыс). Таймас сырт киімін шешінген. Қабағы жабық, *дамыл-дамыл* арқасын ұстайды. Мықшыяды, ауырсынады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Тағы көрем. Тағы күлем. Тірілем. Есіме шығып тағы тұзаққа ілінем. Өмір – дала, тапыл басқан мен бала, Тапыл-тапыл, *дамылдамыл* сүрінем (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДАМЫЛДАН= е т. *Дем алу.* Қалаға кірді сарбаз дабыл қағып, Алаштар тыным таппай *дамылданып* (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Таңертең көзі ілінсе *дамылданып*, Бір пәле тағы да тұр даярланып. Бір көрші өзі мазақ сая болды, Талайтын ұзақ күнге өнге салып (XX ғ. қаз. әдеб.). Жеткізбей теңіз бұлдыр сағымданып, Құйып тұр құба жонның шаңын қағып. От жұтып өзекті өртеп келе жаттың, Жер таппай сәл саялар *дамылданып* (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

ДАМЫЛДАТ= е т. *Дем алдыру.* Бөгемей түске дейін жүрді қатты, Күн ыстық әбден шөлеп шаңыратты. Дарияның бойына келіп түсіп, Сол жерде ат суалтып *дамылдаты* (Ш. Әбенов, Кейпін.). Ана ұзақ талып жатты. Естен мүлде танып жатты. Дәріні өрең қабылдатты, толғағын да *дамылдаты* (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал.). Мұнан әрі аламанның жігіттері ат арқасын *дамылдаатып*, тынығу үшін қонақүйге кетті (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Әнеки, артта сан жылдар алаулап атқан жалын нақ, Елеңдей төніп ескіге жаныңнан жолдың шаңын қақ! Шаңын қақ тағы Өрлегей өмірдің шыңайт шыңына Шығып ап барып бір сәтке кірпіктеріңді *дамылдаат*! (Достық жыры).

ДАМЫЛДАТУ *Дамылдат етістігінің қимыл атауы.* – Мына Сәбит өзгелерімізден

өзгеше түрде шаршады. Ас-су ішуге де мұршасы келген жоқ. Ал енді бұны да *дамылда т у ы м ы з* керек (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДАМЫЛДАУ Дамылда етістігінің қимыл атауы. **1. Демалу, тыныгу.** Күні бойы жаумен арпалысқан жігіттер кеш түсе *дамылда у ғ а* кірісті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Сондықтан да болар жұмыстан бос уақытта жора-жолдаспен кездесу, кітап оқу, кино, театрға бару, тіптен жайма-шуақ жаз айларында саялы бақ арасында *дамылда у ғ а* уақыт іздейміз («Лен. жас»). *Дамылдаудан* дүр безіп, құзылдыда сырғанап, тау қойынын жүр кезіп, туырлықтай туқанат (М.Мақатаев, Дариға жүрек). **2. Үзіліс жасау, кідіру, тоқтау.** Осы *дамылдау* кезінде сақиналы торғай өз балапандарын көре алмады (Д.Исабеков, Тіршілік.). Үзіліссіз соғыс елді әбден титықтатып, ығыр еткен сен Абылай аз уақыт болса да *дамылдау* мақсатымен Қалден Серенге елші жұмсайды (Бабалар сөзі).

ДАМЫЛСЫЗ с ы н. *Үздіксіз, толассыз, тынымсыз.* Рәпия Мақашева – ғылымның шырқау шыңына шықса да, *дамылсыз* еңбек етуде (Арулар). Үш жастан былай бала *дамылсыз* «Мынау не? Бұл неге жатады? Мынау іс не үшін істеледі?» деген сықылды сұрауларды бере береді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол әңгімелерге қарағанда, Құнанбай көктемнен бері *дамылсыз* жиын жиып, тынымсыз қимыл үстінде екен (М.Әуезов, Абай жолы). // *Бір тоқтамай, арасын үзбей.* Күндіз көп жүріп *дамылсыз* оттаған жылқының ымырт жабыла тұрақтап жусайтыны болады (С.Мұқанов, Шығ.). Манадан бері басын *дамылсыз* шұлғып, көңілдене кісіней, құйындай заулап келе жатқан тор бие де кенет оскырынып қоя берді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). «Сенікі жөн» дегендей *дамылсыз* іззектеп келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ДАМЫЛСЫЗДАН= е т. *Алаңдау, тыным таба алмау, мазасыздану.* Әбіш пен Ораз қағып *дамылсыз да нып*, қару-жарағын, белбеуін түзеп, үйдің екі жағына кезек шығып қояды, жатқан өліктерге қарасып, ауыл жаққа қолдарын былғасып қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ондайда ол кабинет ішінде әрлі-берлі жүріп, *дамылсыз да нып* а хат тасушыны күтүмен болады («Лен. жас»).

ДАМЫТ= е т. **1. Жаңарту, қозғау салу, күшейту.** Бөжейдің өлімі қайта дерт-жараны тіпті қатты *дамытып* жіберді (М.Әуезов, Таңд.). Поезд жүрісін *дамытып*, айланбада құйрық жағы бұлаң ете қалғанда, көзімнің алды буланып, қорғасындай екі тамшы жас жөге домалап түсті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **2. Өсіп, өркендеу.** Тегінде, Сырдария, Амудария

бойлары дүниежүзінің үлкен өзендері Ніл, Тигр, Евфрат, Инд, Ганг, Прамаптур, Янцзы, Хуанхэ тағы басқалар сияқты ертеден-ақ адам баласы мекендеп, экономикасы мен мәдениетін *дамытқан* сулы-нұлы аймақтар болған (Н.Баяндин, Атамекен). **3. Ілгерілету, өрбітін әкету.** Ол ұсынған пікірді *дамытып*, емеуінін іске асыруға дайын отырғандар да табылды (Т.Беркімбаев, Ана мейірі). «Бүгінгі мәдениетті жас буын өнерпаздар ағалары салған жақсы дәстүрді ілгері *дамытып*, оны өмірдің жаңа талаптары мен талғамына лайық көркейте береді деген сенім зор», – деп жастардан үлкен үміт күтеді («Қаз. әдеб.»).

ДАМЫТУ Дамыт етістігінің қимыл атауы. **1. Жетілдіру, ілгерілету, жақсарту қолданысын арттырып, кеңейту.** Жақсы аударманың әдеби тілімізді *дамытуға*, оның сөз қоры мен синтаксистік мүмкіндіктерін байытуға себепші болуына да құштармыз біз (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сонымен бірге, инфляцияны болдырмау үшін күрес халық тұтынатын тауар шығаратын өндірісті жолға қою тауарларға сұраным мен ұсынысты теңдестеру, экономикадағы бәсекені және кәсіпкерлікті *дамыту*, материалдық ресурстарды бөлудің қалыптасқан жүйесін өзгерту, биржалық сауданы дамыту және басқа шаралар астыртын экономиканың өрістеуіне жол бермейтін елеулі шаралардың бірі – меншікті мемлекетсіздендіру және жекешелендіру, оның қарқынын жеделдету болып табылады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Біздің елімізде ара шаруашылығын жан-жақты *дамытуға* зор мүмкіндік бар (С.Сұбханбердин, Өсімдік-дөрі). **2. Күшейту, одан әрі нығайту.** Сондықтан да барлық мемлекеттер, саны мен сапасына қарамастан, қауіпсіздікті нығайту мен *дамытуға* қал-қадірінше өз үлестерін қосулары қажет (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Сондай-ақ біздің еуропалық достарымызбен, әріптестерімізбен және одақтастарымызбен арадағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығымызды *дамытуға* ұмтыламыз («Егемен Қазақстан»).

Ойлауды дамыту. п е д. *Оқушылардың білімдік ақпаратты сұрыптау, жүйелеу, синтездеу сияқты т.б. психикалық операцияларын жетілдіру.* Балалардың *ойлауды дамыту* д а мектептегі оқу-тәрбие процесі шешуші рөл атқарады (Қ.Жарықбаев, Психология).

Тіл дамыту жұмысы. п е д. *Оқушының тілін жетілдіруге, сөздік қорын байыту мен сөз мәдениетіне, тіл ұстартуға т.б. арналған арнайы әдістемелік амалдар.* Етістік шақтарының жасалу жолдары, жалғаулардың ерекшелігі, етістіктің болымсыздық мағынасы сұ-

раулық шылауларды пысықтаған кезде, *тіл дамыту жұмысымен* байланыстыра жүргізу қажет («Қазақст. мект.»).

ДАМЫТУШЫ з а т. *Алға қарай апарушы, жалғастырушы*. Жаңа қауым ескі қауымның қалдырғанын тек қабылдаушы емес, сұрыптап, *дамытушы* да екенін ұмытпайық (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). Біздер жаңа істі бастаушылармыз да, бұлар *дамытушылар* (О.Иманалиев, Байқадам). Қожа Ахмет Ясауиді өзінің белгілі үш шәкіртінің бірі, әрі ізбасары, сопылық ілімді *дамытушы* ұлы ұстаз, сопылық-дидактикалық сарындағы әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі, ислам дінінің «жахрийа» («ясауишілдік» ағымын қыпшақ даласына таратушы, әлемге әйгілі бес бөлімнен тұратын «Бақырғани кітабының» авторы, Маңғыстау өңірін мұсылмандандырған Сұлтан Хубидің (Сұлтан Үлі) әкесі, 1186 жылы өмірден өткен, халық арасында Хәкім ата атанған ұлы ғұлама Сүлеймен Бақырғани: «Ысқақ баптың жұрыны, Ибраһим шейх құлыны, машайықтар ұлығы, шайхым Ахмет Ясауи», – деп аса қадір тұтқан («Егемен Қазақстан»).

Дамытушы маркетинг. э к о н. *Кәсіпорында межеленіп отырған қажеттілікті қанағаттандыруға тиіс нақты тауар әлі жоқ жағдайда кәсіпорынның тауарлар мен қызметтерге сұранымын нақты ұсынылатын сұранымға айналдыру жөніндегі маркетингтік қызметінің түрі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДАМЫТЫЛ= е т. *Күшейтілу, жақсартылу*. Иса поэмаларында *дамытылып* жырланатын негізгі бір тақырып – қазақ жастарының бас бостандығы (Е. Ысмайылов, Ақындр). Шалдың балаларына арнап шығарған жеті күйі одан әрі *дамытылып*, тарап кетеді (Шарапат.). Таяудағы жылдарда өнеркәсіп товарларын сатудың арнаулы жүйесі дамытыла түседі (Халық бақыты.).

ДАН¹ з а т. т а р. к ө н е. *Ертеректегі салық түрі*. Оларға байлық үш түрлі арнамен келіп құйылатынын байқадым: біреуі – өзбұқарасынан жинайтын *дан* (салық), екіншісі – күшпен қаратып алған елден түсетін адбан. Ол да алым-салық, үшіншісі – соғыстан түсетін олжа. Бұлардан тыс тағы бір салық түрі бар. Ол – пешкеш деп аталатын діни салық (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

ДАН² с ы н. **Жүйрік.** *Дан дардың* бәрі жарыссын, Іріктеп жүйрік жиыңыз. Қызбай тұлпар шаппайды, Жақын болса ақсайды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ДАНА¹ [ир. دانة] з а т. *Біртектес көп заттардың жекесі, біреуі*. Романның бұл арада бір *дана* с ы ғана бар екен (С.Мұқанов, Шығ.).

Смайыл қағазын үш *дана* етіп жазды да, өкілдерге қол қойдырды (Т.Дәуренбеков, Біз әлі кездес.). Сонан соң газетінің бір *дана* с ы н қонышына, бір *дана* с ы н қойнына ұрып жіберді (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су.).

ДАНА² [ир. دانة] с ы н. **1.** *Көпті көрген, тәжірибесі мол, оқыған-тоқығаны көп, ақыл-парасатын халық, жұрт мойындаған*. Нұрлан Тайжан қарияны әкесінің досы деп қана сыйламайды, жақсы көреді, дүние қадірін түсінген *дана* шал, көргені көп аңшылық әңгімесін қызықтырып нәшіне келтіріп айтады (З.Шашкин, Сенім). Мейірімді анасы мен *дана* әжесі Абайдың жас жанына адамгершілік қасиеттерін дарытты (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Халқы қалаған хәкімдерге, ел ардақтаған *дана* азаматтарға қол көтерген кұнаһарлардың күнәсі кешірілмейді (Х.Есенжанов, Тар кезен).

2. *Дұрыс, терең, ақиқат*. Екінші бірінде бола бермейтін бір ерекше қасиет бар Асқарда. Ол жаңа кітаптан оқыған *дана* ойларды сол қалпында, пісіп тұрған күйінде сіңіре салмайды (С.Омаров, Дала қызы.). **3.** *Әділ, тура, турашыл*. Ел ұмытпас көтерсек Абылайды, Ол ханы ғой қазақтың басыбайлы. Бағы жанып, төрлетсе жаңа қазақ, *Дана* қазақ ұмытпан Ағыбайды (К.Салықов, Жезкиік). Адамды жөн білетін *дана* деп біл, Істерін жалқау жанның шала деп біл. Құр жасы елулерге келсе-дағы Білімсіз сондай жанды бала деп біл (Шал ақын, Өленд.). // *Кемеңгер, ақылды, білімге тәжірибесі мол, рухани әлемі бай, ел-жұрт мойындаған тұлға*. Бала боп кетіп даладан, *дана* боп елге оралды. Құдайын тауыш қаладан, алғандай ақыл, жоралғы (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Ойлай білсең *дана* боларсың, ойнай берсең бала боларсың (Мақал). Өз теңіңнің ішінде Ақылың асқан *дана* с ы ң. Жұбатасың жыласа, Ноғайлының баласын (Қамбар батыр).

Дана сөз. *Үлгілі, өнегелі өсиет*. Көңілдің жарастығы-ай бала кезгі, Болмайтын сәл нәрсеге алақөзді. Алысқа ой жіберген арман қуып, Көкейге тоқып талай *дана* с ө з ді («Спорт»).

ДАНАГӨЙ с ы н. **1.** *Ақылды, ауқымына білім мен тәжірибе бірге түйген, мазмұны терең*. Бірақ Нұрғазы осынау пікірді ұстанған да, табиғи ортаның мән-маңызын мүлде жоққа шығармайды, әйтсе де «қалауын тапса қар жанады» дейтін *данагөй* мәтелдің шындығын бірінші орынға қояр еді (К.Ахметбеков, Ақдала). **2.** *Ақыл-парасаты толысқан, білім-тәжірибесі мол*. Бұл, бәлкім, Шәкеннің өмірбаяны мен қазақ киносының шежіресінде бетбұрыс болып қалған бейнені, *данагөй*

асыл азамат, асқақ ақын Жамбыл бейнесін жасауға көмектескен шығар (К.Кенжетаяв, Дархан.). // *Ақылы, көпті көрген тәжірибелі адам*. Ауылдың *д а н а г ө й і* өжем еді (Ауызекі). // *Ғұлама, ғалым адам*. Аңыздардың бәрінде де бұл өңірде әлем жайындағы, жаратылыс заңдары жайындағы, өткен дәуірлер мен болашақ замандас жайындағы білімдері шексіз ерлер мен әйелдер – ұлы *д а н а г ө й л е р* өмір сүретіні айтылады («Қаз. әдеб.»). Азия мен Жерорта теңізі аумағының *д а н а г ө й л е р і* ұдайы өзара байланыста тұратыны («Қаз. әдеб.»). Кір жуушының баласына төтеп бере алмасақ *д а н а г ө й*, батагөй болғанымыз да құрысын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам).

ДАНАЙЛАР [грек. Danaïdes] з а т т а р. *Агрос аралын мекендеген ертедегі грек тайпасы*. Гомер эпосындағы *д а н а й л а р* – Трояны қоршауға алған гректердің атауы (ҚҰЭ).

ДАНАЛЫҚ з а т. 1. *Өмірдің шындығын, оның себебі мен салдарын кемеңгерлігімен танып білетін қасиет*. Абайдың *д а н а л ы ғ ы н а* канат бітіріп, дем берген қадірлі де қасиетті атамекен, міне, Семей! (К.Оразалин, Абай.). Қу дауысты Құттыбай қазақ туын көтерді, *Д а н а л ы қ* пен айырды Келер менен кетерді. Өтірік деші, қанеки, Мен айтпаймын бекерді (Дулат Бабағайұлы, Замана.). *Д а н а л ы қ* – өмірді, болашақты ойлай біліп, ақылдылықпен айтылған сөз; аса білгірлікпен жасалған іс-әрекет, көрегендік пен көсемдіктің көрінісі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жырдың поэтикалық құны, шеберлік, шешендік сипаты халық *д а н а л ы ғ ы н* танытатын жақсы қасиеттерден де ашылады (Х.Сүйіншәлиев, Ізденіс.). 2. *ф и л о с. Адамзаттың сан ғасырлық таным процесі мен өмір тәжірибесі нәтижесінде жинақталған рухани ілім-білімді игеріп, оны ұрпақтан ұрпаққа ұлағатты ой-пікір, өнегелі, ізгілікті іс-әрекет түрінде жеткізе білетін адам қасиеті*. *Д а н а л ы қ* – ауқымы кең, күрделі құбылыс, оған біржақты, кесімді анықтама беру мүмкін емес. Ол, әдетте надандыққа қарсы мәнде қолданылады (ҚҰЭ). Философия ғылымсыз да өмір сүре алады, ал *д а н а л ы қ т а н* қол үзсе, философиялық аты ғана қалып, заты жоғалады (ҚҰЭ). Жалпы, қазақы дүниетанымың өзі *д а н а л ы қ қ а*, Ғұмар Қараш айтқандай, «өмір пәлсапасына», ізгі түсінікке, рухани кемелдік ансарына негізделеді (ҚҰЭ).

Даналық сөз. *Өнегелі өсиет, үлгілі сөз*. Өзіме қажет қой деп 1950 жылдардан бастап әр халықтың *д а н а л ы қ с ө з д е р і н* жинай бастадым (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Екін-

шіден, халықта «Достықтың арнасы кең, тамыры терең» деген *д а н а л ы қ с ө з* бар (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.). Біздің қазақта небір *д а н а л ы қ с ө з д е р* көп-ақ қой (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

ДАНАЛЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Даналық*. «Ел іші – алтын бесік» дейді. Бұл халық *д а н а л ы л ы ғ ы н а н* шыққан аталы сөз (Т.Әліширов, Өнерпаз.).

ДАНАСЫН = е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Білгішсінү, өзін дана санау*. Ұйқылы-ояу би отыр *д а н а с ы н ы п*, Қақ төріне қауымның дара шығып. Би билігін күтуде Райымбек, Алыпұшып, жүрегі аласұрып (М.Мақатаев, Шығ.). Көп оқыған азаматтардың *д а н а с ы н ы п* сөйлгені оғаш саналмаушы ма еді («Халық мұғ.»).

ДАНДАЗА з а т. с ө й л. *Даңғаз* (*у-шу*). Саранжам, мылтық андаза. Есті, басты адамдар, Бәрі тама жиылды, Әңгіме болды *д а н д а з а* (Бабалар сөзі).

ДАНДАЙСУ *Дандайсү етістігінің қимыл атауы; өзін басқалардан артық көретін адамның әдептілікке жат мінез-құлық көрсетуі*. Соңғы кезде өзімді-өзім сынап байқасам, білгеніме қанағаттанып, *д а н д а й с у ғ а* айналған түрім бар сияқты (С.Мұқанов, Алып. адым.). Сын жоқ жерде токмейілу, *д а н д а й с у* деген адам жанының жалмауыз батпағы пайда болады (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Малшыдан өсіп ірі шаруашылықтың басшысына дейін көтерілген адамның өнбойынан мақтану, *д а н д а й с у* дегеннің ұшығын да аңғармайсың (Ә.Қалмырзаев, Ар). *Д а н д а й с у ғ а* менмендік, көкірегі өскендік, орынсыз тасығандық, босқа асып-тасушылық, табысқа масаттанушылық сияқты адам бойында кездесетін жағымсыз қылықтар жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДАНДАЙСУШЫЛЫҚ з а т. *Асып-тасушылық, табысқа мастанушылық*.

ДАНДАЙСЫ = е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Асып-тасу, табысқа мастану*. *Д а н д а й с ы ғ а н* поштабай шегі шұбатылған домбырамен Біржанды тағы бір ұруға ыңғайланып кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездеспей кет.). Әдетте, біз кеуде керген, *д а н д а й с ы ғ а н* адам дейміз (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). *Д а н д а й с ы ғ а н* небір керемет патшалық пен небір ескілік қоғамдардың құл-талқан боп, ізі-қайым жоғалғанын тарих-ата шежіре етіп беріп отырған жоқ па? (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ДАНДАЙСЫТ = е т. *Құтырту, менменсіту*. Заң жұрттың бөріне бірдей. Занды сыйламайтын қисықтарды *д а н д а й с ы т п а й* қатаң жауапқа тартып, дер кезінде ауыздықтау керек (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.). Бұл өзі дүниеге ойлы көзбен қарайтын, мақсат-мұра-

тын алыстан іздейтін, кейбіреулердің басын айналдырып, *д а н д а й с ы т ы п* жіберетін болмашы өнер желігінен мүлде ада, бергенімнен берерім көп-ау деген тілекпен келе жатқан ойлы жан (И.Жақанов, Екі жирен). Әкем марқұм сені солай деп аяғанынан атап еді. Балшайбек, кемсамал балаңды «Болаттың сынығы» деп *д а н д а й с ы т қ а н* (Р.Райымқұлов, Болат.).

ДАНДАКУ з а т. с ө й л. *Дәндәку (от тұтататын мата жыртындысы, кішкене шүберек)*. Тұлабай, оқшантай, *д а н д а к у*, шақпақ қу салған алпыншақ-салпыншағы көп кіселі күміс белбеуін ағытып, аша бақанға ілді (Б.Құсбегин, Зука батыр).

ДАНДАМА с ы н. *Әйгілі, даңқты*. Сонымен біз Сенегалдың үлкен әрі *д а н д а м а* астана-сындағылардың енді өз адамы болып бара жатқандаймыз (Ә.Шәріпов, Алыс.). Шабытты өлең жазғанда ғана керек түсінетін Биікбай Пайғамбаров аң-таң боп сахнаның *д а н д а м а* шеберіне балалық әуестікпен, аңғал ақ көңілмен қарады (С.Бәкбергенов, Адам.). *Д а н д а м а* келді даңменен, Үміт үзді жан неден? Аттанып барған мұсылман Бірінен-бірі адасып, Жығылар болды шаңменен (Бабалар сөзі).

ДАНДАН [ар. دنان] з а т. қ о л ө н е р. **1.** *Піл сүйегі*. Қазаққа «Пышағыңның өзі қайда болса оннан болсын, сабы *д а н д а н* болсын», – деген сөз бар. Дандан деп – піл сүйегін айтады («Ана тілі»). **2.** *Піл сүйегінен жасалған тарақ* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

ДАНДАНА з а т. с ө у л е т. *Дәстүрлі қазақ сәулет өнеріндегі құрылыс салу әдісі*. *Д а н д а н а* әсемдікпен қатар берік ғимараттың болуына да ықпал етеді (ҚҰЭ). *Д а н д а н а* ғимарат қабырғасының, тепкіштердің жиектеріне кірпішті тігінен қойып, көлбеу бағыттап, қатарынан біркелкі қалау (ҚҰЭ).

ДАНИЯТ [ар. دنياه] з а т. к ө н е. *Арамдық, бетсіздік*. Мен сіздей Көлдейбектен көргенім жоқ. Балаңның көңілі аулақ, – деп – *д а н и я т т а н*. Желқабыз, жеңіл мазһап балаң бар, – деп, Көңіліне делбе құсын ұялатқан (О.Шораяқ, Шайыр).

ДАНЫШПАН [ир. دانشمند] с ы н. *Ақыл-парасаты мол, білім-тәжірибесі асқан, бұл қасиетін мойындатқан*. Бируни – *д а н ы ш п а н* ғалым мұндай еңбектің, құралдың келешек ғылым, ұрпақ үшін керек болатынын айқын сезген сияқты (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.). Жамал он алты жаста-ақ, Жібек желден жаратылғандай ару, Жиреншеден тәлім алғандай шешен, Едігеден бата алғандай *д а н ы ш п а н* (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Ақыл-білімі, парасат-тәжірибесі асқан кемеңгер, оқымысты, даналық қасиеттерді меңгерген тұлға*. Шынында да, мынадай аударманы түсіну үшін Сократтай

д а н ы ш п а н болу керек сияқты (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). «Момын елге бек болдың» деп Бұқарым дәлдеп айтты. Ол емес сөз жұтарын. Абылай ханды ауыздықтар жырменен, О, *д а н ы ш п а н*! Тапты сөздің ұтарын. Болса дағы байтақ елге тым қатал, Абылайда үн жоқ сонда тіл қатар (К.Салықов, Жезкиік). Ақылы асқан *д а н ы ш п а н д а р* елінде Бағланбай, қырын көзбен қаралар. Шетке даңқы, атағы асып кеткенде, Қарсы болар ауылында ағалар! (М.Жұмабаев, Шығ.). Дана дейді миғұланы өзіне егер ұнаса, *Д а н ы ш п а н д ы* су ми дейді өзін егер сынаса (М.Әлімбаев, Жүрек лүпілі).

ДАНЫШПАНДАЙ с ы н. *Данышпан сияқты*. Алдаш пен Махаметжан, молда Қосжан, Сарапта санаулы ерлер *д а н ы ш п а н д а й*. Қаумалап келіп бәрі етті өтініш: «Жұмбаққа жаз, – деп, шешу, қалыс қалмай!» (Айтыс). Көруші ем сені дана *д а н ы ш п а н д а й*, жауменен жайың бар ма алысқандай (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ДАНЫШПАНДЫҚ з а т. **1.** *Даналық, парасаттылық пен кемеңгерлік, асқан білгірлік*. Жасыңыз алпысқа аяқ басты деп естідім, жас үлкейген сайын *д а н ы ш п а н д ы қ* молая береді деседі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *ф и л о с. Тарихи-әлеуметтік мәні бар мәселелерді асқан парасаттылықпен шеше алатын кемеңгер тұлғаларға тән қасиет*. Меніңше, *д а н ы ш п а н д ы қ т ы ң* ең бірінші белгісі – адамның өзін-өзі тани білуі дер едім (С.Бәкбергенов, Қарға там.). Қайта, өткен заманда адам *д а н ы ш п а н д ы ғ ы* жасап кеткен мұраның бәрі еске алынып, негізгі таяныш болды да, біздің әдебиетіміз қаулап өсті (І.Омаров, Шабыт.).

ДАНЫШПАНСЫ = е т. э к с п р. ж а ғ ы м-с ы з. *Көсемсінү, білгішсінү*. ... Атаның аруағымен алдыңа келіп тұрған қыдырдың қадірін білу керек қой... – деп бірі қалмай *д а н ы ш п а н-с ы п*, үсті-үстіне баспалатып барып қойысты (С.Торайғыров, Шығ.). Анау *д а н ы ш п а н-с ы ғ а н* шикіл сары сыпайы жігітті айтқаныңа сендіріп көр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жұрттың бәріне сыртынан ат тағып, айдар байлап, ылғи да *д а н ы ш п а н с ы п* отырғаны (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.).

ДАН' з а т. *У-шу, айғай-ұйғай*. Сұлап жатқан үнсіз жерге, тіршілік, шу, *д а ң* кірді Тау мен орман шалқар көлге шаттық күй мен ән кірді (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Және де бір тайпы аңды көрдім, У да шу, айғай-ұйғай – *д а ң д ы* көрдім. Бірі іреп, бірі сойып, бірі тартып, Әуліккен ынтымақсыз жанды көрдім (С.Торайғыров, Шығ.). Әйтеуір *д а ң м е н* комитет ісін жүргізген болып жатырмыз. Болмаса, қолда

күш жоқ. Тіпті жалпы үкіметте күш жоқ (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Даң болды [етті, қылды]. а) *Басы қатты, не істерін білмей, дал болды.* Хан келсе, қызы жоқ, не болғанын білмейді. Бұл естірте алмай есі шығып *даң бол ады* (Қаз. ертег.). Қысқасы, бәрі жабылып қыздың басын *даң қылады* (М.Дулатов, Шығ.). Құйындайын бүркылдап, Жүрген жерін шаң қылған. Кез келгенді дүрелеп, Әуре-сарсаң *даң қылған* (К.Әзірбаев, Шығ.). Соңғы аптада Жетібастың ұзын арқау, кең тұсау лаңы қаншама уақытын алды, жалғыз өзі нешеме кісінің басын *даң қылды* (Д.Досжанов, Табалдырығың.). ә) *У-шу қылды.* Құлақ тұнып *даң болды*, шын ашуға басқанда жердің сазы аспанға, лақтырылып жүн болды (Манас). Ә дегенде таң болды. Ұзамады, мөз-мейрам, Бастады у-шу той, мейрам, Үйдің іші *даң болды* (М.Жұмабаев, Шығ.). Шөрегей үйрек бала қаз Құсына батыр ілдірді. Қанжығасын қан етті, Көлдің үстін *даң етті* (Манас). Шулатып момын құстарын, жағасын жазда *даң қылған* (І.Мәмбетов, Тарланбоз). Тас тілген үні күректің, даланы кетті *даң қылып*. Даусынан дала дір етті. Есілді тұңғыш жаңғырық (Бозынген).

ДАҢ² з а т. ж е р г. *Даңқ, атақ.* Жақсының әр атағы шығар *даңы*, Сөзімнің қисық сөйлеп келмес мәні (Айтыс). Сол арманды ұстатпай дау мен *даңды* жеткізетін тағы да сол тұяқты тұғырың ғой (С.Сматаев, Елім-ай).

Даң болды. Аян болды, белгілі болды. Арқа деген жерінде аң болғаны, жігітке атқа мінгені *даң болған* (Айтыс).

Даңға шықты. Атағы жайылды, мәлім болды. Қарабай мен Сарыбай аңға шыққан, Екеуінің дәуірі *даңға шыққан* (Қозы Көрпеш.).

Даң қылды. Атағын шығарды, елге жайды. Көмірші тазды хан қылып, атағын елге *даң қылып*, Жас кезінде-ақ Семетей еліне тұтқа болған дейді (Манас).

Даң салды. Улатып, шулатты; жар салды. Осылай *салып даңды*, ақыры аңға аттанды. Қасқыр түгіл, қарасы да жоқ, қарсақ түгіл, баласы да жоқ (И.Шұғаев, Найза).

ДАҢҒАЗА з а т. 1. ж а ғ ы м с ы з. *Бас қатырардай ың-жың, айғай, у-шу.* Байқалмаған екенмін көз тоқтатып қарасам әлгі топтың бір шетін ала қаусаған кемпір тұр. Осынау *даңғазад а* жай тұру қиын көрі кісіге (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). 2. ж а ғ ы м д ы. *Думанды, дүбірлі, көңілді шу.* Көңілді *даңғаз а*, сарт-сұрт дабылды баса кейде шырқай салған ән шалқып барып үзілді (К.Сақабаев, Кенші.). // *Көңілді, дүбірлі.* Неге, неге, білмей-

сін, мен білемін мен айтайын кезегім келді менің. Ей, өмірдің *даңғаз а* қуанышы түсінерсің бір кезде сендіремін (М.Мақатаев, Шығ.). Күндізгі *даңғаз а* шуыл да бөсеңдеп, қала өмірі тыныштыққа бой ұрған (М.Әбдірахманов, Адасқан.). Әне-міне дегенше жетіп келген олар біздерге үдірейе-үдірейе қарады да, қарқ-қарқ күлген *даңғаз а* дауыстарымен кешкі тымық ауаны қақырата жарып, бірін-бірі қуалап жарыса жөнелді (С.Ғаббасов, Серпер). 3. *Мақтаншақ, бөспе (адам).* – Мен ерлік істесем – *даңғаз а*, әнербақан атандым, мырзалық істесем – ысырапқор болдым, тіл алғыш болсам – қорқақ деді, шешен-ақ едім – көк малта, мылжың деді. Заты осының бәрі кедейлігімнен, қолдың қысқалығынан деп білдім, – деді Ұйтқыбек (С.Талжанов, Сейфулла.). Жаяудың аты бол, Жалаңаштың тоны бол, Жақсының хаты бол, Даланың даңғыл жолы бол! Жаздың жауыны бол, Жалғыздың бауыры бол, *Даңғаз а* даукестерге, Қарақшы баукеспеге Аспанның дауылы бол! (С.Мәуленов, Алыс кет.). 4. а у ы с. *Құр айқай, бос сөз, байбалам.* Болжамаған тар өткелдің сортаңын, Жолықпасын қайран елге сор қалың. Заты қазақ зәре-құтын қашырған Сайқымазақ, *даңғаз а* *даң* қорқамын (К.Салықов, Жезкиік). Тіпті күні кеше келісімге шақырғандай болса, енді қайтадан бұрынғы бітіспес күреске шақырған *даңғаз а* *с* *ы* *н* қайта бастады («Егемен Қазақстан»).

Даңғаз а айқай [айғай, шу]. а) *Айқай, адамның бірін-бірі естімейтін шуылы.* Сырт жақтан дамылсыз естіліп, құлақты бітей жаздаған *даңғаз а* *ш у* басылған (А.Байтанаев, Қыран.). Бұл белгілі колхоздасу дәуірінің күпілдеген қызу кездері. Кеңседе ауыл белсенділері толып отыр екен. Гуілдеген сөз. Байқұлақ, жоспар, колхоз шаруасы, астық жоспары, тұқым қоры деген *даңғаз а* *а й қ а й* (С.Бегалин, Уақыт.). ә) *Қатты дауыстап, дабыра қылып айтылған сөз.* Құралай Қожабектің *даңғаз а* *а й ғ а й ы* *н* біраз тыңдап отырды да, орнынан тұрып, үйіне бет алды (А.Әлсеров, Ауыл.).

Даңғаз а болды. а) *У-шу болды, шуылдасты.* Көп үйлі ауыл кеш мезгілінде біртүрлі бейілді, қоналқаға көңілдене шақырып тұр. Ауыл айналасы қалың қой. Қозы қамырап, иттер үріп *даңғаз а* *б о п* жатыр екен (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Дабыра болды, ел арасына шумен тарады.* Мұнысы бүтін аймаққа тараған, *даңғаз а* *б о п* жайылған (С.Бакбергенов, Адам.).

Даңғаз а дабыл. с а я т. *Жабыла дабыл қағып, қатарынан бірнеше құс салатын саят-шылық түрі.* *Даңғаз а* *д а б ы л* дегеннің екі түрлі қызығы бар. Бірі – қаршыға ұстаған

құсбегінің барлық қаршығасы қатар ұшырылып, кімнің құсының қыран екені анықталады (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Даңғаз қылды [көтерді]. а) *Айқай-шу қылды, байбалам салды*. Манадан бері бөлмені *даңғаз а қылып*, дабырлай сөйлеген кемпірдің көзі Ерболға түсті (К.Жүнісова, Құстар.). *Даңғаз а көтеріп*, дөң сауда жасаған жоқ (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). ә) *Сасқанынан айналасына қарамай далаңдап қалды, шулап кетті*. Ол шеткі үйдің бақшасына жетіп, шарбақтан қиқулап айналып өте бергенде, жайылып жүрген бес-алты тауық, ат дүбірінен шошып, қанаттарын сабалап, *даңғаз а қып*, шашырай ұшты (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Құр даңғаз. *Бос айқай, байбалам*. Не пайда қарауытып, қаулағаны, Күркіреп, *қыр даңғаз а* жаумағаны. Кер бие оқыранса, жануар-ай, Жеңгемнің шайын қимай, саумағаны (К.Салықов, Жезкиік).

ДАҢҒАЗАЛА = е т. *Улап-шулап, басына көтеру*. Бірі ұрсып, бірі күліп жастар бөлмені лезде *даңғаз алап* әкетті (Қ.Исабаев, Айқыз). Егер бірдеңе құлағына шалынған болса, олар бүйтіп ұстамдылық көрсете алмас еді. Өрт шыққандай *даңғаз алап*, дабыл қағып, дереу менің төбеме әңгіртаяқ ойнатар еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Енді Маржан-гүлдің құлағына көл бақаның алыстан *даңғаз алаған* үні ғана естілді (Ж.Жұмаханов, Қарагөз.).

ДАҢҒАЗАЛАН = е т. 1. *Улап-шулау, айқайға салу*. Одан кейінгі сөзде береке болмай *даңғаз алаң* а шуласқан дауыстан ештеңе естуге, қобалжыған жұрттың көтерген шаңынан ештеңе көруге болмай қалды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сөйлегенде тым самбырлап, *даңғаз алаң* ы п та кетпе, айтқан сөзің тыңдаушыға анық естілсе болды (С.Байжанов, Сыр.). 2. *Азан-қазан, абыр-сабыр болу*. Іңір кештегі у-шуы *даңғаз алаң* а н ауылдан, қызметінен кешіккендей, үкідей ұшып Дүрия келе жатты (О.Бөкеев, Өз отың.).

ДАҢҒАЗАЛАНУ *Даңғазалан етістігінің қимыл атауы*.

ДАҢҒАЗАЛАТ = е т. *Улату-шулату, у-шу қылу*.

ДАҢҒАЗАЛАТУ *Даңғазалат етістігінің қимыл атауы; улап-шулату, у-шу қылу*. Жездесінің *даңғаз алату* ы м е н шай ішіп, жұрт тараған соң мұны оңаша алып шыққан ол ұрсып-сөгудің астына алды (Н.Оразов, Жауқазын.).

ДАҢҒАЗАЛАУ с ы н. *Ақылсыздау, парықсыздау*. Бір күндері батагөй қария қартайыпты.

Даңғаз алау жалғыз ұлы бар екен: басындағы бак, алдындағы дәулет аздық еткендей әкесіне алақөзденіпті (Д.Досжанов, Жусан.).

ДАҢҒАЗАЛАУ *Даңғазала етістігінің қимыл атауы*.

ДАҢҒАЗАЛЫ с ы н. *У-шулы*. Неге керек текке сарнап мадақтау да, зарлау да, *даңғаз алы* даңқты өмір сүргенің де баянсыз (Шығыс жұлдыздары).

ДАҢҒАЗАЛЫҚ з а т. 1. *Улап-шулап басына көтерушілік, даурығушылық*. Иттердің арсылдап үрген мазасыз *даңғаз алы* ғы дәл осы күндегі Оралбай, Керімбала айналасындағы суық дүние бітімсіздігі сияқты (М.Әуезов, Абай). Усов көңілді кездеріндегі өзінің желөкпе, өрі *даңғаз алы* ғы на басып, даланы басына көтере даурығып жатыр екен (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Ол кезде бір нәрсенің шеті шығып, науқанға айналса, маңызын жете ұғынбаған желөкпе уәкілдер асыра сілтеп, ел ішіне алуан түрлі *даңғаз алы* қ туғызады (С.Бегалин, Замана.). 2. *Нақты іс-әрекеттен гөрі құр сөзге, байбалам салуға құмарлық түрінде көрініс беретін психологияда адам бойындағы ұнамсыз қасиет*. *Даңғаз алы* қ көбінесе рухани кедей, мінезі ұшқалақ адамдардың бойында болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

3. с а я с и. ә л е у м. *Қандай да бір қоғам, әлеуметтік топ туралы қарабайыр түсініктерге сүйеніп, кез келген саяси мәселені оңай, үстірт, шапшаң, тіпті кейде бүлікшіл жолмен шешуді ұсынатын идеялардың, бағдарламалардың жиынтығы*. *Даңғаз алы* қ қ а бейім тұлғалар, әдетте, бұқаралық көңіл-ңауаны тікелей әсер етіп, адамдардың белгілі бір топтары арасында беделге ие болады (ҚҰЭ). Саясаттағы *даңғаз алы* қ күрделі құбылыс, оның әлеуметтік ортадағы рөлін біржақты бағалау қиын. Ол, көбінесе, әлеуметтік жағдайлардың қайшылығы асқынған шақта, қоғам өмірінің өтпелі кезеңдерінде айқын көрінеді (ҚҰЭ).

ДАҢҒАЗАШЫЛ с ы н. *У-шуға, байбаламға құмар*. Дарыныңның отымен, Түс бөйгіге, іркілме, Күлкім келер, көкіген, *даңғаз ашы* л шіркінге (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

ДАҢҒАЙЛЫҚ з а т. с ө й л. *Даңғойлық*. *Даңғайлы* қ пен мақтаннан келем қашып, Сауыққойдан, сөнқойдан – жүрем қашық. Ақ дастарқан жаюлы алтын ұям. Адал сырын айтқанға кілең ашық (Қ.Мүсірепов, Раушан).

ДАҢҒАЙСУ е т. ә к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Айқай шығару, бүлік жасауға бейім тұру*. Былайша айтқанда, «бір күндік мастықтың он күндік өкініші бар» дегендей, арақ ішіп көтереліп, жоқтан барға желігіп, *даңғай* с у-ды ң түк қажеті жоқ (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ДАҢҒАЙЫР¹ с ы н. **1.** *Даңқты, суырып-салма, өрен жүйрік.* Баршасын таратады бір ителгі, Жапалақ жалбаң қағып шыр айналып, аса ақын *даңғайыр* болсаң-дағы. Әсеке таба аласың мұны не қып? (Айтыс). Соншалық әлсіреп отырғанымен, *даңғайыр* ақын сүйекке біткен жүйріктігінен жаңылар емес (С.Бегалин, Сахара.). Халықпен өмір бір кешкен *Даңғайыр*, дархан данышпан. Еңбегінді айтып түгеспен, Қадіріңді айтып тауыспан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). **2.** *Өз ісін емін-еркін, жетік білетін, білгір.* Мұндағы он бес, он алты ұстаның ішіндегі ең ұста анау көк жейделі, көздірікті Михайлов көптен осында істейді. *Даңғайыр* ұста (І.Жансүгіров, Шығ.). Адам не нәрсеге берілсе, соның *даңғайыр* білімпазы деген (С.Бегалин, Уақыт.).

ДАҢҒАЙЫР² с ы н. *Кең, даңғыл, жайылған.* Серігі оған да қарсы болған жоқ, ол да қайта бұрылып, Қосталдың тар кезеңінен асатын *даңғайыр* жолға қайта салды (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Сарылып жадау күзде жапырақ ұшқандай налып. Қаз қайтты қаңқылдасып, *даңғайыр* даланы ұқпады (Қ.Жұмағалиев, Ақжарма). Село жүрегіндей *даңғайыр* бір көшенің қақ ортасында ұядай ғана бір қонақүй орнапты (Ғ.Сланов, Замана.).

ДАҢҒАЛ с ы н. с ө й л. *Аңқылдақ, ақкөңіл.* Бұрынғы өзі білетін, ақкөңіл, *даңғал* досы көңілден біржолата кетіп, оның орнында қара жүрек жырынды біреу қалды (М.Иманжанов, Көк белес.).

ДАҢҒАР с ы н. к ө н е. *Ардақты, атақты.* Осылай елдің серке *даңғары* еді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ДАҢҒАРА з а т. с ө й л. **1.** *Даңғыра.* Тінтіп ол түн ықтаған сай-саланы, Жөңкілте қуған шақта паң қараны. Күндегі әдетте жоқ оқыс тосын Досан кеп қағып қалды *даңғара* ны (Ғ.Игенсартов, Тың дала). **2.** *Даңғазадуман, көңілді шу.* Сайрап отыр бұл ағаш Қолымдағы ағашым Алып жүрген домбыра, Тартқан сайын *даңғара* (Бес ғасыр.). Той өткен соң *даңғара* (Мақал.).

Даңғара ету. *Даңқын шығару.* Бірақ қазақтың қазақтығы сақталып, әкесі ұнатқан қызды ұлы әйел қылып, қызының көзі боп ата-ана күйеу тандап, ойлаған жеріне бойжеткендерін ұзатып, ру ақсақалдары атақтарын алашқа *даңғара етіп* келген (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару.).

Даңғара құлағандай. *Даң-дүң еткен қатты шыққан дыбыстай.* Ол төбеден *даңғара* құлалағандай немесе бос шелек құлағандай мазасыз салдыр-сұлдырдан оянып, есі ауысқан

адамдай жан-жағына алақтап ештеңе көре алмай, ештеңеге түсіне алмай отырып қалды (Ә.Тарази, Тасжар.).

ДАҢҒАРАДАЙ с ы н. с ө й л. *Даңғырадай (үлкен, кең зор).* Базакең өзі тұрмаса да қолхоз орталығында *даңғарадай* үй салып алған (С.Байжанов, Жастық). Сормандай болғанда Жақып соғысқа аттанып, *даңғарадай* бір үйде жалғыз қалдың ғой (О.Бөкеев, Қамшыгер). Жерошақ жақтағы үш-төрт әйел, тайқазанның *даңғарадай* қақпағын ашып, өзара бірдеңелерді айтып сылқ-сылқ күліседі (Л.Құрманбаева, Қыраным.).

ДАҢҒАРАЛАН = е т. *Дыбыстың даң-дүң етіп қатты шығуы.* Нұрлан «Жеңіс-жеңіс» деген сөзден басқа жарытып еш нәрсе ұға алмады. Қатты жаңғырыққандікі ме *даңғараланып*, анық естілмеді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ДАҢҒОЙ с ы н. э к с п р. *Елірме, есер, бөспе, даурықпа.* Батырдан барымташы туар *даңғой*, Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой (Абай, Тол. жин.). Бірғызбайдың әншейінде жуансыған, қолшыл болып мықтысыған үргешпе, *даңғойлар* бұл тұста күпілдектен асқан жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Баланы тым есіртіп, тым мәпелеу де пайда емес. Ол өскенде не *даңғой*, не әйеншек болып шығады (Ғ.Мұстафин, Шығанақ.). *Даңғой* есірсе, қызбен күреседі (Мақал-мәтел.).

ДАҢҒОЙЛАН = е т. *Есерлену, еліру, желігу.* Қолдағыңды қорғап бақ, Мал арзан деп аптықпа. Сыпайы жүр де, шаруа ойна, *даңғойланып* қақтықпа (Абай, Шығ. жин.). Лек-лек үйір, шұбырған топты жылқы, Сыңсып үйге тірелген дүние-мүлкі. Ешбір жанды бойына теңгермейді, *Даңғойланған* даусы көтеріңкі (Ж.Сыздықов, Асулар). Тораңғыл құр мақтанба *даңғойланып* Байқап көр алды-артыңды әлде ойланып (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.).

ДАҢҒОЙЛАНУ *Даңғойлану етістігінің қимыл тауы.* Дандайсы мен *даңғойланудан* қол жеткенге тояттап тоң мойын тартудан тек туған ел мен туған өнерге деген үлкен махаббат қана сақтап қала алады («Қаз. әдеб.»).

ДАҢҒОЙЛАУ с ы н. *Есерлеу.* Әсіресе *даңғойлау*, есерсоқ аңғалдау адамдар Есентайдың қолына түссін (М.Әуезов, Абай). Көшербай көз алдына елестеп кеткендей еді. Інісі айнытпай бейнелеген сияқты. *Даңғойлау*, жалаң кеуделеу, даңғазайқайы молдау кісі-тін (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Бұл елде «Үкілі Айша» деген келте мұрын, кербез домбырашы, әнші, *даңғойлау*, мақтаншақ, көңілшек қыз бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДАҢҒОЙЛЫҚ с ы н. *Еліргіштік, желік-кішітік.* Басында ыңғайсыз көріп тұрса да, «ең

үлкен дабыл» дегенде бала *даңғойлыгы* ұстап, ол мүлде танауы делдіп кетті (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қызығы да, қиыншылығы да көп сондай қызметке жеңіл-желпі қарап, құр *даңғойлыққа* салынғанымен іс жөнделмейді (М.Хасенов, Нартәуекел). *Даңғойлық*, тоқмейілсу тек аз білетіндерден, шала білетіндерден шығады (Қ.Байсейітов, Құштар.).

ДАҢҒОЙСУ *Даңғойсы етістігінің қимыл атауы.* «Бір күндік мастықтың он күндік өкініші бар» дегендей, арақ ішіп көтеріліп, жоқтан-барға желігіп, *даңғойсыудың* түк қажеті жоқ (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ДАҢҒОЙСЫ = е т. *Даңғой сияқты болу.* Иен дала, айсыз түн, азынаған боранда өзімнен басқа батыр жоқ деп *даңғойсыған* ол әндете бастайды (Қаз. ертегі). Мен оны байқамайтын да едім. Таныс дауысты есіткен соң елең ете қалсам, ол әлдебіреулермен дабырласып, *даңғойсып* айтысып жүр (Н.Әбутәлиев, Құрдастар).

ДАҢҒҰРДАС с ы н. *Түйдей жасты адам, жастары бірдей құрдас.* Ол кісінің менімен *даңғұрда* с ұлы болды. Тегінде, Иғанда бала басы, шүкір, баршылық: үш қыз, төрт ұл (О.Бөкеев, Өз отың.).

ДАҢҒЫР-ДҰҢҒЫР е л і к. *Даң-дұң еткен ашық дыбысты бейнелейтін сөз.* Күшпібайдың ойы – *даңғыр-дұңғыр* домбыра шертіп, күй шығарған әулиесымақтардың ойы (Р.Сейсенбаев, Аңсау). *Даңғыр-дұңғыр* дауыс естілді. Балайым қора есігінен шыға алмай жатқан секілді (Ж.Молдағалиев, Самал).

Даңғыр-дұңғыр етті. *Даңғырлады, даңғыр-дұңғыр дыбыс шығарды.*

ДАҢҒЫЛ¹ з а т. к ө л і к. <лат. prospectus> *Қаладағы кең, негізгі көше.* Машина қорадан шықты да қаланың орталық көшесімен жүріп барып облыс орталығы – Тасқалаға баратын үлкен *даңғылға* түсті (Ә.Тарази, Тасжар.). Қазақ жерінің картасы жаңадан жазылып шыққандай болды, қаншама ауданның, қаншама елді мекеннің тарихы, қазақы атаулары орнына қойылды, ел ардақ тұтатын азаматтардың есімдерімен аталған *даңғыл*, көше, алаң дегендердің саны тіпті көп («Егемен Қазақстан»). Республика мен Кеңесар *даңғылдарын* да *даңғыл* қозғалысты бөсеңдету үшін қатарлас магистральдар салынуы тиіс («Егемен Қазақстан»).

ДАҢҒЫЛ² с ы н. 1. *Сайрап жатқан кең, тегіс (жол).* Бұл жолмен ертеректе қалың ел көшіп, *даңғыл* боп жатады екен. Кейінгі жылдарда көшу сиреп, *даңғыл* жіңішкелеу сүрлеу ғана боп қалған (С.Мұқанов, Есею жыл.). Нөсер жаңбырдан кейін нығыздалып

тапталған жол тас төсегендей жалтырап, тегістеліп, *даңғыл* боп-ақ қалыпты (Р.Әутәліпов, Алтын.). 2. п о э т. *Кең, ауқымды (жол, ой т.б.).* Жайған жоқ өмір алдыма *даңғыл* кілемін, Жас едім, анам айтқанда ақтық тілегін. Ащыда өстім, Гүл болсам, жусан гүлімін, Жусанды жер жұтамас деп білемін (К.Салықов, Жезкиік). Біздің ұлы Абай қоғамдық қатынастардың күрделі де шытырман жайларына көнігі еді. Абай сияқты көзі ашық, көңілі *даңғыл* ойлы адам тек осылай істеуге тиісті (І.Омаров, Шабыт.). 3. а у ы с. *Өз ісінің шебері; жетік, сұңғыла, төселген.* Жасымнан атым аян Жамбыл едім, Сүрінбес өлең сөзге *даңғыл* едім; Сөйлесем сары түнге шалдықпайтын Қақырап қайран даусым қалды менің (Жамбыл, Шығ.). Келелі ойын ықшамдап ишаратпен жеткізетін *даңғыл* жүйрік Әйтеке екен. Жүйрік те, жомарт та бір өзі (С.Талжанов, Ұлдай.).

Даңғыл жол. а) *Кең, тегіс жол.* Автобус Бурабай көлінің шығыс жақ жиегін жағалай Щучье қаласына қарай *даңғыл жолмен* зырғып келеді (М.Иманжанов, Адам.). Екеуі көніп сүйретіп өрең жүріп келе жатқан күрең тайды жетелеп, *даңғыл жолға* түсті (С.Бақбергенов, Адам.). «Қарашоқы» баурайына қарай шектей шұбалған *даңғыл жолмен* пар ат жеккен жеңіл арбаны ауанымен қозғайды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). ә) *Кедергі, бөгет жоқ, ашық, түзу, тура жол.* Ғылымда *даңғыл жол* болмаса, көркем әдебиетте де *даңғыл жол* жоқ (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Ұшқындап ұшқын жанардан, Баладан басқа жоқ арман. Көрінді Ералы көзіне, Көк майса *даңғыл жол* алдан (Г.Сейілжанова, Алқоңыр). Өмір жолы – соқпақ. Тура, *даңғыл жолды* қызығы да аз болмақ (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

ДАҢҒЫЛ³ с ы н. ж е р г. *Жақсы, жетік білгіш, білгір (адам).* Ал бір ескінің өңгімесіне *даңғыл* адам еді (Қазақ тілі. аймақ сөздігі).// *Көп білетін, білгіш адам.* Ол күнде осы тауда жалғыз жан жүр, Дүниеден аулақтанған дабырдабыр. Қара шал қойынды отыр көлеңкелеп, Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр. Неткен жан, әлде *даңғыл*, әлде мұңғыл, Бұл өзі ән күңіретіп айтады жыр. Осылай ертегі қып кетуінде Елдің де ескі аузында жоқ па екен сыр? (І.Жансүгіров, Құлагер).

ДАҢҒЫЛДЫҚ з а т. *Ақыл-парасат кеңдігі, тереңдігі.* Жасыбайдың көп нәрсені дұрыс байқап, дұрыс талдай алатын *даңғылдығы* на таңырқап отыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ДАҢҒЫР е л і к. *Шелек, құбі сияқты бос, темірден жасалған заттың бір нәрсеге қатты соғылуынан шығатын немесе адам дауысының қатты, бірақ анық емес ашық дыбысын бейне-*

лейтін сөз. Оның ылғи сөзі *даңғыр* келеді, Жырмен емес, айғайменен жөнелді (Ж.Саин, Самал). // *Даңғырлаған ұн, шулаған дыбыс*. Дабылды қаршығаны үйіне жібергенде, үйрек көтеріліп ұша бергенде соғады. Үйрек дабылдың *даңғыры*н аңшы шашып, ілгері қарай қашады (Ш.Айманов, Қыран.). Шағын ауылдың *даңғыры*, айқай-дабыры айқын білініп, шаһардағыдан гөрі алыстан естіліп, улап-шулап жатқандай болушы еді (О.Бөкеев, Өз отың.). Көшеде шыққан жолаушы арбасының *даңғыры* естіледі (Ө.Қанахин, Дәмелі.). // *Беймаза, жағымсыз шуыл*. «Соғыс» деген бір суық сөз өзінің берекесіз, беймаза *даңғырымен* құлақтың тынымын күні-түні дамылсыз алып тұрған (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.). // *Даңғырлаған дыбыс шығаратын құрал, аспап*. *Даңғыр*, дабыл қақтырды кішіміш, мейіз жегізіп Шұбар атын бақтырды Неше дәулер, неше ерлер Қызметіне тақ тұрды (Алпамыс.).

Даңғыр етті. *Бос шелектің соққыдан, бір нәрсеге соғылуынан қаңғырлаған дыбыс шығаруы*. Түн баласында бос шелектің *даңғыр ете* қалған даусы біраз жерге естілген болу керек (Т.Жармағамбетов, Нәзік.). Бос шелек *даңғыр еткенде* үшеуі де дір ете қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

ДАҢҒЫРА з а т к ө н е. **1.** *Дөңгелек ағаш шеңбердің бір жақ бетіне тері қаптап, ішкі жағына сылдырмақ темір тағылатын қазақ-тың дыбысы күшті музыкалық аспабы*. Назар қобызын асты-үстіне аударып, ішіндегі сүйекті салдыратты. Осыдан барып есіне дабыл, *даңғыра*, дауылпаздар түсті (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). *Даңғыраның* дабылды үні дүрілдей жөнелді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). *Даңғыра* қағылды – кәдімгі кастрюльдің қақпағы. Құлақ құрышын жеп барады (А.Нысаналин, Алыста.). **2.** а у ы с. *Даңғаза, бос, айғай-шу*. Кеңсе жұмысы көп *даңғыраны* көтермейді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Той өткен соң даңғыра. *Әр нәрсе өз мезгілінде деген мағынадағы сөзқолданыс*. *Той өткен соң даңғыра* деп, әнді шығарғаннан саусың ба? (Н.Сералиев, Ақ қайың.).

ДАҢҒЫРА = е т. **1.** *Даңғырлап, қатты дауыспен сөйлеу*. Үйге Мәлике енді. Бедеу келіншектің берекесіз күлкісімен *даңғыран* кірді (С.Сматаев, Армысың.). *Даңғырай* кірген Күнзилаға қыз апасы қыбыр етпестен қалды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Жұман *даңғыраған* даусын көтере түсіп: – Енді мені тыңда, – деді (М.Әуезов, Ақын аға). **2.** а у ы с. *Сыңғырлау, жаңа қидің бой көтеруі*. Бас-аяғы бір жетінің ішінде жаңа үй *даңғыран* шыға келді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Кең сарайдай

даңғыран тұрған үлкен клубтың есігі кең ашылды (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Үлкен тас көшенің бойы домбыраның ішегіңдей *даңғыран* тұр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

ДАҢҒЫРАҒАН с ы н. э к с п р. *Даңғырлап жаңғырып тұрған кең, үлкен*. Үйдің іші қандай көңілді, *даңғыраған* кең екі бөлме (Б.Соқпақбаев, Балалық.). *Даңғыраған* үй мен жайлы қораны салып берген совхоз жұмысшылары (С.Байжанов, Сыр.). *Даңғыраған* залдарды аралап жүріп, әріректегі бір бұрышта ілулі тұрған қызыл жалауға көзім түсті (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.).

Даңғыраған жол. *Сайрап жатқан кең, даңғыл жол*. *Даңғыраған жолды* көрмей, алақандай ойдымға әкеліп ұрындыруын қарашы (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). Мына келе жатқандары мұз айдыны емес, екі шеті кең *даңғыраған жол* үсті (А.Байтанаев, Болат). Бір мезетте, дөңнен асып, *даңғыраған* күзгі қара *жолмен* төмен құлап қырлап ағып келе жатқан жеңіл машина көрінді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен.).

ДАҢҒЫРАДАЙ с ы н. *Үлкен, кең, сыңғырлаған*. Сормандай болғанда Жақып соғысқа аттанып, *даңғырадай* бір үйде жалғыз қалдық қой («Қаз. әдеб.»). Жота басындағы *даңғырадай* төрт құлақты мола Тасқынбайдың даусын қайталап берді (М.Иманбаев, Жеткіншек.).

ДАҢҒЫРАҚ с ы н. **1.** *Шертпе аспаптар шығаратын даңғырлақ ұн*. Шамандар музыкасы мұңды, ұзақ, өткір, *даңғырақ* сарын (ҚазССР тарихы). Үй иесі тамағын кенеп қойып, кәдеге жарамағасын қабырғаға сүйеп қойған *даңғырақ* домбыраны алып, тыңқылдатып шерте бастады (М.Гумеров, Сүйе ме.). Ол өспірім шағында *даңғырақ* аспаптарды менсінбей, құйқылжыған қобызға ғашық болып еді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

2. а у ы с. *Бос, даңғаза (сөз)*. Ар-ұждан мен борыш бос *даңғырақ* сөз емес (Уақыт және қаламгер). Бүлдіргенімен тұрмай жұртты шатастырған осындай *даңғырақтармен* бүркегілері келеді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). Үйбәй, қайным-ау, іш, аңғармаппын ғой? – Ғұмар істің насырға шабарын енді ұғынды, мына сықылды *даңғырақ*ты түсіндірудің оңай еместігін сезгенде тіпті қынжылып қалды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ДАҢҒЫРАТ = е т. **Даңғырлат**. Есіктің алдына кеп шелекті *даңғыратып* жатқан Қарақатынның екі орлағын таяқтап қуып, әрмен асырып тастадым (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Даңғыратып* үлкен легенді алып шықты кемпір де осында. Кір жуғалы жүрген

тәрізді (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Көшенің бойын *д а ң ғ ы р а т ы п* батыс жақтан арба келе жатты (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ДАҢҒЫР-ДҰҢҒЫР е л і к. *Бос, үлкен әрі жұқалау қатты заттан жасалған затты басқа затпен соққанда шығатын қаңғыр-қуңгір, салдыр-сұлдыр еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Теңге жерошақта асулы тұрған қазандағы сүтті әдейі теуіп жіберіп төгіп, леген, шәугімдерді де бір-біріне соққылап, *д а ң ғ ы р-д қ ң ғ ы р-д ы* көбейтіп, қиратып жүр (К.Оразалин, Көктем.). *Д а ң ғ ы р-д қ ң ғ ы р*, күмбір-күмбір бір сазды, қоңыр үнді ертеден бері тынымсыз соғып тұрған шіркеу қоңыраулары адамның еңсесін езіп, жалықтыра мазасын алып тұр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Даңғұр-дұңғұр болды. *Даңғырлап кетті, даңғырлаған шу басты.* Қарақатын... жолда тұрған қара құманды қағып кетті де, лак еткізіп суын ақтарып алды. Одан шелекке сүрініп, үй іші *д а ң ғ ы р-д қ ң ғ ы р* болды да қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ДАҢҒЫРЛА= е т. *1. Даңғыр-дұңғыр еткен дыбыс шығару.* Қатты жел тұрған тәрізді; шым ауланың үстіндегі ескі қара май шелектің *д а ң ғ ы р л а й* құлап түскені, қораның төбесіндегі қамыстың ысыл-ысыл еткені анық естіліп кетті (М.Сүндетов, Ескексіз.). Бірде бабында сөйлесе, бірде тек қақпақ бетінен ғана *д а ң ғ ы р л а й т ы н* қара домбыра да аса бір шешіліп алып шешен сөйлейді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бірақ қас қылғандай қоңырау *д а ң ғ ы р л а п*, үзіліс жарияланды (З.Қыстаубаев, Бәйтеректер). **2. Дауысты көтеріңкіреп қатты сөйлеу.** Жұмағұл Зере естісін деп *д а ң ғ ы р л а п* сөйлеп қатты айтады (М.Әуезов, Абай).— Әлгі Бекет... шақырсам келмейді,— деді ол анаайдан *д а ң ғ ы р л а й* күле сөйлеп (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Жұрттың мұнымен ісі де болған жоқ. *Д а ң ғ ы р л а п* сөйлесіп қуанысып жатыр (З.Иманбаев, Қыран түлегі). **3. а у ы с. э к с п р.** *Ойындағысын айтып салып, еш нәрсе бүкпеу, аңқылдау, аңғалақтау.* Бұлан астым. Құлан астым. Орыстармен Құдаласпын. Баланы ұқтым. Дананы ұқтым. *Д а ң ғ ы р л а ғ а* а Далалықпын. Қалай елді Қалай емдім? Қаншыл болам Қалай енді?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Түбі түскен шелектей даңғырлады. с ө й л. *Алды-артын ойламай, ойындағысын түгел бүкпей алаңасарланып айтып салды.* Осының бәрін жерден басын көтермей айтты. Ауыз жаппай ұзақ сөйлеп, *т қ б і т қ с к е н ш е л е к т е й* *д а ң ғ ы р л а ғ а н* Қаңбақбайға тіктеп қараған жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы).

ДАҢҒЫРЛАҚ с ы н. **1.** *Даңғыр-дұңғыр, қаңғырлаған дыбыс шығаратын.* Мәшінкеден түсіп қалған *д а ң ғ ы р л а қ* қуыс бөшке болар (Ж.Жұмақанов, Әлия). Біздің мектептегі үзіліс кезінде соғылатын қоңырау — бұдан ондаған жыл бұрын қолдан жасалған *д а ң ғ ы р л а қ* қаңылтыр («Қазақст. мұғ.»). Анадай-анадай жерлерде ағаш басына ілінген *д а ң ғ ы р л а қ* ақ шелектер де бұнымен жарыса оқыранып-оқыранып жіберді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2. а у ы с.** *Даңғой, ойындағысын ойланбай сөйлейтін.* Соңынан қосылған *д а ң ғ ы р л а қ* келіншек: — Бүгін біздің үйдегі нарқоспаққа, бюллетенить етіп кеңсесіне бармай қалып еді, ет асып, қамырын илеп, картобын аршып, жуасын турап қоясың деп бұйырып кеттім (Ө.Қанахин, Бақыт.). Бағанағы әзірде *д а ң ғ ы р л а қ* Жақанның: «Сенің балаң ғой» деп өзіме тарпа бас салуының байыбына енді ғана барғандаймын (Е.Мырзахметов, Туған күн).

ДАҢҒЫРЛАТ= е т. *Даңғыр-дұңғыр дыбыс шығарып, шулату.* ...Майбасарды мысқыл еткендей мырс етті де, арт жағында тұрған домбыраны алып *д а ң ғ ы р л а т ы п* тарта бастады (М.Әуезов, Абай). Таңертең ерте шөп машинасына екі атты жегіп алып, қара жолдың үстінде *д а ң ғ ы р л а т ы п* келе жатқанмын (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Мыжырайған аласа үйдің алдында шелегін *д а ң ғ ы р л а т ы п* кішкен қызын қарғап жүр (Т.Ахтанов, Дала сыры.).

ДАҢДАҚ с ы н. *Мәнсіз, бос сөз.* Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап, Жиса да бай болмапты қанша малды ап. Қазаққа өлең деген бір қадірсіз, Былжырақ көрінеді бәрі *д а ң д а қ* (Абай, Тол. жин.).

ДАҢДАҚТА= е т. *Алды-артын аңдамай шалқақтау.* Ханның ұлы *д а ң д а қ т а ғ а н*, Асаудың қатерін де аңдатпаған, Кездесіп тағы құлан тобырына, Айнала болды бейне аң катаған (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

ДАҢДАМА з а т. с ө й л. *Дабырлаған әңгіме, у-шу.* Бірер айға дейін бата қыла келген адамның көптігі, *д а ң д а м а с ы м е н* Тұрлығұл байға бөйбішесінің қайтқаны да білінбей жүрді (С.Көбеев, Қалың мал). Біздің редакцияда у-шу, *д а ң д а м а н ы ң*, айнала бажылдаған телефонның ортасында отырып сөйлесу ыңғайсыз (Б.Аманшин, Жар мұңы). **2. ж е р г.** *Ойын-сауық, ырду-дырду.* Күнді *д а ң д а м а м е н* босқа өткізулі (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Жаңқаға сеніп қалған *д а ң д а м а* әр жерден бір шуылдап, қозданып, өршіп барады (Ғ.Сланов, Дөң асқан.).

ДАҢДАМА-ДАБЫР з а т. *Даң-дұң еткен дабыра шу.* *Д а ң д а м а-д а б ы р д а н* да түк

ұға алмай, өзіне созылған әр ерінге бетін, маңдайын тосып, шаттана күліп жүрген-ді (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн).

ДАҢ-ДАМАЙ з а т. *Айқай-шу, дауласқан әңгіме.* Бекен шалдың *даң-дамайына* елігіп, екі-үш күнге де аялдамай, ескі жұрт көшіп кетердей-ақ асығыс аттанып кетті (М.Қонаков, Сапар). // *Айқайлап-шулаған, дау-таласқа бейім.* Отырарға алғаш келгендегідей қарсы алмады; ақылшы, кеңесші, *даң-дамай* қариялар мұны түтіп жоқ қылып жіберетіндей болды (Д.Досжанов, Жусан.).

Даң-дамай болды. *Уласып, шуласты, дабырласып даурықты.* Үрейленген, шошынып *даң-дамай болған* өңшең қыз-қырқын, келін-кешік, кексе қатындарға дейін Бірәлінің үлкен үйі алдына топтанып қалып еді (Н.Әбу-тәлиев, Қайран Нарын).

ДАҢ-ДҰҢ е л і к. *Қаңғыр-қуңгір, шаң-шұң дыбысты бейнелейтін сөз.* Сол кезде әйел-еркегі аралас көп адам *даң-дұң* дауыспен Итаяқ үйінің маңына жинала бастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Боз көлдің айналасы қиқу, *даң-дұң*, иін тірескен ел, біреуді біреу біліп болмайды (С.Талжанов, Ұлдай.). Төңіректе *даң-дұң* дауыс, көңілді күлкілер (Қ.Қараманұлы, Қайран өткел). Тойға жиналған жұрттың *даң-дұңымен* Танабай аулына жаңадан рух кіріп, жаңа нұрланып жандатып тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДАҢ-ДҰҢДАС = е т. *Шаң-шұң етіп қатты сөйлесу.* Кузовта отырғандар қаншама *даң-дұңдас* келе жатса да, кабинадағы қыз бен жігіт жөнді сөйлесе қойған жоқ (Б.Тәжібаев, Караторгай).

ДАҢДЫ с ы н. ж е р г. *Атақты, даңқты.* Аштарқаның бойында, Он екі ата Байұлы. Мұндағы Әлім мен Шөменнің Мен едім *даңды* шөйірі (Базар жырау, Жыр.). Он алты совхозым бар бәрі сөнді, Тау-тау боп үйіп жатқан тыңнан дөнді. Трест бар ауданымда, теміржол бар, Белгілі Отанымға аты *даңды* (Айтыс). Ол *даңды* кісі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Даңды су. *Тасқыны қатты өзен.* Үш өзен Самар *даңды су*, Су болғалы екеуі, Көпір менен пұсырман, Ерлерімен даулы су (Ер Тарғын).

Даңды судай тасқызды. б е й н. *Буырқантты, қақарына мінгізді.* Би: – Найманды *даңды судай тасқызын*, бұрқ-сарқ еткізіп, мұндай әкеле жатқан Кеңгірбайдың соры ма? (М.Әуезов, Шығ.).

ДАҢҚ з а т. *Ерен істер арқылы көпшілікке танылған атақ, абырой, бедел.* Ата *даңқымен* кыз өтер, Мата *даңқымен* бөз өтер (Мақал-мәтел). Тілеуін Маман байдың Құдай берді, Құрметпен талай тама қасына ерді. *Даң-*

қымды Шөмекейге білдірем деп, Саба артып тоғыз нарға Маман келді (Айман – Шолпан). *Даңқыңды* естуші едім бұдан бұрын, Шешілмес бір көргенге сенің сырың. Алыстан іздеп келдім, ардақты Орда, Жері деп батыр туған қыз бен ұлдың (М.Хакімжанова, Таңд.).

Даңққа бөледі. *Атағын асырды, зор құрметке иелендірді.* Қазақ халқының жауынгер ұлдары, біздің дивизияның батыр жауынгерлері өздерінің атын өшпес *даңққа бөледі* (Ш.Ермағамбетов, Аялы жандар). Адал еткен еңбегі оны *даңққа бөлеп*, алыс түкпірдегі фермадан бүкіл облысқа атағын жайды (М.Иманжанов, Адам.). Абайдың осындай *даңқы*, атаққа, беделге *бөленгенін* ел ішіндегі жуандар көре алмады (Т.Әлімқұлов, Абай).

Даңққа не болды. *Абырой, атаққа жетті.* Бхаскараның осы «Ғылымның шыңы» атты еңбегі Үндістанда үлкен *даңққа ие болды* (О.Жәутіков, Математика.).

Даңқ қуды. *Жалған атақтың соңына түсті.* Халық даналығында айтылатындай, «кезі келсе кетпен шапты», Қызмет таңдап, *даңқыңа* жоқ ешқашан (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

«Даңқ» ордені. *Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, әскери бөлімдердің жоғары шенді офицерлерін, прокуратура, қлттық қауіпсіздік, Ішкі істер органдарының басшыларын үздік еңбектері үшін марапаттайтын Қазақстан Республикасының ордені (КҰЭ).*

Даңқы артты [дүрілдеді]. *Атақ, абыройы күшейді, өрледі.* Сені көріп қайта тудым мен бүгін. Аяу білмес мынау жендет жүрегімді мұз қатқан Ойран-асыр дөңбекшіткен, сыздатқан Дімкес соқыр сенімімді күл-талқан ғып құзға атқан Пенделікке ұстатпаған сауырын Сенің *даңқыңа* *артсын* мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Токсанға толған күніңде, Тоғыса алмадың халқыңмен. Көрісе алмадың дүние, *Дүрілдеп* тұрған *даңқыңмен* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.).

Даңқы асты [жайылды]. *Мәртебесі өсті, атағы шықты, тарады.* Сен едің *даңқыңа* *асқан* кішкентайдан, Дәмелі мен емес не ем құлаш жайған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мүсін-деп талай жерді көрмеледі, *даңқы* *асты*, әр қадамын ел жебеді. Шоқаны Көкшетауда құлшынып тұр, Қанышы Алматыда дем береді (К.Салықов, Жезкиік). Есетке еркін билетті, Баулып Есет үйретті Бабын тауып қайырып, Алғыр күс әбден атанды Алып түрлі жат аңды, кетті *даңқы* *жайылып* (М.Дулатов, Шығ.).

Даңқы биік [зор]. *Абыройымен аса қадірлі, үлкен құрмет иесі.* Ел бақытын – өз бақытым

деген ер Есіркелер, ескерілер, еленер. Зор *даңқы-тың биігіне* шығып бір, Сол халықтың мейіріміне бөленер (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Жиырма жыл – бәрі соның кешегідей, Ап-анық төрт амалдың есебіндей. ...Қасында қайран Сәбең келе жатам Даланың *даңқы биік* көсеміндей (Ф.Қайырбеков, Көксадақ.). Күнінде артықша туған жігіттер, Жарысқа салмай кім тастар. Елінде жақсы жігіттің Алыста *даңқы зор* болар (Шал ақын, Өлеңд.).

Даңқы жер жарды. *Атағы көпке шықты, кеңге тарады. Даңқы жер жарған,* шешендігі ел жарған, күліп кісі бетіне қарап көрмеген, ибалы, атақты, асыл Қамарымыз жок жерден мұндай жалаға ұшырады (С.Торайғыров, Таңд.). XVII ғасырда байлығымен, ертеден дамыған мәдениетімен *даңқы жер жарған* Үндістанды орыстар басқа елдерден бұрын ашпақ болды (Н.Баяндин, Георг.). Тіпті *даңқы жер жарған* халық батыры Аманкелді Имановтың образын жасауға бес автор қатынасып, тұлғасын не поэзияда, не драматургияда жасап шығара алмай келеміз (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Шәбден қазақ-қырғыз еліне атағы бірдей тараған Меккеге екі барған, *даңқы жерді жарған*, ел билеген кісі (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Даңқын асыру. *Атағын жаю, ауазасын тарату.* Айтыста жеңіске жеткен ақынның даңқы ерекше артады, сондықтан да айтысқұмарлар белгілі айтыс ақынын жеңіп, атақ-*даңқыны асыру* үшін мыңдаған шақырым жерден қарсыласын іздеп келеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Даңқы тарады [кетті]. *Атағы, абыройы, ел-жұртқа белгілі болды.* Сол заманның патша, хан, мырзаларына *даңқы тарап*, таңырқатып біткен (Мың бір тұн). Ғасырлардан ғасырларға жол алған, Ұшып келген арман атты аралдан Мен тірліктің ақ құсы едім, аппақ ардан жаралған *Даңқымы* алыс *таралған* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ер түрік ұрпағымын *даңқы кеткен*, Бір кезде Европанды тітіреткен. Кіргені есік, шыққаны тесік болып, Күнбатыс, Күншығысқа өмірі жеткен. Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына Талай царь, талай князь тәжім өткен (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жоғары мен төменге, Білді менен өреңге, *Даңқымы кеткен* баламын. Шын ажалым жеткен соң, Қызықтан мәлім өткен соң, Айтпасам да, жарандар, Мен де бір күн өлем-ай (Шал ақын, Өлеңд.). Орыста Гоголь менен Пушкин өткен, Сөздері осы күнге өлмей жеткен. Соңғылар әрбір сөзін пайдаланып, Жайылып есімі, жұртқа *даңқы кеткен* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Даңқы шықты. *Атағы жайылды.* Қазақта *даңқы шыққан* Біржан ақын, Келтірген сұлу өлең сөздің нарқын. Сан топта сан жүйрікпен жарысқанда, Келмеген қапталына ешкім жақын (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол байлардың ішінде бұл атырапқа үш мың ақ-көк жылқысымен *даңқы шыққан* өзі күдіретті, жуан, бүлік, атқамінер Оразбай бар (М.Әуезов, Шығ.). Сары хан, Қара хан аңғы шықты, Екеуі «аталы» деп *даңқы шықты* (Қозы Көрпеш.).

ДАҢҚОЙ с ы н с ө й л. *Даңғой.* Қодардың тасыр, *даңқой* екенін ұғындырады (М.Әуезов, Әр жыл.). Барып тұрған *даңқой* соғысқұмар емес пе, соңғы солдатым қалғанша соғысамын дегенін қайтерсің (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ДАҢҚҚОЙ с ы н. *Даңққұмар, даңқшыл.* *Даңққой*, баққұмар, дүниеқоңыз, күншілдік сияқты жағымсыз қылықтармен күресу тәрбие жұмысының басты міндеті (Семья тәрбиесі). Повесте Досанның *даңққой* нағашысы Көмпескенің бейнесі де өте сәтті шыққан (З.Серікқалиев, Ақыл.).

ДАҢҚҚҰМАР с ы н. *Атақ, даңқты сүйетін, даңқ қуатын.* Даңқсыздар, болыңдар *даңққұмар*, Тұлпарларын тебініп даңқтылар, Тұғырларды сендер де тежемендер, Алып шығар немесе қалып тынар (М.Мақатаев, Шығ.). Жер бетіндегі алдап-арбаудан, қара ниеттілік пен дүниеқор ашкөзділіктен, *даңққұмар* өзіміздіктен, бір сөзбен айтқанда, оспаншылдықтан – бәрінен, бәрінен мүлдем құтылу! (О.Бөкеев, Өз отың.).

ДАҢҚСЫЗ с ы н. *Елеусіз, ескерусіз, атақсыз.* Өзімді-өзім атып *даңқсыз* з өлгенше, жаудың қолында жүріп соғыса берейін деп ойладым (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *Даңқсыз* малды бағып өткен баба, Атағы қойшы деген жалғыз ғана (Айтыс).

ДАҢҚТЫ с ы н. *Атағы шыққан, елге даңқы жайылған, әйгілі.* Қаныш Имантайұлы Қазақстандағы ірі өндірістердің құрылуына, дамуына белсене атсалысқан *даңқты* ғалымдардың бірі (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Төбе билердің, *даңқты* батырлардың шақыруымен көшіп келген әр ауыл, әр жігіт, әрбір жүздік көзге түсуге тырысады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Солардың ішінде «Абылайлап» жауға шапқаны – қалмақтың ханы Қалден Цереннен тартуға келген Топыш ханымнан туған Қасым төренің балалары – кешегі *даңқты* Кенесары хан мен ер Наурызбай (М.Дулатов, Шығ.).

ДАҢҚТЫЛАР з а т. *Атақты, елге танымал даңқы асқан адамдар.* Күткен үміт, төккен тер, ойдағы арман Ойран-топыр, саудырап,

жайға қалған. Даңқсыздар іздеген даңқ құсын *Д а ң қ т ы л а р* тұғырға байлап алған (М.Мақатаев, Шығ.).

ДАҢҚҰРДАС с ы н. *Түйдей құрдас.* Аңкылдақ әйелі ғана: – Үйбай-ау, үлкен қайнағам келіп қалыпты ғой, төрге шығыңыз, – деп жайып-шуып, Ардақпен *д а ң ғ ұ р д а с* ұлының бетінен сүйген (О.Бөкеев, Үркер). Сыпайы-салтаң есендіктен соң, тастай Қамбарға сәлем бере бара алмағанының кісілікті жөнін айтып болған соң, сөзінің соңында екеуінің *д а ң қ ұ р д а с т ы ғы н а* сүйей өзіл айтқан (К.Сегізбаев, Беласқан). Бірге өскен, бірге жасасқан адамдар. Ауылы алыс кетіп *д а ң қ ұ р д а с т ы ң*, Отырмын ортасында замандастың (А.Баниұлы, Өлгий).

ДАҢЛЫ с ы н. е с к і к і т. *Даңқты, аты мәшһүр, әйгілі.* Әлім менен Шөменнің, Мен едім *д а ң ы л ы* шайыры (Қаз. ақын шығ.).

ДАҢСЫЗ с ы н. *У-ишусыз, дау-дамайсыз.* Суықтан құлаған ғой ару әлсіз, Не істемек дүлей қысқа қару-қамсыз. «Күтіндер, жола-мандар ешкімге де, Бермеймін жарығымды даусыз, *д а ң с ы з*» (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ДАҢЫЛ з а т. с ө й л. *Қатты, даңғырлаған дыбыс.* Қайрекен сүйретілген құйрығының *д а ң ы л ы н а* қосылып, өне, әндетіп барады (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

ДАҢЫЛДА = е т. с ө й л. *Даңғырлау, қатты сөйлеу.* Мен өзім де қатты қысылып, ауырып отырмын. *Д а ң ы л д а м а й* тезірек жөнел (Д.Еркінбеков, Шығ.). Айтқұл шығып кетті де, бұл есіктің шотын салды. Жай шықпай Айтқұл Досымжанды қамсыз қалдыру үшін *д а ң ы л д а н* сөйлеп шықты (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Жетелеп, алып жүрді байға таман, Ол білсе, қалмайды деп, жаның аман. Сол жерге Троекуров келген екен, Сөзді естіп бақшадағы *д а ң ы л д а ғ а н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДАҢЫЛДАС = е т. *Айғайласу, ұрысу, керісу.* Алты-жеті салт атты қазақтар өзара *д а ң ы л д а с ы п* келе жатыр (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Іште Аламанов мен Тәйткі екеуі *д а ң ы л д а с ы п*, ұрсысып, керісіп жатыр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ДАҢЫЛДАТ = е т. *Бір нәрсені екіншіге соғып қаңғырлату.* Орта бойлы, жирен мұрт, күрөң орыс арбаның үстінде тұрып айғай салып, қаңылтыр легенді қайың таяқпен *д а ң ы л д а т т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол қапас құтында іші пысып жатқан аспапты алып, құлақ күйін *д а ң ы л д а т а* бастады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). **2. Шулату, басына көтеру.** Мәшинедегілер де, жердегілер де күліп, қалжыңдасып кең даланы *д а ң ы л д а т ы п* келеді (Ж.Жұмаханов, Жинақ).

ДАП-ДАЙЫН с ы н. *Әзір тұрған.* Қазақтың қайсысының бар санасы, Қылт етерде *д а н-д а й ы н* бір жаласы (Абай, Тол. жин.). Көзінің жасы қолында, *д а н-д а й ы н* тұрады (Б.Тілегенов, Аққайнар). Қай кезде буып-түйіп қойғанымды өзім білмеймін, сауда жүгім *д а н-д а й ы н* түр екен (Мың бір түн). Кеше білдім төбемнен ұрғандығын, Құдалықтың *д а н-д а й ы н* тұрғандығын. Бүрсігүннен кешіксең жауап жоқ деп, Сол еді сөз ишарат қылғандығым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДАП-ДАРДАЙ с ы н. *Үп-үлкен, ересек.* Мен болсам *д а н-д а р д а й* жігітпін, кісі санап, бар сырын жайып салды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *Д а н-д а р д а й* басымен еркіндік пен тағылықты мүлде ұмытатынын қайтерсін! (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *Д а н-д а р д а й* жігіт ондай қылыққа бара қояр деп тегі ойламады (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Желкесі күжірейген *д а н-д а р д а й* жігітіміз сол жерде тұрып, бетін басып өңкілдеп жыламасы бар ма (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ДАП-ДАЯР с ы н. *Дайын тұрған, сақадай-сай.* Жолдассыз жапан түзде жалғыз жаяу, Қоңіліне кенет түсті қайғы-қаяу. *Д а н-д а я р* қасқырларға жем болуға Айдаған осы жолға қай Құдай-ау (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Қарадым Отан деген шар айнаға, Талай аға келіпті-ау, талай бала, Үш ғасыр көтере алмас ауыр жүкті, Үш ұрпақ көтерді екен қалай ғана?! Дегенмен болашағым білсе болды, *Д а н-д а я р* дастарқан жоқ қалайда да! (М.Мақатаев, Шығ.).

ДАР¹ [ир. دَار] з а т. к ө н е. *Өлім жазасына бұйырылған адамды асып өлтіру үшін құрылған баған, діңгек.* Жендеттер хан бұйрығынан соң жаманды *д а р ғ а* апарып, мойнына тұзақ салып *д а р д ы ң* жібін тартып жоғары көтерді (Аяз би). ...Қол-аяғы кісендеулі, бөрінің де көзін қара шүберекпен таңып тастаған бес декабрист *д а р* алдына әкелінді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Баяғы байғұс Ысқақ қайтып кетті, Босатып оны *д а р д а н* азат етті. Енді қатын алмасқа тәубе қылып, Қаңғырып, жылап жүріп, шөлдерді өтті (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

Дар ағаш. Дар. Тұр алдында биік-биік дар ағаш, *Д а р а ғ а ш т а* әйел-еркек аралас, Қатар-қатар тізіп қойған, бөрінің Үстерінде лыпасы жоқ, жалаңаш (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). Сыбанып *д а р а ғ а ш т ы* құрып жатыр, Шыдайды заһарына қандай батыр?! Жан қима деп жалынады сертті ұмытып, – Өз қызың үйретті, – деп шулады ақыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жауыздықты көре алмас салқын қанмен, Алла оған солай бол деп қылған пәрмен. Тоқтатуға болмайды бұл

мінезін Түрмемен, *д а р а ғ а ш п е н*, ешбір өлмен (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Дарға асты [тартты]. *Дар арқылы жазалап өлтірді.* Еш нәрсе емес абақтыға жапқаны Қиын емес *д а р ғ а а с қ а н ы*, атқаны. Маған қиын осылардың бәрінен Өз ауылымның иттері үріп қапқаны (М.Дулатов, Шығ.). Тастан тайып өлген жоқ, таудан құлап, Оны өлтірген ағайын, қарындасы. Ел бұзатын ерсі істі өршітпеске *Д а р ғ а а с ы п*, таспен, атқан өз ағасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тоғыз күн уағда бересің, Он күнде зорға келесің, Алдайтын мені кім дейсің, *Т а р т т ы р а м д а р ғ а* өлесің (Қамбар батыр). «Осы ма қыз әкесі, хас масқара!?» Баяғы бар екен ғой екі жендет, Оларды алып келді, *т а р т т ы д а р ғ а* (Ө.Найманбаев, Шығ.).

Дар құрды. *Дарға асатын ағашты әзірледі.* Арам оймен ар сатып үзіп-жұлмақ, Міне, пайда қылдым деп мақтанылмақ. Біреу білген айланы біреу біліп, Өзі *қ ұ р ғ а н д а р ы н а* о да асылмақ (Ш.Құдайбердиев, Өлең.). Қадамын басқан сайын *д а р қ ы р ы п т ы*, Адамның сүйегінен тау қылыпты. «Көреген» боп бітірген бар жұмысы Мешітін «Әзірет Сұлтан» салдырыпты (Т.Шопашев, Жастық.).

Дар ойыны. *Керілген арқан [сым] үстінде көрсетілетін ойын.* *Д а р о й ы н ы* Батыс Европада жәрмеңке сайқымазақтарының сауығы ретінде 15 ғасырда пайда болды (ҚСЭ). Қазақстанның оңтүстік облыстарында *д а р о й ы н ы* кең тараған (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

ДАР² е л і к. *Айырылып, жыртылған дыбысты бейнелейтін сөз.*

Дар айырды. *Дар еткізіп, қақ бөлді, жырты.* Аяқтап келгенде екі санды екеуі [қасқырлар] ортасынан *д а р а й ы р ы п* жұлып-жұлып әкетісті (М.Әуезов, Қараш.). Жаңыл Райханның сөзін арқаланды ма, бетінің қанын етегімен сүрте салып, көйлегінің өңірін *д а р а й ы р д ы* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Дар айырылды. *Дар етті, қақ бөлінді, жыртылды.* Үйге алқынып Ажар кірді, көйлегінің бір жақ етегі өңіріне дейін *д а р а й ы р ы л ғ а н* (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Дар еткізді. а) *Қақ айырылтты, дарылдатып жырты.* Ол үстіндегі көйлегін шешіп, *д а р е т к і з і п* қақ бөлді де, екі таяқтың ұшына байлады (Н.Баяндин, Құм асты.). ә) б е й н і л. *Қатты жел шығарып қойды.* Байқамай *д а р е т к і з і п* қойды (Ауызекі).

Дар етті. *Қақ айырылып, дарылдап жыртылды.* Ол шекесінен аққан қанды қолымен сипап, басын сілкіп қалып еді, *д а р е т і п* жер дүние жарғақ теріше қақ айырылып кеткендей болды (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Қайық

түбі арамен кездескендей *д а р е т е* түсті (Ө.Сараев, Қараша.).

ДАРА¹ з а т. ж е р г. *Сай, жыра. Д а р а д а н* аққан су жолды бұзып кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Жылқышы қуғыншыдан әбден құтылып шығып Шалқар болысының шегіндегі елсіз шатқал, жым-жырт бір *д а р а ғ а* келіп кірді (М.Әуезов, Қараш.).

ДАРА² з а т. с ө й л. **Дар.** Үлкендердің біреуінен білсем, «алтыбақан» деп жүргенім *д а р а* екен, ертегіде «жазалыларды асып өлтіреді» дейтін «*д а р а*» осы екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Дараға асты. *Дарға асты.* Жетпіс жастағы Жүністің туысын, оның алты жасар немересін *д а р а ғ а а с т ы* (З.Шашкин, Ұядан ұшқ.). Сендер мына дараны күзетіп тұрыңдар, мен ханның өзін асатын дара әкеліп, *д а р а ғ а а с а й ы қ* (Қаз. ертег.). Қайсысының болса да Тексерді, сыры ашылды. Шаштаразы мойындап, *Д а р а ғ а* басы *а с ы л д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ДАРА³ с ы н. 1. *Біреу, жалғыз.* Бір әкеден, бір шешеден тек қана өзім соқа басым. Сонда мен жалғыз, *д а р а*, жалқы болмағанда кім жалқы болмақ?! (Ө.Қанахин, Жер бас.). Алтынайдай анасы Отыз ұлдың панасы Отыз ұл мен бір қыздың Осыдан туған баршасы. Жетпіс жеті жасында Ақ кірмеген шашына. Егізден туған баланы Екі жасар арасы. Ең кенжесі Ер Төстік Жеке туған *д а р а с ы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. *Ерекше, өзгеше.* Бұл балық шынында да *д а р а* батыр, Әне, оған жақын тұр заманақыр. Соның бәрін біледі ол, Біле тұра, Уылдырық шашуға бара жатыр (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жермен жалғас жатыр тұғыр – қара тас, Қағбадағы қара тастай *д а р а* тас. Үстіндегі сандықтастан оқыдым Мағжан сөзін үміт, сенім аралас (К.Салықов, Жезкиік). Әнін алты қырдан асырған, асқақ үні сұлу Көкшенің иығына асылған Біржан – теңдесі жоқ, *д а р а* әнші еді ғой (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Иықты, еңселі, жүресі ширақ Балабек топ адамның ішінде тұлғасымен де *д а р а* екен (Б.Нұржекеев, Бір махабб.). // *Жеке, басқалардан бөлек.* Қан күрең сөреден *д а р а* өтті, одан туған екі ат соңынан қатар келді (М.Дүзенов, Әке.). Көрінді батыр жақтан жалғыз қара, Бұл-дағы бір жан екен жүрген *д а р а*, Салт атты, сауыт киген қаруы бар, Жапанда ұшырасты екеу ғана (Е.Бердин, Қанды асу). Гүлжиһан осы жолы өз өнерімен өзгеден *д а р а* шықты (С.Хайдаров, Жүрек сыры).

Дара арналы есептеу желісі. и н ф. <ағыл. the monochannel computer network> *Ақпаратты сұрыптау параллель жүйеге асырылатын*

есептеу желісі. Дара арналы есептеу желісі бір мезгілде барлық қолданбалы жүйелерде жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дара басшылық. а) *Қол астындағыларға толықтай билік жүргізіп, барлық сала бойынша жеке жауапкершілікке ие басқару түрі. Дара басшылық* – бағыныштылар өкілеттілікті бір адамнан қабылдап және тек соның алдында ғана жауап беру қағидатына негізделіп құрылған ұйым (Қаз. тілі термин. Экономика.). ө) *ә с к. Әскери бөлімшені, бөлімді және құраманы жеке командирдің басқаруы. Дара басшылық* – әскерді басқарудың ең қолайлы түрі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Дара бұйымдар. *Өлшенбейтін жеке зат* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Дара келді. *Қара үзіп, озып келді.* Бұлтсыз аспан ақ бөпе тамағындай, Шымқай егін молшылық алаңындай. Батырлары тайқымас бара көрмей, Тұлпарлары құтаймас *дара келмей* (К.Салықов, Жезкиік).

Дара қалды [болды, тұрды]. *Оқшауланды, жалғыз қалды.* «Жәмила, аш көзіңді бізге қара! Жалғызбыз, өзді-өзіміз қалдық *дара*. Ашумен жолдасыңды қырып тастап, Өкініп, болып жүрме шын масқара» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бөлтіріктердің ішінде *Дара болған* ымы үшін бе, Шыр етіп жерге түскенде, Қара болғаным үшін бе?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Дара тұр* Шәкірамбал жұбын таппай, Қолтық – бір қолға тұрмас ұрыншақ тай. Еңкейіп Есекартқан анау жатыр, Жабыға жаба салған ыңыршақтай (М.Мақатаев, Шығ.).

Дара сұрыпталу. *биол. Популяция деңгейіндегі тіршілік үшін күресте басымдылық көрсететін жеке даралардың дифференциалды көбеюімен сипатталатын табиғи сұрыпталудың бір түрі* (Қаз. тілі термин. Биология).

Дара туған [біткен]. *Ешкімге ұқсамайтын, ерекше жаратылған.* Таза күлу, таза жүру болды басты ұраның, Келер күннің таза үніне түрік жатсын құлағың. Алатаудай *дара туған* перзент едің о бастан, Алатауды жамбасыңа жастық ете құладың Енді өзің де тауға айналып кетесің-ау, қыраным (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жанымды жырга бөлеп таң атырған, Әкем едің ақ таңда жаратылған. Төліңнен айналайын жаңа туған Айналайын еліңнен *дара туған* (М.Мақатаев, Шығ.). Әуелден бас болуға жаратылған, Жарқырап жарық жұлдыз *дара туған*. Әр сөзі – пайғамбардың тасбиығы, Әр тасы дұғаменен таратылған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.). Сіз өзіңіз айдар таққан ер жігіт деп киелі Шомақ палуан, *Дара біткен* сүйегі, Арқаға сап көтерсе атан

түйені, Марапаттап қуана қол соғасыз, Иығына алтын шапан жабасыз (М.Шаханов, Ғасырлар.). Поэзия дейтін Елдің, Екеуі – екі өкілі. Екеуі де төрт деген-ді екі жерде екіні. Шыңға барып, *Дара біткен* шынар болса біреуі, Екіншісі – сол шынарға шырай берген кекілі (М.Мақатаев, Шығ.).

Дара тұлға. *Ерекше, айрықша қабілетті адам.* Қайран аңқау *дара тұлға* Аңғармапсың қанатыңа Жасырынған түлкіні Өрлігіңе осы болсын сыйлығым, Саған қидым бұл сатқынның билігін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мен – таулықпын! Таудан мен жаратылғам. Тау деген Ана туған *дара тұлға* м. ...Тауға барып, Көкке ұшып кетсем бе екен, Ұстап алып қыранның қанатынан (М.Мақатаев, Шығ.). Сөз соңында айтарымыз, қазақ өнеріне елеулі үлес қосып, жас ұрпақтарға үлгі өнегесін мұра етіп қалдырған Қ.Қуанышбаев секілді *дара тұлғаларының* өнерін бүгінгі тәуелсіз еліміздің жастары да үйреніп, тәлім-тәрбие алар деген ойдамыз («Қаз. әдеб.»).

Жеке-дара. *Үздік, озық, елден ерек.* Сол күнде Аристотель *жеке-дара*, Ақыл сөзін тыңдамай бар ма шара: «Таразыны әкел де, сүйекті сал, Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!» (Абай, Тол. жин.). Алматы – тауы адыр, жері дала, Шашубай сөз сөйлейді *жеке-дара* (Ш.Қошқарбаев, Сойле, Шашеке). Өміренің өнер саласында алатын орны *жеке-дара* (Ж.Шөкәрімов, Өміре). Бір жігіт ұзын бойлы, шойын қара, Ерекше көзге түсті *жеке-дара* (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

ДАРА-ДАРА *ү с т. Әрқайсысы жеке, бөлек-бөлек.* Әлгі әзірде күн ұясына қонған сәттен бастап, құлақтанған жастар *дара-дара* келіп, осы үйге жинала бастаған еді (А.Байтанаев, Асан). Екі еркек ар қабақтан ауыздарына тістеп гүл келді. Екі әйел осыған мәз болды, гүлдерінің санын санасып, *дара-дара* мақтанысты (Т.Тілеуханов, Өмір.). Сырымбеттің шығысындағы Шошқалы көлінің түс-тұсынан аңшылар *дара-дара* бөлініп түскен (С.Жүнісов, Ақан сері).

ДАРАБАПЫШАҚ *з а т. ж е р г. Нан турайтын үлкен пышақ. Дара бапышақ* мал союға келмейді (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

ДАРАБОЗ *с ы н. Елден ерек озып шыққан.* Ұстасы дара сөздің, сара сөздің, Атаулы бірі еді ғой *дара бозды*ң. Жол құтты-ау, махаббаттан маза таппас, Толқытты-ау, жанын талай қарақөздің (К.Салықов, Жезкиік.). Шындығында *дара боз* иесі Асқардың жаңашылдық бар ескіден бой тартпай олардың әдемісін ішке сіңіру шеберлігімен әйгіленеді («Қаз. әдеб.»).

ДАРАҒАТШЫ з а т. ж е р г. *Жиын-тойды, ойынды басқарушы адам* (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ДАРАЖАРНАҚТЫЛАР з а т. ө с. <лат. *monocotyledones; liliopsida*> *Тұқымы біржарнақты гүлді өсімдіктердің үлкен бір класы. Д а р а ж а р н а қ т ы л а р*: лалагүлділер, қиякөлендер, сүйсіндер, елекшөптер, астықтұқымдастар. Көбінесе тағамдық, дәрілік, сәндік, малазықтық мақсатта қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДАРАЖЕМИСТЕР з а т. б о т. <грек. *моно* – бір, *карпос* – жеміс> *Гүлдің бір ғана аналығынан түзілетін жемістер* (Қаз. тілі термин. Биология).

ДАРАҚ [ир. درخت] з а т. 1. *Биік, зәулім ағаш, терек*. Шыбық өсіп тал болады, тал өсіп *д а р а қ* болады (С.Бақберген, Қайран шешем). Бақшалы-баулы бұлың жай, Қолмен адам жаратқан. Қарақат көз сұлудай Қарайды жеміс *д а р а қ т а н* (А.Тоқмағамбетов, Өмір.). Сәду енді байқады, әудем жерде үлкен *д а р а қ* сексеуілдің түбінде бес қанат ақ үй тігулі тұр екен (Б.Дәуренбеков, Таң атып.). Жок, түсінуге тиіс. Түсінбесе өзіне қиын. Тамырын тереңге жібере алмаған *д а р а қ т ы ң* қашанда ғұмыры келте (Әкемнің досына жазған хатынан) (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақпарым күшті арнамын, аяғы айдын шалқыған, Миюалы *д а р а қ н ы н*, Бұтағым бұлт шарпыған (Аралбай ақын). 2. а у ы с. *Пана, сүйеу*. Не күшті, дүниеде – адам күшті. Көрдіңіз бір ғасырда талай істі, Миуалы Отанның *д а р а ғ ы* едің, Жел соғып, бір жемісің жерге түсті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 3. а у ы с. *Дара тұған, ерекше, өзгеше*. Шаһарда егіп қойған сіз бір *д а р а қ*, Көз салар көлеңкеңе әркім қарап. Бейне бір пісіп тұрған алмадайсың, Бақытына әлдекімнің өстің, шырақ?! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ұстазың үгіт айтып отыр осылай, Кетсе де тарс айналып талақтарың. Аларсың төрден орын – төмендікпен, Кішілік – көлеңкелі *д а р а қ т а р ы ң* (Т.Ізтілеуов, Шәкірттерге). Құлеке, сіз бір *д а р а қ* қалыңдағы, Қалың ну – қарашаңыз жаныңдағы. Қалықтап қаршығадай қайта қонды, Мерейің құтты болсын қолыңдағы! (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Саясы жок, [миуасыз] дараққа бұлбұл қонабайды. *Пайдасы, панасы, ығы жоқ жанға ешкім үйір болмайды деген мағынада*. Қызығы бұ дүниенің тіршілікпен, *с а я с ы ж о қ*, *д а р а қ қ а б ұ л б ұ л қ о н б а с* (Мұңлық-Зарлық). Бақ-дәулет басындайы бір ғауһар тас, Жок болса бұл екеуі ісің оңбас. Қызығы бұл жалғанның мал менен бас, *Д а р а қ қ а м и у а с ы ж о қ*, *б ұ л б ұ л қ о н б а с* (М.Дулатов, Шығ.).

ДАРАҚТАЙ с ы н. *Дарақ сияқты*. Кісі азайғанда аяз да, жел де бізді басынып алып, орман шетіне өскен *д а р а қ т а й* қалтыратып жіберді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Сөйте тұра бұларыңнан ақын да, батыр да, ару да, ақылды да туады, тамыры тереңге кеткен *д а р а қ т а й* тегі (Д.Досжанов, Зауал). Тамырынан үзілген көрі *д а р а қ т а й* күрт құлауыңыз мүмкін-ау (С.Сматаев, Армысың.).

ДАРАҚТАН = е т. *Ерекшелену, дара болу*. Сенде өскен жемісін *д а р а қ т а н ы н*, Сенен ұшқан қыранмын қанаттанып (Ж.Аманов, Жастық.).

ДАРАҚТӘРІЗДЕС: *дарақтәріздес мұздық*. г е о г р. *Ірі аңғармен ағып түсетін бас мұздықтан және оған қяатын мұздық салалардан тұратын таулық аңғар мұздықтарының бір түрі. Д а р а қ т ә р і з д е с м ұ з д ы қ* күрделі мұздықтар тобына жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ДАРАҚЫ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Мақтаншақ, тыраш, даңғой*. Мінезі әрі жеңілтек, әрі *д а р а қ ы* Жиенбетке Сейтақ нелер қызық істеді екен (С.Мұқанов, Өмір мект.). Артық нәрсе жатпайды қанағатқа, Айналады артық сөз балағатқа. Берекесіз аңқылдап артық күліп, Болады ие *д а р а қ ы* деген атқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дәулет шалқып, ырысы асқанында, Қақысы бар қазақтың мақтануға. *Д а р а қ ы* боп қазағым кетпесін деп, Сабыры тұр, күзетіп арт жағында (М.Мақатаев, Шығ.).

Дарақы болды. *Жөнсіз, әдепсіз болды*. Ашық болам деп әдепсіз, қалжыңшыл болам деп *д а р а қ ы б о л ғ а н* түрі бар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Д а р а қ ы б о л м а* келгенше шама, Құпия сырға таба тіл тіреу. Сыпайы мінез сырбаз қыз ғана Мақтанып бөспес сөз салса біреу (Т.Шопашев, Жастық.). Ез, еріншек, қорғалақ, шабан болсаң, Не мақтаншақ, *д а р а қ ы*, надан *б о л с а ң*: Есі-дертің – партия, ел билемек, Залалкес хайуаннан жаман болсаң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дарақы өскен. *Бетімен кеткен, әдепсіз өскен*. Байқошқар, Балқыбекке кеше барған, Барлыны жіберуге дайындаған. *Д а р а қ ы*, тантық *ө с к е н* Ханым қатын «Оны алсаң, мен кетем» деп азап салған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДАРАҚЫЛАН = е т. *Әулекілену, тыраштану*. Үлкен ұлықтың алдында *д а р а қ ы л а н ы н*, аузына келген сөзді оттайтын адам Итбай емес (С.Мұқанов, Ботағөз). Егіндерін жинап, шөбін шауып алса, дұрыс болды, *д а р а қ ы л а н ы н* босқа жүре бермей (А.Нұрманов, Құлан.). Өзі айтып, өзі *д а р а қ ы л а н а* күлген бұл адам көдімгі даңғой Сәрсен еді (Р.Райымқұлов, Бала.).

ДАРАҚЫЛАУ с ы н. *Даңғойлау, ақылы таяздау.* Ақылы аз Жаңылдың да оңып тұрған, Мінезі күстай ұшып-қонып тұрған. Сүйегі тым бос емес, іске тәуір, Барықсыз, *д а р а қ ы л а у*, бойы бұлғаң (С.Торайғыров, Таңд.). *Д а р а қ ы л а у*, күлегештеу мінезді әйел Тоқберген тұқымынан біреу-міреу келе қалса-ақ ыржиып, езу жимайтын әдет тапқан (Е.Мырзахметов, Медет). Жаңағы таласа шыққан кемпірлердің ішіндегі бір *д а р а қ ы л а у*ы Төлептің басынан ұдайы шешпей жүретін тақиясын жұлып алды (К.Қазыбаев, Ызғар).

ДАРАҚЫЛЫҚ з а т. *Даңғойлық, есерсоқтық, тыраштық.* Ықылас пен Әжібай, Сал үшеуі қатарласа жолдағы елдің қонақасы құрметін айтысып, әсіресе Күзембайдың азғана айғыр үйірінен құлын сойғанын *д а р а қ ы л ы қ* десті (С.Бегалин, Бала Шоқан). Амандаспай жатып ашуын шақырған ақ келіншектің *д а р а қ ы л ы ғы н а* ерегестім де, мен де қырысып алдым (Ә.Сәрсенбаев, Толқында). Жұрт оны Шолпанның *д а р а қ ы л ы ғы*, жеңіл мінезділігі демей, оның дәл өз ойындағыдай етіп ұққан еді (А.Хангелдин, Қара торғай).

ДАРАҚЫШЫ з а т. *Сахнаға арналған қуақы, күлдіргі көріністерді орындаушы; клоун.* Менің мына түрімді көрген балалар цирктің *д а р а қ ы ш ы с ы н* көргендей мазактамай ма? (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ДАРАЛА= е т. **1.** *Жекелеу, бір-бірілеп болу.* Эриканен перронда жолықтық. Оның қолын алып саусақтарын санағандай, біресе *д а р а л а н* бөлемін де, біресе түгел уысыма алам (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бүкіл шумақтың мағынасын тұтас түсініп барып аударғанда *д а р а л а н* емес, тұтас шумақты аудару керектігін аудармашы бұл жерде ескермеген (М.Құрманов, Алтын). Жазушының кейіпкерлерді *д а р а л а н*, әрқайсының жеке өзгешеліктерімен көрсетем дегені дұрыс талабынан да көп теріс нәтижелер шыққан (М.Қаратаев, Туған әдеб.). **2.** *Өзгеден ерекшелеу, оқшау көрсету.* Жіп-жіңішке қылдырықтай белі сәл көтеріңкі кеудесін ерекше көзге түсіреді, һаманда *д а р а л а н* тұрады (З.Шашкин, Сенім). Ретті жерінде шаттана білетін жібек мінезі оны өзге қыздардан *д а р а л а н*, бейне биік тау басында тұрған үміттей көрсететін (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек). Бір кезде бұл паң-ақ көрінуші еді. Әйнектен дөңгелене келтірілген биік күмбез өзге үйден ерекше *д а р а л а н* тұратын (К.Қазыбаев, Аманат).

ДАРАЛАН= е т. **1.** *Жеке-жеке бөлініп шығу.* Даңқ құрап ғасырлық, заманалық, Және жауға шаппадық *д а р а л а н ы н*. Сен сияқты еліммен бетпе-бет кеп, Қан майданда жатпа-

дық жараланып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Домбырасын тартуға ыңғайлап ұстаған қатулы Құрманғазы жеке *д а р а л а н ы н* топтан шыға берді (А.Сатаев, Дала). **2.** *Өзгеден ерекшелену.* Талай-талай тойларда *д а р а л а н ы н*, Сөз сөйледік зиялы бола қалып. Енді бүгін достың да әзілінен Жүрегіміз жүреді жараланып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Түсінігі о баста кең Мұхтар кластас балаларының ішінен *д а р а л а н ы н* оқшау шықты (А.Әуезов, Бала Мұхтар). **3.** *Өзіндік ерекшелікке ие болу.* Шынайы суреткер белгілі бір кезеңдегі оқиғаны терең ұғынып, оны шыншылдықпен суреттейді және бұл шығармада өзінің *д а р а л а н ғ а н* творчествосын танытады (І.Омаров, Серпін).

ДАРАЛАНДЫР= е т. *Ерекшеліндіру.* Абай ойының ағымы, сөз толқыны, сөйлем құрамы, ырғағы Жиренше, Оразбайлардан бөлек, Абай бейнесін сөйлеу мәнері де *д а р а л а н д ы р а д ы* («Қаз. әдеб.»). Рольдердің қайсысында болмасын С.Қожамқұлов өзіне жарасты юморын сахнаға ала шығады. Оны басқа актерлерден әркез *д а р а л а н д ы р ы н* тұратын да осы нұрлы юмор (Қ.Қуандықов, Серке.). Әр композитордың өз қолтаңбасы, суреткерлік тәсілі, басқадан *д а р а л а н д ы р ы н* тұратын шығармаларының өзіндік үн бояуы, музыкалық тілі болмақ (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ДАРАЛАНДЫРУ *Дараландыр етістігінің қимыл атауы.* Көптік жалғау жалғанған сөз өзіне тікелей қатысы бар басқа сөзбен бір жағынан қиыстыру үшін, бір жағынан *д а р а л а н д ы р у* үшін қолданылады (Қазіргі қаз. тілі.).

ДАРАЛАНУ *Даралан етістігінің қимыл атауы; ерекшелену.* Олар – буын санап, сөз ұйқастырумен шектелмей, өзінше ой айтуға, өзіндік ерекшелігімен *д а р а л а н у ғ а* құштар, келешегінен үміт күттіретін жастар («Қаз. әдеб.»). Драматургиядағы ой тайыздығы, адам характерлерінің жеке *д а р а л а н б а у ы*, оқиғаның күрделеніп іріленбей, ұсақ-түйек айналасында қалып қоюы секілді бірсыпыра келелі мәселелер кеңінен сөз болды (С.Мәуленов, Үркер.).

ДАРАЛАУ¹ с ы н. *Оқшаулау, бөлектеу.* Бір зират қана *д а р а л а у* Түр екен анау қабақта. Құлама, биік жағалау Көрінеді екен алапқа (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ДАРАЛАУ² *Дарала етістігінің қимыл атауы. 1. Жекелеу, дара ету.* Кейбір қос сөздер жалпылау я топтау мағынасын білдіретін жеке сөздерден құралып, *д а р а л а у* мағынасын білдіреді (Қазіргі қаз. тілі). **2. Ерекшелеу, оқшау көрсету.** Бөгет жұмысын өзге жұмыс-

тардан *д а р а л а у* үшін бе, әлде оның ауыр тауқыметін айрықша мәндеу үшін бе – жұрт оны қазір «топырақ жұмысы» деп бөліп айтады (Ә.Сараев, Тосқауыл). Космос тақырыбын осындай ерекше фактілермен *д а р а л а у* қазірде көптеген фантастардың творчествосының негізіне айналды (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.).

ДАРАЛЫҚ з а т. 1. *Жалғыздық*. Өзінің де түк өндірмей өтіп бара жатқан жылдарына опық жейді... Сырласары, теңдесі жоқ *д а р а л ы қ* қартайтып, енді «ертекші шал» боп қалған тәрізді өзін-өзі сықақтайды (Д.Әбілев, Арман). Сен дарасың, *д а р а л ы ғы ң* ол маған. Саған деген гүлім түсте солмаған (Қ.Бұғыбаева, Ару ана). 2. *Өзгешелік, ерекшелік*. Тақырып жағынан солай бола тұра Асқарда өзіне-өзі ғана ұқсайтын, басқаға ұқсамайтын *д а р а л ы қ* стиль бар (С.Мұқанов, Өсу.). Төңіректен ылғи *д а р а л ы қ т ы*, ерекшелікті іздейтін суретші жігіт жүрегін шайлықтырып отырған тағы бір жігіт – Айжанды сылыңғыр қала қызы деп есептеді (М.Қабанбаев, Арыстан.).

Даралық басқару. и н ф. <ағыл. exclusive-control> Мәліметтердің кейбір жинағын тек бір ғана тапсырмамен пайдалану (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Даралық режим. и н ф. <ағыл. burst mode> Мультиплекстік арнаның жұмыс режимі. *Д а р а л ы қ р е ж і м* де ақпарат блогын жөнелту үшін арна уақытша бір құрылғыға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДАРАМАТ з а т. к ө н е. *Шаранат*. Жол тартып бұлар қабағат, Бола ма деп *д а р а м а т* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ДАРАМЫ з а т. *Бөз матаның түрі*. Көйлегі *д а р а м ы д а н*, кимешегі, Қасында жүрер бастап жеңешесі. Орамал жібереді мерекеде, Бір көруден жігіттің бірнешесі (Айтыс).

ДАРАҢ с ы н. *Таралып, биік өскен*. Есіктің алдында *д а р а ң* емен өсіп тұр екен деймін. Жапырақтары көкпенбек қою (М.Қаназов, Арна).

ДАРАҢДА= е т. қ а р а п. *Далаңдау, далақтау*. Сол жеңгем... өзі салдырлап қалған кісі еді. Ашу-шамы жоқ, қашан көрсең де еркек сияқты *д а р а ң д а н* жүретін қалжыңбастау әйел-ді (К.Ахметбеков, Ақ дала).

ДАРАҢДАТ= е т. *Далақтатып ойнату, еркелету*. Соны *д а р а ң д а т а* бермеші, Асанжан ...бала емес пе ойнай берсең есіре түсетін. Соның алмасына көз сүзіп қайтесін. Әкең екеуіміз мыңын әкелгеміз (М.Қабанбаев, Кермек.).

ДАРАУЫЗ з а т. *Мылтықтың түрі*. Бір күндік емес, ұзақ сапарға әзірліктің белгісі көрініп тұр. Аманкелді алты жігітте *д а р а*

у ы з мылтық барын байқады (М.Жұмағұлов, Қыран.). Күлсе күлгендей: мұның алып шыққаны жездесінің көп заманнан пайдаланылмай қараңғы бұрышты иемденіп тұрған шірік *д а р а у ы з ы* болатын (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.).

ДАРАШЫЛ с ы н. э к с п р. *Көпшіл емес, жекешіл*. Сезілген жат мінезі мұның әр кез, *Д а р а ш ы л*, тақаппар, паң, кекең кербез. Қоғамшыл комсомол қыз Асияны Ескішіл әдетімен арбады тез (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Баланы *д а р а ш ы л* етпей, көпшіл, коллектившіл етіп тәрбиелеу керек («Халық мұғ.»). Нәзік өскен, мақталған, басқа баласынан босатылған, ештеңе ойына кіріп-шықпайтын бала да *д а р а ш ы л* болып өседі (Семья тәрбиесі).

ДАРАШЫЛДЫҚ з а т. *Томаға-тұйықтық, жекешілдік*. Тұйық, *д а р а ш ы л д ы қ т ы* жақсы көретін баланы... қоғамдық пайдалы жұмысқа қатыстыру арқылы түзеу алуға болады (С.Көбеев, Орынд. арман). Теріс тәрбиенің болмай қалмайтын нәтижелері – өзімшілдікке, *д а р а ш ы л д ы қ қ а*, еңбек етуге даярлықтың жоқтығына әкеп соқтырады (Семья тәрбиесі). Жамбылдың негізгі творчествосы, адам қоғамындағы *д а р а ш ы л д ы қ* сезімді жырлауға арналмайды (Е.Ысмайылов, Ақындар).

ДАРАШЫЛЫҚ з а т. *Дарашылдық*. Бұрын жеке адамға бағынған *д а р а ш ы л ы қ* пікір үстем болса, енді көпшілік, тапшылдық пікір күшейіп отыр. Мұның бәрі де әдебиетке әсер етіп отыр (С.Мұқанов, Өсу жол.). Қызыңыздан немесе ұлыңыздан *д а р а ш ы л ы қ т ы ң* нышаны біліне бастағанын аңғарсаңыз, аса бір қайырымдылықпен адал сөйлеу қажет (Семья тәрбиесі.).

ДАРБАЗА¹ [ир. دروازہ] з а т. 1. *Қораның, үй-жайдың сыртқы үлкен қақпасы*. Біз ескі Делидің Лахор атты *д а р б а з а с ы н а н* келіп кірдік (М.Әуезов, Индия очерк.). Түгелдей қызыл құмдақтан салынған салтанаты керемет сыртқы *д а р б а з а* мен Акбардың мазарының екі ортасында иран бағы бар, жан-жағын таспен шегендеген бассейн бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Кең қора. *Д а р б а з а н ы ң* кіреберіс оң жағында күйдірген кірпіштен салынған еңселі қызыл үй тұр (М.Дүйсенов, Ант). 2. *Дарбаза ауыз*. Аузына келгенін именбей, қысылмай айта салатын *д а р б а з а* жігітте ар бола ма (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Дарбазасы ашылды. *Басталды, бір іске аяқ басты*. Туды күн, соқты сағат ғасыр күткен. Азаттық *д а р б а з а с ы а ш ы л д ы* кен. Айқасқа ақбоз атпен шықты қазақ, жеткен

жоқ бұл бақытқа масылдықпен (Ғ.Жұмабаев, Жомарт.).

Дарбазасын ашты. с ө й л. *Аяқ басты, бет алды.* Ол ғылым *дарбазасын ашты*, қиынның кілтін іздеді, оларды барынша түсінікті етуге күш жұмсады (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

ДАРБАЗА² с ы н. ж е р г. *Ожар, қятсыз, арсыз.* Бәйбішесі Айшадан Мамырап, Айқожа деген екі ұлы бар, тоқалы Пәниден бес ұл бар, олар әлі жас. Пәни – *дарбаз*, бәдік, долы әйел (Ә.Бектасов, Мәди).

Дарбаза ауыз. с ө й л. *Бейіп ауыз.* Боқтампаз, *дарбаз* *ауыз*, лас сөзі, Қолма-қол бұзылатын бар мінезі Кәсібі өмір бойы қарақшылық, Тырбан деген бұзықтың нағыз өзі (Ш.Әбенов, Ортақ арал). *Дарбаз* *ауыз*. Шіркін, көңіл самал, Немене өз бетіңнен қылмай қамал. Дүние қанша қусаң, жеткізбейді, Рас деп жан болмайды көңілге алар (Ақан сері, Шығ.).

ДАРБАЗАДАЙ с ы н. *Дарбаза сияқты, үлкен, кең.* Жеті қабат еңселі үйдің *дарбаз* *адай* кең есігін Есмұрат ашты (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Соның артынша *дарбаз* *адай* үлкен-үлкен терезелерден солғын сәуле қайта сығырайды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ДАРБАЗАЛЫ с ы н. *Дарбазасы бар.* Жасыл бақты, жасыл *дарбаз* *алы* сәнді үй алдында сәнді бастырма, терезе қақпақтары оюмен өрнектеліп тасталған (Ә.Тарази, Асу). Атамыз қазақ ғұрпы бар. Туысыңның кемі жоқ, Берік қақпалы шаһардай *дарбаз* *алы* құлпы бар (Базар жырау, Шығ.). *Дарбаз* *алы* есікті, Пайғамбардай несіпті, Үйде отырған қыз Құртқа, Дүбірін аттың есітті (Батырлар жыры). Сәулеткерлікте кеңінен тараған күмбезді құрылғаны, ондағы *дарбаз* *алы* кіреберісті, мәнерлеп құйылған қыштардан құрастырылатын өшекейді жалпы Орта Азия құрылыстарына тән деп есептеген (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ДАРБАЗАЛЫҚ з а т. *Оғаш қылық.* Сендер саналы түрде оқуды босатасындар, топ құрып *дарбаз* *алық* жасайсындар, жүріс-тұрыс, кескін-кейіптеріңді бұзасындар, осылардың бәріне жүрген ортаң наразы (Т.Тілеуханов, Келешек.).

ДАРБАЗАШЫ з а т. *Дарбаза күзетшісі.* – Жабындар қақпаны! – деп жер тепкіледі. – Бүгінгі күзетшілердің бастығы кім? *Дарбаз* *ашылар* қайда? – Мен едім, тақсыр!.. деп Ақыл қолын қусырып, ханның қасына таяп келді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ДАРБАЙ= е т. с ө й л. *Дарбию, үлкею.* Өшірді дақ «үштікті», «Өлді» баға, іс бітті!

Дақ үлкейіп тарбайды, Тарбайды да *дарбай* *ды* (Ә.Табылдиев, Атымтай).

ДАРБАҚТА= е т. *Далаң-далаң етіп жүгіру.* Қай жақтан келіп қалғанын өзім де білмей қалдым. Қойбағар Ақтабанның соңынан *дарбақтап* шауып о да жетті (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

ДАРБАҢ е л і к. *Арбаң.* ≈ *Дарбаң* қимыл ебедейсіз.

ДАРБАҢДА= е т. *Дарбаң-дарбаң ету.* Жапалақ *дарбаңдай* ұшып барып бір бүйірге, шеңгел ішіне қонып жоғалды (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ДАРБАҢ-ДАРБАҢ е л і к. *Арбаң-арбаң.* ≈ *Дарбаң-дарбаң* жүрісінен таныды (Ауызекі).

Дарбаң-дарбаң етті. *Арбаңдап ебедейсіз қозғалды.*

ДАРБЫЗ з а т. ж е р г. *Қарбыз.* Апама барғанымыз, *дарбыз* жегеніміз, одан кейін қайтқанымыз – бір шай қайнатымның о жақ бұ жағы боп шықты (Қ.Найманбаев, Бей-мезгіл.). Сол кезде көл айналасында иін тіресе ел қонып, қауыны мен *дарбызы* негіп, дариядан ауып келген балығын аулап күн көретін (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы.). Сонан соң Қарекеннің «Қақ өрсем, суына қол батырып отыруға керек болар» деп, таңертең үзіп әкеліп қойған үлкен қара *дарбызы* *наұмтылды* (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су).

ДАРВИНДІК: дарвиндік бейімделушілік. б и о л. *Келесі ұрпаққа қосатын үлесіне байланысты бағаланатын белгілі бір генотиптің басқасымен салыстырғандағы шартты бейімдеушілігі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ДАРВИНИЗМ з а т. б и о л. *Жан-жануар, өсімдіктер түрлерінің шығуы, дамуы табиғи сұрыпталу жолымен болады дейтін және тірі табиғат дамуының заңдары жөніндегі ілім.* *Дарвинизмді* биологиялық ғылымдардың әр саласынан келтірілген көптеген фактілер дәлелдейді, сонымен қатар биологияның өзі *дарвинизмнің* арқасында жаңа бағытта дамып келеді (Жалпы биология).

ДАРҒЫ з а т. ж е р г. *Бастық, басшы.* – Е, е. Бәсе. Бұл *дарғыларға* не болды, бүйтпесе керек еді деймін кеп (М.Құрманхан, Шығ.). Малға жауапты боп жүрген бас *дарғымды* шақырып алып, ұзын есебін сұрасам, ол тіпті көбейтіп жіберді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ДАРДАЙ с ы н. 1. *Үп-үлкен, соқталдай.* Әй, қайран, әке-ай!.. *Дардай* жігітті қасынан қалмай, ағаш жонысатын баяғы жеті жасар баласы дей ме екен? (З.Шашкин, Сенім). Қыз күнінде туыс қадірін білмейтін еді, енді он үш жасар баланы артынан іздеп

келген *дардай* азамат көрді (С.Жүнісов, Жапанда.). Шал нәрестені тымаққа салып асырады. Сол Алданышы бұл күні *дардай* азамат (Е.Әзімбаев, Ақ босаға.). **2. Ортан қолдай, дыңдай.** Жұрт арыла бергенде Қуантай келді. Қазір *дардай* тракторст (Т.Ахтанов, Боран). Ыстық-суығы басылмаған жас келіншегі бар, жаңа туған жас нәресте әлі қырқынан шыққан жоқ. Үй иесі, *дардай* әке болған Қошан осы қызғылықты өмірін қия алмады (С.Талжанов, Ұлдай.). **3. Үлкен, дәу, зор.** Керегесалыны сүйреп келе жатқан *дардай* атан тұрып қалыпты... Бақырып, ұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Аты [атағы] дардай. *Аты жер жарады.* Сақалым қардай, *атағым дардай* шалмын мен, Жақсылық күтіп жүремін өзім бар күннен. Өз қолым мені асырап, сақтап келеді, Шапағат күтіп көрген де жоқпын әркімнен (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). *Аты дардай* болғанымен колхоз тұрмысы өсте алға жылжып, өсу, өркендеу дегенді білген емес (С.Жүнісов, Жапанда.).

Дардай азамат. *экспр. Үн-үлкен азамат.* *Дардай азамат* менің жастығымның астында жатқан затты тауып алып осында әкелер-ау деп кім ойлаған (А.Мекебаев, Аңызак).

Дардай басымен. *экспр. Үн-үлкен бола тұрып.* Үлкен еркектің мойнына *дардай басымен* мінуді ұят көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дардай болды. *экспр. Әлдеқандай болды, масаттанды, мәз болды.* «Жігіт» деп атағанына *дардай болып*, ескекті онан әрмен ышқына тартамын (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Әлі есімде, қан майданнан Хат жағғаның кітапты ойлап. Мен соған да *дардай болғам*, Хатың келген күнді тойлап (А.Шамкенов, Сырларым.). Шешемнің шақырғанына *дардай бопп*, мардымси қалатын әдет пайда болды (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Сыртыңнан осында сен бар деп *дардай бопп* жүреміз. Қайдағы танымайтын біреулерді жазғанша, бізді де жарыққа шығарсаңшы, ел танысын (Қ.Ахметбеков, Жеңіс.).

Дардай етті [қылды]. а) *Аз нәрсені үлкійтп, көтермелей көрсетті.* Ел аузына ерте іліндім. Жокты бардай, мысқалды *дардай етін*, қолдан келмесімді келеді деп қосарлап көтермелей айтты (С.Бакбергенев, Қарғатам.). Ерулік деп атын *дардай қылмайақ* қояйын. Бірақ «ертеңгілік астан құр қалма» деген, жүріп шай ішіп кетіңіз, – деді (Ш.Құмарова, Қос шынар). ә) *Атағын дабырайтып, әлдеқандай етті.* Кәсіпшілік кеңсесі деп *дар-*

дай етін атағанымен, ол далада тұрған вагонша болатын (М.Әбдіхалықов, Қаратасқын). Әкем марқұм атымды *дардай қылып*, Бектөре қойыпты (С.Бакбергенев, Кентау).

ДАРДАЙСЫ= *ет.экспр. жағымсыз.* *Кісімсу, әлдеқандай болу.* Ахметбек одан сайын шірене түсіп, *дардайсын*, осы ауылды құдды бір өзі жарылқап, алақанында ұстап тұрғандай, әр сөзін тамсанып, тарамдап, салмақтап айтып жауап береді (Б.Тілегенов, Көктем.). Бүгін таңертеңнен бергі жүрісте, әр сөзде Абайдан үстемірек болмаса өзін кіші танытпай *дардайсын* келген Оспан қазір бір сәтте өзгерді (М.Әуезов, Абай).

ДАРДАҚТА= *ет.сөйл. Дардаңдау.* Әрі ерке, әрі тентектеу Зәкен үйде қал деген тілді алмай, әкесінің соңынан *дардақтап* жүгіріп шықты («Балдырған»).

ДАРДАҚТАС= *ет. Қуанысу, шуласу.* Қуанып үлкен-кіші *дардақтасып*, Қарсы алып, қасиеттеп ардақтасып, Боз үйге кілем төсеп, ішін безеп, Мінекей, – қош келдің! – дейді есік ашып (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДАРДАҢ *сын. Бетімен өскен, дарақы.* Кім білген екенінді есер, *дардаң*, Тұрсың ба бұзылар деп өз тұмсығың «Батырдан» қатыныңның басын жарған (Ғ.Игенсартов, Тың дала.). Арғымақ семіз сұқтан, ұры – ардан, Жаманның ләззаты жоқ сөзі *дардаң*. Ежелден ел аузында аталы сөз – «Болғанда іні тастан, аға бордан» (Шұғыла).

ДАРДАҢДА= *ет.экспр. Еркінсініп тайраңдау.* Бұғанасы қатпаған, Таңы еркін атпаған. Жалғыз болып *дардаңдап*, Ойынды ғана жаттаған (С.Мұқанов, Таңд.). Сен кімсің, осыншама *дардаңдайтын*, Қайдан ойлап шығардың менсінбеуді (С.Мұқанов, Таңд.). Сәлден кейін есікке барып үңіліп қарап, Қазыхан, Шайхы, Сырғауыз – үшеуінің *дардаңдап*, аяқтарын борп-борп басып үй жанында жүргенін көрді (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару).

ДАР-ДАР *елік. Матаны, киімді қатты, бірнеше рет жыртқанда шығатын дыбыс.* Бірін-бірі итерісіп, қатты жұлқысып қалғанда екеуінің де жағасы *дар-дар* айырылып кетті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Қатын-қалашпен араласып кеткен жарым-жарты жұрт ұлықтардың үйінде қалған киім-кешегін жұлып-жұлып алысып, талқандай тартысып жеңін жең, бойын борша-борша қылып алып, *дар-дар* айырысып жатты (М.Әуезов, Қилы заман).

Дар-дар етті. *Дарылдаған дыбыс шығарып, қайта-қайта қақ айырылып жыртылды.*

Үйден жыртылған кездеменің *д а р-д а р е т-к е н* даусы сыртқа естіліп жатты (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ДАРДИ = е т. э к с п р. *Өзін-өзі көтеру, әлдеқандай болу*, – Тобынан ұстағансып, шолақ айғырының үйіріндегі он шақты құлынның бірін сойып, оған өзі бір мырза кісі болғансып өлгенше *д а р д и д ы*, – деп Ықылас тыжырына айтты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Осыдан бір жыл бұрын ғана қайтсем Шерубайдың көңілін табам деп шыр айналып жүрген ассистенттің бүгін *д а р д и ғ а н* бола қалғанына не дерсің! (І.Есенберлин, Ғашықтар). Бәріміздің айпарадай адам болып, *д а р д и ы п* жүргеніміз сенің арқаң екен. Қараңғыда шамға тартқан көбелектей, ойдан-қырдан бір сенің панаңа кеп жиналған едік (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Болғанмен бүгін тірі, ертең өлі, Несіне қызық көріп *д а р-д и а с ы ң ғ ы*? Соншалық сүйген дүниенің сын-дырады, Ойласаң, қайтіп жолдас бола аласың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ДАРДИТ = е т. э к с п р. *Әлдеқандай қылу*. Ертіннен дәулет, бұл күнде шен дарыған Жарқынбай шаңырағын бүкіл Айдаболдың ар-намыс ордасы атап, әкелі-балалы екеуін бірдей елеуретіп *д а р д и т ы п* қойды (Д.Әбілев, Арман.). О, Байке, тым *д а р д и т ы п* сандағыңды, Сүрінер ойламайсың ар жағыңды. Қозының санын ғана ұстап бетке, Мақтайсың биыл артық алғаныңды (Айтыс). Мақтағанда *д а р д и т у д а й-ақ д а р д и т а-д ы*, ал сол қолпаштаған авторынан келтірілген өлең цитатаны оқысаң, ол жаңағы пікіріне үш қайнаса сорпасы қосылмайды, көкжасық (М.Әлімбаев, Көңіл.).

ДАРИҒА [ир. دريغا] о д. Шіркін, қайран дүние, дүние жалған. *Д а р и ғ а*, кетті айнамай сол шақтарым, Қайтып мен бал татпадым, жар таппадым. Қалқаны қақпа алдында көретіндей, Артыма қайта-қайта жалтақтадым (З.Шүкіров, Арал.). Жазира, жасыл кілем өрнектеген, Туған жерге, *д а р и ғ а*, жер жетпеген! Кең өлкем, әлдилей бер, сен деп келем, Аңсап келем сағынып, шөлдеп келем (М.Мақатаев, Шығ.). Қалып қойған құмның бір кеудесінде, Өткен күнім оралып келді есіме. Сағыныпшын, *д а р и ғ а*, туған жердің Гүлі тұрсын, тікенек-шөңгесін де (С.Мәуленов, Алыс кет.).

О, [ah], дарига. п о э т. *Аңсау, құмарту, тәтті болу мәнінде қолданылатын сөз*. Елімнен, жерден безіп, жаһан кезіп, Жүргенім жалғыз кешіп қандай сапар. Сендердей балам болса, о, *д а р и ғ а*, Қу баста біз сияқты не арман бар? (К.Әзірбаев, Таң. шығ.). *А һ, д а р и ғ а, д а р и-ғ а!* Күнекей сау боп жүрер ме еді? Қырдан тезек терер ме еді! Қырдан қия кезер ме еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Уа, дарига. *Аңсау, сағыну мәнінде қолданылатын сөз*. Тау толағай көрінер тасы кетсе, Әр ел жесір қалады басы кетсе. Кәрі күш не болады, *у а, д а р и ғ а*, Асырайтын қолынан жасы кетсе (Шал ақын, Өлеңд.). Көп мұңдас-тық, Біз жыластық, Көріп ең ғой, жас қайың! *У а, д а р и ғ а*, Қайда-қайда Жаным дескен жан-жарым?! (XX ғ. қаз. ақын.). Айналып заман оңға уақыт келсе, Жарқырап бұлт астынан шыққан күндей. Арманым, *у а, д а р и ғ а*, қалмас еді, Күн батып, таң атқанын қалсам білмей (Ақан сері, Шығ.).

ДАРИҒА-АЙ о д. э к с п р. *Дүние-ай, шіркін-ай*. Мекенім Ніл дария – Мекем менің, Келеді мәңгілікке мекендегім. *Д а р и ғ а-а й*, Зұлпыһарды ерттеп мініп, Көрмеген мекеніме кетер ме едім?! Семсерін Ғазіретәлі ескек жасап. Жерорта теңізінен өтер ме едім?! (М.Мақатаев, Шығ.). *Д а р и ғ а-а й*, оның реті келер деймісін! Сізбен кездесудің мүмкін еместігін ойлап кеп тағы да хат жазып отырмын (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Мен ескекті есіп келе жатсам, сен қайықта тербетіліп отырсаң... Аһ, *д а р и ғ а-а й*, тез жетсе екен сол бір күн! – деп аңсаған (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ДАРИЯ [ир. دريا] з а т. 1. *Суы мол, көлемі кең өзен, көл, теңіз*. Тап қазір бет алдында лықсып ағып жатқан *д а р и я* баяғы Доскей шал айтқан ертегідегі от өзенге мүлдем ұқсап кеткені (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Алаулап күн батып барады екен. *Д а р и я* беті қан жуғандай қып-қызыл (Т.Алшынтаев, Жалбыз.). Әбілқайыр Отырардың солтүстік тұсынан өтетін Сейхун *д а р и я н ы ң* қамыс, жиде, қарағашты жағасына келіп жетті (І.Есенберлин, Алмас.). Көктемде сұрапыл сең жүріп, *д а р и я* арнасынан лықсып асып, біраз жерді қарап қылып кеткен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). // *Терең, тұңғыық*. Зор мұхиттың *д а р и я-с ы н ы ң* Ең түбінде бар балық. Денесінде сол балықтың, Бір нұры бар жап-жарық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ой деген бір терең *д а р и я* тұңғыық, Ой қажытар бір қайғы, бір нұр құйып. Ой деген сел, онда құлан қағы жоқ, Ой дегенің таусылмайтын кермиық (М.Жұмабаев, Шығ.). Мынау жер, тау менен тас, анау көгің, Өлшеу-сіз, түпсіз шыңырау *д а р и я* көлің. Мысқалы мың теңгелік, асыл тастар, Хәстаға шипа болған жерде шөбің (М.Дулатов, Шығ.). 2. а у ы с. *Қисапсыз мол, кең (көңіл, ақыл, білім, еңбек т.б.)*. Көңілім *д а р и я* көп айтар, бірақ әл бар ма, Ақ ботам осы, Аналық құшақ жайғаным! Жүзге жет өзің, Алғысқа толсын жан-жағың! (Х.Өтеғалиева, Әже әлдіі.). Оның білімі жатқан бір *д а р и я* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Бес жүз бала ішінде Едігеде білім мол. Таусылмас

ақыл сонда бар Шалқыған *д а р и я*, даңғыл жол (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.). Адамзатқа сіңірген Еңбегін жойқын *д а р и я*, Жүдегенге өң беріп, Теңдіксізді теңгеріп, Қамқор болған, шешенім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Астық [дән] дариясы. п о э т. *Мол, шексіз кең егін алқабы. Д ә н д а р и я с ы н д а* жүзген дала кемелерінің күйімен қырманда шырқап салған қыздар әні қиянда самғап бара жатқан құстар үніне ұласып, аспан мен жер арасын ұлы істің сазына, ырыстың сазына бөлейді (С.Ақтаев, Дала.). Күз келгенін далада телегей теңіз *а с т ы қ д а р и я с ы н ы ң* сары ала тартқан дидарына қарап білесің (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Білім дариясы. п о э т. *Терең, зердесі мол білік.* Әр қиырдан шоғырланған жаңа достар бір мақсат жолында құлшына ізденіспен *білім д а р и я с ы н а* ескек салған (М.Әбдірахманов, Көктем.).

Данышпандықтың дариясы. п о э т. *Асқан кемеңгерлік, ақыл-парасат.* Асылы, халықтан кемеңгер ешкімді таппайсың. Ол бір жатқан *д а н ы ш п а н д ы қ т ы ң* ұлы *д а р и я с ы* (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат).

Дария кешті, тау өтті. ф о л ь к. *Қиын-қыстау жол шекті.* Шын ақиқат жар болсаң *Д а р и я к е ш і п, т а у ө т і п*, Бізді іздесең керекті (Батырлар жыры).

Дария-шалқар көл. Телегей теңіз, мол су. Пайдасы мол жігіттер *д а р и я-ш а л қ а р к ө л м е н* тең (Мақал-мәтел). Жүгіріп келе жатса ел көрінді, Тау мен тас, *д а р и я-ш а л қ а р к ө л* көрінді. Бұлдырлап көз ұшында бір ауыл тұр, Қаптаған қара құрттай мал көрінді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дария-шалқар көл болды. Телегей теңіздей тасыды, шексіз молайды. Кетті ақын ғасырларға жария боп, Жыр-өзен ақты *ш а л қ а р д а р и я б о п*. Әнші, ақын болмаса да заты қазақ, Абайдың әнін салмас жанұя жоқ (К.Салықов, Жезкиік).

Махаббат дариясына қойып кетті. п о э т. *Сезімге бөлгенді, сүйіспеншілік сезіміне бой алдырды. М а х а б б а т д а р и я с ы н а к е т т і м қ о й ы п*, жетпесе бойым менің жетті де ойым. Бір сәтке шын бақытты бола тұрып, Жасауға мүмкін емес бақыт тойын (Т.Молдағалиев, Жүректегі.).

Ой дариясына малтықты [шалды]. п о э т. *Терең ойға берілді, ойға шомды. О й д а р и я с ы н а м а л т ы ғ ы п* біраз үн-түнсіз қалған Шарапат өз-өзімен кеңескендей күбірлеп сөз бастады (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). [...] *О й д а р и я с ы н а ш о м ы п*, сұлулығы жоқ былық тұрмыстан безгенде, халық оны ұға алмай,

Ақанның жұмбақ өмірін шеше алмай, оны алып барып періге байлайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДАРИЯДАЙ с ы н. **1.** *Дария сияқты.* Тасып кетсең *д а р и я д а й*, ығысып қалсаң құрақтайсың-ау, қайран ел, деген ой келді ақынға (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** а у ы с. *Сарқылмас мол, терең.* Сарқылмас *д а р и я д а й* шексіз ақыл-кеңестері бәрімізге жақсы ой салды (Н.Айдаров, Жазылбек.). Сыпатай Дулаттағы ер кісі еді, Ақылы *д а р и я д а й* көл кісі еді. Жаныстан өтіп кеткен өзіз Төле, Сеңкібай, Шойбекпенен тең кісі еді (Сүйінбай ақын, Ақиық.). Ол табиғат берген *д а р и я-д а й* дарынын өзінің елінен аяп қалған жоқ (К.Кенжетев, Дархан.). **3.** а у ы с. *Кең, үлкен.* Соншама үйді, *д а р и я д а й* кең қора-жайды қаңыратып бос тастап жүре беріпті (А.Байтанаев, Қайнар.). **4.** а у ы с. *Дария сияқты толқымалы, алып-ұшқан (көңіл).* Көңіл де – асау *д а р и я д а й* Кеуденде жатқан бұлқынып. Тізгенін тежеп қайыра алмай, Тартасың – Қарың жыртылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Дариядай тасыды. к ө т е р. а) *Мол табысқа кенелді.* Күріштен қырымды тау етіп тұрғызатын, өнімді *д а р и я д а й т а с ы т а т ы н* өз анасы (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала.). ә) *Көңілі көтерілді, асып-тасып қуанды, масаттанды.* Көңілім *д а р и я д а й т а с ы п* оралдым үйге (Ы.Исақев, Өмір.). Сөйле, тілім, жалпыдан, *Д а р и я д а й т а с ы п* шалқыған (Базар жырау, Шығ.).

Дариядай шалқыды. к ө т е р. *Асып-тасып қуанды.* Осы күннен бастап Мамар *д а р и я-д а й ш а л қ ы п*, судай тасып, еңсесін көтеріп, жаңа бір жігерге мінеді (А.Жұбанов, Замана.). Жүрегім аттай тулағаны, көңілім *д а р и я д а й ш а л қ ы ғ а н ы* есімде (С.Сарғасқев, Тәмпіш-қара). «Кеш, қызым, кеш» дегендей болады. Қызына деген аналық махаббаты тасқын *д а р и я д а й ш а л қ ы п* кетті (Е.Салихов, Алақан.).

ДАРИЯША ү с т. *Дарияға ұқсап, сол сияқты.* Жентектелген көк қара бұлт аспан төрінде *д а р и я ш а* сапырылысады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Қатар отыр екі заман – жас келіншек, қария шал, Керуен ойдың беті ұзаған, таудан аққан *д а р и я ш а* (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). Махаббат дейтұғын асқақ өнге сап, көктемгі *д а р и я ш а* тасып толыңдар! Басқа емес, мына ... мына мен құсап ғашық болыңдар, ғашық болыңдар (Ж.Әбдірашев, Соғыстан соң.).

ДАРҚАН с ы н. **1.** *Емін-еркін жатқан, кең, сайын.* Дастарқан сияқты шалқия жатқан *д а р қ а н* далаға тағы да күз келді (Ы.Жақаев, Өмір.). **2.** а у ы с. *Берері мол, кең, жомарт, алуан түрлі, бай.* Құс келіп, су тасып, қыбыр қимылға

толған алуан үнді Кеңтүбек көктемнен бері *д а р қ а н* өмірге емін-еркін енген сияқты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қай жаққа, қайда шақырмақ мені Думанды, *д а р қ а н* дүниеден бөліп. Қиярмын қалай, тәтті өмір, сені, Кетермін қайда еркіммен көніп (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). // *Емін-еркін, қысылмай, молынан.* Қысылмай-қымтырылмай *д а р қ а н* отыру үшін оңашалық іздегем (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.). **3. а у ы с.** *Пейілі кең, қайырымды, жомарт, мәрт.* Өзіңдей халық қайда *д а р қ а н* жаны, Ісіңнен бақыт табам әр таңдағы. Қайыспай көтересің бір өзіңе, Түссе де дүниенің бар салмағы! (М.Неталиев, Қайдасың.). Не деген молшылық ед, Арқам менің? Не деген берекелі ед, *Д а р қ а н* елім (Ө.Тұрманжанов, Таңд. шығ.). Бір жамандықтың бір жақсылығы бар. Қыс артынан жаз келеді қашанда. Соны күт. Өзіңді *д а р қ а н* ұста. Жүрегіңнен мейірім нұры төгіліп тұрсын (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті.). // *Кеңшілдік, еркіндік.* Түрмедегінің жүрегі қалай соғатынын *д а р қ а н* д а жүрген жандар сезе ме екен? Бір тілім нанға зар болған жүдеу жетімді төрт көрпе үстінде жал мен жая жеген жан ойлай ма екен? (Х.Есенжанов, Тар кезең.). // *а у ы с.* *Кеңпейіл, жаны жақсы қасиетке бай өнерлі адам.* Соған ілесіп Қоянды думандарына барып, сан алуан өнер *д а р қ а н* *д а р ы н а* кездесіп, ақындық, әншілік өнерімді өрістетте бердім (С.Бегалин, Сахара.).

Дарқан көңіл. *а) Жайдары мінез.* Бірімізді-біріміз қуат көріп, Бірімізден-біріміз шуақ көріп, Бірімізге-біріміз пана болып, Мен іні боп, сен қимас аға болып, *Д а р қ а н* *к ө ң і л і ң* шалқитын дала болып (М.Шаханов, Ғасырлар.). *ә) Жомарт, кеңпейіл.* Қонаққа деген *к ө ң і л і* *д а р қ а н*, әркім-ақ мендей тусын да, ас болып па кенеуі кем жай тамақ (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Дарқан көңілді. *Жайдары, жомарт мінезді, мәрт, кең.* *Д а р қ а н* *к ө ң і л д і* ақ. Талай күндердің жегідей жеген кірбелеңінің бөрінен қазір-ақ арылғандай, асқақ бір сезімде жүр (Р.Райымқұлов, Жасыл белес.).

Дарқан өмір. *Алаңсыз, еркін, молшылық өмір.* Ал ертең бәрін ұмытып Аспандай тұндың көгілдір. Не деген *д а р қ а н* *ө м і р* бұл! Сыйладым саған көп қайғы, Сонда да кінә артпадың (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Д а р қ а н* *ө м і р* жасқаншағы емеспін, Тура қара келсе айқын кеңескің. Ақыным де, Әкімім де, Кеншім де, Елді үшке бөлді демес мені ешкім (К.Салықов, Жезкілік). Ұзақ та *д а р қ а н* *ө м і р* ді Кемеліне келтіріп, Кемерінен асырып, Өзіңдей кешкен адам аз, Шапағат нұрың шашылып, Өнерден соққан мұнараң Тарихта қалар шаншылып (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.).

ДАРҚАНДЫ *с ы н.* *Кең, берекелі.* Дастарқан *д а р қ а н* *д ы* болса, үй іші де шырайлы, балашаға да шат-шадыман (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ДАРҚАНДЫҚ *з а т.* *Кеңпейілділік, жомарттық.* Неткен *д а р қ а н* *д ы* қ десенші бұл! Бүгін біреуге той жасап, ертең өздері аш отыруға бейіл ғой бұл ел (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Құба жонды, адырлы құмда қой өсірген шопан қауымынан *д а р қ а н* *д ы* қ, қонақжайлық, аңкылдақтық мінезбен бірге Тоқпан осы тақылеттес аңғалдықты, аңғырттықты да көріп жүр (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). *Д а р қ а н* *д ы* қ даналықпен ұласқанда, Даланың ұлдарынан ұласқан ба! Құмар ем түгі ойнаған күндіз түнге, Құмар ем жұлдызы мол аспанға (Қ.Мырзалиев, Домбыра.).

ДАРҚАНСЫ = *е т. э к с п р.* *Жомартсыну, мырзасыну.* – Мен ойыңызды ләпкеде *д а р қ а н* *с ы н* кеткеніңізден-ақ білгенмін (Қ.Исабаев, Айқыз). Бұлар қуанбағанда кім қуансын? Мәз-майрам. Асылбек мұртынан күліп, бәйбіше *д а р қ а н* *с ы н*, атқамінері құлдыраңдап отыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Бәсе, бұл неғылған батпан құйрық деп едім ғой. Мұғалім баланың ақшасы шығар, кешегі мына Жаңғалақ шошқаның *д а р қ а н* *с ы н* үлестіріп жүргені, – деді Бадамбек қабағын түйіп (С.Бегалин, Сәтжан.).

ДАРҚАНШЫЛЫҚ *з а т.* *Кеңшілік, молшылық.* Сіз бен бізге ондай *д а р қ а н* *ш ы л ы* қ жуық арада кездесе қояр ма екен енді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Табиғат та *д а р қ а н* *ш ы л ы* қ көрсете қойған жоқ. Сол бес жылдағы жерге түскен ылғалдың орташа есебі 289 миллиметр (Б.Жанғалов, Жылдар.). Асанғалидың айтқандары тегіс орындалмай, жартысы орындалса да, елге еркіндік, теңдік, *д а р қ а н* *ш ы л ы* қ болатын сыңай бар (Ж.Төшенов, Қаратас.).

ДАРҚОҢЫР *з а т. з о о л.* *Жабайы үйрек түрі.* Қалған екеуі өзіме таныс көкала мен *д а р қ о ң ы р*. Үйректердің бұрын өз көзім көрмеген жаңа тектері мені қатты қызықтырды (Ә.Көшімов, Лашын.). Қап-қара жүнді, сыңқылдаған дауысты, ақ маңдайлы қасқалдақтар, қырқылдап ойнаған *д а р қ о ң ы р* үйректер, теріс аяқтар (С.Сейфуллин, Әңгім.). Жабайы үйрек терісаяқ, көгер, *д а р қ о ң ы р*, қызылқанат болып төртке бөлінеді (Ж.Қатаева, Шығ.).

ДАРҚЫЛДАҚ *с ы н. с ө й л.* *Қалтарысы, бүкпесі жоқ ақкөңіл.* – Сен аңқаусың. *Д а р қ ы л* *д а қ с ы ң*. Сен оны қойынды сойып, құшағыңды ашып күтіп алып едің (Т.Ахтанов, Дала сыры.).

ДАРПЫЛДА = *е т.* *Далпылдап, жалп-жалп ету.* Асығыс *д а р п ы л* *д а н* ұшқан сары балақ дала бүркітінің аспанда айнала самғанын бақылап тұр (Р.Әутәліпов, Алтын.).

Аяғында *дарпылдаған* көн етік. Белін жалпақ қайыс белбеумен тас қып байлап алған (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы.).

ДАРҰ [ир. دارو] з а т. 1. *Дәрі-дәрмек*. Жаймашуақ сұм шалдың іші мықты, Алғашқы ішкен Әзімге тез-ақ шықты; Бір аяқ қолдан-қолға дегенсініп, Жәдігөй стақанға *дару* тықты (Абай, Тол. жин.). Бұл өсімдіктің жапырағынан қоспа *даруды* үйде де жасап алуға болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Организмде ауру болса, *даруды* ендірген жердегі тері маңында әртүрлі өзгерістер байқалады (С.Омаров, Мал терісі.). 2. *Ем, шипа*. Еуропа жерінде болған қанды шайқаста оқ тиіп, есінен айырылып құлағанда шипалы қолымен *дару* етіп, Мұхиттың жанын алып қалған медсестра қырғыз қызы (Ғ.Сланов, Шалқар). Жок, – дейді, – титімдей де пайда тіптен, Мәжнүн бұл шыныдан *дару* күткен! Жақсы-ақ деп Көзілдірік, шулаушы еді, Бәрі де жалғаншы екен адам біткен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Туған жердің ауасындай *дару* жоқ, Сол ауадан асқан дәрігер-ғалым жоқ. Шетке шықсаң, аурусыз-ақ ауырып, Тыпыршимыз, сол ауаға зәру боп (М.Әлімбаев, Өшпес от). 3. а у ы с. *Жұбаныш, жан рақаты*. Жарты ғасыр... Бірақ әлі баламын. Қандендер көп – Жырым-жырым балағым. Қаруым да *Даруым* да өздерің, Қайран менің қағазым мен қаламым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Дару өсімдіктер. *Емдік қасиеті бар өсімдіктер*. Таза ауада *дару өсімдіктердің* иsін жұтып, су орнына сүт ішіп өскен қыр қазақтарының абзалдығына құмарта қарайды екен (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ДАРҰҒА монғ. з а т. к ө н е. *Билеуші, басқарушы*. Бір *даруған* ың халқы патшаға қарсы болып ереуілдеп жатса, екінші *даруған* ың халқы оларға бұғалықты бірге тастасып жүреді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң). Қай *даруға* да қанша тарлан бар екенін санады (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң).

ДАРҰҒАБЕК з а т. к ө н е. *Орта Азиядағы хандықтарда орта ғасырларда қолданылған, ханның жеке иеліктердегі өкілінің лауазымы* (ҚҰЭ).

ДАРҰҒАШЫ монғ. з а т. к ө н е. *Ханның қаладағы мирасқор әкімі*. Жаулап алған елдерін басқару ісіне арнап тағайындалған уәкіл-әкімдер – *даруғашылар* мен тамғашылар арқылы жүзеге асырылды (ҚазССР тарихы). Екіншісі – Қоқан *даруғашы* Ләшкәрдін ақылы бойынша құшбегінің арнаулы шақыруымен пілге шатыр тігіп, кілең қаракөк арғымақ мінген, Қоқан ханы Мәделіхан келген (І.Есенберлин, Қаһар).

ДАРҰДАЙ с ы н. *Дәрудей*. Үйреттік әліппені баласына, Достасып, дән тастастық даласына. Түйірі түсті оның жанына да, *дарудай* жарасына, шаласына (Ж.Молдағалиев, Қыран.). Дерттілерге *дарудай*, шаршағанды сергітер, шіркін, мамыр балын-ай, шарапсыз-ақ елтітер (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

Дарудай әсер етті. *Дауа болды, жайландырды*. Даланың таңғы самалы моторға жайлы тиді, жолаушыларға да *дарудай әсер етті* (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

Дарудай бойға тарады. *Шипа болды, емдеді*. Ауаның уыз кезі де, *дарудай бойға тарады*. Жүз көрген заттың өзі де жыр болып саған қарайды (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ДАРҰЛА = е т. 1. *Емдеп жазу*. Олар барлық үмітін ертеңге артады. Сол ертең семьяда ұшырасатын кейбір қырғиқабақтықты да, басқа түскен қайғыны да – барлығын да *дарулаиды* (М.Иманжанов, Көк белес). 2. *Дәрі себу, дәрілеу*. Малға жабысқан кенеден арылатын немесе кенелеуге қарсы малдың үстін *дарулап* қоятын ванналар болады (С.Омаров, Мал терісі.).

ДАРҰЛАУ *Дарула етістігінің қимыл атауы*. Магиялық тәсілдер арқылы түлектен ауру, індет, пәле-жаладан «сақтандырған» және «емдеген». Ондай тәсілдер – үшкіру, ұру, ұшықтау, жел ұшық, көшіру, адастыру, арбау, оқу, қақтыру, ырымдау (сақтандыратын тотем не фетиштік қасиетті заттар көмегімен) байлау, *дарулау* (дарымдау), аптау, аластау, адастыру т.с.с. (Бабақұмар Хинаятұлының деректері).

ДАРҰЛЫҚ с ы н. *Емдік, шипалық*. Жылан уының *дарулық* қасиетінің бары рас, бірақ тым асыра бағалауыштық та байқалатын сияқты (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ұлардың қиынан тұратын мумиенің *дарулық* қасиеті сол аңның азықтанатын өсімдіктерінен келіп шығады (Қазақст. аң байлығы).

ДАРҰШЫ з а т. с ө й л. *Емші*. Қытайдан келген *дарушылардың* ине терапиясының емі ме, әлде аңсаған адамының аса бір ерекше паракаты ма – Дәрмен бұрынғы дәрменсіздігінен соңғы айларда аздап та болса айыға бастағанға ұқсайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Айығар аурудың *дарушысы* өзі келеді (Мақал-нама.).

ДАРХАН з а т. к ө н е. т а р. *Ешқандай алым-салық төлемейтін, басы бос, еркін деген мағынадағы титул, дәреже; тархан*. Рулардың басында *дархан* дар, тайпа басында бектер тұрды (ҚазССР тарихы). Еділ бойынан қоныс ауысып келген жетім бала еді. Қыпшақ еліне келген соң бір *дархан* иемденіп малай

кылған-ды (А.Машанов, Әл-Фараби). Сөйле десең сөйлейін, Бейшеркеш тыңда, *дар х а н н а н*. Туысқаннан айырылып, Қалып едім алкадан (Шернияз, Шығ.).

ДАРШЫ з а т. *Керілген арқан бойымен жүріп әртүрлі жаттығулар мен ойын көрсететін өнерпаз, цирк артисі*. Арқан үстінде тепе-теңдік сақтау үшін *дар ш ы* қолына ұзын сырық ұстайды (ҚСЭ). *Д а р ш ы л а р д ы ң* ойын көрсететін құралдары ұзын әрі жеңіл екі бөрене және арқан (Ө.Жолымбетов, Айгөлек.). Оған айтқызсан: сымтемірдің үстімен құламай жүретін *дар ш ы* болады деуден тайынбайды (Д.Досжанов, Келіншектау.).

ДАРШЫН з а т. *Татымдық заттар және парфюмерияда қолданылатын кейбір тропиктік ағаштардың кептірілген қабығы, дәмқабық* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДАРЫ= е т. **1.** *Оқтың (атылған) денені зақымдап, жарақат түсіруі*. Оқ *дар ы м а ғ а н* үйректер үркіп биіктеп, ұзап кетті (Д.Әбілев, Арман.). Бабына келтіріп асықпай салмасақ құс та, нысанаға дөлдеп келтірмесең мылтық оғы да *дар ы м а й д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Тірі жан келмей бетіне *Д а р ы м а й* қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа дөріп шашылған (Базар жырау, Шығ.). Ұмытпасам Массажет даласында, Аңдысқан қаспен достың арасында Атса садақ *дар ы м а й т ы н* Мыңмен жеке шайқасса арымайтын Шапса қылыш кеспейтін Жанарынан мейірімі өшпейтін, Өтіпті бір өжет батыр нар кісі, – деп баласы кібіртіктеп тоқтады – Есімде жоқ, әке, одан арғысы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қамшысы шалдың ашамай үстінде жайылып жатқан етегіне тиді де, денесіне *дар ы ғ а н* жоқ (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). **2.** а у ы с. *Өнердің қонуы, жақсы қасиеттердің адамның бойынан ерекше, айрықша орын алуы*. Менің ұсталығым – тұқымымызға *дар ы ғ а н* ұсталық. Арғы атам қарақорымның баяғы айтулы ұсталарының бірі болса керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Опералық кейбір актер мен актрисалардың даусы жетсе, ойыны жетпей, ойыны жетсе, даусы жетпей жүреді. Байсейітованың бойына бұл екі өнер бірдей *дар ы ғ а н* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қазақтар дала халық, дана халық, Күй қонып, ән *дар ы ғ а н* дара халық, Депті ғой Ромен Роллан, Затаевич. Өнерін топ ішінен дара танып (Т.Әбдірахманова, Көгершін.). Сараны есітіпті Біржан анық, Бұған да жүрген жігіт өнер *дар ы н*. Құдай берген дәулетті аясын ба, шығыпты он бір жігіт жолдас алып (Айтыс). **3.** *Тарау, сіңу*. Аш өзекке ішкен арақ қанға *дар ы н* сүйекті бусандырады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Сен

бар жерде кетемін сұлуланып, Балқытқандай бойымды жылу *дар ы н*. Сен жоқ жерде салқынмын көлеңкедей, Өңімнен де қашады нұр ұрланып (Б.Батырбекова, Жинақ). Денсаулық боп *дар ы ғ ы р* Уақыт не деп толғайды? Екінші елу бәрібір Біріншідей болмайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұшқын шарап *дар ы н* бір сәт, Жайылғанда денеге оттай. Қас дұшпанға қару жұмсап, Атқан сайлап өлеңді оқтай (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Жуу, жақындау*. Әлбетте, көлеңкесінен қарадай қорқып жүретіндер маңымызға *дар ы м а й д ы*. Ол – хақ, – деді Раушан тағы да сөзін тигізіп Нұрланға (З.Шашкин, Сенім).

Ананың ақ сүтінен дарыған. *Баладайдан, жастайынан, үлгі-тәрбие арқылы сіңген*. Адамда қандай қасиет болса – бәрі де күннің көзі мен *ан а н ы ң а қ с ү т і н е н д а р ы ғ а н* (Ж.Мусин, Қанат.). Уа, Жәке, жыр атасы сен бір алып, Әлемге атың шыққан жерді жарып, Орнаған сөз күдіреті кеудеңізге, *А н а н ы ң а қ с ү т і м е н ө л е н д а р ы н* (Т.Әмірбеков, Жол мұраты). Мұқаң Семейге келген бір сапарында Айтекеңе өзі тәуір көретін «Хаулау», «Адасқан» әндерін айтқызып, сені «асыл сазды Айтқазы деп атау керек, әншілік *а н а с ү т і м е н д а р ы ғ а н* адам екенсің» деп мақтаған (Н.Әбуталиев, Сахара.).

Бақ дарыды. *Бақ қонды*. Басыңа *ба қ д а р ы с а* тасыма, қайта ашыл (Ы.Жақаев, Менің бақытым.). Ақын болдың маңдайыңа *ба қ д а р ы н*, Біздіңше, оны жүрсін жақсы атқарып, Деп ауылдың адамдары көңілге Келгендерін айтып жатыр ақтарып (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Ауылға сәлем айт! Қалған көлге қоныс теуіп, дұрыс істеген, Құттыкем қалған құтты жер бұл. Әлі-ақ құт орнап, *ба қ д а р и д ы*. Көерсін! (Ж.Сатаев, Алақобек.).

Бақ [дәулет] дарысын [берсін, қонсын]. а л ғ ы с. *Зор байлық, бақыт басыңа оралсын деген мағынада*.

Бата дарыды. *Бата қабыл болды, алғысқа бөленді*. Ұлы хазірет *дар ы ғ а н д а й б а т а с ы*, Бекер дейтін жоқ дүдәмәл қатасы. Жазылыпты көне шежіре салтымен Абылай ханның дәл он алты атасы (К.Салықов, Жезкиік.).

Береке дарыды. *Құт қонды, берекеді болды*. Бусанған қара бұйра далаға барған сайын *бе р е к е д а р ы н*, өзгеше бір жарастықты ажар тауып келеді («Лен. жас»).

Бойына дарыды. а) *Ішкен-жегені бойына сіңді*. ә) *Қонды*. Ақындық *б о й ы ң а* кішкене кезінде *дар ы н т ы* ғой (Фраз. сөзд.).

Қарғыс [қырысқ] дарыды. *Жамандыққа ұшырады*. Қоңыраттың сиыры құлаған тұс

қарайып, опырылып жатыр. Ол орынға *қ а р - ғ ы с д а р ы ғ а н д а й* шөп те шықпапты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ерге *қ ы р с ы қ д а р ы с а*, Несібесі өрлемес. Құдайдан келген қазаға Ер азамат мендемес (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қуат дарыды. *Құш пайда болды.* Қаусап қалған денеге *қ у а т д а р ы д ы* дегені, қарапайым ғана тілегінің кәрі денесін мазактай қытықтаған алдамшы кекесіні екен (М.Қожақметов, Күннің алтын.). Тұрардың алдынан үміт ұшқыны қайта жарқ етті де, буынына әл, бойына *қ у а т д а р ы д ы* (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.). Жігіттің алақанындағы саусақтарынан өне бойына *қ у а т д а р ы н*, жүрегі жарылып кететіндей (Ұйқысыз түндер.).

Құт дарыды. *Алладан берген несібесі артты, баянды болды.* Құмына да қазақтың *қ ұ т д а р ы ғ а н*, Құмы да оның құлдыктан құтқарылған Аңқаң кеуіп қалмайды баяғыдай, Жүзгендердің түбінен сүт табылған. Құмына да қазақтың *қ ұ т д а р ы ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.). Қоқан ақсақал Нұрмұхамбет әзірше ықыласты. Қалтасына да, дастарқанына да береке, *қ ұ т д а р ы н* жатыр (Ж.Бектұров, Жол.). Міне, енді сол құмарлық оны қойлы ауылға әкелген. Ә дегеннен қадамына *қ ұ т д а р ы д ы* (Н.Айдаров, Жазылбек.). Ел елдің *қ ұ т д а р ы ғ а н* Есім-Малай, Қыдырып қызығынды көрдім талай (Жамбыл, Тол. жин.).

Қыдыр [қызыр] дарыды. *Ниет, бата қабыл болды, дәулеті сұдай тасыды, бақ қонды, ырысы артты.* Бір елім Кенжебайда, Алтай, Қарпық, Бақ қонып, *қ ы д ы р д а р ы н*, тұрған шалқып (Айтыс). Жайлауға кеше қонған Тасболат бай, *Д а р ы ғ а н қ ы д ы р о ғ а н*, дәулеті сай (С.Торайғыров, Шығ.). Ер жігіттер қор болмас Жеке *қ ы з ы р д а р ы с а*. Харам болмас дария Тоқсан доңыз сарыса (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бай болған Ормақайға *қ ы з ы р д а р ы н*, Смайыл келген еді қажы барып (Ж.Жабаев, Тол. жин.).

Қызыр дарысын! *т і л е к. Астығың мол болсын деген мағынада.*

Қырманыңа қыдыр дарысын! *т і л е к. Астық берекелі болсын, дәулетің тасысын деген мағынада.*

Мал [дәулет] дарыды. *Байлық дүние жиналды, тұрмысы оңалды. М а л д а р ы н*, қатын алып, бала сүйіп, Есітіп қырғыз мұны оң мен солдан. Әділбек айнымаған баласы екен, Шықпаған мырза атанып түзу жолдан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жүдеу тартқан шағында Қыдыр кетпей маңынан. Қайта түсіп бабына, Қайта *д ә у л е т д а р ы ғ а н* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ырыс дарыған. *Бақ, құт қонған.* Үргеніш Хорезм жұрты. Жарықтық *ы р ы с д а р ы ғ а н*

жер ғой. Әттең бізде көлік жоқ. Оның үстіне кемпір де бөксе басар болып, құмаршақ қағып жүрген түріміз мына енді (З.Шүкіров, Ізгілік.). Дүниенің бар *ы р ы с ы д а р ы ғы р*. Менен сені жасырмайды кәрі қыр. Табам сені, Табам сені қайтсем де, Мен таппасам, Сен табасың бәрібір! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДАРЫЛ *з а т. Дар-дар еткен дыбыс, гүріл. Д а р ы л ы* өшкен мотоциклді айналып шыққан бала: «Шамасы, шайтан арба осы болды-ау?!» деп топшылады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ДАРЫЛДА *= е т. 1. Гүрілдеген, барылдаған дыбыс шығару. Д а р ы л д а н* шыққан дауысқа қараса, Тілеубай тракторын айдап келеді екен (М.Мырзақұлов, Ақық). Барақ екі қолын жастанып, шалқасынан жатып өлең айта бастады. Даусы қарлығыпты, *д а р ы л д а н* өзер шығады (С.Мұратбеков, Көкорай). Манарбек *д а р ы л д а н* ананы-мынаны айтып үйді басына көтерді (Ш.Бейсенова, Тойға кел.). Өз баласы Аққұлыға: «Іңірде ұшқан қара қоңызға ұқсап *д а р ы л д а ғ а н* неме!» – дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). **2. а у ы с. Дандайсу, асқақтау, астамсу.** Билік бар деп қолымда *д а р ы л д а м а!* Дарын емес, Сендегі қарын ғана! Қайсы қоғам, Қай елде, Қай кезде де, Өзгермейтін саф алтын – дарын ғана! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДАРЫЛДАҚ *с ы н. э к с п р. 1. Дар-дар еткен жағымсыз (дауыс).* Ән шырқап, жұртты еліктірер даусы да жоқ. Арақты шамадан тыс басыңқырап алған кезінде *д а р ы л д а қ* даусымен беймаза ән салған болады (А.Байтанаев, Асан.). Қара Жұманға ол елең-алаңда ұшатын *д а р ы л д а қ* жаман қоңыз құсап елестетеді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **2. а у ы с. Аққөңіл.** Бері әкел! – деп шылбырынан жетектеп, атты алып кетті *д а р ы л д а қ* шал (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ДАРЫЛДАҢҚЫРА *= е т. Барылдаңқырау.* Бұған дейін естіген әншілерімнен мен Әміреге тек Сандыбайдың Ыбырайын ғана теңей алам. Бірақ Ыбырай мен көргенде қартайған адам болғандықтан, біраздан кейін даусы бет тақтайы жарылған домбырадай *д а р ы л д а ң - қ ы р а й т ы н* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДАРЫЛДАТ *= е т. 1. Дар-дар еткізу, дарылдаған дыбыс шығарту.* Тракторды *д а р ы л д а т ы н*, қара жерді аударып-төңкеріп жүрген күйеуінің соңынан орамалы желбіреп жүгіреді де отырады (С.Нарымбетов, Тентек). Ауыл жақтан мотоциклдерін *д а р ы л д а т ы н* тағы да үш адам келеді (М.Сүндетов, От іші.). Таңертең оркестр келді. Олар он шақты адам екен. Келген бойда-ақ трубаларын *д а р ы л д а -*

т ы п, құлақты бітіріп тастады (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). **2. с ө й л.** *Дырылдау.* Рахымжан тұра ұмтылып, қалпені сирағынан ұстап ит сүйреген терідей *д а р ы л д а т ы п*, ортаға тартып алды (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Ол сөзге де келтірместен Бекболатты *д а р ы л д а т ы п* сүйреткен күйі есіктен бір-ақ шығарды (О.Сәрсенбаев, Өмір сүр.). Ұлпайға енді ғана бірдеңе дейін деп ауыз ашып келе жатқан Ырысбикені қара сиыр *д а р ы л д а т ы п* сүйрей жөнелді (М.Рахманбердиев, Үкілі.). **3. Жағымсыз дыбыс шығару.** Махмұд етікші біразға дейін бар білетін «құлқуалласын» қайта-қайта күбірлеп, Салду үзік-созық *д а р ы л д а т ы п* кекіріп жатты (Б.Аманшин, Көкжар).

ДАРЫЛДАУ *Дарылда етістігінің қимыл атауы; дар-дар ету.* Ән деген нәрсе шығарып шикылдаумен, дірілдеп *д а р ы л д а у м е н* ажарланбайды («Қаз. әдеб.»).

ДАРЫМШЫ *з а т. к ө н е. Емші, ем-дом жасаушы.* Бұған Құлжаман деген *д а р ы м ш ы* дем салып отыр. Құлжекеңнің қайдан ұстағанын кім білсін, қамысты екі бүктеп басына бір бөрте шаптар бүйіні қысып алыпты (І.Жансүгіров, Шығ.). Қарақұрт, не жылан шаққан малды *д а р ы м ш ы л а р ғ а* әкеп «оқытатын» (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ДАРЫН *з а т. 1. Адам бойындағы тумысынан асқан талант, ерекше қабілет.* Кенжебайдың о баста, бойындағы *д а р ы н ы н* байқаған тұста, алдына қойған мақсаты – үлкен композитор болу-тұғын (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс). Қазір жарау аттайсың, Ал жүлдені жеңіп сен. Елден қолдау Таппайсың, Есейгенде желіксең. Маған күнде шағынып, Мұңдасады сорлы ана. Қарыныңа бағынып, *Д а р ы н ы ң д ы* қорлама! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Сендер менің бақытымның бұлағы, Сендер менің *д а р ы н ы м* ба жел берген (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2. Аса талантты, ерекше қабілетті адам.** Елге беріп жерастының нұрларын, Шықты қазақ аспанына бір *д а р ы н*. Қаныш аға тойға келді күлімдеп, Қасында өңкей дүлділ ғалым, дүр ғылым (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Түсінбестік – секілді бір көк тұман Сол көк тұман тудырады көп күмән. Бір жас *д а р ы н* көтерілсе мінбеге Жұрт түсінбей қалмаса екен деп тұрам! (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Жығылсаң да, жықсаң да алысқаның арыстан болсын» деген бар еді. Сұлтанмахмұт нағыз жалын екен. Асқан *д а р ы н* екен (Д.Әбілев, Арман.).

Дарын иесі. *Ерекше, қабілетті тұлға.* Әбунасыр бұл баланың асқан *д а р ы н и е с і* екенін таныды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Күләш көру-

шілерінің, тыңдаушыларының жан дүниесін толқытып, назарын баурап ала білген алып күшті талант, *д а р ы н и е с і* еді (Аялы жандар).

ДАРЫНДЫ *с ы н. Бір басында бірнеше өнері бар, қабілетті, талантты.* Осы көлдің жағасындағы шағын ауылда қазақтың *д а р ы н д ы* ақын қыздарының бірі – Шолпан Иманбаева дүниеге келген (А.Сатаев, Ақын ізі). Еркебұлан ойланып қараса, өткен өмірдегі барлық *д а р ы н д ы* жандарымыздың тағдыры айналаға соға береді екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Оқыған һәм оқып жүрген білімге *д а р ы н д ы* қазақ жастарының «эсперанто» тілі хақында хабарсыздарына түсіндіріп, бұл секілді керекті тілді үйренулеріне мәслихат беремін (М.Дулатов, Шығ.).

Дарынды балалар. *п е д. Жалпы және арнайы дарындылығын (музыкаға, сурет салуға, техникаға және т.б.) байқатқан балалар.* *Д а р ы н д ы б а л а л а р* туралы қамқорлық қабілеттіктердің дамытылуын жалпы білімдік дайындықпен және тұлғаны кемелдендірумен ұштастырылуын көздейді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Дарынды сөз. *Көркем сөз.* Сөз өнерінің ғылымы, шығарманың тіл өңі жағынан тіл ялғат қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, *д а р ы н д ы с ө з* жүйесі болып бөлінеді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ДАРЫНДЫЛЫҚ *з а т. Асқан қабілеттілік, зеректік, алғырлық.* Орыс ғалымдары Шоқан-ның ғылымға *д а р ы н д ы л ы ғ ы н* жоғары бағалады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Әйгерім арқылы қазақ қызының *д а р ы н д ы л ы ғ ы*, әсіресе өңге құмарлығы – жалпы қазақ халқының осы бір ерекше қасиетті – қапысыз жеткізе көрсетілген (І.Омаров, Шабыт.). Ол Түркештің «Көңілашарын» шертіп отыр. Тұла бойынан табиғи *д а р ы н д ы л ы қ*, ізгі қасиеттер байқалады (Т.Айнабеков, Алғы шепте.). *Д а р ы н д ы л ы қ* адамның сәби кезінен байқалатын ерекше қабілеттілігі, өнердің бір түріне туа бейімділігі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДАРЫНСЫЗ *с ы н. Талантсыз, қабілетсіз.* Ақын бола алмай қалып қойған *д а р ы н с ы з*, талантсыз өлеңшілер аз болмаған (Е.Ысмайылов, Ақындар). Жаздырсаң да беріп алтын қаламды, *д а р ы н с ы з д ы ң* жыры алтын бола ма? Мүсіндеуге ұлы бейне адамды – Шын шеберге қолайлы ғой қола да (Қ.Бекхожин, Мамырстан). Аспирантурада Сабыржанмен бірге оқып жүргенде-ақ Серік өзінің *д а р ы н с ы з* екеніне көзі жеткен (О.Сәрсенбаев, Даңқ.).

ДАРЫНСЫЗДЫҚ з а т. *Талантсыздық, қабілетсіздік.* Дүниеде *д а р ы н с ы з д ы қ т а н* ауыр кесел жоқ (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Әнге, күйге олақтығын өз басының *д а р ы н с ы з д ы ғ ы н а* жорыған. Шоқан, ауылынан оқуға аттанғанда бұл тілегіне жете алмай арманда кеткен еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ауық-ауық қарға да қарқылдап, өз *д а р ы н с ы з д ы ғ ы н а н* беті күйгендей жым қояды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ДАРЫТ = е т. **1.** *Бойға сіңіру.* Мейірімді анасы мен дана әжесі Абайдың жас жанына адамгершілік қасиеттерін *д а р ы т т ы* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Ия, Алла, өмір жасың ұзақ қылсын! Күлік баланы қолына ұстай бергенде Жанғожа: – Жаратқан ие, сөбиіме қажының оң жолын *д а р ы т с ы н*, – деді (К.Сәрсекеев, Қызыл.). Тегінде, балаға барынша мол қымбат қасиеттер *д а р ы т қ а н* ата-анадан бақытты ма? (М.Әлімбаев, Көңіл.). **2.** *Денеге жақындатпау, жарақат тигізбеу мағынасында.* Қайта ұмтылған сәтінде қылышын *д а р ы т п а й* қағып жіберіп, іштен түйредім. Сөйтсем, қылышым қасына тиіп жырып кетіпті (М.Сүндетов, От іші.). Қараңғыда қораның шарбағын ашып, ішіне кіргенім сол еді, әлдене арас етіп өзіме атылды. Мен де жан-дәрмен әрекет еттім. Сақ еткен тісін денеме *д а р ы т п а й*, жан ұшыра қимылдап бақтым (Б.Бодаубаев, Желсіз түн.). Бойына бірде-бір соққыны *д а р ы т п а й д ы*, ол өзі бір де бір соққысын нысанаға тигізбей және де қоймайды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Дос, бедел дос Дара туған. Тірлікте Бірлікке жаратылған. Найзағай түйілгенде, Жел дауыл үйіргенде, Қолтықтап майысқан қанатыңнан, *Д а р ы т п а й* от жалынды, ара тұрған (К.Салықов, Жезкиік).

Бойына дарытпады. а) *Маңайлатпады, жуытпады.* ... Азулы болыстың өркөкірек шабарманы такаппар мінезбен қарсы алды Аманды. Салған жерден *б о й ы н а д а р ы т п а й*, сағын сындырғысы келіп: – Ей, жігіт! Осы ортадан жиылған салық малын Ақмолаға айдап апарасың, – деді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Бойына сіңірмеді; көңіліне жақын қабылдамады.* Тайманның нені айтып келе жатқаны түсінікті. Бірақ Қабен оған мән бермеді, досының сынын да, сықағын да *б о й ы н а д а р ы т қ ы с ы* келмеді (З.Қабдолов, Жалын). Өзінің үй иесі екені, қонақ күтіп отырғаны есіне түсіп, тез жадырап, күліп жіберді. Сонан бері әзіл-қалжың мен бір сынды *б о й ы н а д а р ы т п а й*, жұртпен бірге қосыла күліп отыр (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Маңына дарытпады. *Жақындатпады, жолатпады.* Содан кейін оған ит атаулының бөрі қауып алатын сияктанып, *м а ң ы н а д а р ы т п а у ғ а* тырысатын, ол үшін қайда барса да, күні бүгінге дейін қолына қамшы, таяқ сияқты қару ұстамай жүрмейтін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Босатты тілегін соң қаршығаны, Соңынан өзі де атын қамшылады. Киікті күні бойы қуса-дағы, *м а ң ы н а д а р ы т п а д ы* қаршығаны (Е.Бердин, Қанды асу). Екі арада мен неге жығынды болам, бір тойда екі жар жоқ – деп қыпшақ даугері көз құнын *м а ң ы н а д а р ы т п а й д ы* (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ДАРЫТУ *Дарыт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Денені жарақаттау, зақымдау.* Серік өзін ұтып алғанмен төбелеспей тынбайтын. Мұның денесіне таяқ *д а р ы т у ғ а* басқа балалар сескенетін (Ж.Еділбаев, Түркістан). **2.** *Бойға сіңіру.* Балаларға жоғары адамгершілік, қайсар мінез сипаттарын *д а р ы т у* үшін спорт сабақтарын белсене пайдалану маңызды іс («Спорт»). Ал бүгін халық театрының сахнасына шығып жүрген жастардың ұстазы болған Қанағат шәкірттерінің бойына адамгершіліктің асыл қасиетін *д а р ы т у ғ а* күш салады (Қ.Боқаев, Өнерлі.).

ДАС¹ з а т. ж е р г. *Билік, басшылық.* Бригадир жоқ болған соң саған да бір *д а с* тиген ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАС² з а т. ж е р г. *Леген, шылапшын.* Әкем-ау, анау тұрған *д а с т ы* үйге кіргізе сал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Ішіне ас салатын ыдыс, тегене.* Тойда етті *д а с п е н* тартады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАСТАН [ир. داستان] з а т. **1.** ә д е б. *Әдебиеттегі эпикалық жанр; сюжетті ұзақ жыр, қисса.* «Қыз Жібек» *д а с т а н ы* қазақтың өткендегі көшпелі тұрмысының да мол айнасы сияқты (М.Әуезов, Өр жыл.). *Д а с т а н д а р д ы ң* белгілі авторы болғанымен, кейін жырлана келе олардың көбі фольклорлық сипат алып кеткен (ҚСЭ). Осы соғыстың тағы бір майданында жүрген жауынгер ақын, сол Абдолла туралы *д а с т а н* жазып, дәптерін осы батальонға жіберіпті (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). **2.** п о э т. *Ұзақ өңгіме, тарих, шежіре.* Жалт бұрылып, жанарымнан шашқанда от, жатыр екен жүрген ізім *д а с т а н* боп, бар сырымды түгел ашып болғам жоқ, Дүлдүліме әлі қамшы басқам жоқ (М.Мақатаев, Дариға.). Майданда төрт рет жараланған, кескілескен ұрыс түзінде көрсеткен ерліктері толып жатыр. Әрқайсысы бір *д а с т а н* (С.Сейітов, Сөз сұра.). Жайқалдым да майыстым жастан өніп, Жыр едік бір, таусылмас *д а с т а н* едік.

Сорлы болып қалдым-ау содан да мен, Қолды болып кетті де бастағы ерік (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Дастан жазылды. *Тарих қып айтылған, жырланған туынды шығарылды.* Анар – жұлдыз, ақық ай, арайлы аспан, Сендерсіңдер түнгі әсем сарайды ашқан. Сендер жайлы шертіліп талай күйлер, Сендер жайлы ж а з ы л д ы талай д а с т а н (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Дастан шертті [шығарды]. *Өткен өмір туралы жырлады, тарих қып айтты.* Кесу үшін алпыс жылдық шынарды Алты-ақ минут керек екен балтаға. Тұяғымен д а с т а н ш е р т і н, күй құрап, Өмірінде баспастан жай бүлкілге, Мың күн жұлде бермей келген жүйрік ат. Бағы тайса, ақсап қалар бір күнде (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сол кезде сөйлесерміз қаймықпастан, Көз жыпықтап, ет жүрек шайлықпастан. Өткен күнгі сұрқия сұр жыланды Сөз қылып, ш ы ғ а р а р м ы з талай д а с т а н (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Еңбек дастандары. п о э т. *Еңбекті жырлаған жырлар.* Сүйсінтіп сол келешек жастар жанын, айтамыз күрес, ең б е к д а с т а н д а р ы н (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Өмір дастаны. п о э т. *Басынан өткен өмір жолы.* Жұлдыздарға тіреп қойып асқарын, Бұлақтармен жазып ө м і р д а с т а н ы н. Бүкіл қазақ кеудесіндей Алатау, Күншығыстың көтеріп тұр аспанын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ДАСТАНДАЙ с ы н. *Дастан сияқты, дастан тәрізді.* Алғашқы жол соқпақтардан басталмай. Мақсатыңа жете алмайсың ешқандай. Өткен күнім жырым болса, Алғы күнім оқылмаған д а с т а н д а й (Т.Қызықбаев, Алтай.). Жарқ етті бақтың оты да, Жастардың жолын ашқандай. Жас қыран, балғын тоты да Жазбаған әлі д а с т а н д а й (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Бірақ жақсы бастап, жарқын үміт күттірген жас ақын аяқталмаған д а с т а н д а й қыршын кетті. Жыр дүниесіне армансыз араласа алмады (От ортасы.).

ДАСТАНШЫ з а т. *Дастан жазушы, немесе дастанды мәнерлеп жатқа айтатын жыршы.* Ол бірде лирикашы, бірде д а с т а н ш ы, сәті түскенде баллада шығарса, енді бір мезеттегі жай-күйі сатира жаздырады (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Олардың ішінде бірнеше повесть, романның авторы Дмитрий Черепанов, Көмен Оразалин, белгілі д а с т а н ш ы ақын Шәкір Әбенов бар («Қаз. әдеб.»).

ДАСТАРҚАН [ир. مستارخان] з а т. **1.** *Үстіне ас-тағам, ыдыс-аяқ қою үшін жайылатын ас-жаулық.* Жеңгей көлеңкеге үстел қойып, шай әзірлейді. Азаматты шайға шақырады. Д а с т а р қ а н басы көршіден келген қонақсыз

болмайды (Б.Майлин, Азамат.). Кешікпей алдымызға жайған д а с т а р қ а н ы ң үстіне, кішірек шөгенге асқан кеспе қойылды (С.Мұқанов, Өмір мект.). **2.** э т н. *Қазақ ұғымындағы отбасының береке-бірлігін, құтты, киелі қонақжайлықты, үй иесінің абыройын, ризық-несібесін білдіретін үнемі барынша мол жайылуы иесінің пейілін көрсетеді деп саналатын қастерлі ұлттық мүлік.* Осылай жүріп жатқан жайымыз бар. Қош, жолдарыңнан бұрылып кеткендеріне біздің д а с т а р қ а н н а н дәм татқандарыңа рахмет (Ә.Тарази, Асу). **3.** а у ы с. *Ішіп-жем, ризық, дәулет.* Тіпті оңбассың өзің-өзің мәз боп, Д а с т а р қ а н ы ң байлығын мақтан көрсең (Абай, Тол. жин.). Сансыз көп жұлдыздардай аспандағы, Самала, моншақ бастар басты Арқаны, Алдына Отанымның жайылды мол, Даламның дөңге толы д а с т а р қ а н ы (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). «Жегеніміз май, ішкеніміз шай» дегендей, д а с т а р қ а н ы м ы з бұрынғыдан кеміген жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Ақ дастарқан. э к с п р. *Таза көңілмен берілген дәм-тұз; киелі, баталы дастарқан.* – Дұшпаның бар ма? – дейсің, Қайдан білем... Әйтеуір, жүрген жерім сайран кілең. Қазақтың қайсы үйіне барсам дағы, Алдымда – а қ д а с т а р қ а н, жайған кілем (М.Мақатаев, Шығ.).

Дастарқанын аттады. а) *Басындырды, біреудің қоқан-лоқы көрсеткеніне төзді.* Қанша момын болғанымен, атам қазақ д а с т а р қ а н ы н ешкімге а т т а т п а ғ а н! (Ж.Әбдірашев, Дала.). ө) *Дәм ауыз тимеді, жаюлы дастарқанға қарамады [Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде, арнап жайылған дастарқанға тізе бүгіп, отырып, дәм ауыз тию міндет саналады, дастарқанды елемеу көргенсіздік, менмендік болады].* Осыны қоя қойсаң қайтеді: – Хабекеннің д а с т а р қ а н ы н а н а т т а п өткеніміз келіспес, Есаға. Күтіп қалатын болды да (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Д а с т а р қ а н а т т а ғ а н оңбас. Кемпір, осы балаңмен жетім-жесір боп қалғаныңда осы үйге әкеп, осы Майқанның етегінен ұстатқан мен едім. Бізде қарызың жоқ еді, байғұс (М.Әуезов, Таңд.).

Дастарқан басы. *Жайылған дәмге бас қосқандар, дастарқан үсті.* Д а с т а р қ а н б а с ы н д а ғ ы л а р біразға дейін үндеспей шайды сораптап, қанып ішті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Басқалар қолдарын сүртіп, кейін шегінгенде, Манарбек пен Ыбырай д а с т а р қ а н б а с ы н д а қалды (Т.Тілеуханов, Өзге.). Ұмыттырып дүниенің тарлығын, Кілең игі жақсылардың барлығын Жинайтұғын д а с т а р қ а н ы ң б а с ы н а, Тіпті, қасы айналатын досына. Қанаттыға өнегесі орасан

жомарт мінез ұсынайын қаласаң? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Дастарқан басындағы әңгіме емес. *Жария қылатын оқиға емес.*

Дастарқанға [барын] төкті. *Барын аямай, дастарқанға қойды. Төңгі досы барын дастарқанға төгіп, көңіл жетерлерін шақырды (Ж.Еділбаев, Сын сағат.). Онсыз да көңілді Қалампыр бұлардан одан бетер қуанып, жаңағы жаңағы ма, дастарқанға барын төгіп, таужота қылып жіберді (А.Хангелдин, Қараторғай.).*

Дастарқанды жаңартты. *Дәмді қайтадан қойып, толықтырды. Шай демдеп қайтадан құйылып, дастарқан жаярып жазылғанда әңгіме ырғағы да басқа жөйттерге ауысқан еді (Т.Қаупынбаев, Жазира).*

Дастарқан жайды. а) *Жерге асжаулық төсеп, шай жасалды. Жолаушылар көк шөптің үстіне дастарқан жайып, шай жасауға кірісіп еді (М.Гумеров, Шыңырау).* ә) *Келген қонаққа дәм-тұзын ала жүгірді, күтті.*

Дастарқан жайылды. а) *Жерге асжаулық төселіп, шай жасалды. Біз отырғаннан кейін қазақша дастарқан жайылып, тамақтар келе бастады (Б.Момышұлы, Ол күндер.).* ә) *Қонақ күтілді, қонақасы берілді. 1904 жылы жаз ортасында Абайдың қыркы Семейде берілген кезде Шыңғыс елінің дастарқаны осы үйде жайылды (К.Оразалин, Абай.).*

Дастарқан жасау. *Күнделікті не мерекелік дастарқанды жабдықтау, сәндеу.*

Дастарқан жасаулы. *Дәм әзір, қонаққа дайын. Дастарқан жасаулы күйінде тұр (И.Жақанов, Бірінші.).*

Дастарқан қайыру. э т н. *Жақсы тілек айтты, асқа бата беру. Дастарқан қайырудың бұдан басқа да тамаша үлгілері бар. Тіпті олардың көбісі ұзақ жыр, я өлең болып келеді («Лен. жас»).*

Дастарқан мәзірі. т а м а қ. <франц. menu> *Мейрамханадағы сол күнгі тағамдар мен суындар тізбесі. Дастарқан мәзіріне көз жүгіртіп шықты да бірер тағамның атын атады (М.Әбдірахманов, Адаққан.).*

Дастарқаннан дәм татты. а) *Біреудің үйінде қонақта алаш рет болды. Мен бұлардың отының басында болдым, жомарт дастарқанынан дәм таттым (Ө.Қанахин, Бақыт.).* ә) э т н. *Қазақтың дәстүрлі мәдениеті бойынша, жайылған дастарқанды аттап өтпеді, дәм ауыз тиді.*

Дастарқанның сәнін келтірді. *Қойылған астың ішінде ерекше дәмді тамақ болды. Үш қарын май барша дастарқанның сәнін*

келтірді. Мақтамаған адам қалмады дейді ауыл әйелдері (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

Дастарқан үсті. э т н. *Дәм-тұзды қуә етіп, ант беруде қолданылатын сөз. – Міне, дастарқан үстінде. Ал сені Серікбай, қырға шығып кетсем, қасыма алдырармын. Көмегің тиеді. Елбесіп-селбесіп күн көрерміз (Р.Тоқтаров, Ертіс.).*

Дастарқан үстінде. *Ас үстінде; дастарқан басындағы бас қосуда. Дастарқан үстінде адам деген көңілді келетін әдеті бар (Ғ.Сланов, Очерк.).* Клараның кім болмағы, қайда барып оқымағы жайында от басы, дастарқан үстінде бір айдан бері талқысында жүрген мәселе (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Дастарқаны мол [кең]. э т н. *Пейілі кең, қолы ашық, қонақжай деген мағынада. Арғымақ ат жығылар, Алдын қазып орласа. Әркім болар ағайын, Дастарқаны мол болса (Майлықожа, Нақыл).*

Жол дастарқаны. *Жол жүретін адамға арналып сапары сәтті болсын деген тілекпен әзірленген дәм. Әйелінің мырзалығына сүйсінген Ғазиз жол дастарқанын Сөгеті бұлағының көгалына жайды (С.Бегалин, Уақыт.).*

Кең [мол] дастарқан. *Көп адам жиылған, дәмді мол сәнді отырыс. Ол кең дастарқаның үстінде әкелі-балалы адамдардай шүйіркелесіп отырып, біз қорытқан ойымызды айттық, – деді Есімге (А.Лекеров, Қырда.).* Туғанды туған сыйласа, Қонақ етсе, қимаса, Дастарқанды мол жазып, Ұзақ заман жимаса, Болар еді тамаша! (Қ.Боранбаев, Дән.).

ДАСТАРҚАНДАЙ с ы н. **1.** *Дастарқандай кең, көлемді, үлкен. Дастарқандай қағаздағы шимайда не сиқыр жатқанын Шәрипа мен Нұрбай біле алған жоқ (Т.Нұртазин, Мұрат).* Мен үлкендігі дастарқандай картаны әкеп алдына жайдым (Б.Момышұлы, Біздің генерал). **2.** *Жазық, жалпақ. Темір жолдың екі жақ кіреберісінде екі бақанға дастарқан-дай жалпақ темір қағылған (Б.Момышұлы, Москва.).* Бірінен-бірі еңселі жоталар иықтасып жатқан алыптар секілді де, жасыл жазық солардың ортасына жайған дастарқандай әсер етіп еді Тұрғынға (Т.Иманбеков, Үлкен үй).

Жайылған дастарқандай. *Пәк, адал, шыннайы, мол деген мағынада. Айыпқа енді қалай бұйырасыз, Баспайсыз ондай ойға, тыйыласыз. Жайылған дастарқандай алдыңызда, Ақ ниет, адал көңіл риясыз (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).*

Жаны дастарқандай жайылды. б е й н. *Ақкөңілдікпен жан дүниесін ашып салды.* Дәл сол күні ақын *ж а н ы д а с т а р қ а н д а й ж а й ы л ғ а н*. Дәл сол күннің бір минуты кетер емес ойынан. Сол дастарқан кірленбеген ақын жаны сияқты. Содан бері ақын үшін талай-талай сияқты (К.Шілдебаева, Арманым).

Жанын дастарқандай жайды. *Ақкөңілмен, сеніммен бар сырын ашты.* Деуші едің қосылмаймыз оқу бітпей, ойынды ашып айтшы, бүгін бүкпей. *Ж а н ы ң д ы д а с т а р қ а н д а й ж а й ы ш ы* алдыма, Тағдырды өзге бақыт тұрмын күтпей (Қ.Дәрібаев, Серт).

ДАСТАРҚАНДАС с ы н. *Дәмдес, табақтас.*

Дастарқандас болды. э т н. *Қазақтың салт-дәстүрі бойынша, бір дастарқаннан ас ішіп дәмдес болу арқылы жақындасты, бір-бірімен таныстық, достық, адал ниетті қатынасқа кірді.* Осы топтың ішінде Қаракесектен келген Абайға көптен таныс, сан рет мәжілістес, *д а с т а р қ а н д а с б о л ғ а н* қаланың бір шешен қазағы Қали болатын (М.Әуезов, Таңд.). Ол Алдабергеновпен *д а с т а р қ а н д а с*, дәмдес-түздас *б о л ғ а н* да адам емес (С.Бақбергенов, Адам.). Енем іштей менімен ең соңғы рет *д а с т а р қ а н д а с б о л ы п* отырғанын, менің келмесе кетіп бара жатқанымды сонда-ақ сезген екен (Д.Сапаров, Өткен күн.).

ДАСТАРҚАНДАС= е т. *Бірге отырып, ас ішу, дәмдес болу.* Қасындағы мырзалармен *д а с т а р қ а н д а с ы н*, атаның асынан ауыз тиелік, – деді ол (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Шамалап ішетіні бар, бірақ көрінгенмен *д а с т а р қ а н д а с а* кетпейтін Төлеген:–Ішсек ішейік – деп келісе салды (Ө.Қанахин, Мұрагер).

ДАТ¹ з а т. **1.** с ө й л. **Тат.** Ол ствол тазартуға кірісті. Іші-сырты *д а т т а н* тазартқан алты мылтық сап түзеп тұрды. Құндағын, құлағын, бауыр ағашын майлады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Ұл қалмаса, қыз қалар. Моллалардан хат қалар, Ұсталардан *д а т* қалар. Опасыз пәни жалғаннан Өлмей тірі кім қалар? (Қабан жырау, Алтын қазық). Мұның ішіндегі қарайған жылтыр *д а т* металдың жұғыны (А.Машанов, Жер асты.). **2.** *Бірнәрсеге жіққан дақ, кір.* Тістің *д а т ы н* алып, микроскоппен қараңызшы. Сіз одан құжынаған микробтарды көресіз (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). **3.** а у ы с. *Кінәрат, мін.* *Д а т ы* жоқ оған біткен көңілдің де, ізгі тілек жетерлік тек ойында. Ендеше осынау кез оның мүлде, Ұқсауына жол жоқ қой өгей ұлға (С.Оразаев, Шырқау.). Е-ей, дыбыс жоқ, Сөйлесуге тілхат жоқ. Бір өзіндей бекзат жоқ. Ең болмаса, сәулешім, Ашып айтар бір *д а т* жоқ (Ә.Най-

манбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Реніш, қайғы, күйзелістің ізі.* Көлеңкесі, елесі жоғалған зат Салды бүлік көңілге, жүрекке *д а т* (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Қармағы жетімдіктің жас қармапты, Жүрекке шок түскендей жас парлатты. Біреулер маңдайымнан сипағанмен, Кеудемнен арылтпады басқан *д а т т ы* (Жас қанат). Мүбәда қалам тайып, қате жазып, Көңілдің айнасына жүкпасын *д а т*. Мағынасыз сөз қозғалып шығып лаптан, Қарауға, халық жақсысы көріп ұят (Айтыс). Заманда атқа мінген – атармандар, Белдерін мол шекпіннің қатарғандар, Бүлінбей, жарылмай-ақ ештемесі, Көңілге қарап жүріп *д а т* алғандар (О.Шораяқов, Шайыр). **5.** а у ы с. *Арамдық, жамандық.* Ол аяқ астынан күтпеген іске тап болып, кең дүниеге терезеден қарап қалды. Біреулер тіл-көз. Біреулер жат жұрттың *д а т ы* десті (Н.Өбүталиев, Құрдастар). Қолдарында бірсыпыра күші бар, пайдаланамыз, іштерінде бірсыпыра *д а т* бар, тазартамыз, тәрбиелейміз деген үмітпен қуана қайтты (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жаманнан *д а т*, жақсыдан ат қалады (Мақал). **6.** а у ы с. *Жаман атақ.* Сен, шырағым, әнші боп аулымыздың атын шығара ма десем, ойнас қуып *д а т ы н* шығарғаның қалай (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Ал қарауыңда бір қызметкер сөйтіпті деген *д а т т ы ң* болғаны қандай жаман (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Ханзада сүйгеніңнің аты деді. Әйел боп Шыққан емес *д а т ы* деді. Ұялып мені көрсе қалушы еді, Атасы меніменен жақын еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ДАТ² з а т. *Данияның негізгі халқы; ұлт.* 10–11 ғасырларда біртұтас *д а т* халқы құрылды (ҚСЭ). *Д а т* рунологты Вильгельм Томсеннің 1893 жылы 25 қарашада орхон жазуынан алғашқы оқығаны да сол Төңір деген сөз болыпты («Егемен Қазақстан»).

ДАТ³ з а т. б и о л. *Өсімдікте болатын ауру.* Қайың себілген жердің жанына балқарағайды себуге болмайды, өйткені балқарағай қайыңды ауруға шалдықтыратын *д а т* ауруына көп ұшырайды (М.Ахметова, Егін қорға.).

ДАТ⁴: **дат жіққабаты.** г е о л. *Бор жүйесінің жоғарғы бөліміне қарасты төменнен санағанда жетінші, ең үстіңгі жіққабат* (Қаз. тілі термин. Геология).

ДАТ⁵ [ир. *дат*] о д. к ө н е. *Әділдік талап ету, мұң шағу, тілек айту мағынасында патша, хан алдында, ұлкеннің алдында айтылатын сөз.* Ашуланба, ей, патшам, айтайын *д а т*: Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат; Сый сұрадың бергені – бір қу сүйек Мұны көріп, алыңыз сіз де гибрат! (Абай, Тол. жин.). Балам, ақымаққа найза сілтеп ақымақ болмағайсың. *Д а т* айтм, *д а т ы м д ы* бер, – деп, келісім

күтпестен дірілдеп таяғына сүйеніп сөйлеп кетті (Р.Сейсенбаев, Аңсау). – *Д а т*, ақсақал! Айдалада қызыл ала қан болатын түріміз бар. Ақылға келейік. Қызып кетсек мына бала бізді ажырата алмас, – деп атынан түсті, бітім ыңғайын білдірді (Д.Досжанов, Зауал).

Дат айтты. *Арыз етті, өтініш айтты.* Жеріңнің алды шұрайын Дуан салып жайланып *Д а т ы ң д ы а й т с а ң* майырға, Сібірге кеттік айдалып. Бейнең қандай болды екен, Қарасаңшы бір мезгіл қолдарыңа айна алып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сүлейменге жеткізген Ауызша *а й т ы п д а т ы ң д ы*. Ақылды болсаң, жауап бер Сұрағыма татымды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тәтіштің жауабының болса сәті, Пікірінен беріп хабар *а й т қ а н д а т ы*. Лажсыз ұялса да шыдай алмай, Онегинге қыздың мынау жазған хаты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Дат дегізді. с ө й л. *Дәт дегізді.* Жолда өзім білетін, дауы көп, құлазыған құтсыз қырымды көрсе, Тасбұлақ беліне шыға келгенде, Ақшалдың *д а т д е г і з г е н і н* бір-ақ білдім. Ақшал ауылы көшіп кетіпті (Ғ.Орманов, Жүрек).

Дат етті [қылды]. *Паш етті, жариялады.* Жүрек сырын ел-жұртқа *д а т е т е т і н* шақ жетпейді ме? (М.Әуезов, Абай жолы). Бір жырау өз руының ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін *д а т е т е д і* (І.Есенберлин, Алмас.). Біркімбайдың екі кемеңіз басын ұстап, қауіпті кілтенде жүргенін *д а т қ ы л д ы* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Дат, тақсыр. к ө н е. *Хандардың, сұлтан-дарың алдына бас иіп барған қара бұқараның сөз сұрауын білдіретін қолданыс.* Хан кемпірді шақырып алып, оның басын тағы алмақ болды. Кемпір: – Ойбай, *т а қ с ы р, д а т!* Хан: – Ал, датың болса айт, – дейді (Қаз. ертег.). *Д а т, т а қ с ы р!* Бас кеспек болғанмен, тіл кеспек жоқ деген. Төре, бірауыз сөзге мұрша бер. – Айт, датыңды (І.Есенберлин, Қаһар).

Жаман дат түйді. ж е р г. *Айыптады, қаралап сөйледі.* Сот процесінде прокурор ол туралы *ж а м а н д а т т ы й д і* (Фраз. сөзд.).

ДАТА з а т. с ө й л. *Тарихи маңызы зор оқиғамен байланысты күн, айтулы күн.* Алдымызда бүкіл адамзат назарын аударатын екі бірдей үлкен *д а т а* түр («Қаз. әдеб.»).

ДАТА-ВЕКСЕЛЬ [франц. date; нем. Wechsel – сөзбе-сөз; айырбас] з а т. э к о н. *Төлем мерзімі қандай да болсын, белгілі бір күнге дейін белгіленбей, берілген сәтінен бастап арада біраз уақыт (бірнеше күн, апта немесе ай) өткеннен кейін белгіленетін вексель.*

ДАТАГРАММА [ағыл. datagram] з а т. и н ф. *Логикалық байланысы тағайындалмай, басқа дестелерге тәуелсіз жеткізілетін есептеу желісімен берілетін десте.*

ДАТАФАКС з а т. и н ф. *Ақпаратты мәліметтер жеткізу желісімен жіберуге арналған абоненттік жүйе.*

ДАТҚА [ир. دادخواه] з а т. к ө н е. *Хан сарайындағы жоғарғы лауазым, атақ.* Созақ *д а т қ а с ы* Бабажан тіпті қаннен-қаперсіз жатса керек, бір нөкері келіп «Жау келіп қалды, тұрыңыз!» десе, «Созаққа одан бөтен жан бата алмайды, ол қайда, Созақ қайда!» деп жауап беріпті (І.Есенберлин, Қаһар). Алғашқыда Отырар *д а т қ а с ы* бұл қаланы шекараға, қыпшақ қалалары мен көшпелі қыпшақ хандарының шекарасына әдейі салғызған (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Көтеріп Кей-Қысаруды міндірді атқа, жалынып уәзір мен бек, би мен *д а т қ а*. Жаһанды үй ішімен жолға қойды, Мұндайда көз салсын деп саясатқа (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ДАТҚОЙ с ы н. ж е р г. *Өкпешіл, кінәмиіл.* Оны-мұныны есіне тұтасың да жүресің, сен бір *д а т қ о й* қатын екенсің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДАТСЫЗ с ы н. с ө й л. *Татсыз.* Қаяу да жоқ, не жатса да ішінде, *д а т с ы з* алмас – жарқ-жүрқ еткен пішінде, Кір жуып жүр. Кір жайып жүр жарқылдап, Сүйген жарын көргендей-ақ түсінде (Ө.Нұрғалиев, Соғыс. жазы).

ДАТТА= е т. *Жамандау, ғайбаттау, сөгу, сыртынан жамандау.* Жақсы жүрген жерін мақтап жүреді, Жаман жүрген жерін *д а т т а п* жүреді (Мақал-мәтел). Өз үлгісі болсын, өзгенікі болсын, әйтеуір адамшылық үлгіге теріс келетін істі ақын айтпақшы. Айтқанда жай ақыл түрінде айтып *д а т т а й д ы* да, үгіттегенде я даттағанда бүтін елдің, жұрттың басындағы мінін, кемшілігін, жамандығын көрсетіп те айтады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Хаты бар малын сізге берген қаттап, Сырының сонда жазған бәрін *д а т т а п*. Өзімді жүзім түгіл бір көре алмай, Сонан да қалып еді Құдай сақтап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шын асылмен дос болсаң, – Сыртыңнан жүріп *д а т т а м а с*. Ішіне сұмдық сақтамас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ДАТТАЛ= е т. *Жамандауға, ғайбат сөзге ұшырау, сөгіс есту.* Жақсыны қанына жамандасаң да, *д а т т а л м а й д ы*, Жаман өлеңді қанша оқысаң да, жатталмайды (Мақал). Көптің бірі болайық шаттанғанда, Көптің бірі болмайық бақ тайғанда. Көптің бірі болайық мақталғанда, Көптің бірі болмайық *д а т т а л*

ғ а н д а (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайың). Елден ерек мақталып, яки жұрт алдында *д а т т а л ы п* көрген емес (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ДАТТАЛУ *Даттал етістігінің қимыл атауы*. Хақы жоқ ақ жүректің *д а т т а л у ғ а*, Ескілік ойран болып жатты ауылда (М.Неталиев, Сағыныш.).

ДАТТАН = е т. **1. Таттану, кірлеу.** Дұрыстап жуып-сүртпейтін болуы керек, кеселердің іші қара қошқылданып *д а т т а н ғ а н* (А.Жұмаділдин, Қайырлы.). Аумағы алты қанат үйдей жұмыр-жұмыр тастар тұр. Сауырлары көгеріп *д а т т а н ы п* кеткен (Ф.Қайырбеков, Қарқаралы.). Адам көп кірмегендіктен топсасындағы майы кеуіп, *д а т т а н ғ а н* есікті боздатып, шалқасынан ашып кетті (Д.Жанботаев, Жер жылуы.). **2. а у ы с.** *Жүректі қайғы, мұң басу.* Осыны мықты ұстанған қажы Қатышқа «бала таппадың» деп бетіне басқан емес, мүжілсе өзі мүжілді. Іштегі көп қажыр оқ қынабында тот басып *д а т т а н ғ а н* (Қ.Сәрсекеев, Қызыл.). Күйеуіңіз хатты алмады, Жаны күйіп, дерттенбеді. Дір етпеді, *д а т т а н б а д ы*, Қарғамады өткендерді (І.Мәмбетов, Өсиет). **3. а у ы с.** *Ренжу, қиналу, қана болу.* Әділетсіздікке төзе алмай, толғана сөйлеген, толқып-тасына, ісіне-ашына айтқан ары мол арынды жігіттей тоқтамай *д а т т а н д ы* (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Берік-ау, кемдікті айтсам, *д а т т а н а р с ы н*, Қалайша кей ісіне мақтанарсың. Шүйілсе шырылдатып, іліп түсер, Қанатты қаршығамын, сақтанарсың (Айтыс.).

ДАТТАНУ *Даттан етістігінің қимыл атауы; тат басу.* Сонымен қатар микроорганизмдер су астындағы темір, бетон конструкцияларының *д а т т а н у ы н а* елеулі әсер етеді (Н.Шоқанов, Микроб.).

ДАТТАС = е т. *Айтысу, ұрысу, керілдесу.* Екі жақ ереуілден керісіп тұр, *Д а т т а с ы п* бірін-бірі атып-қағып (І.Жансүгіров, Шығ.). Ыңғай маған жақтасып, Арашаға түседі. Ұрыскандармен *д а т т а с ы п*, Жаны күйіп-піседі (Е.Елубаев, Көкпар). Далаға шықтым, гүл бастым, Гүл емес, жанған шоқ бастым. Құлама сумен *д а т т а с т ы м*, Арқамды жуды ақ тасқын (Е.Ибраһим, Көктем.).

ДАТТАТ = е т. *Кір келтіру, аяққа басқызу.* Өткен екен батырлар да, Өке даңқын *д а т т а т п а ғ а н*. Арыстан боп атыларда сөзге ғана тоқталып қалған (Б.Ырзабаев, Ұшу керек).

ДАТТАУ *Датта етістігінің қимыл атауы.* Саған деген *д а т т а у* да, Сүйегімнен өтетін. Екеуімізді мақтауға, Бір-ақ лебіз жететін (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.). Шалқая берме, жарқыным, Саған да болар бір сұрау. Өзгені

д а т т а у арқылы Өзінді мақтап жүрсің-ау (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Көкей-кесті жырлар жаз жез киіктей, Мақтау, *д а т т а у*, жәдігөй сөзді күтпей. Өлең керек ұрпаққа өзің мейлі, Көленкеде қалсаң қал, көзге ілікпей! (М.Мақатаев, Шуағым.).

ДАТТАУШЫ з а т. *Жамандаушы, гайбаттаушы.* Оның үстіне *д а т т а у ш ы л а р* - *д а н* да, *ж а қ т а у ш ы л а р* *д а н* да орталық Ресей жағында болып көргені жоқ (Қ.Исабаев, Айқыз). Әрбір жаңалық секілді, оны да жақтаушылар, *д а т т а у ш ы л а р* көп болды (Б.І.Жақаев, Өмір жолдары.).

ДАШЫ з а т. к ө н е. *Сырт, тыс.* Шаһар мен *д а ш ы*, даласы. Бұқтырма болды арасы (Қазанған Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ДАУ¹ [ар. دعوى] з а т. **1. Келіспеушіліктен, қарсы болудан туатын егес, керіс, жанжал.** Ырыс баққан *д а у* бақпас (Мақал-мәтел). **2. з т н.** *Ру ақсақалдарының, бидің алдында шешімін табатын талас-тартысқа түскен мәселе.* Қазақта ер құнынан, жесір дауы, жер *д а у ы н а н* үлкен ештеме жоқ (Ф.Мұстафин, Дауыл). Жансары тұқымы тырп ете алмай, *д а у ғ а* жиналған 40–50 кісіні күні-түні етке жықты да жатты (С.Мұқанов, Ботагөз). Аспаһани қылышты жасытып фәлші бор еттің. Жамал қыздың *д а у ы* деп, Саумалкөл басын топ еттің (М.Дулатов, Шығ.).

Алдынан дау, аузынан сөз кетпейді. *Айтыс, дау-шарды алдынан жібермеді.* Ірідеп, сығырайып екі көзі, Болыпты Керейдің бір бұлдысы өзі, *А л д ы н а н д а у, а у з ы н а н с ө з к е т п е н т і*, Айтқанда Керейлерше «Дәудің өзі» (І.Жансүгіров, Шығ.).

Басын дауға салды. Шатаққа ұрынды, пәлеге қалды. Баланың *б а с ы н д а у ғ а с а л ғ а н* сен, сен өзің құтқар (Қ.Сатыбалдин, Қызыл.). Екі қатын алмаймын, *Б а с ы м д ы д а у ғ а с а л м а й м ы н* (М.Дулатов, Шығ.).

Дау айтты. *Қарсы сөз сөйледі, наразылық білдірді.* Өз үйінде өзендей күркіреді, *а й т с а д а у* Кісі алдында кірбеңдеп, Шабан, шардақ және шау (Абай, Тол. жин.). Олар да келіп *а й т т ы* білген *д а у ы н*, Тайлақтың бозбастық қып ойнақтауын. Әртүрлі әрқайсысы жауап айтып, Бұл сөзге қақ жарылды қара қауым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әбу аға сөзіне Оспан қанағат жасамады. Кайта, қарсы *д а у а й т т ы* (А.Хангелдин, Қараторғай).

Дау бақпады. Дау қумады, бәле қумады. Енді, әлбетте, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан *д а у б а қ п а с*» деген мақалменен боламын деп, бергенімен жаға алмай... қуларға жеміт болып жүрген шын момындарды аямасаң, соның тілеуін тілемесең болмайды (Абай, Тол. жин.).

Дауға айналды. *Қызу таласқа ұласты.* Арты *дауға айналды*, намысына қызған жігіттер руға бөлініп төбелесерге дейін барып, қызыл кеңірдек болып, ақсақалдардың араласуымен әзер дегенде басылды (Т.Дәуренбеков, Кездескен. осы).

Дауға дамай. *Дауға қарсы бірдеңе деу, жауап беру.* Шашеке, салыспайық *дауға дамай*, Сөзіңе сөз айттайын, болсын орай (Айтыс).

Дауға қалды. *Кінәлі, жазықты болды.* Бітпес *дауға қаласың*, сотқа соқпай тынбайтын іс болады (Т.Нұртазин, Мұрат). Тағы да *дауға қаламын* десейші (Қ.Кемеңгеров, Алтын сакина). Бағдатта менің атам қылған сауда, Жетім боп ғаріп басым *қалған дауда* (Базар жырау, Шығ.).

Дауға түсті [дау түсті]. *Таусылмас айтыстың, таластың ішіне кірді.* Не жетсін тоя ішкенге, Төбетің тартқан асыңды, Жақсы екен *дауға түскенде*, танитын дос пен қасыңды (О.Иманалиев, Сәуір). Тұс-тұсынан жау қысып, мал мен басқа *дау түсіп*, дағдарып қазақ сасқан соң орысқа келіп бағынды («Абай» журн.).

Дау жок! *Талассыз, құмәнсіз дегенді білдіретін сөзқолданыс.* Әйтеуір олар Чеховтың қадірлі қонақтары екенінде *дау жоқ* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Техника күшіне *дау жоқ*. Тек тетігін тап та, керегіңе жарата бер. Не берсең, соны аласың (Д.Жанботаев, Дала.). Оған *дау жоқ*, – деді Шыңғыс түнеріп, – Сенен асқан бар ма бірақ тірі өлік. Қастерлінің бәрін жыққан табанға Азған сен бе? Әлде мына заман ба? Тым құрыса Қасиетті бір сезім Қалу керек емес пе әрбір адамда? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Дау соқты. *Кінәлады, кінә тақты.* Апам әдетіне басып келген бойда-ақ інісіне *дау соқты* (Т.Тобағылов, Жазира).

Дау туғызды [тудырды]. *Талас-тартыс туғызды.* Біреуді біреуге ұтылап салып, *дау туғызба*са, Нұрпейіс пысықтың ішкені ас бола ма? (Б.Майлин, Шығ.). «Қой, бәйбіше, *дау тудырма* бекерге, – деп нағашым әңгімесін жалғады, – Айып па екен, өзін беріп қатерге, Ер жігіттің досын қорғап қалғаны. Достық деген ізгіліктің алаңы, Оған куә ғасырлар мен замандар. Отанын да сатып кете алады Қиын шақта досын сатқан адамдар!» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Дау шығарды [салды]. *Жанжал, шатақ шығарды.* – Әй, Молланұр-ай, үй ішінде *дау шығарып* қайтесіз? Заманына қарай амалы деген бар емес пе! – деп сөзді келте қайырды Бахтияр (М.Гумеров, Хазірет.). Шымшық та

өзін бұлбұл деп, Білмегенге *дау салар* (Ғ.Орманов, Сөт сапары).

Дау шықты. *Талас туды.* Жақын жерден жау шығып, мақұл сөзден *дау шығып*, Дұшпан ұстап қолымнан, Иттер тістеп тонымнан, Маған тосу болған шақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ертеңіне таңертең екі обадан табылған заттарды қаптап жөнелтуге келгенде *дау шықты* (А.Машанов, Жер асты.).

Дауы бітпеді. *Көп талас-тартысты болды, ұзаққа созылды.* Көп көрген ақсақалым – Алатауым, Аспанмен ғасыр бойы *бітпей дауын*, Көк тіреп биік бойың шоқтықтанып, Лебімен бұлтты тартып алған дәуім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дауын сабады. *экспр. Дау айтты, таласты.* Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызырмайды да. «Ол істен мен ұяттан болдым дедім ғой, енді нең бар?» – дейді. Я болмаса, «жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзін де сүйтнеп пе едің» – дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе едің?» – деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып *дауын сабап* отырады (Абай, Тол. жин.).

Дау ісі. *құқық. Әртүрлі таласты мәселелерді байырғы әдет-ғұрып ережелеріне сүйеніп заңды жолмен шешу әрекеті.* Бір ережелер *дау ісін*е кепілдік тіпті жүрмесін дейді, екінші ережелер талапкер жағынан ғана қабыл етілсін дейді, кейбір ережеде екі жағынан да қабыл етілсін дейді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Жер дауы. *этн. құқық. Байырғы қазақ қоғамында әлеуметтік тұрмысына сәйкес өзіне тиісті жерін талап ету, іздену, таласу құқығы.* Жаманбала ойланып, төмен қарап, барсам, барайын ... Халық алдында бүкіл ауыл алдында *жер дауын* ауызға алмай тұра алмас. Айтысамыз-ау, шамасы (Ж.Төшенов, Қаратас).

Жесір дауы. *этн. құқық. Құда түсіп, қалыңмалы төленген қалыңдықтың не күйеуі өлген жесірдің әмеңгерлік жолмен бармай, бата бұзып басқа күйеуге тиіп кетуіне байланысты таласу, тартысу.* Баймұрат пен Үдербайдың арасында ертеден келе жатқан *жесір дауы* жүретін (Қ.Сәрсекеев, Қызыл.). Шешендік дауларды мазмұнына қарай жер дауы, *жесір дауы*, құн дауы, мал дауы және ар дауы деп беске бөледі (Б.Адамбаев, Халық дана.).

Қып-қызыл дау. *Қызу талас, дау-жанжал.* Көзсіз кіріп қайдағы ерегеске, Кететін де кешегі мен емес пе? Бізден қалған шырағым, *қып-қызыл дау*, Қырық пышақ, қым-қуыт төбелес те (С.Иманасов, Жайдарман.).

Мал дауы. э т н. *Байырғы қазақ қоғамында әлеуметтік тұрмысына сәйкес өзіне тиісті малын талап ету, іздену, таласу.* Екіншіден, *мал дауы* деген тағы бар. *Мал дауы* болғанда көділгі қоғамдық малдың жанжалы (Ж.Нұсқабаев, Құмда өс.). Түсіп қалсаң біреудің алдауына, Жетіп жатыр жан дауы, *Мал дауы* да. Қанша мықты болсаң да Мүмкін сенің Өмірбақи жұлдызың жанбауы да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сау басынан дау кетпеді. к ө н е. *Жазықсыз кісінің жанжал-шатаққа душар болуы туралы айтылады.* Су шықпас қазғанменен тау басынан, Қазақтың *дау кетпейді сау басынан* Жолдасы сыр айтқан жау боп шықса, Ер жігіт жаңылады тәубасынан (Ақан сері, Шығ.).

ДАУ²: дау ете түсті. с ө й л. *Лау ете түсті.* ...Бықсып жатқан қолаптаны ептеп үріп жібергенде, от *дау ете түсті* (С.Талжанов, Ұлдай).

ДАУА [ар. دواء] з а т. 1. *Ем, шипа.* Көзіме жас бер, жылайын. Шыдам бер, сабыр қылайын Жаралы болған жүрекке *Дауа* бер, жамап сынайын (Абай, Тол. жин.). Өзі әр құрсақтың тұсында қыңқыл-сыңқылды болатын да, сонысына *дауа* іздеп, үнемі тәуіпке қаралатын (Ш.Шалқаров, Серіккөл). 2. *Амал, айла, лаж.* Бұл жалғанда *дауа* бар ма асқанға, Кімді аяр ол мейманасы тасқанда! (Қ.Жұмағалиев, Айнамкөз). Мынау пароходты боздатып үстінен жүргізіп қойған өнерге не *дауа*! Шіркін бәрін оқу табады, өнер табады-ау... (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аузының дауасы жоқ. *Сөзінде парық, байлау жоқ, тұрақ жоқ.* Өзі батыр бейнелі, өзі әнші, шешен Базарлы үлкендер сынынша бір тентек, сотқар көрінуші еді... *Аузының дауасы жоқ.* Ащы түлдің тыйымсызы боп аталатын (М.Әуезов, Шығ.).

Дауа бар ма [дауа болмас]. *Бөгет, тоқтау жоқ, амал жоқ.* Шаршауды білмейтін жастарға *дауа бар ма*, я, ойын-сауықты қыздырып алып кеткен (Т.Ахтанов, Махаббат.). Күлкіге *дауа бар ма?* Мұғаліміміздің өзі де фокуска мырс етіп күліп жіберді (К.Асанов, Сағыныш). Оқыған кісіге *дауа бар ма*, ағашты айнытпай-ақ салады екенсің (Жалғыз салт атты).

Дауа болды. а) *Ем, шипа болды.* ә) *Сылтау, себеп болды.* Бұл сөз күлкіге сылтау таба алмай отырғандарға *дауа болды* (С.Алдабергенов, Асу).

Дауа жоқ. *Амал жоқ, шара жоқ.* Өлмектен басқа *дауа жоқ*, Алланың салған дертіне, Құтылмас құл жол таппас, Иенің салған өртіне (Абай, Тол. жин.). Бұл бақыт деген жа-

рықтыққа *дауа жоқ* екен-ау деді атай жұмсақ орындықта шалқайыңқырай отырып (З.Иманбаев, Дала.). Бұл кәрі кісіге *дауа жоқ* екен ғой, оқтаумен бір періп шекемді ісіріп қойғанын қарашы (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Дауасы жеңіл. *Амалы оңай.* Мұның *дауасы жеңіл:* бір мысық тауып ал да, соны жұтып жібер, – дейді Қожанасыр (Тымпи).

Дауасы табылды. *Емі, шипасы табылды.* Медицинаның қай саласында болмасын, антибиотиктің дүниеге келуімен көптеген ыңғайға көне бермейтін дерттердің *дауасы табылып*, бұрын-соңды болып көрмеген табыстарға қолымыз жеткеніне уақыт куә (С.Ғаббасов, Серпер).

Дауа тұтпады. *Батылы жетпеді.* Солайы солай ғой. Бірақ соған бір есептен жүрегіміз *дауа тұтпайды* (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Дауа тіледі. *Көңіліне медет, шипа іздеді.* Дүниеге мейман көңілім, Мақтансам *дауа тілерсің* Өлшеніп берген өмір бар, Уақытыңмен жүресің (Б.Өтетілеуов, Өлеңд.).

Дертке дауа. *Жанға, ауру-сырқауға шипа.* *Дертке дауа* іздеген, Тірліктен күдер үзбеген (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сексен көл Көкшетаудың саясында, Әрқайсы алтын кесе аясында. Ауасы *дертке дауа*, жұпар исі, Көкірек қанша жұтса, тоясың ба? (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Жан дауа тапты. *Көңілін жұбатты.* Шайқалмай тұнып мөлдіреп, құйылған балғын таңғы ауа, Бір жұтсаң бойың жеңілдеп, *Тапқан дауа* содан *жан дауа* (С.Мәуленов, Жаңа арна).

Мың да бір дауа [ем, зәру]. *Іздесе таптырмайтын шипа, ең керектісі, қажеттісі деген мағынада.* Қозғалған дертке, өршіген өртке, *мың да бір дауа* жазды шөп (Б.Күлеев, Таңд.). – Бала бақсының емі *мың да бір дауа*, әне айтам ба, бәсе. Отағасы қылаң ұрып, жазылып кетті (С.Талжанов, Ұлдай.). Өзге де олжалары болады. Жүрерде қатынның қарнына сиырдың жапасын тарттырып кетеді. «Бірсыпыраға шейін осыны тарта бер, *мың да бір дауа*» дейді (М.Дулатов, Шығ.).

Не дауа. *Не шара, амалың бар ма.* Не сөйлеп, не қойғандарыңды білмей жүрген сендер секілді қараңғы белсенділерге *не дауа* (С.Жүнісов, Жапанда.). Бір күндер қайтпақ болды қаласына, Көңілдің ем табылған наласына. Белгісіз, уа, дариға, қайта алмады. *Не дауа* махаббаттың шарасына! (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). – Қайтейін, қарағым, тағдыр салған шараға *не дауа* қылайын. Амалым,

жоқ, көнемін де қасіретіне (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ДАУАДАЙ с ы н. *Дауа сияқты*. Айкүміс өмірінде бұл өң мен түстей, мең-зең шақ аса жайсыз у жайған *дауадай*, өмірдің түпсіз шыңырауындай терең жатқан бір қасірет секілді (Ғ.Сланов, Жанартау). Диларам менің, Диларам, *дауадай* сәби дидарың. Тағы да көрдім жүзіңнен Осынша жарқын нұр барын (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайың).

ДАУАЛ з а т. ж е р ғ. **1.** *Дуал, қабырға*. Үйдің *дауалы* н көтеріп қойдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Шарбақ, соқпа. Дауалды*ң ішіне жүгері егеміз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Жапонияның Минако деген жанар тауынан от шашырап, маңайындағы *дауалдарды* өртеп, орнын шұқырға айналдырып жіберген («Айқап»).

ДАУАЛА= е т. *Ем болу, шипа болу*. Ақ нөсер аңырап кеп дүркін-дүркін, Ашылар, Көрі қайың көктер бір күн. Махаббат мені, сірә, *дауалар* ма, Бет алып бұрылмасқа кеткен шіркін (М.Мақатаев, Шығ.). Сағындым ғой, саялы тау арасы, Сағындым ғой, жанымды *дауалашы*! Көрсетпестен, көк шалғын, көміп таста. Қарағайлы қалың ну, қамалашы! (М.Мақатаев, Шығ.).

Жүзі дауаламады. *Бетіне тіктеп қарауға батылы жетпеді*. Ешқандай хат келген жоқ, – деймін мен, бірақ көзіне тура қарап айтуға *жүзім дауаламай*, теріс айналдым (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Жүрегі [көңілі] дауаламады. *Батылы бармады, дәті шыдамады*. Рақымжан енді оны атуға *жүрегі дауаламай*, қолы бармай, тірі қалған аққудың әлгідей қылған зарына шыдай алмай тез шатырына қайтты (С.Сейфуллин, Шығ.). Омар қорқақтау. Көпірдің астындағы өзенге қарғып түсуге *көңілі дауаламайды* (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ештайыма, мүмкін, ең ақырғы көмегімді көрсетер жерім осы екенін біліп тұрсам да, ет *жүрек*, шіркін, өрі қарай жылжуға *дауаламайды* (Қ.Серікбаев, Жыл қысқа.). Жігіт *жүрегі дауаламай* аз-кем тұрып қалды. Бойындағы бар батылдығын жинап, есікті қақты (С.Досанов, Қыран.). Бес жасар баланың батырлығын жалаңаш кездікке құлатып сынайды ма екен кісі? Жазым болса қайтеді? ...Жоқ, баланың *көңілі дауаламай* (І.Есенберлин, Тол. жин.).

Көңілі дауалады. *Көңілі орнықты, жаны жай тапты*. Нұрмақ қара балапанға қолы айқын жеткеніне *көңілі дауалаған* соң дағдылы ақ көңілдігіне басып, бала бүркіт жайында Бектемірдің айтқан жорамалдарын

естіртті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Қайткенмен біздің Қартқожа көптен бері арман қылған мүддесінің бір шетіне іліккендей, *көңілі* бір *дауалап* қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қыдырсам ба әлде анау тау арасын, Қызық күймен *көңілім дауаласын*. Жүрек сырын шертсек пе әлде, сәулем, Былтырғыдай бүркеніп бау ағашын (З.Шүкіров, Арал.).

ДАУАЛАН= е т. **1.** *Ем қону, шипа болу*. **2.** а у ы с. *Көңілі орнығу*. Айым да сен, Ғалия, күнім де сен, Оң қабағым, тартады күлімдесен. Менің көңілім, Ғалия *дауалан* с ы н, Ауған түйе секілді бейімдесен (Біржан сал, Өлеңд.).

ДАУАЛАТ= е т. *Батылдандыру, қорқытпау, тәуекелге бел байлату*. Иман оның көңілін *дауалатқысы* келгендей арқасындағы қоржынды ақырын алып, үн шығармастан Сапардың қолына ұстатты (Ә.Әбішев, Найзағай). Сонда Керімбай жақсы көрген кісілесіп, қызды құшақтап, бауырына басып, сүйіп, аймалап, қыздың көңілін бір *дауалатып* алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Одан да жалпақ даласының бір қуысына шұрқырап жетіп, көз жасын бір сығып алып, еркін дем алған көңілді *дауалатсаңшы* (С.Сматаев, Елім-ай).

ДАУАЛАТУ *Дауалат етістігінің қимыл атауы*. Нұрбай ұзын ұрғасын көзімен көріп, көңілін *дауалатуға* құмартқандай (Т.Нұртазин, Мұрат).

ДАУАЛАУ *Дауала етістігінің қимыл атауы*. Әлі есімде, ынта қойып, Үйренгенім баянды, Төтті күймен *дауалауға* Кеудедегі жарамды (С.Машақов, Жыл.).

Дауалау әдістері [жолы]. *Емдеу тәсілдері*. Бүгін біз Осекеңнің мал ауруларының әр түріне қарсы қолданатын өз емі, өзінше *дауалау әдістері* бар екенін айқын аңғарғандаймыз (Саржайлау). Асқынған жауыр түрін емдеудің тиімді кең таралған жолы деп атауға тұрарлық *дауалау жолы* – «желкені тесу» немесе «кежегені қайнату» (Б.Хинаят, Қазақ. мал дәрігер.).

ДАУАЛЫ с ы н. *Шипалы, жанға жайлы*. *Дауалы* жылы деміңмен Шымырлап бойға тарайсың. Күшімді сиреп кеміген Толтырып қайта жамайсың (Ғ.Орманов, Көгілдір.). ...Құдды бір ең қымбат ыдысқа құйылып, ықыласпен ұсынылған ең *дауалы* шарбат сусындай тыңдаушы көкірегіне шым-шымдап батты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ол қапелімде ел назарын аударардай *дауалы* ештеңе тауып айта алмады (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ДАУАСЫЗ с ы н. **1.** *Ем қонбайтын, жазылмайтын (дерт)*. Білесің, өмір – ыстық, өлім – суық, Төрімнен осы сәтте көрім жуық. Төсекке жапсырды да *дауасыз* дерт,

Тастады титықтатып өлімші ғып (М.Әлімбаев, Өшпес от). Алдыңнан ханышаның табылған күй, *Дау асыз* дертке ұшырап ауырған күй, Жұқтырып жүрегінің ауруын, Өртіне қызды салып жандырғандай (І.Жансүгіров, Шығ.). Үлкендер де бұл ойынға мәз мүлде, Тастай алмай жүр ғой оны қазір де. Етке сіңген *дау асыз* дерт секілді, өздерімен бірге әкетер қабірге (А.Сұлтанов, Кең дала). **2. Шарасыз, лажсыз.** Берсең, қалар оларда несі ардың, Бермесең, сен дағы ит бірге болдың. Не өзің ит немесе бар елің ит, *Дау асыз* бір пәлеге міне қалдың (Абай, Тол. жин.). Алпыста аш бөрідей заман болар, Қартайсаң ақылың да шабан болар, Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың, *Дау асыз* бұл кәрілікке не амал болар (Шал ақын, Өлеңд.). Ол – әншейінде әлеуетті көрінетін адамның ажал алдындағы *дау асыз* дәрменсіздігі. Өлімнің де өлімі бар (О.Сәрсенбаев, Жиде.). // *Сөзі, ісі берекесіз адам.* Қасында Нысаны бар Байсалбай үйіне жеткенше осыны ойлап келді. *Дау асыз бен* достасқан далада қалмас па, ө? (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Келе-келе Шәкәрім мұндай жағдайда үндемей бас сауғалауға көшкен, қазір байқап қараса, сендей *дау асыз ға* сөзімді қор қылып қайтем, деген жанның сыңайы (К.Юсупов, Қараша.).

Сөзі дауасыз. *Сөзінде береке жоқ.* Уа, Қарағаш, Қарағаш ... Құрым үйің сәнің болды. Аузы пәтуасыз, *сөзі дау асыз*. Осыны айтып отырған – Сағындықтың Жарыболы – дейтін («Қаз. әдеб»).

ДАУАСЫЗДЫҚ з а т. *Шарасыздық.* Жомарт қара баланың азамат кейпіне таңырқай қарап уақыттың *дау асыздығын* мойындап, жүгінді (Ж.Көрменов, Ақылбай.).

ДАУТЕР з а т. э т н. қ ұ қ ы қ. *Байырғы әдет-ғұрып ережелеріне сүйеніп, даулы істі қуушы, дау иесі.* Айғақтарын *даугерлердің* өздері алып келуін кейбір ережелер қолайсыз көреді, ол болмасын, айғақтарды сиезге келтіру старшиналар мен шабармандардың ісі болсын дейді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Оны ұзақ тергеп, *даугерлерімен* беттестеріп қыстаған да жоқ (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

ДАУ-ДАБЫР з а т. с ө й л. *Дау-дабыра.* Ішке бірін-бірі сүйрелей енген екеу біразға дейін *дау-дабырдан* тыйыла алмады («Қаз. әдеб.»). Құр талас, тәжіке, *дау-дабырға* құрылған күлдібадам нәрселер емес, үлкен идея айтатын адам (Р.Нұрғалиев, Өнер.).

ДАУ-ДАБЫРА з а т. *Дау-дамай, айтыс-тартыс.* Мұқаң романында көз алдыңнан шапқылаған шабармандар, Шыңғыс бойын шулатқан старшындар, қансоқты дүрелер,

сойқанды содырлар, *дау-дабыра*, дақпырттар өтіп жатады (С.Мәуленов, «Жұлдыз»). Бөленің бәрі төртінші қасықтан шықты. Жұртқа білдіртпей, со қасықтың көзін жоғалтып жібергенімде ғой, бәлкім, мұншалықты *дау-дабыра* тумас па еді, қайтер еді? (Т.Бердияров, Солдат.). Сөзім бар айтар дүние жауларына, Дуылдап жатқан кезде *дау-дабыра* (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние).

ДАУ-ДАЛАБА з а т. с ө й л. *Дау-дабыра.* Осы келінің әкесі Тұраптың өзі де бір кезде қазақтан қыз алып қашып, *дау-далаба* болмай-ақ жарасып кеткенбіз (Ғ.Сланов, Асау арна). Жарлы-жақыбайы көп, қақсоқпен, *дау-далабамен* ісі жоқ, қоңыр тымақты момын Тінібектің ежелгі атақонысы жылдан-жылға тарыла түскен (С.Омаров, Қызыл.). Ел ішінің *дау-далабасын* өзінен асып кімге жерінеді? Қайдан теңдік іздейді? Қаратез сұлы ағасын жағаға осы жұмысқа жұмсап еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Әсіресе *дау-далабаға* а жии түсіп, билік айтатын да кезі болатын. Абай үшін ұжымды, орамды тіл, шешен сөз керек еді (Т.Әлімқұлов, Абай).

ДАУ-ДАЛАБАСЫЗ с ы н. *Талассыз, айқай-шусыз.* Бастықтар *дау-далабасыз* жұмыстың бұлай оңай реттелгеніне сүйеніп, жымиңдасып отырды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ДАУ-ДАЛБАЙ с ө й л. *Дау-дабыра.* Ел арасының *дау-далабайы* басталды (С.Бақбергенев, Мен сізді.).

ДАУ-ДАМА з а т. с ө й л. *Дау-дамай. Дау-дам а да* әлділер, дүмділер жағы жеңіп кете беретін, қара халық көбіне теңдік ала алмай, жәбір-жапа шегетін («Лен. жас»).

ДАУ-ДАМАЙ з а т. *Айтыс-тартыс, талас.* Үй арасында туа қалған *дау-дам ай*, ұсақ-түйек түсінбеушілік Нарынбайдың араласуымен жайғасады (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Сахнада әншейін *дау-дам ай*, құрғақ сөз таласының орнына шын мәніндегі рухани табыс, сезім арпалысы, жан күйзелісі көрінетін болды (І.Омаров, Серпін). Бір сөзбен қырғыз-қайсақ сырттан келген әкімге пәлендей жамандығы жоқ, жаулықты сырттан емес, іштен ғана іздейтін, ұсақ *дау-дам ай*, ру таласынан аспайтын бейғам, момын халық (С.Жүнісов, Ақан сері). Ол кейінгі балалап кету ықтималы бар *дау-дам айды* бірге бөлісу үшін Мыңжасарға өзі ілесе кетті (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Дау-дамайы жоқ. *Даусыз, талассыз.* Оның сыры, әрине, бізге де белгілі, жауап күтіп тұрған жолаушыға да аян. *Дау-дам айы жоқ*, өйтсе де әзірге шешуін таппаған жәйт

(М.Дүзенов, Ақ әже). Өлендегі жасқаншақтық, керек десеңіз, жасықтықтан шығады. *Дау-дамайы жоқ*, басы ашық нәрсеге арқа сүйей кетуден шығады («Қаз. әдеб.»).

ДАУ-ДАМАЙСЫЗ с ы н. *Талас-тартыссыз*. – Осы сен-ақ *дау-дамайсыз* жүрмейді екенсің. Дестелеп ор деген нұсқау бары рас (З.Шашкин, Сенім). Екеуара олар, бұл істің жайын келісе отырып бір пікірге тоқтап, *дау-дамайсыз* әбден шешкен сияқты (С.Ғаббасов, Серпер). Команда бойынша республикалық мектепаралық бұл жарыста бірінші орынды *дау-дамайсыз* жеңіп әкетті (К.Жаркенов, Туыстар).

ДАУ-ДАҢҒАЗА з а т. *Талас, керіс, айқай-шу*. *Дау-даңғаз* а салып «жылқымды айдап алды» деді біреусі (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

ДАУ-ДҮДӘМАЛ з а т. *Құмән*. Бұл үйдегілердің кеңесінде оншалық *дау-дүдәмал* болған жоқ (М.Әуезов, Ақын аға).

ДАУДЫРА = е т. с ө й л. *Даудырла*. Ашық мінезді, аңқылдақ Оспан бір ауық үнсіз ойланып қалды да: – Е... е!.. Бала әкесін сағынған екен. Бір амалын жасармыз – деді *даудырап* (З.Асабаев, Ар соты). Ия, ...қой қайным, біз *даудырап* Мұңлықжанның басын ауыртқан шығармыз, – деді қалбалақтап қартаң актриса (Н.Сералиев, Зеңгір аспан.). Ауыл-аймақтың қаңқу сөздері табиғатында ақкөңіл, *даудыраған* Шынар кемпірдің есін шығарды (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су).

ДАУДЫРЛА = е т. *Ашық-жарқын салдырлап сөйлеу*. Құрмаш алдыңғы бөлмеде үй иесі әйелмен сәлемдесіп, сол *даудырлап* сөйлеген бойы бөлмеге кірді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Күлкі араластыра даудырлап сөйлеп жүріп, талай тіршілікті атқарып та тастаппыз (Қ.Баялиев, Мейірім). Ол басын жерден қайтып көтергенде терезеден ақ шүберекке оралған бір нәрсені ұстап, күлімдеп тұрған өз келіншегін көрді, балаша қуанып, *даудырлап* дүниеде өзінен басқа жан жоқтай бәрін ұмытты (М.Сүндетов, Құмда.).

ДАУДЫРЛАС = е т. *Ашық-жарқын сөйлесу*. Екі кемпір *даудырласып* үйге кірді (С.Досымов, Жаңғырық). Қасына ауыл кеңесәғасы мен бас бухгалтерді ертіп Сейтназар басқарма кеңсеге жақындағанда, ошарылған жұрт жапа-тармағай *даудырласып*, көңілді амандасқан (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ДАУ-ЖАНЖАЛ з а т. 1. *Ауыл, ағайын, ұй арасындағы ұрыс-керіс, талас-тартыс*. Ауылдың бір-екі белсендісі барып Сәкенге жолықты. Әлгілер онан төмен қарап қайтты. Не болды деп сұрады. «Сендер ағайын-

туыстарымсыңдар. Қайта осындай қысылтаяң жерде, *дау-жанжалды*ң, өтірік-өсектің көп өрбитін кезінде жағадан алмай аялдап тұрсандаршы» – деді (А.Сатаев, Ақын). Үй ішінен шыққан *дау-жанжал* әзірше ештеңе жаздыртар емес (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Ол ағайын арасының ұсақ сөзінен, өсек-аяңынан, ел ішінің *дау-жанжалы*нан аттонын ала қашатын (З.Ақышев, Жаяу Мұса). 2. *Ел ішіндегі белгілі бір мәселеге қатысты дау-дамай, айтыс*. *Дау-жанжал* көп қазақтың жұрттарында, Себеп бар фітнәнің шыққанында. Әуелден әдеттен келе жатқан Рәсім болған мынау бір ғұрыфтарында (М.Дулатов, Шығ.). Бірақ ол статияларда жер туралы мұң-мұқтаждар емес, жалғыз-ақ жер туралы *дау-жанжалдар* тексеріледі деген (М.Дулатов, Шығ.).

ДАУ-ЖАНЖАЛДЫ с ы н. *Талас-тартысты*. Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, *дау-жанжалды* болса, билік соларда болады екен (Абай, Тол. жин.).

ДАУ-ЖАНЖАЛСЫЗ с ы н. *Ұрыс-керіссіз, талас-тартыссыз*. Екі-үш күнге созылған «Төңкеріс» тойы *дау-жанжалсыз* ойын-күлкімен әдемі тарады (С.Мұқанов, Есеу жыл.).

ДАУКЕР з а т. с ө й л. *Даугер*. Алдыма келген *даукерді*, Аудара қарап тергедім. Ісім аян Аллаға, Ақтыққа қолым сермедім (Дастандар). Сол қорлыққа күйініп, Съезге ел жиылып, *Даукерлерді* айдады Хан алдына бұйырып (Дастандар). Өлімнің арызы бойынша судия куәлерді шақырып, екі *даугерді* ісін тексерді (М.Дулатов, Шығ.).

ДАУКЕС с ы н. 1. *Дауқұмар, жанжалшыл*. Мына келген *даукес* дәу қара Шолан болыстың туған ағасы – Есенаман (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Қойшы, бекер шығар! Өлімге өзі тілеп адам барушы ма еді, – дейді Набат *даукес* құдағиының сөзіне сенер-сенбесін білмей (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Айдаладағы бұлақтың атына бола қайын енесінің аты кеткендей *даукес* шалды қызыл танау қып шаршатқанына мәз (Қ.Ысқақов, Қара орман). // *Дауқұмар* адам. Сұңқар текке жыртқыш аңын бүрмейді, Шешен келсе, *даукес* тілін күрмейді. Ақындар да сол секілді екен-ау, Бірі салған ізбен бірі жүрмейді (Р.Ниязбеков, Келер күн.). Қайран өмір, күнде қызық ат бөйгі, Әркім де оған бір-бір тайын сақтайды. Кей *даукес* тер шаппай сұрап жүлдесін, Бір жағында ауылдасы жақтайды (З.Шүкіров,

Арал.). 2. құқық. **Даугер.** *Даукестер* мені көрген соң, «тағы бір төре келді» деп, сыйғаны үйге кіріп, сыймағаны үйдің жабдығынан дауыстап, «тақсыр жолдас, арызымыз бар, пәлен күннен бері бізге есе тимей жатыр...» деп әркім өз басындағы мұңын шаға бастады (М.Дулатов, Шығ.).

Қызыл көз даукес. *Әйгілі дауқор.* Дос қиналып қысылып сасайын деді. *Қызыл көз даукеске* айтар жауабы да жоқ (Д.Досжанов, Жусан.).

ДАУКЕСТІК з а т. **Дауқұмарлық.** Жүре-бара жұрттың дегеніне қарсы сөйлемей отыра алмас халге жетті. *Даукестік* қанына сіңді (Д.Досжанов, Дария.). Біресе сұраншақтардың осынша көптігіне Ұлпан ыза болып Есенеидің бар байлығын таратып бергісі келеді, біресе Керей-уақтың осынша *даукестігіне* ыза болып құдырып тастағысы келеді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қызметтес қатар адамға *даукестігін*, білгіштігін танытқанымен басына іс түссе бұғып кетер жасқаншақ еді (К.Тоқаев, Тасқын).

ДАУЛА¹ = е т. э т н. құқық. *Байырғы әдет-ғұрып ережелеріне сүйеніп біреуден өтіп кеткен ақысын, аласысын талап ету, іздену.* Тұрлығұл Медеуден Кеңшалғынды *даулайды* екен, би, болыстар сол ауылдың үстінде съезд құрады екен деген хабар дүңк ете қалды (С.Көбеев, Қалың мал). Жарбосын төрт жүз сомын қайта *даулап* алып, өзін орнынан түсіре жаздаған жоқ па (М.Дулатов, Шығ.). Сазамбай шығынын *даулайтын* болса, Қанапия мен біздің малдан беріп құтылыңдар! (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Мына Алшынның куjaқ даугері менен тағы қоныс *даулайтын* түрі бар ғой, – деп ызғарлана сөз бастады (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Ақы даулады. *Еңбегінің төлемін талап етті.* Сатымбет Қарабастан а қы *даулай* арыз берген Жәутікті ғана шақырып, ақсақалдың билікке ыңғайлағанын білген Қамқор әдейі өзі бірге келді (К.Оразалин, Кеңбайтақ). Қазақ ауылында біреуден бір шет кісі а қы *даулап* келіп, ақысы бар кісімен дауласса, ауылдың қу атқамінерсымағы араға түседі (С.Сейфуллин, Шығ.). Былтыр Жұматайдан еңбек а қы м ды *даулағаным да* жиырма пұт бидай өндіріп, соның он пұтын параға өзің алып қалған жоқ па едің? (Б.Майлин, Шығ.).

Ақша даулады. *Ақша беруін талап етті.* Біреу а қ ш а *даулап*, Қожанасырды қазыға шақыртады. Қожа: – Астымда атым, үстімде шапаным жоқ. Бармаймын, – дейді (Тымпи).

Дау даулады. *Даудың артына түсу, айтысты, тартысты.* *Дауы* болса *даулайды*,

Мұртын қимай таулайды. Жолап кетсең маңына Бәлесі оттай қаулайды (Кердері, Әбубәкір, Қазағым). Кейбіреу кейбіреуден *дау даулайды*. Сөзінің жығатұғын ебін білмей. Кейбіреу кейбіреуге сын тағады, Өзінің бойындағы мінін білмей (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жазығым сенің *дауыңды даулағаным* ба? Мен кім үшін күйіп отырмын? Сен үшін... Осы малымды өзіңнен аламын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жер даулады. а) э т н. құқық. *Қазақ халқының әдет-ғұрып ережелеріне сәйкес жерге меншік құқығының (жайлау, қыстау, көш-қон т.б.) бұзылуына байланысты таласты, тартысты.* ә) *Жерге таласты, өзгенің жерін өз меншігіне алып алуға әрекет жасады.* *Жерін даулап* басқаның, Қоқсығынды сатқалы, Колумбының ашқанын, Жүрсін сен жапқалы (Қ.Аманжолов, Тол. жин.).

Жесір даулады. э т н. құқық. *Құда түсіп, қалыңмалы төленген қалыңдықтың не күйеуі өлген жесірдің әмеңгерлік жолмен бармай, бата бұзып басқа күйеуге тиіп кетуіне байланысты таласты, тартысты.* Бесікте атастырған елінің *жесірін даулап* келген Айбас батырға шабуыл жасап, екеуі жекпе-жек шығады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

Құнын даулады [сұрады]. э т н. құқық. *Өлген адам үшін кінәлі жақтан белгіленген айыпты төледі, беруді талап етті.* Егер сүймесен атып-ақ тасташы. *Құнымды дауламайтын* алдымда аға, артымда інің жоқ, – деп Бибі тарқылдап күліп жерден тұра беріп еді (М.Гүмеров, Хазірет.). Туған інісінің *құнын даулаудың* орнына Мәсімнің отымен кіріп, күлімен шығып жүрген Сәнәймен бірге жүреді (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). Ауыртпалыққа киліккен Сапақтан *құн даулады* (С.Талжанов, Ұлдай.).

Мал даулады. э т н. құқық. *Қазақ қоғамында әлеуметтік тұрмысына сәйкес өзіне тиісті малын талап етті, ізденді, таласты.* Алуаға берген *малын даулап* келген Сақан атын тартып әкеткен (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Бірнеше сөзбен айтқанда, балам Таңқыбай ағасына *мал даулайсың* деп өшікті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Осыдан соң ешкім Боранқұлдан *мал даулап* келуді қойған (Ж.Алтайбеков, Түлек).

Сыбағасын даулады. *Тиесілі үлесін талап етті.* Ол да бізді аямайтын. Жоқтан барды құрай кеп, Менің қалқан құлағымды мазактайтын былай деп: «Білесің бе, өмір деген өрекіпген бір ағын, Әркім содан өзіне тән *сыбағасын даулайды*» (М.Шаханов, Фасырлар.).

ДАУЛА² = е т. с ө й л. *Лаула*. Тағы да бір *даула аған* отты көрдім, Қап-қара қисабы жоқ топты көрдім (С.Торайғыров, Шығ.). Сол үйде майсыз *даулап* жанады шам, Өртүрлі машина бар қаларлық таң. Шам сөнсе, біткен тетік бұзылады, Баға алмас қайта өзіндей ешбір адам (Әсет, Шығ.). Бала сүйіп, жарқұшып, Шаруадан мен аулақ. Дамыл таппай, от жұтудан, Өр жүрегім жүр *даулап* (Үш ғасыр.).

ДАУЛА³ = е т. с ө й л. *Дауала*. Неге екені белгісіз, екеуіне жақын баруға жүрегім *дауламады* (Ш.Күмісбаев, Соқ, барабан). Қудалап төр алдында, көңілдері *даулаған*, бірі кекірсе, бірі шынтақтап, енді бірі лепіре сөйлейді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ДАУЛАҒЫШ с ы н. *Даулауға құмар*. *Даулағыш* болсаң түгел даула (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ДАУЛАС = е т. 1. қ ұ қ ы қ. *Жер, жесір, малға қатысты құқық бұзылғаннан таласу, тартысу*. Бір даудың өзі пәлен жылға созылады. Пәлен жыл *дауласып* жүріп, ақыр аяғында қай жағы шешен, мықты болса, сол жағы жеңіп алып кетіп жатыр (С.Шаринов, Бекболат). Көп болған айтыс, тартыс ел ішінде: *дауласып* мал үшін де, жер үшін де. Жиналған екен дейді ақсақалдар, Келмек боп бір бәтуа, келісімге (Ә.Жәмішев, Төскей). Батырхайыр *дауласқан* қазақтардың сөздерін тәржіме қылып тұрады (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Келіспеу, қарсы сөйлеу, таласу, керілдесу, жанжалдасу*. Асық ұтыс сықылды алыс-беріс, Тірі жанның қылғаны бүгін тегіс. Бірі көйтке таласып, бірі арам қып, Төбелескен, *дауласқан* жанжал-керіс (Абай, Шығ. жин.). Екеуі түні бойы отырды. Бірде айғайлап *дауласа*, енді бірде сыбырлап сөйлесті (Қ.Исабаев, Соңғы.). Соғыста кезінде *дауласып*, мәселені ортаға салып талқылап жатуға уақыт жоқ (Б.Момышұлы, Москва.).

Өзді-өзі дауласты. *Екеуара бөлініп, таласты, керісті*. Екі офицер төр үйде *өзді-өзі дауласып* айқайласып жатыр (С.Шаринов, Шығ.).

ДАУЛАСУ *Даулас етістігінің қимыл атауы; айтысып-тартысу*. Ақылдан жырақ көшіп, бет бұрма *дауласуға*, Жүргенде құлақ тосып кей пақыр дәл қасында (С.Оразаев, Шырқау.). Кешке сабаққа дайындалу орнына *дауласу*, төбелесумен уақыт өткіземіз. Осындағылар үш болыстан, үш рудан жиналған (Е.Оразаков, Дәрігер жолы). Осындай әңгімеден соң өзінің темір бедерінде қайткенмен де ақау жібергенін түсініп, оның үстіне өйелмен *дауласуды* орынсыз деп білді (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

ДАУЛАСУШЫ з а т. қ ұ қ ы қ. *Өзара таласушы, дау қуушы*. Сот ісіне тек *дауласушы*

шылардың мүддесіне жататын іс деп қараушылықтан, кейбір реттерде, айыпты деп табылған адамдардан бидің еңбегі үшін «бидің билігіне төленетін» әдет пайда болған (Ш.Уәлиханов, Шығ.). Бекбай *дауласушылардың* біріне-бірі біржола жығып беру орнына «өгіз өлмес, арба сынбас» келісім айтады (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Бірақ *дауласушылар* оны елемей сол керкілін жалғай берді. Бұл жай Нұрғожаға қызық көрінді (Қ.Сақабаев, Кенші.).

ДАУЛАУ *Даула етістігінің қимыл атауы*. – Сөйтіп, менен үй *даулауға* келген екенсіздер ғой – деді Сәуле (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Малын даулау. *Өзіне тиесілі малды талап ету*. «Совдеп қалаға орнады» деген хабарды естіген соң-ақ балаларға қарсы өрекетінің бірі жуан Ахметтен Пошкентайдың *малын даулау* болды (Е.Бекенов, Дала.).

Сыбағасын даулау. *Тиесілі үлесін талап ету*. Мен туышпын, бұл өмірден *сыбағамды даулау* үшін. Жылай білгем, күле білгем жүректерді жаулау үшін (Ә.Шалабаева, Менің өрнек.).

ДАУЛАУШЫ з а т. қ ұ қ ы қ. *Дау иесі, дау қуушы*. Мал *даулаушы* Бекболатты қайырудың ақылын да, билігін де Дүрімбайдың өзіне тапсырдым (С.Шаринов, Бекболат). Осыдан кейін Матай батырдың бастауымен үш жүздің үлкендері аттың иесі мен *даулаушыны* ертіп, Қазығұрт тауында отырған Төле биге барып жүгініпті (Б.Дәулетбаев, Парыз.).

ДАУЛЫ с ы н. 1. *Дауға, таласқа түскен*. *Даулы* мал ебін тапқан шешендікі, Пышпышқа бағы ашылған көсемдікі (С.Донентаев, Шығ.). Бейсен диплом жұмысының тақырыбы етіп Нұрпейістің осы *даулы* операсын қалап алған еді (О.Сәрсенбаев, Сағым). 2. *Екішұтты, талас, шешімін таппаған*. *Даулы*, теріс қолданып жүрген сөздер көп. Емле де, оқу кітаптары да *даулы* (С.Сейфуллин, Шығ.). 3. *Дауы, таласы бар; ұрыс-керісті, жанжалды*. *Даулы* екпініне, ашулы сөзіне қарағанда Айранбаймен өштескен, кезі келгенде өшін алайын деген адамның түрі бар (Б.Майлин, Шығ.). *Даулы* болғандықтан да Тоқмырза Ізәтовтің арызын қарауды созылып кетер деп ең соңына жобалаған (М.Қаназов, Арна). *Даулы* үйде бас ауруы көп болар, даусыз үйдің торғайы да тоқ болар (Қ.Әміров, Қызыл гүл.). // *Дау қуып жүрген адамдар*. Тоғыз-оннан топталып, қоралай отырып, келелі сөздерін сөйлесіп жатқан *даулылар* (М.Әуезов, Шығ.). Адам жақсы болмайды ғой қаулыдан. Ат-тонымды ала қаштың *даулыдан*. Бауырмалдық, Жанашырлық мінезге Жетімдік пен жоқтық мені баулыған (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Даулы болды. *Талас, айқай-шудың ішінде қалу, қиын жағдайға шырады, дауға қалды.* Абылай, Ботақанды сен өлтірдің, Есіл ердің жазығы жоқ неге өлтірдің? Хан басың қарашыңмен *даулы болып*, Үстіне ақ орданың қол келтірдің (Алдаспан). Кедей көп өмір бойы бейнет көрген, Бай бар ма ол еңбектің құнын берген. *Даулы болып* төреге бара қалса, Кедейдің кім бар еді жасын көрген (С.Торайғыров, Шығ.). Әр елден жақсы шығар көпке бола, Ерлікпен қиыр жайлап, шетке қона. Басқаға қазақ жерін бермеймін деп, Ұлықпен *даулы болды* шөпке бола (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Даулы жанжал істер. *к ө н е қ ұ қ ы қ. Дау-дамайы көп істер. Даулы жанжал істерді* сұрағанда үстінде қытайлардан да бір төре тұрады екен («ТУГ»).

Даулы мәселе [іс]. *Талас тудырып жүрген жай, жағдай.* Қарау керек, Жәке, – деді ол, – бұл бұрын қаралмаған *даулы мәселе* (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Организмде қанның қалай пайда болатыны көп жылдан бері шешілмей келе жатқан *даулы мәселелердің* бірі болатын (А.Даиров, Хирург.). Есінде болса, біз алда да талай *даулы мәселелер* күтіп тұр. Оны қазірден бастап біліп қойғайсың (Т.Шаханов, Жоғалған.). Біздің арғы атамыз жұрты құрметтеген, қадірменді жан болыпты. Ол кісі үнемі ел арасындағы *даулы істерге* билік айтады екен (Б.Шаханов, Ғашық.).

ДАУРЫҒУ *Даурық етістігінің қимыл атауы.* Үш мың шамалы адам сыятын ерекше мол, зор залда *даурығу*, шулау болған жоқ (М.Әуезов, Индия очерк.). Жоюға кемшілікті серт беремін, Бос мактан, *даурығуды* жек көремін (Айтыс). Қатындардың *даурығуы* басылған кезде білгенімді айтып түсіндіріп кетем. Енді отырғандар маған жармасады (С.Сматаев, Алау).

Бос даурығу. *Мәнсіз даңғаз, айқай-шу, бос дүрлігу.* Әңгімеге араласпады. Үш күннен бері *бос даурығудан* басқа ештеңе бітірмеген соң сөзге құлқы шаппаған (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс).

ДАУРЫҒУШЫ *з а т. Айқай-шушы, тала-сушы.* Пастердің дәрігер емес, химик екенін бетке ұстап, *даурығушылар* да табылды (Х.Жұматов, Құтыру.). Халықтан тыс тұрған творчествосын халық қабылдамаған жазушы шын суреткер емес, құр далбаса, құрғақ *даурығушы* ғана («Қаз. әдеб.»).

ДАУРЫҒУШЫЛЫҚ *з а т. Даңғазалық, дүрлігушілік.* Енді бұрынғыдай айғай-шу, босқа *даурығушылық*, қате ұсыныстар мен нұсқаулар берушілік жоқ (А.Нұрханов, Мызғымас дос.).

ДАУРЫҒЫС = *е т. Өзара дауласу, таласу, шуласу.* Жұрт мұны көпсініп, *даурығысып*, кейбіреулері ашумен орнынан тұрып кететіндей пішінге кірді (Б.Майлин, Шығ.). Түнде бай өліп кете ме деп қорыққан ауыл ақсақалдары, енді Құрақбайдың қылығын әнтек көріп, өзара *даурығысты* (А.Хангелдин, Ғани.). Балалар өзара *даурығысып*, әлдебірдеңеге таласып тұр (М.Дүзенов, Ақәже). Дәрігерге көрінуге келген адамдар қоршалай, әлденелерді *даурығысып* жатыр (О.Тәжиева, Қара қолғап).

ДАУРЫҒЫСУ *Даурығыс етістігінің қимыл атауы.* Таң хабарымен көңілді, көтеріңкі күлкі, тыныққан жастардың *даурығысулар* келді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Аннаның бұл сөзінен кейін *даурығысу* тоқталды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ДАУРЫҚ *з а т. Айғай-шу, дабыр.* Бірде-бір жерде алды-жұлды дескен қаты *даурық*, қактығыс, әсте ұрыс-төбелес дегенді көрмейсің (М.Әуезов, Индия очерк.). Біразға шейін осылайша қыран-топан күлкі, *даурық* басылмады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Күнде айғай, күнде *даурық*, желдеткен қара боран сөз мезі қылғандай болған жоқ па? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бос даурық. *Мәнсіз айғай-шу.* Даңғаз, деген мағынасыз *бос даурық* деген сөз ғой, – деді Шыңғыс балдызына күле қалжындап (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ДАУРЫҚ = *е т. 1. Орынсыз өрепну, дауыс көтеру, дабырлап сөйлеу, басқаны тыңдамау.* Бір уақытта пұшпақ айналып, *даурыға* сөйлеп келе жатқан жаяу топты көрді (М.Әуезов, Абай жолы). Не айтпақсың, айт? Тек ақырын сөйле *даурықпай*. Біреулер естіп қояды (Д.Әбілев, Арман.). Бір-біріне айқайлай сөйлеп, *даурыға* күлісіп, жағалауды бастарына көтерді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2. а у ы с. Құр дақпырт тарату, желігу, лепіріп-көпіру.** Мұхиттың арғы жағында *Даурық* са өңшең желөкпе... Байсалды елім бабында, Атомды жұмсап күрекке (С.Машақов, Жылдарым.). Болжаса да боларын астық қанша, Әкеледі сүмбіле қастық қанша. Нағыз диқан беталды *даурықпайды*, Бидай болып мол егін бастыққанша (К.Салықов, Жезкиік). Өзінен-өзі *даурығып*, қуанышын жасыра алмай тұр өзі – бірді айтып, бірге кетеді (С.Нарымбетов, Ассалау. Атлант.). **3. Айтысып-тартысу, жанжалдасу.** Мысық көзін қысып жатып екі жолаушының *даурыққан* сөзіне құлақ түрді (М.Рашев, Бетің қисық.). Әлденеге *даурыққан* көпшілік ешкімді де елер емес (М.Әбдіхалықов, Жердің асты.). Төлеп директор шешесінің *даурыққан* даусынан оянды

(Е.Домбаев, Менің туыс.). **4. Дүрлігу.** Кешкісін көрген-білгенін күйеуіне айтып еді, Сәлкен бұл хабарға кәдімгідей *даурықт*ы (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

Даурыға сөйледі. *Айғайлап, ұрысып сөйледі.* Әлекенде де үн жоқ, ыңғайсыз жағдайға кездескен Нәбиде де үн жоқ. *Даурыға сөйлеп* жүрген жалғыз Қатира жеңгей (Т.Жанкелдин, Сын сағатында). Бірақ Дәркембай одан ығысқан жоқ. Енді үнін қатайтыңқырап, мына топтан Құнанбай мен Майбасардың қысылып тұрғанын байқап, әдейі *даурыға сөйледі* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ДАУРЫҚҚЫШ с ы н. *Бос сөз, құр дабдырды сүйетін, көпірме.* Мақтаншақ, бекер *даурыққыш*, Сондай бір көкірек – жаңғалақ. Ол бола алмады дәуір ұққыш, Ол заман туған заңға олақ (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Терлікбай жалпы аншы адамдарға тиіспі, шеттерінен өтірікші, босқа *даурыққыш*, салақ болатынын айтыпты (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

ДАУРЫҚПА¹ з а т. *Көпірме, бос сөз.* Қазаққа басшымыз дер шляпалар, Очки сап, портфель ұстап жүрген жандар. Істеген он тиындық еңбегі жоқ, Мылжың, *даурықпа да* қанша мән бар! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ия, біздің Бахаң, *даурықпасы* жоқ, халқы мақтаншы ететін ерлік ісі көп батыр еді (От ортасы.).

Даурықпа саясатшылық. ж а н а. *Көпірме сөзге, байбалам салуға негізделген саясатқұмарлық.* *Даурықпа саясатшылықпен* е не емес, Нақты іспен айналысатын кез келді («Егемен Қазақстан»).

Құр [бос] даурықа. *Бос, негізсіз айғай-шу, көпірме бос сөз.* Біздің әкей мен Қаңтарбай ағамдар *құр даурықпаға* да, біреудің итермесі мен айғағына да ере қоймайтын адамдар еді ғой (З.Ақышев, Ақбел.). *Құр даурықпа* ұшы-қиыры кең сөздермен адам санасына ықпал жасау мүмкін емес екен (А.Байтанаев, Жаңбыр.). Жол жоқ, жоспар жоқ, *бос даурықпасы* бастап келе жатқан Шәкірдің мұнысын Мұқан жаратпай қалды (М.Дүйсенов, Ант.).

ДАУРЫҚПА² с ы н. **1.** *Дабырлаган, қатты шыққан (дыбыс).* Серікқали біраздан соң басын көтеріп, сыртқа құлақ салып, *даурықпа* дауыстың тынғанын білді (Д.Исабаев, Соңғы ерлік). *Даурықпа* үн Айқыз құлағына бірден жетті (Қ.Исабаев, Айқыз). Токсаба байқап отыр, тіпті, өзара ұқсамайтын, әртүрлі әуендегі күйлердің өзі бір сарындас *даурықпа* тарсылдаққа айналып жатыр (М.Мағауин, Көк кептер). **2.** *Айғай-шулы, таласты.* Шалдар бөлмесінен *даурықпа* сөз, ауық-ауық домбыра үні естіледі (Ұ.Доспанбетов, Қыр.

гүл). Олардың мұндай істері Сөкенге ұнамаушы еді. Шоқан жайлы сөз болған жерде өзінен үлкен семинаристердің *даурықпа* пікірлеріне ызалана да, сырттай сыр бермей, іштен тынатын (А.Сатаев, Ақын.).

ДАУРЫҚПАЛАУ с ы н. *Даусы көтеріңкілеу, айғай-шуы көптеу.* Көңілді күлкі, жастардың *даурықпалау*, көтеріңкі сөзі, аракідік шұғыл басталып, басқалары қостай қоймағандықтан күрт басылып қалып жатқан ән үзінділері, біразға шейін естіліп тұрды (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ДАУРЫҚПАЛЫ с ы н. **1.** *Дау-жанжалды, айтыс-таласы бар.* Біз ол *даурықпалы* хатты газетке басқанымыз жоқ (С.Төлешов, Түрлі. бас.). **2.** *Қиын-қыстау.* Далақтап шапқан *даурықпалы* кезеңде байқамай қалып, астықтың да зарын тарттық (С.Хайдаров, Азамат.). **3.** *У-шуга толы, той-думанлы.* Олар тек малды шашып, сойыс сойып, *даурықпалы* күн кешкен (С.Мәуленов, Шыңда.).

ДАУРЫҚТЫР= е т. **1.** *Жария ету, жаю, айғай-шу қылу.* Әй, сосын, тұра қал, Ақанның келгенін *даурықтырма*. Бәрін бөріктігерсің, келгесін көреді ғой (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Қатты дыбыс шығару, айғайлап сөйлеу, жария ету.* Толып жатқан арабтар бада (ішкілік) ішіп, шарапхананы *даурықтырып* отыр екен (Мың бір түн). Жеңіл күймеге жегілген ат Қазалы көшесімен қатты желіп келеді, оның тұяқ дүбірі мен доңғалақтың сырылы кешқұрымғы кішкене қаланы *даурықтырып*, талай жерге кетіп жатты (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). **3.** *Айғай-шуга, дау-дамайға айналдыру.* Қыздың абыройын түсіріп, болмаған істі болды деп *даурықтырып* жату жарамас деп ойлаймын (Ж.Сатаев, Алакөбең). Арамызда *даурықтыра* сөз ете қоятындай да ештеңе жоқ сияқты (Б.Мәдиев, Өрендер).

ДАУРЫҚТЫРУ *Даурықтыр етістігінің қимыл атауы.* Дәрменім азайды деп көп *даурықтырудың* да керегі жоқ (М.Әуезов, Абай). Алайда желөкпе жұрттың айқайлап ұран шақыруына, жиналыс ашып *даурықтыруга* осының өзі-ақ жетіп жатыр еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көші).

ДАУСЫЗ с ы н. **1.** *Сөзсіз, құмәнсіз, анық.* Егер күшпен, елмен Оразбайды жазалаймын десе, қалың қазақ Абайдың жастығынан табылатыны *даусыз* еді (М.Әуезов, Әр жыл.). Отанымызда қалыптасқан мәдени байлықтармен өзара алмасып тұру дәстүрі ұлттық өнердің кең тынысты дамуына мол әсерін тигізетіндігі *даусыз* (І.Омаров, Серпін). Тірі болсам, Баймырзадан, қалай да, өш алатыным *даусыз*. Оның мына көрсеткен қорлығы есімінен, сірә, кете қоймас (Б.Соқпақ-

баев, Бастан кеш.). 2. *Дау-дамайсыз, жан-жалсыз*. Ел *дау сыз* болмайды, Ер жаусыз болмайды (Мақал-мәтел). *Дау сыз* дертке ұшырап ауырғандай, жарылып жүректен қан ағылғандай. Ойбайдың орайына «асық жарлап», сарылтып сары ауыру, сағынғандай (І.Жансүгіров, Поэма.).

Арты шаңсыз, алды даусыз. *Ешбір ша-тақсыз, талас-тартыссыз.*

Даусыз өндіріп алу. э к о н. *Ақшалай соманы даусыз ретпен, соттың немесе өзге органның шешімінсіз мәжбүрлі түрде өндіріп алу. Даусыз өндіріп алу* шаруашылық жүргізуші субъектілерден – өндіріп алушылардың өкімімен немесе нотариалдық органдардың атқару жазбалары бойынша тиісті шоттардан ақшалай соманы есептен шығару арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика).

ДАУСЫЗ-ДАМАЙСЫЗ с ы н. *Еш қиындықсыз, талас-тартыссыз*. Бас-аяғы осы, *дау сыз-дамай сыз* көлденең қазақтың бір сөзі қыстырылмай, Қарағанды мен Нілді сатылып та қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Жыққанда *дау сыз-дамай сыз* з әсемдеп отырып, әділ жығады. Бір күрескен әдісін екінші балауға қайтып істемейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДАУ-ТАЛАС з а т. *Дау-дамай, тартыс*. Бірталай жерге кеп қалған, Егде тартқан жасым бар. *Дау-тала сқа* көп салған. Пісіп қатқан басым бар (Д.Қасенов, Жаза.). Біздің адамдарымыз үшін *дау-тала с т ы* қажет етпейтін кейбір ортақ нормаларды мойындағысы келмейді. Мұның да өзіндік сыры жоқ емес (Ө.Ахметов, Алтын.). Еркекше қалжындасып, ал *дау-тала с т а р д а* еркекпен ерекше сайысып, айтысқа түседі. Олар үшін бұл көп жазушының бірі, қаламдас жолдас қана (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ДАУ-ШАР з а т. 1. қ ұ қ ы қ. *Жанжал, талас-тартыс, керіс*. Қыпшақ Бала би, Досболды да талай кездестірдім, *дау-ш а р д а* келелі әңгімеге кірісіп айтыстым да (С.Талжанов, Ұлдай.). Жұрттың *дау-ш а р ы н* бітіруге бір белгілі закон шыға ма, жоқ бұрыңғыдай еш жерде жазылмаған ғарып бойынша кете бере ме? (М.Дулатов, Шығ.). Аң аулайды, Шеркеш руының *дау-ш а р ы н а* билік айтады, өзіне мұра боп қалған қол астындағы ауылдардан алым-салық жинайды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). 2. *Ағайын, үй-іші, ауыл арасындағы дау-дамай, талас*. Кесіп өтсін, қайтадан оралсын да, Дуылдасқан *дау-ш а р д ы* доғарсын да, Ақ күн тұсын алдынан, тарта берсін, Таңдап-таңдап елінен қол алсын да (М.Мақатаев, Шығ.). Аздан бері ағайын аттан түспейтін болып кетті. Ағайын арасының *дау-ш а р ы*,

кемір назы дегендей ақсақалдың алдына келмей тұрмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алданып арадағы *дау-ш а р ы н а*, Қатерден қапері жоқ келер сырттан (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Дау-шарға араласпады. *Дау-таластан өзін сырт ұстады. Дау-ш а р ға а р а л а с п а й* мықтап шомылып алған екен, томпайып тұрып алып, үстін сілкілейді (М.Қаназов, Ақ тайлағым-ай!). Ел арасы *дау-ш а р ға а р а л а с п а й*, Лоқ беріп, ағайынмен жағаласпай, Қайсар болып, қатты боп өсті жігіт, Қатыгез құмға біткен қарағаштай (М.Мақатаев, Шығ.).

Ел ортасының [ел арасының, ел ішінің] дау-шары. *Елде болып жатқан дау-дамай, талас-тартыс. Ел о р т а с ы н ы ң дау-ш а р ы н* сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі (Абай) атқарып, өзі басқарады (М.Әуезов, Әр жыл.). *Ел а р а с ы н ы ң дау-ш а р ы*, алыс-жұлысы былай тұрсын, үй ішінің шаруасына да көп араласпайды ол (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Дауды ұқпағанымен, *ел і ш і н і ң дау-ш а р ы н ы ң* жобасын аңғарған Шоқан әжесіне осы әңгімені айтып, ол кісінің де ойын тыңдамақ болды (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ДАУШЫ з а т. *Дау қуушы*. Төре әділ төрелігін білсін, *дау ш ы* жеңер сөзін білсін (К.Әзірбаев, Аңыз). Күні бұрын ойлап, алдын ала дайындалып алатындықтан, *дау ш ы н ы ң* сөзі әдетте дәлелмен айтылады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Ең артынан, *дау ш ы* екеуі әбден кезек сөйлеп, айтарын тауысқан бойда өз өкімін айтады (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ДАУЫЛ з а т. 1. *Шаңдатты, борандатты, алай-түлей қып, қатты соғатын жел*. Енді дәл түс кезінде бұзыла бастаған күн райы қазір оп-оңай құтыра соққан алай-түлей *дау ы л ға* айналды (М.Әуезов, Өскен өркен). Киізі бүтін үйлер *дау ы л д а* тез құлайды да, киізі жыртықтардың көбі тулай желпендегенмен, құламай қалып қояды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). 2. а у ы с. *Ауыртпалық, қиыншылық*. Сүйсең сен егерде күн нұрын, Сондай сүй еліңді бауырым. Көтергіш көне бол күн сайын, Өмірдің *дау ы л ы н*, жауынын (А.Лекеров, Өмір оты). Аңыздардан тере жүріп масақты, Рас, рас, көзімізден жас ақты. Бірақ со бір *дау ы л* жылдар, от жылдар, Бәрімізден бір-бір батыр жасапты (М.Мақатаев, Қарлығаш.). // а у ы с. *Асқақ, екпінді*. – Даңқын қайда төске өрлеген? Екі жүз мың әскерменен Алты ай бойы кіп-кішкентай Отырарды ала алмау Алты ай бойы Отырардың осал тұсын таба алмау Ойы – *дау ы л*, Сезімі – аспан, Тек жеңіспен көзін ашқан Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор таңба, Намысыма сызат түсті мына сенің арқанда, – деп Шыңғысхан Шағатайға оқты көзін қадады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақындық дауылы. п о э т. *Ақындық асау сезім, шабыт.* Сен ақын емессің, бауырым, Жөк сенің а қ ы н д ы қ д а у ы л ы ң. Адасып жүрсің сен байқамай, Қай жақта баратын ауылың?! (Қ.Күзембаев, Жыл құсы).

Дауыл құды. *Дауылдың күшімен ықты.* Дарияға д а у ы л қ у ы п кірген кеме – Еркі жоқ, толқын айдап жүрген кеме, Жайнаған жемісті көп бір аралға Кез келсе, тастап оны кетсін неге?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Дауыл соқты. а) *Қатты жел, боран болды.* Аяқ астынан д а у ы л с о ғ ы п кетті ме деп, жігіттер орындарынан атып-атып тұрды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Өткен жылы бір қатты д а у ы л с о ғ ы п, көп үйлердің шатырын жұлып алып кетіпті (С.Бегалин, Мектеп). Мезгіл ед түн ортасы кеткен ауып, Сіркіреп, жылы жаңбыр тұрды жауып. Кенеттен д а у ы л с о ғ ы п, нөсер құйып, секілді сес басытын туды қауып (Қ.Тоғыззақов, Өлеңд.). ә) а у ы с. *Қиыншылық заман туды.* Адал терін әрдайым Моншақтатып маңдайым... С о қ с ы н д а у ы л, соқпасын, Қиындықтың көк тасын Кесіп келе жатырмын (Т.Айбергенов, Мен саған.). б) а у ы с. *Жан дүниеде қатты толғаныс туды.* Әрине, оның ішкі дүниесінде алай-дүлей д а у ы л с о ғ ы п тұр. Өзін қалай жақсы ұстай біледі десеңші! (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Дауыл тигендей [соққандай]. *Дауыл соғып өткен сияқты, астан-кестен, ұйқы-тұйқы.* Әлгіндегі қыздар «патшалығындағы» бейбіт тіршілікке д а у ы л т и г е н д е й ұйқы-тұйқы (Қ.Ахметбеков, Алқақол). Желсіз күнгі мұхит бетіндегі болмашы ғана ырғалып тұрған шексіз егін даласы, кенеттен д а у ы л с о қ қ а н д а й астан-кестен болып кетті (М.Иманжанов, Адам.). Бір сәтте көңілі ұйқы-тұйқы боп, д а у ы л с о қ қ а н д а й гуілдеп кетті (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

Дауыл тұрды [көтерілді]. *Қатты жел, боран басталды.* Қандай күшті жел болмасын, қарсысынан д а у ы л т ұ р с а, бетін өзгертеді (І.Есенберлин, Алтын Орда). Ақиқатты айқындап жариялар, Бара жатыр азайып қариялар. *Дауыл тұр с а* бұлк етіп толқымайтын, Бара жатыр сарқылып дариялар (М.Мақатаев, Шығ.). Таңертең үйден шыққанда шайдай ашық аспанға бұлт ойнап шыға келіп, лезде айнала қарауытып, д а у ы л к ө т е р і л д і (Р.Райымқұлов, Суретші).

Дауыл үйірді. а у ы с. *Ашулы мінезімен басып, жаншыды.* Зәлу апасының мінезі белгілі, жоқ жерден д а у ы л ү й і р і п, ойламаған жерде басыла қалатын әдетіне құлағы үйренген (М.Дүйсенов, Ант).

Кек дауылы. п о э т. *Ашу-ыза.* Түс ауа дүр соққандай к е к д а у ы л ы, Жау шебін ас-

панға атты «катышалар», Солқылдап, безек қақты жер сауыры (Н.Шакинов, Менің гүлім).

Көк дауыл. а) *Үскірік, қарлы боран.* Бетіндей көк теңіздің аспаны айдын, К ө к д а у ы л қысы қатты Қостанайдың (Т.Әбдірахманова, Көгершін.). Қарсыдан соққан к ө к д а у ы л, Жағадан келіп жұлқушы ед (Ә.Абайділданов, Алыс.). ә) п о э т. *Ерекше серпін, күш.* Табиғат-анама мен туғам тартып, Күн болып күлемін мен балқып, шалқып. К ө к д а у ы л көкірегімде күрсінгенде, Бұлт болып арпалысып, жалын тартып (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Қара дауыл. а) *Шаң, топырақ көтеріп соғатын дауыл.* Шөл көктемнің маужыраған жылы... күндерімен кезектесіп отыратын дағдылы қатты қ а р а д а у ы л д а р ы н ы ң бірі басталды (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Күздің күндері осы маңайда топырақ суырған қ а р а д а у ы л соғушы еді (А.Байтанаев, Жаңбыр.). Көкше теңізге жетіп, оның құнбатысы мен Сыр бойына қарай беттеген кезінде, бүкіл қазақ жерінің Қарақұм, Қызылқұм, Сарықұмын дәл осы тұсқа келіп үйгісі келгендей, адам айтқысыз қ а р а д а у ы л соқты (І.Есенберлин, Жанталас). Сол кезде Шыңғыс жақтан қайғылы қара бұлт шығып, қ а р а д а у ы л болып, қарлы жаңбыр жауа бастады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) а у ы с. *Ашу, ыза екпіні.* Егер Қабира өре түрегеліп, бірден сыр білдіріп алмағанда, оған да бар шынын ақтаратын еді. Қ а р а д а у ы л д ы ң лебін сезгесін, сау басына сақина тілеп несі бар, тыйылып қалған (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Бір болыс Қордай елі – он бір ауыл, Болысы Сұлтан деген жуан сауыр. Өмірін кедейлердің ойран етіп, Тұрғызған қаһарынан қ а р а д а у ы л (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өткенде одан жүз жыл арада ауыр, Қаптады дала үстінде қ а р а д а у ы л, Басына Азаттықтың арқан түсті, – Еркіндік көзден ұшты кайран дәуір (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қарлы дауыл. *Қар аралас дауыл.* Өкініш қып өткен менен кеткенге, Өтінемін, маған, құрбым, кектенбе. Алай-түлей қ а р л ы д а у ы л соқпай ма, Аласапыран ең алғашқы көктемде? Соны есіңе ал, маған, құрбым, кектенбе (М.Мақатаев, Шығ.). Үй қара көлеңке болды. Тек терезелерді қ а р л ы д а у ы л сабалайды. Желдің, дауылдың соруы үйді қозғалтқандай (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Сондай ұлыған қ а р л ы д а у ы л астында, елсіз меңіреу дала, Абайдың өзі туып-өскен сахарасы болса да, қазірде соншалық мейірсіз, катал, өгей анадай (М.Әуезов, Шығ.).

Соғыс [майдан] дауылы. б е й н. *Соғыстың салған лаңы.* Өз заманымның ең бақытты адамымын деп жүрген ақ көгершін басқа барлық

жерлестері секілді *с о ғ ы с д а у ы л ы н а* ұшырап, басынан бірте-бірте бағы тая берді (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). Алай-түлей *с о ғ ы с д а у ы л ы* шаңырағымызды ортамызға түсіргендей етті-ау (С.Алдабергенов, Жаңа.). Жиырмада еді-ау, солар да *с о ғ ы с д а у ы л ы* соғарда. Тосады әлі кемпір-шал, мұз қатып көрі жанарға (Қ.Ыдырысов, Аршында.). Сөйтсе, сонау *м а й д а н д а у ы л ы* ауыл үстінен соғып, мықтап соғып өткен екен-ау (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ДАУЫЛДА = е т. 1. *Оттың лаулап жануы.* Қолымда майсыз жанған бір отым бар, Түтінсіз аспан көкті жалындайды. Сөндіріп сол жалынды бермесейсіз, Қаудан жердің өртіндей *д а у ы л д а й* ды (Ақан сері, Шығ.). Көп кешікпей жылтыраған отқа жақындады. От әр жерде *д а у ы л д а п* жанып жатыр. Оттардың қасында костар, ереуілдеген адамдар (С.Мұқанов, Ботагөз). Сұңқар емес, қарғамын. Қор болып жауға исем бас. Онанда артық жанғаным, *д а у ы л д а* жалын, қойныңды аш (С.Бегалин, Өлең.). 2. *Құстың зуылдап ұшуы.* Қаздардың *д а у ы л д а п* ұшқан қызығына таңдана қарап келе жатқанда, Сөтжан құсының сып етіп қолынан атып шығып кеткенін бір-ақ білді (С.Бегалин, Уақыт.). Ұшқан құсша *д а у ы л д а п*, Тау жағалай бөктерлеп, Қалды орман, кең дала Қолын бұлғап «қош бол» деп (С.Машақов, Жылдарым.). 3. а у ы с. *Беті дуылдап қызару.* Ақ құба өңге қан ойнап, *Д а у ы л д а п* беті тұр жанып. Қарар ма, шіркін, абайлап, Есіктен сонау бір барып (Ф.Қайырбеков, Таулар.). Қазір сол сәт есіне түскенде, Қайрақ бір түрлі ұяттан беті *д а у ы л д а й* бастайды, өзінен-өзі қысылып, ыңғайсызданып кетті (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Көбен беті *д а у ы л д а п* тұрып, өзінің соншама жанкештеніп келе жатқанын ойлады (С.Жұбатыров, Алыста.). 4. п о э т. *Асқақтау, масаттану.* Өлең оқығанда оның даусы бір кезде *д а у ы л д а п* аса бір асқақ серпінмен естілсе, бір кезде жібек гүлдей үлбіреп, бұралып барып, үзіліп қалатын (С.Мәуленов, Үркер.). Өзендерде толы сулар бар уақта, Бөлермісін көңіл салқын шәрбатқа, *Д а у ы л д а ғ а н* сезімінді баспасаң, Адастарың мынау албырт жаста мен (Шығыс жұлдыздары). Аласұрып Бетховен отты желдей, Өн нөсерін сапырып текті селдей. Симфония даусымен *д а у ы л д а й ы н*, Қасарысқан тағдырды етті жердей (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ДАУЫЛДАЙ с ы н. 1. *Дауыл сияқты.* Бейне көл күрсінеді көкірегің, *Д а у ы л д а й* ішін тартқан, өкінемін. Сары күз сыбызғысын сыңсытады, Көктемгі қызғалдақтың кепілі едім (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Айтымбетті өз халқына деген мақтаныш сезімі кернеп

кетті. Ауыр жаралы мүшкіл халын бір сәтке естен шығарды. Бұл сезім өте шыққан *д а у ы л д а й* тез басылды (С.Омаров, Жүйрік.). *Д а у ы л д а й* ойда жоқта пайда болған жаудың айбарынан зәресі ұшып кеткен полковник енді есін жинап, шығын санауға кірісті (І.Есенберлин, Қаһар). Жауыр күрең – керігі, жалғыз сиыр – керегі. Келді бір күн ауылнай, Үй жығатын *д а у ы л д а й* (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Күші қатты, екпінді.* *Д а у ы л д а й* дүрілдеген қол соғудан көзіме жас келгендей ме қалай. Өңі мен түстің ортасындағы адамдай бір сәт бөгіліп қалдым (Қ.Байсейітов, Кұштар.). Әбден долырық атып, өрт боп қолын сермей сөйлеп тұр. Үнінде *д а у ы л д а й* екпін бар (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

Көк дауылдай. а) *Өте екпінді, мейлінше асқақ мағынасында.* Кей кезде *к ө к д а у ы л д а й* салып аттан, Ақындық айдынында дабыл қаққан (С.Мәуленов). ә) *Ашуы қатты, көк долы мағынасында.* *К ө к д а у ы л д а й* кеуделі жігіт болдым, ер жеттім (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ұнатамын ұландардың жас үнін, Мәз-мереке айғай-шуын, асырын. Ұнатпаймын тартымы жоқ әйелдің *К ө к д а у ы л д а й* түлей ашуын (Қ.Бекхожин, Менің замандас.). Шалқы, дария, шалқы, көңіл, шырқат өн, Дауысымыз ассын алты қырқадан. Үніміз бар алтын жалау секілді Күйіміз бар *к ө к д а у ы л д а й* бұрқанған (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.).

Қара дауылдай. а) *Қара дауыл сияқты.* Жаз мерзімінде Көкше даласында күзгі *қ а р а д а у ы л д а й* ұлитын мұндай желді күндер жиі ұшырайды (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) а у ы с. *Қаһарлы, сұсты.* Сұсың *қ а р а д а у ы л д а й*, Қаһарлы туған батырым. Қазақтың Алатауындай, Кеудеңе біткен ақылық (С.Мәуленов, Таңд.). Сүмектей Құлагерден Ақан жансыз денедей былқ-сылқ етіп буындары қалтырап түскенде Қаратал баурында зар илеген әйелдер үні *қ а р а д а у ы л д а й* шулап тұр еді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ДАУЫЛДАС = е т. с ө й л. *Дуылдасып қатты сөйлесу.* *Д а у ы л д а с ы н* өзді-өзі, Қарқылдасып қалысты. Жеті жерге ет асып Даулатып от жағысты (Д.Әбілев, Уақыт.). Алғашқы қайырымда-ақ жұрт *д а у ы л д а с ы н*, «ия, аруақ» десіп қалып, бастауға ризашылық білдірген алғашқы киіулар шығып қалды (Ф.Қайырбеков, Жел қайық). Олар өзара *д а у ы л д а с ы н*, екі қыздың қайсысын қолдап, қолпаштағаны белгісіз, даурықты да кетті (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

ДАУЫЛДАТ = е т. 1. *Қатты жел соғып, борандату.* *Д а у ы л д а т а* қуып жеткен өпкек жел шап боранын бұрқан-тарқан көтерді де жіберді (С.Мұқанов, Алып. адым.). *Д а у ы л*

д а т қ а н қара жаңбырымен басталып, арты қарға айналған желтоқсанның ақыры қаһарлы қысқа ұласты (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Жарты аспанды торлап үлгірген жаңбыр бұлтты алдын *д а у ы л д а т ы п* бастағанымен жауындатып өтеріне көптің көзі жеткендей (К.Сегізбаев, Жыл. күнд.). **2.** *Дауылмен қоса, ілесе жаңбыр жауу.* Алдынан бір зәулім қарағай кездескенде өз үйіне жеткендей қуанған еді, ол қуанышы да ұзаққа бармады, *д а у ы л д а т а* жауған жаңбыр ол жерден де сая тапқызар емес (Ә.Әбішев, Сәуле.). Жаңбыр *д а у ы л д а т а* қиғыштап төкті (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Ақ әжей қатты бір нөсердің *д а у ы л д а т ы п* келе жатқанын сезді. Жаңбырдың пісі білінеді (Н.Габдуллин, Сар. жапырақ.). **3.** *Дауыл кезінде жолға шығу.* Мағжан «Маралдыға» келісімен *д а у ы л д а т ы п*, борандатып жолға шығып еді, содан бері әлі шабуылдап жүр (М.Хасенов, Нар тәуекел.). **4.** а у ы с. *Дауыл сияқты құйындату.* Бір уақытта борандатып, *д а у ы л д а т ы п* келе жатқан айдаһардың дауысы естілді (Қаз. ертег.). **5.** а у ы с. *Көңілдің тебіренісі, толқуы.* Саған ұқсас бір жел бар көңілімде, Саған ұқсас бір жел бар өмірімде. Әлсін-әлсін бір толқын лықсып келіп, *Д а у ы л д а т ы п* кетеді мені күнде (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). **6.** а у ы с. *Екпіндеп сөйлеу.* Әдетте *д а у ы л д а т а* сөйлейтін, жылауық, өңсіз, денелі әйел қазір тіпті тоқпейіл, сыпайы сөйлеп отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Еркем, сені-ай сағындым! *Д а у ы л д а т ы п* тұнықтан шыққан даусы, Жүрегінен күңіреніп желдей есед. Сағынбасқа не шара? (Ә.Найманбаев, Шығ.). **7.** а у ы с. *Белгілі бір амал-әрекеттің күшті екпінмен, қарқынмен өрістеуі.* Келеді «Дударайды» *д а у ы л д а т ы п*, Оятып қайғы басқан қан жүректі (Қ.Бекхожин, Мариям.). Тымық ауаны *д а у ы л д а т ы п*, құлағын жымита зулаған шаңқан боздың шабысын місе тұтпаса керек. Аман ұмтыла береді алға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Безеніп, Безілдетіп, *д а у ы л д а т ы п*, Төгілтіп, түйдектетіп, жауындатып. Қайырды тәтті күйді шарықтата, Тереңдей тебіреніп түптен тартып (Ө.Тұрманжанов, Таңд.). Ол тек ақын емес, әнші де екен. Өлеңді суырып салып *д а у ы л д а т а* әндете жөнелгенде, барша жұртты теп-тегіс аузына қаратты (О.Бодықов, Ақ құс). **8.** а у ы с. *Дүлей күштің басып-жаншып, қайғы-мұң әкелуі.* Бүгінгі күн түс кезінде жәрмеңке жазығының үстімен құйындатып, *д а у ы л д а т ы п* бір қара өтті (М.Әуезов, Қилы заман). Жігіт пен қыздың бірі қарсы сөйлеп, ауыз ашса, Қарсақ *д а у ы л д а т а* жөнелмек (Т.Нұртазин, Адам.). Мынау *д а у ы л д а т ы п* жеткен қаралы күнді, жылау күнді жаз етер тылсым қайда? Мәңгілік сақтап,

жаттап қалар сыр сандық қайда? (С.Сматаев, Елім-ай). Ұлтшылдық ол уақытта тамырланып, байшылдық топыраққа қалың барып сіңген кез, халықтардың арасында, жаулықтың *д а у ы л д а т а* отын жағып (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **9.** *Тыныштықты бұзу, шулату.* О, Адамдар! Ұмытпа мұны мәңгі. Кеше бір сұм аңсаған жылы қанды. Тыныш жатқан әлемді *д а у ы л д а т ы п*, Бақыт жолын кес-кестеп тұрып алды (Б.Алдамжаров, Нұр.).

Қара дауылдатып. *Екпінді, ызғарлы желдің соғуы.* Бұл жердің желі безгек ауруы сияқты: кейде жайлап соғады да, кейде осылай *қ а р а д а у ы л д а т ы п* кетеді (Қ.Боранбаев, Дала.).

ДАУЫЛДЫ с ы н. **1.** *Қатты жел соғып, дауыл тұрған.* Қара *д а у ы л д ы* желдер – табиғаттың қыңыр апаты. Бұл жел түрлі ауылшаруашылық дақылдарын тамырымен қопарып, үлкен зардап келтіреді (М.Ахметов, Егін қорға.). Момын теңіздің *д а у ы л д ы* кезін ұнатушы еді (Н.Сералиев, Қаңтар). Күздің түні әрі ұзақ, әрі өткен түн бұлтты қалың, қараңғы, *д а у ы л д ы* түн болатын (М.Әуезов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қиын-қыстау, аласапыран (кез).* *Д а у ы л д ы* күнде саспаған, Даурықса дүние сыр бермей (Қ.Аманжолов, Шығ.). *Д а у ы л д ы* жылдар есімде, Талпынған жаңа өсуге. Атойлап кірді аулыма, Бір үйір солдат бесінде (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ашуы қатты.* Қатпарлы әжім басқан қабағы түйіліп, бұрын мен байқамаған *д а у ы л д ы* мінезінің лебін сезіп отырмын (К.Зәкенов, Жанартау).

ДАУЫЛПАЗ⁴ з а т. **1.** з о о л. <лат. puffinus> *Түтік тұмсықтылар тобына жататын теңіз құсы.* **2.** *Сұңқар, қыран құс.* Көл жағалай мамырлап қу менен қаз, Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз. Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда, Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк *д а у ы л п а з* (Абай, Шығ.). *Д а у ы л п а з* саңқылдап Нажағайдай жел жарады. Оқтай бұлтты айырады (І.Жансүгіров, Шығ.). Сонда, – деседі көргендер, – гүмпілдей пісілген «тайжүзгеннің» даусы айдын көлде түнде әушілдеген *д а у ы л п а з д ы ң* үніне ұқсап, жерді сілкіндіреді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** а у ы с. *Азаттық, күрес жаршысы.* Дауылда туған *д а у ы л п а з ы м*, өренім, Болат құндақ қиядан тигіш беренім. Наркескенім найжағайдай тураған, тулаған күш түпсіз мұхит тереңім (М.Хакімжанова, Аялы жан.). *Д а у ы л п а з д а р* ойнайтын дауылдарың қайда еді? Сүмеңдетпей қоймайтын. Жауындарың қайда еді (М.Әлімбаев, Жүрек.). О, Күй-ата! Заулат, құйғыт, бас күйге, Егемен ел Қосар екпін жас күнде. *Д а у ы л п а з с ы ң* қайнатқанда ыза-кек Қара

жардан Қарғып түскен Каспийге (К.Салықов, Жезкиік).

ДАУЫЛПАЗ² з а т. **1.** м у з. *Ағаштан жасалған, шанағының бір беті терімен қапталған, ұрып ойналатын қазақтың көне саз аспабы.* Біздің атақты музыкалық археологымыз – Сарыбаев бір ғана домбыраның қырық шақты түрін тапты, ол дәлелдеген қобыздың да түрлері көп. *Д а у ы л п а з*, асатаяқ, ксилофон сияқты толып жатқан музыкалық аспаптардың болғандығын дәлелдеп берді (І.Омаров, Серпін). *Д а у ы л п а з* – қазақ халқының ертеден келе жатқан музыкалық аспабы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **2.** с а я т. *Аңға шыққанда қағатын дабыл; құс қайтартын құрал.* **3.** ә с к. *Жорықтарда әскербасылардың айбар беріп, қыр көрсету үшін ұстаған соғыс құралы; дабыл.* Ертеректе *д а у ы л п а з* соғыс құралы ретінде айбар беріп, қыр көрсету үшін қолданылған (ҚҰӘ). *Д а у ы л п а з* деген үлкен жорыққа қол аттанарда соғылатын дабылды *д а у ы л п а з* деді (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Дауылпаз қақты. *Бір жерге жиналуға шақыратын, үйіретін дабыл қақты.* *Д а у ы л п а з қ а қ қ а н* дабылдан кейін батырлар сарбаздарын тасаға қарай әкетіп, бас сардардың алдынан өтуге әзірлене бастады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Ол суатқа айдаған көп аттың соңынан тұра шапты. Мүшелік жер ағызып келіп тағы да бақылдады. Сонан соң тағы да шекіреніп алып енді дүңкілдете келіп *д а у ы л п а з қ а қ т ы* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Көп *қ а ғ ы п д а у ы л п а з д ы* көл шайқаған, Арғымақ бір шапқанда Айналасы алты айшылық жер жайқаған (Махамбет, Өлеңд.).

ДАУЫЛПАЗДАЙ с ы н. *Дауылпаз сияқты.* Тізейін өлеңімді меруерттей, Есінен жұртшылықтың қалмай тұғын; Дабысы *д а у ы л п а з д а й* шарықтаған, Екпіні самолеттей заулай тұғын (И.Байзақов, Шығ.). Құланиектеніп ата бастаған таң самалына, Көкдауылдың құйыны араласып ортасында *д а у ы л п а з д а й* самғап, Меруерт кете барды (Ә.Әбішев, Сәуле.).

ДАУЫЛПАЗТЕКТЕСТЕР з а т. з о о л. <лат. procellariformes> *Құстар класының отряды.* *Д а у ы л п а з т е к т е с т е р* мұхиттар мен үлкен теңіздерде мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология).

ДАУЫЛСЫЗ с ы н. **1.** *Дауылы жоқ, дауыл тұрмаған.* *Д а у ы л с ы з* теңіз теңіз бе, Соқты толқын сапырып (Д.Әбілев, Таңд.). *Д а у ы л с ы з* теңіз, дабылсыз дала болмайтыны секілді еңбексіз өмір болмайды (Д.Жанботаев, Шыңда.). **2.** а у ы с. *Жайбарақат, бейқам.* Мен дауылдың ұлымын, Тұра алмаймын *д а у ы л с ы з* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ДАУЫЛША ү с т. *Дауыл секілді.* Ашуды үндер оны *д а у ы л ш а* соғып жатыр (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Жау жапырар, көк *д а у ы л ш а* бұрқырар, Шу дегенде кер бедеудің екпіні (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДАУЫС з а т. **1.** *Адамның және өкпемен тыныс алатын жануарлардың дыбыстау мүшелері арқылы шығаратын үні, дыбысы.* Адам *д а у ы* арқылы ой-пікірін, сезімін, көңіл-күйін әрқалай (сөйлеу, тілдесу, өлең айту, күлу, айқайлау т.б.) білдіреді (ҚҰӘ). Құлақ болмаса не қаңғыр, не *д а у ы с*, жақсы үн, күй, ән ешбірінен ләззаттанып хабар алмас едік (Абай, Тол. жин.). Қаражанның *д а у ы* ұнамсыз, жарықшағы бар, еркек үнді, беймаза екен (М.Әуезов, Абай). Жанай көлеңкеге жантайып жатып әндетіп, құстың *д а у ы н* елең де қылған жоқ (С.Бегалин, Таңд.). Қара қас, жазық мандай, қара көзді, *Д а у ы с ы* жіп-жіңішке жұмсақ сөзді. Мінезі майға еріткен қорғасындай, Келсең де ерте-кешті бір мінезді (Ақан сері, Шығ.). **2.** л и н г в. *Көмей арқылы сыртқа шыққан ауа толқынының дірілінен пайда болып, естілетін дыбыс, үн.* **3.** ф и з. *Физикалық денелердің соқтығысуынан пайда болып, құлаққа естілетін дыбыс, үн.* Енді ауылдың шіміркеніп күткені қараңғы тыныш түнде шаңқ еткен оқ *д а у ы еді* (Ф.Мүсірепов, Таңд.). **4.** м у з. *Ән-өлең айтқанда шығатын, дауыс желбезегінің ерекше дірілінің нәтижесінде пайда болатын үн, дыбыс күші.* Соншалық зор, сұлу *д а у ы* болмаса да, орташа қоңыр майда үні бар Сейіт бұл тыңдаушыларына анық өнерпаз көрінді (М.Әуезов, Шығ.). Туған жерді өнге қосып жар етіп айттып, шырқай жөнелетін бұрынғыдай *д а у ы с* та жоқ (С.Бакбергенов, Алтынемел). Музыкада *д а у ы с* төмен (жуан), жоғары (жіңішке) және «қойылған», «қалыпқа түскен» (арнайы маманданған кәсіпкер әншінің *д а у ы с*, сахна сөзі), сондай-ақ «қалыпқа түспеген» *д а у ы с ы*, тұрмыстағы әдеткі сөйлеу (тілдесу) болып бөлінеді (ҚҰӘ). **5.** м у з. *Музыкалық пьесадағы екі немесе бірнеше адам қосылып айтқан көп дауыс, я екі дауыс.* Халық ішінде музыка аспаптарының ансамблі жасап күй орындау, немесе көп *д а у ы с* боп өлең айту болмаған (Қаз ССР тарихы). **6.** қ ы қ ы қ. *Адамдардың сайлау кезінде немесе жиналыста белгілі бір ұсынысты шешуге қатысы (жақтауы, я қарсы, қалыс болуы).* Осы залда, – деп жалғастырады Ғабит әңгімесін, – Сәкенді жақтаушылардың *д а у ы* Тоғжановты жақтаушыларды басып кетіп, қазақша айтқанда, тоғжановшылардан аяқасты боп қалды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Алағат дауыс беру. *Сайлау кезінде дауыстың бөлінуі.* Бұл ұсынысқа бюро мүшелері *алағат дауыс берді* (Д.Досжанов, Дария).

Ашық дауыс. а) *Қатты шығатын, таза, жағымды дауыс.* Жарықтың жоқ болғанын да бір желпініп тастасын, – деп Ғалия *ашық дауысымен* қатты сөйлеп арасында күміс күлкісін де қосып қояды (Ақ бұлақ). Сақып пен Байділда қосылып ыңылдай «Аққұм» әнін айтып еді. Бораш әуенді *ашық дауысымен* көтеріп әкетті (Ж.Өмірбеков, Тастүйін). *Ашық дауыс* ұйқыны ашып Жіберетін тебіренсе Сұмырайлардың сұрқы қашып, Кететұғын оны көрсе (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). ә) *құқық.* *Сайлаушылардың үміткерге өз атымен, ашық, біркемей дауыс беруі, сайлауы.*

Ащы дауыс. а) *Құлақ жарғандай қатты, шыңғырған үн.* Қыжым кемпірдің *ащы дауысынан* көзі ілініп кеткен Майра шошып оялды (С.Досымов, Жаңғырық). Жар емес, жасырын енген сұр жылан мынау, қойныма! – деді де Шәкен Шолпанның үстіне қона түсті. Шолпанның бір-ақ рет *ащы дауысы* естілді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Ішкі үйден ышқынған, жан қиналған, көмекке шақырған, жан шығып бара жатқан *ащы дауыс* шықты (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Не істерімді білмей, сәл кідіріп қалып ем, Наташаның: – Аға, атар болсаң тезірек ат, өне, келе жатыр, тезірек! – деп *ащы дауыс* тағы шықты (Ә.Әбішев, Шығ.). ә) *Дауысты қатты шығарып әндету.* Осыған дейінгі қоңыр сазды әндерді қоя салып күтпеген жерден *ащы дауысы* н көкке шаншылтып Мұхит пен Сарыға алма-кезек шырқап-шырқап алды да, қолмен үзгендей кілт тоқтады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). б) *Зарлы үн.* Көрген сайын көп қысым, Зарлы, *ащы дауысы* м Шырқырар Сарыарқада. Өзегіне өтпей ме, Зарлы жырым жетпей ме? Қазағам – қалқам! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Әсем [сұлу] дауыс. *Жағымды, әуезді дауыс.* Сыңғырлаған *әсем дауысымен* Әйгерім де ұзақ күлді (М.Әуезов, Ақын аға). Ол да сызылған әдемі *сұлу дауысымен*: «Қош, енді!» деді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Бірауыздан дауыс берді. с а я с и. р е с м и. *Жаппай сайлауға қатысты.* Июнь айында сайлаушылар *бірауыздан дауыс берді* (Самғау). Облыс еңбекшілері халық қалаулыларына *бірауыздан дауыс берді* (Ә.Жәмішев, Армысың.).

Дауыс айшылық жерге жетеді. *Зор дауысты деген мағынада айтылады.* Менің асыл текті есегім бар. Ақырса, *дауыс айшылық жерге жетеді*, – деді Қожанасыр (Қаз. ертег.).

Дауыс жер жарды [жер көшірді]. *Дауысы қатты шықты.* Жауға жақындай бергенде гранатаны топырлатып лақтырып-лақтырып жібердік. Уралаған *дауыс жер жарды* («Қаз. әдеб.»). Керендей ашып ауызын, Арыстан жаман ақырды; *Дауыс жерді көшіріп*, Нар маядай бақырды (Қамбар батыр). Ел ағасы Ақжелек: – Бұл қалай? – деп, кеп тұрды. – Алтынын, атын талаңдар! – Ер Төстік елге деп тұрды. Халық шулап тарады, *Дауыс жерді жарды* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дауыс жойылды. с а я с и. *Сайлау құқынан айырылды.* Ермағамбет ескі кезде болыс болған кісі дейді, өзі қара тізімде *дауыс жойылған* көрінеді (Б.Майлин, Шығ.).

Дауыс күмістей. *Сыңғырлаған, әсем дауыс.* Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқап, тысқарыда жүріп, жеңгесімен сыбырлап сөйлесіп, *дауысы күмістей* сыңғырлап төп-төтті күлгені (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дауыс қарлығы. *Қатты айқай, не жылаудан дауыстың бұзылып шығуы, тамағы қарлығы.* Сүйіктім-ау, Сәнсіз өмір мәнді ме? Мәнсіз адам шырқай алмас әнді де. Бәсеңдетпе, *Қарлықтырма дауысыңды* Бақытсыз боп қалмау үшін мәңгіге (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ат барлықты, Айқайдан *дауыс қарлықты*. Жаралы тартты зарлықты, Замана қылды тарлықты (Бабалар сөзі).

Дауыс құлақ жарды. *Дауыс қатты шықты.* «Ата-шы, ата, шүйінші!» – деп міңгірлеген баланың ащы *дауыс құлағын жарып* барады (С.Мұқанов, Бақташы.).

Дауыс саңқ етті. *Дауыс (кенеттен) қатты шықты.* Осылардың ішінен астына құлақасқа дөнен мінген қызыл шырайлы бойжеткеннің ашық *дауыс саңқ етті* (Ф.Сланов, Шалқар). Әділ Әсиядан келген конвертті енді ғана ашуға ыңғайланған еді, старшина *дауыс саңқ ете қалды* (Ә.Сәрсенбаев, Майдан).

Дауыс ағыны [ағымы]. л и н г в. *Дыбыстың шығу қарқыны.* Екінші өлеңнің дауыс ағыны бірінші өлеңдегіден басқа, бірақ оның да басынан бастап аяғына шейін *дауыс ағыны* бірдей (А.Байтұрсынов, Шығ.). Екеуі де *дауыс ағымына* қарайды. *Дауыс ағымы* сөз ішінде дыбыстардың тіркесуіне қарайды да, сөйлеу ішінде сөйлемдерінің тіркесуіне қарайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Дауыс ашу. *Алғашқы әнді айту, бастау.* Сәбиімнен әнге мен ғашық едім, «Еліғаймен» *дауысымды ашып* едім (Б.Ірзабаев, Жер жүрегі.).

Дауыс берді. а) *Дыбыстады, үн берді, үн қатты.* Қақпаның ар жағына келіп *дауыс*

берген ашық үнді әйел әуелі тесіктен сығалап, келгендерді болжап көрмек еді (М.Әуезов, Абай жолы). *ә) р е с м и. Сайлау кезінде ұсынған кандидатқа өз қатынасын білдірді, сайлады.* Халқымыз аманатын ақтайтын, ой-арманын орындайтын адал ұлдары мен қыздарына *дауыс береді* (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Сайлауға сайлау күні мен де келем, Сіз үшін, бақыт үшін *дауыс берем.* Көкте күн барлығына қандай сенсем, Сізге де, сүйікті әке, сондай сенем (Ж.Молдағалиев, Жеңіс.).

Дауыс беру. *р е с м и. Сайлау.* Бұл кездегі сайлау ашық *дауыс берумен* өтетін (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

Дауыс етті. *Жоқтау айтты.* Нұрғайшаға көриялар басу айтып зорға тоқтатып еді, енді келіні *дауыс етіп* жұрттың сай-сүйегін сырқыратты (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Дауыс көтерді [шығарды]. *Қатты айтты, айғайлады, ұрысты.* Осы жерде мен: – Қалай да кіремін, – деген сөзді *дауыс көтере* айттым (Ә.Нәбиев, Бейтаныс). Хакімді алып кетті... Нұрым да жоқ. Шиттей мына екі баламен жалғыз қалдым, – деп, Балым кемпір *дауыс көтерді* (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Әкеңе *дауыс көтерме*, көргенсіз! – деді мына жақтан ол (Қ.Исабаев, Сонғы.). Шарипаның *дауысын шығарып*, Үмітке қатты-қатты сөздер айтқаны тек бүгін (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Дауысқа елең етті. *Дауысқа құлағын тікті.* Ол үйдің ту сыртынан естілген *дауысқа елең етті* (Ә.Төреханов, Хантөңірі).

Дауысқа салды [қойды]. *р е с м и. Белгілі бір мәселені анықтау үшін, ұсынысты қабылдау үшін қол көтерді немесе бюллетень арқылы жасырын дауыс берді.* Ол фабрикада алты жүзден астам кәсіподақ мүшесі бар екенін айта келіп, есеп беру, сайлау жиналысын ашуға бола ма, жоқ па деген мәселені *дауысқа салды* (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Ақ құба, орта бойлы, қою шашты, Жас жігіт жадыраған слетті ашты. Белгілеп стол басы *дауысқа сап*, Өткендер бір дауыспен орналасты (А.Тоқмағамбетов, Өлеңд.). – Ал ендеше, Сейтенов *Дауысқа қою*, кімде-кім осы есімді дұрыс десе, қолын көтерсін! – деді Қырымұлы (С.Сейфуллин, Шығ.).

Дауысқа салдырды. *р е с м и. Белгілі бір мәселені шешу үшін қол көтеру, не бюллетень арқылы жасырын дауыс бергізді.* Мәселені *дауысқа салдырмай-ақ* қойыңыз. Жалғыз қаласыз (Қ.Исабаев, Өрде).

Дауыс қойды. *Қаралы үйге дауыс шығарып жылап келді, ат қойды.* Бұл үнді естігенде Күлі шыдай алмай, *дауыс қоюын*, жылап жіберді (Б.Әшімов, Қара жол). Аян болса сол мелішпен күйде жалтақ-жалтақ етіп ауылдың

әр тұсынан «әжетайлап» *дауыс қоюын* келіп жатқан үлкен адамдарға қарайды (С.Мұратбеков, Көкорай).

Дауыс қосты. *Қолдады, жалғастырды.* Ерді сенің артыңа, *дауыс қосты.* Қарсы соғыс өртіне бүкіл әлем (Ж.Саин, Танд.). Қані енді, *дауысыңды қосып* жібер, ұста бала, сарна, сый кісілер естісін! – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Дауыс құқығы. *э к о н. Компания капиталындағы өзінің үлесін ескере отырып, компания істері мәселелері бойынша дауыс беруге жай акцияларды ұстаушылардың қатысу құқығы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дауыс құстай. *к ө н е. фольк. Тотықұстай.* *Дауыс құстай* түрленіп, Қоңыраудай алтын күңіреніп, Ертелі-кеш серуенге Шығады майлап шашын да (Қамбар батыр).

Дауыс қылды [айтты]. *э т н. а) Қайтыс болған адамның жақсы қасиеттерін өлеңге, жырға қосып, қайтқан күнінен бастап жыл тәулігіне дейін әйелдер жоқтау айтты.* Жеңгем түн ортасында шашын жайып, *дауыс қылып* келеді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Кішкене жаппаның асты толған адам. Жаңыл өз бетін өзі тырнап, *дауыс қылып* отыр (С.Жүнісов, Жапанда.). Айкыз жарының денесін үйінен *дауыс қылып* шығарып салған (Қ.Исабаев, Айқыз). Жасқа булыққан жеңешем әжеме арнаған жоқтауын айтып *дауыс қып* кетті. Біз, балалар да, ол дауысты сабырмен тыңдап отыра алмай... үн қосып жылап қоя бердік (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Кешкі бейуақытта осы үш үйде Оспаннның үш әйелі, үш бөлек *дауыс айттады* (М.Әуезов, Ақын аға). Осы кезде *дауыс айтқан* Сахигүлдің даусы сұңқылдай шығып шағын ауылды селк еткізді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). *ә) Дауыс шығарып жылады.* – Тек әрі, қайдағыны шығарып, екі кештің арасында *дауыс қылған* несі ей, жылама (С.Сейтхазин, Хадипа).

Дауыс салды. *а) Дауыс қылды.* Ақжолтай Мырзатайдан өлді деп қара қағаз келгенде де бұлай *дауыс салып* ашынып жыламап еді (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Қыз-келіншектер көш жерден *дауыс салып* жылап келеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.). *ә) Қатты дауыстап жылады.* Қаншайым өзге әйелдердей күйеуінің шылбырына оралып «мені кімге тастап бара жатсың», деп *дауыс сап* боздаған жоқ (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Дауыс саңылауы. *а н а т. Көмекей қуысындағы екі қатпар аралығы.* Көмекей қуысының ең тар жеріндегі бүйір қабығы бір пар қатпарға айналған, осы екі қатпардың аралығында *дауыс саңылауы* болады (Адам анатом.).

Дауыс түтігі. л и н г в. *Дауыс шымылдығының аралығы.* Дауыс шымылдығының аралығы – *дауыс тцтігі* деп аталады (Қазіргі қаз. тілі).

Дауысты тану. и н ф. <ағыл. voice recognition> *Сөз құрылымын ажырату мақсатымен компьютердің кіру тетігінде дыбыстауды талдау* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дауыс шықты [шыға бастады]. *Дыбыс берді, сөйледі, үн қосты.* Бұл тойда отырғандар енді Жамалдың мына сөзіне жігіт не айтар екен деп тегіс тыңдап отырып, «қане, сөйле, мырза!» деген һәр жерден *дауыс шыға бастады* (М.Дулатов, Шығ.).

Дауыс шымылдығы. а) а н а т. *Үн шығаруда үлкен қызмет атқаратын, тамақтың ішкі жағына, жұтқыншақтың астына орналасқан мүше.* ә) л и н г в. *Дыбыстардағы үннің қатысуын айқындайтын сөйлеу мүшесінің бірі.* Дауыстылардың қай-қайсысы болса да, *дауыс шымылдығының* дірілі (вибрациясы) арқылы пайда болады (Қазіргі қаз. тілі).

Дауыс ырғағы. а) л и н г в. *Дыбыстың тербеліс сазы.* Сын есім анықтауыштың ыңғайында тұрмай, бастауыштың әуенімен, *дауыс ырғағы* арқылы басқа сөздерден окшауланып тұру керек (Қазіргі қаз. тілі). Сөйлем бір сөзден тұрса да, өзара байланысты бірнеше сөзден құралса да, ол *дауыс ырғағы* жағынан тұтастанып жатады (Қазіргі қаз. тілі). ә) *Әуен, саз.* – Жамал Омарова секілді әнді көсілтіп шықайтын бір қыз келінті, *дауыс ырғағы* да, мәнері де со кісіден айнымайды, – деп жұрт гулесіп жүрді («Мәдениет және тұрмыс»).

Зарлаған дауыс. *Зар илеген, денені түршіктірген дауыс.* Ел ішінде жүруші ек, Ағайынмен селбесіп. Елдің алдын кескестеп Отыз ұл бірдей тел өсіп, Ажыратты елімнен Үрім, Қырым жерімнен Осылайша Ақырғай Көшті тартып барады. Көшті жолға салады. Белді бекем буынып, Қыран құстай қарады. *Зарлаған дауыс* ызамен Тауды-тасты жарады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жан дауыс шықты. *Ышқына айқайлады, қатты дауыстады.* Әкесі өлгенде: «Неғып жіберген мына сұм шалдар сені?» деп шықырап *жан дауыс шыққаны* есінде (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). *Жан дауыс* ның ақырын *шыққаны* қашан естіп ең? (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Бұл жолы Еламанның *жан дауыс шыққан* айқай да сезбеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Жантүршігерлік дауыс. *Өте қорқынышты, үрейлі дауыс.* Қараңғы орман ішіндегі *жантүршігерлік дауыс* ты елемей келеді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Сол топтан бізге

қарай қолын бұлғап, *жантүршігерліктей дауыспен* ойбай салып, бір қартан әйел тұра жүгіреді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

Жел даусы. *Желдің соғуынан шығатын дыбыс.* Сыры тылсым дүние, азынайды *жел дауыс*. Ондай кезде үйінде, отырмайды орманшы (С.Мәуленов, Торғай.).

Қатын дауыс. э к с п р. *Еркектің әйелге ұқсаған жағымсыз даусы.* Сауранның даусы – *қатын дауыс*. Сен болмасаң, сен оның әйелі болмасаң, оған ешкім Төлегенді бермес еді, – деді (Ө.Тарази, Асу.).

Қоңыраулы [қоңырау, күміс] дауыс. *Сыңғырлаған дауыс.* Биекеңнің қызыл шырайлы жүзі, әдемі біткен мұрты, дөңгелек сақалы «дәс» деп отыратын *қоңыраулы дауыс*ы бәрі есінде қалды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Болмасыншы дән теруге масылық, Қалмасыншы бұтада алма асылып, Үзілмесін *қоңырау дауыс* құстардың Туған елге қимастығы басылып (К.Салықов, Жезкиік). Суырылып суырлар да шықты інінен. Аузына қысқан шөбін кемірмеген. Көл беті құсқа толды *құмис дауыс*, Ұсталар атты айқас темірменен («Қаз. әдеб.»).

Қоңыр дауыс. *Біркелкі шығатын, жағымды үн.* Дәрмен әсем *қоңыр дауыспен* ән бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Судья асықпай, сол ұсынған қағазды алып, қолтығындағы фуражасын писарьдің қолына ұстатты; мұртын сипады, кеудесін керіңкірей түсті; жуан *қоңыр дауыспен* бір сазда үкім оқуға кірісті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Базар дүр сілкініп алды да, домбырасын жебелетіп *қоңыр дауыспен* қоңыраулата жөнелді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Шешем әуелі ауыр күрсініп ап, құмыққан *қоңыр дауыспен* өз сөздерін бөлшектеп айта бастады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Құлындаған даусы құраққа шықты [құлаққа келді]. *Жан даусы шығып, айқайлады.* Бойындағы бар асылынан айырылған он алты, он жетідегі талдырмаш қыз шөптің үстінде *құлындаған даусы құраққа шығып* әлсіреп, қансырап қала берді (З.Ақышев, Ақбел.). Қамар сорлының *құлындаған даусы құраққа шықса* да: «Бишара-ау, дертіңе шипа берсін, саған кім болса да қастық қылып отырған жоқ қой», – деуден басқа бақсыға қой деуші кісі жоқ еді (С.Торайғыров, Қамар сұлу). Жан ұшырған толқын *құлындаған даусы құлаққа келіп* бар пәрменімен ышқына шыңғырып жіберді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Мылтық даусы. *Мылтық атылған кезде шығатын дыбыс.* Анда-санда бір шаңқ еткен *мылтық дауыс* да әлсіреп қана келеді

(Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Сол күннің кешіне қарай екі дүркін оны сыртқа айдап шығып, өз көрін өзіне қаздырды. Тап осы кезде алыстан *м ы л т ы қ да у с ы* естілді (Н.Төреқұлов, От кешу). *М ы л т ы қ да у с ы* шығарылған жоқ, жылқының ішіндегі төрт-бес адам күзетшілер құр сойылмен шарт та шұрт болып соғысып жатыр (С.Шаринов, Шығ.).

Өктем дауыс. *Құш көрсете сөйлеген дауыс.* Көлденең күлкіден жұрт енді ес жиып шайға мықтап ден қоя бергенде, сырттан әлдекімнің «кім бар-ау» деген ащы, *ө к т е м да у с ы* естілді (Е.Тұрысов, Құралай.). Өзін-өзі қамшылап, қызынып сөйлеп келе жатқанда, «оның бәрін біз білеміз, жоқ, сіз бізге мынаны айтыңыз» деген *ө к т е м да у ы с* шыққанда, Цицерон болса да тілі күрмеліп қалады-ау (Т.Ахтанов, Таңд.).

Салқын дауыс. *Ренішпен, селқос шыққан дауыс.* Айтпайсың ба, Еркеш? – деді Ыбыраш *с а л қ ы н да у ы с п е н* (Б.Майлин, Шығ.).

Шырылдаған дауыс. *Жан даусы.* Кете барған, артына бұрылмаған, Аят оқып, ішінен сыбырлаған. Қозыкөш жер қырғыннан ұзағанда, Құлын *да у ы с* естілді *ш ы р ы л да ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.).

Шырылдақ [шырылдауық] дауыс. *Ер адамның дауысына лайық емес, жіңішке жағымсыз дауыс.* Сұрақ белгісіндей иілген мынау жанды сырық, көзілдірігін сүрткілеп, *ш ы р ы л да қ да у ы с п е н* парад басқарар болса, күлмеген адам қалмас еді-ау (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Өзің шық! *Ш ы р ы л да у ы қ да у ы с ы ң* Бөсентііннің жетім тайлағының бақырғанынан да ащы екен (С.Сматаев, Армысын.).

ДАУЫССЫЗ *с ы н. Үнсіз, дыбыссыз.* Сөз қарыпсыз, *да у ы с с ы з* болушы ма еді (Абай, Тол. жин.). // *Дауыссыз дыбыс.* Қазақ тілінде *19 да у ы с с ы з* бар (Ауызекі).

Дауыссыз дыбыс. *л и н г в. <лат. consonantism> Акустикалық жағынан дауыс пен салдырдың қатысынан жасалып, ауа кедергіленіп шығатын дыбыстар.* Дауыс қатысына қарай қазақ тіліндегі *да у ы с с ы з ды бы с т а р* үш топқа бөлінеді (Қазіргі қаз. тілі). *Да у ы с с ы з ды бы с т а р* – сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен жанасуы немесе қабысуы арқылы пайда болатын және буын құрай алмайтын дыбыстар (ҚҰЭ).

ДАУЫСТА= *е т. 1. Дауысты қаттырақ шығарып сөйлеу, қаттырақ айту.* Кәкітай екі көзі күлімдеп, қатты *да у ы с т а н* бір күлкі әңгімені айтып кетті (М.Әуезов, Ақын аға). Қарағым, Жақсым! Шайға кел! – деп шешесі де *да у ы с т а ды* (Ф.Сланов, Шалқар). Әй, бала, қайда жүрсің? – дедім әлі қасыма

келмей, арбаның ар жағында жүрген атшыға *да у ы с т а н* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **2. Дауысын шығарып жылау, еңіреу.** Сол-ақ екен, қара қағаздың не екенін білетін қарт ана *да у ы с т а н* қоя берді (С.Алдабергенов, Жаңа.). Ол Жапашты көре салып: – Жөкеңнен ажырап қалдық қой, Жапаш-ау, сорлап қалдық қой, – деп *да у ы с т а н* жылап жіберді (Ә.Жылқышиев, Балжан.). **3. Шақыру.** Арманыңды ән атынан, Айттың қайғым алыстады. Көк найзағай қанатынан, Жастық шағым *да у ы с т а ды* (Н.Бегалиев, Жиде.). Анам болып біресе *да у ы с т а ды*, осы ма әлде есімнің ауысқаны?! (М.Мақатаев, Дарига.).

Дауыстап жылады. *Дауыс шығарып, жылады.* Әйел бас салды Мейрамды, *да у ы с т а н жы л а н* жатыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Кемпір-шал, бала атаулының *да у ы с т а н жы л а у ы н а*, қарағауына толы болатын (М.Әуезов, Абай жолы).

Дауыстап күлді. *Дауысын шығарып, қатты күлді.* *Да у ы с т а й қ ұ л і н*, жүгіре жөнелдім (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Дауыстап оқу. *п е д. Мәтінді дауысын шығарып, мәнерлеп оқу.* Шығармасын өзі *да у ы с т а н о қ у* Сәкеннің салтында жоқ та (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Дауыстап оқыды. *п е д. Жазылған мәтінді іштен оқымай, дауысын шығарып оқыды.* Құж қара жігіттің қолында газет. Оқшаулау үлкен қыстаудың күн шуағында жиналған жұрттың қақ ортасында *да у ы с т а н о қ ы н* отыр (Ф.Сланов, Шалқар). Қостар атаулының бәрінде демалыста *да у ы с т а н* газет *о қ ы л а т ы н* болды (М.Әуезов, Таңд.).

Дауыстап сөйледі [айтты]. *Дауысын шығарып, қаттырақ сөйледі.* Ол биік төбенің басына шығып *да у ы с т а н с ө й л е д і* (А.Токмағамбетов, Әке.). Қыз өз ойын *да у ы с т а н а й т қ ы с ы* келген (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Дауыстап шақырды. *Айғайлап шақырды.* Ас үйден бұларды *да у ы с т а н* Жаңыл кейуана шайға *ш а қ ы р ды* (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Шеткі көшеге жете бергенде әлдекіммен әңгімелесіп тұрған Әсілді көріп, *да у ы с т а н ш а қ ы р ды* (С.Ләмбеков, Әке.).

ДАУЫСТАЛУ *з а т. Дыбысталу.* Бірыңғай мүшелер сол тобымен сөйлемдегі басқа мүшелерден *да у ы с т а л у* жағынан оқшауланып, бәрі жиналып бөлек бір топ құрап тұрады (Қазіргі қаз. тілі).

ДАУЫСТАҢҚЫРА= *е т. Дауысты көтеріңкіреу, қаттырақ сөйлеу.* Қалипа *да у ы с т а ң қ ы р а н* тағы бірдеме айтып тіл қатар ма екен дегендей Ахметке төне түсті (Қ.Тайшықов,

Окт. ұшқыны). Әдейі *дауыстаңқырап* қасымдағы Мәжитке: «Жарайды. Жатаққа кеттің бе? Мен ендеше нағашым үйіне кеттім», – деп, проректордың фамилиясын атадым (Б.Аманшин, Жар мұңы). Кешіксеңдер бізді жатақханадан табасыңдар, – деді Перизат *дауыстаңқырап* (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ДАУЫСТАТҚЫЗ = е т. *Айғайлату, дауыс көтерту*. Әкелерін екінші рет *дауыстатқызбаиды*. Екінші рет дауыстаса, одан әрі арқаны осып-осып түсетін қамшы даяр тұратынын олар жақсы біледі (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ДАУЫСТАУ *Дауыста етістігінің қимыл атауы; дауыс шығару, айғайлау, дыбыс беру*. Жаңа білдім, кешегі құлағаннан бүкіл түнге өлі адамдай тұяқ серіппей ұйықтаған екем. Салт атты жолаушының *дауыстатуына* енді оянып отырмын (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ол *дауыстатуға* ұялып, ишарат еткені ол да өзіндей асыл зат екен (Қаз. ертег.). Мен сыртқы босағаға сүйеніп тұрып қалдым, не жүгірудің, не *дауыстаудың* ебін таппады (М.Иманбаев, Сұлу).

ДАУЫСТАУШЫ з а т. *Дауыс шығарып жылаған адам*. Жұрт жылап қоя берді. Оқушылар жағы өздеріне өздері ие болатын емес, «көкем-ай, төтем-ай» дескен сөзді айтып *дауыстаушылар* бір жүйе (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ДАУЫСТЫ с ы н. *Дауысы бар, үнді*. Ән зор *дауысты*, сұлу пішінді аққұба жігіт айтқанда жаңа сыр тапқандай (М.Әуезов, Абай). Жер бетінде әр *дауысты* әнші құстар-ақ көп екен, оны да Жанар жаңа білді (З.Қабдолов, Жалын). Ашық *дауысты*, салиқалы, сырбаз жігіттердің бірі сөз алды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). // *Дауысты дыбыстар*. Қазақ тілінде 9 *дауысты* бар (Ауызекі).

Ашық дауыстылар. л и н г в. *Жақтың мейлінше кең ашылып, иектің төмен түсуінен пайда болатын дауысты дыбыстар*. Дауыстылардың неше түрлі комбинаторлық өзгеру кезеңі – динамикасы не *ашық дауыстылар*, не қысаң дауыстылар көлемінде ғана болады (Ж.Аралбаев, Қаз. фонет. этюдтер).

Ащы дауысты. *Даусы құлақ жарғандай*. Құлаңдай *ащы дауысты* м! Құлжадай айбар мүйіздім! Қырмыздай ажарлым, Хиуадай базарлым! (Махамбет, Өлеңд.).

Әйел дауысты. *Нәзік, жіңішке үнді*. Орта бойлы, ашаң өңді, *әйел дауысты* осы кісі 20-жылдың қысында, ең кем дегенде жиырмаотыз пьеса жазған шығар (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Әйел дауысты* еркекте қуат болмайды, еркек дауысты әйелде ұят болмайды

деуші еді (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Дауысты дыбыстар. л и н г в. <лат. vocalism> *Дыбыстау мүшелерінің бірыңғай толық қимылынан пайда болып, айтқанда фонациялық ауа кедергісіз шығатын, сөз ішінде буын жасайтын дыбыстар*. Кей түркі тілдерінде (мысалы, қырғыз, түрікмен) *дауысты дыбыстың* айтылуы мағынамен байланысты болып келеді (Қазіргі қаз. тілі).

Езу дауыстылары. л и н г в. *Еріннің сүйірленбей, керісінше, тартылуы арқылы жасалатын дауысты дыбыстар*.

Ерін дауыстылары. л и н г в. *Еріннің дөңгелеп үйірілуі арқылы жасалатын дауысты дыбыстар*. Қазақ тілінде бірінші буындағы *ерін дауыстыны*ң әсері екінші буыннан аспайды, ал үшінші буында тіпті әлсіз (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түсіндірме сөздігі).

Жуан дауысты. *Күжілдеген зор дауыс*. Үй иесі Шодырдың баласы Ахмет күркіреген *жуан дауысты*, ол жолдастарының ішіндегі ең толығы да сол екен (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мен сізге төрт билеттің ақшасын санап тұрып жібергенмін, – деген *жуан дауысты* ағай тағы да осы автобуста келе жатқан тәрізденді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ә, бөлем, қорқыттым ба? – деді *жуан дауысты* біреу жоғарыда (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

Жуан дауыстылар. л и н г в. *Тілдің таңдайдың артқы шеніне қарай жиырылып, бүктеліңкіреуінен пайда болатын дауысты дыбыстар*. *Жуан дауыстылар* – тілдің кейін жиырылуы арқылы жасалатын дауыстылар (Ғ.Қалиев, Қаз. тілі. термин. сөздігі).

Жіңішке дауысты. *Нәзік, әлсіз үн*. Оңтүстік Қазақстанда тұратын қарт ақын Орынбай Тайманұлы *жіңішке дауысты* және шырылдаңқырап сөйлейтін кісі, оны Жәкең «тау күдірет» дейтін еді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Жіңішке дауыстылар. л и н г в. *Тілдің таңдайдың алғы шеніне қарай жуықтауынан пайда болатын дауысты дыбыстар*. Қарақалпақ тілінде жуан дауыстылар қандай фонемалық қасиетке ие болса, *жіңішке дауыстылар* да сондай фонемалық қасиетке ие (Ж.Аралбаев, Қаз. фонет. этюдтер).

Көп дауысты. м у з. *Әртүрлі дауыс қосылғанда шығатын үн*. Ол күйлерді тартқанда домбырадан нелер әдемі үндер шығарды. Сол үндерден Европаның ең *көп дауысты* аспабы – фортепьяноның барлық дыбысын естуге болады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тойда шырқалған *көп дауысты* әннен соң бірінен соң бірі шыққан өнерпаздар мөлдір аспанды асқақ күймен әдемі әуеннің сазына бөледі (С.Қалиев, Еңбек.). Симфониялық

шығармалар көбейді. Оны орындайтын музыкалық коллективтер туды. *К ө п д а у ы с т ы* хор коллективтеріне арналып жаңа шығармалар жазылды (І.Омаров, Серпін).

Қаз дауысты. *Даусы саңқылдап шығатын деген мағынадағы көбінесе қазақ халқының атақты үш биінің біреуі Қазыбек би есімінің алдынан қайталанып отыратын тұрақты эпитет.* Қара керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, *Қ а з д а у ы с т ы* Қазыбек, Шақшақ ұлы Жәнібек (Алдаспан). Қара балуан Жәнібек! *Қ а з д а у ы с т ы* Қазыбек! Жетім қалған халқыңа, Тұлға болып артыңа, Кім тиянақ, қазық ед? (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Қ а з д а у ы с т ы* Қазыбек, Қара палуан Жәнібек Жалғанда тумас ер еді. Кеше: Шөже, Орынбай, Жанақ, Біржан, Наурызбай – Бір сөзі мың ділдалық, Алты алашқа атақты – Бөрі ақын, сері еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қоңыр дауысты. *Бір қалыпты ырғақпен айтылатын жайлы үн.* Аккордеонның үні *қ о ң ы р д а у ы с т ы* құйылмалы болып шығады (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

Қысаң дауыстылар. л и н г в. *Ауыздың келте ашылуынан, яғни иек пен тілдің жоғары көтерілуінен пайда болатын дыбыстар.* *Қ ы с а ң д а у ы с т ы л а р* абсолюттік сан жағынан (и, у-дан өзгелері) келте, ашық дауыстылар созылыңқы айтылады (Ж.Аралбаев, Қаз. фонет. этюдтер).

Өр дауысты. *Асқақ үн.* Неткен қызсың *ө р д а у ы с т ы* мұншама, ән шырқаған Алатауды жаңғыртып? (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

ДАУЫСТЫЛАР з а т. с ө й л. *Дауысты дыбыстар.* *Д а у ы с т ы л а р д ы ң* ішінде ә фонемасы қазақ тілінің бергі даму кезеңінде пайда болған (Ж.Аралбаев, Қаз. фонет. этюдтер). Қазақ тілінде *д а у ы с т ы л а р д ы ң* бірқатары сөздің бас шенінде көбірек кездеседі де, бірқатары сөздің барлық шенінде кездеседі (Ж.Аралбаев, Қаз. фонет. этюдтер).

ДАУЫСЫНДАЙ с ы н. *Дауысы сияқты.* Қарғыс айтасыз ғой, айтыңыз, – деді. Бала бүркіттің *д а у с ы н д а й* саңқ етті (М.Дүйсенов, Мейман.).

ДАФНИЯ з а т. з о о л. <лат. daphnia> *Шаянтекестер класының, жапырақаяқты шаяндар отрядының бір туысы.*

ДАЦИТ [лат. dacia] з а т. г е о л. *Өте ұсақ жымдастырушы масса арасындағы септелері әкті-натрийлі дала шпаттарынан (көбінесе андезин), кейде кварцтан немесе тұсті минералдардан (биотит, мүйіз алдамшылар, пироксендер) тұратын эффузиялық, таужыныс. Д а ц и т т і ң* интрузиялық тектестері – гранодиориттер мен кварцты диориттер (Қаз. тілі

термин. Геология). *Д а ц и т* құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

ДАЯҒАТШЫ з а т. ж е р г. *Даяшы, жиынтойды, ойынды басқаратын кісі.* Жалаңдаған *д а я ғ а т ш ы* қолындағы тоқпағын үйіріп, ойынның басталатынын хабарлады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ДАЯҒАШЫ з а т. 1. *Ойын басқарушы.* Әрібері өткен соң ойын қызды, *Д а я ғ а ш ы* қыздарды қаздай тізді. Ретіменен жобалап, бөліп тастап, Бір бозбала, бір қыздан отырғызды (Ж.Сыздықов, Асулар). Өлең де өз жөнімен келе жатты, өктемдеу *д а я ғ а ш ы* алды қатты, Ширатып өріп алған орамалмен, Айтпаса алақанға ұрып жатты (А.Нұртазин, Көк тоғай.). 2. э т н. *Бәйгеден озып келген атты тосатын арнайы тағайындалған адам.* *Д а я ғ а ш ы* жалтылдаған қара құндызды Артықбайға әкеле жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ДАЯР [ар. تيار] с ы н. *Алдын ала қамдалған, әзір, дайын.* Еркемнің сабағы біткен екен ғой, шайы *д а я р* болмады-ау, – деп Айбаланың өзіне-өзі күңкілдеуін Асқар естіп қалды (С.Мұқанов, Ботагөз). Сап, сап көңлім, сап көңлім! Сана қылма бекерге. Сан қылғанмен пайда жоқ. Дүние *д а я р* өтерге, Ажал *д а я р* жетерге (Абай, Тол. жин.). Мейірленсем – сегіз жұмақ қолымда. Қаһарлансам – тамұқ *д а я р* құлыма. Жоқ жақыным, жасағандай жалғызбын! Мен бе иілер әлсіз адам ұлына (М.Жұмабаев, Шығ.). Байғұс-ау, қандай адам серттен таяр, Біліп пе едің тойғанды Құдай аяр. Токсан мыңды бұл жерден тентіретіп, Қайда барсаң, осындай орын *д а я р*? (Қозы Көрпеш.).

Даяр болды. *Әзір болды, дайын болды.* Қайткенмен де «сақтықта қорлық жоқ» деген жауынгерлер дұшпанды қарсы алуға *д а я р б о л с ы н* (Б.Момышұлы, Москва.). Ол үйге киіз төсер, кілем жаяр, Көрпе, жастық бәрі де *б о л ғ а н д а я р* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Болысың салы суға кетеді. Ертеңіне мал алуға ноқталы-жіп байланып Ақташылар келеді. Бір жағынан жауапкер – Қарамандар *д а я р б о л а д ы* (М.Дулатов, Шығ.). Өлікпен тең, Ит-құсқа жем, Тірі боп ғұмыр сүрсе де Сондай болма, қарағым, *Д а я р б о л с ы н* жарағын! Білген жан – көсем! Сөйлесе – шешен. Жұртты аузына қаратар. Істегені – өрнек, Қор кылмас ермек, Нәрсені іске жаратар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Даяр күйінде. *Қолдануға әзір (нәрсе), дайын.* Адамдар жердің бергенін *д а я р к ү й і н д е* пайдаланып қана қоймастан, оны өзі де өңдеп, игере бастады (Қ.Құрманов, Табиғат.).

Даяр қылды. *Дайын қылды, дайын етті.* Үстегі сындырмаған шөптің басын, Сонда да тамағы тоқ, кигені асыл. Жасаулы, зинеттеулі

палатада Қызметкер *даяр қылар* керек асын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ақ құмың керегіңше *даяр қылам*, Кем-кетік жерің болса, даяр тұрам. Жаз жетсе, қорқынышсыз, қыс уайымсыз, Далада мың қорқыныш, суық боран (М.Жұмабаев, Шығ.).

Даярлап қойды. *Әзірлеп қойды, дайын етті.* Жауабын ертеңге шейін *даярлап қоярсың*, мен бір ауылға барып қайтамын, – деп кетіп қалды (М.Дулатов, Шығ.).

Даяр тұру. *Дайын тұру.* Пушкасы, пулеметі, улы газы Қолында *даяр тұрған* кісін бар ма? Бар күшті жалғыз күшке жиятұғын, Шырмалған теміржолмен ішін бар ма? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Шуылдайды қарғалар, шуылдайды ұзақтар, Шатынайды қарағай, жүрегінде сызат бар. Сапқа тұрып шыршалар сұқтанады найзасын, Шап бергелі *даяр тұр* шырнауықтар – тұзақтар (М.Мақатаев, Шығ.). Тұрсын ғой күш сынарға қылдай түрмен, Ол түгіл, байқасқанмын онан зормен. Сен барып ар жағында *даяр боп тұр*, «Жетермін мен де қазір тура жолмен» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ДАЯРЛА= е т. 1. *Әзірлеу, дайындау, қамдау.* Ұқыпты Рахимов керекті қағаздарды *даярлап* қойған екен (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Ол инженер ал деген мәшинеге май, су құйып *даярлаған* ша, өзі қоймаға барды (С.Еркебаев, Жол.). Суырылып топтан шығып ат кеткенде, Кез болды сыналатын жігіт бағы. Тойшылар қақ жарылып бөлінді де, Балuanын *даярлады* екі жағы (Ж.Саин, Күлөнда). 2. п е д. *Белгі бір мамандыққа, кәсіпке арнаулы білім беріп, тәжірибеден өткізіп дайындау.* Ыбырай өзі өлгенше мұғалімдер *даярлайтын* мектеп ашу жолында күресіп өтті (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы). Орынбор ішін көп аралаған Жәмпейіс қазақ жастарынан қызыл командирлер *даярлайтын*, оқу мерзімі екі жылдық әскери мектепке де кіріп, оның комиссары – Нұрқан Мусинмен де танысыпты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ол Орал қаласындағы ауылшаруашылығы мектебінің агрономдар *даярлайтын* бөліміне түсті (М.Сатыбалдиев, Жартаc.).

Ас [азық] даярлады. *Тамақ пісірді.* Алтынай ас *даярлап*, шам жаққан екен. Екеуден екеу отырып ас ішті (Ф.Сланов, Асау арна). *Даярлап азық* атын, аспаптарын, Мырзалар қайтайын деп еткен талап (Базар жырау, Шығ.). Сәскеде, аспаздарым ас *даярлап*, Пісіріп түрлі тағам алып келді (Базар жырау, Шығ.).

Даярлап қойды. *Әзірлеп, дайын қып қойды.* Шаруасына жинақты кісілер жаз күні қыстық азық-түлігін *даярлап қояды* (М.Дулатов, Шығ.). Сол ай – оразаның айы еді. Ауызашар-

лық *даярлап қойған* тағамы, қайнатып отырған шайы бар екен. Жасады, лажсыз бізге де шай берді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ольга тіпті қарап отырмайды, жаралы бүйірін бір қолымен басып жүріп-ақ үйдің бар жұмысын істейді. Тамақ та *даярлап қояды* (Бәйшешек).

ДАЯРЛАН= е т. *Әзірлену, дайындалу.* Сәскелік ас бақша ішіндегі шоқтана өскен талдардың көлеңкелі қуысына *даярланған* еді (С.Мұқанов, Сырдария). Абыр-жабыр жанына тез байланар, Мұны біреу алар деп көріп қалып. Тағы да аң көрінсе атайын деп, Атына ол мінеді *даярланып* (Ақан сері, Шығ.). Арада көп уақыт өтпей-ақ, жаудың резервтері келіп, қайта шабуылға *даярланып* жатты (Р.Ұлтанбаев, Ер есімі.).

Әдейі даярланды. *Бір нәрсеге арнайы әзірленді.* Ол ішке кіргенде бәрі орындарынан ұшып тұрысты. Өзін терезеден көріп, жігіттердің *әдейі даярланғанын* бірден сезді (С.Еркебаев, Жол.).

Жолға даярланды. *Жол жүруге әзірлік жасады, дайындалды.* Ақтоты Сақтағанның осы қалпынан өзгермейтініне әбден көзі жеткендіктен, үйден әкелген киімдерін киді де, кимегенін буып-түйіп *жолға даярланды* (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Көп малмен қос айырып өз алдына, Тақтапты *даярланып жол* жабдығын (Базар жырау, Шығ.).

Тойға даярланды. *Той жасауға не тойға баруға әзірлік жасады.* Олар шабылып, шашылып дегендей *тойға даярланып* жатыр (М.Хасенов, Алғашқы өн).

ДАЯРЛАНУ *Даярлан етістігінің қимыл атауы; әзірлену, дайындалу.* Науқас адамның асы ескірмеген азықтан *даярлануы* қажет (Ш.Көшербаев, Туберкулез). Ғаниға директор айтқандай мықты *даярлануға* тура келді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

Сабаққа даярлану. *Сабақ қарау, оқу.* Кешкі астан кейін қарындасым *сабаққа даярлану* үшін түпкі бөлмеге кетті (С.Мұратбеков, Дос ізде.).

ДАЯРЛАС= е т. *Әзірлесу, әзірлеуге көмектесу.* Хасен, Сатай, Әзімхан, Халкен, Бұзаубақ – бәрі шайларын *даярласып* жатыр (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ДАЯРЛАСУ *Даярлас етістігінің қимыл атауы.* Тоқпақбай Шоқанға арнаған дәмдерін *даярласуға* шақырғанда, «барам» деп құрақ ұшты да кетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

ДАЯРЛАТ= е т. *Әзірлету, дайындату.* Шорман Айғанымды қалың нөкермен түстік жерден қарсы алды да, қошеметпен әкеліп, Қараөткелдің жағасына *даярлатқан* ақ

үйіне түсірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Дөменштің даусы шықты-ақ, Жүніс алдын ала керегін *д а я р л а т а* беретін (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Күні ертең жүретіндей Олжекеңнің «болшы да болдың» астына алып, аяқ-қолымды жерге тигізбей, қағаздарды дереу *д а я р л а т қ а н ы н а н* бері де екі-үш ай өтіп кетті (С.Әбдірайымов, Тас.).

ДАЯРЛАТУ *Даярлат етістігінің қимыл атауы.*

ДАЯРЛАУ 1. *Даярла етістігінің қимыл атауы. 1. Іс-шараларды өткізуге әзірлеу.* Дайырлар Рашидтің жол жабдығын тез *д а я р л а у ғ а* кірісті (З.Иманбаев, Дала.). Ауыл адамдары қашығырақтағы таза көгалға алаша, киіздерін жайып, жиналыс өтетін орынды *д а я р л а у м е н* әлек (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ақтөбенің ақ тарысына баратын түйекеш-керуендер ертең таң сәріден жүрмек. Соған дейін керуенге қосатын түйені жеткізіп, жазы салып, нокта кигізіп *д а я р л а у* керек (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2. п е д. Мамандарды, қайраткерлерді әзірлеу, тәрбиелеу.** Сол себепті де қазіргі таңда Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі – терең білімді де білікті дін қайраткерлерін *д а я р л а у* («Егемен Қазақстан»). Бұл ретте жоғары білікті мамандар *д а я р л а у ды*, транзиттік – коммуникациялық жобалардың дамуын, өзара инвестицияларды атауға болады («Егемен Қазақстан»). 2005–2006 жылдары педагог кадрларды *д а я р л а у ғ а* тапсырысты бес мыңға көбейту туралы Үкіметке нақты тапсырма берілді («Жас Алаш»). Осы кезде болашақ Шымкент қорғасын заводы туралы да сөз бола бастады. Оған металлургтер *д а я р л а у ісі* қолға алынды (Ә.Жәмішев, Армысын.). **3. Шикізатты тұтынуға жарамды ету. 4. Тамақты жеуге дайын қылу, тамақ пісіру, жасау.** ≈ Түскі ас *д а я р л а у*.

Даярлау қазбалары. к е н. *Шахта алабын тазартып алуға дайындау барысында жүргізілетін қазбалар. Д а я р л а у қ а з б а л а р ы н а* жататындар: орталық (күрделі), панельдік және бөлікшелік бремсбергтер мен еңістер, басты (түпкі панельді немесе этажды) және бөлікшелік-штректер, бөлікшелік квершлагтар, гезенктер, сырғытқылар, жарма пештер (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қару даярлау. ө с к. *Соғысуға, қорғануға қажет қару әзірлеу, қарулану.* АҚШ бұрынғы бірін-бірі тексеру-шектеу шартынан шығып қорғану үшін ғана емес шабуыл жасауға қажет *қ а р у л а р д ы д а я р л а у ғ а* шексіз мүмкіндік, еркіндік алуға ұмтылуда («Егемен Қазақстан»).

Мәліметтер базасын даярлау. и н ф. <ағыл. creation of a database> *Алғашқы мәлі-*

меттерді дайындаудан, мәліметтер базасының құрылымын әзірлеуден, мәліметтер базасын басқару жүйесінің және мәліметтер базасына жазбаларды жүктеуден тұратын операциялар кешені (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сабақ даярлау. *Сабақ қарау, сабаққа дайындалу.* Майра жұмысынан келе кешкі мектебінің *с а б а ғ ы н д а я р л а у ғ а* отырады (М.Сүндетов, Құмда.).

Іштей даярлау. *Өзін-өзі әзірлеу, алдын ала дайын етіп қою.* Әскери қызметтің қиындығымен қоса, қызығын да көп айтушы еді. Сондай ойы – әскери қызметке мені де *і ш т е й д а я р л а у* екен ғой (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

ДАЯРЛАУЛЫ с ы н. *Даяр, әзір.* Шақырып өзі алады, *д а я р л а у л ы* тағамы, Құюлы арақ-шарабы, Тартулы алуан табағы (Батырлар жыры). Екеуі жетіп келіпті, *д а я р л а у л ы* қаруы. Қақпасына орданың, Емініп жетіп барады (Батырлар жыры).

ДАЯРЛАУШЫ з а т. *Дайындайтын, әзірлейтін адамдар.* Мектеп – алтын бесік, ұрпақ – қоғам болашағы, ұстаз – соны *д а я р л а у ш ы* (К.Қазыбаев, Дәуір аты.). Экскаватордың екпінді үні қабылдаушы бассейндегі үш құбырдың орнын *д а я р л а у ш ы л а р д ы*ң қимылымен жалғасқандай (К.Бекбергенов, Ер бақыты.).

ДАЯРЛЫҚ з а т. *Әзірлік, дайындық.* 1923 жылдың басына дейін, мен, тек сабақпен ғана шұғылдандым. *Д а я р л ы ғ ы м* аз адам, оған дейін басқа іспен, әсіресе жазу жұмысымен шұғылдануға уақытым болған жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). Батальонды оған дейін *д а я р л ы қ* ретінде жаттықтырып қояйық деген едік (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Адал жанда жоқ күреске *д а я р л ы қ*. Аңқаулығы әлсіздікке саярлық... Азаматты арандатар оп-онай Арамзаның бойындағы аярлық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Даярлық бөлімі. п е д. *Талапкерді жоғары оқу орындарына түсуге даярлайтын жоғары оқу орындарындағы арнайы бөлім* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Даярлық жасау. Әзірлену. *Аз күнде дем алған жауынгерлер алдағы ұрыс күндеріне д а я р л ы қ ж а с а й* бастады (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Әминә мен Бейсейітов үйлеріне *д а я р л ы қ ж а с а у ғ а* кетті (С.Сейфуллин, Шығ.).

Даярлық жұмысы. Әзірлік барысы. *Болашақта қазақтың кең даласын қақ жарып өтер болат жолдың бойына барлаушылар шығып, алдын ала д а я р л ы қ ж ү м ы с т а р ы н* жүргізіп қайтты (Ш.Есмырзаев, Мәртебе). *Д а я р л ы қ ж ү м ы с ы* бір айdan артық уақыт қазіргі Пушкин көшесіндегі Казахконцерт үйінде өтті (Х.Елебекова, Үні кетпес.).

Даярлық кезеңі. Әзірлік жасалып жатқан уақыт. Сөйтіп, мақсат қою, тілек, қалау, мотивтер күресі, тоқтамға келу – бәрі жиналып қимылдың «*даярлық кезеңі*» деп аталады (Қ.Жарықбаев, Психология). Біздің елімізде жаңа аттестаттау жүйесіне өту, мүмкін, белгілі бір *даярлық кезең* (өтпелі кезең) арқылы іске асқаны жөн болар. Оның 3-5 жылға созылуы әбден ықтимал («Егемен Қазақстан»).

Даярлық курсы. п е д. Талапкерлерді жоғары оқу орындарына түсуге даярлықтан өткізетін бір курс. Институттың *даярлық курсы* ның біріншісіне түсесің, – деді ол (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Соғыс жылдары қарайыңқырап қалыппын. Оқасы жоқ, *даярлық курстары* бар, – деп жұбатысты мені (Т.Бигелдинов, Аспанда.).

Даярлық ісі. Белгілі бір салаға, мәселеге байланысты әзірлік барысында жасалатын шаралар, әрекеттер. Ол журналист кадрларын *даярлау ісі* не белгілі үлес қосқандардың бірі болды (Ә.Қарағұлов, Баспасөз.).

ДАЯРЛЫҚСЫЗ с ы н. Әзірліксіз, дайындықсыз. Табысқа тағы мастанбайсың, Қауырт кетіп жүрмейсің. Қандай іске болса дағы, *Даярлықсыз* кірмейсің (С.Ерубаев, Шығ.). Әдетте голландиялық сырды өндіруде даярлағандай, брынза жасалатын сүтті де ұйытуға солай әзірлейді. Егер ондай жағдай болмаса, мәйек ферментімен ешбір *даярлықсыз* ақ ұйыта береді (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

ДАЯРШЫ з а т. к ө н е. Даяшы, құтуші, қызметші. Абылай батырларға: «Серпіл!» – деді, «Жаяу түс, бар демелің желпін» – деді. «Бәйгелік жер мөлшерле...» дегеннен соң Жүгіріп, *даяршы* л а р елпілдеді (С.Сейфуллин, Өлең.). Бай түрегеп тұрып *даяршы* ғ а аяғын ұсынды. Даяршы мысықша жып етіп, етігін еппен суырып, тері шалбарының құрысқан балағын жазды (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Даяршылық қызмет көрсететін.* Сөйткенше *даяршы* жігіттердің бірі лып етіп үйден шығып, қонаққа ізеттілікпен жол берді (К.Сегізбаев, Беласқан). *Даяршы* қатын мен екі кішкене немересін қасына алып, бәйбіше пәуескеге мінгенде, Күнікей тажалдан құтылғандай демін бір алды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДАЯШЫ з а т. 1. к ө н е. Әмір иесінің бұйрық-жарлығын орындап тұратын тәуелді қызметші. Үстіне жылтыр ақ жібек шапан киген *даяшы* жігіт құрдай жорғалап келіп, ханға иіліп тағзым етіпті: – Сыртта Батырбек шешен келіп тұр, ханда асығыс шаруам бар дейді – депті *даяшы* (С.Омаров, Дала қызы). Кірген соң *даяшы* ғ а айтты ханша, Қазірде

болмай отыр мазам онша! Басымның сақинасы ұстап отыр, Ұнамас үйде ыңылдап шыбын қалса (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). // *Тәуелді қызметші болып жұмыс істейтін.* Тұра алмай ғашық жары қалды есі ауып, Ләйліні *даяшы* қыз алған тауып. Мәжнүнді көрмегенсіп жүре берді, Өсекке қалармын деп қылып қауіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Үлкен жиын-тойда қонақтарды қарсы алып, күтіп қызмет атқарушы.* Болыс бұны күтпеген екен. Ат басын тура ақ үйге тіреуге беттегенде, *даяшы* л а р алдынан тосып, қоныр үйге бұрып әкетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Құдаларды салт атты *даяшы* л а р әудем жерден тосып құрметпен қарсы алды (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Көз тігіп, тұрған күтіп Көкшетауға, *Даяшы* шапты алдынан қарсылауға. «Қош келдің, сері!» деген сәлемменен Түсірді Ақанды әкеп ақ отауға (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** <лат. officians> *Асхананың, мейрамхананың тағам таситын қызметшісі.* Ресторанда адам көп емес екен. Екеуі жайғасып отырғасын *даяшы* келіп, ішетін тағамдарын сұрады (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек). Сыра бітіп қапты, *даяшы* қыз бір графинді зорға тауып әкелді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Олар тағам сараптап болған кезде орта бойлы, жұқа өңді *даяшы* қыз Қалиханның қасына келіп, үнсіз тұрды (Т.Сүлейменов, Күн.). **4.** *Кейбір қазақтың ұлттық ойындарында көпшілік ішінен сайланып, ойын жүргізуші.* Қызойнаққа жиналған жастар Сағалбай деген жігітті орталарынан *даяшы* сайлап, ойынды бастап жіберді (С.Омаров, Қайырлы.). Ойынды басқарушы, әдетте, екі кісі болады. Оның біреуі ойын ағасы да, екіншісі *даяшы* болады (Шопан серігі). *Даяшы* л а р бүркеп алып келген палуандарының жамылтқыларын сыпырды да әрқайсысы өз палуанына «бағың ашылсын» деп қоя берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

ДАЯШЫЛЫҚ с ы н. *Жиын-тойды, думанды басқарушылық.* Қырес пен бәйгеге қызымпаз қазақтар бұндай жиынды жанжалмен аяқтайтынын білетін Гутковский *даяшы* л ы қ қызметті әскерге тапсырып, басқаруға Шоқанды тағайындады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

ДӘБДІРЕ= е т. *Асып-сасып, абдырау.* Ол әлгінде ғана өзін бүркіттей бүрген мықтының дәрменсіз *дәбдіре* п қалғанына күлкісі келді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

ДӘБДІРЕКТЕ= е т. *Қалбалақта.* – Ай, немене, тыныштық па, байғұс-ау, – деп дабырлап, *дәбдіректе* ді ол тамшы қаны қалмаған жүзінде аянышы мен қорқынышы қатар байқалып (І.Қожабаев, Қансонар). Оятты тапал сары жұрттың бәрін, Кетіріп қапелімде жұрттың әрін. Дабырлай, *дәбдіректе* й,

жиды демде, Қалдырмай жұрттың тегіс кемпір-шалын (А.Токмағамбетов, Өлеңд.).

ДӘБДІРЛЕ = е т с ө й л. *Дабдырла*. Гүлшат бұған не айтарын білмей сасып қалды. Аузына сөз түсе қоймады. Мен ештеңе түсінсем бұйырмасын, апа, – деді *д ә б д і р л е н* (Б.Тілегенов, Көктем.).

ДЕГЫР з а т. *Айғай-шу, қаңғыр-қуңгір*. Оның *д е г б і р і н е н* қалай құтылмақ? Көнбеген күнде табары не? (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Дегбірі қалмады. *Тағат таппады*. Ендігі жерде Асқарда *д е г б і р қ а л м а д ы*, қолына түскен тиын-тебенін жинастырып, жолға әзірленді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Баласының біртоға мінезіне үйренген Көрік бәйбіше Наймантайдың қазіргі *д е г б і р і қ а л м а й* тұрған күйіне қатты таңырқай тұрып әлгі бір «келініңіз болар» деген сөзді естігенде тұла бойын от шарпып өткендей болды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

Дегбірі қашты. *Мазасы кетті*. Бейне бір шоқ басып алғандай *д е г б і р і қ а ш ы н*, шыжбалақ қақты да, жалма-жан костюмін шешіп алып, сілки бастады (К.Туғанбаева, Алтын.). Жұртта жыл жатқан шүберектей оңып кеткен аппақ жүзі бүлк етсейші; қып-қызыл боп қыстығып *д е г б і р і қ а ш қ а н* Саяны көзімен ішіп-жеп тесірейіп тесіп барады (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ДӘЗ з а т. *Ақау, кінәрат, сызат*. Ақыры сол аурудан оңала алмай ағай он шақты күн үйде жатты. Дәрігерлер келіп көріп, операция кезінде тігілген жеріне *д ә з* кеткен деп тапты (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Өкпесінен *д ә з і* бар еді, бәлкім, асқынып кеткен шығар (Б.Мұқаев, Өмір.).

ДӘЙЕК¹ з а т. **1.** *Дерек, мағлұмат, сүйенетін тірек*. Тоқаштың өмірінен *д ә й е к т е р* жинаған Есжан Сәдиевтің айтуынша, 1898 жылы Верный уезінің бастығынан Мойынқұм болысынан қалаға үш бала орысша оқуға жіберілсін деген бұйрық келген (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Біз жауап күтіп отырмыз. Әлі қыздан *д ә й е к* хаттан дерек жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Сөзіміздің дәні, *д ә й е г і* аз, байбаламы мол болғаны жарамады (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **2.** *Дәлел*. Агроном манағыдай сенімді емес, сөзіне жаңа *д ә й е к* қарастырып әуре (А.Бекбосынов, Ауылым.). Әйткенмен бұл алаңдаған көңілді тыныштандыратын *д ә й е к* емес-тің (С.Әбдірайымов, Тас.).

Дәйек тапқызбады. *Маза бермеді*. Әке жүрегі қабына түскен. Намыс, ыз, қорлану бәрі жиналып үйінде отыруға *д ә й е к т а п қ ы з б а ғ а н* (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

Дәйек таппады [тұппады]. *Тағат таппады, байыздамады*. Әлгінде Латиф «Жас қазақ» әні айтылатын көріністі алдына жайып салып Мұқанды мәз қылам деп *д ә й е к т а п п а й*, тыпыршып қалып еді (І.Жақанов, Бірінші.). Ол директор қабылдағанша *д ә й е к т ұ т п а й* қандай өсек-аяң естігенін білгісі келген еді (Е.Оразақов, Тірі мүсіндер.). Осыдан кейін ол Тәңірбергеннің қасында *д ә й е к т ұ т ы н* отырмай, ұшып-қонып үй шаруасын істеп жүрді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

Дәйек таптырмады. *Әбден мазалады, отырғызбады*. Ұзақ күн, ұзақ түн *д ә й е к т а п т ы р м а ғ а н* да сол ой (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

Ғылыми дәйек. *Ғылыми тұжырымды дәлелдейтін дерек*. Боранбаев топан туралы әңгіме бастап кетті. *Ғ ы л ы м и д ә й е к т е р ғ е* қазақтың аңызын қосып, қысынды-қысынсыз сөз сөйлеп отырды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен.).

ДӘЙЕК² з а т. ж е р ғ. *Қырмандағы астықтан әркімдерге беретін сый*.

ДӘЙЕКСӨЗ з а т. т е р м. ж а ң а. <лат. cito – келтіремін, шақырамын> *Жазылған не айтылған мәтіндегі автордың ойын нақтылау, дәлелдеу, құптау үшін белгілі бір ғалымның не ақындар мен жазушылардың шығармаларынан сөзбе-сөз алынған үзінді; қитата*. *Д ә й е к с ө з - д е р* ғылыми еңбектерде пайдаланылғанда сол еңбекте айтылатын оймен логикалық тұрғыдан қабысып, жарасым табуы тиіс (ҚҰЭ). Ол маған елде барлық сыртқы топтардан сайлауды қадағалау үшін мыңға жуық бақылаушының тіркелгені туралы бірқатар сайлау алдындағы *д ә й е к с ө з д е р д і* жіберіпті («Егемен Қазақстан»).

ДӘЙЕКСІЗ с ы н. **1.** *Тұрақсыз, баянсыз, тұрлаусыз*. «Ақсақ құлан» күйі – еңіретіп, егіліп, қу дүниенің *д ә й е к с і з* өткінші елесінен көрініс беретін (С.Сматаев, Елім-ай). Аспан да, жер де құпияға толы, *д ә й е к с і з* қозғалыс, түсініксіз қимыл, буалдыр дүние (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Алдамшы үміт, *д ә й е к с і з* қиял секілді ойынды тұмандандыратын бір тылсым дүние, көксеңгір тауды белуарына дейін ию-кию орап алып, ұшар басына көтерілер жолда тайғанап құлап жатқандай (А.Смайылов, Ақ жалын.). **2.** *Мәңсіз, мағынасыз, бос*. Жігерлі, қызғылықты жастық шағым мақсатсыз, *д ә й е к с і з* өтіп жатқандай көрінді (А.Шамкенов, Толқын.). Біздің шамалауымызша, не удай мас, не ақылынан адасқан кісі. Басқа топшылаулардың бәрі де жел айдаған қаңбақтай *д ә й е к с і з* боп барады (М.Иманжанов, Адам.). Көз алдында *д ә й е к с і з* өзгеріп жатқан көп сурет, түр жеткісіз көп бояу, құлағында сан дыбыс (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ДӘЙЕКСІЗДЕН= е т. *Байыз таппау, тағатсыздану*. Хирургия кабинетінің алдында иін тіресіп бес-алты жігіт тұр екен. Нұрлан *дәйексізденіп*, кетіп қалғысы кеп бір оқталды (З.Шашкин, Сенім). Денелері дірілдеп, *дәйексізденіп* бір жерде отыра алмай безектеп жүретін халге душар болады (С.Табынбаев, Жемсау.). Ол оның әрбір қимылына *дәйексіздене* қарады (Е.Оразақов, Дәрігер жолы).

ДӘЙЕКСІЗДЕУ с ы н. *Турақсыздау, берекесіздеу*. Еркін *дәйексіздеу* демесең, өздеріне қарағанда Алдаберген софыдан кейінгі үлкені осы еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ДӘЙЕКСІЗДІК з а т. *Турақсыздық, берекесіздік*. Халық қозғалысының осылай өрлеген дәуірінде Сырым ауытқып, *дәйексіздік* істеді (ҚазССР тарихы). Өзіміздің шығармаларымызда арқа сүйеп отырған бірден-бір әдісіміз – *дәйексіздікке*, дәлсіздікке жол бермеді (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ДӘЙЕКТЕ= е т. *Тиянақтау, анықтау, дәлелдеу*. Ол иіскеп жердің сырын, *дәйектеп* қарап дөңнің тілін біледі екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ақжамал мен Құндыз масқара етіп кеткеннен кейін, Берке хан өзін бір жерге *дәйектеп* ұстай алмайтын күйге ұшыраған (І.Есенберлин, Алтын Орда). Бірақ олар қаза болды ма, жараланып қолға түсті ме, оны ешкім *дәйектеп* айта алмады (К.Қазыбаев, Аманат).

ДӘЙЕКТЕЛ= е т. *Тиянақталу, дәлелдену*. Директордың қимыл-қарекеті де, оны Дөнештің өзінше қабылдап бағалай білуі де психологиялық жағынан *дәйектеліп*, дәлелденген («Қаз. әдеб.»).

ДӘЙЕКТЕЛІН= е т. *Тиянақталыну, дәлелденілу*. Ой толық сөз күйінде білдірілгенде ғана айқындалып, *дәйектелініп*, дәлдене түседі (Қ.Жарықбаев, Психология).

ДӘЙЕКТЕМЕ з а т. *Дәлелдеме, тиянақты тұжырым*. Ресми төрешілер *дәйектемесі* қолда: бір профессор, бір доцент, – екеуі де мұны мұнай өнімін арттыру тәсілдерін терең байыптаған тың зерттеу деп, тым биік бағалаған (З.Қабдолов, Жалын). «Нағыз ғылыми-фантастиканың мәні ғылым жетістіктерін адамға табиғатты, қоғамды, адамның өзін өзгертуге пайдалануды арман ету болып табылады», – деп ғылыми фантастикаға өзінше *дәйектеме* береді (Т.Сүлейменов, Қиял әлем.). Бірақ олар теориялық және практикалық мәні күшті бұл мәселелер жөнінде нақты талдаудан, дәл анықтамасын тұжырымдаудан, ұлттық идеяның негізін қамтитынын атап көрсетуден гөрі жалпылама сөзге үйірсектеп, ғылыми *дәйектеме* беруден қашқақтап жүр («Егемен Қазақстан»).

ДӘЙЕКТЕУ *Дәйекте етістігінің қимыл атауы*. Мәселені ақылдасудың, талқылаудың кеңесу мен *дәйектеудің*, келісудің, шешім қабылдаудың өркениетті тәсілдерін білу – кәсіби парыз («Егемен Қазақстан»).

ДӘЙЕКТІ с ы н. **1.** *Тиянақты, тыңғылықты*. Әкемнен үш жылдан бері хабар-ошар жоқ болатын. ... Әскери бөлімдерге сұрау салып, іздестіріп көріп ек, олар да *дәйекті* хабар айта алмады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жерасты жолдары – Оңтүстік Қазақстандағы тарихи ескерткіштердің аса бір маңызды саласы. Оларды *дәйекті* зерттеу арқылы біз ертедегі халқымыздың қала салу, мемлекетке айналып, өркендеп-өсу дәуірін анығырақ білеміз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Бұлай ойлауымыздың *дәйекті* себебі бар. Қазақстан территориясындағы тағы бұғылардың қазіргі саны 25 мыңнан артып отыр (Ә.Асқаров, Құт мекен). **2.** *Табанды, тұрақты, сенімді*. Ш. Уәлихановтың қызметінің тарихи маңызы сол: ол қазақ халқының алдыңғы қатарлы орыс мәдениетіне тартылуына көмектесті және соның белсенді, *дәйекті* қорғаушысы болды (ҚазССР тарихы). Бұл образды жасау арқылы Күләш Байсейітова бұрынғы табыстарын *дәйекті* етті (Ғ.Жұбанова, Аялы жан.).

ДӘЙЕКТІЛЕ= е т. *Дәйекте*. Ол еңбектерін математикалық көзқараспен қайта қарап, *дәйектілеп* шықты (Е.Қалыұлов, Жарық.).

ДӘЙЕКТІЛІК з а т. **1.** *Тыңғылықтылық, тиянақтылық*. С.Жұбанов Адай, Табын және Кете көшпенділерінің съезіне дайындықты *дәйектілікпен* жүргізді (Е.Өмірбаев, Октябрь.). Мұнда жайбарақаттықта айтылар: «көгерміз», «бөлкім», «мүмкін» сияқты солқылдақ сөздер естілмейді. Әрбір сөз *дәйектілік*ті, тиянақтылықты талап ете айтылады (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Айдаров ойын *дәйектілікпен* баяндаған Нұрқасымға сүзіле қарайды (М.Рахимқұлов, Тас түлек.). **2.** э к о н. *Қаржы есеп-қисабының сапалық сипаттамасы*. *Дәйектілік* субъектінің есеп саясаты бір кезеңнен екінші кезеңге дейін дәйекті түрде және елеулі өзгертулерсіз жүргізілетіндігін қуаттайды (Қаз. тілі термин. Экономика).

Дәйектілікпен қарау. *Байыппен шешу*. Мәселенің түп қазығы – мынау елеусіз іс демей мән беріп, *дәйектілікпен қарауда* (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

ДӘЙЕКШЕ¹ з а т. л и н г в. *Араб жазуындағы жіңішкелікті білдіретін белгі*. *Дәйекше*, ноқат сансыз мың, Жұрнақшылдық қарқыннан – Бас ала алмай тұсалдық (Т.Жароков, Шығ. жин.). А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі 24 әріп бір *дәйекше* болды (Қ.Күдерінова, Қазақ жазуы.).

ДӘЙЕКШЕ² з а т. ж е р г. *Қарақшы, мәре.* Түбінен *дәйекшенің* тұрдым тосып, Алушы едім бәйгенді талай қосып. Отыз ат уәделі өтіп кетті, Сол жерде тұра алмадым дене шошып (Ақан сері, Шығ.).

ДӘЙЕКШІ з а т. с ө й л. *Даяшы.* Әбілқайыр тағы да күміс қоңырауды шылдыратты. Ордаға әлгі қансыз-сөлсіз *дәйекші* кірді. Ол ежелгі әдетіне салып, үн-түнсіз басын иіп, мелшііп тұра қалды (І.Есенберлин, Алмас.). Қарсы ала шыққан *дәйекші* жігіттер тойлы ауылдың әр тұсында қонақтарды өздеріне арнаулы үйлерге орналастырып жүр (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ДӘЙТ с ы н. с ө й л. *Дәл.* Әлі болса оқып алды да, дөкей болып шыға келді. Әгәрәки, оқымағаныңда Мәди екеуі бір отарға *дәйт* еді, не қыласың (С.Қосымов, Директор.). Кимешегім тозып жүр еді, мына бір ақ *дәйт* екен, – деді үймелеген әйелдердің бірі (С.Жүнісов, Жапанда.).

ДӘЙІМ [ар. *دائم*] ү с т. *Үнемі, ылғи, әрқашан.* Толғаудың әртүрі араласып отырады. Сондай-ақ толғауға толғау емес сөздер де *дәйім* қатысып, аралас келіп отырады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Балғын қыз солайша балапан махаббатын *дәйім* кілттеп ұстаумен, Ақыры жүрек түкпірінде тұншықтырып, өз қолымен өшірді (З.Шүкіров, Ізгілік.). Мінгенім *дәйім* менің асау керім, Керменен көрдім Сырдың талай жерін (Айтыс). Ақиқат дейтін ауылдың, Қасынан *дәйім* табылдық. Ауырдан сауыт жамылдық, Сонда да бізді жауыр ғып, Жоғалта алмады ауырлық (М.Мақатаев, Шығ.).

Дәйім қатысу. *Үнемі қатысу, қалмау.*

ДӘЙІМІ ү с т. ж е р г. *Дәйім.* Жүніс: – Бәрекелді, жолы болар жігіттің *дәйімі* жеңгесі келесі (М. Әуезов, Танд. шығ.). *Дәйімі* айналды дамыл көрмей (Айтыс).

ДӘЙІС с ы н. ж е р г. *Әумесер, делқұлы.* Мәселен, «Ессіз» деген доминантқа жататын синонимдік қатардағы есалаң – әумесер – ақымақ – дәлдір – есер – делқұлы – *дәйіс* – нақұрыс – әңгүдік – есерсоқ – мәжнүн... сияқты синонимдер саны 60-тан асады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Бақытжан түсінгендей бас изеді. Алтыншаштың осында екенін біліп, бұл *дәйіс* әдейі келген ғой. Бауырым, қамданып қал, әйтпесе қыздан айырылып қаласың (К.Тоқаев, Түнде.). Осындай үгіт айтсам, ұнатпайды. Өз-өзінен опалаған кейбір *дәйіс*. Ер болсын, әйел болсын, ақымақ болса, Басынан бір сағатта-ақ бақыт тайыс (Т.Ізтілеуов, Назым).

ДӘКЕ з а т. *Жұқа, селдір ақ мата, марлы.* Оташы дәрігерлер операция бөлмесіне кірді. Ауыздарын *дәкемен* таңып алған сестралар қарсы алды оларды (С.Омаров, Дала қызы). Жеңгей бетіне *дәке* керген шелегін балпаңдай

көтеріп келе жатты (Ф.Сланов, Домбыра.). Аспанның екі қолы да шоқпардай ақ *дәкемен* таңылған (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

ДӘКЕДЕЙ с ы н. 1. *Дәке сияқты.* Оның Әбділәзизге деген күдігі іріген *дәкедей* ыдырап жүре берді (Д.Досжанов, Кісі.). 2. *Аппақ, боп-боз.* Жігіттердің де әп-сәтте естері шығып қалған сияқты. Бір-біріне үрейлене қарайды. Мақпал болса, ақ *дәкедей* бозарып бара жатты (Т.Алшынбаев, Өткел).

ДӘКЕЛЕ = е т. с ө й л. *Дәкемен орау, таңу.*

ДӘКПІР з а т. *Тәкпір.* Саналы шіркеудің даңғыр-дұңғырына мазасы кеткен адам құсап, бетін тыржитып, жоғарыға бір қарады да, ішінен «Осы не қыл деп тұр? Жар шақырғаны ма? Бұзаубай қажының дәкпіріндей *дәкпір* ме? Базарға жұрт жиналған түрі ме?» деп қойды (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Кешкілік ол кісімен намазға тұрып *дәкпір* түсірдім (Б.Балабеков, Ән.).

ДӘЛ *Араб әліпбиіндегі «д» әрпінің айтылуы.* *Дәл* әрпі тіл ұшының үстіңгі күрек тістің біткен жеріне тиюі арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы,... Құран оқып үйренейік). *Дәл* әрпі «әлиф» секілді өзінен кейінгі әріппен қосылмайды (Е.Ыбырайымұлы,... Құран оқып үйренейік). Хи, халайық, мен емес, бәрі ынтызар, *Дәл*, дариға ғишық оты бермес аман (Абай, Тол. жин.).

ДӘКІ з а т. с ө й л. *Дәке.* Гипсті оң аяғын табанынан ақ *дәкімен* ноқталап, мойнына асып жүреді (З.Шүкіров, Ізгілік.). Жәй күнде ақ *дәкіге* оралып, сандықта жататын бұл романды әкесі Қанағаттың да ежіктеп оқып отыратыны бар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ДӘЛ ү с т. 1. *Дұрыс, тура, анық.* Дәрмен күйшінің ауданын білгенімен, тұрақты жерін *дәл* білмейтін де (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Ұлы хазірет дарығандай батасы, Бекер дейтін жоқ дүдәмәл қатасы. Жазылыпты көне шежіре салтымен Абылай ханның *дәл* он алты атасы (К.Салықов, Жезкиік). «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» деп айтылатын мақалдың бірінші бөлігі түсінікті болғандықтан, екінші жартысындағы қазан сөзінің нені білдіретіні беймәлім сияқты. Айтылмақ ойды тап басып, *дәл* мәнін пайымдау қиын («Зерде»). 2. *Нақ, нағыз, дәп.* Қара қошқыл кілегей бұлттың жоғарғы шетін ала кірген ай бір көрініп, бір сүңгіп, машығынан тыс жылдам жүріп *дәл* жасырылбақ ойнағандай құбылды (М.Әуезов, Абай). ...Күй тынды соңғы самал өткендей боп, Ол тұрды жаны рақат шеккендей боп. Баланың саусағының *дәл* астынан Көріңді Моцарт тұрып кеткендей боп (Ф.Қайырбеков, Большевик). *Дәл* саған құрмап еді торды ешкім. Ғайыптан душар болдың сорды кештің. (К.Салықов, Жезкиік).

Дәл айтқанда. *Турасын айтқанда.* Әкесі қызының жібек шашын сипап бір өтті де: – *Дәл айтқан да*, енді бір он жылдан соң үлкен боласың, балам (Ғ.Сланов, Шалқар).

Дәл басты. а) *Бірден таныды, шырамытты.* Таныдың ба? – Танымадым... – Қап, бәлі! Аңтаң болып, қарт та ойланып, таппады. «Қайда көрген кісім...» деймін ішімнен, *Дәл баса* алмай, Қиналып тұр қарт та әлі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Дәл тигізді, тура атты.* Нысананы *дәл басып*, Қалаған жерден көздеген. Камқа бірдей бола ма Қалам мата бөзбенен (Дулат Бабатайұлы, Замана).

Дәл келді [келмеді]. *Тура, дөп келді.* Осындай әр нәрсеге мән бергіштігінен болар, оның әлгіндегі сөзі тағы да *дәл келді* (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Қазіргі қолданып жүрген календарымызда апта күндері айдың белгілі бір күніне *дәл келмейді*, үнемі ауысып отырады (Ғалам ғажап). Бірақ шынымды айтсам, мен автолавкемен отардағы малшыларды аралап сауда жасауға үйреніп кеттім. Жок, «үйрендім» деген сөз *дәл келмес* (К.Баялиев, Жер).

Дәл қазір. *Тап осы мезетте.* *Дәл қазір* осы жай Жұмабектің есіне түсе береді. «Егер Мырзаштың орнында болсам, байдың қызы едің деп, сүйгенімнен бас тартар ма едім?» (Б.Тілегенов, Аққайнар). *Дәл қазір* бұрынғы төбесі де құлайын деп тұрған жоқ. Меніңше, нағашым назарын қора-қопсыға бөлгені дұрыс (М.Дүзенов, Ақ әже). Жәдігер айнаға соңғы рет көз салып, уылжыған жастық әлпетіне риза болды. Қиғаштау көздердің алмасы *дәл қазір* өзіне де бөтен (Р.Токтаров, Терістік).

Дәл ортасы. *Қақ ортасы.* Ол үшін жаудың поезын өзіміздің құрған қақпанымыздың *дәл ортасына* түсіріп алуымыз қажет (Н.Көшекбаев, Қарулас). Арқалықтың өн бойын әр жерден тоқылатын жіп ілінетіндей етіп кертеді. Содан кейін екі ұшы домалақталған жіптердің арқалыққа *дәл ортасын* келтіріп, көлденең асады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Күлтеленген қалың қара шашын тікшіл маңдайының *дәл ортасынан* бөліп тарапты (С.Омаров, Қиыр). Темір шеңбердің *дәл ортасынан* төменірек түсіріліп, электр шамы бекітіліпті (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Дәл осындай. *Нақ осы сияқты.* Алаң боп, абыржыған кездерімде Нанбаймын адам айтқан сөзге мүлде. Кеше мен *дәл осындай* халде болдым, Сен оны сездің бе әлде сезбедің бе? (М.Мақатаев, Шығ.). Өнердің *дәл осындай* мен де иесі, Өнбойым – тек жақсылық дүниесі. Домбырам – он жасымнан жан серігім, Талпындым келтіргенше сөз жүйесін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Дәл өзі. *Нақ сол, тура өзі.* Егер адам айдалада келе жатып, жол үстінде жайнап жатқан гауһар тасты көрсе бір бұрылмай кете алар ма, қыз да осы ғажайып гауһар тастың *дәл өзі* болатын (І.Есенберлин, Алмас.). Е, бәсе, *дәл өзі*. Неге таңырқап тұрсың. Әлгі екі маманның тау-тасты кезіп әрең дегенде қолына түсіріп азаптанып жүргені осы емес пе? (С.Бегалин, Уақыт.).

Дәл өзіндей. *Тура өзі сияқты.* Ант бердің сен әжімдерің тереңдеп, Еселенді есіл шабыт, ер еңбек. Ант бердің сен өз анаң, еліңнің Бар анасын *дәл өзіңдей* көрме деп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). О да пенде *дәл өзіңдей* жай ұлан, Ол әңгіме қозғамас өз жайынан. Сәл айырма: бізден гөрі жомарттау Жан асылы сыйлай-сыйлай байыған (М.Әлімбаев, Ту тіккен.).

Дәл сол жылы. *Нақ сол жылы.* *Дәл сол жылы* жұтапты елдің бәрі, Табылмайды емге де талқан, тары, Ұзатылған қызына естіртпекке, Өзі бармақ әкемнің ынтызары (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 1890 жылға дейін тыныштық болып, кейін *дәл сол жылдың* жазында Оспан мен Оразбай қайта араздасып, жауласа бастайды (М.Әуезов, Әр жыл.).

Дәл сол күйінде. *Тура сол қалтында.* Ол өзінің еңбектес досы жайлы айтты. Ал, мен соны *дәл сол күйінде* әңгімелеп бермекпін (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

Дәл табу. *Дөп тұсу, нақты анықтау.* Қыранның ет бабы, әл-қуаты, талап-тілегі, мінез-қылығы, көңіл-күйі, аңға деген аңсары, шабыты мен зар күйі қаншалықты дәрежеде екенін бақылай жүріп *дәл табу* – бапкердің негізгі мақсаты (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Дәл тапты. *Айнытпай білді, дөп түсті.* Сонда қай салада жүрсең де абыройлысын, қай салада жүрсең де өмірдегі өз орныңды *дәл тапқан* адам боласың (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Балатайдың ойын *дәл тапты*, соның өзін де бір үлкен медет көрді бәйбіше (С.Талжанов, Ұлдай.). Сөйлесті бәрі сыбырлап, Мен отырдым тыңдауға. Жүрегім тұр жыбырлап, *Дәл тапқанда* ымдауға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дәл тию. ә с к. *Оқ-дәрінің (артиллериялық снарядтың, минаың, ракетаның т.б.) тікелей нысанаға тиюі.* *Дәл тию* сауытты жылжымалы нысаналарды (танктерді, бронетранспортерлерді, кемелерді) және айрықша берік қорғаныс құрылыстарын жою үшін қажетті шарт болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Дәл төрінде. *Ең жоғарыда, құрметті орында.* Терезесі күнгей жаққа қараған шағын кеңсенің *дәл төрінде* отырған Кемелбек Шолпанға бас шұлғи амандасты (Ә.Нәбиев,

Шолпан). *Дәл төріне* қондырып өмір дейтін жолдасын, Екеуара қақ бөлді байлық, бақыт, олжасын. Қарамайды, қайтсін ол оңай-оспақ тағдырды, Тағдырлардың тағдыры өзі тағдыр болғасын (М.Мақатаев, Шығ.).

Дәл түбі. *Тура қасы, тұрған жері.* Ақ теректің *дәл түйінде*, Жер қойнында жатыр көкем. Жат адаммен кеттік бірге, Қайғымызды білді ме екен? (Ә.Тәжібаев, Жастық.). Мен механиктің меңзеген тұсына көз жіберген едім, біздің кеменің *дәл түйінен* қара сұр бір хайуанат басын қылтитып тұр екен (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). *Дәл* көпір *түйінде* бір топ бала ойнап жүр. Сырт киімдерін шешіп, жағаға үйіп қойған (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Терезенің *дәл түйіне* салдырлап келіп арба тоқтады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

Дәл түсті. *Тура келді, айтты.* Белгілерін бет-бетіне айтпай, өңіне, орнына үйлестіріп айттып, нәрсенің суретін ойқы-шойқы, қика-сика қылмай, дұрыс тұрпаттап, адамның қиял саңылауына суреті өзіне ұқсап *дәл түсерлік* етіп шығару керек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Достым, тауып айттып, *дәл түйсін*, тура сілтеп, шындап күлдіре алатын қалам шебері болса өзіміз де күле білеміз (С.Бақбергенов, Алтынмел.).

Дәл тұсы [қасы]. *Тура жаны, сол жер, маңайы.* Пай, пай! Міне, шынында да жазықтың *дәл орта тұсынан* шаң шықты (М.Мағауин, Ақша қар). Ол келесі есіктің тұтқасын ұстай бергенде, *дәл желке тұсынан* ып-ыстық бірдеңе тіліп өткендей болды (Қ.Исабаев, Ажал.). Жалғыз өзі бір түспей жар басынан, Көз ұшында көз алмай арбашыдан, Айналайын күтер де тұрар еді Бейтаныс жан өткенше *дәл қасынан* (М.Мақатаев, Шығ.).

Дәл шекеден. *Қақ шекеден.* Қолымдағы нәрсені *дәл шекеден* көздеп лақтырған едім (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ДӘЛДЕ= е т. **1.** *Дөп келетіндей етіп туралау, сәйкестіру, үйлестіру.* Қарсы кездескен жұмысшының бетіне лампасын *дәлдеп* көтеріп, Ақыш бәрін танып барады (Б.Майлин, Шығ.). Шаңырақтың көзіне *дәлдеп* төрт қырлап жонған басын уықтың «қаламдығы» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Нысанаға алып нақтай көздеу, мұлт жібермеу.* Тура ат маңдайын сонау тасқа *дәлдеп* ұстандар (М.Әуезов, Ақын аға). Анадай жерден және біреу қарекер атпен екпіндете келіп, қапияда оң иықтан *дәлдеп* қойып өтті (Н.Әбүғалиев, Қайран, Нарын). *Дәлдей* атып жауды өлтіруге де болады, *дәлдеп* айттып жауды көндіруге де болады (М.Тиесов, Әңгім.). Шекеме *дәлдеп* тиген ауыр соққыдың ете қалды да, басымның бүкіл бір

қапталын жарып түскендей болды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ДӘЛДЕГЕНДЕЙ ү с т. **1.** *Тұп-тура, көздеп тұрып, дәлдеп тұрып, нақ.* Дөп *дәлдегендей* Демесіннің құлақ шекесінен сарт ете түсті (С.Бегалин, Мектеп.). **2.** *Әдейі туралаған сияқты.* *Дәлдегендей* мен барғанда мына сұрақты сұрап жатыр екен: Әлеумет ісіне араласасыз ба? (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ДӘЛДЕГІШ з а т. *Нысанаға туралап, келтіргіш құрал.* Оның қайрау дискісін сол тұрған орында өңдеп, қалпына келтіруге арналған тиісті суппорт *дәлдегіші* бар (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).

ДӘЛДЕН= е т. *Дәл келтірілу.* Сәкеннің «Советстан» поэмасындағы сөздердің құралуы, дыбыс үндестігі, ырғақ, үйлес жақтары қызу қарқынға өте *дәлденіп* жасалған (С.Мұқанов, Өсу жол.). Даралық бір, біреу, жалғыз деген сандармен, көптік ұғымы екі, үш, он, он бес, қырық деген сияқты сандармен *дәлденіп* айқындалады (Қазіргі қаз. тілі). Оның себебі қаланың бас бағыты, зерттеушілердің пікірі бойынша, формальгаут жұлдызының азимутына *дәлдеген* (А.Машанов, Ғажайып.).

ДӘЛДЕНКІРЕ= е т. *Туралаңқырау, теңестіріңкіреу.* Көптеп ерінді баттиған қара қыз белбеуді *дәлдеңкіреп* ұстап пәрменімен тартып өтті (Б.Майлин, Шығ.). Бір шамси жыл ішінде күн-тәулік саны, *дәлдеңкіреп* айтқанда – 365,242 (А.Машанов, Ғажайып.).

ДӘЛДЕП ү с т. *Тап басып, анықтап.* Құрымбайды олар *дәлдеп* танымағанмен, шырамытып маңын орай түсті (Б.Майлин, Шығ.). Менің жасым түгіл өз жасынан жылда шатасатын әкем менің қаншада екенімді *дәлдеп* айта алмады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Біздердей емес, неміс күзетшілері сендердің түстеріңді *дәлдеп* тани алмайды (І.Есенберлин, Алтын құс).

ДӘЛДЕСТІР= е т. *Теңестіру, туралау, дәл келтіру.* Сұлтанмахмұт шаңырақ бауды бақанға қоса қысып тартып, бақанды жерге тіремей, уық ұзындығына *дәлдестіре* биік көтеріп тұр (Д.Әбілев, Арман.). Оң қолының саусағын иіп қолын созып, ай орағына *дәлдестіреді* екен (А.Машанов, Ғажайып.).

ДӘЛДЕТ= е т. *Дөп қылу, дәлдеу.* Екі адам келе жатыр бөкендетіп, Отырғандар қарайды аң-таң етіп. Қырағы Бексұлтан жас көзел еді, Таныды көк бедеуді ол *дәлдетіп* (Қаз. әдеб. хрестом.).

ДӘЛДЕУ *Дәлде етістігінің қимыл атауы; нақтылау.* Ертеңгі жолығар уақытын *дәлдеу* сияқты оймен ол бір такси алып аэропортқа тартты (С.Бегалин, Уақыт.). Өлшеуін тауып

дәлдеуге, қалдырмай анық сөйлеуге Шын ынтамен қуантқан, қала менен даланы (И.Байзақов, Құралай.).

ДӘЛДИ = е т. *Шірену, шікірею, тәштию*. Ол торы төбел аттың шылбырын белдеуге байлай салып, кеудесін көтеріп *дәлдиіп* тұра қалды (С.Сейфуллин, Шығ.). Кер жорға қос танауы *дәлдиіп*, қайта-қайта елеңдеп, құлақтарын қайшылап қояды (Саржайлау).

ДӘЛДУ с ы н. 1. *Далдың-дүлдың, жындыкеш, есерсоқ*. Бір байдың болған екен үш баласы, Бейне бір қатар өскен қол саласы. Кенжесі ес білмейтін *дәлду* болып, Ақылды кісі болған екі ағасы (Б.Майлин, Шығ.). Елеусіз ойланып қалды. Шынында да, Шынардікі дұрыс-ау. «Ертіп келгенім – өзіме қырындап жүрген жігіт еді» десе, ел-жұрты оны *дәлду*, тәлпіш, көргенсіз атандырар еді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Қырсық, қыңыр, *дәлду* болмай өстің. Таза білім бойыңа ар сақтадың (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.). 2. *Аңқау*. Ұтылдым, қайда ұтылмай жүрген *дәлду* басым, ұтылғаным рас (С.Бақбергенов, Адам.). // *Есерсоқ, жындыкеш адам*. Содан бері қолынан келмеске ұрынып, оның паркын айыра білмейтін *дәлдулерді* де «есек дәмелі екен» деп атайды екен қалың жұрт (Қ.Толыбаев, Өжеттер).

Дәлду көрінді. *Есерсоқ сияқты жүрді*. Кенжегүл әншейінде еркетотай өскен *дәлду көрінгенімен*, науша денесіне лайық қайраты да бар екен (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ДӘЛДУЛЕН = е т. *Есерлену, ақымақтану*. Махаббатпен, жастықпен, Өмірмен, өнер-біліммен *Дәлдуленіп* ойнасаң, Бір күндері жолығасың сорыңа Өмір жолы қиын жол, Түсініп қой оны да (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.).

ДӘЛДУЛЕУ с ы н. с ө й л. *Парықсыздау, есерсоқтау*. Бұл байғұстарға қайбір салдарлы кісі жолыққан. Екеуі де бір *дәлдулеу* жігіттер екен (Мың бір түн).

ДӘЛДҮН с ы н. *Есерсоқ, әумесер, жындыкеш*. Боздақ байдың ұлы мұндай болғанда, Балым атты қызы онан өткен *дәлдуң*, тым жеңілтек еді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Онысы орынсыз *дәлдуң* де емес, жұмсақ, жарасымды (Б.Әдетов, Бәйшешек).

ДӘЛДҮНГІР с ы н. с ө й л. *Дұдамал, түсініксіз*. Нақ осындай *дәлдуңгір* жағдайда бір әйелдің «қапшығым жоқ, қапшығым» деп шаңқ еткен даусы басып кетті (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

ДӘЛДҮР с ы н. с ө й л. *Дәлдір*. Қайсыбір басшылардың: «Сарыауыз, *дәлдуң* бала не тындырар дейсің» деген күдігін өз құлағы да шалған-ды (М.Кеңпейілов, Дала.).

ДӘЛДҮРШ з а т. с ө й л. *Жындыкеш, есерсоқ*. Қашан кірді *дәлдуңріш* дуанасы, қашан кірді шайтанның қу ағашы? Аластай көр, үйімнен, аластай көр, Ас – Бекет – иә Алла, дуалашы (Д.Қанатбаев, Ағын су.). Нан пісетін *дәлдуңріштің* кеудесі, Жол беретін саған қандай күш еді? Моңарт – күдірет! Мәңгі өшпейтін сәулесі, неге оған Сальверидің көлеңкесі түседі («Қаз. әдеб.»).

ДӘЛДІ с ы н. *Дәл, анық, нақ*. Жұмабайдың қалаға бұ жолы не жұмыспен барғанын Абай *дәлді* білмейді (М.Әуезов, Абай). Өзің менің сөзіме *дәлді* жауап берген жоқсың, – деді жігіт (М.Гумеров, Хазірет.). Онда қандай *дәлді* адрес болады. Бұл өңірде не көп адырлар көп (Ж.Жұмақанов, Солдат.).

ДӘЛДІК з а т. 1. *Тап басып, дөп түсушілік*. ≈ *Дәлдікпен* айтты. 2. *Тура келушілік*. Машина жасау өндірісінде және басқа салаларда түрлі тетіктердің *дәлдігін* автоматты түрде бақылау үшін осы сияқты датчиктер кең қолданылады (К.Айманов, Физика.). 3. *Туралық, дұрыстық*. Президентім бекіткен Жарлықпенен Сол күн туды, сөйлейін *дәлдікпенен*. Жырмен шашу шашайын ұлы тойда, Тұсаукесер жасайтын таң күткен ем (К.Салықов, Жезкиік). Қашаған ұстау, асау үйрету әркімнің қолынан келе бермейді. Оған қайрат, шапшаңдық, *дәлдік* бірден керек (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). 4. *Мұқияттылық*. Аса мұқияттылықты талап еткен мәселе кішкене доғалардың синустарын үлкен *дәлдікпенен* есептеу болды (О.Жәутіков, Математика.).

ДӘЛДІЛІК з а т. *Сай келушілік, сәйкес келушілік*. *Дәлділік* жағынан Тайырдың кейбір аудармаларында біраз кемшіліктер болғанмен, поэзиялық рухын сақтауда көрнекті жері көп (С.Мұқанов, Өсу жол.). Зергерге аса қажетті қасиет – суретшілік, *дәлділік*, шыдамдылық (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Ол үшін ол өзінің алдындағы темірге торкөздерді қандай дәлді орнатып келсе, нақ сондай *дәлділікпенен*, нақ сондай аумаққа төгілетін тамшыларға торкөз ұялар жасауы керек (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

ДӘЛДІР¹ з а т. ж е р г. *Күміс ақша, күміс тиын*. Жігіт күнімізде орамалға түйген *дәлдірді* атпен шауып келіп, жерден қағып өтуші ек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДӘЛДІР² с ы н. *Піспеген, жас, есер*. Ақымақ, *дәлдір*, есер жындысы да, Жақпаған еш мінезбен құрбысына. Шаруасына пысық бұл десін деп жұрт, Мін таққан бола қалар жұмысыма (С.Торайғыров, Шығ.). *Дәлдір* менен дананың Терезесін бір кара жер теңейді... Оған қалай нанамын?! Ойын сөзге менің нанғым келмейді (М.Әлімбаев, Өшпес от). *Дәлдір* тіліне сүйенеді, Дана білігіне сүйенеді (Мақалнама).

ДӘЛДІРЕ = е т. *Асып-сасу*. Қуанышы қойнына сыймай тұрған ол жас баладай *дәлдірен* бағанадан бері жасаған істерін, тартқан қасіретін айтып тауыса алмай жүр (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ДӘЛДІРЕКТЕ = е т. с ө й л. *Тәлтіректе*. Сөйлеуге бет жоқ, салбырап орнымнан тұра салып *дәлдіректеп* жүре бердім (А.Тоқмағамбетов, Ақ моншақ).

ДӘЛДІРЛЕ = е т. с ө й л. *Өзгемен санаспай, далдырлап көп сөйлеу*. Әншейінде *дәлдірлеген*, ойындағысын бүкпесіз жайып салатын Әбді бұл жолы заводта неге жұмыс істегісі келмейтінін айтпай-ақ қойды (К.Жүнісова, От пен гүл). Сыйлы жерлерде қонаққа барғанда күйеуінен жоғарырақ отырып, жөн-жосықсыз *дәлдірлеп* сөйлейтінді шығарды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ДӘЛДІРЛК з а т. *Ақымақтық, есерсоқтық*. Күндерде бір күн он сомын Сатыпты бес тиынға. *Дәлдірлігін* Янектің Түсіну енді қиын ба? (М.Әлімбаев, Биікке.).

ДӘЛЕКІ¹ з а т. ж е р г. *Түлкінің күйігі*. Алдыңғы күні Қарашоқының сайында жүрген *дәлекі* түлкіні көрсеткенде қоянға шүйіле кететін құс бұл жолы алдында қашқан аңды тек жайқап өте шықты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Үстіне кигені жеңілтек сеңсең ішік, басында *дәлекі* түлкінің терісінен тігілген шағын тымлақ (А.Сейдімбеков, Ақиық). Әлі де жүні жетілмеген *дәлекі* түлкі болса да ұшында қара дағы бар үлпілдек жұмыр құйрығын қыз білегінше бұлғап көрер көздің жауын алады (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ДӘЛЕКІ² с ы н. э к с п р. *Дарақы, тыраш*. – Оның *дәлекі* шешесі жақсылықты білуші ме еді. Бірақ қызын оқытып адам етем. Енді документін осындағы экономикалық институтқа тапсыртамын! – деп жүр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ДӘЛЕКІЛЕН = е т. э к с п р. *Дарақылану, есерсоқтану*. Бір үйдің кенжесі болған соң *дәлекіленіп* бетімен кеткен (О.Сәрсенбаев, Сағым). Олар өздеріне билік пен ерік тиген бұғаусыз, *дәлекіленген* дырду топтай селоба тасырлата шауып кірді (К.Тоқаев, Соңғы.).

ДӘЛЕЛ [ар. دَلِيل] з а т. *Айғақ*. Мен Қарамысовқа, егер басқа қызметке ауысатын болсам, одан бұрын оқуымды аяқтап алғаным жөн ғой деген сөзді *дәлелдеріммен* айта бастадым (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сөзім сол – мейлің жандыр, мейлің өлтір! Қисық десең, қанеки, *дәлел* келтір. Не шаріғат, не низам айтты ма екен, Елудегі шалға бар деп жемтір-жемтір (С.Торайғыров, Шығ.).

Дәлел айтты. *Дәлелдеп сөйледі*. Бұл жұмыс пайғамбардың сүннәті деп, *Дәлел айтты* н оның бір шартын табар. Алса алсын көп қатынын тең ұстаса, Әрбірін риза қылып жөн ұстаса (М.Дулатов, Шығ.).

Дәлел берді [тапты]. *Дәлел келтірді, ұсынды*. Қазақты жақтарлық депутаттарға да, Кеңеске шақырылған өкілдерге де «Қазақ тілегі, қазақ пікірі» деп отыратын таяныш, *дәлел беретін* ретіміз осы (М.Дулатов, Шығ.). Мұның түбін тексеріп, тағы да анық ұрылар өлтірді дерлік *дәлел таба* алмаған (М.Дулатов, Шығ.). Жығылмайтын *дәлел тап*, Бір езу болма, өзімшіл. Мініңді тапса кім сынап, аяғына бар, жығыл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дәлел шығару. д і н н. *Қайтыс болған кісіні шығарар алдында Құранды түгел оқыған есебінде Құраннан аят оқу*. Құранның аят аудару рәсімі «*дәлел шығару*», «дәлел өткеру», «дәлел атқару» немесе «дәлел оқу» деп аталады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). Қайтыс болған кісіні орап болған соң *дәлел шығару* (дәлел оқу) рәсіміне кіріседі (С.Әжіғали,.. Жетісу қаз. салт-дәстүр.// Қазақ. дәтүр. әдет-ғұрып.).

Дәлелі дайын. *Уәжі әзір*. Нәзеннің уәжі мықты, Жарастың қарсы айтар *дәлелі дайын* емес еді (З.Шүкіров, Отты өткел.). Әулеттің Оңғарбайға жыны келді. Мұның әрбір қисынына оның қарсы *дәлелі дайын* (Т.Тілеуханов, Біздің өке.).

Дәлелі жоқ. *Уәжсіз*. Гүлшәрі бұған не дерін білмей қатты қысылды. Өтірік айтты деуге – *дәлелі жоқ* (А.Байтанаев, Қайнар.). *Дәлел жоқ* жерінді онша мақтайтұғын, Әлде оның кеңдігі ме мақтайтының? Ендеше, ұқтырайын Сарыарқаның Кен болып ел көшіріп жатпайтынын (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Толық дәлел. *Толық айғақ*. Асқар лирикаларының қандайлық, қоғамдық, көркемдік маңыз алғандығына, оның «Мұнай бер» дейтін толғауы *толық дәлел* (Е.Ысмайылов, Сын.). Әбілден Нұрымға, Нұрымнан Мұрынға ата мирасындай болып қалған «Қырымның қырық батыры» бұған *толық дәлел* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.).

ДӘЛЕЛДЕ = е т. 1. *Бір нәрсенің анығына көзін жеткізу*. – Жауларым мені сіздің алдыңызда қаралағылары келеді. Егер керек десеңіздер, үкімет алдында өзімнің тіпті кінәсыз екенімді *дәлелдеп* шығуға бармын (І.Есенберлин, Қаһар). Айтқан өлеңің де, салған әнің де тегін адам емес екенінді *дәлелдеп* келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Еділов өз ойын айтты. – Біз халқымыздың тарихын

зерттейміз десек, оны ғылымның бір ғана саласымен терең *дәлелдей* алмаймыз (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **2. Ғылыми тұжырымды фактілер негізінде дәйектеу.** Ол май қышқылы ашу процесін қоздыратын микробтарды зерттеп, осы арқылы бұл қағиданы толық *дәлелдеді* (Н.Шоқанов, Микроб.). Жердің айналуын *дәлелдейтін* тағы бір құбылыс – метеорлардың таң алдында көп түсуі (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Кейде баланың ата-анасы қанының биологиялық жағынан сәйкес келмеуі болашақ нәрестенің саулығына зиян келтіретінін медицина *дәлелдеп* отыр (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). **3. Өзінің мүддесін, пікірінің дұрыстығын іс жүзінде, таласта көрсету, қорғау.** Екінші жағынан, елдегі ең биік лауазымды қызмет иесі баламалы негізде сайлансын, Елбасы болатын адам өзінің бәсекелестерінен артықшылығын ашық таласта *дәлелдесін* әрі адамдардың өз таңдауын еркін жасауына мүмкіндік берілсін дегеннің де артық ештеңесі жоқ («Егемен Қазақстан»).

ДӘЛЕЛДЕМЕ з а т. **1. Мәселенің, істің ақиқаттығына көз жеткізетін дерек, түсініктеме.** – Ендігі өңгімені орталықта талқылайық. Сол мәжіліске барлық *дәлелдемелер* жан-жақты дайындалсын (С.Бегалин, Уақыт.). Сіз, дұрысында, менің сізге деген шын ықыласты ниетіме ешбір *дәлелдеме* керек етпей-ақ сенерсіз деп ұғамын (С.Бақберген, Мен сізді.). **2. Ғылыми деректер.** Ең алдымен, зерттеуші өз еңбегінде халықтық әуенді тарихи *дәлелдемелермен*, халықтың бай баяуларымен айқындап беруі қажет (І.Омаров, Серпін.). Раббастың жұлдыздар қозғалысы, олардың арақашықтығы жайлы жазған *дәлелдемелері* бар деседі (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). 1800 жылы француздың атакты ғалымы А.М.Лежандрдың осы постулатты «дәлелдеуге» ұсынған әдісі Жауһаридың жоғарыдағы *дәлелдемесіне* келіп тіреледі (О.Жәутіков, Математика.).

ДӘЛЕЛДЕН = е т. **Анықталу, дәйектелу, көз жеткізілу.** Ұзаққа созылған тексеру бітті. Алдабергенның ойынша арызда көрсетілген жайлардың бірде-бірі *дәлелденген* жоқ (С.Бақберген, Адам.). Достарым, әрқайсымыз әр елденбіз, Алдымен сіз де, біз де қаламгерміз. Қанның өкпе ауруларына үлкен пайдасы бар екені толығынан қазіргі кезде әбден *дәлелденді* (А.Даиров, Хирург.). Ғылыми медицина жабайы шетенді әржақты зерттеумен шұғылданды. Соның нәтижесінде шетен гүлдерінің ішқұртына қарсы әсері бар екендігі *дәлелденді* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ДӘЛЕЛДЕНУ *Дәлелден етістігінің қимыл атауы.* Шығармадағы оқиғаға байланысты,

дамуы, *дәлелденуі*, шарықтау шегі, адам образы, олардың жасалу жолдары – бәрі шығармадағы негізгі идеяны оқушыларға жеткізу үшін керек (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Жігіттер үнсіз бас ізеп жатыр. Құралбек жеңетіндеріне күмәнсіз сеніп, екінші таймға шыққан. Бұл сенімнің дұрыс екені *дәлелденуіне* бар болғаны екі минуттай уақыт қажет болды (С.Балғабаев, Жұлдыз.).

ДӘЛЕЛДЕНІЛ = е т. **Анықталыну, дәйектеліну.** Органдарды жете зерттеудің нәтижесінде тканьдерді негізінен төрт типке жатқызуға болатындығы *дәлелденілді* (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

ДӘЛЕЛДЕНКІРЕ = е т. *Дәлелдей түсу, анықтаңқырау.* – Мен сізден сол тілектерді толық мойындайтынды *дәлелденкіреп* айтуға рұқсат сұрадым, – деді Ақметше езу тартып (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ДӘЛЕЛДЕС = е т. *Дәлелдеуге тырысу, көмектесу, таласу.* Осылай десіп тұрды олар, *дәлелдесіп*, таласып. Бал мінезі балалық, Тал бойына жарасып (Б.Ысқақов, Сенің өлең.). Сол күні олар Хахардың үйінде отырып ұзақ сөйлесті. Сөйлесті емес-ау, таласты, бір-біріне *дәлелдесті* (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

ДӘЛЕЛДЕТ = е т. **Анықтату, дәйектелу, көзін жеткізу.**

ДӘЛЕЛДЕТУ *Дәлелдет етістігінің қимыл атауы, айғақтату.* – Әй, жете қоймаған шығармыз! – деді Хакім, аттылының сөзін әбден *дәлелдету* үшін (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бөтен сырым жоқ екенін *дәлелдетуді* сен де қаламайсың, оны жақсы білем (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

ДӘЛЕЛДЕУ *Дәлелде етістігінің қимыл атауы.* **1. Пікірін, ісін т.б. айғақтау, дәйектеу.** Бұл пікірді *дәлелдеу* үшін мен өзім білетін біраз адамдардың өмірінен мысалдар келтірейін (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Шынымен мұның алысуға, өз ісін *дәлелдеуге* шамасы келмегені ме? (Б.Тілегенов, Уақыт.). Кез келген пікірін энциклопедиялық біліммен қарулана отырып *дәлелдеуге* тырысатын кітаптың сапалық қуатын одан әрмен арттыра түседі («Қаз. әдеб.»). **2. Ғылыми тұжырымды дәйектеу.** Жай айта салу бар да, оны ғылыми жолмен бұлтартпай *дәлелдеу* бар ғой (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.). Ең әуелі Лобачевскийдің өзі де басқа ғалымдар сияқты бесінші постулатты дәлелдеуге әрекеттенді. Бірақ кейіннен өзінің де, басқа ғалымдардың да *дәлелдеулерінің* мағынадағы математикалық дәлелдер емес екенін көрді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ДӘЛЕЛДІ с ы н. *Бір негізге сүйенген, нанымды, қисынды.* Әбіштің сөзі Тәкежан-

дарға жат көрінгенімен, *д ә л е л д і* сияқты (М.Әуезов, Ақын аға). Нұржанның дәл осы бір сөзі *д ә л е л д і*, тауып айтылған сияқты (З.Шашкин, Өмір.). Жоғарғы Кеңесте болсын, Жаңаөзенде немесе өзге жерде болсын Әбекеңнің байсалды-басалқалы, *д ә л е л д і*, уәжді сөзі тәуелсіздік іргесінің нақтылануына қызмет етті («Егемен Қазақстан»). Даярмыз деген мырзалардың дайындығы ат ерттеліп, киімін киіп, тойға жүруге дайындалған даярланыс емес, сиезге алып келіп салатын *д ә л е л д і* докладтары даяр деп ұғамыз (түсінеміз) (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ДӘЛЕЛДІЛІК з а т. *Уәжі қиштілік, қисындылық.* Алмагүлдің пікірінің *д ә л е л д і - г і н е* жұрттан бұрын Сағын қайран қалды (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ДӘЛЕЛҚОР с ы н. *Себеп тапқыш, дәлелшіл.* Сөйлегенде *д ә л е л қ о р*, Біреуді жүрер қудалай. Кеудесін қағып мен-мен деп, Жағасын да жұлмалай (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ДӘЛЕЛСІЗ ү с т. *Дәлелі жоқ, негізсіз, себепсіз.* Және елімізге шетелдік кондитерлік өнімдердің демпингтік баға бойынша өтуін уақытша ғана шектейді. Шыдығында да, шетелдік көптеген тәтті түрлерінің *д ә л е л - с і з* арзан бағалары демпингтің нақты белгісі екенін айта кету керек («Егемен Қазақстан»). Осы телеграммаға Ішкі істер министрі, «жерге мұжық жіберме дегенің *д ә л е л с і з* болғандықтан аяқсыз қалды» деп мағлұм қылып муфти һәм депутат деген тілекті жым-жырт қойған (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *Дәлелсіз* сөз – соққан жел, ұшқан тозаң, Таза ақылдың алдында жоқ қой құны. Мисыз, күншіл, бірезу, өзімшілдер Аласұрсын, асқақтап, қозса жыны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Орыс тарихшыларының көбі қазақ түрік-моңғол жұртының әр руынан құралып, беріде ғана жұрт болған, қазақ деген сөздің мағынасы – бетімен өскен, еркін жүрген, қазақ әр елде де болған деулері *д ә л е л с і з*, әсіресе қазақты XV ғасырда жұрт болды һәм қазақ құрама мағынасында, мұндай ат әр жұртта бар деулері қисынсыз (М.Дулатов, Шығ.).

ДӘЛЕЛСІЗДЕУ с ы н. *Нанымсыздау, қисынсыздау.* Бұл кісі, шамасы, өз ойының *д ә л е л с і з д е у* шыққанын байқап қалған болу керек (М. Дүзенов, Ақәже). Жеңгесі оның жүзіне бір қарады да үндемей қалды. Сөзіне сенбегені көрініп-ақ тұр. Бұл сөзім *д ә л е л с і з д е у* болды ма деп Нұрсұлу қысыла түсті (М.Әбдіхалықов, Жердің асты.).

ДӘЛЕН з а т. ө с. <лат. osmorhiza> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын*

көпжылдық шөптесін өсімдік. Д ә л е н көбінесе тау беткейлерінде, қылқан жапырақты және аралас ормандардың, бұталардың арасында өседі (ҚҰЭ). *Д ә л е н* Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Қылтанақты дәлен. ө с. <лат. osmorhiza aristata> *Биіктігі 30–80 см, сабағы жіңішке, жылтыр келген, гүлдері майда көпжылдық шөптесін өсімдік. Қ ы л т а н а қ т ы д ә л е н* тұқымынан көбейеді (ҚҰЭ). *Қ ы л т а н а қ т ы д ә л е н* – өте сирек, тек Үбі жотасында кездесетін өсімдік (ҚҰЭ).

ДӘЛИ= е т. с ө й л. *Далию.* Әуелгі күндері біреу: «бәйгі бала», «нағыз атбегі түбінде осы болады» десе *д ә л и і п*, мәз болып жүрді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). «Семіздікті қой көтереді». Сенің мақтағаныңа *д ә л и і п*, жөнсіз арсалаңдап кетсе қайтесің (Тұлпар).

ДӘЛМЕ-ДӘЛ ү с т. **1.** *Нақпа-нақ, саймасай.* Осы айтылған пікір Мадияр басындағы қиын тақсыретке *д ә л м е-д ә л* келеді (С.Омаров, Күншуақ). Осыған байланысты Конституцияның 83-бабы бойынша прокуратураның республиканың аумағында заңдардың, Қазақстан Республикасының Президенті Жарлықтарының және өзге де нормативтік-құқықтық актілердің *д ә л м е-д ә л* әрі біркелкі қолданылуын жоғарғы қадағалауды жүзеге асыратын орган болып табылатынын атап өткім келеді («Егемен Қазақстан»). **2.** *Дұрыс, анық.* Қазақтың жер-су аттары жердің геологиялық және геоморфологиялық өзгешеліктерін көбінесе *д ә л м е-д ә л* белгілейтіні зерттеушілердің бәріне жақсы мәлім (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Ракетаның алдын ала көрсетілген орбитамен ұшырылуы және қай мегілде қай жерде болатынын *д ә л м е-д ә л* біліп отыру – механика мен астрономияның табысы, корабльді басқару және оның ішіндегі түрлі машиналық аппараттарға Жер бетінде жүретін машиналарға ұқсайтын қолайлы жағдай туғызу – автоматика саласындағы табыс, ракетаға оптимальды (тиімді) форма беру және оның дұрыс ұшырылып, кабинаның Жер бетіне дұрыс қондырылуын қамтамасыз ету – аэродинамика саласындағы жетістік (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Қымыздың қышқылдығын *д ә л м е-д ә л* анықтау үшін оның құрамындағы көмір қышқылын бөліп алу керек (Қымыз.). Түлкі *д ә л м е-д ә л* Әлібек айтқандай, Қарауылшоқыға қарай суыт тартып келеді (Т.Жақыпбайұлы, Асан.). **3.** *Тура, сөзбе-сөз.* Аударманың қалың бұқараға түсінікті болсын дей келіп, «Аударма қандай болуы керек, сөздің мағынасын ғана аудару керек пе, *д ә л м е-д ә л* аудару керек пе?» деген мәселеге назар аударды (Ж.Арыстанов, Естен

кетпес.). Бұл сөз басқа тілге сол қалпында аударылмайды, *д ә л м е-д ә л* баламасы жоқ (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **4. Тұп-тура, нағыз, дәп.** Теңіздің жағасында кемпір мен шал Тұрыпты отыз үш жыл нақ *д ә л м е-д ә л*. Күн көрген бейшаралар балық аулап, Болмапты төрт түліктен ырымға мал (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ДӘЛМЕ-ДӘЛДІК з а т. *Сөзбе сөздік, тең тұсушілік.* Аударма жөнінде азғана сөз: аудару принципі мен аударманың *д ә л м е-д ә л д і г і* туралы ұғым заманалар озған сайын өзгеріп отырады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Бұл арада *д ә л м е-д ә л д і к* аудармаға нұқсан келтіріп тұр (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ДӘЛСІЗДІК з а т. *Сәйкеспейушілік, үйлеспейушілік, жаңсақтық.* Оның аузынан әртүрлі жағдайда айтылып кеткен ұсақ-түйек *д ә л с і з д і к т е р г е* түзету жасаған тұстарымды да артық көрдім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Үзбей жырлайтын Әбу Сәрсенбаевта да осындай *д ә л с і з д і к т е р*, бұндай ұғымдар аз кездеспейді (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ДӘЛУ¹ [ар. *دلو*] з а т. к ө н е. *Күн календарымен есептегенде он бірінші ай.* Император патша хазіретінің биік мәртебелі күйеуі менен сүйікті қызы сейіл қылмақ үшін осы биылғы жыл *д ә л у д е* Мәскеу қаласына барыпты («ТУГ»). Жердің мынау әлі қара жатқаны. Бұл қар *д ә л у д е д е* түсе қоймас (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Аяз тек сонау тентек *д ә л у д е* ғана қатайып, қаһарын жинайтын (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Қозы қоржынымен, баланы бесігімен түйеге артып, *д ә л у д і ң* ішінде де Дәукең көшті (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ДӘЛУ² з а т. к ө н е. *Көнтеріден жасалатын, бие сауғанда пайдаланылатын шүмекті шелек, ыдыс.*

ДӘЛШІЛ с ы н. **1. Мерген, тура келетін.** Оғы атқанын қуалап жүріп тиетіндей *д ә л ш і л* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). **2. а у ы с. Өмірді, шындықты дәл көрсететін, шынайы.** Өте нақтылы, шыншыл, *д ә л ш і л* үлгіні көрсететін реалистік шеберлікпен толық шыққан көркем шығарма болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Енді Абайдың тіл жағына келсек, тіл ұғымды, қысқа, аз сөзге көп мағына сыйғызғыш. Өрнекті, *д ә л ш і л*, күйі, таза һәм анық келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДӘЛШІЛДІК з а т. **1. Мергендік, туралық.** Қамшыгерлік тұма қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік, ептілік, орамдылық, *д ә л ш і л д і к*, мергендік, қарақтылық, сезімталдық, өткірлік, батылдық, қарулылық, қатты қолдылық, сескенбейтін серттілік сияқты ішкі қасиеттермен ұштасатын жататын мамандық («Түркістан»). **2. Нақтылық, шынайылық.** Жиынын алғанда өлең тілінде

үлкен байлықпен қатар тапқырлық, *д ә л ш і л-д і к* мол (М.Әуезов, Әр жыл.). Осы өзгешіліктері бұл шығарманы шыншылдық, *д ә л ш і л-д і к* үлгісінен алыстатып әкетеді (М.Әуезов, Әр жыл.).

ДӘЛІЗ [ир. *داليز*] з а т. **1. Үйдің кіреберіс бөлмесі, ауызүй, сенек.** Біреуден жасырынғандай Толқын екі бөлменің ортасындағы қара көлеңке *д ә л і з д е*, құлшы бар есікке сүйеніп тұрды да қойды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Есік сықырлап *д ә л і з г е* кірдім, ауызғы бөлмеде тірі жан жоқ (З. Шашкин, Өмір.). **2. Мекеме ғимараттарындағы ұзын, ортақ кіреберіс бөлме.** Сол екі арада оқудың басталатынын жариялап, мектеп *д ә л і з і н е н* қоңырау соғылды (С.Омаров, Күншуақ). Арада он бес минуттай өткенде *д ә л і з д е* жүріс-тұрыс молайып, біреулердің келе жатқан сыңайы байқалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3. а у ы с. Босаға.** Қандай ерлер туған жоқ жержүзінде, Ұстаздың нәтижесі – шәкіртінде. Құң қыздар мұнайып бір жыр жырлаған, Айт күні пайғамбардың *д ә л і з і н д е*. Күншілдік осыменен болсын тамам, Иншалла, қарсы келмес ешкім оған. Жарияны жарату – бұған дәлел, Жасаған әуел баста соны ойлаған (Ақмолла ақын, Күндер.).

Дәліз етті. *Бір елден екінші елге, бір жерден екінші жерге тексерусіз, қараусыз өтіп кететін аралық етті.* Мәселен, Луговая стансасының желілік полиция бөлімінің бастығы Әуелбек Әбдірашевтің айтуынша, елімізді заңсыз *д ә л і з е т у г е* ұмтылған 1850 адам ұсталып, оларға 2280 мың 800 теңге айыппұл салынған. 2000 шетел азаматы кейін қайтарылған («Егемен Қазақстан»).

ДӘЛІР= е т. ж е р г. *Еліру, есіру.* Алдияры ағарту бөлімінің бастығы боп *д ә л і р і п* шыға келді (Б.Аманшин, Көкжар). Бопайдан туған әкең Айшуақ хан, Табаның таймай тұр-ау мінген тақтан. *Д ә л і р г е н* дажал сынды дәреженді, Дөп жүрсің Құдай қорып, қыдыр бағып (Ақберен). Сонда олардың орнын алатын жас билер әлгілер құсап *д ә л і р і п* кетпей, тізгіндерін тарта ұстап, аяқтарын аңдап басатын болады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ДӘЛІРЕК с ы н. *Анығырақ, айқынырақ.* Мәлік Нұрланмен жақындасуды өзіне құп көрген. Раушан екеуінің арасында қандай қарым-қатынас барын *д ә л і р е к*, толығырақ білгісі кеп, бауырына әдейі тарта ұстайды (З.Шашкин, Сенім). Келген жұмысын *д ә л і р е к* сездіріп, тәуір жауап есту үшін сол бір ызғарды жылытуға бел буды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Поэзия мен бейнелеу өнері ілгері дамыған елдерде, әсіресе қыл қалам шеберлері мәңгілік туындылар жасаған елдерде адам

күйінің бар сырын поэзия тереңірек аша ма, әлде көркемсурет *дәлірек* көрсете ме деген пікірлер болған (М.Базарбаев, Замана.). Жердің экваторлық диаметрінің полярлық диаметрінен 43 километр ұзын болуының себебі, оның формасының дәл домалақ шар сияқты емес екендігін көрсетеді. Оның формасы сопақтау келген, *дәлірек* айтқанда, оны ғылыми тілде геоид деп атайды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ДӘЛІРІҢКІРЕ = ет. *Еліріңкіреу, есіріңкіреу*. Батыр іштей *дәліріңкіреп* кететін болса керек (Ә.Кекілбаев, Танд.).

ДӘМ [ар. *طعم*] з а т. 1. *Түрлі тағамдардың әсерінен ауыз қуысында пайда болатын сезім, түйсік*. *Дәм* төбет пен ас қорытуға әсер етеді, физиологиялық жағдайға тәуелді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Негізгі *дәм* сезімі төрт түрлі болады: ащы, тұщы, тәтті, қышқыл (ҚСЭ). Ащыны татып көрмеген, тәттінің *дәмін* білмейді (М.Әлімбаев, 666 мақал.). Құс иіскеу және *дәм* байқау органдарының көмегімен жейтін азығының *дәмін* біледі (Құс өсіруші.). Соңынан жолдас ермеген Аңдысқан жауын жықпайды. Ащының зарын көрмеген Тәттінің *дәмін* ұқпайды (К.Салықов, Жезкіік). 2. *Ауыз қуысындағы мүшелер арқылы білінетін ас-тағамның өзіндік қасиеті*. Бақшада бақырға пісірген еттің *дәмі* балдан артық болды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көрі, жұмысқа көп пайдаланылған түйенің еті тез піспейді, қатты және жылымшы *дәмі* болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Сәуірдің көгіне жайылған сиырдың сүтінен көк *дәмі* шығып тұр (Д.Досжанов, Келіншеқтау.). Түлкібайдың ұсынған шарабынан ондай кермек иіс сезілмейді, ерніне тигізгенде тіліне аздап күйік *дәмі* ғана білінеді. Қою ғып күйған қара шайда да осындай дәм болады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). 3. а у ы с. *Ас, тағам, тамақ*. Стол үсті *дәмге* толы екен: құрт, ірімшік, сыр, май, күлше нан, жұмыртқалар (Ғ.Сланов, Домбыра.). Ал енді не тұрыс бар, үйде асымыз да өзір еді, – деп Оспан киіз үйдің есігін шалқайта ашты да, қонақтарды *дәмге* шақырды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Мейманды күтпеу ар-ұжданға сыймаған, Ең асыл *дәмін* Қонағым бар деп жинаған. Қимас досы тұтқиыл келіп қалғанда Жалғыз атын сойып тастап, сыйлаған (К.Салықов, Жезкіік). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің мән-маңызы, қасиеті*. Қайғы, қызық не нәрсе, *дәмін* білмес, Байлық, бақыт дегенді көзіне ілмес. Жақсы-жаман сөздердің парқын айырып, Не десең де таңданып, құлақ түрмес (С.Торайғыров, Танд. шығ.). Көпке дейін жау жерінде топырақ жамылып жатқан сүйгенінің күйігінен дүниенің *дәмі* кетіп, Сақыш өзіне-өзі зақым істемесе

жарар еді деп қобалжып жүрдім (І.Есенберлин, Алтын құс). Ол өмір бірақ бар жанға Ұсынбас бірдей үлесін. Күресте, тартыс, жанжалда Өмірдің *дәмін* білесің (М.Әлімбаев, Биікке.).

Аузына дәм алмады [салмады]. *Ештеңе жемеді, сұлық жатты*. Тек анда-санда басын көтеріп су сұрағаны болмаса, *дәм алмады аузына* (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім). Нәсіп *аузына дәм салмады* (Д.Әбілев, Баянауыл.).

Аузынан дәмі [дәмі ауыздан] кетпейді. *Тәтті, тіл үйреді*. Орыстың қалашы қандай тәтті болады, сол қалашты майлы сорпаға батырып жесең, *аузыңнан дәмі кетпейді*. Бұрын қалай білмеген, дәмді ас одан өтпейді (Е.Елубаев, Көкпар). Өрік, алма, алмұрт, жиде жемістер көп, бір татсаң *аузыңнан дәмі кетпейтін* (Е.Ысмайылов, Ақындар).

Аузынан емшек [уыз] дәмі кетпеген. *Тым жас, ысылмаған*. Жағаласар жауым сол. *Аузынан емшек дәмі* кетпеген қаршадай немеремді әскер жасына толды деп айдатып отыр (О.Сәрсенбаев, Сағым). Не біледі бұл ауылшаруашылығынан? Мынау *аузынан уыз дәмі кетпеген* бала (З. Шашкин, Сенім).

Аузының дәмі кетті. *Аузына еш нәрсе таттымады*. Бруцеллезбен ауырған адамның ас ішуді нашарлап, *аузының дәмі кетеді* (А.Даиров, Хирург.).

Ауыздың дәмін алды. а) *Талғажау етті*. Балалардың көзі бозарып, әлсіреп бара жатқан соң бес-алты тауық ұрлағаным рас. Одан сендерге не болды. Аз да болса бес күн *ауыздың дәмін алдың* (З.Ақбаев, Қара боран). Тыпырлап тас астында кемпір қалды, Мұстапа ағызып тұр қызыл қанды. Түйіліп қарға, құзғын, құрт-құмырсқа Қан ұрттап *аузының дәмін алды* (Ғ.Малдыбаев, Шығ.). ә) *Жоқ, аңсары ауған тағамның аз мөлшерін аузына салып, дәмімен қоректенгендей болды*. Бір түйір тәтті табылса, *аузының дәмін алып*, ақсуды сонымен ішеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). б) *Тамсанды, сүйсінді*. Тербеліп музыканың ырғағымен, Тамсанып тәтті күйдің *дәмін алып* (Д.Әбілев, Қуат).

Дәм айдады [ауды, жазды, тартты]. *Белгілі бір себептен бір жерге сәті, жолы тұсті, орайы келді*. – Енеке, қайда бармас қол айдаған, татпайды тұзды қайдан *дәм айдаған*? Дәмің болса, бер сана, жан енеке, Мен бір мұңлық бишара тәңірі айдаған (Қозы Көрпеш.). Бұрнағы жылы *дәм айдап* Ордаға барғанымда сонау сұрапыл соғыста ойда жоқта ұшырасып, суық сұқбаттасқан бір адамға кездестім (С.Сейітов, Сөз сұра.). Балапандай баулыған құсым едің, Түзден торға *дәм айдап* түсіп едің. Қапаста асыраулы бұлбұл құстай, Абзал зат, қай бак-

шадан ұшып едің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дүние – қызыл түлкі алдаулатар, Тайсалмай тіршілікте қыран боп шал. Доңыз өте кеткен соң келер жылы, *Д ә м а й д а н* Ақмешітке барды сапар (Айттыс). Мен Атбасар оязының қазағымын. Еліміз Сарысуда болады. *Д ә м а у ы н* осы жаққа келіп қалдым (С.Шарипов, Бекболат). Сүйегім деп, үйім деп іздеп келіп, әлдеқалай *д ә м ж а з ы н* түскені еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Бүгін *д ә м т а р т ы н* келе қалып едік. Көрдің бе, қой сойды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Дәм айыру. *п с и х. Сесім мүшелерінің түйсігімен дәмді ажыратуы, анықтауы.* Иіскеу мүшесінің жаралуы қандай болса, *д ә м а й ы р у* мүшесі де сондай деуге болады. *Д ә м а й ы р у* жүйкесін қоздыратын сұйық зат. Ал қатты затқа түкірігімізді, сілекейімізді шығарып, жұмсатып барып дәмін айырамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейде *д ә м а й ы р у* да күрделенеді, мәселен, мятаның дәмі әрі қышқыл, әрі суық тәрізді көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адамның бес түрлі сезу қасиеті бар: иіс білу, көру, *д ә м а й ы р у*, есту және түйсіну («Парасат»).

Дәм атсын [атқыр]. *қ а р ғ. Жолы болмасын, ісі оңға баспасын.* – *Д ә м а т с ы н*, Дәмеш, өзінді де бірге атпағаныма күдіретіңе мың шүкіршілік ет (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Осы жерден қаңғып жүріп үш атымды ұрлап кеткен... *д ә м а т қ ы р*, – деп бәйбіше осы сөздерді бірін-біріне қосып, қайнаған ботқаша бұрқылдады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Дәм ауыз тигізді. *э т н. Үйге келген адамға дәм татқызды.* Қайтсін Құдайдың салғанына көнеді де. Жолдастар ұзап кеткен шығар, мен жүрейін, *д ә м а у ы з т и г і з і ң і з*, шеше (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дәм ауыз тиді. *э т н. Үйге келген, үйге кіріп-шыққан адамның дастарқандағы кез келген дәмнен алып жеп, аруақтар разы болсын деген ниеті.* Бір стакан суық шай ішіп, *д ә м а у ы з т и і н*, өз жөніме тарттым (Ж.Өмірбеков, Тастүйін). Жігіттер ішке кіріп, *д ә м а у ы з т и д і* (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Алыс жолдан келе жатыр екенсің, қарағым. Үйге кіріп, бұйырған *д ә м н е н а у ы з т и і н* кет, – деді жаңағы кісі тағы да. – Тым болмаса, айран іпсең де ... (К.Ахметбеков, Жеңіс.).

Дәм ауыз тиюге шақыру. *э т н. Енді араласа бастаған отбасыларды үйі көрсетіп, қонаққа шақыру.* Бәшір бізді ертеңіне үйіне *д ә м а у ы з т и у ғ е* шақырды (С.Мұқанов, Саяхат.).

Дәм берді. *Тамақтандырды, тамақ ішкізді.* Келдік, жеңеше. Аңада өзіңіз қолыңыздан *д ә м б е р г е н* Шақан балаң да келді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Дәм бұйырды. *Сәті түсті, орайы келді.* Шашубай, менің атым, елім қырда, Сол қыр-

дан *д ә м б ұ й ы р ы н* келдім мұнда, Кәрі аруақтың орнында бір шырқашы, Қалың ел, аманбысың Жетісуда (Ж.Жабаев, Тол. жин.). Бақыт екен, уақыт екен түйір дән, Дән ғана емес, Нағыз *д ә м ғ ой б ұ й ы р ғ а н* (Р.Өтегенов, Ақ шуақ). Кедергі боп кішкене бір төбе тұр, Қанат болса, Ұшқысы да кеп отыр, Көп ұзамас... *Д ә м б ұ й ы р с а* батырың Жақын күнде келіп қалар, – деп отыр (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Дәмге тойды. *Тойып тамақ жеді, әбден тамақтанды.* Қарабай қайын атаң малын сойды Тарқады жамағаты *д ә м г е т ой ды* (Батырлар жыры).

Дәм жазбады. *Бұйырмады, нәсіп болмады.* Бір себеппен келіп қалдым бұл жаққа. *Д ә м ж а з б а ды*, бара алмадым ол жаққа. Көрмесем де, көп кішілік сәлемім, Нағашымыз Махаң менен Қожаққа (М.Жұмабаев, Шығ.).

Дәм көтерді. *Қазан асып, ас әзірледі.* Ойбай-ау, Әлти байдың үйінен ұрын келіп, қызын алмақ түгіл, *к ө т е р г е н д ә м і н е* қарамай, берген асын төгіп, кесесін қиратып кетіпті (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Дәм күтті. *Дәмеленді, дәме етті.* Кешегі ығы-жығы шығып жатқан кең дала бүгін елсіз. Өгей ана қолынан *д ә м к ү т к е н* жетімдей етпетінен сұлық жатыр (К.Оразалин, Кеңбайтақ).

Дәм қоспады. *Бір-бірімен тату-тәтті тұра алмады, келіспеді, отаса алмады.* Бұл, бөлкім, бақытым да, қол жетпес армандарым. *Д ә м қ о с п а й* уақытында, айырылып қалған жарым (М.Неталиев, Менің замандас.).

Дәм сезу. *б и о л. Ауыз қуысындағы дәм-сезгіш баданаларға әсер ететін химиялық заттардың қасиеттерін қабылдау.* *Д ә м с е з у* – тамақтанудың алғашқы кезеңі (Қаз. тілі термин. Биология). *Д ә м с е з у* баданасы көп қабатты эпителийден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

Дәм сезімі мүшесі. *б и о л. Азықтың дәмін, сапасын анықтайтын сезім мүшесі.* *Д ә м с е з і м і м ү ш е с і* пішініне байланысты саңырауқұлақ тәрізді, қорған (науа) тәрізді және жапырақ тәрізді тіл бүртіктері болып ажырайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Д ә м с е з і м і м ү ш е с і н і ң* қабылдағыш сезімтал шеткі ұштары (рецепторлар) тіл бүртіктерінде (емізіктерінде) және ауыз қуысы кілегейлі қабығының кейбір аймақтарында орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология).

Дәм татқан құдыққа түкірді. *Жақсылыққа жамандық істеді, кесірлік жасады.* Еншалла, *д ә м т а т қ а н қ ы д ы қ қ а т ү к і р е* қоймаспын! – деп, атына мінді Жақып (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Құсайынды көрген соң су құйрық Шалматай әңгімені ұшықтырмай Майда

бикеке салып бұл шіркіннің *д ә м т а т қ а н қ ы д ы қ қ а т ү к і р г е н і н е* өкпелегендігін айтқан да, оны енді Құсайын араласқан соң «тастадым» деген (І.Жансүгіров, Шығ.).

Дәм татқызды. *Сыйлап, қонақ етіп шақырды.* Содырға керек десе, *д ә м т а т қ ы з а* да алмай қалдық (М.Әуезов, Шығ.).

Дәм татты. а) *э т н. Үйіне келді, дәм – ауыз тиді.* Ырза емессің, аптада, бір туыс *д ә м т а т п а с а*, Босағанда қаптаған, аяқкиім жатпаса (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Үстінен бұл ауылдың өте алмассың, *Д ә м т а т п а й* өз қолымнан кете алмассың (Базар жырау, Шығ.). ә) *Жеп көрді, дәмін алды.* Далада семіз көк серке сойылып жатыр. Күркенің ішіне үш дастарқан жайылып, көл-көсір шашылған бауырсақтан кісілер *д ә м т а т ы п о т ы р* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). б) *а у ы с. Әр жерді көрді, өмір сүрді, көпті көрді.* – Біздің Байекең – бір сен түгіл, бүкіл Семей, Кереку дастарқанынан *д ә м т а т қ а н* адам (Д.Әбілев, Арман.). Әрине, адам Жусанды төске тақпайды, Әсемдікке әлеміш гүлдер баптайды. Бірақ сонау Даланың *д ә м і н т а т қ а н д а р* Жусанның иісін Көкірегіне сақтайды (К.Салыков, Жезкиік). Өзіңмен төрт-бес күнде ұзақ-ұзақ жол жүріп, талай жердің *д ә м і н т а т т ы қ* (А.Әлсеров, Ар.). в) *Байқап көрді.* Махаббат, қызық кім көрер, Оның да *д ә м і н т а т п а с а*. Біржола басты кім берер, Жаныңа қайғы батпаса (Абай, Тол. жин.). г) *Қызығын көрді, рақатына кенелді.* Азаттық *д ә м і н т а т қ а н д а р*, Тілемес қайта тұтқынды (Ж.Молдағалиев, Жесір.). *Д ә м і н т а т қ а н* нарық берген сорпаның, Шығарады майлы ауыздар шорқақ үн. Шырылдаған шындық сырын айтпауға, Абай аты, аруағыңнан қорқамын (К.Салыков, Жезкиік).

Дәм тату. а) *э т н. Қазақ халқының дәстүрлі тұрмысындағы көршілердің, туған-туыстардың бірін-бірі қонаққа шақыруы, араласуы.* *Д ә м т а т у* адамдар арасындағы татулықты білдіреді (ҚҰЭ). ә) *т а ғ а м. <л а т. degusto> Тағамның немесе тағамдық өнімнің дәмі бойынша сапасын бағалау.* *Д ә м т а т у* өнімді бағалаудың басқа түйсіксізсіздік (органолептикалық) әдістерінен (түсін, сыртқы түрін, иісін) өзгеше және азық-түлік пен тағамның бәріне бірдей қолданылмайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Дәм ұрды. *Жолы болмады, ісі оңға баспады.* Ас ішіп, атты талай мініп еді, *Д ә м ұ р а р* арғы түбі озбас бұ да (Айтыс).

Дәм ұрсын. қ а р ғ. *Татқан дәмнің құшырына (құсырына) жолық деген мағынада.* «*Д ә м ұ р с ы н*» деген қарғыс бары, «татқан дәмге қас қылған адам оңбас» деген өсиет бары есімде (С.Мұқанов, Танд.).

Дәмі жоқ. *Мәнсіз, маңызсыз.* Несін құндайды, білмеймін. Құр айғайдың *д ә м і ж о қ* (С.Сейтенов, Сапар.).

Дәмі кетпейді. *Өте дәмді, тәтті.* Ғылым деген *д ә м і к е т п е с*, Алда піскен ас, інім (Ш.Иманбаев, Танд.).

Дәмі кетті. *Қадірі кетті, мәнісі қалмады.* Ұзынағашта көп жүріп қалдық. Бұл жердің *д ә м і к е т і п* барады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Дәмін айырды. а) *Дәмін сезді, ажыратты.* Жылан қан *д ә м і н а й ы р а* алатындарды шақыртады (Қаз. ертег.). ә) *Жаман мен жақсыны, зиян мен пайданы таныды, түсінді.* Талғамын қара, дүниенің *д ә м і н а й ы р ы п* қапты (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Дәмін алды. а) *Нәрін алды.* Ерте көктемде балауса *д ә м і н а л ғ а н* мал тез семіреді, салмағы да артты (Т.Құрманалиев, Төрт.). ә) *а у ы с. Тебіренді, толғанды.* Солтүстік пен Оңтүстік, Батыс, Шығыс әлемде балдан тәтті сөзінің, *д ә м і н а л ғ а н*, ұнатқан (М.Токбергенов, Жыл.).

Дәмін арамдады. *Опасыздық жасап, сенімді ақтамады.* Құдай үйін көрген қажы еді. Оның *д ә м і н а р а м д а с а*, қанша жас болғанымен аруақ атар! – деді Алпысбай (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Дәмін бұзды. а) *Дәмін кетірді, айнытты.* Сабаны ыстай алмай, қымыздың *д ә м і н б ұ з ы п т ы* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). ә) *Шырқын алды, бұлдірді.* Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған, Жайғанның *д ә м і н б ұ з ы п* хауіп қылғызған. Ақыл мен мал екеуін асырай алмай, Арашашы іздепті қатын, қыздан (Абай, Тол. жин.).

Дәмі таусылды [бітті]. *Ажалы жетті.* Жолықтым *д ә м т а у с ы л а р* уақтысына, Ажалдың мейірімсіз қаттысына. Жүргенде елден ауып есім шығып, Тұрмыстың тура келіп тапшысына (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адамның ауызы ала, ойы төртеу, Құр көңіл болғанменен болмайды екеу. Құдаймың иман бергей, бір өлім бар, Қай күні *д ә м т а у с ы л с а* қаза жетер, Алланың жазып қойған жазуы екеу (Шал ақын, Өлеңд.). Айы біткен айында, Күні біткен күнінде *Д ә м т а у с ы л с а* жүру жоқ (Қыз Жібек). *Д ә м і б і т і п* ол өлсе, Барарсың оның қасына. Және де сәлем айтарсың Бар болса менің алғаным (Батырлар жыры).

Дозақтың дәмін татты. *Азаптанды, азапқа түсті.* Бұл мінезден қайтпасаң, шал Қараке, Осы тәнің *д о з а қ т ы ң д ә м і н т а т а р!* (Батырлар жыры).

Ой дәмінен татты. *Қиялдады.* Деп ойлап қалың ойда жатыр едім, Көп ойлап, *о й д ә м і н е н т а т ы п* едім. Естілді үй сыртынан апам даусы: «Нокта апар, неғып тұрмай жатыр едің?» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Таңдайға дәмі үйірілді. *Сүйсіндірді, тамсандырды.* Шешеннің аты шешен бе, *Таңдайға дәмі үйіріліп*, Даугердің тауын шақпаса; Дулатты Дулат деменіз, Тас ағызып ағыны, Төре алдында ақпаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Татар дәмі бар. *Өмірі бар, көретін қызығы бар.* Қалқашым, мен тірімін, қатардамын, Өмірімнің тағы көрдім атар таңын. Ажалмен айкастым да өлмей қалдым, *бар* екен әлі менің *татар дәмім* (Ө.Тәжібаев, Құрдастар).

Тәтті аузының дәмін кетірді. *Өз қасиетін өзі кетірді. Тәтті ауыздың дәмі кетпей тұрғанда жөнімізді табайық* (Н.Әбдікәрімова, Сенім). Ойбай, Омардың соры қайнады, *тәтті аузының дәмін кетірді* ғой (С.Торайғыров, Мағынасыз.). – Әй, Қамар, бұлқынсаң да түстің торға, Абайлап қарасаңшы оң мен солға. Бекерге *тәтті аузыңның дәмі кетер*, Тілімді ал, осы күннен әуре болма (С.Торайғыров, Шығ.).

Түзден дәм татты. *Алысқа сапар шекті.* Жан серігі Бөргені Дүнияға неге сатады? Тірі болса Еспембет, Алыстан тілеп тоятты, *Түзден дәмді татады* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ДӘМДЕ= е т. 1. *Тағамның дәмін кіргізіп нәрлі, тәтті, жұғымды ету.* Қазіргі мәдениетті адамдар тамақты алуан-алуан түрлендіріп *дәмдеп* ішеді. Ет пен сүт араласпаған тамақ жетім бала сияктанып тұрмай ма? (Д.Еркінбеков, Шығ.). Тамақты Ақботадай етіп *дәмдеп* беретін бұл өңірде әйел заты жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). Бірақ шешеннің де бір артықшылығы бар – шайды *дәмдеп* құяды, қуырдақты жақсы қуырады (Н.Қазыбеков, Бейтаныс). 2. а у ы с. *Сөзді мәнерлеп айту.* Қалкенов сөзді асықпай *дәмдеп*, салмақтап айтатын кісі еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Ұзақ сөйлеп, білгішсініп, сөзін *дәмдей* ыңыранып айтатын біреулер болады ғой (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Кітап сөзін өз сөзіне араластыра түздықтап, *дәмдеп*, нәшіне келтіре сөйлеуге жаны құмар (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

ДӘМДЕН= е т. *Дәмі кіру, дәмді болу.* Сілтімен өңдеудің нәтижесінде сабан жұмсарып, *дәмдене* түседі (Қ.Құсайынов, Сабан.). Үшеуі де нандарын суға малып отырып жеді. Расында да суға малып алғанда әлдеқалай *дәмденіп* кеткендей болады екен (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су).

ДӘМДЕНДІР= е т. 1. *Дәмді ету.* – Сонша байлыққа ие боп отырып, – дейді Боржабай, – Әлти үйінің *дәмдендіріп* тамақ ішпейтіні ғажап! (С.Мұқанов, Өмір мект.). Төре тұқыдарының бәрі де кінәмшіл, жіпкерінімпаз ғой, даяр асты *дәмдендіріп* пісіру де біздің

қатынның қолынан келмейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. а у ы с. *Мәнерлеп айту, нақышына келтіріп жеткізу.* Аққу құстың ғашықтығы туралы Айназар бір түрлі *дәмдендіріп* өзі сүйсініп, әртүрлі әңгіме айтты (С.Сейфуллин, Шығ.). Қайсар Таусоғардың қазанбұзар қылықтарын үй несінен де *дәмдендіріп* айтып берді (С.Бегалин, Замана.). Сол әркімнің аузында қақпақыл болып жүрген сөзді әркім үстем санаттың ықпалымен өзінше өңдеп, *дәмдендіріп* сырлаған болады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДӘМДЕНДІРУ *Дәмдендір етістігінің қимыл атауы; дәмді ету.* Тұрмыста түрлі тағамдарды *дәмдендіру* мақсатында, кейбір өндірістерде қажетті зат ретінде сірке суы қолданылады (Н.Шоқанов, Микроб.).

ДӘМДЕС¹ з а т. 1. *Табақтас, дастарқандас.* Бір күн *дәмдеске* – қырық күн сәлем (Қаз. мақал.).

Дәмдес болды. *Бірге жүріп, дастарқандас болды.* Оның үстіне Абайдың іні-балаларымен кездесуі, ұлы адамды көздерімен көрген, *дәмдес*, істес *болған* Семейдің орыс, қазақтарымен пікірлесу ерекше ой салды (К.Оразалин, Абай.). Құрбының бірі екенсің тұсымдағы, Мақтайтын көрген жандар осындағы. Айта алмай жүзіңізге әлі жүрмін, Біраз күн *дәмдес болып* қосылғалы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сұлтан алғаш әкесіне көмекші жылқышы болған жылы осы Байекеңмен он күн бойы *дәмдес болғаны* бар (Ф.Оңғарсынова, Биіктік). Үлкен атаңмен *дәмдес бол*, бірге жүрген адамды көрудің өзі қандай керемет (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ДӘМДЕС² с ы н. *Дәмі ұқсас, бірдей.* Арқардың сөніп бара жатқан жанарына соңғы рет көкөрай шалғын дөңгелеп келді. Қант *дәмдес* уыз емізген енесі елестеді. Арқар қанттың және сенімнің құрбаны болды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ДӘМДЕС-ТҮЗДАС с ы н. *Аралас-құралас, тілектес, ниеттес.* Малайларының ішінен ішіктің ішкі бауындай көретіні, көптен *дәмдес-тұздас* болған жылқышысы Құдайберген еді (С.Талжанов, Ұлдай.). Бес жыл бірге оқыған, одан кейін де *дәмдес-тұздас* жүрген Нұртайдың өйтіп сынауы ол үшін ауыр соққы болды (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

Дәмдес-тұздас болды. *Бірге жүріп, дастарқандас болды.* Ақан серіні көзбен көрген, *дәмдес-тұздас болған* Доскей, Хамит ақсақалдардың естеліктері – ақын мұраларын зерттеуде маңызды материалдар (Қазақ әдебиеті). Достым, азғана күн *дәмдес-тұздас* болдық, көңілі жарасқан көрші болдық» – деп бастады сөзін Бесжігіт (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ДӘМДЕСТІК з а т. *Ежелден араласушылық, аралас-құраластық*. Мүмкін бұл, шындығында да «сындарлы саясаттың жемісі» болар, мүмкін сан жағынан өзгелерден қарасы көп қазақ пен орыстың қадымнан келе жатқан тарихи «тамырлығы» мен дәстүрлі *дәмдестігінен* шығар, мүмкін бұл қазақтың шын мәніндегі кеңқолтық қонақжайлығы мен өзгеге дегенде өзегін бөліп беретін сахилығының салдары болар – әйтеуір, қалай десек те тілі бөлектермен тілек қосып, жүзі бөлектермен жүрек қосып отырған қазіргі тірлігімізге ризамыз («Түркістан»).

ДӘМДЕУІШ з а т. *Тағамды дәмдендіретін түрлі ащылы-тұщылы қосымша заттар*. Тым қатты немесе ішті күйдіретіндей өте ыстық тамақ, ащы тұздықтар мен әртүрлі *дәмдеуіштер*, ішкіліктер мен апиын – мұның бәрі қарын клеткаларының өршіп, ұлғаю процестерін жеделдетеді (Х.Әбисатов, Қарын рағы). *Дәмдеуіштер* тағамға өте нәзік хош иіс, ерекше дәм, ұнамды түр береді (Қаз. тілі термин. Тамақ). *Дәмдеуіштер* – әртүрлі тағам әзірлеуге қолданылатын дәмдік хош иісті заттар (Қаз. тілі термин. Тамақ).

ДӘМДІ с ы н. **1.** *Бабымен дайындалған нәрлі, жұғымды, тәтті (тағам)*. Бұл үйдің дастарқаны бай болмағанмен, Жаңыл жеңгей бар тамағын мейлінше *дәмді* ғып ұстайтын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жаңа сойылған малдың ішегін тазартылысымен көміп жеген қандай *дәмді* десеңізші!.. (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сүрлеген шөп әрі қышқылтым, *дәмді*, әрі дәмді. Қой өте құмарланып жейді екен (С.Бегалин, Ана.). // *Нәрлі, тәтті тағам*. Жапанға біткен жантақты Жаһан кезген нар жейді Тәтті менен *дәмдіні* Қолында бұлы бар жейді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Тартымды, қызықты, маңызды*. Олардан гөрі өз өмірінің *дәмді* болғанын әлде бекершілік екенін салыстырып байқап сыр түйер еді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Жігіттер мұның сөзінің *дәмдісін* тындап, дәмсізін күлкі қылып, аяғын бытыратып жіберетін еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Халықшыл ақындарының ішіндегі алдыңғы қатардағы Сәбит. Сәбиттің өлеңі қысқа, *дәмді*. Аз сөзге көп мағына сыйғызғыш, сөзді ойына құл қылған, тілі тәтті дәл келеді. Сәбиттің өлеңінде көңілге тақ еткізе түсетін тапқыштық, салыстырғыштық, сыншылдық, аса терең болмаса да, төрт тағандап түсетін нығыздық бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дәмді сөз. *Көңілге қонымды, мәнді сөз*. Құлаққа жағар *дәмді сөз* бар да, құлақты сарсығар татымсыз сөз бар (М.Иманжанов, Көк белес). Мұның *сөзі* і жақсы, *дәмді* еді, сиез жабық, ұрланған себепті газета жүзіне басуға қалам мүжіліп тұр (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ДӘМДІК с ы н. *Тағамның дәміне қатысты, дәмге тән*. Мемлекеттік сатып алу бағасы бойынша күріштің бағасы бидайдан төрт есе қымбат. Азықтың, *дәмдік* қасиетіндегі ерекшелік те өз алдына (Ә.Жәмішев, Дала.). Сазанның еті *дәмдік* және қоректік сапалылығы жөнінен басқа көптеген балықтардың етінен жоғары тұрады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ДӘМДІЛІК з а т. *Татымдылық, тәттілік, жұғымдылық*. Аурудың көбі астан болған соң асты аңдап ішуімізде көп мән бар. Аңдап ішу дейміз: тамақтың жақсы, жаманын талғап ішуді; *дәмділігіне*, тәттілігіне қызығып шамадан тысқары артық ішіп жібермеуді; тамақты баспалатып әлсін-әлсін ішпеуді (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы). Тамақ жеуге дәмді, бойға жұғымды болуы үшін оның *дәмділігімен* қатар оны ішетін орны да таза болуға тиіс (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Ұй шаруашылығында тасшөп *дәмділік* беру үшін тұздалған қиярға, еттен жасалған тағамдарға араластырылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Бақырды ішіне тастап жіберіп, толған суды тез іліп ап көрсем, мөлдірлігі көз жасындай, суықтығы мұздай, *дәмділігі* балдай (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ДӘМДІРЕК с ы н. **1.** *Дәмділеу, жұғымдылау*. Таулы жерде өсірілген картоп далалық аймақта өсіргенге қарағанда *дәмдірек* келеді (Б.Шағыров, Картоп). Көп қызда бір қыз болған Балқия атты, Бал, шекерден *дәмдірек*, сөзі тәтті. Бұлардың арасына «жар» сөйледі, Болаға екі ғашық махаббатты (Ө.Найманбаев, Шығ.). – Қай астың *дәмдірек* екендігін айту қиын, – деді ол, өйткені әр ауыздың татымы басқа. Біреуге жаққан астың біреуге жақпайтыны бар (С.Мұқанов, Алып. адым.). **2.** а у ы с. *Маңыздырақ, тартымдырақ, мәндірек*. Әрәдік өмірдің мұңын, ренішін татсаң, соларды жүрегіңмен ұғынсаң, өзіңе бұйырған қуаныш-күлкің де *дәмдірек*, баянырақ болар-ау (Д.Досжанов, Кісі.).

ДӘМЕ [ар. طعم] з а т. *Үміттенген, болып қала ма деп ниеттенген, талаптанған ой*. Тәуекел бастаған қазақ енді Түркістан, Ташкент, Самархандарды алуға күш жинайды. Бұхар ханы Абдолла өлген соң, *дәмесі* күшейіп, Тәуекел бастаған қазақ қолы аттанысқа дайындалады (С.Сейфуллин, Шығ.). «Сабырсыз ерді орынсыз *дәме* болдыртады, сабырлы ерді орындалмайтын арман болдыртады», – дейді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Бар салмақты көтерсе, Тілеуқұл ақсақал көтерер дейтін *дәмемен* демдерін де қысталана шығарып биге жапақ-жапақ етісті (С.Сматаев, Елім-ай). Бірақ, кім біледі, тағы бала көтерем бе деген *дәмемен*

ақылынан алжасып жүрмесе (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

Дәме артты [етті, қылды]. *Үміттенді, дәмеленді, үміт артты.* Түйінді сөз кімнен шығар екен деп бірін-бірі аңдып отырған Бекбастан басқалары әлде де оған *дәме арттып*, соның ыңғайын тоса берген (А.Байтанаев, Қайнар). Оқытарсың молдаға оны, Үйретерсің әрнені, Медеу етіп ойы соны, Жаны тыныштық көрмеді Жасында күтті *Дәме етті*, Босқа өтті (Абай, Шығ. жин.). Бүкіл ауыл абыр-сабыр басылып, қой үстіне боз торғай жұмыртқа-лаған заман болатын шығар деп *дәме етіп* отыр (М.Иманбаев, Жеткіншек.). Ғұбайдолла әкесі өлген соң Сібірге генерал-губернаторы хандықты маған ұсынар деп *дәме қылған* (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Олардың осы кідірісінен әлденені *дәме қылған* кемпір қолын созып, барлық денесімен алға қарай ұмтыла берді (Қ.Исабаев, Жолдас.). Сол шешесі *дәме қылған* Ырғызбай өзге туысынан анық артық болып, озып шығып ортасы *дәме қылған* жігіт болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Айтқан жоқ, арнап хабар Қасым оған, Тәкаппар жанның бәрін жақтыртпаған. Кей кезде *дәме қылып*, қырындайтын, Сондықтан Ақбөпе оны шақыртпаған (И.Байзақов, Шығ.).

Дәме жоқ. *Үміт, сенім жоқ.* Анау Сақтаптан енді еш көмек, ешбір *дәме жоқ*. Ол айқын (М.Әбдіхалықов, Жердің асты.). Бәлкім бір таңғажайып қабілетінің беті ашылар деген *дәме* де көңілімде *жоқ* емес-тін (Т.Әбдіков, Ақиқат). Бөбекті бағлан сойып бақты енесі, Бірақ та тоқтар деген *жоқ дәмесі*. Алданып қалар еді-ау мейірімді ана Жалғыз-ақ аман туса нәрестесі (Б.Адамбаев, Сырларым).

Дәме көп те, дәрмен жоқ. *Қанша үміттенгенмен, шамасы, мүмкіндігі жоқ.* Алыстап қалды артымда Күндері қызу айқайдың. *Дәме көп те, дәрмен жоқ*, Еріксіз басты шайқаймын. Қанаты сынған сұңқардай, Тұяғы тозған тұлпардай. Кешегі – көкжал, қартайдым, Бүгінгі – мұңлық Нартаймын (Нартай//Екі мыңжылдық.).

Дәме қылысты. *Үміт артысты, дәмеленісті.* Жыл мойыны жақын ба деп, *дәме қылысын* еді, көкек аяқтап, мамырға да тақадық. Бірақ ақпан қаңтардай боп әлі қақап тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Дәмесі бар. а) *Дәмелі ойы, үміті бар.* Жапалақ қоңыр қаздан *дәмесі бар* (Ш.Смаханұлы, Таңд.). «Адам болатын бала ма?» деген *дәме бар*, шырағым, сенен, – деді Аралбаев (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сіз екеуді де көпсінейін дейсіз бе, ендеше, менің үшеу-төртеуден де *дәме бар* (С.Бегалин, Тол. жин.). ә) *Белгілі бір кәсіп, өнер саласының білікті*

майталман, дарын иесі боламын ба деген ішкі ойы бар. Ұланға осы сәтте болысқандай, Төр жақтан көзін тікті қарыс мандай: – Қай бала – домбыралы оңды бала, Өнерде *дәмесі бар* жарысқандай? (М.Әлімбаев, Өшпес от). Қалай айтысса да ақындардың еркі емес пе? – деп Балтажан осы арада сөз қосты. Мейірбек оның да ақындық өнерден *дәмесі барын* білетін (Б.Тоғысбаев, От пен күл). б) *Жігіттің қызға сөз салайын деген ойы бар.* Шолпанда Арыстанның *дәмесі бар*, айламен соны өзің қып алмақ керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Дәмесі зор [үлкен, күшті]. *Үміті, ниеті, талабы тіптен жоғары.* *Дәмең зор* екен! Тіпті Қыз Жібек, Ақжүніс, Баттерфляй, Кармен арияларын шырқап жүрмегейсін? (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ел ішінде шашбау көтеріп, сойыл соғар топтың қарасын көбейтіп, ертерек талайлардың аузын алған, сондықтан дәл осы жолы болыстықтан *дәмесі зор* (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). Күзгі сайлауда көрерміз деп болыс емеурін білдіргеннен бері Сартбайдың ауылнайлықтан *дәмесі зор* еді (З.Ақышев, Жаяу Мұса). *Дәме* де *зор* үлбіреген гүлдіңен, Оны сенен қаламадым бүгін мен. Қажетінді аша алмасам егерде, Қиып таста көктетпей-ақ түбімнен (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Ендігі ойымыз – солдатты Қызылкөлден қашыру. Алпыс солдаттың тең жартысын өлтіріп, қалғанын қашырған соң, енді *дәмеміз үлкен* (С.Шарипов, Бекболат). Кеудесі жоғары, өзі төмен, ақпейіл жан әлін білмей, *дәмесі үлкен* (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Бәріне де түсінем, Бәрін білем, Бірақ білмен өзімнің әлімді мен. Пайдам да жоқ ешкімге, зияным да, Ұялтуға қақым жоқ, ұялуға. Жаяулатып жүріп-ақ *дәме* *күшті*, Құрық салам құланға қиялымда (М.Мақатаев, Шығ.).

Дәмесін қара [қарай көр]. *Әліне, шамасына қарамай ойын, ниетін қара деген мағынада айтылатын сөз.* Бұ жаманның *қара* деме *дәмесін*, Ниетім таза, түзу менің жөне есім. Алдымды орап шаршатқанда толқындар Тұманбай да тоқтатады кемесін (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Жалпақ жатқан жер – дейді, Жартысын маған бер – дейді. Қалай да қалай сермейді, *Қара шы* мұның *дәмесін* (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Сен де бүлікшілерге қосылғанбысың? *Қарай гөр дәмесін*, – деді кекетіп (Ж.Сатаев, Ала-көбен). *Дәмесін қарай көр* өзінің, Түріне қарамайды екен-ау адам деген (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Есек дәме. *Болмайтын нәрседен үміттену, бос үміт.* Оның өз ойында тағы бір *есек дәме* бөлек жатушы еді (М.Әбдірахманов, Көктем.).

Ол өзінің *есек дәмесін*, дәмегөй арсыз көңілін, текке сарылған есіл жүрегін әжуа қылды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Майдандағы азаматтарынан хабар алып тұрғандарды былай қойғанда, қара қағаз алғандардың көңілдеріне де *есек дәмесі* кіріп, алға үмітпен қарайтын болған (Т.Ахтанов, Боран).

Жанынан дәмесі болса. *Өмір сүргісі келсе, жан керек болса.* Анау Емберген бе? Ол ала аяқ, енді, *жанынан дәмесі болса*, сенің үйіңнің табалдырығын аттап көрсін! (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ДӘМЕГӨЙ с ы н. *Дәмешіл, үміткер.* Шынымен-ақ аузының суы құрып, *дәмегөй* болған ертенгі қызығы көзінен бұлбұл ұшпақшы ма? (Д.Досжанов, Жусан.). Алыстан боратып хат жазып, *дәмегөй* боп жүрген көп маубастың үлкені өзім болып шықпайын (Е.Әкімқұлов, Перизат.). Атты адам ба, жайылып жүріп жапанда қалып қойған жалғыз-жарым мал болар ма, әлде *дәмегөй* жанды тағы да алжастырғысы келген жалған елес пе, айырып болғысыз (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ДӘМЕГӨЙЛІ с ы н. *Үміттенген, дәмеленген, сенген.* Бұйыртса, биыл еңбек жанады деп өзі де, өзгелері де *дәмегөйлі* болып жүр (С.Байжанов, Жастық). Жеңіс сыртыңнан қарап *дәмегөйлі* болып жүрген қара көздердің біреуінің жүзін өзіңе қаратсайшы (Н.Әбдікерімова, Сағындым.). Түстен кейін оңаша бір келе жатқанда Мекеңнің бетіне *дәмегөйлі* көзбен үңіліп едім, көпті көрген пайымды кісі ғой, түсіне қойды (Ә.Данаев, Күнімай).

ДӘМЕГӨЙЛІК з а т. *Үміт етушілік, сенім қылушылық.* Ауылдан аттанған әлетте Айбосынның көңілінде жоғын тауып алатын секілді бір *дәмегөйлік* бар еді (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ДӘМЕЛЕН= е т. *Үміттену, сенім арту, болып қала ма деп талаптану.* Дәуірі жүріп тұрған кезінде «орнымды басарым осы балам болар» деп *дәмеленетін* Шыңғыс (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ақын бүгінгі кеште бұрын өз құлағым шалмаған әндер естірмін, күйлер тыңдармын деп *дәмеленген* еді (Ә.Көшімов, Лашын.). Үшқойтас деген жерде құдам отырушы еді, соған барып, ат мінуден *дәмеленіп*, жалғыз өзім жолға шықтым (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Ақбілек бұл қайғысын тірі жанға сездірмей, көп жүрді, көп күтті, көп *дәмеленді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Медиаманаттар Б.Березовский де, В.Гусинский де бас сауғалар жер сайлап алып, тайып тұрды. Березовский биліктен *дәмеленді*, ал Гусинский болса, Израильдің азаматтығын

алып, Ресейден мүлдем қара үзуді қалады («Жас Алаш»).

ДӘМЕЛЕНГІШ с ы н. *Үміттенгіш, үміт артқыш.* Кімге жаны құшақ жайып ұмтылады, Кеудеме отты тұнық түн құлады. Шіркін-ай, көңіл неткен *дәмеленгіш*. Бір ауыз сөзге жасып, құлпырады (М.Айтхожина, Шыңда.).

ДӘМЕЛЕНДІР= е т. *Үміттендіру, емексіту.* Елеусіз Досов, – деген ол, – сөз жоқ, келешегінен *дәмелендіретін* талантты адам (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ахат көзі жасаурап, таңғы салқыннан жаурап, Талғардың апайтөсіне тесіле, телміре қарады. Бірақ Талғар *дәмелендірген* мен, тіл қатпады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Жаны жай тапты, бойына ем қонды деп *дәмелендірген* Жанысбай таң алдында жан тәсілім етті (С.Омаров, Қиыр жол). Алдымызда талай күндер жатыр ғой... деген сияқты емексіте, *дәмелендіре* едәуір сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДӘМЕЛЕНДІРУ *Дәмелендір етістігінің қимыл атауы.* Адамның көңілінде демеу болып жүрген жалғыз үмігін қалай сөндірсін. Жиырма бес жыл бойы келмеген хабар енді келеді деп *дәмелендіру* де қиын (Б.Тілегенов, Көктем.). Жас солдатты өлімге қимағандықтан ба, әйтеуір, белгісіз бір сезім «ол тірі» дегендей бізді *дәмелендіру* мен болды (Қ.Ошамбаев, Жорық.).

ДӘМЕЛЕНТ= е т. *Үміттендіру, емексіту.* *Дәмелентіп* көзінді талдырса, Ұмсындырып көңілді қалдырса, Үміт мінсіз бе? (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал).

ДӘМЕЛЕНУ *Дәмелен етістігінің қимыл атауы.* Сөзіне қарағанда, Айбаршадан *дәмелену* иі доғарған сияқты (С.Мұқанов, Сырдария). Егіншіліктің көзірге дейінгі тәртібі өзгертілмесе, бұл шаруашылықта мол өнімге жетеміз деп *дәмеленуге* болмайды, – депті ол (К.Баялиев, Жер.). Дәулет әлде де күдер үзе қоймай, *дәмелену* мен үйге жақындады (Р.Өтесінов, Алыста.).

ДӘМЕЛІ с ы н. *Үміткер, дәмегөй.* Ауру – шықпаған жаннан *дәмелі*, Жалқау – бітпеген малдан *дәмелі* (Мақал-мәтел). Жылқышылар өрістен қашса құтылатын, қуса жететін *дәмелі* жүйріктерді ұстап мінген (Т.Рақымжанов, Оралу). Көкесі мен мамасы *дәмелі* болып, ұл күтіп жүргенде қыз туғанын, ескі әдет-ғұрып бойынша қызды еркек балаша киіндіргенін Әмина қайдан білсін (А.Жағанова, Еркежан). Мынау жұрттың пайдасына сөйлер я көздер деген *дәмелі* адамдарын сайлады ғой (А.Байғұрсынұлы, Жаңа низам).

Есек дәмелі қылды. *Босқа үміттендірді, құр емексітті.* Оны енді *есек дәмелі қылмай* біржолата күдер үздіру керек (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ДӘМЕСІЗ с ы н. *Үмітсіз*. Ауылдағы бар жігіттің аузынан түспес жыр болатынсың. Менің өзім де *дәмесіз* емес едім (М.Мағауин, Ақша қар). Жалпы қыз атаулыдан, оның ішінде сұлу қыздардан да *дәмесіз* болмаса керек (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Үмітсіз шайтан ісі, *дәмесізді* Құдай жаратпайды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ДӘМЕТ = е т. 1. *Біреуден бірдеңе алғысы келу, дәмелену, еміну*. Осы кезде төргі бөлмеден шыққан менің шешем: – Әлгі кіші келініңіз, апам *дәметеді*-ау деп ең болмаса бір-екі көмпит те берменгі, – деп сөзге киліге кетті (С.Мұратбеков, Жабайы.). Тіпті сырттан келіп сыбаға *дәмететіндердің* де аузын майлап, атын сайлап қалуға тырысамыз. Неткен дархандық! («Түркістан»). Шамасы, Ішірәлінің бәйгесінен де сыбаға *дәмететін* сыңайы бар (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). *Дәметіп* жүрер сарқыттан, дәме сен мені тар кеуде. Бойымды келіп толқытқан желдердің үні бар менде (Т.Медетбеков, Әуеде.). 2. э т н. *Емшекте баласы бар әйелдің біреудің асына құмартуы*. Қазанда бірдеңе бар деп *дәметіп* қалма, қарағым! – деп, қазанның қаңылтыр қақпағын жұлып алды (А.Жүнісов, Өмір ізі). Жас босанған келіні бар үйге бір шаруасымен келген адам, қолына бірдеме ұстай бару керек (бауырсақ, күрт, тәтті) егер ондай беретін реті келмесе есіктен ене бере «келін ештеме болмады» деп амандықтың орнына өзінің құр қол екендігін білдіру керек. Әйтпесе *дәметіп* қалған келіннің омырауы ісіп кетеді (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).

Құран дәметті. э т н. *Марқұм болған кісінің аруағы Алладан рақым тілеп, аруағына бағыштап Құран оқуын құтты; Құран бағыштауын тіледі деген мағынадағы ұғымнан туған сөз*. Дін сөзі рас болса – бейсенбі, жұма сайын *Құран дәметіп* босағаны жағалап жүрген шығар-ау (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Сәлем дәметті. *Амандасады деп ойлады, сәлемдесуін құтты; бірінші амандық-саулық сұраса ма деп қарады*. Өткен-кеткеннен *сәлем дәметіп*, кешке шейін қақиып отыруға жамбасы шыдамайды (Ж.Кәрменов, Түймеш).

ДӘМЕТКІЗ = е т. *Үміттендіру, дәмелендіру*. Аспандағы күн мен ай Қол жетпейді шіркін-ай! Оқудан *дәметкізген*, Қу көңілдің жүйрігі-ай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ДӘМЕТКІШ с ы н. *Үміттенгіш, тіленгіш*. Дәніккен көмей *дәметкіш* қой ежелден (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Дәметкіш* бала әдетін көріп менен, Жымыды ол бір ғажайып көрікпенен (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар).

Сәлем дәметкіш. *Амандасқанын тілегіш, сәлемдесуін құткіш*. Алдыңнан қарт ағаң келе жатса, тоқта-дағы сәлем бер. Өйткені шалдар *сәлем дәметкіш* келеді (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ДӘМЕТТІР = е т. *Үміт құттыру*. Осындай ақын болашағынан *дәметтірген* өлең Ілияста да болып отыр (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ДӘМЕТҮ *Дәмет етістігінің қимыл атауы; дәмелену, үміттену, алғысы келу, еміну*. Екі көзсіз-ақ ел қатарлы өмір сүруге, тіршілік етуге болашақтан үміттенуге, бақыттан *дәметуге* болады (С.Балғабаяв, Құм.). Егіншілік мәдениетін арттырмай тұрып, жоғарғы өмінен *дәметуге* болмайтындығы өзінен-өзі белгілі ғой (Жылдар жемісі). Қыз да ептеп шырамытқан екен, жігіт қайда көргенін айтқасын, есіне түсіре қойды. «Демек, *дәметуге* болады екен!» деп ойлады Мырзатай (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Ал қаладағы қазақ жастарының көбі жұмыссыз, тұрағы – жатақхана. Негізгі мәселелерін шешпей, олардан өсім *дәмету* – бос қиял («Жас Алаш»).

Құрмет дәмету. *Құрмет құту, құрметтегенін тілеу*. Мұндай жағдайда қай-қайсымыздың да ортақ үйіміздің тезірек іргесі бүтінделіп, үзігі ағаруы үшін істейтін өз міндетіміз бен парызымызды түсіндірмесек, сый-сияпат пен *құрмет дәметуіміз* орынсыз болар еді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ДӘМЕШІЛ с ы н. *Дәметкіш, үміттенгіш*. Ауылда алыстан бұрылып келіп берген сәлемді алып үйренген *дәмешіл* жүрек суынып көдімгідей жасиды (Ж.Кәрменов, Ақылбай.). Жалқау – *дәмешіл* келеді, жасқаншақ – көнімшіл келеді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

ДӘМЕШІЛДІК з а т. *Дәметкіштік, үміттенгіштік*. Өзінің [Дәрмен] олқылығына, осалдығына, *дәмешілдігіне* күле білетін де өзі (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ДӘМЖАПЫРАҚ з а т. б о т. *Оңтүстікте өсетін, жапырақтары тағамға хош иіс беретін, мәңгі жасыл түсті ағаш не бұта*. Безді клеткалар шайқурай, эвкалипт, *дәмжапырақ* (лавр), магнолия жапырақтарында, шүйіншөптің (валерьяна) тамырларында, қабықта, сүректе, өзекте, құртқашаштың тамырсабақтарында көп (Биология).

ДӘМЖЕМІСТІ з а т. б и о л. <лат. halozzhagidaceae> *Сулы, батпақты жерлерде өсетін көп-жылдық өсімдіктер тұқымдасы*. *Дәмжемістілердің* жылы аймақтарға тараған 150 түрінің Қазақстанда 1 туысы 2 түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Дәмжемістілердің* жапырақтары кезектесіп, қарама-қарсы шоғырлана орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология).

ДӘМҚОСАР з а т. ж а ң а. *Тамақтың дәмін келтіру үшін, оған хош иіс беру үшін қосылатын заттар.* Татымдық заттар ұғымына сәйкес, *д ә м қ о с а р* екі үлкен топқа: табиғи (біртектес) және күрделі (жасанды, аралас) болып бөлінеді (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

ДӘМСІЗ с ы н. **1.** *Ешқандай дәмі жоқ.* Мұндайда қолданылатын күкірт қышқылды барий, *д ә м с і з*, иіссіз ақ порошок суға езіліп беріледі (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы). **2.** *Дәмді емес, тәтті емес, сүйсінбейтін (тағам).* Шешем құр талқан берді. *Д ә м с і з* қара талқан. Жейін десем, тамағымнан жүрмейді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Түз жемеген малдың еті де, сүті де құнарсыздау, *д ә м с і з* келеді (Ф.Сланов, Замана.). Әмірбек базардан арзан бағаға сатып алған *д ә м с і з*, кішкентай бес қарбызды бір қойға айырбастапты (Ә.Әлімжанов, Отырар.). **3.** *Түз, қант, дәмдегіш сияқты дәмдендіргіш заттар қосылмаған.* *Д ә м с і з* тағам – түзсыз, қантсыз және өткір дәмқосарсыз дайындалған тағам (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **4.** а у ы с. *Тартымсыз, бос, мәңсіз (сөз).* Бәрі де *д ә м с і з* оқудың, түсініксіз бос сөздердің әбден қажытқанының нәтижесінде туған жай болатын (А.Жұбанов, Замана.). *Д ә м с і з*, кенеусіз сөзбен қандай әдебиет болса да туғыза алмаймыз. Әсіресе еңбекшіл әдебиетін жасай алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалай екен, кім озып шықты, *д ә м с і з* сөздің енді айтушы болма! (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Бұлар подвалда ұзақ отырды. Бөлекбай, Шақпайлар нелер *д ә м с і з* әңгімелерді сөйледі (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДӘМСІЗДЕН= е т. *Дәмі бұзылуы, дәмі кету.* Шұбатқа құмартқан Ақпан қымыз іздемейтін болды және іздеудің қажеті де жоқ еді, бие ұстаудан Күнтайдың қолы үзілгеннен кейін орданың қымызы *д ә м с і з д е н і н*, әрі сұйық, әрі аңырған ащы болып кеткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Көктемде қар суымен ғана қайта тірілетін бұл жіңішке өзен басын Маңғыттан алады, бірақ жаз ортасына қарай Ақсай суы *д ә м с і з д е н і н* кетеді де, мал ішуге жарамайды (М.Мәжитов, Құлынды.).

ДӘМСІЗДЕУ с ы н. **1.** *Дәмі жоқ, татымсыз.* Қодастың сүті аз, сүтінде май өте көп. Еті қатты, сиыр етінен *д ә м с і з д е у* (Жалпы биология). **2.** а у ы с. *Тартымсыз, сүйкімсіз.* Бірақ мұрты шықпаған қыршындардың сүйісуі тұзы татымаған ас сияқты *д ә м с і з д е у* болар еді, бұл екеуі өбіскен сайын бұрын басталмаған ләззат дүниесінің тар қақпасы ашыла түскендей (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ДӘМСІЗДІК з а т. **1.** *Тағамның дәм-татуы жоқтық.* ≈ Тағамның *д ә м с і з д і г і*. **2.** а у ы с. *Сөздің татымсыздығы, мәңсіздігі.* Сұрақтың болмағанын – әңгіменің *д ә м с і з д і г і* н е н деп біл (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ДӘМ-ТАҒАМ з а т. *Ас, тағам, тамақ.* Ауырып жатса дағы өлім халде, Аңқылдап шақпас дертін еш адамға. Жалғыз-ақ ишаратпен білдіреді, Тәбеті шаппағанын *д ә м-т а ғ а м ғ а* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ДӘМТАТЫМДЫҚ с ы н. *Тағамның дәмін келтіретін.* Желіктің күшті иісті, ащы тамырын түрлі ет тағамдарымен бірге *д ә м т а т ы м-д ы қ* ретінде жейді (ҚСЭ).

Дәмтатымдық өсімдіктер. *Тамаққа өткір дәм және хош иіс беру үшін оған қосылатын өсімдік тектес татымдық заттар.* *Д ә м т а т ы м д ы қ ө с і м д і к т е р д і ң* қатарына лавр жапырақтары, аскөк, ақжелкен және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДӘМ-ТҰЗ з а т. **1.** *Ас, тамақ.* Тумысында қалада өссе де жеті жыл бойы татқан Алтайдың ащылы-тұщылы *д ә м-т ұ з ы* бәрінен де қадірлі сияқты (Қ.Ысқақов, Қара орман). Қашаннан әйел көркі – *д ә м-т ұ з ы м е н*, қашаннан ердің көркі – ұранымен (Ф.Қайырбеков, Асу.). **2.** *Азық-түлік.* Келе қалт тұра қалған ақсақал аядай базарды қыран көзімен бір шолып өтті де, керек-ау деген *д ә м-т ұ з д а р ы н* кідірместен ала бастады (С.Ғаббасов, Серпер). Падишаның өзін де көрдім, оның ордасында кең дастарқаннан *д ә м-т ұ з* да таттым (Ж.Бектұров, Жол.). **3.** *Астың татымы, дәмі.* Тағам қалай дайындалды *д ә м-т ұ з ы н* байқау керек... Жұртпен бірге отырып тамақтанам (Т.Бердияров, Фарида). **4.** а у ы с. *Жазмыш, өмір.* Сол кезде барып төрдегі молда: – Қой, қарағым, жылама, аман-сау келдің, көрдің әкенді, ендігі *д ә м-т ұ з д ы* бір Алланың өзі біледі, – деп жұбату айтты (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Арғы дүниенің дәм-тұзын тату. *Қайтыс болу, мерт болу.* Жағалауға жапсарласқан жақпар тасқа онбай ұрылған дене бірсін-бірсін жансызданып, *а р ғ ы д ү н и е н і ң д ә м-т ұ з ы н т а т у ғ а* аз-ақ қалған. Өлді деген осы. Азаптамай алған Аллаға адамдардың не себептен алғыс жаудырағы түсінікті болды. Аспан жоқ! Елу шақты қой құйрық аман қалды (О.Бөкеев, Көшкін).

Дәм-тұз айдады [тартты]. *Көрудің нәсібін жазды.* Кез болдық *д ә м-т ұ з а й д а п* бұл жиында, Кең ойшыл, шын жүйрікке сөз қиын ба? (Айтыс). *Д ә м-т ұ з а й д а ғ а н* соң келдік қой, әйтеуір. Қашан келдің дерің бар ма, – деп Құлбатыр кесесін қолына алды (Қ.Қараманұлы, Қызғыш күс). Шал ертіп жолаушысын үйге кірді, кез болдың мейманым деп *д ә м-т ұ з а й д а п* (Ш.Әбенев, Ортақ арал). Түркістанға *д ә м-т ұ з т а р т ы п* барғанда Зиялылар ой жүгіртті әр маңға. Оқыс оспақ, қызды әсемпаз әңгіме Қармақ салған талай ынтық арманға (К.Салықов, Жезкиік).

Дәм-түз атқыр [үрсін]. қ а р ғ. *Татқан дәлнің қишырына жолық деген мағынада. Д ә м-т ұ з ы м а т қ ы р*, талай жыл асымызды ішіп, ағайынымызша араласып кетіп еді, енді көрмеймісің, қоңыз тергізіп жіберейін десе, амалы жоқ, қолынан келмей жүр (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Өрт басылған соң кім болса да *д ә м-т ұ з ы ұ р с ы н*, – деп жұрт жабыла қарады (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

Дәм-түз атты [ұрды]. *Жолы болмады, қырсық шалды.* – Бақ орнап, қыдыр түнеген болысекең үйінің *д ә м-т ұ з ы а т с а* қайтесің, – деді ол (М.Тисов, Әңгім.). Дәм ұсынған талайды мал-жанымен қоса жұтпап па едің? Соныңды өзің неге ұмытасың? *Д ә м-т ұ з а т с а*, алдымен сені жайратар (С.Сматаев, Алғашқы.).

Дәм-түз тапты. *Тамағын асырады, күнін көрді.* Берейін адал кәсіп саған тауып, Жүрмейді қайда пенде *д ә м-т ұ з т а у ы п*. «Маған да, саған да онша теріс болмас Дәмдес боп бірге жүріп бақсаң тауық» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Дәм-түз татты. а) *Жазмыш жазып, тағдыр айдап бұрын бармаған, бұрын ойламаған жерге барды, көрді, адамдармен араласты.* Өмірінде сыртқа шықпаған, бөтен жердің *д ә м-т ұ з ы н т а т п а ғ а н* адамға шетке шыққан киын екен (Б.Тоғысбаев, Ақиық). 1916 жылы қазақ халқының көтерілісі басталғанда Меркеде боп, соған қатысқаным үшін қамауға алынып, қайтадан абақтының *д ә м-т ұ з ы н т а т қ а н ы м* бар (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). ә) *Дастарқанында қонақ болды.* Абылай атамның аруағына кір келтірген, *д ә м-т ұ з ы м д ы т а т ы п* жүріп, маған қастық ойлағаны үшін мына алдарыңда тұрған үш жігітті дарға тартқалы отырмын (К.Әзірбаев, Аңыз.). Тақсыр хан, алтын мен мал керегі жоқ, Артық мал не қылайын, қарыным тоқ. Жүрелік жақын болып көңіл қосып, Кетсеңіз *д ә м-т ұ з т а т ы п*, бір қонақ боп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Дәм-түз тосты. *Тамақтандырды, ас ұсынды, сыйлады, құрметтеді.* Талай адам *т о с ы п* маған *д ә м-т ұ з ы н*, Талай адам жүрегіме салды ізін. Күн көңілді кісілердің мейірі Күрт ерітті қасіреттің тең мұзын (К.Мырзалиев, Бұлбұл.).

Дәм-түз үйден тартсын. т і л е к. *Үйіне аман-есен оралсын, аман барып, сау қайтсын.* Күдай көруге жазсын, *д ә м-т ұ з ү й д е н т а р т с ы н*, қатын-қалаш бір-біріне мұңая қарайды (Л.Құрманова, Өшпе.).

Дәм-түзы араласты. *Аралас-құралас болды, жақсы қарым-қатынаста болды.* Әкесінің кім екенін шешесі тіріде *д ә м-т ұ з ы а р а л а с ы п* кеткен сол өзбек дамулласынан естіпті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Дұрыс қой, әбден дұрыс, бұрыннан *д ә м-т ұ з ы м ы з*

араласқан іргелес ел екеніміз рас (З.Иманбаев, Қыран түлегі). Майор екеуіміз бірге де талай істестік. *Д ә м-т ұ з ы м ы з а р а л а с т ы* ғой. Енді мені айыптайтын басқа қағаздарың болмаса, бөрі түгел шығар, – деді Құнанбай (М.Әуезов, Шығ.).

Дәм-түзы бітті [таусылды, түгесілді]. *Ажал жетті, өлді.* Қазақтың атақты ақыны Мәшһүр Жүсіп құсап көрін көзі тірісінде қаздырып қойыпты да, *д ә м-т ұ з ы біткен* күні кіріп жата қалыпты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *Д ә м-т ұ з ы т а у с ы л м а с а*, ертелі-кеш әйтеуір, бір бегі бері қарар (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.). Ау, тағдырдың жазған *д ә м-т ұ з ы т а у с ы л ы п*, бір күні біреуіміз қисайып қалсақ қайтесің? (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). Күрсініп, қос қабағын жиырды анам: – Ей, сорлы, бір кездік көр бұйырмаған. *Д ә м-т ұ з ы т ұ г е с і л і п* жер бетінде, Біткені-ау, заманының құйындаған! (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

Дәм-түзы жараспады [жарасқан жоқ]. а) *Тіл табыса алмады, шығыспады.* Дәстүрі жараспағанның *д ә м-т ұ з ы ж а р а с п а й д ы* (Мақал-мәтел). Жұмабектің бір *д ә м-т ұ з ы ж а р а с п а й-ақ* қойған кісісі – Ермек. Әйтеуір осынау Москвада оқып жүргеннен-ақ екеуінің арасы жуыспады (Т.Ахтанов, Таңд.). Өмір бойы осылай *д ә м-т ұ з д а р ы ж а р а с п а й*, жұлдыздары қарсы болып өткені ме? (Б.Тілегенов, Уақыт). ә) *Тату-тәтті тұра алмады, отаса алмады, айырылысып кетті.* Үндемеймін, кінәмді мойындап, күрсіне беремін. Үйленгенім де рас-ты. Сол баяғы Сағадатқа үйленгенмін. *Д ә м-т ұ з ы м ы з ж а р а с п а д ы*, – дейді Зейін ішінен (Ә.Сәрсенбаев, Таңд.). Екінші әйелімен тағы ажырасты, үшінші әйелімен де *д ә м-т ұ з ы көп ж а р а с қ а н* жоқ (Т.Алшынбаев, Жалбыз.).

Дәм-түзы жарасты. *Бір-бірінің көңілінен шығып, тіл табысты.* Серік ол екеуінің бұрын маңынан жүрмейтін жігіттермен *д ә м-т ұ з ы ж а р а с қ а н ы н а* таң (М.Гумеров, Сүйе ме.).

Дәм-түзы қосылды. *Көңілдері жарасты, үйленді.* Сөйтіп жүргендерінде нендей себеп кесе-көлденен киліккенін өздері біледі, қайтсе де, екеуінің *д ә м-т ұ з ы қ о с ы л м а д ы* (Е.Мырзахметов, Өмір.). *Д ә м-т ұ з ы м ы з қ о с ы л ғ а н* шығар, көңіліміз жарасып, тұрмыс құрдық (Ә.Жылқышиев, Балжан.).

Дәм-түзын ақтады. *Ішкен асының қарымын қайтарды, ойлаған жерінен шықты, үмітін, сенімін ақтады.* *Д ә м-т ұ з ы н а қ т а п* елімнің Салайын ойран мен жауға (Д.Әбілев, Өлеңд.). Бәрібір шат, жарқынмын, шабыт құсын баптаймын. Әрқашан да халқымның, *д ә м-т ұ з ы н а қ т а й м ы н* (Ш.Мұхамеджанов, Арқа сүйе.). Біз қазақ деген мал баққан елміз, ешкімге соқ-

тықпай жай жатқан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, *дәм-тұзын ақтай* білген елміз, Асқақтаған хан болса хан ордасын таптай білген елміз (Қазыбек би).

Дәм-тұзына салды [тапсырды]. *Тәуекел етті, ар-ұжданына тапсырды.* Тайласып тартынсаңдар, *дәм-тұзыма салам*, Құдайдың да, адамның да алдында жауабын өзім берем (С.Талжанов, Ұлдай.). *Дәм-тұзыма тапсырдым* дегеннен артық қарғыс қазақта болмайды (С.Мұқанов, Шығ.). Дәмді жоғары тұтатын қазақ дәм-тұзымды тат, расыңды айт дейді. Қастандық қылған біреуді *дәм-тұзын атапсырады*. «Татқан дәмге қас қылған жігіт оңбас» дегенді өлеңіне қосады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Дәм-тұзын аттады. *Жақсылыққа жамандық істейді, қиянат жасады, үмітін ақтамады, жақсы қарым-қатынасты бұзды, тәрк етті, опасыздық жасады.* Олай дегенше, ана түлен түртіп жүрген балаңның өзіне айтсаңшы, бізден кетіп, *дәм-тұзды аттап* жолы болар деп пе ең? (М.Әуезов, Шығ.).

Дәм-тұзын бітірді. *Өлтірді, көзін жойды, мерт қылды.* Жендеттер даяр болды өлтірмекке, Тәубаға бишараны келтірмекке, Кінәсін мойындаса дарға асып, *Дәм-тұзын* бір сағатта *бітірмекке* (Е.Бердин, Екі ойшыл).

Дәм-тұзыңды елден жазсын. *тілек.* *Аман-есен еліңе орал.* Уа, Қозыбай, *дәм-тұзыңды елден жазсын*, Топырағыңды жеріңнен жазсын! (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Татар дәм-тұзы бар. *Көгер қызығы көп, көретіні әлі алда.* Екеуіміз елден *татап* *дәм-тұзымыз* *бар* екен, аман келдік, әйтеуір (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

Туған жердің дәм-тұзы тартсын. *тілек.* *Еліңе аман-есен орал.* Қайран сабаздар-ай! Аман-сау оралыңдаршы, *туған жердің дәм-тұзы тартсын* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ДӘМ-ТҰЗДАС *сын.* *Аралас-құралас, бір дастарқаннан дәм татқан.* Олар Смандармен көптен таныс, *дәм-тұздас* (Т.Нұртазин, Үлкен жол.).

Дәм-тұздас болды. *Араласты, бірге жүрді.* Мен Риддерді студент кезімнен білемін. 1934 жылы тамыз айының орта тұсынан қыркүйектің алғашқы он күндігіне дейін практикамызды өткеріп, кеншілермен *дәм-тұздас болғанбыз* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Екеуі дағы бір-біріне бірден құлап кетпегенмен, *дәм-тұздас* *боп* танысқаннан бері, өзара ақ тілеулес екендіктерін сездіріп-ақ жүретін (С.Фаббасов, Серпер). Ананың

көзқарасы соғыс жылдары біздің кімдермен *дәм-тұздас болғанмызды* еске түсіріп, аттарына дейін ойымызға келтіруді бұйырып тұрғандай әсер етті (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ДӘМТҰЗДЫҚ *зат. тамақ.* *Өткір, хош иісті дәмді етіп тұздайтын көкөністер.* *Дәм-тұздыққа* көптеген өсімдіктердің бөліктері, жемістері, гүлдері, жапырақтары жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Дәм-тұздық* тамақтың дәмін жақсартады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДӘМХАНА *зат. Тез дайындалатын тағамдар сатылатын қоғамдық асхана.* Маған баланы *дәмханаға* кофе ішуге шақырсам ба екен деген ой келді («Лен. жас»). Мәселен, жыл басынан бері Ақжарда жанадан бірнеше дүкен, *дәмхана* ашылыпты. Олар аудан бюджетіне қомақты үлес қосып отыр («Егемен Қазақстан»). Сауда нүктелері көбейген. Әрбір көшеде *дәмхана*, дүңгіршектер қаптап кеткен («Егемен Қазақстан»).

ДӘМІКТІР = *ет. Қызықтыру.* Шәріпов Мұқаметқалидың осы бір жолындағы батыл да тапқыр қимылын *дәміктіре* айтатын мағыналы өңгімесі Калаякиннің ой дүниесіне әсерін тигізеді (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ДӘМІЛ *үст. сөй. л. Дамыл.* Әліп *дәміл* таппай үсті-үстіне шабады (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ДӘМІЛ-ДӘМІЛ *үст. сөй. л. Дамыл-дамыл.* Зор денелі біреу қорбандып оқоптың ішінде дүрбімен алдыңғы жақты *дәміл-дәміл* шолады (Б.Момышұлы, Москва.). Ол жол соқтыңның азабы алдынан *дәміл-дәміл* кескестей бастағанда ендігі сапарынан іштей іркіліңкіреп келе жатқан (О.Бөкеев, Үркер.). Өз қолым тимейді десең, қалай-қалай емес, біреуге тапсырып қойшы. *Дәміл-дәміл* жағдайын хабарлап тұрсын (Б.Нұржекеев, Бір махабб.). Есіктің алдындағы жерошақтың аузында, қазанның астына *дәміл-дәміл* шырпы тастай отырып, Бәтжан шалы туралы шым-шытырық ойларға кетті (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ДӘН¹ [ар. ذنب] *зат. 1. Дәнді бұршақ дақылдарының тұқымы, ұрығы.* Қазақстан бірнеше ғасырлар бойы дәрмене жусанының *дәнін* өндіретін дүниежүзіндегі бір ғана өлке болып келді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Торғайлар да күнбағардың *дәнін*, нанның уағын жақсы көреді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ас бұршақ *дәнінің* құрамында белок көп болады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). *Дән* – бір тұқымды құрғақ жеміс (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Ғалымдар бұларды мұқият зерттеу арқылы Кавказда ең алғашқы адам өмір сүріп, өсімдік *дәнін*, тамырын жеген, одан соң аңшылықпен күнелткен, кейінірек жер шаруа-

шылығымен шұғылданған деген қорытындыға келіп отыр (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

2. Астық өндірісінің өнімі. *Д ә н* – адамның тағамы, ұн, жарма, құрама азық (комбикорм) өндірісінің шикізаты, жануарлар мен мал азығы (ҚҰЭ). ... Ешкімге тіс жармай жүріп құсын темір торлы құтыша ішіне бойлайды да, алдына *д ә н* сеуіп, оның әрбір қимылын бақылаумен болады (Р.Райымқұлов, Суретші). Арба үстіндегі бірінші дағардың аузын ашып, одан әдейі алып келген бос қапқа көтеруге шамам келетіндей етіп *д ә н* қотарам (С.Танекеев, Қиын.).

3. а у ы с. Негіз, түйін. Бір түйір нақты ойдың, пікірдің *д ә н і* бар ма? (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Ақын Шәрке сал ақыл-азуы шыққан адам еді, Есенеі мен Мүсірептің айтқандарының *д ә н і* н ұстап алған екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Биік талғам, егер ол талант *д ә н і* н е н өніп шықса бірдің емес, көпшіліктің бақыты мен мерейі (Т.Қау-пынбаев, Ашыл. арал.). Өнердің де, өнегенің де *д ә н і* себілді (М.Ақынжанов, Ыбырай.).

Алтын дән. *п о э т. Бидай, астық.* Мемлекетке астық өткізді, тапсырды. Облыс еңбеккерлері Отан қамбасына 29 миллион пұт *а л т ы н д ә н* құйды (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе).

Білім дәнін септі. *п о э т. Ағартушылық істер атқарды, мектептер ашты.* Кезінде, Еділ мен Жайық арасында *білім дәнін сеуіп*, халқының қараңғылықта қалып қоймауын күні бұрын іштей ойлаған Жәңгірдің ұрпаққа қалдырған жақсы істерін де дәріптеу керектігін санамен ұғынған шақта тұрмыз («Жас Алаш»).

Дән алды. *Астық алды.* Өскен жазда *д ә н а л ы п*, Желге, күнге тотықпақ. Қалған қатар қадалып, Алқадағы ақықтай (С.Мәуленов, Торғай.).

Дән байлады. *Түйін салды.* Күріштің өніп, су бетіне қылтиып шыққанын көгергені деп атаймыз. ...Бас шығарып гүл шашқаны – *д ә н б а й л а ғ а н ы* (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Шәйлән деген молда болды елімде, Бекзат еді бастар діншіл сенімге. Өнге қосып оқушы еді аятты, Нұр жауғандай *д ә н б а й л а н ғ а н* егінге (К.Салықов, Жезкиік).

Дән дариясы. *б е й н. Мол өнім.* Звено жетекшісі Бекенов Даниярдың *д ә н д а р и а с ы* керуен-керуен болып, ақ ырыс арнасымен құт қамбаға құйылып жатыр еді (Алтын масақ). Астық қабылдау пунктіне келіп, *д ә н д а р и а с ы* н көзімізбен көрдік («Қаз. әдеб.»).

Дәннің өңгіштігі. *б и о л. Дәннің өніп, толыққанды өсімдікке айналу қабілеті.* *Д ә н н ің өңгіштігі* – оның сапасын анықтайтын пайыздық көрсеткіш (Қаз. тілі термин. Биология). *Д ә н н ің өңгіштігі* әр 100 дөнге шаққанда өніп шыққан дәннің санын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Дән салды. *Өсімдіктің дәні толығы бастады.* Жел қағып жайқалды *Д ә н с а л ғ а н* дәу өрік. Желбірей жайқалды Көйлегі көгеріп (Т.Шопашев, Шие.). Егін басы *д ә н с а л ы п*, дала сары алтынды аймаққа айналған сайын найзағайдай жарқылдап жүр (Ж.Молдағалиев, Ескі.). Бұтақтай шығып, *д ә н с а л ы п*, көк паштарын қоса ашқан. Сауыт киген батырдай, сыртынан қабық оратқан (Ә.Сариев, Замана.).

Дән татпады. *Нәр сызбады, түк ішпеді.* Қара судан басқа *д ә н т а т п а ғ а н ы* н а бүгін үшінші күн (Б.Майлин, Шығ.).

Қыл шайнап, дән жұтпады [жұтқан жоқ]. *Жамандық іс жасамады.* Бірақ сол жүрісінде Бекберген *қ ы л ш а й н а п, д ә н ж ұ т қ а н ж о қ*, обалы неге керек (Б.Майлин, Шығ.).

ДӘН²: дән риза [разы]. *Шын жүрекпен, әбден риза.* Өзге қазақтан бұларды әрі жуан, әрі сыйлы ғып жүрген Құнанбайға *д ә н р и з а* (М.Әуезов, Абай жолы). Әбдіжан *д ә н р и з а* болған қалыппен қартқа қолын алып, хош айтты (С.Бегалин, Уақыт.). Енді сол Құдай қосқан қосағы көз жұмған күні мына ит тірліктің басқа қам-қарекетіне алаңдамай-ақ жан тапсырса да тағдырына *д ә н р и з а* еді (А.Мекебаев, Құпия қойма). Алтынды, тана алмады, тауып берді, Таппаса, қояр емес дана көрің. Алтынды үшеуіне бөліп беріп, *Д ә н р а з ы* етіпті соның бәрін (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ең қарт жұмысшы – өз әкесінің түрі анау: артист десен де, академик десен де болғандай. Әсем жіксіздік. Жанар бұған *д ә н р и з а* еді (З.Қабдолов, Жалын).

ДӘН³: дән қойды. *ж е р г. Алдады, мұзға отырғызды.* Қап ақшамды алып, мынадан *д ә н қ о й ы п* кеткені-ай (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ДӘН⁴ з а т. кө н е. с ө й л. Тән. Құрт жегендей қуарып, *Д ә н ің* тандыр суалып. Елдігің кетті ыдырап, Алтын тағаң сөгіліп, Абыройың төгіліп, Барынан да жақсы еді, Жоқ болғаның мұнан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ДӘНАСАР *з а т. ө с. Ащы шөптің түрі.* Жусан, күйреуік, балықкөз, торғай оты, *д ә н а с а р* деп аталатын шөптің түр-түріне де көзі қанық (А.Байтанаев, Дала).

ДӘНДАНАЙ *с ы н. ж е р г. Дел-сал, абдыраған.* Бейсаубат сапармен бейтаныс өлкеге аяқ басқан бұның ғана емес, ертеңінің не боп кететінін біле алмай, екі оттың арасына түсіп отырған жұрттың басындағы *д ә н д а н а й* халді түсінер. Кім біліпті, бұл оқиға, бұл сапар, бұл құбылыстың шын бағасын да солар берер (Ә.Кекілбаев, Үркер). Оны мынадан бері дел-сал қылып болдыртып отырған *д ә н д а н а й* уайым қақ сүйектен қатты, қатты тиген соққыдай түп-тұра жәбірге алмасып, ашуға булықтырады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Дәнданай болды. ж е р г. *Дел-сал болды, не істерін білмеді.* Біраз уақыт болды, ол да бостан-босқа *д ә н д а н а й б о л ы п* жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДӘНДӘКУ¹ з а т. к ө н е. *Кісенің оқшантаймен қатар тұратын былғары қалтасы.* Мықшима аяғымда былғары етік, Киіз байпақ тондырмас ызғар өтіп. Үлкен кісе белімде жез салдырған, Шақпағым, *д ә н д ә к у і м* жарқ-жүрқ етіп (Абай, Тол. жин.). Өзіне керекті аспаптарын өз бойында сақтай білген қариялар кісені сумка орнына, *д ә н д ә к у л е р д і* әрі сән, әрі құты орнына пайдаланған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ши амбының қасына түлкі тымақты, қаптал шапанының сыртынан оңшантай, *д ә н д ә к у і* мол күміс кісе буынған қартаң қазақ кимелеп жақындай берді (К.Жүмаділов, Тағдыр).

ДӘНДӘКУ² з а т. *Дарақы, есерсоқ адам.* Ақыры араққа тойып алған бір *д ә н д ә к у* шықты (Д.Досжанов, Кісі.).

ДӘНДӘН с ы н. ж е р г. *Мықты, мұғал.* Пышағымның басы қайдан болса, онан болсын. Сабы тек *д ә н д ә н* болсын (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ДӘН-ДӘНЕК з а т. *Дәндер мен дәнектер.* Қурап қалған өсімдіктерде сақталып қалған *д ә н-д ә н е к т е р* тек қырғауылдар үлесіне тимейді. Бұған пайыз торғай, кезеген торғай, жасымның торғайы әуес келеді (Алматы қорығы).

ДӘНДЕ= е т. **1.** *Дәнігу, құныгу, жаман үйрену.* Тұрымтай да аққан бетінде Мұсаны соға-моға жанап өтті. Бірақ *д ә н д е п* алған жемқор жендет оны қанжығалыққа жете бергенде қағып өтті де, маяның төбесіне апарып төбе жүнін бір-ақ бүрк еткізді (С.Қасиманов, Алтай.). *Д ә н д е п* қапсың, Аязбай, Шашубайдан, Болыпсың өнегелі үлгі жайған. Қиюсыз мақтан сөзді сөйлегенмен, Қыран бүркіт жасқанбас бозторғайдан (Әсет, Шығ.). Бал ашқан соң оп-оңай бақсы болмақ, Ол қоя ма ғайыптан хабар бермей. Тоқты сойып *д ә н д е г е н* тоқтай алмас, Жылқы ұрлағыш батыр боп о да елермей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біздің молда Торқа бөйбіше мен Жапшардың баласы өлгеннен бері *д ә н д е п*, күнде бір келе жатқан кісі болса, намазға шақыра жүр ме деп, қарап тұратын болды, – деп үйде отырғандары ду күлдірді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Үйреніп қалу.* Бұл менің кітап оқуға *д ә н д е п* алған кезім (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Алдамашы қулар *д ә н д е г е н* Алдынан кесіп өтпейтін, Алдыңғы шепке әлде де Мергендер жағы жетпейтін (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ДӘНДЕН= е т. *Дән алу, дәні толыға түсу.* *Д ә н д е н г е н* егіннің сырын агроном әлден-ақ

түйген сияқты (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Жарайды, бір күн тағы шыдайық. *Д ә н д е н е* түссін. Бүрсігүні агрономды алып бір соғармын (З.Шашкин, Өмір.). Қыста қалың қар тоқтатсаңыз, жаздың аптабы басталғанша, Қарадаланың астығы *д ә н д е н і п* те үлгереді (Д.Жанботаев, Дала.). Күркіреп жаңбыр жауып, күн ысыса, Көркейіп күллі өсімдік *д ә н д е н е д і*. Мал баққан, пішен шапқан, егін орған, Еңбектің шын рахатын ел көреді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ДӘНДЕНУ *Дәнден етістігінің қимыл атауы.* Жаздың орта кезінде әдейілеп осы араға арнап жаудырғандай, кенет пайда болған қалың өткінші жауындар да бидайдың *д ә н д е н у і н е* себеп болды (І.Есенберлин, Көлеңке.). Үстеп коректендіру өсімдіктің *д ә н д е н у* мерзімінде өнімділігін арттыруға көмек етеді (Ж.Жиенбаев, Жүгері.).

ДӘНДЕС= е т. *Құныгу, жаман үйренісу.* Соныменен саудагер Миллионшік бай болып. Көңілдері жай болып, Олжаға оңай *д ә н д е с е р* (Жамбыл, Шығ. жин.).

ДӘНДЕТ= е т. **1.** *Жаман үйрету.* Кім жазалы өзімізден көрмесек, Төбемізге шығардық қой *д ә н д е т і п*. Сүлік болып қазақ қаным шаққан соң, Аузына салмай қайтсін аңдатып (М.Дулатов, Шығ.). – Апа, осыны *д ә н д е т і п* жіберген өздерің, – деді Бекбосын, – әліне қарамай көрінген нәрсеге жармасып, соқтығып жүргені (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Аяз ата балаларға конфет беріп *д ә н д е т к е н* ғой, – деді милиционер олардың маңдайынан сипап (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Тындырып жатқан шаруасы болмағасын, мына екеуің жетелеп әр жерге апарып *д ә н д е т к е н* (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). **2.** с а я т. *Қыран құсты ауыздан-дыру, белгілі бір дәмге дағдыландыру.* Ителгіні екі-үш рет осылай *д ә н д е т і п*, енді далаға апарып киікті көрсетсе болды, дәл солай киікті де ала берген (Ә.Нұрпейісов, Бесқара).

ДӘНДҮРІС с ы н. ж е р г. *Әумесер, жарым-ес, есер.* Осында бір сөлмірейген молда алып едім, балаларға иман үйрет, намаз білдір, қол хатын үйрет деп алсам, өзі бір есі жоқ *д ә н д ү р і с* болу керек (М.Әуезов, Шығ.). Жас шылаған көзіме тәрбие көрмеген *д ә н д ү р і с* шыбын қона қалып еді, үркітіп жібердім (М.Қабанбаев, Кермек.). Алайда бізде қалыптасқан келенсіз бір «дәстүр» бар. – Ондай *д ә н д ү р і с* «дәстүрдің» дергіне ұшырай қойғамыз жоқ («Қаз. әдеб.»).

ДӘНДІ с ы н. **1.** *Астық тұқымдасына жататын (дақыл).* Бүгін Үшкүдық бойындағы мың гектардан астам *д ә н д і* егісті орып біткен күнгі есепті шығарды (Б.Тоқтаров, Қырандар.). Қазақстанның ұлан-байтақ кең жері мал

шаруашылығын өркендетуге, *д ә н д і* және техникалық егістер көлемін ұлғайтуға өте қолайлы (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Д ә н д і*, масақты және дөнді-бұршақты дақылдарды өсімдіктің өсу кезінде жауындатып суарған тиімді (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). **2. Дөні толық.** Сирек болғанымен құмның бұл шөптері *д ә н д і*, осыған жайылған мал бүрсең емес, бұрқырап боз қырауға сүйсінгендей томарыла орындарынан баяу ғана көтеріледі (С.Бегалин, Таңд.). Салқын беткейдің *д ә н д і* де дәмді шөптерін қажетінше жеді (Т.Айнабеков, Алғы шепте.).

Дөнді бұршақ дақылдары. *е г і н ш а р.* *Бұршақ тұқымдасына жататын өсімдіктер.* *Д ә н д і б ұ р ш а қ да қ ы л д а р ы* белокқа бай, көбінесе дөні (тұқымы) үшін өсіріледі (ҚҰЭ). *Д ә н д і б ұ р ш а қ да қ ы л д а р ы н ы ң* дөндері желім, пластмасса алу үшін, үрмебұршақтың бөлөгі медицинада пайдаланылады (ҚҰЭ).

Дөнді дақылдар. *е г і н ш а р.* *Дөні үшін өсірілетін аса маңызды өсімдіктер тобы.* Ақтұмсық қарғалар ауылшаруашылығына пайда келтірумен бірге *д ә н д і да қ ы л д а р д ы ң* жаңадан өсіп келе жатқан өсінділеріне әсіресе, жүгері дақылына, сонымен қатар бау-бақшаларға және отырғызылған ағаштардың тұқымдарына, қазып жеп, кейде зиян да келтіреді (Р.Әлімбаев,... Құстар.). Сала қызметкерлерінің жалақысы 109 пайызға өсті. Өткен жылы ауданда *д ә н д і да қ ы л д а р* 50654 гектарға егілсе, биылғы жылы 52750 гектар жерге тұқым себілді («Егемен Қазақстан»). Қазақстанның солтүстік бөлігі мен оңтүстік-шығысының далалары мен шөлейттерін мекендейді. 60-жылдары тың даланың қабырғасы сөгілген соң саны күрт төмендеді, бірақ 80-жылдардың соңына қарай бұл тырна *д ә н д і да қ ы л д а р* егістіктерінде ұялай бастады, оның саны 50-60 мың басқа дейін өсті. Ауылшаруашылық жұмыстарын жүргізу кезінде бұл түрдің жұмыртқалары мен балапандарын сақтап қалудың жан-жақты шараларын дайындау қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

ДӘНДІК *с ы н.* *Азықтық, жемдік.* – Енді қазір *д ә н д і к* жүгеріні жинаудың қызу кезеңінде жүр. Уақыт болса қыс көзі қыраулы қабағын көрсете бастаған қоңыр салқын күз (Б.Тоқтаров, Қыран). Мұндай жағдайда көк балаусаның да, сол сияқты *д ә н д і к* жүгерінің де өнімі артады (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

ДӘНДІҚАРА *з а т. ө с.* <лат. chenopodium less> *Көп дөнді алабота.* Жайық өзенінің жағалауында ақбас, бозқаңбақ, *д ә н д і қ а р а*, алабота, қырықбуын және басқа шөптер тараған (Қаз. ауылшаруаш.).

ДӘНЕК *з а т. 1.* *Жемістің сүйегі немесе соның ішіндегі дөні.* Зере үлкен тілікті, *д ә н е г і н* түсірді де Қайраққа ұсынды (С.Елубаев, Білте шам.). Жақындап келдім мен піскенін аңғарып, *д ә н е г і н* жедім мен қауашағын қақ жарып (Т.Шопашев, Бәйтерек). Мынау жондағы қара бидайық түбіне *д ә н е г і* төгілмей тұрғанда орылса, тұқымы құрып кетеді (Т.Әлімқұлов, Көкек.). **2.** <лат. caruopsis> *Астық тұқымдас өсімдіктердің қақырамайтын бір тұқымды құрғақ жемісі.* Бидай мен қарабидай *д ә н е г і н і ң* сырты жылтыр, қабыршақсыз, арпа, сұлы, күріште гүлқабыршағымен қапталған (Қаз. тілі термин. Биология). *Д ә н е к* – тамақ өнеркәсібінің негізі, бидай, арпа, жүгері, тары, күріштен – ұн, жарма жасалады, қауызы малға азық (Қаз. тілі термин. Биология).

ДӘНЕКЕР *з а т. т е х. 1.* *Металдан жасалған заттарды ұстатып біріктіретін қорытпа, металл.* Балқу температурасына сәйкес *д ә н е к е р* жұмсақ және қатты болып бөлінеді (ҚСЭ). Сол кезде *д ә н е к е р і* ажыраған жапсарлар электрлік тәсілмен дәнекерленіп қалады («Білім және еңбек»). Шар айна сыртқы *д ә н е к е р і* кетілгендіктен, әр жерінен шешек дағы түскендей қоңырқай тартқан түрі бар (Ф.Сланов, Асау арна). **2.** *Екі затты қосып байланыстырушы зат.* Алақанды сап пен өрімнің арасындағы *д ә н е к е р* деп қарауға да болады (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жекедара тастардың, басқа да материалдардың басын біріктіріп, құрылыс салуға мүмкіндік беретін *д ә н е к е р* заттардың маңызы сонау көне дәуірден-ақ зор болды деген қорытынды жасауға болады (Қ.Құатбаев, Жасанды тас.). *Д ә н е к е р* – мұсатыр не қалайы бір затты екінші затқа жапсырып ұстату (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *а у ы с.* *Адамдар арасын тығыз байланыстыратын, жақындастыратын негіз, себеп.* Кісіге бес-он тиын ат болмайды, *Д ә н е к е р* дүние жүрсе жат болмайды. Ойланып ендігісін өзіңіз біл, Әбубәкір өнебойы тап болмайды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Араларындағы жалынды махаббаттың заманның озуымен бірге бірте-бірте май шамдай еріп сөнетіндігі, құшақтың ыстығы өмір бойы бір қалыпта тұрмайтындығы, екі жүйрік жүректің екпіні баяулаған кезде бір-бірінен жирендірмей, бір-біріне берік байлайтын бала екендігі, баланың ер мен әйел арасындағы *д ә н е к е р* екендігі – міне, осы ойлардың бәрі сол сағатта ап-айқын боп Шолпанның көз алдына келді (М.Жұмабаев, Шығ.). Әке мен шешенің арасына бала қайтсе *д ә н е к е р* бола алады дейтін ой мазалайды (Қ.Жаркенов, Туыстар). Бұл жеткен Аспанбайдың телеграммасы еді. Әлимен татуласуға бұл да *д ә н е к е р* (Ә.Тарази, Тас

жар.). 4. а у ы с. *Түрлі әрекеттерге ықпал етуші жағдайлар, себеп*. Бұлардың бір-бірімен байланыса, ұштаса еңбек етуіне себепші, *дәнекер* болатын басқа да кеншілер, кенші мамандар көп (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Көктемдегі мақпал дала, мақпал түн сүйініш пен күйініш арасына *дәнекер* боп, Сағынай көңілін кіреуке-кірбіңнен әбден айықтырған тәрізді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). 5. *Қорек, қорек бергіш*. Сондықтан да көп витаминдер адамға нәр десе нәр, жан десе жан беретін *дәнекерлер* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). 6. *Байланыстырғыш, жалғастырғыш*. Автор рухани-әлеуметтік құбылыстарды кең ауқымда алып, мінездер тарихына үңілу барысында қаһармандар тіршілігімен әр алуан заманалар тынысынан үндестіктер легін табуға құлшына, «Тұлпардың сыны» романында Р.Тоқтаров адамгершілік, ар мәселелерін, тіршілік дағдыстарын үмітшілдік сарынмен бейнелейді. Уақыт – әрі *дәнекер*, әрі алшақтық таңбасы («Егемен Қазақстан»). 7. а у ы с. *Дәлел, көмек, айғақ*. Күдікті әйел күнсыз жандай тайқып шыға келген соң, Кузьменконың қылмыстарды нысанаға алып, соңына түсер *дәнекері* қалмаған-ды (К.Тоқаев, Тасқын).

Дәнекер болды. *Екі жақты біреуді селбестіріп, жалғастыруға септігін тигізді*. Еспембет, екі елдің сөзін екеуміз ұстап кездескен соң, *дәнекер болатын* жағын қарастырайық дейім (М.Әуезов, Таңд.). Ағайын арасына жік түссе, қас жаман сына қағар, қамқор азамат *дәнекер болар* (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *Дәнекер боп* жүргенімде, Арасында екі елдің, Мәміленің нәзік жібін Үзіп алсам не етермін?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Дәнекер болу. *Селбестіру, жалғастыруға септігін тигізу*. Онда да қыз жеңгесінің араға түсіп, екі жастың ынтыққан жүрегін жалғастыруға *дәнекер болуы* керек (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Тәңірберген қайын атасы мен екеуінің арасына делдал *дәнекер болуын* өтініп еді, анау құлшынып кірісетін пейіл білдіріп, жүгініп отыра қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Дәнекер дыбыс. л и н г в. *Екі морфеманың арасын жалғастырып байланыстырушы дыбыс*. Жіктеуде сингармонизм соншама мықты, түбірі мен жалғаудың арасындағы *дәнекер дыбыс* та түбірге әндес келеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Дәнекер сөз айтты. *Татуластырды, пәтуаға келтірді, табыстырды, делдал сөз*. Абзал олардың өздері тілге келіп, өздері табысқанын қалап еді, енді араға *дәнекер сөз айтпаса* қамалы қалмады (Ә.Сараев, Тосқауыл). Бітімдестірудің, *дәнекер сөз айтты* п, пәтуаға келтірудің реті жоқ, тіпті қолынан келмес те еді (О.Бөкеев, Ауыл хикаясы).

ДӘНЕКЕРДЕЙ с ы н. *Дәнекер сияқты, дәнекер тәрізді*. Қыпшақтардың астанасы болған әйгілі қала, көшпелілер мен қыпшақ цивилизациясының *дәнекер індей* еді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Қызын осындай ел арасындағы өзара *дәнекердей* санаған халық, қашан да біреудің аманатындай әлпештепті де, ауыл иесіне емес, аз күнгі қонаққа тели беріпті ғой (Т.Иманбеков, Үлкен үй).

ДӘНЕКЕРЛЕ = е т. к ә с. 1. *Қатты күйіндегі материалдарды (болат, шойын, әйнек, графит, керамика т.б.) балқыған дәнекер арқылы ажырағысыз етіп біріктіру*. Бауырының түйреуіші сынып жатса не көп ұста көп, бір қой берсем, кез келгені *дәнекерлен* бере салады ғой (Е.Домбаев, Ол адам). Ұста болған соң ат та тағалаймын, сұлулардың сырға-жүзіктерін де *дәнекерлеймін* (Ж.Еділбаев, Сын сағат.). Күмістен өрнек жүргізілген бүркіншектердің үстіне әр түсті асыл тастан көз орнатып айналасын күміс қауашақтармен өрнектеп, *дәнекерлейді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Біз сияқты металл тұрбаларды жыл сайын алмастырып, газбен *дәнекерлен* жатпайды, істен шыққан тұстарын бір-біріне бұранда арқылы жалғап қоя салады деп таңданысымызды сенімсіздікке апарып соқтыратын («Егемен Қазақстан»). 2. а у ы с. *Біреу мен біреуді селбестіріп жақындастыру, арасын байланыстыру*. Қатпа ақ көңіл, әрі ымырашыл, *дәнекерлен* қоюға ұста екен деседі ауыл мен аудандағылар (С.Төлешов, Түрлі. бас.). Дәулеткелді, әйтеуір, адамдардың арасын ретіне қарай өстіп *дәнекерлен* ұстағысы келеді (Б.Нұржекеев, Бір махабб.). Еліне олжасыз оралған барымташылар, көргендерін айтқанда, жұрт иесі қариялар оны әлдебір нышанға жорып, бүлініп бара жатқан ағайын арасын қайта *дәнекерлеген* (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Түркі халықтары Еуразияның ұлы кеңістігінде шашырай қоныстанып, бір-бірінен жырақ кеткеніне қарамастан, олардың рухани бірлігін *дәнекерлен* тұрған көркем ескерткіштердің мол болу бұл елдердің алдағы кезде де өзара бірлестігі күшеюі үшін тұғыр болып табылады («Қаз. әдеб.»).

ДӘНЕКЕРЛЕГІШ с ы н. *Дәнекер жасағыш (құрал)*. Солқылдап тұрған моторға су құймақшы болып, шелектерді қалдырған жерге барсам, суын төгіп екі шелекті, *дәнекерлегіш* шамды алып кетіпті (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). // *Дәнекер жасайтын құрал*. Қыздыру көзі бойынша *дәнекерлегіш пен*, инфрақызыл сәулелермен, лазермен, индукциялық, лазерлік, электрдоғалық, газжалындық дәнекерлеу болып сараланады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДӘНЕКЕРЛЕН = е т. *Дәнекер арқылы біріктірілу, жалғастырылу*. Бұл модельдің

негізгі бөлігі – қалайыдан *дәнекерленіп* жасалған цилиндр қалтқы (К.Айманов, Физика). Кабельдің бір ұшы түтікшенің жоғары жағында жасалған тесіктен сыртқа шығарылады да, өзекшесі арқылы антеннаның екінші қанатына *дәнекерленеді* (М.Бекбауов, Көгілдір.). Сырттағы шеберханада нән машинаның қорабы қайтадан *дәнекерленіп*, құрастырылып жатыр (Ж.Еділбаев, Тереңдегі.). Командирдің кабинасы *дәнекерленген* титандық брондалған пластиналармен қоршалған («Зерде»).

ДӘНЕКЕРЛЕНУ *Дәнекерле етістігінің қимыл атауы.* Қалтқы қабат ыдырай баста-сымен, екі компоненттің өзара беттесе жатқан камбийлерінен пайда болған жас клеткалар бір-бірімен қосылып-ұласып, телінуші мен телітуші арасы *дәнекерленуі* қажет (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ДӘНЕКЕРЛЕСТІР = е т. *Байланыстыру, жақындастыру.* Сағын мен Алмагүлді *дәнекерлестіріп*, келе жатқан баласы есіне түсіп кетсе, әсіресе Алмагүл қайғы жұтып, қан түкіреді (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ДӘНЕКЕРЛЕТ = е т. *Жалғату, байла-ныстыру.* *≈ Дәнекерлетіп* берді.

ДӘНЕКЕРЛЕТУ *Дәнекерлету етістігінің қимыл атауы.* Тағы бір тетігін айналдырып еді, ол да тілге көнбеді, тетік сынған екен. Оны *дәнекерлету* керек (У.Қыдырханов, Таң нұры).

ДӘНЕКЕРЛЕУ *Дәнекерле етістігінің қимыл атауы.* ...Түбі түскен шойын қазанды жамау, самаурынның су ағатын жерін *дәнекерлеу*, шелек, леген, шылапшын сияқтыларды киюластырып құрауға да ерінбейді екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сойтіп жұрт ол детальдарды қалайымен *дәнекерлеуді* де үйренді (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Үш-төрт жігіттің басын біріктіріп, *дәнекерлеу* цехын ашуды ұйымдастыруда. Ауылдан базар ашу да ойында жүр («Жас Алаш»). *Дәнекерлеу* кезінде негізгі материал мен бұйымның қосылатын бөліктерінің арасындағы саңылауды толтыратын дәнекердің өзара еріп, бір-біріне өтуі болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДӘНЕКЕРЛЕУШІ з а т. *Дәнекер жасайтын адам.* Ара-тұра электрмен металды *дәнекерлеушілер* биікте от ойнатты («Лен. жас»).

ДӘНЕКЕРЛЕУШІ з а т. *Дәнекер жасайтын аспап.* Дәнекерлеу процесі *дәнекерлеуіш* деп аталатын арнаулы аспаппен жүргізіледі (ҚСЭ).

ДӘНЕКЕРЛІ с ы н. *Бір-бірімен байла-нысты, сабақтас.* Зүлзәләлі Абылқайыр, Ақтамберді, Жаратып дүниені *дәнекерлі*. Тінтушідей ордаға ойқастадың, Сұраймын

аты-жөнің, қайдан келдің (Айтыс). Барлық ұлт алмақ әсем әнін жаттап, Жүрекке *дәнекерлі* нәрдей сақтап (Д.Әбілев, Таңд. өленд.). Ырықты зейін де жанама, *дәнекерлі* қызығуды керек етеді (Қ.Жарықбаев, Психология). Суретшінің асқан талантынан көрі біздерді таныстырған *дәнекерлі* қуатында шығар (О.Бөкеев, Мұзтау).

ДӘНЕКЕРЛІК с ы н. **1.** *Дәнекер боларлық.* *Дәнекерлік* жымның түзілу механизмі бойынша дайын дәнекермен дәнекерлеу түйіспелік-реактивтік, реактивтік-қождама-лық, металл-керамикалық, активті және бей-тарап газды ортада, вакуумда дәнекерлеу түрлері болады (Қаз. тілі термин. Кен.). Бірінші қасиеті – байланыстырушы, өзін қалған қыштармен біріктіруші міндеті болып табылады. Мұны *дәнекерлік* қасиет деп атаймыз (Д.Досжанов, Тұлпар.). Қазірге мұндай приборлардың көмегімен ғарыштық аппараттардың жылу ұстағыш қасиеттерін, турбиналық 3 лопаткалардың, күрделі және жауапты *дәнекерлік* қосылыстардың, жоғары вольтты аппаратураның, автомобиль цилиндрі блогының бас жактарының және т.б. сапаларын қадағалау жүзеге асып отыр («Зерде»).

2. а у ы с. *Байланысы бар, қатысы бар.* Енді келмеске кеткен күндер тек осындайда еске түсіп, алды-артынды бір ойлап көруге *дәнекерлігі* бар дүние боп қала берді емес пе (А.Байтанаев, Дала.).

3. а у ы с. *Селбестірушілік, байланыстырушылық.* Осы арада Тәжмуддин сопы екі араға *дәнекерлік* сөз айтты: – Өткен іске енді өкінуге болмайды. Одан да алдағыны ойлаңыз (Е.Оразақов, Дәрігер.). Айкүміс осы кезде батырға да, Аққызға да ортақ шын жеңгелік *дәнекерлікпен* тілеулес білдіре тіл қатты (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Осыған дәнекер боп, осы *дәнекерлікте* н бір пайда табам деп бәйек боп емініп жүрген делдал Дабайдың ойда жоқта келген түрі мынау (И.Жаканов, Махаббат.). Әркім өз өмір жолын өзі таңдайды, махаббат ешкімнің *дәнекерлігін* керек етпейді (С.Баязитов, Алтын.).

ДӘНЕКЕРСІЗ с ы н. **1.** *Дәнекердің қаты-сынсыз, дәнекер қосылмай.* Ұсталмас *дәнекерсіз* алтын, күміс, Алтындай дәнекерсіз біздің жұмыс (Қожабай Токсанбайұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

2. л и н г в. *Көмекші сөзсіз, аралық қосымшасыз, аралық дыбыссыз.* Мағыналары бір-бірімен ұласып, ешбір *дәнекерсіз* байла-нысатын жай сөйлемдердің тіркесі паратаксис деп аталады (Қазіргі қаз. тілі).

3. а у ы с. *Байланысы жоқ, шашыраңқы.* Қараңғылық қоюланған сайын дәрменсіз кемпірдің басындағы *дәнекерсіз* ойлар қайтадан быжып шыға келеді (Д.Әшімханов, Аққаба.).

ДӘНЕКЕРШІ з а т. 1. *Дәнекер жасаушы, дәнекерлеуші.* Бұрынғы ағаш кесуші, малшы, *дәнекерші* жігіттердің станоктарды іске қосып тұрғанына қарап тұрудың өзі бір (Бейбітшілік). Балташ – бесінші разрядты *дәнекерші* (Б.Ырзабаев, Ертіс-Жайық.). Жоғарыдағы жұмыста көрсетілген суыққа төзімділікті арттыру технологиясын қолданған жағдайда бұл жағымсыз құбылыстарды жоюға әбден болады және дәнекер қоспаларын өңдеудің ұсынылып отырған тәсілі қымбат жабдықтарды, *дәнекершілердің* біліктілігінің жоғары болуын талап етпейді, сол себепті де кез келген өндірістік ортада технологиялық тез игеру мүмкіндігі бар («Егемен Қазақстан»).

2. Селбестіруші, жалғастырушы, байланыстырушы. Кішкентай інім Есбол оларды өзінің былдырлаған тілімен, күнәсіз сәби күлкісімен жадыратып жіберетін араларындағы *дәнекершісі* еді («Қазақст. әйелдері»).

ДӘНЕКСІЗ с ы н. *Дәнегі жоқ. Дәнексіз* қанбақ түйеге бұйырады (Мақал-мәтел).

ДӘНЕКТІ с ы н. *Дәнегі бар.* Республикада қант қызылшасын егетін аудандардың көпшілігі дара *дәнекті* тұқымды себеді (А.Ажкеев, Қант қызылша.). *Дәнекті* ебелектен жылқы семірсе, дәнексіз қанбақ түйеге бұйырады (Мақал-мәтел).

ДӘНЕКҮС с ы н. *Жарымес, делқұлы.* Олар да Әлінің оқығанын *дәнекүс* көріп, қыздарын біраз нығарлап ұрсып алды (С.Досымов, Директор.).

ДӘНЕКҮСТЕН е т. *Есерлену, ақымақтық жасау.* Шығарып саламыз, күтін аламыз, ағайындық қарызды өтейміз деп *дәнекүст* еніп жүріп совхоздың біраз қаражатын заңсыз жұмсап құртыппыз (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ДӘНЕКҮСТЕУ с ы н. *Есерлеу, есерсоқтау, ақылы аумалы-төкпелі.* Осы жігіттің өзі дәлдрү ме, *дәнекүстеу* ме (Қ.Ысқақ, Шығ.).

ДӘНЕКҮСТІК з а т. 1. *Жарыместік, делқұлылық, ≈ Дәнекүстігінен* опық жеді. 2. а у ы с. *Кем-кетіктік, жетімсіздік.* Көктемдегі көп төлдің апатқа ұшырауы тек қана бір күнгі су өткеннен емес, өздерінің туыстағы *дәнекүстігі* (С.Бегалин, Уақыт.).

ДӘНЕМЕ е с. *Ештеме, еш нәрсе, түк.* Бір мұңшылық айтамыз әншейін-ақ, Шырағым, сен есітер *дәнеме* емес (Батырлар жыры). Осы тұжырым Зұлпықардың иығын зіл болып басқалы қашан: ойынан *дәнеме* шығарған жоқ, өмірдің өзі әкеліп алдына көлденең тартқан пәлсапасы (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Бұларға Нарым ағай қараған жоқ. *Дәнемені* сезбегендей ілгері аршындап барады (М.Дүзенов,

Ақәже). Сабақ жоқ, қол бос, жақсы алаң, былғары доп бар. Балаларға бұдан басқа *дәнеменің* де керегі жоқ. Естисіз бе, ояту керек еді! Дәнемен де кетпейтін еді (Е.Мырзахметов, Өмір.). Нарқоспақ сияқты маңқиган Кеуіл дейтін жездеміздің *дәнеменен* шаруасы жоқ: ас ішіп, аяқ босатуды ғана білетін маубас біреу боп көрінді маған (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Дәнеме бітірмеді [тындырмады]. *Бос жүрді, ештеңе істемеді.* Бала Қабікеннің манағы сөздерін естігенде іштей жәбірленіп, *дәнеме бітірмей* жүрген сияқтанды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Көркем қыз – көңіл ашар дүние балдай, Қалған жоқ еркек кісі бір-бір алмай. Қаяусыз қатты сүйіп махабатпен, Қайтысты *дәнемені тындыра* алмай (Ө.Найманбаев, Шығ.).

Дәнеме жоқ. а) *Бос, түк жоқ.* Бояумен сырладыңыз сыртттарыңды, Керіліп сипадыңыз мұрттарыңды. Ғиммәт – жомарттық, нарлық Қарасам ішінді ашып дене *дәнеме жоқ* (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Еш нәрсе жоқ.* Менде пандық, жат мінезден *дәнеме жоқ* жарқын-ным. Осы жазған барша сөзден Байқалынар бар шыным (Абай, Шығ.). б) *Жөні жоқ, орынсыз.* Дүние тұр қалыбыңды сен, өзгердің, Бөрің көрдің түбіне көз жібердің. Ешкімнен көретұғын *дәнеме жоқ*, Өзінді-өзің өлімге ұстап бердің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). в) *Болымсыз мән үстейді.* Тасмағамбетке Құран әкеп берген күні мен де көргем. Ұшынған *дәнеме-сід*е жоқ (Ж.Молдағалиев, Ескі.).

Дәнеме өнбеді. *Ештеңе болмады, сол күйінде қалды, өзгермеді.* «Сен залым, сен зорлықшыл» дегенменен, Қарусыз, қарасөзден *дәнеме өнбес.* Құдай аққа жақ болған замана жоқ, Күш жеңеді, нақақтық, тіпті жеңбес. Дүниеге «нақақпын» деп қолын жайсаң, Күштіге ерер, әлсізге ешкім ермес. Өмірде күшті әлсізді жемей тұрмас, «Құдай маған бұйырған» демей тұрмас (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ойда дәнеме жоқ. а) *Жаман ой, ниет жоқ.* Ойында бейшараның *дәнеме жоқ*, Шалына бала болған барып жатқан, Сол қулығын кемпірдің көріп қашпай, Деген мас жігіт екен тәңір атқан! (Ө.Найманбаев, Шығ.). ә) *Ештеме жоқ, қаннен-қаперсіз.* Ойында *дәнеңе жоқ*, қаннен-қаперсіз жұмысында жүрген Мендештің төбесінен жай түскендей болды (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ДӘНЕМЕСІЗ с ы н. *Еш нәрсесіз, ештемесіз.* *Дәнемесіз* келді (Ауызекі!).

ДӘНЕҢЕ е с і м. с ө й л. *Дәнеме.* Мен *дәнеңе* де білмеймін, әскерге шақырылғандарды түгел жинап апару міндетім (С.Досымов, Ащы.). Ұшып түскен бетінде Баршагүл басы

айналып, есеңгіреп қалды. Көзі қарауытып, *дәнеңені* көрсетер емес (Ғ.Сланов, Шалқар).

Дәнеңе етпейді. *Ештеңесі де жоқ, тұқ те қылмайды деген мағынадағы сөзқолданыс.* Әйтеуір ел іші ғой, *дәнеңе ете* қоймас (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).

Дәнеңе жоқ. а) *Ештеңесі жоқ, ойдағыдай.* Қымызда не бар дейсіз? *Дәнеңесі жоқ* қымыз еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Былғаған би, болыстар елдің жүзін, Басынбасын! – деді Әлімжан қадап көзін, – Жалтақтап жалынатын *дәнеңе жоқ*, Сак отыр, сайланып тұр! Осы сөзім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Үндікытайдың Уәлиі және Француз социалистік партиясының мүшесі Александр Ореннің сөзіне бұрынғы Ресей революциялық Уақытша Үкіметтің бастығын қорқытып, үрейлендіретіндей *дәнеңе жоқ* еді (М.Шоқай, Танд.). Ол сөзді Демежан тез жөнге салды. – Қысылатын *дәнеңем жоқ*, Абай аға. Бар мәзір, жоқ жайымыз сіз келгенде дастарқан үстінде болады (М.Әуезов, Абай жолы).

Дәнеңе таба алмады. *Ештеңе таба алмады.* Қарны ашып мысық байғұс үйге кірді, қарады тіміскілеп әрбір жерді. Жерден іздеп *дәнеңе таба алмады*, ілулі шаңырақта етті көрді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДӘНЕҢЕСІЗ с ы н с ө й л. *Дәнемесіз.* Бұл уақытқа дейін мен, *Дәнеңесіз* әзілмен, Бірақ абзал пейілмен Талай жауап жазып ем (А.Шамкенов, Жайлау.).

ДӘНҚҰРТ з а т. з о о л. *Дәнді дақылдарды бүлдіретін, зақым келтіретін құрт.* Осыған орай Қазақстанға тұқыммен бірге тірі *дәнқұрт* қоңызы да тарады (Қ.Боранғазиев, Жемшөп.).

ДӘНСЕПКІШ з а т. *Дәнді топыраққа сеуіп сіңіретін ауылшаруашылық машинесі.* 21 мың *дәнсепкіш* іске қосылмақ. Оның сыртында Америка, Канада, Германия секілді елдерден алынған, өнімділігі мол 183 дәнсепкіш жұмысқа пайдаланылмақ («Егемен Қазақстан»).

ДӘНСТАН з а т. п о э т. *Дән егілген алқап.* Дәл қасыңда келіпін-ау кеш біліп, екенсің ғой ен жатқан бір *дәнстан* (І.Мәмбетов, Дос.).

ДӘНСІ = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Бәлдену, дандаусу, бәлсіну.* Басқа соғып, бетке түкіріп, тойтарып тастамаса, *дәнсіп*, басыңа секіріп кететін әдеті бар ондай арсыздардың, – деді ішінен (Е.Мырзахметов, Өмір.).

ДӘНСІЗ с ы н. 1. *Дәні жоқ, дәні толмаған.* Білімсіз бидің ақылы Тұзсыз тағам секілді, Ретсіз надан секілді, Судыраған сабағы *Дәнсіз* сабан секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. а у ы с. *Маңызсыз, мәңсіз.* Өлмесе құны

болмайды, Әке болып оңбайды, *Дәнсізден* не өнеді (Қ.Аманжолов, Шығ.). Шәкірт бабы ұстаздан. Ендеше, Қарпықтың *дәнсіз*, нәрсіз болып өсуіне бір өзі ғана кінәлі емес пе? (Ө.Ахметов, Алтын.). Туғанда ер басына қараңғы күн, Жан қияр тар көпірде жолдасы шын. Сырты дос, іші *дәнсіз* боямалар, Сұрайды сырттан көнек, көмек тұрсын (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

ДӘНСІН = е т. *Бәлдену, бәлсіну.* Дәмденіп, *дәнсініп* сөйлейтін кісі екен. Қали қарағым, мені сен соқыр кеудемен соғады, – деп жүргеніңді естіп жатырмын (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

ДӘНТАЗАЛАҒЫШ: *дәнтазалағыш мәшине.* *Дәнді дақылдардың дәнін тазалап, сырптайтын ауылшаруашылық машинесі.* *Дән тазалағыш машина* дәнді ірілігіне, пішініне, серпінділігіне т.б. қарай бөледі (ҚҰЭ). Қазіргі *дән тазалағыш машина* л е р д е көбінесе дөңгелек, ұзынша келген үшбұрыш тәрізді тетіктері бар елеуіштер қолданылады (ҚҰЭ).

ДӘНІК = е т. 1. *Бір әдетке үйреніп, дағдылану.* Алғашында қолыма тиген кітапты көңілсіз алып, тек суреттерін ғана аударыстырып қарай беретін мен соңынан оған мүлде *дәнігіп* алдым (Ө.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Өне бойы жылқы бағып, неше асауды үйреткен, сартақым, *дәніккен* қыр жігіті ендігі сәтте оны қолына лып еткізіп көтеріп алып, жағаға шықты (О.Бөкеев, Үркер.). Мыналар да сондай ұялдас қанды ауыз *дәніккен* бөрілер (М.Әуезов, Абай). 2. *Жаман әдетке үйір болу, құнығу.* Содан тарғыл мысық өбден *дәнігіп* алды. Күн ашық кездері суаттың басына өзі барып, қылқиып балық андып отыратынды шығарды (Ө.Канахин, Жер бас.).

ДӘНІКТІР = е т. 1. *Үйрету, баулу, дағдыландыру.* Содан кейін бүркітті қоянның, түлкілердің терісімен шоқытып *дәніктіреді* (С.Қасиманов, Сиқырлы.). 2. *Қызықтыру.* Жас күшіктей жарық нұр *дәніктірген*, Тырнап аштым көзімді өріптермен (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес.).

ДӘНІКТІРУ *Дәніктірі етістігінің қимыл атауы; баулу, дағдыландыру.* Лып етіп жемге келіп қонса [бүркіт], азана жекіріп, қайтадан орнына қондырып, тағы шақырып аз-аздап жұлғызып *дәніктіру* керек (Ш.Айманов, Қыран.).

ДӘНГҮДІК с ы н. ж е р г. *Әңгүдік, ақылсыз, есерсоқ.* Сондай былапыт ауыз, *дәңгүдік* әйелдің бірі Шамшаттың қара қатыны болатын (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

ДӘНГІЛ с ы н. с ө й л. *Бос кеуде, әуірімшіл.* Назарқұл түсіндіріп өтті. Сөзін: – *Дәңгіл* неме ойыннан шығатынын білмеген екен ғой! – деп бітірді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

Дәңгіл шайнап қалды. к ө н е. *Бос даурығып, босқа тыраштанып қалды.* Дұшпандар аяғымынан алсаң-дағы, қ а л а р с ы ң ақырында *д ә ң г і л ш а й н а п* (Қаз. ақын. шығ.).

ДӘҢПРЕ = е т. *Мәңгіру, есеңдіреу.* Бейсекең құлақ етін жеген музыкадан *д ә ң г і р е г е н* басын ұстаған күйде орындыққа отырды (Ә.Бөриев, Алматы.).

ДӘҢГІРЛЕ = е т. с ө й л. *Даңғырла.* Мырзатай қонақтарын залға бастап кіріп, төрге өткізді де, *д ә ң г і р л е п* тұрған телевизорды сөндірді (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Бір байқағаным – ол ылғи да сөзді еш себепсіз, дайындықсыз *д ә ң г і р л е п* бастап кетеді екен (М.Қабанбаев, Кермек.).

ДӘҢКЕУДЕ з а т. *Құркеуде, әумесер.* Келген Шоқпаров деген екен. Оны бұрын да жұрт *д ә ң к е у д е* атандырған еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). «*Д ә ң к е у д е*» деп таққан атымды қайтып алмасам да көңілім жылып қалды (С.Бердіқұлов, Пердесіз.).

ДӘҢКІ з а т. к ө н е. *Құш.* Қарсы барып атылған, атыла барып түскен, аяғының *д ә ң к і м е н* қазандай тасқа жік түскен (Ер Тарғын.).

ДӘП ү с т. ж е р г. *Дәл, нақ.* Зара да *д ә п* түк болмағандай жылауын тыя қойып, өксігін жұтып қойғандай тым-тырыс бола қалды (Ә.Тарази, Құйрықты.). Бір жер бар «Құрдым» деген Обь бойында, Ертістің Обьқа құйған *д ә п* қойнында (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Даусы *д ә п* біреуден қарыз сұрап тұрғандай қысылып шығады (О.Әубәкіров, Сикыр).

ДӘПТЕР [ар. دفتر] з а т. *Жазу жұмысына лайықталып жасалған, түптелген бірнеше бет ақ қағаздан тұратын оқу-сызу құралы.* Жарандар, кеңес жазайын, Үшбу *д ә п т е р* қағазға. Ақымаққа таяқ деген бар, Ақылы қысқа сабазға (Керлері Әбубәкір, Қазағым). Телтай досының *д ә п т е р і н* ала салып, үй жұмысын көшіре бастады (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Ағай жаным келді де, *д ә п т е р і м ді* жайлап ашып, ішіндегі қағазды алды, бүктеуін жазып көрместен қалтасына салып қойды (Б.Бодаубаев, Желсіз түн.).

Жазу дәптері. а) *Қажет нәрсесін жазып алып жүретін дәптер.* Бұл жолы қайтсем де бұлтартпаспын деген кісідей *ж а з у д ә п т е р і м ді* даярлап өзіне қарама-қарсы отырмын (Ж.Саин, Жол үсті.). Бұл екеуі кеңсеге, Нұрмолданың кабинетіне келді. Отырған бойда Досов қалтасынан сырты қызыл құрең түсті *ж а з у д ә п т е р і н* алып жаза бастады (С.Бақбергенов, Адам.). ә) *Әдебиет, тіл, тарих сияқты қоғамдық ғылымдар пәнінің жазба жұмыстарына арналған ұзын жол дәптер.* ≈ *Жазу дәптерлеріңді* алыңдар.

Күнделік дәптері. *Бастан кешкен оқиганың күні, айы, жылы көрсетіліп жазылған дәптер.*

Менің ермегім де, серігім де *к ү н д е л і к д ә п т е р і м*. Соған түндегі қанды уақиғаны болған күйінде жазып отырмын (Ә.Әбішев, Майдан).

Қисықжол дәптер. *Бастауыш сынып оқушыларына жазу көркемдігін үйрету үшін, үлкен әріп пен кіші әріптің бойына сәйкес жасалған жолды дәптер.*

Қойын дәптері. *Өзімен бірге алып жүретін, қалтаға салып жүретін дәптерше.* Екеуіміз де қой соңында, тек менен, Үзілмейді *қ о й ы н д ә п т е р* бүктелген. Онда менің сүйгенімнің өмірі – Жаңа дастан, жазылғанмен бітпеген (Р.Нұрпейісов, Туған өлкем). Колхоз кеңесінде бастықтың байырғы орнында Қадиша есепшіден мәлімет алып *қ о й ы н д ә п т е р і н е* түсіріп отыр (З.Иманбаев, Қыран түлегі).

Торкөз дәптер. *Математика, физика, химия пәндеріне арналған торланған жолы бар дәптер.*

ДӘПТЕРШЕ з а т. *Шағын дәптер.* Әнуарбек жазу *д ә п т е р ш е с і н* ішкі қалтасынан суырып ала қойды (Ғ.Сланов, Очерк.). Төс қалтамнан тастамай салып жүрген, қатқыл тысты *д ә п т е р ш е м* бар менің (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Бірақ пациент әлі де кеткісі келмей, *д ә п т е р ш е с і н і ң* беттерін аударыстырып тұр, сірә, жазып алған сөздерін таба алмай жатыр-ау деймін (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ДӘПІН: *дәпін етті.* к ө н е. *Құрметтеді, сыйлады.* Қаншама ғұламаны жинап алып, Атасын салтанатпен *д ә п і н е т т і* (Бабалар сөзі).

Дәпін қылды. *Сыйлады, тарту етті.* Қолқа қылып саранжам, Буынып бөрі түйінді. Ілгері өткен шаһидке *Д ә п і н қ ы л д ы* киімді (Бабалар сөзі).

ДӘПІНЛАТ = е т. к ө н е. *Тағзым етті, табынды.* Хатым Құран қылдырып рухтарына, Зияратты жеріне *д ә п і н л а т т ы* (Бабалар сөзі).

ДӘРГЕЙ з а т. *Құзыр, билік.* Алла жар, хан ием! *Д ә р г е й і ң і з г е* түн қатып, түсім қашып келіп, назарыңызды аударғаныма кешу өтінемін (К.Сегізбаев, Беласқан). Қасқақ құда түсе келгендей төске төс тиістіріп, тым жайдақтанып кетпей, сыпайы ғана шыраймен қарсы алушылардың сөлемін алып, бір жұрттың тізгін ұстары Ошыржаптың *д ә р г е й і н* одан бұрын өз төресі Қамбардың пәрменін сыйлағандықтан ғана астындағы тоқпақ жалды торының тізгінін даяршы жігіттердің қолына беріп, уанның ұрғасына қарай жаяу аяңдаған (К.Сегізбаев, Беласқан).

ДӘРҒА з а т. к ө н е. *Дәргей.* Жаратқан қадір біреу бар, Әр нәрсе қылсаң еркің бар. Мен бишара кембағал, *Д ә р ғ а ң ы ң а* қылдым зар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Құдайдың *д ә р ғ а*

һынан тұрмын келіп, Көрінбей көз ашқанша көктен еніп. Айтамын әртүрлі үгіт осы ретте, Тыңдасаң шын көңіліңмен маған сеніп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Дәргәһына бас ұрды [таулық етті]. Құдіретіне табынды. Шешесі сонда сөйлейді, Уа, дедім Құдайға, *Дәргәһына бас ұрдым* (Қыз Жібек). Не қылғаным, жасаған, талай тышқанды асағам, Сенен қалай жасырам?! Мейірімді түсір деп, Күнәйімді кешір деп, *Дәргәһыңа бас ұрам* (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаратқан ием, *дәргәһыңа таулық етін*, бұл жолы бейшара пенденді бір пәледен қақтың әйтеуір (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Тәңірінің дәргәһынан қуылды. Тәңірдің қаһарына ұшырады, қарсы келді. Өмір – заман. Жазы да бар, қысы бар. Талай жанның туғаны бар, досы бар... *Тәңірінің дәргәһынан қуылған*, Жақыны жоқ, досы да жоқ кісі бар (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДӘРГУМАН үст. көне. *Қатты әсердің үстінде*. Сол халдің үстінде *дәргуманда* жүргенде бір күні Қарағөздің аулына амандасып қайтқалы Әзімхан келген (М.Әуезов, Қаралы сұлу).

ДӘРЕЖЕ¹ [ар. درجه] з а т. **1.** *Мәртебе, бедел*. Бұларға қазақ жұртының өкпелейтіні де, осы күнгі тар заманда білім, *дәрежелері* бола тұрып, баяғы аталары өрге сүйреген жұртына басшылық қылып, пайдаларын тигізбеді дегеннен басқа болмаса керек (М.Дулатов, Шығ.). Ақылдың белгісі: байыса аспайды, *дәрежесіне* таспайды (Мақал-мәтел). Су аспас биік жардан тасқандағы, Жігіттің жары Құдай сасқандағы. Бағаңа жан жетпейтін асыл еркем, *Дәрежең* жұлдызбен тең аспандағы (Ақан сері, Шығ.). **2.** *р е с м и.* *Мемлекет тарапынан берілетін марапаттардың ресми жүзілілік реті, түрлі қызмет саласындағы лауазымды ғылыми атақтар деңгейі, шендік айырымы*. «Сұлтан мырза, сізге, сіздің туыс, серіктеріңізге үкімет өзі бермеген *дәреже*, шенді өз беттеріңізбен алуға бұдан былай қарай ешбір рұқсат етілмейді» делінген (І.Есенберлин, Қаһар). Орден, медальдарының көптігі жөнінен өз *дәрежесіндегі* офицерлердің бөрінен де оқ бойы алда жүрді (Ө.Қанахин, Жер бас.). **3.** *Әлеуметтік орны, мәртебесі*. Кенесарының бұндағы ойы, қазақ жеріндегі жоғарғы үкімет – ханның *дәрежесін* көтеру еді (І.Есенберлин, Қаһар). Өзінен *дәрежесі* жоғарылардың үйіне ол дәл айтқан уақытында барады, бір минут кешікпейді (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қазақ даласында хандық жойылып, сұлтандық дәуірдің күні өткенде, бұрынғы ел батырларының да *дәрежесі*

төмендеген (С.Жүнісов, Ақан сері). **4.** *а у ы с.* *Мақтаныш, абырой*. Жеткізбей құтылып кету де қашушы балаларға да сондай бір *дәреже* (М.Дулатов, Шығ.). Өзінің атына патша сарайынан келген арнаулы шақыру қағазды көрсетпек. Бұл да бір үлкен *дәреже* (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **5.** *а у ы с.* *Деңгей, меже*. Бір сәттің ішінде құрбы шәкірттердің ортасында отырып, өзі жеткен *дәрежеге* іштей қанағат етті (А.Байтанаев, Қыран.). Мен бұл кезде орысша газет, журнал оқи алатын *дәрежеге* жеткен едім (С.Сейитов, Сөз сұра.). Қазір машинаны бөлшектеу және құрастыру *дәрежесін* жеттім (А.Қамбаров, Алтай.). **6.** *а у ы с.* *Мөлшер, шама, күй*. Егер Бауыржан сол жолы анадай сөз сөйлеп, өзін де, өзгені де дивизияда ұстап қалмаса, онда мына мен де дәл бүгінгі *дәрежеме* жетпес едім деп ойлаймын (Ә.Нұрша-йықов, Ақиқат.). **7.** *Рет, саты*. Негізгі оқу мазмұнын екінші *дәрежедегі* мазмұннан ажыратып, қорытынды жасауға дағдыланды (М.Мұқанов, Педагогика. очерк.).

Білім дәрежесі. а) *Мектеп, оқу орында-рында оқу аяқтау деңгейі*. Тергеуші Нұртайдың аты-жөнін, ұлтын, жасын, *білім дәрежесін* сұрап жазып алды (С.Омаров, Қайырлы.). ә) *Оқу-білім деңгейі*. Осы журнал талай-талай қыз-келіншектің творчестволық қабілетін көтерді, жалпы *білім дәрежесін* көтерді (Ә.Жәкетова, Аялы жан.).

Дәреже бітті. *Қолына билік тиді, мансапқа жетті*. Әлгі екеуі Сәрсенбайға қарап: «Сәрсекке, бұл заманның өзі қорыққанды сыйлайтұғын заман болды, азырақ *дәреже біткен* кісі – бай қара кісіні кісілікке алудан кетіп барады» (М.Дулатов, Шығ.).

Дәрежеге жетті. *Көздеген мақсатына, атақ, мәртебеге қолы жетті*. Қызығып қызарғанға кеткендер көп, Шен алып *дәрежеге жеткен* де й боп. Ойлады өз файдасын халықты сатып, Қазақты ең керексіз еткендей боп (М.Дулатов, Шығ.). Сөз болмаса, адамның ақыл-ойы мұндай *дәрежеге жетпес* еді («Абай»).

Дәреже қуды. *Атаққа ие болғысы келді, мансаптың соңына түсті*. Ілімнің өз басы бұл ғұмырында *дәреже қуған* жан емес (Ө.Ахметов, Алда күн.).

Дәреже санады. *Құрмет көрді, мақтаныш етті*. Қазандағы ет те пісе қоймай оның үстіне жуандармен табақтас болуды *дәрежесанады* да кете алмады (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбезі).

Дәрежесі асты. *Озды, мерейі үстем болды*. Көз тікті Дағыстанның кәрі, жасы, *Аса* д

деп қай жігіттің *д ә р е ж е с і* (И.Байзақов, Шығ.).

Дәрежесін асырды. *Абыройын, мәртебесін көтерді, мадақтады.* Ғәр кімнің қышуына тие сөйлеп, мәдихлап *д ә р е ж е ң ді а с ы р ғ а н д а й*. Сөзіңмен дұшманды азайт, досты көбейт, Тасалап ғайыбыңды жасырғандай (М.Дулатов, Шығ.).

Мәдени дәреже. *Рухани деңгей.* Пушкинді ұғынарлықтай, меңгерерліктей *м ә д е н и д ә р е ж е ғ е* жету әдебиетіміздің алдында тұрған мақсат болды (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Өз дәрежесінде. *Қажетті мазмұнына сәйкес, өз деңгейінде.* Бүкіл ғұмырыма жетеді деп талғап, таңдап алған мамандықты *ө з д ә р е ж е с і н д е* алып жүре алмасам, өкініші ойдан кетпес еді (А.Мекебаев, Бойжеткен).

ДӘРЕЖЕ² з а т. м а т. *Өзара тең сандардың неше рет көбейтілгенін көрсететін мөлшер. Дәреженің квадрат түбірін табу үшін, түбір астындағы санның дәреже көрсеткішін 2-ге бөлу керек (Алгебра). Дәрежені дәрежелегенде дәреже көрсеткіштері көбейтіледі, ал негізі өзгермейді (Алгебра). Санның екінші дәреже с і квадрат деп, ал үшіншісі куб деп аталады (ҚСЭ).*

Ғылыми дәреже. *Терең кәсіби білімі бар, белгілі бір ғылым саласында зерттеу жазып, диссертация қорғаған адамдарға ресми түрде берілетін дәреже.* Доктор ғ ы л ы м и д ә р е ж е с і н беру дәстүрі алғаш рет 13-ғасырда еуропадағы ең ертеден келе жатқан Болонье университетінің заң ғылымдары факультетінде пайда болған (ҚҰЭ). Бастапқыда Сүлеймен отағасы баласының ғ ы л ы м и д ә р е ж е алып келуіне де, үйленіп, келіншегімен келіп тұрғанына да көңіл аудармады (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ДӘРЕЖЕДЕЙ с ы н. *Дәреже сияқты, дәреже тәрізді.* Осының бәрін ойлап, өнер білетін адамдарды барғызу үшін тұрмыстарына керекті үй-сайман, неше түрлі ойын-сауық аспаптарын дүниедегі бірінші *д ә р е ж е д е й* қылып түзеген (С.Шәріпов, Бекболат).

ДӘРЕЖЕЛЕС с ы н. *Дәрежесі бірдей, деңгейлес, қатарлас.* Семен Степанович – заводта директором *д ә р е ж е л е с* адам (Т.Нұртазин, Мұрат). Ол жақтырмағанына аузын жбырлатып қана амандасады. Ал оның көре алмайтындары өзімен *д ә р е ж е л е с* немесе жұмысы төмен адамдар (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Еңсең биік – ол кезде студент атын министр, профессормен *д ә р е ж е л е с* көреміз (М.Мағауин, Қиянда.).

ДӘРЕЖЕЛЕУ з а т. м а т. *А санын көбейткіш ретінде бірнеше рет (мыс, п рет) қайталайтын алгебралық амал. Д ә р е ж е л е у*

термині абстракт алгебрада және ерікті мультипликативтік операцияларда да қолданылады (ҚСЭ). Алгебрада өзара тең сандарды көбейту *д ә р е ж е л е у* амалы деп аталады (Алгебра).

ДӘРЕЖЕЛІ с ы н. **1.** *Дәрежесі бар, дәрежеге ие.* Қалайынша қарсы алмасқа, сіз сияқты үлкен *д ә р е ж е л і*, ұлық адамды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Колхоз шаруасын көтеруге орталықта отырған биік *д ә р е ж е л і* қызметкерлер жіберілді (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы). **2.** *Атағы, білімі, қызметі жоғары.* Бұл үйде аса бір сыйлы, *д ә р е ж е л і* деген қонаққа ғана дастарқан төртгі бөлмеде жасалады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). **2.** *Марапат, сыйлықтың айырмашылық белгісі.* Спектакль республикалық байқауда бірінші *д ә р е ж е л і* дипломға ие болды (І.Омаров, Серпін). Қасындағы атқосшысына бұрылып едім, сумкасынан алып Бексұлтанның омырауына екінші *д ә р е ж е л і* «Даңқ» орденін қадады (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Соның үшін ол кісіге жоғарғы *д ә р е ж е л і* сыйлық та берілді, ғылыми атақ та берілді (А.Машанов, Жер асты.). Қызыл Ту ордені, бірінші және екінші *д ә р е ж е л і* Отан соғысы ордендерім бар (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Биік дәрежелі. *Өте жоғары деңгейдегі.* Шын мәніндегі маман, *б и і к д ә р е ж е л і*, терең ойлы сын керек (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Жоғары дәрежелі білім. *Жоғары оқу орындарында берілетін білім.* Кенжеғұл институтта оқып жүрген. Амандық болса, алдағы жылы *жоғары дәрежелі білімі* бар заң қызметкері дей бер (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Көкесі бір кезде қызына *ж о ғ а р ы д ә р е ж е л і білім* бергісі келген (А.Жағанова, Еркежан). Бала күнімнен арман еткен *ж о ғ а р ы д ә р е ж е л і білім* қолға қонбай-ақ кетті (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

Жоғары дәрежелі мектеп. *Жоғары деңгейде білім беретін, арнайы мамандандырылған мектеп.* Атты әскерлердің *ж о ғ а р ы д ә р е ж е л і м е к т е б і н* бітірдім (Б.Момышұлы, Москва.).

Жоғары дәрежелі оқу орны. *Жоғары білім беруге сәйкес бағдарламалар бойынша оқытатын институт, университет және арнаулы білім беруге лайықталған академия.* Абитуриенттердің қайсысы болса да емтиханға жауаптылықпен қарауда. Өйткені олардың түсейін деп отырғаны университет. Қазақ тарихында бірінші рет ашылып отырған *ж о ғ а р ы д ә р е ж е л і о қ у о р н ы* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Қазақ әдебиеті орта мектептерде, *ж о ғ а р ы д ә р е ж е л і о қ у о р ы н д а р ы н д а* оқылып келеді (Б.Кенжебаев, Қаз.

дем. жазушы.). Қазақ Республикасында тек жоғары дәрежелі оқу орындарының саны 27-ге, техникумдар саны 85-ке жетті (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Орта дәрежелі білім [оқу]. *Он жылдық мектепте немесе арнаулы білім беретін техникум, училищелерде берілетін білім. Орта дәрежелі білімі* бар бұл алғыр адамға аздан кейін-ақ кіші офицер атағын берген (Х.Есенжанов, Тар кезең). Кеште кен-металлургия техникумында оқып, алға талпынған *ол орта дәрежелі білімі* бар дипломды маман болып шықты (Береке бастауы). Жиылысқа келгендердің ішінде *орта дәрежелі оқуы* бар 30-дан аса уәкілдер бар екен (С.Сейфуллин, Шығ.).

Орта дәрежелі мектеп. *Он жылдық білім беретін оқу орны, мектеп.* Ісләм соңғы екі жылдай еліне келмей, қалада *орта дәрежелі мектептің* бірін бітіріп, жаңа еліне қайтқан (М. Әуезов, Қараш.). 1929 жылы сол жерге жаңа оқу үйі салынып, содан бері *орта дәрежелі мектеп* болып кеткен-ді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Тең дәрежелі. *Бірдей деңгейдегі.* Ол іштей мына ағасының бала кезде қандай батыл, *тең дәрежелі* болса, қазір де солай болуын қалайды (З.Асабаев, Жарас.).

ДӘРЕМЕТ з а т. к ө н е. *Шапағат, қайырым, көмек, демеу.* Аңызак аптап, ыстық күндерде көлеңкесін көпке түсірген қою көлеңкелі ағаш сияқты талайға *дәреметін* тигізіп, жақсылық істеген мейірбанды бір адам өлерінде балаларын шақырып алыпты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Соның бәрінде Дәулет сілтейтін үлкен кетпеннің *дәреметі* аз болған емес (Ж.Еділбаев, Буырқан.). Қазіреттен дәл қазір бір *дәремет* тие қалардай, Шолпан аузын күбірлете жалынып, жалбарына, алақанын жая, бетін сипады (А.Хангелдин, Қараторғай). Сіздерге көп керемет, бізге болғанды *дәремет*. Әзиз жан, тән де аманат, айырылар жер қабағат (Діни дастан // Бабалар сөзі).

ДӘРЕТ [ар.طهرت] з а т. 1. *Ағадан бөлініп шығатын керексіз зат, несеп, нәжістің жалпы атауы.* Ақ бұйра салыны құлағынан түсіре жамылған бөйбішелер жез құмған алып, *дәретке* е барып жүр (І.Жансүгіров, Шығ.). Жұман қыстығүні таңертең *дәретке* шығып келеді (М.Әуезов, Абай жолы). 2. д і н и. *Намаз оқитын адамның шариғат заңына сәйкес жуынып-шайынуы, тазалығы.* Нағима ойдан серпіліп, *дәретін* ің барында таза ниетпен таң намазын оқып алмақшы болды (Б.Майлин, Шығ.). Дәулеткелдің *дәреті* барына, намаз оқитын-оқымайтынына қарамай «имам»

бол – дейді үйдегі кісілер (М.Әуезов, Шығ.). Адам ұлы – патшасы жержүзінің, Еңбегін сал, пайдалан, шығар кенін. Ішті, тысты таза қыл дегені ғой, Ойласаң *дәрет*, намаз дегендерін. Әуелі, бір Аллаға иманды айтқан, Сорлысын деп, болмаса бір сенгенің (С.Торайғыров, Алаш ұраны). 3. *Дәрет алу.* Ішуге де, *дәретке* де суды Сарыкөлден ғана алады. Сарыкөлдің суына тірі тышқан түсірмейді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Дәрет алғызды. д і н и. *Дәрет алып, жуынып-шайынуға көмектесті.* Ертеңінде түндегі бөтен қатын, алдақашанғы осы үйдің байырғы қатынынан жаман, ерте тұрып, төсек жиып, байға *дәрет алғызды*п, орамал әперіп, шылапшынды шығартып, сыпсыңдап, қуаңдап, ажарланып түрегелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дәрет алды. д і н и. *Ислам талаптарына сәйкес жуынды, тазаланды.* Жаңа *дәрет алғанда* Шәждеге басын салғанда Аузында салған мәсүәк Ағаш емей арқан ба? (Бес ғасыр.). Бата жасалып, дастарқан жиналысымен екінді намазын өтемекке үйдегілер тысқа шығып *дәрет ала* бастады (М.Әбдірахманов, Көктем.). Мұсылмандар күніне бес рет намаз оқу үшін бес рет соған жуынады, *дәрет алады*, аяқ-қолдарын жуады, ауыз шаяды (М.Токжігітов, Құран тур.).

Дәрет алу. д і н и. *Ислам дініндегі үлкен маңыз берілетін ғырыптық тазалық, сумен жуыну немесе басқалай тазару рәсімі.* *Дәрет алу* дың мәнісі – мұсылманның денесінің, киімінің және ғибадат атқаратын орнының таза болуы, харамнан пәктігі (ҚҰӘ).

Дәретке отырды. *Түзге отырды, табиғи қажетін өтеді.* Бурыл сақал бай шалбарының ала жіп бауын шұбатып, дәл бір *дәретке отырғалы* жүрген кісідей магазин ішінде жалтаңдап бүкшендей берді. Жаңағылардың сөлемін алмай, күңкілдеп, наразы болып, сырт айналып барады (М.Әуезов, Шығ.). Кейде қабынудың салдарынан, қуықасты безінің ұрықты ағызып тұратын және сөл бөліп шығаратын жолдардың қабырғасындағы ет талшықтары босаңсып, сырқат үлкен *дәретке отырғанда* кезде былазығы ағып кетеді («Жас Алаш»). Сусын сұрағанда, *дәретке отырғанда*, аналар ренжиді-ау деп жаман қысылады. Үйткенмен амал бар ма? Мұнан бес жыл бұрын Төребек алғаш болыс болған кезде Ақмола жаққа жер аударылған Батырбек деген ұрының күні толып, елге қайтпақ болып еді. Қайтарында келе кет деген Әділдің сөзі ойына түсіп келсе, Әділ әл үстінде сандырақтап жатыр екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дәретке шығарды. *Өз бетімен дәрет сындыруға қауқары жоқ немесе мүмкіндігі жоқ*

адамның түзге шығып, дәрет сындыруына көмектесті. Өтеген көкше теңіз сыртымен, елсізбен, бөнегіт жағалап бара жатқанын білді. Аузы да таңулы. Түнде *дәретке шығарғанда* да екі аяғын тұсап, бір қолын ғана босатады (Қазыбек бек Тауасарұлы, Түп-түкияң.).

Дәрет су. *Дәрет алатын су.* Қасында *дәрет су* құйған құманы әлі тұр (М.Әуезов, Индия очерк.). Дәнекердің жылын беріп болған соң: «*дәрет су* жылытып беретін бір ақ жаулықты тауып берейік», – деп балалары әйел қарастырды (Жүздесу). Айша байғұс айтады: «Құдай оған жеткізіп, Меруертім мен Мәмбетімнің *дәрет суын* жылытып беріп отырсам, арманым жоқ дейді» – деді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Дәрет сындырды. *э в ф е м. Түзге шықты.* Құдайға құлшылық етушілер *дәрет сындырғалы* бұлақ басына бөлінді (Ә.Көшімов, Лашын.). Ертеде ел көшіп кеткен жерлердегі от ошақтарын аяқпен баспаған қолмен қопармаған, сол жерге *дәрет сындырмаған* (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.). Шығанақ көпке дейін жауап қайтармай ойланып қалды. Қабыш *дәрет сындырып* келіп, қайта отырғанда ғана сөзін бастады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Дәреті бұзылды [сынды]. а) *Ұйықтап кету, есінен тану, түзге шығу т.б. салдарынан қайта дәрет алуға мәжбүр болды, тазалығы болмай қалды. Дәретің бұзылғанын* қалғып отырып білмей қалдың (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Өзі өле алмай жүріп соншама тақуа, баяғыда бір әпенді кісі обал болады деп атқа, *дәретім бұзылғалы* деп есекке мінбей жаяу жүреді екен (Д.Досжанов, Жусан.). *Дәретім сынып* кетті, тез дәрет алып келе қойың деп тартып отырыпты түлкі (Қаз. ертегі.). ә) *Дәретке отыру реті өзгерді, бұзылды.* Соқыр ішекте адамның *дәреті* де *бұзылғалы* (Е.Оразаков, Дәрігерлік.).

Дәретін көмген мысықтай. *Жамандығын бүккен кісідей.* Қасболат *дәретін көмген мысықтай* өткен кінәсінің бетін бүркей салды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Кіші дәрет. *Зәр, несеп.* Көкала дертіне ұшыраған науқастың мұрнынан, құлағынан, *кіші дәрет*, үлкен дәрет жолдарынан, тіс түптерінен тоқтаусыз қан кете береді («Ана тілі»). Осы ауру созылмалы түрге айналса, ер балада үнемі жалған *кіші дәретке* бару сезімі пайда болып, кейбір жағдайларда ұйықтап жатып төсекке зәр жіберіп қоятын энурез ауруына шалдығуы мүмкін («Жас Алаш»). Қуықтың қабынуынан, басқа да кеселдің салдарынан түнде төсегіне *кіші дәрет* жіберіп қоятын ауру. Терідегі тер бездерінің әрекеті бұзылса, бүкіл организм демікпе,

шыжың, шексіз семіру сияқты зілді ауруларға ұшырайды (С.Омаров, Мал терісі.). Бесіктегі сәбидің *кіші дәреті* үшін, қойдың асық жілігінен екі басы тесілініп жасалынған түтік. Әйел біткен қазақтың бесігін тамашалайды. Шүмек, түбек, бала бөлеуді көріп мәз (М.Гумеров, Хазірет.).

Үлкен дәрет. *Нәжіс.* Изопринді бастапқы ішкенде ауыз құрғап, *үлкен дәреттің* жүрмей қалуы мүмкін (С.Сұбханбердин, Дәрі-дәрмек). Екіқабат уағында әйелдің дәреті қатып, *үлкен дәретке* есирек отыратын кездері болады (Қ.Өтегенова, Аборт. зияны).

Іш дәрет. *д і н и. Намаз оқыр алдындағы жуыну рәсімі.* Ашқарақ сұпы дастарқан басына тезірек отырғысы кеп, *іш дәреттің* ырымын ғана істейді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жатырға зиянды микроб түсіп, түрлі ауру жұқтырмас үшін қайнаған сумен ылғи *іш дәрет* алып жүрген жақсы дейді (Қ.Өтегенова, Келін. кеңес). Қажы үйген кепедей жалпия отырып, *іш дәрет* алып жатты да: – Уай, тоқал, тұра тұршы, – деді (Қ.Тайшықов, Октябрь үшк.).

ДӘРЕТСІЗ *сы н. Дәреті жоқ, дәрет алмаған.* Ерте уақытта діншіл адамдар Құранды қасиетті кітап деп, *дәретсіз* қолға да ұстамайтын (М.Токжігітов, Құран тур.). Кет өрі, *дәретсіз* қолыңмен періште қонатын сақалымды ұстамай, – деп күзетші шал шегіне берді (С.Мұқанов, Сырдария). Әліңше құрметтесең ғалымдарды, Қияметте Құдайым саған берді. Садақа бер, бата ал молдалардан, Тәспих тарт һәм *дәретсіз* баспа жерді! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ДӘРЕТТЕ= *е т. 1. д і н и. Ислам ғұрпына сәйкес, мәйітті жуындырып, дәрет алдыру.* Бұл кезде сүйекке кіргендер шымылдықтың артында мәйітті *дәреттеп* жуып, ақыреттеп қойған екен (Қ.Сәрсекеев, Қызыл.). **2. Дәретке отыру.** Өле алмай, үйге *дәреттеп*, ана бұрыштағы парашаға өжетін ашып отырып, кесірлерін өздерінің (Х.Рахимов, Сенгір.).

ДӘРЕТТЕН= *е т. Дәрет алып, жуынып, шайыну.* Бесін намазға жақындап қалды, *дәреттеніп* алайық, – деді ақсақалдардың бірі (Қаз. тілі түсінд. сөздігі).

ДӘРЕТТЕНДІР= *е т. Өздігінен дәрет алуға қауқары жоқ кісіге дәрет алғызу, жуындыру.* – Карпович көтерем, өздігінен тұруға дәрмені жоқ, ертемен жұмысқа кетерде сүйемелдеп тұрғызып, *Дәреттендіріп*, қатықсыз, қауқарсыз болса да нәр татқызып, қайта жатқызып кетеміз, – дейді Болатбек (Ж.Жұмақанов, Майдан).

ДӘРЕТТЕУ *Дәретте етістігінің қимыл атауы; ислам ғұрпына сәйкес арулап жуу, тазалау.* Құрымбай ерлеген екен. Ағайыннан

аянып қалмапты. *Дәреттеуіне* қатысқандардың бәріне жаңа киім бергізіпті (Қ.Тоқымырзин, Үш кие).

ДӘРЕТХАНА [ар. طهارة] з а т. *Дәретке отыратын жер*. Мейманхана дегені: қорасы, үйінің іші-сырты тап-таза, кендеу төрт бөлмесі бар, ас пісіретін бөлмесі бар, қорада *дәретханасы* бар үй екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Тұрғын барақтардың бәрі кірден, қоқыр-қонсықтан тазартылып, өктелінді. *Дәретханаларға* хлорка құйылды (М.Қаратаев, Далада.). Мына жұпары бұрқыраған құрма бағының ішінен *дәретханана* қаза алмаспыз (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.).

ДӘРИЯ з а т. с ө й л. *Дария*. Арыс өзенін жергілікті халық еш *дәриядан* кем көрмейді (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Өнерті өзенінің суы байланыпты. Шалқып жарқырап, *дәрия* боп жатыр (Т.Нұртазин, Үлкен жол.). Еніне көз жетпейтін жойқын *дәрия* жосылып ағып жатыр (У.Қыдырханов, Таң нұры). Аралда жатқан осы қаз, ұшатын күні болар ма? *Дәрия* шалқар көлдерге, қонатын күні болар ма? (Ш.Иманбаева, Өлеңд.).

ДӘРКӘР с ы н. с ө й л. *Дәркер*. Дүние *дәркер* емес, – деді, – онда, Пұлымның шамасы жоқ болған қолда. Шынымен осы сөзді айтқан болсаң, Мақсатым менің мынау осы жолда (Т.Ізтілеуов, Рүстем).

ДӘРКЕР [ир. درکار] с ы н. к ө н е. *Зәру, қажет*. Қызыңның құтты болсын тапқан жары, оның жоқ ойлағанда ұят, ары. Сұлтандық сүйегінде бола қойса, дүниенің *дәркер* емес жоғы-бары (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Телтай албырт. Аласұрған желікті жастың арындаған тізгінін тартып-тартып қоймаса, ағалығының несі *дәркер* (С.Сматаев, Ақжелең). Дүниенің кемтарлығы кімге *дәркер*, Жағдайлы жанға жайлы кеңін тапса (Базар жырау, Шығ.). Не түрлі зат екенін көрмек *дәркер*, Соның үшін айтамын, балам саған (Жетім гөдек // Балалар сөзі).

ДӘРКҮМӘН [ар. محمان] з а т. *Шұбә, күдік, күмән*. Содан бері Бақсыбай салбөкселеніп қалған *дәркүмән* халінің тауқыметін ысырып тастардай көріп, Масайымнан дөмеленіп жүргені рас (С.Сматаев, Ақжелең).

Дәркүмәнін кетірді [шешті]. *Ешбір шұбә қалдырмады, күдігін сейілтті*. Көрсетші жылы шырайыңды көңілімдегі *дәркүмәнімді кетірші* (М.Әуезов, Шығ.). Мен-дағы жүргенім жоқ малдан күсіп, Айттым, балам, басыңа мейірім түсіп. Ертең ерте мысыңмен дайын болып, Көңіліңнің *дәркүмәнін* алшы *шешіп* (Абай, Тол. жин.).

ДӘРКІЛДЕК с ы н. *Парықсыз*. Тұрғанда бидай бітеу, нан болмайды, Тері де тон бол-

майды көрмеген и. «Елде де талай адам жүр ғой!» – деме, Ілімсіз іске аспайды *дәркілдек* би (О.Шораяқов, Шайыр).

ДӘРМАН з а т. с ө й л. *Дәрмен*. Муфтилі бегірек те ұлұғ жұртсын, Аузың бір, тұрған діннің *дәрманымен* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сіздерден дертке *дәрман* тіледім шын, Бекер бос тілегімді қалдырма тым (Кердері Әбубәкір, Қазағым). «Басында білмедім!» – деп қылды арман, Көңілі қатты суып, кетті *дәрман*. «Сандықтан кілемімді әперші!» – деп, Қыз енді анасына қылды пәрман (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ДӘРМЕК з а т. *Дәрі, ем-дом*. Сәуленің қолынан алған ем қағазды қайыра қарап шықты да, жаңағы айтқан *дәрмектерді* өз қолымен жазып берді (С.Ғаббасов, Серпер). Ертеңгілік ауадан да салқын тазалық, сарай ашар сусынды *дәрмек* сезіледі (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ДӘРМЕН [ир. درمان] з а т. 1. *Қуш-қуат, шама*. – Ата, қазақтың жолын бізден артық білесіз ғой. Сізге ескерткенім болмаса, ақыл айтар *дәрмен* бар ма, – деп тілмар жігіт жыпылдата сөйледі (С.Бегалин, Уақыт.). Жарасқан бойларында сән мен көрік, Кетеді кездескенде *дәрмен*, ерік. Тамаша төні сұлу, жаны сұлу, Көңіл тояр, тоймаса көзің көріп (Т.Айдаров, Жана бер.). 2. а у ы с. *Көмек, демеу*. Өртүрлі етіп тұрған жәрдемі бар, Әлемге жүріп тұрған фәрмені бар. Дұшпанды қаһарланса ойран қылар Қисапсыз форма құрал *дәрмені* бар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сүйейсің сен, өзін де Өрең-өрең тұрғанмен, Әлі қалған көзінде Маған деген бір *дәрмен* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қырдан қақу болғанда Қараңғы тұман толғанда Сенің менен еді *дәрменім* (Батырлар жыры).

Дәрмен болды. *Қуш-қуат, тірек болды*. Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен, Құдайым *дәрмен бол* деп, етер термен. Бір малы шаруаның екеу болып, Қыстаудан ел шығады алуан-алуан (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Дәрмен етті. а) *Қуат көрді*. Екі баласынан айырылғалы көп жыл болды, қайбір *дәрмен етер* жалғыз баласы бар (Фразеол. сөздіг.). ә) *Көмектесті, жәрдемдесті*. Зеңбірекшілер асылып танкіге мінгенде, Баян Фроловты сүйемелдеп, тіктеліп отыруына *дәрмен етті* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мәжнүн-ау! Ғашық болса сөзіне жет, Дертіме осы арада бір *дәрмен ет*. Тіліңнен сорғыз-дағы бір құшақтат, Әйтпесе өз қолыңнан өлтіріп кет (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Туған жер, ата-ана, аға-іні, сүйген жар! Ойға бір түскенде осылайша *дәрмен етіп*, әл-қуат тауып беретінін бар-ау (Ғ.Сланов, Замана.).

Дәрмені жоқ. а) *Күш-қуаты жоқ, шамасы жоқ, міршасы жоқ, Д ә р м е н ж о қ*, көзі тұнып, түр балбырап, «Жасаған, жарылқа!» – деп, жәрдем сұрап. Қар борап, дүрілдеп жел соққан шақта, Кетеді сорлы Оразкен дір қалтырап (М.Жұмабаев, Шығ.). Достынды осы күнде қапа бұған, Бұл қапа ащы маған ішкен удан. Көз жайнап, ішім қайнап, *д ә р м е н і м ж о қ*, Ол мұнша сорлы болып неге туған? (С.Торайғыров, Шығ.). Іш қазандай қайнайды, күресуге *д ә р м е н ж о қ* (Мақал). Бәрі де үнсіз. Үнсіз аспан, үнсіз жер, Үнсіз орман, үнсіз таулар, үнсіз көл. Мен де үнсізбін, *д ә р м е н і м ж о қ* күрсінер. Үнсіз кеуде... Үнсіз жүрек дүрсілдер (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Шарасыз, амалсыз. Д ә р м е н ж о қ* қолдан келер талпынғанмен, Хафа боп қайғырады бұларды ойлай. Тәнің бар, мысалында жаның жоқ боп, Сырт бүтін, жанып тұрған ішің шоқ боп (М.Дулатов, Шығ.).

Дәрмені кетті. *Әлсіреді, күш-қуаты кетті.* Қыз қаншама күш салса да көтеріле алмады. Денесі дір-дір етіп, *д ә р м е н і к е т к е н* (С.Алдабергенов, Жаңару.). Әмина атып тұрды. Біреу ішке лып етіп кіріп, аяғының *д ә р м е н і к е т і п*, құлап бара жатқан Айзаданы құшақтай алды (Ж.Тәшенов, Қаратас.).

Дәрмені құрыды [бітті, болмады]. *Шаршады, қажыды, титықтады.* Осылай солдат жалынған! *Д ә р м е н і қ ұ р ы п*, далада жатыр жарымжан. Қанаты сынық ақ кептер, Алдына келіп түскен-ді құлап жалыннан (М.Мақатаев, Шығ.). Жаманат хабарды естіген Айдархан көрия буыны босап, *д ә р м е н і б і т і п*, баладан «қашан», «қалай» деп сұрауға да шамасы жетпепті (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Хиуа ханының диуанбегі Мәтнийаз Хиуадан Қазалыға 600 шақырым салт атқа мініп келіп, одан Оренбургқа арбамен барып, әбден сілесі құрып, жүруге *д ә р м е н і б о л м а й*, екі айдан көбірек Орынбор қаласында жатыпты («ТУГ»).

Дәрменінен айырылды. *Күш-қуатын жоғалтты.* Негұрлым тұрғысы келіп ұмтылған сайын солғұрлым *д ә р м е н н е н а й ы р ы л ы п*, тұла бойындағы бір мүшесін қозғай алмады (Ә.Нұрпейісов, Сен).

Дертке дәрмен болды. *Ауру-сырқауға, жанаа ишпа болды.* Сонда сен, көрі Шыңғыстау! «Жазғы салқын, биік жайлаудың жарқыраған мөлдір суын, жайқалған жасыл шөбін жайлап, *д е р т к е д ә р м е н б о л а т ы н* жақсы ауасын жұтып келдіңдер ме? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жан дәрмен [деп]. *Жанын салып, қиналып, әзер дегенде.* Менің не жазығым бар, айтып өлтірсеңдерші! – Оспан *ж а н д ә р м е н* жұлқынып шықты (С.Омаров, Дала қызы). Жалтыр

тастардан сырғанап, *ж а н д ә р м е н* асыға түскен Әсен «Волганы» орнынан таппады (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр). Іңір қараңғысында *ж а н д ә р м е н д е п* Лезбай әйтеуір отарын алдына салып үйге беттеді (С.Шаймерденов, Сел.).

ДӘРМЕНЕ з а т. ө с. <лат. artemisia cina> *Күрделігүлділер тұқымдасының жусан туысына жататын көпжылдық бұташық өсімдік. Д ә р м е н е* биіктігі – 18-50 см, көп сабақты, түсті, сарғылт-жасыл, кейін түксіз, қызғылт-сары түсті (Қаз. тілі термин. Биология). *Д ә р м е н е д е н* медицинада ішқұрттарына (гельминиттерге) қарсы қолданылатын сантонин, парфюмерияда пайдаланылатын эфир майын (дарминол) алады (Қаз. тілі термин. Биология). *Д ә р м е н е* – өте сирек кездесетін өсімдік болғандықтан, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ДӘРМЕНЕШІ з а т. ж е р г. *Дәрмене, дәрі шөппен емдеуші, жинаушы.* Болиндар, – деді Омаш асықтырып. *Д ә р м е н е ш і л е р* келіп қалуы мүмкін, осы да жетеді. Барар, қайтар жолды бір ізбен жүріп пе едіңдер (Д.Исабеков, Тіршілік).

ДӘРМЕНСІЗ с ы н. 1. *Күш-қуаты жоқ, әлсіз, қауқарсыз.* Ақбала қолын көтеріп, *д ә р м е н с і з* бір қарсылық көрсеткендей болды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Мен, мысалы, тротуарда шұбатылып жатқан *д ә р м е н с і з* жауын құртын басып кетпейін деп аяғым астына қарап жүрем (Ө.Қанахин, Жүрек қазына.). Мұздың жолын бұзып, сеңнің алдын ашуға не күшті, не қауқары жоқ *д ә р м е н с і з* ел көшпегенде, қашпағанда қайтсын (З.Ақышев, Ақбел.). 2. а у ы с. *Шарасыз.* Орта және жаңа ғасырдың дәрігерлері осы күнгі кез келген ауруханаларда жасалатын түрлі операцияларды жасауға *д ә р м е н с і з* болды (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Құшақтан шығармасын деген едім, *д ә р м е н с і з* ғып жараттың неге мені? (М.Мақатаев, Дариға.). Дәрігер келді, бірақ та *д ә р м е н с і з* болды ем таппай, Осылай жатты бір апта, Назалы жүзбен нәр татпай (Б.Әбдіразақов, Жігіт.).

ДӘРМЕНСІЗДЕН = е т. 1. *Әлсіреу, күш-қуаты азаю.* Егін қорұшы атаның осыншама *д ә р м е н с і з д е н і п*, жүгін жалғыз түйеге артып, көше жөнелгені қалай (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). 2. *Шарасыздану.* Бұл қапаланып, қайтерін білмей, *д ә р м е н с і з д е н і п* отырса, олар төрт құбыласы түгел адамдай түн ішінде қыдырып жүр (А.Жақсыбаев, Бөгет).

ДӘРМЕНСІЗДІК з а т. *Әлсіздік, қауқарсыздық, шарасыздық.* Нияздың түр-түсінде, тұлғасында *д ә р м е н с і з д і к* бар (Т.Ахтанов,

Махаббат.). Қанша жүгірсе де шаршауды білмей, күш кернеп, шиыршық ататын жас жігіт әлсіздігіне, *дәрменсіздігіне* қорланады (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Өзінің *дәрменсіздігіне* шыдамай Жұмабек ағасы да қосылып жылай бастады (А.Мекебаев, Құпия қойма).

ДӘРТЕ з а т. с ө й л. **Тәрте.** Сатымбет жегіп жүрген көк арбаның *дәртесі* жоғары көтеріліп, әлдеқандай бір өктемдік ыңғай танытып тұрған сияқты (К.Оразалин, Көктем.). Түйелі керуеннің алдындағы нар «арп» етіп, тапырақтап арбаның *дәртесін* қиратып кете жаздады (М.Сүндетов, Ескексіз.). Қол-өнершілер түрлі талшықтан, кендірден, жөкеден т.б. есіп, бұрап төсеніш, тең жіп, *дәртеңің* түп бауы сияқты заттар жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қабаттаса қатар түзеген көк күймелердің ұзын *дәртелері* көтеріліп сыртқа шыққан сұлтан тобы әпсәтте түн қойнына енді (М.Мағауин, Аласапыран).

ДӘРУ [ир. دارو] з а т. 1. *Ем, дару, шипа.* *Дәру* болар ауа да орманда, ас та орманда, үй де орманда (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Туған жердің ауасы *дәру*, желі шипа (С.Бақбергенов, Он үш.). Тесіп өтсе, өкпемді ауру мерген, өздеріңсің айығар *дәру* берген (К.Салықов, Жезкиік). 2. а у ы с. *Жанға медет, жұбаныш.* Ол өзі сөйлем арқылы ғана іштегі шерін тарқатады, жанына түскен жараның *дәруін* іздейді (Б.Мұқаев, Жалын жазу). Жаралы жанға махаббат *дәруін* құйып кеткен ғажайып қыз бейнесі бозарып атқан таң шапағына араласып кетті (С.Омаров, Жүйрік.). Дидарыңнан жаным *дәру* алады, Махаббаттың сол ғой мәңгі талабы. Кездескенде бар сырынды айтып қал, Қоштасарда уақыт жетпей қалады. Жыр жетелеп, оралады тұнық ән, Ақ жүзінді елестетіп тынығам (К.Салықов, Жезкиік).

Дәру тапты. *Тыншыды, тынышталды, жай тапты.* Сүйіп едім, сүйемін деп жар салам, Раушан жүзі көзден кетпей тамсанам. «Желсіз түнде жарық айды» басташы, Дертті жүрек *дәру тапсын* шаршаған (К.Салықов, Жезкиік). Тұтанған жалын кеудемде Жөн тапты енді сөнбеуге, Жеңді ақиқат бодан күндер жасырған. Күйзелген күйім оңалды, «Тайқазан» қайта оралды, *Дәру тапты* м күйінішке ашынған (К.Салықов, Жезкиік).

Дәру [дәрулі] шөп. *Емдік, дәрі шөп.* *Дәру шөптің* бәрін баптап, айдаладағы малдан қорып, піскенін қиып алып, жаман үйінің боғатына бау-бау күйінде іліп қояр еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ДӘРУДЕЙ с ы н. *Дәру сияқты, дәру тәрізді; ем, шипадй.* Жәмиләнің огородта өсіргені осы төңірекке *дәрудей* болды (Т.Нұртазин, Адам.).

ДӘРУЖАЙ з а т. *Емхана.* Көшербай оған назар аударған жоқ, өкемнің *дәружайға* қашан кеткенін сұрады (Н.Серәлиев, Құм адам.).

ДӘРУЛІ с ы н. *Емді, шипалы.* Шай, бұрыш, шекер іспетті, ертегі елдерінде ғана шығатын, басқа тарапта байлықтың, сән-салтанаттың белгісі саналатын нәрселер мен әртүрлі *дәрулі* шөптер (М.Мағауин, Аласапыран).

ДӘРУЛІК с ы н. *Емдік, шипалық.* Жылан уының *дәрулік* қасиетінің бары рас, бірақ тым асыра бағалаушылық та байқалатын сияқты (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ДӘРУШІ з а т. *Емші.* Мынау қолтаңбаның өзі сағыныш билеген әке жүрегіне шипа, *дәруші* екенін сен сезермісің, – деді Толыбай (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ДӘРУШІ [ир. درويش] з а т. к ө н е. 1. *Сопылық ағымын қолдаушы, рухани жетілуді мақсұт еткен, дүние қызығынан безген адам.* *Дәруші* екі түрлі: бірі ел кезіп қаңғырып жүреді, бірі *дәруші* орденіне бірігіп, шейх басқаратын мекен-жайларда тұрады (ҚСЭ). Фарабидің атын естіген *дәруші* алдымен селк етті, содан соң кескінінде сенбестік, содан соң таң қалғандық байқалды (О.Бодықов, Ақ құс). Сен барасың молдаеке, *дәруші* боп ел ақтаған. Ертеңгі күн жолда өтер, міндетінді жаттап ал (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.). 2. а у ы с. *Ел кезіп өмір сүретін жарлы қаңғыбас адам, кезбе.* Мәрзия мына отырған жап-жас, қалтасында тиыны, үй-жайы жоқ *дәруші* жігітті аяп кетті (Т.Дәуренбеков, Сүмбілшам.). Ел аралап, *дәруші* боп күн көру пайғамбар жасынан асқан адамға лажсыздық еді (О.Бөкеев, Ән салады.). Кетсең өзің кете бер, қаңыраған қыстауға, мылқау молаларға барып түнейтін *дәруші* емеспін (Д.Досжанов, Зауал).

ДӘРУШТЕЙ с ы н. *Дәруші сияқты, дәруші тәрізді.* Құлшығаш Алматы шаһарының шулы көшесін, күңіреніп өтер *дәрушіте*й кезіп, ешкімге көңіл бөлмей, екі қабатты үйге жеткен (Д.Досжанов, Зауал). Петрушкин *дәрушіте*й қаладағы барлық таныс үйлерді кезеді (К.Тоқаев, Тасқын).

ДӘРІ [ар. دارو] з а т. 1. м е д. *Ауру адамды емдеу және аурудан сақтандыру үшін қолданылатын медициналық препарат.* *Дәрілер* көбінесе химиялық жолмен алынады, ал кейбір *дәрілер* дәрілік өсімдіктерден, жануарлардан, минералдық дәрілік шикізаттардан жасалады (ҚҰЭ). Жаратылыс ғажап, бір аңның қасиеті мүйізінде, мысалы, бұғының мүйізіндегі қан – сан ауруға *дәрі* (С.Бегалин, Уақыт.). Өткен ғасырдың орта шенінде хирургтер қауымы операция жасағанда ауыртпайтын наркотикалық *дәріні* қолдануды

тек арман ететін еді (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). **2.** е с к. *Мылтық ату үшін керекті тез тұтанғыш, оталғыш зат, оқдәрі.* Мылтық оғы пистоннан, *дәріде н* [порохтан], бытырадан, картоннан [пыж], киізден құралады (Ш.Айманов, Қыран.). Рүстем өз қолымен ұшыруға Мылтықты жасап, оққа салды *дәрі* (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** *Химиялық элемент, қоспа.* Алды да ол *дәрісін* мысқа салды, Былқылдаған бұрқылдап мыс шайқалды (Абай, Тол. жин.). Бір мезгілде шал айтты: «Балам, тоқта, Мысты алтын қылатын *дәрі* осы жақта» (Абай, Тол. жин.). **4.** м е д. *Дәрі май, жағатын май.* Дастанның Ұкамалар алып шашын, Қырдырып қираланған кірпік-қасын. Қылатын шашты қара *дәрі* жағып, Оратып орамалмен қойды басын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **5.** е г і н ш а р. *Егістік жерді зиянды жәндіктерден, шөптерден қорғайтын, тазартатын ұнтақ дәрі.* *Дәрілер* е р егістіктерге жер айдалар алдында себілді (С.Мұқанов, Сырдария). **6.** а у ы с. *Жанға дару, ем, шипа.* Жылқының сүті – *дәрі*, еті – бал. Сонысына қарай бағуы да қиын (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Жылқы өсірсең ызғытып. Құлын-тайын шұбыртып, Қымызы *дәрі* адамға, Сабадан құйсаң көпіртгіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Саулығын сақтағанда, ауру-сырқауына, күйік-қайғысына ем етер *дәрісін* – баяғы өзінің тілі мен жағы (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **7.** а у ы с. *Зәру, дәркер.* Ақ өзектің суы тапшы әрі ащы болатын. Әбішке мұндай жер *дәрі* емес (М.Әуезов, Қараш.). Тоқалың *дәрі* болса, саған *дәрі*, маған *дәрі* емес, – деп одан жаман шаптықты (Е.Бекенов, Дала.). Өткіздім жиырма бір, жиырма екі, Жайылды Кіші жүзге сезім шеті. Тыңдаған азаматқа сөзім *дәрі* – Секілді арнап атқан құдың өгі (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Дәрі арша. б о т. <лат. juniperus sibirica> *Кипарис тұқымдасы арша туысына жататын мәңгі жасыл қылқан жапырақты бұта.* *Дәрі арша* – аласа бойлы, жер бауырлап өсетін бұта (ҚҰЭ). *Дәрі арша* медицинада, тамақ және парфюмерия өнеркәсібінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

Дәрі болды. *Емге шипа болды, керек болды.* Иттің боғы *дәрі болса*, дарияға тышады (Мақал). Он екі ай абақтыда жатқанымда, Қара шай бір қайнаттым болды *дәрі* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Дәрі қонбады. *Шипа болмады, ем болмады, сауықпады.* Бұл науқас, сірә, менен үзбеді қол, Талпынып құтылуға таппадым жол. Еткен ем, ішкен *дәрі қонбаған* соң – Көңілдің әрбір түрлі қасіреті мол (О.Шораяқов, Шайыр).

Дертке дәрі. *Ауруға ем, шипа.* Жүні жібек, сүті бал қойлары бар, Сиыр малдың сүті май,

ойланыңдар. Ішсең сүті сусының *дертке дәрі*, Жылқы, түйе о да екен жан-жануар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Дәрі түйежоңышқа. *Сары тұсті, ұсақ гүлдері бар түйе жоңышқаның бір түрі.* *Дәрі түйе жоңышқаның* бір ерекшелігі – өскен ортасына байланысты июньнен сентябрь айлары аралығында гүлдеп тұрады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Кейбір деректерге қарағанда *дәрілік түйе жоңышқада* н дайындаған дәрі қандағы лейкоцид мөлшерін көбейтеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ДӘРІГЕР [ар. داروگر] з а т. *Медициналық және ветери-нариялық жоғары білімі бар маман.* Бекболаттың құдасы Бүркітбай науқасты болып, күйеуі Зікірия әкесін араға бес қонып баратын Атбасарға *дәрігерге* алып кеткен (С.Шарилов, Шығ.). Әділ көптен науқас болғанмен, *дәрігер* емін дәрмен етіп жүре беретін (Ф.Орманов, Жүрек). Ақыры мен медінститутты бітіріп, осы жердегі Жамбыл ауданына *дәрігер* болып кеттім (М.Мағауин, Ақша қар.).

Бас дәрігер. *Емхана, сауықтыру орындағы басшы қызметкер.* *Бас дәрігер* е р ашулана таңырқап, ...көзілдірігінің үстінен кекшіе қарады (Т.Ахтанов, Қаһар.). *Бас дәрігер* бөлмесіне барғанда, бір жолығу болды арман-тілегі (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

Дәрігер этикасы. *Медицина қызметкерінің науқас адамды емдеуге өздерінің кәсіби парызын жоғары дәрежеде өтеуі, емдеудің пайдалы әрі тиімді тәсілдерін қолдануы, дәрігерлердің адамгершілігі, сыпайылығы, науқас адамдармен мәдени қарым-қатынасы.* *Дәрігер этикасын* ұстаған медицина қызметкері науқас адамның келісімінсіз оған ауруының бағытын айтпайды, ауру адамның көзінше басқа дәрігерлермен оның дертін талқыламайды, яғни дәрігерлік құпияны сақтайды (ҚҰЭ).

Мал дәрігері. в е т. *Мал ауруларын емдейтін маман.* Оның үлкен ағасы – Жұман да қойшы. Органшы ағасы Мәмбет «Қараспан» совхозында *мал дәрігері* (Ф.Сланов, Замана.).

ДӘРІГЕРДЕЙ с ы н. *Дәрігер сияқты, дәрігер тәрізді.* *Дәрігердей* тамыр ұстаған, жүгіре басып жүр жігіт (Ф.Қайырбеков, Таулар.). Солар ғой, соғыс салған ауыр дертті, бейнебір *дәрігердей* бөлек емдер (М.Құрманалин, Мөлдір.). *Дәрігердей* іздеген жүрек емін, Кенет жерден тапқандай тілегенін (М.Шаханов, Фасырлар.).

ДӘРІГЕРЛІК с ы н. *Дәрігерге тән, дәрігерге қатысты, медициналық.* Сүзектен, суық тиюден, мерезден және басқа аурулардан да халық көп өледі. Оның себебі – ауырған

адамдарға ойдағыдай *дәрігерлік* жәрдем көрсететін адам жоқ (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Кеме апатынан аман қалған қыз қазір *дәрігерлік* бақылауда (Ж.Сахиев, Тіршілік.). Ана Жағалбайлының сойыл-соққыға жығылғандарына *дәрігерлік* көмек керек деп тапты (Д.Әбілев, Арман.).

Дәрігерлік аспап. *Медициналық құрал-жабдықтар.* Онда *дәрігерлік аспап*, дәрі-дәрмек, екі қол граната бар екен (Б.Тұрсынқұлов, Олар.).

Дәрігерлік ғылым. с ө й л. *Емдеу туралы зерттеулер.* Соңғы 3-4 жүз жылдан бері ғана, әсіресе соңғы жүз жылдың ішінде, *дәрігерлік ғылымы* сонша зорайып, сонша анықталып кіріскен халықтарға, бұрынғы ерте заманда түстеріне кірмейтін пайдалы білімдер шықты (М.Дулатов, Шығ.).

Дәрігерлік еңбек экспертиза комиссиясы. *Азаматтың ұзақ мерзімге не біржолата еңбекке жарамсыздығын, мүгедектік тобын анықтайтын комиссия.* *Дәрігерлік еңбек экспертиза комиссиясы* көрсеткен шарттар бойынша мүгедектерге жағдай жасау ісі міндетті түрде орындалуға тиіс (ҚҰӘ).

Дәрігерлік жәрдем. *Дәрігер тарапынан науқасқа көрсетілетін көмек.* Қызым, – деді Динаға. – Үшқоңырға барып аға шопанға *дәрігерлік жәрдем* көрсетесіңдер (Ж.Жұмаханов, Екі жол.).

Дәрігерлік институт. *Дәрігер мамандарды дайындайтын жоғары оқу орны.* Күләнда Алматы *дәрігерлік институтында* оқиды (С.Бақбергенов, Адам.).

Дәрігерлік комиссия. *Адам денсаулығының жалпы қалып-күйін тексеретін комиссия.* Донор болғысы келген адам ең алдымен *дәрігерлік комиссияның* қарауынан өтеді (А.Даиров, Хирург.).

Дәрігерлік сараптама. *Дәрігерлер тарапынан жасалатын сараптама, медициналық анықтама.* *Дәрігерлік экспертиза* еңбек, сот-медицина және әскери-дәрігерлік экспертиза болып үшке бөлінеді (ҚСЭ).

Дәрігерлік тексеру. *Денсаулықтың жалпы қалып-күйін маман дәрігерлердің қарауы.* Ол үшін тозаңды жерде істейтін жұмысшылар әрбір 6 ай немесе жыл сайын бір рет *дәрігерлік тексеруден* өтіп тұрулары қажет (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ДӘРІГЕРСІЗ с ы н. *Дәрігердің көмегіңсіз.* Енді не істеу керек? – деп ақылдасқанда. Ауыл әйелдері *дәрігерсіз*-ақ босанып жүрген жоқ па? – деді ол (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДӘРІГЕРХАНА з а т. с ө й л. *Аурухана.* Қарт батыр Стан *дәрігерханасында* жатқан алты айдың ішінде Мүсірептен көрген

аз-маз қайырымдылықты есіне алып отыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан.).

ДӘРІ-ДӘРМЕК з а т. *Дәрі және емдеуге қажетті медициналық препараттардың жалпы атауы.* Соңғы кезге дейін ми қабына шапқан туберкулезге ешбір сенімді *дәрі-дәрмек* болмай келді (Е.Оразақов, Туберкулез.). Дәрінің шежіресіне көз жіберсек, дүние жүзіндегі барлық *дәрі-дәрмектің* 30 проценті өсімдіктен алынады (С.Субханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Дәрі-дәрмек* пен жақсы күтім құяңды жеңіп, Қықым аз күн ішінде дастарқан басында отыруға жарап қалды (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы.).

ДӘРІ-ДӘРМЕКТІК с ы н. *Дәрі-дәрмек жасайтын, дәрі-дәрмекке тән.* Қазіргі кезде *дәрі-дәрмектік* заттар, сывороткалар, вакциналар тудыратын аллергия маңызды проблема болып тұр (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.). Кең байтақ Қазақстан территориясында дәмді ет, құнды тері, *дәрі-дәрмектік* шикізат беретін жабайы жануарлардың көптеген түрлері тіршілік ететіндігі белгілі (Жер жаннаты). Ол 1724 жылы Турцияға елшілікпен өтіп және Кавказ флорасын, әсіресе оның *дәрі-дәрмектік* қасиеті үшін зерттеді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ДӘРІДЕЙ с ы н. **1.** *Дәрі сияқты, дәрі тәрізді.* Тентекке таяқ науқасқа берген *дәрідей* екен (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** *Оқдәрідей.* От алған *дәрідей* лап берген қуаныш енді қазір үміті алданғаннан кейін лықсып қайтып, көңілін тағы қайтадан қорқынышқа босатып берді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.). **3.** а у ы с. *Таптырмайтындай, өте қажет, зәру, шипадай.* Орысша білетін бір адамы жоқ Қасқарау еліне Еркебай ем *дәрідей* болады (К.Әзірбаев, Аңыз.).

ДӘРІҚОБДИША з а т. *Өте керекті дәрілер, ауруға алғашқы жәрдем көрсететін заттар салынған қобдиша.* *Дәріқобдишаның* автомобильге, үйге арналған түрлері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДӘРІЛЕ= е т. **1.** *Залалсыздандыру, хлор қосу.* Оташы өз қолын, пышағын сабындап, *дәрілеп* тазартты (Ж.Орманбаев, Қос басшы). **2.** *Дәрі беру, дәрі пайдалану.* Ол Ойықта учаскелік аурухана дәрігері болып істейді. Неше түрлі ауруларды *дәрілеп*, емдеп көрді (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Медсанбатта Шәкиді көп ұстаған жоқ. Жара тереңде емес, теріні ғана жырып кеткен көрінеді. *Дәрілеп* жуып, йод жағып, қайта таңып берген соң, қайтарды (З.Шүкіров, Сарша тамыз.). **3.** *Мылтыққа от алдыру үшін оқ дәрі салу.* Қолдан соққан мылтығы жарамды болып шығып, білтеден от алып *дәрілеп* атқан қорғасын оқ

нысанаға алғаш тигенде де мәз болып жымиманды ұста (Ғ.Сланов, Асау арна). Бұл Исфахан ес жиып, аула ішінде тұрып-ақ құр *дәрілеген* мылтық атып, түнгі дуан оянып, у-шу бола бастаған кез еді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Бір есептен оған қайынатасы мұны оғы жоқ мылтықпен, құрғақ *дәрілен* сарт-сұрт атқылап отырған тәрізді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). 4. *Жарылыс жасау үшін қопарғыш зат салу*. Мердігерде бұрғылауға – *дәрілен* қопаруға арналған материалдың барлығы дұрыс қабылданып алынады (Б.Ержанов, Биік.).

ДӘРІЛЕН = е т. *Дәрі себілу арқылы залалсызданылу*. Бұл ұсыныс екеуіне де ұнады. Биыл, – деді онан соң председатель, – бізге жүгері тұқымы *дәріленіп* жіберілетін болды (Д.Қасенов, Ауыл.). Қораның қоршауы мен төбесі де осы тәртіппен *дәріленеді* (С.Сыбанбаев, Мал ауру.). Тіпті *дәріленген* тұқымды азық етудің әдісін тапқандар да бар (М.Гүмеров, Сүйе ме.).

ДӘРІЛЕТ = е т. *Дәрі септіру арқылы залалсыздандыру*. Көктемгі ең күрделі науқан басы Тұқымын *дәрілетіп* жерге септі (С.Керімбеков, Өлең.). Жә, апа, қойсаңызшы енді. Қалаға апарып, басын *дәрілетіп*, жөндеп тандыртып, қайтып әкелеміз (Ә.Тарази, Асу.).

ДӘРІЛЕУ *Дәріле етістігінің қимыл атауы*. Еркін жүрген жылқы малын таңбалау, *дәрілеу* үшін ұстау аса қиынға түсетіні мәлім (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Бұл жағдайда қансорғыштардың өсіп дамитын жерлерін *дәрілеу*, самолет арқылы қанаттанған насекомдарды улы заттармен қыру өте тиімді (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). Картопты химиялық *дәрілеудің* екі әдісі бар. Олар: картопты ерітіндіге салып қою және картоптың үстіне ерітінді бүрку әдістері (Б.Шағыров, Картоп.).

ДӘРІЛІ с ы н. *Дәрі қосылған, дәрісі бар*. Қойды *дәрілі* суға тоғыту дегенді, емдеу дегенді кім білген (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

ДӘРІЛІК с ы н. *Емдік, шипалық*. Қымыздың бұл айтылған қасиеттерінен басқа, оны туберкулезге қарсы пайдаланғанда *дәрілік* қасиетін де байқаймыз (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Сол сияқты қазақ халқы да оның *дәрілік* мәнін ертеден біліп өтті, туберкулез, іш ауруларын емдеуге кеңінен пайдаланған (Қазақст. аң байлығы.).

Дәрілік көгілдір. ө с. *Биіктігі 30 см дейін жететін бір жылдық бұтақты өсімдік* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Дәрілік өсімдіктер. б и о л. *Медицинада және ветеринарияда шипалық мақсатта*

пайдаланылатын өсімдіктер тобы. Қазақстанда өсетін 6000-ға жуық гүлді өсімдіктердің 500-і *дәрілік өсімдіктер* (Қаз. тілі термин. Биология). *Дәрілік өсімдіктерді* тиімді пайдалану, өнімділігін арттыру және табиғи қорын, таралу аймағын қорғау – бүкілхалықтық мәселе (Қаз. тілі термин. Биология). *Дәрілік өсімдіктер* – емге қажетті дәрі алумен бірге құрамында әртүрлі витаминдер микро-элементтер, белоктар, көмірсу, май соның ішінде эфир майлары болғандықтан, тағамдыққа және басқа да қажеттерге пайдаланылатын өсімдіктер тобы (Қаз. тілі термин. Тамақ).

Дәрілік химия. *Дәрілік заттарды (табиғи және синтетикалық) алу әдістерін, олардың физикалық және химиялық қасиеттерін зерттейтін ғылым*. *Дәрілік химияда* органикалық және бейорганикалық химиялық медицина биология ғылымдарының жетістіктері қолданылады (ҚҰЭ). *Дәрілік химияның* маңызды міндеттері – фармакологиялық қасиеттер алдын ала берілген заттарды синтездеудің ғылыми негіздерін, дәрілердің сапасын бақылау тәсілдерін, оларды сақтау жағдайына қойылатын талаптарды т.б. жасау (ҚҰЭ).

ДӘРІП з а т. *Атақ, даңқ*. Алыстан ердің *дәріп* бар, қасына келсең баладай. Алыстан таудың *дәріп* бар, қасына келсең обадай (Мақал-мәтел). Даңқ пен *дәріп* ке бізден гөрі бауырмал әйел баласы іштарлыққа да бір табан жақын тұратынын білетін (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Ат, ауаза, *дәріп* ме Құлағы халықтың қанықты. Алғысын алдым, асырап Аш, арық, мүскін, ғаріпті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ол аз жазса да көңіл түшпир гйбрат айтқысы келеді. Дабыра *дәріп* те н де, мансаптың қылаң берер қызыл түлкісінен де алыс жүреді (Т.Иманбеков, Үлкен үй.).

Дәріп тарады [жайылды, шықты]. *Атағы шықты, атағы жер жарды, танылды*. 27 жасар аспирант елімізге *дәріп* т а р а п, даңқы жайылған небір салауатты ғалымдардың сынына түсті, кандидаттық диссертация қорғады (Ә.Жәмішев, Армысың.). Жыраулық *дәріп* ң ж а й ы л м а с, Үніңнен ырғақ төгілтіп, Тіліңнен төтті бал тамбай... Дәріпті білуар дүрлермен Шаршыда талай шайқастың Айылың жиып тайсалмай (Базар жырау.). Астымдағы шабдар жорға да ағамдікі, *Дәріп* і ш ы қ қ а н әйгілі жорға (Н.Серәлиев, Қанат).

Дәріпін шашты. *Атағы шықты*. Сабаттап, салқынына қонып ұшқан, шахналық шамшырақтай ш а ш а р *дәріп* ін (Үш ғасыр.).

Дәріп шашылған. *Атақ-даңқы кең таралған*. Тірі жан келмей бетіне, дарымай қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа *дәріп* і ш а ш ы л ғ а н (Үш ғасыр.).

Дәріп жайды. *Атағын шығарды.* Әлгіде бір газетті оқып алып, Мінбеге білгісінін шығар барып. Балаша жаттап алған шатпырағын, Жұрт тұрсын, түсінбейді өзі де анық. Мақсаты емес оның түсіндіру, Тек «пәленше сөйледі» десін халық. Мақсаты елді жемек, төресінбек, «Елге қызмет қылам» деп *ж а й ы п д ә р і п*. Басында еліксе де, қолын сілтер, Біраздан соң қазақ та құлқын танып. Қаланың ұлығынан орын сұрар, «Оңбайды» деп, қазаққа ызаланып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Дәріп қылды. *Мадақтады, мақтады, дәріптеді.* Ол кісінің аруағы бар, нағыз қызып келгенде екі қолтығынан басып отырмаса, ұшып кете жаздайды екен деп *д ә р і п қ ы л а д ы* (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбезі.). Ел босқа айтады екен *д ә р і п қ ы л ы п*, Келіп еш қайтарар деп қарық қылып. Сондағы бар айғаным тоғыз қара, Орнымнан тұрғыбадың арық қылып (Шөже ақын, Шығ.).

Дәріп қылысты. *Мадақ сөз айтысты, бәрі мақтады.* «Шіркін, нағыз адал азамат сол ғой!» – дегенді айтып *д ә р і п қ ы л ы с т ы* оны (Б.Майлин, Шығ.).

ДӘРІПСІЗ с ы н. *ж е р г. Үлгісіз, көргенсіз.* Мінгені жолдасымның жирен дөнен, Өнерді жаман екен үйренбеген. Көлең қыз келмей жатып сөзін айтып, Бала екен бір *д ә р і п с і з* сүйреңдеген (Айтыс).

ДӘРІПТЕ = е т. **1.** *Үлгі-өнеге тұту.* Қалпе атаулы, ел ішіндегі атқамінер қарт-қария атаулы мешіт салғызғаны үшін Құнанбайды шынымен көп *д ә р і п т е й т і н* (М.Әуезов, Шығ.). Басқарымды Әдіптеймін, Дәстүрімді *Д ә р і п т е й м і н*. Бір мақтауға Ұйымадым. Аруақтарға Сиынамын! Ғажап күнім Бас иемін. Қазақтарым – Қасиетім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Көтермелеу.* Семей халқы ежелден сауықшы, әнді, әншіні *д ә р і п т е й т і н* (А.Жұбанов, Замана.). **3.** *Мақтау, мадақтау.* Шеңгел мен дүзгенді бөйтеректей *д ә р і п т е п*, көшпелі құм топырағын алтындай ардақтағандар да табылды (Ф.Сланов, Алтай.). Жылы леп желпіндірмес тегі кімді! Көтерді көңілдегі егінімді. Кетсеңдер керек бірақ көп *д ә р і п т е п*, Баса алмай жүрмін әлі желігімді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Түркістанға дейін бірге болған сапарда жасымды сұрап, менің жиырма төрт жаста екенімді білген соң, жиырма төрт жасты *д ә р і п т е г е н* Қырғыз халық ақынының бір шумақ өлеңін жатқа айтып, «өзің ағылшындар секілді ұзын екенсің» деп ағалық мейірім танытқан біз де алдымыздағы ағалардың (әрине, олардың ішінде Айтматов та бар) шығармаларының рухымен қанат қатайтып, азды-көпті жұрт білетін жазушы дәрежесіне жеттік («Қаз. әдеб.»).

ДӘРІПТЕГІШ с ы н. *Мадақтағыш, көтермелегіш, үлгі еткіш.* Біздің ел ерлікті *д ә р і п т е г і ш* ел ғой (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Оның осы өзін-өзі *д ә р і п т е г і ш* мінезін Жәлел қашаннан білетін еді (Д.Әбілев, Арман.). Тіпті ол білмесе де бәрін тегіс, Жан емес сонша сорлы жаны кеміс. Ақ көрген айтқан сөзін өміршінің, кәдімгі соны ғана *д ә р і п т е г і ш* (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ДӘРІПТЕЛ = е т. **1.** *Мақталу, мадақталу.* Туғызды ел дәл өзіндей алып ерді, Олар да ерлігімен *д ә р і п т е л д і*. Ұрпағын артындағы айбыны асқан, Таниды ел Бауыржан мен Мәліктерді (Н.Ахметбеков, Амангелді). Үлкендер *д ә р і п т е л і н* аталып жатқан шақта сендер көбіне ескерусіз қала беретінсіңдер (М.Қаназов, Арна.). **2.** *Айшықтап көрсетілу, атап көрсетілу.* Бұл күнгі тәрбие пәні, көрнекті оқу әдісімен *д ә р і п т е л і н*, баланың әсері, қайталау жолы мүлде ұлғаяды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сондай-ақ Ибн Хаукаль – бүкіл Араб халифатына қарайтын мұсылман елдерін аралап шығып әрі мол, әр жақты, әрі құнды материалдар жазып қалдырған ғалым, оның еңбегінде әр елдің экономикасы, жол қатынасы, халық өмірі тіршілігі жақсы *д ә р і п т е л д і* (Н.Баяндин, Атамекен).

ДӘРІПТЕЛУ *Дәріптел етістігінің қимыл атауы; мадақталу.* Ел арасында Доспан, Түгел, Үсен секілді жігіттер көтере *д ә р і п т е л у д е* (А.Нұрханов, Дала.). Ақыш бригадасы өндіріс жоспарын бірінші боп орындап *д ә р і п т е л у і м е н* бірге, екінші жағынан, өзінше бір мектепке де ұқсаңқырап тұрады (Б.Майлин, Шығ.).

ДӘРІПТЕС = е т. *Мақтасу, мадақтасу.* Әсіресе, отырысы жинақты, саңлақ тұлғалы қара балапанды ерекше *д ә р і п т е с е д і* олар (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ДӘРІПТЕСУ *Дәріптес етістігінің қимыл атауы.* Жыршылар осы таудың баурайынан мың бұлақ ағады деп *д ә р і п т е с у ш і* еді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен.).

ДӘРІПТЕТ = е т. *Мақтату, мадақтату.* Рязанов белгілі жайды қайталап *д ә р і п т е т п е с* үшін: ...Сіз барып қайтқан сапарыңыздың нәтижесімен тезірек таныстырсаңыз екен, – деді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ДӘРІПТЕТУ *Дәріптет етістігінің қимыл атауы.* Қазақ байлары бұларды [жыршыларды, өлеңшілерді] өздерін мақтату, *д ә р і п т е т у* үшін пайдаланған (ҚазССР тарихы).

ДӘРІПТЕУ *Дәріпте етістігінің қимыл атауы; мақтау, мадақтау.* Күнімжан Кенесарыны тек «төрем» деп қана атайды. Бұнысы – бір жағы, күйеуінің төре тұқымынан екенін *д ә р і п т е у* (І.Есенберлин, Қаһар). Сенің

жасында жаттанды *д ә р і п т е у л е р д і* де естідім (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). «Мен өз басым әдебиеттің міндеті әшкерелеу де, *д ә р і п т е у* де, ақыл айту да, алдарқату да емес, адамдарды, адамдық тіршілікті әуелі өзің жете түсініп, сосын оқушыңды жете түсіндіріп, оның өзін-өзі рухани шындай білуіне түрткі болу деп ұғамын», дейтін Әбекең осы мінезді саясатта да ұстанған («Егемен Қазақстан»).

ДӘРІПТЕУШІ з а т. *Мадақтаушы, көтермелеуші*. Шаруашылықтағы еңбек адамдары арасында құрылған көркемөнерпаздар коллективі – өнерді *д ә р і п т е у ш і* таланттар (Қ.Бокаев, Өнерлі.). Кейін ғана көз жеткізді, *д ә р і п т е у ш і л е р д і*ң көбі көңіл жықпастар екен (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс).

ДӘРІПТЕУШІЛІК з а т. *Мадақтаушылық*. С. Қожамқұловтың актерлік творчествосы тек қана өрлеу үстінде отырды десек, бос *д ә р і п т е у ш і л і к* шеңберінен аса алмай қалар едік (Қ.Қуандықов, Серке.).

ДӘРІПТІ с ы н. *Атақты, даңқты*. Аманкелді батырдың арғы атасы Қобыланды Тандандырған тарихты. Өз атасы Иман да Атақты болған *д ә р і п т і* (О.Шипин, Торғай.). *Д ә р і п т і* жүйрік емен жарысқандай, Топ ішінде аяғым кетсе тайып, Жүйрікке қалды деген намыс қандай! (Айтыс). Менің әкем Мейірман аз үй өз аулының *д ә р і п т і* кісісі, айтқаны жүретін әспентті азаматы болады (Б.Аманшин, Көк-жар.). Айтып бола бергенде: «Мынау салың не дейді – орарарақ!» деп, енді біреуі айқайлап көтерді. Әнші пәлен *д ә р і п т і* емес (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ДӘРІС [ар. درس] з а т. к ө н е. *Жоғары және арнаулы оқу орындарындағы оқытушының тақырыпты түсіндіруі, лекция, сабақ жүргізудің негізгі әдістерінің бірі*. *Д ә р і с* арнаулы кәсіптік оқу орындарында, жалпы білім беретін орта мектептердің жоғары сыныптарында, саяси-ағарту жүйелерінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бұл кітап 2-3 жыл бұрын қысқа уақыттық мұғалімдер курсында оқылған *д ә р і с т е р* де н түзілген еді, бұл күнге шейін басылып шығып жарық көре алмады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Дәріс айтты. *Ақыл-кеңес берді, нақыл сөз айтты*. *Д ә р і с а й т*, шәкірт жина, ғылымың шаш Қылпида ғылым үшін мал менен бас (Ғұмар).

Дәріс алды. а) *Оқыды, білім алды*. Үбедей өзі төрт жыл *д ә р і с а л ғ а н* ұстазынан естіген ойларын өзінше өрбітіп сөзін сабақтай берді (Қ.Салғарин, Үбедей.). ә) *Үйренді, үлгі алды*. Сөзі мен мінезінен *д ә р і с а л а р* ағаның болғаны қандай жақсы (Д.Досжанов, Дария).

Дәріс берді [оқыды]. *Сабақ берді, оқытты*. Мектеп ашылғанда, бұл ауылда балаға *д ә р і с*

б е р е т і н оқыған адам жоқ (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы.). Кешегі Байтұрсынның Ахметі, Көп тартқан қазақ үшін тақсиретті, Ол дағы *д ә р і с о қ ы н*, аз күн жүрген, Жүз аттап босағанды қасиетті (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.). Сол жылы Хадиша Бөкеева ұстаздық жұмысқа келді. Ол алғаш актер шеберлігінен *д ә р і с о қ ы д ы* (Актер болмақ.).

Дәріс беру. *Сабақ беру, оқыту*. Бұрын бала оқытып көрмеген тәжірибесіз Айманкүлге *д ә р і с б е р у* оңайға түскен жоқ (М.Дүйсенов, Мейман.).

Дәріс етті. *Үйретті, үлгі етті*. Жаңа өмір келіп, Толағай төксе нұр маған, Түлігім тоқ Ақ дөнге толды тың далам. Салтынды сенің *д ә р і с е т с е м* балама, Жақсыңды жалғап өтер-ау деп, Бір бабам (Қ.Салықов, Жезкиік).

Дәріс тыңдады. *Сабақ алды, оқыды, үйренді*. Бұл мектепте *д ә р і с т ы ң д а ғ а н*, тәлім-тәрбие алған сатирик-сарбаздар өз алдына бір қалың қол (Ғ.Қабышев, Тарих.). Зул-хаджи айының 9-ы күні үш сағаттық мерекелік намаз оқылған соң ихрам қамылғандар Меккенің имамынан діни *д ә р і с т ы ң д а й д ы* (Ш.Әбдіраманов, Тас раушан.). Ибрагим кейін оқып білім алып, *д ә р і с т ы ң д а н* қазақ жазирасына білім ұрығын сеуіпті (Қ.Сәрсекеев, Кілт.).

ДӘРІСТЕЙ с ы н. *Дәріс сияқты, дәріс тәрізді*. Жастар кешке шейін осындай бір нәрлі, ұзақ *д ә р і с т е й* мәжіліс атқарып жатқанда Абай жалғыз өзі, жаңа шыққан әлек сөздің әуресінде отыр еді (М.Әуезов, Шығ.).

ДӘРІСТЕМЕ з а т. п е д. *Сыныптан және мектептен тыс мәдени-ағарту жұмысы*. Мектеп *д ә р і с т е м е с і н* оқушылар ұйымдастырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Сыртқы *д ә р і с т е м е н і* оқушылар үшін клуб, мұражай, филармония, жоғары мектеп қоғамдар өткізеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДӘРІСТЕН е т. *Үйрену, сабақ алу*. Нағашыма сыбызғыны әкесі үйретсе, әкесі Ұранқайдағы қалмақтан *д ә р і с т е н с е* керек (О.Бөкеев, Мұзтау.).

ДӘРІСТІК с ы н. *Дәріске қатысты, дәріске тән*.

Дәрістік әдіс. п е д. *Сабақта айтылмақ ойды тезис-жоспар бойынша күні бұрын жосалап жоспарлап алып, сол бойынша мұғалімнің баяндау монолоғи*. *Д ә р і с т і к ә д і с* п е н оқыған сабақтың тартымды болуы үшін кейде мұғалім ойды баяндай келіп, түйін жасауды оқушылардың қатысуымен іске асырады немесе теориялық мәселелерді айта келіп, оған өмірден мысал келтіруді оқушыларға қалдырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Д ә р і с т і к ә д і с т і* кейде дәріс әңгіме немесе аралас әдіс деп те атайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДӘРІСІЗ с ы н. *Дәрі қосылмаған.* Ол жай емес, ерекше қопарылыс, *дәрісіз* қопарылыс, кәдімгі ауа, өзіміз жұтып жүрген ауа (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

ДӘРІХАНА [ир. داروخانه] з а т. *Халықты дәрі-дәрмекпен, санитарлық гигиеналық заттармен, таңғыш материалдармен, зарарсыздандыргыш заттармен т.б. сауда жасайтын денсаулық сақтау мекемесі.* Қазақстанда тұңғыш *дәріхана* 1842 жылы Орал қаласында ашылды (ҚҰЭ). Ақшасыз оқу істерін жүргізу, ақшасыз аурухана, *дәріхана* л а р істерін жүргізу... жәрдем, көмек беру мүмкін емес (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол бұрын тұмау сүзекпен жиі ауырады екен. Бірақ дәрігерге көрінбей, тек *дәріхана* д а н бас ауру, жөтел дәрілерін алып ішіп жүре беріпті (Е.Оразақов, Туберкулез).

ДӘРІХАНАШЫ з а т. *Дәріхананың қызметкері.* Есімбек *дәріхана* ш ы н ы ң мінезіне таңғалды (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ДӘС: *дәс әуелде.* ж е р г. *Ең алдымен, ең алғашында.* *Дәс әуелде* қайсібір жылқышыларға қиындау да болар (С.Әлжіков, Дала.).

Дәс әуелі. ж е р г. *Ең алдымен.* Мұнда *дәс әуелі* келген ноғайлар аталарымыздың аты болған (Қаз. фразеол. сөздігі).

Дәс келмеді. *Қарсы келмеді.* Достықты қиялдай ғып кәстерледім. Дос болам дегендерге *дәс келмедім* (Н.Оразов, Көңіл.).

Дәс қойды. с ө й л. *Дәс қойды.* Бір көзел айранды апам әкеп берді. Шөліркеп отыр едім, *дәс қойып* ішіп алдым (М.Сүндетов, Балық аула.).

Дәс орамал. *Бет сұртуге арналған орамал.* Бірақ ешкімнен *дәс орамал* табыла қоймады (О.Бодықов, Ақ құс.). Мандайынан тағы да суық тер бұрқ еткенін сезді. Басындағы шлемін шешіп, қалтасынан *дәс орамал* ы н алып, сүртінбек болып мойнын бұра бергенде көк желкесінде шақырайып тұрған жалаңаш күннің ащы нұрынан көзін жұма берді (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

ДӘСЕР з а т. ж е р г. *Үлкен, көлемді.* Ол ешкімге «ал» да демей «кел» де демей, «экстрадан» *дәсер* бокал тағы тастап жібереді. Ешкі маңырағандай болды. Ду-думан, ызықызы дауыстың арасынан қара ешкінің үні құлағына анық шалынды («Қаз. әдеб.»). Тысқа шығып, бойды жазып, бір серпіліп қайта келесің, *дәсер* табақ ет алдына қойылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДӘСЕРДЕЙ с ы н. ж е р г. *Әлдеқандай, өзіңше.* Осыларды *дәсердей* етпей, басқа жақтан бөтен адам келсе дұрыс болар еді (Ғ.Қабышев, Мысық. сақал.). Мынау сауыншылар сүт өнімі молайса *дәсердей* болып шыға келеді (А.Атымбаев, Еңбек.).

ДӘСЕРЛЕ= е т. *Күшею, масаттану, маң-газдану.* Дайрабай *дәсерледі* жеңіп жауын, Тындырмақ біржолата жесір дауын. Некелеп Сәукен күнді аламын деп, Бір күні ағайынға айтты сауын (С.Омаров, Сәукен). Жәуке өлгеннен бері Аралбай белең алып, *дәсерлеп* кеткен (С.Омаров, Қызыл.).

ДӘСЕРЛЕН= е т. *Әлдеқандай болу, маң-газдану, масаттану.* Кемпір мейлінше асқақтап, *дәсерленіп* кетеді (А.Жағанова, Еркежан).

ДӘСЕРЛЕТ= е т. *Екпіндету, делебені қоздыру.* Ән салсаң, Әсеттей сал, әсемдетіп, Қоздырып делебені *дәсерлетіп*, Шырқатып, шығандатып, шалықтатып, Шапшытып, шүмектетіп, нөсерлетіп (Әсет, Шығ.). Ол әндетіп, әсемденіп, *дәсерлетіп*, делебені қоздырып отырғанын жаны сүйетін («Егемен Қазақстан»).

ДӘСЕРСІ= е т. э к с п р. *Дандайсу, асқақтау.* Дәрідей дозасы бар даңқтың да, Дүрсіме, ақыл сөзін анық тыңда: *Дәсерсіп*, шектен шықсаң, даңқтың өзі Аяусыз жаза-лайды.., ал ұқтың ба? (С.Сейітов, Жаңғырық). Елді өз үйіне шақырып алып көсемсігеніне, бастық-балаға жөнсіз килігіп *дәсерсігені* не ұялды (Б.Мұқаев, Аққу.).

ДӘСЕРСІТ= е т. *Дандайсыту, асқақтату.* Шалды *дәсерсіткен* нәрсе жұрттың оны ұйып тындауы еді (І.Омаров, Шабыт.).

ДӘСПІ з а т. с ө й л. *Тәсбиық.* Бір қолында *дәспісі*, Күбірлейді көбесі (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл).

ДӘСПІЛІ с ы н. *Дәсті ұстаған, дәспісі бар.* Шағырбай тілмаш сенбісің, жандардан шыққан жас пері. Бір шалы отыр еліңнің, Аяғыңды бас бері. Әкімге жақын жүретің, жігіт ең жақсы *дәспілі*. Самауырда сыбыр көп, Әския күлкі әскелі. Қашты деген рас па, Ақ патшаның әскері (Еркөбек ақын, Өлеңд.).

ДӘСТА з а т. к ө н е. *Бағыт, беталыс.* Ұрысқа *дәста* түзесек, мекерлік майдан іздесек (Бабалар сөзі). Бас-аяғы жиналып, Түзеді *дәста* со күнде. Көшкенде дәста түзетіп, Қонғанда түнде күзетіп, Шалғынға қонса жайқалған, Тозаң қып шаңын шығарған (Бабалар сөзі).

ДӘСТАЛАС с ы н. *Бақталас, күндес.* Сырты қырбай, іштері арбасқан бақталас, *дәсталастар* (М.Әуезов, Абай жол.).

ДӘСТЕ ү с т. ж е р г. *Демде, тез.* Ет өзінен-өзі *дәсте* пісіп болады (Қаз. ертегі.).

ДӘСТЕРДЕЙ с ы н. с ө й л. *Дәсердей.* Сарыпұшық *дәстердей* боп танауды бір тартып қойды (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ДӘСТЕРЛЕ= е т. *Мадақтау, көтермелеу.* Өзіңді-өзің *дәстерлем* е, Семіз сөзбен серпіндеп. Жат көресің елді неге, Оныңнан кім серпілмек (С.Бегалин, Өлеңд.).

ДӘСТЕРЛЕУ *Дәстерле етістігінің қимыл атауы.* Бұл суреттерде де көне заманға еліктеу, сол ертегіге айналған өткен хикаяларды *д ә с т е р л е у* сезіледі (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ДӘСТҮР [ар. دستور] з а т. 1. *э т н. Ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын, тарихи қалыптасқан, әлеуметтік ортада сақталған, әлеуметтік-мәдени құндылықтар жиынтығы, әдетке сіңген салт-ғұрып, рухани мирас.* Ағаның ініге батып сөйлейтіні ата-бабаның қашаннан *д ә с т ү р і* (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Оған ауыл иесі де, келіншектердің өздері де намыстанбайды, өйткені бұл ертеден сүйекке сіңіп, халықтың еті үйреніп кеткен *д ә с т ү р і* (З.Ақышев, Ақбел.). Қазақ халқының *д ә с т ү р л е р і н е* қонақжайлылық, қайырымдылық, бауырмашылдық, төзімділік және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 2. *Салт, дағды.* Әлі есімде, онда жетім баламын, үйренбеген *д ә с т ү р і н е* қаланың, панасыздар мектебіне сан қилы, ала кірдім дүлейлігін даланың (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн).

Ата дәстүрі. *э т н. Ата-бабадан мирас болып келе жатқан салт, ежелгі дәстүр.* Кенесары хан болғаннан бері көбіне *а т а д ә с т ү р і н* берік ұстауға тырысқан (І.Есенберлин, Қаһар). Ауыл жатыр той жасап, Ат шаптырып, *А т а с ы н ы ң д ә с т ү р і н* мақсат біліп. ... Қызыр-қазақ қарайды қыр басынан, Лактырып шашуын, сақ-сақ күліп... Ауыл жатыр той жасап, Атшаптырып... (М.Мақатаев, Шығ.).

Дәстүрге айналдырды. *Дағдыға айналдырды, ереже, тәртіп қалыптастырды.* Қазақ халқы ежелден-ақ ерлік пен ептілікті, батырлық пен батылдықты, тапқырлықты қастерлеп келді, *д ә с т ү р г е а й н а л д ы р д ы* (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

Дәстүрді бұзды. *Қалыптасқан әдет-ғұрыптарға қарсы келді, сақтамады.* Ал жігіттің әкесі айтты: – Қу балам, Ит боп шықтың жақсы атаққа тумаған. Дәтің барып қалай *д ә с т ү р б ұ з б а қ с ы ң*, Жұрттан қайда қашпақсың сен шулаған? (М. Шаханов, Ғасырлар.).

Дәстүрді сақтады. *Қалыптасқан әдет-ғұрыптарды бұзбады, ұстанды.* Екеуін де ел үкілеп баптаған, Екеуін де ел сүйсініп мақтаған. Бірін-бірі жықпай, аға, іні боп, Олар солай ел *д ә с т ү р і н с а қ т а ғ а н* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Дәстүрді сыйлады. *Қалыптасқан әдет-ғұрыптарды, ата салтты құрметтеді.* Аға болсаң *д ә с т ү р і м ді с ы й л а*, аға, Қисынсыз бір сөздер айтып қинама. Сара ақын да, Айкүміс те, Ұлбике, Жол беріп тұр жассың ғой деп Динаға (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Дәстүрін ұстанды. *э т н. Қалыптасқан тәртіпті сақтады.* Нұрлан да, Алтынторы да ауыл жігіттерінің атамзаманғы *д ә с т ү р і н*

катты *ұ с т а н ғ а н* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ДӘСТҮРЛЕН= *е т. Дәстүрді игеру, сақтау, қалыптастыру.* Жаңұя қоғам өміріндегі алдыңғы қатарлы жақсы *д ә с т ү р л е н і п*, бойына сіңіп, жаңа заманның жақсы дәстүрімен байи беруі керек (І.Омаров, Шабыт.).

ДӘСТҮРЛЕС *с ы н. Ұқсас, сарындас.* Зерттеушілер бұл комедияның Гогольдің әйгілі «Ревизорымен» *д ә с т ү р л е с* екендігіне назар аударған (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ДӘСТҮРЛІ *с ы н. 1. Салтқа енген, әдетке айналған, ұлт мәдениетіне тән.* Колөнер өзінің халықтық қасиетімен ұрпаққа ауысып, тамырын тереңге жайып келе жатқан *д ә с т ү р л і* мұра (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Қой сойылып *д ә с т ү р л і* ас әзірлеу жабдығы басталғанда Ыбырай киіз үйде оңаша қалған еді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Жетісі, жүзі, қырқы дегендей *д ә с т ү р л і* күндер алда жатыр (З.Шүкіров, Жас жесір). 2. *Қалыптасқан, дағдылы.* Биыл Бәйтерек мектебінде керімар әңгіме көп болғанмен *д ә с т ү р л і* іс жалғаса береді (Е.Домбаев, Менің туыс.). Жыл сайын бір мезгілде өтіп тұратын *д ә с т ү р л і* тойдың құрметті қонағы ретінде Тұрсынбек шақырылды (А.Байтанаев, Дала.). Әсіресе, ежелден ауылы аралас, қойы қоралас болып, өз арасында шекаралық сызық дегенді білмеген Орта Азиядағы өзбек, қырғыз, түркімен, ұйғыр, қарақалпақ, тәжіктермен *д ә с т ү р л і* достығымызды көздің қарашығындай сақтау мемлекеттік дәрежедегі саясатымыздың өзегіне айналғаны жөн («Қаз. әдеб.»).

Дәстүрлі қоғам. *қ о ғ.-ә л е у м. Саяси, әлеуметтік және мәдени дамуы дәстүрлі құндылықтарға салт-санаға, ата-баба мұраларына негізделетіндігімен ерекшеленетін әлеуметтік орта.* *Д ә с т ү р л і қ о ғ а м* адами қызметтің дағдыларын, қарым-қатынас жасаудың, жұмыс кешудің, мәдени өнегенің пішімдерін қайталап отыруға негізделеді (ҚҰЭ). Қазақ халқының *д ә с т ү р л і қ о ғ а м ы н да* да өзіндік дәстүрлі мәдениет, дәстүрлі саяси жүйе, дәстүрлі құқықтық сана т.б. болған (ҚҰЭ).

Дәстүрлі құқықтық [қазақ] мәдениет. *қ о ғ.-ә л е у м. Ежелгі дүниетанымдық қағидалар мен түсініктер негізінде қалыптасқан әдет-ғұрып жосындарының жетілген жүйесі.* Осыған орай әдет жосындарының орындалуы, қолданылуы мәселесін қазақтардың *д ә с т ү р л і құқықтық мәдениетінің* бір-бірімен біте қайнасып жатқан реттеушілік сипаты мен бітімдестіру мұраты аясында қарастырған абзал (ҚҰЭ). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ресми-мемлекеттік фактордың күшейе түсуіне байланысты әдет-ғұрып жосындарының рөлі

жоғары бағаланғанымен оның *дәстүрлі қазақ мәдениетінің* алатын орны, мән-маңызы жете зерделенген жоқ (ҚҰӘ).

Дәстүрлі мәдениет. т е р м. *Әлеуметтік не этникалық ортада дәстүр негізінде қалыптасқан саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени қарым-қатынастар жүйесі. Дәстүрлі мәдениет* негізінде әлеуметтік не этникалық қоғамдардағы тарихи сабақтастық жүзеге асып, кез келген ұлттың өзіндік бітім-болмысы сақталып қалады (ҚҰӘ). Әдетте *дәстүрлі мәдениет* уақыт ағымына, замана ырқына бағынбайды (ҚҰӘ).

ДӘСТҮРЛІК с ы н. *Дәстүрге тән, ұлттық дәстүрге қатысты қалыптасқан.* Ал егде тартқан азаматтардың киім-кешегінде жардың жас ерекшеліктерімен байланысты еуропалық нұсқа мен *дәстүрлік* киім сарыны қатар пайдаланылып жүргендігінің өзінде де үлкен мән бар («Қаз. әдеб.»).

ДӘСТҮР-САЛТ з а т. с ө й л. *Салт-дәстүр.* Бізде толып жатқан бір ескіліктің *дәстүр-салтын* сақтап, отбасының міндетін бұғауға айналдырып алатынымыз бар, – дейді Ақмарал (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал.). Өтінер туған халқынан Артына мойын бұрғанда, Баяғы *дәстүр-салтын* алыстап кетпей тұрғанда (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ДӘСТҮРШІЛ с ы н. *Дәстүр сақтағыш.* *Дәстүршіл* болған боп біреудің ұстаздардың табысына табақтас болудан өлеңдегі жасқаншақтық шығады («Қаз. әдеб.»). Қазақ, шіркін, *дәстүршіл* ғой. «Қонақ кәдесі» – деп тұс-тұстан жамырасып, ес жиғызбай барады (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ДӘСТҮРШІЛДІК з а т. *Ежелден қалыптасқан дәстүрді ұстанушылық.* Біздің *дәстүршілдік* пен жаңашылдықтың арасына «ұлы Қытай қорғанын» салып әлекке түсіп жататындығымыз бар («Қаз. әдеб.»). Сондықтан мен қазақтың *дәстүршілдіктен* гөрі өркениетті дамуы бейім тұрғаны мақұл дейтін пікірімді былай түсіндірер едім (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ДӘСІ = е т. *Көкірегін көтеру, әлдеқандай болу.* Қазыбай таныс болған соң *дәсиді* де, әйтпесе біздің немізге керек бұл (С.Мұқанов, Өмір мект.).

ДӘСІР с ы н. ж е р г. *Дөкір, ірі.* Қоймадан қазыны ала қашқанымда, бір *дәсір* жігіт қуа жөнелді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДӘСІРЕЙТ = е т. ж е р г. *Көтермелеу.* Текенің мұны *дәсірейтін* әкесінің аты-жөнімен атағаны Валераны қайран қалдырды (Ө.Ахметов, Алтын.). Содан бері келе еңбегі жанып, ауыл-аймақта алғаш рет омырауына

медаль таққан. Жұрт мұны да *дәсірейтін* «герой Қоянбай» деп қомпитты (Ж.Түменбаев, Қардағы.).

ДӘТ з а т. *Шыдам, төзім, сабыр.* Досыңның жағдайы өзіңе мәлім ғой, біреуді ұнатсам *дәт* қалушы ма еді менде (Н.Серәлиев, Ақ қайың). Оқжетпеске *дәт* қайда жетем дерлік? Басымды иіп, қасына кетем келіп (Б.Аманшин, Жайық.).

Дәтке қуат. *Көңілге демеу, жұбаныш.* Аман-есен, ырғап-жырғап келер әлі-ақ, – деп қарт ана қорыққанда Кәленді көңіліне *дәтке қуат* қып отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бағанадан бері *дәтке қуат* болып келе жатқан соқыр соқпақ енді мүлде жоғалды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Өзінің дегені болмай қалса да, Омардың орнынан түскені Аблез үшін *дәтке қуат*, сәл болса да көңілі орныға бастаған (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Дәт қылмады [қылған жоқ]. *Шыдамады, сабыры жетпеді.* Зейне баласының келуіне *дәт қылмай* алдынан қарсы жүгірді (С.Бегалин, Уақыт.). Сатан онан әрі сөйлесуге *дәт қылған жоқ* (І. Жансүгіров, Шығ.).

Дәт қылды. *Кідірді, тыныстады.* Ол қайтар жолда Қосбұтақта отырған туысқанына соғып, ескінің жұрты – кемпірге сәлем бере шығуға *дәт қылған* (Д.Досжанов, Кісі.). Тоқтаусыз төмендетті күннен-күнге Түрі жоқ азғана аял, *дәт қылғандай.* Шатыраш ойнап ұтылған сықылданып, Байқаймын, кешікпей-ақ мат қылғандай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дәт тұтты. *Шыдады, төзді.* Қожыр бет *дәт тұтты* тұра алмады (Б.Майлин, Шығ.). Тұра алмады *дәт тұтты*, кездескен соң өзімен «Ағатайлап» ат қойды, айбынсын енді несінен (Ы.Шөреков, Дастандар).

Дәті барды. *Шамасы жетті, батылы жетті.* Басқаға тілеген баланы өзіне болмасын деуге қандай әйелдің *дәті барады* (М.Дүзенов, Әке.). Ауданнан келген өкілдер болса да аузы майланған соң жамандауға *дәті барама?* (К.Оразалин, Ақ жазық.).

Дәті бармады [жетпеді]. *Батылы жетпеді, жүрексізді.* Ат бермеймін деуге енді жұрттың *дәті бармады.* Ырғайты елінің атын Баян қаласына жинатып алысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Жайынбек үлкен қонағынан қысылып ақынды тоқтатпаққа оқтала беріп, *дәті бармады* (С.Жүнісов, Ақан сері). Керуен басы тәжіктің Құндыз бен Ақберенді тұтқында қалдырып кетуге *дәті бармады* (І.Есенберлин, Алтын Орда). Кейін кездескенде түк жазығы жоқ баладай жымиып күледі. Тіпті ренжуге *дәтің жетпейді* (Т.Ахтанов,

Боран). Тап-тақыр басына жып-жылтыр қып қаптай салғандай бетке қарауға Қаншайымның *дәт і жетпеді* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Дәті берік [мықты]. *Шыдамды, сабырлы, төзімді.* Сөзің майда, жүзің жарқын, *Дәтің берік* тастайсың! Ойын менен шынның парқын, Білдірмейсің, ашпайсың? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сымбатты, оңтай түзу бойың мінсіз, Бұл жақта сенде-ақ көрдім Мұндай көрік аспанға бой созасың, үндемейсің, Төкаппар, жалғыз өскен, *дәтің берік* (С.Сейфуллин, Шығ.). Әжейдің *дәті* қанша *мықты* болса да, кәрілік қатпарлаған әжімді көзінен бір тамшы жас та шығып омырауына түсті (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Дәті жетті. *Қолы барды, батылы барды.* Өзгеге қандай қайыр сендейлерден, жоюға өз бауырыңды *дәтің жетті* (Ә.Әленов, Әлімқара).

Дәті кетті. *Төзімі таусылды, шыдамы бітті.* Неше-неше бекзат жігіттер қанша ғашық болып, қара нәркес көздеріне көзі түскенде *дәті кетіп*, жанын пида қылар еді (Қаз. ертег.).

Дәті шыдамады. *Төзбеді, шыдай алмады, ар-ожданы, адамшылығы жібермеді.* Онан әрі азапты сөздерді тыңдауға *дәтім шыдамай*, тұрған орнымнан шегіншектеп, он шақты адым ұзадым да жүгіре жөнелдім (А.Мекебаев, Бойжеткен). Үш жігіт біріне-бірі қарап, енді отыруға *дәттері шыдамай*, бас киімдерін киді де сыртқа шықты (Б.Тоғысбаев, Ақиық.). Мана таңертең Оспанның киіз үйі мұнтаздай болып тұрған ескі жұртқа қарауға Әминаның *дәті шыдамады* (А.Жағанова, Еркежан).

ДӘТ² з а т. с ө й л. **Дат.** Баймағамбет. Жалаңдаған жендеттер тап бергенде, зәресі кеткен Қожа: – *Дәт*, тақсыр... Мен жаңа ғана «басқа пәле – тілден» деп айтадым ба, – депті (Қожанасыр хикая.). Өзінен, бірақ, сұсы сұмдық ұлыққа мылтық кезеніп, билік айтарлық *дәт* тапқан жоқ (А.Сүлейменов, Бесін). Сот ағасы, сізге айтар *дәтім* бар деп Шашубай ақын келіп тұр, рұқсат бола ма? – деп сұрады (С.Бегалин, Сахара.). Әбунүсіп мырза, *дәт!* Тыңда, әлі айтарым бар – деп жырау ырғалып алып, өнін жалғастыра берді (Д.Әбілев, Ақын.).

Дәт еткізді. *Опық жегізді, санын соққызды.* Сайданы, құмда ізі жоқ салт ноғай бір күні *дәт еткізіп* алып қашып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Дәт айтты. с ө й л. **Дат айтты.** Бірі жалтаң, жалынғыш, бірі батым, Кешірім сұрап жігіт *айтты дәтін* (Ш.Әбенев, Ортақ арал). Осылайша *дәтін айтты*, басты мөрін, Орамалын тастады сіңген терін. Бұл хатты сүйсінерлік жерге қойды, Омырау екі

емшектің ойпаң жерін (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ардақтаған ата-анам малға сатты, Қазы бұзды ұялмай шариятты. Хан мені өз жаны үшін құрбан қылды, Енді кімге *айтайын* мұң мен *дәтмі?* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДӘТНАМА [ир. داننامه] з а т. к ө н е. *Түсініктеме, арыз шағым, өтініш.* Арада бірнеше жыл өткеннен кейін, абдалдар Мыңатырдың інісі Ебек ордасына келісімен, сарайға *дәтнам* а жолдады. Сонымен Гу Кай бастаған елшілер патша атынан Ебекке батысты тыныштан-дырған санғұн, Шихай аймағының ардагер сұлтаны, Қаңға ханы деп таныған жарлықнаманы тапсыруға жіберілді («Жалын»). Мыңатар билік басына келе сарайға тарту жөнелтті. Тағы *дәтнам* а жазып, кесек алтын, кесек күміс, екі алтын аса таяқ, жеті ат, он түйе сыйлады. Сонымен патша Мыңатырға қарым-жы ретінде алпыс топ әртүрлі жібек кездеме апарып беруге Мұрұң Танды елші етіп жіберу туралы жарлық түсірді («Жалын»).

ДӘТСІЗ с ы н. *Ынтасыз, көңілсіз.* Өтер уақытты жібергің келмегендей төмен қарап, кейде бас көтере алақтап, сөзін *дәтсіз* тыңдайсың (К.Тоқаев, Тасқын). Жағалауды аңсап мың жылқы *дәтсіз*, дүңкілдейді тағасы төрт мың (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ДӘТТЕ= е т. 1. с ө й л. **Датта.** Тіпті, қыстау-қыстауға таратылып берілген техниканың күні бүгінге дейін жиналып алынбай отырғанын да үлкен кемшіліктің бірі деп *дәттеді* (М.Хасенов, Нартәуекел). Бұрын осы үйден шықпайтын жылпос Жақып, Байболдар түнде ғана келіп-кететін болған. Келген сайын Аманды *дәттеп* кетеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). 2. а у ы с. *Тәптіштеу, жеріне жеткізу, дәлелдеу.* Көмір күйесімен боялған бір топ адамға қасқа басты, көк тұқыл әлденені *дәттеп* тұр (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Далабай күйеуін қазбалап жамандай бастайды. Шын құлқы сүймейтінін аз сөзбен *дәттеп* те жеткізді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Сол жолы бас агрономның өз дегенін *дәттеп*, дес бергісі келмеген түрі жаман еді (А.Мұқатаев, Директор.).

ДӘТТЕМЕ з а т. к ө н е. **Дәтнама.** Абылай оларға (Қытай патшасына) өзінің ойын айтып, *дәттеме* е жазады (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ДӘТТЕТ= е т. *Түсіндіру, дәлелдеу.* Ол келісімен әжем көзімнің қалай ауырғанын *дәттеп* бастады (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Қабанның жәмшігін Сатыбалды айдайтынын, оның қандай адам екенін ылаушы шал Шыңғысқа жолшыбай *дәттеміп* келген, Шыңғыс оны көруге асыққан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ДӘТТЕУ *Дәтте етістігінің қимыл атауы.* Қайролла кұәлермен сөйлесіп алды да, енді инженерге *дәттеу*ге кетіп барады (Е.Мырзахметов, Туған күн).

ДӘТШІ з а т. с ө н е. *Арызшы, шағымшы.* Қараның ханға онда бәрі *дәтші*, Қолы көкке жеткендей болғаны атшы (Ш.Әбенев, Кейпін.).

ДӘТШІЛ с ы н. к ө н е. *Арызшыл.* Тоқтат әрі, *дәтшіліні* Сайра, менің сөзім сенде (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.).

ДӘУ с ы н. *Үлкен, зор.* Құлан қараша үйге таяй бергенде қотан жақтан бір *дәу* көк ит үріп шықты (А.Нұрманов, Құлан.). Мүйізі қарағайдай *дәу* арқар атып қайттым, тамыр. Жағдай мәз емес, – деді ол (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Қали *дәу* жігіт болған екен (Т.Алшынбаев, Жалбыз.). // м и ф. *Ертегі, аңыз-әңгімелерде кездесетін орасан зор құш иесінің мифтік бейнесі.* – Шырағым, мұның өзі қатерлі жер, Бір қасқой, жәдігөй *дәудің* орны (Абай, Тол. жин.). Қап тауы – Кавказ тауы ертедегі Жын қайнап, *дәу* мекендеп, ұшқан пері (І.Жансүгіров, Шығ.). Жалғыз көзді *дәумен* бір батыр қырық күн, қырық түн күресіпті (М.Тиесов, Дала.). // п о э т. *Зор құш иесі.* Көп көрген ақсақалым – Алатауым, Аспанмен ғасыр бойы бітпей дауың, Көк тіреп биік бойың шоқтықтанып, Лебімен бұлтты тартып алған *дәуім* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қиядан дұшпан сескенер, Көрсетіп қойсаң *дәуіңді* (Базар жырау, Шығ.). // а у ы с. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Дәрежесі жоғары адам.* Жеңгең – бір *дәудің* қызы, шынын айтқанда, даудың қызы (О.Әубәкіров, Көктайғақ). Ауданнан келген *дәулер* ме десем, өзіміздің жігіт қой мынау (А.Әлсеров, Алыста.).

Дәу қара. *Зор денелі қара кісі.* Наргүл – бетінен майы шығып тұрған *дәу қара* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ДӘУГЕР з а т. с ө й л. *Даугер.* Ұлықтар алып берем деп, *дәугерді* жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр (Абай, Тол. жин.). Қалжыңды Абай билік үстінде де қолданып, мылжың *дәугерді* мысқыл-ажуа етеді екен (М. Әуезов, Әр жыл.).

ДӘУ-ДӘУ с ы н. *Үлкен-үлкен.* Тау ішіндегі тауларды, *дәу-дәу* тастарды, үңгір сайларды көзімді ашып көргенім сол шығар (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Жақыпбек екеуімізге жаңа ұйытқан қатықты *дәу-дәу* шарамен ұсынды (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

Дәу де болса. *Сірә, тегі, мен білсем.* Анау көк атты бала мана маған жолығып еді. Жөнімді айтқам. Бұлар, *дәу де болса*, сендерге келе жатыр, – деді атшы қария сол иығымен әкеме бұрыла қарап (Н. Фабдуллин, Сар.

жапырақ). Жалмағамбет тоқалын *дәу де болса* қатыны өлген Шашубай әкетті-ау (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Дәу де болса*, біз осы адастық. Басқа жаққа кетіп барамыз (Б.Сокпақбаев, Қайда. Gayhar).

ДӘУДЕЙ с ы н. 1. *Дәу сияқты, дәу тәрізді.* Көрдің бе, өне, тағы бір құйын төменге, қап-қара *дәудей* түнеріп келіп қарады (Ә.Тәжібаев, Құрдастар). 2. а у ы с. *Мықты, зор.* Жылаған бала уанған дабысынан Тұлғасы *дәудей* мықты – арыс тұрған (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған).

ДӘУДІРЕ = е т. ж е р ғ. *Даңғырлап сөйлеу, даусын көтеріп сөйлеу.* Ояз мүлдем *дәудіре*п кеткен (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). Қаңыраған бес үйден қайта шыққан Сұлтанғазы *дәудіре*п: – Ау, Қарауылбек, жарықтық! Бұл қалай? Біз енді. Осы жерде шай ішетін үй табамыз ба, жоқ па? – деді (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). Оған қоса Жанкелді *дәудіре*п, ашық аспанда бұлт үйіріп, найзағай отын жарқылдатып, үдетіп барады (Ж.Молдағалиев, Самал).

ДӘУДІРЛЕ = е т. с ө й л. 1. *Дабырлау.* Әрі-беріден соң Олаң әңгір мінезі, *дәудір*леген сөзімен Зәуреде де ұнады (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Айнұрды көргеннен-ақ күлім-күлім етіп, есі шыққан Токберген «отырыңдар, балалар, отырыңдар, шырақтарым» деп *дәудір*леп қалды (Е.Мырзахметов, Медет). Шалының мына сыпайынан шошынған ол, әдеттегідей *дәудір*леп кетпей Әлжанның жанына келіп, сілейіп үнсіз тұрды (Б.Мұқаев, Аққу.). 2. а у ы с. *Масаю, қызып қалу.* Бұлар ресторанға кіргенде Эдиктердің шекесі қызып, әжептәуір *дәудір*леп қалыпты (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу).

ДӘУДІРЛЕС = е т. *Шуласу, таласу.* Үшеуі қатты *дәудір*лесіп келеді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Гүлдесіп, *дәудір*лесіп, Достары да қылжақтап (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Осылайша үшеуі біраз *дәудір*лескеннен кейін ерге қонысқан (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ДӘУЕМ ү с т. к ө н е. *Үнемі, ылғи.* Бай бір жеңіп кетсе, енді болмас деп отырып қалмай, *дәуем* байлармен, һәм олардың құйыршықтарымен күресе берулері керек. Ақырында бай жеңбейді, ақырында еңбекшіл тап жеңеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Екібас заводындағы жұмыскерлерге білік үйретіп, *дәуем* қызмет қылып тұратын сенімді, пысық кісілер жіберу керек (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДӘУКЕС с ы н. с ө й л. *Даукес.* Жалық-тырмас жақсылықтар қайталау, *Дәу*кес неме соған да дау айтады-ау (М.Әлімбаев, Жүрек.). Шілік те бір шеке тамыры бадырайған *дәу*кес пәле екен (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Жарайды, – дедім, *дәу*кес Алмашқа

құлақ асып. Енді мен өлең айтамын (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). // *Даукес адам*. Барды айтудың орнына жоқты айтып, жұртты дүрліктіріп, *дәу кес терге* жел беріп жүрсіз, – деді Сырдан (Т.Ахтанов, Дала сыры). О баста дені дұрыс, күнәсіз нәрестеден қалайша, қызылкөз *дәу кес* өсіп жетілді (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

ДӘУКЕСТІК з а т. с ө й л. *Даукестік*. Неге олай дейсің? Өзінің адал еңбегінің дұрыс жазылуын талап ету *дәу кес тік* бола ма? (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Ерегісті ереуілден күтпей, ерлікті ерегістен іздейтін *дәу кес тік* қай бұтаның түбінде қансыратып құлатар екен? (С.Сматаев, Елім-ай).

ДӘУҚАРШЫҒА з а т. з о о л. *Қаршығалар тұқымдасына жататын бүркітке жақын құстардың бірі. Дәу қаршығаның* дене тұрқы 1 м, қанаттарын қысқа, тырнақтары ірі, басында айдары болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Дәу қаршығаның* көрегі – маймылдар мен құстар (Қаз. тілі термин. Биология).

ДӘУЛЕСКЕР с ы н. 1. *Бір істі игерген, машықталған, майталман, шебер*. Ал әскери қолбасшыларға келетін болса, мен оларды *дәулескер* қолбасшы, дана қолбасшы деп екіге бөлемін (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Отауының сыртында тұрып бір күн тындап ем, осы күнде дәл осы өңірде теңдесі жоқ, *дәулескер* домбырашы боп кетіпті (М.Әуезов, Шығ.). Ол кезде балгер болған Нысан абыз, Шын *дәулескер* бақсының өзі нағыз. Жыны айта ма, кім білсін, шыны айта ма, айтқаны келеді деп қылады аңыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Күшті, дауылды, екпінді (дауыл, боран т.б.)*. Боран анық *дәулескер*, қатты дауыл, ақ түтекке айнала берді (М.Әуезов, Абай жолы).

ДӘУЛЕТ [ар. دولة] з а т. 1. *Қоғамның не жеке адамның материалдық игіліктерінің жиынтығы, байлық*. Қазақ халқының дәстүрлі түсінігі бойынша, *дәулет* қоғам мүшелерінің бәріне ортақ ел *дәулеті* жеке адамға қатысты бақдәулет болып ажыратылады (ҚҰЭ). Тұрмайды шіріген дүние қалыбында, Атаңа біткен *дәулет* ну, Смағұл, Ер жетіп, атқа мініп, сен өскен соң, Толды ғой *дәулет* ғайып су (Ақан сері, Шығ.). Құнанбай өз басы бір шешеден жалғыз, бөйбішенің жалғызы. Қара шаңырақ иесі. Қалың *дәулет* пен өмір, билік иесі (М.Әуезов, Абай). Ерінбесең еңбекке, *дәулет* дайын, жаратқан жоқ жатсын деп бір Құдайың. Ойласын деп ой берді, көруге көз, аяқ берді тапсын деп басқан сайың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. а у ы с. *Бақ, ырыс*. Ата-анам еді *дәулетім*. – Мен жұрттыма жау ма едім. Жат жұрттық болып кеткен соң, Кетер-ау бастан сәулетім! (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол

себепті біздің сізге айтқалы келген сөзіміз – Алла тағала сізге біреуден артық, біреуден кем *дәулет* беріп, екінші мынау бір жаман неменің бар (М.Дулатов, Шығ.).

Дәулет бітті [қонды]. *Байды. Дәулет бітсе* жаманға, Сәлем берер жеңменен. Бір өзің қайда барасың, Адамсың халық, елменен (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Бәріне адамзаттың дәулет бітпес, Кейбіреу *дәулет бітсе* басын күтпес. Ағаш үй, жиған мүлік дәулетіңіз Біреуі біреуіне болған көктес (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Атаңа *дәулет бітсе*, бұлғақтадың, Хисапсыз сөздер сөйлеп ыржақтадың. Мәз болып «мырза» деген қошеметке, Буынып мықыныңнан ырғақтадың (М.Дулатов, Шығ.). Бай көркем, батыр шешен, *бітсе дәулет*, Адамға бақ, дәреже қонса сәулет (Базар жырау, Шығ.).

Дәулетке батты [кенелді, жетті]. *Байды, дүние-мүлкі молықты, тұрмысы көтерілді*. Жібәрді әлгі қапты жерге атып, Антұрған шал *дәулетке* қалды батып (Абай, Тол. жин.). Алдына келген дау болса, Әділетпен жайғалды, *Дәулетіне* ел кенелді? Жетім-жесір теңелді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Уайым аз, үміт көп, Ет ауырмас бейнетке, бүгін-ертең *жестем* деп, көңілге алған *дәулетке* (Абай, Тол. жин.).

Дәулетке жарымады. *Байлық тұрақтамады, байымады*. Сүгір өмір-бақи *дәулетке* жарымады. Сөйте тұра дәулеттілерге бас имеді (Т.Әлімқұлов, Көкек.).

Дәулетке мас болды. *Байлыққа масаттанды, көкірейді, көкірек көтерді*. *Дәулетке* мас болса кейбіреу көтеріліп есірген. Менің артық малым деп, Салтанатты сәнім деп Мақтан қағып ісінген (Майлықожа).

Дәулет қайтты [тайды, кетті, қашты]. *Кедейленді, байлығынан айырылды, бағы тайды*. Бақ деген дәулетке байланысты. *Дәулет қайтты*, шырағым (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Құрсағы құшақ байлардан, *Дәулет таймас* деменіз; Жарлы байға тең келіп, Жайлауға жарыса көшпес деменіз (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Қолыңнан *дәулет* кеткен соң, Өлер халге жеткен соң, Жат болар саған, жау болар Қатын менен балаң да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Дәулет кетіп* біреуден, Біреуге жаңа қонады, нала болып біреулер, Біреулер риза болады (Майлықожа). Бейілі кеткен жігіттен, Еш береке болмайды. *Дәулеті қашқан* жігітке Береке келіп қонбайды (Шөже ақын, Өленд.).

Дәулет құсы. п о з т. *Байлық, бақыт*. Сөйлесіп маған әпер деп, Қалмасын, – деді, – ұятқа. Он жігіт аз қасыңа. *Дәулет құсы* басымда (Қамбар батыр). Қиямет салма жасымнан,

Дәулет қысты ұшты деп, тіліне дұшпан көнбедім (Қобыланды батыр). Тыңдасаң жақсы кеңес құлақ құрышы, Тәтті ұйқы, қалың төсек жанның тынышы. Жүйрік ат, тұзу мылтық, сұлу қатын, Мал мен перзент – адамның *дәулет қысы* (Шал ақын, Өлеңд.).

Дәулетті басқа тепті. *Басына қонған бақты бағаламады.* Келген бакты, қонған *дәулетті басқа тепкен* ғой бұл (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

Дәулеті асқан. *Байлығы басқадан асып түсетін.* Асқат бай өз тұсында *дәулеті асқан*, Тұратын хан, патшаға бағынбастан (Е.Бердин, Қанды асу). Бай болған *дәулеті асқан* Тілеуберді Байлықпенен меңгерген түгел елді (С.Мұқанов, Сұлушаш).

Дәулеті басына келді. *Бағы басына қайта қонды, дәулеті оралды.* Түсім бе деп қорқамын, Рас па қалқам, көргенім, *Басыма келді дәулетім*, Патшалық сәулетім (Мұңлық-Зарлық).

Дәулеті жүрді. *Байлығына байлық қосылды, байды.* Бір кезде осы өңірде *дәулеті жүріп*, тасы өрге домалап, алдына жан келе алмаған адуынды көкжал еді деп кім айтар (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Дәулетіне сәулеті сай. *Байлығына тұрмысы сай, жан-жағының бәрі келіскен.* *Дәулетке сәулет сай.* Мәдениет үйіміз, мектебіміз, магазиндеріміз қаладағыдан бір кем емес (Б.Жүнісов, Әңгім.).

Дәулеті судай аққан. *п о э т. Байлығы тасыған.* Қара шығын алымы, Бай, кедейге бірдей боп, Шаңыраққа салығы, ел ұйытқысы шайқалып, *дәулет судай аққаны* (Қаз. ақын. шығ.).

Дәулеті [судай] тасыды [шалқыды]. *Байлығы артты, бағы жүрді.* Марковпен құда болғаны Федоровтың *дәулеті судай тасыды* – ...қысқа қолы ұзарды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ағын жесең, ақылың жаннан асар, Сарыны алсаң, *дәулетің судай тасар*. Егерде қызыл жеміс алып жесең, ұрғашыда жан болмас сенен қашар (Абай, Тол. жин.). ...Жамандық көрме, бағың асып, *дәулетің тасар* берсін деп екі қарт үсті-үстіне бата беріп, риза болып қалды (С.Адамбеков, Көсе.). Осы арадағы Ақтайлақ кезеңі деген жерде Октябрь төңкерісі қарсаңында *дәулеті шалқыған* Құрыш деген бай болды (Қ.Көпішев, Тәйімбет).

Дәулеті шағын. *Тұрмысы орташа, байлығы, дүниесі шектеулі.* Ауылындағы басқалары, һәр қайсысының *дәулеті шағын* болғандықтан, шамасы келмейтін болды (М.Дулатов, Шығ.).

Дәулеті шайқалды. *Бағы қайтты, байлығынан айырылды, тұрмысы нашарлады.* – Дербісәлінің бұрынғы малы қайда? – деп әркімнен сұрап еді, – ...біреулері: «Қазақтың жұт дейтіні болады, шырағым, бөрі-қарысы және бар. Дерекеннің де *дәулеті шайқалды*» десті (Т.Ахтанов, Қаһар.). Бұдан әрі ол *дәулетінің* әлі күнге *шайқалмағанын*, алда тағы қандай түсім, табыс көздері күтіп отырғанын қайдан білсін (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны.).

Тапқан дәулеті. *Еңбегінің арқасында жиган дүниесі, байлығы.* Себебі бүгінгі қуанышты оқиға болмаса, Жармұхаметтің ғұмыр бойы жеткен дәрежесі, *тапқан дәулеті*, бүгін болмаса ертең, халық аузында ертегі болып қалуы ықтималы еді (М.Дулатов, Шығ.).

ДӘУЛЕТСІЗ *сы н. Дәулеті жоқ; кедей, жарлы.* Тегі баянауылдық, *дәулетсіз* атадан. Әкесі атақты шебер ерші, әрі етікші (Д.Әбілев, Арман.).

ДӘУЛЕТСІЗДІК *з а т. Кедейлік, жарлылық.* Махаббат адамның дәулеттілік, *дәулетсіздігіне* байланысты емес қой (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

ДӘУЛЕТТЕЙ *сы н. Дәулет секілді, байлықтай.* Жұрттан бұрын жапса гүл кеп, жерінді, қызықтауға ұлың қашан ерінді. Ел шетіне кірген ырыс, *дәулеттей*, аңсап күтем сенің көктемдерінді (С.Асанов, Күндер).

ДӘУЛЕТПЕН= *е т. Баю, тұрмысы жақсару.*

ДӘУЛЕТТЕНУ *Дәулеттен етістігінің қимыл атауы.* Дәл бүгінгі дүниеде әркім өз қабілетіне қарай жан аямай еңбек етіп, еңбегіне қарай *дәулеттенуіне* мүмкіндік алатын нарықтық қатынастарға балама табыла қоймағандығына, бүкіл әлем осы жолға түсіп, өркениет осы жолмен дамып келе жатқанына көз жететіндей кез болды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ДӘУЛЕТПІ *сы н. Дәулеті мол, бай, ауқатты.* ...Бұл ауыл уезд қол астындағы ең *дәулетті* адам Дабыл байдың ауылы еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Көшпелі қазақ ауылдары, онда *дәулетті* адамдар жібек пен манат сатып алатын болған (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Сол күндерде Сібірді мол *дәулетті*, дарқан өлкеге айналады деп ешкім де ойлай қоймаған шығар (Т.Жанұзақов, Азамат.). Жасы кішіге үлкендер бата бергенде, басына бақ қонсын, дәулетің тасып, ырыс дарысын деп, оның *дәулетті* болуын тілейді (ҚҰЭ).

Шала дәулетті. *Ортан қолды, байлығы аз.* Әкесі Өксікбай елу шақты жылқы біткен *шала дәулетті* кісі еді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ДӘУЛЕТТІЛЕУ *сы н. Ауқаттылау.* Ғұрып бойынша мұны да жасынан атастырып

қойған. Барар жері Шарбақбайдың бір *дәулет-тіл еу* туыстары еді (А.Нұрманов, Құлан.).

ДӘУЛЕТТІК с ы н. *Байлығы бойынша жіктеуге қатысты.* Олардың бәрі де ешкімді артық-кем дәрежеге қоймайтын, таптық та, *дәулеттік* те айырманы білмейтін нағыз бұқаралық салтанат бар (Ғ.Аманғалиев, Жаңа жора.).

ДӘУЛЕТШІЛІК з а т. *Ауқаттылық, байлық.* Махаббат адамның *дәулеттілігі*, дәулетсіздігіне байланысты емес қой (Х.Мұстафин, Қыр жігіті.). Ата-баба, ескі салт. *Дәулеттілік*, бірі аға, бірі іні, оның өзіне ғана лайық алтын дәстүрі іріп кетсе не боларын көзі көрмейді (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

ДӘУЛЕТХАНА [ар. دولت خانه] з а т. *Шах сарайы.* Уақыт өте келе тұқым-жұрағатынан тегіс озғындап шыққан, неше жұрт жайылған жер жайына ғана емес, сол жұрттардың әрқилы тіліне де жетік Ғадібектің аты *дәулетхананың* өзіне мағлұм болды (М.Мағауин, Аласапыран).

ДӘУМЕТ з а т. с ө й л. *Тауқымет.* Бәрі де тағдырдың жазуынан, басқа түскен *дәуметке* көнбек керек, – деп жөлеген болады (М.Әбдірахманов, Көктем.).

ДӘУ-ПЕРІ з а т. 1. м и ф. *Ертегілерде, қиссаларда кездесетін кейіпкер, мифологиялық бейне, қас құш.* Алтауының бетінен *Дәу-пері* лер қашады. Ішіндегі қу бала, Дариядай көңлі тасады (Батырлар жыры.). Көк долыдан *дәу-пері* қашыпты (Мақал). «Қабағы құз, мұрты мұз» жартастар сиқыр дүниесінің байлаулы тұрған *дәу-перілерін* де й елестейді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). 2. а у ы с. *Құшті, мықты, ерен құш иесі.* Ендеше жас *дәу-пері* Арыстаным, Жебедей жерге тыққан алысқанын (М.Әуезов, Шығ.). Екіншісі – бұлшықеттері бура санындай, қызыл күрең *дәу-пері*, адуын жұмыс алыбы Тоғайәлі ағай (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ДӘУПІЛ с ы н. с ө й л. *Дәу тұлғалы.* Диірменнің бастығы еңгезердей *дәупіл* қара көмекшісін жіберіп қызды шақырып алды (М.Дүзенов, Ант).

ДӘУПІРІМ с ы н. с ө й л. *Дүпірім, ұр да жық.* Адайдың «ай шап» *дәупірім* жігіттері бұдан саспады (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын.). Олардың ішінде кездескен кісісін сау жібермейтін *дәупірімдері* көп еді (Мың бір түн).

ДӘУРЕН [ар. دوران] з а т. 1. *Өмір, заман.* Қасекең қойды баға бастаған соң, Тұқымын қояр екен қалай жоймай? Аз *дәу-рен* оған дейін бұл қойлар да Тұрмыз деп кеңшілікте жүрсін ойлай (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қайрылмасқа кеткен қайран қызықты *дәу-рені* Әлдекімнен жәбір көрсе, әлденеге ренжісе не шалқып қуанса, кейде өстіп Шегеннің есіне

балалық шағы түседі (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Бәрібір, сенім біреу, сезім біреу, саған деген адал махаббатым аяқ-асты қалмас. Осы бір ұмытылмас аз күнгі *дәу-ренімің* парағы жаныммен бірге сарғаяр (А.Әшірбаев, Өмір.). 2. э к с п р. *Қызықты, бақытты шақ.* Шіркін, ол да бір *дәу-рен* екен-ау! Сол өткен өмірі есіне түсіп, Садық іштей бір ырзалықпен жымынып қойды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Ойласаң, біздің заман мұнан жатты, Ол *дәу-рен* ойран болып, құмдай батты. Жұмысы бұл уақыттың – адал еңбек, Заманың көтермейді бұл саятты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түзелесің қашан, жұртым, оңалып? Тіл алмасаң, кетпеймісің жоғалып? Қайтер едің өткен *дәу-рен* оралып, жылы жүзбен мойнын бұрса, елім-ай!? (М.Дулатов, Шығ.). 3. а у ы с. *Жастық шақ, уақыт.* Құдай-ау, қойшыларға қор болып, жақсыға жыр болып өткенім бе?! Екі сөздің бірінде қойшы шалды бетіме салық қылмайтын жан болсайшы. Балдырғандай қызықты жас басым, *дәу-рені* м қызығым шынымен қойшы шалға зая болғаны ма? Жасаған-ау! Нен бейілімнен мұндай болдым?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Базарлы [қызық] дәурен. *Өмірдің қызық-думанға толы кезеңі.* Ән мен күйді бұрқыратыпта, шырқатып та жататын *базарлы дәу-реніміздегі* қимас жолдастарыммен бүгін кездесем деген ой үш ұйықтасам түсіме енген бе! (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.). Астыма жорға мінгізді. Үстіме торқа кигізді, Оқытып білім білгізді, *Қызық дәу-рен* сүргізді. Ақ түйғын беріп қолыма, Көлінен аққу ілгізді. Бай мен ханның баласы Бәрімен бірге жүргізді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.).

Бал дәурен. *Алаңсыз, қызықты, балалық кез.* Ол өксіп бара жатқан жастық шағын, қырмызы гүлдей құлпырған *бал дәу-ренін* ойлап, Бекмұхамедке, одан кейін Олжабайға қарады (Ж.Сатаев, Алакөбең.). Кім білсін, Ақан сері мен Жаяу Мұсаның, Жарылғапберді мен Иманжүсіптің сазды әуендері сіңген қарт Баянның қызыл тастары жаңғырып, түү сонау балалық *бал дәу-ренінің* үніндей боп көкірегін күмбір еткізген шығар-ау (А.Сейдімбеков, Кеніш.). Жас азамат! Міне, сен оныншы класты бітіргелі отырсың. Аттестат алған күннен бастап, балалықтың *бал дәу-рені* артында қалады (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

Баста дәурен тұрған шақта. *Қолында билігі, күші барда.* «Тебем» деп келіп тұрған мынау Есек, Аяқта жатушы еді болып төсек. Кешегі *дәу-рен баста тұрған шақта* Мұны кім айтушы еді жан деп есеп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бозбала дәурен. *Жастық шақ, бозбала кезең.* Көп думанмен өтті де, *бозбала дәу-*

р е н кетті ме, сүйер шақ күйдіріп жетті ме? (Ж.Қыдыров, Нұр жаусын.).

Жігіттік дәурен. *Жігіттік кезең, жастық шақ.* Балалықтан озған соң *Жігіттік дәурен* келеді. Қызыл-жасыл киініп Сұлу болып өсесің, Көрген адам сүйініп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Жігіттік дәурен* – патшалық, Жеті мүше – әскер дүр, Әскерге фәрман бұйырып (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). *Жігіттік дәурен* өткен соң, Көрілік дәурен жеткен соң, Өлім деген сондай-ды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Дәурен кешті. *Кезінде шалқып, тасып, өмірдің қызығын көрді, рақат тұрмыс құрды.* Екеуінің біраз күнгі *дәурен кешкен* өмірін ойласа, өң бе, түс пе деп мәңгіріп қалады (Ш.Құмарова, Қос шынар). Біраз күн қызықты *дәурен кешіп*, сыйластығы бұзылмаған әйел сондай ашық опасыздыққа бара қоя ма? (К.Тоқаев, Солдат.). Сөйлейді тас жазуы өткендерін, Қайрылмай қандай *дәурен кешкендерін*, Мәселен пәлен патша пәлен жылы, Орысқа жұртын табыс еткендерін (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Дәурен [бастан дәурен] өтті. *Дүниенің қызығы кетті, басынан жақсы күні тайды, өтті.* Кетерде кездесіпті ол қызға келіп, «Өтер деп *бастан дәурен* аттай желіп, Соны ойлап сұхбаттасып, сырласпаққа, Келдім, – дейді, – кеткелі сені көріп, – Келгенше тілектес бол амандыққа, Жүрмесін кеулің ауып жамандыққа» (Базар жырау, Шығ.). Буырыл толқын көбік бұрқыратып, құмды үйіріп тауға, тасқа ұрып, *дәурен өтіп*, оның ызғары бітіп, көмейіне кесе тас тұрған (Қаз. ақын. шығ.). Әлі күнге *дәурені өткен* ырым-сырымға нанатындар табылатын болғаны ма? (М.СЫсқабаев, Ұят туралы.). Заманым өтті басымнан, *Дәуренім өтті басымнан*, Бұл не деген іс болды? (С.Сейфуллин, Шығ.). *Дәурені өтіп*, күйреуге айналғандар жанталасуда (Ш.Хұсайынов, Шығ.).

Дәурен сүргізді. *Мәпеледі, бағып-қақты, ерекше құтті.* Өз теңінің ішінде Асырып *дәурен сүргізді*, Уызында жарыған Ерте туған бағландай Толықсытып жүргізді (Қамбар батыр).

Дәурен сүрді. а) *Өмір кешті, тіршілік етті.* Жержүзінде тұқым бар неше түрлі, Бәрі де бетбетімен *дәурен сүрді*. Туынды жаратылыс заңыменен, бірақ дүние тірлігін оқып білді (Е.Бердин, Қанды асу.). Қазақтың осы күнгі кей рулары, мәселен, қаңлы, қыпшақ, керей, найман Айсдан бұрын *дәурен сүрген* елдер екінші тарихшылардың бәрі де ақиқаттайды (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Үстемдік етті, биледі.* – Ерлер бар заманында *дәурен сүр-*

ген, Дұшпан ерегіскен жалғыз бүрген. Қартайған Арыстандай әлі кетіп, Қаруы бұл уақытта азып жүрген (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үш ғасыр бойы *дәурен сүріп* дүркіреген, бүкіл Россияны өзіне қаратқан Орта Азияның көп жерлерін иеленген Алтын Орда XV ғасырдың аяқ астындағы елдер тозып, бытырап, солардың бір тайпасы қазақ бөлініп шыққан (М.Дулатов, Шығ.). б) *Қызық көрді.* Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып андай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана *дәурен сүргенді* (М. Әуезов, Шығ.). Бай жатыр қонағымен *дәурен сүріп* Арақ ішіп, шуласып иттей үріп. Сағат жеті болуға таянғанда Мария бақша жаққа кетті жүріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дәурен шекті. *Өмір сүрді, тіршілік етті.* Шота Руставели XII ғасырдың екінші жартысы мен XIII ғасырдың басында *дәурен шекті* («Қаз. әдеб.»).

Дәурені жетті. *Кезі келді, заманы туды.* Шырағым, енді сенің *дәуренің* заманың *жетті*, соған лайық әрекет иесі бол (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Дәурені тайған кез. *Дер шағы, заманы өткен кез.* Торалайқ жасарын жасап, асарын асап, талай жарысқа түсіп, *дәурені тайған* кезде құйрықтан, жалдан айырылды (С.Бакбергенов, Мен сізді.).

Жас [жастық] дәурен. *Жас кез, қызықты шақ.* *Жас дәурен* – гүл жазира қайран жазым, Тыңдаған ерке сұлу айтқан назын (Қ.Аманжолов, Шығ.). Бабалардың кек найзасын қолға ұстаудың күні туды. *Жас дәуреннің* қуанышы мен қызығы артта қалып, жауға деген өшпенділіктен тұтанған кекті өзіммен бірге ала кеттім (М.Құмарбеков, Алтайым.). От қызулы *жас дәурен*, сенің де сәнді күнің мол. Бір қызығынан бір қызығы асып, бірімен-бірі ұласып жататын кез ғой ол (С.Бакбергенов, Адам.). Екі жұп – Өміржан мен Сәнім, Асылжас пен Гүлбағыш махаббатқа *жастық дәуренді* бір кеменің жандарындай бірге кешіп еді (М.Асылғазин, Ауылдас.).

ДӘУРЕНДЕ= е т. *Дегені болып, сауық-сайран салып, өмір кешу, дәуірлеу.* Біреу ұзағырақ, біреу қысқарақ *дәурендеп* тұрып, бір замандарда олар да өз орнын тапқан (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бала болып *дәурендеп* жүргенім, көкемнің арқасы екен (Н.Сералиев, Қаңтар.). Хан, сұлтандарды менсінбеген батыр, қазаққа сөз бермеген қара тіл *дәурендесе* биге дүре соқтырады ғой (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ДӘУСИ= е т. э к с п р. *Өзін құштімін деп санау, мықтымысу.* Енді екі аусар жігіт біріне-бірі тап беріседі. Сол кезде Қалдыбай қатыны-

на: – Бұның екеуі де *дәусіген* неме болатын, сен екеуімізге араша бермейді, былай тұр! Бері шық! – деп үйдің ішін төбелеске босатып береді (М.Әуезов, Абай жолы). Осы мезет келісті көркем бестіге мінген Басалқы көсілтіп қапталдаса берген, қамшысын шошайтып *дәусіген* пошыммен: «Анау үйге түсіндер», – деп нұсқап көзеп жіберді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ДӘУСІН = е т. э к с п р. *Құштісіну*. Толғанмен қора малға, қалта пұлға, Қақылдар, қас ақымактар жоқ секілді. Дегендей «Дәурен кезек» *дәусінгеннің* – Белінен басты еңбекшіл шал секілді (Т.Ізтілеуов, Назым).

ДӘУСІНУ *Дәусін етістігінің қимыл атауы*. Кінәң болса, жаңа өкіметке айт. Мүнесі-ай, мұның! Қара өзінің маған *дәусінуін*, – деді қарт (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

ДӘУІР [ар. *دهر*] з а т. 1. *Тарихи кезең, заман*. Үш *дәуірді* көзімен көріп, басынан өткізген Алтай қарт осы өңірдің ой-шұңқырын түгел біледі (З.Ақышев, Достар.). Бұлардың бәрі де өте кеш кірісіп, бергі екі-үш ғасырлық *дәуірлерді* ғана болмаса, қазақ-қырғыздың арғы кездегі атын, тегін, өткен өмірін жақсы біле алмай, әлі күнге шейін жорамалдап келеді (М.Дулатов, Шығ.). Жатқандар анау жасантып жапан сауырын, Қимасым менің, сырласым менің, бауырым. Жүктеді маған көтер деп бүгін *дәуірім*, Бүгінгі түн мен ертеңгі таңның ауырын (Т.Айбергенов, Өлеңд.). 2. *Мөлшерлі уақыт, белгілі мерзім*. Сақып балалық *дәуірді*, жастық шақтан бері мақсат қылған жұмысын ойлайды (Б.Майлин, Шығ.). Қартайғанда, жантайғанда Ойға түсер қайдағы. Тау-таудағы, сай-сайдағы Жастық *дәуірі* ойнағы (К.Әзірбаев, Шығ.). Өсімдіктің өсіп-өну *дәуірі* 170-180 күнге барады (А.Балтабаев, Жасыл орман.). 3. *геол. Халықаралық дәрежеде келісілген бірегей жер жылнамалық шкаласының иерархиялық бағыныштылық тұрғысынан төртінші дәрежелі бірлігі немесе бөлімшесі*. *Дәуір* геологиялық кезеңінің құрамдас бөлігі болып табылады, өз кезегінде геологиялық ғасырларға жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология). Әрбір геологиялық кезең әдетте екі немесе үш *дәуірге* жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология). 4. *а с т р. Оқиға не процестің басталуы есептеле бастайтын уақыт сәті*. *Дәуір* әртекті периодтар аспан құбылыстарына бақылау жасағанда, уақыт санау басталатын мезгіл сәтін [—] білдіреді (ҚҰЭ). 5. *а у ы с. Дегені болып, билігі жүріп тұрған кез*. Шетінен ұстап соятын бұрынғы *дәуір* қайда... (Б.Майлин, Шығ.). Ойналық та, күлелік, Сайран салып жүрелік, Өлген соң *дәуір* бір келмес! (Базар жырау, Шығ.).

Басынан дәуір өтті. *Өмірінің қызықты, жақсы шағы өтіп, бағы тайды*. Дүниеге адам екі мәртебе келе ме, *дәуірі басынан өтпей* тұрғанда көрсін қызығын...(І.Есенберлин, Катерлі.).

Билер дәуірі. *Билер билік айтқан заман*. Бұл «*билер дәуірінің*» әдебиеті кірген бірінші кітапқа әдеби нұсқаларын әдейі молырақ, толығырақ кіргіздім (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бір дәуір. *Бірталай, бірқыдыру, біраз, недәуір*. Жасы *бір дәуірге* келсе де, Омардың басына үй, бауырына қазан біткен емес (І.Жансүгіров, Шығ.). Қанша кісі екенін байқай алдың ба? Оншасын қараңғыда біле алмадым. Қарасы *бір дәуір* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Келін боп түскен жерім жаман да емес еді. Айдалада қашып жүріп күн көрген аз қуанышымды бақыт көрдім. Мен үшін ол да *бір дәуір* екен (М.Дүзенов, Ант).

Дәуір сүрді. *Дәурен сүрді, өмір кешті*. Суларда кеме мініп сайран етіп, Жоқ емес, тағы да адам *дәуір сүрген* (С.Донентаев, Өлеңд.). Ұлы ноғайлының ұзақ заман *дәуір сүрген* жері – Еділ-Жайық өлкелері (С.Сейфуллин, Шығ.).

Дәуір тынысы. *поэт. Заман талабы. Ерте тұрып, кеш жатумен шектелмей ел үніне, дәуір тынысына* құлақ асып, уақыт ағысынан озып түсіп отырған ғана озық басшы (С.Ақтаев, Дала.).

Дәуірі жүрді. *Билік қолында болды, айтқанын істетті, заманы келді*. Батыс Сібірдегі қазақтар түгіл орыстарды да және басқа ұлттарды да қайран қалдырған құлпы, *дәуірі жүріп* тұрған Айғанымның ері – Әліге Самарқаннан әдейі алдырып орнатқан «көкаласы» (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сайдалының *дәуірі жүріп*, айтқаны келіп тұрғанда, төменгі қарауылдың адамдары бірге басқосыс болыпты (Ш.Смаханұлы, Тол. жин.).

Космос дәуірі. *Космосты игерген кезең*. Кеше ғана атом ғасырында өмір сүріп отырмыз деп келсек, енді жаңа дәуір – *космос дәуірі* басталды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Тас дәуірі. *т а р. Еңбек құралдары ретінде негізінен тастан жасалған заттар қолданылған адамзат тарихындағы ең ұзақ мәдени-тарихи кезең*. Ғалымдардың пікірінше, бұл үй кейінгі *т а с дәуірі* заманында салынған (М.Қожахметов, Ғалам ғажап.).

ДӘУІР² [ар. *دور*] з а т. д і н и. *Жаназа шығарар алдында орындалатын діни салт, өлікке арнап үлестірілетін підия садақа*. Кісі өліп, ысқат байлап, *дәуір* жүргізгенде «қаріп-қасерге, жетім-жесір» дегіш болушы еді жұрт «садақа, құшырптірді қаріп-қасерге бер» деуші еді (М.Әуезов, Шығ.).

Дәуір айналдырды [жүргізді]. Мал-мүлік атап, өлген адамның күнәсын екінші біреу мойнына алды. Құран шығарған мен, *дәуірін айналдырған* мен, жаназасын оқыған мен (Б.Майлин, Шығ.). Ақыреттелген мәйітті үйден шығарарда сырмақ немесе текеметке [иман киіз] салып көтеріп «*дәуір жүргізеді*» (Қазақтың ас-тағам.).

Дәуір айналдыру. діни. Өлікті жерлеуден бұрын күнәдан арылту. *Дәуір айналдыруға* ауыл мешітінің бас имамы шақырылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Дәуір көтерді. діни. Қайтыс болған кісінің күнәсынан арылту үшін Құран оқыды. Діни жолы бойынша *дәуір көтергенде* сұрайтын жас бола ма, кәрі бола ма, бөрібір, ал күнәні Құран атымен қабылдап алушы міндетті түрде қария болуға тиісті еді (А.Құрманғалиев, Ислам діні). Күмістің тойы тарқамай жатып Керімбет дүние салды... Ағыл-тегіл жылау болды, жоқтау болды... *Дәуір көтерілді*. Осы өңірге аты әйгілі бір хазірет, бір хари мәйітті ортаға салып қойып, екеуара бір Құранды біріне-бірі біресе беріп, біресе алып Керімбеттің он үш жасынан бергі кінәларын санап адақтап шықты (Е.Домбаев, Таңд.).

Дәуір ұстау. діни. Өліктің бар күнәсын «дәуір ұстаған» молда өз мойнына алады да, өлік күнәдан пәк болып шығады-мыс деген нанымнан шыққан діни салт. Дінге сенушілердің арасында «*дәуір ұстау*» деген діни салт әлі бар (А.Құрманғалиев, Ислам діні).

Дәуір шақыртты. Күнәсінен арылту үшін Құран оқытты. Дәретім бар, өзір. Киім ауыстырып кідім Егер ертен орнымнан тұра алмасам – *дәуір шақырт* а беріңдер (Ж.Молдағалиев, Самал).

Дәуіріне салды. діни. Өлгенде таратып беретін киімді ақыретіне салды. Содан тұрып, ендеше өз обалың өзіңе, бір жақын адамың мерт болса, *дәуіріне саласың ба?* деген гой (А.Нұрманов, Құлан.).

ДӘУІРЕК сы н. Үлкенірек. Мүмкін, Сәруардың немересі Дәрмен ғана болмай, одан *дәуірек* болар? (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ДӘУІРЛЕ= е т. 1. Қызық дәурен сүру, өмірдің қызығын, рақатын көру. Ол тым құрыса кез байғұстың кемді күнгі қызығын *дәуірлей* алмады, берегірек кеп жоқтыққа бойы үйреніп алғасын ол тіпті бап талғамады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Атағы шығып *дәуірлейтін* де осы тұста болса керек (З.Шүкіров, Отты өткел.). Ақтарып ағытқанда түйдегімен, Мейірін тыңдаушының қандыратын. *Дәуірлеп* дәурен өтті желдей есіп, Елжұртым қадірлейтін сөздің парқын (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Қишею, көтерілу,*

аспандау, асқақтау. Күйлі қобызға бір шертен де қанағат: ол шертісте күйлі қобызға үн (тон) беріледі; қобыз үн шығаруы-ақ мұн; мұнды тәтті күйін қозғап ала жөнеледі; талай қияға соғады, тербетеді, әлдилейді жүректі. Күй *дәуірлейді*, сорғалайды, жаяулайды. Бейне құйып жүрген су жүзіндей толқындап, жыбырлап, сыбырлап барып басылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Беделі арту, даңқы шығу.* СССР халық артисі атағын алып беделдаңқы *дәуірлеп* тұрған кезде де еденді өзі сүртіп, кірді өзі жуды (Қ.Байсейітов, Құштар.). Үстіңгі ернімен көк тіреп, астыңғы ернімен жер тіреп, қанша *дәуірлеп* тұрса да Дауылбай алыс аруақтың айбынынан сескенер (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Назарқұл *дәуірлеп* тұрғанда жылқылы ауыл оған құлын сойса, түйелі ауыл оны құбыжық көрді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер.). 4. а у ы с. *Өркендеп өсу, даму.* Романтизм барлық Еуропаға, барлық жер дүниеге жайылып, гүлденіп, толықсып *дәуірлей* берді (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы кезде Хорезм мемлекеті гүлденіп, *дәуірлеп* тұрды (Д.Досжанов, Күм жұтқан.). 5. а у ы с. *Қишею тұсу, зораю.* Көрдің бе шын ғашықтың анық жайын Іштегі от *дәуірлейді* барған сайын. Бұл жерде екі ғашық жата тұрсын, Батырдан науфал деген сөз, бастайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұрғашылық қылмасаң бір басыма, Қазақ жоқ Біржан десе нанбайтұғын. Даусымның жаңа түсті көрі жыны, *Дәуірлеп* барған сайын болмайтұғын (Біржан-Сара). Жылдан-жылға *дәуірлеп*, мұсылмандарының бірінші медресесі қатарына қосылуына себепкер болған да әлгі ашушы Зияддин хазірет (М.Дулатов, Шығ.). 6. а у ы с. *Дегені болып, үстемдігі жүру.* *Дәуірлеп*, тасың өрге домалап тұрған кезде екен, айтқаныңның бәрі алтын боп, көкейге қона кететіні (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Абыройы *дәуірлеп* тұрған сол бір кезеңде Тоқан өз көңіл қалауымен ауылдағы ең жақсы деген қызбен де көңіл қосыпты (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Құсайынның қолы болыстыққа былтыр жетіп, *дәуірлей* бастаған кез осы (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ДӘУІРЛЕН= е т. Белгілі бір дәуірге теліну. «Ұлы Отан соғысы дәуіріндегі қазақ әдебиеті» деп *дәуірленіп* жүрген әдебиет мезгілі жағынан онша ұзақ уақыттың жемісі емес (С.Кирабаев, Октябрь).

ДӘУІРЛЕНУ *Дәуірлен етістігінің қимыл атауы, қишею.* Айдалада көрінгендердің бәрі де сағым астында бұлдырап, күн шыға соққан қызыл жел *дәуірленуінен* тынар емес (К.Оразалин, Ақ жазық).

ДӘУІРЛЕС сы н. Бір дәуірде өмір сүрген. Сыпатай батыр мен Шоқан Уәлихановтың *дәуірлес* екені бізге мәлім («Қаз. әдеб.»).

ДӘУІРЛЕТ = е т. *Көкке көтеру, делебесін қоздыру*. Көңілін көкте *дәуірлетіп*, сынайтын бағын қияда (Ф.Жандыбаев, Жасыл.). Дауыстар баяу тартайын десе, кенеттен тың айкай қосылып, *дәуірлет* е жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жұрт анталап, топ көбейген сайын, аруақтана, *дәуірлет* е соқты, делебесі қозған бір-екі қыз да Күнекейге қосылып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДӘУІРЛЕУ *Дәуірле етістігінің қимыл атауы; өркендеп өсу, даму*. Түркістан мавзолейінің тарихы – Түркістан, Отырар, Сайрам қалаларының тууы, *дәуірлеу* кезеңіне тығыз байланысты (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Соңғы мың шақты жылдың ішінде бұл қаланың, ең алдымен оның *дәуірлеуіне* дейін бытыраңқы өмір сүріп келген орыстардың басын қосып, күшті мемлекет жасауын бұл жолаушыларда білмейтіндер кемде-кем (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ДӘУІРЛІ с ы н. *Құшті, екпінді*. Сен жүлдемді күндеме, сен туарда, Жүйткіп алғам, *дәуірлі* дастаныммен (Қ.Бекхожин, Аппакнаме).

ДӘУІРЛІК с ы н. *Дәуірге тән, дәуірге қатысты*. Шолохов шығармалары – біздің өткен өткелдеріміздің ұлы тұлғалары болып қалатын өр қиясы биік, *дәуірлік* сыпаты бар кезеңді туындылар (С.Мәуленов, Жер нәрі). Жалпы шығармадағы кең қамтылар *дәуірлік* тартыспен бірге адамдық жеке ойланғыс-толғанысы романның аса сәтті беттері деп білеміз (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы). Мұхтар Әуезовтің «Абай» атты эпопея романы қазақ әдебиетінің аса көрнекті *дәуірлік* шығармасы болып табылады (І.Омаров, Шабыт.). Күдік те, қызу айтыстар да, тіпті осынау жаңашыл *дәуірлік* сипаттағы өзгерістерді қабылдаушылар да табылады («Егемен Қазақстан»).

ДӘУІТ¹ з а т. з о о л. <лат. mantoptera, mantodea> *Ұзындығы 11 см-дей, басы қозғалмалы, түсі маусымға байланысты жасыл, сары, қоңыр болып өзгеріп отыратын, алдыңғы екі аяғы ұзын, шегіртке тектес жәндік*. Жылан мен *дәуіт* арбасты. Жылан балапандарға ауыз сала бергенде *дәуіт* оның көзін шұқып алды (С.Бакбергенов, Адам.). *Дәуіттің* жұмыртқасының қабығымен, шығыс дәрігерлерінің пікірінше, бүйрек ауруларын емдеуге болады (Х.Қыдырбаев, Терісі бағалы.). *Дәуіт* – ірі жыртқыш [жәндік] ұзындығы 11 см-ге дейін, басы қозғалмалы, үлкен көздері үшбұрышты, алдыңғы аяғы ұзын жемін қармалауға икемделген (Қаз. тілі термин. Биология). *Дәуіт* түрлі ұсақ жәндіктермен қоректенеді (ҚҰЭ).

Дәуіт бас. п о э т. *Кішкене бас. Дәуіт бас*, қамыс құлақ, қуарған жақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДӘУІТ² [ар. دوات] з а т. к ө н е. *Сия сауыт*. Тергеуші қолын созып *дәуіттің* қасында жатқан қаламды көтерді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Қаламы да қалпында Иек артқан *дәуітке*. Соңғы жолдың артында Қалыпты тек көп нүкте (Ф.Қайырбеков, Қосбасар). Қос әйнектің арасында көк шұға жазу үстелі тұр; ортасында төрт бұрышты, бұрыштары қалың былғары қалың қызыл қағаз, жез қақпақты, төрт қырлы тас *дәуіт*, оның екі жағында екі жез шамдал (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оқулық, кітап, дәптерлеріміз, *дәуіт*, қаламсаптарымыз түймесі үзілген шыт дорбаның ішінде үйді-үйімізде ілулі тұр (Т.Бердияров, Солдат.).

ДӘУІТТЕЙ с ы н. *Дәуіт сияқты, дәуіт тәрізді*. Бекжанның кішкентай мысығы мен Асанның күшігінің арбасуы жыланға шұқшиған *дәуіттей* көрінді оған («Қазақст. мұғ.»).

ДӘФІН [ар. دفن]: *дәфін етті*. д і н и. *Арулады, шарият заңына сәйкес жуындырды*. Арулап *дәфінетіп* балалары, Әкесін жер қойнына қайтты көміп. Адамның дүние шіркін бауыр еті, «Алтынды алсақ, – дейді, – енді бөліп» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Санады өлгендерді қисапқа алып, Тоғыз мың он үш кісі өліпті анық. Екі күн жинап алып намаз оқып, Бәрін де *дәфінетті* алып барып (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

ДӘФІНДЕТ = е т. д і н и. *Арулау, таза-лау*. Ұлдарым, сөз айтайын мен сендерге, Кіретін уақыт болды енді көрге. Әуелі таза арулап *дәфіндетіп*, Қойындар бауыры суық қара жерге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ДӘШ е с і м. к ө н е. *Күллі, барлық, бүкіл*. Біреу өлсе баламның, Қырылар күллі адамын. От қойып бәрін өртеймін, *Дәш* елің мен қалаңның (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

ДВОРЯН з а т. т а р. *Феодалдық қоғамдағы артықша құқықтары бар үстем тап өкілі*. Ақырында қайын атасы беделін салып, Петербургтегі *дворян* туыс-туғандарының да көмегін пайдаланып, күйеу баласын «қара тізімнен» азат етіп, туған қаласына қайтуға рұқсат өперді (І. Есенберлин, Қатерлі.).

ДЕ¹ = е т. 1. *Сөйлеу, айту*. Сонда батыр сөйледі, Сөйлегенде бұй *деді* (Батырлар жыры). Арман етпе жас күнің көп, Игілік көр, ерге бар. Бұл заманның қашқыны, – *деп*, Мен ғарышты есіңе ал! (Абай, Тол. жин.). *Дегеніш* е жігіт момын, жаман деңіз, Шабан артық бола алмас жаман аттан. Түлкідей түнде жортып жүргенінде, Алмасын аяғыңнан темір қақпаң (Шал ақын, Өлеңд.). 2. *Аталу*. Қазақ

ең сұлуын «бота көз», ең жүйрігін «бота тірсек» *дейді* (Ф.Мүсірепов, Әңгім.). Тілеміс бір бай ауылға келсе, танымайтын Тұрсынбай *дегеннің* ауылы боп шығады (Қ.Әзірбаев, Аңыз.). Қазақ *деген* қабырғасы қалың ел (М.Тіесов, Әңгім.). **3. Солай ойлау, санау, есептеу мағыналарына көмекші қызмет атқарады.** Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ. Үлгі алсын *деймін* ойлы жас жігіттер, Думан, сауық ойда жоқ әуел баста-ақ (Абай, Тол. жин.). Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам *десеңіз* (Абай, Тол. жин.). Оның ойы – жайшылықта доспын *дейтіндерді* осындай таршылықта сынау (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Мейірім түсті өзіңе, Бата берсем *деп* тұрмын (Жамбыл, Таңд. шығ.). **4. Өтіну, тілеу, сұрау мағыналарына көмекші қызмет атқарады.** Тек әкесінің мінезі жұқпасын *де* (Ф.Мұстафин, Шығанақ). Сөйлейін сөйле *десең*, желіп-желіп, Жүлесем басылмайтын мен бір көрік (Ақын жырл.). **5. Болжал, жорамал мағынасын білдіреді.** Ендігі келіп қалса керек еді. Мына ақ түтек боранда жазым болды ма *деймін* («Қазақст. әйелдері»). *Деген* сөз бар болса да «үміт үзбе», Бұл медеу болса дағы көңлімізге, Байлардай берген ат пен асымыз жоқ, Бере ме сол ұжмақты молда бізге?! (С.Торайғыров, Алаш). **6. Сөйлемнің бірінші мүшелері арасында қайталанатын айтылып, күшейтетін мән білдіреді.** Нағыз сұлу сол. Мойыл көз *дейсің* бе, ақ жайнақ *дейсің* бе, құмырсқа бел *дейсің* бе – бәрі де оған сыйғандай (Ф.Сланов, Дөң асқан).

Ай десе аузы, күн десе көзі бар [жок]. ф о л ь к. *Асқан сұлу.* Баласы сұлу, *ай десе аузы, күн десе көзі бар* (С.Көбеев, Қалың мал). Оның *ай десе аузы, күн десе көзі жоқ* бойжеткен қарындасы бар екен дейді (С.Мұқанов, Менің мектеп.).

Айтпады деме. Қашан айттың деме, қара да тұр. Айтпады демең дер, тап мына барымтаның түрі жаман. Мыңдап айдатып алдырар белді шонжарлардың мықты барымтасы (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

Ә дегенде. а) *Шұң дегеннен, салғаннан, бірден.* Батурынның астындағы аты «ә» *дегенде* е құстай ұшып, өзгелерден үздік шығып төрт солдаттың артқысына құлдилап келіп қалды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). ә) *Бастапқыда, алашында.* «Ә» *дегенде* қанатты ұшқан арлан қуғыншыдан сытыла жөнелген (Ақан сері, Шығ.). Божыбай екен үйінің алдында тұрған. Қозыжан сасып қалды. Не дерін білмей, *ә дегенде* е аузына сөз түспеді (Ж.Тәшенов, Өтелген.).

Ә десе, мә деді. *Бет бақтырмады, беттен алды, тайынбады.* Бірақ бұл сапар Жақыбайдың әкесі Нұртайдан тайынбады. *Ә десе, мә деп* алдында қаскиып тұрып алды (С.Омаров, Қайырлы.). Жамал жүре-жүре «ә» *десе, «ә» дейтін* болды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Әзер [әрең, зорға] дегенде. *Өліп-талып, зорға.* *Әрең дегенде* даусының дірілін тоқтатып, Нұрила хаттың аяқ жағын оқып кетті (Ф.Мүсірепов, Әңгім.).

Әліпті таяқ деп білмейді. *Сауатсыз, хат танымайды, надан.* Курсқа келген қырық шақты адамның тоқсан проценті *әліпті таяқ деп білмейтін* батрақ, кедейлер еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, *әліпті таяқ деп білмейтін* надан, пішіні де жаман бір түрлі нысаналы жануар еді (С.Торайғыров, Шығ.).

Беті [бар]-жүзің бар демеді. *Ешкімнен тайсалмай, бетке тура айтты.* Осы жолы да *бетің бар, жүзің бар демеі*, қатты айтты (С.Бегалин, Сахара.). *Әубәкір бетің-жүзің бар демеі*, ашық кетсе керек еді, осыны шығарған жатып атар Естай болып жүрмесін (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

Деген қара қасқа жарлы. *Маңдайында бір қарасы жоқ нағыз кедей.* Сорлы шал *қара қасқа деген жарлы*, Көрмеген өмірінде бір де малды. Қақтығып бір-біріне тілерсегі Қысты күн отын ала ағаш барды (С.Көбеев, Таңд.).

Деген Қожа білместің өзі. *Ешкімге білдірмей жұмысын бітіретін кісі* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Дегені болды. *Айтқаны болды, ойлағаны орындалды, көңілдегісі болды.* Тәңірберген өзінің *дегені* боларын біліп, жылтыр қара мұртын сипап масаттанып күлімсірей түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Дегені еш болды. *Айтқаны дауа болды, аузынан шыққан сөзі орындалды.* Жалпы қазақ баласын тегіс жисақ, тезектің мына отырған жемі емес пе? Қара қазақ балпылдап көп сөйлейсің, тезектің бір *дегені еш емес* пе? (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Дегеніне бақыл еткізді [келтірді]. *Айтқанына көндірді, дегенін істетті, көңілдегісін орнатты.* Көңгісі келген руларды ақшыммен көндірді, ал көңгісі келмегендерін қос шоқпарын бірдей сілтеп, қан-жоса етіп күшпен *дегеніне бақыл еткізді* (І.Есенберлин, Шығ.). Бай да мінер бір атқа, кедей де мінер бір атқа, *дегеніне келтіріп*, дұшпандарын өлтірген, Қамбарың жетті мұратқа (Қамбар батыр). *Дегеніне келтіріп* Есебін тапқан қиыннан. Дауасыз науқас кез болды, Көз тиді ме екен жиыннан (Ақылбай Абайұлы, Шығ.).

Дегеніне [өз дегеніне] жетті. *Ойлағаны орындалды, мақсатына жетті. Дегеніңе жет,* Назкен, – деді (Ә.Әбішев, Терең тамырлар). *Өз дегеніне жетіп*, консерваторияда оқып жүр (Ә.Әлішев, Ат тұяғы). Арыстан туған Исатай, *Дегеніне жете* алмай, Арманда өтіп кетті деп, Олардың кегін алуға (XX ғ. қаз. ақын).

Дегеніне көнді [жетті]. *Айтқанына бойсұнды, лажсыз көнді, келісті.* Балықшылар әрі-бері толқып, ақыр аяғында тентек Содырдың *дегеніне көнейік* деген пәтуға келеді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Сілкінеді қолда тұрып кетейін деп, Ойлаған мақсатына жетейін деп. Жолдан шыққан залым мен дұшпандарды Қаһар қылып *дегеніне жетейін* деп (М.Қаратаев, Далада).

Дегенінен шыға алмады [шықпады]. *Ырқынан сырт кетпеді, көнді.* Әліби – дәті жуас кісі. Үй ішіне билігі жүре бермейді. Биыл да қызы мен кемпірінің *дегенінен шыға алмай*, ыссы түскенше теңіз жағасында отырып қалды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Дегенін [өз дегеніне] істеді. *Айтқанын орындады. Қышпақтың дегенін істеймін* деп өз Ордамда бүлік шығарсам, өзгелердің Ордасын қалай жаулап алам? (І.Есенберлин, Алмас.).

Дегенін істетті. *Ойындағысын орындатты, айтқанын істетті.* Ол күнде малды адамның бәрі де үстем, *Дегенін істетеді* малды күшпен. Балама әйел алып беремін деп, Біреуге әкем сорлы құда түскен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Десе дегендей. *Мақтарлықтай, айтса айтқандай.* Жұрт та білмей мақтамайды-ау, ақыл-ой парасаты, сырт бітімі – бәрі сай, *десе дегендей* екен (Аялы жандар).

Жан дегенде жалғыз. *Жанына балаған, артық санаған, ең ардақты.* Оның бала кезден *жан дегенде жалғыз* досы болды, екеуі өмір бақи, жұбын жазбай өтті («Қаз. әдеб.»).

Күн демей, түн демей. *Дамылсыз, үнемі.* Баймолда қазір елуде, осының он жылын ол *күн демей, түн демей* күзетте өткізіп келеді (Б.Кенжебаев, Асау.).

Ләм деп тіл қатыспады, ләм-мим демеді. *Үндемеді, жауап қатпады, бір ауыз сөз айтпады. Ләм деп тіл қатыспағандары* несі? Махаббат тілі дабырасыз бола ма? («Қаз. әдеб.»).

Маған десе. *Мейлі, өзі білсін, не болса, ол болсын.* Қайын атадан не пайда күйеуің шал, *Маған десе* есепсіз көп болсын мал (Б.Майлин, Шығ.). *Маған десе*, құйын, дауыл боп неге соқпайды (Ә.Тәжібаев, Гүлден.).

Мені десе. *Маған салса, менімен санасса.* Мен шешеме айтайын, «Әкеме айт» деп, жар-

жар-ау! *Мені десе* – биылша қоя тұрсын, жар-жар-ау! (Айтыс).

Мына [мынау] деген. *Ортан қолдай, маңдайалды.* Қарт ананың кенжесі ер жетіп, білім алып, *мына деген* азамат болды («Қазақст. әйелд.»).

Не деген. *э к с п р. Қандай, нендей.* Әкем!.. *Не деген* қатал, не деген қатты еді! (М.Әуезов, Абай).

Не десе, ол десін. *Мейлі, бәрібір, қайтсе де.* Тіпті мейлі, өздері білсін. Жұрт *не десе ол десін*, бәрібір мен оны сүйемін (Ә.Әбішев, Замана.).

Не демейді. *Бәрін де, шындықты да айтпай, жала да жабады.* Аузыңды ашсаң көрінер маржан тісің, *Не демейді* сыртыңнан дұшпан кісің. Десе десін сыртыңнан дұшпан кісің, Білінбей ме досыңа еткен ісің (Қаз. әндері).

Өз дегені. *Айтқаны, діттегені, мақсаты.* Ол өз жүрегі мен ақылына әлі берік сенімді еді. «Бәрібір мен *өз дегенімді* істеймін» деп қайталап отырды (М.Дүйсенов, Ант).

Уһ деді. *Есін жиып, демін алды.* Құбылып, бүктетіліп ән тоқтады, «Уһ» *деді* кіргендей боп, жұрттың жаны (Ж.Саин, Танд.).

Шу дегенде. *Әуелде, бастапқы кезде.* *Шу дегенде* көрінер сұлу артық, Көбі көпшіл келеді ондай қаншық (Абай, Тол. жин.).

ДЕ² *Бөлектену, ажырау, күшін жою, құлдырау мәнін білдіретін сөздің алдында жалғанатын кірме қосымша.*

ДЕБАЙ *з а т. ф и з. Молекулалардың электрлік диполь моментінің жүйеден тыс бірлігі. Дебай* Голландия физигі П.Дебайдың есімімен аталған (ҚҰЭ).

ДЕБДІРЕ= *е т. с ө й л. Асып-сасу, дегбірі қашу.* Токта *дебдіремей!* – деді Нұржан-ның өзі іле ұн қатып. – Алдымен өз жөніңді айт, кімсің? (Ә.Әбішев, Терең тамыр).

ДЕБДІРЕС= *е т. Абдырасу, асып-сасу.* Әубәкір мен қатыны *дебдіресі* н жүріп шырағдан жакты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ДЕБЕТ [лат. debet] *з а т. э к о н. Бухгалтерлік есепшоттардың сол жақ бөлігі.* Бухгалтерлік есепте әрбір операция екі рет: бір шоттың *дебетінде* және екінші шоттың кредитінде жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Активте *дебет* көбеюді, ал пассивте азаюды білдіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дебет сальдосы. *э к о н. Белгілі бір кезеңдегі төлем мен қаражат түсімдері арасалмағының өзгерісін көрсететін сальдо. Дебет сальдосы* н да төлем сомасы түсім сомасынан көп, яғни берешек көрініс табады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕБЕТ-НОТА [лат. debet – ол берешек, nota – белгі] з а т. э к о н. *Жеткізуші төлемақы талабы бойынша артық алған соманы жеткізушінің шотынан даусыз шығарту туралы төлемшінің өзіне қызмет көрсететін банк мекемесіне өкімі. Дебет-нота негізінде жеткізушінің шотынан шығарылған сома төлемінің шотында қайта жазылады* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕБЕТТІК с ы н. э к о н. *Дебетке тән, дебетке қатысты. ≈ Дебеттік меморандум.*

Дебеттік карточка. э к о н. *Сатып алушының ағымдағы шотынан немесе жинақ шотынан белгілі бір саладағы ақшаны сатушының шотына дереу аударуға мүмкіндік беретін карточка. Дебеттік карточка бойынша банкте тұрған ағымдағы шоттағы салымға тең сомада төлем төлеуге болады* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дебеттік меморандум. э к о н. *Белгілі бір сатып алушыға сай келетін шоттың ашуға дебеттенгенін (көбейтілгенін), оны сатып алушыға хабарлау үшін сатушы пайдаланатын құжат. Дебеттік меморандум – банк салымшыға беретін, салымшының банктегі шотында қаражат саласы шамасының жүргізілгенін операциялар нәтижесінде азайғанын салымшыға хабарлайтын құжат* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕБИТ [франц. debit] з а т. г е о л. *Табиғи немесе жасанды көздерден (бұрғылау ұңғымасынан, құбырдан, құдықтан т.б.) уақыт өлшемі ішінде түсетін сұйық заттардың (мұнайдың, судың т.б.) мөлшері. Дебит әдетте секундына, минутына, сағатына, тәулігіне литрмен, текше метрмен немесе тоннамен өлшенеді* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕБИТОР [лат. debitor] з а т. э к о н. *Кәсіпорынға берешегі бар жеке немесе заңды тұлға. Жөнелтілген материалдық құндылықтар немесе орындалған жұмыстар үшін берешегі бар сатып алушылар, өздеріне берілген аванс үшін жеткізушілер мен мердігерлер, өздеріне төленген коммуналдық қызметтер ақысы үшін қызметшілер, коммерциялық немесе алған кәсіпорын, аванс алған қызметкер, есеп беретін адам, тауар-материалдық құндылықтары кем шыққан материалдық жауапты адам дебитор болуы мүмкін* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕБИТОРЛЫҚ с ы н. э к о н. *Дебиторға тән, дебиторға қатысты.*

Дебиторлық берешек. э к о н. *Жеке немесе заңды тұлғалармен өзара шаруашылық қатынастардың нәтижесінде анықталатын олардан кәсіпорынға (ұйымға, мекемеге) тиесілі борыштардың саласы. Дебиторлық берешектің уақтылы өндіріп алынуы*

кәсіпорынның қаржы жағдайын жақсартудың аса маңызды құралдарының бірі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қуыну мерзімі өткеннен кейін дебиторлық берешек залалға жатқызылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дебиторлық қарыз. э к о н. *Кәсіпорынға (ұйымға, мекемеге) шаруашылық қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде басқа бір заңды немесе жеке тұлғаның берешек болған борышы* (ҚҰЭ).

ДЕБІСКЕ з а т. қ о л ө н е р. *Мата бастырып оюлаған жеңіл сырмақ. Дебіске сырмақты жасағанда тұтас киіздің бетіне әр түсті матаны оюлап бастырып, сол оюлардың шет-шетіне жіңішке жиек басады* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДЕБЮТ [франц. debut] з а т. 1. т е а т р. *Артистің сахнаға тұңғыш рет шығуы. Осылардың кез келген дебютін алсаңыз да, сезім шынайылығы, ой жүйелілігі, оқыған азамат интеллектуалдығы ап-анық көрініп тұрады* («Қаз. әдеб.»). 2. с п о р т. *Шахматтың не дойбының алғашқы жүрістері. Шахматта 40 шақты дебют бар* (ҚҰЭ).

ДЕБЮТАНТ з а т. *Сахнада алғаш рет өнер көрсетуші. Бұл кемшілікті спектакльдің режиссері жас дебютант Қ.Мерғазиев та жаба алмаған* («Лен. жас»).

ДЕВАЛЬВАЦИЯ [нем. Devaluation] з а т. э к о н. 1. *Ақшаның құнсыздануы. Девальвация мемлекеттің экспортына кеңірек жол ашады, бірақ басқа елдерге төлейтін борышын көбейтеді* (ҚСЭ). *Девальвация – ұлттық курсы шетел валюталарына немесе халықаралық есептік ақша бірліктеріне қатысты ресми түрде төмендету* (Нарық. экон. негіз.). *Девальвация – тұрақты валютамен немесе халықаралық – шот өлшемдерімен салыстырғанда, елдің валюта бағамының төмендеуі, сондай-ақ ақша өлшемінің нақты алтындай баламының азаюы* (Қаз. тілі термин. Экономика.). 2. л и н г в. *Сөзді өз мағынасында дұрыс қолданбау, орынсыз қолдану.*

Ашық девальвация. э к о н. *Заңды тұрғыда танылған девальвация. Ашық девальвация – алтын қорынан өтелмейтін көлемде қағаз ақшаларды айналыстан алу немесе айырбастау есебінен валютаның ресми бағамын төмендету* (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Ашық девальвация – гиперинфляциядан кейін валютаны тұрақтандыру әдісі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Жасырын девальвация. э к о н. *Ресми жария етілмеген девальвация. Жасырын девальвация мемлекеттің құнсызданған ақша купюраларын айналымнан алмай-ақ ақша өлшемінің нақты алтын баламын төмендетуі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕВИАЦИЯ [лат. deviatio] з а т. п е д. *Мінез-құлықтағы нормадан ауытқу процесі. Девияция* мінез-құлықтағы, қарым-қатынастағы, статистикадағы ауытқуларды белгілеу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Мінез-құлықта *девияция* әдетте кінәратарға немесе клиникалық синдромдарға қатысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДЕВИЗ [франц. devise] з а т. э к о н. *Халықаралық есеп айырысуда пайдаланылатын шетел валютасы түріндегі төлем қаражаты. Девиздерге* банкердің чектері мен аударымдары, вексельдер, аккредитивтер, мерзімдік купондар таралымға шыққан (төлнуге тиіс) шетел облигациялары және шетел валютасымен есептелетін шетелде өткізілетін басқа да барлық есеп айырысу қаражаты жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕВОН: *девон жүйесі.* г е о л. *Палеозой эрасының төменнен төртінші жүйесі және Жердің геологиялық тарихындағы палеозой эрасы жүйесіне сәйкес төртінші кезеңі. Девон* жүйесі бұдан 410 млн жыл бұрын басталып, шамамен 60 млн жылға созылған (Қаз. тілі термин. Геология). *Девон жүйесі* 3 бөлімге және 7 жікқабатқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕГБІР з а т. *Төзім, тағат.* Еспай қарт мойнын құнжық-құнжық етіп, бір-екі ырғап қалды, содан бастап-ақ Үкенде *дегбір* азайды (А.Сүлейменов, Бесін). Кім білсін, сүйреді ме сор алдағы, үйге кеп *дегбірге* ие бола алмады (Р.Нұрпейісов, Қапшағай.). Жүйкемді әбден балқытты. Тереннен шыққан қайнарың, Көңілімді нілдей шалқытты, *дегбірін* дерттің байладың (Қ.Көпішев, Қасиет). Салқия сәлемі, неге екені белгісіз, бойдақ жігітті *дегбірін* ен айырды (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

Дегбір қалмады. *Шыдамы таусылды, төзімі бітті.* Байғұста *дегбір қалмайды* терезеге қарап, Он бірден кетті әнеки керегеді сағат. Қол шатыр алмай кетіпсің, манадан бері Қайыңды, қайсар теректі жаңбыр тұр сабап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Әйел болғанда мынау басқа ешкім емес, түнімен *дегбірі қалмай* күткен өз әйелі (Ә.Нұрпейісов, Сең). Жігіт енді *дегбірі қалмай* қалыңдықты күтті (С.Сматаев, Елім-ай).

Дегбір тапқыздады [тапқызар емес]. *Шыдатпады, тыныштық бермеді.* Мұның сөзіне сенбей, анығын білейін деп, көптен күткен арманның бір ұшығы көрінгендей болғанына қуанған жүрегім *дегбір тапқызар* емес (Б.Мәдиев, Өрендер.).

Дегбір таппады. *Тыным таппады, жаны қалмады, тынышмады.* Жарас қайта ұшып

тұрып, ас үйден ананы-мынаны алып келіп *дегбір таппайды* (Ш.Құмарова, Қос шынар). Күні бойы Ерімбет төбенің басына бір шығып, бір түсіп *дегбір таппады* (С.Қышқашев, Таң арайлап.).

Дегбір тоқтатты. *Тынышталды, өзіне-өзі келді.* Күдікті көрінген әрбір нәрсеге *дегбір тоқтата* қарап, қауіпсіз екеніне көзі әбден жеткен соң ғана бағытын бұзбай жүріп отырды (Р.Райымқұлов, Бала жігіт).

Дегбір түсірді. *Әбігерлендірді, берекені алды.* Дәулеткелді тартынайын десе орталарына тұрғызып ап, көдімгі имам етіп алдына шығарып, қу саудегердің біреуі азаншы боп, *дегбір түсіре* бастайды (М.Әуезов, Шығ.).

Дегбірі жоқ. *Маза жоқ.* Жібериуін жіберсем де *дегбір жоқ.* Сабырсыздана, тағат таппай әлсін-әлсін сағатыма қараймын (С.Сарғасқаев, Төмпішқара). Бір қатын үйден шықты қадам басып, асығып *дегбірі жоқ* асып-сасып (Қаз. ақын. шығ.).

Дегбірі кетті [қашты]. *Мазасы кетті, берекесі кетті, алаңдады.* *Дегбірі кетіп* жүрегі Шапқан аттай тасырлап. Тырнағы ұзын имиген Бөктергі тырнақ салалы, Қонып отыр тұғырға (Қ.Жапсарбаев, Сойле.). Берекесізденді, құты қашты. Лауазымы жоғары үлкен кісіге ұнамай қалдым, ба деп Серіктің *дегбірі кетті* (О.Сәрсенбаев, Даңқ.). Әудем жерде отырған оларды қамтығанша, жазық жондағылар әлдеқайдан келген үнге құлақ түріп, *дегбірі кетеді* (Т.Қаупынбаев, Жазира). Қора жақты байқауға шыққан Күміс *дегбірі қашып*, жүгіріп кірді (С.Ләмбеков, Әке.).

Дегбірін алды. *Әбігерлендірді, асықтырды, берекесін алды.* – Мен киініп болдым, ата. Жүн қайда? Жүр, жіп есеміз, – деп Әміржан атасының *дегбірін алып* қолынан сүйрелей бастады (А.Байтанаев, Қайнар.). Соңында қалған Момали мен Есенәлінің уайымы бүйірге шаншудай қадалып, *дегбірді алып* барады (Д.Досжанов, Келіншектау.). Кәрі кеудесіне ет жүрегі сыймай, *дегбірін ала* дүбірлеп есін шығарды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

Дегбірінен адасты [жаңылды]. *Асып-састы, мазасызданды, әбігерленді.* Ол *дегбірінен адастып*, не істеп, не қойып жүргенін де білмейді (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Сасқалақтап, *дегбірінен жаңылған* Өмірзақты жұрт жан-жақтан тілге алып, мазасын кетіріп жатыр (А.Сегізбаев, Дала жұлдыз.).

Дегбірі таусылды. *Шыдамы бітті.* Мұз бүріккен есімде тау шыңдары, Аспан бұлттан бір тәулік аршылмады. Әлі есімде: ойдағы

жасыл алқап Ойран-топыр ақ қарға малшынғаны, Қар астында гүлдердің жаншылғаны, Малшылардың *дегбірі таусылғаны*, Бәрі есімде... Есімде қалсын бәрі (М. Мақатаев, Шығ.).

Дегбірі ұшты. *Асып-састы, абыржыды, мазасызданды.* Шымкентте тұратын қайнағысының «шықтым» деген телеграммасын алысымен-ақ оның *дегбірі ұшып*, қауқары кетіп қалды (Ә.Сәрсенбаев). Гүлзар тірлік қимастықпен жымығанда қиылып, Ең бастапқы қатқыл ойы бірте-бірте сұйылып, Дірдір етіп, *дегбірі ұшып* қалшылдады бейшара. Намысына тірек етер ерлік таппай күйініп (М. Шаханов, Ғасырлар.).

ДЕГБІРЕ= е т. *Дегбірі қашу, асып-сасу.* Дегенде лап етеді қайғы жалын, Өзінің ойлап келіп мүшкіл халін. Айырылып ақылынан *дегбіре се*, Белгілі не істері қасқыр залым (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). *Дегбіреген* Абыке Сонда былай деп айтты: Манастан қалған жалғызың Семетай көшіп келіпті (Манас). Жайраң қағып сергек аттанайық, болмаса мына *дегбіреп* қалған бала-шаға, қатын-қалаштың есі шығып кетер (С.Ғаббасов, Ана.).

ДЕГБІРЕУ *Дегбіре етістігінің қимыл атауы.* Ол осы халде әрбір қас-қағым сағаттай созылып, *дегбіреумен* болды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ДЕГБІРЛЕ= е т. *Жанын қоймау, мазалау, тыныштық бермеу.* *Дегбірлен* қоймаған жолдасына Қайыр өлеңін ұсынып еді, сыдыртып оқи сала анау даурыға жөнелді (Е.Қонарбаев, Жол басы.).

ДЕГБІРЛЕН= е т. *Берекесіздену, мазасыздану.* Күлбәһрам да, Сәрсен де құшағын жаздырар емес. Қосыбай жан-жағына жалтақтап, *дегбірлене* бастады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

ДЕГБІРСІЗ с ы н. *Шыдамсыз, мазасыз, тағатсыз.* – Дудар бас ақ жал толқын ғашығын күшқан *дегбірсіз* бозбаладай көк көйлекті қызды шыркөбелек айналдыра жөнелді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Біздің *дегбірсіз* сұрағанымызға атай саспаған күйі бір қозғалып қойды (Ә.Хасенов, Алтын арық.). Бұл тойдың дүбірі естілгелі бері маңғыстаулық малшы қауым *дегбірсіз* күтумен болғанды (М.Неталиев, Үлкен жол.).

ДЕГБІРСІЗДЕН= е т. *Сабырсыздану, тағатсыздану, шыдамсыздану, мазасыздану.* Тыныштыққа кеудесін кере тосқан майор Мергенбаев қатты жүріп келе жатқан жеңіл мәшиненің алдыңғы жағына *дегбірсіздене* қарайды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Дүниенің басқа алаңынан баз кешкендей, ылғи да қызметте отырып, жұмыстың аяқталар сәтін

ғана *дегбірсіздене* күтетінмін (А.Мекебаев, Бойжеткен). Мен мана өз шешемді тастап кеткен жерге келдім. Жан-жағына алақтай қарап, *дегбірсізденіп* отыр екен (М.Мағауин, Көк кептер).

ДЕГБІРСІЗДЕНДІР= е т. *Алаңдаттыру, мазасыздандыру.* Асылы, бұл директордың өзін де *дегбірсіздендіріп* құлшынтып қойған сол сенім күші болмаса не қылсын (Ә.Қалмырзаев, Ар).

ДЕГБІРСІЗДЕНУ *Дегбірсізден етістігінің қимыл атауы.* Поезд да дыбысы алыстан естіліп, зымырап келе жатты. Біздің *дегбірсізденуіміз* де күшейе түсті (Т.Жанкелдин, Партизан.). Менің Тарғын ролінде алғаш рет шыққан кезім. Ақжүністі Күләш ойнады. Әрине, ол күнгі менің жүрек тоқтата алмай *дегбірсізденуімде* шек жоқ (К.Кенжетаев, Дарқан.).

ДЕГБІРСІЗДІК з а т. **1.** *Тағатсыздық, сабырсыздық, мазасыздық.* Зеренің аулы осы *дегбірсіздік*, мазасыздық үстінде үдере көшіп отырып, Бақанасқа жетті (М. Әуезов, Шығ.). Шанасын мекеменің алдына әкеп тоқтатқан Шабанбайдың өңінде реніш, жүрегінде *дегбірсіздік* бар екен (А.Жүнісов, Өмір.). Бірақ бұл жолғы шабуылда асып-сасушылық, *дегбірсіздік*, көзжұмбайлық мол еді (С.Балғабаев, Жұлдыз.). **2.** п с и х. *Өз-өзінен мазасызданған, белгісіздіктен күмәнданған, тағат тауып отыра алмаған психологиялық қалып-күй.* Орынсыз ұшқалақтық, жеңілтектік, *дегбірсіздік* адамның қатты жігерленіп, іске белсенді кірісуіне кедергі келтіреді (Қ.Жарықбаев, Психология.).

Дегбірсіздік жасау. *Шыдамсыздық көрсету, мазасыздану.* Конверттің ішінде ең болмаса бір-екі ауыз жылы сөздің барын білсе де іні көзінше *дегбірсіздік жасауды* ыңғайсыз санап, оқымастан қалтасына салды (Қ.Ысқақов, Тұйық.).

Денесін дегбірсіздік биледі. *Тыныштық таппай, мазасыз күйде болды, мазасызданды, асып-састы.* Ол *денесін дегбірсіздік билеп* тыпыршып тұр (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Көңіліне дегбірсіздік ілінді. *Мазасызданды, алаңдады.* Манарбектің *көңіліне дегбірсіздік ілінді* (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ДЕГДАР¹ с ы н. **1.** *Асыл тұқымды жан-жануар, құс т.б. қатысты.* Бүркіт өте *дегдар* құс (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). Еламанның бұл жолғы шаруасының түрі басқа, оның Доннан алдырған екі *дегдар*, желгіш айғыры бар-тын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ...Қасқыр алатын *дегдар* тазыны аталас жігіттер бір-бірінен асырғысы кеп бәсекелесіп асырайды (Ә.Нұр-

пейісов, Қан мен тер). 2. а у ы с. *Текті (адамға қатысты)*. – Мен жеті атамнан бері ханмың, – дейді... – Шын *дегдар* хан болсаң, мен сіздің қатыныңыз болсам көш жөнекей құл-қойшыға үксіп неге менің қасыма келесіз? (Қыз Жібек). Тұқымың *дегдар* болғанмен, Кеңесбай, азғын туғансың. Тістеуік айғыр секілді Үйірінді сұйыл-тып. Тай-құнанды қуғансың (Дулат Бабатайұлы, Замана). // *Елге сыйлы, асыл адамдар*. Дүниеге жаралғалы он сегіз жыл, Жас бойға жапсырмаған бір жаманат. Бұлтартып жамандыққа жоламайтын, *Дегдар* ың қыз да болса шын азамат (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл жұмысқа Қазақстанның барлық азаматтары, көрнекті тұлғалар, қоғамдық пікірдің көшбасшылары, ел *дегдарларының* өкілдері тартылуға тиіс деп білетін, мұның өзі оған барынша ашық әрі бұқаралық сипат берер еді (Н.Назарбаев, Қазақстан халқына Жолдауы).

ДЕГДАР² с ы н. *Бейжай, делдал*. Бекіш кішкене көзін терезеге қадап, қайғысы да, қуанышы да жоқ *дегдар* бір кейіпте бір сәт отырып қалды (С.Шаймерденов, Қарғаш).

ДЕГДАРЛЫ с ы н. *Текті, затты*. Айран сұрап, шелекті жасырмайын, Ежелден *дегдарлы* м с ы ң тұқымы оңған. Малыңа, басыңа да қыдыр қонған, Ағаңа ат мінгізер жөнің келді (С.Торайғыров, Шығ.). Ішінде бұл шаһардың *дегдарлы* едім, Ішінде қырғыздардың сен жарлы едің (Айтыс).

ДЕГДАРЛЫҚ з а т. *Тектілік, заттылық*. Адам өмірдің ащы-тұщысын татып, тіршіліктің ұзақ сапарын аяқтап, шынайы қарттыққа жеткенде дүниенің кірінен тазарып, бір киелі *дегдарлыққа*, сәбидей сүйкімді пәктікке де жететін тәрізді ме, қалай? (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). *Дегдарлығы* бар еді Әсіресе бабанның. Тауешкі, бұғы еті еді Жейтұғын сүйіп тамағың (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.). Біздің «Күлтегін» клубы ондай даңғазалықтың жолына түспей, әлеуметтік *дегдарлық* пен азаматтық салиқалық рухында қызмет етеді деп сенеміз («Егемен Қазақстан»).

ДЕГДАРСЫ= е т. э к с п р. *Кісімсу*. Мен асыл сөйлеп, асқақтап, *дегдарсын* тұрған жауымның қолын қағып жібердім (Б.Мұқаев, Өмір.).

ДЕГДЕР з а т. к ө н е. *Дегдар*. Арқаның өлең айттым беглеріне, Жанғұтты жеті атаның *дегдеріне*. Бәрін бірдей сипаттап айта берсем, Таң-тамаша боларсың бергеніне (Шөже ақын, Жыр.).

ДЕГДУ *Дегді етістігінің қимыл атауы; құрғау, кебу*. «Көп ауыл» Қорықтың күнбатысында, өзгеден оңаша жер *дегду* і н күтіп, егіске шығуға дайын отыр (Ф.Мұстафин, Да-

уыл.). Енді бір айналғанша олар осы маңайда ертеңгі шықтың *дегду* і н күтіп, комбайндардың о жер, бұ жерін икемдестіріп жатқан бір шоғыр жігіттердің жанына жиналып қалған еді (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Орекең аулы жаз шығып, таудың *дегду* і н ғана күтіп отыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ДЕГДІ= е т. *Құрғау, кебу, сорғу*. Күз түсті дегенмен, құм әлі *дегді* қоймаған екен (Ж.Түменбаев, Қарда.). Көшенің *дегдіген* жерлерін дақ-дақ басып желе жатып ойына осы келген (М.Қаназов, Жер кіндігі). Қыста соғымға сойған етті аздап сорғытып, *дегдіген* соң, тошалаға, (тошал үй, шошақ үй) апарып, арсаға іліп, тобылғы, изен, қурайды бықсыта жағып, түтінмен ыстаса, еттің сақталу мерзімін ұзартып, оған ерекше дәм береді (Қазақтың ас-тағам.).

ДЕГДІҢКІРЕ= е т. *Құрғаңқырау, кебіңкіреу*. ...Ат түнгі желден *дегдіңкіреп* қалған сазды жерде аяқтарын пысық басып, аса елгезектеніп келеді (С.Мұқанов, Шығ.).

ДЕГДІСІНДЕУ с ы н. ж е р г. *Құрғақтау, кебулеу*. Көнетоз күпісін *дегдісіндеу* жерге жайып сап, соның үстіне жамбастай барып жайғасты («Қаз. әдеб.»).

ДЕГДІТ= е т. *Құрғату, кептіру*. Үрдесін жел ылғалды жерді *дегдіт* і п-ақ тастапты (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Беті-қолын жуғанмен, суын сүртпеді, таңғы самал ауа әпсәтте *дегдіт* і п жіберді (С.Еркебаев, Ауыл.). Су болған үстін желге қақтырып *дегдіт* і п алмақ (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ДЕГЕЛЕК з а т. з о о л. <лат. ciconiidae> *Денесінің ұзындығы 76-152 см, тұмсығы ұзын болып келетін ірі құс*. Қарағаш басында ескі ұяны күзетіп еркек *дегелек* отырады (К.Баялиев, Дегелек.). Байқағам жоқ дейсің, ә, *дегелегім*, Көзіңді ойып тастасам не дер едің? (М. Шаханов, Ғасырлар.). *Дегелек*, шынында, әдемі құс. Өзбектер оны «ләйләк» дейді екен. Оңтүстік қазақтары болса, бірде «ләйлек», бірде «*дегелек*» дей береді (Е.Раушанов, Дегелек.).

Дегелек тәрізділер. з о о л. *Қырлы төсті құстардың бір отряды. Дегелек тәрізділер* шығу тегі жөнінен бірқазандарға жақын, олигоцен дәуірінен белгілі (ҚҰЭ). *Дегелек тәрізділер* – жыл құстары (ҚҰЭ).

ДЕГЕЛЕКТЕЙ с ы н. *Дегелек сияқты, дегелек тәрізді*. Жасы болса ұлғайып, бойы *дегелектей* сарайып кетті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Дегенде Шыназ қала, шыназ қала, Шыназдың шырындайын суы азғана. Барады *дегелектей* зырлап өмір, Қалайық күліп-ойнап біраз ғана (Халық өлеңі). Балапандар сол қолмен ауызданады. *Дегелектей* жүрегі жұқа ата-

ананы көрмедім. Күн суыса, балапандарын бауырына баса қалады, ыстық күндері болса тұмсығына су толтырып, кішкентайларының төбесінен құйып, салқын «душқа» түсіреді (Е.Раушанов, Дегелек).

ДЕГЕЛЕКШЕ ү с т. *Дегелек сияқты, дегелекке ұқсап*. Қыстақта қарнын қасып жатқан Қожа, Қарайсың *дегелекше* мойның соза (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ДЕГЕЛЕҢ: дегелең қақты. с ө й л. *Дедек қақты*. Майға қуырған бидайдай екі беті жылтырап *дегелең қағып* жүретін ол еңкіш тартып аяғын сүйрете басады (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Дегелең қақтырды. *Дедек қақтырды*. Жан дүниесі алай-түлей: «Ал, жұмысты *дегелең қақтыр!*» – деп біреу күлетін секілді (Ж.Дәуренбеков, Шұғыла.).

ДЕГЕЛЬМИНТТЕУ з а т. б и о л. *Адамның, жануарлардың ағзасынан және сыртқы ортадан ішекқұрттарды жоюдың кешенді шаралар жиынтығы. Дегельминттеу* терминін алғаш рет орыс ғалымы К.И.Скрябин ұсынған (ҚҰЭ).

ДЕГЕНДЕЙ ү с т. 1. *Дәл, тура, дұрыс*. Ә, бәрекелде, бәрекелде! *Дегендей* келдің, шырағым (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). 2. *Ойдағыдай, көңілдегідей*. Базаралының *дегені*нде *ей* болып, ұлықтардың көрі бұл ауылға жете алмай, аман қалған-ды (М.Әуезов, Абай).

ДЕГЕНЕРАЦИЯ [франц. degeneration] з а т. б и о л. *Табиғаттағы тірі ағзалардың эволюциялық даму бағытының бірі. Жалпы дегенерация* биологиялық прогреске жол ашады (ҚҰЭ). *Дегенерация* нәтижесінде организмдердің дербес дамуында жеке ұлпалардың және мүшелердің құрылым деңгейі қарапайымдала түседі (ҚҰЭ).

ДЕГЕНМЕН ш ы л. *Алайда, әйтсе де, бірақ. Дегенмен* балалық шағыңыз өткен ауылды ширек ғасырдан соң көргенде өткенді еске алып, бүгінгіге масаттанбай қоя аласыз ба? (Б.Қожабеков, Көктөбе). *Дегенмен* менің бір қыз жолдасым бар еді, соған жіберсеңіз деймін (Қ.Бұлқышев, Адамзатқа хат). Мәлік үндемеді. Жаны ашып айтып отырған болар, *дегенмен* Раушан да түсінбепті жігітті (З.Шашкин, Сенім).

Қалай дегенмен. *Қанша айтқанмен, қалай десең олай де*. Олай десе, ренжітіп алуы ықтимал. *Қалай дегенмен* әкесі боп есептеледі ғой (М. Гумеров, Хазірет.). *Қалай дегенмен* Балзияны махаббаттың саудагері деген пікіріне мен әсте қосылмаймын (С.Омаров, Өмір.). *Қалай дегенмен*, Әтікенің атын шығарған Ұмбетей қажының тойы болды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ДЕГЕНШЕ ү с т. *Сол бойда, бірден*. Әйтеуір қыс туды *дегенше*-ақ қаланың адамдарымен бірдей Жауқашардың да күні қараңға айналды (С.Шәріпов, Бекболат). Күбіртке белгі берді *дегенше*-ақ адамның алдын ала емделуі керек (Е.Оразаков, Дәрігерлік.). Ол есіне түсті *дегенше*, ұйқыдан береке кетеді. Атар таңды дөңбекшіп көз ілместен қарсы алады (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

Ә [әне-міне] дегенше. *Көзді ашып-жұмғанша, лезде*. Бұзылды *дегенше* ашық аспан, Тау басын тұманданып бұлт басқан (Д.Еркінбеков, Шығ.). Беу, шіркіннің жүйрігі-ай! Үстеместің қара шоқысынан *әне-міне дегенше*, жеті қоян алғанын өзім осы көзіммен көрдім (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Олар *әне-міне дегенше* совхоз орталығына да жетіп қалыпты (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Дегенше болмады. *Айтып ұлгермеді, сол бойда, бірден, лезде*. Ойбай, ұстандар *дегенше болмады*, Ақбота тайрандап ала жөнелді. Оған кім жете алсын (З.Шашкин, Өмір.).

ДЕГИДРОГЕНОЗ [лат. de – жоқ, жою, лат. hydrogenium – сутек] з а т. х и м. *Органикалық заттардан сутекті бөліп алуды жылдамдататын ферменттер. Дегидрогеноз*да *р* бүкіл тірі гіндерде болады және көмірсулық, майлық алмасуға қатысады, организмдегі биологиялық тотығу реакцияларын катализдейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕГИДРЛЕУ з а т. х и м. *Органикалық қосылыстардың молекуласынан сутекті бөліп алу процесі. Дегидрлеу* кезінде әдетте қос байланыс түзіледі (ҚҰЭ). *Дегидрлеудің* мұнай-химиялық процестерде, мысалы, термиялық крекингте, катализдік риформингте маңызы зор (ҚҰЭ).

ДЕГРАДАЦИЯ [франц. degradation] з а т. ө л е у м. *Қоғамда жеке адамның немесе әлеуметтік топтың маңызды әлеуметтік мәртебесін жоғалтуы және бұрынғы қалпына қайта келу мүмкіндігінен айырылуы. Ұлттың деградацияға ұшырау* белгілері оның жат болмысындағы жағымсыз өзгерістерден байқалады (ҚҰЭ). Ал қоғамда пайда болған саяси-әлеуметтік дағдарыстан өз бетімен шыға алмайтын және оны бірінші болып сезінетін төменгі топтың *деградацияға* ұшырау қаупі өзге топтардан жоғары (ҚҰЭ).

ДЕГРЕССИЯ [ағыл. degression] з а т. э к о н. *Неғұрлым ұсақ табыстар үшін пайызды кеміте отырып, үйлесімді салымақы салу* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕГІЗ= е т. *Айтқызу*. Байлық не *дегізбес*, Жоқтық не жегізбес (Мақал). Досымнан күшті дұшпаным, Табасына қалдырып, Азды бір балам *дегізбе* (Базар жырау, Шығ.).

Жекпе-жекте өлтірді, Жүремете сегізді. Қазақты қамап қамалға «Кім шығар бұған?» *дегізді* (Дулат Бабатайұлы, Замана).

ДЕГІШТЕ = е т. *Бір нәрсені қайта-қайта айту, айтқыштау*. Рет білгіш Меңдеш қысылып: «Балақайдың базарлығы мойнымда» *дегіштеп* отырды қайта-қайта (Б.Аманшин, Жар мұны).

ДЕДЕК: дедек қақты. а) *Аяғы-аяғына тимеді, зыр жүгірді*. Жыңғыл шауып әкелуге шыққан шешемнен қалғым келмей көйлегінің етегінен ұстап *дедек қағын* жүгіріп келе жаттым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жалаң аяқ, жалаң бас *дедек қағын* жүгіріп бара жатқан бала – Нұрланның өзі екен (З.Шашкин, Сенім). Мұны көрген Асан, манағыдай емес, екі аяғы еркінен шығып кеткендей *дедек қағын* жүгіре жөнелгенін өзі де аңғармайтын сияқты (С.Ғаббасов, Серпер). ә) *Көңілін тапты, бәйек болды*. Тастады Жапал бала балақты, Бас иді, тіршіліктің заңын ұқты. Жұмсаса тіл қайырмай *дедек қағын*, Өзінің міндегіне болды ұқыпты (Ш. Әбенев, Кейіпін.). Жаңа ғана Ұлықпанды аңдып тұрған Бәйтік *дедек қағын*, кермеге ұмтылды (К.Оразалин, Абай.). б) *Қорқып, қалтырады*. Бармаймын деп мен айтсам, безек қақтық. Дәу пірің келгеннен соң *дедек қақтық* (К.Әміров, Өлеңд.).

Дедек қағу. *Зыр жүгіру, бәйек болу*. Әлжанның істің басы-қасында өзі жүріп, *дедек қағуына* қарағанда босқа дәйек емес, үлкен абыройға ілігетіні сөзсіз тәрізді (І.Есенберлин, Алтын құс).

ДЕДЕКТЕ = е т. **1.** *Тез, шапшаң жүру*. Уәли екі иінінен дем алып, жүгіре басып штаб жаққа қарай *дедектеп* келеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Жайраңдай қалған Торғын орнынан ұшып тұрып, оны-мұны жайламаққа төргі бөлмеге қарай *дедектей* жөнелді (А.Әлсеров, Таң алды.). Бұл *дедектеп* отырып, жаны асығып жетсе, балалар әлі толық жиналмаған екен (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). **2.** а у ы с. *Бебеулеу, безілдеу*. Пернелер де тынымсыз *дедектеп*, шекті безілдете жөнелгенде, өкем күңіреніп, дірілдеп ерекше күйге түсетін (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **3.** а у ы с. *Алытшу, жанталасу, жар құлағы жастыққа тимеу*. [Сүйндік Бөжейге] Туысканыңның бұл сырын ұқтың ба? Бұл неғып биыл *дедектеп* кетті ә? – деп еді (М. Әуезов, Таңд.). Атыңнан айналайын Бөбек деген, Бөбек деп Қайып сорлың *дедектеген*. Ғашықтың зарын шегіп ала жаздай, Алай да би қалмады мен өтпеген (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Ғайни асыққан үстіне асығып, төлтіркеп, *дедектеп* келеді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДЕДЕКТЕТ = е т. *Алды-артына қаратпай қуу, жүгірту*. Көрген соң сенен қорлық, мұнан кеттім, Қадірлі байбатшаға барып жеттім. Уәзірің мен екеуіңді алдап ұстап, Құлымдай қызметімде *дедектетім* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Е, әйда! – деп Қартқожаны *дедектетіп* ортаға алып барды. Кінегені қолына ұстатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жел *дедектетіп* әкелердей боп сол жаққа қарай итерді (Е.Әлімқұлов, Перизат.). Күннің суықтығы, түннің қараңғылығы – бәрін басып-жаншып, ысырып-илеп, бір өрт сезім *дедектетіп* айдап келеді (Қ.Қазыбаев, Аманат.).

ДЕДЕНДЕ = е т. с ө й л. **Дедекте**. Бар еді туған жерім Бөген деген, Жас кезде Жалаң аяқ *дедеңдеген* (Ө.Тұрманжанов, Таңд.). Тоқта деймін, бәрібір қашып құтылмайсың, – деп қуушы жігіт ізін баса *дедеңдеп* қыз соңынан қалатын емес (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару).

ДЕДУКЦИЯ [лат. deductio] з а т. л о г. *Ойлау процесіндегі жалпыдан жалқыға көшу жолы, ұстанған әдіс*. *Дедукция* жолы арқылы жасалынатын қорытындының үнемі дұрыс болып келуі – үлкен тиянақ деп аталынатын пікірдің қаншалықты дұрыс болуына байланысты (М. Мұқанов, Педагогика очерк.). Ойдың бір жалпы заңнан дербес бір көрініске көшуі, екінші түрлі айтқанда, жалпы ойдан жалқы бір ой шығару *дедукция* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). Ғылыми танымда *дедукция* индукциямен ажырағысыз байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДЕДУКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Дедукцияға тән, дедукцияға қатысты*. Аристотель ғылым сарайын дәл түрде тұжырымдап, ақыл-елегінен өткізіп, *дедукциялық* жолмен салу керек дейтін (М.Исқақов, Математика). Математикаға логикалық дәлелдеу әдісі қалай енді, математика *дедукциялық* ғылымға айналды (О.Жәутіков, Математика). Мысырдан және Вавилоннан келген математика күнделікті тұрмыстағы көріністерден, адам тәжірибесінен құралған эмпириялық ғылымнан, грек ғалымдары Фалес, Пифагор, Демакрит, Гипократ, Эвклид, Архимед, Аполоний т.б. ғылыми еңбектерінің арқасында логикалық қорытынды арқылы *дедукциялық* ғылымға айналды (Жаратылыстану.).

ДЕЖА з а т. *Қамыр ашытуға және жеуге арналған, сыйымдылығы 100-600 л. ыдыс*. *Дежан* ың жылжымалы немесе араластырғыш мәшинемен жалғастырылған түрлері болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕЗАКТИВАЦИЯ [франц. des – жоқ, жою, лат. activus – белсенді] з а т. ә с к. *Әскерлерді радиоактивті заттардың әсерінен (зақы-*

мынан) сақтау мақсатымен олардың қару-жарақтарындағы, киім-кешектеріндегі, т.б. уланған объектілеріндегі радиоактивті заттарды кетіріп, қауіпсіз деңгейге жеткізу шаралары. *Дезактивация* механикалық және химиялық тәсілмен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Химиялық тәсіл толық *дезактивация* жүргізгенде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕЗИНТЕГРАТОР [франц. des – жоқ, жою, лат. integer – бүтін] *з а т. т е х.* 1. Лорт материалдарды (көмір, тұз, бор т.б.) ұсақтап майдалауға арналған машина (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Дезинтегратор* 2 билікке орнатылып, қарама-қарсы айналыс жасайтын қос ротордан тұрады (ҚҰЭ). 2. Өнеркәсіптік газдарды ондағы ұсақ қатты бөлшектерден (шаң-тозаңдардан) тазартатын аппарат. *Дезинтегратор* негізінен домна цехтарында қолданылады (ҚҰЭ). 3. Бактериялық препараттар жасау өндірісіндегі субклеткалық құрылымдарды зерттеу және биологиялық активті заттар алу мақсатында микроағзалар құрылысын бұзуға арналған құрылғы. Әрекет ету принциптеріне қарай баллистикалық дезинтегратор, ультрадыбыстық дезиктегратор, экструзиялық *дезинтегратор* т.б. болып ажыратылады (ҚҰЭ).

ДЕЗИНСЕКЦИЯ [франц. des – жоқ, жою, лат. insectum – жәндік] *з а т. х и м.* Қоймаларда, қамбаларда т.б. химиялық заттек арқылы аурутаратқыш буынақты ауылшаруашылық зиянкестерін жою шаралары. *Дезинсекция* әдістері физикалық (ыстық ауа, су), химиялық және биологиялық (микробтар, құстар) болып сараланады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Дезинсекция* – ауру таратушы (жұқпалы ауру туғызушылар) буын аяқтылар (жәндіктер) мен кенелер физикалық, химиялық және биологиялық әдістермен жою (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕЗИНСЕКЦИЯЛЫҚ *с ы н. х и м.* Дезинсекцияға қатысты, дезинсекцияға тән. Әдетте *дезинсекциялық* шаралар дератизациямен қатар жүреді (ҚҰЭ).

ДЕЗИНФЕКЦИЯ [франц. desinfection] *з а т. м е д.* Зарарсыздандыру, ауру тудыратын микробтарды химиялық заттармен тазарту жолы. Су қоймаларын *дезинфекция* жасағанда, бір гектарға 25 цент есебінен ерітілмеген әк жұмсалынады (К. Күленов, Қазақст. балық.). Іш киім, сейсептерді шелекке салып, хлорамин ерітіндісін құйып, *дезинфекция* жасайды (М. Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ДЕЗИНФЕКЦИЯЛА= *е т. Зарарсыздандыру.* Дезинфекция жүргізу, жасау. Мақта

матадан тігілген киім-кешекті, ыдыс-аяқты өзіңіз *дезинфекцияла*й аласыз (Мұны білуге тиіс). Қан алу үшін, қан алынатын жерді шырыштан тазартып *дезинфекциялайды* (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.). Созылмалы жараны жою үшін, тісті суырып, әлсіздеу етіп *дезинфекциялайтын* сұйық затпен ауызды шаю керек (С.Баймақанова, Ауыз. рагы).

ДЕЗИНФЕКЦИЯЛАҒЫШ *с ы н. Ауру тудыратын микробтардан арылтқыш, зарарсыздандырғыш.* Оттықтарды әктің *дезинфекциялағыш* ерітіндісімен 10 күнде бірет дезинфекциялайды (Мал бордақылау.). Ауру малды отардан бөліп алып, зақымданған тұяғын *дезинфекциялағыш* заттармен жуады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Трокарды шанышпастан бұрын жалынға ұстап не *дезинфекциялағыш* дәрілердің ерітіндісімен сүртеді (Шопан серігі).

ДЕЗИНФЕКЦИЯЛАН= *е т. Дезинфекция жасалыну, тазартылу.* Кино, театр, асхана т.б. көпшілік орындар мезгілінде *дезинфекцияланып*, таза ұсталуы тиіс (ІШ.Көшербаев, Туберкулез). Алдын ала клеткалар креолин ерітіндісімен *дезинфекцияланады*, іші кептіріледі (Бұзау өсіру.).

ДЕЗИНФЕКЦИЯЛАУ Дезинфекцияла етістігінің қимыл атауы. Бұл аппаратпен үй хайуандарын *дезинфекциялауға* болады (Ауылшаруаш. машина). Малды бағатын адамдар жұмыс істейтін жерде қолды *дезинфекциялауға* қажетті дәрі-дәрмектер болуы қажет (Малшыларға кеңес).

ДЕЗИНФЕКЦИЯЛЫҚ *с ы н. Дезинфекцияға тән, дезинфекцияға қатысты; дезинфекция жасайтын, зарарсыздандыратын.* Бүккіштер дегеніміз *дезинфекциялық* сұйықты уақ тозаңдап, зиянды жәндіктерге бүркетін машиналар (Ауылшаруаш. машина). Ол үшін алдымен суық, соңынан ыстық су шашады да, *дезинфекциялық* дәрілер себеді (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). Үйге немесе қораға кірерде, *дезинфекциялық* ерітіндімен суланған жөкеге аяқ киімді сүртіп кіру керек (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ [франц. des – жоқ, жою, лат. informatio – ақпарат] *з а т. Жалған ақпарат.* *Дезинформация* – өзгертуге жалған ұғым қалыптастыру мақсатымен оларға берілетін мәліметтерді әдейі бұрмалау (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕИЗМ [франц. deisme] *з а т. ф и л о с.* Құдайдың барлығын дүниенің бірінші себебі ретінде мойындайтын діни-философиялық ілім. Ғылымның дінге бағынуының айтылған формаларынан басқа тағы бір формасы бар, бұл *деизм* деп аталады (З.Мұқаншев, Кейбір ғалым.).

ДЕИСТ з а т. ф и л о с. *Деизмді жақтаушы, қуаттаушы.* Джон Локк дін жөнінде екі жақты позиция ұстаған *д е и с т* болды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Ламарк өзінің көзқарасы жағынан *д е и с т* болды (З.Мұқашев, Кейбір ғалым.).

ДЕЙ з а т. ж е р г. *Көңіл, құлық.* Бесікте көргенін істегендіктен емес, арғы *д е й і* соны тілеген (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Шоңбай аулына келін болуға Гүлнәштың арғы *д е й і* құламады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат.). Келіннің *д е й і* қаттылау жан еді (Б.Шаханов, Ғашық.).

ДЕЙТЕРАНОМАЛИЯ з а т. п с и х. *Жасыл спектрдің толқындарына сезімталдықтың аздап төмендеуімен сипатталатын көру жағдайы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДЕЙТЕРАНОМАЛИЯЛЫ с ы н. п с и х. *Дейтераномалияға шалдыққан, дейтераномалиямен ауыратын. Д е й т е р а н о м а л и я* л ы адамға түстік сәйкестікке жету үшін көзі дұрыс көретін адамға қарағанда жасыл түс көбірек шамада қажет болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДЕЙТЕРАНОМИЯ з а т. п с и х. *Дихромазияның екі нысанының неғұрлым көбірек тарағаны, жасыл түске сезімталдықтың төмендігі. Д е й т е р а н о м и я* жасыл түсті сіңіретін пигменттің жеткіліксіздігінен болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДЕЙТЕРИЙ [грек. deuterios] з а т. х и м. *Сутектің тұрақты изотопы, газ. Д е й т е р и й* - *д і*ң маңызды қосылысы ауыр су (ҚҰЭ). *Д е й т е р и й* сутектік бомбадағы жарылғыш заттың құрамына кіреді, химия, биология, физиология, агрохимия т.б. салалардағы ғылыми-зерттеулерде сондай-ақ тірі организмдерге тәжірибе жасағанда адамды диагностикалық зерттеу кезінде изотонты индикатор ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ДЕЙТРОН з а т. х и м. *Дейтерийдің ядросы. Д е й т р о н* ядролық реакциялардағы шапшаң нейтронды алуға жұмсалады (ҚҰЭ). *Д е й т р о н* тәжірибелік ядролық физикада атқылайтын бөлшек әрі нысана ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ДЕЙІЛ с ы н. с ө й л. *Көңілі көтеріңкі, сергек.* Шернияздікінен өз үйіне келгелі Сұлтанмахмұттың көңілі *д е й і* л, жөтелі де саябырлай бастады (Д.Әбілев, Баянауыл.). Больницяның әр күні жылдай ұзақ, көп жатып сар төсек болған Сұлтанмахмұт көңілі бір жұмадан бері *д е й і* л (Д.Әбілев, Ақын.). Сырқат шипасы көңіл дейді, Абақан, дәрігер Көңілінді *д е й і* л ұста, Исаке (Д.Әбілев, Арман.).

ДЕЙІН ш ы л. *Мекенді, мезгілді білдіретін сөздерге тіркесіп, соның шегін, межесін танытатын септеулік шылау.* Жұмыс көп, ертеден

кешке *д е й і н* зырылдап жүгірудемін (А.Машинов, Жер асты.). Соңғы жылдарға *д е й і н* түйе еті өндірілмей келді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Қайтарда Мергенбай үйіне *д е й і н* шығарып салды (З.Шашкин, Доктор.).

Бүгінге дейін. *Дәл осы кезге дейін, осы күні.* Сондағы қыз сен бе едің? Не себептен мен мұны, бірге жүріп сенімен, *б ү г і н г е д е й і н* білмедім. Осы күнге дейін сондағы бірге оқыған жолдастардың барлығы, олардың үй іші оны Керімбек демей, «Кербез Керімбек» яки «Кереке» деп атайды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Итіне дейін біледі. *Бәрі біледі, танымал.* Мұны Баянауылдың *и т і н е д е й і н* біледі (З.Шашкин, Сенім.).

ДЕЙІНГІ ш ы л. *Барыс жалғаулы сөзге тіркесіп белгілі бір шамаға жеткендік, шектік мезгілдік мағына үстейді.* Қатардағы жұмысшыдан аға бұрғышыға *д е й і н г і* үлкен жолдан өтті (Қ.Қамбаров, Алтай.). Не де болса менің осы күнге *д е й і н г і* бар өмірім артта үзіліп қалып баратқандай (Т.Ахтанов, Шырағың.). Оңтүстік Қазақстан жеріндегі жерасты жолдары өте ертеде, шамамен алғанда біздің дәуірімізге *д е й і н г і* ІҮ-ІІІ ғасырларда салына бастаған (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ДЕК [ағыл. degue] з а т. и н ф. *Элементтерді тізбектің соңына да, алдына да қосуға мүмкіндік беретін жад құрылымы; екі шетті кезек.* Кезек пен етекке қолдануға болатын барлық мүмкін операциялар *д е к к е* де таратылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКА з а т. **1.** *Жиналғыш үстелдердің ең басты бөлшегі. Д е к а* жазық бетті, трапеция пішінді және көлбеу орнатылып, арнаулы механизммен ілгері-кейінді қозғалысқа келтіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** [нем. Deske] м у з. *Дыбысты күшейту үшін жасалған шекті аспаптардың бет қақпағы. Д е к а* – жұқа тақтайдан жасалатын шекті аспаптардың бет қақпағы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөзд.).

ДЕКАБРИСТ з а т. т а р. *Петербургте 1825 жылы 14 декабрьде патшалық самодержавие мен крепостниктік правоға қарсы қозғалысқа қатысушы. Д е к а б р и с т е р* монархияға қарсы 1825 жылы ұрысқа аттанды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Қайсар *д е к а б р и с т е р* қара бұлтты қажарып, дабысымен ұлан-байтақ, Россияны дүр сілкіндіре, ат ойнатып шыға келді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Осы партияның жанжалы декабрь жұлдызында болғандықтан, «*д е к а б р и с т*» атанған, бұл күнге шейін тарихта осылай аталады (М.Дулатов, Шығ.).

ДЕКАБРЬ [лат. december] з а т. **Желтоқсан.** – Ал, сіз, міндеттемені *д е к а б р ь* пленумына дейін, тіпті жыл аяғына дейін

орындай аласыз ба?– деді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Мен *д е к а б р ь д і ң* он бірінде сегізге толам (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

ДЕКАДА [франц. decade] з а т. т а р. **1. Онжүндік** (*әдебиет пен өнер жетістігінің көрермендер қауымына салтанатпен паш етілуі*). 1949 жылы Жұбан бірінші рет қазақ әдебиеті мен өнерінің Москва қаласында өткен *д е к а д а с ы н а* қатысты (С.Қирабаев, Октябрь.). *Д е к а д а* кезінде бір ғана М.Әуезов атындағы Академиялық драма театры астана жұртшылығына көптеген спектакльдер көрсетті («Қаз. әдеб.»). **2. Он күн аралығындағы мерзім.** Жүкеннің бригадасы осы *д е к а д а* қызыл туға ие болды («Лен. жас»). Шөпшілер соңғы екі *д е к а д а* жұмысты аяқтаймыз деп күндіз-түні еңбек етті («Лен. жас»).

ДЕКАДЕНТ з а т. *Декаденттік ағымның өкілі, соны уағыздаушы. Д е к а д е н т* Мережковскийдің «Европа сөніп барады», – деп байбалам салтуы, пайғамбарды күншығыстан іздеуі – бөрі-бөрінің түп тамыры Шпенглердің осы кітабына тіреледі екен, – деді Мұхтар (С.Талжанов, Ұлдай.). Оқырманның есіне алғашқы *д е к а д е н т т е р д і ң* Францияда жетпісінші жылдардың аяғына қарай буржуазияның толық жеңіске жеткені және оның өзіндік дүниетанымы қалыптасқаны анық белгілі болған тұста пайда болғанын еске сала кеткіміз келеді («Қаз. әдеб.»).

ДЕКАДЕНТТІК [франц. decadence] з а т. *19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында сол кездегі рухани өмірде, көркемөнерде, философия мен эстетикада орын алған дағдарыстың әдебиеттегі көрінісі, өмірден торығу, келешектен үмітсіздікке бой алдыру сарындары басым әдеби құбылыс* (Әдеб. термин. сөздігі). Мәдениеттің кейбір саласына Еуропаның *д е к а д е н т і г і* де әсер еткен болды (М.Әуезов, Индия очерк.).

ДЕКАЛИТР з а т. с у. *10 литрге тең сұйықтық өлшемі. ≈ 1 д е к а л и т р д е* 10 литр бар.

ДЕКАН [лат. decanus] з а т. *Жоғары оқу орнындағы бір факультеттің жетекшісі. Группа болып ректорға кіріп, араға д е к а н д ы салып мені алып қалмақшы еді, өзім көнбедім* (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Тамаша адам бұл кісі, Бақытқа біздің кез келген, *Д е к а н* да оның інісі, Мақсатқа жеттік көздеген (Ш.Мұхамеджанов, Қошалақ). *Д е к а н* факультеттегі оқу-тәрбие және ғылыми жұмыстардың сапасы үшін жауап береді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДЕКАНАТ з а т. **1. Факультеттің басқармалар алқасы.** *Д е к а н а т қ а* айтармыз бәріміз де (С.Шаймерденов, Болашақ.). **2. Факультет басқармасы орналасқан бөлме, орын.** Кенбай Каримовичтің *д е к а н а т т а* отырғанын

білген Сақыш пен Гүлжан есік алдына келді де, кіруге батылдары жетпей тоқтап қалды (М. Дүйсенов, Гүлжан.).

ДЕКАНТАЦИЯ [франц. decanter] з а т. **1. т а м а қ. Қатты заттектерді сұйықтардан айыру процесі.** *Д е к а н т а ц и я* тамақ өнеркәсібінде шараптарды мөлдірлеуде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Д е к а н т а ц и я* аморфтық сүзілмейтін, бірақ тез тұнатын тұнбаларды жуу немесе қатты ұсақ шикізаттан еритін заттектерді ажыратып алумен қосарластыра қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2. к е н. Шөгіндінің үстіндегі тұнған суды лайламай бөліп алу процесі.** *Д е к а н т а ц и я* ол үшін ыдыс ішіндегі суға резеңкелі түтік түсіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДЕКАПИТАЦИЯ [лат. de – жоқ, жою, лат. caput – бас] з а т. ә с к. *Қарсыластың басшылығын жою немесе ұрыс даласында басшылық пен командирлердің арасындағы және қарулардың арасындағы байланыс жүйесін қирату* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕКАТЕНАЦИЯЛАУ [ағыл. decatenation] з а т. и н ф. *Жолдың белгілер тізбегін бөліктерге (жол бөліктеріне) бөлшектеу операциясы.* *Д е к а т е н а ц и я л а у* – біріктіру операциясына қарама-қарсы операция (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКБІР з а т. с ө й л. *Дегбір. ≈ Д е к б і р і* қалмады.

Декбір таппады. *Дегбір таппады.* Таланған құлынды көргенше *д е к б і р т а п п а ғ а н* ол, әкесіне, тағы біреулерге еріп барса, оң жақ санының қоң еті үндейіп ойылып қапты, жарадан қан сорғалап төңірегінің терісі жалбырап тұр (С.Мұқанов, Бақташы.).

Декбірі кетті. *Дегбірі кетті* (асып-састы, үрейленді, абыржыды). Аманбай не әрі, не бері жүре алмай, *д е к б і р і к е т і п*, бір орында тұрып қалып еді (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Ол мұны күнілгері білген адам тәрізді *д е к б і р і к е т і п* тұрған шәкірттеріне қарап қояды (Ш.Әбдіраманова, Көрінісес.).

Декбірі қашты [ұшты]. *Үрей қитты, берекесі кетті.* Көңілсіз де, шүбәлі де ой мендеп, қыздан барған сайын *д е к б і р қ а ш т ы* (Көктем лебі). Айқай көтеріліп бара жатқан соң, ас иесі Бекпембеттің *д е г б і р і қ а ш қ а н д а й* болып, өңі сұрлана түсті (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Шымкентте тұратын қайнағасының «шықтым» деген телеграммасын алысымен-ақ оның *д е к б і р і қ и ш ы п*, қауқары кетіп қалды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Декбірінен адасты. *Қалыпты күйі бұзылды, састы.* Тұтқиылдан жаудың үстінен түстік. Жау *д е к б і р і н е н а д а с т ы* (С.Әлжіков, Дала.).

Декбірін жаңылтты. *Есін шығарды.* Раушанның бет ажарында, кейпінде ауыр ойдың белгісін сезіп, Мәриям себебін білуге асықты. «Айтшы, айтшылап» Раушанның *декбірін жаңылтты* (Б.Майлин, Шығ.). Маңына жуып кетсең, «жеңгейлеп» *декбірін жаңылтады* (Б.Майлин, Шығ.). Үлкен үйге жұмысым болып кіре қалсам да, шық-шықтың астына алып *декбірімді жаңылтады* (Б.Майлин, Шығ.).

Декбірін кетірген жоқ [қашырмады]. *Абыржымады, сасқалақтамады, сабыр сақтады.* Күшін жұмсап ұмтылды жанталасып, *Декбірін кетірген жоқ* онша сасып. Өзін-өзі жұлып алды, Екі қолмен сау жердің шетін басып (И.Байзақов, Он бір күн). Сабырлы жас дерт қаншама батса да, *декбірін қашырмай*, төзіп жатыр (М.Иманжанов, Жастық).

Декбірі таусылды. *Көңілі тыншымады, тағат қылмады.* Бір кездері, *декбірі таусылды* білем, бірдеңеден секем алғандай есік жакқа, терезе тұсына тың тыңдай қарап алды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ДЕКБІРЕ = е. т. с. өй. л. *Дегбіре.* Бұл кім өзі, не болды? – деп *декбірей* сұрайды (С.Талжанов, Ұлдай.).

ДЕКБІРСІЗ с. н. с. өй. л. *Дегбірсіз.* Бүркіттің түлкі алғанын күнде көріп жүрсе де, екеуінде қызу қуаныш, *декбірсіз* асығыстық бірде-бір кемімейтін (М.Әуезов, Абай). Бай болғанда бақырып бола ма, «*декбірсіз* антүрған», – деді тағы да Мәмет (Ф.Мұстафин, Миллионер).

ДЕКБІРСІЗДЕН = е. т. с. өй. л. *Дегбірсізден.* Баймағамбет, Абай мен Ерболға жалтақтап, *декбірсізденіп* таңдана сөйледі (М.Әуезов, Абай). *Декбірсізденіп* тұрған жұрттың құлағына самолеттің гүрілі келуі-ақ мұң екен, қуанғандарынан бас киімдерін аспанға лақтырысты (Ө.Шәріпов, Партизан.). Өзі *декбірсіздене* күткен жолаушылар поезы бірінші жолға келіп тоқтады деген хабарды құлағы шалысымен сапырылысқан көпшілікпен бірге сығылыса-қысылыса перронға шықты (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ДЕКБІРСІЗДЕУ с. н. с. өй. л. *Дегбірсіздеу.* Сол бір *декбірсіздеу* айтылған сөздердің қорғасындай салмақты мәні бар (С.Бақбергенов, Алтынемел.).

ДЕКБІРСІЗДІК з. а. т. с. өй. л. *Дегбірсіздік.* Зеренің ауылы осы *декбірсіздік*, мазасыздық үстінде үдере көшіп отырып Бақанасқа жетті (М. Әуезов, Абай). Нұрдәулеттің бұл *декбірсіздігін* жаратпай, кейбіреулер оған ала көзімен қараса, екінші біреулер миығынан күле қарайды (М. Иманжанов, Адам.).

ДЕКДАР с. н. с. өй. л. *Дегдар.* Нәсілің төрт шар дейді, *декдар*, қожам, Алдында сөзге жүйрік мен бар қожам (Айтыс).

ДЕКЛАМАТОР [лат. declamator] з. а. т. *Сөзді көркемдеп (мәнерлеп) келтіріп оқушы, өртіс.* Тілеужан өлеңін шебер *декламатор* сияқты шабыттана оқыды (Қаз. тілі. түсінд. сөздігі).

ДЕКЛАМАЦИЯ [лат. declamatio] з. а. т. *Дауысты нақышына келтіріп мәнерлеп оқуға арнап жазылған көркем сөз.* Кеше Хафиза *декламация* мді аяғына дейін тындамады деп ренжіп қалды (Т.Нұрғазин, Мұрат). Соңғы екі бөлім – концертке арналған. Мұнда – ән, хор, *декламация* айтылды («Қаз. әдеб.»). Тегінде *декламация* не әнмен айтылатын мелодекламация сияқты сахна көріністерінде әуені номер мен кейінгі шақырулардың арасында пішін мен мазмұн үйлесімдері (гармония) сақталуы керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ДЕКЛАРАТИВТІ с. н. қ. о. ғ. - с. а. с. и. *Декларациялық, декларацияға сүйенген, негізделген.* *Декларативті* саясат (Декларативное политика) – мемлекеттің ядролық қарулар бойынша ресми саясаты (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Декларативті* саясаттың мақсат саясатынан, яғни қаруды нақты қолдану немесе жабдықтау саясатынан ерекшелігі күштердің шынайы құрылымын белгілейді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕКЛАРАТИВТІК с. н. *Сөз жүзінде ғана айтылған.* Биліктің қазақ тіліне қатысты түрлі-түрлі *декларативтік* сипаттағы тұжырымдамалар қабылдағанына табаны күректей он бес жыл болыпты («Жас Алаш»).

ДЕКЛАРАЦИЯ [лат. declaratio] з. а. т. қ. о. ғ. - с. а. с. и. **1.** *Мемлекеттік саясат пен құқықтық, халықаралық қарым-қатынастардың, елдің экономикалық-саяси даму принциптерін салтанатты түрде жариялайтын мемлекеттік құжат.* Қазақ КСР-інің 1990 жылы қазанда өткен XII Жоғарғы Кеңесінің отырысы Қазақстанның мемлекеттік егемендігі туралы *декларациясы* н қабылдады («Ана тілі»). **2.** *Заңды мәні бар мәліметтерді мәлімдейтін құжат.* БҰҰ Бас ассамблеясының 1948 ж. 10 желтоқсандағы Адам құқылары туралы жалпыға бірдей *декларациясы* (ҚҰЭ). Осы конференцияда Араб елдерін Израиль агрессиясынан қорғау жөніндегі *декларацияны* бір ауыздан қабылданғанын да ұмытқан жоқпыз («Соң. Қаз.»). Ташкент *декларациясы* және тағы басқалар бейбітшілік сүйгіш сыртқы саясаттың, халықтар арасындағы бейбітшілік пен достық саясатының тамаша жемістері («Соң. Қаз.»). **3.** *Халықаралық саясаттың өзекті мәселелері бойынша бірнеше*

мемлекет не халықаралық қйым қабылдайтын құжат. Мемлекеттік қызметкерлер жыл сайын тапқан табысын, жалақысын жария етіп *декларация* («Айқын»). Міне, адамзат бетпе-бет келіп отырған осы қиындықтарды шешу үшін БҰҰ-ның мыңжылдықтар *декларациясында*, оның ішінде даму саласындағы БҰҰ-ның мақсаттары деген атпен даму жолында негізгі атқарылатын іс-қимылдарының бағыты мен кешендері анықталған («Егемен Қазақстан»). Соның ішінде салықтарды, алымдарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді уақтылы және толық төлеу, салық төлеу бойынша *декларацияларды* және есептерді уақтылы тапсыру, бухгалтерлік есепті жүргізудің сапасы, салықтық құқық бұзушылықтардың болмауы, салық жүктемесінің деңгейі, сол секілді жергілікті өңірдің бюджетіне қатысу нәтижесі деген талаптар ескеріледі («Егемен Қазақстан»). *Декларация* – елдің экономикалық-саяси даму принциптері мәлімдейтін мемлекеттік құжат (ҚҰӘ).

ДЕКЛАРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Декларацияға тән, декларацияға қатысты.* Сондықтан оның бұл сияқты өлеңдерінде *декларациялы* қ үндеу лебі басымырақ сезілуі әбден заңды (Ә.Тәжібаев, Өмір).

ДЕКОДЕР [ағыл. decoder] з а т. и н ф. *Компьютерде т.б. электрондық құрылғыларда кодталған сигналдарды (кодты) қабылдау жүйелеріне түсінікті сигналдарға түрлендіруге арналған құрылғы. Декодер* кодтау командасына кері операцияны орындайды (ҚҰӘ). *Декодер* – шифрланған күйде берілген мәліметтерді алғашқы күйіне қайта түрлендіретін құрылғы немесе программа (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКОЛЬТЕ [франц. decollete] з а т. к и і м. *Мойын, иық тұсы ашықтау етіп тізілген әйел көйлегіндегі ойық.* Сол сұлудың үлбіреген жалаңаш мойнында алтын алқасы бар, киген көйлегі «*декольте*» (С.Талжанов, Ұлдай.).

ДЕКОМПИЛЯТОР [ағыл. decompiler] з а т. и н ф. *Объектілік код түрінде өрнектелген бағдарламаны алғашқы жазылған тіліне түрлендіретін өңдеу бағдарламасы. Декompiler* ял т о р құрастыруға кері амалды орындайтын программа (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКОМПОЗИЦИЯ [ағыл. decomposition] з а т. и н ф. **1.** *Есепті құранды бөліктерге жіктеу.* **2.** *Өңдеу объектісін (есеп, бағдарлама, жүйе мәліметтері) құранды бөліктерге жіктеу* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКОМПРЕССИЯ [ағыл. decompression] з а т. и н ф. *Тығыздалып қысылған мәліметтерді алғашқы қалпына келтіру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКОРАТИВТІ с ы н. *Декоративтік.* Көкнәр – көпке мәлім сәнді өсімдік, біздің бауларымызда көкнәрдің әдемі гүлдей сорттарын *декоративті* өсімдіктер ретінде егеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Осы биыл отыз тұрғын үй, механикаландырылған қырман – элеватор салынған, алты мың түп *декоративті* және жемісті ағаш отырғызылған («Қаз. әдеб.»).

ДЕКОРАТИВТІК с ы н. *Әсемдік, сәндік үшін қолданылатын, сәндеуге арналған.* Мектеп үйінің алды-артына, участкакті қоршаған шарбақтың ішкі жақалауына бес жүз түптей *декоративтік* ағаш отырғызды (З.Ақышев, Біздің шамш.). Бұл әдістер қолдан жарық түсіру арқылы овоштар мен *декоративті* өсімдіктерді жыл бойы өсіруге қолданылады (Жалпы биология). Сондай-ақ, тас бітіктің бүгінгі күні дербестеліп, өз алдына отау тіккен тіл білімі, жазу тарихы, әдебиет һәм кітаптану ғылымы, баспасөз тарихы, тасты өңдеудің *декоративтік* өнері, педагогика, психология, философия және басқа сан алуан саланы тұтас қамтыған синкретті туынды («Егемен Қазақстан»). Ұшқаната құлпытас-тардың көркемдік *декоративтік* орнаменттік өрнектелуі жөнінен Арал-Каспий маңындағы мазарлардың қайсысынан да алды («Білім және еңбек»).

ДЕКОРАЦИЯ [франц. decoration] з а т. *Спектакльдегі оқиғаның болатын жерлерінің, сахнада архитектуралы бейнесімен көркемделіп көрсетілуі.* Мұнан бөлек біз үш үлкен *декорация* жасап отырмыз. Көне Түркістан, Қазақ ауылы, Жонғар ауылы («Егемен Қазақстан»). Ақ сарайдың тамаша *декорациясының* қалдықтары мен Ахмет Ясауи мавзолейінің күмбезді қалпақтары бірін-бірі ойша толықтырады (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Жасы тоқтасып қалған Марфуға аспай-саспай киім-кешектерді тәптіштеп жүрді де, Ақмарал тосып қалар дегендей: – Қалқам, *декорация* жинап жүрген балалар ғой, солармен бірге қайтармын, үйге бара бер, – деді (Б.Тәжібаев, Кара торғай).

ДЕКОРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Сәндік, әсемдік.* Парктер үшін сұлу өсімдіктерді таңдап алады, бұларды әсемдік немесе *декорациялы* өсімдіктер деп атайды (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Оқушылар жеміс-жидек және *декорациялы* ағаштар өсіру ісімен де шұғылданады («Халық мұғ.»).

ДЕКОРТ [нем. Decort] з а т. э к о н. *Алдын ала төленуіне не сапасының мәміледе көрсетілгендегіден төмен болуына байланысты алынатын шегерілім. Декорт* – тауар төлем-ақысының мерзімінен бұрын төленгені немесе

мәміле шарттарымен салыстырғанда сапасының неғұрлым төмен екендігі үшін оның бағасынан шегеру (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕКРЕМЕНТ [ағыл. decrementum] з а т. и н ф. *Белгілі бір мәлімет мәнін кішірейту. Декрементте* әдетте бір өлшем бірлігіне кемітеді (Қаз. тілі термин. Математика). *Декремент* белгілі бір шарттарға байланысты қандай да бір шаманың автоматты түрде келу шамасы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕКРЕТ¹ [лат. decretum] з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Жоғарғы өкімет орнының заң есебінде шығарған қаулысы, заң, нұсқауы.* Шешесі де «әне барам, міне барам» деп сәлем айтып жүреді. Тағы мынадай *декрет* келгенін қарасайшы (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Қазақ азаматтары, – деп жазды Ахаң «Қалам қайраткерлерінің жайынан» атты мақаласында, – мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін сарп етуі керек. Басқалармен мәдениетті тегеліп жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні қазақтарды қасындағылар қыңсылатуын қояды ...Жеуге жеңіл тұрғанды жеу табиғи іс. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатын сөзсіз. Қазақ жем болудан түбінде *декрет* қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады («Егемен Қазақстан»).

ДЕКРЕТ² з а т. қ о ғ.-ә л е у. *Екіқабат әйелдерге берілетін заңды демалыс.* – Баяғы Мария аздан бері аяғы ауырлап, *декретке* шықты дейміз-ау, соның өзінде жатпай, түнделетін осында келді (Х.Ерғалиев, Шыңдық.). Қаладағылардың әйелдері алатын *декрет* біздің әйелдерге тимейді, – деді қарт (Ә.Әбішев, Замана.). *Декретке* шығу үшін бастығыңа жүктіліктің дәл ортасында айтқан дұрыс («Жас Алаш»).

ДЕКРЕТТІК с ы н. қ о ғ.-с а я с и. *Декретпен* бекітілген, *декретке* сәйкес өзгертілген. *≈ Декреттік* мәлімдеме.

Декреттік уақыт. қ о ғ. *Белгілі бір аумақтың мемлекеттік басқару органы қаулысымен (декретімен) өзгертілген белдеулік уақыты. Декреттік уақыт* тәуліктің күндізгі мезгілін энергиясының тұрмыс пен өндірісте өзара дұрыс бөлінуін көздей отырып, КСРО Халқом Кеңесінің 1930 ж. 16 маусымдағы қаулысы бойынша енгізілген (ҚҰӘ). *Декреттік уақытқа* (Декреттік уақыт жыл бойы тұрақты түрде ұсталады) тағы да 1 сағат қосылып, жазғы уақыт енгізіледі (ҚҰӘ).

ДЕКСТРИН з а т. х и м. *Крахмал мен гликогеннің ыдырауынан алынатын өнім. Ас дайындау* көбінесе крахмалдың *декстрин* дерге айналуына байланысты (Орган. химия).

Олардың құрамында қант, *декстрин*, крахмал, органикалық қышқылдар, майлар, қосылыстар кездеседі (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Желімдеу үшін фабрикада жасап шығарылатын, денсаулыққа зияны жоқ сұйық желім, фотопаст, *декстрин* сияқтылар пайдаланылады (З.Рақымжанов, Бастауыш класс.). *Декстрин* организмде амилаза мен гликогенфосфорилазаның әсерінен түзіледі, желім ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология). *Декстрин* крахмалды термиялық өңдеу не ішінара гидролиздеу арқылы алынады. Желімдейтін заттек ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ).

ДЕКСТРОН з а т. х и м. *Полисахаридтер класының органикалық қосылысы ақ түсті қатты зат. Декстрон* сахарозадан кейбір микроорганизмдер арқылы синтезделіп алынатын полисахарид (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Декстрон* медицинада қан плазмасының алмастырғышы ретінде, сондай-ақ тамақ, тоқыма және қағаз жасау өнеркәсібінде кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕКУВЕР [франц. dekouvert] з а т. э к о н. *Мүліктің бағасы мен сақтандыру саласы арасындағы айырма. Декувер* сақтанушының тәуекелі үшін қалдырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕЛБЕ¹ з а т. *Арба-шанаға жегілген көлікті жөнге салып, жүргізіп отыратын қайыс бау, божы.* Шу шыққанда, шұбар ат қалт тоқтады. Шұбар тоқтаған соң, қайыс *делбесін* қорап үстіне шиырып тастап, Құбаш балаларға қорбандай басып үнсіз жақындады (С.Сматаев, Алғашқы асу). Қалжан ала атты *делбемен* қақпалап қойып, өндетіп келеді (З.Шүкіров, Отты өткел.). Алтын туы жығылды, Мысыр сынды қаланың, *делбесі* жібек үзілді, Күймелі күміс шананың (Үш ғасыр.).

Делбе қақты. *Делбемен ат айдады, қамшылады.* Мәукіл қоңырайыңқырап келіп фаэтонға отырады. «Үлкен кісі, қайда тартамыз», – деді Әйтек *делбені қаға* беріп (С.Бегалин, Уақыт.).

ДЕЛБЕ² з а т. м е д. **1.** *Бас айналдырып, сандырақтатып ауыртатын дерт, делқұлы, жарымес, тентек.* Тұтқындардың көбі – сандалған *делбе*, жанды көлеңке (С.Сейфуллин, Тар жол.). Отырды бір бөлені кемпір сезіп, Болғандай дызылдады *делбе* кезік, Қамыс-тай қалтыраған қос қолында, Зәресіз зыр-зыр етіп жүр білезік (Ә.Әленов, Әлімқара). **2.** в е т. <лат. encephalomyelitis enzootica equorum> *Жұқпалы энцефаломиелит; жануарлардың орталық жүйке жүйесін зақымдайтын жұқпалы ауру. Делбе*, негізінен, жылқыда болады

(КҰЭ). Малдың сезгіштігін білу үшін, инені терісінің сыртынан аздап батырады, *делбе* не меңіреу болған жылқы оны елемейді (Ә.Әбішев, Мал санитары). *Делбе* індетіне қарсы жылқы тілінің ұшын кесіп алу, танау, құлақ, сауырын тіліп қан ағызу шарасы жасалынады («ДУГ»). Болашақты болжамай, Жол сауданы олжалай, Ақбөкендей алданып, Жылқыдай *делбе* сандалып, Аңдамай келіп түскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Азала, шерлі, қайғы-мұң жұтқан*. Тілі ащы деп, жігіттер, мені сөкпе, Ашулының әр сөзі тиер көпке. Өткен өмір – өкініш, ой жаралы. Дерті қалың *делбемін* шірік өкпе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДЕЛБЕ³: көңіл делбеді. *Көңілін аулады, көтерді.* Талайыма тас түсті, Оны ешкімнен көрмеймін. Сары күнге бұл да ермек Тек *көңілді делбеймін* (Насихат, Шығ.). Бір-екі ауыз әзіл айтып, *көңілін делбеді* (З.Шүкіров, Жас жесір). Ол бірақ өзіне жамандық жуытпайтын әдетпен жүдеу *көңілін* сол бойда *делбе*: – Менің қайбір ақы-пұлым күйіп барады, – деді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Қадалса империял һәм динары. *Делбеймін көңілімді* жалғыздықтан. Бір хақ деп қашаннан да жалғыз жары (Шөңгерей акын, Қазына). Сол күйіммен қалада Дәл он бес күн боп қалып, Ерікті күнім тоқталып Сөйлеумен *көңіл делбедім*. Бөрінен маған батқаны – Үйімнің иесіз жатқаны Құзырлы қатын, бала жас, Бақылап тұрған шаруама Көңілді қатты бөлгенім (Ығылман Шөрекұлы // Екі мыңжылдық.).

Делбе ақын. *Арқасы бар, көтеріліп кететін.* Сыртынан *делбе ақын* деп естіген әншіні бірінші көргенде іштегі ойын сездірген жоқ (С.Бақбергенов, Қан тозан).

Делбесі қозды. с ө й л. *Делебесі қозды.* *Делбесі* қалай *қозбасын*, Мұндайда нағыз сұңқардың, Жібердім қызып өз басым, Тізгінін шабыт тұлпардың (С.Әлімқұлов, Жайсаң жер). Сырттағы ашық күннің сәулесі терезеден сығалап, *делбемді қоздырып*, көңілімді қытықтайды (С.Сарғасқаев, Төмпішқара).

ДЕЛБЕГЕЙ з а т. э т н. **1.** *Масадан қорғану үшін киетін жеңіл баскіім.* Қазақ халқының бас киімдері бөрік, тымақ, құлақшын, жалбағай, *делбегей* деп аталады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Жалбағай жазғы жауын-шашыннан қорғанатын, *делбегей* масадан қорғанатын жеңіл баскіімдер. Олар не өрмекпен тоқылады, не матадан тігіледі (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** *Сырт киімнің етегі.* Ол қынама бел, ұзын етекте, *делбегей*, гүлді көйлек киген екен (Е.Қонарбаев, Тиек). Желпілдеп жаулығының *делбегейі*, Келеді шешесі де зарлап, сарнап (Қ.Мұқышев, Бала).

ДЕЛБЕГЕЙЛЕН = е т. *Киімнің не басқа бір нәрсенің желмен көтеріліп желпілдеуі.* Балаларға мойын бұрар емес, ақ халаттары *делбегейленіп* лезде жоқ болды («Қаз. әдеб.»). Түймелері ағытылып кетіп, *делбегейленген* етегін жинап ала алмай жатқан солдатты нұсқады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ДЕЛБЕЗЕК з а т. *Жүйке ауруының бір түрі.* Қожабек қажы перде тұтып, мылтығын аспанға атса, *делбезек* болған адамдар жазылып кетеді екен (Саңғылдар).

ДЕЛБЕКТЕ = е т. *Желпілдеу, ербеңдеу.* Екеуміз үлкен залға кіргенде, қолында шахматы бар, *делбектеген* бір дегбірсіз шұбар қарсылас іздеп сандалып жүр екен (М.Иманбаев, Сұлу).

ДЕЛБЕЛЕ = е т. **1.** *Делбемен демеп жүргізу, божылау.* Қожан аттарын жегіп беріп, қамыт кигізуді, аттарды *делбелеп* жүргізуді көрсетуде (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** а у ы с. *Елігу, еліктіру.* Өзінің дегбірін әбден *делбелеп* алған сол бір сүйкімді сезімдер суретіне елігіп, зеріп дауысын бетке алып жүріп кетті (Қ.Қараманұлы, Қайран). Тура майданның өзіне апарады, – деп Хадиша тағы да бұларды *делбелей* жөнелді (Қ.Құрманғалиева, Атырау.).

ДЕЛБЕЛЕНДЕ = е т. с ө й л. *Делбеңде.* Асқар сөйлегенде танауы *делбелеңдеп* кететін (Қаз. тілі. түсінд. сөздігі).

ДЕЛБЕЛЕНДЕТ = е т. с ө й л. *Делбеңдет.* Қуанғаннан *делбелеңдетіп* танауын, Қойып еді жалынышты жауабын (Д.Әбілев, Өлеңд.).

ДЕЛБЕЛІК з а т. *Есерлік, есерсоқтық, делқұллық.* *Делбелігі* емес пе Біржан салдың, Кісісін теңейтұғын жаңа тапты-ақ, Талпынған жас баланың білегіндей, Қолымды ұстатпаймын сен итке аппақ (Айтыс).

ДЕЛБЕҢ е л і к. *Желт еткен, ербең еткен қимылды бейнелейтін сөз.*

Делбең етті. *Желт етті, ербеңдеді.* Нұртай қолын маған қарай соза бергенде, *делбең етіп*, ат үстінен аударылып қалды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Күрдасы *делбең етіп* суға құлады (Н. Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Делбен қақты. *Делбең-делбең етті, желпілдеді.* Серегиннің көкшіл көзі күлімсіреп, танауының желбезегі судан шыққан балықтай *делбең қағады* (З.Шашкин, Теміртау). Осы сәт кең көйлегінің етегі *делбең қағалып*, бие бау жақтан бір әйел ұшып келеді (М.Әбдрахманов, Адасқан.).

ДЕЛБЕНДЕ = е т. *Желпілдеу, желт-желт ету.* Ауыр сөмкелерін көтерісіп түсірді. Сол сәтте біреу *делбеңдеп* жүгіріп жетті (Ә.Бөриев, Алматы.). Аға-жеңге есепті жандардың үйіне *делбеңдеп* бара беруге бет-жүзі шыдамады (Ұ.Доспамбетов, Ел есінде). Басып

қап, тартып кетті тақымына, Даусы да шықпай қалды бақыруға. *Делбеңдеп*, қаңғалақтап бара жатты, Қылғынып, сөз айта алмай шақыруға (Қ.Мұқышев, Бала.).

ДЕЛБЕҢДЕУ *Делбеңде етістігінің қимыл атауы.* Омардың Әнес көрінсе болды, өзін ұстай алмай, *делбеңдеуі* басталады («Қаз. әдеб.»). Қалмақанды Жәкең «Шеміршек болған жылқыдай *делбеңдеуін* қарашы», – деп қалжыңдар еді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ДЕЛБЕУ¹ *з а т. Демеу, тыңшу, тыңыштық.* Аралап ертеңді-кеш ну орманды, Тек сонан таптым *делбеу* қайғы-мұңға (Қ.Жұмалиев, Қырдағы күрес).

ДЕЛБЕУ²: *көңіл делбеу. Көңіл көтеріп, бір сәт қайғы-мұңды қымттыру, жұбату.* Шынтас қиын кезде *көңіл делбеу* үшін құр әшейін айта салған сөзінің Жанарға мұншалық әсер етерін білме еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Иванов оның *көңілін* қалай *делбеудің* ретін білмей, ыңғайсыздана бастады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Енді еліктеуші жоқ, үйретуші жоқ. Сондықтан *көңіл делбеудің* сәні де жоқ (Б.Әбдіразақов, Сыр.).

ДЕЛБЕШ *з а т. Делбені ұстап ат айдаушы адам, божышы.* Бір бүйірден екі шолғыншы шауып келіп, күймені жанай берді. – Тыр-р!-деп, *делбеші* аттардың басын ірікті (Б.Аманшин, Жар мұңы). Күндерде бір күні батыр Барақ қырық күймелі арба даярлап, оған екі қыз, бір *делбеші* мінгізіп Күнікейді түнде алып қашады (Қаз. ертег.). *Делбеші* үлгірмесе іркіп басын, Кетер ед осы жолы үркіп атың, Қақты ағай асығыс кеп көрші есігін, Саусақпен сілке тастап күртік шашын (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

ДЕЛБЕШЛІК *з а т. Делбе ұстаушылық, ат айдаушылық.* Шыңғыс пен Драгомиров те мінді. Аба *делбешілік* орнына отырды. – Жүр, – деді Шыңғыс оған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ДЕЛДАЛ¹ [ар. دال] *з а т. <нем. Makler>*
1. *Сатушы мен алушыны келістіріп, сауда-саттықтың жүзеге асуына көмектесетін адам.* Үй иесі базарда *делдал* болып күн көреді екен (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі). Хиуадан келген *делдал* *дар* тұтқындарды солардан сатып алып, осы базарға әкеліп саудаға салады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).
2. *ә с к. Оқу жаттығуына қатысатын бірлестіктер, құрамалар, бөлімдер мен бөлімшелер қолбасшыларының, сондай-ақ олардың штабтары (басқармалары, бөлімдері) әскер тектері, арнайы әскерлер мен қызмет бастықтарының жанына жіберілген оқу жаттығу бойынша басшылықтың өкілі. Делдал ретінде оқу-жаттығуға қатыспайтын әскерлер мен штаб-*

тардан жоғары дайындықтағы генералдар мен офицерлер тағайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Делдал* – құрамы мен саны жаттығудың сипатымен, мақсатымен және оған қатысатын әскерлер мен штабтардың санымен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Делдал болды. *Дәнекер болды, бітістірді, көмектесті.* Жау кісілердің жүзін жылытып жіберсем деген оймен екі араға *делдал*, дәнекер *болғысы* кеп еді, онысы аяғында өзіне соққы боп тигенін көріп, Ақбаланы ішінен аяп отыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Таза дос, жан аямас көмекші, *делдал болғанды* сүйетін (М. Әуезов, Абай). Жоқ, қайнаға, ол екі араға *делдал болмай*-ақ қойыңыз, – деді Раушан оған (Б.Майлин, Шығ.).

ДЕЛДАЛ² *с ы н. Екіқшты, әрі-сәрі, дел-сал.* Ол ақыры «мейлі, көкем не істесе де өзі білсін, тек мені араластырмаса болды», – деген *делдал* шешімге келді (Ө.Ахметов, Қоңыр).

Делдал болды. *Не істерін білмей дал болды.* Енді қайттым деп *делдал болып* тұрғанымда, қайтадан Жанар жүгіріп шыға келді (Н. Сералиев, Ақ қайың). Ол көңіліндегі күдігін не айтпай, не Сұлтанның айтқанына сене алмай, *делдал болып* тұр (Б.Сөкпақбаев, Менің атым.).

ДЕЛДАЛДЫҚ *з а т. 1. Дәнекерлік, келістірушілік.* Сатушы мен алушының арасында *делдалдықпен* өткізген отыз жылы, міне, бүгін отыз күнге татымай ізсіз-түзсіз зулап кете барыпты (А.Байтанаев, Қайнар.). Ол қырдағы елден базарға мал айдап келе жатқан шаруа-кештерді жолдан қағып алып, *делдалдық* жасайды (Т.Әлімқұлов, Көкек.). Мүбәрәктің көсібі – *делдалдық* (І.Жансүгіров, Шығ.).
2. *ә к о н. Сатушы мен алушыны келістіріп, сауда-саттықтың жүзеге асуына көмектесуге бағытталған іс-әрекет. Делдалдық* операцияларды жеткізушінің не тұтынушының тапсырмасы бойынша тәуелсіз жеке тұлғалар немесе маманданған кәсіпорындар мен фирмалар атқарады. *Делдалдық* қызмет үшін төленетін сыйақының қалыпты көлемі табыстың 5-12%-ына тең болады (ҚҰЭ). Еңбек биржаларының негізгі атқаратын қызметтері мыналар: еңбек нарығындағы сұраным мен ұсынымды анықтау; жұмыссыздарды есепке алу және бос жұмыс орындарын тіркеу; жұмысын ауыстыруға және жұмысқа тұруға тілек білдіретін адамдарға ақпараттар беру; жұмыс іздеп жүрген кадрларды оқыту мен қайта дайындауды ұйымдастыру; жастар арасында кәсіптік бағдар беру жұмысын жүргізу; адамдарды жұмысқа орналастыру үшін *делдалдық* қызмет көрсету және жұмыссыздыққа байланысты жәрдемақы тағайындау (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.).

Делдалдық компаниялар. э к о н. Багалы қаааздарды сатып алу және сату кезінде өз алармандарының мүдделерін білдіретін қор биржасының мүшелері болып табылатын, сондай-ақ клиенттерге несие алуға, олардың төлемдері бойынша кепілдікті міндеттемелер қабылдауына, төрелік (арбитраждық) мәмілелерде жүзеге асыруға байланысты қызметтердің қосымша түрлерін көрсететін компаниялар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕЛДАЛСЫЗ с ы н. Делдалдың көмегінсіз. Күн өткен сайын газет беттерінен «*делдалсыз*» деген жазулар сиреп келеді («Алматы ақшамы»). Ортаға жүретін *делдалсыз* сатылатын үйлердің бағасы әлдеқайда арзан екен («Айқын»).

ДЕЛДАР з а т. с ө й л. *Делдал.* Осы өңірде әрі сәудегер, әрі жуан болған Бердібектің *делдары*, пысық жігіті боп жүрген деген сөздер бар (М. Әуезов, Тастүлек). Өзің кімсің сонша *делдар* болатындай (Қ.Сәрсекеев, Қызыл.).

ДЕЛДЕК с ы н. *Делдің тұратын, желпілдек, делдіңкі.* Қара бұжыр *делдек* танау, көзі ұясынан шығып адырайған ұзын бойлы сөмпиген бір жігіт үйге кірді (Б.Майлин, Шығ.). Серке сан, белі *делдек*, шоқтық биік, Бұлтылдақ бұлшық етті бейне киік, Сіңірлі, толарсақты, болат тұяқ, Құлаштай қаз мойынды қояды иіп (С.Сейфуллин, Өлең мен поэм.). Ешкім оятқан жоқ оны, сірә еттің дәмді иісі *делдек* мұрынын кеулеп жөнелсе керек (Б.Аманшин, Көкжар).

ДЕЛДЕКТЕУ с ы н. *Делдигендеу, делдіңкілеу.* Сұршалау келген, қабағы тікірейген, танауы *делдектеу* адам екен, қалпында, пішінінде ашу ызғары бар (Б.Майлин, Шығ.).

ДЕЛДЕН' е л і к. *Желп еткен қимылды бейнелейтін сөз.* Нұрлан *делдең* қағып жүгіріп келді (Қаз. тілі. түсінд. сөздігі).

Делдең етті. *Делдиді, делдеңдеді.* Әбділ-әзиздің аяғы алыстан *делдең етін* көрінді (Д.Досжанов, Кісі.).

ДЕЛДЕН' с ы н. *Делдиген, делдіңкі.* Қайқы жауырын, қарашегір қанды көз, орақ тұмсық, *делдең* танау, балуан балтыр, еңкіш еңсе, үш түлеген тас түлек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДЕЛДЕНДЕ= е т. 1. *Заттың жел көтергендіктен делдің, делдең-делдең етуі.* Күпісінің етегі *делдеңдеп*, үлкен етігі күрпілдеп, әр кесеге бір барып жүрген ел қазақтары (Б.Майлин, Азамат.). Ол дамбалының балағы *делдеңдеп*, дарияға қарай жүгіре жөнелді (Ө.Ахметов, Қоңыр.). 2. а у ы с. *Желігу, едіреңдеу.* Желбезегі желбеңдеп, Танаулары *делдеңдеп*, Қараталдың бойында, Бұқарбайдың тойында, Жалайырлар табысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Шалының шыдамы таусылып, мұрыны *делдеңдеп* пысы етеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Делбе қолына

тиген кезде көзі ойнақшып, мұрны *делдеңдеп*, тынысы кеңіп қоя берді (Б.Тілегенов, Көктем.). Бекбосын мұрнының етегі *делдеңдеп*, көзі қанталап, жұтына береді (А.Қабышев, Күлеміз бе.).

ДЕЛДЕН-ДЕЛДЕН е л і к. *Қайта-қайта желпілдеген, делдеңдеген қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* Оның жүрегі желді күнгі жапырақтай дірілдеп, өкпесі көріктей көмпийсіп, танауы *делдең-делдең* етті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ДЕЛДЕНДЕТ= е т. *Жеңіл нәрсені желдің желпілдетуі.* Өкпек жел жолаушының екі етегін қайта-қайта *делдеңдетіп*, жүрісін ауырлата береді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ДЕЛДЕНДЕУ с ы н. *Делдең-делдең еткен, елбелектеген, делдигендеу.* Жәкеңмен біраз жұмыс істеген ақын Қалмақанның екі танауы көтеріңкі, *делдеңдеу* кісі (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ДЕЛДИ= е т. 1. *Киімнің не басқа бір нәрсенің көтеріңкілеу, шығыңқылау болып тұруы.* Еті уыздай аппақ, білектері, сандары октаудай жұп-жұмыр, мойны құйған шамдай, ақ етіне қара шашы салбырап, қос алмасы үрген торсықтай *делдиіп* тұрғанда, жұттып қойғың келеді екен! (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Шапанының етегі *делдиіп*, кебісі сыртылдап жаяу келе жатқан Жанғабыл анадайда Жарамазанның жаман торысын тани кетті (О.Сәрсенбаев, Жақсы.). Жаппас тәртіп сақтағыш оң қолдың қалпақтың *делдиген* күнқағарына қарай зымырап бара жатқан көнігі қимылын жол ортадан кілт үзді (С.Сматаев, Алғашқы.). 2. *Елеңдеп елгезектенгенде мұрынның, танаудың желпілдеуі, тікіреюі.* Бала жігіттің танауы *делдиіп*, көз жанары таңдана қалғанын аңғарған ағасы жас жолдасының жұмбағын ашып берді (Н.Оразов, Достар хаты). Ауылнай жымың еткенде жадағай жатқан жалпақ мұрны бір *делдиі* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жұпаргүл біреу қуып келгендей танауы *делдиіп*, екі иінінен дем алып еңгігіп тұр (С.Омаров, Жүйрік).

ДЕЛДИТ= е т. *Танауды не басқа нәрсені әдеттегіден көтеріңкі ұстау, қампиту, тікірейту.* Дәрігер денсаулығымды тексеріп жатқандай-ақ, танауымды *делдитіп*, қайта-қайта ауа жұтамын. Теніз ауасы жанымды жадырата түседі (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Қурайлының кең жазығына таянғанда ғана Қали жүрісті бәсеңдетіп аяңға көшті, шұбар айғыр танауын *делдитіп*, үсті-үстіне пыскырынады («Қаз. әдеб.».). Аяғында хром етік, бұтында бұрынғыдай қалтасын *делдит* е тіккен галифе шалбар, үстінде сұр көйлек, басында қамыс қалпақ (З.Шашкин, Сенім).

ДЕЛДИҢКІ с ы н. *Сәл көтеріңкі, әйтек шығыңқы.* Астаналық қыздарша бұл да кеудесі ашық, етегі *делдиңкі*, белі бүрмелі, жеңсіз қызыл ала көйлек киіпті (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Бұл бір сырмасы желкесіне салынған, етегі *делдиңкі*, көкшіл түсті, жылтыраған шетелдік көйлек екен (Т.Әбдіков, Ақиқат). Біздің Қалғанкөлде Нәзікеннен сұлу қыз жоқ. Тек танауы *делдиңкі* мұрын бітімі бұзады (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ДЕЛДИЮ *Делди етістігінің қимыл атауы; танаудың үстіңгі жағының не өзге нәрсенің көтерілуі.* Танаудың өзі ғана *делдию* – демді қатты алу, қала берсе, көңілді сезім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДЕЛДІРЕ = е т. *Желтілдеу, елігу, тікірею.* Салақты жаңа көргендей мен де ауымды ашып қалыппын. Көкем танауы *делдіреп*, қызара бөртіп алған (А.Әлсеров, Алыста.). Маңайда өз тұқымдасы жоқ па дегендей, танауы *делдіреп* бір-екі мекіреніп қойды (М.Құмарбеков, Шынар).

ДЕЛЕБЕ: *делебесі қозды. Көңілі алып-ұшты, желікті, арқасы қозды, кеу-кеуге еріп қызды.* Жақып Бекайдар аруағын шақырғанда, басқалар түгіл, ауылнай Байболдың да *делебесі қоза* бастайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мұрат ұнатпаса да, Купцианов сөзінің аяғын сабырмен тосты. Дау десе *делебесі қоза* т ы н қазақтың баласы өз пікірін де айтпай кете алмады (Т.Ахтанов, Қаһар.). Жалғыз Тәлім емес, футбол десе көзір *делебесі қозбайты* н адам кем де кем. Көрі ме, жас па, бәрі бір, футбол ойыны естен тандырып жатқаны (А.Байтанаев, Қансонар.). Таусылмайды тентектің төбелесі, Төбелесте *қозады делебесі*. Қуанамын Бұзықтың соңғы сәтте түсіп кетсе қолынан селебесі! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Делебесі қызды. *Шыдай алмады, қызып кетті.* Еңсесін кеште көкке көтергізіп, Шаһардың *делебесі* кетер *қызып*. Қолының күдіреті шапағатты, Жататын түн қойнынан от өргізіп (А.Нысаналин, Көзайым). Күйіп бір күймей немене, Құр *қызады делебе*. Сақтасын жалғыз қайғыдан, Көппен көрген – селебе (Қаз. ақын. шығ.).

ДЕЛЕГАТ [лат. delegatus] з а т. қ о ғ-с а я с и. *Белгілі бір жиынға мемлекет, қоғам не ұжым атынан сайланған өкіл.* Одақтық съезге *делегат* боп Мәскеуге барғанда Ақыш тым ұзақ жатты (Б.Майлин, Шығ.). Сол баяғы сулы сай жота-жота, Қойың қаптап барады жоталата. Сәлем бердік, съездің *делегаты*, Ассалаумағалейкүм, Шопан ата! (М.Мақатаев, Шығ.). Бұрынғы аурулары аздай-ақ, соңғы бір-екі жыл ішінде біздің ел тағы бір ауру жамап алды.

Пысықша бір адам бір жиналыста *делегат* болып сайланды. Жиналыста болып, сайлаған елдің жай-күйін айтып елге пайдалы іс етейін деген оймен емес, жұмысқа айдамасын, лау тартқызбасын деген сықылды ұсақ ойлармен. Осындай пысықшалардың елге келтірген зияны аз емес (М.Жұмабаев, Шығ.). Шетел *делегаттары* Москва туралы, туысқан одақтас республикалар туралы фильмдерді көріп, совет елін таныды (Ә.Нұршайықов, Тоғыз.).

ДЕЛЕГАТТЫҚ з а т. *Делегат болушылық.* Өкілдік сол сапарда достасқан оны (Сөкенді) Қазақстанның Орынборда өтетін III Совет съезіне *делегаттыққа* сайлатқан да, машинасына мінгізіп Орынборға ала келген (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДЕЛЕГАЦИЯ [лат. delegatio] з а т. қ о ғ-с а я с и. *Мемлекет я ұжым атынан сайланған ресми адамдар тобы.* Швейцарияда бір аптадан астам уақыт іссапарда болған қазақстандық *делегация* осындай ғаламдық мәселелердің арасында сыналап болса да, жеке мүддеге сай келіссөздер жүргізіп қайтты («Түркістан»). Біртұтас экономикалық кеңістік құрушы төрт мемлекет *делегациясы* өкілдерінің мәслихаты жетінші рет Астанада өтті («Жас Алаш»). «Қазақстан теміржолы» ұлттық компаниясының *делегациясын* корпоративті даму департаментінің атқарушы директоры Араф Шадиев басқарып барды («Айқын»).

ДЕЛЕГЕЙ з а т. к и і м. **1.** *Қыздардың желбегей тігілген баскиімі.* Біреуінде *делегей*, Біреуінде тұмағы, Екі пышақ селебе, Оқтасады екеуі (І.Жансүгіров, Поэм.). Қымыз кішкене орталанған кезде жаңа ғана жасап басына киіп отырған балшық *делегейдің* маңдай жағы жарылып, саптыаяқтағы қымызға жалп ете түскенде, қымыз төгіліп, саптыаяқ домалап кетті (Қ.Шөкенов, Гудок). **2.** *Капюшон тәрізді қыста киілетін баскиім.* Ас ішіп, арақ ішер, арық қатқан, Адамдай абақтыға он жыл жатқан. Бір қойып, бір қырады селдір мұртын, *Делегей* қыста киер о да мақтан (Д.Еркінбеков, Шаншу). **3.** *ә с к. Екі құлағы түсірілетін, алдында құнқағары бар, төбесі шошақтау келетін әскери баскиім.* Ол едірейте киген қызыл жиекті *делегейдің* астында қыпқызыл болып тұрған құлақтарын кезек-кезек ұстады (І.Жансүгіров, Шығ.). **4.** *Етегін желбіретін, мол етіп тіккен киім.* Қамзол-бешпет, *делегей*, Шекей басқан аяғын, Қызыл сафьян ақ балтыр – қыз балаға жарасар (Үш ғасыр.). Өткен жылы ғана ауылда жалба-жұлба шөкпытпен жүрген баланың шөкшиген *делегей*, қынайбел көк шинель киіп, тап-тұйнақтай кісі боп келуді аға-кеңге түгіл, ағайын-туғандарды да сүйсіндірді (Ғ.Орманов, Жүрек).

Жауырына қарасаң Тастан салған дередей, Кештігұрым ақ үйден Ырғай басып көрінсе, Комзол бешпет *д е л е г е й*... Ол қыз балаға жарасар (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.).

ДЕЛЕГЕЙЛ с ы н. *Желбегей кең тігілген.* Басына кигені тор көздерінің түйіндері мөлдір қара меңнен жасалғандай көрінетін пердесі бар, *д е л е г е й л і* үлкен ақ қалпақ еді (Ә.Әбішев, Найзағай).

ДЕЛЕГЕЙЛЕН= е т. *Жел кеулеп құмпию, делдию.* Балуан Шолақтың басындағы ақ жібектің шұбатылған ұшы *д е л е г е й л е н е* шаншылып, аспанға көтерілді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Қалаға қарай астық тартқан мұжықтың кейбір арбасында қазақ тымағының құлағы *д е л е г е й л е н і п*, желп еткендей болады, орысқа малай болған қазақ екен деп ойлайсың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алдында манағы сақалды шал, қара шекпені *д е л е г е й л е н і п* кеткен, сол қолындағы алтыатары оқ шашып, оң қолындағы қылышы найзағайдай жаркылдайды (С.Әлжіков, Дала қыраны).

ДЕЛЕГЕЙЛЕНДІР= е т. *Жел өтімен жеңіл нәрсені құмпитіп, домалатып жіберуі.* Тұмарбай арбадан атып түсіп, ентелей басып, үйге кірем дегенде жел оны *д е л е г е й л е н д і р і п* жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үдей соққан боранды дауыл ықшам киімдердің де етек-жеңін *д е л е г е й л е н д і р д і* (С.Шаймерденов, Болашақ).

ДЕЛЕГЕЙЛЕТ= е т. *Желдің киімнің етегін желпілдетуі, желбіретуі.* Әжемнің етегін кезек-кезек іліп, *д е л е г е й л е т і п*, шұбалтып тастай береді (М.Қаназов, Ақ тайлағым.).

ДЕЛЕК с ы н. с ө й л. *Делдек.* *Д е л е к* танау делдиді, Екі көзі құтырған сиырдың көзіндей боп адырайды (Б.Майлин, Шығ.).

ДЕЛЕКТЕ= е т. с ө й л. *Далақтау, далбақтау.* Күн өтті, айлар өтті, елемедік, Ешкімді өзімізге теңемедік. *Д е л е к т е п* жел көңілдің жетегінде, Нені істеп, нені сөйлеп, не демедік (Қ.Тоғызақов, Таңд.).

ДЕЛЕКТЕТ= е т. *Киімді қымтанбай бос жіберіп, далақтатып қою.* Орталарында қамшат бөрікті, тобыққа түскен ақ жібек көйлегінің етегін шапқан аттың екпінімен жел *д е л е к т е т і п*, шаңқан бозға мінген қызы бар (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ДЕЛЕҢ е л і к. *Делеңдеп, желпілдеген қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Делең етті. *Желпілдеді, делдеңдеді.* – Жидек теріп келдік, әже, – деп Жамал ақ көйлегінің етегі *д е л е ң е т і п*, енесінің алдына билеп кеткендей бір дөңгеленді (З.Ақышев, Жесірлер). Шатырдың арғы бұрышынан етегі дағарадай бір қамыс қалпақ *д е л е ң е т е* түсті (И.Салахов, Көкшетау).

Делең қакты. *Желпілдеді, желбіреді, делдеңдеді.* Басында біздің жақтың үлкен жаулығы, көк шұбар кең көйлегі *д е л е ң қ а ғ ы п* апам екпіндей басып келеді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ДЕЛЕҢДЕ= е т. *Желпілдеу, делең-делең ету.* Болыс, билер етегі *д е л е ң д е п* қосыла шапты. Старшиндар да арттағы шұбатылған шаңға малтығып аттары жығылып, бірінің қолы, бірінің аяғы сынып қалып жатты (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Әншейінде аңшылық десе, қай-қайсысының да аяқ-қолы жерге тимей, *д е л е ң д е п* кететін еді. Бұл жолы бөрі сап-салмақты бола қапты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Күндізгі реніштен кейін шаршап қалған бойы жиып, ойын түйіп ертең таңертең баруға бекіп отыр еді. Елеңдеп, *д е л е ң д е п* Шынжыр кіріп келді (Д.Әбішев, Арман.).

ДЕЛЕҢДЕТ= е т. *Желпілдету, желбірету.* Қаздия, қақия отырып, тақымды жапсырып, өкшені қадап тастап, көк көйлектің етегін, ақ шаршының ұшын *д е л е ң д е т і п*, елпілдетіп, елендетіп желер ме еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДЕЛЕҢ-ДЕЛЕҢ с ы н. *Желпілдеген, делең-деген.* Алтын басты азаматтың асқар таудай абыройын көбелек көңіл ұрғашының *д е л е ң д е л е ң* етегіне тәуелді қылып қойған Құдай шебер-ай (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *Д е л е ң-д е л е ң* халатының етегі жер сыза дірілдейді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ДЕЛЕУЛЕН= е т. *Делеңдеу, делдию.* Танаудан будақ-будақ дем шығарып, Желпілдеп желбезегі *д е л е у л е н і п*. Түйіліп қайшылатып құлақтарын, Келе атқандай бірдеме көзі көріп (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ДЕЛИ= е т. 1. *Делдию, тікірею.* Балаға бұдан артық не керек. Ол соған бөркі қазандай болып, *д е л и е* береді. Өзіне арнап кішкене қалмақ ер әперді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Теке қапталына мойнын бұрып алып танауы *д е л и і п* қарғып-қарғып шабады. Қасқырдың ыр-сыр тынысын естиді (С.Елубаев, Ойсыл қара). Қонысбайдың сол жағында танауы *д е л и г е н* сойталдай бір бейтаныс қара бала отыр (Т.Бердияров, Солдат.). 2. *Далию, далболу, мең-зең болу.* Қалды лезде *Д е л и і п* піркін пасық, Ағызып арам қанын аузын ашып, Кептерді қоя беріп мыжырайды, – Әлгі де қодиланған арам сасық (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Өйткені Қалиманың сырын білмейтін бұл өлкеде бір адам жоқ. Не істерін білмей, *д е л и і п* тұрған Қалиманы Қазыкенің көзі шалды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ДЕЛИБАШ з а т. к ө н е. *Әшейін атқа мініп, желігін басушылар.* Кейде зәулім еменнің биігінен көз шалған жортуылшыға жаудың шолғыншы жасағы емес, өңшең *д е л и б а ш*

жолбасар аламан болып шығады (М.Мағауин, Аласапыран).

ДЕЛИВЕРИ [ағыл. delivery] з а т. э к о н. *Тауар беру туралы жазбаша өкім.*

ДЕЛИМИТАЦИЯ [лат. delimitatio] з а т. қ о ғ.-с а ы с и. *Іргелес мемлекеттер арасындағы келісім бойынша мемлекеттік шекараның орналасуын анықтау. Д е л и м и т а ц и я* бұрын қабылданған өзара келісімшарттар мен карталарда көрсетілген меже бойынша жүргізіледі (ҚҰЭ). *Д е л и м и т а ц и я* негізінде шекара демаркацияланады (межеленді) ҚҰЭ).

ДЕЛИМИТАЦИЯЛАУ = е т. *Шекараны анықтау жұмысын жүргізу, межелеу.* Мәскеуде қол қойылған Қазақстан мен Ресей арасындағы шекараны *д е л и м и т а ц и я л а у* туралы шарттың тарихи маңызы зор («Алматы ақшамы»). Бұл процестің қалай жүргені жөнінде кеше Алматыда Сыртқы істер министрлігінің Ерекше тапсырмалар жөніндегі елшісі, шекара мәселелері жөніндегі үкіметтік делегацияның жетекшісі Мұрат Атанов, үкіметтік делегация жетекшісінің орынбасары, Сыртқы істер министрлігінің кеңесшісі Биғали Тұрарбеков, Жер ресурстары жөніндегі агенттіктің «Казгеокарт» кәсіпорны ҚР мемлекеттік шекарасын *д е л и м и т а ц и я л а у* және демаркациялау қызметінің бастығы Сергей Кириллов журналистермен болған баспасөз мәслихатында жан-жақты айтып берді («Егемен Қазақстан»). Айта кету керек, мемлекеттік шекараны халықаралық құқықтық рәсімдеу үш кезеңнен тұрады. Бірінші кезең – *д е л и м и т а ц и я л а у*. Бұл ретте шекара сызығы белгіленіп, ол арнаулы топографиялық картаға түсіріледі. Екінші кезең демаркациялау. Мұнда *д е л и м и т а ц и я л а у ғ а* сәйкес шекара сызығы бойында жергілікті аумақта шекаралық белгілер орнатылады. Үшінші кезең – шарттық негізде көршілермен мемлекеттік шекара режимін белгілеу («Егемен Қазақстан»).

ДЕЛИСТИНГ [лат. delistihg] з а т. *Қайсыбір акционерлік қоғамның бағалы қағаздарының қамтамасыз етілуін тексергеннен кейінгі шешім ретінде оларды қор биржасындағы сауда тізімінен алып тастау ісі.*

ДЕЛҚАЙЫР з а т. ж е р г. *Еш нәрсенің байыбына бармайтын, парықсыз.* Әлде мені әдейі андып жүрген немесе ұйықтап жатқан жерімде үстімнен кездейсоқ шығып, суретіме сын таққан жай өншейін *д е л қ а й ы р* біреу ме екен? (Ф.Дінісламов, Көл жағасы).

ДЕЛҚҰЛЫ з а т. *Кіресілі-шығасылы, жарымес, әумесер.* Бәйбіше осы елдегі *д е л қ ұ л ы* біреуді жалдап, есіктің алдындағы жерошақта қайнап тұрған құртқа түсіріп жіберген (С.Мұқанов, Мөлдір махаб.). Әйтсе, бір кезде күллі Европаның оқымысты қауымын елең-

деткен Патищев бүгінде мынау қиян түпте кіл *д е л қ ұ л ы н ы ң* арасында жүрер ме еді? (Ә.Кекілбаев, Танд. шығ.). Қалтасын миллиардтарға сықаған монополистер мен олардың *д е л қ ұ л ы* қолшоқпарларының көксегені соғыс болды (С.Сейітов, Жылдар.).

ДЕЛҚҰЛЫЛАН = е т. *Әумесерлену, есерсоқтану.* Жүні семіз үйректің жүніндей тығыз. Қайыруы қатты, аң таппаса тасты, қазықты жел үрген қаңбақты соғып, зар етінде *д е л қ ұ л ы л а н ы п* кетеді (Туған жер.).

ДЕЛҚҰЛЫЛАУ с ы н. *Жарыместеу, әумесерлеу.* Әбігердің қызға қыры жоқ. Шамасы, өзінің шайқылау, *д е л қ ұ л ы л а у* мінезін біліп, іштей мойып қалған тәрізді (Б.Ахметшин, Көзі сынық.). Кім басқармақ елді мынау. Бәйбішеден қалған ұл бар, әттең, ол да *д е л қ ұ л ы л а у*. Елге нұрын шашып туған, асып туған қатарынан (М. Шаханов, Фасырлар.).

ДЕЛПІЛДЕ = е т. с ө й л. *Есерленіп арам тер болу, далақтау.* Уәкілдер жүрген өңкілдеп, Белсенді жүрген елпілдеп, Колхоз бастық қайқайып, Бос шауып жүр *д е л п і л д е п* (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ДЕЛ-САЛ ү с т. *Мең-зең, сүлесөк, бей-жай.* Есі кіресілі-шығасылы Кербала сырттан аттың дүбірін естіді, асығыс жүріс. Суыт жолаушы. Ол тізерлеп барып орнынан әзер көтерілді. Денесі *д е л-с а л*, киімі жырым-жырым жыртық, топырақ (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). Соны айтып торғай кетті аспанға ұшып, Шал қалды *д е л-с а л* болып қайғы қысып. Сол торғай үшіншіде не айтпақ еді, Соны тап, есті болсаң, ойға түсіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен жүрмін бойым *д е л-с а л*, ішімде мұң. Төкаппар жаның әлде қалай ма екен. Алдында біреулердің кішіргенін. Көрмеймін енді деп-ақ қатуланам, Жетпей жүр бірақ соған күшім менің (Ф.Оңғарсынова, Асау.). Қоңыр күздің маужыраңқы шуағы буын-буынды алып, ұйқы шақырған соң, еріксіз *д е л-с а л* мәңгірген кейіпті бастан кешіреді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ДЕЛ-САЛДАН = е т. *Сүлесөктану, мең-зең күйге түсу.* Ханымкүлдің сұлбасын көре алмады. Шыыршық атқан тұла бойы *д е л-с а л-д а н ы п*, көңілі бір түрлі самарқау тартты (Таң нұры).

ДЕЛ-САЛДАУ с ы н. *Бейжайлау, сүлесөктану.* Жол серігім сезіп қалды ма деп, іштей қысылып, жүзіне қарасам, ол *д е л-с а л-д а у* екен (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ДЕЛ-САЛДЫҚ з а т. *Бейжайлық, мең-зеңдік, сүлесөқтық.* Ұзақ жылаған Мамырдың басының зырқырап ауырғаны да біртіндеп тарап, *д е л-с а л-д ы қ* жеңді (К.Оразалин, Көктем.). Шарықтап даусым кетті үйге сый-

май, Той-думан бола берсе күнде осындай. Қарттыққа, қайдағы бір *делсалды* ққа. Өзің де қарап қалдың мені кимай (Т.Молдағалиев, Мен де.). Күн кешке сайын, бойынды алған *делсалды* қ күшейе бастағанымен, соғұрлым кеуден біртүрлі жеңілденіп, күндізгі істеген жұмысыңа көз тастап тұрып мейірлене күледі екенсің (С.Сматаев, Армысың.).

ДЕЛІН = е т. *Айтылу, сөз болу*. Мыстау, Имантаулар алысырақ *делінгеннен* кейін, мен Жезқазғанда қанша мыс жатқанын шамалап көрдім (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қазақтар негізінен мал шаруашылығымен шұғылданады. Біздің халықта жер иесі *делінетін* ірі алпауыт жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бірақ Баянауланың болыснайы Құдайберген Қуандық баласының қол қойып, мөр басып жіберген қағазында олай *делінбепті* (О.Дастанов, Жаяу Мұса).

ДЕЛІНУ *Делін етістігінің қимыл атауы*. Шұбыртпалы Ағыбай деген тәрізді, бұның да қыржынды *делінуді* содан дейтін де қоятын (І.Есенберлин, Қаһар). Бұл – 1880 жылдары Түркістанда өмір сүрген кісі. Үндемес ата *делінудің* себебі ешкімге үн қатпаса керек (О.Дастанов, Әулие.).

ДЕЛІР = е т. с ө й л. *Делдию, еліру*. Жастар болса көздерінде жігер оты жаркылдап, танаулары *деліріп*, жаңағы сиқыр сарының жетегінде әлі отыр (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

ДЕЛЬКРЕДЕРЕ [итал. del credere] з а т. э к о н. *Комиссионердің үшінші бір тұлғамен жасасқан шартының орындалуы үшін комиссионердің комитент алдындағы кепілгерлігі. Делькредере үшін комиссионер ерекше сыйақы алады* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕЛЬФИН [грек. delphis] з а т. з о о л. *Сұтқоректілер тобына жататын, кит, балық тектес, тісті теңіз жануары. Дельфин мен акуланың сырт көрінісі ұқсас, бірақ олар туыстық жөнінен бір-бірінен өте алыс тұрады* (Жалпы биология). Қарасам теңіз – данаға, Жатады сөйлеп жел күнде. Адамдар тұрған жағаға, Келеді жүзіп *дельфиндер* (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). *Дельфиндер* – топтанып тіршілік етеді. ХТҚО-ның бірқатар мемлекеттерінің «Қызыл кітабына» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕЛЬФИНАРИЙ з а т. *Дельфиндер өсіретін аквариум*. Аквариумда тек ұсақ жануарлар ғана емес, суда тіршілік ететін ірі жануарлар да өсіріледі, аквариумның ондай түрлері *дельфинари* й және океанариум деп аталады (Қ.Қайымов, Су асты.).

ДЕЛЮВИЙ [лат. deluere] з а т. г е о л. *Тау етектеріндегі түпкі жыныстардың жаппай үгілуді салдарынан бөлшектене отырып, жа-*

уын-шашын, еріген қар суымен тасымалдануы нәтижесінде түзілген үгінділер жиынтығы. Делювий саздары кірпіш өндіруге пайдаланылады (ҚҰЭ). *Делювийдің* құрамы беткейде жоғарыдан төмен қиыршық тастан балшыққа дейін өзгереді (Қаз. тілі термин. Су.).

ДЕЛЮВИЙЛІК с ы н. г е о л. *Делювийге тән, делювийге қатысты. Делювийлік* пашылымдар – түпкілікте кенорындардың мору процесінде қирауы мен пайдалы құрамбөліктердің қираған таужыныстармен бірге беткей бойымен жылжуы нәтижесінде жаралады (Қаз. тілі термин. Геология). *Делювийлік* (беткейлерде орналасқан) және коллювийлік (беткейлер етегінде орналасқан) пашылымдар ажыратылады. *Делювийлік* пашылымдардың пішіні негізінен түпнұсқа кенорындардың пішініне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕМ [ир. دم] з а т. *Тыныс мүшелері арқылы сырттан ішке немесе іштен сыртқа шығарылатын ауа*. Индет меңдеткен ауру адамның *дем* і суынып кетеді екен (М. Әуезов, Абай). Үш жағы етекгілеу келген қолағаш сияқты танауынан шыққан *дем* селдір сақалын желпіп тұрды (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). *Дем* ин аузынан алған кочегардың салалы күрек тістері ғана ағараңдайды, өзі қап-қара (Ө.Қанахин, Дәмелі). Жүрегім дүрс-дүрс соғады. Бармай-тынымды айтпақшы болып едім, *дем* ім бітіп қалғандай ауыз ашуға шамам келмей-ақ қойды (Б.Мұқаев, Аққу сазы).

Ақырғы [ақтық соңғы] демі біткенше [сөнгенше, тынғанша]. *Өмірінің соңына дейін, өлгенше*. Нағима Арықова әйелдерді күндіктен азат ету, белсенді құрылысшы етіп тәрбиелеу жолына барлық ақыл-ойын, қайрат-жігерін аямай жұмсап *ақырғы демі біткенше* еңбек етті (Аялы жандар). Ажал төніп тұрса да, Өлімге көңіл көнбейді. *Ақырғы демің тынғанша*, Үміттің оты сөнбейді (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Жаралылар қолынан қаруы түскенше, *ақтық демі* ықылық атып *шыққанша* күресті (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Қасық қаның қалғанша, *соңғы демің біткенше*, күшінді Отаныңа берген Нұрсұлтан жолдас, сені елің де ұмытпайды (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Бір дем. *Бір мезгіл, бір уақ, арасында*. Қарайды да күледі, Үлпілдек қарды үреді. Қояды *бір дем* ыскырып, Қаласың сонда түшкіріп (Ә.Тәжібаев, Өленд.).

Бірінің деміне бірі балқыды. *Ойы бір жерден шықты, іштей сезінді, ұғысты*. Неге екенін қайдам, солар асық ойнап шалқып отырған адамдар емес, *бірінің деміне бірі балқып* отырған адамдарға ұқсап кетті (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

Дем алды. *Тыныс мүшелері арқылы сырттан ішке немесе іштен сыртқа ауа шығарды, тыныстады.* Мен бұрылып өзіне қарай жүрдім, Ауасымен *дем алып* арай жырдың. Бір өтеуі кім білсін осы шығар, Сағынышпен сарғайған талай жылдың (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Бір минутта адам он алты шамалы *дем алады*. Жүрек төрт сокқанда адам бір *дем алады*. Жұмыс қылғанда, қызғанда дем алу жиіленеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Дем алыс. *Тыныс.* Ақ киімді денелі, ақ сақалды, Соқыр мылқау танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, Түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды. *Дем алысы* – үскірік, аяз бен қар, Көрі құдаң – қыс келіп, әлек салды (Абай, Тол. жин.). Төлегеннің *дем алысы* жиілей түсті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы).

Дем арасында [сағатта, сәтте]. *Тез арада, жылдам, лезде.* *Дем арасын да* зеңбірек, минометтер атуын тоқтатты (Б.Момышұлы, Офицер.). Ызалы халық *дем арасында* топталып жиналып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Батырлардың ауылы керуеншілерді дайындық жасап күтіп отыр екен. *Демнің арасында* мал сойылып, қазан асылып, ауыл үсті даң-дүң болды да қалды («Қаз. әдеб.»). *Дем сағатта*, қас пен көздің арасында маңайдың реңі бұзылды да кетті (Т.Қауыпбаев, Жазира). Колхоз басқармасы межелі жерден шопандар қалашығын салып, жатақхана, клуб, монша дегендеріңізді *дем сәтте* дүрілдетіп жіберді (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Жұрт та *дем сәтте* тарап кетті (Ө.Канахин, Жер бас.).

Дем берді. а) *Демеді, сүйемелдеді, қиықуат беріп көтермеледі.* Бұлардан көңіл суып, қызық тоқып, Таза жүрек нәжімді меңгеріп ең, нәжіме жүрегімді сұлтан қылып, Тоқтатып өз бойына *дем беріп* ем (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.). ә) *Жігерлендірді, қайрат берді, рухтандырды.* Құдай деген құда баласының хаты аз да болса Матай көңіліне *дем берді* (Қ.Кереев, Құндыз.). Қарлығаш қарлығашқа жем береді, Қарындас қарындасқа *дем береді* (Ғашықнаме). Жігіттің күлкісі Жаңылға *дем берген* болу керек даусы енді қаттырақ шықты (М.Дүзенов, Ақ әже). б) *жағымсыз. Еліртті, қайрап салды, айдап салды.* Оразбайларға астыртын *дем беріп* отыратын өздерінің де арам саясаты бар-ды (М.Әуезов, Шығ.).

Дем беру. *Көмектесу, қолдау.* Экономикалық белсенділікті инфляция көмегімен *дем беруге* тырмысу – бұл шошқаның жаншылған етін қуыру үшін үйді жағып жіберумен тең (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.).

Дем бітті [таусылды, сөнді, тынды, үзілді]. *Қайтыс болды, дүние салды.* Басын

көтеріп едім, *демі бітіп* барады екен. Көзін әлсіз ғана ашып алды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Дөмежан *демі таусылар* алдында Сәлменнің қасында болғысы келген тілегі адалдығын көрсетеді (Б.Тілегенов, Уақыт). Алысымен әкесінің хабарын, Лондонға жалтыратты табанын. Ақтық *демі сөнгенінше* әкесі, Келді ме, – деп жатыпты – Әриарт қарағым? (Д.Әбілев, Алтай.). Әлсіз қолым дір-дір. Құшақтадым мұңдасымды. Қарады да телміре бір, Жұмды көзін *демі тынды* (Ә.Оңалбаев, Өсиет). Бітерде *демі үзіліп*, Енді ойының асқағы. Бүкіл дүниежүзілік, жаңа соғыс ашпағы (Қ.Ұябаев, Өткен жылдар). Аққан жұлдыз секілді, Сөніп күздің жаркылы, Азар алған алқынып, *Тынды демі* ақыры (З.Қалауова, Таңд. шығ.). Ол жолдасы көзін ашпады, дәл маңдайынан оқ тиіпті, *демі үзіліп* кетіпті (Н. Ғабдуллин, Өмір.).

Дем салды. д і н и. *Ауру кісіні қожамолда үшкірді.* Жүсіп молда бес аспап. Келген аулына имам боп намаз оқып береді. Ауруға *дем салады* (Б.Майлин, Азамат.). «Жазылады» деген сөзбен Мен де шаптым молдаға, Үшкірсе де *демін салып*, Ешбір емі қонбады (С.Машақов, Жыл.).

Дем салдырды. д і н и. *Ауру кісіні қожамолдаға үшкіртті.* Балтахан алты жасынан денесі қызынып, сал ауруға ұшырайды. «Көз тиген» деп оқытпаған молдасы, *дем салдырмаған*, емдетпеген бақсы-балгері қалмайды (Е.Оразақов, Тірі мүсін.).

Дем салу. д і н и. *Үшкіру, дұға оқу арқылы адамды дертке шалдықтырған себептерден айықтыру.* *Дем салу* – адамның психикасына, физиологиялық жағдайына әсер етуі арқылы бүлінген биоқуатты қалпына келтіру (ҚҰЭ).

Дем санады. *Тағатсызданды, асықты.* Еркежан *демін санап* хабар күтті, Тасыртұсыр, тас-талқан, айғай-ұйғай, Еркеште қауіп кешіп, сенім жетті (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Дем санап жатты. *Хал үстінде, әлсіреп жатты.* Ал Жаңыл көзінде: «сені мұндай халде деп ойлаған жоқ едім. *Дем санап жатқан* шығар, қоштасып қалайын, тілеуіміз бірге құрбы ғой деп келіп едім» (Д.Әбілев, Арман.).

Дем тартты. *Өршеленді, екіленді.* Қарқыны күшті көк семсер Шапқан сайын *дем тартар*, Сусыным қанға қанар деп... (Махамбет Өтемісұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

Дем ұрды. ж е р ғ. *Жынданды, шалықтады, жынырды.* *Дем ұрған* ба өзінді тегі, жырқылдап күле бересің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Дем шығару. *Сыздаған жарадан немесе қан тамырынан қан алу.* Құралдың ұшын, дүзін ғана тигізіп, жараны тілмей, азғана ғана қанат *дем шығару* аталады (Р.Сыздықова, Сөздер сөйлейді).

Дем шықты. а) *Қайтыс болды, дүние салды.* Қара алтын – мұра, үлес те, Кенептен шыққан көктіден. Ол үшін талай күресте, Кеудеден шығып кетті дем (Х. Ерғалиев, Күн күмбез). ә) *Сыздаған жарадан не қан тамырынан қан алынды.* Жылқының табанына тас кіріп не сояу кіріп у шықса табаннан ірің кеулеп, дем шықпағандықтан сасып та кетеді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

Демі басылды. Қырылды, жойылды. Атойлаған автоматчиктердің де ұзамай демі басылатынына көзі жетті (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

Демі қосылды. Пікірі бір жерден шықты, көңілдері жарасты, іштей сезінді, ұғысты. Абайды жамандау жолында демдері қосылған жуандардың ішінен бір кезде Керей-Рақыш одағайлап шықты (М. Әуезов, Ақын аға).

Демі құрыды. Шаршап-шалдықты, қалжырады. Қайтып оралып қонақүйіне келгенде қалжырап, демім құрып, шыдамым таусылып, басым айналып бара жатқандай сезіндім (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Жүре алмай демі құрып сонда әрі, Соқпалы, содыр жолдан шығар бөрі. Талған күш, қиналған тән, ауырған жан Дертіне жақындықты етер дәрі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Есетке қыран бір қарап, Екі көзі қанталап, Баймырзаға төнеді. Беттен бүріп алған соң, Демі құрып аздан соң, Түншығып төре өледі (М.Дулатов, Шығ.).

Демін басты. Ентігін басты, тыныс алды. Арпалысып ажал оғынан құтылған екі дос жаудың екі мылтығын қолдарына алып, ағаштың ішіне кірді де, бір жерге отырып демдерін басты (Ә.Әбішев, Армансыз). Енді шүрк етпе! Деміңді бас! Мен демімді басармын-ау, бірақ артымызды ашып алмасак еді (С.Сматаев, Алғашқы.). Олар демдерін басып, қабырғаға қайта жабысты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Демін басу. Қирту, жою, қыру. Шыдамай бұл ашуға, Жаудың демін басуға, Қасиетті жер үшін, Бақытты біздің ел үшін (Ү.Кәрібаев, Өлең.).

Деміне нан [темір] пісті. Өркөкіректік істеді, мақтанып ісіп-кепті, паңсыды, ешкімді менсінбеді; жетісіп шалқып отырды. Ат үстінде тұрған солдаттар деміне нан піскендей боп өксімденді (Б.Майлин, Шығ.). Екі кісінің басы қосылса, демдеріне нан пісіп шыға келеді екенсің, – деді ол (О.Бөкеев, Өз отың.). Бұл Бәйтекеңнің патшадан шен алып келген, деміне нан пісіп тұрған шағы екен (К.Әзірбаев, Аңыз.). Деміне темір піскендей, Жел емес, жалын еседі (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

Демін жақыннан сезінді. Қатар жүрді, бірге болды. Менің көп жылдардағы арманым-

нан өзіме бөлінген енші – Сіздің деміңізді бір сәтке болса да жақынаннан сезініп, кеудеңізге маңдайымды бір сәтке сүйеу болатын (Қ.Сегізбаев, Бір қала.).

Демін жұтты. Тынышталды, тына қалды. Жұрттың көзі Шынтаста. Ана колхоздың кісілері де демін жұттып, тынып қапты (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Демі [жалын] от болды. Құйып-жанды, ыстығы бетті шарпыды. Демің жалын от болып, Көзім атқан оқ болып, Бір сілтесем талай бас, Демалады жоқ болып (Б.Күлеев, Ақ дастан).

Демін ішіне тартты. Тына қалды, артын бақты. Ауыл халқы демін ішіне тартқан дая қарай қалыпты (С.Сейфуллин, Шығ.). Ал класс іші тым-тырыс еді. Балалардың бәрі де демдерін ішіне тартатынып қалған (Т.Алшынбаев, Жалбыз.).

Екі иығынан [інінен] дем алды. а) *Асқақтады, ісіп-кепті.* Олекі інінен дем ала еліре, ұзақ сөйледі (С.Адамбеков, Қожанасыр.). ә) *Жүрегі қысылды, тынысы тарылды.* Мен екі иығымнан дем алып, зорға көтерілдім (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Көзімнің қиығымен қарасам, әйелім екі иығынан зорға дем алып отыр («Қаз. әдеб.»). Ол шикылдап, күркілдеп ұзақ жөтеліп барып, екі иығынан демін алды («Қаз. әдеб.»). Сәлімгерей екі інінен дем алып, ауыр ыңқылдайды («Қаз. әдеб.»). б) *Шәйнек бұрқ-сарқ етіп қайнады.* Екі иығынан дем алып ақ самауыр келді алға (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Көкірекке дем берді. Бойын жеңілдетті, ойын сергітті, көңілге қуат, бойға күш берді. Қалаға келді Сүйініш көкірекке дем берді. Қараулы жатқан орларды Қалмақтың басты қаласын (Батырлар жыры).

ДЕМАГОГ [грек. demagogos] з а т. *Көпірме, құрғақ сөзге үйір адам.* Біз, бәріміз де демагогпыз, жаттампаз торғаймыз – деді Сырым ызаланып. – «О менің асыл анам», «анамның ақ сүті» деп шетімізден сайрап қоя береміз (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). – Өңкей демагогтар мені талап жатқанда жаның ашымады, мені қолдап бір ауыз сөз айтпай кеттің, саған не дейін, Дөмеш! – деді Айбас (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

ДЕМАГОГИЯ [грек. demagogia] з а т. с а я с и. *Жалған ұрандар мен уәделер арқылы халықты алдау, еліктіру саясаты.* Өйткені 1999 жылы қабылданған «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңда көрсетілген талап-тілектерді орындамай, сөз бостандығы мен ой еркіндігі дегенді жалаң демагогия және қарабайырлыққа айналдырған кейбір әріптестеріміздің іс-әрекеттері еліміздегі моральдық, имандылық

ахуалды тым күрделендіріп бара жатыр десек, қателеспейміз («Егемен Қазақстан»).

ДЕМАГОГИЯЛЫҚ з а т. *Боссөзділік, көпірме сөзділік.* Мұныңыз – түсінбеу, құр *демагогиялыққа* салыну, тап тартысы қиын тартыс (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ДЕМАГОГТИК з а т. *Құрғақ көпірме сөзділік.* Ол қолынан іс келетін құрылысшы болудан гөрі *демагогтікке* айналып кеткенін байқап жүрмін (Қ.Исабаев, Сұңқар.).

ДЕМАЛ = е т. *Тыныстау, тынышу, тынығу.* Тысқа шығып *демаласақ*, қажет десек ойласақ қайтеді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Көл жиегіне жақындауға қорқып, алыстан орағытқан ол әлден уақытта Қоскөлдiң бешпенттің қолтығындай иіліп келген тұсына жеткенде *демалып* отырды (С.Жүнісов, Ақан сері). Отырғанда *демалып*, Өлеңмен сауық құрамын. Үш жігіт зорға бұзады Қара сарттың құлағын, Құдайы қылдық тоғанға Кемербайдың лағын. Тоған бітті, тоғанның Сайлалық деп мұрабын, Қара сартты сайлады, Қарсылық көпке қылмағын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Жексенбіде Желпініп елмен бірге Жырлағанға, Жарқылдап күлгендерге. Қызығамын... Шынымен қызығамын Шаршап-шаршап *демала* білгендерге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДЕМАЛУ *Демал етістігінің қимыл атауы.* Бұл тез арада суға қайта сүңгіп, апатқа ұшыраған кемеңіз *демалу* бөлмесіне келді (Ж.Сахиев, Тіршілік.). Егер сиырды қысы-жазы қолға ұстап, жақсы *демалуына* жағдай жасаса, олардың қатары көбейе түсер еді (Ақ бұлақ). Түсіп көрген жоқ, шүкір, жаным дауға, Хақылымын жануға, жалындауға. Мен де сенің кірермін құшағына *Демалуға*, мәңгілік дамылдауға (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ДЕМАЛУШЫ з а т. *Тынығушы.* Қазақ әдебиетінің қарт қаламгері Сапарғали Беғалин, батыр жазушы Бауыржан Момышұлы – бәріміз Сарыағаш курортында *демалушылар* менің әңгімелестік (Ә.Жәмішев, Армысың.). Баршаға мәлім, тау көлдері мен табиғи бұлақтар маңайы *демалушыларға* толы болады («Мәдениет және тұрмыс»). Әр бөлменің лоджиясы, ваннасы мен телефоны *демалушы* көңілін демдеуде жарап жатыр (О.Әбділдаев, Сымбат).

ДЕМАЛЫС з а т. 1. *Тынығатын, демалатын уақыт, мерзім.* Мұрат төрт күнге созылған *демалысын* түгелімен Сәлиямен бірге өткізуге дайын пейілін көрсетті (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық.).– Ұйқы дегеніміз – мерзімді *демалыс*, тыныс алыс. Ұйықтаған адамда сана не мүлде болмайды, не кем болады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). *Демалыс* бітті. Бөгелмей Шөпшілер іске аттанды. Құтылдым ба деген-

дей, Қазаншы апай шаттанды (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Жылына бір рет тынығу үшін жұмыстан босатылатын уақыт, кезекті демалыс.* 1928 жылы жаз ортасы аяса бергенде *демалыс* алған Қалибек, Әміре, Аса, Елубай бәріміз Қарқара жәрменкесінде бас қостық (Б.Балабеков, Ән – көңіл.). Ол жаңағы лықсып келген ашуы сабасына түскен соң, ендігі жерде *демалысын* қайда, қалай өткізуді ойлады (Ж.Көрменов, Ақылбай.). 3. *Жексенбі күн. Демалыста* моншаға барады (Ауызекі).//*Демалуға, тынығуға арналған.* Олар сол сапарында Ақтөбе қаласының Пушкин атындағы *демалыс* паркіндегі ескерткіш мүсінді де көрді («Егемен Қазақстан»). Облыс орталығындағы мәдениет және *демалыс* саябақтарында әртүрлі конкурстар, бұқаралық мәдени іс-шаралар өткіземіз («Егемен Қазақстан»). Қазіргі кезде «Арман» *демалыс* базасындағы жайды жалға алған әр отбасына Қарасай ауданы әкімінің шешімі бойынша сол ауданнан 10 сотықтан жер де бөлініп берілді. Бірақ, бұған қарамастан кейбір тұрғындар «Арман» *демалыс* базасын босатар емес («Егемен Қазақстан»). Соңғы жылдары көмір, темір рудалары мен басқа да пайдалы қазбалар өндіруден кейін босаған территориялар *демалыс* аймақтарын жасауға жиі пайдаланып келеді. (Т.Қалыбеков, Экология.).

Академиялық демалыс. *Ауру немесе басқалай себептермен студенттерге берілетін бір жылдық үзіліс мерзім.* Зеркүл *академиялық демалыс* алып, елге кеткен соң Лағылды іздеп барудың ретін енді тіпті таппағандай болып кідірген (Б.Бодаубаев, Желсіз.).

Декреттік демалыс. *Екіқабат әйелдерге заңды түрде (декрет негізінде) берілетін демалыс уақыты.* Сәлима жаз басында *декрет демалысын* алып, үйінде отырған (Газеттен).

Демалыс билеті. *Әск. Демалысқа босатылған әскери қызметшілерге берілетін белгіленетін түрдегі құжат. Демалыс билетінде* әскери қызметшінің әскери атағы тегі, аты, әкесінің аты, демалыс түрі, демалысты өткізетін жердің (қала, ауыл) аты, демалыстың ұзақтық мерзімі (тәулік саны), демалыстан оралу мерзімі, берілген тасымал құжаттары көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Демалыс билеті* – әскери бөлім командирінің (мекеме, әскери оқу орны бастығының) қолымен бекітіледі. *Демалыс билеті* жеке куәлікпен (әскери билеттен) бірге ғана жарамды әскери қызметші демалыстан оралған соң демалыс билетін штабқа тапсырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Демалыс және мәдениет саябақтары. *Қалалық жерлердегі көпшіліктің жұмыстан бос уақытта таза ауада тынығып, демалуына*

және көңіл көтеруіне арналған бақтар. Асанбай Асқаровтың тікелей басшысымен жүзеге асқан облыс орталығындағы демалыс саябағы, хайуанаттар паркі, дендробак, ипподром, қуыршақ театры, оқушылар үйі, балалар теміржолы өзіндік өшпес өлмес қолтаңбасын анық, айқындап тұр («Жас Алаш»). Демалыс және мәдениет саябақтарында мерекелік серуендер, өнерпаздар байқауы, көрмелер, дәрістер, әңгіме-кеңестер, түрлі сипаттағы кездесулер т.б. жүргізіледі (ҚҰЭ).

Демалыс күн. Жұмыстан қол бос күн, жексенбі. Демалыс күні балалар үй жұмысынан мүлдем босатылады («Халық мұғ.»). Демалыс күн, демалыс күн, Есімде жоқ ұмыттым. Қай күні мен демалышпын, Дер едім-ау, тынықтым (Ж.Өмірбеков, Ана мейірі). Демалыс күні болғандықтан ба, парк іші қаптаған адам (З. Қабдолов, Өмір ұшқ.). Демалыс күн, Мен алыспын, Кетем кезіп қияны. Жұрт үстінде, Бұлт ішінде, Ақын жанның қиялы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Демалыс уақыты. Қызметкердің еңбек міндеттерін орындаудан босайтын әрі өз қалауынша пайдаланатын уақыт. Демалыс уақытының Күнделікті жұмыс барысында үзілістер, апта сайынға демалыс күндері, мерекелік (жұмыс істейтін) күндер мен кезекті еңбек демалысы көзделген (ҚҰЭ).

Демалыс үйі. Тынығып, денсаулықты түзеуге арналған орын. Жаз бойы оның бригадасында кемінде 25 күн жұмыс істеген оқушыға демалыс үйіне жолдама беріледі (С.Ғабдуллин, Өрлеу). Осынау жұпар ауасы жанға шипа өлкеден толып жатқан сауықтыру орындарын, демалыс үйлерін, туристік және балалар лагерлерін ашуға болар еді (Т.Жанұзақов, Азамат). Демалыс үйіндегі оқиғадан кейін жүнім жығылып келе жатқанда мейірін төкті жіберді (К.Баялиев, Дегелек.).

Жазғы [қысқы] демалыс. Оқушылардың, студенттердің оқу жылы ішінде, сессиядан кейін тынығатын уақыты. Оқушылардың жазғы демалысын ұйымдастыру шараларына кірісіп кетті (Газеттен). Ал, сол қызды жазғы демалыс кезінде іздеп барса, бөтен бір сүйген жігіті бар екен (Р.Райымқұлов, Болат.). Қысқы жаңа жыл демалысы с аяқталып Шоқан қайта барып жатақ үйіне орналасты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қысқы демалысқа шығып, жұрағаттарына қыдырыстап бара жатқан кейбір мектеп оқушылары әлгі ұлтандай боп қатқан сіреу мұзды тілімен жалап ерітіп, көздей тесік жасап алып, сығалайды (О.Бөкеев, Ән салады.). – Елге қысқы демалысқа барған оқушы кездесіп, сол алып

келді, тәңір жарылқағыр (А.Хангелдин, Қараторғай).

Зейнетті демалыс. Көп жыл еңбек еткен соң жасы жетуіне байланысты жұмыстан босатылатын мерзім. Зейнетті демалысқа шығатыным туралы жазылған арызыма қарсылықтың болмасына еш күмәнім жоқ еді, оған көпшілікке жұмбақ әрқилы әрі бұлтартқысыз себептер кепіл (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Кезекті еңбек демалысы. Тынығу үшін жылына бір рет уақытша жұмыстан босатылатын мерзім. Кезекті еңбек демалысымды биыл қысқы Олимпиада кезінде алып, емін-еркін ойынды қызықтамақшымын («Жас Алаш»). Іздеп барғанда ол кезекті еңбек демалысында жүр екен («Егемен Қазақстан»).

Құрметті демалыс. Көп жылғы еңбектен соң жасы жетіп шыққан демалыс. Қос шопан қазір құрметті демалысқа шыққан («Қазақст. әйелдері»).

ДЕМАЛЫССЫЗ ү с т. Демалмастан, ұдайы, үзіліссіз. Демалыссыз көп оқудың зияны болатынын айтып, оған [Мәуленге] түсіндірмек те болған (С.Шаймерденов, Болашак). – Менің вахтам, – деді бұрғышы Опиев Тынышбай, – мемлекеттік тапсырма орындалып шыққанша демалыссыз істеуге міндеттеме алады (Р.Өтесінов, Ақиқат.).

ДЕМАРКАЦИЯ [франц. demarcation] з а т. с а я с и. Шекараны айыру, межелеу. Демаркация – шектесіп жатқан мемлекеттер арасын айыру үшін арнаулы шекаралық белгілермен шекара енгізу (ҚҰЭ).

ДЕМАРКАЦИЯЛАУ з а т. с а я с и. Шекараны межелеу әрекеті. Сыртқы істер министрінің кеңесшісі Биғали Тұрарбеков, Жер ресурстары жөніндегі агенттіктің «Казгеокарт» кәсіпорны ҚР мемлекеттік шекарасын делимитациялау және демаркациялау қызметінің бастығы Сергей Кириллов журналистермен болған баспасөз мәслихатында жан-жақты айтып берді («Егемен Қазақстан»). Бұдан соң осы шекараны демаркациялау жүргізіліп, бұл процеске 2002 жылы ақырғы нүкте қойылыпты («Егемен Қазақстан»). Ертең Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы шекараны демаркациялауға байланысты 6 тамыздан бері Ташкентте жұмыс істеп жатқан екіжақты комиссия өз жұмысын аяқтайды («Жас Алаш»). Делимитациялау мен демаркациялау жүргізілгенде баспанасы Қазақстанға, қорасы Өзбекстанға қарайтын тұрғын үйлерді қолайлы мекенге көшіру оңайға соқан жоқ («Жас Алаш»).

ДЕМАРКАЦИЯЛЫҚ с ы н. с а я с и. Демаркацияға қатысты, демаркацияға тән.

Демаркациялық жиі келісімге келу кезінде соғысушы екі жақ арасындағы шеп, жеңілген мемлекеттің аумағын бөлу желісі, шекарасы т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Демаркациялық сызық [линия], с а я с и. а) *Соғысушы жақтарды олардың уақытша татуласуы кезіндегі бөлгіш сызық.* ә) *Жеңген мемлекет территориясын зоналарға бөлетін сызық.* б) *Тұрақты шекара бекітілгенге дейінгі бәсекелескен көрші мемлекеттер территориясында уақытша бекітілген шекара (ҚҰЭ).* Хатта уақытша бітім жөніндегі Иордания – Израиль аралас комиссиясы *демаркациялық линияны* қайта-қайта бұзып отырғаны жайындағы фактілер айтылған («Соц. Қаз.»).

ДЕМАРКЕТИНГ [лат. de – күшін жою, ағыл. marketing – нарық, өткізу] з а т. э к о н. *Бағаны көтеру немесе жарнама мен қызмет көрсетуге қаражатты қысқарту арқылы тапшы тауарға сатып алушылардың сұранымын төмендету. Демаркетингте* – тауарға сұраным өндірістік қуаттардан асып түседі және тауар ресурстары шектен тыс сұранымға ие болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕМАРШ [франц. demarche] з а т. с а я с и. *Бір мемлекет үкіметінің не Сыртқы істер ведомствосының басқа мемлекетке тиісінше қысым жасау мақсатында жолдайтын өтініш, қарсылығы не ескертпесі. Демарш* нота, мемориндум, мәлімдеме және т.б. түрінде болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери). Біріккен Ұлттар Ұйымының жарғысы бойынша күшпен қорқытуға тыйым салынған, сондықтан *демарш* болмауға тиісті (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕМБЕ з а т. д і н и. *Сусыз жерде намаз оқу үшін қолды жерге, топыраққа не шаңы бар затқа тигізіп алатын дәрет.* Сусыз жерде шаңмен тазалануға болады. Оның аты арабша – тәяммим, қазақша – *дембе* (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Дембе қақты. д і н и. *Дембі қақты.* Намаз оқылып болғасын Бекбосын молда жаназаға үлгіру үшін асығыста *дембі қағып* жіберіп, қауымға кіру керектігін шарифаттап еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Дембе қағысты. *Бірнеше адам су болмағандықтан, топырақ не шаңды пайдаланып дәрет алды. Дәретсіздер алақанын топыраққа соғып, дембе қағысты* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДЕМБЕ-ДЕМ [ир. دم بدم] ү с т. *Әлсін-әлсін, қайта-қайта.* Жаңбыр борай жауып тұр. Оқтын-оқтын аспан жүзі жарқылдап, *дембе-дем* найзағай шартылдайды (С.Омаров, Дала қызы). Содан бір маркасын алып ұрып, *дембе-дем* қуырдақ әзірлетіп, қазанға ас салдыр-

ғанша үйге бас сұқпаған (Б.Әдетов, Бөйшешек). Ауданның, совхоздың басшы қызметкерлері емхананы қайта-қайта телефон, телеграмма соғумен *дембе-дем* қағалап, қараумен болды (Ш.Ахметов, Айдарлы.).

ДЕМБЕЛ с ы н. *Денесі тығыз келген.* Не түрлі таңғаларлық аттар. Бір атты өңгеріп шабуға жарарлық дәу кесек, орташа шымыр, *дембел* дөңгелек, секейген тік қазық аяқ аттар көз тартады (Ғ.Нұрпейісов, Бесқара.). Қанша арып, қанша жүдесін, Мехнат, ыза, күйіктен, Тік ұстап *дембел* денесін, Қарайды жауға биіктен (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Кеспектей *дембел* қара жігіт талтаңдай барып қарсы барды (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Дембел денелі. *Орта бойлы, толықша келген.* Менің көршім – Академияның биология институтының ғылыми қызметкері Михаил Михайлович Самсенко – *дембел денелі*, жалпақ бет, етженді кісі (Ж.Жұмақанов, Шығ.). Менің әкем *дембел денелі*, дөңгелек қара сақалды, қыран мұрынды, ақ көңіл, турашыл шаруа адам («Қаз. әдеб.»).

ДЕМБЕЛ з а т. ж е р г. *Оқтау ағаш, бөлек ағаш. Дембелге* кепкен кірді орап, шиыршықтай отырып, шалбалмен есе соғады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДЕМБЕЛДЕУ с ы н. *Денесі тығыздау келген.* Баубек орта бойлы, бірақ *дембелдеу* келген, сөзге сараң, көп тыңдап, аз сөйлейтін ақыл иесінің мінезі бар жігіт еді («Лен.жас»). Орта бойлы, күдіс жоталы, *дембелдеу* келген қара сұр жігіт үйге кірді. Үстінде екі жеңінен белуардан шорт байлаған, ұзын түйе жүні шекпені, белінде көнетоз былғары кісесі (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

ДЕМБЕЛШЕ с ы н. *Аласа бойлы, жуантық, етженді.* Орта бойлы, *дембелше* тығыз денелі осы жігітке Қалаубек көрген сайын құныға бас қоятын зәм-зәм суындай ұмтыла түседі (С.Сматаев, Ақжелен.). Көрі бурадай сесті айбатпен мыналарға қарсы шығам дегенде, *дембелше* келген бір жігіт ту сыртынан тап беріп шалдың қолындағысын жұлып алды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Демалыс күні болатын. Үстінде қара көк мауыты пальтосы бар, соған сай қара көк кепке киген, қайырған қаршығадай *дембелше* қара жігіт кіріп келді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ДЕМБЕЛШЕЛЕН е т. *Аласару, тығыздалу.* Тұмарбай атын тебініп жақындай түсті де, әлгі сөздің иесін таныды. Баяғы Айқызға құда түсе келген қияқ мұрт қой, өзі толып *дембелшелене* түскен бе, немене (Қ.Исабаев, Айқыз). Ол көбінесе *дембелшеленіп* өсіп келе жатқан кезінде арден құлынын мол

азықтандыру арқылы ендік өлшемі мен жалпы шомбалдығын арттырды (Т.Күлтебаев, Қой төлі).

ДЕМБЕЛШЕЛЕУ с ы н. *Аласа келген, жуантықтау.* Меңдеке кетуге ыңғайланып еді, қорадан Аян шал мен *дембелшелеу* істік мұрт Арын шықты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Біреуі – ашаң жүзді, өткір көзді, қараторы жігіт те, екіншісі *дембелшелеу* келген ақсары жігіт (М.Ғабдуллин, Ол күндер.). Үміт екеуіміз би алаңының қасынан өтетін тротуармен келе жатқанбыз. Біреуі бойшаңдау, ал қасындағы екеуі *дембелшелеу* келген үш жігіт бізге жақындай берді (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

ДЕМБЕЛШЕН с ы н. с ө й л. *Дембелше.* Директор жасы елулерді алқымдап қалған, қызыл шырайлы, тығыз денелі *дембелшен* кісі орнынан тұрып қол берді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Балташтың жасы жиырмадан асқан шығар деймін, *дембелшен*, денелі, әдемі жігіт (З.Ақышев, Ақбел).

ДЕМБЕЛШЕНДЕУ с ы н. с ө й л. *Дембелшелеу.* Қойтас емес, әттен секпілдеу. Бұрымдары сексигендеу, бақа тамақтау, әттен *дембелшендеу* болмаса, тым «кет әрі» емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДЕМБЕТ [лат. *mertensia*] з а т. ө с. *Айлауықтар тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік. Дембеттің* биіктігі 10-нан, сабағы жолақ болады (ҚҰЭ). *Дембет* сирек кездесетін эндишекті түрлері болғандықтан, қорғауға алынып, Қазақстанның «қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ДЕМБІ з а т. ді н и. с ө й л. *Дембе.* «Таямам» дегенді біздің қазақтар тілі келмей *дембі* дейді (Ш.Құдайбердиев, Мұсұлманшылық шарты).

Дембі қақты [соқты]. ді н и. *Су болмағандықтан, оның орнына топырақты, шаңды пайдаланып дәрет алды.* Далада сусыз жерде дәреті жоқ кезде намаздың уақыты болып қалса, суға жеткенше намаз өтіп кететұғын болып, төрт мың кезден жақын жерде су жоқ болса, *дембі қағып* намаз оқиды (Ш.Құдайбердиев, Мұсылманшылық шарты). Дәреті жоқтарың *дембі соғыңдар*! Садақа беріп, аруақтан медет, Құдайдан тілек тілеп, екі рақат намаз оқиың! – деді (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ДЕМБІ: дембі салу. қ о л ө н е р. *Керегенің көзіне алдын ала өлшеп белгі салу.* Керегенің көк келетін орындарын әуелі өлшеп отырып кертіп белгі салып алады. Сол белгіні үйшілер *дембі салу* деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Үлгі ағаш арқылы кереге желісіне, көк өткізілетін жерге белгі соғуды *дембі салу* деп атайды (Г.Раймханова, Ата кәсіп.).

ДЕМБІЛ-ДЕМБІЛ ү с т. с ө й л. *Дамыл-дамыл.* Алматының көктемі бар керемет, *Дембіл-дембіл* күн жауады себелеп. Бар аймағы барқыт гүлге оранып, Бұлбұл сайрап, ұшып-қонған көбелек (А.Асылбеков, Көкорай.). Таңертең кеткеннен Жомарт Жорабекович те үшті-күйлі жоғалды. *Дембіл-дембіл* телефон соғып жататын еді. Бүгін о да жоқ (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.). Балқыған мыс өзіне жол іздеп ирелеңдей ағып ортадағы кең шұқырға құйылып жатыр. *Дембіл-дембіл* көсіп алып тұрған алып шөміш сүңгіп кеткенде көрінбей де кетеді (М.Қаратаев, Далада.). Күн шуақта бетін құм сипаған күрткікті тұстардан бу көтеріледі. Қар жауған кезде-ақ, жел айдап әкеткен шағылдардың басында *дембіл-дембіл* құм шұбырады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

ДЕМБІЛЕ = е т. *Бекіту, ілу.* Кенет есік қағылды. Мен ішінен мықтап *дембілеп* қойған едім (Т.Бердияров, Солдат.).

ДЕМДЕ ү с т. *Лезде, жылдам, шатшаң, тез арада.* Тіпті, шалақ дауылдай, *демде* бұрқанталқан боп, біреуді зекіп тастауға да ұстардым (Х. Ерғалиев, Шындық.). Жұрт оның шашы *демде* ағарып кеткенін сан-саққа жүгіртер, анау дер, мынау дер, бірсырттан намыс күшті екенін олар қайдан білсін (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Мұндайда алақандай ауылдың тез хабарланатын әдеті емес пе, үйіміз *демде* кісіге толды (Т.Тобағабылов, Тағдыр.).

ДЕМДЕ = е т. 1. *Шайды аққұманға қайнатып әзірлеу.* Әудемнен соң Есен қарт аяндап үйіне қайтады. Сәбира шайын *демдеп* күтіп отырады (Б.Мұқаев, Аққу.). Шайды *демдеген* кезде түсі өзгеретін себебі, оның құрамында танин заттары болады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). 2. а у ы с. *Көмектесу, демеу, сүйемелдеу.* Қызды орнынан *демдеп* тұрғызғысы келді ме, әлде не, жігіт қарсы алдына барып қызға қолын созды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мен [Раушан] еріксіз ауылнай болып отырған жоқпын ғой, бастан *демдеген* өзі еді (Б.Майлин, Шығ.). Олар Мәрпумен қатар жүретін. Қалыс қалатын ағайын емес, әрі баласын бауырына салған қайнысы, сөйтіп бір туыстықты екінші туыстық *демдеп*, бұлар бір-бірінен жұбын жазбайтын (Ұ.Доспамбетов, Ел есінде). 3. а у ы с. *Телу, қосу.* Көкірегінің нұсқағанынан ол қайда кетсін, қарындасын Әжібай мырзаға *демдеп*, үгітке кірісті (Б.Майлин, Шығ.).

Көңіл демдеді. *Көңілі орнына түсті, көңілі орнықты.* Жолдасын өзіне серік қып алған соң, Бекболаттың *көңілі* бір *демдеген* де й болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Көңілін демдеді. *Көңілін көтерді, көңілін орнықтырды.* Ол жазғанын әдемілеп қайтадан көшірді. Әрі кетсе бес, болмағанда бір төртті

алдым ғой деп *көңілді демдеп*, асықпай үйге қайтты (С.Елұбаев, Білге шам.). Жол бойғы тілегі осы. *Көңілін* бір *демдеген* әйел бір сәт Үдербайдың өзін айттырып, күйеу болып келген шағын елестеткен (К.Сәрсекеев, Қызыл.).

ДЕМДЕ² = е т. 1. *Демге ұстау, үрлеу*. Ақмерген мөрді түтінге ұстап, қалтасынан бір қағаз алып, мөрдің ысталған, қарайған бетін демімен *демдеді*, қағазға басты (С.Сейфуллин, Тар жол.). 2. *Ескі наным бойынша үшкіріп, күш беру, дем салу*. Кемпір баланы *демдегеннен* кейін шипа болып, бала беті бері қарады (Қаз. тілінің түсінд. сөздігі).

ДЕМДЕЛ = е т. *Шайдың ысытылып, қызыл боп шығуы*. Апасының шайы *демделгенше* жаңадан келген почтаны мұқият қарап шығуға әбден болады (Ш.Бейсенова, Тойға кел.).

Көңілі демделді. *Көңілі орнықты, орнына түсті*. Ол жас қан-жыңға тойып, *көңілі* бір *демделген* соң, өзінің құйрығымен өзі ойнап, мені әбден ит-көрім қылды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Спан қаладан аман-сау келіп, *көңілі* бір *демделді* (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

ДЕМ-ДЕМ ү с т. *Оқтың-оқтың, әлсін-әлсін*. Бәлки аштықтан, бәлки қайғы мен өкініштің, қорлану мен уайымның нар көтермес салмағынан, әйтеуір *дем-дем* жүрегі қысылып, басы айналды (А.Мекебаев, Құпия қойма). Жоқ еді бір туысқан аға-жеңгем, Көңілім жақын тартты сізге *дем-дем* (Батырлар жыры).

ДЕМДЕН: көңіл демденді. *Көңілін орнына түсірді, көңілін орнықтырды*. *Көңіліңді демденіп* Хан ордасын басыпсың Атаңды сенің өлтірген Бұғы елін шауып жаншыпсың (Бес ғасыр.).

ДЕМДЕТ = е т. *Аққұманға шай салып бабымен қайнату*. Шай *демдетті* (Ауызекі).

Көңілін демдетті. *Көңілін орнықтырды көңілін орнына түсірді*. Қызын құтты жеріне қондырып, *көңілдерін* бір *демдетіп*, олар үйіне қайты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айнала-сында өзімен тұстас қабаттаса келе жатқан ешкім көрінбеді. Бұл жәй *көңілін демдеткен* болды (Ө.Байтанаев, Дала.).

ДЕМДЕУ *Демде етістігінің қимыл атауы*. 1. *Аққұманға шай салып бабымен қайнату*. Баласының мойын бұрып сөзіне құлақ аспай кеткенін апасы көңіліне алмай, аққұманға су құйып, шайды *демдеуге* кірісті (М.Сүндетов, Қызыл ай). 2. *Еселеу, үстіне су құйып, қайнату*. Тар үйде бұлар, төргі үйде постоялдың адамдары жапырласып, үлкен сары самауырды *демдеуге* айналған (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Көңілін демдеу. *Көңілін көтеру, көңілін орнықтыру*. Қанша уақыт керек оны жөндеуге? – деді Маша, *көңілін демдеуге*, – Қалдың

бүгін, осы арада қонамыз, – деп Молчалин жөнді жауап бермеуде (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

ДЕМДЕУЛІ с ы н. *Шай салынып, бабымен қайнатылған*. Оларды жуынып, шайынғаннан кейін сол үйге кіргізді. Аққұман *демдеулі*, дастарқан жасаулы (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Жо-жоқ, көңіл деген *демдеулі* шай емес, бір суыса жылуы қиын болушы еді ғой, түбі қайырлы бола қоймас (Д.Исабеков, Тіршілік).

ДЕМЕ = е т. 1. *Отты қағыстыру, көсеу, ысуын күшейту*. Қат-қат түсірілген шойын мартен пешіне лық толтырылды. Мұның өзі қызыл жалынның өзегін *демеп*, тынысын ашып жібергендей болды («Лен. жас»). [Нұрбүбі] Самауырды қазан аспақасына апарып жаңадан көмір, жаңқа салып, қайта *демеп* қойды (М.Әуезов, Өскен өркен). 2. *Сүйемелдеу, жәрдемдесу*. Қарияны қолтығынан *демеі* шығып, аттандығанда, жаңағы батасына күлімсірей тұрып жауап қайырды (Е.Мұстафин, Көз көрген). Осы кезде Балжан *демеп* жіберді-ау деймін, орнымнан қалай тұрғанымды білмей қалдым (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Алыптығым – түйедей, Қаралығым – күйедей. Көтеремін ауырды Ешкім *демеп* сүйемей (Ө.Тәжібаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Қостау, қолдау*. Ия, айта бер, – деп *демеі* бас изеп қойды секретарь, мүдіріп қалған Сәлимаға (А.Нұрманов, Аққу.). Айсалқыным ақылды екен. Жаныңа терең үңіліп, *демеп* жіберген достан айналып кетесің ғой (І.Жақанов, Қайта орал.). Үшеуміздің ішіміздегі, Ең үлкені тек мен едім. Ер жеткенше мен оларды, Тәрбиелеп көп *демедім* (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын.).

ДЕМЕК ш ы л. *Яғни, яки, екінші сөзбен айтқанда*. *Демек*, ми қызметіндегі олқылық қан тамыр қызметіне де, оның ішінде заттар алмасуына да қолайсыз әсер етпей қоймайды (Б.Омаров, Жүрек. ауру). *Демек*, халықтар арасында бірінен-бірі үлгі алу, өнеге ауысу ертеден-ақ жақсы дәстүр болған деген ойымызды дәлелдей түседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Диссертацияны ұнатқан екенбіз, *демек* біз де бірдеңе ойлаған болармыз (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ДЕМЕКЛІК з а т. к ө н е. *Айтпақтық, сөйлемектік, деу*. Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз ол «бір» *демеклікте* – ақылмызға, ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол, «бір» *демеклікте* Алла тағалаға лайықты келмейді (Абай, Тол. жин.).

ДЕМЕКШІ ш ы л. *Айтқандайын, айтпақшы, дегендей*. «Еңбек еткен емеді» *демекші*, адам қармана білсе қарап қалмайды екен ғой, – деседі (З.Асабаев, Ар соты). «Той десе қу бас домалайды» *демекші*, желкілдеп жастар

да, еңкейіп көрі-құртаң қарттар да, борсаңдап балалар да солай қарай жөңкіліп барады (Ш.Құмарова, Қос шынар). «Соқырдың тілегені – көз, көйлексіздің тілегені – бөз» *де мек ш і*, ойлайтыным – Сегізбек (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ДЕМЕНҚІРЕ = е т. *Қозғаңқырау, тұртіңкіреу*. Иісіне құмарта тұра, пісуіне күдіктеніп, ауызына салудан бұрын бармақтарыңмен *де м ең к і р е п* көрсен, балбыраған жұмсақ жидек балдай ери бастайды (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ДЕМЕРЕДЖ [ағыл. demurrage] з а т. э к о н. *Портта жүк тиеу кезінде кемеңің шартта уағдаласылған мерзімнен былайғы уақытта бос тұрғаны үшін кеме иесіне жалдаушы төлейтін тұрақсыздық айыбы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕМЕР-ЖЕБЕ = е т. *Қол қырын беру, көмектесу*. Күндебайдың әлгіндей күпті халін көргенде, қолынан келсе *де м е п-ж е б е п* жібергісі бар (О.Сәрсембаев, Жақсы. көз.).

ДЕМЕР-ҚОЛДА = е т. *Қол қырын беру, көмектесу*. Мен үшін осы ауыр, қайғылы күндердегі Мұраттың *де м е п-қ о л д а ғ а н ы н* сөзбен айтып жеткізу қиын (Қ.Қамбаров, Ертісте).

ДЕМЕС = е т. *Көп болып көмектесу, жәрдемдесу*. Шофер от беріп, Зияхмет те *де м е с і п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Арнаның суы ал бермес, Жұрт жиналып бөгеспей! Бөгескен соң тұрмайды. Түрленіп шалғын көп өспей! Бастарыңа бақ қонбас, Әлсіздерді *де м е с п е й!* (Үш ғасыр.).

ДЕМЕСТІК з а т. п о э т. *Деп айтпаушылық, демеушілік*. Жоктықты жоқ болса да, жок *де м е с т і к*, Меніңше барып тұрған оптимистік! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

ДЕМЕСІН з а т. *Сүйеу, көмек*. Авдиевтің өлмей қалуына бір *де м е с і н* осы сүт болды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Демесін болды. *Сүйеу, көмек болды*. Бекболат қысылған, сасқан, кейіген жерде Ақберен ақыл тауып, тоқтау айтып, *де м е с і н б о л у ш ы* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қолтығына демесін болу. *Сүйеу болу, көмектесу*. Келер күзінде сіңлісі Рымғайша Рымбаланы жалғызсыратпай, *қ о л т ы ғ ы н а де м е с і н б о л у ғ а* жарады (Ауыл ажары).

ДЕМЕТ = е т. *Күшейту, өршіту*. *Де м е т і п* жүрек іңкәрін, Түлетіп көңіл сұңқарын. Үйіне барам жүйткітіп Дәуірдің мініп тұлпарын (Ө.Жайлауов, Шопан.).

Қолтығынан деметті. *Сүйемелдетті, сүйетті, иек артқызды*. Мұндайда еріккен елге ермек керек, «ойбай, Сахи сал келіп қалыпты ғой!» – деп, қыжырта келеке ғып,

қыздарына *қ о л т ы ғ ы н а н де м е т і п*, жанды қуыршақ ойнағандай азан-қазан болушы еді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ДЕМЕУ¹ з а т. л и н г в. *Демеулік*. *Де м е у л е р* өз алдына дербес лексикалық мағынасы жоқ, толық мағыналы сөздердің шылауында айтылады (Қазіргі қаз. тілі). *Де м е у л е р* өздеріне қатысты сөздердің белгілі тұлғада тұруын керек етеді (Қазіргі қаз. тілі).

ДЕМЕУ² з а т. *Сүйеніш, тірек*. Жаңа ғана еңсесі көтеріліп, бойын жаза бастаған қыр жұртшылығына қуат, *де м е у* боларлық ән, күй керек еді (Х.Елебеков, Үнің кетпес.).

Демеу берді. *Қолдады, демеді*. Ақыл қосып, *де м е у б е р і п* отыратын дос және жоқ әлде Нияз өзімшіл боп, дараланып көпшіліктен қол үзіп кетті ме? (З.Шашкин, Доктор.).

Көңілге демеу қылды. *Сүйеніш етті, тірек қылды, медет етті*. Күш-қайрат, көмек Арқа сүйерім, *к өң і л г е де м е у қ ы л а р ы м* өзімнің адалдығым мен Нүрекеңнің әділ адамшылық жүрегі (Ж.Саин, Жол үсті.).

ДЕМЕУ³ = *Деме етістігінің қимыл атауы*.

ДЕМЕУЛІК з а т. л и н г в. *Сөзге, сөйлем мағынасына күшейту, демеу мәнін үстейтін шылау түрі*. *Де м е у л і к т е р* өздері қатысты сөздерден, сөйлемдерден соң тұрады (Қазіргі қаз. тілі). Септік жалғауларындағы сөздердің мекендік мағыналарын бұрынғысынан да дәлдеп, айқындап тұратын сөздер бар, олар септік жалғауларын меңгеріп тұратын *де м е у л і к т е р* (Қазіргі қаз. тілі). Ақ, ай, ау, ді, ды, ты, ті *де м е у л і к* шылаулары өзінің алдындағы байланысып тұрған сөздерімен дефис арқылы жазылады («Қазақст. мект.»).

ДЕМЕУРІН з а т. *Көмек, жәрдем*. Екінші бір судья Құлмағамбет дегенге шіркеуге *де м е у р і н* берген үшін екі ай абақты кескен (А.Байтұрсынов, Закон.).

ДЕМЕУШІ з а т. 1. *Сүйемелдеуші, сүйеуші*. Венера Павелдің сабырлық айтқан ақылын да тыңдаған жоқ, *де м е у ш і л е р д ің* қолын кері серпіп тастап өзіне қарай тәлтіректеп келе жатқан Нұрланды барып құшақтай алды. (Ә.Әбішев, Жас түлектер.). 2. *Қолдаушы, дем беруші*. Әрқашанда, әр мезет сондай *де м е у ш і* күш қасында бола берсе, аруағың сол не? (Ғ.Сланов, Асау арна). Олардың айтуынша, колхозшылар арасында ауа жайылушылық байқалса, солардың *де м е у ш і с і* осы есепшілер тобы сияқты (С.Шаймерденов, Мезгіл). Әділет дегеннің өзі де сені *де м е у ш і* болса ғана қолдайды (С.Бақбергенов, Қарға там.). Жоғарғы жақта жоқ дейсің бе Нәбидің *де м е у ш і с і* Талайдың аузын алған болар (З.Шашкин, Қызыл жалау). 3. *жаңа. э к о н. Әлеуметтік мәні бар түрлі шараларға материалдық жәрдем беруші кәсіпорын, мекеме,*

жеке адам. Демеуші, бірінші болып ұсыныс жасайтын немесе оған кепілдік беретін, радио немесе теледидар уақытын сатып алатын, қамқоршы (қорғаншы) болатын, қайсібір шараны қаржыландыратын, оны өткізу кезінде өз өнімін жарнамалайтын жеке немесе заңды тұлға (Қаз. тілі термин. Экономика.). Бірлестіктің қаржысы мүшелік жарна мен *демеуші* ұйымдардың көмегінен құралады («Қаз. әдеб.»). Алып құрылыстарды шамалы қаржымен бастап кетеді де, бюджет, қалғанын *демеушілер* көмегімен аяғына дейін жеткізеді («Егемен Қазақстан»).

Демеуші болды. *Материалдық жәрдем көрсетті, көмектесті.* Мен *демеуші* болсам, атымды шығарайын, тым болмаса бизнесіме сеп болсын деп жасаймын («Ана тілі»).

Демеуші болу. *Әлеуметтік мәні бар шараға материалдық жәрдем көрсету.* Қаладағы бірқатар ірі кәсіпорындар мен мекемелер Алматы қалалық «Қазақ тілі» қоғамына *демеуші* (спонсор) *болуға* ынта білдіруде («Алматы ақшамы»).

ДЕМЕУШІЛІК з а т. ж а ң а. *Белгілі бір шараға қол қиын беріп, көмек жасаушылық. Демеушілік*, әдетте, алынған табыстарға қатыспай жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Демеушілік жасады. *Әлеуметтік мәні бар шараларға материалдық жәрдем көрсетті.* Соған байланысты Президентіміз Н.Ә.Назарбаев биылғы жылғы Құрбан айт кезінде Есіл өзені жағасындағы көрнекті жерден 3 мың орындық мешіт кешенін салуға шешім қабылдады. Оған Қатар мемлекеті *демеушілік жасамақ* («Егемен Қазақстан»). Жақында «Асар» партиясы мүгедек балалардың «Көгілдір құс» фестиваліне қатысуына *демеушілік жасап*, риза етті («Егемен Қазақстан»).

ДЕМИЛИТАРЛАНДЫР [франц. demilitariser] е т. ә с к. *Белгілі бір территорияда әскер ұстаумен оның қауіпсіздігін күшейте түсу, қару-жарақ ендіруге тыйым салу, қарусыздандыру.* ≈ Германияны *демилитарландырды*.

ДЕМИЛИТАРЛАНДЫРУ ә с к. *Демилитарландыру етістігінің қимыл атауы.* 1945 жылғы Подстам конференциясында Германияны толық қарусыздандырып, *демилитарландыру*, оның соғыс өнеркәсібін жою – бұл елді оккупациялаудың басты мақсаттарының бірі деп танылды (Саяси сөздік). *Демилитарландыру* – халықаралық құқықта мемлекеттер арасындағы келісім бойынша белгілі бір аумақта, мемлекетте қарулы күштер ұстауға, әскер орналастыруға, соғыс базаларын орнатуға тыйым салу (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Екінші дүниежүзілік соғыста антигитлерлік коалиция елдерінің жеңіске жету нәтижесінде 1945 ж. Подстам конференциясында КСРО, Ұлыбритания, Франция және АҚШ әскерлерінің Германияны басып алуының негізгі мақсаттарының бірі – оны толық *демилитарландыру* [—] болып белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕМИЛИТАНДЫРЫЛ= е т. *Әскери қиыну қуаты жойылу, соғыс ашу қабілетінен айырылу.* Америка Құрама Штаттарының империалистері соңғы уақытта *демилитарландырылған* аймақ ауданында арандату әрекеттерін күшейте отырып, шиеленісті одан әрі ушықтырды («Соң. Қаз.»). *Демилитарландырылған* аймақ халықаралық құқық бойынша қарулы күштер ұсталуына тыйым салынған, әскери бекіністер мен құбылыстар жайылған аумақ (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯ [франц. demobilisation] з а т. ә с к. *Әскери қызметкерлерді міндетті қызметтен босату, отставкаға не резервке шығару. Демобилизация* – Қарулы күштер мен елдің халық шаруашылығының соғыс жағдайынан бейбіт жағдайға көшірілуі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯЛАН= е т. *Қарулы күштер мен елдің соғыс жағдайынан бейбіт жағдайға көшірілуі.* ≈ Тез арада *демобилизацияланды*.

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯЛАНУ *Демобилизация етістігінің қимыл атауы.* Қарулы күштердің *демобилизациялануы* соғыс уақытында құрылған штабтар мен мекемелердің әскери бөлімдер мен бірлестіктерді бейбіт уақыттағы штаттар мөлшеріне дейін таратыла қысқартылуынан, артық жеке құрамды запасқа босатудан, жұмылдыру кезінде алынған техника мен мүліктерді халық шаруашылығына қайтарудан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕМОГРАФ з а т. *Демографиямен шұғылданышы, демография мәселелерімен айналысушы маман. Демографтар*, археологтар, тарихшылар мен басқа да мамандар жүргізген зерттеулерге қарағанда алғашқы қауым кезінде адамдар тіпті аз, бір миллиондай-ақ болғанға ұқсайды («Лен. жас»).

ДЕМОГРАФИЯ [грек. demos – халық, grapho – жазамын] з а т. *Халықтың санын, құрамын, өсу не кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы.* Бұл хатты үкімет орындары Көші-қон және *демография* агенттігіне жіберген («Қаз. әдеб.»). Отбасының құрылуы, оның дамуы мен күйреуі *демографияда* дербес мәнге ие (ҚҰЭ).

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Демографияға қатысты, халық санына қатысты. Д е м о г р а ф и я л ы қ* санақ алпыс елде ғана жүргізілді (Ғалам ғажап.). *Д е м о г р а ф и я л ы қ* дағдарысқа соғыс, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық жағдайлар, мемлекеттің демографиялық саясаты тағы басқаларға тікелей әсер етеді (ҚҰЭ). Санақ арқылы халықтың саны, оның қоныстанып тұрған жері, семья жайы, мәдени дәрежесі, кәсібі және басқа да *д е м о г р а ф и я л ы қ*, экономикалық белгілері туралы нақты мәліметтер алынады («Соц. Қаз.»).

Демографиялық аудандастыру. *ә л е у м. Зерттеу нысаны болып табылатын аумақты демографиялық сипаттары жөнінен ұқсас аудандарға бөлу (ҚҰЭ).*

Демографиялық болжам. *ж а ң а. Белгілі бір жердегі, елдегі халықтың саны мен құрамы туралы болжамдық есеп. Халықтың ұдайы өсуінің екі түрі – демографиялық дүмпу мен демографиялық дағдарыс және сол елдің демографиялық саясаты ескеріле отырып, д е м о г р а ф и я л ы қ б о л ж а м* қысқа (1-10 жылдық) және ұзақ (1 ғасырлық) уақытқа жасалынады. *Д е м о г р а ф и я л ы қ б о л ж а м* бойынша жер бетіндегі халықтың саны 21 ғасырдың соңында 32 млрд-қа жетпек (ҚҰЭ).

Демографиялық дағдарыс. *ж а ң а. Әлеуметтік, экономикалық, табиғи ықпалдардың әсерінен белгілі бір аймақтағы халықтың ұдайы өсуінің тежелуі. Сөйтіп, үш рет соққан д е м о г р а ф и я л ы қ дағдарыстың* салдарынан Қазақстаннан біржолата көшіп кеткендерді қоса есептегенде, қазақ халқы 4,5 млн адамға кеміген (ҚҰЭ). Демографтардың топшылауы бойынша, егер мұндай *д е м о г р а ф и я л ы қ дағдарыс* болмаса, қазақ халқының саны бұл күнде 25 млн-ға жеткен болар еді (ҚҰЭ). *Д е м о г р а ф и я л ы қ дағдарыс* жағдайындағы елдерде тууды және халықтың табиғи өсуіне арттыруға бағытталған демографиялық саясат басым болды (ҚҰЭ).

Демографиялық дүмпу. *ж а ң а. Халық санының шұғыл да қарқынды табиғи өсуі. Қазақ халқының саны 3 миллиондық деңгейден (1945–1974 жж.) жедел өсу, яғни нағыз д е м о г р а ф и я л ы қ дүмпу* нәтижесінде 7 млн-ға жеткен (ҚҰЭ). *Д е м о г р а ф и я л ы қ дүмпу* кезеңінде өлімнің азаюы туудың азаюының асып түсіп жатады да, ол халық санының қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайларға тәуелсіз түрде-ақ жедел өсуіне алып келеді (ҚҰЭ).

Демографиялық саясат. *ж а ң а. Халықтың ұдайы өсуі үшін мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын әкімшілік, әлеуметтік, экономикалық және құқықтық шаралар*

жүйесі. Демографияның міндеттерінің бірі – халықтың ұдайы өзгерісінің заңдылықтарын зерттеу негізінде мемлекет тарапынан жүргізілетін д е м о г р а ф и я л ы қ с а я с а т негіздерін тұжырымдау (ҚҰЭ). Бұл жерде *д е м о г р а ф и я л ы қ с а я с а т т ы ң* табысты жүргізілуі ұлттық саясатты барынша тиімді жүргізумен тығыз байланысты екені аныққа шығады («Жас Алаш»). *Д е м о г р а ф и я л ы қ с а я с а т* халықтың ұдайы өсуі үшін мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын әкімшілік, әлеуметтік, экономикалық және құқықтық шаралар жүйесі (ҚҰЭ).

Демографиялық статистика. *Халық статистикасы белгілі бір ел немесе аймақ халықтарының санын, құрамын, орналасуын, көші-қонын немесе оның жекелеген тобын сипаттайтын деректерді жинау, өңдеу, тіркеу және талдаумен шұғылданатын статистика саласы. Д е м о г р а ф и я л ы қ с т а т и с т и к а* халықтың тууын, өсуін, некеге отыруын, бір жерден екінші жерге қоныс аударуын статистикалық тәсілдермен зерттейді (ҚҰЭ).

ДЕМОДУЛЯТОР з а т. ф и з. *Модуляцияға кері процесс туғызатын, яғни модуляцияланған тербелісте депекторлайтын немесе оның модуляциялану жиілігін төмендететін электр тізбегі не құрылғы (ҚҰЭ).*

ДЕМОКРАТ з а т. с а я с и. *Халықтың саяси бостандығы мен құқықтарын жақтайтын демократия жолын тұтынушы. Россияда орыс халқының үздік ғалымы М.В.Ломоносов, д е м о к р а т* Радищевті атасақ, батыста Дидро, Лиссингтерді атауға болады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Орыстың атақты *д е м о к р а т* ақыны Н.А.Некрасов табиғатты сүйе білген (Ш. Айманов, Қыран.). Туысқан латын халқының ұлы ақыны Райнис осындай ұлы таланттардың қатарына жатады. Ол ақын болумен бірге үлкен революционер, *демократ* еді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ДЕМОКРАТИЗМ з а т. *Демократияға негізделушілік, демократияға сүйенушілік. Шаруашылықты басқаруда орталықтандыру мен д е м о к р а т и з м ді* іскерлікпен ұштастыруымыз керек («Соц. Қаз.»).

ДЕМОКРАТИЯ [грек. demos – халық, kratos – билік] з а т. к о ғ.-с а я с и. *Жоғарғы өкімет билігі халықтың қолында болатын қоғамды, мемлекеттік билікті, саяси және әлеуметтік ұйымдарды ұдайы дамып, жетілдіріп отыруды ұстанатын басқару формасы. Қазақстандағы д е м о к р а т и я* да осы аталған бұлжымайтын принциптер негізінде өркендеп келеді («Егемен Қазақстан»). Ақпарат министрі елімізде ақпарат неғұрлым көп болған сайын

демократияның өркен жаюы да жеделдей түсетінін дәлелдей келе, қазіргі мемлекетіміздің, халқымыздың өміріндегі басты мұрат ел өмірін жақсарту, ішкі тұрақтылық екенін атап өтті («Қаз. әдеб.»).

Далалық демократия. *Далалық этномәдени жүйеге сәйкес қалыптасқан еркіндік, билік жүйесі. Далалық демократия* мен өркениет жағдайындағы осындай ой еркіндігі, пікір еркіндігі кейде бітіспестей дау-таластарға ұласып кететіні бар («Жас Алаш»).

Кемелденген демократия. *Дамып, қалыптасқан, жетілген демократия.*

ДЕМОКРАТИЯЛАН = е т. *Демократиялық негізде құру, ұйымдастыру.* Соттардың төрағалары мен әкімшілері қызметіне кандидаттарды іріктеу процесі едәуір демократиялана түсті («Егемен Қазақстан»). Біздің қоғамымыз жыл асқан сайын демократияланып келеді, мемлекетті басқару ісіне миллиондар атсалысуда (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫР = е т. *Демократиялық негізде құрғызу, демократиялық негізде ұйымдастыру.* ≈ Елді демократияландырды.

ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫРУ *Демократияландыр етістігінің қимыл атауы.* Сталиндік тоталитарлық жүйеден азат жаңа күштердің билік басына көптеп келуі елдегі демократияландыру процесін қарқынды дамытуға ықпал ете бастады («Егемен Қазақстан»). Бұған қоғамды одан әрі демократияландыру, саяси партиялар мен қозғалыстардың қызметін жандандыру жатады («Жас Алаш»). Қазақ интеллигенциясын кадеттердің мемлекеттік құрылысты демократияландыру қажеттілігі, Ресейде тұратын ұлттардың еркін өздігімен анықтауы, құқықтық режимді, қатал тәртіпті, заңдылықты іске асыру жөніндегі идеяларды қызықтырмауы мүмкін емес еді (Қазақст. тарихы). Демократияландыру және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық комиссия қызметінің қаншалықты нәтижелі болмағы барша жұртшылықтың аталмыш процеске қаншалықты жемісті және белсене үлес қоса алғандығына тікелей байланысты болмақшы (Егемен Қазақстан»).

ДЕМОКРАТИЯЛАНУ *Демократиялан етістігінің қимыл атауы.* Жаңа заң бойынша сайлаукомдар мәслихаттар арқылы жасақталады. Бұл – сайлау процесінің демократиялануының куәсі («Айқын»). Әлбетте қазіргі заман шындығын суреттеуге шұғыл бетбұрыс туғаны да творчестволық еркіндіктің ұлғаюына, қоғам өмірінің демократиялануына тығыз қатысты көрініс («Қаз. әдеб.»).

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ с ы н. *Демократияға, демократиялық принциптерге негізделген, демократияға тән.* 90-жылдардың басында Қазақстанда демократиялық институттар институционалдық сипатта дамыды, ол кезде біз жаңа мемлекеттің іргетасын қаладық («Жас Алаш»). Халықтың көзқарасынан туындаған демократиялық тенденциялар – қиял-ғажайып ертегілермен ғылыми фантастика жанрын бір-бірімен тектестіретін басты шарттың бірі (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.). Абай қазақтың демократиялық ой-пікірінің негізін қалады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

Демократиялық жаңару. *Демократиялық негізде жаңадан ұйымдастыру, қалыптастыру.* Ырықсыздандырудың бұл бағдарламасы іс жүзіне асу үстінде. Бұл ретте Президент экономикада ырықсыздандырудың және саясатта демократиялық жаңарулардың бастамашысы әрі нық жақтаушысы болды және болып қала береді («Егемен Қазақстан»). Сондықтан да демократиялық қайта жаңаруларды ойласып, біртіндеп жүргізу қажет деп санаймын («Егемен Қазақстан»).

Демократиялық қоғам. *Демократияға негізделген қоғам.* Нағыз демократиялық қоғам адамдар бостандығынан, еркіндігінен көрінеді, бірақ бостандық ойға келгенді жасау емес. Қоғам болған соң белгілі тәртіп болады (Д.Кішібеков,.. Философия). Әлемде мінсіз демократиялық қоғам, ел жоқ. Нағыз демократиялық ел деген Америка Құрама Штатының сыртқы саясатына қарасақ, мұндай демократиясы құрысын деуге келесің. Сонда әлемде нағыз демократияның үлгісі болатын қандай ел? («Қаз. әдеб.»).

Демократиялық мемлекет. *Демократия талаптарын басшылыққа алған мемлекет.* Ашық қоғам, демократиялық мемлекеттердің концепциясы – азаматқа мән беру. Біздің мемлекетімізде азаматтың көпшілігі және мемлекет үшін ерекше жауапкершілікті сезінетін ұлт та қазақ қой («Түркістан»).

Демократиялық норма. *Әділ, теңдік қағидалары.* Меніңше, міндетті түрде тыйым салынуы керек. Тыйым салу үшін демократиялық нормаларға сүйену қажет. Мен сізге айтайын, егер ол қалыптасқан дін болатын болса, Қазақстанда сол дінді ұстанатын адамдар болса, біз оларға тыйым сала алмаймыз («Қаз. әдеб.»).

Демократиялық реформа. *Демократиялық негіздегі өзгерістер.* Буржуазиялық радикализм – ұсақ буржуазияның мүддесін қорғайтын және алғашқы кезде өзінің программасында буржуазиялық құрылыстың шеңберінде аздаған демократиялық өзгерістер.

кратиялық реформалар жасауды талап еткен саяси ағым (Саяси сөздік).

ДЕМОКРАТИЯСЫЗДАН = е.т. *Демократиялық негізден ажырау*. Б.И.Макаренко бұрынғы кеңестік республикалардың бәрін біртіндеп *демократиясызданып* бара жатқан елдер санатына жатқызады («Егемен Қазақстан»).

ДЕМОКРАТИЯШЫЛ с.ы.н. *Демократияны жақтаушы*. Осы бір *демократияшыл* тамаша семьяның шырқын Александра Ивановна бұзды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Тұйықтың киносы – нағыз *демократияшыл* кино (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Орысша сектордың ділмарлығы негізінен *демократияшыл* реңкте болып келсе, қазақ секторы авторитарлық саясатқа жуық («Жас Алаш»). Көктен тілегені жерден табылғандай болған Таңжарық ақын жаңа орнаған *демократияшыл*, прогресшіл үкіметті барынша қолдай қуаттайды («Қаз. әдеб.»).

ДЕМОКРАТТЫҚ с.ы.н. *Демократияға, қалың бұқараға, қарапайым жұртшылыққа тән*. Ол [Мәшһүр] сол кездегі қазақтың оқыған адамдарының міндетін, мақсатын дәл түсінеді, айқын білдіреді, прогресшіл, *демократтық* бағытта жырлайды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

ДЕМОНОЛОГИЯ з.а.т. *Адамға қас, зиян дүлей құштер туралы ілім*. Қазақ *демонологиясы* мен шаманизмдегі адамға қас, зиянкес құштер мыналар: дию, жын, пері, албасты, марту, бишара, үббе, обыр, жезтырнак, сөрел, көнеаяқ т.б. (Б.Абылқасымов, Телкоңыр).

ДЕМОНОПОЛИЗАЦИЯ з.а.т. э.к.о.н. *Мемлекеттің бәсекені дамытуға және нарыққа дара өктемдікпен (монополиялық) қысым жасауды тежеуге бағытталған саясаты*. *Демонополизация* меншіктің өртүрлі нысандарының алуан түрлілігін қамтамасыз етуге, өндірушілердің санын көбейтуге, бәсеке үшін артықшылықтар мен кедергілерді жоюға бағытталған заң шығарушылық шаралар арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕМОНСТРАНТ з.а.т. *Демонстрацияға қатысушы, шеруші*. *Демонстрант* колонналары Токио көшелерін бойлай жүріп революциялық әндер айтып келеді («Қаз. әдеб.»).

ДЕМОНСТРАЦИЯ [лат. demonstratio] з.а.т. **1.** қ.о.ғ.-с.а.я.с.и. *Саяси-қоғамдық т.б. көңіл күйді білдіру үшін жасалатын көпшілік шеруі, салтанаты*. Одан кейін бұл жасыл жазық Бірінші май алаңы болды. Әскери парад, мерекелік *демонстрациялар* осында

өтетін («Қаз. әдеб.»). Украин әдебиеті мен өнерінің Қазақстандағы онкүндігі екі халықтың мәңгі мызғымас ұлы достығының жарқын *демонстрациясына* айналды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Наразылық білдіріп, қыр көрсетудің түрі*. Жау қолынан жазықсыз қаза тапқан ананы жерлеу жұмысы үлкен бір саяси *демонстрацияға* айналды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жұмысшылар күрестің жаңа формаларына: экономикалық стачкалардан саяси стачкалар мен *демонстрацияларға* көше бастады (Партия тарихы). Өткен аптаның соңында әлемді дүрліктірген *демонстрациялар* кезінде ең көп айтылған ұран: «Мұнай үшін қан төгілмесін» деген сөздер болды («Жас Алаш»). **3.** *Белгілі бір нәтижені, жаңалықты, сән үлгілерін т.б. сипаттап көпшілікке көрсету әдісі*. Электр двигательдері мен генераторлардың қайтымдылығын көрсететін *демонстрациясы* да құрастыру жағынан өте қарапайым («Халық мұғ.»).

ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ с.ы.н. *Демонстрацияға тән, демонстрацияға қатысты*. Мұндай *демонстрациялық* фотореле электр энергиясы бар физика кабинеттеріне арналған (К.Айманов, Физика.). Қабылдағыштарды тізбекке параллель және тізбектей қосуға, амперметр мен вольтметрді тізбекке қосуға арналған *демонстрациялық* тәжірибелерді жасауға болады («Халық мұғ.»).

ДЕМПИНГ [ағыл. dumping] з.а.т. э.к.о.н. *Бәсекелестерін ығыстыру үшін тауарлардың бағасын шетел рыногында төмен құнмен сату, арзан экспорт*. Мемлекет басшысы келтірген мәліметтерге сүйенсек, тауар айналымының азаюына Ресей жағының *демпингке* қарсы шаралары мен өте жоғары тарифтері себеп болған («Жас Алаш») Өзара саудадағы қолданылып келген *демпингке* қарсы шаралар бұдан былайғы жерде бірізді ережелермен алмастырылатын болады («Егемен Қазақстан»). Ол үшін артық-кем алымдар мен шектеулерсіз, өзара саудада *демпингке* қарсы шаралар қолданбастан еркін сауда аймағын құру көзделген («Егемен Қазақстан»). *Демпинг* – экспорттердің басқа шетелдік тауарлар жеткізуші бәсекелестерінің алдында артықшылық алу мақсатында тауарларды не қызмет көрсету жұмысын ішкі рыноктік және әлемдік бағадан гөрі төмен бағамен сыртқы рынокта сатуы (ҚҰЭ).

Валюта демпингі. э.к.о.н. *Валютамен неғұрлым қамтамасыз етілген елден валюта-сының тұрақтылығы жоғары елге төмен бағамен тауарлар шығару* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Демпингіге қарсы баж. э к о н. *Дүниежүзілік рыноктың қалыпты бағасынан немесе шеттен тауар әкелінетін елдің ішкі бағасынан төмен бағамен шетке шығарылатын тауарларға салынатын қосымша импорттық баж.* Демпинг саясатынан қорғау үшін *д е м п и н г к е қ а р с ы* (антидепингтік) *б а ж* салығын енгізу мүмкін (ҚҰЭ).

Орнықты демпинг. э к о н. *Ішкі рынокпен салыстырғанда баға жөнінен неғұрлым икемді сыртқы рынокта бәсекелесуге қабілетті шепті жеңіп алу мақсатымен д е м п и н г с а я с а т ы н* іске асыру жөніндегі ұзақ уақытқа созылған тұрақты демпинг (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тауар демпингі. э к о н. *Тауарларды басқа елдің рыноктарында төмендетілген бағамен сату. Т а у а р д е м п и н г і* дағдысы коммерциялық операцияларда қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тонаушылық демпинг. э к о н. *Шетелдік жеткізушілердің олардың өз рыноктарындағы жағдайына нұқсан келтіру ниетімен (сыртқы рыноктағы бәсекені жою және монополия құру мақсатымен) тауарды шетелге ішкі рыноктардан төмен бағамен саналы түрде, әдейі шығару* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕМПИНГТІК с ы н. *Демпингке тән, демпингке қатысты.* Біздің кондитершілер украиндық тәттілердің бізге екі есе арзан *д е м п и н г т і к* бағамен сатылатынын алға тартуда («Егемен Қазақстан»).

ДЕМПИНГІЛІК с ы н. э к о н. *Демпингтік.* *Д е м п и н г і л і к* баға – Халықаралық анықтамаға сәйкес экспорттық баға. Ол ішкі рыноктағы бағадан 20% және одан да көп төмен немесе дүниежүзілік бағадан 8% және одан да көп төмен (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Д е м п и н г і л і к* баға – дүниежүзілік баға дүниежүзілік рынокта өткізілетін тауарлар бірлігінің: бидай тоннасының, мұнай баррелінің, алмас қоратының т.б. интернационалдық құнының ақшалай тұлғалануы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕМОРАЛИЗАЦИЯ [франц. demoralisation] з а т. *Азғындау, адамгершілік тоқырау, өнегеліктің, тәртіптің, рухтың құлдырауы.* Әскер армиясының жеке құрамының *д е м о р а л и з а ц и я с ы* кезінде әскер қажетті жауынгерлік қасиеттерді жоғалтпады. *Д е м о р а л и з а ц и я* ға әдетте халық бұқарасының түпкі мүддесіне қарсы мақсатта әділетсіз жаулап алушы реакциялық соғыс жүргізуші армия душар болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕМПФЕР [нем. Dampfer] з а т. м у з. *Музыкалық аспаптарда дыбысты бәсеңдететін тетік.* Айрықша жасалған құралдардың –

*д е м п ф е р л е р д і*ң құрылысы тербелістердің өшу құбылысына негізделген (Физика курсы).

ДЕМСЕРІК з а т. *Жәрдемші, тілекші.* Біздікі дәрмен жетсе, *д е м с е р і к* қана болып, көңілге қатысып тұру ғой. Басқа не қайран күткендейміз, Жапеке (К.Ахметбеков, Алқақол).

ДЕМСІЗ с ы н. 1. *Демі жоқ, ауасы жоқ.* Жазғы түн, бірақ біртүрлі жайсыз түн, ашық терезенің ішкі жағы да, сыртқы жағы да бірдей пысынаған *д е м с і з*, қапырық (З.Қабдолов, Жалын). 2. *Дем шығармай, дем алмай.* Бекзат анада су ішінде Боздақ құшағында жатқан бір кезін көз алдына елестетті, өзі *д е м с і з* еді, сүйікті жігіт құшағында мәңгі солай (З.Шүкіров, Ізгілік.). Жаңа ұйықтап кеткендей еріндері сәл ашылып, *д е м с і з* жатыр (Д.Исабеков, Мазасыз күн.).

ДЕМТЕСІК з а т. а н а т. *Жәндіктер мен көпаяқтылардың денесінің екі бүйірінде орналасқан тыныс алатын тесіктер.* *Д е м т е с і к т е р* 2-3 камера түзіп, әрі қарай ұзына бойы және көлденең орналасқан трахея түтіктеріне өтеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕМШІ з а т. *Дем салып, үшкіру арқылы емдеуші.* Бүрікпе тозаң *д е м ш і н і*ң үшкірігіндей дәтке қуат берді («Қаз. әдеб.»).

ДЕМІГҮ *Демік етістігінің қимыл атауы.* Екеуімізде ләм-мим үн жоқ. Демалысым өте жиілеп, тынысым тарылып бара жатқандай. Онда да, менде де *д е м і г у* басым (Ж.Жұмақанов, Үш бөйтерек). Бірақ кейбір деректерде жүректің *д е м і г у і* кезінде жасалған операция адамның жағдайы жақсаруына дауа болады деген де пікір бар (С.Табынбаев, Жемсау.). Мына зау биік мұнараның болат қаңқасы құрастырылып, қаз тұрғанша ертелі-кеш бір соғып, еті үйренген Орысбек *д е м і г у* тұрмақ мұныңды бұйым құрлы көрмеді (Ә.Ибрагимов, Асыл мұраттар). Ол көріктей қабынған өкпесінің *д е м і г у і* н баса алмай, ықылық атып сәл ғана кідірді де, Балқияның хатына көз жүгіртті (З.Жәкенов, Күн.).

ДЕМІК = е т. 1. *Ентігізін алқыну, тынысы тарылу.* Үлкен ғұмырдың жол ортасына жетіп *д е м і к к е н*, дімкәсті жүрек сырылы ше, бүгінгі түн сол сүлесок сүмелектің сүреңіне айналған (Д.Досжанов, Дария). Түсірді оны төменге, Бала жігіт *д е м і к к е н*. Өтемін судан дегенде, Қалды айырылып өліктен (Қ.Нығыманов, Алпыс.). 2. *Кеуде толтыру, құшырлану.* Бой мұздап тоңазыған сайын жанға жайлы рахат тапқандай сезіліп, көктемдегі қыстың ауасынан *д е м і г е* жұтқың келеді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ДЕМІКПЕ з а т. м е д. в е т. *Адам мен малда кеңірдек тарамдарының тарылуынан немесе жүректің қысылуынан болатын тұншығу.* Бойында аллил майы болатындықтан

оны *демiкпеге*, қыркұлаққа және түрлі ішек құрттарына, шикандар мен ісіктерге қарсы пайдаланған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Демiкпеге* – көктем мен күзде, желді күні, температура күрт өзгергенде т.б. үдейді (ҚҰЭ). Оның көптен бойға сіңіп алған *демiкпеге* дерті ұстар шақта мазасы кетіп, үй ішіндегі тірі жанды аяғынан тік тұрғызатын (М.Дүзенов, Ант).

ДЕМІКТІР = е т. 1. *Жүректі алқындырып, тыныс алуды қиындату*. Тірсекті талдырар құлама жарлар біраз *демiктiргенiмен*, жігіттер сыр берген жоқ (Ә.Ибрагимов, Асыл.). 2. *Қолқаға кіріп, демалуды қиындату*. Бұл бір жағынан күні күйіп, ыстығы *демiктiрген* жаздың орта шені болатын (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы.). Төбеден күн, табаннан құм күйдіріп, *демiктiрiп* демінді алдырмаған (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын). Құлқайыр мен қызғалдақтың хош иісі қолқаны *демiктiрiп* барады (Д.Исабеков, Мазасыз күн.).

ДЕМІКТІРУ *Деміктіріп етістігінің қимыл атауы*. Қараөкпе болған малды *демiктiрмеу* үшін арқандап ұстап, суды да тасып беретін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ДЕМІЛ-ДЕМІЛ ү с т. с ө й л. *Жиі-жиі, әлсін-әлсін, дамыл-дамыл*. Мұрнын *демiл-демiл* тартып, столдың шетіне қонжия асылып сурет салып жатқан Ықсанға (Сабыр) көз қиығымен қарап қояды (С.Сарғасқабев, Сынған тіс). Нүктебай сигаретін *демiл-демiл* сорып, жылт-жылт еткен шашын сипап, екі иығын қолымен қаққылап әңгімесіне қайта кірісті (Т.Бердияров, Фарида). Жалқау біреулер *демiл-демiл* «қашан түс болар екен» деп маңдайларына қолын қойып, көлегейлеп күнге қарайды (Ә.Бөриев, Ақбидай).

ДЕН¹ з а т. с ө й л. *Дене*. Дәл Құдай тағаланы сол сәудегердей қыламын дейді: Тілін жаттықтырып, *денiн* тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды (Абай, Тол. жин.).

Дені дұрыс [бүтін]. а) *Көңілге қонатын, көрсетуге жарайтын, жарамды*. Бәрі де ойдан шығарылсын, бірақ ақыры ойлап тапқан соң *денi дұрыс* бірдемені ойлап табуға болмай ма? (Т.Әбдіков, Ақиқат). Егер біз заводтан шығып жатқан барлық бұйымдарды осылай тексере берсек не болады? Әрине, онда құрылыс орнына жөнелтілетін *денi бұтін* бетон қалмас еді (Қ.Қуатбаев, Жасанды.). ә) *Ақыл-есі бүтін, жөні түзу*. Бұ заманда халық өзі де бақсының білмейтіндігіне түсініп келе жатыр. Үшкіріп-түшкіріп, темір жалап, ауруды сабап, сарнап, айқайлап, жын шақырған кісілерді *денi дұрыс* деп айтуға болмайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Дені сау [таза]. *Ауру емес, он екі мүшесі аман, тәні сау*. Бір заласыз момынды ауру қылып, қор қылды екен Кейбір ұры, залымның *денiн сау* қылады екен (Абай, Тол. жин.). Адам тоқ, *денi сау* кезінде немесе іс-әрекет үстінде түйсіктердің бұл түрін байқай бермейді (Қ.Жарықбаев, Психология). Қандай ақылды, *денi сау* болып келген солдаттар да үш жыл қамау ішінде тұрып, күнәлі бір істі істемей қалай отырсын?! Жүргісі, көргісі келеді (С.Шәріпов, Бекболат). Естуімше, 1929 жылдың күзінен қазақ жастарының *денi саулары* жаппай армия қатарына шақырылмақ (С.Мұқанов, Есею жыл).

Дені тетік. *Дені сау, тәуір*. Мағаш қала жайын көп естіп, Әбіштің *денi тетік* кездерінде өз аузынан да көп ұғынған еді (М.Әуезов, Шығ.). Бекболдың қолындағы Қызылбалық бірер рет саңғырып алды. Кәрі аңшы бұл екі ретте де қалт еткізбей, үндемей байқап келеді. Саңғыруы таза, аппақ. Құсының бойы таза, *денi тетік* сияқты (М.Әуезов, Бүркітші).

ДЕН² ү с т. ж е р г. *Дән*. Кемпір кейіп қалды. Қалжыңның әсері болғанына Перизат *ден* риза болып, сылқылдап әбден күлді (Ө.Тарази, Құйрықты.).

Ден қойды. *Көңіл бөлді, назар аударды, ықылас салды*. Қасболат бұл сөздің мәніне *ден қоюды*, бірақ толық қанағат таппайды (Т.Ахтанов, Боран). Еліктеу түрінде емес, классик ақынның стиліне *ден қоюын*, соның дәстүрін меңгерді (М.Әуезов, Әр жыл.). Жок, онысына мен сенбеймін, олар сендік десе де анық, ақиқат көзі жеңіп *ден қоюын*, ұйып сенбейді (Абай, Таңд. шығ.).

ДЕН³: ден тартты. *Іш тартты, іші бұрды*. Төрмен оязы бір жері тақау, Сарманов чиновниктің айтуынша, Оразбайда бұл төреге қарай ерекше *ден тартқан* бір сыр боп шықты (М.Әуезов, Шығ.).

ДЕНАТУРАТ [лат. denaturatus] з а т. х и м. *Ішуге болмайтын, иісі мен дәмі жағымсыз, қоспалы (ұлы) спирт*. Отын есебінде пайдаланылатын спиртті ішуге жарамайтын ету үшін оған жаман иісті, улы және бояулы заттар қосады, ондай спиртті *денатура*т деп атайды (Орган. химия). Күйікке көдімгі таза спирт, *денатура*т – тамаша ем (А.Апсатаров, Дәрігер.). Елтіріден жасалған бұйымдарды далаға жайып алып, *денатура*т спиртімен немесе 2 процентті хлорамин ерітіндісіне суланған щеткамен тазалау қажет (Ф.Мулағұлова, Грибок.). *Денатура*т – спиртті көккүлгін түске бояйтын бояу (Қаз. тілі термин. Тамақ).

ДЕНАТУРАТТА = е т. х и м. *Жылудың не химиялық агенттердің т.б. әсерінен биополимерлердің, кеңістіктік құрылымдардың бұзылуы.* ≈ Ақуыздың *д е н а т у р а т т а д ы.*

ДЕНАТУРАТТАУ *Денатуратта етістігінің қимыл атауы.* Протолиз т.б. реакция кезінде денатурааттанған белоктардың бірінші реттік құрылымы бұзылып, *д е н а т у р а т т а у* қайтымсыз болады (ҚҰЭ).

ДЕНАТУРАЦИЯ [лат. denaturare] з а т. х и м. *Сұйықтың негізгі құрамына байланыссыз басқа зат қосып, оның сыртқы қасиетін өзгерту әдісі.* *Д е н а т у р а ц и я* салдарынан биологиялық активтілік кемиді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕНАТУРАЦИЯЛЫҚ с ы н. х и м. *Денатурацияға тән, денатурацияға қатысты.* Протоплазма қимылын тоқтатады, клетка қабырғаның ішкі қабырғасына жабыса бастайды, сөйтіп ондағы тіршілік қасиеті кеми бастайды, бұл кезді протоплазманың *д е н а т у р а ц и я л ы қ* кезеңі деп атайды (Ботаника).

ДЕНАЦИОНОЛИЗАЦИЯ [франц. denatationalisation] з а т. э к о н. *Мемлекет меншігін алу немесе мемлекеттің өзі құрған мемлекеттік меншікті (өнеркәсіп орындарын, банктерді, жер телімдерін, көлікті, акцияларды т.б.) жеке ұжымдық меншікке немесе қоғамдық ұйымдардың меншігіне айналдыруы.* *Д е н а ц и о н о л и з а ц и я* ның тарихи дәуірге, оны кімнің жүргізетініне, кімдердің мүдделеріне бола жүргізетініне қарай түрлі әлеуметтік-экономикалық және саяси мазмұны болады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Нарықтық экономикаға қошу кезінде *д е н а ц и о н о л и з а ц и я* мемлекеттік меншік монополиясын жою, оның жекеше нысандарын дамыту, тауар өндірушілердің дербестігін нығайту, өндірістің тиімділігін арттыру мақсатында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕНДЕ = е т. 1. *Ұлғая, өршелене тұсу.* Тосыннан жабысқан, әуелде мүлде елеусіз көрінген бұл науқас бірте-бірте *д е н д е п*, соңғы кезде әбден асқынып кетіп еді (М.Гумеров, Шыңырау). Сол жерде Жанмерген қаһарланды, Қызарып екі көзі оттай жанды. Тіресіп жүрген батыр өзі *д е н д е п*, Орақты жерден тартып жұлып алды (Батырлар жыры). 2. *Дәлдеу, туралау.* Сәрсеннің ойлы көзі бір нәрсеге *д е н д е п* түспей, жалтырап жатқан теңіз бетімен жайлап сырғып өтті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ағынмен бір рет сойыл сермеп ұрып қалды, бірақ тым жақын келіп сермелген қару *д е н д е п* тимеді (М.Әуезов, Қараш.). Қараменді Саржанға *д е н д е п* қарады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). 3. *Көбірек ену, молынан кіру.* Бұл кезде Құлменде ауылының көші Мұқыр дөңінен

асып түсіп, көк шалғынды, мол сулы кең өріске *д е н д е п* кірген еді (Т.Рахымжанов, Оралу).

ДЕНДЕНКІРЕ = е т. *Көбірек ену, еніңкіреу.* Байласқан уәдені көңілге медеу етіп, кішігірім мәжіліс залындай кең бөлмені *д е н д е ң к і р е п* келіп сәлем бердім (А.Сейдімбеков, Кеніш).

ДЕНДЕП ү с т. 1. *Басым көпшілігі, жартысынан көбі, молынан.* Ұлы ақынның негізгі шығармалары қазақ тілінде түгел болмағанмен *д е н д е п* аударылды деуге болады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). 2. *Тереңнен, әріден.* Мәдениеті марқайған ел – асарын асап, жасарын жасаған ел, нешелер дәуірді басынан кешіріп, ой көзін өсірген ел; қиядан қияға, тереңнен тереңге, жаңа пікір, жаңа өнер, жаңа тұрмыс табуға құлаш сермеген ел, табиғат сырын *д е н д е п* білген, табиғатты жеңген ел (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Әбден, түбегейлі.* Қанша айтқанмен көпті көрген Әбдіраш Алтынайды ауру емес, ішке *д е н д е п* еніп алған қауіп-қатер жеп бара жатқанын байқастанды (Ұ.Доспамбетов, Ел есінде).

ДЕНДЕТ = е т. 1. *Көбірек ендіру, кіргізу.* Көрмесен ол күлдіретер кеулеп кеп, Улы зәрін сау тәніңе *д е н д е т п е к*. Жасырам деп асқындырған ауруға, Дәрі қонбай, құр зая боп ем кетпек (Ә.Жәмішев, Төскей). Шеп құрылып қорғана соғысты, алдырмай кетіп барады. Қалың жау бірақ та *д е н д е т п е й* қояр емес (Ғ.Сланов, Алтай.). 2. *Басымдау қылу.* Оркестр құбылмалы көп үнін бас пен баритонға *д е н д е т і п* жыңылдай самғап біраз тұрды (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). 1980 жылы дүниежүзі бойынша цеолиттің 1500 салада пайдаланылатыны келген. Яғни өндірісте: қағаз дайындау, желім бұйымдарын толтыру, азық-түлік өнімдерін вакуумдық кептіру ауадан азот пен оттегін бөлу, газды *д е н д е т е* құрғату («Жас Алаш»).

ДЕНДРАРИЙ [грек. dendron] з а т. б и о л. *Дендрологиялық бақ өсімдіктерді жүйеленімдік, географиялық, экологиялық, әсемдік т.б. белгілеріне байланысты өсіретін жер телімі, арнайы бақ.* *Д е н д р а р и й* шет жерлерден әкелінген және жергілікті өсімдіктерден құралады (ҚҰЭ).

ДЕНДРИТ [лат. dendron] з а т. г е о л. *Пішіні ағаш тәрізді минералдық агрегаттар.* *Д е н д р и т* сомтума элементтерге (Al, Ag, Cu) марганец тоықтарына, мұзға және т.б. тән (Қаз. тілі термин. Геология). *Д е н д р и т* тез кристалдану немесе жарықшақтар мен тұтқыр ортада кристалдану процесі жүруінің нәтижесінде түзіледі (ҚҰЭ). *Д е н д р и т т е р д і ң* саны мен ұзындығы әртүрлі нейронциттерде түрліше болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Д е н д р и т т е р* – нәзік жарықшалар бойынша немесе тұтқыр жыныстағы зат

тез кристалданғанда түзілген ағаш, бұта іспетті келген минералдық түзілімдер (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ДЕНДРОБАҚ з а т. ж а ң а. *Өсімдіктер жүйеленімдік, географиялық, экологиялық, әсемдік т.б. белгілеріне байланысты өсірілетін, эстетикалық, ағартушылық мәні бар арнайы бақ.* Асанбай Асқаровтың тікелей басшылығымен жүзеге асқан облыс орталығындағы демалыс саябағы, хайуанаттар паркі, *дендробақ*, ипподром, қуыршақ театры, оқушылар үйі, балалар теміржолы өзіндік өшпес өлмес қолтаңбасын анық, айқындап жүр («Жас Алаш»). Елге танымал азаматтар іссапармен жүрген көршілес мемлекет басшылары барып, естелік үшін ағаш егетін жалпы аумағы 172 гектар, 210 мың дана көшет отырғызылған *дендробақ*, яғни Асқаровтың тағы бір аманатына араша түсті («Жас Алаш»). Облыс орталығындағы хайуанаттар паркіндегі аң-құстарға әдейі аштық ұйымдастырып, *дендробаққа* 7 ай бойы су жеткізбей, көшеттерді қурату көзделді. Бәрібір арам ниет жүзеге аспай, бүгінде *дендробақ* т а, хайуанаттар паркі де халыққа қызметін жалғастыруда («Жас Алаш»).

ДЕНДРОЛОГ з а т. б о т. *Дендрология маманы. Дендрологтар алып еменді мұқият зерттеп шықты (Ғалам ғажап.).*

ДЕНДРОЛОГИЯ [грек. dendron – ағаш, logos – ілім] з а т. *Ботаниканың ағаш өсімдіктерін – ағаштарды, бұталарды және бұташықтарды зерттейтін бөлімі. Дендрология* орман шаруашылығы, қоғалдандыру, фитомелиорация, өсімдіктер интродукциясы пәндерімен тығыз байланысты (ҚҰЭ). Сол сияқты поэзия, этимология, микробиология, өнер тарихы, *дендрология*, ботаника, философия, теология, мифология және фольклор ескерткіші қалпына келтіру жұмысында белгілі бір дәрежеде рөл ойнайды («Парасат»).

ДЕНДРОЦИТ [грек. dendron – ағаш, kytos – торша] з а т. б и о л. *Көп қабатты жалпақ мүйізделген, эпителийдің төменгі базальды қабатында орналасқан, түйіршікті ақшыл келген, тармақты өсінділі (2-5) жасуша. Дендроциттер* эпителий кератиноциттерінің (мүйізделетін клеткалар) белсенді жетілуін бақылайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕНЕ з а т. **1.** *Адамның бүкіл тұла бойы.* [Абайдың] *денесі* серги сүйсіне бір күрсінгенде сергек, сезімтал көңіл де өрби түскендей болды (М.Әуезов, Абай жолы). Зейнегүлді аяп, *денесінің* қан ұйыған жерін сипап көріп болғасын, ойланып отырып ұзақ әктісін Құсайынға оқып берді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Біздің басшымыз Көпжасаровтың жаяу жүруі, *дене* қимылы тым аз болғандықтан

соңғы жылдарда *денесін* май басып кеткен (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Туғанда дүние есігін ашады өлең. Өлеңмен жер қойнына кіреді *денең* (Абай, Тол. жин.). **2.** б и о л. *Тірі ағзалардың сыртқы тұрпаты. Дене* ұғымы, көбінесе, адамға және жануарларға (әсіресе, омыртқалыларға) қатысты жиі қолданылады (ҚҰЭ). *Дене* ұғымы кейде микроорганизмдерге, саңырауқұлақтарға және өсімдіктерге де қатысты айтылады (ҚҰЭ). Жануарлардың *денесінің* алдыңғы бөлігі – бас, артқы бөлігі – құйрық деп аталады да, құрылысы мен атқаратын қызметі жөнінен бір-бірінен ерекшеленеді (ҚҰЭ). **3.** ф и з. *Нақтылы бір заттың бар көлемі, өн бойы.* Салынуына мың жылдай болған бұл собордың *денесінде* талай заманның таңбасы бар (С.Мұқанов, Саяхат.). **4.** а с т р. *Жұлдыздар мен ғаламшарлар, метеорлар т.б.* Ертедегі қазақтар аспан *денелері* – Күнге, Айға, жұлдыздарға және басқаларға (бағынды) табынды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Кейбір аспан *денелерінің* [метеорларының] қозғалысын олардың атмосфера ішінде қалдыратын ізі арқылы зерттеуге болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Планеталардың барлығы да жарықты күннен алатын, өздері жарық шығармайтын *денелер* (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **5.** и н ф. <ағыл. body> *Қандай да бір әрекеттердің сипаттамасынан немесе хабарламадан тұратын ақпараттық объектінің ішкі бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **6.** а у ы с. *Адам, кісі, жан.* Іште жұрт жиналысып кең бөлмеге, Өңшең бор, қасқа-жайсаң, кердең *дене* (Ғ.Қайырбеков, Дала).

Алып дене. *Алпамсадай зор бітім.* Әукесімен жер сүзген, Мүйізімен бұлт сүзген, *Алып дене* өгізді, Көрген жерде таң көрдім (Н.Байғанин, Ақын.). Зырылдаған станоктар, Ертелікеш тыным алмай, Құрыш білек жүр жұмыскер, *Алып дене* ашық маңдай (М.Хақимжанова, Жыр асуы). Еңсесі Әлібектен едәуір биік кең жауырынды, ат жақты кісінің көзін анық көре алмады. Әйтседе оның *алып денесі* Байтөрені таңғалдырды (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата).

Балғын [уыз] дене. *Уылжыған жас.* Әбдінің *балғын денесі* мызғымалы (М.Әуезов, Абай жолы). Бәрінің де беттері шикандай, *денелері балғын*, сүтке тойған қозыдай (С.Шарипов, Шығ.). Бас жағымда ертеде айтылатын «Қордың қызындай» қаздиган бойы бар сұлу отыр. Үстіндегі ақ киімі *уыз денесіне* құйып қойғандай (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

Дене бітімі [бітірі]. *Тұла бойы, тұлғасы, жаратылыс қалпы.* Не үшін десең, дүниеде

жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, *дене бітімің*, шыққан жерің бәрі бірдей (Абай, Тол. жин.). Мәриям жастығына, шағын ғана қораштау *дене бітіміне* қарамастан байсалды көрінді (С.Бакбергенов, Алтынемел.). Мүзбегі уызында жарыған мама бие құлынының, қобы тұяғы, қима мықыны, бөрі құлағы, мүзбегі, күлте құйрығы – осылардың бәрі ерекше сындырлы сымбат беріп, құлынды сұлуландырады: өзіне ғана біткен табиғи артықшылықты құлынның бүкіл *дене бітімі* паш етіп тұрады (Ә.Ермеков // «Қазақст. мект.»). Көшім жылқысының конституциясы тығыз, мускулдары жақсы жетілген *дене бітісі* де сымбатты (Қазақстанда етті молайту жолд.).

Дене еңбегі. *Қолмен істейтін қара жұмыс.* Көңілді *дене еңбегі* мен спортқа көбірек көңіл бөлген пайдалы (Семья тәрбиесі). Ой еңбегі мен *дене еңбегі* кезектесіп отырса, баланың дұрыс тәрбие алуына жағдай жасайды (Психология). Мектептен *дене еңбегіне* бейімделген, еңбекке психологиялық жағынан дайындалған адамдар шығып жатыр («Халық мүғ.»).

Дене жарақаты. м е д. *Соққы, зардаптардың салдарынан денеге түсірілген жара т.б.* Осы оқиғадан кейін, сот-медициналық сараптаманың қорытындысы бойынша анықталғандай, жеңіл *дене жарақаты* н алған Г.Жанғалиева академияның басшысы С.Еркеновтың атына шағым жазған соң, мәселенің анық-қанығына жету мақсатында арнайы комиссия құрылды («Жас Алаш»). *Дене жарақаты* бойынша жинақталған құжаттар Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 390-бабына сәйкес қабылдау үшін қалалық соттың қарауына жолданды («Егемен Қазақстан»).

Дене жасушалары. б и о л. <лат. soma – дене, грек. kytos – жасуша> *Жануарлар ағзасының мүшелері мен ұлпаларын құрайтын жасушалар (жыныс жасушасынан басқалары).* *Дене жасушаларының* пішіні мен мөлшері олардың мүшелеріндегі орналасу орны мен атқаратын қызметтеріне байланысты (Қаз. тілі термин. Биология).

Дене жаттығулары. *Денсаулықты нығайтуға бағытталған жаттығулар.* Алғашқы халифтердің екеуі, Әбу Бәкір мен Әли ерекше *дене жаттығуларын* жасайтын (зікір салатын) адамдардың ұйымын құрған («Егемен Қазақстан»).

Дене жылуы. ф и з. *Дененің жалпы жылу сыйымдылығына жататын (дененің температурасын 1 градусқа арттыруға жұмсалатын жылу мөлшері) ағзадағы барлық ұялардың жылу сыйымдылығы мен жылу өндіру шама-*

сының қосындысын сипаттайтын физикалық шама. Жоғары температураға адамның қалыптты *дене жылуының* көрсеткішіне тоқталуды мақұл көрді («Зерде»).

Дене қисықтығы. м е д. *Дененің қалыптты күйінен ауытқуы. Дене қисықтығын* түрлі аспаптармен емдеуді ғылым тілінде ортопедиялық әдіс дейді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Дене қуысы. а н а т. <лат. covum – қуыс, soma – дене> *Ішкі мүше жүйелері орналасқан дененің табиғи қуысы.* Жануарлар организмінде үш: көкірек, құрсақ және жамбас *дене қуысы* болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Дене қызуы. Дене жылуы. Қазақ пен қырғыз халқы өсімдіктің жасыл бұтақтарының сулы тұнбасымен ревматизм, суық тиіп ауырған сырқатты емдесе, өзбектер жасыл бұтақшаларын былауға, ал жемістерін *дене қызуын* басатын дәрі ретінде пайдаланған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Ауру малды анықтап білуге мүмкіндік беретін бірден-бір белгі – *дене қызуының* көтерілуі (С.Сыбанбаев, Мал ауру.). Осы кездегі ерлі-зайыптылардың эмоциялық толғаныстары арнайы аппаратуралармен тіркеліп отырады (өтірікші – детекторы секілді, әрбір жағдайға адамның *дене қызуы*, қан қысымы, терлеуі, жүрек соғуы өзгеріп отырады, сол көрсеткіштер тіркеледі) («Парасат»).

Дене саламаттығы. *Деннің саулығы, амандығы.* Денесін тәрбиелеп, *дене саламаттығын* күту оқып жүрген күнінде шkolдан үйренген әдеті еді (С.Сейфуллин, Банды.).

Денесі мұздады. *Суықтан, қорыққаннан т.б. денесі тоңды, түршікті.* Пазыл, Рахымжан дегендерді естігенде біреу үстіме суық суды құя салғандай *денем мұздап* кетті (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан.). *Денесі мұздап*, құлағы шым-шым еткендей болды да қалды (Ғ.Сланов, Шалқар). Қылт еткен екі адамның басын көзі шалып қалды. Жүрегі селт етіп, қапелімде *денесі мұздап* кетті (Ғ.Мұстафин, Шығанақ).

Денесі түршікті. *Төбе шашы тік тұрды, тітіркенді.* Түсіп жатқан оқтан сол екі орта қарының көпірші бұрқырауын көргенде бір секундтай Павлоның *денесі тұршігіп* кетті (Ө.Қанахин, Таңд.). Медетбектің *денесі тұршігіп*, тітіркеніп кетті де, дереу қиялдан сергіді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Дене тәрбиесі. п е д. *Мектепте өтілетін тәрбие жүйесінің адам денсаулығын нығайтып, күш-жігерін арттыруға бағытталған бір саласы, пән атауы.* Көптеген училищелерде *дене тәрбиесіне* білім беретін маман кадрлар жетіспейді («Спорт»). Денсаулығы төмен балаларды *дене тәрбиесі* сабағынан

мүлде босатып жібермейміз («Халық мұғ.»). Өскемен пединститутының және басқа да балалар мекемелерінің *дене тәрбиесі* жөніндегі мамандары ГТО комплексі, спорт жөнінде лекциялар оқыды («Қазақст. мект.»). Мәм деген астроном өз еңбектерін француз тілінде жазып, «жаңа терминдерім түсініксіз, жаңсақ аударылған болса, кешірім сұраймын» деп қоятын болса, қазақ ақыны М.Жұмабаев та жиһан тілі болып кеткен шет сөздерді қазақшаға аударам деп азаптануды тиісті таппадым дей отырып, жан тілі (психология), өзімшілдік (эгоизм), көпшілдік (альтуризм), сұлулық (эстетика), соқыр сезім (инстинкт), әсерленімпаз (эмоциональный), *дене тәрбиесі*, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, құлық тәрбиесі, жан тәрбиесі деп көптеген сөздерді аударма алған («Жас Алаш»).

Дене температурасы. *физiol. Дене жылуы.* Қалыпты жағдайда *дене темп-ратурасы* 36,6°C-қа тең (Қаз. тілі термин. Биология).

Дене тұрқы. *Тұрпаты, бойы.* Көркем-сызат – Амазонка өзенінің жоғары және орта алқаптарында тіршілік ететін, *дене тұрқы* 5-6 см, кейде одан да ұсақ балық (Қ.Қайымов, Су асты.). Табиғи жағдайда оның *дене тұрқы* 10 см, ал аквариумдарда 7 сантиметрге дейін жетеді (Қ.Қайымов, Су асты.). Айбат шегіп жатқан барыстың, жолбарыстың, құзғын құстың, бұлан мен жылқының *дене тұрқы* жанталаса шиыршық атқан күйінде кейінгітелген (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Дене түршіктірді. *Жаныңды шошытты, аза бойын қаза тұрғызды.* [Дәмешті] электр тоғындай *дене түршіктіріп* соғып өткен үрейді шалдуар мінез, әуестік жеңді (З.Шашкин, Теміртау). Өлім кімнің *денесін түршіктірмейді* (Б.Момышұлы, Офицер.).

Дене тітіркенді. *Секем алды, шошыды, тоңды.* Қоржынтайдың зыбырын есіткенде әзірейілдей көріп, Зылиқаның *денесі тітіркеніп* сала берді (Б.Майлин, Шығ.). Желбегей шыққандықтан денесін суық шалды ма, әлде көңілін билеген үрейден бе, әйтеуір *денесі тітіркеніп* кетті (Сауыншы шамшырақтар).

Дене шынықтыру. *Денсаулықты нығайту үшін дене қиштерін дамыту жолдары, әлеуметтік қызмет.* Физкультура ұйымдары ең алдымен *дене шынықтыру* ісінің бұқаралық сипат алуына көмектесті (Газеттен). Туберкулезге қарсы күресте *дене шынықтыру* ісінің зор маңызы бар (Ш.Көшербаев, Туберкулез.). Село-селодағы совет мектептері абақтыға, мектеп жанындағы *дене шынықтыру*

тыру алаңдарына орнатылған спорт бағандары дарларға айналған (Қ.Қайсенов, Жау тылында.). *Дене шынықтыру* – Қоғамдағы жалпы мәдениеттің бір бөлігі: адамның күш-жігер қабілетін дамытуға, денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеуметтік қызметтің бір түрі (ҚҰЭ). Эмоцияға берілмей, уақтылы демалып, алыс қашықтықтарға жаяу жүріп, ертенді-кеш *дене шынықтыру* жаттығуларымен шұғылданғаныңыз абзал («Жас Алаш»).

Қапсағай дене. *Ірі тұлғалы, жауырынды бітім, тұлға.* Сақалы ақ болса да, әлі *қапсағай денесі*, қайратты жүзі көрілікке мойымаған Дәркембай Абайға кең құлаш жайды (М.Әуезов, Шығ.). Күдістеу, *қапсағай денесін* тікейте екі қолын артына ұстап, жай бастады сөзін (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Сейін *қапсағай денесі*н ырғата басып әлі де жауап қатпады (М.Әуезов, Абай).

Сом дене. *Бұлшық еттері тығыршықтай, кесек бітім.* [Айша] Орта бойлы, толық, етті, шымыр, тұтас біткен, қайратты әйел еді, жұмысқа піскен *сом дене* (М. Әуезов, Шығ.). Жасында ауру біткеннің көпшілігін бастан кешірген және бәрінен де емделусіз жазылған Сүйірдің денсаулығы берік, *денесі сом*, терісі қалың (Ж.Жұмақанов, Жазыл.).

Таудай [палуан, алпамсадай, мол] дене. *Ебедейсіз ұлкен, зор бітім.* Егер күткен адамым келгенде, мына жерде *таудай денесі* мен екі бүктеліп, түйенің беліндей мойнын алдыма тосып тұрғанда қанша күй десе де, сонша құяра едім (Қ.Бектұрғанов, Бабаназар.). Нұран Берденовтың *алпамсадай денесі* менің объективіме әрең сыйды (Ж.Дәуренбеков, Шұғылалы.). Ағарса да сақал, шаш, Жасартты заман жігітті, *палуан дене* мен де жас (Б.Нұрпейісов, Ақын.). Жайын сынды *мол дене* қара малға да біте береді екен-ау! (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

Тығыршық [шаршы, жұмыр] дене. *Еті тығыз, шымыр тұлға, бітім.* Есіктен енді сып етіп, *Тығыршық дене* сылаң қыз. Көйлекті төсі түр шертіп, Қылмия қалып қылаң жүз (Ғ.Қайырбеков, Таулар). Дастарқан шетіне малдас құрып қызара бөртіп жетісіп отырған Қозыбақ домалақ *шаршы дене*сін жеңіл қозғап, орнынан ұшып тұрды (О.Сәрсенбаев, Жаксы.). Бірақ лаж бар ма? Киімдерін шешінгенде өз көзіне ақ алаулап шалынған *жұмыр дене*сін тезірек суға жасыруға асықты (М.Қуанышбаев, Жалғыз жиде).

ДЕНЕ= е т. *Басым болу, жеңу, бағындыру.* Кешегі Оспан ағасы, Кісінің малын жемепті... Досына дәл жаз, жауға аяз, Алысқанда *денепті* (Абай, Шығ. жин.).

ДЕНЕБҮЙРЕК з а т. б и о л. < грек. mesos – аралық, nephros – бүйрек> *Зор шығару мүшесі ретінде дамып жетілетін, құрылысы күрделі қомақты мүше (аралық бүйрек).* *Д е н е б ү й р е к т і ң* жақсы жетілген қашық пен тамырлар шумақшасынан құралған бүйрек денешігі болады (Қаз. тілі термин. Биология). Бүйрек түтікшелері алғашқы бүйрек өзегіне қарай бағытталып онымен қосылғаннан кейін, пронефрос өзегі *денебүйрек* (Вольф денесі) өзегі деп аталады (Қаз. тілі термин. Биология). *Д е н е б ү й р е к* өмір бойы сақталып қызмет атқарады, ал қағанақтыларда ұрығының дамуының алғашқы кезінде пайда болып, кейін оның орнына жамбас-бүйрек (метанефрос) пайда болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕНЕДЕЙ с ы н. *Дене сияқты, дене тәрізді.* *Өлі д е н е д е й* ұйқылы-оюу жатқан жерге өмір оттары жүгірді, жан кірді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Жанын алған *денедей* – есік-терезелері аңыратып бос қалып бара жатқан үйлерге Петр жүрегін шанышқан аянышпен, көзіне жас алды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). *Д е н е д е й* біртұтас, Күндіз де, түнде де, Мәңгілік айырылмас, Отанмен мен бірге (К.Мұқышев, Орман).

ДЕНЕЙ ү с т. с ө й л. *Блги, өңкей.* Ықшамдау келген, өңшең торы, әдемі араби атқа мінген *деней* қызғылт киімді әсем кавалерия (М. Әуезов, Индия очерк.).

ДЕНЕЛЕП ү с т. 1. *Біртіндеп, бір-бірлеп, мүшелеп.* Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса *денелеп* білмесе, адамдықтың орны болмайды (Абай, Шығ. жин.). 2. *Бойлап, тереңдеп.* Оқпен керіп алып атты дейді, *Д е н е л е п* оқ жүректен тапты дейді. Бейшара демі жеткен жазған байғұс, Сол жерде жар құшақтап жатты дейді (Қозы Көрпеш.).

ДЕНЕЛІ с ы н. *Тұлғалы, денесі үлкен, зор.* Азdan соң басына дағарадай ақ жаулық ораған, толық *денелі* қара кемпір келді (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Ұста цехында батпан балғамен қызған темірді гүрс-гүрс соғып тұрған *денелі* жігітті көргенде келіншектің көзі жайнап кетті (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

Алпамса [алпамсадай] денелі. *Ірі, зор, үлкен.* Сонау *алпамса денелі*, аяқты салмақпен басып келе жатқан Ақыш (Б.Майлин, Шығ.). Жарылғамыс *алпамсадай денелі* қарулы адам, ал Шөбек жуантық, семіз, тапалтақ денелі қарусыз адам (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Алып денелі. *Ірі, зор, үлкен.* *Алып денелі*, орасан қуатты шалдың өзі оп-оңай-ақ баса салатын (С.Мұқанов, Бақташы.). Күректей қолын аударып-төңкеріп алдына сыйыстыра

алмай отырған *алып денелі*, ат жақты, маңдайын терең-терең төрт әжім сызған нұсқалы жігітті Ғайнекең сынай-міней қарады (Д.Досжанов, Дария). Ұзын бойлы, *алып денелі* бұл жігітпен қабылдау комиссиясында ғана танысқанбыз, одан бұрын көрмеген, білмеген адамым еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Ашаң денелі. *Арық, нәзік.* Сиректеу ақ сақалды, ұзын бойлы, *ашаң денелі* қарт аңтарылып тұрған мені көре сап: – Уа, қала кеп қапты ғой! – деді (Ғ.Сланов, Домбыра.). Ақбұжыр кескінді, дөңестеу ұзын мұрынды, *ашаң денелі* ол бір көрмеге тұйық сияқтанғанымен, кеңесе келе сырласқыш адам екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Балғын денелі. *Жас.* Қазір бар жұртты әдісімен, күшімен мәз қып тұрған кесек, *балғын денелі* қара жігіт – Әбді (М. Әуезов, Абай жолы). *Балғын денелі* Әлиманьң аш беліне білектей қос бұрымы төгіліп, көздері мөлтілдеп, арайлап атқан таңға таңырқай қарауда (Л.Құрманбаева, Қыран.).

Балуан [палуан] денелі. *Денесі балуанға ұқсас, әлді, қишті.* Зікірия зор, *балуан денелі*, үлкен мұрынды ақ бұжыр кескінді, көздері алақандай, түсі қаһарлы жігіт еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Міне, жетпіс жастағы *палуан денелі* Ыбыш қарттың үйі менің көз алдымда тұр (С.Шаймерденов, Мінез). Жанғозы – *балуан денелі* жігіт еді ғой. Жаңажолға тұңғыш трактор әкелген де сол (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

Бармақтай денелі. *Шағын, кішігірім.* Таста отырған байғыздың Жанына тауыс келеді, неткен құс деп менсінбей *Бармақтай-ақ денелі* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жат денелі. *Өзгерген, өзгеріске түскен.* Оспанның ерте шыққан сақал-мұрты да ұзарып, өсіп қалған екен. Бірақ *жат денелі* жас жігіттің сақал-мұрты селдір, сұйық күйінде сояулап шыққан. Жылқының қыл түбіндей боп, әрбір түгі үдірейіп, шанжаулап, қыңыр біткен (М.Әуезов, Шығ.).

Жуантық денелі. *Толық, кесек.* Атағына қанықтығымен қатар, Шоқанның оны бала шағында, әкесінің үйіне келе қалған бір жолында бетпе-бет көргені де бар: алдынан қарағанда шалқақ, артынан қарағанда еңкек, *жуантық денелі*, қара-тарғыл өңді кішігірім керсендей қара бұжыр бетті келген адам (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Зор денелі. *Ірі, үлкен, еңгезердей.* Тоқсанбаның өкпе-бауыры езіле сыздап қоя берді. Жаман шұбарға мінген, үстіндегі киімі де құбатобел, бүкшіне отырғанымен, *зор денелі*, тіпті, сырттай қорқынышты көрінген зағип

шалдың артынан қарап тұрып жылағысы келді (М.Мағауин, Өмір жыры). Жасы отыздарға жаңа келген *зор денелі* бекетші кештігұрымғы ызғырық жел алдынан қаттырақ соққан сайын қасқая түсіп, божысын қағып қояды (К.Оразалин, Кеңбайтақ).

Кесек денелі. *Ірі денелі.* Орта бойлы *кесек денелі* Андрей Быков үй иесіне қарап: – Қожайын отынды түн бойы жағып отыруға тура келер. Сіз бізге бір-екі шанасын біржола сатыңыз, – деді (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). *Кесек денелі* Көлен қалаң күпі жамылған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қапсағай денелі. *Ірі тұлғалы, зор денелі.* [Саржан] Есейіп қалған *қапсағай денелі*, шақар бала (Н. Сералиев, Ыстық күлше). Ерекше үлкен жиын-той болмаса, тонды үстіне сұқпайды. *Қапсағай денелі* Есенкелдіге бұл тон өлшеп тіккендей қонымды-ақ (М.Есламғалиев, Екінші.). Үлкен, екі иығына екі кісі мінгендей, *Ірі тұлғалы*. Ұзын бойлы, *қапсағай денелі*, елуден асып кеткен қыпшақ батыры Дулатұлы Иманнан Жоламан өткен жылы ақ патшаға қарсы Ор мен Ұлытау ортасындағы Арғын, Қыпшақ, Алшын, Жағалбай, Жаппас руларының көп ауылының ереуіл көтергенін естіді (І.Есенберлин, Айқас).

Қораштау денелі. *Тапалдау, мыртық.* *Қораштау денелі*, кескінсіздеу, қара бұжыр бұл жігітті мен бұрыннан білем (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

Құж денелі. *Қорбиган, еңгезердей.* Төртбақ, *құж денелі*, көмірдей ұзын қара сақалы желкілдеген Тауасар тәуекелшіл қайраттың иесі еді (Ж.Ахмади, Шырғалаң).

Мығым денелі. *Тығыршықтай, мықты.* Ол орта бойлы *мығым*, тығыз *денелі* жуан мойын адам (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Өзі де *мығым денелі* шот маңдай, кертпеш мұрын қара бала (М. Тиесов, Әңгім.). Қадірлі қариямыз Жазылбек келіп отыр, – деп сөз бастады аласа бойлы, толықша, *мығым денелі* кісі елдің бас-аяғы жиылып бола бере (Н.Айдаров, Қуанышбаев.). Екінші бала анаған қарағанда бойшаң, *мығым денелі*, құлақшынын шекесіне киіпті (М.Гумеров, Үш күн.).

Мыртық денелі. *Тапал, қысқа.* – Уа, Қалеке, бері келіңіз, – деп *мыртық денелі*, толық бет қара кісі есік алдында тұрған Қалиды жанына шақырды (Б.Майлин, Шығ.).

Нар денелі. *Зор, еңгезердей.* Астындағы аттарын танаулатқан жәрменкенің басшыларын халық онша елемей, биіктен *нар денелі* боп көрінген Қажымұқанға құшақ жая қарсы ұмтылысты (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Сом денелі. *Кесек, ірі.* Комплексті егіс бригадасының бригадирі *сом денелі* Овчин-

ников та аттан түсе берді (Б.Тоқтаров, Қыран.). *Сом денелі*, жалпак бетті, ер көңілді, қуақы тілді, жайдары Ибраһым жанып тұрған от еді (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

Сұңғақ денелі. *Ұзын бойлы, ашаң.* Маған ол оймақ ерінді, қиғаш қасты, қыпша бел, *сұңғақ денелі* жан болып елес береді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Ұйыған дене жазылғанша үш қыран қатар ұшып келеді. *Сұңғақ денелі* ұябасар ортада (Ф.Мүсірепов, Кездеспей кет.).

Талдырмаш денелі. *Артық еті жоқ, ашаң.* Жас офицердің ортадан гөрі сұңғақтау, *талдырмаш денелі*, қоңыр өңді, кең маңдайы мен толық шекесі түгел көрінді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Тарамыс денелі. *Артық еті жоқ, төзімді.* Ұзын бойлы, *тарамыс денелі*, үстінде кенеп трусиден басқа киімі жоқ, тұла бойы жүнделген түйе терісіндей қара қайыс, ат жақты, көсе, көрі кісі екен («Лен. жас»).

Толық [мол, ірі] денелі. *Толықша келген, еңгезердей.* Дәл бейнесін ешбір есіме түсіре алмадым. Әйтеуір *толық денелі* екені еміс-еміс жадымда (З.Асабаев, Жарас.). Біз қораға кіргенде мастерскойдан *толық денелі*, қара торы, қою қасты, кеудесі аяқ қаптай, жас шамасы отыздың мол үстіндегі бір әйел шыға келді (С.Танекеев, Қиын.). Тойды Қанаттың мұғалімі деп таныстырған *мол денелі*, шашына ақ кірген егде адам ашты (Ш.Бейсенова, Тойға кел.). Арбадан *мол денелі* жолаушының өзі де түсті (М.Әуезов, Абай жолы). Өзі *ірі денелі*, бойы тіп-тік, белінде алты құлаш белбеуінен бөтен дүниелігі аз, көбіне жорықта не балуан күресте жүретін жігіт (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Сүйіннен солға таман бес саусағын бауырсақ пен майға созып, Батпаққараның мешкей ишаны Жөледдин отыр, беті қып-қызыл шиқандай, *ірі денелі*, қырықтар шамасындағы күрек сақал кісі – басында татар тақиясы (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ол кісінің Есенжол білетін-ді, *ірі денелі*, қажыр-қуаты мол, жасы елуден жаңа ғана асқан адам болатын (Н.Фабдуллин, Сар. жапырақ).

Төртпақ [кесек] денелі. *Ұзыны мен көлденеңі бірдей, бойы аласа, тығыршықтай.* Сары бұйра шашты, толық *төртпақ денелі* орта жасқа келіп қалған сары кісі президиумның арт жағынан көтеріліп, тез басып трибунаға келді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Шоқандар үйге таянғанда алдарынан Жақып жүгіре шықты. *Кесек денелі* Жақып келе Шоқанға жабысты (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Шақпақ денелі. *Төртпақ, мығым, сом денелі.* Жасы қырықтың жуан ішіне кірген,

орта бойлы, мығым *ш а қ п а қ д е н е л і* (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Нұрымның қасындағы *ш а қ п а қ д е н е л і* Жолмұқан да оған өте қолайлы, белді жігіт есебінде көзге түскен еді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Шомбал денелі. *Зор, жуан.* Ол сақал-мұрты қырауланған, *ш о м б а л д е н е л і* кісі екен (Тарту.).

Шымыр денелі. *Нығыз, мықты.* Жаралы партизан – Сайран. Оны арқалап әкелген орта бойлы, *ш ы м ы р д е н е л і* бала жігіт Есен (Қ.Сатыбалдин, Шағын.). Аяқ-қолы балғадай *ш ы м ы р д е н е л і* Марина велосипедті жақсы тебеді (С.Елубаев, Білте шам.). Үлкен астауда кілегейленіп қатып қалған қаймақтай қорғасынды бұлғап араластырып жүрген, өздері де қорғасындай *ш ы м ы р д е н е л і* жандарды көргенде қимылына қызыға қарап ұзақ уақыт тұрғаныңды аңғармай қалғандай-сың (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ДЕНЕЛІЛЕУ с ы н. *Тұлғасы ірілеу, үлкендеу.* Бұлардың класында Санат деген бала болды, Мақсұтқа қарағанда *д е н е л і л е у* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Сонша жанның қарап отырған малы: бір құлынды бие және астына мініп жүрген *д е н е л і л е у* құнан (С.Мұқанов, Есею жыл.). Осы кезде онан *д е н е л і л е у* кісі орнынан тұрды да, жан-жағына қарады («Білім және еңбек»).

ДЕНЕЛІЛІК з а т. *Тұлғалылық, ірілік.* Ағыбайдың *д е н е л і л і г і* соншалық, биіктігі кішігірім түйедей, атақты Ақылағына мінгенде, есекке мінген өзбектей, тізесі атының қолтық тұсын соғып тұрады (І. Есенберлин, Қаһар).

ДЕНЕСІЗ с ы н. *Денесі жоқ.* Ярослав Олега Тыңдаса жырын, мың сан қол: «Бассыз дене, *д е н е с і з* Бас болмайды» деген ол (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ДЕНЕ-ТҰЛҒА з а т. *Дене құрылысы, бітімі.* *Д е н е - т ұ л ғ а с ы* «алпауыттығы» әртүрлі болғандықтан, біреулері ортаның озбырлығын ойын құрлы көрмей ойнақтап өтуі, екіншілері «есінен танып» алғашқы жолынан әлдеқайда алшақтап алыс кетуі мүмкін дейді Ньютон (А.Қалығұлов, Жарық сәуле). Кешкі шапаққа қарсы қанша шаншыла қараса да, бейсауат жанның түр-түсі де, *д е н е - т ұ л ғ а с ы* да анық байқалмай, бір ғана карауытқан бояумен мұнарланып қана шалынды (С.Сматаев, Елім-ай).

ДЕНЕШІК з а т. б и о л. *Ағзадағы кішкене зат.* Ядрошық – кішкене *д е н е ш і к*, көбіне домалақ, ядроның ішінде орналасқан; көбіне РНК-дан құралған (Жалпы биология). Төменгі жағында бір бүйірге таман бір *д е н е ш і к* орналасқан. Өніп келе жатқан тұқымға қарасақ, оның ұрық, яғни өсімдіктің баста-

масы екенін аңғарамыз (Ж.Әбиев, Биология.). Бұл із мидың ішкі қабатында өзгеше *д е н е ш і к* болып өседі, бұл денешік ғылыми әдебиетке Бабаш-Негри *д е н е ш і г і* деген атпен енді (Х.Жұматов, Күтыру.).

ДЕНИТРИФИКАЦИЯ з а т. х и м. *Нитраттар мен нитриттердің микробтар арқылы молекулалық азот пен аммиакқа дейін ыдырау процесі.* *Д е н и т р и ф и к а ц и я* табиғатта (топырақ, өзен, көл) жиі кездесетін, денитрификаттаушы бактериялар әсерінен нитраттардың молекулалық азотқа дейін тотықсыздану процесі (ҚҰЭ). *Д е н и т р и ф и к а ц и я* көбінесе топырақта болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕНОМИНАЦИЯ [лат. denominatio] з а т. э к о н. *Ақша айналымын ретке келтіру, қағаз ақшаның құны түскен кезде, ақша атауын өзгертпей, көрсеткішін кеміту арқылы ақшаның құнын өзгерту.* *Д е н о м и н а ц и я* (қайта атау) қағаз ақшаның құны мықтап құлдырағанда қолданылады (Саяси сөздік). *Д е н о м и н а ц и я* кезінде айналыстағы ақшаның саны азаяды, тауар бағасы осыған орай шартты түрде азайтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕНОНСАЦИЯ [франц. denociatio] з а т. с а я с и. *Екі арадағы шарттың бұзылғандығы туралы бір мемлекеттің екінші мемлекетке хабарлауы.* *Д е н о н с а ц и я* әлдебір мемлекеттің екі жақты не көп тарапты келісімшартқа қатысудан бас тартуы, одан шығуға ерік білдіру (ҚҰЭ). Құқыққа сыйымдылығы оның заң мәнінен туындайды, өйткені *д е н о н с а ц и я* талаптары келісімшарт жасаушы тараптардың келісімімен айқындалып, жүзеге асырылуы тиіс (ҚҰЭ).

ДЕНОТАТ [лат. denotatus] з а т. л и н г в. *Тілдік бірлік арқылы белгіленетін шындықтың көптеген объектілері* (Тіл білімі сөздігі).

ДЕНСАУЛЫҚ з а т. *Адам ағзасының қалыпты жағдайы, есен-саулық, ауру-сырқаудан аман болушылық.* Құдайға шүкір, *д е н с а у л ы ғ ы* еш адамнан кем емес, өзін құр аттай сергек сезінеді (Б.Бодаубаев, Желсіз түнде.). Көшелерге арық қаздырып, су жібертті. Біріншіден, бұл – ауыл үстінің шаңын басып, *д е н с а у л ы қ қ а* пайда келтірсе, екіншіден, мекен-жайға сән беретінін елге ұқтырды (Б.Тоғысбаев, От пен күл). Басады ерді қайғы топырақтай, Мал, перзент, *д е н с а у л ы ғ ы* шат болмаса. Осылар тегіс болса орын табар, Сірә бір қасиеті жоқ болмаса (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Денсаулық сақтау. м е д. *Халықтың денсаулығын қорғауға, аурулардың алдын алу мен оларды емдеуге бағытталған мемлекеттік, әлеуметтік, экономикалық және медициналық*

шаралар жүйесі. Бұдан басқа айтарлықтай қаржы ағарту саласына, *денсаулық сақтауға*, ғылымға, басқару аппаратын ұстауға, экологияға, зейнетақымен қамтуға жұмсалады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Сондықтан да стоматология медициналық мамандық бола тұра, халыққа уақытылы көмек көрсетудің нәтижесінде *денсаулық сақтау* саласында нарықтық экономикаға көшу кезеңіндегі көптеген күрделі өзгерістерді басқа медицина саласына қарағанда ертерек енгізді («Егемен Қазақстан»). Оны да аз десеңіз, әлгі жиырма үш кантонды құрайтын 3 мың жергілікті қауымдастықтың әрқайсысы өздерінің ішкі өміріне – әлеуметтік қамсыздандыруға, *денсаулық сақтауға*, энергиясымен, сумен жабдықтауға, автомобиль жолдарына, тағы сол сияқты мәселелерге қатысты дербес шешімдер қабылдай алады (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Стоматолог ғалымдардың ашқан жаңалықтары *денсаулық сақтау* саласында күнделікті пайдаланылып жатыр («Егемен Қазақстан»).

Денсаулық [сақтау] органдары [бөлімі, ұйымы, департаменті, министрлігі]. Адамдарды аурудан сақтандырып, емдеуді ұйымдастыратын мекемелер. *Денсаулық сақтау органдары* мен қоғамдық ұйымдардың көмегі, қамқорлығы ауадай қажет («Егемен Қазақстан»). *Денсаулық сақтау бөлімі* атқа мініп жүре алатын дәрігер бөлді. Қыруар жұмыс осылайша қауырт, қызу қолға алынған еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Дүние-жүзілік *денсаулық сақтау ұйымы* (ДДСҰ) жуырда күрт ауруы қатерлі деңгейге жеткен 10 мемлекеттің атын атады («Жас Алаш»). Егер дәрігер тізбедегі талаптарды орындауға құлықсыз болса, емхана басшысының немесе қалалық *денсаулық сақтау департаментінің* «Сенім телефонына» хабарласуға болады («Алматы ақшамы»). Ол ағарту министрімен, *денсаулық министрімен*, мәдениет министрімен де жүз көрісіп, ұзақ-ұзақ сөйлесіп шықты (М.Әуезов, Өскен өркен). Мұнан кейінгі Онкология және радиология ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкерлігінен Қазақ ССР *Денсаулық сақтау министрі*, қазір өзі басқарып отырған А.Н.Сызғанов атындағы Клиникалық және эксперименттік хирургия ғылыми-зерттеу институтының директорлығына дейінгі аралықтағы қызметтерде халықтың денсаулығын сақтау, жақсарту бағытында ұдайы ізденумен қатар қаншама студенттерге, маман дәрігерлерге дәріс берді десеңізші («Түркістан»).

ДЕНСАУШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Денсаулық.* *Денсаушылық* адамның тұрмысына, жұмыс жағдайына, мәдениетіне байланысты («Қаз. әдеб.»). Онда барса дәрігер, Болады деп өбігер, *Денсаушылық* бөлімі Ескермей жүр бәрі бір (Ш.Смаханов, Тотияйын).

ДЕНСИМЕТР [лат. *densus* – тығыз, грек. *metron* – өлшем] з а т. ф и з. *Сұйықтар мен қатты денелердің салыстырмалы тығыздығын өлшейтін аспап* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕНСИМЕТРИЯ [лат. *densus* – тығыз, қою, грек. *metron* – өлшем] з а т. ф и з. *Қатты, сұйық заттардың салыстырмалы тығыздығын өлшеу әдістерінің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕНСИТОМЕТР з а т. г е о л. *Таужыныстардың тығыздығын өлшеуге арналған аспап* (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕНТИН [лат. *dentis*] з а т. м е д. *Тістің негізгі бөлігін құрайтын сүйек тінінің бір түрі.* Эмаль мен цементтен басқа олардың арасындағы тістің негізгі тканьдерін *дентин* деп атайды (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Дентин* беткі жағынан эмальмен, оның астынан қатқан затпен қапталған (ҚҰЭ). *Дентиннің* клеткалары (адонтоблостар) сүйек ұлпасының астында, тіс жұмсағымен (пульпа) шекаралас жатады (Қаз. тілі термин. Биология). Одонтобластардың жіпше келген жіңішке өсінділері *дентин* түтікшелерінде орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕНУДАЦИЯ [лат. *denudatio*] з а т. г е о л. *Таужыныстарының сыртқы күштер әсерінен үгілуі және осы үгінділердің биік жерден сумен, желмен, мұзбен жылжып келіп ойыстарға шөгуі.* *Денудация* процесіне ықпал ететін күштерге Күн сәулесі, жауын-шашын, жел, гравитациялық қозғалыс, ағын су, соқпа толқын әсері, жәндіктер мен өсімдіктердің, адамның әрекеті т.б. жатады (ҚҰЭ).

ДЕНУДАЦИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Денудацияға тән, денудацияға қатысты.* Өртүрлі өзен алаптарында *денудациялық* метр өртүрлі, мыс., По – 2,4 мың жыл; Рона – 5,1; Гонг – 7,9; Янцзыян – 12,5; Миссипи – 20,1; Дунай – 23; Ла Плата – 98,4 мың жыл (Қаз. тілі термин. Геология). *Денудациялық* процестердің тектоникалық процестерден уақытша басым болғанда педипплен, ол ұзақ уақыт басымдық жасағанда пенеплен қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология). *Денудациялық* процестердің уақытша немесе ұдайы ықпал етуінен пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

Денудациялық жазық. г е о л. *Тектоникалық қырат жерлерді денудациялық агенттер әрекетінің нәтижесінде қалыптасқан тегістелген*

бет. *Денудациялық жазық* іргетас дөңі болатын дислокацияланған таужыныстардан (Қазақ қатпарлы алқабы) немесе көлбеуге жақын жатысты таужыныстардан (платформалық тыс) пайда болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕНІ ү с т. *Бір нәрсенің жартысынан көбі, басым көпшілігі.* Торанғының *дені* кедей болғандықтан, көпшілігі қалың ауыл болып жайлаудан кейінірек қалып, аз-маз егін салып отырады (С.Сейфуллин, Шығ.). Ауылшаруашылық машиналарының құлағына отырған механизаторлардың *дені* сегіз немесе онжылдық білім алған жастар (М.Мағауин, Ақша қар). Бір топ адам Көріктер жағына топырлап тұра қалыпты. *Дені* жатақ, жарлы-жақыбай, сіңірі көрінген малшы (Ө.Күмісбаев, Тіршілік.). Сабынның сақа болсын *дені*, келін, Көрмедің шыбын құрлы мені, келін, Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп, Жаярмын талтай жерге сені, келін (Шал ақын, Өлең.).

ДЕН з а т. ж е р г. **1.** *Бір нәрсенің тұсы, қатары.* Жатқан бәрі *деңіне* келгенін қарғып барып шаптан алады да жарады (Х.Есенжанов, Тар кезен). «Келерсің, бірде *деңіме*. Құстырам қан қып у қылып. Тұра тұр, бөлем, сені ме?» Деп жүрген Жағас булығып (Ж.Молдағалиев, Жесір). Ақсай басып өткенде, Біздің *деңге* жеткенде, Тарғын созып тартқанда, Атқан оғы маралдың, Атасының қос жаурынан өткенде (Ер Тарғын). **2.** *Биігі, деңгейі.* Арқаның әсем әндерін Тарбағатай *деңіне* көтеріп, Біржанның, Ақанның әсем әндерін сол арадағы Байжігіт еліне таратушы болады (А.Жұбанов, Замана.). Аң-таң болған арбалы жолаушы атының делбесін сәл тежей түсіп, *деңнен* өтіп барып кідіруге айналды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ДЕНБЕЛТЕК с ы н. с ө й л. *Толықша келген, аласа бойлы, дембелше.* Жақын тұрған казарманың есігінен қылышын сүйрете, қазақ атаулысы «Қарапұшық Иван» деп атайтын, келте мұрын, *деңбелте*к Иван Қарбышев жүгіре шықты (І. Есенберлин, Қаһар).

ДЕНБЕТ с ы н. к ө н е. *Күмістелген, күміс жалатқан.* Киімдері орысша аралас – кара камзол, *деңбет* белбеу (Б.Аманшин, Жар мұңы). Әдемі металл бастырмалар *деңбет* белдікке, ат әбзелдеріне тағылады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Сондағы туған перзентім Оралды белге оқалы асыл *деңбетім*. Өр кеуделі, сом білек. Еңбек үшін жаралған Көріңізші кескін ойлы келбетін (Х.Өтеғалиева, Әже.).

ДЕНГЕ з а т. ж е р г. **Теңге.** Аламыз көмір сатып көк *деңгені*. Кәсібі еліміздің көптен бергі. Кигізін қаттап жазып нарға артады, Самархан, Бұқар барып шөккен жері (Айтыс).

Теңгелер мен теңгелердің арасындағы үзбелер кейде лента сияқты күміс баулықтарды дөнекерлеп ұстау арқылы, кейде *деңгелерді* тесіп шығар әдісімен тізбеленеді (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

ДЕНГЕЙ з а т. **1.** *Тұспа-тұсы, нақ шені.* Артқы көштің *деңгейіне* келгенде бос жүруге арланып, бір жағынан, «бұ да болысып келеді екен» десін деп, Күнікей тартынып қалған бір түйеге жанаса кетіп, бас жібін іліп алды да, естісін дегендей: «Әтшу, әтшу!» деп, дауысын шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Киім шешемін деп әуреленіп жүргенде кеме *деңгейінен* ұзап түскен екенмін (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Біз тобымызды жазбай шеңгелдің *деңгейінен* өте бере, алдындағы үлкен арнаға қарай қашып бара жатқан қасқыр көрінді (С.Танекеев, Қиян асу). **2.** *Белгілі бір шама, көлем.* Бұл, шамасы – 1905 жылдың *деңгейі*. Уәлі ол жылы алпыс жаста екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өзен жағасындағы тау-тау үйілген бөрене *деңгейі* бұрынғыдан да молая түскен тәрізді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма). **3.** *Қатар, мөлшер.* Алик биыл бесінші класта екінші жыл оқып жүрген кезі еді, осы *деңгейде* оқитын Асқар да документін жаңа мектепке ауыстырып, Аликтің қасынан бір-ақ шықты («Қазақст. мұғ.»). Жалеледдин тым асқақтап, өз *деңгейінен* асуға айналса, әкесі оған не астыртын, не ашықтан-ашық «тәк-тәк» айтып, асау арғымаққа тұсау салып қоятын (О.Бодықов, Аққұс). **4.** *Дәреже.* Ахмет Жұбановтың творчествосына арналған бұл есепті концерт – қазақ совет музыкасының биік *деңгейге* көтеріліп келе жатқанының айғағындай болды (Ж.Рсалидин, Ахмет Жұбанов). Қобыланды образын нағыз сахналық көркемдік *деңгейге* жеткізуге орындаушының творчестволық мүмкіншілігі мол («Соц. Қаз.»). **5.** *Биіктік.* Шығысты бетке ала шөккен нардай Қазығұрт тауының да *деңгейі* бұл түн биіктеп, мұнар басы ұзара түскен (А.Жолдасбеков, Әке қуанышы). **6.** *г о л. Таудың, жердің биік-аласалығын салыстыратын географиялық өлшем.* Мұзтау теңіз *деңгейінен* 4620 метр биік орналасқан (География оқулығы). Бұл ойпаттардың кейбір жерлері теңіз *деңгейінен* төмен жатыр (Н.Баяндин, Саяхат.). **7.** *и н ф. Желімен орындалатын белгілі бір мәселелер кешенін сипаттайтын есептеуші желі құрылысының логикалық қабаты* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Әлемдік [жаһандық] деңгейде. *Дүние-жүзілік көлемде, дәрежеде.* «Теңіздің дәмі тамшысынан білінеді» дегендей, қазақтың қара домалақ жігіттерінің *әлемдік деңгейде*, халықаралық стандарттарға сай, шет-

елдік компаниялармен иық тірестіріп жұмыс істеуі оның шоқтығын биіктете түскендей («Зерде»). Берілген уәделер бойынша алматылықтар мен қала қонақтары осы уақытқа дейін *әлемдік деңгейдегі* әуежайдың үздік қызметін әлдеқашан-ақ пайдалануға тиіс еді («Түркістан»). Адамзат ғасыр тоғысында тап болып отырған лаңкестік, экстремизм және есірткі бизнесіне қарсы күреске бірлесе жұмылу *жаһандық деңгейде* мойындалған нәрсе («Егемен Қазақстан»).

Әлеуметтік тұрмыс деңгейі. қ о ғ. *Адамдардың тұрмыс-тіршілігінің күйі.* Айықпас ауыр науқасқа шалдыққандар негізінен *әлеуметтік тұрмыс деңгейі* төмендер («Егемен Қазақстан»).

Білім деңгейі. п е д. *Оқу, білім алу дәрежесі, биіктілігі.* Біздерді *білім деңгейімізге* қарай класс-топтарға бөлгенше де екі-үш күн өтіп кетті (М.Әлімбаев, Қалам.).

Бір деңгей. *Бір қатар, бір бөлек, бір жүйе.* [Дастарқанда] кертілген ащы балық бір жасак болса, тарелкалар толы қант, көмпит, мейіз, өрік *бір деңгейде* (Ө.Қанахин, Дәмелі). Енді *бір деңгей* жердің астығы – тек жауын суынан сусындайды (Б.Токтаров, Қыран.). Көп ұзамай-ақ аңғиме *бір деңгейге* ауысып, белгілі бағыт алды (Х.Рахимов, Сеңгір.).

Деңгей өлшеуіш. ф и з. *Резервуарлардағы, жабық ыдыстардағы сұйық заттардың, тоғандардағы, ұңғыша құдықтардағы судың деңгейін өлшеуге арналған аспап. Деңгей өлшеуіштің* бірнеше түрлері бар: рейкалы, қалтқылы, гидростатикалық, электрлік, фотоэлектрлік, радиозаттық (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәсіби деңгей. *Кәсіби біліктілік, мамандығын меңгеру дәрежесі.* Мен Мемлекет басшысына маңындағы *кәсіби деңгейі* жоқ, айдап салушыларды өз қызметтерінен босату жөнінде табанды түрде өтініш жасаймын («Егемен Қазақстан»).

ДЕНГЕЙАРАЛЫҚ с ы н. *Деңгейлердің арасындағы, деңгейлердің аралығындағы. Деңгей аралық* интерфейс жүйенің іргелес деңгейлері объектілерінің әрекеттерінің ережелері (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕНГЕЙЛЕ = е т. *Шамалау, мөлшерлеу.* Сондай ауыр ойлы күндердің біреуінде Ереймен тауын *деңгейлеп* барып түнеген Амантай тобы түнді еңсеріп барып ұйқыға кетіп еді (С.Мұқанов, Ботагөз). Бортай әрліберлі ұйытқыған қалың дүрмекті *деңгейлеп* шаба жөнелді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Кеңсеге аман келгей деп, Алыстан «Әйел теңдігі», Күтеді күнін *деңгейлеп*, О да бір досы ендігі (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ДЕНГЕЙЛЕН = е т. *Қатарласу, тұсына жету.* Мұрат шегінгендердің алдымен *деңгейлене* беріп, қалт тоқтады да, алға сілтей қолын көтерді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ДЕНГЕЙЛЕС с ы н. **1.** *Тұстас, қатар, дәрежелес.* Әлі балапан мұрт тебіндеп үлгермеген шоферден басқасы – қырықтың қырқасына іліккен, жас шамалары *деңгейлес* адамдар (М.Есламғалиев, Екінші.). *Деңгейлес* әртараптандыру – дәстүрлі сатып алушылардың тауарларға деген ықыласын күшейту үшін тауарлардың түр-түрін ұқсас жаңа тауарлармен молайту (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Деңгейлес* еңбек бөлінісі – ұйымда жұмысты басқарудың бір деңгейінде құрамдас бөліктерге бөлу (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Деңгейлес* тексеріс – фирманың қызметіне әсер ететін өзгермелі факторлардың салыстырмалы мәніне баса назар аудара отырып, фирма маркетингінің жалпы жұмыс істеуін тексеру (Қаз. тілі термин. Экономика.). // *Қатарлас, дәрежелес адамдар.* Ол жалпыға бірдей мейірімді болмағанмен, дәрежесі *деңгейлестерді* сыйлағыш, қонақ күткіш көшелі қатын деліне бастаған адам (Ө.Көшімов, Лашын.). **2.** *Жақын, қатар.* Оның комбайны өзіне *деңгейлес* келіп, қатарласа бергенде Жәмәлі аса қуанып қалады (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

ДЕНГЕЙЛЕС = е т. *Қатарласу, тұстасу.* Жолаушылар қоңыр үйдің тұсына тақағанда, боз атты жетелеген кісі де *деңгейлесті* бұлармен (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Әуелі жер бауырлап зымыраған қаршыға биіктей ұшып бара жатқан дуадақтарға *деңгейлесе* беріп аспанға тік атылғанда дуадақтардың біріне қалай жармасып қалғанына көзің де ілеспейді (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат).

ДЕНГЕЙЛЕСТІР = е т. *Қатарластыру, теңестіру.* Басқа взвод командирі жауынгерлерін таса-тасамен жасыра ілгерілетіп, жаралы сержант жатқан алаңға *деңгейлестірді* («Лен. жас»). Ол төмендеу жатқан оң иығын да жиі-жиі қомдай түсіп, сол иықпен *деңгейлестіріп* қояды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ДЕНГЕЙЛЕСІҢКІРЕ = е т. *Деңгейлері бірдейлесіңкіреу, жақындасыңқырау.* Сай мен жота *деңгейлесіңкіреп*, етек жаққа қарағанда сол алқым тұстар оңай өткел береді (Б.Нұржекеев, Бір махабб.).

ДЕНГЕЙЛЕУШ з а т. т е х н. *Заттың тегістігін байқайтын аспап.* Оны беті бір тегіс алаң үстінде *деңгейлеуіштің* көмегімен мұқият горизонталь орнатып, артқы доңғалақтарының астарына екі сына қыстырып берік орнықтырады (Ауыл. шаруаш. машина.).

ДЕНГЕЙЛІ с ы н. *Деңгейі бар, дәрежелі.* Үш *деңгейлі* оқу кешені, яғни ол кең

профильді лицей, индустриалды колледж және индустриялық-педагогикалық академияны құрайды («Егемен Қазақстан»). Қазіргі уақытта құрылып отырған кредиттеудің үш *деңгейлі* жүйесі елдің түрлі аймақтарында адамдардың неғұрлым басым көпшілігіне және ұйымдарға қаржылық қызмет көрсетуге мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»).

Жоғары деңгейлі. *Дәрежесі биік, сапалы.* Қандай да бір *жоғарғы деңгейлі* тіл үшін компилятор жоқ болған жағдайда пайдаланылатын тілдің командаларын нақты компьютер үшін аударатын және олардың орындалуын жасақтайтын түсіндіргіш даярланады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Компилятордың түсіндіргіштен айырмашылығы – *жоғары деңгейлі* программалау тіліндегі программаны машиналық тілдегі программаға немесе машиналық тілге жуық программаға түрлендіреді, бірақ оның орындалуына қатыспайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕҢГЕЙЛІК¹ з а т. 1. *Нәрсенің тегістігін өлшеуін құрал.* Жұмыстың түріне қарай *деңгейлік*, компас, масштаб сызғыш, жай сызғыштар дайындап алу керек («Халық мұғ.»). 2. *Мөлшер, шама, дәреже.* Күрделі өзгерістер өндірісті автоматтандыру мен комплексті механикаландырудың жоғары *деңгейлігі* м е н е р е к ш е л е н е д і («Қазақст. мект.»).

ДЕҢГЕЙЛІК² с ы н. *Деңгейге тән, деңгейге қатысты.* Геометриялық түрғыдан қарағанда, сызықтық программалау есептерінің шешімін табу, ол осы *деңгейлік* сызықтардың ішінен таяныш түзуі болатын, әрі функционалға максимал мән әперетін нүктені табуға сәйкес (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ДЕҢГЕЛ¹ з а т. ө с. <лат. eutrema> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік.* Қазақстанда альпілік және субальпілік белдеулер мен қылқанжапырақты ормандарда тұтас жапырақты *деңгел* жалған жүрек жапырақты *деңгелі* және эдварде *деңгелі* өседі (ҚҰЭ).

ДЕҢГЕЛ² з а т. ж е р г. *Тең, қатар, тете.* Егессем бетім бермедім, Қазақты *деңгел* көрмедім, Дұшпанағ толмай шеңгелім (Бала Ораз, Шығ.). Далабай әкім болдың азғана елден, Ел ме еді Есентемір *деңгел* көрген. Білмесең арғы атаңды мен айтайын, Жығылып ақ өгізден атаң өлген (М.Мөңкеұлы, Шығ.). Атадан туған төртеуің секілді, *Деңгел* еді көркемің (Н.Шыршығұлұлы // XIX ғ. қаз. поэт.). Әншейін қара қалтай қазақ түгіл Озған жок хан баласы *деңгеліңнен* (Мұрат).

ДЕҢГЕЛЕК ү с т. с ө й л. *Дөңгелек.* ≈ *Деңгелек* жүзді.

Шаруаны деңгелек айналдырды. *Істі жандандырды, шырқ үйірді, дөңгелетіп әкетті.* Ол әкесіне тартып пысық, біртоға болып өсті де, әкеден қалған шағын *шаруаны деңгелек айналдырып*, шалқытып әкеткен (О.Бөкеев, Үркер.). Бірақ бейнетқор Асыл тыныш отыра алмай, өз *шаруасын деңгелек айналдырды* (М.Сқақбаев, Қырық қыз).

ДЕҢГЕРЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Даңғарадай.* Жеке өзі тұрғанда *деңгерей* көрінген үй Мақсұт пен Зәуре келген соң, жасарып, жинақталып, көзге кішірек көріне бастаған (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

ДЕҢДЕ= е т. с ө й л. *Денде.* Жазда мал көбінесе су сағалап, шұрайлы жайылымдарға *деңдеп* бара алмайды (С.Әсіпов, Ауыл.). Теміраяқ ұшып тұрып Жартыетекпен алыса түседі, екеуі бірін-бірі ала алмай, Теміраяқ *деңдей* түседі (Бозінген). Совет әскерлері шегіне соғысып, жат жерліктер *деңдеп* келеді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ДЕҢДЕС с ы н. с ө й л. *Деңгейлес.* Осы суық құралайдың лағын өргізетін мерзіммен *деңдес* кететін көрінеді. Сондықтан оны «Құралайдың салқыны» деп те атайды жұрт (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ДЕҢДІ= е т. с ө й л. *Дегді.* Сәл *деңдіген* теріні жұмыр ағашқа асып қояды да, қырғымен қырып әрі иін, түгін, шелін тазартады (Г.Райымханова, Ата кәсіп).

ДЕҢКИ= е т. с ө й л. *Оқшаулану, дөңкию, теңкию.* Төрде *деңкиін* жатқан Қаратілеуді оятуға бата алмаған Айман жүгіріп далаға шықты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Қарауыл шал бәрінен бұрын апанынан атып шығып, *деңкиін* сұлап жатқан құбыжыққа қарай жүгіре жөнелді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ДЕҢКИТ= е т. *Дөңкиту, теңкиту.* [Қарабай] Шүйдесін шодырайтып, қарнын *деңкитін*, анда-санда нәштеңе жөңкеріліп қойып Сұлтанмахмұттың жөнін сұрап отыр (Д.Әбілев, Арман.).

ДЕҢКІРЕ= е т. *Айтыңқырау, сөйлеңкірей түсу.* Әлгі кісінің аты аталғаннан-ақ: «Ол қай Молдаш? Үйі қай жерде?» – *деңкіреп* отырды да, анығын біліп алғаннан кейін қашанғы әдетінше ақырын тамағын кенеп қойып, маған қулана көзін қысты (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ДЕҢМЕНТ з а т. с ө й л. *Деңбет.* Әне *деңмен т* белбеумен бұған дөңкиген қарыны алдына сыймай, қызыл сары жүзі әнтек күреңітіп Балапанды күтіп тұр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Пұшпақ ішігін киіп, күміс *деңментпен* белін буды да, жылысып басып тысқа шықты (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Оның ені бір қарыс *деңмент* белбеумен буып алған, шапанының ойық омырауынан аппақ шәйі

көйлегі жарқырайды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Байлардың жиган тырнақтап, Сарала *дең-мен-т* қылып бау, Мұра деп салған зат кетті (Ақберен).

ДЕНІЗ з а т. с ө й л. **Теңіз**. Тілесе ен дарияның бетін бұрар, Қиырсыз дөңді іншіктен оңай жырар, Суларын мұхит, *деңізі*, дарияның, Қақпалап тілегенше айдап сығар (С.Сейфуллин, Шығ.). Аштық жылы *деңізіге* дейін барып қайтқанбыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ДЕПАРТАМЕНТ [франц. *departement*] з а т. *Мемлекеттегі жоғарғы үкімет мекемелерінің бөлімі*. Облыс жастары жастар бірлестіктерінің қызметіне белсенді араласпайтынын Ішкі саясат *департаменті* мойындап отыр («Жас Алаш»). Азия ісі *департаменті* арқылы мына қыздың туыстарының қайда екенін білуге тырысамын (І.Есенберлин, Қаһар). «Бейбітшілік корпусына» басшылық жасап, оның жұмысын бағыттап отыру Американың мемлекеттік *департаментіне* жүктелген («Қазақст. мұғ.»).

ДЕПО [франц. *depot*] з а т. **1. Паровоз, вагондар тұратын, жөнделетін орын**. Мұхтар Тихорецк *депосына* келгенде, бір жаңа өндіріске келгендей болды. Бұл *депода* – паровоз депосы (С.Бегалин, Жеткіншек). *Депон* – теміржолмен жүретін көлікті, өрт сөндіру машиналармен жұмысқа дайындайтын, жөндейтін кәсіпорын (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Депон* – жылжымалы құрамды (вагондар, локомотивтер, теміржолмен жүретін көтергіш крандар, моторлы вагон секциялары, сондай-ақ өрт сөндіру машиналары т.б.) пайдалануды және оларды жөндеу жұмыстарын жүргізуді қамтамасыз ететін кәсіпорын (ҚҰЭ). Аудан орталығы орналасқан Есіл станциясынан екі километрдей жерде *депо* сыртында кішкене ауыл бар (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ.). **2. Бұхгалтерлік есеп жөніндегі компьютерлік бағдарламаларда есеп аппаратын жинақтауға арналған жиынтық тізімдемесі** (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПОЗИТ [лат. *depositum*] з а т. э к о н. *Банк немесе сақтық кассасына уақытша сақтауға сеніп берген ақша немесе бағалы қағаздар*. Зейнетақы салымдары салымшыларының есепшоттарында қозғалыссыз жатып қалмай, жинақтаушы зейнетақы қоры банк *депозитерінен* бастап, Үкімет пен компаниялардың құнды қағаздарына дейін, сан түрлі бағыттарды инвестициялап отырады («Егемен Қазақстан»). *Депозит* – банктерге, басқа да мекемелерге уақытша өкім жүргізуге сеніп тапсырылған, белгілі бір шарттар басталған кезде иесіне немесе соның нұсқауы бойынша басқа біреуге қайтарылуға тиіс

ақшалай сома немесе бағалы қағаздар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Депозитке салу. э к о н. *Бағалы қағаздарды, ақшаны т.б. мемлекеттік мекемеге (мыс, банкке немесе нотариалдық кеңсеге) сақтауға табыстау, халықаралық шарттың түпнұсқа мәтінін, бекітілген грамоталарды немесе шартқа қатысты басқа да құжаттарды депозитарийге сақтауға табыстау* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПОЗИТАРИЙ [франц. *depositaire*] з а т. э к о н. *Депозиттер сеніп тапсырылған заңды немесе жеке тұлға. Депозитор иі ең алдымен, сонымен қазынашылықтың пайдасына немесе меншікті операциялар үшін қабылдауға мемлекет уәкілеттік берген банктер мен басқа да несие – қаржы мекемелері (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қаржы рыногының инфрақұрылымына мыналар кіреді: төлем жүйелері, Қазақстан қор биржасы, Қазақстан банкаралық есеп айырысу орталығы, бағалы қағаздардың орталық депозитарийі, банкнот фабрикасы т.б. («Егемен Қазақстан»).* Құжаттың *депозитарийі* Қазақстан Республикасы болып саналады. Ал белгілі бір жақтың келісімінен шығайын деп жатқаны туралы былайғы тараптарға хабарлау *депозитарийді* міндетіне кіреді («Егемен Қазақстан»).

ДЕПОЗИТОР [ағыл. *depositor*] з а т. э к о н. *Депозиттің иесі, банк, кәсіпорын немесе мекеме әлдебір себептермен белгіленген мерзімде төлемеген ақшалай сомасы бар жеке немесе заңды тұлға* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПОЗИТОРЛЫҚ с ы н. э к о н. *Депозиторға тән, депозиторға қатысты. Депозиторлық қызмет* – мамандандырылған ұйым жүзеге асыратын, бағалы қағаздардың иелерін есепке алу мен олардың құқықтарын растау, сондай-ақ бағалы қағаздарды материалсыздандыру жөніндегі қызмет (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Депозиторлық шарт. э к о н. *Инвестициялық қормен депозитарий арасында жасалатын шарт. Депозиторлық шарт* негізгі ережелермен тәптіштеледі, оларда, әдетте, мыналар көзделеді: шарттың тақырыбы, тараптардың құқықтары мен міндеттері, инвестициялық декларация, тараптардың жауапкершілігі, депозитарийдің сыйақысы, басқа да ережелер (дауларды шешу, шарттың талаптарына өзгерістер енгізу т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПОЗИТТІ с ы н. э к о н. *Депозиті бар, депозит қатысқан. ≈ Депозитті шарт*.

Депозитті сақтандыру. *Банк жүзеге асыратын сақтандыру түрі. Депозитті*

с а қ т а н д ы р у бойынша банктер дәрменсіз деп жарияланған жағдайда салымшылардың салымдарын оларға қайтаруға кепілдік беріледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПОЗИТТІК с ы н. э к о н. *Депозитке тән, депозитке қатысты.* Елімізде дамыған кредиттік және *депозиттік* рыноктар бар. Резиденттердің теңгелей түрде депозиттерінің жалпы көлемі 2005 жылдың 1 шілдесінде 847,4 миллиард теңге болды («Егемен Қазақстан»). Бұл баж салығын шетелден карамель, тоффи-карамель және сол сияқты какао қосылмаған тәтті тасушы импорттаушылар төлейді. Одан түскен қаржы кедендік мекемелердің *депозиттік* есебіне аударылады («Егемен Қазақстан»).

Депозиттік банктер. э к о н. *Негізінен салым түрінде алынатын ресурстар есебінен пайдаланушылармен ақша операцияларын жүргізетін банктер* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Депозиттік институттар. э к о н. *Халықтан салымдар қабылдайтын коммерциялық банктер мен жинақ ақша мекемелері кіретін делдалдары* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Депозиттік операция. э к о н. *Несие мекемелерінің пассив операцияларының негізгі түрі. Депозиттік операцияның капиталдық ауыспалы айналымы барысында босаған ақшалай қаражатты, сондай-ақ рантьенің ақшалай капиталдарын және халықаралық жинақ ақшасын таратудан көрініс табады* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Депозиттік пайыздық мөлшерлеме. э к о н. *Банкке депозит салған салымшыға төленетін банк пайызы.* Коммерциялық банктердегі *депозиттік* шоттар бойынша *пайыздық мөлшерлеме* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Депозиттік сертификат. э к о н. *Ақшалай қаражат салымы туралы эмитент-банктің жазбаша құжаты. Депозиттік сертификат салымшының (заңды тұлғаның) белгіленген мерзім өткеннен кейін салым сомасы мен ол бойынша пайыздарды банктің кез келген мекемесінен алу құқығын куәландырады* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПОЛИМЕРЛЕНУ з а т. х и м. *Мономер молекуласының негізгі тізбектің соңынан біртіндеп үзілуінен макромолекуланың ыдырауы. Деполимерлену активті орталықтың табиғатына байланысты радикалдық және иондық болады* (ҚҰЭ).

ДЕПОНЕНТ [лат. deponere] з а т. э к о н. *Несие мекемесінің депозитіне құндылықтар (ақша, бағалы қағаздар т.б.) салған жеке немесе заңды тұлға. Жолақысын уақтылы алмаған қызметкерлер, одан пайдасына ақша*

ұсталған жекелеген кәсіпорындар (мекемелер, ұйымдар) мен тұлғалар да *депонент* болуы мүмкін. *Депонент* термині депозит деген мағынада қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Жинақ сертификаты – ақша салушының депозитін белгіленген мерзімі өткеннен кейін оған берілген процентті алу құқын дәлелдейтін несие мекемесінің ақша қаражаттарын *депонентке* салғаны туралы жазбаша куәлік (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ДЕПОРТ [франц. deport] з а т. э к о н. *Бағамдық айырма алу мақсатында бағалы қағаздар бағамен төмендету есебімен жасасылған биржадағы алыпсатарлық мәміле. Депорт* бағаның жоғары болуы себепті бағаның одан әрі төмендеуін күткен алыпсатарды қанағаттандырмайтын тарату мерзімінде өзара шарттың жайылуынан құтылу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Депорт* тарату мерзімі ұзартқаны үшін контрагентке белгілі бір соманы төлеу шартымен мерзімдік биржаны мәмілесін қайта жасасу жолымен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Депорт* – құнды қағаздар бағамын төмендетуден пайда тапқысы келетін алыпсатарлардың бағамдағы айырманы алу мақсатымен қор биржасында белгілі бір мерзімге жасасатын биржалық мәмілесі (ҚҰЭ).

ДЕПОРТАЦИЯ з а т. з а ң. <лат. deportatio> *Кейбір мемлекеттерде авторитарлық саяси режімдер кезінде орын алған заңсыз жер аудару шаралары. Депортация* – халықтар жаңа қоныстанған жерлерде қатал тексеруден өтіп тұрады, олар рұқсатсыз ешқайда бара алмайды (ҚҰЭ).

ДЕПОШЫ з а т. *Депода жұмыс істейтін адам.* Приволжье теміржолшылары мен Москва вагон *депошыларының* үндеуі Қазақстан теміржолшылары тарапынан да қызу қолдау тапты («Соц. Қаз.»). Куйбышев қаласында теміржол *депошыларының* Бүкілодақтық I спартакиадасы аяқталды («Спорт»).

ДЕПРЕССИЯ¹ [лат. depressio] з а т. э к о н. *Өндірістің құлдырау кезеңінен кейін болатын экономикалық айналсоқпа кезеңі. Депрессия* кезеңінде жандануға және одан әрі айналсоқпа кезеңдік өрлеуге көшу үшін алғышарттар жасалып, жағдай қалыптасады, дағдарыс туғызған күйреу жойылады, ұлғаймалы ұдайы өндірісті қалпына келтіру қамтамасыз етіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕПРЕССИЯ² [лат. depressio] з а т. 1. м е д. *Жүйке жүйесінің ауруына байланысты адамдағы психикалық күй, дерт. Депрессия* –

орталық нерв жүйесінің ауруына байланысты адамның көңіл күйі нашарлап еңсесі түсуі, ой өрісінің төмендеп сылбыр сөйлеуі (Мед. анықтама). *Депрессия* (діңке құру) – адамды психикалық (көңіл күйдің төмен болуы, психикалық процестердің баяулауы және физикалық) жалпы тонустың төмендеуі, қозғалыстың баяулауы, ас қорытудың, ұйқының бұзылуы өзгерістердің болуы арқылы байқалатын ауырсыну күйі (ҚҰЭ). 2. в е т. Мал шаруашылығында туыстас төлдерді будандастыру кезеңінде жануарларға берілетін әсер. Инбридинг (будандастыру) кезінде жануарлардың әлсірейтіндігі, ауруға тұрақтылығы кемитіндігі жиі байқалады, осы тиімсіз әсерінің бәрі *депрессия* деп аталады (Жалпы биология).

Депрессия қисығы. с у. Жерасты суларының деңгейі күрт төмендеткенде қалыптасатын депрессиялық бетті тік жазықтықпен ағын бағыты бойынша ойша қиып өткенде шығатын қисық сызық (Қаз. тілі термин. Су.).

Депрессия шұңғымасы. с у. Су тарту пунктіне қарай (ұңғымаға, құдыққа, шахтаға және т.б.) төмендей беретін орынды сулардың пьезометрлік немесе орынсыз грунт суларының ашық, еркін беті. *Депрессия шұңғымасы* с ы н ы ң пішіні шұңғыма тәрізді болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ДЕПРЕССИЯ³ з а т. ге о л. Геоморфология деңгейінен төмен жатқан шұңғымалар мен қазан шұңқырлар.

ДЕПРЕССИЯЛЫҚ с ы н. Депрессияға қатысты, депрессияға тән. [Артанның] Идиопатияға, артерио склерозға қарсы, ми ауруының салдарынан болатын *депрессиялық* [көңіл күйі бәсеңдеу] құбылыстарды жоюда пайдасы күшті дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ДЕПУТАТ [лат. deputatus] з а т. қ о ғ. Халық сенім білдіріп, сайланатын жоғарғы және жергілікті өкілдік билік органының мүшесі, өкіл. Тағы да екі-үш жыл өткеннен кейін өзінің (Мақпалдың) әкесі Жоғарғы Советке *депутат* болып сайланды (Ө.Қанахин, Мұрагер). Президент сөзін аяқтай келе, *депутаттарға* алдағы сессияның аясында табыстарға жетулеріне және жұмыстарының жемісті болуларына тілектестігін білдірді («Егемен Қазақстан»). Этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісі: тәжірибе және перспективалар атты мәселе аясында өткен бұл жиынға Ассамблея мен Үкімет мүшелері, Парламент *депутатары*, қоғамдық және ұлттық мәдени бірлестік өкілдері, халықаралық ұйымдар атынан келген шетелдік меймандар, баспасөз құрал-

дары қызметкерлері, барлығы мыңнан астам адам қатысты («Қаз. әдеб.»). Елбасының жергілікті өзін-өзі басқару ісіне жете көңіл бөліп отырғандығы көңілге қуаныш ұялатады. Соның ішінде мәслихат *депутатарының* мәртебесі белгіленген жеке заң қабылданса тіпті жақсы болар еді деп ойлаймыз («Егемен Қазақстан»).

Депутаттар корпусы. қ о ғ. *Депутаттардың түгел құрамы.* Ілгеріде үкіметте тұтас *депутаттар корпусына* кіне тағылғанын да білеміз («Жас Алаш»).

ДЕПУТАТСЫЗ с ы н. *Депутаты жоқ, депутат қатыспаған.* 1907-нші жылы 3-нші июньде екінші дума қуылып, енді келер думаларды сайлауға «3 июнь законы» шықты. Бұл закон бойынша бүтін қазақ халқы *депутатсыз* қалды. Қазақ халқы надан думада депутаттық бұған қол емес дейді (М.Дулатов, Шығ.).

ДЕПУТАТТЫҚ¹ з а т. Жоғарғы және жергілікті өкілдік билік. Көп ұзамай Петька қалалық Советінің *депутаттығына* сайланды (Ө.Нұрпейісов, Курляндия). Алтын-емел сайлау округінің еңбекшілер З.Ж.Тамшыбаеваны Қазақ ССР Жоғарғы Советінің *депутаттығына* кандидат етіп ұсынды (С.Бакбергенов, Біздің колхоз). Мұнда, сондай-ақ лауазымды адамдардың сайлау комиссиясына (референдум комиссиясына) қажетті материалдар мен мәліметтерді табыс етпеуі немесе комиссияның шешімін орындамауы (198-бап); үгітке тыйым салынған кезде оны жүргізу (99-бап); президенттікке, *депутаттыққа* немесе өзге де сайланбалы қызметке кандидат туралы көрнеу жалған мәліметтер тарату (100-бап); және тағы басқадай құқыққа қайшы іс-әрекеттер үшін әкімшілік жауаптылықтар көрсетілген («Егемен Қазақстан»). Мысалы, сайлаушыларды сайлауға, референдумға қатысуға жібермеу, сайлау өтетін орынды жасыру, тұрғындарға сайлау немесе референдум туралы ойдан шығарылған мәліметтер таратып, оларды өткізу жөніндегі комиссиялардың қызметіне түрлі кедергілер жасау, *депутаттыққа* кандидаттарды ұсынуға жол бермеу, дауыс беруге, оның нәтижелерін анықтауға әртүрлі кедергі келтіріп, ақпарат құралдарына ол жөнінде жалған мәліметтер беруге тырысу («Егемен Қазақстан»).

ДЕПУТАТТЫҚ² с ы н. *Депутатқа тән, депутатқа қатысты.* Депутаттарға жазалау шараларын қолдануға, олардың осы баптың 3 тармағының талаптарын, *депутаттық* әдеп ережелерін сақтауына, сондай-ақ депутаттардың өкілеттігін тоқтатуға және өкілеттігінен әрі депутатқа ешкімнің тиіспеуі

жөніндегі құқығынан айыруға байланысты мәселелерді әзірлеу Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясына жүктеледі (ҚР Конституциясы). 90 депутаттық мандаттың қоғамдық бірлестіктерге бекітіліп берілгендігі мәлім еді («Егемен Қазақстан»). Бұдан басқа заң шығару нормалары депутаттық қызметтің депутаттық сауал және парламенттік тыңдаулар сияқты маңызды және тиімді нысандарын көздейді, олар да парламенттік бақылау нысандарына жатады («Егемен Қазақстан»).

Депутаттық бірлестіктер. қ о ғ. *Парламент депутаттарының бірлесіп жұмыс істеу мақсатында фракция, топ түрінде құрылатын бірлестіктері. Депутаттық бірлестіктерге* – Парламент палаталарының төрағалары мен олардың орынбасарлары, Жоғарғы сот кеңесіне және Біліктілік әділет алқасына палаталар жіберген депутаттар кіре алмайды (ҚҰӘ).

Депутаттық мәлімдеме. қ о ғ. *Депутаттық ішкі не сыртқы саясаттағы мәселелер туралы сөзі.* Мен осы жылдың қаңтар айында «Діни диверсияларға тосқауыл қажет» атты депутаттық мәлімдемемде Қазақстандағы діни ұйымдар мен секталардың бәрін дерлік мұхиттың арғы жағындағы алпауыттар қаржыландыратынын, жалпы, жыл сайын әлем бойынша бұл қызметке 11 миллиард доллар бөлінетінін, елімізде осындай рухани шапқыншылықты тежейтін заң баптары керектігін айтып едім («Егемен Қазақстан»).

Депутаттық сауал. қ о ғ. *Депутаттық үкіметтен, мемлекеттік органдардың лауазымды басшыларынан ішкі және сыртқы саясаттағы мәселелерге қатысты не нақты бір іс-шараларына байланысты түсінік беруді талап етуі.* Асқар Бейсенбаев өзінің депутаттық сауалында елді мекендерді ауыз сумен қамтамасыз етудегі үкімет жоспарын білуді талап етті («Егемен Қазақстан»). Олар парламентаризм мектебінде елдегі күрделі қоғамдық қатынастардың табиғатына үңіліп, зерделеп, ондағы қайшылықтарды, заңмен реттелмеген проблемаларды көріп, талдауды, оларға байланысты заң бастамшыларына талап қоюды, Үкімет алдына елдегі ірі, кезек күттірмейтін, халықты алаңдатып отырған өткір әлеуметтік-экономикалық рухани мәселелер бойынша депутаттық сауалдар енгізуді игерді («Егемен Қазақстан»).

ДЕПУТАЦИЯ [лат. deputatio] з а т. Ұйым, мекеме атынан қызырлы орындарға мұқтажын жеткізу үшін өкілеттілік түрінде сайланған адамдар тобы. Онда Атилланың

Рим Папасын алдына келтіріп, Төңірі дінінің таңбасы болған кіресті Рим депутациясының үстіне көтергізіп жаққан сәті бейнеленген («Астана ақшамы»).

ДЕР¹: дер кез [сәт, шақ]. Дәл уақыты, қызған кезі, сәті. Адамбек [Қойшыбайға] жұмыстың дер кезі ғой, көлік артыла ма, шырағым (Ф.Мұстафин, Шығ.). Тап берді кенет бір жігіт, Дер сәтті тауып ұрысқан, Мінеки, «қасын» тұр жығып, Шығармай соғып бұрыштан (І.Мәмбетов, Өсиет). Түнімен жаңбыр жауса да, жер дегдіп қалған. Нағыз қарақ алар дер шақ (М.Сүндетов, Балық аулай.).

Дер кезінде [сәтте, уақытта, шағында]. Дәл мезгілінде, дәл уақытында. Қасболат дер кезінде келе қалды (Т.Ахтанов, Боран). Біз болсақ кеше дер кезінде Есболат Қарасуына жетіп қондық (М.Әуезов, Танд. шығ.). Тимофей Федорович Ковальчук радиодан Кремль куранты сағат дәл тоғызды соққанда, не бір минут кеш, не бір минут ерте келмей дер уақытында кабинеттің есігін ашып орнына отырады (З.Шашкин, Сенім). Саркыттай сақтап сан заман, Жеткіздің асыл ұрпаққа Аспанда гулеп самсаған, Қанатты елдің дер шақта (С.Бегалин, Баллада.). Бәйгеден келе бермес малдың бәрі, Қатарға ене бермес жанның бәрі, Кешегі жырма бестің дер шағында Келісіп тұрушы еді сәннің бәрі (Шал ақын, Өленд.). Мына қыз – кедейдің қызы. Дер шағында оқуға түскен, оқырлық жағдайы толы (С.Мұқанов, Шығ.).

ДЕР² з а т. ж е р ғ. ДЕРЕ. Мезгілбай атын дерге байлап, осы бетке келе жатыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ДЕРАТИЗАЦИЯ [франц. deratisation] з а т. б и о л. *Индет ауруларын тарататын кеміргіштерді (егеуқұйрық, тышқан т.б.) құртуға арналған іс-шара.* Қала тұрғындарынан дератизация жасаушыларды жеке үй аймақтарына қарсылықсыз жіберулерін сұраймыз («Алматы ақшамы»). Дератизация кеміргіштер тарататын түрлі аурулардың (оба, құтыру, сарып, күйдіргі, сальмонеллез т.б.) қоздырғыштарын дер кезінде құрту, олардан сақтандыру үшін жүргізіледі (ҚҰӘ). Дератизация – егеуқұйрықтар мен тышқандарға, атжалмандар мен суырларға, сондай-ақ саршұнақтарға және т.б. зиянды кеміргіштерге қарсы қолданылатын алдын алу шараларының жүйесі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДЕРБЕС с ы н. Жеке-дара, бөлек, тәуелсіз. Қазақ музыка білгірлерінің зерттеулеріне қарағанда, өз атымен шығаратын дербес күйшілер типі он тоғызыншы ғасырдың бас

кезінде ғана қалыптасады (М.Мағауин, Көк кептер). Аты аңызға айналған барлық түркі халықтарының атасы – «Алаш» атын алған партия – қазақ даласындағы алғашқы *д е р б е с* партия болды («Егемен Қазақстан»). Қаладан қашықтау орналасқан заводты завод десе де, не өз алдына *д е р б е с* қала десе де болғандай (С.Асанов, Жомарт.). Әулиеата сиырының нәсілін жетілдіріп, *д е р б е с* сиыр тұқымы етіп шығару жолында ұзақ жылдар селекциялық жұмыс жүргізген біраз ғалымдар, мамандар, шебер малшылар болды (Ә.Бектемісов, Малшы мұраты).

Дербес алтын. к е н. *Өзге элементтермен (күмістен басқа) химиялық тұрғыдан байланыспаған, сол сияқты құрамында өзге минерал ұсақ дисперсиялы кірікпелер түрінде де қиырсапайтын алтын* (Қаз. тілі термин. Геология).

Дербес бағдарлама. и н ф. <ағыл. stand-alone program> *Компьютер жадына жүктелетін және дербес орындалатын жүктемелік модуль түріндегі бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Дербес басқару. и н ф. <ағыл. off – line control> *Дербес режимдегі шалғай құрылғы жұмыс* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес блок. и н ф. <ағыл. stand – alone block> *Есептеуіш жүйеден тәуелсіз пайдаланылатын блок.*

Дербес ғылым саласы. *Жеке, өз алдына бөлінген, нысаны бөлек ғылым саласы. Жұртшылыққа белгілі, түркологияның д е р б е с ғылымы саласы* ретінде таныла бастағанына да екі-үш ғасырдың жүзі болып қалды («Егемен Қазақстан»).

Дербес емес жүйе. и н ф. <ағыл. on – line system> *Сыртқы әсерлердің айнымалыларының ықпалында болатын және уақыт бойынша айнымалы параметрлермен сипатталатын динамикалық жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес емес режим. и н ф. <ағыл. on – line mode> *Шалғай құрылғының немесе қосақталған компьютердің жұмыс режимі. Д е р б е с е м е с р е ж і м* өздері қосылған сол компьютердің орталық процессорының тікелей басқаруымен жұмыс істейді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес жад. и н ф. <ағыл. off – line storage> *Өзіне орталық процессор тарапынан тікелей қатынас құруға рұқсат етпейтін жад. Д е р д е с ж а д* орталық процессордың басқаруына жатпайтын жад (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес жүйе. и н ф. <ағыл. personal system> *Қызметтік сипаттамасы бір адамға ғана арналған қолданбалы жүйелерді құруды жасақтайтын дербес компьютер* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес зейнетақы. *Мемлекетке сіңірген айрықша еңбегі үшін тағайындалатын арнаулы төлемақы. Жамбыл, Дина, әкемді жиналыс төріне алып барды. Үшеуіне бірінші диплом, Құрмет грамотасын тапсырып, д е р б е с з е й н е т а қ ы тағайындады (Б.Балабеков, Ән – көңіл.). Қазір мемлекеттен д е р б е с з е й н е т а қ ы алып тұрады. Сөйтсе де, еңбек етпей үйінде тыныш жата алмайды (Ы.Тникин, Жомарт.).*

Дербес зейнеткер. *Арнаулы зейнетақы алатын адам. Қазіргі д е р б е с з е й н е т к е р Қасым аға соғыстан кейін ірі шарушылықты басқарып, кейін партия, кеңес қызметтерін атқарған («Жас Алаш»).*

Дербес компьютер. и н ф. <ағыл. personal computer> *Жеке пайдаланушыларға арналған кіші өлшемді және бағалы, әмбебап микрокомпьютер* (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Д е р б е с к о м п ь ю т е р* үстемеге қоятын, ықшамды тіпті қалтаға салып жүретіндей етіп жасалған, жеке пайдалануға арналған компьютер (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Д е р б е с к о м п ь ю т е р* ол әдетте, біртұтас корпусқа жинақталған компьютерден, мәліметтерді енгізу мен шығаруға арналған пернетақта мен экраннан, сондай-ақ сақтауыш құрылғыдан тұрады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Д е р б е с к о м п ь ю т е р* пайдаланудағы қарапайымдылығымен, арзан бағасымен сипатталып, қызметтің алуан түрлі саласында қолданылу мүмкіндігімен, қолданылатын программалық жасақтарының тез игерілуімен, жұмысының жоғары сенімділігімен ерекшеленетін бір адамның жеке пайдалануына арналған шағын компьютер (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес компьютер архитектурасы. и н ф. <ағыл. personal computer architecture> *Дербес компьютерді құрастырудың жалпы принципі. Дербес компьютер архитектурасы* командалар жүйесі мен мәлімет сақтауды ұйымдастыру, басқа жерге ақпарат жөнелту, енгізу, шығару, басқару құрылғыларын, пайдаланылатын интерфейс құралдарын сипаттау жүйелерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес компьютерлер желісі. и н ф. <ағыл. personal computer network> *Белгілі бір шағын аймақта орналасқан және мәліметтерді жеткізу желілері арқылы өзара байланысқан дербес компьютерлер тобы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес компьютердің жергілікті есептеу желісі. и н ф. *Бір немесе қатар тұрған бірнеше ғимаратта орналасқан компьютерлер немесе басқа да электрондық құрылғылар арасында мәлімет алмасуды қамтамасыз ететін есептеу*

желісі. Дербес компьютердің жергілікті есептеу желісінде көлемді мәлімет сақтайтын магниттік дискілер, принтерлер, модемдер бірге пайдаланылады. Олар арнайы қосқыштар (көмей) арқылы басқа да ауқымды желілермен, мыс., интернет желісімен байланыса алады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес компьютерлердің үйлесімділігі. и н ф. *Белгілі бір есептеу машинасында басқа текті компьютерлерге арналып жазылған, сол машиналарда қолданылып жүрген бағдарламаларды пайдалану мүмкіндігі. Дербес компьютерлердің үйлесімділігін* жасақтаудың ақпараттық және программалық деп аталатын екі тәсілі бар (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес қорғаныш картасы. и н ф. <ағыл. personal security card> *Дербес компьютерге рұқсатсыз қатынас құрудан қорғаудың ақпараттық жүйесі. Дербес қорғаныш картасы* иесінің кодын танып білетін, шығарып оқитын құрылғы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес қысым. ф и з. <лат. partialis> *Газ құрауыштың біреуі барлық қоспа көлемін алған кезде түсетін идеал газ қоспасын құрауыштың қысымы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Дербес мәліметтер базасы. и н ф. <ағыл. personol (private) database> *Бір ғана пайдаланушы әрекеттесетін мәліметтер базасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес микрокомпьютер. и н ф. <ағыл. personal microcomputer> *Аса ірі машиналармен байланысы жоқ, жеке адамдар пайдалануға арналған есептеуші жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Дербес пән. *Арнаулы, жеке, бөлек пән. Ал кейінгі шексіз аздар есептеу ғылымының бір өзінен дербес пән дер дәрежесіне дейін көтерілген шексіз қатарлар, жай дифференциялдық теңдеулер теорияларының бастамалары өсіп, өркен жайды* (А.Көбесов, Математика.).

Дербес сату. э к о н. *Тауарлар мен қызметтерді өткізу жолының бір бөлігі; онда сату мақсатымен бір немесе бірнеше әлеуметті сатып алушылармен әңгімелесу кезінде оларды ауызша таныстыру көзделді* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дербес сөз. л и н г в. *Нақтылы лексикалық мағынасы бар сөздер. Дербес сөз* тілдегі сөз таптарына негіз болады; сөз таптары алдымен дербес сөздердің мағынасына қарай топтастырылады (ҚҰЭ).

Дербес тариф. э к о н. *Кеден тарифінің түрі: Дербес тари ф т і* елдің үкіметі заңнамалық тәртіппен белгілейді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Дербес кеден тари*

ф и н е шарттық тарифтен өзгеше түрде аса жоғары мөлшерлермен қойылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дербес шот [есепшот]. э к о н. *Банкте жеке адамға бөлек ашылған есептесу жүйесі. Мұнайдан түскен қаражаттың белгілі пайызы ұлттық қордың дербес шотына* аударылып отырады («Егемен Қазақстан»). Оның есесіне салымшының *дербес есеп шоты* ның жасалған көшірме қағазды зерттеп, түсіну үшін бастапқы кезде менеджердің көмегі өте қажет («Егемен Қазақстан»). Сондықтан қор инвестициялары салымшының әрқайсысына жекелеген табыс әкеледі және *дербес есеп шот тағы* салым мөлшері неғұрлым көбірек болған сайын, табыс та солғұрлым молырақ болмақ («Егемен Қазақстан»). *Дербес шот* тар кірістері мен шығыстары; салымдар, жеке қарызгерлерге есеп берілетін сапа бойынша – кейбір адамдардың қаражатын: картотекаларда сақталған құжаттарды есептеу үшін баланстық және баланстан тыс көптеген шоттарда ашылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕРБЕСТЕЛ = е т. *Жіктелу, саралану. Өнімнің жеке түрлерін өндіру дербестеліп,* жеке кәсіпорындарына топтастырылады (Қысқ. саяси. экон.). Рецепторлардың өртүрлі топтарына келетін нерв талшықтары орталық нерв системасының көлемінде мүлде *дербестелген* жолдар түзеді (Адам анатом.). Шоқан Уәлихановтың өмірі мен творчествосын тереңірек білуге құмартқан сайын оның жаңа қырлары мен сырлары көлденең тартылып, құпия тұстары мен жұмбақтары *дербестеле* беретіндей («Білім және еңбек»).

ДЕРБЕСТІК з а т. *Жекелік, даралық. Жалпы тәрбиенің бір ойлы мақсаты – жас буынды дербестікке, өз бетімен ойлауға баулу, өмір құбылыстарына өзіне баға бере білуге баулу* (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Ол [Жәңгір] орыс үкіметі қанша оқытып, қанша баулыса да, мемлекеттік *дербестік* пен мұсылмандық мәселесінде өз дегенінен басқаға илікпеді (Ә.Кекілбаев, Шандоз). Қазақстан Республикасының саяси егемендігі мен экономикалық *дербестігін* нығайтуға бағытталған жаңа құқықтық база құру жұмысын орындады («Егемен Қазақстан»). *Дербестік* – жеке тұлғаның, халықтың, ұлттық т.б. әлеуметтік ортаның ешкімге тәуелсіз болмысы, белгілі ұстанымы (ҚҰЭ).

ДЕРБЕСТІЛІК з а т. с ө й л. *Дербестік. Ол балалар коллективін ұйымдастыруға, оларды белсенділік пен дербестілікке тәрбиелеуде таптырмайтын құрал. Енді кадрларға шешімдер қабылдауда зор дербес-*

тілік және инициатива беріліп отыр, оларға үлкен сенім көрсетілуде («Лен. жас»). Әрбір адам бірінен-бірі ойының кеңдігі немесе тарлығы, орамдылығы, ұшқырлығы, *дербес-тілігі*, оның логикалық жүйелілігі, сыншылдығы т.б. сапаларымен ажыратылады (Қ.Жарықбаев, Психология).

ДЕРБЕСШІЛДІК з а т. *Дербес саясат жүргізуге тырысушылық.* Жәңгірдің *дербес-шілдігі* күшейе келе көшпелі қоғамдарға тән аймақтық гегемонизмге ұласып кетуі ғажап емес еді (Ә.Кекілбаев, Шандоз).

ДЕРГЕЙ з а т. д і н и. *Құдірет, құш, әмір.* Жаратқан, Жаппар Құдайым, *Д е р г е й і ң е* жылайын. Қашпағым менің ар шығар, Өлсем де қарсы тұрайын (Алпамыс). Жаратушы жалғыз-ақ *д е р г е й і н е* ұнады. Ұнағанын содан біл. Бір қыз қосып сыйлады (Алпамыс).

ДЕРЕ' з а т. **1.** *Мал суарылатын науаны көтеріп тұратын төрт қазық тағалы қондырғы.* Ол *д е р е г е* су құйып, жылқы суарды. *Д е р е д е н* мал рақаттанып су ішті (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). Ата кәсібіміз мал өсіру болған соң, біз қолағаш, *д е р е*, науа, ер, кебеже, сірге, айыр, тырнауышсыз әрқашан құр қол адам боламыз («Лен.жас»). Құдық басына жетулері-ақ мұң екен. Таңгерейге әкесінің қамшысы жаңбырша жауды. Таңгерей лып етіп *д е р е н і ң* ішіне түсіп үлгерді (Е.Домбаев, Жаман Жәутік). Мал суаратын астаудың төрт аяғын *д е р е* дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Құдыққа бораған құм, шөп-шалам тұспес үшін айнала биік етіп топырақтан жасалған қорған.* Құдықтың аузын күзетіп, Ор, *д е р е с і н* түзетіп. Бет терісін түлетіп, Төбесінен күн өтіп, Шыбын жанын пида етіп... (Ақберен). Айналасына *д е р е* тәрізді қамыс шалы ұстаған қазақы кең қыстау (Б.Аманшин, Көкжар). Сап болар сүйтіп жүріп сарқылса дем, Қызылдың су иірілген *д е р е с і н д е й* (Базар жырау, Шығ.).

ДЕРЕ' з а т. *Арна, аңғар.* Мұхит, теңіз сулары тау-тас, материктерден қашып, өздерінің аяқ *д е р е л е р і н е* қарай шегінді (А.Машанов, Жер асты.). [Медеу] Осы төңірегі екі өзеннің *д е р е с і н е н* бастап солтүстік батысқа қарай созылған мидай жазық бар дейді (М.Сәрсекеев, Жеті жылдық). Боз далам бала кезде бұзау баққан, Сарылып сәтін күтіп ұзақ жатқан. «Менің де дүркірейтін *д е р е м* бар!» – деп, Арманын тұғырынан жүз аунатқан (М.Әлімбаев, Балдәурен).

ДЕРЕ' з а т. *Белгілі бір мерзім, аралық, мөлшер.* Солар осы бір-екі күннің *д е р е с і н д е* пікірлерін қорытып әкелмек. Бір жыл *д е р е с і н д е* қаланың солтүстік жақ шетіне ақша

бұлт қонғандай бес қатарлы үйлердің кварталы орнай қалған (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ДЕРЕ' з а т. *Ат байлайтын діңгек, мама ағаш.* Түнделетіп жеткендер әкелген малдарын бөлек ашаға, *д е р е г е* байлап, от жағып, екеу-үшеу шүңкілдесіп отыр екен (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). Балуан Шолақ аттанатын күні Әлім ақсақал шапса үстінен су төгілмейтін құлын мүше бір қара жорғаны *д е р е г е* әкеп байлады (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

ДЕРЕВНЯ ор. з а т. *Ресей жеріндегі отырықшы мекен, қыстақ, ауыл.* Бір күні И.В.Панфиловтың Шахтман полкіне келгенін естіп, полк штабы орналасқан Строково *д е р е в н я с ы н а* келдім (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Күн батып кеткен кез, қайда қонарым белгісіз. Ұзыннан-ұзақ созылған *д е р е в н я н ы ң* көшесін бойлап тартып келемін (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Тенеп ақын аспанына, Сұлулықтың әлемі дер. *Д е р е в н я н ы ң* бас жағында Дөңгеленген бар еді көл (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ДЕРЕДЕЙ с ы н. *Дере сияқты, дере тәрізді.* Алғашқы көрген қойымыз сенше аталғанда қоян құлақ, еттің қойы. Денелі, *д е р е д е й* сида (С.Бегалин, Уақыт.). Атын Сырттан қойған. Осы Сырттан күйленіп *д е р е д е й* ит болғанда бір-екі өнерін көрдім (Р.Нұрпейісов, Бесқара). Сырдың біткен талындай, Ауыздан шыққан лебізі Базардың алуа, балындай, Жауырына қарасаң Тастан салған *д е р е д е й*. (Мұрат, Шығ.).

ДЕРЕЙ= е т. с ө й л. *Серею, теңкию.* Үйі толған *д е р е й г е н* бой жеткен қыз, сосын өздерімен бірге столдан тамақ ішетін бір тай өгіздей екі арлан ит (Б.Аманшин, Көкжар). Ол екі аяғын жимайды да, бүкпейді де, көне бөрене құсап *д е р е й і н*, шалқасынан жатады да қояды (Б.Аманшин, Гүл.).

ДЕРЕК з а т. **1.** *Хабар-ошар.* Өзімнің өзім іздеп тереңімді, Бере алмай жүргенде елге берерімді. Бір хатпен жеткізуді ұмыттым ба, Дүниеде тірі жүрген *д е р е г і м д і?* (Б.Исаев, Ақ жауын). *Д е р е к* әдетте, бұрыннан көпшілікке белгілі, таныс нәрсе туралы мағлұматқа, жаңалыққа т.б. қатысты қолданылады (ҚҰЭ). Суретін гүлге орап кестелеп, Жұмыстан соң иіскеледің кеште кеп. Айлар, жылдар өтіп жатыр асығыс, Солдат жайлы білмедік деп еш *д е р е к* (С.Мәуленов, Шалқар). Заңи *д е р е к т е р* оқиғаларға, яғни адам еркінен тыс мән-жағдайларға (зілзала, кесімді мерзімінің өтіп кетуіне т.б.) және іс-әрекеттерге, яғни адамның өз ырқымен көбінесе, заңсыз жасалатын мән-жайларға (қылмысқа, тәртіп бұзушылыққа т.б.) бөлінеді (ҚҰЭ). **2.** *Ізденіс нәти-*

жесінде табылған мәліметтер, зерттелетін, суреттелетін оқиғалар дәйегі. Көзі жазылып, оқуға кіре бастаған соң бір жағынан күтімі де жақсы болған соң, Махмұт көтеріледі. Ескі қазақ тұрмысының тұнық оқиғаларынан *дерек* жинап, роман жазуға кіріседі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйінде құнды *деректер* бар тәрізді көрінген бірнеше папканы қаншама рет заказ берсем де, ала алмай қойғам (М.Мағауин, Қиянда.). Бұл ерте заманнан біздің дәуірімізге дейін жеткен бірде-бір құнды *дерек* (Н.Баяндин, Ғасыр.). Архивтік *деректер*, халықтық аңыздар, этнографиялық сипаттар негіз болған тарихи эпопеяда автор оларды сол өткен дәуір елесін дәл бейнелеу үшін ғана емес, оған қоса түрлі қағида мен идеялардың, түрлі психология мен мақсат-мүдделердің қандай заман, қандай қоғамдық жүйеде болсын сабақтастық алып жатқан көрінісін беру үшін де пайдалану мақсатын тұтынған («Егемен Қазақстан»). Қолда бар тарихи *деректер* оның бала шағынан аса жабайы қоғамда туып, өркеніеттен мақұрым өскенін хабар береді («Егемен Қазақстан»). **3.** <лат. *factum*> *Дәлел, айғақ*. Ол манағы мысалдарды өз әңгімесіне *дерек* ету үшін оқыған болса керек (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – Әрине, – деді генерал, – кейбір *деректеріңіз* сайма-сай келсе де кейбіреулері шөлкес (Б.Момышұлы, Москва.). Жергілікті тұрғындардың арасында бұдан біраз жылдар бұрын Сасықкөлден Балқашқа суы көп жылдары шағын өзен ағып келіп құятындығы туралы *деректер* де бар (М.Тайыров, Балқаш.). **4.** и н ф. *ЭЕМ-дерде сақталатын мәлімет*. **5.** а у ы с. *Із, белгі*. Он алты рет келген көктем, Гүл жамылып жасыл желек. Күзеп әр күз желмен өктем, Қалдырмапты гүлден *дерек* (Қ.Жармағамбетов, Соңғы.). Қипақтап Ғұламдік те жүгіреді, Көрсө үнгір өп-өтірік үңіледі. *Дерек* і өзі түгіл, болмаған соң, Дағдарып, тұрған белі бүгіледі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Деректер базасы. и н ф. *ЭЕМ-нің жадындағы немесе мәшине мен оқылатын сақтағыштағы (магнитті таспалардағы, дискеттердегі, ықшам дискілердегі) ақпарат жазбаларының жиынтығы. Деректер базасы* өзінің фрагменттеріне қолайлы түрде жүгінуге есептеліп реттелген (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Деректер банкі. и н ф. ж а ң а. *Қолданылу ортақтығы бойынша бірнеше дерекқор бір жерге біріктіріліп сақталып, оларды ұжымдық негізде пайдалануға мүмкіндік беретін, автоматтандырылған ақпараттық жүйе. Деректер банкі* салалық автоматтандырылған

басқару жүйелері мен әртүрлі ақпараттық жүйелердің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады (ҚҰЭ). *Деректер банкінің* дерек қордан өзгешелігі – мұнда өзара байланысы үстірт, тіпті өзара байланыспаған ақпараттар жиынтығы топтасқан (ҚҰЭ).

Деректер жинақтамасы. и н ф. *Дерекқор. Деректер жинақтамасы* кеңінен пайдалану үшін қолайлы белгілі бір жерде шоғырландырылған ақпарат жиынтығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕРЕККӨЗ з а т. *Мәлімет, ақпарат алынатын орын. Дереккөздері* н д е Османлы мемлекетінің құрушысы Осман ғазының билігін ресми түрде танығаннан белгісі ретінде Салжук оған ту мен дабыл жіберген («Жас Алаш»). Ұлы Отан соғысы адамзат баласына үлкен қасірет алып келді. Кейбір *дереккөздері* сұрапыл соғыста 40 миллионға жуық адамның қаза болғанын жазады («Алматы ақшамы»). Бұлардың бәрі халқымыздың рухани өмірінің әр алуан аспектілерін зерттеуде өте құнды ақпараттық *дереккөзі* бола алады («Егемен Қазақстан»).

ДЕРЕКҚОР з а т. ж а ң а. *Ұзақ мерзімге сақтауға, өңдеуге және күнделікті қолдануға арналған деректердің (мәліметтердің) реттелген жиынтығы. Компьютерлік дерекқордың* негізін түрлі кестелер, каталогтар, телефондық кітаптар, күнтізбелер, карталар мен атластар, әртүрлі картотекалар, анықтамалық басылымдар, құжаттар т.б. құруы мүмкін (ҚҰЭ). *Дерекқор* басқару жүйесі арқылы жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

ДЕРЕКНАМА з а т. *Белгілі бір ғылыми зерттеуге негіз болатын жазба диуни, ескерткіш. Тарихи дерекнама* көздеріне сүйенер болса, XX ғасырдың өзінде Түркістан шаһарында медресе жұмыс істегені мағлұм («Білім және еңбек»). Тарихи *дерекнамаға* жүгінер болсақ, жан-жануарлар, өсімдік әлеміне кенен Ұлытау өңірі...Жошының аң аулайтын қорығы ретінде аталады («Білім және еңбек»).

ДЕРЕКНАМАЛЫҚ с ы н. *Дерекнамаға тән, дерекнамаға қатысты. Өйткені* жақсы-жаман болсын, тұжырымды туындылар негізінде алдын ала зерделеу былай тұрсын, қанағаттанарлық деңгейде *дерекнама* ла ы қ арқаудың өзі де жоқ емес пе? (Н.Назарбаев, Тарих.).

ДЕРЕКСІЗ с ы н. **1.** *Хабарсыз, хабар-ошарсыз. Міні, елсіз бұйратта кеш жамылып жалғыз отырмын. Көрмеген жер. Келмеген жер. Өліп қалсам – дерексіз* кеткенім (С.Сейфуллин, Тар жол.). Кенжебек сол кезден бері *дерексіз* болса керек. Суреттегі

азаматтың нақ сол кісі екендігін мойындай қою қиын... (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Мірсейітгің үміт еткен тірегі Орақбай еді, ол да көптен *дерексіз* жүр. Ең әрісі – өлі-тірісін де білмейді (З.Асабаев, Жарас.). **2. Айғақсыз, дәлелсіз.** Потаниннің *дерексіз* нәрсені күнделігіне жазбайтынын мен өзім жақсы білемін (Н.Баяндин, Құм. асты.). *Дерексіз* соңғы хат та. Үзілді үміт. Қызға сен болғаның ба біржола ұмыт? Күрсініп көкрегіннен шерді арылт та, Сонау бір арбаушыға жүгін, жігіт! (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм.). Фасырлар бойы, бостан-босқа *дерексіз*, адамға бақыт тауып бермек болып, жүздеген фантастар өздерінің кітаптарында айдағы бір мәңгі субстанцияларды, өлмес жан туралы ертегілерді ойлап шығарған (От-тас, жинақ). **3. л и н г в. Заттың өзіне тән қасиеттері мен белгілерін нақты білдірмей мағынасын адамның ақыл-ойы арқылы жалпылап, жинақтап дерексізденетін ұғым сөз.** Деректі зат есім мен *дерексіз* зат есімдердің аражігін ашуда олардың өзара байланысына назар аудару керек. Оқушылардың бұл тапсырманы орындауда таба алмағандары – бейнелеу түрінде алынған *дерексіз* етістіктер («Қазақст. мект.»). Зат есім деректі және *дерексіз* болып екіге бөлінеді (Қазақ тілі). *Дерексіз* сөздерге шындық өмірдегі әртүрлі қатынастардан туған іс-әрекет, күй, қасиет, сапа т.б. белгілерді білдіретін зат есімдер жатады (Қаз. грамм.).

ДЕРЕКСІЗДІК з а т. <лат. abstractio> *Айғақсыздық.* «Аққудың айырылуы» романтикалық *дерексіздігі* үшін, образдарының символды болғаны үшін өз тұсында әділ сыналған болатын (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сол норма, сол *дерексіздік* (абстракция) белгілі индивидтің тәжірибесіне сүйенгенде анағұрлым бай, анағұрлым салмақты болып шығады (А.Қасымжанов, Диалектика.). Әйтеуір біздің заңымызда осындай *дерексіздікке* сүйеніп, адамды дәрменсіз хәлге түсіретін дәйектер бар екені рас (С.Алдабергенов, Жаңа.).

ДЕРЕКТАНУ з а т. жаңа. *Тарихи деректер, олардың ашылуы, зерттелуі және қолданылуының теориясы мен практикасы туралы ғылым.* Тарих ғылымындағы ішкі мамандану процесінің табиғи ретінде археология, *деректану*, тарихнама, этнография, антропология, тарихи демография, диаспорология сияқты ғылыми бағыттар қалыптасты («Қаз. әдеб.»). *Деректану* – іргелілігі ең алдымен тарих ғылымының аса маңызды ерекшелігімен байланысты (ҚҰЭ). Қазіргі Қазақстан тарихы ғылымының басты ерекшелігі де және кемші-

лігі де ұлттық деректермен жұмыс істей білуге үйрететін *деректану* ғылымының назардан тыс қалуы («Қаз. әдеб.»). *Деректану* арнаулы ғылым ретінде тарихи зерттеулер тәжірибесі барысында тарихи құжаттардың түпнұсқасын анықтау тәртібін жасау негізінде пайда болды (ҚҰЭ).

ДЕРЕКТЕ= е т. *Анық-қанықтығына жету, айқындау, дәйектеу.* Жеті аталы жеті ру Сонда санға толады. Жетірудың үлкені Табын болса керек-ті. Жоғарыдан *деректеп*, Айта келдім іріктеп (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Позицияларды араладық, жолдас генерал. Біраз нәрселерді *деректеп*, анықтау керек болып еді (Б.Момышұлы, Москва.). Кәне, мұны дей алады бекер кім? Мен Маздақты танымайтын кезімде Жолыққанмын әкемнің Көзіндегі оған құштар сезімге. Әкем марқұм, Маздақ жырын *деректеп* Отыратын зерттеп, жаттап, електеп (М.Шаханов, Фасырлар.).

ДЕРЕКТЕМЕ з а т. *Бір нәрсе туралы нақтылы мәлімет. Деректемелердің көрсетуінше, Сырдария бойындағы Тараз, Суяб, Баласағұн қалалары осындай ордалар болған (ҚазССР тарихы). С.К.Ибрагимов Бернштамның пікіріне талдау жасап, олардың деректемелеріне сын көзімен қарау керектігін көрсетеді («Білім және еңбек»).* Оқытушы орындалған жазбаша жұмыстарды тексеріп, *деректемелерге* қарауға бағыт, нұсқау береді, жөн сілтейді («Қазақст. мект.»).

ДЕРЕКТЕМЕЛІК с ы н. *Деректемеге қатысты, деректеме болатын. Деректемелік* тақырыптың тарихнамалық және *деректемелік* тізімі жасалды («Қаз. әдеб.»).

ДЕРЕКТЕС= е т. *Өзара айтысып, кінәласу, дәлел келтірісу.* Жасағанберген бұл жолы да сылқ-сылқ күліп, *деректесетін* жерде тайқып шықты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ДЕРЕКТЕСУ *Деректес етістігінің қимыл атауы. Деректесуге* келтірілмей, Досты жан-жағынан қысып, жан алқымға таяп қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең.). Тілі тіл сияқты емес. Бұрын да тақылдап тұрғаны шамалы, жаны қысылғанда *деректесуге* жарамай, тырп етпей жатып алғанын көрмейсің бе? (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ДЕРЕКТІ с ы н. **1. Нақтылы, негізді, дәйекті.** Сол қиял-ғажайып ертегілерінің өзіндегі қиялды да А. М. Горький *деректі* затты болмыстан туған деп бағалайды (М.Өуезов, Әр жыл.). Романтика ғой дейін десем дерегі бар секілді, *деректі* дейін десем – қолыма ұстарлық нәрсесі жоқ (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Бірақ қолында *деректі* дәлелі болмағаннан кейін, оның әлдеқашан осылай

қарай сілтеген найзасы дөп тимей келеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). 2. *Анық, айқын, дәл.* Лабораториялық практикум кезінде зерттеу, есептеу нәтижелерінің тәжірибедегі, техникадағы маңызын көре білу оқушылардың білімін *деректі* етеді (К.Айманов, Физика.). Мұны-ңызға *деректі* шешу айту қиын, – деді Елизавета Сергеевна жүзіне бір болмашы жымиюдың нышаны пайда болып (М.Иманжанов, Менің махабб.). *Деректі* (жалпақ) тілмен айтсақ, жүйке дегеніміз – тұщылау тұздықтың ішіндегі «фосфорлы май» деуге болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Деректі проза. *Белгілі тарихи оқиға туралы жазылған көркем шығарма.* Қазақ әдебиетінде кейінгі жылдары өріс алған тенденцияның бірі – *деректі проза* (Р.Нұрғалиев, Күретауы). Бүгінгі күні уақыттың үні, тірліктің тынысы, болмыстың бояуы, бейіл парасатымыздың пішімі, бағдарымыздың барометрі іспетті *деректі прозаның* айдарынан жел есіп тұр («Әдеб. майданы»).

Деректі фильм. *Суреттелетін оқиғасы, өмірлік деректері, құбылыстары шынайы боп келген кино өнерінің бір түрі.* *Деректі фильм* саласында да әжептәуір табыстарымыз бар («Қаз. әдеб.»). «Қазақфильм» студиясында түсірілген «Таушен», «Атамекен» *деректі фильмдері* қоғам арасында серпіліс туғызды («Ана тілі»). Кейін кинорежиссер аяғын Шәжімбаевпен бірігіп «Алжир» *деректі фильмін* түсірді («Түркістан»). Ұлттық диаспоралардан тұрмыс-тіршілігі туралы *деректі фильм* түсіріліп, ол облыс халықтарының кіші Ассамблеясының VIII сессиясының жұмысы күні көрсетіледі («Егемен Қазақстан»).

ДЕРЕКТІЗБЕК з а т. г е о л. *Геологиялық барлау қазындыларын, сынамаларды, үлгілерді және т.б. сипаттайтын мағлұматтар тізбегі.* *Деректізбек* тау-кен қазындысының географиялық орны, оның мөлшері, ернеуі мен ұңғысының абсолюттік биіктік (тереңдік) көрсеткіші, осы қазындыдан алынған сынамалар мен үлгілердің рет саны, қазынды кесіп өткен пайдалы қазбалар қабатының қалыңдығы, сулы қабат қалыңдығы және т.б. маңызды деректер көрсетілуі тиіс (Қаз. тілі термин. Геология). *Деректізбек* әрбір тау-кен қазындысының, әрбір сынама түрінің, жеке-леген ашылымдар мен үлгілердің жеке-дара деректізбектері болуы тиіс, керекті мағлұматтарды жедел алу мақсатында дайындалынады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕРЕКТІЛІК з а т. *Дерекке сүйенушілік, нақтылық, шынайылық.* Фильмде жас режиссер тарихи хрониканы мол пайдаланған. Бұл жағдай

фильмнің *деректілігін* жандандыра түседі (Қ.Сиранов, Кино.). *Деректілік*, нақтылық – документті киноға тән қасиет («Мәдениет және тұрмыс»). Жұмбақта фантазиядан да *деректілік*, нақтылық басым келеді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

ДЕРЕКШІЛ с ы н. *Дерекке сүйеніп айтуды, жазуды ұнататын (адам).* Оның таңдау мүмкіндігі шексіз. Мұндай мүмкіндік *дерекшіл* жазушыда шектеулі («Қаз. әдеб.»).

ДЕРЕУ ү с т. *Тез, жыдам, шапшаң, лезде.* Жусанды иіскегеннен кейін батырдың туған жері есіне түседі. Сол жерді жау аяғымен таптап жүргені көз алдына келеді. Батыр *дереу* еліне қайтады (Ә.Нұршайықов, Ә.Қайырбаев). Міндім бір жүйрік кемеге, Әкетті *дереу* жағадан... Салқын леп тиді денеге Сонау бір таудан тараған (С.Жиенбаев, Оркиік). Жақындай келе бұл жігіттің жылқышы Қияш екенін тани кетіп, абыржыған жүзі мен алба-жұлба көйлегіне қарап, *дереу* ат басын тарта қалды (Ә.Нәбиев, Қанат қак.). Шал дағы *дереу* дайын бола қалды, Бір дорбадан көмір мен көрік алды. Екеуі сәлемдесіп болғаннан соң, – Мысың қайда, балам? Дөп дігір салды (Абай, Тол. жин.).

ДЕРЖАВА з а т. с а я с и. *Ықпалды, айбынды, күшті мемлекет.* В.Путин билікке келген 3 жыл ішінде Ресей *держав* а болуға қайта ұмтылып, халықаралық саясатқа өзіндік ұстаным қалыптастырды («Жас Алаш»). Осының арқасында Қазақстан көмірсутегі шикізаты жөнінен әлемдегі жетекші *держав* а л а р д ы ң қатарына енеді, ал болашақта мұнайды сыртқа шығарушы елдердің алдыңғы қатарынан орын алмақ. Демек, республикамыздың экономикасына шетелдік және отандық инвестиция тартуға кеңінен мүмкіндік туады («Егемен Қазақстан»). Ең сұмдығы, алпауыт *держав* а л а р өз Отанын, туған халқының салт-дәстүр, діл мен дінін ұлттық сана мен дүниетанымын қорғап, қарсылық танытушыларды терорлық ұғымдарға теліп бейбітсүйгіш ұйымдарды да тынымсыз қудалайды («Түркістан»).

Ядролық держава. с а я с и. *Ядролық қару-жарағы бар мемлекет.* Таяуда Эмираттық бір басылым: «Иракка жаппай қырып-жоятын қару керек емес. Әлемге бес *ядролық держава* жетеді («Түркістан»). Жасай алғандар – бақытты (бәлкім бақытсыз да...), жасай алмағандар сол мықтылардың алдында кішік сияқты. Қысқасы, әлемдегі 170 шамалы мемлекеттің бесеуі *ядролық держава* («Түркістан»). Сөйтіп, Ирактың тағдыры ұстараның жүзінде тұр. *Ядролық держа-*

в а АҚШ-пен соғыс бола қалған жағдайда «Мың бір түн елінің» ботқасы шығатыны анық («Түркістан»).

ДЕРЖАВАЛЫҚ с ы н. *Державаға тән, державаға қатысты.* Шешендер Мао-Цзе-дун тобының туысқан партияларды қатты алаң етіп отырған ұлы *державалық*, шовинистік, авантюристік саясатын айыптады («Соц. Қаз.»). Олай дейтініміз, кімнің жиені болса да, біз білетін Лавр Корнилов – нағыз ұлы *державалық* монархист, Ресейдің ескі патшалық жүйесін сақтап қалуға ұмтылушы («Қаз. әдеб.»). Әйтпесе, Байқоңырда Ресей фирмасы үшін күндіз-түні азғантай ақыға жұмыс істеген, орыс космонавтикасының бұдан былай да дамуына тер төгіп, ақыры жандарын қиған жеті бірдей қызылордалық құрбандардың отбасыларына бір жылдан бері жәрдем көрсетпей отырған РФ тарапының әрекеті имандылық негіздеріне мүлдем жат сияқты. Шындыққа жүгінсек, баяғы бір «Шумел камыш-ш...», шовинистік, ұлы *державалық*, күні өткен метрополиялық асқақтау («Түркістан»).

ДЕРИВАТ [лат. derivatus] з а т. г е о л. *Петрологияда магмалық балқыманың жіктелуі нәтижесінде пайда болатын таужыныс түрі.* Кейде *де р и в а т т а р* деген атау магма жүктелуінің сұйық газ түріндегі өнімдеріне қатысты қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕРИВАЦИЯ [лат. derivatio] з а т. л и н г в. *Бір тілдік базаның негізінде екінші тілдік бірліктің жасалу процесі. Д е р и в а ц и я* кез келген екінші танбаны жасаудағы жалпы термин ретінде түсіндіріледі (Тіл білімі сөздігі).

ДЕРКҮМӘН с ы н. *Күмәнді, түсініксіз, белгісіз. Дерқұман* – сенер-сенбес болу; жете танымау, жете білмеу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДЕРЛІК с ы н. 1. *Түгелге жуық.* Махаббаттың бір-ақ рет болатыны рас болса, онда біздің бәріміз *дерлік* махаббатсыз үйленген болып шығамыз, өйткені ол махаббатты көбіміз мектеп қабырғасында жүргенде-ақ жоғалтып алдық емес пе? (Б.Нұржекеев, Бір махабб.). Бергі жақтағы көшенің бетінде жалтырағандардың бәрі *дерлік* арзанқол дүниелер (Т.Ахтанов, Үндістан.). Бір еврей бір орыстың баласын өлтірді деп айыпталады. Мұндай оқиға күн сайын *дерлік* болып тұрады (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Айтуға тұрарлық, айтарлық, көз тартарлық.* Жиналысты басқарып отырған Мырзакелді болыс бір байға жиен, бір байға нағашы *дерлік* адам екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ауыл көркі *дер-*

лік ажарлы, сымбатты еді. Қос бұрым қылып өрген шашы тақымын қағатын, кең маңдайының дәл ортасындағы қара мең ашаң жүзіне өзгеше көрік беріп, жайнатып жіберуші еді (Ж.Түменбаев, Қардағы із.). Жарықтық, Жаздың таныай! Жадырап, қанатымды жаздым талай. Ақ тауға асылғанда ақ таң келіп, Ашылған ақ шымылдық мақпал *дерлік*. Ақ сәуле ұяма кеп ұйығанда, Ақ таңға қанатымды қаққам келіп (М.Мақатаев, Шығ.).

Пәлен дерлік. с ө й л. *Айтарлықтай, соншалықты.* Келісімді тәтті ой, әр шеберлік Қуантпас ойын қозғап *пәлен дерлік* (Абай, Тол. жин.).

ДЕРЛІКТЕЙ ү с т. 1. *Айтарлықтай, айтуға боларлықтай.* Көк алаңға қанаттарын жая қонып жатқан қызыл тулар қызыл қыран *дерліктей* (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Тіпті жерге түскен инені көз шалады *дерліктей* (С.Алдабергенов, Өмір.). Бұны «оқиға» *дерліктей* ештеңе жоқ. Мына қой туа алмай қиналып жатыр екен, соны белін тартып, аздап акушеркалық міндет атқардым (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). 2. *Көлемінде, мөлшерінде.* Нерв жүйесі тез дамып, жетіле бастайды да, екінші айға аяқ басқан кезде көруі, естуі, тері сезімі, иіс сезімі, дәм сезімі, бұлшық ет сезімі толық *дерліктей* қалыпқа келеді (Семья тәрбиесі). Наурыз айналасы ат шаптырым *дерліктей* үлкен бөлменің төрінде отырған жап-жас жігітті көрді (М.Байғұтов, Сырбұлақ). Өсімдіктердің жапырақтары мен дөңдерінде, картоп түйнектерінде углеводтар құрғақ қалдықтың 90 проценті *дерліктей* (Жалпы биология).

ДЕРМА [грек. derma] з а т. б и о л. *Жануарлар терісінің нағыз тері қабаты. Д е р м а* өз кезегінде емізікше және торлы қабаттардан құралған. Емізікше қабат тері эпидермисі қабатына емізік тәрізді еніп, оны қоректендіріп тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕРМАТИН [грек. derma] з а т. *Былғары тәріздендіріліп жасалған материал. Қара д е р м а н т и м е н* тысталып, ақ бүршікті шегені үстіне тізбектей қаққан есік тұтқасын ұстай берді Дәмеш (З.Шашкин, Теміртау).

ДЕРМАТИТ з а т. м е д. *Қабынуға ұшыраған тері ауруы.* Бұл дәрі (Корт-Доум) контакты *д е р м а т и т*, отит, тік ішек аузы қышығанда, теріге экзема түскенде қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа). *Д е р м а т и т* терінің қызаруымен, ісінуімен, тері температурасының көтерілуімен (ысу, күйдіру сезімі) сипатталады (ҚҰЭ). *Д е р м а т и т* сыртқы тітіркенгіштердің (хим., мех. және физ.) әсерінен болады (ҚҰЭ).

ДЕРМАТОЛОГ з а т. м е д. *Дерматология маманы. Шаштараз қызметкерлері тері ауруы-*

ның маманына (дәрігер-*дерматологқа*) ұдайы қаранып тұрады (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Бұл аурулардың (тері ауруы) қай түріне ұшыраса да, тезінен тері ауруының маман дәрігерлері – *дерматологтарға* көрініп, неғұрлым тез шара қолданылғаны жөн (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа).

ДЕРМАТОЛОГИЯ [грек. derma (dermatos) – тері, logos – ілім] з а т. м е д. в е т. *Адам мен жануарлардың тері жабыны туралы ілім. Д е р м а т о л о г и я* жануарлар тері жабысының, оның туындыларының (тері түктері, бездері) құрылғысын және маңызын зерттейді (Қаз. тілі термин. Биология). *Д е р м а т о л о г и я* терінің анатомиясын, гистологиясын, физиологиясын, тері ауруларының себептерін, оларды анықтау, емдеу және алдын алу тәсілдерін зерттейтін медицинаның бір бөлігі (ҚҰЭ). *Д е р м а т о л о г и я* – түрлі тері ауруларын шоғырландырған күн сәулесімен және энергиясы аз лазер сәулесімен емдеудің тиімділігі дәлелденді (ҚҰЭ). Омандинмен көптеген ауруларды, гриппті емдейді және гинекологияда, хирургияда, *дерматологияда* қолданады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа).

ДЕРМАТОМ¹ [грек. derma – тері, tomeo – бөлік] з а т. б и о л. *Дорсаольды мезодерма, сомиттің тері дермасы (нағыз тері қабаты) дамып жетілетін сыртқы қабаты.* Дорсаольды мезодерма жетілу барысында сегменттерге ажырап, әрбір солит өз кезегінде *дерматом*, миотон және склеротом болып үш қабатқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕРМАТОМ² з а т. м е д. *Денеден тері кесіп алуға арналған құрал.* 1939 жылы жаңа құрал – *дерматом* ойлап табылды («Лен. жас»).

ДЕРМАТОМИКОЗ [грек. derma – тері, mykes – саңырауқұлақ] з а т. *Балық терісінің шіріп ауруы. Д е р м а т о м и к о з* ауруында мақтаға немесе ақ жіпке ұқсас, ашық қоңыр белгі көрінеді (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.). Балықтың терісі мен қан тамырының аралығы өлі етке айналып, еті жалаңаштанып, түйнеме жара пайда болады, бұл ауруға *дерматикоз* ауруы қосылады (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.). *Д е р м а т о м и к о з* ды паразит саңырауқұлақтар (дерматомидет) таратады (ҚҰЭ).

ДЕРМЕНЕ з а т. ө с. <лат. artemisia cina> *Биіктігі 20-30 см шамасында, күрделігүлділер тұқымдасына жататын шала бұта.* Шіліктен ерте-ақ шығып еді, Темірланға кеш жетті. *Д е р м е н е* иісі аңқыған кең даланың ұштығына шыға алмай ұзақ жүрді. (С.Бақбергенев, Он үш.). Дермене – жабайы өсетін өсімдік, жусанның бір түрі. *Д е р м е н е* ден адамның шек құрты

ауруын емдеуге қажетті сантонин дейтін дәрі жасалады. Мұны орысша цит – польнь дейді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Бұл кісі *дермененің* дөнін диірменге тартып, оған бал араластырып, дәрі жасап ауруға күніне үш мезгіл соны жалатады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ДЕРМЕНЕЛІ с ы н. *Дермене өсетін, дерменесі бар.* Анау *дерменелі* адырда туғансын атымды Адырбай қойған. Шала туыпшын (С.Бақбергенев, Он үш.). Аяғы етегіне шалынсып, кемпір таға тәрізді иілген *дерменелі* қырдың басына даланың өртіндей ентелеп, тез-тез көтерілді (С.Санбаев, Аруана).

ДЕРМЕНТИН з а т. с ө й л. *Дерматин.* Мәлік осы бір иығын басқан ауыр ойлардың шешімін таба алмай, қиналып, кабинетінің күрең *дерментинмен* тыстаған есігін селқос ашты (З.Шашкин, Сенім). [Бөлменің] есігінің сырты бұрынғыдай қара *дерментинмен* емес, көзге жеңілдеу қызыл балғырмен тысталған (І.Есенберлин, Айқас).

ДЕРМЕНШІ з а т. с ө й л. *Диірменші.* *Д е р м е н ш і* л е р үнның дәмін байқап, оны қандай бидайдан тартылғанын бірден сезеді (М.Мұқанов, Бақылау).

ДЕРМИАН с ы н. ж е р г. *Қиын-қыстау.* Айтқазы Ғазизұлы Серғазин отты жылдардың *дермиан* кезеңінде майдан ортасында бола білді («Қаз. әдеб.»).

ДЕРМИЯНДЫ с ы н. *Айнымас, талай сыннан өткен.* Баяғыдан бір болған, *дермиянды* дос делік, Бастап аэродромнан жолына гүл төседік (С.Сейітов, Сенем саған).

ДЕРМОХЕЛИС з а т. з о о л. *Жылан жейтін тасбақа. Д е р м о х е л и с* тасбақаның салмағы 60 кг, мұндай тасбақа суда жақсы жүзеді (Ғалам ғажала).

ДЕРНӘСІЛ з а т. б и о л. *Көптеген омыртқасыз және кейбір омыртқалы жануарлардың (балықтар мен қосмекенділер) ұрықтан кейінгі жекелей даму кезеңі. Д е р н ә с і л* өз бетінше тіршілік етіп, белсенді түрде қоректенеді, өседі, дамиды, кейбіреулері октын-октын түсіп өсіп отырады (Қаз. тілі термин. Биология). Қызылүйрек өсімдік жапырақтарымен, дөнімен, ұсақ жәндіктермен суда әртүрлі *дернәсілдермен* және су өсімдіктерінің өркенімен қоректенеді (ҚҰЭ). Ол *дернәсілдер* жараның қуысын қуалай тек өлі еттерін жеп, денесін тазартып, әрі жараның ішіне микробтар өнбейтіндей қарсы бактерицидтік зат шығарып құлан-таза жазады («Егемен Қазақстан»).

ДЕРТ [ар. درد] з а т. 1. *Ауру, індет, кесел.* Әлжан еңтігін басып, әңгімесін жалғады.

– Қорықпа, жеңеше, үйреншікті *д е р т* қой, – деді (Ә.Сараев, Тосқауыл). Оған, міне, он жылдан асып барады. Әбдіразақ келгені көзі ашылды. Тұншықтырғыш *д е р т т е н* мүлдем жазып жібермесе де «кенет өліп қалады екенмін» деген қауіптен құтқарды (І.Есенберлин, Алмас.). Батса да *д е р т і* жанға қанша қинап, Сыр бермей жатты бала күшін жинап. Қайыспас тұқымына біткен қайрат, Шынықты *д е р т т е н* қатар іште ширап (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мамандардың айтуына қарағанда, елдегі жалпы эпидемиологиялық жағдай өткен жылдың сөйкес мерзімімен салыстырғанда жаман емес. Атап айтқанда, жұқпалы арулардың 20 түрі бойынша *д е р т к е* ұшырау төмендеген екен («Егемен Қазақстан»). 2. а у ы с. *Қайғы, қасірет, уайым*. Іштегі жанған *д е р т ің е*. Көргеннен соң жыларсың, Нәпсің қоймай еркіне (Қозы Көрпеш.). Әкеден айырылу қандай ауыр *д е р т*! (Н. Фабдуллин, Қызық дәурен). Сол мұнды ән қыз баланың жүрегіне *д е р т* жамап, жанын егілтті (А.Нұрманов, Аққу.). Ғашықтың *д е р т і* – жазылмайтын *д е р т*. Сол *д е р т к е* мен мықтап шалдықтым. Өмірім өз қолыңда тұр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). 3. а у ы с. *Кесір, қырсық*. Сендер байқадыңдар ма, білмеймін, менің бір аңғарғаным бар, Сырдақ сияқтылар үшін әкімшілік *д е р т* екен (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ру, аталастық алақөздігі осы елді шілдей тоздырып, көгертпей келген көне *д е р т ің* бірі ғой (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Мен халқымыз осы жаман *д е р т т е н* [жершілдік] арылса екен деп арман етемін. Ең жоқ дегенде болашақ ұрпаққа осы *д е р т* жұқпаса екен деймін (Ө.Нұршайықов, Махаббат.). «Мынау керек» деген істен құр қалмай, Нашар істен шама келсе шеттелік. Халыққа келсе мұбада бір таршылық Мұны әлбетте, басқа демей, *д е р т* делік (М.Дулатов, Шығ.). 4. а у ы с. *Өзіне тән қасиет, ерекшелік*. «Жоқтаймын бұл көз емес, шын сөзімді Кім ұғып, кім ұқпайды бұл сөзімді. Бақытым жоқ, *д е р т і*м қатты бір сорлымын Саламын жанған отқа күнде өзімді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әзімқан Момышұлынан – Тағы бір *д е р т і*м ауылға оң мықыныма тапанша тағып бару (Б.Момышұлы, Жауынгер). Ерке жанмын, өмірде өстім еркін, «Еркелеме, ей, жігіт, еспе» дер кім, ә! Өз елімде өзендей гүрілдеймін, Тасып, шалқып өтемін осы *д е р т і*м (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.).

Дерт алды. *Ауруға душар болды.* Қызыл балық қыранның Балапанын *д е р т а л д ы*. Жеміс ағаш, бөйтерек Балдырғанын өрт алды (Абай, Тол. жин.).

Дерт басты. *Уайым жеді, қайғырды.* Сексенде селкілдетіп бір *д е р т б а с ы п*, Басыңды игере алмай ырғақтайсың (К.Әзірбаев, Өлеңд.).

Дерт жамады. *Ауруы асқынды, күшейді.* Сол мұнды қыз баланың жүрегіне *д е р т ж а м а п* жанын егілтті (А.Нұрманов, Құлан.).

Дерт жеңді. *Ауру меңдеді, күшейді.* Ассыз, сусыз, *д е р т ж ең і п*, Өзі де әбден жүдепті. Тоғыз миллион сонарда Ажал жетті, күн бітті (Абай, Тол. жин.).

Дертке дауа [дәрмен, ем]. *Жанға, ауру-сырқауға шипа.* Құла дүз, дархан дала жерді кезсем, Көк жусан бетегелі белді кезсем. *Д е р т к е дау а*, жүрекке жол табам ба Жылы леп, достық іздеп елді кезсем (Ноғайбай). Шалқайып үйде жатсаң дөнеме жоқ, Сарф етіп иждаһатпен малын төкпей. Таппасаң *д е р т к е дау а* ғазизлерім, Хапасы жұрттың қалың ауыр дерттей (М.Дулатов, Шығ.). Ақ қылаң жылқы жай тартады деп, ақ биенің сүті, ақ байталдың еті *д е р т к е дәрмен* болады деп сенетін (С.Сейфуллин, Шығ.). Сен едің сарғайғанда *д е р т і*ме ем, Өзіме өле-өлгенше біліп ем тең (Б.Күлеев, Танд.). Бұл *д е р т к е ем* ойлады жұрттың бөрі, Бар екен бір қария адамдары. Құшақтап «Байтолланы» тілек қылса, Көңілінен шығар дейді ғашық жары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дертке дауа етпеді. *Ауруына ем болмады, аурудың беті қайтмады.* Оның Алма секілденген беттері. Ұшықтырды, *д е р т к е дау а е т п е д і*, Қатты қысып құшақтасып тұрғаның Жатсаң-тұрсаң еш ойыңнан кетпеді (Б.Күлеев, Танд.).

Дертке дауа іздеді. *Ауруына ем іздеді.* *Д е р т к е дау а із д е г е н*, тірліктен күдер үзбеген (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Дертке дерт қосты [жамады]. *Ауруға ауру үстеді, ауруы асқынды.* Надан баксыбалгерлер емдеймін деп қазақ халқының *д е р т і*не *д е р т қ о с қ а н*на басқа еш нәрсе істей алмады (А.Бисенова, Аялы жандар).

Дертке шалдықты. *Ауруға душар болды, сырқаттанды.* Зияданың соқпа *д е р т к е ш а л д ы қ қ а н ы*н естіген бойда Түбек аталған қуыстағы екі-үш үйлі қыстауға жеткенше асыққан Қаратай аттан кештете қалжырап түсті (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау).

Дертке шалдықтырды. а) *Ауруға душар етті.* Үнемі көзімнен жас арылмады, еңсені басқан қайғы ақыры *д е р т к е ш а л д ы қ т ы р ы п*, мүгедек етіп тындырды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). ә) *Қайғы-қасірет, уайым шеккізді.* Пай-пай, бұл апан жас кезінде әйелдің сұлтаны еді-ау. Талай жігітті *д е р т к е ш а л д ы қ т ы р ғ а н* (Ә.Әлімжанов, Шығ.).

Дерт күйдірді. п о э т. *Уайымға салды, қайғыға батырды.* Қоймады *д е р т ің к ү й д і р м е й*, не салсаң да тартамын (Абай, Тол. жин.).

Дерт қозғады. *Қайғыны қоздырды, есіне түсірді.* Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, Үннің тәтті оралған мәні оятар. Кей зауық, кейі мүң, *д е р т і н қ о з ғ а п*, Жас балаша көңілді жақсы уатар (Абай, Тол. жин.). Бұл талап сәтті болса – таудай талап, Ниеті қабыл болғай Құдай қалап. Әркімнің жүректегі *д е р т і н қ о з ғ а п*, Жазылар талай сөздер неше тарап (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дерт қозғалды. *Ауру асқынды, күшейді.* *Қозғалған дертке*, Өршіген өртке Мың да бір дауа Тозды шөп (Б.Күлеев, Таңд.).

Дертті жазды. *Ауруынан айықтырды, емдеді.* Пірлерден зат едіңіз тиген назар, Тамаша жүрген жерің болған базар. Қасиет жәріп-тіктен (ғарібліктен) пайыз тауып, Табиб болдың дауасыз *д е р т т і ж а з а р* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Дертті қашырды. *Сырқаттан жазды, сауықтырды.* Көңілдің суын ішсең ашылады, Денеңде бар *д е р т ің д і қ а ш ы р а д ы*. Өксіген оттай жанып жануарлар, Өзеннен рақат тауып басылады (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Дерт шалды. *Ауруға шалдықты, қшырады.* Алмасты мүсәпір деп татып алдым, *Д е р т ш а л д ы*, өне бойды, жатып алдым. Құдайдан тура келсе арманым не, Ажалды ақша беріп сатып алдым (XVIII—XIX ғғ. қаз. ақын.).

Дерті артты. *Уайымы, шері күшейді.* Батаңды бер жан ата, Шөберең сырын сарқады. Егер бата бермесең, Шөберең шердің құлы боп, Күн санап *д е р т і а р т а д ы* (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Жұқпалы дерт. *Ауырған, сырқаттанған адамның тұшкірігі, сөйлесуі т.б. арқылы жұғатын ауру.* Сақтанғанда ғана Құдай сақтайды. *Ж ұ қ п а л ы д е р т т і* бөлек күтімге алуды ұят санайтын сор мінезден арылу да қиын болар. Сондықтан да «ұлт саулығы» жайлы мәселені назарға алатын кезең келді деп ойлаймын («Егемен Қазақстан»).

Қатерлі дерт. *Жұқпалы ауру.* Оңтүстік Қазақстан бойынша 2002 жылы 316 адам өкпе ауруынан өлсе, былтыр *қ а т е р л і д е р т* 283 адамның өмірін қиыпты («Жас Алаш»).

Соқпа дерт. *Кездейсоқ қайғы, күйік.* Әйел өлмес *с о қ п а д е р т е н*, сауыға алмас сынған ер (Абай, Тол. жин.).

Ыстық дерт. *Ауыр қайғы.* Ғалидан қалып не болдым, Жетпеді менің қазам да. Ішіме түсті *ы с т ы қ д е р т* Қайнаған судай қазанда (М.Дулатов, Шығ.).

ДЕРТ-ДЕРБЕЗЕ з а т. *Ауру-сырқау, індет, көлденеңнен келген ауыртпалық.* О-о, Тәңірім! Біз сияқты пендеңді пәле-жаладан,

қайғы-қасіретіңнен сақта! Ауру-сырқаудан, *д е р т-д е р б е з е д е н* әмісе аман қыл! Ашуға сабыр, ауруға шипа бер! Басқа байлық, денге саулық бер, аумин! – деп бетін сипады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Әлде шығасыға көрініп тұр ма, мал ішінде бұрынғыдай *д е р т-д е р б е з е*, ауыру індет те жоқ көрінеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ДЕРТ-ДЕРМЕН з а т. *Ауру, сырқат.* Әрі малдан айырылып, әрі егіннің тілін біле алмай, әрі сайманға, көлікке жарымай, итшілеп, *д е р т к е-д е р м е н г е* шалдығып, азып-тозып бара жатқан жоқ па? (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ДЕРТЕ з а т. *Арбаның жетегі, тәрте.* Тағы да жүз метрден соң Қонайдың арбасының *д е р т е с і н*, дөңгелектің шабақтарын [Сақып] тауып алды (К.Оразалин, Ақ жазық). Ол кеудесіне жалпақ диірмен тасын әкеліп қойғызып, екі мықты жігітке ауыр балғамен ұрғызып сындыртты. Онан кейін жеңіл траш-пентке арбаға жиырма кісі миңгізіп, *д е р т е с і н* мойнына іліп алып елдің алдынан шыр айнала жортты (С.Бегалин, Замана.). Ақсу өзенінен өте бергенде бетіне мұз ойылып кетіп, шана қызыл суға күмп ете түсті. Су аттың бауырына келді, *д е р т е* сынды (С.Байжанов, Сұңқар.).

ДЕРТЕДЕЙ-ДЕРТЕДЕЙ с ы н. *Дерте сияқты, ұзын-ұзын.* Саржан мен Шөңке қораның бақандарынан *д е р т е д е й-д е р т е д е й* екі ағаш өзірлеп, басын құрап, мал қораның талдан тоқылған есігін жұлып әкеліп сүйретпе жасады (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

ДЕРТ-ЖАРА з а т. п о э т. *Іштегі қайғы, қасірет.* Бөжейдің өлімі қайта *д е р т-ж а р а-н ы* тіпті қатты дамытып жіберді (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

ДЕРТ-КЕСЕЛ з а т. п о э т. *Қайғы-мұң.* Кіндік кесіп, кірін жуған кешегі, Туған жері айықпас *д е р т-к е с е л і*. Көз жасында жатты қайғы өзені, Көз жасында жатты қайрат нөсері (С.Мәуленов, Шалқар).

ДЕРТМЕНДІ с ы н. к ө н е. *Дертті, сырқат, ауру.* *Д е р т м е н д і л е р* залымнан халас болсын, Дұға қыл деп мен тұрмын сізден сұрап (Хикаят дастан // Бабалар сөзі).

ДЕРТ-МҰҢ з а т. п о э т. *Үміт-арман, мұң-мұқтаж.* Жағалауды аңсап мың жылқы дөтсіз, Дүңкілдейді тағасы төрт мың. Болды да, әттең, сапары сәтсіз, Жануарларды тосты бір *д е р т-м ұ ң* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ДЕРТСІЗ с ы н. *Ауру-науқастан ада, уайым-қайғысыз.* Ормандар өртсіз болса, Данышпан *д е р т с і з* болса, Ауылың шексіз болса, Қайымың кексіз болса, Шіркін-ай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДЕРТТЕ = е т. *Қайғы әкелу, қасіретке қиырату*. Сорлы анам зарлы үніңді жел шегінен, Күңірентіп түн саусағы шертенінде, Құйылып құлағымнан қолқамды үзе, Жүректі жалады у, *д е р т т е д і* де (С.Бегалин, Таңд. өлеңд.).

ДЕРТТЕЙ с ы н. *Дерт сияқты, дерт тәрізді; аурудай*. Бәрі жұмбақ сырдың ұшығына шыға алмай келеді Әділбек. Көңілінде түйткіл, *д е р т т е й* жабысып айығар емес (З.Шүкіров, Қиын түйін). Әлгіндегі аудан басшысының өтініші бір бунап, бір босатқан бейдауа *д е р т т е й* ойда жоқта қиын дағдарысқа салғаны. Жастардың өзімен ақылдасуды күп көрді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Мағжанның ойында жүрген осындай мәселелердің бірі – Жер-ананың бойына жабысқан айықпас *д е р т т е й* боп көрінетін ақайран ащылы жерлер (М.Хасенов, Нартөуекел).

ДЕРТТЕН = е т. 1. *Ауруға шалдығу, дертке қиырау*. Мәди алып берген қаршыға неден екені мәлімсіз *д е р т т е н і* н өліп қалды (Ш.Айманов, Қыран.). Жас адамның жан жүрегіне қадалған осы кеселге дәру тауып, оның алдын алмаса, істің насырға шауып, кеселге айналып *д е р т т е н і* н кетерін сезгендей болды (Б.Дәулетбаев, Парыз). 2. а у ы с. *Жүрекке жара түсу, қайғыру, қиналу*. Күйеуіңіз хатты алмады, Жаны күйіп, *д е р т т е н б е д і*. Дір етпеді, даттанбады, Қорғамады өткендерді (І.Мәмбетов, Өсиет). Ауырмай-ақ жанның *д е р т т е н е т і* н кезі. Жапырақтың желге ұшатын шағы (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ДЕРТТЕНГІШ с ы н. *Ауруға бейім, аурушаң*. Ол әуелі келіп қонақтайды. Содан жүрекке тамыр жая бастайды, жүрек ой алдында әлсіз, тез *д е р т т е н г і* ш, тез алқынғыш пендедей (Д.Досжанов, Зауал).

ДЕРТТЕНДІР = е т. *Дертке қиырату, ауруға шалдықтыру*. Бұл мал жарықтықты *д е р т т е н д і* р е т і н ауру мұндай көп болар ма! Осекең тағы бірнешеуін атап, олардан малды емдеу тәжірибелерін айтты (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ДЕРТТЕНУ *Дерттен етістігінің қимыл атауы; ауруға шалдығу*. Нерв системасының жұмысының бұзылуы, әртүрлі себептермен *д е р т т е н у і* тек өзімен ғана шектеліп қоймайды, басқа да дене мүшелерінің бірқатарына ықпал жасайды («Мәдениет және тұрмыс»).

ДЕРТТІ с ы н. 1. *Аурулы, науқасты, сырқатты*. Қыста суық, жазда күн жеп, көп жігіт *д е р т т і* болды (І.Жансүгіров, Шығ.). Әрі өкпеден өткен тепкі-соққы жазасы бір қысып, жалаңаш етке сары суық – ол қадалып Тектігүл *д е р т т і* болды (М.Әуезов, Қараш.).

Сөйтіп, ол [Ұлпа], Күннен-күнге *д е р т т і* болды, Қозғалта алмай екі аяқ, екі қолды. Төсекте жатып алды, дәм ішпеді. Балалар талшық етті екі қорды (Е.Бердин, Қанды асу). 2. а у ы с. *Қайғылы, қасіретті*. Есімнен қалмай жүрген сол өкініш, Күңіренем де, жылаймын ертенді-кеш. Күрсініп *д е р т т і* леппен демін үрлеп, Басын шайқап, еттім деді еңбегін еш (И.Байзақов, Құралай сұлу). Көргенде күйелі төс, күсті білек, Тапқандай жаңа ауыл, жаңа тілек, Жылы қан улы бойда шым-шым қайнап, Сауығып қала берген *д е р т т і* жүрек (І.Жансүгіров, Шығ.). Іргеден таң атып, ірілік айтып жатқан жауыңа қарсы тұрар қаһар табардай *д е р т т і* жүректің қыл пернесін еріксіз сарнатар шабытты шақпақ жыр тарт (С.Сматаев, Елім-ай).

Дертті болды. а) *Ауруға шалдықты, сырқаттанды*. Осы бала *д е р т т і* б о л д ы, жазылары екіұдай (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Тиді ме жазған хатым, қарағым, – деп, Почташы айтып еді саламын, – деп. ә) *Қайғыға батты, шерлі болды*. Қайғыдан *д е р т т і* б о л д ы Дубровский, Бар жерін Троекуров аламын деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Құрттаса да мен сол елді сағынып өліп жүрмін. Қуарған қаласы бар болсын! Бәрі бөтен, бәрі жат. Ішім пысып, санамен сарғайып, *д е р т т і* б о п отырмын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДЕРІТ = е т. 1. *Терту, сыздау*. Келмейтін шер де жоқ екі қолдан, Ауылдың көзіменен көркі болған, Жалғыз-ақ жарық күнді бір көре алмай, Келеді көкірегінде *д е р і т і* н арман (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.). Қасқыр расында да өліп қалыпты, *д е р і т к е н* емшектері бауырына сыймайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Алсам деп ар-намысты өрқашанда, Батырдың бара жатыр іші *д е р т і* н (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. а у ы с. *Пісіп жетілу, толысу*. Оларды менен артық білмейсің, олар революция толғағының әбден *д е р і т к е н* шағын күтеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Қиқулап қайтқан жыл құсы Саңқылдап жылы күн тілеп, Тұрған кез *д е р т і* н ел күші, Жер тілеп, жер дән тілеп (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ДЕС:¹ *дес бергенде. Сәтін салғанда, Құдай оңдағанда*. Құдай *д е с б е р г е н д е* сол әйел марқасқа бір ұл тапты (Ф.Мүсірепов, Кез-десп. кет.). *Дес бергенде* палатаға шприцтің инесін сойдита ұстап кезекші сестра кірді де, Хайрош шығып кетті (Е.Мырзахметов, Өмір.). Әке сөзіне Өміртай қысылып, әрі намыстанып отыр. *Д е с б е р г е н д е* анасы келе қалды (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

Дес берді. *Айтқанға көнді, ерік берді*. Мәселе мәнісі қолдан келер-келмесін ескерместен, лепірме сөзге *д е с б е р і* н, көпірме міндеттеме қабылдауда емес («Лен. жас»).

Дес бермеді [беретін емес]. а) *Бой бермеді, тоқтамады.* Қазақ сойылмен тобықтан қағып, ат үстінен ұшырып түсіруге келгенде қазақ жігіті ешкімге *дес бермейді* (З.Ақышев, Ақбел.). Ақ жауын жауды *дес бермей*, Аспаннан көзін алартқан. Қырманда жұрт та сескенбей, Шұбады керуен дән артқан (Т.Шопашев, Жастық лебі). Аталы сөзге арсыз адам ғана *дес бермес* (І.Есенберлин, Ғашықтар). Ханы еді қалмақтардың Сайқын деген, Он мыңдай нөкері бар соңына ерген. Өзі бай, өзі мықты заманында, Ешкімге Сайқын тұрып *дес бермеген* (И.Байзақов, Таңд. шығ.). Бас құданың қарқыны қатты. Ешкімге *дес беретін емес*. Шамасы келінін бүгін алып кетеді-ау (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). ә) *Тең келмеді, алдына ешкімді шығармады, жол бермеді.* Өзім де басқа шауып, төске өрледім. Қазаққа қара сөзге *дес бермедім*. Еңбегімді білерлік еш адам жоқ. Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім (Абай, Тол. жин.).

Дес беру. *Жол беру, тең түсу. Дес беру* — көкең жарамады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дес етті. *Міндет етті, міндетсінді.* [Жолаушылар] Соларды елеместен киіп-жарып кеп, орын сұрап, жазушылығымды *дес еткенім* е ыңғайсызданып та қалдым (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Дес көрді. *Таяныш, тірек етті.* Қазақтар наркескенін *дес көрді*, Басында сілтегенде кескен еді. Жыланның жер бауырлап жылжитыны, Тұлпардың тұяғынан сескенеді (Р.Ниязбеков, Келер күн.).

Дес қойды. *Ден қойды; көңіл аударып, ықылас қойды.* Білмейді оны мұғалім, Сөзіне бірақ *дес қойды*, Айтқан соң барлық сұрағын, Ырза боп жуан бес қойды (Ш.Мұхамеджанов, Қошалақ).

Дес тиді. *Билік тиді, ерік берілді.* Басы Мақаш, Малқар болып (Аманды) кіжіне жамандағанда: «Оның қолына *дес тисе*, ешкімнің ырқына көнбейді» дегенді көбірек айтады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Құлға *дес тиген* күні Құдайды ұмытып, бармақ бастыға сала бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тақыр кедейдің баласы Орынбордан өкімдік оқу оқымақ түгіл, ауыл шетінен ұзақ көріп пе екен. *Дес тимеске, дес тисе*, заманның көркейгені емей, немене (А.Нұрманов, Құлан.).

Дес сүйді. *Сүйсінді, құштарлана сүйді.* Сен балаңды, жан-жарыңды, Бәрімізден кеш сүйесің. Кеш сүйсең де ұзақ рахат, Той үстінде *дес сүйесің* (Сәлем саған.).

Десі жүрді. *Әмірі жүрді, билігі жүрді, құдіреті жүрді.* Күн батты жол үстінде жаз-

дың көші, Түн билеп төңіректі *жүреді десі*, Аспанды қара түнек бұлт жапты, Лезде жаңбырлатып кеткен несі (Д.Еркімбаев, Шаншу).

Десі қайтпады. *Беті қайтпады, тауы шағылмады.* Қаншайым қасындағы Айшақанды бұрап шымшып алды, бұған *десі қайтқан* Айшақан жоқ «аха-ха»...! деп саңқылдап күліп алды (Ш.Құмарова, Қос шынар). *Қайтпады десіміз*, Түтеген оқтан да «Жолбарыс», «Фердинанд», Қат-қабат доттан да (С.Сейітов, Жаңғырық).

Десі қайтып қалды. *Жігері мұқалды, беті қайтты.* Мынаның қатігездігінен екеуі бірдей жер болып, *десі қайтып қалды*. Қопарбайдың ніні салбырап, ұнжырғасы түсіп кеткен (М.Абдрахманов, Көктем.). Чемпион шынында да шаршап, *десі қайтып қалған* сияқты (Т.Жанұзақов, Азамат).

ДЕС² з а т. к ө н е. *Қол қиын беретін адам, сүйеуші, қолдаушы.* Шақырып алып алдына Алшыоразға кейіді: Айтып едім жүгермек, Қылдың деп бекер осыңды; Қамбар ер деп мақтаушы ең, Табасың қайдан *десіңді* (Қамбар батыр).

ДЕС= е т. *Сөйлесу, пікір алысу, бір хабарды ортақтаса бөлісу.* Жаңалықты ел-жұрттан бұрын еститін білгірлер «Жаңа директор келді» *десін*, гүлдесіп кетті (А.Сатаев, Аққу.). Қарамендінің қолында Нұрлан деген бала бар көрінеді, әлгінің даусы ғажап *десе*ді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). «Бұларды салған Ерғазы Өсеров деген оқушы еді. Қазір осында теміржолда жұмыс істейді» *дес*ті (М.Каназов, Жер кіндігі).

Ләм-мим деспестен. *Жақ ашпастан, үндеместен.* Олар *ләм-мим деспестен*, бірін-бірі аңдығандай үнсіз тұрып қалды (Ауызекі).

Шай деспеген. *Тату-тәтті тұрған, сыйласқан.* Көңіл сыйған жерде таршылық бар ма, *шай деспеген* көршілер еді (Д.Шәймерденов, Ауыл.).

ДЕСАНТ [франц. descent] з а т. ә с к. *Жау тылында соғыс қимылдарын жүргізу үшін арнайы жауынгерлік дайындықтан өткізілген әскер түрі.* Ұлы Отан соғысы басталып, Төлеген майданға аттанды, ол *десант* бөлімінде болып, 1943 жылы басынан ауыр жараланды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Францияның солтүстігіне *десант* түсірілгеннен кейін де ағылшын үкіметінің басшысы Черчилль ағылшын-американ әскерлерінің негізгі күші Балқанға жұмсалуда тиіс деген пікірді құптаумен болды (Партия тарихы). Қара теңіз арқылы түсірілген *десанттар* ішінде ауыр зеңбірекші Жайтілеуов те болды (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

Арнайы мақсаттағы десант. ә с к. *Жау тылында бүлдіргі әрекеттер (маңызды нысандарды жою, жаңа ұлгідегі соғыс қаруларын ұрлау т.с.с.) және барлау жасауға дайындалған әскери бөлім* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әуе десанты. ә с к. *Ұшақ арқылы түсірілетін әскери топ. Әуе десанты* жау тылында ұшақ (тікұшақ) арқылы түсіріледі. Көп жағдайда әскерлер, техникалар, құрал-саймандар жауынгерлермен бірге парашютпен тасталынады (ҚҰӘ).

Құрама десант. ә с к. *Танк, атқыштар, жаяу әскер, мотоатқыштар т.б. әскерден құралып, жауынгерлік тапсырманы орындауға дайындалатын әскери бөлім.*

Стратегиялық десант. ә с к. *Стратегиялық мақсаттағы тапсырманы орындау үшін әртүрлі әскери бөлімдер мен құрамалардан немесе арнайы әскерлерден тұратын арнайы әскери бөлім.*

Тактикалық десант. ә с к. *Шабуыл кезінде маңызды нысандарды басып алу, негізгі әскерлерді бүркемелеп, жау назарын өзіне аудару, жау тылына берекесіздік туғызу т.с.с. міндеттерді орындайтын арнайы әскери бөлім.*

Теңіз десанты. ә с к. *Су көлігі арқылы жеткізілетін әскер. Теңіз десанты* әскерлерін немесе теңіз жаяу әскерлерін жағаға түсіру үшін арнаулы десант кемелері (катер, сүңгуір қайық т.с.с.) қолданылады (ҚҰӘ).

Шұғыл тапсырмалы десант. ә с к. *Ядролық қару алаңдарын басып алу, шабуылға шыққан негізгі күшке көмектесіп, жаудың ту сыртынан соққы беру, қоршауға алу, аралдарды, теңіз жағалауларын басып алып, негізгі күш келіп жеткенше ұстап тұру т.с.с. майдандық көлемдегі аса маңызды жауынгерлік тапсырмаларды орындайтын арнайы әскери бөлім.*

ДЕСАНТШЫ з а т. ә с к. *Десанттың құрамындағы әскери қызметкер.* Анатолий сау қалған *десантшылар* дың басын құрап алды да, әлгі көзден таса жертөлеге апарды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). – Айтқандайын, *десантшылар* аман-есен қабылданды ма? (Т.Жанкелдин, Партизан.). [Қызыл алаңда] *десантшылар* өз артиллериясымен және танкілерімен бірге машиналарға мініп өтті («Лен. жас»).

ДЕСБЫ з а т. с ө й л. *Тасбиқ.* Әудем жер келіп қалғанда ғана ол Нұрымға бұрылды, бірақ *десбісінен* жаңылып кеткен тақуадай ерні жыбырлады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Тапқаны *десбісін* тартып, таппағаны ауыздары күбірлеп білетіндерін айтады (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Осы әңгімені қайдан бастадымға түсіп, ойланып отырған

мені кенеттен қойылған сұрақ *десбімнен* жаңылдырып жіберді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ДЕСЕРТ [франц. dessert] з а т. *Тамақтың соңынан берілетін жеміс, тәтті тағамдар; тоқбасар.* *Десерт* деп жеміс, жидек, олардың шырындары саналады (Қаз. тілі термин. Тамақ).

ДЕСЕРТТІ с ы н. *Тәтті, дәмді.* *Десертті* шараптарды даярлағанда спирт мөлшері 17 градусқа жетеді (Н.Шоқанов, Микроорганизм.).

ДЕСИКАЦИЯЛАУ [лат. desiccare]= е т. б о т. *Арнайы химиялық қосылыстардың әсерімен өсімдіктің жерүсті мүшелеріндегі су мөлшерін азайтып, дәннің пісіп-жетілуін жеделдету; өсімдіктерді құрғату, кептіру, қақтау.*

ДЕСКВАМАЦИЯ [лат. desguamare] з а т. г е о л. *Темпуратураның күрт ауытқуларына байланысты таужыныстардың қабырыштануы және оның сытырылуы.* *Десквамация* нәтижесінде жалпақ үшкір бұрышты таужыныс сынықтары үйіледі (Қаз. тілі термин. Геология).

ДЕСОРБЦИЯ [лат. de – ажырау, sorbere – жұту] з а т. г е о л. *Минерал не адсорбцияланған затты екінші бір химиялық қосылыспен өңдеп суга шығару процесі.* *Дисорбция* көбінесе минерал бетінен жинағыш реагенттерді шығару мақсатымен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДЕСПОТИЗМ [грек. despoteia] з а т. қ о ғ. с а я с и. **1.** *Жеке адамның дара әкімшілігіне негізделген өкімет жүйесі.* [Россияда] Мұнда капитализмнің өркендеуі қоршау процесі патшалық *деспотизм* және крепостнойлық құрылыс қалдықтарымен келіп табысқан еді (XX ғ. қаз. ақын.). Алайда АҚШ *деспотизм* орнатамыз деп өз халқын да, әлем халқын да үрейлендіріп алды («Жас Алаш»). **2.** *Қоғам мүшелерінің, мемлекеттегі басқа да субъектілердің ерік-жігері мен құқықтарын басып жанышты, дөрекі де қатал тәсілдермен, озбырлықпен, зорлық-зомбылықпен басқаруға негізделген шектеусіз биліктің түрі.* *Деспотизм* шаруашылық процестерін бюрократиялық жолмен басқаруға, одан түскен пайданы мемлекеттің толық бақылауына алуға бейім (ҚҰӘ).

ДЕСТЕ¹ [ир. دسته] з а т. **1.** *Орылған егіннің бір бумасы, бауы.* Мұхиттағы кемелердей жүзіп бара жатқан комбайндардың соңынан ұзын-созық *дестелер* қатарлана тізіліп түсіп жатты (Б.Токтаров, Қыран.). Әйелдердің бір тобы қол орақпен егін орып жатса, енді бір тобы *дестелерді* баулап, шанаға тиіп қырманға тасып жүр (А.Мекебаев, Бойжеткен.). Егінге орақ

түскелі бір жеті болса да, науқан қызып кете алмай тұр. Едәуір жердің егін ағыл-тегіл боп *д е с т е д е* жиналмай жатыр (М.Хасенов, Берлинді.). **2. Буда, шоқ.** Тіге берсең, жібекпен, Көркем өрмек кестесін, Көрсетерсің ауылға, Кесте өрнектің *д е с т е с і н* (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Ол [Жамал] құр қол келгенше деп, неше түрлі әдемі гүлдерден құралған үлкен бір *д е с т е* гүл букет ала келген еді (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Бәріміз де осы гүлден Теріп алдық бір-бір *д е с т е*, Жақсы көрген мұғалімге Гүл сыйлаған жөн емес пе! (Қ.Сатыбалдин, Бақытты.). **3. Бірдей етіп текшеленген зат қабаты, қатар.** Ел мерейі қалай өспесін? Тауды тесіп, тастың бұзып *д е с т е с і н*. Халқымыздың қазынасын қопарып, Толықтырдың Менделеев кестесін (Қ.Тоғұзақов Өлеңд.). Бұл күнде әлденеше *д е с т е*, Жақсы көрген мұғалімге поэмаға ұласып отырған туындылар шоғыры өзінше бір көркемдік әлем деуге болады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). **4. и н ф.** <ағыл. racket> *Желі арқылы тасымалданатын мәліметтерді сипаттайтын жалпы аталым* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **5. а у ы с.** *Жырдың (әннің), сөздің түйдегі.* Ойлан, түсін бұл бір сөздің кестесін, Өзіңе арнап төктім жырдың *д е с т е с і н*. Сенің үнің құлағымда тұр әлі, Сенің бейнең ұмытылмас естесін (М.Хакімжанова, Өткелдер). Қиыстырып кестесін, Әннің салып *д е с т е с і н*. Тарихи жиын алдында Бөйгені шауып алмадың (Жамбыл, Шығ.). Бәрінен де балаларға, жастарға рахат болған екен, оқысын, адам болсын, – деп қуанышын ірке алмай, сөз *д е с т е с і н* бір лекітіп алды (С.Байжанов, Сұңқар.).

Десте берді. э т н. *Егін орып жатқанда келген адамдарға егіннен сый беру, сыбаға беру салты.* Е, ораққа береке берсін деп келген екенсіңдер, өздеріңе *десте берейі* налыңдар (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ДЕСТЕ²: десте бермеді [бере қоймады]. с ө й л. *Дес бермеді.* Ту, пәлекет! Қатынына дегенін істете алмаған еркекті де еркек дей ме екен?! Сөйлегенде судай ағады, *д е с т е берместен* лекітеді бос сөзді және сөзінің тең жартысы мақтаныш! (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Әсия Қалижанова депутат ретінде аудандық советтің сессияларында сөйлегенде ешкімге *десте бермейтін-ді* (М.Неталиев, Үлкен жол.). Әңгіменің арғы жағына Мырзағұл бармады. Бұған Ораз да *д е с т е б е р е қ о й м а д ы* (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

ДЕСТЕДЕЙ с ы н. *Десте көлеміндей, бір құшақ.* Жиналған жапырақтардың да көлемі әр жерде әуелде *д е с т е д е й*, сонан соң томардай, бара-бара шоқыдай болып молайып, тізіліп қалған пішпеннің қосы сияқтанды (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

ДЕСТЕ-ДЕСТЕ с ы н. **1. Топ-топ, бума-бума, құшақ-құшақ.** *Д е с т е-д е с т е* егін. Кепкендері іле жиналып, бастырылып жатыр. Қып-қызыл қырман, қызған еңбек (Т.Ыдыров, Нұрлы.). Бір ескерткіш қылаң беріп қырда тұр, Жатыр онда бір ару қыз, бір батыр. Өткен-кеткен жолаушылар әкелген Етегінде *д е с т е-д е с т е* гүл жатыр (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2. а у ы с.** *Бірінен кейін бірі, тоқтаусыз, түйдек-түйдек.* Әлде табиғатынан сөзшең кісі ме, әлде біз оның көкірегін кернеп тұрған күй пернесін шертіп қалдық па, әйтеуір сөз нөсері *д е с т е-д е с т е с і м е н* ағытылды (С.Байтанаев, Жастық.).

ДЕСТЕЛЕ= е т. **1. Десте-десте етіп буу, баулау.** Осы *д е с т е л е п* ору деген бір пәле басты қатырды. – Нұржан Тәженді қолтықтап, оңашалау апарды (З.Шашкин, Өмір.). Ол сабанды *д е с т е л е п* буып түсіріп жатқанда-ақ ішімді тартып, мейлі, қолдағы сауын сыыр, бұтартар көлік қаузар деп үндемеген едім (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Қайран біздің жеңгейлер! Өскен ерен, Егін орып, бау байлап, *д е с т е л е г е н*. Алақандай ақ шытқа мұңын шағып, Хат жазатын кешкісін кестеменен (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Шапты десте-десте етіп ору.** Сол сәтте біздің бөлменің есігі қағылды да, *д е с т е л е п* өрген кара бұрымын төсінен құлата тастап, аяғын сылбыр басып Айнагүл келді (І.Жақанов, Қайта орал.). **3. Текшелеу, қабаттау.** Отынды ішке енгізіп, ағаштарды қораның бір бұрышына *д е с т е л е п* үйдік (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Стол үстінде оқу құралдары, кітап, дәптерлер *д е с т е л е п* жиналыпты (А.Байтанаев, Жаңбыр.). Келіні болса кеше жуған кірін үтіктеп жатыр екен. Жаңылдың киімдерін үтіктеп, *д е с т е л е п* қойыпты (Н.Әбдікерімов, Сағындым.). **4. а у ы с.** *Рет-ретімен, жүйелеу.* Жиналған көп әлеумет, Тыңдасаң кепті шертейін. Әңгімені *д е с т е л е п*, Түйдегімен кертейін (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аяғын дестелей басты. *Аяғын алшаң басты, қатты адымдады. Аяғын дестелей б а с ы п* шығып кеткен Маржан соңынан үйдің ауасы кеңіп сала бергендей еді (Р.Райымқұлов, Жасыл белес).

Дестелеп соқты. ж е р г. *Бірінің артынан бірін айтты, үсті-үстіне төпеледі.* Алданазар әңгімені *д е с т е л е п с о ғ ы п* отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДЕСТЕЛЕГІШ з а т. *Бума-бума етіп байлағыш құрал.* Егіншілік кәсібінің құрал-саймандарынан революциядан бұрынғы Қазақстанда болғаны ат мәшинелер, *д е с т е л е г і ш*, бау байлағыш мәшинелер болатын (Жаңарған өлке).

ДЕСТЕЛЕН = е т. *Бөлек-бөлек, жал-жал болып орналасу.* Жол-жол болған қол сала-сындай *дестеленген* мәшинеке кесе-көлденең сұлап жатып алды (З.Шашкин, Сенім). Ерей-меннің қызыл қайың орманының бауырында кең аңызға өрнек салған кестедей қатар-қатар *дестеленіп* жал жатыр («Қаз. әдеб.»). Ал кен жылғасының қабат-қабат болып *дестелене* орналасуы оны бір ғана шахтадан қалаған көлемде, қалаған бағытта алуға мүмкіндік береді. Тек кен қабатына жетіп ал да, құлата бер шетінен (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

Дестеленген кескін. и н ф. <ағыл. image pack> *Мұрағаттық файлға жазылған (қысылған) файл.*

Дестеленген пішім. и н ф. <ағыл. packed format> *Ондық сандарды компьютердің жадына ұсыну тәсілі.*

ДЕСТЕЛЕУ *Дестеле етістігінің қимыл атауы; баулау, қатар-қатар жинау, орналастыру.* Егін оруда қосарландырылған жатқаларды пайдаланып, топтық әдіспен үдетілген қарқынмен жүргізіндер, егінді *дестелеу* мен бастырудың арасын тым ұзатып жібермеңдер («Лен. жас»).

ДЕСТЕЛЕУЛІ с ы н. *Қатар-қатар қойылған, орналастырылған; жинаулы.* Жанында айна көл, мөлдір бұлақ бар шығар. Оның атақты кітапханасында ұлы ғалымдардың асыл мұрасы *дестелеулі* тұр-ау (Д.Сапаров, Өткен күн.).

ДЕСТЕЛЕУІШ з а т. т е х. *Егінді дестелеп жинағыш.* *Дестелеуіш* шөп мәшinesі дөңді дақылдарды оратын қатарлы жатқа терізді жұмыс істейді (Ауылшаруаш. машина.). Астықты бөлектеп жинау үшін мәшinesінің егінді бойлай екі рет жүріп өтуі қажет – ең алдымен *дестелеуіш* жатқа, сонан кейін жинауышы бар комбайн жүріп өтеді (Ауылшаруаш. машина.).

ДЕСТЕЛІ с ы н. **1.** *Қаттаулы, топ-топ, қабат-қабат.* Базар алаңын қоршай салынған сөресі *дестелі* товарға толы көшпелі көк дүкендер (Қ.Тоқмағамбетов, Әнші.). **2.** а у ы с. *Кестеге салынған, жоспарланған.* Мотор даусы өшпейді әсте бүгін, Егіншіге елестеп *дестелі* күн («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Шумақты.* Өлең жолы *дестелі* – Домбыраның ішегіндей, Зергер ойған кестелі, Шеккен шебер шегудей (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ДЕСТЕНУ = е т. *Өзін-өзі зор тұту.* [Жолаушы] Ешқандай *дестену* жоқ селсөк, енжар сөйлейді (Бейбітшілік.).

ДЕСТИЛДЕН = е т. *Дистилден.* Колба немесе стаканға 10 миллиметр сүт құйып алынып, 20 мм *дестилденген* су және фенолфталейннің 1 проценттік спирттік ерітіндісінің үш тамшысы қосылады (З.Сейтов,

Сүт. өңдеу.). Ерітіндісінің құрамында – 1 гр. иод, 1,5 иодты калий және 1500 граммай *дестилденген* немесе қайнатылған су бар (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы.).

ДЕСТИЛЯЦИЯЛАН = е т. х и м. *Дистиляциялан.* [Ол] *Дестиляцияланған* су, бор қышқылының сұйығы, сүт қышқылы, сірке суы, тағы басқалар сияқты жай ғана заттардан ұрықтың құрып кететінін тәжірибе жұмыстары көрсетіп отыр, – дейді (К.Өтегенова, Аборт. зияны.).

ДЕСТРУКЦИЯ [лат. destructio] з а т. х и м. *Нәрсенің қалыпты құрылымының бұзылуы.* *Деструкция* механикалық, радиациялық, жылулық, жылутотықтырғыштық, фотототықтырғыштық, химиялық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Деструкция* кезінде заттың молекулалары бөлшектеніп, бос радикалдар не иондар түзіледі (ҚҰЭ).

ДЕСТИК: *дестік бермеді.* с ө й л. *Жеңістік бермеді, дес бермеді.* Кәрия, сайтан емес, адам шығар! Аңшылар шығар қонып жатқан, – деп еді жігіт. Шал оған *дестік бермеді* (М.Етекбаев, Алатау.).

ДЕСУ *Дес етістігінің қимыл атауы.* Жау жағадан алғанда Аттандырдық майданға: «Жауға ойран сал!» – *десумен* (Жамбыл, Шығ. жин.). Жария етіп, жұрт алдында үйлендік *десулері* өткен түнде ғана, ал бас қосып, бөтуаласулары, құшақ жарастырулары ертеден (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ДЕСУЛІ с ы н. с ө й л. *Делінген, дескен деген сөздер.* Қоспан қолы күннен-күнге өсулі, Сан шайқасты абыроймен шешулі. Ұлы таңға жігер-талап жеткізбек, Тілек бірге, жүрек бірге *десулі* (А.Нұртазин, Орман.).

ДЕСУБЛИМАЦИЯ з а т. ф и з. *Заттың бу күйінен тікелей қатты күйге ауысуы; сублимацияға қарсы процесс.*

ДЕСЯТИНА ор. з а т. *Ресейдегі 1,09 га-ға тең жер аумағын білдіретін өлшем бірлігі.* 1922 жылы жалпы Руссияда 51 миллион *десятина* егін салынған екен (С.Сейфуллин, Шығ.). [Бойков] Жыл сайын жүз елу *десятина* егін егіп, жүздеген мая пішен жинап алады (С.Омаров, Дала қызы). Осы 9 облыс, бір губернияда 260 миллион *десятина* ашамасында жері бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ДЕСЯТИНАДАЙ с ы н. *Десятина мәшшеріндей, десятина көлеміндей.* Дегенмен, мен өкілдік жасаған бес болыстың қазақтары сол жылдың көктемінде мың *десятинадай* жерге егін сеугі (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДЕСЯТНИК ор. з а т. *Он жұмысшының бастығы, онбасы.* Түкті сезбеген төрт жұмысшы мен *десятиник* келді (С.Ерубаев, Менің құрдас.). [Нұрке] Ендігі бар арманы тезірек

білім алып *де с я т н и к* қызметіне жету болды (І.Есенберлин, Айқас). Амандық болса бір жылдан кейін құрылыс *де с я т н и г і* болып, ауылға жетіп барам деп жазыпты Клара (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек).

ДЕТАЛЬ [франц. detail] з а т. т е х. 1. Мәшиненің, тетіктің, құрал-жабдықтың ұсақ бөлшегі. Комбайнның ішіне әлдене өлімтіктің сүйегі түскен екен де, қажетті бір *дет а л і* үзіліп кеткен екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Токарь жасаған әр *дет а л ь* неғұрлым берік болса, мәшине де солғұрлым төзімді келеді (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Мәшинені жүн қырқуға даярлау жұмысын тарақ пен жүзді бірдейлестіруден және мәшиненің *дет а л ь д а р ы н ы ң* дұрыс орналасқанын тексеруден бастаған жөн (Шопан серігі). 2. а у ы с. Бір нәрсенің я құбылыстың егжей-тегжейі, нақты жеке тұстары. Музыкалық хор шығармасының орындалуы суретшінің бар білімін салып, әрбір *дет а л і* ны сызып, әр затты шебер шығаруында (Хормен жұмыс). *Дет а л ь* – өмірдің екшеп алынған бір көріністері, характерді, тіршілік бедерін ашуға көмектесетін құбылыс («Қаз. әдеб.»).

ДЕТАЛЬДЫ [франц. detaille] с ы н. Толық, егжей-тегжейлі. – Үмітіміз мынау, – деп Шәкен екі дөңгелекті көрсетті – бұрын бұл жерде Оңтүстік Қарақия күмбезінің бары белгілі болатын, соған *дет а л ь д ы* барлау жүргіздік («Лен. жас»).

ДЕТДОМ о р. з а т. қ о ғ.-ә л е у м. Жетім балаларды тәрбиелейтін орын, жетім балалар үйі. Бала көңіл намысшыл болады екен, *дет дом ғ а* кіргесін ғана адам қатарына қосылдым (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Біз *дет дом ғ а* келгелі де талай күз, талай жаз, қыс та, көктем де өтті (Р.Қунақова, Кішкене жүрек.). Қызды солай шет қалған, Максим көрші аяды. Жетімекке *дет дом н а н* Тапты жылы аяны (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

ДЕТЕКТИВ [ағыл. detective] з а т. 1. ә д е б. Қылмысты, шытырман оқиғаларға құрылған шығарма. Жау тылындағы барлаушылардың, түн жамылып, орман ішінде жатқан партизандардың әрекеттері шытырман оқиғалы – *дет е к т и в* к е де ұқсайды («Қазақст. мұғ.»). Атақты ізкесуші Шерлок Холмстың өзінен гөрі топастау, өрісі тайыз доктор Ватсонға түрлі жағдайда «бұл оп-оңай ғой, Ватсон» деп күрсіне түсіндіретіні *дет е к т и в* жанрын сүйетін жандарға жақсы мәлім («Түркістан»). 2. қ ұ қ ы қ. Қылмысты оқиғаларға тексеру жүргізетін маман, ізкесуші. ≈ *Дет е к т и в* жалдау.

ДЕТЕКТИВТІ с ы н. Қылмысты, шытырман оқиғалы. Ұнамды образдардың үлгілі

істерін қасиет тұту, сонда ғана шәкірттер *дет е к т и в т і* романдар мен кино-фильмдердің ұнамсыз жақтарын түсінетін болады («Қазақст. мұғ.»).

ДЕТЕКТОР [лат. detector] з а т. 1. т е х. Радиоқабылдағышта жоғарғы жиіліктің дауыс құбылматын тербелісін төменгі жиілікке түсіретін аспап. Электр тербелістерін түрлендіруге (*дет е к т о р л а р ғ а*) арналған радиоқабылдағыштағы өлшеу құралдарындағы құрылғы (ҚҰЭ). 2. ф и з. Радиоактивті не жылулық сәулелерді, сондай-ақ әртүрлі бөлшектерді (мыс., альора, бета бөлшектер, нейтрондар, протондар т.б.) тіркеуге арналған физикалық құрал. Нейтринолық *дет е к т о р д ы ң*, яғни «нейтринолық телескоптың» көмегімен жұлдыздардың ішіне, қара құрдымдарға «үңілуге» болады, өйткені ғарыштың түрлі қабаттарында пайда болған нейтрино әртүрлі энергиялармен «бой көрсетеді» («Зерде»). 3. з а ң. Психикалық күйін тексеру арқылы тергелушінің өтірігін әшкерелейтін құрал, тәсіл. Диалог зерттеушілердің қадағалауында болады. Осы кездегі ерлі-зайыптылардың эмоциялық толғаныстары арнайы аппараттармен тіркеліп отырады (өтірікші ~ *дет е к т о р ы* секілді, әрбір жағдайда адамның дене қызуы, қан қысымы, терлеуі, жүрек соғуы өзгеріп отырады, сол көрсеткіштер тіркеледі) («Зерде»).

ДЕТЕКТОРЛАУ = е т. <лат. detectio> Электр тербелісін жиілігі бұдан төмен болатын электр тербелісіне немесе тұрақты токқа түрлендіру процесі. *Дет е к т о р л а у* радиоқабылдағыш құрылғыларда дыбыс тербелістерін, жиілікті, теледидарда кескін сигналдарын алу үшін қолданылады (ҚҰЭ).

ДЕТЕКТОРЛЫ с ы н. т е х. Детекторы бар, детектор орнатылған. *Дет е к т о р л ы* қабылдағышты ең қарапайым қабылдағыш деп атайтындығы белгілі («Білім және еңбек»). Колхозымызда электр қуаты бар, *дет е к т о р л ы* қабылдағыштың бізге қажеті не, одан гөрі тиімдірегімен шұғылдансақ дегенді айтады (М.Иманжанов, Менің махабб.). Макеттің кірісіндегі екі розеткаға *дет е к т о р л ы* дианоль антеннасы орнатылады («Халық мұғ.»).

ДЕТЕРГЕНТ з а т. б и о л. Беттік байланысу белсенділігі жоғары қосылыстар. Биологияда *дет е р г е н т е р* мембрананың тұтастығын бұзып, ферменттер мен басқа да қосылыстарды бөліп алу үшін көп пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕТЕРМИНАТТАНУ = е т. б и о л. <лат. determinatio> Даму сатысындағы ағза мүшелері мен ұлпаларының морфологиялық қалыптасуы (морфогенезі); дамып келе жатқан ағзаның

өзіне тән ерекшеліктерінің жіктеліп анықталуы. *Детерминаттану* терминін 1900 ж. неміс эмбрионологы Г.Гайдер енгізген (ҚҰЭ).

ДЕТЕРМИНИЗМ [лат. *determinare*] з а т. ф и л о с. Өмірдегі кездесетін құбылыстардың сабақтастығы мен шарттылығы туралы ілім. Ерте заманның атомистік материализмі *детерминизмнің* тарихында едәуір рөл атқарады (Марксистік филос.). *Детерминизмнің* фатализм емес екені былай тұрсын, қайта мұның керісінше, оның өзі саналы қимылға керекті негіз жасап берді (Ф.Ақназаров, Философия негіздері). «*Детерминизм*» ұғымы 16–17 ғ-ларда этикада ерік бостандығына қарама-қарсы ұстанымды білдіреді (ҚҰЭ).

ДЕТЕРМИНИЗМДІК с ы н. ф и л о с. *Детерминизмге тән, соған қатысты.* Адамның дүние тануының формасы да заттық негізде, *детерминизмдік* болатынын немесе реалдылықтың байланыстарына, заңдарына сәйкес белгіленетінін Спиноза түсінді (А.Қасымжанов, Диалектика.).

ДЕТОНАТОР [франц. *detoner* – жару, қопару, лат. *detono* – тарсылдаймын, күрсілдеймін] з а т. 1. ф и з. *Жарылысты іске асыратын тетік, оталдырғыш құрал. Детонатордың* салмағы мен бітімі жарылыс кезінде ок-дәрінің негізгі зарядының кедергісіз детонациясын қамтамасыз ететін импульс құралатындай есептен таңдалады (Қаз. тілі термин. Информатика.). 2. а у ы с. *Адамның көңіліне келетін жанды жері.* Абайла, ашу мол кезде! Абайла, батыр, Батырым. Басып қап жүрме Сол сөзбен Жүректің *детонаторын!* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ДЕТОНАЦИЯ [лат. *detonare*] з а т. *Қопарғыш заттардың басқа дененің (детонатордың) әсерінен өте үлкен энергия бөле отырып, өте шапшаң химиялық түрленуі. Детонация әсерінен* сығылған заттар ұлғайған кезде қопарылыс болады (ҚҰЭ).

ДЕТОНИТ з а т. к е н. *Құрамында 15%-ға дейін нитроэфирлер, тринитротолуол мен алюминий ұнтағы бар, аммиак селитрасы негізіндегі жарылғыш заттар. Детониттен* дененің ашық тұстарына тигізуге болмайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДЕТРАНСЛЯТОР [ағыл. *decompiler*] з а т. и н ф. *Мәшинелік кодтармен берілген бағдарламаны осыған баламалы бағдарламалау тіліне түрлендіретін бағдарлама. Детранслятор* аударғыш қызметіне кері әрекетті орындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДЕТРИТ [лат. *detritus*] з а т. б и о л. *Бір-бірімен жымдасқан, ал кейде босаң күйде қшырасатын әртүрлі жәндік және өсімдік қалдықтарының сынықшаларынан тұратын*

түйірлер. Кейде судағы қалқып жүретін барлық органикалық және бейорганикалық бөлшектерді де *детрит* деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕТРИТТІК с ы н. *Детритке тән, детритке қатысты. Детриттік құрылым* – организмдердің сынықтарынан тұратын шөгінді таужыныстардың құрылымы (ҚҰЭ).

ДЕУ *Де етістігінің қимыл атауы, деп айту.* Ал дәл қазір бізге облыстың алдын ала жіберген жоспарын орындап шыға аламыз *деу* қиын (І.Есенберлин, Көлеңке.). Бірақ Отардың мына немқұрайды мінезіне іштей шатынап-ақ тұр, әлдене *деуге* қырсығып қала ма деп тағы үндемейді (Д.Исабеков, Қарғын). Олқылық көп *деу* – күңкіл деп, Сын айтқанға зіркілдеп. Танауын көкке шүйірді, Тағы да сол күмпілдек (М.Рашев, Бұйымтай).

ДЕУШІ з а т. *Айтушы, әңгімелеуші, сөйлеуші.* Мұғалім сонша көп міндетін атқаруға уақыты да, күші де жетпейді *деушілер* де болуы анық. Бірақ ондай сындар баланың табиғатымен жақсы таныс болмағандықтан айтылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біздің арамызда «өмірдің өзі көркем, оны ештеңе қоспай-ақ сол күйінде жазып берші» *деушілер* де бар (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ДЕУШІЛІК з а т. *Сөйлеушілік, айтушылық.* Құм төбелері басып қалған белгісіз моланы табамын *деушілік* барып тұрған есуатық (Т.Шаханов, Көгілдір.). Мұндай әрекеттер, сондай-ақ бізбен күш көрсету позициясынан сөйлесеміз *деушілік* мүлде перспективасыз нәрсе («Лен. жас»). Көріксіз, сыықсыз адамды «сұлу» *деушілік* – керісінше айту, кекету (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

ДЕФАКТО з а т. с а я с и. *Бір мемлекетті немесе үкіметті екінші мемлекеттің мойындауының бір түрі. Дефакто* ресми түрде жүзеге асканымен, уақытша сипат иеленеді, дипломатиялық қарым-қатынастар аясындағы кейбір байланыстары шектеулі болады (ҚҰЭ).

ДЕФЕКТАЦИЯ [лат. *defectus*] з а т. ә с к. *Әскери техниканың агрегаттары мен бөлшектерінің бұзылған жерін табу, олардың техникалық жағдайын жаңа одан әрі қолдануға жарамдылығын айқындау процесі.* Жөндеу кезінде *дефектация* да а бұрын әдетте алдымен бұйымдар бөлшектеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕФЕКТОЛОГ з а т. *Дефектология маманы.* Оқыту және тәрбиелеу проблемаларын ойдағыдай шешу үшін педагогтардың, психологтар мен физиологтардың, *дефектологтар* мен социолог дәрігерлердің күш-жігерін біріктіру қажет болады («Қазақст. мұғ.»).

ДЕФЕКТОЛОГИЯ [лат. defectus – жетімсіздік, грек. logos – ілім] з а т. п е д. *Көру, есту, сөйлеу мүшелерінде, ақыл-ойының дамуында табиғи кемістігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін зерттейтін педагогика саласы.* Әділбек сирек мамандық – *д е ф е к т о л о г и я* мамандығы бойынша жоғары білім алған («Қаз. әдеб.»). Біртұтас ғылым ретінде *д е ф е к т о л о г и я* жеке салаларының даму нәтижесінде, әртүрлі кемістігі бар балалардың дамуының, оларды оқытудың және тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарын анықтау нәтижесінде қалыптасты (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Д е ф е к т о л о г и я* невропатология, генетика, психология, педагогика, тіл білімі секілді бірқатар ғылым салаларымен де тығыз байланысты (ҚҰЭ).

ДЕФИБРЕР [франц. defibreur] з а т. т е х. *Айнымалы абразивті таспен үйкеу арқылы ағаш сүрегі массасын дайындайтын машина.* Қуатты *д е ф и б р е р д е*, негізінен, кварцты, корундты не карборундты тастардың түйіршіктерін цементпен, керамикамен т.б. байланыстыру арқылы жасалған жасанды тастар пайдаланылады (ҚҰЭ).

ДЕФИЛЕ [франц. defile] з а т. *Табиғи жер жолағы арқылы өтетін тар өткел.* *Д е ф и л е н і қ* таулық, көлдік, ормандық т.б. түрлері бар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕФИС [лат. divisio] з а т. л и н г в. *Қос сөздің аралығына қойылатын сызықша.* Менделеев таблицасынан екінші орын алған бір элемент бар. Титан деп аталады, оған *д е ф и с* арқылы магний элементін тіркесек, титан-магний ағайындас металл болып шыға келеді (Орган. химия).

ДЕФИЦИТ [лат. deficit] з а т. **1.** *Бір нәрсенің тапшы болуы, тауар тапшылығы.* Осы халіне тозып кетпей таза жүреді, импорт, *д е ф и ц и т* дегендеріңіздің иісі мұрнына бармаса да, қоңыр киіміне қылау түскен емес (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). **2.** э к о н. *Мемлекетте, шаруашылықта шығыстың кірістен асып кетуі.* Көптеген елдерде мемлекеттік бюджет *д е ф и ц и т і* артады, сонымен қатар мемлекеттік борыштар көбейеді (Қысқ. саяси экон.). Негізгі, *д е ф и ц и т т і* есептеудің дұрыс жолы кассалық әдіспен есептеу, яғни 31 желтоқсанға дейін қанша ақша келді және қанша ақша кетті. Келген ақша кеткен ақшадан кем болса профицит болады. Ал керісінше *д е ф и ц и т* болмақ («Түркістан»).

ДЕФЛЕКТОР [лат. deflectere] з а т. т е х. *Түрлі машиненің ақау, кемістігін анықтайтын аспап.* Уақталған шөп құндақтан *д е ф л е к т о р ы* бар жең арқылы тіркеме арбаға немесе машинамен қатарласа жүріп келе жатқан

автомобильдің кузовына барып түседі (Ауыл-шаруаш. машина.).

ДЕФЛЕКТОРЛЫ с ы н. т е х. *Дефлекторы бар, дефлектор орнатылған.* Машина рамадан, корпусан, ұстағыш камерада, ротордан, транспорттерден, желдеткіштен, *д е ф л е к т о р л ы* трубалардан, циклоннан және передача механизмінен құралады (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).

ДЕФЛЯТОР [ағыл. deplator] з а т. э к о н. *Белгілі бір (базистік) кезеңде бағадағы құндық көрсеткіштерді қайта есептеу кезінде пайдаланылатын баға индексі.* Барлық дайын тауарлар мен қызметтер бағасының индексі жалпы ұлттық өнім *д е ф л я т о р ы* болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕФЛЯЦИЯ¹ [лат. deflatio] з а т. э к о н. *Тұтынумен салыстырғанда артық ақшаның бір бөлігін алу жолымен айналасындағы ақша массасын азайту.* *Д е ф л я ц и я* ақшаның «қымбаттауынан» немесе ел экономикасында бағаның жалпы (орташа) деңгейінің төмендеуінен, сондай-ақ ұлттық валюта бағамының жоғарылауынан да көрініс табады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Инфляция (ақша құнсызданған кезде) кезінде алыс-берісте болған қағаз ақшаларды және алтынға айырбасталмайтын банкноттарды азайтуды *д е ф л я ц и я* дейді (Саяси сөздік).

ДЕФЛЯЦИЯ² з а т. г е о л. *Желдің күй-ретуші әрекеті; үгілген ұсақ тау жыныстардың (шан, құм) желмен шиырылуы.* *Д е ф л я ц и я* әсіресе шөлді-шөлейтті жерлерде айқын байқалады (Қаз. тілі термин. Су.). Жел геологиялық зор жұмыстар атқарады, жер бетін, тау жыныстарын бұзады, оларды қажап, қайрайды, үгіліп түскен бөлшектерді үрлеп әкетеді. Бұл құбылыстардың алдыңғысы коррозия (қайрау), екіншісі *д е ф л я ц и я* (үйіріп әкету) деп аталды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ДЕФЛЯЦИЯЛЫҚ с ы н. *Дефляцияға тән, дефляцияға қатысты.* *Д е ф л я ц и я л ы қ* саясат инфляцияны тежеп, төлем балансын сауықтыру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЕФОЛИАНТТАР [лат. de – жоқ, жою, folium – парақ] з а т. х и м. *Өсімдіктен жапырақтарды түсіретін химиялық зат.* *Д е ф о л и а н т т а р д ы* немесе оның гербицидтермен аралас түрін шекараларды белгілеу үшін, орман және егістіктерді жою үшін немесе әуеден нысанаға соққы беру, жол алқаптарын, байланыстың өуе желісін т.б. объектілерді жапырағы мол өсімдіктерден тазалау мақсаттарында қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕФОЛИАЦИЯЛА = е т. *Арнайы химиялық қосылыстардың әсерімен өсімдіктің жапыра-*

ғын түсіру. ≈ Шағын аумақты *дефолиация* л а д ы.

ДЕФОЛИАЦИЯЛАУ Дефолиацияла етістігінің қимыл атауы. *Дефолиациялау* агрохимиялық шара, әсіресе мақта өсіріп, жинау барысында жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДЕФОРМАЛАНУ з а т. ф и з. <лат. *deformatio*> Денелердің сыртқы қиғштің әсері, температура мен ылғалдылықтың өзгеруі т.б. нәтижесінде пішіні мен мөлшерінің өзгеруі. Кристалл денелер мен металдарда *деформалану* атомдар аралығының, атом блоктарының топталу ретінің өзгеруі салдарынан болса, қатты денелерде *деформалану* сыртқы күштің, электр немесе магнит өрісінің әсері, температураның өзгеруі сияқты себептерден пайда болады (КҰЭ).

ДЕФОРМАЦИЯ [лат. *detormatio*] з а т. ф и з. *Сыртқы қиғштің әсерінен болған өзгеріс*. Үлгі-қалып нашар болса, *деформация* көп болады (С.Байжанов, Құрыш.). Каучуктің бұл қасиеті (созылғыштығы) автомобиль мен авиацияның қозғалыс кезінде үлкен *деформация*ға ұшырайтын шіндері үшін ең маңызды қасиет болып табылады (Орган. химия). *Деформация* – сыртқы күштердің әсерімен, қыздыру не суыту кезінде, ылғалдылықтың өзгеруі, дене бөлшектерінің салыстырмалы жағдайын өзгертетін басқа да әсерлерден дененің (не дененің бір бөлігінің) нысанының не өлшемдерінің өзгеруі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДЕФОРМАЦИЯЛАН = е т. ф и з. *Әуелгі қалыптан өзгеру, бұзылу*. Біртекті изотроп денеге сырттан күш әсер етіп оның бөлшектерінің өзара орналасу тәртібі өзгергенде, яғни ол *деформацияланғанда*, оған анизатроптық қасиеттер пайда болуы мүмкін (П.Полатбеков, Оптика). Машина жұмыс істеген кезде, оның детальдарына әртүрлі күштер түседі, осы күштердің әсерінен олар *деформацияланды* (Физика).

ДЕФОРМАЦИЯЛАНУ Деформациялан етістігінің қимыл атауы. Инженерлік-геологиялық тұрғыдан алғанда тау жыныстарының беріктігі, *деформациялануы* және сүзілу қасиеттерінің ортақтығы бойынша жіктеу басты орын алады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ДЕФОРМАЦИЯЛАУ = з а т. ф и з. *Деформалану*. Релелер мен датчиктердің құрылысы мембрана жасалған материалдық газ немесе сұйық қысымының әсерінен *деформациялауы* негізделген (К.Айманов, Физика). Штамп материалды қысым мен пластикалық *деформациялау* арқылы өңдеуге арналған аспап (ҚСЭ).

ДЕЦИБЕЛ з а т. ф и з. *Акустикада дыбыс қысымы деңгейінің бірлігі*. Децибелге 30 *децибелге* дейінгі әлсіз шу (жапырақтың сыбыдыры, баяу естілетін музыка) адамға жайлы естіледі (Т.Қалыбеков, Экология.).

ДЕЦИБЕЛДІК с ы н. ф и з. *Децибелге тән, децибелге қатысты*. 90-120 *децибелдік* күрсіл (жүк мәшинесінің, реактивтік самолеттің, пневматикалық балғаның, дискотекадағы музыканың дыбысы) нерв жүйесін тітіркендіретін, адамның денсаулығына да айтарлықтай зиянды әсер етеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

ДЕЦИМЕТР [лат. *decem* – он, грек. *metron* – өлшем, *metro* – өлшеймін] з а т. 10 *сантиметрге тең ұзындық өлшем*. 1966 жылы тұтынушылар 7 миллион шаршы *дециметр*ге жуық былғары товарларын пайдалануға жарамсыз деп қайтарып тастады («Лен. жас»).

ДЕЦИМЕТРЛІК с ы н. *Дециметрге тең*. Сантиметрлік және *дециметрлік* толқындар үшін антенна есебінде параболалық металл айна қолданылады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ДЕШИФРАТОР [франц. *dechiffreur*] з а т. 1. и н ф. *Хабарды (сигналды) автоматты түрде кері шифрлауға арналған құрылғы*. *Дешифратор* ақпаратты криптографикалық қорғау жүйелерінде, сондай-ақ телемеханикада, есептеу, өлшеу және радиотехникада, телеграф және телефон байланыс жүйелерінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). 2. ә с к. *Байланыста, ұшақтарда, телебасқаруда тек дырыс кодталған сигналдар мен пәрмендерді қабылдауға, сондай-ақ оларды ракетаның, ұшақтың атқарушы органдарына әсер ететін сигналдарға айналдыруға арналған құрал*. Қабылдаушы қондырғыға түсетін көптеген электр импульстерінің ішінен *дешифратор* тек белгілі бір импульстер жиынтығын қабылдайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДЕ-ЮРЕ [лат. *de jure*] з а т. с а я с и. *Бір мемлекетті немесе үкіметті өзге мемлекеттің ресми түрде толық мойындауы*. *Де-юре* рәсімі бойынша өзге мемлекеттің жаңа үкіметін мойындаудан бұрын оның қабылдаған заңдары мен халықаралық актілерін таниды (КҰЭ).

ДЖАЗ [ағыл. *jazz*] з а т. м у з. *Үрмелі, ұрмалы және шуылды аспаптардан құралған оркестрге арналған еуропалық және африкалық музыканың тоғысуынан пайда болған музыка жанры*. Жауһазын қалада болар ма еді, *джаз* ойнап тұрса, биге шақырсам... деп ойлады Танабай (Ә.Тарази, Құйрықты.). Әртінірек бір үйден музыка даусы естіледі, жастарға болмаса, біз құралшылардың құлағына түрпідей тиетін дірілдек, шуылдақ *джаз* музыкасы (С.Шаймерденов, Қарғаш). Радиодан даң-дұң

еткен шетелдік *дж а з* беріліп жатты (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ДЖАЙНИЗМ [з а т. ф и л о с. Б.з.б. 6 ғ а с ы р д а *Үндістанда пайда болған діни-философиялық ілім. Д ж а й н и з м* үндінің көне ілімі – ведалардың беделі мен ақиқаттығын мойындамайды (ҚҰЭ). *Д ж а й н и з м* мен будда дінінің ұқсастығы мол (ҚҰЭ).

ДЖЕМ [ағыл. jam] [з а т. т а м а қ. *Әртүрлі жемістерден қант қосылып қайнатылған тосап. Одан варенье, повидло, д ж е м* және басқа шырындар, сироптар, эссенциялар жасайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Варенье, *д ж е м*, повидлолар салатын қаңылтыр ыдыстар мен қақпақшалар жасайтын цехқа келді («Қазақст. әйелд.»).

ДЖЕМСОНИТ [з а т. к е н. *Сульфидтер классының минералы. Д ж е м с о н и т* гидротермальдік кендерде тушт, тугротин, сфалерит т.б. сульфидтермен бірге кездеседі (ҚҰЭ).

ДЖЕНТЕЛЬМЕН [ағыл. gentleman] [з а т. *Көргенді, тәрбиелі, әдепті адам. Мына д ж е н т е л ь м е н* сендерге әлі жан – кітап өңгімесін айтып бастарыңызды қатырмақ, – деп ол мені нұсқады. – Тыңдамаңдар, ашық ауыз ақымақтарға арнап жазған «Қырық өтіріктерін» (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ДЖЕСПИЛИТ [ағыл. jasper – яшма, грек. lithos – тас] [з а т. г е о л. *Шөгінді немесе жанартаутекті – шөгінді, метаморфталған, кварц-темірлі тау жынысы. Өнеркәсіптік маңызы жоқ д ж е с п и л и т* құрылыста қиыршық тас ретінде, ал түйіршікті кварцтан тұратын, байытудан кейінгі қалдықтар силикатты кірпіш жасауға пайдаланылады (ҚҰЭ).

ДЖИН [з а т. т е х. *Мақтаны шитінен (дөнінен) ажырататын мәшине. Мақта-мата жібін иірудегі революция дәл осындай жолмен д ж и н д і* – мақта-мата талшығын дөнінен айыратын машинаны ойлап шығарды (К.Маркс, Шығ.).

ДЖОББЕР [ағыл. jobber] [з а т. э к о н. *Тауар өткізуші агент; көтерме сауда формасы; делдал* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДЖОЙСТИК [ағыл. joystick] [з а т. и н ф. *ЭЕМ-нің дисплей экранында курсорды әртүрлі бағытта жылдам жылжытуға арналған қолтұтқа түріндегі құрылғысы. Д ж о й с т и к* дөңгелек немесе ұршықбасты координаттық тұтқадан және бірнеше кнопкалардан тұрады (ҚҰЭ).

ДЖУНГЛИ [ағыл. jungle] [з а т. г е о г. *Тропиктік және субтропиктік белдеулердің түрлі бұта, ағаштар қалың өскен ну ормандары. Д ж у н г л и д е*, негізінен, сабағы қатты астық тұқымдас биік шөптесін өсімдіктер, бамбук, сиссу, қараған, стеркулия, ротанг, пальма т.б. өседі (ҚҰЭ).

ДЗОТ [з а т. ә с к. *Жерді қазып, ағаш жауып орнатқан атыс ұясы, бекініс. Біз лейтенантка [Соколовка] ілесіп д з о т қ а* кірдік (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). *Жау д з о т т а р ы н д а* ғы барлық пулемет, автомат, винтовкаларын пайдалануда (М.Ғабдуллин, Ол күн.). Қуылды жау *д з о т т а н*, Шошынып ажал, оқтан. Н. қаласын орап, Лап қойды жан-жақтан (С.Машаков, Жылдарым.).

ДЗЮ-ДО [з а т. с п о р т. *Жапондардан тараған еркін күрестің түрі. Институт қабырғасында жүріп күрестен, гимнастикадан, таушаңғысынан жарыстарға қатыстым, д з ю-д о-д а н* сабақ бердім («Спорт»). Қазақстанда *д з ю-д о* күресі 20 ғ-дың 60-жылдарынан бері дамып келеді (ҚҰЭ).

ДИАБАЗ [франц. diabase] [з а т. г е о л. 1. *Негізді магмалық таужыныс долериттің өзгерген түрі. Д и а б о з д ы ң* түсі жасыл сұрдан қара жасылға дейін. Бітімі шомбал, шарлы, бадамтасты (Қаз. тілі термин. Геология). 2. *Көшені тегістеуге пайдаланылатын таужынысы, құрылыс материалы. Аквариумға тастардың гранит, базальт, д и а б а з т. б.* түрлерін алған жақсы (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

ДИАБЕТ [грек. diabētēs] [з а т. м е д. *Ұйқы безі қызметінің азада қант алмасуының бұзылуынан болатын ауру; қант ауруы, сусамыр. Д и а б е т* ауруында (шыжың) ағзада қант алмасуы бұзылады (Е.Оразаков, Туберкулез). *Д и а б е т* ауруына шалдыққанда организмде күшті бұзылу пайда болады (Адам анатом.). *Д и а б е т* ауруының бірнеше түрі бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ДИАГЕНЕЗ [грек. dia – іс-әрекеттің төмамдалуын білдіретін қосымша, genesis – пайда болу] [з а т. г е о л. *Жер қыртысының жоғарғы белдеуі жағдайында қосық шөгінділердің шөгінді таужынысқа айналуының табиғи физикалық-химиялық процестерінің жиынтығы. Бастапқы д и а г е н е з* – шөгінді құрамының физикалық-химиялық тұрақтану кезеңі және кейінгі *д и а г е н е з* – заттың әртүрлі минералдық жаралымдар түзіп қайта бөліну кезеңі сараланады (Қаз. тілі термин. Геология). *Д и а г е н е з* нәтижесінде малтатас пен қиыршықтас конгломератқа, құм құмтасқа, әк аралас лай әктасқа айналады (ҚҰЭ).

Диагенез геохимиясы. г е о л. *Қалыптасатын шөгінді таужыныстарда болатын химиялық элементтер миграциялық (сейілу мен шашырау) процестері* (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАГЕНЕЗДІК с ы н. *Диагенезге тән, диагенезге қатысты. ≈ Д и а г е н е з д і к* қоспа.

Диагенездік минералдар. г е о л. *Таужыныста кристалданудан кейін физикалық-*

химиялық жағдайдың өзгеруіне байланысты пайда болған минералдар. *Ди а г е н е з д і к м и н е р а л д а р* дың бір полиморфтық модификациясы екіншіге (тридимит кварцқа) айналады, қатты ерітінділер ыдырайды (каллишпат микропертитке), физикалық қасиеттері өзгереді (санидин ортоклазға айналады) (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАГНОЗ [грек. diagnosis] з а т. 1. м е д. *Ауруды зерттеу арқылы дертті анықтау, медициналық қорытынды.* Дәрігерлер, математиктер және инженерлер бірлесе отырып, ауруға *ди а г н о з* ды машинамен қоятын болды (Ғалам ғажап.). *Ди а г н о з* дың дұрыс қойылуы енді осы дерттің қайдан пайда болғанын тексеруге өкелсе, жөн болар еді («Жас Алаш»). Туберкулез ауруының *ди а г н о з* ын қою үшін үлкен тәжірибе, лабораториялар мен рентгеннің көмегі керек (Ш.Көшербаев, Туберкулез.). 2. а у ы с. *Себеп-салдар.* *Ди а г н о з* ын боранның, Таппай ма адам ақылы. Жер менен көк жеңіліп, Тізе бүкті ақыры (С.Мәуленов, Жолдас). Көз бұлдырап жатқан қабак жазылмай, Мұң толқыны кеудесіне сыймапты. Қиын екен, *ди а г н о з* тез табылмай, Жас Ләззатты талай-талай қинапты (Н.Әлімқұлов, Алатау.).

ДИАГНОСТИКА [грек. diagnostikos] з а т. 1. м е д. *Ауруды анықтау үшін әдістерді қолданып зерттейтін клиникалық медицинаның бір бөлімі, аурудың белгілері арқылы қандай ауру екенін білу, диагноз қою шарттары.* Дәрігерлік *ди а г н о с т и к а* дегеніміз – клиникалық, рентгенологиялық және басқа түрлі зерттеулердің қорытындысы (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). Электрондық приборлар мен аппараттар профилактикаға, *ди а г н о с т и к а* ға және емдеуге қолданылады («Халық мұғ.»). *Ди о г н о с т и к а* да радиий изотопын, серологиялық және бактериологиялық әдістерді пайдаланып, түрлі ауруларды анықтауға мүмкіндік туды (ҚҰЭ). 2. т е х. *Мәшине, компьютер немесе оның құрылғыларының дұрыс жұмыс істеуін тексеріп, табылған қателіктің орнын анықтау мүмкіндіктері.* Қателер туралы берілетін хабарлар да *ди а г н о с т и к а* болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДИАГНОСТИКАЛЫҚ с ы н. *Диагностикаға қатысты, диагностикаға тән, диагностика жасалатын.* Шаруашылықта *ди а г н о с т и к а* лық зерттеу жұмысын дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор мәселе екенін жұрт жақсы біледі (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.). Қазіргі таңда осы заманғы *ди а г н о с т и к а* лық медициналық орталықтарды топографсыз көзге елестету қиын (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.).

ДИАГОНАЛЬ¹ [лат. diagonalis] з а т. м а т. *Бұрыштың қарама-қарсы қабырғаларын қосатын сызық.* Көпбұрыштың көршілес емес екі төбесін қосатын түзудің кесіндісі көпбұрыштың *ди а г о н а л ы* деп аталады (Геометрия). Егер қабырғасының ұзындығы алынған масштабқа тең болатындай квадрат диагоналын О нүктесімен, оңға және солға қарай түзу бойына өлшеп салса, онда *ди а г о н а л ы* дың ұшы ось бойында белгіленген рационал сандарға сәйкес келетін нүктелердің ешбіреуіне сәйкес келмейді (О.Жәутіков, Жоғары математика). Әрбір төртбұрыштың бір бұрышынан екінші қарама-қарсы бұрышына сызық жүргізіп екі үшбұрышқа бөлуге болады. Бұл сызық *ди а г о н а л ы* деп аталады (А.Әбішев, Ауылда.).

ДИАГОНАЛЬ² з а т. *Бір тұсті, бедерлі, көлденең жол-жол қалың мата.* Екеуінің киімдері шұға, *ди а г о н а л ы*, түлкінің қара қасқа пұшпағы, әдемі өміркен етік (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДИАГРАММА [грек. diagramma] з а т. *Белгілі бір дәрежені көрсететін көрнекі сызық.* Қағазда Қарағандының қалай өскендігін көрсететін *ди а г р а м м а* лар мен цифрлар бар еді (Ә.Әбішев, Замана.). *Ди а г р а м м а* ны қағаз жүзіне сыйғызу үшін жайдағы үлкен өлшеуіштің орнына кіші өлшеуіш алынады, метр орнына сантиметр алынған сияқты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДИАЗОҚОСЫЛЫС з а т. х и м. *Көміртектегі бір атомымен байланысқан екі азот атомынан тұратын топтамасы бар органикалық қосылыстар.* *Ди а з о қ о с ы л ы с* т а р дың екінші класы – диазоний тұздары (ҚҰЭ). Өнеркәсіпте негізінен ароматты *ди а з о қ о с ы л ы с* т а р қолданылады (ҚҰЭ).

ДИАКУЗИЯ з а т. 1. *Қатты шуылдан болатын жай.* 2. *Естудің бұзылуы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИАЛЕКТ [грек. dialektos] з а т. л и н г в. *Белгілі бір тілдің өз ішіндегі алуан түрлілік, аумақтық, әлеуметтік немесе кәсіптік ортадағы адамдардың сөйлеу тілінде қалыптасқан жалтұхалықтық тілден бөлекше ерекшеліктер.* Жергілікті *ди а л е к т* өзіне тән дыбыстық, грамматикалық, сөзжасамдық, лексикалық ерекшеліктері бар халық тілінің құрамды бөлігі болып табылады (Ғ.Қалиев, Қаз. диалект.). Әлеуметтік *ди а л е к т* – қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік топтардың я арнайы кәсіпшен шұғылданатын адамдардың тілі (Қазақ тілі). Әдеби ескерткіштердің тілі ала-құла, көнерген ескі формалары мен сөздері сансыз көп әртүрлі тайпалардың *ди а л е к т і* л е р і болып отырды (ҚазССР тарихы).

Диалектілердің жасалуы феодализмнің латифундиясына негізделінетін көрінеді (Қазіргі қаз. тілі).

ДИАЛЕКТИЗМ з а т. л и н г в. *Жалтхалықтық тілдің нормасынан ауытқыған, әдеби тілде қолданылмайтын, белгілі бір аймақта ғана қолданылатын, таралу шегі бар тілдік ерекшелік.* Бір елдің өз ішінде жеке облыс, аудандарында қолданылатын, басқа облыс, аудандардың адамдары түсінбейтін сөздер болады, мұндай сөздерді *диалектизм* деп атайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Олақ оралым, екшелмеген, редакцияланып бітпеген сөйлемдер, кейде орынсыз *диалектизмге* әуестік кездеседі («Қаз. әдеб.»). *Диалектизмдер* көркем шығармаларда әдеби тіл нормасынан ауытқу түрінде орын алғанмен, кейіпкер тілінде кездескенде образ жасауға көмектеседі (Қ.Қалиев,.. Қаз. диалект.).

ДИАЛЕКТИКА [грек. dialektike] з а т. ф и л о с. *Жаратылыстың, қоғамның, ой-сананың дамуындағы жалпы заңдылықтар туралы философиялық ілім.* «*Диалектика*» терминін ежелгі грек философы Сократ енгізді (ҚҰЭ). Халықтың ән мен күй өнеріне жасаған алтын мұрасын қоғамдық өсу жолындағы *диалектика* заңынан бөліп алуға болмайды (С.Омаров, Серпін). *Диалектика* заңына, үздіксіз өзгеріске дауа бар ма? («Қаз. әдеб.»).

Марксистік диалектика. т а р. *Жаратылыстың, қоғамның, ой-сананың даму заңдылығын маркстік тұрғыдан қарайтын ілім.* *Марксистік диалектика* дегеніміз «Сыртқы дүние қозғалысының да, адамзат ойлауы қозғалысының да жалпы заңдары туралы» ғылым болып шығады (Марксистік филос.).

ДИАЛЕКТИКАЛЫҚ с ы н. ф и л о с. *Диалектикаға тән, диалектикаға қатысты.* Әдетте мәселені терең *диалектикалық* жолмен шешу, олардың қарым-қатынастарын, қайшылықтарын білумен байланысты (М.Мұқанов, Бақылау). Жылдар тәжірибе қорын жинап, өткенді *диалектикалық* тұрғыдан, ой елегінен өткізіп екшейді (С.Мәуленов, Жер нәрі). *Диалектикалық* метод заттарды, құбылыстарды және олардың адам ойындағы бейнелеуін, ұғымдарды өзара байланысты қозғалып тұрады деп қарайды (Марксистік филос.). Ғылыми зерттеулерде жеке пәндердің әдістерін дұрыс қолдану әдіснама ғылымына, яғни ақиқатты танудың *диалектикалық* заңдылығына сүйенеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Диалектикалық әдіснама. п е д. *Индукция мен дедукцияның, анализ бен синтездің, абстрактілік пен нақтылықтың, тарихилық пен логикалықтың бірлігі.*

Диалектикалық логика. ф и л о с. *Объективті шындықтың адам ойында тұтас бейнелеуі мен адам танымының жалпы заңдары мен түрлері туралы ғылым.* *Диалектикалық логика* ойлауды, адам ойын қоғамдық-тарихи тұрғыдан дамып отыратын заттық – практикалық іс-әрекеттің пішімі ретінде танып, өз арқауына айналдырды (ҚҰЭ). – Сол кезде академик Ж.М.Әбділдин бастаған бірнеше білікті мамандар *диалектикалық логика* мектебінің қалыптасуына себепкер болды, өзінің беделі жағынан бұрынғы Кеңес Одағына белгілі ғылыми орталықтардың қатарында болды («Жас Алаш»).

Диалектикалық материализм. ф и л о с. *Материяның алғашқы екенін уағыздайтын философияның бір ағымы.* Көшпелі сессияларды шақыруда ұсынған үшінші жолымыз – барлық құбылыс пен өмір және табиғат өзара байланысты, бір-бірімен шартас деп үйрететін *диалектикалық материализмнің* методологиясы болды (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ [грек dialektos – сөйлеу, logos – ілім] з а т. л и н г в. *Белгілі бір тілдегі диалектілер мен сөйленістердің тарихын, таралу шегін, ұлттық және әдеби тілге қарым-қатынасын, қазіргі қалпын зерттейтін тіл білімінің саласы.* Сипаттама *диалектология* янының міндеті – диалектілер мен сөйленістердегі ерекшеліктердің қазіргі жайы мен таралу шегін сипаттап түсіндіру (Ф.Қалиев,.. Қаз. диалект.).

Сипаттама диалектология. л и н г в. *Диалектілер мен сөйленістердегі ерекшеліктердің қазіргі жайы мен таралған көлемін сипаттап түсіндіру, әдеби тілден қандай ерекшеліктері бар екенін анықтауды мақсат ететін диалектология саласы.*

Тарихи диалектология. л и н г в. *Жазба ескерткіштердегі және этнографиялық т.б. тарихи мәліметтерге сүйене отырып, диалектілердің даму сипатын, қалыптасу тарихын ашуды мақсат ететін диалектология саласы.*

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Диалектологияға қатысты, соған тән.* *Диалектологиялық* зерттеу материалдарына тіл ерекшеліктерімен бірге кәсіби диалектілік сөздер де кіреді (ҚҰЭ).

Диалектологиялық атлас. л и н г в. *Жергілікті тіл ерекшеліктерінің белгілі бір аймақта таралуын көрсететін диалектологиялық карталардың жиынтығы.* *Диалектологиялық атлас* алғашқы рет ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басында жасалды (ҚҰЭ).

Диалектологиялық сөздік. л и н г в. *Белгілі бір тілдегі диалектілер сөздігі.* Қазақ тілінің тұңғыш *диалектологиялық сөздігі*

1969 жылы жарық көрді (Ғ.Қалиев,.. Қаз. диалектологиясы).

ДИАЛИЗ [грек. dialysis] з а т. х и м. *Еріген заттарды бір-бірінен ажыратып алу әдісі*. Еріген заттардың кейбіреулері шала өткізгіштің саңылауынан өте алмайтындығына сүйеніп, бірінен-бірін ажыратып алу әдісін *диализ* дейді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

ДИАЛИЗАТОР з а т. х и м. *Диализ әдісін өткізетін аспап*. Қандағы басқа элементтерді тазартып отыратын «жасанды бүйрек» *диализатор* да пластмассадан жасалған («Лен. жас»).

ДИАЛЛАГ [грек. diallag] з а т. г е о л. *Жақпар жарықшалары жақсы дамыған диоисидпен авгит минералдардың түрі*.

ДИАЛЛАГИТ з а т. г е о л. *Негізінен диаллаған тұратын тироксенит деген интрузиялық тау жыныстың түрі*. *Диализит* ің шпинельге мол (20%-ға дейін) түрі остраит деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАЛОГ [грек. dialogos] з а т. 1. л и н г в. *Ауызекі сөйлесу түрі, екі ия одан да көп адамның пікір алысуы*. *Диалог* – ауызекі әңгімелесу пішімі екі, одан да көп адамдардың пікір алысуы (ҚҰЭ). 2. ә д е б. *Көркем шығармада қолданылатын тәсіл, кейіпкерлердің өзара әңгімесі*. Көркем әдебиетті кейіпкерлер атынан айтылатын төл сөз *диалог* және монолог түрінде келеді. *Диалог* – екі адамның белгілі бір тақырып шеңберінде сөйлесуі (Х.Кәрімов, Қанатты тіл). Қазақ көркем сөзінде *диалогтар* арқылы образ жасаудың көркем әдебиеттегі көрінісі деген мәселе де күн тәртібінде тұр (Р.Сыздық, Сөз күдіреті). Б.Майлин *диалог* жасаудағы шеберлігін шағын пьесаларында танытты («Қаз. әдеб.»). 3. р е с м и. *Екі немесе бірнеше елдер арасындағы қақтығыстарды реттеу үшін жүргізілетін келіссөздер*. Қ.Тоқаев еуропалық одақтың біздің елімізде болуының қауіпсіздік саласында *диалогтың* дамуына жәрдем ететінін білдіреді («Егемен Қазақстан»). Біз олармен (билікпен) бетпе-бет сөйлеспейміз, олармен пікір алмаспаймыз, *диалогқа* бармаймыз деп қарап отырсақ, неге жетеміз? («Жас Алаш»). 4. и н ф. <ағыл. dialog> *Адам мен компьютердің арасында сұрақ және жауап түрінде екіжақты ақпарат алмасу*.

ДИАЛОГИЯЛЫ с ы н. *Диалогі аралас*. Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» атты *диалогиялы* операсында проза мен поэзия, музыка аралас келеді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ДИАЛОГТЫҚ с ы н. *Диалогқа тән, диалогқа қатысты*. М. Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсында *диалогтық* форманың тамаша үлгісі бар (Н.Тифтикиди, Музыка).

Диалогтық есептеуіш жүйе. и н ф. <ағыл. computing dialogue system> *Адам мен компьютер арасында кезекпен ақпарат алмасу режімі жүзеге асырылатын жүйе*. *Диалогтық есептеуіш жүйенің* айтарлықтай ерекшелігі не адамның, не компьютердің немесе адам мен компьютердің сұхбатпен басқаруға қабілеттілігін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Диалогтық жол. и н ф. <ағыл. dialog bar> *Windows жүйесін басқарудың стандартты элементтері бар экрандағы программаны басқару жолы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Диалогтық орта. и н ф. < ағыл. interactive medium> *Бағдарламалық материалды жеке-шелеуге мүмкіндік бере отырып, пайдаланушыдан қабылдаған ақпарат негізінде хабардың мазмұны мен ұзақтығын анықтауға мүмкіндік беретін орта* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Диалогтық режім. и н ф. *Пайдаланушының әрбір сұратуы компьютер тарапынан дереу жауап әрекетін тудыратын, пайдаланушы мен компьютер арасындағы әрекеттестік режімі*.

ДИАМАТ з а т. с ө й л. *Диалектикалық материализм деген сөздің қысқартылған түрі*. *Диамат* заңы осы ғой, Ойлап та қойдық оны біз. Кейінде қалып кешегі ой, Биікке шықты ойымыз (Х.Ерғалиев, Екі дастан).

ДИАМЕТР [грек. diámetros] з а т. г е о м. *Шеңберді тепе-тең бөлетін түзу сызық*. Ескі тракторларда роликтің қажалуы себепті *диаметрі* әдеттегіден 20-40 мм кем болады (Тракторист.). 1929 жылы 11 майда Үндістанда жауған бұршақтың *диаметрі* 13 см болып, салмағы 1 кг жетті (Ғалам ғажап.). Айдағы бір ерекшелік – ондағы таулардың дөңгелек, сақина тәрізді болып келетіндігі. Сондықтан оларды кратер немесе цирк деп те атайды. Осындай кратерлер Айда 3 мыңнан астам. Олардың ең үлкендерінің *диаметрі* 185 километрдей, кішілерінің *диаметрі* 1 километрдей келеді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ДИАМЕТРЛІ с ы н. *Диаметрден тұратын*. Суару қорықтарына шым төсеп, тиісті *диаметрлі* түтіктер [ағаш, қаңылтыр] өткізген жөн (А.Жанғалиев, Бағбан.). Сымға тартуда алтынды т.б. паштай болғанша жіңішкеріп созатын, әртүрлі *диаметрлі* бірнеше жасуы (көзі) бар темір аспап, қалып пайдаланылады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы). Күміс жеткілікті түрде қызған кезде, керегінше әртүрлі *диаметрлі* жасуы бар сым созып арқылы созып тартады. Осы амалмен күміс жіптер әзірленеді (Қ.Жаманбаев, Зергер).

ДИАМЕТРЛІК [лат. diametralis] с ы н. *Диаметрге тән, диаметрге қатысты.* Сфераның берілген бағытпен түйіндес *диаметрлік* жазықтығы деп сол бағытпен параллель хордалардың геометриялық орнын айтады (Аналит. геом.). Ал түсірілген сурет Күн сәулесінің 15 *диаметрлік* қашықтыққа тарайтынын көрсетеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ДИАММОФОС з а т. х и м. *Жоғары концентрациялы азотты-фосфорлы азықтық зат, тыңайтқыш. Диаммофос* тыңайтқышының ерекшелігі – жүйекке енгізгенде топырақ ерітіндісінің концентрациясы мен осмостық қысымы көтерілмейді (ҚҰЭ).

ДИАПАЗОН [грек. dia pason] з а т. м у з. 1. *Адам дауысының дыбыс көлемі.* Партиялар дауыстың *дипазон*ы мен дыбыс шығаруларына қарай топтасады (Хормен жұмыс). 2. *Музыкалық аспаптардың дыбыс аумағы.* Айткеш Толғанбаев скрипканың үлкен *дипазон*ы бай техникасын өзі өңдеген «Майра» мен «Балбырауын» шығармасына шебер пайдалана білген («Лен. жас»). 3. а у ы с. *Адамның қабілетінің, білімінің, іс-әрекетінің аумағы, құлашы.* Мәдениеті өсіп, *дипазон*ы мүлде кеңіген өлең-жырға талғам да күшті, талап та қатал («Қаз. әдеб.»). Бүгінгі комсомол жетекшісінің бойынан ұйымдастырушылық қабілетінің неғұрлым мол *дипазон*ы табылуы керек қой («Лен. жас»).

ДИАПОЗИТИВ [грек. dia – арқылы, лат. positivus] з а т. ф и з. *Проекциялық фонарьдің жәрдемімен экраннан көрсету үшін әйнекке не басқа жылтыр затқа түсірілген фотографиялық сурет.* Мөлдір суреттердің (*дипапозитивтердің*) кескіндеуін үлкейтіп көрсетуге арналған оптикалық прибор проекциялық фонарь деп аталады (П.Полатбеков, Оптика). Сабак үстінде әртүрлі таблицаларды, схемаларды, *дипапозитивтердің* пайдаланып отыруға көңіл бөлу қажет («Қазақст. мұғ.»).

ДИАСПОР [грек. diaspora] з а т. г е о л. *Алюминийлі минералдың бір түрі. Диаспордың* химиялық формуласы – $AlOON$ (ҚҰЭ). *Диаспор* ромбылық сигналда кристалданады (ҚҰЭ).

ДИАСПОРА [грек. diaspora] з а т. ә л е у м. *Өз Отанынан басқа жерлерге қоныстанған ұлттың бөлшегі.* Қазіргі кезде шетелдегі қазақ *диаспорасының* ахуалын аңдататын мәселелер ҚР Сыртқы істер министрлігінің Консулдық қызметі департаменті және Ішкі істер министрлігінің Көші-қон полициясының бас басқармасына да тікелей қатысты (Қазақ диаспорасы). Біз секілді шетелде тұратын өзге де ұлттың *диаспоралары* ассимиляцияға ұшырады («Қаз. әдеб.»). Қазақстандық бір

диаспора өкілдері «бұрынғы кеңестің 10 сомы қазіргі еуроға ұқсайды» деседі («Жас Алаш»).

ДИАСПОРАТАНУ з а т. ә л е у м. *Диаспора дамуының теориялық, әдістемелік, тарихи, экономикалық, демографиялық, этнологиялық және әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-саяси, мәдени-тұрмыстық, практикалық т.б. мәселелерін зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы. Диаспоратанудың* басты міндеті – белгілі бір диаспораның пайда болуы мен қалыптасуының, дамуының, көші-қон мәселелерінің себептері мен сипаттамаларын анықтау, тарихын зерттеу (ҚҰЭ).

ДИАСТАЗ з а т. х и м. *Крахмалды қантқа айналдыратын фермент.* Панкреатитті лаборатория арқылы қан мен несептегі *диастазды* тексереді (А.Даиров, Хирург.).

ДИАСТОЛА [грек. diastole] з а т. м е д. *Жүректің бұлшық етінің қалыпты жиырылудан кейін босаңсуы.* Қара жұмыспен ұзақ шұғылдану систола қысымын да, *диастола* қысымын да төмендетуге себепші болады (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

ДИАТЕЗ [грек. diathesis] з а т. м е д. *Ағзаның әртүрлі тітіркендіргіштерге реакциясы немесе кейбір ауруларға бейімділігі. Диатездің* пайда болуы және оның дамуы, көбінесе жүйке жүйесінің қызметіне байланысты болғандықтан, жүйкеге әсер ететін жағдайларды болдырмауға тырысу керек (ҚҰЭ).

ДИАТЕКСИС з а т. г е о л. *Таужыныстардың толық балқу процесі, анатексистің соңғы кезеңі.*

ДИАТЕРМИЯ [грек. diathermaino] з а т. м е д. *Тіндерді жиілігі жоғары электр тогымен қыздыруға негізделген электрлі терапиялық емдеу әдісі. Диатермия* әсерінен организмде қан – лимфа айналысы жақсарады, зат алмасу, лейкоциттердің фагоцитарлық белсенділігі күшейеді (ҚҰЭ).

ДИАТЕРМОКОАГУЛЯЦИЯ з а т. м е д. *Электр тогымен күйдіріп емдеу әдісі.* Ісік алды ауруларының емі толық дұрыс болу керек, емнің түріне жататындар: радий сәулесі, *диатермокоагуляция* емдеу әдістері (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.).

ДИАТОМДАР [грек. diatome] з а т. б и о л. *Диатомды балдырлар. Диатомдар* протопластан тұратын жасушасы кремнийлі сауытшамен көмкерілген теңіз суларында да, тұщы суларда да әртүрлі температуралар жағдайында тіршілік ете алады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАТОМДЫ: диатомды балдырлар. б и о л. <лат. diatomeae> *Бір жасушалы балдырлар. Диатомды балдырлар* сауыт-

тарынан диатомит деп аталатын шөгінді тау жынысы түзілген (Қаз. тілі термин. Биология). *Диатомды балдырлар* табиғатта өте кең таралған: ащы, тұщы суларда, су қоймаларында, ылғал топырақта, мүкте, су өсімдіктерінде көп кездеседі (ҚҰЭ).

Диатомды шөгінділер. г е о л. *Диатомды балдырлардың опал қалқандары мен олардың сынықтарынан тұратын шөгінділер.* Диатомды шөгінділер шамалы кремнийлі, кремнийлі және көпкремнийлі (70% SiO₂, аморфты) болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАТОМИТ [лат. diatomeae] з а т. г е о л. Жалпы құрамының жартысынан көбін диатомдық балдыр сауытшалары құрайтын ақшыл, бозғылт және сарғылт түсті кремнийлі шөгінді таужынысы. Диатомит палеоген – неоген және төрттік кезең түзілімдері арасында көп тараған (Қаз. тілі термин. Геология). Диатомиттің химиялық құрамының 96%-ы сулы кремний тотығынан (опал) тұрады (ҚҰЭ).

ДИАТОНИКА [грек. diatonikos] з а т. м у з. Барлық дыбыстары таза квинта бойынша орналасу мүмкіндігі бар жеті сатылы интервалдық жүйе. Диатоника халық музыкасында және классикалық музыкада кең орын алады (ҚҰЭ).

ДИАТРЕМА [грек. diatrema] з а т. г е о л. Газдар мен балқыған магманың жер қыртысының қабаттарын жарып шығуы нәтижесінде пайда болатын түтік пішіндес қуыс. Диатремада кен байлықтарының түр-түрі, әсіресе, алмаз көп болады, сондықтан оның өнеркәсіптік маңызы бар (ҚҰЭ).

ДИАФИЛЬМ [грек. dia – арқылы, ағыл. film] з а т. Суреті көрсетіліп, астына түсініктеме жазылған (көрнекі құрал ретінде пайдаланатын) шағын фильм; оқытудың көрнекі құралдарын экрандық көрсету түрі. Алдағы уақытта орыс тіліндегі диафильмдердің бірқатары қазақ тіліне аударылмақшы («Қазақст. мұғ.»). Мектепте бір жүз елуден астам диафильмдер бар («Қазақст. мұғ.»). Диафильм оқыту процесінде немесе әрқилы үгіт-насихат жұмыстарында көмекші құрал ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ДИАФИНОМЕТР [грек. diaphancia – мөлдірлік] з а т. ф и з. Қатты дененің, сұйықтар мен газдардың мөлдірлік дәрежесін анықтайтын аспап.

ДИАФРАГМА [грек. diaphragma] з а т. 1. а н а т. Көкірек қуысын іш қуысынан бөліп тұратын көк ет. Денедің көкірек қуысы және құрсақ қуысы болады, ол екеуін көкірек-құрсақ пердесі, яки диaphragma бөліп тұрады (Адам анатом.). Көкірек клеткасының жо-

ғарғы тесігі кеңірдекпен, өңешпен, қан тамырымен және нервтермен бітелген, ал төменгі тесігін диаaphragma жауып тұрады (Адам анатом.). 2. ф и з. Оптикалық прибордың ішіндегі (фотоаппаратқа) жарықты ықшамдап шашыратпай тұратын қалқан. Ықшамдаушы әрбір бөгет, әдетте, диаaphragma деп аталады (П.Полатбеков, Оптика). 3. с у ш а р. Судың сүзілуін азайту үшін қолданылатын қабырға тәрізді қалқан. Диaphragma бөгеттің бойында немесе төменгі діңгек табанына су сүзілуіне қарсы қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ДИАФРАГМАЛЫ с ы н. Диафрагмасы бар, диафрагма орнатылған.

Диафрагмалы сорғы. т е х. Поршені көп жағдайда иілгіш резеңкелі тілімшемен – диафрагмамен немесе мембранамен алмастырылған, цилиндр фланеці ернеуінен қысылған, ал ортасы ось бойында иінтірек механизмі арқылы ілгерілі – қайтымды қозғалысты сорғы. Диaphragмалы сорғы ластанған, химиялық белсенді немесе жеңіл буланғыш және тұтанғыш сұйықтарды тасымалдайды (Қаз. тілі термин. Су.).

ДИАФТОРЕЗ з а т. г е о л. Магмалық және метаморфтық таужыныс метаморфизмнің төменгі сатысына тән жаңа жағдайларға бейімделуі нәтижесінде осы таужыныстар болмысында бұрынғы минералдар есебінен жаңа минералдық түрлердің қалыптасу процесі (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАФТОРИТ з а т. г е о л. Шегіну метаморфизміне ұшыраған таужыныстар. Диатоприт метаморфизмнің жоғарғы сатысында пайда болған таужыныстардағы минералдардың төменгі температуралары минералдарға (серпентин, хлорит, серцит, альбит, эпидот, актинолит) ауысуымен қалыптасқан таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИАЦЕТИЛЕН з а т. х и м. Құрамында қос үш байланысы бар көмірсутек, түссіз газ. Ацетонмен әрекеттескенде диациетилен көптеген органикалық синтезде қолданылатын дииндиолге (реактивке) айналады (ҚҰЭ).

ДИБАЗОЛ з а т. м е д. Күре тамыр түтігін кеңітетін дәрілік препарат.

ДИБРОМЕТОН з а т. х и м. Этанның бромды туындысы, этилді сұйықтықтың құрамдас бөлігі. Диброметон гидролизденде этиленгликоль, мырышпен әсер еткенде этилен мен бромды мырыш, аммиакпен этилендиамин түзеді (ҚҰЭ).

ДИВАН¹ парсы. з а т. Отыруға және жатуға арналған арқалық сүйеніші бар жұмсақ жиһаз. Бурин түскі астан соң кабинетіндегі диванға жатып, екі сағаттай ұйықтап

тынығып алады (Ж.Тілеков, От кешу). Ермек бас дәрігердің кабинетіне келсе, Иван Петрович *д и в а н д а* кара тастай қатып отыр екен (С.Омаров, Дала қызы). Қыбырлаған адам жоқ үй маңында, Сұлық түсіп жатырмын *д и в а н ы м д а*. Күбірлеймін ішімнен өлеңімді, Өлең – менің дұғам да, Иманым да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДИВАН² з а т. т а р. *Түрік сұлтандары кезіндегі төрелер кеңесі, дуан.*

ДИВЕРГЕНТТІ с ы н. <лат. *divergens*> *Түрлі бағытта қозғалатын. Эволюция процесі д и в е р г е н т т і*, яғни әртүрлі бағытта жүреді (Жалпы биология).

Дивергентті қатпарлар. г е о л. *Бір-бірінен тебіле төңкерілген дербес қатпарлар немесе қатпар жүйелері* (Қаз. тілі термин. Геология).

Дивергентті қосақ. г е о л. *Тангенциалдық (бүйірлік) қозғалыстардың орталық өңірден шеткі аймақтарға қарай жылжуы нәтижесінде қалыптасатын қатпарлы егіз жүйенің (әдетте эвгеосинклиндер) бір-бірімен тоқайласу пішіні* (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИВЕРГЕНЦИЯ [лат. *divergere*] з а т. 1. б и о л. *Эволюция барысында қолдан сұрыптау әрекетінен немесе табиғи сұрыпталу нәтижесінде азға белгілерінің өзара алшақтауы. Ч.Дарвин д и в е р г е н ц и я н ы ң* негізгі себебін түр ішіндегі бәсекелестікпен және табиғи сұрыпталумен байланыстырды (ҚҰЭ). Тұқымдардың арасындағы, арғы тектерінің арасындағы алғашқы болмашы айырмашылықтардың бірте-бірте арта түсу процесін Дарвин белгілердің ажырауы немесе *д и в е р г е н ц и я* деп атады (Жалпы биология). 2. ф и з и о л. *Бір жүйке талшығымен келген жүйке импульстерінің әртүрлі нейрондарға, тіпті мидың әртүрлі бөлімдеріне таралуы. Д и в е р г е н ц и я н ы ң* немесе мультипликацияның құрылымдық негізі – аксон (жүйке клеткасының өсіндісі) (ҚҰЭ). 3. м а т. *Векторлық өріс ағынының берілген нүктедегі өзгеру шамасын сипаттайтын сан. «Д и в е р г е н ц и я»* терминін ғылымға ағылшын математигі У.Клиффорд енгізген (1878) (ҚҰЭ). 4. л и н г в. *Тілдегі бір дыбыстың белгілі жағдайға байланысты дағдылы қалтынан ауытқуы, өзгеріп айтылуы. Тіл білімінде біртұтас халықтық тілдің бұтақтанып бөлінуін, яғни тілдегі бір диалектінің дами келе жеке дербес тілге айналуын да д и в е р г е н ц и я* дейді (ҚҰЭ).

ДИВЕРСАНТ з а т. с а я с и. *Диверсия жасаушы. Күзетшінің үні шықпаған соң, д и в е р с а н т* қол фонарын жағып оның қасына келді («Соц. Қаз.»). Ұлы Отан соғысы жылдарында еліміздің әр сүйем жері үшін жүрген қанды шайқастармен қатар майдан маңы және

тыл аудандарында фашистік Германияның арнайы орындары түсіріп кеткен тыңшыларды, *д и в е р с а н т т а р д ы*, террористерді іздестіру мемлекет қауіпсіздігі органдарының жұмысында айрықша маңызды болды («Егемен Қазақстан»). *Д и в е р с а н т* – шетел агенттіктерінің, саяси құрылысқа қас ұйымның барлау жасау, бүлдіру, зиян келтіру, өрт қою, әскери маңызы бар орындарды, өнеркәсіп орындарын қопарушы адам (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ [лат. *diversus* – әртүрлі, *facere* – жасау] з а т. э к о н. *Өндіріс тиімділігін арттыру, экономикалық табыс табу мақсатында өз өнімдерінің түрін көбейтуі не өзгертуі, өндірістің жаңа түрлерін игеруі. Д и в е р с и ф и к а ц и я* – монополиялардың тікелей өндірістік байланысы немесе қызметінің негізгі салаға, атқарымдық тәуелділігі жоқ салаға енуі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛА = е т. э к о н. *Тың өндіріс көздері мен түрлерін игеру. Біз Қазақстан мұнайы мен газы үшін экспорттық жолдарды д и в е р с и ф и к а ц и я л а п*, энергетикалық әріптестікке ұмтыламыз («Егемен Қазақстан»).

ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАУ э к о н. *Диверсификацияла етістігінің қимыл атауы. Ел экономикасын д и в е р с и ф и к а ц и я л а у* мұнай-химия саласын дамытудың басты тетіктерінің бірі болып табылады («Егемен Қазақстан»). Экономиканың «голланд ауруына» шалдықпауы үшін мұнай өндірісінің макроэкономикаға тигізер әсерін зерттеп, экономиканы *д и в е р с и ф и к а ц и я л а у* шараларын жүзеге асыру қажет («Жас Алаш»). Ал экспорт құрылымының нашарлай түсуі экономиканы *д и в е р с и ф и к а ц и я л а у* проблемаларына байланысты екені анық («Түркістан»).

ДИВЕРСИЯ¹ [лат. *diversio*] з а т. *Жау тылындағы ия белгілі бір елдің әскери мемлекеттік мәні бар объектілерін, шетелдік агенттер немесе қылмыстық элементтердің бүлдіруі я істен шығаруы, қастандық іс-әрекеті. Отарлық езгіні жаңа формада қайта орнату мақсатында қастандықтар, д и в е р с и я л а р* ұйымдастырылады (Саяси экономия). «Кең далада *д и в е р с и я* жүргізбек түгіл, қара бастың қайда қалары беймәлім болар», – деп ойлады Гот (Ж.Тілеков, От кешу). Партизан қозғалысының түрлері: қарулы күрес, саботаж, *д и в е р с и я*, жау өкімет органдарының беделін түсіруге бағытталған үгіт-насихат (ҚСЭ).

ДИВЕРСИЯЛЫҚ с ы н. *Диверсияға тән, диверсияға қатысты. Советтің шекаралық*

аудандарында *диверсиялық* ниетпен үнемі шабуыл жасап отырады (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Бұйрықтардың бірінде отрядымызға теміржол бойында *диверсиялық* жұмыстарды күшейту міндеттелді («Лен. жас»). Қазақстанға аспаннан түсірілген барлау және *диверсиялық* мақсаттағы фашист жансыздарының алты тобын Қазақ КСР-інің мемлекеттік қауіпсіздік органдары қолға түсірді («Егемен Қазақстан»). Баймолдин жолдас басқарған әскери комендатура қалада тығылып қалған жүзден аса фашистерді ұстап, олардың *диверсиялық* әрекеттеріне тыйым салды (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ДИВЕРСИЯЛЫҚ-БАРЛАУШЫЛЫҚ с.ы.н. *Жау тылына барлау, диверсия жүргізетін.*

Диверсиялық-барлаушылық топ. ә.с.к. *Қарсылас тылына барлау және диверсия жүргізу үшін арнайы жаттықтырылған бөлімше. Диверсиялық-барлаушылық топ* миналармен, өрттүрлі тұтандырғыш автоматтармен, термиттік қоспалармен, радиоактивтік заттармен т.б. жабдықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИВИДЕНД [лат. dividendus] з.а.т. ә.с.к. *Қосқан ұпайға қарай бөлінетін таза пайданың үлесі.* Ал кәсіпорын иелері трестін пайшысына айналып, өзіне тиісті акцияның санына қарай *дивиденд* (пайда) алып отырады (Саяси экономия). *Дивиденд* – акционерлік қоғамдардың тапқан пайдасының акционерлер арасында өзара бөлінетін бөлігі (Саяси сөздік). *Дивиденд* – акционерлерге акциясының құны мен мөлшеріне сәйкес акционерлік қоғам пайдасынан жыл сайын төленетін табыс (ҚҰЭ).

Алдын ала төленетін дивиденд. ә.с.к. *Есепті кезеңнің нәтижелері бойынша баланстың жасалып, қабылдануынан бұрын төленетін ақшалай қаражаттың бір бөлігі. Алдын ала төленетін дивиденд* әдетте инфляциялық деңгейі жоғары елдерде ай сайын, тоқсан сайын төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Артықшылықты дивиденд. ә.с.к. *Бағалы қағаздар эмиссиясы кезінде эмитент айқындайтын акциялардың нақты құнына шаққандағы тіркелген мөлшерлеме бойынша акционерлік қоғамның таза табысының артықшылықты акцияларға (префекцияларға) төленетін бөлігі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Капиталдандырылған дивиденд. ә.с.к. *Қосымша акциялар нысанында төленетін табыс бөлігі, есептелген, бірақ акционерлік капиталды көбейтуге бағытталған, қолға берілмеген дивидендтер* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарату дивиденді. ә.с.к. *Серіктестік таратылған жағдайда несие берушінің та-*

лаптарын төлегеннен кейін бөлінетін табыс. Тарату дивиденді де жарғылық капиталға салым инфляцияның коэффициентін ескере отырып, табыс салығы есептелмей қайтарылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИВИДЕНТТІК с.ы.н. *Дивидент түріндегі, дивидентке тән, дивидентке қатысты. Дивиденттік* табыс кредит берушілерге міндетті түрде төленетін проценттік төлемге қарағанда акционерлерге төленбеуі де мүмкін (ҚҰЭ).

Дивиденттік санақ. э.с.к. *Дивиденд алушылардың бар-жоғын, мекенжайын нақтылау т.б. мақсатта жүргізілетін барлық акция ұстанушылардың санағы. Дивиденттік санақ* мерзімін басқарма, әдетте, жалпы жиналыс өткізілерден 1 ай бұрын белгілейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИВИЗИ з.а.т. м.у.з. *Дауыстың бөлінуі, бір-біріне қосымшалай орындалуы. Дивизи* болған жағдайда жеңілрек дауыстар бірінші тенорлардың тобын не партиясын, ал басқалары екінші тенорлардың тобын құрайды (Хормен жұмыс). *Дивизи* – итальянша бөліну деген сөз... Шекті аспаптардың партияларын орындайтын топтардың екіге, не бірнеше бөлімге бөлінуі (Хормен жұмыс).

ДИВИЗИОН [франц. division] з.а.т. 1. ә.с.к. *Артиллериялық бронетанктік, зениттік-ракеталық т.б. бөлімшелерден құралған әскери құрама, оқ жаудырғыш, тактикалық құрама бөлім.* Зығырданы қайнаған ол [Қамбаров] артиллерия мен миномет *дивизиондарына*: «Жаудың шебін аямай талқандаңдар», – деп бұйырды («Лен. жас»). 2. т.а.р. XX ғ. 2-жартысына дейін 2–3 *аттық әскер эскадронынан тұратын тактикалық құрама. Дивизион* ауласына, Бардағы сен, көрші тегіс; Аяққа шаң таралардан, Аттар біткен киген кебіс (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). 3. т.а.р. Азамат соғысы жылдарында бірнеше әскери ұшақтар отрядтарынан тұрған арнайы бөлімдер. 4. Қазіргі заманғы әскери-теңіз флотындағы біртекті корабльдердің тактикалық құрамасы.

ДИВИЗИЯ [франц. division] з.а.т. ә.с.к. 3–4 *полктан құралған құрама әскер.* Екі генерал *дивизия* штабы жанынан айырылысты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). *Дивизия* – әлемдегі көптеген мемлекеттердің Қарулы Күштерінде кездесетін негізгі тактикалық әскери құрама (ҚҰЭ). *Дивизия* Ресейде және Францияда 18 ғасырдың басында пайда болып, 19 ғасырда көптеген мемлекеттерде түпкілікті орнады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Панфилов *дивизиясы* – жүрегіндей, Дүрсілдеп соққан жаудың үрейіндей, Айрықша айкасты бір батальон, Күндіз-түн кірпігін біреуі ілмей (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ДИВИЗИЯДАЙ с ы н. *Дивизия мөлшеріндей.* Сол әскердің гоминдан бригадасының Құлжадағы қамалын алу үшін бір *д и в и з и я - д а й* қарулы күш керек (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ДИВИЗИЯЛЫҚ с ы н. *Дивизияға қатысты, дивизияға тән.* Полктың барлық зеңбірек, Жатты тегіс аһ ұрып. *Д и в и з и я л ы қ* ноян көк, Жіберді ол да ақырып (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.). Тіпті кейде мезі ғып та жібереді: *д и в и з и я л ы қ*, корпустық, армиялық, майдандық... бұлар азшылық ететіндей орталық газеттердің тілшілері, фотографтар (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.).

Дивизиялық артиллерия тобы. ә с к. *Қарсыластың тактикалық ядролық құралдарымен және артиллериясымен күресу үшін, оның резервтерін, радиоэлектрондық құралдарын және басқару пункттерін жою үшін, дивизия іс-әрекетінің негізгі бағытындағы атысын күшейтуге арналған топ.* Әдетте, *д и в и з и я л ы қ а р т и л л е р и я т о б ы* на бір немесе әртүрлі калибрлі бірнеше артиллериялық дивизион кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИВИЗИОНДЫҚ с ы н. *Дивизионға тән, дивизионға қатысты.* *Д и в и з и о н д ы қ* комиссар Лобачев, штаб начальнигі генерал-майор Малинин, – деп Панфилов бізге армияның басшыларын сырттай таныстырып алды да сөзін сабақтай берді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Хабарды жоғарғы штабтан бір уақытта алған корпустық және *д и в и з и о н д ы қ* бригада бар зеңбіректерінен түгелдей атты (Ә.Нүрпейісов, Курляндия).

ДИГИБРИДТІ с ы н. б и о л. *Тұқым қуалау қасиеттері екі ғана белгілермен айырылатын.* Өзімізге белгілі бұршақтармен теңіз доңыздарының белгілерінің *д и г и б р и д т і* ажырауымен салыстырып қарасақ, жаңғақ тәрізді айдар зиготада басым екі белгі болған жағдайда ғана дамитынын көреміз (Жалпы биология).

ДИДАКТИКА [грек. didaktikos] з а т. п е д. *Педагогикалық ғылымның білім беру, машық пен дадыны меңгерту, берілетін оқыту әдістерін, білім мазмұнының көлемі мен құрылымын айқындайтын, баяндайтын бөлімі.* Абайдың өн творчествосын халықтық музыка мәдениетінен жат деп қарау ешқандай да *д и д а к т и к а ғ а* сыймайды (І.Омаров, Серпін). *Д и д а к т и к а* өзіннің алдына қойған мақсаттарға жету үшін белгілі бір дидактикалық принциптерге сүйенеді (ҚҰЭ). *Д и д а к т и к а* – теориялық және осымен бір мезгілде нормативтік-қолданбалы ғылым (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИДАКТИКАЛЫҚ с ы н. *Дидактикаға қатысты, дидактикаға тән.* Егер ұғымды немесе ойды сезімдік образға саю *д и д а к т и к а л ы қ* әдіс ретінде қолданылатын болса,

бұған қарсы еш нәрсе айтуға болмайды (А.Қасымжанов, Диалектика.). Оқу-тәрбие жұмысы салаларының ішінен психологиялық оқыту процесінің жалпы *д и д а к т и к а л ы қ* мәселелерін дәлелдеуге тиізетін пайдасы зор (М.Мұқанов, Пед. очерк.). *Д и д а к т и к а л ы қ* принциптер оқу-тәрбие жұмыстарының заңды жүйесін көрсетеді, оқыту ісінде табысқа жетудің қажетті шарты болып табылады (ҚҰЭ).

Дидактикалық материал. п е д. *Оқушыларға өз бетімен жұмыс істеу үшін таратылатын құралдар (карта, кесте т.б.).* *Д и д а к т и к а л ы қ м а т е р и а л* даярлау технологиясы, безендірілуі жағынан өте қарапайым, тіпті оқушылардың өздері жасаған болуы да мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Дидактикалық ойындар. п е д. *Оқыту мақсатын жүзеге асыруға арналған ойындар.* *Д и д а к т и к а л ы қ о й ы н д а р* оқушының байқампаздық, елестету, есте сақтау, сөйлеу, ойлау қабілеттерін, сенсорлық бағдарын дамытады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Дидактикалық шығармашылық. п е д. *Оқу материалын оқушыларға меңгертуге байланысты әртүрлі амалдарды іріктеу және құрылымдау жөніндегі оқыту әрекеті.* *Д и д а к т и к а л ы қ ш ы ғ а р м а ш ы л ы қ* та педагогика саласындағы технология мен жобалау жұмыстары жаңа тәлім жүйесін, тәлімдік жағдайлар мен педагогикалық процестерді жаңадан жасау әрекетінде ізденіскерлікті жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИДАКТОГЕНИЯ [грек. didaktikos – үйретуші, ұқтырушы, genes – пайда болған] з а т. п е д. *Тәрбиеші (педагог, жаттықтырушы, басшы т.б.) тарапынан педагогикалық әдептің бұзылуы салдарынан болған оқушының жағымсыз психологиялық жай-күйі (көңіл-күйдің нашарлауы, қорқыныш, түңілу).* *Д и д а к т о г е н и я* пайда болмау үшін әрбір ұстаз қарым-қатынаста барынша әдепті болуға ұмтылып, тәрбие барысында оқушылардың жас ерекшеліктері мен жеке психологиялық қасиеттерін ескеріп отыруы қажет (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИДАР [ар. ديدار] з а т. 1. кө т е р і н к і. *Жүз, келбет, түр, түс.* Келмедің, келгенінде жүзің жанып, Алдыңнан қарсы алар ем өзім барып. Толған ай секілденген *д и д а р ы ң а*, Қарар ем көңілім толқып, көзім қанып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 2. а у ы с. *Нұр, сәуле.* Таң да *д и д а р ы м е н* ойды, қырды орады. Егіз лағын жел, құздан қорғап, шыжық болған ене бөкен қарсы қапталда қақшаңдап келе жатқан мергенді көріп пысықырып қалды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Ақ дидар. э к с п р. *Сұлу келбет, аққұба жүз. А қ д и д а р ы ң* көргенде тұра алмаймын Сенсіз жерде салтанат құра алмаймын (Х.Әбішев). Маржан, жақұт дейтіндер – соның тісі. Көз тартар әдеппенен қылған ісі. Бір ауыз айтқан сөзі жанды ерітіп, Мас болар *а қ д и д а р ы н* көрген кісі (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Дидар қосты. *Жүздесті, жолықты.* Жүзінді көрген құмар сүйінемін, Көргенше *д и д а р қ о с ы н* күйінемін, Сипатың көзден таса болғаннан соң, мас болып, арманда боп иілемін (Ақан сері, Шығ.).

Дидарына әсем өңділік қосты. п о э т. *Жайнады, құлпырды, әдеміленді.* Жымиды ақын, *д и д а р ы н а қ о с ы п ә с е м ө ң д і л і к.* Бұйра бұлттар әлдеқайда бара жатты жөңкіліп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Дидарына тоймады. *Жүзіне қараудан шаршамады, аса құмар болды.* Бір сағаттай көрмесем *Д и д а р ы н а т о й м а ғ а н* (Қыз Жібек). Дарияда аққудай болып жүзіп келе жатқан Ақбілек пен Әлібектің *д и д а р ы н а т о й м а й д ы* (Қаз. ертер.).

Дидарын көрді. к ө т е р і ң к і. *Жүздесті, жүзін көрді.* Аз мақтап, ықыласты дұға етейін, Ишарат сөз мәнісін қара дедім. Келдік те сеніменен *д и д а р к ө р д і к*, Болмаса өзім сізге барар едім (Керлері Әбубәкір, Қазағым). Бейне бір нұр сәулесі түскенге ұқсас, *Д и д а р ы н к ө р ғ е н* адам болмай ма мас. Өзенге ағып жатқан бір шомылса, Бойында гүлденбеген талы қалмас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Дидары солды. *Жүзі өзгерді, өңі қашты, нұры тайды.* Түнде айнаға қарамайды. Қараса ажары кетеді, өңі бұзылады, нұры таяды, *д и д а р ы с о л а д ы*, шұғыла қуарады деп ырымдайды (А.Қайбарұлы, ... Қаз. ырым.).

Жылы дидар. *Жылы шырай, жайдары жүз.* Осынау денелі, толық келген қараторы кісінің *д и д а р ы* тым *ж ы л ы* (Ә.Жәмішев, Армысың.).

Жылы дидармен қарсы алды. *Жылы шыраймен жайдары қарсы алды.* Назипа жеңгей Тұрарды аса *ж ы л ы д и д а р м е н қ а р с ы а л ы п*, өзінің бөлмесіне алып кетті (С.Бегалин, Замана.).

Хақ дидарын көрді. д і н и. *Діни сенім бойынша Алла тағалаың шапағат, рақымын көру мағынасында. Ха қ д и д а р ы н к ө р е р с і ң*, Ақырет қамын қылғаның, өлшеулі күнің жеткен соң, Бұйрық дәмің біткен соң (Шортанбай ақын, Шығ.).

ДИДАРЛАН= е т. *Нұрлану, көріктену, сұлулану.* Мария оған [Ғалымға] біртүрлі әсем назбен жымия, *д и д а р л а н а* қарады (Ж.Тілеков, Қайнар.). Сөйлегенде дауысы сылдырлап, бет ажары құбылып, сүйкімді жүзі

д и д а р л а н а түсті (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ДИДАРЛАС= е т. *Кездесу, жүзбе-жүз әңгімелесу.* Мәскеудің шаһарында қыз да тұрды, Арланды жолығуға *д и д а р л а с ы п*, «Танымай өнерім мен пікірімді, Ұят қой біреулердей көрсе жасық» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қауышып қыз бен жігіт *д и д а р л а с ы п*, Шат болды шамадан тыс кеуілі тасып (Базар жырау, Шығ.). Бұрын көрмеген, білмеген талай дарынды халық таланттарымен *д и д а р л а с ы п*, олардың орындауларындағы әр алуан әсем әндері мен тәтті күйлерін тындап, түрлі ойындары мен билерін көрмек (М.Майшекин, Мұрагерлер).

ДИДАРЛАСТЫР= е т. *Кездестіру, жүздестіру.* Тек қазіргі сәтте Әсетті шешесімен *д и д а р л а с т ы р ы п* қалса, (Бейсен) өз борышын өтеген сияқтанар еді (К.Оразалин, Ақ жазық). Ендігі жердің бәрі – өз аулымыз. Маған сеніп, ықыласпен шығарысып сал. Орталықтағы ауыл адамдарымен *д и д а р л а с т ы р а л ы қ* Ерекенді (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Барып түсе қалған жерде малшы семьясын шалғай жерлермен *д и д а р л а с т ы р ы п*, түрлі ойын-сауықтармен көңілін көтеру қандай ганибет! (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

ДИДАРЛАСТЫРУ *Дидарластыр етістігінің қимыл атауы; кездестіру, жолықтыру.* Өзгелерден қайыр бола қоймаған соң, жаңа бас дәрігер кіріп, ертеңгі операция алдында Гүлшаншты туыстарымен *д и д а р л а с т ы р у* үшін отыз минутке ұлықсат алыпты (З.Жәкенов, Қайта айнал.).

ДИДАРЛАСУ *Дидарлас етістігінің қимыл атауы; кездесу, жолығу.* Жолдасым мені бір ақынмен таныстырды, оның өлеңдерін жақсы көруші едім, өзімен *д и д а р л а с у ғ а* құштар болып жүргенмін (Т.Ахтанов, Махаббат.). Еленаның ағасымен сөйлесіп, *д и д а р л а с у* да сондай ыстық көрінді (К.Оразалин, Жексен). Әр жолы намазға жиналған көп халықпен *д и д а р л а с у*, сол топтың ішінде өз иығының басқалардан сәл де болса биік тұрғанын сезіну оған біртүрлі рахат еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ДИДАРЛЫ с ы н. **1.** *Келбетті, көрікті.* Қайтейін, жүрмегенсін жаңға байлап, Алыста кеттім одан арман айдап. Айналып-толғанатын ақ *д и д а р л ы*, – Ана еді ол – Жауымды да аңдамай қап... (Т.Айбергенов, Құм. мұнара.). **2.** а у ы с. *Нұрлы, сәулелі.* Ойхой, дүние-ай, өстіп «уақыт жоқ, уақыт жоқ» деп жер иіскеп жүріп ақ *д и д а р л ы* таңыңның қадіріне жете алмай, түк көрмегендей, түк білмегендей боп өте шығамыз-ау (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Ай дидарлы. п о э т. *Айдай көрікті, сұлу.* «Өлер шағым, өтінішім ақырғы» деп тағы да ол мені үйіне шақырды. Барып едім, орын беріп төрінен, Немересін таныстырды менімен. *Ай дидарлы* жан екен ол сүйкімді, Көкірегімде содан сырлы күй тұнды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жек көргені жақын келсе қуып-теуіп тістепті, Содан аяқ шідерленіп, бастан жүген түспепті. Бозбалалар сымбатына көз тастайтын табына, Қарияның *ай дидарлы* қызы бопты тағы да (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жаз дидарлы. п о э т. *Жылы жүзді. Жаз дидарлы* жас ана, Жаныңды тос әр күйге; Жасара түс, жасара, Бөбегінді әлділе (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Екі көктем қабат туды бұл жылы, Бақтар шертіп махаббаттың түр жырын. Айна алдында *жаз дидарлы* бойжеткен, Қайта-қайта таркатады бұрымын (А.Нысаналин, Көктем.).

Күн дидарлы. *Күндей сұлу.* ...Жалғыз отырған маған *күн дидарлы* сол адам жанашыр жақындай болып көрінді (С.Мәуленов, Жер нөрі).

ДИДАРСЫЗ с ы н. *Көріксіз.* Бұдан төрт жыл бұрын бұл өңір дәл осындай бұйрат құм, қораш сексеуіл, *дидарсыз* дала еді (Ұ.Бағаев, Адам.).

ДИДАРИЗДЕГІШ з а т. т е х. *Фотоаппарттың суретке түсірілетін объектіні табу үшін жасалған бөлшегі.* Френель линзасы алаң ортасындағы микропирамиданың, *дидариздегіштегі* мүсіннің бірқалыпты айқын да ажарлы шығуын қамтамасыз етеді («Алматы ақшамы»).

ДИЕЗ [франц. diesel] з а т. м у з. *Белгілі бір дыбыстың үнін жарты тон жоғарылататын белгі, таңба.* Негізгі дыбыстарды жарты тон төмендету немесе жоғарылату белгілерін қозғау белгілері не *диез* деп атайды (Ө.Байділдаев, Ән. сабағы).

ДИЕТ з а т. с ө й л. *Диета.* Науқас баланың режимі мен *диетінде* сәл ғана қателік болса, науқасының асқынып кетуі мүмкін (Келіншектер.).

ДИЕТА [грек. diaita] з а т. м е д. *Адамның белгілі бір ретпен тамақтануы, тамақтану режимі, емдәм.* Жүгеріні тамақты *диет* а сақтап ішетіндер ғана емес, сау адамдардың да күнделікті тағамға қосып ішуіне болады (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). Кейбір құстың (тауық, күрке-тауық) етін *диет* ретінде пайдаланады (Қазақст. етті молайту.). Шілделіктің қай түрінде болсын режим, *диет* а сақтап, таза ауада серуендеу өте пайдалы (КСЭ).

ДИЕТАЛЫҚ с ы н. *Диетаға қатысты, емдәмдік.* Керек болғанда, дәрігер жарасы бар

адамды *диет* а л ы қ асханадан тамақтанып жүруге ақыл береді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру). Жылқыға *диет* а л ы қ азық ретінде бидайдың кебегін берген жөн (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.).

ДИЕТОЛОГИЯ [грек. diaita – тамақтану тәртібі, logos – ілім] з а т. м е д. *Сау және науқас адамның тиімді тамақтануын, дұрыс тамақтанудың ғылыми негіздерін және оны ұйымдастыру әдістерін зерттейтін ғылым.* Қазақстанда *диетология* емдеу – профилактикалық мекемелерде, демалыс орындары мен санаторийлерде диетологиялық қызмет көрсету ісін ұйымдастыруға байланысты 1930 жылдан дами бастады (ҚҰЭ).

ДИЗАЙН [ағыл. design] з а т. *Көркемсурет және сәулет өнерінің өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау және заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағыт атауы.* Ұлттық валютамыздың өз *дизайні*, өз идеясы болуы керегін сөз етті («Егемен Қазақстан»). Сыртқы безендірумен, стильмен салыстырғанда *дизайн* ұғымының мағынасы әлдеқайда кең (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Дизайн* қызметінің ерекшелігі – әсем әрі көркем жасалған тұтыну заттары мен бұйымдардың қоршаған ортаға лайық үйлесімін жүзеге асырып, ұдайы олардың жаңа үлгілерін ойлап табу (ҚҰЭ). «Қыпшақтардың» бұрынғы кітаптарымынан даусыз бір артықшылығы бар: әдемі безендірілгені. *Дизайны*, макеттелуі ең биік талаптарға жауап береді деп ойлаймын («Астана ақшамы»).

ДИЗАЙНЕР з а т. *Нәрсені көркемдеумен, безендірумен айналысатын маман.* Сол ағамыз салған жерден-ақ әңгімесін: «Біздің ұлттық валютамыз туралы не ойлайсың, осы жөнінде ақылдасуымыз керек. Мен мұны сені *дизайнер* деп айтып отырмын», – деп бастады («Егемен Қазақстан»). Кейін ол кезде Ұлттық банк төрағасы Ғалым Байназаров бар және *дизайнерлер* Әлин, Дүзелхановтармен бірге тікелей осы фирмада бірнеше қайтара болдық («Егемен Қазақстан»).

Дизайнерлер одағы. *Дизайнерлерді біріктіріп, басымылық жасайтын ұйым.* 1991 жыл. *Дизайнерлер одағы* атынан республика Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланып, Парламентте жүрген кезім. Ол – *дизайнер одағының* президенті («Егемен Қазақстан»).

ДИЗЕЛЬ з а т. т е х. *Мұнаймен іштен жататын қозғалтқыш.* Электростанция *дизель* аппаратын, электр жүйелерін қарап шықты («Лен. жас»). *Дизель* машиналар көлік шарты алмаған соң тек теміржол біткенде ғана жеткізілді (Адам және химия).

Дизель отыны. х и м. *Сұйық мұнай отыны.* Өртүрлі климаттық аймаққа арналып және жұмыс істеу жағдайына қарай *дизель отыны* ның арктикалық, қыстық және жаздық үш түрі шығарылады (ҚҰЭ). Маңызды науқанды ойдағыдай өткізу үшін 60 000 тонна көлемінде *дизель отыны* керек екен («Егемен Қазақстан»).

ДИЗЕЛЬДІ с ы н. т е х. *Дизелі бар, дизель орнатылған.* Соңғы үш жылдың өзінде 4000-нан астам *дизельді* электр станциясы босатылды (Жаңарған өлке). Осы машинаның соңында *дизельді* двигательдің сыртқа атып шығатын газының әдеттегі көгілдір түтіні көрінбейді («Лен. жас»). Көмірсутектер жанғанда атмосфераға тарап, оны ластайтын компоненттердің бірі – күйе бөлшектері түзіледі. Олардың тұрақтылығы және қоршаған ортада ұзақ уақыт сақталғыштығы, күйенің адсорбциялық қасиетінің жоғарылығы салдарынан оның бетіне канцерогенді заттардың сіңуі – жану қондырғыларынан (өндірістер, бензинді және *дизельді* двигательдер) шығатын күйені азайту жолында ізденістер жүргізу мәселесін көтереді («Зерде»). Солтүстік-Оңтүстік электр желісін, шынының ең бір жаңа түрін шығаратын кәсіпорынды, құрылыс материалдары зауытын, *дизельді* қозғалтқыштар зауытын, кабель өнімдері өндірісін ерекше атап көрсетуге болады («Егемен Қазақстан»).

ДИЗЕНТЕРИЯ [грек. dysenteria] з а т. м е д. в е т. *Адам мен малда болатын қанды ірің аралас ішектің жұқпалы ауруы.* Дәрігер баланың *дизентерия* мен ауырып жатқанын пәтуалады (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Дизентерия* – жұқпалы іш ауруы. *Дизентерия* д а адамның ұлы дәреті жиіленіп келіп, кіндік түбін бүріп ауыртады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Сәбилер *дизентерия* ға (қан өту) жиі және тез шалдығады (Мед. анықтама).

ДИКАНТ [лат. dictare] з а т. п е д. *Дауыстап оқу арқылы өткізілетін жазба жұмыс, жаджазу.* [Тиыштық] – Орыс тілі *дикант* а н т а н екі алып едім – сол бүкіл ауылға жетерлік сөз болып тұр (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Сабақ беру практикасының барысында оқушылардың *дикант*, мазмұндама, шығарма сияқты жазба жұмысынан жіберетін қателері әр алуан болып келеді («Қазақст. мұғ.»). *Ди-к-а-н-т-ы-ң* түрі оқытылатын тілдік және сөйлеу материалының ерекшеліктеріне қарай таңдалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИКТАТОР [лат. dictator] з а т. с а я с и. *Мемлекет ісін шексіз билеуге еркі бар билік иесі.* Бір *диктатор* бар миллиондаған халықты билеп, мыңдаған шақырым жерге өмірін жүргізіп отырса да, місе тұтпайды (С.Шаймерденов,

Мезгіл). Патша үкіметі Мемлекеттік думаны таратып, өкімет билігін әскери *диктатордың* қолына беруді ұйғарды (Партия тарихы). *Диктатор* С.Хусейнге тағылар тағы бір айып ол билік басына келгеннен кейін соған жетуге көмектескен барлық жолдастарының бәрін қырып жіберуі болып табылады («Егемен Қазақстан»).

ДИКТАТОРЛЫҚ с ы н. *Диктаторға тән, диктаторға қатысты.* Гватемала халқының апшысын қуырған *диктаторлық* режимге қарсы жүргізілген күрес 1962 жылдың бас кезінде кең өріс ала бастады («Лен. жас»).

ДИКАТУРА [лат. dictatura] з а т. с а я с и. *Қолында мемлекет билігі бар таптың шексіз үстемдігі.* Жұмысшы табының *диктатура* с ы қоғамды социалистік жолмен қайта құрудың шешуші шарты болып табылады (Қысқ. саяси экон.). Барлығы бір адамның шешіміне байланысты, бәрі бір адамға бағынышты болса, бұл кәдімгі *диктатура* («Жас Алаш»).

ДИКТИОКАУЛЕЗ з а т. в е т. *Малдың өкпесіндегі құрт ауруы.* *Диктиокаулес* – бұл аурумен қой-ешкі, жылқы, бұғы және түйе ауырады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіру.). Бұл жерге (тәжірибе жасалған) күзде *диктиокаулес* б е н ауырған бұзаулар жайылған болатын (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы).

ДИКТОР [лат. dictor] з а т. ж у р н. *Микрофон арқылы теле, радиохабарларды оқитын маман.* *Диктордың* сөзі аяқталып, қабылдағышта ызың пайда болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Радио сөйлеп қоя берді, *диктордың* қандай күй дегенін Құмар аңғармай қалды (А.Нұрманов, Аққу.). *Диктор* даусы самғайды, Жанға жайлы леппенен. Ешбір алқап қалмайды, Лебізі оның жетпеген (С.Сейітов, Жаңғырық).

ДИКТОФОН [лат. dictare – ежіктеу, грек. phone – үн, дыбыс] з а т. т е х. *Сөзді дыбыс тасығышқа (магниттік таспаға) жазып алатын және оны қайта жаңғыртатын құрылғы.* Әсия *диктофон* ы н жақындатып, жазып алуға әзірленді (Газеттен). Егер олардың әуенін магнитофон, *диктофон* ға жазып алып баяулатып тыңдайтын болсақ, әдемі әуенге құлағымыздың құрышын қандырамыз хақ («Зерде»). Мекемелерде, әдетте, бөлмелік *диктофон* д а р пайдаланылады (ҚҰЭ).

ДИКЦИЯ [лат. dictio] з а т. *Сөйлеуде, өлең айтуда сөздің және буынның айқын, ашық айтылуы, нәші, мақам.* Әшейінде *дикия* с ы жақсы Ақан міңгірлеп, сөзінің аяғын жұта берді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Залдың шалғай түпкіріне шалдықпай жететін мөлдір *дикия* с ы – артистің әрі нәзік, әрі бай жан сарайының сыртқа тепкен сәулелері («Қаз.

әдеб.»). Сөздің интонациясы мен тембріне, *д и к ц и я с ы* мен паузасына да өзгерістер енгізетіндігін дәлелдейтін мысалдар бар (Қ.Жарықбаев, Психология).

ДИКЦИЯҒА з а т. *Дикцияға тән, дикцияға қатысты*. Әндердің шынында да хордан үлкен *д и к ц и я л ы қ* шеберлікті тілейтіні белгілі, орташа екпіндегі шығармада да бір қарағанда көріне қоймайтын, өзіндік *д и к ц и я л ы қ* қиындықтары болады (Хормен жұмыс.).

ДИҚАН [ир. دقان] з а т. *Егінші, егін өсірумен айналысатын адам. Д и қ а н д а р м е н* жаңбырды күттім бірге, Шопандармен жайлауға шықтым бірде. Балықшымен толқында арпалысып, Жүздім қиян теңіздің түкпірінде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Хайрош, осы сен егіс алқабына қонып шыққан күні *д и қ а н* баба түсіңе кірген жоқ па? Астық та мол шықты, қырман да қызыл бидайға толды (С.Хайдаров, Жүрек.). Өсекші ауызға, *д и қ а н* қауызға қарайды. Арызқой ізге, данышпан сөзге қарайды (Ө.Күмісбеков, Москва.).

Ақылға диқан. *Ақылға бай, ақылды, кемеңгер*. Алдыңа күнде сайраған, Топқа салған жорғамын, Табаны мұздан таймаған, *А қ ы л ғ а д и қ а н* кемеңгер, Ер мұқтажын ойлаған (Айттыс.).

Диқан дарысын. *т і л е к. ж е р г. Астық мол болсын, қырман тасысын. О, жігіттер, д и қ а н д а р ы с ы н!* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДИҚАНГЕР з а т. *Егінші. Д и қ а н г е р* көңілді баладай, Еңбек пен ән шалқып тұрғанда. Қыр басы кең сарай қаладай, Дән менен құт қонған бұл маңда (Р.Нұрпейісов, Жай толқын).

ДИҚАНГЕРЛІК з а т. *Егіншілік*. Қашаннан өркенді істің басы-қасында жүретін еңбек адамы Жанбосын бұл жолы да ата-бабасы мирас еткен *д и қ а н г е р л і к* кәсібіне бағып, көзге түсті («Лен. жас»).

ДИҚАНГЕРШІЛІК з а т. с ө й л. *Диқаншылық*. Сабақты ине сәтім деп, *д и қ а н г е р ш і л і к* асығыстықты сүймейді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Қолына кетпен ұстамаған тез қартаяды, – дейтін жарықтық, Сыр еліне әйгілі диқан еді. Баласын да осы *д и қ а н г е р ш і л і к* ке баулыған (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.). Ондағы Доскей ойы – қарымы мол жанға өзі де қанаттаса кәсіп қылып, *д и қ а н г е р ш і л і г і н* үйрену еді (Д.Досжанов, Зауал).

ДИҚАНДАЙ с ы н. *Диқан сияқты, диқан тәрізді*. Артында оның ауыр еңбек жол қалды, Жол үстінде жүрген ізі мал қалды, Берді еліне берекелі *д и қ а н д а й*, Мол өнімді толып жатқан томдарды (С.Мәуленов, Құлыншақ).

ДИҚАНДЫҚ з а т. *Егіншілік, диқаншылық*. Сыр елінің даңқын асқақ көтеріп, мерейін

үстем етіп келе жатқан аса бағалы дақыл – күріш өсіру ісі менің *д и қ а н д ы қ* өмірімде үлкен орын алады (Октябрь өрендері). Малымен бірге бір жерден екінші жерге үнемі көшіп-қонып жүргендіктен, олар *д и қ а н д ы қ* кәсіппен шұғылданбады (Қымыз.). Жер жыртқызып, *д и қ а н д ы қ т ы* күшейтті, шеберхана көбейтіп, қол өнерін дамытты (С.Сматаев, Елім-ай).

ДИҚАНШЫ з а т. *Егін салушы, егіншілікті кәсіп етуші*. Ұзын сөздің қысқасы – қазақ асарын асап, жасарын жасаған, мәдениеті көпей ел, табиғат сырына ақылы жетіп болмаған, бақташы, *д и қ а н ш ы* ел; дін тұманынан әлі арылмаған ел (Ж.Аймауытов, Шығ.). Солтүстік облыстарда *д и қ а н ш ы л а р* қар суын пайдаланып қалуды көздеп және жазғытұрымғы қуаңшылықтан қауіптеніп, егінді ертерек себуге тырысады (Ж.Жиенбаев, Жүгеріні сақтау). Онымен қатарлас отырған осы колхоздың *д и қ а н ш ы с ы* Наурызбай Жасақбаев та осындай пікірде (С.Байжанов, Сұңқар.).

ДИҚАНШЫЛЫҚ з а т. *Егіншілік*. Еркектер *д и қ а н ш ы л ы қ* дегеннің бейнетін енді ғана шамалағандай, соның бар тауқыметін аркалап жүрген әйелдерге аяныш білдірді (Ә.Сараев, Тосқауыл). Баласы да бұрынғыдай емес, *д и қ а н ш ы л ы қ қ а* ден қоя бастаған. Әсіресе, көрі әкенің маңдай терін жеңімен бір сүртіп тастап, жұтынып жұмыс істегеніне қызығады (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

ДИЛАН= е т. *Тыңаю, әлдену, қуаттану*. Кешкі салқында терін үгіп, жем жеп, *д и л а н ы п* алған жарау аттар сау желгенде, жер танабын қуырғандай болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Су тартудан құтылып, *д и л а н ы п* алған қара нар аласа шананы асық құрлы көрмей анда-санда бір бақырып алып маймаң-маймаң басып келеді (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Түн бір қалың қара орман, Деді Темір жиналып, Қуаттанып, *д и л а н ы п*, Қарғып тұрып, орнынан (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.).

ДИЛАНДЫР= е т. *Қуаттандыру, әлдендіру*. Ертең суыққа аттарды *д и л а н д ы р ы п* алмасак болмас, – деді Сәкеннің үшінші жолдасы (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Біріншісі – саулықтарды семірте түсу болса, екіншісі – төлдерді тың жайылымда *д и л а н д ы р ы п*, оңалта беру (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

ДИЛАТОМЕТР [лат. dilatare – кеңейту, грек. metron – өлшем] з а т. ф и з. *Зат көлемінің өзгеруін өлшейтін аспап*.

ДИЛЕММА [грек. dilemma] з а т. ф и л о с. *Топшылағанда, байымдағанда болатын қарама-қарсы екі пікірдің бірін таңдау, екіншісі бірі*. Капиталистер адам алдына мынадай *д и л е м м а* қояды: не өмір қиыншылықтарымен өзін

жеке күрес, не коллективте өз билігіңіз, еріксіз күн көр (Ө.Бәженов, Дүние. көз.).

ДИЛЕТАНТ [итал. dilettante] з а т. Арнаулы даярлығы болмаса да ғылыммен не өнермен үстірт шұғылданушы адам. Ол [Нариман] өзі ештенені терең білмейтін, байыбына бармайтын, ғылымдағы, тұрмыстағы, махаббаттағы *д и л е т а н т* («Қаз. әдеб.»).

ДИЛЕР [ағыл. dealer] з а т. э к о н. Тауарларды, бағалы қағаздарды, валютаны сатып алу-сату мәмілесі кезінде делдалдық міндеттерді жүзеге асыратын заңды немесе жеке тұлға. Массажистер мен таксистерді адам жанының білгірі деп жатады, керемет кеңесшілері деп жатады, ал *д и л е р г е* адам баласы мінезінің ең жасырын нүктелері белгілі («Алматы ақшамы»). *Д и л е р* болудың тағы бір ерекшелігі, бұл – қызмет көрсету саласындағы ең көп «шайлық» алатын кәсіп («Алматы ақшамы»).

ДИЛОГИЯ [грек. di – екі рет, logos – сөз] з а т. ө д е б. Сюжеті, мазмұны бір-бірімен байланысты, негізгі кейіпкерлері ортақ екі кітаптан тұратын әдеби шығарма. *Д и л о г и я* ны құрайтын әр шығармада баяндалатын оқиға тиынақталып, көбінесе, негізгі кейіпкердің өміріндегі белгілі бір кезеңді қамтиды (ҚҰЭ).

ДИЛЫ с ы н. Күйлі, қуатты. Жүк машинасы шалғайда бір қора қойды жанап өтті, дүрілге қашқанына қарағанда, *д и л ы* тұсақтар сияқты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Мана, *д и л ы*, тоқжарап тұрған Ақтанауға салып жатқан мезетте жолға «не киіп шықсам екен?» деген ой да келіп еді. Мұндайда қалың қара ішіктің жөні басқа (Т.Қаупынбаев, Тау түлғасы). Күтімі күшті *д и л ы* жануар ұйтқыған боранда бағдарыңнан аумай отырсаң, жетер жеріне көп ұзамай дік еткізер сыңайы бар (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу).

ДИМЕДРОЛ з а т. ф а р м. Дененің ауруын, құрысуын басатын тыныштандыратын ақ түсті дәрі. *Д и м е д р о л* – суда және спиртте жақсы еритін, ал эфирде мүлде ерімейтін ақ түсті, өте ұсақ кристалды порошок (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Д и м е д р о л* ды көп пайдалану ағзаға зиянын тигізіп, оны әлсірете береді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ДИМЕР з а т. х и м. Бір заттың екі молекуласының бір-бірімен қосылуы. Амин қышқылының біреуінің амин группасы мен екіншісінің корбоксилі есебінен су молекуласы бөлініп шығады да, амин қышқылдарының қалдықтары бір-бірімен қосылады. Екі мономерден *д и м е р* пайда болады (Жалпы биология).

ДИМОРФИЗМ з а т. б и о л. Бір түрдің дарақтарында морфологиялық-физиологиялық

белгілер бойынша болатын айырмашылық. Жыныстық *д и м о р ф и з м*, маусымдық *д и м о р ф и з м* болып сараланады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДИНАМИЗМ [грек. dynamis] з а т. Өзгеріс, құбылыс, даму. Поэманы өңге жанрлардан даралайтын тағы бір ерекшелік – оның композициялық бітімін сымбаттандырып тұратын *д и н а м и з м* екені де мәлім («Қаз. әдеб.»).

ДИНАМИКА [грек. dynamikos] з а т. 1. Құбылыстың өзгеруі, дамуы. Біздің ұғымдарымыз заттардың, құбылыстардың объективтік қайшылықтарын ғана емес, сонымен бірге бұл қайшылықтардың дамуының *д и н а м и к а с ы н* да, құбылыстардың біріне-бірінің айналуын да бейнелеуге тиіс (Марксистік филос.). Биоценоздағы әртүрлі организмдер санының *д и н а м и к а с ы н* және оның санына әсер ететін себептерді зерттеу – зиянды түрлердің өте көбейіп кетуінің алдын алу және болдырмау үшін қажет (Жалпы биология). Әріпшіл аудармашы «Біріншіден» деп бастар ма еді, әлде қайтер еді, ал Әуезов «Ең әуелі мәлім етейін» дейді, мұнда да *д и н а м и к а* бар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). 2. *ф и з.* Құш әсері және дене қозғалысын зерттейтін механика бөлімі. Механикалық қозғалыстар мен олардың пайда болу себептерінің арасындағы байланысты зерттейтін бөлімі *д и н а м и к а* деп аталады (Физика курсы). Кино арқылы автомат құралдар жұмыс істеген кезде физикалық процестердің *д и н а м и к а с ы н* (қимылын) көрсетуге болады (К.Айманов, Физика.). 3. *м у з.* Музыкалық шығармадағы үннің күші мен қаттылығының әртүрлі деңгейі. *Д и н а м и к а* ның түрлері италиялықтар тілінде белгіленді (ҚҰЭ). *Д и н а м и к а* – дыбысты әсерлеу, күшейту дәрежесі (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ДИНАМИКАЛЫ с ы н. Қозғалысты, дамымалы. Қадырдың «Көкпар» жыры мейлінше шымыр, мейлінше *д и н а м и к а* лы («Лен. жас»).

ДИНАМИКАЛЫҚ с ы н. 1. Физика динамикасына тән. *Д и н а м и к а* лық қысым сұйықтың ағынының жылдамдығына байланысты (Физика). Сондықтан да Жердегі радиация белдігі тұрақты және *д и н а м и к а* лық тепе-теңдікте болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). 2. Музыка динамикасына тән. Термин мелодиясы толқу жағынан кедей болғанмен, ырғақтық, *д и н а м и к а* лық жағынан өткір, жүрдек, шаңғышының алып ұшқан жүрісіне сай келеді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Барлық аккорд пиано болып шығу үшін, яғни *д и н а м и к а* лық ансамбль сақталу үшін, сопрано партияларының үнінің төмендейтінін алдын ала біліп отыру керек (Хормен жұмыс). 3. Медициналық динамикаға тән.

Ішек түйілуінің *динамикалық* түрі нервпен бірге қан тарауының бұзылуынан да болады (А.Даиров, Хирург.). Гастритке, қарын жарасына ұшырап, ауырып жүрген адамдарды *динамикалық* бақылау, сонымен қатар қарынды рентген арқылы тексеру ерекше рөл атқарады (Х.Әбисатов, Қарын рагы).

Динамикалық ауыстыру. и н ф. <ағыл. dynamic relocation> *Активті бағдарламаның немесе оның бөлігін бір сақтауыш құрылғыдан басқа сақтауыш құрылғыға ауыстыру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Динамикалық бағдарлау. и н ф. <ағыл. dynamic routing> *Компьютер желілеріндегі байланыс арасында мәліметтердің артық жүктелгені және оның қабылданбағаны жайлы хабар берілген кезде ақпарат жеткізілетін маршрутты автоматты түрде өзгертетін тәсіл. Динамикалық бағдарлама* дестелерді коммутациялау желілерінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Динамикалық геология. г е о л. *Жер ғаламшарының қойнауындағы және оның беткі қабатындағы үдерістерді зерттейтін геологиялық ғылым саласы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Динамикалық жоспарлау. и н ф. <ағыл. dynamic scheduling> *Уақытты бөлетін жүйеде мәселелер ағынын талдау негізінде жүзеге асатын және ресурстарды пайдалануды оңтайландыруға мүмкіндік беретін тапсырмаларды орындау кезектілігін жоспарлау* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Динамикалық жүйе. м а т. *Еркіндік дәрежесінің саны шекті болып келетін механикалық жүйе. «Динамикалық жүйе»* термині жалпы мағынада кез келген физикалық жүйені де білдіре отырып қолданылады (ҚҰЭ).

Динамикалық жүктеме. ф и з. *Уақыт ішінде мәні, бағыты не күш түсу нүктесі тез өзгеруімен сипатталатын жүктеме. Динамикалық жүктеме* құрылым элементтеріндегі елеулі кернеулерге себепші болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.).

Динамикалық зондылау. г е о л. *Топырақтар мен таужыныстардың қасиетін далалық жеселдеме әдіспен барлап білу* (Қаз. тілі термин. Су.).

Динамикалық көлем. с у ш а р. *Су айдынының горизонтальдық жағдайларға қатысты ауытқуына байланысты алынған статистикалық көлемдердің бөгендегі су көлемін дәлме-дәл сипаттай алмауы. Ағынды реттеу, есептеу жұмыстары жоғары бьефке белгілі бір көлемдегі су беті сызығына байланысты, яғни бөгеннің динамикалық көлемдері арқылы атқарылуы тиіс* (Қаз. тілі термин. Су.).

Динамикалық құбылыс. к е н. *Жерасты қазбаларының жанынан көмірдің, таужыныстардың, газдардың немесе сұйық заттардың кенеттен пайда болып, аса күшті жылдамдықпен қозғалуы. Динамикалық құбылыс* – таужыныстар ішіндегі газдар мен сұйықтар қозғалысының және таужыныс қысымы нәтижелерінің көрінісі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДИНАМИТ [грек. dynamis] з а т. ф и з. *Құрамында нитроглицерині бар, жарылып атылатын қопарғыш зат. Руданы өндіргенде, забойда бұрғыланған скважинаға қопарғыш заттар – динамит* толтырып, аузын тығындап, соны білтемен не электрмен от беріп атады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). *Динамит* қойған жер астынан ақ тастар кесек-кесек атылып, аспанға бұрқ етіп шашу-дай шашылды (С.Жүнісов, Жапанда.). Осы заманда *динамит* деген дәрілі құрамды таудың астына қазып қояды да, от қойып тауды көтеріп жібереді («ТУГ»).

ДИНАМИТТЕЙ с ы н. *Динамит сияқты, динамит тәрізді; жарылып кететіндей, қопарғыш заттай. Қайқаңнан құлай шапқан аттың дүбірі от алған динамиттей* жерді солқыдатып ала жөнелді (Ә.Әбішев, Армансыз.). Шошыды шағатындай қазір жылан, Көрінді *динамиттей* арыз бұған. Жарылып кететіндей әрең ұстап, Жөнелді үйден бастық абыржыған (К.Бекхожин, Үш кезең).

ДИНАМО [грек. dynamis] з а т. т е х. *Электр тогын өндіріп шығаратын мәшине. Ортада ескі камерон, динамо, бұрғы станогы, алуан-алуан механизм бөлшектері жайрап жатыр* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Түптегі *динамодан* электр қуатын алған үлкен араның жүзіне көз ілеспейді (Ғ.Сланов, Шалқар).

ДИНАМОМЕТР [грек. dynamis – күш, грек. metron – өлшем] з а т. ф и з. *Күштің шамасын өлшейтін аспап. Пружинаның созылуын, салмақтың өлшеу бірліктерімен градуировкалауға және оны күштерді өлшеу үшін қолданылатын приборлар динамометрлерде* пайдалануға мүмкіншілік береді (Физика).

ДИНАМОМЕТАМОРФИЗМ з а т. г е о л. *Тектоникалық күштер әсерінен таужыныстар негізінен құрылымдық, кейде минералдық өзгерістерге ұшырайтын, сол таужыныстардың қатпарлануымен сабақтаса өтетін процесс* (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИНАР [ир. دينار] [лат. denarius] з а т. т а р. *Бірқатар елдерде ертеде қолданылған араб алтын теңгесі. Білімділігіне, адамгершілігіне, қайырымдылығына, ерлігіне риза болған керуеншілер қаражат жинап, Әбунәсірге мың динар ақша өкеліп берді* (М.Исқаков, Математика.). Өлген күні Османның үйінде

150 мың *динар* және 1 миллион дирхем ақша болған (М.Токжігітов, Құран тур.).

ДИНАС з а т. *Отқа төзімді материал. Динас* кварцты тау жыныстарды әкпен немесе басқа бір тұтқыр затпен араластырып ерітіп, жоғары температурада қыздыру (күйдіру) арқылы алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДИНАСТИЯ [грек. dynasteia] з а т. *Ұрпақ қуалап, әулеттің бір тұқымынан соң бірінің ел билеуі. 875–899 жылдары қазіргі уақыттары Иран, Тәжікстан және Ауғанстан жерлерінде Аббасид династиясынан тәуелсіз Саманидтер мемлекеті құрылады (О.Жәутіков, Математика.).* Оспан бұдан отыз үш жыл бұрын құлаған Цин *династиясының* тәртібін қайта орнатып, сол дәуірден қалған қарт билер ат арқасына қайта қонышты (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Тан *династиясы* кезінде императорлық академияның оқу жоспарына математика міндетті пән ретінде енгізіліп, шәкірттер оны үзбей жеті жыл оқуға тиісті болған (А.Көбесов, Математика.).

ДИНАФТАЛИТ з а т. х и м. *Аммиак селитрасы мен динитронафталиннің механикалық қосындысынан тұратын жарылғыш зат. Динафталит* суға төзімді жарылғыш заттардың қатарына жатады, шаң мен газ қауіпі жоқ шахталарда, қатты және қаттылығы орташа тау жыныстарда қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДИНОЗАВР [лат. dinosauria] з а т. п а л е о н т. *Архозаврлар тармағына жататын, жойылып кеткен бауырымен жорғалаушылардың ең көп тобының жиынтық атауы. Динозаврлардың қаңқа қалдықтары Жердің тарихи даму заңдылығын ғылыми тұрғыдан дұрыс түсінуге септігін тигізеді (Қаз. тілі термин. Биология). Құрлықта әртүрлі динозаврлар (алып кесірткелер) тіршілік еткен (Зоология). Оның аты динозавр, ол сөздің мәні, расында да «қорқынышты кесіртке» деген сөз (А.Машанов, Жер асты.).*

ДИНОМЕТР з а т. т е х. *Жұннің мықтылығын, созымдылығын анықтайтын аспап (Қаз. тілі термин. Тамақ.).*

ДИОД з а т. ф и з. *Бір жақты электр өткізгіштігі бар екі электродты (анод және катод), электр вакуумдық, газ разрядты немесе шалаөткізгішті прибор. Диодтар, негізінен, электр және радио аппаратураларында айнымалы тоқты тұрақты токқа айналдыруға, жиілікті детекторлауға, түрлендіруге, электр тізбегіндегі токтың бағытын өзгертуге қолданылады (ҚҰЭ).*

ДИОКСИН [нем. Dioxin] з а т. х и м. *Екі не одан да көп бензол сақинасы болатын, екі оттект атомы арқылы тұйықталған хлорорга-*

никалық қосылыстар тобы. Диоксиндерді дехлорлау арқылы зарарсыздандырады (ҚҰЭ).

ДИОПСИД [грек. diopsid] з а т. г е о л. *Силикаттар класының тізбекті типіне жататын пироксендер тобындағы минерал. Диопсидтің түсі – жасыл кейде түссіз, жылтырлығы – шыныдай (Қаз. тілі термин. Геология).*

ДИОПТОМУС з а т. з о о л. *Су шаяны. Балапан құрттарды диоптомуспен деп аталатын су шаяны жеп қояды (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).*

ДИОПТР [грек. dioptra] з а т. 1. т е х. *Жылжымалы бөлігін қашықтағы затқа бағыттайтын бұрыш өлшейтін аспап, тетік, құрал. Сызғыштың ұштарында екі диоптр болады, бұлар сызғышты белгілі бір қалыпқа келтіріп қою үшін керек (Геометрия). 2. ә с к. Винтовкаға бекітпеден алыс емес (атқыш көзіне жақын) бекітілген, көзден дәлдігін арттыруға арналған тетік. Қазіргі кезде диоптр негізінен кіші калибрлі винтовкаларда қолданылады (ҚҰЭ).*

ДИОПТРИКА [грек. dioptrika] з а т. ф и з. *Әртүрлі ортадағы сәуленің сынуын зерттейтін оптика бөлімі. Диоптрика – сәуленің сынуы деген сөз. Мысалы олар күннің айдың қаралануын дұрыс жобалады (А.Қалығұлов, Жарық).*

ДИОПТРЛІ с ы н. *Диоптрі бар, диоптр орнатылған. ≈ Диоптрлі аспап.*

Диоптрлі шкала. т е х. *Қаралатын заттың көріну анықтығын белгілеуге арналған бөліктері бар оптикалық аспаптың (дүрбі, перископ және т.б.) окулярлық сыртқы жақтауындағы шкала. Окулярдың оптикалық күшін көбейту үшін диоптрлі шкаланың сыртқы жақтауын қосу белгісі жаққа, ал азайту үшін айыру белгісі жаққа айналдыру керек (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ДИОРИТ [франц. diorite] з а т. г е о л. *Орта құрамды интрузивтік тау жынысы. Диорит құрылыс материалы ретінде және әртүрлі бұйымдар жасауда қолданылады (ҚҰЭ).*

ДИПЕПТИД з а т. х и м. *Екі амин қышқылдар қалдығынан тұратын қосылыстар.*

ДИПЕПТИДАЗА з а т. х и м. *Дипептидтердің екі амин қышқылына ыдырауын катализдейтін фермент (Қаз. тілі термин. Биология).*

ДИПЛОДОК [лат. diplogocus] з а т. з о о л. *Өсімдіктермен қоректенетін, кесіртке жамбасты динозаврларға жататын қазбалы бауырымен жорғалаушылар тобы. Диплодоктар денесінің ұзындығы 25 метрге жеткен, басы*

шағын, мойны жіңішке әрі ұзын, құйрығы да ұзын жануарлар (Қаз. тілі термин. Биология).

ДИПЛОМ [грек. *diplome*] з а т. **1.** *Арнаулы жоғары оқу орнын бітіргендік туралы куәлік. Д и п л о м* – студенттің бес жыл бойы көз майын тауысып, қиналған ұйқысыз түндердің, маңдай терін бес сыпырып ізденумен өткен жылдарының, жинаған терең білімінің жемісі («Лен. жас»). Партия билеті мен инженерлік *д и п л о м д ы* қалтама салып, Ертіс мыс балқыту зауыдына келдім (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **2.** *Диплом алу үшін жазылатын еңбек. Жамал күні-түні д и п л о м* жобасын әзірлеу үстінде («Қаз. әдеб.»). **3.** *Диссертация қорғаған ғылыми дәрежесі үшін берілетін куәлік. Айтпақшы, өзін докторлық д и п л о м ы ң д ы* алыпсың ғой, қайырлы болсын (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **4.** *Белгілі табыс я жетістік үшін марапат ретінде берілетін куәлік. Екінші дәрежелі д и п л о м* «Аманкелді» спектаклі үшін Қарағанды қазақ және орыс драма коллективіне берілді («Қаз. әдеб.»). Жюри Бибісахи апайды тамаша еңбектері үшін екінші дәрежелі *д и п л о м м е н* наградтады («Лен. жас»). Орыс патшасының Айғанымға берген бриллиант көзі бар жүзігі мен бабамызға ақсүйек деген атақ берілгенін куәландыратын *д и п л о м* да төрт құлақ сандықта («Қаз. әдеб.»).

Диплом жұмысы. п е д. *Студенттердің жоғары оқу орнын бітірерде өз бетімен жазбаша орындаған жұмысы. Д и п л о м ж ы м ы с ы* арнайы комиссия алдында қорғалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бұл болашақ архитекторлардың балапан қиялдарынан туған *д и п л о м ж ы м ы с т а р ы н ы ң* алғашқы эскиз жобалары («Лен. жас»).

ДИПЛОМАНТ з а т. **1.** *Диплом жазушы адам. Диплом қорғаған Т. Дарқанбаевтың еңбегіне мемлекеттік емтихан комиссиясы қол соқты, әсіресе СССР Ғылым академиясының мүше-корреспонденті А. И. Смирнов д и п л о м а н т қ а* қатты риза болды (Октябрь өрендері). **2.** *Диплом алған жүлдегер. Бүкіл одақтық эстрада шеберлігінің д и п л о м а н т ы* атанған жас әншіге [Розаға] бұл сапар көп әзірлікті, жақсы репертуарды керек ететін сынды сапар еді (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ДИПЛОМАТ¹ [грек. *diplomate*] з а т. **1.** *Мемлекеттің Сыртқы істер министрлігінде немесе осы мекеменің шетелдердегі өкілдіктерінде қызмет атқаратын, арнайы кәсіби білім даярлығы және дипломатиялық дәрежесі бар мемлекеттік қызмет адамы. Д и п л о м а т т а р* Қазақстан сыртқы саясатының, оның ішінде Каспий проблемасы төңірегіндегі жағдай туралы өзекті мәселелерді және оларды реттеу жөніндегі бұдан былайғы іс-

әрекеттерді қарады («Егемен Қазақстан»). Түлкі құйрық саясаттың, Алтыны үшін, наны үшін, Қасиетті достықтың мен Таптамаймын намысын. Болашақтың елшісімін, *д и п л о м а т* емеспін, Мен баратын мемлекеттер, Мені солай танысын (М.Мақатаев, Шығ.). *Д и п л о м а т!* Қай елден, қай тараптан Советтік елге біздің келе жатқан? Шығыпты ол Вашингтон деген жақтан АҚШ-тан түсінді оқып Гнат хаттан (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Неміс *д и п л о м а т т а р ы* Болгарияны өзіне тартқанымен тұрмай, Гректі де битарап қалдырып отыр («Қазақ»). **2.** а у ы с. *Әр нәрсенің иінін келтіріп, қисынын табатын адам. Бөрінің бабын табу керек, кейде өз әлімізше д и п л о м а т* та болып кетеміз (Т.Нұртазин, Адам.). Малшы деген тек шаруақор жан емес, жаратылыспен жақсы тіл тапқыш *д и п л о м а т* (Шопан серігі).

ДИПЛОМАТ² з а т. *Портфель орнына қолға ұстайтын төртбұрышты сандықша. ≈ Д и п л о м а т ы н* ашты.

ДИПЛОМАТИЯ [франц. *diplomatie*] з а т. **1.** с а я с и. *Мемлекеттің сыртқы, халықаралық саясатын жүргізу жөніндегі үкімет әрекеті. Д и п л о м а т и я* – белгілі бір мемлекет өзінің сыртқы саясатындағы мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруда қолданатын халықаралық қатынас саласындағы әдістердің, тәсілдердің және шаралардың жиынтығы (Саяси сөздік). **2.** а у ы с. *Қулық, айла-шарғы. Бұған оның д и п л о м а т и я с ы* жететіні белгілі («Жас Алаш»). Мені оққа төсең, Сүйегімнен аттағысы келді, Империя тәж-тағын сақтағысы келді. О-о-о! Көрі тарлан! Түлкі *д и п л о м а т и я* мақтанышы еді (М.Мақатаев, Шығ.).

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ с ы н. *Дипломатияға қатысты, дипломатияға тән. Қазақстан халқының бейбітшілік сүйгіштігі, д и п л о м а т и я л ы қ* интеллектуалды КСРО-ның у-шусыз ыдырау процесінде тарихи тұрғыдан шешуші рөл атқарады («Ана тілі»). Алматының ұшқыштары Израильмен *д и п л о м а т и я л ы қ* қатынастардың үзілмеуін, совет үкіметінің агрессорды ауыздықтау үшін қолданған барлық басқа қадамдарын мақұлдады («Соц. Қаз.»). Сыртқы істер министрлігіне Қазақстанның ықтимал жанжал аймағындағы *д и п л о м а т и я л ы қ* қызметкерлері мен азаматтарының қауіпсіздігі жөнінде шаралар қолдануға тапсырма берілді («Егемен Қазақстан»).

Дипломатиялық актілер. с а я с и. *Дипломатиялық қызмет барысында қолданылатын құжаттардың ортақ атауы. Д и п л о м а т и я л ы қ а к т і л е р д і ң* негізгі түрлері: ағреман, елшіні тағайындағанда оның қолына берілетін

сенім грамотасы немесе оны өз еліне кері шақырту жөніндегі шақырту грамотасы, нота-лар, шарттар мен келісімдер т.с.с. (ҚҰЭ).

Дипломатиялық дәреже. *Дипломаттарға атқарып жүрген қызметтеріне қарай үкімет тарапынан берілетін ерекше белгі. Дипломатиялық дәрежелер* алғаш рет 13 ғасырда Батыс Еуропада «амбасадор» деген атпен пайда болды (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасының Президенті республиканың мемлекеттік наградаларымен наградтайды, құрметті, жоғары әскери және өзге атақтарды, сыныптық шендерді, дипломатиялық дәрежелерді, біліктілік сыныптарын береді (ҚР Конституциясы).

Дипломатиялық корпус. с а я с и. *Қабылдаушы мемлекеттің үкіметі таныған шетелдік дипломатиялық өкілдіктердің барлық дипломатиялық қызметкерлері мен олардың отбасы мүшелерінің ортақ атауы.* Қазақстан Республикасында 40-тан астам дипломатиялық өкілдіктердің басшылары мен олардың қызметкерлерінен тұратын дипломатиялық корпус қоныстанған (ҚҰЭ).

Дипломатиялық миссия. с а я с и. *Уәкіл немесе тұрақты сенімді өкіл басқаратын дипломатиялық өкілдік.* Дипломатиялық миссияның құқықтық мәртебесі елшіліктердің құқықтық мәртебесінен еш кем емес (ҚҰЭ). Бір топ елшілер дипломатиялық миссиямен Орта Азия Республикаларын аралап қайтты («Соц. Қаз.»).

Дипломатиялық өкілдік. с а я с и. *Мемлекеттің шетелдердегі дипломатиялық өкіл басқаратын, сыртқы істермен айналысатын органы.* Қазақстан Республикасының Президенті Республика дипломатиялық өкілдіктерінің басшыларын тағайындайды және кері шақырып алады (ҚР Конституциясы). Қазақстанға тұрақты тұру үшін ниет білдірген шетелдердегі қазақтар өздерін оралмандар деп тану және көшіп келу квотасына енгізу туралы өтініштерін Қазақстан Республикасының шетелдердегі дипломатиялық өкілдіктерінде, консулдық мекемелеріне немесе біздің Агенттікке жіберуге тиісті («Түркістан»). Елші басқаратын дипломатиялық өкілдік елшілік деп аталады, ал уәкіл немесе уақытша сеніп тапсырған уәкіл басқаратын дипломатиялық өкілдік миссия деп аталады (ҚҰЭ).

ДИПЛОМАТТЫҚ з а т. **1.** *Дипломат болушылық.* Өлтір жауды, жаншы, кес! Керек болса саған жан Дипломаттық төр емес, Бұл жанған оқ, қан майдан (Сәлем саған). **2.** а у ы с. *Әр нәрсенің тілін таба білушілік.* Дипломаттығы ма, әлде басқа жадайы бар

ма, ол бізге [Юдин] «Москвамен өздеріңіз сөйлесіңіздер» дегенді айтты (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ДИПЛОМДЫҚ с ы н. *Диплом алу үшін жазылған. Оқып жүргенде-ақ дипломдық жұмысы түбі ғылыми негізі бар жұмыс деп бағаланды [Гүлжанның] (Ш.Құмарова, Қос шынар). Берілді оқуына, осы тұста, Дипломдық жұмысы да асығыс та. Әсия әуреленді емтиханмен, Осылай әбігермен өтті қыс та (Қ.Бекхожин, Үш кезең).*

ДИРЕКТИВА [франц. directive] з а т. **1.** *Жоғарғы органның төмен органдарға немесе басқарушылардың қол астындағыларға берген бұйрық, нұсқаулары.* **2.** *Үкіметтің халық шаруашылығын дамыту жолындағы бағыты, бағдарламасы.* Халық шаруашылығын өркендету жоспарлары үкімет бекіткен директивалар негізінде жасалады (Саяси экономия). Еліміз де халық ағарту ісін дамыту жөнінде үкімет белгілеген директиваларды орындай отырып, облыс мұғалімдері балаларды оқытып, тәрбиелеуде елеулі табыстарға жетті («Қазақст. мұғ.»). **3.** ә с к. *Ұрыс қимылдарын дайындау мен жүргізу, жабдықтау, үйрету, штаттық ұйымдастыру т.б. әскердің (күштің) іс-әрекеті мен өмірі мәселелерін қамтитын жазбаша түрдегі жауынгерлік өкімдік немесе қызметтік құжат.* Директив жауынгерлік – операциялық, әскери дайындықтар бойынша – тылдық, операциялық, ұйымдасқан-мобилизациялық (шоғырланған) болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИРЕКТОР [лат. director] з а т. *Мекеменің, өндіріс орнының, кәсіпорнының жетекшісі, басқарушысы.* Шаруашылық директоры Самат Көсембеков деген әрі механизаторлық, әрі ұйымдастырушылық қабілеті бар адам көрінеді (Қ.Исабаев, Арман). Мектеп директоры – пісте мұрын, арық, көздірікті қара жігіт (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). Неумоинның әкесі 4 кластық біліммен қатардағы жұмысшдан кәсіпорын директорына дейін өсіпті (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ДИРЕКТОРЛЫҚ с ы н. *Директорға тән, директорға қатысты, директор ретіндегі.* Музейдің директорылық міндетін музей бастан құрылғаннан бері Сатығұл атқарып келген екен (А.Хангелдин, Өткен күн.). Егер Тайман әлгідей тек көз алдындағы азғана нәрсеге алданып жүрсе, директорылық креслосын қиыңқырмай жүрсе, ол – қыры кеткендеу, қырсық шалғандау кісі болғаны (З.Қабдолов, Жалын). Қолда ақша тұрып сіздердің ақыларыңызды ұстап кешіктіруге бухгалтердің де басы екеу емес, – деп Мәкіл өзінің директорылық беделін пайдаланып

Каумен мен Әбілмәжінге түсіндірген болды (С.Бегалин, Уақыт.).

ДИРЕКЦИЯ [лат. directio] з а т. *Мекеме, өндіріс, оқу орындарының директор басқаратын басы орны.* [Балонин] Ертең *д и р е к ц и я* д а келесі жылы салынатын құрылыстардың тізімі қаралып, смета белгіленеді екен (Қ.Исабаев, Сұңқар.). Шынында, қанша тырысқанымен күні бүгінге дейін не *д и р е к ц и я*, не күзет тарапынан ол (Бүйрекбаев) бір ауыз жылы сөз есіткен емес (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ДИРИЖАБЛЬ [франц. dirigeable] з а т. *Іші газбен толтырылған, аспанда қалып тұратын ауадан жеңіл, басқармалы аппарат.* Қарашы әке, бұлтты сырған, Ұлы Отанның аспанына. Көктің жүзі көрінбейді, Самолет пен *д и р и ж а б л ь д е н* (Т.Жароков, Шығ. жин.). Барлық газдардың ішіндегі ең жеңілі болғандықтан ол (сутегі) бұрынғы кезде ауа шарларын, аэостаттарды және *д и р и ж а б л ь д е р д і* толтыруға қолданылған (Химия). Бұдан кейін полюсте көптеген елдер экспедициялары болып, олар кемемен және *д и р и ж а б л ь д е р м е н* барып, полюс маңын зерттеді (Н.Баяндин, Ғасырлар.).

ДИРИЖАБЛЬДЕЙ с ы н. с ө й л. *Дирижабль сияқты, дирижабль тәрізді үлкен.* Үлкендігі *д и р и ж а б л ь д е й* десен боларлық, жолбарыстай тап-тарғыл қауын жатыр жұрттың ортасында (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ДИРИЖЕР [франц. diriger] з а т. *Оркестрді басқаратын адам.* Қазақтың мемлекеттік симфония оркестрінің *д и р и ж е р і* одақ көлеміндегі бейге жүзде алып жүрген Фуат Мансуровты білмейтіндер кемде-кем (С.Байжанов, Жастық.). Неше заман бойы қазақ күйшілерінде қалыптасқан дәстүрді бұзып-жарып он шақты домбырашының «*д и р и ж е р*» деп аталатын бір адамның ығымен күй тартудың өзі үлкен жаңалық еді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). *Д и р и ж е р* еңбегі аса ауыр, оркестрде не хорда әр адам өз аспабына, өз үніне ғана жауап береді («Лен. жас»).

ДИРИЖЕРЛЫҚ с ы н. м у з. *Дирижерге қатысты, дирижерге тән.* Хорды басқарудағы басты құрал – *д и р и ж е р л ы қ* аппарат деп, басқарушының қолы, корпусы және бетін айтады (Хормен жұмыс.). Облысымыздың халық аспаптар оркестрлерін музыкалық орта білімдері бар, *д и р и ж е р л ы қ* курстан өткен маман музыканттар басқарады («Қаз. әдеб.»).

ДИРХЕМ [ир. درهم] з а т. к ө н е. *Орта ғасырдағы араб елдерінің күміс ақшасы.* Құрайыш руының әйелдерін базарларда *З д и р х е м н е н* сатып отырды (М.Токжігітов, Құран. тур.). Тана бөбішенің сізге жіберген сәлемін беріп кетті, – деп Хасан күміс зер жіп-

пен оюлаған, ішінде хаты бар және бірнеше алтын *д и р х е м і* бар қалтаны Әбу Нәсірге ұсынған (Ә.Әлімжанов, Дармина).

ДИСАХАРИД з а т. *Екі моносахарид қалдығынан тұратын қант.* *Д и с а х а р и д т е р г е* сахароза, лактоза, мальтоза, целлобиозалар жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДИСБАКТЕРИОЗ з а т. м е д. *Ағзаның (негізінен ішектің) қалыпты микрофлорасының түрлік құрамы мен санының арақатынасының өзгеруі, ішекке тән емес микробтардың дамуы.* *Д и с б а к т е р и о з* бәсекелес микроорганизмдердің, антибиотиктердің ықпалынан, тамақтанудың өзгеруінен болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Д и с б а к т е р и о з* ауыз қуысында, жұтқыншақ, мұрын, ащы ішек, тоқ ішек, қынап және теріде кездеседі (ҚҰЭ).

ДИСБАЛАНС [франц. disbalance] з а т. э к о н. *Тепе-теңдіктің бұзылуы.* Ол бітпей тұрып жаңа энергия көзін тауып, оны пайдалану әдістерін меңгеруді кең түрде қолға алмасақ, энергетикалық тапшылыққа тірелеміз. Оның арты қоғамдық *д и с б а л а н с қ а* жалғасуы әбден мүмкін («Зерде»).

ДИСГАРМОНИЯ [лат. disharmonia] з а т. м у з. *Үндестіктің бұзылуы, үннің құлаққа жағымсыз болып естілуі, үйлесімсіздік.*

ДИСГРАФИЯ з а т. п е д. *Дұрыс жаза алмау немесе жазу арқылы ойды жеткізе алмау.* *Д и с г р а ф и я* термині мидың зақымдануынан болатын жағдайға байланысты қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИСК [грек. disks] з а т. 1. *Жан-жағы дөңестеу, жалпақ, дөңгелек зат.* Зәбира граната, *д и с к* лақтырып, турникке шығуды жаратылысы нәзік қыз балаға жараспайтын нәрсе деп санайтын (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.). Екі адамның құшағы әрең жетерлік нән бөренелерді нанша тілген, аумағы батырлардың қалқанындай дөңгелек *д и с к* көз ілестірмей ышқына зымырайды (Ө.Қанахин, Дәмелі). Бұл сеялқалардың дағдылы шүмектері жок, шүмектердің қызметін көлбеуінен қойылған *д и с к і л е р* атқарады («Лен. жас»). Мастерскойдағы токарлық станокта қайрақ тасты орнату үшін екі *д и с к* жасау керек (Тракторист).

2. *ә с к. Қол пулеметтің оқ тұратын бөлшегі.* Егер басқа автоматчиктерде оқталған запас екі-үш *д и с к* болса, Төлегенде оның бес-алтауы болатын (М.Ғабдуллин, Ел намысы.).

3. *а с т р. Құннің, Айдың Жерден қарағандағы беті.* Планеталардың жыпылықтайтыны олардың беті (*д и с к і с і*) үлкен (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

4. *и н ф. <ағыл. disk> Жазылған ақпаратты ұзақ уақыт есте сақтай алатын магниттік қабыршақпен қапталған дөңгелек пластина түріндегі дерек жинақтауыш*

құрылғы. *Д и с к і н і ң* дискі қозғалтқыш (дискіжетек) құрылғысы болады (ҚҰЭ). Қазіргі кездегі компьютер 16–32 М байт шамасында мәліметтер сақтай алатын жедел жадпен және көлемі үлкен (5–10 Г байт) магниттік *д и с к і л е р м е н*, оған қоса магниттік таспалармен, лазерлік *д и с к і л е р м е н* жасақталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

5. а н а т. *Ағзадағы омыртқа жотасын ұстап тұратын омыртқа аралықтарында орналасқан мүше.* Ұдайы осындай салмаққа шыдамай омыртқа бағанасының қисаюы пайда болады, содан омыртқааралық *д и с к і л е р* зақымданады («Егемен Қазақстан»). Қартайғанда омыртқа жотасы иілімдерін жоғалтады, омыртқааралық *д и с к і л е р* мен омыртқалардың жұқаруы және серпінділігін жоғалтудан омыртқа жотасы алға қарай иіліп, үлкен бір көкірек иілімін (қарттық бүкірлік) түзеді, бұл кезде омыртқа жотасының ұзындығы едәуір кемиді (Адам анатомиясы).

ДИСКА з а т. с ө й л. *Диск.* Өтеген жатар алдында автоматтың *д и с к а с ы н* жаңартып, гранаттарын тексеріп шықты (Ж.Төшенов, Жауынгер.). Үлкен *д и с к а* шыр көбелек айналып, жерді солқылдатпай дүрсілдей жөнелді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бұл спортшы *д и с к а* лақтыруда алтын медальды омырауына таққан болатын («Спорт»). Автоматының әрқайсысында оқтаулы сегіз *д и с к а с ы* бар еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ДИСКАЛА = е т. с ө й л. *Дискіле.* Ол өткен кезде зябь айдау кезінде 250 гектар жер жырытып, көп үлес қосқан болса, биылғы көктемде 400 га егістікке тырма салды, *д и с к а л а д ы* («Лен. жас»).

ДИСКАЛАУ с ө й л. *Дискала етістігінің қимыл атауы.* Кеше ғана ылғал жабуда, егістік алқапты арам шөптен арылтып, *д и с к а л а у д а* жарғақ құлағы жастыққа тимей, ерте тұрып кеш жатқан Яков амалсыз ширығып қалың жаңбырдың толастауын тосты («Лен. жас»).

ДИСКАНТ [лат. discantus] з а т. м у з. **1.** *Ер балалардың жіңішке дауысы. Д и с к а н т* – балалардың жоғарғы даусы (Хормен жұмыс).

2. *Жіңішке дауысты әнші адам.*

ДИСКАУНТ з а т. э к о н. **1.** *Халықаралық есеп айырысуда қолданылатын тікелей шегерім нысаны.*

2. *Банкирдің бағалы қағаздарды атаулы бағасынан төмен бағамен сатып алу операциясы.* Бағалы қағаздың атаулы бағасы мен нақты бағасы арасындағы айырма *д и с к а у н т* мөлшері болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИСКАУНТЕР [ағыл. discounter] з а т. э к о н. *Өнеркәсібі дамыған елдерде ұзақ мер-*

зімді тұтыну тауарларын қандай да болсын, қосымша қызметтер көрсетпестен арзан бағамен сататын дүкен. Д и с к а у н т е р д е төмендетілген баға сауда-саттықтың бұқаралығын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИСКЕТ [ағыл. diskette] з а т. и н ф. *Есептеу мәшинелерінде арнаулы папкіде сақталатын иілгіш ақпарат тасығыш; компьютердің сыртқы жады ретінде пайдаланылатын, алмалы-салмалы шағын табақша түрінде жасалған, магниттік қабықшасы бар, қорапқа салынған сақтауыш құрылғы.* Соңғы кезде шыққан компьютерлер тек 3,5 дюймдік *д и с к е т п е н* жасақталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДИСКОМФОРТ [ағыл. discomfort] з а т. *Жайсыздық, жағдайсыздық, қолайсыздық. «Д и с к о м ф о р т»,* яғни жай рахаттанушылық сезімнің жойылып кететіні қарын рағының неғұрлым ерте байқалатын белгісі болып табылады (К.Әбисатов, Қарын рағы).

ДИСКОНТ [ағыл. discount] з а т. э к о н. *Биржалық және валюталық мәмілелерде тауар, валюта бағасынан шегерім.* Вексельдер мен басқа да бағалы қағаздарды мерзімі өткенге дейін шегеріммен сатып алу вексельдер *д и с к о н т ы* деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИСКОТЕКА [грек. theke] з а т. *Көпшілік, негізінен, жастар арасында ұйымдастырылатын сауық, би кезі. Д и с к о т е к а* тек би ұйымдастыруды ғана емес, сонымен қатар жаңа эстрадалық – көпшілік музыканы насихаттауды мақсат етеді (ҚҰЭ).

ДИСКРИМИНАЦИЯ [лат. discriminatio] з а т. с а я с и. *Құқыққа шек қою я құқықты жою саясаты, нәсілдік кемсітушілік.* Патшалық Россияда қазақ жұмысшылары ұлттық *д и с к р и м и н а ц и я* ға ұшырады («Қаз. әдеб.»). Далас трагедиясына қатыспаған, *Д и с к р и м и н а ц и я* уымен шатыспаған, Олар – студент. Ақыл-ой, парасатын нақыштаған, Олар – азаматтар, адам деген ат ұстаған (М.Мақатаев, Шығ.).

ДИСКУССИЯ [лат. discussio] з а т. *Көпшілік болып, талас мәселені талқылау, пікір-сайыс, пікірталас, айтыс.* Мен өз мақаламның мақсатын сол жинақтау, жүйелеу жұмысына көмектесу деп ұқтым да, *д и с к у с с и я н ы* ң сүрлеуінен шықпауға тырыстым («Қаз. әдеб.»). «Семья и школа» журналы беттерінде өткен «балаларды мектепке дейін үйрету керек пе, жоқ па» деген *д и с к у с с и я* «үйрету керек» деген қорытындыға келді («Қазақст. мұғ.»).

ДИСКУССИЯЛЫҚ с ы н. *Дискуссияға тән, дискуссияға қатысты; дискуссия, талас*

тудыратын. Оқушыға тиянақты білім беруде мұғалім оқытудың түрлі тәсілдерін қолданады. Мысалы, кейбір әріптестер сабақтағы *д и с к у с с и л ы қ* әдісті қолданады («Қазақст. мұғ.»).

ДИСКІ з а т. с ө й л. **Диск. 1.** *Жан-жағы дөңестеу, жалтақ, дөңгелек зат.* Жабын үлпектің дәл орта деңгейі қалыңдап – *д и с к і* тәрізде-ніп кетеді, оны торус деп атайды (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.). **2.** а с к. *Қол пулеметтің оқ тұратын бөлшегі.* Ой, сондағы пулеметімнің айызымды қандырғаны-ай. Бес жарым *д и с к і* жұмсадым, сонда не қызып, не қақалуды білмеді (Т.Ыдырысов, Жалын.). Біздің автоматтың *д и с к і с і н е* – темір қобдишасына 71 оқ сыяды (Ә.Шәріпов, Біз – панфиловшылармыз). **3.** а с т р. *Күннің, Айдың жерден қарағандағы беті.* Күннің көрінерлік *д и с к і с і* центрінің екі жоғарғы кульминациясы арасындағы уақыт аралығы шын күн тәулігі деп аталады (Астрономия). **4.** т е х. *Мәшиненің жалтақ, дөңгелек формалы бөлшегі.* Муфтаньң фрикциионды гидравликалық және құрамды түрлері бар. Фрикционды муфтаньң қарапайым түрі бір-біріне серіппе арқылы қапсырылып қысылған жетекші және жетектегі қос *д и с к і д е н* тұрады (ҚСЭ). Машина цилиндрінің ортасындағы айналып тұратын вертикальды білекке үш қалақша, екі қанатша мен жуу *д и с к і с і* орнатылды (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).

ДИСКІЛЕ = е т. *Топырақты баптау, майдалау.* Көктемде жерді 12–13 см тереңдікте жыртады немесе *д и с к і л е й д і* («Лен. жас»). Ғабекен тракторшы баласы Сапар екеуі өткен жылдың көктемінде сменалас болып 600 га жерді *д и с к і л е н*, 400 га жер жыртты («Лен. жас»).

ДИСКІЛЕН = е т. *Топырақтың майдалануы.* Жүгеріден босаған жерлер екі рет – ұзынынан және көлденеңінен тереңдігі 12–15 см етіп *д и с к і л е н е д і* (М.Ерленесов, Суармалы егін.).

ДИСКІЛЕУ *Дискіле етістігінің қимыл атауы.* Өскеніне көп жыл болған кизенді, оның тіршілігінің 6-жылынан бастап *д и с к і л е у* мейлінше тиімді болатыны байқалды (Агроном. анықтама.). Топырақты егіс алдында өңдеу жұмысы бірталай негізгі операциялардан: тегістеу, культивациялау, *д и с к і л е у* – *д е н* тұрады (Ауылшаруаш. машина.).

ДИСКІЛІ с ы н. *Дискі бар, диск орнатылған.* Чертеждерді сызудың негізгі принциптерін *д и с к і л і* пышақты талдау мысалынан қарастырайық (Сызу). Дала шалғындарының өнімін арттыру үшін *д и с к і л і* саялқамен көпжылдық шөптердің тұқымын себеді (Малшыларға кеңес). Қант қызылшасы егілетін жерлер алғы дақылдың өнімі жиналысымен *д и с к і л і* луцильникпен сыздыра жыртылды (Агроном.

анықтама.). Ағаш отырғызылатын жер май, июнь айларында 30 сантиметр тереңдікте таза пар ретінде жыртылады, бұл алқап жазда екі рет культивацияланады немесе *д и с к і л і* сыдыра жыртқыштармен жыртылады, қыста қар тоқталады (А.Балтабаев, Шөлде.).

ДИСПАНСЕР [франц. dispensaire] з а т. м е д. *Белгілі бір ауруды емдейтін және одан алдын ала сақтандыратын арнаулы медициналық мекеме.* 1957 жылдың февраліне дейін Алматы мен Қостанайдан басқа облыстардың бәрінде де онкологиялық *д и с п а н с е р л е р* жұмыс істей бастады (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы). ССРО азаматы кез келген медициналық мекемеден, консультациядан, *д и с п а н с е р д е н* емін-еркін жәрдем алады (Адам анатом.). Туберкулезді таратпау үшін науқас адамдардың семьясы *д и с п а н с е р л е р д і*ң айрықша есебіне алынады (Ш.Көшербаев, Туберкулез.).

ДИСПАНСЕРИЗАЦИЯЛАУ = е т. м е д. *Диспансерлеу.* *Д и с п а н с е р и з а ц и я л а у* жұмысына балалар дәрігерлері мен мектеп дәрігерлерін де тарту керек (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Халықты *д и с п а н с е р и з а ц и я л а у* д ы ң күшті формасы болып саналатын медициналық жолмен алдын ала тексеруді рактан сақтанудағы ең тиімді әдіс деп бағалауға болады (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.).

ДИСПАНСЕРЛЕУ = е т. м е д. *Диспансер арқылы жүзеге асырылатын денсаулық сақтау, аурудан алдын ала сақтандыру және емдеу үшін жұртшылықты үнемі дәрігер бақылауына алу.* *Д и с п а н с е р л е у д і*ң нәтижесі медициналық кітапшаға жазылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИСПАНСЕРЛІК с ы н. *Диспансерге тән, диспансерге қатысты.* Артериялық қан қысымы жоғары адамдардың бәрі поликлиника мен *д и с п а н с е р л і к* бақылаудан өту керек (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Жемсау және басқа да ауруларды анықтау үшін село тұрғындарының 476 адамы *д и с п а н с е р л і к* тексеруден өткізілді (С.Табынбаев, Жемсау.). Аурудың алдын алу, ертерек диагноз қойып, тезірек емдеудің маңызы ерекше. Ең қолайлысы жергілікті тұратын, не жұмыс істейтін жерде үнемі *д и с п а н с е р л і к* бақылауда болу («Соц. Қаз.»). *Д и с п а н с е р л і к* жұмысты жандандыру үшін облыстық деңгейде ғылыми-тәжірибелік конференция өткізуді жоспарлап отырмыз («Жас Алаш».)

ДИСПАЧ [ағыл. dispatch] з а т. т е х. *Жүктің кемеге мерзімінен бұрын тиелгені (түсірілгені) үшін кеме иелерінің жүктің иесіне (кеме жалдаушыға) төлейтін сыйлықақылық төлемдері (сыйақысы).* *Д и с п а ч* мөлшері тасымал шартының – чартердің шарттарымен айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИСПЕПСИЯ [грек. dys – айыруды, бөлінуді білдіретін қосымша, perpsis – ас қорыту] з а т. м е д. *Асқорыту қызметінің бұзылуы. Д и с п е п с и я* емшектегі балада қатал басталады (Мед. анықтама). Белгілі асқорыту заңдылығы бұзылса, адам *д и с п е п с и я*ға ұшырайды (Мед. анықтама). *Д и с п е п с и я* м е н, негізінен, бір жасқа дейінгі сәбилер ауырады (ҚҰЭ).

ДИСПЕРСИЯ [лат. dispersus] з а т. ф и з. *Заттың бытырап уақталуы.* Бірінші кітабында Ньютон сәуленің шағылысуы, сынуы, *д и с п е р с и я* туралы әңгімелейді (А.Қалығұлов, Жарық). Заттың жарық сындыру көрсеткішінің жарық толқыны ұзындығына тәуелділігі жарық *д и с п е р с и я*сы деп аталады (П.Полатбеков, Оптика).

ДИСПЕРСИЯЛАНДЫРУ = е т. ф и з. *Ірі бөлшектердің ұсақталып уатылуы. Д и с п е р с и я* л а н д ы р у д а н түйір беттерінің ауданы өсіп, коллоидтік және басқа дисперсиялық жүйелер (ұнтақтар, суспензиялар, эмульсиялар) пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИСПЕРСИЯЛЫ с ы н. *Уақ бөлшекті.* Молекуланың түрі басқаларға қарағанда ірі *д и с п е р с и я*лы болып келеді (Қанның қасиеті).

ДИСПЕТЧЕР [ағыл. dispatcher] з а т. 1. *Транспорттың, мекеменің жұмысын реттеп жүргізуші адам.* Ақбөпе екі жүз мәшинесі бар гараждың *д и с п е т ч е р і* (С.Жүнісов, Жапанда.). Әншейінде бетон сұрап ығыр ететін трубаны, бүгін мазалап көрмек боп *д и с п е т ч е р* қыз шоферді осында жұмсаған (А.Жақсыбаев, Менің дос.). 2. и н ф. *Ресурстардың үлестірілуін басқаратын бағдарлама; компьютер ресурстарын ортақ пайдалануды ұйымдастыруға арналған мәселелерді басқару бағдарламасы. Д и с п е т ч е р* функциясына процессорды, негізгі жақты, сыртқы құрылымдарды пайдалануға сұраныстар кезегін ұйымдастыру жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ДИСПЕТЧЕРЛЕУ = е т. *Ақпарат таратуда және оны оңдеуде қазіргі техника құрал-жабдықтарды қолданып, өндірістік процестерді шұғыл тексеру және басқару жұмыстарын орталықтандыру. Д и с п е т ч е р л е у* ақпараттық деректердің өндірістен келіп түсу және оңделу жылдамдығын үйлестіруді қамтамасыз етеді (ҚҰЭ).

ДИСПЕТЧЕРЛІК с ы н. *Диспетчерге тән, диспетчерге қатысты.* Бұл оқиға қыстың аяқ кезінде болған еді, *д и с п е т ч е р л і к* мәжіліс жаңа ғана аяқталады (Ж.Исмағұлов, Адам.). СССР-дегі барлық аудандық су электр станцияларының жартысына жуығы энергосистемалардың *д и с п е т ч е р л і к* пунктте-

рінен немесе каскадалардың базалық су электр станцияларынан теле-механика құралдары арқылы басқарылады (Саяси экономия). Үлкен аудиторияға орналасқан *д и с п е т ч е р л і к* пункт әр минут сайын сайлау барысын қадағалап отыр («Лен. жас»).

Диспетчерлік кесте. с у ш а р. *Бөген жұмысын басқару ережелерін диспетчерлік кестелер арқылы беретін арнайы құжат. Д и с п е т ч е р л і к к е с т е* өткен кезеңдегі байқаулар негізінде анықталған гидрологиялық режим жағдайындағы бөген жұмысын сараптау негізінде жасалады (Қаз. тілі термин. Су.).

ДИСПЛЕЙ [ағыл. display] з а т. и н ф. *Экранда әліпбилік сандық, графикалық ақпараттың көрінімді бейнесін беретін құрылғы. Д и с п л е й д і*ң ақ-қара түсті теледидар түрі немесе түрлі-түсті электронды сәулелі түтік түрі кең тараған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИСПРОПОРЦИЯ з а т. *Жеке бөліктердің өзара сәйкеспейуі, пропорцияның жоқтығы.* Еңбек бағасының артуы салдарынан қор жинау нашарлайды, өйткені пайданың ынталандырушылық ықпалы кемиді. Қор жинау кемиді, бірақ оның кемуімен бірге оның кему себебі жойылады, атап айтқанда, капитал мен қанауға болатын жұмыс күшінің арасындағы *д и с п р о п о р ц и я* жойылады (К.Маркс, Капитал).

ДИСПУТ [лат. disputare] з а т. *Көпшілік алдында белгілі бір мәселені талқыға салатын ғылыми талас, пікірталас.* Жақында Арыс ауданының орталығында теміржолшылар клубында бақыт туралы бірнеше *д и с п у т* т а р өткізілді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Алып ұшқан қыз қиялы, сірә, тыным тапқан ба? Бірде колхоз клубында *д и с п у т* болып жатқанда: Алматыдан өкіл келді, желке шашы бір қарыс, аты – Оралхан, мамандығы – жазушы өлде журналист (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Маяковский бүгін көңілді екен, – десті біреулер – *д и с п у т* қ а мықтап даярланған болу керек (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДИССЕРТАНТ [лат. dissertans] з а т. *Өзінің ғылыми еңбегін көпшілік алдында қорғаушы. – Д и с с е р т а н т т ы*ң өмірбаянын айтып жатудың бұл жерде қажегі болар ма екен! – деп, председатель алақанын жайып, Халелге қарады (О.Сәрсенбаев, Даңқ). «Өткен күннің белгісі жоқ» дегендей, сол уақыт артта қалды. *Д и с с е р т а н т* – Әбдімәлік мінбеде тұр («Лен. жас»).

ДИССЕРТАЦИЯ [лат. dissertatio] з а т. *Ғылыми дәреже алу үшін зерттеліп жазылатын еңбек.* Дәрібай *д и с с е р т а ц и я* қорғап,

ғылым кандидаты деген атақ алды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Мектеп директоры Әлібай кандидаттық *диссертация* қорғап, қалаға ауысып кетті (Ә.Тарази, Үлкен ауыл.). Соңғы он жылдың ішінде Қазақ ССР Ғылым академиясында 461 кісі докторлық және кандидаттық *диссертация* қорғады (С.Мұқанов, Саяхат.).

Диссертация қорғау. Белгілі бір зерттеу тақырыбы бойынша жазған жұмысын Ғылыми кеңес алдында талқыға салу.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Диссертацияға тән, диссертацияға қатысты. Диссертациялық* зерттеулердің арқасында 40-жылдардың аяғында тіліміздің, әсіресе морфология саласынан бірнеше елеулі еңбектер жазылады («Қаз. әдеб.»). Бұл ретте Қазақ білім академиясының жанынан республикалық жас ғалым-педагогтар мектебін құрса дұрыс болар еді. Ол ғылым жолына түскен жастардың *диссертациялық* жұмыс проблемаларын дұрыс таңдауына көмектеседі («Егемен Қазақстан»).

Диссертациялық кеңес. *Диссертация қорғауды ұйымдастыратын ғалымдардың мәжілісі.* Институт жанындағы ғылыми дәреже беретін *диссертациялық кеңес* Базардың жұмысын бірауыздан мақұлдап, оны ғылым докторы дәрежесіне лайық деп тапты («Ана тілі»). Қорғауға қабылданған диссертацияның ЖАК ережелеріне сәйкестігін анықтау үшін *диссертациялық кеңес* сараптау комиссиясын тағайындайды (ЖАК ережесінен).

ДИССИДЕНТ [лат. dissidens] з а т. **1.** т а р. *Үстем шіркеу уағыздайтын, дінді мойындаудан бас тартқан адам.* *Диссидент* термині реформациялауға байланысты қазір кең қанат жая бастады. Әдетте пресвитерландар (Англияда), конгрегационалистер, әдістемешілер, квакерлар мен баптистер *диссиденттер* деп аталатын. 1596 жылғы Брест униясынан соң протестантизм жолын ұстанушылар ғана диссиденттер деп атала бастады («Парасат»). **2.** с а я с и. *Мемлекеттік идеологиямен келіспей, ресми билікке қарсы шыққан адам.*

ДИССИДЕНТТІК с ы н. *Диссидентке тән, диссидентке қатысты.* 1970–1980 жылдары Қазақстандағы *диссиденттік* бой көрсетулердің басында Махмет Құлмағамбетов пен Хасен Қожахметов тұрды («Егемен Қазақстан»). Міне, осының салдарынан кең байтақ Кеңес Одағының түкпір-түкпірінде *диссиденттік* және құқық қорғаушылар қозғалыстары дүниеге көптеп келе бастады («Егемен Қазақстан»).

ДИССИМИЛЯЦИЯ [лат. dissimilatio] з а т. **1.** б и о л. *Күрделі органикалық заттардың бойындағы энергияны таратып, қарапайым*

заттарға бөліну процесі. Организмде ассимиляциямен қатар *диссимилация* процесі де, тірі организмге органикалық заттардың ыдырау процесі де жүріп жатады (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *Диссимилация* – клеткада жүретін ыдырау реакцияларының жиынтығы (Биология). Организм тіршілігі кезінде *диссимилациядан* ассимиляция басымырақ болады (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** л и н г в. *Сөз ішіндегі ұқсас дауыссыз дыбыстардың біреуінің өзге дауыссыз дыбысқа айналып кетуі.*

ДИССИМИЛЯЦИЯЛАН = е т. х и м. *Молекулалардың бөлінуі, ыдырауы.* Өсімдік клеткаларына айналадағы ортадан келген органикалық заттар сіңіп, ассимиляцияланумен қатар, олар бұзылып – *диссимилациялан* (Ботаника).

ДИССОНАНС [франц. dissonance] з а т. м у з. **1.** *Музыкалық дыбыстардың үндеспеуі, бұзылуы.* *Диссонанс* ұғымы музыкада консонанс ұғымына қарама-қарсы мағына береді (ҚҰЭ). Бұлардың құлаққа жағымдыларын консонанс, жағымсыздарын *диссонанс* дыбыстар дейді (Қ.Жарықбаев, Психология). **2.** ә д е б. *Өлең ұйқастарында кездесетін құбылыс; толымсыз ұйқастың бір түрі.* Қазіргі қазақ өлеңдерінде *диссонанс* сирек, онда да көп (төрт, бес) буынды өлең ұйқастарының бастапқы буындарындағы селкеулік ретінде ғана әредік ұшырасады (ҚҰЭ).

ДИССОЦИАЦИЯ [лат. dissociatio] з а т. х и м. *Молекуланың, радикалдың, ионның немесе молекулалық қоспаның екі немесе бірнеше бөлшектерге ыдырауы.* *Диссоциация* термикалық, фотохимиялық және электролиздік болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИСТАНЦИЯ [лат. distantia] з а т. **1.** *Белгілі бір арадағы қашықтық.* Қысқа мерзімді жұмыс кезінде, мысалы, қысқа *дистанцияға* жүгіргенде, бұлшық еттер бүтіндей АТФ-тің есебінен жұмыс істеді (Биология). **2.** т е х. *Жол бойындағы телім, бөлімше.* Ол (Торжан) *дистанция* басшыларына ыза болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Қатынас жолдар министрлігі Алматыдағы сигнализация мен байланыс *дистанциясының* коллективтерін грамотамен наградтады («Соц. Қаз.»). Байланыс *дистанциясының* қызметкерлері жаңа, күрделі техниканы шебер меңгеріп, халық шаруашылық жүктерінің көп тасылуына елеулі үлес қосып келеді («Лен. жас»).

ДИСТАНЦИЯЛЫҚ с ы н. *Дистанцияға тән, дистанцияға қатысты.* 1831 ж. Кіші жүзде басқарудың *дистанциялық* системасы деп аталатын тәртіп енгізілді (ҚазССР тарихы). Консольдарды пісірер алдында олар-

дың ұштарына *д и с т а н ц и я л ы қ* роликтер орнатады (Тракторист).

Дистанциялық оқыту. п е д. Электрондық және телекоммуникациялық құралдар арқылы білім беру ұйымдарынан алыста орналасқан адамдардың оқу-танымдық қызметі мен дамуына нысаналы және әдістемелі түрде ұйымдастырылған басшылық жасайтын оқыту нысандарының бірі. ≈ Университеттегі *д и с т а н ц и я л ы қ о қ ы т у*.

ДИСТИЛДЕ= е т. Сұйықты қайнатып тазарту.

ДИСТИЛДЕН= е т. х и м. Судың қайна-тылу арқылы тазалануы. Маймылға туберку-лин физиологиялық ерітіндісін, не *д и с т и л д е н г е н* (түздан арытылған) суды 1:1 есе сұйылтып енгізеді (Малды туберк. сақта.). Судың түсі биіктігі 30–40 см шыны цилиндрге құйылған *д и с т и л д е н г е н* (аса тазарған) сумен салыстыру арқылы анықталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Дистилденген су. х и м. Еріген минералды тұздардан, органикалық заттардан және басқа қосылыстардан дистилдеу арқылы тазартылған су. *Д и с т и л д е н г е н с у* лабораторияларда, медицина саласында қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ДИСТИЛДЕУ Дистилде етістігінің қимыл атауы. *Д и с т и л д е у д і* іске асыратын қондырғы жылытатын ыдыстан және дистиллятты жинайтын бір не бірнеше ыдыстан тұрады (ҚҰЭ).

ДИСТИЛЛЯЦИЯ [лат. distillatio] з а т. **Дистилде.** *Д и с т и л л я ц и я* құрам-бөліктердің қайнау температураларының айырмашылығына негізделеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДИСТИЛЛЯЦИЯЛА= е т. Суды қайна-тып, тазарту, сүзу. Сәкен суды *д и с т и л я ц и я л а п* пробиркаға құйды (Ауызекі).

ДИСТИЛЛЯЦИЯЛАН= е т. Тазартылу, сүзілу. Қарапайым *д и с т и л л я ц и я л а н ғ а н* судың өзі уақыт өткен сайын өзгеріп, шыны ыдысты еріте бастайды («Білім және еңбек»). Препаратқа *д и с т и л л я ц и я л а н ғ а н* судың белгілі бір мөлшерін қосса, өзінің составы жағынан қан плазмасына тепе-тең келетін ерітінді шығады (Адам анатом.). Қоспасынан қайта айдау арқылы тазартылған су қайта айдалған немесе *д и с т и л я ц и я л а н ғ а н с у* деп аталады (Химия).

ДИСТИЛЛЯЦИЯЛАУ Дистилляцияла етістігінің қимыл атауы. Кейбір мақсаттар үшін суды онда еріген қатты заттардан толық тазартады. Мұндай тазарту үшін суды қайта айдау немесе *д и с т и л л я ц и я л а у* керек (Химия).

ДИСТОНИЯ з а т. м е д. Қан тамырлары тонусының шамадан тыс төмендеуінен немесе жоғарылауынан ағзада болатын өзгерістер. *Д и с т о н и я н ы ң* ең жиі кездесетін түрі – қан тамыры дистониясы (ҚҰЭ).

ДИСТРИБУЦИЯ [ағыл. distribution] з а т. л и н г в. Тілдік бірліктердің бөлінуі, мәтін жасайтын фонемалар, морфемалар, лексемалар жиынтығы.

ДИСТРИБЬЮТОР [ағыл. distributor] з а т. э к о н. Тауарларды көтерме сатып алып кейін қайта сататын делдал: фирма не жеке тұлға. *Д и с т р и б ь ю т о р* мен тапсырыс беруші арасындағы қатынас шарттық негізде құрылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қазақстанда бүгінде 10 шақты ірі импорттаушы компаниялармен бірге толып жатқан майда *д и с т р и б ь ю т о р л а р* бар («Егемен Қазақстан»). Әдетте, *д и с т р и б ь ю т о р л а р* құрал-жабдықтарды, техникалық жаңалықтарды, бағдарламалық компьютерлерді сатып алуға не сатуға артықшылық құқыққа, мүмкіншіліктерге ие болады (ҚҰЭ).

ДИСТРОФИЯ [грек. dys – айыруды, бөлуді білдіретін қосымша, trophe – тамақтану] з а т. м е д. Ағзаның қоректену қызметінің бұзылу салдарынан азық сіңбеу, адам салмағының кемуі, денсаулығының нашарлауы. Эревитті түсік тастайтын қауіп туғанда, бұлшық ет *д и с т р о ф и я ғ а* ұшырағанда қолданады (С.Сүбханбердин, Дөрі – дауа.).

ДИСТРОФИЯЛЫҚ с ы н. м е д. Дистрофияға тән, дистрофияға қатысты. Қайта құрылыстың белгілі бір стандартты формалары бар, ал бір нерв *д и с т р о ф и я л ы қ* процестің өзі әртүрлі себептерден тууы мүмкін (А.Қасымжанов, Диалектика.).

ДИСФАГИЯ [грек. dys – айыруды, бөлуді білдіретін қосымша, phagein – жұту, жеу] з а т. м е д. Астың өңеште тоқтап қалуы, түйілуі. Ұмыта жаздағаным, – деді (пациент) дәптершесіне көзі түсіп, кейде *д и с ф а г и я* мазамды қашырады, тіпті қатты қинайды, дүниеде сүйген асыңды жұта алмағаннан жаман не бар («Қаз. әдеб.»).

ДИСФАЗИЯ з а т. м е д. Мидың зақымдануынан қалыпты сөйлеудің бұзылуы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИСФЕМИЗМ з а т. л и н г в. Қалыпты қолданылатын зат, құбылыс атауларын неғұрлым дөрекі, тұрпайы сөздермен ауыстырып айту. *Д и с ф е м и з м* – мағынасы жағынан эвфемизмге қарама-қарсы құбылыс (ҚҰЭ).

ДИСФЕМИЯ з а т. п с и х. Психологиялық факторларға байланысты сөйлеудің бұзылуы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДИТИЛИН з а т. ф а р м. *Операция жасататын жерді жансыздандыратын ақ кристалды ұнтақ.* Курацит – Данияның дәрісі... Отанымызда шығатын *д и т и л и н* сияқты (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

ДИУАН [ир. *ديوان*] з а т. к ө н е. **1.** *Ескі сұлтандық Түркияда министрлер мен ақсүйектер бас қосып кеңес құратын орын.* Мәделіхан келген күні түнде Есенгелді мен Саржан сұлтанды *д и у а н* сарайына шақыртып алды (І.Есенберлин, Қаһар). Дүние қуған көңілім Нәсібімнен қарайған. Хан *д и у а н ғ а* асықпай, Мұрат тапқан Құдайдан (Ш.Бөкеев, Қазына). **2.** *Ұлы уәзірден, муфтиден т.б. лауазымды адамдардан құралған кеңес.* Бөкетті қолдан жетелеп, Қасына ертіп жүргізді, Хан алдына кіргізді. Жау жарағын етем деп, Бар *д и у а н ы н* жиғызды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Бұл сөзді есітіп Жөңгір хан, Ашуменен ақырды, Он екі би *д и у а н ы н* Өз жанына шақырды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ДИУАНА [ир. *ديوانه*] з а т. д і н и. **1.** *Ырзығын көптен тілеп кәсіпсіз жүретін діндар, тақуа адам.* Қолдарына Құран, аса, найза ұстаған молда, қожа, *д и у а н а*, балгерлер ерекше бір көңілді жағдайда отыр (Б.Шалабаев, Өмірде.). Осы жақында ғана Төлеухан Мұратов дейтін бақташы өз үйінде екі *д и у а н а н ы ң* түнеп жатқаны туралы бізге астыртын шұғыл хабар жіберіпті (З.Асабаев, Жарас.). Тоқалдан жалғыз туған Қайыргелді. Би түгіл қуантып ед, барлық елді. Бір тойда *д и у а н а н ы ң* тілі тиіп, Күнінде құлыншақтай о дағы өлді (И.Байзақов, Танд. шығ.). **2.** а у ы с. *Іс-әрекетінде береке жоқ, бәтұасыз, тұрақсыз адам.* Құдайдың білесің бе қолы тапшы, Жалпы көпке жетеді қайдан жақсы? Ақынның атағына кір жұққызып, Ел қыдырған *д и у а н а* сен бір бақсы (Жамбыл). Ескі жараның аузын аштыңыз, қария. Мен де бір өнер қуған *д и у а н а* едім [Нұрым Аянға] (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Арақ, боза секілді есірткіш нәрселерге жолама. Наша шекпе, көкнәр жеме. *Д и у а н а* боласың. Шайды, кофені қатты (қою) қылып ішпе, сұйық қылып іш (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сүйеніне қосыла алмай, ғашықтық дертіне шалдыққан адам.* Ләйлі деп зарланады ұзақ түнге, Жүдеді қайғысы асып күннен күнге. Ғашықтық ішін өртеп *д и у а н а* боп, Қор болып адамдықтан шықты мүлде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жарым–жақсы киім киіп, Келді жанға жылы тиіп, *Д и у а н а* болды бұл көңілім, Басылмай бір құшып-сүйіп (Абай, Тол. жин.). Ғашық боп талай жігіттер, Өлейін десе өле алмай, Өзінің жанын қия алмай, Маңына бірін жуытпай, *Д и у а н а* қылып жүргізген (Батырлар жыры).

ДИУАНАДАЙ с ы н. *Диуана сияқты, диуана тәрізді, тақуа адамдай.* Сүйенген *д и у а н а д а й* таяғына, «Оқжетпес» тұрған сарнап баяғыда. Түгі жоқ төбесінде құйын ойнап, Бауырын борсық жайлап алды ма? (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Жерді бұл *д и у а н а д а й* ақтаған ба? Тыныстап бір қуыста жатпағанда, Әлемді кезді неге осы жаяу, Маңдайын соғып талай шатқалаңға (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Бірақ айтып отырса, жасынан *д и у а н а д а й* ел кезіп, бармаған жері, баспаған тауы жоқ екен (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Жолаушының сырт бейнесі қазір жаһан кезген *д и у а н а д а й* жүдеу («Қаз. әдеб.).

ДИУАНАЛАУ с ы н. *Бәтұасыздау, тұрақсыздау.* Білімім жоқ деп [Бұзаубақ] ойламайды *д и у а н а л а у*, именіп, бұғып қалмайды (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ДИУАНАЛЫҚ с ы н. *Диуанаға тән, диуанаға қатысты.* Жасымнан ұмытпаған ойда барсың, Әл-қуат, ақылымды алған жарсың. Өзіме *д и у а н а л ы қ* әсер беріп, Ішіме сөнбейтін от салған жарсың (XX ғ. қаз. ақын.). // *Диуанаға лайықты іс-әрекет.* Демендер өнбес іске жұбаналық, Ақыл тапсақ, мал тапсақ қуаналық, Қызды сүйсең, бірді-ақ сүй, таңдап, тауып, Көрсө қызар, күнде асың *д и у а н а л ы қ* (Абай, Тол. жин.). Күлтайды алғалы бейтаныс қызбен сөйлесуді ұмытып кеткен басым, қызбен өзім тілдесуге батылым жетпей, Нұрланға жалынып едім, ол алғашқы кезде «сенің мұның көрсө қызар *д и у а н а л ы қ* деп жүрді де, бір күні оп-оңай көне кетті» (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Ай жарым мұнан соң да өтті заман, Күн санап менің халім болды жаман. Көз жұмсам, ұйықтасам да алдымда қыз, Басыма *д и у а н а л ы қ* келді тамам (Үш ғасыр.).

ДИФОСГЕН з а т. х и м. *Тұншықтыратын әсері бар улағыш зат.* *Д и ф о с г е н* не н қорғану үшін газтұмылдырық қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ДИФТЕРИТ [грек. *diphthera*] з а т. м е д. **Дифтерия.** Кейбір бактериялар, мысалы, *д и ф т е р и т* пен сіреспе аурулары кезінде организмнің қанына улы заттар шығарады (Ботаника).

ДИФТЕРИЯ [грек. *diphthera*] з а т. м е д. *Жас балалардың жұқпалы тамақ ауруы, құл.* Кейбір аурулармен, мысалы, *д и ф т е р и я*, қызамық, қызылшамен бір рет ауырып тұрған соң, организм өмір бойы бұларға қарсы тұратын антителалар жасап шығарады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Скарлатина ауруының қоздырғышы құртатын қорғаныш денелері *д и ф т е р и я н ы ң* т.б. қоздырғышына әсер етпейді (Адам. анатом.). [Пенициллин] Әсіресе, өкпе

қабынғанда, баспа, *дифтерия*, скарлатина және кейбір жұқпалы ауруларды емдеуге қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ДИФТОНГ [грек. diphthongos] з а т. л и н г в. *Дауыстардың айрықша қосарланып келетін түрі, екі дауысты дыбыстың қосындысынан тұратын дыбыс*. Сөйлеу процесінде екі дауысты түйіскен жерде *дифтонг* тіркесі жасалады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

ДИФФЕРЕНТ [лат. differens] з а т. э к о н. *Тауарға тапсырыс беру кезінде және оны алу кезінде оның бағасында болатын айырма* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДИФФЕРЕНЦИАЛ [лат. differentia] з а т. м а т. *Шексіз аз саның ерікті тұтасу функциясы*. Ілгері оқи берсем ғой, күрделі математиканы, *дифференциал* мен интегралды, математикалық анализді, шексіз кішілік, шексіз үлкендікті игерем (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

ДИФФЕРЕНЦИАЛ = е т. *Мүшеленіп бөліну, даралану*. Егер біз мәдениет тарихында мифологиялық ойлау деп аталатын ойлау стадиясын алсақ, онда бұл стадиядағы ойлау мынадай болып шығады: бұл ойлауда категориялық нормалар *дифференциал* *анбаған* (мүшеленіп бөлінбеген) түрінде әрекет етеді (А.Қасымжанов, Диалектика.). Олигополиялық бөсеке жағдайында өнімдер стандартталады (мысалы, болат алюминий) немесе *дифференциал* *анады* (жіктеледі). (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). *Дифференциал* *анат* *ын* бірнеше қосылғыш функциялардың алгебралық қосындысының туындысы барлық қосылғыш функциялардың туындыларының қосындысына тең болады (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

ДИФФЕРЕНЦИАЛДАУ = е т. *Берілген функцияның туындысын немесе дифференциалын табу*. Кез келген санды айнымалысы бар функцияларды көп еселі *дифференциалдау* және интегралдауға да әдемі үйлескен (А.Көбесов, Матем. тарихы). Функциалды *дифференциалдау* Ньютонға елеулі қиындықтар келтірген жоқ (А.Көбесов, Матем. тарихы).

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ с ы н. *Сараланған, дараланған*. Жердің табиғи құнарлылығы әртүрлі болуынан және ауылшаруашылық өнімдерін өткізу пункттері колхоздардан әртүрлі қашықтықта болуынан кіретін қосымша табыстардан *дифференциалды* рента құралады (Саяси экономия).

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ с ы н. *Дифференцияға тән, дифференцияға қатысты*. Жақсы жерге жұмсалған капитал келтіретін артық пайда *дифференциалдық* рента болады (Саяси экономия). Максвелл айнымалы электр

өрісі және магнит өрісі кернеуліктері арасындағы байланысты *дифференциалдық* теңдеулер түрінде өрнектелі (П.Полатбеков, Оптика). XVII ғасыр математикасындағы ең басты жетістік математикалық анализдің ең іргелі тарауы саналатын *дифференциалдық* және интегралдық есептеулердің жасалуы болып саналады (А.Көбесов, Математика.).

Дифференциалдық геометрия. г е о м. *Геометрияның геометриялық бейнелерді дифференциалдық есептеудің тәсілімен зерттейтін бөлімі*.

Дифференциалдық есептеу. м а т. *Математиканың туынды мен дифференциалды зерттейтін және оларды функциялардың қасиеттерін зерттеуге қолданылуын қарастыратын бөлімі*. *Дифференциалдық есептеудің* негізгі ұғымдары бірнеше айнымалысы бар функцияларға да қолданылады (ҚҰЭ).

Дифференциалдық рента. э к о н. *Орташа не жақсы жер телімдеріне еңбек жұмсау немесе қосымша жұмсалған капиталдың өнімділігін арттыру нәтижесінде түсетін қосымша пайда; жер рентасының бір түрі*. *Дифференциалдық рента* тек ауылшаруашылығында ғана емес, кен кәсіпорындары мен құрылыстарда да орын алады (ҚҰЭ).

Дифференциалдық теңдеулер. м а т. *Ізделінетін функцияны оның әртүрлі ретті туындыларымен немесе дифференциалдарымен және тәуелсіз айнымалыларымен байланыстыратын теңдеулер*. *Дифференциалдық теңдеулер* 17 ғасырдың соңында механика т.б. жаратылыстану пәндерінің талабына сәйкес интегралдық есептеу және дифференциалдық есептеумен қатар пайда болды (ҚҰЭ). Дыбыстың ауада таралуы тиісті *дифференциалдық теңдеумен* сипатталады. Бұл теңдеуді толқындық теңдеу деп атайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану). Қозғалысты сипаттайтын *дифференциалдық теңдеулерді* құрағанда, қозғалушы затқа әсер ететін күштердің ішінен есептелмей, қалтарыста қалып қоятын азғантай күштер болады да, олардың әсерінен заттың бастапқы күйінен азырақ ауытқуы пайда болады («Қазақст. мект.»).

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ [франц. differentiation] з а т. **1.** *Жіктеу, бөлектену*. АҚШ мектептерінде 9-сыныпта оқу кеңінен дифференциациялық сипат алады. *Дифференциация* көптеген міндетті түрде оқытылатын пәндердің әртүрлі деңгейде оқытылуымен күшейе түседі («Егемен Қазақстан»). Еңбекті бағалау нәтижесі басшыға әрбір қызметкердің өзінің функцияларын орындау тиімділігін

айқындауға, лауазымдық міндеттерін орындау деңгейі бойынша қызметкерлердің *дифференциациясын* жүргізуге мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»). 2. геол. *Тектік тұрғыдан байланысты, бірақ құрамы жағынан анық ерекшеленетін бірнеше жаңа өнімдердің бір ғана материал есебінен қалыптасуын қамтамасыз ететін барша геологиялық процестер жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ДИФфуЗИЯ [лат. diffusio] з а т. ф и з. Жылудың қозғалыс салдарынан бір заттың екінші бір затқа өтуі, тоғысуы, сіңісуі, енуі. Өкпеде және тканьдерде болатын газ алмасуында *диффузия* процесі көрнекті рөл атқарады (Қанның қасиеті). Бір заттың бөлшектері екінші бір заттың ішіне өту құбылысын *диффузия* дейді (Ботаника). Өкпеде оттегінің ауадан қанға өтуі, ал көмір қышқыл газдың қаннан ауаға өтуі *диффузия* заңына байланысты (Адам анатом.). *Диффузия* – алғашқы біртекті емес жүйеде ретсіз жылу қозғалысынан туатын атомдардың, молекулалардың, иондардың немесе коллоидтық бөлшектердің активтігін теңестіре өздігінен жүретін процесс (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДИФфуЗИЯЛАН = е т. х и м. *Тоғысып араласу, сіңісіп кету*. Хлорофилл дәндері күндіз көбінесе клетка аралық қуысына қарай ығысады, себебі, бұл жақта клетка қабықшасының ішіне *диффузияланатын* көмір қышқыл газы жақын жатады (Ботаника).

ДИФфуЗИЯЛАНУ х и м. *Диффузиялан етістігінің қимыл атауы*. Аурудың мұндай көбейіп кеткен (полипоз) түрін *диффузиялану* деп атайды (Л.Иншаков, Тік ішек.).

ДИФфуЗИЯЛЫҚ с ы н. *Диффузияға тән, диффузияға қатысты*. Бородиннің зерттеуі бойынша, кейбір кәдімгі өсімдік клеткаларындағы кристалдар кәдімгі микроскоппен көрінбейді, өте ұсақ болады, ондай кристалдарды *диффузиялық* кристалдар деп атайды (Ботаника). *Диффузиялық* тұмандықтың үлгісі Үшарқар – Таразы шоқжұлдызындағы тұмандық, ол күшті бинокльмен жақсы көрінеді (Астрономия). Галактикалық тұмандықтарды қылаң және қоңыр тұмандық деп, ал қылаң тұмандықтың өзін *диффузиялық* және планеталық деп екіге бөледі (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Диффузиялық аппарат. ф и з. *Туралған қатты материалдан еритін заттарды ажыратып алуға арналған аппарат*. *Диффузиялық аппарат* негізінен қант қызылшасын өңдеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Диффузиялық камера. ф и з. *Зарядталған бөлшектердің тректерін (іздерін) бақылауға*

мүмкіндік беретін прибор. *Диффузиялық камерада* тректр спирттің аса қаныққан буындағы сұйықтық тамшысы арқылы жасалады (ҚҰЭ).

ДИФфуЗОР [лат. diffusio] з а т. т е х. *Ортапекіш насостың қозғалмайтын бөлегі*. Әрі қарай араластыру камерасы, *диффузор* мойыны арқылы өтіп, қабылдау камерасында газ бірқатар сирексиді (Тракторист.).

ДИХАН з а т. с ө й л. *Диқан*. Киімдерінен күні-түні дірдектеп су ақса да қабақ шытқан бір *дихан* жоқ, ертелі-кеш құмырсқадай қыбырлап, не комбайн, не қырман басында болды (З.Шашкин, Сенім). Сыпыра соққан боранда қар тоқтатып, көктемнің лайсаң күндерінде белуардан су кешіп, қыр басына егіс қосын тігіп жүрген *дихандардың* еңбегі де естен кете қоймас (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Мен – егін ішінде өскен *дихан*ның баласымын. Ал *дихан* дегеніңіз егіннің жағдайын ойлап, қыста да, жазда да ылғи алабұртып отырады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ДИХАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Диқандай*. Бұрынғы жорықтан оралғандағы егін орып келген *дихандай* құлағын кесіп алса да оянбайтын қатты ұйқысының қайда қалғанына өзі де таң (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ДИХАНДЫҚ с ы н. с ө й л. *Диқандық*. *Дихандық* менің жүрегім, Дихан боп қалар мәңгіге, Дихансыз өмір тілегін, Түгендеу қиын әлі де (Н.Кобенов, Дала самалы). *Дихандық* жауапкершілік бәрінен қиын. Алғашқы жылы ақ тауың шағылып, меселің қайтса-ақ салғырттыққа бой алдырасың (С.Ермекебаев, Жолдар.).

ДИХАНШЫ з а т. с ө й л. *Диқаншы*. Арқаның көктемгі шуағы жанды жадыратқан. *Диханшы* жұрт думандатып келіп сонау алыстағы көк белдерді кестелеп жүр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Халқымыздың ардагер ұлына берген ауыл бүгінде *диханшы* малшылардың жемісті еңбек етіп, кең тыныс алатын құтты мекеніне айналыпты (А.Сатаев, Ақын.). Балықшы көлін мақтайды, *диханшы* терін мақтайды. Диханнан туыппын, дихан боп өсіппін. Мен жерді мақтаймын (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ДИХАНШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Диқаншылық*. Ең бастысы, шопандар қатарын молықтарын кадрлар, көбіне қойдан гөрі механизаторлыққа ден қойып, *диханшылыққа* бет бұруда (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Өзі бір тыным таппайтын, елгезек, пысық, ісінің бәрі тап-тұйнақтай адам екен. *Диханшылығы* да мықты шықты (З.Асабаев, Ар соты). *Диханшылық* бұл да өнер, Белгілі ғой бұл көпке. Құрметтесең нанды егер, Оны-дағы құрметте (Ж.Әбдірашев, Ақ қайраң).

ДИЫЛ с ы н ж е р г. *Сергек, ширақ*. Боз қырау басқан селдір, шокша сақалы шәушіп, кеңірдегі сорайып, кетеуі кеткен сілімтір шал кеше ықылық атып жатыр еді, бүгін *д и ы л*, сергек төрізді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ДИІРМЕН з а т. э т н. *Дәнді үгітіп, майдалап ұнға айналдыратын құрал*. Поселканың көшелеріне ағаштар отырғызады, ортасынан мектеп, медресе, кітапхана, монша, *д и і р м е н* салғызады (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Ол [Қажымұқан] жалпақ *д и і р м е н* тасын кеудесіне қойғызып, мықты екі жігітке ауыр балғамен ұрғызып ұсаттырды (М.Танекеев, Қажымұқан).

Бу диірмен. *Бу күшімен айналатын диірмен*. Байлардың тәуір үйлерін керекті мекемелерге алдык. Банктер, машина, *б у д и і р м е н д е р* алдымен алынған (С.Сейфуллин, Тар жол.). Біз қаладағы көкбас Көстенің үйіне қонып, ертеңінде таңертең *б у д и і р м е н г е* келдік (Ә.Азиев, Шұғыл.).

Жел диірмен. *Желдің күшімен айналатын диірмен*. Тойған қозыдай боп томпиып анадайдан алдымен көзге түсетін көк күмбезді шіркеу, құлағы едірейіп *жел диірмендері* (Б.Майлин, Азамат.). Қара желдің бар қамы – *Ж е л д и і р м е н і н* жүргізу. Дарияның арманы – Өз арнасын бір бұзу (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Ж е л д и і р м е н* сияқты сенделмелі, Жас балаша қызығып Сәкегүлге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қол диірмен. *Қол күшімен айналдырып бидай, тары тартатын диірмен*. Күншілікке көйкіс айнап жүріп, Қолда бардан дастарқан жалаған күліп. Қамқор болып қарасқан қарындасқа, Келі түйіп, *қ о л д и і р м е н* айналдырып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Елде жүргенде Айша *қ о л д и і р м е н і* жоқ үйлер мен қолқанаты жоқ қарттардың бидайын да кешке қарай айналдырып бере салатын (К.Жүнісова, От пен гүл). Михайло екеуміз олардың әкелген біраз бидайын дегенше-ақ *қ о л д и і р м е н* мен тартып бітірдік (Қ.Қайсенов, Жас партизан). Ізетті іске ізетсіздік жармасты, Ардан жүрдай бір безбүйрек албасты Ұрланып кіріп молаға, Екіге бөліп, *Қ о л д и і р м е н* жасап сол тасты, Сатпақшы бопты қалаға. Құныққан деген жаман ә?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

От диірмен. *Оттың қызуымен айналатын диірмен*. Бұл біледі, *от диірменге* тартылған ұн кісінің ішіне ыстық қосады, су диірменге тартылған ұн, содан көмілген ұн суықтыққа төн деп ақсақал шалдар ылғи құлағына құйған (Д.Досжанов, Жусан.).

Су диірмен. *Ағынды су күшімен айналатын диірмен*. Ал баршамызға мәлім *су диірмендері* қаншама ғасырлардан бері адамға қызмет

етіп келеді (Қ.Құрманова, Табиғат.). Боранбай *с у д и і р м е н і н і*ң тұсындағы өткелдің деңгейінен бір салт атты қылт етіп шыға келді (С.Омаров, Дала қызы). Отыншы қол пулеметімен Көктұма өзенінің бөгетінде салынған *с у д и і р м е н і н і*ң төбесіне шығып алып, ұзақ уақыт бойы атысады. Жасырынып келген жау диірменге от қояды («Түркістан»).

Тас диірмен. *Қол диірмен*. Айқыз үйіне жиналған село әйелдері түні бойы ұйқы көрмей *т а с д и і р м е н* тартты, қамыр иледі, мал сойысты (Аялы жандар).

ДИІРМЕНДЕЙ с ы н. *Диірмен сияқты, диірмен тәрізді, дөңгелек, ұлкен*. Кейбіреу жапалақтай жарбандайды, Өзінің әлі келер жерін білмей. Бұл дүние *д и і р м е н д е й* бір дөңгелек, Бұрқырап өте шығар әлек-шөлек. Үмітпен «ханның қызын алармыз» деп, Өлетін отқа күйіп біз көбелек (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Былтыр үйіне совхоз директоры келген. Соған қонақасыға құйрығы *д и і р м е н д е й* кебе қозысын сойған. Мынау соның енесі (Ә.Ахметов, Былғары.).

Шаруаны диірмендей дөңгелетті. *Шаруаға пысық болды, бәрін тындырды*. Жұмагүл үй *ш а р у а с ы н д и і р м е н д е й дөңгелет у м е н* бірге, етегі жанған әйел болып шықты (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

ДИІРМЕНШЕ ү с т. *Диірмен сияқты, диірменге ұқсап*. Күміс қасықты екі саусағының арасынан өткізіп, *д и і р м е н ш е* айналдырады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Жер табы! Зырылдай бер *д и і р м е н ш е*, Ұршық қып адам сені иіргенше (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДИІРМЕНШІ з а т. *Диірмен жүргізуші адам*. Арада біраз күндер өткенде Ақсайдың аузындағы *д и і р м е н ш і* Боран деген қария келіп, Данашты оңаша шақырып, біраз әңгімелесті де, асығыс жүріп кетті. (Т.Ізбасаров, Қызыл қасқыр). *Д и і р м е н ш і* орыс қаба сақал, қара мұрт, Ілтифатпен келуші еді оған жұрт. «Тентек болсаң құлағыңды кеседі», Десе, анам қалушы едім қобалжып (Т.Молдағалиев, Алатау.). Бір *д и і р м е н ш і* Шоқан басына қойылған ақ мәрмәрді диірментас жасауға алмақ боп оны қашай бастайды (С.Бакбергенов, Белгісіз.).

ДИІРМЕНШІЛІК з а т. *Диірмен кәсібімен айналысушылық*. Соқыр мергеннің үш бірдей ата кәсібі болатын. Біріншісі – *д и і р м е н ш і л і к*, екіншісі – зергерлік, үшіншісі – мергендік, яки аңшылық («Егемен Қазақстан»).

ДИЭЛЕКТРИК [ағыл. dielectric] з а т. ф и з. *Электр тогын өткізетін материалдық орта, изолятор*. Бірсыпыра қатты және сұйық *д и э л е к т р и к т е р*, мысалы шыны, зейтүн майы, нитрон-бензол, электр өрісінің әсерінен

анизотроп заттарға айналады, сәулені қосарландырып сындырады (П.Полатбеков, Оптика). Екі электрлі заряд ауа жоқ жерде орналасса, біріне-бірі ешқандай да әсер етпейді. Мұндай көрсеткішті тұрақты *диэлектриктер* (Ж.Жатқанбаев, Су.). *Диэлектриктер* қатты, сұйық және газ түрінде болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ДИЭЛЕКТРЛІК с ы н ф и з. *Ток өткізетін (қасиет)*. Судың ең басты және ең қызықты құбылыстарының бірі – судың *диэлектрик* ігігі (Физика).

ДИЭТИФЕН з а т. ф а р м. *Күре тамырды кеңейтетін ағзаға жұғымды дәрі. Диэтифен* – суда жақсы еритін ақ порошок. Ол күре тамырларды кеңейтеді, организмге сіңімді (С.Сұбанбердин, Дәрі – дауа.).

ДИЮ [ир. *ديو*] з а т. м и ф. *Ертегілерде айтылатын алып түлғалы сиқырлы құш*. Тауды мекендеген жеті басты *дию* Қарабасқа қарай келе жатқандарды жеті күншілік жерден біліп отырады-мыс (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Әр дыбысқа енді құлақ түрулі, Көз тігілді, қолда садақ құрулы. Жезтырнақ қой келе жатқан көрленіп, *Дию* ашулы, пері жүріс, жын шулы (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДИЮДАЙ с ы н. *Дио сияқты, дио тәрізді*. «Қызыл жұлдыз» ауылының бас жағынан қара түтін бүрк ете қалды. Түтін шишадан шыққан *диюдай* болып лезде үлкейіп, биіктей берді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Сансыз басты *диюдай* сан тіріліп, «Мен – қазақпын» дегенді айта тұрдым (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Жауғалы келе жатқан бұлтты да демімен соратын *диюдай* үйіріп өзіне тартады да жатады, – деген тағы да үмітін үзіп кеткен бұлтқа налыған жігіттердің бірі (К.Сегізбаев, Жыл. күндері).

ДИЮША ү с т. *Диюге ұқсап, дио сияқты*. Мен Көкланьның үрке қашқанын, қара бұлттардың да серпілгенін көремін. Сол арада қарқылдап күлген. *Диюша* сақылдаған Келтек ағамыздың күлкісін есітемін (Ә.Тәжібаев, Жаданов.).

ДО [итал. *do*] з а т. м у з. *Музыкалық жеті дыбыстың алғашқысы*. Сопрано партиясының жиі кездесетін диапазоны бірінші октаваның *до* нотасынан екінші октаваның ля нотасына дейін (Хормен жұмыс.).

ДОБАЛ с ы н. 1. *Ебедейсіз, икемсіз*. Көктемдегі *добал* аяқ, сабау құйрық, шардақ қарын маубас күшік қазір үлкен тазыға айналған (М.Мағауин, Қиянда.). 2. *Үшкір емес*. Ол не дерін білмей бір ауық аңырып қалды. Қолындағы *добал* келген келтек көсеумен от басын шұқылай берген (С.Бақбергенов, Мен сізді.). 3. а у ы с. *Тұрпайы, дөрекі*. Ер жігітке

тән мінезін, ең бастысы – Салтанатқа деген *добал* да болса таза махаббатын нанымды көрсете алған дей тұрғанмен, Әнуардың ойынында театрдағы мимика, қимылдардың жиі бой көрсететінін айтпай кету қиын (Қ.Сиранов, Кино.).

ДОБАЛДА = е т. 1. *Қалай болса солай, тұрпайы істеу*. Ол қолдан гөрі *добалдап* жона салған келтекке ұқсастау алақанын жайды (Жүздесу). Едені борпылдаған бос топырақ. Аласа есіктен еңкейіп кірмесе, маңдайшасына бас тиеді. *Добалдап* соққан, сырланбаған екі-үш скамейка қабырғаларға таяу қойылған (Ж.Еділбаев, Түркістан). 2. а у ы с. *Жорамалдау, болжау*. Қалай ғана із тастамай жоғалмақ! Бір ғанибет өткен ізге оралмақ... Өмір дейтін кереметтің суретін Қолдан пішіп, қиялменен *добалдап* (Ө.Нұрғалиев, Соғыс.).

ДОБАЛДАЙ с ы н. *Үлкен, ыңғайсыз ірі, көзге қораш*. Бір күні жалғыз өзім ас үйде сабаққа өзірленіп отыр едім. Сол сары қыз кіріп келді, қолында *добалдай* етіп ұстап алған наны бар (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). Қастарына тақап келгенде байқады: ағаштың басына ескі-құсқы шүберекті *добалдай* ғып байлап алып, оны қарамайға малып шам жасап алған (К.Тоқаев, Соңғы.). Кең шалып байлаған салақтаған *добалдай* баудың ызындысына бұрынғы әдетімен тесіле қарап, бір кезде белін қиып бара жатқандай болған соң тартып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ДОБАЛДАН = е т. *Күп болу, дорбиыт ісу*. Тоқтаусыз жауған жаңбырдан күп боп ісініп кеткендей *добалданып* қалған фрау Шенглер екен жылап тұрған («Лен. жас»). Бет-аузынан сау тамтық жоқ, қызыл ала қан, оң көзі *добалданып*, білеулене жұмылып ісіп кеткен, киім дегенің дал-дұлы шыққан Долдаштың кеспірін көріп орнынан ұшып тұрды (З.Жакенов, Күн көтеріл.).

ДОБАЛДАУ с ы н. 1. *Ебедейсіздеу, қолайсыздау, қораштау*. Ашуы тым қатты қысқанда, салпиған қалың еріндері айбат шеккен қасқырдың ұртына ұқсап бүлк-бүлк тулап, *добалдау* біткен мұрнының үстіне дейін жыбырлап қозғалып кетеді (Е.Мырзахметов, Медет). 2. а у ы с. *Дөрекілеу, тұрпайылау*. Ол ол ма, өсе келе, әсіресе мектеп бітіргеннен кейін, бірденені бетің бар, жүзің бар демей кісіге қойып қалатын дүңк етпе, *добалдау* мінез шығарды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Азды-көпті *добалдау* соғылса да, анығын айтып, ашығын жеткізген Болат сөзі осы жобада айтылып, жұртты бір дүрліктіріп тастады (Ғ.Мұстафин, Жайнаған.).

ДОБАЛДЫҚ з а т. *Ебедейсіздік, өрескелдік*. Бір таңғаларлық нәрсе: бұл *добалдықтың*

бірі де Мусин жолында көлденең тұра алған жоқ (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

ДОБАРДАЙ с ы н. с ө й л. *Добалдай*. Райхан Дерягиннің бетін, жағын қармен ысқылап-ысқылап жібергенде, *д о б а р д а й* боп іскен, торсиган құлақ қанталап барып бырс еткен (С.Жүнісов, Жапанда.). Сәлден соң әрең басымды көтердім. Жағым қисайып кеткен сияқты. Аузым *д о б а р д а й*. Қолыммен ұстап көрдім. Қан (Т.Тобағабылов, Жазира). Әкемізге ұқсап, қаршадайынан темірді нанша илеген ағамның *д о б а р д а й* саусақтарының жіп-жіңішке қаламды тым ебдейсіз ұстап, ақ қағазға қиқы-жиқы етіп әріптерді қинала түсіріп жатқанын көргенде, менің күлкім келіп кетті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ДОБЫР: *добыр аяқ*. с ө й л. *Ештеңеге икемі жоқ, жайбасар*. Қатында бір қатын бар *д о б ы р а я қ*. Жүреді жеке басы елден саяқ. Бұзауы екі күнде бір жамырап, Байынан жеп жатады күнде таяқ (Айтыс).

ДОБЫРА з а т. ж е р г. *Дорба*. Апам *д о б ы р а г а* бауырсақ салып берді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОБЫРА= е т. с ө й л. *Қобырап босау*. Кітаптың дәл сабақ берген беті және онан кейінгі екі-үш бет те нашар иленген терідей, әр жері *д о б ы р а п*, сарғыш тартып қапты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ДОБЫРАЛА= е т. с ө й л. *Дабыралау*. Ол [Трумэн] ұялмай-қызармай, өз басын діншіл, «тақуа» дегізіп *д о б ы р а л а п* жүр (Бейбітшілік даусы).

ДОГМА [грек. dogma] з а т. ф и л о с. *Дәлдеуіс, тәжірибе жүзінде тексерілмей-ақ ақиқат ретінде қабылданатын қағида*. Адам өзінің ойына сын көзімен қарамағанда, бұл схема оның үшін талассыз формула, *д о г м а* болып шығады (А.Қасымжанов, Диалектика.). Философияның өзі Бертран Расселдың айтуынша, ғылымның нақты зерттеулерімен дәлелдей алмайтын, екінші жағынан дін секілді қатып қалған *д о г м а л а р ғ а* да бағынбайтын құбылыстарды түсіндіруге бағытталған ой еңбегі («Түркістан»). Ал ғылымда кейбір ескірген ережелер *д о г м а ғ а* айналып, оны консервативті, қасаң ойлайтын ғалымдардың қорғаштап, қолдайтын жағдайлары ұшырасуы мүмкін (ҚҰЭ).

ДОГМАЛЫҚ с ы н. т а р. *Догмаға тән, догма ретінде танылған*. Социализм үшін Россия пісіп-жеткен жоқ, пролетариат шаруаларды соңынан ертіп әкете алмайды дегені *д о г м а л ы қ*, антимаркстік өтірік-өсекті әшкереледі (ҚазССР тарихы).

ДОГМАТ [грек. dogma] з а т. ф и л о с. *Соқыр сенім ретінде қабылданған негізгі діни*

қағида. *Д о г м а т т а р* қиялдан туған ғажайып оқиғалар сипатында болып келеді де, дін басылардың қанаушы таптарға тиімді идеяларды насихаттауына едәуір қызмет етеді (Саяси сөздік).

ДОГМАТИЗМ з а т. *Белгілі бір ілімге сыни көзбен қарамай, көзсіз бой ұрушылық*. Ұнамды қаһармандар тек ескінің қалдығымен ғана емес, дүмшелікпен, *д о г м а т и з м е н*, ойдың орамсыздығымен, қоғамдық өмірдің социалистік нормаларын бұзуға тырысушылармен де күреседі («Қаз. әдеб.»). Коммунистік партия маркстік-лениндік қозғалысындағы ревизионизмнің, оппортунизмнің, *д о г м а т и з м н і ң* қандай да түрлеріне болсын өлтіре соққы берді («Соц. Қаз.»).

ДОГМАТТЫҚ с ы н. *Догмалық сипаттағы, қасаң*. Ежелгі Мысыр, Вавилон т.б. елдердегі жалаң практикалық, *д о г м а т т ы қ* математикадан гректердің қолданба математикасының басты бір өзгешелігі – мұнда жалаң теорияларға емес, керісінше, практикалық формулалар мен ережелерге сүйенеді. Ал бұл болса, логикалық, дедуктивті түрде дәлелденеді (А.Көбесов, Математика.). Январдан кейінгі дамудың бастапқы кезеңінде *д о г м а т т ы қ* және консервативтік күштердің елеулі қарсылығына да қарсы тұру қажет болды (Чехословакиядағы) («Соц. Қаз.»).

ДОГМАТШЫ з а т. *Догматизмді жақтаушы, қолдаушы*. Соңғы сөйлем *д о г м а т ш ы л а р д ы ң* ғасырлар бойына қолданып келген, «жолдан тайғандық», «қиянат еткендік» және т. б. деп ақыл айтуына, айыптауына қарсы айтылған (А.Қасымжанов, Диалектика.).

ДОҒА з а т. **1.** *Терте мен құлақбауды ұстастыратын ат-тұрманы, имек ағаш*. Әрбір жұмыс малының әбзелі (қамыт, *д о г а*, ершік) өзіне шақ және өзіне бекітіліп қойылуы шарт (Ә.Әбішев, Мал санитары). Сатай да шанадан түсіп, тор дөненнің о жақ, бұ жағына шығып, бел көтермені туралап, *д о г а н ы* ырғап көрді. Жал-күйрығы, құлағының ұшы ақ қырау (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Сайлаушы жаңа көрінді. Бір атты тертеге, бір атты оның алдына көсем жегіпті... *Д о г а с ы н а* қоңырау байласа, баяғының көнесі не төресінен айырғысыз (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2.** м а т. *Шеңбердің я имек сызықтың белгілі бір бөлігі*. Бұрыштың шамасын көрсететін өлшем сызықтары центрі бұрыштың төбесінде болатын шеңбердің *д о г а с ы* түрінде жүргізілді (Сызу). Дөңгелектің воронкаға оралатын секторының *д о г а с ы н ы ң* ұзындығын в деп белгілесек, онда бұл доға жаңа воронка табанындағы шеңбер болып табылады (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Осы кезде екі орынның

арасындағы меридианның *доғасын* өлшеу үшін 1614 жылы Голландия ғалымы Синналиус ұсынған триангуляция методы қолданылады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **3.** а у ы с. *Доға тәрізді иілген, доғаға ұқсас*. Іштерінде төпелтек, мол денелі Есбосын *доға* мұрын, ұзын да толық тұлғалы Жаманқұл, шоқша сақал, қушық бет, өзбек тақылеттес ағайынды Құрманбек, Ыдырыстар бар (М.Мырзақұлов, Өмір.). Анау *доға* боп жатқан Үлкен Ирелеңнің солқылдақ ағаш көпірінен өтсең, қара көк сыңсыған тайға, жыртылып айырылған аң (Ә.Тарази, Тас жарған).

Доға жал. *Бабына келіп семірген, аттың шығыңқы, иілген жалы. Доға жал,* кең сауыр, қояндай аппақ боз, аяңшыл аты кешке жақын лыпыл қағады (М.Әуезов, Абай жолы). Оның [Шолақтың] осындай ерекше біткен тұлғасын *доға жал* а айғырға меңзеп, құрбылары *«доға жал»* деп те атапты («Қаз. әдеб.»). Жігіттер асаусып құр жүрген *доға жал* семіз ақ боздың қасына жақындады (С.Сматаев, Елім-ай).

ДОҒАБА з а т. ж е р г. *Доқаб*а (нұлиш). Ол оқ бай баласының көк *доғабам* ені тыстаған жап-жаңа сусар бөркі астынан өзіне шаншылған екен (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ДОҒАБАС з а т. *Белдіктің, айыл-тұрманның бір жақ басына бекітілетін дөңгелек не имек дәнекер темір, айылбас*. Кейде әңгіме, таралғы тесіктерінің орнына *доғабас*, шығыр сияқты заттарды бекітеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жұмаш күрсінді. Көк көйлектің сыртынан буған *доғабас* былғары белдігін ағытты (С.Сматаев, Ақжелен). Мамай ақсақал тон сыртынан түйе жүн шидем шекпен қабаттап киіп, *доғабасы* алақандай көне қайыс белбеумен белін тарс буынып, аяғын ауыр алып, сыртқа шығып кетті (М.Мағауин, Қиянда.). Айылдың *доғабасы*, құйысқанның үзбе күмбірі көрінді (А.Машанов, Жер. асты).

ДОҒАДАЙ с ы н. **1.** *Доға сияқты, доға тәрізді*. Ыстық мұнай ысқырып атқылап аспанға көтерілді де, *доғадай* иіліп келіп жер бетін сарт-сұрт сабалай құлады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Әлі де сырт көрінісі сымбатты-ақ. Сирақтары сырықтай. *Доғадай* иілген мойнының қою қара жалы бұрқырай төгіліп тұрады (З.Асабаев, Жарастың ұлдары). **2.** а у ы с. *Бүкірейген*. Кең аулада саңылау жок, ылғи *доғадай* иілген өлермен кемпірлер: некен-саяқ сақалдары етектей, қоңқақ мұрын шалдар да кездеседі (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ДОҒАЛ с ы н. **1.** *Сүйір емес, мұқыл*. Көгебай бешпентінің етегін ат сауырына жайып жіберіп, *доғал* саусағымен дөң мұрнын сипап

қойып, қадау-қадау бұйрық береді (С.Сматаев, Алғашқы асу). Жалпақ, *доғал* иегі де қайтадан қашалғандай мүсінді. Тал бойына жараспай тұрған мүше – астыңғы ерні ісіңкі, үстіңгі ерні түрік біткен үлкен ауыз ғана (М.Мағауин, Қиянда.). Тасбақаны жүйрік де, *Доғалыңды* сүйрік де. Арығыңды семіз де, Сыңарыңды егіз де (М.Әлімбаев, Жүрек). **2.** а у ы с. *Дөрекі, тұрпайы (мінез, сөз, іс т.б.)*. Байқасаң, біздің ағайындарға кейде *доғал* көрінсе де, дөрекі қимылдың пайдасы бар ма деп ойлайсың (К.Тоқаев, Тасқын). Ораз *доғал* мінезімен қызды ренжітіп алғанына қысылды ма, қипақтап қарай берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Шіркін-ай, Сөкеннің мінезі де сом еді-ау! Совнаркомнан түскенде де ренжімегенін білуші едім, оның кесек мінезіне дұшпандары да сүйсінетін. Ал мына Шәріпжанның *доғал* қылығы ақынның нәзік сезіміне қатты қаяу салған екен (С.Талжанов, Ұлдай.). Жігіттер ду күлісті. Цех бастығының кісіні ұрып жыққандай *доғал* сөйлейтіні бәріне де үйреншікті (Е.Мырзахметов, Медет). **3.** а у ы с. *Сөздің мәнін қапелімде ұға бермейтін, сезімтал емес, біртоға (адам)*. Иісті нашар сезетін, дәмді дұрыс айыра білмейтін, шабан ойлап, шабан ұғынатын *доғал* адамдар болады (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн). Қожахан әзіл-қалжыңның астарын, оның шыны мен мысқылының аражігін түсіне бермейтін сезімі *доғал* адам болатын (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Доғал бұрыш. м а т. *Тік бұрыштан үлкен, бірақ жазыңқы бұрыштан кіші бұрыш*. Тік бұрыштан кіші бұрыш, сүйір бұрыш деп, ал тік бұрыштан үлкен бұрыш *доғал бұрыш* болады (А.Әбішев, Ауылда.). Бұл үшін ол бұрыштардың сүйір немесе *доғал* немесе тік болуы мүмкін деп үш ұйғарым жасайды. Қайшылыққа келтіру жолымен Хайям бұл төрт-бұрыштың жоғарғы *бұрыштары* сүйір де, *доғал* да бола алмайтынын көрсетеді (А.Көбесов, Математика.).

Доғал оқ. *Адамды, аңды атқанда өлтірмей, соғып құлату үшін ұшы сүйектен не ағаштан жасалынатын жебенің бір түрі*. Мұның өзін де атпайын, атын да айтпайын, тек мұның қорамсақтағы жүз алпыс кез оғын жалғыз *доғал оқпен* атып уатайын (Ер Тарғын).

ДОҒАЛА з а т. ж е р г. *Ноғала (малдың көзін қаптаған шел)*. Бір көзіне *доғала* а түскен күзеулі шабдар биені үй сыртына аяғынан арқандап қойыпты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Көктемде тай, жабағы, құнан, байталды күзеу, жылқы көзінен *доғала* сылу ел жайлауға келе-ақ қолға алатын көктемгі жұмыс болатын (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Әлімжан: – Біз жылқының *доғаласын* а, таңлағына,

құйрығының бөгені мен қу тұяғына сырттан дәрігер іздемейміз, – деді (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ДОҒАЛАҚ с ы н. **1.** *Қалай болса солай, ебедейсіз жасала салған.* Олар кеткенде Хасан өзінше сұлу қызды суреттеп, ғашықтардың сүйгеніне айтатын бәйітіндей, ұйқысы келмей, олақ ұстаның *д о ғ а л а қ* арбасындай бір нәр-сені балпылдап айтып жатыр еді (Мың бір түн). **2.** *Домалақ.* Абырой болғанда, ырғай шоқпардың *д о ғ а л а қ* басы қолына сарт етіп іліге кеткені (М.Әбдрахманов, Көктем.).

ДОҒАЛАН= е т. *Дөңгелеңе иілу.* Бір қабат ұзын ақ ғимаратың алдындағы алаңда ересек және кішкене балалар екі-екіден тізіліп, *д о ғ а л а н а* иіріліп, қыбырлай жылжып барады (Ә.Ақбаев, Қара боран). Тек қап-қара қасы бұрын қою да жалпақ сияқты еді, қазір қолдан қиғандай иіліп, *д о ғ а л а н ы п*, құйрық жағы сызыла бітіпті (Е.Домбаев, Жаман.). Мана жасы үлкендерді алға сала, *д о ғ а л а н а* иіліп келген жұрт енді жас, көрісіне қарамай, араласып кеткен (М.Мағауин, Аласапыран).

ДОҒАЛАТПА з а т. т а м а қ. *Ұнды майға қуырып, оған сүт не су қосу арқылы қойылып жасаған тамақ, бөкпе көже.* Ұнды майға қуырып, оған май, сүт қосып қайнату арқылы қойылтса, тісі жоқ көрі адамдар мен түздегі жолаушының азығы – *д о ғ а л а т п а ғ а* айналады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

ДОҒАЛДА= е т. *Өрескелдендіру, бұзу, бұрмалау.* Хамит орысшаны әдейі тілін *д о ғ а л д а п* қателерін көбейтіп сөйледі (С.Сейфуллин, Өңгім.).

ДОҒАЛДАН= е т. *Домалану, мүжілу.* Сиыр, түйе, әсіресе ешкі-лақ сүйкене-сүйкене, бітеу қабырға жақтағы үйдің екі бұрышы да мүжіліп, *д о ғ а л д а н ы п* тұратыны әлі есімде (Ө.Қанахин, Жер бас.). Манағыдан шүмектеген нөсер тыным алды да, *Д о ғ а л д а н ғ а н* шеткі ұштары жер сүзіп, Кең әлемнің тым көгілдір сахнасы алдына Орнай қалды қызыл-жасыл зор сызық (С.Оразаев, Дала.). Шұбатыла жалындаған білте пиаланы қайта кигізген соң түтіні сап болып, *д о ғ а л д а н ы п*, үйреншікті қалыпқа түсті (М.Мағауин, Көк кептер). Апырай десеңізші, бұрындары балдақтың жерге тиетін ұштары балшық-балшық болып *д о ғ а л д а н ы п* жүретін (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.).

ДОҒАЛДАУ с ы н. **1.** *Сүйір еместеу, мұқылдау.* Сабаншы (манул) үй мысығынан аздап үлкендеу, жүні тығыз, құйрығының ұшы *д о ғ а л д а у* болады (Х.Қадырбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Шорқақтау, олақтау.* Бала *д о ғ а л д а у* тілмен қысқалап жөнін баяндады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Сөзге *д о ғ а л д а у*,

бірақ өңгімесі қызғылықты Қажымұқан сөз арасында «Мынау пәлен жерде, мынау түген жерде түскенім еді» деп, қалтасына пачкалап салған, толып жатқан фотокарточкалар көрсетеді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сөзге *д о ғ а л д а у* болса да, қисық сөзді, көкейге қонбайтын былжыр ақылды тез аңғарғыш Әйбек күндей күркіреп «Ой, ішінді ұрайын, ақылыңды да...» деп үлкен-кішіге қарамай зекіп тастауына шәк жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** а у ы с. *Томирықтау, тұйықтау.* Саржанның мінезі *д о ғ а л д а у* ғой, әр күн үйге келсін дейтін шығар (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Адамбек маған жұдырығын түйді. Мінезі *д о ғ а л д а у* аға, тілін алмағанда түйіп жіберетіні есіме түсті де, отырып қалдым (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Петр Нестеровичтің мінезі *д о ғ а л д а у*. Балаларын қатал ұстайтын да үнемі бір сөзді болуға баулитын (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

ДОҒАЛДЫҚ с ы н. *Томирықтық, біржолғылық.* Жабай *д о ғ а л д ы ғ ы м е н* томырылып келеді (М.Әуезов, Абай жолы).

ДОҒАЛЫ с ы н. *Доғасы бар, доға орна-тылған.* Көшеде келе жатқанымда бойымды тік ұстап, аяғымды дік-дік басам. Белімді әкемнің жалпақтығы бес елі, *д о ғ а л ы* сары белбеуімен буып алғам (Қ.Әміров, Жастық.). Бұл *д о ғ а л ы* қамыттың аты, еңіске қарағайды айдатпай, сіресіп ұстап тұрып алады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Доғалы пеш. т е х. *Электр доғасының қызуы металды және басқа материалдарды қорытуға пайдаланылатын өнеркәсіптік пеш.* Қыздыру әдісі бойынша доғалы пештер тура өрекетті, жанама өрекетті және жабық *д о ғ а л ы п е ш т е р* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДОҒАР= е т. **1.** *Атты жегуден босату.* Атты жетектеп ішке кіргізіп, шапшаңдап *д о ғ а р а* бастаған Марфа божының сүйретіліп, көк соқталанып қалғанын көрді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қодаржан, аттарды *д о ғ а р ы п*, арбаға мықтап байлағайсың. Біраз суынсын, отқа сонсоң жібереміз, – деп Сапар арбадан түсті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Сәрсенбай атты *д о ғ а р м а с т а н* үйге кіріп, үстіндегі қаптал күпіні жұлып тастай беріп, қолындағы құнтпен төсек ағаш үстінде жатқан Шолпанды шықпырта бастады (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Тоқтау, кідіріс жасау, үзіліс жасау.* Мотоциклін мінген – Самат екен. Солдат киімін үстінен тастамапты. Мотоциклін тыртыр еткізіп, есік алдына *д о ғ а р д ы д а*, ұзын аяқтарын қолапайсыз сүйретіп, бері таман жақындады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Жау атысты *д о ғ а р а р* емес. Артқы шептерден өз әскерінің басынан асыра атылған пулемет оғы

бұршақша себелеп, миномет пен кішігірім зеңбіректердің снарядтары жауынгерлердің о жағынан да, бұл жағынан да бұрқ-бұрқ етеді (Ө.Қанахин, Бақыт.). Қонақ болып, аттан түспей жатып-ақ алдын орағытып барады. Биғаш одан әрі «соқыр теке» ойынды *д о ғ а р ы н*, турасына көшті (М.Асылғазин, Ауылдастар).

ДОҒАРА з а т. ж е р г. *Қамыстан, ысқа-дан, кейде жіңішке шыбықтардан айқастырып тоқылған, іші-сырты балшықпен сыланған жер ұй, қора.* Жеркепе, *д о ғ а р а* сияқты тұрғын үйдің өте көнерген қарапайым түрлері жойылды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Д о ғ а р а н ы ң* іші, сырты түгелдей балшықпен сыланатын, бірақ оның ішінде от жағылмайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Д о ғ а р а* – қамыстан жасаған баспана, шошала (С.Қаси-манов, Қаз. колөнері.).

ДОҒАРТ = е т. 1. *Көлікті жегуден босат-тыру.* Әшім мен Майсар кейінгі көштердегі елге шауып, ат-арбаларды кездескен жерде *д о ғ а р т ы н*, жұртты сайысқа жөнелтіп, жан ұшырып жүр (Д.Әбілев, Арман.). 2. а у ы с. *Тоқтату, ұзу, создыртпау.* Әңгімені *д о ғ а р т-с а қ* дегендей: – Намаздыгер де болып қалды, – Асан молдаға бір, жігіттерге бір қарады (Ж.Сатаев, Алақобен). Сүлеймен бұдан артық болыс інісінің шыдай алмай талағы тарс ай-рыларын сезіп, сөзді *д о ғ а р т ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

ДОҒАРУ *Доғар етістігінің қимыл атауы.* 1. *Жегулі арба-шананы тоқтатып, босату.* Қайролланың сөзіне сыпайы киімді Құрымбайыржиып күлді де, торы атты *д о ғ а р у м е н* болды (Б.Майлин, Шығ.). Ерден екеуі ең алдымен арбаға, шөп шабатын машинаға ат жегуді, *д о ғ а р у д ы* үйренеді (А.Хангелдин, Өткен күн.). Жәнібек аттарды *д о ғ а р у ғ а* кіріскен. А дегенде неден бастарын білмей, машинаны бір айналып шықты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). 2. а у ы с. *Тоқтату, аяқтау.* Амал қанша И. В. Панфиловтың өміріндегі жауынгерлік үлкен бір саласын тек осы материалдармен ғана *д о ғ а р у ғ а* тура келді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Ақыры сол жылдың жазында маған Жуанағаштағы молдалықты *д о ғ а р у ғ а* тура келді (С.Мұқанов, Менің мект.). Роберт өзінің ішкі сыры-ның актарылып бара жатқанын сезіп, осы жерден *д о ғ а р у ы м* керек деп ойлады (Т.Әбдіков, Айтылмаған.).

ДОҒАРУЛЫ с ы н. *Кідірулі, ағытулы, босатулы.* Санвзводтың арбасы *д о ғ а р у л ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Әлгіде ғана тоқтаған тырма, тұқым сепкіштер бір бөлек танапта *д о ғ а р у л ы* тұр (Ғ.Сланов, Шалқар). [Қам-қор] Көптен соң көзін ашса, ауылға жақындап

қалған екен, есік алдында *д о ғ а р у л ы* тұрған бөтен шананы байқады (К.Оразалин, Көктем.).

ДОҒАРУСЫЗ с ы н. *Жегуден босатылмаған.* Аттар оқыранып, *д о ғ а р у с ы з* қорада қала берді (І. Жансүгіров, Шығ.).

ДОҒАРЫЛ = е т. 1. *Ағытылу, босатылу.* Құрманның жегіп келген шанасы аула төріне *д о ғ а р ы л ы н*, қаңтара байланған тертелеріне әбзел саймандарды іліп қойыпты (Ғ.Орманов, Жүрек). Бұл бір басқа пункттерге қарағанда үш-төрт үйден құралған, әр үйдің жанында ат байланып, не шана *д о ғ а р ы л ғ а н*, қара-құрасы көп пункт, тіпті кіші-гірім ауыл болып шықты (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). 2. а у ы с. *Тоқтатылу, аяқталу.* Осы кезде шеткі үйдегі карта ойыны *д о ғ а р ы л ғ а н* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ДОҒАРЫЛУ *Доғарыл етістігінің қимыл атауы; аяқталу, тоқтатылу.* Әңгіме осымен *д о ғ а р ы л у ғ а* тиіс еді, бірақ Тасболат өзі жараланған шайқастың ақыры немен тынғанын сұрап Василь оның тауын қайтарғысы келмеді (Ж.Тілеков, От кешу). Ойналып жатқан тамаша күйді әлдекімнің «Ұлы император» деген күшті даусы бөліп жібергендей болды, бірақ күй онымен *д о ғ а р ы л у д ы ң* орнына күшейе ойналды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әлде Айторының келуі сөздің *д о ғ а р ы л у ы н а* себеп болды ма, әйтеуір одан әрі сөз сабақтағандары болған жоқ (Қ.Исабаев, Серт).

ДОҒАРЫЛУЛЫ с ы н. *Жегуден ағытылулы, босатылулы.* Күзді күнгі көше мұз әйнектей жалтырап жатыр. Әр жерде, аралары едәуір жы-рак, *д о ғ а р ы л у л ы* ат шаналар көрінеді (З.Шүкіров, Ізгілік).

ДОҒАСЫЗ с ы н. *Доғасы жоқ, доға кигізілмеген.* Сұр есекке екі аяқ арбаны *д о ғ а с ы з* жегіп қыбырлай қалғып бара жатқан біреу шошып ояна сала тыпыр-тыпыр етеді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ипподромда сыналатын аттар қамытсыз және *д о ғ а с ы з* арбаға жегілді (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.).

ДОҒАША ү с т. *Доғаға ұқсап, доға сияқты (майысу, иілу).* Лиза оң қолын Сапаржанның мойнына салып, оның ұзын денесін *д о ғ а ш а* иді де, бетінен сүйді (С.Шаймерденов, Мінез). Баяғыда, бала күнімде осындай бір атқа шапқаным бар-тұғын. Соны қайта көргендей болдым-ау. Пай-пай, мойнын-ай! Аққудың мойнындай *д о ғ а ш а* иілуін көрдің бе, ә? (М.Сүндетов, Құмдағы.). Алдияр *д о ғ а ш а* иілген белін жазып түрегеліп кетті. Ауыз ашса-ақ әңгіменің неше атасын қайырып, сөздің шетіне шығатын шешесіне қайран тегі (Д.Досжанов, Жусан.).

ДОҒДЫР [лат. doctor < op.] з а т. с ө й л. *Дәрігер.* Мал *д о ғ д ы р д ы ң* мұнысын менің

«ақылымның» әсері деп ойлаған Тұрғынбек артынан айқайлап қалды (Е.Әлімжанов, Оралу). Ол *доғдыр* қыз әкеп берген екі түйнек дәріні менің көзімше езіп ап, шайқап-шайқап, таңдайына тастап жіберді (Ш.Күмісбаев, Соқ, барабан!).

ДОҒДЫРЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Дәрігерлік.* Елеместің бұл сәтті қорқыныш, күдікпен күткеніне аттай ай-тын. Өрісте почташы Ескендір шал: Жаман Оспанның ұлы *доғдырлық* оқуды бітіріпті, – деді (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ДОДА¹ з а т. 1. э т н. *Екі жаққа тең бөлініп тартылатын көкпар.* Екінші түрі – *до да* тартыс, мұнда жалпы саны белгіленіп екі топ бөлінген адамдар көкпарды жеңіп алу үшін күреседі (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). *До да ның* қырқысы салқынқанды қызу қанды етеді, жасқаншақты батылдыққа бастайды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Айбатты күрең айғыр мінген, үстіндегі гимнастеркасы далдал болған бір жас қазақ қайнап жатқан қалың *до да ны* қақырата қақ жарып, суырылып шықты (Ш.Айтматов, Қош бол.). Жазық далада өзеннің төменгі жағында отырғандар бір бөлек, жоғары жағында отырғандар бір бөлек бөлініп қымқиғаш *до да* бастайды (С.Балгабаев, Шөл). 2. а у ы с. *Өмір талқысы, тартыс.* Сәкен 1916 жылы Омбыда Учительская семинарияны бітірген, революция жолында талай *до да ға* түсіп, әбден ысылған аға (С.Талжанов, Ұлдай.). 3. а у ы с. *Жарыс, бөсеке.* «Жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар» шыққан үздіктер ғана республикалық *до да ға* жолдама алған. Сондықтан да болуы керек, көрмедегі қайсыбір шығарманы алып қарасаңыз да көдімгі шебер ісінің иісі аңқиды, қиялы мен танымын осы кәсіптің қыр-сырымен ұштастыра алған талапты жастың аяқ алысын танисыз («Егемен Қазақстан»). Қорыта айтқанда, Қазақстандағы президенттік *до да* айтарлықтай тартысты әрі бөсекелестік тұрғыда өтті («Егемен Қазақстан»). Жыр *до да с ы н* одан әрмен қоюлатып, қиын сайысқа қиналмай дөп қылып отырған қаршығадай қайсар қанатты буынды көріп отырғанымызға қуанбағымыз парыз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ДОДА² з а т. *Қалай болса, солай жиналған, буылған, бір бума, бір топ, бір бөлек (зат).* Айбарша түюлі ақшаның бір *до да с ы н* Жырымбеттің қолына ұстата берді (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Дода бас. *Қалың, бұйра болып, ретсіз өсіп кеткен шашы бар.* Бір дауыс шыққанға, жалт ете қалды тұрған көп *До да бас* жігіт шықты алға Есімі мұның Қыздарбек (Ф.Қайырбеков, Таулар.). Таныс машина, жолдың тозған кетігін жөндейтін жалпақ бет, *до да бас*, шегір көз

көршісін көргенде, зығырданы қайнап, ашуы бұрқ ете түсті (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

Додаға салды. а) *Көкпарға, талауға салды, тартысқа түсірді.* Ешкінің терісі мықты келеді, көкпар тартқанда, *до да ға салған* – *да* серке терісі еш жыртылмайды, кейін іске жаратылады (Ә.Бектемісов, Малшы.). ә) *Таласқа салды, талқыға түсірді.* Басқалардан гөрі көбірек белсенділік көрсеткен – осыдан екі жыл бұрын жас аспирантты *до да ға салған* кафедра мүшелері еді (М.Мағауин, Бір ата.).

Додаға түсті. а) *Көкпарға түсті, талауға түсті.* Есеннің әкесі көкпарда *до да ға түс і н*, ат тұяғының астында қалып өлген. Шешесі бергінде қайтыс болды (М.Құмарбеков, Асау.). Бір-екі би биленіп, жастар *до да ға түскен* арғымақтардай бусанып қалған екен (Е.Әлімқұлов, Перизат.). ә) *Тартысқа түсті, талас болды.* Профессор Айдынғалиев соңғы айтқандарының мұндай *до да ға түс і н* кеткенінен сәл қысылып қалды (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Дода сақал. *Ұйысқан, қалың, қауқиған, додалаған.* *До да са қал* қара кісі жер қыртысын таспаша тіліп, қара шымды төңкеріп барады (Қазіргі қаз. тілі). Біздің кең қолтық бабаларымыз ағылшын, неміс, француз, итальяндарды көре алмай кетсе, орыстың *до да са қал* мұжықтарымен ауыл үйі қонып өтті (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). // *Ұйысқан, қалың, додаланған сақалды* кісі. *До да са қал* кірекеш күрегіне сүйене тыныстап тұрғанда бөріне көз жіберіп тұрды (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

Додасы шықты. *Быт-шыты шығып қобырады.* Аюдың ұлы денесі қызыл ала *до да с ы ш ы ғы н* желініп қалған тәрізді (С.Бегалин, Уақыт.).

Додасын шығарды. *Қобыратып, быт-шыт қылды.* Ол мұны бет-аузын қан-жоса қылып, қалың адамның ортасына алдырып, бірі ары итеріп, бірі бері жұлқып, *до да с ы н шы ғ а р д ы* (Ә.Ақбаев, Қара.).

ДОДА-ДОДА с ы н. 1. *Дударланған, қобыраған.* Шашы *до да-до да* Өмірбай анадай жерде отыр. Оның жарасын таңып үйіріліп, айналып Шынарқыз жүр (Ш.Құмарова, Қос шынар). Жалғыз жаяу жақындап келеді. Қолында дорбасы бар, басы *до да-до да*, желмен желкілдеген шашы бетін бүркейді (О.Бөкеев, Өз отың.). 2. *Тоз-тоз, түте-түте, ұйпа-ұйпа.* Тесік өкпесін сүйреп, күрк-күрк жөтеліп, таңертеңнен кешке дейін жез самауырынның оттығын шұқылап, *до да-до да* бықсып отырушы еді, жарықтық. «Мынау жарық жалғанның шуағына қыздырынбай-ақ аттанды ғой байғұс» – деп аяйтын менің шешем (О.Бөкеев, Ауыл хикаялары).

Дода-дода болды. а) *Дударланды, қобырады.* Басы жалаң бас, *д о д а-д о д а б о л ғ а н* шашы қар аралас жаңбырмен бірге ұйытқып бет-аузын сабалас келеді. Қолындағы шәлісін сермей бұлғап алға қарай жан ұшыра ентелейді (Ж.Кәрменов, Ақылбай.). Тегінде ұйқыдан жау шапқандай тұнжырап, *д о д а-д о д а б о л ы п* оянатын жаман әйел бар, ұйқыдан күндей күліп оянатын жақсы әйел бар (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). ә) *Тоз-тоз болды, ұйпа-тұйпасы шықты.* Бүгінгі күні (Ғазиз) өзі жеңіліп отыр. Бар тіртектегі тартысып отырғаным – осы алтыншы (ауыл) еді, Қандай болды өзі? *Д о д а-д о д а б о л ғ а н* жоқ па? – деді Әбділда Төлешке (М.Әуезов, Қараш.). Кемпір бөксесін ескі көрпемен орап алыпты. Жыртық жерлерінен *д о д а-д о д а б о п* жүні бұрқырап шыққан (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Дода-додасы шықты. *Быт-шыты шықты, ұйпа-тұйпа болды.* Әбділда иттің жалынышына қарамай қамшымен сабай берді. Арқа жүнінің *д о д а-д о д а с ы ш ы ғ ы п*, жонынан қан саулап ақты (Мың бір түн). Міне, мына бір қарасұр «Волга» зулап келеді. Зу етіп өте шығып еді, артында *д о д а-д о д а с ы ш ы қ қ а н* қоңыр көгершін қала бергені (М.Байғұтов, Сырбұлақ).

Дода-додасын шығарды. *Тас-талқан қылды, ығыр етті.* «Еңбек» колхозының мүшелері талай жиналыста керісіп, ысылып қалғандар екен, Мұқышты сөзбен *д о д а-д о д а с ы н ш ы ғ а р д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ДОДАГЕР з а т. *Көкпар тартқанда додаға түсетін адам немесе ат.* Қарсы тұрдық, Біздің ағай көнбеді. *Д о д а ғ е р ғ е* бірер жеті жем бердік, Жануар-ай, шыға келді бұлтиып, Ағайымның еш кеткен жоқ еңбегі (Т.Бердияров, Жаңа дала). Әкесі ауылда өсіп, *д о д а ғ е р* болды. Баласы қалада өсіп молдагер болды («Қаз. әдеб.»).

ДОДАЛА= е т. **1.** *Қалай болса солай, қобыратып байлау.* Басыңды Тойындықтың шүйкесіндей *д о д а л а п* байлап, «опыт, опыт» деп бір болмайсың [Бадыр Надеждаға] (С.Бегалин, Ана.). **2.** *Жан-жақтан тартысу, талап әкету.* Етегі далбақтап Әсия жеңешем де үлгерген екен. Төртеуі төрт жақтан жаңа келген келіншекті *д о д а л а д ы* да кетті (Т.Иманбеков, Үш ай.). – Себебі: жақында ғана қаланың барлық мектептері темір-терсектерді *д о д а л а п* жинап алып кетті (А.Мархабаев, Арал әуендері). **3.** а у ы с. *Долбарлап, қара дүрсінге салу.* – Біздің еңбегіміз жоғары жерде де бағаланады екен ғой, ол үшін сіздерге рахмет, – дедім орыс тілін шала-пұла тіліммен *д о д а л а п* [Қаби] (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Сәндібек *д о д а л а п* болса да қонақ

қызының көңілін тауып жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ДОДАЛАН= е т. *Қобырау, дода-дода болу.* Күз айында теректердің жапырағы сарғайып, құстың жүніндей көшеде *д о д а л а н ы п* жатады ғой (Н.Сералиев, Ақбөпе). *Д о д а л а н ғ а н* қоңырқай бұлт арасынан жарқ етіп шыға келген жартыкеш ай үміт сәулесіндей аппақ нұрын азғана ауыл үстіне ақтара салған сәтте, Дәлел мен Күлпаш екеуі Шекер үйінің төрінде ән шырқап отырған (З.Жәкенов, Күн көтеріл.). *Д о д а л а н ы п* кимешегінің шажамайынан шыққан шаштары да көк бурыл, қу көдедей реңсіз (А.Жұмаділдин, Сең).

ДОДАЛАНДЫР= е т. *Қалай болса, солай ысыру, ыдырату.* Түн желкем. Құбыладан аңқылдап соққан жылы жел қара бұлттардың танын жыртып, сонау теріскей жаққа қарай *д о д а л а н д ы р а* қуып барады (Б.Алдамжаров, Қара.).

ДОДАЛАС= е т. **1.** *Дода ойнына қатысу, жарысу, бәйгеге түсу.* Мәселен, мен де сенің әкең тәрізді көкпар шаптым, салымға түстім, *д о д а л а с т ы м*, бәйгені қызықтадым (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Төрт бала осылайша, бір үлкен қызықты жұмысқа кіріскендей-ақ, *д о д а л а с ы п* жатты (Ә.Көшімов, Лашын.). **2.** *Таласу, тартысу.* Қарауыз үлкен қасқырмен *д о д а л а с қ а н* иттерге Қоңырбай тақап қалды. Ол «Айт, айт, мықтап ұста, жібермендер!», – деп келе жатыр (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ДОДАЛАСУ *Додалас етістігінің қимыл атауы; көкпар тарту, додаға қатысу.* Актер. Көкпар тартудың, *д о д а л а с у д ы ң* ішіне өзі де, аты да аямай кіріп кетудің орнына сырттан бақылаушы тұрғысында қалып қояды (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.). Екі елдің есті-басты ақсақал, қара сақалдары «бұл күні де көкпар тартылсын, бірақ жалпы *д о д а л а с у* болмасын» деп келісті (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ДОДАЛАТ= е т. *Талату, быж-тыж қылу, талан-таражға түсіру.* Қолым жоқ, аяғым жоқ, домалақпын, Қаңбақтай жел ұшырған собалақпын. Тигізіп көп шаруаға кесірімді, Шындықты жалалыққа *д о д а л а т т ы м* («Қаз. әдеб.»).

ДОДАЛАУ¹ с ы н. *Долбарлау.* Сәндібек кейбір украин сөздерін орысшаға айналдырып, сол ағайынды екітілді әкеліп қазақтың сөз мақамына салып – тонын айналдырып кигізіпті. *Д о д а л а у* болса да қонақ қызының көңілін тауып жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ДОДАЛАУ² *Додала етістігінің қимыл атауы; тартысу, жан-жақтан талау, көкпарға түсу.* Сонымен қоса көкпар серкесін *д о д а*

лаумен былайырақ алып шыққан соң, жүйрік аттармен саумалап, қарсы жаққа жеткізбестен, әкете беруді көздеген екен (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ДОДАЛЫ с ы н. *Қызу тартысты.* Талантты юрист, жетелі адвокат Еркін Кенжин дума мүшесі болып думандатпаса да, талай-талай *д о д а л ы* айтыс-тартыстарға қатысып, өз қатарынан қалмайтын (О.Бөкеев, Өз отын.). Аға жолын іні қуып, Кәрім де он үш жылдан бері дала төсін *д о д а л ы* дүбірге толтырып жүр екен (Алтынтау). Қызық әсерден ес жия алмай, еліре құмартып, астындағы жарау аттары ауыздықтарын қарш-қарш шайнаған атпал жігіттердің қызуын *д о д а л ы* көкпар тарқатты (Ы.Кененбаев, Инжу-маржан.).

ДОДАШЫЛ с ы н. *Додаға түсуге әуес, дода десе ішкен асын жерге қоятын.* Битабаров взводтағы жақсы мерген. Бұрын атақты аңшы, *д о д а ш ы* л шабандоз боғты (С.Бақбергенов, Белгісіз.). // *Додаға құмар адам.* Бердалы: «Аруак! Аруак! Торғай бабамыздың аруағы қолдай гөр!» – деп ұран тастап, *д о д а ш ы* л *д а р д ы* ң делебесін қоздырып жіберді (Т.Рахымжанов, Оралу).

ДОДЕКАЭДР [грек. dodeka] з а т. м а т. *Бес түрлі дұрыс көпжақтың бір түрі. Д о д е к а э д р* ді алғаш рет Теэтет құрастырған (ҚҰӘ).

ДОЗА [грек. dosis] з а т. 1. м е д. *Бір жолы ішілетін дәрінің тиісті мөлшері.* Бір ауруға жұмсалатын вакцинаның *д о з а* с ы орта есеппен 50–75 миллион микроб болып есептеледі (А.Даиров, Хирург.). Бір бүріккендегі дәрінің *д о з а* с ы – 1 мл. Ал таблетка түріндегісін тілдің астына салып сорып жіберсе де болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). 2. ф и з. *Сәулелендірілген заттың бірлік массасының жұтқан иондағыш сәуле (рентген, гамма-, бета-альфа-сәулелер т.б.) энергиясы.* Осы зерттеулердің нәтижесінде көрсетілген аудан тұрғындарының сәулені алуы, сәулелену *д о з а* с ы н ы ң «фондық» мәнінен әлдеқайда артық екені анықталған және мұның деңгейі бұл аймақтарды төтенше экологиялық жағдай категориясына жатқызуға мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»).

ДОЗАҚ з а т. 1. д і н и. с ө й л. *Тозақ.* Түсімде өзім біліппін. Әрине, өмір бойы намаз оқып, құлшылық қылмаған мені Құдай аясын ба, *д о з а қ қ а* апарып тығып жіберіпті (С.Талжанов, Қайып қарт.). Өлімнің хақ екенін білсең де, Өлместей омыраулап жатасың. *Д о з а қ т ы* ң барын біліп жүрсең де, Күнәға әлің келсе, батасың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен некемізді қиып, дұға жазғанмын. Әгерда сол дұғаны бұзып, көзіме шөп салар болсаң, бұ дүниеде қара бетсін де, о

дүниедегі мекенің *д о з а қ т ы* ң төрі болады (С.Алдабергенов, Асу). 2. а у ы с. *Азап, қиыншылық.* Ақшаны көбірек табуға қу тамақ үшін жұмыскерлер жандарын *д о з а қ қ а* салып, аласұрып көк тасты тістерімен кеміргендей болады (С.Сейфуллин, Шығ.). Менің қазіргі халімді дін уағыздайтын *д о з а қ п е н* ғана теңеуге болатын шығар (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бетін байқап қарасаң бұл қазақтың, Соқпағына түсті ғой дәл *д о з а қ т ы* ң. Ақыл айтсаң, алады бір жеріңнен, Белгісіз есі шыққан сандалақтың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Дозақ оты. а) *Діни сенім бойынша күнәлі адамды жазалайтын жер. Д о з а қ о т ы* н а қарлығаштың қанатымен су сепкені сияқты, болмашы ықыластың да бүкіл өміріне жылу дарытатыны болады екен (А.Сейдімбеков, Серпер). Рәсул Алланың бір тал қылы бойында сақталған адамға оқ өтпейді, қылыш батпайды, *д о з а қ о т ы* харам деген екен! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жарының жаны – жандары, Жалынға жанбас тәндері. *Д о з а қ т ы* ң, *о т ы* н өшірер Жүректен аққан қандары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Қиыншылық, азап.* Бұл азғана өмірінде сенің бұл Махмұт досың кешпеген *д о з а қ о т ы*, жұтпаған қайғы уы жоқ қой, Хасен, – деп бастаған еді Сұлтанмахмұт (Д.Әбілев, Арман.).

ДОЗАҚТАЙ с ы н. с ө й л. *Тозақтай.* Бұрын өзі қызмет істеген аудандарда тыңайтқыш самолетпен себілетін. Оның қасында бүгінгі мына көрініс *д о з а қ т а й* сезілді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Басуға қадам артық бір, Туғаннан өзі ерінген. Жүрердей азап тартып құр, *Д о з а қ т а й* еңбек көрінген (Ж.Қашқынов, Соқпақтар).

ДОЗАҚТАЛ = е т. *Қиыншылық көру, қиналу.* Індет болса қазаққа хан, Патша орысқа одан бетер. Арыстан ел *д о з а қ т а л* ғ а н, Туғаны ма адам бекер (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). Сонда да Сағынның есінен ерекше бір бейнет көріп, *д о з а қ т а л* ғ а н шақ кетпейді. Балалық кезеңнің бәрі де әдемі, ғажайып қызық тәрізді (М.Қаназов, Арна).

ДОЗАҚТЫ с ы н. *Ауыр, қинайтын, азапты.* Нелер азапты, *д о з а қ т ы* ой құшағына алғандай, айырып болмастай шымшытырық (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ДОЗАҚЫ с ы н. с ө й л. *Тозақ.* Жарығым, жалғызым! Әпкет, әпкет мені мына ысырған айдаһардан! Мына *д о з а қ ы* тажалдан! Қуатым, жалғызым, садаған кетейін! – [дейді Ділда Жантасқа ұмтылып] (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қырық екінші жылдың *д о з а қ ы* жазы Қасболаттың көз алдында (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жаңа кездескен жерде, осы өмірде өзіне бұлай қиянат істеген *д о з а қ ы* әйелден өш

алып, көзге шұқып табалаудың орнына, оның неге аяған себебін енді ғана білді [Еламан] (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең).

ДОЗАЛА = е т. с ө й л. *Доза-доза етіп болу, мөлшерлеу. ≈ Дәріні дозалады.*

ДОЗАЛАУ *Дозала етістігінің қимыл атауы. Қышқыл құю және дозалау жұмысында тек ағаш шелек қолданылады (Малға азық беру.).*

ДОЗАТОР [грек. dosis] з а т. х и м. *Қатты, сұйық, газ заттарын шамалап өлшейтін құрал. Азықты заттар арнаулы елеуіштен өтіп, труба арқылы магнитті сеператор қойылған дозаторға түседі (Қ.Құсайынов, Жүгері.).*

ДОЗИМЕТРИЯ [грек. dosis – үлес, metron – өлшем] з а т. ф и з. *Қолданбалы физиканың иондағыш сәулелердің тірі және өлі табиғат нысандарына әсерін сипаттайтын физикалық шамаларды (мыс., сәуле дозасы), сондай-ақ сол шамаларды өлшейтін әдістер мен құралдарды зерттейтін саласы. Дозиметрия алғашқы кезде иондағыш сәулелер әсерінен қорғану қажеттілігіне байланысты қалыптасты (ҚҰЭ).*

ДОЗИМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. *Дозиметрияға тән, дозиметрияға қатысты. Оны дозиметриялық аспаптарды қолданып, радиациялық және химиялық барлау бөлімшелері, радиометриялық лаборатория, химия нұсқаушылары және арнайы дайындалған сарбаздар жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Дозиметриялық бақылау. ф и з. *Жеке құраманың радиоактивті сәулеленуін бақылау және әскери техниканың, азық-түліктің, судың радиоактивті зақымдалу дәрежесін анықтау үшін ұйымдастырылатын шаралар жүйесі. Дозиметриялық бақылау жасақтардың адам құрамының, жұмысшылардың, қызметшілердің жұмыс қабілетін бағалау, медициналық көмек көрсету, адамдарды санитариялық тазартудан өткізу, ауылшаруашылығы малдарын малдәрігерлік тазартудан өткізу, азық-түлікті, суды, мал азығы мен ғимараттарды залалсыздандыру көлемін анықтау үшін мәліметтер алу мақсатында ұйымдастырылып, жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ДОЗОР з а т. ә с к. *Соғыс жағдайында әскери бөлімнің алдағы бағытын, жолын бағдарлап отыратын шамалы топ, шолғыншы. Салт атты өткен әскердің кейінгі дозоры болуы керек, суытырақ жортып өтіп бара жатыр еді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). – Полктың алды бізден қанша жер кейін? – деп сұрады капитан хабаршыдан, – Жеті-сегіз километрдей болып қалар, – деді жауынгер. – Ал, дозорлары полк пен біздің ротаның аралығында*

келе жатыр (Ж.Тілеков, От кешу). Әскери теңіз флотында дозорлар жау әскері пайда болуы мүмкін бағытқа арнайы жіберілетін кемеден немесе ұшақтан тұрады (ҚҰЭ).

ДОЙ с ы н. с ө й л. *Ірі, дәу. Ақыры бірі боп дой тұлғалардың, Ауылға жеңіспенен бірге оралдың. Ең игі істеріңмен онан кейін, Жұртыңды, жон-қырынды нұрға малдың (Г.Сейілжанова, Ана гүлі).*

Дой дала. ж е р г. *Иен дала, елсіз дала. Жақсы адам бір анадан, Жаман адам дойдаладан (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).*

Дой далаға сөйледі. *Қалай болса солай, мәнсіз, орынсыз сөйледі. Шайхы-пәни адамдардың батасы реуішті ме, жоқ әлде аталық мейір ғана аралайтын ұлы шуақ па: «келер ұрпақтың бет алдынан жарылқағай!» – деп дойдалаға сөйлеп алды да Шалқарға мойнын бұрды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ДОЙБЫ з а т. с п о р т. *Шаршылаған тақтайша бетіне тігіп, 24 таспен ойналатын ойын, шатыраш. Жолкелді үйіне келсе, папасы мен мамасы дөңгелек столда дойбы ойнап отыр (Н.Сералиев, Ақбөпе). Шахмат ойнағанда пешканың ферзаға шығуы немесе дойбыда биге шығу бар ғой. Тоғыз құмалақта мұндай артықшылыққа ие болу «түздық» немесе «түзды үй» деп аталады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Дойбының үйіндей бөлек-бөлек қылып, соқамен тіліп, төрт-бес жерден құдық қазып, тақтаймен төбесін жауып қойған (С.Шәріпов, Шығ.). Ю. Гагарин атындағы орта мектепте, дойбы, стол теннисі, гимнастика, баскетбол үйірмелері оқушылар тілегіне сай жұмыс істейді («Спорт»).*

ДОЙБЫШЫ з а т. *Дойбы ойыншысы, шатыраш шебері. Мәдинаның әкесі Талғар оқу-өндірістік кәсіпорнының озат жұмысшысы. Шешесі мықты дойбышы (Қ.Бекетаев, Ұмытпа.). Голландияның Хоогезид қаласында жүз шаршылы дойбыдан дүниежүзінің таңдаулы дойбышылары бас қосты («Соц. Қаз.»). Алматы қалалық спорт советінің арнаулы жұлдесі үшін астананың таңдаулы дойбышыларының турнирі болып өтті («Спорт»).*

ДОЙМА з а т. ж е р г. *Егіннің басын үгітетін құрал. Егінді доймамен де сабап үгіп алатынбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ДОЙМАН с ы н. ж е р г. *Ірі, дәу, сайдауыт. Жатақханаға әлгі дойма қараның келуі-ақ мұң екен, маңына бір топ жасты жинап алады да, бірге жатқан момындардың аузындағы нан, қалтасындағы ақшасын тартып ап күн көрсетпейді (З.Шашкин, Өмір.). Біз сияқты күйкі емес. Өзгелерге күлкі емес. Кілең дойман, кілең дүр, Бізге азуын білеп жүр. Үлесіміз кетіп жүр,*

Ызасы да өтіп жүр (М.Әлімбаев, Жүрек.). // *Дәу, ұлкен, сайдайыт кісі*. Бір көшенің түйілісінде бұл светофорға бағынып, тоқтай қалғанда, құрылысқа құм тасып жүрген *д о й м а н д а р - д ы ң* бірі арт жағынан келіп, сүзіп жіберген («Қаз. әдеб.»).

ДОЙНА [рум. doina] з а т. м у з. *Молдаван, румын халық әндерінің жалпы аты.*

ДОЙРА з а т. м у з. *Түрікмен, өзбек, тәжік, грузин халықтарының ұрып-қағып ойнайтын аспабы.* Оянған әнмен таңы да, Касида, ғазал елінде. Сырнай, *д о й р а*, нагора, – Тартылған төжік жерінде (Ж.Сыздықов, Асулар).

ДОЙРАШЫ з а т. м у з. *Дойра аспабының ойыншысы.* Аулында бұған (көк шайға) әбден үйренген ташкенттік *д о й р а ш ы* жігіт Кахромон Дадаевтың көктен іздегені жерден табылды («Лен. жас»).

ДОЙСАЛ-ДӨКЕЙ з а т. ж е р г. *Өте ірі, денелі.* Күйеу баласы Ахмет екі иығына екі кісі мінгендей, *д о й с а л - д ө к е й* жігіт екен (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ДОЙЫР¹ с ы н. **1.** *Дөрекі, ұрда-жық, дөкір.* Серікбайдың сөзі де, өзі де *д о й ы р*, тоңқ еткеннен басқа жылы сөзді бір көрмейсің (Ә.Қалмырзаев, Ар). Олардың да өздерінің *д о й ы р* мінезді Жұртбайы, жібектей жұмсақ Зағирасы, жапа шеккен Ералысы бар шығар (Дөңгеле, күн, дөңгеле). Сүйдім деген сөзімді де айта алмай, Келген ізбен көзім қиып қайта алмай, Тентек басты, *д о й ы р* басты қойныңа, Салып қойып, айыпты алам мойныма (Т.Нұрмұхамедов, Аспантау). Жапан даладағы жалғыз ол. Мұнысы *д о й ы р* күш құшағынан сүйікті Ақтотысын тартып әкетіп, тірі жетім қалдырған өксік күйін есіне түсіреді (Ж.Мусин, Үміт). **2.** *Қолында билігі бар, азулы.* Заманында талай *д о й ы р л а р д ы ң* тепкісіне ұшырап, Ақтоқтыдай жарынан, Көкжендеттей қыран қаршығасынан, Құлагердей тақымына басқан қанатты тұлпарынан айырылып, осы қауырт келген ауыртпалықтың біріне де мойымай домбырасын шертіп, ән салып Көкшені тебірентіп Ақан сері отыр (С.Талжанов, Ұлдай.). Төренің болса айыпты құр қойыны, Адамның не істемейді шын *д о й ы р ы* (Д.Еркімбаев, Айдай).

ДОЙЫР² з а т. *Ұрыс-қағыста ұстайтын сабы жуан, ішіне қорғасын өзек салып өрген, жуан өрілген қамшының түрі.* Қолында сандал сойылы, шоқпары, сегіз таспа бұзаутіс *д о й ы р ы* бар аттылы алашабыр топ жан-жақтан қаптап кетті (Н.Әбуғалиев, Қайран Нарын). Қидабай бір-ақ ұмтылып Тойтанның қолындағы *д о й ы р д ы* жұлып алды (С.Сма-таев, Алғашқы.). Сезіп пе ең сол кеш қыр басы, Намысқа әбден күйінген. Ашулы байдың

мырзасы Саған да *д о й ы р* үйірген (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Ал ішіне өзек салып, алақаны тоқыма өрімімен жалпақтап келтірілген *д о й ы р*, дырау, бұзау тіс, дембел қамшылар ұрған жерін кесіп түседі (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). *Д о й ы р д ы ң* сабы да күміс, жезбен әшекейленіп, қолға ұстайтын жағына бүлдірге өткізіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Дойыр қамшы. *Атқа мінгенде ұстайтын, қысқа сапты жуан өрмелі қамшы.* Қысық көздері жылт-жылт етіп, қолына екі бүктеп ұстаған *д о й ы р қ а м ш ы с ы н* білемдеп қояды [болыс] (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Арт жақта келе жатқан Қаранар осы кезде түйеге жақындай беріп *д о й ы р қ а м ш ы м е н* оның сауырынан тартып-тартып өтті (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Таңқыбай ептеп жиіркеніп, шегіншектеп еді, байдың *д о й ы р қ а м ш ы с ы* ыршытып жіберді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Бір нақұрыс біреу сауыны келіп тұрған інгенді емшек тұсынан *д о й ы р қ а м ш ы м е н* тартып-тартып жібереді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Дойыр соғысы. *Дойыр қамшымен төбелесу, қамшының астына алу, соғысу.* Шығанақ жас кезінде *д о й ы р с о ғ ы с ы н а* талай кірген кісі. Қолы тым қатты болса керек: – Өліп кетпесін, – дейді екен әкесі (Ф.Мұстафин, Шығанақ).

ДОЙЫРЖЫҒАР з а т. э т н. ж е р г. *Қыз ұзатардағы алатын кәде.* Күйеу аттанарда жеңгелері *д о й ы р ж ы ғ а р* алатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЙЫРЛА= е т. *Дойырмен ұрып-соғу, сабау.* Тоқымы кепшей топтанып, Ел тонауға аттанып, Жылқышысын *д о й ы р л а н*, Жылқыларын сойылдап (Алдаспан).

ДОЙЫРЛАУ с ы н. *Дөрекілеу, аужарлау.* Тыр жалаңаш күн қақтаған балалар. Аттарын ойнақтатқан *д о й ы р л а у* еркектер (С.Бердікұлов, Пердесіз.). Оның өзі тұйықтау, *д о й ы р л а у* кісі еді (Т.Әлімқұлов, Таңд.).

ДОЙЫРЛЫ с ы н. *Өктем, ұрда-жық.* Тіпті Шоқпаровтың *д о й ы р л ы* кейбір сыбайластары намысқа булығып «сен бізден қайда қашып құтыласың» деп қорқытты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ДОЙЫРЛЫҚ з а т. *Оспадарлық, тоңмо-йындық.* [Жұмабай] Кейде аяқ астынан шақшақ етіп, тұрпайы *д о й ы р л ы* қ көрсетеді, оқушыларды боқтап ұрып та жібереді (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Қазір де дәл апам сияқты ұрсып тұр. Жо, мұндай кезінде оған қарсыласып абырой таппайсың. *Д о й ы р л ы ғ ы* ұстап ұрады да тастайды (С.Мұратбеков, Жабайы алма). Түлкібай жөні бір басқа. Бір сыдырғы әдемі киінеді. Әйткен *д о й ы р л ы ғ ы* мұнда жоқ (Ж.Мусин, Ақ алаң).

Дойырлыққа басты. Дөкірлікке, оспадарлыққа сайды. Айт, біз де тыңдалық деп өзінше туыстығын арқалана зекігенге – Айтыңыз өзіңіз, – деді Бақыт, *д о й ы р л ы ғ ы н а б а с ы* п күнк етті (С.Мұратбеков, Көкөрай).

ДОЙЫРПАҚ *с ы н. с ө й л. Толық денелі, төртбақ.* Редактор ақ шашты, шомбал, *д о й ы р т п а қ* кісі еді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ДОЙЫРШЫ *з а т. Дойыр қамшыға ма-шықтанған адам.* Айтты ма әлсізге бір әлді кесім?... Оқылмай неге қалды әлгі есін?... Дөңбайдың дөкір қара *д о й ы р ш ы с ы* Айтып тұр, өне, тыңда әңгімесін (Х.Ергалиев, Құрманғазы). Міне, осы күні қалмақ *д о й ы р ш ы с ы* н ы ң екеуімен, бірінен кейін біреуімен жекпе-жекке шыққан (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса...).

ДОК [голл. dok] *з а т. т е х. Кеме құрасты-руға немесе су астындағы бөліктерін тексеріп жөндеу үшін кемеңі судан шығаруға арналған құрылыс.* Ол құрғақ *д о к*, құйылмалы *д о к* және жүзбелі *д о к* болып ажыратылады (ҚҰЭ).

ДОКЕР [ағыл. docke] *з а т. Портта істей-тін жұмыскер.* Зар жылатып халықты тонап алып, Енді, міне, есуас тұр мақтанып, – Деп сыртынан *д о к е р л е р* күлді оған, – Жендетке сый бермейді бейбіт халық (М.Әлімбаев, Құрбыма). Тағы да алға, *д о к е р*, алға, кран, Сендерге шын жүректен арнадым өн. Айлақта алып кеме қайқаңдасын, Біз артқан көмек-тердің салмағынан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Д о к е р л е р* бастаған соң жұмыс күнін, Алар ма шаруа бітпей тыныс, тыным. Бұзады: «Май-на!, «Вира!» – сигналдары Айлақтың өзі де аз тыныштығын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Делегация құрамына – Латвия КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы П.Старут-мание, КОКП Орталық Комитеті Бас хатшы-сының көмекшісі А.Александров, Молдавияның атақты опера әншісі М.Биешу, Бүкілодақтық машина жасау ғылыми-зерттеу институтының ғылым және техника жөніндегі комиссияның төрағасы И.Глебов, СОКП Орталық Комите-тінің жауапты қызметкері В.Загладин, Сахалин облысынан комплексті *д о к е р л е р* бригада-сының бригадирі П.Костюченко, КСРО Жоғарғы Кеңесінің транспорт және байланыс жөніндегі комиссиясының мүшесі В.Пастернак енді (Д.Қонаев, Өтті дәурен).

ДОКТОР [лат. doctor] *з а т. 1. м е д. Дәрігер.* Комиссия болып отырған атаман, пристав, тағы басқа чиновниктердің ішінде Мардан елінен шыққан Мақыш деген *д о к т о р* отыр екен (І. Жансүгіров, Шығ.). *Д о к т о р* әрбір аурудың жалпы сындарын білген соң, ауырып жатқан бір адамның ауруы не екенін табады (М.Жұмабаев, Шығ.). Сырқатпын,

достар, Сырқаттың халі белгілі, Талықсын денем, мехнат шегем кей күні – Айтыңыз, – деймін жалынып тұрып *д о к т о р ғ а*, – Шипа-сы қайсы дүниенің маған ендігі (Қ.Мүсірепов, Раушан). 2. ғ ы л. Ең жоғарғы ғылыми дәреже. Қазір ол [Тися] ауылшаруашылық ғылымы-ның *д о к т о р ы* (С.Мұқанов, Алып. адым.). Бұл қалыпта бере алмас ғылым пайда, Бере алмаса, қарғыс бар, алғыс қайда? Сен, міне, *д о к т о р* болдың терең оқып, Нашарға пайда етуге осы жайда (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Конгресте баяндама жасаған сол кісі Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, өнер ғылымдарының *д о к т о р ы*, профессор А.Қ.Жұ-банов еді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ДОКТОРАНТ [лат. doctor] *з а т. ғ ы л. Ғылыми дәреже алу үшін докторлық диссертация жазып жүрген, докторантурада оқып жүрген зерттеуші.* Әшім былтырдан бері Химия институтының *д о к т о р а н т ы* болып есептеледі («Жас Алаш»). *Д о к т о р а н т* – докторантура арқылы ғылыми еңбегін қорғауға әзірленіп жүрген адам (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ДОКТОРАНТУРА [лат. doctor] *з а т. ғ ы л. 1. Жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелердің біліктілігі жоғары ғылыми мамандарын (ғылыми докторларын) даярлау бөлімі. Д о к т о р а н т у р а* ведомстволық бағыныштылыққа, меншік түріне тәуелсіз, қазіргі заманға лайық зерттеу және эксперименттік базасы, белгілі бір салада ғылыми мектебі бар, ғылыми техникалық жобалар мен бағдарламаларды жасауға және жүзеге асыруға белсенді түрде қатысып жүрген жоғары оқу орындарында, ғылыми және ғылыми өндірістік мекемелерде ашылады (ҚҰЭ). *Д о к т о р а н т у р а ғ а* ғылым кандидаттық дәрежесі бар Қазақстан азаматтары «Жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім беру туралы Ережеге» сәйкес қабылда-нады (ҚҰЭ). 2. Докторлық диссертация жазуға берілетін мерзім, уақыт. Ол [Асқаров] *д о к т о р а н т у р а ғ а* барады (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қазақстандық мамандар қазіргі тәуелсіздіктің құндылықтарын сол тарихи кезеңде-ақ білдіре бастаған еді. Аспирантура мен *д о к т о р а н т у р а* арқылы ғылыми кадрлары дайындау ғұрпымыз сол уақыттан бері институтымыздың жақсы дәстүрлерінің қатарына жатады. Мамандарымыз нағыз қазіргі заманғы интеллектуалды бәсекелестікке дайын деңгейге көтерілуде («Жас Алаш»).

ДОКТОРЛЫҚ *с ы н. 1. Дәрігерлік, емшілік.* Бүкіл ояздың *д о к т о р л ы қ* жұмысы, бөлнестің жұмысы, земствоның жұмысы бір өзімде. Оның үстіне тағы да автономия мәселесі бар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Сендей кісінің дертін тамырын ұстамай-ақ біліп, тамырымен қопарып жұлып тастарлық *докторлығымыз* бар (Ә.Әбішев, Армансыз.). 2. ғыл. *Докторлық дәреже алу үшін, алуға арналған*. 1945 жылы Т.Дарқанбаев «Қазақстан жаздық бидайының биохимиялық анықтамасы», – деген *докторлық* диссертацияға осылайша кіріседі (Қазақст. ауыл. шаруаш.). Көп кешікпей К.Өтегенова Ленинградтан шақыру қағаз алды. Осы жолы *докторлық* диссертацияны ойдағыдай қорғап қайтқанда, Кәмила отыз тоғыз жаста еді («Соц. Қаз.»). // *Ғылым докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация*. – Кенбай Каримовичтің уақыты жоғы рас. *Докторлығын* қорғауға дайындалып жүр ғой (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ДОКТРИНА [лат. doctrina] з а т. ф и л о с. *Ғылыми философиялық теория, саяси бағыт, ілім*. Әсіресе, В.И.Лениннің де, сталиндік топтардың да саяси және экономикалық *доктриналары* ақырына дейін зерттелген жоқ («Қаз. әдеб.») Қазақстан қазір алуан түрлі күдікпен құман туғызатын *доктриналардың* нысанасына айналды («Ана тілі»). Қоғамдағы үлкен кері өзгерістер сталиндік режимнің ұлғаюына, әдебиеттегі «социалистік режим» *доктринасының* орнауына байланысты («Қаз. әдеб.»).

ДОКУМЕНТ [лат. documentum] з а т. 1. *Құжат*. Тоқаш қалтасынан алып Ревкомның мүшесі деген *документті* көрсетті (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Ертемен батальонның штабына келіп Әлия жөніндегі *документтермен* таныстым (Ж.Жұмаханов, Әлия). [Сычева] Ол бүкіл денесі снаряд түсіп мылжаланған санитарканың қалтасына өзінің *документін* қалдырып, өлі танылып қашса керек (К.Тоқаев, Таскын). Қалтамда қатар жатыр *документім*; Әскери билет, паспорт, партбилетім... Мұхиттың аржағынан естіп шуды, Әскери билетімнің ашам бетін (М.Әлімбаев, Құрбыма). 2. і с к е р и. *Ресми ісқағаз, бухгалтериялық есеп-қисап, әртүрлі шаруашылық келісімдер*. Балық заводтарының балық аулайтын колхоздармен жасасқан шаруашылық договоры аса маңызды *документ* болып саналады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Олар станцияның *документтерін* аударыстырып қараған болып, өткен айда істелген жұмыстарға үңіле бастады (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Акт ең бірінші есеп *документі* болып саналады, сондықтан олар басқа да мемлекеттік есеп *документтерімен* бірдей сақталуға тиіс (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.).

ДОКУМЕНТАЛЬДЫ с ы н. *Деректі*. Біз *документальды* фильм деп аталып отыр-

ған «Манасшыны» көргенде жас режиссер Болат Шамшиевтің творчестволық бай қиялына, әсемдікті ұғыну парасатына сүйсіндік («Қаз. әдеб.»). А.П.Довженко өзінің отыз жылдық творчестволық өмірінде небәрі сегіз көркем суретті, төрт *документальды*, хроникалық фильм ғана түсірген («Қаз. әдеб.»).

ДОКУМЕНТАЦИЯ з а т. *Құжаттама*. Бекітілген жұмыс жоспары және техникалық нұсқауға сәйкес *документация* болмаса, құс фермасын салуға болмайды, – дейді [ол] (Құс өсіруші.). Ғылыми-техникалық ынтымақ, техникалық *документацияны* және жобалау документтерін алысып-берісу, сондай-ақ ғалымдар мен мамандардың бір-біріне барып қайтуы екі елге баға жетпес зор пайда келтіруде («Соц. Қаз.»).

ДОКУМЕНТТІ с ы н. *Деректі*. Кинематография саласында бұл сыйлық «Көктемнен көктемге дейін» атты толық метражды *документті* фильм үшін Өзбекстан өнеріне еңбегі сіңген қайраткер, кинорежиссер Мәлік Каюмовқа берілді («Қаз. әдеб.»).

ДОҚ: доқ көрсетті. ж е р г. *Дікілдеп құш көрсетті, қоқаңдады*. – Моншағымды сен үзді деп айтпаймын, айтсам не болатынынды білесің ғой, – деп Әділет жасауылға *доқ көрсетті* (А.Хангелдин, Өткен күн). Агроном сырт адам. Қалай дәлелдейді? Тіпті, бір колхоздың басшылары «Неге шұқшия бересің», – деп өзіне *доқ көрсетіпті* (М.Гумеров, Сүйе ме?). Өзі астындағы атына *доқ көрсеткендей* әлдекімді қағып тастауға ұмтылып тепсіне береді (А.Байтанаев, Қайнар.).

ДОҚА з а т. ж е р г. *Жалғыз өгіз жегетін мойынтырлық* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОҚАБА з а т. *Сырты тұкті, барқыттың жақсы түрі*. Екі әйелдің кигені *доқаб* а бешпент, белдерін кемер белдікпен қынап тастаған (Очерктер жинағы). Түн, өзен, *доқаб* а мүк қарағайлар Көңілге түрлі-түрлі салады ойлар (М.Мақатаев, Шығ.). Төрінде ілулі тұрған қызыл күрең *доқаб* а лауқаға не деп жазады екен? (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.).

ДОҚАБАДАЙ с ы н. *Доқаб* а сияқты, *доқаб* а тәрізді. Сайлардың бетегелі бұлымдары бір жері тақыр, бір жері ашаң, жасыл тозған *доқаб* а да й (Ш.Мұртаза, 41-жыл.).

ДОЛА-ДОЛА с ы н. с ө й л. *Дода-дода*. Жайшылықта құшырлана асайтын *дола-дола* жапырақтарды... табанымен жаныша [Қызыл қоспақ] үш аттының алдында тыңнан соқпақ сап келеді (Р.Райымқұлов, Түйелі.).

ДОЛАЙЫМ ү с т. ж е р г. *Толайым*. Шапқан шөпті жел *долайым* ұшырып әкетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛАН¹ з а т. ж е р г. *Шарбақпен қоршалған аула. Д о л а н* – айналасы шарбақпен қоршалған аула («Ана тілі»).

ДОЛАН² з а т. ж е р г. *Шұлғау жасайтын мықты ақ бата.*

ДОЛАНА [ар. دولانه] з а т. ө с. <лат. crataegus> 1. *Таулы-тасты, өзенді жерлерде жабайы өсетін, раушангүлділер тұқымдасына жататын жемісті ағаш.* Таудың жотасына тал, мойыл, *д о л а н а* сияқты ағаштар өсіпті (С.Мұқанов, Өмір мект.). *Д о л а н а н ы ң* гүлі, жемісі, жапырағы дәрі-дәрмек жасауға пайдаланылады. Гүлінен ара бал жинайды (Қаз. тілі термин. Биология). Кейбір тастардың түбінде күлтеле өскен ыргай, *д о л а н а* ағаштары жасыл реңнен әзір тая қоймаған (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Қырдан ұшқан кер маңдай маңғаз үш аққу Таңменен бірге таласып, Көрінбей кетті *Д о л а н а* сайдан ары асып, Біріне, бәлкім, оқ тиген болар, бөсеңдеу ұшып барады, Бөсең бір өнге салады, Мұң бар ма, қайдам осынау әнде сөзбенен айтып болмайтын, Айтқанмен орны толмайтын, Өзгенің емі қонбайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Долана ағашының жемісі.* Көкбекте жатқан қу Албан, Артық жерің қай жақта, әй? Бүлдіргені аяқтай, *Д о л а н а* с ы жүректей (Айтыс). *Д о л а н а* жемісінің тұнбасы қан қысымын бөсеңдетеді. Долананың қабығынан қоңыр, сары түсті бояулар алынады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Долана көбелегі. з о о л. <лат. apozia crataegi> *Ақ көбелек тұқымдасына жататын зиянды көбелек. Д о л а н а к ө б е л е г і* алғашқыда ағаштың бүршігін, одан соң жапырағын кеміріп, шанағы мен күлтелерін зақымдайды (ҚҰЭ).

ДОЛАНАДАЙ с ы н. *Долана сияқты, долана көлеміндей.* Қыздар да ер балалардан қалыспай құлаштап қызыл түсіріп жатыр. Дән *д о л а н а д а й* («Лен. жас»).

ДОЛАНКЕСЕР с ы н. с ө й л. *Алаңғасар, әулекі, әумесер.* Егделердің бірі ме әлде есер, Қартайғанын білмеймін *д о л а н к е с е р*. Олар болса, ойлайды оны-дағы, Бұл елде жазған сөзін кім бар шешер (Ш.Әбенов, Кейпін.).

ДОЛАНТОПШЫ з а т. ж е р г. ө с. *Қарағаш тәрізді ағаштың бір түрі.* Көктерек шатырда *д о л а н т о п ш ы* көп өседі – *д о л а н т о п ш ы н ы* көргің келсе, сонда бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛАНТЫП ү с т. к ө н е. *Дөңгеленіп, жұмырланып.* Ертеңнен шапса кешке озған, Ылдида шапса төске озған. Томаға көзді қасқа азбан, Біткен сүйек *д о л а н т ы п* (Ер Тарғын).

ДОЛАҢ с ы н. с ө й л. *Оралымсыз, қолапайсыз, топас.* Азамат сөзге, әзілге *д о л а ң*, құлық білмейтін олақ көрінді (Б.Майлин, Шығ.). Сенің айтып отырғаның – бір *д о л а ң* адам ғой деймін («Жас Алаш»). *Д о л а ң* үрей құшағында қолын жайып балаға. Бір топ адам есі шығып жүгіріп жүр жағада (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ДОЛАНДАУ с ы н. *Икемі жоқ, ысылмаған, олақтау.* Тек, айыбы – табысқа, Жүйрік емес, *д о л а ң д а у* Болғанмен мықты алысқа, – Қуып жетіп ала алмау (С.Мұқанов, Алдабергенов тур.).

ДОЛАНДЫҚ з а т. *Олақтық, шорқақтық.* Менің бұл *д о л а ң д ы ғ ы м* Нәзіктің көңіліне екі бірдей жарақат салатыны даусыз (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ДОЛАП с ы н. ж е р г. *Намысшыл, дөң мінез.* Болат, Болат, Сен бір жүрген *д о л а п*, Сен жүлқынып кеткенде, Қораға қойың толат (Алтыбашпай өлең.).

ДОЛАУ с ы н. ж е р г. *Долы, ызақор, ашушаң.* Ол жігіттің бір *д о л а у* қатынға кез болыпты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛБАЙ з а т. с ө й л. *Нобай, нұсқа, жоба.* Біз оны түсінбей, ол бізді түсінбей, іс орнына *д о л б а й*, сөз орнына далбай болды да кетті (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ДОЛБАР з а т. *Жорамал, болжам, ой-жоба.* Тегінде оқу кітаптары кеңседе отырып, одан-бұдан құрастырылып ойдан шығарылып, *д о л б а р м е н* жазылуы керек емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол өзінің естігені мен көргенін ойлап, жобалаған *д о л б а р ы н* әдемі сөздермен, сыпайы қалыппен келіп жеткізуді еді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Оперативтік қызметкерлердің *д о л б а р ы* бойынша, телеграмма партизан қызы саналған әйелге берілуі керек еді (К.Тоқаев, Тасқын). Әмір телефон арқылы Николай Ивановичпен хабарласты, өз ойын қысқаша мәлімдеді. Оның өзі жай *д о л б а р* (С.Сарғасқаев, Сыңған тіс).

ДОЛБАРЛА= е т. *Болжалдау, нобайлау, тұспалдау.* Шұбар Абайды көп білетін кісі қып көрсеткен жоқ. Бірақ «Орысша *д о л б а р л а й д ы*»,– деген (М.Әуезов, Танд. шығ.). Шығыспен батысты, күнгей мен теріскейді шырпылардың басына қарап *д о л б а р л а д ы м* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). [Дайрабай] Мұнда берік ұйымшыл коллектив жоқ, әркім өзінше ойлап, өзінше *д о л б а р л а й д ы* (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Жаратылыс сырын түсіне алмаған ертедегі адамдар әлем дүниесіндегі әрбір құбылыстарды өзінше *д о л б а р л а п* жорыған (М.Ғабдуллин Қаз. ауыз. әдеб.).

ДОЛБАРЛАС= е т. *Бірнешеуі қосылып өзара тұспал жасасу.* Жас тұтқынның [Кә-

рім] жаңағы түрін түрменің астыңғы қабатындағы темір торлы терезеден көріп тұрғандар [түтқындар] ол туралы өзара *долбарласты* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ДОЛБАРЛАУ *Долбарла етістігінің қимыл атауы.* – Бұл карта емес, әншейін жай *долбарлау* ғой. Мұнда бәрі анық көрсетілмеген. Өзім барсам тауып беремін, – деді Сәтжан жадыраңқы пішінмен (С.Бегалин, Уақыт.).

ДОЛБАРЛЫ *сы н. Болжалды, мәлшерлі, тұспалды.* ...Қоңыр дөнен қандай қунақ болса, мен де сондай албыртпын, *долбарлы* деңгейге, сонау жеке бұйрат қайдасың деп мезгеген сәтімде басын қоя беріп көріп ем, жас дөнен тура атқан оқтай заулады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). – Я солай ғой... жалпыға бірдей үкімет ісі... – деген сияқты жүрдек *долбарлы* жауаптар қайтарады Сәкен үй иесіне (Ә.Көшімов, Лашын).

ДОЛБЫРА= *е т. Бір істі нақ орындамай, болбырау.* – Сенде бір *долбыраған* мылжың екенсің!.. Бар тиісті науқаныңды орында, – деп кейін қуып жіберді секретарь (Қ.Әбдіқадыров, Өңгім.).

ДОЛҒАН *з а т. Ресей Федерациясы Таймыр автономиялық округінің Авам, Хатанг аудандарын қоныстанған түркі тілдес халық. Долған д а р д ы ң* ертеректе бірыңғай аты болмай, эджен, донгот, карынтуо, долгаан сынды жеке ру-ру болып, кейін долгаан руының атауы жалпы халық атауына айналған (ҚҰЭ).

ДОЛДАЙ *сы н. ж е р г. Толқыма, тайсалақ, тұрақсыз.* Сөзге тұрмайтын *долдай* кісі екенсіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛДАН= *е т. 1. Ашуға булығы, терісіне сыймау, ызалану.* Бұзаубақ ызаланып, *долданып* буынып сөйлей алмады (С.Сейфуллин, Өңгім.). Тоқтат! – деді ата қыран қалш-қалш етіп *долданып*, Бекер жатқан екенмін ғой, ұлым бар деп малданып Көкірегін бір алапат ыза буып алды да, Ұясының аузына әрең жүріп барды да, Жан шошытар жалтыр күздан құлап өлді табанда (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мырзасынан қатты-қатты сөздер естіп *долданған* шабарман жігіттің жұдырығы бие сауып, қымыз әзірлеген әйелге тиді (А.Сагаев, Дала.). **2. а у ы с.** Өзеннің, толқынның, тасқынның *аласқырып құтырынуы, өршелене ағуы.* Өгей анадай түксиген тас қабақты құздарды қақ жарып *долдана* буырқанып аққан Бұқтырма өзенін жағалай жеңіл қара фазтонға қос күрең жеккен үш жолаушы желе жортып келе жатыр (І.Есенберлин, Қатерлі.). Күңіренген толқын *долданып*, Көпіріп жарға қағылып. Жағада бұйра бала тал Таң болып тұр аңырып (М.Жұмабаев, Шығ.). Қаңтардағы ақ ала бас бурадай, үсті-басы бұрқыраған ақ көбік, күшті

тасқын *долданады*, андай ұлып, тасты бұзып, дарияға құлайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДОЛДАНДЫР= *е т. 1. Ашуландыру, шамына бату.* Ас үйге өтіп бара жатып Сәуле оған алая қарады. Ұнатпаған адамның ұтырлы сөйлегені тіпті *долдандырып*, жақтырмағанын жасыра алмады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). **2. а у ы с.** *Буырқандыру, өршелендіру, құтырту.* Ашылған күн даланы *долдандыраған*. Басылған алай-түлей соққан боран. Қысқан қыс іріп-шіріп қыздан кетіп, Жақсы жаз ойды-қырды нұрландырған (І.Жансүгіров, Шығ.). Түс мезгілі болса да, айнала қара қосқылданған, батыстан соққан жел бірден-бірге көтеріліп, әп-сәтте-ақ асау теңізді *долдандырып* жіберді (С.Хайдаров, Теңіз.).

ДОЛДАНУ *Долдан етістігінің қимыл атауы. 1. Ашулану, ашуға булығы.* Мистер Тоод қолын менің иығыма салып, салқын ғана ұн қатты: –Сабыр, сабыр, бұлай *долдануға* болмайды, досым («Қаз. әдеб.»). *Долдануға* сылтау таппаған әйел жастығын алып, балаларының қасына кетті (Ж.Еділбаев, Түркістан). **2. а у ы с.** *Аласыру, буырқау.* Ертіс жатыр *долданумен*, Ермак күшін салады. Әлеуетті қолдарымен, Толқындарды жарады (С.Мәуленов, Жаз ерке).

ДОЛДЫҚ *з а т. с ө й л. Дольлық.* *Долдық* қысқан Күндия көзі түк көрген жоқ, қолы да қалтыраған жоқ (З.Шүкіров, Ізгілік.). *Долдықпен* хан Ескендір ашуланды, Ашуланып қақпаға жетіп барды. Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып: – Қақпаңды аш! – деп барынша айғай салды (Абай, Шығ. жин.). Буырқанып бойда ашу кернейді, *долдық* кайнап жантаңімді тербейді (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). *Долдыққа* сыймай қараман, Тістеніп келед кіжініп (Аппамыс).

ДОЛДЫР= *е т. Беті ісініп, домбығу.* Қанбаушы ма еді, ұйқыдан басы іскен ғой. Бетін көрмейсің бе, *долдырып* кетіпті, – деп, көзімді ашар-ашпастан қағыта жөнелді (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ДОЛЕРИТ [грек. doleros] *з а т. г е о л. Базальт пен габбронның аралығындағы, микрогабборға сәйкес келетін гипабиссал және эффузиялық таужыныс. Д о л е р и т* негізінен платформаларға тән, силдар, сығылмалар, штоктар, қат сияқты денелер кұрайды (Қаз. тілі термин. Геология).

ДОЛЛАР [ағыл. dollar] *з а т. қ а р ж ы. АҚШ, Канада, Австралия, Ливан, Ефиопия т.б. бірқатар елдердің ақша бірлігі (единица).* Америкада жеңіл сырқатпен ауырғанда, төулігіне 15–20 *доллар* төлеу қажет («Қаз. әдеб.»). Максим Горький бір кезде *долларды* «сары сайтан» деп атаған ғой (С.Сейітов,

Жылдар.). Кейде көрсек өмірден тірі қорлық, Кеше ғана демейміз «ірі» болдық. Дауыл жұтқан теңізде кемелердей *Д о л л а р* жеңген дәуірдің құлы болдық (К.Салықов, Жезкиік).

ДОЛЛАР аймағы. *Халықаралық экономикалық және валюта-қаржы қатынастары саласында бірыңғай саясат жүргізетін АҚШ бастаған капиталистік елдердің көбінесе Солтүстік, Орталық және Оңтүстік Америка елдерінің валюта бойынша топтастырылуы. Д о л л а р а й м а ғ ы* елдері доллар жөнінде ұлттық валюталардың бекітілген бағамын қолдайды, оны тек АҚШ-тың келісуімен ғана өзгертеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДОЛЛАРЛЫҚ с ы н. *Долларға тең.* Мысалы, бір миллион *д о л л а р л ы қ* акциясы бар ірі акционердің жалғыз өзінің даусы әрқайсысының 100 *д о л л а р л ы қ* акциясы бар 9999 ұсақ акционердің даусынан көп болады (Қысқ. саяси экон.). Мысалы, Ұлттық қордағы 5 миллиард *д о л л а р л ы қ* ақшаны халыққа бөліп берейік деді. Сонда 17 мың теңгеден келеді екен. Ал экономиканың және қоғамды дамытудың өз заңдары бар екендігін ескерсек, бұл қор елімізді кез келген дағдарыстардан аман алып қалу үшін қажет («Егемен Қазақстан»). Қазіргейі 2 миллиард *д о л л а р л ы қ* инвестиция дегеніңіз ол кезде атымен жоқ. Президент шетелден жиырма миллион доллар тартса, соның өзі үлкен қуаныш болды («Егемен Қазақстан»).

ДОЛЛАРШЫЛ с ы н. *Долларға құмар адам. Д о л л а р ш ы л* ала аяқтар қанға құмар, Болғанда демі бітіп, тынысы тар, Тұтатпақ болып жаңа соғыс өртін, Несіне даурығады, қағады зар (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

ДОЛОМИТ [франц. dolomite] з а т. х и м. *Құрамында магний, кальций бар минерал. Доломит негізінен д о л о м и т* минералынан тұрады, сулы ерітінділерден химиялық тұну жолымен түзіледі (К.Сапарбайұлы, Геология.). Су өткізгіш қабаттар құм, тас, әк, *д о л о м и т*, гипс, тұз және тағы басқа жыныстардан тұрады (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). Магнит иондарының суда көбеюіне жердегі *д о л о м и т* те әсер етеді. *Д о л о м и т* суда жақсы ериді де, одан магнит бөлініп шығады (Ж.Жатқанбаев, Су.).

ДОЛОМИТСІЗДЕНУ = е т. *Доломиттегі магний ионының кальций ионымен алмасу процесі, яғни доломиттің кальциттенуі. ≈ Таужыныстың д о л о м и т с і з д е н у і.*

ДОЛОМИТТЕНУ = е т. *Таужыныстың минералдық құрамының доломиттермен алмаса бастауы немесе түпнегіз таужынысқа тән қуыстар мен жарықтар өңірінде доломит минералының шоғырлану процесі. Д о л о м и т т е н у* процесіне әсіресе әктастар бейім (Қаз. тілі термин. Геология.).

ДОЛОМИТТІ с ы н. *Доломиті бар. Д о л о м и т т і* шөгінділер – доломиттің мөлшері жоғары хемогендік карбонат шөгінділері (Қаз. тілі термин. Геология.).

ДОЛУЫР с ы н. с ө й л. *Ашушаң, ызақор. Ей, д о л у ы р*, сап-сап! Нажағай жалт бер қыңыңа! Жайна күн, нөсерді жасқап, Тұнып тұр гүлдер қырымда (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ДОЛҰР = е т. с ө й л. **1. Долыр.** Шақар адамдардың өбден амалы таусылғанда қатынша *д о л ы р ы н*, өз шаштарын өздері жұла беретін әдеті емес пе? (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2. ж е р ғ. Ісу, қызару, домбығу.** Жылағаннан беті-аузы *д о л ы р ы н* ісіп кеткен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛЫ з а т. ж е р ғ. *Бұршақты, жаңбырлы дауыл. Егінді д о л ы* ұрған жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Биыл бір мәрте *д о л ы* жүріп, егінді ұрып кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Кейде айтады ақындар Жайдары желдің соғысын. Қатайып кейде баяулар, Түрлендіріп *д о л ы с ы н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ДОЛЫ з а т. ж е р ғ. *Құдықтың өлі топырағын сыртқа шығаруға арналған теріден, қалың матадан істелген ыдыс. Шыңыраудың түбіндегі балшықты сыртқа д о л ы м е н* шығарамыз. *Д о л ы н ы*ң арқаны шығырға ілініп, оны түйемен тартады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛЫ з а т. **1. Алай-түлей, құшті.** *Д о л ы* құйын тура ма күтіп, құйғыта келді де, ортадағы бір үйді сатыр-күтір еткізіп жықты да кетті (Ы.Жақаев, Өмір.). Күшті жуан қара ағаш, Жапырақсыз жалаңаш, Өмірде беті қайтпаған, Ешкімге сырын айтпаған, Тура келіп тағдыры, *Д о л ы* дауыл кез келіп, О да бір күн құлайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Күн шыға теңізге шомылыс, Жүйріктер, жүзгіштер көп мендей, Жағада жатамын *д о л ы* күш. Әдейі құлатып кеткендей (Т.Молдағалиев, Таудан.). **2. а у ы с. Ашушаң, булықпа, ызақор.** Жанай аузын ашар болса ызалы *д о л ы* айқай мен боқтық сөздер ғана шығатын сияқты (С.Мұратбеков, Көкорай). Жүгірем деп құлап қап, Жылайтұғын *д о л ы* қыз, Болатынбыз жұбатпақ, Жылы сөзбен оны біз (С.Мәуленов, Тартыс.). Жақсы әйел дәулетіне жөн келтірер, Әйелдің *д о л ы* болса күнде өлтірер. Жақсыдан жаман туған бала болса, Атаға үйде жатқан сөз келтірер (Шал ақын, Өленд.).

Көк долы. б е й н. а) *Өте қатты толқын, ағыс, саришұнақ аяз. К ө к д о л ы* аяз өрши түседі: шаптықпа мінезі бар (Ә.Әлішев, Батыр.). Тулап-тулап үстіндегі жабысқақ тажалдан құтыла алмаған *к ө к д о л ы* бір кезде жиырылып және алып жөнелді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Әлгіда ғана баяу ағып жатқан көгілдір өзен әлденедей ашуға мініп, *к ө к д о л ы* тол-

кындарын көкке көтере тулайды (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). ә) *Ашушаң, ызақор адам*. Ашуланса, көгеріп-сазарып, булығып қалатын *көк долы* әйел көрінді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *Көк долы* дейді мені жұрт, Мойындау керек, дұрысын. Кейде ашуым тым-ақ күрт, Алайда елге ырыспын (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.). Бір ашуланып алса, көпіріп болмайтын *көк долы* екен ол (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ДОЛЫ-ДҮЛЕЙ с ы н. *Аласапыран, аласұрған, сұрапыл желді*. Жас сұлу тек өмірге болған ғашық, Көрмеген бұрын-соңды еш адасып, Боранның *долы-дүлей* ұқпай сырын, Әйтеуір келе жатты жанталасып (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.).

ДОЛЫҚ¹ з а т. *Ашу, ыза*. Жамандық жақсылыққа қарар салқын. *Долығы* тез басылып қайтар қарқын. Ұлыққа қошаметшіл құл сықылды, Қатерге аяқ баспа көрмей артын (Абай, Тол. жин.). «Тай жеп шыққан қасқырдай жеткен жерінде ұста» – деген қорлық, *долығы* тағы бар (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). Мамозы үш жігіттің мына әрекетін көріп, Керімбекке қатты *долықпен* тиді (Ж.Ахматиев, Дүрбелең).

ДОЛЫҚ² з а т. ж е р г. *Бәйгеге шабатын не асаудан жаңа үйретілген аттың тыпыршып бір орнында тұрмауы, желігуі*. Аттың *долығын* шығарайын деп едім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛЫҚ³ з а т. к ә с. *Терең құдықты тазартатын ыдыс, көнек*. Шыңырау құдықтан *долықпен* лай шығарып, судың бетін аштық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Долық* тартқан төрт жігіт *долық* бауларының бір шетін қолдарына орап, тракторға аңтарыла қарап тұр (С.Еркебаев, Жол.).

ДОЛЫҚ⁴ з а т. к ө н е. *Алым-салық*. Александр: – Жоқ, малға қарамаймын, *долық* жинап жүрмін («Айқап»).

ДОЛЫҚ⁵ з а т. ж е р г. *Сазды батпақ жер*.

ДОЛЫҚ⁶ е т. *Ашуга булығып долдану, ыза кернеу*. Әкет, әкет! – деп әбден *долыққан* кемпір келініне өмір етіп... қос қолын ербеңдете берді (Ө.Қанахин, Жас дөурен). Алағызған, басылған көңіл қайта тұтанды. Шегіне жетіп *долыққан*, оттай ыстық қайрат пайда болды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ДОЛЫҚ⁷ е т. к ә с. *Құдықтың түбіндегі өлі балшықты долымен тазалау*. Шымырауды кеше ғана *долылап* болдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОЛЫЛАН е т. *Ыза кернеу, ашулану*. Толқын кернеп дөңбекшиді, Ашу кебін киеді. *Долыланған* арыстанша, Айналаға тиеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қойшысынан таяқ жеу қорлығына шыдамаған бай *долылана*

ұмтылды (С.Алдабергенов, Асу). Альпі тауы құздарын, Қорқыта түсін бұзғанын *Долыланаын*, түтігіп, Түйіле төгіп ызғарын (Т.Жароков, Шығ.).

ДОЛЫЛЫҚ з а т. 1. *Қатты кернеген ыза, ызалы ашу*. Көксеректе бұрын ешқашан білінбеген *долылық*, жойқындық бар еді (М.Әуезов, Қараш.). 2. а у ы с. *Өзен сулардың, табиғаттың ерекше өзгерісі, жайсыз құбылысы*. Ерке Есілдің *долылығын* көзбен көріп, паром үстінде тың игерушілердің алғашқы өкілдерімен пікірлескен еді (Алтын масақ). Табиғат *долылығын* қаперіне де ілер емес (Қ.Найманбаев, Серт). Ұзақ сіресе тістесіп, *долылықтан* аунап түсіп, табиғат жаймашуақ жүзін көрсетті (Ж.Бозымбеков, Шопан.).

ДОЛЫЛЫҚ б у д ы. *Қатты ашуланды, ыза кернеді*. Жанар Сәрсеннің аузын аштырмады. Бұрынғы жібек мінезді қыз емес, *долылық буын*, көгеріп алыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Көк айыл қатын осының бәрін азсыңғандай, ақырында *долылық буын*, енесімен қатты жауығып... қалды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Жылайын деп едім, *долылық буын* көзімнен жас шықпады (Н.Мұраталиев, Әңгім.).

ДОЛЫР е т. 1. *Қатты ашуланғаннан, іштей тынғаннан беттің ісініп-қабынуы*. Толық бет-аузы ісініп *долырган* Сәтбала жалғыз жатыр екен (Ғ.Сланов, Шалқар). Кенжебектің алдымен көргені Мәрзияның *долыры* ісінген көздері болды (М.Хасенов, Алғашқы.). Бар, оларды да алып кет, Бөрің кет! – деп Қарасай беті *долыры*н, әйелінің өңменінен нұқыды (С.Жүнісов, Жапанда.). Шапыраш сөзге келмей шыға жөнелді. Ашуы басылмаған Айтуар *долыры* а ытқып, есікке ұмытылды (Д.Әбілев, Ақын.). 2. а у ы с. *Қатты буырқану, алай-түлейлену*. Асау мұхит *долыры*н, Тыныш алмай тұр ұлып, Жартастарға соғылып, Бұрқанады буынып (С.Мәуленов, Тартыс.). Үш күн ұдайымен соққан боран кеше кешке қарай алақаншықтанып басылайын деген сияқты еді, бүгін қайта *долырды* (Өнегелі өлке). 3. а у ы с. *Өршелену, күшею*. Тірі жан жоқ бөлмем үнсіз сазарды, Жыр тыңдауға шақырдым мен Ажалды. Сағынышым өрт боп жанды, *долырды*, Ажал тыңдап есі шықты... қол ұрды! (И.Оразбаев, Өмір - өлең).

ДОМ¹ з а т. ж е р г. *Шыбықтан тоқылып, үстіне тор құрылған, қырғи ұстайтын ау, құрал*. *Домды* биіктеу жерге құрып, қырғи аулаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОМ²: *дом болды*. Ат бабына келді. Тысқа шықсам, мен мініп келген ақсақ, арық қаракер дөненді нокталап, маған бір әдемі, семіз, *дом болып* жараған қоян жонды сұлу жирен атты ерттеп қойыпты (С.Сейфуллин, Тар

жол.). *Д о м б о л ы п* жарап алған есік пен төрдей ұзын торы ат көлденең түр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ақсары ат *д о м б о л ы п*, ішін тартқан. Сартап боп жақсы жараған (М.Әуезов, Ақын аға).

Дом жарау. *Бабына келіп жараған ат.* Ат көлігі сайлы, қолы бостар *д о м ж а р а у л а р - ғ а* мініп, сондарынан иттер ертіп, қоян қуысты, бөрінің бөлтіріктерін соқты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Түн баласында белдеуге *д о м ж а р а у* атын қаңтарып қойып, елеңдеп ұйықтайды (Т.Рахымжанов, Оралу). Сұлтанбектің астына *д о м ж а р а у*, сұлу әрі әлді, белді қара қасқа ат мінгізілген (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ДОМ³: дом көрсетті. *Құш, қоқан-лоқы көрсетті, сес көрсетті.* Енді келе берсе, ағымнан жарылып, қоябаны қопарам, – деп *д о м к ө р с е т к е н* күйеуден сескеніп те қалған жайы бар (С.Сматаев, Ақ желең).

ДОМАЛА = е т. 1. *Бұрышы, қыры жоқ заттың дөңгелеуі, айналуы.* Аякең *д о м а л а п* қалған жүздікті алақанына салып, әрлі-берлі шайқалтып қызықтай бастап еді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). 2. *Шашылу, ыбырсу.* Үйдің бұрыш-бұрышында *д о м а л а п* жатқан тостақ, қасық-тарды алып тазалап, кешкі астарын ішуге қамдана бастаған (О.Сәрсенбаев, Сағым). 3. *Адамның жерде бірнеше рет аунауы.* Со бойы лақтырып кеп жіберген. Әріп төрт-бес *д о м а л а п* барып, жан дәрмен тұра қашты (Қ.Жойқынбеков, Азамат.). 4. а у ы с. *Жеделдетіп бару, тез жету.* Той десе қу бас та *д о м а л а й д ы* (Мақал-өтел). Өлім – құрдым, өмір – өзен, жоғалат, Өсер өзен тұрмыс жасын сорғалап. Тағдыр желі еркіне қоймай айдаса, Сорлы қу бас қайда кетпес *д о м а л а п* (Үш ғасыр.). 4. а у ы с. *Биліктен, қызметтен, жұмыстан кету, төмендеу.* [Бөпежан] Пәлі, мына мырық не дейді? Сорлы-ау, сүйреп шығарған төбемнен *д о м а л а п* кеттің ғой, енді қайтейін? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Патша да, Керен де доптай *д о м а л а п т ы*, кедей өкіметі орнапты (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).

Тасы өрге домалады. *Ісі ілгері басты, бағы жанды.* Мұқаттың *т а с ы ө р г е д о м а л а п* берді, сыйлық, бәйгіден құр қалмады (Ә.Қалмырзаев, Ар). Жас жігіттің *т а с ы ө р г е д о м а л а п*, түтіні түзу ұшып-ақ түр еді, бірақ ойда жоқта дүние сабынша бұзылып, бастағы бақыт құсы пыр етіп ұша жөнелді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Дәурені жүріп, *т а с ы ө р г е д о м а л а п* тұрған Солтанқұлдардан есемді қайтару үшін Әйткікедей айтулысының жағасына жабыспағанда, кіміне жабыспақпын енді? (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ДОМАЛАМА: домалама кесектер. г е о л. *Ағын күшімен су алабы түптерінде домалай*

қозғалатын таужыныс кесектері (Қаз. тілі термин. Геология).

ДОМАЛАҒЫШ с ы н. *Домалай беретін, жиі домалайтын.* Жо-жоқ, бикештер, менің басым *д о м а л а ғ ы ш* доп секілді, ондай биге мені шақыра көрмендер, – деді түрме бастығы (Ә.Әбішев, Найзағай).

ДОМАЛАҚ¹ з а т. қ о л ө н е р. *Оралған, домалақтанған, иірілген жіп.* Түтілген үлпілдек жүнді бір шетінен суыра шүйкелей отырып, жеңіл-желпі *д о м а л а қ қ а* төгеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Шамалап мөлшерлеудің бұл түрін жіп иірушілер алқым, «*д о м а л а қ*» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДОМАЛАҚ² с ы н. 1. *Дөңгелек, жұмыр.* Жердің кейбір қасиеттері: оның *д о м а л а қ* формасы, қозғалысы, газ құбыршығының бар екендігі т.т.басқа планеталарға ұқсайды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Бұ замандағы техника жерді өбден зерттеді, әлденеше рет оны айналып шықты, оның *д о м а л а қ* екеніне көз жетті (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Оңтүстік Американың түйеқұстары шегелерді, тиындарды, шар тәріздес *д о м а л а қ* темірлерді қиналмай-ақ жұта береді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Жер *д о м а л а қ* дейтін ек, Рас екен, енді ұқтым, Жүр екенмін дөңгелеп, Жібіндей-ақ ұршықтың (Ә.Тәжібаев, Жартас). 2. *Толық, томпаған.* Торсық шеке *д о м а л а қ* қара баланың қолында екі тал қызыл гүл («Қаз. әдеб.»). Мына бір бітік көз, жайдары жүз *д о м а л а қ* қара сом тұлғалы, шықшытты, кесек жігіт кезінде кім білді дейсің (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Тойдан томақалтай сыбаға ауыз тимей кетсең өкпелеймін, – деп Басалқының бөксесі мен кеудесі бірдей *д о м а л а қ* әйелі түп етектен жармасты (Д.Досжанов, Табалдырығың.). 3. *Аласа, төбешіктенген.* *Д о м а л а қ* шоқының баурайында томарша шынында да көп екен. Біреуінің бұзауы, екіншісінің томаршасы жоқ (Д.Қасенов, Серт).

Домалақ арыз [хат, қағаз]. *Аты-жөні көрсетілмей жазылған шағым.* Қазақ даласына тараған ең үлкен індет – сонау атам заманнан бері сілімтігін сүйретіп, осы күні өлексесі қалған *д о м а л а қ а р ы з* (С.Жүнісов, Жапанда.). Серік үйіндегі шөптің астында бидай бар деп, ауылнайдың атына *д о м а л а қ а р ы з* түскен (М.Гумеров, Сүйе ме?). Ғани тергеушінің сөзінен бір таныс әуен естігендей елеңдеп, басқа жағынан ойлап қараса, бұрынғы ауылнай, болыстың, ескі уақыттың *д о м а л а қ а р ы з - д а р ы* есіне түсті (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). *Д о м а л а қ х а т* соңы: «Бекарыс, сен партия мүшелігінің кандидаттығына өткенде өкеңнің қылмысын біле тұра әдейі жасырдың», – деп аяқталған (З.Жәкенов, Күн.).

Несі бар о құрғырдың жаситұғын, Желкесін қасыды сан қаситұғын. Ойлайды: «Өзімді ешкім білмейді», – деп *Домалақ хат* жазатын, таситұғын (Е.Әукебаев, Таң шапағы). «Құлназаровтың отарларға тықтырып қойған жүз шамалы қойы бар» деп қазаны бауырына төгілгір біреу *домалақ қағаз* жүргізіпті үстімнен (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Қазақ бірінің үстінен бірі *домалақ қағаз* берсе, ұят емес, мақтан (М.Дулатұлы, Шығ.).

Домалақ мұрын. *Қысқа, доғал, томпиған, дөңгелек мұрын.* Мөлдір көз, жатық маңдай, *домалақ мұрынды*, екі бұрымын алдына түсіріп күлімсіреп отырған қыздың суреті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Қара домалақ бала [балақай]. *Томпиған, аласа бойлы, томпақ бала.* Дәуленнің нақ өзінен аумаған торсық шеке, *қара домалақ баласын* құшағына алып, [Айтжан] қайта-қайта сүйе берді (С.Бакбергенов, Өз. жігіт). Екі бала қос ішінде текемет үстінде жатыр, Біреуі – сары бас, біреуі – *қара домалақ бала*. Екеуі ән қосып шырылдайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы бір алтын анадай еркелеткен табиғат аясында жиырма бес-отыз қаралы қарындары қарбыздай шертінген *қара домалақ бала қайлар* ойнап жүр (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Қара [қазақтың қара] домалақ [баласы]. *стиль. Ұлты қазақ адам (бала) дегенді білдіретін қолданыс.* Екі-үш *қара домалақ* текеметтің шаңын аспанға шығарып күресіп жатыр ма-ау, бір ересегі бұрыштағы пианиноны тоқпақтап, келесісі самбырлап жаттау жаттап отырма-ау, әйтеуір маңайы ызы-кику қалың шуыл (Д.Досжанов, Табалдырығың.). *Қазақтың қара домалақ баласы*, қарапайым қызы өкімет ісіне араласып, билік айтатын дәрежеге жетті (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

ДОМАЛАҚТА= е т. *Дөңгелектеу, жұмырлау.* Сұлтанмахмұт Шериязданның қолынан телеграмманы қайтадан өзі алды да, ортасынан қақ бүктеп, ұйпалап, *домалақ тап*, ашық есіктен далаға лақтырды (Д.Әбілев, Арман.). Төрт бала кешке дейін шымнан соққан биік дінгек үстінде тұрып тары қорыса, түнімен қашан көздері ұйқыға кеткенше саздан *домалақ тап* құмаршақ істейді (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Бұл аттарды алып келгенде, әкесі бармақ басындай ғып кескен қорғасынды балғамен ұрып, екі табаның арасына салып, шықырлатып *домалақ тап* отыр екен (А.Нұрманов, Құлан.).

ДОМАЛАҚТАН= е т. *Дөңгелектену, жұмырлану.* Жүн қажет болуына байланысты бірнеше түсті боялып, түйілген жүн түрлеріне қарай бөлек-бөлек шүйкеленіп *домалақ та-*

нады да, дорбаға салынып ілінеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Кілем тоқушы өз-өзінен тез суырылатын жіп *домалақ таңған*, өрнек жасаушы түк жіптерін санап, оның тұтас еніне жеткенше, бірақ шалып шығады да, кесермен қиып адарғы қаққыш тарақпен арқауға бастыра қағады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері). Қамырды бөлшектеп кесіп ұнға былғап домалақтайды, *домалақ таңған* қамырды оқтаумен жайып, ортасына фарш салады (Шопан сырласы).

ДОМАЛАҚТАНДЫР= е т. *Дөңгелектіру, жұмырландыру.* Балғаның бір басын *домалақ таңдырып*, екінші басын жалпақ күйінде қалдырған жөн (Тракторист).

ДОМАЛАҚТАУ¹ *Домалақта етістігінің қимыл атауы.* Металдарды қақтау, жұмырлау, *домалақтау* тағы басқа әдістермен жасау сияқты бірнеше түрге бөлуге болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДОМАЛАҚТАУ² *сы н. Аласа, толықша, жұмырлау.* Аласалау да қара *домалақтау* болғанымен, осы вагонда ең көзге түсер адам өзін ғана сияқты сезінемін (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Министрдің өзінен әрі шіренетін толықша, *домалақтау* келетін әккі әйелдердің аудандағы абысыны дерсің бұл бойжеткенді (А.Сатаев, Аққу.).

ДОМАЛАҚТЫҚ *з а т. Жұмырлық, домалақ болушылық.* Ол жай қазақтан анағұрлым көз қарақты, жердің *домалақтығын*, күн мен түннің неден болатынын, бұлт, жел, жаңбыр, найзағай – бәрін сұрастырып, бір-бір жағынан тәжірибемен білген (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ДОМАЛАҚША *сы н. Жұмырлау, дөңгелектеу.* Анчар жемісі түсті, кішкене, сүйірлеу келген *домалақша* дән («Білім және еңбек»).

ДОМАЛАҚШЫ *з а т. 41 таспен бал ашушы, құмалақшы.* Оған ғылым мен техниканың шырқау заманында *домалақшыларды* табу қиын болып па? («Қаз. әдеб.»).

ДОМАЛАН= е т. **1.** *Жұмырлану, дөңгелену.* Атының мойнындағы үлкен кенеп дорбаның ішінде қарбыз секілді *домаланған* бірдеме бар, қаны сыртынан сорғалап жерге тамып тұр (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Томпию, торсию.* Жаңағы күбідей *домаланып* отырған күйеу жігіт желі шыққан бүйендей бүрісіп, жерге кіріп барады екен (Қ.Ысқақов, Қара орман). **3.** *Отыру, бүктетілу.* Еркебұланның көзі Берішке қарай созылған қолдарды бір көріп қалып еді, енді оның қай жерде *домаланып* қалғанын аңдай алған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ДОМАЛАНТ= е т. 1. *Дөңгеленту, аунату.* Арқалап, атқа теңдеп, үлкен тастарды он шақты жігіт жабыла *домалантып* әкеліп, қолайлы шетке қойып, соны тауға қалай апаруын кеңесті (Ж.Тілеков, Жоңғар.). 2. *Аяқ-қолын, қанатын кесіп тастау.* Қазақты отырықты ету – қыранның қанатын отап алып, *домалантып* тастаумен парапар емес пе? (Д.Әбілев, Ақын.). 3. *Домалақ ету.* Есен барып, сау келсем, *домалантып* басыңды алармын. Жұртыңа бүлік салармын (Ер Тарғын).

ДОМАЛАҢ е л і к. *Аласа, домалақ зат не адамның шаташа домаланған, қозғалған қимылын бейнелейтін сөз.* Көзді ашып-жұмғанша «көк ит» қызыл қошқарды *домалаң* асырды. «Қасқыр!». Төлегеннің тұла бойы мұздап қоя берді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Домалаң ете қалды [түсті]. *Домалап түсті, құлады.* Басы қайтадан төсіне *домалаң ете қалды* (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз.). Қаға берісте біреуі шылтың етіп артыла кеткенде, кү мүйіздің бірі жайқап қалса, *домалаң ете түседі* (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Домалаң қақты. *Аласа бойлы, толықша келген адамның қимыл-қозғалысына, жүрісіне қатысты айтылады.* Аға лейтенант орнынан тұрып өрлі-берлі *домалаң қағып* жүрді (Е.Әкімқұлов, Перизат). Жерді тесіп жіберердей болып талтайып тұрған Құрманш: «Ақылыңа болайын, алжыған қақбас», – деп бір түкіріп, *домалаң қағып* машинасына отырған (Ж.Кәрменов, Түймеш.).

ДОМАЛАҢДА= е т. *Аласа сұлбасы көріну, қараңдау.* Әнебір *домалаңдап* қуып келе жатқан Нұрбапа сияқтанып, ол да бір арғымаққа мініп мұны қуып келе жатқандай (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Сиыршы шалдың сөзіне құлақ аспай бір жота аса бергенде алдарынан *домалаңдап* итке ұқсас бір нәрсе шыға келді (М.Қалдыбаев, Мерей). Үш қабат ақ үйдің аузында *домалаңдаған*, шолақ көйлекті қара торы қыз бала: «Ағатай-ау, мен пионер болдым!» деп жүгіріп келіп, мойнынан құшақтай алғанда: «Рас па, жаным?» деп жымып тұрған жігіт кім? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДОМАЛАТ= е т. *Дөңгелету, жұмартату, аудару.* Мамай мен Әлиакпар мылтықтарын білемдеп қостан жүгіре шықты да, жабылып жүріп, Төрттағанды *домалатып* алыста. Жұма жерден көтерген жиырма тиындықты саусақтарының арасына *домалатып* тұрып, Гауһарға тесіле қарады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Табылған, арал тастап, не керегі, Кеткенде толқын оған не береді? Дауыл мен толқын сыры белгілі ғой, Дария да *домалатып* төңкереді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ДОМАЛАТПА з а т. б о т. <лат. halimospemis> *Алабұта тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Домалатпа* немесе түйнекшөп – алабота тұқымдасына жататын, мал жеуге жарайтын түйнек шөп өсімдігінің бір туысы (Т.Мұсақұлов, Шығ.).

ДОМАЛАТПАЙ з а т. *Іштей түйнеп, бүріп ауруы.* Бүрме *домалатпай* болған адам тек жанын беріп құтылады (М.Мырзақұлов, Ақық.).

ДОМАЛАТУ *Домалат етістігінің қимыл атауы.* Ойланып қалған Рақымға: – Көріңде өкіргірлерді доңызша *домалатудан* басқа не бар? Не ойланатыны бар, Рақа? – деді Мәуке («Лен. жас»). Сен осы жақты басқарып тұр. Мен арғы жаққа барып, тасты *домалатуды* ға ыңғайлы қып үйгізейін (Ә.Әбішев, Армансыз.). *Домалатуды* әдісімен араластыру – ірілігі төмен және шағын массалы сынама жайма үстіне төгіліп, оның екі қарама-қарсы бұрышын кезек көтеру арқылы домалатып араластырылады. Осы процесс 10–20 рет қайталанатын (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДОМАЛАТУШЫ¹: *арыз домалатушы. Арызқой, арыз жазуға үйір (адам).* *Арыз домалатушылар* да шығып қалар еді (М.Байғұтов, Сырбұлақ).

ДОМАЛАТУШЫ² з а т. қ о л ө н е р. *Киізді дөңгелетуші, аунатушы.* Киізді тебушілер де, *домалатушылар* да киіздің өн бойына тегіс теуіп отырылуын қадағалау керек (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ДОМАЛАУ *Домала етістігінің қимыл атауы; дөңгелеп ағу.* Мені басым аш бауырыңа Ыңыранушы ең, ыргаушы ең. *Домалаушы* ең жас бауырыңа, Қасірет мұңын жырлаушы ең (С.Сейфуллин, Өлең.).

Тасы өрге домалау. *Жолы болу, ойлағаны іске асу, қолы жүру.* Шаруашылығымыздың бүгінгі күйі осындай болғанымен, ілгеріден *тасымыз өрге домалаумен* келді деп ешкім де айта алмайтын шығар (А.Бекбосынов, Ауылым.). Елу бесте егде тартып жасымыз, Ақ жамбыға боялса да шашымыз. Қайратымыз қылшылдаған қалпында, Әлі *өрге домалаудатасымыз* (А.Нұрғазин, Жырлар).

ДОМАЛАШ: *домалаш жілік.* ж е р г. **Тоқпан жілік.** *Домалаш жіліктің* бір басы кемік болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОМБАЗ с ы н. *Қалай болса солай балшықтан соғылған, жасалған.* Кесекті ала бергенде, *домбаз* дуалдың түбін тесіп шыққан ит қызғалдақ көзіне оттай басылды («Қаз. әдеб.»). // *Балшық, саз.* Ол пыр етіп ұшып кетеді де, әлдеқайдан домалақ *домбаз* әкеліп, құтхана-сының қабырғасына жапсырады (З.Қыстаубаев, Бөйтерек.).

ДОМБАЗДА = е т. *Қалай болса солай домбайлап жасау.* Балажан мен Тойшықара барлық аспаздық «өнерін» салып, өздері дайындай алатын санаулы тағам түрлерін *домбаздап* қыздардың алдына тартады (К.Ахметбеков, Жеміс.). Күжірейген тұғыр жауырынына *домбаздап* қондыра салғандай жалпақ жалпиған жапа басын сұрғылт орамалмен таңып тастапты (Е.Тұрысов, Ақбақай). Король Клавдий мен королева Гертруда отыратын тақ та тым қарапайым – жай тақтайдан *домбаздап* киып жасай салынған (Қ.Уәлиев, Сахна.).

ДОМБАЙ¹ з а т. **1.** *Ерсі, орашолақ сөз.* – Заман өзгерген сайын, заң да өзгереді екен-ау, төреге төренің төлеңгіт болатынын енді біліп отырмын! – деп Рахметолла ақсақал әлгі оқыстау айтқан *домбай* сөзін жуып-шаю үшін сөзге күле араласты (С.Бақбергенов, Қоянқөз.). Салиханың сырттан үстін былғап келген кішкентай қызына ұрысқан *домбай* орысшасын есітті де, алдындағы асын кері ысыра салды (А.Мекебаев, Жез тырнақ). **2.** *Нобайлап, шамамен істелген нұсқа.* Мәсісін шиқылдатып жеткен кейуана тәуіпке ұқсап қазақы *домбаймен* ем-дом жасаған жігіттен тіксініп қалды (Д.Досжанов, Жусан.). Лаж жоқ, енді бәрібір қазақы *домбаймен* жауап беруге тура келеді (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз). **3.** а у ы с. *Сес, қыр, қоқан-лоқы.* Жас та болса Кенжеш жолторалғыны білешек. Оның елінде ағайындар тысқа шығып күңкілдеуші еді, мыналардың *домбайы* ыңғайсыз тиді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ДОМБАЙ² з а т. *Жабайы есек.* Терек қажап, тал қайзар, Құлан *домбай* баласы (Бес ғасыр.). Далада құлан *домбай* шұбырса, Одағы бір егеулі оққа жолығар (Шалкиіз Тіленшіұлы // Алдаспан).

Көк домбай. Домбай. Тұрғам жоқ онша олардан мен де сасып, Жібердім *көк домбай-ға* қамшы басып. Қамшымен бір-бір салып кеткенімде, Жығылды бірқатары омақасып (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ДОМБАЙ³ з а т. ж е р ғ. *Биік етіп, шошайта үйілген шөп.* Бір *домбай* ең аз дегенде бес-алты арба шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОМБАЙЛА = е т. *Бір нәрсенің нұсқасына жақындату, нобайын келтіру.* Аяғында әкесі *домбайлап* тігіп берген етік, үстінде шидем шекпеннен сырған шапаны, небір, үскірікте үрпиіп, дірдек қағып келеді үйге ол (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Бөлме іші жылы. Босаға жақтары *домбайлап* жасай салған дөңгелек кара пештің пана жылуы емес, жиналған халықтың мейрам күнгі ыстық демінің де жылуы («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Долбарлау, мөлшерлеу.* «Қайраттың» әр ойынын талдап,

қырылысып жатушы еді, солардан естіген бірер ойыншылардың аты-жөнін орта есеппен *домбайлап* соғып, күнімді көрдім (Ү.Уайдин, Тілсіз.).

ДОМБАЙЛАУ с ы н. *Үлкендеу, ыңғайсыздау.* Жәмсаптап тартып бәрі «Қоқа, Қоқа» десіп бәйек болған жалпақ сары да бұл ойынға онша зерделі емес, *домбайлау* бірдеме сықылды (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ДОМБАҚ с ы н. *Ірі, үлкен, ебедейсіз.* Қиналған жұрт үкіметтің қылымға берген ақ *домбақ* жібін қайта айырып, жіңішкелеп иіріп, өрмек тоқитын еді (З.Шүкіров, Отты өткел.). // *Ірі қара, ірі үлкен зат.* Сенің маған берер малың шамалы. Сондықтан жақсылық хабар келген күні арт жағыңнан үш *домбақ* алдырсаң болғаны («Мәдениет және тұрмыс»).

ДОМБАҚТА = е т. *Үю, жинау.* Апасынан көріп тырнақтары балшық-балшық болып құлақтанып келе жатқан қауынды *домбақтайды* (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ДОМБАЛ с ы н. **1.** *Ұрда-жық, әпербақан.* Тоғайға сара біткен құба талмын, Бай баласы мінгендей серке санмын. «Қуандық, Сүйіндік», – деп бөле көрме, Мен-дағы Қуандыққа көк *домбалмын* (Айтыс). **2.** *Ірі, үлкен, алып.* Көп адамның көзіне әкесі Қаратаудың ыстық-суығын көп көрген қара тасындай добал да *домбал* көрінгенмен өз көзіне балаға деген мейірі бар көз толар тұлға боп елестейтін (С.Бақбергенов, Кентау). *Домбал* аю пішімі, Қорбаңдап көп шаршады. Мұрат-жанның күшігі, Одан қорқып қашады (Т.Шопашев, Бөйтерек). Жұмыстан келген соң, сәл тыныстап, түн ортасына дейін ұзындығы үш метр *домбал* тасты қашайды (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **3.** *Толық, быртық.* Енді не сауалмен қыз назарын өзіне аударсам дегендей *домбал* саусақтарын сытырлатады (Ө.Күмісбаев, Тіршілік.). **4.** а у ы с. *Ікемсіз, орашолақ.* Қатайып кеткен *домбал* тілдің өзімен-ақ Махмұт екең орыс тілін, орыс өнерін біраз игеріп, игілігіне жұмсады (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ДОМБАЛДА = е т. **1.** *Үлкен, ебедейсіз ету.* Европалықтардың бір таң қалғаны – жергілікті адамдар бір шөпті *домбалдап* орайды да, оған от қойып, екіншісі оның жалынын ішіне тартып, түтінін танауынан шығарып жатады (Н.Баяндин, Георг. ашу.). Сұлутөрліктер қыста көбінесе топырақтан *домбалдап* жасалған балшық үйлерде отырушы еді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **2.** а у ы с. *Дұрыс емес, қалай болса солай берілу.* Нобайлап, *домбалдап* аударылған сөйлемдер кітаптың екі бетінің бірінен кезігеді («Қаз. әдеб.»).

ДОМБАЛДАН = е т. *Қалай болса солай, ебедейсіз, үлкен етіп жасалыну.* Олар қолдан

домбалдана жасалына салған төрт аяқты, ұзынша орындықты лөкерлей отыр (Б.Токтаров, Қыран.).

ДОМБАРЛА= е т. *Нобайлау, шамалау, мөлшерлеу*. Сіз әріп атаулыны өзгертуден қорқасыз. Өзгерген өмірден қалыспаймын десеніз, әр нәрсені домбарлап соға беріңіз (Т.Әлімқұлов, Кертолтау).

ДОМБЫҒУ Домбық етістігінің қимыл атауы; ісіну, қабару. Мал терісінің күйі, домбығыуы, үсуі, әртүрлі сәулелермен зақымданудың салдарынан тері ауруға шалдығады (С.Омаров, Мал терісі.).

ДОМБЫҒУЛЫ с ы н. *Ісінген, қабынған*. Көзі көп жылаған баланың көзіндей қызарып, домбығыулы (А.Токмағамбетов, Әке.). Асты көгеріп, үсті домбығыулы сығырайған көзіне қара адасы мен Пәтуаның ар жағында құлқиып тұрған құрдасы шалынған-ды (М.Соқпақбаев, Сұлутөр.).

ДОМБЫҒЫҢҚЫ с ы н. **1.** *Ісіңкі, көгеріңкі*. Көмекшім түнімен күзетте болып еді. Басым ауырып, – деп домбығыңқы қабағын уқалап-уқалап қойды (Н.Қазыбеков, Бейтаныс.). **2.** *Томпақтау, толықша*. Сарыүрпек балапандарын шұбыртқан ақ тауық қана тоқ, домбығыңқы (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ДОМБЫҚ= е т. **1.** *Дененің суыққа шалдығып, ісінуі, қабаруы*. Ауылдың алды омбы қар, «Не бар? Қолың домбыға ыр!» – Шешелері десе де, Томпаңдап бір топ бала, Соқпақ болып аққала, Кіріп кетті кесеге (М.Жұмабаев, Шығ.). Дем алысы – үскірік, аяз бен қар, Көрі құдаң – қыс келіп, әлек салды... Әуес көріп жүгірген жас балалар, Беті-қолы домбығып үсік шалды (Абай, Тол. жин.). Аталы-балалы екеуі аттан түсіп жатыр. Аттары болдырған, өздері де беттері домбығып, қажыған түрлері бар (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Жылағаннан т.б. беттің, көздің ісінуі*. Осыны күбірлеп, Аусарды босатып қоя берді де, домбыққан жүзін суық сумен шайып, жұтына киініп, далаға шығып кетті. (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Ақжал өрлі еңісті тау жолынан қажып, сар желістен жиі жаңыла берген түннің бір уағында жылай-жылай домбыққан көзім ілініп кетіпті (К.Сегізбаев, Жыл.).

ДОМБЫҚТА= е т. *Қосытып үю*. Тұрақты суық [5–6-қа дейін] түсе бастасымен қызылшаны қалыңдығы 10–15 см топырақпен домбықтайды (М.Ерлепесов, Тұқым.). Екінші рет өсімдік гүлдеген кезде 8–10 см культивацияланады. Бұдан кейін картопты домбықтап үйеді (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

ДОМБЫҚТАЛ= е т. *Үйілу, көмілу*. Ағаштың діңгегі мен шұңқыр топырақпен көміліп, домбықталып, бүкіл бақта қар тоқтатылады (А.Жанғалиев, Баған.). Әр гектардан өндірілген картоп тек 165 центнерден айналады, ол дом-

бықталмағанда әр гектардан алынған өнім 146 центнер болады (Б.Шағыров, Картоп.). Гүл салуының бастамасында, түйнек салына бастаған шақта картоп алғашқы рет домбықталады (Б.Шағыров, Картоп.).

ДОМБЫҚТАУ Домбықта етістігінің қимыл атауы; үю, көму. Домбықтау кезінде топырақ жақсы ылғалданған болуға тиіс (А.Жанғалиев, Баған.).

ДОМБЫҚТЫР= е т. *Ісіндіру, қабындыру*. Пеш біткеннің мұржасынан шуда жалданып түтін көлбеді, томпиған беттерді аяз сүйіп домбықтырып жылы үйлерге айдап тықты (Б.Майлин, Азамат.). Ұйқы ұялаған көзімізді жағал жеңмен сүрте-сүрте онан сайын домбықтырып аламыз (Т.Иманбеков, Үш ай.). Ашық күнде жарқырап, Жаңа туған жатыр қар. Домбықтырып беттерін Адамдардың тұр ызғар (М.Дулатов, Шығ.).

ДОМБЫРА [түрік] з а т. **1.** м у з. *Қазақ халқының екі ішекті, көп пернелі музыкалық аспабы*. Домбыра бар ма? Ой, ағажан! Ұстатсайшы қолыма! Домбырашы ма едің? Қуанышым ішіме сыймай барады. Ағытылайын, сөйілтейін. Домбыраның да, Түрін бір көріп шертейін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шерің болса, домбыраңды ал. Домбыраңды ал, ән шырқап сал. Даусыңды естіп жас сұлулар Талып жұтсын тәтті улы бал (М.Жұмабаев, Шығ.). Ал сөйле, келді кезек енді, Ғали, Керілмей ұста қолға домбыраны! Рух бер мәжіліске, қызмет көрсет Сайратып тіл мен жақты болса хәлі (М.Дулатов, Шығ.). Жамбылдың ақындығы аққан бұлақ, Құлағын домбыраның қойса бұрап. Екпіні Есіл, Нұра өзеніндей, Сарқырап таудан төмен аққан құлап (Е.Бердин, Қанды асу). **2.** а у ы с. *Нағыз қазақ деген мағынада*. Нағыз қазақ – қазақ емес, Нағыз қазақ – домбыра (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

Ақ домбыра. э к с п р. *Қасиетті домбыра*. Бісмілде деп сөз бастап, ақ домбыра қолға алып, саусақты бастым пернеге (Нұртуған жырау). – Сен енді ән салып жібер, Шайкөз. Ал қолыңа анау ақ домбыраны, – деді Жайынбай бір керсен бозаны быжылдатып құйып әкеліп (А.Токмағамбетов, Жыр күмбез).

Әмбебап домбыра. *Шанағы жұқа, екі қапталына екі-екіден төрт ішек тартылып, олар екі-екіден бекітілген төрт құдақ арқылы керіліп тұратын, екі жағында бірдей тиесі бар, шанақтың екі жағы бірдей қақпақ қазақы домбыра*.

Бас домбыра. *Үш ішекті, жуан дауысты оркестрде қолданылатын домбыра*. Өткен жылдарға қарағанда құралдарды едәуір түрленген: қобыз, бас домбыра, контрабас, дауылпаз бар («Қаз. әдеб.»).

Домбыраның құлағы. Домбыраның ішегін тартып, босатуға арналған шанағының басында орналасқан бұранда. Өзім де бір жаңалығы үшін жарып барады-ау деп ойлағам, кіші ағасынан тағы бір күй үйренген екен: домбыраның құлағын қайта-қайта бұрап, тиегін қайта-қайта қозғап салып, ақыры зарықтырып барып соны тартты (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Жел жақтан орын алған. Төлеген домбыраның құлағын қайта бұрап, төл шығармаларын орындауға кірісті (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен). Қосымжан енді әнге кезек келген соң-ақ, домбырасының құлағын ширатыңқырап, бұрап-бұрап алады (М.Майшекин, Мұрагерлер).

Домбыраның сағағы. Домбыраның сабы мен басы қосылатын жері, ең төменгі перне орналасқан тұс. Үзілдір домбыраны сағағынан, күй дегенің ғажап бір сел ағылған, Күйіндат құба жонда «Жезкіякті» Қайтадан жасарсын бір дала жырдаң (М.Айтқожина, Аққу.). Жігіт шағында сылқылдатқан күйінде дәті шыдамай домбыраның сағағын толғады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Домбыра оркестрі. Домбыра аспаптарынан құралған оркестр. Талантты жігіт ауыл өмірінің ұйтқысы. Базарбай ұйымдастырған домбыра оркестрі бірнеше рет облыс жүлдегері атанды («Лен. жас»).

Домбыра тартты. Домбыра шертті, домбырада ойнады. Бізден үлкен екі апамыз болды. Үлкені домбыра тартушы еді, хат танушы еді. Бізге өлең, ән үйреткен екі апамыз еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Пәленшенің домбырашы қатыны! Алла сақтасын! Қысқа аяқты адамның олшиып, омырауын салақта-тып, домбыра тартып отырғаны не жақсылық дейсіз (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Дәл сол күні біздің үйде бір қонақ қонып отыр екен, аты – Мұса. Өзі домбыра тартып, ән салады. Мінезі жұмсақ, кісіге жұғымды тәуір адам көрінеді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Кеней домбыра. Ертеден келе жатқан, ежелден пайдаланылып келе жатқан домбыра. Қысық қылыштың шақар шіңкілі емес, кеней домбыраның қоңыр күмбірі ұйытады (Н.Мұраталиев, Үміт).

Көп пернелі домбыра. Пернесі 9-дан көп домбыра түрі. Үні күмбірлеген, көп пернелі домбыраның салмағы небәрі 350 гр. ғана («Мәдениет және тұрмыс»).

Қалақ домбыра. Сыртқы тұрпаты қалақ тәрізденіп жасалған домбыра. Сыртқы түрімен құлаққа ұқсас болғаннан кейін осылай аталған, қалақ домбыраның үш түрі бар: олар – иықты, бүіірлі және сауырлы домбыра (Т.Әсемқұлов, Домбыра.). Қолына алды бала екі қарыс,

Қыл ішек, жұқа қалақ домбырасын (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

Қара домбыра. Көне шанағын жалпақ қалақша етіп ағаштан ойып жасаған, 8-9 перне қадалған, мойныны қысқа, ақын-жырау, сал-серілер ұстаған шағын, қарапайым домбыра. Жалпақ шанақты ұзын мойын қара домбырасын қолға алды (С.Омаров, Қиыр.). Қара домбыраның тарғылы енді тарай бастады. Қос ішектен есіліп шыққан қоңыр саз әлі бір арнаға түспей қашқалақтап жүр (Ә.Кекілбаев, Күй).

Қозықұйрық домбыра. Шанағы қозының құйрығындай домаланып келген домбыра. ≈ Махамбеттің қозықұйрық домбырасы.

Қоңыр домбыра. Бұрыннан келе жатқан, үйреншікті болған домбыра. Қоңыр домбыра алдарына дастарқан жайылып, майлы қуырдақ пен қызыл күрең шай келгенде барып тыным алды (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті). Жоламан Бұғыбайдың қоңыр домбырасын қолына алып, ең әуелі «Қосбасар» күйін күмбірлете шертті (С.Омаров, Өмір.).

Құрама домбыра. Шанағы бөлек-бөлек жасалған бөлшектерден құралып жасалатын домбыра. Бүгінгі таңда құрама домбыраны сазгерлер классикалық шығармаларды орындауға, оркестрде пайдаланып жүр (Т.Жаубасова, Қазақ ұлттық музыка).

Омырмалы домбыра. Алып жүруге ыңғайлы болу үшін шанағы мен мойнының арасынан бүктеліп, жиналатын домбыра. Сұлтанмұрат қанжығадағы қос түйіншек пен қоржындағы омырмалы домбырасын қымтай береді (С.Жүнісов, Ақан сері). Есім жас бала жігітке бірдеңе деп ымдап еді, ол кенеп дорбаның ішінен омырмалы домбыраны алып берді (М.Дүйсенов, Мейман.).

Тоғыз пернелі домбыра. Тоғыз пернеге бөлінген сабы бар домбыра. Қызыл тіл жеткізе алмаған хабарды екі шекті, тоғыз пернелі домбыра жеткізеді (І.Омаров, Серпін).

Тоғыз ішекті домбыра. Тоғыз ішектен тұратын домбыра үлгісі. Түріктің кім кеміткен музыкасын, Фараби тоғыз ішекті домбырасын? Шерткенде тоқсан түрлендіріп. Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Төрт ішекті домбыра. Төрт ішектен тұратын, қазір көп қолданылмайтын көне домбыра үлгісі. Н.Финдейден 1896 жылы сентябрь айында Төменгі Новгородта болған жалшы россиялық көрмеде Семей облысынан келген төрт ішекті домбыра болды («Жұлдыз»).

Үзбелі домбыра. Құлағы мен басы сағағынан бүктелілетін, жол жүруге ыңғайлы,

құрастырмалы домбыра. Чемодандағы *үзбелі домбыра* мды құрастырып алдым (Е.Өмірзақов, Ұстаздарым.).

Үкілі домбыра. *Бәсеке-жарыс, көрмелерде өзінің шешендігімен, домбырашының шебер тартуымен үздік бағаланып жүлде алған, ел арасына атағы шыққан, иесін тіл-көзден сақтасын деген ниетпен басына үкі тағып ұстайтын қас шебердің қолтума домбырасы. Үкілі домбыраның шанағын қағып-қағып жіберді (Ж.Мусин, Үміт). Ағасы ана біреу, сал ағасы, Бәрінің қолында үкілі домбыра. Мынау бір елден ерек жүріс екен. Жүрсең осылай жүр! Сал-сері деген ерке топ осы да! (М.Әуезов, Шығ.). Үйінде мәз төсеніші де жоқ. Бар асыл бұйымы – үкілі сар домбыра (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

Шаппа домбыра. *Шанағын тұтас ағаш кесіндісінен ішін ойып, шауып жасайтын домбыра.*

Шіңгірлек домбыра. *Шанағы шағын, мойны қысқа болып келетін, сондықтан дауысы шіңгірлеп шығатын домбыра. Әрине, бұрынғы шанағы қушиған қысқа мойын шіңгірлек домбыра музыкалық өмірге сол күйінде кіре алмайтын еді (Ж.Исмағұлов, Адам.).*

ДОМБЫРАДАЙ с ы н. *Домбыра сияқты, домбыра тәрізді. Тағы майдың таңы атты, Тағы бұлбұл күй шертті. Қалықтады алапты. Домбырадай мың ішекті (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Қарамай-ақ көбіне не азына, Домбырадай келтірсең де сазына. Әрбір адам сөйлер, кетер сыр сандық, Әрбір адам – ашылмайтын қазына (М.Құрманалин, Шалқар.). Құрсын, дүние күйіп кетсе де, ақ домбырадай аңқылдап тұрған әйел алу керек қой (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).*

ДОМБЫРАЛЫ с ы н. *Домбырасы бар, домбыра ұстаған. Бұл қазақ о заманнан батыр қазақ, Қобызды, домбыралы ақын қазақ. Анасы көп қазақтың – ардақты әйел Шежіресін ұрпағының отыр қарап (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Ұланға осы сәтте болысқандай, Төр жақтан көзін тікті қарыс маңдай: – Қай бала домбыралы оңды бала, Өнерде дәмесі бар жарысқандай (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Сол сияқты көп домбыралы оркестр ұйымдастыру да қиынға түскен еді (Х.Елебекова, Үнің кетпес.).*

ДОМБЫРАСЫЗ с ы н. *Домбырасы жоқ. Қолында сырласқандай домбырасы, Келе ме домбырасыз әннің нәші. Кенеттен жүректерді күй боп тербеп, Жөнелді күмбір қағып шалдың даусы (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Домбырасыз ақын – қарусыз жауынгермен тең емес пе? (Сөз сұрайды.). Жүсіпбек те домбырасыз өзін солай сезінетін (Х.Елебекова, Үнің кетпес.).*

ДОМБЫРАША ү с т. *Домбыра сияқты, домбыраға ұқсап. Қорамжан қамшысын домбыраша көлденең ұстап ыңғайлана берді (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Жақында Қазақстанға барып қайтқан біреуі автоматын домбыраша шертті, елден үйреніп келген жаңа өлеңіне басты (Ә.Бектемісов, Жау.).*

ДОМБЫРАШЫ з а т. *Домбырада жақсы ойнайтын, домбыраны жақсы шертетін адам. Қараша ауылдан етікші, өрімші, әнші, домбырашы, ойыншы балуан сияқты өнер иелері де шыққан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол өзі жақсы күйші, домбырашы. Ауылдың өнер сүйген сол бір жасы. Сиқырлы он саусағы жорғаласа, Құйқылжыр әуендердің небір нәші (Қ.Бекхожин, Қайран. жас). Домбыра бар ма? Ой, ағажан! Ұстатсайшы қолыма! Домбырашы ма едің? Қуанышым ішіме сыймай барады. Ағытылайын, сейілтейін. Домбыраның да, Түрін бір көріп шертейін (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

ДОМБЫРАШЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. *Домбыраны жақсы тарта білушілік қабілет. Болат өнерлі жігіт екен. Аудан және облыстық көркем өнерпаздар байқауында әншілігімен де, домбырашылығымен де көзге түскен жас («Қаз. әдеб.»). Ол домбырашылығымен қатар гитар шертеді, пианинода да ойнайды («Лен. жас»).*

ДОМБЫРАШЫЛЫҚ: домбырашылық өнер. *Домбырада жақсы ойнай білетін өнер. Тыңдаушы жұрт-жиын айтысушы ақындардың әншілік, домбырашылық, орындаушылық өнерлерінде бақылап бағалайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Өзінің домбырашылық өнерін ең алдымен Алматы тұрғындарына ғана таныта білген Әбекең, аздан соң барлық Қазақстан халқына да таныстыра бастады (М.Майшекин, Мұрагерлер). Тәттімбет домбырашылық өнерімен бүкіл Петербургты аузына қаратқан жоқ па? (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Гурьев облысында, оның ішінде Бақсайда домбырашылық өнер таң емес (С.Байжанов, Жастық.).*

ДОМБЫТ с ы н. *Көтеріліп, ісініп-кебініп отыратын, бөспе. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза-қуаты артында болғаны; егерде аузынан қара қан ағызса да домбыт мақтаншақ, яки қорқақ болғаны (Абай, Шығ.). Надандық таңырқатумен алғысы келеді. Ішкі мазмұн жоқ, құр сыртқы домбыт мақтан ғой (Р.Токтаров, Ертіс.).*

ДОМБЫТ = е т. 1. *Домбығу, ісіну. Қыстағы қақаған аязға бет қарытып, қол домбытқан Қойшекең арқа басы кеңейіп, мұртынан күлді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Әмірхан суық домбытқан сопақ бетін қол сыртымен*

сипап өтті (Ө.Қанахин, Дәмелі). **2. Сес көрсету, сескендіру.** Зікірдің қолхозшыларға айғайлап *домбыта* сөйлеуі, көңілі кеткен қызы Зәуремен жылпыңдай сөйлеуі – оның екі жүзділігін аңғартады («Қаз. әдеб.»). Жәрдемнің ар жағында зіл жоқ, құр *домбытады* да, інісінің қашқанын көріп, мұрнының астынан бір мырс етеді (К.Ахметбеков, Жеңіс.). Тойғандықтан жүруге ерінген қойларды тал шыбықпен *домбыта* жасқап, қымтай айдап үйге беттеді (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр).

ДОМБЫТПА з а т. *Қоқан-лоқы, сес, домбай.* Ұлық бетінен ықпандар, *домбытпасы* болса сескенбендер (М.Әуезов, Абай). Бұған драматургия өнерінде *домбытпа* драматургтердің көбейіп кеткендігі белгілі дәрежеде себеп болды (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). *Домбытпа* сөзбен үркітіп, қорқытып, талай ақ, адал адамдарды тұқыртқаны, тіпті домалақ қағазбен нахақ күйдіргені де рас (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмай тұғын дарақы, жұртты осы сөзімен айдындырамын, «мына көпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп, айдындырайын деп айтып отырған құр *домбытпасы* болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз? (Абай, Тол. жин.).

ДОМБЫТПАЛА = е т. *Қоқан-лоқы жасау, сес көрсету.* «Құлан батыр, қызынды тегін алам десе де қолынан келеді, бірақ ол халық үшін басын тіккен адам...», – деп *домбытпала* п сөйлей келген (А.Нұрманов, Құлан.).

ДОМБЫТУ *Домбыт етістігінің қимыл атауы; сес көрсету.* Сол орайда *домбыту* тұрғысынан айтылатын бірқатар сөздер де болмақ (Ә.Ибрагимов, Наз). Мен әлі де болса Жанбосынның *домбытуы* шығар деп, түспедім (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Үйреншікті еркелік *домбыту* екенін танып, о да тайрандай түседі (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ДОМДА = е т. **1.** *Нобайлай салу, лекерлеу.* [Аққаймақ] Саз балшықтан *домда* й салған қазандықтың аузына барып, жүресінен отырып, сәл жылынып алды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Жөн айтып бер. Емдесең де, *домдасаң* да Сиырымыздың сүтін молайтып бер («Қаз. әдеб.»). Биыл өлмесінің қамын жасап, кемпірінен көргеніндей сиырдың жас кепесін күрекпен көңге аунатып *домдаған* (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Сомдау.* Білім беріп, қатар томдап, Құрышша әбден, Құйып *домдап*, Соғым сомдап, Шығарды ымға мамандарды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДОМДАУ з а т. *Ауруға қарсы жасалатын қаратайым емдеу тәсілі.* Ел арасында *домдау* аталатын тәсілдердің түрлері өте көп (Қаз. әдет-ғұрып.).

ДОМЕН [франц. domaine] з а т. х и м. *Химиялық біртекті ортаның электрлік, магниттік не серпімділік қасиетімен немесе болшектерінің реттелгендігімен ерекшеленетін аймақтары* (ҚҰЭ).

ДОМИНАНТ [лат. dominans] з а т. **1.** м у з. *Әрбір ладтың, гамманың бесінші дыбыстарының аталуы.* Егер бір бас партиясын айтатын болсақ, онда 20 тактідегі соль дыбысы (*доминант*) соль-мажордың техникасындай болып сезілуі мүмкін (Хормен жұмыс). **2.** ф и з и о л. *Орталық жүйке жүйесіндегі қоздырушы басты күш.* Сырттан келе жатқан импульстер миға бір уақытта әсер еткенде, оның алаптарында топ жұлдыздар сияқты қозулар бір-бірімен таласқа ұшырап, бұлардың біреуі басқаларын жеңіп, үстемдік етеді. Осы басымды үстемдікке айналған бір қозу орталығын А.А.Ухтомский *доминант* деп атайды (М.Мұқанов, Бақылау.). Өткен-кеткендердің ішінен ұмытылып қалғандарды А.А.Ухтомскийдің пікірі бойынша еске түсіріп жүйеге келтіретін мидағы *доминант* процесі (М.Мұқанов, Бақылау.). **3.** л и н г в. *Негізгі, тірек, ұйытқы сөз.* «Айбатты» деген *доминант* та түгел емес, айбарлы, айбынды, бетті, алапатты, қаһарлы, ызбарлы тәріздес синонимдер де ескерілмеген (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). Мәселен, «Ессіз» деген *доминантқа* жататын синонимдік қатардағы есалаң, әңгүдік, есерсоқ, мәжнүн сияқты синонимдер саны 60-тан асады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

Доминант сөз. л и н г в. *Тұрақты сөз тіркестеріндегі, құрама сөз сыңарларындағы, синонимдік қатардағы негізгі мағынаны беріп тұратын ұйытқы сөз.*

ДОМИНАНТТЫҚ з а т. *Басымдылық.* Будандастыру кезінде тұқымның бір түсі (сары түс) екінші түсті (жасыл түс) жеңіп кетеді де, будандардың барлық тұқымдары сары түстес болып шығады, осылай бір белгі екінші белгіге басымдылық етуі – *доминанттық* делінеді (Биология).

ДОМИНАНТТЫЛЫҚ з а т. *Доминанттық.* *Доминанттылық* құбылысы Г.Мендельдің алғашқы классикалық тәжірибелерінде айқындалады (Қаз. тілі термин. Биология).

ДОМИНИКАЛЫҚ з а т. *Доминика Республикасының негізгі халқы.* *Доминикалықтардың* 73%-ы аралас қандылар мен мулаттар, 16%-ы ақ нәсілділер, қалғандары Гаитиден қоныс аударған зәңгілер (ҚҰЭ). *Доминикалықтар* испан тілінің жергілікті диалектісінде, ал зәңгілердің бір бөлігі француз тіліне негізделген креол тілінде сөйлейді (ҚҰЭ).

ДОМИНИОН [ағыл. dominion] з а т. с а я с и. Ұлыбритания үкіметінің бұрынғы отар елдеріндегі үстемдігін сақтап қалу үшін енгізген басқару жүйесі. *Д о м и н и о н ғ а* кірген елдер Ұлыбритания королін (королевасын) мемлекеттің жоғары билеушісі ретінде мойындауға міндетті (ҚҰЭ).

ДОМИНО [итал. domino] з а т. о й ы н. 28 тасты ұпайлы ойын. [Ержан] *Д о м и н о* ойнағанда да бір көрген адамның алдында орынсыз ыржалақтап кетті (Т.Ахтанов, Қарлар күн). Төлегеннің сүйетін ойынының бірі *д о м и н о* болатын. *Д о м и н о* десе жанын салады (М.Ғабдуллин, Ол күн). Жұмабек карта ойнамайтын, *д о м и н о*, лото сияқты татымсыз ойындар ішін пыстырып, мезі қылды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ДОМИНОШЫ с п о р т. *Домино ойыншысы, домино ойынын сүйіп ойнайтын адам.* Зейнеткерлікке шыққаннан бергі ермегім – қорадағы өзім сияқты қарттармен домино ойнау, мені жастар жағы *д о м и н о ш ы* қарт дейді екен («Жас Алаш»).

ДОМИЦИЛЬ [лат. domicilium] з а т. э к о н.

1. *Вексель бойынша төлем төленетін жер.*
2. *Адамның заңды мекенжайы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ДОМКРАТ [голл. dommekracht] з а т. т е х. *Жүктерді аздаған биіктікке (әдетте, 0,5–2,2 м-ге дейін) көтеруге арналған тұрақты, тасымалдағыш немесе жылжымалы механизм.* Ол жетегінің түріне қарай қол *д о м к р а т ы* және электр *д о м к р а т ы* болып, ал жұмыс істеу әрекеті мен құрылымдық ерекшелігіне сәйкес рейкалық домкрат, винтті домкрат және гидраликалық домкрат болып ажыратылады (ҚҰЭ). Дала жағдайында тракторды *д о м к р а т п е н* көтеру үшін тракторист көп уақыт және күш жұмсайды (Тракторист.). Бұрын вагондарды жөндеуден өткізу үшін олар қол *д о м к р а т т а р м е н* көтерілсе, енді бұл жұмыс электр күшімен атқарылады («Соц. Қаз.»). Капелімде тележканың алдын көтеріп, дөңгелекті кигізетін *д о м к р а т* жоқ («Лен. жас»).

ДОМНА з а т. т е х. *Домнапеш.* Әні-міне дегенше, майда немесе июньде Қарағанды металлургия зауытының алғашқы *д о м н а с ы* іске қосылады (М.Қаратаев, Далада.).

ДОМНАЛЫҚ с ы н. т е х. *Домнаға тән, домнаға қатысты.* *Д о м н а л ы қ* балқыту процесінде шикі материалдардың (шикі-құрамының) – домна пешіне жоғарыдан толтырылатын темір рудасының, агломераттың не шекемтастардың, қождамалардың және отынның (кокстың) пеш көрігінде отын жанған кезде түзілетін өрлеме газ ағынының тоғыспа қозғалысы болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Домна пеш. з а т. т е х. *Темір кенінен шийынды қорытып шығатын шахталық пеш, арнаулы өндірістік құрылыс.* Домна ауа жылытқышы – *д о м н а п е ш і н е* каупер ауаны жылытып үрлейтін күрделі аппарат (Қаз. тілі термин. Кен.). Май балшық темір, құрыш қорытылатын *д о м н а п е ш т е р і н е* өте қажет (Н.Баяндин, Өзен алқабы). Алай-дүлей айнала, Лапылдаған от жалын, *Д о м н а п е ш і* долдана, Шашады қызыл шоқтарын (С.Мәуленов, Таңд. өлең.). Шахталы *д о м н а п е ш і н* отқа төзімді, аса берік кірпіштен қалыңдығын 1 метрдей етіп қалайды да, сыртын қалыңдығы 30–40 мм болат қаптамамен қаптайды (Қаз. тілі термин. Кен.). 1960 жылы Қарағанды металлургия зауытының бірінші *д о м н а п е ш і* шойын бере бастады («Лен. жас»).

Домналық процесс. к е н. *Домна пешінде темір руда материалдарынан шойын қорыту.* *Д о м н а л ы қ п р о ц е с т і* жетілдіру үшін қолданылатын амалдар: процесті жеделдету мақсатымен ауамен үрлеу газ тәрізді оттектен байытылады, коксты үнемдеу мақсатында газ тәрізді (табиғи газ), сұйық не көміршаңы отыны үрленеді; газ ағынының бөлінуін жақсарту және шаңның шығуын азайту үшін оттық астында газ қысымын арттырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДОМНАШЫ з а т. *Домнада істейтін адам.* Қарағанды металлургия зауытының *д о м н а ш ы л а р ы* жоспардан тыс жүздеген тонна шойын берді («Лен. жас»). Шахталарда омырылды кен, *Д о м н а ш ы л а р* таймастан, ойнады от-жалынмен (Ө. Сәрсенбаев, Отан.).

ДОМЫҚ = е т. с ө й л. *Домбық.* Партизандар қар жабысып *д о м ы қ қ а н* беттерін әлсін-әлсін уқалаумен келеді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Айдау көріп мал азды, Ұйқысы кетіп жан азды. Қатын мен бала *д о м ы қ т ы*, От басында отырған (Қаз. әдеб. хрестом.). Екеуінің де көзі *д о м ы ғ ы п* қайтады зираттан (Ө.Өлішев, Ат тұяғы.). Ақ жағамды келеді кірлете алмай, Дола дауыл *д о м ы ғ ы п* жұлқылаған (Р.Ниязбеков, Өркен).

ДОНАЛА з а т. ө с. с ө й л. *Долана.* Жаз ортасы ауған. Құлпырған дала соңғы жырын шертіп тұрған сияқты еді. Қой бүлдіргеннің, түйе табанның, *д о н а л а н ы ң* әбден піскен кезі (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

ДОНДЫ с ы н. ж е р ғ. *Атақты, даңқты, мықты.* Ол бір бай *д о н д ы* жердің қызы көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОНДЫҚША з а т. ж е р ғ. *15–16 жас шамасындағы бала.* Біз ол кезде *д о н д ы қ ш а* жігіт едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОНОР [лат. donare] з а т. м е д. 1. *Ауру адамға қуя үшін, сондай-ақ емдік препарат-*

тар даярлау үшін өз қанын еркімен беретін адам. Ақтөбе қаласының бір өзінде 180 әйел ұдайы *донор* болып, жаралы жауынгерлердің денсаулығын қалпына келтіру үшін өздерінің қанын берді (Аялы жандар). Келіншектен қан көп кетіп, қансырап өлген. Оған құяр *донор* қаны қайда (Ә.Қалмырзаев, Ар). Биологиялық өндіріс үшін жылқы – *донор*. Оның қанынан сапалы дәрі-дәрмектер жасалынады («Лен. жас»). 2. Дене мүшесі немесе тіні басқа бір ағзаға ауыстырылып салынатын ағза (ҚҰЭ).

ДОНОРЛЫ с ы н. *Доноры бар, донор бола алатын. Донорлы* кірме минералдардың кристал торы ішінде кірме ретінде жиі кездесетін басқа элементтер бар (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДОНОРЛЫҚ с ы н. 1. *Донор болатын, донорларға арналған.* Ұлы Отан соғысы кезінде жылда жұмыс істеуші жүз мыңдаған совет адамдары *донорлық* пункттерге өздерінің қандарын тапсырды (Аяулы жандар). // *Донор болушылық. Донорлық* адам өмірін аман алып қалуға, денсаулығын сақтауға көмектеседі (ҚҰЭ). 2. а у ы с. *Қордағы, жинақталған, қосымша.* Оның үстіне ҰЕҰ алғаш құрыла бастаған жылдарда Алматы еліміздің астанасы болды, *донорлық* қаржы көздері алдымен сонда ашылды. Мұның өзі ҰЕҰ-да қызмет істеуге, түрлі жобалар мен ұсыныстар жасауға қалыңтың белсенді тобын ынталандырды («Егемен Қазақстан»).

ДОНОРЛЫҚ-АКЦЕПТОРЛЫҚ: *донорлық-акцепторлық қатынас.* б и о л. <лат. donare – сыйлау, құрбан ету, acceptor – қабылдағыш> *Тірі ағза мүшелерінің, ұлта, жасушааралық өсімдіктер тіршілігінің негізін құрайтын қатынас.* Егер жапырақ тамырды фотоассимиляттармен қамтамасыз етсе, тамыр жерүсті мүшелерді сумен және минералды заттармен жабдықтайды. Біріншісінде, жапырақ донор, тамыр акцептор болса, екіншісінде, керісінше, тамыр донор, жапырақ акцепторлық рөл атқарады. Тіпті әр ярустағы жапырақтар да өзара *донорлық-акцепторлық қатынаста* болады – толық жетілген жапырақ жаңа түзіліп келе жатқан жапырақты қажетті заттармен қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ДОҢАЙБАТ з а т. *Ызбар, сес.* Бұл ызғар, бұл *доңайбат* ежелден дегеніне жететін «Көп қорқытады, терең батырады» (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әскербасы көп ішінен күнк ете түскен дауысты құлағы шалып қалса да, құр *доңайбат* жасаумен болды (І.Есенберлин, Алмас.). Құдасы кеткесін Шекер қызына *доңайбат* көрсетіп, ұрысқан болды: «Жеңілің, баласың, есің жоқ», – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДОҢАЙБАТТАН= е т. *Ызалану, ашуға булығы.* Қанша елемейін деп сырттай *доңайбаттанғанмен*, іші құрмағыр тағат таба алмайды («Қаз. әдеб.»).

ДОҢҒАҚ з а т. с ө й л. **Тоңғақ.** Сағыздың іш жүргізетін де қасиеті болады, соның нәтижесінде ішекті *доңғақтан* арылтады, қоректік заттардың қалыпты қорытылуына жағдай жасайды (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Мына біреудің пенжагінің етегіне жас төлдің *доңғағын* да *ай* сары ала, көк ала лай жұғыпты (Ө.Ахметов, Адам.).

ДОҢҒАЛ с ы н. *Оңша биік емес, дөңес жер.* Найзатас дұрысында сондай биік болмағанмен, сыпыра *доңғалдың* арасында иығы асқан ағасындай (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Ауыл сыртындағы сары *доңғала* апарып, жылқының басын көмді (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). Көкемдерді жылдамырақ қуып кеткім келсе де, *доңғала* таусылар емес (М.Тиесов, Дала.). Солтаның қу жел қайың болған шақта, Хан Тезек, мың кісілік кеме емес пе? Солтаның қу төмпешік болған шақта, Хан Тезек, сары *доңғал* дөң емес пе (Айтыс).

ДОҢҒАЛА= е т. *Дөңгелену, айналу.* Көктем сені жібітіпті қатқақты, Келесің сен кешіп лай батпақты. Кейде орнынан жылжымастан *доңғалап*, Кабинанды көмер сазбен доңғалақ (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.). Шойын жолмен жорғалап, Доңғалақтар *доңғалап*, Арқырап поезд асады, Батыс пенен шығысқа (Халық ақындары).

ДОҢҒАЛАҚ з а т. *Арба, мәшине, трактор сияқты көліктерді жүргізетін, қозғалысқа келтіретін, айналып тұрған білікке кигізілген шеңбер дөңгелек.* Жүріп жатқан поезддің сансыз *доңғалақтарының* күші екі рельстің қосылған жеріне қаттырақ түседі (С.Мұқанов, Саяхат.). Алдыңғы екі *доңғалағы* ескі соқалардан қалған темір доңғалақтар, артқы екеуі мотоциклдікі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ыбырай арба *доңғалағын* немесе киім пішіп, қол өнеріне бастайтынын, түбінде сондай оқу өзіміздің Торғайда боларын сөйлеп кетті (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). «Соңғы қола дәуірінің өзінде-ақ (б.з.д. II мыңжылдықтың соңы, мыңжылдықтың басы) Еуразия дала-сында *доңғалақ* үстіндегі алғашқы жылжымалы тұрғын үйлер пайда бола бастады. Әрине, бұлар әлі нағыз киіз үйлер емес еді» дейді тарихи дерек («Егемен Қазақстан»).

Тарих доңғалағы. *Тарихтың даму жолы, беталысы.* [Шоқан Рабиғаға] *Тарих доңғалағын* қалай дөңгелектеуді бізден сұрамайды. Атамның қызы болмай, адамның қызы боламын деп талпынуың адал жандылығың (Ш.Хұсайынов, Таным адам.). Халыққа

туады алтын таң заманы, *Т а р и х т ы ң* өрге тартқан *д о ң ғ а л а ғ ы*, Зырлайды экспресс екпініндей, Күйіме барлық әлем танданады (К.Бекхожин, Дала комисс.).

ДОҢҒАЛАҚСЫЗ с ы н. *Доңғалағы жоқ, доңғалақ салынбаған.* Сания деген, ол қармен сырғанап жүретін *д о ң ғ а л а қ с ы з* арба (К.Исабаев, Серт).

ДОҢҒАЛАҚТАЙ ү с т. *Доңғалақ тәрізді, доңғалақ сияқты (бұрылу, дөңгелену).* Иілмек түгіл, *д о ң ғ а л а қ т а й* бұралсам да, азын-аулақ шөп таппай қайтпаймын, – деді (З.Қыстаубаев, Бәйтерек.).

ДОҢҒАЛАҚТЫ с ы н. *Доңғалағы бар, доңғалақ салынған.* Шаңырақ *д о ң ғ а л а қ т ы* екі аяқты шикылдақ арбаларда кемпір-шал, бала-шаға... Қыз-келіншек, бозбала ат үстінде (І.Есенберлин, Қаһар). Бұл жолдың бойында үш *д о ң ғ а л а қ т ы* велосипедтер көп екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Осы уақыт ішінде ауданның МТС-і мен совхоздары 9 шынжыр табанды және 26 *д о ң ғ а л а қ т ы* тракторлар алды (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

ДОҢҒАЛАН= е т. с ө й л. *Айналу, дөңгелену.* Лақ байғұс өз екпінімен *д о ң ғ а л а н ы* н барып, тұмсығынан шаншыла құмға құлап түсті (Ғ. Мүсірепов, Кездесп. кет.). Арқаның самал желі жібек шәлідей машинаға *д о ң ғ а л а н а* оралып дыр-дыр етіп жыртылып жатты (З.Шашкин, Теміртау).

ДОҢЫЗ¹ з а т. 1. з о о л. <лат. sus scrofa> *Сүтқоректілер класының жұптыяқтылар отрядына жататын жабайы шошқа.* *Д о ң ы з д ы ң* 3 түрі, ал Қазақстанда бір ғана түр тармағы (*S.s. nigripes*) бар. Көлемі кішігірім *д о ң ы з* тушасындай. Палубадағы адамдар әлгі майлы тушаны тор дорбаларға араластыра береді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан). Жолбарыстар жортатын сар далада, Қорсылдаған *д о ң ы з д а р* мекен етті, Жалғыз-ақ Оқжетпестің қиясында, Шөккен қарт күн шығысқа түзеіп бетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Дөңгелек қана жалтыры бар көл, тып-тыныш Қопа ішінде ескі көндер бар. Ертеректегі ел орны – қазір тағы *д о ң ы з д а р* мекені (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). 2. а у ы с. *Арамдығы мол, дойыр, сүйкімсіз адам.* Өз үйінің ұйқысын бұзған, күлкісін қашырған, рақатын бұзған кен сықылданған *д о ң ы з ғ а* – қара қонызға кім мейір береді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). – Теңерсің атаңның шекесі! – Өлеріңді білмей жүрсің ғой, қожыр *д о ң ы з*. Жағынды айырайын ба, осы! (А.Нұрманов, Құлан.). Жасыма жетпей алжитын болдым, Осы *д о ң ы з д а н* кеткім келеді. Басқа біреумен тұрмыс құрып, Мақсатыма жеткім келеді (С.Кенжеахметов, Қуырдақ). 3. а у ы с. *Қас, дұшпан.* Талқандайды

қоймастан, фашист иттің қалғанын. Таба алмастан баспана, Көрерміз сонда *д о ң ы з д ы* ң, Оққа өртеніп жанғанын (Жамбыл, Шығ.).

Доңыз жылы. *Қазақтың ескі жылнама-сындағы жылқы жылынан кейін, тышқан жылынан бұрын келетін жыл аты.* Кешегі *д о ң ы з ж ы л ғ ы* жұттан кейін Семей облысына қараған Павлодар, Қарқаралы үйезінен қос-қос қазақ Сібір теміржолдарында тас қазуға жалдану үшін елдерінен босып кеткенін көз көрген еді (М.Дулатов, Шығ.). Бәрі сол *д о ң ы з ж ы л д ы ң* көктемінде, ел қырға көшерде басталған (А.Мекебаев, Құпия.). *Д о ң ы з ж ы л ы* н Қазақстан мен Өзбекстанның кейбір аудандары қара киік жылы дейді (М.Ысқақов, Халық.).

Доңыз қой. *Меринос, биязы жүнді қой.* Құйрықты қазақы қой болмаса, біз *д о ң ы з қ о й д ы* мал екен деп ұстамаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОҢЫЗ² з а т. б о т. ж е р ғ. *Өлеңшөптің сабағы ұзын, жуан түрі.* *Д о ң ы з* тек сулы жерге шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОҢЫЗҚОҒА з а т. б о т. *Түсі қара қоңыр қоға.* Сырдың бойында *д о ң ы з қ о ғ а* өседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОҢЫЗОТЫ з а т. ө с. *Теңіз жиегінде өсетін өсімдік.* Бүкіл Бетпақдала төрінен сирек кездесетін ақ оттардан: шырмауық, *д о ң ы з о т ы* сияқты, ақ шөптер теңіз жағасындағы қамыс арасында мол болады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ДОҢЫЗӨЛЕҢ з а т. ө с. <лат. sagex pralcox> *Шалғындарда өсетін, мал жақсы жейтін шөп.* *Д о ң ы з ө л е ң* су шылқылдап жататын сазға шығатын өсімдік. *Д о ң ы з ө л е ң д і* мал жемейді, суықта шошқа оранып жатады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДОҢЫЗСЫРТ з а т. ө с. <лат. sobresia> *Қиякөлеңдер тұқымдасына – жататын биіктігі 15-30 см.-дей көпжылдық шөптесін өсімдік.* Көбірек тарағаны – Смирнов *д о ң ы з с ы р т*. Оның биіктігі 15–45 см, сабағы тік, жіңішке (ҚҰЭ).

ДОҢЫЗДАЙ с ы н. *Доңыз сияқты, доңыз тәрізді.* Байтабын арыстандай секіріп барып, Ажардың қолындағы қанжарын жұлып алды. Содан кейін екі батыр жігіт арыстанмен тағы *д о ң ы з д а й* айқаса кетті (І.Есенберлин, Қаһар). Қылышын ер ұмтылды көкке қайрап, Жарқылдап найзағайы көкте жайнап. *Д о ң ы з д а й* домалатып кез келгенін, Ұшырды күлін көкке жерден айдап (Айтыс). Мен қарсы алдымдағы жауызды мылтықтың дүмімен қарақұстан періп жібергенімде, ол *д о ң ы з д а й* өкіріп құлады (Ж.Саин, Жол үсті.).

ДОҢЫЗДЫҚ з а т. *Арамзалық, сұрқиялық.* Манағы Домбайдың *д о ң ы з д ы ғ ы* н көрдің

гой, ол тулап кетті (А.Тоқмағамбетов, Жыл күмбезі). Бар болғаны аңшы деген атыма нұқсан тие ме деп жүрексінді. Ту, қандай *доңызды қ* (Ақиқат сапары). Тарта білдік қобызды, Айта білдік біз әнді. Иттік пенен *доңызды қ* Келтіретін ызамды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДОҢЫЗША ү с т. *Доңыз секілденіп, доңыз сияқты*. Ойланып қалған Рақымға: – Көріңде өкіргірлерді *доңызша* домалатудан басқа не бар? Не ойланасың? Не ойлайтыны бар, Рақа? – деді Мәуке (Д.Әбілев, Арман.). Өкіре шалқалап, жартастың басынан әрі қарай *доңызша* домалап, офицер кете барды (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ДОП з а т. *Резеңкеден, жүннен не пласт-масса сияқты басқа серіппелі нәрседен жұмыр етіп жасалатын шар*. Ештеңе байқала қояр ма деп дөмеленбеген едім, апан аузындай ашық су бетінде қалқыған үлкен қара ала *допты* көргенде, жүрегім жұлқып кетті (Ә.Көшімов, Лашын.). *Доп* ойнап жүр топ бала, Тепкілесіп, таласып. Көк өрімдей боп қана, Бәрі де тұр жарасып (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлеңд.). Топ бала, топ бала, Ойнап жүр топтала. Көп бала, Топ бала, Қуып жүр *допты* ала (Ш.Әлдибекұлы, Тағы бір.).

Доп қылды. а) *Доп сияқты ойнады*. [Вадим] «Қарама мені әлсіз деп, байым, кердең!» Бір ауыр тасты ас ұлып алды жерден. «Көрген соң көзің жетсін» – деді-дағы, Атып, қағып, *доп қылып* ойнап берген (Абай, Тол. жин.). ә) *Тағдырды, адам өмірін ойыншық етті*. Ол мәлім – тағдыр кейде, Алдан тас атқылары, Басыңды тасқа ұрары, Басыңды *доп қылары* (Б.Аманшин, Жайық.).

Резеңке доп. *Резеңкеден жасалған доп*. Шоқанның ауыл балаларын қаладан ала келген бір жаңалығы *резеңке допты* ұрып ойнау болды (С.Бегалин, Шоқан асу.). Міне, бір тарғақ аяғымыздың астынан ата жөнелді. Егер мұның шидей аяқтары мен кішкентай көкембасы алынып тасталса, денесі қос жұмырықтай *резеңке доп* болып шығар еді (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Тәңір добы. п о э т. *Тәңірдің, Алланың қолындағы нәрсе*. Бұл ғарып бас, *тәңір добы* Кетті амалсыз, қорлама! Қайта қақты, қайла болмас, Келді түсті, ордаңа (Абай, Шығ.).

ДОП-ДОҒАЛ с ы н. *Ұшы, қыры жоқ, добал*. Жуан Жақайымның жаңа жиналыста сол ана *доп-доғал* денесімен-ақ жүзіктің көзінен өгіп отырғаны есіне түскенде күліп жіберді (Ә.Нұрпейісов, Сең). Оның оң қолының ұшы жұп-жұмыр, жып-жылтыр, тоқал ешкінің басындай *доп-доғал* еді (Ж.Сатаев, Құйын).

ДОП-ДОМАЛАҚ с ы н. 1. *Доп-дөңгелек, шар тәрізді*. Қара басып ертенгі сөзді ұмытып кеткен екем. Көз алдыма *доп-домалақ* киіз доп келе қалды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). 2. *Жұп-жұмыр, аласа бойлы, толықша*. Теміркенің көк дүкенін айнала бергенде, ар жағынан арбаның доңғалағындай домалап, *доп-домалақ* біреу шыға келді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Үрген қарындай *доп-домалақ*, бет-аузы шикандай күреңіте тершіген, сығыр көзін ұры итше жылтылдатып, кеспелтек жандарал аяғын зорға басады (С.Талжанов, Ұлдай.). Күлөнданың кісі қызығарлық көркі де шамалы ғой, қайқы танау, мысық көз, дөңгеленген *доп-домалақ* етженді қара қыз (О.Сәрсенбаев, Танбалы тас).

ДОПИНГ [ағыл. doping] з а т. ф а р м. *Спорт нәтижесін жақсарту үшін қолданылатын, ағзаның физикалық және психикалық қызметін уақытша күшейтетін дәрмек*. *Допингтің* фармакологиялық және биологиялық түрлері болады. Олардың барлығы да адам өміріне қауіп тудырады (ҚҰЭ). 1967 ж. Халықаралық олимпиялық көптеген спортта *допингті* қолдануға тыйым салу және жарыстарда *допингке* бақылау жасауды ұйымдастыру туралы шешім қабылдады (ҚҰЭ).

ДОПТАЙ с ы н. *Доп сияқты, доп тәрізді*. Арыстанның кернеген ашуы желі шыққан резинка *доптай* босап, аза бойы аяныштан қалтырады (Т.Қызыров, Махаббат.). Бір-екі солдатты кеспелтек сойылмен *доптай* қағып қайта оралғанында, ұзын бойлы қара бұжыр солдат орнынан ұшып тұрды да, мылтығын шапшаң кезеп Басықараның дәл көкірек тұсынан дәлдеп атты (І.Есенберлин, Қаһар). Әх, мезгіл, түк білмеген бола қалып, Қолтықтап мені әкеттің жоғары алып. Балалық өте шықты Жақсыбайда, Лақтырған алтын *доптай* домаланып (С.Сейітов, Жаңғырық).

ДОПТАЯҚ з а т. 1. с п о р т. *Хоккей, гольф ойындарына арналған басы иіңкі таяқ, ≈ Доп-таяғын* тастамады. 2. о й ы н. *Балалардың жазғытұрым допты таяқпен ұрып ойнайтын ұлттық ойыны*. Ботай есіктерінің алдында жалғыз өзі *доп-таяқ* қуып жүр екен (А.Смайылов, Ақ жалын). Сосын есек көкпар, асық, *доп-таяқ*, ақсүйек, шекемтас, қашар доп та қалмайтын (С.Асанов, Жомарт.). Әсіресе, асық, шілікті көп қуатын едік, *доп-таяқ* та, қашар доп та қалған емес (Д.Досжанов, Кісі.).

ДОПТЫ: *допты хоккей*. с п о р т. *Мұз үстінде, көгалда доппен ойнайтын ойын түрі*. Республикада *допты* және шайбалы *хоккей* командалардың саны жылдан-жылға өсіп

келеді («Спорт»). Өткен жылдың қоңыр күзінде *допты хоккейден* СССР чемпионатының жалауы көтерілді («Қаз. әдеб.»). Бұл күндері Алматыдағы Октябрьдің 50 жылдығы спорт сарайында *допты хоккейден* үлкен турнир өткізілуде («Спорт»). *Допты хоккейден* еліміздің біріншілігі жыл сайын өтіп келеді («Жас Алаш»).

ДОПША ү с т. *Доп сияқты, допқа ұқсап.* Киік сирақтарын пружина орнатып алғандай *допша* дік түсіп, тік ыршып артына топ-топ шаң қалдырып қарасын үзіп барады (Ә.Ақбаев, Қара боран).

Допша домалады. *Тез домалап кетті, шатшаң айналды.* Мұрат *допша домалап*, еңбектеп, парталар астында алабажақтанып, боршаланып жатқан қағаздар жыртығын, нан қабыршығын, пластилин үзінділерін жинап жүріп, бес тиындық ақша тауып алды (Ө.Тұрмажанов, Адам.). Мен қораптан секіріп түсіп, бүкірейе жөнелген екі адам мен кабинадан *допша домалап*, қараңғыға сүңгіп кеткен бір бейнені көріп қалдым (Қ.Исабаев, Қарабала).

ДОПШАГҮЛДЕР з а т. ө с. <лат. globuligrassae> *Гүлдері қос жынысты, құлтесі қосерінді, жатырақтары кезектесе орналасқан көпжылдық бұташық, шөптесін өсімдіктер тұқымдасы.* *Допшагүлдер* сирек кездесетін көне тұр, қорғауға алынған. Орал қаласы маңындағы Ешкі тауының тастақты беткейлерінде өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ДОПШОҚПАР з а т. *Сабы кішкене, басы домалақ ағаш шоқпар.* Лақ би Иттелгі елінің шетіне ілінгеннен-ақ атой салуға ағайлар *допшоқпарының* сабына түкірді (Б.Құсбегин, Зука батыр).

ДОПШЫДАЙ с ы н. *Доп ойнайтын кісидей.* Алақанын әзірлеген *допшыдай*, Алабас шындар тұрады әзір, тұрды әзір! Аспанды текке бастырмай, Ұстап ап сеткеге саламыз қазір! (Д.Әбілев, Уақыт.).

ДОРАҚ ор. з а т. с ө й л. *Жынды, есерсоқ.* Таста да насыбайды тәуба етіңіз, Ақылсыз, отағасы, болма *дорақ* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Үйінде өзі отырып, қыз шығарған, Байқаймын, әкең менен шешен *дорақ*. Көргенмін талай жерде сендей қызды, Беп-бекер сөйлей берме алдымды орап (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ДОРБА [ир. طربة] з а т. *Құрғақ тамақ, әртүрлі ұсақ-түйек салуға арналған қапшық, ыдыс.* [Мектепке] балалар киізден, шүберектен жасаған ала-құла кітап *дорбалары* н мойындарына асып, іліп алар тәуір киімдерін киіп, әрқайсысы өз әлінше бой түзеп келіпті (С.Омаров, Қайырлы.). Шал дағы дереу дайын бола қалды, Бір *дорбадан* көмір мен көрік

алды. Екеуі сәлемдесіп болғаннан соң, – Мысың қайда, балам? – деп дігір салды (Абай, Тол. жин.). *Дорбаңның* аузын ашып, тос, бейшара, Мен сені байытайын алтын беріп. Жалғыз-ақ бір шарты бар, ал есіне, Түскеннің бәрі алтын дорба ішіне (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Азық дорба. *Азық-түлік, күнделікті тамағын салып жүретін жол дорба.* Шумақтаулы шылбыры мен *азық дорбасы* да осы арада қалыпты (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс).

Дорба ауыз. *Салтиған, үлкен ауыз.* *Дорба ауы* з бала оны жүрерде ғана [Бижамадлы] иығынан түртіп шақырды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қастарында *дорба ауы* з сары ала төбет (Т.Ахтанов, Дала сыры). Көсе Мұқан мен *дорба ауы* з Әлім түгіл, бар ауыл солай десіп дүр-дүр етеді (З.Жәкенов, Таң самалы).

Дорба сақал. *Қауқиған, үлкен сақал.* Енді, міне, әбден бабына келген теке сақал, *дорбас ақ ала*, қара, сары, қызыл шырайлы шалдар тіс шұқысып, кекіріп қойып отыр («Қаз. әдеб.»). Ұнар, ұнамасын қайдам, Қисса айтайын Қаныш байдан. *Дорбас ақ ала*, тырбық тапал, Талайына таныс байдан (М.Жұмабаев, Шығ.). Енді, міне, әбден бабына келген теке сақал, *дорбас ақ ала* қара, сары, қызыл шырайлы шалдар тіс шұқысып, кекіріп қойып отыр (М.Сүндетов).

Жорық дорба. *Әскерилердің, әскерлердің азық-түлік, керек-жарақ салып жүретін, иығына асатын шағын қапшығы.* Жерге салынған сабан төсектің үстінде солдаттардың *жорық дорбалары* қатар тізіліп қойылған (Б.Момышұлы, Москва.).

Кенеп дорба. *Кенептен істелген қалта, кішкентай қапшық.* Вагонның біреуінде, үстіңгі орында киімсымақ бірдемелерді астыма төсеп, *кенеп дорбамды* басыма жастап, шалқамнан түсіп жатырмын (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Орынбайдың кекеші, *кенеп дорбасы* н сүйрелеп, әркімге барып бір сөйлейді (Б.Майлин, Шығ.).

Құмалақ дорба. *Құмалақ ашуға арналған 41 тас салынатын кішкентай қалта.* Шөгел онысына сенді ме, сенбеді ме, әйтеуір, сабасына түсіп, қалтасынан кішкентай *құмалақ дорбасы* н суырды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құр дорба. *Құрдан жасалған қалта, кішкентай қапшық.* Сонымен бірге құр белбеу, *құр дорба*, құр бас жіп т.б. бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Мойнына дорба салды. *Ел кезіп, тентіреп кетті.* Надандар еш нәрседен хабары жоқ, Ақылсыз хайуандардан аз парықта. Байлар да дәулет біткен екі түрлі: Бірі сараң, біреуі жомарттықта. *Мойнына дорба салып* жүргендер көп: Қарны аш, киімі жоқ тоңып

суыққа (М.Дулатов, Шығ.). Егерде мендік болсаң, мойныма *д о р б а с а л ы п* тентіреп кетуге даярмын, барымды бір сенің жолыңа құрбандыққа шалар едім (М.Дүйсенов, Гүлжан).

Темекі дорба. *Темекі салатын кішкентай қалта.* Балағы сирағының ортасынан келетін көлтекей шалбарының қалтасынан қара шүберек *темекі дорбасын* алды (Н.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Қарт сөзін аяқтап, қалтасынан *темекі дорбасын* алды да, шиыршықтап темекі орай бастады (Ақ бидай).

Торлама [тор] дорба. *Арасы ашық, алшақ етіп жіппен торлап жасаған азық-түлік салуға арналған қалта, сетка.* Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына *торлама дорбаны* ұстата берді (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Айко маған осы арада *торлама дорбасын* бұлғады (Ф.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Қолындағы *тор дорбасы* жер сызып келе жатқан бұйра шаш жас келіншекке қарсы кездескен балдақты кісі, байқаусызда, сәл сүйкеніңкіреп өтті (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ДОРБАДАЙ с ы н. 1. *Дорба мөлшеріндегі.* Қас қарайғанша бір ат *дорбадай* күріш суырып алдық (Н.Сералиев, Қаңтар). 2. а у ы с. *Үлкен, дәу.* [Мұстапа] *Дорбадай* ұрты бүлкілдеп сөз бастады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Оның бет-аузы *дорбадай* боп ісіп кеткен (Ш.Айтматов, Ерте келген.).

ДОРБА-ДОРБА з а т. *Қалта-қалта, қапшық-қапшық.* Рүстем келіп түсті, ақ ту қолда, Алып ед көп елдерді болған жолда. – Солардан алып келген сауқатым деп, Дүрлерді шашып жатыр *дорба-дорба* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ДОРБАҚ с ы н. с ө й л. *Дорба сияқты, үлкен.* Сұлу қыздың қасында *дорбақ* ауыз, жылқыдай сары қыз Қалияш отырған-ды (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр).

ДОРБАҚТАУ с ы н. с ө й л. *Келіссіздеу, толық.* Оның шұбар *дорбақтау*, еттілеу беті, сирек, селдір сақал-мұрты, еркек мысықтың көзіндей көлденең ені тар, ұзын созық көзі келемеж іздеген адамды қызықтыратындай еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДОРБАЛА= е т. *Дорбамен тасу, дорбамен жүру.* *Дорбалан* келген саудагерлер атадан мұра болған асыл бұйымдарды қаптап, арқа-лап қайтады (К.Тоқаев, Тасқын). Алыстан азаматтар арбалады, Жақыннан жетімектер *дорбалалды*. Үйленіп қыран жігіт жапалаққа, Сұлу қыз жексұрынға жар болады! (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан). Қара тастың қасиетіне қаныққан төңірек енді *дорбалан* емес, кірелеп қатынауды шығарды (А.Сейдімбеков, Кеніш). Алыстан арбалағанша, жақыннан *дорбалала* (Мақал-мәтел).

ДОРБАЛАН= е т. *Дорба сияқты томшию, қабару, буылтықтану.* [Қоңырқұлжа] Екі беті *дорбалана* күреңітіп, қамшысымен жылтыр етігінің қонышын сабалай, үн-түңсіз отырған екі баласының алдында ерсілі-қарсылы жүре бастады (І.Есенберлин, Қаһар).

ДОРБАЛАНДЫР= е т. *Томшиту, дүрдіту.* – Ия, солай, – деп қоштады ол мені аузын *дорбаландырып*, қабағын шытып, іштей ренжігендей (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

ДОРБАЛАНДА= е т. қ а р а п. *Дорбаң-дорбаң ету, қорбаңдау.* Горбатов жер астына кетіп бара жатыр еді, Зайцев артынан *дорбалалаңдап* жүгіріп келіп, қуып жетті (Ф.Мұстафин, Өмір.). Төртпақ Фая *дорбалалаңдай* жөнеліп еді, оралымы тез болды (Ә.Омарбаев, Көрлен.). Малма аяқ Ермектай кейінде *дорбалалаңдап* келе жатып, бірдеңе деп дауыстады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ДОРБАША з а т. *Кішіірім қалта, қалташық.* Ол артынша көңілдене қимылдап жеңіл жүріп қолына бір сом ақша, қант салатын шағын *дорбаша* тауып берді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ең соңғы биіктеу екі бағанның біреуінің басында ішіне нығарлап шөп тығылған тығыз *дорбаша* түр еді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Апам шала қуырылған бір уыс бидайды қолдан тігіп берген кішкене *дорбашама* салып берді де, картонқа жіберді (С.Сматаев, Армысың.). Қырық құрау ғып үйдегі қиықтан құрап *дорбаша* жасап беріп ем (Ш.Құмарова, Әңгім.).

ДОРБАШЫ з а т. з о о л. *Көбелектің түрі.* *Дорбашы* көбелектің құрылыс материалы – өсімдік сабақтары (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ДОРБАШЫҚ з а т. *Кішкене қапшық, қалта.* Әйелдің бір жақ қолтығында екі *дорбашық*, бір қара шөйнек, тағы бірдеңелер көрінеді (Е.Бекенов, Дала.). 200–260 г еленген күлді матадан жасалған екі қабат *дорбашыққа* салып, радиатордың жоғарғы жағына тастайды (Тракторист.). Кітап *дорбашықтарын* иықтарына іліп, оқуға шұбырған, мектептен қайтқан балаларды көрген сайын өзі оқымаса да, мектеп жабылмағанына қуанып қалады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Алдарында *дорбашықта* екі нан, Жүректе жоқ ыза деген, кек деген (Х.Ерғалиев, Өленд.).

ДОРБИ= е т. 1. *Суықтан, соққыдан т.б. сыртқы әсерден терінің сыртына шыға дүрдііп, томпаюы.* Бет-аузы тызылдап, ерні мен танауы *дорби* ісіп кеткен сияқты (С.Мұратбеков, Көкорай). Байсалдың інім деген Саяны жасы отыздар шамасына келіп қалған тотыққан бетінің терісі мүлдем *дорби* қалындап кеткен (Ә.Әбішев, Ғаламат). 2. *Аузын толтырып, томпайтып алу.* Ол Досанға оқтын-

оқтын аузы *д о р б и ы н*, сүзе қарап қояды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ДОРБИТ = е т. *Аузын бұртиту*. [Мейрам Сейтқалиға] – Соны енді, аузы-мұрныңды *д о р б и т п а й - а қ* айтсаң қайтеді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ДОРДАҚ с ы н. *Толық, семіз*. Айшаның есіне *д о р д а қ* Ахметтің қатыны өліп алған Рақила деген құбаша келіншектің қайта-қайта қашып жүріп, ақыры Ахметке тұрмай кеткені түсті (С.Сейфуллин, Шығ.).

ДОРДИ = е т. с ө й л. *Дурдио, күжірейю*. Оның ықшамдап қырыққан бұрыл қара мұртының астындағы *д о р д и ғ а н* қалың ерні, жиегі ғана құбақай тартқаны болмаса, шиедей қызыл екен (Ғ.Сланов, Шалқар).

ДОРДИТ = е т. *Күдірейту, күжірейту, дұрдиту*. Шабдар ат оскырып үркіп, басын тігіне одырайтып, жалын-желкесін *д о р д и т ы п* сол жағына ұра жөнелді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ДОРЫЛДАТ = е т. с ө й л. *Дарылдат*. Жұмысшы сол ағашқа салды балта, Шаруа кеп салды ара *д о р ы л д а т а*, Құзғындай қонақтаған соңғы патша, Сезген соң құритынын біржолата (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.).

ДОС [ир. دوست] з а т. **1.** *Бір-біріне шын көңілмен берілген сыйлас, сырлас, қимас адам*. *Д о с* жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады (Мақал-мәтел). *Д о с ы ң а* достық – қарыз іс, Дұшпаныңа әділ бол! (Абай, Шығ.). Ағайынның жаманы – Алдыңа түсіп бас болмас, Артыңа еріп *д о с* болмас, Ойлағаны қараңғы, Көңілің оған хош болмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **2.** а у ы с. *Серік, жолдас*. Ит – адамға шын *д о с* жануар (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Құлагер, құлынынан *д о с ы м* еді, Баспанам жауға тіккен қосым еді (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Кел, көктем, келші көктем, кеуденді тос, Сен едің ежелгі *д о с*, беделді *д о с*, Алысқа, әкет мені бір сапарға, Қасыма ескі серік өленді қос! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Дүниеге адам болып жаралған соң, Білімсіз құр жүрісің бейне есек. Ақыл – қанат, ғылым – *д о с*, иман – серік, Асыл жүрек бермейді, шайтанға ерік (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ақылшы*. Кенеле көңіл кенесер *Д о с ы м* – газет, біл менің, Лебізімнен леп есер Самалындай шілденің (С.Сейтгов, Бетпе-бет). Уәсила фермадағы егде сауыншылардың көңілі үшін қысыла отырып бірер ән орындап беретін де, одан кейін көңіл ашар *д о с ы* – кітабына үңілетін (Сауыншы шамшырақ.). **4.** а у ы с. *Қамқор, жанашыр, жанкүйер адам*. Мұқаң... белгілі сыншы, қазақ әдебиетінің *д о с ы* Кедринаның адресін, телефонын беріпті (Ж.Исмағұлов, Адам.). Өлең сөзін, поэзияны әлеуметтік тар-

тыстың құралы етеді, оны сыншы, тәрбиеші қасиетті *д о с* етіп ұсынады (М.Әуезов, Әр жыл.). Жайласып жатыр ақырын Зал толы – жырдың *д о с т а р ы*. Тыңдамақ абзал ақынын Ардақты отандастары (Ж.Молдағалиев, Жыр.). // *Ақниет, шын сырлас*. Әрқашан жанымдасың, Жүректе, көңілдесің. *Д о с* білек айырылмасын, Қос тілек бөлінбесін! (І.Мәмбетов, Табантал). Неге алмайсың, Қобылан, *Д о с* қолымен, барымен Созып тұрған семсерді (М.Әуезов, Шығ.). Жырлап ем *д о с* жүректің сырын аңсап, Жазылса жырларымың жолы жаңсақ, Өзің кеш, Марияшым, өзің түзе (Қ.Бекхожин, Мариям.).

Айнымас [айырылмас] дос. *Шын, бар көңілімен, жан-тәнімен берілген дос*. Міндетсіз, сілтесіз, мақтансыз, қаяусыз, *а й ы н м а с д о с* болады дегенге сенбеңіздер. Өйткені өзін ұмытып кететін адам табылмайды; әркімге алдымен тіршілік керек, тамақ керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көңілсіз, ойдағы жоқ естіп істі, Үндемей ерге асылып аттан түсті. Сипалап, қасып. Қағып мойынға атын *А й ы н м а с д о с* пен князь қош айтысты (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Арасынан қыл өтпейтін дос. *Өмірлік, ажырамас, тату сыннан өткен дос*. Нығмет Садықпен түйдей құрдас және екеуі *а р а л а р ы н а н қ ы л ө т п е й т і н д о с* (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық). Естемес екеуміз *а р а м ы з д а н қ ы л ө т п е й т і н* тату *д о с* болдық (А.Жолдасбеков, Әке.).

Дос болды. а) *Достасты, сыйлас, сырлас болды*. «Ер шекіспей, бекіспейді» деп халық тауып айтқан ғой. Осы шекісуден соң шүйір-келесіп, сырласып *д о с б о л д ы қ т а* кеттік (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Осылайша Ғали, Жамал *д о с б о л ы п*, әрбір лайықты уақыттарда жолығып, сұхбаттасып жүріп, қыс өтіп, жаз да келді. Бұл екеуінің көңілдерінде бір ғана ой бар еді (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Сыйласып өтті, қадірледі, қамқор болды*. Екі жақсы қосылса, Өлгенінше *д о с б о л а д ы*. Екі жаман қосылса, Өлгенінше өш болады (Мақал-мәтел). *Д о с б о п* едім әкеңмен Тар жол, тайғақ кешуде. Тайсалмаған өлімнен Дос ерлігі есімде (О.Малкаров, Өлеңд.).

Дос етті [қылды]. *Дос көрді, дос санады*. Абай өлең сөзін, поэзияны тартыстың құралы етеді, оны сыншы тәрбиеші, қасиетті *д о с е т і п* ұсынады (М.Әуезов, Әр жыл.). *Д о с е т к е н* еңбек сүйген әлем халқын, Тұрмыстың әділ болжап білген парқын. Әрі дос, әрі көсем, әрі әкесі Адамға барлық жаннан тұрған жақын (С.Машақов, Отан.). Қоныстан елді бос-тырып, Неміз бар енді шабатын! Өлең мен сөзді *д о с қ ы л ы п* Құрамыз ақын санатын (Жамбыл, Шығ.).

Дос көрді [тұтты, санады]. Жақын тартты. Бірде-бір ит мұны (күштікті) *д о с к ө р м е й д і*, маңына жақындатпайды (М.Әуезов, Көксерек). Оған қыздар Хасан туралы айтып, Баһрам сикыршыны өлтіргенін айтқан. Ол риза болып, Хасанды *д о с т ұ т ы п* еді (Мың бір түн). Сол сәтінде әңгімені тыңдаған адамға ауыртпалығыңды бірге көтеріскендей ішің жылиды. Оны өзіңе *д о с с а н а й с ы ң* (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Досқа күлкі, дұшпанға таба болу. *Беделі түсу, қытқа қалу, абыройдан айырылу.* Мітісбек *д о с қ а к ү л к і, д ұ ш п а н ғ а т а б а б о л м а у* үшін бүгінгі тойды думандатып өткізбек («Қаз. әдеб.»).

Досқа күлкі, дұшпанға таба қылды. *Беделін түсірді, қытқа қалдырды, абыройдан айырды.* *Д о с қ а к ү л к і, д ұ ш п а н ғ а т а б а қ ы л м а.* Мініп баратын тақымға толы бір ат бер, – деді Мақаш (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Досы күліп, дұшпаны табалады. *Беделі түсті, абыройдан айырылды.* *Т а б а л а р д ұ ш п а н д а р ы м, д о с ы м к ү л і п,* Басына түспеген жан қайдан білсін. «Бауыр ет, емшек-тесім жау қолында, Арман жоқ солар үшін жанды берсем», Дөп батыр қамшы басты Тортөбелге, Қорлыққа бастан асқан ер көнер ме. Қасында Қырғызбайдай шын досы бар, Бір сырлы, сегіз қырлы бар өнерге (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Досына бір қылым. *Жора-жолдасына бір қалыпты.* *Д о с ы н а б і р қ ы л ы м,* Дұшпанына 7 жүз мың түрлі амалым (Шайыр).

Досы сүйініп, дұшпаны күйінді. *Қуанышты, ел қызығардай өмір кешті, елдің алды болды.* Екеуің адал некемен қосылып, өмірді рақатта өткізерсіңдер. Осындай зор мәртебеңе *д о с ы ң с ү й і н і п, д ұ ш п а н ы ң к ү й і н е р* (Қаз. ертерг.).

Ескі дос. *Көптен сырлас, ниеттес, сыр мінез адам.* Менің Тайлан деген *е с к і д о с ы м* бар еді. Көп жылдар бір мектепте оқыған, көп жылдар бір партада отырған дос (С.Шаймерденов, Мінез). Мамырбек әлдеқалай таныстарға, *е с к і д о с т а р ғ а* кездесіп қалудан жасқанады (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Тоң мінез Қабығы бірде ашылып, бірде ашылмай, Онда жоқ, Тоң мінездік зіл тасындай Әкетер еліктіріп майдан сыры, *Е с к і д о с* (К.Салыков, Нұрлы күн.).

Жан [жандай] дос. *Ең жақын, өмірлік жолдас.* *У а, ж а н д о с ы м,* елің үшін, Ерлерше өлдің, ер сұңқарым, Алтын алқап жерің үшін Аялаған жандай жарың (С.Бегалин, Өлеңд.). Жүзінде жанып бір үшқын, Ойланып кенет қалт тұрып: *Ж а н д о с ы* болған Лунстің, Төбіреніп кетті қарт Филипп (Қ.Мүсірепов, Алау). Жас күнің таң болады қартайғанда,

Ж а н д о с т ы ң суысады мал тайғанда. Көзіне өткен күнің елестейді, Алладан уақыт бітіп жантайғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жарқын-ным, жарықтығым, жан жолдасым, Баян келді қасыңа *ж а н д а й д о с ы ң* Елің менен жұртыңнан тірі айырылып, Қарағым, неге келдің бір мен үшін? (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қалтықсыз дос. *Арасынан қыл өтпейтін дос, шын, сынақтан өткен дос.* Екеуіміз тосырқау тосқауылын қас қақанша игеріп, нағыз мың жылғы таныстай, *қ а л т ы қ с ы з д о с,* жақын жандар болдық та кеттік (А.Рамазанов, Ақсақал.).

ДОС-ДҮСПАН з а т. с ө й л. *Дос-дұшпан.* Жаз, білсең, мен бұйырған тура сөзді, Ойлаймын маған қылған қиянатың. *Д о с-д ұ с п а н* арасында ұялуды Көрсетер бүгін сенің қиянатың (XX ғ. қаз. әдеб.).

ДОС-ДҮШПАН з а т. *Әркімнің өзіне белгілі, танитын, араласатын адамдары.* Жатқа алаштың бермеген жалғыз тайын, *Д о с-д ұ ш п а н ғ а* танытқан алаш жайын. Досқа сыйлы, дұшпанға қорқынышты Болып тұрған бұл алаш күн-күн сайын (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Дос-дұшпан күлді. *Алыс-жақын адамдар мазақ етті, табалады.* Ата-анасын зарлатып, Бір қыз үшін кетті деп, *Д о с-д ұ ш п а н ы ң к ү л м е й ме* (Қыз Жібек).

Дос-дұшпанға күлкі қылды. *Елдің табасына қалдырды, абыройдан айырды, беделін түсірді.* Ол Омарды да бір қырсыққа тап қылып, *д о с-д ұ ш п а н ғ а к ү л к і қ ы л д ы,* тырнағына татымайды (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Дос-дұшпанның табасына қалдырды. *Ұятқа қалдырды абыройдан айырды, беделін түсірді.* Құрбыжан, сөзің алтын, тілің майда, Қазақта жылаған қыз азғантай ма? *Қ а л д ы р ы п д о с-д ұ ш п а н н ы ң т а б а с ы н а,* Жылатып ата-анамды барам қайда? (Б.Майлин, Шығ.).

ДОС-ЖАР з а т. *Ізгі тілектегі ниеттес адамдар.* Аға-жеңгесінің, туған-туыс, *д о с-ж а р л а р ы н ы ң* аса зор салтанатпен келгеніне Жылыспай терісіне сыймай қуанды (С.Бегалин, Уақыт.). Пайдасыз ғылыммен ми кептірер, *Д о с-ж а р ғ а* мақтан етіп, бұлдап көрер. Жақсы сөз, жақын үміт тәттілікті Кемітер, көңіл қоймас, кекенкірер (Абай, Тол. жин.). Қызығын жәрмеңкенің көп күн көрдік, *Д о с-ж а р м е н* қатар өскен ойнап күлдік. Аяғы жәрмеңкенің тарқар шақта Ғажайып естімеген хабар білдік (Үш ғасыр.). Туысқан, үйі, ұлты, *д о с-ж а р ы* бар, Жоқ екен маған жақын молалар да. Төкпейін көздің жасын дедім текке, Ант ішіп өзімді-өзім салдым сертке (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ДОС-ЖАРАН з а т. *Жақын-жуық, көңіл-дес, сыйлас адамдар*. Ата-анасын, *д о с-ж а р а н ы н* сағынып жүретін жандар осындай бір сөз естігенде, сол ата-ана, *д о с-ж а р а н ы н ы* үнін естігендей болады (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Студенттер қаласы, жастықтың жарасымды күлкісіне бөленген жасыл Алматымен, онда бірге оқыған *д о с-ж а р а н д а р м е н* қоштасу қандай қиын («Соң. Қаз.»). Адамға ажал тағдыр жақын келсе, Қызықты қызық дүние қырын қалар. Бауырың *д о с-ж а р а н ы н ы*, туғандарың, Ұл-қызың, аға-жеңген, інің қалар. Ақынмын, ел ақтаған бақсы емеспін Адасып айдалада жыным қалар (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Ағайын-туыстардың, *д о с-ж а р а н-д а р д ы н* ортасында отырғанда немесе қонақта отырғанда жұрттың бөріне бірдей қызықты әңгіме айтқан жөн (С.Байжанов, Сыр.).

ДОС-ЖАРАНДАУ с ы н. *Жақын-жуықтау, көңілдестеу*. Әріп пен Шәріп екеуі екі жерде істесе де, *д о с-ж а р а н д а у* болатын (А.Шамкенов, Толқын.).

ДОС-ЖОЛДАС з а т. *Әрі сырлас, ниеттес, әрі өмірлік серік, қамқор, жанашыр адамдар*. Уфаның кешегі «Ғалия» медресесінің шәкірті, Бейімбет Майлиннің *д о с-ж о л д а с ы* Жағыпар базналық жасап, Бейкенге, «Ыбырайдың көшіріне» қолқа салды (Е.Ахметов, Тал шыбық). *Д о с-ж о л д а с т а р* Жол бойы Кездескенде бас салар. Шартқа отыру, Қол қою, Бухгалтерлер, Кассалар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ДОС-ЖОРА з а т. *Жора-жолдас, жақын-жуық*. Момынбай дәулеттен айырылып, кедей болған соң, оның бұрынғы *д о с-ж о р а л а р ы*, ағайындары, бірге отырған көршілері мұны тастап көшіп кетеді (Қаз. ертег.). Қазақстанға келген орыс жазушыларының көбі республика жазушыларымен бұрыннан *д о с-ж о р а* жазушылар (С.Мәуленов, Жер нәрі). Кейде ішпеске де болмайды. Онда *д о с-ж о р а д а н* айырылып қаласың. Иіні келеді. Қонақ етеді, сыйлайды (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.).

ДОС-ЗАМАНДАС з а т. *Дос-жар, жақын, құрбы-құрдас*. Ол бұрын топқа түсіп жарып сөйлеп жүрмесе де, *д о с-з а м а н д а с т а р* бас қосқан жерде әрі батыл, әрі тапқыр атанған (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ДОС-ҚҰРБЫ з а т. *Замандас, көңілдес, сырлас*. Бірге істейтін әйелдермен, *д о с-қ ұ р б ы* қыз-келіншектермен жұбын жазбайтынын біледі (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). Біз *д о с-қ ұ р б ы*, адал махаббатымен аялаған жар алдында мәңгі қарыздармыз («Қаз. әдеб.»).

ДОССЫЗ с ы н. *Адал ниетті адамы жоқ, досы жоқ, жолдас-жорасыз*. Шоқтанып жанған көгімде, Шолпаным бар ғой менің де. Жолдас-

сыз, *д о с с ы з* тегінде Өткерген өмір өмір ме? (М.Мақатаев, Шуағым.). Достық – өмірдегі ең қажетті нәрсе, өйткені тіпті төрт құбыласы түгел адамның өзі де *д о с с ы з* өмір сүруді қаламайды («Қазақст. мект.»). Жүрегі жұмсақ білген күл Шын дос таппай тыншымас. Пайда, мақтан бәрі түл, *Д о с с ы з* ауыз тұшымас (Абай, Шығ.).

ДОССЫМАҚ з а т. *э к с п р. Жалған дос, дос болғансыған адам*. Бұл Сәкен Сейфуллиннің қасында тілеулес, шын достары қалып, *д о с с ы м а қ т а р ы н а н* тазарған шағы-тын («Қаз. әдеб.»). Қыздан жігіт қашты деген не сұмдық? Мұндай жаңалық біздің өлкеде ғана болмақ! – деп сауысқандай сықылықтаған Раушан Айжанның ежелгі *«д о с с ы м а ғ ы»* Нұрқатқа жеткізді сол сағатында (З.Шашкин, Сенім). Ол өз өмірінде уақытша кездескен қиындықтарды талдай отыра ой шерткен, бір кездегі *д о с с ы м а қ т а р д а н* көрген жәбірін де жасырған жоқ болатын (Т.Жанкелдин, Сын.).

ДОССЫН е т. *Дос болғансу, дос көргенсу*. Дұрыс қой, бәрі де өзінше, *Д о с с ы н ы п* сөз айтар көзіңше. Жайда олар жайнадап жаныңда, Таппассың жамандық көрінсе (М.Айтхожина, Шыңда.). *Д о с с ы н ы п* сонда ешкіні «Жазыққа түс!» деп шақырды. «Татымды от, мұнда тәтті гүл Ал, досым, деді ақылды» (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Ғани жүнжіп кетер ме? Қайран, жігіт! – деп өзін *д о с с ы н ғ а н-д а р* оған аяныш еткен болды (Ж.Арыстанов, Жалын.).

ДОСТ з а т. *к і т. к ө т е р і н к і. Дос*. Жас күнің таң болады қартайғанда, Жан *д о с т ы н* суысады мал тайғанда. Көзіңе өткен күнің елестейді, Алладан уақыт бітіп жантайғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ДОСТАЙ с ы н. *Дос сияқты, дос тәрізді*. Ол мұны бір сырлас *д о с т а й* ажыраса алмай, әлде тұғырымен қоштасқандай төбеде айналсоқтап едәуір жүріп алды (С.Бақбергенов, Белгісіз.). Ғашық ек өлең дегенге, Екеуміз *д о с т а й* тату ек, Сұраусыз қостым өлеңге, Сол үшін мені ғафу ет (С.Мәуленов, Торғай.). Өзіңді ұқ, мені тыңда да! Ежелгі *д о с т а й* мен де, о да. Жұмысқа келсем, ақылшым қарсы алады мені мұнда да (Х.Ерғалиев, Біздің.).

Ескі достай. *Көптен сырлас, ниеттес адамдай*. Олар қазір жылы шыраймен *е с к і д о с т а р д а й* шұрқырай жолығады (Достық нұры).

ДОСТАС е т. *Дос болу, дос қылу, дос ету*. Кілтін тапқан адам жазушымен айнымастай *д о с т а с ы п*, шығармаларын аңсап, сусап, сан рет оқыса да араға уақыт салып қайта парақтап, иен тауда жападан-жалғыз ойды малта ғып

келе жатқан жолаушыдай елегізіп, елеңдеп, бірде денесі ысынып, біресе суынып, сиқырлы сезімге бой алдырар еді («Қаз. әдеб.»). Алысып Поддубныймен үш күн, үш түн, Жұмсапты сарқып бәрін қайнар күштің. Екі алып құшақтасып *д о с т а с ы п т ы*, Тең түсіп, бұл күресте жықпай ешкім (Ә.Тәжібаев, Құрдас-тар). Сол өңірдің тұрғын халқының ішінде де менің танысқан, *д о с т а с қ а н*, тіпті біреуіне іні, біреуіне аға болып кеткен адамдарым көп (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.).

Достас елдер қауымдастығы. *с а я с и.* Экономика саласында *бірге әрекет ететін мемлекеттер бірлестігі*. Әңгіме *д о с т а с е л д е р қауымдастығы* бұдан әрі экономикалық қарым-қатынаспен шектеліп қала алмай-тынынан туындаған еді («Егемен Қазақстан»).

ДОСТАСТЫҚ *з а т.* Елдер арасындағы өзара достық қатынас. Бұл келісім *д о с т а с т ы қ т ы* нығайтуда өміршең өнеге ретінде әрекет етеді («Егемен Қазақстан»). Бірақ солай десек те, әрбір қадамы *д о с т а с т ы қ т ы* ң рухында болуы тиіс («Жас Алаш»). **2. Тәуелсіз мемлекеттер достастығы.** ТМД төңірегіндегі пікірталастың егжей-тегжейіне бармай-ақ, одан әу бастан-ақ көп нәрсені күту *д о с т а с т ы қ т ы* ң мүмкіндігін асыра бағалағандық болғанын атап өтейік («Қаз. әдеб.»)

Тәуелсіз мемлекеттер достастығы. *с а я с и.* Бұрынғы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы құрамында республикалар құрған Әзербайжан, Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Молдава, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Ресей, Украина, Беларусь елдерінен тұратын мемлекетаралық ұйым (қысқартылған түрде ТМД). 1993 жылы *Тәуелсіз мемлекеттер достастығының* Жарғысы қабылданды (ҚҰӘ). Кейбір мемлекеттер *Тәуелсіз мемлекеттер достастығы* мемлекеттері басшыларының мәжілісіне бақылаушы ретінде қарастырылады (ҚҰӘ).

ДОСТАСТЫР= *е т.* *Дос қылдыру, жақындастыру.* Өнерге деген шынайы сезім мен Сабираға деген махаббат *д о с т а с т ы р ы п*, туыстастырып жіберді екеумізді (М.Дүйсенов, Анг). Жүрек пен жүректі жалғастыратын да, адам мен адамды *д о с т а с т ы р а т ы н* да осы көңіл болса керек (Ұ.Бағаев, Дала.). Жақып пен Авдейді жеке бастарының тілегі емес, көптің, жалпы колхоздың қамы *д о с т а с т ы р д ы* (Ж.Жұмақанов, Жазылм.).

ДОСТАСТЫРУ *Достастыр етістігінің қимыл атауы.* Орыс елімен *д о с т а с т ы р у ғ а*, орыс мәдениетіне еншілес етуге бар өмірін жұмсаған Абайына қазақтың халқы да алғыс айтады (Ғ.Мүсірепов, Сүреткер.). 1747 жылы Әбілқайырға Тевкелевтің елшілігі жіберілді,

бұл елшіліктің көздеген мақсаты ханды Неплюевпен «жарастырып, *д о с т а с т ы р у*» болды (ҚазССР тарихы).

ДОСТАСУ *Достас етістігінің қимыл атауы.* **1. Дос, ниеттес болысу, жақындасу.** Біз екеуміз жолықтық Бірақ тым кеш жолықтық *Д о с т а с у д а н* от тұтап, қоштасуға қорықтық. Маған құйды жарығын сенің көңіл-терезең, Арқамызда – асқар бел, Алдымызда – өр өзен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір-біріне қонаққа барысу, «ақ сарбас, көкқасқа» айтысып баталасу, тамырласып *д о с т а с у* көп (М.Әуезов, Таңд.). **2. Көңілдерін білдірісу, көңіл қосысу.** Екі ақынның бұл шын жүректен алғашқы *д о с т а с у ы* еді (І.Есенберлин, Қатерлі.). **3. Араласу.** Ел мен елдің бірін-бірі танып, туыс болып кетуі үшін тілін білуі – *д о с т а с у д ы* ң басты құралы (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

ДОСТАУ *с ы н.* *Жақындау, ниеті жуық.* Аудандық газеттің редакторы Мейрамов түзу жігіт. Өзі менімен *д о с т а у* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ДОСТЫ *з а т. с т и л ь.* *Дос.* Қанаты қалды қайырылып, Сонда батыр мұнайды, Мұнайса да *д о с т ы с ы* Өлген соң қайтып келмейді (Батырлар жыры). Жаратқан Мұхамедтің нұрын Құдай, Ғаламнан он сегіз мың бұрын Құдай. Өз қандасын өзіне *д о с т ы* қылып, Мұндай артық сүйер ме, құлын Құдай? (Шал ақын, Өлеңд.).

ДОСТЫҚ *з а т.* **1. Адамдардың бір-біріне адал, қалтықсыз сеніп, бір мүдделі, ортақ көзқарастағы жылы қатынасы. *Д о с т ы қ* өзара жауапкершілік пен қамқорлықтың, рухани жақындықтың белгісі (ҚҰӘ). Кімге достығың болса, *д о с т ы қ* достық шақырады, ең аяғы ешкімге қас сағынбастық хәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен ы қылықпен өзін-өзі артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ (Абай, Тол. жин.). Екеуі түбегейлі терең ойға бармай, ақырын көрерміз, қазірше ойнап-күліп жүрейік деп уағда етіп, араларында шын *д о с т ы қ* ғаламаттары да болып қалды (М.Дулатов, Шығ.). Қожаш пен Ғайшадан басқа да қыз-бозбалалар сүйісіп жатыр, бірақ бұл екеуінің сүйісуі жақындығында риясыз *д о с т ы қ* бар (С.Көбеев, Қалың мал). Осы гүлдің, *д о с т ы қ* гүлінің бір жапырағы Розаның бір кітабының арасында әлі сақтаулы жүр (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). **2. Халықтар арасындағы бейбіт, ынтымақты қатынас.** Осыған орай Республиканың облыстары мен қалаларында екі елдің *д о с т ы ғ ы н а* арналған әртүрлі шаралар өткізіле бастады («Алматы ақшамы»).**

Адал [шын, қимас] достық. *Риясыз, бүкпесіз дос болушылық.* Ол студенттік ақ көңіл, адал достықтың аз уақыт ішінде әртүрлі бағытта өзгере бастағанын көреді («Қаз. әдеб.»). Әлібай, Мұқанар ыржия күліп «Шоқан, қош, аман бол» десіп, жолдастық, қимас достық лебіз білдіруде (С.Бегалин, Бала Шоқан). Аңғардым да аласұрдым, бармағымды тістедім, Айналайын адал достық, неткен мұнша күшті едің? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қай қияға қанат қақпас ақындық, Олай берем айтар сөздің затын нық. Айтарым сол, өмір сырын кең зерлеп, Шың достықтан аспайды ешбір жақындық (К.Салықов, Жезкиік).

Айырылмас [мәңгілік] достық. а) *Шынайы, берік достық.* – Е, ол біздің Ақтұяқ пен Аққұс болды ғой. Уа, айырылмас достығын сақтаған жануарлар-ай! (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). ә) *р е с м и. Мемлекеттер арасындағы жақсы, түсіністікке құрылған қатынас.* Біздің мемлекеттеріміз арасында мәңгілік достық және ынтымақтастық туралы шартқа қол қойылған («Егемен Қазақстан»).

Достық ақыл. *Шын ниетпен айтылған сөз, кеңес.* Достық ақылымыды алыңыз: бүгінгі түннен қалмай бұл қаладан жоғалсын, өйтпесе ол да өкпелемесін, маған сіз де өкпелемеңіз (С.Мұқанов, Өсу жол.). Қазағым, сал құлағың нақылыма, Түсініп айтқан достық ақылыма. Сөз емес еріккенде ермек еткен, Айтамын жаным ашып жақыныма (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Достық әзіл. а) *Дос-жар арасында басқа да жерде зілсіз айтылатын әзіл.* Достық әзілмен айтылған сөзді кек алуға болмайды (Ауызекі.). ә) *Әзіл ретінде өзгертіп салынған адам бейнесі.* Карикатуралар мен достық әзілдер осылайша жасалынады (К.Жарықбаев, Психология).

Достық ән [жыр]. *Шын ниеттестік көңілді білдіретін әуен.* Достық әнін шығартады жас ұлан, Жас ұлан, жас ұлан. Осынау әнді өшпире алмас ешбір жан, ешбір жан, ешбір жан (Қаз. әндері). Жүз мөп-мөлдір көлімде кешіп арна! Көр, бүгін көркін ғажап Москваның! Осында – шабытты күй, достық әнім! (М.Рашев, Қанатты.). Достық жырыны қайталаудан жалықпаған әңгімен Түсіндім ғой, кеш болса да түсіндім ғой бәрін мен! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Достық интерфейсі. и н ф. <ағыл. friendly interface> *Алдын ала үйренуді қажет етпейтін жүйемен қарым-қатынас кезіндегі қажетті құралдар: меню, пішімделген экрандар, сұхбаттағы өзир жауап және т.б. пайдаланушы үшін компьютермен өзара іс-қимыл кезіндегі көрнекі,*

қарапайым және түсінікті құралдар (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Достық көмек. *Жанашырлық жәрдем, қамқорлық.* Бір орайда адамгершілік, достық көмек деген жайлар сөз болған (М.Әуезов, Абай жолы). Вера Михайловна Есімбек пен Рабиғаның достық көмегі арқасында қазақтың әдет-ғұрпын және сөзін үйрене бастады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Достық көңіл [ықылас]. *Адал ниет, шын пейіл.* Менің мұнда келуімді Челябин обкомы окружкомға хабарлаған екен де, Солдатова достық көңілің білдіруге әдейі келген екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жақын көңіл, достық көңіл, достық пейілі мені қазір адам қатарына қосып отыр (Ж.Өмірбеков, Тас-түйін). Білетұғын кісі еді Қазақстан, Хабарламай көміпті асығыстан, Сәтенкүлге айтамын, достық көңіл, Қордайдағы құрбысы мен алыстан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сейдақмет достық ықыласымен амандық сұрай жөнелді (С.Бегалин, Уақыт.).

Достыққа [досқа] достық қылды. *Шын көңілмен, ниетпен берілген адамға, жасалған қарым-қатынасқа, дос адамға тән қылық жасады, жақсылықпен жауап қайтарды, достығын көрсетті.* Достыққа достық қылмақ болып, Хасенді арқасына мінгізіп, жеті қабат көкке алып ұшады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Шыр айналған он күн, біл: Айла, сикыр, жалын, жок. Достым, досқа достық қыл, Өмір өтсе, уақыт жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Достық қатынас. *Шынайы, адал көңілмен жасалған байланыс.* Сөйтіп, өзіне сүйкімді дегендермен достық қатынаста болып, ал басқаларымен жолдастық байланыста келетін болады (М.Мұқанов, Пед. очерк.).

Достық қоғам. *Мемлекеттер арасындағы бейбіт қарым-қатынасты нығайтуға қызмет ететін қоғамдық ұйым.* С.Ниязбеков пен С.Имашев жолдастар бастаған бір топ делегация Достық қоғамының кішкентай үйіне бардық (І.Омаров, Серпін).

Достық құрмет [құшақ]. *Шын пейілмен көрсетілген сый, адал ниет.* Ағалық ыстық сезім бірін-бірі қадірлей білетін азаматтар арасындағы достық құрметке айналған (М.Дүзенов, Ақәже). Менің тек қана айтарым – дос болам деген кісіге менің достық құшағым даяр (С.Мұқанов, Балуан.). Сағындым достық құшағын, Сағындым орман ағашын (Ж.Санн, Таңд.). Шекараны аттаған Совет Армиясы фашизмнен азат еткен мемлекеттердің еңбекшілеріне достық құшағын аша кірді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Достық лебіз [сөз, сын]. *Жанашырлық кеңес, ақыл.* Жақыптың сырт жағында Әлібай, Мұқандар тұр. Бұлар ыржия күліп. «Шоқан, қош, аман бол» десіп, жолдастық, Қимас *д о с т ы қ л е б і з* білдіруде (С.Бегалин, Бала Шоқан). *Д о с т ы қ с ө з і*ңе рақмет, Гүлсім, – деді Кәмеш естіртіп (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Тура айтылған *д о с т ы қ с ө з д і* мойындамай қабақты түйіп кіржию... кешірімсіз күнә деп есептедім (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). *Д о с т ы қ с ы н* туыс арасын жақындата түспесе, алыстатпайды (Ә.Тәжібаев, Дала).

Достық рай. *Шын пейіл, адал көңіл.* Барлығы да шын *д о с т ы қ р а й* да өтті («Халық мұғ.»).

Достық сезім. *Адал ниет, шын пейіл.* Нияз барған күнде *д о с т ы қ с е з і м і н* білдіріп, жақын тартса, ел қалай ұрады? (З.Шашкин, Доктор.). Мектептің жеңіл ауыз қыздары сөзді көбейтіп, талай естіртіп, өсек қылса да, ол адал *д о с т ы қ с е з і м і н е н* айныған емес (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

Достық үйі. *Өзге мемлекеттерден келген қонақтарды қабылдап, бейресми сөйлесетін орын (мекенжай).* *Д о с т ы қ ү й і*нің жанынан өте бергенде: – Неге үндемейсің? – деді Әлима (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.).

Ұлы достық. *п о э т. Биік, жоғары сезім.* Онда *ұ л ы д о с т ы қ* жатыр жас өмірдей, Өрісшіл пікірге өзін сүйдірердей, Жалыны бар бойында жанып тұрған, Қаныпезер қара күшті күйдірердей (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

Халық [ұлт] достығы. *Бір мемлекетте тұрып жатқан ұлттар мен ұлыстар, халықтар арасындағы сенімге, ынтымаққа негізделген қарым-қатынас.* Нақ сол отғай біздің *х а л ы қ д о с т ы ғ ы н* Өшіре алмас салқын ызғар ешқандай! (Қ.Маликов, Алтын.). Орыс шаруаларының қазақ даласына келіп қоныстануының тағы бір маңызды салдары – *х а л ы қ т а р д о с т ы ғ ы н ы*ң нығаюы (І.Омаров, Шабыт.). Олар бейбітшіліктің, *х а л ы қ д о с т ы ғ ы* мен туысқандарының сөздерін жеткізді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *Ұ л т д о с т ы ғ ы* жарасқан, қуатты, күшті ел болдық (Н.Байғанин, Ақын.).

ДОСТЫҚ-МӘДЕНИ: *достық-мәдени байланыс.* *Ел мен елдің арасындағы, мәдениет саласындағы тұрақты байланыс.* Көрмені совет-үндістан мәдени байланыстар қоғамының қазақ бөлімшесі, көркем сурет галереясы және шетелдермен *д о с т ы қ-м ә д е н и б а й-л а н ы с* жасайтын қазақ қоғамы ұйымдастырған («Қазақст. мұғ.»).

ДОСТЫҚСЫЗ *с ы н.* *Достық жоқ.* Қасқыр мен қой дос болып, *Д о с т ы қ с ы з* өмір бос болып, Шын өмірге жеткенше (Үш ғасыр.).

ДОСТЫҚШЫЛ *с ы н.* *Достыққа бейім, достасуға құмар.* Мен туған халқымның осын-

дай адал жүрегін, *д о с т ы қ ш ы л* жанын, достыққа беріктігін мақтан етемін (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ДОСТЫҚ-ЫНТЫМАҚ *з а т.* *Өзара бірлесіп, күш біріктіру, бірге әрекет етушілік.* Азия-Африканың озат ойлы қаламгерлері арасында *д о с т ы қ-ы н т ы м а қ* тамыр жайып күшейе түсті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ДОСТЫМ *з а т. с ө й л.* **1.** *Жолдас-жора, жақын-жуық адамды өзіне жақындату нышанымен досым деген мағынада айтылады.* Мен үшін бір жігіт бар малын берген, Сол *д о с т ы м* – неше жылдай соңыма ерген. Нәрсеңіз сіз сұраған – соның мүлкі, Өмірде өз жанынан қымбат көрген (Ә.Найманбаев, Шығ.). Алғашқы қойшы *д о с т ы м* Аянбай-ды, Бір жанын мен дегенде аямайды. Өлгенше бірге жүріп, бірге тұрдық, Өзгелер болса-дағы түйе-тайлы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Дос, жолдас адамды өзіне жақын тарту ретінде айтылатын қаратпа атауыш.* Әй! *Д о с т ы м-а й*, менің басымда әлі талай қазына жатқанын әлі түсінбей-ақ келесің-ау, – деді Левченко (Т.Жанкелдин, Партизан.).

ДОСША *ү с т.* *Дос сияқты, досқа ұқсап.* Сіз Ноянның еңбегіне *д о с ш а*, мінезіне қасша қараңыз (Ә.Әбішев, Замана.). Өз көңілінен сенім таба білмеген, Досқа *д о с ш а* ұсына алмас қол ұшын. Доссыз менің өмірімде бар ма сән, Досым барда арманға асам, алға асам, Мақтау күтпен, адамшылық арыңды Көкірегімді оққа төсеп қорғасам (М.Шаханов, Ғасырлар.). Досқа *д о с ш а*, жауға жауша қарайтын, өмірінде өзгермейтін ол ғажап адам ғой (Ә.Әзиев, Шұғыл.). Мен сен құсаған кең пұшпақ емеспін, доспен *д о с ш а*, қаспен қасша сөйлескенді жақсы көремін (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ДОС-ШАР *з а т. с ө й л.* **Дос-жар.** Мұстафамен *д о с-ш а р*, әрі түйдей құрдас, Жұмабек Қарағанды, Спасск заводтарында подрядчик болып істеп байыған беделді адам (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ДОСШЫЛ *с ы н.* *Дос табуға құмар, дос іздегіш.* Мен бүгін қырық тоғыз жасқа шықтым, Сол жаста тау басыппын, тас басыппын. Сонау бір сәби күнде *д о с ш ы л* екем, Сол күнім әлі күнге досқа асықпын (Ғ.Қайырбеков, Асу алда). *Д о с ш ы л*, жолдасшыл көңілі онсыз да босап, өз қылығына бетінен оты шыққандай болып тұрған сол Ганауэрдің шолақ қара тонының жеңінен тартты (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

ДОТ *з а т. ә с к.* *Ұзақ уақыт бойы қимыл жасайтын атыс қысының орысша қысқарған аты, белгілі бір калибрлі артиллериялық снарядтарға (миналарға) қарсы төтеп бере алатын, әскерлерді, қару-жарақты, әскери техниканы қорғау үшін қолданылатын құрылыс жүйесі.* Терең ордың алдынан тікенді болат

сым тартып, әр жүз метр бойына *д о т т а р* орнатқан. *Д о т* сайын долы пулемет от төгіп, ұлиды да тұрады? (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Зеңбіректер созып мойын Атқылады топқа, *д о т қ а* (Д.Әбілев, Өленд.). Жаудың *д о т ы* өңештен оқ себеді. Бірақ біздің солдат неткен ер еді, тоқтар емес! (Бейбітшілік жасасын).

ДОТАЦИЯ [лат. dotatio] з а т. э к о н. *Кірісінен шығысы асып түсетін кәсіпорындарға мекемелер мен ұйымдарға, кейбір аймақтарға мемлекет тарапынан берілетін қосымша жәрдем қаржы.* Дәл осы цехтың кесірінен 1962 жылы мемлекеттен алған *д о т а ц и я* м ы з миллион сомға жетті (Адам және химия). Кәсіпорындарға мемлекет бюджетінің қаржысы есебінен ұдайы *д о т а ц и я* беріліп отырды («Соц. Қаз.»). Кәсіпорындарға *д о т а ц и я* беру, бір жағынан, оларды банкротқа ұшыраудан құтқарады, екінші жағынан, кейбір тұтыну тауарлары мен ақшыл қызметтің бағасын көтеруге жол бермейді, өйткені бағаның бір бөлігі *д о т а ц и я* есебінен бюджет қаражатынан өтеледі (ҚҰЭ).

ДОТБИ= е т. с ө й л. *Дорби.* Ол арт жағында жатқан ұзын қонышты, *д о т б и г а н* бұзаубас жаңа қара пиманы қолына алып, аяғына өлшеді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ДОУ: о доу. с ө й л. э к с п р. *Біреуді мадақтау, мақтау, кекету ретінде айтылатын көңіл күй одағайы.* Өлең-мөлең деген әулие болыпты ғой. Оны кім шығармайды! Басқалар да шығарады, – деп кекетті. – *О д о у* деген, білгірім! – деді Кенжетай (Д.Әбілев, Ақын.).

ДОХА з а т. 1. *Қымбат бағалы аң терісінен тігілген киімнің сыртын қаптайтын құнды мата.* Ішігімді тыстату үшін бес метр *д о х а* алдым (Ауызекі). 2. *Жүні сыртына қаратылып тігілген тон.* Азаматтың жол жүретіндігін естіп, қайынбикесі бұған Рақымның *д о х а* ішігін әкеп берді (Б.Майлин, Азамат.). Пензадан жүк келген. Контейнердің ішінде телевизор, әйелдердің мехтан тігілген *д о х а л а р ы*, тағы да 523 метр қымбат бағалы мата бар (Қоғамдық тәртіп.).

ДОХАЛЫ с ы н. *Доха киген, дохасы бар.* Бір нәрсеміз селода ұмыт қалғандай, көңілсіз келе жатқанда, көзіме қара *д о х а л ы*, ақ велосипедті біреу ілікті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ДОЦЕНТ [лат. docens] з а т. ғ ы л. *Жоғары оқу орнындағы аға оқытушыдан жоғары, профессордан төмен штаттағы оқытушылардың ғылыми атағы және осы атаққа ие болған оқытушы.* Өзінің семьясымен қарым-қатынасы өте жақсы Москва университетінде сабақ беретін *д о ц е н т* Сергей Николаевич Блажкомен кездеседі (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Папам *д о ц е н т*, медициналық

институтта сағат оннан бастап лекция оқиды (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). Комиссия бастығы медицина институтының *д о ц е н т і* – хирург Ткачев, ұзын бойлы, ақ сары адам (З.Шашкин, Өмір.). *Д о ц е н т* атағы ғылым кандидаттарына, докторларына немесе халық шаруашылығының ғылыми атағы жоқ, жоғары оқу орындарында бірнеше жыл оқытушы болып қызмет істеген, ғылыми еңбектері бар немесе жаңалық ашқан жоғары білікті мамандарға беріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ДӨДЕГЕ з а т. 1. э т н. *Киіз үйдің үзігінің шетін бастыра, айналдыра тігілетін киіз әшекей.* Айбарлы ақ ордада Әшекейлі *д ө д е г е*, Шаншулы найза ілулі, Алтын сапты селебе (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ей, Хантожы, қозды елдің делебесі, Көкке ұшады ордаңның керегесі. Шашылады дал-дұл боп *д ө д е г е с і* – Болса саған керегі осы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Оң жағында алты қанат оюлы ақ отау қараған көзді қарықтырады. Кестелі *д ө д е г е* алабұртып, құбылып тұр (С.Талжанов, Сейфулла.). Арба үстіне бітеу орнатылған киіз үйлердің үзігі мен туырлығы бүгін ғана жабылғандай, аппақ, *д ө д е г е* жапсырмалары, әшекейлері анық ажыратылмағанмен, андағайлап тұр (М.Мағауин, Аласапыран). Қыздың отауы осы ғой! Аужарға төңіректен келді халық, Ақ киіз, масатыдан ою салып, Орнатқан *д ө д е г е г е* алтын алқа, Жарқырап ақ отау тұр ажарланып (Айтыс). 2. ж е р г. *Шатырсыз үйдің төбесінің жиегіне салынған бума қамыс.* 3. *Фимараттарға, тұрғын үйлерге әшекейлік реңк беру үшін оның күмбезін айналдыра жүргізілген жолақ, жақтау немесе жиектеме.* ≈ *Д ө д е г е* салу.

ДӨДЕГЕЛІ с ы н. *Дөдеге жапсырылған, дөдегесі бар.* Кешірер кінәңізді халық сонда, Қонғаны бағыңыздың қайта қолға. Өзіндікі болғаны бұрынғыдай, Алтын так, *д ө д е г е л і* ақ үй орда (Б.Бигелдиев, Балхаш.). Сол үйдің бірін Мұсабайдың Бәстөмі деген баласының үйі екенін *д ө д е г е л і* үзіктерінен таныдық (Ф.Сармұрзин, Өнеге).

ДӨДЕН з а т. э к с п р. *Өзін-өзі мадақтап, өзін артық қылып көрсетерде, мақтанғысы келгенде айтылатын сөз.* *Д ө д е н* күйектен күйекке дейін екі қой, бір серкеш, бас-ұлтан, тағы бір ескі киім соқкалы тұр! – деп Сәмен кеудесін қақты (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Алдын ала айдасаң, мына *д ө д е н і* н ің малы екенін кім біледі, құр айтқанға сене ме осы күнгі жұрт, – деп Бақтыбай кеудесін қағып-қағып қойды (С.Жүнісов, Ақан сері). Мен өзім реттеймін ғой. Мына *д ө д е н* тұрғанда бұл үйдің жұмысы ақсаушы ма еді, – деді Шымырбай (Б.Тілегенов, Көктем.).

ДӨЙ з а т. 1. с ө й л. *Үлкен, ірі, кесек денелі адам.* Бөлмедегілер үнсіз шығып кетісімен, екі *д ө й* төбелесіп не шарпысып қалмасын дегендей Радгилевич Нұртаза мен Нұрмағамбеттің ортасына отырды (С.Жүнісов, Ақан сері). Екеуі де екі дуанның *д ө й л е р і*, соған қарағанда палуандар да *д ө й л е р* болуы керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Мықты, азулы, атақты адам.* Мына жағы Семей, Қарқаралы, Кереку, Баянауыл... және толып жатқан өзге қалаларға қараған елдердің ылғи *д ө й л е р і* «наследникті» көреміз деп тойға Омбыға жиналған (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мен ақынның *д ө й і* емеспін кішігі. Үлкен болмас деме бірақ кішіні, Жыр іздеймін, іздеймін, даңқты (М.Әлімбаев, Лирика). Сатайдың сол кездегі басқармасы Дайыр дейтін *д ө й* аудан орталығына барып паспортымды әкелуге ат бермей қойды (Х.Тілемісов, Азамат). Жарымсыз кейде Үгіліп кетем. Дарынсыз *д ө й д е н* Түңіліп кетем. Қажетсіз даудан Қайран ғап қайтам. Жап-жасыл баудан Жайраңдап қайтам (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.). // *Алып туылған, ірі.* *Д ө й* қара жігіт өзі мен Назар екеуінің арасында тұрған кісілердің үстінен созылып, Назарға тіл қатып жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Менің әкем Қарпық кішігірім Алатау секілді, *д ө й* денелі тұлғалы адам еді (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

ДӨЙДЕЙ с ы н. с ө й л. *Мықты, белгілі.* Мынау бір магазиннің *д ө й д е й* директоры деп таныстырса, соның алдында кімнің болса да шапкісі ұшып кетеді екен (Ш.Құмарова, Қазбауыр.). Көкесі, қаттырақ айтсам кешір, қызметте *д ө й д е й* дәрежең болса да, сөзіңе нүкте қойып сөйлемейсің, осы босқа бөсе бермесең қайтеді, ә? (Ә.Табылдиев, Қой бағу.). Анау-мынау емес, *д ө й д е й* оқымысты қыз («Мәдениет және тұрмыс»).

ДӨЙ-ДӨЙ з а т. *Қорқынышты дүлей құш, алапат.* Мұның бәрі әзір ештеме емес-ау, табиғаттың «*д ө й-д ө й і*», «гөй-гөй!» әлі алда ма деп қорқамын деді Тұрсын өзімен-өзі боп («Қаз. әдеб.»). Бұл гөй-гөйім ғана, *д ө й-д ө й і* м әлі алда деп тұр-ау және! (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Дөй-дөйге басты. *Үдеген үстіне үдей түсті, бұрынғыдан да күшейді.* Біреулер қасымыздан өтіп бара жатып:— Мыналарды қара, бұлар да *д ө й-д ө й г е б а с ы п т ы*, — дейді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ДӨЙЛІК з а т. *Құш көрсету, белден басушылық.* Ал мына Сайран Дәуленов сындылар директорлық *д ө й л і к к е* салып, жуан тізлекпен шарт сындырам дейді (Ә.Ибрагимов, Наз).

ДӨЙТ¹: *дөйт де.* *Біреудің сөзін қошеметтеп, көтермелегенде, біреуді-біреуге өшіктіріп, айдап салғанда айтылады.* Махфуза: — *Д ө й т д е р с і ң!* Бірақ көптік мағынасында айттың, сонда қанша адам екен мені аузынан тастамайтын! («Лен. жас»). — *О, д ө й т д е г е н!* — Шалабай да шаптыға сөйледі. — Жер берсін-ақ, сонда не егесің? Тұқымың қайда, соқаң қайда? (І. Есенберлин, Қатерлі.). Болған соң бастан ынжық оңала ма, Ондайлар бір қисайса, тіл ала ма? *Д ө й т д е с е*, қорс етеді қыңырайып, Ақылы қамшы жұмсау қолда ғана (И.Байзақов, Танд.). Бізге айтпай, білдірмей жерге қаратып, әлдекіммен ілесіп, *д ө й т д е п* жөнөп кетіп жүрме (Б.Шаханов, Ақ иірім).

ДӨЙТ² с ы н. ж е р г. *Дуңқ, қорс етпе.* Сөзітік, мінезі *д ө й т* осы әйелді қашан, қалай ұнатқанын да білмейді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Әдетте, ол *д ө й т* ашудың, қатты сөздің кісісі емес-ті, сөзінің басы сабырлы еді (Қ.Бектұрғанов, Бабаназар.).

ДӨЙТ-ДӨЙТ о д. *Рухтандырып дем беру үшін айтылатын сөз қолданыс.* Дегенше әніміні келіп қалдық, *Д ө й т-д ө й т!* деп көтермеші келіп қалды. Шылбырын еш адамға ұстатпастан, Наркұла ат келіп қалың топты жарды (Батырлар жыры). Жиеке, сенің өзің төремісің, Ретті сөзге қонақ беремісің? Құлыстың кім екенін білгің келсе, «*Д ө й т-д ө й т*» деп, «Майлыбайлап» көремісің? (Айттыс.).

ДӨЙТТІК з а т. *Ожар мінезділік, біртоғалық.* Жанғожаның жаратылысынан шын ашуы келгенде еш нәрсеге қарамайтын *д ө й т-ті г і* де бар еді (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Шын ашуы келгенде еш нәрсеге қарамайтын Азусарының *д ө й т т і г і* де болатын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң.).

ДӨКЕЙ с ы н. с ө й л. 1. *Үлкен, зор, кесек.* Бейсембай жолдастың еріккенде жазып тастайтын *д ө к е й* романындай кітап болатын іспесік жазылып қалды (І.Жансүгіров, Шығ.). Ертеңіне *д ө к е й* бір бума рюмка мен бір графинді қолымызға ұстап, ... Жакең үйіне сау ете түстік («Қаз. әдеб.»). Жігітім, жүйрік те өзін, тұлпар да өзін, Бірінен-бірі *д ө к е й* айтқан сөзің (Шағын пьесалар). 2. *Атақты, даңқты.* Анада зауатқа келіп Сәбет үкіметін құрған Катшенке дейтін шешен орыс Ақмоланы билеп тұрған *д ө к е й* бөлшектердің бірі көрінеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Сыр шертеді, көріңіз, Тілінен бал жұтқандай. Түгелбайдай шоң қырғыз, *Д ө к е й* қазақ Мұқтардай (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Біздің совхозға бір *д ө к е й* жазушы келе жатқан көрінеді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Құрсын, ішпесе бұл адам гөй, ішпесе бұдан *д ө к е й* адам жоқ (Ү.Уайдин, Тілсіз саңырау). 3. *Жоғары, ман-*

сапты. Бұдан басқа үш ұлым бар. Үшеуі де елде *д ө к е й* қызмет істейді (С.Досымов, Жаңғырық). // *Қызметі жоғары, мансабы бар адам*. Деген сөзден «Ай, Абылай, Абылай», Байқалып тұр Ақындық зор жағдай. «Ай» демей-ақ, «Әй» деп көрші ауылдағы *д ө к е й* *г е* Кетер едің ел-жұртыңды танымай (К.Салықов, Жезкиік). Теседі сұрақ көкейді, Парызды қалай өтейді? Жек көрем Жуас жандарға Тізесі батқан *д ө к е й д і* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тек күріш егуді ғана ең дұрыс тіршілік деп білетін сол шал небір *д ө к е й л е р* зорласа да, тіпті басқа жер түгіл, мынау тұрған Шиеліге аттап баспайтын (Ы.Жақаев, Өмір жолдары).

ДӨКЕЙ-ДӨКЕЙ с ы н. *Үлкен-ұлкен, дөй-дөй*. *Д ө к е й-д ө к е й* кітаптан мен де соқсам, Байдың ісін келтіріп ылғи оңға. Шайтан беріп, төмені тілмаш болсам, Байың тұрсын, болыс-сың болар жорға (С.Торайғыров, Шығ.).

ДӨКЕЙЛІК з а т. *Ірлік іс көрсету*. Азық-түлікпен сонау Мәскеудің тура өзіне барады. Одан артық не *д ө к е й л і к* керек, – деді Тайлак (Ә.Нәбиев, Қанат.).

ДӨКЕЙСІН= е т. *Үлкенсу, кісімсу*. Тау тәрізді бұрылды Тартып мініп аламын. *Д ө к е й-с і н г е н* ерлерін Дүркіретіп қырамын (Манас).

ДӨКЕРЛІК з а т. ж е р г. **Дөкірлік**. Ақын жаны *д ө к е р л і к* пен сотқарлықты қостамаса да құрбы-замандастарының күлкісі су сепкендей тыйылып, ән қанаты майырылғанына іші ашыды (Р.Әутәліпов, Той тарқар.).

ДӨКЕТ з а т. ж е р г. **1.** *Үлкен пышақ*. Қарулар: қанжар, *д ө к е т*, балта, кетпен, Өткірлеп шарға тартып, атын күткен (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Шәмшінір қолында қайрақ, оншақты *д ө к е т* пышақты от басына төге салды (Қ.Ысқақов, Тұйық). **2.** *Біркелкі отпейтін пышақ*. Оңазаға озбыр *д ө к е т* берген кім? Нәуетекке, зәнталаққа сенген кім? Жолы сынсын бұлбұлды атқан желбастың, Қолы сынсын аққуды атқан мергеннің (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Дөкей, ұлкен*. Кенет *д ө к е т* бірдеңе көк желкемен түйіп өтті (Т.Тілеуханов, Біздің.).

ДӨКПЕКТЕ= е т. ж е р г. *Ентелеп есі шыға жүзіру*. Бұл екі арада *д ө к п е к т е г е н* қасқыр текірекпен жерді жеміріп келе жатқан шоқша сақалдың астындағы мықты жирен ат онымен құйрықтасып та қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ДӨКІР с ы н. **1.** *Жүзі өткір емес, өтімсіз*. *Д ө к і р* балтамен кетпен саптаған, нәзік қолымен ауыр жүк көтерген, әрқилы адамның сыр-сипатын түсіне білетін секретарь ғана әрқайсысының өз тілін тауып сөйлесетін еді (А.Тоқмағамбетов, Жазғы.). Жер өңдеудің мұндай жүйесін қолға алған соң бұрынғы *д ө к і р* тісті

тырмадан да бас тарттық («Білім және еңбек»). **2.** а у ы с. *Тұрпайы, икемсіз*. Осы бір таңғажайып керемет дүниені белгісіз жендет *д ө к і р* қолмен төңкеріп тастағандай, астан-кестенін шығарып жіберді (Т.Жармағамбетов, Соңғы көш). Ондайлар біздің биік мақсатымызды өздерінің ұсақ мансабының аршынына сыйғызбақ болды, саналы күресімізге *д ө к і р* жұмырлығы мен қара шоқпарын өкелді (Т.Ахтанов, Боран.). Үйде пәтер иесі берген тот басқан ескі темір төсек, қолдан жасалған *д ө к і р* ағаш стол мен арқалығы сынған, сыры көшкен жалғыз орындық бар (М.Мағауин, Бір ата.). **3.** а у ы с. *Тоңмойын, дөрекі, ұрда-жық*. Күн Торпақ шоқжұлдызына барған кезде туған адам мықты, бірақ ашуланшақ және *д ө к і р* болады (М.Ысқақов, Халық календары). Өзім қайбір жетісіп тұрған адам, оның үстіне мынаның кісіні ұрып жыққандай *д ө к і р* сөздері көңіліме тас кесектей тиді (Е.Мырзахметов, Өмір.).

ДӨКІРЛЕУ с ы н. **1.** *Тұрпайылау, дөрекілеу*. Толық денелі қара жігіт тілшіге алдымен тым сүйкімді көркем боп көрінді де, артынша тәкаппарлау, *д ө к і р л е у* боп танылды (С.Бақбергенов, Адам.). Тұйық мінезді *д ө к і р л е у* көрінген қарапайым ғана жігіттің бойында қанша қажыр-қайрат, күш-жігер жатқанына қатты риза болып келемін (Ердің даңқы.). Қаладан келген Жұматай дөң мінезді, *д ө к і р л е у* кісі еді, өкіректен үйге кіріп келіп, «Дөке, айналайын көке» деп өкіріп қоя берген (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). **2.** *Нәзік емес, қарабайыр*. Қалимаға мына әйелдің бар сөзі, тынысы, *д ө к і р л е у* бет пішініне шейін сол алманың шырынындай ерекше ләззатпен сезілді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ДӨКІРЛІК з а т. *Дөрекілік, тұрпайылық*. Елуге келгенше үйреткенің өнер еді, ендігі үйретерің жаңағыдай *д ө к і р л і к* болса, оның дәмін алдымен өзің тат! (Ә.Әбішев, Ғаламат). Қара деп қысамаймын ешкімді мен, Сезбеймін және ешкімнен күшімді кем. Дос көрсем, *д ө к і р л і к т е н* арашалап, Шырылдап түсем ылғи үстіне мен (Ф.Орманов, Жер қызығы). Көңіл күйі Әлімқұл датқа баласын айуандық *д ө к і р л і к п е н* жазалаған қатыгез Қарашашты көргенде тез суып, қалыбына келеді (С.Қирабаев, Октябрь.). Жусанбайдың *д ө к і р л і г і н* айтып, анасы сыртынан кейіп те алды («Қаз. әдеб. »).

ДӨЛЕНЕ: *дөленені қағу*. *Аңның дегбірін алу үшін айқай салу, қиқулау*. Біздің аяндай бастағанымыз сол-ақ еді, артымыздан бір адам *д ө л е н е н і қ а ғ ы п* келе жатыр. Шошып кетіп, тұра қалдық, сөйтсек қасқырды апанға қуып тыққан екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ДӨЛИ= е т. *Күші кету, болдыру*. Әншейінде анау-мынауға қажы бермейтін қайратты адам орнынан тұрмастай болып *д ө л и г е н* екен (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бір күні шалың *д ө л и і п* келіп құласын (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ДӨМБЕЙІЛ з а т. к ө н е. *Дөңес жер*. Артынан қику таянса, Қара терге боялса *Д ө м б е й і л* көрсе қарғыған, Қарғи барып атқыған (Ер Тарғын).

ДӨМПЕЙ з а т. ж е р г. *Төбешік, төмпешік*. Біздің сыртымыздағы жүрекше *д ө м п е й д і* қиығынан құлай, төрт аяқтап жорғалаған бір мақұлық көрінді (Ә. Көшімов, Қарт аңшы.).

ДӨМПЕЙІС з а т. ж е р г. с ө й л. *Дөңес, биіктеу жер, төмпешік*. Осы көрінген *д ө м п е й і с* ертеде қорған болыпты (Ауызекі).

ДӨМПИ= е т. *Дөңкию, құмпию*. Осыған байланысты жүрек жұмысы нашарлайды, тыныс тарылып ентігу, жүрек соғу, дененің *д ө м п и* н ісінуді пайда болады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ДӨНЕЖІН з а т. *Төрт жасар ұрғашы ірі қара*. Бәубек тай, жабағы, құнажын, *д ө н е ж і н д е р д і* қ семізін қарастырып жүргенде, Қазанқап көк қасқа биеге нұсқады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Өңі жас, басына кимешек салған *д ө н е ж і н* бұғыдай діңкиген қатын мен сабалақ төбет себеттің алдына көлденең тұрып алыпты (Қ.Ысқақов, Қара орман). Ақ-жолтайды түсірген жылы көшінің жетегінде келген көк *д ө н е ж і н* осымен үш бұзаулады (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Сұрпақпай үйіндегі баласын көтеріп жүрген жігітіне сары ала атты мінгізіп, сары *д ө н е ж і н* нарды жетектетіп, бір түйе, бір атты «мә» дейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ДӨНЕН з а т. *Төрт жасар еркек мал*. Ауылға сирек келетін сыйлы мейманның құрметіне бір *д ө н е н* қойдың қарны ақтармаланып қалып еді (Т.Рахымжанов, Оралу). Құлагер *д ө н е н і н* де қарауыл ішінде алдына қара салмай, сол Құлагерді Ақан сол күнде жүз сомға сатып алады (М.Жұмабаев, Шығ.). Шоқан келген күннің ертеңінде күміс ертоқыммен жабдықтап мінгізген боз жорға *д ө н е н* аса бір әсем болатын (С.Бегалин, Шоқан асулары). Былтыр «көмпескеден» тиген торы құнан жүздіктің көзінен өтетін жұп-жұмыр *д ө н е н* боп өсті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Дөнен бәйге. *Дөнен жарыс*. Құнан бәйге, *д ө н е н б ә й г е*, аламан бәйге... көкпар, қыз қуу сияқты ұлт ойындары өзінше бір төбе («Лен. жас»).

Дөнен итше кергіді. *Ешкімді менсінбеді, көкірек көтерді*. Елшіліктен келіп тұрмын. Өзі *д ө н е н и т ш е к е р г і м е й* тұрыстықтарын айтсын (Ғ.Қанапияұлы, Бұрқасын).

Дөнен қымыз. *Төрт күн түңеген қымыз*. Орта жүздің ішкені құнан қымыз, *д ө н е н қ ы м ы з*, Ұлы жүз көженің қоюына өкпелейді (Жамбыл, Шығ.). Қазақтар қымызды бірнеше түрге бөледі: саумал қымыз, құнан қымыз, *д ө н е н қ ы м ы з*, бесті қымыз (Б.Керімбаев, Жылқы өсіру). Кешеден қалған *д ө н е н қ ы м ы з ғ а* аздап жылы саумал араластырып, суығын сындырып барып алдымызға қойғанда, Бетпақтан келгендей басымызға бір-ақ төңкердік (О.Бөкеев, Мұзтау).

Дөнен өгіз. *Төрт жасар еркек ірі қара*. Менің бағып жүрген өгізім Шығай ханның өгізі, мен осыны бір жыл бағып ақыма *д ө н е н ө г і з* аламын (Қаз. ертег.). Өгіздер семірген соң, мартта екі өгіз сатып, екі *д ө н е н ө г і з* алып, одан қалған ақша расходыма жетеді (С.Шарипов, Шығ.). Ат жанынан шана жетегіне байлаған қасқа маңдай, тік мүйіз *д ө н е н ө г і з* (Д.Әбілев, Баянауыл.).

Дөнен шықты. *Құнаннан дөнен болды, үш жастаң төрт жасқа ауысты*. Бір тай сатып алып ек, *Д ө н е н ш ы қ т ы*, Қойға мініп қикиып Кенен шықты (К.Әзірбаев, Өлеңд.). Серіктің сол сұр құнаны, Бір жылдан соң *д ө н е н ш ы қ т ы*, Көргендерге сыны ұнады, Десті жүйрік өрен шықты (Т.Жароков, Шығ.). Буыршын – түйенің *д ө н е н ш ы қ қ а н* бурасы (С.Мұқанов, Шығ.). Құнаннан *ш ы ғ ы п д ө н е н д і*, Күн көрмеген көбенді. Жуандап мойыны өссін деп, Бір байталға жіберді (Қобыланды батыр).

Көңілдің көк дөнелі. б е й н. *Адам ойының, қиялының жүйріктігі, қиырлығы*. «*К ө ң і л* жүйрік пе, *к ө к д ө н е н* жүйрік пе?» деген екен атқа тақымы әрең жеткен бір пақыр (Ұ.Бағаев, Октябрь.). Неге мені шал дейді екен осылар? Сергек жүріп, сексен келсем, несі бар! *К ө ң і л і м н і*ң *к ө к д ө н е н і* әлі тың, Жолға түссе, жұлқа тартып жосылар (М.Әшірбеков, Белестер). *К ө к д ө н е н н е н* де жүйрік *к ө ң і л а й* десеңші! (Т.Рсаев, Самал).

ДӨНЕНДЕЙ с ы н. *Дөнен сияқты, дөнен тәрізді*. Тоқалға нәпсіқұмар сезіммен көңіл қосқан жүйрік *д ө н е н д е й* Шыңғыстан гөрі азбан жылқыдай ауыр денелі Қоңырқұлжаның жөні бөлек тәрізді (І.Есенберлин, Қаһар). Көгілдір кемеңі көк *д ө н е н д е й* ойнақтатып келе жатқан анау бір келіншекке қараңызшы! (Өнегелі.).

Көк дөнендей жүйрік көңіл. п о э т. *Адам ойының, санасының қиырлығы, жылдамдығы туралы айтылады*. Сыр білдірмей әркімге мақтанасың, істеймін деп бәрін де оқталасың. *К ө ң і л* шіркін *ж ү й р і к* қой *к ө к д ө н е н д е й*, Бәрінен бірақ та сен бос қаласың (М.Әшірбеков, Белестер).

ДӨНЕНСІЗ с ы н. *Дөнен болмаса, дөнен жоқта.* Сұр д ө н е н с і з басқа жылқы Колхоздың жәй шаруасына Жетеді ғой деді жұрты, Риза боп тұлғасына (Т.Жароков, Шығ.).

ДӨНЕНШЕ з а т. 1. *Дөнен шығар кезі.* Түйе екі жылда бір боталайды, онда да төрт жастан, д ө н е н ш е кезінен бастап боталайды делінеді («Лен. жас»). 2. ж е р ғ. *Төрт жастағы сиыр малының ұрғашысы* (Қаз. тілі аймақ. сөздігі).

ДӨҢ¹ з а т. *Көтеріңкі биік жер, төбешік.* Сарыарқаның белінде, Ырғыздың құба д ө ң і н д е, Жусанның түбін кемірген, Бұйырғын жеп семірген, «Жүйрікпін» деп елірген, Құлағын тігіп елірген, «Жан жетпес» деп шелірген, «Кер құлан» деген аң болар (Базар жырау, Шығ.). Жол бойында бір кең алқап бар-ды, алқаптың сол жақ бетінде басына шығып қарауыл қарайтын биік д ө ң болатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Асу-асу белдер де, еңсесі биік д ө ң д е р де, аса соққан құмы бар, құмына шыққан гүлі бар құба жондар да қалып барады (Ә.Әбішев, Замана.). Алтындап, безеп, жымжырт тоғай д ө ң д і, Ақырын күн жылынып көтерілді (І.Жансүгіров, Поэм.).

Дөң болып қалды. *Топырақ үйіліп, молаға айналды.* Ақ тебіндер үйіліп төмпе-төмпе, Жылқы жүрген маңайлар қ а л д ы д ө ң б о н (С.Мұқанов, Сұлушаш).

Дөң айналмай. *Көпке бармай, ұзамай, қыр аспай.* Бір көрмеге тәп-тәтті, қазаны мен қалбаңы, Д ө ң а й н а л м а й ант атты, Бүксіп, бықсып ар жағы (Абай, Тол. жин.).

ДӨҢ² с ы н. 1. *Көтеріңкі, шығыңқы.* Арғынның болады дейтін қызы сойқы, Шот маңдай, иегі ұзын, мұрны кейкі. Бұйра шаш, д ө ң жауырын, қысқа тұмсық, Дүрбілжің тұла бойы ойқы-шойқы (Айтыс). Адам болар жігіттің Етек-жеңі кең болар. Қошқар болар қозының Маңдайлары д ө ң болар (Үш ғасыр.). Серт қылды Владимир жыламасақ, Жылап жұрт жиылған онан басқа. Аулақта қайғы басып, ой ойлауға Қаңғырып бала кірді д ө ң ағашқа (Ш.Құдайбердев, Шығ.). Демалыс күндерден өзге күндерде қасы қалың д ө ң қабақ адам үйінен шығып, жұмысқа аттанады (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.). 2. а у ы с. *Мінезсіз, дөрекі, оғаш мінезді.* Мақтама – Нүрекедей д ө ң жігітті, Мақтайсың қайдағы бір кем жігітті (Айтыс). Күйеуінің кейбір оқыс д ө ң мінездерін кешіріп, ретсіз кетіп бара жатса, тежеп тастайды (М.Иманжанов, Алғашқы.). Әсте шыдамаса: – Мейлі. Көре жатамыз да, – деген Тұрарбек тосыннан д ө ң сөйлеп (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ).

ДӨҢАЙБАТ з а т. *Доңайбат.* Екі болыс ел кей уақытта жасақ жиып шабыспақ та болып, д ө ң а й б а т жасасып қалатын

(М.Әуезов, Қараш.). Екі жағы да жүні жығылғанын байқатпай, д ө ң а й б а т п е н сырт орай ұшырасып, самарқау тілдеседі (Ә.Кекілбаев, Дала.). Олар д ө ң а й б а т райларынан қайтыспай, дуалдан шығып бара жатты (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.).

Доңайбат көрсетті. *Сырттай айбар көрсетіп, үркітті, шошытты.* Дөрменсіз жандарға зіркілдеген қажы ақыры «жаздым-жаңылдым» деген жауап ала алмай, д ө ң а й б а т көрсеткен күйі үйден шықты (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). Халқының намысы жолында қазақ жігіттерінің д ө ң а й б а т көрсеткен і н естігенде көптен жоғалтқанымызды аяқ астынан тауып алғандай қатты қуандық («Ана тілі»).

ДӨҢБЕК з а т. *Жуан ағаштың үлкен кесіндісі, түбірі, томар.* Елдің амандығын сұрап болған соң Жылтыр Жаңбырбайды ертіп, маңағы д ө ң б е к үстіне барды (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Ғауп» деп 20 кісінің бір ырғақпен зор д ө ң б е к т і көтеруі мен 20 кісінің 20 ырғақпен сол д ө ң б е к т і көтеруінің арасында үлкен айырма бар (С.Мұқанов, Өсу жол.). Өгей шешем жуан-жуан д ө ң б е к т е р д і алып келіп, дүрілдетіп отты жағады (С.Шаймерденов, Мезгіл). Күржұман жағадағы д ө ң б е к т і алды, Жылжытып итермелей суға салды; Бет түзеп елге таман жөнелмекке, Үстіне аттай қарғып мініп алды (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Ірі үлкен, дөңбек секілді.* Атынан түсіп, үлкен бір д ө ң б е к т асты белгі етіп, түбіне құм салған қаңылтырды тастап қымтады (Ғ.Сланов, Асау арна). Тау бауырынан домалатылған д ө ң б е к ағаш өзенге келіп шолп ете қалады (М.Тиесов, Әңгім.). Ол буын-буынынан әл кетіп, д ө ң б е к т асқа тізе бүккен (Д.Досжанов, Жусан.). Кенет арт жақтан бірдеңе арс-арс еткендей болды. Бұрылып қараса, дөң үстінде дөңкиген үш д ө ң б е к ит құтырған бурадай ауыздарынан ақ көбік атып гүрсілдеп тұр екен (Ә.Тарази, Шығ.). // а у ы с. *Қозғалмайтын, ауыр қозғалатын, мінезі ауыр.* Қаңбақтан қашсаң, д ө ң б е к к е (Мақал). Кірсін дәулет еңбектен, Қашсын дәулер д ө ң б е к т е н (І.Жансүгіров, Шығ.). Келеді көздің алдына Осындай небір келбеттер: Ана бір ұзын тұмсықтар, Мына бір жуан д ө ң б е к т е р (Ә.Тәжібаев, Жартас).

ДӨҢБЕКТАС¹ з а т. к ө н е. *Қырманға жиналған дәнді дақылдарды бастыруға қолданылатын тастан жасалған көне құрал.* ≈ Д ө ң б е к т а с п е н бастыру.

ДӨҢБЕКТАС² з а т. *Диаметрінің мөлшері 10 см-ден 10 м-ге дейін баратын тау жыныстарының жұмырланған сынықтары.* Д ө ң б е к т а с тау жыныстарындағы аллювийлік, прот-

лювийлік және мұздық шөгінділерде көп кездеседі (ҚҰЭ).

ДӨҢБЕКТЕЙ с ы н. **1.** *Дөңбек сияқты, дөңбек тәрізді.* Мен оларға не дейін? «Шүкір» деймін ішімнен. Су аударған *д ө ң б е к т е й*, жел аударған қаңбақтай болып жүрген қиын шағымда бұл келген табыс мені бір көтеріп тастады (Ы.Жақаев, Өмір.). Атынан қармап түсіріп, Жел аударған қаңбақтай, Су аударған *д ө ң б е к т е й*, Ат үстінен ұшырып (Жамбыл, Шығ.). Ауырған баланың бойы ұзарып, жансыз *д ө ң б е к т е й* икемге келмейді (З.Иманбаев, Солма. гүл). **2.** *Келсаптай ірі, үлкен.* Ол *д ө ң б е к т е й* жуан ағашты сартылдатып шаба бастады (Ә.Әбішев, Шахталар.). Көбелек деген тым құрыса, қағылез болса керек еді, дәл осындай *д ө ң б е к т е й* көбелек көргенің бар ма, қарлығаш (М.Әуезов, Қараш.). Қарсы алдымдағы шоқат баурайында *д ө ң б е к т е й* тостаған бала маған тарамыс мойнын соза қарап тұр (З.Шүкіров, Ғажайып.). **3.** *Балтиган зор денелі, Өлгенше үлкен.* Топ адамның ар жағында, бетін әрі, бөксесін бері салған, *д ө ң б е к т е й* біреу жантайып жатыр (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Табиғат шіркін өзінен де бойды аямаған екен, *д ө ң б е к т е й* боп, жауырыны қақпақтай қайысып, теңселе басып келе жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ДӨҢБЕКТЕН= е т. *Ірі-ірі, үлкен болып жиналу.* Құм шоқылары бір-біріне егіз тамшыдай ұқсас іртік-ірттік *д ө ң б е к т е н і п*, көз ұшына дейін созылып жатыр («Лен. жас»). Алқара-көк қалың егін қарауытып, мұхит толқындарындай *д ө ң б е к т е н е* аунақшып, ыңғаранып төңкеріледі (Онышы асу).

ДӨҢБЕКШУ *Дөңбекші етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мазасыздану, әрнені бір ойлап, ұйқы қашу, тыныштық тауып жата алмау, аунақшу.* Рахмет ашу үстінде айтарын айтып салса да, артынан өкініп, түн ортасына дейін тыныштық көрмей *д ө ң б е к ш у м е н* болды (С.Ерубаев, Шығ.). Бәукен боранның есік, терезені тырсылдата қағуын, шатыр қаңылтырын салдырлатуын тыңдап, төсегінде *д ө ң б е к ш у м е н* болды (Р.Әбутәліпов, Алтын.). Нұртай аздан кейін тыпыршуға айналды. Оның арты – жанталасып *д ө ң б е к ш у г е* соқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Тыныштық таппау, қозғалыста болу.* Қысы теңіз аспаны тағы да мылтық күркірімен жаңғырығып, қарасұр хайуанаттар толқын бетінде *д ө ң б е к ш у м е н* болды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.).

ДӨҢБЕКШІ= е т. **1.** *Аурудан, ауыр ойдан мазасызданып аунақшу, тынышсыздану.* Мұндай жағдайда балалар ашуланшақ болады, ауырсынып ыңқылдайды, тыным таппай

тынышы кетеді, *д ө ң б е к ш и д і*, тамақтан, тіпті су ішуден де бас тартады (М.Айтқожина, Бронх демікпе.). Көзін жұмып тырп етпей әрі-бері жатты. Ұйқы келмегенсін басын көрпемен бүркеп алды. Көзіне сонда да ұйқы келмейді. Олай-бұлай *д ө ң б е к ш и д і*, болмады (Ә.Нұрпейісов, Сең). Шам сөнуін, қыз жатуын асыға күткен Махмет, *д ө ң б е к ш и п* жатып, қысқа танды көзімен атырды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). **2.** а у ы с. б е й н. *Астан-кестен болу, асты-үстіне шығу, теңселу, тербелу, шайқақтау.* Сатыр-сұтыр бір алапат, Жер жыртылып, аспан құлап, Тау *д ө ң б е к ш и п*, өзен жылап, Алай-түлей бар дүние. Тірлік түсті қандай күйге?! Бұл не сұмдық! Бұл не апат (Ә.Жәмішев, Төскей). Ашуға басып өр теңіз, Арнаға сыймай бұлқынды. Қаһарлы сонша – көрсеңіз, *Дөңбекші п* алға ұмтылды (М.Неталиев, Көктемім.). *Дөңбекші п* теңіз беті желмен ойнап, Толқындар бірін-бірі қуып айдап, Жарыса жар жиегін теуіп жатты Күркіреп төбесінде көбік қайнап (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.). Жүрегім менің жүйткіді тынбай дүрсілдеп, Жүрегіме менің күндіз де, түнде де тыншу жоқ. Дүние әлі тартады ішке тынысын, Дүние әлі *д ө ң б е к ш и п* жатыр у-шу боп! (Қ.Мүсірепов, Раушан).

ДӨҢБЕКШІТ= е т. **1.** *Әрлі-берлі шайқалту.* Ұзын қорапты арбаға үлкен темір бөшкені *д ө ң б е к ш и т і п* бос салып алған бір әйел ... терезенің дәл түбінен даңғырлатып жортып өтті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Сол жерде кеме дауылға тап болды. Алып толқындар «Клеопатраны» олай бір, былай бір *д ө ң б е к ш и т і* («Лен. жас»). **2.** ж е р г. *Отты көсеу, аударыстыру.* Ошақтағы отты ары-бері *д ө ң б е к ш и т і п* отырып, өшіріп алды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** а у ы с. *Мазасыздандыру, ұйықтатпау.* Неге екені белгісіз, бұл ойы Наймантайды көпке дейін *д ө ң б е к ш и т і п*, көзі ұйқыға барғанша мазалаумен болды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Сені көріп қайта тудым мен бүгін. Аяу білмес мынау жендет жүрегімді мұз қатқан Ойран-асыр *д ө ң б е к ш и т к е н*, сыздатқан Дімкес соқыр сенімімді күл-талқан ғып құзға атқан Пенделікке ұстатпаған сауырын Сенің даңқын артсын мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шал сөзін соныменен аяқтатты, Аты үшін қонағы сыртқа жатты. Үйде жатқан сұлудың лебі тартып, Аңшыны *д ө ң б е к ш и т і п*, жүз аунатты (Ш.Әбенев, Ортақ арал).

ДӨҢ-БЕЛЕС з а т. *Биік, дөң, аласа жерлердің жалпы көрінісі, атауы.* Сағым көтерген шоқ-шоқ талдар, *д ө ң б е л е с т е р* алыстан мұнартады (С.Хайдаров, Құрыш.).

ДӨҢЫЛДЫ с ы н. *Дөңес-дөңес, дөңесі көп.* Ұсақ бұйрат, боз *дөңбілді*, ақ селеулі далада жаңа салынған облыстық қала – Қарағанды (А.Машанов, Жер асты.). Сонау қол ұшында қарауытқан *дөңбілді* жоталардың арғы-бергі беті бұлардың қыс түсе құлайтын жайылымы (К.Ахметбеков, Ақдала).

ДӨҢГЕЙ¹ з а т. *Дөңестеу жер.* Сайдаң құлазыған сар дала, сулап жатқан қара адырлардан асып, үлкен жолдың *дөңгейіндегі* қайқаңға шыға келіп еді, қалың кірешілер өтіп барады екен (Ә.Әбішев, Замана.). Қай *дөңгей*, мына дөңгей, дөңгей, дөңгей. Дауысым ашылмайды шыға желмей, Көзіме елес-елес көрінесің Базарда кезі елу сом алтын зердей (Ф.Сланов, Дөң асқан).

ДӨҢГЕЙ² з а т. с ө й л. *Деңгей.* Бұл беттегі су *дөңгейі* де көтеріліп кетті (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Алакөзов сияқты басшы адамға ой саяздығы, білім саяздығы, мәдениет *дөңгейінің* төмендігі үйлесімсіз (С.Жүнісов, Жапанда.). Борзих батальонымен тізе қосып, бір қимылдаған латыш корпусы да солдат хуторының *дөңгейіне* жете бере, алдынан қарсылық кездестіріп тоқтаған (Ә.Нүрпейісов, Курляндия).

ДӨҢГЕЛ з а т. к ө н е. *Дөңес жер.* *Дөңгеле* *ге* қакқан қазықтай, Қасқайып бала тұрады (Алпамыс).

ДӨҢГЕЛЕ = е т. 1. *Шыр айналып қозғалу, жылжу.* Айналма бөрененің ұңғысына оқтау салып айналдырса, оған қоса темір шығыршық та *дөңгелейді* (Д.Досжанов, Жібек.). Егінді *дөңгелейтін* тіс-тіс үлкен тасқа қос ат немесе өгіз жегіп, сабағымен отаулап жиған бидайдың үстінен таң азаннан кешке дейін айдап, бастырып алады (М.Қуанышбаев, Тайталас). 2. *Аунақшу, домалау.* Ойда жоқта жаңа ғана іліп қойған сусар бөркі еденге ұшып түсіп *дөңгелеп* ала жөнелді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Сілтеген таяғы бір ұшынан жерге қадалған бойда қалбыр сияқты жоғарыдан төмен қарай *дөңгелей* жөнелді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Ақбілек *дөңгелейді...* Қасқыр күрілдейді, Ақбілек шырылдайды. Қасқыр қырқырайды. Ақбілек шырықрайды... Сөйтіп Ақбілек көп қасқырмен көп соғысты... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жер, айналдың, Мен төсіңе жайғастым. Саған мініп, Аспан бардым, Ай бастым. *Дөңгеле*, жер; дөңбекші, жер; айнал, жер, Арқаңнан мен айырыла қоймастайын (М.Мақатаев, Шығ.). Түгі тек жусан, ебелек Жер еді сұрғылт талайдан Қанбағы желге *дөңгелеп* Селеуі сирек сарайған (Ф.Орманов, Танд.). 3. *Дөңгелек сияқтану, жұмырлану, бұрыш шығармай, дөңгелек формаға келу.* Ауыл салтымен *дөңгелей* емес, қала салтымен көшелене қонған киіз үйлер жарқырай қалды

(С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қара машина зулап барады. Жұмыр жер *дөңгелей* келіп, машинаның доңғалағына оралған шайы орамалдай. Дала қуғанға жеткізбейтін, құрыққа ұстатпайтын жүйріктей (К.Жүнісова, От пен гүл). Сағынып келсем еркелеп, Ертісім мені қарсы алар. Толқындар аунап, *дөңгелеп*, Толқындар мені арқалар (Н.Шакенов, Менің гүлім). Құнанбайдың онсыз да ұзын, үлкен бетіне, ұп-ұзын боп, *дөңгелей* біткен сақалы қосылғанда, басы мен беті бір өңірдей (М.Әуезов, Абай). 4. *Шыр көбелек айналу.* Билеп жүр енді топ бала, Ұршықтай зырғып *дөңгелеп* (Ж.Молдағалиев, Поэм.). Көрмеген бе дәл мұндай «сынға» түсіп, Әлде киім кеудесін тұр ма қысып. Басы айналды вальске *дөңгелесе*, Қалады тек кеуделер тіл қатысып (Ф.Оңғарсынова, Сенің махабб.). Суға қанып көп жылқы, Шықты белге өрмелеп. Жібек жалды құлын-тай, Ойнақ салған *дөңгелеп* (Қ.Тастайбеков, Өленд.). Қызыл көйлек, көк көйлек Толқын бір толқын кетеді, Зырлауықтай *дөңгелеп* Зымырайды етегі (Д.Әбілев, Жүрек.). 5. а у ы с. *Бәйек болу, құрдай жорғалау.* Аласа үйдің есігі, Кеңінен кетті ашылып. Иван қарт жүр *дөңгелеп*, Наташа жүр асығып (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Ағатайлап, жеңгелеп, Ақ ұршықтай *дөңгелеп*, Аңқылдаған ай маңдай, Қазақтан сенің нең бөлек?! (Ф.Жұмабаев, Алтын толқын). 6. а у ы с. *Түлкі бұлтаққа салу, жалтару, бұлтару, қашу.* Манадан бері құйрығын жасырған маймылдай *дөңгелейсің* кеп, *дөңгелейсің* (З.Шашкин, Өмір.). Түлкі кетті *дөңгелеп* орындамау жөн бе деп (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). 7. а у ы с. *Өмірдегі шырғалаңның ішінде жүру.* Өмірдің биік шыңында Келеміз бірге өрмелеп. От беріп менің жырыма, Жүресің жортып *дөңгелеп* (Ә. Оңалбаев, Таң алды.). Бұл дүниенің алды-арты Көз алдында тұр *дөңгелеп* (Қ.Аманжолов, Таңд.). Әйтеуір өзімізбен-өзіміз *дөңгелеп*, уайым-қайғыдан ада тірлікке тұяқ тірегендей болдық (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). 8. а у ы с. *Басы айналып, әлдебір сезімге берілу.* Ұзаған сайын Тоқтардың көз алды бұлдырап, айнала бөрікше *дөңгеледі* (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

Дүние дөңгелейді. а) *Өмір зырылдап өтеді.* Сыр бұл жерден аққалы Неше жылдар өтпеді... *Дөңгелеп дүние* тынымсыз Кім келіп, кімдер кетпеді (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). *Дөңгелейді дүние* карусельдей, Карусельде жұрт отыр ала-құла, Шешен де бар сөйлейтін жағы сенбей, Түскен талай дау-жанжал сарабына (С.Мәуленов, Жаз ерке). ә) *Басы айналды.* О, тоба, жұрттан ақша жинау

менің не сорым еді. Әп-сәтте естен тандым да қалдым. Аспан қарайып, *дүние дөңгелеп* жүре берді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр.). б) *Дүние, әлем керемет болып көрінді. Дүние дөңгелеп* жүре берді. Аспан аясына қарап құшағын жая ұмтылған бала Ыбырайдың көкірегі керемет бір күй кернеді («Қазақст. әйелдері»).

ДӨНГЕЛЕК¹ з а т. 1. с ө й л. *Дөңгалақ*. Баранов арбаны итеріп апарып суға түсірді де, қалған торы атты соның *дөңгелегіне* мықтап тұрып байлады (Ә.Әбішев, Замана.). Спидометр тілі жүз жиырманы көрсеткенде, машина қайда кетерін білмей, *дөңгелегі* жерге бір тиіп, бір тимей, құстай ұшты. (М.Есламғалиев, Екінші.). Төрт *дөңгелек* болса менің қолыма бер, бір тракторды өзім жасап шығарамын (С.Адамбеков, Кесе.). Алдымен бір гектардың елуден бір бөлігіне тұқым себу үшін *дөңгелектің* қанша рет айналатынын есептеп алады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). 2. м а т. *Шеңбер*. Ежелгі үнді ғалымдары *дөңгелектің* ауданы шеңберінің жартысы мен радиусының көбейтіндісіндей болады деп есептеген (М.Исқаков, Математика.). Қожа шөпшек ағашпен жерге *дөңгелек* сыза бастады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Грек философтары әрі математиктері Антифонның бұл пайымдауын сынап ешбір көпбұрыштың *дөңгелекке* тең болмайтынын, бірақ дөңгелекті көпбұрыштар арқылы кез келген дәлдікпен жуықтауға болатынын дәлелдеп берді (А.Көбесов, Математика.). 3. а у ы с. *Қоғамның, өмірдің даму бағыты, беталысы*. Тарих *дөңгелегін* ешкім кері кетіре алмайды (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Кейбіреу жапалақтай жарбаңдайды, Өзінің әлі келер жерін білмей. Бұл дүние диірмендей бір *дөңгелек*, Бұрқырап өте шығар әлек-шәлек. Үмітпен «ханның қызын алармыз» деп, Өлетін отқа күйіп біз көбелек (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Завод деген единица, үлкен саясаттың бір тетігі. Бір бұранда солғын бұралса, мемлекет *дөңгелегінің* жүрісіне ақау түседі (З.Шашкин, Теміртау.).

Дүниенің дөңгелегі. п о э т. *Өмір, тіршілік*. Сұм дүние сылаң беріп көптен өтер, Сау қалғанның көбісі ертең бітер. Тоқтамас *дүниенің дөңгелегі*, Жүйріктің айтқан сөзі көпке кетер (М.Жұмабаев, Шығ.). *Дүниенің дөңгелегі* айналады: Кімі үстінде гуляйтпап, жайланады, Кімі астында езілер саз балшықтай? Білмеймін, түбі неге айналады? «Үстегіде не қасиет, астағыда не жазық?» – деп еріксіз ойланады (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ДӨНГЕЛЕК² з а т. *Майға піскен жұқпа нан*. Сапардың алдына майға пісірген екі *дөңгелек*, Аманның алдына молырақ қылып

бауырсақ, піскен сүттің қаймағы қойылған (Ғ.Мұстафин, Дауыл). Мерекенің туған күніне дайындалып жатқанбыз. Үлкен шешесі Дәметкен май *дөңгелек* пісіріп, Күлшән жаңа көйлек тігіп, мен магазиннен бірдеңе іздеп, өзімізше мәре-сәреге түскенбіз (Дала дауыл.). Галактиканың формасы *дөңгелек* нан не қалта сағат сияқты (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ДӨНГЕЛЕК³ с ы н. *Шар сияқты, шеңбер тәрізді, жұмырланып, дөңгеленіп келген, сопақ емес*. Генерал қалтасынан *дөңгелек* алтын сағатын суырып алып, Дәрібекке ұсынды (С.Омаров, Әңгім.). Жұқа ерні бозара жымырылып, *дөңгелек* көздері қысыла түсіп, тас боратқан сойқанға Баршагүл қасқая тартты (Ғ.Сланов, Шалқар). Тайдың тұяғындай *дөңгелек* қалта сағатымды жалма-жан құлағыма тосамын. Жоқ, натидың ескі моторынша тарс-тұрс ұрып тұр (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Балтабаевтың *дөңгелек* көздері ұшқын шашып, жүзінде күлкі үйіріліп тұрғанымен де, аздап жүдеу тартқан қара торы өңінен оның қатты шаршап отырғанын аңғару қиын емес еді (К.Бокаев, Өнерлі.).

Дөңгелек бет [бетті, жүз, жүзді]. *Беті (жүзі) домалақ, сопақ емес. Дөңгелек бет, қалың ерін Көп түседі Әбен еске (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). Дөңгелек бетке* сай келген домалақ мұрын оған әдемілік пішінді ерекше беріп тұр. Асылы, адамың ажарын кіргізетін мұрын ғой (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат). Сембек *дөңгелек бет*, бота көзді аққұба бойжеткенге сұқтана бір қарады да, жалаңаш қырат-төбелерден асып бара жатқан күнге бетін бұрып тұр (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). *Дөңгелек бетті*, қызыл шырайлы әйел... баяндаманың сөзін ынтамен тыңдап, жазып отыр (Б.Майлин, Шығ.). Абайдың толықша біткен *дөңгелек жүзінде* әлі бірде-бір ажым жоқ (М.Әуезов, Абай). Әділбек Омбы қаласында оқыған, мамандығы дәрігер. Орта бойлы, *дөңгелек жүзді*, келте мұрынды, келбетті жігіт (А.Нұрқанов, Дала қыраны).

Дөңгелек диаграмма. и н ф. <ағыл. pie chart>. *Бүтіннің бөліктерін немесе оның пайыздық құрамын дөңгелек секторлар бейнесінде көрнекі түрде көрсететін диаграмма түрі.*

Дөңгелек есеп. *Нақтылы емес, мәлшермен алынған есеп, сан*. Біз осындай *дөңгелек есепке* кеткенде, Жұмақыз орынды дау айтты. – Жоқ, сіз артық алдыңыз. Біздің алмалардың бір өзі кейде жарым кило тартады (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

Дөңгелек қалпақ [бөрік]. *Жиегіне айналдыра елтірі ұсталған қалпақ, бөрік*. Барлық баста бір түсті *дөңгелек қалпақтар*

(Бейбітшілік даусы). Аласалау біткен бұйра талдың көлеңкесінде тоқыма көйлек, сәтен желең жамылған, киіз қалпақ киген, кейбірінің *дөңгелек бөркі* бар шалдар отыр екен (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Дөңгелек ойнатты [айналдырды]. *Бұйым көрмеді, күші емін-еркін жетті.* Дарқан тысқа шықса, боран түтеп тұр екен. Дарқанның өзін *дөңгелек ойнатып*, аударып-төңкеріп жүргізбейді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бақтығұл бай ауылдың үйі мен жүзіндегі... сан сала шаруасын кезегінде басқарып, керегінде тынбай жүріп қолма-қол істеп *дөңгелек айналдырды* (М.Әуезов, Қараш.). Су шегіне бір іліндірсе болды, *дөңгелек айналдырып*, толқын үстіне шығарады (М.Әбдіхалыков, Қара тасқын).

Дөңгелек пеш. *Бұрышы жоқ, айналдырып жасалған аузы үстінен шығарылған тастан, кесектен жасалған пеш.* Жар қабақтың құлай берісінде салынып жатқандар там емес, мыс қорытатын *дөңгелек тас пештер* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Үйдің тек осы бөлмесінде ғана екі терезе бар. Бөлме терезелері үлкен, жарық, еңсесі биік. Сол жақ босағада *дөңгелек пеш* тұр (К.Оразалин, Абай.).

Дөңгелек үстел [стол]. а) *Домалақ формадағы ас ішетін үстел.* *Дөңгелек стол* айналасында отырып, кешкі шайды қонақтар іше бастаған (М.Әуезов, Абай). Жерде жинамалы үлкен *дөңгелек сырлы столға* қағаздарын жайып, қаба сақал тілмаш сыртсырт жазып отыр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Біз жерге киіз төсеп, *дөңгелек стол* қойып, шайды сонда жасайтынбыз (Х.Елебеков, Үні кетпес.). ә) *ресми. Белгілі бір мәселе жөнінде тікір алысуға арналған ресми жиын, мәжіліс.* Тауда «Жұлдыз» журналының *дөңгелек столы* Жамбыл облысының Талас ауданында өткізілді («Қаз. әдеб.»). «Асар» партиясының ұйымдастыруымен «Қазақстан ішкі өнімінің экологиялық бағасы» атты *дөңгелек үстел* өтті («Жас Алаш»). *Дөңгелек үстелдің* қорытындысы бойынша ұйымдастырушылар нақты ақпарат беретін осындай пайдалы бас қосуларды алдағы уақыттарда да өткізіп тұруға уағдаласты («Егемен Қазақстан»).

Дөңгелек шаруа [дәулет]. *Бай да емес, кедей де емес, өзіне-өзі жетерлік, орташа ауқаты бар.* Беркімбай жеңіл үйір жылқысы, бес-алты сиыр, отыз шамалы қой-ешкі тұяғы бар *дөңгелек шаруа* болатын (С.Омаров, Қайырлы.). Кәсеннің байыған кезі болған емес. Бірақ *дөңгелек шаруасы* өзіне мол жететін. Ол кісіден ат, ас сұрап көрген емес (С.Мұқанов, Есею жыл.). Боздақтың...екінші токалын көзіміз көрді. *Дөңгелек қана шаруасы* бар біреудің әлпештеп отырған қызы

екен, малдың күшімен алыпты (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Бөжей бай емес. Орташа, *дөңгелек қана дәулеті* бар еді (М.Әуезов, Абай).

ДӨҢГЕЛЕКАУЫЗДЫЛАР з а т з о о л . <cyclostomata> *Қазіргі кездегі омыртқалы жануарлардың жақсыздар тобына жататын жалғыз класы. Дөңгелекауыздылар* теңіздерде, тұщы суларда таралған. Қазақстанда каспий миногоасы «Қызыл кітапқа» (1996) тіркелген. *Дөңгелекауыздылардың* екі класс тармағы (миногалар, миксиндер) бар (Қаз. тілі термин. Биология).

ДӨҢГЕЛЕКСІЗ с ы н. *Дөңгелегі жоқ. Дөңгелексіз* белағаш Бір кіндікте тұр екен Жерге тимей сілкініп (Айтыс).

ДӨҢГЕЛЕКТЕ= е т. 1. *Шар тәріздес формаға келтіру, жұмырлап ию.* Қаба сақалын иек ұшына ғана қалдырып, *дөңгелектеп* күзеп, сәндеп қойған (К.Тоқаев, Түнде.). Қорғасын қалыптың сыртынан арнаулы темір қысқашпен *дөңгелектеп* шығыр бейнесіне келтіріп игенде ол нағыз білезік түріне келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Дөңгелектеп* мұртты сал Английский фасонға, Көк тұқыл қылып сақалды ал Қарамай көріжасыңа (Б.Майлин, Танд.). Тізе бойы *дөңгелектеп* қазылған жерге айнала жіңішке шыбықтар шаншып, оның үстіне қат-қабаттап көк шөпті үйіп қойған (А.Байтанаев, Асан). 2. м а т. *Нақтылы оң санды белгілі бір дәлдікпен оның жуық мәнімен дәл келетін басқа бір нақтылы оң санмен ауыстыру.* Әдеттегідей, алып тасталатын разряд 5-ке тең немесе үлкен болса, алдыңғы үлкен разрядқа 1 қосылады. Мысалы 5,788 санын үтірден кейінгі санды *дөңгелектесек*, нәтижесі 5,8 болады (Қаз. тілі термин. Информатика). Егер санды *дөңгелектегенде* алынып тасталатын цифрлардың біріншісі 0, 1, 2, 3, 4 цифрларының бірі болса, онда сақталатын ақырғы цифр өзгермейді (ҚҰӘ). Мысалы, 20, 35 санын ондық разрядқа дейінгі дәлдікпен *дөңгелектесек* 20 болады. Ал 29, 65 санын сондай дәлдікпен (ондық разрядқа дейінгі) *дөңгелектесек* 30 болады (ҚҰӘ).

ДӨҢГЕЛЕКТЕЛІН= е т. *Дөңгелек тәрізденіп істеліну.* Бетонды штрек поезд өтетін туннель сияқты. Төбесі *дөңгелектелінген* ұзын коридор (С.Ерубаев, Шығ.).

ДӨҢГЕЛЕКТЕН= е т. 1. *Дөңгелекке ұқсап тұру, домалақтану, дөңгелену.* Малға жұғымды изен, жусан, жұмсақ та қысқа ақ шөптер және иірім-иірім үй орнындай *дөңгелектенген* ақ ши мен қияқтар дарқан далада мол өседі (Т.Айнабеков, Алғы шепте.). Егер әйел емшегінің ұшы жалпақ болып, не *дөңгелектеніп* үрпі тарылып тұрса, ауыртпай созған жөн (К.Өтегенова, Аборт. зияны). 2. *Жұмырлану.*

Бұл өсімдік құрғақшылық бола қалған күндерде өзінің тамырын жерден тартып алып, *дөңгелектеніп* қалады (Ш.Қожахметов, Ғалам жаап.).

ДӨНГЕЛЕКТЕТ= е т. *Домалақ формада жасату, домалақ қылу*. Ол әлденеге сұстанып алған. *Дөңгелектетіп* қидырған тақия шашы кірпінің тікеніндей тікірейіп тұр (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

ДӨНГЕЛЕКТЕУ¹ с ы н. *Дөңгелекше келген*. Әміре ортадан сәл төменірек бойлы, ақ сарғылт өңді, *дөңгелектеу* жүзді еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Теректің ашық түсті, *дөңгелектету* келген қалың жапырақтары жаздың ыстық күнінде қай өсімдіктің жапырақтарынан болса да көп салқын болады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Оның жар қабағының астынан сығалай қарап тұратын *дөңгелектету* кішкене көк көзінің тұнығында адамға деген мейірім, ерекше бір жылы от бардай көрінетін (С.Бақбергенов, Қарға там.). Моңғолдардың көздері негізінде қысықтау, көз шарасы қиғашырақ, қазақтікі – *дөңгелектету* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ДӨНГЕЛЕКТЕУ² *Дөңгелекте етістігінен жасалған қимыл атауы*. 1. м а т. *Нақты оң санды белгілі бір дәлдікпен оның жуық мәнімен немесе басқа бір нақты оң санмен ауыстыру*. Сандарды *дөңгелектеудің* өзіндік ережесі қолданылады (ҚҰӘ). *Дөңгелектеудің* екі түрі бар: кемімен дөңгелектеу, артығымен дөңгелектеу (ҚҰӘ). 2. а у ы с. *Сөзін, ісін жинақтау*. Баяндамашы сөзін *дөңгелектеуге* кірісті (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Артығымен дөңгелектеу. м а т. *Артығымен дөңгелектенетін санның соңғы цифры бірге өсіріледі. Артығымен дөңгелектеу*, мұнда сакталатын разрядтың соңғы цифры 1-ге өсіріледі де, ал қалған цифрлары алынып тасталады (ҚҰӘ).

Кемімен дөңгелектеу. м а т. *Кемімен дөңгелектенетін санның оң жағындағы барлық цифрларының алынып тасталуы. Кемімен дөңгелектеу*, мұнда дөңгелектенетін санның оң мағынадағы белгілі бір разрядтан кейінгі барлық цифрлары түгелімен алынып тасталады (ҚҰӘ).

ДӨНГЕЛЕКТІ с ы н. 1. *Дөңгелегі бар*. Ауыр *дөңгелекті* тараңтас арба бірде қопаға малтығып, бірде құмға батып мимырттап әрең жүреді (А.Тоқмағамбетов, Жыр құмбезі). Саптың соңында жаралы жауынгерлер мінген қос *дөңгелекті* күркелі арба келеді (Б.Момышұлы, Москва.). Соңғы жылдары *дөңгелекті* тракторларда да шаң мен жауын-шашыннан қорғайтын жеңіл кабиналар орнатылып жүр (Тракторист.). 2. *Дөңгелекке ұқсас*. Адам геометриялық пішінді (форманы) табиғаттың

өзінен алды. Мәселен, айдың *дөңгелекті*, орақ тәрізділігі, көлдің айдыны, сәуленің түзулігі т.б. міне, осының барлығы адамнан бұрын болған және оның көз алдында тұрған объектілер (О.А.Жаутіков, Жаратылыстану.).

ДӨНГЕЛЕКТІК: бір дөңгелектік қамыр. *Бір жайым қамыр*. Өгей шешесі қамыр илеп жатқанда *бір дөңгелектік қамырды* Жаппарбек қоярда-қоймай сұрап алған (С.Бегалин, Мектеп.).

ДӨНГЕЛЕКШЕ¹ з а т. *Кішірек шеңбер, шеңберше*. Жұлдыздың жалтырауын *дөңгелекшенің* диаметрін өлшеу арқылы да, қараюының дәрежесін өлшеу арқылы да есептеп шығаруға болады (Х.Әбішев, Халық астрон.). Дәл қазіргі сәтте Сабынды көлдің мөлдір суында шоршып ойнаған балықтардың шолпылы ғана естіліп, су бетіне пайда болған *дөңгелекшелер* ғана көрінеді (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ДӨНГЕЛЕКШЕ² с ы н. *Дөңгелек сияқты, домалақ*. Үңгір іші кішігірім бөлмедей. Жерді ойып бес-алты орындық жасапты. Ортада топырақтан оюлаған *дөңгелекше* стол (Ш.Күмісбаев, Соқ, барабан). Маңдайына түсіре тартқан қызыл орамалы ақсары *дөңгелекше* жүзіне жарасып, аша түскен (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Ауруға шалдыққан органдарда кішкене *дөңгелекше* келген, сарғыш таңба пайда болады (К.Боранғазиев, Жем-шөп.).

ДӨНГЕЛЕН= е т. 1. *Шеңбер сияқты дөңгелек формаға келу, шеңберлену*. Жұрт алқақотан *дөңгеленіп* отырып күреске дайындалды (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Өзі бастап ішке енді. Үйге шам жағып қойған екен. Қонақтар *дөңгелене* сол қанатқа төрге жақындамай жүрелей отырысты (С.Смағамбетов, Елім-ай!). Жарық айдың сәулесі қоңырқай үзіктің жылт-жылт тесіктерінен... теңгедей-теңгедей болып *дөңгеленіп* түсіп тұр (М.Әуезов, Қараш.). Мысалы тырналар кәдімгідей би ойнағын жасайды. Бұл үшін олар таң жаңадан қылаңданып келе жатқанда немесе қызыл іңірде ашық жерде жиналады да, *дөңгеленіп* қатар түзеп тұрады (Р.Әлімбаев, ... Кұстар.). 2. *Шырқ айналу, шыр көбелек қозғалу*. Билейік, – деді Жансая маған асыға тіл қатып. Біз биге түстік. Бізді күтіп тұрғандай оқушылар да екеу-екеу *дөңгелене* жөнелді (Н.Сералиев, Құм адам.). Жігіттер ортадағы орындықтарды сахна үстіне жиып тастап, лезде бір-бір қызды құшақтап *дөңгелене* жөнелді (С.Мұратбеков, Көкорай). Айналма болған малдың есі шығып, оттан қала бастайды да *дөңгеленіп* айнала береді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Тойдың соңын ала Әнзила оны биге шақырды. Көптен бері бір-бірімен билемеген қос құрбы сағынысқандай толқи *дөңгеле-*

л е н і п жүре берді (Б.Ойшыбаев, Қимас күн.). **3. Домалау, айналу, аударылып-төңкерілу.** Сарқыраған сарыны күшті Бір керемет қаптап келеді. Бірте-бірте жақындай түсті, Үйдей тастар *д ө ң г е л е н е д* (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Кенжетай оң жағына қараса, доңғалақтан шығып кеткен құрсау екпінімен *д ө ң г е л е н і п*, арбамен жарысып барады екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). **4. а у ы с. Бйңайлану, аяқталу, даярлау.** Күйек алуға дайындық барысы біршама *д ө ң г е л е н і п* қалған төрізі (К.Ахметбеков, Ақдала).

Дәулеті дөңгеленді. Кедейленді, дәулеті азайды. О бастан шаруаға қыры жоқ. Тәттімбеттің *д ө у л е т і* сары жайлаудан кетер жылы-ақ *д ө ң г е л е н і п* қалған (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Шаруасы дөңгеленді. Жұмыс ілгері басты, өрге домалады. Екеуінің қазіргі бастамасы, бір-бірін түсіне тізе қосып кіріскен *ш а р у а с ы*, обалы көне, *д ө ң г е л е н е* жөнелген (О.Бөкеев, Өз отың.).

ДӨҢГЕЛЕНТ= е т. **1. Сақина, доға сияқты ету, дөңгелек сияқты орналастыру.** Дастарқанда *д ө ң г е л е н т е* қаттап жиналған, төбесіне тәтті-тәпсек төгілген табан бауырсақтардың қатарына еркек қойдың тегене құйрығы сол күйінше пісіріліп, бітеудей қойылады («Түркістан»). Түтінді аузынан сақинаша *д ө ң г е л е н т і п*, лек-лек етіп шығарып, бізді таңғалдырды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Лагерь дегеніміз жаратылыс жасаған сайды тереңдетіп, *д ө ң г е л е н т і п* қазған орлар (Ф.Сланов, Замана.). **2. Айналдыру, айнала қамту.** Ұш жағын аздап *д ө ң г е л е н т е* шырпып қырыққан сұлу бурыл сақалды, сәл еңкіштеу ірі денелі кісі көн етігімен күрең сырлы еденді жасқана басып кеңсеге кіріп келді (З.Жәкенов, Күн көтеріл.). Бұл – Ошаранды өзеннің иіріліміне *д ө ң г е л е н т е* салған кішкене ғана қала болып шықты (Б.Майлин, Азамат.). Ер азаматтар базар шығып келуге қалаға аттанғанда, әйел, бала-шағалар *д ө ң г е л е н т і п* үйлердің керегесін көтере бастады (С.Елубаев, Білте шам.). **3. Шыр айналдыру, өз өзегімен айналдыру.** Қара терең қап-қара болып бұйраланып жатыр екен. Мүйістен айналып аңғарға құласымен, иірілген ағын қайықты *д ө ң г е л е н т і п* ала жөнелді (Ә.Сараев, Қараша.). **4. а у ы с. Емін-еркін меңгеру, еркін әлі келу.** Мен оның бұған дейін білмеген тағы бір қырын аңғардым. Қолға түспес тамаданың өзі екен. Үйіріп, *д ө ң г е л е н т і п* бүкіл жұртты аузына қаратты да қойды (К.Қазыбаев, Аманат.). Зояның аузынан осы сөздің шығуы-ақ мұң екен, қыздар мені үйіріп ала жөнелді. Бірінен соң бірі қолтығымнан алып, ұршықша *д ө ң г е л е н т т і* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **5. а у ы с. Ағыздырту, айдау,**

шаба жөнелту, тез қимылдау. Ноғай бөркін киеді, Қобыландының соңынан *Д ө ң г е л е н т і п* жөнелді (Батырлар жыры). Шалқайып ұшқан қоңыр қаз Тозаңынан адасты. Құбылып, ойнап, жер басып, Бірде шауып, желеді, *Д ө ң г е л е н т і п* келеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Дөй қара тәсілсіз екен. Талай рет *д ө ң г е л е н т і п* үйіріп әкетсе де, Сәрсен аяғын тіреп, тік түсіп жүр (Т.Ахтанов, Дала.). Жарайды, – деп тергеуші ауыр денесін жеп-жеңіл *д ө ң г е л е н т і п*, есікке қарай беттеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Шаруасын дөңгелентті. Жұмысты еркін меңгерді, ілгері бастырды. Шырқап кетпегенмен шығындап қалып та қоймайтын, *ш а р у а с ы н* ширақ ұстап, *д ө ң г е л е н т і п* отыратын адам (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). Аз уақыттың көлемінде облыстың сан салалы, бас қатырар, қабырға қайыстырар қиын *ш а р у а с ы н* *д ө ң г е л е н т і п* әкетті («Егемен Қазақстан»).

ДӨҢГЕЛЕНДЕ= е т. *Дөңгелең-дөңгелең ету.* Жер – бикеш, Теңіз – көйлек көк торғынды Етекке су үйіреді *д ө ң г е л е ң д е п* (Д.Әбілев, Қуат). Дүние шыр айналып тұр екен, қарсы беттегі күнгейдің қызыл қапталы көз алдынан сан рет зырлап өткенде өзінің де сеңге жармасып диірменнің тасындай *д ө ң г е л е ң д е п* жүргенін сезді (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ДӨҢГЕЛЕНКІРЕ= е т. *Дөңгелекке ұқсаңқырау, дөңгелекше келу.* Сәкеннің қарашығы үлкен, кірпігі ұзын, көзі *д ө ң г е л е н і ң к і р е п* біткен, қастары қалың (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДӨҢГЕЛЕС= е т. *Шыр көбелек айналып вальс билеу.* Алма талдан ақ төсіңді, Көкірегіме құша қысып Музыкаға кетсек билеп, Ұршықтай боп *д ө ң г е л е с і п* (Ә.Сәрсенбаев, Ант). Иығымда ақ білегің Күмбір-күмбір күйге ілесіп, Шаттық жолы жас жүрегің, Биледік біз *д ө ң г е л е с і п* (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.). **2. Айнала отырысу.** Үлкендер алты табақты *д ө ң г е л е с і п* ортаға алысты. Шаужан қолының қысқалығын еске салады (Ж.Еділбаев, Буырқанған.).

ДӨҢГЕЛЕТ= е т. **1. Домалату.** Доңғалақты тұрғызып, *д ө ң г е л е т і п* алып келдім де, қайтсем екен деп, арбаға көз жібердім (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Мұз үстіне зырылдақ ойнағандарың да болар. Табақ түбіне сынған қасық сабағынан шырылдауық істеп, *д ө ң г е л е т к е н д е р і ң* бар шығар (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). **2. Айналдыру.** Шашын *д ө ң г е л е т е* қырыққан сенсең бас, жүнді бет Степан Бушиев қарапайым адамның сақтығын істеп, басын шайқап қояды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Атам пеш аузына мінбелете тартылған тулақ үстінде, мана мен ойынға шығарда суын қайтаруға отқа салған ескі жез шәугімді алдына алып, темір қайшымен *д ө ң г е л е т е* қып, таспалай тіліп жатыр екен (М.Мағауин, Өмір

жыры). **3.** а у ы с. *Айдау, тез, жүргізу, ағыздыру*. Өзен қабағы қаптаған көп адам. Бәрінің таңданары асау өзеннің бұлқынып, сең *д ө ң г е л е т і п* аспан атқан сағаты (С.Бегалин, Шоқан асу.). Құбақан құлынды желіге тұқырта байлаған Қойбағар енді жаңағы қарагер биені *д ө ң г е л е т е* бастаған-ды (М.Хасенов, Тұлпардың дүбірі). Өмір – түлкі, сен – төбет, Арсалаңдап келесің. Тақымда, тез *д ө ң г е л е т*, Өмір – түлкі, сен – төбет (М.Жұмабаев, Шығ.). Тағы да ұстап алар деп *Д ө ң г е л е т і п* жорғасын Бауырлап қамшы басады (Батырлар жыры). **4.** а у ы с. *Емін-еркін меңгеру, бір істі жемісті жүргізу, иіріп әкету*. Астанаға қайтып оралған соң мемлекет ісін қалай *д ө ң г е л е т і п* әкетіп еді десеңізші! («Парасат»)

ДӨҢГЕЛЕТУ Дөңгелет етістігінің қимыл атауы. **1.** *Дөңгелек ету, домалату*. Өсудің бұдан кейінгі сатысы шабақ шабу, сонсоң кима, одан кейінгісі күпшек *д ө ң г е л е т у*, доңғалақ жасау (Қ.Исабаев, Қара бала). Ол мәселен, *д ө ң г е л е т у* арқылы шеңберді түзу сызыққа, ал конус пен цилиндр беттерін жазықтыққа беттестіруге болатынын, ал шарды жазықтыққа беттестіруге болмайтынын көрсетеді (А.Көбесов, Математика.). **2.** а у ы с. *Айналдырып әкету, дамыту*. Тарих доңғалағын қалай *д ө ң г е л е т у* ді бізден сұрамайды (Ш. Хұсайынов, Таныс адам.).

ДӨҢГІЛ з а т. *Дөңес жер*. Алыстан көрініп жеткізбей қойған көк *д ө ң г і л* басынан аттай күн өткенде қызарып кетті (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Екеуі «Сандықтау» деп аталатын кішкене, төрт бұрышты, *д ө ң г і л*, төбе таудың етегіне жаман отырса да, құбыла беттегі ойдым көл әсте ойда, аласада жатқан (Ф.Сланов, Жанартау). Жақсылық оралған ойының ұшығы оның көзін қайтадан картаға түсіріп еді, ауданның жүрегіндей көрінген қаладан шығып қазандай *д ө ң г і л*, қолтықты, қойнаулы кең өлкеге түсіпті (Ф.Сланов, Шалқар).

ДӨҢДЕЙ с ы н. **1.** *Дөң сияқты*. Бар еді, не бастасым, не жолдасым, Белгілі жол асатын құба *д ө ң д е й* (XX ғ. қаз. ақын.). **2.** а у ы с. *Дөңкиген, ұлкен*. Дөңкиіп *д ө ң д е й* ақ үй тұр, Ақ бүйі ме, немене? Айнала үйдің кеудесі, Оймыштаған дөдеге (Қ.Тастайбеков, Өлеңд.). **3.** *Дөң көлеміндей*. Будақтаған таңертеңгі түгін шығып жатыр. Қасында кішігірім *д ө ң д е й* үйілген құл бар (Ә.Әзиев, Жез тау.). Жүгірдім дуылдап, Көтеріп *д ө ң д е й* кеудемді Өлеңмен дүбір сап Оятып дөңді, белдерді (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ДӨҢДЕН = е т. *Дүңкию, томтию, дүрдию*. Тегінде Сұлтанның дене бітімі қолапайсыз... Өзі сопақ бас, үлкен мұрын, қисық ағаштан жонғандай белінен опырылып, *д ө ң д е н і п* біткен («Лен. жас»). Оның қушық маңдайы

д ө ң д е н е қалып, қайта бұрынғысынан әдеміленіп кеткен тәрізді (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ДӨҢДЕУ с ы н. *Дөңестеу, дөңкигендеу*. *Д ө ң д е у* жерге су бармайды да, соның салдарынан топырақ біркелкі ылғалданбайды, ой жерге су көп тоқтайды (А.Ажжеев, Қант қызылша.). Қаланың шығыс жағы Бықи қыстағына дейін *д ө ң д е у* келген ап-ашық жер екен (Б.Момышұлы, Ол күндер.). Ортасы *д ө ң д е у* біткен қыр мұрыны онан сайын сорайып, жағы суала түскен (А.Жолдасбеков, Ботабай Садықов).

ДӨҢ-ДӨҢ з а т. *Бір емес, бір-біріне жалғасқан, әлденеше дөң*. Арықтары арнадай, Көрдім елдің еңбегін. Сырдан шығып қырқалы, Үстінен астым *д ө ң д ө ң н і ң* (О.Шипин, Екі дастан).

ДӨҢДІ с ы н. *Дөңі көп, дөң-дөң*. Теңіз жағалауындағы қамысты, *д ө ң д і* жерлерге қыстауларын салып, қыстап та келеді (И.Кенжалиев, Тайманұлы.).

ДӨҢЕЙ е т. *Биіктеу, көтерілу, томпау*. Көк жасыл орманның шебері оймақтай ойпатты сығымдай түскен тәрізді, оймақтай ойпат қабысып бара жатқандай ортасы *д ө ң е й і п* кетіпті (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ДӨҢЕС з а т. **1.** *Биіктеу, доғаланып шығыңқы жатқан қырдан жалпақтау, төбесі үшкір, қырлы болмайтын жер*. Автомобиль жағаның ойларындағы қалың көкорай шалғындарды аралай жүріп, *д ө ң е с к е* шыға бергенде бұрынғы Танабай ауылы енді бір қала сияқтанып көрінді (С.Сейфуллин, Шығ.). Торы ат бүлкіліне, арба шиқылына басып, Қамза ауыл сыртындағы *д ө ң е с т е н* асып, бұлыңғыр, бозғылт тұманға сүңги берді. (Қ.Жүнісова, От пен гүл). Екі таудың арасын бұзған аңғарға қырын қарағандай, күншығыс жағында қиғаштана өрлеген биік *д ө ң е с* (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Алтын жүзік, кеше біздер тауып алған *д ө ң е с т е* Сондағы өлген батыр ұлдың сақинасы емес пе? Саған айтар бір сыры бар мылқау қара тастың да, Өткен күннің бар белгісі жатыр құмның астында (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** г е о г р. *Жер бедерінің ойпатқа қарсы шығыңқы, қыратты, бірақ доғалау келген, биік болғанымен төбесі жатаған бөлігі*. Азия мен Африка екеуі жалғасатын Суэц үзілісі бар. Азия алабының үшке бөлгенін екеуі *д ө ң е с*, бірі ғана ойпат (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы). *Д ө ң е с* екі бөлініп, күншығыс және күнбатыс дөңес делініп айтылады (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы). Шайқурай тобылғысы негізінен *д ө ң е с* жерлерде, тастақты тау бөктерлерінде, орманды, далалы аймақтарда, бұталар арасында, өзен жағалауларында кездеседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). // *Шығыңқы,*

көтеріңкі, дүңкиген. Әшірбек ортасы *д ө ң е с* мұрнын орамалмен қапсыра ұстап сіңбірді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Д ө ң е с* қабақтарының астындағы шаралы қой көздері айналасына ойлы қарайтын кісі келіп, атынан түсті («Қазақст. мұғ.»). Жазық беттен жарықтың шағылысу заңын, ойыс және *д ө ң е с* қиялардан жарықтың шағылысу заңын қорытады (О.Жәутіков, Математика.). **3.** а у ы с. *Өмірдің қиын кезеңі, сыналар шағы.* Сөйлесем артта қалған елестерден, Асқанмын талай асу, *д ө ң е с т е р-д е н.* Мен жаңа қол созғанмын арманымға Әр жыл сайын жаңа бір белестерден (Р.Ниязбеков, Темірқазық).

Дөңес көпбұрыш. м а т. *Қырлары шығыңқы көпбұрыш.* Мұндай қасиетті қанағаттандыратын облыстардың дөңес деп аталатынын еске түсірсек, онда сызықтық программалау есептерінің анықталу облысы *д ө ң е с к ө п-бұрыш* ты құрайтынын көреміз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

Дөңес функция. м а т. *Дөңестігі төмен бағытталған $f(x)$ функциясының графигі.*

ДӨҢЕСҚОЙ с ы н. ж е р г. *Кедір-бұдыр, ойқы-шойқы, жатық емес.* Орашалақ, *д ө ң е с-қ о й* тілмен қара дүрсін жазылған шығарма ауқымы қашан да тар болмақ («Қаз. әдеб.»).

ДӨҢЕСТЕЙ с ы н. **1.** *Дөңес сияқты, дөңес тәрізді, биік.* Олардың алсаң алғысын, Боларсың биік *д ө ң е с т е й!* Сескенер сонда дұшпаның, Сенімен бойын теңеспей (Үш ғасыр.).

ДӨҢЕСТЕ= е т. *Биіктетіп көтеру, дүңкиту.* Винегретті ыдысқа *д ө ң е с т е й* салып, үстіне сүйегі мен қабығы аршылып, туралған майшабақ қойып, овоцпен, көк жапырақпен көркемдеп те береді (Келіншектер.).

ДӨҢЕСТЕЛ= е т. *Биіктетіп үйілу, көтерілу.* Көне қорғанның қоршауының ішінде қайдағы бір құлаған үйлер орны, көне топырақтары *д ө ң е с т е л і н* үйіліп жатыр (С.Бегалин, Шокан асу.). Ас қабықтың түсі пісірілген жұмыртқаның ағына ұқсас. Мұның алдыңғы жағы аздап *д ө ң е с т е л г е н* түссіз мөлдір қасаң қабыққа айналады (Қ.Жарықбаев, Психология).

ДӨҢЕСТЕН= е т. *Томпау, құмшию.* Ауыл арасының жолдары қар астында қалған арқандай, жіп-жіңішке болып төмен жатушы еді. Кіре жолы білеуленіп бүкшііп, *д ө ң е с т е н і н* алады екен (Ғ.Мүсірепов, Танд.). Мұрын шеміршегі маңдай денгейінен аласармай, қою қасты қақ жарып, тік түсіпті де, дәл ортасы *д ө ң е с т е н е* қалған (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Нарбота кешке таман айналып келсе Тихон бөлмесінде тосып отыр екен. *Д ө ң е с т е н е* біткен тарлан мұртын бас бармағының үшімен сыпыра сылап қойып, қысыңқы шегір көзі күлімдеп, көңілді пішінмен қарсы алды (С.Омаров, Қиыр жол).

ДӨҢЕСТЕНДІР= е т. *Көтеріңкі, шығыңқы қылу.* Диафрагма босаңсыған кезде оны төменгі жағынан сығып тұратын құрсақ органдары диафрагманың күмбезін *д ө ң е с т е н д і р е* түседі (Адам анатом.).

ДӨҢЕСТЕУ с ы н. *Биігірек, биіктеу, көтеріңкі.* Жұрт ауылдан қара үзіп кеткенше, біз қотанның бір *д ө ң е с т е у* биігіне шығып, арттарынан қарап тұрдық (Ж.Саин, Жол үсті.). Шүкірбек қызара бөріп, әкесіне ұқсап *д ө ң е с т е у*, желбезегі кең біткен мұрны оқшау көрініп, миығынан әлденеге күлімдеген сияқты (Ғ.Сланов, Домбыра.). Құлшығаш аяғын тұзды қара балшыққа бұғып, көп милаған, әбден әлсіреген, *д ө ң е с т е у* жер тапса жатып тынығып алуды ойлады (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ДӨҢЕСТІ с ы н. *Дөңес келген, дөңестенген.* Ауфтактілердің әлсіз үлестердің алдында, қатты үлеске қарағанда *д ө ң е с т і* келетінін келтірілген суреттерден көруге болады (Хормен жұмыс).

ДӨҢЕСТІК з а т. **1.** *Дөңеске тән қасиет, ойыс емес, көтеріңкілік.* Алыстан келе жатқан кемеңіз көкжиек астынан бірте-бірте көріне бастауы жер бетінің *д ө ң е с т і г і н* дәлелдейді (Х.Әбішев, Халық астрон.). **2.** м а т. *Математикада – $y=f(x)$ функциясы (қисық сызығы) графигінің әрбір доғасы өзінің хордасынан төмен жатпайтындығын көрсететін қасиет.* Өзінің кез келген нүктесінің маңайында, *д ө ң е с т і к* қисық сызықтың доғасы осы нүкте арқылы жүргізілген жанамадан төмен жатпайтындығымен сипатталады (ҚҰӘ).

ДӨҢЕСІН с ы н. ж е р г. *Биіктеу, көтеріңкі.* Қой әбден күн батып, қараңғы түскенше жайылымда болып, *д ө ң е с і н* жерге иіріледі (Қ.Серікбаев, Қастек.).

ДӨҢКЕ з а т. ж е р г. *Ағаш бұтайтын құрал.* Доскей жайлап басып келіп, ағаш бұтайтын *д ө ң к е н і н* үстіне отырды. Қабағы тым салыңқы (Д.Исабаев, Тіршілік).

ДӨҢКЕС с ы н. ж е р г. *Дүңкиген, дөңес.* Оның қою біткен қас-кірпіктерін, құлай түскен *д ө ң к е с* мұрынның екі сайын түгел ұлпа шаң жауып кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ДӨҢКИ= е т. **1.** *Бір заттың ерекше көтеріңкі көрінуі, бадырайып айқын шығып тұруы.* Күн шыға терістіктен соққан сары жел аңырап тұр. Бір беткейде үрлеген қарындай *д ө ң к и і н* жатқан қауқиган қаңбақты жел екпіні безек қақтырып, қуа жөнелді (Қ.Толыбаев, Өжеттер). Маңдайы қыртыстанып күндегі әдетімен жағалауға салып жетіп келгені сол. Биыл жас топырағы жағасында *д ө ң к и і н* тағы бір ін шыққан (М.Өуезов, Қараш.). Анадайдан тосылып қалды, көне арна кешегіден бетер *д ө ң к и е* түсіпті (Д.Досжанов, Жусан.).

2. *Шермию, шартию, тырсию.* – Ол қыздардың жанында *д ө ң к и і п* жатқан екі үрмелі кішкентай резеңке дөңгелектерді нұсқады (М.Ысқақбаев, Сұлутор.). Іші кеуіп *д ө ң к и і п* жатқан сиырларды көргенде көзі малмен шыққан жұрт кімді айыптарын білмей күйінді (М.Дүзенов, Әке.). 3. *Күржию, күржірею, теңкию (адам туралы).* Жиырмаға таяп қалған жігіттің кішкентай балалардың арасында *д ө ң к и і п* отыруы өрескел (С.Жүнісов, Жапанда.). Онсыз да ашуы қайта қоймаған Асаубай өзінен ығыспай, жонын бере *д ө ң к и і п* тұрған Бақтыбайға жаратпай қарағанмен, басын шайқағаннан бөтен қайраны болмады (Қ.Тоқымырзаев, Үш кие). Қайткенмен өз пайдасын біледі. Бұл кісілер нені көрмеген, күнкөріс не істетпейді, – деп ағасы *д ө ң к и г е н* семіз Қалымды сыртынан сөз қылды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Керісінше қыз оншалық қысылған жоқ, *д ө ң к и і п* отырған жігітке тақала түсіп, ыстық демімен шарпып, көңіл түкпірінде қоздаған сауалын суыртпақтады (Д.Досжанов, Кісі.). 4. *Көзге қораш, үлкен көріну (зат туралы).* Көлігі – мүйізі абажадай *д ө ң к и г е н* үлкен, арық қызыл өгіз (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Тұтқын жоғарырақта *д ө ң к и і п* көрінген тағы бір тасты меже етіп, соған қарай атылып барды да, қалтарысына бұға қалды (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ДӨҢКИГЕН-ДӨҢКИГЕН с ы н. с ө й л. э к с п р. *Үлкен-үлкен.* Сонымен, ел ертеңіне бесінде *д ө ң к и г е н-д ө ң к и г е н* он қап бидайды екі түйеге артып, Ақбозбен жетелеп бара жатты (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Төсектің бас жағында рақат ұйқыға батқан жұбай аққудай *д ө ң к и г е н-д ө ң к и г е н* екі ақ мамық жастық (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Арба үстіндегі *д ө ң к и г е н-д ө ң к и г е н* қазақы қаптарды көріп, ол кісінің діірменге кетіп бара жатқанын білдім (Д.Исабеков, Мазасыз күн.).

ДӨҢКИТ = е т. *Әдейі дөңестеу ету, күдірейту.* Мына бір салт атты кісі өтіп бара жатыр, екі жағына *д ө ң к и т і п* шөп теңдеп алған (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Шәріптен іргесін бөлген өнерлі, өлеңші Өтеннің өлмегенін көрдіндер ме дегендей жонын *д ө ң к и т е д і* (С.Ләмбеков, Тайталас).

ДӨҢКИҢКІ с ы н. *Шығыңқы, көтеріңкі.* *Д ө ң к и і ң к і* көрінген мол шоғыр біртіндеп жұтылып, меңіреу тұңғыққа астасып жоғалды (К.Оразалин, Көктем.).

ДӨҢКІ с ы н. с ө й л. *Дөңес.* Антұрған, жұрттан бұрын сенің жайпақ төбең тесілер, – деді Кебежеге, – мына жер қайқы, мына жер *д ө ң к і* деп, қисаясың. Аспанға ұшып кетермісің, оны да көрерміз (М.Байғұтов, Шілде).

ДӨҢКІЛ з а т. *Кішкентай дөңес, көтеріңкі, шығыңқы бөлік.* Қырлы, көтеріңкі мұрнының аз *д ө ң к і л і* бар (М.Әуезов, Шығ.).

ДӨҢКІЛДЕ = е т. с ө й л. *Дүңкілде (дүңкілдеген дыбыс шығару).* Артымдағы ауыр тұлып анда бір тиіп, мұнда бір тиіп, *д ө ң к і л д е п* келеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ДӨҢКІЛДЕН = е т. ж е р г. *Дөңестену.* Абайдың қырлы мұрны көтеріңкі, үлкен. Жазық биік маңдайы шекесіне таман келгенде *д ө ң к і л д е н е* түсіп, кең көсілгендей (М.Әуезов, Таңд.).

ДӨҢКІЛДЕУ с ы н. с ө й л. *Дөңестеу.* Ұйпалақтанып, сынып сиреген қасы мен орта шені сәл *д ө ң к і л д е у* қырлы мұрнына, әсіресе, ойлы жанарының айналасы мен жазық маңдайындағы мол әжіміне ұзақ қадала қарады (З.Жәкенов, Таң самалы).

ДӨҢКІРЛЕУ с ы н. ж е р г. *Тұрпайылау, дөрекілеу.* Қайырбектің *д ө ң к і р л е у* үні құлаққа келді (Ғ.Сланов, Кең өріс).

ДӨҢ-ҚЫР з а т. *Биік, дөңес қырлы жер.* Шыға беріп *д ө ң-қ ы р ғ а*, Күннің көзі арайлы, Станокте, токарьға Терезеден қарайды (Қаз. әндері).

ДӨҢМАНДАЙ з а т. з о о л. <лат. *hyporhthalmichthynae*> *Тұқы тұқымдасына жататын балық.* *Д ө ң м а ң д а й* Қиыр Шығыстағы Амур өзенінің алабында таралған (ҚҰЭ). *Д ө ң м а ң д а й д ы ң* шабақтары балдырлармен және ұсақ су жәндіктермен қоректенеді (ҚҰЭ). Қазіргі кезде дөңмандайдың екі түрі бар: кәдімгі *д ө ң м а ң д а й* және шұбар дөңмандай (ҚҰЭ).

ДӨҢСЕ з а т. с ө й л. *Дөңес.* Таяна бергенде көрінген бұрқыраған, ұласқан қалың түтін ауылды өрт қамап жатыр ма дегізгендей еді. *Д ө ң с е н і ң* үстіне шыға келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДӨҢСЕҢ с ы н. ж е р г. *Қырын қабақ, қырбай, дұрдараз.* Ей, інім! Ақылың ағла аңдауымда, Тұрықсыз туысыңа жүрген *д ө ң с е ң.* Өртүрлі хикаямен дастан жазып (Айтыс).

ДӨҢ-ТӨБЕ з а т. *Биіктеу дөңкиген жер, төбелер.* Көсілген көл, керілген жалпақ дала, тегістікке бедер берген *д ө ң-т ө б е* оның көңілін елікше елегізетеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ДӨП ү с т. *Дәл, нақ, тұп-тура.* Құлап аққан бұлақтай тасадан *д ө п*, Қара тасты мұсін ғып қашаған көп. Бір шеберлер жүр, өне, кең көшеде Өр тұлғасын Мұқтардың жасаған боп (Р.Ниязбеков, Келер күн.). Анда-санда қойылған сұрақтың ығына қарай *д ө п* жауап беріп, сол жауабымен істің егжей-тегжейін аңғартып тастап отыр (К.Қазыбаев, Дәуір). Жеңгей өзге емес өзінікі екенін таныды да, есігінің он бойындағы Мимыр орнатқан түрлі-түрлі төрт-бес құлыпты *д ө п* біреудің түймесін

ағытып жатқандай шырты-бырт, сырт-сырт еткізіп аша бастады. – Сейфте те мұншама құлып болмайтын шығар. *Д ө п* бір жау алатындай тілдей есіктің үсті-басын сықастырып... (О.Әбубәкіров, Сықыр).

Дөп басты. а) *Дәл тауып айтты.* Ештайдың ойын *д ө п б а с қ а н д а й* Қайырды қарт тебініп қалды (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). Осы жолдар Қазақстанның әрбір азаматының, саналы ғұмырын журналисткаға арнаған әрбір қаламдастың жүрек түкпіріндегі талап-тілегін *д ө п б а с ы п* түр десем, ешкім асыра айттың демес («Түркістан»). «Біздің әйел әсте сөзге құмар емес, ал айтса – *д ө п б а с а д ы*» деп масайрап отырды (Ә.Қалмырзаев, Ар.). ә) *Дұрыс танып білді, турасын бірден аңғарды.* «Адам жанының нәзік пернелерін *д ө п б а с ы п*, жолдасына қол ұшын бермесең, өз басыңның тыныштығы мен бақытыңның құны бір тиын», – деп ойлайды ол (Б.Әдетов, Парасат). Ондай болмаса отыздан жаңа ғана асқан шағынан күні бүгінге дейін ол осынау үлкен ұжымды басқарып, экономиканың күре тамырын *д ө п б а с ы п* тұра алмас еді («Егемен Қазақстан»). б) *Керек жерін тапты, ойлаған жерден шықты.* Әсет, сен менің қышынған жерімді *д ө п б а с қ а н ы ң* сонша, көнтек болған қотыр тайлақтай жауырынымды тоса бергім келеді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Дөп болды. а) *Жақсы болды, дұрыс болды.* Тіпті *д ө п б о л д ы*. Бір құзғыннан құтылдық (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). ә) *Расқа шықты, тура шықты.* Сөйтіп шешесі мен баласы арбасып жүргенде Дәмеш пен Ораз жайындағы өсек *д ө п б о л д ы* (З.Шашкин, Теміртау).

Дөп келді. а) *Сәйкес келді, сайма-сай болды.* Бұл күндер қазақ кедейлерінің күзем алу үшін Шелек өзенінің кең жайылатын иіріміне қой тоғытар мезгіліне *д ө п к е л е к е т т і* (М.Дүзенов, Ант). Кейбір өсімдіктерді әсіресе, гүлденген мезгілінде жинау қажет, себебі пайдаланылатын заттың көп қоры сол мезгілге *д ө п к е л е д і* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Ерлігім ерлігіңе *д ө п к е л е д і*, Байлығыңа байлығым еп келеді (Жамбыл, Шығ.). Мынау қанды уақиға сол күдігіме *д ө п к е л і н* түр (Ә.Әбішев, Пьеса.). Бұл барлық жан иелеріне бірдей қарап, «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым, деп... – деген ұлы ақын Абайдың гуманизм принциптеріне *д ө п к е л е д і* («Парасат»). ә) *Сәті түсті, үстінен түсті, тура келді.* Менің бағым бар екен, альбомыңызды бере кетейін деп кіріп ем, кезең жерде кез болған дегендей, жеке отырғаныңызға *д ө п к е л е р м і н* бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дөп келу. *Сәйкес келу, тура келу.* Көрдің бе бір-біріне *д ө п к е л у і н*, Бір қырсық бір

қырсықпен шектелуін? Балам-ай, мынау өмір-дарияның, Білмейсің қайда екенін өткелінің (М.Мақатаев, Шығ.).

Дөп көрді. *Дұрыс деп санады, тура деп есептеді.* «Арыстан» десем – *д ө п к ө р е р*, Екенмін деп айбатты. Ал «піл» десем – өкпелер, Болса да піл қайратты (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

Дөп қылды. *Дәл түсті, тура басты.* Жыр додасын одан әрмен қоюлатып, қиын сайысқа қиналмай *д ө п қ ы л ы п* отырған қаршығадай қайсар қанатты буынды көріп отырғанымызға қуанбағымыз парыз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Дөп соғу. *Көздеген жерінен тигізу, дәлден ұрып жіберу.* Алғашқы апыр-топырдың басынан тұрған піркөншік пен саудагер татар Хаймолла еді. Хаймолла Ыбырайдың *д ө п с о ғ у ы н а* риза болып, өзі де соған болысуға ыңғайланып тұрған (М.Жұмағұлов, Қыран қазасы).

Дөп сілтеді. *Дәлден сермеді, дәл тигізді, көздеген жерден серпіді.* Омар Тынымов ұзын найзасымен солдаттарды жақындатпай алыстан түйреп оңтайы келгенде қылышын да *д ө п с і л т е й д і* (З.Мұхамеджанов, Торғай.).

Дөп тигізді. *Нысанаға дәл тигізді, тура жеткізді.* Шапшаң жүгіре біл, доп лақтырсаң, *д ө п т и г і з* («Халық мұғ. »).

Дөп тиді. *Нысанаға дәл жетті, дәлдеген жеріне тиді.* О, заман, әкесі азғын, бала дұшпан. Азғырған қараңғылық – қара мыстан. Ұшырды сол мезетте Мәдиді де, *Д ө п т и і н* қара шоқпар қарақұстан (С.Сматаев, Астана.). Осы жолғы оғы нысанаға *д ө п т и д і*. Райбек те, Биғаным да мықтының өздеріне көрсеткен ілтипатына қатты риза болып қалды (Б.Мұқаев, Жалғыз.). Бірақ бұл сыннан да сүрінбей өттім. Атылған оқтың нысанаға *д ө п т и г е н і н* көргенде, қуанғанымды көрсеңіз (Б.Әдетов, Парасат). ә) *Тура түсті, дәл тапты, ойынан шықты.* Бұл арада ерекше ескеретін бір нәрсе – әр сөздің ой мен сезімге бірдей *д ө п т и і н* жатуы, ең үлкен арман осында (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Дөп түсті. а) *Нақпа-нақ келді, дәл болды.* Аспалы шамның жарығы *д ө п т ү с к е н* қыздың дөңгелек жүзіндегі үлкен меңі Әбілбекке кәдімгі күнде көріп жүрген таныс адамның меңіндей (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жарық ұзын үстел үстіндегі қара матаман көмкерілген денеге бас жағына қойылған гүл шоқтарына *д ө п т ү с і н* түр (Қ.Маханбетқалиев, Жұлдызды.). ә) *Ойынан шықты, тауып айтты.* Нұртас та осылай жауап берсе екен деп іштей түлеп еді. Құсман *д ө п т ү с т і* (Т.Тобағабылов, Тағы бір күз).

Дөп түсірді. *Дәл тапты, үстінен түсірді.* Өзі осы орманды біледі-ақ екен. Сендердің

қалған жерлеріңді айтып едім, төбелеріңнен *д ө п т ү с і р д і* (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Дөп шықты. *Тура болды, дәл келді.* Ойларынан *д ө п ш ы ғ ы п*, Мақұлдады көпшілік, Содан бастап орнапты Ел ішінде тоқшылық (А.Асылбеков, Алтын дән). Бұл сәтте бірінші секретарь Қуанышбайдың сөзіне риза болғанды. Көпшілік алдына уәде беріп, ойындағысын айтсын деп, әдейі сөйлеткен еді. Сол мақсаты *д ө п ш ы ғ ы п т ы* (Жас қайрат). Әрине, серт берген жақсы. Ал сол сертіңнен *д ө п ш ы қ с а ң*, одан да жақсы (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

ДӨП-ДӨКЕЙ сы н. с ө й л. э к с п р. *Үп-үлкен, кәдімгідей, әжептәуір үлкен.* Адам кейде сиыр мінездес, – деп күледі Сарыбала, – бұл *д ө п-д ө к е й* болып құртымдай сәйгелден қорқып баратса, бүкіл ел бірлі-жарым бұзықтан қорқады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ал бүгін бұл жерде бұрынғы жортқан Бауырында жел жатқан дала жоқ. О, қалам, өзгертіп түріңді Кетіпсің *д ө п-д ө к е й* қала боп (Б.Ырзабаев, Ұшу. керек).

ДӨП-ДӨКІР сы н. с ө й л. э к с п р. *Тұрпайы, ерсілеу.* *Д ө п-д ө к і р* даусымен өн салады, әуенін өзінше бұзып айтады (Т.Тілеуханов, Келешек.).

ДӨП-ДӨҢГЕЛЕК сы н. 1. *Доп-домалақ.* Ай *д ө п-д ө ң г е л е к* боп, бетінде дағы айқын көрініп, училищенің биік шатырына иек артып тұрғандай (Н.Ғабдуллин, Қызық.). Кішкене-кішкене жанар таулар сықылды әр үйдің *д ө п-д ө ң г е л е к* шаңырақ төбесінен от жылтылдап, түгін шығып жатыр (Ж.Бектұров, Жол.). Қазанның қақпағындай үлкен, *д ө п-д ө ң г е л е к*, әрі отқа балқыған темірдей қып-қызыл (М.Мағауин, Шығ.). Қала мен көл ортасындағы асудан төмен түссең, аяқ астында *д ө п-д ө ң г е л е к*, көкпеңбек жарқыраған мөлдір көл (З.Шашкин, Сенім). 2. *Топ-томпақ, жұп-жұмыр.* Су ішем бе? – деді онан Таяш – сәл уақыт көзін айырмай, баланың албыраған *д ө п-д ө ң г е л е к* жүзіне қарап отырып (Х.Есенжанов, Тар кезең). Басқа қозыларға қарағанда, жаңа тұқымның қозысының денесі *д ө п-д ө ң г е л е к* болып жұмырланып тұрады (М.Ермеков, Қазақст.). 3. *Бақырайған, қарашығы үлкен (көз).* Ұшуға дәрмені қалмаған сорлы *д ө п-д ө ң г е л е к* алтын теңгелі еліктей жалтыраған қос жанарынан қасірет оты ақтарылып, қыр соңынан қалмаған қырсық жауына қадала қарап отырып қалушы еді (Ү.Шойбеков, Сұсты күндер.). Жайшылықта біртүрлі сүйкімді сияқты сезлетін *д ө п-д ө ң г е л е к* көзімен, әжімсіз аппақ қабағына дейін ызғарлы сұс іркіліп түксие қарап қалыпты (З.Жәкенов, Күн көтеріл.). Ботаның көзіндей *д ө п-д ө ң г е л е к* қара көздері, көтеріңкі біткен қыр мұрын,

қаймақтылау келген әдемі еріндері кімнің де болса жүрегін дір еткізгендей (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ДӨП-ДӨП ү с т. с ө й л. **Топ-топ.** Жерге *д ө п-д ө п* тиген кішкене аяқтарында ғажап жігер, музыкалық саз бар (Қ.Баялиев, Дегелек.).

ДӨПТЕ = е т. *Дәлдеу, туралау.* Қыстаудың шамдарын жағып, қонақ бөлмесіндегі радиоланы тоққа қосты. Күйтабақты орнатып, инесін *д ө п т е п*, дауысын барлық қуатына жіберді де, жолай есік біткенді аңқитып ашып шықты (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс). Әбдірахман сол қолына сүйеп *д ө п т е г е н* нағанның кішкене аузын туралай берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әділбек өбден ызаланып, мұрынды *д ө п т е й* сілтеп жүр жұдырығын (М.Сүндетов, Балық аула.).

ДӨПТЕЛ = е т. *Тура қаратылу, дәл қойылу.* Оның сөзі Нұрымға *д ө п т е л с е* де, жүз басы Жоламанов жағымсыз әңгімені өзіне айтқандай сезді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Нағандардың үңірейген ауыздары бірі жоғары, бірі төмен *д ө п т е л і п*, қосарлана қалды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ДӨПТЕП ү с т. *Дәл уақытында, дәлме-дәл.* Ғани Зарқұм мен Иосифтің қызметтен шығатын кезеңіне *д ө п т е п* келді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ДӨПТЕС = е т. *Дәлдеп түйісу.* Шаңырақ мүйіз екі теке сүзісіп жатыр екен. Шегінісіп барып, көздерін ежірейте, қарағайдай мүйіздерін *д ө п т е с і п* кеп, сақыр-сұқыр перісіп кеп қалады (Ғ.Сланов, Шалқар).

ДӨРБЕТ з а т. *Моңғол тайпалары.* 1757 сиыр жылы Амырсана ойраттың *д ө р б е т*, торғауыт, хойд, хошуд руларынан қайта қол жинап, Абылайды әскери одақ құруға шақырды (С.Тәукейұлы, Ақыр Жәнібек).

ДӨРБИ = е т. с ө й л. *Дорбию, арбию, быртию.* Жанай *д ө р б и г е н* қолыңнан танимын деп шынын айттайын деді де, ол сөзін іркіп қалды (С.Мұратбеков, Көкорай). Адым мыңға жеткенде, көзі шұбартып, басы айналды. Тілі де *д ө р б и і п* ісініп, аузына сыймай барады (М.Қабанбаев, Жиһанкез.). Бір кездегі сүп-сүйір нәзік саусақтар тілім-тілім жарылып, ойдым-ойдым боп мүйізденіп *д ө р б и і п* ісініп кеткен (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ДӨРБИТ з а т. э т н. *Жылқының күшті, ірі түрі.* *Д ө р б и т* – жуан денелі, аяқтары әлді, бойы зор, өзі күшті, құйрық-жалы қалың келген жылқы (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ДӨРДЕК: *дөрдек ерін. Дүрдіген ерін.* Бү келген төрт жігіттің бірі: қошқар туған қозыдай келбетті, бітімді Ақбала еді; енді бірі келбеті де, киімі де қоңырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балташ деген жігіт еді; одан

соңғы *д ө р д е к е р і н*, жалпақ мұрын, бір көзін аса, бір көзін баса қарайтын Доға деген қара бұжыр жігіт еді. Төртінші – Доғаның жанында ершіктей, Балташтың жанында шаппашоттай жылмырайған Жорғабек деген кісі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДӨРЕГЕЙ с ы н. ж е р г. *Дүрегей*. Біз таяна түстік сол-ақ екен, екі *д ө р е г е й* төбет ойда жоқ жерден пайда бола кетті («Совет жауынгерлері»). Қатыныңның қасынан бір мезгіл шықсаңшы бір! Итаяғын қорыған *д ө р е г е й г е* ұсап, сілейесің де жатамысың, сен? – деді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Қара шеке күшік *д ө р е г е й* де, сары күшіктің құлағы пілдің құлағындай үлкен қара ауыз тазы болып шықты (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ДӨРЕКПҮ *Дөрекі етістігінің қимыл атауы*. Қасым сияқты Рақыш да кішкене күнінен бастап кісі есігінде жүріп, қазақтарды солдатқа алатын жылы жалшылықты тастап шықты білем. Рақым, ол *д ө р е к п у д і*ң қайнаған ортасында жүрді (Ж.Мұзапаров, Қабі қарт.).

ДӨРЕКПІ= е т. ж е р г. *Дүрлігу, дүрбелеңге түсу*.

ДӨРЕКІ с ы н. **1.** *Тұрпайы, анайы, тым қарабайыр (сөз, қылық)*. Қыстан қалған қоқым-соқымды, әлдекімдердің *д ө р е к і* күлкісін, сұғанақ көзін, бояуы қашқан мүсіндерді, ескірген газет витриналарын көрмеді, естімеді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Қыбы қанып Түрік сұлтанның атына айтылған сөздер неғұрлым *д ө р е к і*, былапыт болған сайын, әлгілердің соғұрлым қыбы қанып, жандарына жаға түседі (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Қаншама сыйымды ғып айтам дегенмен Ерғалидың осы сөзі – есіткен құлаққа бір түрлі жат, *д ө р е к і* секілденіп тұрды (Б.Майлин, Таңд.). **2.** *Бейахлақ, адамның намысын қорлайтын (іс-әрекет)*. Әбден үрейлері ұшқан саяхатшылар автобустың есігін ішінен жауып алып, полицейлер келіп, оларды қайыршылардың торынан босатқанша тапжылмастан отырған көрінеді. Бұл әбден шектен шыққан *д ө р е к і* әдіс (Ә.Шәріпов, Қапаста.). **3.** *Дөкір, оспадар, ұрда-жық (мінез, қимыл, т.б.)*. Әкесінің өркеуде озбыр *д ө р е к і* мінездері ұнамайды оған (С.Байжанов, Замандас.). Осы бір шаш ал десе бас алатын, ұрда-жық *д ө р е к і* адамды Машановтың неге ұстап жүргенін Дөнеш басында түсіне алмай дал болған (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **4.** *Оғаш, қиқы-жиқы, келіссіз*. Ең қорлық нәрсе, сағанақтар дұрыс айқаспайды. Шаңырақ көздері *д ө р е к і*, уықтар дұрыс қаламдалмаған («Мәдениет және тұрмыс»). Дінмұқан да ішінен елжіреп, *д ө р е к і* тұрпатты мына жігітке сүйінгендей болды (Д.Досжанов, Тұлпар.). **5.** *Жуан, нәзік емес*. Сүйек заттары сүйектің

қабаттарын түзгенде, бірде пластинкалы, бірде *д ө р е к і* талшықты сүйекке тән көпіршелер түрінде пайда болады (Қ.Нұғматжанов, Гистология).

Дөрекі сөздер. лингв. *Бейәдеби, бейресми қатынаста, сөйлеу стилінің қарапайым түрінде ғана қолданылатын пәс лексикалық элементтер мен тіркестер*. Сөйлеуде қолданылатын, жазба әдебиетте қолданылмайтын, әдеби тіл нормасына сай келмейтін жай *д ө р е к і с ө з д е р д і* қарапайым сөздер дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

ДӨРЕКІЛЕ= е т. *Тұрпайылау, долбарлау*. Көркем шығармаға *д ө р е к і л е н* болса да азды-көпті талдау жасау қолынан келеді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ДӨРЕКІЛЕН= е т. **1.** *Дөрекі, бейәдеп мінез көрсету, жағымсыз іс істеу*. Оның осы мінезіне мына дудар бастың жыны келіп, *д ө р е к і л е н е* түсетін көрінеді (С.Шаймерденов, Мінез). Бүгінгі жұрттың аға сыйлау деген асыл дәстүрді ұмытып, *д ө р е к і л е н і п* бара жатқанын ойлады (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). **2.** *Қарабайырлану, тұрпайылану*. Енді, міне, төңіректің түнеріп алғаны сонша, қас қарайып қараңғылық түскендей. Біртіндеп күн күркірі де жиілей берді. Дауысы да *д ө р е к і л е н і п* барады (Қ.Қараманұлы, Қайран өткел). Халиманың сөзі барған сайын *д ө р е к і л е н і п*, Айсұлудың құлағына түрпідей тиіп естіле берді (А.Байтанаев, Асан).

ДӨРЕКІЛЕНДІР= е т. *Қарабайырландыру, тұрпайыландыру*. Бір бұл емес, повесте кейіпкерлер диалогтерін *д ө р е к і л е н д і р і п* беру әжептәуір байқалады («Қаз. әдеб.»). Кейбір жерлерде системаны тым қара дүрсін түсініп, *д ө р е к і л е н д і р і п* жібереді («Лен. жас.»).

ДӨРЕКІЛЕУ с ы н. **1.** *Келіссіздеу, қолайсыздау*. Сондай кездерде жанында ылғи да класс старостасы – ақ сары шашты, ашық жүзді Люда болады. Өзінің икемсіздігімен, *д ө р е к і л е у* жүріс-тұрысымен Люда қыздан гөрі ер балаға көбірек ұқсайтын (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Шынында да, күлсалғыш құты көріксіз де ыңғайсыз, *д ө р е к і л е у* жасалған еді (Т.Жанұзақов, Азаматтар). Келіншектің қолындағы кесесі шылдырап жерге түсті. Екі қолы ербендеп бір түрлі ыңғайсыз, *д ө р е к і л е у* халде қалды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). **3.** *Ерсілеу, тұрпайылау, өрескелдеу*. Үйде асылдар жағы мол екен, бірақ осы бұйымдардың істелуі Нартайлаққа өте *д ө р е к і л е у*, әсіреқызылдау көрінді (С.Жүнісов, Өмір ізі). Анығында Сағит өзінің *д ө р е к і л е у* есебі бойынша тартыншақ қызбен батыл сөйлеспек үшін жақындағы құрбы жігіттің, кооперативте істейтін магазин сатушысы Құсайын деген құрбысына барып екі жүз грамм арақты

асығыс тастап, помидор, алмамен жүре закус-калап қайта оралып келген-ді (М.Әуезов, Шығ.).

ДӨРЕКІЛІК з а т. 1. *Дөкірлік, оспадарлық, ұрда-жықтық.* Талғаттың бойындағы кейде кездесіп қалатын жауапсыздықтар, *д ө р е к і л і к т е р* біртіндеп жойыла бастайды (Ш.Әмірәлиев, Жаксы мінез). Жас жігіт үлкеннің ақылын алып, жақсы ісімен көзге түсудің орнына, *д ө р е к і л і к* мінез көрсетіп, «өзім білемінге» басты (М.Қосшығұлов, Шындық.). Бірде ашуына, бірде жәдігөйлігіне, бірде *д ө р е к і л і г і н е* басатын Қаратайдың бүгінгі мінезі ауданнан қайтқаннан кейінгі жаңа қыры еді (С.Жүнісов, Өмір ізі). 2. *Оғаштық, келіссіздік, ебедейсіздік.* Ізбасар кетісімен әркім оның оңар қимылын, орынсыз *д ө р е к і л і г і н е* салып, ашық күлкіге айналдыратын (Б.Момышұлы, Шығ.). Бейсауат адамдарға болмаса, беймаза үре бермейтін, *д ө р е к і л і г і н е* н гөрі еркелігі басым осы Жолбарысың өз өмірінде екі рет ұлығанын өз құлағыммен естідім (Ы.Жақаев, Өмір жолдары). 3. *Тұрнайлық, анайлық.* *Д ө р е к і л і к* айтқанда жарнамашылар өз дегендеріне жету үшін миды тескілейді де отырады («Егемен Қазақстан»). 4. *Бейахлақтық, шектен шыққандық, өрескелдік.* Мұның үстіне Нарын болысында өзінің ата-бабасының жайлау болған Нұрандар әулетінің ата қонысының да *д ө р е к і л і к п е* н бөліске түскенін өз көзімен көрді («Түркістан»).

ДӨРПІДЕ = е т. ж е р г. *Кеңкілдеу.* Мынау деген, қатқан әйел болар еді. Құдай біледі. Шіркін, кеудесін айтсаңшы, нағыз аршын тосау, – деп тамсанып қойды да *д ө р п і л д е й* күлді (С.Мұратбеков, Көкорай).

ДӨРТ с а н. ж е р г. *Төрт.* Қызмет еткеніңе бір ай болған екен. Өз тұсымнан бір сом және қосайын. Міне, сыйыңа *д ө р т* сом (Ф.Сланов, Асау.). Бұл Сибзар жағында *д ө р т* кішкене қалаша қарайды («ТУГ»).

ДӨШН с ы н. ж е р г. *Ерекше.* Маңыраған қой-қозы, өкірген сиыр, кісінеген жылқы, бөрінен де безектей арпылдаған иттер дауысы бір *д ө ш і н* (Қ.Жәркенов, Тауда). Бұл айтқаныңыз ешкім ойламаған *д ө ш і н* екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ДРАВИДТЕР з а т. *Үндістанның оңтүстігін мекендейтін халықтар тобы.* *Д р а в и д т е р* дравид тілдері тобындағы әр алуан тілдерде сөйлейді (ҚҰЭ). *Д р а в и д т е р* – Үндістанның арийлік дәуіріне дейінгі ең ежелгі тұрғындары. *Д р а в и д т е р* өздерінің ұлт-азаттық күресінде халықтардың этникалық территориясын жеке шарттарға біріктіруді талап етті (ҚҰЭ).

ДРАГА [ағыл. drag] з а т. к е н. *Су түбінен құм күйіндегі құнды минералды (құрамында*

алтыны, платинасы, т.б. бар) өндіретін және бос жыныстарды үйіндегі төгетін жүзбелі кен байыту кешені. *Д р а г а н ы* ң алғашқы нұсқасын ертеректе Жайықтағы алтын өндірушілер жасаған (ҚҰЭ). 1882 жылы осы күнгі *д р а г а л а р д ы* ң қарапайым түрі – ең алғашқы көп шөмішті драгалардан жасалды. Қазіргі кездегі *д р а г а л а р* – көп шөмішті бөлікпен жабдықталып, кешенді механикаландырылған электрлік немесе дизельді – электрлік агрегат (ҚҰЭ).

Драгамен қазу. к е н. *Драгамен атқарылатын, пайдалы қазылымдарды қожыту, кесектігіне қарай іріктеу, бағалы құрамбөліктерді шоғырландырып бөліп алу, бос таужыныстарды шығарып, оларды үйіндегі жеткізу процестерінің жиынтығы.* *Д р а г а м е н* қ а з у үшін кен орнына қолдан (жасанды түрде) су толтырылады (Қаз. тілі термин. Су.). Кенді *д р а г а м е н* қ а з ы п алғанда, кен орнының жатысына, оны жауып жатқан бос таужыныстарға байланысты қазып алудың өртүрлі әдістері қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ДРАГЛАЙН [ағыл. dragline] з а т. қ ұ р. *Жұмыс құралы (шөміші) жебесіне арқанмен (көтергіш және тартқыш) асылған және өзіне қарайғы бағытта қазатын экскаватор, осы экскаватордың жұмыс жабдығы.* *Д р а г л а й н* экскаваторлар – доңғалақты, шынжыр табанды (шағын қуатты) және адымдағыш (қуатты) түрлерінде шығарылады (Қаз. тілі термин. Су.). *Д р а г л а й н* көліксіз қазу жүйесінде, таужынысты думпкаларға тиеуге, үйінділер жасауға кеңінен пайдаланылады, оларды сонымен қатар қайта өңдеу (рекултивация) үшін де пайдаланады (Қаз. тілі термин. Су.). *Д р а г л а й н ы* ң басты артықшылығы – көсу мен түсіру ауқымының үлкендігі (Қаз. тілі термин. Су.).

ДРАЙВЕР [ағыл. driver] з а т. и н ф. *Компьютердің сыртқы құрылғылармен өзара әрекеттесуін басқаратын бағдарлама.* *Д р а й в е р л е р* компьютерді басқаратын операциялық жүйелердің (MS DOS, Windows, Unics, т.б.) сыртқы құрылғылармен (принтер, сканер, магниттік дискілер, лазерлік дискілер, пернетақта, курсорды өзгерткіш қолтетік т.б.) байланысын орнатуы арқылы олардың мәлімет алмасу процесін қадағалап, дұрыс жұмыс атқаруын жүзеге асырады (ҚҰЭ). *Д р а й в е р л е р* жаңадан шығып жатқан компьютер құрылғыларының қалыптағы қолданылу өрісін кеңейтіп, олардың дискіден мәліметтер алу жылдамдығын арттыруды, өртүрлі ұлттық әліпби әріптерін пернетақта арқылы енгізу, дисплей экранына шығару, қағазға басу істерін, т.б. жеңілдетуге көмектеседі (ҚҰЭ).

Сыртқы драйвер. и н ф. *Компьютердің стандартты құрылғыларынан тыс ерекшеліктерін басқаратын бағдарлама. Сыртқы драйверлер* немесе утилиттер магниттік дискіде орналасып, компьютердің стандартынан тыс ерекшеліктері бар құрылғыларды басқарады (ҚҰЭ).

Ішкі драйвер. и н ф. *Компьютердің стандартты құрылғыларын басқаратын бағдарлама. Ішкі драйверлер* операциялық жүйе құрамында орналасады (ҚҰЭ).

ДРАЙВЕРЛІ с ы н. *Драйвері бар, драйвер салынған.* Мемлекеттік тілде іс жүргізу мақсатында жаңа технология бас басқармасының көмегімен министрліктің Орталық аппаратына 350 қазақша *драйверлі* жаңа компьютер сатып алынды («Ана тілі»).

ДРАМА [грек. drama] з а т. **1.** к ө р к е м ө н е р. *Сахнада ойналатын, диалогке құрылған көркем шығарманың түрі, әбеди жанр.* Алғашқы кезде қазақтарға музыкалық *драмалар* ғана қызық болды (С.Мұқанов, Саяхат.). Бетке ұстарың сол баяғы көлем бе? Өзің байқа: Мен аз жазып келем бе?! Өлеңі бар, *Драма* бар, Сыны бар – Бір он томдық табылады менен де! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **2.** ә д е б. *Оқиға тартыс не тартыстар желісіне жинақталып, кейіпкерлер әрекеті арқылы дамитын театрға арналып жазылатын әдебиеттің эпос, лирика сынды үш тегінің бірі.* Кейін *драма* сөз өнерінің жеке тегі ретінде дараланды, оның трагедия, драма, комедия, мистерия, мираколь, моралите, мелодрама, фарс, водевиль, трагикомедия, т.б. жанрлары қалыптасты (ҚҰЭ). Классикалық *драманың* алғашқы үлгілері ежелгі Грецияда пайда болып, Эскил, Софокл, Еврипид трагедиялары мен Аристофанның комедияларында жоғары көркемдік биікке көтерілді (ҚҰЭ). Белгілі бір мезгілде, белгілі жағдайда болған ауыр халді суреттейтін, сахнаға арналып жазылған шығармаларды *драма* дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). **3.** ә д е б. *Драмалық шығармалардың трагедия, комедия сияқты бір жанры.* Трагедия бас кейіпкер әрекетінің азаппен аяқталуын көрсетуге, комедия адам қылығы мен әлеуметтік өмірдегі келеңсіз көріністерді әжуалауға құрылса, *драма* адамдар мүдделері арасындағы қақтығыс, шиеленіскен тартысқа құрылады (ҚҰЭ). Осы қақтығыстың сипатына, әлеуметтік мән-маңызына байланысты зерттеушілер қазіргі қазақ *драмаларын* қаһармандық драма (мысалы, Әуезовтің «Қара Қыпшақ Қобыландысы», 1945; С.Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлары», 1922, т.б.), саяси-әлеуметтік драма (мысалы, Әуезовтің «Еңлік-Кебегі», 1917, т.б.), тарихи-ғұмырнамалық

драма (мысалы, Әуезовтің «Абайы», 1950; Ғ.Мүсіреповтің «Ақан сері-Ақтоқты», 1972, т.б.) деп бөліп жүр (ҚҰЭ).

Драма театры. ө н е р. *Драмалық қойылымдар көрсетілетін, ойналатын театр.* Сол бір жылдары *драматеатрының* коллективі талапты жас буын, жаңа толқын артистермен толықтырылды («Соц. Қаз.»). Алматыдағы орыс *драматеатрының* қызметкерлері 1950 жылдан бері көп дүниелер көрсетті («Лен. жас»). *Драма театры* н д а да болдым. Онда Мұхтар Әуезовтің «Түнгі сарынын» көрдім (Т.Жанкелдин, Партизан.).

Драма үйірмесі. ө н е р. *Драмалық шығарманы оқып үйрену үшін жиналатын адамдардың тобы.* VII класқа көшкеннен кейін ол қоғамдық жұмысқа белсене қатысып, көптеген істің ұйымдастырушысы, *драма үйірмесінің* басқарушысы болды («Халық мұғ.»).

ДРАМАЛЫ с ы н. ә д е б. <грек. dramaticos> *Драма жанрында жазылған, драмаға құрылған.* Соңғы кездерде халық театрларында *драмалы* шығармалар жиі көріне бастады («Ана тілі»).

ДРАМАЛЫҚ с ы н. *Драмаға тән, драмаға негізделген. Драмалық жанрға жататын шығармалар диалог түрінде жазылады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).* Нұрқанның «Аманкелді» дастаны үлкен тарихи тартыстың төңірегіне құрылған, шытырман оқиғаға толы *драмалық* дастан (С.Мәуленов, Жер нәрі). Өз кейіпкерлерінің осы қасиеттерін жазушы біріне-бірі ұқсамайтын *драмалық* ситуацияларда, өмірдің әркілі жағдайларында көрсетеді (Е.Байзақов, Еңбек.).

Драмалық театр. Драма театры. Отызыншы жылдардың бас кезінде *драмалық театрдың* музыкалық театр бөлініп, Құрманбек жаңа театрдың актері де, режиссері де болады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ДРАМАТИЗМ з а т. ә д е б. *Шығармада іс-әрекеттің шиеленісіп күшеюі.* «Көтерілген тың» романы – ауылшаруашылығын коллективтендіру кезеңін көрсететін асқар белес. Осы романда халық психологиясы, қатал *драматизм* айқын бейнеленеді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Поэмаға нағыз *драматизмге* толы, жүректі тіліп өтетіндей өткір оқиға керек («Қаз. әдеб.»). Лияс поэзиясында *драматизм*, лирика, би, тарихи толғаныстар, ирониялық жәйттер бас қосып, бөлінбейтін тұтас бөлшекке айналып, бірігіп, ансамбль құрайды («Қаз. әдеб.»).

ДРАМАТУРГ з а т. *Драмалық шығарма жазумен шұғылданатын жазушы.* Бейімбет маған: – Бізде ең іргелі *драматург* Мұхтар ғой. Мен оннан артық пьеса жаздым, біріне де

көңілім толған емес (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Шебер *драматург* қолынан шыққан пьеса Семей сахнасында жүдеушілік көрген жоқ («Қаз. әдеб.»). *Драматург* Б.Майлин «Неке қиярда» феодалдық әдет-салтқа қарсы тұрып, бас бостандығы үшін күрескен Зәуре сияқты қазақ қызының образын сахнаға шығарды («Қаз. әдеб.»).

ДРАМАТУРГИЯ [грек. *dramaturgia*] з а т. ә д е б. **1.** *Драмалық шығармалардың құрылысы жайлы теория, драмалық шығармаларды зерттейтін ғылым.* Қазақ сөз өнерінде *драматургия* XX ғасырдың басында қалыптасты. Қазақ жастары ұйымдастырылған әдебиет, ойын-сауық кештері ұлттық сахналық өнер мен *драматургияның* бастамасы болды (ҚҰЭ). **2.** *Қандай да бір халықтың немесе жазушының белгілі бір дәуір мен кезеңдегі драмалық шығармаларының жиынтығы.* Драмалық шығармалардың алғашқы үлгілері Ежелгі Грекияда діни дәстүрлерден басталған. Ежелгі гректер *драматургиясы* Құдайлардың әділеттілігі мен әлемдік тәртіп туралы ой толғады (Әсхил), адамның құқығы мен оның қайғы-қасіретке душар ететін жағдайларға қарсы наразылықты бейнелеп көрсетті (Софокл, Еврипид) (ҚҰЭ). Театрдың саны өсіп, сапасы артуы *драматургияның* саны, сапасы артуына үлкен жағдай жасады (С.Мұқанов, Өсу жол.). Қырғыз *драматургиясы* мен ұлт театрының өркендеуі Жантөшевтің есімімен тығыз байланысты («Қаз. әдеб.»).

ДРАМАТУРГИЯЛЫҚ с ы н. *Драматургияға тән. ≈ Драматургиялық зерттеу.*

ДРАП [франц. *drap*] з а т. *Жүннен жасалған сыртқыімдік екі қабат қалың мата, мауыты.* Сағит қар *драп* пальтосының қарақол жағасын түсіре, құлақшынын баса киді (С.Алдабергенов, Әңгім.). Яковлевтің үстінде қызғылт түсті *драп* пальтосы, басында кара қалпағы бар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Аммиактан, мыс тотияйыннан және шырша ағашынан жасалған қатырмадан алуан түрлі-түсті *драп*, костюмдік трико, сапалы биязы шұға өндіріледі («Халық мұғ.»).

ДРЕЗИНА [нем. *Draisine*] з а т. к ө л і к. *Рельспен жүргізілетін моторлы темір арба.* Бес минуттан кейін *дрезина* өтті. Оның соңынан жедел «эшелон келеді» деген сигнал береді. Партизандар орын-орындарына тарады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Отар жағынан *дрезинамен* ремонт бригадасы да келіп қалды (С.Мұқанов, Саяхат.). Дәл осы сәтте дистанциядан арнаулы *дрезинамен* подполковник келген еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ДРЕЙФ [голл. *drijven*] з а т. ә с к. *Кемеңің су бетіндегі бөлігінің өз бағыты желісінен жел*

әсерінен ығуы. *Дрейф* кемеңің басты бағыты мен сол кездегі орын ауыстыруының арасындағы бұрышпен сипатталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Дрейф* жолды есептеу кезінде ескеріледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Дрейфтегі теңіз минасы. ә с к. *Зәкірден дауылдың немесе кілт тартатын тралдың әсерінен үзіліп қалған, сөйтіп су бетіне қалқып шығып, жел мен ағыстың күшімен ығып жүрген зәкірлік мина.*

ДРЕЛЬ [нем. *Drell*] з а т. **Бұрғы** (кішігірім тесік тесетін аспап). Кейде тесікті ешқандай *дрель* бара алмайтын жерден жасауға тура келеді (Тракторист.). Қатып қалған гайканы *дрельмен* аздап тесіп, оған керосин тамызыңыз (Тракторист.). *Дрель* – металл, ағаш, т.б. материалдарды бұрғылы тесуге арналған электр не пневматикалық тесекті қол аспабы немесе қол машинасы (ҚҰЭ).

ДРЕН [ағыл. *drain*] з а т. с у ш а р. *Грунт суларын жинауға, бұрып әкетуге және топырақ құрғатуға арналып жер астында жүргізілген жасанды су арналары (құбыр, цңғыма, кәріз).* *Дрен* қолдану мақсатына және құрылымы мен жасалу материалдарына қарай ажыратылады (ҚҰЭ). *Дрен* дренау мәшинелерімен төселінеді (ҚҰЭ).

ДРЕНДЕУ [франц. *drainage*] = е т. **1.** с у ш а р. *Ашық арналардың не дренаждің көмегімен топырақты құрғату.* **2.** м е д. *Дененің жарақаттанған жерінен бөлінетін іріңді, сары суды т.б. сыртқа шығару.* *Дрендеу* үшін резина, пластмасса, шыны түтіктер пайдаланылады (ҚҰЭ). **3.** ғ а р ы ш. *Тасығыш-зымыран жанармай құю кезінде оның отын бағындағы газды сыртқа шығару.*

Дрендеу мәшинелері [құбырлары]. Кәріздеу мәшинелері (құрғатылуға тиісті жерлерді кәріздеуге арналған мәшинелер). Траншеялы кәріздеу тәсілінде жұмыстық бөлігі көп шөмішті болып келген шынжыр табанды өзідігінен жүретін *дрендеу мәшинелері* қолданылады (ҚҰЭ). Мұндай дренау мәшинелері траншея қазу, сүзгілер мен *дрендеу құбырлары* орнату жұмыстарын өзі атқарады (ҚҰЭ).

ДРЕНАЖ [франц. *drainage*] з а т. т е х. *Жер астына қазып орнатылған трубалар мен каналдар арқылы жерді кептіру жүйесі.* Қазақстанда сортаңдардың барлық жерге таралуы сортаңды топырақ түзейтін жыныстардың кеңінен таралуына және *дренаждардың* жоқтығына байланысты (Агроном. анықтама.). Тұрғын үйлердің астындағы суды *дренаждың* өте жетілдірілген жүйесі арқылы сыртқа ағызып жіберетін болған («Лен. жас»). Бұған өзендер мен жылғалардың арнасы бұру, ормандарды отау және түбірлерді тамырымен

жұлып тастау, *дренаж* арықтарының желісін жүргізу арқылы карьер алабын қоршау сияқты арнаулы, кейде қымбатқа түсетін әрі ірі инженерлік жұмыстарды жүргізу кіреді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Дренаж базисі. с у ш а р. *Жерасты ағын суы құйылатын орын.* Табиғи *дренаж базисі* – теңіз, өзен, ойпатты жер, іргелес сулы горизонт, жасанды дренаж базисі – кен қазбасы, су төмендеткіш құрылғы (Қаз. тілі термин. Су.). Жерасты суының бірнеше *дренаж базисі* болуы мүмкін, негізгі су ағынының құйылып жиналатын орны басты *дренаж базисі* болып табылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Дренаж қазбалары. с у ш а р. *Кен орындарын құрғату және газсыздандыру барысында сулар мен газды шығару немесе басқа бағытқа бұру үшін қолданылатын қазбалар.* *Дренаж қазбалары* ретінде құрғату кезінде ұңғымалар, арықтар, шурфтар, құдықтар, штректер, штольнялар және т.б. қазбалар қолданылады, ал газсыздандыруға негізінен ұңғымалар пайданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ДРЕНАЖДАЛ= е т. 1. *Дренаж салыну, дренаж орнатылу.* Орман сұр топырағы жақсы *дренаждалған* жерлерде көбінесе Есіл өзенінің бойындағы орманды далаға, шөп қау өскен қайыңды орман ішіне таралған (Агроном. анықтама.). 2. с у ш а р. *Судың ағын бөлінуі, судың, сұйық заттың өз салмағымен ағып, қатты заттан бөлініп кетуі.* *Дренаждалу* құбылысы суспенция түріндегі түйіршікті не кесекті концентраттарды сусыздандыруға қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.). *Дренаждалу* арнаулы аппараттарда, жабдықтарда, түбі торлы бункерлерде, элеваторлы сусыздандырғыш торда, электрлерде жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Су.).

ДРЕНАЖДЫ с ы н. *Дренаж орнатылған, дренажы бар.* Шөп запасын жасау үшін *дренажды* сезгішпен жабдықталған, сыйымдылығы 1000 м³ бетонды резервуар бар (Мал бордақылау).

ДРЕНАЖДЫҚ с ы н. *Дренажға лайықталған.* Малды жемде бордақылағанда көң сұйық күйде болады, сондықтан қи суын жинауға арналған қоймада... *дренаждық* астаушықтар орнату көзделеді (Мал бордақылау).

ДРЕССИРОВЩИК ор. з а т. ц и р к. *Үйретуші (хайуанаттар мен құстарға адамға тән және т.б. қиындық тудыратын қимыл-қозғалыстарды жасауды үйрететін адам).* Қарапайым көп *дрессировщикті* қойғанда атақты Дуровтың өзі де күшік кезінен қолда өсірген арыстанға жақындағанда, аз да болса іштей сескенетін шығар деп ойлайсың ғой («Лен. жас»).

ДРИАС: *дриас уақыты.* геол. *Соңғы мұзбасудың салқындау фазасы.* *Дриас уақыты* – тундра өсімдігінің аты бойынша алынған (Қаз. тілі термин. Кен.). *Дриас уақыты* көне (осыдан 12 800 жыл бұрын аяқталған), ортаңғы (12 300 – 11 400) және соңғы дриас (10 800 – 10 100) болып жіктеледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДРИОПИТЕК [drys – орман, pithekos – маймыл] з а т. а н т р. *Қазбадан табылған адам тәрізді маймылдардың бір түрі.* *Дриопитек* ағаш басында, ашық жерде де тіршілік еткен және адам тәрізді маймылдардың арғы тегі болған (ҚҰЭ). *Дриопитектің* сыртқы пішіні қазіргі шимпанзе, бонобо маймылдарына ұқсас (ҚҰЭ). Бұдан 7–12 млн жыл бұрын тіршілік еткен *дриопитектен* горилланың, шимпанзенің арғы тегі таралған және *дриопитек* бұдан 9 млн жыл бұрын біржола жойылып кеткен деген пікірлер де бар (ҚҰЭ).

ДРОБИЛКА з а т. к е н. *Кенді ұсақтап бөлшектейтін үгіткіш машина.* Ірі руданы ұсақ кесекке айналдыратын *дробилканы* корпусқа орнату үшін тереңдігі 42 метр котлован (шұңқыр) қазылды, котлованның ішіне 14 мың кубометр бетон, 1700 тонна металдан жасалған темір бетонда «отақан» орнатылды (Ә.Бірғамамбетов, Қазақст. геогр.). Сапасы төмен руда ұсақтау *дробилкасы* «УЗТМ-900» типті қуатты дробилкамен ауыстырылды («Лен. жас»).

ДРОЗОФИЛА [грек. drosos – шық, phileo – сүйемін] з а т. з о о л. *Жеміс шыбындары тұқымдасына жататын жәндіктер.* *Дрозофила* – ұсақ жәндіктер; көзі қызыл, тұрқы 2 – 3, 5 мм-дей (ҚҰЭ). *Дрозофила* түрі өсіріліп, тәжірибелер жүргізіледі (ҚҰЭ).

ДРОССЕЛЬ [нем. Drossel] з а т. т е х. *Трубамен мөлшерлеп газ, бу, су өткізіп тұратын механизмнің бөлшегі.* Егер двигателді тез тоқтатқыларың келсе, карбюратордың *дроссели* және ауа жүретін жолын басыңдар (Шопан серігі). Беріктілік үшін *дроссельдің* орам ұштары әр ағаштың бастарына бекітілген жұқа темір не болмаса мыс сақиналарға дәнекерленеді («Халық мұғ.»).

ДРУЖИНА з а т. с о в е т. *Ерікті түрде ұйымдасқан жасақ, отряд.* *Дружина* а р бастауыш, сегіз жылдық және орта мектептерде, мектеп-интернаттарда құрылды («Лен. жас»). *Дружина* сапқа тұрып, пионер лагерінің председателіне рапорт берді («Лен. жас»). Жалғыз біздің Богдановка емес, ана Алексеевка, Долинка, Покатиловка, Федоровка селолары да қару ұстап қарсы шықпақшы. Онда да жауынгерлер *дружиналары* бар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ДРУЗ [нем. Druse] з а т. м и н. *Шогырланған кристалдардың тобы.* Біраз өсімдіктердің жасушаларында қара тікен тұзы сияктанып, тіс-тіс болып, күрделене орналасқан кристалдар да болады, оларды *др у з* дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Д р у з а л а р* – минерал кристалдарының бір шетінің жалпы тұғырға бекуі. Ортақ жайпақ тұғырға жабысқан биіктіктері бірдей бітістер шаша деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ДРУЗА з а т. *Друз.* Кварц, кальцит, антимонит және сульфидтердің *др у з а л а р ы* жиі кездеседі (ҚҰЭ).

ДРУЗАЛЫҚ с ы н. г е о л. *Друзаға тән, соған қатысты.*

Друзалық бітім. г е о л. *Магмалық таужыныс қуыстарының қабырғаларында пневматоликтік және гидротермалық минералдар кристалдарының өсіп толуы.*

Друзалық құрылым. г е о л. *Габбро, норит, троктолиттерге тән құрылым. Д р у з а л ы қ құрылым да бұрынғы минералды реакцияның нәтижесінде екінші жаңа минерал қаптап өседі. Мысалы, пироксен оливинді, горнбленд пироксенді қаптайды (Қаз. тілі термин. Кен.).*

ДРУМЛИНДЕР [ағыл. drumlin] з а т. г е о л. *Ұзындығы 1 – 15 км, ені 100 – 200 м-ден 2 – 3 км-ге дейін, биіктігі 5 – 25 м, мореналық материалдан құралған ұзынша пішінді төбелер. Д р у м л и н д е р д ің ұзын осі мұздың қозғалу бағытында созылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Д р у м л и н д е р* ядросы түпнұсқа таужыныстардан немесе көне мұздық түзілімдерден тұрады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ДУ¹ з а т. **1.** *У-шу, даң-дүң, дабыр-дүбір.* Алақандай бөлменің іші бес бөлменің *д у ы м е н* гүілдеді де кетті (А.Тоқмағамбетов, Шөңгек). – Ха-ха! – деп күлген біреуге екіншісі қосылған бар үйлерді әп-сәтте *д у* мен шу бастарына көтеріп әкетті (К.Оразалин, Көктем). Толған шу, шу мен *д у*... тұнды құлақ, Айтшы, айтшы: Төзесің бе жаның шыдап (Б.Майлин, Танд.). **2.** а у ы с. *Той-думан, мерекелі, қызықты үлкен жиын.* Қас жүйріктің белгісі, *Д у д ы* көрсе жұлқынған. Айтулы жүйрік мен едім, Салдырмай қамшы ұмтылған (Бес ғасыр.). Қызықты сонау *д у ы ң а* Кетсең де мені бір қоспай. Сағынам сені құрдастай, Сағынам достай, сырластай (М.Әмірбеков, Ақ селеу). Мереке, *д у ғ а* батса ғой, Бір ағай келіп алпысқа (Ш.Мұхамеджанов, Назқоңыр). Мәлике көп ұзамай бір ұл туды, Жасады ел «Ұл туды» деп ұлы *д у д ы*. Түк басқан тұла бойын бір ғажайып, «Бұл не?» деп көргендердің көңілі мұңды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **3.** а у ы с. *Дүрмек, дүбір, дақтырт.* Жол баста, әке енді, елге таман, Қасірет түс көргелі көңі-

лім жаман. Бір сойқан ұлы *д у ғ а* араласып, Барармын қазасынан болсақ аман (Е.Қандеков, Өлеңд.). Мұндай дүбір, *д у д ы* тарихта Естіген жоқ бұрын-соңды халық та. Миллиард берген Қазақстан, міне, біз, Ие болдық атақ, абырой, даңққа (М.Хакімжанова, Өткелдер). Бұрынғы *д у д ы ң* үстіне тағы бір *д у* қосылып, бұл ауылдың даңқы бұрынғыдан бетер көтерілді (А.Хангелдин, Қараторғай). // *Той немесе басқа да үлкен жиынға келген жұрт мағынасында. Д у д ы ң* топталуының ең зоры Итбай ауылында болды (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). **4.** а у ы с. *Ұрыс-керіс. Жаман болса қатының, – Отбасынан д у* кетпес, Үй артынан шу кетпес, Қаңтарда қатқан мұзбен тең (Үш ғасыр.).

Ду болды. *Думан қылды, ойын-күлкіге бөледі.* Тұрақсыз адам белгісі Құбылмалы қу болар. Өнерлінің белгісі Отырған жері *д у б о л а р* (Ү.Кәрібаев, Танд.). Әлгі аңшы суы түскір бірер кезек аралап өткен соң дастарқан басы *д у б о л д ы* да кетті («Лен. жас»). Жиналысып екі жақ Орта ашық *д у б о л д ы*. Жиналып батыр келгенше Майдан жерге екі ел Жабырласып шу болды (Қамбар батыр).

Ду бітірді. *Қызық-думанға бөледі. Д у б і т і р і п* бұларға, Қарсы салған барлығын. Құлақкесті құлдарға, Жетсін тегіс жарлығым (М.Әуезов, Танд.).

Ду етті. *Той-думанға бөледі, қызыққа батырды.* Аман-есен жүрмісің Шапырашты, Екейім. Ауылыңды *д у е т і п* Ән таратып кетейін (Жамбыл, Шығ.).

Ду қылды. *Думан етті, дуылдатты.* Даланы даусым *д у қ ы л ы п* Бөле шаттық күлкіге (Д.Әбілев, Қуат). *Д у қ ы л ы ң д а р* жан-жақты, Дүркіреп бәрі қашқандай (С.Бегалин, Танд.).

ДУ² з а т. *Қалың ну.* «Жок, жок» – деп жұрттан асқан байлар-дағы Құтылар қолға түспей, қалың *д у д а н*. Бұлардан не қайырым күтпекшіміз? Май алар ас қатықтың ұрттама судан (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Сондай-ақ, егісте бір қыр болмаса, Сол қырда қырман атты *д у* болмаса, Болмайды дарқандықтың орталығы, Төсінде қыз түстеніп, ұл қонбаса (Ә.Ахметов, Ашық аспан).

ДУ³ ү с т. *Лап беріп бірден, іле көтеріп, бәрі бір мезгілден.* Отырғанлар *д у* түрегеліп, оның қолын ұстап, тартып алғысы келіп бір басынан ұстап тұрған әншінің домбырасынан қолын босатып жіберді (А.Жұбанов, Замана.). *Д у* жүріп келе жатқан аттылар аттарының бастарын тартып-тартып тұра қалысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Залымды ұста, өлтір – деп шуылдасып, Бәрі де маған қарай *д у* жүгірді (Үш ғасыр.). // *Дүрілдеген, дүбірлеген деген мағынада.* Алмасына жол бермес, Алдырады ар-намыс. Алман деген

ой келмес, Айнала өмір *д у* жарыс (С.Бегалин, Оленд.).

Ду берді. *Рухтандырды, дем берді.* Қолға қызыл ту беріп, Бойға жігер, *д у б е р і п*, Жаңа дүние құруға, Жаңарып, қайта тууға Бастаған сол – Октябрь! (Қ.Аманжолов, Таңд.).

Ду етті. а) *Шу ете қалды, бір шуласып қалды.* – Тағы да, тағы да! – деген дауыстар алыстан да, жақыннан да *д у е т і п* еді, жан-жақтағы таулардың бәрі жаңғырығып, бәрі де «тағы да, тағы да» деп тұрып алды (Ә.Әбішев, Найзағай). Келгенде кіріп жолаушы ұл *Д у е т е* түсті үй іші (Ж.Өмірбеков, Алғашқы.). ә) *Гу етті, әңгіме, өсек шықты.* Көп ұзаған жоқ, ел арасында «патша түседі» деген хабар *д у е т е* қалды («1916 жыл»). б) *Бәрі бірден, бір мезгілде (күлді, шапалақ ұрды).* Біздің қасымызда тұрғандар *д у е т і п* күлісіп қалды (Шопан серігі). Залда шапалақ *д у е т е* қалды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Ду көтерілді. *Қауырт қозғалды, өре түре-гелді.* Орындарынан *д у к ө т е р і л е* қол шапалақтап қарсы алды топ (С.Мұқанов, Алып адым.). Жайылымда отырған үйректер тобы канаттарымен су сабалап, *д у к ө т е р і л е* ұшты (Ш.Айманов, Қыран.).

Ду күлді. *Жапнай, бәрі бірден күлді.* Жауынгерлер даланы бастарына көтере *д у к ү л д і* (Аялы жандар). – Жарайсың, бала, сен ағанды дұрыс аңғардың, – деп тұрып Әйтен Жауынбаевты екінші рет салды. Балалар бұған мәз-мәйрам болып, *д у к ү л д і* (М.Иманғалиев, Көк белес). Түсінгендер оның сөзіне *д у к ү л і п* еді, ол жылап жібере жаздады (Ә.Әбішев, Найзағай).

Ду күлдірді. *Жұрттың бәрін күлкіге батырды.* – Маналы бері қалайының ауқымынан шыға алмай отырмыз, алдымызда әлі мыс пен жез бар, әріптестер, – деп жұртты *д у к ү л д і р д і* («Егемен Қазақстан»).

Ду күлісті. *Бәрі бірден күлді.* Жұмбақшы жігіт тақпағын бітіргенде алаңдағы жұрт *д у к ү л і с т і* (Қ.Жармағамбетов, Әнші.).

Ду қол шапалақтады [соқты]. *Жапнай, бәрі бірден қол соқты.* Тіптен сөз арасында Вановтың кім болғанын айтып, оның атындағы ауылды Рысқұлов деп өзгертуді ұсынды. Жұрт *д у қ о л ш а п а л а қ т а п* қолдау көрсетті («Түркістан»). Балалар *д у қ о л ш а п а л а қ т а п* қуаныш білдірді (С.Бегалин, Мектеп.). *С о ғ ы л д ы д у қ о л ш а п а л а қ*, Көңілім сенбей тұр... Әлгі бір сурет көзімде әлі сөнбей тұр Рахмет, әншім! (Қ.Жұмалиев, Айнамкөз). Залда лық толып отырған жұрт әншіге *д у қ о л с о қ т ы* (С.Омаров, Әңгім.).

Ду қостады. *Іле көтерді, іліп әкетті.* Өзге қызу жұрт сол арада оны *д у қ о с т а п*, осы

болсын баланың аты десті (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Ду ұрды. *Лап беріп, жаппай қозғалды.* *Д у ұ р ы п* түрегелді жұрт қобырап, Айқай бар ма, шу бар ма құлағын сап (С.Керімбеков, Еңбек – ата.).

ДУ⁴ з а т. *Бірден көтерілген, қыздырып әкеткен ыстықты немесе дуылдатып күйдірген т.б. сезімді бейнелейтін сөз. ≈ Д у ету. // Қызу қарқын, екпін.* Қымызда ата-бабамның, Бұрқырап тұрған буы бар. Алақаны бар анамның, Тірліктің ыстық *д у ы* бар (Н.Жанаев, Жаным.).

Ду еткізді. а) *Лап еткізді, жандырды.* Зарқұмар отты *д у е т к і з і п* жағып жіберді (С.Бегалин, Уақыт.). ә) *Шошытып жіберді, селк еткізді.* Жол соққан денесін өзер жазып, бөтенкесінің бауын байлап отырған еді. Мына оқыс дауыс денесін *д у е т к і з д і*, орнынан атқып тұрды (Д.Досжанов, Зауал).

Ду етті. а) *Лап ете қалды, бұрқ ете түсті; лаулап жанды.* Сұңқары өртке шалынған От лапылдап *д у е т т і* (С.Бегалин, Оленд.). ә) *Ұялып немесе қысылғаннан, т.б. қызарды, дыз етті.* *Д у е т і п* құлағы жанғандай болады, ол сонда қыңқ етіп, дыбыс шығармайды (М.Тиесов, Әңгім.). Ол тағалы өкшесімен Беляковтың бетіне теуіп-теуіп жіберді. Аузыбасы *д у е т е* қалған Беляковтың басы мыңдың болды (Ә.Шәріпов, Партизан.). б) *Быж ете қалды, құж-құж қайнады.* Жолаушылар кіре бере *д у е т е* түскен қалың маса үстерін бұрқыраған шаңдай жапты да кетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Беті [екі беті] ду етті. *Ұялғаннан не қысылғаннан беті қызарды.* Әзімханды көргенде Гуляның *е к і б е т і д у е т і п* қып-қызыл болып кетті (С.Сейфуллин, Әңгім.). Мен қызарып кеткен болуым керек. *Е к і б е т і м д у е т е* түсті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Осы жолы оларға қалайда тілін алғызғысы кеп шиыршық атқаны соншалық, бозғыл *б е т і д у е т і п*, ызалы жас көзіне кеп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тұла бойы [денесі] ду етті. *Өн бойынан бірдеме жүгіріп өткендей болды, тұла бойы дыз етті.* Қыз жүрегі дүрсілдеп *т ұ л а б о й ы д у е т е* түсті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Бәрінен де сырмақтың үстінде көлденең жатқан солқылдақ қызыл тобылғыны көргенде, *д е н е м д у е т е* қалды (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан кел.). *Т ұ л а б о й ы д у е т і п*, құлағына дейін қызарып кетті (Қ.Құтыбаев, Оның ұрпағы).

ДУА [ар. دعاء] з а т. 1. жа ғ ы м с ы з. *Жадылау, басын айналдыру арқылы дуақанның біреуді өз ырқына көндіру үшін жасайтын*

әрекеті. Құран Кәрімде *дуа* ең ауыр күнәлардың бірі ретінде айыпталыады (ҚҰӘ). Басыңды *дуамең* айналдырған. Оңаша алып бір жұма оқыса, *дуа* қайтады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). 2. діни сөйіс. **Дұға.** Осылар *дуасын* өздерінен аяп жүр ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. парасихол. *Ерік-жігері әлсіз, тылсым күштерге сенгіш адамдардың психикасына зиянды ықпал ететін қарау әрекет.* *Дуа* – адам ағзасы мен психикасына зиянды ықпал жасауға бағытталған қарау әрекет (ҚҰӘ). Көбінесе ерік-жігері әлсіз, тылсым күштердің болатынына сенгіш адамдар *дуаның* зардабын тартады (ҚҰӘ). 4. ауыс. *Әсер, ықпал.* Күәсы бар сөздің *дуасы* бар (Мақал). Қажымұрт қолына батқан Зылиханың шынтағын да аңғарған жоқ, үзілген әннің бунағын, сәттік сезімнің *дуасын* санамен іздеп мең-зең сандалып отырған (Қ.Ысқақов, Тұйық). Сағынай тұла бойын *дуа* билегендей реніш, ыза дегендерден сәтте азаптанды (Т.Нұртазин, Адам.).

Аузының [тілінің] дуасы бар. а) *Айтқаны қате кетпейтін, айтқаны айнымай келетін.* Ол екі-үш күнде оралды. Айтып келген сөзі: бағым қайтқанмен, *аузымның дуасы* әлі бар екен, жорамалым келді де қойды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жанатжанның жанының жұлдызы бар, қолының киесі, *тілінің дуасы бар* (Ө.Тұрманжанов, Адам.). ә) *Сөзі өтімді, біреуге тілін алғызатын (кісі).* Соны аудан басшыларына айтып кетіңіз. *Аузыңыздың дуасы* барадамсыз ғой (С.Адамбеков, Көсе.).

Аузының [аузында] дуасы жоқ. а) *Сөзі өтімсіз, біреуге тілін алғыза алмайтын.* «Ағайын өкпеге қиса да, өлімге қимайды» деген қайда? Әлде *аузыңның дуасы жоқ* деп мені менсінбей отырмысың? Жарайды, қайтейін мен онда. Өзге біреу келсін (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Әттең, *аузында дуа жоқ*, әйтпесе соның сөзінде әжептәуір шындық бар (З.Қабдолов, Жалын.). ә) *Сөзінде пәтуа жоқ, бос сөзді.* Ақылы жоқ басқа Адырайған көз бітеді. *Дуасы жоқ ауызға* Сылдыраған сөз бітеді (Мақал).

Аузының дуасы кетті. *Қадірі қашты, сөзіне ешкім құлақ аспады, тыңдамады.* Қартайғанда *аузыңның дуасы кетіп*, сөзіңнің де қадірі қалмайды екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Дуа берді. *Қуат берді, күш-жігер бітті.* Заманында болған жан, Уақытымен толған жан, Сөйлеп кетсе сөзіне Келтірсе Құдай кезіне, *Дуа берді* өзіне (Айтыс).

Дуаға ұшырады. *Жадыланды, басы айналды, дуаның ықпалына түсті.* Бұрын казак

арасында жады соққандар, бұзылғандар, яғни *дуаға ұшырағандар* көп болған (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

Дуа қонды [тиді, дарыды]. діни. а) *Алладан сұраған габдатты қабыл болып, бағы жанды, береке кірді.* Кешегі құт орнаған, *дуа қонған* ордамыздың жалғыз қызы азғырынды тілмен кетіп отыр (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). *Дуа қонған* үлкен шаһар Семейде де тұрып, Жақсы-жаманды көрдің (К.Оразалин, Көктем.). ә) *Бойына Құдайдан ерекше қасиет бітті.* Біздің Ғазиз ағай ұйықтап жатып та түгін талай үйдің жобасын көз алдынан өткізіп шығатын *дуа қонғандарды* қайдан ғана таба береді екен (Қ.Найманбаев, Үміт.). Ата-сына *дуа қонған* Атай пірдің әулеті ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кім жетер Қабанбайға *дуа қонған*, Үзілмей тұқымына *дуа қонған* (Айтыс). Қалың Қыпшақ елі бар, Қобыланды деген ері бар, *Дуа тиген* керемет (Қобыланды.). Бұл ата *дуа дарыған*, күн сөнгенше сөнбейтін мықты ата екенін өлеріңнің алдында болса да ұғып ал (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). в) *жағымсыз. Дуақанның басын айналдыру, жадылау әрекеті әсер етті.* Қорғанның сыртында тұрып қыз бен молданы дуалай бастайды, бірақ қыздың оқуы басым болып, торы аттың (қатынның) *дуасы дарымайды* (Қаз. ертег.).

Дуа қылды [оқыды]. діни. *Дұға оқыды, Алладан тілек тілеп, габдат етті.* Байеке болсын толық деп, Қабыл болсын мұның деп Қол жайып *дуа қылды* (Алпамыс). Отырмын олар үшін *оқып дуа*, Үстіме шығып алып осы белдің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Көзім тұр, *дуа қылсаң* көрейін деп, Көңілім түр күйе бермей, өлейін деп. Қайғыдан қашып өлген – ерлік емес. Бейнетке жүрегім түр көнейін деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Біреудің басын айналдырып, жадылау арқылы өз ықпалына түсіру үшін қарау әрекет жасады.* ≈ Баласына *дуа қылыпты*.

Сөзіне дуа қонды. *Сөзіне қуат бітті, басқалар сөзін тыңдады, құлақ асты.* Тыңдаса айтқан сөзді құлақ салып, *Сөзіме дуа қонса* қыдыр шалып. Бірде-бірін тастамай барлық елді, Таң ата ордаңызға келем алып (Б.Бигелдиев, Балқаш.).

ДУАГЕР с ы н діни. *Алладан тілек тілеп габдат еткіш, дуа қылғыш, дуа істегіш.* Тілеуің бергір, құя гөр! Талайдың бұзып тұмсығын, Бір өзім болып *дуагер* Тарқатайын қырсығын (Ж.Өмірбеков, Ана мейірі). Жауға шапқанда сізге батағөй, *дуагеріңіз* болайын (С.Бакбергенов, Қан тозан).

ДУАГӨЙ с ы н 1. *Дуа жасағыш.* 2. ауыс. *Айтқанын істететін, әмірін жүргізетін,*

ықпалына түсіретін. Әкімшілік осы үшеуінің қолында болды. Бұлардың үстінен бақылаушысы және *д у а г ө й і* Куанай қазірет болды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ДУАДАЙ с ы н. *Дуа сияқты, дуа тәрізді.* Тастап кетіп қалайын десе, басшылардың *д у а д а й* санайтын лепесін қимайды (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Өлеңінді ұйып оқыр *д у а д а й*, Шарапатты сиқырлы оның бар күші. Жырыңды оқып жүрегіне нұр жанған Жұртың сүйіп, батыр болды әр кісі (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай).

ДУАДАҚ з а т. *Қанаты үлкен, мойны жуан дала құсы.* Алғашқы күнгідей жолды кесе қашқан қоянға, көз көрім беткейде мойнын соза секемденіп тұрған *д у а д а қ т а р г а* қарауды да қойды (М.Мағауин, Бір атаның.). Құр мен *д у а д а қ* шөлді біледі, Қарға мен құзғын елді біледі. Қалшақтың келе жатыр қаны қайнап, Барады балық қарын желдей айдап. Безгелдек, тоқ *д у а д а қ* ұша алмастан, Ат қағып өліп жатыр соры қайнап (Е.Қанбеков, Тұлпар тұяғы). Қалың боз; шапқан аттың, айдаған жылқының дүсірімен ана жерден үйрек, мына жерден *д у а д а қ* ұшып жатыр; ұшқан жеріне озып барғаны жұмыртқасын алады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). 2. з о л. <лат. otididae> *Тырна тәрізділер отрядының бір тұқымдасына жататын құрлықта жүруге, жүгіруге бейімделген үш бармағы болатын құс.* *Д у а д а қ т ы ң* қазба қалдықтары эоцен дәуірінен белгілі (ҚҰЭ). Мұндай балапан шығаратын құстардың түріне көбінесе жерде және суда тіршілік ететін тауық тәрізділерді, *д у а д а қ т а р д ы*, безгелдектерді, жылқышыларды, қаз, үйректерді жатқызуға болады (Р.Әлімбаев, Құстар.). *Д у а д а қ* – салмағы 8–12 килограмдай келетін ірі құс. Қазақстанның далалық шөлейтті аймақтарында кең тараған. *Д у а д а қ* тау етектерін де мекендей береді (Жер жанны).

Басына [бетіне] дуадақ саңғып кетті [жіберді]. с а я т. *Дуадақтың өзін алайын деп жатқан қыран құстың басына саңғып, басын айналдырып жыртқыштан құтылып кетуі.* *Б а с ы н а д у а д а қ с а ң ғы п к е т і н т і.* Апырай, жақсы талап үстінде мынау жаман шәулінің ырымы қалай жаман еді, Шұбар! – деп тағы күлді (М.Әуезов, Шығ.). Бауы ашылмағаннан кейін әлі келетіндеріне алғыр құстар бара береді. Алдырмайтын да құстар бар, мысалы, дуадақ. Тез ұшып кете алмайтын ол үстіне төніп қалған алғыр құстың *б е т і н е с а ң ғы п ж і б е р е д і.* Және дәлдегендей көбінесе көзіне тигізеді. Ащы нәжістен мас болып қалған алғыр енді қайтып дуадаққа жоламайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Ілуде біреу болмаса,

лашығына алдырмайтын құс – дуадақ. Ол ұшқырлығымен қашып та құтылмайды, қаздардай төбелеспейді де. Оның көрсететін қайраты лашын дәл үстіне келгенше бұғып отырып, ілуге жақындай берген кезде *б а с ы н а с а ң ғы п ж і б е р е д і* және көбінесе лашынның көзіне саңғиды. Мұндай жағдайға душар болған лашын қайтып дуадаққа жоламайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Безгелдек дуадақ. з о л. *Дуадақтың бір түрі.* Қазақстанда дуадақтың үш түрі бар: *б е з г е л д е қ*, жорға *д у а д а қ*, дуадақ (ҚҰЭ).

Дуадақ құстай жайнаңдады. ф о л ь к. *Әдемі, әшекейлі киінген қыздың ырғалған көзге бірден түсетін жүрісін сипаттайтын бейнелі тұрақты қолданыс.* Әйкелді қыз манағы Таң намазы алдында, Алтын құмған қолында Балалы қаздай байпаңдап *Д у а д а қ қ ы з т а й ж а й н а ң д а п*, Иығына ішік жамылып, Беті қып-қызыл оттай жағынып, Әйкел тұмар тағынып (Қамбар батыр).

Дуадақ отырмаса, адам қоныс қылатын жер емес. с ө й л. *Қолайсыз, шөлейт, құрғақ жер, айдала деген мағынада.* Жерінде не шабындық, не егіндік, не бір биік тау, не бір көл, өзен жоқ, кер бетегелі кедір-бұдыр жалтаң, сортаң, шөлейт, құба жол *д у а д а қ о т ы р м а с а*, *а д а м қ о н ы с қ ы л а р ж е р е м е с* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жиек дуадақ. с ө й л. **Жорға дуадақ.** Бүкіл батыс және Орта Азия елдері джек деп атап, қадірін көкке көтеріп, әспеттен жүрген кәдімгі біздің жорға дуадақ немесе *ж и е к д у а д а қ* («Жас Алаш»).

Жорға дуадақ. з о л. <лат. ofis farda> *Далалы жерлерде мекендейтін тырна тәрізділер отрядына жататын құс, дуадақтың бір түрі.* Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріліп, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде *ж о р ғ а д у а д а қ*, шитұмсық, қызғылт бірқазан, қызыл жемсау, ақ тырна, орақ тұмсық шалшықшы, жылқышы, су бүркіті, қара ләйлек, ақ бас үйрек, мәрмәр шүрегей, тарғақ, кәдімгі қоқи қаз бар. Аңдардан шошқа, киіктің бірнеше түрі, қарсақ, қоян, күзен және басқалар кездеседі («Соц. Қаз.»). Бұл өңірде өте сирек кездесетін СССР-дың және республикамыздың Қызыл кітабына тіркелген 30-дан астам құс түрі бар, бәрі де қорғауды қажет етеді. Олар бұйра және қызғылт бірқазандар, кәдімгі қоқиқаз, *ж о р ғ а д у а д а қ*, шитұмсық, аймақта сүт қоректі жануарлардан үйір-үйірімен жортып жүрген бөкендерді, некен-саяқ қарақұйрықты, борсықты, сасық күзенді, ал қамыс арасынан жабайы қабанды да көресіз («Қазақст. әйелдері»).

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар
кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

IV том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
С. АҚЫЛОВ

Беттеген
С. ҚАСЫМБАЕВА

Теруге 04.10.2011 берілді. Басуға 07.10.2011 қол
қойылды. Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік
баспа табағы 80,5. Шартты баспа табағы 61,1.
Баспа табағы 47,0. Таралымы 10 000 дана.
Тапсырыс №1439.

Тапсырыс дайын файлдан басылды.

ISBN 978-601-7293-15-4

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН